ספרי מוסר · ראשונים

מנורת המאור

רבי ישראל אלנקאוה

ספריית אור ברסלב · or-breslev.co.il

מנורת המאור

רבי ישראל אלנקאוה

מקור הטקסט: ספריא · רישיון: לפי המהדורה: נחלת הכלל או Creative Commons

התכנים שלפניכם נאספו, מוינו, סוננו ונערכו בעמל רב ובמסירות על ידי צוות פרויקט 'אוצריא' (otzaria.org).

לקריאה באתר, עם המפרשים והמקורות ליד כל שורה: https://or-breslev.co.il/library/מנורת-המאור/
הקובץ נוצר ב־16 בנובמבר 2026 מגרסה v38-202611151759 של הספרייה.

תוכן העניינים

פיוט 4
הקדמה 7
א; פרק הצדקה 14
ב; פרק התפילה 54
ג; פרק התשובה 305
ד; פרק הענווה 382
ה; פרק תלמוד תורה 417
ו; פרק המצות 518
ז; פרק גמילות חסדים 610
ח; פרק כבוד שבתות וימים טובים 623
הוספה 649
ט; פרק כיבוד אב ואם 655
י; פרק נישואי אשה 663
יא; פרק גידול בנים 710
יב; פרק משא ומתן 728
יג; פרק הדין והדיין 740
יד; לשמוח בחלקו 765
טו; פרק הכעס והחמה 782
טז; פרק החנופה והליצנות 789
יז; פרק אהבת החברים 798
יח; פרק לשון הרע 818
יט; בענין כסוי סוד חבירו 836
כ; פרק דרך ארץ 845
מקצת דברים מחופת אליהו רבה 879
אור עולם 898
אור גדול 912
גדול השלום 926
הוספות 934

פיוט

בשם ה' אל עולם.
בשם אלקי אשר לו הגבורה ולשמו נאוה הלל וזמרה
אצלצל פעמון כנור רנני ואשמע נעים שבח ושירה
ובו אבטח ולא תמעד אשורי ולא אירא ביום זעם ועברה
אנתק מוסרי כסלי וכסלי וכסלי בו ויהיה לי לעזרה
אגדל מחלפות שכלי וסכלי אגלח בתער השכירה
נתיב רגלי ומעגלי אפלס ואתהלך עלי דרך ישרה
ימין האל הביאתני הדומו וראיתי והנה שם מנורה
יאירון יושבי חושך לאורה בחוקי אל ודתו הטהורה
שלישית למאורות היא אבל דין קדימה לה ומשפט הבכורה
רצון האל לכל דורש תלמד בלשון צח במו שפה ברורה
איומה היא ונשקפה כשחר ויפה כלבנה היא וברה
לאורה ילכו עורים בחושך כמו פקחים בצהר מול מדורה
הליכותיה הליכות הולכתים אשר כל אורחותם דין ושורה
מאור זיווה כלפיד"ות לעין איש ומתוק מדבש אשתו דב"רה
חמודה מזהב אופיר וספיר ומכתם ושוהם היא יקרה
באורה המאורות הם מקנאים כמו אשה מקנאה היא בצרה
רחוקה מכסיל אך היא קרובה ללב משכיל ועל פיו היא שגורה
במערבה מאורות יזרחו לה ראו אם יש במזרחה נהרה
רביביות שביביה וזיקה כמו בזק ירוצץ קל מהרה
בזיו הודה משמחת לבבות ובו שמחה תהי להם אורה
יתומה היא ואח אין לה ואחות ומעלמות בנות גילה בחורה
יחידה היא דמות אין לה בתבל ומרגלית אשר אין לה תמורה
וגדלה עד מאד ותיף עדי כל בכירה היא לעומתה צעירה
ספרים הם והיא להם עטרה והיא מקדש לכלם לה עזרה
פאר ויקר מלכים יתנו לה הכי בה יירשו עצר ומשרה
נכוחים הם אמריה למבין ותוכיחו ותחת בו גערה
וכל מעלה לעומתה נמוכה וכל כתר לרגליה מזורה
חכמים נואלו מולה ושמו לפיהם יד ואמרתם עצורה
וכל זקן כנער הוא לנגדה ואולת בתוך לבו קשורה

עדי חן היא לחכמי לב ואותם בכתר עוז ותורה מעטירה
דרכיה שביל נועם ושלום ודרך טוב וקדש הוא מקורה
נתיבות אחריה הם מאירים במצות אל אלוק רם ונורא
בנשף בחצות לילה ואישון לכל עין ואישון היא מאירה
נעימות בה וגם שובע שמחות ועל המעלות מעלה יתירה
אמת תהגה וחסד על לשונה ומתעה בעוז אזרה וחגרה
להורות משפט הקל ליודעיו אשר ארחו לישרי לב לחברה
נגידים הם דבריה לשומעה בלי שמץ בלי דופי וסרה
קנותה מחרוץ נבחר וסחרה מאד נעים וטוב מכל סחורה
אמריה לכל נגע רפואה ומליה צרי נפש צרורה
ובה פסחים ידלגו כאיל עלי רגלם ולא אגב גררה
הלום לשון ואלם בה ידבר שפת יתר בלי לשון חסרה
ועץ חיים לכל המחזיק בה וכל תומכה אשר על פיו סדורה
וסם מות לעוזב את נתיבה חמת אפעה ומפתן מדורה
מנשכת כמו שרף ועקרב וצפעוני ונחש במאורה
קשה יום לו יום מנוחה ימצא בה וכל איש רש ומסכן מעשירה
וכל עשיר אשר לא יעשנה מהומה לו תהי גם רב מארה
כעוף יעוף גם כבודו גם יקרו בלי כנף ולא נוצה ואברה
ועתה אוהבי שמעו דברי וכל אחי ואנשי החבורה
אני גבר אשר נדו זממי ורוח חלפה עלי ועברה
בעדן גן אלוקים מחשבותי הביאוני במו רוח סערה
ושם ראו עצי חיים ודעת ומהם לקחו סעיף ופארה
וגפן טוב להשכיל מצאו בו ובין ויכרתו משם זמורה
ולי שורק נטעתיה וזרע אמת לא הפכה לזרה
סעיפיה עדי ימים תשלח ועד צפון ועד מזרח קצירה
והיתה לי כרם שדה כרם וחמר וגם מכל עצי שדה הדורה
והקפתיו בחוקי אל כגדר ובמצות כמו נסמן ושורה
ענביו ענבי רא"ש טוב למאכל ויין רקחו לאף יעלה קטורה
כיין הטוב שנתישן ירעב ויטעם אחר מות תוך קבורה.
ידידי לחסות בואו לכרמי ובו מחסה יהי לכם וסתרה
וצוף דבשי ומר ארו נא ומפריי קחו מני תשורה

שתו ייני ויערי וחלבי ויין לקחי שתו היום לשכרה
שתו יין משומר בענביו בטרם כל וקודם היצירה
לכו שברו בלי שוחד ודמים ולא במחיר וכסף ואגורה
ומה לכם זמורי נזר לגדל כמו גפן סדום שדמות עמורה
ויינם אחריתו רוש ולענה וקובעתם מסוכה היא במרה
שמעוני ואם אין לי תבונה ולא השכל ואם דעתי קצרה
לקורותי בפי לעו דברי ועלי עברה צרה ועברה
והכה הנדוד אותי בשבטו ונהג בי בכובד גם בסערה
וירה הזמן חציו בלבי ולו קלע ולא החטיא כשערה
ואם נלאו שמי שכלי להגשים ועב לקחי להמטיר היא עצורה
למעשה המנורה לב תשימון אשר מהר אלוקים היא גזורה
ירכה טוב בכל ירך וכתף ונתח טוב בסוד משנה ומקרא
קני חכמה ובינה הם קנותה כמו תלמוד ועיקר הגמרא
גביעים כרקיעים לה ואורם כאור שמש בנר מצוה ותורה
וקול כפתור כקול כפתור ונשמע עדי כפתור ובית הרן ונמרה
פרחיה מפורחים בדעה ונראו עד נה"ר דע"ה וסורא
ומלקחים בלקח טוב ומחתות באש קדש ולא נכרית וזרה
וכליה ומעשיה כמצות אשר יצר בחכמה כל וברא
וכמראה אשר הראה למשה בהר סיני במעשה המנורה
פתח דבריך יאיר מבין פתאים
שחרים אעירה נגינה אזכירה
וחסד אשירה לאל חי יוצר אור
ואכתוב גליון בעוז שוכן חביון
אשר על כל עליון ואדיר גם נאור
לגלות מסתרים להבין נמהרים
ולפקוח עורים ועינם בם תאור
באור טוב משמש הכי לפנות רמש
מאור שמש ימש והוא הולך ואור
ואותו אל נורא לאור עולם ברא
ועל כן הוא נקרא מנורת המאור.

הקדמה

קחו מוסרי ואל כסף ודעת מחרוץ נבחר. כי נר מצוה ותורה אור ודרך חיים תוכחות מוסר. אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה. כי אתה נרי ה' וה' יגיה חשכי. נר לרגלי דברך ואור לנתיבתי. פניך האר בעבדך הושיעני בחסדך. גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך. יהי לבי תמים בחקך למען לא אבוש. עבדך אני הבינני ואדעה עדותך.

לכו בנים שמעו לי והאזינו קולי. הטו אזניכם ושמעו לי מי פתי יסור אלי. עזבו פתאים וחיו, ומשכילים תהיו. קחו מוסר קחו תבונה, ואשרו בדרך בינה. שמעו שמוע אמרתי, ואל תפרעו לעצתי. כי לקח טוב נתתי לכם, יראת יי' אלמדכם. שמעו ותחי נפשכם, כי אמת יהגה חכי, ולא שקר נסכי. מחשבותי בדרך אמת ינחוני, יומם שעיפי ישיבוני, אף לילות כליותי יסרוני. הלא הם יורוני וזממי תמהים, ורעיוני כמהים. משנתי יעירוני לרגעים, ירגיעוני, ובכל עת יניעוני. ואני ישן ולבי ער, כתנור בוער, וים התשוקה בקרבי הולך וסוער. ומרוב חשקי בתורת אלהי ותאותי ותשוקתי. לדת האל ואהב' זממי בכל עת יריבוני. תחת אהבתי ישטנוני. ומעיני נדדה תנומתם ונגזלה שנתם. ורחקו מני ימי גילי. ולילות עמל מנו לי. והייתי מסלד בחילות על משכבי בלילות. בנפל תרדמה על אנשים בתנומות. בהתפשט מהגויות הנשמות. ובנוח הכוחות הגופניות. וישארו זכים הכוחות הרוחניות. ויתעוררו הכוחות השכליות.

אז תרתי בלבי וברעיוני, למצוא חזון מה', ולחבר חיבור להיות לי לזכרון, למען ידעו דור אחרון. ואמרתי בנפשי מה אענה ומה אדבר, ואיכה מלין אחבר, וקדמו אותי כמה מחברים מביני ספרים, וחברו כמה חיבורים, כזוהר הרקיע מזהירים. ואיכה יכניס עצמו צעיר הנמלים במקום הגמלים. ושיות דחויו' בנוה אריות, ובמרבץ חיות. וצפרים בקיני הנשרים. והיה לבי טובע בגלי ים המחשבות, ועורך בין קרבי קרבות, ומבעיר בין צלעי להבות, ופעם לעשות יחפוץ, ופעם לא יאבה, פעם יבער ופעם יכבה. אז חשבתי בלבי כל החיבורים הראשונים, וכל הספרים הקדמונים, ואומר אהה ה' אלהים, המוציא מחשבה לנגוהים, אשר מי אל בשמים ובארץ אשר יעשה כמעשיו וכגבורותיו, הבונה בשמים מעלותיו, המכין בחכמתו גלגלי ערץ, וקבע בם את השמש ואת הירח ואת הכוכבים להאיר על הארץ. המוציא במספר צבאם, ולעשות לו שם בראם. עושה עש כסיל וכימה, עוטה אור כשלמה, ותולה ארץ על בלימה. וייצר את האדם עפר מן האדמה, ויפח באפיו נשמה, יקרה ואצילה, מרוח קדש אצולה. וברא בו אזנים לשמוע ועינים לראות, גדולות ונוראות, וישם בקרבו לב מבין נפלאות. משוטט במעגלי השכל ובם דורך נתיבות, לחשוב מחשבות. ועשה לו לשון גדולות מדברת, תהלת יוצרה מספרת,

ולשם קדשו מזמרת, ועוזו מעוררת, וגבורתו אומרת, וגדולתו מזכרת, ונוראותיו סופרת, ומקצת רוממותו מגדת ולא גומרת, ומעט מזער משבחו שוררת, ורצונו במענה מבקשת ושוחרת, ובהתודותה על פשעה עונה מכפרת, ובניב הלשון מעלת האדם ניכרת, על מעלת הבהמה והחיה, ויהי האדם לנפש חיה.

ומכל האומות בחר בישראל לנחלה, ולעם סגולה, לשם ולתהלה. וממצרים גאלם מבית עבדים, ויצילם מכף מעבידים, ביד חזקה ובזרוע נטויה. ותהי ידו על מצרים הויה. ויתעלל בהם בעשר מכות, על ידי משה אהרן ומרים, על רוע מעלליהם ומרים, וינער ה' את מצרים בתוך הים. ובני ישראל הלכו בתוך הים ביבשה ביד רמה, והמים להם חומה. ומפליא לעשות הגדיל נפלאות, והפליא פלאות. וישם את הים למצרים עמקי מצולה ולישראל חורב ושרב, ויגער בים סוף ויחרב. ויביאם אל גבול קדשו ומעונו, הר זה קנתה ימינו. וירד ה' לעיני כל העם על הר סיני, וישמיעם את הוד קולו משמי מעונו. ובמעמד הגדול והנורא ההוא היו כל נפשות חסידיו, זרע ישראל עבדו עמו ועבדיו. את אשר ישנו פה עמנו היום, ואת אשר אינו פה עמנו היום. ויראו את אלהי ישראל מתוך ענן יומם ועשן ואש להבה, צח ואדום דגול מרבבה. ודבריו שמעו מתוך האש כקול המון ורעם, ואמרו נעשה ונשמע כל העם, וקיימו וקבלו היהודים עליהם ועל זרעם. ויתן להם משמים, דת קדומה יומים, את יקר תפארתו, אשר היתה באמנה אתו. תורה שבכתב ותורה שבעל פה, כשני עופרים תאומי צביה, להגדיל עצה ותושיה. והודיעם משפטיו ומצותיו ועדותיו, את חוקי האלהים ואת תורותיו. כי הם נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת, בחכמה בתבונה ובדעת.

ומאז היו בעם ה' נביאים, ברוח הקדש נבאים. עד יום גלות הארץ, והיינו לכלה וחרץ. וספו ותמו נביאי, ולא מצאו חזון מה'. ונפסק לחם פת בג הנבואה מעדת אריאל, ולא היה עוד לבני ישראל. וייבש מעיינה אשר כנחל שוטף, וישארו הנביאים רעבים גם צמאים נפשם בהם תתעטף. לא רעב ללחם ולא צמא למים, כי אם לשמוע את דבר ה' מן השמים. ומאז היה דבר ה' יקר ונמרץ, אין חזון נפרץ, ונפל גדרו ונפרץ. ולהקת הנביאים אחר אשר בגולה לבבל הובאו, ולארץ דוכאו, ישוטטו לבקש את דבר ה' ולא מצאו. ויחזיקו אחרי הנביאים אנשי כנסת הגדולה, ושאר אנשי הגולה. ואחריהם החזיקו התנאים בעלי המשנה, ברוח חכמה ובינה. וכלם קבלו תורה שבעל פה לעטרת צבי ולצפירת תפארה, איש מפי איש עד משה ומשה מפי הגבורה. והיו למדים על פה אמרי שפר, כי דעתם רחבה להכיל ספר. עד אשר קם רבינו הקדוש ראש המדברים, ותחלת המחברים, וחיבר המשניות, לשמור מזמות ותושיות, להיות להם עיני כל ישראל צופיות. כי ראה את עוני

ישראל מאד מורה, ואין איש דעה יורה. ועדת ה' בגלות נשבר גאונה, וירד הדרה והמונה. והצרות משתקשקות, והצוקות מתחזקות, ונתמעטו הדעות, ונשתכחו השמעות. ויאמר עת לעשות לה', טרם תשתכח תורה מבני אמוני, וטרם יתחשב בגוים זרע בני, אכתב לו רובי תורתי, וידע וישכיל דת אלהי ישעו, ולא תשכח מפי זרעו. ואחריהם החזיקו האמוראים לכבוד ולצבי, בארץ שנער ובארץ הצבי. ואחריהם רבנן סבוראי קמאי ובתראי. ואחריהם הגאונים וראשי הישיבות והרבנים. וחיברו כמה חיבורים. והעתיקו כמה ספרים מפנינים יקרים. כל איש אשר נדבה רוחו, כפי כחו. ורב חיבר ספרא וספרי, ומי כמוהו מורה. ור' חייא חבר התוספתא. ור' הושעיא תלמידו של רבינו הקדוש ור' ישמעאל חיברו מכילתא. וגם ר' עקיבא חיבר מכילתא. ור' אושעיא ובר קפרא חיברו בריתות. והיו לאותות. ור' יוחנן חיבר התלמוד הירושלמי בארץ ישראל, קודם חורבן אריאל. ורבינא ורב אשי חיברו התלמוד הבבלי על סדרו, שנים רבות אחר חורבן הבית וגלה יקרו. וכל ההוראות והשאלות והתשובות שהורו כל מנהיג ומנהיג בדורו וראשי הישיבות, וכל הגזירות והתקנות שגזרו והתקינו כל חכם וחכם לצורך זמנו, והעמידו כל דבר מהם על כנו, ויקבעוה הלכה לדורות, משפטים ישרים ותורות. וכמה חכמים וצדיקים, עשו לתלמוד פסקים, והפיצו מעיינותיהם חוצה, להשקות במדב"ר כל צמא, בדינין ובאיסור ובהיתר ובטהור ובטמא.

ועניני הספר הזה במספר ספריהם אינם חשובים, והמה בכתובים. לא מפני שהם קשים בעיניהם, אלא מפני שהם פשוטים ושגורים בפיהם. ובפי הכל יחד אבות ובנים, ואפי' תינוקות של בית רבן הקטנים. וישארו על התלמוד מפוזרים ומפורדים, והיו לאחדים, כמקנה במדבר תועה, כצאן אשר אין להם רועה, עדר עדר לבדו, ולא מצא עזר כנגדו. נעו מעגלותם ואין איש מאסף אותם. מלבד מקצת חכמים כרב סעדיה ורב עמרם גאונים, שחברו סידורים לתפלה לעוטה גאונים. והר' יעקב בן הרא"ש זצ"ל שחיבר אורח חיים, ושאר ספריו יושר אמריו. ומקצת מחברים אחרים, חיברו מעניינו מעט דברים, כשנים שלשה גרגרים. ואע"פ שהדבר נוח הוא בעיניהם וקל, קשה הוא בעיני, ומפניו נבהלו רעיוני, ולחברו כדאי אינני, כי כבד הוא ממני. ולא אוכל שאתו ופחדו יבעתני ושאתו. ואומר ולבי מרוב התשוקה, ידכה ישוח. ולא מצא מנוח. מי יתן ידעתי ואמצאהו, אסובבנהו אבוננהו, אבוא עד תכונתו ואדעהו, בחלום אכיר מראהו. ומי יתן ואתחיל אותו ואשלים, אחבירה עליו במלים, ולדעת דרכיו אותי אלהים יחנן, ועדיהם אתבונן. וכמה פעמים לכתוב אותו התחלתי, ולחברו השתדלתי, וחתרתי סכלי להשיבו אל היבשה ולא יכולתי, מפני קוצר דעתי, ומיעוט סכלי, ורוב סכלי. וכראותי סר ממני כחי,

ואלך מר בחמת רוחי. ובעודי משמים ומשתאה, ואפקח את עיני ואראה, והנה איש עומד לנגדי איום ונורא, ומפחדו זחלתי ואירא. ונשתנו רעיוני, ואפול על פני. ופחדתי ונבהלתי, ונתתי פני ארצה ונאלמתי. וימת לבי בקרבי, ונשמה לא נותרה בי, ויגע בי ויעמידני על רגלי. ויאמר אלי אתה בן אדם. מה לך נרדם. עד מתי תשכב עצל, וימיך עוברים כצל. פקח עיניך, והתר אגודות לשונך, ואתה תאזור מתניך. ואען ואומר, הנה לשלום מר לי מר. מה אומר לאדוני, ואין מלה בלשוני. כי לא שמרתי מזמה, ולא למדתי חכמה. ואנכי עפר ואפר, ולא ידעתי ספר. ואיכה אדבר בבינה ובמדע, ואני בער ולא אדע. ולא קריתי ולא שניתי ובגולה נמר רוחי ושניתי. ורוב ימי הייתי מתנועע ומתנודד, כצפור בודד, סג ונאלח, כעוף נודד, קן משולח. וכחי שמש הנדוד שזפו, לא עמד כי ה' הדפו. ואהיה מנוה חפצי מנוד, וישבתי בארץ נוד. כי יד הזמן הנידתני, וטלטלה גבר טלטלתני, וצנוף צנפתני. ולכל קצוות נפזרתי, וכארבה ננערתי, ולא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי. והיך יוכל עבד אדוני זה, חדל אישים ונבזה, לדבר ובפיו אין מענה, אין קול ואין עונה. ואין חלש קצר קומה, יערוך עם גבור מלחמה. ואין איש אשר (כאב) נפשו מהבין גדל ושברה, יכה את קרי"ת ספ"ר ולכדה. ויאמר אלי אל תירא ואל תחת. שמע אמרי והאזינה, כי עתה יצאתי להשכילך בינה. עד מתי תשתאה, פקח עיניך וראה. ואשתומם על המראה וממני דעת פליאה. ויאמר אלי מה אתה רואה. ואומר ראיתי והנה מנורת זהב כלה, וכברק ירוצץ זיוה והלה. ונרותיה כזוהר הרקיע יזהירו, אל מול פני המנורה יאירו. וכאור החמה שבעתים אורה, לא יכבה בלילה נרה, נר מצוה ותורה, על המנורה הטהורה. רוח ה' נוססה בי משמי ערץ, להאיר על הארץ. מתוק לעינים האור, ולכל בני ישראל היה אור. וכראותי צהלו פני, ותאורנה שתי עיני. ואקוד ואשתחוה לה', ואומר הפעם אודה את ה', מנת כוסי וחבלי, כי אשב בחושך ה' אור לי. וישב אלי המלאך הדובר בי, וישלח את ידו ויגע בי, ויאמר אלי את אשר תמצא אכול, ועשה תעשה וגם תוכל יכול. ואביט והנה בידו מגלה עפה, כמו שחר נשקפה, ברה כחמה וכלבנה יפה, אמריה צחות ללעגי שפה. ובטוב מכל אבן יקר וספיר מעולפה, ואמרי טעם מתוקים מדבש ונופת צופים מטיפה. וריחה טוב ממור ואהלות עם כל ראשי בשמים מניפה. ופריה נחמד למראה וטוב למאכל מכל גפן פוריה וענפה. פריה מתוק ועליה לתרופה. מפנינים יקרה עליה בשפה ברורה, זאת חוקת התורה, וזה מעשה המנורה.

ואביט והנה יד נגעה בי בהיותי מסלד בחילה, ויאכילני את המגלה. ותהי בפי מדבש מתוקה, ותבא בקרבי כמים קרים על נפש עיפה ושוקקה. וכאשר טעמתי אורו עיני, ורעמו אזני, וזרחו לי בחשכה מאורים, ואכלתי לחם אבירים. אכלתי יערי שתיתי נסכי,

ופריו מתוק לחכי. אני קרתי ושתיתי מים, מאת ה' מן השמים. מן המקור העליון, שיורד על הררי ציון. ואבוא אל אוצרות מטמונים, ואלקוט מחמדי אבנים, ומשך חכמה מפנינים. וכאשר כליתי לאכול התחזקתי, ועוז התאזרתי, וישמח לבי ונעזרתי. ועל משענת אלהי ישעי נסמכתי, ועל עמדי עמדתי, ופתחתי את פי ולא נאלמתי. וערכתי תהלה, לנורא עלילה. אשר לשמו קראני, ומכחו המציאני, ומאין אל יש הוציאני. ומבטן לעבד לו יצרני. ונתן לי לשון למודים, לחבר מלים מזהב ומפז רב נחמדים. אמרות טהורות, לפקוח עינים עורות, והיו למאורות. לתת לפתאים ערמה, לנער דעת ומזמה. לבי לחשוב מחשבות, שם השכל מגמתו. ורעיוני בשדה התבונות, תלמים חורש לעומתו, יפתח וישדד אדמתו. עד אשר מכל אבן נגף אותו סקלתי, ופרדס נאה בתוכו נטעתי, ועצי עדנים בו שתלתי. ועץ הדעת להבין פליאה, ועץ חיים תאוה באה. בתוך הגן מעין כל משכיל מראיהם לא נעלם, והאיש החפץ חיים יקח מפריה ואכל וחי לעולם. ובו כל עץ נחמד למראה בעתו יתן פריו, מה טובו ומה יופיו. נטע שעשועים יפה אף נעים גן חמודות, שתול על פלגי תעודות. יפיץ דעת ומזמה, נחל נובע מקור חכמה. מעין גנים, מימיו נאמנים. גדול ורחב ידים, תאוה לעינים. מלא על כל גדותיו, הולך על ארבע פעמותיו. גברו נוזליו וזרמיו, ונתן מימיו. בקיץ ובחורף לא ייבש, ופלגיו הולכים על פני השדה כהלך דבש. וכל צמא במימיו בלא כסף ובלא מחיר תשוב אליו נפשו, ישתה וישכח רישו. ועריפי נטפיו יקוו בתוך האגן, להשקות את הגן. עד אשר עלו צמחיו, והאירו פרחיו, ונתנו ריח דודאיו ותפוחיו. והזילו בשמיו, ונטפו סמיו. והציצו סנסניו, והניצו רימוניו. ונראו נצניו, וגדלו ששוניו. ופרחה חבצלת שרוניו, והפיחו קנמוניו. והריחו נרדיו, והבשילו מגדיו. וצללי ההדסים, את הגן מכסים. והעלים והשריגים, יחד משתרגים. והענפים אותו מקיפים. וכל איש אשר רוח אלהים בו, ותורת אלהיו בקרבו, בצלו יחסה ויתלונן, והיו עלהו רענן. ורוח חכמה ובינה בלילה עליו מרחפת, וכל היום חופפת. עד אשר לאף כל משכיל עלה רקחו, נרדו נתן ריחו. ומגדל עוז בתוכו בנוי לתלפיה, וארמון על משפטו ישב ללמוד בתוכו תושיה. ובו שולחן התעודה ערוך, ויין המזמה מסוך. וקול יצריח אף יריע. לקצה הארץ יגיע. לכו לחמו בלחמי אשר אהבתי, ושתו ביין מסכתי, לא לחם ולא בשר, כי אם שכל ומוסר. ולא יין הרקח, כי אם יין הלקח. אכלו רעים שתו ושכרו דודים, והתענגו על רוב שלום ידידים.

בני לדברי הקשיבה ולאמרתי, ואל תפרע לעצתי. שקוד על הספר הזה יומם ולילה, ואל תשוב לכסלה. אל תתן שינה לעיניך ולעפעפיך תנומה, ויגד לך תעלומות חכמה ולא יבצר ממך מזמה. הוא הספר, הנותן אמרי שפר. הנקרא מנורת המאור, אשר

באור החיים תאור. אור יפוץ משמי ערץ, לאחוז בכנפות הארץ. להראות סודות התורה ומצפוניה, והאיר אל עבר פניה. להאיר ממחשך הפתיות אוילי העם וכסיליהם. העם ההולכים בחושך ראו אור גדול וזיו נגה עליהם. ויאור להם כל שעריו עשרים פרקים, מצות ישרים וחוקים, ומשפטים צדיקים. כל איש אשר ידבנו לבו לשמוע דבריו ולהקים, שואל בפרקי"ם. כל פרק ופרק בעניינו עומד על כנו, נחמד למראה ופרק"ו נאה. ושמתי כל פרקיו שוות, שאין אני יודע מתן שכרן של מצות. ולא הקדמתי על המצוה הקלה החמורה, שאין מוקדם ומאוחר בתורה. וכולם נכוחות ותמימות, שכולם מתאימות. בואו שעריו בתודה, לתורה ולתעודה. עברו ושובו משער לשער, גם זקן גם נער. ויפתחו לכם שערי אורה, אל מול פני המנורה.

יהי לבך בני אל דת וחוקים אשר הם מדבש לחך מתוקים
שמע מוסר קנה תורה ומצוה ומשפטים אשר כראי חזקים
רחץ וטהר במעין התבונה וממיו דלה מים עמוקים
אזי תאיר בנרות המנורה וילכו ממרורותך ברקים
לך באתי להודיע נתיבה וגם דרכה ואלו הפרקים:

פרק ראשון. מדבר בצדקה רב להושיע, ונפש נענה ישביע.
פרק שני. להתפלל ערב ובקר וצהרים, אל אל בשמים.
פרק שלישי. מורה דרכי התשובה, מן העון והמשובה.
פרק רביעי. להדבק בענוה, ולפרוש מן הגאוה.
פרק חמישי. לקבוע עתים לתורה, ולמעט בעסק ובסחורה.
פרק ששי. לקיים המצות בכל יכולתו, את הכל עשה יפה בעתו.
פרק שביעי. לגמול חסד לכל אדם ואוהב ורע, ואל יחשוב להרע.
פרק שמיני. לכבד שבתות וימים טובים, במלבושים נאים ומאכלים ערבים.
פרק תשיעי. בענין כבוד אב ואם, לנטלם ולנשאם.
פרק עשירי. לישא אשה ולכבדנה, ודבר טוב ישמחנה.
פרק י"א. לגדל את הבן על הדרך הנכונה, גם כי יזקין לא יסור ממנה.
פרק י"ב. לישא וליתן באמונה, בכל ממכר ומקנה.
פרק י"ג. לעשות הדיין דין אמת לרמים ולשפלים, ושפט בצדק דלים.
פרק י"ד. לשמוח בחלקו, אם מעט ואם הרבה ספוקו.
פרק ט"ו. לעזוב חמה ולרצות יהי נוח, כי הכעס בחיק כסילים ינוח.
פרק י"ו. שלא להחניף ולהתהלך בדרך תמים, ושלא לגנוב דעת העמים.
פרק שבעה עשר. לאהוב את החבירים כנפשו, ולחמול על הונם כרכושו.

פרק י"ח. שלא לנבל פיו ושלא לספר לשון הרע, ומשניהם פיו יגרע.
פרק תשעה עשר. שלא לגלות סוד הפקיד אצלו רע, פן יחסדו שומע.
פרק עשרים. ללמוד דרך ארץ ומהלכיו, וללכת בדרכיו.
והנני מחלה פני כל חוזה חיבור זה, שיביט אליו בעין חמלה, ויתקן טעות כל מלה, ומהאל יהיה לו שכר הפעולה. ואם ימצא בו ערות דבר יכסה עליו ולא יגלהו, וכחכמתו יעשה ויתקנהו, אולי משגה הוא. והנני מתחנן אליכם מליצי רעי, אחי ומיודעי, ליישר מעגלי, ולהכין שבילי. הורוני ואני אחריש ומה שגיתי הבינו לי. והנני לפניכם כסומא ואבוקה בידו, וכתלמיד המסדר לפני רבותיו תלמודו. למען ילמד וימצא חן במדב"ר, וידע וישכיל מן מוצא דבר. והנה בשמים עדי, ובמרומים סהדי, כי לא היתה כוונתי בזה הספר כי אם לכבוד השם, ולא ליטול את השם. כי יודע אני בעצמי שאין בי לא חכמה ולא בינה ולא דעת ולא תבונה, ולא ידעתי לדבר נכונה. ואני דל ורזה, עני ונבזה. וכן ארז"ל במלה מודעת, אין עניות כעניות הדעת. ואל יאשים אדם כסיל ביום סכלו נרדם והוזה, ועניות עני אל יבזה. וכל אשר ייטב הספר הזה בעיניו, וכשר הדבר לפניו, יחשוב אותו כקרבן מרוקח מוקטר מוגש, כל הנוגע בו יקדש. ואם דל הוא ירצה לפניו כקרבן העניים והדלים, וכמנחת האמללים, קל וחומר מהב"ה שרוצה בקרבן העני מקרבן העשיר, ומקריב מקום אילים ופרים, בני יונה או תורים, או עשירית האיפה קמח שעורים. ואחד המרבה ואחד הממעיט בניב לשון ובשפתים, ובלבד שתהא כוונתו לשמים.
על כן אמרתי אמלא ספקי, ואשלים חוקי, ואענה אף אני חלקי. ונגד לבי הספר הזה שויתי, עד אשר כיד אלהי הטובה עלי אותו כליתי. והטבעתי יסודו על יסוד הספרים, ויריתי אבן פנתו על פסק המחברים, ומהחיבורים הקדמונים אשר היו לפנים. ומן המקרא והמשנה והאגדתא, מתלמוד בבלי ומתלמוד ירושלמי, ומן התוספתא ומפרקי ר' אליעזר, ומפסיקתא וממכילתא, ומספרא וספרי, ומהלכות גדולות, ומספר היכלות, וממדרש חזית, ומדרש השכם וממדרש תנחומא, המגלה כל תעלומה. ומילמדנו רבינו ומתשובות גאונינו, וממדרש של ר' נחוניא בן הקנה, עדות נאמנה. ומחופת אליהו זוטא ורבה, ומבראשית רבה, וכהנה רבות. ומשאלות החכמים והתשובות, וממרגניתא דר' מאיר ופרקיו, מלא על כל אפיקיו. וספרי הר' משה בן מימון, אשר בחיק החכמה אמון, והר' משה ן' נחמן עד נאמן. ומספרי כל מביני שמועה, ומאורח חיים ומחושן משפט ואבן העזר ויורה דעה. ואעפ"י שעיינתי בכל אלו החיבורים, לא הבינותי בספרים. ואם קריתי לא שניתי, ואם שניתי סודותם לא גליתי, ואותותם לא ראיתי. ולא עלה מהם בידי כי אם מעט מזער להרים ראשי, הלא מצער היא ותחי נפשי. ונכנסתי למקום אימה ומורא, אל

המדבר הגדול והנורא. והייתי כגונב ממעונות אריות טלאים, וכמלקט שבולים בעמק רפאים, או כלוקח צפורים מקיני נשרים, או כרועה עדרים בהררי נמרים. ולפיכך להזכיר שמי בגלוי לעיני בני עמי, בושתי ונשתנו רעיוני, וכסתה כלימה פני. פן יקל בעיניהם ויבזוהו, וכאין וכאפס יחשבוהו. פן יאמרו איך כסיל מחכים פתאים, ואיך הולך שובב בדרך לבו יורה חטאים. ולמען אשר לא ישכחוני שמעי ואנשי שלומי, ולמען הזכיר את שמי, רמזתי בו שמי והוא פלא, נסתר ונגלה, בראשית הפרקים האלה. ואקח אותיות שם איש נבזה וחדל אישים, והרמותים מבין דלים ורשים, ואשים אותם ראשים. ואולי ייטבו דברי בפי כל מבקשיהם, ולי מה נעמו ראשיהם. והדן אותי לכף זכות המקום ידין אותו לכף זכות, כדכתי' היטיבה ה' לטובים ולישרים בלבותם.

ועתה אתחיל לבאר הפרקים כפי יכולתי, באשר ה' אתי, ובו שמתי מבטחי ונצחי, וחסדיו שויתי נגדי ונכחי, ונאמנה אל אל רוחי. כי כל מעשה האדם כאין נגדו, ונשגב ה' לבדו. ובאחת יבערו ויכסלו אשר הם חכמים בעיניהם, ולא מצאו כל אנשי חיל ידיהם. אליך ה' אקרא להכין לבי ומחשבותי. שיתה ה' שמרה לפי, נצרה על דל שפתי. יהי רצון מלפניך וימצא עבדך חן בעיניך לשמור משיבוש רעיוני, ומשגיאות הגיוני, ואשמרה דרכי מחטוא בלשוני. ותסתיריני מרוכסי איש בסתר פניך, ובמחשכים כסה עלי אור פניך, ולמדני לעשות חקיך, אלהים חיים ומלך עולם, ואל ישוב דך נכלם.

הורני ה' דרך חוקיך ואצרנה עקב. הורני ה' דרכך אהלך באמתך. יחד לבבי ליראה שמך. דרך פקודיך הביניני ואשיחה בנפלאותיך. סמכני כאמרתך ואחיה ואל תבישני משברי. תהי ידך לעזרני כי מצותיך לא שכחתי.

א; פרק הצדקה

מדבר בצדקה רב להושיע
יהיר כילי סורה אלי שימה מלי על לב חוקה
שבע נא נפש נענה אותה אל נא תשיב ריקה
רב לך מהון למה תקפוץ יד מנפש השוקקה
אחרוש תלם מיטב כרם מיטב שדה מיטב חלקה
לכן בשדה טוב ותרומות בו זרעו לכם לצדקה.

זרעו לכם לצדקה קצרו לפי חסד נירו לכם ניר ועת לדרוש את ה' עד יבוא יורה צדק לכם. גרסינן בבבא קמא בפרק ראשון א"ר יוחנן משמיה דר' שמעון בן יוחאי מאי דכתי' (ישעיהו לב, כ) אשריכם זורעי על כל מים משלחי רגל השור והחמור, כל העוסק

בתורה ובגמילות חסדים זוכה לנחלת שני שבטים (שנא' אשריכם זורעי וגו'), ואין זריעה אלא צדקה, שנאמר (הושע י, יב) זרעו לכם לצדקה. ואין מים אלא תורה שנא' הוי כל צמא לכו למים. וגרסינן בפירקי ר' אליעזר ויזרע יצחק בארץ ההיא. וכי זרע דגן זרע יצחק, חס ושלום, אלא לקח את ממונו וזרע צדקה לעניים, הה"ד זרעו לכם לצדקה. וגרסינן במדרש הפסוק הזה מתחיל בוא"ו ומסיים בה"א. סימן י"א. רמז לי"א ברכות שמתברך מי שנותן צדקה לעניים, כמו שאפרש לקמן בע"ה. קצרו לפי חסד. ר"ל ששכר הצדקה מרובה כשכר גמילות חסדים. ואעפ"י שגמילות חסדים גדולה מן הצדקה, אם תזרעו מעט לצדקה תקצרו הרבה לפי גמילות חסדים. הה"ד זרעו לכם לצדקה קצרו לפי חסד. ד"א לפי חסד, מאי לפי חסד, אמ' ר' אלעזר גדולה גמילות חסדים יותר מן הצדקה, שנא' זרעו לכם לצדקה קצרו לפי חסד. מלמד שאדם זורע ספק אוכל ספק אינו אוכל, קצר ודאי אוכל, ובצדקה נאמרה הזריעה עם הקצירה, ללמדך שהזורע אפי' מעט לצדקה שיקצור על כל פנים יותר ממה שזרע.

תניא א"ר עקיבא אם בא עני אצלך בשחרית ונתת לו איסר והלך לו ובא אחר במנחה אל תאמר כבר נתתי לראשון ודי לי אלא תן גם לשני ואל תחזירהו ריקם, שנא' בבקר זרע זרעך ולערב אל תנח ידיך, ואין זריעה אלא צדקה.

ר' אליעזר אומר ראה נתתי לפניך את החיים ואת הטוב את המות ואת הרע. אמ' הב"ה שתי דרכים נתתי לישראל אחת של טובה ואחת של רעה. של טובה היא של חיים. ושל רעה היא של מות. של טובה יש בה שתי דרכים. אחת של חסד ואחת של צדקה. ושמואל הנביא ע"ה עומד על שתי דרכים הטובים הללו. ואומר באיזו דרך אלך, בשל חסד, של צדקה טובה הימנה, ואם אלך בשל צדקה, של חסד טוב הימנה, אלא מעיד אני עלי שמים וארץ שאיני מניחן ואקח שתיהן לעצמי. אמ' לו הב"ה אתה נתת עצמך בין שתי הדרכים הטובים הללו חייך אני נותן לך שלש מתנות טובות. ללמדך שכל העוסק בצדקה ובגמילות חסדים שיורש שלש מתנות טובות, ואלו הן חיים צדקה וכבוד, שנא' רודף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה וכבוד. א"ר שמעון בכח הצדקה המתים עתידין להחיות. מנין אנו למדים, מאליהו התשבי זכור לטוב, שהיה הולך מהר להר וממערה למערה. הלך לו לצרפת וקבלתו אשה אלמנה בכבוד גדול, ואמו של יונה היתה, ומפתה ומשמנה היו אוכלין הוא והיא ובנה ימים (רבים). לאחר מכן חלה בן האשה ומת. עמד אליהו והתפלל לפני הב"ה ואמ'. רבון כל העולמים לא די לי כל הרעות שעברו על ראשי, הגם על האלמנה אשר אני מתגורר אתה בביתה הריעות להמית את בנה, השב את נפש

הילד הזה אל קרבו וידעו וילמדו הדורות שיש (תחיה) למתים. ונעתר לו, שנא' וישמע ה' לקול אליהו ותשב נפש הילד אל קרבו ויחי.

וגרסי' במדרש יהי אור בוא וראה אליהו שאמ' הגם אל האלמנה אשר אני מתגורר אתה בבית הריעות להמית את בנה. לפי שאמ' הב"ה לאליהו קום לך צרפתה אשר לצידון הנה צויתי שם אשה אלמנה לכלכלך. וכל הזן והמפרנס למי שהוא צריך מזון ופרנסה וכ"ש בשני רעבון הב"ה מטיב לו ומחיה אותו ואת בניו. זאת האלמנה שזנה ופרנסה אותי בשנת בצורת המתה את בנה. לפי' אמר הריעות להמית את בנה. והב"ה החיה אותו בזכות שפרנסה אמו את אליהו. וגרסינן בבראשית רבה ר' עזריה אומר תדע לך כח הצדקה, צא ולמד מן שלום בן תקוה, שהיה מגדולי הדור והיה עושה צדקות בכל יום ויום, והיה ממלא החמת מים והיה יושב על פתח העיר. וכל מי שהיה בא מן הדרך עייף היה משקהו והיה משיב את נפשו אליו. ובזכות זה שהיה עושה שרתה רוח הקודש על אשתו שהיתה חולדה הנביאה. וכשמת יצאו כל ישראל לגמול חסד לו. וראו את הגדוד שבא עליהם והשליכו את האיש בקבר אלישע. נגע בעצמות אלישע וחיה, שנא' וילך ויגע האיש בעצמות אלישע ויחי ויקם על רגליו. אחרי כן הוליד את חנמאל בן שלום.

גדולה צדקה שכל המצות כלולין בה. שנא' וצדקה תהיה לנו כי נשמור לעשות את כל המצוה הזאת. ובזכות המצות מאריכין ימיו של אדם, שנא' כי חיים הם למוצאיהם ולכל בשרו מרפא. והעושה צדקה ניצול ממיתה משונה, שנאמר (משלי י, ב) וצדקה תציל ממות, ואפי' ממיתה דעלמא קודם זמנו. כדגרסי' בבבא בתרא תניא אמרו עליו על בנימין הצדיק שהיה ממונה על קופה של צדקה. פעם אחת באה לפניו אשה אחת בשנת בצורת, אמרה לו ר' פרנסני, אמ' לה העבודה אין בקופה של צדקה כלום. אמרה לו אם אין אתה מפרנסני הרי אשה וז' בניה מתים ברעב. עמד ופרנסה משלו. לימים חלה בנימין הצדיק ונטה למות.

אמרו מלאכי השרת לפני הב"ה רבונו של עולם אתה אמרת כל המקיים נפש אחת מישראל כאלו קיים עולם מלא ובנימין הצדיק שקיים אשה ושבעה בניה ימות בשנים מועטות. תאנא הוסיפו לו שנים ועשרים שנה. הוי וצדקה תציל ממות. וגרסינן בבבא בתרא ר' חייא רמי כתיב (משלי יא, ד) לא יועיל הון ביום עברה וצדקה תציל ממות וכתוב אחד אומר לא יועילו אוצרות רשע וצדקה תציל ממות. שתי צדקות אלו למה. אחת שמצילתו מדינה של גיהנם, ואחת שמצילתו ממיתה משונה. כתי' הכא (משלי יא, ד) לא יועיל הון ביום עברה, וכתי' התם (צפניה א, טו) יום עברה היום ההוא. (איזו שמצילתו מדינה של גיהנם, ההוא דכתיב ביה עברה), ואיזו שמצילתו ממיתה משונה,

נותנה ואינו יודע למי נותנה, נוטלה ואינו יודע ממי נוטלה. כמו שאפרש לקמן בע"ה. כתוב אחד אומר וצדקה תציל ממות, וכתוב אחד אומר מי גבר יחיה ולא יראה מות. כיצד יתקיימו שני כתובים הללו. אמור מעתה מי גבר יחיה ולא יראה מות, זו מיתה כדרך כל הארץ, וצדקה תציל ממות זו מיתה משונה. פירוש אין אדם בעולם שינצל מן המות, אבל בצדקה מאריכין ימיו וניצול ממיתה משונה. וגרסינן בואלה שמות רבה צדקתך כהררי אל משפטך תהום רבה. ר' יאשיה הגדול אומר צדקתך על משפטיך כהררי אל על תהום רבה. כשם שההרים כובשים את התהום שלא יעלה ויציף העולם, כך הצדקות כובשות את העונות שלא יאבדו עושי הצדקות מן העולם. אבל כל הפוסק צדקה על עצמו ואינו נותנה לוקה בגופו, דכתיב (קהלת ה, ה) אל תתן את פיך לחטוא את בשרך. אל תאמר בצבור שאתה נותן ואינך נותן. אל תאמר לפני המלאך זה החזן שיאמר לך תן מה שפסקת ואת אומר לו שגגה היא ולא ידעתי מה שאמרתי. למה יקצוף האלהים על קולך. על אותו הקול שהוצאת בפיך ואמרת לו ליתן ואינך נותן. ד"א על אותו הקול שהתפלל עליך החזן ובירך אותך על שפסקת צדקה וענו הכל אמן, וחבל את מעשה ידיך מעט מצות שבידך. וגרסינן בפירקא קמא דמס' ראש השנה. א"ר יצחק ארבעה דברים קורעין גזר דינו של אדם. ואלו הן, צדקה, צעקה, שינוי השם, שינוי מעשה. צדקה דכתי' (משלי י, ב) וצדקה תציל ממות. צעקה דכתי' (תהלים קז, ו) ויצעקו אל ה' בצר להם וממצוקותיהם יוציאם. שנוי השם דכתי' (בראשית יז, טו) ויאמר ה' אל אברהם שרי אשתך לא תקרא את שמה שרי כי שרה שמה, והדר וברכתי אותה וגם נתתי ממנה לך בן. שינוי מעשה דכתי' (יונה ג, י) וירא אלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה וינחם אלהים על הרעה אשר דבר לעשות להם וכו'. ויש אומרים אף שנוי מקום, שנא' ויאמר ה' אל אברם לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אל הארץ אשר אראך, והדר ואעשך לגוי גדול.

וגרסינן בב"ר ר' מאיר אזל לחדא נמלא ראה אותן כלן שחורי ראש, פי' בחורים ולא היו ביניהם זקנים. אמ' להם שמא ממשפחות עלי אתם, דכתיב ביה וכל מרבית ביתך ימותו אנשים.

אמרו לו התפלל עלינו. אמ' להם הטפילו בצדקה ותהיו זקנים, שנא' עטרת תפארת שיבה בדרך צדקה תמצא. ממי את למד מאברהם. דכתי' (בראשית יח, יט) ידעתיו כי למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט למען הביא ה' על אברהם את אשר דבר עליו. ועל כן זכה לזקנה, דכתי' (בראשית כד, א) ואברהם זקן בא בימים וגו'. וגרסינן במ' שבת בפרק שואל אדם מחבירו. ר' עקיבא הוה

ליה ברתא. אמרו ליה כלדאי ההוא יומא דנסיבא ועיילה לבי גנאנה, פי' לחופה, טריק לה חויא ומיתה. פי' ינשוך אותה נחש ותמות. והיה מתעצב מאד. אותו יום של חופתה אתא ענייא וקא קאה אבבא, והוי הכל טרידי בסעודתא. נפקא איהי מחופתה ונתנה פרנסה לאותו עני. וחזרה לה לחופתה. נטלה המסרק לסרוק את ראשה. היה בראשה נחש שהיה רוצה לנשוך אותה ונחתך ראשו במסרק. הוציאה לפני אביה ראשו של נחש ושחה לו הענין. נפק ר' עקיבא ודרש וצדקה תציל ממות. ולאו דוקא ממיתה משונה אלא אפי' ממיתה עצמה.

מעשה שמואל ואבלט שהיו יושבים ביחד ועברו עליהם שני אנשים שהיו הולכין ליער לחטוב עצים. אמ' אבלט לשמואל אלו שני אנשים האחד הולך וחוזר והשני הולך ואינו חוזר. אמ' לו שמואל איפשר שיעשה צדקה וינצל. אמ' לו אבלט על כל פנים אינו חוזר. ישבו שניהם שמואל ואבלט על אם הדרך עד הערב והנה שניהם באים מן היער בשלום ואלומותיהם על כתפיהם. אמ' שמואל לאבלט איה דבריך הנה שניהם באים בשלום. אמ' שמואל לאותם שני אנשים הגידו לי מה אירע לכם היום הזה. (אמר האחד) אמרתי אני לחבירים שהיו חוטבים עצים אתי בואו ונסעד לחם. מיד הלכתי אני לחבירים ונתנו לי פתם ונתתי על השולחן. אחד מהם ישב לו לצד אחד. אמרתי לו איה פתך. אמ' לי אכלו אתם שאין בידי פת לאכול. מיד השתדלתי לנחמו ואמרתי לו בוא אדוני ונאכל ביחד. ולקחתי מפיתי ונתתי על השולחן ואמרתי הנה פתו של פלוני, כדי שלא יתבייש. כיון שהשליכו אלומותיהם מעל כתפיהם לקח אבלט הסיף וחתך אלומתו של אותו האיש. והיה בתוך האלומה נחש גדול ונחתך בסיף. מיד ידעו שאותו הנחש היה לו לנשוך לאותו האיש ולהמיתו. מיד ידע שמואל שבשביל אותה צדקה שעשה נמלט מן המות. נפק שמואל ודרש וצדקה תציל ממות. לאו דוקא ממיתה משונה אלא אפילו ממיתה עצמה.

ובעון שלא החזיקו אנשי סדום יד עני ואביון נכרתו, שנא' הנה זה היה עון סדום אחותך גאון שבעת לחם ויד עני ואביון לא החזיקה. ר' יהודה אומר הכריזו בסדום שכל מי שיבוא מחזיק בפת לחם יד עני ואביון ישרף באש. והב"ה שלם להם מדה כנגד מדה ונשרפו באש. שנא' וה' המטיר על סדום ועל עמורה גפרית ואש וגו'.

וגרסי' במדרש יהי אור ר' חייא ור' יוסי היו מהלכין בדרך וראו שני אנשים שהיו מהלכין בדרך. והנה אדם אחד בא לקראתם. אמ' להם בבקשה מכם תנו לי פת לחם לאכול כי אני תועה במדבר זה שני ימים ולא טעמתי מאומה. הקדים אחד מהם ונתן לו כל המזונות שהיו בידו לאכול בדרך ואכל והשקהו. לאחר כך נתן לו כל מה שהותיר מהמזונות.

ואמ' לו טול אלו שתאכל בדרך כשתרעב. נטל מידו והלך לו. אמ' לו חבירו מה תאכל בדרך הזאת ואני כבר אכלתי מזונותי, ואין בידי כלום ליתן לך. אמ' לו ומה עליך אני נשען אין בטחוני אלא בהב"ה. אמ' ר' חייא לר' יוסי לא רצה הב"ה שתעשה מצוה זו על ידיו. אמ' ר' יוסי שמא נגזר דין על אותו האיש לרעה וזימן לו הב"ה העני הזה כדי שיזכה עמו ויקרע מעליו גזר דינו כשהיו מהלכין בדרך נתעלף אותו האיש שנתן מזונותיו לעני לפי שלא היה בידו מזון לאכול. אמ' לו חבירו והלא אמרתי לך לא תתן מזונך. אמ' ר' חייא לר' יוסי הנה מזון בידינו נתן לו ויאכל. אמ' לו ר' יוסי לא נתן לו שמא יפסיד זכותו, נלך אחריו ונראה מה יהיה לו, שבודאי מיתה נגזרה עליו ונקרע גזר דינו בצדקה שעשה עם אותו עני. הלך לו אותו האיש וישב תחת אילן אחד ונפשו נתעטפה ברעב וחבירו מתרחק ממנו וישב לו לצד אחר והוא שכב תחת האילן. אמ' ר' יוסי לר' חייא נשב ונראה מה יהיה לו שבודאי הב"ה רוצה לעשות לו נס. ישבו להם וראו והנה אריה אחד בא אצל אותו האיש והוא שואג. כשקרב אליו עמד כנגדו. א"ר חייא אוי לו לאותו האיש הנה האריה הזה יאכלהו. אמ' לו ר' יוסי צדיק הוא והב"ה עושה עמו נס ומציל אותו בשביל צדקה שעשה עם אותו עני. מיד ירד מאותו אילן נחש גדול והוא בא כנגד אותו האיש לנשוך אותו. מיד קם האריה על הנחש והרגו וחתך את ראשו והלך לו. אמ' ר' יוסי לר' חייא והלא אמרתי לך צדיק הוא והב"ה יעשה עמו נס. הקיץ אותו האיש משנתו ונפשו עיפה ושוקקה. מיד נתנו לו ר' חייא ור' יוסי לאכול. אכל ושתה ושחו לו הנס שעשה עמו הב"ה. פתח ר' יוסי ואמר בטח בה' ועשה טוב שכון ארץ ורעה אמונה. אשרי איש שעושה צדקה מממונו שהב"ה מצילו מן המות הה"ד וצדקה תציל ממות. לפי שהצדקה היא עץ חיים, כל המחזיק בה ניצול ממות והב"ה מאריך ימיו. כשבאו אצל ר' שמעון בן יוחאי שחו לו המאורע. אמ' להם כל האוחז ידו בצדקה שהיא עץ חיים יאריך ימים בעולם הזה ויזכה לחיי העולם הבא.

וגרסינן בספרי הוי שמח במתנה שנתנה לעניים מתוך ביתך כדי שיכפה ממך מלאך המות שנא' מתן בסתר יכפה אף. ואין אף אלא מלאך המות, שנא' כי יגורתי מפני האף והחמה אשר אמר ה' עליכם להשמיד אתכם. והוי שמח על שולחנך בשעה שהרעבים נהנין ממנו כדי שתאריך ימים בעולם הזה ובעולם הבא.

וגרסינן בויקרא רבה אשרי משכיל אל דל ביום רעה ימלטהו ה'. אמ' ר' מונא אשרי נותן אל דל אין כתיב כאן, אלא אשרי משכיל הוי מסתכל כדי לזכות בו. ור' מונא כך היה עושה כשהיה רואה בן טובים ובן גדולים שירד מנכסיו והוא מתבייש ליקח צדקה, היה הולך אצלו ואומר לו שמעתי שנפלה לך ירושה במדינת הים הא לך חפץ זה, וכיון

שאתה נוטל הירושה אתה נותן לי דמיו. ובשעה שהיה נותן לו היה אומר לו במתנה נתונים לך. א"ר אלעזר כתו' אחר אומר נותן לחם לכל בשר ובא זה וחטף המצוה. אמ' הב"ה עלי לשלם לו גמולו הה"ד וגמולו ישלם לו. ר' פנחס בשם ר' ראובן אומר כל מי שהוא נותן פרוטה לעני נותן לו הב"ה פרוטה. וכי פרוטה נתן לו, לא נתן לו אלא נפשו. הא כיצד היה ככר בעשר פרוטות והעני עומד ליקח ואין בידו אלא ט' ובא אחד ונתן לו פרוטה, נטל הככר ואכלה ושבה נפשו אליו. אמ' הב"ה אף אתה כשנפשך מצפצפת לצאת מגופך אני משיבה לך.

והב"ה מנסה את העני ואת העשיר, את העני לדעת אם יעמוד בנסיונו ואת העשיר לדעת אם יעשה צדקה מממונו. וגרסינן בואלה שמות רבה אם כסף תלוה את עמי הה"ד יש רעה חולה (ראיתי) תחת השמש (עשר שמור לבעליו לרעתו) ואבד העשר ההוא בענין רע. אשרי אדם שעומד בנסיונו. שאין לך בריה שאין הב"ה מנסה אותה, העשיר מנסה אותו לדעת אם תהיה ידו פתוחה לעניים, והעני מנסה אותו לדעת אם יוכל לעמוד בייסורין ואינו בועט, (שנא' ועניים מרודים תביא בית). אם עמד העשיר בנסיונו ועושה צדקה הרי הוא אוכל ממונו בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא. (והב"ה מצילו מדינה של גיהנם, שנא' אשרי משכיל אל דל ביום רעה ימלטהו ה'). ואם עמד העני בנסיונו ואינו בועט הרי הוא נוטל כפלים לעתיד לבא, שנא' כי אתה עם עני תושיע. ממי אתה למד מאיוב שנתייסר בעולם הזה ולא בעט בייסורין ונתן לו הב"ה כפלים, שנא' ויוסף ה' את כל אשר לאיוב למשנה. אבל העשיר שעינו רעה הולך הוא וממונו מן העולם, שנא' ואבד העושר ההוא בענין רע. וכתיב (משלי כג, ה) התעיף עיניך בו ואיננו כי עשה יעשה לו כנפים כנשר יעוף השמים. מפני שעינו רעה כנגד גבאי צדקה. למה שגלגל הוא שחוזר בעולם. לא מי שהוא עשיר היום הוא עשיר למחר, ולא מי שהוא עני היום הוא עני למחר. הב"ה מעלה ומוריד שנא' כי אלהים שופט זה ישפיל וזה ירים. לפי' כשהוא האדם עשיר יעשה צדקה מממונו קודם שיחזור עליו הגלגל ויתרושש.

ומעשה בחסיד אחד כשהיו העניים עומדים על פתחו היה אומר לאשתו, רחמי על העניים האלו, כדי שירחמו בני אדם על בנינו אם יצטרכו לבריות. אמרה לו למה תפתח פיך לשטן. אמ' לה גלגל הוא שחוזר בעולם.

וגרסי' במדרש שלח לחמך על פני המים כי ברוב הימים תמצאנו. ר"ל עשה צדקה מממונך כי תמצא אותה אם ירבו עמך הימים ויחזור עליך הגלגל. וגרסי' במסכת שבת בפרק שואל אדם מאי דכתי' (דברים טו, יא) כי לא יחדל אביון מקרב הארץ. תניא ר' אלעזר הקפר אומר לעולם יבקש אדם רחמים על מדה זו שאם לא הוא בא בה, בא בנו,

ואם לא בא בנו בא בן בנו, שנא' (דברים טו, י) כי בגלל הדבר הזה. תאנא דבי ר' ישמעאל גלגל הוא שחוזר בעולם. והעושה צדקה עם העני אל ידמה בנפשו שהוא מטיב לעני אלא שהעני מטיב לו. כדגרסי' בויקרא רבה א"ר סימון א"ר יהושע בן לוי יותר ממה שבעל הבית עושה עם העני העני עושה עם בעל הבית, שנא' (רות ב, יט) שם האיש אשר עשיתי עמו היום בועז. עשה עמדי אין כתי' כאן אלא עשיתי עמו. ר"ל אני עשיתי עמו יותר טובה ממה שעשה הוא עמי. א"ר אבין העני הזה עומד על פתחך והב"ה עומד על ימינו, שנא' כי יעמוד לימין אביון. אם אין אתה נותן לו דע שאני עומד על ימינו ועתיד ליפרע מאותו האיש. דכתי' (תהלים קט, לא) להושיע משופטי נפשו. א"ר איבו כתיב (דברים טו, י) נתן תתן לו. אמ' רב נחמן כי בגלל הדבר הזה. הדין עלמא דמי לגלגל אנטליא מתרוקן ומתמלא מתמלא ומתרוקן. א"ר אבהו בשם ר' אלעזר צריכין אנו להחזיק טובה לרמאין שבהם מכיון שאחד מהם תובע מיד אדם ומחזירו ריקם מיד הוא נענש, שנא' וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא, וכתי' (יחזקאל יח, ד) הנפש החוטאת היא תמות. וגרסי' במ' כתובות בפרק מציאת האשה. ר' חנינא הוה ההוא עניא בשיבבותיה דהוה רגיל לשדורי ליה זוזי כל מעלי יומא דשבתא. יומא חד שדריניה ניהליה בידא דביתהו. אתאי אמרה ליה לא צריך. וא' ליה מאי חזית. אמרה דקא אמרי ליה במה אתה סועד בכלי כסף או בכלי זהב. אמ' היינו דאמ' ר' אלעזר בואו ונחזיק טובה לרמאין. פירוש ר' חנינא היה בשכונתו עני אחד והיה רגיל לתת לו כל ערב שבת מעות להוצאת השבת. יום אחד שלח לו עם אשתו. חזרה ואמרה לו אינו צריך. אמ' לה מאי ראיתה. אמרה לו שמעתי שהיו אומרים לו במה אתה סועד בכלי כסף או בכלי זהב.

הנותן צדקה לעניים זוכה ומקבל פני שכינה. שנא' כי צדיק ה' צדקות אהב ישר יחזו פנימו. אמ' ר' תנחומא אין לך אדם אוהב את בן אומנותו אבל החכם אוהב את בן אומנותו, כגון ר' חייא ור' הושעיא. והב"ה אוהב בן אומנותו, שנא' כי צדיק ה' צדקות אהב ישר יחזה פנימו. דרש ר' דוסתאי בר ינאי בוא וראה שלא כמדת הב"ה מדת בשר ודם. אדם מביא דורון למלך ספק מקבלין ממנו ספק אין מקבלין ממנו. ואם תמצא לומר מקבלין ממנו ספק רואה פני המלך ספק אינו רואה. אבל הב"ה אינו כן. אדם נתן פרוטה לעני זוכה ומקבל פני שכינה, שנא' אני בצדק אחזה פניך אשבעה בהקיץ תמונתך.

וגרסי' בחופת אליהו רבה הנותן צדקה לעניים עולה ויושב כנגד כסא הכבוד, שנא' הולך צדקות ודובר מישרים וגו', וכתיב (ישעיהו לג, טז) הוא מרומים ישכון וגו', וכתי' (ישעיהו לג, טז) מלך ביופיו תחזינה עיניך.

וכל העושה הצדקה מישרת דרכו, שנא' צדקת תמים תיישר דרכו, ונוטל שכר בעולם הזה ובעולם הבא. בעולם הזה מנין, שנא' צדק לפניו יהלך וישם לדרך פעמיו. כשאדם יורד ימים והולך דרכים ומדברות ונוה לסטין ומרבץ חיות צדקתו הולכת לפניו ושומרת פעמיו שלא יכשלו. ובעולם הבא מנין, שנא' והלך לפניך צדקך כבוד ה' יאספך. כשיפטר אדם מן העולם הזה ובידו צדקות ומעשים טובים צדקותיו הולכות לפניו לתור לו מנוחה, ויהיו לו מליצי יושר לפני הב"ה, שנא' אם יש עליו מלאך מליץ אחד מני אלף להגיד לאדם ישרו, וניצול מדינה של גיהנם, שנא' ויחוננו ויאמר פדעהו מרדת שחת מצאתי כופר.

ושמעתי שגדולי צרפת והפרנסים בעלי אכסניא שנהגו מנהג נכבד מאד ונתפשט ביניהם מימים קדמונים שהשולחן שהיו מאכילין עליו את העניים שהיו עושין ממנו לוחות וארון שנקברים בהם. וכל זה להתעורר ולקבוע בלבם כי האדם אלו יגיע שיאו לעב ועושרו עד למאד שלא ישא בידו מאומה מעמלו שיעמול תחת השמש כי אם הטוב שעשה והצדקה שהיה מרחם על העניים, דכתי' (ישעיהו נח, ח) והלך לפניך צדקך. והצדקה נקראת שרין, שנא' וילבש צדקה כשרין. מה שרין זה מגין על לובשיו במלחמה כך צדקה מגינה על בעליה מדינה של גיהנם. ד"א מה שרין, זה כל קליפה וקליפה שבו מצטרפת לשריון גדול אף צדקה כל פרוטה ופרוטה שאדם נותן לעניים מצטרפת לחשבון גדול. ר' חנינא אומר מאי וכבגד עדים כל צדקותיו. מה בגד זה כל נימא ונימא שבו מצטרפת לבגד גדול, אף צדקה כל פרוטה ופרוטה שאדם נותן לעניים מצטרפת לחשבון גדול. וגרסי' במ' גיטין בפ' המביא גט, דרש רב עוירא זימנין אמרי לה משמיה דרב אמי וזימנין אמרי לה משמיה דרב אסי. מאי דכתי' (נחום א, יב) וכן רבים וכן נגוזו ועבר. תאנא דבי ר' ישמעאל כל המגיז מנכסיו ועשה מהן צדקה ניצול מדינו של גיהנם. משל לשתי רחלות שעוברות בנהר, אחת גזוזה ואחת שאינה גזוזה, גזוזה עוברת, שאינה גזוזה (לא) עוברת. ועניתך לא אענך עוד. אם רואה אדם שמזונותיו מצומצמין יעשה מהן צדקה, כ"ש כשהן מרובין.

אמ' מר זוטרא אפי' עני המתפרנס מן הצדקה ועושה מהן צדקה לא אענך עוד. תאנא רב יוסף אומר אין מראין לו סימני עניות.

וגרסינן במדרש יהי אור כה אמר ה' אם שלמים (וכן) רבים וכן נגוזו ועבר. מאי ועבר. ר' שמעון אומר בזמן שנשמתו של אדם יוצאה מן העולם הזה בכמה דינין תהי נידונת טרם שתבוא אל מקומה. לאחר כן כל הנשמות עתידין לעבור בתוך נהר של אש, כד"א נהר דנור נגד ונפק מן קדמוהי, ורוחצות שם ויוצאות טהרות. והנשמות הטהרות נכנסות

לנהר ההוא בלי פחד, כד"א מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו נקי כפים ובר לבב. ומי שהשתדל בצדקה בעולם הזה יעבור בנהר ההוא בלי פחד, והכרוז מכריז עליו ואומר ועניתך לא אענך עוד. מי שזכה לעבור בו בלי פחד אינו נידון לאחר כן כלל.

וגרסינן בפירקא קמא דבבא בתרא. רבן גמליאל אומר מאי צדקה תרומם גוי, אלו ישראל, שנא' ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ. וחסד לאומים חטאת, כל צדקה וחסד שאומות העולם עושין חטאת היא להם שאין עושין אלא להתיהר, וכל המתייהר נופל בגיהנם, שנא' זד יהיר לץ שמו עושה בעברת זדון, ואין עברה אלא גיהנם, שנא' יום עברה היום ההוא. אבל צדקות שישראל עושין בעולם הזה הולכין לפניהם לעולם הבא וינוחו אצלם בגן עדן, שנא' יבא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכוחו. ושלום זו צדקה. שנא' והיה מעשה הצדקה שלום ועבודת הצדקה השקט ובטח עד עולם. מעשה הצדקה כמשמעו, ר"ל שיתן צדקה לעניים. ועבודת הצדקה זה בקור חולים וקבורת מתים וניחום אבלים והעומד בפרץ. ד"א והיה מעשה הצדקה שלום, אל תיקר' מעשה אלא מעשה, והוא היועץ לחבירו לעשות צדקה. דתניא גדול המעשה מן העושה, לפי שהמעשה זוכה ומזכה לאחרים. וגרסי' במ' כלה אמרו עליו על ר' טרפון שעשיר גדול היה. פעם אחת מצאו ר' עקיבא אמ' לו רצונך שאקח לך עיר אחת או שתים. מיד עמד ר' טרפון והביא ארבעת אלפים דינרי זהב. נטלם ר' עקיבא והלך וחילקם לעניים. לימים מצאו ר' טרפון, אמ' לו, עקיבא היכן העיירות שלקחת. תפשו בידו והוליכו לבית המדרש והביא תינוק אחד וספר תלים בידו והניחו לפניהם והיה קורא והולך עד שהגיע לפנסוק זה, פזר נתן לאביונים צדקתו עומדת קרנו תרום בכבוד. ור' טרפון פתוח תפתח את ידך ליה. אלא ודאי נתן מתנות רבות. ולמה כפהו לתת. אלא לפום גמלא שחנא. אמ' ליה ר' טרפון לא עבדת מרעות נפשאי. אמ' שאני אומר גדול המעשה יותר מן העושה, שנא' והיה מעשה הצדקה שלום. וגרסי' בספרי צדקת ה' עשה ומשפטיו עם ישראל, וכי איזו צדקה עשה משה ע"ה עם ישראל, והלא הוכיחם במשפטים ומצות. אלא שהזכירם על מתנות עניים, שנא' לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ידך מאחיך האביון, וכתיב (דברים טו, יא) כי פתוח תפתח את ידך לו וגו'. נמצאת למד שעל ידי שהזכירם לעשות צדקה נקראת על שמו.

וגרסי' במדרש השכם דבר אל בני ישראל ויקחו לי תרומה. כל מקום שנא' לי, ר"ל לי בעולם הזה ולעולם הבא. כי לי כל בכור בעולם הזה ובעולם הבא. והיו לי הלוים בעולם הזה ולעולם הבא. ואתם תהיו לי בעולם הזה ולעולם הבא. ויקחו לי תרומה בעולם הזה ובעולם הבא. ובזכות הצדקה שישראל עושין הב"ה נותן טל ומטר בעתו בארץ. שכך אמ'

דוד ברוח הקדש ישאו הרים שלום לעם וגבעות בצדקה. כשראה דוד הדינים והצדקה חביבין לפני הב"ה כל כך תפש בשניהם, שנא' ויהי דוד עושה משפט וצדקה בארץ. אמ' לפני הב"ה רבונו של עולם עשינו ערבותינו אף אתה עשה ערבותך. באברהם אבינו ע"ה כתי' (בראשית יח, יט) כי ידיעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט, למען הביא ה' על אברהם את אשר דבר עליו. אף אתה עשה ערבותך, שנא' ערוב עבדך לטוב, כלומר עשה ערבותך שלא נרד לגיהנם שאם אין כבודך עורבנו מי יוכל לעורבנו. וכן חזקיה ע"ה אמר כסוס עגור כן אצפצף אהגה כיונה דלו עיני למרום ה' עשקה לי ערבני. שאם אין כבודך עורבני, מי יוכל לעורבני. וכן אמר איוב שימה נא ערבני עמך מי הוא לידי יתקע. אלו היה חוב של כסף וזהב הייתי נותן ערבנין, עכשיו שהוא נפש מי נותן את נפשו עלי. לכך אמר דוד ערוב עבדך לטוב. אני עשיתי את שלי, קיימתי משפט וצדקה אף אתה עשה שלך, ערוב עבדך לטוב. וכל מה שהב"ה עושה בעולמו אינו עושה אלא בשתי מדות הללו ושתיהם בידו. צדק בימינו, שנא' צדק מלאה ימינך, ומשפט בידו, שאין שמאל למעלה, כדכתי' (דברים לב, מא) ותאחז במשפט ידי. אמ' הב"ה למשה לך אמור להם לישראל שמי אהיה אשר אהיה. כלומר כשם שאתה הווה עמי כך אני הווה עמך. מסרתי לכם שתי מדות טובות משפט וצדקה. אם עושים אתם משפט, אף אני עושה משפט ומשפיע לכם את העולם. ואם אין אתם עושים משפט, אני אעשה משפט ומחריב את העולם. וכן בצדקה אם אתם פותחין את ידיכם בצדקה ונותנין לעניים אף אני אפתח את ידי בצדקה, שנא' יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים לתת מטר ארצך בעתו ולברך את כל מעשה ידיך והלוית גוים רבים ואתה לא תלוה. ואם אין אתם פותחין את ידיכם בצדקה אף אני אעשה כן, שנא' הן יעצור במים ויבשו, וכתי' (דברים יא, יז) ועצר את השמים ולא יהיה מטר. בשר ודם כשעוצר ידו על הספוג מוציא את מימיו, וכשפותח ידו קולט את מימיו. אבל הב"ה כשעוצר ידו קולט המים, שנא' הן יעצור במים ויבשו. וכשפותח ידו נותן טל ומטר על פני האדמה, שנא' יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים לתת מטר ארצך בעתו ולברך את כל מעשה ידיך והלוית גויים רבים ואתה לא תלוה.

והמשובח שבצדקה היא הכנסת האורחים ושכרה גדול עד מאד. דתנן יוסי בן יוחנן אומר יהי ביתך פתוח לרווחה ויהיו עניים בני ביתך. וגרסינן בבראשית רבה שורשי פתוח אלי מים וטל ילין בקצירי. אמ' איוב על ידי שהיו דלתותי פתוחות לרווחה היו הכל קוצרין יבשות ואני קוצר מלילות. וגרסי' במדרש יהי אור יהי ביתך פתוח לרווחה. כדרך שהיתה ביתו של איוב מצפון לדרום ממזרח למערב. וכן היה אומר, בכל מקום שיבא אדם לביתי

יכנס, שנאמר (איוב לא, לב) דלתי לאורח אפתח. היה נושא ונותן בינו לבין עצמו, אני לא עשיתי כדרך שאחרים עושין, אחרים היו אוכלין פת נקיה ומאכילין לעניים סובין, ואני לא עשיתי כן, אלא ממה שהייתי אוכל הייתי מאכיל לעניים, ממה שהייתי לובש הייתי מלביש לעניים, שאחרים היו מלבישין לעניים בגדי בד ואני לא עשיתי כן, שנא' אם לא ברכוני חלציו ומגז כבשי יתחמם, ממילתין שלי שהייתי לובש הייתי מלביש לעניים. היה איוב נושא ונותן בינו לבין עצמו ואומר מה עשה אברהם אבינו ולא עשיתי אני. לפיכך נאמר לו לאיוב עד מתי אתה משתבח, אתה אם יבוא עני לתוך ביתך אתה מרחם עליו, אבל ביום השלישי למילתו הלך וישב על פתח ביתו. אברהם אמ' שמא ישמעו העוברים שמלתי עצמי ולא יכנסו אצלי. מה עשה הלך וישב לו על פתח ביתו כדי שיראו העוברים ויבואו. שנא' וירא אליו ה' באלני ממרא והוא יושב פתח האהל כחום היום, מיד וישא עיניו וירא והנה שלשה אנשים נצבים עליו. וכל המרחם על העניים זוכה ליתן ולא לקבל. ד"א יהי ביתך פתוח לרווחה, להכנסת אורחים. שנא' בחוץ לא ילין גר דלתי לאורח אפתח.

והמארח תלמידי חכמים בתוך ביתו שכרו גדול עד מאד. כדגרסינן במ' ברכות בפרק קמא אמ' ר' יוסי בר חנינא משום ר' אליעזר בן יעקב כל המארח תלמידי חכמים בתוך ביתו ומאכילהו ומשקהו ומהנהו מנכסיו מעלה עליו הכתו' כאלו הקריב תמידין, שנא' עובר עלינו תמיד. וכל זמן שתלמידי חכמים נכנסין לתוך ביתו של אדם הבית מתברך בזכותן. שכן מצינו שנתברך בית עובד אדום בשביל הארון. והלא דברים קל וחומר ומה ארון שלא היו בו אלא לוחות בלבד נתברך הבית בזכותו, תלמידי חכמים שהן מלאין תורה כרמון על אחת כמה וכמה שיתברך הבית בזכותן. וגרסי' בב"ר שני בני אדם קבלו שני צדיקים בביתם ונתברכו בשבילם בממון ובבנים. האחד לבן הארמי שקיבל ליעקב אבינו ע"ה. וכי לבן איפשר היה לו בן זכר והיתה בתו רועה צאן, שנא' כי רועה היא. ומשנכנס יעקב אבינו ע"ה לביתו נתברך בממון, שנא' נחשתי ויברכני ה' בגללך, ובבנים, שנא' וישמע את דברי בני לבן לאמר וגו'. והשני יתרו שקבל למשה רבינו ע"ה. וכי איפשר היה לו בן זכר והיו בנותיו רועות צאנו, שנא' ולכהן מדין שבע בנות ותבאנה ותדלינה ותמלאנה את הרהטים להשקות צאן אביהן. ומשנכנס משה רבינו ע"ה לביתו נתברך והיו לו בנים, שנא' ובני קיני חותן משה.

וכשיבואו אורחים לביתו של אדם ואפי' הם עמי הארץ יכניסם בסבר פנים יפות. ומיד בבאם ישים לפניהם לחם לאכול. כי לפעמים העני רעב ומתבייש לשאול. לפיכך צריך ליתן לחמו ומימיו מיד בפנים מאירות. ואפי' יהיו בלב בעל הבית עצב ודאגה יסירם

מלבו ואל יספר בפניהם בצרותיו ובתלאותיו. כי דברים אלו שוברים את לבם ומפיחין את נפשם, וכמדומה להם כי בשבילם הוא אומר, וכמעט אין לו שכר בעמלו, וינחמם בדבריו ויהיה להם למשיב נפש. וג"כ אל יספר בפניהם בכבודו ובעשרו מפני שנראה כמתכבד עליהם, ויכבדם כאדונים, שכן קראם אברהם אבינו ע"ה אדונים. ויעמוד לפניהם וישמשם הוא בעצמו, ואפי' יהיו לו כמה עבדים וכמה שפחות. מי לנו גדול כאברהם אבי' ששימש למלאכים ואע"פ שנדמו לו כערבים. וכל מה שעשה אברהם אבי' ע"ה למלאכים בעצמו עשה הב"ה לישראל בכבודו. וכל מה שעשה אברהם למלאכים על ידי שליח עשה הב"ה לישראל על ידי שליח מדה כנגד מדה. כדגרסינן בבבא מציעא בפרק השוכר את הפועלים. אמ' ר' בירה אמ' רב כל מה שעשה אברהם למלאכי השרת בעצמו, עשה הב"ה לבניו בעצמו. כתי' (בראשית יח, ז) ואל הבקר רץ אברהם, וכתי' (במדבר יא. לא) ורוח נסע מאת ה' ויגז שלוים מן הים. כתי' (בראשית יח, ח) ויקח חמאה וחלב, וכתי' (שמות טז, ד) הנני ממטיר לכם לחם מן השמים. כתי' (בראשית יח, ח) והוא עומד עליהם, וכתיב (שמות יז, ו) הנני עומד לפניך שם על הצור. כתי' (בראשית יח, טז) ואברהם הולך עמם לשלחם, וכתי' (שמות יג, כא) וה' הולך לפניהם יומם וגו'. ומה שעשה אברהם אבינו ע"ה למלאכי השרת על ידי שליח, עשה הב"ה לבניו על ידי שליח. כתי' (בראשית יח, ד) יוקח נא מעט מים, וכתיב (שמות יז, ו) והכית בצור. ופליגא דר' חמא בר חנינא דאמ' וכן תאנא דבי ר' ישמעאל בשכר שלש זכו לשלש. בשכר חמאה וחלב זכו למן. בשכר והוא עומד עליהם זכו (לעמוד הענן. בשכר יוקח נא מעט מים זכו) לבארה של מרים. ד"א ואקחה פת לחם וכתי' (בראשית יח, ז) ואל הבקר רץ אברהם א"ר אלעזר צדיקים אומרים מעט ועושים הרבה. מנא לן מאברהם אבינו, שנא' ואקחה פת לחם, ואח"כ ואל הבקר וגו'. רשעים אומרים הרבה ועושין מעט. מנא לן מעפרון, שנא' ארץ ארבע מאות שקל כסף וגו' ולבסוף וישמע אברהם לעפרון וישקול אברהם לעפרון. גדולה הכנסת אורחים. כדגרסי' במ' שבת בפרק מפנין. א"ר יוחנן גדולה הכנסת אורחים מהשכמת בית המדרש, דתניא מפנין ארבע וחמש קופות של תבן ושל תבואה מפני האורחים, והדר ומפני ביטול בית המדרש. וגדול הכנסת אורחים מהקבלת פני שכינה. שנא' וירא אליו ה' באלני ממרא והוא יושב פתח האהל כחום היום וכתי' (בראשית יח, ב) וישא עיניו וירא והנה שלשה אנשים וגו' וכתי' (בראשית יח, ג) ויאמר אדוני אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבור מעל עבדך. פי' המתין לי עד שאכניס האורחים ואח"כ אחזור. מלמד שגדולה הכנסת אורחים מהקבלת פני שכינה. וגרסינן במסכת שבועות בפרק שבועת העדות. כל שמות האמורים (בתורה) באברהם קדש חוץ מזה שהוא חול

(שנא') ויאמר ה' אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבור מעל עבדך. חנניה בן אחי ר' יהושע ור' אלעזר בן עזריה אמרו משום ר' אלעזר המודעי אף זה קדש. כמאן אזלא הא דאמר רב יהודה אמ' רב גדול הכנסת האורחים מהקבלת פני שכינה. כמאן כאותו הזוג. כל שמות האמורים בלוט חול חוץ מזה שהוא קדש. (שנא') ויאמר לוט אליהם אל נא אדני הנה נא מצא עבדך חן בעיניך ותגדל חסדך אשר עשית עמדי להחיות את נפשי. מי שיש בידו להמית ולהחיות אלא הב"ה. פירוש כל השמות האמורים בלוט חול חוץ מזה שהוא קדש לפי שהוא בענין הכנסת אורחים.

בוא וראה כמה גדול כח האכסניא שריחקה שתי אומות מישראל. שנאמר (דברים כג, ד) לא יבא עמוני ומואבי בקהל ה'. וכתיב (דברים כג, ה) על דבר אשר לא קדמו אתכם בלחם ובמים. ואע"פ שהמן היה יורד והשלו היה מצוי והבאר הולכת עמהם, דרך ארץ היא לקבל הבא מן הדרך ולקדמו באכילה ובשתיה. ודרשו ז"ל בזכות אכסניא לא תתעב אדומי כי אחיך הוא לא תתעב מצרי כי גר היית בארצו, וכתי' (דברים כג, ט) בנים אשר יולדו להם דור שלישי יבא להם וגו'. ומה מצריים שנשתעבדו בישראל בפרך על ידי שנעשו להם אכסניא זכו לבא בקהל לדור שלישי, המכניס רעבים וצמאים ומאכילם ומשקם על אחת כמה וכמה. צא ולמד מעובד אדום הגתי, דכתי' (שמואל ב ו, יב) ויברך ה' את עובד הגתי בעבור ארון האלהים. ומה בשביל שכיבד וריבץ לפניו והדליק נרות כך, המכניס רעבים וצמאים על אחת כמה וכמה. צא ולמד מן השונמית, דכתי' (מלכים ב ד, ח) ויהי היום ויעבור אלישע אל שונם ושם אשה גדולה ותחזק בו לאכל לחם וגו'. בשביל זאת זכתה להחיות את בנה שלא בעונת תחיית המתים, המכניס רעבים וצמאים על אחת כמה וכמה. צא ולמד מיתרו דכתי' (שמואל א טו, ו) ויאמר שאול אל הקיני לכו סורו רדו מתוך עמלקי פן אוסיפך עמו ואתה עשית חסד עם כל בני ישראל וגו'. ויתרו לא עשה חסד אלא עם משה בלבד, שנא' קראן לו ויאכל לחם. ואע"פ שנתחייב לו באותה אכילה מפני שדלה והשקה את צאנו. ומה בשביל שהאכילו אמר הכתוב שעשה חסד עם כל בני ישראל, ולא עוד אלא שזכו בני בניו להיות מיושבי לשכת הגזית, שנא' ומשפחות סופרים יושבי יעבץ תרעתים שמעתים סוכתים המה הקנים הבאים מחמת אבי בית רכב, המכניס רעבים וצמאים על אחת כמה וכמה. וגרסינן בפרק חלק אמ' ר' יוחנן משום ר' יוסי בן קצרתא גדולה לוגמא שמרחקת שתי משפחות מישראל, שנא' לא יבא עמוני ומואבי וגו' וכתי' (דברים כג, ה) על דבר אשר לא קדמו אתכם בלחם ובמים. ר' יוחנן אומר מקרבת את הרחוקים ומרחקת את הקרובים. וגרסי' במדרש גדולה לוגמא שמקרבת את הרחוקים ומרחקת את הקרובים ומעלמת עין מן הרשעים ומשרה

שכינה על נביאי השקר ושגגתה עולה זדון. מקרבת את הרחוקים. מצרים ויתרו. מרחקת את הקרובים, עמון ומואב. ומעלמת עין מן הרשעים זה מיכה שהיה עשן המערכה עולה עם עשן פסלו של מיכה, בקשו מלאכי השרת לדוחפו, אמ' להם הב"ה הניחו לו שפתו מצויה לעוברי דרכים. ומשרה שכינה על נביאי השקר, (מחבירו של עדו הנביא), דכתי' (מלכים א יג, כ) ויהי הם יושבים אל השולחן ויהי דבר ה' אל הנביא אשר השיבו. כי הנביא שניבא בשקר והשיב את הנביא אשר בא מיהודה מן הדרך, בשביל שערך לו שולחן והאכילו שרתה עליו שכינה אע"פ שהיה נביא שקר. ושגגתה עולה זדון. ר"ל ששגג יהונתן שלא נתן צדה לדוד, נתגלגל הדבר ונהרגו כהני נוב בזדון.

האי קאים בביתא והאי קאים בבי כנישתא. ומאי טעמא קדים וסליק עננא מזוייתא דקיימ' דביתהו דמר. אמר להו משום דאיתתא בביתא ומקרבא אהנייתא לעניי יותר מגברי.

ואחת מעשר תקנות שתיקן עזרא לישראל שתהא האשה משכמת ואופה, כדי שתהא הפת מצויה לעניים בבקר, ותתן להם מן הפת החמה ולא מן היבשה, כדי שיהיה להם הנאה. וכאשר תפריש האשה לרעב לחמה תתן לו מלחם חמודות וממיטב המטעמים ותנחמם בדבריה ותהיה מתנת ידה בסבר פנים יפות ודרך חסד ורחמים.

לפיכך הנשים הצדקניות והרחמניות מעמידות להן אשה גבאית צדקת ונאמנת ותגבה מהן בכל שבוע הצדקה ותחלוק אותה לעניים. והצדקה שתתן האשה תשתדל שתהיה ממעשה ידיה ומיגיעה ושכרה גדול לעולם הבא. והוא ששלמה ע"ה אומר מפרי כפיה נטעה כרם. ושכר גדול הוא לנותן צדקה שתהיה מיגיעו. יכולות הנשים הצנועות והכשרות למלט נפש בעליהן ונפש בניהם כשיראו לבעליהן טרודים בעסקיהם שיזכירום לעשות צדקה ולקבוע עתים לתורה ולעשות מעשים טובים כדי שינצלו מן הייסורין. ועליהם נאמר (משלי לא, כו) פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה תנו לה מפרי וגו'.

הנותן צדקה לעניים צריך שיתן אותה בנדבת לב ובנפש חפצה וממיטב נכסיו וירחם תמיד על העניים, והוא שאיוב אומר אם לא בכיתי לקשה יום עגמה נפשי לאביון. והרחמנות תכפיל שכר הצדקה. וגרסי' במדרש כל מי שאין נותן פרנסה לעני הב"ה מקללו קללות הרבה. שנאמר (תהלים קט, ו) הפקד עליו רשע ושטן יעמוד על ימינו. בהשפטו יצא רשע ותפלתו תהיה לחטאה. יהיו ימיו מעטים פקודתו יקח אחר. יהיו בניו יתומים ואשתו אלמנה. ונוע ינועו בניו ושיאלו ודרשו מחרבותיהם. ינקש נושה לכל אשר לו ויבוזו זרים יגיעו. אל יהי לו מושך חסד ואל יהי חונן ליתומיו. והי' אחריתו

להכרית בדור אחר ימח שמו. יזכר עון אבותיו אל ה' וחטאת אמו אל תמח. יהיו נגד ה' תמיד ויכרת מארץ זכרם. כל כך למה יען אשר לא זכר עשות חסד וגו', וכתיב (תהלים קט, יז) ויאהב קללה ותביאהו ולא חפץ בברכה ותרחק ממנו וילבש קללה כמדו ותבא כמים בקרבו וכשמן בעצמותיו. מי גרם לו שלא נתן פרנסה לעני. אבל הנותן פרנסה לעני הב"ה מביא עליו ברכות הרבה. שנא' אז יבקע כשחר אורך אז תקרא וה' יענה. וכל הברכות הכתובות בפרשה הזאת מי גרם לו לזכות לכל הברכות הללו, הוי אומר מפני שנתן צדקה לעניים. ואם אין לו לאדם מה ליתן לעני יפייסנו בדברים ויענהו רכות. וגדול המפייס את העני בדברים מהנותן לו צדקה. דתניא א"ר יצחק כל הנותן פרוטה לעני מתברך בשש ברכות שנא' הלא פרוס לרעב לחמך. ואלו הן. א' אז יבקע כשחר אורך. ב' וארוכתך מהרה תצמח. ג' והלך לפניך צדקך. ד' כבוד ה' יאספך. ה' אז תקרא וה' יענה תשוע ויאמר הנני. והמפייסו בדברים מתברך באחד עשר ברכות. שנא' ותפק לרעב נפשך. ר"ל תפייסנו בדברים. ואלו הן. א' וזרח בחושך אורך. ב' ואפלתך בצהרים. ג' ונחך ה' תמיד. ד' והשביע בצחצחות נפשך. ה' ועצמותיך יחליץ. ו' והיית כגן רוה. ז' וכמוצא מים אשר לא יכזבו מימיו. ח' ובנו ממך חרבות עולם. ט' מוסדי דור ודור תקומם. וקורא לך גודר פרץ. י"א משובב נתיבות לשבת.

גדולה צדקה וגדול מתן שכרה. כדגרסינן במדרש תלים פתחו לי שערי צדק אבוא בם אודה יה. לעולם הבא אומרים לו לאדם מה זכיות עשית והוא אומר מאכיל רעבים הייתי והם אומרים לו זה שער מאכיל רעבים הכנס בו. ואחד אומר משקה צמאים הייתי והם אומרים לו זה שער משקה צמאים הכנס בו. וכן למלביש ערומים. וכן למגדיל יתומים. וכן לכל המצות. ודוד ע"ה אע"פ שקיים את כולם לא בקש ליכנס אלא בשערי צדקה. שנא' פתחו לי שערי צדק אבוא בם אודה יה. מלמד שצדקה גדולה מכולן. והנותן צדקה לעני תפלתו נשמעת לפני הב"ה מדה כנגד מדה. הוא שמע שועת העני ורחם עליו, כך הב"ה שומע תפלתו ושועתו ומרחם עליו. והנותן צדקה לעני מתעשר, שנא' יש מפזר ונוסף עוד, וכתי' (משלי כח, כז) נותן לחם לרש אין מחסור. והקופץ את ידו מלעשות צדקה מתרושש, שנא' וחושך מיושר אך למחסור, וכתיב (משלי כח, כז) מעלים עיניו רב מארות. ומי שאינו מפריש את מעשרותיו כהוגן כאלו גוזל להב"ה, שנא' היקבע אדם אלהים כי אתם קובעים אותי ואמרתם במה קבענוך המעשר והתרומה. ולא עוד אלא שמארה ומהומה נופלין בכל נכסיו ולא יצליח במעשה ידיו, שנאמר (מלאכי ג, ט) במארה אתם נארים ואותי אתם קובעים הגוי כלו. וגרסינן במ' ברכות ירושלמי ותגעש ותרעש הארץ אליהו זכור לטוב שאל את ר' נהוראי על מה באין הזעוות לעולם. אמ' לו

על חילול מעשרות שאין מפרישין אותן כתקנן. אמ' לו חייך כך היא סברא דמילתא. ואם הפריש אדם מעשרותיו כהוגן מתברך. כדגרסינן בואלה הדברים רבה ברכי נפשי את ה', זש"ה יצו ה' אתך את הברכה באסמיך וגו'. את מוצא שעל כל דבר ודבר מלאך ממונה. אם זכה אדם מלאכי שלום נמסרין לו, ואם נתחייב מלאכי חבלה נמסרין לו. אם הפרשת מעשרותיך בשדה ברכתי אותך בשדה, ואם הפרשת מעשרותיך בבית ברכתי אותך בבית, שנא' ברוך אתה בעיר וברוך אתה בשדה. וגרסינן בפסיקתא עשר בשביל שתתעשר, עשר כדי שלא תתחסר. אמ' הב"ה עשר את שלי ואני אעשר את שלך. את תבואת זרעך אם זכיתם סוף שאתם יוצאים לזרוע בשדה, ואם לאו סוף שהיוצא בשדה מתגרה בכם. ואיזה זה, זה עשו הרשע דכתיב (בראשית כה, כז) ביה איש שדה. ד"א את תבואת זרעך, היוצא השדה. אם זכיתם סופך לצאת לשדך ורואה העולם צריך למטר ואת תתפלל ותענה, ואם לאו סוף ששונאי ישראל יוצאין לקבור את בניהם בשדה. וגרסי' בפרק קמא דמ' תעניות אמ' רב חסדא אין הגשמים נעצרין אלא בעון ביטול תרומות ומעשרות, שנאמר (איוב כד, יט) ציה גם חום יגזלו מימי שלג. בשביל שלא נתתה מעשרותיך כראוי בימות החמה יגזלו מימי שלג בימות הגשמים. אבל המפריש מעשרותיו כהוגן הב"ה ממציא ברכה בכל מעשה ידיו ובכל נכסיו ושומע תפלתו ועונהו ונותן טל ומטר בעתו בזכותו, שנא' הביאו את כל המעשר אל בית האוצר ויהי טרף בביתי ובחנוני נא בזאת וגו'. ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי אומר בזכות שני דברים ישראל מתחטין לפני הב"ה, פי' מתענגין, בזכות שבת ובזכות מעשרות. בזכות השבת מנין, דכתי' (ישעיהו נח, יג) אם תשיב משבת רגליך וגו', וכתי' בתריה (ישעיהו נח, יד) אז תתענג על ה'. ובזכות מעשרות מנין, דכתי' (דברים כו, יא) ושמחת בכל הטוב אשר נתן לך ה' אלהיך וגו'. א"ר מונא אבות הראשונים הפרישו מעשרות. אברהם אבינו ע"ה הפריש תרומה גדולה, דכתי' (בראשית יד, כב) הרימותי ידי אל ה' אל עליון קונה שמים וארץ, ואין הרמה אלא תרומה, כדאי' והרימותם ממנו תרומת ה'. יצחק אבינו ע"ה הפריש מעשר שני, דכתי' ויזרע יצחק בארץ ההיא וימצא בשנה ההיא מאה שערים ויברכהו ה'. אמ' ר' אבא בר רב הונא והלא אין הברכה שורה לא על המדוד ולא על השקול ולא על המנוי, ולא מדדן אלא לעשרן, וברכו הב"ה, הה"ד ויברכהו ה'. יעקב אבינו ע"ה הפריש מעשר ראשון, שנא' כל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך. וגרסינן בב"ר יעקב אבינו ע"ה הפריש מעשר מבניו ונתנן לעבודת הב"ה. אמ' ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי שאל כושי אחד את ר' מאיר ואמ' לו אין אתם אומרים שיעקב אביכם אמיתי הוא, דכתי' (מיכה ז, כ) תתן אמת ליעקב. אמ' לו הן. אמ' לו ולא אמר וכל אשר תתן לי עשר

אעשרנו לך. אמ' לו וכך הפריש שבטו של לוי אחד מעשרה. אמ' לו למה לא הפריש עוד משנים, שנשארו אחד מעשרה. (א"ל) וכי שנים עשר הם והלא ארבעה עשר הם. דכתיב (בראשית מח, ה) אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיו לי. אמ' לו כ"ש דמוסיף מים יוסיף קמח. אמ' לו אי אתה מודה שהן ד' אמהות, אמ' לו הן. אמ' לו צא מהן ארבע בכורות לארבע אימהות, שהבכור קדש, ואין קדש מוציא קדש. אמ' לו אשריך ואשרי אומתך שאתה שרוי בתוכה. והב"ה בירך את יעקב אבינו ע"ה בזכות המעשרות, שנא' וירא ה' אל יעקב עוד בבואו מפדן ארם ויברך אותו. ולמה בבואו מפדן ארם, אלא לומר לך אחר שהפריש מעשר מבניו שהוליד בפדן ארם. אבל מי שאינו מפריש את מעשרותיו כהוגן אין תפלתו נשמעת לפני הב"ה ובשבילו הגשמים נעצרין ורעב בא לעולם. כדגרסינן בפסיקתא מי עלה שמים וירד וגו' מי הוא שתפלתו נשמעת ועולה לשמים ומוריד הגשמים. זה שהוא שמחלק מעשרותיו בחפניו. ומי שהוא שאין תפלתו עולה לשמים ואינה נשמעת ואינו מוריד גשמים, זה שאינו מחלק מעשרותיו בחפניו. אמ' הב"ה לאיוב והלא לי הארץ ומלואה, ואתה אומר אם עלי אדמתי תזעק, עובדה בידך. באותה שעה אמ' איוב לפני הב"ה, רבונו של עולם לא אמרתי לפניך אלא בלשון הזה אם עלי אדמתי תזעק, אם לא הוצאתי מעשרותיה כראוי. וגרסי' באלה הדברים רבה ואכלת לפני ה' אלהיך מעשר דגנך תירושך ויצהרך וגו'. אם זכיתם דגנך, ואם לא דגני, כדא' ולקחתי דגני בעתו. ואם זכיתם תירושך, ואם לאו תירושי, כדא' ותירושי במועדו. א"ר שמעון (אמר הב"ה) אני אמרתי שתהא מוציא מעשרות מן המובחר. הנה בן לוי אצלך אם נתת לו מן המובחר אני אתן לך מן המובחר, דכתיב (דברים כח, יב) יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים לתת מטר ארצך בעתו וגו'. ואם נתת לו מן החפירות ומן הקטניות אני נותן לך מן החפירות ומן הקטניות, דכתי' (דברים כח, כד) יתן ה' את מטר ארצך אבק ועפר. וגרסינן באבות דר' נתן שבעה מיני פורעניות באין לעולם על שבעה גופי עבירות. מקצתן מעשרין ומקצתן אינן מעשרין, רעב של בצורת בא, שנא' הן עליכם כלאו שמים מטל והארץ כלאה יבולה. גמרו מלעשר כל עיקר רעב של כליה בא, שנא' ואכלתם בשר בניכם ובשר בנותיכם תאכלו. אמ' להם הב"ה אני נתתי לכם פירות מרובין שתפרישו לי מעשרות ולא רציתם, אני נותן לכם דבר שהוא פטור מן המעשרות, שנא' ואכלתם בשר בניכם ובשר בנותיכם תאכלו. מקצתן מפרישין חלה ומקצתן אינן מפרישין, רעב של בצורת בא, שנא' בשברי לכם מטה לחם. גמרו שלא להפריש כל עיקר, רעב של מהומה בא, שנא' אתה תזרע ולא תקצור אתה תאכל ולא תשבע. אמ'

להם הב"ה אני נתתי לכם עסיות הרבה שתפרישו לי חלה ולא רציתם, אני נותן לכם דבר שהוא פטור מן החלה, ומהו בשר בניכם ובנותיכם.

בארבעה פרקים הדבר מרובה, ברביעית ובשביעית ובמוצאי שביעית ובמוצאי החג (שבכל שנה ושנה. ברביעית מפני מעשר עני) שבשלישית, (בשביעית מפני מעשר עני שבששית. במוצאי שביעית מפני פרות) שביעית, ובמוצאי החג שבכל שנה ושנה בעון לקט שכחה ופיאה ובעון גזל מתנות עניים. ובעון תרומה ומעשרות השמים נעצרין מלהוריד טל ומטר והארץ מלגדל פירות והן רצין אחר הפרנסה ואינן מספיקין. וגרסינן במ' שבת בפרק במה מדליקין. ר' אלעזר בן יהודה אומ' בעון חלה אין ברכה במכונס ומארה משתלחת בשערים וזורעין זרען ואחרים אוכלים אותו, שנא' והפקדתי עליכם בהלה את השחפת ואת הקדחת מכלות עינים ומדיבות נפש וזרעתם לריק זרעכם ואכלוהו אויביכם. אל תקרי בהלה אלא בחלה. ואם נותנין מתברכין, שנא' וראשית עריסותיכם תתנו לכהן להניח ברכה אל ביתך. ובעון ביטול תרומה ומעשרות שמים נעצרין מלהוריד טל ומטר והיוקר הווה והשכר אבד ובני אדם רצין אחר הפרנסה ואינן מגיעין. וגרסי' בואלה הדברים רבה מעשה בר' פנחס בן יאיר שהלך לעיר אחת. והיו העכברים הולכין בתחומה של עיר ומשחיתין הזרעים. יצאו ובקשו ממנו. אמר להם אומר לכם מפני מה הן מצויין, מפני שאינכם מפרישין מעשרותיכם כהוגן. מבקשים אתם שאערוב לכם שתפרישו מעשרותיכם. אמרו לו הן. ערב אותן והלכו להם העכברים ולא נראו עוד.

מעשה בחסיד אחד שהיתה לו שדה מעלה לו אלף מדות בכל שנה ושנה. והיה אומר די לי במה שנתן לי הב"ה ואני נותן לו המעשר מאה מדות בשנה. כשהגיע למות אמ' לבנו הוי זהיר במעשרותיך שעל ידי המעשרות זכיתי לאלו הנכסים. שנה ראשונה נתן המעשרות מאה מדות מאלף. שנה שנייה חיסר מהמעשר עשרה. חסרה השדה מאה וכן בכל שנה ושנה עד שחזרה השדה למאה מדות, והיה מתעצב מאד. באו אליו אחיו ובית אביו מקושטים בלבושים נאים. אמ' להם וכי לשמחה אתם באים, היה לכם לנחמני. אמרו לו למה לא נשמח. מתחלה היית אתה בעל הבית והב"ה כהן. ועכשו נעשה הב"ה בעל הבית ואתה כהן. מיד נתן המעשר כהוגן. וחזרה השדה לכמו שהיתה בתחלה.

וגרסי' במדרש תנחומא כבד את ה' מהונך, שאם היית נאה אל תהי פרוץ בעריות, שלא יאמרו הבריות עליך פלוני נאה ואינו גדור מן הערוה. ד"א כבד את ה' מהונך, אם יש לך קול ערב התפלל בעד הצבור, ממה שחננך בוראך כבדהו. מעשה באחד שהיה כונס יין ושמן ולא היה מוציא מעשרותיו כראוי. מה עשה הכניס בו רוח תזזית ונטל המקל

והתחיל משבר בחביות. גער בו בן ביתו. מה עשה נטל המקל ופצעו על ראשו. אמ' לו א"כ תן המקל בידי ואשבר אף אני. נתן לו המקל והיה בעל הבית מתבר חדא חדא ובן ביתו מתבר תרתי תרתי. מי גרם לו עליה. שלא הוציא מעשרותיו כראוי. ועליו נאמר (משלי כא, יז) אוהב יין ושמן לא יעשיר. א"ר לוי מעשה באחד שהיה מעשר פירותיו כראוי והיתה לו שדה אחת. ונתן הב"ה בלבו ועשה חציה בית זרע וחציה בית מקוואות. מיד באה שנת בצורת והיה מזבין סאת חטין בסלע וסאת מים בתלת סלעים. והיה מכריז ואומר אתון זבנין סאה דמיא דעבד תלת סאין דחטין. מי גרם לו על ידי זה שהוציא מעשרותיו כראוי.

וגרסינן באלה הדברים רבה ברוך אתה בעיר וברוך אתה בשדה. אמ' ר' יצחק שלא יאמר אדם אלו נתן לי הב"ה שדה הייתי מוציא מעשרות מתוכה. אלא אם אין לו שדה יתן ממה שיש לו בעיר. וגרסינן בפסיקתא תני משום ר' נחמני. בנוהג שבעולם אדם יש לו שדה אחת והוא נותנה למחצה ולשליש ולרביע. אבל הב"ה אינו כן, אלא משיב הרוחות ומוריד הגשמים ומפריח טללים ומגדל עשבים ומדשן פירות, ולא אמר להפריש לפניו אלא אחד מעשרה. וגרסי' בואלה שמות רבה ויתן אל משה ככלתו וגו', כך פתח ר' תנחומא בר אבא, לך ה' הצדקה ולנו בושת הפנים. אמ' ר' נחמיה אפי' בשעה שאנו נותנין את הצדקה מביטים אנו במעשינו ויש לנו בושת פנים. אין לנו שעה שאנו באין לזרוע אלא בשעה שאנו מוציאים את מעשרותינו, שנאמר (דברים כו, יב) כי תכלה לעשר את כל מעשר תבואתך וגו', וכתיב (דברים כו, יג) ואמרת לפני ה' אלהיך בערתי הקדש מן הבית וגם נתתיו ללוי ולגר ליתום ולאלמנה ככל מצותך אשר צויתני לא עברתי ממצותיך ולא שכחתי. מה כתי' בסוף הפרשה, השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל וגו'. אמ' ר' אלסנדריא גדול כחן של מוציאי מעשרות שהן הופכין את הקללה לברכה. שכל השקפה הכתובה בתורה לשון צער הוא חוץ מזה. וישקף ה' אל מחנה מצרים לשון צער. וכן וישקף על פני סדום ועמורה. ועוד אמ' ר' נחמיה אפי' כשאנו מביטים במעשינו יש לנו בושת פנים, כיצד, בנוהג שבעולם אדם נותן שדהו באריסות והוא נותן זרע ומחלק עם אריסו בשוה, אבל הב"ה אינו כן, אלא העולם וכל אשר יש לו שלו והפירות שלו, דכתיב (תהלים כד, א) לה' הארץ ומלואה וגו', והוא מוריד מטר וטללים כדי לגדלם, והוא משמרם, והוא עושה כל דבר ולא אמר ליתן לו אלא המעשרות, אחד מעשרה בלבד. וה' יברך את עמו ישראל בשכר המעשרות, דכתי' (דברים כו, טו) השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך וגו', הה"ד לך ה' הצדקה ולנו בושת הפנים.

הואיל וכל כך הוא גדול כח המעשרות, אל ירפה אדם את ידו מהם ויתנם כראוי מכל דבר שיבא לידו, או אם ימצא מציאה או אם יתנו לו מתנה הן כסף והן שוה כסף. ואפי' המשתכר ללמד או לכתוב או לעשות שום מלאכה, מן הכל יפריש המעשר. והעושה כך, הב"ה מברך אותו ושומר ממונו. כדגרסי' במדרש מלח ממונה חסד, ר"ל הרוצה שישתמר ממונו יעשה ממנו חסד עם העניים. ויש אומרים מלח ממונא חסר, ר"ל יחסור אותו בצדקתו ויתקיים בידו, כמו שיתקים הבשר שנותנין בו המלח ויעמוד ימים רבים. וגרסי' במסכת כתובות בפרק מציאת האשה. אמ' רב יהודה אמ' שמואל מעשה בבתו של נקדימון בן גוריון שהלך בעלה למדינת הים ופסקו לה חכמים ארבע מאות זוז לקופה של בשמים. אמרה להם כך יפסקו לבנותיכם. וענו אחריה אמן. וכשמת בעלה נפלה לפני היורשים. פסקו לה חכמים ארבע מאות זוז לתקן בו התבשילין. אמרה להם כך יפסקו לבנותיכם. ולא ענו אחריה אמן. ת"ר מעשה ברבן יוחנן בן זכאי שהיה רוכב על החמור והיה יוצא מירושלם והיו תלמידיו מהלכין אחריו. ראו ריבה אחת שהיתה מלקטת שעורים מבין טלפי בהמתן של ערביים. כיון שראתה אותו נתעטפה בשערה ועמדה לפניו ואמרה לו ר' פרנסני. אמ' לה בת מי את. אמרה לו בת נקדימון בן גוריון. אמ' לה ממון של בית אביך היכן הוא. אמרה לו ר' והלא כדין מתלין מתליא במערבא מלח ממונא חסר. אמ' לה ושל חמך היכן הוא. אמרה לו בא זה ואיבד זה. אמרה לו זכור אתה כשחתמת על כתובתי. אמ' להם לתלמידיו כשחתמתי על כתובתה של זו הייתי קורא בה אלף אלפים דינרי זהב של בית אביה חוץ משל חמיה. בכה ר' יוחנן ואמ' אשריכם ישראל שבזמן שעושין רצונו של מקום אין כל אומה ולשון שולטת בהם, ובזמן שאין עושין רצונו מוסרן בידי אומה שפלה. ונקדימון בן גוריון לא עבד צדקה. והתניא אמרו עליו על נקדימון בן גוריון כשהיה יוצא מביתו לבית המדרש כלי מילת היו מציעין תחתיו ובאו עניים ומקפלין אותן מאחריו. לא קשיא. אימא לכבודו הוא דעביד, ואימא כדבעי ליה לא עבד. כדאמרי אינשי לפום גמלא שחנא.

וכל המחסר ממונו בצדקה אוכל פירותיו בעולם הזה והקרן קימת לו לעולם הבא. כדגרסינן בפרק קמא דבבא בתרא. מעשה במונבז המלך שבזבז אוצרותיו ואוצרות בית אביו בשני בצורת. באו אחיו וחביריו ואמרו לו אבותיך גנזו אוצרות והוסיפו על של אבותיהם, ואתה מבזבז אוצרותיך ואוצרות אבותיך. אמ' להם אבותי גנזו אוצרות למטה ואני גנזתי אוצרות למעלה, שנא' אמת מארץ תצמח וצדק משמים נשקף. אבותי גנזו אוצרות במקום שהיד שולטת בהם ואני גנזתי אוצרות במקום שאין היד שולטת בהן, שנא' צדק ומשפט מכון כסאך חסד ואמת יקדמו פניך. אבותי גנזו מה שאין עושה פירות

ואני גנזתי מה שעושה פירות, שנאמר (ישעיהו ג, י) אמרו צדיק כי טוב כי פרי מעלליהם יאכלו. אבותי גנזו אוצרות ממון, ואני גנזתי אוצרות נפשות, שנאמר (משלי יא, ל) פרי צדיק עץ חיים ולוקח נפשות חכם. אבותי גנזו לאחרים ואני גנזתי לעצמי (שנא' ולך תהיה צדקה. אבותי גנזו לעולם הזה ואני גנזתי לעולם הבא), שנא' והלך לפניך צדקך כבוד ה' יאספך.

גדולה צדקה ששקולה כנגד כל הקרבנות. שנא' ביחזקאל המזבח שלש אמות וגו', וכתיב (יחזקאל מא, כב) וידבר אלי זה השולחן אשר לפני ה'. פתח במזבח וסיים בשולחן. לומר לך מה מזבח מכפר בזמן שבית המקדש קיים, כך בזמן שאין בית המקדש קיים שולחנו של אדם מכפר עליו אם יאכיל בו עניים. וצריך שיאכילם ברצון ובנדיבות לב ולא יהיה כילי. והאוכל על שולחן כילי מנבל עצמו, שנא' אל תלחם את לחם רע עין ואל תתאו למטעמותיו, וכתי' (משלי כג, ג) אל תתאו למטעמותיו והוא לחם כזבים, וכתיב (משלי כג, ח) פתך אכלת תקיאנה ושחתה דבריך הנעימים.

גדולה צדקה שהב"ה נקדש בה. שנאמר (ישעיהו ה, טז) ויגבה ה' צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש בצדקה. וכסא כבודו הוכן בצדקה, שנא' צדק ומשפט מכון כסאך. ואבותינו אברהם יצחק ויעקב נתברכו בצדקה. אברהם מנין, דכתי' (בראשית יח, יט) כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט למען הביא ה' על אברהם את אשר דבר עליו, הוי אומר ברכה, דכתי' (בראשית כד, א) וה' ברך את אברהם בכל. יצחק מנין, דכתיב (בראשית כו, יב) ויזרע יצחק בארץ ההיא וימצא בשנה ההיא מאה שערים ויברכהו ה'. ואין זריעה אלא צדקה, שנאמר (הושע י, יב) זרעו לכם לצדקה, כמו שכתבתי למעלה. יעקב מנין, דכתיב (בראשית כח, כב) וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך. ונתברך, דכת' וירא ה' אל יעקב עוד בבואו מפדן ארם ויברך אותו. ודוד ע"ה שבחו הכתוב בצדקה, שנא' ויהי דוד עושה משפט וצדקה לכל עמו. ומלך המשיח שיגלה במהרה בימינו עתיד לעשות משפט וצדקה בארץ, שנא' ידין עמך בצדק ועניך במשפט. ובימיו יהיה שלום וצדקה בארץ, שנא' ישאו הרים שלום לעם וגבעות בצדקה. ובזכות הצדקה הקב"ה עושה חסד עם הבריות. כדגרסי' בפרק לולב וערבה א"ר אלעזר כל העושה צדקה כאלו מלאו לכל העולם כולו חסד. שנא' אוהב צדקה ומשפט חסד ה' מלאה הארץ. והצדקה היא כלי של הקב"ה, שנא' לך ה' הצדקה. והצדקה שאדם עושה אינו משלו אלא משל הב"ה, שנא' ולך ה' הממלכה והמתנשא לכל לראש והעושר והכבוד מלפניך ואתה מושל בכל, וכתי' (חגי ב, ח) לי הכסף ולי הזהב נאם ה' צבאות, וכתי' (דברי הימים א כט, יד) כי ממך הכל ומידך נתנו לך. וכל

המעלים עיניו מן הצדקה כאלו עובד ע"ז. כתי' הכא השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר קרבה שנת השמטה שנת השבע ורעה עינך באחיך האביון ולא תתן לו, וכתיב התם (דברים יג, יד) יצאו אנשים בני בליעל מקרבך וידיחו את יושבי עירם לאמר נלכה ונעבדה אלהים אחרים.

גדולה צדקה שמקרבת את הגאולה. שנאמר (ישעיהו נו, א) כה אמר ה' שמרו משפט ועשו צדקה כי קרובה ישועתי לבא וצדקתי להגלות. וגרסי' במ' שבת בפ"כ ר' אלעזר אומר אמ' עולא אין ירושלם נפדית אלא בצדקה, שנא' ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה. והנותן צדקה לעניים הוא רצוי לפני הב"ה יותר מן המקריב לפניו עולות וזבחים, שנא' עושה צדקה ומשפט נבחר לה' מזבח. אבל המלעיג לרש ולאביון כאלו מחרף להב"ה, שנאמר (משלי יז, ה) לועג לרש חרף עושהו, כלומר אין כח בזה להעשיר לזה. והחומל על העניים הב"ה מרחם עליו מפני שהעניים מבקשים עליו רחמים, והב"ה שומע תפלתן, שנא' כי שומע אל אביונים ה', וכתי' (תהלים לד, יט) קרוב ה' לנשברי לב ואת דכאי רוח יושיע, וכתי' (איוב כט, יג) ברכת אובד עלי תבא ולב אלמנ' ארנין, וכתי' (איוב לא, כ) אם לא ברכוני חלציו ומגז כבשי יתחמם. ואפי' בני אדם שאינן צריכין לצדקה מברכין אותו, שנא' טוב עין הוא יבורך כי נתן מלחמו לדל.

העני למה הוא דומה למלך שכעס על בנו. וצוה עליו שלא יכנס לתוך סעודתו. והמלך יודע שבנו רעב וצמא ונכמרו עליו רחמיו. ויאמר לפני אהובו אשרי מי שמכניס את בני לתוך ביתו ומאכיל אותו ומשקה אותו שאני אשיב לו כפלים כל גמולו. שכל מי שיש לי של בני הוא. ולא זו בלבד אלא שתחשב לו צדקה. שנא' מלוה ה' חונן דל וגמולו ישלם לו. אמ' ר' אסי אלמלי מקרא כתי' אי איפשר לאומרו, כביכול עבד לאיש מלוה.

כיצד אדם חונן לדל ולאביון. אם רואה אדם שירד מנכסיו ונתדלדל וצטרך לבריות אל ינהג בו מנהג בזיון, ואל יקלל בו מפני עניותו, אלא מכבדו במתנותיו ובדבריו. ואם יצטרך לשמש ישתמש מן העניים ומן הדלים כדי שיחיו עמו, שנא' וחי אחיך עמך, ושנו חכמים ז"ל ויהיו עניים בני ביתך. וגרסי' במדרש מאי ועניים מרודים תביא בית, אלו בעלי בתים שירדו מנכסיהם. וישתמש בהן בנחת ולא בצער, שכן כתיב בעבד (ויקרא כה, מג) לא תרדה בו בפרך ויראת מאלהיך, ואע"פ שהוא עבדו וקנין כספו, כ"ש העני שאינו לא עבדו ולא קנין כספו. דרש ר' יהודה ב"ר שלום כשם שמזונותיו של אדם קצובין לו מראש השנה ועד יום הכפורים כך חסרונותיו כתובים לו מראש השנה ועד יום הכפורים. זכה נותן צדקה לעניים, שנא' הלא פרוס לרעב לחמך, לא זכה ועניים מרודים תביא בית, אלו אשתו ובניו. ואם אין העני יכול לשמש מפני חלישות כחו או

מפני זקנותו או מפני שהוא בן טובים ויתגנה, יכבדנו במתנות בסתר או ילוה לו מעות בשעת דחקו, ואל יתכבד עליו בעושרו ובמתנותיו. כדגרסי' בואלה שמות רבה אם כסף תלוה את עמי וגו'. אמ' דוד ע"ה כי אתה עם עני תושיע ועינים רמות תשפיל. אין מדותיו של הב"ה כמדת בשר ודם. מדת בשר ודם מי שהוא עשיר ויש לו קרוב עני אינו מודה בו שהוא קרובו ונטמן ממנו והוא מתבייש להסיח עמו מפני דלותו. וכן אמ' שלמה ע"ה כל אחי רש שנאוהו אף כי מרעהו רחקו ממנו. וכן אמ' איוב חדלו קרובי ומיודעי שכחוני. וכתיב (משלי יד, כ) גם לרעהו ישנא רש. אבל העשיר הכל דבקין בו, שנא' ואוהבי עשיר רבים. אבל הב"ה אינו כן, אלא עמו הוא העני ומדובק בו. רצונך לידע ראה מה כתיב (ישעיהו סו, א) כה אמר ה' השמים כסאי והארץ הדום רגלי וגו', מה כתיב בתריה (ישעיהו סו, ב), ואל זה אביט אל עני ונכה רוח וגו'. וכשיתרצה הב"ה לציון על מי הוא מרחם (תחלה) על העניים, שנא' כי ה' יסד ציון ובה יחסו עניי עמו. וכתיב (ישעיהו מט, יג) כי נחם ה' עמו וענייו ירחם. הוי את העני עמך לא תשימון עליו נשך. לא תנשוך את העני כשם שנשך הנחש את אדם ועקר לו ולתולדותיו. ואף אתה לא תראה את העני שיש לו בתים ועבדים ואתה עוקף עליו ונוטלם ממנו. לכך נאמר (שמות כב, כד) לא תהיה לו כנושה, לא תשכנו ולא תהיה לו כנחש שהוא ערום לרעה. לא תקח מאתו נשך ותרבית ויראת מאלהיך. לא תאמר שאל ואני מלוה אותך, ואת נוטל את ביתו ואת שדהו, ואני מעלה עליך שחבלת בו, שנא' אם חבול תחבול וגו'. ד"א לא תשימון עליו נשך. לא תשימון לא היה צריך לומר אלא לא תשים. מהו לא תשימון אלו העדים והסופר והערב והלווה שעוברים בלא תעשה. שאם לא באו העדים והסופר לא היה נוטל כלום. אשרי מי שידו פשוטה לעניים. ראה מה כתיב (משלי כב, ב) עשיר ורש נפגשו עושה כולם ה'. וכן רש ואיש תככים נפגשו מאיר עיני שניהם ה'. כיצד עני שפשטה ידו ובעל הבית רוצה ליתן מאיר עיני שניהם ה', ואם לא נתן עושה כולם ה'. מי שעשה זה עשיר יכול לעשותו עני, ומי שעשה זה עני יכול לעשותו עשיר.

ואין לך מדה קשה מן העניות, שכל מי שהוא מדוכה בעניות כאלו נדבקו בו כל ייסורין שבעולם וכאלו באו עליו כל הקללות הכתובות בתורה. וגרסי' במדרש אלו נתקבצו כל ייסורין שבעולם לצד אחד ועניות לצד אחרת מכרעת את כולם. צא ולמד מאיוב כשהיה השטן מקטרג עליו ואומר לפני הב"ה נתת לו כסף וזהב ונכסים ובנים ואת חס עליהם, שנא' הלא אתה שכת בעדו ובעד ביתו וגו', אמ' לו הב"ה לאיוב מה אתה רוצה עניות או ייסורין. אמ' רבון כל העולמים מקבל אני כל הייסורין שבעולם ולא עניות שאצא לשוק ואין בידי פרוטה לקנות מאכל. וכיון שנתייסר התחיל צווח כנגד מדת הדין ואומר מי

יתן ידעתי ואמצאהו וגו'. אמ' לו אליהוא מה אתה עומד וצווח, לא אמרת איני רוצה עניות אלא ייסורין, שנא' השמר אל תפן אל און כי על זה בחרת מעוני.
ד"א לא תהיה לו כנושה. הה"ד טוב איש חונן ומלוה יכלכל דבריו במשפט. בוא וראה כל בריותיו של הב"ה לווין זה מזה. היום לווה מן הלילה והלילה לווה מן היום, שנא' יום ליום יביע אומר ולילה ללילה יחוה דעת, וכתיב (תהלים יט, ד) אין אומר ואין דברים בלי נשמע קולם. הלבנה לווה מן הכוכבים והכוכבים לווים מן הלבנה. וכשהב"ה רוצה אינו מוציאם, שנא' האומר לחרס ולא יזרח ובעד כוכבים יחתום. האור לווה מן השמש והשמש לווה מן האור, שנא' שמש ירח עמד זבולה. החכמה לווה מן הבינה והבינה לווה מן החכמה, שנא' אמור לחכמה אחותי את ומודע לבינה תקרא. החסד לווה מן הצדקה והצדקה לווה מן החסד, שנא' רודף צדקה וחסד. השמים לווין מן הארץ והארץ לווה מן השמים, שנא' יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים לתת מטר ארצך בעתו וגו'. התורה לווה מן המצות והמצות לווין מן התורה, שנא' שמור מצותי וחיה ותורתי כאישון עיניך. בריותיו של הב"ה לווין זה מזה ועושין שלום זה עם זה בלא דברים. ובשר ודם לווה לחברו ומבקש לבולעו בריבית ובגזל. ואלו שנוטלין רבית אומרין להב"ה למה אין אתה נוטל רבית מעולמך שהבריות בתוכו, שכר הארץ שאתה משקה, שכר הצמחים שאתה מעלה, שכר המאורות שאתה מאיר, שכר הנשמה שנפחת, שכר הגוף שאתה שומר. ואומר להם הב"ה ראו כמה הלויתי ואיני נוטל רבית ואיני נוטל מהארץ אלא מה שהלויתי והיא נוטלת שלה, שנא' וישוב העפר אל הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה. אוי לו למי שנוטל רבית מה נאמר בו, בנשך נתן ותרבית לקח וחי לא יחיה. משל למלך שמסר לאדם אחד אוצרו התחיל מכה עניים והורג אלמנות ומבזה אביונים מפשיט ערומים, עושה בו חמס וגזל, וממלא אותו שקר ומפסיד אוצרו של מלך. כך הב"ה פותח אוצרותיו לבריות מכספו ומזהבו, שנא' לי הכסף ולי הזהב אמר ה' צבאות. התחיל עני צווח שהוא לווה מן העשיר ונוטל הימנו רבית. אם לותה אלמנה ממנו הרי הוא דוחקה ליטול ממנו רבית. מבזה בו אביונים אם יבקשו ממנו צדקה והב"ה אומר לועג לרש חרף עושיהו. מפשיט בו ערומים, אם חייב לו מנה או שנים, נוטל טליתו הימנו ויושב ערום. הב"ה נתן לו ממון של אמת והוא עושה אותו שקר, שנא' חרשתם רשע ועולתה קצרתם. לפי' הב"ה מזהיר את ישראל ואומר אם חבל תחבל וגו' החזירה לו שלא יצעק לפני, שנא' והיה כי יצעק אלי ושמעתי כי חנון אני. וכתיב (משלי כב, כב) אל תגזל כי דל הוא, למה, כי ה' יריב ריבם וקבע את קובעיהם נפש. ד"א אל תגזל כי דל הוא, וכי יש ממון לדל, ומה גוזלין ממנו, אלא לומר לך כל מי

שאינו נותן צדקה לעני כאלו גזלו. מפני שישראל כולן שותפין וערבים זה לזה, ואם אין העשיר נותן צדקה לעני נמצא כשותף גוזל לחבירו. לפי' שלמה ע"ה אומר אל תגזל דל. ועתה אבאר כיצד נותן הצדקה וכיצד מחלקין אותה. והם שמונה שערים.

השער הראשון. מי הוא חייב לתת צדקה.

השער הב'. כמה יהיה שיעור הצדקה להרבות או להמעיט.

השער הג'. מה היא הצדקה מ"ה שחייב אדם ליתן.

השער הד'. מי הוא ראוי ליטול צדקה.

השער הה'. למי מקדימין לתת צדקה.

השער הו'. כיצד גובין את הצדקה.

השער הז'. כיצד מחלקין את הצדקה.

השער הח'. לדעת שכר מעלתה.

השער הראשון: מי הוא חייב לתת צדקה

הב"ה חייב לתת צדקה לעני. העני והעשיר כל אחד ואחד כפי יכולתו, שנא' פתוח תפתח את ידך לאחיך לעניך. אם אתה פותח מעוני, סופך לפתוח מעושר. ואם קפצת את ידך מלתת צדקה מעושר, סופך לקפוץ מעוני, שנא' תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה ובטוב לבב מרוב כל, וכתי' (דברים כח, מז) ועבדת את אויביך אשר ישלחנו ה' בך ברעב ובצמא ובעירום ובחסר כל. וכתב הרא"ש ז"ל מי שאינו רוצה ליתן צדקה או שיתן פחות מן הראוי לו ב"ד כופין אותו ומכין אותו עד שיתן מה שראוי לו ליתן. וגרסי' בב"ר אפי' עני הנוטל צדקה חייב לתת צדקה. אמרו עליו על ר' זכריה חתניה דר' יהושע בן לוי שהיה נוטל מקופה של צדקה. והיו מרננין אחריו שהיה נוטל שלא לצורך. ולאחר פטירתו חיפשו אחריו ומצאו שהיה מחלק מה שהיה נוטל מן הצדקה לעניים אחרים. ר' יעקב בר אידי ור' יצחק בר נחמן גבאי צדקה הוו והיו נותנין מן הצדקה לר' חמא מפני שהיה צריך לה. והיה נוטל מהן הצדקה ומחלק אותה לעניים.

השער השני: כמה יהיה שיעור הצדקה

אמ' הכתוב איש כמתנת ידו. ר"ל יתן כל אחד ואחד כפי אשר ידבנו לבו. והב"ה צוה אותנו שלא נאמץ את לבבינו ושלא נקפוץ את ידינו מן האביונים. ושלא יהיה האדם כילי אלא שוע, שנא' לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ידך מאחיך האביון. וכתי' (דברים טו, י) נתן תתן לו ולא ירע לבבך בתתך לו. וכיון שבנה שלמה ע"ה בית המקדש עמד בתפלה לפני הב"ה ואמ' רבון העולמים אם יתפלל אדם לפניך לתת לו ממון ואתה יודע בו שהוא כילי אל תתן, ואם ראית אדם נאה ונדיב תן לו, שנא' ונתת לאיש ככל דרכיו

אשר תדע את לבבו. וגרסינן במ' סוטה בפרק עגלה ערופה משרבו צרי העין וטורפי הטרף רבו אומצי הלב וקופצי היד מלהלוות ועוברין על מה שכתוב בתורה השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל וגו'. וכתב הרמב"ם וכל הרואה עני מבקש והעלים עיניו ממנו ולא נתן לו צדקה עובר בלא תעשה, שנא' לא תאמץ את לבבך וגו'. והרוצה לתת צדקה מרובה אל יתן יותר מחומש ממונו. וזאת למדנו מיעקב אבינו ע"ה, שאמ' כל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך. עשר אעשרנו שתים למה, ללמדך שהיה נותן שתי מעשרות שהן חומש מממונו. והנותן צדקה מעוטה לא יתן פחות משלישית השקל בשנה, שנא' והעמדנו עלינו מצות לתת עלינו שלישית השקל בשנה. וכל מי שיוכל להוסיף ואינו מוסיף מפני שהוא כילי עליו הכתוב אומר וארור נוכל ויש בעדרו זכר. וכתב הרמב"ם ז"ל עד חומש נכסיו מצוה מן המובחר, ואחד מעשרה בינוני, פחות מכן עין רעה. וגרסי' במ' כתובות בפרק מציאת האשה. מר עוקבא היה רגיל לשדורי להההוא עניא ארבע מאה זוזי כל מעלי יומא דכפורי. יומא חד שדירנהו ניהליה ביד בריה. אתא ואמ' ליה לא צריך. אמ' ליה מאי חזית דקא מיזלפיה קמיה יין ישן. אמ' מפנק כולי האי. עייפינהו ושדרינהו ניהליה. כי קא ניחא נפשיה אמ' איית חושבנא דצדקה איחזי כמה צדקה עבידנא. אשכח דהוה כתיב שבע אלפי דינרי צמרקי. אמ' זוודין קלילא ואורחא רחיקא. קם בזבזיה לפלגא נכסיה. והיכי עביד הכי, והאמ' ר' אלעא באושא התקינו המבזבז אל יבזבז יותר מחומש. הני מילי מחיים שמא ירד מנכסיו, אבל לאחר מיתה לית לן בה. וגרסינן במדרש השכם מעשה בר' ישבב שבקש לבזבז יותר מחומש ולא הניחוהו חכמים. ר' עקיבא אומר והוא שיבזבז מחיים כדי שלא ירד מנכסיו ויצטרך לבריות. אבל לאחר מיתה רשאי. א"ר אלעזר בן עזריה ומה אם לגבוה אין אדם רשאי להחרים כל נכסיו קל וחומר להדיוט, שיהא אדם חייב לחוס על ממונו.

השער השלישי: מה תהיה הצדקה

הצדקה נחלקת לב' חלקים. החלק האחד שיתן פת ותבשיל, כדי שיהיה מוכן להאכיל את הרעבים מיד, והוא הנקרא תמחוי, פי' קערה. והחלק השני לתת מטבע כסף או זהב או פשוטים לקנות לעניים מלבוש או פרנסה, והיא הנקראת קופה. ובין תמחוי וקופה יש הפרש. שהקופה צריך לגבותה שני גבאין וחולקין אותה שלש, והתמחוי נותן אותה בכל יום שלשה, לא פחות והם יחלקוה מיד. והקופה גובין אותה מערב שבת לערב שבת. והתמחוי נותנין לכל שואל ולאורחים, אבל הקופה אין נותנין אותה אלא לעניי אותה העיר בלבד. אלא אם כן יהיה ברצון אנשי אותה העיר. דתניא ורשאין אנשי העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה ולשנותן ולעשות בהם כל מה שיסכימו.

השער הרביעי: מי הוא ראוי ליטול צדקה

תניא מי שיש לו מאתים זוז אע"פ שאינו נושא ונותן בהם לא יטול לקט שכחה ופיאה. ומי שיש לו חמשים זוז אע"פ שנושא ונותן בהם, הרי זה יטול. אבל מי שיש לו מאתים זוז פחות דינר ואינו נושא בהם ונותן, או חמשים ונושא בהם ונותן, הרי זה יטול. ואפי' אם נותנין לו צדקה מרובה עד שיהיה לו יותר מאלו השיעורים הרי זה יטול. ואין חושבין לו באלו השיעורים לא ביתו ולא כלי תשמישו ולא כלי מלאכתו ולא בגדי עצמו שהוא צריך להם. דתניא אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו. ואפי' היו לו כלי כסף וכלי זהב והיה רגיל להשתמש בהם. איני והתניא היה משתמש בכלי זהב ישתמש בכלי כסף, בכלי כסף ישתמש בכלי נחושת. אמ' רב זביד לא קשיא הא במטה ושולחן הא בכוסות וקערות. ואם יש לו ממון והוא ממושכן או משועבד לבעל חובו או לכתובת אשתו הרי זה יטול. וכתב הר' יעקב ז"ל בן הרא"ש ז"ל בספר יורה דעה הלשון הזה. דא דאין מחייבין אותו למכור כלי תשמישו של כסף ושל זהב. דוקא כל זמן שאין צריך ליטול מן הקופה (אבל אם בא ליטול מהקופה) לא יתנו לו וימכור כליו. ור"ת ז"ל פירש קודם שיבא ליטול אם יש לו כלי כסף מחייבין אותו למכור כדי שלא יצטרך ליטול מן הקופה, אבל לאחר שהתחיל כבר ליטול ונזדמנו לו כלים אין מחייבין אותו למכור כדי שלא יטול ע"כ.

ואסור לישראל ליטול צדקה מן הגוי. ואם אינו יכול לחיות אם לא יטול אותה יקבל אותה מן הגוי בצינעא. ואם אינו יכול לקבל אותה בצינעא יקבל אותה בפרהסיא. ומלך גוי או אנס שנתן צדקה לישראל מקבלין אותה ממנו משום דרכי שלום ונותנין אותה לעניי גויים. וגרסי' במ' סוטה בפרק עגלה ערופה משרבו מקבלי צדקה מן הגויים היו ישראל למטה וגויים למעלה, ישראל לאחור והם לפנים.

וכל מי שאינו צריך ליטול צדקה ונוטל אינו נפטר מן העולם עד שיצטרך לה, ועליו הכתוב אומר ארור הגבר אשר יבטח באדם. וגרסינן במ' כתובות בפרק מציאת האשה. ת"ר המסמה את עיניו והמצבה את כריסו. והמקפח את שוקו כדי לקבל צדקה אינו נפטר מן העולם עד שיבא לידי כך. אבל עני ורש שמצער נפשו ודוחק שעתו וטורח בגופו ואינו נוטל צדקה כדי שלא יטריח על הבריות אינו נפטר מן העולם עד שזמן לו הב"ה פרנסתו, ועליו הכתוב אומר ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו. וכתב הרמב"ם מוטב לאדם לפשוט נבילות ויתפרנס מעורן ולא יאמר לבריות פרנסוני שכהן או מיוחס או חכם אני. אבל מי שאי איפשר לו לחיות אם לא יטול, כגון זקן או חולה או

בעל ייסורין, ומגיס דעתו ואינו נוטל הרי זה כשופך דמים, ואין לו בצערו אלא עון מפני שאינו נוטל כדי לחיות. ע"כ.

השער החמישי: למי מקדימין לתת צדקה

חייב אדם להקדים פרנסת נפשו על כל בני אדם, ואינו חייב לתת צדקה אלא אחר שיהיה לו יותר מפרנסתו, ואח"כ חייב לתת צדקה. דתניא וחי אחיך עמך, חייך קודמין לחיי אחיך. ר"ל אחר שיהיה לך יותר מפרנסתך אתה חייב לתת לנצרך. כשתשבע השביע רעבים, ואחר אשר תשתה השקה לצמאים. וכן אמרה האשה הצרפתית לאליהו ע"ה ובאתי ועשיתיהו לי ולבני, לי קודם ואחר כך לבני. והודה לה אליהו ואמ' אך עשי לי עוגה קטנה בראשונה ולך לבנך תעשי באחרונה. הקדים גם הוא חייה לחיי בנה. וגרסי' בבבא מציעא בפרק איזה נשך אמ' רב נחמן בר יצחק מאי טעמא דר' אליעזר אמ' קרא וחי אחיך עמך. אהדר ליה לאחוך החי בהדך. ור' יוחנן האי וחי אחיך מאי דרוש ביה. ההוא מיבעי ליה לכדתניא שנים שמהלכין בדרך וביד אחד מהן קיתון של מים. מה יעשה, אם שותים שניהם מתים, אם אחד מהם שותה מגיע ליישוב. דרש בר פוטירי מוטב שישתו שניהם וימותו ואל יראה אחד מהם במיתת חבירו. עד שבא ר' עקיבא ודרש וחי אחיך עמך, חייך קודמין לחיי חברך. וכתיב (דברים טו, יא) פתוח תפתח את ידך לאחיך וגו', אחיך קודמין לענייך, ענייך קודמין לאביונך, אביונך לאביוני עיר אחרת. ועוד גרסינן בפרק איזהו נשך תני רב יוסף אם כסף תלוה את עמי את העני עמך, עמי וגוי עמי קודם, עני ועשיר עני קודם, ענייך קודמין לעניי עירך, עניי עירך קודמין לעניי עיר אחרת. ואחר שיפרנס אדם את נפשו יקדים פרנסת אביו ואמו על כל בני אדם, ואפי' על בניו, דכתיב (שמות כ, יא) כבד את אביך ולא אמ' כבד את בניך. וכן אמרו בני יעקב לאביהם ונחיה ולא נמות גם אנחנו גם אתה גם טפינו. הקדימו את עצמם ואח"כ אביהם ואח"כ את בניהם. ורז"ל התקינו שיזון אדם את בניו ואת בנותיו כשהם קטנים עד שש שנים. וגרסינן במ' כתובות בפרק נערה שנתפתתה אשרי שומרי משפט עושה צדקה בכל עת. וכי איפשר לו לאדם לעשות צדקה בכל עת, (דרשו) רבותינו שביבנה ואמרי לה ר' אלעזר זה הזן בניו ובנותיו כשהם קטנים.

ואם נשבה אביו ובנו ואין לו פדיום לשניהם אלא לאחד מהם יפדה את אביו ויעזוב את בנו. ואע"פ שחייב אדם בכבוד אביו, כבוד רבו עדיף, שאביו הביאו לחיי העולם הזה ורבו הנחילו חיי העולם הבא. לפיכך אם נשבת אביו ורבו ואין לו פדיון שניהם יפדה את רבו. אבל אם אביו ת"ח יפדה את אביו קודם לרבו, כי כבוד התורה וכבוד אביו עדיף מכבוד רבו. כדגרסינן בבבא מציעא בפרק ואלו מציאות היה אביו ורבו עומדין בבית

השביה יפדה את רבו ואח"כ יפדה את אביו, ואם היה אביו ת"ח פודה את אביו ואח"כ פודה את רבו.

סדר פדיון שבוים

יפדה את רבו. ואח"כ יפדה את אביו. ואחר אביו יפדה את בניו. ואחר בניו יפדה את אחיו. ואחר אחיו יפדה את קרוביו. ואחר קרוביו יפדה את שכיניו. ואחר שכיניו יפדה את אנשי עירו. ואחר אנשי עירו אנשי עיר אחרת. וחייב להקדים ולתת צדקה לאשה קודם לאיש, מפני שהאיש יכול לילך לבקש פרנסה או לחזר על הפתחים יותר מן האשה, מפני שהאשה דרכה להתבייש. ת"ר יתום ויתומה שבאו להתפרנס מפרנסין את היתומה ואח"כ מפרנסין את היתום שהאיש דרכו לחזר ואין האשה דרכה לחזר. ת"ר יתום ויתומה שבאו לינשא משיאין את היתומה ואח"כ משיאין את היתום מפני שבשתה של אשה מרובה משל איש. וגרסינן במ' הוריות בפרק כהן משיח כל התדיר מחבירו קודם הוא קודם לחבירו, וכל המקודש מחבירו קודם את חבירו. האיש קודם את האשה להחיות ולהשיב אבדה. האשה קודמת לאיש לכסותה ולהוציאה מבית השבי. ובזמן ששניהם עומדין על הקלקלה האיש קודם לאשה. פי' אם נתבעו שניהם לדבר עבירה קודמין לפדות האיש מפני שאין דרכו בכך. כהן קודם ללוי, לוי קודם לישראל, ישראל קודם לממזר, ממזר קודם לנתין, נתין קודם לגר, גר קודם לעבד משוחרר. אימתי בזמן שכולם שוים. אבל אם ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ. וכתב הרמב"ם ז"ל היו לפניו עניים הרבה ואין בכיס לפרנס או לכסות או לפדות את כולם. מקדימין הכהן ללוי. והלוי לישראל. וישראל לחלל. וחלל לשתוקי. ושתוקי לאסופי. ואסופי לממזר. וממזיר לנתין. ונתין לגר. וגר לעבד משוחרר. בד"א בזמן שהן שוים בחכמה, אבל אם כהן גדול עם הארץ וממזר תלמיד חכם, תלמיד חכם קודם. וכל הקודם לחכמה קודם לחבירו. פי' חלל בן כהן גדול מאלמנה או בן כהן הדיוט מגרושה או מחלוצה. שתוקי. פירש רש"י שאמו משתקתו. פי' שאינה (מגדת לו) פלוני הוא אביו. אסופי הוא הנמצא בשוק ואין יודעין מי הם אביו ואמו. ממזר הבא על הערוה והוליד ממנה בן, אותו הנולד נקרא ממזר. נתין מן הגבעונים. וכל הפושט ידו ליטול צדקה נותנין לו ואפי' גוי. ומפרנסין ענייי גוים עם ענייי ישראל. וגרסי' במ' גיטין בפרק הניזקין אין ממחין בידי ענייי גויים בלקט שכחה ופיאה מפני דרכי שלום.

גדול שכר פדיון שבויים ואין לך בכל הצדקות מצוה גדולה כפדיון שבויים. כדגרסינן בבבא בתרא בפ' קמא ההיא מטרוניתא שדרא ארנקי דדינרי. אמרה ליהוי למצוה רבה. מאי מצוה רבה זו פדיון שבויים. שנא' כה אמר ה' [את] אשר למות למות ו[את] אשר

לחרב לחרב ו[את] אשר לשבי לשבי. הקדים בקל ושם החמור באחרונה. המות יותר קל מן החרב, החרב יותר קל מן השבי. הרי לך שמצוה גדולה פדיון שבויים יותר מן המחייה נפש ומצילה מן המות והרעב. ומקדימין פדיון שבויים לפרנסת עניים ולכסותן. לפיכך אם גבו מעות לכל דבר מצוה יכולין לשנותן לפדיון שבוים. ואפי' אם גבו מעות לבנין בית הכנסת יכולין לשנותן לפדיון שבוים. ואפי' קנו עצים ואבנים לבנין בית הכנסת מותר למכור אותן ולפדות שבויים בדמיהן, אבל אם בנאוהו כבר לא ימכרו אותו. אין פודין את השבויים ביותר מכדי דמיהן כדי שלא ימסרו האויבים נפשם עליהם לשבות אותם. ואין מניחין את קרוביהם לפדות אותם ביותר מכדי דמיהן. אבל פודה אדם עצמו בכל מה שירצה. כי לב יודע מרת נפשו. ופודה את אשתו בכל מה שירצה מפני שהיא כגופו. ופודין תלמיד חכם בכל דבר שיוכל להיות מפני כבוד התורה. ואפי' תלמיד שיראה בו שאם ילמוד יהיה תלמיד חכם פודין אותו בכל דבר שיוכל להיות. כדגרסי' בפרק הניזקין. ת"ר מעשה בר' יהושע בן חנניה שהלך לכרך גדול של רומי. אמרו לו תינוק אחד יש בבית האסורים יפה עינים וטוב רואי וקווצותיו סדורות תלתלים. הלך ועמד על פתח בית האסורים ואמר מי נתן למשסה יעקב וישראל לבוזזים. ענה אותו תינוק ואמר הלא ה' זו חטאנו לו. אמר מובטח אני בזה שמורה הלכה בישראל. העבודה שאיני זז מכאן עד שאפדנו בכל ממון שפוסקין עליו. אמרו לא זז משם עד שפדאו בממון הרבה. ולא היו ימים מועטים עד שהורה הלכה בישראל. ומנו, ר' ישמעאל בן אלישע. אין מבריחין את השבויים כדי שלא יכבידו עולם הגויים ויוסיפו שמירה על שמירתם. מי שמכר עצמו לגוי או שלוה ממנו ושבה אותו הגוי בחובו פודין אותו פעם ראשונה ושנייה. שלישית אין פודין אותו, אבל פודין את בניו, ואם בקש הגוי להרוג אותו פודין אותו אחר כמה פעמים. עבד שמל וטבל לשם עבדות וקבל עליו כל המצות פודין אותו כישראל. שבוי שנשתמד אפי' למצוה אחת מן המצות, כגון שאוכל נבלות להכעיס או שלובש שעטנז או כיוצא בזה, אסור לפדותו.

גדול פדיון שבויים שקדם לכל הדינים. שנא' ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם כי תקנה עבד עברי שש שנים יעבוד ובשביעית יצא לחפשי חנם. הרי הקדימה תורה יציאת עבד עברי לכל הדינים.

גדול פדיון שבויים שבשכר פדיון שבויים ישראל נגאלין, שנא' ופדויי ה' ישובון ובאו ציון ברנה ושמחת עולם על ראשם ששון ושמחה ישיגו וגו'.

השער הששי: כיצד גובין את הצדקה

אין גובין את הצדקה פחות משני אנשים, והם הנקראים גבאי צדקה. וכשגובין אותה ילכו שניהם ביחד ולא יפרדו איש מאחיו כל שעה שגובין. ואם יגבו בחנוניות יגבה האחד מחנות אחת והשני מחנות שניה כדי שלא יתעכב, או יכנס האחד לגבות וימתין לו חבירו בפתח החנות. דתניא גבאי צדקה אינן רשאין לפרוש זה מזה בשוק אבל זה עומד בשער וזה נכנס לחנות. ואם ימצא הגבאי מעות בדרך, או אם יתנו לו שום דבר מחובו בשוק, לא יתן אותן בכיסו אלא יתן אותן בכיס של צדקה עד שיגיע לביתו, ויוציא כספו מכיס של צדקה בצינעא ויקחנו לעצמו, כדי שלא יחשוד אותו הרואה ויאמר מעות של צדקה נותן בכיסו. וכשמוציא וכשמונין מעות של צדקה אין מונין אותן זוגות זוגות אלא אחד אחד מפני החשד. ואם הוצרכו למכור זוזים של צדקה ימכרו אותן הגבאים לאחרים ואין קונין אותן לעצמן מפני החשד. כדגרסי' במתנות עניים גבאי צדקה שאין להם עניים לחלק פורטין לאחרים ואין פורטין לעצמן מפני החשד. ואם גובין מאכל פת או תבשילין או קמח או פירות וכיוצא בהן והוצרכו למכור מוכרים לאחרים ואין קונין אותו לעצמן מפני החשד. ואע"פ שאין ראוי לתבוע מהגבאין חשבון, שנא' אך לא יחשב אתם את הכסף הנתון על ידם וגו', אפי' הכי צריכין הגבאין לתת מעות הצדקה בחשבון כדי שיהיו נקיים מה' ומישראל. והגבאין גובין את הצדקה מכל אחד ואחד כפי מה שפסק על עצמו לתת. ומי שאינו נותן מה שפסק על עצמו ממשכנין אותו, דתניא ממשכנין על הצדקה אפי' בערב שבת. איני והכתיב (ירמיהו ל, כ) ופקדתי על כל לוחציו, אלו גבאי צדקה. אמר רב זביד לא קשיא הא דאמיד הא דלא אמיד. פי' מי שיש לו מה ליתן ואינו נותן מה שפסק על עצמו ממשכנין אותו. ומה שאמ' ופקדתי על כל לוחציו אלו גבאי צדקה דלא אמידי. פי' אם הוא עני ואין לו מה ליתן אין ממשכנין אותו אלא ממתינין לו ואין דוחקין אותו. וכתב הרמב"ם ז"ל גבאי צדקה לוקחים מן הנשים ומן העבדים ומן התינוקות, אבל לא דבר מרובה, שחזקת המרובה מאלו גזל היא. וכמה הוא מיעוט שלהן הכל לפי עושר הבעלים או עניותן. ואין פוסקין על היתומים צדקה ואפי' לפדיון שבויים. ואע"פ שיש להם ממון הרבה. ואם פסק הדיין עליהם כדי לשום להם שם מותר.

השער השביעי: כיצד מחלקין את הצדקה

אין מחלקין את הצדקה פחות משלשה תלמידי חכמים כשרים ונאמנים וצדיקים וזריזים ויודעים כל אלו העניינים ומיני העניים. אבל אם אינם יודעים אלו התנאים שבארתי בענין הצדקה דוחין אותן ואין גובין כלום. ואם אין יכולים לדחותם לא יותן צדקה על ידם. דתניא ולא יתן פרוטה לארנקי של צדקה אלא אם יש תלמיד חכם ממונה עליה

כר' חנינא בן תרדיון, כדי שיתנו לכל עני ועני כפי מה שצריך ליטול, כל אחד ואחד כפי מעלתו וכפי צרכו. ובתענית מחלקין צדקה לעניים. וצבור שהתענו ובלילה אכלו ולא חלקו צדקה לעניים הרי אלו כשופכי דמים. ועליהם מפורש בקבלה צדק ילין בה ועתה מרצחים. לפיכך צריכין הגבאין לדעת כל אלו התנאים ויהיו צדיקים ונאמנים, שנא' יודע צדיק דין דלים. כיצד הוא דין דלים. הב"ה צונו בתורה לתת צדקה לעניים לכל אחד ואחד די מחסורו אשר יחסר לו, ולא נתברר לנו מן הכתוב די מחסורו עד כמה הוא, אבל מעתיקי השמועה קבלו ולימדונו שיעור הצדקה, והן תשעה מעלות.

המעלה הראשונה. כמה נותנין לעני המחזר על הפתחים, והוא דבר מועט, אבל אין מחזירין אותו ריקם. דתניא עני המחזר על הפתחים אין נזקקין לו למתנה מרובה אלא למתנה מועטת.

המעלה השנית. כמה נותנין לעני העובר ממקום למקום. גרסי' בבבא בתרא אין פוחתין לעני העובר ממקום למקום מככר לחם של עשרים אוקיות של קמח ביום. דתניא אין פוחתין לעני העובר ממקום למקום מככר בפונדיון מארבע סאין בסלע ביום, ואם לן נותנין לו פרנסת לילה, ואם שבת נותנין לו מזון שלש סעודות. וכתב הרמב"ם ואם לן נותנין לו מצע שישן עליו וכסת שיתן מראשותיו ושמן וקטנית, ואם שבת נותנין לו מזון ג' סעודות ושמן וקטנית ודג וירק, ואם מכירין אותו נותנין לו לפי כבודו.

המעלה הג'. כמה נותנין בנישואי יתומה ענייה. אין נותנין לה פחות מחמישים זוז של כסף. דתניא וכן המשיאין את היתומה לא יפחתו לה מחמישים זוז של כסף, ואם יש בכיס נותנין לה לפי כבודה.

המעלה הרביעית. כמה נותנין ליתום כשנושא אשה. חייבין להשכיר לו בית דירה ונותנין לו מטה ושולחן וכסות וכלי תשמישו ובגדים שילבש. כדגרסי' במסכת כתובות בפרק מציאת האשה. ת"ר יתום שבא לישא אשה שוכרין לו בית ומציעין לו מטה וכל כלי תשמישו ואחר כך משיאין לו אשה, שנא' די מחסורו אשר יחסר לו. די מחסורו זה בית. אשר יחסר זו מטה. לו זו אשה. כדא' אעשה לו עזר כנגדו.

המעלה הה'. כמה נותנין לעני בן טובים. אומר הכתוב די מחסורו אשר יחסר לו. אתה מצווה עליו לפרנסו ואין אתה מצווה עליו לעושרו. וגרסי' במסכת כתובות בפרק מציאת האשה. ת"ר די מחסורו אשר יחסר לו, אפי' סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו. אמרו עליו על הלל הזקן שלקח לעני אחד בן טובים סוס לרכוב ועבד לרוץ לפניו. פעם אחת לא מצא עבד לרוץ לפניו ורץ לפניו שלשה מילין. ת"ר מעשה באנשי גליל העליון שלקחו לעני אחד מצפורי ליטרא אחת בשר בכל יום. מאי ריבותן. אמ' רב הונא ליטרא מוח

עופות. וגרסינן בסיפרי די מחסורו אשר יחסר לו, למה נאמר די מחסורו אשר יחסר לו שני פעמים, ללמדך שהראוי לתת לו פת נותנין לו פת, עיסה נותנין לו עיסה, מעה נותנין לו מעה, פת חמה נותנין לו פת חמה, צונן נותנין לו צונן, להאכילו לתוך פיו מאכילין אותו לתוך פיו.

המעלה הששית. חייב אדם לזון את העני כפי שהיה רגיל לאכול קודם שנתדלדל. כדגרסי' בפרק מציאת האשה ההוא דאתא קמיה דר' נחמיה. אמ' לו פרנסני. אמ' לו מה היית רגיל לאכול. אמ' לו בשר שמן ויין ישן. אמ' לו רצונך שתגלגל עמי בעדשים. גלגל עמו בעדשים ומת. אמרו עליו אוי לזה שהרגו נחמיה. פירוש מפני שלא זן אותו כפי מה שהיה רגיל אמרו עליו שהרגו. ובמסכת פאה ירוש' גרסי' בענין אחר, וכך אומר. נחמיה איש שיחין פגע ביה ירושלמי אחד. אמ' ליה זכי עמי בחדא תרנגולא. אמ' ליה הילך טימיתהי. אזל וזבן קופד. פי' בלע"ז איריזו. ואכל ומית. והוה צווח ואומר בואו וספדו על הרוג נחמיה.

ההוא דאתא לקמיה דרבא. אמ' לו פרנסני. אמ' לו מה היית רגיל לאכול. אמ' לו תרנגולת פטומה ויין ישן. אמ' ליה לא חיישת לדוחקא דציבורא. אמ' ליה אטו מדידהו קא אכילנא מדרחמנא קא אכילנא. דתנינא עיני כל אליך ישברו ואתה נותן להם את אכלם בעתו. בעתם לא נאמר אלא בעתו. מלמד שהב"ה נותן לכל אחד ואחד מזונותיו בעת שהוא צריך להם. עודם מדברים והנה אחותו של רבא באה לעיר מעיר אחרת. והיה לה שנים רבות שלא באה לעיר אלא אותו היום והביאה לאחיה תרנגולת פטומה ויין ישן. מיד ידע רבא שבשביל אותו עני זימן הב"ה התרנגולת והיין לפרנסו כמו שהיה רגיל לאכול קודם שנתדלדל. אמ' לו רבא נעניתי לך קום אכול. יתברך ויתעלה שמו של הב"ה שהוא נותן לחם לכל בשר ומזמין פרנסת העני והעשיר.

המעלה השביעית. כשיתביש העני לבקש צדקה חייבין ישראל לפוקדו במתנות. ואם אינו רוצה ליקח נותנין לו לשם הלואה ואח"כ נותנין לו במתנה. דתניא והעבט תעביטנו. זה שאין לו כלום ואינו רוצה להתפרנס מן הצדקה נותנין לו לשם הלואה, ואח"כ נותנין לו לשם מתנה. לא רצה אומרים לו הבא משכון וטול, כדי שלא יתבייש בפניהם.

המעלה השמינית. אם יהיה תלמיד חכם עני חייבין לתת לו כפי כבודו. אם אינו רוצה לקבל מתעסקין לו בסחורה מוכרין לו בזול וקונין ממנו ביוקר כדי שיתפרנס בכבוד. ואם היה יודע להתעסק בפרקמטיא בעצמו, מלוין לו מעות לעשות בהן סחורה, וזהו המטיל מלאי לכיס של תלמידי חכמים. פי' שיהיה סבה שירויח תלמיד חכם בסיועו ושכר זה גדול מאד. וגרסינן במדרש מאי כבד את ה' מהונך זה המהנה תלמידי חכמים

מנכסיו. והרוצה לחיי העולם הבא יתעסק בצרכי הרבנים והתלמידים העוסקים בתורה לשם שמים ויעזור לשכירות הרבנים כדי שיעמדו בעירו ויהיו עוסקים בתורה בעבור סיעתו. וגרסינן בספרי עץ חיים היא למחזיקים בה ללומדי(ה) לא נאמר אלא למחזיקים בה, שהם המחזיקים בצרכי הרבנים והתלמידים.

המעלה התשיעית. תיקון עניי העיר, לתת לכל אחד ואחד כפי עניותו וכפי מחסורו וכפי מעלתו כפי עניינו, שלא לתת לכולם בשוה. שבעה שמות יש לעני ואלו הן. דל. תכך. מך. עני. רש. מסכן. אביון. דל מי שהיה עשיר ונתדלדל. עליו הכתוב אומר ודל מרעהו יפרד. מלמד שהיו (לו) רעים ואחים ואוהבים וכשנתדלדל נתפרדו מעליו רעיו ומיודעיו לפנים. לפיכך צריך לפרנסו ולעשות עמו חסד ולכבדו ולנהלו על מנהגו הראשון. תכך הוא מי שיש לו פרנסתו בצמצום, וכשאירע לו שום מקרה כגון חולי או שקפצה עליו זקנה או כיוצא באלו יתרושש מיד ותגלה עניותו. ועליו נאמר (משלי כט, יג) רש ואיש תככים נפגשו. ר"ל הרש הוא חבר לתכך מפני שהוא מזומן להיות כמוהו. לכן צריך לתמוך את ידו ולסעדו ולסומכו קודם שיתרוש(ש) ויצטרך לבריות. מך הוא הנצרך לבריות כל ימיו מפני קורות הזמן וגלגליו שסבבוהו, ועליו נאמר (ויקרא כה, לה) וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו וגו'. רש הוא שהיה מתפרנס בכבוד ונסתר ואחר כך נתדלדל ונגלה ולא נשאר לו כלום, ומפני עניותו בני אדם שונאין אותו ואפי' אחיו וקרוביו, ועליו נאמר (משלי יט, ז) כל אחי רש שנאוהו, וכתיב (משלי יד, כ) גם לרעהו ישנא רש וגו'. עני פירושו יגע ועמל, שיגע כל ימיו לבקש פרנסתו ולא ישיג אלא מקצת צרכו בצער גדול ולא יספיק לו, וחייו בעצב וכל ימיו מכאובים, ועליו נאמר (משלי טו, טו) כל ימי עני רעים. מסכן הוא המצפה למתנות בני אדם והם לועגים עליו ובוזים אותו ואפי' הוא תלמיד חכם, ועליו נאמר (קהלת ט, טז) חכמת המסכן בזויה. אביון הוא המתאוה לפרנסה ולא ישיג אותה, והוא אדם שאינו יודע לעשות מלאכה ולא להתעסק בסחורה, ואפי' צדקה אינו יודע לשאול, ונקרא אביון מפני שהוא תמיד מתאוה ואינו משיג, כמו ותפר האביונה, שהיא האצטומכא, ונקראה אביונה לפי שהיא מתאוה המאכל. ועליו נאמר (דברים טו יא) כי לא יחדל אביון מקרב הארץ, ר"ל הואיל ואינו יודע להתעסק בסחורה ולא לעשות מלאכה ולא לדבר כהוגן לא יחדל מלהיות אביון שאין לו סיבה להעשיר. לפיכך צריכ(ין) הגבאין לדעת כל העניינים האלו, כדי שידעו היאך חולקין הצדקה, וכדי שיתנו לכל אחד ואחד כפי ענויין, וכדי שלא יסלקו הצדקה מן הנצרך ויתנו אותה לעני אחר שאינו נצרך כל כך. ולפיכך אמרו רז"ל יהא חלקי עם גבאי צדקה

ולא עם מחלקי צדקה. ר"ל שמחלקין אותה שלא כהוגן, ונושאין פנים לעניים שאינן כל כך צריכין, ואין נותנין ממנה לעניים אחרים שצריכין לה יותר.

עני המתפרנס מן התמחוי נותנין לו מזונות כל יום ויום ערב ובקר. והעני המתפרנס מן הקופה נותנין לו מעות מערב שבת לערב שבת להוצאת שבעת ימים לבקר ולערב. וכן כל שבוע ושבוע. ומי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מן התמחוי. מזון ארבעה עשר סעודות לא יטול מן הקופה. לפיכך גובין התמחוי בכל יום וחולקין אותו בו ביום. וגובין מעות של קופה בכל ערב שבת כדי שיחלקום לעניים להוצאת שבת. ו(אין) בודקין אחר העני המבקש מזונות. דתניא ר' יהודה אומר אמ' העני כסוני בודקין אחריו, פרנסוני אין בודקין אחריו, אלא מאכילין אותו מיד שמא ימות ברעב פתאום. ומעשה נחום איש גם זו יוכיח. גרסי' בפרק סדר תעניות אמרו עליו על נחום איש גם זו שהיה סומא משתי עיניו וגדם משתי ידיו וקטע משתי רגליו והיה כל גופו מלא שחין והיתה מטתו מונחת על ארבע ספסלים שלמים. פעם אחת היתה מטתו מונחת בבית רעוע ובקשו תלמידיו לפנותה. אמ' להם פנו את הכלים ואחר כך פנו את מטתי, שכל זמן שמטתי תוך הבית מובטח לכם שלא תפול. פנו את הכלים ואח"כ פנו את מטתו מן הבית ומיד נפל הבית. אמרו לו תלמידיו רבינו וכי מאחר שצדיק גמור אתה למה עלתה לך כך. אמ' להם אני עשיתי לעצמי. שפעם אחת הייתי מהלך בדרך לבית חמי והיה לי שלשה חמורים טעונים אחד של מאכל ואחד של משקה ואחד של מיני מגדים. נזדמן לי אדם אחד בדרך, אמר לי פרנסני. אמרתי לו המתן עד שאפרק מן החמור. לאחר שפרקתי חזרתי לאחורי ומצאתי שמת. נפלתי עליו ואמרתי עיני שלא חסו עליך כך וכך תעלה עליהן. רגלי שלא מהרו לפרק מעל החמור כך וכך תעלה עליהן. ולא נתקררה דעתי עד שאמרתי יהיה כל גופי מלא שחין. לפיכך אין מעכבין לתת לרעב מיד כדי שלא ימות פתאום. ואין בודקין אחריו. וכל מה שאמרתי בזה השער ובאלו המעלות הוא בענין הצדקות שהצבור עושין, כגון תמחוי וקופה ונישואי יתומים ושאר העניינים שאמרתי, אבל השער השמיני מדבר בענין הצדקות שהיחיד עושה.

השער השמיני: בענין הצדקות שהיחיד עושה

המעלה הראשונה קטנה שבכולם, והוא הנותן צדקה ברבים או נודר ברבים לעשות לו שם, וכ"ש הנודר ברבים ואינו משלם. כדגרסינן במ' תעניות בפרק קמא א"ר יוחנן אין הגשמי' נעצרים אלא בשביל שפוסקין צדקה ואין נותנין, שנא' נשיאים ורוח וגשם אין איש מתהלל במתת שקר.

המעלה הב' גדולה מן הראשונה. והיא הנודר והנותן צדקה ברבים לשם שמים וג"כ לעשות לו שם. ואע"פ שעשאה לשם הואיל וכוונתו לשם שמים שכרו גדול מן הראשון. המעלה הג' גדולה מן השנית. והיא הנותן צדקה בסתר לשם שמים, ואין שום אדם בעולם יודע צדקה זו אלא הנותן והנוטל בלבד.

המעלה הרביעית גדולה מן השלישית. והיא הנותן צדקה בסתר לפרנס הגון שיניח אותה בקופה של צדקה ואינו יודע למי נותנה הפרנס ויטול אותה העני ואינו יודע מי נתנה. וגרסינן בפ' מציאת האשה. רבא הוה צייר זוזיה בסדיניה ושדי להו לאחוריה וממטי נפשיה בין עניי ומצלי עיניה מרמאי. ותיבה סגורה היתה בבית המקדש ובה חור קטן, וכל מי שהיה רוצה לתת צדקה בסתר היה משים מעות בתיבה מן החור, והיה הגזבר פותח התיבה ומוציא ממנה המעות ומחלק אותן לעניים, ולא היו יודעים העניים מי נתנן וגם הנותן לא היה יודע מי נטלן.

המעלה החמישית גדולה מכולן. והיא המלוה לעני בשעת דחקו וישתתף עמו כדי להחזיק בידו שלא ימוט ויצטרך לבריות. נמצא המשתתף עמו משיב את נפשו ומציל אותו מבושת העניות ומפרנס אותו בנקיות. וגרסינן במסכת שבת בפרק במה אשה יוצאה א"ר שמעון גדול המלוה מן העושה צדקה והמטיל לכיס יותר מכולן. והמלוה לעני בשעת דחקו להרחיב לו צרתו נקרא חונן, שנא' טוב איש חונן ומלוה. וגרסינן במדרש תלים וצדקתו עומדת לעד איזו היא צדקה שמתקיימת לעד ולעולם, זה המלוה לעני בשעת דחקו. וכשישיב לו העני המלווה ילוונה לעני אחר. וכשישיב אותה האחר ילוונה לאחר. נמצא שיזכה בצדקה זו כמה פעמים והקרן קיימת לו לעד. מה שאין בצדקה. כי בצדקה אין בידו אלא שכר מצוה אחת פעם אחת ובמצוה זו זוכה כמה פעמים. ויש אומרים אף הכותב או קונה ספרים ומשאילן לתלמידים. ואם יקשה בעיניו להלוות לעני בלא משכון יטול ממנו משכון ויקבע לו זמן להשיב המלוה. ובתוך ימי המלוה לא ישתמש מאותו עני אם לא יתן לו שכירות שלימה מפני שנראה כרבית. כיוצא בדבר הנותן עשר פרוטות לעשרה עניים שכרו גדול מהנותן עשרה פרוטות לעני אחד. כי הנותן אותן לעשרה לבו מתעורר לטובה בכל פעם ופעם שנותן. ואם נתנן בפעם אחת אין לבו מתעורר אלא פעם אחת ויראה כמי שמשליך עליו המשוי. וכתב הרמב"ם ז"ל והכל לפי רוב המעשה, זה הנותן צדקה לעניים רבים ששכרו גדול יותר מהנותן אותו סכום לעני אחד בפעם אחת.

גדולה צדקה שהב"ה עוזר ומושיע למי שעושה צדקה. כדגרסי' בפסיקתא א"ר יצחק כל הרודף אחר הצדקה הב"ה ממציא לו מעות לעשות מהן צדקה, שנא' רודף צדקה וחסד

ימצא חיים צדקה וכבוד. וגרסינן בפרק סדר תעניות אליעזר איש כפר ביבאי כדהוה חזי ליה גבאי צדקה הוו טשו מיניה, דכל דהוה נקיט הוה יהיב להו. יומא חד סליק לשוקא למזבן נדוניא לברתיה. חזו ליה גבאי צדקה טשו מיניה. אזל בתריהו. אמ' להו במאי עסקיתו. אמרו ליה ביתום ויתומה. אמ' העבודה שהן קודמין לבתי. שקל מה דהויה בידיה ויהביה ניהליהו. פש בידיה חד זוזא. אזל זבין ביה חיטי שדייה באכלבה. אתאי דביתהו אמרה לה לברתא מאי איתי ליך אבוך. אמרה לה כל דאייתי באכלבא אסקיה. סליקא חזייה לאכלבא דמליא חטי ונפקיה בצינורא דדשא. כי אתא מבי מדרשא אמרה ליה דביתהו בוא וראה מה עשה לך אוהבך. אמ' לה העבודה הרי הן עליך הקדש ואין לך בהם אלא כאחד מעניי ישראל.

וגרסי' באלה שמות רבה. מעשה בחסיד אחד שנפל מעושרו ונשתתף עם איש אחד. ובחמשה ימים של שבוע היה יוצא בסחורה עם חבירו. ובערבותא דשבתא לא היה יוצא, וחבירו היה יוצא והוא היה יושב בביתו ומתקן צרכי שבת, ואח"כ היה נוטל הקופה ומטיל לגבות צדקה. אחר שהזקין ותשש כחו היה אומר לבתו, בתי קחי הקופה ואני נשען במקלי ובואי עמי במצוה כדי שלא נסתלק מן המצוה. פעם אחת כשהיה מטייל נגלה עליו אליהו זכור לטוב. אמ' לו זקן מתייגע אין אתה יכול לשאת את הקופה, תן לי הקופה ואני הולך ומקבץ. אמ' לו איני רוצה שתקבל שכרי. אמ' לו המתן לי ואני אביא אליך מה שאקבץ, נטל הקופה והלך ומלא אותה דינרי זהב. הריק הפת ונתן הזהב מלמטה והפת מלמעלה והביאה אצלו. והיה לו מנהג לחלק הקופה לשלשה חלקים, אחד ליתומים, ואחד לאלמנות, ואחד לבני סופרים. בא לביתו והריק הקופה וראה את הזהב ונבהל. אמ' אותו האיש בקש לביישני. אמ' לבתו בתי חלקי מה שתקנת לאכילתנו לעניים כדי שיתפרנסו בשבת, ולאחר שבת נחזיר את של האיש. לאחר שבת פגע בו אליהו זכור לטוב. אמ' לו טול פקדונך אמ' לו איני יודע מה תאמר לא הבאתי אלא פת בלבד, אם כלום מצאת אכול ושתה שמתנת שמים היא. אמ' הזקן שמא שלח הב"ה אותה לעניים ואני מנעתי אותן ממנה. הלך וחילקו כמנהגו, שליש ליתומים, ושליש לאלמנות, ושליש לתלמידים. נגלה אליהו זכור לטוב ואמ' לו תן לי הקופה ואביא חלקך שתאכל אתה וביתך. לקח הקופה ומלאה מרגליות והביאה לו. תני ר' מאיר אומר במדה שאדם מודד בה מודדין לו. הוא נתן לעניים מלא ידיו והב"ה נתן לו מלוא ידיו.

וגרסינן בויקרא רבה מעשה בר' אליעזר ור' עקיבא ור' יהושע שהלכו לאנטוכיא לגבות צדקה. הוה תמן אבא יודן שהיה עושה צדקה בעין יפה וירד מנכסיו. כיון שראה לרבותינו עלה לביתו ופניו חולפות. אמרה לו אשתו שהיתה צדקת מה לך פניך חולפות.

סיפר לה המעשה. אמרה לו לא נשתיירה לך שדה אחת. מכור חציה ותן להם. הלך ועשה כן. אמרו לו המקום ימלא חסרונך. הלכו להם רבותינו לשלום. יצא אבא יודן לחרוש שדהו והאיר הב"ה עיניו ונבקעה הארץ תחתיו ונפלה פרתו ונשברה. ירד להעלותה מצא תחתיה סימא. פי' מטמון. לטובתו נשברה פרתו. כשחזרו רבותי' אמרו מה אבא יודן עביד. אמרו להם אבא יודן עתיר הוא דאית לי עוף וגמל ותורי. בא אצלם ואמ' להם עשתה תפלתכם פירות ופירי פירות. נטלוהו והושיבוהו אצלם. וקראו עליו מתן אדם ירחיב לו ולפני גדולים ינחנו.

ועוד גרסינן בויקרא רבה כי פועל אדם ישלם לו וכאורח איש ימצאנו. מעשה באדם אחד שהיו לו שני בנים והיה עשיר גדול. מת וירשוהו בניו. האחד מהן היה עין טוב בצדקות ובגמילות חסדים והיתה דעתו רחבה וידו פתוחה. והאחד היה צר עין ביותר. זה שהיה טוב עין היה נותן לעניים ולפדיון שבויים ועושה צדקות עד שכלה כל ממונו. חזר ומכר כל קרקעותיו וחלק לעניים עד אשר לא נשאר לו כלום. וכל מה שהיה מוכר היה אחיו העשיר קונה ממנו עד אשר נעשו כל קרקעותיו לאחיו (ו)הוא בלא כלום. יום הושענא רבה נתנה לו אשתו עשר פרוטות ואמרה לו לך וקנה בהם לבניך מה שיאכלו. כשיצא פגע בגבאי צדקה שהיו עוסקין ביתום ויתומה. אמרו זה לזה הנה החסיד בעל הצדקה. אמ' להם אין בידי עכשיו חוץ מאלו. נתן להם העשרה פרוטות. מיד נתבייש לחזור לביתו. הלך לו לבית הכנסת ומצא שם התינוקות שהיו משחקין באתרוגיהן. מה עשה מלא שקו מהן ופירש לים הגדול. כיון שבא למדינה היה המלך חושש ולא הניחו סם בעולם שלא השקוהו והיה מוסיף כאב ובכיה וצעקה. אמרו לו בחלום אין לך רפואה אלא באתרוג של הושענה רבה של יהודים. בקשו בכל אותה מדינה ובכל אותן הספינות ולא מצאו. מצאו אותו חסיד ישן על שקו. אמרו לו מה יש לך למכור. אמר להם עני אני ואין בידי אלא אתרוגים הללו של הושענה רבה של יהודים. אמרו לו עליהם אנו מחזרים. נטלו את החסיד ואת שקו והוליכוהו למלך. כיון שאכל המלך מעט מן האתרוגים מיד נתרפא. אמר המלך לעבדיו מלאו לו את השק דינרי זהב. ויעשו כן. אמ' לו המלך שאל מה אתן לך. אמ' לו החסיד איני שואל אלא שתחזירני למקומי ויכריזו שיצאו הכל לקראתי. ויעשו כן. ויצאו הכל לקראתו. ואף אחיו העשיר נכנס בעריבה הוא ובניו. פי' עריבה, ספינה קטנה. ונכנסו בנהר ויצאו לקראתו. שטפן הנהר ומתו. נמצא אותו חסיד יורש ממון העשיר. ונתן לו הב"ה עושר גדול ונכסים בשפע, לקיים מה שנא' כי פועל אדם ישלם לו וכאורח איש ימצאנו.

מעשה בחסיד אחד שהיה עושה צדקות הרבה והיה מפרנס את העניים והיה מבזבז הונו בצדקות עד אשר ירד מנכסיו ולא נשאר לו כלום. והיתה שנת בצורת ולא היה כלום לפרנס את בניו. יום אחד אמרה לו אשתו במה נפרנס היום את התינוקות הללו. אמ' לה בתי השיגוני עונותי ואין בידי כלום. לקחה כיפה שעל ראשה ומכרה ולקחה ליטרא אחת קמח ולשה אותה ועשתה ממנו עוגה אחת והוליכה אותה לתנור ואפתה אותה והביאה לבעלה. אמ' לה קראי לתינוק(ות) מבית הסופר ויאכלו שהם רעבים. הלכה לבית הסופר לקרוא לתינוקות, והנה עני אחד עומד על הפתח. ואמ' לבעלה ר' פרנסני שיש לי תינוקות רעבים בביתי, ואין לי כח לפרנסם. מיד נטל אותו חסיד העוגה ונתנה לעני. מיד נתבייש מאשתו, הלך לו לבית הכנסת וישב לשם עד שישן ונרדם. והנה אליהו זכור לטוב נוגע בו מעיר אותו משנתו. ואמ' לו אדם חסיד טול ריוח העוגה ותשאר לך הקרן קיימת לעולם הבא. פקח עיניו אותו חסיד וראה והנה מראשותיו אלף דינרי זהב. נטלם ובא לביתו שמח וטוב לב. ושלם לו הב"ה גמולו בעולם הזה ולעולם הבא לקיים מה שנא' כי פועל אדם ישלם לו וכאורח איש ימצאנו. פועל אדם ישלם לו בעולם הזה, וכאורח איש ימצאנו, לעולם הבא.

ופי' ר' יונה ז"ל מלוה ה' חונן דל וגמולו ישלם לו. ר"ל כי ישלם לו הב"ה שכרו בעולם הזה ויפרע לו הלואתו, (משל ללוה שהוא) משלם (למלוה), וגמולו ישלם לו, אע"פ שפרע לו הלואתו לא יחדל לשלם גמול המצוה כשאר המצות שמשלם שכר פעולתם לעולם הבא. וזהו מאמרם ז"ל כי יש לצדקה קרן ופירות, ואדם אוכל פירותיה בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא. ולא יתכן לפרש וגמולו ישלם לו להאי שאמ' מלוה ה' חונן דל. כי הוא גמול פרעון ההלואה. פי' פרעון ההלואה לא יקרא גמול לפי שהוא משיב לו את שלו. ע"כ. ועוד פירש ר' יונה ז"ל רודף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה וכבוד. נסמך המקרא הזה למקרא שלפניו, שהוא אוצר נחמד ושמן בנוה חכם, להודיע שיטרח החכם לאצור אוצרות בעולם. על כן סמך לו הענין הזה כי כוונת העמל החכם באוצרותיו לרדוף צדקה וחסד. ימצא חיים צדקה וכבוד בעולם הזה. ומלבד החיים והכבוד שימצא בעולם הזה זכות הצדקה קיימת לו לעולם הבא. והחיים והכבוד פירותיה צדקה. והחסד שלא תחסר הקרן מפני הפירות. ובענין שכתוב וצדקה תהיה לנו כי נשמר לעשות את כל המצוה הזאת. לטוב לנו כל הימים לחיותנו כיום הזה. ע"כ. והרודף אחר הצדקה זוכה לחיים, שנא' רודף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה וכבוד. ר' יהודה אומר זוכה לבנים בעלי חכמה בעלי עושר בעלי אגדה. בעלי חכמה דכתיב (משלי כא, כא) רודף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה וכבוד, ובחכמה כתיב (משלי ח, לה) כי מצאי מצא חיים ויפק

רצון מה'. בעלי עושר דכתיב (משלי כא, כא) רודף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה, פי' העשיר יש לו ממון הרבה לעשות ממנו צדקה שאין אדם יכול לעשות צדקה אם אין לו ממון. בעלי אגדה דכתיב (משלי כא, כא) רודף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה וכבוד. כתיב הכא כבוד וכתיב התם כבוד חכמים ינחלו. והמלביש ערומים מתברך שנא' אם לא ברכוני חלציו ומגז כבשי יתחמם. והמשביע רעבים הב"ה מגיה את חשכו ומעלה לו ארוכה ומרפא. מגיה את חשכו מנין, שנא' הלא פרוס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית כי תראה ערום וכסיתו ומבשרך לא תתעלם וכתי' בתריה (ישעיהו נח, ח) אז יבקע כשחר אורך. ומעלה לו ארוכה ומרפא מנין, דכת' וארוכתך מהרה תצמח והלך לפניך צדקך כבוד ה' יאספך. וכתי' (ישעיהו נח, ט) אז תקרא וה' יענה תשוע ויאמר הנני. אם תסיר מתוכך מוטה שלח אצבע ודבר און, וכתי' (ישעיהו נח, י) ותפק לרעב נפשך. ונפש נענה תשביע וזרח בחושך אורך ואפלתך כצהרים. וכתי' (ישעיהו נח, יא) ונחך ה' תמיד והשביע בצחצחות נפשיך ועצמותיך יחליץ והיית כגן רוה וכמוצא מים אשר לא יכזבו מימיו. וכתי' (ישעיהו נח, יב) ובנו ממך חרבות עולם מוסדי דור ודור תקומם וקורא לך גודר פרץ משובב נתיבות לשבת. והצדקה שאדם עושה היא תשמרנו ותצור דרכו, שנא' צדקה תצור תם דרך.

וכל צרה וצוקה שיבואו על האדם בעולם הזה ויקבלם עליו בסבר פנים יפות ומצדיק עליו את הדין וכל מי שהוא נגש ונענה וכל מי שאומות העולם גוזלין את יגיעו כאלו נתן צדקה. ומה שאנו פורעין מס לאומות העולם כדי להעמידנו ולהחזיק ידינו בתורה ובמצות נקרא צדקה. כדגרסי' במ' בבא בתרא א"ר אלעזר ב"ש בזמן שבית המקדש קיים אדם נותן שקלו ומתכפר לו, שנא' זה יהיו כל העובר על הפקודים מחצית השקל וגו', וכתיב (שמות ל, טו) העשיר לא ירבה והדל לא ימעיט ממחצית השקל לתת את תרומת ה' לכפר על נפשותיכם, וכתי' (שמות ל, טז) ולקחת את כסף הכפורים וגו'. ועכשיו באין אומות העולם ונוטלין אותו בזרוע. אמ' מר זוטרא אפי' הכי תחשב לו צדקה, שנא' ושמתי פקודתך שלום ונוגשיך צדקה.

ב; פרק התפילה

תפילה

בענין התפלה

ידידי יה שאו משאות תהלה ותושבחות לצור נורא עלילה
שאו עין לכס עוזו ולבב והעתירו בניב לשון ומלה

רצונו בקשו כל יום וירצה תפלתכם כמו מנחה ועולה
אמונים הללו את שם ה' אשר על כל אלהים רם ועולה
לקבץ את נפוצותיכם ימהר וגם יסמוך גאולה לתפלה.
את ה' אלהיך תירא אותו תעבוד ובו תדבק ובשמו תשבע.

גרסי' בספרי כל המקיים עשרת התיבות האלה שבפסוק זה כאלו קיים עשרת הדברות, כי העבודה היא התורה והיראה והתפלה. התורה והיראה מנין, שנא' (דברים י, יב) ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה את ה' אלהיך ללכת בדרכיו ולאהבה אותו ולעבוד את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך. ליראה את ה' אלהיך, הרי יראה, ללכת בדרכיו ולאהבה אותו, זהו כללה של תורה, ולעבוד את ה' אלהיך, מצינו שנקראת התפלה עבודה מן התורה ומן הנביאים ומן הכתובים. מן התורה מנין, דכתי' (דברים יא, יג) והיה אם שמוע תשמעו אל מצותי אשר אנכי מצוה אתכם היום לאהבה את ה' אלהיכם ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם. וכי יש עבודה בלב, אלא זו תפלה. מן הנביאים מנין, דכתי' (הושע יד, ג) קחו עמכם דברים ושובו אל ה' אמרו אליו כל תשא עון וקח טוב ונשלמה פרים שפתינו. פי' נשלם לאל ניב שפתים, שהיא התפלה, במקום פרי הקרבנות והעבודה. מן הכתובים מנין, דכתי' (דניאל ו, כא) ברכי אל אלהך די אנת פלח ליה בתדירא הוא ישיזבנך. וכי יש פולחן בבבל, אלא זו תפלה, דכתי' (דניאל ו, יא) ודניאל כדי ידע די רשים כתבא על לביתיה וכוין פתיחן ליה בעיליתיה נגד ירושלם וזמנין תלתא ביומא הוא בריך על ברכוהי ומצלי ומודה קודם אלהיה. ושנינו במ' אבות שמעון הצדיק היה משירי כנסת הגדולה. הוא היה אומר על שלשה דברים העולם עומד, על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים. וגרסי' בתוספתא על התורה מנין, שנא' (ירמיהו לג, כה) אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים וארץ לא שמתי. על העבודה מנין, כדגרסי' במ' תעניות אלמלא מעמדות לא נתקיימו שמים וארץ. והמעמדות הן שהיו מתפללין. הרי שהעולם קיים על העבודה שהיא התפלה. ועל גמילות חסדים מנין, שנאמר אמרתי עולם חסד יבנה. ושלשתן בפסוק אחד נאמרו שנא' (ישעיהו נא, טז) ואשים דברי בפיך ובצל ידי כסיתיך לנטוע בשמים וליסוד ארץ וגו'. ואשים דברי בפיך, זה תלמוד תורה, שנא' (דברים ה, יח) את הדברים האלה דבר ה' אל כל קהלכם, ובצל ידי כסיתיך, זו גמילות חסדים, שנא' (משלי טז, ו) בחסד ואמת יכפר עון, ומי שיכופר עונו נוחל העולם הבא ויושב תחת צלו של הב"ה. לנטוע שמים וליסוד ארץ זו עבודה, כדגרסי' בפרק סדר תעניות אמ' רבי יעקב בר חמא א"ר יוסי, אלמלא מעמדות לא נתקיימו שמים וארץ, שנא' (בראשית טו, ח) ה' אלהים במה אדע כי אירשנה, אמ' אברהם לפני הב"ה, רבונו

של עולם, שמא חס ושלום יחטאו ישראל לפניך ואתה עושה להם כדור המבול וכאנשי דור הפלגה. אמ' לאו. אמר לו במה אדע. אמ' לו קחה לי עגלה משולשת וגו', ר"ל בזכות הקרבנות ניצולין. אמ' לפניו, רבונו של עולם, תינח בזמן שבית המקדש קיים, בזמן שאין בית המקדש קיים מאי איכא למימר. אמ' לו, כבר תקנתי להם סדר הקרבנות, בזמן שקורין בהם מעלה אני עליהם כאלו הקריבום לפני, ואני מוחל להם על כל עונותיהם. וגרסי' בפסיקתא. בעי ר' שמעון בר אבא מר' יוחנן, ארבעה דברים הראה הב"ה לאברהם אבינו ע"ה, תורה וקרבנות וגיהנם ומלכיות. תורה, לפיד אש, וכתיב (דברים לג, ב) מימינו אש דת למו. קרבנות, עגלה משולשת. גיהנם, תנור עשן. מלכיות, והנה אימה חשכה גדולה נופלת עליו. אמ' לו הב"ה לאברהם, כל זמן שבניך מתעסקין בשתים ניצולין משתים, כל זמן שבניך מתעסקין בתורה ובקרבנותיהן ניצולים מגיהנם וממלכיות, ועתיד בית ליחרב וקרבנות ליבטל, במה אתה רוצה שירדו בניך, בגיהנם או במלכיות. אמ' ר' חנינא בר פפא אברהם בירר לנו את המלכיות. מאי טעמא, דכתיב (דברים לב, ל) כי צורם מכרם, ואין צורם אלא אברהם אבינו ע"ה, כדא' הביטו אל אברהם אביכם, הביטו אל צור חוצבתם ואל מקבת בור נקרתם. וה' הסגירם, שהסכים עמו הקב"ה. ועוד גרסי' בפרק סדר תעניות. אלו הן מעמדות. לפי שנא' (במדבר כח, ב) צו את בני ישראל ואמרת אליהם את קרבני לחמי לאשי ריח ניחוחי תשמרו להקריב לי במועדו. והיאך קרבנו של אדם קרב והוא אינו עומד על גביו, אלא שהתקינו נביאים הראשונים ארבעה ועשרים משמרות, על כל משמר ומשמר היה מעמד בירושלם של כהנים לויים וישראל, הגיעה זמן המשמר כהניו לוייו מעלין לירושלם וישראל של אותו משמר מתכנסין בעריהם וקורין במעשה בראשית. ת"ר אנשי משמר מתפללין על קרבן אחיהם שיתקבל ברצון, אנשי מעמד נכנסין לבית הכנסת וגוזרין ד' תעניות בשבת, בשני על יורדי ימים, בשלישי על הולכי מדברות, ברביעי על אסכרה שלא תפול בתינוקות, בחמישי על עוברות ומיניקות, עוברות שלא יפילו, ומיניקות שיגדלו את בניהן. בערב שבת לא היו מתענין מפני כבוד השבת, כ"ש בשבת עצמו. באחד בשבת מאי טעמא לא. אמר ר' יוחנן מפני הנוצרים, ר' שמואל בר נחמני אומר מפני שהוא שלישי ליצירה, ריש לקיש אומר מפני שנשמה יתרה נתונה בו באדם בערב שבת ומוצאי שבת ניטלה ממנו. וגרסי' בתוספתא דתעניות בשני על יורדי ימים, דכתיב (בראשית א, ו) ויאמר אלהים יהי רקיע בתוך המים. בשלישי על הולכי דרכים, דכתיב (בראשית א, ט) ויאמר אלהים יקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד ותראה היבשה ויהי כן. ברביעי על התינוקות שלא תפול בהם אסכרא, דכתי' (בראשית א, יד) ויאמר אלהים יהי מאורות, מארת כתי',

בחמישי על עוברות ומניקות, דכתיב (בראשית א, כ) ויאמר אלהים ישרצו המים שרץ נפש חיה וגו'.

גדולה תפלה ותשובה לפני הב"ה, ויפה כחו של מתפלל שלא מתוך צרה, שכל הנביאים הראשונים עד שלא תבא צרה היו מתפללין, דכתיב (איוב לו, יט) היערוך שועך לא בצר וכל מאמצי כח. וגרסינן במ' סנהדרין בפרק נגמר הדין. א"ר אלעזר לעולם יקדים אדם תפלה לצרה, שאלמלא לא הקדים אברהם אבינו ע"ה תפלה בין בית אל ובין העי לא נשתייר משונאיהם של ישראל שריד ופליט. ר' שמעון בן לקיש אומר, מאי היערוך שועך לא בצר וכל מאמצי כח, המאמץ עצמו בתפלה מלמטה אין לו צרים מלמעלה. ר' יוחנן אומר לעולם יבקש אדם רחמים שיהיו הכל מאמצין כחו ואל יהיו צרים מלמעלה. אבל מי שהוא יושב ושותק בעת הטובה ובעת הצרה מתפלל, הרי זה אינו מתפלל לרצות להב"ה אלא מתכוין להנאת עצמו, ועל זה וכיוצא בו הב"ה אומר, כי פנו אלי עורף ולא פנים ובעת רעתם יאמרו קומה והושיענו. וזהו דרכן של רשעים, כדגרסינן בב"ר וירא פרעה כי חדל המטר והברד והקולות ויוסף לחטוא ויכבד לבו הוא ועבדיו. כך הם הרשעים כל זמן שהם בצרה מכניעין את עצמן, עברה הצרה חזרו לקלקולן. נבוכדנאצר הרשע כשהיה בצרה אמ' כען אנא נבוכדנאצר משבח ומרומם ומהדר למלך שמיא. אמ' רב ברכיה בשם ר' חלבו בשם ר' שמואל בר נחמני, אילולי שהב"ה יודע את המחשבות ואת הלבבות היה עונה לרשעים. שכשם שקלס נבוכדנאצר הרשע כך קלס דוד ע"ה, וידע הב"ה מחשבות נבוכדנאצר הרשע מחשבתו הרעה וטרף תפלתו בפניו, וידע מחשבת דוד הטובה וקבל תפלתו. נבוכדנאצר אמ' משבח, דוד אומר שבחי ירושלם את ה'. נבוכדנאצר אמר ומרומם, דוד אמר ארוממך אלהי המלך. נבוכדנאצר אמר ומהדר ודוד אמ' הוד והדר לבשת. וכיון שראה נבוכדנאצר הרשע את עצמו בגדולה התחיל להתגאות, שנא' (דניאל ד, כז) ענה נבוכדנאצר ואמר הלא דא היא בבל רבתא די אנה בניתה לבית מלכו וגו'. אמ' לו הב"ה רשע עדין את מתגאה הריני מוסר אותך למחבלין, שנא' (דניאל ד, כח) עוד מלתא בפום מלכא קל מן שמיא נפל לך אמרין נבוכדנאצר מלכא מלכותא עדת מינך. וכן הוא אומר וירא פרעה כי חדל המטר והברד ויוסף לחטא. אומות העולם ויוסף לחטוא, אבל ישראל תם עונך בת ציון לא יוסיף להגלותך.

לפיכך ישתדל אדם תמיד להתפלל בין בעת צרה בין בעת שלום. ויתפלל תמיד בעת שלום כדי שיהא מורגל ומוחנך לתפלה, ובעת צרה כשיבא לפני הב"ה להתפלל ישמע אותו ויענה אותו, מפני שנעשה כבן בית לפניו בתפלות ובתחנונים שמתפלל ושמתחנן תמיד לפניו. ולא עוד אלא שמברך אותו, שנא' (תהלים עב, טו) ויתפלל בעדו תמיד

כל היום יברכנהו. את מוצא שהנביאים היו מתפללין על ישראל שלא בעת צרה, דכתי' (חבקוק ג, א) תפלה לחבקוק הנביא על שגיונות. אם תאמר שגיונות של עצמו והרי לא פרט חטאתי עויתי פשעתי. אלא שגיונות של ישראל. ומהו ה' שמעתי שמעך יראתי ה' פעלך בקרב שנים חייהו בקרב שנים תודיע ברוגז רחם תזכור. אמ' לפניו, רבונו של עולם, בשעה שיש רוגז ואתה מבקש להביא אותו על ישראל, תהא זוכר להם אביהם הרחמן שבקש רחמים על סדום ועל עמורה שלא לאבדם, כ"ש על בניו שלא לאבדם. הה"ד ברוגז רחם תזכור. רח"ם בגימטריא אברהם, כאלו אמ' ברוגז אברהם תזכור.

חביבה תפלה שהב"ה שומע תפלתן של ישראל ומרחם עליהם. כדגרסי' במדרש תלים לדוד אליך ה' אקרא צורי אל תחרש ממני. זש"ה חלקי ה' אמרה נפשי, ישראל אומרים אין חלקנו אלא הב"ה, שנא' (איכה ג, כד) חלקי ה', והב"ה אומר אין חלקי אלא ישראל, שנא' (דברים לב, ט) כי חלק ה' עמו יעקב חבל נחלתו. לפיכך כשישראל מתפללין הב"ה עונה אותם מיד, שנא' (תהלים נה, כג) השלך על ה' יהבך וגו'. אמר דוד לפני הב"ה יום אירא אני אליך אבטח. בשר ודם יש לו אוהב הולך אצלו לפייסו, פעם אחת מקבלו, שנייה שלישית אינו נראה לו, רביעית אינו נפנה לו. והב"ה אינו כן, אלא כל זמן שישראל מטריחין עליו בתפלה בעת צרתם לבקש ממנו רחמים שומע תפלתן ומקבלה ומרחם עליהם, שנא' (תהלים פו, ז) ביום צרתי אקראך כי תעננני, וכתי' (תהלים נ, טו) וקראני ביום צרה אחלצך ותכבדני.

וכל האבות והנביאים סדרו תפלה לפני הב"ה בעד העולם ובעד ישראל בעת צרתם והב"ה שמע תפלתם וענה אותם. אברהם אבינו ע"ה התפלל לפני הב"ה בעד סדום, שנא' (בראשית יח, כג) ויגש אברהם ויאמר האף תספה צדיק עם רשע, אולי יש חמשים צדיקים בתוך העיר האף תספה ולא תשא למקום למען חמשים הצדיקים אשר בקרבה. והב"ה שמע תפלתו, שנא' (בראשית יח, כו) ויאמר ה' אם אמצא בסדום חמישים צדיקים בתוך העיר ונשאתי לכל המקום בעבורם. יצחק אבינו ע"ה התפלל לפני הב"ה ושמע תפלתו, דכתי' (בראשית כה, כא) ויעתר יצחק לה' לנוכח אשתו כי עקרה היא, ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' (בראשית כה, כא) ויעתר לו ה' ותהר רבקה אשתו. והתפלה והעתרה בפסוק אחד. ואף רבקה התפללה, דכתיב (בראשית כה, כב) ותלך לדרוש את ה', ושמע הב"ה תפלתה, דכתי' (בראשית כה, כג) ויאמר ה' לה שני גויים בבטנך וגו'. יעקב אבינו התפלל לפני הב"ה ושמע את תפלתו. התפלל, דכתי' (בראשית לב, יב) הצילני נא מיד אחי מיד עשו. ואין נא אלא לשון תפלה ותחנה, דכתיב (דברים ג, כג) ואתחנן אל ה' בעת ההיא לאמר, וכתי' בתריה (דברים ג, כה) אעברה נא ואראה וגו'.

ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' (בראשית לג, יח) ויבא יעקב שלם. משה רבינו ע"ה התפלל לפני הב"ה ושמע תפלתו. התפלל, דכתי' (שמות לב, יא) ויחל משה את פני ה' אלהיו וגו', ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' (במדבר יד, כ) ויאמר ה' סלחתי כדברך. אהרן ע"ה התפלל לפני הב"ה ושמע את תפלתו. התפלל, דכתי' (במדבר יז, יב) ויקח את הקטורת ויכפר על העם, והקטורת חביבה לפני הב"ה כתפלה, שנא' (תהלים קמא, ב) תכון תפלתי קטורת לפניך, ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' (תהלים קו, ל) ותעצר המגפה. פנחס התפלל לפני הב"ה ושמע את תפלתו, והתפלה והעתירה שניהם בפסוק אחד, שנא' (תהלים קו, ל) ויעמוד פנחס ויפלל ותעצר המגפה. יהושע התפלל לפני הב"ה ושמע תפלתו. התפלל, דכתיב (יהושע ז, ו) ויבא יהושע ויפול על פניו ארצה לפני ארון ברית ה' וגו', ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' (יהושע ז, י) קום לך למה זה אתה נופל על פניך, כלומר שמעתי תפלתך. חנה התפללה לפני הב"ה ושמע תפלתה. התפללה, דכתי' (שמואל א א, י) ותתפלל על ה' ובכה תבכה, ושמע את תפלתה, דכתיב (שמואל א א, כז) אל הנער הזה התפללתי ויתן ה' לי את שאלתי אשר שאלתי מעמו. שמואל התפלל לפני הב"ה ושמע תפלתו. התפלל, דכתי' (שמואל א ז, ה) ויאמר שמואל קבצו את כל ישראל המצפתה ואתפלל בעדכם אל ה', ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' (שמואל א ז, ט) ויצעק שמואל אל ה' בעד ישראל ויענהו ה'. דוד ע"ה התפלל לפני הב"ה ושמע את תפלתו. התפלל, דכתי' (שמואל ב כד, יד) נפלה נא ביד ה' כי רבים רחמיו מאד וגו', ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' (שמואל ב כד, כה) ויבן שם דוד מזבח לה' ויעל עולות ושלמים ויעתר לה' לארץ ותעצר המגפה מעל ישראל. שלמה ע"ה התפלל לפני הב"ה ושמע את תפלתו. התפלל, דכתיב (מלכים א ח, כב) ויעמד שלמה לפני מזבח ה' נגד כל קהל ישראל ויפרוש כפיו השמים וגו', וכתי' (מלכים א ח, כח) ופנית אל תפלת עבדך ואל תחנתו לשמוע אל הרנה ואל התפלה, ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' בסוף הפרשה שמעתי את תפלתך ואת תחנתך. אליהו זכור לטוב התפלל לפני הב"ה ושמע את תפלתו. התפלל, דכתי' (מלכים א ח, כח) ענני ה' ענני וידעו העם הזה כי אתה ה' האלהים וגו', ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' (מלכים א יח, לח) ותפול אש ותאכל את העולה ואת העצים. אלישע התפלל לפני הב"ה ושמע את תפלתו. התפלל, דכתי' (מלכים ב ד, לג) ויבא ויסגור הדלת בעד שניהם ויתפלל אל ה', ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' (מלכים ב ד, לה) ויפקח הנער את עיניו. ועוד התפלל, והתפלה והשמיעה בפסוק אחד, דכתי' (מלכים ב ו, יח) ויאמר הך נא את הגוי הזה בסנורים ויכם בסנורים כדבר אלישע. חזקיה התפלל לפני הב"ה ושמע את תפלתו. התפלל, דכתי' (מלכים ב יט,

טו) ויתפלל חזקיהו לפני ה' ויאמר ה' אלהי ישראל יושב הכרבים וגו', וכתיב (ישעיהו לז, יז) הטה ה' אזנך ושמע וגו', ושמע תפלתו, דכתי' (ישעיהו לז, כא) וישלח ישעיהו בן אמוץ אל חזקיהו לאמר כה אמר ה' אלהי ישראל אשר התפללתי אלי אל סנחריב מלך אשור שמעתי. ועוד התפלל ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' (מלכים ב כ, ב) ויסב פניו אל הקיר ויתפלל אל ה', ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' (מלכים ב כ, ה) שוב ואמרת אל חזקיהו נגיד עמי לאמר כה אמר ה' אלהי דוד אביך שמעתי את תפלתך ראיתי את דמעתך וגו'. נמצא שהב"ה עונה את ישראל כשהם מתפללים לפניו בעת צרתם.

ועוד גרסינן במדרש תלים יענך ה' ביום צרה, זש"ה יקראני ואענהו עמו אנכי בצרה. אמ' הב"ה בשעה שמגעת צרה לישראל ומבקשים אותי ומשתפין כבודי עמהם אני עונה אותם, שנא' (תהלים צא, טו) יקראני ואענהו וגו'. אמ' ר' יודן למה הדבר דומה לאשה עוברה שהיא עם אמה בכעס. בשעת לידתה עלתה אמה למעלן והיתה היא צווחת למטן, ואמה שומעת קולה וצווחת גם היא כנגדה מלמעלן. והיו השכנות אומרות לה, מה טיבך וכי את יולדת עמה. אמרה להן, אני רואה את בתי בצער, ואע"פ שהכעיסה אותי, איני יכולה לסבול צווחתה, אלא הריני צווחת עמה, לפי שצרת בתי שלי היא. כך כשחרב בית המקדש קרא הב"ה לבכיה ויילולה בעולם, שנא' (ישעיהו כב, יב) ויקרא ה' אלהים צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד ולקרחה ולחגור שק. ולא עוד אלא שצוה לשמים להתאבל, שנא' (ישעיהו נ, ג) אלביש שמים קדרות ושק אשים כסותם. אמרו לפניו, רבונו של עולם, וכי יש דברים הללו לפניך, והלא כתיב (דברי הימים א טז, כז) עוז וחדוה במקומו, ולא מספד במקומו. אמ' להם ביתי חרב ובני שלולין מסורין בקולרין ואיני מצטער. כך כתיב (תהלים צא, טו) עמו אנכי בצרה. ר' יהושע הכהן אומר תשעה פסוקים יש במזמור הזה, כנגד תשעה חדשים שהעובר במעי אמו והיא יושבת בצער ובצרה. לפיכך כשישראל שרויין בצרה אומרים להם, דעני לחייתא הוא יענה אתכם. הה"ד יענך ה' ביום צרה וגו'.

אמ' ר' שמעון בר אבא שמונה עשר מזמורים יש מראש הספר עד מזמור זה, של אשרי האיש ולמה רגשו גוים חד הוא, כנגד י"ח ברכות שאדם מתפלל בכל יום, ואומ' כי לאחר שמונה עשר ברכות תענה בתפלתך. וכן אמר דוד ע"ה אחר י"ח מזמורים יענך ה' ביום צרה. ד"א יענך ה' ביום צרה, למה הדבר דומה, לאב ובן שהיו מהלכין בדרך ונתייגע הבן. אמ' לאביו היכן היא המדינה. אמ' לו סימן זה יהא בידך, אם ראית בית הקברות לפניך, דע שהמדינה קרובה. כך אמ' הב"ה לישראל, אם ראיתם שהצרות מכסות אתכם, באותה שעה אתם נגאלין. הה"ד יענך ה' ביום צרה ישגבך שם אלהי יעקב. אלהי אברהם

אלהי יצחק אין כתיב כאן, [אלא] אלהי יעקב. ולמה. אמ' ר' שמעון בן לקיש, משל למה הדבר דומה, לאשה עוברה שמקשה לילד. אמרי לה, לית אנן ידעין מה נימר לך, אלא מאן דעניא לאימך בעידן קשיותה, הוא יענה יתיך בעידן קשיותיך. כך כתי' ביעקב לאל העונה אותי ביום צרתי, לכך אמ' דוד להם לישראל, מי שענה את יעקב אביכם בעת צרתו, הוא יענה אתכם בעת צרתכם. הה"ד יענך ה' ביום צרה ישגבך שם אלהי יעקב.
וגרסי' במ' ברכות בפרק הרואה מקום. אמ' ר' אבין הלוי, מאי דכתי' (תהלים כ, ב) ישגבך שם אלהי יעקב, אלהי יעקב ולא אלהי אברהם ויצחק. אלא מכאן לבעל הקורה שיכנס בעובי הקורה. הה"ד יענך ה' ביום צרה ישגבך שם אלהי יעקב.
והב"ה שומע תפלת ישראל עם קרובו בעת צרתם ומרחם עליהם ואינו בוזה עינותם, שנא' (תהלים כב, כה) כי לא בזה ולא שקץ עינות עני ולא הסתיר פניו ממנו ובשועו אליו שמע. ובעת צרתם משתף כבודו עמהם, שנא' (תהלים צא, טו) עמו אנכי בצרה. א"ר שמעון בן לקיש בשר ודם יש לו קרוב, אם עשיר הוא מודה בו ואם עני הוא אינו מודה בו, אבל הב"ה כשישראל בירידה קורא אותם אחים ורעים, שנא' (תהלים קכב, ח) למען אחי ורעי אדברה נא שלום בך, וכתי' (תהלים קמח, יד) לבני ישראל עם קרובו הללויה.
א"ר זעירא אדם יש לו בן בית, פעם ראשונה נכנס אצלו ומושיבו על המטה, שניה על הכסא, שלישית על הספסל, רביעית הוא אומר כמה ספסל דחוק עלי, כלום מטריחני. אבל הב"ה אינו כן, אלא כל מה שישראל דוחקין אותו בתפלתם הוא קרוב אליהם, שנא' (תהלים קמח, יד) תהלה לכל חסידיו לבני ישראל עם קרובו הללויה, וכתי' (דברים ד, ז) ומי גוי גדול אשר לו אלהים קרובים אליו כה' אלהינו בכל קראנו אליו.
מעשה בתינוק אחד שהיה מפרש בים הגדול בספינה, והיו בה אומות העולם, ועמד עליהם צער גדול בים. והיה לכל אחד ואחד מהם דמות אלוה תלוי בצוארו, והיה כל אחד מהם נוטל אלוהו ומחבקו ומנשקו, ולא היה מועיל להם כלום. כיון שראו שלא הועיל להם, אמרו זה לזה, אין כאן מאותה אומה שהוציא הב"ה מארץ מצרים וקרע להם הים. אמרו יש כאן תינוק אחד עני, וכמדומה לנו שהוא יהודי, והוא ישן בירכתי הספינה. ירדו אצלו ואמרו לו, אנו בצרה גדולה ואתה ישן, קום קרא לאלהיך, שמא בזכותך אנו ניצולין מן הצרה הזאת. עמד התינוק והתפלל לפני הב"ה ואמר, רבונו של עולם היום יודע כחך וגבורתך, ועכשו יאמרו הכל כי אל אמת אתה חנון ורחום. מיד רמז הב"ה לים ועמד מזעפו ויצאו לשלום. כיון שיצאו אל היבשה לקנות להם מזונות, בקשו ממנו כסף לקנות בו. אמ' להם עני הוא. אמרו לו אין אתה אלא עשיר מאד, ואותן האנשים עניים הם, שאין להם אלוה מושיע כאלהיך שהוא עונה אותך בכל עת שתקראנו. אמ' להם,

אלהיכם הוא תלוי בצואריכם והוא רחוק מכם, אבל אלהינו הוא רחוק בשמים והוא קרוב ממנו, שנא' (דברים ד, ז) ומי גוי גדול אשר לו אלהים קרובים אליו כה' אלהינו בכל קראנו אליו.

וגרסינן במ' ברכות ירושלמי. אמ' ר' יצחק בשם ר' יהודה, ע"ז נקראת קרובה והיא רחוקה, שנא' (ישעיהו מו, ז) ישאוהו על כתף יסבלוהו, סוף דבר הוא עמו בבית ויצעק אליו ולא יענה. אבל הב"ה אינו כן, רחוק והוא קרוב, ואין קרוב ממנו. דאמ' ר' לוי, מן הארץ ועד לרקיע מהלך ארבע מאות שנה, וראיה לדבר, מי יעלה לנו השמימה, בגימטריא ארבע מאות. ויש אומרים חמש מאות שנה, וראיה לדבריהם, השקיפה ממעון קדשך מן השמים, דהשקיפה בגימטריא חמש מאות. ועוביו של רקיע מהלך חמש מאות שנה, ובין כל רקיע ורקיע מהלך חמש מאות שנה, ולמעלה מן הרקיע טלפי החיות. ר' חלבו בשם ר' אבא אומר אף טלפי החיות מהלך חמש מאות שנה. שוקי החיות כנגד כולן. ואדם עומד בבית הכנסת אחר העמוד ולוחש תפלתו והב"ה מאזין. הה"ד כה' אלהינו בכל קראנו אליו, וכתיב (תהלים כב, כה) כי לא בזה ולא שקץ ענות עני ולא הסתיר פניו ממנו ובשועו אליו שמע. בנוהג שבעולם שני בני אדם נכנסין אצל הדיין, למי הדיין מסביר פנים, הלא לעשיר, אבל הב"ה לא בזה ולא שקץ ענות עני.

וגרסי' במדרש יהי אור אם עולה קרבנו מן הבקר. א"ר יוסי מאי שנא' (ויקרא א, ב) מן הבקר לעולה ומן הצאן לעולה ומן העוף לעולה, אלא לכל אחד ואחד כפי השגת ידו. אם יכול להקריב בקר יקריב, ואם לאו מקריב צאן, ואם לאו מקריב עוף, דכתיב (ויקרא יד, כא) ואם דל הוא ואין ידו משגת. שהב"ה אינו מטריח על אדם להקריב יותר מיכלתו. א"ר אלעזר כפי מה שהיה החוטא היה מקריב הקרבן, עשיר שלבו גס עליו מקריב מן הבקר, בינוני מקריב מן הצאן, [דל] מפני שאין לבו גס עליו ורוחו שפלה מקריב הקל מן הקל שהוא העוף. והב"ה דן דין כל אחד ואחד. שאל ר' אלעזר לר' שמעון בן יוחאי אביו ואמ' לו, שנינו על שלש עבירות רעב בא לעולם, ועונות אלו אינן מצויים בעניים אלא בעשירים שלבם גס עליהם, ואינן מצויים לפי שרוחם נמוכה, וקודשא בריך הוא לא עביד דינא בלא דינא, מדוע העניים שלא חטאו מתים ברעב, והעשירים שעברו על שלש עבירות שבשבילם הרעב בא אינם מתים כדי שיוסיפו לחטוא לפניו. אמ' לו, כשהב"ה רוצה ליפרע מן הרשעים ולאבד אותם מן העולם, טרם משפיע להם הטובה. בוא וראה כלים שהב"ה משתמש בהם מה הם, לב נשבר ונדכה. וכשבצורת באה לעולם ויחזק הרעב על העניים, מיד הן בוכין וגועין לפני הב"ה ושומע תפלתן, שנא' (תהלים כב, כה) כי לא בזה ולא שקץ ענות עני. אוי להם לרשעים שהם בהשקט ובבטחה, ועכשו

כשהרעב בא, אוי להם לחייבים שבעשירים בקולן של צדיקים שבעניים. א"ר שמעון כתי' (תהלים נא, יט) זבחי אלהים רוח נשברה. אלהים מדת הדין וה' מדת הרחמים. כך הזובח ברוח נשברה הוא מונע מדת הדין ויגברו הרחמים על מדת הדין. כך המתפלל ברוח נשברה כאלו הקריב זבחים לפני הב"ה ברוח נשברה ותגבר מדת הדין על מדת הרחמים, כי התפלות הם במקום הזבחים והקרבנות.

וגרסינן במ' זבחים, אגריפס המלך בקש להקריב אלף עולות ביום אחד. שלח ואמ' לכהן גדול, אל יקריב אדם היום חוץ ממני. בא עני אחד ובידו שתי תורים. אמ' לכהן הקריב לי את אלו. אמ' לו הכהן, המלך צוני שלא יקריב אדם היום חוץ ממנו. אמ' לו, אדני כהן, ארבעה אני צד בכל יום, אני מקריב שתים ומתפרנס בשתים, ואם אין אתה מקריב לי, הרי אתה חותך את פרנסתי. עמד הכהן והקריבם לו. נראה לו למלך בחלום, קרבנו של עני קדמך. שלח ואמ' לכהן, והלא אמרתי לך אל יקריב אדם היום חוץ ממני. אמ' לו, אדם אחד בא אצלי ובידו שתי תורים, וסיפר לו המעשה. אמ' לו יפה עשית, משום כי לא בזה ולא שקץ ענות עני. והוא הדין בתפלה, כי התפלות במקום הקרבנות תיקנום.

ובו בלשון שישראל קורין להב"ה הוא עונה אותם. אברהם אבינו ע"ה קראו באלהים, שנא' (מלכים א יג, ח) ה' אלהים מה תתן לי, והב"ה ענה את בניו באלהים, שנא' (שמות ב, כג) ותעל שועתם אל האלהים מן העבודה. יצחק אבינו ע"ה בירך את יעקב באל שדי, דכתי' (בראשית כח, ג) ואל שדי יברך אותך, והב"ה ענה את ישראל באל שדי, דכתיב (שמות ו, ג) וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי. יעקב אבינו ע"ה קראו באל, שנא' (בראשית כח, יט) ויקרא את שם המקום ההוא בית אל, והב"ה ענה אותו באל, שנא' (בראשית מו, ג) אנכי האל אלהי אביך וגו', וכתי' (בראשית לה, ג) ונקומה ונעלה בית אל ואעשה שם מזבח לאל העונה אותי ביום צרתי וגו', משה רבינו ע"ה קראו בה', שנא' (שמות ח, ח) ויצעק משה אל ה' על דבר הצפרדעים, והב"ה ענה אותו בה', שנא' (שמות ח, ט) ויעש ה' כדבר משה וימותו הצפרדעים. ישראל קראוהו בה', שנא' (שמות יד, י) ויצעקו בני ישראל אל ה', והב"ה ענה אותם בה', שנאמר (שמות ו, ו) לכן אמור לבני ישראל אני ה' והוצאתי אתכם מתחת סבלות מצרים. דוד ע"ה קראו ביה, והקריאה והעניה בפסוק אחד, שנא' (תהלים קיח, ה) מן המצר קראתי יה ענני במרחביה. הה"ד כי מי גוי גדול אשר לו אלהים קרובים אליו כה' אלהינו בכל קראנו אליו. בכל לשון שאנו קורין לו הוא יתברך שמו עונה אותנו.

גדולה תפלה שבזכותה ישראל ניצולין מיד אויביהם ומן הייסורין וממיתה משונה ומשיני החיות. מיד אויביהם כיצד, כדגרסינן בבראשית רבה הקול קול יעקב והידים

ידי עשו. א"ר שמעון בשעה שיעקב מרגז בקולו אז ידי עשו שולטות, ובזמן שקולו של יעקב מצוי בבתי כנסיות ובבתי מדרשות אין הידים ידי עשו, ואם לאו, הידים ידי עשו. וגרסינן במכילתא ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך אשר לקחתי מיד האמרי בחרבי ובקשתי. וכי בחרבו ובקשתו לקחה, אלא בתפלות. וכן הוא אומר שמע ה' קול יהודה ואל עמו תביאנו ידיו רב לו ועזר מצריו תהיה. פי' בשביל קולו של יעקב שהוא מרים בתפלה תביאנו אל עמו בשלום ותגבר אויביו ותהיה לו עזר מצריו. וכן דוד אומר אתה בא אלי בחרב ובחנית ובכידון ואנכי בא אליך בשם ה' אלהי מערכות ישראל. ר"ל בתפלה. וכתי' (תהלים כ, ח) אלה ברכב ואלה בסוסים ואנחנו בשם ה' אלהינו נזכיר. ר"ל נזכיר שמו של הב"ה בתפלה. וכתיב (תהלים כ, ט) המה כרעו ונפלו ואנחנו קמנו ונתעודד. וכן באסא הוא אומר עזרנו אלהי ישענו כי עליך נשענו ובשמך באנו אל ההמון הזה. ובמשה הוא אומר וירדו אבותינו מצרימה וגו'. וכתי' (דברים כו, ז) ונצעק אל ה' וישמע קולנו. אמרו להם אדום לישראל, אתם מתגאים במה שהוריש לכם אביכם, דכתי' (בראשית כז, כב) הקול קול יעקב, ואמרתם ונצעק אל ה' וישמע קולנו, ואנו מתגאים במה שהוריש לנו אבינו, דכתי' (בראשית כז, מ) ועל חרבך תחיה. הה"ד ויאמר אליו אדום לא תעבור בי פן בחרב אצא לקראתך. ובבקיעת ים סוף כתיב (שמות יד, יג) התיצבו וראו את ישועת ה'. ר"ל התיצבו בתפלה ותושעו.

ועוד גרסי' בב"ר ופרעה הקריב וישאו בני ישראל את עיניהם. תפשו אומנות האבות בידם שהיא התפלה. באברהם כתי' (בראשית יג, ד) ויקרא שם אברם בשם ה'. ביצחק אבינו ע"ה כתי' (בראשית כד, סג) ויצא יצחק לשוח בשדה. ביעקב אבינו ע"ה כתיב (בראשית כח, יא) ויפגע במקום וגו', ואומר אל תיראי תולעת יעקב וגו'. למה נמשלו ישראל לתולעת, מה תולעת זו אינה מכה את הארזים אלא בפיה, והיא רכה ומכה את הקשה, כך אין להם לישראל אלא תפלה. בפיהם הם נוצחים לאומות שהן קשים כארזים, שנא' (עמוס ב, ט) ואנכי השמדתי את האמורי מפניכם אשר כגובה ארזים גובהו וגו'. ד"א מה תולעת זו מוציאה מפיה המשי לעשות ממנו בגדי יקר, בגדי מלכות, כך ישראל בפיהם מתפללין ומשבחין וממליכין להב"ה. ד"א התיצבו וראו את ישועות ה', אמר להם היום תשרה עליכם רוח הקדש, שאין יציבה בכל מקום אלא רוח הקדש, שנא' (עמוס ט, א) ראיתי את ה' נצב על המזבח וגו', וכתיב (שמואל א ג, י) ויבא ה' ויתיצב, וכתי' (דברים לא, יד) קרא אל יהושע והתיצבו, וכתי' (שמות ב, ד) ותתצב אחותו. למה היו ישראל דומין באותה שעה, ליונה שברחה מפני הנץ, נכנסה לנקיק הסלע והיה שם נחש נושך, תכנס לפנים הרי כאן נחש, תצא לחוץ הרי כאן נץ. כך היו ישראל באותה שעה, הים

סוער ושונא רודף ומדבר משני צדדין, מיד נתנו עיניהם בתפלה. ועליהם מפורש בקבלה, יונתי בחגוי הסלע בסתר המדרגה הראיני נא את מראיך השמיעיני את קולך כי קולך ערב ומראך נאוה. ד"א כי קולך ערב בתורה ומראך נאוה בתלמוד. ד"א כי קולך ערב בתפלה ומראך נאוה במעשים טובים. ד"א התיצבו וראו נא את ישועת ה'. אמרו אימתי, אמ' להם למחר. אמרו לו רבינו משה אין בנו כח לסבול. התפלל משה באותה שעה, והראה להם הב"ה תורמיות של מלאכי השרת עומדין לפניהם כעצין, שנא' (מלכים ב ו, טו) וישכם משרת איש האלהים לקום וירא והנה חיל סובב את העיר וסוס ורכב ויאמר נערו אליו אהה אדוני מה נעשה, ויאמר אל תירא כי רבים אשר אתנו מאשר אתם, ויתפלל אלישע ויאמר ה' פקח את עיניו ויראה ויפקח ה' את עיני הנער וירא והנה ההר מלא סוסים ורכב איש סביבות אלישע. כך התפלל משה רבינו ע"ה והראה הב"ה לישראל תורמיות של מלאכי השרת עומדין לפניהם. פי' תורמיות גדודים.

וגרסי' בואלה שמות רבה א"ר ירמיה לר' אלעזר מאי סגר עליהם המדבר. אין סגר אלא חיות, שנא' (דניאל ו, כג) אלהי שלח מלאכיה וסגר פום אריותא ולא חבלוני. כיון שראו ישראל שיהיו מוקפין מג' רוחות, והיה הים סוער והשונא רודף והחיות יוצאות מן המדבר, תלו עיניהם לאביהם שבשמים וצעקו לפני הב"ה, שנא' (שמות יד, י) ויצעקו בני ישראל אל ה'. ולמה עשה להם הב"ה כך, אלא שהיה מתאוה לתפלתן. אמ' ר' יהושע בן לוי למה הדבר דומה למלך שהיה בא בדרך, והיתה בת מלכים צועקת לפניו בבקשה ממך הצל אותי מיד הליסטים, שמעה המלך והוציא אותה. לאחר ימים בקש המלך ליטלה לאשה, והיה מתאוה שתדבר עמו, ולא היתה רוצה. מה עשה המלך, גירה בה הליסטים כדי שתצעק וישמע המלך. כיון שבאו הליסטים עליה התחילה צועקת למלך. אמ' לה המלך, לכך הייתי מתאוה לשמוע קולך. כך ישראל כשהיו במצרים והיו משבדים בהם המצרים היו צועקים ותולין עיניהם להב"ה, שנא' (שמות ב, כג) ויהי בימים הרבים ההם וימת מלך מצרים ויאנחו בני ישראל מן העבודה. מיד וירא אלהים את בני ישראל וידע אלהים. הוציאן הב"ה משם ביד חזקה ובזרוע נטויה. והיה מבקש לשמוע את קולן פעם אחרת ולא היו רוצין. מה עשה הב"ה, גירה לפרעה לרדוף אחריהם, הה"ד וייראו מאד ויצעקו בני ישראל אל ה'. באותה שעה אמ' הב"ה, לכך הייתי מתאוה, לשמוע קולכם. הה"ד יונתי בחגוי הסלע בסתר המדרגה הראיני את מראיך השמיעיני את קולך כי קולך ערב ומראך נאוה. הא למדנו שהב"ה מתאוה לתפלתן של צדיקים ומרחם עליהם.

וגרסי במ' יבמות בפרק הבא על יבימתו. אמ' ר' יצחק מפני מה היו אבותינו עקורין, מפני שהב"ה מתאוה לתפלתן של צדיקים, דכתי' (בראשית כה, כא) ויעתר יצחק לה' לנוכח

אשתו כי עקרה היא, וכתיב (שופטים יג, ח) ויעתר מנוח אל ה' ויאמר. א"ר אלעזר למה נמשלה תפלת הצדיקים לעתר. מה עתר זה מהפך את התבואה בגורן ממקום למקום, אף תפלתן של צדיקים מהפכת חמתו של הב"ה ממדת רגזנות למדת רחמנות. ולפי' נקראת עתרה, שנא' (בראשית כה, כא) ויעתר יצחק לה' לנוכח אשתו וגו'. וגרסי' בב"ר למה נעקרו האימהות. ר' לוי אומר לפי שהב"ה מתאוה לתפלתן ושיחתן. הה"ד הראיני את מראיך השמיעיני את קולך. וגרסי' בואלה הדברים רבה ברוך תהיה מכל העמים לא יהיה בך עקר ועקרה, שלא תהא תפלתכם עקורה אלא עושה פירות. וכן הוא אומ' והיה טרם יקראו ואני אענה עוד הם מדברים ואני אשמע.

ועוד גרסי' בואלה שמות רבה כשיצאו ישראל ממצרים התחיל פרעה לרדוף אחריהם, שנא' (שמות יד, י) ופרעה הקריב וגו', התחיל משה מתפלל לפני הב"ה. אמ' לו הב"ה למשה, אתה עומד ומתפלל, כבר התפללו בני ושמעתי תפלתן, שנא' (שמות יד, טו) מה תצעק אלי וגו'. הה"ד יונתי בחגוי הסלע וגו'. כשנשתעבדו אבותיכם במצרים, בתפלה עניתי אותן, שנא' (שמות ב, כג) ותעל שועתם אל האלהים מן העבודה. בימי יהושע בן נון בתפלה עניתי אותן ועשיתי להם נסים, שנא' (יהושע ז, ו) ויקרע יהושע את שמלותיו ויפול על פניו ארצה לפני ה'. בימי השופטים שמעתי את תפלתן, שנא' (שופטים ו, ז) ויהי כי זעקו בני ישראל אל ה' על אודות מדין. בימי שמואל שמעתי תפלתן, שנאמר (שמואל א ז, ט) ויצעק שמואל אל ה' בעד ישראל ויענהו ה'. איני מבקש מכם לא עולות ולא זבחים, אלא תפלה, הרי קחו עמכם דברים ושובו אל ה' וגו'. ודוד ע"ה אומר ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה', אינו אומר להקריב קרבנות אלא לשמיע בקול תודה. ועוד גרסי' בואלה שמות רבה וזה אשר תעשה על המזבח. הה"ד קחו עמכם דברים ושובו אל ה'. וזה שאמ' הכתוב ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה' לשמיע בקול תודה ולספר כל נפלאותיך. יכול להקריב פרים ואילים, ת"ל לשמיע בקול תודה. לפי שישראל בזמן שבית המקדש קיים חוטאין ומביאין קרבן ומכפר עליהן, הכהן המשיח חוטא ומביא קרבן ומתכפר לו, אנו אין לנו קרבן. אמ' להם הב"ה לישראל, אם כל עדת ישראל ישגו וגו'. אמרו לו עניים אנחנו ואין לנו להביא קרבן. אמ' להם הב"ה דברים אני מבקש, שנא' (הושע יד, ג) קחו עמכם דברים ושובו אל ה', ואני מוחל על כל עונותיכם. ואין דברים אלא דברי תורה, שנא' (דברים ה, יח) את הדברים האלה דבר ה' אל כל קהלכם. אמרו לו אין אנו יודעין. אמ' להם בואו והתפללו לפני ואני מקבל עונותיכם. וגרסי' במדרש השכם אם על תודה יקריבנו וגו'. ראה היאך הב"ה סולח לעונותיהם של ישראל. מה היו מקריבין על זבח התודה, חלות ורקיקין. אמ' הב"ה מי שיש לו פר יביא

פר, איל יביא איל, שה יביא שה, יונה יביא יונה, ומי שאין לו אחד מכל אלו יביא סולת, ומי שאין לו ולא כלום יביא דברים, שנא' (הושע יד, ג) קחו עמכם דברים וגו'. אמ' ר' שמעון בן גמליאל גדולה חיבתן של ישראל, שהב"ה משנה סדר בראשית בשביל חיבתן של ישראל, שהוא מוריד להם גשם מן השמים ומעלה להם טל מן הארץ, שנא' (שמות טז, יד) ותעל שכבת הטל, וכן, אף שמיו יערפו טל. כיון שראה משה רבינו ע"ה מתן שכרן של צדיקים אמ' אשריך ישראל וגו'. מגן עזרך, כנגד אברהם דכתיב (בראשית יד, כ) ביה אשר מגן צריך בידך. ואשר חרב גאותך, כנגד יצחק שפשט צוארו כנגד החרב. ויכחשו אויביך לך, כנגד יעקב, דכתיב (בראשית לו, ו) וילך אל ארץ מפני יעקב אחיו, פי' שהלך לו עשו לארץ אחרת מפני פחדו של יעקב. ואתה על במותימו תדרוך כנגד מרדכי, דכתיב (אסתר ו, יא) ויקח המן את הלבוש ואת הסוס וילבש את מרדכי וגו'. מי גרם למרדכי להנצל מאויביו ולבא לידי הגאולה הזאת, מפני שהיה מתפלל בכל שעה, שנא' (אסתר ד, א) ומרדכי ידע את כל אשר נעשה ויקרע מרדכי את בגדיו וילבש שק ואפר ויצא בתוך העיר ויצעק צעקה גדולה ומרה.

מעשה בר' יוסי בן קיסמא שאירע לו בשני ילדים שנשבו מירושלם על ידי הגמון אחד. הלך ר' יוסי ואמ' לו, טול מנה ותן לי הילדים. אמ' לו לאו. מיד תלה עיניו לשמים. וירד מיכאל מן השמים והתחיל לצערו. והיו חביריו מסובין אצלו. אמרו לו, כלום הקנטת אותו צדיק. אמ' להן הן. הביאוהו, וכיון שבא, מצא מנוחה. אמ' לו, תן מנה וטול הילדים. אמ' לו, אם נפשך טול שמונים. מיד כעס ואמ' הוציאוהו מעלי. כיון שיצא התחיל להצטער, אמ' הביאוהו. אמ' תן שמונים וקבל את הילדים. אמ' לו, אם נפשך טול חמישים. וכעס. התחיל להצטער. אמ' תן חמישים. והיה פוחת ויורד עד שאמר, הרי הם נתונים לך במתנה בחנם. אמ' לו ר' יוסי, העבודה, איני זז מכאן עד שתחשוב ותתן לי שכירות הילדים מיום ששבית אותם מירושלם עד היום הזה. ספרו ומנו זה עם זה ועלה שכירות הילדים אותם הימים שלשים מנה במנין צרי. שקל ונתן בחקם של ילדים ויצאו.

מן הייסורין מנין, ממרים, שלא נאספה מצרעתה אלא על ידי התפלה, שנא' (במדבר יב, יג) ויצעק משה אל ה' לאמר אל נא רפא נא לה. ממיתה משונה מנין, מאהרן ע"ה, שנאמר (דברים ט, כ) ובאהרן התאנף ה' מאד להשמידו ואתפלל גם בעד אהרן בעת ההיא. ואפי' ממיתה דעלמא ניצול אדם בזכות התפלה. מנא לן, מחזקיהו ע"ה, שנא' (מלכים ב כ, א) בימים ההם חלה חזקיהו למות ויבא אליו ישעיהו בן אמוץ הנביא ויאמר אליו כה אמר ה' צו לביתך כי מת אתה ולא תחיה. וכתי' (מלכים ב כ, ב) ויסב פניו חזקיהו אל

הקיר ויתפלל אל ה' ויאמר אנא ה' זכור נא את אשר התהלכתי לפניך באמת ובלב שלם והטוב בעיניך עשיתי ויבך חזקיהו בכי גדול. וכתי'ויהי דבר ה' אל ישעיהו לאמר, הלוך ואמרת אל חזקיהו כה אמר ה' אלהי דוד אביך שמעתי את תפלתך ראיתי את דמעתך, הנני מוסיף על ימיך חמש עשרה שנה.

והתפלה היא אחת משלשה דברים שמבטלים את הגזירה. כדגרסי' בפסיקתא ר' יודן בשם ר' אלעזר אומר שלשה דברים הם מבטלים את הגזירה, התפלה והצדקה והתשובה, ושלשתן בפסוק אחד, שנא' (דברי הימים ב ז, יד) ויכנעו עמי וגו'. ויתפללו זו תפלה, ויבקשוני זו צדקה, דכתי' (תהלים יז, טו) אני בצדק אחזה פניך, וישובו איש מדרכו הרעה, זו תשובה. מה כתיב תמן, ואני אשמע מן השמים וגו'. משיני החיות, כדגרסי' בסדר אליהו רבה.

מעשה בחסיד אחד שהיה עומד ומתפלל. בא נחש ועבר על רגליו ולא הפסיק תפלתו. אמרו לו תלמידיו, רבינו לא חשת בעצמך מן הנחש. אמ' להם תבא לי שלא חשתי. ושוב מעשה באחד שהיה עומד ומתפלל ובא הזאב ונטל את בנו מאצלו ולא הפסיק את תפלתו. כשסיים אמרו לו תלמידיו, רבינו לא חשת בעצמך כשבא הזאב ונטל את בנך מאצלך. אמ' להם תבא לי שלא חשתי בו. ולא הספיק לומר את הדבר עד שבא הזאב והחזיר את התינוק למקומו. אמ' לו אביו, מה עשה לך הזאב. אמ' לו הכניסני לתוך חרבה אחת, ושמעתי בת קול שהיתה אומרת, לא על זה שלחתיך אלא על בן פלוני. ולא הספיק הנער לגמור את הדבר עד ששמעו קול בכי שצועקין ואומרין בן פלוני נשכו הזאב.

מעשה בר' חנינא בן דוסא שהיה עומד ומתפלל, בא ערוד ונשכו. ברחו התלמידים. לאחר שעה חזרו ומצאו אותו ערוד מת מושלך על חורו. אמרו ווי לו לאדם שנשכו ערוד, ווי לו לערוד שנשכו ר' חנינא בן דוסא. וערוד בא מן הצב, שהוא ממיני השרצים, ומן הנחש, והב"ה בראו להפרע מן הרשעים. ויש ערוד שהוא ממין חיות, והוא חמור הבר.

גדולה תפלה שבזכותה הב"ה מוחל עונותיהן של ישראל. והב"ה הורה לישראל עמו ונחלתו להתפלל תמיד לפניו ולומר שלש עשרה מדות כדי שימחול עונותיהן. לפיכך אנו אומרים בשלש עשרה מדות, אל הורתנו לומר שלש עשרה. וגרסינן בפרקא קמא דראש השנה אמ' ר' יוחנן אלמלא מקרא כתו' אי איפשר לאומרו, ה' ה' אל רחום וחנון וגו'. מלמד שנתעטף הב"ה כשליח צבור, והראהו לו למשה, ואמ' לו, כל זמן שישראל חוטאין יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם. ה' ה' אני הוא קודם שחטא אדם, ואני הוא לאחר שחטא ועשה תשובה, אל רחום וחנון. אמ' רב יהודה ברית כרותה לשלש עשרה מדות שאין חוזרות ריקם, שנא' (שמות לד, י) הנה אנכי כורת ברית נגד כל עמך אעשה

נפלאות וגו'. וגרסינן במדרש וירד ה' בענן ויתיצב עמו שם. אשרי משה שנכנס למקום שאין מלאך ולא שרף יכול להכנס. תרין אימוראי. חד אמר, ומשה נגש אל הערפל, והיה משה מהלך כקולייס הזה, עד שעלה אצל הב"ה, שנא' (שמות לד, ה) ויתיצב עמו שם, ונאמר ויעבר ה' על פניו ויקרא. למד משה היאך יבקש סניגוריא על ישראל. אמ' זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך. ואלו לא היה להם זכות אבות היה מאבדן. אלא מכאן הוי אומר ה' ה' אל רחום וחנון. אמר הב"ה בעולם הזה למדתי סניגוריא על ישראל ולעתיד לבא אני מדבר בצדקה רב להושיע.

וגרסי' במדרש תלים תפלה לדוד שמעה ה' צדק וגו'. היאך הב"ה שומע הצדק. אלא צדק זו תפלה. וסימן צד"י תשעים אמנים שאדם עונה בכל יום, דל"ת ארבע קדושות, קו"ף מאה ברכות. והתחיל דוד ע"ה המזמור הזה בצדק, דכתי' (תהלים יז, א) תפלה לדוד שמעה ה' צדק, וסיימו בצדק, דכתי' (תהלים יז, טו) אני בצדק אחזה פניך אשבעה בהקיץ תמונתך. ר"ל כשיהיה לבי שלם בתפלה אקבל פני שכינה.

וכל המתפלל בכל יום לפני הב"ה, כאלו הקריב לפניו עולות וזבחים, ועונותיו נמחלין, כשם שהיו נמחלין עונותיהם של אבותינו בתמידין ובקרבנות שהיו מקריבין על גבי המזבח. כדגרסי' בפרק תפלת השחר. אמ' ר' יהושע בן לוי תפלות כנגד תמידין תקנום. תפלה של שחר כנגד תמיד של בקר, תפלה של מנחה כנגד תמיד של בין הערבים, תפלה של ערבית כנגד קרבים ובני מעים ואיברים ופרדים שלא נתעכלו מבעוד יום, היו מקריבין אותן על גבי המזבח והיו נשרפין והולכין כל הלילה. נמצא שהמתפלל שלש תפלות בכל יום ויום כאלו הקריב תמידין על גבי המזבח ועונותיו נמחלין, כשם שהיו עונותיהם של ישראל נמחלין בקרבנות בזמן שהיה בית המקדש קיים, כל קרבן וקרבן כפי מקומו וכפי עניינו, היה האדם מקריב את קרבנו ומתודה עליו והיו עונותיו נמחלין, שנא' (ויקרא ג, ב) וסמך ידו על ראש קרבנו ונרצה לכפר עליו. לפיכך כשיתפלל אדם לפני הב"ה בכל לב ובכל נפש, ויתודה על עונותיו ויעזוב מעשיו הרעים, הב"ה שומע תפלתו ומוחל עונות שבינו לבין המקום.

וגרסי' בב"ר אמ' שמואל בר נחמני התפלות תיקנום כנגד שלשה פעמים שהיום משתנה. בערבית צריך לומר יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שתוציאני מאפלה לאורה. בשחרית צריך לומר יהי רצון ה' אלהי ואלהי אבותי כשם שזכיתני לראות חמה בזריחתה כך תזכני לראות חמה בשקיעתה.

אמר המחבר אמ' כנגד שלשה פעמים שהיום משתנה ולא זכר כי אם שנים בלבד. ואני אומר במנחה יאמר יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שתטריפני מחר וכל יום ויום

מזונותי כשם שהטרפתני היום. שאין לך אדם שאין לו מזונותיו בעת המנחה הסמוכה לערבית, ואפי' עני המחזיר על הפתחים. ע"כ.
והמתפלל לפני הב"ה בבכי ובצעקה ובתחנונים תפלתו וצעקתו נשמעת לפני אביו שבשמים, שנא' (יואל ב, יב) וגם עתה שובו עדי נאם ה' בצום ובכי וגו', וכתי' בתריה (יואל ב, יג) וקרעו לבבכם ואל בגדיכם ושובו אל ה' אלהיכם כי ארך אפים הוא ורב חסד ואמת ונחם על הרעה. ואבותינו כשהיו במצרים והיו המצרים מענין ולוחצין אותם ומשתעבדים בהם צעקו לפני הב"ה ונענו מיד ונגאלו. צעקו, דויאנחו בני ישראל מן העבודה ויצעקו ותעל שועתם, וכתי' (שמות ג, ז) ואת צעקתם שמעתי מפני נוגשיו וגו', ונגאלו, דכתי' (שמות ג, ח) וארד להצילו מיד מצרים וגו'. וגרסי' בפ' קמא דמסכת תעניות מעשה בר' אלעזר שגזר שלש עשרה תעניות ולא ירדו גשמים. באחרונה התחילו לצאת. אמ' להם תקנתם קברים לעצמכם. געו בבכיה וירדו גשמים. וכל המתחנן בתפלתו הב"ה עונה אותו ושומע תפלתו. כדגרסי' במדרש תלים אהבתי כי ישמע ה' את קולי תחנוני. זש"ה חנוך יחנך לקול זעקך כשומעתו ענך. וגרסי' במדרש תנחומא ואתחנן אל ה', זש"ה ושמעת אל תפלת עבדך ואל תחנוניו. בהרבה שמות נקראת התפלה, ואלו הן, תפלה, תחנה, צעקה, זעקה, שועה, רנה, פגיעה, נפילה. ולמה לא נתפלל משה אלא בלשון תחנונים. אמ' רבונו של עולם, הודיעני נא את דרכך, באיזה מדה אתה נוהג עולמך. אמ' לו הב"ה אני אעביר כל טובי על פניך וגו'. אמ' אני נותן שכר לכל אדם על כל מצוה שיעשה וגם חנם אני נותן מטובי, שנא' (שמות לג, יט) וחנותי את אשר אחון ורחמתי את אשר ארחם. אמ' לו משה א"כ עשה עמי חסד ותן לי חנם. הה"ד ואתחנן אל ה' בעת ההיא לאמר.
וצריך אדם לנעור את כפיו מן הגזל ומן החמס כדי שתשמע תפלתו לפני הב"ה. כדגרסינן בואלה שמות רבה צריך אדם לטהר לבו קודם שיתפלל. וכן אמ' איוב על לא חמס בכפי ותפלתי זכה. א"ר יהושע הכהן בר' נחמיה וכי יש תפלה עכורה. אלא כל מי שידו מלוכלכת בגזל קורא להב"ה ואינו עונה אותו. למה, שתפלתו בעבירה, שנא' (בראשית ו, יג) ויאמר ה' לנח קץ כל בשר בא לפני כי מלאה הארץ חמס מפניהם. אבל איוב שלא היה גזל בעמלו היתה תפלתו זכה. לפיכך אמ' על לא חמס בכפי ותפלתי זכה. לפי שאין עול בכפי, לפי' תפלתי זכה. אמ' ר' חמא ב"ר חנינא מנין שכל מי שהגזל בידו שתפלתו בעבירה. שנא' (ישעיהו א, טו) ובפרשכם כפיכם אעלים עיני מכם גם כי תרבו תפלה אינני שומע ידיכם דמים מלאו. ומנין שכל מי שהוא מרחיק עצמו מן הגזל שתפלתו זכה. שנא' (תהלים כד, ג) מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו נקי כפים ובר לבב

אשר לא נשא לשוא נפשו ולא נשבע למרמה ישא ברכה מאת ה' וצדקה מאלהי ישעו, וכתי' (תהלים כד, ו) זה דור דורשיו מבקשי פניך יעקב סלה.

ד"א תפלה לדוד שמעה ה' צדק וגו'. זש"ה זבח רשעים תועבה ותפלת ישרים רצונו. שלש תפלות הן, של משה ודוד ומשיח. במשה כתיב (תהלים צ, א) תפלה למשה איש האלהים. בדוד כתי' (תהלים יז, א) תפלה לדוד שמעה ה' צדק וגו', מלפניך משפטי יצא וגו', בחנת לבי וגו'. זש"ה הכתוב ופנית אל תפלת עבדך ואל תחנתו. אמ' דוד לפני הב"ה, רבונו של עולם, הנח הכל ופנה לתפלתי ולתחנתי. אמ' לו הב"ה ולמה. אמ' לו לפי שאני מעשה ידיך, ואם אני מתפלל לפניך מעט, יהיה בעיניך הרבה, כמו שכתו' ופניתי אליכם. הה"ד ופנית אל תפלת עבדך ואל תחנתו ה' אלהי לשמוע אל הרנה ואל התפלה וגו'. במשיח כתי' (תהלים קב, א) תפלה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו. ומנין שבמשיח הכתוב מדבר. דכתי' (זכריה ט, ט) הנה מלכך יבא לך צדיק ונושע הוא עני ורוכב על חמור.

לעולם ישתדל אדם להיות זהיר בתפלה, ויכון לקראת אלהיו בתפלה ותחנונים, אולי יקרה לקראתו וישמע תפלתו ויצילנו מכל צרה וצוקה. והמתפלל תמיד בכל יום ויום לפני הב"ה ערבית שחרית ומנחה הב"ה שומע את תפלתו, שכן דוד אומר, ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי. ועוד שאלו השלש תפלות הם זכר לאבותינו הקדושים שתיקנום, שהם אברהם יצחק ויעקב. כדגרסי' במ' ברכות בפרק תפלת השחר איתמר ר' יוסי בר' חנינא אומר תפלות אבות תיקנום. אברהם תיקן תפלה של שחרית, שנא' (בראשית יט, כז) וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם את פני ה', ואין עמידה אלא תפלה, שנא' (תהלים קו, ל) ויעמוד פנחס ויפלל. יצחק תיקן תפלת המנחה, שנאמר (בראשית כד, סג) ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב, ואין שיחה אלא תפלה, שנא' (תהלים קמב, ג) אשפוך לפניו שיחי צרתי לפניו אגיד. יעקב תיקן תפלת ערבית, שנא' (בראשית כח, יא) ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש, ואין פגיעה אלא תפלה, שנא' (ירמיהו ז, טז) ואתה אל תתפלל בעד העם הזה ואל תשא בעדם רנה ותפלה ואל תפגע בי. ובשמותם יש לנו זכר בדבר. אברהם אבינו ע"ה שתיקן תפלת שחרית, האות השנית בשמו בי"ת, רמז לתפלת בקר. יצחק אבינו ע"ה שתיקן תפלת מנחה, האות השניה בשמו צד"י, רמז לתפלת צהרים. יעקב אבינו ע"ה שתקן תפלת ערבית, האות השנית בשמו עי"ן, רמז לתפלת ערבית. אמ' המחבר ועוד יש רמז בשמותם באלפא ביתא דאתב"ש. אברהם האלף תי"ו, והבי"ת שי"ן. האלף תי"ו ר"ל תפלת, והבי"ת שי"ן ר"ל שחרית. יצחק היו"ד מ"ם, רמז לתפלת מנחה. יעקב היו"ד מ"ם, רמז לתפלת מעריב.

וכל מה שעבר על אבותינו אברהם יצחק ויעקב הכל היה סימן לבנים ורמז לגליות ופדיון והצלה מהם. כי האבות ראו הגליות. אברהם בבין הבתרים, שנא' (בראשית טו, יג) ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם. ידע, גלות מצרים, שנא' (שמות ז, ה) וידעו מצרים כי אני ה' וגו'. תדע, גלות כשדים, שבו נמכרו כל ישראל להשמיד להרוג ולאבד בימי אחשורוש והמן הרשע, שנא' (אסתר ד, א) ומרדכי ידע את כל אשר נעשה. כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם, כדכתי' בנבואת עובדיה שהתנבא על אדום והתוכח עמהם על שלא באו לעזור לישראל ועל ששמחו להם ביום אידם, שנא' (עובדיה א, יב) אל תרא ביום אחיך ביום נכרו, ר"ל כשיהיו ישראל בידכם בגלות, אל תראו אותם כאלו הם גרים ונכרים, כי אחיכם הם. יצחק בענין הבארות שחפר, וראו הדבר בשמות הבארות. שם הבאר הראשון עשק, כנגד גלות מצרים שבו נתעסקו אבותינו בחומר ובלבנים ובכל עבודה בשדה, ר"ל בכל עבודה קשה, דכתיב (שמות א, יג) ויעבידו מצרים את בני ישראל בפרך. שם השני שטנה כנגד גלות בבל, דכתיב בו כתבו שטנה על יהודה וירושלים. שם השלישי רחובות, גלות אדום שהוא גדול ורחב. וכשראה דוד ע"ה גודל הגלות הזה ברוח הקדש, אמר צרות לבבי הרחיבו ממצוקותי הוציאני. ונקרא ג"כ רחובות, רמז שהב"ה ירחיב לנו מצרת גלותנו זה ויוציאנו ממנו, שנא' (בראשית כו, כב) כי עתה הרחיב ה' לנו ופרינו בארץ. יעקב במראה הסולם, שנא' (בראשית כח, יב) ויחלום והנה סולם מוצב ארצה. מצב, מ"ם מצרים, צד"י זה עשו, שנא' (בראשית כה, כז) ויהי עשו איש יודע ציד, בגימטריא עולה למנין צד"י, והוא רמז לגלות אדום, בי"ת בבל. ואברהם יצחק ויעקב כשראו שעבוד ישראל באלו הגליות נצטערו עליהן וסדרו תפלה בעדם. תפלת אברהם בבקר, כנגד גלות מצרים שהיה ראשון רמז לקורותיו שעברו עליו ונתנסה בעשרה נסיונות ועמד בכולן, כך היה גלות מצרים גדול ארבע מאות שנה. וזהו שראה אבינו ע"ה בבין הבתרים, שנא' (בראשית טו, יג) ויאמר לאברהם ידוע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם וגו'. ומיום שנולד יצחק אבינו ע"ה התחיל חשבון הארבע מאות שנה, לקיים כי ביצחק יקרא לך זרע, ואומר כי גר יהיה זרעך, ויצחק הוא זרע אברהם האמיתי. תפלת יצחק, שהיא תפלת המנחה, כנגד גלות בבל שהוא באמצע, רמז שלא נתנסה כל כך, לפיכך היה גלות בבל שבעים שנה בלבד. ותפלת יעקב, שהיא תפלת ערבית, כנגד גלות החל הזה הארוך. רמז לקורותיו, שנתנסה בכמה נסיונות, ועברו עליו כמה קורות וכמה טלטולין, וצער גידול בנים, ומכירת יוסף, ופחדו מפני עשו, כך עברו עלינו בגלות זה כמה צרות וכמה שעבודין וכמה טלטולין. ולאורך גלות זה נמשל ללילה, שנא' (ישעיהו כא, יא) שומר מה מלילה שומר מה מליל. ולפיכך אמרו רז"ל תפלת

ערבית כל הלילה. וכמו שהושיע הב"ה את יעקב אבינו ע"ה מיד עשו הרשע והפך לו אבלו על יוסף לששון וענהו בכל צרותיו והרויח לו, שנא' (בראשית לה, ג) ואעשה שם מזבח לאל העונה אותי ביום צרתי וגו', כך אנו מיחלים ישועה ופדיון מאת הב"ה מן הצער הגדול ומן השעבוד הכבד הזה שאנו בו בגלות הזה שנמשל ללילה. וכמו שהאדם יושב בלילה בחושך ובאפלה ומצפה לאורה לבקר, כך אנו מצפים ומיחלים גאולה ופדיון מאת הב"ה מכובד הגלות הזה.

גדולה תפלה יותר ממעשים טובים. כדגרסי' בפרק אין עומדין אמ' ר' אלעזר גדולה תפלה יותר ממעשים טובים, שאין לך גדול ממשה רבינו ע"ה במעשים טובים, ולא נענה אלא בתפלה, שנא' (דברים ג, כו) אל תוסף דבר אלי עוד בדבר הזה עלה ראש הפסגה. פי' שהיה משה רבינו ע"ה מבקש מאת הב"ה שיכנס לארץ ולא נתפייס, ואע"פ שהיו בידו כל מעשים טובים שבעולם, אמ' לו עלה ראש הפסגה ואתפייס לך. ר"ל עלה והתפלל ואתפייס לך בתפלה. ואע"פ שלא נכנס לארץ, מראש הפסגה ראה את כל הארץ, שנא' (דברים לד, א) ויראהו ה' את כל הארץ.

גדולה תפלה יותר מכל הקרבנות, שנא' (ישעיהו א, יא) למה לי רוב זבחיכם יאמר ה' וגו', וכתיב בתריה גם כי תרבו תפלה אינני שומע. פי' למה תרבו לי בקרבנות, ואפי' הייתם מרבים בתפלה שהיא יותר חשובה מן הקרבנות, אינני שומע לכם. וכן דוד ע"ה אומר ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך, וכתיב בתריה כי לא תחפוץ זבח ואתנה עולה לא תרצה. ר"ל עוני גדול מלהקריב עליו זבח או עולה, אלא מה תהא תקותי, ה' שפתי תפתח, ר"ל בתפלה.

גדולה תפלה שהיא מביאה את האדם לחיי העולם הזה ולחיי העולם הבא. לחיי העולם הזה מנין, שנא' (עמוס ה, ד) כה אמר ה' דרשוני וחיו. לחיי העולם הבא מנין, שנא' (ישעיהו נה, ו) דרשו ה' בהמצאו, וכתיב (משלי ח, לה) כי מוצאי מצא חיים ויפק רצון מה', וכתיב (תהלים כב, כז) יהללו ה' דורשיו יחי לבבכם לעד, ר"ל לעולם הבא. ואין דרישה אלא תפלה, שנא' (בראשית כה, כב) ותלך לדרוש את ה'.

תפילה בבית הכנסת

וצריך אדם לקבוע תמיד תפלתו בבית הכנסת או בבית המדרש, שכל המתפלל עם הצבור תפלתו נשמעת לפני הב"ה יותר מן המתפלל בינו לבין עצמו. כדגרסינן בפרק קמא דברכות אמ' ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי ואני תפלתי לך ה' עת רצון, אימתי עת רצון, בשעה שהצבור מתפללין. אמ' ליה ר' יצחק לרב נחמן, מאי טעמא לא אתי מר לבי כנישתא לצלויי. אמ' ליה לא יכילנא. אמ' ליה ולכנפיה ליה מר עשרה וליצלי. אמ'

ליה טריחא לי מילתא טובא. אמ' ליה ולימא מר לשליחא דציבורא בעידנא דמצלי צבור ליתי ולהודע ליה למר. אמ' ליה וכולי האי למאי. אמ' ליה דאמ' ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי אימתי עת רצון בשעה שהצבור מתפללין. רב נחמן בר יצחק אמ' מהכא הן אל כביר ולא ימאס, וכתיב (תהלים נה, יט) פדה בשלום נפשי מקרב לי כי ברבים היו עמדי. א"ר שמעון בן יוחאי, אמ' הב"ה כל העוסק בתורה ובגמילות חסדים ומתפלל עם הצבור שחרית וערבית, כאלו פדה לי ולבני מבין אומות העולם. א"ר שמעון בן לקיש כל מי שיש לו בית הכנסת בעירו ואינו נכנס לשם להתפלל נקרא שכן רע, שנא' (ירמיהו יב, יד) כה אמר ה' על כל שכני ה' הרעים, ולא עוד אלא שגורם גלות לבניו, שנא' (ירמיהו יב, יד) הנני נותשם מעל אדמתם. אמ' רב הרגיל לבא לבית הכנסת בכל יום, ויום אחד לא בא, הב"ה שואל בשבילו ואומר, מי בכם ירא ה' שומע בקול עבדו אשר הלך חשכים ואין נוגה לו. אם בדבר מצוה הלך נוגה לו, ואם בדבר הרשות הלך אין נוגה לו. מאי טעמא דהוה ליה למבטח ביוצריה ולא בטח. אשריו ואשרי חלקו המשכים והמעריב לבית הכנסת להתפלל, ולא יהיה מקומו ריקן בשעת תפלה, ולא יעזוב חיי העולם הבא שהוא לעד ולעולם בשביל חיי שעה.

וגרסינן במדרש יהי אור ר' אבא פתח שיר מזמור לבני קרח גדול ה' ומהולל מאד בעיר אלהינו הר קדשו. אימתי נקרא הב"ה גדול ומהולל מאד, בזמן שכנסת ישראל נמצאת בעיר קדשו. ומקום קדשו הוא בזמן הזה שאנו בגלות בתי כנסיות ונקראים מקדש מעט. וגרסי' בירושלמי רבה ור' חייא בשם ר' יוחנן אמרי צריך אדם להתפלל במקום מיוחד לתפלה, שנא' (שמות כ, כ) בכל המקום אשר אזכיר את שמי, שהוא בית התפלה, שנא' (ישעיהו נו, ז) כי ביתי בית תפלה יקרא לכל העמים.

וכשיכנס אדם לבית הכנסת, בין בשחרית בין במנחה בין בערבית, ישב באימה וברעדה וביראה, ולא יקל את ראשו ומבזה את התפלה. ושהפסיק ממנו יראת שמים ובא לבית הכנסת לשוח שיחה בטלה, ולא די לו שהוא מפסיד שכר הליכתו, אלא שגורם רעה לעצמו, שנא' (ירמיהו ז, י) ובאתם ועמדתם לפני בבית הזה אשר נקרא שמי עליו ואמרתם נצלנו וגו'. ונוח לו לאדם לישב בביתו ולא יבא לבית הכנסת להכעיס בדברים בטלים ולסלק ממנו יראת שמים. והב"ה מואס בתפלה כזאת, שנא' (ישעיהו א, יב) כי תבאו לראות פני מי בקש זאת מידכם רמוס חצרי, וכתי' (ישעיהו א, יג) לא תוסיפו הביא מנחת שוא קטורת תועבה היא לי. ואפי' הנכנס לבית הכנסת שלא בשעת תפלה, צריך לנהוג בו כבוד, מפני ששכינה שרוייה בו ונקרא מקדש מעט. ואסור ליכנס לשם לעבור דרכו, דתנן ולא יעשנה קפנדריא. ואם הוכרח ליכנס לשם שלא להתפלל יאמר מזמור

אחד או לפחות פסוק אחד, כדי שיראה שלא נכנס לשם אלא לקרות ולא לעשות צרכיו ולעבור דרכו. והנכנס לבית הכנסת לצרכו ולעבור דרכו נמצא מבזה אותו ומיקל בו, והב"ה בועט עליו וקורא אותו פריץ, שנא' (ירמיהו ז, יא) המערת פריצים היה הבית הזה אשר נקרא שמי עליו בעיניכם. ואפי' בבית הכנסת שחרב צריך לנהוג בו כבוד. כדגרסי' במ' מגלה בפרק בני העיר בתי כנסיות ובתי מדרשות שחרבו, בקדושתן הן עומדין, שנא' (ויקרא כו, לא) והשימותי את מקדשיכם, אע"פ שהן שוממין בקדושתן הן עומדין. וצריך שתהיה בית הכנסת גבוהה משאר בתים, כדגרסי' בפרקא קמא דמסכת שבת אמ' רב בר מחסיה בר חמא בר גיריא אמ' רב כל עיר שגגותיה גבוהים מבית הכנסת סוף חריבה, שנא' (עזרא ט, ט) לרומם את בית אלהינו ולהעמיד את חורבותיו.

וצריך להיות הקהל הנמצאים בבית הכנסת חבירים ואהובים, ואז תשמע תפלתן לפני אביהן שבשמים, שנא' (ירמיהו לג, ו) וגליתי להם עתרת שלום ואמת. עתרת זו תפלה. בזמן העתרת, יש בה שלום הרי היא אמת, ואם לאו אינה אמת. לפיכך יהיו כל הקהל חברים, ולא יהיה ביניהן לא קנאה ולא שנאה ולא תחרות בכל מקום, וכ"ש בבית הכנסת, מפני כבוד השכינה השרויה בבית הכנסת. שמיום שחרב בית המקדש השכינה שרויה בבתי כנסיות ובבתי מדרשות. כדגרסינן בפסיקתא ר' יודן בשם ר' יצחק, כל זמן שישראל נעצרין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות הב"ה עוצר את שכינתו עמהם, שנא' (שופטים יג, טו) נעצרה נא אותך ונעשה לפניך גדי עזים. ר' חגי בשם ר' יצחק אומר, כל זמן שישראל מקווים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות הב"ה מקוה שכינתו עמהם, שנא' (תהלים מ, ב) קוה קויתי ה' ויט אלי וישמע שועתי. אמ' ר' יהושע בן לוי כל מי שנכנס בבתי כנסיות ובבתי מדרשות בעולם הזה זוכה ליכנס לעתיד לבא, שנא' (תהלים פד, ה) אשרי יושבי ביתך עוד יהללוך סלה. ר"ל לעתיד לבא. וגרסי' בואלה הדברים רבה והיה אם שמוע תשמעו אל מצותי. הה"ד אשרי אדם שומע לי לשקוד על דלתותי יום יום. אמ' הב"ה אם הלכת לבית הכנסת לא תעמוד על פתח החיצון ותתפלל, אלא הוי מתכוין ליכנס לפני לפנים מהדלת, דכתי' (משלי ח, לד) לשקוד על דלתותי יום יום. לשקוד על דלתי אין כתי' כאן, אלא לשקוד על דלתותי, שתי דלתות, ולמה, שהב"ה מונה את פסיעותיך ונותן לך שכר.

וגרסי' במ' סוטה בפרק היה נוטל את מנחתה. א"ר יוחנן למדנו קיבול שכר מאלמנה. דההיא אלמנה דהוה מצליא בי מדרשא דר' יוחנן. אמ' לה ר' יוחנן, בתי ולאו בית הכנסת בעירך. אמרה לו לר', שכר פסיעות יש, מהו לשמור מזוזות פתחי. אמ' ר' יהודה בר סימון, וכי יש מזוזות בבתי כנסיות. אלא מה המזוזה אינה זזה מן הפתח, כך לא תהא זז

מבתי כנסיות ומבתי מדרשות. אמ' הב"ה אם תעשה כך, דע שאתה מקבל פני שכינה, דכתי' בתריה (משלי ח, לה) כי מוצאי מצא חיים ויפק רצון מה', אמ' הב"ה מי הוא זה שבא לבית הכנסת ולא מצא כבודי שם. א"ר איבו ולא עוד אלא שאתה יושב בבית הכנסת והב"ה עומד עליך, שנא' (תהלים פב, א) אלהים נצב בעדת אל. לא דייך שאתה מקבל פני שכינה בבית הכנסת, אלא שאתה יוצא משם טעון ברכות, שנא' (משלי ח, לה) כי מוצאי מצא חיים ויפק רצון מה'. הוי והיה אם שמוע תשמעו אל מצותי.

וגרסי' בפסיקתא וירא אליו ה' באלני ממרא והוא ישב פתח האהל כחם היום. אמ' ר' חמא ב"ר חנינא, שב כתיב, בקש לעמוד, אמ' לו הב"ה, אברהם שב, מה יהיה סימן לבניך, בשעה שקורין את שמע ומתפללין, הם יושבים וכבודי עומד, הה"ד אלהים נצב בעדת אל. ד"א והיה אם שמוע תשמעו וגו'. אמ' ר' יהושע רבה בשם ר' אבא אמ' הב"ה אם שמעת למצותי אני שומע תפלתך. א"ר יהושע ב"ר נחמיה כל מי שבא לבית הכנסת ושומע דברי תורה זוכה לישב בין החכמים, שנא' (משלי טו, לא) אזן שומעת תוכחת חיים בקרב חכמים תלין. ועוד גרסי' בפרק בני העיר שכינה בבבל היכי שריא. אמ' אביי בבי כנישתא, שנא' (יחזקאל יא, טז) ואהי להם למקדש מעט וגו'. אמ' שמואל בר רב יצחק אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות. תניא ר' אלעזר הקפר אומר עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות שבחוצה לארץ שיקבעו בארץ, שנא' (ירמיהו מו, יח) כי כתבור בהרים וככרמל בים יבא. והלא דברים קל וחומר. ומה תבור וכרמל שלא באו אלא ללמוד תורה לפי שעה נקבעו בארץ ישראל, בתי כנסיות ובתי מדרשות שקורין בהם ומרביצין בהם תורה על אחת כמה וכמה.

וכל המשכים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות להתפלל יחיה ויאריך ימים ויפק רצון קונו. כדגרסינן במ' ברכות בפרק ראשון. אמרי ליה לר' יוחנן, איכא סאבי בבבל. תמה. אמ' כתיב (דברים יא, כא) למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה, בארץ אין, בחוצה לארץ לא. בסוף אמ', מאי עבידתיהו. אמרי ליה מקדימי ומחשכי לבי כנישתא. אמ' היינו דאהנייא להו. אמ' ר' יהושע בן לוי לבניה, אקדימו ואחשיכו לבי כנישתא כי היכי דתוריכו יומי. א"ר אחא ב"ר חנינא, מאי קראה אשרי אדם שומע לי לשקוד על דלתותי יום יום לשמור מזוזות פתחי, וכתי' בתריה (משלי ח, לה) כי מוצאי מצא חיים ויפק רצון מה'. אבא בנימין אומר, אין תפלתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת, שנא' (מלכים א ח, כח) לשמוע אל הרנה ואל התפלה, במקום רנה שם תהא תפלה. אמ' רבין בר אבא אמ' ר' יצחק, מנין שהב"ה מצוי בבית הכנסת, שנא' (מלכים א ח, כח) לשמוע אל הרנה ואל התפלה, במקום רנה שם תהא תפלה. ומנין לעשרה שמתפללין שהשכינה

עמהם, שנא' (תהלים פב, א) אלהים נצב בעדת אל בקרב אלהים ישפוט, ואין עדה פחות מעשרה. וגרסי' במ' סנהדרין בפרק סורר ומורה, כתי' הכא (ויקרא כב, לב) ונקדשתי בתוך בני ישראל, וכתיב התם הבדלו מתוך העדה הזאת, מה להלן עשרה, אף כאן עשרה. וכולן מישראל. ואמרו התוספות מכאן שחביבה תפלה בצבור לפני הב"ה יותר מתפלת היחיד. בצבור נאמר אלהים נצב בעדת אל, ואין עדה פחותה מעשרה כמו שאמרתי, ר"ל שהב"ה מצוי תמיד אצל הצבור, אבל ביחיד אומר בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך. וגרסינן במדרש מנין שהיה יעקב אבינו ע"ה מתפלל בצבור, שנא' (בראשית כח, יא) ויפגע במקום וגו', ואין פגיעה אלא תפלה, כמו שכתבתי למעלה. וכתי' (בראשית כח, יב) ויחלום והנה סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה והנה מלאכי אלהים עולים ויורדים בו. וכתי' (בראשית כח, טז) וייקץ' יעקב' משנתו' ויאמר' וגו', מלמד שהתפלל בצבור של מלאכי השרת, סופי תיבות צבור. ומנין ששכינה שרויה במקום שהצבור מתפללים, שנא' (בראשית כח, טז) אכן יש ה' במקום הזה. למה נקרא שמו של הב"ה מקום, מפני שכל מקום שהצדיקים עומדים שם להתפלל נמצא עמהם, שנא' (שמות כ, כ) בכל המקום אשר אזכיר את שמי.

וכל זמן שישראל מתקבצין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ומתפללין, הב"ה זוכר חורבן בית המקדש ומרחם על ישראל. כדגרסי' בפרק קמא דברכות. תניא א"ר יוסי בן קיסמא, פעם אחת הייתי מהלך בדרך ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים להתפלל, ובא אליהו זכור לטוב ושימר לי על הפתח עד שסיימתי תפלתי. לאחר שסיימתי תפלתי, אמ' לי, שלום עליך ר'. אמרתי לו, שלום עליך, ר' ומרי. אמ' לי, בני מפני מה נכנסת לחורבה זו. אמרתי לו, להתפלל. אמ' לי, היה לך להתפלל בדרך. אמרתי לו, מתיירא אני שמא יפסיקוני עוברי דרכים. אמ' לי, היה לך להתפלל תפלה קצרה. באותה שעה למדתי ממנו שלשה דברים, שאין נכנסין לחורבה, ושמתפללין בדרך, ושמתפללין תפלה קצרה. אמ' לי, בני מה קול שמעת בחורבה זו. אמרתי לו, שמעתי בת קול שמנהמת כיונה ואומרת, אוי שהחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתי את בני לבין אומות העולם. אמ' לי, בני, חייך וחיי ראשי, לא שעה זו בלבד אומרת כך, אלא כל שעה ושעה שמתקבצין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ואומרין אמן יהא שמיה רבה מברך, והב"ה מנענע בראשו ואומר, אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו, מה לאב שהגלה את בניו, אוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם. נמצא שהב"ה מתקלס ומתגדל ומתעלה בתפלותיהן של ישראל, ומשרה שכינתו עליהן בשעה שמתפללין.

ועוד גרסינן בפרק קמא דברכות קודשא בריך הוא משתבח בתושבחיהו של ישראל, דכתי' (דברים כו, יז) את ה' האמרת היום, וכתי' (דברים כו, יח) וה' האמירך היום. אמ' להם הב"ה לישראל, אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם, שנא' (דברים ו, ד) שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, אף אני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם, שנא' (שמואל ב ז, כג) ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ.

וגרסי' בואלה שמות רבה מה תצעק אלי. הה"ד שומע תפלה עדיך כל בשר יבאו. מהו שומע תפלה, לא היה צריך לומר אלא שומע תפלות. א"ר פנחס בשם ר' מאיר ר' חייא בר אבא אמ', בשעה שישראל מתפללין, אין אתה אומר שמתפללין כלן ביחד, אלא כל כנסת מתפללת בפני עצמה, ואחד שמסיימין כל התפלות, המלאך הממונה על התפלות נוטל כל התפלות שהתפללו ישראל בכל הכנסיות ועושה אותן עטרה ונותנה בראשו של הב"ה, שנא' (תהלים סה, ג) שומע תפלה עדיך כל בשר יבאו. ואין עדיך אלא עטרה, שנא' (ישעיהו מט, יח) כי כלם כעדי תלבשי ותקשרים ככלה. וכן הוא אומר ישראל אשר בך אתפאר. ד"א שומע תפלה. את מוצא בשר ודם אינו יכול לשמוע שיחת שנים כאחד, אבל הב"ה אינו כן, אלא הכל מתפללין לפניו ושומע תפלתם ומקבל אותה.

ועוד גרסי' בואלה שמות רבה וידבר אלהים את כל הדברים האלה לאמר. שהב"ה עושה את הכל בבת אחת, ממית ומחיה בבת אחת, מכה ומרפא בבת אחת. אשה על המשבר, והולכי מדברות ויורדי ימים, וחבושים בבית האסורים, אחד במזרח ואחד במערב, אחד בצפון ואחד בדרום, והב"ה שומע תפלתן בבת אחת. וכן הוא אומר יוצר אור ובורא חושך, עושה שלום ובורא רע אני ה' עושה כל אלה, ר"ל בבת אחת. ד"א שומע תפלה וגו', א"ר יהודה ב"ר שלום בשם ר' אלעזר, בשם ודם, אם עני צריך לומר דבר לפניו, אינו שומע ממנו, אבל הב"ה אינו כן, אלא הכל שוין לפניו בתפלתן. שהיה משה רבן של כל הנביאים, כתוב בו תפלה למשה איש האלהים, ובעני כתיב (תהלים קב, א) תפלה לעני כי יעטוף. זו תפלה, וזו תפלה. להודיעך שהכל שוין לפניו בתפלה.

גדולה תפלה וחביבה לפני הב"ה. כדגרסינן בפסיקתא דומה דודי לצבי. מה צבי מדלג ומקפץ מהר אל הר ומגבעה לגבעה ומסוכה לסוכה, כך הב"ה מדלג ומקפץ מבית כנסת זה לבית המדרש זה לשמוע תפלתם של ישראל. וכל כך חביבה התפלה לפני הב"ה שהוא מתפלל. כדגרסינן בפירקא קמא דברכות אמ' ר' יוחנן משום ר' יוסי בן זימרא, מנין שהב"ה מתפלל, שנא' (ישעיהו נו, ז) והביאותים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפלתי וגו'. בבית תפלתם לא נאמר, אלא בבית תפלתי. מכאן שהב"ה מתפלל. מאי מצלי. אמ' מר זוטרא בר טוביה אמ' רב, יהי רצון מלפני, שיכבשו רחמי את כעסי, ויגולו רחמי על

מדותי, ואתנהג עם בני במדת רחמים, ואכנס להם לפנים משורת הדין. וכשהב"ה נכנס לבתי כנסיות ולבתי מדרשות, ומוצא לשם עשרה מתפללין, יתעלה וישתבח ואומר, עם זו יצרתי לי תהלתי יספרו. אבל כשהב"ה נכנס לבתי כנסיות ולבתי מדרשות, ואינו מוצא לשם עשרה שמתפללין, מיד כועס ואומר מדוע באתי ואין איש. אי"ש אמן יהא שמיה רבא.

וגרסי' במדרש יהי אור ר' אלעזר פתח מדוע באתי ואין איש. אשרי הם ישראל שבכל מקום שהן הב"ה מצוי בהם. וכשישראל מתדבקין בו בתפלה הוא מתדבק עמהם. וכשעוזבין התפלות הב"ה עולה מעלה מעלה ומתרחק מהם. דתניא זה סליק וזה נחית. פי' כשישראל מתדבקין בהב"ה בתפלה ומקשרים מחשבתם עמו, אז נפשם עולה למרום, והב"ה יורד לקראתם לקבלה. וכשמתרחקים ממנו ומתדבקים בתחתונים הם יורדים למטה והב"ה עולה מעלה מעלה ומתרחק מהם. ואע"פ שישראל בגלות הב"ה מצוי ביניהם ומקדים לבית הכנסת ואומ' שובו בנים שובבים.

לפי' צריך אדם להשכים לבית הכנסת, שישתדל שיהיה מעשרה הראשונים. שכל הנמנה מעשרה ראשונים, ובאו אחריו כמה בני אדם להתפלל, הוא נוטל שכר כנגד כלם. והעשירי נוטל שכר כנגד הט' כלם. על כן ישתדל אדם שימנה מעשרה ראשונים ולהתפלל תמיד עם הצבור. ואם אינו יכול להתפלל עם הצבור, כגון שהיה מהלך בדרך, או חולה, או שאין לו בית הכנסת בעירו, וישתדל להתפלל בשעה שהצבור מתפללין. כדגרסי' בפסיקתא רגזו ואל תחטאו אמרו על משכבכם ודומו סלה. ר' יעקב בר אבינא ורבנן. ר' יעקב אומר הרגיז יצרך ואל יחטיאך, ורבנן אמרי הכעיס יצרך ואל תבא לידי חטא. אמ' הב"ה לישראל, אני אמרתי לך שתתפלל בבית הכנסת, [ואם אין אתה יכול] התפלל על מטתך, ואם אין אתה יכול, אמרו בלבבכם על משכבכם ודומו סלה.

וצריך אדם לקדם פני הב"ה קודם התפלה בשירות ובתשבחות, ולשבחו ולפארו ולהללו על החסד הגדול שגמלו, והאיר עיניו ממחשך השינה, והקיץ אותו מתרדמת המות לחיים. כי הישן דומה למת, כמו שאמ' דוד ע"ה, האירה עיני פן אישן המות. ואיוב כשהיה בצערו ונקטה נפשו בחייו ובחר מות מחיים אמ', כי עתה שכבתי ואשקוט ישנתי אז ינוח לי. ר"ל מת. לפי' צריך אדם להשכים בבקר לשחר פני הב"ה בתפלה ובתחנונים. ובהקיצו משנתו בבקר יקבל עליו עול מלכות שמים באהבה, ותפול עליו אימת הב"ה, ויפחד ויבהל מפחדו ומקצפו, ויעלה על לבו שלא נברא אלא לעשות רצון קונו ולהכיר את בוראו. ואז ידע וישכיל חסדו של הב"ה ואמונתו ששמר לו, והקיצו משנתו לחיים, והחזיר נשמתו לגופו. שהוא ית' שמו נוטל כל נשמות של בני אדם בכל

לילה ולילה, ומחזירן בכל בקר ובקר לפגרים. ובני אדם מפקידין נשמתן בידו בלילה, ומחזירן לגופן בכל יום, שנא' (תהלים לא, ו) בידך אפקיד רוחי. ואז יראה לבאי עולם שהוא מאמין בהב"ה בכל צרכיו ובכל ענייניו, לפי שהוא מפקיד נפשו ביד הב"ה ומאמין בחסדו שישיבנה לו. וכך עתיד להחזיר נשמותינו ונשמות כל חסידיו לפגרים לעתיד לבא לתחיית המתים. ולפיכך אנו מברכין בכל בקר, בא"י המחזיר נשמות לפגרים מתים. וגרסי' במדרש, חדשים לבקרים רבה אמונתך. בשר ודם מפקיד פקדון ביד חבירו ומחזירו בלוי ומקולקל, אבל אדם מפקיד נשמתו ביד הב"ה עיפה מעבודה קשה, ומחזירה לו בבקר חדשה ושליוה ורגיעה. הוי חדשים לבקרים רבה אמונתך. לפי' ישכים אדם בבקר בעוד לילה, וינעור זרועותיו מן העצלות והשינה מעיניו, ויקום ממטתו במרוצה ובחפזון להתפלל לפני הקב"ה, להקדישו ולהמליכו עליו, ולבקש מלפניו צרכיו וצורכי אנשי ביתו, שנאמר (הושע יא, י) אחרי ה' ילכו כאריה ישאג.

וגרסי' במדרש יהי אור, ר' שמעון פתח לדוד אליך ה' נפשי אשא אלהי בך בטחתי אל אבושה. מה ראה דוד ע"ה להתחיל מזמור זה באליך ה' נפשי אשא. אלא בוא וראה סוד עליון שהוא גנוז בין הצדיקים. בשעה שהלילה בא ושולט על העולם, אז המות שולט, ופורש כנפיו על כל העולם, ומכסה אותו, והעולם מחשיך, וכל בני אדם ישנים ונרדמים כמו מתים, וכאלו טעמו טעם המות. ובא בן אדם ומפקיד נשמתו ביד הב"ה, ובבקר הב"ה מחזיר כל הפקדונות שהופקדו בידו, שהן הנשמות, שנא' (איוב יב, י) אשר בידו נפש כל חי ורוח כל בשר איש. אז צריך אדם לברך שמו של הב"ה, שהוא האל הנאמן, המחזיר פקדונות לבעלים. ויכנס לבית הכנסת מתעטר בטוטפיה, מתכסה בכסוייה, ר"ל הטלי[ת] המצוייצת, ומטהר עצמו בקריאת פרשת הקרבנות תחילה, כי בקרבנות ישראל נטהרין מטומאתם ומתכפרים עונותיהם, שנא' (ויקרא יב, ח) וכפר עליה הכהן וטהרה. ואחר כך מקבל עליו עול מלכות שמים. ואחר כך יסדר קריאת שמע והתפלה, ויקשרם ביחד להיותם קשורים זה בזה. ויתקן קודם מעשיו, כדי שיהיה שלם במעשיו שהיא התשובה ובמענה פיו שהיא התפלה. ואז נפשו נקשרת בעליונים וחשוב כמלאך משרת ע"כ.

ושנו חכמים, יהודה בן תימא אומר הוי עז כנמר וקל כנשר וגבור כארי ורץ כצבי לעשות רצון אביך שבשמים. ויכבוש יצרו ותאותו ויבטל רצונו מפני רצון קונו. רצונו השינה, רצון קונו התפלה. ויעשה קל וחומר בעצמו ויאמר, אלו אירע לי שום דבר להנאת עצמי או לכבוד בשר ודם לא הייתי נעור כל הלילה, כ"ש משכים בבקר לכבוד בורא את הכל יוצר אור ובורא חושך מלך מלכי המלכים הב"ה, לא כ"ש ולא כ"ש כמה פעמים. ואמ'

דוד ע"ה עורה כבודי עורה הנבל וכנור אעירה שחר, אני אעירה את השחר ואין השחר מעיר אותי. אבל מי שאינו משכים בבקר להתפלל מפני תאות השינה, או מי שהוא משכים לעשות חפצו וצרכיו ואינו מתפלל, הרי זה בטל מעליו עול שמים ועונשו גדול. כדשנינו במ' אבות, ר' דוסא בן הרקינס אומר, שינה של שחרית ויין של צהרים ושיחת הילדים וישיבת בתי כנסיות של עמי הארץ מוציאין את האדם מן העולם. ושינה של שחרית מביאה את האדם לידי בטול קריאת שמע ותפלה בבקר בעונתה. וגרסי' במדרש מאי דכתיב (משלי כו, יד) הדלת תיסב על צירה ועצל על מטתו, זה הישן בבקר עד שיעבור זמן קרית שמע ותפלה. אבל המשכים בבקר לקרות ק"ש ולהתפלל הוא מפיק רצון מהב"ה, ועליו הכתוב או' שוחר טוב יבקש רצון.

נטילת ידים

ובקר בקומו ממטתו יפנה ויטול ידיו, כדי שיהיה כל גופו נקי מבית ומחוץ. מפני שקרביו של אדם צריכין להודות להב"ה, שנאמר (תהלים קג, א) ברכי נפשי את ה' וכל קרבי את שם קדשו, וכתיב, כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך. לפיכך צריך כל איבריו של אדם להיות נקיים בשעת התפלה. וגרסי' במ' ברכות בפ' מי שמתו. ת"ר היה צריך לנקביו אל יתפלל, ואם התפלל תפלתו תועבה. אמ' רב זביד ואיתמ' רב יהודה, לא שנו אלא שאין יכול לעמוד על עצמו, אבל יכול לעמוד על עצמו תפלתו תפלה. ועד כמה. עד פרסה. פי' שיכול לעמוד על עצמו, לסבול שלא יצא לנקביו, בכדי מהלך פרסה, שהוא כמו שעה אחת. אמ' רבה בר בר חנה א"ר יוחנן, הרוצה לקבל עליו עול מלכות שמים שלימה, יפנה ויטול ידיו, וקורא קרית שמע ומתפלל. ואמ' רבה בר בר חנה א"ר יוחנן, כל הנפנה ונוטל ידיו ומניח תפלין וקורא ק"ש ומתפלל, עליו הכתוב אומר, ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה'. וכתי' (תהלים כו, ז) לשמיע בקול תודה ולספר כל נפלאותיך. ואחר שיפנה, יטול פניו ידיו ורגליו. וידקדק לערות המים על ידיו שלשה פעמים או יותר, מפני שרוח רעה שורה על הידים קודם נטילה, ואינה סרה עד שיערה עליהם המים לפחות שלש פעמים. וצריכין המים להיות נקיים. וצריך להיות הכלי שנוטל ממנו שמחזיק רביעית או יותר. וצריך ליזהר שלא ליגע קודם נטילת ידים של בקר לפה ולחוטם ולאזנים ולעינים, מפני רוח רעה השורה על הידים בלילה. כדגרסי' במסכת שבת יד לפה תקצץ, יד לעינים תקצץ, יד לחוטם תקצץ, יד לאזנים תקצץ, יד מסמא, יד מחרשת, יד מעלה פוליפוס. פי' שהיד מסמא אם נגעו ידיו בעיניו קודם נטילה, והיד מחרשת אם נגע באזניו, והיד מעלה ריח רע בפיו אם נגע בידו בפיו קודם נטילה.

וגרסי' במדרש יהי אור בשעה שאדם ישן בלילה, נשמתו יוצאה ממנו ולא ישלוט בגופו. ובזמן שהוא ישן שוכבים כל תנועותיו ורוח טומאה שורה עליו. ואיפשר שרוחין בישין נקבות באין ומתחממין ממנו ומולידין ממנו רוח רעה, והן הנקראין נגעי בני אדם. שאין לך אדם שהוא ישן בלילה שלא תצא נשמתו ממנו ונחשב כמת. וכיון שישאר הגוף בלא נשמה שהיא קדושה, רוח טומאה שורה עליו ויטמא בה. ולפיכך אסור לו לאדם להעביר ידיו על עיניו בבקר עד שיטול את ידיו.

ועוד גרסי' במדרש יהי אור בשעתא דבר נש קאים מערסיה בצפרא, בעי לדכאה גרמיה בקדמיתא, לבתר יקבל עילויה האי עול דמלכותא. וכל המזלזל בנטילת ידים נעקר מן העולם. ומעשה בר' אלעזר שפקפק בנטילת ידים, ונדוהו חכמים, וכשמת סקלו את ארונו. וגרסינן במסכת עירובין בפרק עושין פסין. ת"ר מעשה בר' עקיבא שהיה חבוש בבית האסורים, והיה יהושע הגרסי משמשו. בכל יום היו מכניסין לו מים במדה. פעם אחת מצאו שומר בית האסורים. אמ' לו, בכל יום מימיך מועטין והיום מימיך מרובים, שמא לחתור בית האסורים אתה צריך, שפוך חציין והנח חציין. כשהגיע אצל ר' עקיבא, אמ' לו יהושע אי אתה יודע שזקן אני וחיי תלויין בחייך. שח לו כל אותו מאורע. אמ' לו, תן לי מים ליטול ידי. אמ' לו, לשתות אין מגיעין, ליטול ידיך מגיעין. אמ' לו, מה אעשה שחייבו רז"ל עליהם מיתה, דתניא כל העובר על דברי חכמים חייב מיתה, ר"ל בידי שמים, מוטב שאמות מיתת עצמי ואל אעבור על דברי חבירי. אמרו לא טעם כלום עד שהביאו לו מים ונטל ידיו. וכששמעו חכמים בדבר, אמרו בזקנותו כך בילדותו על אחת כמה וכמה, בבית האסורים כך, שלא בבית האסורים על אחת כמה וכמה.

הכל כשרין ליטול מהן לידים, ואפי' חרש שוטה וקטן, ואפי' מן הגוי ומן העבד. אבל אין נוטלין מן הקוף, שצריכין המים שיבאו מכח אדם. וגוים ועבדים כנעניים נכללין הן בשם בני אדם. ונוטלין הידים עד הפרק שהוא ראש. שכך היו הכהנים מקדשין ידיהם ורגליהם בשעת עבודה. דתניא ת"ר קידוש ידים ורגלים עד לפרק. ומברך בא"י אמ"ה אקב"ו על נטילת ידים. וכל פעם שרוצה לאכול פת צריך ליטול ידיו ולברך על נטילת ידים. וכל היום כשעושה צרכיו בין לגדולים בין לקטנים נוטל ידיו ומברך אשר יצר. אבל אם דעתו לאכול מיד יברך על נטילת ידים ואשר יצר. ולשון נטילה על שם הכלי שנוטלין ממנו ששמו אנטל, ומלשון, נכרתו כל נטילי כסף. ומנין התיבות שבברכת נטילת ידים שלשה עשר, והאנטל שהוא הכלי הרי ארבעה עשר, כמנין י"ד. וכמנין ארבעה עשר איברים שביד עד ראשי האצבעות שהוא הפרק. ואם אין לו כלי ליטול ידיו ממנו, אלא כלי גדול כגון חבית או כיוצא בה, ואינו יכול לערות מים שבתוכו על ידיו, ירחץ ידיו

בתוכו ומברך בא"י אמ"ה אקב"ו על רחיצת ידים. והוא הדין בנהר או במקוה. ואם אין לו מים, יקנח ידיו בצרור או בעפר או בחול או בדבר שמקנח, ומברך על נקיות ידים. והני מלי לתפלה, אבל לאכול פת אינו רשאי לאכול עד שיטול ידיו במים נקיים. כל דבר שחוצץ לטבילה חוצץ לנטילה, כגון בצק וטיט שעל היד או תחת הצפורן, או זפת או שעוה או רטייה וכיוצא בהן. ובכל פעם ופעם שמתפלל אדם יטול ידיו קודם. ומקצת גאונים פסקו שצריך לברך על נטילת ידים. והפסקנין האחרונים פסקו דוקא לתפלת שחרית נוטל ומברך, ולשאר תפלות נוטל ואינו מברך. קם ממטתו בבקר ולא הוצרך לנקביו, לא לגדולים ולא לקטנים, נוטל ידיו ואינו מברך אשר יצר, אלא על נטילת ידים בלבד, ואומר מיד אלהי נשמה וכו'. וכתב הר' יעקב זצ"ל באורח חיים שצריך לומר בברכת אשר יצר חלולים חלולים ולא חללים חללים, לפי שחלולים חלולים בגימטריא עולה למנין רמ"ח, כמנין איבריו של אדם. ואחר שיטול ידיו, יתעטף בציצית, מעומד, ומברך בא"י אמ"ה אקב"ו להתעטף בציצית.

ציצית

הלכות ציצית

גרסינן במ' מנחות בפרק התכלת. ת"ר כל המקיים מצות ציצית כאלו קיים כל המצות כלם, שנא' (במדבר טו, לט) והיה לכם לציצית וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות ה' ועשיתם אותם. מאי עבדי ליה. ראה מצוה זו וזכור מצוה אחרת. תניא אידך וראיתם אותו וזכרתם את כל מצוה ה', שקולה מצוה זו כנגד כל המצות. תניא אידך וראיתם וזכרתם ועשיתם, ראייה מביאה לידי זכירה, זכירה מביאה לידי עשייה. ר' שמעון בן יוחאי אומ' כל הזהיר במצוה זו זוכה ומקבל פני שכינה. כתי' הכא (במדבר טו, לט) וראיתם אותו, וכתיב (דברים י, כ) התם את ה' אלהיך תירא. ריש לקיש אומר כל הזהיר במצות ציצית זוכה שמשמשין אותו אלפים ושמונה מאות עבדים, שנא' (זכריה ח, כג) והחזיקו עשרה אנשים מכל לשונות הגויים בכנף איש יהודי וגו'. פי' הלשונות הם שבעים, עשרה מכל לשון הרי שבע מאות לכנף אחד, לארבע כנפות הרי אלפים ושמונה מאות. וגרסינן במדרש תנחומא וזכרתם את כל מצות וגו'. שקולה מצות ציצית כנגד כל המצות. כיצד, ציצית בגימטריא עולה שש מאות, ושמונה חוטין וחמשה קשרים שלשה עשר, הרי תרי"ג. ואע"פ שהיא חסר יו"ד, וכתיב ציצת ציצת והשלישי לציצת, שדי למ"ד אכולהו, והיא משלמת המנין. וגרסינן בספרי כל המקיים מצות ציצית כאלו הקביל פני השכינה. שתכלת דומה לים, והים דומה לרקיע, והרקיע דומה לכסא הכבוד, כענין שנא' (יחזקאל

א, כו) וממעל לרקיע אשר על ראשם כמראה אבן ספיר דמות כסא ועל דמות הכסא דמות כמראה אדם עליו מלמעלה.

אע"פ שאין אדם חייב לקנות טלית בת ארבע כנפות כדי שתתחייב בציצית, מכל מקום נכון להיות כל אדם זהיר וזריז במצות ציצית. כדי שיזכור תמיד המצות ויעשה אותן. דוגמא לדבר כאדם המזכיר לחבירו על ענין אחד, וקושר קשר באזורו כדי שיזכירנו. חמשה קשרים שבו כנגד חמשה חומשי תורה, וארבע כנפות כנגד ארבע רוחות העולם, שלכל צד שיפנה יראה אותן. ועוד גרסינן בפרק התכלת.

מעשה באדם אחד שהיה זהיר במצות ציצית. שמע שיש זונה אחת בכרכי הים שנוטלת ארבע מאות זהובים באתננה. שיגר לה ארבע מאות זהובים וקבעה לו זמן שיבוא. כיון שהגיע זמנו, בא וישב לו על פתח ביתה. נכנסה לה שפחתה ואמרה לה, אותו האיש ששיגר לך הארבע מאות זהובים בא וישב על הפתח. אמרה לה, אמרי לו שיכנס. אמרה לו השפחה, הכנס. נכנס. הציעה לו שבע מטות של כסף ואחת של זהב, ובין כל אחת ואחת סולם של כסף ועליונות של זהב. עלתה וישבה על גבי עליונה, ואף הוא עלה לישב ערום כנגדה. באו ארבע ציציותיו וטפחו על פניו. נשמט וישב על גבי קרקע. ואף היא נשמטה וישבה על גבי קרקע. אמרה לו, גופה של רומי, שאיני מנחת אותך עד שתאמר מה ראית בי. אמ' לה, העבודה, לא ראיתי מעולם אשה יפה כמותך, אלא מצוה אחת צונו אלהינו וציצית שמה, וכתיב בה אני ה' אלהיכם שתי פעמים, אני הוא שעתיד ליפרע, אני הוא שעתיד לשלם, ועכשו נדמו לי כארבע עדים. אמרה לו, העבודה, שאיני מנחת אותך עד שתאמר לי שמך ושם עירך ושם רבך ושם מדרשך שאתה למד בו. כתב ונתן בידה. עמדה וחילקה כל נכסיה, שליש למלכות, ושליש לעניים, ושליש נטלה בידה, חוץ מאותן המצעות, ובאת לבית מדרשו של ר' חייא. אמרה לו, ר' צוה עלי ויעשוני גיורת. אמ' לה, שמא עיניך נתת באחד מן התלמידים. הוציאה כתב שבידה ונתנה בידו. אמ' לה, בתי, זכי במקחיך. אמרו אותן המצעות שהציעה באיסור הציעה לו בהיתר.

והמתעטף בציצית היא מוספת לו קדושה. כדגרסינן בספרי כל המתעטף בציצית קדושתו כפולה משל חבירו, שנא' (במדבר טו, מ) למען תזכרו ועשיתם את כל מצותי והייתם קדושים לאלהיכם. מלמד שהציצית מוספת קדושה.

וגרסי' במדרש בשכר שאמ' אברהם אבינו ע"ה אם מחוט ועד שרוך נעל ואם אקח מכל אשר לך וגו', נתן הב"ה לבניו מצות ציצית ומצות יבמה. מצות ציצית בשכר אם מחוט, מצות יבמה בזכות ועד שרוך נעל, שנא' (דברים כה, ט) ונגשה יבמתו אליו לעיני הזקנים וחלצה נעלו מעל רגלו וגו'. נמצאת אומר הציצית בזכות אברהם אבינו ע"ה הוא.

כמה חוטין נותנין בו, שמונה, כנגד שמונה ימי המילה שנצטוה עליה אברהם אבינו ע"ה. ד"א כנגד שמונה רקיעים שעד כסא הכבוד, שבעה עד החיות, ושמיני הרקיע שעל ראשי החיות, דכתי' (יחזקאל א, כב) ודמות על ראשי החיות רקיע כעין הקרח הנורא נטוי על ראשיהם מלמעלה. נמצא מנין החוטין שעל ארבע כנפות ל"ב, כלל מצותיה של תורה. ב' בתחלת התורה, בראשית ברא אלהים, ל' בסופה של תורה, לעיני כל ישראל. ר' חנינא הגדול אומר, למה הדבר דומה, למלך שהיו לו אוהבין, בקשו לראות פני המלך, שלח ואמ' לראשון, הבא לי עטרה של זהב ואני נראה לך, לשני אמ' הבה לי עטרה של ורד ואני נראה לך. כך אברהם אבינו ע"ה, אמ' לו הב"ה, מול את עצמך ואני נראה לך, כיון שמל וירא אליו ה' באלני ממרא. יעקב רמז לו הב"ה, שלם נדריך ואני נראה לך, שנא' (בראשית לה, א) ויאמר אלהים אל יעקב קום עלה בית אל ושב שם ועשה שם מזבח לאל הנראה אליך בברחך מפני עשיו אחיך, ונגלה לו, דכתי' (בראשית לה, ז) כי שם נגלו אליו האלהים בברחו מפני אחיו, וכתי' (בראשית לה, ט) וירא אלהים אל יעקב עוד בבואו מפדן ארם ויברך אותו. אבותינו במצרים אמ' להם הב"ה, עשו לי משכן והקריבו לי קרבנות ואני נגלה לכם. מיד עמדו ועשו את הכל ואחר כך הקריבו קרבניהם, שנא' (ויקרא ט, א) ויהי ביום השמיני קרא משה לאהרן ולבניו ולזקני ישראל, וכתי' (ויקרא ט, ב) ויאמר אל אהרן קח לך עגל בן בקר לחטאת ואיל לעולה, וכתי' (ויקרא ט, ד) ושור ואיל לשלמים לזבוח לפני ה' ומנחה בלולה בשמן כי היום ה' נראה אליכם, וכתיב (ויקרא ט, כג) וירא כבוד ה' אל כל העם. אף שלמה הקריב אלף קרבנות עד שנגלה לו הב"ה, שנא' (מלכים א ג, ד) וילך המלך גבעונה היא הבמה הגדולה, מיד נגלה אליו הב"ה, שנא' (מלכים א ג, ה) בגבעון נראה ה' אל שלמה. אבל בדורינו שאנו עניים ואין לנו בית המקדש להקריב קרבנות אמ' הב"ה עשו ציצית ואני נראה לכם, שנא' (תהלים סא, ה) אחסה בסתר כנפיך סלה. הא למדנו שבזכות הציצית הצדיקים נהנין מזיו השכינה, שנא' (תהלים סא, ה) אגורה באהלך עולמים ואחסה בסתר כנפיך סלה, ר"ל בזכות כנפי ציצית.

וגרסי' במדרש גדילים תעשה לך על ארבע כנפות כסותך אשר תכסה בה. ר' ברכיה אומר הרי הוא אומר על ארבע כנפות כסותך אשר תכסה בה. חביבין ישראל שגדלן הב"ה יותר ממלאכי השרת, שאעפ"י שיש להם כנפים אין בהם אלא שתים, שנא' (ישעיהו ו, ב) בשתים יכסה פניו, שלא יביט בשכינה, ובשתים יכסה רגליו, שלא יכוה מנהר די נור. הרי שלא נמצא בהם אלא שתים. אבל ישראל יש להם ארבע כנפות, שנא' (דברים

כב, יב) גדילים תעשה לך על ארבע כנפות כסותך אשר תכסה בה. אף בלשון כנף הב"ה מקבצן, שנא' (ישעיהו יא, יב) ונפוצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ.
ובזכות הציצית הב"ה מזריח את האורה לצדיקים לעתיד לבא, שנא' (מלאכי ג, כ) וזרח לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה וגו'. היא שעמדה לישראל בימי חזקיהו עם סנחריב, שנא' (ישעיהו כד, טז) מכנף הארץ זמירות שמענו צבי לצדיק וגו'. וכי כנף הארץ אומר שירה, אלא זו תפלת חזקיהו וישעיהו שהיו מתפללין והציצית על כנפות טליתותיהן. אף כשצוה הב"ה את חגי הנביא לשאול את הכהנים, שנא' (חגי ב, יב) הן ישא איש בשר קדש בכנף בגדו. ומפני מה לא אמ' בבגדו ואמ' בכנף, אלא להזכיר את הציצית. ר' יהודה ב"ר שלום אומר, גדולה היא הציצית שהיא מצלת מן המיתה. שהרי שאול היה רודף אחרי דוד, והיה מותר לדוד להרוג את שאול, משום הלן להורגך השכם להורגו, אלא שנמלט שאול בשכר הציצית שהיה זהיר בה. ומנין שהיה שאול זהיר בציצית, שנא' (שמואל א כד, ד) ויקם דוד ויכרות את כנף המעיל אשר לשאול בלט, ואתה ראה גם ראה. אמ' לו ראה שנפלת בידי ורחמתי עליך, גם ראה שאלו נפלתי אני בידך לא רחמת עלי. שכך הוא אומר ועתה הנה ידעתי כי מלוך תמלוך וקמה בידך מלכות ישראל. מהו וקמה, כאדם שהוא נופל וקם. אמ' לו עתיד אתה שתמלוך והמלכות תתנודד בידך בימי אבשלום ובימי שבע בן בכרי, ואחר כך היא קמה בידך.
בזכות הציצית ניצלו חנניה מישאל ועזריה מתוך כבשן האש, שנא' (דניאל ג, כא) באדין גובריא אלך כפיתו בסרבליהון פטשיהון וכרבלתהון ולבושיהון ורמיו לגו אתון נורא יקידתא. סרבליהון, אלו הבגדים העליונים שלובשין ממעל לכל הבגדים. פטשיהון, אלו הבגדים שלובשים תחת העליונים. כרבלתהון, אלו החלוקים. לבושיהון, אלו הטליתות המצוייצות שלהן. לפיכך זכו שיעשו שמונה מופתים, מה שלא נעשה לבריה בעולם מימי אברהם אבינו ע"ה. וזכו ונעשה להם נס כמו שנעשה לאברהם. שכך אתה מוצא באברהם שהיה מבזה את הצלמים בפני תרח אביו ומשליכן ואומר שאין בהם ממש, וכיון שראוהו שהיה מבזה את אלהיהם, נטלוהו ומסרוהו לנמרוד, והשליך אותו לתוך כבשן האש, והב"ה עשה עמו נסים וצנן האש ולא שרפה אותו וניצל. אף חנניה מישאל ועזריה, מפני שבזו את הצלם שעשה נבוכדנאצר הרשע ובטחו בהב"ה, שלח להם מלאך וצנן להם האש ולא שרפה אותן ונמלטו.
א"ר יהודה ב"ר שלום, למה הזהירה תורה על התכלת בציצית. לפי שכל הכלים שבמקדש כשהיו נוסעים היו מכסין אותן בלבוש תכלת ואח"כ נותנין עליהן עור תחש מלמעלה, שנא' (במדבר ד, ה) ובא אהרן ובניו בנסוע המחנה וגו', [אבל בארון כסוי עור

תחש מלמטה ובגד תכלת מלמעלה, שנא'] ופרשו בגד כליל תכלת מלמעלה. אמ' הב"ה מי שהוא מתעסק במה שכתוב בארון שהיא התורה, יבא וילבש לבוש הארון.
מהיכן זכו ישראל ללבוש הזה. ר' אלעזר בן פדת אומר, ממעשה שם אביהם, שכיבד את נח אביהם, שנא' (בראשית ט, כג) ויקח שם ויפת את השמלה וישימו על שכם שניהם וילכו אחורנית. מה הליכתן אחורנית אף חזרתן אחורנית. מיד פרע לו הב"ה, שנתן לבניו מצות ציצית, שהיא הוד בעולם הזה וכבוד לעולם הבא.
וכל הזהיר במצות ציצית הב"ה שולח לפניו מלאכו לשמור אותו. כדגרסינן בפרק התכלת, ר' אלעזר בן יעקב אומר כל מי שיש לו תפלין בראשו ובזרועו ומזוזה בפתחו וציצית בבגדו מובטח שלא יחטא, שנא' (קהלת ד, יב) והחוט המשולש לא במהרה ינתק, ואומר חונה מלאך ה' סביב ליראיו ויחלצם. וגרסינן בספרי בכל עת יהיו בגדיך לבנים ושמן על ראשך אל יחסר. יהיו בגדיך לבנים זו מצות ציצית, ושמן על ראשך אל יחסר, זו מצות תפילין. אבל מי שאין לו ציצית בבגדו ראוי לנדותו מן הקהל, כדגרסינן במ' פסחים מי שאין ציצית בבגדו כמנודה לשמים. וגרסינן בפרק במה מדליקין בעון ציצית ומזוזה בניו של אדם מתים כשהם קטנים, שנא' (ירמיהו ב, לד) גם בכנפיך נמצאו דם נפשות אביונים נקיים. לא במחתרת מצאתים, זו המזוזה. פירוש בעון ביטול הציצית, שהוא בכנף, אביונים נקיים מתים, שהם בניו הקטנים. וגדול עונש המבטל מצות ציצית בזמן הזה מעונש המבטל אותה בזמן שהתכלת מצויה, מפני שלא היה כל אדם יכול להשיגה. אבל עתה שאין התכלת מצויה, אין במצות ציצית טורח ולא חסרון כיס כלל, כי אם חוטין בלבד. וגרסי' במדרש ר' מאיר אומר קשה עונשו של לבן מעונשו של תכלת. משל למלך שקרא לשני עבדיו. לאחד אמ' הבא לי חותם של זהב, ולאחד אמר הבא לי חותם של טיט. פשעו שניהם ולא הביאו, איזה מהם ענשו קשה, הוי אומר זה שאמ' לו הבא חותם של טיט. לפי' מי שאינו עושה ציצית בזמן הזה עונשו גדול.
בזמן הזה שאין לנו תכלת אסור לעשותו מכלאים, אלא צמר לצמר ופשתן לפשתן מעין הטלית. כך פסק הרא"ש ז"ל. וכת' שאין צריך לדקדק בחוליות. ואפי' אם לא כרך אלא חוליא אחת בלבד כשרה, ומצותו שיכרוך עד שיהיה בכריכה עם הקשר כקשר גדיל. וקושר שני פעמים וחוזר וכורך. וכן יעשה עד שישלים לה חמשה קשרים וארבעה כריכות ביניהם, ויהיה כל הכרוך רוח בטפח והשאר שני טפחים לפחות מארבע אצבעות בגודל בכל טפח. ואם בא להוסיף מוסיף. ויחתוך ראשי החוטין לעשותן שמונה קודם שיכרוך, ואם כרך ואחר כך חתך החוטין, פסולה. נפסקו כל החוטין ונשתייר בהן כדי שיוכל לענבם כלם ביחד, שזהו יותר מכדי עניבה של כל אחד לבד, כשרה. ואם לא

נשאר כדי עניבה אפי' בחוט אחד שנפסק כלו, פסולה. ולזה הסכים הרא"ש זצ"ל. ויהיו החוטין טווין לשם ציצית ואם לאו פסולין, ויהיו שזורין. ואחד מן החוטין יהיה ארוך כדי שיכרוך בו הגדילים. עשאן מן הקוצים, פי' מן החוטין הנתנין ביריעה כשתשלם אריגתה ודרך בני אדם לקצץ אותן, פסולה. עשאן מן החוטין שמוציאין מן הבגד, פסולין. ונקראין החוטין ציצית על שם ויקחני בציצית ראשי.

ודרך העטיפה פירשו הגאונים כעטיפת ישמעאלים שהיא עטיפה גמורה. ובעל העטור כתב שאין צריך כל כך, אלא כדרך שבני אדם מתכסין בכסותן ועוסקין במלאכתם, פעמים בכסוי הראש ופעמים בגלוי הראש. וישים רחבה לקומתו. ומחזיר השתי ציציות לפניו והשתים לאחוריו, כדי שיהא מוקף בציצית, ומכסה ראשו כדי שלא יהא ראשו מגולה. ויכוין בהתעטפו שצונו הב"ה להתעטף בציצית, כדי שנזכור כל מצותיו ונעשה אותן. ויעיין הציצית קודם שיברך, לדעת אם הן החוטין שלימין, שאם נתקלקל אחד מהם, היא ברכה לבטלה ולא יצא ידי חובתו, מפני שהציציות מעכבות זו את זו. שכל זמן שאין הציצית של ארבע כנפות כהלכתן, פסולה. ואם יצא בה בשבת לרשות הרבים, ואפי' בזמן הזה שאין לנו תכלת, אסור.

הישן בטלית בלילה, ר"ל בטלית מצוייצת, אין צריך לברך עליו בבקר. כתב הרמב"ם ז"ל שצריך לעשות הציציות מצבע הטלית, אם הוא אדום יעשה הציצית אדומין אם ירוק ירוקין. וכן פי' רש"י ז"ל, אבל רבי יעקב ז"ל פירש שאין צריך. טלית שאין בה ארבע כנפים פטורה מציצית. יש לה יותר מארבע כנפים חייבת, ועושה לה ארבע ציציות בארבע מכנפיה. עשה גוי את הציצית פסולה, ואשה ישראלית כשרה. השואל טלית מחבירו, פטורה מציצית כל שלשים יום, לאחר שלשים יום חייב להטיל בה ציצית. מותר להתיר ציצית מטלית זו וליתנם בטלית אחרת, אבל אם לקח הכנף מטלית אחת ותפרה בטלית אחרת, פסולה. כסות המיוחד ללילה פטור מציצית אפי' לובשו ביום, וכסות המיוחד ביום או המיוחד ליום ולילה חייב אפי' לובשו בלילה. ויש לברך עליו. כך פסק הרא"ש ז"ל. וסדינים שאדם ישן בהן כסות לילה הן, ופטורין מן הציצית, ואפי' שישן בהם ביום.

זמן מצות ציצית כל היום. לפיכך כשיקום בבקר ממטתו, יפנה ויטול את ידיו וילבש הטלית. אם טלית גדולה היא, יברך עליה בא"י אמ"ה אקב"ו להתעטף בציצית. ואם טלית קטנה היא, ויש בה ראש פתוח, ודרך בני אדם ללבוש אותה, מברך על מצות ציצית. העושה ציצית לעצמו מברך שהחיינו. שיעור טלית המחוייבת בציצית, כל שקטן

בן תשע שנים יכול לכסות בה ראשו ורובו. פחות מזה אינה טעונה ציצית. לילה אינו זמן ציצית, אפי' הכי אם לבש אותה בלילה, אינה פטורה מן הברכה.

יש נוהגין להתעטף בציצית או ללבוש אותה מיד בקומו ממטתו קודם שיטול את ידיו, כדי שלא ילך ארבע אמות בלא ציצית. או שיש לו חלוק בן ארבע כנפים מצויצין, יכול ללובשו מיד, ואחר שיטול ידיו יברך. ויש נוהגין להתעטף בציצית בבית הכנסת ולסדר הברכה עם מאה ברכות. סומא חייב בציצית ותפילין. נשים ועבדים פטורין. וקטן היודע להתעטף בציצית, אביו לוקח לו ציצית, כדי לחנכו במצות. טומטום ואנדרוגינוס חייבין מספק, וכתב הרמב"ם ז"ל מתעטפין ואין מברכין משום ספק. המשכים בבקר בעוד לילה ורוצה להתעטף בציצית, מתעטף או לובש, ואינו מברך עד שיכיר בין תכלת ללבן. אבל לפי מה שכתבתי למעלה שאפי' בלילה מברכין עליו, אם כן אפי' עמד בחצי הלילה יכול לברך עליו, כי כסות יום מברכין עליו אפי' בלילה, כמו כסות לילה שאין מברכין עליו אפי' ביום. וכן כתב בעל ספר המצות שריצב"א היה מברך בכל יום הכפורים כשהיה מתעטף בטליתו. וזהו דעת הרא"ש ז"ל. הרגיל להתעטף בטלית גדולה בבית הכנסת, צריך לברך עליה, אע"פ שבירך כבר על טלית קטנה שלבש כבר בבית. אבל אם לבש קטנה בבקר קודם נטילת ידים, ונטל ידיו, ונתעטף מיד בטלית גדולה, יברך על הגדולה להתעטף, ויכוין לפטור גם את הקטנה שלבש קודם נטילת ידים. פשט טליתו, ולא היתה דעתו ללבוש אותה מיד, ולבשה, צריך לברך. אבל אם היתה דעתו ללבוש אותה מיד, אין צריך לברך. היו לו בגדים הרבה, או טליתות הרבה של ארבע כנפות, והיו עשויות ללבוש אותן, כולן חייבין בציצית. אם לובש אותן בבת אחת, די לו בברכה אחת, אבל אם מפסיק ביניהם, צריך לברך על כל אחת ואחת.

הלוקח טלית מצוייצת מישראל או מתגר גוי כשרה. לקחה מגוי שאינו תגר פסולה. אין מוכרין טלית מצוייצת לגוי. ציצית אין בה משום קדושה, כי תשמישי קדושה אינן הן, ויכול לזרוק אותן וליכנס בהם לבית הכסא. והמחמיר הרי זה משובח. אע"פ שמצות ציצית כל היום, אם לבש או נתעטף בה כל היום מוטב, ואם לאו ילבשנה לפחות בשחרית, בשעה שקורא קרית שמע ופרשת ציצית. ומפני מה קבעו פרשת ציצית בקרית שמע. אמ' ר' יהודה בר חביבא מפני שיש בה חמשה דברים, מצות ציצית, יציאת מצרים, ועול מלכות, והרהורי עבירה, והרהורי ע"ז. בשלמא תלת מפרשן, אלא עבירה והרהורי ע"ז מנא לן. דתניא אחרי לבבכם זה מינות, שנא' (תהלים יד, א) אמ' נבל בלבו אין אלהים, ואחרי עיניכם זו הרהורי עבירה, שנא' (שופטים יד, ג) אותה קח לי כי היא ישרה בעיני. ועוד אשר אתם זונים אחריהם זו ע"ז, שנא' (שופטים ח, לג) ויזנו אחרי הבעלים.

המהלך בבית הקברות צריך להגביה הציצית, שלא יהיה נגרר. כדגרסי' בברכות ר' חנינא ור' יונתן הוי אולי ביני קיברי, הוה שריא תכלתא דר' יונתן ביני קיברי. אמ' ליה דלייה, דלא לימרו, למחר באין אצלנו ועכשיו מחרפין אותנו. פי' שיראה כמחרף למתים מפני שאינם יכולים לקיים המצות. יראה שמותר לילך בבית הקברות בציצית אם יזהר בהם כמו שאמרתי. ואחר שמתעטף בציצית יניח התפילין מיד.

תפילין

הלכות תפילין

המניח תפילין בראשו ובזרועו מקיים שתי מצות עשה מן התורה, א' וקשרתם לאות על ידך, ב' והיו לטוטפות בין עיניך, אע"פ שאינן נמנין [אלא] במצוה אחת בלבד. ויש אומ' שכל מי שמניח תפלין שמקיים שמונה מצות עשה, אע"פ שאינן נמנין אלא בשתי מצות עשה בלבד, וכל מי שאינו מניח תפלין בראשו ובזרועו, שהוא עובר בשמונה מצות עשה. שהרי בארבע פרשיות צוה על תפלין של ראש ובארבע על תפלין של יד. וכל המקיים מצות תפלין אומות העולם יראין ממנו. כדגרסי' בספרי וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך. כי שם ה' נקרא עליך, אלו תפלין שבראש. ויראו ממך, אלו תפלין שבזרוע. וכל המקיים מצות תפלין סופו לקיים כל התורה כלה, לפי שהוא מקבל עליו עול מלכות שמים במצוה זו. וגרסי' במדרש כי אם בתורת ה' חפצו ובתורתו יהגה יומם ולילה, מלמד שכל העוסק בתורה הב"ה עושה לו חפצו. אמ' ר' אליעזר, אמרו ישראל לפני הב"ה, רבונו של עולם רוצין אנו לייגע בתורה יומם ולילה, אבל אין לנו פנאי. אמ' להם, קיימו מצות תפלה ומעלה אני עליכם כאלו יגעתם בתורה יומם ולילה. וכשאומות העולם רואין לישראל מניחין תפלין, מיד מתקנאין בהם, דכתי' (תהלים ב, ג) ננתקה את מוסרותימו, אלו תפלין של יד. וכל המקיים מצות תפלין יאריך ימים, שנא' עליהם חיה יחיה, וכתיב, ה' עליהן יחיו ולכל בהן חיי רוחי.

וכל המקיים מצות תפלין נוחל העולם הבא. כדגרסינן במ' ברכות אמ' רבא כל המניח תפלין ומתעטף בציצית וקורא ק"ש ומתפלל מובטח לו שהוא בן העולם הבא. אמ' אביי מערב אני בו שאין גיהנם שולטת בו. רב פפא אמ' מערב אני בו שכל עונותיו נמחלין. אמרו על רב תלמידו של רבינו הקדוש שכל ימיו לא ראוהו שהלך ארבע אמות בלא תורה ובלא ציצית ובלא תפלין. וכל המקיים מצות תפלין תבא בלבו יראת שמים ולא יחטא, שנא' (שמות יג, ט) והיה לך לאות על ידכה ולזכרון בין עיניך למען תהיה תורת ה' בפיך, וכתי' (שמות כ, טז) ולמען תהיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו. והעולם לא נברא אלא בשביל ישראל לקבל עליהם עול מצות ומלכות שמים, והב"ה מתפאר כשישראל

עושין מצותיו ומניחין תפלין, ועל כן נקראין פאר, דתניא פארך חבוש עליך, אלו תפלין שבראש. והב"ה מתפאר בשירות ובתושבחות של ישראל, כי תפלת ישרים רצונו.
חביבין התפלין שהב"ה מניחן. דתניא נשבע ה' בימינו ובזרוע עוזו, אלו תפלין. ומאהבתו וחיבתו במצוה זו הקדושה, מסר אותה לישראל סגולתו ועם נחלתו. כדגרסינן במדרשו של ר' נחוניא בן הקנה משל למלך שהיה לו כלי אחד נאה ומבושם, ואוהבו מאד. לפעמים משאילו לבנו לשבת עמו, ולפעמים נוטלו בזרוע, כקשר של תפלין של זרוע, ולפעמים שמו בראשו, והיינו תפלין של ראש. על כן צריך אדם ליזהר בהן ביותר, וכל זמן שהן בראשו ובזרועו צריך להנהיג את עצמו בענוה, ואל יקל את ראשו ואל ימשך בשחוק ולא בשיחה בטלה.
שלשה דברים נאמר בהן שהן אות בין הב"ה ובין ישראל, ואלו הן מילה ושבת ותפלין. מילה, דכתי' (בראשית יז, יא) ונמלתם את בשר ערלתכם והיה לאות ברית ביני וביניכם. שבת, דכתיב (שמות לא, יז) ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם. תפלין, דכתיב (שמות יג, טז) והיה לאות על ידכה. וכל ירא שמים יזהר שיהיה בו תמיד שני אותות מאלו הג'. כיצד, בחול יש לו שנים, מילה ותפלין. ובשבת, שאין מניחין תפלין, יש בידו שנים, מילה ושבת. ושמעתי על פי הרב ר' יוסי הכהן בן קרשפין ז"ל, סימן לדבר שב"ת, שבת במקום תפלין, ובחול הפוך שבת, תפלין במקום שבת. ובזכות שהיו ישראל זריזין במזוזה ובתפלין כשהיו במצרים, זכו לימלט מים סוף, שנא' (שמות יד, כב) והמים להם חומה מימינם ומשמאלם. רמז למזוזה שהיא לימין ותפלין לשמאל.
זמן הנחתן כל היום. אבל צריכין גוף נקי, שלא יפיח בהן ושלא יסיח דעתו מהן, ואין כל אדם יכול ליזהר בהן כל היום. לפיכך נהגו להניחן בשעת קרית שמע ותפלה בלבד. ועל כל פנים צריך אדם להיות מעוטף בציצית ומוכתר בתפלין בשחרית בשעת קרית שמע. כדגרסי' בפרק היה קורא בתורה אמ' עולא כל הקורא ק"ש בלא ציצית ובלא תפלין כאלו מעיד עדות שקר. א"ר חייא ב"ר אבא א"ר יוחנן כאלו הקריב עולה בלא מנחה זבח בלא נסכים. וכתב בעל ספר המצות מה שאמרו רז"ל תפלין שצריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים, מפני שצריך ליזהר שלא יישן בהן ושלא יפיח בהן כשהן בראשו ובזרועו, הוא באדם שמניחן כל היום כמצותן, פן ישכח כשהם בראשו ובזרועו ויכנס בהן לבית הכסא או יישן בהן או יפיח בהן, אבל בשעת תפלה אין לך אדם שאינו ראוי להניח אותן. קל וחומר מספר תורה שקודשתו יותר חמורה והכל אוחזין בו, ותפלין אין בהן אלא ארבע פרשיות בלבד והן בתוך עור.

וגרסי' במ' שבת בפ' במה טומנין אמ' ר' יוחנן תפלין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים. מאי טעמא. אמ' אביי שלא יפיח בהן. רבא אמ' שלא יישן בהן. ואמאי קרי ליה אלישע בעל כנפים. פעם אחת גזרה מלכות הרשעה שמד על ישראל, שכל מי שמניח תפלין ירצצו את מוחו. והיה אלישע מניח תפלין ויוצא לשוק. ראהו קסדור אחד, וברח מפניו. רץ אחריו הקסדור. כיון שהגיע אצלו, נטלן מראשו ואחזן בידו. אמ' ליה הקסדור, מה בידך. אמ' לו, כנפי יונה. אמ' לו, פשטיה לידך. פשט ידו ונעשה לו נס ונמצאו כנפי יונה. לפיכך היו קורין אותו אלישע בעל כנפים. ומאי טעמא אמ' ליה כנפי יונה. דמתילא כנסת ישראל כיונה, דכתי' (תהלים סח, יד) כנפי יונה נחפה בכסף וגו', מה יונה זו כנפיה מגינים עליה, אף ישראל מגינות מצות עליהן. ונהגו העם לכרוך אותן ככנפים, זכר לאלישע בעל כנפים. אבל מי שאינו מניח תפלין עונשו גדול עד מאד. כדגרסינן בסיפרי מי שאינו מניח תפלין יש עליו שלש מאות עונשין בכל שנה, שהן כנגד ימות השנה שהן ראויין להניח בהן תפלין. וגרסי' במסכת פסחים כל מי שאינו מניח תפלין הוא בכלל פושעי ישראל בגופן. דתניא פושעי ישראל בגופן קרקפתא דלא מנחא תפלין מעולם.

ובשעה שיניח אותן צריך שיכוין שצונו הב"ה להניח ארבע פרשיות אלו, שבהן ייחוד שמו וזכר יציאת מצרים, על הזרוע השמאל כנגד הלב, ועל הראש כנגד המוח, שהן הלב והמוח משכן הנשמה והשכל והזכרון. כדי שיזכור יציאת מצרים ונסים ונפלאות שעשה עמנו הב"ה, שהן על ייחוד שמו יתברך, ושלו הכח והממשלה בעליונים ובתחתונים, והוא ית' שמו ברא אותן לעשות רצונו. ויניח של יד תחלה ויברך בא"י אמ"ה אקב"ו להניח תפלין, ואחר כך מניח של ראש ומברך על מצות תפלין. ואם שח בנתים, חוזר ומברך על של ראש שתים, להניח תפלין וגם על מצות תפלין. כך פסק הרא"ש ז"ל. ואסור לדבר ביניהם כלל, ואפי' לענות קדיש או קדושה, כ"ש לדבר. ואם שח בנתים, עבירה היא בידו וחוזר עליה מעורכי מלחמה. ושמעתי על פי הרב ר' יחיאל מ"כ בן הרא"ש ז"ל חוזר עליה ממערכי המלחמה, פן ימות במלחמה בעון שלא נזהר בתפלין המונחים בזרוע ובראש, שמא ילקה במלחמה בזרוע ובראש, מדה כנגד מדה, כד"א וטרף זרוע אף קדקד. וזמן הראוי לברך עליהן, משעה שמתחילין להניחן עד שעה שמהדק אותן בראשו ובזרועו. וכל פעם ופעם שמניחן מברך, ואפי' נשמטו ממקומן ורוצה להחזירן צריך לברך. ואם אין לו אלא אחת, בין של ראש בין של יד, מניח אותה, שכל אחת מהן מצוה בפני עצמה, ואינן מעכבות זו את זו. ומברך על של יד אם היא לבדה אחת, ועל של ראש אם היא לבדה שתים, להניח תפלין ועל מצות תפלין. היו לו שתיהן ואין לו פנאי להניח אלא אחת, כגון שהיה טרוד לצאת לדרך או אנוס לדבר בעלמא, יכול להניח אחת.

מקום הנחתן של יד, בזרוע שמאל בגובה הבשר שבפרק שבין הקנה לכתף, ויטה אותה מעט לצד ימין, כדי שכשיכפוף זרועו למטה יהיה כנגד לבו. וצריך שלא יהא דבר חוצץ בין התפלה ובין זרועו. ואטר יד ימינו מניח אותה בידו הימנית. והרצועה כורכין אותה על הזרוע עד שיגיע לאצבע האמצעי, וכורך אותה סביב לאצבע שלשה פעמים. ומקום הנחת תפלין של ראש מתחלת עיקר השער במצח עד סוף המקום שמוחו של תינוק רופס, והוא כל גובה הראש. וצריך שיהא הקשר מאחורי הראש למעלה בעורף, אבל לא למטה בצואר, ושיהיה מול העורף ממש, מכוון באמצע הראש, ולא יטה לצד הפנים לא לכאן ולא לכאן. וצריך שיהא נויו, שהוא המקום שנראה כעין דל"ת, לצד חוץ ולא לצד הראש. וצריך ליזהר ברצועות שסובבות את ראשו שלא יתהפכו, כדי שלא יהיו נוייהן מבפנים אלא נראין מבחוץ. ונוייהן הוא העור שכלפי השער, והוא הצד החלק שברצועה והצבוע שחור. וישלשל הרצועות כדי שיהיו תלויין לפניו. ושיעור רצועות של ימין לפחות נגד הטיבור, ושל שמאל לפחות נגד החזה. ויש אומרים של ימין עד המילה ושל שמאל עד הטבור. ושיעור רחבן כאורך שעורה, ואם פחת או הוסיף לא ערב. וימשמש בהן בכל שעה, וימשמש בשל יד תחלה, ואחר כך בשל ראש, וכשיסירם יסיר של ראש תחלה, ויניחם בתוך תיק, ואחר כך יחלוץ של יד ויניחה בתיק מלמעלה לשל ראש, כדי שימצא של יד תחלה ויניחנה. אין מניחין תפלין בשבת ולא ביום טוב, ובחולו של המועד היה מניחן הרא"ש ז"ל ומברך עליהן. אבל מניחן אחר שעבר יום ראשון של קבורה ואילך, ואפי' באופנים חדשות. ובט' באב מניחין תפלין, מפני שהיא אבלות ישנה.

נשים ועבדים וחולי מעים פטורין מן התפלין. אבל קטן היודע לשמור תפליו, אביו לוקח לו תפלין, כדי לחנכו במצות. כדגרסינן במסכת ערכין בפרקא קמא הכל חייבין בתפלין, הכל לאיתויי מאי, קטן היודע לשמור תפלין, אביו לוקח לו תפלין. חתן ושושביניו וכל בני החופה פטורין מן התפלה ומן התפלין וחייבין בקרית שמע. תפלין שכתבו אותן עבד או אשה או קטן או גר או ישראל משומד, פסולין. וכל הפסול לכתוב פסול לתקן. ואסור לתלות התפלין בין ברצועה בין בבתים, אבל תולין אותן בכיסן, דתניא התולה את התפלין יהיו חייו תלויין. בית שיש בו תפלין אסור לשמש במטתו עד שיוציאם או עד שיניחם כלי בתוך כלי. פי' יניח אותן בתוך הכלי המזומן להן, ויניח הכלי המזומן להם בתוך כלי אחר שאינו מזומן להם, אבל אם נתנן בכלי המזומן להם, ונתן אותו הכלי בתוך כלי אחר מיוחד ומזומן להם, אפי' בתוך מאה כלים, אם כולם מיוחדין להם, כולן חשובים ככלי אחד, ואסור לשמש מטתו כשהן עמו בבית עד שיניחם בתוך הכלי

שהוא מזומן ובכלי שאינו מזומן. ואפי' נתן כלי בתוך כלי אסור להניחן במטה תחת מרגלותיו, ואפי' אינו משמש באותה מטה. אבל נותן אותן תחת מראשותיו, ואפי' שהוא צריך לשמש באותה מטה. שכח ושימש מטתו קודם שיחלוץ תפליו, לא יאחוז אותן לא ברצועה ולא בבתים עד שיטול ידיו.

שכח וישן קודם שיחלוץ תפליו, אוחז ברצועה וחולץ אותן, אבל לא יאחוז בבתים. הנכנס לסעודת קבע, חולץ אותן ומניחן על השולחן עד זמן הברכה. וחוזר ומניחן. הנושא משוי של ארבע קבין על ראשו ותפלין בראשו, אם נדחקות מפני המשוי אסור, ואם לאו מותר. הנושא זבל על ראשו, חולץ התפלין, ואסור להניחן כל זמן שהזבל על ראשו. ומותר לשום על ראשו על התפלין כל דבר שדרכו ליתן על ראשו, כגון טלית או מצנפתא או מגבעת וכיוצא בהן. כלי המזומן לתפלין אסור להשתמש בו בדבר אחר, כגון שיתן בו מעות או כיוצא בזה, אבל ייחדו לתפלין ולא נתנן בתוכו ולא ייחדו מותר. ואסור ליכנס לבית הכסא קבוע להשתין מים כשהתפלין בראשו ובזרועו, גזירה שמא יעשה בהן צרכיו. ובבית הכסא עראי מותר להשתין מים כשהן בראשו ובזרועו. ואם אוחז אותן בידו אסור בהם מעומד. ואל יתפוש אותן בבגדו, מפני שצריך לשפשף בידיו ניצוצות שניתזו על רגליו, אלא חולץ אותן ברחוק ארבע אמות ונותנן לחבירו. ואם נכנס לבית הכסא קבוע לעשות צרכיו, חולץ אותן ברחוק ארבע אמות, וגולל אותן ואוחז אותן בימינו ובבגדו כנגד לבו. ויזהר שלא תצא רצועה מתחת ידו. בד"א בבית הכסא שבשדה, אבל בבית הכסא שבבית לא יכניסם כלל.

כיצד עושין התפלין. כותב ארבע פרשיות, שהן קדש לי כל בכור עד למועדה, והיה כי יביאך עד כי בחוזק יד הוציאנו ה' ממצרים, ופרשת שמע עד בושערין, ופרשת והיה אם שמע עד על הארץ, כל אחת מהן בקלף לבדה. ויכתוב אותה בדיו בכתב מיושר כתיבה תמה. ותהיה כל אחת ואחת מוקפת קלף מתוייגין כראוי ולא יחסר אפי' קוצו של יו"ד. וצריך לכתוב אותן בימין, ואפי' הוא שולט בשתי ידיו. אבל אם הוא איטר יד ימינו, כותב אותן בשמאל, ששמאלו הוא ימין כל אדם. ואין צריך לשרטט בכל שטה ושטה, ואם רצה לשרטט הרשות בידו. ויכתוב אותן על קלף שהוא מעובד לשם תפלין, ויכתוב על צד הבשר. כתב על קלף שאינו מעובד לשם תפלין, או שהיה מעובד לשם תפלין וכתב לצד השער, פסול. עבדו גוי לשם תפלין, וישראל עומד על גבו ואומר לו עבד לשם תפלין, פסק הרא"ש ז"ל שהוא כשר. ויהיה הקלף מעור בהמה או חיה או עוף טהורין, ואפי' נבלה וטרפה, אבל לא מעור בהמה או חיה או עוף טמאין. ועוד דג פסול, ואפי'

דג טהור. ויהיה הקלף שלם שלא יהיה בו נקב, אבל אם ניקב לאחר שנכתב, אפי' בתוך האות, כשר.

ובתחילת הכתיבה צריך לכוין לבו, ולהוציא דברים מפיו שהוא כותב לשם קדושת תפלין, ויאמר אני כותב לשם קדושת תפלין. ואין די בכוונה בלבד עד שיוציא מפיו, וכותב כל האזכרות לשם קדושת השם ית' ויתעלה. וידקדק ביתירות וחסרות, שאם חיסר או יתר אפי' אות אחת, פסול, ונמצא המניח אותן מברך בכל יום ברכה לבטלה, ונמצא עונש הכותב גדול. לפי' צריך להיות כותב התפלין ירא שמים וחרד אל דבר ה'. וצריך לקרוא כל פרשה ופרשה אחר שיכתוב אותה פעמים או שלש, וידקדק כל אחת מהן היטב, כדי שיהיו כתובות כראוי. ויקרא אותן שתי פעמים אחרות קודם שיכניסם לתוך העור. ייתר אות אחת יגדוד אותה ויתקננה, אבל אם חיסר אין לו תקנה. וצריך ליזהר באותיות שלא תהיה האות דבוקה לחבירתה. ואם נדבקו יגדוד אותן ויפרידן זו מזו. וצריך שיכתוב אותן מתוך הכתב, ויקרא כל תיבה ותיבה קודם שיכתוב אותה. ויעשה ארבעה בתים מעור של בהמה חיה ועוף טהורה ואפי' נבלה וטרפה, ויהיה מעובד לשמן. ויהיו הבתים מרובעים ושחורים. ואם עשאן מצבע אחר כשרים. ויהיה חריץ בין בית לבית. ואלו הן תפלין של ראש. ובתפלין של יד כותב אלו הארבע פרשיות עצמן בקלף אחד, וגולל אותן מסופן לתחלתן, ומניח אותן בבית אחד של עור. ואם צפה הבתים בזהב או בכסף או בעור בהמה חיה או עוף, פסולין. והרצועות צריכין להיות מעור בהמה חיה ועוף טהורין, ומעובדין לשמן, ויהיו שחורות מצד חוץ ומצד פנים, אי זה צבע שיהיה, חוץ מן האדום, ואסור לשנות תפלין של ראש לעשותן של יד, ואפי' לוקח רצועה משל ראש וליתן אותה בשל יד. אבל של יד מותר לשנות לשל ראש. ואם היו חדשות שלא הניח אותם מעולם, מותר לשנות אפי' של ראש בשל יד.

סדר פרשיות של תפלין, על דעת רש"י. קדש משמאלו שלו מניח בבית החיצון, ובבית השני והיה כי יביאך, ובבית השלישי שמע, ובבית הרביעי שהוא חיצון לימינו והיה אם שמוע. אבל רבינו יעקב זצ"ל פסק כך. קדש משמאלו, ובבית השני והיה כי יביאך, ובשלישי והיה אם שמע, וברביעי שהוא החיצון שמע. לפיכך נהגו החסידים ואנשי מעשה להניח שתים ביד ושתים בראש, האחת על דעת ר' שלמה ז"ל, ואחת על דעת ר' יעקב ז"ל, לקיים כשניהם.

סדר מאה ברכות

ואחר שיניח תפלין יסדר מאה ברכות. ואע"פ שמפורש בגמרא שמצותן לברך על כל אחת ואחת בשעתו, כדגרסינן במ' ברכות בפרק הרואה מקום, כי מיתער לומר אלהי

נשמה עד המחזיר נשמות לפגרים מתים, כי שמע קול תרנגלא מברך הנותן לשכוי בינה, כי מנח כרעיה אארעא מברך רוקע הארץ על המים, לפי שהב"ה רוקע הארץ על המים לצורך האדם כדי להלך עליה וכדי שיצמחו בה עשבים ופירות למחיית האדם, וכן על כל אחת ואחת, אפי' הכי התקינו לאמרם כלם ביחד על הסדר בבית הכנסת, מפני שאין ידיו של אדם נקיות כשהוא על מטתו, ואסור לזכור שם שמים אלא במקום נקי והידים נקיות. וכתב רב נטרונאי גאון זצ"ל וברכות אלו לברך על כל אחת ואחת בשעתה אי איפשר מפני טנופת ידים העסקניות, אלא כשנעור אדם משנתו רוחץ פניו ידיו ורגליו כהוגן, ומתחיל ומסדרן, וכל אחד ויחיד חייב בהן. ע"כ.

וגם מפני שאין רוב עמי הארץ יודעין לברך, וישמעו לאחרים מברכין בבית הכנסת, ויענו אחריהן אמן, ויוצאין ידי חובתן. שכל אחד ואחד מישראל חייב לברך מאה ברכות אלו בכל יום ויום. ומשה ע"ה תיקנן, ודבר זה מסורת בידינו מרבותינו, וראייה לדבר מן התורה ומן הנביאים ומן הכתובים. מן התורה מנין, שנא' (דברים י, יב) ועתה ישראל מה ה' אלהיך שאל מעמך, אל תקרי מה אלא מאה. מן הנביאים מנין, שנא' (שמואל ב כג, א) נאם דוד בן ישי ונאם הגבר הוקם על. ע"ל בגימטריא עולה למנין מאה. ודרשו ז"ל שהיו מתים בירושלים בכל יום מאה, עמד דוד ותקן להם מאה ברכות. ויראה שאחר שהתקין אותן משה רבינו ע"ה שנשתכחו ובא דוד ע"ה ותקנם. מן הכתובים מנין, שנא' (תהלים קכח, ד) הנה כי כן יבורך גבר ירא ה', כ"י כ"ן בגימטריא עולה למנין מאה. פי' גבר ירא ה' יברך בכל יום מאה ברכות כמנין כ"י כ"ן. מ"ה באלפא ביתא דאתב"ש את מוצא י"ץ, מנין מאה. ואת מוצא בפסוק ועתה ישראל מאה אותיות, רמז למאה ברכות. אמ' המחבר את מוצא בפסוק בכל יום אברכך ואהללה שמך לעולם ועד, ובפסוק ברוך ה' יום יום יעמס לנו האל ישועתנו סלה, ובפסוק אברך את ה' אשר יעצני אף לילות יסרוני כליותי, בשלשה פסוקים אלו מאה אותיות כמנין מאה ברכות, לפיכך חובה על כל אחד ואחד מישראל לקדם פני הב"ה במאה ברכות אלו בכל יום ויום, כפי שתיקנן משה רבינו ע"ה ודוד ע"ה ברוח הקדש, שהן על סדר העולם והנהגתו. וצריך כל אחד ואחד מישראל להיות זהיר בהן עד מאד ואל יפחות מהן כלום.

ואלה הן מאה ברכות על סדר הגאונים ז"ל: שמונה עשרה ברכות שלפני ברוך שאמר. ואלו הן. א' אלהי נשמה. ב' הנותן לשכוי בינה. ג' פוקח עורים. ד' זוקף כפופים. ה' מלביש ערומים. ו' מתיר אסורים. ואין מברך מגביה שפלים, שכבר בירך זוקף כפופים, לפי שהן שתי ברכות אלו מענין אחד. ז' רוקע הארץ על המים. ח' המכין מצעדי גבר. ט' אוזר ישראל בגבורה. י' עוטר ישראל בתפארה. י"א שעשה לי כל צרכי. י"ב שלא

עשני גוי. י"ג שלא עשני עבד. י"ד שלא עשני אשה. ט"ו המעביר חבלי שינה מעיני. י"ו יהי רצון. י"ז וי"ח שתי ברכות שמברכין על התורה. וברוך שאמר וישתבח, הנה עשרים ברכות. וקרית שמע של שחרית, שלש ברכות, שתים לפניה ואחת לאחריה. ושלש תפלות של לחש בכל יום, שהן י"ט ברכות בכל תפלה ותפלה, בברכת המינים שתיקנו ביבנה, הרי שמונים ברכות. ושתי סעודות ביום, אחת ביום ואחת בלילה, כל סעודה טעונה שש ברכות. ואלו הן א' נטילת ידים. ב' המוציא, ושלשה לאחר סעודה מן התורה, והם א' הזן, ב' על הארץ ועל המזון, ג' בונה ירושלים, ואחת הטוב והמטיב מדברי החכמים, הרי ו' לשתי סעודות. י"ב ושמונים הרי תשעים ושתים ברכות. ושתי ברכות על שתיית היין, שהן א' בורא פרי הגפן, ואחריו ברכה אחת מעין שלש, הרי שתים לשתי סעודות, הרי ארבע, והן תשעים ושש. ובערב ברכות ק"ש, שתים לפניה ושתים לאחריה. הנה מאה ברכות, מלבד המולך בכבודו חי וקיים, שהוסיפו אנשי מערב. וכתב ר' יצחק ז"ל חוץ מכמה פעמים שאדם צריך להסך את רגליו גדולים או קטנים וצריך לברך על כל אחת אשר יצר, או אם אכל פירות או ירקות או אם הריח ריח בשמים שצריך לברך על כל אחת מאלו ברכה הראויה לה, וחוץ מברכת ציצית ושתי ברכות של תפלין. ובשבתות וימים טובים, שאין בכל תפלה ותפלה כי אם שבע ברכות, וברכות של סעודה שלישית בשבת, עדין יחסרון עשרים ואחת ברכות, מאי תקנתן. הא דגרסי' במ' מנחות בפרק התכלת ר' חייא בריה דרב אויא אמ' משלים להו ובשבתא וביומא טבא באספדמקי ומיני מגדים, במיני פירות ובמיני בשמים, שברכותיהן משתנות בורא עצי בשמים, בורא עשבי בשמים, בורא מיני בשמים, כמו שאפרש לקמן בע"ה. ואפי' במין אחר יכול להשלים אם הפסיק בין ריח לריח. ומי שאין לו מיני פירות ולא בשמים להשלים מאה ברכות, היאך יתקיימו בידו. נהגו בצרפת ובספרד לומר אחר תפלה אין כאלהינו אין כאדוננו כדי להשלים. וכתב ר' אברהם ב"ר נתן הירחי בעל המנהיג שצריך להשתדל לענות אמן אחר הקורין בתורה, כדי להשלים מנין הברכות, שגדול העונה אמן יותר מן המברך. לפי' ישתדל לענות אמן אחר הברכות שמברכין בתורה, ואחר ברכות של הפטרה, ואחר ברכה אחת מעין שבע בליל שבת, שהיא מגן אבות בדברו, כדי להשלים המנין. ויכוין בברכותיו כשיזכיר את השם באדני ה' ובאלהים, אדוני לשון אדנות שהוא אדון הכל, יהוה שהוא עתה, והיה קודם לכל, ויהיה לעולם ולנצח נצחים, אלהים שהוא חזק ותקיף, ולו לבדו היכולת בעליונים ובתחתונים, ואל, הוא לשון הכח, כמו יש לאל ידי.

סדר הברכות

יתחיל מאשר יצר. ואלהי נשמה. עד המעביר חבלי שינה מעיני ותנומה מעפעפי. ואומר יהי רצון. יהי רצון עד ובין שאינו בן ברית. ומברך בא"י אמ"ה אקב"ו על דברי תורה. ואין עונין אמן אחר ברכה זו לפי שאינה ממנין הברכות. ואומר והערב נא ה' אלהינו וכו', וחותם המלמד תורה לעמו ישראל. ומברך אשר בחר בנו מכל העמים וכו'. וקורא פרשת ברכת כהנים, ואחר כך פרשת הקרבנות. ואו' וערבה לה' מנחת יהודה וגו'. ואחר כך שונה משניות, פרק איזהו מקומן של זבחים ממסכת פסחים. ואחר כך קורא ברייתא דר' ישמעאל של שלש עשרה מדות, והיא התחלת תורת כהנים, וסמכוה למשניות הקרבנות שהן איזהו מקומן. ונמצא משלש שנותיו, שליש במשנה שליש במקרא שליש בתלמוד. מקרא זו פרשת ברכת כהנים ופרשת הקרבנות, משנה אלו משניות איזהו מקומן, תלמוד זו ברייתא דר' ישמעאל. דאמ' רב ספרא לעולם ישלש אדם שנותיו, שליש במקרא, שליש במשנה, שליש בתלמוד. ומקשי' בגמ' מי ידע כמה חיי. ומשני ומתרץ לא נצרכה אלא לכל יומי, ר"ל שצריך בכל יום ללמוד משלשתן.

ואחר כך אומר ברוך שאמר, ויזהר בו למאד, ויאמר אותו באימה וביראה, ויכוין בו את לבו, מפני שיש בו שבח והודאה להב"ה, ויש בו ברוך ט"ו פעמים כנגד שבעה רקיעים, ושבעה ארקים, ואחד כנגד הב"ה שהוא אחד ושליט בעולמו. ויש בו שבעה דברים משבח, והם נהודך, נשבחך, נפארך, ונרוממך, ונמליכך, ונקדישך, ונעריצך. כמו שאמר דוד ע"ה שבע ביום הללתיך. והם כנגד ערב ובקר וצהרים, הרי שלשה, קדמתי בנשף ואשועה, חצות לילה אקום להודות לך, חמשה, קדמו עיני אשמורות, ששה, ה' אלהי ישועתי יום צעקתי בלילה נגדך, הרי שבעה. וצריך לאומרו בניגון ובנעימה. וגרסינן בספר היכלות ברוך שאמר יש בו פ"ז תיבות, וסימן ראשו כתם פ"ז.

וקורא הזמירות הנקראין פסוקי דזמרה, שהם מזמור לתודה, יהי כבוד ה' לעולם, תהלה לדוד. ויכוין את לבו בכל המזמור של תהלה לדוד, ולפחות בפסוקי כל אליך ישברו ופותח את ידיך. כדגרסי' במ' ברכות בפ' קמא א"ר אלעזר ב"ר אבינא כל האומר תהלה לדוד בכל יום שלשה פעמים מובטח לו שהוא בן העולם הבא. מאי טעמא. אילימא משום דאתיא באלפא ביתא, נימא אשרי תמימי דרך, דאתא בתמניא אלפא ביתא. אלא משום דאית ביה פותח את ידך, נימא הלל הגדול דאית ביה נותן לחם לכל בשר. אלא משום דאית ביה תרתי, עיני כל אליך ישברו, ופותח את ידיך, ויש בו הסמכה למפלת ישראל, דכתי' (תהלים קמה, יד) סומך ה' לכל הנופלים. ולפי' לא נאמר בו נו"ן כדי שלא יזכיר מפלת ישראל שכתובה בנו"ן, דכתי' (עמוס ה, ב) נפלה ולא תוסיף קום בתולת ישראל. ואמרי בגמרא, במערבא דרשי ליה להאי קרא הכי, נפלה ולא תוסיף לנפול,

קום בתולת ישראל. ועל כן חזר דוד וסמכן ברוח הקדש ואמ' סומך ה' לכל הנופלים וזוקף לכל הכפופים. וגומר כל הזמירות עד סוף התהלים ונקראו הלל. ואמרו רבותינו ז"ל הקורא הלל בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא. מפני שהוא שבחו של מקום. דאמ' ר' יוסי יהא חלקי עם גומרי הלל בכל יום, מתהלה לדוד עד כל הנשמה תהלל יה. דרש ר' שמלאי לעולם יסדר אדם שבחו של מקום ואחר כך מתפלל. מנא לן ממשה רבינו ע"ה, שנא' (דברים ג, כג) ואתחנן אל ה' בעת ההיא לאמר ה' אלהים אתה החלות וגו', הרי שבחו של מקום, אעברה נא ואראה, הרי תפלה. על זה התקינו רז"ל מזמורים קודם התפלה, כי המזמורים סדר השבח. ואחר שיסיים הזמירות יאמר ברוך ה' לעולם, ויברך דוד. ואומר שירת הים, ושכרו הרבה מאד. כדגרסי' במדרש כל האומר שירת הים בכל יום זוכה לחיי העולם הבא. מפני שהוא מאמין בהב"ה ובנפלאות שעשה עם אבותינו. וגרסי' במ' חולין בפרק גיד הנשה, חביבין ישראל לפני הב"ה [יותר ממלאכי השרת, שישראל אומרים שירה] בכל עת שירצו ומלאכי השרת אין אומרים אותה אלא פעם אחת ביום, ואמרי לה פעם אחת בשבת, ואמרי לה פעם אחת בחדש, ואמרי לה פעם אחת בשמיטה, ואמרי לה פעם אחת ביובל. וגרסינן במדרש יהי אור בשעה שאומר אדם שירת הים אחר פסוקי דזמרה, כנסת ישראל מתעטרת באותו כתר שמעטר בו הב"ה למלך המשיח, ועל אותו חקוקים שמות הקדושים, ובו נתעטרו ישראל יום שקרע להם הב"ה ים סוף, וניער פרעה וחילו בתוכו. לפי' צריך אדם לכוין את לבו בשירה זו בכל יום ויום, והזוכה בה יזכה לראות פני המשיח, בתיקון אותו כתר, מדה כנגד מדה. הוא אומר שירת הים בכל יום ומאמין שגאל הב"ה את אבותיו ממצרים וקרע להם הים והעבירם בתוכו בחרבה ושקע צריהם בתוכו, לפיכך יזכה לראות ימות המשיח וגאולה שעתיד הב"ה לגאול אותנו מגלות זה.

ואחר שירת הים אומר כי לה' המלוכה וגו', ועומד שליח צבור ואומר ישתבח בקול רם, ויכוין בו לבו כל אדם, מפני שבו סוד עשר ספירות. וגרסי' במדרש יהי אור כשישראל אומרים ישתבח, הב"ה מתעלה ומשים שבחן של ישראל כעטרה בראשו. ואז כנסת ישראל מתקנת ככלה זו שעתידה להקביל פני המלך והיא מקושטת בכל מיני עדיים ומבושמת בכל מיני בשמים. וכשישראל אומרים ישתבח הם משבחים שמו של הב"ה בי"ג תושבחות כנגד שלש עשרה מדות. ואלו הן, א' שיר, ב' ושבחה, ג' הלל, ד' וזמרה, ה' עוז, ו' וממשלה, ז' נצח, ח' וגבורה, ט' גדולה, י' תהלה, י"א ותפארת, י"ב קדושה, י"ג ומלכות. ואז כנסת ישראל מתבשמת בשלש עשרה בשמים עליונים והב"ה מתקלס בהן ואומר, נופת תטפנה שפתותיך כלה דבש וחלב תחת לשונך וריח שלמותיך כריח

לבנון, ואלו הן, א' כפרים, ב' נרדים, ג' נרד, ד' וכרכם, ה' קנה, ו' וקנמון, ז' עם כל עצי לבונה, ח' מור, ט' ואהלות, י' עם כל ראשי בשמים, י"א וריח אפך כתפוחים, י"ב וחכך כיין הטוב הולך לדודי למישרים דובב שפתי ישנים, י"ג הדודאים נתנו ריח. ואחר כך אומר אל ההודאות וגו', וחותם הבוחר בשירי זמרה חי העולמים. ולא לזולתו. כדא' שיר השירים אשר לשלמה, למלך שהשלום שלו. לפי' צריך אדם לכוין את לבו בישתבח ובאל ההודאות ולא יפסיק ביניהם ולא ישיח כלל. ואי פסיק ביניהם, מתחת כנפות הכרובים יוצא שלהבת אחת של אש, והכרוז קורא לפניו ואומר, פלוני שהפסיק גאות הב"ה יכרת ויאבד ולא יראה גאות ה'. כדא' ובל יראה גאות ה'. לפי ששלש עשרה מדות אלו הן גאות ה'.

ענין שליח צבור

קדיש

וצריך שליח צבור להיות צדיק חסיד ישר נאמן ותמים. כי התמימים והצדיקים הן הוד הדת והדר הצבור. וצריך שיהיו בו כל מדות טובות שבעולם, ויהיה פרוש מכל דבר חוץ מדבר מצוה ותפלה. וצריך לשמור עת התפלה, ולא ישכים היום להתפלל ויאחר למחר, או בהפך. ולא ירים את קולו בתפלה יותר מדאי, אלא במקצת מקומות שצריך לצעוק לפני הב"ה לבקש רחמים על צרה שלא תבא על הצבור. ולא יהיה נחפז בתפלתו, וג"כ לא יאריך יותר מדאי. ולתפלת שליח צבור כזה כל הצבור מכוונין את לבם, והב"ה מקבל תפלתן, ונמצא זוכה ומזכה לצבור, ועליו נאמר כצנת שלג ביום קציר ציר נאמן לשולחיו ונפש אדוניו ישיב. וחסידים הראשונים לא היו ממנים ש"צ אלא א"כ הוא תלמיד חכם, כדי שיהיו בו כל המדות הללו, וכדי שיהיה כדאי להליץ ולהתפלל בין ישראל לאביהם שבשמים. דאמ' מר זוטרא אמ' רבא אי זהו שליח צבור הגון, זה שהוא ריקן מעבירות, ופרקו נאה, ושפל ברך, ורגיל לקרות בתורה נביאים וכתובים, ומרוצה לעם, ויש לו נעימה וקולו ערב. לא מצאו אדם שיש בו כל המדות הללו, ממנין הטוב והכשר שבצבור בחכמה ובמעשים טובים.

שמע

וגרסי' במדרש יהי אור א"ר יצחק אם הכהן המשיח יחטא לאשמת העם, זה כהן שהתקין את עצמו לעבודה ונמצא בו חטא. לאשמת העם מאי, וי לאינון דסמיכן עליה. כיוצא בדבר ש"צ שחטא וירד לפני התיבה, וי לאינון דסמיכין עליה. ר' אלעזר ור' אבא היו יושבין לפני ר' אלעזר ב"ר שמעון. אמ' ר' אלעזר, ראיתי לאבא ביום ראש השנה ויום הכפורים שלא רצה לשמוע תפלה, אלא אם עמד שלשה ימים קודם לטהר אותו, והיה

אומר בתפלת שליח ציבור, שאם מטהר אותו קודם, העולם מתכפר. וכ"ש בתקיעת שופר, שלא היה שומע שופר אלא ממי שהיה חכם בסוד השופר ובטעם התקיעות.
ואין ממנין אלא למי שהוא נשוי אשה ונתמלא זקנו, כדי שיהיה לבו פנוי מהרהור עבירה. ויכול בן שלש עשרה שנה ויום אחד ומעלה, אם הביא שתי שערות וירד לפני התיבה דרך עראי, אבל אין ממנין אותו עד שיתמלא זקנו וישא אשה. וכתב הרא"ש ז"ל ומה שנהגו ברוב המקומות למנות שליח צבור מבזויי משפחה, יש בדבר הזה בזוי מצוה, כאלו אינה ראויה למיוחסים שבישראל כשאר אומניות דעלמא, וחלילה להיות מלאכת שמים אומנות אלא עטרה לראש. ויש מקום שנהגו למנות שליח צבור להנאתם, לשמוע קול ערב, ואין חוששין אם צדיק הוא אם רשע, רק שיהיה נעים זמירות. ותפלה זו וכיוצא בה תועבה ושנואה לפני הב"ה, שנא' (ירמיהו יב, ח) נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה.
וצריך שיהיה ש"צ בעל דברים ושפה נעימה ומדבר צחות, ולא יהיה כבד פה כבד לשון ולא עילג שפתים, אלא בעל לשון צח, ויחתוך הדיבור באר היטב, כדי שיבינו כל העולם תפלתו. וצריך להיות לבוש ומכוסה כלו ומעוטף בשעת תפלה. כדתנן פוחח אין יורד לפני התיבה. פי' הלובש בגדים קרועים וכתפיו וזרועיו מגולין. ומדרכי המוסר שלא יהא שליח ציבור בעל אומנות פחותה, כגון סבל או בורסקי או כיוצא בו. וצריך ש"צ שלא ינבל פיו ולא יטנף לשונו, הואיל והיא אומנותו התפלה לרצות הב"ה באמריו ובניב לשונו, ועיניהם של ישראל תלויות לו ועיניו תלויות להב"ה. כדגרסינן במדרש תלים גם כל קוויך לא יבושו וגו'. א"ר פנחס, אמ' דוד לפני הב"ה, רבונו של עולם, בשעה שאני עומד לפניך בתפלה, אל תהי תפלתי מאוסה לפניך, שעיניהם של ישראל תלויות לי ועיני תלויות לך, ואם שמעת תפלתי כאלו שמעת תפלתם. ובתעניות צבור שליח צבור יורד לפני התיבה, ועיניהם של ישראל תלויות בו והוא עיניו תלויות להב"ה. כדגרסינן בפרק ר' אליעזר כשהיה משה רבינו ע"ה על ראש הגבעה מתפלל בעד ישראל במלחמת יהושע עם עמלק, יצאו ישראל חוץ לאהליהם, וראו את משה כורע על ברכיו והם כורעים על ברכיהם, נופל על פניו והם נופלים על פניהם ארצה, פורש את ידיו לשמים והם פורשים את ידיהם לשמים. כשם ששליח צבור מתפלל כך כל העם עונין אחריו.
ויהיה שליח צבור שלם במדותיו. ולא יהיה לא גרגרן ולא שכור ולא בעל כעס ולא בעל שחוק ולא בעל התול. ולא ירבה בשיחה בטלה ולא ירבה בסעודת הרשות. אבל מיסב בסעודת מצוה. ושליח צבור כזה מחבב התפלה בפי כל הצבור, ומסייע אותן לכוין את לבם בתפלתם. לפי שהם יודעים את טבעו, שלא יאריך ולא יקצר, וישמרו עת התפלה ויתפללו כלם יחד. וכשמתפלל בלחש הם יודעים את טבעו, ומשלימים את תפלת לחש

בעת שיענו אמן על כל ברכה וברכה, ועונין קדושה במקומה. וכשהוא חותם הברכה, ימתין מעט קודם שיתחיל הברכה הסמוכה לה, ויענו אחריו אמן בעתו, ולא יצטרכו לענות לא אמן חטופה ולא אמן קטופה ולא אמן יתומה. הרי שכל עניני התפלה תלויין בשליח צבור.

אבל מקצת שלוחי צבור שאינם יודעים עיקרי התפלה, ומסדרין אותה שלא כסדר, ואין מפסיקין בין פרק לפרק בין דבר לדבר, ואינם יודעים טעמי התורה ונקודותיה, ואומרים במקום רפה דגש, או בהפך, ובמקום שצריך להאריך יחטוף או בהפך, ואינם רוצים ללמוד ואין שואלין למי שידע, הרי אלו טועים ומטעים את הצבור, ולעולם לא תהיה תפלת הצבור כהוגן. כי אם ימהר שליח צבור לחזור התפלה, ועדין יש מהצבור שלא השלימו את תפלתן, מיד ימהרו להשלים, כדי שיענו קדושה במקומה ומפסידין כוונתם. וכך אם אמר אמת ויציב, ועדין לא סיימו מקצת הצבור ק"ש או תהלה לדוד שאומרין בתפלה, או בקדיש אם יאמר לעלם ולעלמי עלמיא קודם שמסיימין הצבור לאמר אמן יהא שמיה רבא מברך, או כגון שיקדים לאמר והאופנים וחיות הקדש ועדין לא הספיקו הקהל לאמר קק"ק ה' צבאות וכו', או כשאומר ומקבלין דין מדין ואמרין, והוא הדין כשאומר ותשאני רוח, ונטלתני רוחא. וגם כשאומר ברכו את ה' המבורך בשחרית או בערבית, צריך להאריך עד שיאמרו הקהל ישתבח ויתפאר שמו וכו'. וכשעונה ברכו את ה' המבורך אחר המברך על התורה, לא יענה עד שיסיים המברך, ולא יאמר אמן אחר המברך על התורה עד שיסיים המברך ברכה.

ויש שליח צבור שלעולם לא אמ' קק"ק, אלא יאמר וקרא זה אל זה ואמר, ויניח לקהל לאמר קק"ק ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו, ומיד אומ' לעמתם או ומקבלין דין מדין. וטועים ונוטים מן הדרך הטובה, כי דברים הללו הם עיקר התפלה, ולפיכך באין לבית הכנסת לפי שדברים אלו אינו רשאי יחיד לאומרם, ואם שליח צבור מתרשל בהם, הרי הוא פוסק עול מלכות מעל הצבור. ויש מהם שכשחוזר התפלה במועדים, אינו אומר ממנה אלא ראשי פרקים, מתחיל אתה בחרתנו מכל העמים, והצבור אומרים התפלה, והוא שותק, ואינו יודע שאינו חוזר התפלה אלא כדי להוציא ידי חובתן למי שאינן יודעים להתפלל. נמצא שהם סומכים עליו, ואינו מוציא אותן ידי חובתן.

סומא מותר לירד לפני התיבה, ויפרוס על שמע ויברך ברכת שמע, אע"פ שלא ראה מאורות מימיו, אבל לא יקרא בתורה, שאין קורין בתורה על פה בצבור.

אם לא היה ש"צ בבית הכנסת בשעת תפלה, כגון שהיה חולה או נתעכב, ופייסו הקהל לאחר לירד לפני התיבה, יסרב מעט אבל לא יותר מדאי. כיצד. אומרים לו פעם ראשונה

קום עמוד וסרב, שנייה מכין עצמו כמי שהוא רוצה לעמוד, שלישית יעמוד. אבל אם אמר שליח צבור מודים או אחד מהדברים שמשתקין אותו אם אמרן, וצריכין להעמיד אחר תחתיו, לא יסרב כלל, אלא עומד מיד, דתנן ולא יהא סרבן באותה שעה.

קדיש

ואחר ישתבח יאמר קדיש. והוא זכר לקץ הימין ולמלחמת מלך המשיח עם גוג ומגוג. ועל זה אנו אומרים יתגדל ויתקדש, על שם והתגדלתי והתקדשתי, דכתי' ביה במלחמת גוג ומגוג. ונהגו לומר כששליח צבור אומר יתגדל ויתקדש, ועתה יגדל נא כח ה' כאשר דברת לאמר. כח בגימטריא שמונה ועשרים, כמנין שמונה ועשרים אותיות שעונין בקדיש, והם יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא. וכתב רב נחשון גאון ז"ל שצריך ש"צ לכרוע בקדיש חמש כריעות, ארבעה של חובה ואחת של רשות. של חובה, יתגדל ויתקדש, וכורע, בעגלא ובזמן קריב [וכורע], אמן יהא שמיה רבא, וכורע, ויתעלה ויתהלל יתברך שמיה דקודשא בריך הוא, וכורע, והם של חובה, ושל רשות, עושה שלום במרומיו, וכורע. והם כנגד חמש שמות שיש בפסוק כי ממזרח שמש ועד מבואו גדול שמי בגוים ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי ומנחה טהורה כי גדול שמי. ונהגו לומר הקדיש ארמית, לפי שאין מלאכי השרת מכירין לדבר ארמית, זולתי שלשה השרים הגדולים הממונים על ישראל והמליצים טוב בעדם בינם ובין הב"ה, והם מיכאל, גבריאל, רפאל. ובשביל שלא יהיו מקטרגים האחרים שאינן ממונים על ישראל, אומר אותו שליח צבור ארמית, כדי שלא יקנאו בו, ובעת שיזכור קץ הימין יבהילוהו. ועוד שלא ניתן להם רשות לקדש את השם ית' בכל עת, מה שניתן לישראל. ובשעה שיאמר ש"צ בעגלה ובזמן קריב, יענו הקהל בכל כחם אמן יהא שמיה רבה מברך לעלם ולעלמי עלמיא, על שם גדלו לה' אתי.

וגרסי' בפרק כל כתבי הקדש א"ר יהושע בן לוי כל העונה אמן יהא שמיה רבא מברך בכל כחו, קורעין לו גזר דינו של שבעים שנה, שנא' (שופטים ה, ב) בפרוע פרעות בישראל בהתנדב עם ברכו ה', מה טעם בפרוע פרעות משום דברכו ה'. ואמ' ר' חייא בר אבא אפי' יש בו שמץ ע"ז מוחלין לו. כתי' הכא (שופטים ה, ב) בפרוע פרעות, וכתי' התם (שמות לב, כה) כי פרעה אהרן לשמצה בקמיהם. פי' בכל כחו בכל כוונתו. וגרסינן במדרש מה אקב לא קבה אל וגו'. אמ' בלעם הרשע איך אוכל לקללם, והם אומרים בכל יום לפני הב"ה אק"ב, אמן קדיש ברכו. אין אומרין קדיש בפחות מעשרה גדולים ובני חורין. שכך פסק הרא"ש ז"ל שאין מצרפין קטן עם תשעה גדולים לא לתפלה ולא לברכת המזון עד שיביא שתי שערות. העומד לפנים בבית הכנסת מצטרף עם הקהל,

והעומד חוץ מן המשקוף בעזרה כתב הרא"ש ז"ל שאם השליח צבור עומד תוך הפתח הוא מצרפן.
ואחר שיאמר שליח צבור קדיש אומר בקול רם ברכו את ה' המבורך, ועונין הקהל ואומרים ברוך ה' המבורך לעולם ועד.
קדושה שביוצר שהיא בשפה ברורה וכו', פסק הרא"ש ז"ל שיחיד יכול לאומרה, שאינו אלא סיפור דברים בלבד, שמספר כיצד מקדישין המלאכים שמו של הב"ה. והוא הדין בסדר קדושה. וגרסי' במדרש יהי אור על דרך הקבלה. הקדושו' שהן בלשון הקדש, כגון נקדישך ונעריצך, אין יחיד רשאי לאומרה ואין אומרין אותה בפחות מעשרה, אבל קדושה שהיא בלשון ארמי, כגון ובא לציון, שאומרים בה קדיש בשמי מרומא וכו', שהיא בלשון ארמי, יחיד רשאי לאומרה. וסימניך שנים מקרא ואחד תרגום. פירוש הקדושות שאומרן במקרא, שהוא לשון קדש, שנים, ר"ל רבים [אומרין] אותה, והקדושה שהיא תרגום, יחיד רשאי לאומרה, והוא ובא לציון שאומרים קודם תפלה לדוד.
ואסור לשוח כלל משיתחיל ברוך שאמר עד שיסיים התפלה של עמידה, כדי שיסמוך התושבחות לק"ש וק"ש לגאולה וגאולה לתפלה. כדגרסינן בירושלמי השח בין ישתבח ליוצר אור, עבירה היא בידו, וחוזר עליו ממערכי המלחמה. וגרסי' במדרש א"ר יוסי, פעם אחת הייתי מהלך בדרך, ומצאתי לאליהו זכור לטוב, ועמו ארבעת אלפים גמלים טעונים. אמרתי לו מה אלו טעונים. אמ' לי אף וחמה, לעשות נקמה ממי שמספר בין קדיש לברכו, בין ברכה לברכה, בין פרק לפרק, בין אמן יהא שמיה רבא ליתברך, בין גאולה לתפלה, ועוד אלא שאין תפלתו נשמעת, שנא' (ישעיהו מג, כב) ולא אותי קראת יעקב. ואחר שיאמר ברכו, יאמר ברכות ק"ש שתים לפניה, והם יוצר אור ובורא חשך ואהבת עולם אהבתנו ה' אלהינו, ואחת לאחריה, והיא גאל ישראל. ויזהר עד מאד בברכת יוצר אור, מפני שבה אלפא ביתא, ומזכיר בה כל האותיות מאל"ף ועד תי"ו, והן מאל ברוך גדול דעה עד קדושים רוממי שדי תמיד. ובשבת ג"כ יש בברכת יוצר אלפא ביתא, מאל אדון על כל המעשים עד תפארת וגדולה שרפים וחיות ואופני קדש.
וצריך אדם לכון את לבו בברכת המאורות, ויחשוב בדעתו מערכת הגלגלים וסדר הכוכבים וזיו המאורות. ואז יתייחד בלבו שמו של הב"ה, שהוא יוצר הכל, שמים ושמי השמים, הארץ וכל אשר עליה, הימים וכל אשר בהם. וישיג כל מה שיוכל להשיג מייחוד השם יתעלה, שיצר הכוכבים והמאורות, ונתן אותם ברקיע השמים להאיר על הארץ, והשפיע עליהם אור מאורו הגדול ומזיו יקרו, לעבדו ולעשות רצונו. והוא יתעלה

שמו מסבב הגלגלים ומניע אותם בכחו הגדול, והמאורות בתוכן. ואז יתכוין לקבל עליו עול מלכות שמים שלימה ולקרות ק"ש בכוונה.

קריאת שמע

ומאימתי זמן קרייתה. בבקר, מי שיראה את חבירו הרגיל אצלו קצת, ויכירנו ברחוק ארבע אמות, עד סוף שלש שעות. ומצוה מן המובחר לקרות אותה כוותיקין, שיהיו מכוונין לקרותה מעט קודם הנץ החמה, כדי שיסיים אותה וברכותיה עם הנץ החמה, ויסמוך לה התפלה מיד. ושיעור זה כמו שעה אחת קודם שיעלה השמש. ומי שיוכל לכוין לעשות כן שכרו הרבה, ומובטח לו שהוא בן העולם הבא, ואותו היום אינו ניזוק. אם נאנס יכול לקרותה קודם זמנה, מיד אחר שיעלה עמוד השחר, ויצא ידי חובתו. ואפי' בלא אונס, אם קראה בדיעבד יצא, ואין צריך לקרותה פעם אחרת. אבל ירגיל לעשות כן. ואע"פ שעיקר זמנה נמשך עד סוף שעה שלישית, אם נאנס ולא קראה, יכול לקרותה עם ברכותיה בכל שעה רביעית, אבל אין לו שכר כקורא ק"ש בזמנה. מכאן ואילך לא יקראנה בברכותיה, ואם בירך הוי ברכה לבטלה.

כל הקורא ק"ש פעמים בכל יום נוחל העולם הזה והעולם הבא. העולם הזה מנין, כדגרסינן במדרש תנחומא אמ' ר' מני לא תהיה ק"ש קלה בעיניך, מפני שיש בה מאתים וארבעים ושמונה תיבות, ומהם ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, כמנין איברים שיש באדם. אמ' הב"ה אם שמרת את שלי לקרותה בעונתה, אני אשמור את שלך. לכך דוד מקלס, שמרני כאישון בת עין. אמ' לו הב"ה שמור מצותי וחיה. העולם הבא מנין, כדגרסינן במ' שקלים בפירקא קמא אז תבין יראת ה' וגו'. תני בשם ר' מאיר כל מי שקבוע בארץ ישראל, ומדבר בלשון הקדש, ואוכל חוליו בטהרה, וקורא ק"ש בבקר ובערב, יהיה מבני העולם הבא. וגרסי' במ' ברכות בפ' היה קורא בתורה אמ' ר' אלעזר מאי דכתי' (תהלים סג, ה) כן אברכך בחיי בשמך אשא כפי, כן אברכך בחיי זו ק"ש, בשמך אשא כפי זו תפלה. אם אדם עושה כן עליו הכתוב אומר, כמו חלב ודשן תשבע נפשי, ולא עוד אלא שנוחל שני עולמים, העולם הזה, והעולם הבא, שנא' (תהלים סג, ו) ושפתי רננות יהלל פי. ר"ל שתי רננות, אחת בעולם הזה ואחת לעולם הבא.

וחייב אדם לקרא ק"ש באימה וביראה ובכוונת הלב. ויחשוב בלבו שניתן לו רשות לקרות ק"ש ולהזכיר שמו של הב"ה, מה שלא ניתן למלאכים. כדגרסינן באלה הדברים רבה ובמ' חולין בפרק גיד הנשה. חביבין ישראל יותר ממלאכי השרת. שמלאכי השרת אינן מזכירין את השם אלא אחר שלשה תיבות, שנא' (ישעיהו ו, ג) וקרא זה אל זה ואמר קק"ק ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו, וישראל מזכירין את השם אחר שתי תיבות,

שנא' (דברים ו, ד) שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. למה חיבבה הקב"ה ונתנה לישראל שיהו קורין אותה שתי פעמים ביום, מפני שכל עשרת הדברות כתובין בה. וגרסי' בסיפרי למה התקינו ק"ש שחרית וערבית. לפי שאמר הב"ה לישראל לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה, וחזר ואמר ששת ימים תעשה מלאכה, היאך יתקיימו שני מקראות הללו. לפיכך תקן להם ק"ש שחרית וערבית, וכל הקורא אותה כאלו קרא כל התורה. משל למלך שנתן לבנו שדות רבות והיה יגע בעבודתם. כיון שראה המלך שהיה מתייגע בהן, תיקן לו כרם אחד והביא כל מעדני עולם ושתל בו. כך הב"ה נתן לישראל תורה נביאים וכתובים, ואמ' כל מי שמתייגע בהן אין קץ למתן שכרו, וכל מי שאינו יכול להתייגע בהן, דיו ק"ש שחרית וערבית. וכשישראל קורין ק"ש מלאכי השרת יורדין לשמוע מהן, שנא' (שיר השירים ח, יג) היושבת בגנים חבירים מקשיבים לקולך השמיעיני. היושבת בגנים, אלו ישראל שיושבין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, חבירים מקשיבים לקולך, אלו מלאכי השרת.

וגרסינן באבות דר' נתן ישראל נקראו עבדים, שנא' (ויקרא כה, נה) כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם, ומלאכי השרת נקראו עבדים, שנא' (איוב ד, יח) הן בעבדיו לא יאמין ובמלאכיו ישים תהלה, ואין אתה יודע איזה חביב מזה, כשהוא אומר עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים, הוי ישראל חביבין לפניו יותר ממלאכי השרת. ישראל נקראו בנים, שנא' (דברים יד, א) בנים אתם לה' אלהיכם, ומלאכי השרת נקראו בנים, שנאמר (איוב ב, א) ויבאו בני האלהים להתיצב על ה', ואין אתה יודע איזה חביב מזה, כשהוא אומר בני בכורי ישראל, הוי ישראל חביבין לפניו יותר ממלאכי השרת. ישראל נקראו מלכים, שנא' (משלי ח, טו) בי מלכים ימלוכו, ומלאכי השרת נקראו מלכים, שנא' (תהלים סח, יג) מלכי צבאות ידדון ידדון, ואין אתה יודע איזה מכובד מזה, כשהוא אומר ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש, הוי ישראל מכובדים לפניו יותר ממלאכי השרת. ישראל נקראו צבאות, שנא' (שמות ז, ד) והוצאתי את צבאותי את עמי בני ישראל מארץ מצרים, ומלאכי השרת נקראו צבאות, שנא' (תהלים סח, יג) מלכי צבאות ידודון ידודון, ואין אתה יודע איזה גדול מזה, כשהוא אומר והוצאתי את צבאותי את עמי בני ישראל מארץ מצרים, הוי ישראל גדולים לפניו יותר ממלאכי השרת. ישראל נקראו קדושים, שנא' (ירמיהו ב, ג) קדש ישראל לה', ומלאכי השרת נקראו קדושים, שנא' (דניאל ד, יד) בגזירת עירין פתגמא ובמאמר קדישין שאלתא, ואין אתה יודע איזה מהן מקודש מזה, כשהוא אומר ישראל קדש לה', הוי ישראל מקודשין לפניו יותר ממלאכי השרת. ישראל נותנין זמרה, שנא' (דברים ו, ד) שמע ישראל ה'

אלהינו ה' אחד, ומלאכי השרת נותנין זמרה, שנא' (איוב לח, ז) ברן יחד כוכבי בקר ויריעו כל בני אלהים, ואין אתה יודע איזה מהם משובח מזה, כשהוא אומר משיח אלהי יעקב ונעים זמירות ישראל, הוי זמרת ישראל משובחת לפניו יותר מזמרת מלאכי השרת. וכן הוא אומר ואתה קדוש יושב תהלות ישראל.

וכל זמן שישראל מקלסין להב"ה מלמטה, הוא ית' שמו מקלסן מלמעלה. הם אומרים שמע ישראל, והוא אומר שמעה עמי ואדברה. הם אומרים ה' אלהינו ה' אחד, והוא אומר ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ. הם אומרים ושננתם לבניך, והוא אומר וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך.

וגרסינן בפרקי ר' אליעזר ארבע כתות של מלאכי השרת מקלסין לפני הב"ה. מחנה ראשונה של מיכאל מימינו, מחנה שנייה של גבריאל משמאלו, מחנה שלישית של אוריאל מלפניו, מחנה רביעית של רפאל מאחריו. ושכינתו של הב"ה מלמעלה באמצע. והוא יושב על כסא רם ונשא, וכסאו תלוי למעלה באויר, ומראה כבודו כעין החשמל, ועטרת תגא בראשו, וכתר שם מפורש על מצחו, חציו אש וחציו ברד. מימינו חיים, משמאלו מות. ושבט של אש ופרוכת פרושה לפניו, ושבעה מלאכים שנבראו תחלה משרתים לפני ולפנים מן הפרוכת. והדום רגליו כאש וברד, ואש מתלקחת סביבות כסאו. צדק ומשפט מכון כסאו. ודמות כסאו כאבן ספיר של ארבע רגלים, וארבע חיות הקדש קבועות בו. על כל רגל ארבע פנים וארבע כנפים, שנא' (יחזקאל א, ו) וארבע פנים לאחת וארבע כנפים לאחת מהן. הם הם הכרובים. כשהוא מדבר פני מזרח, מדבר מבין שני הכרובים פני אדם, וכשהוא מדבר פני דרום מדבר מבין שני הכרובים פני אריה, וכשהוא מדבר פני מערב, מדבר מבין שני הכרובים פני נשר. ולעומתם האופנים וגלגלי מרכבה. וכשהוא משקיף על הארץ מרכבותיו האופנים. ומקול זעקת גלגלי המרכבה ברקים ורעמים יוצאין לעולם. וכשהוא בשמים רוכב על עב קל, וכשהוא ממהר דואה על כנפי רוח, שנא' (תהלים יח, יא) וירכב על כרוב ויעף וידא על כנפי רוח. והחיות אצל כסא כבודו, ואינן יודעות מקום כבודו. והחיות אומרות באימה ביראה ברתת בזיע. ומזיעת פניהם נהר של אש מושך ויוצא לפניו, שנא' (דניאל ז, י) נהר די נור נגד ונפק מן קדמוהי. שנים שרפים עומדים אחד מימינו ואחד משמאלו. שש כנפים לכל אחד ואחד, בשתים מכסין את פניהם שלא יביטו פני שכינה, ובשתים מכסין את רגליהם שלא יראו להשגיח עמידת רגל עגל, ובשתים מעופפין ומעריצין ומקדישין. זה עונה וזה קורא, זה קורא וזה עונה, ואומרים קק"ק ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו. והחיות עומדות אצל כסא כבודו, ואינן יודעות מקום כבודו, אומרות בכל מקום שכבודו שם ברוך כבוד ה'

ממקומו. וישראל שהם גוי אחד בארץ, שהם מייחדים שמו תמיד פעמים בכל יום, ועונים ואומרים שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, והוא ית' שמו משיב לעמו ישראל ואומר אני ה' אלהיכם המציל אתכם מכל צרה.

וגרסי' בואלה הדברים רבה שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. זש"ה ישישו וישמחו בך כל מבקשיך, אלו יראי שמים, ויאמרו תמיד יגדל ה', אלו ישראל שמיחדים שמו של הב"ה פעמים בכל יום ואומרים שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. וגרסי' במדרש אין מלאכי השרת אומרים שירה למעלה עד שיאמרו ישראל שירה למטה, שנא' (איוב לח, ז) ברך יחד כוכבי בקר, אלו ישראל, והדר ויריעו כל בני אלהים, אלו מלאכי השרת. ועוד גרסינן במדרש מנין שעושין המלאכים תפלתן אחר תפלת ישראל, דכתיב (משלי ג, יט) ה' בחכמה יסד ארץ, זו תפלת ישראל שהן בארץ, כונן שמים בתבונה, זו תפלת המלאכים שהם בשמים. והב"ה ברא את העליונים לשבח שמו יתברך. כיצד, מלאך אחד עומד באמצע הרקיע בשחרית ואומר ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, וכל גדודי מעלה עונין אחריו והולכין עד שמגיעין לקדושה. ואז תבא חיה אחת ששמה ישראל וחקוק על מצחה ישראל, ועליה אמ' דוד ע"ה וירכב על כרוב ויעף וידא על כנפי רוח, ועומדת חיה זו באמצע הרקיע ואומרת ברכו את ה' המבורך, וכל גדודי מעלה עונים ברוך כבוד ה' ממקומו. והשרפים מעופפין ומרעישין את העולם, ואומרים קק"ק ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו. והמלאכים מתגלגלים ומרעידין את העולם ואומרים ברוך כבוד ה' ממקומו. ועומדת החיה עד שנגשין כל שרי מעלה וארלים, ואומרים לאותה החיה, שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. אמרו מלאכי השרת לפני הב"ה, רבונו של עולם מפני מה אנו אומרים שירה אחר ישראל. אמ' להם מפני שישראל שרויין בארץ טמאה ויצר הרע שולט בהן, ועוד שהן בגלות בין האומות, ואעפ"כ כובשין את יצרם, וסובלין צרות, ומצפין לגאולה, ונכנסין ומתפללין לפני ומייחדין שמי בכל יום ואומרים שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. אמ' ר' חמא ב"ר חנינא, בוא וראה שבחו של הב"ה וגדולתו וחיבתו שהוא מחבב את ישראל, שאע"פ שיש לו אלף אלפי אלפים וריבי רבבות של מלאכי השרת שמשרתין אותו ומשבחין לפניו, אינו רוצה בשבחן של כלם עד שישמע שבחן של ישראל, שנא' (משלי יד, כח) ברב עם הדרת מלך, ואין עם אלא ישראל, שנא' (ישעיהו מג, כא) עם זו יצרתי לי תהלתי יספרו, וכתי' (תהלים מז, י) נדיבי עמים נאספו עם אלהי אברהם.

וגרסי' במדרש תלים ר' אבא בשם ר' אחא אומר, בשם ודם יש לו קרוב שבוי, הוא מתבייש לומר שהוא קרובו, והב"ה הוציא ממצרים שבויין ומטורפין וקורא אותם

קרובים, שנא' (תהלים קמח, יד) לבני ישראל עם קרובו. אמ' דוד, רבונו של עולם, אפי' רשע שבישראל בא וקורא לפניך ק"ש ומתפלל, ענה אותו מיד, שלא יאמרו אומות העולם כל הפנים לפניך שוות. ענני, אמ' לו הב"ה, חייך עד שלא את קורא אני עונה אותך, שנא' (תהלים נ, טו) וקראני ביום צרה אחלצך ותכבדני, ואומר יקראני ואענהו עמו אנכי בצרה, ואומר והיה טרם יקראו ואני אענה עוד הם מדברים ואני אשמע. ואעפ"כ צריך שתהא קריאתו באמת, שנא' (תהלים קמה, יח) קרוב ה' לכל קוראיו לכל אשר יקראוהו באמת. אמרו ישראל לפני הב"ה, רבונו של עולם, כמה שמדות וגזרות היא גוזרת עלי כל היום מלכות הרשעה, כדי לבטל אלהותך ומלכותך ממנו, ולא בטלנו אותם, ובכל יום ויום אנו נכנסים לבתי כנסיות וממליכין אותך שתי פעמים בכל יום ואומרים שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. וכתי' (משלי טו, ז) שפתי חכמים יורו דעת, אלו ישראל שממליכין להב"ה תמיד ומיחדים שמו ערב ובקר ואומרים שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד.

גדולה ק"ש שהיא שקולה כנגד כל הקרבנות. כדגרסינן בואלה שמות רבה. א"ר לוי צריך אדם להיות זהיר בק"ש שהיא שקולה כנגד כל הקרבנות. מה הקרבנות נוהגין בשחר ובין הערבים, אף ק"ש נוהגת בשחר ובערב, שנא' (דברים ו, ז) ובשכבך ובקומך. ולא נתן הב"ה ק"ש לישראל אלא שיהו עוסקין בה תמיד, שנא' (יהושע א, ח) לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה וגו', לכך נאמר שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. והמבטל ק"ש שחרית וערבית עונשו גדול, מפני שהיא שקולה כנגד כל המצות. כדגרסינן באבות דר' נתן עשרה דברים שקולין כנגד כל המצות שבתורה ואלו הן, שמע, ציצית, תפלין, שבת, עבודה, מילה, מעשרות, דין, צדקה, ריחוק ע"ז. ושנינו במ' חגיגה איזהו מעות שאינו יכול ליתקן, ודרשו חז"ל ואמרו זה שביטל ק"ש של שחרית וק"ש של ערבית. ולא חרבה ירושלם וגלו ישראל לבין האומות אלא מפני שבטלו בה ק"ש שחרית וערבית. כדגרסי' במ' שבת בפ' כל כתבי הקדש אמ' רב לא חרבה ירושלם אלא מפני שבטלו בה ק"ש שחרית וערבית, שנא' (יהושע א, ח) הוי משכימי בבקר שכר ירדופו מאחרי בנשף יין ידליקם, והיה כנור ונבל תוף וחליל ויין משתיהם ואת פועל ה' לא יביטו ואת מעשה ידיו לא ראו. וכתיב בתריה, לכן גלה עמי מבלי דעת. וגרסינן במ' שוטה בפרק נוטל את מנחתה ת"ר איזהו עם הארץ, כל מי שאינו קורא ק"ש שחרית וערבית. דברי ר' מאיר, וחכמים אומרים כל מי שאינו מניח תפלין, בן עזאי אומר כל מי שאין לו בבגדו ציצית, ר' נתן אומר כל מי שאין לו מזוזה בפתחו.

לפיכך צריך אדם להיות זהיר מאד בק"ש, וידקדק באותיותיה, ויאריך בדל"ת דאחד, שיעור כדי שיחשוב בלבו שהב"ה יחיד בעולמו למעלה ולמטה ובארבע רוחות העולם. שמ"ע, ש-די מ-לך ע-ולם. עוד ש-או מ-רום ע-יניכם. וכל המאריך בדל"ת דאחד, מאריכין לו ימיו ושנותיו. וידגיש בדל"ת, כדגרסי' בירושלמי אמ' רב נחמן בר רב יצחק ובלבד שידגיש בדל"ת, שלא תהא כרי"ש ונמצא מחרף. ולא יחטוף בחי"ת ולא יאריך באל"ף, שלא יהא נראה כאי חד. וי"א שצריך להאריך בחי"ת, כדי שיחשוב שהב"ה יחיד בשמים, שהן שבעה רקיעים, ובארץ, הרי שמונה, כמנין חי"ת. וגרסי' במנחות חטריה לגגיה דחי"ת, להודיע שהוא חי וברומו של עולם. פי' עושין תגין קטן למעלה באמצע החי"ת, זכר ליחודו של הב"ה. ואומר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, ואע"פ שאינו מן הפרשה. כדגרסינן במ' פסחים בפרק מקום שנהגו כשקרא יעקב לבניו, ובקש לגלות להם הקץ, נסתלקה ממנו שכינה. אמ' שמא יש בכם מי שאינו הגון. פתחו כלם ואמרו שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. פתח הזקן ואמ' ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. ואיתה נמי התם, היכי נעביד, נימריה לא אמריה משה רבינו, לא נימריה הא אמריה יעקב אבינו. תקנו לומר אותו בחשאי.

ויפסיק מעט בין לעולם ועד לואהבת. ויפסיק בין היום לעל לבבך, שלא יהיה נראה היום ולא למחר. ויפסיק בין נשבע לה'. ויתיז זיי"ן דלמען תזכרו, כדי שלא ישמע כסמ"ך. וידגיש אות יו"ד דשמע ישראל, שלא תבלע. וכן יו"ד מוהיו, שלא ישמע והאו. ויתן ריוח בין וחרה לאף, שלא ישמעו חרף. וצריך ליתן ריוח בין הדבקים, ר"ל תיבה שסופה כאות של אחריה, כגון בכל לבבכם, על לבבכם, עשב בשדך, ואבדתם מהרה, הכנף פתיל, אתכם מארץ. וצריך ליזהר בכל אלף שאחר מ"ם להפסיק בהם, כגון ולמדתם אותם, שאם אינו מפסיק נראה כקורא מותם. ושמתם את. וראיתם אותו. וקשרתם אותם. ולא בק"ש בלבד אלא אף בפסוקי דזמרה, כגון ספרו בגויים את כבודו, שבחי ירושלים את, ותקם את דברך, ויראו העם את ה', וממליכים את, ולקיים את, וכל כיוצא בהם. וישתדל לדקדק באותיותיה. דאמ' ר' חמא בר חנינא כל הקורא ק"ש ומדקדק באותיותיה, מצננין לו גיהנם, שנא' (תהלים סח, טו) בפרש שדי מלכים בה תשלג בצלמון. ואם לא דקדק באותיותיה, בדיעבד יצא. וצריך שיוציא הדברים בשפתיו וישמיע לאזניו. וכשיאמר וקשרתם לאות על ידך, ממשמש בתפלין של יד. וכשאמר והיו לטוטפות בין עיניך, ממשמש בשל ראש. ויש נוהגין למשמש גם בציצית, כשאומר והיה לכם לציצית וראיתם אותו. ויכול לקרות ק"ש בין עומד בין יושב בין מהלך, ובלבד שיעמוד בפסוק ראשון, שהוא קבלת עול מלכות שמים. אבל לא יקראנה והוא נוטה על צדו, ולא כשהוא מוטל

בקרקע ופניו למעלה, או מוטל על בטנו ופניו טוחות בקרקע, מפני שנראה כמקבל עול מלכות שמים דרך גאוה. ואם הוא שמן ובעל בשר ואינו יכול להתהפך על צדו, או מפני אונס אחר, מטה מעט על צדו וקורא.

ובזכות שקורין ישראל ק"ש, הב"ה קורא אותם עמי ונחלתי. מדה כנגד מדה. הם אומרים שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, והב"ה אומר, שמע ישראל היום הזה נהיית לעם לה' אלהיך. וכשם שישראל קורין ק"ש, הב"ה גואל אותם מבין האומות. מדה כנגד מדה. הם אומרים שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, והב"ה אומר להם, שמע ישראל אתה עובר היום את הירדן לבא לרשת גוים גדולים ועצמים ממך וגו'. ובשעה שאדם מקבל עליו עול מלכות שמים וקורא ק"ש, היא מעידה עליו שייחד שמו של הב"ה למעלה ולמטה. ולפיכך עי"ן של שמע הוא מאותיות גדולות, ודלי"ת דאחד ג"כ מאותיות גדולות, סימן עד. וכל הקורא ק"ש בכל יום כאלו עשה משכן להב"ה וכאלו מקבל פני שכינה, וסימן לדבר, ויקרא אל משה וידבר ה' אליו מאהל מועד לאמר. וידבר ה' אליו, הרי הקבלת פני שכינה, מאהל מועד, כאלו בנה המשכן. לפי שקריאה זו שקרא הב"ה למשה היתה כשהשלימו ישראל עבודת המשכן. ואת מוצא וידבר ה' אליו מאוהל מועד לאמר, חמש ועשרים אותיות, כנגד חמש ועשרים אותיות שבפסוק שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. וזש"ה וחסידיך יברכוכ"ה, כ"ה חמש ועשרים. והקורא ק"ש כאלו קיים כל הארבעה ועשרים ספרים. כיצד. אותיות דאלפא ביתא עשרים ושתים, ותורה נביאים וכתובים, הרי עשרים וחמש, כנגד עשרים וחמש אותיות שבפסוק שמע ישראל.

הקורא את שמע, לא ירמוז בעיניו, ולא יקרוץ בשפתיו, ולא יראה באצבעותיו. ואם עשה כן, עליו הכתוב אומר, ולא אותי קראת יעקב. בד"א בפרק ראשון, אבל בשאר פרקים אינו אסור.

בין הפרקים שואל בשלום אדם חשוב מפני כבודו, ומשיב שלום לכל אדם, ובאמצע, אפי' באמצע הפסוק, שואל מפני היראה ומשיב מפני הכבוד. וכתב הרא"ש ז"ל דלאו דוקא יראת גוי אנס, שמתפחד שמא יהרגנו, דפשיטא שאין דבר שעומד בפני פקוח נפש, אלא אפי' מפני יראת אביו או רבו, דכתיב (ויקרא יט, ג) איש אמו ואביו תיראו, ורבו, דתנן ומורא רבך כמורא שמים. וכן באמצע, לענות קדיש, ולקדושה, וברכו, ואמן של האל הקדוש, ואמן על שומע תפלה.

אלו הן בין הפרקים. בין ברכה ראשונה לשניה, בין שניה לשמע, בין שמע לוהיה אם שמע, בין והיה אם שמע לויאמר. בין ויאמר לאמת ויציב, לא יפסיק כלל, אפי' בדברים

שיש לו רשות להפסיק בהן בין אמצע הפרק, אלא יאמר אני ה' אלהיכם אמת, ואז יפסיק כמו באמצע הפרק.

נשים ועבדים וקטנים פטורים מק"ש ומן התפלין, וחייבין בתפלה ובמזוזה ובברכת המזון, מפני שהן מצות עשה שלא הזמן גרמה. וכל מצות עשה שלא הזמן גרמה נשים חייבות. אבל ק"ש ותפלין שהן מצות עשה שהזמן גרמה נשים פטורין. וכל מצות שהנשים חייבות, עבדים חייבין, ר"ל עבדים שמלו וטבלו לשם עבדות. וקטנים לא הטילו על אביהן לחנכן בק"ש, לפי שאינן מצויין אצלו כשמגיע זמן ק"ש, כי אז הקטן יהיה ישן על מטתו בבקר.

חתן הכונס את הבתולה פטור, בין ביום ובין בלילה, ארבעה ימים וארבעה לילות הראשונים, אם לא עשה מעשה. משם ואילך חייב, אפי' לא עשה מעשה. וכונס את האלמנה חייב בק"ש. ופסק הרא"ש ז"ל שחתן הכונס את הבתולה שאינו רשאי להחמיר על עצמו ולקרות ק"ש.

ואחר ק"ש יאמר אמת ויציב. והתקינו לומר באמת ויציב אמת ששה פעמים. א' אמת ויציב, ב' אמת אלהי עולם מלכנו, ג' אמת שאתה הוא ה' אלהינו, ד' אמת אשרי איש שישמע למצותיך, ה' אמת אתה הוא אדון לעמך, ו' אמת אתה הוא ראשון. שאמת ממצרים גאלתנו ה' אלהינו, היא הודאה להב"ה על שהוציאנו ממצרים. ואמת ששה פעמים שבאמת ויציב, שבהן אנו מודים שהב"ה ברא את העולם בו' ימי בראשית וברא אותו על מדת האמת. וכן הוא רמוז במעשה בראשית. אמת בו' מקומות בסופי תיבות. ואלו הן. א' ברא אלהים את, ב' וירא אלהים את האור, ג' ויברא אלהים את האדם, ד' ויברא אלהים את התנינים, ה' וירא אלהים את כל אשר עשה, ו' ברא אלהים לעשות. אמ' המחבר ועוד שאנו מודים שהב"ה ברא ששה גבולות העולם, שהן הארבע רוחות ומעלה ומטה.

והתקינו לזכור הגאולה שעשה עמנו הב"ה, באמת ממצרים גאלתנו בשחרית, ובאמת ואמונה בערבית. כדגרסי' בירושלמי צריך להזכיר באמת ויציב ביום, ובאמת ובאמונה בלילה, יציאת מצרים ומלכות וקריעת ים סוף ומכת בכורות. ונמצא מזכיר יציאת מצרים ביום ובלילה, כדדרשה בן זומא, שנא' (דברים טז, ג) למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך, ימי חייך הימים, כל ימי חייך הלילות.

ויסמוך גאולה לתפלה, ושכרו הרבה מאד, כדגרסינן בירושלמי העיד ר' יוסי ב"ר אליקים משום קהלה קדישה שבירושלם שכל הסומך גאולה לתפלה שאינו ניזוק כל אותו היום. ועוד גרסינן בירושלמי תכף לגאולה תפלה, שנא' (תהלים יט, טו) יהיו לרצון אמרי פי

והגיון לבי לפניך ה' צורי וגואלי, היינו גאולה, וסמיך ליה, יענך ה' ביום צרה, היינו תפלה. א"ר אמי כל מי שאינו סומך גאולה לתפלה, למה הוא דומה, לאוהבו של מלך שבא והרתיק על פתחו של מלך, ויצא המלך לו לידע מהו מבקש, ומצאו שהפליג, אף הוא הפליג. יכול אדם אפי' יחיד לענות אמן אחר ברכה של גאל ישראל, כיון שהוא סיום של סדר ברכות.

עמידה

ומיד יתפלל שמונה עשרה. והוא שתיקנו אנשי כנסת הגדולה, והם עזרא וזרובבל ויהושע בן יהוצדק הכהן גדול וחבריהם. עמדו ותיקנו לאומרו על הסדר, ערבית ושחרית ומנחה בכל יום, לקיים מה שנא' (תהלים נה, יח) ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי.

וצריך שיתפלל במקום נקי, כדי שיתפלל בטהרה ובנקיות. לפיכך כל מקום שיש בו צואה או מי רגלים או גרף של רעי, או עביט של מי רגלים, אע"פ שאין בהם צואה או מי רגלים, אסור לקרות ק"ש ולהתפלל כנגדן, אלא אם הרחיק מהן ארבע אמות לאחוריו או לצדדיו ומלפניו כמלוא עיניו. ואסור לקרות ק"ש או להתפלל כנגד ערות גוי, ואפי' היתה בעששית, אם רואה אותה דרך דפנות העששית. אבל צואה בעששית, אע"פ שרואה אותה, מותר לקרות ק"ש או להתפלל כנגדה. מי רגלים של אדם אחר, אם הטיל לתוכן רביעית מים, מותר לקרות ק"ש ולהתפלל כנגדה, בין היו על גבי קרקע בין בכלי, בין היו בתחלה ונתן לתוכן מים, בין היו המים בתחלה ובאו עליהן מי רגלים. ובלבד שלא יהיו בעביט המיוחד להם, שאפי' בלא מי רגלים אסור לקרות ק"ש או להתפלל כנגדו. בד"א אם היה של חרס או של עץ שנבלע בתוכו ומלא זוהמא, אבל אם היה של זכוכית או של חרס מצופה, מותר לקרות ק"ש או להתפלל כנגדו כשהוא ריקן. ריח רע שיש לה עיקר, כגון צואת אדם אם היא מלאחריו, צריך להרחיק ארבע אמות ממקום שכלה הריח. ומותר לקרות ק"ש או להתפלל כנגד ריח רע שיש לו עיקר, עד שירחיק לאחריו ארבע אמות ממקום שכלה הריח לאדם שהוא מריח, ומלפניו כמלוא עיניו. ובלילה אע"פ שאינו רואה אותה, צריך להרחיק עד מקום שאינו יכול לראותה ביום. אבל ריח רע שאין לה עיקר, כגון הפחה שיצאה ממנו, אסור אפי' בדברי תורה עד שיכלה הריח, וכ"ש לק"ש או לתפלה. ואם היא יוצאה מחבירו, מותר בדבר תורה מיד, ובק"ש ובתפלה אסור עד שיכלה הריח. כדגרסינן בירושלמי בבית הכנסת הני גאני והני גרסי.

צואת כלבים או חזירים, אם יש בהן עורות שמעבירין אותן בהן, דינן כדין צואת אדם לענין הרחקה, מפני שיש בהם סרחון הרבה. ואם אין בהן עורות, אין בהן סרחון הרבה,

ודינן כדין צואת בהמה חיה ועוף, ומותר לקרות ק"ש או להתפלל כנגדן, בין היא מלפניו, בין היא מלאחריו. דוקא אם אין בה ריח, אבל אם יש בה ריח, מרחיק עד מקום שיכלה הריח. צואת חמור הרכה, לאחר שבא מן הדרך, וצואת חתול ונמייה ונבלה מסרחת, דינן כצואת אדם. צואת תרנגולין ההולכים בבית, מותר לקרוא ק"ש או להתפלל כנגדה, אבל הלול שלהן הוא מאוס הרבה וסרוח, ואסור לקרוא ק"ש ולהתפלל כנגדו. בית הכסא, ואפי' אין בו צואה [אסור לקרות בו ק"ש], והוא הדין בבתי המרחץ. בבית הפנימי ובבית החיצון, מותר לקרות בו ק"ש ומניח בו תפלין, כ"ש ששואל בו שלום, ובבית האמצעי יש שם שאלת שלום ולא ק"ש ותפלין, אבל אם היו בראשו אין צריך לחולצן. קטון שיכול לאכול כזית בכדי שיאכל גדול אכילת פרס, שהן שיעור ארבעה ביצים, מרחיקין מצואתו ומימי רגליו. ואסור לקרות ק"ש ולהתפלל כנגד צואה העוברת, ופי חזיר כצואה עוברת דמי, אפי' בא מן הנהר.

ואסור לקרוא ק"ש ולהתפלל כנגד טפח מגולה באשה במקום שדרכה לכסותו, אפי' היא אשתו. וכן שוקה מגולה אסור לקרוא ק"ש ולהתפלל כנגדו. אבל בתולות שדרכן לילך בפריעת ראש, מותר להתפלל כנגדן וראשן פרוע.

צואה במקומה, פי' בפי טבעת, אסור לקרוא ק"ש או להתפלל, אפי' אינה נראית. לא ילך אדם במבואות המטונפות ויניח ידו על פיו ויקרא ק"ש, ואם היה קורא ק"ש ובאה צריך להפסיק. ואם לא פסק, עליו הכתו' אומר וגם אני נתתי להם חקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם. ואם פסק, עליו הכתוב אומר ובדבר הזה תאריכו ימים. התפלל ואחר תפלתו מצא צואה במקומו, אע"פ שהתפלל תפלתו תועבה, וצריך לחזור ולהתפלל במקום נקי.

זמן תפלת השחר. תחלתה משיעלה עמוד השחר והאיר פני מזרח, ומשם ואילך עד סוף ארבעה שעות. ואם התפלל אחר ארבעה שעות, אע"פ שאין לו שכר תפלה בזמנה, שכר תפלה יש לו. ועיקר מצותה עם הנץ החמה, דכתי' (תהלים עב, ה) ייראוך עם שמש. וגרסינן בפרק כל כתבי הקדש א"ר יוסי יהא חלקי עם דמדומי החמה, דאמ' ר' חייא בר אבא א"ר יוחנן מצוה להתפלל עם דמדומי החמה, א"ר זירא מאי קרא, ייראוך עם שמש. וכיון שהגיע זמן תפלת השחר, אסור לאדם להקדים לפתח חבירו ליתן לו שלום, דתניא כל המקדים לפתח חבירו להקדים לו שלום כאלו עשאו במה, אבל אם פגע בו יכול ליתן לו שלום. ואסור לאדם לאכול ולשתות ולהתעסק בצרכיו עד שיתפלל, דכתי' (מלכים א יד, ט) ואותי השלכת אחרי גוך, אל תקרי גוך אלא גאך, אחר שנתגאה זה ואכל ושתה, מקבל עליו עול מלכות שמים. דאמ' רבא בר אבין אמ' רב יצחק בר אשיאן, אסור לו

לאדם לעשות מלאכה קודם שיתפלל, שנאמר (תהלים פה, יד) צדק לפניו יהלך וישם לדרך פעמיו, ר"ל צדק לפניו יהלך, לפניו קודם צרכיו, ואחר כך וישם לדרך פעמיו, ר"ל יתעסק בעסקיו. וצדק זו תפלה, שנשא' תפלה לדוד שמעה ה' צדק. ואז תפלתו נשמעת, שנא' (תהלים יז, א) הקשיבה רנתי האזינה תפלתי וגו'. ומי שאינו אוכל ושותה עד שיתפלל הב"ה מברך לחמו ומימיו, שנא' (שמות כג, כה) ועבדתם את ה' אלהיכם ובירך את לחמך ואת מימיך. ולא עוד אלא שמתרפה מחוליו, שנא' (שמות כג, כה) והסירותי מחלה מקרבך. ועבודה זו תפלה, כמו שאמרתי למעלה.

אין עומדין להתפלל אלא מתוך כובד ראש, אבל לא מתוך שיחה ולא מתוך שחוק, ולא מתוך קלות ראש. ואין עומדין להתפלל אלא מתוך הלכה פסוקה, כדי שלא יהיה לבו טרוד בה. חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת קודם תפלתן, כדי שיכוונו את לבם למקום ברוך הוא, שנא' (תהלים פד, ה) אשרי יושבי ביתך עוד יהללוך סלה. ושוהה ג"כ שעה אחת אחר תפלתו, כדי שלא תהא נראית עליו כמשוי. ואין עומדין להתפלל אלא מתוך שמחה. ולפיכך נהגו לאמר פסוקי דזמרה קודם תפלה, מפני שהן משמחין לאדם, שנא' (תהלים יט, ט) פקודי ה' ישרים משמחי לב.

העומד להתפלל יחזיר את פניו למזרח. וסומא ומי שאינו יודע לכוין הרוחות, יכוין את לבו לאביו שבשמים, שנא' (מלכים א ח, מד) והתפללו אל ה'. היה עומד בחוצה לארץ, יכוין את פניו כנגד ארץ ישראל, שנא' (מלכים א ח, מח) והתפללו אל ארצם. היה עומד בארץ ישראל, יכוין את פניו כנגד ירושלם, שנא' (מלכים א ח, מד) והתפללו אל העיר הזאת. היה עומד בירושלים, יכוין את פניו כנגד בית קדשי הקדשים, שנא' (מלכים א ח, לה) והתפללו אל המקום הזה. וגרסי' במ' ברכות אמ' ר' אבין ואיתימא ר' אבינא, כמגדל דוד צוארך בנוי לתלפיות, תלפיות תל שהכל פונים לו. ואנו שמתפללין כנגד המזרח, מפני שאנו יושבין במערבה של ארץ ישראל, וכשנחזיר כנגד המזרח, נמצא שאנו מתפללין כנגד ירושלם. וגרסי' בפירקי ר' אליעזר מה נורא המקום הזה וגו', מכאן אתה למד שכל המתפלל בירושלם כאלו התפלל לפני כסא הכבוד, ששער השמים פתוח לשמוע תפלתן של ישראל.

וגרסינן במדרש אוהב ה' שערי ציון, שהתורה והברכות והנחמות מציון הם. תורה מציון, שנא' (ישעיהו ב, ג) כי מציון תצא תורה. ברכה מציון, שנא' (תהלים קכח, ה) יברכך ה' מציון. הופעה מציון, דכתי' (תהלים נ, ב) מציון מכלל יופי אלהים הופיע. סעידה מציון, דכתי' (תהלים כ, ג) ומציון יסעדך. חיים מציון, דכתי' (תהלים קלג, ג) כטל חרמון שיורד על הררי ציון כי שם צוה ה' את הברכה חיים עד העולם. בחירה מציון,

דכתי' (תהלים קלב, יג) כי בחר ה' בציון. גדולה מציון, דכתי' (ירמיהו לא, ו) ה' בציון גדול. שמחה מציון, דכתי' (זכריה ב, יד) רני ושמחי בת ציון. הטל מציון, דכתי' (תהלים קלג, ג) כטל חרמון שיורד על הררי ציון. מבשר מציון, דכתי' (ישעיהו נב, ז) מה נאוו על ההרים רגלי מבשר משמיע שלום מבשר טוב משמיע ישועה אומר לציון מלך אלהיך. בנין מציון, דכתי' (תהלים קב, יז) כי בנה ה' ציון. רחמים מציון, דכתי' (תהלים קב, יד) אתה תקום תרחם ציון. גאולה מציון, דכתי' (ישעיהו נט, כ) ובא לציון גואל. יופי מציון, דכתי' (תהלים נ, ב) מציון מכלל יופי. אמירה מציון, דכתי' (ישעיהו נא, טז) ולאמר לציון עמי אתה. ישועה מציון, דכתי' (תהלים יד, ז) מי יתן מציון ישועות ישראל. צפיה מציון, דכתי' (ישעיהו נב, ח) קול צופיך נשאו קול יחדו ירננו כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון. שלום מציון, דכתי' (ישעיהו נב, ז) מה נאוו על ההרים רגלי מבשר משמיע שלום מבשר טוב משמיע ישועה אומר לציון מלך אלהיך.

העומד בתפלה צריך להשוות את רגליו, כדגרסי' בירושלמי זה שעומד בתפלה צריך להשוות רגליו. ר' לוי ור' סימון. חד אמ' כמלאכי השרת, דכתי' (יחזקאל א, ז) בהן ורגליהם רגל ישרה. וחד אמ' ככהנים, דכתי' (שמות כ, כב) בהן ולא תעלה במעלות על מזבחי, שהיו הכהנים הולכין עקב בצד גודל. וצריך שיחזיר פניו אל הקיר. מנא לן, מחזקיהו, דכתי' (ישעיהו לח, ב) ויסב חזקיהו את פניו אל הקיר ויתפלל אל ה'. ואל יעמוד להתפלל במקום גבוה, שנא' (תהלים קל, א) ממעמקים קראתיך ה'. וצריך שיהיה ראשו מכוסה בשעת תפלה, משום כבוד השכינה לפני מי שהוא מתפלל, ויעמוד ביראה ברעדה בפחד ובבושת פנים, כדל השואל לבקש על נפשו מאת הב"ה. וצריך שיכוין עיניו למטה ולבו למעלה. עיניו למטה, דכתי' (מלכים א ט, ג) והיו עיני ולבי שם כל הימים. ולבו למעלה, דכתי' (איכה ג, מא) נשא לבבינו אל כפים אל אל בשמים. א"ר שמעון חסידא, המתפלל צריך שיראה עצמו כאלו שכינה כנגדו, שנא' (תהלים טז, ח) שויתי ה' לנגדי תמיד. וגרסי' במ' ברכות בפרק תפלת השחר. כשחלה ר' אליעזר נכנסו תלמידיו לבקרו. אמרו לו, רבי למדנו אורח חיים. אמ' להם, הזהרו בכבוד חבירכם, וכשאתם מתפללין דעו לפני מי אתם עומדים, ומנעו בניכם מן ההגיון, ובדבר הזה תזכו לחיי העולם הבא. ואסור לרוק כשהוא עומד בתפלה, ואם אי איפשר לו שלא לרוק מבליעו בכסותו, ואם הוא איסטניס ואינו יכול להבליעו בכסותו, זורקו לאחוריו, או לשמאלו, אבל לא לפניו ולא לימינו. ואם כינה עוקצתו, ימשמש בבגדו להסירה, אבל לא יסירנה בידו, כדי שלא תתבטל כוונתו. נשמט טליתו ממקומו יכול למשמש בו להחזירו, אבל אם נפל כולו מעליו אינו יכול לחזור ולהתעטף בו, מפני שהוא מפסיק. היה לו משוי

על כתפו או על ראשו של ארבעה קבין, צריך להסירו מעל ראשו בשעת תפלה, פחות מכן מתפלל כשהוא על ראשו. ולא יאחז בידו תפלין ולא ספר תורה בזרועו, ולא קערה מלאה בידו, ולא סכין ולא מעות וככר, וכיוצא בהן בשעת תפלה, מפני שכוונתו עליהן, שלא יפלו מידו ויטרד ותתבטל כוונתו. ולולב בזמנו מותר לאחוז בידו בשעת התפלה, מפני שהוא צורך מצוה ואינו נטרד בשבילו.

העומד בתפלה צריך מקום שיכוין לתפלתו ושיכין בגדיו וגופו ומחשבתו. מקום לתפלתו כיצד, דתניא לא יעמוד אדם לא על גבי מטה ולא על גבי כסא ולא על גבי ספסל ויתפלל, אלא יעמוד במקום נמוך ויתפלל. וצריך שיהיו חלונות פתוחים במקום התפלה למזרח, ר"ל מקום הקבוע לתפלה, כגון בית הכנסת או בית המדרש. דאמ' ר' חנינא אל יתפלל אדם אלא בבית שיש בו חלונות, שנא' (דניאל ו, יא) וכוין פתיחן ליה בעיליתיה נגד ירושלם וזמנין תלתא ביומא הוה בריך על ברכוהי ומצלי [ומודא] קדם אלהיה. ואל יתפלל במקום פרוץ, כגון שדה או בקעה וכיוצא בהן, דאמ' רבא חציף מאן דמצלי בבקתא. פי' בבקעה. ואל יתפלל בחרבה ולא אחרי בית הכנסת, דאמ' ר' חלבו המתפלל אחורי בית הכנסת נקרא רשע. והני מילי דלא מהדר אפיה לבי כנישתא, אבל אי מהדר אפיה לבי כנישתא לית לן בה. ואסור לעבור אחורי בית הכנסת בשעה שהצבור מתפללין. בד"א בשאין בית הכנסת אחר בעיר, או שאינו לבוש תפלין, ואינו רוכב על חמור, ואינו נושא משוי, אלא שהוא פנוי מכל אלו, אבל אם יש לו אחד מכל אלו מותר. ואסור לאדם להקדים תפלתו לתפלת הצבור. ואם הוא אנוס ואינו יכול לילך לבית הכנסת, יכוין בביתו בשעה שהצבור מתפללין ויתפלל, שהיא שעה רצויה לפני הב"ה, דכתי' (תהלים סט, יד) ואני תפלתי לך ה' עת רצון. אימתי עת רצון, בשעה שהצבור מתפללין, כמו שכתבתי למעלה.

וצריך לקבוע מקום לתפלתו תמיד ולא ישנהו אם לא לצורך גדול. כדגרסינן במ' ברכות בפרק קמא אמ' רב הונא כל הקובע מקום לתפלתו, אלהי אברהם יהיה כנגדו, וכשמת אומרים עליו, אי עניו אי חסיד מתלמידיו של אברהם אבינו. ומנין שהיה אברהם אבינו ע"ה קובע מקום לתפלתו, שנא' (בראשית יט, כז) וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם את פני ה', מלמד שהיה לו מקום ידוע והיה מתפלל בו. ואינו די שיקבע לו בית הכנסת להתפלל בו תמיד, אלא גם בבית הכנסת שקובע, צריך שיהיה מקומו קבוע וידוע, ולא ישב היום במקום ומחר במקום אחר. כדגרסינן במ' ברכות ירוש' אמ' ר' תנחום ב"ר חייא צריך אחד לייחד לו מקום בבית הכנסת, שנא' (שמואל ב טו, לב) ויהי דוד בא עד הראש אשר ישתחוה שם לאלהים, אשר השתחוה לא נאמר, אלא ישתחוה,

שמשמע שהיה משתחוה שם תמיד. ואמ' ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי, כל הקובע מקום לתפלתו ולתורתו אויביו נופלין תחתיו, שנאמר (שמואל ב ז, י) ושמתי מקום לעמי לישראל ונטעתיו ושכן תחתיו ולא ירגז עוד ולא יוסיפו בני עולה לענותו כאשר בראשונה. ולא ישב מיד אצל הפתח, אלא יכנס שיעור שני פתחים ואחר כך יתפלל, שנא' (משלי ח, לד) לשמור מזוזות פתחי. ויש מפרשים שלא ימהר להתפלל מיד, אלא ישהה בכדי הילוך שני פתחים. אבל אם מקומו בבית הכנסת סמוך לפתח אין לחוש. ועוד יש מפרשים שצריך ליכנס לפנים משתי דלתות, דכתי' (משלי ח, לד) אשרי אדם שומע לי לשקוד על דלתותי יום יום לשמור מזוזות פתחי. וצריך שלא יהיה דבר חוצץ בינו ובין הקיר כשעומד בתפלה, כגון כלים או בעלי חיים וכיוצא בהן.

בגדיו כיצד. גרסינן בפירקא קמא דמ' שבת, רבה בר רב הונא רמא פזמקי ומצלי. פי' שהיה לובש בתי שוקים בשעת תפלה. וצריך שיהיה מהודר בשעת תפלה בטלית נאה, או מכוסה כלו במלבוש נאה, שנא' (עמוס ד, יב) הכון לקראת אלהיך ישראל. אמ' רב אשי חזינן לרב [כהנא] כי איכא רתחא, פכר ידיה ומצלי כעבדא קמיה מריה, וכי ליכא ריתחא מציין נפשיה ומצלי. פי' שעת זעם היה חובק את ידיו בדרך צער ומתפלל, ובעת שלום היה מתקשט בבגדים נאים ומתפלל. וכתב הרמב"ם ז"ל המתפלל יניח ידו הימנית על השמאלית ומתפלל כעבד לפני רבו. וצריך שיהיה לבו מכוסה בשעת תפלה. ואפי' אם אין לבו רואה את הערוה, אסור להתפלל עד שיכסה את לבו. דתניא היתה טלית של בגד או של עור חגורה לו על מתניו קורא ק"ש, אבל לתפלה אסור עד שיכסה את לבו.

גופו כיצד. דתניא היה צריך לנקביו אל יתפלל, משום הכון לקראת אלהיך ישראל, וכתי' (קהלת ד, יז) שמור רגלך כאשר תלך אל בית האלהים. ואמ' רב אשי ואיתימא ר' חנינא בר פפא, שמור נקביך בשעה שאתה עומד בתפלה לפני. ואם התפלל כשהוא צריך לנקביו תפלתו תועבה, ועליו הכתוב אומר אל תשקצו את נפשותיכם, וצריך לחזור ולהתפלל. והני מילי כשאינו יכול לעמוד על עצמו שיעור מהלך פרסה, כמו שכתבתי למעלה. ולכתחלה לא יתפלל עד שיבדוק עצמו יפה יפה ויסיר כיחו, פי' הרוק העב, וניעו מן הנחירים, ולא יגהק ולא יפהק. ואם עשאן מיד מרצונו הרי זה מגסי הרוח, ומתוך אונס יניח ידו על פיו שלא תראה פתיחתו. ולא יניח ידו על זקנו בשעת תפלה, כדרך גסי הרוח.

מחשבתו כיצד. דתניא צריך המתפלל לכוין את לבו בתפלתו, שנא' (תהלים י, יז) תכין לבם תקשיב אזנך. פי' שצריך לכוין המלות שמוציא בשפתיו, ויעיר הכוונה, ויסיר כל המחשבות הטורדות אותו, עד שתשאר מחשבתו פנויה וכוונתו זכה בתפלתו. והכוונה

יסוד האמונה. וגרסי' במדרש אם אתה הכינות לבך ופרשת אליו כפיך, אם הכינות לבך בתפלה תקובל ממך, בפרישת כפים שהיא מקובלת, ועוד דרשו רז"ל על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא. אימתי עת מצוא, בשעה שאדם מתפלל בכוונה, שנא' (תהלים י, יז) תכין לבם תקשיב אזנך. פי' שצריך לכוין המלות. וכתיב (איכה ג, מא) נשא לבבינו אל כפים אל אל בשמים, ואמ' דוד ע"ה בכל לבי דרשתיך וגו', וכתיב (איכה ג, מא) נשא לבבינו אל כפים אל אל בשמים. ואמ' דוד בכל לבי דרשתיך וגו', וכתי' (שמואל א א, טו) ואשפוך את נפשי לפני ה'. וגרסינן במ' ברכות ירושלמי אמ' חזקיה אין תפלתו של אדם נשמעת אלא אם כן משים עצמו כבשר. אמ' רב חייא בר אשי אמ' רב כל שאין דעתו מיושבת עליו אל יתפלל. רב חביבה יומא דרתח לא הוא מצלי. פי' יום שהיה בזעם לא היה מתפלל, מפני שלא היתה דעתו מיושבת עליו ולא היה יכול לכוין את לבו. אבל אם התפלל בפיו ובלשונו ולבו בל עמו, עליו הכתוב אומר בפיו ובשפתיו כבדוני ולבו רחק ממני, ואומ' קרוב אתה בפיהם ורחוק מכליותיהם, ואומר ויפתוהו בפיהם ובלשונם יכזבו לו ולבם לא נכון עמו. והמתפלל שלא בכוונה, עליו הכתוב אומר העם המכעיסים אותי על פני תמיד, וכתי' (ישעיהו א, יב) כי תבאו לראות פני מי בקש זאת מידכם רמוס חצרי. ולא עוד אלא שאין תפלתו נשמעת, שנא' (ישעיה מג, כב) ולא אותי קראת יעקב.

וגרסי' במדרש נמשלה תפלה למקוה, מה המקוה הזה פעמים פתוח ופעמים נעול, כך שערי תפלה פעמים פתוחין ופעמים נעולין. כיצד, כיון אדם את לבו בתפלה, עליו הכתוב אומר הטה ה' אזנך ושמע, ואם לא כיון, עליו הכתוב אומר גם כי אזעק ואשוע סתם תפלתי.

וגרסי' במדרש תלים נוראות בצדק תעננו אלהי ישענו. ר' חנינא בר פפא שאל לר' שמואל בר נחמני, מהו סכות בענן לך מעבר תפלה. אמ' לו, שערי תפלה פעמים פתוחין ופעמים נעולין. וכך היה אומר ר' יוסי ב"ר חלפתא ואני תפלתי לך ה' עת רצון, עתים מזומנים יש לה לתפלה. ר"ל אם יכוין את לבו תשמע תפלתו. ר' ברכיה ור' חלבו ורב ענן ור' יוסף בשם רב אידי אמ', אף שערי תפלה אינן נעולין לעולם. בן עזאי ור' עקיבא חד מנהון אמ', מי שהוא גומל חסדים יהיה מבושר שתשמע תפלתו, שנא' (הושע י, יב) זרעו לכם לצדקה, מה כתיב בתריה. ועת לדרוש את ה'. וחורנא אמ', איני כמבטל דברי ר', אלא כמוסיף עליו. ואני תפלתי לך ה' עת רצון, מיד עננו באמת ישעך. בזמן שתפלתו בכוונה היא עת רצון ותפלתו נשמעת.

ובזמן שאדם קורא באמת, שהיא הכוונה, תפלתו נשמעת. שכל הקורא להב"ה באמת הוא מכוין את לבו, וכל המתפלל לפני הב"ה דרך עראי אינו מכוין את לבו, ואין תפלתו נשמעת, שנא' (תהלים קמה, יח) קרוב ה' לכל קוראיו לכל אשר יקראוהו באמת, יכול לכל, ת"ל לכל אשר יקראוהו באמת. וכתי' (תהלים עג, א) אך טוב לישראל, יכול לכל, ת"ל לברי לבב. וכתי' (נחום א, ז) טוב ה' למעוז ביום צרה, יכול לכל, ת"ל ויודע חוסי בו. וכתיב (איכה ג, כה) טוב ה' לקוויו, יכול לכל, ת"ל לנפש תדרשנו. וכתי' (תהלים קכה, ד) היטיבה ה' לטובים ולישרים בלבותם. אמ' דוד לפני הב"ה, רבונו של עולם, אמרי האזינה ה' בינה הגיגי, בשעה שיש בי כח לעמוד לפניך בתפלה ולהוציא דבר מפי, [אמרי האזינה, ובשעה שאין בי כח לעמוד לפניך בתפלה] התבונן מה בלבי. וכתי' (שמואל ב ז, יח) ויבא המלך דוד וישב לפני ה'. וכי יש ישיבה לפני הב"ה, והלא אין אדם מתפלל אלא מעומד, אלא שיישב דעתו ויכוין לבו בתפלה. אמ' ר' שמואל בר נחמני אם כוונת לבך בתפלה, תהא מבושר שנשמעת תפלתך, שנא' (תהלים י, יז) תכין לבם תקשיב אזנך. וכתי' (עזרא ז, י) כי עזרא הכין את לבבו, ויתן לו המלך כיד ה' הטובה עליו. ובחזקיהו כתי' (דברי הימים ב ל, יט) כי כל לבבו הכין לדרוש את ה', וכתי' (מלכים ב כ, ה) שמעתי את תפלתך וגו'. ועוד אמ' דוד לפני הב"ה, נכון לבי אלהים וגו', וכתיב בתריה עורה כבודי וגו'. אמ' לו הב"ה אתה כוונת את לבך בתפלה, אני אכין את כסאך, דכתי' (מלכים א ב, מה) וכסא דוד יהיה נכון עד עולם.

וגרסי' במ' ראש השנה בפרק קמא היה ר' מאיר אומר שנים שעלו לגרדום לידון, ודינם שוה, פי' גרדום מקום שדנין בו דיני נפשות, זה ירד וזה לא ירד, זה ניצול וזה לא ניצול, זה התפלל וזה התפלל, זה נענה וזה לא נענה. זה שהתפלל תפלה שלימה נענה, וזה שלא התפלל תפלה שלימה לא נענה.

ואם אינו יכול לכוין את לבו בכל התפלה, יכוין את לבו לפחות באבות. ואם לא כוון אפי' באבות אינו חוזר.

וכוונת הלב ודברים אחרים מפוארים בענין התפלה, למדנו מפסוקי דחנה. כדגרסי' במ' ברכות בפרק אין עומדין אמ' רב המנונא הלכתא גברוותא כמה איכא למשמע מהני קראי דחנה. כתי' (שמואל א א, יג) וחנה היא מדברת על לבה. אמ' ר' אלעזר מכאן למתפלל שצריך שתהא תפלתו בלחש, דתניא המשמיע קולו בתפלתו הרי זה מקטני אמנה, כלומר שמאמין שאין הב"ה שומע תפלה שבלחש עד שמשמיע קולו. והמגביה קולו בתפלה הרי זה מנביאי השקר, דכתי' בהו ויקראו בקול גדול. אמ' רב הונא לא שאנו שלא ישמיע קולו אלא שיכול לכוין בלחש, אבל אם אינו יכול לכוין בלחש מותר.

ויחשבה עלי לשכורה, מכאן ששכור אסור להתפלל עד שיעביר את יינו מעליו. ואם התפלל תפלתו תועבה, וצריך לחזור ולהתפלל כשיעבור יינו, ואפי' אחר שיעבור זמן תפלה, מפני שהוא חשוב כשוגג. שתוי אל יתפלל ואם התפלל תפלתו תועבה. היכי דמי שכור והיכי דמי שתוי. שכור כל שאינו יכול לדבר לפני המלך, שתוי כל שיכול לדבר לפני המלך. ומנין שתפלת שכור תועבה. שנא' (ויקרא י, ט) יין ושכר אל תשת אתה ובניך אתך בבואכם אל אוהל מועד ולא תמותו. פירוש, מצוה זו נצטוה בה אהרן ובניו שלא יהיו שכורים ולא שתויי יין בשעת העבודה והקרבת הקרבנות, והתפלות הם במקום הקרבנות. לפיכך המתפלל אסור לו להיות שכור בשעת תפלה, וסימניך יין ושכר אל תש"ת, תפלת שכור תועבה. אל תתן את אמתך לפני בת בליעל. וכתי' התם (דברים יג, יד) יצאו אנשים בני בליעל מקרבך. מה להלן ע"ז אף כאן ע"ז. אני האשה הנצבת עמכה בזה להתפלל אל ה'. אמ' ר' יהושע בן לוי, מכאן שאסור לישב בתוך ארבע אמות של תפלה, בין מלפניו בין מלאחריו בין משני צדדיו. ומצינו במדרש ז"ה בגימטריא שנים עשר, ארבע אמות לפניו ושמונה משני צדדיו.

תשובת שאלה לאחד מן הגאונים ז"ל. וששאלתם היכי דאמי מי שאסור לישב בתוך ארבע אמות שלו. מפני שארבע אמות של תפלה מקום שכינה הוא. וראיה לדבר שכשסיים אדם תפלתו צריך לפסוע שלש פסיעות לאחריו, ואחר כך יתן שלום. ואם לא עשה כן, ראוי לו שלא התפלל. וכל כך למה, מפני כבוד שכינה. דקיימא לן דארבע אמות של תפלה מקום שכינה הוא. ונראה כאפיקורוס, שזה יושב בתפלה והוא יושב כנגדו בטל. אבל אם היה קורא ק"ש או עוסק בתפלה ואין מפליג עצמו לדברים אחרים, מותר. היה עומד בתפלה ועומד אחר כנגדו בקרוב מארבע אמות, לא יפסיק תפלתו. דתנן אפי' המלך שואל בשלומו, ואפי' נחש כרוך על עקבו, לא יפסיק. הרי שאפי' מאימת המלך או הנחש אינו רשאי להפסיק, כ"ש אם עבר אדם קרוב ממנו ואינו מתיירא ממנו.

התפלל יחיד והלך לבית הכנסת ומצא צבור שמתפללין, אם יכול לחדש דבר בתפלתו, יתפלל פעם אחרת עם הצבור. אין לך חידוש גדול מזה. לא ישאל אדם צרכיו לא בשלש ראשונות ולא בשלש אחרונות. שלש ראשונות למה הן דומות, לעבד שמסדר שבחו של רבו. אמצעיות למה הן דומות, לעבד שמבקש פרס מרבו. אחרונות למה הן דומות, לעבד שבקש פרס מרבו ומשבחו והולך לו. והני מילי צרכי יחיד, אבל צרכי רבים מותר, שהרי כל האחרונות צרכי רבים הם. וכשם שהעבד מסדר שבחו של רבו, יכול לשאול צרכי צבור, שזה שבח הוא וכבוד לרב שרבים צריכין לו. ועל כן נהגו לומר קרובות בשלש ראשונות ויעלה ויבא בהודאה, מפני שהם צרכי רבים.

העומד בתפלה ונתעטש, פי' שיצא ריח ממנו דרך מטה, ממתין עד שיכלה הריח, וחוזר ומתפלל ממקום שפסק. המתעטש בתפלתו דרך מטה סימן רע לו, והמתעטש מפיו סימן יפה לו.

אל יפסיק אדם בתפלתו אפי' המלך שואל בשלומו. והני מילי מלך ישראל, אבל מלך אומות העולם פוסק מפני הסכנה.

וגרסי' במ' ברכות בפרק אין עומדין ת"ר מעשה בחסיד אחד שהיה מתפלל בדרך, ובא הגמון אחד ונתן לו שלום, ולא החזיר לו שלום. המתין עד שסיים את תפלתו. לאחר שסיים אמ' לו, כתוב בתורתך רק השמר לך ושמור נפשך מאד, וכתי' (דברים ד, טו) ונשמרתם מאד לנפשותיכם, אלמלא חתכתי את ראשך, מי יתבע דמך מידי. אמ' לו, המתן עד שאפייסך בדברים. אמ' לו, אלו היית עומד לפני מלך בשר ודם, ובא חבירך ונתן לך שלום, אתה מחזיר לו שלום. אמ' לו, לא. ואם היית מחזיר לו שלום, מה היו עושין לך. אמ' לו, היו חותכין את ראשי בסיף. אמ' לו, ומה לפני מלך בשר ודם כך, שהיום כאן ומחר בקבר, לפני מלך מלכי המלכים הב"ה על אחת כמה וכמה. נתפייס אותו הגמון והלך לדרכו ונפטר אותו חסיד לביתו בשלום. ועוד שוב מעשה בחסיד אחד שהיה עומד ומתפלל, ובא המלך ועבר, ולא הפסיק את תפלתו. וכשסיים את תפלתו, אמ' לו המלך, היאך אומרים עליכם שפלי רוח, ואין אתם אלא מגסי הרוח. אמ' לו, אם עמדתי בשוק או בדרך, או אם ישבתי בבית, ולא הייתי רץ לקראתך לשאול בשלומך היה ראוי לך לכעוס עלי, אבל התורה הזהירה ואמרה אפי' המלך שואל בשלומו לא ישיבנו, ואפי' נחש כרוך על עקבו לא יפסיק. כששמע המלך כך נתפייס, ונפטר אותו חסיד לביתו לשלום.

ויעמד להתפלל כדל המבקש בפתח. ואל יהי נחפז בתפלתו, כדי שלא תראה עליו כמשוי ומבקש לסלקו. והעושה כך, מובטח לו שתקובל תפלתו. ושנינו במ' ברכות אל תעש תפלתך קבע אלא תחנונים. פי' אל תעש תפלתך כדבר קבוע שאתה צריך לעשותו על כל פנים, ותחשוב ותאמר אעשה אותו עתה ואסתלק ממנו, אלא עשה תפלתך תחנונים. פי' התפלל לפני המקום והתחנן ובקש ממנו צדק, אולי ישמע תפלתך ותחנתך ברצון. ואל יעיין אדם בתפלתו, ר"ל אל יחשוב ויאמר בדין הוא שישמע הב"ה את תפלתי ויעשה את בקשתי, הואיל וכוונתי את לבי. והעושה כך מסבב שיזכרו עונותיו, מפני שהמקטרגים יאמרו למה יתנאה זה בתפלתו, ויעשה עצמו זכאי, ויאמרו ראוי הוא שתשמע תפלתו, והלא כך וכך חטא וכך וכך פשע. נמצא שגורם לעונותיו שיזכרו. אלא יחשוב שהב"ה ישמע את תפלתו בחסדו, ולא בשביל זכיותיו של אדם, וידע שהוא דל ונבזה ואינו כדאי

לבקש מאת מלך מלכי המלכים הב"ה, אלא שהוא ית' שמו עושה חסד עם ישראל ושומע תפלתן ומצילן מן הפורעניות.

סדר י"ח ברכות

ולכולן יש סמך הפסוקים.

ברכה ראשונה יש בה ארבעים ושתים תיבות, כנגד פסוק שאמ' הב"ה לאברהם אבינו ע"ה, שהוא ואעשך לגוי גדול ואברכך ואגדלה שמך והיה ברכה. ויש שמונה תיבות. ויסוד ברכה זו מפסוק זה. וכנגד פסוק ויברכהו ויאמר ברוך אברם לאל עליון קונה שמים וארץ. ובו ט' תיבות. וכנגד כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט למען הביא ה' על אברהם את אשר דבר עליו. ויש בו כ"ה תיבות. הרי מ"ב תיבות. ועוד כנגד פסוק אחר הדברים האלה היה דבר ה' אל אברם במחזה לאמר אל תירא אברם אנכי מגן לך שכרך הרבה מאד. ולפיכך אנו אומרים ברוך אתה ה' מגן אברהם. ויש בו י"ט תיבות. וכנגד פסוק ואברהם היו יהיה לגוי גדול ועצום ונברכו בו כל גויי הארץ. ויש בו י"א תיבות. וכנגד הפסוק הביטו אל אברהם אביכם ואל שרה תחללכם כי אחד קראתיו ואברכהו וארבהו. ויש בו י"ב תיבות. הם מ"ב תיבות, כנגד שם של ארבעים ושתים אותיות שפירש אותו על האבות. ואות ראשונה של ברכה בי"ת, שהיא בא"י אלהינו ואלהי אבותינו. והאחרונה מ"ם שהיא בא"י מגן אברהם. הרי מ"ב. ופותח באבות אלהי אברהם ואלהי יצחק ואלהי יעקב. יכול חותמין בכלל, ת"ל והיה ברכה. לפיכך אנו חותמין מגן אברהם. ותקנו להזכיר זכות אבות סמוך לגאולה. ואומ' וזוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה. פי' בזכות האבות תביא גאולה לבנים. ואם חס ושלום תמה זכות אבות, הב"ה מביא גואל לבני בניהם למען שמו.

ברכה שניה, מנין תיבותיה חמשים ואחת, על שם ארבעה פסוקים שיסודה מהם וסימנם מפת"ח, מט"ר, פרנס"ה, תחיית המתי"ם, חי"ה. ואינם נמסרים ביד שליח. מטר, דכתיב (דברים כח, יב) יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים לתת מטר ארצך בעתו ולברך את כל מעשה ידיך והלוית גוים רבים ואתה לא תלוה. ובו כ"ג תיבות. פרנסה, דכתי' (תהלים קמה, טז) פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון. ובו ז' תיבות. של תחיית המתים, דכתיב (יחזקאל לז, יג) וידעתם כי אני ה' בפתחי את קברותיכם ובהעלותי אתכם מקברותיכם עמי. ובו י"א תיבות. של חיה, דכתי' (בראשית ל, כב) ויזכור אלהים [את רחל וישמע] אליה [אלהים] ויפתח את רחמה. ובו י' תיבות. הרי חמשים ואחת תיבות.

וגרסי' במדרש. כשאמ' הב"ה לאברהם אל תירא אברם אנכי מגן לך, פתחו המלאכים ואמרו בא"י מגן אברהם. וכשהחיה את יצחק מן העקידה, אמרו בא"י מחיה המתים. וכשראה יעקב הסולם וקדושת המקום ואמ' מה נורא המקום הזה, אמרו בא"י האל הקדוש. וכשנתן חכמה ליוסף ופתר החלומות, אמרו בא"י חונן הדעת. עד כאן.

אמר המחבר. וכשעשה ראובן תשובה. ורצה הב"ה בתשובה, כדגרסי' בב"ר וישב ראובן אל הבור, ר' אליעזר אומר עסוק היה בשקו ובתעניתו, ואמ' לו הב"ה, מעולם לא חטא אדם ועשה תשובה, ואת פתחת תחלה בתשובה, חייך שבן בנך עומד ופותח בתשובה, וזה הושע שאמ' שובה ישראל עד ה' אלהיך. אמרו בא"י הרוצה בתשובה. וכשאמ' הב"ה למשה סלחתי כדברך, אמרו בא"י חנון המרבה לסלוח. וכשאמר הב"ה למשה לכן אמור לבני ישראל אני ה' והוצאתי אתכם מתחת סבלות מצרים והצלתי אתכם מעבודתם וגאלתי אתכם בזרוע נטויה ובשפטים גדולים, אמרו בא"י גואל ישראל. וכשאמ' הב"ה למשה כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רופאך, אמרו בא"י רופא חולי עמו ישראל. וכשהכניס יהושע את ישראל לארץ ושבת המן ואכלו מעבור הארץ והוצרכו לברכת השנים ותיקן יהושע לישראל ברכת על הארץ ועל המזון בברכת המזון, אמרו בא"י מברך השנים. וכשאמ' הב"ה על ידי הנביא והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים והשתחוו לה' בהר הקדש בירושלם, אמרו בא"י מקבץ נדחי עמו ישראל. וכשמלך דוד והיה עושה משפט וצדקה בארץ, אמרו בא"י מלך אוהב צדקה ומשפט. וכשבנה שלמה בית המקדש והתפלל לפני הב"ה ואמ' ושפטת את עבדיך להרשיע רשע לתת דרכו בראשו, אמרו בא"י שובר אויבים ומכניע זדים. וכשאמ' שלמה באותה התפלה ולהצדיק צדיק לתת לו כצדקתו, אמרו בא"י משען ומבטח לצדיקים. וכשאמ' הב"ה על ידי ישעיהו הנביא [ציון] במשפט תפדה ושביה בצדקה, אמרו בא"י בונה ירושלים. וכשאמ' הב"ה על ידי ישעיהו הנביא ביום ההוא יהיה צמח ה' לצבי ולכבוד לפליטת ישראל, אמרו בא"י מצמיח קרן ישועה. וכשהתפלל אליהו הנביא לפני הב"ה בהר הכרמל, ואמ' ענני ה' ענני ונענה באש, אמרו בא"י שומע תפלה. וכשאמ' הב"ה על ידי זכריהו הנביא כה אמר ה' שבתי אל ציון ושכנתי בתוך ירושלם, אמרו בא"י המחזיר שכינתו לציון. וכשאמ' דניאל לך אלה אבהתי מהודה ומשבח אנא, אמרו בא"י הטוב שמך ולך נאה להודות. וכשהב"ה העלה את מרדכי לגאולה בימי אחשורוש והיה דורש טוב לעמו ודובר שלום לכל זרעו, אמרו בא"י המברך את עמו ישראל בשלום. עד כאן.

וגרסינן במ' מגלה שלש ראשונות הם אבות וגבורת וקדושת השם. מנין שאומרים אבות, שנא' (תהלים כט, א) הבו לה' בני אלים. ומנין שאומרי' גבורות, שנא' (תהלים כט, א) הבו לה' כבוד ועוז. והעוז והגבורה ענין אחד הם. ונקראת ברכה זו גבורות, מפני שבה גבורת גשמים וגבורות תחיית המתים. ומנין שהגשמים נקראין גבורה, שנא' (איוב לז, ו) וגשם מטרות עוזו. ומנא לן שתחיית המתים נקראת גבורה, שנא' (זכריה י, ח) אשרקה להם ואקבצם כי פדיתים ורבו כמו רבו, ואזרעם בעמים ובמרחקים יזכרוני וחיו את בניהם ושבו, והשיבותים מארץ מצרים ומאשור אקבצם ואל ארץ גלעד ולבנון אביאם וגו', ועבר בים צרה וגו'. וכתי' (זכריה י, יב) וגברתים בה' ובשמו יתהלכו נאם ה'. ומנין שאומרים קדושת השם, שנא' (תהלים כט, ב) הבו לה' כבוד שמו.

וסמך ברכת בינה, שהוא אתה חונן, לקדושת השם, דכתיב (ישעיהו כט, כג) והקדישו את קדוש יעקב ואת אלהי ישראל יעריצו. וסמוך ליה וידעו תועי רוח בינה. ואחר בינה תשובה, דכתי' (ישעיהו ו, י) ולבבו יבין ושב ורפא לו. ויש בה חמשה עשר תיבות, כנגד יעזוב רשע דרכו ואיש און מחשבותיו וישב אל ה' וירחמהו ואל אלהינו כי ירבה לסלוח, וכנגד פסוק ובשוב רשע מרשע[ת]ו וגו', וכנגד פסוק ועוד בה עשיריה ושבה והיתה לבער כאלה וכאלון אשר בשלכת מצבת בם זרע קדש מצבתה. וכל אחד משלשה פסוקים אלו יש בו ט"ו תיבות. ואחר תשובה סליחה, דכתי' (ישעיהו נה, ז) וישב אל ה' וירחמהו ואל אלהינו כי ירבה לסלוח. וקבעו גאולה בברכה השביעית, מפני שישראל נגאלין בשביעית. דאמ' ר' חייא בר אבא, לפי שישראל עתידין ליגאל בשביעית, קבעוה בשביעית. ואמ' מר בששית קולות, בשביעית מלחמות, במוצאי שביעית בן דוד בא. ורפואה בשמינית, לפי שנתנה מילה בשמיני וצריכה רפואה. וברכת השנים בתשיעית, דאמ' ר' אלכסנדראי כנגד מפקיעי שערים, דכתי' בהו שבור זרוע רשע. ודוד בפרשה תשיעית אמרה במזמור תשיעי. ואחר ברכת השנים קבוץ גליות, שנא' (יחזקאל לו, ח) ואתם הרי ישראל ענפיכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבא. ואחר קבוץ גליות עושה הב"ה דין ברשעים, שנא' (ישעיהו א, כה) ואשיבה ידי עליך ואצרוף כבר סיגיך ואסירה כל בדיליך ואשיבה שופטיך כבראשונה. וכיון שעושה הב"ה דין ברשעים יכלו המינים והודים, שנא' (ישעיהו א, כח) ושבר פושעים וחטאים יחדו ועוזבי ה' יכלו. וכיון שיכלו המינים תרוממנה קרנות צדיק, שנא' (תהלים עה, יא) וכל קרני רשעים אגדע תרוממנה קרנות צדיק. והיכן תרוממנה בירושלם, שנא' (תהלים קכב, ו) שאלו שלום ירושלם ישליו אוהביך. וכיון שבאו לירושלם בא דוד, שנא' (הושע ג, ה) ישובו בני ישראל ובקשו את ה' אלהיהם ואת דוד מלכם. ומיד באה תפלה, שנא' (ישעיהו נו, ז)

והביאותים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפלתי. ואחר תפלה עבודה, שנא' (ישעיהו נו, ז) עולותיהם וזבחיהם לרצון על מזבחי, וכיון שבאה עבודה באה הודאה, שנא' (תהלים נ, כג) זובח תודה יכבדוני. ומה ראו לומר ברכת כהנים אחר עבודה, שנאמר (ויקרא ט, כב) וישא אהרן את ידיו אל העם ויברכם וירד מעשות החטאת וגו'. ומה ראו לומר שים שלום אחר ברכת כהנים, שנא' (במדבר ו, כז) ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם, וברכה של הב"ה שלום היא, שנא' (תהלים כט, יא) ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום.

וגרסינן במדרש מנין שאומ' האל הגדול הגבור והנורא, לפי שכך אמר עזרא בתפלתו, האל הגדול הגבור והנורא שומר הברית והחסד וגו'. ומנין שמזכירין שלש אבות, שכך הזכירן משה רבינו ע"ה בתפלתו, שנא' (שמות לב, יג) זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך. כך הזכירן אליהו הנביא ע"ה בתפלתו, שנא' (מלכים א יח, לו) ויהי בעלות המנחה ויגש אליהו הנביא ויאמר ה' אלהי אברהם יצחק וישראל היום יודע וגו'.

וגרסי' במדרש יהי אור כל התפלות פתיחתן באבות וחתימתן באבות. פתיחתן באבות, בא"י אלהינו ואלהי אבותינו אלהי אברהם ואלהי יצחק ואלהי יעקב, וחתימתן באבות, דכתי' (איוב כה, ב) המשל ופחד עמו עושה שלום במרומיו. המשל זה אברהם אבינו ע"ה, דכתיב ביה ואברכך ואגדלה שמך, וכתי' (בראשית כג, ו) שמענו אדוני נשיא אלהים אתה בתוכנו. ופחד זה יצחק אבינו ע"ה, דכתי' (בראשית לא, מב) לולא אלהי אבי אלהי אברהם ופחד יצחק היה לי. עושה שלום. שלום זה יעקב אבינו ע"ה, דכתי' (מיכה ז, כ) תתן אמת ליעקב. והאמת והשלום קשורים זה בזה, דכתי' (זכריה ח, יט) והאמת והשלום אהבו, וכתי' (בראשית כה, כז) ויעקב איש תם, ומתרגמינן גבר שלים.

ומנין שחתימת ברכה ראשונה מגן אברהם, שנא' (בראשית טו, א) אל תירא אברם אנכי מגן לך. מנין שתחיית המתים קרויה תפלה, דכתי' באליהו ויקרא אל ה' ויאמר הגם על האלמנה אשר אני מתגורר עמה הריעות להמית את בנה, וכתי' (מלכים א יז, כא) ויתמודד על הילד שלש פעמים ויקרא אל ה' ויאמר ה' אלהי תשב נא נפש הילד הזה על קרבו, וכתי' (מלכים א יז, כב) וישמע ה' בקול אליהו ותשב נפש הילד על קרבו ויחי. וכן הוא אומר באלישע ויבא ויסגור הדלת בעד שניהם ויתפלל אל ה', וכתי' (מלכים ב ד, לה) ויפקח הנער את עיניו. ומנין שקדושה נקראת תפלה, שנא' (ישעיהו ח, יג) את ה' צבאות [אתו] תקדישו והוא מוראכם והוא מעריצכם. ובברכת הקדושה ארבעה עשר תיבות כנגד פסוק וקרא זה אל זה ואמר קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלוא כל הארץ כבודו. מנין שצריכין להיות שלש ברכות ראשונות שבחו של הב"ה, שנא' (שמות טו,

א) אשירה לה' כי גאה גאה סוס ורכבו רמה בים, וכתיב (שמות טו, ב) עזי וזמרת יה וגו', וכתיב (שמות טו, ג) ה' איש מלחמה וגו', הרי שלשה פסוקים של שבח, ואחר כך תפלה לבקש צרכיו, דכתי' (שמות טו, ד) מרכבות פרעה וחילו. ומנין ששאלת הדעת קרויה תפלה, דכתי' אדין דניאל לביתיה אזל ולחנניה מישאל ועזריה חברוהי מלתא הודע, וכתי' (דניאל ב, יח) ורחמין למיבעא מן קדם אלה שמיא על רזא דנא, וכתי' (דניאל ב, כג) לך אלה אהבתי מהודה ומשבח אנא די הודעתינא די בעינא מנך. ומנין ששאלת התשובה קרויה תפלה, דכתיב במנשה ויתפלל אל ה' ויעתר לו וישמע תפלתו וישיבהו למלכותו, וכתי' (הושע יד, ג) קחו עמכם דברים ושובו אל ה'. ומנין ששאלת הסליחה קרויה תפלה, שנא' (במדבר יד, יט) סלח נא לעון העם הזה כגודל חסדך, ואין נא אלא לשון תפלה. ומנין ששאלת הגאולה וההצלה קרויה תפלה, דכתי' (ישעיהו מט, ח) כה אמר ה' בעת רצון עניתיך, כדא' ואני תפלתי לך ה' עת רצון, וכתי' בתריה (ישעיהו מט, ט) לאמר לאסורים צאו, שהיא הגאולה. ומנין ששאלת הרפואה קרויה תפלה, שנאמר (בראשית כ, יז) ויתפלל אברהם אל האלהים וירפא אלהים וגו'. ומנין ששאלת ברכת השנים קרויה תפלה, שנא' (מלכים א יח, מב) ויעל אחאב לאכול ולשתות ואליהו עלה אל ראש הכרמל ויגהר ארצה. פי' התנפל בפישוט ידים ורגלים. ומנין ששאלת הגשמים בעונתן קרויה תפלה, שנא' (זכריה י, א) שאלו מה' מטר בעת מלקוש. ומנין שכששואלין להעביר כל מיני פורעניות קרויה תפלה, שנא' (מלכים א ח, לז) רעב כי יהיה בארץ, דבר כי יהיה, שדפון ירקון ארבה חסיל כי יהיה, כי ייצר לו אויבו בארץ שעריו, כל נגע כל מחלה, כל תפלה כל תחנה, אשר תהיה לכל אדם לכל עמך ישראל, אשר ידעון איש נגע לבבו, ופרש כפיו אל הבית הזה, ואתה תשמע השמים מכון שבתך וגו'. ומנין ששאלת קבוץ גליות קרויה תפלה, שנא' (תהלים קז, ד) תעו במדבר בישימון דרך וגו', ויצעקו אל ה' בצר להם וגו', וכתי' (תהלים קז, ז) וידריכם בדרך ישרה וגו'. ונקראו הגליות תועים, שנא' (ירמיהו נ, ו) [צאן] אובדות היו עמי, ונקראו אסורים, שנא' (ישעיהו מט, ט) לאמר לאסורים צאו. ומנין ששאלת המשפט קרויה תפלה, שכן אמ' שלמה בתפלתו את אשר יחטא איש לרעהו, ואתה תשמע השמים, ושפטת את עבדיך. מנין ששאלת הכנעת זדים קרויה תפלה, שנא' (מלכים ב יט, ד) אולי ישמע ה' אלהיך את כל דברי רבשקה אשר שלחו מלך אשור אדוניו לחרף אלהים חי והוכיח בדברים אשר שמע ה' אלהיך ונשאת תפלה בעד השארית הנמצאה. ומנין שהבטחת צדיקים קרויה תפלה, שנא' (משלי טו, כט) ותפלת צדיקים ישמע. ומנין ששאלת גירי הצדק קרויה תפלה, שכן אמר שלמה בתפלתו, וגם אל הנכרי אשר לא מעמך ישראל הוא ובא מארץ

רחוקה למען שמך, כי ישמעון את שמך הגדול ואת ידך החזקה וזרועך הנטויה, ובא והתפלל אל הבית הזה, אתה תשמע השמים מכון שבתך. ומנין ששאלת בנין ירושלם קרויה תפלה, שכן דניאל אומר בתפלתו, והאר פניך על מקדשך השמם. אף לראותה קרויה תפלה, שנא' (דברים ג, כג) ואתחנן אל ה' וגו', וכתי' (דברים ג, כה) אעברה נא. ומנין ששאלת ביאת המשיח קרויה תפלה, שכן אמרה חנה בתפלתה, ויתן עז למלכו וירם קרן משיחו. ומנין שכשואלין ישראל לשמוע תפלתן ולעשות בקשתן קרויה תפלה, שנא' (תהלים לט, יג) שמעה תפלתי ה' ושועתי האזינה. ומנין ששאלת העבודה קרויה תפלה, שנא' (שמואל ב כד, כה) ויבן שם מזבח לה' ויעל עולות ושלמים ויעתר ה' לארץ. ומנין שההודאה על הטובה קרויה תפלה, שנא' כי אתה ה' צבאות אלהי ישראל גלית את אזן עבדך לאמר בית אבנה לך על כן מצא עבדך את לבו להתפלל אליך את כל התפלה הזאת, ועתה ה' אלהים אתה הוא האלהים ודבריך יהיו אמת ותדבר אל עבדך את הטובה הזאת. ומנין ששאלת ברכה קרויה תפלה, שנא' (שמואל ב ז, כט) ועתה הואל וברך את בית עבדך להיות לעולם לפניך כי אתה ה' אלהים דברת ומברכותיך יבורך בית עבדך לעולם. וברכתו של הב"ה קרויה שלום, שנא' (תהלים כט, יא) ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום.

הא למדנו טעם שמונה עשרה ברכות, והן שלש ראשונות ושלש אחרונות ושלש עשרה באמצע. שברכת המינים ביבנה תקנוה, לאחר שתקנו שמונה עשרה. כדגרסי' בפרק תפלת השחר הני שמונה עשרה כנגד מי, אמ' הלל בריה דר' שמואל בר נחמני, כנגד שמונה עשרה אזכרות שאמ' דוד במזמור הבו לה' בני אלים, רב יוסף אמ' כנגד שמונה עשרה אזכרות שבק"ש, א"ר תנחום אמ' ר' יהושע בן לוי כנגד שמונה עשרה חוליות שבשדרה. הני תמני סרי תשסרי הויין. אמ' ר' לוי ברכת המינים ביבנה תקנוה. כנגד מי תקנוה, להלל כנגד אל הכבוד הרעים, לרב יוסף כנגד אחד שבקרית שמע, לר' תנחום ולר' יהושע בן לוי כנגד חוליה קטנה שבשדרה.

וגרסי' במדרש ילמדנו רבי[נו] כמה תפלות מתפלל אדם [בכל יום, כך שנו רבותינו, בכל יום מתפלל אדם שמונה עשרה, ולמה] שמונה עשרה. אמ' ר' שמואל בר נחמני, כנגד שמונה עשרה פעמים שהאבות כתובים בתורה. הראשון, פקד יפקוד אלהים אתכם והעלה אתכם מן הארץ הזאת אל הארץ אשר נשבע לאברהם ליצחק וליעקב. ר' יוחנן אומר כנגד שמונה עשרה צויין של משכן שהם בספר ואלה שמות וסוף הספר כאשר צוה ה' את משה. ר' סימון אומר כנגד שמונה עשרה חוליות שבשדרה, שבשעה שמתפלל וכורע צריך שיכרע עד שיתפקקו כל חוליות שבשדרה, שנא' (תהלים לה, י) כל עצמותי

תאמרנה ה' מי כמוך. ר' שמעון אומר כנגד שמונה עשרה מזמורים שמראש תלים עד יענך ה' ביום צרה. ית' ויתעלה שמו של הב"ה, שהוא שומע תפלתן של ישראל בשעה שמתפללין ושמתחננין לפניו, ואע"פ שאין ראוין שתקובל תפלתן מפני חטאתן.
וגרסי' בפרק תפלת השחר ר' שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות על הסדר ביבנה לפני רבן גמליאל. אמ' ר' ירמיה ואיתימא ר' חייא בר אבא ואמרי במתניתא תאנא מאה ועשרים זקנים ומהם כמה נביאים תקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר. אמ' ר' אלעזר לחכמים, כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים. ירד שמואל הקטן ותקנה.
ועוד לנו רמז לתפלת שמונה עשרה מתפלת חנה. א' רמה קרני באלוהי, כנגד מגן אברהם. ב' ה' ממית ומחיה, כנגד מחיה המתים. ג' אין קדוש כה', כנגד האל הקדוש. ד' כי אל דעות ה', כנגד חונן הדעת. ה' ונכשלים אזרו חיל, כנגד הרוצה בתשובה. ו' מוריד שאול ויעל, כנגד חנון המרבה לסלוח. ז' כי שמחתי בישועתך, כנגד גואל ישראל. ח' מקים מעפר דל, כנגד רופא חולי עמו ישראל, שנא' (שמואל ב יג, ד) מדוע אתה ככה דל בן המלך, וכתי' (ישעיהו לח, יב) מדלה יבצעני. ט' שבעים בלחם, כנגד ברכת השנים. י' רגלי חסידיו ישמור, כנגד מקבץ נדחי עמו ישראל. י"א ה' ידין אפסי ארץ, כנגד מלך אוהב צדקה ומשפט. י"ב יחתו מריביו, כנגד שובר אויבים ומכניע זדים. י"ג ה' מוריש ומעשיר משפיל אף מרומם, כנגד משען ומבטח לצדיקים. י"ד עד עקרה ילדה שבעה, כנגד בונה ירושלם, שנא' (ישעיהו נד, א) רני עקרה לא ילדה, וכתי' (ישעיהו מט, כא) ואמרת בלבבך מי ילד לי את אלה. ט"ו וירם קרן משיחו, כנגד מצמיח קרן ישועה. י"ו ואין צור כאלהינו, כנגד שומע תפלה. י"ז משפיל אף מרומם, כנגד עבודה ששוחין במודים. י"ח מאשפות ירים אביון, כנגד הודאה. י"ט ויתן עוז למלכו, כנגד וטוב בעיניך לברך את עמך ישראל ברב עוז ושלום, בא"י המברך את עמו ישראל בשלום אמן. הרי כאן רמז לי"ח ברכות, וברכת המינים, הרי י"ט ברכות. וגרסינן בב"ר וזה אשר תעשה על המזבח. וזה בגימטריא שמונה עשרה, כמנין שמונה עשרה ברכות. כלומר בזמן שאין בית המקדש קיים, הם התפלות מקום הקרבנות.
וכורע באבות תחלה וסוף, ובהודאה תחלה וסוף, וחותם המברך את עמו ישראל בשלום אמן. וקודם שיעקור את רגליו יאמר אלהי נצור לשוני מרע ושפתי מדבר מרמה, ולמקללי נפשי תדום, ונפשי כעפר לכל תהיה, פתח לבי בתורתך ומצותיך תרדוף נפשי, וכל החושבים עלי רעה, מהרה הפר עצתם, ובטל מחשבותם, והשב גמולם בראשם, ותשמידם ותכניעם, ותצילנו מגזירות קשות, ומצרות רעות, ומכל מיני פורעניות היוצאות ומתרגשות לבא בעולם, יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגואלי.

ואח"כ יאמר דברים אלו ומובטח לו שתקובל תפלתו. דאמ' שמואל, כל האומר שלשה דברים אלו אחר תפלתו אין תפלתו חוזרת ריקם. ואלו הן. מלכנו אלהינו, יחד שמך בעולמך, בנה ביתך, שכלל היכלך, קרב קץ היכלך, ביאת משיחך. עשה למען שמך, עשה למען ימינך, עשה למען משיח צדקך, למען יחלצון ידידיך, הושיעה ימינך וענני. עושה שלום במרומיו הוא ברחמיו יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל אמן.

וכורע ופוסע לאחריו שלש פסיעות בכריעה אחת. ובעודנו כורע, קודם שיזקוף, יטה ראשו לצד שמאלו, כמי שבא ליפטר מרבו, ואחר כך לימינו. דאמ' ר' יהושע בן לוי, המתפלל צריך שיפסיע שלש פסיעות לאחריו, ואחר כך יתן שלום. ואם לא עשה כן כאלו לא התפלל. כדגרסי' במ' יומא נותן שלום לשמאלו תחלה, שהוא ימין השכינה, שהיא כנגדו. וכשאומר הוא ברחמיו יעשה שלום עלינו, הופך פניו לצד ימין. ובמקום שכלו שלש פסיעות, יעמוד ולא יחזור מיד למקומו, דאיתמ' משמיה דרב מרדכי, כיון שפסע שלש פסיעות לאחוריו, התם איבעי ליה למיקם. משל לתלמיד שנפטר מרבו, שאם חוזר מיד, דומה לכלב שב על קאו. שסופו הוכיח על תחלתו, שלא פסע לאחריו כדי ליפטר מרבו, הואיל וחוזר אליו מיד. וכתב הרב ר' יהודה ז"ל ן' גיאת ושלש פסיעות צריכין להיות כל אחת ואחת מהן שיפסיע בה בשתי רגליו, לא שיעשה פסיעה ברגלו אחת, ופסיעה שניה ברגלו אחרת, שלישית ברגלו שפסע בה פסיעה ראשונה. אלא שצריכות להיות כל פסיעה ופסיעה בשתי רגליו, כדי שיצא בכל השלש פסיעות הארבע אמות של תפלה, שהיא רשות השכינה, ואז דומה לעבד שנפטר מרבו.

ואם בא לשחות אחר כל ברכה מהאמצעיות, מלמדין אותו שלא ישחה, כדי שלא יעבור על תקנת חכמים. אבל כהן גדול שוחה בסוף כל ברכה וברכה ובראשה. שכל מי שהוא גדול מחבירו יש לו להכנע לפני הקב"ה יותר מחבירו, שנא' (ישעיהו מ, ד) וכל הר וגבעה ישפלו. וכשישחה אחר הברכות שראוי לו לשחות, צריך לכרוע עד שיתפקקו כל חוליות שבשדרה. דאמ' ר' תנחום אמ' ר' יהושע בן לוי, המתפלל צריך שיכרע עד שיתפקקו כל חוליות שבשדרה. פי' שיהיה בולטין כל הקשרים שבפרקי חוליותיו. עולא אמר, עד שיראה איסר כנגד לבו, פי' רבי שלמה עד שיראה שני קמטין, אחד למעלה מן הלב ואחד למטה, וכרוחב איסר ביניהם. ורבינו האיי גאון ז"ל פי' שיכוף ראשו כאגמון עד שיראה איסר שמונח כנגד לבו. פי' איסר דינר. ר' חנינא אומר כיון שנענע בראשו שוב אינו צריך. אמ' רבא והוא דמצער ליה. פי' שניכר שהוא רוצה לכרוע ואינו יכול, כגון שהיה שמן ביותר או חולה או זקן. וכשיכרע יכרע בברוך, וכשיזקוף יזקוף בשם. מאי טעמא, אמ' שמואל, דכתי' (תהלים קמה, יד) ה' זוקף כפופים. רב ששת כי כרע,

כרע כחיזרא, כי זקיף, זקיף כחויא. פי' חיזרא, שבט שמשליך אדם מידו ונופל בקרקע, כך יכרע במהירות. פי' כחויא זוקף ראשו מעט מעט, כמו נחש. ורב האיי ז"ל פי' חיזרא, שהוא ממין הקוצים וראשו כפוף. וכן צריך לכרוע. ומשחה ראשו, ולא יכרע מאמצעות מתניו וישאר ראשו זקוף. ויזהר לכרוע במודים, כדגרסינן בפרק קמא דבבא קמא שדרו שלא אדם לאחר שבעים שנה נעשה נחש, והוא דלא כרע במודים. מדה כנגד מדה. פי' היה לו לכרוע במודים ולזקוף כנחש, ומפני שלא עשה כן נעשה שדרו נחש.

והמתפלל עם הצבור לא יאריך בתפלתו יותר מדאי. והמתפלל יחיד, אם רצה להאריך בתפלתו, אפי' כל היום כלו, הרי זה משובח. והתניא ולואי שיתפלל אדם כל היום כלו. אמ' ר' יהודה, כך היה מנהגו של ר' עקיבא, כשהיה מתפלל עם הצבור היה מקצר ועולה מפני כולן, וכשהיה מתפלל בינו לבין עצמו, אדם מניחו בזוית זו ומוצאו בזוית אחרת, מפני כריעות והשתחויות.

ובשעת הדחק שאינו יכול להתפלל י"ח ברכות, מתפלל מעין שמונה עשרה, והוא הביננו. אומר בתחלה אבות וגבורות וקדושת השם, ואחר כך אומר הביננו ה' אלהינו לדעת את דרכך, ומול את לבבינו ליראתך, [מרבה] לסלוח היה לנו, להיות גאולים, ורחקנו ממכאוב, ודשננו בנאות ארצך. והנפוצים מארבע כנפות תקבץ, והתועים בדעתך ישפטו, ועל הרשעים תניף ידך. וישמחו צדיקים בבנין עירך, ובעריכת נר לבן ישי משיחך. טרם נקרא תענה, טרם נדבר אתה תשמע. כי אתה ה' פודה ומציל, ועונה ומרחם, בכל עת צרה וצוקה, בא"י שומע תפלה.

ואומר רצה ומודים ושים שלום, וצריך לאומרה מעומד. ובכל ימות החול יכול להתפלל אותה, חוץ מבימות הגשמים, שצריך לומר שאלה בברכת השנים, וחוץ ממוצאי שבת ויום טוב, שצריך לומר הבדלה בחונן הדעת. והני מילי בשעת הדחק, כגון שהיה בדרך או כיוצא בו. וכשיגיע לביתו, אין צריך לחזור ולהתפלל פעם אחרת. אבל שלא בשעת הדחק אין לומר אותה.

תפלה קצרה. ההולך במקום סכנה, כגון מקום גדודי חיות ולסטים, יתפלל תפלה קצרה, וזהו נוסחה

צרכי עמך ישראל רבים ודעתן קצרה. יהי רצון מלפניך ה' אלהי, שתתן לכל אחד ואחד כדי פרנסתו, ולכל גויה וגויה די מחסורה, והטוב בעיניך עשה. בא"י שומע תפלה.

ואינו אומר לא שלש ראשונות ולא שלש אחרונות. ואומרה כשהוא מהלך, וכשיגיע למקום השקט, צריך להתפלל פעם אחרת.

תפלת הדרך. אומר אותה אחר שהחזיק בדרך, ואין צריך לאומרה אלא אם יש לו לילך פרסה או יותר, אבל בפחות מפרסה לא יחתום בברוך. ואם שכח מלאומרה, יאמר אותה כל זמן שהוא בדרך, ובלבד שלא הגיע תוך פרסה הסמוכה לעיר שרוצה ללין בה, ומשם ואילך יאמר אותה בלא ברכה. וצריך לאומרה בלשון רבים ומעומד. ואין צריך לומר אותה אלא פעם אחת ביום, אפי' אם ינוח בעיר באמצע היום. וזה נוסחה.

יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו, שתוליכנו לשלום, ותצעידנו לשלום, ותסמכנו לשלום, ותביאנו למחוז חפצנו בשלום. ותצילנו מכף כל אויב ואורב בדרך, ותננו לחן לחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואנו, כי אתה שומע תפלת עמך ישראל ברחמים. בא"י שומע תפלה.

המשכים לדרך בבקר, קודם תפלת שחרית, יתפלל קודם, ואם בערב, מתפלל מנחה קודם, והב"ה מצליח דרכו. כדגרסינן בפרק היה קורא כל המתפלל ויוצא לדרך, הב"ה עושה לו חפצו, שנא' (תהלים פה, יד) צדק לפניו יהלך. ראשי אותיות צל"י. וישם לדרך פעמיו, ויתן לעני פרוטה, וצדק זו תפלה, שנא' (תהלים יז, א) תפלה לדוד שמעה ה' צדק. ר"ל שהמתפלל עומד לפני הב"ה כדל המבקש צדקה.

היה מהלך בדרך והגיע זמן תפלה, יתפלל בדרך דרך הילוכו, בין היה הולך ברגליו בין היה הולך על החמור. ואינו צריך לירד מעל החמור ויתפלל, ואפי' יש לו חבר לשמור חמורו במקום סכנה. שאם יעמוד ויתפלל, יאחר, ויהיה לבו טרוד, ולא יוכל לכוין. והוא הדין אם היה יושב בספינה או על גבי קרון. ואפי' אין פניו כנגד ירושלם. ויש מחמירין לעמוד באבות.

היה עומד בתפלה ואמ' מוריד הגשם בימות החמה, מחזירין אותו, מפני שאין הגשמים סימן ברכה בימות החמה, שנא' (שמואל א יב, יז) הלא קציר חטים היום וגו'. ובלבד שלא הזכיר טל כלל, שהטל לעולם סימן ברכה. וחוזר לראש הברכה. ואם סיים הברכה, חוזר לראש התפלה, דשלש ראשונות חשובות כאחת. אבל אם אמר מוריד הטל בימות הגשמים, אין מחזירין אותו, שהטל לעולם סימן ברכה. ואם שאל מטר בברכת השנים בימות החמה, מחזירין אותו. ואם לא שאל מטר בברכת השנים בימות הגשמים, אין מחזירין אותו, מפני שיכול לאומרה בשומע תפלה. מה שאין כן בהזכרה. שאם זכר טל בהזכרה, בין בימות החמה בין בימות הגשמים, מחזירין אותו, מפני ששלש ראשונות הן ברכות של שבח. ואם טעה באחת מהן, אין לו תקנה, אלא אם חוזר לראש.

טעה בשלש ראשונות, חוזר לראש. טעה באמצע ברכה של אמצעיות, אם נזכר באיזו ברכה טעה, חוזר לראש הברכה שטעה בה, ואם אינו יודע באיזו ברכה טעה, חוזר

לאתה חונן. ואם לא נזכר עד שסיים שומע תפלה, חוזר לראש. טעה בשלש אחרונות, חוזר לרצה. ואם לא נזכר עד שעקר את רגליו, חוזר לראש. טעה ולא הזכיר ראש חודש בעבודה בערבית, אין מחזירין אותו, מפני שאין מקדשין את החודש אלא ביום. אבל טעה בשחרית ובמנחה, מחזירין אותו, וחוזר לרצה, אם לא עקר את רגליו, ואם עקר את רגליו, חוזר לראש.

ושליח צבור שטעה ולא אמר של ראש חודש בשחרית, אין מחזירין אותו, מפני טורח הצבור ומפני שתפלת מוסף לפניו. ואם טעה ולא הזכיר של ראש חודש במנחה, מחזירין אותו. טעה ולא הזכיר על הנסים בחנוכה ובפורים, אין מחזירין אותו, כדגרסינן בתוספתא דברכות כל יום שאין בו מוסף, כגון חנוכה ופורים, ערבית שחרית ומנחה, מתפלל שמונה עשרה ואומר מעין המאורע והודאה, ואם לא אמר אין מחזירין אותו. טעה והתחיל להתפלל שמונה עשרה בשבת, גומר אותה ברכה שנזכר בה, ומתחיל של שבת, בין שזכר בברכת אתה חונן או באחת משאר הברכות, בין בערבית בין בשחרית מוסף ומנחה. והוא הדין בימים טובים וראשי חדשים. טעה ולא הזכיר יעלה ויבא בהודאה בחולו של מועד, חוזר לרצה, ואם עקר את רגליו חוזר לראש. טעה ולא התפלל ערבית, מתפלל שחרית שתים. טעה ולא התפלל מנחה, מתפלל ערבית שתים, אע"פ שעבר יומו. טעה ולא התפלל שחרית, מתפלל מנחה שתים. ובכולן מתפלל בראשונה של חובה, והשנייה של תשלומין. אבל אם שכח שתי תפלות זו אחר זו, ונזכר בתפלה השלישית, אין לראשונה תשלומין. טעה ולא התפלל מוסף, אין לה תשלומין. ומה שאמרתי שיש לתפלה תשלומין, הני מילי אם שכח או טעה או נאנס, אבל אם הזיד, הרי זה אין לתפלתו תשלומין, ועליו הכתוב אומר מעות לא יוכל לתקון וחסרון לא יוכל להמנות. כדגרסינן במ' חגיגה בפרק קמא איזהו מעות שאינו יכול ליתקן, זה שבטל קרית שמע ותפלה שחרית וערבית. ומ"מ אם רוצה להתפלל תפלת נדבה, יש לו שכר תפלה דרחמי. טעה ולא התפלל מנחה בערב שבת, יתפלל ערבית שתים של שבת, הראשונה בשביל ערבית, והשניה של תשלומין בשביל מנחה. טעה ולא התפלל מנחה בשבת, מתפלל מוצאי שבת שתים. בראשונה יזכיר הבדלה בחונן הדעת, מפני שהוא של ערבית, ובשניה, שהיא של תשלומין, לא יזכיר. ואם לא אמ' הבדלה בחונן הדעת בראשונה ואמ' בשנייה, שנייה עלתה לו בשביל ערבית, ראשונה לא עלתה לו, וחוזר ומתפלל לתשלומי מנחה. אמ' בשניהם הבדלה בחונן הדעת או לא אמ' בשניהם, אין צריך לחזור ולהתפלל פעם אחרת, מפני שצריך להבדיל על הכוס. ואם טעה גם בכוס, כגון שטעם קודם שהבדיל, צריך לחזור ולהתפלל ולהבדיל, אע"ג דקיימא לן טעם

מבדיל, פי' שיכול להבדיל על הכוס. הני מילי שהבדיל בתפלה, אבל זה שלא הבדיל בתפלה וטעם קודם שהבדיל על הכוס, צריך לחזור ולהתפלל.
שליח צבור שדילג בברכת המינים מסלקין אותו מיד, שמא מין הוא. אבל אם התחיל אותה וטעה בה, אין מסלקין אותו. וגרסי' בירושלמי לא אמ' ש"צ שתים או שלש ברכות, אין מחזירין אותו, חוץ ממי שלא אמ' תחיית המתים, שמא כופר בתחיית המתים הוא, לא אמ' ומכניע זדים, שמא מין הוא, ובונה ירושלם, שמא אינו מאמין בביאת המשיח ומין הוא. וכשמסלקין אותו, העומד במקומו מתחיל מתחלת ברכה שטעה זה. ואם היה הטעות בג' ראשונות, חוזר לראש, בשלש אחרונות, חוזר לרצה. טעה ש"צ כשהיה מתפלל בלחש, אינו חוזר ומתפלל שנייה, מפני טורח הצבור, אלא סומך על התפלה שמתפלל בקול רם.
שכח ולא אמ' יעלה ויבא בראש חדש, או טעה בדבר שצריך לחזור ולהתפלל, יכול לכוין דעתו מתחלה ועד סוף, תיבה בתיבה, וישמע משליח צבור כל התפלה, ויוצא ידי חובתו. ואע"פ דגרסינן במ' ראש השנה שליח צבור אינו פוטר אלא האנוסין ושאין יודעין ושאין יכולין לבא לבית הכנסת, אפי' הכי יש הפרש בכאן, הואיל והתפלל כבר אלא ששכח ולא הזכיר, מוציא אפי' הבקי.
וחוזר ש"צ בתפלה בקול רם, להוציא את מי שאינן יודעין להתפלל ידי חובתן. והשומע חייב לענות אמן על כל ברכה וברכה, וצריך לכוין את לבו לידע על איזו ברכה הוא עונה אמן. ויש לו בזה שכר כפול, כמי שמתפלל שתי תפלות זו אחר זו. ואמ' הרא"ש ז"ל שאומרים על כל ברכה וברכה ששומעין ברוך הוא וברוך שמו, וזהו שאמ' משה רבינו ע"ה כי שם ה' אקרא הבו גודל לאלהינו. ואין שליח צבור רשאי לחזור התפלה עד שיסיימו כל הקהל להתפלל, כדי שיענו אמן אחר כל ברכה וברכה, אלא אם כן הוא בשעת הדחק, כגון שהיה במקום סכנה או שעבר זמן תפלה. לאלו חוזר שליח צבור התפלה כשהעם מתפללין, ומתפללין עמו מלה מלה עד מחיה המתים, ואומר קדושה ועונין אחריו, כמו שאפרש לקמן בע"ה.
וגרסי' בספרי אמונים נוצר ה', אלו העונים אמן באמונה. אומר ש"צ בא"י מחיה המתים, והן עונין אמן, ועדין לא ראו תחיית המתים. אומר ש"צ גאל ישראל, והם עונים אמן, ועדין לא נגאלו. וא"ת נגאלו, הרי חזרו ונשתעבדו, ומאמינין שעתיד הב"ה לגאלם. אומר ש"צ בונה ירושלים, והם עונין אמן, ועדין היא בחורבנה, ומאמינין בהב"ה שעתיד לבנותה.
וגרסי' בואלה הדברים רבה. והיה אם שמוע תשמע, הלכה, אדם מישראל שהיה עובר לפני התיבה, מהו שיענה אמן אחר הכהנים מפני הטירוף. למדנו רבינו אם היה יכול

לענות שלא תטרף דעתו, יענה. למה, שאין גדול לפני הב"ה יותר מאמן שישראל עונין. אמ' ר' יהודה בר סימון אמן זה יש בו שלשה אספליאות, שבועה, קבלה, אמונה. שבועה מנין, דכתי' (במדבר ה, כא) והשביע הכהן את האשה וגו', וכתי' (במדבר ה, כב) ואמרה האשה אמן אמן. קבלה מנין, דכתי' (דברים כז, כד) ואמר כל העם אמן. אמונה מנין, דכתי' (מלכים א א, לו) ויען בניהו בן יהוידע את המלך ויאמר אמן כן יאמר ה'. א"ר יודן כל העונה אמן בעולם הזה, זוכה לענות אמן לעתיד לבא.

וגרסי' במדרש מה אק"ב, אמן קדיש, ברכו. אמ' בלעם הרשע. היאך אוכל לקללם, והם אומרים בכל יום כמה אמנים וקדישים וברכו.

ולא יענה אמן חטופה, פי' כאלו נקודה בחטוף, וי"א שלא יחטוף לענות אמן קודם שיסיים המברך, ולא אמן קטופה, פי' שאינו מחתך האותיות, ולא אמן יתומה, פי' שלא שמע הברכה מפי המברך דתניא אין עונין לא אמן חטופה ולא אמן קטופה ולא אמן יתומה, ולא יזרקנה מפיוח, פי' שלא ימהר לאומרה שלא בכונה. בן עזאי אומר האומר אמן חטופה, יתחטפו ימיו, קטופה, יתקטפו ימיו, יתומה, יהיו בניו יתומים, קצרה, יתקצרו ימיו, ארוכה, מאריכין לו ימיו ושנותיו. ובלבד שלא יאריך בה יותר מדאי, דאמ' רב חסדא, אין הבוצע רשאי לבצוע עד שיענה אמן מפי רוב העונין, אבל אם כלה אמן מפי רוב העונין, אפי' יש עדיין מיעוט שמאריכין, אין צריך להמתין להם, כיון שמאריכין יותר מדאי. א"ר שמעון בן לקיש כל העונה אמן בכל כחו, פי' בכל כוונתו, פותחין לו שערי גן עדן, שנא' (ישעיהו כו, ב) פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים, אל תיקרי אמונים אלא אמנים, ר"ל שאומרים אמן. מה הוא אמן, א"ר חכינאי, אל מלך נאמן. וגרסי' במדרש כל הזהיר לענות אמן בעולם הזה, זוכה ועונה אמן לעולם הבא. ועל זה אמ' דוד ע"ה ברוך ה' לעולם אמן ואמן, אמן בעולם הזה ואמן בעולם הבא. הרי שכל העונה אמן, זוכה לשני עולמות, העולם הזה והעולם הבא. ובמקדש שהיה השם נזכר ככתבו, לא היו עונין אמן, אבל הגבולין שאין רשאין להזכיר את השם המיוחד ככתבו, מזכירין אמן במקום השם. וכל המזלזל באמן עונשו כפול במדורי גיהנם, במדור הנקרא ארץ עיפתה כמו אופל, שהוא שאול תחתית. ועל זה אמר ירמיהו הנביא ע"ה, על אותן המזלזלין לומר אמן, אותי עזבו מקור מים חיים לחצוב להם בארות. אמן בגימטריא כמנין מים חסר אחת.

ואחר שיסיים ש"צ ברכה שנייה יאמר קדושה, ועונין הקהל קק"ק וכו'. פי' קדוש קדוש קדוש, קדוש בחסד, קדוש בדין, קדוש ברחמים. קדוש בחסד, שנא' (ויקרא כא, ח) וקדשתו כי את לחם אלהיך הוא מקריב קדוש יהיה לך כי קדוש אני ה' מקדשכם. פי'

השוה כבודו לכבוד הכהן, ומלך שהשוה כבודו לכבוד עבדו, הרי זו מדת חסידות. קדוש בדין, שנא' (ויקרא כ, כו) והייתם לי קדושים כי קדוש אני [ה'] ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי, וסמיך ליה ואיש או אשה כי יהיה בהם אוב או ידעוני מות יומתו באבן ירגמו אותם דמיהם בם, הרי שסמך הדין לכי קדוש אני. קדוש ברחמים, שנא' (ויקרא יא, מה) כי אני ה' המעלה אתכם מארץ מצרים להיות לכם לאלהים והייתם קדושים כי קדוש אני. סמך יציאת מצרים לכי קדוש אני, לפי שהוציא הב"ה את אבותינו ממצרים במדת רחמים, שנא' (שמות ג, ז) ראה ראית את עני עמי אשר במצרים ואת צעקתם שמעתי מפני נוגשיו כי ידעתי את מכאוביו, הרי רחמים, מה כתיב בתריה וארד להצילו מיד מצרים. ושלש מדות הללו הם לפני הב"ה, שאם יחטאו ישראל לפני הב"ה, יעשה עמהם חסד ומוחל עונותיהם. לפי' אנו אומרים בשלש עשרה מדות, מתנהג בחסידות, מוחל עונות עמו, מעביר ראשון ראשון. ואם יחטאו יותר מדאי עושה בהן דין, ואם יעשו תשובה, יקום מכסא דין וישב על כסא רחמים. הא למדנו שהעונה קק"ק בכל לבו, מודה שהב"ה עושה חסד לאלפים ועושה דין ברשעים, ומודה ביציאת מצרים.

ונהגו לישא עיניהם למעלה בשעה שאומרים קק"ק ונושאין גופן למעלה. וסמך למנהגם הא דגרסי' בספר היכלות ברוכים אתם לה', שמים ויורדי מרכבה, אם תאמרו ותגידו לבני מה שאני עושה בשעה שמקדישין ואומרין קק"ק, ולמדו אותם שיהו עיניהם נשואים למרום לבית תפלתן ונושאין עצמן, כי אין לי הנאה בעולם באותה שעה שעיניהם נשואין בעיני ועיני בעיניהם. והב"ה מתעלה כשישראל אומרים קק"ק. וזו היא הקדושה שמקדשין אותו מלאכי השרת, דכתי' (ישעיהו ו, ב) שרפים עומדים ממעל לו וגו', וכתי' (ישעיהו ו, ג) וקרא זה אל זה ואמר. ולפיכך אנו אומרים נקדישך ונעריצך כנועם שיח סוד שרפי קדש וכו'. והב"ה נוטל קדושה אחת לעצמו משלשה שאומרים קק"ק, ונותן השתים לישראל ומקדשן בהם. כדגרסי' בויקרא רבה והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני, להב"ה אחת ולישראל שתים. אמ' ר' אבין, משל לבני מדינה שעטרו שלש עטרות למלך, מה עשה, נתן בראשו אחת ושתים בראשן של בניו. כך בכל יום ויום העליונים מכתירים לפני הב"ה שלש קדושות, דכתי' (ישעיהו ו, ב) שרפים עומדים ממעל לו וגו', וכתיב (ישעיהו ו, ג) וקרא זה אל זה ואמ' וגו'. מה הב"ה עושה, נותן בראשו אחת ושתים בראשן של ישראל. הה"ד והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני.

וגרסי' במ' חולין בפרק גיד הנשה. ויאמר שלחני כי עלה השחר. אמ' לו, וכי גנב אתה או קוביוסטוס אתה, שאתה מתיירא מן השחר. אמ' לו, לא גנב אני ולא קוביוסטוס אני, אלא מלאך אני, ומיום שנבראתי לא הגיע זמני לומר שירה עד עכשו. מסייע ליה לרב חננאל,

דאמ' רב חננאל אמ' רב, שלש כתות של מלאכי השרת אומרות שירה בכל יום, אחת אומרת קדוש, ואחת אומרת קדוש, ואחת אומרת קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו. ואין מלאכי השרת אומרים שירה למעלה עד שיאמרו ישראל למטה, שנא' (איוב לח, ז) ברן יחד כוכבי בקר ויריעו כל בני אלהים, כמו שכתבתי למעלה. אלא אחת אומרת קדוש ואחת אומרת קדוש ואחת אומרת קדוש ק"ק ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו, והא איכא ברוך כבוד ה' ממקומו. אופנים הוא דקאמרי ליה.

וצריך אדם לכוין את לבו בשעה שאומר ש"צ קדושה, ויחשוב בלבו המעמד הנורא שראה ישעיהו הנביא ע"ה במראה השכינה והקדושה שהיו מקדשין אותו מלאכי השרת, דכתי' (ישעיהו ו, ג) וקרא זה אל זה ואמר קק"ק ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו.

וביום התענית מוסיף ש"צ סליחות בברכת סלח לנו, ואומר עננו בין גואל לרופא, כמו שאפרש לקמן בע"ה. ושנו חכמים יחיד שואל לצרכיו בשומע תפלה, ושליח צבור בין גואל לרופא, לפי שאין היחיד קובע ברכה לעצמו, אבל הצבור קובעין.

וכשיגיע ש"צ למודים שוחין עמו הצבור, כדגרסי' במ' ברכות ירושלמי, הכל שוחין עם ש"צ בהודאה. ואומרים מודים דרבנן. וגרסי' במ' שוטה בשעה ששליח ציבור אומר מודים, העם מה הם אומרים.

מודים אנחנו לך, ה' אלהינו אלהי כל בשר, יוצרנו יוצר בראשית, ברכות והודאות לשמך הגדול על שהחייתנו וקיימתנו, כן תחיינו ותחננו ותקיימנו ותאסוף גליותנו לחצרות קדשך לשמור חוקיך ולעשות רצונך ולעבדך בלבב שלם על שאנו מודים לך. ובירושלמי חותם בא"י אל ההודאות.

ואל ישוחו יותר מדאי. יחיד שהתפלל, והגיע ש"צ למודים, והוא באמצע אחת מן הברכות, ישחה, אבל אם הוא בתחלת ברכה או בסופה, לא ישחה אלא באבות או בהודאה. ומטעם זה אין ליחיד להתפלל אלא א"כ יכול לגמור קודם ש"צ למודים, כדי שלא יהא נראה ככופר אם אינו כורע עם הצבור.

הנכנס לבית הכנסת ומצא צבור שמתפללין, אם יכול להתחיל ולגמור עד שלא יגיע ש"צ לקדושה יתפלל, ואם לאו אל יתפלל עד שישמע קדושה מפי שליח צבור, או יתחיל עם שליח צבור ויענה קדושה במקומה ומודים במקומו, ואין כאן הפסק. למדנו מזה שאין היחיד רשאי לענות קדוש ולא מודים ולא קדיש באמצע התפלה, ואם ענה הפסיק כאלו שח שיחת חולין, וגם אין לו לשתוק ולשמוע, משום דשומע כעונה דמי והוה ליה הפסק.

ברכת כהנים

וכשמשלים ש"צ הודאה, אם יש שם כהנים, נושאים את כפיהם, ואם אין שם כהנים, יאמר ש"צ ברכת כהנים. ויאמר קודם, אלהינו ואלהי אבותינו ברכנו בברכה המשולשת בתורה וכו', יברכך ה' וכו', עד ושמו את שמי על בני ישראל, ומסיים עושה שלום.

היו שם כהנים, והסכימו הקהל לעשות ברכת כהנים, נושאין כפיהם. וצריך שיהיו הקהל עשרה או יותר, והכהנים מן המנין, שאין נשיאות כפים בפחות מעשרה. וכל כהן שאין בו אחד מן הדברים המעכבין נשיאות כפים, צריך לישא כפיו, ואם אינו נושא כפיו, עובר בשלש מצות עשה, והם כה תברכו, אמור להם, ושמו את שמי. והוא שיהיה בבית הכנסת בשעה שקורא השמש כהנים, כדכתיב (במדבר ו, כג) אמור להם, ומתרגמינן כדי יימרון להון.

וגרסי' במדרש יהי אור תאנא כל כהן שאין לו בת זוגו אסור לעבודה, משום דכתי' (ויקרא טז, ו) וכפר בעדו ובעד ביתו. אמ' ר' יצחק משום דלית שכינה שריא במאן דלא אנסיב, וכהנא בעי יתיר מכל עמא למשרי ביה שכינה. וכיון ששכינה שרויה על הכהנים, אז הם ראויים לברך את ישראל, לפי שהם חסידים וראוים לברך, כדא' וחסידיך יברכוך. כה תברכו ביראה, כה תברכו בענוה, כה תברכו בלשון קדש. אמ' ר' יהודה, בשעה שכהן נושא את כפיו למטה, כל הכתרים הקדושים של מעלה מתעוררים ומתתקנים לברך את ישראל. תאנא כהנא דפריש ידו בעי דלא יתחברון אצבעין דא בדא, כדי שיתפרש שמא קדישא באצבעותיו של כהן. א"ר יצחק רצה הב"ה שיתברכו העליונים בזכות התחתונים. אמ' ר' יהודה כל כהן דלא ידע רזא דא, ולמאן מברך, ומה היא ברכתא דמברך, לא ברכתא דיליה ברכתא, שנא' (מלאכי ב, ז) כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא, אם שפתותיו ישמרו דעת ותורה על פיו הרי הוא כהן וראוי לברך, ואם לאו הרי הוא כשאר העם. תאנא כל כהן דלא רחמין ליה עמא, לא יפרוש ידו. ועובדא הוה בחד כהן דלא רחמי ליה עמא, וקם ופריש ידיה, ועד לא שלים איתעביד תלא דגרמי. מאי טעמא, משום דלא ברין בחביבותא. וקם אחורי ופריש ידיה ובריך. ואתקן ההוא יומא, דכל כהן דלא רחים לעמיה, או לא מרחמין ליה עמא, לא יפרוש ידוהי, דכתי' (משלי כב, ט) טוב עין הוא יבורך, אל תקרי יבורך אלא יברך. א"ר יוסי, בשעה שהכהנים נושאים כפיהם אסור להסתכל בהם, לפי ששכינה שרויה על ידיהם.

ועוד גרסי' במדרש יהי אור א"ר יוסי יומא חד יתיבנא קמיה דר' אלעזר בר שמעון ואמרתי לו, מה ראה דוד ע"ה שאמ' אדם ובהמה תושיע ה'. אדם תינח, בהמה למה. אמ' לי

יאות שאלת. זכו אדם, לא זכו בהמה. אמרתי לו, סוד הדבר אני צריך לדעת. אמ' לי, הקב"ה קרא לישראל אדם כשם שקרא למלאכים אדם, כדא' ודמות פניהם פני אדם, וקרא להם לישראל בהמה על שם התחתונים, כדא' ואתנה צאני צאן מרעיתי אדם אתם. לפי' אמר דוד ע"ה אדם ובהמה תושיע ה', אם אדם כמלאכים מוטב, ואם לאו בהמה כתחתונים, אלו ואלו תושיע ה'. וכשישראל מתברכין למטה, הב"ה מברך אותם למעלה, דכתי' (הושע ב, כג) אנכי אענה את השמים והם יענו את הארץ, וכתי' (במדבר ו, כז) ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם, ושמו את שמי על בני ישראל למטה, ואני אברכם למעלה. ולפיכך אומרים הכהנים יברכך ה' וישמרך. יברכך ה' למעלה, כדא' השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל, וישמרך למטה, כדא' ה' ישמרהו ויחייהו יאושר בארץ ואל תתנהו בנפש אויביו. יאר ה' פניו אליך למעלה, כדא' באור פני מלך חיים, ויחנך למטה, כדא' ויאמר אני אעביר כל טובי על פניך וקראתי בשם ה' לפניך וחנותי את אשר אחון ורחמתי את אשר ארחם. ישא ה' פניו אליך למעלה, כדא' כי אשא אל שמים ידי וגו', וישם לך שלום למטה, כדא' כי בשמחה תצאו ובשלום תובלון ההרים והגבעות יפצחו לפניכם רנה וכל עצי השדה ימחאו כף.

ד"א יברכך ה', זו ברכת פרי האדמה, ולדות האדם וולדות הבהמה. וכן הוא אומר השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל ואת האדמה אשר נתתה לנו כאשר נשבעת לאבותינו ארץ זבת חלב ודבש. וישמרך מן הגייסות. וכן הוא אומר אתה ה' תשמרם תצרנו מן הדור זו לעולם, וסמיך ליה סביב רשעים יתהלכון, שהם הגייסות. יאר ה' פניו אליך, אלו טעמי תורה ודקדוקיה. וכן הוא אומר כי נר מצוה ותורה אור. ויחנך, שיאריך אפו עליך בעת קצפו ויעשה עמך חסד. וכן הוא אומר חנון ורחום ה' ארך אפים וגדל חסד. ישא ה' פניו אליך, שאם יהיו עונותיך כנגד זכיותיך ביום הדין שיכרע לך כף מאזנים של זכיות. וכן הוא אומר נשאת עון עמך כסית כל חטאתם סלה. וישם לך שלום, שלום בכניסתך, שלום בצאתך, שלום עם כל אדם. ר' חנינא סגן הכהנים אומר וישם לך שלום, בביתך. ר' נתן אומר שלום זה בן דוד, כדא' למרבה המשרה ולשלום אין קץ וגו'. ד"א וישם לך שלום, שיפטר מן העולם הזה בשלום ובשיבה טובה, שנא' (בראשית טו, טו) ואתה תבא אל אבותיך בשלום תקבר בשיבה טובה.

ואלה שאמרו ז"ל שכל כהן שאינו נושא את כפיו עובר בשלש מצות עשה, דוקא שהיה בבית הכנסת כשחוזר שליח צבור התפלה והגיע לעבודה, והיה בבית הכנסת והסכימו הקהל לעשות ברכת כהנים, אבל אם לא הסכימו הקהל לעשות ברכת כהנים, או לא היה בבית הכנסת כשהגיע שליח צבור לעבודה, הרי זה אינו עובר.

ואלו שפסולין לישא כפיהם, מי שיש לו מום בידיו, כגון שהיו בוהקניות או עקומות, מפני שהעם מסתכלין בו, או שהיה זבלגן, והוא מי שרירו יורד על זקנו, או סומא באחת מעיניו. ואם היו בני עירו רגילין בו, ומכירין שהוא זבלגן או סומא, ישא כפיו. היו ידיו צבועות סטיס או פואה, לא ישא כפיו, מפני שמסתכלין בו. מי שאינו יודע לחתוך האותיות, כגון אלו שאומרין לאלפין עינין ולעינין אלפין, וכיוצא בזה, לא ישא כפיו. קטון או גדול שלא נתמלא זקנו, לא ישא כפיו, בד"א כשהוא לבדו, אבל עם אחרים ישא משידע לישא כפיו. כהן שהרג את הנפש אפי' בשוגג, לא ישא כפיו, דכתי' (ישעיהו א, טו) ובפרשכם כפיכם אעלים עיני מכם גם כי תרבו תפלה אינני שומע ידיכם דמים מלאו. משומד לא ישא כפיו. וכתב הרמב"ם ז"ל אפי' עשה תשובה, אבל רבינו שלמה ז"ל ורבינו גרשום פסקו שיוכל לישא כפיו אם שב בתשובה. שכור לא ישא כפיו. וכתב הרמב"ם ז"ל שתה רביעית יין בבת אחת לא ישא כפיו, שתאו בשתי פעמים או שנתן לתוכו מעט מים מותר, ואם שתה יותר מרביעית, אע"פ שהיה מזוג ואע"פ ששתאו בכמה פעמים, לא ישא כפיו עד שיסיר את יינו מעליו. א"ר שמעון בן פזי א"ר יהושע בן לוי משום בר קפרא, למה נסמכה פרשת נזיר לפרשת כהן מברך, לומר לך מה נזיר אסור ביין, אף כהן מברך אסור ביין. לא היו בו דברים המונעים נשיאות כפים, אע"פ שאינו מדקדק במצות וכל העם מרננים אחריו, נושא כפיו, שמצות עשה היא לכל כהן לישא כפיו, ואין אומרין לרשע, הוסף רשע והמנע מן המצות. ואל תתמה ותאמר, מה תועיל ברכת הדיוט. אין קבלת הברכה תלויה בכהנים אלא בהב"ה, שנא' (במדבר ו, כז) ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם. וכל כהן הנושא את כפיו הב"ה מברכו, שנא' (בראשית יב, ג) ואברכה מברכיך.

ויחלוץ מנעליו בשעה שעולה לדוכן, שכן התקין רבן יוחנן בן זכאי שלא יעלו הכהנים לדוכן במנעליהם. ויטול ידיו עד הפרק כמו בעבודה. וכשמתחיל שליח צבור רצה, כל כהן וכהן שבבית הכנסת עוקר ממקומו לעלות לדוכן. ואפי' שלא יגיע שם עד שיסיים ש"צ רצה, הואיל ועקר רגליו כשהתחיל רצה יכול לעלות, אבל אם לא עקר רגליו ברצה שוב לא יעלה. וכשעוקר רגליו לעלות אומר, יהי רצון מלפניך ה' אלהי, שתהא ברכה זו שצויתנו לברך את עמך ישראל ברכה שלימה, ולא יהיה בה מכשול ועון מעתה ועד עולם. ועולין לדוכן, ועומדין שם, פניהם למול ההיכל ואחוריהם כלפי העם, ואצבעותיהם כפופין לתוך כפיהם, עד שמסיים שליח צבור מודים, ואז קורא להם כהנים, ומחזירין כלפי העם. ואם הוא אחד, אינו קורא, אלא הוא עצמו מחזיר פניו. ולא יפסיק שליח צבור לקרות כהנים, דהוי הפסק בתוך התפלה, אלא חזן הכנסת, פי' הממונה על צרכי בית

הכנסת, קורא כהנים בקול רם, עד שמגיע ש"צ לשים שלום. ואז מחזירין את פניהם כלפי העם ומברכין, בא"י אמ"ה אשר קדשנו בקדושתו של אהרן וצונו לברך את עמו ישראל באהבה. ומגביהין ידיהם כנגד כתפיהם, ופושטים ידיהם, וחולקין אצבעותיהם, על פי המדרש מציץ מן החרכים, ששכינה למעלה מראשיהם ומציץ מבין חרכי אצבעותיהם. ומכוונין לעשות חמשה אוירים, מבין שתי אצבעות לשתי אצבעות אויר אחד, ובין אצבע לגודל ובין גודל לאצבע, לקיים מציץ מן החרכים. ושליח צבור מקרא אותם יברכך, והם עונין אחריו מלה במלה עד שיסיימו פסוק ראשון, ועונין הקהל אמן. וכן אחר פסוק שני. וכן אחר פסוק ג'.

וכשאומרים הכהנים יברכך, אומרים הצבור בלחש כל אחד ואחד בפני עצמו, השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל ואת האדמה אשר נתת לנו כאשר נשבעת לאבותינו ארץ זבת חלב ודבש. וכשאומרים ה', אומרים הצבור, ה' ה' אל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד ואמת. וכשאומרים וישמרך, אומרים הצבור, שמרני כאישון בת עין בצל כנפיך תסתירני. וכשאומרים יאר, אומרים הצבור, ה' אלהי שועתי אליך ותרפאני. וכשאומרים אליך, אומרים הצבור, אליך ה' נפשי אשא. וכשאומרים ויחנך, אומרים הצבור, חנני אלהים חנני כי בך חסיה נפשי. וכשאומרים ישא, אומרים הצבור, ישא ברכה מאת ה' וצדקה מאלהי ישעו. וכשאומרים ה', אומרים הצבור, ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי. וכשאומרים פניו, אומרים הצבור, ופנית אל תפלת עבדך ועמך ישראל. וכשאומרים אליך, אומרים הצבור, אליך נשאתי את עיני. וכשאומרים וישם, אומרים הצבור, שימה דמעתי בנאדך הלא בספרתך. וכשאומרים לך, אומרים הצבור, לך ה' הגדולה והגבורה והתפארת והנצח וההוד כי כל בשמים ובארץ. וכשאומרים שלום, אומרים הצבור, שלום רב לאוהבי תורתך ואין למו מכשול.

וגרסי' בירושלמי הכהנים מברכין בקול רם, בקולו של רם, מלמד שהב"ה משתף קולו עמהם. ד"א במעולה שבקולות, לא גדול ולא קטון אלא בינוני. וגרסי' במדרש פנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן זכה שיהיו זרעו מברכין את ישראל תחת אשר קנא לאלהיו ויכפר על בני ישראל, שנא' (במדבר כה, יג) והיתה לו ולזרעו אחריו [וגו']. את מוצא בפסוק זה ט"ו תיבות וששים אותיות שיש בפסוקים של ברכת כהנים, שהם יברכך ה' וישמרך, יאר ה' פניו אליך ויחנך, ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום. ויחנך חסר בלא ו"ו. וגרסי' במדרש וידם אהרן, בשכר ענותנותו של אהרן ע"ה זכה לברך את ישראל ברכת כהנים, שהם ששים אותיות, כמנין וידם.

ואחר שמסיימין הכהנים לברך את העם, מתחיל שליח צבור שים שלום. ואז הכהנים מחזירין את פניהם כלפי המקדש, ר"ל כלפי ההיכל, ואומרים, רבון העולמים עשינו מה שגזרת עלינו, עשה אתה מה שהבטחתנו, השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל ו[את] האדמה וגו'. ואינן רשאין להחזיר את פניהם עד שיאמר שליח צבור שים שלום. וכשמחזירין פניהם, בין בתחלה בין בסוף, לא יחזרו אלא דרך ימין. אין המקרא שקורא כהנים רשאי לקרות כהנים עד שיכלה אמן מפי הצבור, פי' אמן שעונין אחר ברכת מודים. ואין הכהנים רשאים להתחיל בברכה עד שתכלה התיבה מפי המקרא. ואין הצבור עונין אמן עד שיכלה הפסוק מפי הכהנים. ואין ש"צ רשאי לענות אמן אחר הברכה של כהנים, שמא תתבלבל דעתו ולא ידע איזו ברכה יש לו להקרותן, אם פסוק שני או שלישי. ובשעה שהכהנים מברכין את העם לא יביטו ולא יסיחו את דעתם, אלא יהיו עיניהם כלפי מטה, כמי שהוא עומד בתפלה, והעם יכוונו את לבם לברכה, ויהיו פניהם כנגד פני הכהנים, ולא יסתכלו בהם. דתאני אהבה בריה דר' מנימין בר' חייא, עם שאחרי הכהנים אינן בכלל ברכה, אבל שלפניהם ומצדיהם אפי' מחיצה של ברזל אינה מפסקת. ולאחריהם אם הם אנוסין, בכלל ברכה הם. דאמ' ר' שמלאי, בית הכנסת שכלה כהנים עולין לדוכן, למי מברכין לעם שבשדות.

אין נשיאות כפים אלא בשחרית במוסף ובנעילה, כמו ביום הכפורים ובמעמדות, אבל לא במנחה, הואיל ומצויה השכרות, שמא יהיה הכהן שכור, ואפי' במנחה של תענית גזירה אשאר ימים. והני מילי בתענית שיש בו נעילה, כמו ביום הכפורים ותענית צבור, שהמנחה היא בעוד היום גדול ויבא לטעות במנחה של שאר ימים, אבל תענית שאין בו נעילה, כגון ט' באב ושבעה עשר בתמוז, הואיל ותפלת המנחה סמוכה לשקיעת החמה, היא דומה לתפלת נעילה, ולא יבא לטעות במנחה של שאר ימים. הילכך יש בה נשיאות כפים.

הרואה חלום ואינו יודע מה הוא, יעמוד אצל כהנים בשעה שעולין לדוכן, ויאמר, רבונו של עולם, אני שלך וחלומותי שלך, חלום חלמתי ואיני יודע מהו. בין שחלמתי אני לעצמי ובין שחלמו אחרים עלי, אם טובים הם, חזקם ואמצם, כחלומותיו של יוסף הצדיק, ואם צריכין רפואה, רפאם, כמי מרה על ידי משה רבינו, וכמי יריחו על ידי אלישע, וכמרים מצרעתה, וכנעמן מצרעתו, וכחזקיהו מחוליו. וכשם שהפכת קללת בלעם הרשע מרעה לטובה, כן תהפוך לי כל חלומותי לטובה, ותרצני ותנני לחן לחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי. ויכוין לסיים עם הכהנים כשעונין הצבור אמן. או יאמר כך, אדיר במרום שוכן בגבורה, אתה שלום ושמך שלום, יהי רצון שתשים עלינו שלום.

כדגרסי' במדרש יהי אור. תאני תנא קמיה דר' שמעון, האי מאן דמצעיר בחלמיה, ייתי בשעתא דכהני פרשי ידיהו, ולימא רבונו של עולם וכו', משום דההיא שעתא אישתכיחו רחמין בעלמין, ומאן דבעי רחמין על צעריה אתהפך ליה דינא לרחמי.

נפילת אפים

ואחר שסיים ש"צ התפלה בקול רם, נופלים על פניהם ומתחננים. ויהיה כל אדם זהיר עד מאד בנפילת אפים, ויאמר בה מזמור לדוד אליך ה' נפשי אשא. ויש בה כ"ב פסוקים, כנגד כ"ב אותיות שבאלפא ביתא. וכל הזהיר במזמור הזה בנפילת אפים, ואומרו בכוונה בכל יום שיש בו נפילת אפים, ינצל מדינה של גיהנם. ורמז לדבר, שיש במזמור הזה כל האלפא ביתא חוץ משלש פסוקים, והם בו"ק, עולין בגימטריא למאה ושמונה, כמנין גיהנם. כלומר אין כאן גיהנם. וגרסי' במדרש יהי אור בוא וראה כשאדם מתפלל תפלתו בכוונה, במעשה טוב, שהיא התשובה, ובדיבור טוב, שהיא כוונת הלב, ויקבל עליו עול מלכות שמים ויתעטף בציצית ויניח תפלין, הרי זה מקבל פני שכינה. ואם יפגום תפלתו במעשה ובדיבור, ונמצא פגום למעלה ולמטה, אוי לו למי שפוגם את תפלתו, ועליו הכתוב אומר, כי תבאו לראות פני מי בקש זאת מידכם רמוס חצירי. וכיון שאדם מתפלל תפלתו כראוי, במעשה ובדיבור, הרי זה נדבק בעליונים, ומתברכין בשבילו עליונים ותחתונים, כדא' ויתפלל בעדו תמיד כל היום יברכנהו, וכתי' בתריה, ויחי ויתן לו מזהב שבא. כי התפלה היא עץ חיים. תפל"ה בגימטריא חמש מאות וחמשה עשר, ועץ חיים היא למחזיקים בה, ארבע מאות ותשעים וששה, ותשע עשרה ברכות שהיא התפלה בברכת המינין, הרי חמש מאות וחמשה עשר, כמנין תפלה. לפי' כשיסיים אדם תפלתו ופורש, כאלו פורש מעץ חיים ויקרב למות. לפיכך נופל אדם על פניו אחר תפלתו בפישוט ידים ורגלים, כמה דאתמר, ויאסוף רגליו אל המטה ויגוע ויאסף אל עמיו. ורזה דמלה, לפי שיש עונות שאין מתכפרין עד יום המיתה, כמה דאתמר, אם יכופר העון הזה לכם עד תמותון. ואדם שמתפלל שיתכפרו עונותיו, ולאחר שנדבק בעץ החיים, נופל על פניו כמת, כדי שיתכפרו כל עונותיו, כיצד. בתפלתו, שהיא עץ חיים, כבר נתכפרו לו עונותיו הראויים להתכפר מחיים, ובנפילת אפים, שדומה אדם למת, יתכפרו לו עונותיו הראויים להתכפר בשעת המיתה, והב"ה מרחם עליו. אשרי אדם שיודע לרצות להב"ה בתפלתו מעומד ובנפילת אפים. הרי שבנפילת אפים הב"ה מכפר עונותיו של אדם.

ואחר שמסיימין, אומר שליח צבור, אבינו מלכנו אבינו אתה, אבינו מלכנו אין לנו אלא אתה, אבינו מלכנו רחם עלינו, אבינו מלכנו חננו וענינו, כי אין בנו מעשים, עשה עמנו צדקה וחסד למען שמך והושיענו, ואנחנו לא נדע מה נעשה, כי עליך עינינו. והטעם, לפי

שהתפללנו בכל ענין שיוכל אדם להתפלל, בישיבה ובעמידה ובנפילת אפים, כאשר עשה משה רבינו ע"ה, דכתי' (דברים ט, ט) ואשב בהר, הרי תפלה בישיבה, וכתי' (דברים י, י) ואנכי עמדתי בהר, הרי תפלה בעמידה, וכתי' (דברים ט, יח) ואתנפל לפני ה', הרי תפלה בנפילת אפים. והואיל שאין בנו כח להתפלל בענין אחר, אנו אומרים, ואנחנו לא נדע מה נעשה, כי עליך עינינו. ואבינו מלכנו רגילים לומר אותו מימי ר' עקיבא. כדגרסי' במ' תענית פעם אחת גזרו תעניתא ולא נענו, ירד ר' עקיבא לפני התיבה ואמר, אבינו מלכנו אבינו אתה, אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה וכו'. ירדו גשמים. וכיון שנענה בתפלה זו, תקנו לאומרו בכל יום ויום ובימי התשובה והסליחות. ואומר שליח צבור קדיש ואשרי וגו', ואחר כך למנצח מזמור לדוד יענך ה' ביום צרה וגו', ואחר כך ובא לציון, וסדר קדושה, ומתרגמין הקדושה ואומרים, ותשאני רוח, ומתרגמין אותו, ואומרים ה' ימלוך לעולם ועד, ומתרגמין אותו. ונהגו לתרגם אותו, כדי שיבינו כל העם, כי אז היו כל העם מדברים ארמית. וצריך ליזהר עד מאד בסדר קדושה ולאומרו בכוונה, כדגרסינן בסוף מסכת שוטה אמ' ר' שמעון בן גמליאל משום ר' יהושע בן לוי, מיום שחרב בית המקדש, אין לך יום שאין בו קללה ולא ירד טל לברכה, ובכל יום מרובה קללתו מיום שלפניו, אלא אמאי קאים, אקדושא דסדרא ואמן יהא שמיה רבא דאגדתא. ואומר קדיש תתקבל יהא שלמא. ואחר כך אומר תפלה לדוד הטה ה' אזנך ענני וגו'. ובכל זמן וזמן משנין המזמור כפי ענין היום. ברכי נפשי בראש חדש, כאיל תערוג בחולו של מועד, מזמור שיר חנוכת הבית לדוד בחנוכה, בפורים למנצח על אילת השחר, בשבעה עשר בתמוז אלהים באו גוים בנחלתך, בט' באב על נהרות בבל, בצום גדליה ובצום אסתר ובעשרה בטבת שיר מזמור לאסף אלהים אל דומי לך. ואחר שיאמר תפלה לדוד, יאמר ש"צ קדיש יהא שלמא וכו'. ואומרין הציבור עלינו לשבח לאדון הכל. וכשיגיע לאל אל לא יושיע, יפסיק מעט קודם שיאמר ואנו משתחוים, כדי שלא יהא נראה כאלו חוזר למעלה. ואומרים ה' נחני בצדקתך למען שוררי הישר לפני דרכך. והולכים לבתיהם לשלום.

היוצא מבית הכנסת אל יפסיע פסיעה גסה. דאמ' ר' חלבו אמ' רב הונא, היוצא מבית הכנסת אל יפסיע פסיעה גסה, ואמ' אביי לא אמרן אלא למיפק, אבל למיעל כ"ש דפסע, שנא' (הושע ו, ג) ונדעה נרדפה לדעת את ה'. ואמ' ר' זירא, מריש כי הוא חזינן לרבנן דקא רהטי בשבתא לפירקא, אמינא קא מחללי רבנן שבתא, כיון דשמעית להא דאמ' ר' תנחום אמ' ר' יהושע בן לוי לעולם ירוץ אדם לדבר מצוה ואפי' בשבת, דכתי' (הושע יא, י) אחרי ה' ילכו כאריה ישאג, אנא נמי הוה רהיטנא. והיוצא מבית הכנסת ונכנס לבית

המדרש, ויוצא מבית המדרש ונכנס לבית הכנסת, זוכה ומקבל פני שכינה, שנא' (תהלים פד, ח) ילכו מחיל אל חיל יראה אל אלהים בציון.
בשני ובחמישי מתפללין כשאר הימים, ואחר שחוזר שליח צבור התפלה, אומר תחנונים. והטעם לפי שהם ימי רצון, לפי שארבעים יום של קבלת הלוחות, שהיו ימי רצון, עלה משה רבינו ע"ה ביום החמישי וירד ביום שני, ולפיכך נהגו להתענות בשני ובה'. ואחר שישלים התחנונים, נופלים על פניהם, ואחר כך יאמר ש"צ תחנה בקול רם, ה' אלהי ישראל שוב מחרון אפך וכו', ועונין אחריו ה' אלהי ישראל וכו'. ואומר אם עונינו ענו בנו וכו', אבינו מלכנו וכו', ואנחנו לא נדע וכו', ואומר קדיש עד למעלה וכו', ואומר אל ארך אפים מלא רחמים וכו'. ומוציא ספר תורה ואומר גדלו לה' אתי, והקהל אומרים רוממו ה' אלהינו וכו'.

קריאת התורה

קריאת ספר התורה

ומשה רבינו ע"ה תקן להם לישראל שיהו קורין בתורה בשבת ובשני ובחמישי, בשביל שלא יתעכבו שלשה ימים רצופים מלשמוע דברי תורה. כדגרסי' במכילתא וילכו שלשת ימים במדבר ולא מצאו מים, דורשי רשומות אמרו לפי שפרשו מדברי תורה שנמשלה למים. ולפיכך תקנו זקנים הראשונים שיהו קורין בתורה בכל שבוע ושבוע שלשה ימים, ועזרא תקן להם לישראל שיהו קורין בתורה ברבים בשני ובחמישי בשחרית ובשבת בשחרית ובמנחה, ושיהו קורין שלשה, כהן לוי וישראל, ולא יקראו פחות מי' פסוקים. וגרסינן במסכת מגילה בפרק הקורא את המגלה, בשני ובחמישי ובמנחה בשבת קורין שלשה, אין פוחתין מהן ואין מוסיפין עליהם, ואין מפטירין בנביא, ואין קורין פחות מי' פסוקים. יקראו השנים שלשה והאחד קורא ארבעה, והקורא הארבעה הרי זה משובח. ואי סליק עניינא בפחות מעשרה, כגון פרשת עמלק, שפיר דאמי. וגרסי' בסוף מסכת מגלה בשני ובחמישי ובשבת במנחה קורין כסדרן, פי' בסדר אותו שבוע. תניא מקום שמפסיקין בשבת בשחרית, קורין במנחה ובב' ובחמישי ובשבת הבאה. והכהן קורא תחלה ואחריו לוי ואחריו ישראל. ואם בא לחלוק הכהן כבוד לרבו או למי שהוא גדול ממנו, ואפי' לנשיא, אין לו רשות לישראל שיקרא בתורה קודם כהן. ואפי' כהן עם הארץ קודם לישראל תלמיד חכם. אמ' אביי נקיטינן אין שם כהן נתפרדה חבילה, כלומר שלא יקדים לוי לישראל, אלא הגדול קודם את חבירו. ואמ' אביי נקיטינן אין שם לוי, כהן קורא במקום לוי. כיצד, קורא כהן, ואחר שמסיים, ישאר במקומו ויברך פעם אחרת ויקרא, אבל לא יקרא כהן אחר במקום לוי, אלא אותו ראשון שעלה תחלה, שמא יאמרו

הראשון פגום הוא. וכן לא יקראו שני לויים בהפסק ישראל ביניהם. ואם אין שם כהן, קורא ישראל במקומו. ואומר שליח צבור, פלוני במקום כהן, כדי שלא יטעו להאכילו חלות. אבל ישראל הקורא במקום לוי, אין צריך לומר במקום לוי, דמעשר ראשון מותר לישראל, ועוד שאינו מצוי.

וכתב הרב ר' יהודה אבן גיאת ז"ל ואסור לשליח צבור לקרות בתורה עם הקראים, דאמרו רבותינו ז"ל ובתורה אחד קורא ואחד מתרגם.

וקריאה זו היא מצוה גדולה. וחייב הקורא לברך שתי ברכות, אחת לפניה ואחת לאחריה. לפיכך לא יברך אלא אדם שיודע לקרות ולדקדק, ולא יקרא אלא המברך, ולא יקרא הקורא בלא ברכות, ולא יברך המברך אלא אם כן קורא, והמברך הוא הקורא. ושליח צבור שאינו מברך לא יקרא כלל. ומי שאינו יודע לקרות, אסור לו לעלות לתיבה לקרות בתורה, אע"פ שיודע לברך. ואין לו לשליח צבור אלא לאחוז בספר תורה ולהראות לקורא מאיזה מקום יתחיל. ומי שאינו יודע לקרות ועולה לקרות הרי זה חוטא בנפשו. ושאר העם שומעים ואינן קורין עמו, שנא' (נחמיה ח, ג) ואזני כל העם אל ספר התורה. אמר המחבר ולא נהגו כן, אלא העולה יקרא בנחת, ושליח צבור קורא עמו בקול רם. ומנהג זה ראו כמה רבנים וכמה גדולים ואנשי מעשה ולא הקפידו.

בשבת בשחרית קורין שבעה, כהן ולוי, ואחר הלוי תלמיד חכם הממונה פרנס על הצבור, ואחריו תלמיד חכם הראוי למנותו, ואחריו ראש הכנסת והעם. אין משיירין בפרשה פחות מג' פסוקים. פי' הקורא בתורה צריך לקרות נגד סוף הפרשה, ואם משייר ממנה, לא ישייר פחות משלשה פסוקים, שמא יאמרו לא קרו העולים אחריו כי אם שני פסוקים בלבד. ולא יתחיל מג' פסוקים.

הקורא בתורה בצבור צריך לסדר אותה קודם תחלה שתי פעמים או שלשה בינו לבין עצמו. כההיא דר' עקיבא שקרא אותו ש"צ לקרות בתורה ולא רצה, מפני שלא סידר אותה תחלה, ודרשה מפסוק זה, אז ראה ויספרה הכינה וגם חקרה. אז ראה א', ויספרה ב', הכינה ג', וגם חקרה ד', והדר ויאמר לאדם. ואינו רשאי לקרות עד שאומרים לו קרא. ולפיכך נהגו שיקרא ש"צ לקורין בתורה. וכל הקורין מברכין לפניה ולאחריה. וצריך להיות זהיר בברכת התורה. כדגרסי' במ' נדרים בפרק ואלו נדרים, מפני מה תלמידי חכמים אין מצוי לצאת מבניהם תלמידי חכמים, רבינא אמר מפני שאין מברכין בתורה תחלה. דאמר רב יהודה אמ' רב, מי החכם ויבן את זאת ואשר דבר פי ה' אליו ויגידה על מה אבדה הארץ, דבר זה נשאל לחכמים ולנביאים ולמלאכי השרת, ולא פירשוהו, עד שפירשו הב"ה בעצמו, שנא' (ירמיהו ט, יב) ויאמר ה' על עזבם את תורתי אשר נתתי

לפניהם ולא שמעו בקולי ולא הלכו בה, היינו ולא שמעו בקולי ולא הלכו בה, אמר רב שלא ברכו על התורה תחלה. וצריך לברך למקרא ולמדרש ולמשנה ולתלמוד ברכה ראשונה, בא"י אמ"ה אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו בא"י נותן התורה, ובה עשרים תיבות, וברכה אחרונה, בא"י אמ"ה אשר נתן לנו תורת אמת וחיי עולם נטע בתוכנו בא"י נותן התורה, ובה עשרים תיבות. רמז לארבעים יום שישב משה בהר כשקבל התורה. ופותח הספר קודם שיברך ואחר כך מברך. פותח ורואה וגולל ומברך. פי' לאחר שפתח חוזר וגולל ואז מברך וחוזר ופותח וקורא. דברי ר' מאיר. ר' יהודה אומר פותח ורואה ומברך. והלכה כר' יהודה. ולאחר שקורא גולל ומברך. אין קורין בתורה בבית הכנסת בפחות מעשרה גדולים ובני חורין, ואם התחילו בעשרה ויצאו מקצתן, גומרין. אין קורין בחומשים בצבור. פירוש אם כתב חומש לבדו, אפי' בגלילה כספר תורה, אין קורין בו עד שיהיו כל החמשה חומשין ביחד.

ואסור לאדם לעזוב ספר תורה כשהוא פתוח ויוצא. כדגרסינן בפרק קמא דברכות ועוזבי ה' יכלו, זה המניח ספר תורה כששליח צבור קורא בו בבית הכנסת ויוצא. ואפי' בין פסוק לפסוק אסור לצאת, אבל בין גברא לגברא מותר. ואסור לשוח כששליח צבור קורא בתורה בבית הכנסת, כדגרסי' במסכת מועד קטן בפרק אלו מגלחין כיון שנפתח ספר תורה אסור לספר אפי' בדברי תורה, שנא' (נחמיה ח, ה) ויפתח עזרא הסופר את הספר ויקרא וגו', וכתיב (נחמיה ח ה, נחמיה ח ח) וכפתחו עמדו כל העם, ואין עמידה אלא שתיקה, שנא' (איוב לב, טז) עמדו לא ענו עוד. ואחר שמסיימין בקריאת ספר תורה גוללין אותו, והגולל אותו נוטל שכר כנגד כולם. ואומר קדיש עד למעלה, ותהלה לדוד, ולמנצח מזמור לדוד יענך ה' ביום צרה, וסדר קדושה. ומחזירין ספר תורה למקומו, ואומר קדיש תתקבל וכו', ואומר תפלה לדוד וגומר, ואומר קדיש יהא שלמא וכו'.

מנחה

תפלת המנחה

תפלת המנחה זמנה משש שעות ומחצה ולמעלה עד תשע שעות. ומנחה זו היא הנקראת מנחה גדולה. ומנחה קטנה זמנה מתשע שעות ומחצה ומעלה עד הערב. מן המשנה. ר' יהודה אומר עד פלג המנחה, שהוא אחת עשרה שעות פחות רביע שעה. ולא נפסקה הלכה לא כמשנה ולא כר' יהודה. הילכך הקובע זמנה עד הערב פוסק כמשנה, והקובע זמנה עד פלג המנחה פוסק כר' יהודה. והרשות ביד כל אדם בזה להתנהג כאיזה מהם שירצה, כמשנה או כר' יהודה.

וצריך אדם ליזהר מאד בתפלת המנחה, שהיא רצויה וחשובה לפני הב"ה. שהרי אליהו לא נענה אלא בתפלת המנחה, כדגרסינן במסכת ברכות אמ' ר' חלבו אמ' רב הונא לעולם יזהר אדם בתפלת המנחה, שהרי לא נענה אליהו אלא בתפלת המנחה, שנא' (מלכים א יח, לו) ויהי בעלות המנחה ויגש אליהו הנביא ויאמר וגו', ענני ה' ענני וידעו העם הזה וגו', וכתי' (בראשית מו, א) ותפול אש האלהים וגו'.

גדולה תפלת המנחה, שרוב הנביאים והחסידים היו רגילים להתפלל אותה בעונתה, אליהו הנביא ודניאל ועזרא, והב"ה שומע תפלתן ועונה אותן. אליהו הנביא מנין, דכתי' (מלכים א יח, לו) ויהי בעלות המנחה ויגש אליהו הנביא ויאמר וגומר, ונענה, דכתי' (מלכים א יח, לח) ותפול אש ה' ותאכל על המזבח את העולה ואת העצים וגו'. דניאל מנין, דכתיב (דניאל ט, כ:כא) ועוד אני מדבר ומתפלל והאיש גבריאל אשר ראיתי בחזון בתחלה מועף ביעף נוגע אלי כעת מנחת ערב, וכתיב (דניאל י, יט) ויאמר אל תירא דניאל איש חמדות, ר"ל שמע הב"ה תפלתך. עזרא מנין, דכתי' (עזרא ט, ד) ואלי יאספו כל חרד בדברי אלהי ישראל על מעל הגולה ואני יושב משומם עד למנחת הערב, וכתי' (עזרא ט, ה) ובמנחת הערב קמתי מתעניתי. מלמד שנענה. והטעם, מפני שתפלת השחר זמנה ידוע, בבקר בקומו ממטתו ומתפלל מיד, קודם שיהיה טרוד בעסקיו. וכן במנחת ערבית זמנה ידוע, בבואו לביתו והוא פנוי מעסקיו. אבל תפלת המנחה היא באמצע היום בעוד שהוא טרוד בעסקיו. לפיכך צריך לשים אותה אל לבו ולפנות מכל עסקיו ויתפלל אותה. ואם עושה כן שכרו הרבה מאד. ולפיכך מנעו רבותינו ז"ל לעשות מלאכת קבוע סמוך לה. דתנן לא ישב אדם לפני הספר סמוך למנחה, פי' להסתפר, עד שיתפלל, ולא יכנס לא למרחץ ולא לבורסקי ולא לאכול ולא לדון. ופירש ר' תם דוקא סעודה גדולה, כגון של מילה ונשואין ופדיון הבן ותספורת של בן אלעשה שהיתה כגון תספורת של כהן גדול. והרב ר' יצחק אלפאסי ז"ל והר' ר' יונה ז"ל כתבו דאפי' סעודה קטנה סמוך למנחה גדולה אסור להתחיל. והמחמיר הרי זה משובח ותבא עליו ברכה. ואם התחיל באחת מאלו סמוך למנחה גדולה והגיע זמנה, אין מפסיקין. במה דברים אמורים, בשיש שהות ביום להתפלל אחר שיגמור, אבל אם אין שהות ביום, צריך להפסיק מיד ולהתפלל, כדי שלא יפסיד להתפלל מנחה בעונתה.

גדולה תפלת המנחה וחביבה לפני הב"ה כקטורת, שנא' (תהלים קמא, ב) תכון תפלתי קטורת לפניך משאת כפי מנחת ערב.

בוא וראה כמה הקטורת לפני הב"ה חביבה, שחבבה יותר מכל הקרבנות, וצונו להקריב לפניו שלשה עשר מיני קרבנות, וכולן היו קרבים במזבח אחד, ולקטרת מזבח בפני

עצמו. ולא עוד אלא שהמזבח שהיו מקריבים עליו כל הקרבנות היה מצופה נחושת, ומזבח הקטורת היה מצופה זהב.

חביבה הקטורת, שבה נשתבח קרבן הנשיאים, שנא' (במדבר ז, יד) כף אחת עשרה זהב מלאה קטורת. ועוד כי הסולת שהקריבו הנשיאים למנחה היה בכלי כסף, שנא' (במדבר ז, יט) קרבנו קערת כסף אחת שלשים ומאה משקלה מזרק אחד כסף שבעים שקל בשקל הקדש שניהם מלאים סולת בלולה בשמן למנחה. אבל הקטורת הקריבו בכלי זהב, שנא' (במדבר ז, כ) כף אחת עשרה זהב מלאה קטורת.

חביבה הקטורת, שביום הכפורים היו מקריבים ארבעה עשר קרבנות, ולא היה כהן גדול שואל צרכיו וצרכי ביתו וצרכי הכהנים וצרכי ישראל אלא על הקטורת, שנא' (ויקרא טז, יג) ונתן את הקטורת על האש לפני ה' וכסה ענן הקטורת וגו'.

חביבה הקטורת, שהיא עוצרת את המגפה, שנא' (במדבר יז, יא) ויאמר משה אל אהרן קח את המחתה ושים עליה אש מעל המזבח ותן קטורת והולך מהרה אל העדה וכפר עליהם כי יצא הקצף מלפני ה' החל הנגף, וכתי' (במדבר יז, יב) ויצא אהרן מלפני ה' וירא והנה החל הנגף בעם ויתן את הקטורת ויכפר על העם, וכתי' (במדבר יז, יג) ויעמוד בין המתים ובין החיים ותעצר המגפה.

חביבה הקטורת, שעל בטלתה נענש אחז, שנא' (דברי הימים ב כט, ז) ויכבו את הנרות וקטורת אין להקטיר וגו'. והקטורת אינו באה על חטא כשאר הקרבנות. לפיכך אין היחיד מתנדב קטורת, כי אם הנשיאים, שהיה קרבן לפי שעה.

גדולה תפלת המנחה לפני הב"ה ובה בחר מכל התפלות, שנא' (תהלים קב, א) תפלה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו. אימתי אדם מתפלל ונפשו מתעטפת ברעב ביום התענית, הוי אומר בתפלת המנחה, כי בערבית עדין ליום אחד היא התענית, בשחרית עדין אינו זמן אכילה, אימתי אדם מתפלל ונפשו מתעטפת ברעב, הוי אומר בתפלת המנחה. ועוד שבתענית יכוין את לבו יותר בתפלת המנחה, מפני שהוא רעב ונענה ונפשו קצרה עליו, שנא' (תהלים קב, א) תפלה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו.

וחייב אדם ליטול ידיו קודם כל תפלה. ובמנחה הולך לבית הכנסת, ואומר שליח צבור בקול רם אשרי, ואומרים הקהל תהלה לדוד בלחש. ונמצא אומר תהלה לדוד בכל יום שלשה פעמים, א' בשחרית בפסוקי דזמרא, ב' קודם למנצח מזמור לדוד יענך ה' ביום צרה, ג' קודם תפלת המנחה, כדי לסמוך לה התפלה מיד. דאמ' ר' אלעזר בר אבינא, כל האומר תהלה לדוד שלשה פעמים בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא. כמו שכתבנו למעלה. ואחר תהלה לדוד יאמר ש"צ קדיש, ויעמדו מיד להתפלל במקומם

שקבעו להם בבית הכנסת, ויתפללו שמונה עשרה. ואח"כ חוזר ש"צ התפלה בקול רם, ואומר קדושה בברכת אתה גבור. ואחר שיסיים ש"צ התפלה נופלים על פניהם ומתחננין ואומרים אבינו מלכנו ואנחנו לא נדע, ואומר קדיש תתקבל, ואומר המזמור הראוי לשם, כמו שאפרש לקמן בע"ה, ואומ' קדיש יהא שלמא.

תפילת ערבית

תפלת ערבית

תפלת ערבית זמנה מיד אחר שקיעת החמה, שנא' (בראשית כח, יא) ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש, ואין פגיעה אלא תפלה, כמו שכתבתי למעלה. וקרית שמע של ערבית זמנה משעת צאת הכוכבים עד שיעלה עמוד השחר, כרבן גמליאל, והלכה כמותו. ואם עבר זמן הנץ החמה ולא קרא קריאת שמע, בין מזיד בין שוגג בין אנוס, הרי זה ביטל קריאתה בזמנה, ואם היה שוגג או אנוס, יתפלל שחרית שתים, אבל אם היה מזיד, אין לו תקנה, ועל זה שנו חכמים מעוות לא יוכל לתקון, ומפ' בגמ' זה שביטל ק"ש של ערבית וקרית שמע של שחרית. ומתפלל מיד אחר שיקרא ק"ש, כדי שיסמוך גאולה לתפלה. המתפלל ערבית עם הצבור, אם מתפללין קודם צאת הכוכבים, יתפלל עמהם, אבל לא יקרא ק"ש עד צאת הכוכבים שהיא עונתה, ויתפלל עם הצבור, ואחר כך יקרא ק"ש. ואם היו מתפללין בזמן צאת הכוכבים קודם קרית שמע, ואחר כך מתפלל כדרכו. נכנס לבית הכנסת בערבית, ומצא הצבור שקראו ק"ש בברכותיה, יתפלל שמונה עשרה עם הצבור, ואח"כ יקרא ק"ש בברכותיה, מה שאינו רשאי לעשות כך בשחרית, מפני שצריך לסמוך גאולה לתפלה. קרא ק"ש, בין בשחרית בין בערבית, בין בינו לבין עצמו בין בצבור, ונכנס לבית הכנסת והיו קורין ק"ש, יקרא עמהם עד פרק ראשון.

וחייב אדם להקדים בעשיית כל המצות, כל מצוה ומצוה בשעה שתחול, אע"פ שיש לו שהות ביום לקיימנה, כגון תפלת שחרית שזמנה עד ארבע שעות, ומנחה עד אחר עשר שעות פחות רביע, כר' יהודה, וערבית כל הלילה, כרבן גמליאל. אל יאמר עדין יש לי שהות להתפלל, אלא יתפלל מיד בשעה שתחול, שמא יארע לו אונס ולא יתפלל. כדגרסינן במ' ברכות בפרק ראשון חכמים עשו סייג לדבריהם, כדי שלא יהא אדם בא מן השדה בערב, ויאמר אלך לביתי אוכל קמעא ואשתה קמעא ואישן קמעא ואחר כך אקרא קריאת שמע ואתפלל, ואם חוטפתו שינה נמצא ישן כל הלילה, אלא אדם בא מן השדה בערב, הולך לבית הכנסת או לבית המדרש, אם רגיל לקרות קורא, לשנות שונה, וקורא ק"ש ומתפלל, ואחר כך אוכל ושותה, וכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה. וגרסי' בפרק קמא דמ' פסחים וביום השמיני ימול בשר ערלתו, מלמד שכל היום

כשר למילה, אלא שהזריזין מקדימין למצות ומלין בבקר. וגרסינן במ' פסחים בפרק אלו דברים תניא ר' שמעון אומר בא וראה כמה חביבה מצוה בשעתה, שהרי הקטר חלבים ואיברים מצותן כל הלילה, ואין ממתינין להם עד שתחשך. וגרסינן במ' פסחים, בקרבן עולה ויורד, ר' יהודה אומר חביבה מצוה בשעתה, שהרי מקריבין מיד הדל מיד עשירית האיפה, ואין ממתינין לו עד שיעשיר ויביא שעורה או כשבה.

ומברך שתים לפניה ושתים לאחריה, ובבקר שתים לפניה ואחת לאחריה, שהן שבעה ברכות. כדגרסי' במ' ברכות ירושלמי ר' יוסי ב"ר בון בשם ר' יהושע בן לוי על שם שבע ביום הללתיך. וגרסינן במדרש תלים למנצח על השמינית מזמור לדוד, זש"ה שבע ביום הללתיך על משפטי צדקך. א"ר יהושע בן לוי אלו שבע ברכות שבקרית שמע של שחרית, א' יוצר אור, ב' אהבה רבה, אליבא דרב יהודה על שמיה דשמואל, כמו שאפרש לקמן בע"ה. ג' שמע, ד' והיה אם שמוע, ה' ויאמר, ו' אמת ויציב, ז' גאל ישראל.

ואלו הן הברכות של ערבית. א' אשר בדברו. ב' אהבת עולם. על דעת הגאונים. וקורא ק"ש. ואומר אמת ואמונה, והיא ברכה שלישית, ואם לא אמרה לא יצא ידי חובתו. כדגרסינן בפירקא קמא דמ' ברכות אמר רבא בר חנינא סבא משמיה דרב, כל מי שלא אמר אמת ויציב שחרית, ואמת ואמונה ערבית, לא יצא ידי חובתו, שנא' (תהלים צב, ג) להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות. ברכה רביעית השכיבנו. וסומך גאולה לתפלה. אע"פ שאומר השכיבנו, ופסוקים שאומרים בלחש, עד יראו עינינו ועד תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד ועל כל מעשיו, וקדיש, אין זה הפסק, ודומה כגאולה ארוכה. והוא הדין בפסוק ה' שפתי תפתח שאומר אחר גאל ישראל, אינו מפסיק, וכגאולה ארוכה דמי. ויסמוך גאולה לתפלה ושכרו הרבה מאד. כדגרסי' בפרק קמא דמסכת ברכות א"ר יוחנן איזהו בן העולם הבא, זה הסומך גאולה של ערבית לתפלה של ערבית, דכתי' (ישעיהו לח, ג) זכור נא את אשר התהלכתי לפניך באמת ובלבב שלם והטוב בעיניך עשיתי, שסמך גאולה לתפלה.

ד"א שבע ביום הללתיך על משפטי צדקך. ר' אבין בשם ר' נחמיה אומר, אלו שבע מצות שאדם עושה בכל יום, ואלו הן, קורא ק"ש שתי פעמים, ומתפלל שלשה פעמים, ואוכל ומברך שתי פעמים. ד"א שבע ביום הללתיך על משפטי צדקך, על שם שבעה קדישים שאנו אומרים בכליום. אמ' ר' נחמן בשם ר' מונא, כל המקיים שבע ביום הללתיך כאלו קיים והגית בו יומם ולילה. ברכה שניה של ק"ש של ערבית פותחת אהבת עולם בית ישראל עמך אהבת וכו', ושל שחרית אהבת עולם אהבתנו וכו', וחלקו בה חכמים. אמ' רב יהודה אמ' שמואל, בשחרית אומר אהבה רבה אהבתנו ה' אלהינו וכו', ובערבית

אומר אהבה רבה בית ישראל עמך אהבת. וחכמים אומרים כי בשחרית אומר אהבת עולם אהבתנו ה' אלהינו, ובערבית אומר אהבת עולם בית ישראל עמך אהבת. ופסק רבי יצחק אלפסי ז"ל בשחרית כחכמים. והגאונים הכריעו ביניהם, ותקנו לומר בשחרית אהבה רבה אהבתנו ה' אלהינו כרב יהודה על שם שמואל, ובערבית אהבת עולם בית ישראל עמך אהבת כחכמים, כדי לצאת ידי שניהם. וחותם ברכה רביעית של קרית שמע של ערבית, המולך בכבודו חי וקיים תמיד ימלך עלינו לעולם ועד ועל כל מעשיו. ואומר ש"צ קדיש עד למעלה, ומתפללין שמונה עשרה. ואחר שמסיימין את התפלה, אומר ש"צ קדיש תתקבל יהא שלמא וכו'. ונהגו לומר פיטום הקטורת בבקר ובערב זכר למקדש. אבל השירות שהיו אומרים הלוים בבית המקדש לא נהגו לומר אותם כי אם בבקר, שהקרבנות היו מקריבים אותם בבקר ובערב, אבל השיר לא היתה מצותו אלא בבקר. ואפי' הכי יש מקומות שנהגו לומר שיר היום בשחרית ובמנחה ושיר של יום שלאחריו בערבית, לפי שהלילה הולכת אחר היום, שנא' (בראשית א, ה) ויהי ערב ויהי בקר יום אחד.

אלו הן השירות שהיו הלוים אומרים בבית המקדש. ביום ראשון היו אומרים, לדוד מזמור לה' הארץ ומלואה. בשני היו אומרים, שיר מזמור לבני קרח גדול ה' ומהולל מאד. בשלישי, מזמור לאסף אלהים נצב בעדת אל. ברביעי היו אומרים, אל נקמות ה'. בחמישי, למנצח על הגיתית לאסף הרנינו לאלהים עוזנו. בששי, ה' מלך גאות לבש, סימן לשם אלי. בשבת היו אומרים, מזמור שיר ליום השבת, מזמור שיר לעתיד לבא, לעולם שכלו שבת ומנוחה, לחיי העולם הבא. כדגרסינן במ' ראש השנה בפ' יום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת. תניא ר' יהודה אומר משום ר' עקיבא, בראשון מהו אומר, לה' הארץ ומלואה, על שם שקנה והקנה ושליט בעולמו. בשני מהו אומר, גדול ה' ומהולל מאד, על שם שחלק מעשיו ומלך עליהם. בשלישי מהו אומר, אלהים נצב בעדת אל בקרב אלהים ישפוט, על שם שגלה ארץ בחכמתו והכין תבל לעדתו. ברביעי היה אומר, אל נקמות ה', על שם שברא חמה ולבנה ועתיד ליפרע מעובדיהם. בה' מהו אומר הרנינו לאלהים עוזנו, על שם שברא עופות ודגים לשבח שמו. בששי מהו אומר, ה' מלך גאות לבש, על שם שגמר מעשיו ומלך עליהם. בז' מהו אומר, מזמור שיר ליום השבת, ליום שכולו שבת.

קריאת שמע על המיטה

קריאת שמע על המטה

וחייב אדם לקרוא ק"ש על מטתו בלילה כשיכנס לישן, דאמ' ר' יהושע בן לוי אע"פ שקרא קרית שמע בבית הכנסת, מצוה לקרותה על מטתו. ודי בפרשה ראשונה, כדגרסי' במ' ברכות בפרק הרואה את מקום, הנכנס ליישן אומר משמע עד והיה אם שמע תשמעו. אמ' ר' אלעזר כל הקורא קרית שמע על מטתו, כאלו אוחז חרב של שתי פיפיות בידו, שנא' (תהלים קמט, ו) רוממות אל בגרונם וחרב פיפיות בידם. א"ר יצחק כל הקורא ק"ש על מטתו מזיקין בדלין ממנו, שנא' (איוב ה, ז) ובני רשף יגביהו עוף, ואין עוף אלא תורה, שנא' (משלי כג, ה) התעוף עיניך בו ואיננו, ואין רשף אלא מזיקין, שנא' (דברים לב, כד) ולחומי רשף.

ואחר שיקרא ק"ש על מטתו עד ובשעריך הראשון, יאמר בא"י אמ"ה המפיל חבלי שנה על עיני ותנומה על עפעפי, ומאיר לאישון בת עין. יהי רצון מלפניך ה' אלהי, שתשכיבני לשלום, ותעמידני לחיים ולשלום, ותן חלקי בתורתך, ותרגילני לדבר מצוה, ואל תרגילני לדבר עבירה, ואל תביאני לידי חטא ולא לידי נסיון ולא לידי בזיון, וישלוט בי יצר הטוב ואל ישלוט בי יצר הרע. ותצילני מפגע רע ומחלים רעים, ואל יבהילוני חלומות רעים והרהורים רעים, ותהא מטתי שלימה לפניך. בא"י המאיר לכל העולם כלו בכבודו.

ואומר יושב בסתר עליון, עד כי אתה ה' מחסי. ואומר ה' מה רבו צרי, עד לה' הישועה על עמך ברכתך סלה. ואומר השכיבנו וכו'. ואומר ברוך ה' ביום, ברוך ה' בלילה, ברוך ה' בשכבנו, ברוך ה' בקומנו. ואומר ויאמר ה' אל השטן, יגער ה' בך השטן, ויגער ה' בך הבוחר בירושלים, הלא זה אוד מוצל מאש. ואומר ה' שומרך, ה' צלך על יד ימינך, ה' ישמרך מכל רע, ישמור את נפשך, ה' ישמור צאתך ובואך, מעתה ועד עולם. בידך אפקיד רוחי, פדית אותי ה' אל אמת. יברכך ה' וישמרך, יאר ה' פניו אליך ויחנך, ישא ה' פניו אליך, וישם לך שלום. הנה מטתו שלשלמה, ששים גבורים סביב לה מגבורי ישראל, כלם אחזי חרב, מלומדי מלחמה, איש חרבו על ירכו מפחד בלילות. אתה סתר לי, מצר תצרני, רני פלט תסובבני סלה. אלהינו שבשמים, יחד שמך, וקיים שמך ומלכותך עלינו, לעולם ועד.

וגרסינן במדרש ארבעה לילות כתובים בנביאים ובכתובים, ובכולן רמז שחייב אדם לקרות ק"ש בלילה על מטתו. ואלו הן, א' להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות, כשם שחייב אדם לקרות ק"ש בבקר, כך צריך לקרותה בלילה, לפי שהוא מאמין בהב"ה, ומפקיד את נפשו בידו, ומקבל עליו עול מלכות שמים. ב' על משכבי בלילות בקש"תי, ב'רכתי, ק'רית, ש'מע, ת'הלה, י'וצרי. ג' הנה ברכו את ה' כל עבדי ה' העומדים בבית

ה' בלילות, שאו ידיכם קדש וברכו את ה', קד"ש, ק'ראו ד'ודים ש'מע. ד' איש חרבו על ירכו מפחד בלילות, אי"ש, א'ומרים, י'שראל, ש'מע.

תפילות של שבת

תפלות של שבת

בערב שבת במנחה, מתפללין כשאר ימות החול, אלא שאין נופלין על פניהם, אפי' במנחה גדולה.

תפלת ערבית, מקדימין להתפלל אותה קודם משאר ימות החול, דארז"ל עיולי יומא מקדימינן ליה, פירוש שמקדימין לשבות מבעוד יום. כדגרסינן במ' שבת בפרק כל כתבי הקדש, אמ' ר' יוסי יהא חלקי עם מכניסי שבת בטבריא ועם מוצאי שבת בצפורי. פי' טבריא היתה יושבת בעמק ובעוד יום היה נראה ערב והיו שובתין, ובצפורי היו מאחרין מוצאי שבת, מפני שהיתה יושבת על ההר, כדגרסינן במ' מגלה בפרק ראשון, למה נקרא שמו צפרי, מפני שהיא יושבת על ראש ההר כצפור, והיתה השמש נראית בה אפי' בשעת שקיעתה, והיה נראה להם יום, והיו מאחרין במוצאי שבת. ופירשו התוספות שמפלג המנחה, שהוא י"א שעה פחות רביעי, יכול להדליק את הנר ולקבל עליו השבת בתפלת ערבית, ובלבד שימתין לקרות ק"ש בעונתה, שהוא זמן צאת הכוכבים. ואין בזה מה שאמרו חז"ל בהדלקת הנר, ובלבד שלא יאחר ובלבד שלא יקדים, שאין בזה הקדמה, כיון שמקבל עליו השבת באותה שעה. ומשעה שהתפלל ערבית, אפי' מבעוד יום, אסור לעשות מלאכה, שהרי קבל עליו השבת מבעוד יום.

ונהגו בטוליטולה לומר והוא רחום כמו בחול, אע"פ שלא התקינו רז"ל לאומרו בערבית בחול כי אם על המלקות, לפי שהלוקין היו מלקין אותם בערבית כדי שיתכפר להם מה שחטאו כל היום, והיו אומרים והוא רחום אחר המלקות, ולכך התקינו לאומרו בערבית. ואין מלקות בשבת, ולא היה ראוי לאומרו. אפי' הכי נהגו לאומרו, מטעם שהתפלות במקום התמידין תקנום, ובשחרית ובמנחה יש תמידין שמכפרין, אבל בערבית, שאין תמיד לכפר, תיקנו לומר והוא רחום.

וקורין ק"ש בברכותיה כשאר ימות החול וחותמין שומר את עמו ישראל לעד. ואומרים ושמרו את בני ישראל את השבת וגו', עד שבת וינפש. ואומרים ישמחו השמים ותגל הארץ וכו', וחותם המלך בכבודו חי וקיים תמיד וכו'. ואמרו בעלי הקבלה למה אומרים ישמחו השמים ותגל הארץ במובאי שבת, לפי שהשבת זכר לשני עולמים, העולם הזה והעולם הבא, והשבת דוגמות שני עולמים אלו, שהשבת עונג קדושה ומנוחה, עונג מעין העולם הזה, מנוחה וקדושה מעין העולם הבא. והעולם הבא נברא בי"ה, והעולם הזה

נברא בוא"ו ה"א, נמצא שם שלו יהוה שלם בשני עולמות. ולפיכך אנו אומ' בשבת, שהיא מעין שני עולמים אלו, ישמחו השמים, מעין העולם הבא, שהוא עולם הנשמות הנבראות משמי השמים העליונים, ותגל הארץ, מעין העולם הזה, שהוא ארץ ותבל. ולפי שהשם שלם בשני עולמות אלו, שהן מעין השבת, כמו שאמרתי, אומרים בליל שבת ישמחו השמים ותגל הארץ, ראשי אותיות יהוה, שבו נבראו שני עולמים, שהן מעין השבת.

ואסור לשוח משיתחיל והוא רחום עד שישלים התפלה של עמידה, בין בחול בין בשבת, אלא אם שואל שלום מפני היראה, כמו שכתבתי בברכות שמע של שחרית של חול. ואחר שחותם ברכות קרית שמע, אומר ש"צ קדיש עד למעלה. ומתפללין אבות וגבורות וקדושת השם. ואומר אתה קדשת. ואומר ויכלו באמצע התפלה, כדגרסינן במ' שבת בפרק כל כתבי, אמר רב ואיתמא ר' יהושע בן לוי, אפי' יחיד המתפלל צריך לומר ויכלו. ואמ' רב המנונא כל המתפלל ואומר ויכלו, מעלה עליו הכתוב כאלו נעשה שותף להב"ה במעשה בראשית, שנא' (שבת קיט:) ויכלו, וכתי' בלא וא"ו, אל תיקרי ויכלו אלא ויכלו. אמ' רב חסדא אמ' מר עוקבא, כל המתפלל ערב שבת ואומר ויכלו, שני מלאכי השרת המלוין לו לאדם מניחים ידיהם על ראשו ואומ' לו וסר עונך וחטאתך תכופר. ואומר אלהינו ואלהי אבותינו רצה נא במנוחתנו וכו', וחותם מקדש השבת. ואומר רצה, ומודים, ושים שלום.

וחוזר ואומר ש"צ ויכלו במקום רם מעומד, מפני שהוא עדות להב"ה במעשה בראשית, דכתי' (דברים יט, יז) ועמדו שני האנשים אשר להם הריב. פי' אין העדים מעידין אלא מעומד. ואומר ש"צ ברכה אחת מעין שבע, שהוא מגן אבות בדברו. ואומר אלהינו ואלהי אבותינו רצה נא במנוחתנו, וחותם בא"י מקדש השבת. והטעם שחוזר ש"צ תפלת ערבית ליל שבת יותר משאר לילות, לפי שבליל שבת מזיקין מצואין. דתניא, לא יצא אדם יחידי בליל רביעיות ולא בלילי שבתות, מפני שמזיקין מצואין, ואגרת בת מחלת יוצאת עם י"ח רבוא של מלאכי חבלה, ויש לה רשות לחבל. מעיקרא הוה שכיח כל יומא, זימנא חדא פגעה בר' חנינא בן דוסא, אמרה ליה, אי דלא דמכרזי ברקיעא, הזהרו בר' חנינא, סכנתיך. אמ' לה, אי חשיבנא ברקיעא, גוזרני עליך שלא תעבורי ביישוב לעולם. אמרה ליה, במטותא מנך, שבקי לי רווחא. שבק לה רביעיות ולילי שבתות. והואיל ומזיקין מצויין בליל שבת, חוזר ש"צ התפלה, כדי שיסיימו תפלתן העם שהיו בשדות ונשתהו לבא לבית הכנסת, מתערב ש"צ בתפלה, כדי שיסיימו כלם ולא ישארו בב"ה ויבאו לידי סכנה. ובשעה שש"צ אומר ויכלו עם הקהל אל ישיחו כלל, כדגרסינן בספר חסידים

מעשה בחסיד אחד שראה לאדם אחד אחרי מותו בחלום ופניו מוריקות. אמ' לו, מפני מה פניך מוריקות, אמ' לו, מפני שהייתי מדבר בויכלו בשעה שהצבור אומרים אותו, ובברכת מגן אבות, וביתגדל.

ונהגו בטלייטולה ג"כ לומר קדוש בבית הכנסת בלילי שבתות ובלילי ימים טובים. אבל הר' יהודה ן' גיאת ז"ל כתב, ומה שנהגו במקצת מקומות לקדש על היין בבתי כנסיות בלילי שבתות ובלילי ימים טובים, טעות הוא בידם, ואסור לעשות כן, לפי שהוא ברכה שאינה צריכה והזכרת השם שמים לבטלה. שאין קדוש אלא במקום סעודה. ואין ראיה מההבדלה שמבדילין על היין בבתי כנסיות. לפי שבכל מקום ששומע אדם הבדלה, יוצא בה ידי חובתו, בין במקום סעודה בין שלא במקום סעודה. אמ' רב נטרונאי גאון ז"ל, וזה שמקדש בבית הכנסת ומטעים לכל הצבור, לא יצאו ידי חובתן באותה טעימה, שהלכה היא אין קדוש אלא במקום סעודה, אלא משום רפואה היא שנותנין מן היין על עיניהם מי שאין להם יין בבתיהם והם צריכים לאותו יין שבבית הכנסת. ואם יש בבית הכנסת אורחים, כ"ש שיקדש בשבילם. יראה שאם אין בבית הכנסת אורחים, או אם אין הצבור צריכין לאותו יין לרפואה, שהיא ברכה לבטלה. וצריך להיות היין שמקדשין עליו יין משובח, משום מצוה מן המובחר. ומנא לן דעל יין מקדשין. דאמ' ר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן, מנין שאין אומרים שירה אלא על היין, שנא' (שופטים ט, יג) ותאמר להם הגפן החדלתי את תירושי המשמח אלהים ואנשים. אם אנשים משמח, דשתו ליה, אלהים במה משמח, הוי אומר בשירה. אמ' מר זוטרא בר טוביה אמ' רב, אין אומרים קדוש היום אלא על היין הראוי לנסך על גבי המזבח, לאפוקי יין שריחו רע, ולאפוקי נמי מגולה ושל שמרים, מפני שהוא פחות ואינו חשוב, שנא' (מלאכי א, ח) הקריבהו נא לפחתך הירצך או הישא פניך וגו'. אבל יין מגיתו כשר, דאמ' רב, שוחט אדם אשכול של ענבים, ונותן בתוך הכוס, ואומר עליו קדוש היום. וכן הלכתא. ונוהגין לשנות בלילי שבתות אחר הקדוש משניות במה מדליקין, לפי שיש בה מיני הדלקה ושלשה דברים שצריך אדם לומר בתוך ביתו ערב שבת עם חשיכה, ולא נהגו לאומרו בלילי יום טוב שחל להיות בשבת.

תפלת שחרית

משכימין לבית הכנסת, ומסדרין הברכות ופרשת הקרבנות. ואומר וביום השבת ומשניות איזהו מקומן. ומוסיפין מזמורים, לפי שאין בו ביטול מלאכה. ואומר ברוך שאמר, ומזמור לתודה, ומזמור שיר ליום השבת, ויהי כבוד ה' לעולם, וזמירות של חול, ושירת הים. ואחר כך אומר נשמת כל חי, מפני שיש בו מענין יציאת מצרים, ולפיכך

סמכוהו לשירה, וחותמין בישתבח. ואומר ש"צ קדיש, וברכו, וקורין ק"ש בברכותיה. ומוסיפין בברכה ראשונה שבח ותהלה להב"ה, והוא אל אדון על כל המעשים. ויזהר בו מאד, שיש בו אלפא ביתא, מאל אדון עד תפארת וגדולה שרפים וחיות ואופני קדש. ואחר שקורין ק"ש, אומרים אמת ויציב, וחותם גאל ישראל. ומתפללין שלש ראשונות ושלש אחרונות וקדושת היום באמצע, והוא ישמח משה, ויש בו חמשים וחמשה תיבות, כנגד חמשים וחמשה אותיות שיש מאך את שבתותי עד ויתן אל משה ככלותו. והתקינו לומר בתפלה בעמדו לפניך על הר סיני, לפי שפרשת ויתן אל משה סמוכה לפרשת ושמרו בני ישראל את השבת. ותיקנוה לפי שכשהיו אבותינו במצרים, וראה משה רבינו ע"ה כובד השעבוד שהכבידו עליהם, בקש מפרעה שיתן להם יום אחד בשבוע שינוחו בו, ונתנו לו. בחר ביום השביעי. וכאשר נגאלו ונצטוו על השבת, שמח משה שהוא בחר בו קודם כשהיו במצרים, ולפיכך אנו אומרים ישמח משה במתנת חלקו. ויש מפרשים משום הא דכתי' (שמות לא, יג) לדעת כי אני ה' מקדשכם. אמ' הב"ה מתנה טובה יש לי בבית גנזי, ושבת שמה, ואני רוצה ליתנה לישראל, והודיעם, ועל כן תיקנו לומר ישמח משה.

ובתפלות של שבת יש שבע ברכות, כדגרסינן במ' תעניות ירושלמי בפ' סדר תעניות, שבעה של שבת מנין, א"ר יצחק כנגד שבעה קולות שיש במזמור הבו לה' בני אלים, א"ר יודן ענתוריה כנגד שבעה הזכרות שכתובין במזמור שיר ליום השבת. וחוזר ש"צ התפלה, ואומר קדושה במקומה, ואומר קדיש תתקבל יהא שלמא וכו', ואומר אתה הראת לדעת וכו', ומוציא ספר תורה. וטעם אתה הראת לדעת, שנאמר על קבלת התורה שניתנה בשבת. וקורין בפרשה שבעה, אין פוחתין מהם, אבל אם רצה להוסיף עליהם הרשות בידו. ומפטירין בנביא מענין הפרשה. ואין פוחתין בהפטרה מאחד ועשרים פסוקים כנגד שבעה שקראו בתורה, שאין פוחתין לכל אחד משלשה פסוקים, אבל אם נשלם ענין ההפטרה בפחות מעשרים ואחד פסוקים, כגון עלתיכם ספו על זבחיכם, שפיר דאמי. ותקנו למפטיר שבעה ברכות, כנגד שבעה אנשים שקראו בתורה, שלשה קודם ההפטרה, שהן שתים שמברך על ספר תורה לפניו ולאחריו, ברכה ראשונה של הפטרה, הרי שלש ברכות, וארבעה אחר ההפטרה, הרי שבעה ברכות. ואם חל להיות ראש חודש בשבוע הבא, אומר ש"צ יהי רצון לכונן את בית חיינו, לפי שאין קביעות החדש אלא בזמן שבית המקדש קיים. ואומר יהי רצון לקיים לנו את כל חכמי ישראל, לפי' שעל פי' ב"ד הגדול היו קובעין החדש, והשאר, לרחם על פליטתנו ושנשמע ונתבשר, בקשה בעלמא נינהו. ואומר ש"צ אשרי, ואומר אותו הצבור בלחש. ואומר

ברוך ה' אשר נתן מנוחה וגו'. ואומר מזמור לדוד הבו לה' בני אלים, ויש בו שמונה עשרה אזכרות, כנגד תפלת שמונה עשרה שמתפללין בחול, ולפי שאין מתפללין אותה בשבת תקנו לומר המזמור הזה. ואומר קדיש עד למעלה, ומתפללין תפלת מוסף.

תפלת מוסף

תפלת מוסף, שלש ראשונות, ושלש אחרונות, וקדושת השם באמצע, והיא למשה צוית. וחוזר ש"צ התפלה, ואומר קדושה רבה, והיא כתר. ותקנו לומר בה פסוק שמע ישראל, מפני שפעם אחת גזרה מלכות הרשעה שלא לקרות קריאת שמע, ותקנו לאומרו בקדושה רבה, כדי שלא ישתכח, והיו מכוונים את לבם בו. ואחר שמשלים ש"צ תפלה, אומר קדיש תתקבל יהא שלמא, ושונין משניות פרק אחד, ואומר קדיש על ישראל ועל רבנן. וזמן תפלת המוסף מיד אחר תפלת שחרית. יכול להתפלל עד סוף שבע שעות שהוא זמנה. ואם שכח ולא התפלל מוסף עד שעבר כל זמנה, יתפלל של מנחה קודם, ואחר כך של מוסף, שתפלת המנחה תדירא. ותדיר ושאינו תדיר תדיר קודם. ואע"ג דתנן ושל מוספין כל היום, אפי' הכי בגמ' ובתוספות קיימא לן שמצותה עד סוף שבע שעות. ואסור לאכול עד שיתפלל תפלת מוסף, אבל לטעום או לשתות מים מותר קודם תפלת המוספין, דקיימא לן בגמ' שאין הלכה כרב הונא דאמ' אסור לטעום קודם תפלת המוספין.

תפלת מנחה

תפלת מנחה, אומר ש"צ אשרי, וסדר קדושה, וקדיש, ואומר פסוק ואני תפלתי לך ה' עת רצון וגו', כדגרסי' במדרש ישיחו בי יושבי שער ונגינות שותי שכר, וכתי' בתריה (תהלים סט, יד) ואני תפלתי לך ה' עת רצון וגו'. ומוציאין ספר תורה, כדגרסי' בירושלמי עזרא תקן להם לישראל שיהו קורין בתורה בשבתות בשחרית ובמנחה, ובימים טובים בשחרית, ובשני ובחמישי. וקורין בו שלשה, כמו שכתבתי למעלה. ומחזירין ספר תורה, ומתפללין שלש ראשונות ושלש אחרונות, וקדושת היום באמצע, והיא אתה אחד וכו'. ויש בו ד' וחמשים תבות, כנגד ארבעה וחמשים תיבות שיש בפרשה זכור את יום השבת עד ויקדשהו.

וגרסי' במכילתא ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ, שלשה מעידין זה את זה, הב"ה וישראל ושבת. הב"ה וישראל מעידין על השבת שהוא יום מנוחה, שנא' (שמות לא, טז) ושמרו בני ישראל את השבת לעשות את השבת לדורותם ברית עולם ביני וביו בני ישראל אות היא לעולם כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ וביום השביעי שבת וינפש. הנה בפסוקים האלה שמו של הב"ה וישראל מעידין שברא הב"ה את השמים

ואת הארץ וביום השביעי שבת וינפש. ישראל ושבת בהב"ה שהוא אחד, שנא' (נחמיה ט, יג) ועל הר סיני ירדת ודבר עמהם מן השמים ותתן להם משפטים ישרים ותורות אמת חקים ומצות טובים, וכתיב (נחמיה ט, יד) ואת שבת קדשך הודעת להם ומצות וחוקים ותורה צוית להם ביד משה עבדך. הנה שישראל ושבת מעידין בהב"ה. הב"ה ושבת מעידין בישראל שהם יחידים באומות, שנא' (שמות יט, ה) והיה אם שמוע תשמעו בקולי ושמרתם את בריתי והייתם לי סגולה מכל העמים. הנה שהב"ה ושבת מעידין בישראל שהם יחידים באומות. ולפי' תקנו אתה אחד ושמך אחד ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ, שהב"ה אחד ושבתו אחד וישראל עמו ונחלתו יחידים באומות.

ולמה תיקנו בשבת ארבעה ענייני תפלות, אתה קדשת בערבית, ישמח משה בשחרית, למשה צוית במוסף, אתה אחד במנחה, כל אחת בפני עצמה, וביום טוב לא תקנו כי אם תפלה אחת לארבעתן, אתה בחרתנו, מפני שארבע תפלות של שבת תקנום כנגד ארבע שבתות. אתה קדשת, כנגד שבת בראשית שנשמע מתוכו, ישמח משה, כנגד שבת של מתן תורה, שהתורה נתנה בשבת, למשה צוית, כנגד שבת של גלות, ולפיכך אנו מבקשים מאת הב"ה לקבץ את נפוצותינו ולבנות בית מקדשו ולשכלל היכלו בתפלת למשה צוית, ואומר יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שתעלנו לארצנו וגו'. ואתה אחד, כנגד שבת שלעתיד לבא, כשיבנה הב"ה את ירושלם עיר מקדשו, ויאסוף נדחי ישראל לתוכה, אז יהיה הב"ה בפי כל העמים אחד ושמו אחד וישראל עם סגולתו גוי אחד בארץ, ולפיכך אנו אומרים אתה אחד ושמך אחד ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ.

וגרסינן במדרש תפלות של שבת, ערבית ושחרית ומוסף ומנחה, משונות זו מזו. מאי טעמא. מפני שבששה ימים ברא הב"ה את עולמו, וביום השבת שבת, ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו, והוא לבדו, והיה שבת זה חנוכת העולם, ולפיכך אנו מתפללין בערבית אתה קדשת. ולא נתן הב"ה שבת לאדם הראשון, ונתנו למשה רבינו ע"ה, ולפיכך אנו מתפללין ישמח משה. ואחר כך הנחילו לישראל על ידי משה רבינו, ולפיכך אנו מתפללין במוסף למשה צוית. ואע"פ שלא נתנו הב"ה לאבותינו אברהם יצחק ויעקב, עתיד להנחילם אותו לעתיד לבא, ולפיכך אנו מתפללין במנחה אברהם יגל יצחק ירנן וגו'.

וגרסינן במדרש השבת דומה לכלה. מה כלה זו באה לחתן נאה ומקושטת ומבושמת, כך השבת באה להן לישראל נאה ומקושטת, שנא' (שמות לא, יז) וביום השביעי שבת וינפש. וסמיך ליה, ויתן אל משה ככלתו לדבר אתו. ככלתו כתי', מה כלה נאה

ומקושטת, אף שבת נאה ומקושטת, מה חתן זה לבוש בגדי תפארתו, כך אדם בשבת לבוש בגדי תפארתו, מה חתן זה מעונג כל ימי החופה, כך אדם מעונג בשבת, מה חתן זה יושב בטל ואינו עושה מלאכה, כך האדם בטל בשבת. ולפי' חכמים וחסידים הראשונים קוראים לשבת כלה. ורמז לדבר מתפלות השבת. תפלת ליל השבת, אתה קדשת, כנגד הקדושין שמקדש בהן החתן לכלה. תפלת שחרית, ישמח משה, כנגד שמחת החתן עם הכלה. תפלת מוסף, שני כבשים ושני עשרונים סולת מנחה בלולה בשמן ונסכו, הרי בשר ולחם ויין ושמן, כנגד סעודת החתן. תפלת מנחה, אתה אחד, כנגד בעילת מצוה שמתייחד החתן עם הכלה. ערבית של מוצאי שבת, הבדלה בחונן הדעת, כנגד החתן שחייב לפרוש מן הכלה מיד אחר בעילת מצוה, שהיא בעילה ראשונה, עד מלאת שבעה ימים. וגרסי' במדרש מפני מה אין מתפללין בשבת שמונה עשרה, מפני שהשבת נתנה לנו הב"ה לקדושה ולעונג ולמנוחה ולא לצרה ויגון, ואם יהיה לו חולה בתוך ביתו, יהי נזכר לו ברופא חולי עמו ישראל, ונמצא מצטער ומצר בשבת. ולפיכך אנו אומרים בשבת בברכת המזון ואל תהי צרה ויגון ביום מנוחתנו.

וחוזר שליח צבור התפלה ואומר קדושה במקומה. ואומר צדקתך צדק לעולם וגו', וצדקתך אלהים עד מרום, צדקתך כהררי אל וגו'. הטעם שתקנו לומר אלו השלשה פסוקים, מפני שהם צדוק הדין, שקבלת רז"ל שנפטר משה רבינו ע"ה ביום השבת בשעת מנחה. דכתי' במדרש צדקתך צדק לעולם ותורתך אמת, יש בו ה' תיבות, כנגד חמשה חומשי תורה שקבל משה רבינו ע"ה בהר סיני, ויש בו שתים ועשרים אותיות, כנגד כ"ב אותיות שבאלפא ביתא. וצדקתך אלהים עד מרום אשר עשית גדולות אלהים מי כמוך, יש בו י' תיבות, כנגד עשרת הדברות שהשמענו הב"ה מהר סיני על ידי משה רבינו ע"ה, ויש בו ארבעים אותיות, כנגד ארבעים יום שישב משה רבינו ע"ה בהר כשקבל התורה. צדקתך כהררי אל משפטיך תהום רבה אדם ובהמה תושיע ה', יש בו עשרה תיבות, כנגד עשר ספירות, ויש בו ארבעים ושתים אותיות, השתים כנגד שתי הלוחות שקבל משה רבינו ע"ה בהר סיני, והארבעים כנגד ארבעים יום אחרונים שישב משה רבינו ע"ה בהר כשקבל הלוחות השניות. ואחר שיאמר שליח ציבור צדקתך, יאמר קדיש תתקבל יהא שלמא רבא, ואומר מזמור אחד מן התלים, וקדיש יהא שלמא.

הבדלה

תפלת ערבית של מוצאי שבת

תפלת ערבית של מוצאי שבת, פותח ש"צ והוא רחום וסדר התפלה כשאר ימות החול, ואומר הבדלה בחונן הדעת. ואחר שמתפללין, אומר קדיש, ואומר ויהי נועם, לפי

שהוא מזמור של ברכה שבו בירך משה רבינו ע"ה לישראל כשסיימו מלאכת המשכן. ועוד תקנו לאומרו במוצאי שבת להגן מן המזיקין, מפני שהוא שיר של פגעים ויוצא ממנו שם. ולפיכך אומרים פסוק אורך ימים אשביעהו שתי פעמים, שבו נשלם השם היוצא ממנו, ומאריכין בויהי נועם ואומרים אותו בניגון, כדי שישתהו ישראל בסדר. לפי שהרשעים נידונין בגיהנם כל ימי השבוע, ובשבת נחין ואינן נידונין, ובמוצאי שבת אחר תפלת ערבית חוזרין לגיהנם. ולפיכך משהין בויהי נועם, כדי שישתהו הרשעים לחזור לגיהנם, שאין חוזרין עד שישלימו ישראל סדריהם, ובמוצאי שבת צועק הממונה על רוחות הרשעים ואומר, חזרו לגיהנם שכבר השלימו ישראל סדריהם. ואומרים סדר קדושה, ומתחיל מואתה קדוש יושב תהלות ישראל, לפי שאין גאולה בלילה. ואם חל להיות יום טוב או יום הכפורים בתוך השבוע הבאה, אין אומרים ויהי נועם, שאין מעשה ביום טוב, ובויהי נועם אומרים ומעשה ידינו שני פעמים, ולפיכך אנו צריכין ששת ימים של מעשה. ומתחילין מפסוק אורך ימים אשביעהו וגו', ואתה קדוש וכו'. והמזמור הזה יש בו כל האלפא ביתא, גדולות וקטנות, חוץ מזי"ן, לומר לך שהקורא אותו כתקנו, בקדושה ובטהרה, בכל מוצאי שבת ובכל לילה על מטתו, שאינו צריך כלי זיין. ועוד טעם אחר, לפי שבשבעה מוצאי שבתות אין אומרים אותו, ואלו הן, א' שבת של קודם הפסח, ב' שבת שבתוך המועד, ג' שבת של קודם חג השבועות, ד' שבת של קודם ראש השנה, ה' שבת של קודם הכפורים, ו' שבת של קודם חג הסוכות, ז' שבת שבתוך המועד. ואומר ש"צ הבדלה להוציא מי שאין לו יין ידי חובתו, דאע"ג שמבדילין בתפלה צריך להבדיל על הכוס. ומזכירין בהבדלה אליהו הנביא שהוא עתיד לבשר את ישראל בגאולה. וגרסי' במ' עירובין מובטח להם לישראל שאין אליהו בא לא בערבי שבתות ולא בערבי ימים טובים. ועל כן אנו אומרים במוצאי שבת אליהו הנביא, שכבר עבר השבת ואיפשר שיבא לנו הגואל. ונהגו לומר הפסוקים של ברכה, כגון יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים, כדי שיתברכו במעשה ידיהם.

סדר ההבדלה

סדר ההבדלה, יין, בשמים, נר הבדלה. יברך בא"י אמ"ה בורא פרי הגפן. ויהיה הכוס של יין שלם, שלא יהיה פגום, ומברך בא"י אמ"ה בורא עצי בשמים. ואם הם ממין אחר, מברך בורא מיני בשמים. ומריח אותן, ופושט ידו לאור הנר, ומסתכל בצרפנים, שהם יותר לבנות מן הגוף, ומברך בא"י אמ"ה בורא מאורי האש. ואין מברך על הנר עד שיאות לאורו. וגרסי' במסכת ברכות אין מברך על הנר עד שיכיר לאורו בין מלוזמא של טבריא למלוזמא של צפורי. פי' מלוזמא מעא. ולפי' נהגו להסתכל בצפרנים לאור הנר,

שהן חלקות, כנגד מלוזמא של צפורי, שהיא חלקה. ומסתכלין בכף, שהוא חרות, כנגד מלוזמא של טבריא, שהיא מצויירת. ומברך בא"י אמ"ה המבדיל בין קדש לחול ובין אור לחושך ובין ישראל לגוים ובין יום השביעי לששת ימי המעשה, וחותם בא"י המבדיל בין קדש לחול. ואם חל להיות יום טוב בתוך השבוע, ואפי' באחד בשבת, אומ' ובין יום השביעי לששת ימי המעשה, כי סדר הבדלה הוא מונה. ומי שאין לו יין, ומצפה שיהיה לו יום ראשון, לא יאכל עד למחר עד שיבדיל. ואם אין לו אלא כוס אחד של יין, ואינו מצפה שיהיה לו יום ראשון, מוטב שיאכל קודם שיבדיל ויברך ברכת מזון, ואחר כך מבדיל עליו כסדר ההבדלה ממה שיבדיל עליו ויברך ברכת המזון בלא כוס. שברכת מזון טעונה כוס. ואין מבדילין על הפת במוצאי שבת, אע"פ שמקדשין עליו ליל שבת. אם אין לו בשמים, אינו צריך לחזור אחריהם, שאין מברכין עליהם אלא להשיב את הנפש, שהיא כואבת מיציאת השבת. אין מברכין על הבשמים של בית הכסא ושל מתים. ונהגו לברך במוצאי שבת על עצי הדס. וסמך לדבר, כל שומר שבת מחללו, וסמיך ליה תחת הסרפד יעלה הדס. ויש מברכין במוצאי שבת על ההדס שהיה קשור על הלולב, מטעם שכבר נעשה בו מצוה אחרת, ושיורי מצוה מעכבין את הפורענות. כדגרסי במ' עירובין רב אמי ורב אסי כי מקלעי להו ריפתא דעירובא, הוו מברכו עליה המוציא. אמרי הואיל ואיתעביד בה חדא מצוה, נעביד בה מצוה אחריתי.

ואם אין לו נר אינו צריך לחזור עליו, שאין מברכין עליו אלא זכר שנברא האש במוצאי שבת, ואם אין לו נר, פושט ידו לאור האש ומסתכל בצפרנים ומברך בורא מאורי האש. ואם נתקדרו השמים בעבים, תולש אבן מן האדמה, ומוציא ממנה אור ומברך עליו. וגרסי' במ' פסחים ירושלמי בפרק מקום שנהגו, א"ר לוי במוצאי שבת זימן הב"ה לאדם הראשון שני רעפים, הקישן זה בזה ויצא מהן אור, ובירך עליו בורא מאורי האש. אמ' שמואל לפיכך מברכין עליו במוצאי שבת, שהוא תחלת ברייתה. ורב הונא בשם רב ור' אבהו בשם ר' יוחנן, אף במוצאי יום הכפורים מברכין עליה, שכבר שבתה האור ממלאכה כל אותו היום. ואפי' עשו בה מלאכה לחולה ולחיה בשבת, הואיל ולא עשו בה מלאכת איסור מברכין עליה. וגרסינן בפירקי ר' אליעזר בפרק עשרים בין השמשות בשבת היה אדם יושב ומהרהר בלבו ואומר, אוי לי שמא יבא הנחש שהטעה אותי בערב שבת וישופני עקב. נשתלחה לו עמוד של אש להאיר לו ולשומרו מכל רע. ראה עמוד האש ושמח בלבו. אמ' עכשו אני יודע שהמקום עמי. פשט ידיו לאור הנר ובירך בא"י אמ"ה בורא מאורי האש. וכשהרחיק ידו מן האש אמ', עכשו אני יודע שנבדל יום הקדש מיום החול ושאין לבער אש בשבת. באותה שעה אמ' המבדיל בין קדש לחול.

מי שאינו מבדיל על היין במוצאי שבת, אין הברכה שורה במעשה ידיו. דאמ' ר' צדוק כל מי שאינו מבדיל על היין במוצאי שבת, או שאינו שומע מאחרים שמבדילים, אינו רואה סימן ברכה. אבל המבדיל על היין, או ששומע לאחר שמבדיל, ומכוין את לבו לצאת ידי חובתו, הב"ה קורהו קדוש ועושהו סגולתו, שנא' (שמות יט, ה) והייתם לי סגולה מכל העמים, ואומר ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש, ואומר והייתם לי קדושים כי קדוש אני, ואומר ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי. וגרסינן בפרק ערבי פסחים אמר ר' יוחנן שלשה מנוחלי העולם הבא, הדר בארץ ישראל, והמגדל בניו לתלמוד תורה, והמבדיל על היין במוצאי שבת, והוא דשייר מקדושא לאבדלתא. וגרסינן במסכת שבועות בפרק ידיעות הטומאה, א"ר חייא בר אבא א"ר יוחנן, כל המבדיל על היין במוצאי שבתות הויין לו בנים זכרים, כתיב הכא ולהבדיל בין הקדש ובין החול, וסמיך ליה אשה כי תזריע וילדה זכר, אמ' ר' יהושע בן לוי הויין לו בנים ראויים להוראה, דכתי' (ויקרא יא, מז) להבדיל בין הטמא ובין הטהור, וסמיך ליה ולהורות את בני ישראל. לפיכך מי שאין לו אלא כוס אחד ערב שבת, ואין בו שיעור קדוש והבדלה, יניח אותו להבדלה ומקדש על הפת, שיכול לקדש על הפת ואינו יכול להבדיל על הפת.

וגרסי' בשולחן של ארבע, והוא על דרך הקבלה, דעשה הבדלה היא לכבוד השבת, כדי לזכור את יום השבת בבואו ובצאתו. ודרשו ז"ל זכור את יום השבת לקדשו, זכרהו בכניסתו ובצאתו.

וההבדלה היא רמוזה בארבע ברכותיה בפר' ראשונה של בראשית. ברכה ראשונה, בורא פרי הגפן, היא רמוזה בפסוק הראשון, במלת הארץ, שהוא הגפן בגן והוא היין המשומר בענביו מששת ימי בראשית. ברכה שנייה, בורא עצי בשמים, והיא רמוזה בלשון ורוח אלהים, כי הריח אינו בא אלא באמצעות הרוח, ועוד שאין הגוף נהנה מן הריח הטוב, כי אם הנשמה והרוח. שלישית, בורא מאורי האש, הוא שכתוב ויהי אור. רביעית, המבדיל בין קדש לחול, הוא שכתי' (בראשית א, ד) ויבדל אלהים בין האור ובין החושך.

ואסור לאכול שום דבר, או אפי' לשתות יין או שאר משקין משתחשך עד שיבדיל בין בלילה בין למחרתו. ומים מותר לשתות. אבל אם היה יושב ואוכל מבעוד יום וחשך לו, אין צריך להפסיק. ואם היה יושב ושותה וחשך לו, צריך להפסיק. טעה ואכל קודם שיבדיל, יכול להבדיל אחר כך. שכח ולא הבדיל במוצאי שבת. כתבו הגאונים שאינו יכול להבדיל אלא כל יום ראשון ולא יותר, וכן כתב הר' יצחק ן' גיאת ז"ל, אבל התוספות ורב עמרם פסקו שמבדיל עד סוף יום שלישי, ודוקא בורא פרי הגפן והמבדיל בין קדש לחול, אבל לא על הבשמים ולא על האש. ואסור לעשות שום מלאכה קודם שיבדיל,

ואם אמ' בא"י אמ"ה המבדיל בין קדש לחול, מותר. וכתב רב נטרונאי והלכתא כיון דאבדיל שליחא דצבורא בבית הכנסת, יצאו כל הצבור ידי חובתן, והוא דמכוין דעתיה וענו אמן בתר שליחא דציבורא. והרוצה לחזור ולהבדיל בביתו הרשות בידו, ואם לא רצה או שאין לו יין, יצא ידי חובתו בהבדלת צבורא אבל קדוש ודאי חוזר ומקדש, דאין קדוש אלא במקום סעודה. והלכתה המבדיל בתפלה מותר לעשות מלאכה קודם שיבדיל על הכוס.

ראש חודש

הלכות ראש חדש

מתפללין ערבית כשאר ימות החול, אלא שאומרים יעלה ויבא בהודאה. ובשחרית פותח במאה ברכות, כשאר ימות החול, ומתפללין שמונה עשרה, ואומרים יעלה ויבא בהודאה. כדגרסינן בפרק במה מדליקין ימים שיש בהן קרבן מוסף, כגון ראש חודש וחולו של מועד, ערבית שחרית ומנחה, מתפלל שמונה עשרה ואומר יעלה ויבא ברצה. וחוזר ש"צ התפלה, ואח"כ מברך בא"י אמ"ה אקב"ו לקרוא את ההלל. וקורין אותו בדילוג. ומתחילין הללויה עד חלמיש למעינו מים, ומדלגין לא לנו, ואומר ה' זכרנו יברך עד ואנחנו נברך יה מעתה ועד עולם הללויה. ומדלגין אהבתי עד כל האדם כוזב. ואומרים מה אשיב לה עד הודו לה'. ואומר הודו לה' כי טוב עד אודך כי עניתני. ומשם ואילך כופלין כל פסוק ופסוק עד זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו. ואומר אנא ה' הושיעה נא אנא ה' הצליחה נא, וכופלין אותו. ואומרים ברוך הבא עד אלי אתה ואודך. ואומר הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו. יהללוך ה' אלהינו וכו'. וחותם בא"י מלך מהלל בתשבחות. וצריך לקרותו בנעימה. ופסק רבינו תם ז"ל והרא"ש ז"ל שאפי' יחיד קורא את ההלל ומברך לפניו ולאחריו.

וגומרים את ההלל בגולה בשמונת ימי חנוכה, ובשני ימים טובים של פסח, ובשני ימים טובים של עצרת, ובחג הסוכות כל שבעה ושני ימים טובים של שמיני חג עצרת, סך אחד ועשרים יום, סימן הוד"ו לה' כי טוב, ובשתי לילות ראשונות של חג המצות, וסימן הללו את ה' כל עבדי ה' העומדים בבית ה' בלילות. ר"ל בבי"ת לילות, שהם שתים, הללו את ה'. בשלשה פרקים ראשונים אין משיבין שלום, ואין צריך לומר לשאול. בשנים האחרונים שואלים מפני היראה ומשיבין מפני הכבוד. ואלו הן שלשה ראשונים, א' הללו עבדי ה', ב' בצאת ישראל ממצרים, ג' אהבתי. ושנים אחרונים, א' הללו את ה', ב' הודו לה'. ויש אומרים ששואלין בשלום אדם נכבד שצריך לנהוג בו כבוד ומשיב שלום

לכל אדם, ואפי' באמצע ההלל, אבל לענין אחר אין להפסיק בו, ואם הפסיק בו, אפי' שהה כדי לגמור את כולו, אין צריך לחזור לראש.
ואחר שקורין את ההלל, אומר קדיש תתקבל יהא שלמא. ומוציא ספר תורה וקורין ארבעה בפרשת קרבנות, אין פוחתין מהן ואין מוסיפין עליהן, ואין מפטירין בנביא. ובקריאת הפרשה הלכה כרב דאמ' דולג. פי' כהן קורא ג' פסוקים, שהם צו וידבר ואמרת, ולוי דולג לאחריו וחוזר וקורא ואמרת את הכבש אחד ועשירית האיפה, ושלישי קורא עולת תמיד עד ובראשי חדשיכם, ורביעי קורא ובראשי חדשיכם עד עולת התמיד יעשה ונסכו. ואומרין קדיש עד למעלה, אשרי ובא לציון, וסדר קדושה. ואין אומרים למנצח מזמור לדוד. ואומר יהללו את שם ה'. ומחזיר ספר תורה. ואומרים קדיש עד למעלה.
תפלת מוסף. שלש ראשונות ושלש אחרונות וקדושת השם באמצע, והיא ראשי חדשים. ומה שאומרים זמן כפרה, כדגרסינן במ' שבועות שעיר של ראש חדש מכפר על טומאת מקדש וקדשיו, וכתי' (ויקרא י, יז) ואותה נתן לכם לשאת את עון העדה. וחוזר ש"צ התפלה ואומר קדושה במקומה. ואומר קדיש תתקבל יהא שלמא. ואומרים מזמור ברכי נפשי את ה', לפי שיש בו עשה ירח למועדים. ואם חל להיות בשבת, ערבית שחרית ומנחה מתפלל תפלות השבת. ואומר יעלה ויבא בעבודה. ומוציאין שני ספרים. קורין באחד שבעה בפרשת אותו שבוע, ובשני קורא מפטיר. מתחיל מן וביום השבת עד על עולת התמיד יעשה ונסכה, ומפטיר השמים כסאי. וראש חדש אלול שחל להיות בשבת, מפטירין עניה סוערה ואין מפטירין השמים כסאי. וגם אם חל להיות ראש חדש אב בשבת, מפטירין חזון ישעיהו ואין מפטירין השמים כסאי. וראש חדש שחל להיות באחד בשבת, בשבת קודם מפטירין ויאמר לו יהונתן מחר חדש. ובמוסף של שבת וראש חדש מתפללין אבות וגבורות וקדושת השם ושלש אחרונות ואתה יצרת באמצע, וכולל שבת וראש חדש, וחותם בא"י מקדש השבת וישראל וראשי חדשים.
ראש חדש מותר בעשיית מלאכה, אבל הנשים נהגו שלא לעשות בו מלאכה, כדגרסי' בירושלמי הני נשי דנהיגי דלא למעבד עיבידתא בריש ירחא מנהגא. וגרסינן בפירקי ר' אליעזר כשקבלו ישראל את עשר הדברות, לאחר ארבעים יום שכחו את אלהיהם, ואמרו קום עשה לנו אלהים כשיקוץ מצרים ונראה אותו לפנינו, שנא' (שמות לב, א) ויקהל העם על אהרן ויאמרו אליו קום עשה לנו אלהים. דן אהרן בינו לבין עצמו ואמר, אם אני אומר להם תנו לי כסף וזהב מיד, הם מביאים, אלא או' להם נזמי נשיכם בניכם ובנותיכם, ויהיה כדבר בטל. שמעו הנשים ולא קבלו עליהן לתת נזמיהן לבעליהן, אלא אמרו להם, אם רצונכם אתם לעשות שקץ ותועבה שאין בו כח להציל, אנחנו לא נשמע

לכם. ונתן להם הב"ה שכרן בעולם הזה, שהן משמרות ראשי חדשים יותר מן האנשים. ולעולם הבא עתיד הב"ה לחדש אותן בכל ראשי חדשים, שנא' (תהלים קג, ה) המשביע בטוב עדיך תתחדש כנשר נעוריכי.

ואמ' הר' יהודה ז"ל בן הרא"ש ז"ל שהמועדים נתקנו כנגד האבות. פסח כנגד אברהם, דכתיב ביה לושי ועשי עוגות, ובפסח היה. שבועות כנגד יצחק, שתקיעת מתן תורה היה בשופר מאילו של יצחק. סוכות כנגד יעקב, דכתי' ביה ולמקנהו עשה סכות. ושנים עשר ראשי חדשי השנה, שגם הם נקראים מועדים, כנגד שנים עשר השבטים. וכשחטאו במעשה העגל, בטלום מהם והניחום לנשים, לזכר שלא היו באותו חטא.

ואסור בתענית בראש חדש, דתנן אין גוזרין תענית על הצבור בראשי חדשים ובחנוכה ובפורים. ואם התחילו, פי' שגזרו להתענות ימים ידועים והתחילו להתענות קודם ראש חדש, אפי' יום אחד, אין מפסיקין, ומתענין ומשלימין. ויחיד שקבל עליו תעניות ימים ידועים, ופגע בו ראש חדש, נדרו בטל, וצריך התרת חכם. ומצוה להרבות בסעודת ראש חדש שהשווה למועד, שנא' (במדבר י, י) וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם, וכתי' (שמואל א כ, כט) כי זבח משפחה לנו, ודרשו רז"ל שראש חדש היה. וגרסי' בפסיקתא כל מזונותיו של אדם קצובות לו מראש השנה לראש השנה, חוץ משבתות וימים טובים וראש חדש וחולו של מועד ומה שהתינוקות מוליכין לבית רבן. אם מוסיף מוסיפין לו, ואם פוחת פוחתין לו.

ברכת הלבנה

ברכת הלבנה. גרסי' במס' סנהדרין בפ' היו בודקין אותו, אמ' ר' יהודה הרואה לבנה בחידושה אומר, בא"י אמ"ה אשר במאמרו ברא שחקים וברוח פיו כל צבאם, חוק וזמן נתן להם שלא ישנו את תפקידם, ששים ושמחים לעשות רצון קוניהם, פועל אמת שפעולתו אמת, וללבנה אמר שתתחדש, עטרת תפארת לעמוסי בטן, שהן עתידין להתחדש כמותה ולפאר ליוצרם על כבוד מלכותו, בא"י מחדש החדשים. פי' פועל אמת, הב"ה שפעולתו אמת, שבדין מיעט את הלבנה לפי שקטרגה על החמה. אמ' ר' יוחנן עד מתי מברכין על החדש, עד שתתמלא פגימתו, אבל מכאן ואילך כבר הוא ישן, ואין ראוי לברך על חידושו. אימתי נתמלאת פגימתו, רב יהודה אמ' עד שבעה, שנתמלאת הפגימה והיא כחצי עגולה, ונהרדעי אמרי עד ששה עשר, ולא ששה עשר בכלל שנעשה כלו שלם. והלכה כנהרדעי. ואלו הי"ו יום מונין אותן משעת המולד ולא מיום קביעות החדש. תאנא דבי ר' ישמעאל, אלו לא זכו ישראל אלא להקביל פני אביהם שבשמים פעם אחת בכל חדש דיים. אמ' אביי הילכך מברכינן מעומד. מרימר ורב אשי מכתפי

להו ומברכי. פי' שהיו נסמכין ידו של זה על כתיפיו של זה, וידו של זה על כתיפיו של זה, דרך חשיבות, להקביל פני שכינה דרך כבוד. וגרסינן במסכת סופרים אין מברכין על הירח אלא במוצאי שבת, כשהוא מבושם ובגדים נאים. פי' מבושם, שבשבת אדם נאה ומבושם. לפיכך מברכין על הירח מפני כבוד השכינה כשאדם מבושם מן השבת. וי"מ כשהוא מבושם, הירח, דתניא אין מברכין על הירח עד שיתבשם. פי' שיהיה גדול ויעשה כמן כן עגול, כמדתרגמינן את הכיור ואת כנו, ית כירא וית בסיסיה. וי"מ כשהוא מבושם, האדם במוצאי שבת, שבירך כבר בורא עצי בשמים של הבדלה. ותולה עיניו כנגדה, ומיישר רגליו, ומברך ואומר שלשה פעמים, סימן טוב תהיה לישראל, ברוך יוצרך, ברוך בוראך, ברוך מקדשך. ורוקד שלשה פעמים כנגדה, ואומר בכל פעם ופעם, כשם שאני רוקד כנגדך ואיני יכול ליגע בך, כך אם ירקדו אחרים כנגדי להזיקני לא יוכלו ליגע בי. ואומר תפול עליהם אימתה ופחד בגדול זרועך ידמו כאבן. וחוזר ואומר אותו למפרע, כאבן ידמו זרועך בגדול ופחד אימתה עליהם תפול. ואומר כן שלשה פעמים אמן אמן הללויה. ואומר לחבירו שלשה פעמים שלום עליך. וילך לביתו בלב טוב. ויש אומרים שצריך לומר על זה הסדר, ברוך יוצרך, ברוך עושך, ברוך קוניך, ברוך בוראיך. סימן יעקב, יעקב אבינו ע"ה, והוא רמז לו.

חנוכה

הלכות חנוכה

בחמשה ועשרים בכסלו ימי חנוכה אינון, וגרסי' בפ' במה מדליקין בעשרים וחמשה בכסלו יומי חנוכה אינון דלא למספד בהון ולא למגזר בהון תעניתא. כשנכנסו יונים להיכל טמאו כל השמנים שבהיכל, וכשגברה יד חשמונאי ונצחום, בדקו ולא מצאו אלא פך אחד של שמן, שהיה חתום בחותמו של כהן גדול, ולא היה בו אלא כדי להדליק יום אחד בלבד, ונעשה בו נס והדליקו ממנו שמונה ימים. לשנה אחרת קבעום שמונה ימים טובים, פי' בהלל והודאה, אבל מותרים הם בעשיית מלאכה. וכתב הר' מאיר מרוטנבורק שרוב הסעודות שמרבים בהם הם סעודות הרשות, שלא קבעום אלא להלל ולהודות ולא למשתה ולשמחה. ואין מספידין בהם אלא לחכם עד שיסתם הגולל, ואין גוזרים בהם תענית. דתנן במס' תעניות אין גוזרין תענית על הצבור בראש חדש ובחנוכה ובפורים. וגרסי' במ' ראש השנה מעשה וגזרו תענית בחנוכה בלוד, וירד ר' אלעזר ורחץ, ואמ' להם ר' יהושע, צאו וראו והתענו על מה שהתעניתם. וגרסינן במדרש מאי חנוכה, חנו בכ"ה בכסלו.

וחייב כל אדם אחד ואחד מישראל להדליק נרות בשמונה לילות של חנוכה, הואיל ואירע הנס בנרות, כדי להזכיר הנס. וצריך כל אדם ליזהר בהן מאד. ואפי' עני הנוטל צדקה מישראל, שואל צדקה או מוכר כסותו וקונה שמן להדליק נר של חנוכה. והזהיר בהם יהיו לו בנים זכרים עוסקים בתורה, שנא' (משלי ו, כג) כי נר מצוה ותורה אור. וידליקם על הסדר הזה. ידליק בלילה הראשונה נר אחד, ובלילה השנית שתי נרות, ומדליק ועולה עד תשלום שמונה לילות בשמונה נרות. דתניא בית הלל אומ' יום ראשון מדליק אחד, מכאן ואילך מוסיף והולך. טעמיהו דבית הלל כנגד הימים היוצאים, אי נמי כנגד מעלין בקדש ולא מורידין. ובית שמאי אומרים, יום ראשון מדליק שמונה, משם ואילך פוחת והולך, וטעמיהו כנגד פרי החג.

וצריך להדליק אותם אדם בן דעת ובן שלש עשרה שנה ויום אחד ומעלה. דתניא הדליקה חרש שוטה וקטן לא עשה ולא כלום. אבל מדליקין אותם נשים, ומוציאין אחרים ידי חובתן, מפני שהם חייבין במצותיה, ותניא אשה ודאי מדליקה, דאמ' ר' יהושע בן לוי נשים חייבות בנר חנוכה, שאף הן היו באותו הנס.

וחייב המדליק אותה בלילה הראשונה לברך שלש ברכות. ואלו הן, בא"י אמ"ה אקב"ו להדליק נר של חנוכה, בא"י אמ"ה שעשה נסים לאבותינו בימים ההם בזמן הזה, בא"י אמ"ה שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה. והרואה אותה בלילה ראשונה, מברך שתים, שעשה נסים לאבותינו וכו' ושהחיינו וכו', ומכאן ואילך מברך המדליק שתים, להדליק נר של חנוכה ושעשה נסים, והרואה אותה מברך אחת, שעשה נסים וכו'.

מקום הנחתה. צריך להניח אותה בטפח הסמוך לפתח משמאל, כדי שתהא נר חנוכה מימין ומזוזה משמאל. וכתב אבי העזרי שאם אין מזוזה בפתח מניחה מימין. היה דר בעליה, מניח אותה בחלון היוצא ברשות הרבים. הניחה למעלה מעשרים אמה פסולה, כסוכה ומבוי. היה תופש נר חנוכה בידו ועומד, לא עשה ולא כלום. מאי טעמא, הרואה אותו יאמר לצרכו הוא דנקיט לה. הדליק שלא במקום הנחתה, והוציא למקום הנחתה, לא יצא, מפני שצריך להדליק אותה במקום הנחתה, דתניא הדליקה בפנים והוציאה לחוץ לא עשה ולא כלום, שההדלקה עושה מצוה ואין הנחה עושה מצוה. וצריך שיהיה בנר שמן שיעור שידליק מאחר שקיעת החמה עד כחצי שעה מן הלילה, אבל לא ידליק ויתן שמן בנר אחר כך.

בית שיש לו שני פתחים משתי רוחות, צריך להדליק נר חנוכה בשניהן. גזירה שמא יראה אדם אותו פתח שלא הדליק בו ויחשוד אותו ויאמר כמה זה מזלזל במצות. אבל אם היו הפתחים מרוח אחת, אינו צריך, אלא מדליק בפתח האחד ודיו.

זמן הדלקתה, מיד אחר שקיעת החמה עד כחצי שעה מן הלילה, שאז העם עוברים ושבים, ויתפרסם הנס. ופסקו התוספות שבזמן הזה אין לדקדק להדליק אותה באותו הזמן שפסקו חכמים, שלא נתנו אותו להם אלא בזמנם, שהיו מדליקין בחוץ, ולאחר אותו זמן שנתנו, אין עוברין ושבין מצויין. אבל אנו שמדליקין בבית להיכרא לבני הבית, אין להקפיד על הזמן. וכתב בספר המצות ומ"מ נכון להדליק בעוד שבני הבית נעורים. וכתב הר' יעקב ז"ל בן הרא"ש ז"ל שאף בזמן הזה צריך לדקדק בשיעור, אע"פ שמדליקין בפנים, כיון שמדליקין בפתח הבית והוא פתוח יש היכרא לעוברים ולשבים.

ואסור להשתמש לאורה כל זמן של זה השיעור שאמרתי, אבל אחר כך, אם רצה לכבותה או להשתמש לאורה, הרשות בידו. ואסרו רז"ל להשתמש לאורה, כדי שלא יקל במצות, וישתמש בהן ויעשה בהם צרכיו. דתניא אסור להרצות מעות כנגד נר של חנוכה, כדי שלא יהיו המצות בזויות עליו. לפיכך צריך להדליק נר אחרת יתר על נרות של חנוכה, להשתמש לאור אותה הנר, ולא יבא להשתמש לנר של חנוכה, דאמ' רבא וצריך נר אחרת להשתמש לאורה.

שאל הר' יחיאל לרא"ש אביו, נרות חנוכה שמדליקין אחד יותר בסתם לשמש, ולא פירש איזה מהם, אם יכול לברור איזה שירצה להיות שמש, אפי' ראשון או מן האמצעיים או דוקא האחרון, והכי מסתבר.

תשובה. נרות חנוכה אין להפסיק בהן. הילכך האחרון יהיה שלא לשם חנוכה, אלא לשם שאם ישתמש לאור אותו הנר, ואין שם שמש עליו, כי השמש הוא שמדליק בו הנרות. והר' מאיר מרוטנבורק לא היה מדליק בשל חרס, אלא בשל מתכת, ואם לא היה לו אלא של חרס, היה לוקח חדשים בכל לילה, ואם לא היו לו חדשים, היה מסיקן באור, אז הוו כמו חדשים. כדגרסי' במ' סופרים אין מדליקין בנר ישן, אין לו אלא ישן, מלבנו באור יפה יפה ומותר. וסתם נר היא של חרס ושל זכוכית או של חרס מצופה, דינו כמתכת. מדליקין נר מנר, ודוקא בנר עצמו, שיכול להדליק אחד מחבירו. אבל אסור להדליק נר של חול כדי להדליק נר אחר של חנוכה, כ"ש להדליק בה נר של חול לצרכו. כך הסכים הרא"ש ז"ל.

פתילות ושמנים שאסור להדליק בהן בשבת, מותר להדליק בהן בחנוכה, בין בחול בין בשבת, כי לא אסרו חז"ל השמנים והפתילות האסורין בשבת בפרק במה מדליקין אלא מפני שאין אותן השמנים האסורים נמשכין אחר הפתילה. גם אותן הפתילות שאסרו אותן מושכין את השמן, ואסרו אותן כדי שלא ישכח ויתקן אותן בשבת.

אורח הדר עם בעל הבית [חייב] להשתתף בשמן עם בעל הבית, ויתן לו מעות לקנות בהן שמן להדליק נר של חנוכה, ואינו יוצא ידי חובתו בשל בעל הבית. דאמ' ר' זירא כי הואי בי רב הונא משתתיפנא בפריטי בהדא אושפיזא בתר דנסיבנא אמינא, השתא ודאי לא צריכנא, דקא מדליקי עלי בני ביתאי. ואם יש לו פתח פתוח לעצמו, אינו יוצא במה שמדליקין בביתו, ולא במה שישתתף עם בעל הבית, עד שידליק בפתחו.

וצריך הכלי שמדליקין בו נר חנוכה שיהיה לו פיות הרבה, כדי שיתן כל פתילה ופתילה בפה אחר בפני עצמה, ועולה לכמה בני אדם למנין הפיות שבה והנרות שצריך להדליק. ואם כפה על הנר כלי, אע"פ שלא היה בו פה, יצא. דתניא מלא קערה שמן והקיפה פתילות, אם כפה עליה כלי, עולה לכמה בני אדם, לא כפה עליה, עשאה כמדורה, ואפי' לאחד אינו עולה.

היה לו לקיים מצות נר חנוכה ומצות קדוש של שבת על היין, ואין בידו אלא פרוטה אחת לקנות בו שמן להדליק נר חנוכה או יין לקדוש שבת, יקנה בה שמן להדליק בו נר חנוכה ויקדש על הפת. שגדולה הדלקת נר חנוכה, לפרסם הנס שעשה הב"ה עם אבותינו בימים ההם, מקדוש היום. דתניא נר חנוכה וקדוש היום, נר חנוכה עדיף, משום פרסומי ניסא.

תפלות של חנוכה. ערבית כשאר ימות החול, ואומר על הנסים בהודאה, וגומל הלל. ובשחרית אומר הברכות והזמירות כשאר ימות החול, ומתפללין שמונה עשרה, ואומר על הנסים בהודאה, וגומרים ההלל בלא דילוג, ומברך קודם בא"י אמ"ה אקב"ו לגמור את ההלל. ואחר כך אומר ש"צ קדיש תתקבל יהא שלמא, ומוציא ס"ת, וקורין בפרשת נשא בנשיאים שלשה. ובפסיקתא נותן טעם, משום שנשלמה מלאכת המשכן בכ"ה בכסלו. ומתחילין ביום הראשון בברכת כהנים, לפי שנעשה הנס על ידי חשמונאי ובניו ומתתיה בן יוחנן שהיו כהנים. וקורין עם הכהן מן וידבר ה' אל משה לאמר כה תברכו את בני ישראל עד ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם. וקורין עם הלוי מן והיה ביום כלות משה עד לחנוכת המזבח. וקורא ישראל עד זה קרבן נחשון בן עמינדב. וביום השני קורא עם כהן ולוי וישראל, עם הכהן מן ביום השני הקריב נתנאל בן צוער עד זה קרבן נתנאל בן צוער. וכן בכל יום עד יום השמיני. וביום השמיני מתחיל ביום השמיני נשיא לבני מנשה, ומשלים כל הפרשה, וקורא בפרשת בהעלותך עד כן עשה את המנורה. ובשבת של חנוכה מוציא שני ספרים וקורא באחד פרשת השבוע ובשני קורא עם המפטיר בפרשת חנוכה. ומפטירין רני ושמחי. ואם היו שתי שבתות בחנוכה, מפטירין בשבת שניה ויעש חירם, כדגרסינן במ' מגלה בחנוכה קורין בנשיאים ובשבת דחנוכה מפטירין

בנרות דזכריה רני ושמחי, ואי מקלעי שתי שבתות מפטירין בשבת שנייה בנרות דשלמה ויעש חירום. וראש חדש טבת שהוא בתוך שמונת ימי חנוכה מתפללין כשאר ימות ראשי חדשי השנה, ואומרים יעלה ויבא בעבודה, ועל הנסים בהודאה, וגומרין ההלל, ומוציאין שני ספרים, קורין באחד שלשה בפרש' ראש חדש, ובשני קורא אחד בפרשת חנוכה. ומתפללין מוסף ראשי חדשים. ואומרים על הנסים בהודאה. ואומרים מזמור ברכי נפשי ומזמור שיר חנוכת הבית לדוד. ואם חל ראש חדש טבת להיות יום שבת, מוציאין שלשה ספרים וקורין ששה בפרשת השבוע, ובשני קורא אחד בפרשת ראש חדש, ובשלישי קורא מפטיר בשל חנוכה, ואין מפטירין בשל אותו שבת ולא בשל ראש חדש. ואם חל להיות ראש חדש באחד בשבת, מפטירין בשבת קודם של חנוכה, ולא מחר חדש. ואומרים בכל יום ויום של חנוכה מזמור שיר חנוכת הבית לדוד ארוממך ה' כל דליתני.

פורים

הלכות פורים

גרסי' במ' מגילה אמ' ר' יהושע בן לוי חייב אדם לקרות המגלה בלילה ולשנותה ביום. וצריך לקרותה בעשרה לפרסם הנס, ואם אין שם עשרה אין לחזור אחריהם, אלא אפי' יחיד קורא אותה בזמנה ויוצא ידי חובתו. וצריך אדם שלא יבטל קריאתה בזמנה, ואפי' היה עוסק במצוה אחרת, דוחה אותה וקורא אותה בזמנה. כדגרסי' במסכת ערכין בפרקא קמא, אמ' רב יהודה אמ' שמואל כהנים בעבודתם ולויים בדוכנם וישראל במעמדם, הכל מתבטלין ובאין לשמוע מקרא מגלה. ואפי' תלמוד תורה, ששקול כנגד כל המצות, מבטלין אותו לשמוע מקרא מגלה, כדגרסינן במ' מגלה תלמוד תורה ומקרא מגלה מקרא מגלה עדיף. ואין דבר שנדחה מפני מקרא מגלה אלא קבורת מת מצוה בלבד, שהמוצא מת מצוה קוברו ואחר כך קורא המגלה, אבל שאר המצות נדחין מפניה. הכל חייבין בקריאת המגלה, כהנים לויים וישראל, ועבדים משוחררים, חללים ממזרים ונתינים, טומטום ואנדרוגינוס. ומחנכין הקטן בקריאתה. ונשים חייבות בקריאתה, שאף הן היו באותו הנס. וקטן, אפי' הגיע לחנוך, אינו מוציא לאחרים ידי חובתן. וכתב בעל הלכות גדולות שהנשים, אע"פ שחייבות בקריאתה, אין מוציאין את האנשים ידי חובתן. אבל רבי' שלמה ז"ל פסק שמוציאין. וצריך הקורא אותה להתכוין להוציא את הרבים ידי חובתן, וצריך ג"כ השומע להתכוין לשמוע, שאין השומע יוצא ידי חובתו עד שיתכוין שומע ומשמיע. ואסור לשוח כשקורין את המגלה בזמנה.

קראה עומד או יושב יצא. ובצבור לא יקראנה יושב לכתחלה, מפני כבוד הצבור, ואם קראה בצבור יושב, בדיעבד יצא. קראה על פה לא יצא. קראה סירוגין, פי' שפסק ושהה בה ואחר כך חזר למקום שפסק, יצא, ואפי' שהה כדי לגמור את כלה. קראה סירוסין, פי' שקרא פסוק ראשון, ודילג השני, וקורא השלישי, ואחר כך קרא השני, לא יצא, והוה לה למפרע, והקורא למפרע לא יצא. לפיכך אם דילג הקורא פסוק, לא יקרא כלה ויחזור אחר כך לקרות הפסוק שדילג, אלא יתחיל מהפסוק שדילג וקורא משם ואילך.

הקורא את המגלה בכל לשון שיבין יצא, ובלבד שתהא כתובה באותו לשון, ובלשון הקדש הכל יוצאין בו, אע"פ שאין מבינין אותו. קראה מתנמנם, פי' היה בין ער לישן, יצא. היה כותבה, קורא פסוק וכותבו, יצא, ובלבד שתהא כתובה כולה לפניו. וכן אם היה מגיהה ודורשה, קורא פסוק ומגיהו או דורשו, יצא. והוא שכיון בקריאתה כראוי, ולא כמי שקורא להגיה. וצריך לומר את פרשנדתא עד עשרת בכלל בנשימה אחת, דבנשימה חדא נפקא נשמתייהו. ומברך קודם קריאתה שלש ברכות. א' בא"י אמ"ה אקב"ו על מקרא מגלה, ב' בא"י אמ"ה שעשה נסים לאבותינו בימים ההם בזמן הזה, ג' בא"י אמ"ה שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה. ופסק ר"ת ז"ל והרא"ש ז"ל שאף ביום צריך לברך שהחיינו, אע"פ שברך כבר בלילה, לפי שמצות מגלה ביום. ואחר קריאתה מברך, בא"י אמ"ה הרב את ריבנו והדן את דיננו והנוקם את נקמתנו והנפרע לנו מצרינו והמשלם גמול לכל אויבי נפשנו, בא"י הנפרע לעמו ישראל מכל צריהם האל המושיע. וצריך שתהיה המגלה כתובה בכתב אשורית בספר ובדיו. היתה כתובה בסם ובסקרא, בקומוס או בקנקנתום, על הנייר ועל הדפתרא, פסולה. וצריכה שרטוט. וצריך שתהא כתובה לבדה, שלא תהיה מחוברת עם שאר הספרים, ואם היא מחוברת עמהם וקרא בה יחידי, יצא, ובלבד שתהא נגללת כספר תורה, אבל בצבור לא יצא. ואם יריעותיה עודפות מעט על שאר היריעות שבספר, או חסרות מעט, אפי' בצבור יצא בה.

וחייב כל אדם לחלק מעות לאביונים, לפחות שתי פרוטות לשני עניים, דכתי' (אסתר ט, כב) ומתנות לאביונים, לפחות שנים. מעות שגבו לחלק לעניים בפורים, אין רשאין לשנותן לצדקה אחרת. ואין העני רשאי לשנותן לדבר אחר אלא לסעודות פורים. ואין מדקדקין עליהם, אלא כל מי שפושט ידו ליטול נותנין לו.

וחייב אדם להרבות בסעודת פורים. ומצותה ביום, ואם אכלה בלילה, לא יצא ידי חובתו. ואם התחיל בסעודתו ביום ומשכה עד הלילה, פסק הרא"ש שאין אומרים בברכת המזון על הנסים. כדגרסי' בפרקא קמא דמ' מגלה, אמ' רבא סעודת פורים שאכלה בלילה לא יצא ידי חובתו. מאי טעמא, ימי משתה ושמחה כתיב בהו. וצריך אדם להשתכר בפורים

עד שלא ידע בין ארור המן לברוך מרדכי. רבא ור' זירא עבדו סעודת פורים בהדי הדדי. איבסם רבא וקם שחטיה לר' זירא. למחר, כי פכח ליה חמרא, בעי רחמיה עליה ואחייה. לשנה אחרת אמ' ליה, ייתי מר ונעביד סעודת פורים. אמ' ליה, לאו כל שעתא ושעתא מתרחיש ניסא.

וחייב אדם לשלוח מנות איש לרעהו בפורים, ואם אין לו יחליף סעודתו עם חבירו. כדגרסינן בפרק קמא דמ' מגלה אביי בר אבין ורב חנניה בר אבין מחלפי סעודתיהו להדדי. וצריך שישלח לחבירו לפחות שני מנות, דכתי' (אסתר ט, כב) ומשלוח מנות איש לרעהו, מנות שתים לפחות. וגרסי' בירושלמי צריך שיאמר ארור המן, ברוך מרדכי, ארורה זרש, ברוכה אסתר, ברוכים כל ישראל. אמ' ר' פנחס, וצריך שיאמר וגם חרבונא זכור לטוב.

סדר התפלות. ערבית מתפלל כשאר ימות החול, ומתפלל שמונה עשרה, ואומר על הנסים בהודאה. ואחר שמתפללין, אומר ש"צ קדיש תתקבל יהא שלמא וכו'. וקורא את המגלה, להוציא את הרבים ידי חובתן, ומברך לפניה ולאחריה, כמו שכתבתי. ואחר קריאתה אומר ובא לציון, וסדר קדושה, וקדיש יהא שלמא. ואם חל להיות פורים באחד בשבת, מוצאי שבת מתפללין שמונה עשרה ואומרים הבדלה בחונן הדעת, ואח"כ אומר ש"צ קדיש תתקבל, ואומר הבדלה על הכוס, ואח"כ קורא את המגלה ומברך לפניה ולאחריה, ואח"כ אומר ויהי נועם וכו', ואח"כ אומר ובא לציון וסדר קדושה, ואח"כ אומר קדיש יהא שלמא.

תפלת שחרית. הולכין לבית הכנסת ומתפללין כשאר ימות החול, ואומרים על הנסים בהודאה. וחוזר ש"צ התפלה ואומ' קדיש תתקבל יהא שלמא וכו'. ואומרים אתה הראת עד ורעם ונשאם עד העולם. ומוציא ספר תורה, וקורא עם כהן ולוי וישראל בסוף פרשת ויהי בשלח פרעה, מן ויבא עמלק עד סוף הפרשה. ואומר קדיש עד למעלה. ואומר אשרי, ומברך ברכות המגלה, ואומר שהחיינו, אפי' ביום, כמו שכתבתי למעלה, וקורא אותה, ומברך לאחריה. ואומר ובא לציון וסדר קדושה, וחוזר ספר תורה למקומו. ואומ' קדיש תתקבל יהא שלמא, ואומר מזמור למנצח על אילת השחר, ואומר קדיש וכו'.

תפלת מנחה. מתפללין כשאר ימות החול, ואומרים על הנסים בהודאה. ואין נופלין על פניהם לא בשחרית ולא במנחה. ואם חל זמן מנחה גדולה קודם שהתחיל בסעודה, טוב הוא שיתפלל קודם שיאכל, שמא ישתה ביותר ותטרף דעתו ולא יוכל להתפלל תפלת מנחה בעונתה. לפיכך צריך שיתפלל קודם סעודה.

יום ט"ו באדר, והוא הנקרא פורים שושן, אין נופלין על פניהם, ואסור בהספד ובתענית, ואומר מזמור אלי אלי למה עזבתני. ומותר בעשיית מלאכה, אפי' יום פורים. והעושה בו מלאכה במקום שנהגו שלא לעשות, אינו רואה בה סימן ברכה לעולם. וכתב הר' מאיר מרוטנבורק ז"ל שפורים אינו מבטל האבלות. ומ"מ אין אבילות נוהג בו, לא בי"ד ולא בט"ו, אלא דברים שבצינעא. ולאחר שיתפללו בבית האבל בליל פורים, ילך לבית הכנסת לשמוע מקרא מגלה. ויש אומרים, שאין הולך האבל לבית הכנסת לשמוע מקרא מגלה, אלא קורא אותה בביתו. אבל הרא"ש ז"ל פסק כהר' מאיר. ויום י"ד ויום ט"ו שבאדר ראשון מותרים בהספד ובתענית, אבל נהגו שלא ליפול על פניהם. כך פסק הרא"ש ז"ל, אלא אם התחילו לקרוא את המגלה ונתעברה השנה.

הלכות חג המצות

בענין הגעלת הכלים

הלכות חג המצות

נחלקים על שמונה חלקים וזה סדרן:

החלק הא', בענין הגעלת הכלים הראויין להשתמש בהן בחג המצות.

החלק הב', בענין בדיקת החמץ.

החלק הג', בענין יום ארבעה עשר.

החלק הד', בענין דברים שעוברים בפסח מפני שיש בהן תערובת חמץ.

החלק הה', בענין לישת המצה ושמירת העסה מלהחמיץ.

החלק הו', בענין איסור מלאכה בי"ט חוץ מלבשל ולאפות לצורך יום טוב.

החלק הז', בענין המלאכות שהתירו רז"ל לעשותן בחולו של מועד.

החלק הח', בענין תפלות כל שמונת ימי החג והפרשיות וסדר ליל הפסח.

החלק הראשון

בענין הגעלת הכלים הראויים להשתמש בהן בפסח. קדרות של חרס שמשתמשין בהן בחמין כל ימות השנה אסור להשתמש בהן בפסח. ואין להם תקנה להשתמש בהן בפסח, בין שנשתמש בהן בחמץ בחמין, בין שנשתמש בהן על ידי האור, כגון קדרות, בין שעירה לתוכן חמץ רותח, כגון קערות. ואפי' הכניסם באש, ואפי' מלא אותם גחלים, אינו די להם, שחוששין שמא יחוס עליהן שישברו ואינו מלבנן באש כראוי. אבל אם הכניסן לתוך כבשן האש שמצרפין בו כלי חרס חדשים, הואיל ומכניסן להיסק גדול כזה, ודאי אינו חומל עליהן שישברו, ופסק הרא"ש ז"ל שמותר להשתמש בהן בפסח על ידי היסק גדול כזה. אבל אם הכניסן לתוך התנורים שלנו, אסור להשתמש בהן בפסח,

גזירה שמא יחוס עליהן שישברו. וסוף סוף כלי חרס אינו די להם בהגעלה ולא בדבר אחר, ואסור להשתמש בהן בפסח. כדגרסי' במ' פסחים וכלי חרס אשר תבושל בו ישבר, התורה העידה על כלי חרס שאינו יוצא מידי דופיו לעולם. ומה שהתירו הרא"ש ז"ל על ידי הסקה גדולה בכבשן שמצרפין בו כלי חרס חדשים, דין הוא, מפני שנעשה על ידי הסקה גדולה כזו כחדש הוא.

השפודין והאסכלאות שמשתמשין בהם על גבי האור בלי מים, בהכשר כלי גוים. השפוד והאסכליא מלבנן באור. והכלים המשתמשין בהן בימות השנה בצונן, כגון כלי חרש ששותין בהם או הכלים שנותנין בהם שמן או דבש וכיוצא בהן, די להם בשטיפה יפה יפה ובהדחה בצונן. סכינין צריכין הגעלה בכלי ראשון, וכלי ראשון הוא היורה שהרתיחו בו מים על האש להגעלה, אפי' אינו עתה על האש רק עוד המים שבתוכו רותחין. וקודם ההגעלה צריכין השחזה באבן או במשחז להעביר כל זוהמא שעליהן. ואם יש גומות בסכין אין די לו בהגעלה וצריך ליבון באש, וצריך להכניס הסכין ביורה של הגעלה, הסכין והקתא שלו, דתניא סכיני אידי ואידי ברותחין בין פרזילהו בין קתיהו. כלים שנשתמש בהן בחמין, כפי תשמישן כך הכשירן, אם תשמישן בכלי ראשון, כגון המגרפה שמכניסין בקדרות, צריך להכשירן בכלי ראשון, ואם תשמישן בכלי שני, כגון קערות של עץ או של מתכות או של גללים, מכשירן בכלי שני. ועירוי שמערה עליהן מכלי ראשון חשוב ככלי שני, וכך צריך להכשירו. אבל כלי שנשתמש בו על ידי האור, האור לא די לו בעירוי שמערה עליו מכלי ראשון, אלא צריך להגעילו בכלי ראשון.

זה הכלל בהגעלה ובליבון, מגעילין ומלבנין הכלים כדרך שנשתמש בהן, אם על גבי האור מגעיל אותן במים רותחין בתוך היורה על גבי האור, ואם נשתמש בהן על גבי היורה בלי מים, מלבן אותן באש, דקיימ' לן כבולעו כך פולטו. וכלי אבנים דינן בהגעלה ככלי מתכות. כדגרסינן בהלכות גדולות הני בוכני דגללי ככלי מתכות דמיאן. מדוכות של עץ ואבן שדוכין בהן כל השנה, ולפעמים דכין בהם פרגים שומין ופלפלין, אע"פ שנבלע בהן הפת על ידי השומין והפלפלין שהן חריפין ונבלע בתוכן ביותר, כתב ר' יצחק אלפסי ואבי העזרי ובעל הערוך והר' יצחק ן' גיאת והרא"ש זכר צדיקים וקדושים לברכה, שמותר להשתמש בהן בפסח אחר שמגעילן, ובלבד שיהיו חלקים ולא יהיו בהם בקעים, אע"פ שרבי שלמה ור"ת ז"ל לא התירום.

כל הכלים, אפי' של חרס, שנשתמש בהן חמץ בצונן, מותר להשתמש בהן במצה, אפי' בחמין, חוץ מבית שאור ובית חרוסת. פי' בית שאור, הוא הכלי שמשימין בו השאור ונבלע בתוכו שאור הרבה, ובית חרוסת הוא הכלי שמשימין בו החרוסת, והוא פירורין

מדוכין עם שומין ופלפלין, ומפני שדברים אלו חריפין ביותר נבלעין הרבה בכלים. אע"פ שלא נשתמש בהן בחמין אלא בצונן, אסור להשתמש בהן בפסח בחמין, אבל בצונן, להניח בהן מצה אפויה, מותר. אבל אסור ללוש בהן, אע"ג דצונן הוא, מפני שממהר להחמיץ. בד"א בלא הגעלה, אבל בהגעלה אפי' בית שאור וחרוסת מותרין, אם אינן של חרס, אבל אם הם של חרס, אין הגעלה מועילה להן, אפי' לא נשתמש בהן בחמץ אלא בצונן, לא ישתמש בהן במצה אלא בצונן.

מאני דקוניא, פי' כלי חרס המוצפין, דינן ככלי חרס לענין חמץ בפסח ושאר איסורים, חוץ מלענין יין נסך, דחיוארי ואוכמי שרו אם הן חלקין, אבל אם יש בהם בקעים או הם ירוקים, אפי' הם חלקים אסורים. הלוח שעורכין עליו כל השנה והערבה שלשין בה כל השנה, אם העריבה של עץ, צריכה הגעלה, ואם העריבה של חרס, אין די לה בהגעלה. והלוח שעורכין עליו דיו בהגעלה. השולחנות שאוכלין עליהם, והתיבות שמצניעין בהן פת כל השנה, רגילין לערות עליהן רותחין, שפעמים נשפך המרק לתוכן, סלין שמולחין בהן הבשר, כתב אבי העזרי שצריכין הגעלה.

מחבת שמטגנין בו, כתב הרא"ש ז"ל שדיו בהגעלה, ואם היא ארוכה מכניס חציה ביורה במים הרותחין, והופך ומגעיל חציה האחרת, ואם היא ארוכה ביותר מלבנה באמצע. וכל כלי שאינו יכול להכניסו בפעם אחת, מכניס חציו ומגעילו וחוזר ומכניס חציו השני. ולא חיישינן שצדו הנגעל בולע מצדו השני שלא נגעל. וכל הכלים שצריך להגעיל, מגעיל ידותיהן כמותן. מכסה של ברזל שמכסין בו את הקדרה בימות השנה, צריך הגעלה, כיון שמזיע בכל שעה מחום הקדרה. ואם נתנוהו בפסח על הקדרה בלא הגעלה, כל התבשיל אסור, שזיעת המכסה מתערבת בתבשיל. ואם אפו עליו בצק, צריך ליבון.

כלים של ברזל, שאין דרך להשתמש בהן בחמין, אלא שחושש שנשתמש בהן בחמין, ורוצה להגעילן, כתב אבי העזרי שאין להגעילן עם שאר הכלים, שמתוך שלא בלעו הרבה ממהרין לפלוט, וחוזרין ובולעין מימי ההגעלה האסורין. וכן כל כלי שנשתמש בו בכלי שני, לא יגעילנו עם כלי שנשתמש בו בכלי ראשון, מהאי טעמא. וכתב הר' יעקב זצ"ל בן הרא"ש ז"ל שאין לחוש במי שמגעיל קודם שש שעות, אם יבלע הכלי ממי הגעלה, אין צריך לדקדק בכל זה.

קדרות וקערות של חרס, שנשתמש בהן בחמץ בימות השנה ואין להם תקנה לפסח, כמו שאמרתי, ושאר הכלים שלא הגעיל אותן להשתמש בהן בפסח והיה רגיל להשתמש בהן בחמץ, גורר אותן יפה יפה, ואם היו בהן סדקים, בודק אותן יפה יפה, וגורר מעליהן החמץ, ומצניע אותן במקום שאין היד מגעת להן עד לאחר הפסח. וטוב לסגור אותן

בחדר ויצניע המפתח, שמא יבא להשתמש בהן בפסח. ויש שמכסין אותן בטיט מבית ומחוץ, כדי שיהיו נכרים, ואע"פ שאין היד מגעת להן. ומנהג יפה הוא. צריך לרחוץ כל הכלים שיש לו להגעיל, קודם ההגעלה, וצריך לחכך אותן בחול או בעפר, כדי להסיר מעליהן הזוהמא.

דין ההגעלה. יקח מדה גדולה וימלאנה מים, ויתן אותה על גבי האש עד שירתיחו המים, והיא הנקראת כלי ראשון. ויכניס בה, כשהיא על גבי האש, כל הכלים שצריך להשתמש בהן בפסח ונשתמש בהן בחמץ, חוץ מכלי חרס שאין די להם בהגעלה ולא בדבר אחר, כמו שאמרתי. וצריך להוציא את הכלים מן היורה מיד, קודם שיבלע בהן מהמים שביורה. ואחר שמוציאין אותן מן היורה, צריכין שטיפה והדחה בצונן, כדי שלא יחזרו ויבלעו המים הרותחין שעליהם. והמפשפשין אחר שטיפה והדחה, הרי זה משובח.

יורה גדולה שאין לו אחרת גדולה ממנה שיכניס בה בתוכה להגעילה, ישים עליה שפה של טיט סביב על שפתה, וימלאנה מים, וירתיח אותה על האור. ותהיה מלאה, כדי שיצופו המים על שפתה ברתיחה. או מלבן אבנים באור ומכניס בה, או לפיד אש וישליכנו לתוכה, ומתוך כך ירתיחו המים יפה עד שיעלו על שפתה. כדגרסי' בהכשר כלי גויים, כיצד מגעילין, מביא יורה קטנה לתוך יורה גדולה, ויורה גדולה מאי, עביד לה גדנפא דטינא ומלייא מייא ומרתח להו.

היתה היורה שהגעיל בה בת יומא, פי' שנשתמש בה אותו היום בחמץ, ההגעלה מותרת. כך פסק הרא"ש ז"ל. ולא חיישינן דכלי בן יומו לענין שמגעילין בו. בד"א שהגעיל בה קודם שעה ששית בארבעה עשר בניסן, אבל אם הגעיל בה משעה ששית ואילך, והיא בת יומה צריך להגעילה קודם, מפני שבהגעלה ראשונה נאסרין המים, שאין בהם ששים לבטל פליטת היורה דבכולה משערינן, ונמצא שהמים כולן נאסרין ונבלעים בכלים הנגעלין בתוכה, אם משהה אותן בתוכה עד שתגמר פליטתן. אבל קודם שעה חמישית, אע"פ שהמים חוזרים ג"כ ונבלעים בתוכה, אין לחוש, מפני שהיא שעת היתר, ודמי לנותן טעם בדנותן טעם, ומתבטלין. וגם נזהרים לשופכם קודם שינוחו מרתיחתן, דהשתא לא בלעו. כך פסק הרא"ש ז"ל. והגעלה בתוך המועד אינה מועלת כלום, שאיסור חמץ בפסח במשהו.

בענין בדיקת החמץ
החלק השני

בענין בדיקת החמץ. הואיל וביעור חמץ הוא זכר ליציאת מצרים, שנא' (דברים טז, ג) לא תאכל עליו חמץ שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עוני, למען תזכור את יום צאתך

מארץ מצרים כל ימי חייך, וכתי' (שמות לד, כה) לא תשחט על חמץ דם זבחי, ופירשו חז"ל לא תשחט הפסח והחמץ בבית. והמודה ביציאת מצרים מודה באלהות הב"ה ובמציאותו ובהשגחתו, כדגרסי' בספרי אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים, כל המודה ביציאת מצרים מודה בהב"ה וכל הכופר ביציאת מצרים כאלו כפר בעיקר. לפי' החמירו ז"ל באיסור חמץ בפסח יותר משאר איסורין, והזהירו הכתוב שלא יראה לנו ולא ימצא ברשותנו שנא' (שמות יג, ז) ולא יראה לך חמץ, ולא ימצא בכל גבולך שבעת ימים, וכתי' (שמות יב, יט) שבעת ימים שאור לא ימצא בבתיכם. וכל האזהרה הזאת שמא ישכח אדם ויאכל ממנו בפסח. ולמה הזהירנו כל כך על חמץ בפסח, יותר משאר איסורי מאכלות, כגון נבלות וטריפות וחלב ודם ושאר איסורין, מפני ששאר איסורין הם אסורים כל ימות השנה, ולפיכך נזדרז אדם ליזהר בהן וישמר מלאכלן, ולפיכך אין מבערין אותן. אבל חמץ בפסח, שמותר לאכלו כל ימות השנה ואינו אסור אלא בפסח בלבד, אין אדם יכול ליזהר בו כל כך, הואיל והוא רגיל לאכול ממנו, ולפיכך הזהירה עליו תורה בבל יראה ובל ימצא, וחייבה עליו כרת למי שאוכלו בפסח במזיד, שנא' (שמות יב, טו) כי כל אוכל חמץ ונכרתה וגו'.

זמן בדיקת חמץ הוא ליל ארבעה עשר בניסן, דתנן אור לארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר. ופי' אור לארבעה עשר, לילה שמחרתו יהיה ארבעה עשר. שכח ולא בדק ליל ארבעה עשר, בודק יום ארבעה עשר לאור הנר, כדגרסינן במ' פסחים אין בודקין לאור החמה ולא לאור הלבנה. ומקשי בירושלמי וכי יש חמה בלילה, לא קשיא, לא אמרן אלא בשלא בדק ליל י"ד יבדוק יום י"ד, לא בדק ביום י"ד, יבדק בחולו של מועד, לא בדק בחולו של מועד, יבדוק לאחר המועד. מפני שחמץ שעבר עליו הפסח אסור בהנאה. ועל בדיקה של אחר המועד לא יברך. וחייבו רז"ל בדיקת חמץ בלילה לשני דברים, האחד לפי שבלילה בני אדם מצויין בבתיהם ואין להם שום דבר שמעכב אותן, והשני שבלילה צריך לאור הנר, והבדיקה יפה לאור הנר בחורין האפלין יותר מלאור היום, ואפי' יבדוק אדם בחורין האפלים ובסדקין האפלים ביום לאור הנר, יותר יפה הוא אור הנר בלילה מביום. וכך מפרש בגמ' אמ' רב נחמן בר יצחק בשעה שבני אדם מצויין בבתיהם ואור הנר יפה לבדיקה. ומנין שאור הנר יפה לבדיקה, שנא' (בראשית מד, יב) ויחפש בגדול החל ובקטן כלה וימצא, הא למדנו שהמחפש מוצא. הא ניחא חיפוש, דמשכח לאור הנר מנא לן. למדנו חפוש מחפוש, כתי' הכא (פסחים ז:) ויחפש וימצא, וכתי' התם (משלי כ, כז) נר ה' נשמת אדם חופש כל חדרי בטן. מה התם יפה נר לחיפוש, אף כאן נר יפה לחיפוש. הא למדנו שהחיפוש בנר יפה לחפש חדרים וחדרי

חדרים. ועוד כתי' (צפניה א, יב) והיה בעת ההיא אחפש את ירושלם בנרות, הא למדנו שהבדיקה לאור הנר יפה.

חל להיות ליל י"ד בליל שבת, יבדוק ליל שלשה עשר, ומבער כל החמץ קודם שיחול השבת, דתנן ארבעה עשר שחל להיות בשבת, מבערין את הכל מלפני השבת, ומניח מזון שתי סעודות וכו'. וליל י"ד משתחשך, לא יאכל אדם עד שיבדוק. ואפי' אם יש לו זמן קבוע ללמוד, לא ילמוד עד שיבדוק, ואם התחיל, פסיק ובודק. ואם שח בין הברכה לבדיקה, כתב הרא"ש ז"ל וכך לשונו, יש אומ' שאין לבודק לדבר עד שיגמור כל הבדיקה, ויש מוסיפין עוד לומר שאם שח בדברים בעלמא, שלא מעין הבדיקה, שצריך לחזור ולברך. וכל זה איננו שוה לי אלא שיש ליזהר שלא לדבר בין הברכה לתחלת הבדיקה, אבל משהתחיל לא הויא שיחת הפסק ע"כ. ומ"מ טוב ליזהר שלא לעסוק בשיחה בטלה לכתחלה עד שיגמור כל הבדיקה, כדי שישים אל לבו לבדוק בכל המקומות שמכניסין שם חמץ. ואם אין יכול לבדו לבדוק, יעמיד מבני ביתו אצלו בשעה שהוא מברך, ויתפזרו לבדוק איש איש במקומו, על סמך הברכה שבירך בעל הבית, שעשרה עושין מצוה אחת, ואחד מברך לכולן. ומצוה מן המובחר לבדוק בנר של שעוה. ואין בודקין לאבוקה, מפני שאין יכול להכניסה לחורין ולסדקין. וכתב הרא"ש ז"ל וזה לשונו, על כן נוהגין באשכנז שאין בודקין אלא בנר של שעוה אבל לא בנר של חלב, שמא יטיף על הבגדים, וגם לא בנר של שומן, שמא יטיף החלב, וגם לא בנר של שמן, שמא יטיף על הבגדים, וגם שאינו יכול להכניסו לחורין ולסדקין ע"כ.

מקומות שצריכין בדיקה הם כל מקום שרגיל להכניס בו חמץ, אבל חורים שהם עליונים ביותר, שאין היד מגעת להם, או מקום שהוא משופע ביותר, שלא יעמוד בו דבר, או בתי תרנגולין או בתי התבן או כיוצא בהן, ושאר המקומות שאין רגיל להכניס בהן חמץ, אינן צריכין בדיקה, דתנן כל מקום שאין מכניסין בו חמץ אין צריך בדיקה. וכל מקום שרגילין להכניס בו חמץ, אבל נסתפק אם הכניס לתוכו חמץ או לא, צריך בדיקה, וג"כ מקום שתינוקות רגילין להכנס לשם צריך בדיקה. ועוד כל מקום שמכניסין בו חמץ, אע"פ שסבור שלא הכניס לשם כל חמץ אותה השנה, הואיל ורגיל להכניס שם חמץ, צריך בדיקה, שאיפשר שהכניס לשם חמץ ושכח, דארז"ל כל מילתא דלא רמיא עליה דאינש עבד ולא מדעתיה. מקומות המאוסין, שאינו ראויין להכנס בהן לאכול, כגון רפת בקר, אינן צריכין בדיקה. כל מקום שהשמש רגיל להכנס לשם, כגון אוצרות יין ושל מלח ושל עצים ושל תמרים, אע"פ שלא הכניס בהן חמץ צריכין בדיקה, שמא נכנס לשם השמש ופתו בידו. אוצרות של דגים קטנים צריכין בדיקה, שאיפשר שנכנס לשם

השמש בתוך הסעודה ופתו בידו, אם לא הספיקו מה שהוציא לסעודה קודם סעודה, ומפני שהם קטנים לא שיערו כראוי כמה הם צריכין לסעודה. אבל אוצרות של דגים גדולים אין צריכין בדיקה, שאין דרך להכנס לשם בתוך הסעודה, מפני שידוע כמה צריכין לסעודה ומביאין הכל קודם הסעודה. כל חדרי הבית והעליות צריכין בדיקה, כי לפעמים אדם נכנס לשם ופתו בידו. חור שבין יהודי לחבירו, כל אחד בודק עד מקום שידו מגעת, והשאר מבטלו כל אחד בלבו, וחור שבין יהודי לגוי אינו צריך בדיקה כלל. בתי כנסיות צריכין בדיקה, מפני שהתינוקות מכניסין לשם חמץ ואוכלין.

הכל נאמנין לבדיקה, נשים ועבדים וקטנים, כולם אם אמרו בדקנו נאמנים בדבריהם, ואין חוזרין ובודקין פעם אחרת.

הבודק צריך ליטול נר בידו, ויהיה של שעוה, כפי שאמרתי, ומברך קודם הבדיקה, בא"י אמ"ה אקב"ו על ביעור חמץ, ואח"כ בודק, דאחז"ל כל המצות מברך עליהן עובר לעשייתן. פי' קודם. ואחר הבדיקה יטול כל החמץ שבידו וישים בארון או במקום שאין עכבר מגיע לו. כדגרסינן בירושלמי כיצד הוא עושה, כופה עליו את הכלי, כפה עליו ולא מצאו, אני אומר יד נוטלתו, לא כפה ולא מצאו, צריך לבדוק את הבית פעם אחרת. ואחר כך מבטל כל החמץ שברשותו שאינו יודע בו. והביטול צריך להוציא מפיו דברים שמבטל אותו בהם, באיזה לשון שרוצה. אבל נהגו לבטל בלשון הגמ', והוא, כל חמירא דאיכא ברשותי דלא חזיתיה ולא ידעית ביה, ליבטיל וליהוי חשיב כעפרא דארעא.

בענין יום ארבעה עשר

החלק הג'

בענין יום ארבעה עשר, אמ' קרא שבעת ימים מצות תאכלו אך ביום הראשון תשביתו שאור מבתיכם, וכתי' (שמות יב, יט) שבעת ימים שאור לא ימצא בבתיכם. ודרשו חז"ל שאך ביום הראשון, שהוא יום שלפני שבעת הימים, שהוא י"ד בניסן, נמצא שהוא יום ארבעה עשר בניסן, מותר לאכול חמץ במקצתו ואסור במקצתו. ואיני יודע אימתי מותר ואימתי אסור, אלא שלמדנו מהפסוק, שאמ' לא תשחט על חמץ דם זבחי, ופירשו ז"ל לא תשחט הפסח ועדיין החמץ קיים. לפיכך נתחייב ביעור חמץ קודם שחיטת הפסח, בעת שתפנה השמש לערוב, שהוא אחר חצי היום מיד. למדנו מכאן שזמן ביעור חמץ מן התורה, משש שעות ומעלה ביום י"ד בניסן. ועוד חמץ דם זבחי בגימטריא מאתים ותשעה, כמנין מחצי היום. וחז"ל הוסיפו על זמן האיסור שעה אחת, כדי לעשות סייג לתורה. ואסור החמץ באכילה ובהנאה בשעה הששית, והוא חצי היום והשמש בחצי השמים. דתניא חמץ דאיתסר משש שעות ולמעלה מנא לן. אמ' אביי תרי קראי.

כתי' (שמות יב, יט) שבעת ימים שאור לא ימצא בבתיכם, וכתי' (שמות יב, טו) שבעת ימים מצות תאכלו אך ביום הראשון תשביתו שאור מבתיכם. הא כיצד. לרבות י"ד בניסן לביעור, ואימא מצפרא, אך חלק דהות ליה מתחלת שבע, ועבדו רבנן הרחקה יתירתא דלא ליגע באיסורא דאוריתא.

ועוד חשו רבנן ביום המעונן, שמא יטעה ויאכל בשעה השביעית כסבור שהיא החמישי. ולפיכך אסרו חז"ל אכילת חמץ אף בשעה הה', והתירו ליהנות ממנו כל שעה חמישית, למכור אותו לגוי, או להאכיל אותו לבהמתו או לעופות, ובלבד שיראה אותה בשעת אכילה. שלא יצניעו ממנו, ואם שיירו ממנו יבער אותו קודם שתחול שעה ששית. מתחלת שעה ששית ומעלה אסרוהו אפי' בהנאה, ואם קידש בו אשה אינה מקודשת, כיון שאסרו בהנאה. ואכילתו אסרו מסוף שעה רביעית ואילך. ולא חיישינן רבנן שמא יטעה אף בשעה שביעית ויאכל, כסבור שהיא השעה הרביעית, מפני שהכל בקיאין בשעה הרביעית שהוא זמן האכילה לכל, דתנן ר' יהודה אומר אוכלין כל ארבע ותולין כל חמש ושורפין בתחלת שש, והלכה כותיה. ומפרש בגמ', מאי טעמא לא אוכלין כל חמש. גזירה, משום יום המעונן, דכיון דליכא חמה, אתי למטעי, ומיחלף ליה חמש בשבע, ושעה שביעית אסורה לדברי הכל. אי הכי אפי' ארבעה נמי לא ניכול. אמ' רב פפא ארבעה זמן סעודה לכל היא ולא אתי למיטעי.

הא למדנו שצריך לבער החמץ מרשותו עד סוף השעה החמישית, קודם שתחול השעה הששית, ויבטל השאר שאינו יודע בו, כמו שאמרתי. ואם חלה שעה ששית ולא ביער אותו, צריך לשרוף אותו, או מפרר אותו וזורה לרוח, או מפרר אותו וזורק לים, ואפי' לשם לא יזרקנו שלם עד שיפריר אותו. ואע"פ שאמ' ר' יהודה אין ביעור חמץ אלא שרפה, הגאונים פסקו כחכמים, דאמרו מפרר וזורה לרוח או מטיל לים, א"כ השבתתו בכל דבר. היה ברשותו חמץ של ישראל, ימתין עד שעה חמישית, אם בא הבעל ליטול אותו מוטב, ואם לאו ימכרנו לגוי, שעדיין בשעה חמישית מותר בהנאה. לא מצא גוי, צריך לבערו בזמן איסורו, אפי' אם חייב באחריותו.

היה ברשותו חמץ של גוי, אם קבל עליו ישראל אחריותו, או שהיה גוי אנס ויחוש ישראל שמא ישלם אותו לגוי, הרי הוא כשל ישראל וחייב לבערו. וכתב הרמב"ם ז"ל והסכים עמו הרא"ש ז"ל, דאפי' אם הוא שומר חנם עליו, ואינו חייב אלא בפשיעה, שחייב לבערו. אבל אם לא קיבל עליו אחריותו, או שלא היה הגוי אנס, די לו שיעשה לו מחיצה גבוהה עשרה טפחים, כדי שיהיה פרוש ממנו שמא ישכח ויאכל ממנו.

היה ברשותו חמץ של הקדש, אינו צריך לבערו, ואפי' מחיצה אינו צריך. כדגרסינן במ' פסחים שלך אין אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה. מ"ט לא צריך מחיצה, מפני שבני אדם פורשין ממנו מפני שהוא של הקדש, ואין חוששין שמא יטעה אדם ויאכל ממנו בפסח. היה לו חמץ בגג, די לו שיבטל אותו בדיבור, ואין צריך לומר שהוא אסור בהנאה אחר הפסח. היה לו חמץ בגג, צריך הבערה, שמא יפול לארץ ויאכל ממנו. ואסור לתת חמץ לגוי אחר שעבר זמן ביעור, מפני שהגוי מחזיק טובה לישראל בשבילו ונמצא נהנה ממנו, אבל חמץ בשעה ששית, כתב בעל המאור שאינו אלא מדרבנן, וחייב מיתה בידי שמים כעובר על דברי חכמים, והרמב"ם ז"ל והרא"ש ז"ל כתבו שלוקין עליו. ואם אכלו בשעה שביעית, הרי זה עובר על לאו מדברי תורה לדברי הכל, ולוקה.

ואסור לאכול כלום ממין המצה בערב הפסח, אחר שעה תשיעית, שהוא קרוב לזמן מנחה קטנה, עד שתשקע החמה, כדי שיאכל המצה של מצוה בלילה, כשהוא תאב לאכול וכדי שתהא המצוה חביבה עליו. אם רצה לאכול ממיני פירות או ממיני ירקות הרשות בידו. דתנן ערב פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך, ומפרש בגמ' אבל מטבל הוא במיני תרגימא. אבל מצה של מצוה בערב הפסח, ואפי' קודם תשלום תשע שעות, מכין אותו מכת מרדות. כדגרסינן במ' פסחים ירושלמי א"ר לוי האוכל מצה בערב הפסח כבועל ארוסתו בבית חמיו, ומפרש בגמ' ודוקא מצה של מצוה. ולמה הקיש אכילה בערב הפסח לבועל ארוסתו בבית חמיו, לומר לך מה ארוסתו אסור לבעול אותה עד שיכניסה לחופה בשבע ברכות, אף המצה אסור לאכול אותה עד ליל הפסח ויברך קודם שבע ברכות. ואלו הן. א' בורא פרי הגפן, על קידוש שיש בו שם ומלכות. ב' שהחיינו. ג' על נטילת ידים, ראשונה לטיבול ומשקה. ד' בורא פרי האדמה, על אכילת הכרפס. ה' אשר גאלנו. ועל כוס שני אין צריך לברך, על דעת רבי יונה ז"ל ורבני צרפת והרא"ש ז"ל, שפסקו שאין טעון ברכה אלא כוס ראשון, כמו שאפרש לקמן בע"ה. ו' על נטילת ידים שנייה. ז' על אכילת מצה. ועוד הקיש המצה לארוסתו, מה ארוסתו היא שלו אבל לאחר זמן, כך המצה בערב הפסח היא שלו אבל לאחר זמן.

אמר המחבר. המצה בגימטריא מאה וארבעים. מה כלה בלא שבע ברכות אסורה, אף מצה בלא שבע ברכות אסורה.

יום ארבעה עשר שחל להיות בשבת, כתב הר' יעקב ז"ל בן הרא"ש ז"ל באורח חיים שסעודה שלישית, הואיל וזמנה אחר המנחה, אינו יכול לעשותה לא במצה ולא בחמץ, וטוב לעשותה במיני פירות. ע"כ. וכן הודה רש"י ז"ל לבער הכל מלפני השבת, ולשייר

מזון שתי סעודות, ולא לאכול מצה, שלא יאכל בלילה מצה שלא לתאבון. אבל ר"ת ז"ל אמרו עליו שהיה רגיל לאכול בערב הפסח שחל להיות בשבת קודם תשע שעות, לקיים מצות סעודת שלישית, מצה שנילושה בביצים או במי פירות, והיא הנקראת מצה עשירה, ואין אדם יוצא בה ידי חובתו בליל הפסח, מפני שצריך לחם עוני. ולפי שאינה מצה של מצוה היה אוכל אותה בערב פסח שחל להיות בשבת קודם ט' שעות, לקיים סעודה שלישית.

ואסור לעשות מלאכה בערב פסחים אחר חצות. עבר ועשה מנדין אותו, דתנן מקום שנהגו לעשות מלאכה בערבי פסחים עד אחר חצות עושין, מקום שנהגו שלא לעשות אין עושין. ולדברי הכל אחר חצות אין עושין. ומפרש בגמ' עבר ועשה, שמותי משמתינן ליה.

בענין דברים שעוברין בפסח

השער הרביעי

בענין דברים שעוברין בפסח. כל האוכל כזית חמץ גמור, מתחלת ליל חמשה עשר בניסן עד תחלת ליל אחד ועשרים בו, חייב כרת, שנא' (שמות יב, יח) בראשון בארבעה עשר יום לחדש [בערב] תאכלו מצות עד יום האחד ועשרים לחדש בערב, וכתי' (שמות יב, יט) שבעת ימים שאור לא ימצא בבתיכם כי כל אוכל מחמצת ונכרתה הנפש ההיא מעדת ישראל. וחמץ שחייב על אכילתו בפסח כרת הוא מאחד מחמשת המינין שיוצאין בהן ידי חובתן בפסח, שהן חטים ושעורים וכוסמין ושפון ושבולת שועל.

וגרסינן במדרש יהי אור ר' חייא ור' יוסי היו מהלכין בדרך. אמ' ר' יוסי לר' חייא, בכל זימנא דאזלינן באורחא, ומלעינא באוריתא דקודשא בריך הוא, מרחיש לן ניסא, וכען אורחא דאריך לן, נעסוק באוריתא וקודשא בריך הוא יזדווג בהון. פתח ר' חייא ואמ', בראשון בארבעה עשר יום לחדש בין הערבים תאכלו מצות, וכתי' (שמות יב, טו) שבעת ימים תאכלו עליו מצות לחם עני. בוא וראה, כשהיו אבותינו במצרים ורצה הב"ה לקרבן לתורה ולארץ ישראל שמוציאה לחם עני, והיא מלכותו של דוד, שכתי' בו כי עני ואביון אני, לפי' האכילם לחם עוני כשגאלם. אמ' ר' יוסי לר' חייא, מעולם לא ידעתי למה קורין לפת שהיא מחמשת המינין לחם עוני. שמצה בגימטריא עולה למנין עוני. ומאי טעמא מצה דוקא מחמשת המינין. שתק ר' חייא. עד שהיו מהלכין שמעו קול שהיה צווח ואומר, אל תרדו למטה, מפני שהוא ההר בקוע, ותפלו בין בקעיו, ותרדו לתחתית הארץ. כששמעו נטו להם מן הדרך ועלו אל ההר. אמ' ר' יוסי לר' חייא, הב"ה רוצה לשמור אותנו בדרך הזה ויראה לנו נס מופלא. ראו שהיו בהר סלעים חזקים והיו בהם בקעים

בקעים. כשהיו מביטין באותן בקעים, ראו אדם אחד שיצא מהם בבהלה. מיד תמהו ר' חייא ור' יוסי. אמ' ר' יוסי לאותו האיש, מי אתה. אמ' לו, מאנשי ארקא אני, שהוא תחת האדמה הזאת שאתם יושבים עליה. אמ' לו, ויש לשם בני אדם. אמ' לו, הן. אמ' לו, וזורעין וקוצרין. אמ' לו, הן, אבל הם זורעים זרעונים אחרים משונין משלכם, ואפילו זורעין מחמשת המינין, שהן חטין ושעורים וכוסמין ושבולת שועל ושיפון, אין צומחין כמותם, אלא כעין הזרעונים שלנו. אמ' לו ר' חייא, ולמה עלית לכאן. אמ' לו, לדעת מה שמה של אדמה זו שאתם יושבים עליה. אמ' לו, ארץ שמה. אמ' לו, עליה הכתו' אומר, ארץ ממנה יצא לחם, שארצכם זו מוציאה ה' מינין ולא שאר ארצות. ואמ' הכתו' שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עוני. הא למדנו שלחם עוני שאינו אלא מה' המינין היוצאין באדמה ששמה ארץ, ולא בשאר ארצות. וילפינן מגזירה שוה לחם לחם, איזה לחם נקרא לחם עוני, הוי אומר זה הבא מחמשת המינין הצומחין באדמה הנקראת ארץ ולא בשאר ארצות, כדא' ארץ ממנה יצא לחם.

אכל חמץ בפסח פחות מכזית, מכין אותו מכת מרדות, שאיסורו מדרבנן. הניח חמץ ברשותו בפסח, הרי זה עובר על שני לאוין, על לא יראה ועל לא ימצא, ואפי' הכי אין מלקין אותו, דלאו שאין בו מעשה אין לוקין עליו. החמיצה עיסתו, או הביא שום חמץ ברשותו, מלקין אותו, מפני שהוא לאו שיש בו מעשה. מצא חמץ ברשותו בפסח, אם קדם וביטל כל חמץ שברשותו, די לו שכופה עליו את הכלי, ואם לא ביטל אותו קודם זמן הביעור, צריך לטול אותו בידו ויוציאנו מרשותו, מפני שהוא עובר עליו בבל יראה ובבל ימצא. ואתי איסור דאוריתא ודחי איסור טלטול שאינו אלא מדרבנן. מצא פת בפסח, ואינו יודע אם חמץ או מצה, דנין אותו כזמן האחרון והוא מצה, דתניא הלך אחר האחרון ומותר. ואם הוא מעופש ונראה שהוא מקודם הפסח, דנין אותו כחמץ.

דברים שעושין בתערובת חמץ, כגון כותח הבבלי ושכר המדי וחומץ האדומי וזיתוס המצרי וזימא של צבעים ועמילן של טבחים וקולן של סופרים. כותח הבבלי הוא כגון מים שחורים שעושים מפת שרוף ומערבים בו דברים אחרים והוא יפה לתקן התבשיל, אלא שכותח הבבלי עושים אותו מדברים אחרים ונותנים בו פירורי פת להחמיצו. ושכר המדי נותנין בו שעורים ומים ומחמיצין. וחומץ האדומי ג"כ נותנים בו שעורים ומחמיץ. וזיתוס המצרי הוא שליש מים ושליש שעורים ושליש מלח או חמץ בלא תערובת, אלא שאינו חמץ גמור, שאינו מעורב בשאור, והוא שחכמים [קורין לו] חמץ נוקשא, פי' שאינו חמץ גמור ואינו ראוי לאכילה. זימא של צבעים הוא מי סובין. ועמילן של טבחים והיא פת של תבואה שלא נאפת שליש אפייה, ונקראת של טבחים מפני שנותנין אותה

על פי הקדרה כשהיא מתבשלת לקבל הזוהמא או העשן אם נתעשן התבשיל. וקולן של סופרים עושין אותו מקמח ומדבקין אתו הסופרים ניירותיהן. והרב ר' יצחק אלפאסי ז"ל והרא"ש ז"ל כתבו שמותר להצניען קודם הפסח ולשהותן עד לאחר יום הפסח ומותר בהנאה. ודוקא שאין בתערובת טעם חמץ, אבל אם יש בו תערובת חמץ, חייבין עליו, שטעם כעיקר מן התורה. וג"כ דוקא שאין בהן כזית, בכדי אכילת פרס חייבין עליו, כי אכילת פרס הרמב"ם כתב שהוא כדי שלשה ביצים, אבל במ' עירובין גרסי' שהוא כדי ארבעה ביצים, והאוכל מהן כזית בכדי אכילת פרס, חייב כרת. ודברים אלו אינן מצויין בזמן הזה, ואין עושין אותן כתקון, ואין אנו בקיאין בהן, אלא שאנו יודעין שהן מעורבין בחמץ, וטוב להחמיר ולבערן בפסח, חוץ מקולן של סופרים שהודבקו בו הספרים, שלא נשאר בעין וכשהוא יבש, ואין נראה בו מראית חמץ, לא במראה ולא בטעם.

המעבדין את העורות, אם נתנו בעריבה שמערבין בה קמח שלשה ימים קודם הפסח, כבר נפסד ואינו צריך ביעור, אבל נתנו בה הקמח תוך שלשה ימים חייב לבער, ואם נתנו לתוכה עורות אפי' שעה אחת אינו חייב לבער, מפני שהעורות מפסידין ומסריחין אותו מידו. והוא הדין ברפואות וברטיות. תחבושת של בצק שמשימין על המכה, אם נתנה על המכה אפי' שעה אחת קודם זמן הביעור, כבר נפסדה ואינה צריכה ביעור. פת שנפסדה, כגון שנתעפשה ביותר קודם זמן איסורא, או נשרפה עד שאינה ראויה לכלב, כתב ר' יהודה ברצלוני ז"ל והסכים עמו הרא"ש ז"ל שאסורה באכילה ומותרת בהנאה.

מצא גרעינה בתבשיל של חטה או של אחד מהדברים שיוצאין בהן ידי חובתן בפסח, שהן חטים ושעורים וכוסמין ושבולת שועל ושיפון, וזה לשון הר' יעקב ז"ל בן הרא"ש ז"ל באורח חיים, מצינו בספר הרוקח חטה שנמצאת בקדרה אסורה, והכף שהגיסו בו הקדרה, שמוה בקדרות אחרות, כלן אסורות. וכתב עוד, חטה שנמצאת בתרנגולת מלוחה ונמלחו עמה אחרות, אותה שנמצאת עליה אסורה, כי נתרככה החטה, וחמץ בפסח במשהו, והשאר מותרות. והוא הדין אם צלו תרנגולת בשפוד, ונמצאת חטה על אחת מהן, אותה אסורה והשאר מותרות. וכתב א"א הרא"ש ז"ל אין דבריו נראים מה שאסר כל התרנגולת המלוחה שנמצאת בה החטה, אלא כאשר כתב הר' אליעזר ממיץ שנוטל מקום פעפועו, אבל התרנגולת הצלויה שנמצאת בה חטה, בזה דבריו נראים שכל התרנגולת אסורה, לפי שכשמהפכין השפוד מתפשט הטעם בכל התרנגולת. ואם היה מעשה בא לידי, הייתי אוסר כל התרנגולות שבשפוד הנוגעות זו בזו, כי על ידי היפוך השפוד מתפשט מזו לזו ע"כ. ויש מן הפסקנין שפסקו שאם נסדקה הגרעינה שכל התבשיל אסור, ואם לא נסדקה הגרעינה עצמה אסורה והתבשיל מותר. וכן אם מצא

גרעינה בבשר או בעוף כשהוא ממולח, קודם שנתבשל, חותך הבשר שסביב לגרעינה ומקום הגרעינה ומשליך אותו עם הגרעינה, ושאר הבשר מותר. בגדים המכובסין בקמח או במי חטה מותר לקיימן בפסח, וכן העיד ר' משולם על ר' אליעזר הגדול שהיו בגדיו מכובסין במי קמח בפסח. ואסור לאכול או ללעוס חטה או קמח נא, שמא ישאר מהם בין שניו ויחמיץ, שמי הפרי מחמיצין. ואסור לעשות תבשיל של קמח לחולה בפסח, אלא על פי בקיאים, משום פיקוח נפש, וכל דבר שיש בו פקוח נפש דוחה שבת ויום טוב וכל מצות שבתורה, חוץ מע"ז וגלוי עריות ושפיכות דמים.

גבינה לחה, זה לשון הרא"ש ז"ל בתשובת שאלה. גבינה לחה בפסח מותרת, אע"פ שנעשית בכלים של כל השנה. ולא נזהרו בה, כיון שאין משתמשין באותן כלים בכל השנה בדבר חם, כיון שאין עושין בהם הגבינה בחמין אינו מפליט. ועוד כתב, אסור לאכול דגים מלוחים השרויים במים בפסח, והיבשים במקום שנוהגין לאכול אוכלין, ובמקום שנוהגין שלא לאכול אין אוכלין ע"כ.

בענין לישת המצה

השער הה'

בענין לעשות המצות ושמירת העיסה מלהחמיץ. אמ' קרא ושמרתם את המצות, דרשו רז"ל שמור עיסת המצה מכל דבר שמביא אותה לידי חמיצה. לפי' אסרו ללוש המצה עיסה גדולה, שאין היד יכולה ליזהר בה כראוי, ותבא לידי חמוץ.

שיעור העיסה הראויה ללוש בפסח כאחד היא ארבעים ושלשה ביצים וחומש ביצה סימן חלה. ומזה השיעור חייב אדם להפריש חלה. ועיסה פחותה מזה השיעור פטורה מן החלה. ורבנן קשישי שיערו ואמרו שזה השיעור הוא כלי מרובע שיהיה באורו ובאורכו וברחבו ובקומתו כל אחד מאלו ששה אצבעות מאדם ממוצע. והרמב"ם ז"ל כתב שהוא כלי שיש באורו ששה אצבעות פחות משני חלקים מתשעה שיכיל חמשים ושמונה אוקיות, ובחלה שמפרישין ממנו ששים אוקיות. ואם לשו עיסות קטנות יכולין לצרף אותן ביחד בכלי שיש לו שפה, או כל בסל, ומפרישין ממנו חלה. וכן כתב הר' יצחק ן' גיאת ז"ל ואנן לא בריר לן שיעורה. לפכך נהיגין ללוש מדות קטנות ולאפות כל אחת בפני עצמה ומצרפין אותן בסל ומפרישין החלה. ועוד כלל אחד לדעת זה השיעור, ימלא כלי גדול מים ויתן אותו לתוך כלי אחר ריקן, ויתן במים מג' ביצים בינונים, ויתן אותם בנחת אחת אחת, והמים היוצאים, כלי שמחזיקין אותן, לא פחות ולא יותר, היא השיעור. ועוד כלל אחד. ימלא כלי מים, ויערה המים ממנו לכלי אחר, ואחר כך יתן בו מג' ביצים, ויחזיר בו המים שעירה ממנו, והמים הנותרים הם המדה. וזהו כלל יפה.

מחמין את התנור לפחות חצי חמים, ואז מתחילין ללוש את העסה, כדי שלא תתערב העסה מלהתעסק בה תמיד, כדי שלא תבא לידי חמוץ, ונותנין אותה מיד בתנור, דתניא כל זמן שעוסקין בבצק אינו בא לידי חמוץ. ולכתחלה צריך שלא יגביה ידו ממנו עד שידבקנו בתנור. ואם הניח הבצק ולא נתעסק בו, אין הפת אסורה, אלא באחד מארבעה דברים. א' אם הניח הבצק מלהתעסק בו שיעור מהלך מיל, הוי הפת חמץ. אפי' שלא נראה בו סימני חימוץ, דיו בשיעור מהלך מיל. [ב'] או אם הכסיפו פניה, אע"פ שלא נתעכבה מלהתעסק בה שיעור מהלך מיל, והוי חמץ נוקשא. והאוכל ממנו פטור. אבל הר' יצחק בן גיאת כתב שחייב עליו כרת. ג' אם נשמע קול בעיסה בשעה שמקישין עליה ביד, או נשמע קול בעיסה אחרת שנילושו שתיהן כאחת, או בעיסה שנילושה אחריה, דתנן החרש, פי' העיסה החרשת שלא ישמע קולה, אם יש כיוצא בו, שהחמיץ אסור. ומפרש בגמ' אם אין כיוצא בו מאי, אמ' ר' אבהו, כתי' שיהלך אדם ממגדל ניניא לטבריא, דהיינו מיל. ד' אם החמיצה עד שיהיה בה סדיקין, אפי' לא נתעכבו סדקיה זה בזה, אלא אחד הנה ואחד הנה כקרני חגבים, הוי חמץ גמור, והאוכלו חייב כרת. וכן פסק הר' יצחק ן' גיאת ז"ל.

אין לשין את המצה לא במים חמין, בין שהוחמו על האור בין שהוחמו לשמש, ואם עבר ולש, אינו צריך לא הכספת פנים ולא השמעת קול ולא מהלך מיל ולא שנסדק הבצק, אלא הפת אסורה מיד. כדגרסי' במ' פסחים דרש רבא אשה לא תלוש לא בחמה ולא בחמין ולא בחמי חמה ולא במים הגרופים. פי' הר' יעקב ז"ל מים הגרופין מן המולייר, והוא דוד גדול שנחשתו עבה ותלוי על מקום האש ומים שבתוכו חמין אפי' כשאין אש תחתיו. וי"מ מים הגרופים, מים שלא לנו. עברה ולשה מאי, רב אשי אמ' הפת אסורה, וכן פסק הר' יצחק אלפאסי זצ"ל, וכן כתב בהלכות גדולות. והר' יצחק ן' גיאת ז"ל אפי' במים שלא לנו אוסרין, אבל רש"י ז"ל והרא"ש ז"ל אסרו דוקא בחמין ובחמי חמה, אבל במים שלא לנו בדיעבד שרי, ואפי' לכתחלה שרי למילש בהו אי ליכא אחריני.

אין לשין את המצה במקום השמש, ואפי' ביום המעונן, אלא במקום מכוסה. דתניא יומא דעיבא כוליה שמשא, אפי' תחת כל אויר הרקיע לא תלוש. ורבינו יונה ז"ל אסר ללוש המצה בקרוב מן התנור, כדי שלא יגיע החמימות לפת ויבא לידי חמוץ. ואין מעבירין הפת על השמש כשמוליכין אותה לתנור לאפות.

וצריכה האשה שני כלים של מים כשהיא מתעסקת בבצק, אחד שמקטפת בו, פי' שממרחת פני הפת, והשני לצנן ידיה. כדגרסי' במ' פסחים דרש רבא צריכה האשה להיות לה שני כלים, אחד שמקטפת בו ואחד שמצננת בו את ידיה. ולשין לכתחלה

לרמב"ם ז"ל בביצים, אבל רש"י ז"ל היה מסופק אם מחמיצין ואם לאו, ור"ת והרא"ש ז"ל התיר ללוש בהן. ולשין נמי במי פירות ביין או בשמן או בדבש, שאין מי פירות מחמיצין. והוא שלא נתערב בהן מים. ואם לש בהן, הואיל ולא נתערב בהן מים, אינו צריך שמירה ולא אזהרה, שאינו מחמיץ לעולם. ויש מחמירין. ואם נתערב בהן מים ולש אותן בהן, יזהר בעיסה יפה יפה, ויאפה אותה מיד בלא שום עכוב. דתניא אין לשין המצה ביין ושמן ודבש שנתערב בהן מים. ואם לש תאפה מיד. וכך פסקו הר' יצחק ן' גיאת ז"ל והרא"ש ז"ל. והמחמיר הרי זה משובח.

עושין מן המצה עוגות ורקיקין, ואין עושין ממנה צורות וידים וצורת חיה ועוף ולא כיוצא בהם, מפני שמתעכבין בהם. אבל מציירין הפת במסרק של ברזל, כדי שלא תפוח הפת. ובלבד שימהר לעשות בלא שום עיכוב.

מצה שעשאה גוי, כתב הרב ר' האיי גאון ז"ל מצה שאפאה גוי בפני ישראל על ידי שומר כתקנה, מותרת לישראל לאוכלה. ובעלי מעשה וחסידים מחמירים על עצמם כגאונים המחמירים, ולשין בעצמן ואפין המצה, לקיים בה לחם עוני. מה דרכו של עני, הוא מסיק התנור ואשתו אופה. ומצוה על כל אדם להשתדל בעשיית המצות ובאפייתן. וכך היה נוהג הרא"ש ז"ל היה משתדל בהן, והיה עומד על עשייתן לזרז העוסקין בהן, והיה מסייע בעריכתן. ויהיה כל אדם רגיל לומר, כל פירורין שיפלו מן העיסה בשעת לישה ועריבה יהיו בטלים, כדי שיתבטלו קודם חימוצן. וצריך לגרור הבצק מעל המסרק ומעל השולחן שעורכין עליו את הפת, אם נדבק בהן שום דבר מהעיסה, ויזהר בו שאיסור החמץ בפסח במשהו. וכל מה שיגרור ישרוף אותו, אם היה קודם המועד או בחולו של מועד, אבל ביום טוב שהוא אסור לשרוף אותו, יבטלנו קודם שיחמיץ, ויאמר הרי זה בטיל וחשוב כעפר, והמים שרוחצין בהן העריבה והכלים שמשתמשין בהן בעיסה והכלים שבהם המים שקטפו בו ושציננו בו הידים, שופכין אותן המים עם המים שרוחצין בהם העריבה והכלים במורד.

בענין איסור מלאכה
החלק הו'

בענין איסור עשיית מלאכה ביום טוב, חוץ מלבשל ולאפות לצורך יום טוב. והוא הדין בשאר כל המועדים. אמ' קרא בחג המצות, ביום הראשון מקרא קדש יהיה לכם כל מלאכת עבודה לא תעשו. ממה שאמר כל מלאכה נראה אפי' אוכל נפש, כמו שאמרו בשבת, שבת לה' אלהיך כל מלאכת עבודה לא תעשו. והיינו למדים כל דיום טוב מכל דשבת, להיות דינם שוה, אלא ממה שפרט הכתו', אחר שאמר כל מלאכת עבודה לא

תעשו, ואמ' אך אשר יאכל לכל נפש, ביום טוב. דתנן אין בין יום טוב לשבת אלא אוכל נפש בלבד, שמותר ביו"ט. וג"כ כלל הכתוב בפ' אמור אל הכהנים ואמ', בחג המצות ובשאר המועדים, ואמ' כל מלאכת עבודה לא תעשו, ולא היינו יודעין אי זו היא מלאכה שאינה מלאכת עבודה, להתיר אותה, אלא ממה שפרט הכתוב ואמ', אך אשר יאכל לכל נפש וגו', ראה שאוכל נפש אינה מלאכת עבודה, ומותרת בי"ט, בין בחג המצות בין בשאר המועדים, ושאר המלאכות אסורות בי"ט. וחז"ל דקדקו על המלאכות שמותר לעשותן בי"ט מפני שהן אוכל נפש, והפרישו אותן מן המלאכות שאסור לעשותן כן קודם י"ט. וזה הכלל במלאכות המותר לעשותן כן בי"ט, מפני שהן אוכל נפש, ובמלאכות שאסור לעשותן, אע"פ שהם אוכל נפש.

כל אוכל נפש שיש בו הפרש אם נעשה מערב י"ט או אם נעשה בי"ט, מותר לעשותו ביום טוב. כיצד, אם הוא דבר שאם עשאו מערב י"ט יפסד, או יהיה צונן ולא יערב לאכילה, או אם ישחוט מערב י"ט ליום טוב יבאיש הבשר, או לא יהיה ערב לאכילה, וכיוצא בזה, מותר לעשותן בי"ט, כדי שיהיו לו מאכלים מתוקנים וערבים לכבוד י"ט. וכל דבר שצריך לאוכל נפש שאין בו הפרש אם נעשה קודם י"ט, כגון טחינה והרקדה וכיוצא בהן, אסור לעשותן בי"ט. כדגרסינן במ' מועד קטן אוכל נפש דוחה י"ט, ולא מכשירי אוכל נפש שאיפשר לעשותן מערב יום טוב. וסמכו רז"ל איסור טחינה והרקדה ביום טוב מאך אשר יאכל לכל נפש, וסמיך ליה ושמרתם את המצות, כלומר מלישה ואילך מותר. ועוד למדנו מאד, שהוא פרט, שאסור לעשות אוכל נפש ביום טוב אלא לאותו יום עצמו ולא ליום שלאחריו, ואפי' הוא יום טוב או שבת, לא על ידי עירוב בשבת, וכ"ש לחולו של מועד או לחול דעלמא, דתנן אין י"ט מכין לחבירו. ומותר לתקן כל מיני שתייה שצריך להם בי"ט ולא איפשר לתקנם מקודם י"ט, ששתייה בכלל אכילה היא. למדנו שמאך אשר יאכל לכל נפש, שמותר לעשות כל צרכי הגוף, כגון רחיצה וסיכה. ומותר לרחוץ בחמין ביום טוב, כמו ידיו ורגליו, אבל גופו אסור לרחוץ, שמא יבא לידי רחיצת גופו בבית המרחץ.

ומה ששנינו במ' מגלה אין בין י"ט לשבת אלא אוכל נפש בלבד, דברי בית שמאי הם, ולא נפסקה הלכה כמותם. ובמ' יום טוב יש דברים שאסרו לעשותן בשבת והתירו בית הלל לעשותן ביום טוב, כגון היציאה מרשות לרשות. וכתב ר' שמואל בן חפני ז"ל אבות מלאכות האסורות בשבת הם ארבעים חסר אחת, השלשים מהן אסורים ביום טוב, מפני שאינן בכלל אשר יעשה לכל נפש, והתשעה מותרין ביום טוב לצורך, מפני שהן אוכל נפש. ואלו הן הט' שמותר לעשותן ביום טוב. א' המרקד, ב' הלש, ג' האופה, ד' השוחט,

ה' המפשיט, ו' המולח, ז' מחתך, ח' המבעיר, ט' המוציא מרשות לרשות. ואין מרקדין הקמח לכתחלה ביום טוב אלא על ידי שנוי, אבל אם הרקיד מאתמול ונפל בו צרור או קיסם ורוצה לרקדו פעם אחרת מותר, אפי' בלא שנוי. לא נפל בו דבר, אלא שרוצה לרקדו פעם אחרת כדי שתהיה הפת יפה, צריך שנוי קצת, כגון על גבי שולחן. והמבשל בי"ט מותר לכתחלה, מפני שהוא תולדה דאופה. וכל אחת ואחת מאלו הט' מלאכות שהתירו רז"ל לעשותן בי"ט, אם כיון אדם לעשותן למלאכת עבירה, אסור. והתירו רז"ל להוציא מרשות לרשות בי"ט, כגון דברים קלים שהן לצורך יום טוב, אבל דברים כבדים, כגון משוי על כתפו, שאינו לצורך י"ט, אסור, כגון המפנין מבית לבית וכיוצא בזה. שלא התירו להוציא מרשות לרשות בי"ט אלא להוסיף בשמחה ולהוציא דברים שהוא צריך להם לכבוד יום טוב, כגון מיני מאכל ומשקה ובגדים, שהוא צריך לכבוד יום טוב ללבוש אותן או לכסות אותן או לישב בהן, כל אלו וכיוצא בהן התירו להוציא מרשות לרשות מפני כבוד יום טוב.

ואין הפרש באיסור י"ט ראשון לאיסור י"ט שני אלא בעונש. שכל העושה בי"ט ראשון אחת מכל המלאכות שחייב עליהן בשבת סקילה, מלקין אותו עליהן אם עשאן בי"ט ראשון, ואם עשאן ביום טוב שני מכין אותו מכת מרדות, שאיסורו מדרבנן, חוץ ממה שהתירו לעשות לאוכל נפש. ובענין המת יש הפרש בין יום טוב ראשון ליום טוב שני. שאם מת בי"ט ראשון, אסור להתעסק בו ישראל בו ביום ומתעסקין בו עממין, ואם מת בי"ט שני יתעסקו בו ישראל. ואפי' ביום טוב שני של ראש השנה מותר לישראל להתעסק בו. ועושין כל צרכי המת על ידי ישראל ביום טוב שני. דתניא ביום טוב שני עושין לו כל צרכיו, ואפי' למיגד ליה אסא ולעשות לו תכריכין ולעשות לו ארון ולעשות לו קבר. והני מילי אם רוצין לקוברו בו ביום, אבל אין רוצין לקוברו בו ביום, אין עושין לו שום דבר איסור מלאכה ואפי' על ידי גוים, אבל מותר לטלטלו. ואין בכל המלאכות שהתירו בי"ט שלא לצורך אכילה אלא הוצאה מרשות לרשות והבערה בלבד, שמתוך שהותרו לצורך אכילה הותרו נמי שלא לצורך אכילה, והתירו ג"כ צרכי המת ביום טוב שני, כמו שכתבתי.

אין צדין דגים מן הביברין בי"ט ואין נותנין לפניהם מזונות. פי' ביברין אגמים. ואם סתם אמת המים בכניסה וביציאה מערב י"ט, מותר ליקח ממנה דגים בי"ט, שהם כמו ניצודין ועומדין. ספק צידה אסור בי"ט. כיצד, היו פרושות מצודות חיה ועוף ודגים מערב י"ט, ולמחר מצא בהן, אסורין, אלא א"כ יודע שניצודו מבעוד יום.

בהמה חיה ועוף שהוזמנו לשחיטה מערב י"ט, מותר לשחוט אותן בי"ט ראשון. אבל דברים שנולדו ביום טוב הראשון אסורין ביום ומותרין בי"ט שני, כגון ביצה שנולדה ביום טוב ראשון תאכל בי"ט שני, או חיה ועוף שצד אותן גוי ביום טוב ראשון, מותר לשחוט אותן לצורך אותו היום.

פירות ומיני ירקות שהיו מחוברין לקרקע ותלש אותן גוי ביום טוב ראשון, מותר לישראל לאוכלן בי"ט שני. אווזים ותרנגולים ויונים המתגדלים בבית, חושבין אותן כאלו הוזמנו לשחיטה מבעוד יום, ואין צריכין הזמנה, וצד אותן בי"ט ושוחט מהן לצורך אותו היום, ואין בכך כלום, הואיל והן ברשותו, אבל יונים שבשובך ויונים שבעליה וצפרים שקננו בגגות הבית אסור לצודן, ואין מועיל להם זמון, הואיל ויכולין לפרוח. והני מילי בגדולים, אבל קטנים מותר לצודן, ומ"מ זמון צריכין. וכיצד הוא הזמון, אומ' זה וזה אני נוטל למחר, ואין צריך לנענע. זימן שחורים ומצא לבנים, או לבנים ומצא שחורים, או שנים ומצא שלשה, פשיטא שאסורין. אלא אפי' זימן שחורים ולבנים, ומצא שחורים במקום לבנים, או לבנים במקום שחורים, אסורים. זימן שלשה ומצא שנים מותרין. זימן בתוך הקן ומצא לפני הקן ולא בתוכו, אסורין. ואם אין שם קן אחר, מותרין.

גוי שהביא לישראל בי"ט עוף או דגים או מיני צמחים או מיני פירות, אם יראה בהן שצד אותן בי"ט באותו היום, או שתלש הצמחים, אסור לישראל לאוכלן בו ביום, אלא ימתין עד שתחשך. וממתין אחר חשיכה, בכדי שיעשו. אם היו עופות או דגים, ימתין בכדי שיצודו, ואם הם פירות או ירקות, בכדי שיתלשו, ויובאו ממקום הסמוך לעיר שיש בו מאותו מין. ואם חל להיות י"ט ראשון יום ששי והובאו בו ביום, הר' יחיאל מפריש ז"ל התיר אותם בליל שבת, בכדי שיעשו, ולזה הסכים הרא"ש ז"ל. אבל אם יראה שצד אותן או תלשן מערב י"ט או קודם, מותר. ואם הביא אותן מחוץ לתחום, אסורין לאותו ישראל שהובאו בשבילו, ומותר לטלטלן, ולאחרים מותרין, אף לאוכלן בו ביום. ואם יודעין בודאי שלא צד אותן הגוי, או שלא תלשן בו ביום לערב, מותרין מיד לישראל שהובאו בשבילו בלא שום עיכוב. כך פסק הרב ר' יצחק אלפאסי ז"ל, ולזה הסכים הרא"ש ז"ל. דתניא ההוא ליפתא דאתיא למחוזא, חזייה רבא דמיכמשא, אמ' האי ודאי מאתמול עקירא, מאי אמרת מחוץ לתחום אתאי, הבא בשביל ישראל זה מותר לישראל אחר.

כל דבר שלא היה מזומן אלא שנולד ביום טוב, כגון ביצה שנולדה ביום טוב ועצים שנשרו מן האילן, הרי אלו מוקצה, ואסור לטלטלן ביום טוב. ואם נתערבו באחרים ואינם ניכרים ביניהם, הרי כולם מוקצה, ואסור לטלטל אותן ביום טוב. ואפי' נתערבו באלף משיעורן אינן בטלין.

אפר של תנור או של כירה שהסיקו אותן בי"ט, אסור לשחוט בו חיה ועוף. אלא אם היה רותח, שהביצה נצלית בו, שעדין הוא בחזקתו. ולא הקצו אותו, הואיל והוא רותח עדין. ואם שחט כבר ואין לו עפר אחר לכסות בו, יוכל לכסות באפר, אע"פ שאין הביצה נצלית בו.

גבינה שקפאה ביום טוב אסורה. ומותר לשחוק את התבלין בי"ט, אם יודע שאם שחקן מערב י"ט שיחלש כחן וריחן. אבל המלח אסור לשחוק אותו ביום טוב אלא על ידי שנוי. ומותר לברור מיני הקטניות שצריך להם ליום טוב. דתנן בית הלל אומ' בורר כדרכו ומתמחוי. ומפרש בגמ' כדרכו, שמוציא הפסולת מתוך האוכל, כדי שישאר האוכל נקי, ובלבד שיהא האוכל יותר מן הפסולת.

האופה או המבשל מיום טוב לחול חייב מלקות, כדגרסי' במ' יום טוב, האופה מיום טוב לחול, רב חסדא אמר לוקה, והלכה כוותיה. אבל ממלא אשה קדרה בשר, אע"פ שאינה צריכה אלא לחתיכה אחת, מפני שמתקן התבשיל כשיש הרבה בקדרה. ויש אומרים שאפי' אמרה בפירוש שהיא רוצה השאר למחר, שהוא מותר, ויש אוסרין. וכתב הר' יעקב ז"ל באורח חיים, ונראה לי שהוא מותר כיון שהטעם ההיתר מפני שהתוספת גורם טעם בתבשיל. וכתב בעל העטור דוקא שממלאה אשה קדרה בשר וכו' קודם אכילה, אבל לאחר אכילה אינה יכולה לבשל ולומר אוכל ממנו כזית, דאין לך הערמה גדולה מזו.

אין מבשלין לצורך גוי בי"ט. אם כן אסור להזמינו, שמא ירבה בשבילו, ודוקא להזמינו, דכיון שרוצה לכבדו, חיישינן שמא ירבה בשבילו. אבל עבדו ושפחתו או שליח ששלחו לו אחרים, מותר להאכילם עמו, דלא חיישינן שמא ירבה בשבילם.

ביצה שנולדה בי"ט או בשבת אסורה אותו היום. ואסור ליגע בה, ואפי' נתערבה באלף כולן אסורות. ספק נולדה ביום טוב ספק נולדה בחול, אסורה. ומותר לכסות עליה כלי, כדי שלא תשבר, ובלבד שלא יגיע בה הכלי. ובי"ט שני מותרת, כמו שאמרתי. והני מילי בשאר מועדים, אבל בראש השנה אסורה ביום טוב שני. ואסורה ג"כ משבת ליום טוב שלאחריו, או מי"ט שלפני השבת, כגון שהיה י"ט יום ששי, אסורה. ביצה שיצא רובה מערב י"ט וחזרה ויצאה בי"ט, מותרת, דחשיבא לידה משיצא רובה. מותר ליקח ביצים מן הגוי בליל י"ט ראשון, דתלינן מערב י"ט ילדה, ואין התרנגולת יולדת בלילה. וכן בי"ט שני בשני ימים טובים של גליות, אבל לא בליל שני של ראש השנה, ולא בליל ראשון של י"ט שלאחר השבת, דאימור מאתמול היה. השוחט תרנגולת ומצא בה ביצים גמורות, מותרות, אפי' בי"ט שלאחר שבת.

שפוד שנשבר החד שלו, בענין שאין ראוי לצלות בו, מותר לתקנו, אם הוא צריך לצלות בו, אבל אם נתעקם קצת ועדין ראוי לצלות בו, אסור לתקנו, ואפי' אם יכול לתקנו בלא כלי.

מותר לעשות מדורה להתחמם כנגדה ולחמם מים לרחוץ רגליו, אבל לא כל גופו, כמו שכתבתי למעלה. ואסור לרחוץ כל גופו, ואפי' במים שהוחמו מערב י"ט. כך פסק הרא"ש ז"ל.

ואסור לכבות את הנר או את האור בי"ט. ואסור להסיר את השמן מן הנר כשהיא דולקת, מפני שהוא גורם לכבותה, אבל משים הוא פתילות הרבה, כדי שידלקו ויחסר השמן. ואסור לכבות את הנר, ואפי' הוא צריך לכבותה לשמש מטתו. ואסור להטותה כדי שיתרחק השמן מן הפתילה, שאף זה חשוב כיבוי. ואסור ליקח הפתילה מנר דולק, אפי' ליתנה בנר אחר. נר של שעוה, שרוצה להדליקו בי"ט, וחש עליה שלא ישרף כולו, יכול ליתן סביבו דבר שמונעו מלישרף ויכבה כשיגיע לשם. אסור לכבות הדלקה בי"ט, אפי' רואה את ביתו שנשרף. ואסור לכבות את הבקעת, בין מכבה אותה בין שחס עליה שלא תשרף, בין מכבה אותה כדי שלא תתעשן הקדרה. בד"א כיבוי כגון שיסירנה מעל אש זה וישימנה על אש אחר, אבל אם אין לו אש אחר ואם לא יכבנה תתעשן מותר לכבותה, כדי שלא תתעשן הקדרה.

שוחטין בהמה לכתחלה בי"ט, וחיה ועוף אם יש לו עפר תיחוח לכסות הדם. ואסור לשחוט בהמה מסוכנת ביום טוב עם חשיכה, אלא אם יש שהות ביום לאכול ממנו כזית קודם שקיעת החמה.

סכין שנפגמה בי"ט מותר לחדדה במשחזת של עץ או על האבן גבי חבירתה, ומורין לעשות כן, אבל לא במשחזת של אבן, אע"פ שמותר לחדדה בה אין מורין כן, אבל להעביר שמנוניתו אף בשל אבל מורין לעשות כן. ואם נפגמה מערב י"ט אסור. כך כתב הרא"ש ז"ל. ואם לא נפגמה מערב י"ט אלא עמדה, פירוש התחילה להתקלקל קצת ואינה חותכת יפה, אם יכול לחתוך בה על ידי הדחק יכול להשחיזה בי"ט, אבל אם אינו יכול לחתוך בה אפי' על ידי הדחק, אסור להשחיזה, דהוה ליה מתקן מנא.

אין מרגילין בי"ט. פירוש מרגילין, שמפשיטין העור שלם כדי לעשות ממנו נאד. השוחט בהמה בי"ט צריך ש(לא) יבדוק עד שיפשיטנה, שאם תהיה טרפה אסור להפשיטה בי"ט. בהמה שנשחטה בי"ט מותר להגביה עורה ולתת אותה במקום דריסת הרגלים, אע"פ שאין עליו בשר כלל, ומותר למלוח עליו בשר מליחה מועטת, כדרך שמולחין לצלי, אע"ג דדמי קצת לעיבוד. ומותר להערים בזה, למלוח כאן מעט וכאן מועט, עד

שימלח כל העור, אבל אם נשחטה מערב י"ט אסור. אין מולחין החלבים ולא מהפכין בהם, אפי' לשוחטן /לשוטחן/ על גבי יתדות, ואע"פ שנשחטה בי"ט.

אין שוקלין הבשר בי"ט ולא שאר אוכלין, כ"ש דברים אחרים. ואסור ליתן הבשר בכף מאזנים לשומרו מן העכברים, אם הם תלויות במקום שרגילין לשקול בהם, מפני שנראה כשוקל. ואסור לשקול מנה כנגד מנה, ואסור לשקול במים. ומותר לשקול בידו, ר"ל שלוקח החתיכה בידו ומשער כמה יש בה. וטבח אומן אסור אפי' לשער בידו.

לוקח אדם בשר מן הקצב, אבל לא יפסוק עמו דמיו ופורע אותו לאחר י"ט. דתניא אל יאמר אדם לחבירו תן לי בדינר בשר, אלא שוחטו ומחלק ביניהם. היכי עביד, כי הא דמתא מחסיה אמרי רבעא ופלגא דרבעא. ואסור לומר לו הריני שותף עמך בסלע, אלא מחלק להם שלישיות או רביעיות, כפי החלקים בלא פיסוק. כיצד הוא עושה, מביא שתי בהמות זו בזו, ושוחט האחת בי"ט, ומחלק אותה, ולאחר י"ט שמין הנשארת ופורעין לו דמיה כל אחד ואחד כפי אשר נטל מן הבשר. ואומר אדם לחבירו מלא לי כלי זה שמן או יין או שאר דברים, אבל לא ימלאנו בכלי שמודד בו. אבל נוטל הוא מן החנוני ביצים ואגוזים במנין, שכן דרך בעלת הבית להיות מונה בתוך ביתו.

מולגין הראש והרגלים ברותחין בי"ט, כדי להסיר מהן השער ומהבהבין אותן באש. אבל אין טחין אותן בסיד, ולא בחרסית ולא בעפר, מפני שיראה כמעבד, ואין גוזזין אותן במספרים, מפני שנראה כעושה לצורך השער. ומותר למלוח הרבה חתיכות כאחד, אע"פ שאינו צריך אלא לחתיכה אחת.

אין מוציאין האש לא מן העצים, ולא מן האבנים, ולא מן המים שמשימין בזכוכית ומוצאין מהם האש לחום השמש.

אין מבקעין עצים מן הקורות שעומדין לבנין, ר"ל קורות שאינן רעועות, אבל אם הם רעועות וקרובות לישבר מותר. ומפרש בגמ' וכשהוא מבקע לא יבקע אלא בקופיץ, אבל לא בצד הרחב שבו, ובקרדום, אפי' בצד הקצר, אסור. וכן לא יבקע לא במגל ולא במגרה. ובספר המצות אסר אף בקופיץ, לפי שאין אנו בקיאין מהו קופיץ, ולא התיר אלא בסכין. ואפי' בקופיץ לא שאני, אלא בקורה גדולה, שאי איפשר להסיקה בלא ביקוע, אבל עצים של הסקה גדולים קצת וראויין להסקה בלא ביקוע, לא יבקעם כלל. ולשברם ביד, רבינו שלמה ז"ל התיר והרא"ש ז"ל אסר אפי' לשברם ביד.

וחייב אדם לשמח את אשתו ואת בניו ברגל, שנא' (דברים יד, כו) ושמחת אתה וביתך וגו', ומפרש בגמ' במה משמחן, אנשים בראוי להם, ר"ל בגדים חמודות וכיוצא בהן, ונשים בראוי להן, בגדים הראויים להם ומאכל ומשקה ומיני פירות ומיני מגדנות.

בענין המלאכות המותרות בחול המועד

החלק הז'

בענין מלאכות שהתירו לעשות בחול המועד. אמ' קרא את חג המצות תשמור, הואיל ואמר תשמור ולא אמר כל מלאכת עבודה לא תעשו, כמו שאמ' בראשון ובשביעי, ביום הראשון מקרא קדש יהיה לכם [ו]ביום השביעי מקרא קדש [יהיה לכם] כל מלאכת עבודה לא תעשו, לא איפשר שיאמר את חג המצות תשמר בשביל ראשון ושביעי שכבר הזהיר עליהן אזהרה יותר חמורה, ואמ' כל מלאכת עבודה לא תעשו, לפי' אוקמו רבנן צווי את חג המצות תשמר לחולו של מועד, ר"ל שומרהו מלעשות בו מלאכה. כדגרסינן במ' חגיגה את חג המצות תשמר, לימד על חולו של מועד, שהוא אסור בעשיית מלאכה. תניא אידך וביום השביעי עצרת תהיה לכם, יכול מה שביעי עצור בכל מלאכה אף ששי עצור בכל מלאכה, ת"ל וביום השביעי, השביעי עצור בכל מלאכה, ואין הששי עצור בכל מלאכה. הא למדנו שמקצת מלאכות מותרות בחולו של מועד ומקצתן אינן מותרות. ואין אנו יודעין איזו מלאכה מותרת בחולו של מועד ואיזו מלאכה אסורה. ולא אמר הכתו' איזו מלאכה מותרת בחולו של מועד ואיזו מלאכה אסורה, אלא לחכמים, וקבלו ולמדונו איזו מלאכה אסורה ואיזו מותרת בחולו של מועד.

והמלאכות המותרות בחולו של מועד הם חמש הכללים. א' כל המלאכות שהן לצורך המועד. ב' התירו לאדם לעשות מלאכה להתפרנס ממנה, אם אין לו פרנסה אחרת. ג' כל דבר האבד, התירו לעשות בו מלאכה, כדי שלא יפסד. ד' מלאכות קלות שהתירו, כגון כתיבת ספרים ששולחים ממקום למקום, או כתיבת חשבון ההוצאה, או כיוצא באלו. ה' התירו לעשות צרכי צבור. וכולן אפרש לקמן בע"ה.

בכל מה שהתירו רז"ל לעשות בחולו של מועד, צריך העושה אותן שיעשה בצינעא, כדי שלא יראה שהוא מבזה את המועדות, שכל המבזה את המועדות אין לו חלק לעולם הבא. וצריך ג"כ לעשות אותן על ידי שנוי, כדי שלא יראה שהוא עושה מלאכתו בחולו של מועד כדרך שהוא עושה בחול. וצריך ג"כ שלא יתכוין להניח אותן קודם המועד לעשותן במועד. כדגרסינן במ' מועד קטן ושולה פשתנו מן המשרה בשביל שלא יאבד, תאנא ובלבד שיכניסם בצינעא. ולא יכוין מלאכתו במועד, וכל מי שכיון מלאכתו במועד, חייבין ב"ד לבער ולאבד אותו דבר שכיון לעשותו במועד, חוץ ממה שמענישין אותו על ביזוי המועד.

והתירו לעשות שהן לצורך המועד. כיצד, מותר לטחון קמח במועד לצורך המועד, ואפי' כיון מלאכתו במועד. ומותר לקצץ עצים מן המחובר. פירות שנתבשלו קצת ונאכלין על ידי הדחק, מותר ללקטן כדי לאוכלם במועד, ואם לקטן לאכלם, והותיר מהן,

וחוששש שמא יתליעו אם לא יכבשם להוציא הליחה מהם, יכול לכובשם, אבל אסור ללקטן כדי לכבשן. ומותר לצוד דגים לאוכלם, ואם הותיר מהן, יכבוש אותן, אבל אסור לצודן או לקנותן כדי לכתשן, אלא א"כ היו ראויים לאכול מהם במועד, ואפילו על ידי הדחק. וכן כל דבר אסור לכובשו, אלא אם הוא ראוי לאכול ממנו במועד, אבל אם הוא דבר שאינו נמצא אחר המועד, מותר לקנותו ולכבשו. הציידין שצדין חיה ועוף, צדין בצנעא בחולו של מועד לצורך המועד. וכן כותשין חטין לעשות דייסא, וטוחנין פולין לעשות גריסין לצורך המועד בצנעא. הצריך לרכוב על גבי בהמתו לעשות דברים לצורך המועד, אם לא היה רגיל ללכת ברגליו, מותר. ומותר ליטול צפרני בהמתו, ולתקן המסמרים, ולתקוע הברזל ברגליה, ולתקן האוכף והרסן וכל עניני הרכבה, ובלבד שלא יכוין מלאכתו במועד. ירקות שרוצה לאוכלן במועד, יכול לדלות מים ולהשקותן, כדי שיתגדלו ויהיו ראויין לאכילה במועד. אבל אם אינו רוצה לאוכלן וכוונתו להשביחן, אסור. ומותר לתפור במועד תפירה של הדיוט, ולצורך המועד מותר, דתנן ההדיוט תופר כדרכו והאומן מכליב. פי' האומן תופר תפירה של הדיוט שלא תהי מתוקנת.

זה הכלל, המלאכות שהתירו לעשותן בחולו של מועד, לא התירום אלא לעשותם אדם לעצמו או לחבירו בלא שיקבל עליהם מחבירו שכר, אבל אסור לעשותן בשכר. והני מילי אם נוטל שכר קצוב אבל אם אוכל בשכרו עם בעל הבית, מותר. וכל מלאכה מותר לעשות על ידי אדם שאין לו מה יאכל, כדי שישתכר וירויח פרנסתו. ומותר לקבל קיבולת במועד ולעשותה אחר המועד, פי' מותר להתפשר עם האומן לעשות מלאכתו לאחר המועד ועם הפועלים לעשות בשדהו לאחר המועד. ומותר לחכור במועד שדה או ריחים או מכס וכיוצא באלו ולקבל אותן לאחר המועד. ואסור להתעסק בחפירות עד לאחר המועד. וכל דבר שאסור לעשותו ישראל בעצמו, אסור לומר לגוי לעשותו במועד, כדגרסי' במ' יום טוב, ת"ר מקבלין קבולת במועד לעשותה לאחר המועד ובמועד אסור. כללו של דבר כל שהוא עושה אומר לגוי ועושה, וכל שאינו עושה אינו אומר לגוי ועושה.

כל דבר התירו לעשות בו מלאכה כדי שלא יפסד. הגנות והפרדסים שהוא צריך להשקותן תמיד, שאם כן לא יפסדו, מותר להשקותן במועד. והני מילי שהתחיל להשקותן קודם המועד, שאז יפסדו אם לא ישקה אותן במועד, אבל אם לא השקה אותן קודם המועד, אסור להשקותן במועד. ואם היא שדה לחה, הרי היא כאלו התחיל להשקותה קודם. אבל שדה שאין צריך להשקותה, ודילה במימי הגשמים, וכוונתו להשקותה כדי להשביחה, אסור להשקותה במועד. דתנן משקין בית השלחין במועד,

ושאלו בגמ' בית השלחין אין, בית הבעל לא, מ"ט לא גזרו רבנן אלא במקום פסידא, פי' בית השלחין השדות והגנות והפרדסים שהן צמאין ביותר ואם לא ישקה אותן יפסדו, ומתרגמי' עיף ויגע משלהי ולהי, בית הבעל, שדות וגנות ופרדסים שאינן כל כך צמאים ואינן נפסדין אם תתעכב ההשקאה עד לאחר המועד. ואפי' בית השלחין לא התירו להשקותן במועד אלא אם אין טורח בדבר, אבל יש טורח בדבר אסור להשקותן במועד. וכן שאר מלאכות שהתירו רז"ל לעשותן בחולו של מועד, לא התירו לעשותן אלא אם אין בהם טורח גדול, אבל אם יש בהם טורח גדול אסור לעשותן במועד. דתניא ואפי' במקום פסידא טירחא יתירתא לא שרינן.

ואסור להתעסק בפרקמטיא במועד, דתניא פרקמטיא כל שהוא אסור. ובדבר האבד מותר, ומפרש בגמ' דהאידנא משכח ליה וביומא אחריני לא משכח ליה, כדבר האבד דמי ומותר. ואסור לקנות או למכור שום סחורה במועד, כמו שאמרתי, ואפי' סחורה שמכר קודם המועד, אסור לתבוע דמיה במועד. אלא אם אינו מצוי הלוקח במקום המוכר לאחר המועד, אם נזדמן לו במועד הדבר, מותר לתבוע דמי סחורתו ממנו, וכדבר האבד דמי. היתה לו סחורה ונזדמן לו תגר לקנותה ממנו במועד, ואם לא ימכרנה עתה יפסיד מן הקרן, מותר למוכרה במועד, אבל אם לא יפסיד מן הקרן, אלא אם ימכרנה עתה ירווח יותר משאם ימכרנה לאחר המועד, אסור למכרה במועד. ואם אין לו מה יאכל, או אפי' יש לו אלא שאם ימכרנה עתה יהיה לו מעות הרבה ויוציא יותר לכבוד י"ט, מותר למוכרה במועד.

מי שליקט זיתיו ונתנן בבית הבד והפכן בענין שנפסדין אם אינו דורך אותן מיד, או שהיו בבור ואירע לו אונס שלא היה יכול לדורכן עד שהגיע המועד, דורך זיתיו או ענביו כדרכן, ומכניס היין והשמן לחביות, וסותמן ועושה כל הצריך להן כדרכו בלא שינוי, ובלבד שלא יכוין מלאכתו במועד. ומותר לזפת בין חביות גדולות בין כלים קטנים שהן לשתייה. ויש אוסרין בקטנים ומתירין בגדולים, אבל הרא"ש לא חילק בין גדולים לקטנים. ומותר להכניס פירות במועד מפני הגנבים, ואם הם במקום המשתמר אסור להכניסם במועד. ואסור לקצור השדה בחולו של מועד, אם אינו נפסד אם יעמוד לאחר המועד. ואם אין לו מה יאכל, קוצר ודש ובורר וזורה כדרכו. היה לו כרם אצל כרמו של גוי, והגוי בוצר את כרמו בחולו של מועד, ואם לא יבצור הישראל את כרמו יפסד, מותר לבצור אותו ולדרוך היין ולעשות כל צרכי היין, ובלבד שלא יכוין את מלאכתו במועד. אין מגלחין במועד. והטעם שלא יכנס המועד כשהוא מנוול, ומצוה על כל אדם לגלח קודם המועד לכבוד המועד, ואסרו לגלח במועד, כדי שיהיה זהיר לגלח קודם המועד.

ואלו מגלחין במועד, מי שיצא מבית השביה, שלא היה לו פנאי לגלח קודם המועד. ומי שיצא מבית האסורים, ואפי' היה חבוש ביד ישראל שהיו מניחין לו לגלח. וכן המנודה, שלא היה יכול לגלח קודם, שהרי הוא אסור בתגלחת כל שלשים, שאין נדוי פחות משלשים יום, וחל יום שלשים במועד, הרי זה מגלח במועד. אבל אם נשאר בנדוי, כגון שעברו ימי הנדוי קודם הרגל, ולא בקש להתיר לו, והתירו לו במועד, הרי זה לא יגלח עד לאחר המועד, שאין זה אנוס, הואיל ולא בקש להתיר לו נדויו קודם הרגל. וכן מי שנדר שלא לגלח, אם מצא להתיר לו הנדר קודם המועד, הרי זה לא יגלח במועד, אבל אם לא מצא קודם המועד, ובמועד מצא, הרי זה יגלח במועד אחר שהתירו לו נדרו. והבא ממדינת הים, כגון שהלך להרויח מזונותיו או להתעשר, הרי זה מגלח במועד, אבל אם לא הלך אלא לטייל, לא יגלח, דלאו אנוס הוא. קטן מותר לגלח בחול המועד. לא שנא נולד בחול המועד ולא שנא קודם, לכן אבל שחל שביעי שלו להיות בערב הרגל, מותר, מפני שלא היה יכול לגלח קודם לכן. ומותר לכל אדם לגלח מה שעל שפתו, אפי' אינו מעכב עליו, ומה שאצל שפתו, אם מעכב עליו יגלח, ואם לאו לא יגלח. ומותר ליטול צפרניו של ידו או של רגלו, ואפי' במספרים.

אין מכבסין במועד, והטעם כמו שאמרתי בתגלחת, ומי שהתירו לו בתגלחת, התירו לו בכביסה. מטפחות הידים, שאפי' אם כבסן קודם הרגל חוזרין ומתכלכלין, ומטפחות הספרים, פי' מטפחות שמתכסין בני אדם בהן כשהן מסתפרים, ומטפחות שמסתפגין בהן בבית המרחץ, ובגדי קטנים וכל כלי עשיתן, מותר לכבסן, אבל הרא"ש ז"ל כתב ולא נהגו כן ואין להתירן. מי שאין לו אלא חלוק אחד, אפי' אינו של פשתן, מותר לכבסו, מפני שהוא מתלכלך מיד, ואפי' כבסו קודם לכן. מי שיש לו כלים בבית האומן, והן לצורך המועד, [יכול להביאם לביתו, ואם אינן לצורך המועד] לא יביאם. ואם אין לאומן מה יאכל, יתן לו שכרו ומניחן אצלו, ואם אינו מאמינו, נוטלן ממנו ומניחן בבית הסמוך לו. ואם יתיירא שמא יגנבו משם, יפנה אותן למקום הראשון שמשתמר.

מלאכות קלות שהתירו לעשות בחולו של מועד, כגון כתיבת ספרים ששולחין ממקום למקום, או כתיבת חשבונות, וכיוצא בהן. ואסור לכתוב בחול המועד דבר אחר, ואפי' להגיה אות אחת בספר. ואסור לכתוב תפלין ומזוזות בשכר, אבל לעצמו או לאחרים בחנם, מותר. או אפי' בשכר, כדי שיהיה לו הוצאתו יותר בריוח לשמחת יום טוב, מותר, ואפי' יש לו מה יאכל בצמצום. שאם אין לו מה יאכל, מותר לעשות כל מלאכה, בין כתיבה בין דבר אחר, דוקא תפלין ומזוזה משום מצוה, שבחולו של מועד מותר להניח תפלין ולברך עליהם, אבל שאר ספרים, בין בחנם בין בשכר, אסור לכתוב אותן, אלא

אם [אין] לו מה יאכל. ומותר לטוות תכלת ציציותיו, בין ביד בין בפלך, אבל לאחרים אסור. ושאר כתיבה אסורה בחול המועד, אלא אלו שהתירה המשנה.
דתנן ואלו שכותבין במועד, קדושי נשים, וגטין, ושוברים, דאתיקי, מתנה, ופרוזבול, ואגרות שום, ואגרות מזון, ושטרי חליצה, ומיאונין, ושטרי בירורין, וגזירות ב"ד, ואגרות של רשות. פי' קדושי נשים, אם נתקדשה אשה, כותבין אותו היום, כדי שידעו באיזה יום נתקדשה. שוברים, ספרי המחילה. דיאתיקי, מתנה, מתנת שכיב מרע, פרוזבול, אדם המוסר שטרותיו כדי שלא תשמט אותן שביעית. אגרות שום, קרקעות ששמין ב"ד כדי להגבות אותן לבעל חוב בחובו. אגרות מזון, שטרי קרקעות שמוכרין ב"ד למזונות האלמנה והבנות. שטרי בירורין, כשיסכימו שני בעלי דינין לסמוך על אדם שיבררו לדון בפניהם, אגרת הברירות כותבין אותה בחולו של מועד. וגזירות ב"ד הם הפסקי דינין. ואגרות של רשות הם אגרות ששולחין ממקום למקום.
אין עושין חופות חתנים במועד, ר"ל אין נושאין אשה, לא בתולה ולא אלמנה. ולא מיבמין במועד. ומותר ליארס, ובלבד שלא יעשה סעודת אירוסין, שאין מערבין שמחה בשמחה. דתניא ושמחת בחגך, ולא באשתך. ומותר להחזיר גרושתו במועד, דוקא מן הנשואין אבל לא מן האירוסין. עושה אשה כל תכשיטיה בחולו של מועד, כוחלת ופוסקת וכיוצא בהן.
צרכי צבור התירו לעשותן בחול המועד. כיצד, דתנן עושין כל צרכי צבור ומתקנין את הרחובות ואת מקוות המים. את הרחובות, כגון ליישר הדרכים, ולהסיר מהן המכשולות, ולציין הקברות, כדי שיזהרו בהן הכהנים. ואת מקוות המים, כגון בורות ומעיינות של רבים, שנפל בהן אבנים או עפר ונתקלקלו, מותר לתקנן, ואפי' אין הרבים צריכין להם עתה, אפי' כוונו מלאכתן במועד, ואפי' בפרהסיא ובטרחא יתירתא, ואם אין צריכין להן עתה לא יעשו. אבל בורות שיחין ומערות של יחיד, אסור לחפור אותן מחדש, ואפי' צריך להם עתה, ואם היו עשויין כבר ונתקלקלו, אם צריך להם עתה, מותר לתקנם, ואם אין צריך להם עתה, אסור לתקנן, אבל מותר להמשיך מים לתוכן, אפי' אם אין צריך להן עתה. כותל רעוע שנטה ליפול ויש בו סכנה, סותרין אותו ובונהו במועד, דתניא וכותל גוהה סותרו ובונהו.
חנויות שמוכרין בהם כסות או פירות ודברים הצריכין לאכול או לצורך המועד, אם הם פתוחות לרשות הרבים, מוכר בצנעא. כיצד, פותח אחת ונוטל אחת, ר"ל לא יסיר כל הטבלאות שנועל בהן החנויות, אלא מסיר אחת ומניח אחת, כדי שיעשה שנוי קצת, ושאינן פתוחות, לרשות הרבים פותח כדרכו ומוכר. ואם מוכר ירק וכל דבר שאינו

מתקיים, פותח ומוכר כדרכו. ובערב י"ט האחרון פותחין ומוכרין כדרכן, ומעטרין השוק בפירות, משום כבוד י"ט האחרון.

אין גוזרין תענית בחולו של מועד. היחיד אסור להתענות. ואין מספידין בחולו של מועד ובחנוכה ובפורים ובראש חדש, ואין צריך לומר בי"ט. לפי' אין מניחין המטה ברחובה של עיר, כדי שלא ירבו בהספד. אין קורעין בחול המועד, ולא חולצין כתף, לא מברין אלא קרוביו של מת. חכם ששאל אותו דבר הלכה בכל מקום ואומרה, הכל קורעין עליו, בין בפניו בין שלא בפניו, וחולצין עליו, ומברין עליו בחול המועד, ואפי' ביום שמועה שאינו יום קבורה, אבל משיסתם הגולל ואילך, אין מספידין אותו עד לאחר המועד, ויום שמועה כקודם קבורה דאמי, ומותר להספיד אותו. ועל רבו שלמדו חכמה או שהאיר עיניו אפי' במשנה אחת, קורע עליו בחול המועד ואינו מאחה לעולם. ועל אדם כשר שאינו חשוד על שום עבירה ולא על ביטול מצוה, אע"פ שאינו חכם בתורה, קורע עליו אם יודע בין מיתה לקבורה, אבל אם לא ידע בין מיתה לקבורה, לא יקרע עליו. ועל כל אדם, אם עמד בשעת יציאת נשמה, חייב לקרוע אפי' בחול המועד, ואפי' חשוד בכל עבירות, רק שלא יהא משומד לע"ז או משומד להכעיס לעבור על כל אחת מכל המצות. עושין כל צרכי המת בחול המועד, גוזזין לו שערו ומכבסין לו כסותו ומנסרין לו ארזים, ובלבד שלא יקוץ אותן מן המחובר, ועושין לו הארון בצנעה ועמו בחצר, כדי שיהא ניכר שיהא לצרכו. אין חופרין כוכין לקבור בהן אחר המועד, אבל לקבור בהן במועד חופרין אותן אפי' במועד. כך כתב רש"י זצ"ל ובזה הסכים הרא"ש ז"ל. ואסור לקרוע על מת בי"ט שני, ואפי' קרוביו הראוין להתאבל עליו, אע"פ שהוא מדרבנן, כ"ש בי"ט ראשון.

בענין תפלות ימי החג וסדר ליל פסח

החלק הח'

בענין התפלות הפרשיות וסדר לילי הפסח. ביום ארבעה עשר בניסן, שהוא ערב הפסח, מתפללין כשאר ימי החול, אלא שאין נופלין על פניהן, לא בשחרית ולא במנחה. וקורין בשחרית ובמנחה מזמור למנצח משכיל לבני קרח, כאיל תערג על אפיקי מים וגו. וגרסי' במסכת סופרים הבכורות מתענין בערב יום פסח. והטעם זכר לנס שניצולו בכורי ישראל ממכת בכורים. וגדול הבית אין צריך להתענות, אע"פ שהיתה המכה בהן. והאיסטניסין מתענין כדי שיאכלו המצה בתיאבון. פי' איסטניסין. מי שאוכלין אלא פעם אחת ביום, ואם אוכלים ביום אפי' אכילת עראי, לא יוכלו לאכול בלילה לתאבון. כדגרסי' במ' פסחים רב ששת הוה יתיב בתעניתא כל מעלי יומא דפיסחא, משום דאיסטניס הוה, ואי הוה אכיל ביממא, לא מצי אכיל בלילה.

תפלת ערבית, פותח ש"צ והוא רחום, ואומר ק"ש בברכותיה, ואומר השכיבנו עד והושיענו בקרוב למען שמך, ואומר ופרוש וכו', וחותם הפורש סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל ועל ירושלם. ומתפללין אבות, וגבורות, וקדושת השם, אתה בחרתנו, יעלה ויבא, והשיאנו, וחותם בא"י מקדש ישראל והזמנים. ואם חל להיות בשבת, מזכיר שלש בתקונם, ואומר ואת יום המנוח הזה, את יום חג המצות הזה, את יום טוב מקרא קדש הזה, וחותם בא"י מקדש השבת וישראל והזמנים. וכן בשאר כל המועדים. ואין אומר שליח צבור מגן אבות בדברו, לפי שתקנוה מפני המזיקין, וליל הפסח הוא ליל שמורים ואין המזיקין מצויין בו. ובטוליטולה נהגו לומר קדוש בבית הכנסת. ואין אומר במה מדליקין אם חל להיות בשבת. ואם חל להיות באחד בשבת אומר ליל מוצאי שבת שהוא ליל הפסח, ותודיענו. וכן בשאר כל המועדים.

סדר ליל הפסח. חייב אדם להסדיר שולחנו מבעוד יום בכלים נאים כפי כחו, ויפן מקום מושבו בהסבה דרך חירות. וכשהוא מיסב, לא יטה על גבו, ולא על פניו, ולא על ימינו, אלא על שמאלו. וימהר להתפלל, כדי שיאכל מיד כשתחשך, ובשביל שלא ישנו התינוקות, מפני שהתינוקות צריכין וחייבין בסדר ליל הפסח, כדי שיראו שנוי וישאלו. דתנן ערבי פסחים, סמוך לחשכה, לא יאכל אדם עד שתחשך וכו'. ואע"פ שבשאר שבתות וימים טובים יכול להוסיף מחול על הקדש, בפסח אינו רשאי, שאין זמן אכילת מצה של מצוה אלא בלילה, שנא' (שמות יב, יח) בערב תאכלו מצות. אשה חשובה צריכה הסבה, בן אצל אביו, ואפי' הוא רבו, צריך הסבה, אבל תלמיד חכם אצל רבו אינו צריך הסבה, אלא א"כ נתן לו רבו רשות. השמש צריך הסבה. וכל המחוייב בהסבה בליל הפסח, אם אכל מצה של מצוה, או אם שתה ארבעה כוסות של חובה בלא הסבה, לא יצא.

וחייב כל אחד מישראל גדול ובריא לשתות בליל הפסח ארבעה כוסות ועל הסדר, כמו שאפרש לקמן בע"ה. ואם שתה אותן זה אחר זה שלא על הסדר, לא יצא.

שיעור הכוס רביעית או יותר, ושיעור רביעית הוא כלי שיהיה בארכו שני גודלים וגבהו ברוחב שני גודלים וחצי גודל וחומש גודל. וצריך לשתות בכל פעם ופעם לפחות רובו. ויזהר ביין שיהיה מן המשובח משום מצוה מן המובחר. כדגרסינן בירושלמי מצוה לחזור אחר יין אדום. ואם הלבן משובח מן האדום, הלבן קודם. ויין מבושל כתב רב האי גאון ז"ל שאין יוצאין בו בליל הפסח. ומברכין עליו שהכל. אבל בירושלמי אומר שיוצאין במבושל ובקונדיטון. ואפי' עני המחזר על הפתחים חייב ארבע כוסות בליל הפסח. דתנן אפי' עני שבישראל לא יאכל עד שיסב ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין.

ואפי' מן התמחוי, ואפי' אין לו אלא מזון שתי סעודות, ימכרם ויקח יין לארבע כוסות, אע"פ שצריך אחר כך לקבלן מן הצדקה.
נשים חייבות בארבע כוסות ובכל מצות האמורות בליל הפסח, כגון מצה ומרור. ומצוה ליתן לפני התינוקות לפני כל אחד ואחד כוסו ומחלקין להם קליות ואגוזים, כדי שיראו שנוי וישאלו.
וגרסי' בבראשית רבה ונתת כוס פרעה בידו. ומהיכן קבעו רז"ל ארבעה כוסות בליל הפסח. ר' הונא אומר, כנגד ארבעה גאולות שנאמרו במצרים, והוצאתי וגאלתי והצלתי ולקחתי, שנא' (שמות ו ו) לכן אמור לבני ישראל אני ה' והוצאתי אתכם מתחת סבלות מצרים והצלתי אתכם מעבודתם וגאלתי אתכם בזרוע נטויה בשפטים גדולים, וכתי' (שמות ו, ז) ולקחתי אתכם לי לעם והייתי לכם לאלהים וידעתם כי אני ה' אלהיכם המוציא אתכם מתחת סבלות מצרים. ר' שמואל בר נחמני אומר, כנגד ארבע כוסות שנאמרו בכאן, וכוס פרעה בידי, ואקח את הענבים ואשחט אותם על כוס פרעה, ואתן את הכוס על כף פרעה, וכתי' (בראשית מ, יג) ונתת כוס פרעה בידו. ר' יהושע בן לוי אומר, כנגד ארבעה כוסות של תרעלה שעתיד הב"ה להשקות את אומות העולם, דכתיב (ירמיהו כה, טו) כה אמר ה' קח את כוס היין החמה, כוס זהב בבל ביד ה' משכרת כל הארץ, וכתי' (תהלים עה, ט) כי כוס ביד ה' ויין חמר מלא מסך ויגר מזה, וכתי' (תהלים יא, ו) ימטר על רשעים פחים אש וגפרית ורוח זלעפות מנת כוסם. וכנגדן משקה לישראל ארבעה כוסות של ישועה, שנא' (תהלים טז, ה) ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי, וכתי' (תהלים כג, ה) תערוך לפני שולחן נגד צוררי דשנת בשמן ראשי כוסי רויה, וכתי' (תהלים קטז, יג) כוס ישועות אשא ובשם ה' אקרא. כוס ישועה לא נאמר, אלא כוס ישועות, שנים. הרי כאן שנים. ארבעה כוסות של ישועה.
והגדול שבבית נוטל הכוס, ויקדש קודם נטילה, ומברך בא"י אמ"ה בורא פרי הגפן. בא"י אמ"ה אשר בחר בנו מכל עם, ורוממנו מכל לשון, וקדשנו במצותיו, ותתן לנו ה' אלהינו באהבה, מועדים לשמחה, חגים וזמנים לששון, את יום חג המצות הזה, את יום טוב מקרא קדש הזה, זמן חירותנו באהבה, מקרא קדש, זכר ליציאת מצרים. כי בנו בחרת ואותנו קדשת מכל העמים, ומועדי קדשך בשמחה ובששון הנחלתנו, בא"י מקדש ישראל והזמנים. בא"י אמ"ה שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה. סימן יק"ז. יין קדוש זמן. וישתה כל אחד ואחד שיעור רביעית או רובו, שהוא מלא לוגמיו, בהסבה הראוין להסב, כמו שאמרתי. ואם רצה לשתות בין ראשון לשני, אפי' כמה פעמים, הרשות בידו. ואם חל להיות ליל ראשון של פסח במוצאי שבת, מברך בא"י אמ"ה בורא פרי

הגפן. בא"י אמ"ה אשר בחר בנו מכל עם, ורוממנו מכל לשון, וקדשנו במצותיו, ותתן לנו ה' אלהינו באהבה, מועדים לשמחה, חגים וזמנים לששון, את יום חג המצות הזה, את יום טוב מקרא קדש הזה, זמן חירותנו באהבה מקרא קדש, זכר ליציאת מצרים. כי בנו בחרת ואותנו קדשת מכל העמים, ומועדי קדשך בשמחה ובששון הנחלתנו, בא"י מקדש ישראל והזמנים. בא"י אמ"ה בורא מאורי האש. בא"י אמ"ה המבדיל בין קדש לחול, ובין אור לחשך, ובין ישראל לגויים, ובין יום השביעי לששת ימי המעשה, בין קדושת שבת לקדושת יום טוב הבדלת, ואת יום השביעי מששת ימי המעשה הקדשת והבדלת, וקדשת את עמך ישראל בקדושתך, בא"י המבדיל בין קדש לקדש. סימן יקנה"ז, יין קדוש נר הבדלה זמן.

ויביאו לפניו קערה ובה שלש מצות סדורות זו על זו, ומרור וכרפס, ושני תבשילין, האחד זרוע של טלה מבושל, והשני ביצה מבושלת, בין חל להיות ליל פסח במוצאי שבת בין בשאר הלילות. ונוטל ידיו ומברך על נטילת ידים. ונוטל מן הכרפס וטובל בחומץ ולא בחרוסת ומברך בורא פרי האדמה. ואוכל ונותן לאחרים. ואינו מברך אחריו בורא נפשות רבות. ולוקח המצה האחת, האמצעית מן השלשה, ובוצע אותה לשנים, ונוטל החצי ומניח אותו תחת המפה, והוא אפיקומן, ויניח חציה השני בין שתי השלימות, ויגביה הקערה, ויאמר הא לחמא עניא וכו', עד מה נשתנה. ואין צריך להסיר ממנה השני תבשילין. ומסיר הקערה מעל השולחן, כאלו כבר אכלו, ומוזג כוס שני. ומסדר הקערה לפניו ואומר מה נשתנה. וכשיגיע למצה זו שאנו אוכלין, יגביה המצה, וכשיגיע למרור זה, יגביה המרור. ולא יגביה התבשיל כשיגיע לפסח שהיו אבותינו אוכלין. וכשיגיע לפיכך אנחנו חייבין להודות, יטול הכוס בידו ויגביהנו וקורא ההלל עד למעינו מים ואינו מברך לפניו. ואומר בא"י אמ"ה אשר גאלנו וכו', וחותם בא"י גאל ישראל. ושותה כוס שני בהסבה. ופסקו הגאונים ורבי יצחק אלפאסי ז"ל והרמב"ם ז"ל שחייב לברך על כוס וכוס מהארבעה כוסות, שכל אחד מצוה בפני עצמו, אבל ר' יונה ז"ל ורבני צרפת ז"ל והרא"ש ז"ל פסקו שאינו חייב לברך אלא על כוס ראשון וכוס של ברכת המזון בלבד. ומנהג הגאונים שפסקו לברך על כל אחד ואחד מהארבעה כוסות. וכן עמא דבר.

ונוטל ידיו ומברך על נטילת ידים. ונוטל הקערה שבה השלש מצות, השתים שלימות והאחת פרוסה, ויקח מצה אחת מן השתים השלימות, ויקח הפרוסה וישים אותה תחת השלימה שלקח כבר, ומברך המוציא, ואל יבצע, ומברך על אכילת מצה, ויבצע משתיהן כאחת כזית מכל אחת, ויאכלם ביחד בהסבה. ואם אכלן בלא הסבה לא יצא, וצריך לאכול פעם אחרת. ואם אינו יכול לאכול אותן ביחד, יאכל תחלה של המוציא, שהיא

של הפרוסה, שעל הפרוסה מברך המוציא משום לחם עוני, שכך דרכו של עני בפרוסה, ועל השלימה מברך על אכילת מצה, משום מצוה מן המובחר.
וחייב כל אחד מישראל לאכול לפחות כזית מצה של מצוה בליל הפסח, שהוא ליל ט"ו בניסן, שנא' (שמות יב, יח) בערב תאכלו מצות. ואין אכילה מן התורה פחות מכזית. אבל מליל ראשון של פסח ואילך, אם רצה שלא לאכול מצה הרשות בידו, ויכול לכלכל עצמו במיני פירות ובמיני קטניות ובמיני ירקות ובכל דבר שאין בו חמץ. דכתי' (שמות יב, טו) שבעת ימים מצות תאכלו, ופסוק אחד אומר ששת ימים מצות תאכלו, וקיימ' לן כל דבר שהיה מן הכלל ויצא ללמד, לא ללמד על עצמו יצא אלא על הכלל כולו יצא, ואין מצות אכילת מצה אלא בליל הפסח בלבד, שנא' (שמות יב, יח) בערב תאכלו מצות.
ויקח כזית מרור ויטבלנו כלו בתוך החרוסת, ולא ישהנו בתוכו, ומברך בא"י אמ"ה אקב"ו על אכילת מרור, ויאכלנו בלא הסבה. ואם לא היה לו כרפס אלא מרור בטיבול ראשון, מברך עליו בורא פרי האדמה ועל אכילת מרור, ובטיבול השני טובל אותו בחרוסת ואינו מברך עליו. ונוטל כזית מן המצה השלישית, וכורך אותו בכזית מן המרור, וטובל אותו בחרוסת, ואוכל זכר למקדש כהלל. ואינו מברך, דתניא אמרו עליו על הלל הזקן שהיה כורך הפסח והמצה והמרור, כזית מכל אחד ואחד, והיה אוכלן ביחד, משום שנא' (שמות יב, ח) על מצות ומרורים יאכלוהו. וגומר סעודתו. ואוכל ושותה כל צרכו. ואוכל באחרונה כזית אפיקומן בהסבה וקודם חצות הלילה. ואחריו לא יאכל ולא ישתה יין זולתי הכוסות של חובה. ואם שכח מלאכלו עד שנטל ידיו לברך, או שאמר הב לן ונבריך, יטול ידיו ויברך המוציא ויאכלנו. אבל אם לא נזכר עד שבירך ברכת המזון ובירך בורא פרי הגפן, לא יאכל פעם אחרת.
ויטול ידיו, אם הוא רגיל במים אחרונים, ולא יברך עליהם. וידיח כוס של ברכה מבפנים, וישטפנו מבחוץ, וימלאנו יין, ויאחוז אותו בימין, ומברך ברכת מזון, בלא הסבה, ויאמר יעלה ויבא בבונה ירושלם. ויברך בורא פרי הגפן, וישתה בהסבה. ולא יברך אחריו. ואם שתה בלא הסבה, צריך לשתות פעם אחרת בהסבה. ולא ישתה בין כוס שלישי לרביעי יין. ומתחיל לא לנו ה' לא לנו. ולא יברך על ההלל. וגומר ההלל. ואומר יהללוך ה' אלהינו כל מעשיך עד מעולם עד עולם אתה אל. ואינו חותם. ואומר הלל גדול, והוא הודו לה' קראו בשמו עד הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו, הודו לאלהי האלהים כי לעולם חסדו, עד הודו לאל השמים כי לעולם חסדו. ואומר נשמת כל חי, וחותם בא"י מלך מהולל בתשבחות. ומברך כמנהג הגאונים בורא פרי הגפן, ושותה בהסבה, ומברך אחריו על הגפן ועל פרי הגפן. ואחר כך לא ישתה אלא מים. ואם רצה לשתות כוס

חמישי, לא יחתום ביהללוך אחר ההלל, ושותה ואינו מברך לפניו ולאחריו, ואומר הלל גדול ונשמת כל חי וחותם בא"י מלך מהולל בתשבחות, ושותה כוס חמישי, ולא יברך לפניו, ולאחריו יברך.

תפלת שחרית של יום טוב ראשון של פסח. פותח מאה ברכות כסדר השבתות. ואין אומרים בפרשת הקרבנות וביום השבת, אלא אם חל להיות בשבת. ומוסיף, אחר שיר למעלות אשא עיני אל ההרים, שיר המעלות לדוד שמחתי באומרים לי. ואומר בברוך שאמר ברוך המנחיל מועדי שמחה לעמו ישראל, ברוך הוא וברוך שמו וכו', ומשלים הסדר עד גאל ישראל. ומתפללין תפלת ערבית, לא פחות ולא יותר. וחוזר ש"צ התפלה בקול רם. ואומר קדושה במקומה, ומברך לגמור את ההלל, וקורין אותו בלא דילוג. וכן בי"ט שני. ומוציאין שני ספרי תורה, וקורין באחד חמשה בפרשת בא אל פרעה, כהן ולוי ושלשה ישראלים, מן והיה היום הזה לכם לזכרון עד ויהי בעצם היום הזה. ואם חל להיות בשבת קורין שבעה ואת הפרשה עצמה. וכן בשאר המועדים, אם חל להיות באחד מימות השבוע קורין הפרשה חמשה, ואם חל להיות בשבת קורין אותה שבעה.

סימן לפרשיות המועד, מש"ך תור"א קד"ש בכספ"א פס"ל במדבר"א של"ח בוכר"א. ביום ראשון מש"ך, פירוש משכו, אע"פ שמתחילין הפרשה מוהיה היום הזה לכם לזכרון. ביום השני תור"א, פי' שור או כשב או עז כי יולד. בשלישי קדש לי כל בכור. ברביעי בכספא, פי' אם כסף תלוה את עמי. ביום הה' פסל לך שני לוחות אבנים. ביום הששי במדברא, פי' וידבר ה' אל משה במדבר סיני, בפרשת פסח שני. בשביעי של"ח, פי' ויהי בשלח פרעה. בוכר"א, פי' כל הבכור. וקורא המפטיר בספר השני, בי"ט הראשון בפרשת פנחס מן ובחדש הראשון עד כל מלאכת עבודה לא תעשו, וההפטרה בעת ההיא אמר ה' אל יהושע. ואומר המפטיר בברכות על התורה ועל הנביאים, ועל יום חג המצות הזה ועל יום טוב מקרא קדש הזה שנתת לנו ה' אלהינו לששון ולשמחה לכבוד ולתפארת, ועל הכל ה' אלהינו אנו מודים לך ומברכין את שמך, יתברך שמך ה' תמיד לעולם ועד, בא"י מקדש ישראל והזמנים. ואם חל להיות בשבת, חותם בא"י מקדש השבת וישראל והזמנים. ואומר ש"צ מי שבירך וכו'. ואומר ברוך ה' אשר נתן מנוחה לעמו ישראל ככל אשר דבר וכו'. ואומר ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה וכו', מזמור לדוד הבו לה' בני אלים וגו'. וחוזר הספרים ואומר קדיש תתקבל, ומתפללין.

תפלת מוסף. אבות וגבורות וקדושת השם, ואתה בחרתנו, ומפני חטאינו, והשיאנו, רצה, ומודים, ושים שלום. וחוזר ש"צ התפלה בקול רם. ואומר קדושה רבה, ואומר

קדיש תתקבל יהא שלמא רבה. ושונין משניות אלו עוברין בפסח, ממס' פסחים, ואומר קדיש על ישראל ועל רבנן. ונפטרין הצבור לבתיהם לשלום.

תפלת מנחה. אומר ש"צ אשרי וסדר קדושה, ואומר קדיש עד למעלה, ומתפללין כתפלת שחרית. ואם חל להיות בשבת אומר ש"צ ואני תפלתי. ומוציא ספר תורה, וקורא בו מפרשת של שבת של אחר המועד. ואינו אומר צדקתך, שכל יום שאין בו נפילת אפים, כגון ראש חדש או חנוכה או יום טוב או חולו של מועד, אם חל להיות אחד מאלו בשבת, אין אומרים צדקתך צדק בתפלת המנחה. והטעם לפי שאומרים צדקתך במנחה מפני שנפטר משה רבינו ע"ה ביום השבת בעת המנחה, ואומרים צדקתך לפי שהוא כמו צדוק הדין, זכר למשה רבינו ע"ה, וימים אלו אין בהם הספד, לפי' אין אומרים צדקתך בהם, דהיינו כמו הספד. ואומר ש"צ קדיש תתקבל יהא שלמא. ואומר שליח צבור למנצח משכיל לבני קרח כאיל. ואומ' קדיש.

תפלת ערבית. פותח והוא רחום, וקורין קרית שמע בברכותיה. ומתפללין כתפלת מנחה, אלא שאם היה מוצאי שבת שאומרים ותודיענו בואתה בחרתנו. ואחר שמתפללין, אומר ש"צ קדיש עד למעלה, ומברכין בא"י אמ"ה על ספירת העומר, היום יום אחד, הרחמן הוא יחזיר עבודת בית המקדש למקומה במהרה בימינו. ועושין ההגדה כסדר ליל ראשון, מפני הספק.

סדר ספירת העומר

סדר ספירת העומר. מתחילין לספור אותו מליל שש עשרה בניסן, ומונה והולך עד תשעה וארבעים יום. ולמה אין מתחילין לספור מליל חמשה עשר בניסן, שהוא ליל ראשון של פסח, לפי שאין העומר קרב עד למחרת הפסח, שהוא יום טוב שני, והלילה הולכת אחר היום.

זמן הספירה מתחלת הלילה, ואפי' הוא ספק חשיכה יכולין לספור. שכח לספור בתחלת הלילה, הולך וסופר כל הלילה. ומצוה על כל אחד ואחד לספור לעצמו, וצריך לספור מעומד ולברך תחלה. וסופר הימים והשבועים. כיצד, בלילה הראשונה עומד ומברך בא"י אמ"ה אקב"ו על ספירת העומר, היום יום אחד, וכן עד שמגיע לשבעה ימים, ויאמר היום שבעה ימים שהן שבוע אחד. ובליל שמיני יאמר, היום שמונה ימים שהן שבוע אחד ויום אחד, עד שמגיע לארבעה עשר יום, יאמר היום ארבעה עשר יום שהם שני שבועות. וכן לכולן. דתניא מצוה למימני יומי ולמימני שבועי, יומי דכתי' (ויקרא כג, טז) תספרו חמשים יום, שבועי, דכתיב (דברים טז, ט) שבעה שבועות תספר לך. ואם שכח מלספור בלילה, יספור ביום ולא יברך. כך פסק הרא"ש ז"ל.

בזמן שבית המקדש היה קיים, היו ישראל מקריבים העומר של שבלים, שהיה בו משקל ארבעים וג' ביצים, ומזה השיעור חייב להפריש חלה. קודם הפסח היו חוקרין בארץ ישראל על העומר באיזה מקום ימצא תחלה, והיו קוצרין אותו בערב הפסח, וממחרת הפסח היו מקריבין אותו לפני הארון מבחוץ, והיה נוטל אותו הכהן ומרים אותו ומוליכו ומביאו, והיו טוחנין אותו ועושין ממנו לחם ואוכל אותו הכהן. ואחר כך היה מותר לכל ישראל לקצור ולאכול מן התבואה החדשה, שנא' (ויקרא כג, יד) ולחם וקלי וכרמל לא תאכלו עד עצם היום הזה עד הביאכם את קרבן אלהיכם. ויש הפרש בין העומר לביכורים, כי העומר היו קוצרין אותו מאיזו שדה נזדמנה לו תחילה, אבל הביכורים היו של פירות, מחמשת מיני פירות הכתובים בפסוק ארץ חטה, שהן גפן תאנה רמון זית דבש של תמרים, כי חטה ושעורים בעומר היו מותרין, ולא היו מפרישין הביכורים אלא מאלו החמשה מיני פירות שאמרתי. וכל זמן שהיה רואה כל אחד ואחד מישראל בכרמו או בגנו אחד מחמשת המינין הללו שביכר תחלה, היה עושה בו סימן עד שהיה מתבשל, ואחר כך היה משים אותו בטנא ומביאו לכהן, והכהן מקריבו לפני הארון מבחוץ, ומרים אותו ומוליכו ומביאו ואוכלו הכהן עם אנשי ביתו, ואח"כ התירו לו לאכול פירותיו החדשות. ובזכות העומר שהיו מקריבים בפסח, היה הב"ה מברך כל תבואת השנה ההיא, כדגרסינן בפרקא קמא דראש השנה תאנא דבי ישמעאל, בארבעה פרקים בשנה העולם נידון, בפסח על התבואה וכו'. תניא ר' יהודה אומר משום ר' עקיבא, מפני מה אמרה תורה הביאו לפני עומר בפסח, מפני שהפסח זמן תבואה הוא. אמ' הב"ה הביאו לפני עומר בפסח, כדי שתתברך לכם התבואה שבשדות.

וגרסי' בויקרא רבה אמ' ר' בניה, אמ' הב"ה לישראל, בני כשהייתי נותן לכם את המן, הייתי נותן עומר לגולגולת, ועכשיו שאתם נותנין לי את העומר, אין לי אלא עומר אחד משל כלכם, ולא עוד אלא שאינו של חטים אלא של שעורים. לפי' משה מזהיר את ישראל ואומר והבאתם את עומר התנופה וגו'. ר' שמעון אומר אל תהי מצות העומר קלה בעיניך, שהרי על מצות העומר עשה הב"ה שלום בין איש לאשתו, שנא' (במדבר ה, טו) והביא האיש את אשתו אל הכהן והביא את קרבנה עליה עשירית האיפה קמח שעורים, שהוא העומר, שנא' (שמות טז, לו) והעומר עשירית האיפה הוא. אמ' ר' אלעזר, כתי' (ירמיהו ה, כד) ולא אמרו בלבבם נירא נא את ה' אלהינו הנותן גשם יורה ומלקוש בעתו שבועות קציר ישמר לנו, מן השרב ומן הרוחות הקשים. אימתי, בשבע שבתות שבין פסח לעצרת. תני ר' חייא אומר, שבע שבתות תמימות תהיינה, אימתי הן תמימות,

בזמן שישראל עושין רצונו של מקום, יהיו תמימות בטללים ושבלים מלאות ובריאות. לפי' משה מזכיר את ישראל ואומר והבאתם את עומר וגו'.
וגרסינן במדרש יהי אור ר' אבא ור' חייא היו מהלכין בדרך. א"ר חייא, וכתי' (ויקרא כג, טו) וספרתם לכם ממחרת השבת מיום הביאכם את עומר התנופה שבע שבתות תמימות תהיינה. כשהיו ישראל במצרים, היו ברשות אחרים, והיו שרויים בטומאה, כאשה שהיא טמאת הנדה. אחר שנימולו, נכנסו ברשותו של הב"ה, ופסקה מהם הטומאה, כנדה שפסקו דמיה. לפיכך כתי' (ויקרא טו, כח) וספרתם לכם, כדא' באשה וספרה לה, לה לעצמה, כך וספרתם לכם, לעצמכם. והלא דברים ק"ו, ומה אם אשה בשביל טפת דם כחרדל היתה סופרת שבעה ימים ואז תטהר, ישראל שהיו שרויין בטומאה ויושבים בארץ טמאה, אינו דין שיספרו נ' יום אחר שיהיו טהורים. לאחר הספירה היו טהורים לפני הב"ה, אמ' הגיעה השעה שאתן תורתי לבני.
תפלת יום טוב שני. מתפללין כמו ביום ראשון, לא פחות ולא יותר. אלא שפרשת יום טוב שני היא שור או כשב או עז, ועם המפטיר ובחדש הראשון כמו ביום טוב ראשון. ומפטירין וישלח המלך. ושונין משניות פרק מקום שנהגו ממסכת פסחים.
תפלת ערבית של מוצאי י"ט לחולו של מועד. מתפללין שמונה עשרה כמו בשאר לילות של חול. ואומר הבדלה בחונן הדעת. ואומר יעלה ויבא בעבודה. ומבדילין על הכוס ואומ' בא"י אמ"ה בורא פרי הגפן, בא"י אמ"ה המבדיל בין קדש לחול ובין אור לחשך ובין ישראל לגויים ובין יום השביעי לששת ימי המעשה, בא"י המבדיל בן קדש לחול.
תפלת חולו של מועד. כסדר ימות החול. ומתפללין שמונה עשרה. ואומר יעלה ויבא בעבודה. וחוזר ש"צ התפלה, ומברך לקרוא את ההלל, וקורין אותו בדילוג, שאין גומרים את ההלל בפסח אלא בשני ימים טובים ראשונים בלבד. ואח"כ מוציאין שני ספרי תורה. קורין באחד כהן ולוי וישראל בפרשת בוא אל פרעה, מן קדש לי כל בכור עד סוף הפרשה. ואומ' קדיש עד למעלה. וקורא ובספר השני עד הרביעי בפרשת פנחס, מן והקרבתם אשה עולה לה' עד כל מלאכת עבודה לא תעשו. וזאת הפרשה עצמה של ספר שני קורא הרביעי כשאר ימות חולו של מועד, ועם המפטיר בשני ימים טובים ראשונים ובשני ימים טובים אחרונים. ואומר קדיש עד למעלה. ואומר אשרי וסדר קדושה. ומחזירין הספרים למקומן. ואומ' קדיש עד למעלה. ומתפללין כמוסף י"ט, אלא שאומרים בחולו של מועד את יום מקרא קדש הזה. וחוזר ש"צ התפלה, ואומר קדושה במקומה, ואין אומרים כתר. ואומ' קדיש תתקבל יהא שלמא. ואומר מזמור למנצח משכיל לבני קרח וגו'. ואין הפרש בין יום ראשון של חולו של מועד לשאר ימים של

חולו של מועד אלא בפרשיות בלבד שקורין בספר הראשון, כי פרשת הספר השני אחת היא לשמונה ימי הפסח. ופרשת הספר הראשון ביום השני, בפרשת ואלה המשפטים, מן אם כסף תלוה את עמי עד לא תבשל גדי בחלב אמו. וביום הג', בפרשת כי תשא, מן פסל לך עד לא תבשל גדי בחלב אמו. וביום הרביעי, בפרשת בהעלותך, מן וידבר ה' אל משה במדבר סיני עד ולגר ולאזרח הארץ.

תפלות של שבת וחולו של מועד. שחרית כשאר השבתות עד גאל ישראל. ומתפללין ישמח משה, ואומר יעלה ויבא בעבודה. וקורין ההלל בדילוג, כשאר ימות חולו של מועד. מוציאין שני ספרי תורה, וקורין בא' ז', בפרשת כי תשא, מן ויאמר ה' אל משה ראה אתה אומר אלי העל את העם הזה וגו' עד לא תבשל גדי בחלב אמו, ובספר השני עם המפטיר והקרבתם אשה עולה לה'. וההפטרה היתה עלי. ואין מזכירין בברכות ההפטרה של פסח, לא באמצע ולא בחתימה. ומתפללין מוסף כשאר ימות חולו של מועד, אלא שמזכירין של שבת באמצע, וחותם מקדש השבת וישראל והזמנים. ושונין משניות פרק אלו מגלחין במועד, במסכת מועד קטן, ואומר קדיש על ישראל.

תפלות של שני ימים טובים אחרונים כשני ימים טובים ראשונים, אלא שאין גומרין ההלל באחרונים. ופרשת י"ט ראשון של שני ימים אחרונים מתחילין מן ויהי בשלח פרעה עד כי אני ה' רפאך. ואם חל להיות בשבת קורין אותה שבעה, ועם המפטיר בספר השני והקרבתם, ומפטירין שירת וידבר דוד. ושונין משניות פרק ביצה שנולדה ביום טוב, ממסכת מועד קטן. וביום טוב השני, הפרשה כל הבכור עד סוף הפרשה, ואם חל להות בשבת מתחיל מן עשר תעשר, והמפטיר והקרבתם. ומפטירין עוד היום בנוב לעמוד. והפרק הכל חייבין בראייה, ממסכת חגיגה. ואומר קדיש.

שבועות

תפלת חג השבועות. דין של שני ימים טובים של חג השבועות בתפלה כדין ימים טובים של פסח, אלא שאומרים בחג השבועות את יום חג השבועות הזה, את יום טוב מקרא קדש הזה, זמן מתן תורתנו. ואם חל להיות בשבת, מזכיר של שבת באמצע ובחתימה. וגומרין ההלל. ומוציאין שני ספרי תורות, וקורין באחד חמשה בפרשת וישמע יתרו, מן בחדש השלישי עד סוף הפרשה. ואם חל להיות בשבת קורין זאת הפרשה עצמה שבעה. וקורא המפטיר בפרשת פנחס [מן וביום הבכורים] עד תמימים יהיו לכם ונסכיהם. ומפטירין ויהי בשלשים שנה. ושונים משניות פרק כיצד מפרישין את הביכורים. וביום טוב שני כמו ביום טוב ראשון, אלא שקורין בספר האחד בפרשת ראה, מן כל הבכור עד

סוף הפרשה, וקורא המפטיר בספר השני וביום הבכורים, ומפטירין וה' בהיכל קדשו. ושונין משניות הכל חייבין בראייה.
ונהגו לומר באלו השני ימים של חג השבועות אזהרות לר' שלמה ן' גביירול, לפי שבי"ט של שבועות ניתנה תורה ובאזהרות אלו זוכר כל המצות, ונהגו לומר מצות עשה בי"ט ראשון ומצות לא תעשה בי"ט שני. ויש מקומות שנהגו לקרותן כשיחזור ש"צ תפלת מוסף. כשיגיע אל כמו שכתבת עלינו בתורתך על ידי משה עבדך, מתחילין האזהרות. ויש מקומות שקורין אותם אחר שמסיים ש"צ תפלת מוסף בקול רם, כדי שלא יפסיקו בתפלה. והאחרון מנהג יפה, וכן עמא דבר.
ואחר שמשלימין אזהרות אומר ש"צ קדיש תתקבל יהא שלמא רבא מן שמיא וכו'. ושונין הכל חייבין בראיה. ואומר קדיש על ישראל וכו'.

הלכות התעניות

כל התעניות שבשנה, חוץ מתשעה באב, נקראין תענית יחיד. ואין קוראין תענית צבור אלא ט' באב בלבד, דאמ' רב אין תענית צבור בבבל אלא בתשעה באב בלבד. והתעניות שמתענין בשנה, חוץ מט' באב ויום הכפורים, וחוץ מן התעניות שמתענין על צרה שלא תבא על הצבור, נקראין תענית צבור. והם ארבעה. שלשה מן הפסוק, והוא צום רביעי, והוא י"ז בתמוז, ונקרא רביעי מפני שהוא בחדש הרביעי. וצום השביעי, והוא בג' בתשרי, והוא הנקרא צום גדליה. ולמה נקרא צום השביעי, שהוא בחדש השביעי. וצום העשירי, והוא עשרה בטבת, ונקרא צום העשירי מפני שהוא בחדש העשירי. והרביעי, והוא צום אסתר, אינו מן המקרא, אלא רבנן בתראי תקנוהו.
ודין ארבעת הצומות האלו בתענית ובתפלות שוה, ואין ביניהם חילוק אלא בענין הפיוט בלבד שאומרים בכל תענית ותענית מהן, פיוט בפני עצמו הראוי ליום, מעין המאורע. והואיל ונקראו ארבעת הצומות האלו תעניות יחיד, צריך אדם לקבלן על עצמו מבעוד יום בתפלת המנחה, דתניא אמ' רב חסדא כל תענית שלא קבלו מאתמול אינו תענית. אימתי מקבלו, רב אמ' במנחה, כשיגיע זמן המנחה יאמר, הריני בתענית למחר, ושמואל אמר בתפלת המנחה יאמר בשומע תפלה, הריני בתענית יחיד למחר, יהי רצון שתקבלנו באהבה.
ולפי' נהגו להכריז ש"צ ביום השבת שהתענית חל להיות באותו שבוע הבאה אחריו. ואומר, אחינו ישראל שמעו, צום פלוני ביום פלוני, יהפוך אותו הב"ה לששון ולשמחה, כמו שהבטיחנו בנחמות, ונאמר אמן. כדי שיקבלוהו הקהל עליהם קודם שיחול, לפי שאין רובם בקיאים לקבל אותו עליהם מבעוד יום בתפלת המנחה, כמו שאמרתי.

ומותר לאכול עד שיעלה עמוד השחר, שאין מפסיקין מבעוד יום אלא בט' באב ויום הכפורים בלבד. בד"א אם לא פסק סעודתו, אלא אם היה יושב ואוכל, יכול לאכול עד שיעלה עמוד השחר, אבל גמר סעודתו, או אפי' לא גמר אלא שישן בתוך הסעודה, אסור לאכול עוד. כך פסק הראב"ד זצ"ל, אבל הר' יצחק אלפאסי ז"ל פסק, והסכים עמו הרא"ש ז"ל, שאפי' גמר סעודתו, כל זמן שלא ישן מותר לאכול, ואם ישן בתוך הסעודה מותר עד שיגמור וישן אחר כך, ודוקא שנת קבע, אבל מתנמנם מותר. ואם התנה לאכול כל הלילה, הכל לפי תנאו, אפי' גמר וישן, יש אומ' שאין צריך תנאי לשתיה, ומסתמא דעתו של אדם לשתות אחר השינה, כיון שדרך כל אדם להיות צמא כאלו התנה. אבל אם התנה לאכול או לשתות כל הלילה, יכול לאכול ולשתות כל הלילה, עד שיעלה עמוד השחר.

תיקון התפלות. מתפללין כשאר ימות השבוע. ויחיד אומר עננו בשומע תפלה, ושליח צבור אומרו בין גואל לרופא, ואומרים אותו בערבית ובשחרית ובמנחה. וכשיגיע שליח צבור לסלח לנו אבינו כי חטאנו, אומר מחוללנו מלכנו על ידי רחמיך הרבים, ואומר סלח לנו אבינו כי ברוב אולתנו שגינו. ואומר פזמונים ופיוטים ווידוים הראויים ליום מעין המאורע. ומשלים שליח צבור התפלה, ואומר תחנונים כמו בשני ובחמישי, ונופלין על פניהם. ואומר ש"צ תחנה מיושב. ואומר אם עונינו ענו בנו, ה' עשה למען שמך, אבינו מלכנו אבינו אתה וכו'. ואומר קדיש עד למעלה. ואח"כ אומר אל ארך אפים וכו'. ומוציא ש"צ ספר תורה, וקורא בו כהן ולוי וישראל, בפרשת כי תשא, מן ויחל משה. ואומר אשרי, למנצח מזמור לדוד, ובא לציון, וסדר קדושה, יהללו את שם ה'. ומחזיר את ספר תורה להיכל, ואומר קדיש תתקבל, ובמקום תפלה אומר לדוד מזמור הראוי ליום, כמו שכתבתי למעלה.

תפלת המנחה, אומר שליח צבור אשרי וקדיש עד למעלה, ואומר אל ארך אפים מלא רחמים וכו'. ומוציא ספר תורה וקורין בו ג' גברי, כהן ולוי וישראל, בפרשת שקרא שחרית. ואומר ש"צ יהללו את שם ה' כי נשגב שמו לבדו וכו'. וחוזר ספר תורה למקומו. ואומר קדיש עד למעלה. ומתפללין י"ח. ואומר עננו אבינו, יחיד בשומע תפלה וש"צ בין גואל לרופא, כמו בשחרית. וחוזר ש"צ את התפלה ואומר בסלח לנו אבינו כי חטאנו, סלח לנו אבינו כי ברוב אולתנו שגינו, כמו בשחרית. ואומר וידוי וברכת כהנים בשים שלום, ואין חוששין משום שכרות, הואיל וכהנים שרויים בתענית. ויש חסידים שנוהגין לומר בתפלת המנחה ביום התענית, לאחר שמסיימין את תפלתם, קודם שעוקרין רגליהם, רבון העולמים, גלוי וידוע לפניך, שבזמן שבית המקדש קיים,

אם אדם היה חוטא, היה מקריב קרבן, ולא היו מקריבין ממנו כי אם חלבו ודמו, ואתה ברחמיך הרבים תכפר. ועתה בעונותינו חרב מקדש, ואין לנו לא כהן ולא קרבן שיכפר בעדנו, יהי רצון מלפניך שיהא חלבי ודמי שנתמעט היום בתענית כחלב המונח לפניך על המזבח ותרצני. ואחר כך נופלים על פניהם ואו' תחנה וקדיש יהא שלמא.

בענין הגשמים

הלכות התעניות שמתענין הצבור על הגשמים בזמן שהצבור צריכים לגשמים ולא ירדו. יחידים מתענין שני וחמישי ושני. פי' יחידים תלמידי חכמים. ומתפללין כשאר ימי התענית. עברו אלו ולא נענו, ב"ד גוזרין עוד ג' תעניות אחרות, שני וחמישי ושני, ומפסיקין בהם מבעוד יום, ומתפללין כשאר התעניות. עברו אלו ולא נענו, ב"ד גוזרין שבע תעניות על הצבור, שני וחמישי ושני וחמישי ושני וחמישי ושני ומתריעין בהן בשופרות, ועל הברכות שמוסיפין בתפלה על י"ח והן ששה ברכות, כנגד כ"ד רננות שאמ' שלמה בשעה שהכניס הארון לבית קדשי הקדשים. וגרסינן בפ' סדר תעניות ירושלמי עשרים וארבע ברכות של תעניות מנין, ר' חלבו ור' שמואל בר נחמן תרויהון אמרין כנגד כ"ד פעמים שכתוב בפרשת שלמה תפלה ותחנה.

כיצד הם ששה ברכות שמוסיף ש"צ. א' מי שענה את משה ואבותינו על ים סוף. ב' מי שענה את יהושע בגלגל. ג' מי שענה את שמואל במצפה. ד' מי שענה את אליהו בהר הכרמל. ה' מי שענה את יונה במעי הדגה. ו' מי שענה את דוד ואת שלמה בנו בירושלם. ואע"פ שהן שבעה ברכות, ראשונה שהיא מי שענה את אברהם בהר המוריה, מכלל שמונה עשרה היא, מפני שחתימתה גואל ישראל. ואומר אותה ש"צ באמצע ברכת ראה בענינו, וחותם בא"י גואל ישראל. דתנן על הראשונה הוא אומר, מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה, בא"י גואל ישראל. על השנייה אומר, מי שענה למשה ואבותינו על ים סוף, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם, בא"י זוכר הנשכחות. ועל השלישית הוא אומ' מי שענה ליהושע בגלגל, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה, בא"י שומע תרועה. על הרביעית הוא אומר, מי שענה לשמואל במצפה, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה, בא"י שומע צעקה. על החמישית הוא אומר, מי שענה לאליהו בהר הכרמל, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם, בא"י שומע תפלה. על הששית הוא אומר, מי שענה את דוד ואת שלמה בנו בירושלים, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום ההוא, בא"י המרחם על הארץ.

ופי' רש"י ז"ל מי שענה את אבותינו על ים סוף אומר בזכרונות, לפי שהיו ישראל נשכחים במצרים כמה שנים ונתיאשו מן הגאולה וזכר אותם המקום וגאלם, שנא' (שמות ו, ה) ואזכור את בריתי, ובשופרות הוא אומר, מי שענה את יהושע בגלגל שנענה בשופרות, דכתי' (יהושע ו, כ) וירע העם ויתקעו בשופרות וגו', דזה הוא בעוד שהיו עומדין בגלגל, ואליהו בהר הכרמל, כנגד אשא עיני אל ההרים, ושמואל במצפה, כדכתי' (שמואל א ז, ה) ויאמר שמואל קראו לי את ישראל המצפתה, ומעין אל ה' בצרתה לי. ויונה ממעי הדגה מעין ממעמקים קראתיך ה', ועונה בעת צרה, שכן כתי' (יונה ב, ג) קראתי מצרה לי. ובשמואל כתי' (שמואל א ז, ט) ויצעק אל ה', ובאליהו כתי' (מלכים א יח, לז) ענני ה' ענני, זו תפלה. עד כאן פירש רש"י ז"ל. ועל השביעית מפרש בגמרא מאי שביעית, מי שענה את דוד, דכתי' (שמואל ב כא, א) ויהי רעב בימי דוד שלש שנים שנה אחר שנה. ושלמה כשהכניס הארון לבית קדשי הקדשים אמ' רעב כי יהיה בארץ וגו'. ולפי' חותם בה המרחם על הארץ, שכן התפללו על ארץ ישראל. ותפלה לעני על דוחק הגשמים, וכתי' ביה בהעצר שמים וכו'.

אמר המחבר. טעם ברכה ראשונה, מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה וכו', וחתימה בא"י גאל ישראל. מה ענין מי שענה את אברהם אבינו לגואל ישראל. אלא כדההיא תניא כשמלך המשיח בא וגואל ישראל מבין האומות העולם, תוקע בקרנו של אילו של אברהם, שנא' (ישעיהו כז, יג) והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים, שזה זמן הגאולה. וטעם ברכה שניה, מי שענה את משה ואבותינו על ים סוף, וחתימתה בא"י זוכר הנשכחות, לפי שנשתכחו במצרים, שנא' (שמות א, ו) וימת יוסף וכל אחיו וכל הדור ההוא, ובני ישראל פרו וישרצו וירבו וגו', ויקם מלך חדש על מצרים אשר לא ידע את יוסף. כלומר נשתכחו ולא היה שום אדם נזכר ליוסף ולבני ישראל היכן היתה ירידתן למצרים, והב"ה זכר להן בריתו וגאל אותן, דכתי' (שמות ב, כד) וישמע אלהים את נאקתם ויזכור אלהים את בריתו את אברהם את יצחק ואת יעקב. וטעם ברכה שלישית בשופרות וחותמין בא"י שומע תרועה, לפי שכשהיה יהושע וישראל צרים על יריחו, אמ' הב"ה ליהושע שיתקעו הכהנים בשופרות, ויריעו כל העם, וישמע קולם בעת צרתם, שנא' (יהושע ו, ב) ויאמר ה' אל יהושע ראה נתתי בידך את יריחו ואת מלכה גבורי החיל, וכתי' (יהושע ו, ג) וסבותם את העיר, וכתי' היובלים לפני הארון, וכתי' (יהושע ו, ה) והיה במשוך היובל כשמעכם את קול השופר ויריעו כל העם תרועה גדולה ונפלה חומת העיר תחתיה ועלו העם איש נגדו. וטעם ברכה רביעית, שיר המעלות אל ה' בצרתה לי קראתי ויענני, וחתימתה מי

שענה את שמואל במצפה וגו', בא"י שומע צעקה, לפי שכשהיו ישראל בצרה גדולה עם פלשתים בימי שמואל הנביא במצפה ע"ה, עשו תשובה, והתפלל שמואל לפני הב"ה בעד ישראל בצעקה וענהו, שנא' (שמואל א ז, ג) ויאמר שמואל אל כל ישראל אם בכל לבבכם אתם שבים אל ה' וגו', וכתי' (שמואל א ז, ה) ויאמר שמואל קבצו את כל ישראל המצפתה ואתפלל בעדכם אל ה', וכתי' (שמואל א ז, ח) ויאמרו בני ישראל אל תחרש ממנו מזעוק אל ה' אלהינו ויושיענו מיד פלשתים, וכתי' (שמואל א ז, ט) ויקח שמואל טלה חלב אחד ויעלהו עולה כליל לה' ויזעק שמואל אל ה' בעד ישראל ויענהו ה'. וטעם ברכה חמישית, שיר המעלות אשא עיני אל ההרים מאין יבא עזרי, וחתימתה ראשונה מי שענה את אליהו בהר הכרמל וכו', בא"י שומע תפלה, לפי שהיה אליהו זכור לטוב בהר הכרמל, ויתוכח עם נביאי הבעל שהיו ארבע מאות וחמשים איש, ואין לו עוזר אלא הב"ה, שנא' (מלכים א יח, כב) אני נותרתי נביא לה' לבדי ונביאי האשרה ארבע מאות איש, והיה הוא לבדו והם היו שמונה מאות איש כנגדו, והיה בצרה גדולה, מיד נשא עיניו לשמים והתפלל לפני הב"ה, שנא' (מלכים א יח, לו) ויהי בעלות המנחה ויגש אליהו הנביא וגו', וכשהיה מתוכח עמהם היה מלעיג להם מפני שלא היו נענין, שנא' (מלכים א יח, לו) ויהי בעלות המנחה ויהתל בם אליהו ויאמר קראו בקול גדול כי אלהים הוא כי שיח וכי שיג לו וכי דרך לו אולי ישן הוא ויקץ, לפי' הוא אומר במזמור הזה של שיר המעלות הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל, כלומר אין מדת הב"ה כמדת אלהיכם, באלהיכם כתי' (מלכים א יח, כז) אולי ישן הוא וייקץ, אבל הב"ה לא ינום ולא יישן, וז"ה כי לא כצורנו צורם. וטעם ברכה ששית, שיר המעלות ממעמקים קראתיך ה', וחתימתה בא"י העונה בעת צרה, לפי שהיה יונה בצרה גדולה כשהיה בספינה ונפל עליו הגורל והטילוהו בים וירד לעמקי מצולה, שנא' (יונה ב, ד) ותשליכני מצולה בלבב ימים ונהר יסובבני כל משבריך וגליך עלי עברו, ואף כשהיה במעי הדגה היה במקום צר. וטעם ברכה שביעית, תפלה לעני כי יעטף ולפני ה' ישפך שיחו, וחתימתה מי שענה לדוד ולשלמה בנו בירושלם וכו', בא"י המרחם על הארץ, היה ראוי לזכור לדוד ולשלמה בנו מיד אחר שמואל, כמו שהן כלן על הסדר כפי זמניהם, אלא הזכיר דוד ושלמה בנו באחרונה, רמז למשיח בן דוד שיגלה במהרה בימינו שהוא בא באחרונה, ולפי' אמ' תפלה לעני כי יעטף, בשביל המשיח, שנא' (זכריה ט, ט) גילי מאד בת ציון הריעי בת ירושלם הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושא הוא עני ורוכב על חמור. ענין המזמור הזה היא תפלת המלך המשיח להב"ה לגאול את ישראל ולבנות את ירושלים, שנא' (תהלים קב, יד) אתה תקום תרחם ציון וגו', כי רצו עבדיך את אבניה וגו' כי בנה ה' ציון וגו'

לשמוע אנקת אסיר וגו' לספר בציון שם ה' וגו'. ולפי' חותמין בה בא"י המרחם על הארץ. וקבעו ברכת המשיח בברכת שביעית, לפי שכך קבעוה בברכת הגאולה בשמונה עשרה בברכה שביעית. דתניא א"ר חייא בר אבא לפי שישראל עתידין לגאול בשביעית קבעוה בשביעית, ואמר מר בששית קולות, בשביעית מלחמות, במוצאי שביעית בן דוד בא. ע"כ דברי המחבר.

וכשם שמתענין ומתריעין על הגשמים, כך מתענין ומתריעין על כל צרה שלא תבא על הצבור.

בזמן שהגשמים יורדין בעתם הוא עת ברכה לישראל, שנא' (דברים כח, יב) יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים לתת מטר ארצך בעתו וגו', וכתי' (ויקרא כו, ד) ונתתי גשמיכם בעתם, בלילות. מעשה בימי הורדוס המלך שהיו הגשמים יורדים בלילות, ובשחרית זרחה השמש. ונשבה הרוח, ונתנגבה הארץ, והפועלים יוצאים למלאכתן ויודעים שמעשיהם לשום שמים. ד"א ונתתי גשמיכם בעתם, בלילי שבתות. מעשה בימי ר' שמעון בן שטח ובימי שליציון המלכה שהיו הגשמים יורדין מליל שבת לליל שבת, עד שנעשו חטים ככליות ושעורים כגרעיני זתים ועדשים כדינרי זהב, וצררו מהם חכמים והניחו לדורות הבאים להודיע כמה החטא גורם, לקיים מה שנא' (ירמיהו ה, כה) עונותיכם הטו אלה וחטאתיכם מנעו הטוב מכם. ד"א ונתתי גשמיכם בעתם, לא גשמי כל הארצות, מה אני מקיים ונברכו בך כל משפחות האדמה ובזרעך, שהוא שובע בארץ ישראל ורעב בכל הארצות, והם באין וקונין מכם ומעשירים אתכם, כענין שנא' (בראשית מז, יד) וילקט יוסף את כל הכסף הנמצא בארץ מצרים. וכן הוא אומר וכימיך דבאך, שיהו כל הארצות דובאות כסף ומביאות לארץ ישראל, והשיג לכם דיש את בציר, שתהיו עסוקים בדיש עד שהוא מגיע הבציר, ושתהיו עסוקים בבציר עד שהוא מגיע הזרע, ואכלתם לחמכם לשובע, אין צריך לומר שיהא אדם אוכל הרבה ושבע, אלא אוכל קימעא ומתברך במעיו, כענין שנא' (שמות כג, כה) ועבדתם את ה' אלהיכם וברך את לחמך ואת מימיך. וישבתם לבטח בארצכם, בארצכם אתם יושבים לבטח, אין אתם יושבים לבטח חוצה לה. שמא תאמרו הרי מאכל הרי משקה, אם אין שלום אין כלום, ת"ל ונתתי שלום בארץ, מגיד שהשלום כנגד הכל.

ובזמן שאין הגשמים יורדין בעתם הוא עת צרה ופורענות, והב"ה ממטיר מן השמים פורענות ונפרע מן הפושעים והמורדים, שנא' (דברים כח, כד) יתן ה' את מטר ארצך אבק ועפר מן השמים ירד עליך עד השמדך. ולפי' נקראו השמים קדושים, שנא' (דברים כו, טו) השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל ואת האדמה

אשר נתת לנו כאשר נשבעת לאבותינו ארץ זבת חלב ודבש. ונקראו השמים קדושים, ששמו של הב"ה מתקדש בהם, שמדת הטוב מהן ומדת הפורענות מהן. מדת הטוב מנין, שנא' (שמות טז, ד) הנני ממטיר לכם לחם מן השמים. מדת הפורענות מנין, שנא' (בראשית יט, כד) וה' המטיר על סדום ועל עמורה גפרית ואש מאת ה' מן השמים. וכן הוא אומר כי בם ידין עמים יתן אוכל למכביר. [כי בם ידין עמים], זו מדת הפורענות, יתן אכל למכביר, זו מדת הטוב. ר' חנינא בן פזי אומר, אין דבר רע יורד מן השמים, דכתי' (תהלים ה, ה) לא יגורך רע. ומפני מה יורד מטר ושורף, אלא באויר הוא נהפך.

וגרסי' בפרקי ר' אליעזר ר' יהודה אומר, פעם אחת בכל חדש וחדש סילונות עולין מהתהומות להשקות כל פני האדמה, שנא' (בראשית ב, ו) ואד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה. העבים משמיעים קול צנורות לתהומות, ותהום קורא לחבירו לעלות מים וליתן בעבים, שנא' (תהלים מב, ח) תהום אל תהום קורא לקול צנוריך, והעבים שואבים מן התהומות, שנא' (תהלים קלה, ז) מעלה נשיאים מקצה הארץ. ובמקום שיפקוד המלך הם מגשימים, ומיד הארץ מתעברת וצמחה, כאשה אלמנה שהיא מתעברת מזנות. אבל כשירצה הב"ה לברך צמחה של ארץ וליתן צדה לבריות, פותח אוצרו הטוב שבשמים, וממטיר על הארץ, שהם מים זכרים, ומיד הארץ מתעברת ככלה שהיא מתעברת מבעלה, וצמחה זרע של ברכה, שנא' (דברים כח, יב) יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים לתת מטר ארצך וגו', וכתי' (ישעיהו נה, י) כי כאשר ירד הגשם והשלג מן השמים ושמה לא ישוב כי אם הרוה את הארץ והולידה והצמיחה ונתן זרע לזורע ולחם לאכל.

וגרסי' במ' תעניות ירוש' בפרק סדר תעניות. א"ר לוי המים העליונים זכרים והתחתונים נקבות. מאי טעמא תפתח ארץ ויפרו ישע. [תפתח ארץ], כנקבה שהיא פותחת לזכר, ויפרו ישע, זו פריה ורביה, כזכר הזה שהוא מצווה על מצוה פריה ורביה, כיצד וצדקה תצמיח יחד, זו ירידת גשמים, אני ה' בראתיו, כלן בראתיו לתיקונו של עולם. ר' אחא ותני ליה בשם ר' שמעון בן גמליאל, למה נקרא שמה רביעה, שהיא רובעת את הקרקע. וגרסינן בפרק קמא דמסכת תעניות, א"ר שמואל בר נחמני א"ר יונתן, מאי דכתי' (איוב לז, יג) אם לשבט אם לארצו אם לחסד ימציאהו, אם לשבט, בהרים ובגבעות, אם לחסד, בשדות ובכרמים. פי' אם לשבט, אם לעברה, כד"א בשבט עברתו. ר"ל אם הוא עת עברה וזעם, הב"ה מוריד את הגשמים על ההרים ועל הגבעות, במקום שאין מועילין. ואם לחסד, ר"ל הב"ה יושב על כסא רחמים ועושה חסד עם בריותיו, מוריד וממציא להם הגשמים על השדות ועל הכרמים במקום שמועילין.

ד"א למה נקראו השמים קדושים, ששמו של הב"ה מתקדש בהן אימתי, בירידת הגשמים. שמתחלה לא היתה שותה הארץ אלא מלמטה, שנא' (בראשית ב, ו) ואיד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה, ומפני ארבעה דברים עשאה הב"ה שתהא שותה מלמעלה, א' כדי להריח טללים רעים שבאויר, ב' שיהא הגבוה שותה כנמוך, ג' כדי שלא ימנעו בעלי זרועות את העניים מן הנהר, ד' בשביל שיהו הכל תולין עיניהם למעלה ושמו של הב"ה מתקדש ומתעלה.

ר' אליעזר אומר, כל העולם כלו ממימי אוקיאנוס שותה, שנא' (בראשית ב, ו) ואיד יעלה מן הארץ וגו'. אמ' לו ר' יהושע, והלא מימי אוקיאנוס מלוחים הם. אמ' לו מתמתקים הם בעבים, שנא' (איוב לו, כח) אשר יזלו שחקים וגו', אימתי הן נעשין נוזלין, בשחקים. ר' יהושע אומר, כל העולם כלו ממים העליונים הוא שותה, שנא' (תהלים קד, יג) משקה הרים מעליותיו וגו'. אמר לו ר' אליעזר, והלא כבר נאמר ואד יעלה מן הארץ. אמ' לו, עננים מתגברים ועולים ומקבלים ממנו כמפי הבאר, שנא' (איוב לו, כז) יזוקו מטר לאידו. וכן הוא אומר. מעלה נשיאים מקצה הארץ וגו'. והלכה כר' יהושע. ר' שמעון בן אלעזר אומר, אין לך תהום יורד מלמעלה שאין הארץ מעלה כנגדו טפחים מלמטה, שנא' (תהלים מב, ח) תהום אל תהום קורא לקול צנוריך. ואין הארץ שותה אלא צרכה, והשאר משקה בו שרשי האילנות אחת לשלשים, ושרשי החרוב ושרשי שקמה, שאין הגשמים מגיעין אליהם. הב"ה מעלה את התהום אחת לע' שנה ומשקה אותן, שנא' (ישעיהו כז, ג) אני ה' נוצרה לרגעים אשקנה.

ר' אושעיא אומר, בתורה ובנביאים ובכתובים מצינו שירידת הגשמים שקולה כנגד כל מעשה בראשית. מן התורה, שנא' (בראשית א, א) בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ, וכתי' (בראשית א, ב) ורוח אלהים מרחפת על פני המים, בזמן שהרוחות נושבות על פני המים אז הגשמים יורדים. מן הנביאים מנין, שנא' (ירמיהו י, יב) עושה ארץ בכחו מכין תבל בחכמתו ובתבונתו נטה שמים. ואומר, לקול תתו המון מים בשמים וגו'. מן הכתובים מנין, שנא' (איוב ה, ט) עושה גדולות עד אין חקר ונפלאות עד אין מספר, וכתי' (איוב ה, י) הנותן מטר על פני ארץ ושולח מים על פני חוצות. ר' יוחנן וריש לקיש. ר' יוחנן אומר אין עננים אלא מלמעלה, שנא' (דניאל ז, יג) ואדו עם ענני שמיא וגו'. וריש לקיש אמר אין עננים אלא מלמטה, שנא' (תהלים קלה, ז) מעלה נשיאים מקצה הארץ וגו'. על דעתיה דר' יוחנן משל לאחד שכבר את חבירו בחבית של יין וקנקנה עמה. ריש לקיש אמ' לאחד שאמ' לחבירו הלויני סאה של חטים, ואומר לו הבא קופתך ובוא מדוד לך. כך אמר הב"ה לישראל אייתי ענניך וקבל מטרך. חמשה שמות יש לה לענן. עב,

ענן, אד, נשיאים, חזיז. עב, שהוא מעבב את הרקיע. ענן, שהוא עושה עניים לבריות אלו על אלו, פי' מי שאין לו אצל מי שיש לו. אד, שהוא שובר לבעלי שערים. נשיאים, שהוא עושה לבריות נשואים אלו על אלו. חזיז, שהוא [עושה] חזיונות ברקיע ומשרה רוח הקדש על הבריות, כדא' חזון ישעיהו. א"ר שמעון בן גמליאל ארבעה שמות יש לה לארץ, כנגד ארבע תקופות. ארץ, תבל, אדמה, ארקא. ארץ, כנגד תקופת ניסן שהיא מריצה את פירותיה. אדמה, כנגד תקופת תשרי שהיא עשויה בולין בולין של אדמה. ארקא, כנגד תקופת טבת שהיא מורקת פירותיה.

גדולה ירידת גשמים, שהיא מרצה בקרבנות, שנא' (תהלים פה, ב) רצית ה' ארצך שבת שבות יעקב, ובקרבנות כתי' (ויקרא א, ד) ונרצה לו לכפר עליו. והגליות מתכנסות בם, שנא' (תהלים פה, ב) שבת שבות יעקב. והעונות נמחלין בם, שנא' (תהלים פה, ג) נשאת עון עמך כסית כל חטאתם סלה. והעברה נאספת בם, שנא' (תהלים פה, ד) אספת כל עברתך. והגייסות פסוקות בם, שנא' (תהלים סה, יא) תלמיה רוה נחת גדודיה ברביבים תמוגגנה צמחה תברך. גדודיה, כענין שנא' (מלכים ב יג, כ) וגדודי מואב.

גדולה ירידת גשמים, שהיא שקולה כנגד תחיית המתים. ולפיכך קבעו גבורות גשמים בתפלה בתחיית המתים. בזו כתי' יד, דכתי' (תהלים קמה, טז) פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון, ובזו כתי' יד, דכתי' (יחזקאל לז, א) היתה עלי יד ה' ויוציאני ברוח ה' ויניחני בתוך הבקעה והיא מלאה עצמות, וכתיב (יחזקאל לז, ג) בן אדם התחיינה העצמות האלה ואומר ה' אלהים אתה ידעת. בזו כתי' פתיחה, דכתי' (דברים כח, יב) יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים וגו', ובזו כתי' פתיחה, דכתי' (יחזקאל לז, יב) הנה אנכי פותח את קברותיהם והעליתי אתכם מקברותיכם עמי וידעתם כי אני ה'. בזו שירה, דכתי' (תהלים סה, יד) לבשו כרים הצאן ועמקים יעטפו בר יתרועעו אף ישירו, ובזו שירה, דכתי' (ישעיהו כו, יט) הקיצו ורננו שוכני עפר, וכתי' (ישעיהו מב, יא) ירונו יושבי סלע, שהם המתים הקבורים בסלעים ובאשמנים. ר' יוחנן אומר גדולה היא מתחיית המתים, שתחיית המתים למתים בלבד, וזו לחיים ולמתים, שתחיית המתים לאדם, וזו לאדם ולבהמה, שתחיית המתים לישראל, וזו לישראל ולאומות העולם. א"ר אבהו גדולים הגשמים מתחיית המתים, דאלו תחיית המתים לצדיקים בלבד. ואלו לצדיקים ולרשעים. א"ר יוחנן גדול יום הגשמים כיום קבוץ גליות, שנא' (תהלים קכו, ד) שובה ה' את שביתנו כאפיקים בנגב, ואין אפיקים אלא מטר, שנא' (תהלים יח, טז) ויראו אפיקי מים. א"ר אושעיא גדול יום הגשמים, שאפי' ישועה פרה ורבה בו, שנא' (ישעיהו מה, ח) תפתח ארץ ויפרו ישע. א"ר אבהו גדול יום הגשמים כיום שנתנה בו תורה,

שנא' (דברים לב, ב) יערף כמטר לקחי, ואין לקח אלא תורה, שנא' (משלי ד, ב) כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזובו. רבא אמר יותר מיום שניתנה תורה בו, שנא' (דברים לב, ב) יערוף כמטר לקחי, מי נתלה במי, הוי אומר קטן נתלה בגדול.

וגרסי' בבראשית רבה א"ר שמעון בן יוחאי ג' דברים שקולין זה בזה, ארץ אדם ומטר. א"ר לוי בר חייתא ושלשתן משלש שלש אותיות, ללמדך שאם אין ארץ אין מטר, ואם אין מטר אין ארץ, ואם אין שניהם אין אדם. וכשהב"ה רוצה בעמו ממטיר גשמי רצון על הארץ, וכשחוטאין לפניו הוא עוצר להם את השמים ולא יהיה מטר, ודומין לאשה שהיא יושבת על המשבר, והיא בצער גדול, ואינה יולדת, ותולה עיניה למרום לבקש על נפשה מאת הב"ה. כדגרסי' במס' תעניות בפ"ק א"ר שמעון בן לקיש, ועצר את השמים ולא יהיה מטר, בשעה שהשמים נעצרין מלהוריד טל ומטר, דומין לאשה שמחבלת ואינה יולדת. דאמ' ר' שמעון בן לקיש משום בר קפרא, נאמרה עצירה באשה ונאמרה עצירה בגשמים, עצירה באשה, דכתי' (בראשית כ, יח) כי עצור עצר ה' בעד כל רחם לבית אבימלך, עצירה בגשמים, דכתי' (דברים יא, יז) ועצר את השמים ולא יהיה מטר. נאמרה לידה באשה, דכתי' (שמות ב, ב) ותהר האשה ותלד בן, לידה בגשמים, דכתי' (ישעיהו נה, י) והולידה והצמיחה. נאמרה פקידה באישה ונאמרה פקידה בגשמים, פקידה באשה, דכתיב (בראשית כא, א) וה' פקד את שרה, וכתי' (בראשית כא, ב) ותהר ותלד שרה, פקידה בגשמים, דכתי' (תהלים סה, י) פקדת הארץ ותשוקקה רבת תעשרנה פלג אלהים מלא מים. מאי פלג אלהים מלא מים. תאנא כמן קובה יש ברקיע שממנה הגשמים יורדין.

ובשעה שהגשמים יורדין בעתן, הב"ה משמח את לב בריותיו, ישראל וגויים, ואדם ובהמה, וכל עצי השדה. גוי אחד שאל את ר' יהושע בן קרחה ואמ' ליה, הרי בשעה שיש לנו מועדות ואנו שמחים אין לכם מועדות ואין אתם שמחים, ובשעה שיש לכם מועדות ואתם שמחים אין לנו מועדות ואין אנו שמחים, אימתי אנו ואתם שמחים, אמ' לו, למחר, בירידת הגשמים, שנאמר (תהלים סה, יד) לבשו כרים הצאן ועמקים יעטפו בר יתרועעו אף ישירו, מה כתי' בתריה, הריעו לה' כל הארץ, ר"ל כל הארץ, ישראל וגויים. א"ר מעשה היה בצידן, שצדו דג אחד, ושיערוהו שלש מאות ליטרין, ושקלוהו ולא מצאו בו כי אם מאתים. וכיון שירדו גשמים, צדו דג אחר, ושיערוהו במאתים ליטרין, ומצאוהו שלש מאות. ולא עוד אלא שמשא ומתן מתברך, שנא' (תהלים סה, יב) עטרת שנת טובתך, כל מיני טובה נמצאת. למד שבזמן שהגשמים יורדין בעונתן, הוא עת רצון, והב"ה מרחם על בריותיו ומוריד להם גשמי רצון בעתן, ובזמן שהגשמים חסרין

בעונתן, הוא עת זעם, והב"ה יושב על כסא דין. ואין הגשמים נעצרין אלא בעונותיהן של ישראל. כדגרסי' בפ"ק דמ' תענית. א"ר תנחום בריה דר' חייא איש כפר עכו, אין הגשמים נעצרין אלא בעונותיהן של ישראל, אם נתחייבו שונאיהם של ישראל כלייה, דכתי' (איוב כד, יט) ציה גם חום יגזלו מימי שלג שאול חטאו, וכתי' (דברים יא, יז) ועצר את השמים ולא יהיה מטר ואבדתם מהרה. ואמ' רב חסדא אין הגשמים נעצרין אלא בשביל ביטול תרומה ומעשרות, שנא' (איוב כד, יט) ציה גם חום יגזלו מימי שלג שאול חטאו. מאי משמע, תאנא דבי ר' ישמעאל, דברים שצויתי אתכם בימות החמה ולא עשיתם, שהם תרומה ומעשרות, יגזלו, מכם מימי שלג בימות הגשמים. א"ר שמעון בן פזי א"ר יהושע בן לוי אין הגשמים נעצרין אלא בעון לשון הרע, שנא' (משלי כה, כג) רוח צפון תחולל גשם ופנים נזעמים לשון סתר. אמ' רב סלאן אמ' רב המנונא, אין הגשמים נעצרין אלא בשביל עזי פנים, שנא' (ירמיהו ג, ג) וימנעו רביבים ומלקוש לא היה ומצח אשה זונה היה לך מאנת הכלם. אמ' רב קטינא אין הגשמים נעצרין אלא בענין ביטול תורה, שנא' (קהלת י, יח) בעצלתים ימך המקרה, וכתי' (ויקרא כז, ח) ואם מך הוא מערכך, ואין מקרה אלא הב"ה, שנא' (תהלים קד, ג) המקרה במים עליותיו, פי' בשביל עצלות שהיתה בישראל, שלא עסקו בתורה, נעשה שונאו של הב"ה מך מלהוריד גשמים. וגרסי' במ' תעניות ירושלמי בפרק סדר תעניות, בעון ד' דברים הגשמים נעצרין, בעון ע"ז ומגלי עריות ושופכי דמים ופוסקין צדקה ברבין ואינן נותנין. בעון ע"ז מנין, שנאמר (דברים יא, טז) השמרו לכם פן יפתה לבבכם וסרתם ועבדתם אלהים אחרים והשתחויתם להם, מה כתי' בתריה, וחרה אף ה' בכם ועצר את השמים ולא יהיה מטר. בעון שופכי דמים מנין, שנא' (במדבר לה, לג) כי הדם הוא יחניף את הארץ, יחין אף על הארץ. ובעון מגלי עריות מנין, דכתי' (ירמיהו ג, ב) ותחניפי ארץ בזנותך וברעתך, מהו עונשו, וימנעו רביבים ומלקוש לא היה. בעון פוסקי צדקה ברבים ואינן נותנין מנין, שנא' (משלי כה, יד) נשיאים ורוח וגשם אין איש מתהלל במתת שקר, בעון איש מתהלל במתת שקר העבין עולין והרוח מנשבת ואין הגשמים באין, כשם שהוא מראה בעצמו אותות שהוא נותן צדקה ואינו נותן, כך הב"ה מראה בעולם אותות שהוא נותן גשמים, שהן הרוח והעבים, ואין הגשמים יורדין.

לפיכך צריכין הקהל וב"ד, כשיראו שהוא עת זעם והב"ה עוצר את השמים, לדרוש ולחקור אם יש אדם שיש בידו אחת מהעבירות הללו ויחזירוהו למוטב, כדי שיהו הכל בתשובה שלימה, וירחם עליהם הב"ה ועונה אותם ומוריד להם גשמי רצון. ולפיכך הזהיר הב"ה את ישראל על ידי הנביא, כשהתחיל העולם להשתנות והגשמים חסרין,

לעשות תשובה מיד ולרצות להב"ה בתשובה ובמעשים טובים, שנא' (חגי א, ה) כה אמר ה' צבאות שימו לבבכם על דרכיכם זרעתם הרבה והבא מעט אכול ואין לשבעה שתה ואין לשכרה לבוש ואין לחום לו והמשתכר משתכר אל צרור נקוב. זרעתם הרבה והבא מעט, מפני שבטלתם תרומות ומעשרות. אכול ואין לשבעה, מפני שבטלתם חלה ומצה בפסח. שתה ואין לשכרה, מפני שבטלתם ענוי יום הכפורים. לבוש ואין לחום לו, מפני שבטלתם ציצת ותפלין. והמשתכר משתכר אל צרור נקוב, מפני שבטלתם צדקה ומעשים טובים. שכישראל עושין צדקות עם העניים ומרחמין עליהם, הב"ה מתמלא רחמים ומרחם על ישראל ומריד להם גשמי רצון בעתם. כדגרסי' בב"ר בימיו של ר' תנחומא איצטריכו ישראל למיטרא. אתי לגביה, אמרי ליה, ר' גזר תעניתא. גזר תעניתא יום קדמאי, יום תניין, ויום תליתאי, ולא נחית מיטרא, עאל ודרש להון ואמ', בני איתמליאו רחמין אלו לאלו והב"ה מתמלא עליכון רחמים. אמ' להון שיהו מחלקין צדקה לענייהון. וראו אדם אחד שהיה נותן מעות לגרושתו. שלח בתריהון. אמ' ליה, מי זאת. אמ' ליה, גרושתי היא. אמ' ליה, למה נתת לה מעות. אמ' ליה, ראיתיה בצרה ונתמלאתי עליה רחמים. אותה שעה הגביה ר' תנחומא עיניו למעלה ואמ', רבון העולמים, מה אם זה, שאין לזו עליו מזונות, ראה אותה בצרה ונתמלא עליה רחמים, ואת שכתוב בך חנון ורחום ה' ואנו בניך בני ידידיך אברהם יצחק ויעקב, על אחת כמה וכמה. מיד ירדו גשמים ונתרווה העולם. וכל זמן שישראל עושין רצונו של מקום, הופך להם את החורבן ליישוב, שנא' (תהלים קז, לג) ישם נהרות למדבר ומוצאי מים לצמאון, וכתי' (תהלים קז, לו) ויושב שם רעבים ויכוננו עיר מושב, וכתי' (תהלים קז, לז) ויזרעו שדות ויטעו כרמים, ויברכם וירבו מאד וגו'. ובזמן שאין עושין רצונו של הב"ה הופך להם את היישוב לחורבן, שנא' (תהלים קז, לד) ארץ פרי למלחה מרעת יושבי בה, וכתי' (תהלים קז, לט) וימעטו וישחו מעוצר רעה ויגון וכו', וכתי' (תהלים קז, מ) שופך בוז על נדיבים וגו'. ואע"פ שהגזירה יוצאה, אם ישראל עושין תשובה הב"ה מבטל את הגזירה, שנא' (תהלים קו, מד) וירא בצר להם.

וכן מצינו נביאים הראשונים, כשהיו הצרות באות להם לישראל, היו גוזרין תענית ועושין תשובה, והב"ה שומע את תפלתן ועונה אותן. ממי את למד, ממשה רבי' ע"ה במלחמת עמלק. כיון שהיתה עת צרה, גזר תענית על כל ישראל, וזימן המלחמה ליום אחד אחר התענית, שנאמר (שמות יז, ט) ויאמר משה אל יהושע בחר לנו אנשים וצא הלחם בעמלק מחר אנכי נצב על ראש הגבעה. ר' אלעזר המודעי אומר, מה תלמוד מחר, אמ' לו מחר נגזור תענית ונהיו מעותדין על מעשה האבות ומעשה האמהות, שנא' (שמות

יז, ט) מחר אנכי נצב על ראש הגבעה. ראש אלו האבות, שנא' (במדבר כג, ט) כי מראש צורים אראנו, גבעות, אלו האמהות, שנא' (בראשית מט, כו) עד תאות גבעות עולם. קראו כל ישראל צום, ולא טעמו כלום אותו היום, ועמדו בתפלה ובתחנונים עד הערב, שנא' (שמות יז, יב) ויהי ידיו אמונה עד בא השמש. ולמה פירש ידיו. אמ' משה רבינו, רבונו של עולם, על ידי הוצאת את ישראל ממצרים, ועל ידי קרעת את הים ועשית להם כמה נסים וגבורות, ועל ידי תעשה להם התשועה הזאת. ומה ת"ל אמונה. אמ' משה לפני הב"ה, רבונו של עולם, הידים שלא קבלו מאומה מישראל אל תשיבם ריקם.

וכן מצינו בשמואל הנביא ע"ה, כיון שראה שהיתה עת צרה והשונאים באים על ישראל, גזר תעניות ועשה תשובה וצדקה, שנא' (שמואל א ז, ג) ויאמר שמואל אל כל ישראל אם בכל לבבכם אתם שבים אל ה' הסירו את אלהי הנכר מתוככם והעשתרות והכינו לבבכם אל ה' ועבדוהו לבדו ויצל אתכם מיד פלשתים וכתי' (שמואל א ז, ד) ויסירו בני ישראל את הבעלים ואת העשתרות ויעבדו את ה' לבדו. וכתי' (שמואל א ז, ה) ויאמר שמואל אל כל ישראל קראו את כל ישראל המצפתה ואתפלל בעדכם אל ה'. ויסירו בני ישראל את הבעלים, מכאן שעשו תשובה. ויעבדו את ה' לבדו, מכאן שקבלו עליהן את כל מצותיה של תורה. ויקבצו המצפתה, מכאן שקראו עצרה. וישאבו מים וישפכו, מכאן שעשו צדקה, כדא' שלח לחמך על פני המים. ויצומו ביום ההוא, מכאן שהתענו. ויאמרו שם חטאנו לה', מכאן שהתודו. וישפוט שמואל את בני ישראל, מכאן שהחזירו גזילות וחבלות לבעליהן.

וכן מצינו בשאול, כיון שראה שהיתה עת צרה, גזר תענית על כל ישראל, שנאמר (שמואל א יד, כד) ואיש ישראל נגש ביום ההוא ויואל שאול את העם לאמר ארור האיש אשר יאכל לחם עד הערב ונקמתי מאויבי. ולא טעם כל העולם כלום. ולא היתה עת צרה ביום ההוא, דכתי' (שמואל א יג, ו) ואיש ישראל ראו כי צר לו כי נגש העם ויתחבאו העם במערות ובחוחים ובסלעים ובצחיחים ובבורות, ובזכות יהונתן שמסר עצמו על ישראל נענו, דכתי' (שמואל א יד, יד) ותהי המכה הראשונה אשר הכה יהונתן ונושא כליו כעשרים איש וגו', וכתי' (שמואל א יד, טו) ותהי חרדה במחנה בשדה וגו'. מהו אומר, ויושע ה' ביום ההוא את ישראל והמלחמה עברה.

וכן מצינו ביואל בן פתואל שעלה הגובאי והשחית את הזרעים והאילנות, שנאמר (יואל א, ו) כי גוי עלה על ארצי, עצום ואין מספר, שיניו שני אריה ומתלעות לביא לו, שם גפני לשמה ותאנתי לקצפה, חשוף חשפה והשליך הלבינו שריגיה הגפן הובישה והתאנה אומללה, רמון גם תמר ותפוח כל עצי השדה יבישו כי הובישׁ ששון מן בני אדם. הלא

נגד עינינו אוכל נכרת מבית אלהינו שמחה וגיל. עבשו פרורות תחת מגרפותיהם נשמו אוצרות נהרסו ממגורות כי הוביש דגן. מה נאנחה בהמה נבוכו עדרי בקר כי אין מרעה להם גם עדרי הצאן נאשמו. הובישה גפן, זה שדפון. והתאנה אומללה, זה ירקון. רמון גם תמר ותפוח כל עצי השדה יבשו, זה צמאון. ומנין שאף שמחת בני אדם פוסקת, שנא' (יואל א, יב) כי הוביש ששון מבני אדם. ומנין שאף היין והשמן מתעפשין, ת"ל עבשו פרורות תחת מגרפותיהן, אלו גרבי היין. ומנין שאפי' דברים שאין דרכם להתעפש מתעפשין, ת"ל נשמו אוצרות. ומנין שאף הבתים נופלים, ת"ל נהרסו ממגורות. ומנין שהתבואה היתה נרקבת, ת"ל כי הוביש דגן. ומנין שאף עשבות השדה היו כלין, ת"ל מה נאנחה בהמה נבוכו עדרי בקר כי אין מרעה להם. ומנין שאף וולדות הבהמה המארה נכנסת בהן, ת"ל גם עדרי הצאן נשמו. ומנין שאף הפרוטה שבכיס המארה נכנסת בה, ת"ל הלא נגד עינינו אוכל נכרת. ומנין שאף אותו המעט שהיו אוכלין לא היו שבעים בו, ת"ל הקיצו שכורים ובכו. באותה שעה היו הכל צועקין והכל מתחננין, שנא' (יואל א, יט) אליך ה' אקרא כי אש אכלה נאות מדבר ולהבה להטה כל עצי השדה, גם בהמות שדה תערוג אליך כי יבשו אפיקי מים ואש אכלה נאות מדבר. מיד השיב להם הב"ה על ידי הנביא ואמר, עשו תשובה ואני מעביר מכם את כל הצרות האלו, שנא' (יואל ב, טו) תקעו שופר בציון קדשו צום קראו עצרה. אספו עם, קדשו קהל, קבצו זקנים, אספו עוללים ויונקי שדים, יצא חתן מחדרו וכלה מחופתה. בין האולם ולמזבח יבכו הכהנים משרתי ה', ויאמרו חוסה ה' על עמך ואל תתן נחלתך לחרפה למשול בם גויים. למה יאמרו בעמים איה נא אלהיהם. מיד עשו תשובה, והתפללו לפני הב"ה, ושמע את תפלתן וריחם עליהם, שנא' (יואל ב, יח) ויקנא ה' לארצו ויחמול על עמו. ויען ה' ויאמר לעמו הנני שולח לכם את הדגן ואת התירוש והיצהר ושבעתם אותו ולא אתן אתכם עוד חרפת רעב בגוים.

ולפי' אנו עושים כסדר הזה בכל צרה שלא תבא על הצבור. תקעו שופר בציון, מכאן שתוקעין ומתריעין בשופרות. קדשו צום, מכאן שמתענין. קראו עצרה, מכאן שאסורין בעשיית מלאכה. אספו עם, מכאן שאסורין במשא ומתן. קדשו קהל, מכאן שמתקבצין כל החברים כאחד. קבצו זקנים, מכאן שיורדין לפני התיבה עם שליח צבור. אספו עוללים, מכאן שעושים אותם שניים להם. וגרסי' בפרק סדר תעניות. חנן הנחבא בר בריה דחוני המעגל הוה. כי מצטריך עלמא למיטרא, משדרי רבנן ינוקי דבי רב גביה. הוו נקיטי ליה בשיפוליה, ואמרי ליה, אבא אבא הב לן מיטרא. אמ' לפניו, רבון העולם, עשה בשביל הללו שאין יודעין מה בין אבא שהוא נותן מטר לבין אבא שאינו נותן

מטר, ואתא מיטרא. ויונקי שדים, מכאן ששומעין נדר מפי הקטן. יצא חתן מחדרו וכלה מחופתה, מכאן שאסורין בתשמיש.

וכן מצינו בעזרא כיון שראה שהיתה עת צרה, גזר תענית על עצמו ועל ישראל הנמצאים שם, שנא' (עזרא ח, כא) ואקרא צום על הנהר נהר אחוא להתענות וגו'. מיד נענה, דכתי' (עזרא ח, לא) ויד אלהינו היתה עלינו ויצילנו מכף אויב ואורב בדרך. וגרסי' במ' תעניות ירוש' בפרק סדר תעניות. כתיב יצא חתן מחדרו וכלה מחופתה. יצא חתן מחדרו, זה ארון, וכלה מחופתה, זו תורה. ד"א יצא חתן מחדרו, זה נשיא, וכלה מחופתה, זה אב בית דין.

לפיכך כשהגשמים נעצרין חייבין לעשות תשובה ולהתענות ולהתפלל עד שנענין. דתנן הגיע י"ז במרחשון ולא ירדו גשמים, התחילו היחידים להתענות. אוכלין ושותין משחשכה, ומותרין במלאכה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה, ונועלין את המרחצאות. עברו אלו ולא נענו, גוזרין שבעה תעניות על הצבור, כמו שכתבתי למעלה. ונועלין באלו השבעה ימים האחרונים את החנויות. עברו אלו ולא נענו, ממעטין במשא ובמתן, בבנין ובנטיעה, באירוסין ובנשואין, ובשאלת שלום בין אדם לחבירו. החבירים, פי' תלמידי חכמים אין ביניהם שאלת שלום, ועם הארץ ששאל משיבין אותו בשפה ברורה ובכובד ראש. ויושבין כאבלים וכמנודין עד שירוחמו, שנא' (תהלים קכג, ב) הנה כעיני עבדים אל יד אדוניהם כעיני שפחה אל יד גבירתה כן עינינו אל ה' אלהינו עד שיחננו. והיחידים חוזרים ומתענין עד שיצא ניסן. יצא ניסן, שוב אין מתענין, מפני שהגשמים סימן קללה, שנא' (שמואל א יב, יז) הלא קציר חטים היום וגו'. וזה הענין של זמנים הללו היה בארץ ישראל, שהיו התבואות מתבשלות ובאות בניסן. אבל בארצות האלו, מתענין ומתריעין על הגשמים כל זמן שצריכים להם, ואפי' בחדש סיון.

סדר שבעת ימים אחרונים. שנינו במ' תעניות סדר תעניות כיצד. מוציאין את התיבה לרחובה של עיר, ונותן אפר מקלה על גבי התיבה, ובראש הנשיא ובראש אב ב"ד, וכל אחד ואחד נוטל ונותן בראשו. והזקן שבהם אומר לפניהם דברי כיבושים, אחינו, לא נאמר באנשי נינוה וירא אלהים את שקם ואת תעניתם, אלא וירא אלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה, וכן בקבלה הוא אומר וקרעו לבבכם ואל בגדיכם ושוב אל ה' אלהיכם כי חנון ורחום הוא, וניחם על הרעה. ובגמ' מפרש למה יוצאין לרחובה של עיר, ליכנסו בי כנישתא וליצלו התם. אמ' ר' חייא בר אבא לומר צעקנו בצינעא ולא נענינו, נבזה עצמותינו בפרהסיא. ר' שמעון בן לקיש אומר גלינו וגלותנו מכפרת עונותינו.

ולמה מוציאין את התיבה, א"ר יהושע בן לוי, כלי צנוע היה לנו ונתבזה בעונותינו. ולמה מתכנסים בשקים, א"ר חייא בר אבא לומר הרי אנו חשובין לפניך כבהמה, כלומר אם אין אתה מרחם עלינו מפני שאנו בני אדם וחטאנו לפניך, רחם עלינו שאנו כבהמה, שכן דרכך להושיע את האדם ואת הבהמה, שנא' (תהלים לו, ז) אדם ובהמה תושיע ה'. וגרסינן בב"ר ובפסיקתא. אלכסנדרוס מקדון הלך למדינה ששמה אפריקי ויצאו לקדם לפניו בחזירין של זהב וברמונים של זהב ובלחם של זהב ובקרין של זהב. אמ' להם, ומה זהב יאכל בארצכם. אמרו לו, לא היה כך בארצכם. אמ' להם, לא עשרכם באתי לראות, אלא דינכם באתי לראות. עודם מדברים והנה שני אנשים באין לדין לפני המלך. פתח האחד ואמר, אדוני המלך, אני קניתי מזה חרבה אחת והתחלתי לבנותה ומצאתי בה מטמון, אמרתי לו קח מטמונך, שהחרבה קניתי ממך והמטמון לא קניתי. אמ' בעל דינו, אדוני המלך, כשמכרתי לו החרבה כל אשר בה מכרתי. אמ' המלך לאחד מהם, יש לך בן זכר. אמ' לו, הן. ואמ' לבעל דינו, יש לך בת. אמ' לו, הן. אמ' המלך, יתנשאו ביחד ויאכלו שניהם המטמון. מיד תמה אלכסנדרוס. אמ' לו המלך, מה את תמה, לא דנתי בטוב. אמ' לו, בטוב דנת. אמ' לו המלך, ואלו איתו כזאת בארצכם, מה הייתם עושים. אמ' לו, היה המלך חותך ראש הטוען והנטען, והיה נוטל המטמון לנפשו. אמ' לו המלך, ותזרח השמש בארצכם. אמ' לו, הן. אמ' לו, וירדו גשמים בארצכם. אמ' לו, הן. אמ' לו, יש בהמה דקה בארצכם. אמ' לו, הן. אמ' לו, תפח רוחו של אותו האיש, בזכות הבהמה הב"ה עושה עמכם כל אלו הנסים האלו. הה"ד אדם ובהמה תושיע ה', אדם עם בהמה תושיע ה', אדם מפני בהמה תושיע ה', אדם בזכות בהמה תושיע ה'. כך עתה אדם אנחנו וכבהמה תושיענו.

וגרסי' במ' תעניות ירוש' בפ' סדר תעניות. א"ר חייא בר אבא ולמה יוצאין ברחובה של עיר, כלומר חשבנו כאלו גולים לפניך. ולמה נותנין אפר מקלה על גבי התיבה, ר' חונא רבה דציפורין אמ', אבותינו חפו ארון זהב ואנו חפינו אותו אפר. ובראש הנשיא, א"ר תחליפא קיסרייא, כדי לפרסמו, לא דומה מתבזה מעצמו למתבזה מאחר. ולמה תוקעין בקרנות, א"ר יעקב דרומאה, לומר חשבנו כאלו גועים לפניך כבהמות ע"כ.

ובתלמודא דידן. ולמה תוקעין בקרנות, לומר הרי אנו ריקים. ולמה נותנין אפר על גבי ספר תורה, לומר עמו אנכי בצרה. ר' שמעון בן לקיש אומר, בכל צרתם לו צר. א"ר זירא כי הוה חזינא דיהבי עפרא על ספר תורה, הוה מזדעזע בכל גופו. ולמה נותנין עפר בראש כל אחד ואחד. פליגי בה ר' חמא ב"ר חנינא ור' לוי בר חמא. אחד אמ' הרי אנו חשובין לפניך כעפר, וחד אמ' כדי שתזכור לנו אפרו של יצחק אבינו ותרחם עלינו. ולמה יוצאין

לבית הקברו'. פליגי בה ר' לוי בר חמא ור' חמא ב"ר חנינא. חד אמ' הרי אנו חשובין לפניך כמתים, וחד אמ' כדי שיבקשו המתים רחמים עלינו.
ושומע הב"ה תפלתן של צדיקים המתים, ורוצה בה כשמתפללין על ישראל בעת צרה, ומרחם על עמו בתפלתן. כדגרסי' בפרק קמא דמ' שוטה. א"ר חמא בר חנינא, מפני מה נקבר משה רבינו ע"ה מול בית פעור, כדי לכפר על עון בית פעור. מפני מה נסתר קברו של משה מעיני בשר ודם, מפני שגלוי וידוע לפני הב"ה שעתיד המקדש ליחרב, בית ראשון ובית שני, ולגלות ישראל מארצם, ואמ' שמא יבואו לקבורתו של משה, ויעמדו בבכיה ויתחננו למשה ויאמרו לו, רבינו משה, עמוד בתפלה בעבורנו, ועומד משה ומבטל את הגזירה. מפני שחביבין הצדיקים במיתתן יותר מבחייהן. שכן אתה מוצא, כשהיו ישראל במדבר וסרחו במעשיהם בעשיית העגל, קצף הב"ה עליהם ואמ' למשה הרף ממני ואשמידם, כמה צדיקים היו באותו הדור, וכמה חסידים, משה ואהרן ויהושע אלדד ומידד וע' זקנים, ושאר חכמים ותלמידיהם, ולא עשה הב"ה בשבילם, ולא בטל את הגזירה אלא בשביל אברהם יצחק ויעקב, שנא' (שמות לב, יג) זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך וגו'.
ר' תנחומא אומר, והן אומרים אם [גלות] אנו חייבים הרי גלינו, ואם רעבון אנו חייבין הרי צמנו ואנו רעבים, ואם מיתה אנו חייבין, הרי אנו כמתים. ויש אומרים, אם הריגה אנו חייבים הרי צמנו ואנו רעבים, ואם מיתה אנו חייבין הרי אנו כמתים. ויש אומרים, אם הריגה אנו חייבים, הרי אברהם אבינו ע"ה ששפך דמו במילה ומסר עצמו למיתה, ואם שריפה אנו חייבים, הרי יצחק אבינו ע"ה שמסר עצמו לשריפה, ואם גלות אנו חייבים, הרי יעקב אבינו ע"ה שגלה כמה גליות.
דברי כבושין. אמ' אבייי יש שם זקן וחכם אומר, אין שם זקן, אומר חכם, אין שם זקן ולא חכם, אומר אדם של צורה. לא שק ולא תענית גורמין, אלא תשובה ומעשים טובים גורמין. שכן מצינו באנשי נינוה, שלא נאמר בהם וירא אלהים את שקם ואת תעניתם, אלא וירא אלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה. ויתכסו שקים האדם והבהמה, מאי עביד, אסרו את הבהמות לחוד ואת הוולדות לחוד, ואמרו לפניו, רבונו של עולם, אם אין אתה מרחם עלינו, אין אנו מרחמין על אלו. ויקראו אל ה' בחזקה, מאי אמור. רב יהודה אמר רב, רבונו של עולם עלוב ושאינו עלוב יכול ושאינו יכול, צדיק ורשע, מי נדחה מפני מי. לפי' צריכין הקהל לצעוק ולהתחנן בבכיה לפני הב"ה, בדאגה ובשברון לבב, ויצעקו הכל, גדולים וקטנים אנשים ונשים וטף, עד שירוחמו. כדגרסי' בפ' סדר תעניות ת"ר פעם אחת יצא רוב אדר ולא ירדו גשמים. שלחו לו לחוני המעגל ואמרו

לו, התפלל וירדו גשמים. התפלל ולא ירדו גשמים. עג עוגה ועמד בתוכה, כדרך שעשה חבקוק, שנאמר על משמרתי אעמודה ואתיצבה על מצור. אמ' לפניו, רבונו של עולם, בניך שמו פניהם עלי, שאני כבן בית לפניך, נשבע אני בשמך הגדול שאיני זז מכאן עד שתרחם על בניך. התחילו הגשמים מנטפין. אמרו לו, ר' ראינוך לא נמות, כמדומין אנו שאין הגשמים יורדין אלא להתיר שבועתך. אמר להם, ראיתוני לא תמותו. אמ' לא כך שאלתי, אלא גשמי בורות שיחין ומערות. ירדו בזעף, כל טיפה וטיפה כמלא פי חבית. שיערו חכמים, אין טפה פחותה מלוג. אמרו לו, ראינוך לא נמות, כמדומין אנו שאין הגשמים יורדין אלא לשחת העולם. אמ' להם, ראיתוני לא תמותו. אמ' לא כך שאלתי, אלא גשמי רצון ברכה ונדבה. ירדו כתקנן, עד שיצאו ישראל מירושלים להר הבית מפני רוב הגשמים. אמרו לו, כשם שהתפללת עליהם שירדו, כך התפלל עליהם שילכו להם. אמ' להם, כך מקובלני, שאין מתפללין על רבוי הטובה. הביאו לו פר הודאה, וסמך שתי ידיו עליו ואמ', רבונו של עולם, ישראל שהוצאת מארץ מצרים אינן יכולין לקבל רוב טובה ולא רוב פורענות, השפעת להם טובה אין יכולין לקבל, יהי רצון מלפניך שיהא ריוח בעולם. מיד נשבה רוח ונתפזרו העבים וזרחה חמה ויצאו וראו הר הבית שמלא כמהין ופטריות. שלח לו שמעון בן שטח, אלמלא חוניי אתה גוזרני עליך נדוי, אלו היו שנים כשני אליהו שמפתחות גשמים בידו, לא נמצא שם שמים מתחלל על ידיך, אבל מה אעשה, שאתה מתחטא לפני המקום כבן שמתחנן לפני אביו ועושה לו כל רצונו, אמ' לו הוליכני לחמין מוליכו, הוליכני לצונן מוליכו, תן לי אגוזים אפרסקין ורמונים נותן לו, ועליך הכתוב אומר ישמח אביך ואמך ותגל יולדתך.

ועוד גרסינן בפ' קמא דמסכת תעניות ירושלמי. דרש ר' תנחום בר עילוי, ויכנעו שרי ישראל והמלך ויאמרו צדיק ה', ובראות ה' כי נכנעו היה דבר ה' אל שמעיה לאמר נכנעו ולא אשחיתם. נתענו אין כתי' כאן, אלא נכנעו, הא למדנו שההכנעה גדולה מן התענית. א"ר יהושע בן לוי, כתי' (בראשית ב, ו) ואד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה, עלה שבר מלמטן, הגשמים יורדין מלמעלה. אמ"ר ברכיה, יערף כמטר לקחי, כפפו ערפן לתשובה, מיד הגשמים יורדין. א"ר אלעזר, הכזה יהיה צום אבחרהו יום ענות אדם נפשו, איזה צום שאני חפץ בו, פתח חרצבות רשע התר אגודות מוטה, הלא פרוס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית, כי תראה ערום וכסיתו. מה כתי' בתריה, אז תקרא וה' יענה. לוי גזר תעניתא, בעא רחמי, ולא אתא מיטרא. אמ' רבונו של עולם, עלית וישבת במרום ואין אתה מרחם על בניך. מיד אתא מיטרא. ר' יהודה נשיאה גזר תעניתא, ולא אתי מיטרא. אמ' כמה משמואל הרמתי ליהודה בן גמליאל. פי' שמואל הרמתי צעק

לפני הב"ה ומיד נתן הב"ה מטר, דכתי' (שמואל א יב, יח) ויצעק שמואל אל ה' ויתן קולות ומטר, ואני צעקתי ולא נעניתי, אוי לו לדור שעלתה בימיו כך. חלש דעתיה ואתי מיטרא. ר' גזר תעניתא, ולא אתא מיטרא. נחית קמיה אילפא. אמ' משיב הרוח, נשא זיקא, ומוריד הגשם, אתא מיטרא. אמ' ליה, מאי עובדך. אמ' בכפר דחוק יתיבנא, ולא שכיח ביה יין לקידושא ולהבדלה, ומטרחנא ומייתינא להו ומפיקנא להו ידי חובתיהו. רב נחמן גזר תעניתא, ולא אתי מיטרא. אמ' חבוטי ליה לנחמן מגודא לארעא, ואכסיף, ואתי מיטרא. ת"ר מעשה בר' אליעזר שגזר י"ג תעניות על הצבור ולא ירדו גשמים, התחילו כל העם לצאת, אמ' להם קברים תקנתם לעצמכם, געו כל העם בבכיה, וירדו גשמים. וישובו איש מדרכו הרעה ומן החמס אשר בכפיהם, אמ' שמואל, אפי' גזל מריש ובנאו בבירה, מקעקע כל הבירה כלה ומשיב מריש לבעליו. פי' מריש, קורה.

ואלו צרות שחיבין להתריע עליהן בני אותה העיר שנשתלחו בה בלבד. גשמים שפסקו בין גשם לגשם מ' יום, וצמחים ששנו, מתריעים עליהם מיד. וגשמים שירדו לצמחים ולא לאילן, כגון שירדו בנחת. וגשמים שירדו לצמחים ולאילן ולא לבורות שיחין ומערות, כגון שירדו בכח ולא עשו זרם. וגשמים שירדו לבורות שיחין ומערות ולא ירדו לצמחין ולא לאילן, כגון שלא ירדו אלא בזרם בלבד. ועיר שיש בה אכסרה בזמן שיש בה מיתה, ועיר שיש בה דבר. איזה דבר, עיר המוציאה חמש מאות רגלי ויצאו ממנה ג' מתים בג' ימים זה אחר זה. ועיר שיש בה מפולת בריאות שאין ראויות ליפול ורעועות שראויות ליפול. כל עיר שיש בה אחת מכל המכות הללו, אותה העיר מתענה ומתרעה, וכל סביבותיה מתענות ולא מתריעות, ושאר כל ישראל הרחוקין מהן לא מתענין ולא מתריעין, אבל מבקשים רחמים על אחיהם ישראל השרויים בצער, שנא' (מלכים ב יט, ד) ונשאת תפלה בעד השארית הנמצאה. ואם לא בקשו עליהן רחמים, הרי הן חוטאין, שנא' (שמואל א יב, כג) גם אני חלילה לי מחטוא אל ה' מחדול להתפלל בעדכם וגו'.

אלו צרות שחייבין להתריע עליהן אנשי אותה העיר שנשתלחו בה וכל ישראל השומעין בהן. שדפון וירקון, ארבה וחסיל, וחיה רעה, חרב ורעב. מפני שכל אחת מאלו היא מכה מהלכת, וחוששין שמא ימשכו המכות הללו ממקום למקום. ואם היו שתי צרות כאחת, מטריחין על הצבור יותר מדאי, ומתענין ומתריעין וצועקים ומתחננים לפני אביהן שבשמים עד שיחטאו.

עמדו בתפלה. מורידין לפני התיבה זקן ורגיל ופרקו נאה ויש לו בנים וביתו ריקם ושפל ברך ונוח לתשחורת ומרוצה לעם, כדי שיהא לבו שלם בתפלה. ירד לפניהם, מזכיר זכות אבות וזכות חסידים הראשונים. שכן מצינו במשה רבינו ע"ה שהזכיר לפני הב"ה זכות

אבות, דכתי' (שמות לב, יג) זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך וגו'. ודוד ע"ה אמר, ה' אלהי אברהם יצחק וישראל אבותינו וגו'. ואליהו הנביא ז"ל, דכתי' (מלכים א יח, לו) ויגש אליהו הנביא ויאמר ה' אלהי אברהם יצחק וישראל היום יודע וגו'. והרמב"ם ז"ל אמ' בפזמון שעשה ליום הכפורים, אני מזכיר היום חסד אבותי. ור' משה ן' עזרא אמר בפזמון אחר זכור להם צדקת יעקב אביהם.

ויעמוד הגדול שבהם ויוכיח בעניינים של תוכחות כפי כחו, עד שיצעקו הקהל ויבכו לפני אביהם שבשמים ויכופו את יצרם ויעשו תשובה. ואם הוא המוכיח ראוי להתפלל בעדם, עומד ומתפלל, ואם לאו, מעמידין ש"צ הראוי להתפלל בעדם. ואיזה הוא ראוי, זה הרגיל בתפלה ובכל הברכות, ורגיל לקרות בתורה נביאים וכתובים, ולא יהיה בעל עבירות, ולא יצא עליו שם רע. וצריך שיהא קולו ערב.

והגאונים ז"ל סדרו התפלה של ז' ימים האחרונים של תענית צבור שמתענין על הגשמים ועל כל צרה שלא תבא על הצבור, סדור נאה, על זה הסדר.

משכימין לרחובה של עיר, ופותחין אשר יצר את האדם בחכמה, אלהי נשמה וכו', יהי רצון, יהי רצון, ופרשת ברכת כהנים, ופרשת הקרבנות, איזהו מקומן, וזמירות של שבת עד וארהו בישועתי. ואומר אלו המזמורים, תפלה לדוד שמעה ה' צדק וכו', לדוד אליך ה' נפשי אשא, לדוד משכיל אשרי נשוי פשע, תפלה לדוד הטה ה' אזנך ענני, לדוד ברכי נפשי את ה' ואל תשכחי כל גמוליו, ברכי נפשי את ה' ה' אלהי גדלת מאד, הללויה הללו את שם ה', שיר המעלות אל ה' בצרתה לי, שיר למעלות אשא עיני אל ההרים, שיר המעלות לדוד אליך נשאתי את עיני, שיר המעלות לדוד לולי ה' שהיה לנו, שיר המעלות ממעמקים קראתיך ה', הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו. ברוך שאמר וזמירות של חול עד גאל ישראל. ומתפללין י"ח, ואומרים עננו בשומע תפלה. ומחזיר ש"צ התפלה, ואומר סליחות בברכת סלח לנו, ואומר כשחטאו ישראל במדבר, ואומר אלהינו ואלהי אבותינו אל תעש עמנו כלה, ואו' וידוי אשמנו מכל עם, ואומר וידוי לעינינו עשקו עמלנו, ואומר וידוי, ואומר עזרא הסופר, ואומר ברכת ראה בעניינו עד כי גואל חזק אתה, ואומר עננו עד ומרחם בכל עת צרה וצוקה. ואח"כ אומר, וקיים לנו ה' אלהינו את הברית ואת החסד ואת השבועה שנשבעת לאברהם אבינו בהר המוריה, ואת העקידה שעקד את יצחק בנו על גבי המזבח, וכבש רחמיו לעשות רצונך בלבב שלם, כן יכבשו רחמיך את כעסך, ויפלו רחמיך על מדותיך, וישוב חרון אפך מעמך. מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה. בא"י גאל ישראל.

ועונין הקהל אמן, ותוקעין תקיעה ותרועה. ואומר שליח צבור ויעבר, היום יבואונו חסדיך עם רחמיך, היום הרק עלינו מי גשמך, אם כבנים אם כעבדים, עד קדוש.
אתה זוכר מעשה עולם, ופוקד כל יצורי קדם, כי זכר כל היצור לפניך בא. מעשה איש ופקודתו ועלילות מצעדי גבר, מחשבות אדם ותחבולותיו, יצרי מעללי איש. אשרי איש שלא ישכחך ובן אדם יתאמץ בך. כי דורשיך לעולם לא יכשלו ולא תכלים לנצח כל החוסים בך. וגם את נח באהבה זכרת, ותפקדהו בדבר ישועה ורחמים, בהביאך את מי המבול, ככתוב בתורתך, ויזכר אלהים את נח ואת כל החיה ואת כל הבהמה אשר אתו בתיבה ויעבר אלהים רוח על הארץ וישכו המים. ונאמר וגם אני שמעתי את נאקת בני ישראל אשר מצרים מעבידים אותם ואזכר את בריתי. ונאמר וישמע אלהים את נאקתם ויזכר אלהים את בריתו את אברהם את יצחק ואת יעקב. ונאמר ויזכר אלהים בריתו וינחם כרב חסדיו. אלהינו ואלהי אבותינו, זוכרנו בזכרון טוב מלפניך, ופקדנו בפקודת ישועה ורחמים משמי שמי קדם, וזכור לנו, ובעבור שמך הגדול ישוב חרון אפך מעמך ומעירך ומארצך ומנחלתך. וקיים לנו ה' אלהינו את הדבר שהבטחתנו בתורתך על ידי משה עבדך, כאמור וזכרתי להם ברית ראשונים אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים לעיני הגויים להיות להם לאלהים אני ה'. מי שענה את משה ואבותינו על ים סוף, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה, בא"י זוכר הנשכחות. ותוקעין תרועה תקיעה תרועה. ויעבור. ואומר היום גשם נדבות תניף אלהים, היום מלא מים פלג אלהים, היום תכין בטובתך לעני אלהים. אם כבנים וכו'. אתה נגלית בענן כבודך על עם קדשך לדבר עמהם, מן השמים השמעתם קולך ונגלית עליהם בערפלי טוהר. גם כל העולם כלו חל מלפניך, ובריות בראשית חרדו ממך, בהגלותך מלכנו על הר סיני ללמד לעמך תורה ומצות, ותשמיעם את הוד קולך ודברות קדשך מלהבות אש. בקולות וברקים עליהם נגלית, ובקול שופר עליהם הופעת, ככתו' בתורתך, ויהי ביום השלישי בהיות הבקר ויהי קולות וברקים וענן כבד על ההר וקול שופר חזק מאד ויחרד כל העם אשר במחנה. ונאמר ויהי קול השופר הולך וחזק מאד משה ידבר והאלהים יעננו בקול. ונאמר כל העם רואים את הקולות ואת הלפידים ואת קול השופר ואת ההר עשן וירא העם וינועו ויעמדו מרחוק. ובדברי קדשך כתוב לאמר, עלה אלהים בתרועה ה' בקול שופר. ונאמר בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה'. ונאמר תקעו בחדש שופר בכסא ליום חגנו, הלליה הללו אל בקדשו הללוהו ברקיע עוזו הללוהו בגבורותיו, הללוהו כרב גדלו, הללוהו בתקע שופר, הללוהו בנבל וכנור, הללוהו בתוף ומחול, הללוהו במינים ועוגב, הללוהו בצלצלי תרועה, כל הנשמה תהלל יה הללויה. ועל ידי עבדיך הנביאים כתוב

לאמר, והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים והשתחוו לה' בהר הקדש בירושלם. ונאמר כל יושבי תבל ושוכני ארץ כנשוא נס הרים תראו וכתקוע שופר תשמעו. וה' עליהם יראה ויצא כברק חצו וה' אלהים בשופר יתקע והלך בסערות תימן. ונאמר וירע העם ויתקעו בשופרות ויהי כשמוע העם את קול השופר ויריעו העם תרועה גדולה ותפול החומה תחתיה ויעלו העם העירה איש נגדו וילכדו העיר. ובתורתך ה' אלהינו כתוב לאמר, וכי תבאו מלחמה בארצכם על הצר הצורר אתכם והרעותם בחצוצרות ונזכרתם לפני ה' אלהיכם ונושעתם מאויביכם. אנא ה' אלהינו זכור לנו היום זכותו של יהושע עבדך, ורחם עלינו למען שמך. מי שענה את יהושע בגלגל, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה, בא"י שומע תרועה.

ותוקעין תקיעה תרועה ותקיעה. ואומר ויעבור. ואומר היום אל תזכור לנו עונות ענושה, היום אל תשים שמיך כנחושה, היום זכור לנו ברית אבות שלשה. אם כבנים וכו'.

שיר המעלות אל ה' בצרתה לי קראתי ויענני. ה' הצילה נפשי משפת שקר מלשון רמיה. מה יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמיה. חצי גבור שנונים עם גחלי רתמים. אויה לי כי גרתי משך שכנתי עם אהלי קדר. רבת שכנה לה נפשי עם שונאי שלום. אני שלום וכי אדבר המה למלחמה.

אנא ה' אלהינו, זכור לנו היום זכותו של שמואל חוזך, ורחם עלינו למען שמך.

מי שענה את שמואל במצפה, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה. בא"י שומע צעקה. ותוקעין תרועה תקיעה תרועה. ואומר ויעבור. היום ענה אל נערץ בסוד קדושים רבה, היום עננו בגשמי רצון ברכה ונדבה, היום עננו ופתח לנו אוצרך הטובה. אם כבנים וכו'. שיר למעלות. אשא עיני אל ההרים מאין יבא עזרי. עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ, אל יתן למוט רגלך אל ינום שומרך. הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל. ה' שמרך ה' צלך על יד ימינך. יומם השמש לא יככה וירח בלילה. ה' ישמרך מכל רע ישמר את נפשך. ה' ישמר צאתך ובואך מעתה ועד עולם.

אנא ה' אלהינו זכור לנו היום זכותו של אליהו נביאך, ורחם עלינו למען שמך. מי שענה את אליהו בהר הכרמל, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה. בא"י שומע תפלה. ותוקעין תקיעה תרועה ותקיעה. ואומר ויעבור. ואומר היום תתן מטר משמיך גשם על פני האדמה, היום העלה אד מן האדמה והשקה את פני האדמה, היום תבשר ברחמים אל תראי אדמה. אם כבנים וכו'.

שיר המעלות ממעמקים קראתיך ה'. אדני שמעה בקולי תהיינה אזניך קשובות לקול תחנוני. אם עונות תשמר יה אדני מי יעמוד. כי עמך הסליחה למען תורא. קויתי ה'

קותה נפשי ולדברו הוחלתי. נפשי לה' משומרים לבקר שומרים לבקר. יחל ישראל אל ה' כי עם ה' החסד והרבה עמו פדות. והוא יפדה את ישראל מכל עונותיו.
אנא ה' אלהינו זכור לנו היום זכותו של יונה נביאך, ורחם עלינו למען שמך. מי שענה את יונה במעי הדגה, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה. בא"י העונה בעת צרה. ותוקעין תרועה תקיעה תרועה. ואומר ויעבור. ואומ' היום הענה לעם שופכי לב כמים, היום הבא ברכה עם גולות מים. אם כבנים אם כעבדים, אם כבנים רחמנו כרחם אב על בנים וכו'.
תפלה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו. ה' שמעה תפלתי ושועתי אליך תבא. אל תסתר פניך ממני. ביום צר לי הטה אלי אזנך, ביום אקרא מהר ענני. כי כלו בעשן ימי ועצמותי כמוקד נחרו. הוכה כעשב וייבש לבי כי שכחתי מאכול לחמי. מקול אנחתי דבקה עצמי לבשרי. דמיתי לקאת מדבר הייתי ככוס חרבות. שקדתי ואהיה כצפור בודד על גג. כל היום חרפוני צוררי מהוללי בי נשבעו. כי אפר כלחם אכלתי ושקוי בבכי מסכתי. מפני זעמך וקצפך כי נשאתני ותשליכני. ימי כצל נטוי ואני כעשב איבש. ואתה ה' לעולם תשב וזכרך לדור ודור. אתה תקום תרחם ציון כי עת לחננה כי בא מועד. כי רצו עבדיך את בניה ואת עפרה יחננו. וייראו גוים את שם ה' וכל מלכי הארץ את כבודך. כי בנה ה' ציון נראה בכבודו. פנה אל תפלת הערער ולא בזה את תפלתם. תכתב זאת לדור אחרון ועם נברא יהלל יה. כי השקיף ממרום קדשו ה' משמים אל ארץ הביט. לשמוע אנקת אסיר לפתח בני תמותה. לספר בציון [שם] ה' ותהלתו בירושלם. בהקבץ עמים יחדו וממלכות לעבד את ה'. ענה בדרך כחי קצר ימי. אומר אלי אל תעלני בחצי ימי בדור דורים שנותיך. לפנים הארץ יסדת ומעשה ידיך שמים. המה יאבדו ואתה תעמוד וכלם כבגד יבלו כלבוש תחליפם ויחלופו. ואתה הוא ושנותיך לא יתמו. בני עבדיך ישכונו וזרעם לפניך יכון.
אנא ה' אלהינו, זכור לנו היום זכותם של דוד עבדך משיחך ושל שלמה בנו מלכך, ורחם עלינו למען שמך. מי שענה את דוד ואת שלמה בנו בירושלם, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם היום הזה. בא"י המרחם על הארץ. ותוקעין תקיעה תרועה תקיעה. ואומ' ויעבר. ואומר היום רצה תפלתנו לשום שארית בארץ, היום גשם אל יכלה לרוות הארץ, היום הפר כעסך עמנו ומטובך תשבע הארץ. אם כבנים וכו'. ואומר רפאנו, ומשלים התפלה. וכשיגיע לשמע קולנו יאמר, שמע קולנו ה' אלהינו ורחם עלינו, וקבל ברחמים וברצון את תפלתינו, כי אל שומע תפלות ותחנונים אתה. ומלפניך מלכנו ריקם אל תשיבנו, ועננו בורא עולם במדת רחמים, בחר בעמו להודיע גדלו והדרת כבודו. שומע

תפלה, תן טל ומטר לברכה על פני האדמה, ורוה פני תבל ושבע את העולם כלו מטובך, ומלא ידינו מברכותיך ומעושר מתנות ידיך. שומרה והצילה שנה זו מכל דבר רע, ומכל מיני משחית ומכל מיני פורענות, ועשה לה תקוה ואחרית שלום. חוס ורחם עלינו ועל כל תבואתה ופירותיה, (וברכה בגשמי רצון ברכה ונדבה) ותהי אחריתה בגשמי רצון ברכה ונדבה וחיים טובים ושובע ושלום כשנים הטובות. והסר ממנו חרב ודבר ורעב וחיה רעה ושבי ובזה ויצר רע ואויב וחולאים רעים וקשים, וקבל ברחמים וברצון את תפלתנו, כי אתה שומע תפלת כל פה בא"י שומע תפלה.

ואומר רצה ומודים וברכת כהנים ושים שלום, ואומר קדיש תתקבל יהא שלמא וכו'. ואומר פזמונים ופיוטים של רחמים. ואומר אם עונינו ענו בנו, אבינו מלכנו, והסליחות עד רחמנא רחם עלן בדיל שמך רבא. ונופלין על פניהם. ואחר כך אומר ש"צ תחנה מיושב, והסליחות, ואומר אם עונינו ענו בנו, אבינו מלכנו וכו', ואנחנו לא נדע. ואומר קדיש תתקבל וכו'. ואומר אל ארך אפים וכו'. ומוציא ספר תורה וקורין בפרשת אם בחקותי. כהן עד וישבתם לבטח עליה. לוי עד והקימותי את בריתי אתכם. [שלישי והוא המפטיר] עד סוף הקללות עד בהר סיני ביד משה. ואומר קדיש עד למעלה. ומפטירין דבר ה' אשר היה אל ירמיהו על דברי הבצרות. ואין קורין אותה בנגון ההפטרות, אלא בתמרור אסף אסיפם. ומברך לאחריה עד בא"י מגן דוד. ואומר ש"צ מצלאין אנחנא וכו'. וידרוש להם איש זקן וחכם בענין התשובה, ויוכיחם בדברים המכניעים את הלב, עד שיבכו הכל ויצעקו לפני ה' אביהם שבשמים אולי ירוחמו, ותינוקות של בית רבן נאנחים ונאנקים, כדי שתעלה שועתן לשמים. ואומר קדיש על ישראל ועל רבנן וכו'. ומחזירין ספר תורה להיכל. ואומר קדיש תתקבל. ואומר למנצח מזמור לדוד שיר לך דומיה תהלה וגו'. ואומר קדיש יהא שלמא וכו'. ויוצאין לבית הקברות, ומשתטחים על קברי החסידים, ובוכין ומתחננין בדאגה ובשברון לבב, ובוכין וצועקין, אולי ירחם. ובאין מיד וחוזרים לבית הכנסת ואומרים פזמונים וסליחות, או קורין בתהלין עד זמן המנחה. תפלת מנחה. אומר ש"צ אשרי וקדיש עד למעלה, ואומר אל ארך אפים. ומוציא ספר תורה וקורין בפ' כי תשא, ויחל משה, כהן לוי ומפטיר, ומפטירין שובה ישראל בענין ההפטרות. ומחזיר ספר תורה. ומתפללין כתפלת יוצר, וחוזר ש"צ התפלה, ואומר סליחות ווידויים באמצע, כשאר תפלות התעניות. ואין אומרים שבע ברכות בתפלת מנחה, כי אם בשחרית ובנעילה לבד. ואין אומרים ש"צ ברכת כהנים במנחה. אע"פ שהכהנים שרויים בתענית ואין שכרות מצויה, אפי' הכי הואיל ותפלת נעילה אחריה יאמר ברכת כהנים בנעילה וידלג אותה במנחה. ונופלין על פניהם. ומתחנן מיושב ואו'

אם עונינו ענו בנו ה' עשה למען שמך, אבינו מלכנו וכו'. ואומר קדיש תתקבל, ואומר למנצח מזמור לדוד שיר לך דומיה תהלה וגו', ואומר קדיש יהא שלמא וכו', ואומר סליחות עד שעת נעילה.

תפלת נעילה. אומר ש"צ אחר סליחות של מנחה קדיש עד למעלה, ואומר בקול רם מה אנו מה חיינו, וכדי שיזכיר לקהל לאומרו. ומתפללין י"ח, ואומר עננו בשומע תפלה. וכשמגיעין להמברך את עמו ישראל בשלום, אומר וידוי, מה נאמר לפניך יושב מרום ומה נספר לפניך שוכן שחקים הלא כל הנסתרות והנגלות אתה יודע, מה אנו מה חיינו וכו' עד ומבלעדיך אין לנו מלך וסולח. אלהי עד שלא נוצרתי וכו'. וחוזר ש"צ התפלה, ואומר כתר. כשיגיע לסלח לנו אבינו, אומר סליחות ווידוים. ואומר שבע ברכות כמו בשחרית, ותוקעין על כל אחת ואחת. ואומר מה אנו מה חיינו וכו'. ומתפללין אתה הבדלת וכו', רצה ומודים וברכת כהנים ושים שלום, ואומר קדיש תתקבל וכו' תענו ותעתרו וכו'. ומתפללין ערבית כשאר כל הלילות.

תענית יחיד

תענית יחיד. הנודר להתענות יום אחד סתם, ולא פירש איזה יום יתענה, והתחיל יום אחד להתענות לשלם נדרו, ושכח ואכל, איבד תעניתו, וצריך להתענות יום אחר לשלם נדרו. התחיל להתענות ונזדמנה לו אכסניא או סעודת מצוה או כיוצא בזה, אוכל באותו היום ומתענה יום אחר. דתניא בירושלמי לווה אדם תעניתו ופורע. ועוד גרסי' בירושלמי נדר תענית ושכח ואכל איבד תעניתו. והוא שאמ' יום סתם, ואם פירש איזה יום יתענה, כגון שאמר יום פלוני, ושכח ואכל, משלים תעניתו אותו היום, ואין לו רשות לדחותו ליום אחר. דתניא בירושלמי נדר תענית ואכל ושכח מתענה ומשלים.

הרוצה להתענות תענית יחיד, צריך שיקבלנו עליו יום אחד קודם בתפלת המנחה, כמו שאמרתי למעלה. ויאמר קודם שיעקור רגליו מתפלת המנחה, רבונו של עולם קבלתי עלי תענית למחר, יהי רצון מלפניך ה' אלהי שתרחיב לי בצרותי, ענני ותשמע תפלתי. ואם הסכים קודם יום אחד להתענות, אע"פ שלא אמר דברים אלו בתפלת המנחה, יתענה ויאמר עננו. אבל אם לא הסכים יום אחד קודם, ולא אמר דברים אלו בתפלת המנחה, אינו חשוב תענית. ואם התענה, לא יאמר עננו.

הרואה חלום והבהילו, צריך להתענות אותו היום, ואפי' בשבת, ואינו דוחה אותו ליום אחר. כדגרסי' במ' ברכות יפה תענית לחלום כאש בנעורת. רב חסדא אמ' ובו ביום. אמ' רב יוסף ואפי' בשבת. וגרסי' בפסיקתא אמ' רבא בר מעשיה ור' חמא בר גוריא בשם רב, יפה תענית לחלום כאש בנעורת. רב יוסף אמ' חלום בן יומו, ואפי' בשבת, דכתי' (תהלים

כ, ב) יענך ה' ביום צרה. פי' באותו היום שאתה בצרה, ר"ל שראית צרה בחלום, התפלל והתענה לפני הב"ה ועונה אותך. ופי' כאש בנעורת, כשם שהאש שורפת את הנעורת מיד ומכלה אותה, כך מתהפך החלום לטובה מיד בתענית אותו היום.
אין מתענין בשבת אלא יום הכפורים אם חל להיות בשבת ותענית חלום שחלם ליל שבת בלבד. והמתענה על חלומו בשבת, יתענה גם באחד בשבת, כדגרסי' במ' ברכות וצריך למיתב תעניתא על תעניתא, פי' שהמתענה בשבת על חלומו, אע"פ שיש לו רשות צריך להתענות באחד בשבת, לכפר על נפשו על ביטול עונג שבת. ואם אינו יכול להתענות באחד בשבת יתענה יום אחר.
הרואה חלום שצריך להתענות עליו, אע"פ שמתענה ליום אחר צריך שיטיבנו לפני ג' קודם שיאכל. ואומרים לו ג' הפכות וג' פדיונות וג' שלומות. כדגרסי' במ' ברכות בפרק הרואה מקום. אמ' רב חנן בר אמי אמ' ר' פדת א"ר יוחנן, הרואה חלום ונפשו עגומה ילך ויפטרנו אצל ג'. יפטרנו סלקא דעתך, אלא ילך וייטיבנו בפני ג'. ייתי תלתא דמרחמי ליה, ולימא להו, חלמא טבאי חזאי, חלמא טבא חזאי, חלמא טבא חזאי. ולימרו ליה הנך תלתאי, חלמא טבא חזית, חלמא טבא חזית, חלמא דידך טבא הוא וטבא ליהוי, רחמנא לישוייה לטב. ז' זמנין יגזרון עליה מן שמיא דליהוי טבא, טבא הוא וטבא ליהוי. ויאמר כך ז' פעמים, חילמא טבא חזאי, והם אומרים לו ג"כ ז' פעמים, חלמא טבא חזית וכו'. ואחר כך אומרים לו ג' הפוכות, והם הפכת מספדי למחול לי פתחת שקי ותאזרני שמחה, אז תשמח בתולה במחול ובחורים וזקנים יחדו והפכתי אבלם לששון ונחמתים ושמחתים מיגונם, ולא אבה ה' אלהיך לשמוע את בלעם ויהפוך ה' אלהיך לך את הקללה לברכה כי אהבך ה' אלהיך. ג' פדיונות, והן פדה בשלום נפשי מקרב לי כי ברבים היו עמדי, ופדויי ה' ישובון ובאו ציון ברנה ושמחת עולם על ראשם ששון ושמחה ישיגו ונסו יגון ואנחה, ויאמר העם אל שאול יהונתן ימות אשר עשה הישועה הגדולה הזאת בישראל חלילה חי ה' אם יפול משערת ראשו ארצה כי עם ה' עשה היום הזה ויפדו העם את יהונתן ולא מת. ג' שלומות, והן בורא ניב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב אמר ה' ורפאתיו, ורוח לבשה את עמשאי ראש השלישים, לך דוד ועמך בן ישי שלום, שלום לך [שלום] לעוזרך, כי עזרך אלהיך, ויקבלם דוד ויתנם בראשי הגדוד. ואמרתם כה לחי אתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך שלום, ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו. ה' עז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום. ואין אומרים לו לך אכול בשמחה לחמך ושתה בלב טוב יינך, שראשית תיבות אבל.

אלו הן התעניות שמקצת חסידים מתענין בכל שנה ושנה. באחד בניסן מתו שני בני אהרן. בעשרה בו מתה מרים הנביאה ונסתלקה הבאר. בעשרים וששה בו מת יהושע בן נון. בעשרה באייר מת עלי הכהן ושני בניו ונשבה ארון האלהים. בעשרים ושמונה בו מת שמואל הנביא וספדו עליו כל ישראל. בעשרים ושלשה בסיון בטלו הקרבנות מעלות לירושלם בימי ירבעם בן נבט. בעשרים וחמשה בו נהרגו רבן שמעון בן גמליאל ור' ישמעאל בן אלישע ור' חנניה בן תרדיון וספר תורה עמו. בשבעה עשר בתמוז נשתברו הלוחות ובוטל התמיד והבקעה העיר ושרף אפוסתמוס את התורה והעמיד צלם בהיכל. בתשעה באב נגזר על אבותינו שלא יכנסו לארץ וחרב הבית ראשון ושני ונלכדה ביתר ונחרשה העיר. בשבעה עשר בו כבה נר מערבי בימי אחז. בשבעה באלול מתו מוציאי דבת הארץ רעה במגפה. בשלשה בתשרי נהרג גדליה בן אחיקם, הוא והיהודים אשר אתו במצפה. בחמשה בו מתו עשרים מישראל ונחבש ר' עקיבא בן יוסף בבית האסורים ומת. בשבעה בו גזרו על אבותינו שימותו בחרב ברעב ובדבר. בעשרה בו נתענו על מעשה העגל. בששה במרחשון עורו עיני צדקיהו ושחטו בניו לעיניו. בשבעה בכסלו שרף יהויקים את המגלה אשר כתב ברוך מפי ירמיהו. בשמונה בטבת נכתבה התורה יונית לתלמי המלך והיה החשך שלשה ימים. בתשעה בו לא כתבו חכמים על מה הוא. בעשרה בו סמך מלך בבל על ירושלם והחריבה. בחמשה בשבט מתו הזקנים בימי יהושע בן נון. בשלשה ועשרים בו נתקבצו כל ישראל על שבט בנימין על פילגש בגבעה ועל פסל מיכה. בשבעה באדר מת משה רבינו ע"ה. בתשעה בו גזרו תענית על שנחלקו בית שמאי ובית הלל זה בזה, והיה קשה אותו היום כעשיית העגל. ויש מקצת חסידים ואנשי מעשה שמתענין שני ימים בשבוע, שני וחמישי, כל השנה כולה, על חורבן בית המקדש ועל שריפת התורה ועל שם ה' המחולל בגויים בעונותינו. והעושה כן שכרו הרבה מאד. והב"ה הבטיחנו על ידי ירמיה נביאו להפוך אבלנו לששון ולנחמנו, דכתי' (ירמיהו לא, יב) והפכתי אבלם לששון וגו'.

מאורעות שאירעו לאבותינו

מאורעות שאירעו לאבותינו בחורבן בית ראשון ובית שני. כה אמר ה' צבאות התבוננו וקראו למקוננות ותבואנה. ר' יוחנן וריש לקיש ורבנן. ר' יוחנן אמ', משל למלך שהיו לו שני בנים, כעס על הראשון, נטל את המקל וחבטו והגלהו, אמ' אוי לזה מאוי זה. כעס על השני, נטל את המקל וחבטו והגלהו, אמ' אנא הוא דתרבותא בישא. כך גלו עשרת השבטים, התחיל הב"ה אומר להם הפסוק הזה, אוי להם כי נדדו ממני, וכיון שגלו יהודה ובנימין, כביכול אמ' הב"ה, אוי לי על שברי. ר' שמעון בן לקיש אמ', משל למלך

שהיו לו שני בנים, כעס על הראשון, נטל את המקל וחבטו, ופרפר ומת. התחיל מקונן עליו, [וכעס על השני וחבטו ופירפר ומת], אמ' מעתה אין [כח] לקונן עליהם, אלא קראו למקוננות ותבאנה, ואל החכמות שלחו ותבאנה, ויקוננו עליהם. כך גלו עשרת השבטים והתחיל מקונן עליהם, שמעו את הדבר הזה אשר אני נושא עליהם קינה בית ישראל, וכיון שגלו יהודה ובנימין, כביכול אמ' הב"ה, אין בי כח לקונן עליהם. הה"ד התבוננו וקראו למקוננות ותבאנה ואל החכמות שלחו ותבאנה ותמהרנה ותשאנה עלינו נהי. עליהם לא נאמר אלא עלינו, דידי ודידהון. ותרדנה עיניהם דמעה אין כתי' כאן, אלא עינינו, דידי ודידהון. ועפעפיהם יזלו מים אין כתי' כאן, אלא ועפעפינו, דידי ודידהון. ורבנן אמרי, משל למלך שהיו לו שנים עשר בנים, מתו שנים, התחיל מתנחם בעשרה, מתו עוד שנים, התחיל מתנחם בשמונה, מתו עוד שנים התחיל מתנחם בששה, מתו עוד שנים התחיל מתנחם בארבעה, מתו עוד שנים התחיל מתנחם בשנים, וכיון שמתו שנים התחיל מקונן עליהם איכה.

ר' יצחק פתח, כי קול נהי נשמע מציון איך שדדנו. וכי יש עצים בוכים, וכי יש אבנים בוכות, שאתה אומר כי קול נהי נשמע מציון, אלא ממי שהוא משרה שכינתו בציון. וגרסי' בבראשית רבה ויקרא ה' אלהים צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד ולקרחה ולחגור שק. אמרו מלאכי השרת לפני הב"ה, רבונו של עולם, כתי' (דברי הימים א טז, כז) הוד והדר לפניו, עוז וחדוה במקומו, ולא אבל ומספד במקומו. אמ' להם, אנא מליף להון, הה"ד פשוטה ועורה וחגורה על חלצים, [כך תהיו מספידין, על שדים סופדים], על חרבן ראשון ועל חורבן שני. על שדה חמד. על שדה חמדתי שעשיתי אותה כשדה, הה"ד ציון שדה תחרש. על גפן פוריה, כדא' גפן ממצרים תסיע.

א"ר נחמיה, אמ' הב"ה למלאכי השרת, מלך בשר ודם אבל מה הוא עושה, אמרו לו תולה שק על פתחו, אמ' להם אף אני עושה כן, שנא' (ישעיהו נ, ג) אלביש שמים קדרות ושק אשית כסותם. ועוד שאל להם, מלך בשר ודם אבל מהו עושה, אמרו לו מכבה את הנרות, אמ' להם, אף אני אעשה כן, שנא' (יואל ד, טו) שמש וירח קדרו וכוכבים אספו נגהם. ועוד שאל להם, מלך בשר ודם אבל מהו עושה, אמרו לו, מהלך יחף, אמ' להם, אף אני עושה כן, שנא' (נחום א, ג) בסופה ובסערה דרכו. ועוד אמ' להם, מלך בשר ודם מהו עושה, אמרו לו קורע כסותו, אמ' להם, אף אני עושה כן, שנא' (איכה ב, יז) בצע אמרתו. מהו אמרתו, א"ר יעקב דכפר שחין, פורפוריה. ועוד שאל להם, מלך בשר ודם אבל מהו עושה, אמרו לו יושב ודומם, אמ' להם אף אני עושה כן, שנא' (איכה ג, כח) ישב בדד וידם כי נטל עליו. ועוד אמ' להם, מלך בשר ודם אבל מהו עושה, אמרו לו

יושב ומקונן, אמ' להם אף אני אעשה כן, שנא' (ישעיהו כב, יב) ויקרא ה' אלהים צבאות לבכי ולמספד.

זש"ה אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי. אמרה כנסת ישראל לפני הב"ה, רבונו של עולם, זכורה אני בטחון ושאנן ושלוה שהייתי שרויה בו, ועכשו נתרחק ממנו, ואני בוכה ומתאנחת ואומרת, מי ישמיני כשנים הראשונים, שהיה מקדש בנוי בתוכי, ואתה יורד משמי מרומים ומשרה שכינתך עלי, ואומות העולם מקלסין אותי, ובשעה שהייתי מבקשת רחמים אתה עונה אותי, ועכשיו הייתי בבושה וכלמה. ועוד אמרה לפניו, רבונו של עולם, שממה עלי נפשי כשאני עוברת על ביתך והוא חרב וקול דממה בתוכו, ומקום שזרעו של אברהם הקריב לפניך קרבן, והכהנים עומדים על דוכנם. והלוים מקלסין בכנורות, היו שועלין הולכין בו, עונותי גרמו לי, ונביאי השקר שהיו בתוכי הטעו אותי והטוני מדרך החיים לדרך המות. לכך נאמר אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי. ד"א ויקרא ה' צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד. בשעה שבקש הב"ה להחריב את בית המקדש, אמ' כל זמן שאני בתוכו, אין אומות העולם נוגעין בו, אלא אכביש עיני ממנו, ואשבע שלא אזקק לו עד עת קץ, ויבואו האויבים ויחריבו אותו, הה"ד השיב אחור ימינו מפני אויב. באותה שעה נכנסו אויבים להיכל ושרפוהו, וכיון שנשרף, אמ' הב"ה שוב אין לי מושב בארץ, אסלק שכינתי ממנה ואעלה למכוני הראשון, הה"ד אלכה ואשובה אל מקומי הראשון עד אשר יאשמו ובקשו פני. באותה שעה היה הב"ה בוכה, ואומר מה עשיתי, השריתי שכינתי במקדש בשביל ישראל, ועכשו שחטאו חזרתי למקומי הראשון. אמ' להן הב"ה למלאכי השרת, בואו ונלכה אני ואתה ונראה ביתי, מה עשו אויבים בתוכו. מיד הלך הב"ה ומלאכי השרת וירמיה לפניו. כיון שראה הב"ה בית המקדש, אמ' בודאי זה ביתי וזו היא מנוחתי שבאו אויבים ועשו בו כרצונם. באותה שעה היה הב"ה בוכה ואומר, אוי [לי] על בני ביתי, היכן אתם, אוהבי היכן אתם, כהני היכן אתם, מה אעשה לכם, הרציתי אתכם ולא עשיתם תשובה. אמ' הב"ה לירמיהו, אני דומה היום לאדם שיש לו בן יחידי, ועשה לו חופה ומת בתוך חתונתו, ואין לך כאב עליו ולא על בני, לך וקרא לאברהם ליצחק וליעקב ולמשה והם יודעים לבכות. אמ' לפניו, רבונו של עולם, איני יודע משה היכן קבור. אמ' לו הב"ה, לך ועמוד על הירדן, והרם קולך וקרא, בן עמרם, עמוד וראה צאנך שבלעוהו אויבים. מיד ירד ירמיה למערת המכפלה ואמר, אבות העולם עמדו, שהגיע זמן שאתם מתבקשים לפני הב"ה. אמרו לו למה. אמ' להם, איני יודע, מפני שהיה מתייירא שמא יאמרו לו בימיך היתה זאת. הניחן ירמיה, ועמד על שפת הירדן, וקרא, בן עמרם עמוד, שהגיע זמן שאתה מתבקש לפני הב"ה. אמר לו, מה

היום מימים. אמ' לו, איני יודע, הניח משה לירמיהו, והלך אצל מלאכי השרת. היה מכיר אותן משעת מתן תורה. אמ' להם, משרתי עליון, כלום אתם יודעים מפני מה אני מתבקש לפני הב"ה. אמרו לו, אי אתה יודע שבית המקדש חרב וישראל גלו. והיה צועק ובוכה עד שהגיע לאבות העולם. אף הם קרעו בגדיהם, והניחו ידיהם על ראשם, והיו צועקים ובוכים עד שערי בית המקדש. כיון שראה אותם הב"ה, מיד ויקרא ה' אלהים צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד, ואלמלא מקרא כתו' אי איפשר לאומרו, והיו בוכים והולכים משער זה לשער זה, כאדם שמתו מוטל לפניו.

א"ר שמואל בר נחמני בשעה שחרב בית המקדש בא אברהם אבינו לפני הב"ה, בוכה וממרט זקנו ותולש שערות ראשו ומכה על פניו ומדו קרוע ואפר על ראשו, והיה מהלך בבית המקדש וסופד וצועק. אמ' לפני הב"ה, מה נשתניתי מכל אומה ולשון שבאתי לידי בושה וכלימה זאת. כיון שראוהו מלאכי השרת, אף הם קשרו הספד, שורות שורות, ואמרו נשמו מסלות שבת עובר אורח. אמ' הב"ה למלאכי השרת, מה לכם קושרים הספד שורות שורות. אמרו לפניו, רבונו של עולם, מפני שאברהם אוהבך בא לביתך וסופד וצועק. אמ' להם, מיום שנפטר אוהבי לא בא לביתי, ועכשו מה לידידי בביתי. אמ' לפניו, רבונו של עולם, מפני מה הגלית את בני, ומסרתם בידי האומות, והרגום בכל מיתות משונות, והחרבת בית המקדש, מקום שהעליתי את יצחק בני לעולה לפניך. אמ' לו הב"ה, בניך חטאו ועברו על התורה כלה וכל כ"ב אותיות שבתורה, הה"ד וכל ישראל עבר תורתך. אמ' אברהם לפני הב"ה, רבונו של עולם, מי מעיד בהם בישראל שעברו על תורתך. אמ' הב"ה, תבא תורה להעיד בהם. מיד באה תורה להעיד בהם. אמ' אברהם לה, בתי, את באה להעיד בהם בישראל שעברו על מצותיך, ואין לך בושת פנים, זכרי יום שהחזירך הב"ה על כל אומה ולשון, ולא רצו לקבלך, עד שבאו בני להר סיני לקבל אותך, ועכשו את באה להעיד עליהם ביום צרתם. כיון ששמעה תורה כך, עמדה לצד אחד, ולא העידה בהם. באה אל"ף להעיד על ישראל שעברו על התורה. אמ' לה אברהם, אל"ף, את ראש לכל האותיות, ובאת להעיד בישראל ביום צרתם, זכרי יום שנגלה הב"ה על הר סיני, ופתחו בך, אנכי ה' אלהיך, ולא קבלוך אומה ולשון אלא בני, ואת באת להעיד בהם. מיד עמדה אל"ף לצד אחד ולא העידה עליהם. באה בי"ת להעיד עליהם. אמ' לה, בתי, את באה להעיד על בני שהן זריזין בחמשה חומשי תורה, שאת בראש התורה, בראשית ברא אלהים. מיד עמדה בי"ת לצד אחד ולא העידה עליהם. עמדה גימ"ל להעיד על ישראל שעברו על התורה. אמ' להם, כלום יש אומה שמקיימין מצות ציצית שנתן הב"ה אל בני, הה"ד גדילים תעשה לך. מיד עמדה גימ"ל לצד אחד.

וכיון שראו כל האותיות שהשתיקן אברהם, עמדו כלם ונתביישו מעצמן, ולא העידו בישראל. מיד פתח אברהם לפני הב"ה ואמ' לפניו, רבונו של עולם, למאה שנה נתת לי בן, וכשעמד על דעתו והיה בחור בן ל' שנה, אמרת לי תעליהו לי לעולה לפני, ונעשיתי לפניו כאכזרי, ולא רחמתי עליו, ולא עברתי על דבריך, ולא הרהרתי על מדותיך, אלא אני בעצמי כפפתי אותו, ולא תזכור לי זאת ולא תרחם על בני. פתח יצחק ואמר, רבונו של עולם, כשאמ' לי אבי יראה אלהים לו השה לעולה בני, ולא עברתי על דבריך, ונעקדתי ברצון לבי על גבי המזבח, ופשטתי צוארי תחת החרב, ולא תזכור לי זאת ותרחם על בני. פתח יעקב ואמר, רבונו של עולם, לא הייתי עשרים שנה בבית לבן, וכשיצאתי מביתו פגע בי עשו הרשע ובקש להרגן לבני, ומסרתי עצמי למיתה עליהם, ועכשו נמסרו ביד שונאיהם כצאן לטבחה, לאחר שגדלתי אותן. פתח משה ואמר, רבונו של עולם, לא ארבעים שנה רצתי במדבר כסוס לפניהם ולא נכנסתי עמהם לארץ. באותה שעה אמ' משה לירמיהו, לך לפני, ואני אלך ואביאם, וארא מי מניח ידו עליהם. אמ' לו ירמיהו, אי איפשר לילך בדרך, מפני ההרוגים. אמ' לו, אעפ"כ לך. מיד הלך משה וירמיהו לפניו עד שהגיעו לנהרות בבל. ראוהו למשה, ואמרו, הנה בן עמרם בא מקברו לפדותנו מיד צרינו. מיד יצא בת קול ואמרה, משה גזירה היא מלפני. אמ' להם משה, בני, להחזיר אתכם אי אפשר, שכבר נגזרה גזירה, המקום יחזיר אתכם במהרה. והניח אותם. באותה שעה הרימו קולם בבכיה גדולה עד שעלתה בכייתם למרום. ה"ה על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בזוכרנו את ציון. כיון שבא משה לפני אבות העולם, אמרו לו, מה עשו אויבים בבנינו. אמ' להם, מהם הרגו, ומהם כפתו, ומהם אסורים בכבלי ברזל, ומהם נפשטו ערומים, ומהם מושלכים לחמה, רעבים וצמאים. מיד פתחו כלם וקוננו בקינות, ווי על דמטא לבנן, בנן היכי הויתון כיתמי בלא אבא, היכי דמיכתון בטיהרא ובקיטא בלא לבושא ובלא כסוי, היכי הלכתון בטורי ובחציצי חלצי מסאני ובלא סנדלא, היכי טענתון מכל טעוני על כתפיכון, היכי הוו ידיכון כפיתין לאחוריכון. פתח משה ואמ', לטא שמשא, אמאי לא חשכת בההיא שעתא דעאל שנאה לבי מקדשא. אהדר ליה שמשא, בחייך משה רעיא מהימנא, לא שבקין לי, דנקטין לישתין שוטי דנורא, ואמרין ליפוק ונהר נהוריך. שוב פתח משה ואמר, ווי על זיווך מקדשא היכי חשך, ודרדקי דבי רב מתקטלין, ואבוהון אזלין בשביה ובגלותא. תוב פתחו נביאיא, בחייכון אתון קטולי, לא תקטלון קטלא אכזריאה, ולא תעבדון גמירא, ולא תקטלון ברא באנפוהי דאבא ולא ברתא באנפוהא דאימא, דמאטי דזימנא אתי ומארי ענא חושבנא דריש מעאניה, ומתנקם מן די משעבדין בהון. וכשדאי רשיעיא לא הוו עבדין כדין. אלא מיתבין ליה

לברא בכנפיה דאימא, ואמרין ליה לאבוה, קום נכסיה ונתרין דמעתא דאימיה עליו. אמרו לפניו, רבונו של עולם, כתבת בתורה ושור או שה אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד, ואלו שהרגו בנים ואמותם על אחת כמה וכמה. באותה שעה קפצה רחל אמנו לפני הב"ה, ואמרה לפניו, רבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך שיעקב עבדך אהבני אהבה יתירה, ועבד בשבילי לאבא שבע שנים, וכשהשלים אותם והגיע זמן נישואי לבעלי, יעץ אבא שיחליף לאחותי בשבילי, והוקשה עלי הדבר מאד, כי נודעה לי העצה, והודעתי לבעלי, ומסרתי לו סימן שיכיר ביני ובין אחותי, כדי שלא יוכל אבי להחליפנו, ואחר כך נחמתי על עצמי וסבלתי על תאותי, ורחמתי על אחותי, שלא תצא לחרפה, ולערב חלפו לאחותי בשבילי, ומסרתי לאחותי כל הסימנים שמסר לי בעלי, כדי שיהא סבור שהיא רחל, ולא עוד אלא שנכנסתי תחת המטה שהיה שוכב בה עם אחותי, והיה מדבר עמה, והיא שותקת, ואני משיבתו על כל דבר ודבר, כדי שלא יכיר לקול אחותי, וגמלתי חסד עמה, ולא קנאתי בה, ולא הוצאתיה לחרפה, ומה אני, בשר ודם עפר ואפר, לא קנאתי לצרתי, ולא הוצאתיה לחרפה ולבושה, ואתה מלך חי וקים, מפני שקנאת לע"ז, שאין בה ממש, גלית בנינו ונהרגו בחרב ועשו בהם אויבים כרצונם. מיד נתגלגלו רחמיו של הב"ה, ואמ' רחל, בשבילך אני מחזירם למקומם. הה"ד כה אמר ה' קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים רחל מבכה על בניה וכו', וכתיב (ירמיהו לא, טו) כה אמר ה' מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה כי יש שכר לפעולתך נאם ה' ושבו מארץ אויב, וכתי' (ירמיהו לא, טז) ויש תקוה לאחריתך נאם ה' ושבו בנים לגבולם.

על ההרים אשא בכי ונהי. כשהיה רואה ירמיהו כת של בחורים נתונים בקולרין, היה הולך ומטייל צוארו עמהם, ונבוזראדן היה בא ומעבירן הימנו, והיה הולך ומוצא ידים מקוטעות, והיה מלקטן ונותנן בתוך טליתו, ומחבקן ומנשקן ומגפפן, ובוכה עליהם, ואומר להם, בני, לא כך הייתי אומר לכם, תנו לה' אלהיכם כבוד בטרם יחשיך. ד"א תנו לה' אלהיכם כבוד בטרם יחשיך. עשר מסעות נסעה שכינה, מכרוב לכרוב, ומכרוב למפתן הבית, וממפתן הבית לכרובים, ומן הכרובים לשער הקדמוני, ומשער הקדמוני לחצר, ומחצר לגג, ומן הגג למזבח, ומן המזבח לחומה, ומן החומה לעיר, ומן העיר להר הזתים. מכרוב לכרוב, דכתי' (יחזקאל י, ד) וירם כבוד ה' מעל הכרוב על מפתן הבית. ממפתן הבית לכרובים, דכתי' (יחזקאל י, יח) ויצא כבוד ה' מעל מפתן הבית. ויצא, ויבא הוה צריך לומר. א"ר אחא משל למלך שהיה יוצא מפלטרין שלו בכעס, והיה חוזר ומגפף ומנשק בכותלי פלטרין שלו. כך כשהיתה השכינה יוצאה מבית המקדש, היתה חוזרת ואומרת, הוי שלום בית יקרי. מן הכרוב לשער הקדמוני, דכתי' (יחזקאל יא, כב)

וישאו הכרובים את כנפיהם. משער הקדמונים לחצר, והחצר מלאה נוגה כבוד ה'. מן החצר לגג, דכתי' (משלי כה, כד) טוב שבת על פנת גג. מן הגג למזבח, דכתי' (עמוס ט, א) ראיתי את ה' נצב על המזבח. מן המזבח לחומה, דכתי' (עמוס ז, ז) ראיתי והנה ה' נצב על חומת אנך. מן החומה לעיר, דכתי' (מיכה ו, ט) קול ה' לעיר יקרא. מן העיר להר הזתים, דכתי' (יחזקאל יא, כג) ויצא כבוד ה' מעל תוך העיר ויעמוד על ההר. א"ר יונתן, שלש שנים ומחצה היתה יושבת שכינה על הר הזתים, שמא ישראל עושין תשובה, ועל עשו. היתה בת קול מכרזת ואומר, שובו בנים שובבים, שובו אלי ואשובה אליכם. וכיון שלא עשו תשובה, אמרה אלכה ואשובה אל מקומי הראשון. על אותה שעה הוא אומר, תנו לה' אלהיכם כבוד בטרם יחשיך, בטרם יחשיך לכם מדברי תורה, בטרם יחשיך לכם מדברי נבואה, ובטרם יתנגפו רגליכם על הרי נשף, וקויתם לאור, בבבל, ושמה לצלמות, ביון, ושית בערפל, בדרום.

ר' אבהו פתח דרכיך ומעלליך עשו אלה לך. אימתי שבחו של מלך להזקק ללגיונותיו במדבר או ביישוב, הוי אומר ביישוב. במדבר כתי' (שמות טז, ד) הנני ממטיר לכם לחם מן השמים, וביישוב כתי' (איכה ד, ד) עוללים שאלו לחם. במדבר כתי' (תהלים עח, כ) הן הכה צור ויזובו מים. והכא כתי' (איכה ד, ד) דבק לשון יונק אל חכו בצמא. במדבר כתי' (תהלים קה, לט) פרש ענן למסך, והכא כתי' (איכה ד, ח) צפד עורם על עצמם, הה"ד דרכיך ומעלליך עשו אלה לך. ד"א דרכך ומעלליך עשו אלה לך. זה עונו של זכריה, דכתי' (דברי הימים ב כד, כ) ורוח לבשה את זכריה בן יהוידע הכהן ויעל מעם לעם ויאמר למה אתם עוברים את מצות ה' ולא תצליחו כי עזבתם את ה'. מיד ויקשרו עליו וירגמהו אבן. ר' יודן שאל לר' אחא, היכן הרגו ישראל את זכריה, בעזרת ישראל או בעזרת נשים. אמ' לו, לא בעזרת ישראל, ולא בעזרת נשים, אלא בעזרת כהנים, ולא נהגו בדמו לא כדם הצבי ולא כדם האיל, דכתי' (ויקרא יז, יג) ושפך את דמו וכסהו בעפר, והיה על צחיח סלע. וכל זה למה, להעלות חמה ולנקום נקם, שבע עבירות עשו ישראל אותו היום, הרגו כהן ונביא ודיין, ושפכו דם נקי, וחללו את השם, וטמאו את העזרה, ויום שבת וכפור היה. וכיון שעלה נבוזראדן התחיל הדם מבצבץ. אמ' להם, מה טיבו של דם זה. אמרו, דם פרים אילים וכבשים שהיינו מקריבים. מיד איתו דמי זבחים ולא אידמי ליה, אמ' להו, אי אמריתו מוטב, ואי לא סריקנא לבשריכו במסרקא דפרזלא. אמרי ליה, מה נימא לך, נביאה הוה, דהוה מוכח לן במילי דשמיא, ולא קבילנא מיניה, וקיימי' עילויה וקטלינן ליה, והא כמה שני דלא ניח. אמ' להו, אנא מפייסנא ליה. אייתי סנהדרי גדולה וקטנה וקטל עילויה ולא נח, אייתי שמונים אלף פרחי כהונה וקטיל

עילויה ולא נח, לקיים מה שנא' (הושע ד, ב) פרצו ודמים בדמים נגעו. ועדיין הדם תוסס. אמ' לו, זכריה זכריה, כל הטובים שבהם אבדתים, ניחא לך איכלנהו לכוליה. כי אמ' ליה הכי, נח. באותה שעה הרהר לעשות תשובה, ואמ' ומה הן על נפש אחת כך, על כלם על אחת כמה וכמה. הלך ונתגייר. מיד נתמלא הב"ה רחמים, ורמז לדם ונבלע במקומו. הה"ד דרכיך ומעלליך עשו אלה לך. וישראל אומרים לפני הב"ה, ראה ה' והביטה למי עוללת כה אם תאכלנה נשים פרים עוללי טפוחים, והוא משיב ואומר, אם יהרג במקדש ה' כהן ונביא. לקיים מה שנא' (ירמיהו ד, יח) דרכך ומעלליך עשו אלה לך.

מעשה בדואג בן יוסף שמת, והניח בן קטן, והיתה אמו ממדדת אותו בטפחים, והיתה נותנת משקלו זהב לשמים בכל שנה ושנה. וכיון שהקיפה מצודה בירושלם, טבחתו אמו ואכלתו. והיה ירמיה מקונן עליה ואומר, למי עוללת כה, ורוח הקדש משיבתו, אם יהרג במקדש ה' כהן ונביא. וגרסי' בירושלמי ויהי אפרים כיונה פותה אין לב. אדריינוס שחיק עצמות רדף אחר גדודיהן של ישראל, ונכנסו כלן לבקעת בית רמון. אמ' לשר צבאו, עד שאני אוכל קרן דגלוסקא זו וירך דתרנגול זה, אבקש חד מנהון ולא אמצא. מיד הפקיד לגיונותיו והרגום, והיה הדם בוקע והולך עד שהגיע לקפרוס הנהר, ורוח הקדש צווחת ואומרת, על אלה אני בוכיה, והנשארים בהם היו אוכלים בשר ההרוגים. ובכל יום היה יוצא אחד מהם, ומביא להם מבשר ההרוגים, והיו אוכלים. יום אחד אמרו, יצא אחד ממנו ויבא לנו בשר אם ימצא. הלך אחד מהם להביא, ומצא לאביו שהיה הרוג מוטל בשדה, ולקח אותו וקברו, ונתן עליו סימן, ובא ואמר, לא מצאתי כלום. אמרו, ילך אחר, אולי ימצא. הלך אחר, ולריח אותו קבור, הלך ומצאו. חפר והוציאו מקברו, והביא להם ואכלו, ואכל גם בנו ממנו. אמ' בנו לאותו האיש שהביאו, אנא מצאת פגר זו. אמ' לו, במקום פלוני, והיה קבור, ומצאתי עליו סימן כך וכך. מיד ענה בנו ואמ', אוי לו לאותו האיש מבשר אביו אכל, לקיים מה שנא' (יחזקאל ה, י) לכן אבות יאכלו בנים בתוכך ובנים יאכלו אבותם.

וגרסי' במ' שוטה ירושלמי לאמותם יאמרו איה דגן ויין ר' חנניא אמר, איה גלוסקין וקונדיטון. פי' ככרות לחם חם ויין רובו מבושל ומבושם. ר' דימוס אומר, גלוסקין וחמר עתיק. בהתעטפם כחלל ברחובות עיר. הות איתתא אמרה לבעלה, סק לשוקא, מאין את משכח כלום, ותיתי ואנן אכלין. הוה סליק לשוק, ולא משכח כלום והוה מפרפר ומיתי. והות אמרה לברה רבה, סק לשוקא וחמי מה עבד אביך. סלק לשוקא וחמא לאבוהי מיית, והוה הוא מפרפר ומית עליה. הה"ד בהתעטפם כחלל ברחובות עיר. הוה ברא זעירא בעי למינק, ולא אשכח חלב, ומפרפר ומית. הה"ד בהשתפך נפשם אל

חיק אימותם. וגרסי' במסכת גיטין בפ' הניזקין. מרתא בית ביתוס עתירתא דירושלם הות. שדרתיה לשלוחא, אמרה לו, אייתי לי סמידא. אדאזיל איזדבן. אמ' לה, סמידא ליכא, חיוורתא איכא. אמרה ליה, זיל אייתי. אדאזל אזדבן. אתא ואמ' לה. חוורתא ליכא, גושקרא איכא. אמרה, איית גושקרה. אדאזל איזדבן. אמ' לה, גושקירא ליכא, קימחא דשערי איכא. אמרה ליה, זיל אייתי. אדאל אזדבן. ונתערב ולא בא. הות שליפא מסאנה, אמרה, איפוק ואיחזי אם משכחנא מידי למיכל. איתיב לה פרתא בכרעא ומתה. פי' נכנס לה קוץ ברגלה ומתה. קרי עלה רבן יוחנן בן זכאי, הרכה בך והענוגה אשר לא נסתה כף רגלה וכו'.

מעשה במרים בתו של נקדימון בן גוריון, שפסקו לה חכמים שלש מאות דינרי זהב לקופה של בשמים, והיא עמדה וקללה אותם ואמרה, כך יפסקו לבנותיהם. אמ' ר' אחא, אנו ענינו אחריה אמן. א"ר אלעזר, אראה בנחמה אם לא ראיתיה שהיתה מלקטת שעורים מתחת טלפי סוסים בעכו. וקראתי עליה, אם לא תדעי לך היפה בנשים צאי לך בעקבי הצאן ורעי את גדיותיך על משכנות הרועים. אל תקרי גדיותיך אלא גויותיך.

מעשה במרים בת ביתוס, שקדשה יהושע בן גמלא, ומנהו המלך להיות כהן גדול. ואמרה פעם אחת, אלך ואראה אותו כשהוא קורא ביום הכפורים בבית המקדש, ופרשו לה מטפחות מפתח ביתה עד בית המקדש, כדי שלא יתיחפו רגליה. וכשמת יהושע בעלה, פסקו לה חכמים סאתים יין בכל יום לתיקון התבשילין. א"ר אלעזר ב"ר צדוק, אראה בנחמה אם [לא] ראיתיה שקשרו שערותיה בזנבי סוסיהן של ערביא, והיו מריצין לה מירושלם ועד לוד, וקראתי עליה הרכה בך והענוגה.

ומה היו עושים האויבים, היו מביאין גדיים וצולין אותם במערבה של עיר, והיה הריח מפעפע והיו מתים, לקיים מה שנא' (איכה ד, ט) שהם יזובו מדוקרים וגו'. עשרת אלפים בקעו בחיילותיו של נבוכדנאצר, ובידם מגיני זהב. הלכו להם אצל ישמעאלים והוציאו להם מיני מלוחים ונאדות מנופחות. אמרו להם, נשתה קדמאי, אמרו להם, אכלו קדמאי. היה נסיב כל חד וחד מינייהו זיקא, ויהב ליה בפומיה, והוא רוחא עאיל בכריסיה ובקעיה ליה. הה"ד משא בערב ביער בערב תלינו ארחות דדנים, לקראת צמא היתיו מים. וכי כך עשה אבינו לאביהם, מה כתי' באבינו, ויפקח אלהים את עיניה ותרא באר מים, ואתם לא קיימתם, לקראת צמא היתיו מים.

א"ר יוחנן שלש מאות מוחות של תינוקות נמצאו על אבן אחת, ושלש מאות קופות של קבוצי תפלין נמצאו בביתר, וכל אחת ואחת מחזקת שלש סאין. א"ר גמליאל חמש מאות בתי סופרים היו בביתר, וקטון שבהם לא היה פחות משלש מאות תינוקות, והיו

אומרים אם יבואו השונאים עלינו, בכתבין שלנו אנו יוצאין ודוקרין אותן. וכיון שגרמו עונות, כרכו כל אחד ואחד בספרו ושרפו אותן, ולא נשתייר מהן אלא אני. וקורא על עצמו, עיני עוללה לנפשי. ר' פנחס בשם ר' הושעיא אמר ארבע [מאות] ושמונים בתי כנסיות היו בירושלם, מנין מלאתי משפט, וכל אחת ואחת היה לה בית תלמוד למקרא ובית תלמוד למשנה.

אמר רב יהודה אמ' רב, מעשה בבנו ובבתו של ר' ישמעאל בן אלישע שנשבו לשני אדונים. זה אומר יש לי עבד שאין כיופיו בכל העולם, וזה אומר יש לי שפחה שאין כיופיה בכל העולם. אמרו בוא ונשיאם זה לזה ונחלוק בוולדות. הכניסום לחדר. זה יושב בקרן זוית וזו יושבת בקרן זוית. זה אומר אני כהן בן כהנים גדולים, אנשא לאשה שפחה, וזו אומרת כהנת בת כהנים גדולים, אנשא לעבד. ישבו ובכו כל הלילה. כיון שעלה עמוד השחר, הכירו זה את זה, וגעו בבכיה, עד שיצאה נשמתם.

א"ר שמעון בן לקיש, מעשה באשה אחת, וצפנת בת פנואל שמה, בתו של כהן ששימש לפני ולפנים. נתעלל בה שבאי כל הלילה. למחר הלבישה חלוקות והוציאה למוכרה בשוק. בא אדם אחד שהיה מכוער ביותר. אמ' ליה, הראיני את יופיה, אמ' לו, ריקה, אם אתה רוצה ליקח, קח, שאין כיופיה בכל העולם כלו. אמ' אעפ"כ הראיני את יופיה. הפשיטוה ששה חלוקות, שביעי קרעתו ונתפלשה באפר. אמרה לפניו, רבונו של עולם, אם עלינו לא חסת, על קדושת שמך לא חסת. ועליה נאמר, בת עמי חגרי שק והתפלשי באפר.

מעשה בשני בני צדוק שנשבו, אחד זכר ואחד נקבה. נפל זה לסרדיוט אחד וזה לסרדיוט אחר. הלך זה אצל הזונה ונתן לה הזכר, והלך זה אצל החנוני ונתן לו הנקבה ביין, לקיים מה שנא' (יואל ד, ג) אל עמי ידו גורל ויתנו הילד בזונה והילדה מכרו ביין וישתו.

מעשה בחנה בת תנחום שנשבית היא ושבעה בניה. נטלן קיסר, הוציא את הראשון ואמ' לו, השתחוה לצלם. אמ' לו שכך כתוב בתורתנו, אנכי ה' אלהיך אשר וגו'. מיד הוציאו והרגו. הוציא את השני, אמ' לו השתחוה לצלם. אמ' לו, לא שכך כתי' בתורתנו לא יהיה לך אלהים אחרים על פני. הוציאו והרגו. הוציא את השלישי ואמ' לו, השתחוה לצלם. אמ' לו, לא שכך כתוב בתורתנו, לא תשתחוה לאל אחר. הוציאו והרגו. הוציא הרביעי, אמ' לו, השתחוה לצלם, אמ' לו, לא שכך כתוב בתורתנו, זובח לאלהים יחרם. וצוה עליו והרגוהו. הוציא את החמישי. אמ' לו, השתחוה לצלם. אמ' לו, כתוב בתורה שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. הוציאו והרגו. הוציא את הששי. אמ' לו, השתחוה לצלם. אמ' לו, חס ושלום, שכך כתוב בתורתנו, כי אל קנא ה' אלהיך בקרבך. הוציאו והרגו.

הוציא את הז', והוא הקטון שבכלם. אמ' לו, בני השתחוה לצלם. אמ' לו, חס ושלום. שכך כתוב בתורתנו, וידעתם היום והשבות אל לבבך כי ה' הוא האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד, ולא עוד אלא שנשבענו לאלהינו שאין אנו ממירין אותו באל אחר, שנא' (דברים כו, יז) את ה' האמרת היום להיות לך לאלהים וגו'. והוא נשבע לנו שלא ימיר אותנו באומה אחרת, שנא' (ה' האמירך היום וגו'. אמ' לו קיסר, אחיך ראו חיים ושבעו ימים, ואתה לא שבעת חיים, השתחוה לצלם ואתן לך מתנות טובות הרבה. אמ' לו, כתוב בתורתנו, ה' ימלוך לעולם ועד, ואומר ה' מלך עולם ועד אבדו גוים מארצו, ואתם בטלים ומלכותכם בטלה, בשר ודם היום חי ומחר מת, היום עשיר ומחר עני, אבל הב"ה חי וקיים לעולם ועד ולעולמי עולמים. אמ' לו קיסר, ראה אחיך הרוגים לפניך, והריני משליך טבעתי לארץ לפני הצלם, הגביהה כדי שיראו הכל ששמעת לקולי. אמ' לו, חבל עליך קיסר, אתה עושה כך לכבוד עצמך, ואם לא אעשה לכבוד מלך מלכי המלכים הב"ה, שהוא אלהים חיים ומלך עולם. אמ' לו קיסר, וכי יש אלוה לעולם. אמ' לו, אהה עליך קיסר, וכי עולם של הפקר הוא, אמ' לו, מפני מה אינו מציל מידי, כמו שהציל לחנניה מישאל ועזריה מיד נבוכדנאצר. אמ' לו, חנניה מישאל ועזריה כשרים היו, ונבוכדנאצר מלך הגון היה, וראוי ליעשות נס על ידו, אבל אתה אינך הגון, ואנחנו נתחייבנו מיתה לשמים, אם אתה הורג אותנו, הרבה הורגים יש לו, הרבה זאבים יש לו, הרבה אריות ונחשים ונמרים ועקרבים שיפגעו בך, ולסוף הב"ה עתיד ליפרע ממך ולנקום את דמינו. מיד גזר עליו להורגו. אמרה אמו, בחיי ראשך, קיסר, תנה את בני ואחבקהו ואנשקהו. לקחתו וחבקתו ונשקתו. ואמרה לו, חיי ראשך, קיסר, הרוג אותי תחלה ואחר כך הרוג אותו. ויאמר לה קיסר, איני עושה, שכתוב בתורתכם, ושור את שה אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד. אמרה לו, שוטה שבעולם, כבר קיימת כל המצות, לא נשאר לך אלא המצוה הזאת בלבד. מיד צוה עליו להורגו. נפלה אמו עליו וחבקתו ונשקתו. ואמרה לו, לך בני אצל אברהם, ואמור לו, אל תזוח דעתך עליך, אתה בנית מזבח והעלית את יצחק בנך עליו, הרי אמנו בנתה שבעה מזבחות והעלת[ה] שבעה בנים ביום אחד. עלתה לגג נפלה ומתה, לקיים מה שנאמר אומללה יולדת השבעה. ובת קול יוצאת ואומרת, אם הבנים שמחה, ורוח הקדש צווחת, על אלה אני בוכיה, וכתי' (איכה א, ב) בכה תבכה בלילה. אמ' רבא א"ר יוחנן, שתי בכיות אלו למה, אחת על מקדש ראשון ואחת על מקדש שני. בלילה, על עסקי לילה, שנא' (במדבר יד, א) ותשא כל העדה ויתנו את קולם ויבכו העם בלילה ההוא. אמ' רבא א"ר יוחנן, אותו היום ערב תשעה באב היה. אמ' הב"ה אתם בכיתם בכיה של חנם, אני אקבע לכם בכיה לדורות. ד"א בלילה, כל

הבוכה בלילה קולו נשמע. ד"א בלילה, כל הבוכה בלילה כוכבים ומזלות בוכים עמו. ד"א כל הבוכה בלילה, כל השומע בוכה כנגדו. הה"ד בכה תבכה בלילה.
מעשה בשכונתו של רבן גמליאל, שהיה לה בן תשחורת ומת. והיתה בוכה עליו בלילה, והיה רבן גמליאל שומע קולה. והיה זוכר על חורבן בית המקדש, והיה בוכה עד שנשרו ריסי עיניו. וכון שהרגישו תלמידיו בדבר, עמדו ופנו אותה משכונתו.
ר' יצחק פתח, תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך, ועבדת את אויבך אשר ישלחנו ה' בך. אלו זכיתם הייתם קוראים בתורה, ליל שמורים הוא לה', ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים בכה תבכה בלילה. אלו זכיתם. הייתם קוראים בתורה, שמעו עמים ירגזון, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, שמעו כי נאנחה אני. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, ראה ראיתי את עני עמי, ועכשיו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, ראה ה' כי צר לי. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, וקראתם בעצם היום הזה, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, קראתי למאהבי. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, צדק צדק תרדוף, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, צדיק הוא ה' כי פיהו מריתי. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, אלה מועדי ה', ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, על אלה אני בוכיה. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, ויאמרו אליו בני ישראל במסלה נעלה, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים [סלה כל אבירי אדני. אלו זכיתם הייתם קוראים בתורה פתח תפתח את ידך, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים], פרשה ציון בידיה. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, ואשבור מוטות עולכם, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, נשקד עול פשעו בידו. אלו זכיתם הייתם קוראים בתורה, אש תמיד תוקד על המזבח לא תכבה, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, ממרום שלח אש בעצמותי וירדנה. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, בכל הדרך אשר הלכתם, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, לא אליכם כל עברי דרך. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, ואכלתם לחמכם לשובע, ועכשו שלא זכיתם הרי אתם קוראים, כל עמה נאנחים מבקשים לחם. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, ולא יחמוד איש את ארצך, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, ידו פרש צר על כל מחמדיה. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, טומאתה בשוליה. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, חטא חטאה ירושלם. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, ונזכרתם לפני ה' אלהיכם, ועכשו שלא זכיתם, אתם קוראים, זכרה ירושלם ימי עניה ומרודיה. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, והתהלכתי בתוככם, ועכשו שלא

זכיתם, הרי אתם קוראים, ויצא מבת ציון כל הדרה. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, ונתנך ה' אלהיך לראש ולא לזנב, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, היו צריה לראש. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, דרכי ציון אבלות. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, וישבתם לבטח בארצכם, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, גלתה יהודה מעני. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, איכה אשא לבדי, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, איכה ישבה בדד. ר' אבין פתח, והוא מהשנא עדניא וזמניא. אמ' ירמיה לישראל, אלו זכיתם, הייתם יושבים בירושלים ושותין מי השילוח, שמימיו נקיים ומתוקים, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם גולים לפרת, שמימיו עכורים וסרוחים, הה"ד ועתה מה לך לדרך מצרים לשתות מי שיחור ומה לך לדרך אשור לשתות מי נהר. אלו זכיתם, הייתם יושבים בירושלם, ואומרים שירים ותשבחות לפני הב"ה, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם גולים לבבל, וקוראים קינים ונהי, שנא' (תהלים קלז, א) על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בזוכרנו את ציון.

וכשהב"ה שב את שבות ציון יהפוך לנו כל הנבואות הקשות לנחמות. וכן אתה מוצא שכל נבואות קשות שנתנבא ירמיהו על ישראל, הקדים ישעיה ורפאן. ירמיה אמ', איכה ישבה בדד, ישעיה אמר, ואמרת בלבבך מי ילד לי את אלה. ירמיה אמ', בכה תבכה בלילה, ישעיה אמ', כי עם בציון ישב בכה לא תבכה. ירמיה אמר, גלתה יהודה מעוני, ישעיה אמ', ונפוצות יהודה יקבץ. ירמיה אמר, דרכי ציון אבלות, ישעיה אמר, קול קורא במדבר פנו דרך ה'. ירמיה אומר, היו צריה לראש, ישעיה אמ', ופדויי ה' ישובון ובאו ציון ברנה ושמחת עולם על ראשם. ירמיה אמר, זכרה ירושלם ימי עניה ומרודיה, ישעיה אמ', ולא תזכרנה הראשונות. ירמיה אמ', חטא חטאה ירושלם, ישעיה אמ', מחיתי כעב פשעיך וכענן חטאתיך. ירמיה אמר, טומאתה בשוליה, ישעיה אמר, אם רחץ ה' את צואת בנות ציון. ירמיה אמ', ידו פרש צר, ישעיה אמר, יוסיף ה' שנית לקנות את שאר עמו. ירמיה אמר, לא אליכם כל עוברי דרך, ישעיה אמר, והולכתי עורים בדרך לא ידעו. ירמיה אמר, כל עמה נאנחים מבקשים לחם, ישעיה אמר, לא ירעבו ולא יצמאו. ירמיה אמר, ממרום שלח אש בעצמותי, ישעיה אמר, עד יערה עלינו רוח ממרום. ירמיה אמר, נשקד עול פשעו בידו, ישעיה אמ' התפתחי מוסרי צוארך שביה בת ציון. ירמיה אמר, סלה כל אבירי ה', ישעיה אמר, סולו סולו המסלה. ירמיה אמר, על אלה אני בוכיה עיני עיני יורדה מים, ישעיה אמר, עין בעין יראו בשוב ה' את ציון. ירמיה אמר, פרשה ציון בידיה אין מנחם לה, ישעיה אמר, אנכי אנכי הוא מנחמכם. ירמיה אמר, צדיק הוא ה'

כי פיהו מריתי, ישעיה אמר, ועמך כולם צדיקים. ירמיה אמר, קראתי למאהבי המה רמוני, ישעיה אמר, וקראת ישועה חומותיך. ירמיה אמר, ראה ה' בצר לי, ישעיה אמר, וראיתם ושש לבכם. ירמיה אמר, שמעו כי נאנחה אני אין מנחם לי, ישעיה אמר, נחמו נחמו עמי. ירמיה אמר, תבא כל רעתם לפניך, ישעיה אמר, והביאותים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפלתי עולותיהם וגו'.

הלכות תשעה באב

שנינו במסכת תעניות משנכנס אב ממעטין בשמחה. שבת שחל תשעה באב להיות בתוכה אסורין לספר ולכבס, ובחמישי מותרין, מפני כבוד השבת. ובגמ' מפרש מאימתי לספר ולכבס, מראש חדש ועד [ה]תענית, דברי ר' מאיר, רבן שמעון בן גמליאל אומר אינו אסור אלא אותו שבת בלבד, והלכה כדברי שניהם להקל. פי' כר' מאיר עד התענית, וכרבן שמעון בן גמליאל אותה שבת בלבד אסורין ולאחר התענית מותרין. וכשם שאסור לכבס ללבוש מיד, כך אסור לכבס ולהניח אחר התענית. ויש מתירין כיבוס שלנו. ואבי העזרי כתב, ונהגו אבותינו איסור אף בכיבוס שלנו. והמחמיר הרי זה משובח. ויש להחמיר אפי' במי שאין לו אלא חלוק אחד, אסור לכבסו וללבשו או לכבסו ולהצניעו, והמכובסין קודם לכן אסור ללבשן, ולא ללבשן בלבד, אלא אפי' להציע בהן המטה. ואפי' מפות הידים והשולחן ידין לאיש ולאשה בכיבוס, בזמן שהוא אסור לאיש בשבת של ט' באב אסור לאשה. אבל גיהוץ איסורו כלי פשתן, ואין בהן משום גיהוץ, והן ככיבוס שלנו.

ערב תשעה באב לא יאכל אדם שני תבשילין, ולא יאכל בשר ולא ישתה יין בסעודה המפסקת. והוא שיאכל אותה משש שעות ולמעלה, אבל אם אכלה קודם שש שעות, ואין מפסיק בה, מותר לאכול בשר ולשתות יין. וכל זמן שמותר לאכול מותר לרחוץ. וכתב הרמב"ן ז"ל ומסתברא סעודה המפסיק בה, שאין דעתו לאכול עוד אחריה סעודת קבע, אע"פ שדעתו לאכול עוד אחריה סעודת עראי, לא כאלו שבטנם בטן רשעים, אוכלים בשר ושותים יין ומשתכרין ואחר כך אוכלים עראי, כדי להפסיק באכילה שאין בה בשר ויין ע"כ. ותשעה באב שחל להיות בשבת, או ערב ט' באב שחל להיות בשבת, אוכל ושותה כל צרכו, אפי' בסעודה המפסקת, ואפי' אחר שש שעות, ואוכל בשר ושותה יין ומעלה על שולחנו אפי' כסעודת שלמה בשעתה. וכתב רבי האיי גאון ז"ל שני תבשילין שאמרו כגון אורז ועדשים, ר"ל שני מינין בשתי קדרות. ובשר אפי' תבשיל אחד אסור. יראה שאם בשל שני מינין בקדרה אחת, כגון פולין ועדשים, שמותר. והר' יצחק ן' גיאת ז"ל כתב כל שני תבשילין שהן דרך כבוד אסרום ז"ל, ואפי' ממין אחד, ר"ל כגון שני

תבשילין של עדשים בשתי קדרות, וכ"ש משני מינין. ונוהגין בצרפת ליתן כמה מינין בקדרה אחת, הואיל ויתבשלו יחד, הכל נקרא תבשיל אחד, ובאשכנז מחמירין. ויש מקומות שנוהגין להפסיק בעדשים, שהוא סימן לאבל, מה עדשה זו אין לה פה, אף אבל אין לו פה, שאין לו להרבות בדיבור. וכתב הרמב"ם ז"ל מימינו לא אכלנו אפילו תבשיל של עדשים בערב ט' באב אלא א"כ בא בשבת. ואם רצה לאכול בשר מליח ולשתות יין מגתו, הרשות בידו. ועד כמה נקרא בשר מליח אינו מליח, כל זמן שהוא כשלמים, שלא עבר עליו יותר משני ימים ולילה אחת, אבל מכאן ואילך נתבטל טעמו. ועד כמה נקרא יין מגתו, כל תוך שלשה ימים לדריכתו. ויש שמחמירים על עצמם וטובלים פתם באפר ואוכלין, כדגרסינן במ' תעניות ירושלמי ר' כיון דהוה אכיל [כל צורכיה, הוה צבע פיסתיה בקיטמא] ואומר, זו היא עקר סעודת ט' באב, לקיים מה שנא' (איכה ג, טז) ויגרס בחצץ שיני הכפישני באפר. וגרסי' במגלת סתרים ר' יהודה ב"ר אלעאי היה טובל פתו במלח, ושותה קיתון של מים, והיה אוכל בין תנור וכירים, ודומה כמי שמתו מוטל לפניו.

וכל המרבה במספד ובבכיה בט' באב הרי זה משובח, ולא עוד אלא שרואה בנחמתה של ירושלם, שנא' (ישעיהו סו, י) שמחו את ירושלם וגילו בה כל אוהביה שישו אתה משוש כל המתאבלים עליה. אמ' ר' שמעון בן לקיש, כל מי שנתאבל על ירושלם בחורבנה עתידין לשמוח בבנינה. מלאכי השרת נתאבלו עליה, שנא' (ישעיהו לג, ז) הן אראלם צעקו חוצה מלאכי שלום מר יבכיון, ועתידין לשמוח עמה, שנא' (ישעיהו סב, ו) על חומותיך ירושלם הפקדתי שומרים כל היום וכל הלילה תמיד לא יחשו וגו'. חמה ולבנה נתאבלו עליה, שנאמר חשך השמש בצאתו וירח לא יגיה אורו, ועתידין לשמוח עמה, שנא' (ישעיהו ל, כו) והיה אור הלבנה כאור החמה ואור החמה יהיה שבעתים כאור שבעת הימים ביום חבוש ה' את שבר עמו ומחץ מכתו ירפא. שמים וארץ נתאבלו עליה, שנא' (ישעיהו נ, ג) אלביש שמים קדרות ושק אשים כסותם, ועתידין לשמוח עמה, שנא' (ישעיהו מד, כג) רנו שמים כי עשה ה' הריעו תחתיות ארץ פצחו הרים רנה וגו'. אילנות נתאבלו עליה, שנאמר כי תאנה לא תפרח ואין יבול בגפנים כחש מעשה זית ושדמות לא עשה אכל, ועתידין לשמוח עמה, שנא' (יחזקאל לו, ח) ואתם הרי ישראל ענפיכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבא. הרים וגבעות נתאבלו עליה, שנא' (ירמיהו ד, כד) ראיתי את ההרים והנה רועשים וכל הגבעות התקלקלו, ועתידין לשמוח עמה, שנאמר ההרים והגבעות יפצחו לפניכם רנה וכל עצי השדה ימחאו כף. הב"ה כביכול נתאבל עליה, שנאמר ויקרא ה' צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד ולקרחה

ולחגור שק, ועתיד לשמוח עמה שנא' (ישעיהו סב, ה) ומשוש חתן על כלה ישיש עליך אלהיך.

לפי' חייב אדם לעלות על לבו חרבן ירושלם ושממותה, שנא' (ירמיהו נא, נ) זכרו מרחוק את ה' וירושלם תעלה על לבבכם. ואמ' דוד המלך ע"ה אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי אם לא אעלה את ירושלם על ראש שמחתי. ואפי' ביום שמחתו של אדם אל ישמח יותר מדאי, ויהיה כואב ונעצב על חורבן ירושלם ועל ישראל שהם פזורים בין האומות. כדגרסינן במ' ברכות בפרק אין עומדין להתפלל, אמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי, אסור לאדם למלא שחוק פיו בעולם הזה, שנא' (תהלים קכו, ב) אז ימלא שחוק פינו ולשוננו רנה, אימתי, בזמן שיאמרו בגוים הגדיל ה' לעשות עם אלה, שנא' (תהלים קכו, ב) הגדיל ה' לעשות עמנו היינו שמחים. וגרסי' במ' סנהדרין בפ' ארבע מיתות נמסרו לבית דין, סד אדם את ביתו בסיד ומשייר בו דבר מועט. כמה. א"ר יוסף אמה. אמ' רב חסדא וכנגד הפתח. עושה אדם כל צרכי סעודה ומשייר בה דבר מועט. מאי היא. אמ' רב כסא דהרסנא, שנאמר אם אשכחך וכו'. מאי על ראש שמחתי. אמ' ר' יצחק זה אפר מקלה שבראשי חתנים, שנא' (ישעיהו סא, ג) לשום לאבילי ציון פאר תחת אפר. ועוד גרסי' בפרק אין עומדין להתפלל. רב אשי עבד הילולא לבריה, חזא רבנן דקא בדחי טובא, איתי כסא דזכוכיתא דשויא ארבע מאות זוזי, תבר קמייהו ואיעציבו. רב המנונא הוה בהילולא דמר בריה דרבינא. אמר ליה, לישני לן מר. אמ' להו, ואי לך דמייתינן, ואי לן דמייתינן. ואל יתענג אדם בעולם הזה יותר מדאי, ואל ישתכר, ואפי' בסעודה של מצוה, כ"ש בסעודה של רשות. ואסור לנגן בסעודה של רשות בכל מיני זמר. כדגרסי' במ' ברכות אודנא דשמעא זמר תעקר. זמרן גברי וענין נשי פריצותא, זמרן נשי וענין גברי כאש בנעורת, דכתי' (ישעיהו ה, יא) הוי משכימי בבקר שכר ירדפו מאחרי בנשף יין ידליקם, וכתיב (ישעיהו ה, יב) והיה כנור ונבל תוף וחליל ויין משתיהם ואת פועל ה' לא יביטו ואת מעשי ידיו לא ראו. מה כתיב בתריה, לכן הרחיבה שאול נפשה ופערה פיה לבלי חוק וירד הדרה והמונה ושאונה ועלז בה. וכל זה כדי שיהיה אדם מתאבל תמיד על ירושלם וזוכר חורבנה ושממותה.

ואפי' הכי, אל ימנע אדם לאכול בשר ולשתות יין בעתו, כפי הראוי לו לקיים גופו, ואל יאמר אפרוש מן הבשר ומן היין זכר לירושלם. כדגרסי' בבבא בתרא בפ' חזקת הבתים. ת"ר כשחרב בית המקדש באחרונה רבו פרושים שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין. נטפל להם ר' יהושע, אמ' להם, מפני מה אין אתם אוכלים בשר ואין אתם שותים יין. אמרו לו, נשתה יין, שממנו היו מנסכין על גבי המזבח ועכשו בטל. אמ' להם, א"כ לחם

לא נאכל, שכבר בטלו מנחות, איפשר בפירות. פירות לא נאכל, שכבר בטלו בכורים. איפשר במים. מים לא נשתה, שכבר בטל ניסוך המים. שתקו. אמ' להם, בני, בואו ואומר לכם שלא להתאבל כל עיקר אי איפשר, שכבר נגזרה גזירה, ולהתאבל [יותר] מדאי אי איפשר, שאין גוזרין גזירה על הצבור, אלא א"כ רוב הצבור יכולין לעמוד בה. אמ' רב אדא בר אהבה, במארה אתם נארים ואותי אתם קובעים הגוי כלו, כולו אין, אי לא לא. אבל האבל והמספד חייבין כל ישראל להתאבל ולנוד בדאגה ובשברון לבב בתשעה באב, שבו חרבה עיר מקדשנו, בית קדשנו ותפארתנו, ונשרף היכל אלהינו, ומקום ששוכן שם שכינתנו, ויום שבו אירעו לאבותינו חמשה דברים. דתנן חמשה דברים אירעו לאבותינו בט' באב, נגזר על אבותינו שלא יכנסו לארץ, וחרב הבית בראשונה ובשנייה, ונלכדה ביתר, ונחרשה העיר. תניא ר' יוסי אומר מגלגלין זכות ליום זכאי וחובה ליום חובה. כשחרב הבית בראשונה, אותו היום יום תשעה באב היה, ומוצאי שבת היה, ומשמרתו על יהוידיב היתה, והכהנים עומדים על דוכנם ואומרים וישב עליהם את אונם וגו', ולא הספיקו עד שנכנסו גויים וכבשום, וכן בשניה, ולא שירה של אותו יום היתה, אלא שנפלה בפיהם. ומיום שחרב בית המקדש, וגלינו לבין האומות, היינו לשמה ולשנינה, נרדפים ונדחפים, ופסקו ממנו חסידים ואנשי מעשה. כדגרסינן במ' שוטה בפ' מגלה ערופה משחרב הבית בטל השמיר ונופת צופים ופסקו אנשי אמונה, שנא' (תהלים יב, ב) הושיעה ה' כי גמר חסיד כי פסו אמונים מבני אדם. רבן שמעון בן גמליאל אומר משום ר' יהושע, מיום שחרב בית המקדש, אין יום שאין בו קללה, ולא ירד טל לברכה, וניטל טעם הפירות. ר' יוסי או' אף ניטל שומן הפירות. אמ' רבא בכל יום ויום מרובה קללתו משל חבירו, שנא' (דברים כח, סז) בבקר תאמר מי יתן ערב ובערב תאמר מי יתן בקר וגו'. אלא על מה נתקיים עלמא, על קידושא דסדרא ויהא שמיה רבא דאגדתא, שנא' (איוב י, כב) ארץ עיפתה כמו אופל צלמות ולא סדרים ותופע כמו אופל, הא יש סדרים ותופע מאופל. ר' אליעזר אומר, מיום שחרב בית המקדש בושו חכמינו ובני חורין וחפו ראשם, ונתדלדלו אנשי מעשה במעשיהם, וגברו בעלי זרוע, וגברו בעלי לשון הרע, ואין דורש ואין מבקש, ועל מי לנו לישען על אבינו שבשמים. ר' יהושע אומר, מיום שחרב בית חמדתנו, שריין חכימיא למיהוי כספריא, וספריא כתלמידיא, ותלמידיא כעמא, ועמא כעממיא, אזלא ומתנוולא, ואין דורש ואין מבקש, ועל מי לנו לישען, הלא על אבינו שבשמים. הגליל יאשם, ואנשי הגבול יסובבו מעיר לעיר ולא יחננו, וחכמת סופרים תסרחנה, ויראת חטא נמאסה, והאמת תהי נעדרת, נערים ילבינו פני זקנים, בן מנבל

אב, בת קמה באמה, כלה בחמותה, אויב איש אנשי ביתו, פני הדור כפני הכלב, הבן לא יתבייש מאביו, ועל מי לנו לישען, הלא על אבינו שבשמים.
וחייב אדם לנהוג מנהג אבילות בתשעה באב, ואסור ברחיצה וסיכה ונעילת הסנדל ותשמיש המטה, ואסור לקרות בתורה נביאים וכתובים, ולשנות במשנה ובמדרש ובתלמוד ובהלכות ואגדות, אבל קורא הוא באיוב ובדברים רעים בירמיה, מפני שקריאת התורה משמחת את הלב, שנא' (תהלים יט, ט) פקודי ה' ישרים משמחי לב. ותינוקות של בית רבן בטלים בו. וכל העושה מלאכה בתשעה באב אינו רואה סימן ברכה לעולם. ואין שואלים בשלום תלמידי חכמים בתשעה באב, כדגרסינן בירושלמי אין שואלין בשלום ת"ח בט' באב, אבל משיבין את ההדיוטות בשפה רפה, ומניחין תפלין בתשעה באב, ואין מבטלין מצות תפלין בתשעה באב. מפני שהיא אבלות ישנה ולא עדיף מיום שני דאבל. ואסור באכילה ובשתייה, כמו ביום הכפורים, אלא שיום הכפורים עונשו כרת, וזה מדברי קבלה מכין אותו מכת מרדות. וגרסי' בפרק מקום שנהגו עוברות ומניקות מתענות בו ומשלימות, כדרך שמתענות ומשלימות ביום הכפורים. ובין השמש שלו אסור. וכן חולה שצריך לאכול, מאכילין אותו מיד, דבמקום סכנה לא גזרו רבנן. ורחיצה וסיכה אסורין בו, כמו ביום הכפורים, וטבילה של מצוה מותרת, שכל חייבי טבילות טובלין כרבנן, בין בתשעה באב בין ביום הכפורים. ומותר לרחוץ ידיו לתפלה. וכל היום כשעושה צרכיו יטול ידיו ויברך אשר יצר וכו'. ואפי' שלא לצורך תפלה, אם היו ידיו מלוכלכות בטיט או בצואה, ורוחץ אותן כדי להעביר הטומאה והצואה, ואינו מכוין לתענוג, מותר, שלא אסרו אלא רחיצה וסיכה של תענוג.
בשמונה באב נכנסו גויים להיכל, ואכלו בו ושתו בו וקלקלו בו יום שמיני ויום תשיעי (עשירי) עד שפנה היום. לעת ערב הציתו בו האש ונשרף עד שקיעת החמה. והיינו דאמ' ר' יוחנן, אלמלא הייתי התם בעשירי קבעתיו, שרובו של היכל בו נשרף. וגרסי' בירושלמי ר' אבין ציים תשיעי ועשירי. ר' לוי ציים תשיעי וליל עשירי, מפני שלא היה בו לצום כל יום עשירי. ואנו בזמן הזה אין בנו כח לצום אלא יום תשיעי בלבד. ואפי' יום הכפורים, שהיה ראוי לעשותו שני ימים מספק, אין אנו עושים אלא יום אחד בלבד. ומ"מ מנהג כשר הוא שלא לאכול בשר ליל עשירי ויום עשירי, אלא יאכל אדם דבר מועט, לתמוך נפשו ויהיה קרוב לענוי. והעושה כך הרי זה משובח ותבא עליו ברכה.
אין כופין את המטה בתשעה באב, ואין מתעטפין על שפם. ואע"פ שכל המצות הנוהגות באבל נוהגות בט' באב, ההוא לענין מצות לא תעשה הנוהגות באבל, כגון רחיצה וסיכה ונעילת הסנדל ותשמיש המטה, אבל לענין מצות עשה הנוהגות באבל, כגון כפיית

המטה ועטיפת הראש, לא. ואין צריך לומר קריעה, דליתה בכלל מצות הנוהגות באבל. דתניא אבילות לחוד וקריעה לחוד.

סדר התפלה. ערבית ליל ט' באב, חולצין מנעליהן, והולכים לבית הכנסת, ואין מדליקין נרות, ויושבין כאבלים, ומתפללין ערבית כשאר הלילות, ואומרים עננו בשומע תפלה. ואחר שמתפללין אומר ש"צ קדיש עד למעלה, וקורין איכה, ואחר כך אומרים קינות. וכל המרבה באבל ובבכיה ובקינות ובמספד בתשעה באב הרי זה משובח. ואחר שאומרים קינות נהגו לסיים בנחמה, ואומרים עורה נא ימינך הרמה. ואומר סדר קדושה, ויתחיל מן ואתה קדוש, שאין גאולה בלילה, ואומר קדיש דרבנן, והולכים לבתיהם, ואין נותנין שלום זה לזה, אלא כאבלים ונזופים. ואם חל להיות במוצאי שבת אין אומרים ויהי נועם. ולאחר קדיש שלאחר תפלת שמונה עשרה, קודם שיאמר איכה, יאמר בא"י אמ"ה בורא מאורי האש, לאור הנר. ובמוצאי ט' באב, אחר תפלת ערבית, מברך על הכוס, בא"י אמ"ה בורא פרי הגפן, בא"י אמ"ה המבדיל בין קדש לחול ובין אור לחשך ובין ישראל לגויים ובין יום השביעי לששת ימי המעשה בא"י המבדיל בין קדש לחול. ואין מברך על הנר, שכבר בירך עליו ליל ט' באב.

תפלת שחרית פותח מאה ברכות ופרשת הקרבנות ואיזהו מקומן. וכתב הרמב"ן ז"ל נהגו קצת העם שלא לקרות פרשת הקרבנות ומשנת איזהו מקומן ומדרש ר' ישמעאל בבית הכנסת לפי שאסור לקרות בתורה, ואינו נראה, לפי שאין לנו איסור בסדר היום, שהרי קורין ק"ש ומברכין לפניה ולאחריה, וכן קורין בתורה ומפטירין בנביא, ופרשת הקרבנות ואיזהו מקומן כנגד התמיד תקנום, ואומרו כדרכו ואינו חושש. ומשלימין התפלה כמו בשאר ימים. ויחיד או' עננו בשומע תפלה, וש"צ בין גואל לרופא. וחוזר ש"צ התפלה. ונהגו לומר קינות באמצע התפלה כששליח צבור חוזר אותה. ומשלים התפלה, וידלג רצה, ואומר ואשי ישראל, ואין אומ' ברכת כהנים. וכשיגיע לשים שלום, אומר עושה השלום, בא"י עושה השלום. ואין נופלים על פניהם, ואין אומרים תחנונים, ואומרים קינות עד שישלימו הסדר הכתוב בספר הקינות, ומסיים בנחמה, ואומר השיבנו ה' אליך ונשובה חדש ימינו כקדם, עד אנה ה' מספד בציון ובכיה בירושלם, תשוב תרחם ציון תבנה חומות ירושלם. ומוציא ספר תורה, וקורא בפרשת ואתחנן, כי תוליד בנים, כהן ולוי ומפטיר, ומפטירין אסוף אסיפם, ואין קורין אותה בניגון ההפטרות. ואומ' אשרי, ואין אומרים למנצח מזמור לדוד, ואומר סדר קדושה, ואין אומרים ואני זאת בריתי, שנראה כמקיים ברית על הקינות, ועוד שאסור לקרות בו, ואיך יאמר לא ימושו מפיך וכו'. ומחזירין ספר תורה, ואומר קדיש עד למעלה. וקורין איכה, ואח"כ קורין על נהרות

בבל. ואומר קדיש דהוא עתיד לחדתא עלמא וכו' תתכלי חרבא וכו'. ונהגו לקרות ספר איוב.

תפלת המנחה. נהגו לקרות בבית הכנסת אחר חצות קודם תפלת מנחה בנחמות של ישעיה, ומתחילין מנחמו נחמו עמי, וקורין עד עת המנחה. ואומר ש"צ אשרי וקדיש עד למעלה. ואומר אל ארך אפים ורב חסד ואמת וכו'. ומוציא ספר תורה, וקורא בו שלשה, כהן ולוי ומפטיר, בפרשת כי תשא, בויחל משה, כמו בשאר ימי התעניות. ומפטירין שובה ישראל, וקורין אותה בניגון ההפטרות. וחוזר ספר תורה. ואומר קדיש עד למעלה. ומתפללין שמונה עשרה, ויחיד אומר עננו בשומע תפלה, ושליח צבור אומרו בין גואל לרופא. ואומר בברכת תשכון בתוך ירושלם עירך כאשר דברת, ובנה אותה בנין עולם במהרה בימינו.

נחם ה' אלהינו את אבילי ציון ואת אבילי ירושלם, ואת העיר החרבה והבזויה והשוממה, מבלי בניה היא יושבת וראשה חפוי כאשה עקרה שלא ילדה, ויבלעוה לגאיונים, ויירשוה עובדי פסילים, ויטילו את עמך ישראל לחרב, ויהרגו בזדון חסידי עליון. על כן ציון במרר תבכה, וירושלם תתן קולה, לבי לבי על חלליהם, מעי מעי על הרוגיהם. כי אתה ה' באש הצתה, ובאש אתה עתיד לבנותה, כאמור ואני אהיה לה נאם ה' חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה. בא"י מנחם ציון ובונה ירושלם.

ומשלימין התפלה, וחוזר ש"צ התפלה, ואומר סליחות בברכת סלח לנו אבינו, ויאמר וידוי, כמו בשאר התעניות. ואומר ברכת כהנים בשים שלום, ומשלים התפלה, ונופלים על פניהם, ואומר ש"צ תחנה בקול רם. ואומר ואנחנו לא נדע, וקדיש תתקבל, ואומר סליחות ופזמונים של נחמות, ויעבור עד תפלת ערבית. ואומר קדיש, ומתפללין תפלת ערבית כמו בשאר לילות השבוע, והולכין לבתיהן לשלום.

תיקון האשמורות

תקון האשמורות

גרסי' בפירקי ר' אליעזר. בראש חדש אלול אמ' הב"ה למשה עלי אלי ההרה, שאז עלה לקבל לוחות האחרונות, והעבירו שופר בכל המחנה לפרסם הדבר, כלומר משה עלה אל ההר שלא יטעו עוד אחר ע"ז. והב"ה נתעלה באותו שופר, שנא' (תהלים מז, ו) עלה אלהים בתרועה ה' בקול שופר. ולפיכך התקינו רז"ל שיהו מתחילין לתקוע בראש חדש אלול לעשות תשובה ולערבב את השטן, שנא' (עמוס ג, ו) אם יתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו. ונהגו להרבות בסליחות ובתחנונים בלילה מראש חדש אלול ועד יום הכפורים, וקמים בחצות הלילה להתחנן ולבקש על נפשם מאת הב"ה, שהוא יושב על כסא דין

בימים האלו, ושופט כל בריותיו, אי זה לחיים ואי זה למות. ויש להם ראיה מדוד ע"ה, שאמ' חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך. ועוד כי בחצי הלילה דעתו של אדם מיושבת עליו, מפני ששקט הגוף ונחה האסטומכא מרתוח ונתאכל המזון שבה ונזדקק הדם, ואז יכולה הנפש להתיישב מטרדת הגוף. לפיכך יכול אדם לכוין דעתו ולבו בלילה באשמורת אחרונה, שנא' (איכה ב, יט) קומי רוני בליל לראש אשמורות שפכי כמים לבך נכח פני ה'. על כן התקינו חסידים הראשונים לקום בלילה להתפלל ולהתחנן לפני הב"ה עד אור היום, כמו שאמר דוד ע"ה עורה כבודי עורה הנבל וכנור אעירה שחר, אני מעיר השחר ואין השחר מעיר אותי. ותפלות שאדם מתפלל ומתחנן לפני הב"ה בלילה, הב"ה שומע אותן ועונהו, מפני שהוא עת רצון, והב"ה נזכר לחורבן בית המקדש ולגלות ישראל בין האומות, ומרחם עליהם וחונן אותם ושומע תפלתם. כדגרסינן בפ"ק דברכות א"ר יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב, שלש משמרות הוי הלילה, ועל כל משמר ומשמר הב"ה יושב ושואג כארי, שנא' (ירמיהו כה, ל) ה' ממרום ישאג ממעון קדשו יתן קולו שאג ישאג על נוהו הידד כדורכים יענה על כל יושב הארץ, ואומר אוי שחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתי את בני לבין אומות העולם. נמצא שהמתחנן לפני הב"ה באשמורת הלילה, תחנתו נשמעת ונרצית לפני הב"ה משני ענינים, האחד מפני שהב"ה יושב על כסא רחמים לקבל תחנתן של ישראל, והשני מפני שיכול אדם לכוין את לבו. ולפי' דוד המלך ע"ה אומר אם זכרתיך על יצועי באשמורות אהגה בך.

סדר האשמורות. יאמר ש"צ אשרי וקדיש עד למעלה. ואומר לך ה' הצדקה, עד כי על רחמיך הרבים. ואומר אל מלך יושב, ויעבר רחמנא ויעבר, ואומר אנשי אמונה, אל מלך יושב ויעבר, תמהנו מרעות אל מלך יושב ויעבר, אל תעש עמנו כלה וכו', וידוי אשמנו מכל עם, וידוי לעינינו עשקו עמלינו, וידוי חטאנו, שמע, ברוך, ה' הוא האלהים, ה' מלך, אחד אלהים אלהינו שבשמים, ברוגז רחם תזכור, עננו אבינו עננו, רחום וחנון אל רחום שלך, ה' עשה למען שמך, עשה למען שמך דעני לעניי ענינן. ונהגו לומר באמצע הסליחות פזמונים ופיוטים של תחנונים. ונופלין על פניהם, ואומר ש"צ תחנה מיושב, ויאמר אם עונינו אל תקצוף. אתאנו מרנא דבשמיא. מתרצה ברחמים. שומר ישראל מחי ומסי. חיים שאלנו ממך, רחמים בקשנו ממך. אליך ה' נשאתי עיני. אבינו אב הרחמן. אבינו מלכנו. אם הטבנו פועל. ואנחנו לא נדע. קדיש תתקבל. תענו ותעתרו.

ונהגו להתחנן בבית הכנסת באשמורת בשני לילות של ראש השנה ובליל שבת בנתים של ראש השנה ויום הכפורים, ואין אומרים לך ה' הגדולה ואין אומרים וידוי, ואין

נופלין על פניהם. ואומר ש"צ פזמונים בלילי ראש השנה, ומזכיר בהם מלכיות זכרונות שופרות, ואומר עננו קודם שיאמר אלהינו שבשמים, וחותם כי אתה ה' עזרתנו ונחמתנו. ואומר ויעבור, ואומר קדיש תתקבל, ואומר תענו ותעתרו וכו'.

ראש השנה

הלכות ראש השנה

כתב הר' יעקב ז"ל בן הרא"ש מ"ב באורח חיים, ונוהגין באשכנז שאין נופלין על פניהם בערב ראש השנה כשאר ערבי ימים טובים, אע"פ שנופלין על פניהן בבקר באשמורות ע"כ. וממה שאמר באשכנז, יראה שנופלין על פניהם בשאר המקומות. ומנהג יפה הוא, לפי שהוא זמן דין, והמלך יושב על כסא דין, וטוב לאדם שיתנפל ושיתחנן לפניו, אולי יזכה בדינו.

סדר התפלות. ערבית כשאר לילות של ימים טובים, וחותם ופרוש. ומתפללין שבעה ברכות, שלש ראשונות ושלש אחרונות, וקדושת היום באמצע, אלא שחותמין בשלישית המלך הקדוש. כדגרסי' בפ"ק דברכות, א"ר חנינא סבא משמיה דרב, כל השנה כולה מתפלל האל הקדוש מלך אוהב צדקה ומשפט, חוץ מעשרת ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים, שמתפללין המלך הקדוש המלך המשפט. ואם טעה ואמ' האל הקדוש, חוזר לראש, דשלש ראשונות חשובות כאחת. ואמ"ר ואם טעה ואמר בתפלת שמונה עשרה, בברכת השיבה שופטינו, מלך אוהב צדקה ומשפט, אם נזכר קודם שעקר רגליו, חוזר להשיבה שופטנו, ואם לאו חוזר לראש. ותקנו להוסיף בברכת מגן זכרנו לחיים, כי בחיים נופל לשון זכירה, דכתי' (ישעיהו נה, ג) זכרו ותחי נפשכם, וכתי' זכירה באברהם, דכתי' (תהלים קה, מב) כי זכר את דבר קדשו את אברהם, לפיכך תקנו זכירה במגן אברהם.

וגרסי' בויקרא רבה אמ' להם הב"ה לישראל, אם אתם מבקשים לזכות, היו מזכירין זכות אבותיכם, אימתי בחדש השביעי באחד לחדש. ד"א באחד לחדש, אחד זה אברהם אבינו ע"ה, דכתי' (יחזקאל לג, כד) אחד היה אברהם, בדורו, זכרון תרועה זה יצחק אבינו ע"ה, דכתי' (בראשית כב, יג) וירא והנה איל, מקרא קדש זה יעקב אבינו ע"ה, דכתי' (ישעיהו מח, יב) שמע אלי עבדי יעקב וישראל מקוראי.

ואומר מי כמוך אב הרחמן בתחיית המתים. ואומר לדור ודור המליכו לאל כי הוא לבדו. ואומר ובכן יתקדש שמך, ובכן תן פחדך, ובכן תן כבוד, ובכן צדיקים, ותמלוך אתה הוא ה' אלהינו, קדוש אתה ונורא שמך וכו' עד המלך הקדוש. אתה בחרתנו מכל העמים, אלהינו ואלהי אבותינו יעלה, אלהינו ואלהי אבותינו מלוך, והשאינו, וחותם מלך על

כל הארץ מקדש ישראל ויום הזכרון. ואם חל להיות בשבת מזכירו באמצע ובחתימה. ואין חוזר שליח צבור מגן אבות בדברו. ואומר רצה, ומודים, וכתוב לחיים, שים שלום, ובספר חיים. ואם טעה ולא אמר זכרנו מי כמוך וכתוב לחיים ובספר חיים, אין מחזירין אותו, בין יחיד בין ש"צ.

ונהגו לומר קדוש בבית הכנסת, כשאר לילות של ימים טובים, ואומר זמן בלילה הראשונה. ויש אומ' שצריך לאומרו גם בלילה השנית, מפני ששני ימים טובים של ראש השנה הם כשאר מועדים, ולפיכך צריך לאומרו מספק. ויש אומרים שאין צריך לאומרו בלילה הב', מפני ששני ימים טובים של ראש השנה קדושה אחת להם. ולפיכך נהגו ליקח פרי חדש, שלא אכל מאותו המין עדין בשנה ההיא, ויקחנו בידו בשעת קדוש ויברך שהחינו, ויתכוין שתחול הברכה על אותו פרי ועל המועד. ואין יוצא ידי חובתו בברכת הזמן על יין חדש, אלא אם [לא] אכל ענבים מתבואת אותה שנה, אבל אם אכל ענבים כבר לא יברך ברכת הזמן על היין. אע"פ שנשתנה לעילויא הואיל ובירך כבר זמן על הענבים.

תפלת שחרית. פותח הברכות והזמירות כשאר ימים טובים, עד גאל ישראל, ומתפללין כתפלת ערבית. וחוזר ש"צ התפלה בנחת ובכוונה מלה במלה, וכל הצבור יכוונו את לבם למה שאומר שליח צבור, ולא ישיחו כלל עד שיסיים התפלה. אין אומרים הלל לא ביום ראש השנה ולא ביום הכפורים, כדגרסי' בערכין בפ' אין נערכין פחות מסלע. א"ר אבהו, אמרו מלאכי השרת לפני הב"ה, רבונו של עולם, מפני מה אין ישראל אומרים לפניך שירה בראש השנה ויום הכפורים. אמר להם, איפשר אני יושב על כסא דין, וספרי חיים וספרי מתים פתוחים לפני, וישראל יאמרו שירה. ומוצאין שני ספרים, וקורין באחד חמשה, בפרשת וירא אליו ה', מן וה' פקד את שרה עד ויגר אברהם בארץ פלשתים. ואם חל להיות בשבת, קורין אותה פרשה עצמה שבעה. ובספר השני קורא המפטיר בפרשת פנחס, מן ובחדש השביעי באחד לחדש עד לריח ניחח אשה לה'. ומפטירין ויהי איש אחד מן הרמתים.

ואחר כך אומר ש"צ בקול רם תקעו בחדש שופר בכסא ליום חגינו, כי חק לישראל הוא משפט לאלהי יעקב. עלה אלהים בתרועה ה' בקול שופר. בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה'. ועומד התוקע ומברך בא"י אמ"ה אקב"ו לשמוע קול שופר, בא"י אמ"ה שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה. ותוקע תקיעה שברים תרועה תקיעה, סימן תשת"ת, ג' פעמים. ותוקע תקיעה שברים תקיעה ג' פעמים, סימן תש"ת. ותוקע תקיעה תרועה תקיעה ג' פעמים, סימן תת"ת. וצריך להתכוין שומע ומשמיע, משמיע כדי להוציא

לרבים ידי חובתן, ושומע כדי לצאת ידי חובה. וצריך לתקוע מעומד. ואח"כ אומר ש"צ בקול רם, אשרי העם יודעי תרועה ה' באור פניך יהלכון, בשמך יגילון כל היום ובצדקתך ירומו, כי תפארת עוזמו אתה וברצונך תרום קרנינו. ואומר [אשרי] יושבי ביתך. ואומר ברוך ה' אשר נתן מנוחה לעמו ישראל וכו'. ואומר מזמור לדוד הבו לה' בני אלים וכו', ימלך ה' לעולם וכו', וחוזר הספרים, ואומר קדיש.

תפלת מוסף. והיא תשעה ברכות, אבות וגבורות וקדושת השם, אתה בחרתנו, אלהינו ואלהי אבותינו מפני חטאינו עד ופי יגיד תהלתך. וגרסי' במדרש למה מתפללין בראש השנה במוסף תשעה ברכות. אמ' רבה בר רב שילה, כנגד תשעה אזכרות שאמרה חנה בתפלתה, מן ותתפלל חנה עד וירם קרן משיחו. ואלו הן. א' עלץ לבי בה'. ב' רמה קרני בה'. ג' אין קדוש כה'. ד' כי אל דעות ה'. ה' ה' ממית ומחיה. ו' ה' מוריש ומעשיר. ז' כי לה' מצוקי ארץ. ח' ה' יחתו מריביו. ט' ה' ידין אפסי ארץ. ואומר מלכיות, והיא עשרה פסוקים, כדגרסינן במ' ראש השנה אין פוחתין מעשרה פסוקים, שמלכות בכל אחד מהם, ומעשרה זכרונות ומעשרה שופרות. אמ' הב"ה לישראל, אמרו לפני בראש השנה מלכיות זכרונות ושופרות, מלכיות, כדי שתמליכוני עליכם, זכרונות, כדי שיעלה זכרונכם לפני לטובה, שופרות, כדי לערבב השטן. ותקנו לומר עשרה פסוקים במלכיות, שלשה מן התורה ושלשה מן הנביאים, ושלשה מן הכתובים, והפסוק העשירי מן התורה, דאמ' ר' יוסי אם השלים בתורה הרי זה משובח. ובסדר הזה בזכרונות ושופרות נמצאו שלשים פסוקים, כנגד שלשים תקיעות. כיצד הם שלשים תקיעות, סימן ראשון, תשת"ת ג' פעמים. הרי שנים עשר, סימן שני, תש"ת ג' פעמים, הרי תשעה. סימן שלישי, תת"ת ג' פעמים, הרי תשעה. הרי כאן שלשים תקיעות. ועשרה פסוקים שבמזמור הללויה הללו אל בקדשו כנגד מי. רב יוסף אמ' כנגד עשרה דברות, ר' יוחנן אומר כנגד עשרה מאמרות שבהן נברא העולם. וגרסי' במ' ראש השנה ירוש' בפרק יום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת, אין פוחתין מעשרה מלכיות, כנגד עשרה קילוסין שאמ' דוד המלך ע"ה במזמור הללויה הללו אל בקדשו. ואלו הן. א' הללו אל בקדשו. ב' הללוהו ברקיע עוזו. ג' הללוהו בגבורותיו. ד' הללוהו כרב גדלו. ה' הללוהו בתקע שופר. ו' הללוהו בנבל וכנור. ז' הללוהו בתוף ומחול. ח' הללוהו במינים ועוגב. ט' הללוהו בצלצלי שמע. י' הללוהו בצלצלי תרועה. ומעשרה זכרונות, כנגד עשרה וידויין שאמ' ישעיהו הנביא ע"ה. ואלו הן. א' רחצו. ב' הזכו. ג' הסירו רוע מעלליכם. ד' חדלו הרע. ה' למדו היטב. ו' דרשו משפט. ז' אשרו חמוץ. ח' שפטו יתום. ט' ריבו אלמנה. י' לכו נא ונוכחה יאמר ה'. מה כתי' תמן, אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו ואם

יאדימו כתולע כצמר יהיו. מעשרה שופרות, כנגד שבעה כבשים ופר ואיל ושעיר שהיו מקריבים על גבי המזבח בראש השנה.
ואחר שמתפללין הצבור בלחש, חוזר ש"צ התפלה, להוציא מי שאינו בקי ידי חובתו, וישלים המלכיות, וחותם בא"י מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הזכרון. ותוקע תשר"ת, ואומר היום הרת עולם וכו', ואומר זכרונות וכו', וחותם בא"י זוכר הברית. ותוקע סימן תש"ת ואומר שופרות, וחותם בא"י שומע קול תרועת עמו ישראל היום ברחמים, ותוקע תת"ת. ואם חל להיות בשבת אין תוקעין, ובמקום התקיעות שמעומד אומר החזן תקיעה בבית הועד. שאין תוקעין בראש השנה שחל להיות בשבת אלא במקדש או במקום שיש בו בית דין הגדול. א"ר יצחק כל שנה שאין תוקעין בתחלתה מריעין לה בסופה. מאי טעמא, משום דלא מערבב שטן. ומפרש בהלכות גדולות לא דאיקלע בשבתא, אלא דאיתיליד אונסא ולא תקעו. רמז לדבר שופ"ר, אין שטן ואין פגע רע. ראשי תבות שופר, פי' כשיש שופר אין פגע רע. ואומר רצה ומודים, וכתוב לחיים, ברכת כהנים, שים שלום, ואתם הדבקים, ובספר חיים, קדיש תתקבל. ושונין משניות ראוהו ב"ד וכל ישראל, ממסכת ראש השנה. ואומר קדיש על ישראל ועל רבנן וכו'.
תפלת מנחה. אומר שליח צבור אשרי, וסדר קדושה, ואומר קדיש עד למעלה, ומתפללין בתפלת יוצר, וחוזר שליח צבור התפלה. ואם חל להיות בשבת, אומר שליח צבור ואני תפלתי. ומוציא ספר תורה, וקורא בו ג' בפרשת השבת הבאה, כמו בשאר מנחות של שבתות. וכתב רב עמרם שאומרים צדקתך כמו בשבת דעלמא, כיון שהוא יום דין. משום צדוק הדין ראוי לאומרו ביום הדין, ומנהגו יפה הוא. ואחר כך יאמר קדיש תתקבל וכו', ואומר מזמור וקדיש וכו'.
סדר יום טוב שני כמו ביום טוב ראשון. ואין ביניהם הפרש בתפלות, אלא שאין אומרים זמן בברכת התקיעות. ומוציאין שני ספרים, וקורין באחד חמשה בפרשת וירא אליו, מתחיל מן ויהי אחר הדברים האלה והאלהים נסה את אברהם עד סוף הפרשה, וקורא המפטיר בספר השני בפרשה שקרא יום טוב ראשון. ומפטירין כה אמר ה' מצא חן במדבר. ושונין משניות יום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת. ובמוצאי ראש השנה אומר הבדלה בחונן הדעת, ואומר עננו, שהוא צום השביעי, כמו שכתבתי בהלכות תעניות. ומבדילין על הכוס, ואומר המבדיל בין קדש לחול וכו'.
הלכות שופר וטעם התקיעות. גרסי' במכילתא ובחדש השביעי באחד לחדש מקרא קדש יהיה לכם כל מלאכת עבודה לא תעשו יום תרועה יהיה לכם. ותרועה זה שופר, דכתי' (ויקרא כה, ט) והעברת שופר תרועה. בחדש, חדשו מעשיכם, כלומר הניחו

מעשיכם הרעים הישנים וחדשו מעשיכם לטובה. שופר, שפרו מעשיכם. אמ' הב"ה לישראל אם שפרתם את מעשיכם לפני, הריני נעשה לכם כשופר, מה השופר הזה מכניס בזה ומוציא בזה, אף אני עומד מכסא דין ויושב על כסא רחמים, ומתמלא עליכם רחמים, והופך לכם מדת הדין למדת רחמים. וגרסי' בויקרא רבה ר' יהודה בר נחמן בשם ר' שמעון בר' יהוצדק אמ', עלה אלהים בתרועה ה' בקול שופר, בזמן שבני ישראל נוטלין שופר ותוקעין, הב"ה עומד מכסא דין ויושב על כסא רחמים, ומתמלא עליהם רחמים ומרחם עליהם, והופך להם מדת הדין למדת הרחמים. אימתי, בחדש השביעי. א"ר אושעיא, כתי' (תהלים פט, טז) אשרי העם יודעי תרועה. ואומות העולם אינם יודעים להריע, כמה קרנות יש להם, כמה בוקינוס יש להם, כמה סלפירם יש להם, ואת אומר אשרי העם יודעי תרועה. אלא אשרי העם, שיודעין לרצות את בוראם בתרועה, אימתי, בחדש השביעי. כתי' (בראשית כב, יג) וישא אברהם את עיניו וירא והנה איל אחר נאחז בסבך בקרניו. אמ' הב"ה לאברהם אבינו ע"ה, אברהם, כך עתידים בניך להיות נאחזים בעונות, ונסבכין בצרות, וסופן ליגאל בקרניו של איל לימות המשיח.

וגרסי' במדרש יהי אור על דרך הקבלה. ובחדש השביעי באחד לחדש יהיה לכם שבתון זכרון תרועה מקרא קדש. ר' יצחק פתח, תקעו בחדש שופר בכסא ליום חגנו. אשריהם ישראל שבחר בהם הב"ה מכל האומות וממקום רחוק קרבם לעבודתו, שנא' (יהושע כד, ב) ויאמר יהושע אל כל העם כה אמר ה' אלהי ישראל בעבר הנהר וגו', וכתי' (יהושע כד, ג) ואקח את אביכם את אברהם מעבר הנהר וגו'. ומה כל ישראל אינם יודעים שמעבר הנהר לקח הב"ה את אברהם אבינו ע"ה, כ"ש יהושע. אלא כל התורה כלה יש בה נסתר ונגלה, כשם ששמו של הב"ה נסתר ונגלה, נסתר מצד ידיעתו, שאין כח בשום אדם בעולם לדעת אמיתת הב"ה כמו שהוא, ונגלה מצד כח מעשיו וגבורתו ונפלאותיו, כדא' כח מעשיו הגיד לעמו וגו'. ואם ישראל היו יודעין שלקח הב"ה את אברהם אבינו ע"ה מעבר הנהר, למה אמרה יהושע. אלא סוד הדבר הוא, שהב"ה עשה חסד עם אבותינו אברהם יצחק ויעקב, ובחר בהם ועשה אותם מרכבות קדשו. דתנו חבריא, האבות הם הם המרכבה. וסוד מעבר הנהר הוא סוד המרכבה, כדא' כורסייה שביבין די נור גלגילוהי נור דליק נהר די נור נגיד ונפיק מן קדמוהי. וזהו סוד נבואת יחזקאל הנביא, שראה המרכבה על נהר כבר, והנהר ההוא הוא הנהר העליון זיו כל המאורות. ישבו אבותיכם מעולם, מאי מעולם, אלא אותו עולם נהר איקרי, ולאותו נהר נתכוונה חנה ואמרה עד יגמל הנער והביאותיו ונראה את פני ה' וישב שם עד עולם. שכל הזוכה לראות את פני ה' זוכה ליטהר באותו נהר. מצד הנהר הזה יוצאין דינין לעולם, והב"ה

יושב על כסא דין ושופט את בריותיו, כדא' נהר דינור נגד ונפק מן קדמוהי אלף אלפין ישמשוניה ורבוא רבואן קדמוהי יקומון דינא יתיב וספרין פתיחו. ומדת יצחק אבינו ע"ה היא מדת הדין ונקראת פחד יצחק. ועוד לפי שקבל עליו יצחק ע"ה מדת הדין, ונעקד על גבי המזבח, ופשט צוארו לחרב לעשות רצונו של הב"ה, מסר הב"ה בידו מדת הדין, וכשהב"ה יושב על כסא דין לדון את ישראל ולמסור עליהם את הדין, אז יצחק אבינו ע"ה מרגיש, וכובש מדת הדין שלא תשלוט בישראל. משל למלך שמסר לבנו מדינה אחת, ואמ' לו, בני, הרי מדינה זו מסורה לך, וכל אנשיה יהיו לך לעבדים, והמס שיהיו פורעים לי יהיה שלך, וכל הדינין וכל החקים שלה יהיו מסורים בידך, וכשגובין המס מכל מדינות מלכותי, לא יגבו ממדינה זו שלך, אלא אתה תגבה אותו ושלך יהיה. אמ' לו בנו, אדוני המלך, איפשר שתכעיס עליהם ותעניש אותם ותגבה מהם, מה תועלת יש לי ומה יתרון שמסרת בידי. אמ' לו המלך, בני, הרי חותמי מסור בידך, ובשעה שאכעוס על אנשי מדינתך, ואמסור ספרים להשחיתה ולגבותה, יהיה חותמי בידך, ולא תחתום הספרים, ונמצאת מציל אנשי מדינתך. כך אמ' הב"ה ליצחק אבינו ע"ה, יצחק, כשאכעוס על בניך, אזכור להם עקידתך לפני על גבי המזבח ביום ראש השנה, שהוא יום הדין, ומיד אתמלא עליהם רחמים ואגער במדת הדין. אמר לפניו, רבונו של עולם, ואם בשעת כעסך לא תזכור לבני עקידתי לפניך, נמצאת מוסר הדין על בני, מה תועיל הבטחתי. אמ' לו, הרי מדת הדין מסורה לך בידך, ובשעת כעסי אם אמסור מדת הדין על בניך, תהי כובש אותה ולא תשלוט עליהם. ולפיכך כשהב"ה יושב על כסא דין בראש השנה, תוקעין ישראל בשופר זכר לאילו של יצחק אבינו ע"ה, לרצות הב"ה, כדי שיזכור עקידת יצחק ויתמלא רחמים על בניו.

אשריהם ישראל שיודעים לסלק מדת הדין ולתקן מדת רחמים, ובמה, בשופר. ר' אבא הוה יתיב קמיה דר' שמעון. אמ' לו, ודאי פעמים שאלתי לרבותי על עסקי שופר מה טיבו, ולא הגידו לי אמיתת עניינו. אמ' לו, וודאי ישראל צריכין לתקוע ביום הדין בשופר ולא בקרן, לפי שהקרן מדת הדין, כדא' גדע בחרי אף כל קרן ישראל, והשופר הוא מדת רחמים, כדא' והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים וכו', וכתי' (זכריה ט, יד) וה' אלהים בשופר יתקע והלך בסערות תימן, ה' צבאות יגן וכו'. וגרסינן בפירקא קמא דמסכת ראש השנה ירושלמי. רבנן אמרי, כל השופרות נקראו קרן ונקראו שופר, חוץ משל פרה, שנקרא קרן ולא נקרא שופר. לפיכך הוא פסול לתקוע בו בראש השנה, לפי שהוא בא במדת הדין ולא במדת הרחמים.

ועתה אגלה לך דברים סתומים וחתומים. בוא וראה, כשהשופר של מעלה מסתלק, שהוא מדת רחמים, כמו שאמרתי, מיד מדת הדין גוברת, והב"ה יושב על כסא דין, ושופר של מעלה אילו של יצחק נקרא ומדתו ותושבחתיהון דאבהן. וכשיסתלק שופר של מעלה מלהגין על הבנים, צריכין לעשות תשובה ולתקוע בשופר למטה ביום הדין, כדי לעורר שופר שלמעלה, ויתעוררו עמו הרחמים ומסתלקת מדת הדין. לפיכך צריכין ישראל לתקוע בשופר בראש השנה, להעיר שופר של מעלה ולהעיר מדת רחמים, ולסדר הקולות של שופר שלשה סדרים על הסדר הזה.

סדר ראשון. תקיעה שברים תרועה, שתקיעה אחרונה שתוקעין אחר התרועה אינה מן הסדר, אלא שהתקינו רז"ל לתקוע תרועה ופשוטה לפניה ופשוטה לאחריה. ראשונה עיקר, שנייה תקנה. והתקיעה היא העברת קול פשוט, כמו שאמרתי. אותו הקול יוצא ועובר ובוקע רקיעים, עד שמגיע אצל אברהם אבינו ע"ה. ורמז לדבר ויעבר אברם בארץ. פי' שבהעברת קול של שופר, אברהם מתעורר ממקומו ועובר בארץ. ומיד אברהם מתעורר ומבקש רחמי' על בניו, והב"ה מטה כלפי חסד בזכות אברהם, לפי שמדת אברהם היא מדת חסד, כדא' תתן אמת ליעקב חסד לאברהם. וכשהב"ה רוצה להביא רוגז על ישראל, זוכר להם זכותו של אברהם ומרחם עליהם, הה"ד ברוגז רחם תזכור, רחם בגימטריא אברהם, ר"ל ברוגז אברהם תזכור, כמו שכתבתי למעלה. קול שני, והוא שברים, והוא כאדם שמסלד בכאבו. ונקראים שברים, לפי שמשברים מדת הדין ועולות למעלה בקולות שבורים זה אחר זה, עד שמגיעין גבי יצחק אבינו ע"ה. ומיד יצחק מתעורר ממקומו, ומשתטח לפני הב"ה, ואומר לפניו, רבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך שבעצם היום הזה נעקדתי לפניך על המזבח לעשות רצונך, וכבשתי מדותי לפניך, כך יכבשו רחמיך את כעסך, ויגולו רחמיך על מדותיך, ותתנהג עמהם במדת רחמים, ותכנס להם לפנים משורת הדין. לפיכך צריך התוקע לכוין את לבו ודעתו לסוד השופר, ויתקע בכוונה, כדי לשבר תוקף הדין הקשה. ומי שזכה לדעת סוד השופר ויתקע בכוונה הראויה, עליו הכתו' [אומר] אשרי העם יודעי תרועה ה' באור פניך יהלכון, תרועה ודאי. קול שלישי היא תרועה. הקול יוצא ובוקע כל הרקיעים, עד שמגיע גבי יעקב אבינו ע"ה. ואז הרחמים מתעוררים, ויעקב אבינו ע"ה משתף מדת אמת, שהיא מדתו, עם מדת חסד, שהיא מדת אברהם, כדא' תתן אמת ליעקב חסד לאברהם, ומבקשים שניהם רחמים על ישראל, ואז הב"ה מתמלא רחמים ועושה עמהם חסד ואמת, חסד בזכות אברהם, אמת בזכות יעקב. ותרועה זו היא כדי להזכיר זכותו של יעקב לפני הב"ה, שנאמר לא הביט און ביעקב ולא ראה עמל בישראל, ה' אלהיו עמו ותרועת מלך בו. ומיד באים

אברהם ויעקב אצל יצחק, שהוא מדת הדין, ואוחזין בו אברהם בימינו במדת חסד ויעקב בשמאלו במדת אמת, ומיד מדת הדין תהיה כבושה בידם, ולא יהיה רשות לשטן לקטרג על ישראל.

סדר שני, תקיעה שברים תקיעה. קול ראשון תקיעה, שהיא העברת הקול. הקול יוצא ונוטל לאברהם ממקומו ומביאו לארץ, למקום שמדת הדין משוטטת על הארץ. ומיד אברהם עומד כנגד מדת הדין ומחזיק בה שלא תגבר בארץ. מיד קול שני יוצא, והוא שברים. ואין קולה של שברים חזק כקולה של תקיעה, לא מפני שנתעלף התוקע, אלא מפני שנחלש כחה של מדת הדין ונשברת, כשראתה לאברהם עומד כנגדה לבקש רחמים על בניו, ומיד קול שלישי עולה ומוריד ליעקב לארץ, למקום שמדת גבורה שורה בארץ, שהיא מדת הדין, והיא מדת יצחק, שמדת הדין והגבורה מדה אחת היא. ואוחזין בה אברהם מצד ימין, יעקב מצד שמאל, ולא תעצר כח לפניהם.

סדר שלישי, והיא תקיעה תרועה תקיעה. תקיעה היא העברת קול פשוט, והוא סימן לעזוב הדבר שהיו עוסקין בו קודם, כמו ויצו משה ויעבירו קול במחנה לאמר איש ואשה אל יעשו עוד מלאכה לתרומת הקדש ויכלא העם מהביא, וכתי' (שמואל ב יח, טז) ויתקע יואב בשופר וישב העם מרדוף אחרי אחיהם. כך כשאברהם ויעקב אוחזין במדת הדין והיא בידם נכבשת, תעזוב הקטרוג ולא תזיק להם לישראל, ולא יהיה רשות לשטן להשטין עוד עליהם, ולא זאת בלבד, אלא שמליץ טובה על ישראל. וזהו שאמרו ז"ל מלאך טוב מברך להם לישראל ומלאך רע עונה אמן על כרחו. ומיד קול שני יוצא, והיא תרועה, והוא רמז לשוב מדת הדין למקומה, ונוסעת והולכת לה, שסימן הנסיעה היא התרועה, כדא' תרועה יתקעו למסעיהם, ומיד העולם מתבשם, ושמחה באה לעולם. שהעולם אינו מתקיים אלא על ישראל, כדא' אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמתי וכו', וכשישראל בצער ומדת הדין שרויה על ישראל, כביכול כל העולם כולו בצרה, וכשמדת הדין מסתלקת, מדת רחמים גוברת, והב"ה מרחם על ישראל.

הא למדנו שבתקיעת השופר האבות, שהן המרכבה, מרגישין ומתמוטטין וחשין לבקש רחמים על בניהם. לפיכך צריך התוקע לכוין את לבו באלו התקיעות, כדי שתגבר מדת רחמים על מדת הדין. וצריכים ג"כ השומעים לכוין את לבם לתקיעת השופר בראש השנה ולדעת סודו וכל עניינו ולעשות תשובה. ולזה כוונו רז"ל באומרם כי אין יוצא ידי חובתו עד שיתכוין שומע ומשמיע. אשריהם ישראל שיודעין לרצות להב"ה בשופר בראש השנה. ושלש תקיעות אלו, שהן תקיעות שברים תרועה, הם כנגד שלשה ספרים שהם פתוחים לפני הב"ה בראש השנה, והם של צדיקים גמורים ושל רשעים גמורים ושל

בינונים. תקיעה כנגד צדיקים גמורים, כמ"א והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים והשתחוו לה' בהר הקדש בירושלים. מי הם המשתחוים לה' בהר הקדש, הוי אומ' אלו צדיקים גמורים, כדא' מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו נקי כפים ובר לבב, שהם הצדיקים הגמורים. תרועה כנגד הרשעים הגמורים, ליפרע מהם, כדא' אוי לי כי קול שופר שמעת נפשי תרועת מלחמה. שברים כנגד בינוניים, אם עושים תשובה ומשברים ומכתתים את יצרם, הב"ה מקבל אותם ונכתבין ונחתמין לחיים, שנא' (תהלים לד, יט) קרוב ה' לנשברי לב וגו', וכתי' (תהלים נא, יט) לב נשבר ונדכה אלהים לא תבזה. לפיכך שברים הם כנגד הבינוניים, שרומזים להם לשכר יצרם ולעשות תשובה.

כל השופרות כשרין חוץ משל פרה. ומפרש בגמ' שאין קטיגור עושה סניגור. פי' אין האויב נעשה מליץ טוב. כלומר אין תוקעין בשל פרה ביום הדין, כדי שלא יזכר מעשה העגל. ושאר השופרות כשרין, בין של עז ובין של יעל, בין של איל. אבל של איל מן המובחר. כדגרסי' במסכת ראש השנה א"ר אבהו למה תוקעין בשופר של איל, כדי שאזכור לכם עקידתו של יצחק ומעלה אני עליכם כאלו עקדתם עצמכם לפני. וצריך שיהא כפוף, דאמ' ר' לוי, מצות שופר של ראש השנה ויום הכפורים בכפוף, כדי שיכפפו לכם בתפלה. ומה שאמ' בשל איל וכפוף, לכתחלה, אבל בדיעבד, או שאין לו של איל וכפוף, יוצא בשאר מינין ובפשוט, חוץ משל פרה, ואפי' בדיעבד פסול.

גזל שופר ותקע בו יצא, ואפי' לא נתיאשו בעליו ממנו. שופר של ע"ז של גוי לא יתקע בו, ואם תקע בו לא יצא. המודר הנאה משופר מותר לתקוע בו תקיעה של מצוה, שהמצות לא נתנו ליהנות, ואין חשוב הנאה מה שיצא בו ידי חובתו.

כל הקולות כשרין בשופר, בין היה קולו עב מאד או דק מאד. ניקב וסתמו במינו ונשתייר בו רובו, אפי' אם מעכב התקיעה, שלא חזר קולו לכמו שהיה, כשר. סתמו שלא במינו, אם מעכב התקיעה, פסול אפי' נשתייר בו רובו. וכן אם נשאר קולו אבל אם לא היה מעכב התקיעה כשר, אע"פ שסתמו שלא במינו, כיון שנשתייר בו רובו. וכל זמן שלא סתמו כשר, אע"פ שנשתנה קולו, שכל הקולות כשרין לשופר. כך פסק רבי' יעקב ז"ל, ולזה הסכים הרא"ש ז"ל, וזה לשון אורח חיים.

כל היום כשר לתקיעת שופר. ואם תקע משעלה עמוד השחר יצא, אבל אם תקע בלילה לא יצא. שמע מקצת התקיעות בלילה ומקצתן ביום לא יצא. נסדק לארכו אפי' כל שהוא פסול, ובלבד שלא דבקו במינו, אבל אם דבקו במינו כשר. נסדק לרחבו, אם נשאר מהסדק לצד פיו שיעור שופר, אפי' אם מעכב התקיעה כשר. שחושבין מן הסדק ואילך

כאילו נחתך וניטל, ושיעור שופר, כדי שיאחזנו בידו בארבע אצבעותיו בינוניים וישאר מעט לכאן ולכאן.

הכל כשרין לתקיעת שופר ולהוציא אחרים ידי חובתן, חוץ מחרש שוטה וקטן ואשה ועבד, שכל מי שאינו מחוייב בדבר אינו מוציא אחרים ידי חובתן. אנדרוגינוס מוציא את מינו, שאם זה זכר גם זה זכר ואם זה נקבה גם זה נקבה. טומטום אפי' מינו אינו מוציא, שמא יקרע וימצא נקבה, ויקרע האחר וימצא זכר. פי' אנדרוגינוס מי שיש לו זכרות ונקבות, טומטום מי שאין לו לא של זכר ולא של נקבה. מי שחציו עבד וחציו בן חורין, אפי' עצמו אינו מוציא, דלא אתי צד עבדות ומוציא צד חרות, אלא צריך שיתקע לו אחר. נפל על השופר גל, ואי איפשר בלא טלטול אבנים, אסור, ותדחה התקיעה. וכן אין מוציאין אותו חוץ לתחום, ולא עולין בשבילו על גבי אילן, ולא רוכבין על גבי בהמה ולא שטין על פני המים להביאו, אע"פ שאין בהן אלא איסור דרבנן, ואין חותכין אותו לתקנו.

וצריך לתקוע במקום שתשמע בו התקיעה בלא ערבוב, ואם נשמע, בערבוביא, לא יצא. לפיכך העומד בבור או בחבית גדולה ותוקע, ושמעו אחרים מחוץ, לא יצאו, שאין שומעין אלא קול הברה. אבל הוא עצמו יצא, ששומע קול שופר. ואם התחיל לתקוע בבור ועלה חוץ לבור וגמרה יצא, שכל מה ששמע בין בפנים בין בחוץ היה קול שופר, והאחרים לא יצאו, אע"פ שבסוף התקיעה שמעו קול שופר, כיון שלא שמעו קולו בתחלה לא יצאו. שהשומע תחלת תקיעה בלא סופה, או סופה בלא תחלתה, ואין באותו מקצת שיעור תקיעה, לא יצא.

סדר התקיעות. תנן סדר תקיעה שלש של שלש שלש. לפי ששלש פעמים כתי' תרועה ביובל, ולמדנו תקיעה של שופר של ראש השנה ממנו. כדגרסי' בפרק קמא דמסכת ראש השנה ירושלמי, שוה היובל לראש השנה לתקיעה ולברכות. ר' יודה אומר בראש השנה תוקעין מלכיות זכרונות ושופרות. אני ה' אלהיכם, אלו המלכיות. זכרון תרועה, אלו הזכרונות. שופר תרועה, אלו שופרות. מנין שהיא פשוטה לפניה, ת"ל והעברת שופר. ומנין שהיא פשוטה לאחריה, ת"ל תעבירו שופר, שהיא פשוטה בהעברת קול. מנין שהוא שלש של שלש שלש, ת"ל יום תרועה, זכרון תרועה, שופר תרועה. ובכל תרועה למדנו שיש תקיעה לפניה, דכתי' (במדבר י, ה) ותקעתם תרועה, הרי תקיעה קודם תרועה. ותקיעה לאחריה, דכתי' (במדבר י, ו) תרועה יתקעו למסעיהם, הרי תקיעה אחרי התרועה. הרי שלש פעמים תקיעה תרועה תקיעה. ותקיעה למדנו מהפסוק שהיא העברת קול פשוט, דכתי' (שמואל ב יח, טז) ויתקע יואב בשופר וישב העם, ר"ל כמו

שתוקעין במלחמה לרמוז לחיילים לשוב מלרדוף אחרי אויביהם. ותקיעה זו העברת קול פשוט בלבד, ככרוז הזה שצווח ומכריז בקול פשוט, אבל תרועה אין אנו יודעים מה היא, אלא שמתרגמינן תרועה יבבא, שהיא קול בכיה ויללה, דכתי' (שופטים ה, כח) בעד החלון נשקפה ותיבב אם סיסרא. ואין אנו יודעין אם כאדם הגונח מלבו, כמו החולה שמצפצף כיונה והוגה בכאבו בקולות קצרים קול אחר קול ומאריך בהן קצת, והוא הנקרא גנח, או כאדם המייליל ומקונן ומשמיע קולות קצרים סמוכין זה לזה והוא הנקרא יליל, או אם שניהם כאחד. ועל זה אנו תוקעין הכל, מפני הספק, כדגרסי' במ' ראש השנה התקין רב בהו בקצרי תקיעה ושלשה שברים ותרועה ותקיעה, ומפני הספק שמא התרועה הוא גנח שהן השברים ואם כן לא עשינו כלום, לפי שייליל, שהן קולות הקצרים, הפסיקו בין תרועה לתקיעה אחרונה, וצריך שלא יהא ביניהם הפסק. לפיכך צריך לתקוע תקיעה תרועה תקיעה, מפני הספק, כדי לצאת ידי חובה, אם בזה ואם לאו בזה. וגרסינן בפרקי ר' אליעזר כשבא אברהם אבינו מהר המוריה, הלך סמאל ואמ' לשרה, אי שרה, אי שמעת מה נעשה בעולם. אמ' לו לאו. אמ' לה, לקח אישך הזקן את הנער יצחק ושחטו והקריבו לעולה, והנער בוכה ומיליל שלא היה יכול להנצל מידו. מיד התחילה בוכה ומיללת, ובכתה שלש בכיות כנגד שלש תקיעות ושלש יללות כנגד שלש יבבות, ופרחה נשמתה ומתה.

ודע שתקיעת השופר בראש השנה שהוא מן התורה, דכתי' (ויקרא כג, כד) זכרון תרועה יהיה לכם, ותפלות של ראש השנה הוא מדרבנן. לפי' אם היו לפניו שני מקומות, באחת תוקעין ובאחת מתפללין, הולך למקום שתוקעין ואינו הולך למקום שמתפללין. כדגרסינן במ' ראש השנה היו לפניו שתי עיירות, באחת תוקע ובאחת מברך, הולכים למקום שתוקעין ואין הולכין למקום שמברכין.

וחייב אדם לכוין את לבו בשמיעת שופר ביום ראש השנה, וידע וישכיל שהוא יום דין והב"ה יושב על כסא דין, וכל יום באי עולם עוברין לפניו כבני מרון. כצאן האלו שעוברין על ידי הרועה, והוא עומד ואומר זו לחיים וזו לשחיטה, כך אדם עובר לפני הב"ה בראש השנה, וכל מעשיו כתובין בספר ונקראין לפני הב"ה, ואין אדם יודע אם נגמר דינו לחיים או למות. על כן צריך אדם לכוין את לבו לשמוע השופר, מפני שהוא מזכיר לאדם לעשות תשובה וישוב אל ה', וירחמהו ויצא זכאי ליום הדין. ועל זה אמר דוד ע"ה אשרי העם יודעי תרועה, ר"ל אשרי העם יודעי אמתת התרועה, שהיא מזכרת אותם לעשות תשובה, וידעו שהם בראש השנה שרויים בדין ועומדין למשפט לפני הב"ה, שנא' (תהלים קיט, צא) למשפטיך עמדו היום כי הכל עבדיך. ואין דינו של אדם נגמר למות או לחיים עד

יום הכפורים, אולי ישוב בעשרת ימי תשובה. ולפיכך תוקעין בשופר בראש השנה, שהיא התחלת ימי תשובה, כדי להזכיר את האדם לעשות תשובה, כמו הכרוז שצווח ואומר עשו תשובה, ומוכיח ואומר סורו מכל פשעיכם וחיו ולמה תמותו. ומי שאינו עושה תשובה אחר שהוזהר דמו בראשו, שנא' (יחזקאל לג, ה) קול השופר שמע ולא נזהר דמו בראשו.

התרועה התקינו פשוטה לפניה ולאחריה, כמו שאמרתי, רמז לשלשה תנאים של תשובה. תקיעה ראשונה, רמז לאדם להתודות על העונות שעשה ולהוכיח את האדם ולהודיעו פשעיו, שנא' (ישעיהו נח, א) קרא בגרון אל תחשוך כשופר הרם קולך והגד לעמי פשעם ולבית יעקב חטאתם. הרי אמר בכאן תקיעת שופר בלשון הרמת קול, שהוא קול פשוט. ומתחילין לתקוע מיום טוב של ראש השנה, שהוא ראשון לעשרת ימי תשובה, כדי שיתן אדם אל לבו ויכוין נפשו בתשובה, כמו שעושין בתחלת המלחמה, שתוקעין פשוטה בהרמת קול, כדי שיהיו הגדודים מוכנים למלחמה. תרועה, שהיא כאדם גונח ומייליל, רמז להכנעת נפשו ולהתנחם על העונות ועל הפשעים ולתהות על החטאים, כדי שישבר יצר הרע, כמו שעושין במלחמה, שמתריעין כדי להבהיל אויביהם ולשברם. ואין אויב לאדם כיצר הרע, והוא שאמר שלמה ע"ה אם רעב שונאך האכילהו לחם, ודרשו חז"ל שונאך זה יצר הרע. ואמ' ר' יהודה הלוי המשורר ז"ל בפזמון שעשה ליום הכפורים, יצרי ראשית צרי התעני כשכור. תקיעה אחרונה, רמז שיעזוב אדם דרכו הרעה ושלא ישוב לרוע מעשיו, כמו שתוקעים במלחמה כשמשלימין מלחמתם והולכים להם.

וחייבה תורה בתקיעת השופר בראש השנה, מפני שבראש השנה נברא העולם, ולפי' אנו אומרים בתפלה, זה היום תחלת מעשיך. לפיכך חייבין כל בריותיו להמליך עליהם להב"ה בזה היום שבו נברא העולם, ותוקעים לפניו בשופר, כמו שעושים גדודי המלך וחיילותיו שתוקעין בשופרות ביום שממליכין אותו עליהם. ולפי' אמ' דוד המלך ע"ה בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה'.

ועוד אנו תוקעין בשופר בראש השנה, כדי להבהיל את הלבבות וכדי להכניע ולהחריד את הבריות מדינו של הב"ה, שנא' (עמוס ג, ו) אם יתקע בשופר בעיר ועם לא יחרדו. ואולי ישמעו וישובו, ויתן אדם אל לבו לעשות תשובה, קודם שיתחייב בחטאו בראש השנה שהוא יום הדין, שנאמר כי קרוב יום ה' הגדול ומהר מאד, יום שופר ותרועה, ואומר כי גדול יום ה' ומי יכילנו.

ועוד אנו תוקעין בשופר בראש השנה, כדי שנזכור לפני הב"ה לטובה, מפני שראש השנה הוא יום הזכרון, שנא' (ויקרא כג, כד) ובחדש השביעי באחד לחדש יהיה לכם שבתון זכרון תרועה מקרא קדש, וכדי שיזכור לנו עקידת יצחק אבינו ע"ה, וימחול פשעינו ויסלח חטאתינו ויכפר עונותינו ויכתבנו לחיים. כי בתקיעת השופר בראש השנה יעלה זכרוננו לטובה לפני אלהינו שבשמים, שנא' (במדבר י, י) וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרות וכו'.

יום כיפור

הלכות יום הכפורים

יש מקומות שנהגו לשחוט ערב יום הכפורים תרנגול לכפרה. כדאיתא בתשובת הגאונים. וששאלתם שאנו נוהגין לשחוט ערב יום הכפורים תרנגול לכפרה, ואין אתם יודעים מנהג זה למה, אי משום תמורה, מאי שנא תרנגול מבהמה וחיה, הא ודאי קושיא, אלא שיש בה שני טעמים, אחד שתרנגול מצוי בבית מכל בהמה חיה ועוף. ועוד יש מקומות שהעשירין עושים תמורה אילים. ועיקר בעלי קרנים דמות אילו של יצחק אבינו ע"ה, לפיכך לא דבר קבוע הוא. ועוד שמענו מחכמים הראשונים, שאע"פ שדמיהם יקרים יותר מתרנגול, אעפ"כ תרנגול מובחר, לפי ששמו גבר, דאמרי אינשי מאי קרא גברא, אמ' ר' שילא גבר תרנגולא. וכיון ששמו גבר, תמורת גבר בגבר טפי מהני ומעלי.

סדר שחיטתו. אוחז אותו השוחט, ומניח ידו על ראש התרנגול, ונוטלה ומניחה על ראש המתכפר, ואומר זה תחת זה, זה חילופו [שלו] זה, זה מחולל על זה. ומחזיר אותו עליו פעם אחרת ואומר, יושבי חשך וצלמות אסירי עני וברזל, יוציאם מחשך וצלמות ומוסרותיהם ינתק, אוילים מדרך פשעם ומעונותיהם יתענו, ויזעקו אל ה' בצר להם ממצוקותיהם יושיעם, ישלח דברו וירפאם וימלט משחיתותם, יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם. נפש תחת נפש. ועושה כסדר הזה שבעה פעמים, ואח"כ מניח ידו על ראש התרנגול תבנית סמיכה, וסומך ושוחטו לאלתר, דתניא תכף לסמיכה שחיטה. ורגילין לתתו לעניים כדי שיהיה כפרה על נפשו. ומה שרגילין לזרוק את בני מעיו על הגג, יש ראיה קצת לזה ממסכת חולין רמי בר תמרי איקלע למערבא במעלי יומא טבא דכפורי, חזא דקא שדו כבדא וכוליתא, אזל שקלינהו, משום דהאידנא דהיתירא שכחי טפי.

ויש שנהגו לטבול ערב יום הכפורים, ואמר רב עמרם טובל אדם בשעה שביעית ומתפלל מנחה. וכתב הרא"ש ז"ל שאין מברכין על טבילה זו כלל, הואיל ואינה לא תקנת גאונים, בלבד שלא מצינו בתלמוד רמז לטבילה זו, ואינה לא יסוד גאונים ולא מנהג נביאים,

ולא עדיפא מערבה דאמ' חביט חביט ולא בריך משום שאינה אלא מנהג נביאים. ואי משום דר' יצחק דאמר חייב אדם לטהר עצמו ברגל, היינו לטהר עצמו מכל טומאות ולהזות עליו שלישי ושביעי, והאידנא אין לנו טהרה, וכיון שאין בעלי קראין טובלין כל השנה, אין חובה לטבילה זו, ואין מברכין עליה. אלא שנהגו העם לטהר עצמן מקרי ביום הכפורים, וסמכו על מדרש פירקי ר' אליעזר שיהיו נקיים כמלאכי השרת ביום הכפורים. והכל הולך אחר המנהג. דתנן מקום שנהגו לעשות מלאכה בערבי פסחים וכו' ע"כ. ומ"מ מנהג יפה הוא לטבול אדם בערב יום הכפורים, כדי להיות נקי ביום הכפורים מבית ומחוץ, מבית שיעשה תשובה ויתודה על חטאיו ופשעיו כדי שיהא מקובל לפני אביו שבשמים, ומחוץ ברחיצה ובטבילה, שנא' (ישעיהו א, טז) רחצו הזכו וגו'.

סדר התפלות. ערב יום הכפורים מתפללין מנחה גדולה, קודם שיאכל הסעודה המפסקת, ומתודין. ואע"פ שמצות וידוי ערב יום הכפורים עם חשכה, דתניא מצות וידוי ערב יום הכפורים עם חשכה, התקינו להתודות קודם אכילה, שימא תטרף דעתו עליו מחמת הסעודה ולא יוכל להתודות, או שמא ארע דבר קלקלה בסעודה וימות בלא וידוי. וצריך אדם לאכול ולשתות ערב יום הכפורים יותר ממה שהיה רגיל לאכול ולשתות בשאר הימים, דתני רב חייא מדכתי' (ויקרא כג, לב) ועניתם את נפשותיכם בט' לחדש. וכי בתשעה מתענין, והלא אין מתענין אלא בעשירי, אלא לומר לך, שכל האוכל ושותה בתשיעי, מעלין עליו כאלו התענה תשיעי ועשירי.

מנחה גדולה. הולכין לבית הכנסת, ואומר שליח צבור אשרי וקדיש עד למעלה, ומתפללין שמונה עשרה עד המברך את עמו ישראל בשלום אמן. וקודם שעוקרין את רגליהם אומ' וידוי, מה נאמר לפניך, על חטא, על חטאים, סקילה שריפה, כי אתה סלחן לישראל. אלהי עד שלא נוצרתי. וחוזר ש"צ התפלה על זה הסדר שאמרתי, וכשיגיע לומבלעדיך אין לנו מלך מוחל וסולח, אומר אדיר ונאור. ואומר קדיש תתקבל. ואומר שיר המעלות ממעמקים קראתיך ה'. ואומר קדיש יהא שלמא.

ונהגו במקצת מקומות שלא להדליק נר בבית כלל בליל יום הכפורים. וכוונתן שמא יראה את אשתו ויתאוה לה, ויום הכפורים אסור בתשמיש המטה. ויש מקומות שנהגו להדליק הנר, כדי שיראה את אשתו, ויכלם לספר עמה, הואיל והוא אסור. ומפרש בגמ' אלו ואלו לא נתכוונו אלא לדבר אחד. ומדליקין הנרות בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ובמבואות האפלים, דתנן במ' פסחים בפרק מקום שנהגו, מקום שנהגו להדליק את הנר בליל יום הכפורים מדליקין, מקום שנהגו שלא להדליק אין מדליקין, מדליקין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ובמבואות האפלים ועל גבי החולין. ונוהגין בכל מקום להרבות

נרות בבתי כנסיות, משום דכתי' (ישעיהו כד, טו) על כן באורים כבדו ה', ומתרגמינן על כן בפנסיא יקרו ה'. ודרשו חז"ל ולקדוש ה' מכובד זה יום הכפורים, והואיל ואין בו לא אכילה ולא שתיה, כבדהו בכסות נקיה ובכל מיני כיבוד. ומטעם זה נהגו להציע בבית הכנסת ביום הכפורים בגדים נאים.

וצריך להוסיף מחול על הקדש בכניסת יום הכפורים וביציאתו, כדגרסי' במכילתא ועניתם את נפשותיכם בתשעה לחדש, יכול בתשעה, ת"ל בערב, אי בערב יכול משתחשך, ת"ל בתשעה. הא כיצד, מתחיל ומתענה מבעוד יום, מכאן שמוסיפין מחול על הקדש. ואין לי אלא בכניסתו, ביציאתו מנין, ת"ל מערב עד ערב. וזמן התוספת הוא קרוב לבין השמשות. שהוא קרוב לשקיעת החמה. ושיערו חז"ל ואמרו שזמן בין השמשות מהלך חצי מיל ורביע מיל קודם יציאת הכוכבים. הרוצה להוסיף מחול על הקדש, מזמן התוספת שהוא קרוב לבין השמשות, הרשות בידו, ובלבד שיהיה זמן בין השמשות מבואר וידוע, כדי שישבות מעט קודם לבין השמשות. וההפרש שבין זמן התוספת לבין השמשות הוא שבין השמשות ספק יום ספק לילה, אם עשה מלאכה או אכל או שתה, בין בבין השמשות שבכניסת יום הכפורים בין בבין השמשות של יציאתו. בזמן שבית המקדש קיים היה מביא אשם תלוי, ואם עבר ועשה מלאכה או אכל או שתה בשתיהן, הרי זה חייב בכרת. ממה נפשך, אם בין השמשות לילה חייב כרת, מפני שעשה מלאכה או אכל או שתה בליל יום הכפורים, ואם בין השמשות יום חייב כרת, מפני שעשה מלאכה או אכל או שתה ביום הכפורים, עשה מלאכה או אכל או שתה בזמן התוספת, הוא עובר על איסור, ואינו חייב כרת, מפני שאמ' הכתוב בעצם היום הזה, ומפרש בעצם שאינו חייב אלא על עצומו של יום.

טעם העוניים. אמ' קרא בחדש השביעי בעשור לחדש תענו את נפשותיכם, וענוי מתפרש לעניינים הרבה. יש ענוי בעבודה קשה, ויש ענוי בהליכת דרכים, שנא' (תהלים קב, כד) ענה בדרך כחי, ויש ענוי בבית האסורים, שנא' (תהלים קה, יח) ענו בכבל רגלו, ויש ענוי לאשה אם יבא עליה איש שלא ברצונה, שנא' (איכה ה, יא) נשים בציון ענו. אבל בכאן לא צוה על אחד מאלו שאלו הן ענויי הגוף, ולא צוונו [אלא] על ענויי הנפש, שנא' (ויקרא טז, כט) תענו את נפשותיכם. וענוי הנפש ברעב, שנא' (ישעיהו נח, י) ונפש נענה תשביע, הא למדנו שענוי הנפש היא ברעב. וגרסי' במס' יומא, משום ר' ישמעאל אמרו, נאמר כאן תענו את נפשותיכם, ונאמר להלן ויענך וירעיבך, מה להלן רעבון, אף ענוי האמור כאן רעבון. וגרסי' במדרש כי כל הנפש אשר לא תעונה בעצם היום הזה והאבדתי את הנפש ההיא, דברים שיש בהן אבוד נפש, ואיזו זו, זו אכילה ושתיה. ועוד

למדנו מתענו את נפשותיכם, אמ' תענו ולא אמר תצומו, מלמד שבא להוסיף ענוי אחר עם הרעבון. וכלל הכתוב עם ענוי הרעב ענויים אחרים, והם רחיצה וסיכה ונעילת הסנדל ותשמיש המטה. דתנן יום הכפורים אסור באכילה ובשתיה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה. ומפרש בגמ' היינו ענוין כנגד מי, אמ' רב חסדא, כנגד חמשה עניין שבתורה, והם שנים בפרשת אחרי מות, ושנים בפר' אמור אל הכהנים, ואחד בפרשת פנחס. ומקשי' בגמ' הני חמשה הוו, ואנן שיתא תנן. לא קשיא, שתיה בכלל אכילה היא, שנא' (דברים יד, כו) ונתת הכסף בכל אשר תאוה נפשך בבקר ובצאן וביין ובשכר ובכל אשר תשאלך נפשך ואכלת, ויין ושכר אע"פ ששותין אותן, אמרן הכתוב בכלל אכילה.

רחיצה וסיכה דאיקרי ענוי מנא לן. סיכה, דכתי' (דניאל י, ג) לחם חמודות לא אכלתי ובשר ויין לא בא אל פי וסוך לא סכתי. ונאמר בדניאל מן היום אשר נתת אל לבך להבין ולהתענות לפני אלהיך וגו'. למדנו רחיצה מסיכה, ורחצת וסכת.

נעילת הסנדל דאיקרי ענוי מנא לן. דכתי' (שמואל ב טו, ל) ודוד עולה במעלה הזתים עולה ובוכה וראש לו חפוי והוא הולך יחף. ואמ' שלמה לאביתר. וכי התענית בכל אשר התענה אבי. פי' כשהיה דוד בורח מאבשלום היה עולה הוא וכל גדודיו עולים במעלה הזתים, ומכלל שדוד היה יחף, יראה שכולם היו הולכים יחפים, והיה עם דוד אביתר, ואמ' לו שלמה, וכי התענית בכל אשר התענה אבי, ר"ל שעלית עמו במעלה הזתים יחף. הא למדנו שההולך יחף הוא מתענה.

תשמיש המטה דאיקרי ענוי מנא לן, דכתי' (בראשית לא, נ) אם תענה את בנותי ואם תקח נשים על בנותי וגו'.

שיעור אכילה שחייבין עליה כרת ביום הכפורים הוא ככותבת הגסה וכגרעינתה. ובלבד שלא יהא בין הכותבת ובין הגרעינה חלל כלל, אלא שתהיה הכותבת דבוקה לגרעינתה, והוא פחות מכביצה. לא שנא אוכלין המותרין או אוכלין האסורין, כגון פגול או נותר או טמא או נבלה או טרפה. וכל האוכלין מצטרפין לכשעור, ואפי' מלח שעל הבשר וציר שעל הירק מצטרף עמו להשלים השיעור, אבל אין מצטרפין משקין לאוכלין ולא אוכלין למשקין. ואינו חייב כרת על האכילה, אלא אם אכל הכותבת בכדי אכילת פרס. פי' שאכלה בבת אחת, או שיאכל קמצתה ויאכל מיד השאר, ולא נתעכב בין אכילה ראשונה לשנייה, כדי אכילת פרס שהוא ארבעה ביצים. אבל אם אכל מקצתה ושהה כדי אכילת פרס, ואחר כך אכל השאר, אין אכילתו מצטרפת לכותבת, ואינו חייב כרת. אבל אכילה גסה בערב יום הכפורים ובעוד יום, והיה שבע וקץ ברוב האכילה שאכל,

וחזר ואכל קודם שיתאכל המזון במעיו, אינו חייב כרת, מפני שאכילה אחרונה שאכל כשהוא שבע ענוי הוא לו. אכל עלי הקנים ולולבי גפנים שלבלבו קודם ראש השנה [פטור, דעץ בעלמא נינהו, אבל לבלבו אחר ראש השנה] רכים הם עדיין, וחשבי אוכל, וחייב כס פלפלין או זנגבילא יבישתא פטור. דלאו חזו לאכילה, ואם הם רטיבי חייב, דחזו לאכילה.

עוברות ומניקות מתענות ומשלימות עוברה שהריחה מאכל, ואם אין מטעימין אותה מעט איפשר שתסתכן היא או העובר. לוחשין באזנה שהיום יום הכפורים, אם נתיישבה דעתה מוטב, ואם לאו מאכילין אותה. דתניא עוברה שהריחה מאכילין אותה עד שתשוב נפשה. ואם הריחה דבר האסור, בין ביום הכפורים בין בשאר הימים, מאכילין אותה הימנו. דתניא ת"ר עוברה שהריחה בשר קדש או בשר חזיר, תוחבין לה כוש ברוטב, אם נתיישבה דעתה מוטב, ואם לאו מביאין לה שומן עצמו, שאין לך דבר שעומד בפני פקוח נפש אלא ע"ז וגלוי עריות ושפיכות דמים. וכל אדם שהריח מאכל ונשתנו פניו, מסוכן הוא אם לא יתנו לו ממנו, ומותר ליתן לו. וגרסי' במ' יומא ירושלמי בפרק יום הכפורים, שתי עוברות באו לפני ר' טרפון ביום הכפורים. שלח לגבן שני תלמידים. אמ' לון, אמרון לון צומא רבא הוא. אמרו לקדמאה ושכך, וקרוי עילו מבטן אמו אלי אתה ואמרו לתניינא ולא שכך, וקרוי עילוי זורו רשעים מרחם.

יולדת תוך שלשה ימים לא תתענה כלל. משלשה ועד שבעה, אם אמרה צריכה אני, נותנין לה כמו לחולה, מכאן ואילך היא נשאר[ת] ככל אדם.

חולה שספק מסוכן ספק אינו מסוכן, אם יש שם רופא בקי שאומר אם לא יתנו לו איפשר שיכבד עליו החולי ויסתכן, מאכילין אותו על פי הרופא, כ"ש אם אמר הרופא אם לא יתנו לו ימות. ואם אין שם רופא, מאכילין את החולה על פי עצמו, שהואיל והודיעוהו שהוא יום הכפורים והוא שואל לאכל, אין צריך לדקדק יותר. אמ' החולה שצריך לאכול, אפי' מאה רופאים [אומרים] אינו צריך, מאכילין אותו על פי עצמו, שלב יודע מרת נפשו. ואם הוא רופא אחר עמו אומרים אינו צריך, לא יתנו לו עד שיהו שנים כנגד שנים. הוא ואחד עמו אומרים שצריך, או שנים אומרים צריך, אפי' מאה אומרים שאינו צריך, ואפי' הוא עצמו אומר עמהם שאינו צריך, נותנין לו, שאין הולכין בסכנת נפשות אחר רוב דעות, אלא כיון ששנים אומרים מאכילין אותו. אמ' החולה איני צריך, והרופא מסופק, יתנו לו, אבל אם אמ' הרופא אינו צריך, והחולה מסופק, אין נותנין לו. חולה שאכל ביום הכפורים באחד מאלו התנאים, אם נתיישבה דעתו בענין שיוכל

לברך, היה אומר הרא"ש ז"ל שצריך להזכיר של יום הכפורים בברכת המזון, ואומר יעלה ויבא בבונה ירושלם.

מי שאחזו בולמוס מאכילין אותו דבש וכל מיני מתיקה. מפני שהם מאירים את העינים. ואע"פ שאין ראיה לדבר זכר לדבר, שנאמר ראו עתה כי אורו עיני כי טעמתי דבש מעט הזה. ומאכילין אותו עד שיאורו עיניו. ואפי' דבר איסור מאכילין אותו, אם אין כאן דבר של היתר. ואם יש שני מינין אסורין, אחד חמור ואחד קל, מאכילין אותו הקל תחלה. אם נתיישבה דעתו והאירו עיניו, מוטב, ואם לאו, מאכילין אותו דבר החמור. פי' בולמוס חלישות שימצא את האדם לפעמים, ויחשכו עיניו, וכמעט לא ישאר בו כח, ורפואתו האכילה.

אין מענין את הקטנים. דתנן התינוקות אין מענין אותן ביום הכפורים, אבל מחנכין אותם קודם לשנה וקודם לשנתיים, כדי שיהיו רגילין במצות. ומפרש בגמ' אחר משא ומתן הרבה שעשו בדבר, ואמרו מחנכין התינוקות כדי להרגילם במצות ומונעין מהם מאכל שעה אחת או יותר, כיצד, אם רגילין לאכול בשתי שעות מאכילין אותן בשלשה, היו רגילין בשלשה מאכילין אותן בארבעה. ופסקו התוספות ואמרו, תינוק הבריא מחנכין אותו לשעות בשנת עשר ובשנת אחת עשרה, ובשנת שלש עשרה משלים מן התורה. והתינוקת שממהרת ליחשב גדולה שנה אחת קודם, הבריאה מחנכין אותה לעשות בשנת תשעה ועשרה, ומשלמת מדרבנן בשנת אחת עשרה ושנים עשרה, ומשלמת מן התורה בשנת שלש עשרה. וכדרך שמחנכין אותן באכילה, כך מחנכין אותן ברחיצה ובסיכה.

שיעור שתיה שחייבין עליה כרת ביום הכפורים מלא מלוגמיו. דתנן האוכל ביום הכפורים ככותבת הגסה כמוה וכגרעינה והשותה מלא מלוגמיו חייב. פי' מלא מלוגמיו, שיסלקנו לצד אחד בפיו ויראה כמלא לוגמיו, והוא פחות רביעית. וכל המשקין מצטרפין לשיעור זה. כיצד, שתה יין פחות מן השיעור, ואחר כך מיד שתה מים או שאר משקין, מצטרפין לשיעור. וכן כל שאר משקין הראויין לשתייה, ושיעור צירופן בכדי שתייה רביעית. והראב"ד ז"ל אמר שצירוף שתייה הוא כמו שיעור אכילה, שהוא בכדי אכילת פרס. אכל פחות מככותבת, ושתה פחות ממלא מלוגמיו, אע"פ שאינו חייב כרת, איסור הוא עושה ומכין אותו מכת מרדות. דא"ר יוחנן חצי שיעור איסור מן התורה, דכיון דחזי לאצטרופי איסורא קא אכיל. אם נסתפקו בחולה אם מאכילין ואם משקין אותו או לא, מאכילין אותו פחות מהשיעור, וממתין יותר מן השיעור, ומאכילין אותו ומשקין אותו פעם אחרת פחות מן השיעור, וממתין יותר מן השיעור. וכן הולכין ועושין עד שתתיישב

נפשו ואינו בא לידי ספק איסור כרת. שתה משקין שאינן ראויין לשתייה, כגון ציר או מורייס או חומץ חי, פטור אבל אסור, שתה חומץ מזוג, חייב. אדם בריא שלא רצה להתענות ביום הכפורים, בית דין כופין אותו, שנא' (ויקרא כג, כט) כי כל הנפש אשר לא תעונה בעצם היום הזה וגו'. תעונה כתי', ולא תתענה. פי' שאם לא יתענה מדעתו, שמענין אותו על כרחו. ושאר הענויים, שהן רחיצה וסיכה ונעילת הסנדל ותשמיש המטה, אם עשאן או אחת מהן, אינו חייב כרת, אבל מכין אותו מכת מרדות.

רחיצה כיצד. דתניא אסור לרחוץ ביום הכפורים, מקצת גופו כגופו, ואפי' להושיט אצבעו במים, בין בחמין בין בצונן. ואם היה מלוכלך בטיט או בצואה, רוחץ כדרכו ואינו חושש, שלא אסרו אלא רחיצה של תענוג. אם כן בבקר, דסתם ידיו מלוכלכות, מותר לרוחצם. וכן בכל היום, אחר שעשה צרכיו וקינח, או שהטיל מים ושפשף בידו, ובלבד שלא ירחוץ אלא מקום הצריך, כגון ראשי אצבעותיו ולא כל היד. מדיחה האשה ידה האחת במים ונותנת פת לתינוק, במקום שרוח רעה שורה על הפת כשנותנין אותה לתינוק בלא נטילת ידים. וכתב הר' יעקב ז"ל בן הרא"ש ז"ל באורח חיים והאידנא אין אותה רוח רעה מצויה ביניינו. יכול אדם לשרות מטפחת במים מערב יום הכפורים ועושין אותן כמין כלים נגבים, פי' שסוחט אותה מן המים בערב יום הכפורים, למחר מעבירה על גבי עיניו. דתניא מטפחת היתה לו לר' יהושע בן לוי, ערב תשעה באב היה שורה אותה במים ולמחר מקנח בה פניו ידיו ורגליו. ערב יום הכפורים שורה אותה במים ועושה אותה כמין כלים גנובין, מפני שאסור לסחוט אותן ביום הכפורים. ולמחר מעבירה על גבי עיניו. וגרסי' בירושלמי ביום הכפורים רוחץ את ידיו ומקנח במפה ומעביר את המפה על פניו.

ומותר לעבור בנהר לדבר מצוה, או להקביל פני רב או פני אביו או מפני שהוא גדול ממנו בחכמה, אם יש ביניהם מים יכול לעבור על צוארו במים בהליכה ובחזרה, ובלבד שיעשה שנוי, כגון שלא יוציא ידו משפת חלוקו, ולא יבא לידי סחיטה. ההולך לשמור פירותיו, מותר לעבור במים בהליכה ואסור בחזרה. המלך והכלה ירחצו את פניהם, דברי ר' אליעזר, וחכמים אוסרין, ונקראת כלה כל שלשים. [ורב יצחק ן' גיאת ז"ל] פסק כחכמים ור' יצחק אלפאסי ז"ל [פסק כרבי אליעזר]. והסכים עמו הרא"ש ז"ל. ומותר להצטנן בטיט, אע"פ שיש בו קצת לחות, אבל אם יש בו לחות הרבה, שאם יניח ידיו עליו תעלה בה הלחות, ואם ידבקנה בידו האחרת תדבק הלחות בידו האחת לידו השנית, אסור. ומותר להצטנן בכל מיני מימי פירות ובכל מיני כלים, כדגרסינן במ' יומא רב יהודה מצטנן בקרא, פי' דלעת, רבה מצטנן בינוקא, פי' כלי חרש שנבלע בו המים,

ויש אוסרין להצטנן בכלי חרש אפי' רקים, לפי שבולעין הרבה מן המים, ושמצטנן בהן פולטן מה שבלעו. וחשיב כמו רחיצה. ואסור להצטנן בכלי מלא מים, ואפי' לא היה הכלי מלא מים אלא שהיו בו מים מקצת, גזירה שמא ישפך מן המים על גופו. וכ"ש שהוא אסור אם הכלי של כסף או של חרס, של כסף שמא ישתפך הכלי, מפני שהוא חלק וישפכנו המים על גופו, ושל חרס, שמא ינטפו המים מן הכלי לחוץ על גופו. דתניא מאני דקוניא דכספא משום דמזדבי, מאני דפחרא משום דמשחלי.

סיכה. דתניא אסור לסוך מקצת גופו ככל גופו. ואם הוא חולה של סכנה, הרי זה סך כדרכו, לדברי הכל, שאין לך דבר שעומד לפני פיקוח נפש. יש לו חטטין בראשו סך כדרכו, אבל בירושלמי אוסר כל עיקר. כדגרסי' התם בין סיכה של תענוג בין סיכה שאינה של תענוג. אסור. והמחמיר הרי זה משובח.

נעילת הסנדל. סנדל של עור שאני. ומותר לנעול בתי שוקים של צמר או של פשתן, ומותר לנעול סנדל של עץ, ואם היו בו רצועות של עור חופה אותן בבגד. כדגרסי' במ' יומא, רבה בר רב הונא כריך סודרא אכרעיה ונפיק. אמ' רב יצחק בר רב נחמן אני ראיתי את ר' יהושע בן לוי בסנדל של שעם ביום הכפורים. פי' שעם, שעושים ממנו החבלים והקפופות. ובמקום סכנה מותר לנעול את הסנדל, דאמ' שמואל כל שהוא מחמת סכנת עקרב מותר. ושנינו והחיה תנעול את הסנדל, ופירשו בגמ' שמותר לנעול החיה את הסנדל ביום הכפורים אם הוא תוך שלשים יום ללידתה, מפני הסכנה, כדי שלא תזיק אותה הצנה. ואין נועלין הסנדל לתינוקות ביום הכפורים, אבל רחיצה וסיכה מותרת לקטנים שבהן, וצהלו פניהן ופרין ורבין.

תשמיש המטה לא התירו חז"ל ביום הכפורים כלל, בשום פנים בעולם.

כל המלאכות האסורות לעשות בשבת אסור לעשותן ביום הכפורים. ואין הפרש בין שבת ליום הכפורים אלא בענין העונש בלבד. שכל דבר שחייב עליו סקילה בשבת, חייב עליו כרת ביום הכפורים. דתנן אין בין שבת ליום הכפורים אלא שזה זדונו בידי אדם וזה זדונו בידי כרת. ולפיקוח נפש, כל מי שמחללין עליו את השבת מחללין עליו את יום הכפורים, וכל מי שאין מחללין עליו את השבת אין מחללין עליו את יום הכפורים. וגרסי' במ' יומא בפרק יום הכפורים, החושש מטילין לו סם במעה, ומי שנפלה עליו מפולת מפקחין עליו. וגרסי' במ' חולין בפרק ראשון, השוחט בשבת וביום הכפורים, אע"פ שמתחייב בנפשו, שחיטתו כשרה. הרי השוה איסור בשבת כמו ביום הכפורים, ואין ביניהם הפרש אלא בעונש. כמו שכתבתי.

תפלת ערבית. הולכין לבית הכנסת, ומוציא ש"צ ספר תורה, ועומד בפתח ההיכל, ומברך בא"י אמ"ה שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה. והתקינו לאומרו שליח צבור בבית הכנסת ושלא לאומרו יחיד. ואין מברכין על הכוס, מפני שכבר גמר כל אחד בלבבו להתענות, ואם יברך על הכוס אינו רשאי לטעום את היין, ונמצאת ברכה לבטלה. ואומר כל נדרי שלשה פעמים, ואין לו עקר מן התלמוד. אלא הגאונים התקינו לאומרו כמו שהוא כתוב במחזורים, אבל רבינו סעדיה גאון התקין אותו בענין אחר וזה נוסחו. כל נדרי וחרמי ואסרי ושבועי וקונמי שנדרנו שהחרמנו ושאסרנו ושנשבענו ושקיימנו על נפשותינו מיום הכפורים שעבר עד יום הכפורים שבא עלינו לטובה, בכל חזרנו ובאנו לפני אבינו שבשמים. אם נדר נדרנו אין כאן נדר, אם חרם החרמנו אין כאן חרם, אם איסר איסרנו אין כאן איסר, אם שבועה נשבענו אין כאן שבועה, אם קיום קיימנו על נפשותינו אין כאן קיום. בטל הנדר מעיקרו, בטל החרם מעיקרו, בטל האיסור מעיקרו, בטלה השבועה מעיקרה, בטל הקיום מעיקרו, אין כאן לא נדר, ולא חרם, ולא איסר, ולא שבועה, ולא קיום. יש כאן מחילה וסליחה וכפרה, כדכתי' (במדבר טו, כו) ונסלח לכל עדת בני ישראל ולגר הגר בתוכם כי לכל העם בשגגה. וחוזר ש"צ ספר תורה להיכל.

ונהגו ב"ד שקודם שיתפללו תפלת ערבית שיהו מתירין לכל העבריינין, כדי להתפלל עמהם, ואפי' אם לא יבקשו העבריינין להתיר להם. דאמ' ר' שמעון חסידא, כל תענית צבור שאין בו מפושעי ישראל לא שמיה תענית, שהרי חלבנה ריחה רע, ומנאה הכתו' עם סמני הקטורת שהיה מכפר על בני ישראל. ואומרים בזה הלשון, בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה, על דעת המקום ברוך הוא ועל דעת הקהל, אנו מתירין להתפלל עם העבריינין. ואומר ש"צ והוא רחום, וקרית שמע בברכותיה, וחותם ופרוש. ואם חל להיות בשבת, אומר ושמרו בני ישראל את השבת. ואומר קדיש עד למעלה, ומתפללין אבות, זכרנו לחיים. וגבורות, מי כמוך אב הרחמן, וקדושת השם, לדור ודור המליכו לאל, ובכן, ובכן, ובכן, ותמלוך, קדוש אתה, וחותם המלך הקדוש. אתה בחרתנו, מחול לעונותינו, יעלה ויבא, מלוך על כל העולם כלו, והשיאנו, וחותם בא"י מוחל וסולח לעונות עמו ישראל מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הכפורים. ואם חל להיות בשבת מזכיר אותו באמצע ובחתימה. רצה, ומודים, ושים שלום, וכתוב לחיים, שים שלום, ובספר חיים, עד המברך את עמו ישראל בשלום אמן. ואומר וידוי, מה נאמר לפניך, על חטא ועל חטאים סקילה, כי אתה סולחן לישראל, אלהי עד שלא נוצרתי, ואומר קדיש עד למעלה. ואם חל להיות בשבת, אומר ויכלו. וחוזר ש"צ תפלת מגן אבות וכו', ומתחיל סליחות דרחמי ופזמונים שתקנו [ל]ליל יום הכפורים. ואומר סליחות על הסדר הזה.

מתחיל ואומר פסוקים של כפרה ושל רחמים, ואומר מלפניך מלכנו ריקם אל תשיבנו וכו' עד כי לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונינו לפניך כי על רחמיך הרבים. ואומר אל מלך יושב, ויעבר, רחמנא, ויעבור, אנשי אמונה, אל מלך, תמהנו מרעות, אל מלך. חטאנו צורנו, עננו אבינו עננו, אל רחום שמך, ה' עשה למען שמך, אלהינו שבשמים, ויעבר. אלהינו ואלהי אבותינו אל תעש עמנו כלה, וידוי, אשמנו מכל עם, וידוי, לעינינו עשקו עמלינו, וידוי, ואומר מה נאמר לפניך, על חטאי', על חטאים, סקילה, אדיר ונאור, קדיש תתקבל, תענו ותעתרו מן השמים. ומתחילין ואומרים אשרי האיש וכו', למה רגשו גויים וכו', מזמור לדוד בברחו מפני אבשלום וכו', למנצח בנגינות, מזמור לדוד בקראי, ואומר קדיש יהא שלמא.

וצריך אדם לפנות מחשבתו בכל יום הכפורים מכל מחשבות רעות ומכל הרהורים רעים, המביאים את האדם לידי חלומות רעים ולידי טומאה, כדי שיהיה גופו קדוש ביום הכפורים וכדי שלא יראה קרי ליטמא בו. דתניא הרואה קרי ביום הכפורים ידאג כל השנה כולה, מפני שמראים לו שלא קבלו תעניתו, כעבד שמוזג כוס לרבו ושופך לו הקיתון על פניו. ואם עלתה לו שנה, מובטח לו שהוא בן עולם הבא, ויראה זרע ויאריך ימים, שודאי יש לו זכיות הרבה.

ביום הכפורים נהגו קצת חסידים לעמוד על רגליהם בבית הכנסת כל היום, משמתחילין אשר יצר עד שמתחילין תפלת ערבית זכר לכהנים בעבודה. שעבודת הכהנים במקדש מצותה מעומד, שנא', לעמוד לשרת בשם ה'. ויש להם סמך מפרקי ר' אליעזר, כדגרסינן התם, ראה סמאל שלא מצא עון לישראל ביום הכפורים, אמר לפני הב"ה, רבונו של עולם, יש לך עם אחד כמלאכי השרת, מה מלאכי השרת יחיפי רגל, אף ישראל יחיפי רגל ביום הכפורים, מה מלאכי השרת אין להם לא אכילה ולא שתייה, כך ישראל אין להם לא אכילה ולא שתייה ביום הכפורים, מה מלאכי השרת אין להם ישיבה (ביום הכפורים), כך ישראל אין להם ישיבה ביום הכפורים, מה מלאכי השרת שלום מתווך ביניהם, כך ישראל שלום מתווך ביניהם ביום הכפורים, מה מלאכי השרת נקיים מכל חטא, כך ישראל נקיים מכל חטא ביום הכפורים. והב"ה שומע עדות הקטיגור על ישראל ורוצה בתפלתם של ישראל ומכפר עונותם, שנא' (משלי טז, ז) ברצות ה' דרכי איש גם אויביו ישלים אתו, ומכפר על המזבח ועל המקדש ועל כל עם הקהל למקטון ועד גדול, שנא' (ויקרא טז, לג) וכפר את מקדש הקדש ואת אוהל מועד ואת המזבח יכפר ועל הכהנים ועל כל עם הקהל יכפר, וכתי' (ויקרא טז, ל) כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו. בן בתירא אומר, ארבעים יום עשה

משה בהר, דורש בדברי תורה וחוקר באותיותיה, ולאחר ארבעים יום לקח את התורה וירד בעשור לחדש, ביום הכפורים, והנחילה לישראל לחוק עולם, שנא' (ויקרא טז, לד) והיתה זאת לכם לחוקת עולם. [ר'] זכריה אומר קראו בתורה ומצאו שכתו' בה ועניתם את נפשותיכם, ובו ביום העבירו שופר בכל המחנה שיצומו כל העם מאיש ועד אשה. ואילולי יום הכפורים לא היה העולם עומד, שיום הכפורים מכפר על העונות החמורות והקלות, שנא' (ויקרא טז, ל) כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו. מחטאתיכם אין כתיב כאן, אלא מכל חטאתיכם, חמורות וקלות.

תפלת שחרית. פותח מאה ברכות וזמירות של שבת עד וארהו בישועתי. ואומר תפלה לדוד שמעה ה' צדק וכו', לדוד אליך ה' נפשי אשא, לדוד ברכי נפשי את ה', ברכי נפשי את ה', לדוד משכיל אשרי נשוי פשע, למנצח מזמור לדוד בבוא אליו נתן הנביא כאשר בא אל בת שבע, למנצח מזמור לדוד שיר לך דומיה תהלה, למנצח לבני קרח מזמור רצית ה' ארצך, תפלה לדוד הטה ה' אזנך ענני, שיר למעלות אשא עיני אל ההרים, שיר המעלות לדוד שמחתי באומרים לי, שיר המעלות אליך נשאתי את עיני, שיר המעלות לדוד לולי ה' שהיה לנו, שיר המעלות ממעמקים קראתיך ה', הללויה הללו את שם ה', מזמור שירו לה' שיר חדש, הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו. ואומר ברוך שאמר וזמירות של חול כמו בשבת, ומתפללין תפלת ערבית, וחוזר שליח צבור התפלה. ונהגו לומר ובכן ולך תעלה קדושה כי אתה אלהינו, אלהים אל מי אמשילך אדמך? עד לנערץ בסוד קדושים רבה. ואומר קדושה אתה קדוש וכו' עד לפני ה' תטהרו. ואומר אלהינו ואלהי אבותינו אל תעש עמנו כלה, וידוי אשמנו, וידוי גדול, לעינינו עשקו, וידוי מה נאמר לפניך יושב מרום עד ומבלעדיך אין לנו מוחל וסולח, אדיר ונאור, עד אשר נשבעת לאבותינו מימי קדם. וחוזר ואומר אלהינו ואלהי אבותינו יעלה ויבא ומשלים התפלה. ואומר קודם ובספר חיים ואתם הדברים, קדיש תתקבל, תענו ותעתרו. ואומר פזמונים ופיוטים מן המחזור. ואומר סליחות על הסדר שכתבתי בתפלת ערבית. ואומר קדיש תתקבל, אתה הראת לדעת. ומוציא שני ספרים, וקורא באחד בששה בפרשת אחרי מות, מתחלת הפרשה עד ויעש כאשר צוה ה' את משה. ואם חל להיות בשבת, קורין אותה שבעה. וקורא המפטיר בספר השני בפרשת פנחס, מן ובעשור לחדש השביעי הזה עד ומנחתם ונסכיהם. ומפטירין ואמר סולו סולו. ואומר אשרי, ברוך ה' אשר נתן מנוחה, ימלוך ה' לעולם, מזמור לדוד הבו לה' וכו'. ומחזיר הספרים ואומר קדיש עד למעלה, ומתפללין מוסף. וצריך שיתפללו מוסף קודם שיחול עת תפלת מנחה, שאם חל עת תפלת מנחה ועדיין לא התפללו מוסף, צריכין להתפלל מנחה קודם, ונמצאו התפלות

שלא על הסדר. ועל זה אמרו ז"ל המתפלל תפלת המוספין אחר שבע, עליו הכתוב אומר נוגי ממועד אספתי ממך היו.

תפלת מוסף כמו תפלת שחרית, אלא שאומרין אחר אתה בחרתנו, אלהינו ואלהי אבותינו מפני חטאינו גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו ואין אנו יכולין להקריב לפניך קרבן ולא כהן גדול שיכפר בעדנו. מפני שעבודת יום הכפורים אינה אלא בכהן גדול. וכשמגיעין לכמו שכתבת עלינו בתורתך על ידי משה עבדך, אומר עלינו לשבח, עד ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך, אלהינו ואלהי אבותינו מחול לעונותינו, ומשלימין כתפלת השחר. וחוזר שליח צבור התפלה עד מחיה המתים, ואומר ובכן נקדישך מלך, במרומי ערץ, ובכן ולך תעלה קדושה כי אתה אלהינו, ארץ התמוטטה עד אל נערץ בסוד קדושים רבה. ואומר כתר, אתה קדוש, עד ופי יגיד תהלתך. ואומר אלהינו ואלהי אבותינו היה עם פיפיות שלוחי עמך ישראל, עד ורחמתי את אשר ארחם. ואמר ארוממך חזקי וחלקי, אערוך מדברי דתי, אתה כוננת, וסדר עבודה, אלהינו ואלהי אבותינו תאיר אורנו עד תשמע ותושיע. ואומר יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שתהא שנה זו וכו', עד ורחמתי את אשר ארחם. ואומר ובכן מה נהדר כהן גדול, אשרי עין, ובכן היה לאין מחמד כל עין, שמם הר ציון, אלהינו ואלהי אבותינו מחול לעונותינו וכו', והוידויים, ומשלים התפלה כסדר שחרית. ואומר קדיש תתקבל, תענו ותעתרו. ואומר פזמונים וסליחות עד עת תפלת מנחה, ואומר קדיש תתקבל יהא שלמא.

תפלת מנחה. אומר ש"צ אשרי וסדר קדושה, ואומר קדיש עד למעלה, ואני תפלתי. ומוציא ספר תורה, וקורין בו שלשה גברי, כהן ולוי ומפטיר בפרשת אחרי מות, מן כמעשה ארץ מצרים עד סוף הפרשה. והתקינו רז"ל לקרות בפרשת עריות ביום הכפורים, כדי להודיע לרבים, וכל מי שיש בידו חטא עם אחת מהן, יפרוש ממנה ויתודה ויתכפר לו. וגרסי' במדרש אמרו ישראל לפני הב"ה, רבון העולמים, אתה הזהרתנו שלא לגלות ערוה, אף אתה יהי רצון מלפניך שלא תגלה ערותנו, וכסה את בושתנו וכלימתנו, וכפר לנו. ומפטירין ויהי דבר ה' אל יונה בן אמתי לאמר. ומחזירין ספר תורה, ומתפללין כתפלת שחרית, וחוזר ש"צ התפלה על סדר שאמר בשחרית, אלא בענין הפזמונים כל אחד לפי מקומו. ואין אומרים ברכת כהנים במנחה, מפני שתפלת נעילה לפניו. ואם חל להיות בשבת אומר צדקתך. ואחר שישלים ש"צ התפלה אומר סליחות ומרבה בתחנונים, שתפלת המנחה חביבה לפני הב"ה, כמו שכתבתי למעלה בתפלת החול. ואומר סליחות ופיוטים עד שיחול זמן נעילה.

תפלת נעילה. זמנה סמוך לשקיעת החמה, כשהיא השמש בראשי האילנות, כדגרסי' במ' יומא כדהוי שמשי ברישי דקלי, פי' כשהשמש קרובה לערב ולא תראה אלא בראש אילן גבוה, כגון דקל וכיוצא בו. וגרסינן בירושלמי מאי נעילה, א"ר יוחנן נעילת שערי היכל, שהיו סוגרין אותו קרוב לשקיעת החמה. וצריך ליזהר שלא יאחר להתפלל אותה בלילה, אלא בענין שיסיימו אותה עם צאת הכוכבים. וכשיגיע זמנה מתפללין מיד כתפלת מנחה, אלא שאומרים במקום כתבנו לחיים חתמנו לחיים, ובמקום וכתוב לחיים וחתום לחיים, ובמקום נזכר ונכתב נזכר ונחתם. ומשלימין התפלה עד הלא הנסתרות והנגלות אתה יודע. ואומרים מה אנו מה חיינו וכו'. אתה הבדלת אנוש מראש וכו', כי אתה סולחן עד סוף התפלה. וכתב הר' יעקב ז"ל בן הרא"ש ז"ל באורח חיים, שאומר קודם תפלה אשרי וקדיש, ורב עמרם גאון ז"ל כתב שאומר אשרי ובא לציון ע"כ. ולא נהגו בטולייטולה לומר לא אשרי ולא ובא ולציון, אלא אומר ש"צ בקול רם, כדי להזכיר את הצבור, חתמנו לחיים, וחתום לחיים, נזכר ונחתם, מה אנו, ומתפללין מיד, וחוזר ש"צ התפלה, ואומר כתר, ואומר סליחות ווידויים באמצע התפלה כסדר מנחה. ואומר מה אנו עד ומבלעדיך אין לנו מוחל וסולח, ואומר אדיר ונאור, ומשלים התפלה. ואומר ברכת כהנים, ואתם הדבקים, ובמקום היום תכתבנו לחיים, היום תחתמנו לחיים. ואומר קדיש, תענו ותעתרו.

תפלת ערבית. מתפללין תפלת ערבית, שאין תפלת נעילה פוטרת תפלת ערבית. ואומר הבדלה בחונן הדעת, ואומר קדיש תתקבל, ונוטל כוס של יין ונר שהיה דולק מליל יום הכפורים, שחמור נר של מוצאי יום הכפורים מנר של מוצאי שבת, שאין מברכין במוצאי יום הכפורים על האור היוצא מן העצים ומן האבנים, פי' שהוציאוהו עתה, ואם הודלק ביום הכפורים בהיתר לחולה, יכולין לברך עליו. כך כתב הר' יעקב ז"ל באורח חיים. נראה שמותר לברך על נר שהודלק מנר אחר ששבת ביום הכפורים. ומברך בורא פרי הגפן, ובורא מאורי האש, והמבדיל בין קדש לחול, וכו', ואין מברכין על הבשמים. ותוקעין בשופר, תקיעה שברים תרועה תקיעה, סימן תשר"ת, כדי לערבב השטן. מפני שאין רשות לשטן להשטין ביום הכפורים, תוקעין במוצאי יום הכפורים, כדי לערבבו, שלא ישטין הואיל ועבר יום הכפורים. כדגרסי' במ' יומא וכל השנה יש רשות לשטן להשטין, לבד מיומי דכפורי דלית ליה רשותא, שנא' (זכריה ג, ב) יגער ה' בך השטן. השטן בגימטריא שס"ד, הוי כמנין ימות החמה חסר חד, שהוא יומא דכפורי. ויש אומרים שתוקעין זכר ליובל, שנא' (ויקרא כה, ט) ביום הכפורים תעבירו שופר בכל ארצכם. ואחר שתוקעין אומר ש"צ בקול רם, לך אכול בשמחה לחמך ושתה בלב טוב

יינך וכו'. ואם חל להיות בשבת, אומר אורך ימים אשביעהו ואראהו בישועתי. ואומר סדר קדושה והבדלה והקדיש.

סוכות

הלכות סוכה

בסכות תשבו שבעת ימים, כל האזרח בישראל ישבו בסכות, למען ידעו דרתיכם כי בסכות הושבתי את בני ישראל בהוציאי אותם מארץ מצרים. גרסינן במדרש תלה הכתוב עשיית סוכה ביציאת מצרים, ללמדך שכל העושה סוכה כאלו מודה ביציאת מצרים, וכל מי שאינו עושה סוכה כאלו כופר ביציאת מצרים, שנא' (ויקרא כג, מג) כי בסוכות הושבתי את בני ישראל בהוציאי אותם מארץ מצרים. כשהוציא הב"ה את אבותינו ממצרים ורדף פרעה אחריהם, הטביע הב"ה את המצרים בים, והביא את אבותינו בתוך הים ביבשה, והמים להם חומה מימינם ומשמאלם, ואחר שטבעו המצריים וראו אבותינו את התשועה הגדולה הזאת שעשה להם הב"ה ואת המכות שהכה למצרים בעבורם, מיד האמינו בהב"ה ובנפלאותיו, שנאמר וירא ישראל את היד הגדולה אשר עשה ה' במצרים וייראו העם את ה' ויאמינו בה' ובמשה עבדו. אז הוציא הב"ה את אבותינו מן הים, והוליכם במדבר ארבעים שנה, לא בלו שלמותיהם מעליהם ורגלם לא בצקה, והמטיר להם המן לאכלם, והיה מוליך עמהם באר מים לשתותם, והיו ענני כבוד מקיפין אותם, שנא' (שמות יג, כא) וה' הולך לפניהם יומם בעמוד ענן לנחותם הדרך ולילה בעמוד אש להאיר להם ללכת יומם ולילה, הרי לך ענן לפניהם ולאחריהם. וענני אחרים היו סובבים אותם, שנא' (דברים לב, י) ימצאהו בארץ מדבר ובתהו יליל ישימון וגו', כלומר הקיפם בעננים מארבע רוחות, מזרח ומערב צפון ודרום, וסיכך אותן בענן חמישי על ראשיהם, להיות להם לצל שלא יכם שרב ושמש, שנא' (תהלים קה, לט) פרש ענן למסך. וענן ששי היה מאיר להם והאש להאיר להם לילה, ולא היו צריכין לנרות ולא למאור אחר, שנא' (תהלים קלט, יב) ולילה כיום יאיר כחשיכה כאורה. וענן שביעי הולך אחר כל המחנות, לאסוף את כל הנחשלים והחולים ועוברות ומניקות ילדים וזקנים וזקנות וטף, והיה נושאם הענן והיו הולכין על גביו כאלו היו הולכין על עגלות, שנא' (דברים לב, יא) כנשר יעיר קנו על גוזליו ירחף יפרוש כנפיו יקחהו ישאהו על אברתו. והענן שהיה הולך לפניהם היה משוה לפניהם הדרך, ממלא את הגומות ומשפיל את ההרים, והיו הולכין על הדרך בשוה, שנא' (ישעיהו סג, יד) כבהמה בבקעה תרד רוח ה' תניחנו כן נהגת עמך לעשות לך שם תפארת, וכתי' (ישעיהו סג, יב) מוליך לימין משה זרוע תפארתו.

בזכות שבעה צדיקים זכו ישראל לשבעה עננים הללו, ואלו הן, אברהם, יצחק, יעקב, לוי, קהת, עמרם, ומשה המנהיגם המדריכם בדרך ישרה שלא יכשלו בה. וכאשר סיכך הב"ה עליהם ארבעים שנה במדבר בשבעה עננים, צוה על ידי משה רבינו ע"ה בתורתו הקדושה לעשות כל איש מישראל סוכה לעצמו בחצרו או על גגו, שנא' (ויקרא כג, מב) בסכות תשבו שבעת ימים, וכתי' (ויקרא כג, מג) למען ידעו דורותיכם כי בסכות הושבתי את בני ישראל וגו'. וצונו הב"ה לעשות סוכה, כדי שנזכור תמיד יציאת מצרים ונסים ונפלאות שעשה יתברך שמו עם אבותינו במדבר, שסיכך עליהם ענני הכבוד והקיף אותם בם, שנא' (ויקרא כג, מג) כי בסכות הושבתי את בני ישראל בהוציאי אותם מארץ מצרים, ותרגם אנקלוס ארי במיטלת ענני אותיבת ית בני ישראל באפקותי יתהון מארעא דמצרים.

אלה מועדי ה' אשר תקראו אותם מקראי קדש אלה הם מועדי, ששת ימים תעשה מלאכה וביום השביעי שבת שבתון מקרא קדש וגו'. הזהיר תחלה על מצות שבת, ואח"כ על מצות חג המצות, ואחר כך על מצות חג השבועות, וצוה להקריב בהם קרבנות וזבחים להב"ה, ושלמים להם לאכול, ומעשרות, לאכול ולשתות בחגיהם, ולשמוח עם נשיהם ובניהם ובנותיהם, שנא' (דברים טז, יד) ושמחת בחגך אתה בנך ובתך וגו'. וכתב בתורתו, אך בעשור לחדש השביעי הזה. אמר אך ללמדך שאין זה כמועדים האחרים שצונו לאכול בהם ולשתות, אלא להתענות בו, שנא' (ויקרא כג, לב) ועניתם את נפשותיכם. ונאמר בחג הסכות, אך בחמשה עשר יום לחדש השביעי הזה תחגו את חג ה' ז' ימים ביום הראשון שבתון וביום הז' שבתון, ואמר ג"כ, אך בחג המצות. ללמדך שאין זה כיום הכפורים שצונו הב"ה להתענות בו, אלא לאכל ולשתות ולשמוח בו, שנא' (דברים יד, כג) ואכלת לפני ה' אלהיך מעשר דגנך ותירושך ויצהרך ובכורות בקרך וצאנך, וכתי' (דברים טז, יד) ושמחת בחגך וגו'. וכתי' (ויקרא כג, לט) באספכם את תבואת הארץ, תבואת שדות וכרמים, מכאן שנצטוו ישראל לעבר את השנים, שאם לא העיבור פעמים שהוא בקיץ ופעמים בחורף. תחוגו את חג ה' שבעת ימים, אלו שלמי חגיגה שהיו מביאין כל שבעה. וכתי' (דברים טז, יג) חג הסכות תעשה לך שבעת ימים באספך מגרנך ומיקבך, צוה על כל אחד מישראל לעשות סוכה ולשבת בה שבעת ימים. ואמ' הנביא צאו ההרה והביאו עלי זית ועלי עץ שמן ועלי הדס ועלי תמרים ועלי עץ עבות, ודרשו ז"ל במסכת סוכה, הדס לסוכה, ועץ עבות ללולב, והדס הוא הנקרא הדס שוטה. ואע"פ שהוציאנו הב"ה מארץ מצרים בחדש ניסן, לא צונו לעשות הסוכה כי אם בחדש תשרי, לפי שבחדש ניסן הוא זמן הקיץ, ודרך כל בני אדם לעשות לו צל להגין עליו מן החורב ומן המטר,

שנא' (ישעיהו ד, ו) וסוכה תהיה לצל יומם מחורב ולמחסה ולמסתור מזרם וממטר, ואלו היינו עושין הסוכה בחדש ניסן, לא היה נראה שהיינו עושין אותה לשם מצות הב"ה, כי אם לצורכנו. ולפיכך צונו הב"ה לעשותה בחדש השביעי, שהוא זמן הגשמים, ודרך כל אחד לצאת מסוכתו ולישב בביתו, ואנחנו יוצאין מבתינו ויושבין בסוכה, לקיים מצות הב"ה ולזכור אותותיו ומופתיו שעשה עם אבותינו.

ועתה אבאר הלכות סוכה בעזרת האל.

תנן התם סוכה שהיא גבוהה למעלה מעשרים אמה פסולה. ומפרש בגמ' בסכות תשבו שבעת ימים, אמרה תורה צא מדירת קבע ושב בדירת ארעי, עד עשרים אמה אדם עושה דירתו דירת עראי, למעלה מעשרים אמה אין אדם עושה דירתו דירת עראי אלא דירת קבע. היתה גבוהה מעשרים אמה, ומיעטה בכרים וכסתות, לא הוי מיעוט, ואפי' שבטלן דעתו אצל כל אדם, אבל אם מעטה בתבן ובטלו, הוי מיעוט, כ"ש עפר ובטלו. היתה גבוהה מעשרים אמה והוצין יורדין לתוך עשרים אמה, חושבין ההוצין שהן הסכך, אם צלתן מרובה מחמתן כשרה, ואם חמתן מרובה מצלתן פסולה. פי' הוצין עלין וענפין הנתלין והיורדין מסכך הסוכה. היתה גבוהה מעשרה טפחים והוצין יורדין לתוך עשרה טפחים, אפי' חמתן מרובה מצלתן, פסולה. סוכה נמוכה מעשרה טפחים פסולה, ואקרו לה חז"ל דירה סרוחה, פי' דירה שאינה ראויה לדור בה ולא להשתמש בה. סוכה קטנה, פחות משבעה טפחים על שבעה טפחים, פסולה, מפי שאינה יכולה להחזיק ראשו ורובו ושלחנו, כדגרסי' במ' סוכה בפרק קמא, גברא באמתא יתיב, שהוא ששה טפחים, ושולחנו לפחות טפח, הוי שבעה טפחים. היתה שבעה טפחים על שבעה טפחים ונתן בה בגדים לנאותה, וממעטין אותה הבגדים משבעה טפחים על שבעה טפחים, פסולה, אבל נויי סוכה אין ממעטין אותה להכשירה אם היתה גבוהה מעשרים אמה, ולא לפוסלה אם היתה נמוכה מעשרה טפחים מנוייה ולמטה. היתה נמוכה מעשרה טפחים, וחקק בה להשלימה לעשרה טפחים, ויש בחקק שיעור הכשר סוכה, אם יש בין החקק לכותל שלשה טפחים, כשרה בתוך החקק, ואם יש ביניהם שלשה טפחים, פסולה. סוכה עגולה, אם יש בה לרבע שבעה טפחים על שבעה טפחים, כשרה, ואם אין בה לרבע שבעה טפחים על שבעה טפחים, פסולה. היתה גבוהה מעשרים אמה ובנה בה אצטבא כנגד דופן האמצעי על פני כולה, אם יש בו שיעור סוכה, כל הסוכה כשרה, ואפי' מן האצטבא. כך פסקו רבי' שלמה ז"ל והרא"ש ז"ל. היתה גבוהה מעשרים אמה ובנה בה אצטבא מן הצד, אם יש בה מהאיצטבא עד הכותל השני פחות מארבע אמות,

כשרה על האצטבא, ואפי' היא יותר גבוהה מעשרה טפחים, ואם יש בינה ובין הכותל השני ארבע אמות או יותר פסולה.

מצוה מן המובחר לעשות לסוכה ארבע דפנות מארבע רוחותיה, ושלא יהיה בה מקום פתוח אלא פתח אחד בלבד באחד מן הדפנות. ולפחות יהיו בה שלש דפנות, דתנן ושאין לה שלש דפנות פסולה. ומפרש בגמ' שיהיו השלש דפנות שתים כהלכתן, שיהיה בכל אחד מהם לא פחות משבעה טפחים, שהוא משך סוכה קטנה, ויהיו דבוקות שתיהם זו בזו כמין גם, והדופן השלישי אפי' טפח, ובלבד שיהיה הטפח שוחק, פי' מרווח. והדופן השלישית שהיא מטפח, יעמידנה בקרוב משלשה טפחים מהשתים, ודיו. דתניא כל פחות מג' טפחים, שהוא משך סוכה קטנה, וצריכה צורת פתח. ואם העמיד קנה כנגד סוף הכותל, וישים קנה אחר עליו ועל הטפח, וכשרה. ומותר לטלטל בה, אפי' בשבת, שכמו שחשובה מחיצה לענין סוכה, כך חשוב מחיצה לענין שבת. המשלשל דפנות מלמעלה למטה, אם גבוהה היא מן הארץ שלשה טפחים, פסולה, ובלבד שתהא הדופן שבעה טפחים ומשהוא, ואפי' הגג גבוה הרבה, ובלבד שיהא מכוון כנגדה, ואפי' אינו מכוון ממש, רק שהוא בתוך שלשה טפחים כנגדה. היתה גבוהה עשרה טפחים, אפי' אין בדופן אלא ארבעה ומשהו, ומעמידה באמצע נמצא למעלה בין הדופן לגג פחות משלשה טפחים ומלמטה בין הדופן לקרקע פחות משלשה טפחים, וכשרה, שחושבין לבוד מכאן ולבוד מכאן. העושה סוכתו בין האילנות, וקשר ענפי האילנות ועשה מהן דפנות, אם יכולות לעמוד ברוח מצויה של יבשה, כשרה, ואם לאו פסולה, שכל מחיצה שאינה יכולה לעמוד ברוח מצויה של יבשה, אינה מחיצה. העושה סוכתו כמין צריף, והיא שאין לה גג, אלא הדפנות משופעות ומדובקות זו בזו בראש ומפורדות בקרקע. אם יש לה גג של טפח לפחות, כשרה, ואם לאו פסולה, הסומך סוכתו לכותל, כגון שעשה הדופן וסמך אותו לכותל, פסולה. ואם הגביהה מעל הקרקע טפח בזקיפה, כשרה, אפי' הוא אויר שחושבין אותו כאלו הוא סתום בזקיפה. או אם הרחיקה מן הכותל טפח, אותו טפח חשוב כגג, אפי' הוא אויר, וכשירה. או אם שאחר שיש בגבהה עשרה טפחים, אם יש לרבע שבעה טפחים על שבעה טפחים, שהוא הכשר סוכה, אז כשרה כלה. עשאה כמבוי מפולש, עושה פס ארבעה טפחים, ומעמידו בפחות משלשה טפחים סמוך לדופן, ונותן קנה מהפס על הדופן האחד, ואם השתים כהלכתן וטפח בשלישית, אפי' יש בשתי המחיצות פתחים הרבה שאין בהן צורת הפתח כשתשוף כל הפרוץ, אם יהיה מרובה על העומד, כשרה, ובלבד שלא יהיה בהם פרצה יתירה על עשר אמות, ואם יש להם צורת פתח, אפי' ביתר מעשרה, כשרה. לשון אורח חיים. יש מדקדקין כשעושין דופן

מקנים להעמידן דרך גדילתן, כדאמרינן גבי לולב, ושאין יוצאין בו אלא דרך גדילתו. ואין צריך לדקדק כל כך, כיון שהדפנות כשרים מכל דבר. הסומך סוכתו בכרעי המטה, ר"ל שסמך הסכך על כרעי המטה והכרעים הן הן המחיצות, אם יש גובה עשרה טפחים מן המטה עד הסכך, כשרה, ואם לאו, פסולה.

דופן של קטנים, אם אין בין קנה לחבירו שלשה טפחים, כשרה. ואפי' פרוץ מרובה על העומד. הדפנות כשרות מכל דבר, בין מדבר שגידולו מן הארץ, בין מדבר שאין גידולו מן הארץ, ואפי' עשה הדפנות מבעלי חיים. יכול לקשור בהמה ויעמידנה סמוך לסוכה, ויעשה ממנה דופן. ואפי' אדם יכול לעמוד בשביל דופן ביום טוב, ובלבד שלא ידע אותו אדם שבשביל דופן הוא עומד, אבל בחול מותר, ואפי' הוא יודע שהוא עומד בשביל דופן.

סכך של סוכה צריך להיות מדבר שגידולו מן הארץ ושאינו מקבל טומאה, אבל אם אין גידולו מן הארץ, או שגידולו מן הארץ. ומקבל טומאה, פסול. כל מיני אוכלין מקבלין טומאה הן, ואין מסככין בהם. סוכי תאנים ובהם תאנים פרכלין ובהם ענבים, קשים ובהם שבלים, מכבדות ובהן תמרים, אם פסולת מרובה על האוכל, כשרין לסכך בהן, ואם לאו פסולין. וכל דבר שנשתנה, אע"פ שהיה גידולו מן הארץ, פסול לסכך בו, כגון בגד של פשתן או פשתן עצמו אחר שחבטו ונפצו. דתניא סככה באניצי פשתן פסולה, בהוציני פשתן כשרה, דעץ בעלמא הוא. עורות של בהמה שלא נעבדו, אע"פ שאין מקבלין טומאה, הואיל ואין צומחין מן הארץ, אע"פ שגדלין מן הארץ, פסולין לסכך בהן. כל מיני מתכות אין מסככין בהם. כל דבר שמקבל טומאה, כגון שפודין וארוכות המטה וכל הכלים, אין מסככין בהם, ואפי' נשברו ולא נשאר בהן שיעור קבלת טומאה. ואסור לפרוש סדין על גג הסוכה מפני החמה, כגון שהיתה מסוככת כהלכתה, ויירא שייבש הסכך, או שינשרו העלין, ותהיה חמתה מרובה מצלתה או תחתיה מפני הנשר. אבל ליפות הסוכה, או להגין מפני החמה, כשרה, ובלבד שיהא בתוך ארבעה לסכך, ולכתחלה לא יעשה, אלא א"כ יהא ניכר לכל שכוונתו להגין, או שהוא שרוי במים, שאז ניכר שהוא שם שטוח לייבשו.

ומותר ליפות הסוכה בבגדים ומרוקמים ומצויירין תלויין בה, והוא הידור המצוה. תלה בה מיני פירות לייפותה, אסור לאכול מהן עד מוצאי יום טוב האחרון של חג, ואם התנה, הכל לפי תנאו. נויי הסוכה המופלגין מן הסוכה ארבעה טפחים, רב חסדא ורבה בר רב הונא אמרי פסולה, והלכתא כוותייהו. מחצלת של קנים וקש וגמי, אם עשאן לשכיבה, מקבלת טומאה, ואין מסככין בהן, מפני שהן כלי. עשאן לסיכוך, מסככין בהן, והני מילי

שאין לה שפה, אבל אם יש לה שפה בענין שראויה לקבל, אפי' אם ניטלה שפתה, אין מסככין בה. סככה בחצים זכרים כשרה, מפני שאין לה בית קבול, ואין מקבלין טומאה, בנקבות פסולה, מפני שיש להם בית קבול ומקבלין טומאה. מסככין בנסרים, דברי ר' יהודה, ור' מאיר אוסר, ומפרש בגמ' אמ' רב פפא דכולי עלמא יש בהן ארבעה טפחים פסולה, בפחות משלשה דברי הכל כשרה, דקנים בעלמא נינהו, והתוספות פסקו יש בהם ארבעה פסולה, פחות מארבעה כשרה.

תקרה שאין עליה מעזיבה, ר' יהודה אומר משום בית הלל, או מפקפק או נוטל אחת מבנתים ויתן סכך כשר במקומו, וכולה כשרה. פי' מפקפק שיסיר המסמרים. נפלו הנסרים שעל התקרה באמצע הבית, ונשאר אויר מגולה שיעור שבעה טפחים שהוא משך סוכה קטנה, וסיכך על הפרוץ סיכוך כשר, ונשאר בין הסכך ובין הכותל פחות מארבעה אמות, או אם סיכך על גבי חצר והיו אכסדראות סמוכות לה מסוככות בסכך פסול, ולא היו לו בסוכה אלא שתי דפנות שלימות, והיה הסכך נוגע בפי האכסדרה בצד השלישי, ואין ברוחב האכסדרה ארבע אמות, או אם סיכך סוכה בסכך כשר והיו על הדפנות סביב שסכך פסול בפחות מארבע אמות, כל אחד מהשלשה עניינים שאמרתי סוכתו כשרה. ומצטרפות הדפנות לסוכה כאלו היו דבוקות בה, והיא הנקראת דופן עקומה, ואם היו רחוקות ארבע אמות, פסולה, מפני שסכך פסול באמצע הסוכה, פסול בארבעה טפחים, ומן הצד פסול בארבע אמות. וזו הלכה למשה מסיני.

כל דבר שהוא מחובר לקרקע אסור לסכך בו. דתנן הדלה עליה את הגפן וסיכך על גבה, פסולה, ואם היה הסיכוך הכשר מרובה על האילן, וצלתה מרובה מחמתה בלא אילן, כשרה. או שקיצץ ענפי האילן לשם סוכה וסיכך בהן כשרה. חבילי קש וחבילי עצים וחבילי זרדים אין מסככין בהן, מפני שנראה שלא היתה כוונתו אלא לייבשן, ואח"כ נמלך עליהן לשם סוכה והניחן במקומן, ואמרה תורה תעשה ולא מן העשוי. ולא אסרו לסכך בה אלא חבילה גדולה, שדרך בני אדם לתת אותה על הגג לייבשה, אבל חבילה קטנה, שאין בה חמשה ועשרים קנים, מותר לסכך בה. כדגרסינן בירושלמי אין חבילה פחותה בפחות מחמשה ועשרים זרדין. ואם קנים הרבה עיקרן אחד ומחוברין בראשן, אפי' אם יש בה כ"ה קנים, ואפי' קשרן במקום אחד, הואיל והן מחוברין בראש, מותר, שאגד על ידי שמים לא שמיה אגד. אגד עמהם קנה אחד, אם היו בה כ"ה קנים, הרי חבילה ואסור. מכבדות הדקל מותר לסכך בהן, דאמ' רב האיי גאון ז"ל אפקותא דדקלא מסככין בה, ואע"ג דאגידא דאגד על ידי שמים לא שמיה אגד. סככה בשפודין, שהן מקבלין טומאה ופסולין לסכך, אפי' יש בין כל אחד ואחד מהן אויר כמותן ומרובה בסכך

כשר, פסולה, שאי אפשר לצמצם למלאת כל האויר מסכך כשר, ונמצא הפסול מרובה על הכשר, אבל אם הוסיף הכשר על הפסול, כשרה. סוכה על גבי סוכה, העליונה כשרה והתחתונה פסולה, ובלבד שיהא גג העליונה גבוה עשרה טפחים או יותר עד עשרים אמה, ושיכולה התחתונה להחזיק כרים וכסתות על גבה, שהוא קרקע העליונה, שאז נקראת התחתונה סוכה שתחת סוכה, כיון שראוי לדור בעליונה, אבל אם אין לקבלם או שאין בגג העליונה עשרה טפחים, התחתונה מסוככת כהלכתה. ואם אין התחתונה מסוככת כהלכתה ומיתכשרא על ידי סכך העליונה, או צריך שיהיה סכך העליונה בתוך עשרים אמה לארץ. סוכה בתוך סוכה, החיצונה היא הנקראת סוכה. וצריך שתהיה הסוכה תחת אויר השמים, דכתי' (ויקרא כג, מב) בסכות תשבו שבעת ימים, ומפרש בגמ' בסכות, ולא בסוכה שתחת האילן, ולא בסוכה שתחת הבית. סיכך בדבר הראוי, אם היה ריוח בין קנה לחבירו, והשמים נראים מתוך הקנים, אם הפרוץ מרובה על העומד, הרי חמתה מרובה מצלתה ופסולה, ואם העומד מרובה על הפרוץ, הרי צלתה מרובה מחמתה וכשרה. זה כנגד זה כשרה כרב פפא, דאמ' פרוץ כעומד מותר. ויש שאוסרין סוכה מעובה כמין בית, לכתחלה אל יעשנה, ואם עשאה, בדיעבד כשרה. ור"ת ז"ל כתב שאם עשאה עבה מאד שאין המטר יכול לירד בה, פסולה. אע"ג דבית הלל מכשירין מעובה כמין בית, היינו דוקא כשאין כוכבים נראים בתוכה, אבל כשאין יכול להמטיר בתוכה, פסולה אפי' לבית הלל.

הישן תחת המטה לא יצא ידי חובתו, ומפרש בגמ' אמ' שמואל במטה גבוהה עשרה. תחת כילה, אם היתה גבוהה עשרה טפחים ויש לה גג טפח, חשיבא כאהל ולא יצא, דאמ' רב יהודא אמ' שמואל, מותר ליישן בכילה בסוכה, והוא שאין לה גג טפח, והוא שאינה גבוהה עשרה, ואם יש לה גג טפח אם אינה גבוהה עשרה, שרי. סוכת גנב"ך רקב"ש כשרה, כדגרסינן במ' סוכה בפרק סוכה שהיא גבוהה, ת"ר סוכת גוים סוכת נשים סוכת בהמה סוכת כותיים סוכת רועים סוכת קייצין סוכת בורגנין סוכת שומרי פירות כשרה, ובלבד שתהא מסוככת כהלכתה, והיא שעשויה לצל. סוכה שעשאה קודם החג שלשים יום כשרה, ובלבד שיחדש בה דבר עתה בגופה לשם חג, ואפי' בטפח על טפח, ואם עשאה לשם החג, אפי' מתחלת השנה, כשרה בלא חידוש. סוכה שאולה כשירה. סוכה גזולה יוצא בה ידי חובתו, שאין קרקע נגזלת. גזל עצים ועשה מהן סוכה, אע"פ שיוצא בה ידי חובתו בדיעבד, הרי זה גזלן עד שיתן לחבירו דמי עצים שגזל לו או עד שירצהו, כדגרסי' במסכת סוכה ההיא אתתא דאתת לקמיה דרב נחמן, אמרה ליה,

ריש גלותא וכולהו רבנן יתיב בסוכה גזולה, אמ' רב נחמן פעיתא היא, דא אין לה אלא דמי עצים בלבד. פי' פעיתא זעקנית.

מי שלא עשה סוכה קודם החג יכול לעשותה בחג, ר"ל בחולו של מועד. נפלה סוכתו, חוזר ובונה אותה בחולו של מועד. וכן יכול לצאת מסוכתו בחג וליישב בסוכה אחרת, דלא בעינן סוכה לכל שבעה ימי החג.

עצי סוכה אסורין בהנאה כל שבעת ימי החג. אם היא קיימת איסורה מן התורה, נפלה איסורה מדרבנן.

נשים ועבדים וקטנים פטורין מן הסוכה, מפני שהיא מצוה שהזמן גרמה. וקטן שאינו צריך לאמו, כבן שש וכבן שבע, מחנכין אותו לישב בסוכה. ועבדים הם שמלו וטבלו לשם עבדות, אבל משוחררין. וגרים חייבין בסוכה כשאר ישראל, שנא' (ויקרא כג, מב) כל האזרח בישראל ישבו בסוכות. האזרח להוציא את הנשים, כל האזרח להוציא את הקטנים בישראל, לרבות גרים ועבדים משוחררין. טומטום ואנדרוגינוס, ספק זכרים ספק נקבות, חייבין בסוכה מן הספק, אבל אין מברכין עליה, שאין מברכין על הספק. חולה, אפי' אין בו סכנה, פטור מן הסוכה, הוא ומשמשיו. המצטער לישב בסוכה מפני הצנה או מפני הרוח או מפני רוח רע, פטור ממנה, ופטרוהו רז"ל מגזירה שוה. כתיב הכא כל האזרח בישראל, וכתי' התם (תהלים לז, לה) ומתערה כאזרח רענן. פי' האזרח שהוא חייב בסוכה צריך שיהא שלו ושקט ורענן, ואם לא אינו חייב בה, הוא אינו חייב בה, אבל משמשיו חייבין בה. וכתב הר' יעקב ז"ל באורח חיים, ודוקא שבא לו הצער במקרה אחר שעשה שם הסוכה, אבל אין לעשות לכתחלה סוכתו במקום הצער ויאמר מצטער אני. ונראה שאין כל אדם יכול לומר מצטער אני ליפטר, אלא בדרך שבני אדם מצטערין בו ע"כ. אבל חייב בסוכה אע"פ שהוא מצטער על מתו, איפשר שישב דעתו בסוכה, דתניא איבעי ליה ליושבי דעתיה.

חתן והשושבינין, פסק הרא"ש ז"ל ששושבינין לא מקרי עוסקין במצוה, וחייבין בכל המצות חוץ מן התפלה והתפלין, וחתן, אע"פ שפטור מכל המצות, חייב בסוכה, שאיפשר לו לשמוח בסוכה. העוסקים במצוה או הולכי בדרך מצוה, כגון להקביל פני רבו או ללמוד תורה או לפדיון שבויים וכיוצא בזה, פטורין מן הסוכה בין ביום בין בלילה, כגון שאם היה צריך לחזור אחריה בלילה יתבטל גם ביום ממצותו, אבל אם הולך ביום דרך מצוה ויכול לחזר אחר סוכה בלילה, בענין שלא יתבטל ממצותו, צריך לחזר אחריה.

הולכי דרכים ביום ושומרי העיר ביום פטורין מן הסוכה ביום וחייבין בלילה. הולכי דרכים בלילה ושומרי העיר בלילה פטורין מן הסוכה בלילה וחייבין ביום. שומר גנות ופרדסים פטורין מן הסוכה בין ביום ובין בלילה, שאם היה קובע סעודתו בסוכה היו גונבין לו ממקום אחר. הילכך השומר כרי של תבואה, ויכול לשמור כולו במקום אחד, חייב לעשות סוכה במקום ששומר.

זמן מצות הסוכה. חייב אדם לישב בסוכה כל שבעת ימי החג, ויקבענה לישיבתו, לאכול ולשתות וליישן לילה ויום, דכתי' (ויקרא כג, מב) בסכות תשבו שבעת ימים, וסתם יום הוא יום ולילה שלפניו, דכתי' (בראשית א, ה) ויהי ערב ויהי בקר יום אחד. ואסור לאכול אכילת קבע חוץ לסוכה, אבל הזהירין במצות אין אוכלין חוץ לסוכה אפי' אכילת עראי, ואפי' פירות לא היו אוכלין חוץ לסוכה, ואפי' מים לא היו שותין חוץ לסוכה אע"ג דמותר. דתניא מעשה והביאו לו לרבן יוחנן בן זכאי לטעום את התבשיל, ולרבן גמליאל שתי כותבות ודלי של מים, ואמרו העלום לסוכה. ועד כמה אכילת עראי, עד כביצה וביצה בכלל. ואסור ליישן חוץ לסוכה אפי' שנת עראי, דתניא ת"ר אוכלין אכילת עראי חוץ לסוכה ואין ישנים שנת עראי חוץ לסוכה, שאין קבע לשינה.

ירדו גשמים, מאימתי מותר לפנות הסוכה משתסרח המקפה. ומפרש בגמרא מקפה של גריסין. וגרסי' בירושלמי לא סוף מקפה של גריסין, אלא אפי' מקפה של כל דבר. הוה ישן בסוכה וירדו גשמים ויצא, אין צריך לחזור עד שיעלה עמוד השחר, ואע"פ שפסקו הגשמים. היה אוכל בסוכה וירדו גשמים וירד, ואחר כך פסקו הגשמים, אין מכריחין אותו לשוב ולגמור את סעודתו בסוכה.

וחייב אדם לאכול כזית פת לפחות בסוכה בלילה הראשונה של חג, כמו שהוא חייב לאכול כזית מצה בלילה הראשונה של פסח, ופירשוהו רז"ל מגזירה שוה, כתי' הכא (ויקרא כג, לד) בחג הסוכות בחמשה עשר, וכתי' התם (ויקרא כג, ו) בפסח בחמשה עשר.

וצריך אדם לתת שולחנו בסוכה, ומצוה מן המובחר להיות לפחות ראשו ורובו ושולחנו בתוך הסוכה. וזה לשון אורח חיים. ואם היא גדולה, ויושב סמוך לפתחה, ואין ממנו לתוכה אלא ראשו, ורובו ושולחנו חוצה לה, פסק רבי יצחק אלפאסי ז"ל שלא יצא, וכן כת' בעל הלכות גדולות, אבל הר' יצחק ן' גיאת ז"ל והר' זרחיה הלוי ז"ל פסקו שיצא, ולזה הסכים א"א הרא"ש ז"ל ע"כ. וצריך אדם אם חפץ לקרות, שתהא קריאתו בסוכה, ובלבד קריאה שאין צריכה עיון ודקדוק, דתניא הני מילי למיגרס, אבל לעיוני בר ממטלתא.

העושה סוכה לעצמו אין צריך לברך, אע"ג דגרסי' בירושלמי העושה סוכה לעצמו מברך אקב"ו לעשות סוכה, עשאה לחבירו מברך על עשיית סוכה. סמכינן גמרה דידן דקאמ' אין צריך לברך על עשייתה, אבל שהחיינו היה ראוי לברך. דתניא העושה סוכה לעצמו מברך שהחיינו, נכנס לישב בסוכה אקב"ו לישב בסוכה. אלא דמסדירינן ליה אכסא, וזמן שעל הכוס פוטר גם של סוכה.

כיצד מברכין. כך נהגו בטלטילה. בשתי לילות של שני ימים טובים הראשונים מסדרן על הכוס על זה הסדר. מברך ראשונה בורא פרי הגפן, ואחר כך אשר בחר בנו מכל עם וכו', ואחר כך לישב בסוכה, ואח"כ שהחיינו. סימן יקנ"ז, יין קדוש סוכה זמן. דאמ' רב אסי, חזינא ליה לרב כהנא דמסדר להו כולהו אכסא דקידושא. וזה לשון אורח חיים. הר' מאיר מרוטנבורק ז"ל היה מברך על הסוכה קודם ברכת המוציא אף בחול, משום דתניא נכנס לישב בה מברך, הילכך ראוי שתקדום ברכה זו לברכת המוציא מיד אחר הישיבה. וא"אדוני הרא"ש ז"ל כתב, והעולם לא נהגו כן, כי רגילין כל העם שאין מברכין על הסוכה אם נכנס לטיול ולשינה, אלא בשעת אכילה, הילכך ראוי לברך תחלה ברכת המוציא [קודם] שהתחיל [ה]סעודה, ואחר כך מברך על הסוכה. ע"כ. נראה שדעת הר' מאיר מרוטנבורק ז"ל היתה כסברא הראשונה, ולא היתה דעת הרא"ש ז"ל כך. ובשני ימים טובים הראשונים שחייב לקדש קדושה רבה על היין קודם אכילה, מברך בורא פרי הגפן, שהיא קדושה רבא, ואחר כך לישב בסוכה קודם שישתה. ואין בכך הפסקה בין הברכה ובין השתיה, לפי שכל דבר שיש בו מצוה אינו הפסקה. ועוד ברכת לישב בסוכה היא לצורך הסעודה, מפני שאינו רשאי לאכול חוץ לסוכה, וכל מה שהוא לצורך הסעודה אינו הפסקה, כגון הבא מלח, הבא לפתן, כמו שאפרש לקמן בע"ה. ובשאר ימי החג מברך לישב בסוכה כל פעם ופעם שישב לאכול בלבד. וליל יום טוב ראשון של שמיני חג עצרת ויומו יושב בסוכה מפני הספק, ואין מברכין עליה, שאין מברכין על הספק. וצריך לפנות הסוכה מן המנחה ולמעלה, וישים בה קדרות וקערות שאכל בהן, כדי שיראה שעבר זמנה. דתנן סוכה שבעה, כיצד, גמר מלאכול לא יתיר את סוכתו, אבל מוריד את הכלים מן המנחה ולמעלה ויכין מקום לשבתו בבית.

הלכות אתרוג והדס וערבה

הלכות אתרוג והדס וערבה. ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כפות תמרים וענף עץ עבות וערבי נחל ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים. גרסי' בפסיקתא, פרי עץ הדר, זה הב"ה, דכתי' (תהלים קד, א) אלהי גדלת מאד הוד והדר לבשת, כפות תמרים, זה הב"ה, דכתי' (תהלים צב, יג) צדיק כתמר יפרח, וענף עץ עבות, זה הב"ה, דכתי' (זכריה

א, ח) והוא עומד בין ההדסים אשר במצולה, וערבי נחל, זה הב"ה, דכתי' (תהלים סח, ה) סולו לרוכב בערבות ביה שמו ועלזו לפניו. ד"א פרי עץ הדר, זה אבינו אברהם שהדרו הב"ה בשיבה טובה, דכתי' (בראשית כד, א) ואברהם זקן בא בימים, כפות תמרים, זה אבינו יצחק, שהיה כפות ועקוד על גבי המזבח, וענף עץ עבות, זה אבינו יעקב ע"ה. מה הדס זה רחוש וחזוק בעלים, כך יעקב אבינו ע"ה רחוש וחזוק בבנים. וערבי נחל, זה יוסף. מה ערבה זו כמושה [ו]יבשה בפני שלשת המינין, כך מת יוסף לפני אחיו. ד"א פרי עץ הדר, זו אמנו שרה, שהדרה הב"ה בשיבה טובה, שנא' (בראשית יח, יא) ואברהם ושרה זקנים. כפות תמרים, זו אמנו רבקה. מה תמרה זו יש בה אוכל ויש בה קוצים, כך העמידה רבקה צדיק ורשע. וענף עץ עבות, זו אמנו לאה. מה הדס זה רחוש בעלים, כך היתה לאה רחושה בבנים. וערבי נחל, זו אמנו רחל. מה ערבה זו כמושה לפני שלשת המינין, כך מתה רחל לפני אחותה. ד"א פרי עץ הדר, זו סנהדרין גדולה של ישראל, שהידרה הב"ה בשיבה טובה, שנא' (ויקרא יט, לב) מפני שיבה תקום והדרת פני זקן. כפות תמרים, אלו תלמידי חכמים, שהן כופין את עצמן ללמוד תורה אלו מאלו. וענף עץ עבות, אלו שלש שורות של תלמידי חכמים שיושבים לפני סנהדרין. וערבי נחל, אלו שני סופרי דינין שיושבין לפני סנהדרין, אחד מימין ואחד משמאל. ד"א פרי עץ הדר, אלו ישראל. מה אתרוג זה יש בו ריח ויש בו אוכל, כך הם ישראל, יש בהם בני אדם בעלי תורה ומעשים טובים. כפות תמרים, אלו ישראל. מה תמרה זו יש בה אוכל ואין בה ריח, כך הם ישראל, יש בהם בני אדם בעלי תורה ואין בהם מעשים טובים. וענף עץ עבות, אלו ישראל. מה הדס זה יש בו ריח ואין בו אוכל, כך הם ישראל, יש בהם בני אדם שיש בהם מעשים טובים ואין בהם תורה. וערבי נחל, אלו ישראל. מה הערבה הזו אין בה טעם ולא ריח, כך הם ישראל, יש בהן בני אדם שאין בהם לא תורה ולא מעשים טובים. אמ' הב"ה, לאבדן אי איפשר, אלא יעשו כולם אגודה אחת והן מכפרין אלו על אלו.

וגרסי' במ' מנחות בפרק הקומץ רבה, ארבעה מינין שבלולב, יש מהן שעושין פירות, כגון האתרוג והתמר, והם כנגד החכמים והצדיקים ואנשי מעשה. ויש מהן שאינם עושים פירות, כמו ההדס והערבה, והם כנגד העשירים ובעלי בתים המתעסקין בישובו של עולם. ובכולם העולם מתקיים וכולן צריכין זה לזה, כי החכמים ואנשי מעשה הם צריכים לבעלי בתים שיספיקום מנכסיהם ושיעסקו ביישובו של עולם, בזריעה ובקצירה וכיוצא בהם, כדי שיהיו הם פנויים לעבודת השם. וגרסי' במ' חולין בפרק גיד הנשה, אומה זו לגפן נמשלה, זמורות שבה אלו בעלי בתים, אשכלות שבה אלו תלמידי חכמים,

עלין שבה אלו עמי הארץ, [קנוקנות שבה אלו ריקנים שבישראל] ולפיכך צונו הב"ה ליטול ארבעה המינין הללו, ולברך לה' על כלם, כדי שתחול ברכתו על כלם להסיר המחלוקת, ויתן ביניהם אהבה ואחוה שלום וריעות. לפי' שביעי של ערבה, שהוא אחרון למצות לולב, נוהגין כל ישראל לקחת אגודות של ערבה, ומוסיפין בהושענות, ומתחננין ומבקשים רחמים מהב"ה, כלומר אנו אין אנו כאתרוג שיש בו אוכל וריח, ולא כהדס שיש בו ריח ואין בו אוכל, אלא כערבה שאין בה לא אוכל ולא ריח, כך אנו אין בנו לא מעשים טובים ולא תורה, ואתה למען שמך רחם עלינו ועשה למענך אם לא למעננו. ואין מברכין על הערבה ביום השביעי, כלומר עמי הארץ אנו ואין אנו יודעין לברך. דתניא ערבה כל שבעה חביט חביט ולא בריך.

ד"א ולקחתם לכם וגו'. ר' מני פתח כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך. פסוק זה נאמר בשביל הלולב. השדרה של הלולב דומה לשדרה של אדם, וההדס דומה לעין, והערבה דומה לשפתים, והאתרוג דומה ללב. אמ' דוד ע"ה, אין לך בכל האיברים גדולים מאלו, שהן שקולין כנגד כל הגוף, ואנחנו מפארין בהן להב"ה, הוי כל עצמותי תאמרנה וגו'. וגרסינן בויקרא רבה ולקחתם לכם וגו'. א"ר אבא בר כהנא, משכר לקיחה במצרים אתה למד שכר לולב. שכר לקיחה דמצרים, ולקחתם לכם אגודת אזוב. בכמה הוה טימיה, בארבעה מיני. היא שעמדה להם בבזת מצרים, בבזת הים, בבזת סיחון ועוג, בבזת שלשים ואחד מלכים. לולב שהוא בכמה טימי, וכמה מצות יש בו, על אחת כמה וכמה. לפיכך משה מזהיר את ישראל ולקחתם לכם וגו'. ועוד גרסי' בויקרא רבה תודיעני אורח חיים שובע שמחות את פניך נעימות [וגו']. אלו שבע מצות שבחג, ארבעה מינים שבלולב, וסוכה, וחגיגה, ושמחה. מה היא נעימות בימינך נצח. אמ' ר' אבין זה לולב שהוא נוצח, לפי שישראל ואומות העולם מקטרגין לפני הב"ה בראש השנה, ולית אנן ידעין מי נוצח, אלא ממה שישראל יוצאין מלפני הב"ה ולולביהם ואתרוגיהם בידם, אנו יודעין שישראל נוצחין. הוא שדוד ע"ה אומר לישראל, קיימתם מצות לולב שנקרא נעים, שנא' (תהלים טז, יא) נעימות בימינך נצח, הרי את מבושר שנצחת לאומות העולם. ד"א ולקחתם לכם וגו', יום חמשה עשר הוא ואת אומר ביום הראשון, ר' מני דשאב ור' יהושע דסכנין בשם ר' לוי משל למדינה שהיתה חייבת ממון למלך, והלך המלך לגבותה. בתוך עשרה מילין יצאו כל בני המדינה לקלסו, והתיר להם המלך שליש. וכיון שבא קרוב למדינה, יצאו כל בני המדינה לקלסו, והתיר להם המלך שליש. וכיון שנכנס למדינה, באו לו גדולים וקטנים לקלסו. אמ' להם מלכא, מאן דאזל אזל, מכאן ואילך חושבנא. כך באין ישראל בראש השנה ועושין תשובה, והב"ה מתיר להם

שליש עונותיהם. באין עשרת ימי תשובה ומתודין, ומתיר להם שליש. וכיון שבא יום הכפורים ומתענין, הב"ה סולח להם על כל עונותיהם. א"ר אחא, כתי' (תהלים קל, ד) כי עמך הסליחה, שהיא מופקדת אצלך מראש השנה, כל כך למה, למען תורא, בשביל ליתן אימתך על כל בריותיך. מיום הכפורים עד החג כל ישראל עסוקין במצות, וזה עוסק בסוכתו, וזה עוסק בלולבו, וביום טוב ראשון של חג הרי הם נוטלין את לולביהן ואתרוגיהם בידם ומקלסין להב"ה, והוא ית' שמו אומר להם, כבר מחלתי לכם על מה שעבר, מכאן חשבו עונותיכם, לפיכך נאמר ביום הראשון, ראשון לחשבון עונות. א"ר ברכיה בשם ר' אבא בר כהנא, בזכות ולקחתם לכם ביום הראשון, אני נגלה לכם ראשון, דכתי' (ישעיהו מא, ד) אני ה' ראשון ואת אחרונים אני הוא, ופורע לכם מן הראשון, זה עשו הרשע, דכתי' (בראשית כה, כה) ויצא הראשון אדמוני, ובונה לכם את הראשון, זה בית המקדש, דכתי' (ירמיהו יז, יב) כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו, ומביא לכם את הראשון, זה משיח שיגלה במהרה בימינו, דכתי' (ישעיהו מא, כז) ראשון לציון הנה הנם ולירושלים מבשר אתן. ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר, זה הדר באילנו משנה לשנה, באין קטנים ועדין קיימים גדולים, באיזה, אתרוג. ד"א פרי עץ הדר, זה אתרוג, שטעם עצו ופריו שוה.

שנינו במסכת סוכה אתרוג הגזול והיבש פסול. והוא הדין בלולב והדס וערבה. ושיעור יבשות האתרוג כדי שיתפסל בו, הוא כשתכלה ממנו הלחות, שכל זמן שאינו מוציא לחה מסחיטתו או מדוחק הסכין אם חותכין אותו, פסול. ובדיקה זו קשה, לפי שאי איפשר לסוחטו או לחותכו וישאר בכשרותו, אבל אם נקב ולא חסר כלום, יכול להעביר בו מחט או חוט, ואם יש בו לחה תראה בחוט, ניקב וחסר כל שהוא, אע"פ שאין הנקב מפולש, פסול. כיצד, כל נקב, אע"פ שאינו מפולש ואע"פ שאינו כאיסר, פסול, נסדק כולו מראשו ועד סופו, אע"פ שלא חסר כלום, פסול, ואם נשאר שיור למעלה ולמטה, אפי' כל שהוא, כשר. היתה לו פטמת, והוא הפרח שבראשו, אם ניטלה, פסול, אבל אם לא היתה לו פטמת מעולם, אינו נפסל בכך. ניטל עוקצו, והוא העץ שנתלה ממנו דרך גדולו, אם לא נשאר ממנו כלום באתרוג, פסול, ואם נשאר ממנו אפי' כל שהוא, כשר. עלתה חזזית על רובו, והם כמו אבעבועות ומקומן ניכר במישוש, שהוא בולט מן האתרוג, פסול. ואם היתה החזזית על מיעוטו, והיא במקום אחד, כשר. ואם נתפזרה החזזית על רובו, ואע"פ שאלו היינו מחברין אותה במקום אחד לא יהיה בה רוב האתרוג, פסול. שיעור אתרוג הקטן, כביצה לא פחות, ואם הוא כביצה, אפי' שהוא בוצר עדין ולא נגמר בישולו, כשר. והגדול אין לו שיעור, אפי' צריך לאוחזו בשתי ידיו, כשר. אתרוג

נפוח או סרוח או שחור או לבן או מנומר פסול. פי' מנומר שהוא נקוד, כדמתרגמי' עקודים נקודים, רגולין נמורין. אתרוג העגול ככדור פסול. גדלו בדפוס, ועשאו מצורה אחרת שאינו מצורת האתרוג, פסול, אבל אם עשאו מצורת האתרוג, יכול לעשותו מצורת האתרוג כפי מה שירצה.

לולב הגזול והיבש, פסול. יבש כיצד, זה שנפרך בצפורן, וסמכו בירושלמי לא המתים יהללו יה, שהיבש דומה למת, והלחי לפרי כמו הדם לבשר החי. יבשה שדרתו או רוב עליו, פסול. וזה לשון אורח חיים, ושיעור היבשות, פירשו התוספות שהוא נפרך בצפורן, והראב"ד כתב משיכלה ירקות שבו וילבינו פניו, וכן עיקר.

עלין שבלולב נבראו זוגות זוגות, מצד אחד נפרדין ומצד אחד דבוקין, והדבוקים נקראים תיומת. אם גדלו עליו נפרדין בלא תיומת, פסול, נשארה התיומת ונפרדו עליו, קושרן וכשר. דתנן נפרדו עליו כשר. ומפ' בגמ' תניא ר' יהודה אומר משום ר' טרפון, כפות תמרים, כפות, ואם היה נפרד יכפתנו. ואם שהה באילן עד שנפתח הרבה ונתקשה ונעשה כעין, פסול. נחתך ראשו פסול. נסדק בתיומא האמצעית, שהן שני עלין עליונים, שהוא השדרה כולה, ונחלקה התיומת עד שנראין כשנים, פסול. נסדק כשר. ומפ' בגמ' ואיעביר כהמניק פסול. פי' המניק, מחוגה. נעקם לפניו או לצדדיו פסול, אבל אם נעקם לאחורו כשר, שכך היא ברייתו. כדגרסי' בפרק לולב הגזול עקום דומה למגל פסול. אמ' רבה לא שאנו אלא לפניו, אבל לאחוריו ברייתו הוא. אמ' רב פפא ולפניו כצדיהו דמי. נפרצו עליו פסול. אמ' רב פפא נפרצו דעבד כי חופיא. פי' חופיא המכבדת שמכבדין בה את הבית. היה ראשו כפוף פסול, ובלבד שתהא שדרתו כפופה, אבל אם העלין כפופין בראשו ואין שדרתו כפופה, כשר. שיעור לולב לא פחות מארבעה טפחים, דאמ' רב יהודה אמ' שמואל, שיעור הדס וערבה שלשה שלשה, לולב ארבעה, כדי שיהא לולב יוצא מהן טפח, ואמ' ר' יוחנן שדרו של לולב צריך שיצא מן ההדס טפח. ואין לו שיעור למעלה, וכל מה שהוא יותר גדול הוא הידור למצוה.

וענף עץ עבות. דרשו רז"ל אלו שענפיו מכסין את עציו. כדגרסי' בפירקי לולב הגוזל, ת"ר וענף עץ עבות, עץ שענפיו חופין את עציו הוי אומר זה הדס, עבות, תאנא עבות כשר, ושאינו עבות פסול. היכי דמי עבות, אמ' רבי יהודה כגון דקיימי תלתא תלתא בקינה. פי' שיהיו שלשה עליו סמוכין זה לזה בעיגול אחד, שאין אחד נמוך מחבירו. ואם יצאו הרבה בהן, אחר ונשרו מהן עד שלא נשארו אלא שלשה בהן, כשר, אפי' נשרו רובן, כגון שהיו שבעה ונשרו מהן ארבעה ונשארו שלשה. שיעור הדס שלשה טפחים ומחצה. ומצוה מן המובחר שיהיה כולו עבות, ולפחות שיהא רובו עבות, ואפי' שאין

העבות בראשו, אלא שיש טפחים מעבות למטה, כשר. יבשו עליו פסול, אבל אם כמשו כשר. מיעוט היבשות לר' יצחק ז"ל עד שיהא נפרך בצפורן, אם עדין ירוקים הם כשר, שאם ישרו אותם במים יחזרו לכמו שהיו במישושן ובמראיהם, ואינן נקראים יבשים, אלא כשילבינו פניו, שאז אפי' ישרו אותן במים לא יחזרו לכמו שהיו. נקטם ראשו כשר, ואפי' לא עלתה בו תמרה. לפי' אם יבש בראשו כשר. היו ענביו מרובין מעליו, אם הם ירוקות כשר, שהם ממראיו, ואם הם אדומות או שחורות פסול. ואין ממעטין אותם ביום טוב, ואם מיעטן כשר. פי' ענביו, הגרגרין הצומחין כעין ענבים.

וערבי נחל. דרשו חז"ל שעלה שלו משוך כנחל, וזה סימנה, קנה שלה אדום, ועלה שלה משוך ופיה חלק לגמרי. וצפצפה פסולה. וזה סימנה, קנה שלה [לבן] ועלה שלה עגול ופיה אינו חלק, ודוקא שפגימותיה הולכות נכחן ויש להם שני עוקצין כמסמר, אבל אם יש מין ערבה שקנה שלה אדום ועלה שלה משום ופיה אינו חלק לגמרי, אלא דומה למגל שפגימותיה עקומות לצד אחד, והיא כשרה. יבשו או נשרו רוב עליה, או שנקטם ראשה, פסולה, אבל אם כמשה או נשרו מיעוט עליה, כשרה. ערבה הגדלה על ההרים, פי' שלא על המים, כשרה. ורוב המפרשים פירשו שלכתחלה צריך לחזר אחד הגדלה על המים, ושבדיעבד יצא בגדלה על ההרים, אבל הרא"ש ז"ל כתב שלכתחלה יוצא בשל הרים, וכן נראה מדברי הרמב"ם ז"ל, שכתב ערבי נחל האמורים בתורה, אין כל דבר הגדל על הנחל כשר, אלא מין ידוע הנקרא ערבי נחל, ורוב מין זה גדל על הנחל, ואפי' גדל במדבר או בהרים כשר. וכל ארבעת המינין הללו, אם היו של אשרה או של עיר הנדחת, בין כולם בין אחת מהן, פסולין, מפני שארבעת מינין שבלולב מעכבין זה את זה בזמן שיש לו כל ארבעת המינין כולם, כמו שאפרש לקמן בעזרת האל בדין נטילת לולב וארבעת המינין.

ארבעת מינין שבלולב כולם ביחד נכללים בשם לולב לענין הברכה. ונתנו טעם רז"ל, הואיל ומינו גבוה מכולם. ומצוה על כל אחד ואחד מישראל ליטול לולב אחד ושתי ערבות ושלשה הדסים. ועיקר מצות הלולב הוא הנטילה, מפני שהוא מן התורה והנענוע הוא מדרבנן, לפיכך מברכין על נטילת לולב, ומברכין ביום הראשון שהחיינו. וצריך שיהא הלולב והערבה באגד אחד והאתרוג לבד, והטעם לפי שאמ' הפסוק פרי עץ הדר כפות תמרים, ולא אמר וכפות תמרים, אבל השלשה מינין חברן כאחד ואמר כפות תמרים וענף עץ עבות וערבי נחל, דתניא ר' אלעזר אומר יכול יהא אתרוג עמו באגידה אחת, אמרת וכי וכפות כתי', כפות כתי'. ארבעת מינין הללו מעכבין זה את זה, בד"א בזמן שאין לו הארבעה מינין כולן, אבל אם יש לו ארבעת המינין לפניו, יכול ליטול

כל אחד ואחד מהן בפני עצמו, ואין מעכבין זה את זה. דתנן במ' מנחות ארבעת מינין שבלולב מעכבין זה את זה, ומפ' בגמ' אמ' רב חנן בר רבא לא שאנו אלא אם אין לו כולם, אבל יש לו אין מעכבין, והלכה כמאן דאמר לולב אין צריך אגד. אבל לכתחלה צריך לאגוד לולב והדס וערבה באגד אחד להידור המצוה, כדגרסי' בפ' לולב וערבה, אמ' ר' אבא אמ' ר' אלעזר, כל המקיים לולב באגדו והדס בעבותו, מעלה עליו הכתוב כאלו בנה מזבח והקריב עליו קרבן, שנא' (תהלים קיח, כז) אסרו חג בעבותים עד קרנות המזבח. צריך לאוגדו מערב יום טוב, כדגרסי' לא יאגדו ביום טוב. ואם שכח מלאגדו מערב יום טוב, יאגדנו ביום טוב, אבל לא יקשור הקשרים אלא גודלן. וצריך ליקח הלולב בידו ולא על ידי דבר אחר, אם לא שיהיה דרך כבוד, כגון דפוס של זהב או של כסף או בטליתו. כללו של דבר, כל דבר שיראה שהוא דרך כבוד יכול ליטלנו בו, שלקיחה על ידי דבר אחר שמה לקיחה. אם כן אם עשה לו בית יד לנוי, מותר ליטול הלולב בו. ונוטל הלולב בימין ואתרוג בשמאל. מאי טעמא, האי תלתא מצות והאי חדא מצוה. ועוד טעם אחר, שהאתרוג דומה ללב, על כן נוטלו בשמאל, שהוא כנגד הלב. ואם הוא אטר יד ימינו, יטול הלולב בשמאל, שהוא ימין כל אדם. ויטול האדום שבלולב, שהוא פניו כשנוטלו, כנגד פניו, והשדרה לחוץ כשאומר ההלל, אבל כשמברך ומעיין בו יהיו פניו כנגד השדרה, מפני שהלולב הוא רמז להב"ה שהוא עליון על הכל, כך הלולב גבוה על שלשת המינין ורמז וראית את אחורי ופני לא יראו. וכשישראל הוא לבם אחד לאביהם שבשמים, כמו הלולב שאין לו אלא לב אחד. הם עולים למעלה גדולה כלולב שהוא מינו גבוה מכל האילנות. לפי' נוטלו בימין, שהנוטלו עומד לימינו של הב"ה. ונוטל הלולב והעבות והערבה באגד אחד דרך גדלתן ראשן למעלה, ואם הפכן בשעת הנטילה ונתן ראשן למטה, לא יצא ידי חובתו, דתניא אין אדם יוצא חובתו אלא דרך גדילתן, שנא' (שמות כו, טו) עצי שטים עומדים.

יוצא אדם חובתו בלולבו של חבירו אם נתנו לו במתנה גמורה, שנא' (ויקרא כג, מ) ולקחתם לכם, משלכם. ואם נתנו לו במתנה על מנת להחזיר, שמה מתנה, דתניא מעשה ברבן גמליאל ור' יהושע ור' אלעזר בן עזריה ור' עקיבא שהיו באין בספינה ולא היה להם לולב אלא לרבן גמליאל שלקחו באלף זוז. נטלו רבן גמליאל ויצא בו ידי חובתו, ונתנו במתנה גמורה לר' יהושע ויצא בו ידי חובתו, ונתנו לר' אלעזר ויצא בו, ונתנו לר' עקיבא ויצא בו, והחזירהו לרבן גמליאל. אם כן למדנו שמתנה על מנת להחזיר שמה מתנה, כדאמ' רבא, טול אתרוג זה במתנה, על מנת שתחזירהו לי, נטלו והחזירו יצא, לא החזירו לא יצא. פי' כשכופל התנאי הקודם מעשה, כתנאי בני ראובן ובני גד, דכתי' (במדבר לב,

כט) אם יעברו אתכם ונתתם, ואם לא יעברו ונאחזו בתוככם. גרסי' בירושלמי רבי יעקב בר נחמן הוה יהיב אתרוגה לבריה, אמ' ליה כשתזכה בו ובמצותו החזירהו לי. ובזמן הזה שנהגו לצאת ידי חובתן בלולב חבריהם אפי' בלא תנאי על מנת להחזיר, יוצאין, לפי שהדבר ידוע לכולן שאין אדם נותנו לחבירו אלא על מנת להחזירו, כי הנותן מתכוין שיצאו בו אחרים ידי חובתן ויחזירוהו לו מיד, וגם הנוטלין כוונתן לצאת בו ידי חובתן ויחזירוהו אותו לבעליו, ועל כן יוצאין ידי חובתן בלולבי חבריהם אפי' בלא תנאי.

לולב

דין נטילת לולב. כשישלים ש"צ לחזור תפלת שחרית, נוטל לולב בימינו ואתרוג בשמאלו, ומברך על נטילת לולב, ושהחיינו ביום הראשון, ומנענעו, ומנענעין כלן. כיצד מנענעו, מוליך ומביא מעלה ומוריד, כתנופת שתי הלחם כשני כבשי עצרת, כדאמ' ר' יוסי בר חנינא מוליך ומביא כדי לעצור רוחות רעות, מעלה ומוריד כדי לעצור טללים רעים. אמ' [רבא] וכן בלולב. ועוד צוו רז"ל לנענעם כמי שמחבט את השטן שלא ישלוט בהם כלל. ומעשה בחכם אחד שהיה מנענעו ואומר גירא בעיניה דשטנא. ואח"כ מברך ש"צ לגמור את ההלל. וכשמגיעין להודו לה' כי טוב, שבאמצע ההלל, מנענעין, ובאנא ה' הושיעה נא, ובהודו לה' שבסוף ההלל. דתנן במ' סוכה בפרק לולב הגזול, היכן מנענעין, בהודו לה' כי טוב תחלה וסוף ובאנא ה' הושיעה נא. ואם אין לו לולב בשעת קריאת ההלל, ומברך עליו באיזו שעה שיזדמן לו ביום, שכל היום כשר ללולב, וכשמתפללין תפלת מוסף, אוחזין לולביהם בידם ומתפללים. ואחר שחוזר ש"צ תפלת מוסף אומר קדיש עד למעלה, ואומרים הושענות.

ונהגו לסבוב את התיבה פעם אחת בכל יום, ומעלין ס"ת לתיבה כשמקיפין אותה, וביום השביעי, שהוא יום הושענא רבה, מקיפין שבעה פעמים, זכר למקדש. דתנן בכל יום היו מקיפין את המזבח פעם אחת, ואומרים אנא ה' הושיעה נא, אנא ה' הצליחה נא, ר' יהודה אומר אני והו הושיעה נא, ויום שביעי של ערבה מקיפין את המזבח שבעה פעמים. אני והו שם של שבעים ושתים, ואומרים אני והו על שם עמו אנכי בצרה, ר"ל שהב"ה משתף שכינתו בינינו בעת צרותינו. וגם אני והו בגימטריא עולה לשבעים וח', כמנין אנא ה'. ועוד יש סמך לאלה ההקפות מן הפסוקים שאמר דוד ע"ה, ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה', לשמיע בקול תודה ולספר כל נפלאותיך. ארחץ בנקיון כפי, רמז ללולב שנוטל ביד, ואסובבה את מזבחך ה', רמז להקפות, לשמוע בקול תודה, רמז להודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו, ולספר כל נפלאותיך, רמז לתחנונים בהקפות בענין הנסים והנפלאות שעתיד הב"ה לעשות עמנו בענין הישועה, שנא' (תהלים צח, א) מזמור

שירו לה' שיר חדש כי נפלאות עשה הושיעה לו ימינו וזרוע קדשו, וכתי' (תהלים צח, ב) הודיע ה' ישועתו לעיני הגוים גלה צדקתו, וכתי' (תהלים צח, ג) זכר חסדו ואמונתו לבית ישראל ראו כל אפסי ארץ את ישועת אלהינו.
וכשיצא מבית הכנסת, יכנס לסוכתו ולולבו בידו, וכשישב בסתר עליון, שהיא הסוכה, יהיה מעוטר במצות ומעוטף בציצית, ויהיה מובטח שינצל מן היסורין, שנא' (תהלים צא, א) יושב בסתר עליון בצל שדי יתלונן, אומר לה' מחסי ומצודתי אלהי אבטח בו, כי הוא יצילך מפח יקוש מדבר הוות. אין נוטלין לולב בשבת, בין חל להיות יום ראשון בשבת או שני או שלישי, גזירה שמא יעבירנו ארבע אמות ברשות הרבים. וילך אצל בקי ללמוד ממנו, כדין השופר.

תפילות חג הסוכות

תפלות של חג הסכות. ערבית ושחרית ומוסף ומנחה כתפלת ימים טובים של פסח. ואין ביניהם הפרש, אלא שאומרים במקום את יום חג המצות הזה את יום טוב מקרא קדש הזה, זמן חירותנו את יום חג הסוכות הזה, את יום טוב מקרא קדש הזה זמן שמחתנו, דכתי' (דברים טז, יד) ושמחת בחגך. ואם חל להיות בשבת מזכירו באמצע ובחתימה. וגומרין ההלל כל שבעת ימי החג, וגם בשמיני חג עצרת, ואין גומרין אותו בפסח אלא יום טוב ראשון בלבד, והשני מפני הספק, מפני שקרבנות של חג המצות כולן שוין ושל חג הסוכות קרבנו כל יום משונה מחבירו. כדגרסי' במסכת ערכין מאי שנא בפסח דלא גמרי הלל כל יומא ובחג גמרי כל יומא, חג חלוק בקרבנות, פסח אינו חלוק בקרבנות. ואחר שגומרין ההלל, מוציאין שני ספרים, וקורין באחד חמשה בפרשת אמור אל הכהנים, משור או כשב או עז עד וידבר משה את מועדי ה' אל בני ישראל. ואם חל להיות בשבת קורין אותה שבעה. וקורא המפטיר בספר השני בפרשת פנחס ובחמשה עשר יום לחדש השביעי הזה. ואלו הפרשיות עצמן קורין ביום טוב שני. ומפטירין ביום טוב ראשון הנה יום בא לה', וביום טוב שני ויקהלו אל המלך שלמה, כדגרסי' במסכת מגלה בשני ימים טובים הראשונים קורין בפרשת מועדות שבתורת כהנים ומפטיר ביום הראשון הנה יום בא לה' וביום שני ויקהלו. וחוזרין הספרים, ומתפללים תפלת מוסף, וחוזר ש"צ התפלה, ואומר קדיש תתקבל, וקורין משניות, פרק סוכה שהיא גבוהה מעשרים אמה וכו', וביום טוב שני משניות, פרק הישן תחת המטה.
שבת בחולו של מועד, בשבת בחולו של מועד של פסח בתפלות ובפרשה. ובשאר ימות חולו של מועד, שהוא שלישי לחג, קורא כהן וביום השני, ולוי וביום השלישי, ושלישי חוזר וקורא וביום השלישי, ורביעי חוזר וקורא וביום השני וביום השלישי, משום ספק

היום. וביום השני של חולו של מועד, שהוא רביעי לחג, קורא כהן וביום השלישי, ולוי וביום השלישי, וחוזר וקורא שלישי וביום הג', וחוזר וקורא רביעי וביום השלישי וביום הרביעי. ועל הסדר הזה קורין עד יום השביעי. וביום השביעי, שהוא יום הושענא רבה, קורא כהן וביום הששי, ולוי וביום השביעי, וחוזר וקורא שלישי וביום הששי, ורביעי קורא וביום הששי וביום השביעי, משום ספק היום.

תפלות של שני ימים טובים של שמיני חג עצרת. ערבית שחרית ומוסף ומנחה כתפלת שני ימים טובים של חג הסוכות, אלא שאומרים במקום את חג הסכות הזה את יום שמיני חג עצרת הזה, את יום טוב מקרא קדש הזה זמן שמחתנו. ואומר שהחיינו בליל יום טוב ראשון, מפני שהוא חג בפני עצמו, כדגרסי' בפסיקתא רבנן אמרי יום השמיני רגל בפני עצמו, פרק בפני עצמו, קרבן בפני עצמו, טעון ברכה לעצמו. ומה הוא טעון ברכה לעצמו, א"ר אילא להזכיר בה זמן. תדע לך שמועד בפני עצמו, אמ' ר' אבין הלוי בשם ר' אחא, בכל ימות החג כתי' וביום וביום, ובזה כתי' (במדבר כט, לה) ביום השמיני עצרת תהיה לכם, להודיעך שמועד בפני עצמו. וגרסי' בפרק לולב וערבה, שמיני חלוק משלפניו. פז"ר קש"ב. פירוש פי פייס בפני עצמו, ז' זמן בפני עצמו, ר' רגל בפני עצמו, קרבן בפני עצמו, שיר בפני עצמו, ברכה בפני עצמה. פי' פייס, שהיו הכהנים מפילין גורלות על הקרבנות כל רגל ורגל בפני עצמו.

ומוציאין ביום טוב ראשון שני ספרים, קורין באחד בפרשת כל הבכור חמשה. ואם חל להיות בשבת מתחילין מן עשר תעשר וקורין אותה שבעה. ובספר השני קורא המפטיר בפרשת פנחס ביום השמיני עצרת תהיה לכם. ומפטירין ויהי ככלות שלמה. ושונים פרשת ביצה שנולדה ביום טוב.

ומזכירין גבורת גשמים. והתקינו רז"ל להזכיר הטל ביום טוב ראשון של פסח והגשם ביום טוב ראשון של שמיני חג עצרת, מפני שהטל לעולם סימן ברכה, כדי שיעברו כל המועדים בטל, שהוא סימן ברכה. שכן מצינו ביצחק אבינו ע"ה שבירך ליעקב אבינו ע"ה בטל, ואמ' לו ויתן לך האלהים מטל השמים ומשמני הארץ ורוב דגן ותירוש. ומשה רבינו ע"ה בירך ליוסף בטל, ואמר וליוסף אמר מבורכת ה' ארצו מטל השמים מעל ומתהום רובצת תחת. והגשמים אינן סימן ברכה בחג, וע"כ אין מזכירין אותן עד שיעבור החג. דתנן במ' תעניות הגשמים בחג למה הן דומין, לעבד שבא למזוג לרבו ושפך לו הקיתון על פניו. פי' הב"ה צונו לישב בסוכה שבעת ימי החג, ואם אינו מניח אותנו לישב בה מפני הגשמים, יראה שלא רצה במצותיו. וגרסי' בפסיקתא אמ' ר' חנינא בר אבא, בפסח כתי' (דברים טז, ח) עצרת לה' אלהיך, בפסח אני נועל מפניכם את הרוחות

ואת הגשמים, בשביל שתזקקו למלאכה, ר"ל לקצור ולבצור ולאסוף פירות, אבל עכשו בחג אתם נועלין עצמיכם מלפני ואני פותח לכם אוצרות הרוחות ואוצרות הגשמים, הוי עצרת תהיה לכם. א"ר חנינא בריה דרב אדא, מה יפו פעמים בנעלים, בנעל אין כתי' כאן, אלא בנעלים, בשתי נעילות נעילה בפסח ונעילה בחג. בפסח כתי' (דברים טז, ח) עצרת היא, ובחג כתיב (במדבר כט, לה) עצרת תהיה לכם. אמ' הב"ה לישראל כגון אתם נועלין לפני בפסח, ואני נועל לפניכם בחג, ואני משיב הרוחות ומעלה עננים ומוריד גשמים, ומפריח טללים ומדשן פירות ומגדל עשבים, ואתם נועלין לפני בפסח, ואתם קוצרים ומוציאין את הארץ מלאה פירות. א"ר יהושע בן לוי, ראויה היתה עצרת של חג להיות רחוקה ממנו חמשים יום. משל למה הדבר דומה, למלך, שהיו לו בנות נשואות במקום קרוב ובנות נשואות במקום רחוק. אלו שהיו נשואות במקום קרוב, אית ביומא דייזלון וייתון, ואלו שהן נשואות במקום רחוק דלית ביומא דייזלון וייתון. אמ' המלך אני ואתם נשמח יום אחד. כך בפסח, על ידי שישראל יוצאין מימות הגשמים לימות החמה, היא רחוקה ממנו עצרת חמשים יום, דאית ביומא דייזלון וייתון, אבל בחג, על ידי שישראל נכנסין מן הקיץ לחורף, ובאין ימות הגשמים, טרחות הדרך קשה, לפיכך אינה רחוקה ממנו חמשים יום, דלית ביומא דייזלון וייתון, אמ' הב"ה אני ואתם נשמח יום אחד, הכא אמר עצרת תהיה לכם, ולהלן אמר עצרת לה' אלהיך, הכל ביחד.

וגרסינן במדרש השכם אמ' ר' אלכסנדריא, משל למלך שבאה לו שמחה. כל ימי המשתה מטרונה אומרת לבני פלטרין, עד שהמלך בשמחתו שאלו ממנו צרכיכם. כיון שראתה שתמו ימי המשתה והם לא שאלו, משכה להם עוד יום אחד כדי שישאלו בו. כך כל ישראל. שבעת ימי החג התורה רומזת לישראל ואומרת, שאלו מה' מטר, ורמז לדבר בפרשיות אומר וביום השני פרים וגו' ונסכהם, מ"ם יתירה, בששי ונסכיה יו"ד יתירה, בשביעי כמשפטם, מ"ם יתירה, סימן מים. מכאן לניסוך המים מן התורה בחג. וכיון שלא שאלו בשבעת ימי החג, כבשה להם התורה עוד יום אחד. לכך נאמר ביום השמיני עצרת תהיה לכם. לכם בגימטריא תשעים, כמנין מים, ובו שואלין את הגשמים.

אמר המחבר. וראוי היה לשאול את הגשמים ביום טוב ראשון של חג, ותקנו שלא לשאול אותן בשביל הסוכה, כמו שאמרתי. ואע"פ שאין שואלין הגשמים בחג בשביל מצות סוכה, אפי' הכי ישראל רומזין לפני הב"ה שיתן להם גשמים, מפני שהוא עונת גשמים ועת הזריעה, ומרצין לפני הב"ה בלולב ואתרוג והדס וערבה, מפני שארבעת מינין הללו גדלין על המים, ומתחננין בהן לפני הב"ה כל שבעת ימי החג, ומבקשין מלפניו לרחם על הארץ ולתת גשמים בעתם. משל למלך שהיה רגיל ליתן לעבדו משולחנו לחם בכל

יום ויום לפרנסתו ופרנסת בניו ואנשי ביתו. פקיד המלך עשה חופה לבנו, וזימן למלך לאכול כל שבעת ימי המשתה. אמ' המלך לעבדו שהיה רגיל לתת לו הלחם, הפקיד שלי זמנני לאכול בחופת בנו כל שבעת ימי המשתה, ואיני אוכל על שולחני, אכול משלך עד שיעברו ימי המשתה, ואחר כך אתן לך משולחני כמשפטי. מה עשה העבד, לקח בנו ובנותיו הקטנים, וכל אנשי ביתו, והיה מתראה לפני המלך כל שבעת ימי המשתה, כלומר, אדוני המלך אע"פ שאיני מבקש ממך פרנסתי, לאחר שיעברו ימי המשתה ותאכל על שולחנך, זכרני מיד וזכור לאלו שאין להם מרחם זולתך. כך ישראל, כל שבעת ימי החג, מתראין לפני הב"ה, ומתחננין לפניו בלולב ואתרוג והדס וערבה, כלומר, רבונו של עולם, אע"פ שאין הגשמים סימן ברכה בחג, כדי לקיים מצות סוכה, מ"מ עונת הגשמים הם, רחם על ארבעת מינין האלו, שהם גדלין על המים, ואילולי המים היו יבשים, ותן לנו גשמי רצון מיד אחר החג ע"כ.

ד"א ביום השמיני עצרת תהיה לכם. אמר ר' אלכסנדראי, משל למלך שבאת לו שמחה. כל שבעת ימי המשתה. היה בנו של מלך טרוח עם האורחים. כיון שיצאו שבעת ימי המשתה, אמ' המלך לבנו, בני, יודע אני שהיית טרוח עם האורחים, ועתה אני ואתה נשמח יום אחד, ואיני מטריח עליך הרבה, אלא תרנגול אחד וליטרא אחת בשר. כך כל שבעת ימי החג ישראל עסוקין בקרבנותיהם של אומות העולם, ואמ' ר' פנחס, כל אותן שבעים פרים שהיו ישראל מקריבים בחג, כנגד שבעים אומות הם, כדי שלא ישטינו עליהם, מפני שאומות העולם מתקנאין בתפלותיהן של ישראל ובאהבת הב"ה לישראל, שנא' (תהלים קט, ד) תחת אהבתי ישטנוני ואני תפלה. וכיון שיצאו שבעת ימי החג, אמ' הב"ה לישראל, אני יודע שכל שבעת ימי החג הייתם עסוקים בקרבנותיהם של אומות העולם, ועכשיו אני ואתם נשמח יום אחד, ואיני מטריח עליכם בקרבנות, אלא פר אחד ואיל אחד, וכיון ששמעו ישראל, התחילו מקלסין להב"ה ואומרים, זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו. אמ' ר' אבין, אין אנו יודעין במה לשמוח, אם ביום אם בהב"ה, אלא ממה שאמ' הביאני המלך חדריו נגילה ונשמחה בך, בך בהב"ה, בך בתורתך, בך בישועתך. אמ' יצחק, נגילה ונשמחה בעשרים ושתים אותיות שכתבת עלינו בתורתך כמנין בך, והם כ"ב אותיות שבאלפא ביתא. יום טוב שני והוא יום שמחת תורה. מוציאין שלשה ספרים, וקורין באחד חמשה בפרשת וזאת הברכה, הד' מהם עד ומשפטיו עם ישראל, וחוזר וקורא החמישי, והוא המסיים, מן וזאת הברכה עד לעיני כל ישראל, וקורא הששי, והוא המתחיל בספר השני, מן בראשית עד אשר ברא אלהים לעשות. ונהגו להתיר להתחיל מיד בבראשית אחר שמסיימין את התורה, כדי שלא יראה כמי

שמשליך מעליו את המשוי, אלא רצוא ושוב בקריאת התורה, מיד שגומרין מתחילין. וקורא המפטיר בספר הג' בפרשת פנחס, ביום השמיני עצרת תהיה לכם, ומפטירין ויהי אחרי מות משה עבד ה'. ושונין משניות, פרק הכל חייבין בראייה, ממסכת חגיגה. גדולה תפלה, שבזכותה עושה הב"ה שלום בארץ, ומקריב את הרחוקים, ומביא רפואה לעולם, שנא' (ישעיהו נז, יט) בורא ניב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב אמר ה' ורפאתיו.

כלו תפלות שבח ולאל ותהלות סליק פרקא

הוספות

פרק א

בקשה

אשחר אל וקומתי כפופה ועיני אל שמי עוזו זקופה
נפוגותי ונדכיתי בפשעי וחיתי בחטאתי נגופה
יקוד לבי ילהט בין צלעי ודמעתי כמו מטר ערופה
יהלמני עון כחשי בראשי ונפשי תוך נחל איתן ערופה
שחורה היא במראה גם במעשים ולא נאוה ומחטאת שזופה
רצונה עשתה תמיד בעודה בעגבתה וזמתה שטופה
אספוה נהרות הפשעים וממימי זדוניה שטופה
לבבי ישקה תמיד בכירה אשר אינה קטומה גם גרופה
במי פשעי יפוצץ כל עינות וחיתי במי אשמה גרופה
רחוצה אך במי חטאת טבולה במי נדה ולא עלתה שטיפה
במעי משרפות ואש וגפרית ונפשי תוך מדורתם שרופה
ילחך לב אבל לא הדמעות ולא דמעה תכבה השריפה
יהי חסדך עלי עבדך וחון נא לנפש וכאבה דלה ורפה
ויבוא לי שאון חסדך ואחיה ותנפש בך נפש עייפה
סמוך נפלי ולעזור תהיה לי ולא תהיה משוכתי חשופה
פדה נפשי וכסה על פשעי זרוע קדשך תמיד חשופה
נשוי פשע כסוי חטאת אהי נא לפניך ביום אף ואנפה
והט אזן לאמרי פי ואל נא אטומה תהיה כי אם שקופה
חסדיך גדולים מפשעי וצדקתך עלי זעמך עדיפה
ולא תמוד גמול מדה במדה ולא תשיב שכר איפה באיפה
ערוב עבדך לטוב צורי קדושי ביום חרב נקמות היא שלופה

דלה נפשי אשר טבעה בתוך בור יגוניה ומצרות אפופה
נכאה תחבוש מלכי ותדרוש ותרגיע מבהלה דחופה
בצדקתך תרימנה תרומה ויום טובך תרפנה תנופה
נבוכה תוך תהומות המצוקות ובין גלי כאב שטה וצפה
אניה טובעה העמד אשר היא ברוח חטא ואשמתה נשופה
לעת זקנה היה מסעד לנפשי אשר מתוך ומעוני דאפה
נעורי חלפו רובם ועברו ימי נוער וקרבה התקופה
קווצותי צחורות לא שחורות יבשרון בבוא יום החליפה
אני הולך בדרך הרחוקה בלי צידה בידי יום אסיפה
ומה אעשה בבוא פחדי כשואה ומה אומר בבוא אידי כסופה
הלא שערי כיונה באת בערב ועף עורב ועת שחר ועיפה
טלואים שערותי גם נקודים ומחלפתי ללבן היא עטופה
לך נפשי צמאה גם כמהה ואל טובך ברעב היא עטופה
ימי חיי צנומות הם ודקות וחיתי במו קדים שדופה
טהור עין ראה מחצי ולחצי ומחלתי והעלה לי תרופה
לרחמיך אצפה ואיחל ולך עיני כעין שפחה חרופה
יחידתי לעבדך מאיצה כרקחת וטבחת ואופה
חמול עלי ולא אגוע בפתע ולא אמות במיתה ההדופה
זדוני אומרה אודה פשעי בטרם תהיה נפשי חטופה
קדושי יה השיבני ואשוב ונפשי לך תהי ברה ויפה
שמור נפשי ולך תשוב טהורה וזכה מבלי פשע וְחַפָּה
נחני אך בדרך טוב ומישור ולא אצנוף לבור שאון צנפה
תמלט מרדה שחת יחידה ולא אהיה לפי פחת טרפה
חפוש נא מאסר נפש כלואה בתוך קרב ובשר היא רצופה
נתונה תוך כלוא חשך ותמיד למלאת תאות הגוף נדופה
יציר עפר ואפר גוף היצדק והוא שואף לרוח חטא שאיפה
נבלות יאהב יבחל נכוחות ונשמתו בחטאתו זעופה
הדימוני ותמיד על שניהם אשחר אל וקומתי כפופה.

פרק ב
תוכחה

יום מועד לדין גבוהים. בקום למשפט אלהים. זכרתי ונבהלתי. אם און פעלתי.

שערת בשרי תסמר. ליום פקדת יציר חומר. וצור עין לא יעלם. פועל אדם ישלם.
רם אין לפניו שכחה. אבל הפינקס פתוחה והיד כותבת לו. והשיב לאדם כפעלו.
אם ינשה בר לבב. ויאריך לחוטא שובב. במשפט לא מעל. הן כל אלה יפעל.
לאשר צעדי יספר. היועילני לכפר. ואומר אפס ואון. לא פעלתי און.
ביד כל אדם יחתם. עקש והולך בתם. לכן יכיר כל מעבד. פעולתו אשר עבד.
רשע לא כסיתי. מי יאמר זכיתי. לבי וכסה עוניו. ופעולתו לפניו.
במה אקדם ואכף. פניך יום על כף. מאזני משפט אעל. חטאתי מה אפעל.
יכסוני כלמותי. הה לי על אשמותי. כי חקוקה בגבוהי. פעולתי את אלהי.
יגעתי לריק בתבל. וכלה כחי להבל. אחר התולים לבקר. עושה פעלת שקר.
ומה יזכה ילוד אשה. אשר בפח יצרו יקושר. נפשו בדמה אבקש. בפועל כפיו נוקש.
סליחתך יה הפק. לעם דלתיך דופק. קולך לכפר מעלו. כשכיר יקוה פעלו.
פדה שב מיד פשעו. ומחה עונו בדמעו. וכתוב בספר נקיים. פעלת צדיק לחיים.
חשים לביתך כנשר. לעבדך לבבם הכשר. בטרם נתן לכם. שכר לפעלתכם.
זכה לב שובבים. ושים רחוקים כקרובים. אשר לא שבו לכסלה. אף לא פעלו עולה.
קיים דבר נביאיך בם. את תורתי בקרבם. ועל לבם אכתבנה. אפעל ומי ישיבנה.

פרק ג
מָרַתְיָה

ג; פרק התשובה

מעלת התשובה

מורה דרכי התשובה

ידידים טהרו רוח נדיבה והזכו ורחצו ממשובה
שעו לאל ושובו נא בכל לב ויושיעכם במו נחת ושובה
רצונו בקשו כי טוב ה' וקרבתו אלי שבים קרובה
אנוש דע כי זדון חטאת נעורים בעט ברזל ועופרת כתובה
למוסרי שמע תמיד ותחיה והט אוזן לפרק התשובה.
שובה ישראל עד ה' אלהיך כי כשלת בעונך.

גרסי' במ' יומא בפרק יום הכפורים, אמר ר' לוי, גדולה תשובה שמגעת עד כסא הכבוד, שנא' (הושע יד, ב) שובה ישראל עד ה' אלהיך, וכתי' (ירמיהו ד, א) אם תשוב ישראל נאם ה' אלי תשוב. וגרסי' בפסיקתא אמ' ר' יודה בר' סימון, שובה ישראל עד ה' אלהיך, אפי' כפרת בעיקר. א"ר אלעזר, בנוהג שבעולם אדם עומד ומבזה את חבירו ברבים ולאחר זמן

הוא מבקש להתרצות לו, והוא אומר, אתה מבזה אותי ברבים ומתרצה לי ביני ובינך, לך והבא אותם האנשים שבזיתני בפניהם ואני מתרצה לך. אבל הב"ה אינו כן, אדם עומד ומחרף ומגדף בשוק, והב"ה אומר לו עשה תשובה ביני ובינך ואני מקבלך, הה"ד שובה ישראל עד ה' אלהיך. א"ר שמעון בן לקיש, גדולה תשובה שהזדונו' נעשות לו כשגגות, שנא' (הושע יד, ב) שובה ישראל עד ה' אלהיך כי כשלת בעוניך, ועון מזיד הוא דקרי ליה מכשול.

וגרסי' בב"ר וישב ראובן אל הבור. היכן היה. ר' אליעזר אומר, עסוק היה בשקו ובתעניתו, וכיון שנפנה הלך והציץ בבור, הה"ד וישב ראובן אל הבור. אמ' לו הב"ה, מעולם לא חטא אדם תחלה לפני ועשה תשובה, ואתה פתחת בתשובה תחלה, חייך שבן בנך עומד ופותח בתשובה. ואי זהו, זה הושע, שאמ' שובה ישראל עד ה' אלהיך.

וגרסינן בפירקי ר' אליעזר שלח הב"ה ביד עבדיו הנביאים להנבא על ישראל, ואמרו להם שובה ישראל עד ה' אלהיך, עד ההוא שאמ' לך בסיני אנכי ה' אלהיך.

וגרסי' בפסיקתא שובה ישראל עד ה' אלהיך. משל למדינה שהיתה משובשת בגייסות, והיה בה זקן אחד והיה מזהיר לכל בני המדינה, כל מי שהיה שומע לו ניצול, וכל מי שלא היה שומע לו היו הגייסות באות עליו והורגין אותו. ולפיכך הנביא צווח ואומר שובה ישראל עד ה' אלהיך. תני בשם ר' אליעזר, מקוה ישראל ה', מה המקום הזה מטהר את הטמאים, כך הב"ה מטהר את ישראל בתשובה. לכך הושע מזהיר את ישראל ואומר להם, שובה עד ה' אלהיך.

וגרסי' בספרי אתה החלות, את השבועה, להראות את עבדך את גדלך, זו מדת טובך, שנא' (במדבר יד, יז) ועתה יגדל נא כח ה' וגו', ואת ידך, זו ימינך שהיא פשוטה לכל באי עולם, שנא' (שמות טו, ו) ימינך ה' נאדרי בכח וגו', וכתיב (תהלים מד, ד) כי ימינך וזרועך ואור פניך כי רציתם, ואומר בי נשבעתי יצא מפי צדקה, [החזקה], שהוא ית' שמו כובש ברחמים את מדת הדין, שנא' (מיכה ז, יח) מי אל כמוך נושא עון ועובר על פשע, ואומר ישוב ירחמנו יכבוש עונותינו וגו'. ועוד גרסי' בספרי אשר מי אל בשמים ובארץ וגו', שלא כמדת בשר ודם מדת המקום. מדת בשר ודם, הגדול מחבירו מבטל גזירת חבירו, אבל מי יכול למחות על ידך. וכן הוא אומר והוא באחד ומי ישיבנו. ר' יהודה בן בבא אומר, משל לאדם שהוא נתון בקולא של מלכות, אפי' נותן ממון הרבה אי איפשר לעכב, אבל אתה אמרת עשו תשובה ואני מקבל, שנאמר (ישעיהו מד, כב) מחיתי כעב פשעיך וכענן חטאתיך שובה אלי כי גאלתיך. לכך הושע הזהיר את ישראל ואומר שובה ישראל עד ה' אלהיך. ועוד גרסי' בספרי ונשב בגיא מול בית פעור. אמ'

להם משה לישראל, ראו איזה עבירה עברתי וכמה בקשות בקשתי ולא נסלח לי, ראו עבירות שעברתם ואמ' לכם הב"ה עשו תשובה ואני מקבל. ר' יהודה בן בבא אומר, מגיד שבכמה מקומות באו ישראל לידי עבירה חמורה, ואמ' להם הב"ה עשו תשובה ואני מקבל, שנא' (דברים ד, א) ועתה ישראל שמע אל החוקים ואל המשפטים וגו'.

וגרסי' בויקרא רבה וזאת תורת האשם. כך אמ' הב"ה לישראל, בני, אני הוא שאמרתי לכם אין חפצי אלא בדכא ובמי שאין בו עבירה, חזרתי בדברי, אפי' יעשה אדם כמה עבירות זו למעלה מזו, ויחזור ויעשה תשובה, וישפיל את עצמו בארץ, ויראה את עצמו כאלו חציו זכאי וחציו חייב, כאשם תלוי, בכל יום, הריני עמו ברחמים ומקבלו בתשובה ונותן לו בנים זכרים של קיימא עוסקים בתורה וישמרו דברי תורה מפיו, שנא' (ישעיהו נג, י) וה' חפץ דכאו החלי אם תשים אשם נפשו יראה זרע יאריך ימים וחפץ ה' בידו יצלח. לכך הושע מזהיר את ישראל ואומר, שובה ישראל עד ה' אלהיך.

והעושה תשובה הב"ה מטה לו כלפי חסד ומוחל על פשעיו. ולא עוד אלא כשאדם עושה תשובה בכל לבו הוא מבקש סליחה מהב"ה בחזקה, דכתי' (יונה ג, ח) ויתכסו שקים האדם והבהמה ויקראו אל ה' בחזקה. כלומר, אתה אמרת שובו אלי ואשובה אליכם, כבר עשינו תשובה מחול לנו, כי אתה אל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד ונחם על הרעה. וגרסינן בפסיקתא קחו עמכם דברים ושובו אל ה'. ר' יהודה ור' נחמיה. [ר' יהודה] אומר, כל העולם תסבול ולעונותינו לא תשא. ועוד גרסינן בפסיקתא ה' ארך אפים ורב חסד וגו'. ר' אלעזר ור' יוסי בר חנינא.

ר' אלעזר אומר, כף מאזנים מעויינת, עונות מכאן וזכיות מכאן, והב"ה [מטה לכף זכות, רב חסד, מטה כלפי חסד. רבי יוסי ברבי חנינה [אומר], כף מאזנים מעויינת, עונות מכאן וזכיות מכאן], חוטף שטר חוב משל עונות וזכיות מכריעות. ומה טעם נושא עון, עון ממש, וגרסי' בפ"ק דמסכת פאה ירושלמי רובו זכיות ומיעוטו עבירות, נפרעין מיעוט עבירות קלות שעשה בעולם הזה, כדי ליתן לו שכרו משלם לעולם הבא. ר' הונא בשם ר' אבהו, אין שכחה לפניו ובשביל ישראל כביכול נעשה שכחן, ומה טעם, נושא עון ועובר על פשע, וכן דוד אומר נשאת עון עמך כסית כל חטאתם סלה. דרש ר' יששכר איש דכפר מנדאי, כי הוא ידע מתי שוא וירא און ולא יתבונן. אדם עושה גדישים גדישים של עבירות ועשה תשובה, כביכול וירא און ולא התבונן. וגרסי' במס' ברכות בפרק אין עומדין, התשכח אשה עולה מרחם בן בטנה, אמ' הב"ה, האשכח עולות אילים ופטרי רחמים שהקריבו ישראל לפני במדבר ארבעים שנה. אמרה כנסת ישראל לפני הב"ה, רבונו של עולם, הואיל ואין שכחה לפני כסא כבודך, שמא לא תשכח לי מעשה העגל.

אמ' לה, גם אלה תשכחנה. אמרה לפניו, רבונו של עולם, הואיל ויש שכחה לפני כסא כבודך, שמא תשכח לי מעשה סיני. אמ' לה, ואנכי לא אשכחך. והיינו דאמ' ר' אלעזר אמ' ר' הושעיא, גם אלה תשכחנה, זה מעשה העגל, דכתי' בו (שמות לב, ד) אלה אלהיך ישראל, ואנכי לא אשכחך, זה מעשה סיני, דכתי' בו (שמות כ, ב) אנכי ה' אלהיך.

וגרסינן בפרק חלק כשעלה משה למרום, מצא להב"ה שיושב וכותב ה' ארך אפים וגו'. אמר לפניו, רבונו של עולם, ארך אפים לצדיקים. אמ' לו, אף לרשעים. אמ' לו משה, הרשעים יאבדו. אמ' לו, השתא חזית דמיבעי לך. בשעה שחטאו ישראל, אמ' משה לפני הב"ה, והלא כך אמרת, אף לרשעים. היינו דכתיב (במדבר יד, יז) ועתה יגדל נא כח ה' כאשר דברת לאמר. וגרסי' בבבא קמא בפרק שור שנגח את הפרה, אמ' ר' חנא ואיתמא ר' שמואל בר נחמני, מאי ה' ארך אפים ולא אמר ארך אף, אלא ארך אפים לצדיקים ולרשעים. ועל הכל הב"ה מאריך אפו חוץ מעל הזנות. כדגרסי' בב"ר אמ' ר' עזריאל ור' יהודה ב"ר סימון בשם ר' יהושע בן לוי, על הכל הוא מאריך אפו חוץ מזנות, מה טעם, ויראו בני האלהים את בנות האדם, מה כתיב בתריה, ויאמר ה' אמחה את האדם וגו' כי נחמתי כי עשיתים.

גדולה תשובה שמקרבת את הגאולה. כדגרסי' בפרק יום הכפורים א"ר נתן, גדולה תשובה שמקרבת את הגאולה, שנא' (ישעיהו נו, א) כה אמר ה' שמרו משפט ועשו צדקה כי קרובה ישועתי לבא וכו'. ר' אליעזר אומר, סמוכה תשובה לגאולה, שנא' (ישעיהו נט, כ) ובא לציון גואל ולשבי פשע ביעקב נאם ה', מה טעם ובא לציון גואל, משום ולשבי פשע ביעקב. א"ר שמעון בן לקיש, גדולה תשובה שהזדונות נעשות לו כזכיות, שנא' (יחזקאל לג, יט) ובשוב רשע מרשעתו ועשה משפט וצדקה עליהם הוא יחיה. א"ר שמואל בר נחמני, גדולה תשובה שמארכת ימיו של אדם, שנא' (יחזקאל לג, כ) הוא יחיה. א"ר חמא בר חנינא, גדולה תשובה שמביאה רפואה לעולם, שנא' (ירמיהו ג, כב) שובו בנים שובבים נאם ה' ארפא משובותיכם. ר' היה אומר, גדולה תשובה שבשביל יחיד שעשה תשובה מוחלין לו ולכל העולם כולו, שנא' (הושע יד, ה) כי שב אפי ממנו. וגרסי' בפרק חלק ר' אליעזר אומר, אם ישראל עושין תשובה נגאלין ואם לאו אין נגאלין. אמ' ר' יהושע בן לוי, אם אין עושין תשובה אין נגאלין, אבל הב"ה מעמיד להם מלך שגזרותיו קשות כהמן ומחזירן למוטב, והב"ה צווח כבסי מרעה לבך ירושלם למען תושעי. תניא ר' אליעזר אומר אם ישראל עושין תשובה נגאלין, שנאמר (ירמיהו ג, כב) שובו בנים שובבים ארפא משובותיכם. אמ' לו ר' יהושע, והלא כבר נאמר חנם נמכרתם ולא בכסף תגאלו, חנם נמכרתם בע"ז, ולא בכסף תגאלו, אלא בתשובה ומעשים

טובים. אמ' לו ר' אליעזר, והלא כבר נאמר שובו אלי ואשובה אליכם. אמ' לו ר' יהושע, והלא כבר נאמר כי אני בעלתי בכם. אמ' לו ר' אלעזר, והלא כבר נאמר בשובה ונחת תושעון. אמ' לו ר' יהושע, והלא כבר נאמר כה אמר ה' גאל ישראל קדושו. אמ' לו ר' אליעזר, והלא כבר נאמ' אם תשוב ישראל נאם ה' אלי תשוב. אמ' לו ר' יהושע, והלא כבר נאמר ואשמע את האיש לבוש הבדים אשר ממעל למימי היאר וירם ימינו ושמאלו אל השמים וישבע בחי העולם כי למועד מועדים וחצי. אמ' ר' יוחנן, אין בן דוד בא אלא [בדור שכולו זכאי או כולו חייב]. בדור שכולו זכאי, דכתי' (ישעיהו ס, כא) ועמך כולם צדיקים, ודור שכלו חייב, דכתי' (ישעיהו נט, טז) וירא כי אין איש ויתבונן ואין מושיע ותושע לו זרועו וגו'. אמ' ר' אלכסנדראי, ר' יהושע בן לוי רמי, כתיב (דניאל ז, יג) וארו עם ענני שמיא כבר אינש אתי הוה, וכתי' (זכריה ט, ט) עני ורוכב על חמור, הא כיצד, זכו עם ענני שמיא, לא זכו עני ורוכב על חמור.

וגרסי' בפירקי ר' אליעזר ר' יהודה אומר, אם אין ישראל עושין תשובה אין נגאלין, ואין עושין תשובה אלא מתוך צער ומתוך דחק ומתוך הטלטול ומתוך שאין להן מחיה, ואין עושין תשובה עד שיבא אליהו, שנא' (מלאכי ג, כג) הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא וגו', וכתיב בתריה והשיב לב [אבות על] בנים ולב בנים על אבותם. וכבר הבטיחה תורה שעתידין ישראל לשוב בסוף גלותן ומיד נגאלין, שנא' (דברים ל, א) והיה כי יבאו עליך כל הדברים האלה הברכה והקללה אשר נתתי לפניך והשבות אל לבבך בכל הגויים אשר הדיחך ה' אלהיך שמה, וכתי' (דברים ד, ל) ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקולו ככל אשר אנכי מצוך היום אתה ובניך בכל לבבך ובכל נפשך, וכתיב (דברים ל, ג) ושב ה' אלהיך את שבותך ורחמך ושב וקבצך מכל העמים אשר הפיצך ה' אלהיך שמה, וכתי' (דברים ל, ד) אם יהיה נדחך בקצה השמים משם יקבצך ה' אלהיך ומשם יקחך, וכתי' (דברים ל, ה) והביאך ה' אלהיך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירישתה והיטיבך והרבך מאבותיך.

וגרסי' במסכת תעניות ירושלמי בפרק קמא, ר' אליעזר אומ', מתוך חמשה דברים נגאלו אבותינו ממצרים, מתוך צרה, מתוך צווחה, מתוך זכות אבות, מתוך תשובה, מתוך הקץ. הה"ד ויהי בימים הרבים ההם וימת מלך מצרים ויאנחו בני ישראל מן העבודה ויזעקו, הרי מתוך צרה. וישמע אלהים את נאקתם, הרי מתוך צווחה. ויזכור אלהים את בריתו את אברהם את יצחק ואת יעקב, הרי מתוך זכות אבות. וירא אלהים את בני ישראל, הרי מתוך תשובה. וידע אלהים, הרי מתוך הקץ. וכן הוא אומר בשביל ימות המשיח, בצר לך ומצאוך וגו'. בצר לך, הרי מתוך צרה. ומצאוך כל הדברים האלה, הרי מתוך צווחה.

באחרית הימים ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקולו, הרי מתוך תשובה. כי אל רחום ה' אלהיך, הרי מתוך רחמים. לא ירפך ולא ישחיתך ולא ישכח את ברית אבותיך, הרי מתוך זכות אבות. וכן הוא אומר וירא בצר להם, הרי מתוך צרה. בשומעו את רנתם, הרי מתוך צווחה. ויזכר להם בריתו, הרי מתוך זכות אבות. וינחם כרוב חסדיו, הרי מתוך תשובה. ויתן אותם לרחמים לפני כל שוביהם, הרי מתוך רחמים.

אמ' ר' אלעזר, בוא וראה שלא כמדת הב"ה מדת בשר ודם. מדת בשר ודם מקניט את חבירו ספק מתפייס ממנו ספק אין מתפייס ממנו, ואם תמצא לומר מתפייס ממנו, בדברים אין מתפייס ממנו, אבל הב"ה אינו כן, אלא אדם עובר עבירה מתפייס ממנו בדברים, שנא' (הושע יד, ג) קחו עמכם דברים ושובו אל ה'. ולא עוד אלא שמחזיק לו טובה, שנא' (הושע יד, ג) וקח טוב. ולא עוד אלא שמעלה עליו כאלו הקריב פרים, שנא' (הושע יד, ג) ונשלמה פרים שפתינו. שמא תאמר פרי חובה, ת"ל נדבה. וגרסי' בפרקי ר' אליעזר קחו עמכם דברים וגו', קחו עמכם כסף וזהב אינו אומר, אלא קחו עמכם דברים. וגרסי' בפסיקתא זבחי אלהים רוח נשברה לב נשבר ונדכה אלהים לא תבזה. זבדי בן לוי ור' יוסי בן פנחס ורבנן. חד אמר, אמ' דוד לפני הב"ה, אם מקבלני את בתשובה, יודע אני ששלמה בני עומד ובונה את המקדש ובונה את המזבח ומקריב עליו כל הקרבנות, דכתי' (תהלים נא, יט) לב נשבר ונדכה אלהים לא תבזה, מה כתי' בתריה, הטיבה ברצונך את ציון וגו' אז תחפוץ זבחי צדק עולה וכליל וגו'. ור' יוסי בר' פנחס אמ', מנין לזה שהוא עושה תשובה שהב"ה מעלה עליו כאלו עולה לירושלם ובונה את המקדש ובונה את המזבח ומקריב עליו כל הקרבנות, מן הדין קרא לב נשבר ונדכה וגו', היטיבה ברצונך את ציון וגו', אז תחפוץ זבחי צדק עולה וכליל וגו'.

ענין הייסורין

וצריך אדם כשיראה שייסורין באין עליו לעשות תשובה מיד, כי התשובה ומעשים [טובים] כתריס הם לפני הפורענות. תניא ר' אלעזר אומר ונקה לא ינקה, אי אפשר לומר ונקה, שכבר אמ' לא ינקה, ואי אפשר לומר לא ינקה, שכבר אמ' ונקה, הא כיצד, מנקה הוא לשבים ואינו מנקה לשאינן שבים. ובזמן שאדם עושה רצון הב"ה פורענות יראים ממנו, שנא' (בראשית ט, ב) ומוראכם וחתכם יהיה על כל חית הארץ. ובזמן שאין אדם עושה רצון הב"ה פורענות מושלים עליו, שנא' פרים שפתינו. שמא תאמר פרי חובה, ת"ל נדבה. וגרסי' בפרקי ר' אליעזר קחו עמכם דברים וגו', קחו עמכם כסף וזהב אינו אומר, אלא קחו עמכם דברים. וגרסי' בפסיקתא זבחי אלהים רוח נשברה לב נשבר ונדכה אלהים לא תבזה. זבדי בן לוי ור' יוסי בן פנחס ורבנן. חד אמר, אמ' דוד לפני הב"ה, אם

מקבלני את בתשובה, יודע אני ששלמה בני עומד ובונה את המקדש ובונה את המזבח ומקריב עליו כל הקרבנות, דכתי' (תהלים נא, יט) לב נשבר ונדכה אלהים לא תבזה, מה כתי' בתריה, הטיבה ברצונך את ציון וגו' אז תחפוץ זבחי צדק עולה וכליל וגו'. ור' יוסי בר' פנחס אמ', מנין לזה שהוא עושה תשובה שהב"ה מעלה עליו כאלו עולה לירושלם ובונה את המקדש ובונה את המזבח ומקריב עליו כל הקרבנות, מן הדין קרא לב נשבר ונדכה וגו', היטיבה ברצונך את ציון וגו', אז תחפוץ זבחי צדק עולה וכליל וגו'.

וצריך אדם כשיראה שייסורין באין עליו לעשות תשובה מיד, כי התשובה ומעשים [טובים] כתריס הם לפני הפורענות. תניא ר' אלעזר אומר ונקה לא ינקה, אי אפשר לומר ונקה, שכבר אמ' לא ינקה, ואי איפשר לומר לא ינקה, שכבר אמ' ונקה, הא כיצד, מנקה הוא לשבים ואינו מנקה לשאינן שבים. ובזמן שאדם עושה רצון הב"ה פורענות יראים ממנו, שנא' (בראשית ט, ב) ומוראכם וחתכם יהיה על כל חית הארץ. ובזמן שאין אדם עושה רצון הב"ה פורענות מושלים עליו, שנא' והשלחתי בכם את חית השדה. שאל ר' מתיא בן חרש את ר' אלעזר בן עזריה ברומי, שמעת ארבעה חלוקי כפרה שהיה ר' ישמעאל דורש. אמ' לו, שלשה הן ותשובה על כל אחד ואחד. עבר על מצות עשה ועשה תשובה, אינו זז משם עד שמוחלין לו, ובאלו נאמר שובו בנים שובבים. עבר על מצות לא תעשה ועשה תשובה, התשובה תולה ויום הכפורים מכפר, ובאלו נאמר כי ביום הזה יכפר עליכם וגו'. עבר על כריתות ומיתות ב"ד ועשה תשובה, תשובה ויום הכפורים תולין וייסורין ממרקים, ועל אלו נאמר ופקדתי בשבט פשעם ובנגעים עונם. אבל מי שיש בידו חילול השם, אין כח בתשובה לתלות ולא ביום הכפורים לכפר ולא בייסורין למרק, אלא כולם תולין ומיתה מכפרת. ואין חילול השם מתכפר עד שימות המחלל, שנא' ונגלה באזני ה' צבאות אם יכופר העון הזה לכם עד תמתון.

הייסורין הם על שני דרכים. האחד, אם הוא חוטא ייסורין באין עליו להזכירו לעשות תשובה, והשני, אינו חוטא וייסורין באין עליו, ייסורין של אהבה הן. כדגרסי' במ' ברכות אמ' רבא אמ' רב סחורה אמ' רב הונא, אם רואה אדם שיסורין באין עליו יפשפש במעשיו ויעשה תשובה, שנא' נחפשה דרכינו ונחקורה ונשובה עד ה'. פשפש ולא מצא, יתלה בביטול תורה, שנא' אשרי הגבר אשר תייסרנו יה וגו'. תלה ולא מצא, בידוע שייסורין של אהבה הן, שנא' כי את אשר יאהב ה' יוכיח וגו'. וגרסי' במסכת הוריות בפרק כהן משיח, דרש רב נחמן בר רב חסדא, מאי דכתי' (קהלת ח, יד) יש הבל אשר נעשה על הארץ, יש צדיקים שמגיע אליהם כמעשה הרשעים, ויש רשעים שמגיע אליהם כמעשה הצדיקים, אשריהם צדיקים שמגיע אליהם כמעשה הרשעים שלעולם הבא בעולם הזה, אוי להם

לרשעים שמגיע אליהם כמעשה הצדיקים שלעולם הבא בעולם הזה. וגרסי' במכילתא לא תעשון אתי אלהי כסף ואלהי זהב לא תעשו לכם. ר' עקיבא אומר, לא תעשון אתי, שלא תנהגון בי כדרך שאחרים מנהגין ביראותיהן. כשהטובה באה עליהן מכבדין את אלהיהם, שנא' (חבקוק א, טז) על כן יזבח לחרמו ויקטר למכמרתו כי בהמה שמן חלקו ומאכלו בריאה, וכשהפורענות באה עליהן מקללין את אלהיהם, שנא' (ישעיהו ח, כא) והיה כי ירעב והתקצף וקלל במלכו ובאלהיו ופנה למעלה. אבל אתם, אם הבאתי עליכם טובה תנו הודאה, [ואם הבאתי עליכם רעה תנו הודאה], שנא' (תהלים קטז, יג) כוס ישועות אשא ובשם ה' אקרא. וכן איוב אומר ה' נתן וה' לקח יהיה שם ה' מבורך. ושנינו במסכת ברכות בפרק כיצד מברכין, חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה.

[וגרסי' בספרי] וצריך אדם שיהיה שמח בייסורין יותר מבטובה, שאם אדם בטוב כל ימיו אינו נמחל מן העבירות שבידו, [ובמה נמחל לו, ביסורים נמחל לו. ר"א בן יעקב אומר, הרי הוא אומר את אשר יאהב ה' יוכיח וכאב את בן ירצה. מי גרם לבן שירצה לאב, הוי אומר אלו] הייסורין. ר' אומר, וידעת עם לבבך כי כאשר ייסר איש את בנו ה' אלהיך מיסרך. יהא לבך יודע כל המעשים שעשית וכל הייסורין שהבאתי עליך, שלא לפי מעשיך הבאתי עליך את הייסורין. ר' יוסי בר יהודה אומר, חביבין ייסורין, ששמו של מקום על מי שייסורין באין עליו, שנא' (דברים ח, ה) וידעת עם לבבך כי כאשר ייסר איש את בנו ה' אלהיך וגו'. ר' יונתן אומר, כשם שהברית כרותה לארץ כך היא כרותה לייסורין, שנא' (דברים ח, ה) וידעת עם לבבך וגו', וכתיב בתריה כי ה' אלהיך מביאך אל ארץ טובה וכו'. ר' שמעון אומר, חביבין ייסורין, ששלש מתנות טובות ניתנו לישראל ואומות העולם מתאוים להם, ולא ניתנו להם אלא בייסורין. ואלו הן, תורה, וארץ ישראל, והעולם הבא. תורה מנין, שנא' (תהלים צד, יב) אשרי הגבר אשר תיסרנו יה ומתורתך תלמדנו. ארץ ישראל מנין, שנא' (דברים ח, ה) וידעת עם לבבך וכו', וכתיב בתריה כי ה' אלהיך מביאך אל ארץ טובה ארץ וכו'. העולם הבא מנין, [שנא' (משלי ו, כג) כי נר מצוה ותורה אור ודרך חיים תוכחות מוסר]. אמרת אי זו היא דרך ישרה שמביאה את האדם לחיי העולם הבא, הוי אומר זה ייסורין, שנאמר (דברים ח, טז) למען ענותך ולמען נסותך להיטיבך באחריתך. ר' נחמיה אומר, חביבין ייסורין, שכשם שהקרבנות מרצין כך הייסורין מרצין. בקרבנות כתי' (ויקרא א, ד) וסמך ידו על ראש קרבנו ונרצה לו לכפר עליו, ובייסורין כתי' (ויקרא כו, מג) והם ירצו את עונם. ולא עוד אלא שהייסורין מרצין יותר מן הקרבנות, מפני שהקרבנות בממון והייסורין בגוף.

וכל מי שהב"ה חפץ בו, מדכאו בייסורין, שנא' (ישעיהו נג, י) וה' חפץ דכאו החלי. וכל מי שלא עברו עליו ייסורין, אין הדבר בשביל טובתו, אלא כדי לשלם לו שכר מיעוט חסדים שעשה בעולם הזה, דכתי' (דברים ז, י) ומשלם לשונאיו אל פניו להאבידו, ומתרגמי' ומשלם לשנאוהי טבן דאינון עבדין קודמוהי בחייהון לאובדיהון. נמצא שכל מי שהוא שקט ושאנן, בלא צער ובלא ייסורין, שאינו מטובתו ושלא נתכפרו עונותיו. שאין אדם צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא. אבל מי שבאו עליו ייסורין בעולם הזה, הרי קבל עונשו ונוחל העולם הבא, מפני שהוא נפטר ונקי מן העונות.

וגרסי' בפסיקתא אמ' ר' יצחק, אדם נכשל בעבירה והוא מתחייב עליה מיתה בידי שמים, מת שורו, אבדה תרנגולתו, נשברה צלוחיתו, נכשל באצבעו, מקצת הנפש ככל הנפש. וגרסי' בספרי ר' אליעזר אומר, כל זמן שאדם שרוי בשלוה אין מתכפר לו מעונותיו כלום, ועל ידי הייסורין הוא מתרצה למקום, שנא' (משלי ג, יב) כי את אשר יאהב ה' יוכיח וכו'. ר' חגי בשם ר' יצחק, נוראות בצדק תעננו אלהי ישענו מבטח כל קצוי ארץ וים רחוקים, נוראות שאתה עתיד לעשות עמנו לעתיד לבא, בשביל ייסורין שאתה מביא עלינו בעולם הזה. אמ' דוד לפני הב"ה, רבונו של עולם, תודיעני אורח חיים. ר' יודן ור' עזריה. ר' יודן, אמ' לו הב"ה, דוד, אם חיים אתה מבקש צפה ליראה, שנא' (משלי י, כז) יראת ה' תוסיף ימים. ור' עזריה אומר, צפה לייסורין, דכתי' (משלי ו, כג) ודרך חיים תוכחות מוסר. וגרסי' בפרק חלק אמ' רבה בר בר חנה אמ' ר' יוחנן, כשחלה ר' אלעזר נכנסו תלמידיו לבקרו. אמ' להם, חמה עזה באה לעולם. התחילו הם בוכים ור' עקיבא מצחק. אמ' לו, מפני מה אנו בוכים ואתה מצחק. אמ' להם, מפני מה אתם בוכים. אמרו, איפשר ספר תורה שרוי בצער ולא נבכה. אמ' להם, לכך אני מצחק, שכל זמן שאני רואה את ר' שאין יינו מחמיץ ופשתנו אינו לוקה ואין שמנו מבאיש ואין דובשינו מדביש, אמרתי שמא חס ושלום קבל ר' עולמו, עכשיו שאני רואה אותו בצער אני שמח. אמ' לו, עקיבא, חיסרתי מן התורה כלום. אמ' לו, למדתנו רבינו שאין אדם צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא, ותניא אין ייסורין בלא עון ולא מיתה בלי עון. אמ' ר' עקיבא, חביבין ייסורין. אמ' להם, סמכוני ואשמע דברי עקיבא תלמידי שאמר, חביבין ייסורין. אמ' לו, עקיבא, זו מנא לך. אמ' לו, ר' מקרא אני דורש. בן שתים עשרה שנה מנשה במלכו, וכתי' (שופטים ג, ז) ויעש הרע בעיני ה', וכתיב (משלי כה, א) גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה מלך יהודה. וכי חזקיה לכל העולם כלו למד תורה ולבנו לא למד תורה. אלא מכל טורח שטרח בו ומכל עמל שעמל בו לא החזירו למוטב אלא ייסורין, שנא' (דברי הימים ב לג, י) וידבר ה' אל מנשה ואל עמו ולא

הקשיבו, ויבא ה' עליהם את שרי הצבא אשר למלך אשור, ויביאו אותו בבלה, וכהצר לו חלה את פני ה' אלהיו ויכנע מאד מפני ה' אלהי אבותיו, ויתפלל אל ה' ויעתר לו וישמע תחנתו וישיבהו ירושלם למלכותו וידע מנשה כי ה' הוא האלהים.

והב"ה מנסה את הבריות. אבל אינו מנסה אלא לצדיקים, שנא' (תהלים יא, ה) ה' צדיק יבחן, והן הנקראין ייסורין של אהבה. אבל אינו מנסה לרשעים, משנאתו אותם, שנא' (תהלים יא, ה) ורשע ואוהב חמס שנאה נפשו. וגרסי' בבראשית רבה משל למה הדבר דומה, ליוצר. מה היוצר הזה כשהוא בודק, כבשנו, אינו בודק קנקנים מרועעים, שאינו מספיק להקיש עליהם אחת עד שהוא שוברן, ומי הוא בודק, קנקנים היפים, שאפי' מקיש עליהם כמה פעמים אינן נשברין, כך הב"ה אינו מנסה את הרשעים, שאין יכולין לעמוד בנסיון, שנא' (ישעיהו נז, כ) והרשעים כים נגרש, את מי מנסה, הצדיקים, שנא' (תהלים יא, ה) ה' צדיק יבחן. א"ר יונתן, הפשתני הזה כשפשתנו רעה אינו מקיש עליה, מפני שהיא פוקעת, וכשפשתנו יפה מקיש עליה ביותר, למה, שהיא משובחת, כך הב"ה אינו מנסה לרשעים, לפי שאינן יכולין לעמוד בנסיונן, את מי הוא מנסה, לצדיקים, מפני שהן יכולין לעמוד בנסיונן, שנ' ה' צדיק יבחן. הא למדנו שהייסורין הבאין על הצדיקים בעולם הזה הן ייסורין של אהבה לטובתן, למרק מהן מיעוט עונות שבידם, ויזכו לחיי העולם הבא. שאין ייסורין אלא לכפרה. לפי' ישמח אדם בייסורין, שכל השמח בייסורין מביא ישועה לעולם. כדגרסי' בפירקא קמא דמ' ברכות, א"ר יהושע בן לוי, כל השמח בייסורין בעולם הזה מביא ישועה לעולם, שנא' בם עולם ונושע. וגרסי' במ' שבת בפרק כל כתבי הקדש, א"ר יוסי, יהא חלקי עם מתי בחולי מעים, דאמ' מר רובן של צדיקים והחסידים מתים בחולי מעים. ואמ' ר' יוסי, יהא חלקי עם מתים בדרך מצוה.

לעולם יהיה אדם מפחד ומתיירא מפני עונות שעשה, ויבהל מדינו של הב"ה, ויחזור בתשובה שלימה, ויבקש מלפניו מחילה וכפרה על כל עונותיו, ויפחד מדינה של גיהנם וממעמד יום הדין המר והנמהר. ואל יפתוהו הבלי עולם, ולא יסיתוהו תאוות הזמן, ולא יפסיד בתאות שעה אחת בעולם הזה חיי העולם הבא, שהוא חיי עולמים וקיום נצח נצחים. ואל יחשוב שאם האריך לו הב"ה אפו שכבר ניצל מדינו ומעברתו, אלא ידע שעל כל פנים שהוא מזומן ומוכן לפורענות אם לא ישוב בתשובה, ולא המתין לו הב"ה ולא האריך לו אפו אלא שהיה מצפה לו הב"ה ומייחל אולי יעשה תשובה, ואם לא יעשה תשובה שהב"ה נפרע ממנו אפי' אחר כמה שנים, שנא' (משלי טז, ד) וגם רשע ליום רעה, ר"ל שהב"ה יפרע מן הרשע באיזה זמן שירצה, ואין שכחה לפניו, ואין מנוס

ואין מברח לרשע להמלט מחרונו, שנא' (איוב לד, כב) אין חשך ואין צלמות להסתר שם פועלי און, וכתי' (ירמיהו כג, כד) אם יסתר איש במסתרים ואני לא אראנו נאם ה', וכתי' (עמוס ט, ב) אם יחתרו בשאול משם ידי תקחם. ואם הב"ה מאריך אפו על הרשעים לא ישכח עונותם, שהוא ית' שמו מאריך אפיה וגביה דיליה, ואמר הכתו' אלה עשית והחרשתי דמית היות אהיה כמוך אוכיחך ואערכה לעיניך, ר"ל שמאריך אפו לרשעים אולי יעשו תשובה, והם ישנים ונרדמים ולא יקיצו משנת סכלותם ומתרדמת אולתם, והב"ה אומר, כל העבירות האלה שעשית, אע"פ שהחרשתי והארכתי לך אפי ולא מהרתי ליפרע ממך, לא תחשוב ששכחתים ולא תדמה שאני שוכחן כמוך, כי לא דרכי דרכיכם ולא מעשי מעשיכם. מדת בשר ודם, כשיהיה לו אויב, ישתדל להנקם ממנו מיד, קודם שימות אחד מהם או שניהם, או יברח וימלט מידו, או שמא יזדמן לו שום דבר שימנענו להנקם ממנו. אבל הב"ה אינו כן, אלא מאריך אפו על הרשעים, אולי יעשו תשובה, ואינו מפחד שימלטו מידו ושינצלו מחרון אפו וממעמד יום דינו, ואם לא יעשו תשובה לוקח נקמתו מהן, הן ברחוק הן בקרוב, מכל אחד ואחד כפי מעשיו, והכל בצדק ובמשפט, שנא' (דברים לב, ד) אל אמונה ואין עול צדיק וישר הוא.

והב"ה מביא ייסורין על הצדיקים בעולם הזה, כדי שיפרע מהם ממיעוט עונות שעשו בעולם הזה וילכו נקיים לחיי העולם הבא. ומאריך אפו על הרשעים בעולם הזה, כדי לשלם להם מיעוט זכיות שעשו בעולם הזה, כדי שיהיו נוחלין באר שחת והולכין לאבדון. וזהו סוד צדיק ורע לו ורשע וטוב לו. לפיכך אל תתמה אם ראית צדיק נבחן בעולם הזה ורשע בהשפעת טובה, שהב"ה עמקו מחשבותיו ודעתנו קצרה, ואין בנו דעת להבין אפי' מעט מזער מדרכיו, ואין להרהר אחר מדותיו. ויש רשעים שנפרעין מהם קצת בעולם הזה, שכל כך הרבו לפשוע שנפרעין מהן בעולם הזה ובעולם הבא. ויש צדיקים שהן בשלוה בעולם הזה, מפני שאין בידם אלא מעט מן המעט מן העונות, ומתכפרין להם בשעת המיתה, ונוחלין העולם הזה והעולם הבא. ויש צדיקים גמורים שלא טעמו טעם חטא, ומביא עליהם ייסורין לטובתן, כדי שלא יהיה להם פנאי לחטוא, ואין אדם רשאי להרהר אחר מדותיו, וזה הוא כדי שלא יחטאו ויפסידו שכרן לעולם הבא. ויש רשעים גמורים בהשפעת טובה לרעתן, כדי שלא יתנו את לבם לעשות תשובה וימותו ברשעתן ונוחלין גיהנם ויורדין לבאר שחת. לפי שבטובתן בעולם הזה יראה להם שהם עושין כדין, ואינם עושים תשובה. והוא שאמר הנביא ע"ה השמן לב העם הזה וגו'. וארז"ל בא לטהר מסייעין אותו, בא לטמא פתחין יש לו, כמו שאבאר לקמן בע"ה. ואין ייסורין באין על הצדיקים אלא למרק מהן מיעוט עונות שבידם, או הן ייסורין של

אהבה, ואין ייסורין באים על הרשעים בעולם הזה אלא ייסורין של נקם, ולרמוז להם חלקם הרע לעולם הבא. סוף סוף, הב"ה גוזר על בריותיו כפי מה שחכמתו גוזרת, ואין אדם רשאי להרהר אחר מדותיו.

לפיכך צריך אדם, כשיראה שתחול נקמת הב"ה על הרשעים, לפשפש במעשיו ולעשות תשובה מיד, טרם ילכד גם הוא בפח רשעו ויפול במוקש חטאו. ויקח מוסר מן הבחונים ומן המיוסרין, ויתעורר משנת סכלותו, ויקיץ מתרדמת אולתו, בעוד יש בידו יכולת לחזור. ואל יבטיחנו יצרו שיש בשאול מנוס לו, שנא' (איוב לד, כב) אין חשך ואין צלמות להסתר שם פועלי און. ואם ימות קודם שעשה תשובה, הב"ה משלם לו כמעשיו, שנא' (ירמיהו יז, י) אני ה' חוקר לב בוחן כליות לתת לאיש כדרכו כפרי מעלליו, וכתי' (משלי כד, יב) כי תאמר הן לא ידענו זה הלא תוכן לבות הוא יבין ונוצר נפשך הוא ידע והשיב לאדם כפעלו, וכתי' (קהלת יב, יד) כי את כל מעשה האלהים יביא במשפט על כל נעלם אם טוב ואם רע. ושנינו במסכתא אבות (משנה אבות ג, טז) הכל נתון בערבון ומצודה פרושה על כל החיים. פי' שהב"ה הפקיד המות על כל הבריות, וכאלו פרש עליהם מצודה שאין ממנה מברח ולא מפלט, כדגים הנאחזים במצודה וכעופות הנתונות במסגר, שבעליהן נוטלן בכל עת שירצה. והחנות פתוחה, הוא העולם הזה, שהוא כמו חנות פתוחה, ובה מיני מאכלין ומיני משקין וכל מעדנים, וכל הרוצה ליטול בחוב בא ונוטל ויאכל ויתעדן, אבל יהי יודע שסופו לפרוע חובו, וכל המעדנים שאכל ומתקו לחכו מרה תהיה באחרונה, ועל זה אמ' שלמה ברמיזה אכול דבש הרבות לא טוב. והחנוני מקיף, זה הב"ה, שהוא צופה ומביט כל עלילות בני אדם ורואה כל מעשיהם, שנא' (זכריה ד, י) עיני ה' משוטטות בכל הארץ. והפנקס פתוחה, כחנוני הזה שהוא כותב על פנקסו כל מה שנוטלין ממנו, ואח"כ תובע ממונו מכל אחד ואחד. וכך הב"ה גלוי וידוע לפניו כל מעשה האדם ופקודתו ועלילותיו בעולם הזה, וכאלו כתו' לפניו, שנא' (איוב לז, ז) ביד כל אדם יחתום לדעת כל אנשי מעשהו, ותנן וכל מעשיך בספר נכתבין, ותובע הקב"ה מיד האדם כל זמן שירצה. והגבאין מחזירין בכל יום ונפרעין מן האדם, לדעתו ושלא לדעתו, אלו הן הייסורין הבאין על האדם בכל יום ויום מעט מעט, והחוטאים חושבין שהוא דרך מקרה, ולפיכך עונשם קשה. והב"ה מוסיף עליהם עונש על עונשם, שנא' (ויקרא כו, כג) ואם באלה לא תוסרו לי והלכתם עמי בקרי, והלכתי אף אני עמכם בחמת קרי, ויספתי ליסרה אתכם שבע כחטאתיכם. ובשביל שהן חושבין שהמכות הבאין עליהם הם על דרך מקרה, אינן עושין תשובה ואינן מתפללין לפני הב"ה להסיר מעליהם את הפורעניות, שנא' (ישעיהו ט, יב) והעם לא שב עד המכהו ואת

ה' צבאות לא דרשו, וכתי' (איוב לו, יג) וחנפי לב ישימו אף לא ישועו כי אסרם. אבל המשכילים יבינו מיד, וירגישו שבשביל חטאתם באו עליהם ייסורין, להזכירם לעשות תפילה, וידעו כי הייסורין הבאין עליהם שהן להן לרפואה מחולי פשעם. כמו הרופא האומן כשיראה לחולה שגבר עליו חוליו וגבר עליו הדם, יקיז לחולה ויוציא ממנו מעט דם, אולי יקל תוקף הדם שבקרבו ויבריא. כך הב"ה כשיראה רוב עונות האדם, ימעט אותן מעט מעט בייסורין, שהחוטא דומה לחולה, כמו שאמרתי למעלה, שנא' (תהלים מא, ה) אני אמרתי ה' חנני רפאה נפשי כי חטאתי לך, וכתי' (ישעיהו לג, כד) ובל יאמר שכן חליתי העם היושב בה נשוא עון, וכתי' (הושע יד, ה) ארפא משובתם אוהבם נדבה כי שב אפי ממנו. ובענין הודוי על העונות אמ' דוד ע"ה לך לבדך חטאתי והרע בעיניך עשיתי וגו'. פי' אמר דוד לפני הב"ה, רבונו של עולם, אתה אמרת שובו אלי ואשובה אליכם, הריני שב לפניך ומתודה על עונותי, מחול וסלח לי, למען תצדק בדברך שאתה אל רחום וחנון. משל לרופא שראה את המכה, ואמר לחולה, כמה מכה זו גדולה, אמ' לו החולה, בזאת יודע כח חכמת רפואתך. והמכה לצדיק הוא על דרך רפואה, ולהטותו מן הדרך הרעה אל הדרך הישרה, כעגל שיכניסוהו לחרוש תחלה ומכין אותו בשבט לכוין תלמיו, שנא' (ירמיהו לא, יז) שמע שמעתי אפרים מתנודד יסרתני ואוסר כעגל לא למד וגו'. והדין דין אמת, שהב"ה שופט את בריותיו בצדק, שנא' (תהלים יט, י) משפטי ה' אמת צדקו יחדו. והכל מתוקן לסעודה, שכל ישראל הם מוכנין לחיי העולם הבא אם עושין תשובה, דכתי' (ישעיהו נז, טז) כי לא לעולם אריב ולא לנצח אקצוף כי רוח מלפני יעטוף ונשמות אני עשיתי. פי' הנשמות הם מעשי ידי, ולפיכך אני מלמד עליהם זכות. לפי שהיא מן העליונים. ואע"פ שהנשמה והגוף הם מעשה ידיו, אפי' הכי הב"ה חומל על הנפש יותר, מפני שהיא גזורה מתחת כסא כבודו. ולפיכך מביא ייסורין על גוף האדם בעולם הזה, אולי תזכה הנשמה. וכתב ר' יונה ז"ל והמשל בזה, כי המלך יחמול על חניכיו ילידי ביתו הקרובים אליו, והם מאצילי הארץ הנכבדים, ויחמול עליהם יותר ממה שהוא חומל על הרחוקים ועל הפחותים.

כח התשובה

התשובה היא יסוד העולם ועמודו ואין העולם עומד אלא על התשובה. והתשובה נבראת קודם שנברא העולם, שנא' (תהלים צ, ב) בטרם הרים יולדו ותחולל ארץ ותבל ומעולם עד עולם אתה אל, וסמיך ליה תשב אנוש עד דכא ותאמר שובו בני אדם. וגרסי' במ' נזיר ירושלמי בפרק כהן גדול ונזיר, א"ר יודה בר פזי, מלוא תרווד עפר נטל הב"ה ממקום המזבח וברא בו את אדם הראשון, אמ' הלואי יברא ממקום כפרה ותהא לו עמידה, הה"ד

וייצר ה' אלהים את האדם עפר מן האדמה, וכתי' הכא באדם (בראשית ב, ז) עפר מן האדמה, וכתי' התם במזבח (שמות כ, כ) מזבח אדמה, מה להלן מזבח, אף כאן מזבח. וגרסי' בפירקי ר' אליעזר עד שלא נברא העולם היה הב"ה ושמו בלבד, ועלה במחשבה לבראת את העולם, והיה מחריטו לפניו ולא היה עומד. משל למה הדבר דומה, למלך שרצה לבנות פלטרין, אם אינו מחריט בארץ מוצאיו ומובאיו אינו מתחיל לבנות. כך הב"ה היה מחריט לפניו העולם ולא היה עומד עד שברא את התשובה. כשברא הב"ה את עולמו עלה במחשבה לבראתו במדת הדין, ראה שאינו מתקיים, בא ושתף הדין עם מדת רחמים וברא את העולם במדת רחמים, והיא מדת הסליחה, והסליחה על ידי התשובה. לפי' קדם לבריאת העולם את התשובה, שגלוי וידוע לפניו שעתיד אדם לחטוא, לכך קדם לו התשובה, שאם ישוב מחטאו אין שום דבר עומד לפני התשובה. לכך אמר לקין הלא אם תיטיב שאת ואם לא תיטיב לפתח חטאת רובץ. ר' ישמעאל אומר, אילולי התשובה שנבראת לא היה העולם יכל לעמוד. והב"ה ברא התשובה, וימינו פשוטה לקבל שבים, ובכל יום ויום אומר שובו בני אדם וכו'. וגרסי' בפ' ערבי פסחים אמ' רב כהנא משום ר' ישמעאל בר' יוסי, ואמרי ליה אמ' ריש לקיש משום ר' יהודה נשיאה, מאי דכתי' (יחזקאל א, ח) וידי אדם מתחת כנפיהם, ידו כתי', מלמד שידו של הב"ה פשוטה תחת כנפי החיות, כדי לקבל בעלי תשובה מפני מדת הדין.

וגרסי' בפרק יום טוב ראשון של ראש השנה אמ' ר' יהודה א"ר יוחנן, עשר מסעות נסעה שכינה, וכולהו מקראי, וכנגדן גלתה סנהדרי גדולה מגמרא. ת"ר עשר מסעות נסעה שכינה, מכרוב לכרוב, ומכרוב למפתן, וממפתן לכרובים, ומכרובים לשער הקדמוני, ומשער הקדמוני לחצר, ומחצר למזבח, וממזבח לחומה, ומחומה לגג, ומגג לעיר, ומעיר להר הזיתים. מכרוב לכרוב, דכתי' (יחזקאל ט, ג) ויעל כבוד ה' מעל הכרוב אשר היה עליו. ומכרוב למפתן, דכתי' (יחזקאל ט, ג) וכבוד ה' אלהי ישראל עלה מעל הכרוב על מפתן הבית. ממפתן לכרובים, דכתי' (יחזקאל י, יח) ויצא כבוד ה' מעל מפתן הבית ויעמוד על הכרובים. ויצא, ויבא מיבעי ליה. משל למלך שהיה יוצא מביתו והיה מהלך וחוזר ומנשק כותלי הבירה. מכרובים לשער הקדמוני, דכתי' (יחזקאל י, יט) וישאו הכרובים את כנפיהם וירומו מן הארץ לעיני בצאתם, ויעמדו פתח שער בית ה' הקדמוני וכבוד אלהי ישראל עליהם מלמעלה. משער הקדמוני לחצר, דכתי' (יחזקאל י, ד) והחצר מלאה נוגה כבוד ה'. מחצר למזבח, דכתי' (עמוס ט, א) ראיתי את ה' נצב על המזבח. ממזבח לחומה, דכתי' (עמוס ז, ז) ראיתי את ה' נצב על חומת אנך. מן החומה לגג, דכתי' (משלי כא, ט) טוב שבת על פנת גג. מגג לעיר, דכתי' (מיכה ו, ט) קול ה' לעיר

יקרא. מעיר להר הזיתים, דכתי' (מיכה ו, ט) ויעל כבוד ה' מעל תוך העיר ויעמוד על ההר. מן ההר אמרה אלכה ואשובה אל מקומי. אמ' ר' יוחנן, ששה חדשים נתעכבה שכינה לישראל במדבר, שמא יחזרו בתשובה. כיון שלא חזרו בתשובה, אמרה תפח עצמותן, שנא' (איוב יא, כ) ועיני רשעים תכלינה ומנוס אבד מנהם ותקותם מפח נפש. הא למדנו שהב"ה מצפה לחוטאים אימתי יעשו תשובה. וגרסי' בפסיקתא אמ' ר' יוסי, פתחי לי אחותי רעיתי. אמ' הב"ה, פתחו לי פתח כחרירה של מחט ואני פותח לכם פתח שיהו אהליות ובצרצריות נכנסין בו. פי' פתח גדול. ר' חנינא בר פפא שאל את ר' שמואל בר נחמני, מהו מבטח כל קצוי ארץ וים רחוקים. אמ' ליה, נמשלה התשובה לים, מה הים הזה לעולם פתוח, כך שערי תשובה לעולם פתוחים.

וגרסי' בפרקי ר' אליעזר ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב. אמ' הב"ה, שני דרכים הללו נתתי להם לישראל, אחת של טובה ואחת של רעה, של טובה היא של חיים ושל רעה היא של מות, של טובה יש בה שני דרכים, של חסד ושל צדקה, ושל רעה יש בה ארבעה פתחים. ועל כל פתח ופתח שבעה מלאכים שומרים ויושבים, ארבעה מבחוץ ושלשה מבפנים. אלו שבחוץ רחמנים הם ואלו שבפנים אכזריים הם. וכשיבוא האדם ליכנס בשער הראשון, הרחמנים מקדימין אותו ואומרין לו, מה לך ליכנס בתוך האש הזאת ובתוך הגחלים האלו, שמע לנו ושוב. אם שמע להם מוטב, ואם לאו אומרין לו, אין כאן חיים. בא ליכנס בפתח השני, מיד מקדימין אותו ואומרים לו, הרי נכנסת בפתח הראשון, אל תכנס בפתח השני, מה לך להיות מחוק מספר חיים, ובורחין ממך וקוראין אותך טמא, שמע לנו ושוב. אם שמע מוטב, ואם לאו אומרין לו, אין כאן חיים. בא ליכנס בפתח השלישי, אומרין לו, הרי נכנסת בפתח ראשון ושני, מה לך ליכנס בפתח השלישי, שוב לך, מה לך להיות מחוק מספר חיים, הלא מוטב לך שתהא חקוק מהיותך מחוק, שמע לנו ושוב. אם שמע להם ושב הרי טוב, ואם לאו אוי לראשו ולנפשו. בא ליכנס בפתח רביעי, אומרין לו, הרי נכנסת לפתח שלישי. מיד הרחמנים מקדימין אותו ואומרין לו, הרי נכנסת לכל הפתחים הללו ולא שמעת ולא שבת עד עתה, תדע שהב"ה מקבל את השבים ומוחל וסולח לעונותם, ואומר בכל יום שובו בנים שובבים. אם שמע להם ושב הרי זה מוטב, ואם לאו אוי לו ולנפשו, ואמרו האכזריים, הואיל ולא שמע לראשונים יוציא רוחו, שנא' (תהלים קמו, ד) תצא רוחו ישוב לאדמתו, ועליו הכתו' אומר הן כל אלה יפעל אל פעמים שלש עם גבר.

וכך מצינו ששלח הב"ה להזהיר את ישראל לעשות תשובה טרם שיהיו נלכדים בפשעם. ושלח להם את יחזקאל הנביא ע"ה, ואמ' להם, שובו והשיבו מכל פשעיכם ולא יהיה

לכם למכשול עון, השליכו מעליכם את כל פשעיכם, ועשו לכם לב חדש ורוח חדשה ולמה תמותו בית ישראל. וכך מצינו שהזהיר הב"ה לפרעה טרם שהביא עליו מכת הברד, ואע"פ שהיה רשע ונשתעבד בישראל בפרך, שנא' (שמות ט, יט) ועתה שלח העז את מקנך וגו'. ר' אליעזר אומר, באחד בשבת נכנס אדם הראשון במי גיחון העליון עד שהגיעו המים עד צוארו, והתענה שבע שבתות ימים, עד שנעשה גופו כמין כברה. אמ' אדם, רבונו של עולם, העבר נא חטאתי מעלי, וקבל את תשובתי, וילמדו כל הדורות שיש תשובה. מה עשה הב"ה, פשט יד ימינו וקבל תשובתו והעביר את חטאתו מעליו, שנא' (תהלים לב, ה) חטאתי אודיעך ועוני לא כסיתי אמרתי אודה עלי פשעי לה' ואתה נשאת עון חטאתי סלה. סלה מן העולם הזה, סלה מן העולם הבא. וגרסי' בב"ר ר' אבהו חזייה רבה, אמ', מתחלתו של עולם צפה הב"ה במעשיהן של רשעים ובמעשיהן של צדיקים, והארץ היתה תהו ובהו, אלו מעשיהן של רשעים, ויאמר אליהם יהי אור, אלו מעשיהן של צדיקים, אבל איני יודע באיזה מהן חפץ, אם במעשה הללו ואם במעשה הללו, כיון דכתי' (בראשית א, ד) וירא אלהים את האור כי טוב, הוי מעשיהן של צדיקים הוא חפץ ואינו חפץ מעשיהן של רשעים. ועתה פן ישלח ידו וגו', אמ' ר' אבא בר כהנא, מלמד שפתח לו הב"ה פתח של תשובה, שנא' (בראשית ג, כב) ועתה פן ישלח ידו, וכתוב ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה את ה' אלהיך וגו'. ועוד גרסינן בב"ר ויצא קין מלפני ה'. להיכן יצא. ר' הונא בשם ר' הונא בר יצחק אמ', יצא שמח, כדא' וגם הנה הוא יוצא לקראתך וראך ושמח בלבו. פגע בו אדם הראשון, אמ' לו, מה נעשה בדינך. אמ' לו, עשיתי תשובה ופרשתי. התחיל אדם הראשון מטפח על פניו ואמר, כך היא כח התשובה ואני לא הייתי יודע. מיד עמד ואמ' מזמור שיר ליום השבת. דאמ' ר' לוי, המזמור הזה אדם הראשון אמרו, טוב להודות לה' ולזמר לשמך עליון, שהב"ה מקבל את השבים ואומר שובו בנים שובבים.

לעולם ה' דברך נצב בשמים. גם זה הפסוק על האדם נאמר. כשחטא אדם הראשון, אילולי שהב"ה ישב על כסא רחמים, לא היה מתקיים אפי' שעה אחת. והב"ה הבטיח לזרעו אחריו שיתנהג עמהם במדת רחמים, שנא' (תהלים קיט, צ) לדור ודור אמונתך כוננת ארץ ותעמוד. ובכל דור ודור לא עמד אדם שעשה תשובה לפני הב"ה אלא שמחל לו, שהוא ית' שמו מקבל את השבים, ואע"פ שהרשיעו יותר מדאי, ואומר שובו אלי ואשובה אליכם. כדגרסי' בפסיקתא תשובתו של אחאב קבלתי, ותשובותיכם איני מקבל, שנגזרה עליו גזירה קשה. הה"ד ויהי דבר ה' אל אליהו התשבי לאמר, לך לקראת אחאב אשר בשומרון הנה בכרם נבות אשר ירד שם, ודברת אליו, כה אמר ה' צבאות

במקום אשר לקקו הכלבים את דם נבות ילוקו הכלבים את דמך גם אתה, ויהי כשמוע אחאב את הדברים, ויקרע בגדיו וישם שק על בשרו ויצום וישכב בשק ויהלך אט. וכמה התענה, שלש שעות. אם היה רגיל לאכול בשלש אכל בששה, ואם בששה אכל בתשעה. ויהלך אט. מהו אט. ר' יהושע בן לוי אומר, שהיה מהלך יחף. מה כתי' תמן (מלכים א כא, כט), הראית כי נכנע אחאב מפני וכו'. אמ' הב"ה לאליהו, חמית אחאב דעבד תתובא, יען כי נכנע לפני לא אביא הרעה בימיו. תשובת אנשי ענתות קבלתי, ותשובותיכם איני מקבל. שנגזרה עליהם גזירה קשה, דכתי' (ירמיהו יא, כב) כה אמר ה' הנני פוקד עליהם, ושארית לא תהיה להם. וכיון שעשו תשובה, זכו להתייחס מאה ועשרים ושמונה, כדמפרש בעזרא. תשובתן של אנשי נינוה קבלתי, ותשובותיכם איני מקבל. שנגזרה עליהם גזרה קשה, דכתי' (יונה ג, ד) ויחל יונה לבא בעיר וגו', וכתי' (יונה ג, ה) ויאמינו אנשי נינוה וכו', וכתי' (יונה ג, ו) ויגע הדבר למלך נינוה וגו', וכתי' (יונה ג, ט) מי יודע ישוב וניחם האלהים ושב מחרון אפו ולא נאבד, וכתי' (יונה ג, י) וירא האלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה וינחם האלהים על הרעה אשר דבר לעשות להם ולא עשה. וקרעו לבבכם ולא בגדיכם ושובו אל ה' אלהיכם וגו'. א"ר יהושע בן לוי, אם קרעתם לבבכם בתשובה, אין אתם קורעים בגדיכם על בניכם ולא על בנותיכם, למה, כי חנון ורחום הוא. תשובתו של יכניהו קבלתי, ותשובותיכם איני מקבל.

שנגזרה עליו גזירה קשה, דכתי' (ירמיהו כב, כח) העצב נבזה האיש הזה כניהו. ר' אחא בר ר' בון ב"ר בנימין בשם ר' אחא בריה דרב פפי, גדול כחה של תשובה, שבטלה את השבועה ובטלה את הגזירה. בטלה את השבועה, דכתי' (ירמיהו כב, כד) חי אני נאם ה' כי אם יהיה כניהו בן יהויקים חותם על יד ימיני כי משם אתקנך, וכתי' (חגי ב, כג) ביום ההוא נאם ה' אקחך זרובבל בן שאלתיאל עבדי וגו'. ובטלה את הגזירה, דכתי' (ירמיהו כב, ל) כה אמר ה' כתבו את האיש הזה ערירי גבר לא יצלח בימיו, לבלתי היות לו בן יושב על כסאי, וכתי' (דברי הימים א ג, יז) ובני יכניה אסיר וגו'.

וגרסי' בפירקי ר' אליעזר בפ' מ"ג, תדע לך כח התשובה, בא וראה מאחאב מלך ישראל, שעשה עבירות הרבה, גזל וחמד ורצח, שנא' (מלכים א כא, יט) הרצחת וגם ירשת, ואחר כך עשה תשובה, ושלח וקרא ליהושפט מלך יהודה, והיה מלקה אותו מלקות ארבעים בכל יום, והיה צם ומתפלל, והיה משכים ומעריב לפני הב"ה, ועוסק בתורה כל ימיו, ולא שב אל מעשיו הרעים, ונרצית תשובתו, שנא' (מלכים א כא, כט) הראית כי נכנע מפני יען כי נכנע מפני לא אביא הרעה בימיו. ר' אבהו אומר, תדע לך כח התשובה, בוא וראה מדוד מלך ישראל. שנשבע הב"ה לאבות להרבות זרעם ככוכבי השמים, ובא

דוד למנות את ישראל ולידע מספרם. אמ' לו הב"ה, דוד, אני נשבעתי לאבות להרבות זרעם ככוכבי השמים, ואתה באת לבטל דברי, ובשבילך ניתן הצאן לטבחה, ובשלש שעות נפלו מישראל שבעים אלף איש. אמ' ר' ישמעאל, לא נפל מישראל אלא אבישי, שהיה שקול במעשיו הטובים ובתורתו לשבעים אלף איש, [שנא' (דברי הימים א כא, יד) ויפול מישראל שבעים אלף איש, אנשים אין כתיב כאן אלא איש. ו]שמע דוד וקרע את בגדיו, ולבש שק ואפר, ונפל על פניו ארצה לפני ארון ברית ה', והיה מבקש תשובה לפני המקום, ואומר, רבון העולמים, אני הוא שחטאתי, העבר נא חטאתי מעלי. ונרצית תשובתו. ואמ' למלאך המשחית בעם, רב לך. ומהו רב לך. אמר לו, רב אדם נפל מישראל. ומה עשה המלאך. לקח חרבו וקנח[ה] בטליתו של דוד. וראה [דוד] חרבו של מלאך והיה מרתית בכל איבריו עד יום מותו, שנא' (דברי הימים א כא, ל) ולא יכול דוד ללכת לפניו לדרוש אלהים כי נבעת מפני חרב מלאך ה'. ר' יהושע אומר, תדע לך כח התשובה, בוא וראה ממנשה בן חזקיהו, שעשה כל הרעות שבעולם, והרבה לעשות הרע וזיבח לאלהים אחרים, שנא' (דברי הימים ב לג, ו) והוא העביר [את] בניו באש בגי בן הנם, והרבה לעשות הרע בעיני ה' להכעיסו, ויצא חוץ לירושלם מפריח יונים [ו]זיבח למלאכת השמים. ובאו עליו גדודי מלך אשור ואחזו אותו במניקותיו והורידוהו בבלה, ונתנו אותו בטגנון באש, ושם קרא לכל התועבות שהיה עובד וזובח להם, ואין אחד מהם עונה ולא מציל. אמ' אקרא לאלהי אבותי בכל לבי, אולי יעשה לי ככל נפלאותיו אשר עשה לאבי. וקרא אל ה' אלהי אבותיו בכל לבו, ונעתר לו, ונשמעה תפלתו, שנאמר (דברי הימים ב לג, יג) ויתפלל אליו, וישמע תחנתו וישיבהו ירושלם, וידע מנשה כי ה' הוא האלהים. באותה שעה אמר מנשה, אית דין ואית דיין. בן עזאי אומר, תדע לך כח התשובה, בוא וראה מר' שמעון בן לקיש. שהיה הוא ושני רעיו שודדים בהרים, ושב לאלהי אבותיו בכל לבו בצום ובתפלה, והיה משכים לפני הב"ה, והיה עוסק בתורה ובמצות כל ימיו, ולא שב אל מעשיו הרעים עוד, ונרצית תשובתו. וביום שמת, מתו שני רעיו השודדים בהרים. נתנו את ר' שמעון בן לקיש בגן עדן ואת שני רעיו השודדים בשאול תחתית. אמרו שני רעיו, רבון העולמים, יש משוא פנים לפניך. אמ' להם, זה עשה תשובה בחייו ואתם לא עשיתם תשובה. אמרו לפניו, הנח לנו. אמ' להם, אין תשובה אלא עד יום המיתה. משל למה הדבר דומה, לאדם שהוא רוצה לפרוש בים, אם אינו לוקח בידו מארץ יושבת לחם ומים, בים אינו מוצא, [אם רוצה לילך לו לקצה המדבר, אם אינו לוקח מן היישוב לחם ומים, במדבר אינו מוצא לאכול ולשתות]. כך אם אין אדם עושה תשובה בחייו, לאחר יום מותו אין לו תשובה.

ועל זה אמר שלמה בחכמתו, כל אשר תמצא ידך לעשות בכחך עשה כי אין מעשה וחשבון ודעת וחכמה בשאול אשר אתה הולך שמה. פי' כל אשר תמצא ידך לעשות מתשובה ומעשים טובים בעולם הזה, עשה, כי לאחר פטירתו של אדם אינו יכול לעשות תשובה, ולא יחשוב אל לבו ולדעת מה הן העונות שעשה ויעשה עליהן תשובה, שאין תשובה אלא בעולם הזה. וגרסי' במדרש עתידין הרשעים לומר לפני הב"ה, הניחנו ונעשה תשובה לפניך. ואומר להם, עולם שהייתם בו דומה לערב שבת, והעולם הזה דומה לשבת, אם אין אדם עושה ומתקן לעצמו מזון מערב שבת מה יאכל בשבת. ד"א עולם שהייתם בו דומה לימות החמה, והעולם הזה דומה לימות הגשמים, אם אין אדם מתקן לעצמו מזון בימות החמה מהו אוכל בימות הגשמים. ד"א עולם שהייתם בו דומה לפרוזדור, והעולם הזה דומה לטרקלין.

ר' נחוניא בן הקנה אומר, תדע לך כח התשובה, בוא וראה מפרעה מלך מצרים, שנאמר (שמות ה, ב) מי ה' אשר אשמע בקולו, ובו בלשון אשר חטא בו בו בלשון עשה תשובה, ואמ' מי כמוך באלים ה', ופלטו הב"ה מן המתים, שנא' (שמות ט, טו) כי עתה שלחתי את ידי ואך אותך וגו', והעמידו הב"ה מבין המתים לספר גבורתו, שנא' (שמות ט, טז) ואולם בעבור זאת העמדתיך וגו', והלך ומלך בנינוה, ואנשי נינוה היו [כותבים] מכתבי עמל וגוזלין איש את רעהו, וכששלח הב"ה ליונה להנבא עליהם ולהחריבה, שמע פרעה, ועמד מכסאו, וקרע את בגדיו, ולבש שק ואפר, והכריז בכל עמו, כל מי שיעשה כדברים האלה ישרף באש. והכריז שיצומו שלשה ימים. מה עשה, העמיד אנשים מצד אחד ונשים מצד אחד, וכל בהמה טהורה בצד אחד וכל בהמה טמאה בצד [אחד], והילדים רואין את שדי אמותיהן ורוצים לינק ובוכין, ואמהות רואות לבנותיהן ולבניהם ורוצות להניקם ובוכות. והיו יותר משתים עשרה רבוא, שנאמר (יונה ד, יא) אשר יש בה הרבה משתים עשרה רבו אדם, [ונא'] וינחם ה' על הרעה אשר דבר לעשות וגו'. ארבעים שנה האריך הב"ה אפו עליהם, כנגד ארבעים יום שאמ' ליונה, ולאחר ארבעים שנה שבו למעשיהם הרעים ויותר מן הראשונים, ונבלעו כמתים בשאול תחתית, שנא' (איוב כד, יב) מעיר מתים ינאקו וגו'.

סבות התשובה וכלליה

שבעה דברים צריך בעל תשובה לחשוב בלבו ולידע תמיד, ואז יפרוש מן החטא וידבק בתשובה, ותהיה תשובתו שלימה. ואלו הן הדברים.

ראשון, לידע בודאי שהוא עתיד ליתן את הדין על כל עונותיו. שאם לא יחשוב כך, יאמר, הואיל ואין עונש לחוטא, למה אסגף עצמי ואעשה תשובה. אלא על כל פנים יחשוב

בלבו שאם לא יעשה תשובה שהוא עתיד ליתן את הדין לפני הב"ה על כל מעשיו הרעים בכלל ובפרט, שנאמר (קהלת יב, יד) כי את כל מעשה האלהים יביא במשפט על כל נעלם אם טוב ואם רע, ואומר כי אתה תשלם לאיש כמעשהו.

שני, צריך לדעת שיש לו שכר גדול בתשובה, אם שב בכל לבו לפני הב"ה, ושכל עונותיו נמחלין בתשובה, שנא' (ישעיהו נה, ז) יעזוב רשע דרכו ואיש און מחשבותיו וישוב אל ה' וירחמהו ואל אלהינו כי ירבה לסלוח. שאם לא יחשוב כך, ואינו יודע שכר התשובה, לעולם לא יתנחם ולא יתחרט על מעשיו ולא יעשה תשובה.

שלישי, צריך לדעת רוע מעשיו וכל פשעיו ועבירות שעשה ושפשע בהם והכעיס להב"ה במעלליו הרעים, ושאינו ניצול מחרון אפו של הב"ה אם לא יעשה תשובה. שאם אינו יודע שחטא, אע"פ שחטא אינו שב מחטאו, כי יחשוב שאותן עונות שעשה שאין בהן חטא, ולפיכך לא יעשה תשובה עד שיודע לו בוודאי שחטא, שנא' (ירמיהו לא, יח) כי אחרי שובי נחמתי ואחרי הודעי ספקתי על ירך בושתי וגם נכלמתי כי נשאתי חרפת נעורי.

רביעי, צריך לדעת שכל עונותיו כתובים על ספר וחתומים, שנא' (איוב לז, ז) ביד כל אדם יחתום לדעת כל אנשי מעשהו. והב"ה זוכר כל המעשים, ואין שכחה לפני כסא כבודו, ושכל עונותיו של אדם ידועים לפניו, שנאמר (דברים לב, לד) הלא הוא כמוס עמדי חתום באוצרותי, ואומר לי נקם ושלם וגו'. שאם לא יחשוב כך, לעולם לא יעשה תשובה, כי יאמר אע"פ שחטאתי כבר נשתכחו עונותי.

חמישי, צריך לדעת שאע"פ שיש לו [עונות ראשונים, ש]בתשובה עונותיו מתכפרין, שנא' (יחזקאל לג, יב) ורשעת הרשע לא יכשל בה ביום שובו מרשעו. שאם לא יחשוב כך לעולם לא יעשה תשובה. כי יאמר, הואיל ועונות[י] הראשונים אין מתכפרין ובם אני נכשל, מה תועיל התשובה. כמו שאמרו ישראל ליחזקאל הנביא ע"ה, כשהיה מוכיחם ואומר להם עשו תשובה, אמרו לו, מה תועיל התשובה כי פשעינו אתנו ובם אנחנו נמקים ואיך נחיה. השיבם בשליחות הב"ה, חי אני נאם ה' אלהים אם אחפוץ במות הרשע כי אם בשובו מדרכיו וחיה.

ששי, צריך אדם ליתן אל לבו ולחשוב חסדי הב"ה שעשה עמו, ושבראו יש מאין, והמציאו לעולם הזה, כדי שיעשה רצון הב"ה ויזכה לחיי העולם הבא, ונתן לו לב להבין ועינים לראות ואזנים לשמוע ואיברים לעבוד בהם להב"ה, והוא מהפך מעשיו ומקלקל דרכיו ומעות אורחיו, וחוטא בכל אחד מאיבריו, ומשלם רעה תחת טובה, והוא אינו יודע שאינו גומל רעה אלא לעצמו, שנא' (דברים לב, ו) הלה' תגמלו זאת וגו', וכתי' (ישעיהו

ג, יא) אוי לרשע רע כי גמול ידיו יעשה לו. שאם לא יחשוב כך לעולם לא יעשה תשובה, כי יאמר הלב לא נברא כי אם לחמוד והעינים לרגל העבירות ולהלשינם ללב ולשבחם כדי שיחמדם, והוא שאמרו חז"ל עינא ולבא תרי סרסורי דחטאה נינהו. וצריך לשקול עונש הדין לעולם הבא בתאות העבירה בעולם הזה. דתנן והוי מחשב הפסד מצוה כנגד שכרה ושכר עבירה כנגד הפסדה.

שביעי, צריך אדם לסבול עול התשובה ויפרוש מן העבירות שהיה רגיל לעשות. ואע"פ שיצרו הרע כופה אותו ומדיחו מן הדרך הטובה, צריך להתגבר עליו וליכבשנו, ויפרוש מן העבירות. ומפני שהוא מצער נפשו וחוזר להפך מטבעו שכרו הרבה מאד. כי בטבעו של אדם לחטוא, שנאמר (בראשית ח, כא) כי יצר לב האדם רע מנעוריו. ובנטותו מן הדרך הרעה אל הדרך הטובה כדי להכניע את יצרו, אע"פ שהוא כבד עליו, יסבול כמו שיסבול החולה חוליו ומכאוביו וישבור תאוותו ויעזוב המאכלים המתוקים, אע"פ שהחך מתאוה להם, וישתה מי הסמין המרים ושלק העשבים החמוצים והעפוצים, כדי שיבריא מחוליו קודם שימות מנגעו. ג"כ צריך בעל תשובה לסגף עצמו ולעזוב תאותו, ויטה לקצה האחרון מטבעו, ויסבול עול התשובה, ויפרוש מן העבירות שהוא מתאוה, כמו החולה. ואין לך חולי ומכה וכל פגע כחולי העבירות. ובשובו מהן יתרפא, שנא' (ירמיהו ג, כב) שובו בנים שובבים ארפא משובותיכם, וכתיב (ישעיהו ו, י) ושב ורפא לו, וכתי' (תהלים קג, א) הסולח לכל עוניכי הרופא לכל תחלואיכי.

ומי שאינו יודע אלו השבעה דברים לעולם אינו חוזר בתשובה שלימה. לפי' צריך אדם להעלותם על לבו תמיד.

ארבעה כללים יש לתשובה. ולכל אחד ואחד מהם חמשה פרטים. ואלו הן הכללים. הכלל הראשון, שיתנחם האדם על רוע מעשיו. השני, שיעזוב מעשיו הרעים. השלישי, לרצות להב"ה בתשובה שלימה. הרביעי, לחשוב בלבו תמיד שכר התשובה ועונש המשובה.

הכלל הראשון שיתנחם האדם על רוע מעשיו, ויש בו חמשה פרטים, ואלו הן.

הפרט הראשון שימהר לעשות תשובה ויפחד מדינו של הב"ה, שמא ימות או שמא יענש על חטאו קודם שיעשה תשובה, שנאמר (ירמיהו יג, טז) תנו לה' אלהיכם כבוד טרם יחשיך, וכתי' (קהלת יב, א) וזכור את בוראך בימי בחורותיך עד אשר לא יבואו ימי הרעה.

הפרט השני שיהיה נכנע ומדוכה לפני הב"ה על העונות שעשה, שנא' (דברי הימים ב ז, יד) ויכנעו עמי אשר נקרא שמי עליהם, וכתי' (מלכים א כא, כט) הראית כי נכנע אחאב מפני, וכתיב (דברי הימים ב יב, יב) ובהכנעו שב חרון אף ה' ממנו.

הפרט השלישי שישנה כסותו ויראה אותות בעצמו, במאכלו ובמשקיו ובדיבורו ובכל ענייניו, שהוא בעל תשובה ומשנה כל מעשיו לטובה, ונוטה מן הדרך הרעה אל הדרך הישרה, וגולה ממקומו. שהגלות מכפרת העונות, מפני שגורמת לאדם שיכנע ולהיות שפל רוח. ומשנה שמו, כלומר איני אותו האיש בעל עבירות אלא אחר. ועושה צדקות כפי כחו. ויתרחק מאד מאותו דבר שחטא בו, כגון אם בעל אשה באיסור, יתרחק עד מאד מן הדיבור עם הנשים ומן המשא והמתן עמהן, ואפי' הן מותרות לו, כדי שלא יבא לידי שיחה עם האסורות. וכן בכל כיוצא בזה. וצועק תמיד לפני הב"ה ומתפלל ומתחנן, אולי ישמע תחנתו ויקבל תשובתו, שנא' (יואל ב, יג) וקרעו לבבכם ואל בגדיכם ושובו אל ה' אלהיכם, ואומר על זאת חגרו שקים וספדו והיללו, ואומר הלכף כאגמון ראשו ושק ואפר יציע, ואומר ויתכסו שקים האדם והבהמה ויקראו אל אלהים בחזקה.

הפרט הרביעי שיהיה תמיד תוהה על פשעיו ונאנח ומשתומם ובוכה במר נפש עליהם, כאדם המצטער על מה שעבר ואין בידו יכולת להשיבו, שנאמר (תהלים קיט, קלו) פלגי מים ירדו עיני על לא שמרו תורתך.

אמרו על חסיד אחד שהיה יום אחד מחשב בלבו עונותיו, והיה בן ששים שנה, והיה מחשב שהיה בן אחד עשר אלף ותשע מאות וחמשה עשר יום. מיד חרד ונזדעזע וחרד חרדה גדולה והרים קולו בבכיה, ואמ', אוי לי איך איפשר שאזכה לחיי העולם הבא, ובידי י"א אלף ותשע מאות וחמש עשרה עונות, ואפי' שלא עשיתי אלא עון אחד ביום, ובשביל חטא אחד נתגרש אדם הראשון מגן עדן, ואיך אזכה לו, ואני מלא עונות ופשעים ומה אעשה כי יקום אל וכי יפקוד מה אשיבנו.

הפרט החמישי צריך להשיב אמריו אל נפשו ויאמר, אוי לי איך לא נתביישתי ולא נכלמתי לעשות הרע בעיני ה' אלהי והכעסתי אותו בזדון ובעזות מצח, שנא' (ירמיהו ג, ג) ומצח אשה זונה וכו'.

הכלל השני שיעזוב מעשיו הרעים. ויש בו חמשה פרטים, ואלו הן.

הפרט הא' שיעזוב כל מה ששנא הב"ה וידבק בכל מצותיו אשר אהב, שנאמר (עמוס ה, טו) שנאו רע ואהבו טוב וגו', ואומר שומר ידו מעשות כל רע, ואומר עזבו פתאים וחיו וגו', ואומר יעזוב רשע דרכו ואיש און מחשבותיו וישוב אל ה' וירחמהו ואל אלהינו כי ירבה לסלוח.

הפרט השני שיעזוב הדברים וההרהורים המרגילין לעבירה, כגון שיסתכל בערוה מן העבירות, ואם עלה הרהור עבירה על לבו יסלקנו ממחשבתו ויסיח ממנו דעתו ויהרהר בדבר המוטב, כגון צדקה ומעשים טובים, שנא' (במדבר טו, לט) ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם. וזהו הנקרא סייג, פירוש גדר, כדי שלא יבא לאיסור.

הפרט השלישי שיעזוב לעשות העבירה מפני התשובה ומפני יראת הב"ה, שנא' (תהלים קיט, קכ) סמר מפחדך בשרי וממשפטיך יראתי, ואומר יראה ורעד יבא בי וגו'.

הפרט הרביעי שיעזוב העבירות שהיה עושה מפני שהוא מתבושש מהב"ה ולא מבשר ודם, אלא שתהיה תשובתו לשם שמים זכה ואמיתית בלא שום דופי, ולא יעשה התשובה במרמה כדי שישבחוהו בני אדם ויאמינו בו ויראה עצמו כאלו הוא צדיק וקרבו מלא תוך ומרמה, שנא' (תהלים עח, לז) ולבם לא נכון עמו וגו', וכתי' (ישעיהו כט, יג) ותהי יראתם אותי מצות אנשים מלמדה.

הפרט החמישי שיעזוב העבירות שהיה עושה ויגמור בלבו שלא ישוב עוד לרוע מעשיו, שנא' (הושע יד, ד) ולא נאמר עוד אלהינו למעשה ידינו, וכתי' (איוב לד, לב) אם און פעלתי לא אוסיף.

הכלל השלישי לעשות תשובה ולרצות להב"ה, ויש בו חמשה פרטים, ואלו הן.

הפרט הראשון שיהיו בעיניו עונותיו רבים, ואפי' הם מועטים, שנא' (ישעיהו נט, יב) כי רבו פשעינו נגדך, ויחשוב שבעבור חטא אחד יפסיד כמה טובות, שנא' (קהלת ט, יח) וחוטא אחד יאבד טובה הרבה.

הפרט השני שישים תמיד חטאיו אל לבו ונגד עיניו, שנא' (תהלים נא, ה) כי פשעי אני אדע וחטאתי נגדי תמיד, וכתי' (תהלים קיט, עה) ידעתי ה' כי צדק משפטיך ואמונה עניתני.

הפרט הג' שיקום בלילה להתפלל ולהתוודות לפני הב"ה, אולי יקבל תשובתו, שנא' (איכה ב, יט) קומי רני בלילה, וכתי' (תהלים סג, ז) אם זכרתיך על יצועי באשמורות אהגה בך.

הפרט הד' להתודות תמיד ולפרוט עונותיו בינו ובין הב"ה, שנא' (תהלים לב, ה) חטאתי אודיעך ועוני לא כסיתי, וכתי' (תהלים לח, יט) כי עוני אגיד אדאג מחטאתי, וכתי' (משלי כח, יג) מכסה פשעיו לא יצליח ומודה ועוזב ירוחם.

הפרט הה' שאם רואה את חבירו שהוא הולך על דרך לא טוב שישתדל להוכיחו ולהחזירו בתשובה, שנא' (תהלים נא, טו) אלמדה פושעים דרכיך וחטאים אליך ישובו.

הכלל הרביעי שיחשוב בלבו שכר התשובה ועונש המשובה, ויש בו ה' פרטים, ואלו הן.

הפרט הא' שיחשוב בלבו שאם יעזוב הנאת העבירה בעולם הזה, שהיא הנאת שעה, שיזכה למנוחה ולשכר לעולם הבא, שהוא לעד ולעולמי עולמים, שנא' (ישעיהו סו, יד) וראיתם וששׂ לבכם ועצמותיכם כדשא תפרחנה ונודעה [יד] ה' את עבדיו וזעם את אויביו. ואם יבחר בעבירה, בהנאת שעה בעולם הזה, שנדון בעולם הבא בעונש שאין לו קץ ותכלית, שנא' (ישעיהו סו, כד) ויצאו וראו בפגרי האנשים הפושעים בי כי תולעתם לא תמות וכו'.

הפרט הב' שיחשוב שאם לא יחזור בתשובה, שפתע פתאום ילכד בעונו, ויבא עליו חרון אף הב"ה, ולא יהיה בו כח לעמוד מפני זעמו, שנא' (מלאכי ג, ב) ומי מכלכל את יום בואו ומי העומד בהראותו, וכתי' (משלי כד, כב) כי פתאום יקום אידם ופיד שניהם מי יודע. לפיכך צריך שיחשוב את נפשו ויעשה תשובה קודם שיתן את הדין לפני הב"ה ולא יהיה לו פנאי לעשות תשובה. ועל זה אמר דוד ע"ה חשבתי דרכי וגו'. פי' חשבתי דרכי בעולם הזה, לעשות עליהם תשובה, קודם שאלך לעולם הבא, שאין בו תשובה.

הפרט הג' שיכיר הב"ה, שהטיב לו הב"ה בחסדו בלא הכרח, ועשה לו כל צרכיו, שנא' (ירמיהו ב, כ) כי מעולם שברתי עולך נתקתי מוסרותיך ותאמר לא אעבור. פי' לא אעבור בברית הב"ה, כמו לעברך בברית ה' אלהיך ובאלתו.

הפרט הרביעי שישיב גזל שגזל ועושק שעשק, שנא' (איוב יא, יד) ואל תשכן באהליך עולה.

הפרט הה' שאם הונה את חבירו בדברים שיפייסנו וישתדל להתחנן לו תמיד ולבקש מלפניו שימחול לו, שנא' (ויקרא כה, יז) ולא תונו איש את עמיתו ויראת מאלהיך, ופירש רז"ל באונאת דברים ובאונאת ממון.

ואחר שישים תמיד אל לבו אלו הארבעה כללים באלו העשרים פרטים, אז ידע דרכי התשובה, וישתדל לעשותה, ויגמור בלבו שלא יחטא עוד, וישתדל לרצות להב"ה בתשובה, ויפייס לבני אדם אם חטא להם.

עשרים וארבעה דברים מעכבין את התשובה. ארבעה מהן עון גדול, והעושה אחד מהן אין הב"ה מספיק בידו לעשות תשובה, ואלו הן. א' המחטיא את הרבים, ובכלל עון זה המעכב את הרבים לעשות תשובה. ב' המטה את חבירו מדרך טובה לדרך רעה, כגון מסית ומדיח. ג' הרואה את בנו בתרבות רעה ואינו מוחה בידו, הואיל והוא ברשותו צריך למחות בו, ואם אינו מוחה בידו ימצא כמחטיאו. ובכלל עון זה כל שאיפשר לו למחות באחרים, בין רבים בין יחיד, ולא מוחה בם, אלא הניח אותן בכשלונן. ד' האומר אחטא ואשוב, ובכלל עון זה האומר אחטא ויום הכפורים מכפר.

ומהן חמשה דברים שהן נועלין דלתי התשובה בפני עושיהן, ואלו הן. א' הפורש מן הצבור, לפי שבזמן שיעשו הצבור תשובה לא יהיה עמהם, ואינו זוכה עמהם בזכיות שעושין. ב' [ה]חולק על דברי חכמים, לפי שמחלוקתו גורמת לו לפרוש מהן, ואינו יודע דרכי התשובה, הואיל ואין לו מי שילמדנו. ג' המלעיג על המצות, שכיון שנתבזו בעיניו אינו רודף אחריהן ואינו עושה אותן, ואם לא יעשה במה יזכה. ד' המבזה את רבותיו, שדבר זה גורם להם לדוחפו ולטורדו, וכיון שנטרד לא ימצא מלמד שמורה לו דרך האמת. ה' [ה]שונא את התוכחות, שהתוכחות גורמות התשובה, שבזמן שמודיעין לאדם חטאו ומכלימין אותו יחזור בתשובה. שכן מצינו שהוכיח משה רבינו ע"ה את ישראל, שנא' (דברים ט, ז) זכור אל תשכח את אשר הקצפת את ה' אלהיך, וכתי' (דברים ט, כד) ממרים הייתם, וכתי' (דברים לב, ו) עם נבל ולא חכם. וכן ישעיהו הנביא הוכיח את ישראל ואמ' להם הוי גוי חוטא, ידע שור קונהו, מדעתי כי קשה אתה וגו'. וכן צוהו הב"ה להוכיח את החוטאים, שנא' (ישעיהו נח, א) קרא בגרון אל תחשוך כשופר הרם קולך והגד לעמי פשעם ולבית יעקב חטאתם. וכל הנביאים הוכיחו את ישראל. לפיכך צריך להעמיד בכל קהל וקהל חכם וזקן וירא שמים ואהוב לבריות כדי שיוכיחם ויחזיר אותם למוטב. והשונא את התוכחות אינו בא לשמוע מן המוכיח, ולפי' אינו חוזר בתשובה.

ומהן חמשה דברים העושה אותן אי איפשר לו לחזור בתשובה גמורה, לפי שהן עונות שבין אדם לחבירו, ואינו מכיר את חבירו שחטא לו, כדי שיחזיר לו את גזילתו או לבקש ממנו מחילה, ואלו הן. א' המקלל את הרבים, שלא קלל אדם ידוע שיבקש ממנו כפרה. ב' החולק עם גנב, לפי שאינו יודע גניבה של מי הוא, אלא הגנב גונב לרבים ומביא לו והוא לוקח, ועוד שהוא מחזיק יד הגנב ומחטיאו. ג' המוצא אבדה ואינו מכריז עליה, כדי שיחזירנה לבעליה, ולאחר זמן כשיעשה תשובה אינו יודע למי יחזיר. ד' האוכל שוד עניים יתומים ואלמנות.

אלו בני אדם אמללין הן, ואינן ידועין ומפורסמים, וגולין מעיר לעיר, ואין להם מכיר, כדי שידע שוד זה של מי הוא ויחזירנו לו. ה' המקבל שוחד להטות דין, ואינו יודע להיכן הגיעה הטייה זו, וכמה הוא כחה, כדי שיחזיר ההפסד לבעלים. ועוד שהוא מחזיק יד זה שנוטל ממנו השוחד ומחטיאו.

ומהן חמשה דברים העושה אותן אין חזקתו לשוב מהן, לפי שהן דברים קלים בעיני רוב בני אדם, ונמצא חוטא ונראה לו שאין זה חטא. ואלו הן. א' האוכל מסעודה שאינה מספקת לבעליה, שזה הוא אבק גזל, והוא מדמה שלא חטא ויאמר בלבו כלום אכלתי

אלא ברשותו. ב' המשתמש בעבוטו של עני, שהעבוט של עני אינו אלא [חייו, כגון] קרדום ומחרישה, ויאמר [בלבו] אינן חסרים כלום והרי לא גזלתי אותו. ג' המסתכל בעריות, ויעלה בדעתו שאין בכך כלום, שהוא אומר בעלתי או קרבתי, והוא אינו יודע שראיית העין שהוא עון גדול, מפני שגורמת לגופן של עריות, שנא' (במדבר טו, לט) ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם וגו'. ד' המתכבד בקלון חבירו, ויחשוב שאינו חוטא, לפי שאין חבירו עומד שם ולא הגיעה אליו הבושת, שלא ביישו. אלא ערך מעשיו הטובים וחכמתו [למול מעשי חברו וחכמתו] כדי שיראה מכללן שהוא מכובד וחבירו בזוי. ה' החושד כשרים, אומר בלבו שאינו חוטא, לפי שהוא אומר מה עשיתי לו, וכי יש שם אלא חשד, שמא עשה או לא עשה, והוא אינו יודע שזה עון גדול, שהוא משים בדעתו אדם כשר שהוא בעל עבירות ובעל עונות.

ומהן חמשה דברים העושה אותן ימשך אחריהן תמיד, והן קשין לפרוש מהן, לפי' צריך אדם ליזהר מהן שמא ידבק בהן, והן כולן רעות עד מאד. ואלו הן. א' רכילות. ב' לשון הרע. ג' חמה. ד' מחשבה רעה. ה' המתחבר לרשע, מפני שהוא למד ממעשיו והן נרשמין בלבו, והוא שאמ' שלמה ע"ה ורועה כסילים ירוע.

כל אלו הדברים הרעים וכיוצא בהן, אע"פ שהן עונות חמורות ומעכבין את התשובה, אם עשה אדם תשובה שלימה מהן, ויחפש במעשיו, וישתדל להשיב גזל שגזל לרבים, כגון שיעשה בו צרכי רבים, אין דבר שעומד בפני התשובה, ובעל תשובה הוא ועונותיו נמחלין ומתכפרין, ויש לו חלק לעולם הבא.

שלשה דברים מפסידין את התשובה, ואלו הן. א' המתמיד והמרגיל עצמו על העבירה, עד שנעשית לו בטבע, ולא יוכל לפרוש ממנה. וכתב רבינו יונה זצ"ל ודע כי החוטא, כאשר יאחר לשוב מחטאו, יכבד עליו עונשו בכל יום, מפני שיש בידו יכולת לעשות תשובה ואינו עושה, ולא ימצא איחור תשובה זולתי בעמי הארץ אשר הם הוזים שוכבים ולא ישיבו אל לבם למהר להמלט על נפשם. ע"כ. ב' האומר עברה קלה היא זאת ועונשה קלה, אלא שעונשה גדול, ועל זה אמ' ישעיהו הנביא ע"ה הוי מושכי העון בחבלי השוא וכעבות העגלה חטאה. כי אוי לחושב בדעתו העון הקל שהוא דק וחלוש כחוט העכביש, כי העונות, אם הם קלים ודקים וחלושים, יכפלו זה עם זה עד שנעשים עבים וחזקים כעבות העגלה. וכתב רבינו יונה ז"ל צריך אדם להיות העבירות הקלות חמורות בעיניו לשלשה פנים. האחד, אין לו להביט לקטנות העבירה, אלא יביט לגדולת מי שצוה עליה יתברך שמו. והשני, כי היצר שולט בעבירות הקלות, אולי תהי זאת סבה להתמיד בהן, ואז יחשבו חמורות, בהצטרף עונש כל פעם ופעם. ומשלו על זה חוטי המשי,

שהוא נרפה וחלש, וכאשר יכפלו אותו כפלים רבים יעשה עבות חזקים. והשלישי, כי בהתמדתו על העבירה נעשית לו כהיתר, ויפרוק עולה מעליו, ולא ישתמר ממנה, ויחשב עם פורקי עול ומשומדים לדבר אחד. ועוד כי אם נצחו היצר בדבר קטון ינצחהו מחר בדבר גדול. דתנא כל המשבר כליו בחמתו יהיה בעינך כעובד ע"ז. שכך דרכו של יצר הרע, היום אומר לו כך, ולמחר אומר לו לך עבוד אלהים אחרים. ע"כ. וגרסינן בב"ר ר' ברכיה ב"ר שמעון ב"ר אמי, כתי' (תהלים לב, א) לדוד מזמור אשרי נשוי פשע כסוי חטאה, אשרי אדם שהוא גדול מפשעו ולא פשעו גדול ממנו, שנא' (בראשית ד, ז) לפתח חטאת רובץ. רובצת אין כתוב כאן, אלא רובץ, בתחלה תשש כח כנקבה ולבסוף מתגבר כגבור. אמר ר' עקיבא, בתחלה הוא נעשה כחוט של כוביא ולבסוף נעשה כקלע זו של ספינה, שנא' (ישעיהו ה, יח) הוי מושכי העון בחבלי השוא. א"ר יצחק, בתחלה נעשה אכסנאי, ולבסוף אורח, ואחר כך בעל הבית, דכתי' (שמואל ב יב, ד) ויבא הלך לאיש העשיר, הרי זה אכסנאי, לעשות לאורח הבא עליו, הרי אורח, ויעש לאיש הבא אליו, הרי בעל הבית. העושה תשובה ואח"כ שב לקלקולו, אינו עושה תשובה פעם אחרת, כי יאמר, עשיתי תשובה ולא יכולתי לעמוד בה. מה יועיל לו לעשותה פעם א', הואיל ואינו יכול לעמוד בה.

בזמן שבית המקדש קיים, כשאדם היה עושה תשובה, היה שעיר המשתלח מכפר, שנא' (ויקרא טז, כב) ונשא השעיר עליו את כל עונותם וגו'. וכן הקרבנות היו מכפרים כל עונותיהם של ישראל, כל קרבן וקרבן כפי החטא שהיה חוטא אדם וכפי החוטא, שנא' (ויקרא ה, טו) נפש כי תמעול מעל וגו', וכתי' (ויקרא יט, כא) והביא את אשמו לה'. והנשיא אם היה חוטא, היה מביא את קרבנו לה' ונסלח לו, שנא' (ויקרא ד, כב) אשר נשיא יחטא. הכהן המשיח [אם היה חוטא], היה מביא קרבן ומתכפר לו, שנא' (ויקרא ד, ג) אם הכהן המשיח יחטא וגו'. הקהל אם היו חוטאין, היו מביאין קרבן ומתכפר להם, שנא' (ויקרא ד, כא) חטאת הקהל הוא. וכל אחד מאלו היה עושה תשובה קודם, כי אין בקרבן כח לכפר אלא על ידי תשובה, שקרבן ותשובה שניהם היו מכפרין, שהיה החוטא מקריב את הקרבן וסומך את ידיו עליו ומתודה, ואין וידוי אלא בתשובה. ואפי' בגדי כהונה היו מכפרין. כדגרסי' במסכת ערכין בפרק יש בערכין, אמ' רב ענן בר סימון, למה נסמכה [פרשת] בגדי כהונה לפרשת קרבנות, לומר לך מה קרבנות מכפרין אף בגדי כהונה מכפרין. כתנת מכפרת על שפיכות דמים, דכתי' (בראשית לז, לא) ויטבלו את הכתנת בדם. מכנסים מכפרים על גילוי עריות, דכתי' (שמות כח, מב) ועשה להם מכנסי בד לכסות בשר ערוה. מצנפת מכפרת על גסות הרוח, כדרב חנינא, דאמ' רב

חנינא, אמ' הב"ה יבא דבר שבגובה ויכפר על מעשה גובה. אבנט מכפר על הרהור הלב, [דכתיב (שמות כח, ל) והיו על לב אהרן]. חושן מכפר על הדינין, דכתי' (שמות כח, טח) ועשית חושן משפט. אפוד מכפר על ע"ז, דכתי' (הושע ג, ד) אין אפוד ותרפים. מעיל מכפר על לשון הרע. אמ' הב"ה יבא דבר שבקול, שהוא המעיל, דכתי' (שמות כח, לה) והיה על אהרן לשרת ונשמע קולו בבואו אל הקדש, ויכפר על מעשה הקול, שהוא לשון הרע. ציץ מכפר על עזי פנים, כתי' הכא (שמות כח, לח) והיה על מצח אהרן, וכתי' התם (ירמיהו ג, ג) ומצח אשה זונה היה לך. ולא עוד, אלא ירושלם היתה מכפרת עונות יושביה, שמעולם לא עבר יום על יושבי ירושלם וחטאם בידם, שנא' (ישעיהו לג. כד) העם היושב בה נשוא עון. אבל עכשיו בעונותינו ירושלם חרבה, ובית קדשנו ותפארתנו שמם, ואין לנו כהנים לעבודה ולא קרבנות לכפרה, אין לנו סליחה אלא על ידי התשובה, והיא מכפרת כל העונות. אפי' רשע גמור כל ימיו ועשה תשובה באחרונה, אין מזכירין לו שום רשע, שנא' (יחזקאל לג, יב) ורשעת הרשע לא יכשל בה ביום שובו מרשעו.

איזו היא תשובה גמורה. כל מי שבא לידי עבירה שעבר בה פעם אחרת ויכול עכשיו לעשותה, ופירש ממנה ולא עבר, ולא הניח לעשותה מיראתו מבני אדם ולא מכשלון כח, אלא מפני התשובה. כיצד, כגון שבא על אשה בעבירה, ולאחר זמן נתייחד עמה, והוא עומד באהבתו בה ובכח גופו ובמדינה שעבר עמה, ופירש ממנה ולא עבר עתה מפני התשובה ולא מפני שום אונס, זה וכיוצא בו הוא בעל תשובה שלימה. והוא ששלמה ע"ה אומר וזכור את בוראך בימי בחורותיך. תניא אי זהו בעל תשובה שתשובתו מגעת עד כסא הכבוד, אשר הוא נבחן ויצא נקי באותו פרק ובאותו מקום ובאותה אשה. ואם לא שב אלא בימי זקנותו, ובעת שאי אפשר לו לעשות עבירות שהיה עושה, אע"פ שאינה תשובה מעולה, מועלת היא לו, ובעל תשובה הוא. ואפי' עבר כל ימיו, ועשה תשובה ביום מותו ומת בתשובה, כל עונותיו נמחלין, שנא' (קהלת יב, ב) עד אשר לא תחשך השמש, שהוא יום המיתה. וכתי' (תהלים צ, ג) תשב אנוש עד דכא ותאמר שובו בני אדם, ופירשו רז"ל עד דכדוכה של נפש. והוא שאמר אליהוא ותקרב לשחת נפשו וחייתו לממיתים, יעתר אל אלוה וירצהו. יעתר פי' שאפי' הגיע זמנו של אדם ליפטר מן העולם הזה, אם יעשה תשובה ויעתר לפני הב"ה לקבל תשובתו, ירצהו ויכפר עונותיו ומנחילו חיי העולם הבא. ואם בשעת מיתתו הרהר לעשות עבירה, כ"ש אם עשאה, אפי' היה צדיק גמור כל ימיו, הואיל והרשיע בשעת מותו, כל זכיותיו שעשה נחשבין לו כאין ונדון בגיהנם.

ומשלו רז"ל בזה לשני בני אדם שהיה אחד מהן דר בעלייה ואחד דר בבית. זה שהיה דר בעלייה היה צדיק גמור והיה כל ימיו עושה צדקות ומישרים והיה מצער עצמו על תלמוד תורה. וזה שהיה דר בבית היה רשע גמור והיה אוכל ושותה כל היום ועובר עברות. יום אחד הרהר בלבו לעשות תשובה, ואמ' עד מתי אלך בשרירות לבי, אעשה תשובה, שמא אמות בפשעי ואזכה לגיהנם, אין לי טוב אלא שאעלה לצדיק הזה שהוא דר בעלייה ויורני דרכי השם ואפרוש מן העבירות. באותה שעה הרהר אותו צדיק בלבו, ואמר, מה תועלת לי בצדקתי, ואני מצער עצמי ומחסר נפשי מכל טובה, ארד לרשע הזה הדבר בבית ואעשה כמעשיו, ואוכל עמו ואשתה, כי טובה היא דרכו מדרכי, לפי שהוא בהשפעת טובה ואני בצער. היה הרשע עולה בסולם לעלייה לצדיק, להורות לו הדרך הנכוחה, ופגע בו שהיה יורד בסולם, לעשות כמעשה הרשע. נשבר הסולם בשניהם ונפלו לארץ ומתו. הצדיק שהרהר לעשות עבירה ירש גיהנם, והרשע שהרהר לעשות תשובה ירש גן עדן.

וגרסי' במ' פיאה ירושלמי בפר"ק, תניא ר' שמעון בן יוחאי אומר, הרי שהיה צדיק גמור כל ימיו ומרד באחרונה, אבד זה כל מה שעשה כל ימיו. מה טעם, בשוב צדיק מצדקתו ועשה עול. א"ר שמעון בן לקיש, ובתוהא על הראשונות, הרי שהיה רשע גמור כל ימיו ובסוף עשה תשובה, הב"ה מקבלו. מה טעם, ובשוב רשע מרשעתו ועשה משפט וצדקה עליהם הוא יחיה. א"ר יוחנן, ולא עוד אלא כל העונות שעשה חוזרין לו לזכיות. מה טעם, מור ואהלות קציעות כל בגדותיך, כל בגדות שבגדת הרי הם כמור ואהלות וקציעות. וגרסי' בפרק קמ' דמסכת ע"ז אמרו עליו על אלעזר בן דורדיא שלא הניח זונה בעולם. פעם אחת שמע שיש זונה בכרכי הים ונוטלת כיס דינרין באתננה. נטל כיס דינרין והלך ועבר עליה שבעה נהרות. בשעת הרגל דבר הפריחה. שמע בת קול אומרת, כשם שפריחה זו אינה חוזרת לבעליה, כך אלעזר בן דורדיא אין מקבלין בתשובה. הלך וישב בין הרים וגבעות ואמ', הרים וגבעות, בקשו עלי רחמים. אמרו, עד שאנו מבקשים רחמים עליך, נבקש על עצמנו, דכתי' (ישעיהו נד, י) כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה. אמ', שמים וארץ, בקשו עלי רחמים. אמרו לו, עד שאנו מבקשים רחמים עליך, נבקש על עצמינו, דכתי' (ישעיהו נא, ו) ושמים כעשן נמלחו והארץ כבגד תבלה. אמ', חמה ולבנה, בקשו עלי רחמים. אמרו לו, עד שאנו מבקשים רחמים עליך, נבקש רחמים עלינו, דכתי' (ישעיהו לד, ד) ונמקו כל צבא השמים ונגולו כספר השמים. אמ' אין הדבר תלוי אלא בי. הניח ראשו בין יריכיו וגעה בבכיה עד שיצתה נשמתו.

יצאתה בת קול ואמרה, ר' אליעזר בן דורדיא מזומן לחיי העולם הבא. אמ' ר', לא די להם לבעלי תשובה שמקרבין אותם, אלא שקורין להם ר'.

א"ר שמואל בר נחמני, אוי להם לרשעים שהופכים מדת הרחמים למדת הדין, שנא' (בראשית ו, ז) ויאמר ה' אמחה את האדם, ואין ה' אלא מדת רחמים, שנא' (שמות לד, ו) ה' ה' אל רחום וחנון. ואשריהם הצדיקים שהופכין מדת הדין למדת רחמים, שנא' (בראשית ל, כב) ויזכור אלהים את רחל, ואין אלהים אלא מדת הדין, שנא' (שמות כב, ח) עד האלהים יבא דבר שניהם.

וגרסי' בב"ר יוסף משתיתא, ואמרי אליקים איש צרורות, בשעה שבקשו שונאים ליכנס להר הבית, אמרו ליה עול, דכל דאת מפיק דידך, ולא קביל. נכנס והוציא מנורה של זהב. אמרו ליה, אין דרכו של הדיוט להשתמש בה. אמר ר' פנחס, נתנו לו מכס של שלש שנים ולא קבל עליו. אמ' לא די שהכעסתי לאלהי פעם אחת אלא שאכעיסנו פעם שניה. [יקים איש צרורות] היה בן אחותו של יועזר בן יוסי איש צרדה. אזיל למיצטלב והוה רכיב על סוסיא. אזל קמיה. אמ' ליה, חזי סוסיא דארכבך מריך וסוסיא דארכביא מרי. אמ' ליה, א"כ למכעיסיו, לעושי רצונו על אחת כמה וכמה. אמ' ליה, הרי אתה מעושי רצונו. אמ' ליה, לעושי רצונו כך, למכעיסו על אחת כמה וכמה. נכנס בו הדבר. הלך וקיים בו ארבע מיתות בית דין, סקילה שרפה הרג וחנק. מה עשה, נטל קורה ונעצה בארץ, וקשר בה נימא והקיפה גדר, ועשה מדורה לפניה, ונעץ החרב באמצע, נתלה בקורה ונפסקה הנימא, ונפל הגדר עליו. ראה יוסי בן יועזר איש צרידה מטתו פורחת באויר. אמ' לשעה קלה הקדימני זה לגן עדן.

וגרסי' במדרש קהלת והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה, תנה לו כשם שנתנה לך. מה הוא נתנה לך טהורה, אף אתה תנה לו טהורה. משל למלך בשר ודם שחילק בגדי מלכותו לעבדיו, ופקחים שבהם קפלום ונתנום בקופצא, טפשים שבהם לכלכום. לימים בקש המלך את כליו. פקחים החזירום לו מגוהצים, וטפשים החזירום לו מלוכלכים. שמח המלך לקראת פקחים וכעס לקראת טפשים. על הפקחים מהו אומר, כלי ינתנו באוצרי והם ילכו לבתיהם לשלום. ועל הטפשים מהו אומר, כלי ינתנו לכביסה והם יחבשו בבית האסורין. כך על הצדיקים מהו אומרין, יבא שלום, ינוחו על משכבותם הולך נכוחו. ועל נשמתן מהו אומרים, והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים את ה' אלהיך. ועל גופן של רשעים מה אומרים, אין שלום אמר ה' לרשעים. ועל נשמתן מה אומרים, ואת נפש אויביך יקלענה בתוך כף הקלע.

וגרסי' בויקרא רבה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה. ר' שמואל בר נחמן מתני לה בשם ר' אבדימי דמן חיפה, לכהן חבר שמסר ככר תרומה לכהן עם הארץ, אמ' לו, ראה שאני טהור וביתי טהור וככר זו טהורה שאני נותן לך, אם את נותנה לי כשם שאני נותנה לך מוטב, ואם לאו אני זורקה בפניך. כך אמר הב"ה לאדם, הזהר וראה שאני טהור ומעוני טהור ומשרתי טהורים ונשמה שנתתי בך טהורה, אם תחזירנה לי כשם שאני נותנה לך מוטב, ואם לאו הריני טרפה בפניך. וגרסי' במדרש משלי אחת נשמתן של צדיקים ואחת נשמתן של רשעים עולות למרום, אלא שנשמתן של רשעים חוזרות ויורדות ומיטרפות לארץ, שנא' (שמואל א כה, כט) ואת נפש אויבך יקלענה בתוך כף הקלע, ונאמר במות אדם רשע תאבד תקוה, ר"ל תאבד תקותו, הואיל ונפטר מן העולם הזה בלא תשובה, ולא תהיה תקוה לנפש הרשע לצאת ממחשך לאור. ר' אליעזר אומר, ושוב יום אחד לפני מיתתך. אמרו לו תלמידיו, רבינו, וכי אדם יודע באיזה יום ימות. אמ' להן, ישוב היום שמא ימות למחר, למחר שמא ימות למחר, ונמצאו כל ימיו בתשובה, דכתי' (קהלת ט, ח) בכל עת יהיו בגדיך לבנים ושמן על ראשך אל יחסר. לובן הבגדים משל על נקיות הנפש בתשובה, והשמן משל למעשים טובים והשם הטוב, שנא' (קהלת ז, א) טוב שם משמן טוב.

משל לאשתו של ספן שהיה מתקשטת ובעלה בספינתו יורד ימים. אמרו לה שכונותיה, הלא בעליך יורד ימים, למה תתיפי ותתקשטי. אמרה להם, בעלי מלח הוא, אולי יתהפך לו הרוח, ופתע פתאום יבא אל ביתו, וימצאני כשאני מקושטת ולא כשאני מנוולת.

משל למלך שזמן את עבדיו לסעודה ליום פלוני, ולא קבע להם זמן ביום, אם חצי היום או קודם או לערב. פקחים שבהם קשטו את עצמם וישבו על פתח בית המלך, כי אמרו, כלום חסר בבית המלך. טפשים שבהם הלכו ועשו מלאכתם, כי אמרו, כלום יש סעודה שאין בה טורח. פתאום בקש המלך את עבדיו לסעודה. הללו נכנסין כשהן מקושטין והללו נכנסין כשהן מלוכלכין. שמח המלך לקראת פקחים וכעס לקראת טפשים. אמר, הללו שקשטו את עצמן לסעודה ישבו ויאכלו, והללו שלא קשטו עצמם יעמדו ויראו. והואיל ואין אדם יודע עתו, אימתי יפטר מן העולם הזה, ישתדל שיהיו כל ימיו בתשובה, שמא ימות פתאום ולא יהיה לו פנאי לעשות תשובה וימות כשהוא חוטא.

וגרסי' במדרש יהי אור וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה. בשעה שנפטר אדם מן העולם הזה שלשה שלוחין של הב"ה באין לו להוליכו לבית עולמו, ורואה ומשגיח באותה שעה מה שאינו אדם חי יכול לראות. ואותו היום הוא יום דינו של אותו אדם, והב"ה מבקש ממנו הפקדון שהפקיד אצלו, שהיא הנשמה. אשרי אדם

שהוא משיב פקדונו כשם שנתנו בו, ואוי לו אם טנף פקדונו של הב"ה בטינופי הגוף, מה יאמר לאדון הפקדון באותה שעה. נושא עיניו ורואה למלאך המות עומד נגדו וחרבו שלופה בידו. ואין לו לאדם צער בעולם הזה גדול מאותה שעה שנפשו יוצאה מגופו. ואינה יוצאה ממנו עד שיראה השכינה, ומיד מת, שנא' (שמות לג, כ) כי לא יראני האדם וחי. ואחר צאת הנשמה ישאר הגוף ההוא מוטל כאבן שאין לה הופכים, ומיד רוח של טומאה שורה עליו. ולפי' אין ראוי לאדם להלין מתו בבית, אלא קובר אותו מיד, לפי שרוח של טומאה מצויה יותר בלילה. ומאותה רוח של טומאה ששורה על המת הוא מטמא הטהורים, וטומאת המת חמורה יותר מכל טומאות, והמת נקרא אבי אבות הטומאה, וכל הטומאות האחרות וולדות. ולפיכך צוה הב"ה לכהנים, לפי שהם קדושים, ואמ' אמור אל הכהנים בני אהרן ואמרת אלהם וכו'.

מעשה בתינוק שהיה מתפלל ומתודה ומתחנן על עונותיו לפני הב"ה, ובוכה על פשעיו ומשתומם, והוא אומר בתפלתו, רבונו של עולם, קבל תשובתי ולא אמות עד שאעשה תשובה לפניך, ותן בלבי לחזור בתשובה שלימה לפניך במהרה, וסלקני מן העולם הזה מיד, כדי שלא ארבה בעונות, וכדי שאמות כשאני זכאי ולא כשאני חייב. אמרו לו, כל כך לקחת התשובה מקטנותך. אמ' להם, קטנים יותר ממני יש בבית הקברות. ר"ל אע"פ שאני קטן איפשר שאמות קודם שאעשה תשובה, כי אחרים יותר קטנים ממני מתו ולא הספיקו לעשות תשובה.

ואם יעשה אדם תשובה אפי' בשעת מיתה, הב"ה מוחל וסולח לעונותיו, שהוא ית' שמו סולח לבריות ומרחם עליהם כדי שלא יאבדו. ולפיכך נקרא נורא, שנא' (תהלים קל, ד) כי עמך הסליחה למען תורא. ר"ל שהב"ה מוחל וסולח לשבים אליו. ולפיכך ישוב מחטאו ויירא מהב"ה לעשות עונות ופשעים, שאם לא ימצא סליחה יוסיף על חטאתו פשע, ויסלק ממנו יראת שמים. לפיכך צריך אדם לפשפש במעשיו ויעשה תשובה קודם שימות, שמא ימות בחפזה ובבהלה ולא יספיק לעשות תשובה. ואל יאמר לכשאזקין אשוב, שמא ימות בימי בחרותו. שכן דוד ע"ה אומר עני אני וגוע מנוער. וגרסי' במסכת ברכות א"ר ברכיה, עת ללדת ועת למות, אשרי אדם ששעת מיתתו כשעת לידתו, מה שעת לידתו נקי, אף שעת מיתתו נקי. וגרסינן במדרש תלים אל תאסוף עם חטאים נפשי. היה דוד מתפלל לפני הב"ה שלא יאסוף אותו כשהוא חוטא, אלא שיניחנו לעשות תשובה קודם. ר' יוחנן אומר, מצינו בשני מקומות שבקשו הצדיקים מלפני הב"ה שלא יאספו עם החטאים, דניאל אמר ורחמין למיבעי מן קדם אלה שמיא על רזא דנא די לא יהובדון דניאל וחברוהי עם שאר חכימי בבל, ודוד אמר אל תאסוף עם חטאים נפשי. ר'

חלפתא בשם ר' איבו אומר, ויהי כעשרת הימים ויגוף ה' את נבל וימת. והלא אין מגפה אלא לשלשה. דתניא ליום אחד מיתה של זעף, לשנים מיתה של בהלה, לשלשה מיתה של מגפה, לארבעה מיתה של בהכרת, לחמשה מיתה הדופה, לששה מיתה האמורה בתורה, לשבעה מיתה של חייבה, יותר מהן מיתה של ייסורין. אלא הב"ה תלה אותו כל ז' ימי אבלו של שמואל הצדיק שלא יתערב באבלו של נבל, משום אל תאסוף עם חטאים נפשי. ואח"כ עשה שלשה ימים נבל ומת במגפה. ר' ברכיה בשם ר' שמואל אומר, בעשרת אין כתי' כאן, אלא כעשרת, הימים הידועים שבין ראש השנה ליום הכפורים, שמא יעשה תשובה. כיוצא בדבר, ויהי לשבעת הימים ומי המבול היו על הארץ. א"ר הושעיא, מלמד שתלה להם הב"ה ימי אבלו של מתושלח הצדיק, על שם שנא' (תהלים כו, ט) אל תאסוף עם חטאים נפשי. והנפטר מן העולם הזה בתשובה עליו הכתו' אומר טוב שם משמן טוב ויום המות מיום הולדו. שיום הולדו ספק ימות בתשובה ספק לא ימות בתשובה, אבל יום המות, אם מת בתשובה, טוב יום מותו בתשובה, שהולך לחיי העולם הבא, מיום הולדו לעולם הזה. הוי ויום המות מיום הולדו.

כיצד היא התשובה

כיצד היא התשובה. צריך שיעזוב החוטא חטאו ויסירנו ממחשבתו ויגמור בלבו שלא לשוב עוד לרוע מעשיו, שנא' (הושע יד, ד) ולא נאמר עוד אלהינו למעשה ידינו. ויעיד עליו הב"ה, שהוא יודע הנסתרות, שלא ישוב לחטאו. כי עיקר התשובה היא שיעזוב החוטא חטאו ומעשיו הרעים ושלא יחטא עוד באותו עון, ואז הב"ה סולח לו, שנא' (ישעיהו נה, ז) יעזוב רשע דרכו ואיש און מחשבותיו וישוב אל ה' וירחמהו ואל אלהינו כי ירבה לסלוח. ויתנחם ויתחרט על מעשיו הרעים. שנא' (ירמיהו לא, יח) כי אחרי שובי נחמתי ואחרי הודעי ספקתי על ירך בושתי וגם נכלמתי כי נשאתי חרפת נעורי. ובזה היה ירמיהו הנביא ע"ה מוכיח את ישראל ואומר להם, אין איש נחם על רעתו לאמר מה זה עשיתי.

וצריך להתודות בשפתיו דברים שגמר בלבו. שכל המתודה בדברים ולא גמר בלבו לעזוב, הרי זה דומה לטובל ושרץ בידו, שאין הטבילה מועלת לו כלום עד שישליך השרץ מידו. וכל המתגאה ואינו מתודה, אין תשובתו גמורה, שנא' (משלי כח, יג) מכסה פשעיו לא יצליח ומודה ועוזב ירוחם, וכתי' (ירמיהו ב, לה) הנני נשפט אותך על אמרך לא חטאתי. וגרסי' במדרש יהי אור ר' חייא ור' יוסי היו מהלכין בדרך. בעוד שהיו מהלכין א"ר יוסי לר' חייא, בוא ונעסוק במילי עתיק יומין, ר"ל בדברי תורה. פתח ר' חייא ואמ', חטאתי אודיעך ועוני לא כסיתי אמרתי אודה עלי פשעי לה' ואתה נשאת עון חטאתי סלה. מכאן

אנו למדין, שכל מי שהוא מכסה על פשעיו ואינו מודה עליהם לפני הב"ה ויבקש עליהם רחמים, אין פותחין לו פתח של תשובה, ואם הודה עליהם, הב"ה חומל ומרחם עליו, ותגבר מדת רחמים על מדת הדין, ומוחל לו. וכ"ש אם יבכה בשעת וידויו, לפי שכל השערים נעולים חוץ משערי דמעה שהם פתוחים, שנא' (תהלים לט, יג) שמעה תפלתי ה' ושועתי האזינה אל דמעתי אל תחרש וגו'. ונאמר זובח תודה יכבדוני. מאי תודה, זה וידוי. יכבדוני, תרי כיבודין למה לו. אחד למטה ואחד למעלה, אחד לעולם הזה ואחד לעולם הבא. ד"א חטאתי אודיעך ועוני לא כסיתי. אחר שאמ' חטאתי אודיעך ועוני לא כיסיתי, ואחר שאמר עוני לא כסיתי, למה אמ' אודה עלי פשעי לה', ועוד אודה עלי פשעי לה', אודה עלי פשעי לך מיבעי ליה. אלא דוד ברוח הקדש אמ' זה המזמור, כגון שליח ממטה למעלה וממעלה למטה, והיה אומר בשביל ישראל אודה עלי פשעי לה'. ומה שאמ' חטאתי אודיעך ועוני לא כסיתי אמרתי אודה עלי פשעי לה', לפי שהם שלשה מיני עונות, חטאת ועון ופשע, והיה מתודה על כל אחד ואחד מהן וידוי הראוי לו. ולפיכך אנו אומרים ביום הכפורים, אחר הוידוי, יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שתמחול לנו על כל חטאתינו, כנגד חטאתי אודיעך, ותכפר לנו על כל עונותינו, כנגד ועוני לא כסיתי, ותמחול ותסלח לכל פשעינו, כנגד אודה עלי פשעי לה'. ואתה נשאת עון חטאתי סלה, עון חטאתי, בעולם הזה, סלה, לעולם הבא. ד"א אודה עלי פשעי לה', ולא אמ' לאלהים, לפי שה' הוא מדת רחמים ואלהים מדת הדין. כשאדם מתודה על חטאתיו לפני הקב"ה בכל לב ובכל נפש, מיד גוברת מדת הרחמים על מדת הדין, ומדת הרחמים היא מדת השלום, והמבקש רחמים ושלום מאת הב"ה יעשה תשובה ויתודה. לפיכך היו השלמים שהם מביאים שלום לעולם קריבים וידוי, שנא' (ויקרא ז, טו) על זבח תודת שלמיו.

וגרסי' בבראשית רבה הכר נא למי החותמת והפתילים והמטה האלה. אמרה לו, שא נא עיניך והכר את בוראך ואל תתבייש מבשר ודם. מיד כבש את יצרו והודה במעשיו. ובשביל שהודה במעשיו, הציל הב"ה את חנניה מישאל ועזריה בני בניו מן השריפה. וכל מי שאינו מודה במעשיו הב"ה מקללו. שכן מצינו בקין, בשעה שהרג את הבל, אמ' לו הב"ה, אי הבל אחיך. אמ' לפניו, רבונו של עולם, אני והבל אחי הבאנו דורון לפניך, ממנו קבלת ולי החזרת בפחי נפש, מפני מה אתה מבקשו ממני, ממך הוא מתבקש, שאתה הוא משמר את הבריות. אמ' לו הב"ה, אני אודיעך היכן הוא. מיד קללו, שנא' (בראשית ד, יא) ועתה ארור אתה מן האדמה אשר פצתה את פיה לקחת את דמי אחיך מידך. מיד נשתטח קין ובקש רחמים מלפני הב"ה, שנא' (בראשית ד, יג) גדול עוני מנשוא. אמ' לפניו, רבונו של עולם, גדול עוני מאותן ששים רבוא שהן עתידין להכעיס לפניך במדבר,

וכיון שהן אומרים לפניך נושא עון, מיד אתה מוחל להם, שנא' (במדבר יד, כ) ויאמר ה' סלחתי כדבריך. מיד אמר הב"ה, [אם] אין אני מוחל לקין, אני נועל דלת בפני כל בעלי תשובה. מיד מחל לו מחצה. מתחלה אמ' נע ונד תהיה בארץ, ולאחר שעשה תשובה כתי' (בראשית ד, טז) וישב בארץ נוד קדמת עדן. ועליו אמ' שלמה ע"ה מכסה פשעיו לא יצליח ומודה ועוזב ירוחם. זה יהודה הצדיק שבייש עצמו במעשה תמר. ואף ראובן לא הודה במעשיו אלא מכח יהודה. כיון שראה ראובן את יהודה שעמד והודה על מעשיו, עמד גם הוא והודה. ולפי שגרם יהודה לראובן לעשות תשובה, סמכו לו משה רבינו ע"ה, שנאמר (דברים לג, ו) יחי ראובן ואל ימות ויהי מתיו מספר, וכתי' בתריה (דברים לג, ז) וזאת ליהודה ויאמר, ועל שניהם נאמר אשר חכמים יגידו ולא כחדו מאבותם.

הא למדנו שהוידוי עיקר גדול בתשובה. בד"א שצריך אדם להתודות ברבים ולפרסם את מעשיו, בעבירות שבין אדם לחבירו, כגון הגוזל את חבירו או החותל בחבירו או המחרפו או המקללו, אבל בעבירות שבין אדם למקום, אין צריך לפרסם אותם. ועזות פנים הוא אם גילה אותם ברבים, וטוב לו שלא גלה דעתו בקהל, שנא' (תהלים לב, א) אשרי נשוי פשע כסוי חטאה, אלא עושה תשובה ומתודה בינו ובין המקום, ופורש כל חטאיו, ומתודה עליהן בלחש. כיצד, אם בא על אשה באיסור, אומר, מתודה אני לפניך, ה' אלהי ואלהי אבותי, שעשיתי כך וכך, והריני שב לפניך בבושת פנים, ומתחרט ומתנחם על עבירה זו שעשיתי, והנני נשבע בשמך הגדול שלא אשוב עוד לחטוא בעון זה. יהי רצון מלפניך, ה' אלהי ואלהי אבותי, שתקבל תשובתי ותרצה.

וצריך שלא יחטא עוד כל ימיו באותו חטא. ואם לאו, לשוא היא תשובתו, ווידויו אינו מועיל לו, ועליו נאמר ככלב שב על קיאו כסיל שונה באולתו. ופירש ר' יונה ז"ל כי הכלב אוכל דברים מאוסים וכאשר יקיאם הם יותר נמאסים והוא שב עליהם לאוכלם, כך ענין הכסיל כשיעשה דבר מגונה, אם ישנה בו הוא יותר מגונה. ועוד כי השונה בחטאו תשובתו קשה, כי נעשה לו החטא כהיתר, ובזה כבדה מאד חטאתו, כמו שנא' (ירמיהו ג, ה) הנה דברת ותעשי הרעות ותוכל. ע"כ. אבל עבירות שבין אדם לחבירו מגלה אותם ברבים, ואומ', חטאתי לה' אלהי ישראל ולפלוני זה, וכך וכך עשיתי, והריני נחם על מה שעבר, ועושה תשובה, ומבקש ממנו סליחה. וגרסי' בבבא קמא ירושלמי בפרק החובל, אע"פ שהוא נותן מה שהוא חייב לחבירו, אינו מוחל לו עד שיבקש ממנו מחילה. וכך אתה מוצא ברעיו של איוב, דכתי' (איוב מב, ח) ועתה קחו לכם שבעה פרים וז' אילים ולכו אל עבדי איוב וגו', וכתי' (איוב מב, ט) וילכו אליפז התימני ובלדד השוחי וגו', ובסוף הענין מהו אומר, וה' שב את שבות איוב. אימתי, בהתפללו בעד רעהו. ויוסף ה'

את כל אשר לאיוב למשנה. תניא תני ר' יהודה משום רבן גמליאל, הרי הוא אומר ונתן לך רחמים ורחמך והרבך, זה הסימן יהיה בידך, כל זמן שאת רחמן יהא המקום עליך רחמן. אמ' רב, אדם שסרח על חבירו תחלה, והלך ובקש ממנו מחילה פעם ראשונה ושנייה ושלישית, אם לא קבלו מה יעשה, יעשה שורה של אנשים ויפייסנו, מה"ד ישר על אנשים ויאמר חטאתי וישר העויתי ולא שוה לי. ואם עשה כן, מה כתי' תמן, פדה נפשו מעבר בשחת וחייתו מעבור בשלח. א"ר יוסי, הדא דתימא באותו שלא הוציא עליו שם רע, אבל אותו שהוציא עליו שם רע, אין לו מחילה עולמית.

אין התשובה ולא יום הכפורים מכפרין אלא עבירות שבין אדם למקום ברוך הוא, כגון מי שאכל איסור או שבעל בעילה אסורה, וכיוצא בהן, אבל עבירות שבין אדם לחבירו, אינו נמחל לו לעולם עד שירצה את חבירו. כדגרסי' בפ"ק דמסכת ראש השנה שאלה בלורית הגיורת את רבן גמליאל, כתוב בתורתכם (דברים י, יז) אשר לא ישא פנים ולא יקח שוחד, וכתי' (במדבר ו, כו) ישא ה' פניו אליך. ניטפל לה ר' יוסי הכהן. אמ' לה, אמשול לך משל, למה הדבר דומה, לאדם שנושה בחבירו מנה וקבע לו זמן בחיי המלך ונשבע בחיי המלך. הגיע זמן ולא נתן. בא לפייס את המלך. אמ' המלך, עלבוני מחול לך, [לך] ופייס את חבירך. ע"כ. ואע"פ שהחזיר לו ממון שהוא חייב לו צריך לרצותו. ואפי' שלא הקניט את חבירו אלא בדברים, צריך לפייסו ולפגוע בו עד שימחול לו. לא רצה למחול לו, מביא שורה של שלשה בני אדם מרעיו, ופוגעין בו ומבקשין ממנו שימחול לו. אם לא נתרצה להם, מביא שנייה ושלישית. לא רצה, מניחו והולך לו, וזה שלא מחל הוא החוטא, לפי שאסור לאדם להיות אכזרי שלא ירחם ושלא יתפייס, אלא צריך להיות נוח לרצות וקשה לכעוס. ובשעה שמבקש ממנו חבירו שחטא לו מחילה, מוחל לו בלב שלם ובנפש חפצה, ואז מבקש גם הוא מהב"ה לכפר עונותיו והב"ה מוחל לו, מדה כנגד מדה, הוא מחל לחבירו שחטא לו ועשה לו תשובה ובקש ממנו למחול לו ומחל, כך הוא מבקש מחילה מלפני הב"ה ומוחל לו. כלומר, רבונו של עולם, אם מחלתי לחבירי בשעה שבקש ממני מחילה, ואע"פ שהצר לי הרבה, יהי רצון מלפניך שתמחול לי גם את פשעי, שלא הצרתי לך ולא חטאי מזיק לך, שנא' (תהלים קמד, ג) ה' מה אדם ותדעהו ובן אנוש ותחשבהו. ואם הרבה חבירו לחטוא לו, כשיבקש ממנו מחילה, לא יקום ולא יטור. וזהו דרכן של זרע ישראל הקדושים ולבם הנכון. אבל הגויים הם אכזריים וערלי לב, ואינן מתפייסין, אלא נוטרין לעד אפם ועברתם שמרה נצח. וכן הוא אומר על הגבעונים, לפי שלא מחלו לבית שאול ולא נתפייסו, והגבעונים לא מבני ישראל המה.

החוטא לחבירו ומת קודם שיבקש ממנו למחול לו, מביא עשרה בני אדם ומעמידן על קברו ואומר בפניהם, חטאתי לה' אלהי ישראל ולפלוני זה שבקבר הזה ועשיתי לו כך וכך. ויתודה לפניהם. ואם היה חייב לו ממון יתננו ליורשיו, ואם אינו יודע לו יורשין, יתננו בבית דין ויתודה.

וגרסי' במדרש יהי אור ר' אבא היה יושב בשער לוד, וראה אדם אחד בא מן הדרך, והיה עייף מן הדרך. נכנס וישב בחרבה אחת בשער לוד והיה בה כותל רעוע. ישב תחתיו וישן. נסתכל בו ר' אבא וראה נחש אחד שהיה בא לנשוך לאותו האיש. יצאה חיה אחת מן החרבה והרגה לאותו נחש. הקיץ האיש ההוא וראה הנחש מת כנגדו. קם על רגליו להלוך לו. כיון שעקר את רגליו להלוך, מיד נפל הכותל על המקום שהיה שוכב בו, ונמלט. אתא ר' אבא לגביה. אמ' ליה, מה עובדך, שהרי עשה לך הב"ה שני נסים, לא על חנם זכית לזה. אמ' לו, לעולם לא שלם לי אדם רעה שלא נתפייסתי ממנו ומחלתי לו מיד, ואם לא הייתי יכול להתפייס לו מיד, לעולם לא עליתי לישון על מטתי עד שמחלתי לו, ולא הייתי חושש לרעה ששלם לי, ולא די לי אלא מהיום ההוא והלאה הייתי משתדל לעשות עמו טובה. בכה ר' אבא ואמ', יותר מעשים טובים שלזה ממעשה יוסף הצדיק, שיוסף הצדיק היו אחיו והיה לו למחול להם, וזה מוחל לבני אדם שאינם אחיו ולא אפי' קרוביו, ראוי הוא שיעשה לו הב"ה נס על נס.

מעלת בעל תשובה

וכתב רבינו יונה ז"ל שיסודות התשובה שלשה, החרטה והוידוי ועזיבת החטא, ואמ' אשרי אדם מפחד תמיד ומקשה לבו יפול ברעה. פי' אע"פ שהוא מודה ועוזב יש עליו לפחד תמיד, אולי לא השלים חוק התשובה, גם יפחד שמא יתחדש עליו יצרו, וישמר ממנו בכל עת, ויוסיף יראת השם בלבו תמיד, ויתפלל תמיד לפני הב"ה לעזרו על התשובה ולהצילו מיצרו. אבל מקשה לבו יפול ברעה, והוא האומר, כבר השלמתי חוק תשובתי, ואיננו משתדל תמיד להשיג מדרגות התשובה ולהוסיף בנפשו יראה. ע"כ.

אל ידמה בנפשו בעל תשובה שהוא מרוחק ממעלת הצדיקים והחסידים בעולם הבא, בשביל עונותיו ופשעיו שעשה קודם שעשה תשובה, ואל יעלה על לבו שמזכירין עונותיו הראשונים לאחר שעשה תשובה ופירש מהן, ונמצא מתבייש מהן. אין הדבר כן, אלא אהוב ונחמד וידיד, ועונותיו הראשונים נשכחים, שנא' (ילקות שמעוני על נ"ך של"ז, א) ולא יהיה עוד לבני ישראל למבטח מזכיר עון, וכתי' (מיכה ז, יט) תשוב תרחמנו תכבוש עונותינו ותשליך במצולות ים כל חטאתם. ושבח גדול הוא לבעל תשובה תשובתו, ומעלתו גדולה, ותשובתו רצוייה לפני הב"ה, שהרי אחר שטעם החטא כבש את יצרו

ופירש ממנו ועשה תשובה שלימה לפני הב"ה בכל לבו ובכל נפשו, ושיבר תאותו ועזב מעשיו הרעים. והוא דארז"ל מקום שבעלי תשובה עומדין אין צדיקים גמורים עומדים. פי' הצדיקים גמורים לא חטאו מעולם ולא טעמו טעם חטא, ואלו היו טועמים איפשר שלא היו יכולין לפרוש ממנו, אבל בעלי תשובה שחטאו והורגלו בעבירות ונעשית להם כטבע, וכבשו את יצרם ושינו את טבעם והגיעו אל הקצה האחרון שהוא הפך מטבעם, וחזרו בתשובה, לפיכך שכרן גדול. וגרסי' בפרק חלק א"ר אבהו, מקום שבעלי תשובה עומדין צדיקים גמורים אינם עומדים, שנא' (ישעיהו נז, יט) שלום שלום לרחוק ולקרוב, ברישא לרחוק והדר לקרוב. ור' יוחנן אמ' אין לך רחוק אלא שהיה רחוק מעבירה, אין לך קרוב אלא שהיה קרוב מעבירה, ונתרחק ממנה.

גדולה תשובה שמקרבת את הרחוקים. אתמול היה זה שנוי לפני המקום, ומשוקץ ומרוחק כתועבה, והיום אהוב וקרוב. וגרסי' במדרש תלים למנצח על שושנים לבני קרח משכיל שיר ידידות. בוא וראה בבני קרח, עד שלא עשו תשובה לא נקראו ידידים, משעשו תשובה נקראו ידידים. וכתי' (תהלים לב, א) לדוד משכיל אשרי נשוי פשע כסוי חטאה. זש"ה אורח חיים למעלה למשכיל למען סור משאול מטה. אורח חיים למעלה למשכיל, אלו בני קרח שנסתכלו למעלה לאביהם שבשמים ונמלטו, שנא' (במדבר כו, יא) ובני קרח לא מתו, למה, שלא נשתתפו לעצת אביהם. ובאחרים כתי' (במדבר טז, לג) וירדו הם וכל אשר להם חיים שאולה. אבל אלו שנסתכלו למעלה נמלטו, שנא' (תהלים לד, ו) הביטו אליו ונהרו ופניהם אל יחפרו. וכן דוד ע"ה כשנסתכל למעלה נמלט, דכתי' (תהלים לב, א) לדוד משכיל אשרי נשוי פשע כסוי חטאה. ולא עוד אלא שהרשעים שנסתכלו למעלה נמלטו, כשאת מוצא בנבוכדנאצר, דכתי' ביה (דמיאל ד, לא) אנא נבוכדנאצר עיני לשמיא נטלית, ונקרע מקצת גזר דינו. ומה אם הגויים, שהם חייבים להב"ה, כשמסתכלין למעלה הוא מוחל להם, ישראל שהם בני קדושה, אברהם יצחק ויעקב, אם מסתכלין למעלה ועושין תשובה שלימה, על אחת כמה וכמה שהב"ה מוחל להם. ומפני שהיה דוד ע"ה משכיל התודה, ועשה תשובה לפני הב"ה, ואמ' לך לבדך חטאתי והרע בעיניך עשיתי וגו', וכתי' (תהלים נא, ה) כי פשעי אני אדע וחטאתי נגדי תמיד, ומחל לו הב"ה. וגרסי' במ' פסחים ויאמר ה' אל משה עשה לך שרף ושים אותו על נס והיה כל הנשוך וראה אותו וחי. וכי הנחש ממית ומחיה. אלא כל זמן שישראל מסתכלין כלפי מעלה היו מתרפאין, ואם לאו היו נימוקין. כיוצא בו, והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל וכאשר יניח ידו וגבר עמלק. וכי ידיו של משה עושות

מלחמה או שוברות מלחמה. אלא כל זמן שישראל מסתכלין כלפי מעלה ומכוונין את לבם לאביהם שבשמים היו מתגברים, ואם לאו היו נימוקין.

בוא וראה כמה מעולה התשובה. אתמול היה זה מובדל בעונותיו מה' אלהי ישראל, שנא' (שמות יב, כב) כי אם עוונותיכם היו מבדילים ביניכם לבין אלהיכם, והיום מודבק בשכינה, שנא' (דברים ד, ד) ואתם הדבקים בה' אלהיכם וגו'. [אתמול] צועק ואינו נענה, שנא' (ישעיהו א, טו) גם כי תרבו תפלה אינני שומע ידיכם דמים מלאו, והיום טרם שיצעק הב"ה עונהו, שנא' (ישעיהו סה, כד) והיה טרם יקראו ואני אענה עוד הם מדברים ואני אשמע. אתמול עושה מצות וטורפין אותן בפניו, שנא' (ישעיהו א, יב) כי תבואו לראות פני מי בקש זאת מידכם רמוס חצירי, וכתי' (ישעיהו א, יג) לא תוסיפו הביא מנחת שוא קטורת תועבה היא לי וגו', ואומר מי גם בכם ויסגור דלתים ולא תאירו מזבחי חנם אין לי חפץ בכם, ואומר עולותיכם ספו על זבחיכם ואכלו בשר, והיום עושה מצות ומקבלין אותן ממנו בשמחה, שנא' (קהלת ט, ז) לך אכול בשמחה לחמך ושתה בלב טוב יינך כי כבר רצה האלהים את מעשיך. ולא עוד אלא שהב"ה מתאוה להן, שנא' (מלאכי ג, ד) וערבה לה' מנחת יהודה וירושלם כימי עולם וכשנים קדמוניות. וכן את מוצא שבלשון שהב"ה מרחיק את החטאים בו בלשון מקרב את השבים, שנא' (הושע ב, א) והיה במקום אשר יאמר להם לא עמי אתם יאמר להם בני אל חי. וגרסי' בואלה שמות רבה מדת הב"ה אינה כמדת בשר ודם. מדת בשר ודם, שנים עומדים לפני המלך, אחד מלמד קטיגוריא ואחד מלמד סניגוריא שלו, לא מי שמלמד קטיגוריא מלמד סניגוריא, [ולא המלמד סניגוריא] מלמד קטיגוריא, אבל הב"ה הוא מלמד קטיגוריא והוא מלמד סניגוריא, הוא [הפה] שאמ' הוי גוי חוטא, והוא הפה שאמ' פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים, הוא הפה שאמ' עם כבד עון, והוא הפה שאמר ועמך כולם צדיקים, הוא הפה שאמ' בנים משחיתים, והוא הפה שאמ' וכל בניך למודי ה', הוא הפה שאמ' גם כי תרבו תפלה אינני שומע, והוא הפה שאמר והיה טרם יקראו ואני אענה עוד הם מדברים ואני אשמע, הוא הפה שאמר חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי, והוא הפה שאמר והיה מדי חדש בחדשו ומדי שבת בשבתו יבא כל בשר להשתחוות לפני אמר ה'.

אמר המחבר את מוצא שכל מה שאמר באלו המקראות של קטיגוריא שאמ' כנגדם אלו המקראות של סניגוריא, ואלו ואלו על ידי נביא אחד אמרן, והוא ישעיהו הנביא ע"ה, ללמדך שרגע באפו חיים ברצונו. ע"כ.

וגרסי' בפסיקתא ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי אומר, אמרו ישראל לפני הב"ה, רבון העולמים, אם עושין אנו תשובה מי מעיד לנו. אמר להם, לרעה אני נעשה לכם עד,

שנא' (מלאכי ג, ה) וקרבתי אליכם למשפט והייתי עד ממהר וגו', ולטובה אני נעשה לכם עד, שנא' (ישעיהו מג, ט) יתנו עדיהם ויצדקו וגו'.

וגרסי' בחופת אליהו רבה לי גלעד ולי מנשה ואפרים מעוז ראשי יהודה מחוקקי. אמ' ר' ברכיה, ארבע דברים הללו כנגד ארבע כתות הן. אחת שאומרת אין תחיית המתים מן התורה, ואחת שאומרת אין הב"ה מקבל בעלי תשובה, ואחת שאומרת אין הב"ה פוקד עקרות, ואחת שאומרת שאין הב"ה מציל מן האש. זו שאומרת אין תחיית המתים מן התורה אומרין לה, הרי אליהו התשבי, שהיה מתושבי גלעד, יבא ויעיד שהחיה הב"ה המת על ידו, הוי אומר לי גלעד. וזאת שאומרת אין הב"ה מקבל בעלי תשובה, אומרים לה, הרי מנשה בן חזקיה, שהרשיע והכעיס לפני הב"ה, [יבא ויעיד] שקבלו, הוי אומר ולי מנשה. וזאת שאומרת אין הב"ה פוקד עקרות, אומרים לה, יבא אלקנה, שהיה מהר אפרים, ויעיד שהיתה אשתו עקרה וילדה, הוי אומר ואפרים מעוז ראשי. וזאת שאומרת אין הב"ה מציל מן האש, יבא חנניה מישאל ועזריה, שהן משבט יהודה, ויעידו שהציל אותן הב"ה מכבשן האש, הוי אומר יהודה מחוקקי.

דרכן של בעלי תשובה להיות שפלים וענוים ביותר. כי כשיכיר אדם את בוראו ידע פחיתות עצמו, ולפיכך יהיה שח ושפל. ודוד ע"ה בהתוודותו על חטאו, בבא אליו נתן הנביא, אמר זבחי אלהים רוח נשברה לב נשבר ונדכה אלהים לא תבזה. ובהכנעה יתרצה אדם לפני הב"ה, שנאמר (ישעיהו סו, ב) ואל זה אביט אל עני ונכה רוח וחרד על דברי, ואומר להחיות רוח שפלים ולהחיות לב נדכאים. וכמו שהכלי הטמא אם ישבר יטהר, דכתי' (ויקרא ו, כא) וכלי חרש אשר יבושל בו ישבר, וכתי' (ויקרא יא, לה) תנור וכירים יתץ טמאים הם, כך המשבר גאותו בתשובה יטהר מטומאתו, כמו שאמר דוד ע"ה הרב כבסני מעוני, וכתי' (ירמיהו ד, יד) כבסי מרעה לבך ירושלים. וכמו שצריך הבגד המטונף כיבוס, כך צריך לב האדם כיבוס מן העונות בתשובה, שנא' (תהלים נא, ד) הרב כבסני מעוני, וכתי' (ירמיהו ד, יד) כבסי מרעה לבך ירושלים. וכמו שילבין הבגד המכובס, כך ילבנו עונותיהם של ישראל בתשובה, שנא' (ישעיהו א, יח) אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו וגו'. וצריך בעל תשובה להיות ענו עם הבריות, ויהיה דיבורו עמהם במענה רך ובקול נמוך, שנא' (ישעיהו כט, ד) ושפלת מארץ תדברי ומעפר תשח אמרתך וגו'. ולא ילבש מלבושים יקרים, שנא' (שמות לג, ה) ועתה הורד עדיך מעליך. ואם יחרפו אותו הכסילים במעשיו הראשונים, ואומרים לו, אתמול עשית כך וכך, אל ירגיש להם ואל יקפיד לדבריהם, אלא שותק ושמח, ויודע שזה זכות הוא לו, שכל זמן ששב ממעשיו הרעים ונכלם ולא חזר לקלקולו, אז זכותו הרבה ומעלתו גדולה ושכרו מרובה מאת

הב"ה. ועון גדול הוא לומר לבעל תשובה, זכור מעשיך הראשונים שהיית עושה, או להזכירם בפניו כדי לביישו. וג"כ אסור לזכור לפניו דברים ועניינים הדומין להם, כדי לביישו וכדי להזכירו להן. הכל אסור, ומוזהר עליו בכלל אונאת דברים, שנא' (ויקרא כה, יז) ולא תונו איש את עמיתו ויראת מאלהיך כי אני ה' וגו', אני הוא שעתיד לשלם.
תשובת הצבור [רצויה לפני הב"ה ב]כל זמן שעושין תשובה, כענין שנא' (דברים ד, ז) ומי גוי גדול אשר לו אלהים קרובים כה' אלהינו בכל קראנו אליו. וגרסי' בפ"ק דמסכת ראש השנה פסוק אחד אומר בכל קראנו אליו, נראה שהב"ה קרוב לקוראיו בכל זמן, ופסוק אחד אומר דרשו ה' בהמצאו קראוהו בהיותו קרוב, נראה שהוא ית' שמו קרוב בזמן. א"כ קשי קראי אהדדי. ומתרץ בגמ' לא קשיא, הא בצבור הא ביחיד, בצבור בכל קראנו, ליחיד בהמצאו. א"ר רבה בר אבוה, אלו עשרה ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים, שנא' (דברים ד, כט) ובקשתם משם את ה' אלהיך ומצאת כי תדרשנו בכל לבבך ובכל נפשך. נמצא שהתפלה והתשובה מקובלת לפני הב"ה בחדש השביעי, שהוא תשרי, והוא החביב בחדשים. תשרי, ת'שובה, ש'ופר, ר'אש השנה, י'ום הכפורים. ד"א תשרי, ת'פלה, ש'ועה, ר'נה, שהן הסליחות, שנא' (איכה ב, יט) קומי רני בלילה לראש אשמורות. וגרסינן במכילתא בחדש השביעי, שהוא מושבע ממצות, שופר בתוכו, כפור בתוכו, לולב וערבה בתוכו, סוכה בתוכו, עצרת בתוכו. וגרסי' במ' ראש השנה כל השביעים חביבין לעולם. למעלה השביעי חביב, והם השמים, ושמי השמים, רקיע, שחקים, זבול, מעון, ערבות. ערבות חביב, שנא' (תהלים סח, ה) סולו לרוכב בערבות ביה שמו ועלזו לפניו. בדורות שביעי חביב, והם אדם, שת, אנוש, קינן, מהללאל, ירד, חנוך. חנוך חביב, שנא' (בראשית ה, כד) ויתהלך חנוך את האלהים. בבני דוד השביעי חביב, והם אמנון, כלאב, אבשלום, אדוניה, שפטיה, ירבעם, שלמה. שלמה חביב, שנא' (שמואל ב יב, כה) ויקרא שמו ידידיה בעבור ה'. בשנים השביעית חביבה, שנא' (דברים טו, א) מקצה שבע שנים תעשה שמטה. בשמיטות השביעית חביבה, שנא' (ויקרא כה, י) וקדשתם את שנת החמשים שנה. בימים השביעי חביב, שנא' (בראשית ב, ג) ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו. בחדשים השביעי חביב, שנא' (ויקרא כג, כד) בחדש השביעי באחד לחדש יהיה לכם שבתון. ועוד כי בראש השנה נברא אדם הראשון, וחטא והב"ה מחל לו, ואמ' לו, כשם שמחלתי לך ביום הזה [כך אני עתיד למחול לבניך ביום הזה].
כדגרסי' בפסיקתא ובויקרא רבה לעולם ה' דברך נצב בשמים, וכתי' (תהלים קיט, צא) למשפטיך עמדו היום כי הכל עבדיך. ר' אליעזר אומר, בחמשה ועשרים באלול נברא

העולם, ואתיא כההיא דתניא זה היום תחלת מעשיך, נמצאת אומר ביום ראש השנה נברא אדם הראשון. בשעה ראשונה עלה במחשבה, בשנייה נתייעץ עם מלאכי השרת, בשלישית כינס עפרו, ברביעית גבלו, בה' רקמו, בששית עשאו גולם, בשביעית זרק בו נשמה, בשמינית הכניסו לגן עדן, בתשיעית נצטווה, בעשירית סרח, באחד עשר נדון, בשתים עשרה יצא בדימוס. אמ' הב"ה לאדם, זה סימן לבניך, כשם שעמדת לפני בדין ביום הזה ויצאת בדימוס, כך עתידין בניך להיות עומדין לפני בדין ביום זה ויוצאין בדימוס. פי' דימוס, חופש מן העונות. ועוד גרסינן בויקרא רבה אמ' רב תחליפא, בכל הקרבנות כתי' והקרבתם, וכאן כתי' ועשיתם. אמ' הב"ה, מכיון שנכנסתם לפני בדין ביום הזה ויצאתם בדימוס, מעלה אני עליכם כאלו היום עשיתי אתכם ובראתי אתכם בריה חדשה, שנא' (ישעיהו סו, כב) כי כאשר השמים החדשים והארץ החדשה אשר אני עושה עומדים לפני נאם ה' כן יעמוד זרעכם ושמכם. ר' חייא הוי קרי לחדש השביעי ירחא דשבועא, שבו נשבע הב"ה לאברהם, שנא' (בראשית כב, טז) בי נשבעתי נאם ה'. מה צורך היה לשבועה זו. רב ביבי בשם ר' יוחנן אמר, אמ' אברהם אבינו ע"ה לפני הב"ה, רבון העולמים, גלוי וידוע לפניך שבשעה שאמרת קח נא את בנך את יחידך אשר אהבת את יצחק וגו', שהיה בלבי להשיבך ולומר לך, אתמול אמרת לי כי ביצחק יקרא לך זרע, ועכשו אתה אומר לי קח נא את בנך את יחידך וגו', אלא שהיה בלבי להשיבך וכבשתי את יצרי ולא השיבותיך. כך בשעה שיהיו בניו של יצחק באים לידי עבירות ולמעשים רעים, תהא זוכר להם עקידת יצחק אביהם, ותמלא עליהם רחמים, ותרחם עליהם, ותהפוך להם מדת הדין למדת רחמים, אימתי בחדש השביעי.

ועוד גרסי' בפסיקתא וה' נתן קולו לפני חילו כי רב מאד וכי עצום עושה דברו. שהוא מעצים כחן של צדיקים לעשות רצונו. כי גדל יום ה' מאד, זה יום הכפורים, ומי יכלינו. כדגרסי' בפ"ק דמסכתא ראש השנה אמ' ר' יוחנן, שלשה ספרים נפתחים בראש השנה, אחד של צדיקים גמורים, ואחד של רשעים גמורים, ואחד של בינוניים. אלה לחיי עולם, אלו הצדיקים גמורים, ואלה לחרפות לדראון עולם, אלו הרשעים גמורים. ימחו מספר חיים, אלו הרשעים. חיים, אלו הצדיקים. ועם צדיקים אל יכתבו, אלו הבינוניים, שנתן להם הב"ה עשרה ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים, אם עשו תשובה נכתבים עם הצדיקים, ואם לאו נכתבים עם הרשעים. הא למדנו שכל זמן שעושין הצבור [תשובה] שתשובתן רצויה, ויחיד שתשובתו רצויה בכל זמן, ויותר בעשרת ימי תשובה. אמ' ר' אבין, מאי קרא ימחו מספר חיים ועם צדיקים אל יכתבו. ימחו מספר, זה ספר של רשעים גמורים. חיים, זה ספרן של צדיקים גמורין. ועם צדיקים אל יכתבו, זה ספרן של

בינוניים. רב נחמן בר יצחק אמ' מהכא, ואם אין מחני נא מספרך אשר כתבת, [מחני נא, זה ספרן של רשעים, מספרך, זה ספרן של צדיקים, אשר כתבת], זה ספרן של בינוניים. תניא בית שמאי אומרים, שלש כתות ליום הדין, כת אחת של צדיקים גמורים, וכת אחת של רשעים גמורים, וכת אחת של בינוניים. צדיקים גמורים נכתבים ונחתמים לאלתר לחיי העולם הבא. רשעים גמורים נכתבין ונחתמין לאלתר לגיהנם. שנא' (דניאל יב, ב) ורבים מישיני אדמת עפר יקיצו אלה לחיי עולם ואלה לחרפות לדראון עולם. בינוניים, שעונותיהם שקולין כנגד זכיותיהם, יורדין לגיהנם ומצפצפין ועולין, שנא' (זכריה יג, ט) והבאתי את השלישית באש וצרפתים כצרף כסף ובחנתים כבחון את הזהב, ועליהם אמרה חנה ה' ממית ומחיה מוריד שאול ויעל. ובית הלל אומר', רב חסד מטה כלפי חסד, ועליהם אמר דוד אהבתי כי ישמע ה' את קולי תחנוני, ועליהם נאמרה כל הפרשה כולה, דלותי ולי יהושיע. פושעי ישראל בגופן יורדין לגיהנם ונידונין בה שנים עשר חדש. לאחר י"ב חדש גופן כלה ונשמתן נשרפת, ומשימן אפר תחת כפות רגלי הצדיקים, שנא' (מלאכי ג, כא) ועסותם רשעים כי יהיו אפר תחת כפות רגליכם. אבל המינין והמשומדים והאפיקורסים והמסורות, ושכפרו בתורה ושכפרו בתחיית המתים, ושנתנו חתיתם בארץ החיים, ושחטאו ושהחטיאו את הרבים, כגון ירבעם בן נבט וחביריו, יורדין לגיהנם ונדונין בו לדור ודור, שנאמר (ישעיהו סו, כד) ויצאו וראו בפגרי האנשים הפושעים בי וגו', וגיהנם כלה והם אינם כלים, שנא' (תהלים מט, טו) וצורם לבלות שאול מזבול לו, כמו שכתבתי למעלה. וגרסי' בפירקא קמא דמסכת ע"ז א"ר יהושע בן לוי, לא עשו ישראל העגל אלא כדי ליתן פתחון פה לבעלי תשובה, ר"ל צבור, שנא' (דברים ה, כה) מי יתן והיה לבבם זה ליראה אותי, לבבם לשון רבים. והיינו דאמ' ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי, לא דוד ראוי לאותו מעשה ולא ישראל ראויין לאותו מעשה, לא דוד ראוי לאותו מעשה, דכתי' (תהלים קט, כב) ולבי חלל בקרבי, ר"ל לבי לשון יחיד, ולא ישראל ראויין לאותו מעשה, שנאמר (דברים ה, כה) מי יתן והיה לבבם זה וגו'. אלא מפני מה [עשו], לומר לך, שאם חטא יחיד אומרים לו, כלך אצל יחיד, ואם חטאו צבור אומרים להם, כלך אצל צבור. א"ר שמואל בר נחמני א"ר יונתן, מאי דכתי' (שמואל ב כג, א) נאם דוד בן ישי ונאם הגבר הוקם על, על שהקים עולה של תשובה.

ואע"פ שנתן הב"ה לישראל לעשות תשובה, והורה להם אורחות חיים, אל יחטאו יותר מדאי, כלומר אחטא ואחר כך אעשה תשובה, או אחטא ויום הכפורים מכפר. דתנן האומר אחטא ואשוב, אין מספיקין בידו לעשות תשובה, אחטא ויום הכפורים מכפר, אין יום הכפורים מכפר.

משל למה הדבר דומה, לאדם עשיר עד מאד, והיה לו בן אחד ולא היה לו בן אחר זולתו, והיה אוהב אותו עד מאד. והיה הבן מחשב בלבו ואומר, אלך בשרירות לבי ואעשה רצוני, שכל כך אבי אוהב אותי שלא יקפיד ולא ימחה בידי, וכל כך הוא עשיר שיפדה אותי בהון רב. הלך וישב לו עם אנשים רקים ופוחזים, והיה מוציא ממון אביו, ואוכל ושותה עם אותן אנשים בני הבליעל ומתלוצץ עמהם. יום אחד אכל ושתה עמהם. מה עשו, שכרוהו וגנבוהו ומכרוהו ביד ליסטים ושודדין. כששמע אביו, נכמרו רחמיו על בנו. הלך ופדאו בממון רב, והביאו לעירו. הלך פעם אחרת מעם אביו ונתחבר לאנשים לצים. אמרו לו קרוביו, היאך תתחבר לאלו, אינך מתיירא שיעשו לך כראשונים. אמר להם, אם יעשו, מובטח אני באהבת אבי ובעושרו שיפדה אותי. נשבה פעם אחרת ופדאו אביו. וכן נשבה ופדאו כמה פעמים. אח"כ אמר אביו, ומה לו כנסתי כל אלו הנכסים וזה העושר אלא כדי שיצא בני לתרבות רעה בשבילם, העבודה, אם ישבו אותו פעם אחרת אעזבנו ולא אפדנו. אח"כ נשבה. הוגד לאביו ולא רצה לפדותו. אמרו לו, היאך תעזוב בנך בשביה ולא תפדנו. אמ' להם, אלו אירע לבני שום מקרה, הייתי פודה אותו בכל נכסי, אבל עתה הואיל והוא מזיד, ועשה כמה רעות בבטחו בעשרי ובאהבתי, אחר שפדיתיו כמה פעמים, אעזבנו עתה עד שיצר לו ויוסר, ואחר שאדע בו ששב למוטב, אפדה אותו ואנחילנו כל נכסי.

כך בשביל שהב"ה חנון ורחום ארך אפים ומרבה להיטיב סולח ומוחל ומקבל שבים, אל יחטא אדם לפניו יותר מדאי בבטחו על רחמנותו ועל התשובה. אם יחיד הרבה ויחטא, ויאמר אחר כך אשוב, מסלק ממנו הסליחה, עד שידע שלא נבראת כדי שיחטא אדם יותר מדאי. וגרסי' באבות דר' נתן חמשה אין להם מחילה, ואלו הן, מרבה לשוב, ומרבה לחטוא, וחוטא בדור זכאי, והחוטא על מנת לשוב, וכל מי שיש בידו חילול השם. וסוף סוף אם עושים תשובה ושבין לפני הב"ה בכל לב ובכל נפש תשובתן מקובלת. וגרסי' במ' יומא ירושלמי בפרק יום הכפורים ר' אומר על כל עבירות שבתורה יום הכפורים מכפר, חוץ מהפורק מעליו יראת שמים ועול שמים, והמגלה פנים בתורה שלא כהלכה, והמפיר בריתו של אברהם אבינו, שהוא ברית מילה. אם עשה תשובה מתכפר לו, ואם לאו אין מתכפר לו. וגרסינן במדרש תלים א"ר שמעון בן יוחאי, בשעה שאדם עובר עבירה באין המלאכים ומקטרגין אותו ואומ', רבונו של עולם, הט שמיך ותרד גע בהרים ויעשנו, כלומר הפוך שמים לתוהו ובהו והפרע מזה. והב"ה אומר להם, אם יעשה תשובה אני מקבלו. ר' חנינא שאל לר' שמואל בר נחמני ואמ' ליה, מאי סכות בענן לך מעבור תפלה. אמ' לו, שערי תפלה פעמים פתוחין ופעמים ננעלין, אבל שערי תשובה

ושערי דמעה אינן ננעלין לעולם, שנא' (תהלים סה, ו) מבטח כל קצוי ארץ וים רחוקים, וכתי' (תהלים לט, יג) אל דמעתי אל תחרש, כמו שכתבתי למעלה. וכתב רבי יונה ז"ל עון העינים יכופר בדמעות, שנא' (תהלים קיט, קלו) פלגי מים ירדו עיני על לא שמרו תורתך. לא אמר על שלא שמרתי, אלא על שלא שמרו תורתך, הם סבבו החטא, על כן הורדתים פלגי מים.

התשובה היא מועלת לאדם אם ישוב בתשובה שלימה לפני הב"ה ויעזוב מעשיו הרעים, אבל לא שיסגף עצמו בתענית ולא בלבישת הצמר הקשה כדי שיענה את נפשו. ואסור לאדם לימנע מלאכול כל בשר ומלשתות יין בעתו. כדגרסינן במסכת תעניות וירא אלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה, ולא אמר וירא אלהים את שקם ואת תעניתם. ועיקר התשובה הוא שישוב אדם בכל לבו, לפי שהעבירות כולן מן הלב הן נפרדין. דתניא תחלת העבירה הרהור הלב, שנייה לה ליצנות, שלישית גסות הרוח, רביעית אכזריות, חמישית בטלה, ששית הנאה, שביעית שנאת חנם, והן שבע מדות רעות, ולפי' אמ' שלמה ע"ה כי יחנן קולו אל תאמן בו כי שבע תועבות בלבו. לפיכך צריך אדם לעשות תשובה בכל לבו, מפני שהעבירות מלבו. וכשאדם עושה תשובה בכל לבו, הב"ה יודע כוונתו, ומוחל וסולח על כל פשעיו ועונותיו, כי ארך אפים ורב חסד הוא, ואפי' לרשעים, אולי יעשו תשובה, ומקבל את השבים אליו בכל לבם ובכל נפשם, אולי ישמעו וישובו ולא יכרתו ברשעתן, ומורה דרכי התשובה לחטאים, שנא' (תהלים כה, ח) טוב וישר ה' על כן יורה חטאים בדרך, שהב"ה מורה לחטאים בדרך לעשות תשובה.

וגרסי' מ' מכות ירושלמי בפרק אלו הן הגולין. שאלו לחכמה החוטא מה תקנתו, אמרה חטאים תרדף רעה. שאלו לנביאים החוטא מה תקנתו, אמרו הנפש החוטאת היא תמות. שאלו לדוד החוטא מהו עונשו, אמ' יתמו חטאים מן הארץ. שאלו לתורה החוטא מה תהא עליו, אמרה יביא קרבן אשם ויתכפר לו. שאלו להב"ה החוטא מה תהא עליו, אמ' יעשה תשובה ויתכפר לו. הה"ד טוב וישר ה' על כן יורה חטאים בדרך. ר' פנחס אומר, כתי' (תהלים כה, ח) טוב וישר ה' על כן יורה חטאים בדרך, ומורה לרצחנין עיר מקלט. ר' אבין אומר, על כל מיל ומיל היה עומד בורגן, ועל כל בורגן ובורגן סימן, והיה מראה להיכן דרך עירי מקלט. הוי על כן יורה חטאים בדרך. תניא ר' אליעזר בן יעקב אומר, מקלט מקלט היה כתו' על פרשת דרכים, כדי שיהא הרוצח רואה הכתב והולך לו לעיר מקלטו. א"ר אבין, כמין יד היתה מראה להם את העיר.

וצריך בעל תשובה להיות תמיד על פניו בושה וכלימה מעונות שעשה, שנא' (ירמיהו לא, יח) בושתי וגם נכלמתי כי נשאתי חרפת נעורי, וכתי' (ירמיהו נא, נא) כסתה כלימה

פני. וגרסי' בפסיקתא ר' יצחק אומר, אמ' לו הב"ה לירמיה, לך אמור להם לישראל עשו תשובה, שנא' (ירמיהו ג, כב) שובו בנים שובבים ארפא משובתיכם. הלך ירמיה לישראל והתחיל להוכיחם. אמרו לו, ר' ירמיה, היאך אנו עושין תשובה לפני המקום אחר שהכעסנו אותו והקנטנוהו על ההרים הרמים שהיינו עובדים ע"ז, בושנו אנו ונכלמים להרים פנים אליו, מה תועיל התשובה, נשכבה בבשתינו ותכסנו כלימתנו. השיב ירמיה דבריהם לפני הב"ה. אמ' לו, לך אמור להם, אם אתם באים בתשובה, הלא אצל אביכם שבשמים אתם באים, שנא' (ירמיהו לא, ח) כי הייתי לישראל לאב ואפרים בכורי הוא. פי' אין אב שאינו חומל על בנו, ומוחל פשעו, כשיראנו בצער ושב מחטאתיו ומתבושש מעונותיו. וכל החוזר בתשובה שלימה לפני הב"ה, בבשת פנים, הב"ה מקבל תשובתו ומוחל על כל עונותיו. כדגרסי' בפ"ק דברכות א"ר חנינא סבא משמיה דרב, כל העושה דבר ומתבייש ממנו מוחלין לו על כל עונותיו, שנא' (יחזקאל טז, סג) למען תזכרי ובושת ולא יהיה לך עוד פתחון פה מפני כלימתך בכפרי לך לכל אשר עשית נאם ה' אלהים. ודילמא צבור שאני, אלא מהכא, ויאמר שאול אל שמואל צר לי מאד ופלשתים נלחמים בי וה' סר מעלי ולא ענני עוד גם ביד הנביאים גם בחלומות. ואלו באורים ותומים לא קאמ' ליה משום דקטל נוב עיר הכהנים. ומנא לן דאחילו ליה, שנא' (שמואל א כח, יט) ומחר אתה ובניך עמי. מאי עמי, עמי במחיצתי. ורבנן אמרי מהכא, והוקעונום לה' בגבעת שאול בחיר ה'. ואמרי לה, יצאתה בת קול ואמרה, שאול בחיר ה'. וגרסי' במדרש מאי ויאמר משה אל אהרן קרב אל המזבח ועשה את חטאתך ואת עולתך וגו'. היה אהרן רואה את המזבח כתבנית שור, והיה מתירא ממנו, שמא נזכר לו עון העגל, והיה מתבייש לקרב אל המזבח מפני אותו עון. מיד אמ' לו משה ע"ה, קרב אל המזבח, כבר נתמחל לך אותו עון, הואיל ונתביישת ממנו. לפיכך הצדיקים מעלין תמיד על לבם מיעוט עונות שעשו ומתביישין מהם. וכן עזרא אומר, אלהי בושתי ונכלמתי להרים אלהי פני אליך כי עונותינו רבו למעלה ראש ואשמתנו גדלה עד לשמים.

כל זמן שיעשה אדם תשובה תשובתו נרצית לפני הב"ה, ובלבד שיפטר מן העולם הזה בתשובה. אבל יש תשובה מעולה מחבירתה. והתשובה היא על ששה מעלות.

המעלה האחת היא יותר מעולה מן השנייה, והיא העושה תשובה בימי בחרותו ובעוד שהוא בתוקפו ובגבורתו, וכבש את יצרו ועשה תשובה שלימה, ועליו הכתו' אומר וזכור את בוראך בימי בחורותיך, וכתי' (תהלים קיב, א) אשרי איש ירא את ה'. ופירשו ז"ל בעודו איש. והמעשים הטובים והתשובה שאדם עושה בימי בחרותו, הב"ה זוכר אותם

תמיד ומרחוק מחזיק לו טובה בשבילם, שנא' (ירמיהו ב, ב) כה אמר ה' זכרתי לך חסד נעוריך אהבת כלולותיך.

המעלה השנית יותר מעולה מן השלישית, והיא השב בימי בחרותו, אבל שב מפני שהוסרו העונות ממנו. כיצד, היה בא על אשה בעבירה והיה אוהב אותה, ובתוך שהיה אוהב אותה הלכה מאותה המדינה או כבשוה גויים או ליסטים, או כיוצא בזה. הואיל ועזבה ולא רדף אחריה, ועשה תשובה, אע"פ שהוסרה ממנו על כרחו, בעל תשובה הוא, ותשובתו מקובלת לפני הב"ה, ועליו נאמר והסירותי דמיו מפיו ושיקוציו מבין שיניו.

המעלה השלישית יותר מעולה מן הרביעית, והוא השב מפני היראה מן הייסורין, כגון שהוכיחו מוכיח ואמ' לו, אם לא תעשה תשובה יבואו עליך ייסורין רעים, שבשביל עון של כך וכך ייסורין של כך וכך באים על האדם. ואע"פ שעשה תשובה מפני יראתו מן הייסורין, בעל תשובה הוא, ותשובתו מקובלת לפני הב"ה, כמו שמצאנו באנשי נינוה שלא עשו תשובה עד שהוכיחם יונה, שנא' (יונה ג, ד) ויחל יונה לבא בעיר, ויקרא ויאמר עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת, ומיד ויאמינו אנשי נינוה באלהים וגו', ונרצית תשובתם לפני הב"ה, שנא' (יונה ג, י) וירא אלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה וינחם אלהים על הרעה אשר דבר לעשות להם וגו'.

המעלה הרביעית יותר מעולה מן החמישית, והיא השב אחר שבאו עליו ייסורין. ואע"פ שלא שב אלא מפני שהיו מקיפין אותו הייסורין, בעל תשובה הוא, ותשובתו מקובלת, ועליו הכתו' אומר שובו שובו מדרכיכם הרעים ולמה תמותו בית ישראל.

המעלה החמישית יותר מעולה מן הששית, והוא השב בימי זקנותו ובעת שאי איפשר לו לעשות עבירות מפני זקנותו וחלישות כחו. אעפ"כ בעל תשובה הוא, ותשובתו מקובלת, ועליו הכתו' אומר תשב אנוש עד דכא ותאמר שובו בני אדם.

המעלה הששית יותר פחותה שבכולן, והיא השב בעת פטירתו, כשיראה כי קרב עתו למות והגיעה השעה שיפטר בה מן העולם. ואע"פ שלא עשה תשובה עד שעת פטירתו, הואיל ושב בשעת פטירתו בעל תשובה הוא, ותשובתו מקובלת לפני הב"ה, ועליו הכתו' אומר עד אשר לא תחשך השמש. לפיכך כשרואין החולה שהגיעה השעה שיפטר בה מן העולם, מזכירין אותו לעשות תשובה ואומרים לו, אמור חטאתי עויתי פשעתי, תהא מיתתי כפרה לעונותי. כדגרסי' במ' שבת בפרק במה מדליקין מי שחלה ונטה למות אומרין לו התודה, שכך דרך כל המומתין להיות מתודין. אדם יוצא לשוק דומה למי שנמסר לסרדיוט, חש בראשו דומה למי שנתנוהו בקולר, עלה למטה, דומה כמי שעלה

לגרדום לידון, אם יש לו פרקליטין גדולים ניצל, ואם לאו אינו ניצל, ואלו הן פרקליטין גדולים תשובה ומעשים טובים.
ובאדם חמש מדות בענין הזכיות והעונות והתשובה. והן זו למעלה מזו. ואלו הן. [האחת] גדולה שבכולן, והוא מי שלא חטא מימיו. ואע"פ שכתבתי מקום שבעלי תשובה עומדין אין צדיקים גמורים עומדים, אעפ"כ מי שלא חטא מימיו, גדולה היא מעלתו ממעלת הצדיקים וממעלת בעלי התשובה. שהצדיקים גמורים לא איפשר שלא עשו שום חטא בעולם, כי אין צדיק אשר יעשה טוב ולא יחטא, וזה שלא חטא מעולם מעלתו כמו שכתבתי למעלה.
השנית יותר גדולה מן השלישית, והיא העושה תשובה בימי בחרותו, כמו שכתבתי למעלה.
השלישית יותר גדולה מן הרביעית, והיא השב בימי זקנה, כמו שכתבתי למעלה.
הרביעית והיא יותר גדולה מן החמישית, והיא העושה תשובה בשעת פטירה, כמו שכתבתי למעלה.
החמישית והיא מי שלא עשה תשובה כלל, אלא חטא ועשה עבירות הרבה ומת בחטאו וברשעתו בלא תשובה.
משל למה הדבר דומה, לאנשים שהיו פורשים בים בספינה, ועשו ימים, ולא הגיעו למחוז חפצם. יום אחד נשבה רוח חזקה בים, והוליכה הספינה והאנשים אשר בה, עד שהגיעה לאי אחד בתוך הים, והיה הים סובב אותו מכל רוח. והיו באותו האי אילנות גבוהות עד מאד, והיו בהן פירות ומיני מגדנות, וכל מין ומין נחמד למראה וטוב למאכל. והיו בו מעינות מים מתגברין והולכין, ומשקין כל האי, עד שצמחו דשאים, ורבו עשבותיו, והנצו פירותיו ושושניו, וענפי האילנות שלחו יונקותיהן ושריגיהם, ועליהם כל צפור כנף פוצה פה ומצפצף. והיה המקום נחמד לשבת, בין מעיינות המים, תחת צללי האילנות. והיו בספינה חמש כתות של בני אדם.
הכת אחת לא רצו לצאת מן הספינה ולהכנס אל האי, כי אמרו, אם נצא מן הספינה ונכנס לאי, איפשר שתבא רוח חזקה ותוליך הספינה ונשאר באי, ובשביל נחת רוח של שעה אחת שנשאר באי, בתאות פירותיו, אם תלך לה הספינה, הרי אנו מתים. אלא נשב על משמרתנו ונשמור את מקומנו.
הכת השנית יצאו מן הספינה ונכנסו לאי, אבל לא התמהמהו לשם, אלא אכלו מעט מאותם הפירות, וטיילו מעט על האי, ויצאו מיד וחזרו לספינה, ומצאו מקומותם בריוח וישבו בהן, ולא הפסידו כלום ממקומם בשביל שנכנסו לאי ואכלו מן הפירות.

הכת השלישית יצאו מן הספינה ונכנסו לאי, ואכלו מן הפירות וטיילו על האי, ונתעכבו לשם עד שנשבה הרוח והתקבצו המלחים לנהוג ספינתם וללכת לדרכם ותקעו בחצוצרות, כמו שדרכן לתקוע בשעה שהולכין. מיד שמעו קול החצוצרות ונכנסו בה, ומצאו מקומותם שישבו אחרים במקצתם, וישבו ביניהם בדוחק, ולא מצאו מקומותם בריוח כמו שמצאו הראשונים שלא נתמהמהו באי.

הכת הרביעית היו אוכלין מפירות האילנות, והיו שטין באי ומהלכין על כל עבריו, והיו שומעין את קול החצוצרות, ואומרים אע"פ שתוקעים בחצוצרות, לא ילכו עד שיקימו התורן. הקימו את התורן, אמרו אע"פ שהקימו את התורן, לא ילכו עד שיפרשו את הנס. פרשו את הנס, אמרו לא ילכו עד אשר יאכלו המלחים. ובכל זאת היו טובעים בבור סכלם, ועיניהם עורים מראות אור שכלם, ושכורים ביין תאותם, ועושין רצון יצרם ועוברין על רצון יוצרם, עד שאכלו המלחים והנהיגו הספינה והתחילה ללכת. כיון שראו שהספינה הולכת אמרו, אם נתעכב עוד רגע אחד תלך לה הספינה ונשאר באי, והרי אנו נפסדין וכלים. מיד רצו אל שפת האי, ונכנסו בים, וסכנו בעצמן, והיו שטין בים, עד שהגיעו אל הספינה, ונכנסו בה. ומצאו מקומן צר, וישבו בדוחק, ולא היה להם ריוח כראשונים שלא נתעכבו כל כך באי.

הכת החמישית ישבו באי, אוכלין ושותין ושמחים, ולא נתנו אל לבם לשוב אל הספינה עד שהלכה לה, ונשארו באי נעים ונדים. ועברו ימי החום ובאו ימי הקור, ונשרו הפירות מן האילנות ויבשו העלין, ולא היה להם צל לחסות תחתיו, ונשארו לחורב ביום ולקרח בלילה. ויצאו מן האי חיות רעות משונות והיו טורפים ומשחיתין אותם. והיו בוכין ומתאבלין על שלא נכנסו בספינה, ולא היה מועיל להם כלום. וישבו באי עד שכלו ואבדו. ונכרתו מן הספינה ומן האי.

וכן הוא האדם בעולם הזה, אם ילך בתום לבבו, וישב אל משמרתו לעבוד את בוראו, ולא ידיחנו יצרו הרע ללכת אחרי תאוות העולם הזה והבליו, הרי זה נכנס בשלום ויצא בשלום.

כך הכת הא' של בני אדם שלא רצו ליכנס אל האי, הם החסידים שלא טעמו טעם חטא מעולם, וכבשו יצרם, ולא הלכו אחר תאוות העולם הזה, אלא ישבו על משמרתם ושמרו מקומם, ולא נכנסו לאי, שדומה להבלי העולם הזה, שמפתין את האדם בתענוגיהם ובתאותן, והנמשך אחריהם יאבד והפורש מהן ינצל.

והכת השנית שנכנסו לאי ויצאו מיד, דומין לבני אדם שחטאו וטעמו טעם החטא וחזרו בתשובה מיד בימי בחרותן. וזו היא התשובה המעולה.

והכת השלישית שלא יצאו מן האי עד ששמעו קול החצוצרות בספינה, דומים לבני אדם שאינן עושין תשובה עד עת זקנתן, שיראו שעתן קרב ועושין תשובה קודם שימותו ברשעתן. ואע"פ שהן בעלי תשובה, אין מקומם כמקום בעלי הכת השנית והראשונה.
והכת הרביעית שלא יצאו מן האי עד שהתחילה הספינה ללכת, והיו ממתינין מזמן לזמן עד שלא נשאר להם פנאי לעמוד באי אפי' רגע אחד, דומין לבני אדם שאין עושין תשובה עד שעת המיתה, כשיראו כי אזלת ידם וחייהם חלפו מן העולם הזה ואין להם חיים בעולם הבא אם לא יעשו תשובה, ועושין תשובה מפני יראתן מן המות. ואע"פ שתשובתן מועילה להם, אין מקומן כשל הכת השלישית.
והכת הה' שישבו באי עד שהלכה לה הספינה ונשארו נעים ונדים בוכין ומתאבלים ולא יועיל להם, דומין לבני אדם הטובעין בעומק תאותם בעולם הזה, ההולכין אחר שרירות לבם הרע, ולא נתנו אל נפשם לעשות תשובה, עד שמתו ברשעתן וכלו ואבדו והלכו לאבדון ולבהלה, ונהפכו להם תענוגי העולם הזה לתועלה ולרמה אוכלים בשרם ולאש אוכלת ושורפת נשמתן, עד אשר היו לחרפות לדראון עולם, כמו שנהפך ליושבי האי תענוגיה לשפטים רעים, חורב ביום וקרח בלילה, חיות רעות משונות נחשים שרפים עקרבים, לעשות בהן נקמה.

מרגניתא דר' מאיר

אמ' הב"ה לישראל, לא יועילו בכם הייסורין ולא התוכחות, ולא התראה ולא הבטחה, ולא טלטול ולא אריכות ימים, ולא אריכות רוח, ולא שליחה ולא צווי, ולא קללות ולא חרמות ולא נחמות, ולא בושה ולא פחד, ולא אימת חשבון ולא אימת דין גיהנם, ולא שמי המתחלל בגוים על ידיכם. ומי שיש בידו כל המעשים הללו מאבד את זכותו, ומונע ממנו טובות הרבה, ושנותיו מתקצרין, וקונה שם רע, ונזכרין לו עונות אבותיו, ותפלתו נמאסת בעולם הזה ולעולם הבא. וכל מעשיו מפורסמין ונותן עליהם דין וחשבון. וכל שמחה ששמח בו יצרו נעשית לו אבילות. והן נתבעין ממנו בדינין משונין ובושה מרובה ומלאכים אכזרים ובעולם הארוך. לכן הוא אומר, ומה תעשו ליום פקודה ולשואה ממרחק תבא, אל מי תנוסו לעזרה ואנה תעזבו כבודכם.
ועוד אדם חוטא בעיניו, עיניו כהות. חוטא באזניו, שומע חרפתו, חוטא בפיו, אין דבריו נשמעין, חוטא בעצה, פרנסתו מתמעטת. חוטא במחשבה, זיו פניו משתנה. חוטא בלשונו, ייסורין באין עליו. חוטא בידו, יורד מכבודו. חוטא בלבו, מת מדאגה. חוטא ברגליו, שנותיו מתקצרין. חוטא ביצרו, יצרו מקטרגו. חוטא ומחטיא, קובר את אשתו ואת בניו ואת בני ביתו. חוטא בליצנות, גזר דינו נחתם.

וכי מה הנאה לאדם חוטא, וסופו לפרוש מעולם לעולם, מחיין למות, מאורה לחשכה, משינה מתוקה לשינה דחוקה, מאור מתוק לרמה ותולעה, ממטעמים מתוקים לטעם עפר, מחיבוק נאה לחיבוק עפר. כמה עשירים יצאו מן העולם הזה בפחי נפש, כמה חכמים היתה חכמתם עליהם לתקלה, כמה גבורים היתה גבורתם עליהם לתקלה, כמה מגדלי בנים לא שמחו בבניהם, כמה נאין היה נויין עליהם לתקלה, כמה זקנים לא ראו כבוד, כמה בחורים נקצצו מחופתן. וכי מה הנאה לאדם ממאכל שהוא מביאו לדינין מרובין, משמחה שמביאה את האדם לדאגות הרבה, ממלבוש שהוא גורם לפגיעות מרובות, מהרהור שהוא גורם למכאובים מרובים, משינה מתוקה שהיא גורמת למיתות משונות, ומחטא שהוא מאבד זכויות הרבה, מתרעומת שהיא מקפחת פרנסות הרבה.
ואיזהו בן העולם הבא, המתרחק מן העבירה ומן ההרהורין ומליצנות ומלשון הרע ומהכיעור והדומה לו, והמקיים את המצות, ויש בידו מצוה על אמיתה וענוה על אמת, ומתרחק מן החטא, ומעיין בתפלתו, ומתודה על עונותיו לפני הב"ה, ועושה תשובה.
והמתחבר לרשע טורד עצמו מן העולם הזה ומן העולם הבא. והמסביר פנים לרשע הרי הוא ממרגיזי אל. והמרמה בדרכיו מתאבל בסופו. והמטה את חבירו מדרך טובה לדרך רעה ימות בחצי ימיו.
והמלעיג על המצות אין מרחמין עליו מן השמים. והמלעיג על עניותן של עניים סוף הוא יגע ואחרים אוכלין את יגיעו. וכל המרגיל להאדים פני חבירו פנקסו פתוח בו ביום. ואין לך קשה אלא מי שעוסק בדברי שקר.
אוי למי שהעולם מטעה בו. אוי למי שהשעה משחקת לו. אוי למי שנעשה סניגורו קטיגורו. אוי למי שיצרו מנצחו. אוי למי שנהפך עליו הגלגל. אוי למי שמאבד את עולמו. אוי למי שתקלה באה על ידו. אוי למי שנתחלל שם שמים על ידו.
יש פורענות מיד, ויש פורענות לאחר זמן, ויש אחת אחר אחת, ויש כולן כאחת. ויש מהם באות על האדם והוא ער, ויש מהן באות על האדם והוא ישן. ויש מהן והן כבדות ויש מהם במרוצת הנפש. ויש בדעתו, ויש שלא מדעתו. ויש בנערותו, ויש בזקנותו. ויש בסתר, ויש בגלוי. ויש בבית, ויש באכסניא. כל צרה וצוקה, וקנאה ופרצה, ובושה ותקלה, ממעטין מן החטא. [ויש שעובד את המקום מתוך יראה], כדי שלא תתקפח פרנסתו, ויש מתוך אהבה, ויש מתוך בושה, ויש מתוך תמימות, ויש מתוך להראות, ויש בשמחה, שמח שתבוא מצוה על ידו, ויש מתוך הייסורין, שנא' (הושע ה, טו) בצר להם ישחרוניני. וכל אחד ואחד לפי מעשיו.

בשעה שנפטר אדם מן העולם הזה, המלאך הממונה על הדין עומד כנגדו ואומר לו, אוי על הגוף הזה שיצא מן העולם הזה ריקם מזכיות ומלא מעונות. ומביט ברגליו ואומר, אוי להם לרגלים שלא הלכו ביושר. אוי להם לידים שנתעסקו בדבר שקר. אוי להם למעים שנהנו מן הגזל. אוי להם לעינים שלא הלכו באמונה. אוי להם לאזנים שלא קבלו תוכחות. אוי לו לפה שלא נתעסק בדברי תורה. אוי לו לבשר שלא נתייגע ביראה. אוי לו ליצר שלא נכנע לפני יוצרו. אוי לו ללב שלא עבד את בוראו. שעתיד להעמידו בנזיפה, ואומר לו, עמוד בדין והכר מעשיך ודע מהיכן באת ולפני מי אתה נותן דין, ואם אתה יכול להשיב השיב. ומי יוכל להשיב, ומי יוכל לסבול את עונותיו, שהן כאש לבגד, כחרב לצואר, כחץ ללב, ככבלים לרגלים, כמחשך לעינים, כמרה לפה, כשוחה לרגל, כחרישה לאזנים, כהכשלה לכח, כימים רעים לזקנה, כייסורין לגוף, כגדיעה לקרן, כמכה למיתה, כעברה ליום הדין. יש מי שהוא מת בחצי ימיו, ויש מי שהוא יוצא מן העולם בתמימות. עד כאן.

וגרסי' במדרש יהי אור ר' אבא פתח, לדוד ברכי נפשי את ה' ואל תשכחי כל גמוליו. כמה יש לו לאדם להביט ולדעת מעשיו של הב"ה, שבכל יום ויום הכרוז יוצא ומכריז ואומר, עד מתי פתאים תאהבו פתי, שובו בנים שובבים ארפא משובותיכם. ואין אדם שיטה אזנו לקול הקורא, אלא שכל אחד הולך בשרירות לבו, וחושב שהעולם הזה שהוא שלו ושלא יפטר ממנו לעד ולעולם. עד שהוא בשלוה ובהשקט, יפול למשכב, ודומה למי שנתנוהו בקולר. אם ימצאו לו מעשים טובים, ניצול מדינה של גיהנם, כדא' אם יש עליו מלאך מליץ אחד מני אלף להגיד לאדם יושרו, וכתיב (איוב לג, כד) ויחננו ויאמר פדעהו מרדת שחת מצאתי כופר.

בשעה שנפטר אדם מן העולם הזה, ישא עיניו ויראה שני סופרים כנגדו, ויראו לו כתוב כל פשעיו ועונותיו וכל מה שהוציא מפיו בעולם הזה, שנא' (עמוס ד, יג) כי הנה יוצר הרים ובורא רוח מגיד לאדם מה שיחו וגו'. והוא מודה עליהם ונענש עליהן והולכין עמו לקבר. ושני כרוזים הולכין עמו, אחד מימינו ואחד משמאלו, ומכריזין ואומרים, זהו פלוני שמרד בקונו, מרד מעלה ומרד מטה, מרד בתורה ומרד במצות, ראו מעשיו, אוי לו, טוב לו שלא נברא. עד שמגיעין לקברו. וכל המתים רוגזים לקראתו ואומרים, אוי שזה נקבר עמנו. וגופו נדון בקבר, ונפשו הולכת ומתאבלת על הגוף. ובשעה שיקבר בקברו, דומה, הממונה להעניש את המתים, מקדים לקראתו, ושלשה אנשי הדין הממונים על דין הקבר, ובידם שלשה שרביטין של אש. ודנין הנפש והגוף כאחד. אוי על אותו דין. אוי על אותו מעשה.

בשעה שאדם נפטר מן העולם הזה, רואה מלאך המות וחרבו שלופה בידו. ורואה כאלו הבית כלו מתלהט באש מזיוו. כיון שרואה אותו, יזדעזע כל גופו ונפשו, ולבו לא ישקיט, ונפשו הולכת על כל איבריו, כאדם שנפרד מחביריו והולך להם לנשק להם. ואומרת להם הנפש, אוי על כל מה שעבר, מדוע לא קדמתם תשובה קודם שעה זו. באותה שעה אימה גדולה נופלת עליו, ורוצה להתחבא כדי להמלט, ואינו יכול. מיד פוקח עיניו ומביט במלאך הממונה ליטול נשמתו ממנו, ומיד נוטלה. ואותה שעה הוא הדין הגדול שאדם נידון בו בעולם הזה. וקודם יציאת הנפש הולכת על כל איבריו של אדם, וכולן מזדעזעין. וכשמגעת הנפש לכל אבר ואבר, ויוצאה ממנו, מיד אותו אבר מת. וכן בכל הגוף, עד שימות כל הגוף, ואז יוצאת הנפש. כיון שהנפש פורחת מן הגוף רואה את השכינה כנגדה. אם זך ואם ישר הוא, נשמתו מקבלת פני שכינה ומדבקת בה. ואם רשע הוא, מתרחקת ממנה ונודדת מסוף העולם ועד סופו. אשרי אדם שנשמתו מדבקת בשכינה ואוי לרשע שנשמתו מתרחקת ממנה.

ובכמה דינין נידון אדם בשעת פטירתו. א' כשנשמתו יוצאה מגופו. ב' כשמעשיו הולכין לנגדו ומכריזין לפניו. ג' כשיכנסוהו לקבר. ד' כשיסתם הגולל. ה' התולעים. ו' דינה של גיהנם. ז' שנפשו משוטטת בכל העולם ולא תמצא מנוח עד שיקבל עונשו. הה"ד שבעה עדנין יחלפון עלך. אל תקרי עדנין אלא דינין. לפיכך צריך אדם לפשפש במעשיו ויעשה תשובה קודם פטירתו, והוא שדוד אומר ברכי נפשי את ה' וגו', בעוד שנפשי בקרבי אברך את ה', בעוד שיש בי יכולת. הה"ד ברכי נפשי את ה' וכל קרבי את שם קדשו. ר"ל הנפש משתתפת עם הגוף, בעוד שהם כאחד יעשו תשובה, כדי שלא יענשו שניהם.

העולם הזה דומה לים סוער, שרבו עליו ועלה שאונו, וטבעו בו כמה בני אדם, כסבורים שאינו עמוק. משכיל אחד היה מוכרח לעוברו. אמ' אם אכניס עצמי בים אטבע בו, כמו שטבעו בו כמה בני אדם ואבדו. מה עשה. התקין ספינה, ונתן בה משוטים, וחזק בה תורן, וקשר בה חבלים, ושכר מלחים, והוליכוהו אל מחוז חפצו בשלום. כך הם בני אדם בעולם הזה. הטובעים בים הם הראשונים, שטובעין בגלי תאותם, ולא יתנו אל נפשם לעשות תשובה, עד שיהיו נכרתין ברשעתן והולכין לאבדון. והמשכיל שהתקין הספינה הוא העושה התשובה. שהתשובה דומה לספינה. שכשם שיעבור האדם הימים בספינה וינצל משאון גלם ומהמון דכים, כך יעבור בעל תשובה בתשובתו לחיי העולם הבא וינצל מדינה של גיהנם. והמשוטים הם היצר הטוב, שמשוטט בשביל האדם להדריכו על הדרך הישרה ולהצילו מלטבוע בעומק תאותו. והתורן הם הצדקות, שמוליכין האדם לחיי העולם הבא, כשם שמוליך התורן את הספינה. והחבלים הם התפלות, שבהן

מתדבק אדם לקונו, כשם שהחבלים קושרים הספינה ומדבקין פרקיה. והמלחים הם המעשים הטובים, שמוליכין לחיי העולם הבא ומשתדלין בשבילו, והוא שוקט ובוטח ושאנן.

הנפטר מן העולם בלא תשובה דומה למלך שהיו לו עשרה שרים. והיה המלך מקרב אותם ואוהב אותן והיו נכבדים אצלו ויקרים בעיניו. פעם אחת לקחו לנפשם עצה נבערה, ובאו לארמון המלך לילה, וחתרו את הקירות, ונכנסו לאוצר בית המלך, וגנבו משם כלי כסף וכלי זהב וכל יקר. ליום אחד השכים המלך ומצא אוצרותיו שדודים וכל מחמדיו בזוזים. ויצו המלך לחקור ולדרוש ולדעת מי בזז את חמודותיו. וילכו עבדיו וידרשו וימצאו כי שריו העשרה גנבו אוצר המלך. ויבואו הדורשים אל המלך ויאמרו לו, אדוננו המלך, שריך העשרה הנכבדים אצלך הם בזזו אוצרותיך. ויתעצב המלך מאד על שריו ולא חשב הגניבה למאומה באהבתו אותם. ויאמר להם המלך, שקר דברתם, כי עבדי נאמנים הם אצלי, ואיני מאמין לכם. ויאמרו הנה הגניבה בידם. ויחשוב המלך ויאמר, אם אמת הדבר, לא אוכל להציל אותם מיד ההמון ואיך ימותו בחטאם. מה עשה, אמר לעומדים, הביאו אותם לפני ואראה אם הגניבה בידם כדבריכם. והיה בין מושב השרים האלה ובין חצר המלך נהר, והיה להם לעבור אותו בספינה ולבוא לפני המלך. וקודם לכן שלח להם המלך אחד מעבדיו ויאמר להם, כשתעברו את הנהר לבוא אלי השליכו הגניבה מידכם בנהר, כדי שלא תמצא בידכם ולא תמותו, ואל תחוס עינכם על זהבי ולא על מחמדי, כי אין דבר נחמד בעולם אצלי כאהבתכם. ויהי כעברם, וישליכו בנהר כל מה שהיה בידם מן הגניבה, חוץ מאחד מהם שלא השליך גניבתו מידו. ויביאו אותם לפני המלך. ויצו המלך ויחפשו בבגדיהם ולא מצאו. ויחפשו לאותו שלא השליך מידו הגניבה ותמצא בידו. ויחר אף המלך מאד, ויאמר לו, למה לא השלכת מידיך כחביריך. ולא מצא מענה. ויאמר לו המלך, חטאך השני יותר חמור מן הראשון, כי בראשון אמרתי יצרו השיאו, אבל עתה שהוריתי לך דרך להנצל בה מן המות, וראית חביריך שהשליכו מידם גניבתם, ואתה לא עשית מאמרי ובזית דברי, ולמה לא עשית כחביריך, כל כך היה בעיניך כבד להשליך כמוהם. מעשיך האחרונים יוכיחו על הראשונים. בידוע שלא התנחמת על מעשיך הרעים הראשונים, ולפיכך אני אשלם לך גמולך. ויצו המלך וימיתו אותו בייסורין רעים ובענויים קשים, וישלח את חביריו בשלום, וילכו שמחים וטובי לב. כך האדם בעולם הזה. מזהיר הב"ה אותו על התשובה, כדי שלא ימות ברשעתו, שנא' (יחזקאל לג, יא) שובו שובו מדרכיכם הרעים ולמה תמותו בית ישראל, וכתי' (יחזקאל יח, לב) כי לא אחפוץ במות הרשע והשיבו

וחיו. ואם לא יעשה האדם תשובה, אומר לו הב"ה, חטאך האחרון מוכיח על הראשון, ונראה שלא התנחמת על מעשיך הרעים, פתחתי לך דלתי תשובה ולא קבלת, כל כך היה כבד בעיניך לעשות תשובה ולהנצל מדינה של גיהנם, לפיכך הרי את נידון בגיהנם לעד ולעולמי עולמים. כדגרסינן במדרש אמ' הב"ה לגיהנם, אני מלמעלה ואתה מלמטה להפרע מן הרשעים. ובגיהנם נידונין הרשעים נשמתן וגופיהן, שגופו של אדם וכל איבריו הם ערבים לנפש. זכו זכתה היא עמהם, פשעו נידונת היא עמהם, שנא' (תהלים נ, ד) יקרא אל השמים מעל, זו הנשמה שהיא מן השמים, ואל הארץ לדין עמו, זה הגוף שהוא מן הארץ.

וגרסי' בויקרא רבה תני ר' שמעון, [משל] למלך שהיה לו פרדס, והיה בו בכורות נאות, והושיב בו שני שומרים, אחד חיגר ואחד סומא, ואמ' להם, הזהרו בבכורות, והניחם והלך לו. אמ' חיגר לסומא, בכורות נאות אני רואה. אמ' לו סומא, הבה ונאכל. אמ' לו חיגר, וכי יכול אני להלוך, הבה אתה ונאכל. אמ' לו, וכי אני רואה. מה עשו, רכב חיגר על גבי סומא ונטלו את הבכורות ואכלום. והלכו וישבו זה במקומו וזה במקומו. לימים בא המלך. אמ' להם, הבכורות היכן הם. אמ' לו סומא, וכי אני רואה. אמ' לו חיגר, וכי יכול אני להלוך. מה עשה המלך, הרכיב חיגר על גבי סומא ודן אותם כאחד, ואמר, כך היה פשעכם, וכך אני נפרע מכם. כך כשיפרע הב"ה מן החוטא, אומר לנפש, את היא שחטאת. והיא אומרת לפניו, רבונו של עולם, וכי דרכי לחטוא, קודם שנתתני בגוף הזה חטאתי לפניך מעולם, הגוף הוא שחטא. אומר הב"ה לגוף, למה חטאת. והגוף אומר לפניו, רבונו של עולם, וכי כח בידי לחטוא, הנשמה היא שחטאה, ומיום שיצאה ממני לא מוטל אני כאבן שאין לה הופכים. מה עושה הב"ה, מחזיר אותה נשמה לגוף ודן אותם כאחד. הה"ד יקרא אל השמים מעל ואל הארץ לדין עמו.

וגרסי' במדרש השכם ועיני רשעים תכלינה ומנוס אבד מנהם. התשובה לפניהם ואינן עושין תשובה. משל לכת ליסטין. תפשן המלך וחבשן בבית האסורים. מה עשו, חתרו חתירה אחת ויצאו להם. אחד מהם לא ברח, אלא נשאר בבית האסורין. לבקר מצאו המלך. אמ' לו, שוטה שבעולם, קשה חתירה היתה לפניך, למה לא ברחת, חביריך שברחו מה אני עושה להם. כך אמ' הב"ה לרשעים, למה לא חזרתם בתשובה והייתי סולח לכם, כשם שחזרו אחרים בתשובה וסלחתי להם. עליכם הכתו' אומר, ועיני רשעים תכלינה ומנוס אבד מנהם ותקותם מפח נפש.

זכיות ועברות

יש זכיות שאדם נשכר עליהם אם עשאן יותר מחבירו אם עשאן. ואלו הן. תפלת הצדיק רצויה לפני הב"ה יותר מתפלת הרשע, שנא' (תהלים לג, א) רננו צדיקים בה' לישרים נאוה תהלה, וכתיב (משלי טו, ח) זבח רשעים תועבת ה' ותפלת ישרים רצונו. ובחור עובד את השם מאהבה ופורש מן העבירות בימי בחרותו יותר מזקן אם היו בו כל המדות הללו, שנא' (עמוס ב, יא) ואקים מבניכם לנביאים ומבחוריכם לנזירים. וגרסי' במ' נזיר בפ"ק אמ' שמעון הצדיק, מימי לא אכלתי אשם נזיר מעולם, חוץ מפעם אחת שבא ממני לא מוטל אני כאבן שאין לה הופכים. מה עושה הב"ה, מחזיר אותה נשמה לגוף ודן אותם כאחד. הה"ד יקרא אל השמים מעל ואל הארץ לדין עמו.

וגרסי' במדרש השכם ועיני רשעים תכלינה ומנוס אבד מנהם. התשובה לפניהם ואינן עושין תשובה. משל לכת ליסטין. תפשן המלך וחבשן בבית האסורים. מה עשו, חתרו חתירה אחת ויצאו להם. אחד מהם לא ברח, אלא נשאר בבית האסורין. לבקר מצאו המלך. אמ' לו, שוטה שבעולם, קשה חתירה היתה לפניך, למה לא ברחת, חביריך שברחו מה אני עושה להם. כך אמ' הב"ה לרשעים, למה לא חזרתם בתשובה והייתי סולח לכם, כשם שחזרו אחרים בתשובה וסלחתי להם. עליכם הכתו' אומר, ועיני רשעים תכלינה ומנוס אבד מנהם ותקותם מפח נפש.

יש זכיות שאדם נשכר עליהם אם עשאן יותר מחבירו אם עשאן. ואלו הן. תפלת הצדיק רצויה לפני הב"ה יותר מתפלת הרשע, שנא' (תהלים לג, א) רננו צדיקים בה' לישרים נאוה תהלה, וכתיב (משלי טו, ח) זבח רשעים תועבת ה' ותפלת ישרים רצונו. ובחור עובד את השם מאהבה ופורש מן העבירות בימי בחרותו יותר מזקן אם היו בו כל המדות הללו, שנא' (עמוס ב יא) ואקים מבניכם לנביאים ומבחוריכם לנזירים. וגרסי' במ' נזיר בפ"ק אמ' שמעון הצדיק, מימי לא אכלתי אשם נזיר מעולם, חוץ מפעם אחת שבא זרים כחו ולא ידע גם שיבה זרקה בו ולא ידע. ע"כ. ועשיר גנב חטאו ועונשו יותר חמור מעני אם גנב, שנא' (שמואל ב יב, ד) ויבא הלך לאיש העשיר ויחמול לקחת מבקרו ומצאנו לעשות לאורח הבא לו ויקח את כבשת האיש הרש ויעשה לאיש הבא אליו, וכתי' (שמואל ב יב, ה) ויחר אף דוד באיש מאד ויאמר אל נתן חי ה' כי בן מות האיש העושה זאת. והדיוט מתגאה יותר מגונה הוא, ועונשו יותר חמור, מאדם גדול אלו היה מתגאה, שנא' (תהלים יב, ט) כרם זלות לבני אדם. והגוזל את הרש יותר חמור עונשו מעונש הגוזל את העשיר, שנא' (משלי כב, כב) אל תגזל דל כי דל הוא וגו', וכתי' (משלי ל, יד) לאכול עניים מארץ ואביונים מאדם. והמזיק לצדיק עונשו יותר חמור מן המזיק

לרשע, שנא' (עמוס ה, יב) כי ידעתי כי רבים פשעיכם ועצומים חטאתיכם צוררי צדיק. והחוטא ביום הקדוש חטאו יותר חמור מאלו חטא ביום אחר, שנא' (ישעיהו נח, ג) הן ביום צומכם תמצאו חפץ וכל עצביכם תנגשו. העובר עבירה ומתפאר בה עונשו גדול על התפארו בה מעל עשייתה. כי אלו עשאה ופירש ממנה וחזר בתשובה היה מתכפר לו, אבל עכשיו שהוא מתפאר בעבירות שעשה יראה לו שעשה כדין, ובשביל זה לא עשה תשובה, וישתדל לעשות עבירה אחרת כדי להתפאר בה. ועוד שיראה כמכעיס בהתפארו בעבירות.

לעולם לא יחשוב אדם בלבו שהוא חוטא, שאם יחשוב שהוא חוטא לא יקשה בעיניו לעשות עבירה, כי יאמר הואיל והוא חוטא למה ימנע מן העבירות, כי חוטא הוא בשביל עונות שעשה קודם, ואפי' שלא יעשה עכשו חוטא הוא, ומה תוסיף עבירה זו על כל עונות שעשה, ומה תצטרף טיפת מים בים הגדול, ישטפו גליו יותר בשביל אותה הטיפה, כך הוא מלא מעבירות, מה תוסיף לו עבירה זו. הרי זה טועה במחשבתו, ודומה לאדם שאכל שומים הרבה וריח רע נודף לו על פיו, ואומר, אוכל שומים אחרים, כדי שאסיר ריח רע מפי, ונמצא מוסיף ואינו גורע. ולפיכך שנו חכמים ואל תהי רשע בפני עצמך. ועוד אז"ל עבר עבירה ושנה בה הותרה לו. הותרה לו סלקא דעתך, אלא נעשית לו כהיתר. ולא די לו שאינו עושה תשובה, אלא שמוסיף על חטאתו פשע. אלא ישתדל לפרוש מן העבירות, ויעשה תשובה, ויעשה זכיות כנגד העבירות שעשה. כיצד. הסתכל בעבירות, ישוח עיניו לארץ. חטא בלשון הרע, יעסוק בתורה בלשונו. ובכל האיברים שחטא, ישתדל לעשות בהן מצות. דתניא באותו דבר שחוטאין מתרצין. אם עשית חבילות של עבירות עשה כנגדן חבילות של מצות. רגלים ממהרות לרוץ לרעה, הוי רץ בהם לדבר מצוה. לשון שקר, תורת חסד על לשונו. ידים שופכות דם נקי, יעשה צדקה בידיו. עינים רמות, יהיה דכה ושח עינים. לב חורש מחשבות און, יצפון התורה בלבו. משלח מדנים בין אחים, בקש שלום ורודפהו. ולא יהיה אדם צדיק בעיניו, שאם יחשוב שהוא צדיק, יאמר די לי בזכיות שעשיתי, ולא ישתדל לעשות זכיות אחרים, אם לא ידון עצמו תמיד שהוא מחצה על מחצה, מחצה זכאי ומחצה חייב. וידע ששוקלין לו זכיותיו ועונותיו בכל שנה ושנה, אם יהיו זכיותיו מרובים מעונותיו נקרא צדיק ויזכה לחיי העולם הבא, ואם יהיו עונותיו מרובין מזכיותיו נקרא רשע ונדון בגיהנם כפי רשעו, ואם יהיו זכיותיו ועונותיו מחצה על מחצה, אלו כנגד אלו, אם יעשה זכות אחת, נמצאו זכיותיו מרובין מעונותיו ונקרא צדיק, ואם יעשה עבירה אחת, נמצאו עונותיו מרובין מזכיותיו ונקרא רשע. נמצא שהדן עצמו תמיד שהוא מחצה על מחצה לא יעשה אפי'

חטא אחד, כי יאמר בשביל חטא זה יזכרו כל עונותיו ויענש עליהם, ונמצא נענש על כל עונות שעשה ומפסיד כל זכיותיו. ועליו נאמר, וחוטא אחד יאבד טובות הרבה. לפיכך ידון אדם את עצמו תמיד כאלו הוא מחצה על מחצה, זכיותיו ועונותיו אלו כנגד אלו, ולעולם לא יחטא.

מי שאין בלבו יראת שמים, לעולם אינו בא לידי תשובה, וסופו אבד ברשעתו. לפי שיראת השם בלב האדם דומה לבית שדרין בו בני אדם, כל זמן שדרין בבית מתקיים, וכל זמן שאין דרין בו הבית חרב. כך לבות בני אדם, כל זמן שיש בהם יראת השם היא מדריכתו לאדם על הדרך הטובה, כדי שתתקיים הנפש ותזכה לחיי העולם הבא, ואם אין בלב יראת שמים סופו בא לידי עבירה ואבד ברשעתו.

וצריך אדם לחזק גופו ואיבריו כנגד יצר הרע, כדי שיוכל להתחזק עליו ויכבוש אותו, כדי שלא יחטיאו. כדגרסינן במ' נדרים בפרק ארבעה נדרים, אמ' רמי בר אבא, מאי דכתי' (קהלת ט, יד) עיר קטנה ואנשים בה מעט ובא אליה מלך גדול וסבב אותה ובנה עליה מצודים גדולים וגו', עיר קטנה זה הגוף, ואנשים בה מעט אלו האיברים, ובא עליה מלך גדול וסבב אותה, זה יצר הרע, ובנה עליה מצודים גדולים, אלו העונות, ומצא בה איש מסכן וחכם, זה יצר הטוב, ומלט הוא את העיר בחכמתו, אלו תשובה ומעשים טובים. דכתי' (קהלת ז, יט) החכמה תעוז לחכם, זו תשובה ומעשים טובים, מעשרה שליטים אשר היו בעיר, אלו שתי ידים, שתי רגלים, שתי אזנים, שתי עינים, והראש והפה. וכל הכובש את יצרו הרי זה נקרא גבור, שנא' (משלי טז, לב) טוב ארך אפים מגבור ומושל ברוחו מלוכד עיר. וגרסי' בפסיקתא א"ר סימון משל לצור גבוה שהוא עומד בפרשת דרכים, והיו בני אדם נכשלים בו. אמ' להם המלך, סתתו בו קימעא קימעא, עד שתבא השעה ואני מעבירו מן העולם. כך אמ' הב"ה לישראל, בני, יצר הרע הזה מכשול הוא לעולם, סיתתו בו קימעא קימעא, עד שתבא השעה ואני מעבירו מן העולם, שנא' (יחזקאל לו, כו) והסירותי את לב האבן מבשרכם ונתתי לכם לב בשר, וכתי' (יחזקאל לו, כז) ואת רוחי אתן בקרבכם, וכתי' (דברים ל, ו) ומל ה' אלהיך את לבבך ואת לבב זרעך לאהבה את ה' אלהיך בכל לבבך וגו'. ודוד ע"ה אמר בענין התשובה, לב טהור ברא לי אלהים ורוח נכון חדש בקרבי.

וגרסי' במ' סוכה בפרק החליל דרש ר' יהודה בר אלעאי, לעתיד לבא הב"ה מביאו ליצר הרע ושוחטו לפני הצדיקים ולפני הרשעים. צדיקים נראה להם כהר גבוה ורשעים נראה להם כחוט השערה. הללו בוכים והללו בוכים. צדיקים בוכים ואומרים, היאך יכולנו לכבוש הר גבוה כזה. ורשעין בוכים ואומרים, היאך לא יכולנו לכבוש את חוט השערה

הזה. ואף הב"ה תמה עמם, שנא' (זכריה ח, ו) יפלא בעיני שארית העם הזה [בימים ההם גם בעיני יפלא] נאם ה' צבאות. דרש רב עוירא, ואיתמ' ר' יהושע בן לוי, שבעה שמות יש ליצר הרע.

הקב"ה קראו רע, שנא' (בראשית ח, כא) כי יצר לב האדם רע מנעוריו. משה קראו ערל, שנא' (דברים י, טז) ומלתם את ערלת לבבכם. דוד קראו טמא, שנא' (תהלים נא, יב) לב טהור ברא לי אלהים, מכלל דאיכא טמא. שלמה קראו שונא, שנא' (משלי כה, כא) אם רעב שונאך האכילהו לחם ואם צמא השקהו מים, וכתי' (משלי כה, כב) כי גחלים אתה חותה על ראשו וה' ישלם לך. אל תקרי ישלם לך, אלא ישלימנו לך. ישעיהו קראו מכשול, שנא' (ישעיהו נז, יד) סולו סולו [פנו דרך] הרימו מכשול מדרך עמי. יחזקאל קראו אבן, שנא' (יחזקאל לו, כו) והסירותי את לב האבן מבשרכם. יואל קראו צפוני, שנא' (יואל ב, כ) ואת הצפוני ארחיק מעליכם. וגרסי' במסכתא ברכות לעולם ירגיז אדם יצר הטוב על יצר הרע, שנא' (תהלים ד, ה) רגזו ואל תחטאו. אם נצחו מוטב, ואם לאו, יקרא ק"ש ולא פרשה אחרת מן התורה. לפי שאמר אמרו בלבבכם, ובקרית שמע והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך. וכתי' (תהלים ד, ה) הכא על משכבכם, ובק"ש ובשכבך ובקומך. ועוד שק"ש מזהרת לאדם שלא יהרהר ביצר הרע, שנא' (במדבר טו, לט) ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם. וגרסי' בספרי אחרי לבבכם זה יצר הרע. וגרסי' במדרש ברצות ה' דרכי איש גם אויביו ישלים אתו. אויביו זה יצר הרע. בנוהג שבעולם אדם גדל עם חבירו שתים שלש שנים והוא קושר לו חבה, וזה גדל עם אדם מנעוריו ועד זקנתו, מצא להפילו בתוך עשרים שנה מפילו, מצא להפילו בתוך ארבעים שנה מפילו. וכן יוחנן כהן גדול ששימש בכהונה גדולה שמונים שנה ואחר כך נעשה צדוקי. לכך נאמר אל תאמן בעצמך עד יום מותך. יצר לב האדם רע מנעוריו והוא גדל אתו, אע"פ שהוא רע יכול אדם לעשותו טוב. יש דברים בעולם יותר קשים מיצר הרע ואדם שוקד למותקן. אין לך מר מן התורמוס ואדם שולקן וממתיקן במים. וכן חרדל ודברים הרבה. ומה דברים שנבראו מרים אדם ממתיקן, יצר הרע המסור בידו ע"א כמה וכמה.

סדר התשובה

שלח לנו הב"ה ביד עבדו יחזקאל הנביא ע"ה ואמר שובו והשיבו מכל פשעיכם ולא יהיה לכם למכשול עון השליכו מעליכם את כל פשעיכם ועשו לכם לב חדשה ורוח חדשה ולמה תמותו בית ישראל. אדם אשר פשע וחטא עד כי עונו עלה לשמים שיאו, ובא בקרבו רוח טהרה, ושת לבו לשוב, ובא לחסות תחת כנפי השכינה ולהכנס בדרכי התשובה, אשכילך ואורך בדרך זו תלך. ביום ההוא ישליך מעליו כל פשעיו אשר עשה,

ויעשה עצמו כאלו אותו היום נולד, ואין בידו לא זכות ולא חובה, וזה היום תחלת מעשיו. וישים דרכיו, ויפלס אורחותיו, ואל ינועו מעגלותיו מדרך הטוב. ומדה זו תשיבנו בתשובה שלימה, כי אם לא יעשה עצמו כמשליך גילוליו וכובד העונות ועוצם החטאים אשר עשה, יבהילוהו, ולא יניחוהו לשוב בתשובה שלימה, כי אם יבוש מחטאיו, ולא יוכל להעיז פניו לשוב, כי אם יאמר בלבו, הן חטאתי ועויתי ופשעתי, וכזאת עברתי ושניתי ועשיתי ושלשתי עד אין ספורות, ואיך אבוא עוד לפניו, כבשת גנב כי ימצא כן בושתי לעמוד לפניו ומלכת בדרכיו ולדבקה בו, ואיך ארמוס חציריו ואיך אספר חוקיו. והמסית היושב בפתחי הלב, המתחדש בכל יום וצופה ומבקש תמיד להכשילו, משיא לבו לעצה הרעה הזאת, ומניא אותו הדרך הישר והטוב. ולכן טוב לו להשליך כל פשעיו ולעשות לב חדש. וכזה יעשה ביום טהרתו, בהתנדב רוחו אותו להיות עובד לבוראו. יפיל תחנתו לפני בוראו ויאמר,

אנא השם, חטאתי עויתי פשעתי לפניך, וכזאת וכזאת עשיתי מיום היותי על האדמה עד היום הזה. ועתה נשאני לבי, ונדבה רוחי אותי, לשוב לפניך באמת ובלב שלום, בכל לב ובכל נפש, ולהיות מודה ועוזב ומשליך מעלי כל פשעי, ולעשות לב חדש ורוח חדשה, להיות זהיר וזריז ומשכיל ביראתך. ועתה, ה' אלהי, הפותח יד בתשובה [לקבל שבים] ומסייע לבאים לטהר, פתח את ידך וקבלני בתשובה לפניך, וסייעני להתחזק ביראתך, ועזרני נגד השטן הנלחם אלי בתחבולות תמיד ומתנקש בנפשי להמיתני, לבלתי ימשול בי, וחזקני מרמ"ח איברים שבי, ותגער בו לבלתי יעמוד על ימיני לשטני, ועשית את אשר אלך בחוקיך, ותסיר לב האבן מקרבי, ותתן לי לב בשר. אנא, ה' אלהי, שמע אל תפלת עבדך ואל תחנוניו, וקבל את תשובתי, ואל יעכב שום חטא ועון ואשמה את תפלתי ואת תחנתי, ויהיו לפני כסא כבודך מליצי יושר להליץ בעדי לפניך ולהכניס תפלתי לפניך. ואם בחטאי העצום אין מליץ, חתור לי אתה מתחת כסא כבודך וקבל תשובתי. כמו שחתרת למנשה וקבלת תשובתו כן חתור לי. פתח וקבל תשובתי ולא אשוב ריקם, כי אתה שומע תפלה.

ותמיד ירגיל בתפלה זו. וזה הדרך אשר ירגיל בה להרגיל עצמו להשמר מכל חטא. בבקר, מעת הקיצו משנתו, יחשוב בדעתו לשום דרכיו לטובה, ויפשפש במעשיו, ולא יעות שום דבר לפי כחו, אפי' פסיעה אחת, עד זמן האוכל. וקודם שיאכל, אם עוות שום דבר, יתודה על הדבר בהויתו, והוידוי הזה ירחיקהו מכל עון וחטא, כי אם תבא לידו העבירה יזהר ממנה להתודות עליה, ולא יהיה מאותם שנאמר (תהלים עח, לו) עליהם, יפתוהו בפיהם ובלשונם יכזבו לו ולבם לא נכון עמו, ולא יהיה טובל ושרץ

בידו. ובהעלותו דבר זה אל רוחו, אז ישמר מעבירה, ויהיה רץ כצבי לעשות רצון אביו שבשמים, ואף מעון הקל יהי נשמר, וכל דרכיו יהיו במשקל. אם הגיע עת האוכל ופשפש ולא מצא, יהיה מודה ומשבח לפני בוראו על אשר עזרו משונאו וזכהו להיות שעה אחת בתשובה בעולם. וכאשר יעשה מן הבקר ועד עתה יעשה עד זמן אכילה בערב, וקודם אכילה יתודה הכל כאשר אמרנו. וכן מזמן אכילה בערב עד זמן שכיבה. הרי לך שלשה פרקים ביום לשלשה וידויים.

ככה יעשה כל הימים, מיום תחלת תשובתו עד שנה אחת, שיתרחק מן העבירה וידבק ביראת הבורא, ויניח כל מעשיו הרעים וישמר מן העבירות שהיה רגיל בהם. וכמה פעמים יבאו לידו ויהיה נזהר מהם לא ייירא עוד, כי מן השמים יסייעוהו, ואף מן העבירות יחשבו לו לצדקה ולזכות. ועל פשעיו הישנים אשר השליך מעליו יהיה תמיד תוהה ומתחרט ומבקש עליהם מאת הצור ברוך הוא למחותם מספר הזכרונות, וגם יענה נפשו עליהם. ואם אדם חלוש הוא, ואינו יכול לסבול עינויים קשים ותעניות, ימשך ידו מלמלא את תאותו במאכליו ובמשקיו. וכן אמ' הרב ר' אברהם ב"ר דוד ז"ל, שהיה אחד מחסידי עולם, הגדר הגדול המופלא מניעת המאכלות, וכן פירש דבריו, לא שלא יאכל בשר או לא ישתה יין, כי דייך מה שאסרה תורה, אך בעת מאכלו, ועוד תאב לאכול ממנו, יניח לכבוד הבורא מתאותו ולא יאכל כדי תאותו. ודרך זה ימנענו מחטוא ויזכירנו אהבת הבורא יותר מתענית אחד בשבוע, כי זה בכל יום תמיד, מדי אוכלו ומדי שתותו יניח מתאותו לכבוד הבורא. וישים לבו לתורה. אם היה רגיל ללמוד דף אחד, ילמוד שני דפין, כי גדול תלמוד תורה, שהוא מביאו לידי מעשה. ויהיה מייסר עצמו בכפיית יצרו לתורה ולמצות, והן הן יסורי אהבה. ואל ילך במצות הבורא כאדם העושה דבר במקרה, פעמים עושה פעמים מניח, אלא [יעשה] כולם תמיד. ואל יניח בשום ענין, לא מפני עצלות ולא מפני הבושה. כגון אדם שהיה רגיל לעשות שלש סעודות בשבת, ונתארח עם אדם שאינו מחזיק באותה מצוה, אל יניח המצוה מפני הבושת, כי אוי לה לאותה בושה, אלא יעיז פניו ויאמר, שימו לחם ואסעד כמצות הבורא. וכן כל כיוצא בזה. ואם עושה כן ונפטר בחצי ימיו, נותנין לו שכר כאלו חיה שבעים ימי שנותיו ועשה אותה מצוה. וזהו שאמ' שלמה בחכמתו, מתוקה שנת העובד אם מעט ואם הרבה יאכל. [משל למלך ששכר פועלים, וכו'], כדאי' במדרש ר' תנחומא.

ואל ידמה השב בנפשו לאמר, למה זה איגע לריק ולתוהו כחי אכלה, כי לא תעמוד תשובתי נגד עוותתי, וכל מה שאוכל לעשות עוד לא יעמוד כנגד העונות שעשיתי. מי שלבו נוקפו על אשר אין תשובתו שלימה אומר כן, וכל השבים בלב שלם ותוהים על

עונות ראשונים כבר הבטיחנו הב"ה על ידי יחזקאל הנביא ע"ה כי פשעיהם לא יזכרו עוד. שנא' (יחזקאל יח, כא) ורשע כי ישוב מכל חטאתיו אשר עשה ושמר את כל חקותי ועשה משפט וצדקה חיה יחיה ולא ימות, כל פשעיו אשר עשה לא יזכרו לו בצדקתו אשר עשה יחיה. ועוד כתוב מקרא מלא על הנבהלים על עונותיהן לחזק ידיהם לשוב, ואתה בן אדם אמור אל בני ישראל כן אמרתם לאמר כי פשעינו וחטאתינו עלינו ובם אנחנו נמקים ואיך נחיה אמור אליהם חי אני נאם ה' אלהים אם אחפוץ במות הרשע כי אם בשוב רשע מדרכו וחיה שובו שובו מדרכיכם ולמה תמותו בית ישראל. וביד כל נביאיו הזהיר אותנו השכם ושלוח על עסק התשובה. וגם רבותינו ז"ל וחכמי הדורות הזהירו מאד על התשובה, שוב יום אחד לפני מיתתך. ואמרו גדולים בעלי תשובה יותר מן הצדיקים, וגדולה תשובה שמגעת עד כסא הכבוד, שנא' (הושע יד, ב) שובה ישראל עד ה' אלהיך. והיא מן הדברים שנבראו קודם שנברא העולם. ועל ידי התשובה יבא גואל לישראל, שנא' (ישעיהו נט, כ) ובא לציון גואל ולשבי פשע. ואין מי שיוכל להגיע עד היכן כחה של תשובה. לכן כל איש ירא וחרד ישית אל לבו יראת הצור, וישוב מכל חטאתיו, ויכין לב חדש ונקי לעבוד את בוראו, וינהג בכל אשר אמרנו, ועוד יוסיף לעשות כהנה וכהנה. ויהיה ערום ביראה, לחשוב מחשבת, איך יוכל ליראה את השם הנכבד והנורא, ולעשות חפצי בוראו, בינו ובין קונו, ולא לפני בני אדם להתפאר. ואשרי הזוכה והמזכה, וכל העולם לא נברא אלא בשבילו, שנא' (קהלת יב, יג) סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצותיו שמור כי זה כל האדם.

והנ"ה נשל"ם ספ"ר חיי עולם ואל עולם לעמו יחיש גואלם והיכל ואולם יבנה ובית זבולם ונשב שם עד עולם אמן ואמן.

הלכות תשובה

על כל עבירה ועבירה שחיבר הרב ר' אליעזר בן רבינו הרב ר' יהודה החסיד. כי יש אדם שתקפו יצרו לחטוא, והנה בוש לבוא לפני חכם לשאול ממנו במה יתכפר, על כן יעיין בזה וימצא במה יתכפר. ושבעה דברים קדמו לעולם תורה, תשובה, גן עדן, כסא הכבוד, בית המקדש, ושמו של משיח, וגיהנם. גן עדן מימינו, כסא הכבוד משמאלו, והתשובה בין גן עדן לגיהנם. זכה נכנס לגן עדן, לא זכה נכנס לגיהנם. שלשה ענייני עבירות הם, עשה ולא תעשה, וחייבי מיתות ומיתות ב"ד, והגי' חלול השם. וארבעה ענייני תשובה, תשובת הגדר, תשובת המשקל, תשובת הכתו', תשובת הבאה. אם חטא אדם באשה או בגניבה או בדבר אחר, ובאתה לידו אותה האשה או אותו דבר שחטא בו והיה יכול לחטוא כבראשונה, ונמנע ואינו חוטא, זו היא תשובה גמורה. ויודה ויתחרט, ולזה נאמר

ושב ורפא לו. ואם השיאו לבו ובא על הפנויה בתולה או אלמנה, כדרכה ושלא כדרכה, חטא, שאין אשה שלא תראה דם נדה, והרי היא נדה ולא טבלה, והיא בכרת. ועוד שמא באו אנשים הרבה עליה ותלד מהם ונמצא אב נושא בתו ואח נושא אחותו.

תשובת הבאה. אם באת אשה זו לידו והיא מרוצה לו בביאה, והוא בחוזק תאותו, וכבש יצרו מלבא עליה או אל אשה אחרת שהיתה נשמעת לו, הרי זו תשובה גמורה, ונקראת תשובת הבאה, לפי שבאה לידו התשובה.

תשובת הגדר. לא יראה שחוק נשים, ואפי' באשתו נדה, ולא יביט בה בעוד שלא טבלה, ולא ירחץ ולא יאכל דבר חם ולא דבר המביא לידי תאוה. ולא יראה בהמה חיה ועוף כשנזקקין זה לזה.

תשובת המשקל. שיצטער כפי ההנאה שנהנה בה בחיבוק בדביקה בנשיקה בביאה בהראה. יש לו להצטער בדאגת לב ובתענית ארבעים יום, ולא יאכל בשר ולא ישתה יין בליל התעניות ולא בלילה לאחר תעניתו, ומצטער בשכיבה יום ולילה, כפי הנאתו שנהנה בה. וזו היא תשובת המשקל, שהוא בד בבד, הצער כנגד ההנאה.

תשובת הכתוב. דכתי' (ויקרא ה, א) ונשא עונו. כיצד, הנה הוא חייב כרת בביאתו על נדה. על כן ישכב על הארץ או על דף, וילבש שחורים וילקה בצנעא, ויתענה ארבעים יום, ובכל יום יתודה שלשה פעמים, ולא ילך בשחוק. אם חטא בנערה מאורשה או באשת איש או באחת מן העריות שיש בהן מיתת בית דין, בין בביאה בין ההראה, כדרכה ובין שלא כדרכה, צריך תשובה גדולה.

תשובת הבאה. אם באת אותה אשה לידו או אחרת, ומונע תאותו ממנה ויעשה חרטה, זו היא עיקר התשובה.

תשובת הגדר. יגדור עצמו מלראות בנשים ותכשיטיהן, ואפי' אינן עליהן. ולא יראה שחוק נשים ובתולות ולא ישמע קול ניגון. ולא ישמע שום דבר חשק תאוה. ולא יקרוץ בעיניו ולא ירמוז לשום אשה. ולא יתיחד עם הנשים.

תשובת המשקל. ישקול צערו כנגד מה שנהנה, ושנה תמימה לא יאכל בשר ולא ישתה יין אלא בשבת ויום טוב ופורים. לא יאכל לחם חם ולא ירחץ כי אם ביום טוב מעט. ולא ילך למקום שמחה אלא לשמוע ברכות חתנים. וילקה בכל יום, וישכב על הארץ או על דף בלא כר וכסת, ובשבת ויום טוב ישכב על התבן והקש וכר בראשו, וחיי צער יחיה וילבש שק על בשרו, ולא ידבר מענין תאוה וענין אהבה כלל.

תשובת הכתוב. יחשוב כי [בא] על אשת איש, שהוא במיתה. ולכך יסבול דין קשה. ישב בקרח ובשלג בכל יום ויום שעה אחת, ובימות החמה לפני זבובים ולפני נמלים ולפני

דבורים. ויתודה בכל יום בבכי ואנחה. לפי שאסרה על בעלה. ואם אנסה לא אסרה. לכך ילקה ויתענה ארבעים יום רצופים, וישכב על הארץ, ולא ירחץ, ולא יתענג בשום תענוג ולא במין ממיני ההנאה.

מי שבעל בת אל נכר יתענה וילקה ארבעים יום, ולא ירחץ, ולא יאכל בשר ולא ישתה יין ארבעים יום. וכן הבא על שפחה כנענית, יתענה ארבעים יום, ולא ירחץ, ויתענה עוד שני וחמישי, ויטהר.

הרובע בהמה חיה ועוף, לא יאכל בשר ולא ישתה יין, ויתענה ארבעים יום, ויתרחק מן התאוות, ולא יסתכל בבהמה וחיה כשנזקקין זה לזה.

המנשק נשים ומחבקן ומנשקן בלא תשמיש, יתענה שני וחמישי, ולא יעשה עוד, ויתרחק מכל ענייניהן. וכן אם נשק אשתו וחבקה קודם שטבלה, בלא שכיבה, יתענה כמה פעמים ויתודה. ומותר להתייחד עם אשתו נדה, ובלבד שלא יגע בה, ולא ידבר עמה תפלות, ולא יאכל ולא ישתה עמה בעוד שלא טבלה.

מי שהוציא שכבת זרע לבטלה, ביד או ברגל, יתענה ארבעים יום, כנגד יצירת הוולד, וישב במים בימות החורף, כדי צליית ביצה וגומעה. ולא יאכל בשר ולא ישתה יין כל אותן ארבעים יום, ולא יאכל כל מאכל חם, לבד משבתות וימים טובים. ולא ירחץ בשרו במים, אלא ראשו מעט פעמים, כל אותן ארבעים יום.

ההורג את רעהו ורצחו נפש, איש או אשה, קטון או גדול, ילך בגלות שלש שנים וילקה בכל עיר ועיר. וצריך שיאמר רוצח אני. ולא יאכל בשר, ולא ישתה יין, ולא יגלח ראש וזקנו, ולא יכבס בגדיו, ולא ירחץ. אך יחוף ראשו פעם אחת בחדש, ויקשור ידו אשר רצח בה בשלשלת בצוארו, וילך יחף, ויבכה על רציחתו, ויתענה כל יום עד שיעברו ימי גלותו. ואחר כך יתענה שנה אחת שני וחמישי, לבד מאותן שלש שנים שהתענה בכל יום. ולא יענה לשום אדם לעדות. ואם יחרפוהו ויקראוהו רוצח ישתוק, ובזה ירוחם. ובכל אותן הימים לא ילך בטיול שחוק. ובכל אותן שלש שנים ישכים לפני פתח בית הכנסת ויעברו עליו העוברים, אבל לא ירדפוהו. ויכבד לכל אדם ויתודה בכל יום ויום כל ימי חייו.

הכופר בעיקר ונשתמד, הרי עבר על כל התורה, וצריך להסיר עדיו מעליו, ויתאבל ויצטער חמש שנים לכל הפחות. ויתענה בכל יום ויום, וישפיל רוחו, ויתודה שלש פעמים בכל יום. ולא יאכל בשר ולא ישתה יין, ולא ירחץ אלא בשבת וימים טובים, ולא יחוף ראשו אלא פעם אחת בחדש. ולא ילך לשחוק, כי אם לנשואין בשעת ברכה. ויתרחק מע"ז ומהעבירה, ולא ישב אצל כומרים וגלחים, ולא במקום שמדברין מדבר

מינות, ויתרחק מפתח ביתם ולא יהנה מהם. ומיד כשישוב לדת ישראל צריך לטבול בארבעים סאה, וכל ענין שחטא ישוב אל לבו, ויצטער כנגד חטאו. כי כפר בעיקר, וחלל שבתות, ובעל נכריות, ועבר על כריתות ב"ד, ועשה ולא תעשה. ועל כן יסבול הצרות הקשים האלו, עד שימרקו עונותיו וישוב אל השם וירחמהו. ואם יקראוהו משומד ישתוק והוא טוב לו.

הבא על אשתו נדה, יתענה ארבעים יום רצופים. וילקה בכל יום ויום בינו לבין עצמו, ולא יאכל כל אותן הימים מאכל חם, ויתודה בכל יום.

הבא על ערוה מחייבי כריתות, ישב בקרח כשיעור צליית ביצה וגומעה, ויתענה לא פחות מג' ימים ולא יותר ממ' יום. ובכל יום ויום יתודה עונו, בין יתענה בין לא יתענה, וישכב על הארץ, ויסיר ממנו כל מיני הנאות.

העובר על שבועה חמורה ככופר בעיקר, כי לא ינקהו השם. והחרם היא השבועה, וחרם רמ"ח, כמנין רמ"ח מצות עשה. והמועל באדם ובשבועה, ילקה כמה פעמים כל ימי חייו, ויתענה, ושק ואפר יציע ימים רבים, ויתענה. ויזהר שלא ישבע אפי' באמת ואפי' בכינוי, ולא בנשמת אבותיו, כי אם בחיי ראשו. אבל נשבעין לקיים המצות, ולא יאמר אחריו בשכמל"ו. ויהיה זהיר וזריז בעניית ברכות.

המדבר בבית הכנסת וחביריו משוררין ומקלסין להב"ה, עליו הכתו' אומר על כל שכני הרעים, כי הוא כהופך ערפו, ואומר מדוע באתי ואין איש. אלא ישב במורא וביראה וברתת ויחשוב כאלו שכינה כנגדו, שנא' (תהלים טז, ח) שויתי ה' לנגדי תמיד. ואם חטא בזה יתענה ארבעים יום, בין רצופים בין מופלגים, כנגד התורה שניתנה לארבעים יום.

המלשין את חבירו, הרי זה משניאו בעיני האדם, וממית אשתו ובניו. על כן צריך לפרוע כל מה שהפסיד בעבורו, ויבקש מחילה ממנו ברבים, וילקה יותר משנתים, ויתודה כל ימי חייו. ואם אין לו לשלם, ירבה עליו רעים ויבקש ממנו מחילה טרם ימות, ויצמצם ויפרע ליורשיו או לו טרם ימות. ויתודה וישוב.

הרכיל אין לו רפואה, כי ישלח ריב בין אנשים. אלא יבקש מהם מחילה, ויתענה הרבה ימים, וילקה כל ימי חייו, ויתעסק לעולם במצות ובעסק שלום.

גנב או גזל או לקח רבית, הרי עבר על לא תעשה. ותשובתו שישיב תחלה הגניבה או הגזל או הרבית ויבקש ממנו מחילה. ויתענה לפחות שנה תמימה, ויתודה בכל יום. ויזהר מלקבל פקדונות, ולא ירגיל ללכת על ממון חבירו, ויעשה גמילות חסדים בממונו ובגופו, ויתן משלו לעמילי התורה, ויזהר מכל מיני אבק רבית.

המכה את חבירו, או חבל בו, או צערו בממון או בדברים, אין לו רפואה עד שירצהו וימחול לו. וגדול אונאת דברים מאונאת ממון. והמרים ידו על חבירו, אע"פ שלא הכהו, נקרא רשע. ואע"פ שאין דנין דיני קנסות וחבולות בבבל, צריך להחזיק מעצמו הממון, ויבקש ממנו מחילה וכפרה.

המלבין פני חבירו ברבים אין לו חלק לעולם הבא. וצריך שיתענה כמה תעניות, וילקה ויתודה כל ימי חייו. ויזהר אדם באונאת אשתו, לפי שדמעתה מצויה. ודי לה לאשה בצער נדות וצער לידה וצער גידול בנים.

המאנה את הגר עובר בשלשה לאוין. יבקש ממנו מחילה, וילקה ויתודה ארבעים יום. המכנה שם לחבירו יבקש ממנו מחילה עד שימחול לו, וילקה ויתודה שלשים יום או יותר.

מי שבזה את חבירו שלא ברבים, צריך לבקש לו מחילה עד שלשה פעמים. ואם בזהו ברבים, יבקש לו מחילה במקום שבזהו ולפני מי שבזהו.

המוציא שם רע אין לו תשובה כי אם בתשובה גדולה.

חלול השם עון גדול מאד, ואין לו מחילה. ועיקר תשובתו שיודה פשעו ברבים, ויאמר לתלמידיו, אל תלמדו ממני, כי אני חטאתי ועויתי ופשעתי ומריתי וחללתי השם באולתי. ויתענה הרבה תעניות. ויתודה כל ימיו. וכל אותן ששנינו אין להם חלק לעולם הבא, דוקא בשלא עשו תשובה, אבל אם עשו תשובה יש להם חלק לעולם הבא. עד כאן הלכות תשובה.

למי אוי למי אבוי, למי שעזב ממון הרבה ליורשיו ומוליך עמו עניות הרבה לקבר. ומי הוא זה, הכונס ממון שלא כדין, ועליו הכתו' אומר, קורא דגר ולא ילד עושה עושר ולא במשפט בחצי ימיו יעזבנו ואחריתו יהיה נבל. פי' קורא הוא ממין העופות, והוא גוזל את העופות ונוטל ביציהם ועושה אותן חמרים, כדמתרגמינן חמרים חמרים, דגורין דגורין. ולא ילד, שנוטל הביצים מן העופות ואינן שלו ולא ילדן ומחמם עליהם כסבור שיצאו האפרוחים ממינו, לאחר כך האפרוחים יוצאין ממין העופות שהטילו אותן הביצים, ואחר שגדלין פורחים והולכים להם למינם, וישאר הקורא לבדו אחר שטרח וחימם וגידל. כך העושה עושר לא במשפט, אלא מן הגזל ומן החמס, בחצי ימיו יעזבנו לאחרים וסופו להיות נבל, ר"ל עני. ובשעת פטירתו של אדם אין מלוין אותו לא כסף ולא זהב, אלא תשובה ומעשים טובים.

משל למה הדבר דומה, לאדם שהיו לו שלשה חבירים. האחד היה אוהב [אותו] עד מאד, והשני היה [אוהב] אותו אבל לא כראשון, והג' לא היה אוהב אותו ולא חושבו

למאומה. פעם אחת שלח המלך לקרוא לאותו האיש בעל החבירים. ויבאו אליו עבדי המלך ויאמרו לו, כה אמר המלך, בוא אלי, אל תעמוד. מיד נפלה עליו חרדה מפחד המלך, והיה אומר, שמא הלשינוני הנרגנים ויהרגני כשאגיע אליו, אקרא לחבירי אהובי אשר בטחה בו נפשי, וילך עמי להליץ טובה בעדי עם המלך. הלך לחבירו הראשון שהיה אוהב אותו, וסיפר לו הענין, ובקש ממנו שילך עמו לדבר אל המלך. ולא אבה. הלך בפחי נפש. אמ', אלך אל החבר השני ואבקש ממנו ללכת עמי. הלך ובקש ממנו. אמ' לו, לפני המלך לא אכנס, אבל אלך עמך בדרך, וכשנגיע לחצר בית המלך אעזבך ואשוב לי. הלך לשלישי, שלא היה חושב אותו למאומה, וסיפר לו מה שאירע לו עם שני ריעיו. אמ' לו, אל תירא, אני אלך עמך, ואכנס אל המלך, ואליץ בעדך טובה, ואשתדל כל יכולתי עד אשר תנצל. מיד הלך עמו אל המלך, ולימד עליו זכות, והצילו מיד המלך. כך הוא האדם בעולם הזה. החבר הראשון שהיה אוהבו עד מאוד, הוא הממון, שהוא חביב על האדם יותר מכל דבר שבעולם, ויעזוב אותו בשעת פטירתו, ולא יוליך ממנו מאומה בידו, שנא' (תהלים מט, יח) כי לא במותו יקח הכל לא ירד אחריו כבודו. והחבר השני, הם האחים והבנים והקרובים והחברים שמלוין לאדם עד הקבר, וכשקוברין אותו יפרדו מעליו ויעזבוהו, ואין בידם כח להצילו ולא לפדותו ממה שגזר עליו הב"ה, שנאמר (תהלים מט, ח) אח לא פדה יפדה איש. והחבר השלישי, שהליץ עליו טובה עם המלך ולימד עליו זכות, הם התשובה והמעשים הטובים והצדקות שהולכין עם האדם בשעת פטירתו להליץ טובה בעדו, שנא' (ישעיהו נח, ח) והלך לפניך צדקך כבוד ה' יאספך. והמלך ששלח לקרוא אותו, הוא מלך מלכי המלכים הב"ה, שאין לפניו לא עולה ולא שכחה ולא משוא פנים ולא מקח שוחד, ולא ינצל אדם מדינו כי אם בתשובה ומעשים טובים.

מי שחננו הב"ה ארבעה דברים טובים הללו, ארבעה דברים טובים אחרים דבוקים בהן. אלו הן. א' המעביר על מדותיו ומתפייס, הסליחה דבוקה במדה הטובה הזאת. כדגרסי' במ' ראש השנה אמ' רבא, כל המעביר על מדותיו מעבירין לו על כל פשעיו, שנא' מי אל כמוך נושא עון ועובר על פשע, למי הוא נושא עון, למי שעובר על פשע. ב' התשובה, השראת שכינה דבוקה בה, שנא' (מלאכי ג, ז) שובו אלי ואשובה אליכם. ג' הצעקה, התשועה דבוקה בה, שנא' (תהלים קמה, יח) קרוב ה' לכל קוראיו לכל אשר יקראוהו באמת, וכתי' (שמות כב, כו) והיה כי יצעק אלי ושמעתי כי חנון אני. ד' התפלה, הקבלה דבוקה בה, שנא' (מלכים א ח, מב) והתפללו אליך אל הבית הזה ואתה תשמע השמים.

מעשיות בצדיקים קדושים

בוא וראה כמה צדיקים וכמה חסידים מסרו את עצמן למיתה, ואת גופן לכמה ייסורין, ולא חטאו, ואע"פ שהיו אנוסין. כדגרסי' במ' גיטין בפ' הניזקין אמ' רב יהודה אמ' שמואל, ואמרי לה במתניתא, מעשה בת' ילדים וילדות שנשבו לקלון לבין הגויים, והיו בספינה בים, והרגישו בעצמן למה הם מתבקשין. אמרו, אם אנו טובעין בים אנו באים לחיי העולם הבא. דרש להם גדול שבהם, אמ' ה' מבשן אשיב אשיב ממצולות ים, מבשן אשיב, מבין שיני אריות אשיב, ממצולות ים אשיב, אלו שטובעין בים. כיון ששמעו [ילדות] כך, קפצו כולן ונפלו לים. נשאו ילדים קל וחומר בעצמן, ומה הללו שדרכן לכך כך, אנו שאין דרכנו לכך על אחת כמה וכמה. קפצו כולם ונפלו לתוך הים. ועליהם הכתו' אומר, כי עליך הורגנו כל היום נחשבנו כצאן טבחה. רב יהודה אמ', זו חנה ושבעה בניה.

מעשה שהביאו לחנה ולשבעה בניה קמיה דאנטיוכוס מקדון. איתיה לקמיה לחד. אמ' לו, פלח לע"ז. אמר ליה, כתי' בתורה (שמות כ, ג), לא יהיה לך אלהים אחרים על פני. אפקוה וקטלוה. איתיה לאידך. אמרו ליה, פלח לע"ז. אמ' להו, כתי' בתורה (שמות כב, יט), זובח לאלהים יחרם בלתי לה' לבדו. אפקוה וקטלוה. אתיוה לאידך. אמרו ליה, פלח לע"ז. אמ' להו, כתי' בתורה (דברים ו, ד), שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. אפקוה וקטלוה. אתיוה לאידך. אמרו ליה, פלח לע"ז. אמ' להו, כתי' בתורה (דברים ד, לט), וידעת היום והשבות אל לבבך כי ה' הוא האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד. אפקוה וקטלוה. אתיוה לאידך. אמרו ליה, פלח לע"ז. אמ' להו, כתי' בתורה (דברים כו, יח), וה' האמירך היום להיות לו לעם סגולה כאשר נשבע לך, כבר נשבענו להב"ה שאין אנו מעבירין אותו באל אחר, ואף הוא נשבע לנו שאין מעביר אותנו באומה אחרת. אמ' ליה קיסר, אשדי לך גושפנקאי, פי' חותמי, גחין ושקליה, כי היכי דלומרו קביל עליה הורמנא דמלכא. אמ' ליה, חבל עליך, קיסר, ומה על כבוד עצמך כך, על כבודו של הב"ה על אחת כמה וכמה. אפקוה וקטלוהו. אמרו להו אימיה, הבו ניהלי ואנשקיה. אתיוה לה. אמרה ליה, לכו ואמרו לאבוכון אברהם, אתה ערכת מזבח אחד, ואני ערכתי שבעה מזבחות. אף היא עלתה לגג ונפלה ומתה. יצאה בת קול ואמרה, אם הבנים שמחה. ר' יהושע בן לוי אמר, כי עליך הורגנו כל היום וגו'.

וגרסינן בפ' קמא דמ' קדושין רמי ליה רב טובי בר קיסנא לרבא, תנן כל העושה מצוה אחת מטיבין לו, עשה אין, לא עשה לא, ורמינהי ישב ולא עבר עבירה נותנין לו שכר כעושה מצוה. אמ' ליה, התם נמי כגון שבא דבר עבירה לידו וניצל ממנה. כי הא דרב

חנינא בר פפי, תבעיתיה ההיא מטרוניתא, ערק וטש בי בנה, פי' בית המרחץ, דכי הוו עיילי בהו בתרי אפי' ביממא הוו מיתזקי. פי' שהיו השדים מצויין שם והיו מזיקין לבני אדם אפי' ביום ואפי' שנים כאחד. למחר אמרו ליה רבנן, מאן נטרך. אמ' להו, שני כושאי קיסר נטרוני כל הלילה. פי' שרי קיסר. אמרו ליה, שמא דבר עבירה באת לידך וניצלת ממנה, דתניא הבא דבר עבירה בידו וניצל ממנו נעשה לו נס. גבורי כח עושי דברו, כגון ר' צדוק וחביריו. ר' צדוק תבעיתיה ההיא מטרוניתא. אמ' לה, חלש ליבאי, איכא מידי למיכל. אמרה ליה, איכא דבר טמא. אמ' לה, מאי בהאי, דאכיל האי עביד האי. שגרא תנורא וקא מחמא. סליק ויתיב בגוייה. אמרה ליה, מאי האי. אמ' לה, דעביד האי נפול בהאי. אמרה ליה, אי ידעי לא צערתיך. רב כהנא הוה מיזבין דיקוליה. תבעיתיה ההיא מטרוניתא. אמרה ל', איזיל ואוקשיט נפשאי. אזלה והוא נפיל מאיגרא לארעא. אתא אליהו זכור לטוב וקבליה. אמ' ליה, אטרחתין ארבעה מאה פרסי.

וגרסי' באבות דר' נתן כשנשבה ר' צדוק לרומי, נטלתו מטרוניתא אחת ושיגרה לה שפחה אחת יפה. כיון שראה אותה, נתן עיניו בכותל, והיה יושב ושונה כל הלילה. לשחרית הלכה אצל גבירתה ואמרה לה, שוה לי המות ממה שנתתני לאיש הזה. שלחה וקראה אותו ואמרה לו, מפני מה לא עשית עם האשה הזאת כדרך שיעשו בני אדם. אמ' לה, ממשפחה ומכהונה גדולה אני, אמרתי שמא אבוא עליה והרביתי ממזרים בישראל. כיון ששמעה את דבריו פטרתו בכבוד גדול. ואל תתמה על ר' צדוק, שהרי ר' עקיבא גדול ממנו. שהלך לרומי, אכלו קורציו לפני הגמון, ושיגר לו שתי נשים יפות, רחצום וסכום וקשטום ככלות לחתנים, והיו מתנפלות עליו כל הלילה. זאת אומרת חזור אצלי, וזאת אומרת חזור אצלי. והוא יושב ומרוקק. לשחרית הלכו לפני ההגמון ואמרו לו, שוה לנו המות ממה שנתתנו לאיש הזה. שלח וקרא לו ואמ' לו, מפני מה לא עשית עם הנשים הללו כדרך שבני אדם עושים. לא יפות הן, לא מבני אדם כמותך הם, ולא שברא אותך ברא אתהן. אמ' לו, מה אעשה וריחן רע עלי מבשר נבלות ומבשר חזירים. ואל תתמה על ר' עקיבא, שהרי ר' אליעזר הגדול גדול ממנו. שגידל את בת אחותו שלש עשרה שנה במטה אחת עד שבאו לה סימנין. אמ' לה, שאי והנשאי לאיש. אמרה לו, והלא אמתך לרחוץ רגלי תלמידיך. אמ' לה, בתי, כבר זקנתי, שאי והנשאי לבחור שכמותך. אמרה לו, והלא כבר אמרתי לפניך והלא אמתך לרחוץ רגלי תלמידיך. כיון ששמע את דבריה, נטל ממנה רשות, וקידשה, ובא עליה.

מעשה בר' מתיא בן חרש, שהיה צדיק ישר ונאמן ועניו, ולא היה משתכל באשה כלל, וכל ימיו היה עוסק בתורה. יום אחד אמר השטן לפני הב"ה, ר' מתיא בן חרש, אע"פ

שהוא ירא שמים וצדיק בכל ענייניו, תן לי רשות ואלך ואנסה אותו. אמ' לו הב"ה, לא תוכל להטעות אותו, מפני תורתו וענותנותו ומעשיו הטובים. אמ' לו, אעפ"כ תן לי רשות ואלך ואנסה אותו וארא אם יעמוד בצדקתו. הלך השטן ונתן לו הב"ה רשות. והלך ומצאו שהיה יושב ועוסק בתורה. מה עשה השטן, נדמה לו כמין אשה יפת תואר, שלא היה כיפיה מימות נעמה אחות תובל קיל, שטעו בה בני האלהים, שנא' (בראשית ו, ב) ויראו בני האלהים את בנות האדם וגו'. בא ועמד לפניו. כיון שראה אותה, הפך עצמה לאחוריו. גם השטן הפך עצמו כנגד. ר' מתיא בן חרש קרא לתלמידו שהיה משמשו, ואמ' לו, בני הבא לי מסמרים. והצית את המסמרים באש, עד שנעשו כאש, ונתן אותם בעיניו. כיון שראה השטן כך, נבהל, ועלה למרום, ואמ', רבוניה דעלמא, כך וכך היה המעשה. אמר לו הב"ה, ולא אמרתי לך שאין אתה יכול להסיתו. קרא הב"ה לרפאל המלאך שר הרפואות. אמ' לו, לך ורפא את עיניו של ר' מתיא בן חרש. הלך לו רפאל המלאך ואמ' לו, הב"ה שלחני לרפא את עיניך. אמ' לו ר' מתיא בן חרש, איני רוצה, מה שהיה היה. חזר רפאל והחזיר התשובה לפני הב"ה. אמ' לו, לך ואמור לו, אל תירא, מהיום ואילך אני ערב לך שלא ישלוט בך יצר הרע כל ימיך. כיון ששמע הדבר הזה קבל עליו ורפא את עיניו.

ועוד גרסי' בפ' הניזקין. מעשה בארוס וארוסתו שנשבו לבין הגויים, והשיאום זה לזה. אמרה לו, בבקשה ממך אל תגע בי, שאין לי כתובה. ולא נגע בה עד יום מותו. וכשמת אמרה להם, ספדו לזה שפטפט ביצרו יותר מיוסף הצדיק, דאלו ביוסף הצדיק לא הוה אלא שעתא אחת, והאי כל יומא ויומא, ואלו ביוסף לא בחדא מטה, והאי בחדא מטה, דאלו ביוסף לא היתה אשתו, והאי אשתו.

מעשה בנתן דצוציתא, שהיה אדם גדול בישראל ועשיר עד מאד. והיתה אשה אחת יפה עד מאד, ושמה חנה, והיתה אשת איש, והיו מעניי ישראל. ראה אותה נתן דצוציתא וחשק בה עד מאד, עד אשר נפל למשכב מאהבתו אותה. אמרו הרופאים, אם לא ישכב עמה ימות. אמרו חז"ל, ימות ואל יגלה ערוה. אמרו הרופאים, ידבר עמה. אמרו, ימות ולא ידבר בעבירה עם אשת איש. אמרו הרופאים, ידבר עמה מאחרי הגדר. אחז"ל, ימות ואל יקלו בעריות. והיה מוטל על מטתו כמת, ולא היה אוכל ולא היה שותה ולא יישן, אלא יושב ומצטער כל היום. בעלה של חנה היה עני, והיו בני אדם נושין בו ממון רב, ולא היה לו מה לפרוע להם. נתנוהו בבית האסורים, עד אשר צר לו מאד, ובחר מות מחיים. קרא לאשתו ואמ' לה, בתי חנה, הנא נא זקנתי, ידעתי כי המחיה נפש אחת מישראל כאלו קיים עולם מלא. הנך רואה צרת נפשי בבית האסורים הזה, ואין לי פדיון לפדות

בו את נפשי מהממון שאני חייב. ואני שמעתי שנתן דציצותא חושק בך ושנפל למשכב מאהבתך. אם טוב בעיניך, לכי אליו ועשי רצונו, ויתן לך הממון שאני חייב, ותפדה אותי בו, ואחיה ולא אמות ברעתי בבית האסורים הזה. מיד געֲרה בו אשתו ואמרה לו, שוטה שבעולם, הייטב בעיני הב"ה הזנות, שבשבילו בא מבול לעולם. אמ' לה, אני יודע שאת אוהבת אותו, ואת מחכה ומצפה יום מותי כדי שתנשאי לו, ואת עושה עצמך כשרה וצנועה. והתחיל להתקוטט עמה. מיד הרימה קולה בבכיה ואמרה, הראיתם אדם משוגע כזה שיאמר לאשתו לכי זני והושיעני מצרתי. הלכה לביתה בכעס גדול, בוכה ומשתוממת, וישבה לה כמו שמונה ימים, ולא הלכה לבעלה לבית האסורים ולא ראתה אותו. לאחר כן הגיע למות בבית האסורים ברעב ובצמא. ויוגד לחנה, הנה בעליך ימות בבית האסורים. הלכה לראותו, וראתה שלא נשארה בו נשמה. אמ' לה, השם יבקש את נשמתי ממך, כי יש בידך להוציאני מן הצרה הזאת, אבל אינך רוצה, לפי שמאסתני מפני עניותי, ואת מחכה יום מותי ותנשאי לנתן. מיד נכמרו רחמיה על בעלה, ובכתה בכי גדול ואמרה לו, אלך אל נתן ואראה אם יתן לי הממון שאתה חייב כדבריך. אמ' לה, לכי. יצאה מעמו ונשאה עיניה לשמים ואמרה, רבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך שמתוך צרתי וצרת בעלי אני הולכת לנתן, יהי רצון מלפניך שתציל אותי ממנו ולא אחטא עמו ואהיה חוטאת ומחטיאה. הלכה לבית נתן. כשהגיעה לחצירו, ראתה אותה שפחת נתן. הלכה ואמרה לו, אדוני, הנה חנה בחצר. אמ' לה, אם כדבריך, הרי את חופשית. נכנסה לבית. הלכו עבדיו ושפחותיו ואמרו לו, אדוננו, הנה חנה בבית. אמ' להם, אם כדבריכם הרי אתם כלכם חופשים. נכנסה אצלו. אמ' לה, הראית צרת נפשי מאהבתך וכל החולאים שהקיפוני מרוב תשוקתך, השלום בואך, מה בקשתך. אמרה לו, בעלי עצור בבית האסורין בשביל ממון שהוא חייב, אם טוב בעיניך, תנה לי הממון ואפדנו בו. אמ' לה, חנה, כל אשר לי בידך. לקח הממון ששאלה ונתן בידה. אמרה לו, הנני בידך, עשי כטוב בעיניך, אך שמע נא דברי אמתך. אמר לה, דברי. אמרה לו, דע שהב"ה אל קנוא ונוקם, פוקד על איש עונותיו ומעלליו ישיב לו, ולא ינצל אדם מיום דינו הגדול. ועתה, אדוני, אתה עשית חסד עם אמתך ונתת לי ממון זה לפדות בו את בעלי, ואם עתה תכבוש את יצרך, ותכניע את תאותך, ותפסיד הנאה שעה אחת בעולם הזה, תזכה לשכר גדול לחיי העולם הבא ולמנוחה שאין לה קץ ותכלית, ואם תעשה עמי עבירה, הב"ה עתיד להפרע ממך וממני, ותהיה את חוטא ומחטיא אותי, ותאסרני על בעלי. ומה תועלת לך לשכב עמי, העלה על דעתך שכבר עשית רצונך עמי ומלאת את תאותך, כי מיד אחר שתעשה תתנחם ולא יועיל לך כלום. ואם לא תעשה עתה העבירה

הזאת, הב"ה ישלם לך כצדקתך, ויתן לך שכר גדול בשביל הממון הזה שנתת לי לפדות בו אותו עני מצרת נפשו. מיד כששמע נתן את דבריה, נפל על פניו ארצה, ונכנס בלבו הדבר. ונשא עיניו למקום, ואמר, רבונו של עולם, חזקני נא ואמצני נא היום לכבוש את יצרי ולהכניע את תאותי ולא אבוא לידי חטא ולא לידי עבירה עם האשה הזאת. מיד נתן הב"ה בו כח וכבש את יצרו. ואמ' לה, לכי לשלום, ופדי את בעלך בממון הזה, ואני נותנו לך לשם צדקה לפדיון שבוים, ויודע הנסתרות יודע שלא הנחתי ליגע בך אל לכבוד שמו. מיד הלכה, ונתנה הממון לבעלי החובות של אישה, והוציאוהו מבית האסורים, וספרה לבעלה כל המעשה. לאחר שיצא מבית האסורים, היה חושד אותה שזינתה עם נתן, והיה מקלל ומחרף אותה, ולא היה מאמין לה שלא זינתה עמו. כשיצאה חנה מבית נתן, מיד קם מן המטה ואכל ושתה, ושמח בלבו שלא עבר עמה, ונתן שבח והודאה להב"ה שהצילו מן החטא, ושכח כל עמלו ונתרפא מכל מכאוביו. יום אחד היה ר' עקיבא שונה עם תלמידיו בעלייתו. נשקף בעד האשנב, וראה והנה נתן דצוציתא עובר בשוק, והוא רוכב על סוסו, ופניו מאירים כשמים ועל ראשו כתבנית עטרה מזהרת ככוכבים. אמ' לתלמידיו, אתם רואים מה שאני רואה. אמרו, אנו רואים את נתן דצוציתא רועה הזונות. אמ' להם, אינכם רואים בו דבר אחר. אמרו לו, לאו. שלח ר' עקיבא וקרא את נתן, ואמ' לו, בני, ראיתי את פניך מאירים ועטרה על ראשך מאירה ככוכבים, ספר נא לי אם עשית שום זכות שזכית בו לכך, או אם באת לידך עבירה וניצלת ממנה. סיפר לו כל המאורע. אמ' לו, אם כן, עם חלקך יהא חלקי. מיד ידע ר' עקיבא כי בחנם היה מקלל אותו האיש את אשתו. שלח בשבילו והודיעו. אז ידע שלא חטאה אשתו עם נתן דצוציתא, ולא יסף לקללה עוד, ולא לחרפה.

וצריך בעל תשובה אחר שיעשה תשובה שישיב גם הוא לאחרים לעבודת הבורא ית' שמו, שנא' (צפניה ב, א) התקוששו וקושו הגוי לא נכסף. פי' התקשטו אתם וקשטו לאחרים, ומהו הגוי לא נכסף, הגוי החוטא שאינו מתאוה ולא נכסף לעבודת השם יתברך. ולזה הגוי שלא נכסף בא ירמיהו הנביא ע"ה להוכיחו ולביישו, כדי להחזירו למוטב וכדי להקיצו משנת חטאו ולעוררו מתרדמת פשעו, אולי ישמעו וישובו ממעשיהם הרעים ויקרעו גזר דינם הנחתם עליהם למות ולדינה של גיהנם. כי בתשובה שלימה קורעין לאדם גזר דינו, כדגרסי' במ' ראש השנה אמ' ר' יהודה, גדול תשובה שבה קורעים לאדם גזר דינו, שנא' (ישעיהו ו, י) השמן לב העם הזה ואזניו הכבד ועיניו השע פן יראה בעיניו ובאזניו ישמע ולבבו יבין ושב ורפא לו. והב"ה חנון ורחום מרחם על בריותיו, ומאריך אפו על הרשעים, ומוכיח אותם על ידי נביאיו, ומייסרם במוסר

קל תחלה, כאשר ייסר איש את בנו, אולי ישמעו וישובו, קודם שישפוך עליהם חרון אפו וידין אותם במעשיהם הרעים. לפיכך פרנס הגון, אם אדם חשוב הוא וכדאי לשמוע דבריו, חייב להוכיח את החוטאים ולמחות בידם עד שיעשו תשובה. ואם לא הוכיחם ולא מיחה בידם, הם אובדים ברשעתם והוא נענש עליהם, שנא' (יחזקאל לג, ח) באומרי לרשע [רשע] מות תמות ולא דברת להזהיר רשע מדרכו (הרשעה לחיותו) הוא רשע בעונו ימות ודמו מידך אבקש, אבל אם הזהרתו ולא שב מחטאו הוא (רשע) בעונו ימות ואתה (את) נפשך הצלת. וגרסי' במ' שבת כל שאיפשר למחות באנשי עירו ואינו מוחה נתפש על אנשי עירו, באנשי ביתו ואינו מוחה נתפש על אנשי ביתו, בכל העולם ואינו מוחה נתפש על כל העולם כולו. ועוד שנינו במ' שבת פרתו של ר' אלעזר בן עזריה שהיתה יוצאת ברצועה שבין קרניה שלא ברצון חכמים, ומפ' במג', תאנה לא שלו היתה אלא של שכיונתו, ומתוך שלא מיחה בה נקראת על שמו. אמ' רב פפא, והני דבי ריש גלותא מתפשי אכולי עלמא.

ענין התוכחות

וחייב כל תלמיד חכם להוכיח את הרבים, כדי להשיבם למוטב. ואל יעזוב מלהוכיחם בשביל שלא ישנאוהו, כדגרסי' במ' כתובות אמ' אביי, האי צורבא מרבנן דרחמי ליה בני מאתה לאו משום מעליותא הוא, אלא משום דלא מוכח להו במילי דשמיא. ועוד גרסי' בפרק במה בהמה יוצאה א"ר חנינא, מאי דכתי' (ישעיהו ג, יד) ה' במשפט יבא עם זקני עמו ושריו, אם שרים חטאו זקנים מה חטאו, אלא זקנים שלא מיחו בידם בשרים, ואפי' שרים גדולים ואלמים חייב הפרנס או הזקן להוכיחם אם יעשו שלא כדין, אם ישובו מוטב, ואם לאו את נפשו הציל. אמר ר' זירא לר' סימון, לוכחינהו מר להני דבי ריש גלותא. אמ' ליה, לא מיקבלי מינא. אמ' ליה, ואע"ג דלא מקבלי מינך לוכחינהו, דאמר רב אחא בר חנינא, לעולם לא יצאתה מדה טובה מפי הב"ה וחזר בה לרעה חוץ מדבר זה, דכתי' (יחזקאל ט, ד) ויאמר ה' אלי עבור בתוך העיר בתוך ירושלים והתוית תו על מצחות האנשים הנאנחים והנאנקים על כל התועבות הנעשות בתוכה. אמ' לו הב"ה לגבריאל, לך ורשום על מצחן של צדיקים תי"ו של דיו, שלא ישלטו בהם מלאכי חבלה, ועל מצחן של רשעים תי"ו של דם, שישלטו בהן מלאכי חבלה. אמרה מדת הדין לפני הב"ה, מה נשתנו אלו מאלו. אמ' לה הב"ה, אלו צדיקים ואלו רשעים. אמרה לפניו מדת הדין, היה להם למחות ולא מיחו. אמ' הב"ה, גלוי וידוע לפני שאם מיחו לא היו מקבלין מהן. אמרה לפניו מדת הדין, רבונו של עולם, אם לפניך גלוי וידוע, להם מי גלוי להם. היינו דכתי' (יחזקאל ט, ו) זקן ובחור ובתולה תהרגו למשחית ועל כל איש אשר

עליו התיו אל תגעו וממקדשי תחלו ויחלו באנשים הזקנים אשר לפני הבית. תאני רב יוסף, אל תקרי ממקדשי אלא ממקודשי, אלו בני אדם שקיימו את התורה מאל"ף ועד ת"ו. הא למדנו שבשביל שלא מיחו בידם נענשו עליהם, שכל ישראל הם ערבים זה לזה, שנא' (משלי ו, א) בני אם ערבת לרעך, לרעך זה הב"ה, שנא' (שיר השירים ה, טז) זה רעי וזה דודי. ואם אין ישראל מוכיחין זה את זה כולם נענשים, שנא' (ויקרא כו, לז) וכשלו איש באחיו, איש בעון אחיו.

מנין שחייב אדם להוכיח לרעהו, שנא' (ויקרא יט, יז) הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא. ומנין שתלמיד חייב להוכיח לרבו, כדגרסי' בספרי אין לי אלא הרב לתלמיד, התלמיד לרב מנין, ת"ל תוכיח. ואפי' הבן צריך להוכיח לאב, שכך מצינו ביהונתן שהוכיח לשאול מפני שהיה מבקש להרוג את דוד, שנא' (שמואל א כ, לב) למה יומת מה עשה. ועוד למדנו מיהונתן שאין המוכיח עוזב מלמוכח, אפי' יקללנו, עד שיכנו, שנא' (שמואל א כ, ל) ויחר אף שאול ביהונתן ויאמר לו בן נעות המרדות הלא ידעתי כי בוחר אתה לבן ישי לבשתך ולבושת ערות אמך. ולא עזב מלהוכיחו בשביל קללה זו, שנא' (שמואל א כ, לג) ויטל שאול את החנית עליו להכותו. וגרסינן במסכת ערכין בפרק יש בערכין עד היכן תוכחה, רב אמ' עד הכאה, ושמואל אמר עד קללה. לפי' חייב אדם להוכיח לחבירו, אולי יחזירנו למוטב, ואל יהיה חושש לעצמו, כלומר לא יחוש שמא יקללנו או יכנו. ממי אנו למדין, מירמיה הנביא ע"ה, שהיה מוכיח את ישראל והיו מבזין אותו ולא היה חושש לכבודו, שנא' (ישעיהו נ, ו) גוי נתתי למכים ולחיי למורטים פני לא הסתרתי מכלימות ורוק. וגרסי' במסכת שבת בפרק כל כתבי הקדש אמ' רב עמרם בריה דר' שמעון בר אבא, א"ר שמעון בר אבא, לא חרבה ירושלם אלא מפני שלא הוכיחו זה את זה, שנא' (איכה א, ו) היו שריה כאילים וגו', מה איל זה ראשו בצד של זה, כך היו ישראל שבאותו הדור, כבשו פניהם בקרקע ולא הוכיחו זה את זה.

והמוכיח את החוטאים ומחזירם למוטב שכרו הרבה מאד, שנא' (מלאכי ב, ו) בשלום ובמישור הלך אתי ורבים השיב מעון. ושנו חכמים כל המזכה את הרבים אין חטא בא על ידו. ואחר שיעשה אדם תשובה צריך לעשות לחבירו לעשות תשובה. ואם אינו עושה בכל יכלתו עד שיחזירנו למוטב, חבירו חוטא ושניהם מתים באותו חטא, שנא' (יחזקאל יח, ל) שובו והשיבו מכל פשעיכם ולא יהיה לכם למכשול עון השליכו מעליכם את כל פשעיכם, ועשו לכם לב חדש ורוח חדשה ולמה תמותו בית ישראל. הרי אמ' שובו והשיבו ולמה תמותו. וגדול המעשה מן העושה, כי המוכיח לחבירו באמרי פיו, ומכהו בשוט לשונו, הב"ה משלם לו שכרו, שנא' (משלי יב, יד) מפרי פי איש ישבע טוב וגמול

אדם ישיב לו. וכל המוכיח את חבירו להחזירו למוטב, בשבילו ברכה באה לעולם. כדגרסי' בפ' קמא דמסכת תמיד, תניא א"ר, אי זו היא דרך ישרה שיבור לו האדם, שיאהב את התוכחות, שכל זמן שהתוכחות בעולם נחת רוח בעולם וחרון אף מסתלק מן העולם, שנא' (משלי כד, כה) ולמוכיחים ינעם ועליהם תבא ברכת טוב. פי' ועליהם בשבילם, כמו ומעי המו עליו, בשבילו.

אמ' ר' יוחנן, כל המזכה את חבירו לשם שמים זוכה לפלכו של הב"ה, שנא' (משלי כח, כג) מוכיח אדם אחרי חן ימצא. אבל המדיח את חבירו מן הדרך הטובה לרעה, הוא חוטא ומחטיא ונכרת מן העולם. כדגרסי' בספרי אבד תאבדון את כל המקומות אשר עבדו שם הגויים וגו', וכתי' (דברים יב, ג) ונתצתם את מזבחותם וגו'. והלא דברים ק"ו, ומה אם המקומות והאילנות, שאינן לא רואין ולא שומעין ולא מדברין, על שבאה תקלה על ידם אמר הכתו' השחת ושרוף וכלה והעבר מן העולם, אדם שהוא גורם לחבירו להטותו מדרך החיים לדרך המות עאכ"ו.

וצריך המוכיח שיוכיח את חבירו בתחלה בנחת בינו לבין עצמו בדברים רכים, ואל ילבין פניו, ולא יכויהו בחמין בתחלה אלא בפושרין, כדגרסי' במ' ערכין הוכח תוכיח את עמיתך, יכול תוכיח ופניו משתנות, ת"ל ולא תשא עליו חטא. אם שב בדברים מוטב, ועליו הכתו' אומר תחת געָרה במבין מהכות כסיל מאה, ואם לא שב בדברים, עליו הכתו' אומר בדברים לא יוסר עבד. מוכיחו פעם שנייה, ומביישו בינו לבין עצמו וכווהו בחמין, אם שב מוטב, ואם לאו מוכיחו ומביישו בפני חבירים, וכווהו בחמי חמין ומפרסמו, שמצוה לפרסם את החנפים.

וכמו שחייב אדם להוכיח את חבירו, כך חייב המוכח לשמוע את התוכחה, ולהטות את אזנו לתוכחת חבירו, ויכלם מחטאיו, ויעשה תשובה. והעושה כך מובטח לו שהוא בן העולם הבא, שנא' (משלי טו, לא) אוזן שומעת תוכחת חיים בקרב חכמים תלין. אבל השונא את התוכחות, לא די לו שאינו עושה תשובה ומת ברשעתו, אלא אפי' בעולם הזה אינו נחשב בכלל בני אדם, שנא' (משלי יב, א) ושונא תוכחת בער, וכתי' (עמוס ה, י) שנאו בשער מוכיח ודובר תמים יתעבו, וכתי' (משלי ט, ח) אל תוכח לץ פן ישנאך, וכתי' (משלי טו, י) מוסר רע לעוזב אורח ושונא תוכחת ימות. אבל החכם אוהב את התוכחות, שנא' (משלי ט, ח) הוכח לחכם ויאהבך. וגרסי' בספרי א"ר יוחנן בן נורי, מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ, שיותר מארבעה וחמשה פעמים לקה עקיבא על ידי לפני רבן גמליאל, שהייתי קובל עליו, וכל כך הייתי יודע שהיה מוסיף עלי אהבה. ומכלל ארבעה ועשרים דברים שמעכבין את התשובה הוא השונא את התוכחות, לפי

שאינו שומע מן המוכיח, ולפיכך אינו בא לידי תשובה, אלא ימות בחטאו ויתן הדין על כל עונותיו, ויתנחם על פשעיו כשיראה גודל עונשו, שנא' (משלי ה, יב) ואמרת איך שנאתי מוסר ותוכחת נאץ לבי, ונהמת באחריתך ככלות בשרך ושארך. והאוהב את התוכחות ומקבלן ועושה תשובה עליו הכתו' אומר, נזם זהב וחלי כתם מוכיח חכם על אוזן שומעת. וגרסי' במ' תעניות ירושלמי פעם אחת היה דבר בצפורי, חוץ מן המבוי שבה ר' חנינא דר שם. והיו אנשי צפורי אומרים, אלו היה ר' חנינא מתפלל עלינו היה הדבר נעצר, אלא הואיל והוא ושכונתו בנחת אינו חושש לצרותינו. שמע והלך והוכיחם ואמ' להם, זמרי אחד היה בזמנו, ומתו מישראל בעוניו ארבעה ועשרים אלף, ובזמננו זה כמה כמה חוטאים יש בינינו כזמרי, ואיך נתרעם על הפורענות הבאה עלינו. שוב פעם אחרת היתה שנת בצורת בצפורי ובדרום. ירד ר' יהושע בן לוי בדרום והתפלל וירדו גשמים, ובצפורי לא ירדו גשמים. היו אנשי צפורי אומרים, ר' יהושע בן לוי מוריד הגשם בדרום ור' חנינא מונען מצפורי. שלח ר' חנינא וקרא את ר' יהושע בן לוי ובקש ממנו להתפלל עמו בצפורי אולי ירדו גשמים. התפללו שניה[ם] ולא ירדו גשמים. א"ר חנינא לאנשי צפורי, הביטו וראו שלא ר' יהושע מוריד הגשם בדרום ולא חנינא מונען מצפורי, אלא אנשי הדרום שומעין את התוכחות ומקבלין אותן ועושין תשובה, ועל כן נענין. לאח"כ נשא ר' חנינא את עיניו לשמים וראה גודל החום באויר, ואמ' עד מתי ה', וירדו גשמים מיד. אז נשבע ר' חנינא שלא יעשה כך לעולם, ואמ' איני מונע לבעל החוב ליטול חובו.

ואחר שמוכיחין את האדם ומזהירין אותו שלא לחטוא וחוטא, על כל פעם שהוא חוטא הוא נענש אפי' בעבירה אחת כעובר על עבירות חלוקות. דתניא אמרו לנזיר אל תשת יין והוא שותה, אל תשתה והוא שותה, לוקה באחרונה על כל אחת ואחת, כאוכל טרפה ובהמה טמאה וחלב ודם. ואם קבל התוכחות ועשה תשובה, או שעשה תשובה מעצמו, כל עונותיו שעשה נמחלין לו ונותנין לו שכר על כל עונותיו, שנא' (איוב ח, ו) אם זך וישר אתה כי עתה יעיר עליך ושלם נות צדקך, ר"ל יעורר עליך כל זכיות שבידך ושלם לך שכר על כולם.

וצריך להיות המוכיח צדיק וישר כדי שלא יהיה למוכח פתחון פה, לומר לו, קשט עצמך ואחר כך קשט אחרים. וגרסי' בספרי א"ר טרפון, תמה אני אם יש בדור הזה מי שיוכל להוכיח לחבירו, שאם יאמר לחבירו טול קיסם מבין שיניך, יאמר לו חבירו טול קורה מבין עיניך. ואז"ל משלשה דברים מלאכי השרת תמהין. מעבד שהוא צדיק ויורש העולם הבא ואדוניו רשע ויורש גיהנם, כי מן הוא שיהא יורש האדון העולם הבא בממונו של

עצמו יותר מעבדו בממון אדונו. ומאדם עשיר שלא עשה צדקה מממונו ועושין יורשיו אחר מותו צדקה מאותו ממון, הוא יורש בשביל ממונו גיהנם, וירשו יורשיו בשבילו גן עדן. והמוכיח שהוא מוכיח לאחרים לעשות תשובה ומחזירן למוטב ומנחילן העולם הבא, והוא עצמו הולך על דרך לא טוב ויורש גיהנם.

וצריך בעל תשובה לפרוש מן הכעס ומן האיבה ומן הקנאה ומן ההיתול, ולא ירדוף אחר הממון ולא חאר הכבוד, ויתרחק מסעודת הרשות ומאכילה גסה, ולא ישתה עד שישתכר, ולא יאכל בגנות ופרדסים ולא בהרים, דרך עינוג. כי אחר הדברים הללו נמשכים כמה עבירות, ונמצא חוטא אחר שעשה תשובה, ועונשו גדול על חטאו השני מן הראשון. ומנין שנמשכין אחר דברים הללו עבירות הרבה, שנא' (יחזקאל יח, יא) אל ההרים אכל ואת אשת רעהו טמא, עני ואביון הונה גזלות גזל חבול לא ישיב ואל הגלולים נשא עיניו תועבה עשה, בנשך נשך ותרבית לקח וחי לא יחיה. פי' כי כשיאכל וישתכר עם הלצים בהרים, יצרו מתגבר עליו בשכרותו, ויהפך לדעת אחרת, ולא יוכל לפרוש מן העבירות, מפני שאין בדעתו לבחון בין טוב לרע.

גדולה תשובה שמוחלין בה עונותיו של אדם, ומתרפא מכל מכאוביו ומכל נגעיו, ונמלט מדינה של גיהנם ומיום הדין הגדול, והב"ה מטה אליו חוט של חסד ושל רחמים, ומוחלין עונותיו, שנא' (תהלים קג, א) הסולח לכל עוניכי. ומתרפא מכל מכאוביו, ומכל נגעיו, שנא' (תהלים קג, ג) הרופא לכל תחלואיכי. ונמלט מדינה של גיהנם ומיום דין הגדול, שנא' (תהלים קג, ד) הגואל משחת חייכי. ומטה אליו חוט של חסד ושל רחמים, שנא' (תהלים קג, ד) המעטרכי חסד ורחמים. ולא עוד אלא שנעוריו מתחדשין, שנא' (תהלים קג, ה) תתחדש כנשר נעוריכי. ומאהבת הב"ה בישראל, עם סגולתו ונחלתו, הדריכם על הדרך הנכונה, והורה להם דרכי התשובה, והזכירם שלא יכשלו במעשיהם ובחטאתם, כדי שלא יעשן בהם אפו וחמתו, שנא' (ירמיהו ג, יב) שובה משובת ישראל נאם ה' לא אפיל פני בכם כי חסיד אני נאם ה' לא אטור לעולם. וכל החוזר בתשובה שלימה ויסור מדרכו הרעה וידבק בדרך הטובה, הב"ה פורש עליו סוכת שלומו וקורהו צדיק ושומע תפלתו, שנא' (תהלים לד, טו) סור מרע ועשה טוב בקש שלום ורדפהו, וכתי' בתריה (תהלים לד, טז) עיני ה' אל צדיקים ואזניו אל שועתם. וכל העושה תשובה שלימה, בכל לב ובכל נפש, ואינו שב לקלקולו, הב"ה מפר את כעסו ממנו, ועפרו ננער לתחיית המתים, וקורהו עמי וקורהו חסיד, ומדבר שלום בשבילו, שנא' (תהלים פה, ה) שובנו אלהי ישענו והפר כעסך עמנו, וכתי' (תהלים פה, ו) הלעולם תאנף בנו תמשוך אפך לדור ודור, וכתי' (תהלים פה, ז) הלא אתה תשוב תחיינו ועמך

ישמחו בך, וכתי' (תהלים קג, ג) אשמעה מה ידבר האל ה' כי ידבר שלום אל עמו ואל חסידיו ואל ישובו לכסלה.
סליק פירקא אלה ישזיב מעקא לנא וישדר פרוקא

ד; פרק הענווה

מעלות הענווה ומידות העניו

בענין הענוה
יהירים בחלו גאון וגאוה וצדק בקשו נא וענוה
שמעוני והאזינו דברי והשפילו גאון נפש וגוה
ראו דרך ישרה בה דרוכו ובה אחרית תהי לכם ותקוה
אנוש אל נא יפתוך בתבל סבליה וכל תענוג ותאוה
אל גבהה אל תהי מוסיף ותוסיף לך כבוד במי שקט ושלוה
ראה גאוה במראה טוב אבל דע והענוה שחורה היא ונאוה.

עקב ענוה יראת ה' עושר וכבוד וחיים. גרסינן במ' ע"ז בפרקא קמא אמ' ר' פנחס בן יאיר, תורה מביאה לידי זריזות, זריזות מביאה לידי זהירות, זהירות מביאה לידי נקיות, נקיות מביאה לידי פרישות, פרישות מביאה לידי טהרה, טהרה מביאה לידי קדושה, קדושה מביאה לידי יראת חטא, יראת חטא מביאה לידי ענוה, ענוה מביאה לידי חסידות, חסידות גדולה מכלן, שנא' (תהלים פט, כ) אז דברת בחזון לחסידיך. ופליגא דר' שמעון בן לוי, דאמ' ענוה גדולה מכלן, שנא' (ישעיהו סא, א) רוח ה' צבאות עלי יען משח ה' אותי לבשר ענוים, ולא אמר לבשר חסידים. אמ' ר' יעקב בן אלעזר, מה שעשתה חכמה עטרה לראשה, עשתה ענוה עקב לסולייסה, פי' מה שנתנה החכמה עטרה לראשה נתנה הענוה מנעל לרגליה, לפי שמעלת הענוה גדולה ממעלה החכמה. בחכמה כתי' (תהלים קיא, י) ראשית חכמה יראת ה' שכל טוב, ובענוה כתי' (משלי כב, ד) עקב ענוה יראת ה'. וגרסינן במדרש יהי אור א"ר חייא, ראשית חכמה יראת ה' שכל טוב לכל עושיהם תהלתו עומדת לעד. כמה יש לו לאדם להביט ולהבין במעשיו של הב"ה וליראה מפניו תמיד, לפי שכשהיראה באדם כמה שכר הוא מקבל בעולם הזה ולעולם הבא. והב"ה ברא לאדם כמה מסעדים וכמה תקונים ללכת על הדרך הישרה, כדי שיזכה לשני עולמות. והדרך הישרה היא יראה וענוה, וכל מי שיש עמו יראה ענוה עמו. משה רבינו ע"ה, מפני שהיה בו יראת שמים, זכה לענוה, שנאמ' בו והאיש משה עניו מאד וגו'. ומנין שהיתה בו יראה, שנא' (שמות ב, יד) ויירא משה ויאמר אכן נודע הדבר. ולפיכך אמ' שלמה ע"ה

עקב ענוה יראת ה'. ומה היא ענוה, א"ת שפל רוח, ודאי הכי הוא, ועוד שיהיה לו בושת מהב"ה, ומי שיש לו בושת מהב"ה נקרא ירא שמים. והיראה והענוה קדמו לכל מעשה בראשית, ועל היראה והענוה העולם קיים. ורמז לדבר בראשית ברא אלהים וגו'. הוציא מאות בראשית ירא, נשאר בושת, שהיא הענוה, ובשתיהן ברא הב"ה שמים וארץ. שמים יראה, כדא' יראת שמים, ארץ בושת, לפי שהחסידים הראשונים לא היו נושאין עיניהם למרום, והיו אומרים, בושת היא לנו לשאת עין כלפי שכינה. והבושה היא עיקר הענוה והצניעות. ר' יצחק פתח, וחסד ה' מעולם ועד עולם על יריאיו וצדקתו לבני בנים. כמה גדולה היראה לפני המקום, שבכלל היראה ענוה ובכלל הענוה חסידות. נמצא שכל מי שיש בו יראת חטא יש בו כולם, ומי שאין בו יראת חטא אין בו לא ענוה ולא חסידות. הה"ד עקב ענוה יראת ה'. מי שיש בו יראת שמים זוכה לענוה, וכל מי שיש בו ענוה זוכה לחסידות, וכל מי שיש בו יראת שמים זוכה לכולם. לענוה, דכתיב (משלי כב, ד) עקב ענוה יראת ה', לחסידות, דכתי' (תהלים קג, יז) וחסד ה' מעולם ועד עולם על יריאיו לבני בנים.

ששה דברים אמרו בענוה, בשלשה מהן זוכין לחיי העולם הזה, ובשלשה לחיי העולם הבא. בשלשה מהן זוכין לחיי העולם הזה, ואלו הן.

ראשון. הענו בעולם הזה הוא שמח בחלקו במה שזימן לו הב"ה, ואינו מבקש גדולה לעצמו, ואינו חומד יותר ממה שעלה בגורלו, ואינו מקנא באחרים. כי המבקש גדולות לא יספיק לו כל העולם כולו, כי כשיחמוד גדולה או ממון, אם יהיה לו מה שחמד יבקש יותר, ואם יהיה לו היותר יבקש היותר, נמצא כל ימיו יגע להעשיר ואין לו נחת רוח בעולם הזה, מפני שאינו שמח בחלקו. אבל הענו, הואיל ומדרכי הענוה היא שיהא שמח בחלקו, אין לו חסרון כל דבר, מפני שהוא שבע בלחמו, אם מעט ואם הרבה יאכל, יותר מהחומד כשהוא אוכל חלב פרים ואילים וכל מעדנים. והענו ידור בבית שיזדמן לו, כי מפני ענותנותו יחשוב עצמו בעולם הזה כאורח נטה ללון, ואינו חומד בתים גדולים ועליות מרווחים, וילבש בגדים כפי אשר תשיגנו ידו, ואינו חומד ללבוש בגדי ארגמן שש ומשי ורקמה, ולא רודף אחריהן. לפיכך הם חייו בעולם הזה בנחת, מפני שאינו מצטער על מה שאינו משיג. ועוד כי הענו יכלכל דבריו במשפט, ויאכל מעט, כדי שיתקיים נפשו, ואינו מתכוין להנאת גופו, ונקרא צדיק, ויתקיימו שני מדות טובות, ענו וצדיק, שנא' (משלי יג, כה) צדיק אוכל לשובע נפשו. והפך מזה המבקש גדולות, ורודף אחר המאכלים הגסים, לעולם יהיו חייו בצער, ואע"פ שהוא עשיר, הואיל ואינו שמח בחלקו,

וכוונתו להנאת גופו, לעולם יחסר כל טוב, ולא עוד אלא שנקרא רשע, שנא' (משלי יג, כה) ובטן רשעים תחסר.

שני. הענו לעולם סובל התלאות וקורות הזמן, ולא יקוץ בתוכחת הב"ה ולא במוסרו, ויצדיק עליו את הדין, ומפני כן נמצאו חייו בהשקט בעולם הזה. ואם יבואו עליו ייסורין, בין בגופו בין בממונו, או אם ימותו בניו או קרוביו, יקבל משפטי הב"ה מאהבה. שכן מצינו באהרן ע"ה, כשמתו נדב ואביהוא הצדיק עליו את הדין מפני ענותנותו ולא קצב צרתו, דכתי' (ויקרא י, ג) הוא אשר דבר ה' אלי לאמר בקרובי אקדש ועל פני כל העם אכבד וידום אהרן, וכתי' (תהלים לז, ז) דום לה' והתחולל לו. כי המשכילים יקבלו הייסורין מאהבה ובעת הצרות ידומו, שנא' (עמוס ה, יג) והיה המשכיל בעת ההיא ידום, וכתי' (איכה ג, כח) ישב בדד וידום כי נטל עליו. אבל מי שהוא מתגאה אינו מקבל ייסורין, מפני גאותו, ואם תבא עליו הצרה נראה לו שהוא דבר גדול ושהיה ראוי למאורות לאסוף נגהם, שנא' (ישעיהו יד, יב) איך נפלת משמים הילל בן שחר, ואינו חושב שהוא כשאר בני אדם, שנא' (תהלים פב, ז) אכן כאדם תמותון.

שלישי. הענו הוא אהוב בעיני הבריות ומכבדין אותו, מפני שהוא קרוב מהן ואינו מתגאה עליהן, והוא מעורב עמהם ושמח עמם ביום שמחתם ומצטער עמהם בעת צרתם. שאלו לענו אחד ואמרו לו, מפני מה אתה אהוב בעיני הבריות. אמ' להם, מעולם לא ראיתי אדם אלא שכבדתיו ושחשבתיו שהוא יותר צדיק ממני. כיצד, אם הוא חכם יותר ממני, אמרתי חלק טוב יש לו לעולם הבא יותר ממני, ואם אני חכם יותר ממנו, אמרתי גדולים הם עונותי מעונותיו, לפי שעונותי הם במזיד והוא אם חטא חטא בשוגג. ואם הוא גדול יותר ממני בשנים, אמרתי יותר זכיות יש לו ממני, ואם אני גדול ממנו בשנים, אמרתי יותר עונותי יש לי ממנו. ואם חכמתו ושניו כנגד חכמתי ושני, אמרתי יותר חסיד הוא ממני, מפני שאני יודע עונותי ואיני יודע עונותיו, ואני דן את כל האדם לכף זכות. נמצא שהענו אהוב בעיני הבריות, ולפיכך חייו בעולם בשלוה ובבטחה, מפני שבני אדם אוהבין אותו ואין לו אויבים וצרים.

שלשה מהן לעולם הבא, ואלו הן.

ראשון. הענו הוא קרוב מהב"ה ועושה רצונו, מפני שהוא יושב תמיד עם החכמים, ומשמשן, והולך ובא עמהן, ועושה כמעשיהן, שנא' (משלי יג, כ) הולך את חכמים יחכם, וכתי' (תהלים כה, ט) ידרך ענוים במשפט וילמד ענוים דרכו. ושנינו במסכת אבות יהי ביתך בית ועד לחכמים, והוי מתאבק בעפר רגליהם, והוי שותה בצמא את דבריהם. ותניא שמושה יותר מלימודה. הא למדנו שהענו ילמד עשיית המצות מן החכמים וזוכה

בהן לחיי העולם הבא. אבל מי שהוא גס רוח, לעולם לא ילמד דרכי הב"ה ומצותיו שצוה, כי מפני גאותו אינו יושב עם החכמים ולא ישמשם, כי נראה לו שהוא גנאי. ואם לא יעשה המצות, במה יזכה לחיי העולם הבא. ולא עוד אלא שנקרא רשע, שנא' (תהלים י, ד) רשע כגובה אפו בל ידרוש, ר"ל לא ידרוש עשיית המצות מפני גובה אפו.

שני. הענו ישתדל לעשות המצות בעצמו, כגון שיקבור מת מצוה וישאנו על כתפו, ואינו חושש לכבודו, מפני ענותנותו, ולפיכך זוכה לחיי העולם הבא. אבל מי שהוא גס רוח, יתבייש לעשות מקצת מצות בעצמו, לפי שיראה לו שהוא גנאי לעשותן, כגון מת מצוה, וכיוצא בו.

שלישי. הב"ה אוהב לענו ובוחר בתפלתו וענוהו, שנא' (תהלים קב, א) תפלה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו ה' שמעה תפלתי וגו', וכתי' (תהלים כב, כה) כי לא בזה ולא שקץ ענות עני ולא הסתיר פניו ממנו ובשועו אליו שמע, וכתי' (תהלים לד, יט) קרוב ה' לנשברי לב ואת דכאי רוח יושיע. ומנחילו העולם הבא, שנא' (תהלים לז, יא) וענוים יירשו ארץ, הרי חיי העולם הזה, והתענגו על רוב שלום, העולם הבא. ועוד ואת דכא ושפל רוח להחיות רוח שפלים, בעולם הזה, ולהחיות לב נדכאים, בעולם הבא. ויש אומרים להחיות רוח שפלים, בעולם הבא, שהוא עולם הנשמות, ולהחיות לב נדכאים, העולם הזה, שנהוא עולם הגויות. פי' רוח שפלים היא הנשמה, דכתי' (בראשית ז, כב) כל אשר נשמת רוח חיים באפיו, לב נדכאים זו הגויה, לפי שהלב בשר והגויה בשר. אבל מי שהוא גס רוח הב"ה שונאו, שנא' (משלי ו, טז) שש הנה שנא ה' ושבע תועבת נפשו עינים רמות לשון שקר וכו'. וגרסינן במ' סנהדרין בפ' אלו הן הנחנקין שלחו ואמרו לנו, אי זה הוא בן העולם הבא, שלחו להם, מי שהוא ענותן, ושפל רוח ושפל ברך, שייף עייל שייף נפיק, וגריס באוריתא תדירא, ולא מחזיק טיבותא לנפשיה. יהבו רבנן עיניהו ברב עולא בר אבא.

בארבע מדות הענו נכר, ואלו הן.

ראשונה. שימחול עלבונו, ואינו מקפיד על מי שהרע לו, מפני שאין חושב את עצמו למאומה.

שנית. אם יכבדוהו בני אדם, אל יתגאה, אלא ידריך את עצמו בדרכי הענוה, ולא יגבה לבו. למדנו מאברהם אבינו ע"ה, שכבדו עפרון וקראו אדוני נשיא אלהים, והוא השפיל את עצמו אפי' לפני הפחותים, שנא' (בראשית כג, יב) וישתחו אברהם לפני עם הארץ.

שלישית. אם המציאו הב"ה חכמה ובינה או עושר גדול או גדולה או שררה, או אם מצא חן בעיני המלך והוא קרוב ממנו, או אחד משאר דברים שרגילין בני אדם להתגדל

בהם, לא יגבה לבו על חביריו, אלא יהיה ענו וצנוע ויתנהג עם הבריות כמו שהיה רגיל להתנהג קודם, שנא' (קהלת י, ד) אם רוח המושל תעלה עליך מקומך אל תנח, ר"ל מקומך הראשון.

מעשה בר' עקיבא שיצא יום אחד לשוק למכור מרגלית אחת שהיתה לו. ראה יהודי אחד עשיר גדול והיה מתרושש בעיני אדם והיה לובש בגדים בזויים, והיה שפל רוח ביותר, ולא היה חושב את עצמו כלום, והיה מקומו בבית הכנסת עם העניים. וכשראה המרגלית ביד ר' עקיבא רצה לקנותה ממנו, ופייס מר' עקיבא שילך עמו לביתו ויתן לו דמיה. וילך עמו ר' עקיבא, והיה חושב שהיה מתלוצץ בו. כשהגיע לביתו, יצאו עבדיו לקראתו, ויושיבוהו על כסא זהב, ויתנו מים וירחצו רגליו. ויצו לאשר על ביתו לתת לר' עקיבא דמי המרגלית. ויצו וישחקו אותה עם שש אחרות וישימו ברפואות. וכשראה ר' עקיבא כך, תמה מאד. ויצו האיש וישימו השולחן לפניהם, ויאכל ר' עקיבא, ותלמידיו עמו. וכאשר כלו לאכול, אמ' לו ר' עקיבא, הואיל וחננך הב"ה כל העושר הגדול הזה, למה תשפיל כל כך עצמך ותכין מקומך עם העניים. אמ' לו בעל הבית, ר', אמ' הכתו' אדם להבל דמה ימיו כצל עובר, והממון כלה ואבד ואינו עומד, לפי' אני רואה שהישיבה עם העניים שהיא טובה לי עד מאד, כדי שלא תגבה נפשי וכדי שלא אתגאה בעושר שחנן אותי הב"ה. ועוד שמתחלה קודם שכנסתי אלו הנכסים היה מקומי עם העניים, ועתה אשמרנו, שאם אתדלדל וארד מנכסי, לא ישתנה מקומי בשביל עניותי, ואני מקיים מצות שלמה ע"ה שאמר, אם רוח המושל תעלה עליך מקומך אל תנח. ועוד שאני חושב שכל היהודים הם שוים ביצירה, והב"ה מואס בגסי הרוח, שנא' (משלי ו, טז) שש הנה שנא ה' ושבע תועבת נפשו עינים רמות לשון שקר וגו'. כשמוע ר' עקיבא את דבריו ומענה פיו, שבחו וברכו על ענותנותו, וייטב בעיניו עד מאד.

לפיכך יכיר אדם את מקומו ולא ישב במקום שהוא גדול ממנו, שנא' (משלי כה, ו) אל תתהדר לפני מלך ובמקום גדולים אל תעמד, וכתי' (משלי כה, ז) כי טוב אמר לך עלה הנה מהשפילך לפני נדיב אשר ראו עיניך. ואם ישב במקום נמוך שאינו ראוי לכבודו, בני אדם מעלין ומושיבין אותו במקום הראוי לו. ולא ישב במקום נמוך יותר מדאי, שלא יראה כגסי הרוח שמכוונין לישב במקום נמוך, כלומר אני הוא שמכבד את מקומי ואין מקומי מכבד אותי.

מעשה בג' בני אדם שנכנסו וישבו לפני המלך, והיה האחד מהם נשיא והשני חכם והשלישי ענו. קדם הנשיא וישב בראש, והחכם ישב סמוך לנשיא, והענו ישב בשפל למטה מכולן. והיה המלך מסתכל בהן. אמ' לנשיא, למה ישבת בראש. אמ' לו, מפני

שאני נשיא. אמ' לחכם, ואתה למה ישבת באמצע. [אמר לו], מפני שאני חכם. אמ' לענו, למה ישבת בשפל מכולן. אמ' לו, מפני שאני עפר ואפר רמה ותולעה. מה עשה המלך, הושיב לענו בראש, והחכם הניחו במקומו באמצע, והנשיא הושיבו למטה מכולן במקום שהיה הענו, לקיים מה שנא' (שמואל א ב, ח) מקים מעפר דל מאשפות ירים אביון להושיב עם נדיבים וכסא כבוד ינחילם וגו'. למדת, שענוה מעולה ממעלת החכמה, ומעלת החכמה גדולה ממעלת היחס.

וגרסינן במדרש יהי אור אשר נשיא יחטא ועשה אחת מכל מצות ה' אלהיו וגו'. תני ר' יצחק מאי שנא, בכל מקום כתי' אם, כד"א אם הכהן המשיח יחטא וגו', ואם כל עדת ישראל ישגו, והכא אשר נשיא יחטא, ולא כתי' אם נשיא יחטא. אלא לפי שאין כהן גדול מצוי לחטוא, לפי שהוא משמר את נפשו תמיד מן החטא, כי נזר אלהיו על ראשו, ועבודת הב"ה מוטלת עליו, ומשאן של ישראל מוטל עליו בכל יום ויום. ולפיכך אמר הכתו' אם הכהן המשיח יחטא ועשה אחת מכל מצות ה' אלהיו וגו', אם יארע במקרה בדבר שאינו מצוי. וכן ואם כל עדת ישראל ישגו, תמה הוא שימצאו הקהל כולם בעון אחד, שאפי' יחטאו מקצתן אין מקצתן חוטאין, ולפיכך כתיב (ויקרא ד, יג) ואם כל עדת ישראל ישגו בדבר שאינו מצוי. אבל הנשיא בודאי יחטא, הואיל ולבו גס עליו, לפי שהעם הולכין אחריו ועושים מאמרו, ודאי יחטא, לפי שכל העונות הוא סבתן גסות הרוח. ולפי' כתי' (ויקרא ד, כב) אשר נשיא יחטא, בודאי, בלי ספק. ר' יהודה פתח, והנשיאים הביאו את אבני השוהם ואת אבני המלואים לאפוד ולחושן. מאי שנא, דברים אלו הקריבו הנשיאים ולא שאר בני אדם. א"ת לפי שהם הנשיאים עשירים, אין היחס תלוי בעושר, ויש נשיאים שהם עניים ויש עשירים אע"פ שאינן נשיאים. אלא אמ' הב"ה, אע"פ שהנדבה תלויה בכל, כדא' כל איש אשר ידבנו לבו, אפי' הכי הניחו דברים אלו לנשיאים להביא אותן. מאי טעמא, לפי שאבנים אלו יהיו על החושן ויהיו תמיד על לב אהרן, יביאו אותם הנשיאים שלבם גס עליהם ויתכפר עליהם גסות לבם. הה"ד והיו על לב אהרן, יבא דבר שהוא על הלב ויכפר על גובה הלב.

רביעית. הענו כשיראה ייסורין באין עליו יעשה מיד תשובה, ולא יניח לעשותה מפני הענוה. כמו שמצינו אנשי הגולה, כשהוכיחם עזרא ע"ה, הודו מיד ועשו תשובה, שנא' (עזרא י, ב) אנחנו מעלנו באלהינו ונושב נשים נכריות וגו', ועשו תשובה מיד, שנא' (עזרא י, יט) ויתנו ידם להוציא נשיהם וגו', ואע"פ שהיו בהם שרים ונכבדים, השפילו את עצמן ועשו תשובה.

הדברים המביאין לידי ענוה

עשרה דברים מביאין את האדם לידי ענוה על כרחו, ואלו הן.

ראשון. החולי והמכאוב כשיבאו על האדם, חולאים רעים ונאמנים, וימאס במאכל ובמשקה, ותדבר עליו נפשו, וריחו נמר, וזיו פניו ישתנה, אז יכנע לבבו וישפיל גאותו מפני חלישות כחו, שנא' (תהלים קז, יב) ויכנע בעמל לבם כשלו ואין עוזר.

שני. אם יתרושש מהונו ויצטרך לבריות, אז תשבר גאותו וישחה קומתו למחזיק בידו, שנא' (שמואל א ב, לו) והיה כל הנותר בביתך יבא להשתחות לו לאגורת כסף וככר לחם.

שלישי. מי שנפל ביד אויביו, והוא כורע להם ומשים את עצמו לפניהם כעפר, שנא' (ישעיהו נא, כג) ושמתיה ביד מוגיך אשר אמרו לנפשך שחי ונעבורה ותשימי כארץ גוך וכחוץ לעוברים.

רביעי. אם יהיה אדם חייב ממון לחבירו, ואין לו מה לפרוע, יכנע לפני בעל חובו, שמא יגיש אותו וילחצנו, שנא' (משלי ו, ג) כי באת בכף רעך לך התרפס ורהב רעך.

חמישי. אם יהיה אדם חבוש בבית האסורים במוטות ובשלשלאות שעל רגליו, יכנע לבו בענוייו, שנא' (תהלים קה, יח) ענו בכבל רגלו וגו', אסירי עני וברזל.

ששי. אם יהיה נכבש בעבדות, ואין לו ממון לפדות בו את נפשו, יכנע לפני אדונו, שנא' (תהלים קכג, ב) הנה כעיני עבדים אל יד אדוניהם כעיני שפחה אל יד גברתה כן עינינו אל ה' וגו'.

שביעי. אם יקיפו לאדם תלאות, ויציקוהו מצוקות וקורות הזמן, יכנע וישבר לבבו ברוב תלאותיו ומצוקותיו, שנא' (ויקרא כו, מא) או אז יכנע לבבם הערל ואז ירצו וכו'.

שמיני. כשישיב אדם אל לבו כל חטאיו ופשעיו שעשה ועבירות שעבר ועונותיו שחטא לפני הב"ה, אחר שגמלו כמה טובות והמציאו לעולם הזה, אז ידע ששילם רעה תחת טובה, ואז יכלם ממעשיו ויבוש מעלילותיו, שנא' (עזרא ט, ו) אלהי בושתי ונכלמתי להרים אלהי פני אליך. והבושה והכלימה הן הן הענוה. ומה שמתבייש אדם לפני הב"ה מעונותיו זה הוא אחר שחטא, אבל קודם החטא הב"ה נתן בטבעו של אדם להתבייש מבשר ודם יותר ממה שיתבייש מהב"ה, כי כשאדם עושה עבירה מן העבירות, אם יודע שאדם יודע אותו, מיד יתבייש ממנו ויפרוש מאותה עבירה, אבל אם אין שום אדם רואה אותו, אע"פ שיודע בודאי שהב"ה יודע, אינו פורש ממנה. והב"ה נתן זה הטבע באדם, כדי שלא יהיה אנוס בעשיית המצוה, וכדי שלא יהיה אנוס כשפורש מן העבירה, כדי לקבל שכר על עשיית המצוה ועל שפירש מן העבירה. ולפי' אמרו ז"ל נפרעין מן הגנב

פורענות יותר חמורה ממה שנפרעין מן הגזלן, שהגנב כביכול עשה עין של מעלה כאלו אינה רואה ואוזן שלמעלה כאלו אינה שומעת.
מעשה בחסיד אחד שראה לרשע אחד עובר עבירה. אמ' לו, אינך מתבייש מהב"ה לעבור על מצותו ולעשות מה ששנא, ומה אתה סבור שאינך נותן הדין על פשעיך. ואם אתה סבור שאין עין של מעלה רואה אותך, הרי כפרת בעיקר, ואם אתה סבור עין שלמעלה רואה אותך, הרי התמכרת לעשות הרע במזיד, ועשית עבירה זו, ולא נתביישת מלפני הב"ה, שאתה עתיד לעמוד לפניו בדין על עבירה זו ועל שאר עבירות שעשית.
תשיעי. כשיחשוב אדם בעונש שהוא עתיד לקבל על עונותיו, אם לא יעשה תשובה, יתענה ויבכה וישפיל את עצמו ויכנע לפני הב"ה, שנא' (מלכים א כא, כט) הראית כי נכנע אחאב מפני.
עשירי. כשיחשוב אדם שעתו קצר ויומו ערב, והוא בעולם הזה כאורח נטה ללון, היום בואו ומחר הולך בדרך כל הארץ, דרך רחוקה אל מדבר שממה ארץ עיפתה כמו אופל צלמות ולא סדרים, ואין בידו צדה להוליך לרוחק דרכו, ולא אפי' לשעה אחת, אז יכנע לבבו ויפחד שמא ילכד בפח חטאתיו, שנא' (ישעיהו לג, יד) פחדו בציון חטאים אחזה רעדה חנפים מי יגור לנו אש אוכלה מי יגור לנו מוקדי עולם.
עשרה דברים אלו אמר המחבר. ואם יביט אדם בעצמו בעולם הזה הדל והשפל, יראה בעין שכלו ולבבו יבין, שכל אלו העשרה דברים שאמרתי שמביאין את האדם לידי ענוה על כרחו, שהם סובבים תמיד את האדם מכל צד ומכל עבר, ואין אדם בעולם מובטח להנצל מהם ולא מאחד מהם, ואפי' שר וגדול, ואפי' מלך.
ועתה אבאר איך אין האדם מובטח שינצל מהם ולא מאחד מהם.
ראשון. החולי והמכאוב. מצינו שמרים, שהיתה יושבת שלוה ושקטה, ופתע פתאום קפץ עליה הנגע והחולי, שנא' (במדבר יב, ד) ויאמר ה' פתאום אל משה ואל אהרן ואל מרים צאו שלשתכם, וכתי' (במדבר יב, י) והענן סר מעל האהל והנה מרים מצורעת כשלג.
שני. אם יתרושש אדם מהונו. מצינו שאיוב, שהיה עשיר גדול, ופתע פתאום ירד מנכסיו, ונשבה כל מקנהו, ומתו בניו, והוכה בשחין רע. וכמה עשירים ירדו מנכסיהם פתאום והעושר כלה ואבד, שנא' (משלי כג, ה) התעיף עיניך בו ואיננו כי עשה יעשה לו כנפים כנשר יעוף השמים.
שלישי. מי שנפל ביד אויביו. מצינו ששמשון, שהיה שוכב ומתעדן בתוך ביתו בחדרי משכבו, והיה גבור גדול, שהיה רודה בפלשתים ומכה בהם מכה גדולה, ופתאום נלכד

ברשתם ונאחז במצודתם, שנא' (שופטים טז, כא) ויאחזוהו פלשתים וינקרו את עיניו ויורידו אותו עזתה ויאסרוהו בנחושתים ויהי טוחן בבית האסורים.

רביעי. אם יהיה אדם חייב ממון לחבירו, ואין לו מה לפרוע, שיכנע לפניו. מצינו בני אדם שהיו סבורין שהיו בני חורין, ופתאום נכבשו לעבדים בחוב אחרים, שנא' (מלכים ב ד, א) והנושה בא לקחת את שני ילדי לו לעבדים.

חמישי. אם יהיה חבוש בבית האסורים. מצינו שצדקיה מלך יהודה נפל ביד כשדים, והרגו את בניו, ועורו את עיניו, ושמו אותו בבית הכלא, שנא' (ירמיהו לט, ז) ואת עיני צדקיהו עור ויאסרהו בנחושתים ויביאהו בבלה ויתנהו בית הפקודות עד יום מותו.

ששי. אם יהיה נכבש בעבדות. מצינו שלוט היה יושב לבטח בביתו ופתע פתאום נשבה, שנא' (בראשית יד, יב) ויקחו את לוט בן אחי אברם וילכו והוא יושב בסדום.

שביעי. אם יקיפו לאדם תלאות ויציקוהו מצוקות וקורות הזמן. מצינו שאהרן, שהיה כהן גדול ואחיו מלך ובניו סגני כהונה ואחי אשתו נשיא, ופתאום באו עליו תלאות ומתו שני בניו ביום אחד, ביום מלאת שבעת ימי המלואים.

שמיני. שישיב אל לבו כל חטאיו ויכלם מהם. אין אדם בעולם שאין לו חטא, שנא' (קהלת ז, כ) אין אדם צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא.

תשיעי. כשיחשוב האדם בעונש שעתיד לקבל על עונותיו. [מצינו קרח שנענש בחטאו פתאום והוא יושב לבטח, שנא' (במדבר טז, לא) ותבקע האדמה אשר תחתיהם, וכתיב (במדבר טז, לג) וירדו הם וכל אשר להם חיים שאולה]. מצינו כמה אנשים שמתו פתאום, ולא הספיקו לעשות תשובה, וקבלו עונש גדול על עונותם.

עשירי. שיחשוב האדם שעתו קצר ויומו ערב ואין לו לאדם בטחון בעולם הזה, אפי' משעה אחת. ראינו כמה קטנים מתים, וכמה בנים מתו בחיי אבותם, וכמה אנשים מתו בפתע פתאום בלי שום חולי ובלא שום מכה, וכמה עשירים מתו ולא הועיל להם עושרם כלום, שנא' (איוב כז, יט) עשיר ישכב ולא יאסף עיניו פקח ואיננו, וכתי' (תהלים קמד, ד) אדם להבל דמה ימיו כצל עובר. לפיכך צריך אדם לחשוב בלבו תמיד הדברים האלו, ויבין מאליו הביאורים שאמרתי, שאין אדם בעולם שיש לו בטחון להנצל מהם ולא מאחד מהם, והמשכיל יחשוב שהן סובבים את האדם בכל עת, ואעא"פ שהם נעלמים מן העין, ראויים הם לחול על האדם בכל עת ובכל שעה, ואין לך אדם בעולם הזה שאינו מוכן ומזומן להם. והרוצה לידבק במדת הענוה יעלם על לבו תמיד.

וצריך אדם להעלות על לבו פחיתות עצמו, ויבין חסרונו, ומאין בא ולאן הוא הולך. מאין בא, מטיפה סרוחה אחר שנתערבה בדם הנדה והסריחה ברחם. ולאן הוא הולך, למקום

עפר רמה ותולעה, שנא' (איוב כה, ו) אף כי אנוש רמה ובן אדם תולעה. ואיך יגבה אדם בעולם הזה וכל ימיו מכאובים, מעונה ומדוכה בחלאים רעים ונאמנים, יצרו צעדי אונו ויגברו תלאותיו, נגוע כל היום ונענה. אם יעשיר עשרו יעשה לו כנפים, ואם ידל על פת לחם יפשע. עתו קרב וקצו קצר, לרדת שאולה לשים בעפר משכנו ובאשמן מלונו, העפר מכסהו והרמה מצעו. וידע וישכיל ויוסר מן הראשונים שחלפו, ויעמוד על קברות המתים ויסיר העפר מעל פניהם ויתבונן אליהם אם יוכל להכיר בין המלך ובין המסכן, ובין העבד ובין האדון, ובין הנכבד ובין הנקלה, ויראה את אשר הותיר העפר מגויותם המתעדנות, ויראה איך יבשו העצמות והאיברים ונתקו הגידים ונפסקו הווריד‍ין וניקב הלב לבית חללו ולא נשאר מצורותם כי אם אותות. ובמה יגבה לב האדם וישכח היום המר, יום תתעב נפשו מאכל תאוה ויקוץ בכל כלי חמדה, יום יחנק ברוקו ויסתם גרונו והוכח במכאוב על משכבו, ותקרב לשחת נפשו, יום יחשך תוארו, וידעך מאור פניו, וישתנה זהרו, ועינו הפך לבן ובשרו עליו יכאב ונפשו עליו תאבל, יום יפתחו הספרים ויבדקו החשבונות ויתגלו הסתרים, יום אשר יעמד לדין לפני בוראו וגמול ידיו ישוב לו, אם יתפרדו דבקיו, וישבתו דפקיו, וינתקו קשריו, ויתבטלו חושיו, ויעלה באשו וצחנתו. הן אלה קצות דרכיו ומעט מזער מקרותיו. לפיכך יתן אדם אל לבו לזכור תמיד תחלתו ואחריתו, ואז ישפיל גאותו ורום עיניו, ויכנע את לבו ולא יחטא. ושנינו במ' אבות ר' לויטס איש יבנה אומר, מאד מאד הוי שפל רוח שתקות אנוש רמה. והפליג באמרו מאד מאד שני פעמים, לפי שבכל המדות יש לו לאדם להנהיג את עצמו בקו האמצעי, חוץ ממדת הענוה, שיש לו לאדם להנהיג את עצמו בקו האחרון, כדי שלא יהיה בו גאוה כלל. ואמ' החכם מה נואלו בני אדם המתגאים בעולם הזה, ואחריתם להיות רעי בבטן הרמה. ע"כ דברי המחבר.

דרכי הענווה

הענוה היא על שלשה דרכים.

הדרך האחת. להיות האדם צנוע וענו כנגד הב"ה וכנגד תורתו הקדושה.

הדרך השנית. להיות האדם ענו עם בני אדם.

הדרך השלישית. להיות האדם ענו בינו ובין עצמו.

הדרך האחת. צריך האדם להיות צנוע וענו כנגד הב"ה וכנגד תורתו הקדושה. כיצד, צריך אדם להבהל ולהתבייש מלפני הב"ה, ויעבוד אותו תמיד בכל לבו ובכל נפשו, ותהיה יראתו על פניו, ויכיר שבראו יש מאין וכוננו, שנא' (דברים לב, ו) הוא עשך ויכוננך, וצוה עליו לעשות רצונו ומאמרו. ויכלם לעשות עבירה אפי' בינו לבין עצמו,

ויהיה צנוע וענו כנגד הב"ה, שהוא צופה ומביט כל מעשה בני אדם, ועיניו משוטטות בכל הארץ, ולא יוכל האדם לברוח מפני פחדו ומפני זעמו, ואין לו מנוס ולא מפלט להסתר ביום חרונו כי אם בעשיית מצותיו, שנא' (תהלים קלט, ז) אנה אלך מרוחך ואנה מפניך אברח. לפיכך ישתדל אדם להיות צנוע וענו, וירגיל את עצמו ללכת בדרכי החכמים, בצניעות ובענוה. ובכל דור ודור היו החכמים והחסידים משתדלין להנהיג את עצמן במדת הצניעות, כגון ר' יוסי שהיה מתפאר ואומ', לעולם לא ראו קורות ביתי אימרת חלוקי. לפיכך לא יעמד אדם ממטתו ערום, אלא יקח את חלוקו ויכניס את ראשו בבית צואר שבו, ויכניס את זרועותיו בבתי הידים כשהוא במטתו, ולבשנו כשהוא מכוסה, ואחר כך ילבש את בגדיו. ויתנהג כך תמיד בין ביום בין בלילה, ואפי' בחדרי חדרים או בבית האפל. והכל גלוי לפניו כחשיכה כאורה, דכתיב (זכריה ד, י) עיני ה' המה משוטטות בכל הארץ, וכתי' (משלי טו, ג) בכל מקום עיני ה' צופות רעים וטובים, וכתי' (משלי ה, כא) כי נכח עיני ה' דרכי איש. לפי' לא יגלה אדם את בשרו, מפני כבוד השכינה.

ולא יגלה עצמו אפי' בבית הכסא. וכשיכנס לעשות צרכיו יצניע את עצמו, וכל המצניע את עצמו בבית הכסא ניצול מן הפורענות. כדגרסי' בפרק הרואה א"ר תנחום בן חנילאי, כל מי שהוא צנוע בבית הכסא ניצול משלשה דברים, מן המזיקין ומן הנחשים ומן העקרבים. ויש אומ' אף חלומותיו מיושבין עליו. מפני שהיה שאול צנוע בבית הכסא ניצול ממיתה משונה, כמו שכתבתי למעלה. ולא יפשוט את בגדיו כשישב להפנות מעומד, אלא כשהוא יושב, ואז יגלה את עצמו לאחוריו שני טפחים ומלאחוריו טפח. והאשה מגלה מאחריה טפח בלבד ולמפניה לא כלום, לפי שהאשה קרובה לניוול יותר מהאיש, ולפיכך צריכה ליזהר ביותר. ולא יקנח בימין אלא בשמאל, מפני שאוכל בימין ומבאר בה טעמי תורה. ויתרחק בשעה שיפנה מכל אדם, ויכנס חדר בחדר לפנים מן המערה, ויפנה שם, ואם יפנה אחורי הגדר ירחיק, כדי שלא ישמע קולו אם נתעטש. ואם נפנה בבקעה יתרחק, בכדי שלא יראה חבירו בשרו. ולא ידבר כשהוא ישב להפנות אפי' לצורך גדול. וכתב הרמב"ם והנשים מדברות עם חברותיהן כשהן בבית הכסא, כדי שישמע האיש דבורן ולא יכנס לשם עד שיצאו. ע"כ. וכדרך שנוהגין צניעות בבית הכסא ביום, כך נוהגין בלילה. ולא ישתין מעומד ולא על גבי קרקע, אבל משתין הוא בעפר תיחוח. ולא ישתין כשכלי או דבר אחר בידו, שמא יתיזו ניצוצות על רגליו ויראה ככרות שפכה, ונמצא מוציא לעז על בניו שהם ממזרים. ולא יאחז באמה ומשתין אלא מן העטרה ומלטה, ואפי' הוא נשוי אשה, דתניא כל האוחז באמה ומשתין כאלו הביא

מבול לעולם, שנא' (בראשית ו, יב) וירא אלהים את הארץ והנה נשחתה כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ, וכתיב בתריה (בראשית ו, יד) עשה לך תבת עצי גפר וגו'. מאי כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ, שהיו מנאפים ביד. והאוחז באמה ומשתין איפשר שיבא לידי חמום ותאוה.

לפיכך צריך אדם להיות צנוע בכל ענייניו, ויעלה על לבו שהוא עתיד ליתן את הדין על כל מעשיו, ויכלם מהב"ה ולא יעשה עבירה, וידע וישכיל שסופו ליענש עליה, ובשעה אחת תשתנה צורתו ותכבד עליו נפשו ויקוץ בחייו, ויפטר מן העולם הזה, ויעזוב כל רכושו ולא יועילו כספו וזהבו, ויצא מן העולם הזה נעור ורק, ולא יוליך בידו כי אם כשרון פעליו. ואם ייתבייש ויכלם בעולם הזה מלפני הב"ה, ולא יעשה עבירות, אין מביישין ואין מכלימין אותו בעולם הבא. שכשאדם נפטר מן העולם הזה מלא עונות וריקן מזכיות, יבוש ויכלם ממעשיו הרעים לפני הב"ה ולפני החסידים שעבדו הב"ה ולא חטאו לפניו. והוא שאז"ל אוי לה לאותה בושה, אוי לה לאותה כלימה. ויתנהג ג"כ בענוה וצניעות כנגד התורה, ולא ידבר בדברים בטלים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, מפני כבוד התורה שנדרשת בהן, ולא יגלה את בשרו בבית הכנסת ולא בבית המדרש ולא במקום שיש בו ספרי הקדש, מפני הענוה.

שנית. צריך להתנהג בענוה עם כל אדם ויקבלם בסבר פנים יפות. דתניא אם נתן אדם לחבירו כל מתנות טובות שבעולם ופניו כבושות לארץ, כאלו לא נתן לו כלום, אבל המקבל פני חבירו בסבר פנים יפות, כאלו נתן לו כל מתנות טובות שבעולם, ואפי' לא נתן לו כלום. לפי' ישפיל אדם את עצמו עם הבריות, ולא יתגדל עליהם, ויחשוב עצמו שהוא עני מכולם, ושהוא צריך לכולן, ואין אחד מהם צריך לו. לפי שלא תתכן מחית האדם ולא פרנסתו אלא עם הבריות. ואם ישפיל עצמו בכל ענייניו, יגיע למדות טובות מצד הב"ה ומצד בני אדם, ואם יתגאה, יפסיד העולם הבא מצד הב"ה והעולם הזה מצד בני אדם.

שלישית. צריך אדם להיות ענו בינו לבין עצמו, ויבוש מעצמו ויכלם לעשות דבר שיש בו חטא, ולא נבלה, ולא להרהר במחשבות רעות ולא בהרהורים רעים. ואם עשאן כבר יפרוש מהן. ויזכור כל שעה ושעה יום המיתה, ושהוא האדם הבל וריק רמה ותולעה בחייו, כ"ש במותו. ונמשל האדם בחייו לחומר, לעפר, למים, ולרוח, ולחציר, ולבהמה. לחומר, שנא' (איוב י, ט) זכור נא כי כחומר עשיתני. לעפר, שנא' (תהלים קג, יד) כי הוא ידע יצרנו זכור כי עפר אנחנו. למים, שנא' (שמואל ב יד, יד) כי מות נמות וכמים הנגרים ארצה אשר לא יאספו. לרוח, שנא' (תהלים עח, לט) ויזכור כי בשר המה רוח הולך

ולא ישוב. [לחציר, דכתיב (תהלים קג, טו) אנוש כחציר ימיו]. לבהמה, שנא' (תהלים מט, יג) ואדם ביקר בל ילין נמשל כבהמות נדמו. ולא עוד אלא שנמשל להבל שאין בו ממש, שנא' (תהלים סב, י) אך הבל בני אדם כזב בני איש. ומה יתרון לאדם בעולם הזה וכל ימיו מכאובים, ואפי' יחיה בטוב ובנעימים ויאריך ימים במעדנים, סופו למות. ועוד נמשל האדם בעולם הזה לזרע דגן שנזרע בשדה, שהוא מזומן לכמה מקרים רעים, בצורת, שדפון, ארבה, חסיל, ברד, שלג, קרח שלא בזמנו, אש, שן בהמות, זרם מים, שטף נהרות, ואם ינצל מכל המכות הללו, מה הוא סופו, הלא הקצירה. כך הוא האדם בעולם הזה, עני ומעונה, נוגש ונענה, נרדף ונהדף ונדף, יגע ועמל ואמל, קשה יום, מזומן לכמה חולאים, לכמה מקרים, לכמה מכות, לכמה פצעים, לכמה מיתות משונות, לצמא, לעירום, לידי צורך לבריות. ואם ינצל מכל אלו ויאריך ימים ויזקין, מה הוא אחריתו, הלא המות. נפשו בטוב תלין וגו'.

וגרסי' בויקרא רבה איש כי יהיה זב מבשרו, הה"ד וזכור את בוראך בימי בחורותיך. דרש ר' עקיבא, וזכור את בוראך, בארך, בורך. בארך, זו ליחה סרוחה, בורך זו רמה ותולעה, בוראך זה מלך מלכי המלכים הב"ה, שאתה עתיד ליתן דין וחשבון לפניו. בימי בחורותיך, בימי טליותיך, עוד דחילך עלך. עד אשר לא יבאו ימי הרעה, אלו ימי הזקנה. והגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץ, אלו ימות המשיח, שאין בהם לא זכות ולא חובה. עד אשר לא תחשוך השמש, זה קלסתר פנים. והאור זה המצח, והירח זה החוטם, והכוכבים אלו ראשי הלסתות. ושבו העבים אחר הגשם, ר' לוי אמר תרתי, בא לבכות זלגו עיניו דמעות, בא להטיל מים גללים מקדימים אותו. ביום שיזועו שומרי הבית, אלו ארכובותיו. והתעותו אנשי החיל, אלו צלעותיו. ר' חייא ור' נחמיה אומר', אלו זרועותיו. ובטלו הטוחנות, זה המסס. כי מעטו, אלו השינים. וחשכו הרואות בארובות, אלו העינים. ר' חייא ור' נחמיה אומרים, אלו כנפי הריאה, שמשם הקול יוצא. וסוגרו דלתים בשוק בשפל קול הטחנה, שאין המסס טוחן. ויקום לקול צפור, [הדין סבא, כד שמע קול צפרין מציצין, אמר בליביה ליסטין אתאן למקפחא יתי. וישחו כל בנות השיר, אלו שפתותיו. ר' חייא ור' נחמיה אומר', אלו הכליות, שהן חושבות והלב גומר. גם מגבוה ייראו, הדין סבא די קא כד צווחין ליה, אזיל לאתר פלן ושאיל, אית תמן מסקין ואית תמן מנחתין. וחתחתים בדרך, ר' אבא בר כהנא אמר, חתיתא של דרך נופלת עליו, כדא' אנכי הולך בדרך כל הארץ. וינאץ השקד, אלו הקרסולין. ויסתבל החגב, זו לוז של שדרא. ותפר האביונה, זו התאוה. כי הולך האדם אל בית עולמו, מלמד שכל צדיק וצדיק יש לו עולם בפני עצמו. וסבבו בשוק הסופדים, אלו התולעים. עד אשר לא ירתק

חבל הכסף, זה חוט השדרה. ותרוץ גולת הזהב, זו הגולגולת. ר' זירא אומר, זו גרגרת. ותשבר כד על המבוע, זה הכרס. ר' חייא בריה דרב פפי ור' יהושע דסכנין בשם ר' לוי, לאחר שלשה ימים כריסו של אדם נבקעת ומוסרת לפה ואומרת לו, הא לך מה שגזלת וחמסת ונתת בי. וישוב העפר אל הארץ כשהיה, [ר' פנחס ור' חלקיה] בשם ר' סימון, אימתי הרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה, כששב העפר על הארץ כשהיה.

לפי' צריך אדם תמיד לחשוב בלבו עניינים אלו, ואז יחשוב את עצמו למאומה, וישיג מקצת שלימות הב"ה שאין בו אחת מכל המדות הללו, וינצל ממדת הגאוה. ויזכור תמיד שהב"ה בראו לעובדו ולעשות רצונו, שנא' (ישעיהו מג, ז) כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו. והאדם ביד הקב"ה כחומר ביד היוצר, שנא' (ירמיהו יח, ו) הכיוצר הזה לא אוכל לעשות אתכם וגו', וכתי' (ישעיהו מה, ט) הוי רב את יוצרו חרש את חרשי אדמה היאמר חומר ליוצרו מה תעשה, וכן איוב אומר, זכור נא כי כחומר עשיתני ואל עפר תשיבני, הלא כחלב תתיכני וכגבינה תקפיאני, עור ובשר תלבישני ובעצמות וגידים תשוככני, חיים וחסד עשית עמדי ופקודתך שמרה רוחי.

הנה ביאר בפסוקים אלו שמונה עניינים שבאדם, שבשבילם צריך לחשוב בלבו פחיתות עצמו וחלישות איבריו וחסרונו ושפלותו. וישפיל גאותו לפני הב"ה ויודה תמיד וישבח לשמו, לו לבדו נאוה תהלה ולו לבדו הגדולה והגבורה, ולו נאוה תהלה, שנא' (תהלים צג, א) ה' מלך גאות לבש לבש ה' עוז התאזר אף תכון תבל בל תמוט, והאדם בעולם הזה ראשיתו הבל ואחריתו הבל.

ואלו הן השמונה עניינים שאמרתי.

ראשון. הלא כחומר עשיתני. ברא הב"ה את האדם הראשון מחומר והיה שורשו עפר מן האדמה, שנא' (בראשית ב, ז) וייצר ה' אלהים את האדם עפר מן האדמה, וברא הב"ה בעפר לחות ועשאו כחומר, שנא' (ירמיהו יח, ו) כי כחומר ביד היוצר כן אתם בידי. וזו תוכחה גדולה. מי שהוא כחומר ביד היוצר היאך יתגאה, כי מה כחו ומה גבורתו, או מה הוא חשיבותו, לפני קונו. לפיכך הוכיח הב"ה את ישראל על ידי ישעיהו הנביא ואמ' הוי רב את יוצרו חרש את חרשי אדמה וגו'.

שני. ואל עפר תשיבני. על המות הכתו' מדבר. ואע"פ שהוא סוף כל העניינים והיה ראוי לאומרו באחרונה, אפי' הכי רצה להקדימו, לפי שדומה מותו של אדם ושובו אל העפר ליצירתו שהיתה מן העפר, שנא' (בראשית ג, יט) כי עפר אתה ואל עפר תשוב. לפיכך סמך הכתו' היצירה למות.

שלישי. הלא כחלב תתיכני. חוזר לספר תחלת בריתו, שהוא כמו חלב. ר"ל חלוש ורק ונפחז כמים או כחלב, והוא הטפה הנוצר ממנה. וכשיחשוב האדם ראשיתו ואחריתו איכה יתגאה. ועל זה אמר דוד ע"ה בספרו שפלות האדם וחסרונו, לא נכחד עצמי ממך אשר עושיתי בסתר רקמתי בתחתיות ארץ, גלמי ראו עיניך וגו'.

מעשה בחסיד אחד שהיה הולך בשוק, וראה אדם אחד שהיה רוכב על סוס, והיה לובש בגדי ארגמן, והיו נגררין על הארץ, והיה מהלך לאט, והיה מראה בעצמו אותות הגאוה. נגש אותו חסיד אליו ואמ' לו, אינך מתבייש לילך כמנהג הזה, והלא מבני אדם אתה. אמ' לו אינך מכיר אותי, שאלו היית מכיר אותי לא היית מדבר כנגדי כדברים האלה. אמ' לו, אני מכיר אותך בטוב, ויודע שראשיתך טפה סרוחה ואחריתך לאשמן ושוחה.

רביעי. וכגבינה תקפיאני. תחלת בריתו של אדם נקפה ברחם אמו כגבינה הזו בתחלת בריתה, ועדיין אין בו רוח, עד שיקפוד אותו הב"ה ויפח באפיו נשמת חיים. לפי' צריך אדם להכלם מהב"ה, ויבוש מחטוא לו, וישבח תמיד לשמו יתברך שהסיעו מענין זה למעלה עליונה, ונתן בו דעת ובינה והשכל, להודות ולשבח לשמו שבראו לעובדו ולעשות מצותיו, שנא' (ישעיהו מד, ב) כה אמר ה' יוצרך מבטן לעבד לו.

חמישי. עור ובשר תלבישני. אחר שנקפא בבטן אמו וכגבינה, קרם עליו הב"ה עור, ורקם צורתו, והכין כל פעולתו. ומי שברייתו במדה הזאת, היאך יתגאה, ובמה יגבה לבו וירומו עיניו.

ששי. ובעצמות וגידים תסוככני. אחר שהיה חתיכה של בשר ועור חופה אותו, יחזק השליל בעצמות וגידים, ועדין הוא חלוש בכל התנועה, והוא סגור בבטן אמו, ולא יצלח לכל דבר כל ימי היותו במחשך הבטן עד עת צאתו במאמר הב"ה, שהוא ית' שמו מוצ[י]א מחשכה לנגוהים וממצוקה לרווחה, ומוציא אותו לאויר העולם. לפי' דוד ע"ה אמ', כי אתה קנית כליותי תסוכני בבטן אמי. ובהעלות אדם דברים אלו על לבו במה יתגאה.

שביעי. חיים וחסד עשית עמדי. שהוציא אותו מבטן אמו לאויר העולם הרחב, אחר אשר היה אסור במקום צר. ואמ' בתחלה חיים, מפני שהיה בבטן אמו במחשכים כמתי עולם, ואח"כ הוציאו הב"ה משם לחיים. וחסד, יספר החסד שעשה הב"ה עמו בצאתו מבטן, שזימן לו שדים לינק, שנא' (תהלים כב, י) כי אתה גוחי מבטן מבטיחי על שדי אמי. ואחר שגדל הסיעו מענין זה לענין אחר, והתיר רגליו שהיו אסורות שלא היה יכול להלך בהם, ופתח את פיו אחר היותו אלם, ופתח את עיניו אחר היותו עור, ופקח את אזניו אחר היותו חרש, וחנן אותו דעה ובינה אחר היותו טפש. ועל כן אמר דוד ע"ה, אם

לא שויתי ודוממתי נפשי כגמול עלי נפשי. ואחר שיבין אדם כל העניינים האלו, מדה אחר מדה, במה יתגאה.

שמיני. ופקודתך שמרה רוחי. כשיגיע אדם למעלה גדולה, כגון עושר וכבוד או שררה או מלכות, ידע וישכיל שאין כבודו קיים ולא עשורו ולא טובו. וכל טובו כאין וכאפס, וברגע אחד יפטר מן העולם ויאבד עושרו, ולא ישאר מכל טובו כי אם כשרון פעלו. ולכך אמ' שלמה ע"ה, אל תתהלל ביום מחר כי לא תדע מה ילד יום. ואין אדם יודע עתו מתי ימות, שנא' (קהלת ט, יב) כי לא ידע האדם את עתו כדגים הנאחזים במצודה רעה. לפיכך ישים האדם תמיד שמונה דברים אלו נגד עיניו ועל לבו ולא יתגאה.

הגאווה וכתותיה

הגאוה נחלקת לעשר כתות, וכלם הם מדות רעות עד מאד, ואלו הן.

הכת הראשונה. המראין הגאוה במעשיהן, אבל אינן מפרסמין אותה בדבור אלא במעשה. כיצד, כגון שילבשו מלבוש מלכים, וקונין להם עבדים ושפחות, ורוכבין סוסים ופרדים, ובונין טירות ועליות מרווחין לשבתם, וקובעין מקומותם תמיד לישב בראש, וכיוצא בזה. ואע"פ שאין אומרין לחבריהם טובים אנו יותר מכם, אפי' הכי במעשיהם יראה שהן בעלי גאוה.

הכת השנית. המסתכלין בעצמן ויראה להן שהם טובים יותר מחבריהם. ואע"פ שהגאוה טמונה בלבם, ואין מראין אותה ולא מפרסמין לבני אדם, והן מעבירין על מדותם, אפי' הכי בעלי גאוה הם וחוטאין בלבבם, לפי שחושבין עצמם טובים ומיוחסים ובני אדם זולתם נבזים ושפלים. ועל אלו אמ' ישעיהו הנביא ע"ה ואתה אמרת בלבבך השמים אעלה וגו'.

הכת השלישית. המשתבחים במעשיהם הטובים ומפרסמין אותן. ואע"פ שאין אומ', טובים אנחנו, הרי הם בעלי גאוה ומתנשאים ומתגאים, הואיל ומשבחים את מעשיהם.

הכת הרביעית. המשתבחים בחכמתן ואומרים שהן בעלי חכמה, בעלי תורה.

הכת החמישית. בעלי תלמוד, בעלי מקרא, בעלי משנה, ובעלי אגדה.

הכת הששית. המשתבחין בצדקתן ובאמונתם ובתפלתם ובענותנותן.

הכת השביעית. המשתבחין ביחסם, שהם בני שרים, בני מלכים, בני עשירים, בני גדולי הדור.

הכת השמינית. המשתבחים ביופים, ומסתכלין תמיד בתואר פניהם, ויראה להם שהם נאים לבני אדם וזולתם מכוערים.

הכת התשיעית. המשתבחים בעושרם ובהצלחת דרכם ונראה להם שבחכמתם הגיעו לעושר.
הכת העשירית. המשתבחים בגבורתם ובזרועם ובתוקף לבם ובחוזק מלחמתם.
הכת האחד עשר. המשתבחים באומנותם ושהן אומנין וזולתם הדיוטים ואינן יודעים מאומה.
וכל אלו הכתות, ויחסם וממונם וגבורתם, כאין וכאפס הוא, חוץ מבעלי תורה וצדקה ואמונה. ואפי' הכי אין לו לאדם להשתבח בתורתו ולא בצדקתו ולא באמונתו, דתנן אל תעשם עטרה להתגדל בהן ולא קרדום לחתוך בהם. ועיקר כל בני אדם אחד הוא. הכל בא מן העפר והכל שב אל העפר. ראה יצירת אדם הראשון, שהוא ראשית דרכי אל, מה היה ראשיתו, עפר, שנא' (בראשית ב, ז) וייצר ה' אלהים עפר מן האדמה, ולמה אמ' עפר, והלא לא נברא אלא מארבע יסודות, שהן אש ומים ואויר ועפר, אלא להראות לאדם חסרונו, כדי שלא יגבה לבו. ומה היתה אחריתו, עפר, שנא' (בראשית ג, יט) כי עפר אתה ואל עפר תשוב. ולא יוציא מן העולם הזה כי אם כשרון פעליו ותורה שלמד וצדקות שעשה, וזהו היתרון והמעלה הטובה שבין אדם לחבירו, אבל לא ממונו ולא יחסו ולא שררתו. וגרסי' במדרש משלי ויאמר לאדם הן יראת ה' היא חכמה וסור מרע בינה. כשיחכם האדם, וישכיל ויבין מעשה הב"ה ונפלאותיו שברא בשמים ובארץ ובמים והגלגלים הסובבים את העולם, ואז יראה את הבורא ית' בעין שכלו, ויכיר מקצת דרכיו ממעשיו הנוראים, וידע כי לא יתכן העולם להיות פעול בלי פועל ולא נוצר בלי יוצר, ושיש לגלגלים מסבב, והוא הב"ה, בלי טורח ובלי עמל כי אם במאמרו, שנא' (בראשית א, ג) ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור, והוא ית' יוצר אור ובורא חושך, בורא השמים ונוטיהם, רוקע הארץ וצאצאיה, נותן נשמה לעם עליה ורוח להולכים בה, וכתי' (תהלים ח, י) ה' אדוננו מה אדיר שמך בכל הארץ אשר תנה הודך על השמים, וכתי' (תהלים ח, ד) כי אראה שמיך מעשה אצבעותיך ירח וכוכבים אשר כוננת, וכתי' (תהלים ח, ה) מה אנוש כי תזכרנו ובן אדם כי תפקדנו. הזכיר מקצת רוממות הב"ה וגבורתו ומקצת שפלות האדם הנכאה הדל והנבזה, כדי שיכיר האדם מגבורות הב"ה ומרוממותו, ואז יכיר שפלות עצמו וחסרונו, דכתי' בו (תהלים סב, י) אך הבל בני אדם כזב בני איש וגו'.

גדולה ענוה

הענוה גורמת הכבוד והמעלה, והגאוה גורמת השבר והשפלות, שנא' (משלי יח, יב) לפני שבר יגבה לב איש ולפני כבוד ענוה. פי' מי שנשבר גאונו ונשפל עוזו, טרם גבה לבו, שנא' (משלי יח, יב) לפני שבר יגבה לב איש. וכתי' (ישעיהו יד, יג) ואתה אמרת

השמים אעלה ממעל לכוכבי אל ארים כסאי, אדמה לעליון, מה כתי' בתריה, אך אל שאול תורד אל ירכתי בור. ומי שעלה לגדולה, טרם היתה בו ענוה, שנא' (משלי טו, לג) ולפני כבוד ענוה, וכתי' (שמואל א ב, ח) מקים מעפר דל מאשפות ירים אביון להושיב עם נדיבים וכסא כבוד ינחילם וגו'. ודרכו של הב"ה להרים את הענוים ולהשפיל את הרשעים, שנא' (תהלים קמז, ו) מעודד ענוים ה' משפיל רשעים עדי ארץ. וגרסי' בפ' קמא דמ' עירובין כל המשפיל עצמו הב"ה מגביהו, וכל המגביה עצמו הב"ה משפילו. כל המחזר על הגדולה גדולה בורחת ממנו, וכל הבורח מן הגדולה גדולה מחזרת עליו, וכל הדוחק את השעה שעה דוחקתו, וכל הנדחה מפני השעה שעה נדחית מפניו ועומדת לו. וגרסי' במסכת זבחים בפרק טבול יום אמ' ר' אלעזר בר' חנינא, בשעה שפוסקין גדולה לאדם, פוסקין לו ולזרעו עד סוף כל הדורות, שנא' (איוב לו, ז) לא יגרע מצדיק עינו ואת מלכים לכסא ויושיבם לנצח ויגבהו. ואם הגיס דעתו הב"ה משפילו, שנא' (איוב לו, ח) ואם אסורים בזיקים ילכדון בחבלי עוני. וגרסי' במ' חולין בפרק אלו טרפות ר' שמעון אומר, ויעש אלהים את שני המאורות הגדולים, וכתי' (בראשית א, טז) את המאור [הגדול ואת המאור] הקטן. אמרה הירח לפני הב"ה, רבונו של עולם, איפשר לשני מלכים להשתמש בכתר אחד. אמ' לה הב"ה, לכי ומעטי את עצמך.

וגרסי' במ' שוטה בפ' המקנא דרש רב עוירא ואיתמא ר' אלעזר, בוא וראה שלא כמדת הב"ה מדת בשר ודם. מדת בשר ודם, גבוה רואה את הגבוה ואין הגבוה רואה את השפל, מדת הב"ה אינו כן, הוא גבוה ורואה את השפל, שנא' (תהלים קלח, ו) כי רם ה' ושפל יראה וגו'. וגרסי' בפסיקתא אמ' ר' אבא בר יודן, מה שפסל בבהמה הכשיר באדם. פסל בבהמה עורת או שבור, והכשיר באדם לב נשבר ונדכה. אמ' ר' אלכסנדראי, ההדיוט אם משתמש בכלי שבור גנאי הוא לו, אבל הב"ה אינו כן, אלא כל שימושו כלים שבורים, שנא' (תהלים לד, יט) קרוב ה' לנשברי לב, וכתי' (תהלים קמז, ג) הרופא לשבורי לב ומחבש לעצבותם, וכתי' (תהלים לד, יט) ואת דכאי רוח יושיע, וכתי' (תהלים נא, יט) לב נשבר ונדכה אלהים לא תבזה. וגרסי' במ' מגלה בפרק בני העיר אמ' ר' יוחנן, כל מקום שאתה מוצא גבורתו של הב"ה אתה מוצא ענותנותו. ודבר זה כתוב בתורה, האל הגדול הגבור והנורא, וכתיב בתריה (דברים י, יח) עושה משפט יתום ואלמנה. ושנוי בנביאים, כי כה אמר רם ונשא שוכן עד וקדוש שמו מרום וקדוש אשכון ואת דכא ושפל רוח להחיות רוח שפלים ולהחיות לב נדכאים. ומשולש בכתובים, סולו לרוכב בערבות ביה שמו ועלזו לפניו, וכתיב בתריה (תהלים סח, ו) אבי יתומים ודיין אלמנות. וגרסי' במ' סנהדרין בפרק נגמר הדין. אמ' ר' יהושע בן לוי, בוא וראה כמה גדולים מכיכי

הרוח לפני הב"ה. בזמן שבית המקדש קיים אדם מקריב עולה שכר עולה בידו, מנחה שכר מנחה בידו, אבל מי שדעתו שפלה מעלה עליו הכתוב כאלו הקריב כל הקרבנות, שנא' (תהלים נא, יט) זבחי אלהים רוח נשברה, ולא עוד אלא שאין תפלתו נמאסת, שנא' (תהלים נא, יט) לב נשבר ונדכה אלהים לא תבזה.

בוא וראה מדת הענוה והצניעות, שאפי' התורה והמצות שאדם משובח בהם, יותר שבח הם לו אם עשאן בצנעה. כדגרסינן בפרק לולב וערבה. תאנא דבי רב ענן, מאי דכתי' (סוכה מט:) חמוקי יריכיך, למה נמשלה דברי תורה לירך, לומר לך מה ירך בסתר אף דברי תורה בסתר. והיינו דאמ' ר' אלעזר, מאי דכתי' (מיכה ו, ח) הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלהיך, עשות משפט זה הדין, ואהבת חסד זו גמילות חסדים, והצנע לכת עם אלהיך זו הוצאת המת והכנסת הכלה. והלא דברים קל וחומר, ומה דברים שדרכן להעשות בפרהסיא אמרה תורה והצנע לכת עם אלהיך, דברים שדרכן להעשות בצנעה על אחת כמה וכמה. הוי והצנע לכת עם אלהיך.

גדולה ענוה שבה נשתבח אברהם אבינו ע"ה. מפני שהיו הגדולים של בני דורו מנשאים אותו, כגון עפרון החתי, והיו קוראין אותו אדוני, שנא' (מיכה ו, ח) שמעני אדוני נשיא אלהים אתה, והוא ע"ה משפיל את עצמו עמהם, והיה נכנע לפניהם ומנהיג את עצמו עמהם במדת הענוה והצניעות, ואפי' עם הפחותים שבהם, שנא' (בראשית כג, יב) וישתחו אברהם לפני עם הארץ, כמו שכתבתי למעלה. ואע"פ שהוא נביא ונשיא וגבור ועשיר גדול, היה צנוע ועניו, ולא היה חושב את עצמו למאומה, ואמ' ואנכי עפר ואפר. נביא, דכתיב (בראשית כ, ז) השב אשת האיש כי נביא הוא, וכתיב (בראשית טו, א) אחר הדברים האלה היה דבר ה' אל אברם במחזה לאמר. נשיא, דכתי' (בראשית כג, ו) נשיא אלהים אתה בתוכנו. גבור, דכתיב (בראשית יד, טו) ויחלק עליהם לילה ויכם וגו'. עשיר, דכתי' (בראשית יג, ב) ואברם כבד מאד במקנה בכסף ובזהב וגו'.

גדולה ענוה שבה נשתבח יצחק אבינו ע"ה. שהרי אבימלך גרש אותו ממלכותו והיה מצליח בכל דרכיו ובכל מעשה ידיו, דכתי' (בראשית כו, יב) ויזרע יצחק בארץ ההיא וימצא בשנה ההיא מאה שערים ויברכהו ה', ומרוב עושרו קנאו בו פלשתים, שנא' (בראשית כו, יד) ויהי לו מקנה צאן ומקנה בקר ועבודה רבה ויקנאו אותו פלשתים, וכשבא אליו אבימלך לא שלם לו כמעשיו, ומרוב ענותנותו קבלו בסבר פנים יפות והאכילהו והשקהו, לו ולאנשיו, שנא' (בראשית כו, ל) ויעש להם משתה ויאכלו וישתו,

וישלחם יצחק וילכו מאתו בשלום. וזו היא מדת הענוה והחסידות, שלא לשלם לעושה הרעה כרעתו ולשלם לו טובה תחת רעה.

גדולה ענוה שבה נשתבח יעקב אבינו ע"ה. שמפני ענותנותו היה נוהג כבוד בעשו אחיו, מפני שיצא לאויר העולם כמו רגע אחד קודם ממנו, והיה שולח ואומר לו, כה אמר עבדך יעקב, ולא מפני שהיה מתיירא ממנו, אלא היה מתפחד שמא יהרוג או יהרג. ר' היה כותב לאנטונינוס, נאם עבדך יהודה. אמ', לא טוב אנכי מאבותי.

גדולה ענוה שבה נשתבח משה רבינו ע"ה. שנא' (במדבר יב, ג) והאיש משה ענו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה. ומה תלמוד מכל האדם, אלא ענו ואינו מתגאה במדה מן המדות שבני אדם רגילין להתגאות בהן, כגון מלכות וחכמה ונבואה. ואע"פ שהיה בו כל מדה טובה שבעולם, לא גבה לבו בהן ולא באחת מהן. כשהיה במצרים, אע"פ שהיה כבן בתו של מלך פרעה, היה מצטער עם ישראל והיה נושא עמהן במשאן. אף כשהיה בגדולת שמים לא הניח ענותנותו, שנא' (שמות יז, יב) וידי משה כבדים ויקחו אבן וישימו תחתיו וישב עליה. וכי לא היה כר או כסת או סדין אחת שישב עליה, אלא כך אמר, ישראל בצער אף אני בצער. ואפי' בשעת מחלוקות לא הניח ענותנותו, שנא' (במדבר טז, כה) ויקם משה וילך אל דתן ואבירם וגו', ולא נתגאה לאמר ומה הם חולקים על הב"ה ואני כמלך ואלך אחריהן, אלא בכל ענייניו היה עניו. וכן אתה מוצא כשנבאו אלדד ומידד, מה יהושע אומר לו, אדוני משה כלאם, ומה אמ' לו, המקנא אתה לי ומי יתן כל עם ה' נביאים, ואפי' העבדים והשפחות יהיו נביאים, ואתה מבקש שלא יהיה נביא אלא אני. אני הוא שבקשתי שבעים הזקנים האלה, שנא' (דברים א, ט) לא אוכל לבדי שאת אתכם, הבו לכם אנשים חכמים ונבונים וגו'. ולא עוד אלא מתחלה הייתי בורח מן השררה, שנא' (שמות ד, יג) שלח נא ביד תשלח. ובא וראה כמה גדולתו של משה רבינו ע"ה, רבן של כל הנביאים. הכה הב"ה את המצריים על ידו עשר מכות, והוציא את בני ישראל ממצרים, וקרע הב"ה את ים סוף בשליחותו, וטובעו בו פרעה וכל חילו, והלך הוא ובני ישראל עמו בתוך היום ביבשה, ונגש אל הערפל אשר שם האלהים, ודבר הב"ה עמו פנים אל פנים עד אשר קרן עור פניו מזיו השכינה, וישב בהר ארבעים יום וארבעים לילה, לחם לא אכל ומים לא שתה, וקבל התורה מסיני, והוא המוציא והמביא את ישראל, והעיד הב"ה עליו ואמ', בכל ביתי נאמן הוא, ועליו נאמר (תהלים ח, ו) ותחסרהו מעט מאלהים וכבוד והדר תעטרהו, ואפי' הכי היה שפל וענו. ומפני ענותנותו לא נסתכל בזיו השכינה כשנגלה עליו הב"ה בסנה, שנא' (שמות ג, ו) ויסתר משה פניו כי ירא מהביט אל האלהים. ובשכר הענוה שהיתה בו זכה לשלש מתנות

טובות, כדגרסינן בפרק קמא דמסכת ברכות א"ר מאיר א"ר יוחנן, בזכות שלש זכה לשלש, בשכר ויסתר משה פניו זכה לקלסתר פנים, בשכר כי ירא זכה לוייראו מגשת אליו, בשכר מהביט אל האלהים, ותמונת ה' יביט. וכשהפליג הכתו' בשבחו לא שבחו אלא במדת הענוה, שנא' (במדבר יב, ג) והאיש משה ענו מאד, לא חכם ולא חסיד נאמר, אלא ענו. ואע"פ שהיו בו כל מדות טובות שבעולם לא שבחו הכתוב אלא במדת הענוה. גדולה ענוה שבה נתגדל אהרן ע"ה. בנוהג שבבני אדם אדם מכבד את ביתו בבגדים בלות, שמא מתעטף הוא בכל כליו ומכבד את הבית. אבל אהרן לובש שמונה בגדים ודומה כחתן מחופתו, ואפי' הכי והרים את הדשן.

גדולה ענוה שבה נשתבח אלעזר בן אהרן הכהן. שנא' בו (במדבר ג, לב) ונשיא נשיאי הלוי אלעזר בן אהרן הכהן, ואפי' הכי היה משפיל את עצמו ומשתעבד לפני הב"ה, והיה נושא בעצמו קטורת הסמים ושמן המאור בשמאלו ומנחת התמיד בזרועו. ושמן המשחה היכן היה. ר' אבין בשם ר' אלעזר אומר, תלויה היתה באפונדתו. ושמא תאמר קטן היה, הרי הוא אומר ונשיא נשיאי הלוי אלעזר בן אהרן הכהן. אלא שאין גדולה בפלטרין של מלך, שנא' (משלי כה, ו) אל תתהדר לפני מלך.

גדולה ענוה שבה נתגדלו הלוים. שכל ישראל היו מהלכין כאחד, והם היו זקוקין ליישב את כל כלי המשכן, ולא עוד אלא שהיו טוענין בעגלה. ואעפ"כ לא נתנאו לומר אין אנו מקבלין עלינו, שאין גדולה בפלטרין של מלך.

גדולה ענוה שבה נתגדלו הלוים בני קהת. שהיו מובחרין מכל שבט לוי, והיו טוענין בכתפיהם את הבדים, שנא' (במדבר ז, ט) ולבני קהת לא נתן כי עבודת הקדש עליהם בכתף ישאו. ולא עוד אלא שהיו מהלכין לאחוריהם, כדי שלא יתנו אחוריהן לארון. כיצד היו נושאין את הארון, ארבעה לויים היו נושאין אותו, שנים פניהם אל פני הדרך, שנים אחוריהם לפני הדרך. והיו מהלכים יחפים, שלא היו רשאין לנעול את הסנדל. אם מפני כבוד הבריות כך, דתנן הנושאין את המטה אסורין לנעול את הסנדל, מפני כבודו של מקום על אחת כמה וכמה.

גדולה ענוה שבא נתגדל שמואל הנביא ע"ה. שקראו המלאך שלשה פעמים והיה סבור שעלי היה קורא אותו והיה מזדעזע וניעור משנתו ובא אצלו שלשה פעמים, שנא' (שמואל א ג, ח) ויוסף ה' קרוא שמואל בשלישית, ולא היה מתגאה ואומר, עד מתי יהא זה קורא אותי ואני רץ ובא אצלו, ואלו היה ישן ולא היה עומד איבד ממנו הנבואה הגדולה הזאת. ולא עוד אלא שהיה משוטט ממקום למקום לצורך ישראל אבל

לא לצרכו, שנא' (זכריה יד, טז) והיה מדי שנה בשנה וגו'. ולא עוד אלא כשאמרו לו ישראל, תנה לנו מלך לשפטנו, ולא אמ' להם, הריני כמלך עליכם ואתם מבקשים מלך. גדולה ענוה שבה נתגדל שאול. שהרי כשאמ' לו שמואל ע"ה, ולמי כל חמדת ישראל [הלא לך] ולכל בית אביך, הקטין את עצמו מפני ענותנותו ואמ' לו, הלא בן ימיני אנכי מקטני שבטי ישראל ומשפחתי הצעירה וגו', ובשעה שבקשו למשחו למלך הלך לו והטמין את עצמו עד שהפילו גורלות, שנאמר (שמואל א י, כב) ויאמר ה' הנה הוא נחבא אל הכלים. ר' ינאי אומר, שלשה עשר מדות טובות הכתוב מפרש בשאול. א' ענו, שנא' (שמואל א ט, כא) הלא בן ימיני אנכי וגו'. ב' שהיה שומע חרפתו ושותק, שנא' (שמואל א י, כז) ובני בליעל אמרו מה יושיענו זה ויהי כמחריש, כמי שלא ידע. ג' שהיה מוחל על עלבונו, שנא' (שמואל א יא, יב) מי האומר שאול ימלוך עלינו תנו האנשים ונמיתם, וכתי' (שמואל א יא, יג) ויאמר שאול לא יומת איש היום וגו'. ד' שהיה זהיר במצות ציצית, שנאמר (שמואל א כד, ד) ויקם דוד ויכרות את כנף המעיל אשר לשאול בלט. כנף, זה ציצית, שנא' (במדבר טו, לח) ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת. ה' שהיה משיא לבנות ישראל, כל מי שאין לה נדוניא היה נותן לה, שנא' (שמואל ב א, כד) בנות ישראל אל שאול בכינה המלבישכם שני עם עדנים המעלה עדי זהב על לבושכן. ו' שהיה נח לעשות תשובה. שבעה פעמים אמ' לו שמואל לא אשוב עמך, והוא היה אומר שא נא חטאתי ושוב עמי ואשתחוה לה'. ז' שהיה צנוע, שנא' (שמואל א כד, ג) ויבא אל גדרות הצאן אל הדרך ושם מערה ויבא שם שאול להסך את רגליו. שתי גדרות ומערה, ואפי' הכי הרי סכך על עצמו, ובשביל אותה צניעות ניצל ממיתה משונה, כדגרסי' במ' ברכות ואמר להרוגך ותחס עליך, ואמר, ואמרתי מיבעי ליה, ותחס, וחסתי מיבעי ליה. א"ר אלעזר, אמ' דוד לשאול, מדין תורה מותר להורגך, מאי טעמא, רודף אתה, והתורה אמרה, הבא להורגך השכם להורגו, אלא צניעות שהיתה בך היא חסה עליך. ומאי צניעות היתה בו בשאול, דכתי' (שמואל א כד, ג) ויבא אל גדרות הצאן אל הדרך ושם מערה. תאנא גדר לפנים מגדר ומערה לפנים ממערה להסך. אמ' ר' אלעזר, מלמד שסיכך על עצמו כסוכה. ח' שהיה מבזבז ממונו וחס על ממונן של ישראל, שנא' (שמואל א יא, ו) ותצלח רוח אלהים על שאול בשמעו, ויקח צמד בקר וינתחהו וגו'. ט' שהיה אוכל חוליו בטהרה, שנא' (שמואל א כ, כו) ולא דבר שאול מאומה ביום ההוא כי אמר מקרה הוא בלתי טהור הוא כי לא טהור, ללמדך שאלו היה מקרה, פי' טמא, מקרה לילה, לא היה בא אל שולחנו. י' שהיה מקדיש הקדשות, שנא' (דברי הימים א כו, כח) וכל ההקדש שמואל ושאול בן קיש. י"א שהשוה כבודו לכבוד עבדו, שנא' (שמואל

א כ, כה) וישב המלך על מושבו כפעם בפעם וגו'. י"ב שהיה נוח לרצות. אתה מוצא כיון שפייסו דוד במערה נתפייס מיד, שנא' (שמואל א כו, כא) ויאמר שאול חטאתי שוב בני דוד וגו'. י"ג שידע שעתיד דוד למלוך ובקש ממנו עזר, שנא' (שמואל א כד, כ) ועתה הנה ידעתי כי מלוך תמלוך וקמה בידך ממלכת ישראל ועתה השבעה לי וגו'.
גדולה ענוה שבה נתגדל דוד ע"ה. שנאמר (שמואל ב ז, יח) ויבא המלך דוד אל בית ה', ויאמר, ה' אלהים, מי אנכי כי הביאותני עד הלום, וכתי' (שמואל ב ז, יט) ותקטן זאת בעיניך וגו', וכתי' (דברי הימים א יז, יז) וראיתני בתואר האדם המעלה ה' אלהים. אמ' לפניו, רבונו של עולם, מי אני שדימיתני ליעקב ע"ה, שהוא חקוק בכסא תואר האדם שהוא חקוק למעלה. וכן ישראל שואלין, אל תנבל כסא כבודך, אותה הצורה שהיא חקוקה בכסא. ומנין שדימהו לאבות, שנא' ועשית לך שם כשם הגדולים אשר בארץ. ואע"פ שהיו בו כל המדות הללו וכל הכבוד הזה, והיה משיח אלהי יעקב ונעים זמירות ישראל, משובח בכמה מדות טובות, יודע נגן וגבור חיל ואיש מלחמה, ונבון דבר וטוב תואר, והרג את האריה ואת הדוב בשדה, והרג את גלית הפלשתי אשר חרף מערכות ישראל, חתן המלך וסר אל משמעתו ונכבד בביתו, והוא הושיע את ישראל מיד פלשתים, ואחר כל זה היה שפל בעיניו וענו, ואמ' לשאול כשרדף אחריו, אחרי מי יצא מלך ישראל אחרי מי אתה רודף אחרי כלב מת אחרי פרעוש אחד. ואחר כל הכבוד הזה מלך על ישראל ויהודה וכבש כמה מלכיות, ואמ' ואנכי תולעת ולא איש חרפת אדם ובזוי עם. וכשהעלה ארון הברית מבית עובד אדום לעיר דוד היה מרקד ושוחק לפניו, לכבוד הארון, והשפיל מלכותו נגד כבוד ארון ברית ה', שנא' (שמואל ב ו, יד) ודוד מכרכר בכל עוז לפני ה' ודוד חגור אפוד בד, וכתי' (שמואל ב ו, טו) ודוד וכל בית ישראל מעלים את ארון ה' בתרועה ובקול שופר, וכתיב (שמואל ב ו, טז) והיה ארון ה' בא בעיר דוד ומיכל בת שאול נשקפה בעד החלון ותרא את דוד מפזז ומכרכר לפני ה' ותיבז לו בלבה, וכתי' (שמואל ב ו, כ) ותצא מיכל בת שאול לקראת דוד ותאמר מה נכבד היום מלך ישראל אשר נגלה היום לעיני אמהות עבדיו כהגלות נגלות אחד הריקים. אמרה לו, מלכות של בית אבא היתה חשובה משלך, חלילה שיראה לאחד מהם פסת יד או פסת רגל מגולה כמו שנגלית אתה היום, דרכן של מלכים לעשות כך, ולואי לפני מטרונה אחת עשית כן ולא לפני אמהותיך. אמ' לה, מלכות של בית אביך היו מניחין כבוד שמים ומתעסקין בכבוד עצמם, ואני מניח כבוד עצמי ומתעסק בכבוד השמים, ויותר מזה אני חייב לעשות לפני קוני, ואיני כדאי לשמוח בשמחתו, שנא' (שמואל ב ו, כב) ונקלותי

עוד מזאת והייתי שפל בעיני, ואותן שאת קורא אותן אמהות, הלואי יהא חלקי עמהם לעולם הבא, שנא' (שמואל ב ו, כב) ועם האמהות אשר אמרת עמם אכבדה.
וגרסי' במ' בכורים אגריפס המלך היה נוטל הסל על כתפו לכבוד הבכורים, וכשקרא בהקהל בחג הסוכות, כמו שהמלכים חייבין לקרות, קרא מעומד, ואע"פ שהמלכים רשאין לקרות מיושב, ושבחוהו חכמים. ור' יהודה הנשיא, הוא הנקרא ר' יהודה נשיאה, ונקרא ר', ונקרא רבינו הקדוש מפני ענותנותו, והיה גדול בתורה ובייחוס ובחכמה, והוא האיר עיני כל ישראל, וחיבר המשניות, והיה הולך שומעו עד קצה הארץ בתורה ובחכמה וביחס ובגדולות ובעושר, דתניא ממשה רבינו ועד ר' לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד. ואע"פ שהיו בו כל המדות הללו, לא נקרא רבינו הקדוש אלא מפני צניעותו, שמעולם לא הושיט ידו מאבנטו ולמטה. כדגרסינן במ' שבת בפרק כל כתבי הקדש, א"ר יוסי, לעולם לא נסתכלתי במילה שלי, הא במילתא אחריתי הויא ביה, דאמ' מר, מימיו לא הכניס ידו תחת אבנטו.
גדולה ענוה שבה נשתבח מרדכי. שבתחלה היה חמישי לסנהדרין, שנא' (עזרא ב, ב) אשר באו עם זרובבל ישוע נחמיה שריה רעליה מרדכי, וכיון שנעשה שני למלך, לא די לו שלא רצה להיות רביעי, אלא אפי' חמישי במקומו לא רצה להיות, אלא אע"פ שהוסיף גדולה השפיל הוא עצמו ונעשה ששי, שנאמר (נחמיה ז, ז) הבאים עם זרובבל ישוע נחמיה עזריה רעמיה נחמני מרדכי.
הא למדת שכל מה שהב"ה נותן גדולה לצדיקים הם משפילין עצמן. לכך נמשלו ישראל לגפן, שנא' (תהלים פ, ט) גפן ממצרים תסיע. מה הגפן הזו כל אשכול שהוא גדול מחבירו הוא נמוך מחבירו, כך ישראל כל מי שהוא גדול מחבירו צריך להיות יותר ענו מחבירו. כיוצא בדבר, ההדיוט שוחה ארבעה פעמים בתפלתו, באבות תחלה וסוף ובהודאה תחלה וסוף, אבל כהן גדול שוחה בתחלת כל ברכה וברכה ובסופה, ללמדך שהגדול מחבירו שצריך להיות ענו יותר מחבירו. וכן אתה מוצא ביהושע. בתחלה קראו משה רבינו ע"ה הושע, וחזר וקראו יהושע, שנא' (במדבר יג, טז) ויקרא משה להושע בן נון יהושע. וכיון שניתנה לו שררא, חזר הוא וקרא את עצמו הושע, שנא' (דברים לב, מד) הוא והושע בן נון, שראה עצמו כעין נערותו. ומעשה בר' אלעזר בר' שמעון ור' שהיו מקשין זה לזה והיה ר' אלעזר נוצח. אמ' לו רבן שמעון בן גמליאל אביו לר', בני, אל ירע בעיניך, הוא ארי בן ארי ואתה בן שועל. ולא בוש לומר כן. הא למדת שכל מה שהצדיקין עולין לגדולה הם משפילין את עצמן.
וכל מה שהצדיקים משפילין את עצמן הב"ה נותן להם גדולה.

אברהם אבינו ע"ה השפיל את עצמו ונתן לו הב"ה גדולה, והוא למי שאמ' הב"ה תחלה שאל. ר' יונתן אומר. שלשה הן שאמ' להם הב"ה שאל. ר' אחא אומר, ארבעה הן, אברהם, שלמה, אחז, מלך המשיח. אברהם מנין, דכתיב (מלכים א יג, ח) ויאמר ה' אלהים מה תתן לי, לא היה אומר מה תתן לי, אלא שאמ' לו שאל. שלמה מנין, דכתיב (מלכים א ג, ה) בגבעון נראה ה' אל שלמה, ויאמר לו שאל מה אתן לך. אחז מנין, דכתי' (ישעיהו ז, יג) ויוסף ה' דבר אל אחז לאמר, שאל לך אות מעם ה' אלהיך. מלך המשיח מנין, דכתיב (תהלים ב, ח) שאל ממני ואתנה גויים נחלתך ואחוזתך אפסי ארץ. ר' לוי אומר, הראה הב"ה לאברהם אבינו ע"ה כוכבים ומזלות וכל זויות שברקיע, שנא' (בראשית טו, ה) ויוצא אותו החוצה, וכי מחוץ לעולם הוציאו, אלא שהראהו חדרי שמים שנקראו חוצות, שנא' (משלי ח, כו) עד לא עשה ארץ וחוצות. ר' יהודה בר אלעאי אומר, חמשה דברים הראה הב"ה לאברהם אבינו ע"ה, ואלו הן. [א] הראהו קריעת ים סוף, שנא' (בראשית טו, יז) אשר עבר בין הגזרים האלה, וכן הוא אומר לגוזר ים סוף לגזרים. ב' הראהו מתן תורה, שנא' (בראשית טו, יז) והנה תנור עשן ולפיד אש, וכן הוא במתן תורה, וכל העם רואים את הלפידים ואת קול השופר. ג' הראוה בית המקדש בנוי וסדר הקרבנות, שנא' (בראשית טו, ט) ויאמר אליו קחה לי עגלה משולשת. והראהו ארבע מלכיות, שנא' (בראשית טו, יב) והנה אימה חשכה גדולה נופלת עליו, אלו ארבע מלכיות. ר' חנן אומר, תחיית המתים הראה לו, שנא' (בראשית טו, י) ויקח לו את כל אלה ויבתר אותם בתוך וגו', וכתי' (בראשית טו, יא) וירד העיט על הפגרים, נטל את האיברים ונתן אותן זה בצד זה, וכיון שירד הצפור עליהן חייו, שנאמר (בראשית טו, יא) וישב אותם אברם, ואין וישב אלא שהפריחה אותן הרוח, שנאמר (תהלים קג, טז) כי רוח נשבה בו. יעקב אבינו ע"ה השפיל את עצמו, ונתן לו הב"ה גדולה, וברכו שבעה ברכות, ואלו הן. א', ועודנו במעי אמו, ולאום מלאום יאמץ ורב יעבוד צעיר. ב' יעבדוך עמים וישתחוו לך לאומים וגו'. ג' ויאמר ה' אל יעקב שוב אל ארץ אבותיך ולמולדתך ואהיה עמך. ד' וירא ה' אל יעקב עוד בבואו מפדן ארם ויברך אותו. ה' בירך את מקנהו, שנא' (בראשית ל, מג) ויפרוץ האיש מאד מאד ויהי לו מקנה צאן וגו'. ו' ובירך את לבן בשבילו, שנא' (בראשית ל, כז) נחשתי ויברכני ה' בגללך. ז' ויאמר אלהים לישראל במראות הלילה וגו', וכתי' (בראשית מו, ג) אנכי האל אלהי אביך אל תירא מרדה מצרימה כי לגוי גדול אשימך שם.

משה רבינו ע"ה השפיל את עצמו ונתן לו הב"ה גדולה, שלא היה רשות לא למלאך ולא לשרף להכנס למיחצה שהיה משה נכנס לתוכה, שנא' (שמות כ, יז) ויעמוד העם

מרחוק ומשה נגש אל הערפל אשר שם האלהים. ר' יוסי אומר, אותו ערפל היה מכוון כנגד בית המקדש, ולפיכך נקרא ערפל, שנא' (מלכים א ח, יב) אז אמר שלמה ה' אמר לשכון בערפל. ולא עוד אלא שאחז כסא הכבוד, שנא' (איוב כו, ט) מאחז פני כסא פרשז עליו עננו.

אהרן ע"ה השפיל את עצמו, ונתן לו הב"ה גדולה, ונתן לו כהונת עולם, והיה נחמד וחביב למעלה כמלאכים, שנא' (מלאכי ב, ו) תורת אמת היתה בפיהו ועולה לא נמצא בשפתיו בשלום ובמישור הלך אתי ורבים השיב מעון, וכתיב (מלאכי ב, ז) כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא.

שמואל הנביא ע"ה השפיל את עצמו, ונתן לו הב"ה גדולה, שלא עמד אדם מישראל לפניו. את מוצא עמדו לפני משה ולפני דוד ולפני שאר הנביאים, אבל לא עמדו לפני שמואל, שנאמר (שמואל א ג, כ) וידע כל ישראל מדן ועד באר שבע כי נאמן שמואל לנביא לה'. והיו קורין אותו חמש שמות של חבה, נאמן, נכבד, רואה, נביא, איש האלהים. נאמן, דכתי' (שמואל א ג, כ) כי נאמן שמואל לנביא לה'. והיו קורין אותו נכבד, דכתיב (שמואל א ט, ו) ואיש אלהים נכבד מאד. נביא, דכתי' (שמואל א ג, כ) כי נאמן שמואל לנביא לה'. רואה, דכתי' (שמואל א ט, יח) איה בית הרואה. איש האלהים, דכתי' (מלכים ב, ד) ויאמרו לו הנה איש האלהים.

דוד ע"ה השפיל את עצמו, נתן לו הב"ה גדולה. דכתי' (שמואל ב ז, ח) אני לקחתיך מן הנוה מאחר הצאן ואתנך לנגיד על עמי ישראל.

שלמה ע"ה השפיל את עצמו ונתן לו הב"ה גדולה. שכל מלכי הארץ היו שומעין את חכמתו, שנא' (מלכים א ה, יד) וכל הארץ היו שומעין את חכמת שלמה, והיו מעלים לו כלם מנחה בכל שנה ושנה, והמה מביאים איש מנחתו וגו'. ולא עוד אלא שנתגיירו על ידו מאה וחמשים אלף גרים, שהיו שומעין את חכמתו ומברכין להב"ה ומאמינים בו, שנא' (מלכים א ט, כג) ויספור שלמה את הגרים וגו'. ושמא תאמר מימות אביו נתגיירו, ת"ל אחרי הספר אשר ספר דוד אביו. ונתן לו חכמה להסיע אבנים שלימות ונפסלות מאליהן, שנא' (מלכים א ו, ז) והבית בהבנותו אבן שלימה מסע נבנה. והיה לו עושר וכבוד, שאפי' המשקולות והמדות שהיו בימיו היו של זהב, שנא' (מלכים א י, כא) אין כסף נחשב בימי שלמה למאומה.

יונה בן אמתי ע"ה השפיל את עצמו ונתן לו הב"ה גדולה. ששקלו כאליהו. שכן הב"ה מצוה את אליהו ואמ' לו, ואת יהוא בן נמשי תמשח למלך על ישראל, ואליהו צוה את אלישע, ואלישע שלח את יונה ומשחו, שנא' (מלכים ב ט, א) ואלישע קרא לאחד מבני

הנביאים וגו', וכתי' (מלכים ב ט, ב) וראה שם יהוא בן נמשי, ולקחת פך השמן וגו'. מכאן למדנו ששלוחו של אדם כמותו. אף הב"ה הסכים על ידו כאלו אליהו משיחו, שנא' (דברי הימים ב כב, ז) ומאלהים היתה תבוסת אחזיהו.

הרי את למד שכל המקטין את עצמו שהב"ה נותן לו גדולה, שנא' (שמואל א ב, ח) מקים מעפר דל מאשפות ירים אביון להושיב עם נדיבים וכסא כבוד ינחילם כי לה' מצוקי ארץ וגו'. וכל המתגאה הב"ה משפילו. בא וראה כמה מלכים נתגאו במלכותן ונשברו, וכמה שרים גבה לבם ונשפלו. פרעה גבה לבו במלכותו, והטיח דברים כלפי מעלה, ואמר מי ה' אשר אשמע בקולו, ונשבר גאונו, וטבע הוא וחילו בים סוף, אחר שהביא עליו ועל ארצו כמה מכות. סנחריב נתגאה, ואמ' מי בכל אלהי הארצות אשר הצילו את ארצם מידי, והב"ה שלח את מלאכו והכהו במחנהו מאה ושמונים וחמשה אלף בלילה אחד, ואח"כ הכוהו בניו בחרב, שנא' (מלכים ב יט, לז) ויהי הוא משתחוה בית נסרוך אלהיו ואדרמלך ושראצר בניו הכוהו בחרב. נבוכדנאצר הרשע דבר גדולות כלפי מעלה בגובה אפו, ואמ' ומן הוא אלה די ישיזבינכון מן ידי, ונטרד ממלכותו, שנא' (דניאל ד, ל) בה שעתא מלתא ספת על נבוכדנאצר ומן אנשא טריד וגו'. בלשאצר גבה לבו ברשעתו ושתה יין בכלי בית המקדש, שנא' (דניאל ה, כג) ועל מארי שמיא התרוממת ומאניא די ביתיה היתיו קדמך ואנת שגלתך ולחנתך חמרא שתין בהון וגו', ונגדעה קרנו באותו לילה ונהרג, שנא' (דמיאל ה, ל) ביה בליליא קטיל בלשצאר מלכא. וגרסינן בפ' חלק אמ' רב נחמן, גסות שהיה בירבעם טרדתו מן העולם, שנא' (מלכים א יב, כו) ויאמר בלבו עתה תשוב הממלכה לבית דוד. אמ' גמירי דאין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד, כשיראו לרחבעם יושב ואנכי עומד אומרין מורד הוא במלכות והורגין אותי, מיד ויועץ המלך ויעש שני עגלי זהב, וכתי' (מלכים א יג, לג) אחר הדבר הזה לא שב ירבעם מדרכו הרעה. אחר מה. אמ' רבא, אחר שתפשהו הב"ה בבגדו ואמ' לו, חזור בך ואני ואתה ובן ישי נטייל בגן עדן. אמ' לו, ומי בראש. אמ' לו, בן ישי בראש. אמר ירבעם, אי הכי לא בעינא. כשראה עוזיהו מלך יהודה עצמו בגדולה וכבוד, אע"פ שהיה צדיק, נצטרע, מפני שגבה לבו, דכתי' (דברי הימים ב כו, טז) ובחזקתו גבה לבו, ונצטרע, דכתי' (מלכים ב טו, ה) וינגע ה' את המלך ויהי מצורע עד יום מותו וישב בבית החפשית וגו'. אבשלום ואדוניה גבה לבם, ובקשו למלוך בחיי אביהם, ונהרגו. קרח בקש שררה ונבלע. אבל אחאב, אע"פ שהיה עובד ע"ז, מפני שנכנע לפני הב"ה, נקרע מקצת גזר דינו, שנא' (מלכים א כא, כט) הראית כי נכנע אחאב מלפני יען כי נכנע מפני לא אביא הרעה בימיו. ושני שרי חמשים ששלח אחזיהו לאליהו זכור לטוב, ובאו אליו בנאוה ודברו

גדולות כנגדו, ואמרו כה אמר המלך מהרה רדה, אל תעמוד, ירדה אש מן השמים ושרפה אותם, שנא' (מלכים ב א, י) אם איש האלהים אני תצא אש מן השמים ותאכל אותו ואת חמישיו. אבל שר חמשים שלישי וחמישיו, בשביל שנכנע לפני אליהו ודבר רכות והתחנן לפניו, נמלט, שנא' (מלכים ב א, יג) ויעל ויבא שר החמשים השלישי ויכרע על ברכיו לנגד אליהו ויתחנן אליו וידבר אליו איש האלהים תיקר נא נפשי ונפש עבדיך אלה חמישים בעיניך. וגרסינן במ' חולין בפרק כסוי הדם, לא מרובכם מכל העמים חשק ה' בכם ויבחר בכם, אמ' הב"ה לישראל, בני, חושק אני בכם, שאפי' בשעה שאני משפיע לכם גדולה אתם ממעטין עצמכם לפני. נתתי גדולה לאברהם, ואמ' ואנכי עפר ואפר, למשה ולאהרן, אמרו ונחנו מה, לדוד, אמ' ואנכי תולעת ולא איש. אבל אומות העולם אינן כן. נתתי גדולה לנמרוד, אמר הבה נבנה לנו עיר ומגדל וראשו בשמים, לפרעה, אמר מי ה' אשר אשמע בקולו, לסנחריב, אמ' מי בכל אלהי הארצות אשר הצילו את ארצם מידי כי יציל ה' את ארצם מידי, לנבוכדנאצר, אמר אעלה על במותי עב אדמה לעליון, לחירם, אמ' מושב אלהים ישבתי בלב ימים וגו'.

לעולם ירגיל אדם את עצמו שיהיה דבורו בנחת בענוה עם הבריות, ולא יהיה צווח וצועה בדיבורו כבהמות וחיות. ולא ידבר כל כך בנחת כנסי הרוח, אלא דבור ממוצע. ויקדים שלום לכל אדם, כדי שתהיה רוח הבריות נוחה הימנו. ולא ילך בקומה זקופה וגרון נטויה, ולא יהלך לאטו, עקב בצד גודל, כנשים וגסי הרוח, ולא ירוץ ברשות הרבים, ולא יתנהג בשגעון, אלא יהיו הילוכו במהירות, הלוך ממוצע, כאדם שהוא הולך וטרוד בעסקיו.

מעשה בחסיד אחד שהיה רגיל להלוך בשוק במהירות. אמרו לו, מה לך שכל ימיך אתה נחפז ללכת. אמ' להם, אני נחפז ללכת תמיד לשני דברים טובים, האחד שלא ארגיל את עצמי להתנהג לאט, כמנהג אנשי הגאוה, והשני לעשות חפצי במהירות בלא עצלות.

ולא ילך בקומה כפופה, כבעלי חטוטרות, אלא מטה ראשו מעט למטה, כמי שהוא עומד בתפלה והולך. ואם יפגע באשה בשוק, בין יהודית בין ארמית, בין פנויה בין נשואה, בין גדולה בין קטנה, יעצם עיניו ממנה, או מיסב פניו לצד אחד, כדי שלא יסתכל בה. דתניא אין לך דבר שחוצץ לפני הטומאה כעצימת העין. ולא יסתכל אפי' באשה פנויה, שכן איוב אומר, ברית כרתי לעיני ומה אתבונן על בתולה, כ"ש על נשואה. והמסתכל באשת איש, מכשיל כחו ויצרו, והודו נהפך עליו למשחית. דתניא המסתכל בעריות קשתו ננערת. ואסור לאדם להרהר באשה, ואפי' פנויה. וחמור הרהור הפנויה מן המגע, שנא' (דברים כג, י) ונשמרת מכל דבר רע, ופירשו רז"ל שלא יהרהר אדם ביום ויבא לידי

טומאה בלילה. וגרסי' במ' שבת בפ' במה אשה יוצאה, ויקצוף משה על פקודי החיל. אמ' רבא בר נחמן אמר רבא בר אבוה, אמ' להם משה לישראל, שמא חזרתם לקלקולכם הראשון. אמ' לו, לא נפקד ממנו איש. אמ' להם, כפרה זו למה. אמרו לו, אם מידי עבירה יצאנו, מידי הרהור לא יצאנו. מיד ונקרב את קרבן ה'. תאנא דבי ר' ישמעאל, מפני מה הוצרכו ישראל שבאותו הדור כפרה, מפני שזנו את עיניהם מן הערוה. ואמ' רב ששת, מפני מה מנה הכתו' תכשיטין שבפנים, לומר לך כל המסתכל באצבע קטנה של אשה כמסתכל במקום התורף. אמ' רב חסדא, שוק שבאשה ערוה, שנא' (ישעיהו מז, ב) עברי נהרות גלי שוק, וכתי' (ישעיהו מז, ג) תגל ערותך. אמ' שמואל, קול שבאשה ערוה, שנא' (שיר השירים ב, יד) כי קולך ערב ומראך נאוה. אמ' רב ששת, שער באשה ערוה, שנא' (שיר השירים ד, א) שערך כעדר העזים שגלשו מהר הגלעד. וגרסי' בספרי ויאמרו אל משה עבדיך נשאו את ראש אנשי המלחמה אשר בידינו וגו', וכתי' (במדבר לא, נ) ונקרב את קרבן ה' וגו' לכפר על נפשותינו לפני ה'. ולמה הוצרכו כפרה, מפני שזנו את עיניהם מן הערוה. ר' יוחאי בר יאשיה אומר, כל המצפה בנשים סופו בא לידי עבירה. וחכמים אומרים, כל מי שאין לו בושת פנים נקרא הוא חוטא, שנא' (ישעיהו ג, ט) הכרת פניהם ענתה בם וחטאתם כסדום הגידו לא כחדו אוי לנפשם כי גמלו להם רעה. וכל מי שיש לו בושת פנים לא במהרה הוא חוטא, שנא' (שמות כ, טז) ולמען תהיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו.

והבושה היא הענוה והענוה היא בעינים ובלב. בעינים, דכתיב (איוב כב, כט) ושח עינים יושיע. ובלב, דכתיב (ישעיהו נז, טו) ולהחיות לב נדכאים. והגאוה היא בעינים ובלב, ומהם יתפרדו כמה עבירות, דתניא לבא ועינא תרי סרסורי דחטאה נינהו. בעינים, דכתיב (ישעיהו ב, יא) עיני גבהות האדם שפל וגו', ובלב, דכתי' (דברי הימים ב כו, טז) גבה לבו עד להשחית. ושניהם בפסוק אחד, דכתי' (משלי כא, ד) רום עינים ורחב לב. ועוד שניהם בפסוק אחד, דכתיב (תהלים קלא, א) לא גבה לבי ולא רמו עיני ולא הלכתי בגדולות ובנפלאות ממנו. וגרסינן במ' קדושין ירושלמי בפרק עשרה יוחסין, אמר דוד, שלש מתנות טובות נתן הב"ה לישראל, רחמנין וביישנין וגומלי חסדים. רחמנין, דכתיב (דברים יג, יח) ונתן לך רחמים ורחמך והרבך. ביישנין, דכתיב (שמות כ, טז) ובעבור תהיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו. זה סימן לביישן שאינו חוטא, וכל מי שאין לו בושת פנים, דבר בריא שלא עמדו רגלי אבותיו על הר סיני. גומלי חסדים מנא לן, שנא' (דברים ז, יב) ושמר ה' אלהיך לך את הברית ואת החסד. וגרסי' בפרק כל כתבי הקדש אמ' עולא, לא חרבה ירושלם אלא בשביל שלא היה להם בושת פנים זה

מזה, שנאמר (ירמיהו ו, טו) הובישו כי תועבה עשו גם בוש לא יבושו וגו'. וגרסי' במ' יבמות בפ' הבא על יבמתו, שנים עשר אלף זוג תלמידים היו לו לר' עקיבא, מגבת ועד אנטיפרס, וכולן מתו בפרק אחד. תאנא כולן מתו מפסח עד עצרת, מפני שלא נהגו כבוד זה בזה. ר' מיאשה בר בריה דר' יהושע בן לוי אומר, הרואה דבר ערוה, ואינו זן את עיניו ממנה, זוכה ומקבל פני שכינה, שנא' (ישעיהו לג, טו) עוצם עיניו מראות ברע, וכתיב, הוא מרומים ישכון, וכתי' בתריה (ישעיהו לג, יז) מלך ביפיו תחזינה עיניך. ולא יספר אדם עם אשה בשוק, ואפי' היא אשתו או אחותו או בתו. וכן אם פגע בהמה שנזקקת לנקבתה, או עוף, לא יסתכל בהם כלל. אמרו עליו על אברהם אבינו ע"ה, שמעולם לא הכיר בשרה עד אותו היום שנכנסו למצרים ולקחה פרעה, שנא' (בראשית יב, יא) הנה נא ידעתי כי אשה יפת מראה את. מכלל שלא היה מכירה מקודם לכן, ואע"פ שהיתה נשואה עמו מכמה שנים. ואם באשתו לא היה מכיר, שיצאתה בת קול ואמרה, אלו ואלו דברי אלהים חיים, והלכה כבית הלל. ומפני מה זכו בית הלל לקבוע הלכה כמותם, מפני שנוחין הם ועלובים, ושונין דבריהם ודברי בית שמאי, ולא עוד אלא שמקדימין דברי בית שמאי לדבריהם. בעלי הגאוה דרכן לעשוק ולגזול את העניים, שנא' (תהלים י, ב) בגאות רשע ידלק עני, ונותנין פחדן ואימתן על העניים, שנא' (יחזקאל לב, כד) אשר נתנו חיתיתם בארץ החיים. ואנשי הגאוה לעולם לא ילמדו תורה, דתניא לא בשמים היא. אינה מצויה בגסי הרוח. וגרסי' במדרש התורה נמשלה למים, שנא' (ישעיהו נה, א) הוי כל צמא לכו למים, מה המים אינן מתכנסין אלא במקום אשבורן, כך התורה אינה מצויה בגסי הרוח. פי' אשבורן מקום נמוך. וכל המתגאה, הקב"ה שונאו, והוא משוקץ ותועבה, שנא' (משלי טז, ה) תועבת ה' כל גבה לב. והמנהיג את עצמו במדת הענוה, יותר גדולה היא נותנת לו ממה שנותנין הכסף והזהב לגסי הרוח, שנא' (משלי טז, יט) טוב שפל רוח את ענוים מחלק שלל את גאים.

כל המתגאה בוזה את המצות, שנא' (משלי כט, כג) גאות אדם תשפילנו. מאי תשפילנו, שלא יתנשא בעשיית המצות והצדקות והמעשים טובים, כי בגובה אפו יראה בעיניו שהוא גנאי לעשות המצוה. ד"א תשפילנו לגהנם, שנא' (משלי ט, יח) ולא ידע כי רפאים שם בעמקי שאול קרואיה. כי הואיל ובוזה את המצות ואינו עושה אותן, במה יזכה לגן עדן. אבל החסידים והענוים רודפים אחר המצות, ומפני ענותנותן יראה להם שהוא שבח גדול עשיית המצות, וחיים לעולם הבא, שנא' (משלי ז, ב) שמור מצותי וחיה.

ומשתדלים לעשות את המצות בעצמן ולא על ידי אחרים. ולא די להם שמוציאין עצמן ידי חובתן, אלא שמשתדלים להוציא את הרבים ידי חובתן. נמצאו זוכין ומזכין לאחרים.

בראש השנה מתפללין בעד הצבור, ותוקעין את השופר, כדי להוציא את הרבים ידי חובתן, וביום הכפורים מתפללין ומתודין לפני אביהם שבשמים בעד הקהל. ואפי' גדול הדור אינו חושש לכבודו אלא לכבוד השם ית', שכבודו של אדם כאין וכאפס, ואין כבוד אלא להב"ה בלבד, שנא' (תהלים כד, ז) שאו שערים ראשיכם ושאו פתחי עולם ויבא מלך הכבוד, מי הוא זה מלך הכבוד ה' צבאות הוא מלך הכבוד סלה. וכל המכבד עצמו ובוזה מצותיו של הב"ה סופו בא לידי בזיון, אבל מי שהוא משפיל את עצמו ומכבד מצותיו של הב"ה, סופו הוא ית' שמו משפיע לו מכבודו, שנא' (שמואל א ב, ל) כי מכבדי אכבד ובוזי יקלו. לפיכך שני אנשים, גדולי הדור, ישתדלו כל אחד מהם להתפלל בעד הקהל בשבתות ובימים טובים, או יעשו פשרה ביניהם, יתפלל האחד תפלת יוצר, והב' מתפלל תפלת מוסף. ואם מוציאין שני ספרים, יוציא האחד מהם הספר השני עם השליח צבור. ושנינו במ' תעניות בפרק ראשון, יום טוב ראשון של פסח, האחרון מזכיר, הראשון אינו מזכיר, ר"ל האחרון המתפלל לתפלת מוסף. יראה ששני אנשים היו מתפללים בעד הקהל בימים טובים, האחד היה מתפלל תפלת יוצר והשני היה מתפלל תפלת מוסף, כדי להוציא את הרבים ידי חובתן. והיו רודפים אחרי עשיית המצות, כדי לזכות לאחרים, והיו מתפשרים זה עם זה. וחסידים הראשונים היו לשין ואופין את המצה, לחיבוב המצוה ולכבודה. ואפי' גדולי הדור, ואפי' היה להם כמה עבדים וכמה שפחות, הן היו עושין בעצמן, לכבוד המצוה. והן היו עושין הסוכה בעצמן, והן היו קושרין את לולביהן בעצמן, והם היו מוליכים אותם לבית הכנסת על ידם ולא על ידי אחרים. כדגרסי' במסכת סוכה כך היה מנהגם של אנשי ירושלם, אדם יוצא מפתח ביתו ולולבו בידו, נכנס לבית הכנסת ולולבו בידו, לנחם אבלים ולבקר חולים ולולבו בידו. וזהו מנהגם של חסידים וענוים ואנשי מעשה. והיה כל מנהגם בענוה בכל מעשיהם ובכל עניינם, והיו מתרחקים עד מאד ממדת הגאוה. והיו מזכירין תמיד דברים ששוברין את הלב, כדי שיכנעו וכדי שלא יבאו לידי גאוה. וגרסי' במס' זבחים כשהיה כהן גדול יוצא מלשכת הגזית, היו ישראל מהלכין אחריו והיו אומרים דברים שמביאין את האדם לידי הכנעה ולידי ענוה, כדי שלא ירום לבבו בראותו שישראל מהלכין אחריו לכבודו. ומה היו אומרין. מקצתן היו אומרים, כי לא לעולם חוסן ואם נזר לדור ודור. ומקצתן היו אומרים, אם יעלה לשמים שיאו וראשו לעב יגיע, כגללו לנצח יאבד רואיו יאמרו איו. ומקצתן היו אומרים, אדם להבל דמה ימיו כצל עובר. ומקצתן היו אומרים, אדם ילוד אשה קצר ימים ושבע רוגז. והיו מהלכין אחריו ומכריזין ואומרין כיוצא בדברים אלו, כדי שיזכור שאדם עפר ואפר רמה ותולעה, וכדי שלא ירום לבבו.

יהירות

בוא וראה כמה עונשן של גסי הרוח. כדגרסינן בפרק קמא דמסכת שוטה כל מי שיש בו גסות הרוח כאלו עושה עצמו ע"ז, שנא' (ישעיהו ב, כב) חדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפו כי במה נחשב הוא, אל תקרי במה אלא במה, וכל מי שיש בו גסות הרוח כאלו עובד ע"ז, שנא' (משלי טז, ה) תועבת ה' כל גבה לב, וכתי' בע"ז (דברים ז, כו) ולא תביא תועבה אל ביתך. וכן מצינו בירבעם שלא עבד ע"ז אלא מפני גסות הרוח. שאותה שנה שמלך שביעית היתה, שכך אתה מוצא בחשבון, והמלך חייב לקרות את התורה במוצאי שביעית. אמ' ירבעם, היאך אני עושה, אם אני עולה לשם ויושב, אין מניחין אותי לישב, שאין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד, ואם אני עומד הריני מתגנה. אלא הריני עושה להם חג. עשה להם עגלי זהב ועבד ע"ז. אבל הענוה היא עוקרת ע"ז, שכך מצינו בדניאל, שבקש נבוכדנאצר הרשע לעשותו ע"ז, דכתי' (דניאל ב, מו) באדין מלכא נבוכדנאצר נפל על אנפוהי ולדניאל סגיד ומנחה וניחוחין אמר לנסכא ליה. ודניאל מפני ענותנותו לא קבל עליו, שנא' (דניאל ב, מט) ודניאל בתרע מלכא. מלמד שלא קבל עליו, מפני ענותנותו וחסידותו.

קשה גסות הרוח, שכל מי שהוא גס הרוח כאלו עושה את עצמו אלוה, שנא' (תהלים צג, א) ה' מלך גאות לבש. ושנינו במ' סנהדרין מלך בשר ודם אין רוכבין על סוסו ואין משתמשין בשרביטו ואין לובשין לבושו, כ"ש מלך מלכי המלכים הב"ה. וכן אמר הב"ה לאיוב, ואם זרוע כאל לך ובקול כמוהו תרעם, עדה נא גאון וגובה והוד והדר תלבש, הפץ עברות אפך וראה כל גאה והשפילהו, ראה כל גאה הכניעהו והדוך רשעים תחתם. כלומר, ומה אתה יכול לעשות כמעשי וכגבורותי. והב"ה מכניע את הגאים ומביא עליהם חמש פורעניות, ואלו הן, השפלה, הדכה, טמינה, חבישה, הכנעה, דכתי' (איוב מ, יב) ראה כל גאה הכניעהו. השפלה, דכתי' (איוב מ, יא) וראה כל גאה והשפילהו. הדכה, דכתי' (איוב מ, יב) והדוך רשעים תחתם. טמינה, דכתי' (איוב מ, יג) טמנם בעפר יחד. חבישה, דכתי' (איוב מ, יג) פניהם חבוש בטמון. הכנעה, זו תשות כח, שנא' (תהלים קז, יב) ויכנע בעמל לבם, וכתי' (שופטים ד, כג) ויכנע אלהים ביום ההוא את יבין מלך כנען לפני בני ישראל. השפלה זו העוני, שנא' (איוב ה, יא) לשום שפלים למרום. הדכה אלו הייסורין, שנא' (ישעיהו נג, י) וה' חפץ דכאו החלי וגו'. טמינה זו מיתה בלא עתו, שנא' (איוב יח, י) טמון בארץ חבלו. חבישה זו גיהנם, שהוא בית האסורים לדורי דורות.

קשה גסות הרוח, שמביאה את האדם להיות כופר בעקר, שנאמר (הושע י, ג) כי עתה יאמרו אין מלך לנו ולא יראנו ה'. וכן הוא אומר במלך אשור, כי אמר בכח ידי עשיתי ובחכמתי כי נבונתי ואסיר גבולות עמים וגו'. לפיכך משה רבינו ע"ה מזהיר את ישראל ואומר להם, ואמרת בלבבך כוחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה. אלא אם יהיה לאדם כח או חיל, אינו בא מצד האדם, אלא מצד חסדו של הב"ה, שהוא עושה עם בריותיו, שנא' (דברים ח, יח) וזכרת כי ה' אלהיך הוא הנותן לך כח לעשות חיל. וגרסי' במ' סוטה כל מי שיש בו גסות הרוח כאלו כופר בעקר, שנא' (דברים ח, יד) ורם לבבך ושכחת את ה' אלהיך. וכל מי שיש בו גסות הרוח כאלו בא על העריות כלן. בגסות הרוח כתי' (משלי טז, ה) תועבת ה' כל גבה לב, ובכל העריות כתי' (ויקרא יח, כז) כי את כל התועבות האל עשו אנשי הארץ. ועוד גרסי' במ' שוטה כל מי שיש בו גסות הרוח, כביכול אמ' הב"ה, אין אני והוא יכולין לעמוד במקום אחד, שנא' (תהלים קא, ה) גבה עינים ורחב לב אותו לא אוכל. ובעון גסי הרוח אין מלך המשיח בא, ואינו בא עד שיתמו גסי הרוח, שנא' (ישעיהו ב, יא) עיני גבהות האדם שפל ושח רום אנשים ונשגב ה' לבדו ביום ההוא. וגרסינן בפרק חלק אין בן דוד בא עד שיכלו גסי הרוח, שנא' (צפניה ג, יא) כי אז אסיר מקרבך עליזי גאותך ולא תוסיפי לגבהה עוד, וכתי' בתריה (צפניה ג, יב) והשארתי בקרבך עם עני ודל וחסו בשם ה', שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב ולא ימצא בפיהם לשון תרמית כי המה ירעו ורבצו ואין מחריד. וכשיתמו גסי הרוח הב"ה עושה משפט וצדקה, שנא' (ישעיהו ה, טו) וישח אדם וישפל איש ועיני גבוהים תשפלנה, וכתי' בתריה (ישעיהו ה, טז) ויגבה ה' צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש בצדקה. ואז ישמעו ענוים וישמחו, שנא' (ישעיהו כט, יט) ויספו ענוים בה' שמחה ואביוני אדם בקדוש ישראל יגילו. וכל מי שיש בו גסות הרוח אין עפרו ניעור לתחיית המתים, שנא' (ישעיהו כו, יט) הקיצו ורננו שוכני עפר, מי יקיץ לתחיית המתים, זה המשים [עצמו] כעפר בחייו.

ועוד גרסי' במ' סוטה בפ' המקנא א"ר יונתן בר אבא א"ר יוחנן, כל אדם שיש בו גסות הרוח סופו נכשל באשת איש, שנא' (משלי ו, כו) ואשת איש נפש יקרה תצוד. א"ר אלכסנדראי, כל אדם שיש בו גסות הרוח אפי' רוח קמעא עוכרתו, שנא' (ישעיהו נז, כ) והרשעים כים נגרש, ומה ים שיש בו כמה רביעיות רוח עוכרתו, אדם שאין בו אלא רביעית אחת, על אחת כמה וכמה. אמר ר' אלעזר, כל מי שיש בו גסות הרוח ראוי לגדעו כאשרה, שנא' (ישעיהו י, לג) ורמי הקומה גדועים, וכתי' (דברים יב, ג) ואשיריהם תגדעון. ועוד אמ' ר' אלעזר, כל מי שיש בו גסות הרוח שכינה מיללת עליו,

שנא' (תהלים קלח, ו) וגבוה ממרחק יידע. אזהרה לגסי הרוח מנין, אמ' רבא אמ' זעירי, מהכא, שמעו והאזינו ואל תגבהו. דרש ר' עוירא, זמנין אמרי ליה משמיה דר' אמי, וזמנין אמרי ליה משמיה דרב אסי, כל אדם שיש בו גסות הרוח לסוף מתמעט, שנא' (איוב כד, כד) רומו מעט ואיננו. וגרסי' בפירקא קמא דמ' תעניות אמ' רב שלא אמ' רב המנונא, כל אדם שיש בו עזות פנים לסוף הוא נכשל בעבירה, שנא' (ירמיהו ג, ג) ומצח אשה זונה היה לך מאנת הכלם. רב נחמן אמר, בידוע שנכשל, שנא' (תענית ז:) לך היה, יהיה לך היה לך לא נאמר, אלא היה לך. אמ' רבא, מותר לקרותו רשע בפניו, שנא' (משלי כא, כט) העז איש רשע בפניו. רב נחמן בר יצחק אמ', מותר לשנאתו, שנא' (קהלת ח, א) חכמת אדם תאיר פניו ועוז פניו ישונה, אל תקרי ישונה אלא ישנא.

קשה גסות הרוח, שבשבילה הנגעים באין. שכך הוא אומר בעזיהו, ובחזקתו גבה לבו. אמ' היאך אפשר שיהא מקום שהכהנים נכנסים בו ואין אני יכול להכנס בו, ועל דבר זה נצטרע. ולא נתחייב יפתח אלא על גסות הרוח, שלא רצה ללכת אל פנחס לקבל עצה ממנו.

קשה גסות הרוח, שהיו מואב עובדי ע"ז ומגלי עריות ושופכי דמים, ולא קנטרן הב"ה אלא בגסי הרוח, שנא' (ישעיהו טז, ו) שמענו גאון מואב גיא מאד.

קשה גסות הרוח, שקראו הב"ה שתי עבירות, שנא' (משלי ח, יג) יראת ה' שנאת רע גאה וגאון ודרך רע ופי תהפוכות שנאתי. והלא הגאה היא הגאון, ולמה אמ' גאה וגאון, אלא היא עבירה אחת והיא שתים. כיצד, לא די לו שהוא מתגאה, אלא שרוצה להשפיל את חבירו, ולכך הם שתי עבירות בכף של מאזנים, כל מה שאתה מכריע את זו אתה מחסר את זו.

קשה גסות הרוח, שכהב"ה מבקש להעניש את הרשעים ולהכשיל אותם בפשעיהם, בתחלה מוסיף להם גדולה, כדי שיגבה לבם וישברו, שנא' (משלי יח, יב) לפני שבר יגבה לב איש. עד שלא השפיל את בלעם הרשע, הוסיף בכבודו. שבתחלה שלח לו בלק מלך מואב מלאכים שפלים ונבזים, אמ' לו הב"ה, לא תלך עמהם. כיון ששלח לו שרים רבים ונכבדים, אמ' לו, קום לך עם האנשים. וכל כך למה, כדי שלא יאמרו הבריות אחר שמאבדן, לפיכך איבד הב"ה לפלוני שהוא הדיוט, לפיכך הוא מגדלן תחלה. כך אתה מוצא בהמן, עד שלא איבדו הב"ה הוסיף לו גדולה, ואף הוא הוסיף גבהות, שנא' (אסתר ה, יא) ויספר להם המן את כבוד עושרו ורוב בניו ואת כל אשר גדלו המלך ואת אשר נשאו על השרים ועבדי המלך, וכתי' (אסתר ה, יב) ויאמר המן אף לא הביאה אסתר המלכה עם המלך אל המשתה אשר עשתה כי אם אותי וגו'. ואף

אסתר לכך נתכוונה לתת לו גדולה כדי שיגבה לבו וישבר, שנא' (משלי יח, יב) לפני שבר יגבה לב איש, וכתי' (איוב יב, כג) משגיא לגויים ויאבדם שוטח לגויים וינחם. וכל הזדים והגאים הלועגים על ישראל, והמטילין אימתן עליהם, יורדין לבאר שחת, ונוחלין גיהנם, ונידונין לשם לדורי דורים. את מוצא שהב"ה פורט כל מלכות ומלכות, ומזכיר את עונה ואת העונש שיש לה לקבל, ואינו מקפיד על כל אחת ואחת אלא שהטילו אימתן על ישראל בלבד, דכתי' (יחזקאל לב, כז) ויתנו חתיתם בארץ החיים. חתיתם זו אימה, שנא' (בראשית לה, ה) ויסעו ויהי חתת אלהים וגו', וכתי' (ירמיהו ל, י) ואתה אל תירא עבדי יעקב ואל תחת ישראל וגו'. בארץ החיים זו ארץ ישראל, שנא' (תהלים כז, יג) לולי האמנתי לראות בטוב ה' בארץ חיים. ומהו עונשן, את יורדי בור, ואין יורדי בור אלא גיהנם, שנא' (יחזקאל לב, ל) וישכב את ערלים בבור. ואפי' אדם בביתו צריך להתנהג בענוה, ואל יטיל אימה יתירה בתוך ביתו. שהרי פילגש בגבעה, שהטיל בעלה עליה אימה יתירה והלכה לה וישבה בבית אביה, ונתגלגל הדבר ונפלו על אותו מעשה כמה אלפים וכמה רבבות מישראל וכמעט נגדע שבט בנימן. ומעשה בר' חנינא בן גמליאל, שהטיל אימה יתירה בתוך ביתו, ובקשו להאכילו אבר מן החי. ושנינו במ' שבת בפ' במה מדליקין, שלשה דברים צריך אדם לומר בתוך ביתו ערב שבת עם חשכה, עשרתן ערבתן הדליקו את הנר, ומפרש בגמ' ויאמרון בניחותא, ר"ל כדי שלא יטיל אימה יתירה בתוך ביתו.

גדולה ענוה, שמצלת לבעליה מדינה של גיהנם ומכל צרה וצוקה ומחרון אף השם, ולא עוד אלא שהב"ה מגין בעדם ושומר אותם ומסתירן תחת כנפיו עד יעבר זעם, שנא' (צפניה ב, ג) בקשו את ה' כל ענוי הארץ אשר משפטו פעלו בקשו צדק בקשו ענוה אולי תסתרו ביום אף חרון ה'. והב"ה מחונן לענוים, שנא' (משלי ג, לד) אם ללצים הוא יליץ ולענוים יתן חן.

גדולה ענוה, שהיא מנחלת לבעליה כסא כבוד, שנא' (שמואל א ב, ח) מקים מעפר דל מאשפות ירים אביון להושיב עם נדיבים וכסא כבוד ינחילם וגו', וכתי' (תהלים קמט, ד-ה) יפאר ענוים בישועה יעלזו חסידים בכבוד. והב"ה נוטה שלום לענוים, ולעולם ירשו ארץ, ויתעדנו ויתענגו על רוב שלום, וישמחו בחלקם בעולם הבא, שנא' (תהלים לז, יא) וענוים ירשו ארץ והתענגו על רוב שלום.

ה; פרק תלמוד תורה

לימוד תורה

בענין תלמוד תורה

יהי לבך בני אל דת טהורה אשר סחרה יקר מכל סחורה
שמע מוסר קנה חכמה ובינה ותוסר ותחת בך גערה
ראה תורה חמודה מפנינים ומשוהם וספיר היא יקרה
אחוז בה יד ואל תעזוב שבילה ועל פיך תהי תמיד סדורה
למוד חוקי אלהים לעשותם והט אוזן למשפטים ותורה.

אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים ובדרך חטאים לא עמד ובמושב לצים לא ישב, כי אם בתורת ה' חפצו ובתורתו יהגה יומם ולילה, והיה כעץ שתול על פלגי מים אשר פריו יתן בעתו ועלהו לא יבול וכל אשר יעשה יצליח. גרסי' בפרק קמא דמסכת ע"ז אשרי האיש וגו', מי שלא הלך לתרטייאות ולקרקיסאות של אומות העולם, פי' שמחה שעושין הגויים ביום אידיהן, ובדרך חטאים לא עמד, בקיניגיון, פרש"י ז"ל צידת החיות על יד הכלבים, ובמושב לצים לא ישב, בתחבולאות, פי' צורות מלכים וצורות סוסים ופילים וצורות חיות ששוחקין בהם. שמא תאמר הואיל ולא הלכתי לתרטייאות ולקרקיסאות ולא עמדתי בקיניגיון ולא ישבתי בתחבולאות, אלך ואגרה בשינה, ת"ל כי אם בתורת ה' חפצו וגו'. אמר רב דימי בר חמא, [כל העוסק בתורה הב"ה עושה חפצו, שנא' (תהלים א, ב) כי אם בתורת ה' חפצו. אמר רבא], לעולם ילמוד אדם תורה [במקום שלבו] חפץ, שנא' (תהלים א, ב) כי אם בתורת ה' חפצו. אמ' רבא, בתחלה נקראת על שמו של הב"ה ולבסוף על שמו של לומדיה, שנא' (תהלים א, ב) כי אם בתורת ה' חפצו, והדר ובתורתו יהגה. והיה כעץ שתול על פלגי מים. אמרי דבי ר' ינאי, כעץ שתול ולא כעץ נטוע, כל הלמד תורה מרב אחד אינו רואה סימן ברכה לעולם. וגרסינן בבראשית רבה אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים, זה אברהם אבינו ע"ה שלא הלך בעצת דור הפלגה. ובדרך חטאים לא עמד, זה אברהם אבינו ע"ה שלא הלך בעצת דור אנשי סדום, שנא' (בראשית יג, יג) ואנשי סדום רעים וחטאים לה' מאד. ובמושב לצים לא ישב, זה אברהם אבינו ע"ה, שאמ' לו אבימלך הנה ארצי לפניך בטוב בעיניך שב, ולא ישב עמהם. כי אם בתורת ה' חפצו, זה אברהם אבינו ע"ה, שנא' (בראשית יח, יט) כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט. ובתורתו יהגה יומם ולילה, זה אברהם אבינו ע"ה. אמ' ר' שמעון, לא למדו רב, מהיכן היה למד את התורה, אלא

שזימן לו הב"ה שתי כליותיו שהיו מלמד' אותו תורה, הה"ד הן אמת חפצת בטוחות ובסתום חכמה תודיעני.
וגרסי' במסכת הוריות א"ר תנחום בן חנילאי, לעולם ישלש אדם שנותיו, שליש במקרא, שליש במשנה, שליש בתלמוד. א"ר יהושע בן לוי, דבר זה כתו' בתורה, שנוי בנביאים, משולש בכתובים, שכל העוסק בתורה נכסיו מצליחין. כתוב בתורה, ושמרתם את דברי הברית הזאת ועשיתם אותם למען תשכילו את כל אשר תעשון. שנוי בנביאים, לא ימוש ספר התורה מפיך והגית בו יומם ולילה למען תשמור לעשות ככל הכתוב בו כי אז תצליח את דרכיך ואז תשכיל. משולש בכתובים, כי אם בתורת ה' חפצו ובתורתו יהגה יומם ולילה, והיה כעץ שתול על פלגי מים אשר פריו יתן בעתו ועלהו לא יבול וכל אשר יעשה יצליח.

התורה אומן למעשה בראשית

וגרסינן במדרש תנחומא רחבה מצותך וגו', ואומר ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים. היא היתה אומן לכל מעשה בראשית, שנא' (משלי ח, ל) ואהיה אצלו אמון, אל תקרי אמון אלא אומן. ובה נטה שמים וארץ, שנא' (ירמיהו לג, כה) אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמתי. ובה חתם אוקיאנוס שלא יצא וישטוף את העולם, שנא' (ירמיהו ה, כב) האותי לא תיראו נאם ה' אם מפני לא תחילו אשר שמתי חול גבול לים חוק עולם ולא יעברנהו, ואין חוק אלא תורה, שנאמר (ויקרא כו, מו) אלה החוקים והמשפטים והתורות. ובה כבש את התהום שלא יצא וישטוף העולם, שנאמר (משלי ח, כז) בחוקו חוג על פני תהום. ובה ברא חמה ולבנה, שנא' (ירמיהו לא, לד) כה אמר ה' נותן שמש לאור יומם חוקות ירח וכוכבים לאור לילה רוגע הים ויהמו גליו ה' צבאות שמו. הא למדת שהעולם לא נתייסד אלא על התורה, ונתנה הב"ה לישראל שיתעסקו בה יומם ולילה, שנא' (יהושע א, ח) והגית בו, וכתיב ובתורתו יהגה יומם ולילה. ובשביל ישראל שעוסקין בתורה העולם עומד, שנא' (שמואל א ב, ח) כי לה' מצוקי ארץ וישת עליהם תבל. ומי הם מצוקי ארץ, אלו ישראל, שהם מצוקים בגלות בארצות הגויים, ואפי' הכי עוסקים בתורה.
ועוד גרסי' בבראשית רבה ואהיה אצלו אמון, אמרה תורה, אני הייתי כלי אומנותו של הב"ה. כיצד, בנוהג שבעולם, מלך בשר ודם בונה פלטרין, אינו בונה אותו מדעת עצמו אלא מדעת אומן, והאומן אינו בונה אותו מדעת עצמו, אלא דפתריות ופנקסיות, יש לו לידע היאך הוא עושה חדרים, היאך הוא עושה פשפשין, כך הב"ה היה מביט בתורה וברא את העולם, אמ' בראשית ברא אלהים, ואין ראשית אלא תורה, שנא' (משלי ח,

כב) ה' קנני ראשית דרכו. וגרסי' במדרש בראשונה ראה אלהים שיקבלו ישראל תורה, ללמדך שאלמלא קבלו ישראל את התורה לא נתקיימו שמים וארץ. ועוד גרסי' בפרק קמא דמסכת ע"ז תניא א"ר שמעון, מפני מה נאמר במעשה בראשית יום אחד ויום שני [ויום שלישי] ויום רביעי ויום חמישי ויום הששי [עם] ה"א יתירה. רמז לחמשה חומשי תורה. מלמד שהתנה הב"ה עם מעשה בראשית ואמ', אם ישראל מקבלין את התורה מוטב, ואם לאו אחזיר אתכם לתוהו ובהו. וכן בני קרח אומרים נמוגים ארץ וכל יושביה אנכי תכנתי עמודיה סלה. א"ר חזקיה, מאי דכתי' (תהלים עו, ט) משמים השמעת דין ארץ יראה ושקטה. ר' אחא בשם ר' הונא אומר, נמוגים ארץ וכל יושביה, כדא' נמוגו כל יושבי כנען. פי' שבורים ורעועים. אנכי תכנתי עמודיה סלה, כשקבלו ישראל את התורה, אנכי תקנתי עמודיה סלה, ונתבסס העולם. פי' שהיה העולם נוטה ליפול ולהחרב, עד שקבלו ישראל את התורה, ונעשה לעולם כמין כן לישב עליו, כדי שלא יפול. כדמתרגימינן את הכיור ואת כנו, ית כיורא וית בסיסיה.

וגרסי' במדרש יהי אור ר' אלעזר היה הולך מקפוטקיא ללוד, והיה הולך עמו ר' יוסא ור' חזקיה. פתח ר' אלעזר ואמ', ואשים דברי בפיך ובצל ידי כסיתיך לנטוע שמים וליסוד ארץ ולאמר לציון עמי אתה. תנינא כל אדם שעוסק בתורה, ושפתיו רוחשין בה, כך הב"ה פורש עליו סוכת שלומו, הה"ד ואשים דברי בפיך ובצל ידי כסיתיך. ולא עוד אלא כאלו מקיים העולם, והב"ה משתעשע בו כאלו בו ביום נטע שמים ויסד ארץ, הה"ד לנטוע שמים וליסוד ארץ ולאמר לציון עמי אתה. מכאן למדנו שישראל קרויין ציון. ועוד גרסינן במדרש יהי אור ר' שמעון אומר, כתי' (במדבר ז, פו) עשרה עשרה הכף בשקל הקדש, עשרה עשרה למה, אלא עשרה למעשה בראשית ועשרה למתן תורה. עשרה למעשה בראשית, דתנן בעשרה מאמרות נברא העולם, ועשרה למתן תורה, ללמדך שלא נברא העולם אלא בשביל התורה. וכל זמן שאין ישראל מתעסקין בתורה כביכול העולם חרב, שנא' (ירמיהו לג, כה) אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמתי. לפיכך ברא הב"ה את העולם בעשרה מאמרות ונתן את התורה לישראל בעשרה דברות. אם ישראל מקיימין את התורה שניתנה בי' דברות, העולם קיים שנברא בעשרה מאמרות, ואם לאו, העולם חוזר לתוהו ובוהו. ועשרה מאמרות שבהם נברא העולם קשורים בעשרה דברות שבהן ניתנה תורה, ואין קיימין אלו אלא באלו. כיצד הם קשורים. במתן תורה כתי' (שמות כ, ב) אנכי ה' אלהיך, ובמעשה בראשית כתיב ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור. המאמין שהב"ה מצוי ושהוציא את אבותינו מארץ מצרים, יאמין במציאותו גם ממעשה בראשית, דכתיב בו (בראשית א, ג) יהי אור, והב"ה נקרא אור, שנא' (תהלים

כז, א) ה' אורי וישעי. במתן תורה כתיב לא יהיה לך אלהים אחרים, ובמעשה בראשית כתי' (בראשית א, ו) ויאמר אלהים יהי רקיע בתוך המים ויהי מבדיל בין מים למים. הבדלה זו בין הב"ה לע"ז. בהב"ה כתי' (ירמיהו ב, יג) אותי עזבו מקור מים חיים, ובע"ז כתי' (ירמיהו ב, יג) לחצוב להם בארות נשברים אשר לא יכילו המים, מים סרוחים. במתן תורה כתי' (שמות כ, ו) לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא, ובמעשה בראשית כתי' (בראשית א, ט) יקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד. ר"ל אל מקום המים ולא אל מקום אחר שאינו מקומם, כך לא תשא את שם ה' אלהיך אלא במקומו הראוי לו, שהיא שבועת אמת, ולא במקום אחר שאינו מקומו, שהיא שבועת שקר. והב"ה נקרא מים, שנא' (ירמיהו ב, יג) אותי עזבו מקור מים חיים. לפיכך אמר ויהי מבדיל בין מים למים, שלא ישבע בשמו של הב"ה שנקרא מים חיים. במתן תורה כתיב זכור את יום השבת לקדשו, ובמעשה בראשית כתיב תדשא הארץ דשא. פי' הב"ה בירך את השבת, כדא' ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו כי בו שבת. כך בזמן שהגשמים יורדין בעתן והדשאים צומחין וגדלן היא עת ברכה לעולם, כדא' יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים לתת מטר ארצך בעתו ולברך את כל מעשה ידיך. במתן תורה כתיב כבד את אביך ואת אמך, ובמעשה בראשית כתי' (בראשית א, יד) ויאמר אלהים יהי מאורות ברקיע השמים. אביך זה השמש ואמך זה הירח, דכתי' (בראשית לז, ט) והנה השמש והירח ואחד עשר כוכבים משתחוים לי, וכתי' (בראשית לז, י) הבוא נבוא אני ואמך ואחיך להשתחוות לך ארצה. ואין שמש אלא הב"ה, [דכתי' כי שמש ומגן ה' אלהים], ואין ירח אלא כנסת ישראל, דכתי' (ישעיהו ס, כ) וירחך לא יאסף. במתן תורה כתיב לא תרצח, ובמעשה בראשית כתי' (בראשית א, כ) ישרצו המים שרץ נפש חיה. פי' לא תרצח את האדם, שכתוב בו ויהי האדם לנפש חיה, ולא יהיה האדם כדגים הללו שהגדולים בולעים לקטנים. ובמתן תורה כתיב לא תנאף, ובמעשה בראשית כתיב תוצא הארץ נפש חיה למינה, יוליד אדם מאשה שהיא בת זוגו ולא מאשה אחרת שאינה בת זוגו, ולפיכך כתיב למינה, שלא יוליד האדם אלא ממינו, ואיזה הוא מינו, זו אשתו, שהיא בת זוגו. ובמעשה בראשית כתיב ויאמר אלהים הנה נתתי לכם את כל עשב מזריע זרע, מה ת"ל הנה נתתי לכם, מה שנתתי לכם יהי שלכם ולא תגנובו מה שאינו שלכם. במתן תורה כתיב לא תענה ברעך עד שקר, ובמעשה בראשית כתיב ויאמר אלהים נעשה אדם בצלמנו כדמותנו, מי שהוא דמות דיוקנו של מלך לא תענה בו עד שקר, ומי שמעיד שקר על רעהו כאלו העיד שקר למעלה. במתן תורה כתיב לא תחמוד אשת רעך, ובמעשה בראשית כתיב לא טוב היות האדם לבדו אעשה לו עזר כנגדו, הנה בת זוגך לנגדך למה

תחמוד אשת רעך. הה"ד עשרה עשרה הכף בשקל הקדש, בשקל הקדש נשקלו שניהם ונקשרו ביחד, ושניהם מתקיימים כאחד, ואין אחד מהם אלא בחבירו.

וגרסי' במדרש שיר השירים שוקיו עמודי שש, שש אלו דברי תורה, ולמה נמשלו לעמודים, לפי שהם עמודי עולם, שנא' (ירמיהו לג, כה) אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמתי. וגרסי' בואלה הדברים רבה כי המצוה הזאת אשר אנכי מצוה אתכם וגו', אם קריתם את התורה, מצוה אתם עושים על עולמי, שאלמלא התורה כבר היה עולמי חוזר לתוהו בהו. מהו המצוה, רבנין אמרי דבר קשה. למה הדבר דומה, למלך שהיה לו אבן יקרה והפקידה אצל אוהבו. אמ' לו, בבקשה ממך, תן דעתך עליה ושמור אותה כראוי, שאם תאבדנה אין לך מהיכן לפורעה וגם אין לי אחרת כיוצא בה, ונמצאת חוטא עלי ועליך, אלא עשה מצוה על שנינו ושמור אותה כראוי. כך אמ' הב"ה לישראל, אם משמרים אתם את התורה מצוה אתם עושים עלי ועליכם. וכך אמ' משה להם לישראל, אם שמרתם את התורה, לא על עצמכם אתם עושים צדקה בלבד, אלא עלי ועל עצמכם, שנא' (דברים ו, כה) וצדקה תהיה לנו, לי ולכם, אימתי, כי נשמור לעשות את כל המצוה הזאת. הוי כי המצוה הזאת.

וגרסי' באבות דר' נתן משל למה הדבר דומה, למלך שאמר לעבדו, שמור את הצפור הזה לבני, אם משמר את אותו לנפשך את משמר, ואם את מאבד אותו לנפשך את מאבד. א"ר חנינא, אמ' להם הב"ה לישראל, אם שמרתם את התורה מעלה אני עליכם כאלו עשיתם עצמכם, שנא' (במדבר טו, לט) ועשיתם אותה. וגרס' במס' סנהדרין בפרק חלק אמ' ר' אלכסנדראי, כל העוסק בתורה לשמה משים שלום בפמליא של מעלה ובפמליא של מטה, שנא' (ישעיהו כז, ה) או יחזק במעוזי יעשה שלום לי שלום יעשה לי. רב אמר, כאלו בנה פלטרין של מעלה ופלטרין של מטה, שנא' (ישעיהו נא, טז) ואשים דברי בפיך ובצל ידי כסיתיך לנטוע שמים וליסוד ארץ וגו'. ועוד גרסי בבראשית רבה ר' חנינא בר פפא אומר, אם בא יצרך להשחיקך לדבר עבירה שמחהו בדברי תורה, שנאמר (ישעיהו כו, ג) יצר סמוך תצור שלום שלום כי בך בטוח, ואם עשית כן מעלה אני עליך כאלו בראת את השלום, ואם תאמר שאינו ברשותך, אינו אלא ברשותך, ת"ל כי בך בטוח, וכבר כתבתי לך בתורה ואליך תשוקתו ואתה תמשל בו. ר' סימון אומר, אם בא יצרך להשחיקך שמחהו בדברי תורה, שנא' (ישעיהו כו, ג) יצר סמוך תצור שלום שלום, ואם עשית כן, מעלה אני עליך כאלו בראת שני עולמות, העולם הזה והעולם הבא, תצור שלום אין כתוב כאן, אלא תצור שלום שלום. א"ר יוחנן, כאלו מגין על כל העולם כלו, שנא' (ישעיהו נא, טז) ובצל ידי כסיתיך. ר' יהושע בן לוי אומר, כאלו מקרב את הגאולה,

שנא' (ישעיהו נא, טז) ולאמר לציון עמי אתה. ר' שמאי ור' תנחום ור' חנן ור' בריה דר' ברכיה בשם ר' אחא אומר, ונתתי שלום בארץ, אותה שעשתה שלום ביני ובין עולמי, שאלמלא היא הייתי מחריב את עולמי.

וגרסי' במדרש השכם ואשים דברי בפיך וגו'. אתה מוצא כשבקש הב"ה ליתן תורה לישראל החזיר על כל האומות ולא קבלוה. בקש להחזיר את העולם למדידת מים, שנאמר (חבקוק ג, ו) עמד וימודד ארץ ראה ויתר גוים ויתפוצצו הררי עד שחו גבעות עולם הליכות עולם לו. הרי שבשביל שקבלו ישראל את התורה נתיישב העולם.

ועוד גרסינן בפרק קמא דמס' ע"ז דרש ר' חנינא בר פפא, ואיתימא ר' שמלאי, לעתיד לבא מביא הב"ה לספר התורה ומניחו בחיקו, ואומר, כל מי שעסק בזה יבא ויטול שכרו. מתקבצין ובאין כל אומות העולם. נכנסת מלכות רומי תחלה. אומר להם הב"ה, במה עסקתם. אומרים לפניו, רבונו של עולם, הרבה שווקים תקננו, הרבה מרחצאות עשינו, כסף וזהב הרבינו, וכולם לא עשינו אלא בשביל ישראל, כדי שיתעסקו בתורה. אומר להם, שוטים שבעולם, כל מה שעשיתם לצורך עצמכם עשיתם, שווקים להושיב בהם זונות, מרחצאות לעדן בהם עצמכם, כסף וזהב שלי הוא שנא', לי הכסף ולי הזהב אמר ה', יש בכם מגיד זאת, ואין זאת אלא תורה, שנא' (דברים ד, מד) וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל. מיד יוצאין מלפניו בפחי נפש. נכנסה מלכות פרס אחריה. אומ' להם הב"ה, במה עסקתם. אומרים לפניו, רבונו של עולם, הרבה גשרים גשרנו, הרבה כרכים כבשנו, הרבה מלחמות עשינו, וכולן לא עשינו אלא בשביל ישראל, כדי שיתעסקו בתורה. אומר להם, שוטים שבעולם, כל מה שעשיתם לצורך עצמכם עשיתם, גשרים ליטול בהם מכס, כרכים לעשות מהם אנגריא, מלחמות אני עשיתי, שנא' (שמות טו, ג) ה' איש מלחמה, כלום יש בכם מגיד זאת. יוצאין מלפניו בפחי נפש. וכן כל אומה ואומה. א"ר יוחנן, מלמד שהחזירה הב"ה על כל אומה ולשון ולא קבלוה, עד שבאו ישראל וקבלוה.

וגרסי' בפרקי ר' אליעזר ר' טרפון אומר, זרח הב"ה מהר שעיר ונגלה בבני עשו, שנא' (דברים לג, ב) ה' מסיני בא וזרח משעיר למו וגו'. אמר להם הב"ה, מקבלין אתם את התורה. אמרו לו, מה כתי' בה. אמ' להם, לא תרצח. אמרו, אין אנו יכולים לעזוב את הברכה שבירך יצחק את עשו אבינו ואמ' לו, ועל חרבך תחיה. הניח אותם והלך לו לבני ישמעאל, שנא' (דברים לג, ב) הופיע מהר פארן, ואין פארן אלא ישמעאל, שנא' (בראשית כא, כא) וישב במדבר פארן. אמ' להם, מקבלין אתם את התורה. אמרו, מה כתיב בה. אמ' להם, לא תגנוב. אמרו לו, אין אנו יכולין לעזוב את הדבר שעשו אבותינו, שגנבו את יוסף

והורידוהו למצרים, שנא' (בראשית לז, כז) לכו ונמכרנו לישמעאלים, וכתי' (בראשית מ, טו) כי גנב גונבתי מארץ העברים. ומשם שלח מלאכים על כל אומות העולם ואמ' להם, מקבלין אתם את התורה. אמרו לו, מה כתו' בה. אמ' להם, לא יהיה לך אלהים אחרים על פני. אמרו לו, אין אנו יכולין להניח דת אבותינו שעבדו את האלילים, ואין אנו חפצים בה, תן אותה לעמך ישראל. וכן עשה הב"ה, שנא' (תהלים כט, יא) ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום. מיד חזר הב"ה ונגלה על ישראל, שנא' (במדבר י, לו) שובה ה' רבבות אלפי ישראל, ועמו אלפי שנאן ורכב רבותים מלאכי קדש, וימינו אוחזת את התורה, שנא' (דברים לג, ב) מימינו אש דת למו. אמ' להם הב"ה, מקבלים אתם ומשמרים את התורה עליכם. אמרו כולם, עד שלא נשמע את התורה אנו מקבלין אותה ומשמרין אותה, שנא' (שמות יט, ח) ויענו כל העם יחדו ויאמרו כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע.

התורה וישראל

גדולה תורה שבה הבדיל הב"ה את ישראל עמו ונחלתו מאומות העולם. כדגרסי' בואלה הדברים רבה והיה אם שמוע תשמע וגו', הה"ד לריח שמניך טובים וגו'. בחמשה דברים נמשלה תורה, במים, ביין, בדבש, בחלב, בשמן. במים מנין, דכתיב הוי כל צמא לכו למים. ביין מנין, דכתי' (משלי ט, ה) ושתו ביין מסכתי. בדבש וחלב מנין, דכתי' (שיר השירים ד, יא) דבש וחלב תחת לשונך. בשמן מנין, דכתי' (שיר השירים א, ג) שמן תורק שמך, מה השמן תחלתו מר וסופו מתוק, כן הם דברי תורה, אדם מצטער בהם תחלה ועושה בהן אחרית טובה, שנא' (איוב ח, ז) והיה ראשיתך מצער ואחריתך ישגה מאד. [מה השמן חיים לעולם, אף דברי תורה חיים לעולם]. מה השמן אורה לעולם אף דברי תורה [אורה] לעולם. מה השמן אינו יכול להתערב במשקין אחרים, אף ישראל אינן יכולין להתערב באומות העולם, שנא' (ויקרא כ, כו) ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי. מה השמן הזה אפי' אתה נותן אותו בכמה משקין הוא עולה על כולם, כך הם ישראל עליונים על כל אומות העולם, שנא' (דברים כח, א) ונתנך ה' אלהיך עליון על כל גויי הארץ. מה המים חנם לעולם, אף דברי תורה חנם לעולם. וגרסינן במדרש השכם התורה נמשלת ליין וחלב, שנא' (ישעיהו נה, א) לכו שברו ואכולו ולכו שברו בלא כסף ובלא מחיר יין וחלב. היין יפה לזקנים וחלב לתינוקות. מה חלב זה מגדל את הקטן ומשעשעו, והיין נותן כח לזקן ועושה לו נחת רוח ומשיב את נפשו ומאיר את עיניו, אף דברי תורה נותנין כח למי שעוסק בהן ומאירין את עיניו ומשיבין את נפשו, שנא' (תהלים יט, ח) תורת ה' תמימה משיבת נפש עדות ה' נאמנה מחכימת פתי, פקודי ה' ישרים משמחי

לב מצות ה' ברה מאירת עינים, יראת ה' טהורה עומדת לעד משפטי ה' אמת צדקו יחדו, הנחמדים מזהב ומפז רב ומתוקים מדבש ונופת צופים.

חביבה תורה ונחמדת מזהב ומפז ומכל כלי חמדה, שנא' (איוב כח, טז) לא תסולה בכתם אופיר בשוהם יקר וספיר. וגרסי' בחופת אליהו זוטה יסתכל אדם בעצמו שמשולין דברי תורה בלחם ובמים וביין ובחלב ובכסף ובזהב ובדבש ונופת צופים וכל דבר חביב שבעולם. בלחם מנין, שנא' (משלי ט, ה) לכו לחמו בלחמי. במים מנין, שנא' (ישעיהו נה, א) הוי כל צמא לכו למים. ביין [מנין], שנא' (משלי ט, ה) ושתו ביין מסכתי. בחלב מנין, שנא' (ישעיהו נה, א) ולכו שברו בלא כסף ובלא מחיר יין וחלב. בדבש מנין, שנא' (תהלים יט, יא) ומתוקים מדבש ונופת צופים. בכסף מנין, שנא' (משלי ג, יד) כי טוב סחרה מסחר כסף, וכתי' (משלי ח, יט) טוב פריי מחרוץ ומפז ותבואתי מכסף נבחר. בזהב מנין, שנא' (איוב כח, יז) לא יערכנה זהב וזכוכית ותמורתה כלי פז. ללמדך שכשם שלא איפשר לאדם לעמוד בלא לחם ובלא מים בעולם הזה, כך אי איפשר לו לעמוד בעולם הבא בלא תורה שלמד בעולם הזה, שנא' (יהושע א, ח) לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו [וגו']. וגרסי' באבות דר' נתן נמשלו דברי תורה בכלי זהב, מה כלי זהב כל זמן שאדם שפם וממרקם הם מצחצחין ומאירין, כך דברי תורה, כל זמן שאדם שונה בהן ומשלש, מצחצחין ומאירין את פניו, שנא' (תהלים יט, ט) מצות ה' ברה מאירת עינים, אבל אם ישכלו מהן הן נוחין לאבד ככלי זכוכית, שנא' (איוב כח, יז) לא יערכנה זהב וזכוכית. חבר לפני עם הארץ ככלי זהב, השיח עמו הרי הוא ככלי חרש. כל הכלים עוברין בשוק ואין בני אדם יודעין מה שבתוכן, עבר כלי זכוכית בני אדם יודעין אשר בתוכו, כך הוא תלמיד חכם ניכר בין עמי הארץ בעטיפתו ובהליכתו בשוק, ובמשאו ובמתנו, ובכל עניינו. וגרסי' בפסיקתא קחו מוסרי ואל כסף ודעת מחרוץ נבחר. קחו מוסרה של תורה. למה תשקלו כסף, למה אתם שוקלין כסף לבני עשו. בלא לחם, מפני שלא שבעתם מלחמה של תורה. ויגיעכם בלא לשבעה, למה אתם רעבים ואומות העולם שבעים, מפני שלא שבעתם מיינה של תורה, דכתי' (משלי ט, ה) לכו לחמו בלחמי ושתו ביין מסכתי.

וגרסי' בואלה שמות רבה ויצא העם ולקטו דבר יום ביומו. הה"ד ברוך ה' יום יום יעמד לנו האל ישועתנו סלה. אמר הב"ה לישראל, במדה שאדם מודד בה מודדין לו. אני נתתי לכם את התורה שתהיו עסוקין בה יום יום, שנא' (משלי ח, לד) אשרי אדם שומע לי לשקוד על דלתותי יום [יום], וכן ואותי יום יום ידרושון, חייכם אני משביע אתכם לחם מן השמים, שנא' (שמות טז, ד) ויצא העם ולקטו דבר יום ביומו, וכתי' (תהלים סח, כ)

ברוך ה' יום יום יעמס לנו האל ישועתנו סלה. מאי יעמוס, כשאתם עושים רצוני, אני קורא אתכם העמוסים מני בטן, ומעמיס לעם ישועות, בזכות בית המקדש שנקרא אבן העמסה, שנא' (זכריה יב, ג) והיה ביום ההוא אשים את ירושלם אבן מעמסה.

וגרסי' בבראשית רבה הוא הסובב את כל ארץ החוילה אשר שם הזהב, אלו דברי תורה שהם נחמדים מזהב ומפז רב. וזהב הארץ ההיא טוב, מלמד שאין תורה כתורת ישראל ואין חכמה כחכמת ישראל. שם הבדולח ואבן השוהם, מקרא ומשנה ותוספתות ואגדתא. ד"א תורת ה' תמימה משיבת נפש, אימתי היא תמימה, כשאדם למד תורה ומוסיף עליה בכל עת ועושה פרי, שכן התורה נקראת פרי וצריכה להיות עושה פרי, שנא' (משלי ח, יט) טוב פריי מחרוץ ומפז. ד"א תורת ה' תמימה, אימתי נקראת תמימה, כשאדם למד אותה בכל כחו ובכל כוונתו, לפי שהתלמוד הוא מתמים את המצו, שאם אין אדם יודע דקדוקי מצות, מה הנאה יש לו שהוא יודע גופיהן. לפי שהב"ה נתן תורה לישראל שבכתב, ותורה שבעל פה פירושה, שנא' (דברים ד, יג) ויגד לכם את בריתו, את עשרת הדברים ויכתבם על שני לוחות אבנים, הרי תורה שבכתב, ותורה שבעל פה מנין, דכתי' (דברים ד, יד) ואותי צוה ה' בעת ההיא חוקים ומשפטים, לעשותכם אותם וגו', ר"ל בצווי בלבד. כיצד היא תורה שבעל פה. אמ' קרא בסוכות תשבו שבעת ימים, ולא פירש לן גבהה, שהיא עשרה טפחים, ומשך שלה שבעה טפחים, ושלש דפנות, ושאר מיני סוכה. כיוצא בדבר, ושחט את בן הבקר, ולא פירש לן דיני שחיטה, כגון שהייה, דרסה, חלדה, הגרמה, עקור. וכן כל שאר מצות האמורות בתורה שבכתב אינן למדין אלא מתורה שבעל פה, וממנה יתבאר פירוש תורה שבכתב וטעמיה. תורה שבכתב למה היא דומה, למלך שנתן לבנו אבן יקרה ולא הודיעו סגולתה, ולא היה הבן חושב אותה כל כך, אע"פ שהיה יודע שהיא יקרה עד מאד. ראה אביו שלא היה יודע בנו סגולתה, גלה לו מה היא סגולתה, מיד ידע בנו ערכה ויקרה בעיניו עד מאד. עדות ה' נאמנה, אימתי היא נאמנה, כשאדם מלמדה שלא בשכר. וכן מצינו במשה רבינו ע"ה שלמד תורה לישראל חנם, שנא' (דברים ד, ה) ראה למדתי אתכם חוקים ומשפטים וגו'. ד"א עדות ה' נאמנה, אימתי היא נאמנה, כשאדם מכסה סתרי תורה שאין כל אדם ראוי לשומעם, שנא' (משלי יא, יג) ונאמן רוח מכסה דבר. פקודי ה' ישרים משמחי לב, אימתי הם ישרים, כשאדם מיישבן על עצמו. ללמדך שלא יאמר אדם, היאך אני יכול ללמוד את המשנה נזיקין שלשים פרקים, כלים שלשים פרקים, אין עליך המלאכה לגמור, אלא למוד כפי כחך, דתנן לא עליך המלאכה לגמור ולא אתה בן חורין ליבטל. פי' אין אתה יכול ללמוד כל התורה כלה, לפי שהיא ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים, וא"ת

הואיל ואיני יכול ללמוד את כל התורה למה אטרח בעצמי, למוד כפי כחך. מצות ה' ברה מאירת עינים, אימתי היא ברה, כשאתה יושב ומברר טעמיה ושוקל אותן ובורר כל דבר ודבר עם חבירו הדומה לו. ד"א מצות ה' ברה מאירת עינים, אימתי היא ברה, כשאתה מבררה מפי רבותיך. לפי' ניתנו פיסקות בתוך התורה, ליתן ריוח למשה רבי' ע"ה להתבונן בין ענין לענין בין פרשה לפרשה, אנו שאנו שומעין הדיוט מפי הדיוט על אחת כמה וכמה. ד"א מצות ה' ברה מאירת עינים, אימתי היא ברה, כשאתה מקבלה מפי אבותיך, שהן בקיאים בכתב ובלשון ובפירוש. ואם אינו שומע להם הרי הוא אויל, שנא' (משלי טו, ה) אויל ינאץ מוסר אביו, וכי יש אויל גדול מזה שהוא סומך על אביו בכתב ובלשון ואינו סומך בפירוש, אלא הט אזנך ושמע דברי חכמים, וכתיב כי נעים כי תשמרם בבטנך. יראת ה' טהורה עומדת לעד, אימתי היא טהורה, כשאתה מטהר את עצמך מלהשתמש בה, שלא תאמר, הואיל ואני חכם חייבין בני אדם לשמשני ולפרנסני. ד"א יראת ה' טהורה, אימתי היא טהורה, כשאדם מטהר את עצמו מן הגאוה. נמשלה תורה לחלב, מה החלב הזה אינו ראוי אלא לתינוק, כך דברי תורה אינן מתקיימין אלא במי שרואה את עצמו כאלו הוא תנוק וקטן. וכן דוד הוא אומר, אם לא שויתי ודוממתי נפשי כגמול עלי אמו וגו'. ד"א יראת ה' טהורה, אימתי היא טהורה, כשאדם מטהר את עצמו מאהבת כסף וזהב, שכן אלישע אומ' חי ה' אשר עמדתי לפניו אם אקח, וכן דניאל אומר, מתנתך לך להויין ונבזבייתך לאחרן הב. ד"א יראת ה' טהורה, אימתי היא טהורה, כשאדם מטהר את עצמו מדברי מינות. ר' שמעון בן מנסיא אומר, הרי הוא אומר שתה מים מבורך, שתה מים מדברי חכמים והוי מואס בדברי מינים. ואדם שאינו משביע את עצמו מדברי תורה, כל דבר שהוא שומע נמשך אחריו, מי גרם לו, לפי שהרעיב את עצמו מדברי תורה. משפטי ה' אמת. א"ר יוסי, אל"ף בתחלת האות, מ"ם באמצעה, תי"ו בסופה. אימתי הן נקראים אמת, כשאדם הוא בתחלתו ובאמצעיתו ובאחריתו אחד. לפיכך נמנו שנותיהן של אבות מסורסין, שנא' (בראשית מז, כח) ויחי יעקב בארץ מצרים שבע עשרה שנה ויהי ימי יעקב שני חייו שבע שנים וארבעים ומאת שנה, לומר לך בן ארבעים כבן שבע, בן שבע כבן מאה. וכן הוא אומר ויהיו חיי שרה מאה שנה ועשרים שנה ושבע שנים, בת עשרים כבת שבע, בת שבע כבת מאה. משפטי ה' אמת צדקו יחדו, אימתי הן אמת, כשאדם דורשן מאליו ומסכים לאמתתה בינו לבין עצמו.

חביבה תורה, שנתאוו לה מלאכי השרת, ולא נתנה הב"ה אלא לישראל עם סגולתו ונחלתו. כדגרסינן באלה הדברים רבה ויקרא משה אל כל ישראל לאמר. הה"ד בני אם תקח אמרי. מהו אם תקח אמרי. אמ' רב הונא בשם ר' אחא, אמ' הב"ה לישראל, בני, לא

תהיה תורתי עליכם כאדם שיש לו בת בוגרת והוא רוצה ליכנוס אותה אצל מי שמוצא, אם יהיה לכם זכות אתם מקבלים תורתי, שמלאכי השרת נתאוו לה ולא נתתי אותה להם, שנא' (תהלים סח, יג) מלכי צבאות ידדון ידדון ונות בית תחלק שלל. אמרו לפניו מלאכי השרת, רבונו של עולם, הטובה שיש לך בעליונים אתה תחלק אותה לתחתונים. ד"א בני אם תקח אמרי, משל למלך שאמ' לו בנו, סיימני בתוך המדינה וידעו הכל שאני בנך. אמ' לו אביו, מבקש את שידעו הכל שאתה בני, לבוש פורפריא שלי ותן עטרה שלי בראשך וידעו הכל כי אתה בני. כך אמ' הב"ה לישראל, מבקשים אתם שתהיו מסויימים שאתם בני, [והיו עסוקין בתורה]. רב הונא בשם ר' בנימין בר לוי [אמר], משל למלך שאמ' לבנו צא לפלטיא. אמ' לו, אבי, מתיירא אני מפני הלסטין. מה עשה אביו, נטל מקל וחקקו ונתן בו קמיע ומסרו לבנו, ואמ' לו, המקל הזה יהיה בידך ואין אתה מתיירא מכל בריה. כך אמ' הב"ה לישראל, בני, היו עסוקין בתורה ואין אתם מתייראין מכל בריה. מה בין לומדי מקרא ומשנה לבין שאינן למדין, [משל] למלך שהיו לו בנים ועבדים רבים, והיה אוהבן אהבה גמורה, והיה משגרן למקרא ולמשנה וללמוד דרך ארץ. והיה יושב ומצפה להן אימתי באין. ראה שאינן באין, הלך הוא בעצמו, ומצא מהן קורין ומהם שונים ומהם עוסקין בדרך ארץ. לקחן, והושיבן בין ברכיו, והתחיל לחבקן ולגפפן ולנשקן. מהם הניח על כתפיו ומהן הניח על זרועותיו, שנא' (ישעיהו מ, יא) כרועה עדרו ירעה בזרועו יקבץ טלאים ובחיקו ישא וגו'. ומנין שמצא מהן קורין ומהן שונין ומהם עוסקין בדרך ארץ, שנא' (הושע יא, י) אחרי ה' ילכו כאריה ישאג כי הוא ישאג ויחרדו בנים מים, וכתי' (הושע יא, יא) יחרדו כצפור ממצרים וכיונה מארץ אשור והושבתים על בתיהם נאם ה'.

חביבה תורה, שבשבילה נקראו ישראל מלאכים. כדגרסי בספרי חביבין ישראל שכשהוא מכנן אינו מכנן אלא למלאכי השרת, שנא' (מלאכי ב, ז) כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא, בזמן שהתורה יוצאה מפיו הרי הוא כמלאכי השרת, ואם לאו הרי הוא כחיה ובהמה שאינה מכרת את קונה.

חביבה תורה, שבזכותה הב"ה מציל את ישראל מן הייסורין, ולא יהיה רשות ליצר הרע לשלוט בהם, ושורה עליהם רוח הקדש. מן הייסורין מנין, כדגרסינן במכילתא בני אם תקח אמרי ומצותי תצפון אתך. אמ' הב"ה לישראל על הר סיני, אם זכיתם להצפין ולקבל תורתי ולעשות אותה אני מציל אתכם משלש פורעניות, ממלחמת גוג ומגוג ומחבלו של משיח ומדינה של גיהנם, ושלא יהיה רשות ליצר הרע לשלוט בכם ושורה עליכם רוח הקדש. מנין, כדגרסי' בחופת אליהו אמ' אליהו זכור לטוב, יהיה אדם כשור לעול

וכחמור למשוי וכבהמה החורשת בבקעה ויהיה יושב ועוסק בתורה, שנא' (ישעיהו לב, כ) אשריכם זורעי על כל מים משלחי רגל השור והחמור. אשריהם ישראל, שבזמן שהם עסוקים בתורה ובמצות ובגמילות חסדים, שיצרם מסור בידם ואינו שולט בהם. זורעי על כל מים, שלומדין תורה ומשנה והלכות והגדות, ונמשלו למים. כיון שקרא אדם תורה נביאים וכתובים, משנה והגדה, תלמוד, פלפול, מיד רוח הקדש שורה עליו, שנא' (שמואל ב כג, ב) רוח ה' דבר בי ומלתו על לשוני. אמ' ר' אחא, הלמד תורה לעשות זוכה ברוח הקדש. מאי טעמא, לא ימוש ספר התורה הזה מפיך וגו', וכתיב כי אז תצליח את דרכיך ואז תשכיל, ואין תשכיל אלא רוח הקדש, שנא' (תהלים פט, א) משכיל לאיתן האזרחי. ד"א בני אם תקח אמרי ומצותי תצפון אתך, אימתי אתם בני, משתקחו אמרי. א"ר ברכיה, כשהיו ישראל במדבר היה מהלך עמוד הענן לפניהם, והיה עשן המערכה וענן הקטורת עולה, והיו שני זיקוקות של אש יוצאין מבין בדי הארון, והיו שורפין לפניהם את הנחשים ואת העקרבים, והיו אומות העולם רואין אותן. אמ' להם משה לישראל, כל השבח הזה עשה לכם הב"ה על שקבלתם התורה בסיני. ומצותי תצפן אתך, אם זכיתם להצפין תורתי, אני משביע אתכם מטוב הצפון לצדיקים לעתיד לבא, שנא' (תהלים לא, כ) מה רוב טובך אשר צפנת ליראיך. אמ' הב"ה, אני אודיע לאומות העולם לעתיד לבא כל הטובה שאני מטיב לכם על שקבלתם את תורתי. ד"א בני אם תקח אמרי, היה מצפין תורתי ומחבבה, כאדם שיש לו מרגלית והוא מצפינה, כך תהא יגע בתורה. והצנע לכת, שנא' (משלי ב, ז) יצפון לישרים תושיה מגן להולכי תום. ר' אלעזר שאל את ר' יהושע בן לוי ואמ' לו, פסוק זה מהו. אמ' לו ר' יהושע, משעה שאדם נוצר ממעי אמו אותה תורה שהוא עתיד ללמוד צפונה לו, שנא' (משלי ב, ז) יצפון לישרים תושיה. מגן הוא להולכי תום, מה המגן הזה מגין על האדם, כך תורה מגינה על מי שעוסק בה. וגרסי' במדרש תנחומא יצפון לישרים תושיה וגו', עד שלא נברא העולם צפן הב"ה את התורה, עד שבא אברהם אבינו ע"ה וקיימה, שנא' (בראשית כו, ה) עקב אשר שמע אברהם בקולי, מלמד שקיים אברהם אבינו את כל התורה כלה.

כתר התורה

גדולה תורה וגדול כתרה מכל הכתרים, וכששאל דוד ע"ה לא שאל אלא תורה, שנא' (תהלים קיט, סח) טוב אתה ומטיב למדני חוקיך, טובך עודף על כל באי עולם, יעדף טובך עלי ולמדני חוקיך. ואמ' סעדני, ואשעה בחוקיך תמיד, שמא אהא לומד תורה ושוכח, או שמא אלמוד תורה ואין יצר הרע מניח לי לשנות, או שמא אטמא את הטהור ואטהר את הטמא ונמצאתי בוש לעולם, או שמא ישאלוני מגויי הארצות

וממשפחות האדמה ואיני יודע להשיבן ונמצאתי בוש לעיניהם. וכן הוא אומר, ואדברה בעדותיך נגד מלכים ולא אבוש. וכל מי שלומד תורה כתרו גדולה מבעלי הכסף והזהב, שנא' (תהלים קיט, עב) טוב לי תורת פיך מאלפי זהב וכסף. נמצאת אומר שלשה כתרים הם, כתר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות. כתר כהונה זכה בו אהרן ונטלו, כתר מלכות זכה בו דוד ונטלו, כתר תורה מונח לכל באי עולם, כדי שלא יהיה להם פתחון פה לומר, אלו היה כתר כהונה וכתר מלכות מונחין הייתי זוכה בהן, הרי כתר תורה מונח לכל באי עולם, וכל מי שזוכה בו מעלה עליו כאלו זכה בשלשתן. וא"ת ואיזה גדול מהם, היה ר' שמעון בר אלעזר אומר, ומי גדול, המלך או הממליך, הממליך, העושה שרים או העושה שררה, העושה שרים. כל עצמן של כתרים הללו אין באין אלא מכחה של תורה, דכתי' (משלי ח, טו) בי מלכים ימלוכו.

וגרסי' בואלה שמות רבה ועשו ארון וגו'. מפני מה בכל הכלים כתב ועשית ובארון כתי' ועשו. א"ר יהודה בר שלום, אמ' הב"ה, יבואו הכל ויתעסקו בארון, כדי שיזכו לתורה. א"ר שמעון בן יוחאי, שלשה כתרים הם, כתר תורה, וכתר כהונה, וכתר מלכות. כתר מלכות זה השולחן, דכתי' יאכל על שולחן המלך, וכתי' (שמות כה, יא) בו זר זהב. וכתר תורה זה הארון, וכתי' בו זר זהב. וכתר כהונה זה המזבח, וכתוב בו זר זהב. למה נכתבין זר ונקראין זר, לומר לך, אם זכה אדם נעשין לו זר, ואם לאו נעשה זר מהם. ומפני מה בכולן כתי' ועשית לו ובארון כתי' (שמות כה, יא) ועשית עליו, לומר לך שכתר תורה מעולה יותר מכולן, זכה אדם לתורה כאלו זכה לכולן, שאין כתר גדול מכתרה של תורה, וכל הכתרים לא זכו בהן אלא בזכות התורה.

כדגרסי' באבות דר' נתן ר' שמעון אומר, שלשה כתרים הם, כתר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות, וכתר שם טוב עולה על גביהן. כתר תורה זה כתרו של משה רבינו ע"ה, שנא' (מלאכי ג, כב) זכרו תורת משה עבדי. כתר כהונה זה כתרו של אהרן ע"ה, שאי איפשר ליגע בו, שנא' (במדבר יח, יט) ברית מלח עולם היא. כתר מלכות זה כתרו של דוד ע"ה, שנא' (דברי הימים ב יג, ה) הלא לכם לדעת כי ה' אלהי ישראל נתן המלוכה לדוד. כתר שם טוב עולה על גביהן, שכל מי שיזכה בתורה יבא ויטול שאר כתרים. אהרן לא זכה בכהונה אלא בזכות התורה, שנא' (מלאכי ב, ו) תורת אמת היתה בפיהו וגו', וכתי' (מלאכי ב, ז) כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא. דוד לא זכה במלכות אלא בזכות התורה, שנא' (תהלים קיט, נו) זאת היתה לי כי פקודיך נצרתי, וכתי' (תהלים קיט, צז) מה אהבתי תורתך כל היום היא שיחתי. הרי שאין גדול מכתר של תורה.

לפי' מקדימין תלמיד חכם לכל אדם לכל דבר שיש בו כבוד מפני כבוד התורה. כדגרסי' בתוספתא דהוריות משוח בשמן המשחה קודם לסגן, וסגן קודם לראש המשמר, וראש המשמר קודם לאב בית דין, ואב בית דין קודם לאמרכל, ואמרכל קודם לגזבר, והגזבר קודם לכהן הדיוט, וכהן הדיוט קודם ללוי, ולוי קודם לישראל, וישראל קודם לממזר, וממזר קודם לנתין, ונתין קודם לעבד משוחרר. אימתי, בזמן ששוין בחכמה, אבל אם היה ממזר תלמיד חכם וכהן גדול עם הארץ, ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ. מנא הני מילי, א"ר אחא בר חנינא, דאמ' קרא יקרה היא מפנינים, מכהן גדול שנכנס לפני לפנים. וגרסי' במדבר סיני רבה כבוד חכמים ינחלו, אלו ישראל שנקראו חכמים בעת שעושין את התורה, שנא' (דברים ד, ו) ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים אשר ישמעון את כל החוקים האלה ואמרו רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה. ובזכות שישראל משמרים את התורה עתיד הב"ה להנחילם כסא כבוד, כדא' וכסא כבוד ינחילם, ועתיד הב"ה להחזיר לישראל את המלכות, שנא' (דניאל ז, כז) ומלכותא ושולטנא ורבותא די [מלכות] תחות כל שמיא יהיבת לעם קדישי עליונין מלכותיה מלכות עלם ו[כל] שולטנ[י]א ליה ילפחון וישתמעון. וגרסי' בתוספתא גדולה תורה מן הכהונה ומן המלכות, שהמלכות [נקנית] בשלשים מעלות, והכהונה בעשרים וארבעה מעלות, והתורה נקנית בארבעים ושמונה מעלות.

מאור התורה

גדולה תורה שמאירה ללומדיה בעולם הזה ובעולם הבא, והב"ה שומר את נפשם בזכותה. כדגרסי' בויקרא רבה כי אם שמור תשמרון את כל המצוה הזאת. אמ' בר קפרא, הנפש והתורה נמשלו לנר. הנפש, דכתי' (משלי כ, כז) נר ה' נשמת אדם, התורה, דכתי' (משלי ו, כג) כי נר מצוה ותורה אור. אמ' הב"ה, נרי בידך ונרך בידי, נרך בידי זו הנשמה, נרי בידך זאת התורה, אם שמרת את שלי אני אשמור את שלך, ואם כבית את נרי אני אכבה את נרך. מנין, דכתי' (דברים ד, ט) השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך וגו', הוי [כי] אם שמור תשמרון. א"ר שמעון, משל לשני בני אדם, אחד היה לו כרם בגליל ואחד היה לו כרם ביהודה. אמ' אותו שבגליל לאותו שביהודה, שמור את שלי ואני אשמור את שלך. כך אמר הב"ה לאדם, הנה תורתי בידך ונפשך בידי, אם שמרת את שלי אני אשמור את שלך ואם אבדת את שלי אני מאביד את שלך. הוי כי אם שמור תשמרון. ר' אלעזר ור' יוחנן דאמרי תרווייהו תורה ניתנה לארבעים יום, שנא' (שמות לד, כח) ויהי שם עם ה' ארבעים יום וארבעים לילה, ונשמה נוצרה לארבעים יום, כל מי שמשמר תורתי נשמתו משתמרת, וכל מי שאינו משמר

את תורתי אין נשמתו משתמרת. תני ר' חייא, הלמד לעשות ו[לא] הלמד שלא לעשות, שהלמד שלא לעשות נוח לו שלא נברא לו. אמ' ר' יוחנן, הלמד שלא לעשות נוח לו אלו נהפכה שלייתו ולא יצא לעולם.

וגרסינן בואלה שמות רבה זית רענן יפה פרי תואר קרא ה' שמך. היאך דברי תורה מאירין לאדם בשעה שהוא עוסק בהן, וכל מי שאינו עוסק בהן עומד באפלה, בא להלוך מצא אבן ונכשל בה, מצא ביב ונפל בתוכו, הקיש פניו בקרקע. למה, לפי שלא היה בידו נר. כך ההדיוט שאינו יודע בדברי תורה, מצא עבירה נכשל בה ומת, שנא' (משלי ה, כג) הוא ימות באין מוסר. ולמה הוא מת, [לפי] שאינו יודע בדברי תורה והולך וחוטא, שנא' (משלי ד, יט) דרך רשעים כאפלה לא ידעו במה יכשלו. אבל מי שעוסק בדברי תורה, היא מאירה לו בכל מקום. משל לאדם שעמד באפלה ונר בידו. וראה אבן לא נכשל בה, ראה בית לא נפל. למה, שהיה נר בידו, שנא' (תהלים קיט, קה) נר לרגלי דברך ואור לנתיבתי, וכן ואם תרוץ לא תכשל. ומהו כי נר מצוה, כל מי שהוא עושה מצוה כאלו מדליק נר לפני הב"ה ומחיה נפש שנקראת נר. ומהו ותורה אור. הרבה פעמים שאדם עושה מצוה ויצר רע שבתוכו אומר לו, למה לך לעשות ומחסר את נכסיך, עד שאתה נותן לאחרים תן לבניך, ויצר טוב אומר, עשה מצוה, ראה מה כתוב כי נר מצוה, מה הנר הזה כשהוא דלוק אפי' אלף אלפים נרות מדליקין ממנו לא יחסר מאורו, כך כל מה שנותן אדם במצוה אינו חסר כלום.

וגרסי' במ' שוטה את זו דרש ר' מנחם בר' יוסי, מאי דכתי' (משלי ו, כג) כי נר מצוה ותורה אור, תלה הב"ה את המצוה בנר ואת התורה באור, מה נר אינו מאיר אלא לפי שעה, אף מצוה אינה מאירה אלא לפי שעה, ומה אור מאיר לעולם אף התורה מאירה לעולם. וגרסי' במדרש משלי נצור בני מצות אביך וגו', מה כתי' אחריו קשרם על לבך תמיד, למה, בהתהלכך תנחה אותך. ר' מאיר אומר עשה לך נר שתלך לאורו, ואי זה זה, זה אורה של תורה, שנא' (משלי ו, כג) כי נר מצוה ותורה אור. ר' מאיר אומר, אשרי אדם שקנה לו דברי תורה, למה, שהיא משמרתו מדרך רע, שנא' (משלי ו, כב) בהתהלכך תנחה אותך בשכבך תשמר עליך, בקבר, והקיצות היא תשיחך, לתחיית המתים. וגרסי' במ' פאה ירושלמי ארטבן שלח לרבינו הקדוש חדא מרגלית אטימיטון. שלח ליה רבינו הקדוש חדא מזוזה. אמ' ליה, אנא שלחית לך מילה דלית לה טימי ואת שלחת לי מילה דשויא חד בולאר. אמ' לו, חפצי וחפציך לא ישוו בה, ולא עוד אלא את שלחת לי מילה דאנא צריך מנטר לה, ואנא שלחית לך מילה דאת דמך, פירוש ישן, והיא מינטרא לך, דכתי' (משלי ו, כב) בשכבך תשמר עליך וגו'. ועוד גרסינן בואלה שמות רבה, בנוהג

שבעולם אדם לוקח חפץ מיצר לשומרו, אבל התורה משמרת את בעליה, שנא' (משלי ו, כב) בהתהלכך תנחה אותך וגו'. משל למה הדבר דומה, למלך שהיה מהלך באישון לילה ואפלה, והיה מתייירא מן הקוצים ומן הברקונים ומחיה רעה ומליסטים, ואינו יודע באיזה דרך ילך. נזדמנה לו אבוקה. ניצל מן הקוצים ומן הברקונים, ועדין הוא מתייירא מחיה רעה ומלסטים, ואינו יודע באיזו דרך ילך. כיון שעלה עמוד השחר ניצל מן הכל. וגרסי' במדרש יהי אור ר' יהודה פתח, תורת ה' תמימה משיבת נפש. אשריהם ישראל שעוסקין בתורה, שכל העוסק בתורה חיים הם לו בעולם הזה ובעולם הבא, ויזכה לשני עולמים, העולם הזה והעולם הבא. ואפי' העוסק בתורה שלא לשמה, שכר טוב יש לו בעולם הזה, ואינו נידון לעולם הבא. וכל המשתדל בתורה לשמה, כשיפטר מן העולם הזה תורתו הולכת לפניו ומכרזת לפניו ומגינה עליו, שלא תגע בו מדת הדין, וכשגופו נקבר היא שומרת אותו, וכשנשמתו עולה למחיצתה, היא הולכת לפניו לתור לה מנוחה, עד שתהיה במקומה ובמנוחתה, ובעת תחיית המתים היא תליץ טובה בעדו. הה"ד בהתהלכך תנחה אותך בשכבך תשמר עליך והקיצות היא תשיחך. תנחה אותך, כמה דאיתמר, בשכבך תשמר עליך, בשעתא דשכיב גופא בקברא, שבזמן שהגוף בקבר היא מגינה עליו, והקיצות היא תשיחך, כשיקיצו המתים ויעמדו לקץ הימין תלמד עליו סניגוריא. ר' אלעזר אומר, והקיצות היא תשיחך, שבזמן שהצדיקים עומדים לתחיית המתים שלא תשתכח תורתן, אלא כל אותה תורה שהיו יודעין כשנסתלקו מן העולם הזה תהיה שמורה בלבם לתחיית המתים כבראשונה, והתורה תשיח בלבם לתחיית המתים, הה"ד והקיצות היא תשיחך.

וגרסי' בספרי יאר ה' פניו אליך ויחונך, זה מאור התורה, דכתי' (משלי ו, כג) כי נר מצוה ותורה אור. ועוד גרסינן בואלה שמות רבה ועשו ארון עצי שטים, מה כתוב למעלה, ויקחו לי תרומה. מיד ועשו ארון עצי שטים. מה התורה קדומה לכל, כך במעשה המשכן הקדים הארון לכל מעשה הכלים. ואורה של תורה קדם למעשה בראשית, שנא' (בראשית א, ג) ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור, כך במעשה המשכן התורה, שנקראת אור, קדמו מעשיה לכל מלאכת המשכן. והמשכן היה נקרא אור, כי משם היתה האורה יוצאה לכל העולם, כדגרסי' בויקרא רבה היש מספר לגדודיו ועל מי לא יקום אורהו. הב"ה ברא חמה ולבנה והם מאירים לעליונים ולתחתונים ולכל באי עולם, והוא יתברך שמו מתאוה לאורן של ישראל, שנא' (שמות כז, כ) ויקחו אליך שמן זית זך כתית למאור להעלות נר תמיד. א"ר חנינא, חלונות היו במקדש ומשם האורה יוצאה לכל העולם, הה"ד ויעש לבית חלוני שקופים אטומים. היו מקטינות בפנים ומרחיבות

מבחוץ, כדי להביא אורה לעולם. אמ' ר' לוי, מלך שבנה טרקלין חלונותיו מקטינות מבחוץ ומרחיבות מבפנים, כדי להכניס אורה לתוכו, אבל בית המקדש היו מקטינות מבפנים ומרחיבות מבחוץ, כדי להוציא אורה לעולם. ד"א יאר ה' פניו אליך ויחנך, יעמיד ממך בני תורה, שנא' (משלי ו, כג) כי נר מצוה ותורה אור. ובתוהו היה העולם עד שקבלו ישראל את התורה והאיר העולם, שנא' (משלי ו, כג) כי נר מצוה ותורה אור. וגרסי' במדבר סיני רבה שעיר עזים אחד לחטאת, כנגד שם טוב שהוא המעשה, דתנן לא המדרש הוא העקר אלא המעשה, שמכפר על האדם, ולכך נקראת התורה אור, שהיא מאירה לאדם כיצד יעשה רצון המקום. לפיכך כח המעשה גדול מכח התלמוד, כמו שאור השמש גדול מאור הנר. וגרסי' במדרש ומתוק האור וטוב לעינים. ר' יצחק ור' אבא בר כהנא. ר' יצחק אמ', מה מתוק האור, אורו של עולם הבא, אשרי אדם שבידו מעשים טובים, כדי שיזכה לראות אותו האור, שנא' (שופטים ה, לא) ואוהביו כצאת השמש בגבורתו. ר' אבא אומר, מה מתוקים דברי תורה שנמשלו לאור, שנא' (משלי ו, כג) כי נר מצוה ותורה אור. וגרסי במדרש קהלת עד אשר לא תחשך השמש, זו מלכות בית דוד, שנא' (תהלים פט, לז) וכסאו כשמש נגדי. והאור זו תורה, שנא' (משלי ו, כג) כי נר מצוה ותורה אור. והירח אלו הסנהדרין, שהיו יושבין כחצי עגולה כירח, שנא' (תהלים פט, לח) כירח יכון עולם. והכוכבים אלו תלמידי חכמים, שיושבין ועוסקין בתורה, שנא' (דניאל יב, ג) ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד.

רפואת התורה

גדולה תורה, שהיא חיים ורפואה ללומדיה בעולם הזה ובעולם הבא, שנא' (משלי ד, כב) כי חיים הם למוצאיהם ולכל בשרו מרפא. ואומר רפאות תהי לשרך ושקוי לעצמותיך. א"ר שמואל בר נחמני, דברי תורה נמשלו בזין, מה הזין הזה מקיים את בעליו במלחמה, כך דברי תורה מקיימין למי שהוא עמל בהן כל צרכו. ומנין שנמשלו דברי תורה לזין, שנא' (תהלים קמט, ו) רוממות אל בגרונם וחרב פיפיות בידם. דגרסינן בפ"ק דמסכת ע"ז מכריז ר' אלכסנדראי, מאן בעי חיי. אתו כולי עלמא גביה. אמר להם, מי האיש החפץ חיים אוהב ימים לראות טוב, נצור לשונך מרע ושפתיך מדבר מרמה, סור מרע ועשה טוב בקש שלום ורדפהו. שמא יאמר אדם, הואיל ונצרתי לשוני מרע ושפתי מדבר מרמה אלך ואגרה בשינה, ת"ל סור מרע ועשה טוב, ואין טוב אלא תורה, שנא' (משלי ד, ב) כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזובו. וגרסי' במ' עירובין בפ' כיצד מעברין, א"ר יהושע בן לוי, המהלך בדרך ואין לו לויה יעסוק בתורה, שנא' (משלי א, ט) כי לויית חן הם לראשך. חש בגרונו יעסוק בתורה, שנא' (משלי א, ט) וענקים לגרגרותיך. חש

במעיו יעסוק בתורה, שנא' (משלי ג, ח) רפאות תהי לשרך. חש בכל גופו יעסוק בתורה, שנא' (משלי ד, כב) ולכל בשרו מרפא. וגרסי' בפ' קמא דמסכת תעניות תניא ר' בנאה אומר, כל העוסק בתורה לשמה, נעשית לו סם חיים, שנא' (משלי ג, יח) עץ חיים היא למחזיקים בה, וכל העוסק בתורה שלא לשמה, נעשית לו סם המות, שנא' (דברים לב, ב) יערוף כמטר לקחי, ואין עריפה אלא הריגה. שנא' (דברים כא, ד) וערפו שם את העגלה. וגרסי' במכילתא מה ת"ל כי אני ה' רופאך. אמ' לו הב"ה למשה, אמור להם לישראל, דברי תורה שנתתי לכם חיים הם לכם, רפואה הם לכם, שנא' (משלי ד, כב) כי חיים הם למוצאיהם ולכל בשרו מרפא. וגרסי' במדרש תלים האזינה עמי תורתי וגו' אפתחה במשל פי. לא כרת הב"ה ברית עם ישראל אלא בשביל התורה, שלא תשכח מפיהם. וכן הוא אומר ויקם עדות ביעקב ותורה שם בישראל, תורה שנתן להם הב"ה סם של חיים היא. וכן הוא אומר כי לא תשכח מפי זרעו, שלא יאמר אדם אין המזמורות תורה, אלא תורה הם, ואף הנביאים תורה, וכן אסף אומר, הואיל והמזמורות תורה, האזינה עמי תורתי. ולא המזמורות בלבד, אלא אף החידות והמשלים של תורה תורה הם, וכן הוא אומר אפתחה במשל פי אביעה חידות מני קדם.

וגרסי' במדרש תנחומא ר' אלעזר המודעי אומר, אם שמוע תשמע, יכול רשות, ת"ל תשמע לקול ה' אלהיך, אלו עשרת הדברות האמורות בעשרת קולות, והישר בעיניו תעשה, אלו ההגדות, והאזנת למצותיו, אלו המצות, ושמרת כל חוקיו, אלו העריות. כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך, ואם שמתי קודם שעשיתם דברי תורה, אני ה' רופאך, לאחר שעשיתם דברי תורה. אמ' הב"ה לישראל, דברי תורה שנתתי לכם הם מרפאים אתכם, שנא' (משלי ג, ח) רפאות תהי לשרך. וגרסי' במדבר סיני רבה שוקיו עמודי שש, זו תורה, שנא' (משלי ג, ח) ושקוי לעצמותיך. וגרסי' במ' ברכות בפרק אין עומדין, א"ר חייא בר אבא, כל המאריך בתפלתו ומעיין בה, סופו בא לידי כאב לב, שנא' (משלי יג, יב) תוחלת ממושכת מחלה לב. מאי תקנתיה, יעסוק בדברי תורה, שנא' (משלי יג, יב) ועץ חיים תאוה באה. ומנא לן דעץ חיים היא התורה, שנא' (משלי ג, יח) עץ חיים היא למחזיקים בה.

וגרסי' בבראשית רבה זבולן לחוף ימים ישכון. קדם זבולון לישששכר. והלא יששכר גדול מזבולן, שכן הוא מייחס יששכר זבולן ונפתלי. אלא שהיה יששכר עוסק בתורה, וזבולן עוסק בפרקמטיא, ובא ומאכילו, לפי' קדמו הכתו', שנא' (משלי ג, יח) עץ חיים היא למחזיקים בה, למחזיקים לומדיה. וגרסי' בויקרא רבה עץ חיים היא וגו', למי שמחזיק ידי לומדי התורה ומסייען מממונו, כשמעון אחי עזריה, על שהיה עזריה יוצא

בפרקמטיא, ובא ונותן לתוך פיו של שמעון, נקרא על שמו, והיו אומרים לו שמעון אחי עזריה. וגרסי' בפסיקתא מי הקדימני ואשלם תחת כל השמים לי הוא. ר' תנחומא פתר קרא ברווק שהוא שרוי במדינה ונותן דמי סופרים ומשניים, אמ' הב"ה, עלי לשלם לו גמולו וליתן שכר טוב. א"ר הונא, אם נתקל אדם בעבירה, מלאכי חבלה שוטנין אותו, שנא' (איוב לג, כב) ותקרב לשחת נפשו וחייתו לממיתים. מה יעשה, יעסוק בתורה והוא יחיה. אם יודע לקרות יקרא, לשנות שונה. ואם אינו יודע לקרות ולא לשנות, יחזיק בלומדי התורה, והיא חייו, שנא' (משלי ג, יח) עץ חיים היא למחזיקים בה. שאם לא היה בן תורה יחזיק בסופר ובמשנה, שהם לומדים תורה, והוא זוכה לחיות. אבל היה בן תורה, ילמוד ויחיה. אם היה רגיל ללמוד פרק אחד ילמוד שני פרקים, ואם לא היה רגיל ללמוד כלל ילמוד דף אחד, ואם היה רגיל לקרות דף אחד יקרא שנים, ויזכה לחיים, דתנן מרבה תורה מרבה חיים. ואם אינו יודע לקרות, מה יעשה ויזכה לחיות, יעשה פרנס על הצבור וגבאי של צדקה והוא חי, שנא' (משלי ג, יח) עץ חיים היא למחזיקים בה. אלו נאמר לעמלים בה לא היתה תקומה, אלא למחזיקים בה, למחזיקים ידי לומדיה. כיוצא בדבר, ארור האיש אשר לא יקים את דברי התורה הזאת וגו', אלו נאמר אשר לא ילמד לא היתה תקומה, אלא אשר לא יקים, אשר לא יקים ידי לומדיה, שנא' (משלי ג, יח) עץ חיים היא למחזיקים בה. ועוד גרסי' במדרש תנחומא ויצעק אל ה' ויורהו ה' עץ. אין עץ אלא תורה. [ויראהו] אין כתי', אלא ויורהו ה'. א"ר שמעון בן יוחאי, דבר הורהו מן התורה, שכתו' בה עץ חיים. עסק אדם בלשונו בתורה זכה לחיים, שנא' (משלי טו, ד) מרפא לשון עץ חיים. א"ר חנינא דצפרין, שלש תיבות עשה בצלאל את הארון, שתים של זהב ואחת של עץ, ששיקע של עץ בין השתים של זהב, ללמדך שהעץ נחמד מזהב, לפי שנא' (משלי ג, יח) בשביל התורה עץ חיים למחזיקים בה. ושמתם בארון, לוחות ושברי לוחות מונחים בארון. אע"פ שאתה רואה בני תורה שהם עניים, הוי נוהג בהם כבוד, בשביל התורה שבתוכן. והארון, אע"פ שהוא של עץ, הוי נותן בו כבוד, בשביל התורה שבתוכו, שהיא עץ חיים.

עץ החיים

וגרסי' במדרש תלים והיה כעץ שתול על פלגי מים. זש"ה עץ חיים היא למחזיקים בה. א"ר יצחק בר אבא, למה נקראת התורה עץ חיים, שחביבה על כל חיים. א"ר יודן, למה נמשלה תורה בעץ חיים, מה עץ חיים פרוש על כל באי עולם בגן עדן, אף התורה פרושה לכל ומביאה אותם לחיי העולם הבא.

ויורהו ה' עץ. ר' נתן אומר עץ קתרוס, ויש אומ' עקר תאנה ועקר רמון. דורשי רשומות אמרו, הראהו דברי תורה, שנמשלו לעץ, שנא' (משלי ג, יח) עץ חיים היא למחזיקים בה. ועוד גרסי' [ב]במדבר סיני רבה במה היה שבטו של לוי ניכר מישראל. שישראל היו מהלכין נועלים סנדלים, אבל שבטו של לוי, שהיו טעונים בכלי המשכן, היו מהלכין יחפים. ומעולים שבשבט לוי היו משפחות הקהתי, לפי' ששאר בני לוי היו נושאין את הבריחים ואת הקרשים ואת האדנים או כל דבר על העגלות, שנא' (במדבר ז, ט) ולבני קהת לא נתן כי עבודת הקדש עליהם בכתף ישאו, ולא היה להם רשות ליתן את הארון על העגלות, ולא היתה רוחן גסה עליהן, אלא משועבדין לפני הארון, למה, לפי שאין גדולה לפני האלהות. נמצאת אומר אע"פ שהיתה משפחת בני קהת פלטני, פי' נשיאים ונכבדים כבני מלכים, אפי' הכי כיון שהיו באין לטעון את הארון היו טוענין בו כעבדים. אמ' הב"ה, התורה היא חיים, שנא' (משלי ג, יח) עץ חיים היא למחזיקים בה, ובני קהת, שהן מחזיקין בארון שבו התורה שהיא עץ חיים, בדין שיחיו ולא ימותו, שנא' (במדבר ד, יח) אל תכריתו את משפחת הקהתי, זאת עשו להם וחיו ולא ימותו. וגרסי' במדרש תלים תודיעני אורח חיים, ר' עזריה אומר, אמ' דוד לפני הב"ה, רבונו של עולם, תודיעני אורח חיים. אמ' לו הב"ה, חיים את בעי, צפה לתורה, שהיא עץ חיים, שנא' (משלי ג, יח) עץ חיים היא למחזיקים בה. שובע שמחות שמחתנו, שמחות הרבה, מקרא, משנה, תלמוד, דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים.

וגרסינן במדרש שיר השירים אל גנת אגוז ירדתי. א"ר אלעשא, לא הוה צריך למימר אלא אל גנת ירק, ואמר אגוז, מלמד שניתן להם לישראל כוחן של נטיעות וזיון של ירק. ר' עזריה אומר תרתי, מה אגוז זה משמר עצו את פריו, כך עמי הארץ שבישראל, שמחזיקים ידי לומדי התורה, שנקראת עץ חיים היא למחזיקים בה. וגרסי' במדרש קהלת א"ר שמעון בן יוחאי, כתוב כימי העץ ימי עמי, ואין עץ אלא תורה, שנא' (משלי ג, יח) עץ חיים היא למחזיקים בה. וכי מי נברא בשביל מי, התורה בשביל ישראל או ישראל בשביל התורה, לא תורה בשביל ישראל. תורה שנבראת בשביל ישראל הרי היא קיימת לעד ולעולמי עולמים, ישראל שנבראו בזכותן לא כ"ש.

וגרסי' במדרש יהי אור אמ' ר' שמעון, בזכות תלמידי חכמים שאוחזין בתורה, שהיא עץ חיים, העולם ניזון, והם עושים צדקה עמהם, ובזכותם העולם ניזון. ואינן זנין את עצמן בעולם הזה, אלא שכרן גנוז להם לעולם הבא. נמצא שתלמידי חכמים הם חיים ומזונות ושלום לעולם. לכל העולם הם זנין, ולמה אין זנין את עצמן. אלא חכם, שהוא עץ חיים ממש, אין חיים אלא לעולם הבא, והעולם הבא אינו בעולם הזה. ובעולם הבא

ניזונין מפרי עץ החיים, והקרן קיימת לעולם הבא, ואפי' מפרי עץ החיים אין נותנין להם בעולם הזה אלא דבר מועט בצמצום, כדי שלא יחסר להם כלום משכר העולם הבא. וכיון שנפטרין מן העולם הזה, כמה נחלים של עולם הבא סובבים אותם, ויעלו מעלה מעלה למחיצה העליונה. הה"ד עין לא ראתה אלהים זולך יעשה למחכה לו, אותם שלא בקשו לאכול מזונותיהם של עולם הבא בעולם הזה, והיו בצער בעולם הזה, והיו מחכין לעולם הבא, ועליהם הכתו' אומר עין לא ראתה אלהים זולתך יעשה למחכה לו.

וגרסי' במ' ברכות בפרק היה קורא בתורה, שמעו אלי אבירי לב הרחוקים מצדקה. רב ושמואל, ואמרי לה ר' יוחנן ור' אלעזר, חד אמר כל העולם כלו בשביל זכותן והן אינן ניזונין בזכותן. דאמ' רב יהודה אמר רב, בכל יום ויום בת קול יוצאת מהר חורב ואומרת, כל העולם כלו אינו ניזון אלא בשביל חנינא בני, וחנינא בני די לו בקב חרובין מערב שבת לערב שבת. וגרסי' במ' שוטה ירושלמי ר' ירמיה בשם ר' חייא בר אבא אמ', עתיד הב"ה לעשות צל לבעלי מצוה בצלה של תורה. מה טעם, דכתי' (משלי ג, יח) עץ חיים למחזיקים בה. וגרסי' במדרש ר' תנחומא כי חיים הם למוצאיהם ולכל בשרו מרפא. כל מי שמוצא דברי תורה חיים הוא מוצא. כיצד, מצא אדם רב ללמוד ממנו דבר מן התורה, או פרק אחד, חיים הוא מוצא. לכך נאמר כי חיים הם למוצאיהם. אמ' רב יהודה בריה דר' חייא, בוא וראה שלא כמדת הב"ה מדת בשר ודם. בשר ודם נותן סם לחבירו, יפה לזה וקשה לזה, אבל הב"ה נותן תורה לישראל והוא סם חיים לכל גופן, שנא' (משלי ד, כב) ולכל בשרו מרפא. וגרסי' בפרק קמא דמ' ברכות. א"ר זירא, ואיתמא ר' חנינא בר פפא, ואמרי לה במערבא משמיה דרבא בר מארי, בוא וראה שלא כמדת הב"ה מדת בשר ודם. בשר ודם, המוכר עצב והלוקח שמח, אבל הב"ה אינו כן, אלא נתן תורתו לישראל ושמח, שנא' (משלי ד, ב) כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזובו. וכתיב תודיעני אורח חיים שובע שמחות את פניך וגו'. אמ' דוד לפני הב"ה, רבון העולמים, איזו כת חביבה ונעימה. נחלקו בה תרי אמוראי. חד אמר זו שבא מרוח הקדש ומעשים טובים, וחד אמר סופרים ומשניים ומלמדי תנוקות לאמתן, שהם עתידין לישב בצלו של הב"ה לימינו, שנא' (תהלים טז, ח) שויתי ה' לנגדי תמיד כי מימיני בל אמוט. וגרסינן במ' כתובות בפרק שני דייני גזירות, כל המשתמש באור תורה טל תורה מחייהו, וכל מי שאינו משתמש באור תורה אינו טל תורה מחייהו. כיון דחזייה דקא מצטער, אמ' ליה, ר' מצאתי להם מנוחה ממקום אחר. כתי' (דברים ד, ד) ואתם הדבקים בה' אלהיכם חיים כלכם היום, וכי איפשר להדבק בשכינה, והכתי' (דברים ד, כד) כי ה' אלהיך אש אוכלה הוא, אלא לומר לך כל המשיא בתו לתלמיד חכם והעושה פרקמטיא לתלמיד

חכם והמהנה תלמיד חכם מנכסיו מעלה עליו הכתוב כאלו נדבק בשכינה, הה"ד ואתם הדבקים בה' אלהיכם חיים כלכם היום. כיוצא בדבר, אתה אומר, לאהבה את ה' אלהיך ולשמוע בקולו ולדבקה בו. וכי איפשר לו לאדם לידבק בשכינה, אלא לומר לך, כל המשיא בתו לתלמיד חכם, ומהנה תלמיד חכם מנכסיו, מעלה עליו הכתו' כאלו נדבק בשכינה, הה"ד ואתם הדבקים בה' אלהיכם חיים כולכם היום. וגרסי' בפירקא קמא דמסכת ראש השנה ת"ר משפחה אחת היתה בירושלם שהיו מתיה מתים בני שמונה עשרה שנה. באו והודיעו את רבן יוחנן בן זכאי. אמ' להם, שמא מדבית עלי אתם, דכתיב בהם וכל מרבית ביתך ימותו אנשים, לכו ועסקו בתורה ותחיו. הלכו ועסקו בתורה וחיו. והיו קורין אותה משפחה משפחת יוחנן על שמו.

וגרסי' במדרש משלי אם תבקשנה ככסף וכמטמונים תחפשנו. משל לאדם אם מאבד סלע בתוך ביתו, כמה נרות הוא מדליק וכמה פתילות עד שימצאנו. והלא דברים קל וחומר, ומה כסף וזהב, שאינן אלא חיי שעה בעולם הזה, מדליק אדם כמה נרות וכמה פתילות עד שימצאם, דברי תורה, שהם חיי העולם הזה וחיי העולם הבא, על אחת כמה וכמה. ת"ר ושמתם אותם על לבבכם. סם תם כתי'. נמשלה תורה כסם חיים. משל למלך שהכה את בנו מכה גדולה, והניח לו רטייה על מכתו, ואמר לו, כל זמן שרטייה זו על מכתך אכול מה שהנאך ושתה מה שהנאך ורחוץ בין בחמין בין בצונן, ואי אתה מתייירא. כך אמר הב"ה לישראל, בני, בראתי יצר הרע בראתי לו תבלין, אם אתם עסוקין בתורה אין אתם נמסרים בידו, שנאמר (בראשית ד, ז) הלא אם תיטיב שאת, ואם אין אתם עסוקין בתורה אתם נמסרים בידו, שנא' (בראשית ד, ז) ואם לא תטיב לפתח חטאת רובץ, ולא עוד אלא שכל משאו ומתנו בך, שנא' (בראשית ד, ז) ואליך תשוקתו, ואם אתה רוצה אתה מושל בו, שנא' (בראשית ד, ז) ואתה תמשל בו, אם תעסוק בדברי תורה, שהיא עץ חיים. וגרסי' בפ"ק דמ' חגיגה פתח ר' יוחנן בן ברוקא ודרש, דברי חכמים כדרבונות, מה דרבן זה מכוין הפרה לתלמיה להביא חיים לעולם, כך דברי תורה מכווינין לכל לומדיהם מדרכי מיתה לדרכי חיים. אי מה דרבן זה מטלטל, אף דברי תורה מטלטלין, ת"ל וכמסמרות נטועים. אי מה מסמר אינו חסר ואינו יתר, אף דברי תורה אינן חסרין ואינן יתרין, ת"ל נטועים, מה נטיעה זו פרה ורבה, אף דברי תורה פרין ורבין. בעלי אסופות, אלו תלמידי חכמים שיושבין אסופות אסופות, הללו מטהרין והללו מטמאין, הללו אוסרין והללו מתירין, הללו פוסלין והללו מכשירין, היאך אני למד תורה, ת"ל ניתנו מרועה אחד, אל אחד נתנן, פרנס אחד אמרן, מפי אדון על כל המעשים ברוך הוא, שנא' (שמות כ, א) וידבר אלהים את כל הדברים האלה לאמר.

וגרסי' בספרי יערוף כמטר לקחי. אין לקחי אלא תורה, שנא' (משלי ד, ב) כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזובו. כמטר, מה מטר חיים לעולם, אף דברי תורה חיים לעולם. אי מה מטר זה מקצת עולם שמחין בו ומקצת עולם עצבין בו, כיצד, מי שבורו מלא יין וגתו וגרנו מלאין לפניו מצרין בו, יכול אף דברי תורה כן, ת"ל תזל כטל אמרתי, מה טל כל העולם שמחין בו, אף דברי תורה כל העולם שמחין בהן. כשעירים עלי דשא, מה שעירים הללו יורדין על העשבים ומגדלין אותן ומעלין אותן, אף דברי תורה מגדלין ומעלין את האדם. וכן הוא אומר סלסלה ותרוממך. וכרביבים עלי עשב, מה רביבין הללו יורדין על העשבין ומעדנין ומפנקין אותן, כך הם דברי תורה, מעדנין ומפנקין את הגוף ומחיין את הנפש. ועוד גרסי' בספרי ירכיבהו על במתי ארץ, זו תורה, ויאכל תנובות שדי, זו מקרא, ויניקהו דבש מסלע, זו משנה, ושמן מחלמיש צור, זה תלמוד. חמאת בקר וחלב צאן וגו' ועתודים, אלו קלים וחמורים ותשובות. עם חלב כליות חטה, אלו הלכות, שהן גופה של תורה, ודם ענב תשתה חמר, אלו הגדות, שמושכות לב האדם כיין. ד"א ר' נחמיה אומר, הוי כונס דברי תורה כללים ומוציאן פרטים, הה"ד יערוף כמטר לקחי, ואין יערוף אלא לשון כנעני, שאומר ערוף לי דינר זה ואין אומר פרוט לי דינר זה, כך הוי כונס דברי תורה כללים ומוציאן פרטים, ולא כטיפין הללו של מטר שהן גדולות, אלא כטיפין הללו של טל שהן קטנות. כשעירים עלי דשא, מה שעירין הללו יורדין על העשבים ומפשפשין בהן כדי שלא יתליעו, כך הוי מפשפש בדברי תורה שלא תשכחם. כך אמר לו ר' יעקב בר חנינא לר' אבא, בוא ונפשפש בהלכות, בשביל שלא יעלו חלודה. ד"א כשעירים עלי דשא, כשאדם הולך ללמוד [תורה] תחלה נופלת עליו כשעיר, ואין שעיר אלא שד, שנא' (ישעיהו לד, יד) ופגשו ציים את איים ושעיר על רעהו יקרא, ואומר ושעירים ירקדו שם. ד"א וכרביבים עלי עשב, כשאדם הולך ללמוד תורה, תחלה אינו יודע מה לעשות, עד ששונה שני סדרים או שני ספרים, ואחר כך נמשכת אחריו כרביבים, לכך נאמר וכרביבים עלי עשב. ד"א וכרביבים עלי עשב, מה רביבים יורדין על העשבים ומנקין ומפטמין אותן, כך הוי מפטם בדברי תורה ושונה ומשלש ומרבע.

חייב אדם למסור את נפשו על התורה

ואע"פ שהתורה היא חיי האדם בעולם הזה ובעולם הבא, אפי' הכי חייב אדם למסור את נפשו עליה, וכ"ש ממונו, ולא יאמר, הואיל והתורה היא עץ חיים, למה אמות עליה. וגרסי' במ' ברכות בפרק הרואה ואהבה את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך. תנא ר' אליעזר הגדול אומר, אם נאמר בכל נפשך [למה נאמר] בכל מאודך, ואם נאמר בכל

מאודך למה נאמר בכל נפשך, לומר לך אם יש אדם שגופו חביב עליו מממונו, לכך אמר בכל נפשך, ואם יש אדם שממונו חביב עליו מגופו, לכך נאמר בכל מאודך. ת"ר מעשה וגזרה מלכות הרשעה על ישראל שלא יעסקו בתורה. מה עשה ר' עקיבא. הלך והקהיל רבים מישראל ודרש. מצאו פפוס בן יהודה. אמ' לו, אי אתה מתיירא מפני אומה זו. אמ' לו, אתה הוא פפוס בן יהודה שאומרים עליך חכם, אי אתה אלא טפש. אמשול לך משל. למה הדבר דומה, לשועל שהיה מהלך על שפת הנהר. ראה דגים שהיו באין לכאן ולכאן. אמ' להם, מפני מה אתם רצים. אמרו לו, מפני הרשתות והמכמורות. אמ' להם, רצונכם שתעלו לי ליבשה ואדור אני ואתם כשם שדרו אבותי ואבותיכם. אמרו לו, אתה שועל שאומרים עליך פקח שבחיות, אין אתה אלא טפש. ומה במקום חיותנו אנו מתייראין, במקום מיתתנו לא כ"ש. ואף אנו בזמן הזה, שאנו עוסקין בתורה, דכתי' [בה] כי הוא חייך ואורך ימיך, אנו מתייראין, כשאנו פוסקין מדברי תורה על אחת כמה וכמה. לא היו אלא ימים מועטים עד שתפשו לר' עקיבא וחבשוהו בבית האסורים ותפשו לפפוס בן יהודה וחבשוהו אצלו. אמ' לו לר' עקיבא, אשריך שנתפסת על דברי תורה, אוי לי שנתפשתי על דברים בטלים. אמרו כשהוציאוהו לר' עקיבא להריגה זמן קריאת שמע היה, והיו סורקין את בשרו במסרק של ברזל, והיה מקבל עליו עול מלכות שמים באהבה. אמרו לו תלמידיו, רבינו, עד כאן. אמ' להם, כל ימי הייתי מצטער על מקרא זה, בכל לבבך ובכל נפשך, ואפי' הוא נוטל את נפשך, ועכשו בא לידי ואקימנו. יצאתה נשמתו באחד. אמרו מלאכי השרת, רבונו של עולם, זו תורה וזו שכרה, ממתים ידך ה' ממתים מחלד. אמ' להם, חלקם בחיים. יצאתה בת קול ואמרה, אשריך, ר' עקיבא, שיצתה נשמתך באחד ואתה מזומן לחיי העולם הבא.

ואין דברי תורה מתקיימין אלא מתוך צער גדול, וכל הזוכה לאכול מלחמה של תורה קודם יתיגע בה, שנא' (בראשית ג, יט) בזעת אפך תאכל לחם. וגרסי' במ' ברכות בפ' הרואה מקום. הסכת ושמע ישראל. אמ' להם משה לישראל, כתתו עצמיכם על דברי תורה. א"ר שמעון בן לקיש, אין דברי תורה מתקיימין אלא במי שממית עצמו עליהם, שנא' וזאת התורה אדם כי ימות באהל. אמ' רבה ואיתמ' ר' שמואל, מאי דכתי' (משלי ל, לב) אם נבלת בהתנשא ואם זמות יד לפה, אם מנבל אדם עצמו על דברי תורה מתנשא, ואם לאו, יד לפה. אמ' ר' ינאי, מאי דכתי' (משלי ל, לג) כי מיץ חלב יוציא חמאה, במי אתה מוצא חמאה של תורה, במי שמקיא עליה דבש שיינק משדי אמו. ומיץ אף יוציא דם, כל תלמיד חכם שכועס עליו רבו פעם ראשונה ושנייה ושותק, זוכה להבחין בין דיני ממונות לדיני נפשות, דתנן הרוצה להחכים יעסוק בדיני ממונות, שאין לך מקצוע

בתורה יותר מדיני ממונות שהן כמעין נובע. וגרסי' במ' סנהדרין בפרק חלק, דרש ר' יהודה בר סימון, כל המשחיר פניו על דברי תורה בעולם הזה, הב"ה מבהיק זיוו לעולם הבא, שנא' (שיר השירים ה, טו) ומראהו כלבנון. אמ' ר' תנחום בר חנילאי, כל המרעיב עצמו על דברי תורה בעולם הזה, הב"ה משביעו לעולם הבא, שנא' (תהלים לו, ט) ירויון מדשן ביתך ונחל עדניך תשקם.

וגרסי' במ' עירובין בפרק עושין פסין, מאי שחורות כעורב, במי אתה מוצא דברי תורה, במי שמשכים ומעריב עליהם לבית המדרש. רבה אמ', במי שמשחיר פניו עליהם כעורב. רבא אמ', במי שמשים עצמו עליהם אכזרי על בניו כעורב. כי הא דרב אדא בר מתנא. כי הוה קא אזיל לבי רב, אמרה ליה דביתהו, ינוקי מאי אעביד. אמ' להו, קדמי לאגמי. פירוש רב אדא בר מתנא, כשהיה הולך לביתו של רב ללמוד תורה, לא היה לו שום פרוטה להניח לבניו. אמרה לו אשתו, מה נעשה לתינוקות. [אמר לה] ילכו לאגם לרעות העשבים עם הבהמות. כלומר שלא היה חושש מהם הואיל והיה הולך ללמוד תורה. אמ' ר' אלעזר, מאי דכתי' (משלי א, ט) וענקים לגרגרותיך, אם משים אדם עצמו כענק זה שרף לצואר, ונראה ואינו נראה, תלמודו מתקיים בידו, ואם לאו, אין תלמודו מתקיים בידו. ואמ' ר' אלעזר, מאי דכתי' (שיר השירים ה, י) לחייו כערוגת הבושם, אם משים אדם עצמו כערוגה זו שהכל דשין בה, אי נמי כבושם הזה שהכל מתבשמין ממנו, תלמודו מתקיים בידו, ואם לאו אין תלמודו מתקיים בידו. וא"ר אלעזר, מאי דכתי' (במדבר כא, יח) וממדבר מתנה אם אדם משים עצמו כמדבר הזה, שהכל דשין בו, תלמודו מתקיים בידו, ואם לאו, אין תלמודו מתקיים בידו. א"ר ירמיה לר' זירא, מאי דכתי' (איוב ג, יט) קטון וגדול שם הוא ועבד חופשי מאדוניו, כל המשים עצמו כעבד על דברי תורה בעולם הזה נעשה חפשי לעולם הבא.

וגרסי' בפסיקתא מפני מה ניתנה תורה במדבר, ללמדך שאין אדם זוכה לדברי תורה אלא א"כ מפקיר עצמו עליה כמדבר. אמ' ר' אבדימי בר חמא, מאי דכתי' (דברים ל, יב-יג) לא בשמים היא ולא מעבר לים היא, לא בשמים היא, שאם בשמים היא אתה צריך לעלות ללמוד אותה ותאריך השעה, ולא מעבר לים היא, שאם מעבר לים היא אתה צריך לעבור אחריה ללמוד אותה ותאריך השעה. שמואל אמר לא בשמים היא, אין התורה מצויה לא באיצטגנילין ולא באיצטגנינין, שנא' (דברים ל, יב) לא בשמים היא, אין התורה מצויה במי שמתעסק במלאכת שמים. רבא אמ', ולא מעבר לים היא, לא תמצא לא בסחרנין ולא בתורגנין.

עניין ביטול תורה ועונשו

לעולם ישתדל אדם ללמוד תורה ולעסוק בה, לפי שבשעת פטירתו של אדם אין מלוין אותו לא כסף ולא זהב, אלא תורה ומעשים טובים. ואין אדם נענש תחלה אלא על בטול תורה, דתניא פוטר מים ראשית מדון, כשמכניסין לו לאדם לכיפה, אומרין לו מה היו מעשיך, קבעת עתים לתורה, הבנת דבר מתוך דבר, פלפלת בחכמה, נשאת ונתת באמונה. ועוד גרסי' בפ' הרואה מקום אמ' ר' טאבי אמ' שמואל, כל המרפה עצמו מדברי תורה אינו יכול לעמוד ביום צרה, שנא' (משלי כד, י) התרפית ביום צרה צר כחכה. א"ר טאבי א"ר יאשיה, אפי' על מצוה קלה שעה אחת, שנא' (משלי כד, י) התרפית, מכל מקום. וגרסי' בפירקא קמא דמסכת ברכות א"ר שמעון בן לקיש, כל העוסק בתורה ייסורין בדלין ממנו, שנא' (איוב ה, ז) ובני רשף יגביהו עוף, ואין עוף אלא תורה, שנא' (משלי כג, ה) התעיף עינך בו ואיננו, ואין רשף אלא ייסורין, שנא' (דברים לב, כד) ולחומי רשף. אמ' ליה ר' יוחנן, זו אפי' תינוקות של בית רבן יודעין, שנא' (דברים יא, יג) והיה אם שמע תשמע לקול ה' אלהיך והישר בעיניו תעשה והאזנת למצותיו וגו'. כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רופאך. אלא כל מי שאיפשר לו לעסוק בתורה ואינו עוסק, הב"ה מביא עליו ייסורין מכוערין ומנערין אותו, שנא' (תהלים לט, ג) נאלמתי דומיה החישיתי מטוב וכאבי נעכר, ואין טוב אלא תורה, שנא' (משלי ד, ב) כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזובו. וגרסי' בבבא בתרא פ' המוכר את הספינה, אמ' רב יהודה אמ' רב, כל הפורש מדברי תורה אש אוכלתו, שנא' (יחזקאל טו, ז) ונתתי [את] פני בהם מהאש יצאו והאש תאכלם. כי אתא רבין א"ר יונתן, כל המרפה עצמו מדברי תורה אש אוכלתו, שנא' (משלי כא, טז) אדם תועה מדרך השכל בקהל רפאים ינוח, ואין רפאים אלא גיהנם, שנא' (משלי ט, יח) ולא ידע כי רפאים שם בעמקי שאול קרואיה. וגרסי' במ' חגיגה ת"ר שלשה הב"ה בוכה עליהם בכל יום, על מי שאיפשר לו לעסוק בתורה ואינו עוסק, ועל מי שאי איפשר לו לעסוק בתורה ועוסק, ועל פרנס המתגאה על הצבור בחנם.

וגרסי' באבות דר' נתן ר' חנינא סגן הכהנים אומר, כל מי שנותן דברי תורה על לבו מעבירין ממנו הרהור חרב, הרהור רעב, הרהור שטות, הרהורי זנות, הרהורי יצר הרע, הרהור אשת רע, הרהורי דברים בטלים, הרהורי בשר ודם, וכל מי שאינו נותן דברי תורה על לבו נותנין עליו הרהורי חרב, הרהורי רעב, הרהורי שטות, הרהורי זנות, הרהורי יצר הרע, הרהורי אשת רע, הרהורי דברים בטלים, הרהורי בשר [ודם], שכן כתי' במשנה תורה, תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה ובטוב לבב מרוב כל. ר' שמעון בן

אלעזר משום ר' מאיר אומר, כל השוקד על דברי תורה מוסרין [לו] שקדנין כנגדו, וכל הבוטל מדברי תורה מוסרין לו בטלנין כנגדו, כגון הזאב והדוב והנמר והברדלים והנחש והגייסות הלסטין באין ומקיפין אותו ונפרעין ממנו, שנא' (תהלים נח, יב) יש אלהים שופטים בארץ. וגרסי' במ' עירובין בפרק הדר, א"ר חייא בר פפא, לא נענש יהושע אלא על שביטל את ישראל מדברי תורה, שנא' (יהושע ה, יג) ויהי בהיות יהושע ביריחו וישא עיניו וירא והנה איש עומד לנגדו וחרבו שלופה בידו וילך יהושע אליו ויאמר לו הלנו אתה אם לצרינו, ויאמר לא כי אני שר צבא ה' עתה באתי. אמ' לו, אמש בטלתם תמיד של בין הערבים ועכשו בטלתם תלמוד תורה. אמ' לו, על איזו מהן באת. אמ' לו, עתה באתי. פי' על תלמוד תורה. מיד, וילן יהושע בלילה ההוא בתוך העם. אמ' ר' יוחנן שלן בעמקה של הלכה. ואמ' רב שמואל בר חנניה משמיה דרב, גדול תלמוד תורה מהקרבת תמידין, דקאמ' ליה עתה באתי.

וגרסי' בחופת אליהו זוטא פושעי ישראל בגופן מה סופן באותה שעה שעוברין עבירות בארץ, ודוחקין רגלי השכינה, כענין שנא' (ישעיהו ו, ג) מלא כל הארץ כבודו. פי' הב"ה כבודו מלא כל העולם, וכל העובר עבירה כאלו דוחק רגלי השכינה. וכשם שהם עוברים עבירות ורוצין בחרבנו של עולם, כך מגלין אותן מבתיהם ומארץ מגוריהם ואין מחזירין אותן, ואין באין לאדמת ישראל, כמו שכתוב' וברותי מהם המורדים והפושעים בי מארץ מגוריהם אוציא אותם ואל אדמת [ישראל] לא יבאו. וגרסי' בפ' קמא דמסכת ע"ז אמ' ר' לוי, כל הפוסק מדברי תורה ועוסק בדברי שיחה מאכילין אותו גחלי רתמים, שנא' (איוב ל, ד) הקוטפים מלוח עלי שיח ושורש רתמים לחמם. ואין מלוח אלא דברי תורה, מלוח בגימטריא לחמו, כדא' לכו לחמו בלחמי, שהוא דברי תורה. אמ' רב יהודה אמ' שמואל, מאי דכתי' (חבקוק א, יד) ותעשה אדם כדגי הים, למה נמשלו בני אדם לדגי הים, לומר לך מה דגים הללו שבים כשעולין אל היבשה מיד מתים, אף בני אדם כיון שפורשין מדברי תורה ומן המצות מיד מתים. וגרסינן בפ' במה מדליקין ת"ר בעון נדרים בנים מתים, דברי ר' אלעזר בנו של ר' שמעון בן יוחאי, [ר' יהודה הנשיא] אומר, בעון בטול תורה. בשלמא למאן דאמ' בעון נדרים, כדאמרן למה יקצוף האלהים על קולך וחבל את מעשה ידיך, אלא למאן דאמ' בעון ביטול תורה, מאי איכא למימר. מהכא, לשוא הכיתי את בניכם מוסר לא לקחו. וגרסי' בפ"ק דמ' ראש השנה בעון ענוי הדין ועוות הדין וקלקול הדין, ובעון ביטול תורה, חרב ובזה רבה, והדבר בא, והבצורת, ובני אדם אוכלין ואינן שבעין, ואוכלים לחמם במשקל, שנא' (ויקרא כו, כה) והבאתי עליכם חרב נוקמת נקם ברית, ואין ברית אלא תורה, שנא' (ירמיהו לג, כה) אם לא בריתי יומם

ולילה חוקות שמים וארץ לא שמתי, וכתי' (ויקרא כו, מג) יען וביען במשפטי מאסו וגו'. וגרסי' בפסיקתא ויבא עמלק וילחם עם ישראל ברפידים. אחרים אומרים אין רפידים אלא רפיון ידים מן התורה, שנא' (דברי הימים ב יב, א) ויהי במלכות רחבעם ובחזקתו עזב את תורת ה' וכל ישראל עמו. מה היה עונשו של דבר, ויהי בשנה הה' למלך רחבעם עלה שישק מלך מצרים על ירושלם, ויקח את אוצרות בית ה' ואת אוצרות בית המלך וגו'. ושנינו במ' אבות ר' נחוניא בן הקנה אומר, כל המקבל עליו עול תורה, מעבירין ממנו עול מלכות ועול דרך ארץ, וכל הפורק ממנו עול תורה, נותנין עליו עול מלכות ועול דרך ארץ. ר' מאיר אומר, הוי מעט עסק ועסוק בתורה, והוי שפל רוח בפני כל אדם, ואם בטלת מן התורה יש לך בטלים הרבה כנגדך, ואם עמלת בתורה יש לו שכר הרבה ליתן לך. פי' הוי ממעט בעסקיך ועסוק בתורה, ואע"פ שהעוסק בתורה יתגדל ויתרומם, הוי שפל רוח ועניו. ואם בטלת מן התורה יש לך בטלים כנגדך, ר"ל יבואו על אותו האיש חלאים רעים ונאמנים וייסורין, ומבטלין אותו מן התורה ומן שאר עסקיו, ויפסיד העושר, שנא' (דברים כח, מז) תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה ובטוב לבב מרב כל, וכתי' (דברים כח, מז) ועבדת את אויבך אשר ישלחנו ה' בך ברעב ובצמא ובעירום ובחוסר כל. א"ר יהושע בן לוי, בכל יום ויום בת קול יוצאת מהר חורב ואומרת, אוי להם לבריות מעלבונה של תורה.

וגרסי' בחופת אליהו זוטא אמ' אליהו זכור לטוב, פעם אחת הייתי עובר ממקום למקום, ומצאני אדם אחד ונתן לי שלום, ולא היה מכיר אותי. ואמר לי, מאיזה מקום אתה. אמרתי לו, מיבנה העיר הגדולה אני, מעיר חכמים ורבנים אני. אמ' לי, בוא ושב עמי במקומי ואני אתן לך חטין ושעורים ופולין ועדשים וכל מיני קטניות. אמרתי לו, בני, אם אתה נותן לי אלף דינרי זהב, איני מניח מקום תורה ודר במקום שאין תורה. אמ' לי, למה. אמרתי לו, מפני שלא חרב הבית בראשונה אלא מפני פשעה של תורה, ואף ישראל וירושלם ובית המקדש לא נחרב ולא נשרף ולא גלו מארצם, אלא מפני פשעה של תורה, שהיא שקולה כנגד כל העבירות, שנאמר (מיכה א, ה) בפשע יעקב כל זאת, ואין זאת אלא תורה, שנא' (דברים ד, מד) וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל, וכתי' (ירמיהו ט, יא) על מה אבדה הארץ וגו' ויאמר ה' על עזבם את תורתי. אמ' לי, ר', ברוך שבחר בכם משבעים לשונות, ונתן לכם תורתו. והבטיחכם בשמו הגדול. א"ר יוסי בן קסמא, פעם אחת הייתי מהלך בדרך, מצאני אדם אחד, נתן לי שלום והחזרתי לו שלום. אמ' לי, מאיזה מקום אתה. אמרתי לו, מעיר גדולה של חכמים ושל סופרים

אני. אמ' לי, ר', רצונך שתדור עמנו במקומנו ואני אתן לך כמה כסף וכמה זהב. אמרתי לו, אם אתה נותן לי כל כסף וכל זהב שבעולם, איני דר אלא במקום תורה וכו'.
וגרסי' בבבא מציעא בפרק השוכר את הפועלים, אמ' רב יהודה אמר רב, מאי' דכתי' (ירמיהו ט, יא) מי האיש החכם ויבין את זאת ואשר דבר פי ה' אליו ויגידה (ירמיהו ט, יא) על מה אבדה הארץ וגו', דבר זה אמרוהו נביאים ולא פירשוהו עד שפירשו הב"ה בעצמו, שנא' (ירמיהו ט, יב) ויאמר ה' על עזובם את תורתי. ובעון ביטול תורה גלו עשרת השבטים, שנא' (ישעיהו ה, יג) לכן גלה עמי מבלי דעת, וכתי' (ישעיהו ה, כד) לכן כאכול קש לשון אש וחשש להבה ירפה שרשם כמק יהיה ופרחם כאבק יעלה כי מאסו את תורת ה' צבאות. ובעון ביטול תורה גלו שבט יהודה ובנימן, שנא' (עמוס ב, ו) כה אמר ה' על שלשה פשעי יהודה ועל ארבעה לא אשיבנו על מאסם את תורת ה' וגו'.
וגרסי' בספרי מה לידידי בביתי וגו'. כשחרב בית המקדש, נכנס לשם אברהם אבינו צועק, צועק ובוכה, ותולש שערות ראשו. אמ' הב"ה למלאכי השרת, מיום שנפטר אוהבי לבית עולמו לא בא לביתי, ועכשו מה לידידי בביתי. אמ' לפניו, רבונו של עולם, מפני מה הגלית את בני, ומסרתם בידי אומות העולם, והרגום בכל מיתות משונות, והחרבת בית המקדש, מקום שהעליתי את יצחק בני עולה לפניך. אמ' לו, בניך חטאו ועברו על התורה ועל כ"ב אותיות שבה, הה"ד וכל ישראל עברו תורתך. א"ר לוי, לא גלו ישראל עד שכפרו בשלשים ושש כריתות שבתורה, כמנין איכ"ה. תני ר' שמעון בן יוחאי, אם ראית עיירות נתלשות ממקומן בארץ ישראל, דע שלא החזיקו בשכר סופרים ובשכר משניים, שנא' (ירמיהו ט, יא) על מה אבדה הארץ, ויאמר ה' על עזובם את תורתי. ור' ירמיה בשם ר' יצחק בר אבא אמ' בשם ר' שמואל בר רב יצחק, מצינו שויתר הקב"ה על ע"ז ועל גלוי עריות ועל שפיכות דמים ולא ויתר על בטול תורה, שנא' (ירמיהו ט, יב) ויאמר ה' על עזבם את תורתי, על ע"ז ועל גלוי עריות ועל שפיכות דמים אין כתי', אלא על עזובם את תורתי. ר' הונא ור' ירמיה בשם ר' חייא בר אבא אמ', אותי עזבו מקור מים חיים, שמא תורתי שמרו, הלואי אותי עזבו ותורתי שמרו, שמתוך שהיו מתעסקין בה היו חוזרין אצלי. שמואל תני ליה בשם ר' שמואל בר נחמני, אימתי המלכות גוזרת גזירה והגזירה קיימת, בשעה שישראל משליכין לארץ דברי תורה, הה"ד וצבא תנתן על התמיד בפשע ותשלך אמת ארצה ועשתה והצליחה, ואין צבא אלא מלכיות, שנא' (ישעיהו כד, כא) יפקוד ה' על צבא המרום במרום ועל מלכי האדמה באדמה. ואין תמיד אלא ישראל, שנא' (יהושע א, ח) לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה. בפשע, בפשעה של תורה. כל זמן שישראל משליכין תורה לארץ, מיד תצליח מלכות הרשעה,

הה"ד ועשתה והצליחה. א"ר יהודה בן פזי, זנח ישראל טוב אויב ירדפו, ואין טוב אלא תורה, שנא' (משלי ד, ב) כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזובו.
וגרסי' בב"ר הקול קול יעקב והידים ידי עשו. א"ר שמעון ב"ר, בשעה שיעקב מרגז בקולו ידי עשו שולטות, ובשעה שהוא מצפצף בקולו אין ידי עשו שולטות. פירוש מצפצף, עוסק בתורה ומתפלל, שנא' (ישעיהו לח, יד) כסוס עגור כן אצפצף אהגה כיונה. אמ' יצחק אבינו ע"ה לעשו, אם ראית את יעקב אחיך פורק עולה של תורה, גזור עליו שמדים ואת שולט בו. אמ' ר' אבא בר כהנא, לא עמדו פילוסופים כבלעם בן בעור וכאבנימוס הגרדי. נכנסו כל האומות אצלו, אמרו לו, היאך אנו יכולין להזדווג לאומה זו. אמ' להם, חזרו על בתי כנסיות ובתי מדרשות, אם אתם מוצאין שם תינוקות מצפצפין בקולן, אין אתם יכולין להם, ואם לאו אתם יכולין להם, שכך הבטיחן אביהם ואמ' הקול קול יעקב, בזמן שקולו של יעקב מצוי בבתי כנסיות ובבתי מדרשות אין הידים ידי עשו, ואם לאו, הידים ידי עשו.
וגרסי' במ' שבת פרק כל כתבי הקדש, בעון ביטול תורה הגשמים נעצרין ורעב בא לעולם. וגרסי' בפ"ק דמ' תעניות אמ' רב קטינא, אין הגשמים נעצרין אלא בשביל עצלות תורה, שנאמר (קהלת י, יח) בעצלתים ימך המקרה. פי' בשביל עצלתים שהיתה בישראל, שלא עסקו בתורה, נעשה מך מלהוריד גשמים שונאו של הב"ה, שנקרא מקרה, שנא' (תהלים קד, ג) המקרה במים עליותיו, ואין מך אלא עני, שנאמר (ויקרא כז, ח) ואם מך הוא מערכך. ר' יוסי אומר, ועתה לא ראו אור בהיר הוא בשחקים, ואין אור אלא תורה, שנא' (משלי ו, כג) כי נר מצוה ותורה אור. פי' בשביל שלא ראו אור, שהוא התורה, בהיר הוא בשחקים, ר"ל שיהיו השחקים מאירים, שלא יהיה עליהם ענן להוריד גשמים.
וגרסי' במדרש תנחומא והארץ חנפה תחת יושביה כי עברו תורות חלפו חוק הפרו ברית עולם. אמ' ר' יצחק, את סבור שאתה מחניף לה והיא מחניפה לך, היא מראה לך קמה ואינה מראה לך גדיש, מראה לך גדיש ואינה מראה לך גורן, מראה לך גורן ואינה מראה לך ערימה. למה, כי עברו תורות, שעברו על שתי תורות, תורה שבכתב ותורה שבעל פה. חלפו חוק, מעשר. הפרו ברית עולם, ברית בשר. אבל כשישראל יעסקו בתורה ובמצות, הב"ה נותן טל ומטר בארץ, שנא' (ויקרא כו, ג) אם בחוקתי תלכו ואת מצותי תשמרו ועשיתם אותם, ונתתי גשמיכם בעתם וגו'. וגרסי' בויקרא רבה א"ר חיננא בר פפא, אמ' להם הב"ה לישראל, אם שמרתם את התורה, הריני נותן לכם גשם, שנא' (ויקרא כו, ג) אם בחוקותי תלכו וגו' ונתתי גשמיכם בעתם. אמ' ר' עקיבא, אמ' להם הב"ה לישראל, אם שמרתם את התורה, הריני מרבה לכם את פרי השדה, שנא' (ויקרא כו, ד) ונתנה

הארץ יבולה וגו'. ד"א אם שמרתם את התורה, אני אברך את עץ השדה ואת האילנות להרבות אוכלן, שנאמר (ויקרא כו, ד) ועץ השדה יתן פריו.

שכר העוסק בתורה

חביבה תורה, שהב"ה מנחיל ללומדיה העולם הזה והעולם הבא, כדשנינו במ' פאה, אלו דברים אדם אוכל פירותין בעולם הזה והקרן קיימת לעולם הבא, כבוד אב ואם, גמילות חסדים, והבאת שלום בין אדם לחבירו, ותלמוד תורה כנגד כולם. וגרסי' במדרש לא ימוש ספר התורה [הזה] מפיך והגית בו יומם ולילה למען תשמור לעשות ככל הכתוב בו כי אז תצליח את דרכיך ואז תשכיל, תצליח לעולם הזה ותשכיל לעולם הבא. וכל העוסק בתורה שימעו הולך מסוף העולם עד סופו, שנא' (תהלים עב, יז) יהי שמו לעולם, והב"ה מציל את זרעו מן העניות ולא יצטרכו לבריות, שנא' (תהלים לז, כה) נער הייתי גם זקנתי ולא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם.

וגרסי' בפ' קמא דמ' יבמות, ת"ר בימי ר' דוסא בן הרקינס הותרה צרת הבת לאחין, והיה קשה הדבר לחכמים, מפני שחכם גדול וזקן גדול הוא ועיניו כהו מלבא לבית המדרש. אמרו מי ילך ויודיענו. אמ' להם ר' יהושע, אני. ואחריו מי, ר' אלעזר בן עזריא, ואחריו מי, ר' עקיבא. הלכו ועמדו על פתח ביתו. נכנסה שפחתו ואמרה לו, חכמי ישראל נכנסין אצלך. אמ' לה, יכנסו. נכנסו, תפשו לר' יהושע, והושיב[הו] על מטה של זהב. אמ' לו, ר' אמור לתלמידך אחר וישב. אמ' לו, מי הוא. אמר, אלעזר בן עזריה. אמ' לו, וכי יש לעזריא חברינו בן. קרא עליו המקרא הזה, נער הייתי גם זקנתי ולא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם. אמ' לו, ר' אמור לתלמידך אחר וישב. אמ' לו, ומי הוא. אמ' לו, ר' עקיבא. אמ' לו, אתה הוא עקיבא בן יוסף, ששמך הולך מסוף העולם עד סופו, שב בני שב, ירבו כמותך בישראל. התחילו מסבבין אותו בהלכות. כיון שהגיעו לצרת הבת, אמרו לו, צרת הבת מהו. אמ' להם, מחלוקת בית שמאי ובית הלל. אמרו לו, והלכה כמי. אמ' להם, הלכה כבית הלל. אמרו לו, והלא משמך אמרו כדברי בית שמאי. אמ' להם, דוסא שמעתם או בן הרקינס שמעתם. אמרו לו, חיי ר' סתם שמענו. אמ' להם, אח קטון יש לי ובכור שטן הוא ו[יו]נתן שמו, ומתלמידי בית שמאי הוא, הזהרו בו שמא יקפח אתכם בהלכות, לפי שיש עמו שלש מאות תשובות על צרת הבת שהיא מותרת, אבל אני מעיד עלי שמים וארץ שעל מדוכא זו ישב חגי הנביא ואמ' שלשה דברים, ואלו הן, צרת הבת אסורה, עמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית, ומקבלין גרים מן הקורדים ומן התרמודים. תאנא נכנסו בפתח אחד ויצאו בשלשה פתחים. פגע ר' עקיבא ביונתן אחיו של דוסא בן הרקינס, והיה מקשה לו, והיה ר' עקיבא מתרץ לו. אמ' לו, אתה הוא

עקיבא הדרשן, ששמך הולך מסוף העולם ועד סופו, ועדיין לא הגעת לרועה בקר. אמ' לו, ולא אפי' לרועה צאן.

וגרסי' בואלה הדברים רבה והיה אם שמע תשמע וגו'. אמ' ר' יודן, כל מי ששומע בקולה של תורה בעולם הזה, זוכה לשמוע באותו הקול לעולם הבא, דכתי' (ירמיהו ז, לד) בו קול ששון וקול שמחה. אמ' משה לישראל, הואיל וכל מי ששומע לדברי תורה מתרומם בשני עולמות הוו זהירין לשמוע בדברי תורה, הוי והיה אם שמע תשמע וגו'.

וגרסינן בב"ר אמ' יעקב אבינו ע"ה, בשביל שהייתי עוסק בתורה, שנמשלת למים, זכיתי להתברך בטל, שנא' (בראשית כז, כח) ויתן לך האלהים מטל השמים ומשמני הארץ ורוב דגן ותירוש. מטל השמים זה ציון, שנא' (תהלים קלג, ג) כטל חרמון שיורד על הררי ציון. ומשמני הארץ זו משנה, ורוב דגן זה תלמוד, ותירוש זו אגדה. הא למדנו שבשכר תלמוד תורה הב"ה נותן שובע ושלום בעולם הזה ובעולם הבא, אין קץ למתן שכרן של עוסקין בתורה. ועוד גרסינן במ' ר' תנחומא אמ' רב, מה רב טובך אשר צפנת ליראיך פעלת לחוסים בך נגד בני אדם, בכל מעשה בראשית לא כתב פעולה ובמתן שכרן של צדיקים כתב פעולה, שנא' (תהלים לא, כ) פעלת לחוסים בך. אמ' ר' אבא בר כהנא, אמ' הב"ה, אתם צופנים לי תורה ומצות בעולם הזה, ואני צופן לכם שכר טוב לעתיד לבא, שנא' (תהלים לא, כ) מה רב טובך אשר צפנת ליראיך. וגרסי' בספרי בני אם תקח אמרי ומצותי תצפון אתך, אם זכיתם להצפין תורתי בעולם הזה, אני אשביע לכם מטוב הצפון לצדיקים לעתיד לבא, שנא' (תהלים לא, כ) מה רב טובך אשר צפנת ליראיך. אמ' רב דימי דמן חיפה, שלש מאות ועשרה עולמות עתיד הב"ה להנחיל לכל צדיק וצדיק, שנא' (משלי ח, כא) להנחיל אוהבי יש. יש בגימטריא שלש מאות ועשרה. א"ר יצחק, חרבו של הב"ה שש עשרה פנים יש לה, ומה אם מדת הפורענות, שהיא מועטת, יש לה שש עשרה פנים, מדת הטוב, שהיא מרובה, על אחת כמה וכמה.

מעשה באדם שבא אצל ר' עקיבא ואמ' לו, קוץ לי שכרה של תורה. אמ' לו, שכר משנה אתה מבקש, או שכר מקרא, או שכר תלמוד, או שכר הגדה. אמ' לו, קוץ לי שכר כולן. אמ' לו, אני אקוץ. אמ' לו, אמ' הכתוב (תהלים קיט, עב) טוב לי תורת פיך מאלפי זהב וכסף, אם אתה יש בידך כסף וזהב, הוציא שני אלפי דינרין של זהב על כל דבר ודבר שבתורה, ואני אקוץ לך שכרה. ללמדך שאין קץ וסוף למתן שכרה.

וגרסי' במדרש אשרי אדם שרואה את התורה מלובנת כשלג, שאין סוף למתן שכרה. כשיבא הב"ה לפרוע לישראל מתן שכרן של עמלן בתורה וישפיע להם בזכותה לעתיד לבא, אומרים לאומות העולם, זכינו על שעסקנו בתורה, ואתם הייתם אומרים, לריק אתם

יגעים, ראו מתן שכרה, שנא' (תהלים מט, ב) שמעו זאת כל העמים, ואין זאת אלא תורה, שנא' (דברים ד, מד) וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל. וגרסי' בבראשית רבה ובמ' ע"ז ירושלמי בפ' כל הצלמים, כתי' (משלי לא, כה) עוז והדר לבושה ותשחק ליום אחרון. כל מתן שכרן של צדיקים מתוקן להם לעולם הבא, ומראה להם עד שהם בעולם הזה מתן שכרן שהוא עתיד ליתן להם לעולם הבא, ונפשן שבעים והם ישנים. א"ר אלעזר משל למלך שעשה סעודה וזימן אורחים, ולילה אחת קודם של סעודתו של מלך ראו בחלום שהיו אוכלין ושותין ונפשם שבעה והם ישנים. כך הב"ה מראה להם לצדיקים עד שהם בעולם הזה מתן שכרן ונפשם שבעה והם ישנים, שנא' (איוב ג, יג) כי עתה שכבתי ואשקוט ישנתי אז ינוח לי. הוי בשעת סילוקן של צדיקים מהעולם הזה מראה להם הב"ה מתן שכרן של העולם הבא.

מעשה בר' אבהו כשהיה מסלק מן העולם הראה לו הב"ה שלש עשרה נחלי אפרסמון. התחיל לומר בשעת מיתתו, אשריכם עוסקים בתורה. אמרו לו תלמידיו, רבינו, מה ראית. אמ' להם, שלש עשרה נהרי אפרסמון נתן לי הב"ה שכר תורתי. אמרתי, אילין דמאן. אמרו לי, דידך. אמרתי, אילין דאבהו, ואני אמרתי אך לריק יגעתי. זבדי בן לוי ור' יהושע ב"ר יוסי ובן פטרס תלתיהון אמרו תרין תרין קראין כד דמכין. חד מנהון אמר, על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא רק לשטף מים רבים אליו לא יגיעו. כי בו ישמח לבנו כי בשם קדשו בטחנו. ואחרינא אמ', תערוך לפני שולחן נגד צוררי דשנת בשמן ראשי כוסי רויה. וישמחו כל חוסי בך לעולם ירננו ותסך עלימו ויעלצו בך אוהבי שמך. ואחרינא אמר, כי טוב יום בחציריך מאלף בחרתי הסתופף בבית אלהי מדור באהלי רשע. כי שמש ומגן ה' אלהים חן וכבדו יתן ה' לא ימנע טוב להולכים בתמים. רבנן אמרי, מה רב טובך, בשעת סילוקן של צדיקים מן העולם הזה הב"ה מראה להם מתן שכרן. בן עזאי אומר, כתיב יקר בעיני ה' המותה לחסידיו, אימתי מראה להם מתן שכרן, סמוך למיתתן, הה"ד יקר בעיני ה' המותה לחסידיו, לפי' ותשחק ליום אחרון. וגרסי' בפסיקתא אם יתן איש את כל הון ביתו באהבה בוז יבוזו לו. כד דמך ר' יוחנן, פי' נפטר, היה דורו קורא עליו, אם יתן איש את כל הון ביתו באהבה, באהבה שאהב ר' יוחנן את התורה. כד דמך אבא הושעיא איש טריא, ראו מטתו פורחת באויר, והיה דורו קורא עליו, אם יתן איש את כל ביתו באהבה, באהבה שאהב ר' הושעיא איש טריא את התורה. כד דמך ר' אלעזר בן שמוע, היה דורו קורא עליו, מי זאת עולה מן המדבר כתימרות עשן מקוטרת מר ולבונה מכל אבקת רוכל, דהוה קרא ותנא וקרובץ ופייטן ודרשן. כד דמך ר' יוסי ממלחא הוו תמן רבנן, והוה תמא חד סבא, בעי למפתח עילויה

ולא שבקוניה. אמ' יצחק פסקאה, קודם אילין אריותא את פתח פומך. אמ' להו ר' יוחנן, שבקוניה. עאל ופתח ואמר, מצינו שסלוקן של צדיקים קשה לפני הב"ה יותר ממאה חסר שתים תוכחות שבמשנה תורה ומחרבן בית המקדש, כי בתוכחות כתיב והפלה ה' את מכותך, ובחורבן בית המקדש כתי' (איכה א, ט) ותרד פלאים, אבל בסילוקן של צדיקים כתי' (ישעיהו כט, יד) הנני יוסיף להפליא את העם הזה הפלא ופלא, שני פעמים, וכל כך למה, משום ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבוניו תסתתר.

וגרסי' במ' ע"ז ירושלמי בפרק כל הצלמים, כד דמך ר' נחום ב"ר סימאי, כסו החדר שהיה בו מחצלאות. אמרו מה שלא ראיתם בחייו, ר"ל שלא הגעתם לסוף חכמתו, לא תראו במותו, לפי שהצדיקים חיים הם במותם. א"ר לוי, אין בינינו לצדיקים אלא דבור פה בלבד, ר"ל שאין בין הצדיקים החיים ובין הצדיקים המתים אלא דבור פה בלבד. אמ' ר' זעירא, שומע הוא קילוסו מתוך ארונו. א"ר אשיין, שומע הוא קילוסו כמתוך חלום. והצדיקים קוראין שמם על פי מעשיהם הטובים. ולמה נקרא שמו נחום איש קדש קדשים, שלא הביט בצורת מטבע מימיו. ולמה נקרא רבי הקדוש רבינו הקדוש, שלא הביט במילתו מימיו. כד דמך חנניה, אתבוע ימא דטבריא, אמרין כדהוה סליק לעוברא, הוה ימא מתביע קומוי. כד דמך ר' שמואל בר יצחק, איתעקרון ארזייא דארץ ישראל. אמרו כשהיו עושין חופה, היה מרקד לפני החתן והכלה, כדי לחבב הכלה על בעלה, והיו חכמים מלעיגין עליו. אמ' להם ר' זעירא, הניחו לו לזקן, שהוא יודע כמה הוא זכות משמח חתן וכלה. כיון דדמך נחתא [א]שתא מן שמיא ואיפסיק בין ערסא לקהלה, ו[הוון] תלת שעין [קלין] וברקין בעלמא. כד דמך ר' הושעיא נפל קלון דטבריא. ר' יעקב בר אידי בשם ר' יהושע, כד דמך רבן יוחנן בן זכאי, אמר, פנו הבית מפני הטומאה ותנו כסא לחזקיה מלך יהודה. [ר'] אלעזר תלמידי[ה] כד דמך, אמ', פנו הבית מפני הטומאה ותנו כסא לרבן יוחנן בן זכאי.

סילוקן של צדיקים

ולמה קשה כל כך סילוקן של צדיקים לפני הב"ה, מפני שהם חיי העולם, ובזכותם עולם מתקיים, והם מגינים על ישראל בעולם הזה ובעולם הבא בזכותן. כדגרסי' במ' סנהדרין בפרק חלק, ת"ר כשחלה ר' אליעזר נכנסו ארבעה זקנים לבקרו, ר' טרפון ור' יהושע ור' אלעזר בן עזריה ור' עקיבא. נענה ר' טרפון ואמ', טוב ר' לישראל מטיפה של גשמים, שטיפה של גשמים בעולם הזה, ור' לעולם הזה ולעולם הבא. נענה ר' יהושע ואמ', טוב ר' לישראל יותר מאב ואם, שאב ואם בעולם הזה, ור' לעולם הזה ולעולם הבא. נענה ר' אלעזר בן עזריה ואמ', טוב ר' לישראל מגלגל חמה, שגלגל חמה בעולם הזה, ור' לעולם

הזה ולעולם הבא. נענה ר' עקיבא ואמר, חביבין ייסורין. אמ' ר' אליעזר, סמכוני ואשמע דברי ר' עקיבא תלמידי, כמו שכתבתי למעלה בתשובה. וגרסי' במדרש תודיעני אורח חיים שובע שמחות את פניך נעימות בימינך נצח. אל תקרי שובע שמחות אלא שבע. אלו שבע כתות של צדיקים שהן עתידין להקביל פני שכינה, ופניהם דומות לחמה, ללבנה, לרקיע, לברקים, לכוכבים, לשושנים, למנורת בית המקדש. לחמה, דכתי' (שיר השירים ו, י) ברה כחמה. ללבנה, דכתי' (שיר השירים ו, י) יפה כלבנה. לרקיע, דכתי' (דניאל יב, ג) והמשכילים יזהרו כזוהר הרקיע. לברקים, דכתי' (נחום ב, ה) מראיהם כלפידים כברקים ירוצון. לכוכבים, דכתי' (דניאל יב, ג) ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד. לשושנים, דכתי' (שיר השירים ז, ג) סוגה בשושנים. למנורת בית המקדש, דכתי' (זכריה ד, ב) ראיתי והנה מנורת זהב טהור. וגרסי' בויקרא רבה כתו' אחד אומר קווצותיו תלתלים שחורות כעורב, וכתו' אחד אומר מראהו כלבנון, וכתו' אחד אומר מראהם [כלפידים] כברקים ירוצצו. אלה בני תורה, שהם נראים כאלו כעורים, כאלו שחורים, בעולם הזה, אבל לעתיד לבא מראיהם כלפידים. וגרסי' בפרק קמא דמסכת מגלה אמ' ר' אלעזר אמ' ר' חנינא, אתיד הב"ה לתת עטרה בראש כל צדיק וצדיק, שנא' (זכריה יד, ט) ביום ההוא יהיה ה' [צבאות] לעטרת צבי ולצפירת תפארה וגו', לעושים צביונו ולמצפים לתפארתו. יכול לכל, ת"ל לשאר עמו, למשים עצמו כשירים על דברי תורה. ולרוח משפט, ליושב על המשפט. ד"א ולרוח משפט, זה הדן את יצרו. ד"א ולרוח משפט, זה הדן דין אמת לאמתו. ולגבורה, זה המתגבר על יצרו. משיבי מלחמה, אלו שנושאין ונותנין במלחמתה של תורה. שערה, אלו תלמידי חכמים שמשכימין ומעריבין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות.

בוא וראה כמה גדול מתן שכרה של תורה. צא ולמד ממשה רבינו ע"ה שזכה לקלסתר פנים. ומה אם משה רבי' ע"ה, [ש]לא היה אלא סרסור בין ישראל להב"ה במתן תורה, זכה לזוהר פנים, שלא היו בני ישראל [יכולין] לגשת אליו, שנא' (שמות לד, לה) ויראו בני ישראל כי קרן עור פני משה וייראו מגשת אליו, העושה את התורה כלה על אחת כמה וכמה. וכן הוא אומר והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע וגו'. אף יהושע ע"ה לא נתגדל אלא על שהיה עוסק בתורה. ובשעה שהיו ישראל נלחמים עם האמורי, נטל ספר תורה והראהו לגלגל חמה, ואמ' לו, אני לא דוממתי מזה, אף אתה דמם מלפני, ועמד השמש והירח מלפניו, שנא' (יהושע י, יג) וידום השמש וירח עמד וגו'. וגרסינן במדרש תחלת חכמה יראת ה' ודעת קדושים בינה. תחלת חכמה יראת ה', זו התורה שיראתה על כל העולם כולו, ודעת קדושים בינה, אלו בעלי תלמוד, שבשעה שהן יושבין

ושונין דומים למלאכים שיש בהם בינה, ונקראים קדושים, שנא' (דניאל ז, כב) ובינה יהיב לקדישי עליונין, וכתי' (תהלים טז, ג) לקדושים אשר בארץ המה. כך היתה רוח הקדש מבשרת לתלמידי חכמים ואומרת, בני, אע"פ שנתתי לכם שכר טוב בעולם הזה, כ"ש לעולם הבא, אל תזלזלו בתורה ואל תרבו באכילה ובשתייה, לפי ששכרכם כפול לעולם הבא, שנאמר (זכריה ט, יב) שובו לבצרון אסירי התקוה, וכתי' (ישעיהו סא, ז) תחת בשתכם משנה וכלימה ירונו חלקם לכן בארצם משנה יירשו, הא למדתם שתאכלו לימות המשיח כפלים. ולא עוד אלא אחד מישראל יושב בסופו של עולם, ואלף נהרות מקיפות אותו, ועתיד הב"ה להחזירו לירושלם, שנא' (דברים ל, ד) אם יהיה נדחך בקצה השמים משם יקבצך ה' אלהיך ומשם יקחך.

ושבע כתות שמקבילות פני שכינה. הכת הראשונה רואה את המלך ואת הפנים, שנא' (תהלים קמ, יד) ישבו ישרים את פניך, ואמר ישר יחזו פנימו. והכת השנייה אומרת אשרי יושבי ביתך. והשלישית אומרת מי יעלה בהר ה'. והרביעית אומרת אשרי תבחר ותקרב ישכון חצירך. חמישית אומרת ה' מי יגור באהליך. ששית אומרת ומי ישכון בהר קדשך. שביעית אומרת ומי יקום במקום קדשו. ונגדן שבע מדורות לרשעים בגיהנם. ואלו הן שאול, תחתיה, אבדון, גי, דומה, ארץ תחתיה, ארץ ציה. וגרסינן במ' שבת בפרק שואל אדם מחבירו, תניא ר' אלעזר אומר, נשמתן של צדיקים גנוזות ומונחות תחת כסא הכבוד, שנא' (שמואל א כה, כט) והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים את ה' אלהיך. ושל רשעים זוממות, ואמרי עוממות, והולכות ואין להם מנוחה, שנא' (שמואל א כה, כט) ואת נפש אויבך יקלענה בתוך כף הקלע. וגרסי במ' סנהדרין בפרק חלק, ת"ר רשע בא לעולם רעה בא לעולם, שנא' (משלי יח, ג) בבוא רשע בא גם בוז, רשע נפטר מן העולם טובה באה לעולם, שנא' (משלי יא, י) ובאבוד רשעים רנה. צדיק נפטר מן העולם רעה באה לעולם, שנא' (ישעיהו נז, א) הצדיק אבד ואין איש שם על לב ואנשי חסד נאספים ואין מבין כי מפני הרעה נאסף הצדיק, צדיק בא לעולם טובה באה לעולם, שנא' (בראשית ה, כט) ויקרא את שמו נח לאמר זה ינחמנו ממעשינו ומעצבון ידינו.

וגרסי' במדרש יהי אור ר' יוסי פתח, הצדיק אבד ואין איש שם על לב ואנשי חסד נאספים ואין מבין כי מפני הרעה נאסף הצדיק. בזמן שהב"ה משגיח בעולם שאינו כראוי, מפני חטאן של אנשי הדור, נותן רשות למדת הדין לבא ולחול על העולם, ונוטל הצדיקים מביניהם, כדי שיחול הדין על שאר העולם וכדי שלא ימצא בדור צדיק שמגין עליו בזכותו. מנא לן, ממשה רבי' ע"ה, דכתיב ויאמר להשמידם לולי משה בחירו עמד בפרץ לפניו להשיב חמתו מהשחית, וכן ביוסף הצדיק כתיב וימת יוסף וכל אחיו וגו'. מה

כתיב תמן הבה נתחכמה לו וגו', וכתיב וימררו את חייהם בעבודה קשה וגו'. אמר רבה, בשעה שהצדיק נפטר מן העולם, שלש כתות של מלאכי השרת יוצאין לקראתו. אחת אומרת יבא שלום, ואחת אומרת ינוחו על משכבותם, ואחת אומרת הולך נכחה. בשעה שהרשע נפטר מן העולם, שלש כתות של מלאכי חבלה יוצאין לקראתו. אחת אומרת אין שלום אמר אלהי לרשעים, ואחת אומרת למעצבה ישכבון, ואחת אומרת ירד וישכב את ערלים בבור.

וגרסי' בפסיקתא וביקרא רבה ר' מאיר אומר, משל את הצדיקים בירידתן ומשל את הרשעים בירידתן. משל את הצדיקים, דכתי' (יחזקאל לד, יד) במרעה טוב ארעה אותם, ומשל את הרשעים בירידתן, דכתי' כה אמר ה' צבאות ביום רדתו שאולה האבלתי וגו'.

וגרסי' במדרש צדקתך כהררי אל, מה הרים הללו אין להם סוף, כך אין סוף למתן שכרן של צדיקים לעתיד לבא, משפטיך תהום רבה, מה תהום זה אין לו חקר, כך אין חקר לפורענות של רשעים לעתיד לבא. ד"א צדקתך כהררי אל, מה הרים הללו גלויים, כך מעשיהם של צדיקים גלויים, דכתי' (תהלים עב, ה) ייראוך עם שמש. ד"א משפטיך תהום רבה, מה תהום זה טמון, כך מעשיהם של רשעים טמונים, דכתי' (ישעיהו כט, טו) והיה במחשך מעשיהם. ד"א צדקתך כהררי אל, מה הרים הללו נזרעים ועושים פירות, כך מעשיהם של צדיקים עושים פירות, שנא' (ישעיהו ג, י) אמרו צדיק כי טוב כי פרי מעלליהם יאכלו. משפטיך תהום רבה, מה התהום הזה לא נזרע ולא עושה פירות, כך (אין) מעשיהם של רשעים לא נזרעין ולא עושין פירות, שנא' (ישעיהו ג, יא) אוי לרשע רע כי גמול ידיו יעשה לו. הה"ד הולך נכוחו, מעשיהם של צדיקים הולכים נכחם לגן עדן, ומעשיהם של רשעים הולכים אצלם לגיהנם.

ועוד גרסי' במדרש יהי אור ר' חייא פתח, ויאמר ה' אל משה הנך שוכב עם אבותיך וקם העם הזה וזנה אחרי אלהי נכר הארץ. בא וראה, כל זמן שהיה משה רבי' ע"ה בעולם הזה היה מוחה בידן של ישראל כדי שלא יחטאו לפני הב"ה, ועד ימות המשיח לא היה דור שראו ישראל כבודו של הב"ה כבדורו של משה רבינו ע"ה. דתניא יותר ראתה שפחה על הים ממה שראה יחזקאל הנביא ע"ה. אם השפחות השיגו לכך, כ"ש נשיהם של ישראל, כ"ש האנשים, כ"ש הסנהדרין, כ"ש משה רבי' ע"ה. ועכשו בזמן הזה, כל זמן שר' שמעון בעולם הזה, אפי' הטייעים הולכי מדברות הוגים חכמות, כ"ש חכמי הדור, כ"ש תלמידיו של ר' שמעון, כ"ש ר' שמעון עצמו. אחר פטירת משה מה נאמר, הנך שוכב עם אבותיך וקם העם הזה וזנה אחרי אלהי נכר הארץ, וכתי' (דברים לא, יז) וחרה אפו בו ביום ההוא וגו'. אוי לו לעולם כשיסתלק ממנו ר' שמעון, לפי שמקור חכמה

יסתם, ויבקש אדם רב ללמוד ממנו דבר חכמה ולא ימצא, כדא' ישוטטו לבקש את דבר ה' ולא ימצאו, וכתי' (ישעיהו נט, י) נגששה כעורים קיר, ועל הדור ההוא ראוי לומר ואם כל עדת ישראל ישגו, לפי שלא יהיה להם מורה דעה ולא מבין שמועה, אוי להם לבני אדם שיהיו בזמן ההוא.

ואין הצדיק נפטר מן העולם אלא בעון אנשי הדור. שכשיחטאו ישראל לפני הב"ה מסלק מביניהם הצדיקים, כדי שלא יראו בפורענות העתידה לבא בפשע של ישראל, וכדי שתסתלק מהם טובה שהיתה באה לישראל בזכותן. כדגרסי' במדרש כשנפטר אהרן ע"ה נסתלקו ענני הכבוד שהיו בזכותו, דכתי' (במדבר כ, כט) ויראו כל העדה כי גוע אהרן ויבכו את אהרן שלשים יום כל בית ישראל, מה כתי' בתריה, וישמע הכנעני מלך ערד יושב הנגב כי בא ישראל דרך האתרים וילחם בישראל וישב ממנו שבי. מה שמועה שמע, שנסתלקו ענני כבוד. כשנפטרה מרים הנביאה נסתלק הבאר, שהיה בזכותה והיה הולך עמהם במדבר והיו שותין ממנו, וכיון שמתה מרים נסתלק, שנא' (במדבר כ, א) ותמת שם מרים ותקבר שם, וכתי' בתריה (במדבר כ, ב) ולא היה מים לעדה. ומכל מקום, כפרה יש להם לישראל במיתתן של צדיקים, כי הייסורין ממרקין עוונותיו של אדם, ואין לך ייסורין לישראל יותר ממיתתן של צדיקים. וגרסי' במ' יומא ירושלמי על דעתיה דר' יוחנן למה מיתת שני בני אהרן אמורה בענין יום הכפורים ולא מתו אלא במלואים. א"ר חייא בר אבא, לא מתו אלא באחד בניסן, ולמה מזכיר מיתתן ביום הכפורים, ללמדך שמיתת הצדיקים מכפרת ביום הכפורים. אמר ר' אבא בר אבינא, מפני מה סמך מיתת מרים לשריפת הפרה, ללמדך שכשם שאפר הפרה מכפר על ישראל, כך מיתתן של צדיקים מכפרת על ישראל. א"ר יודן בר שלום, מפני מה סמך הכתו' פרשת מיתת אהרן לפרשת שיבור הלוחות, ללמדך שמיתת הצדיקים קשה לפני המקום כשיבור הלוחות. והיכן סמכן, במשנה תורה, דכתי' (דברים ט, יז) ואתפוש בשני הלוחות ואשליכם מעל שתי ידי ואשברם לעיניכם, וסמוך לפרשה ובני ישראל נסעו מבארות בני יעקן מוסרה שם מת אהרן ויקבר שם. וכי במוסרה מת, והלא לא מת אלא בהור ההר, אלא ללמדך שקשה לפני הב"ה מיתתן של צדיקים כשיבור הלוחות. לפי' נסמכה פרשת שיבור הלוחות לפרשת מיתת אהרן.

וגרסי' במדרש יהי אור בכל זמנא דצדיקיא מסתלקין מעלמא, דינא איסתליק מעלמא, ומיתתהון דצדיקיא מכפרא על חובי דרא. ועל דא קרינן פרשתא דבני אהרן ביומא דכפורי, למיהוי כפרה על חוביהון דישראל. אמ' קודשא בריך הוא, איתעסקו במיתתן דצדיקיא אילין, ויתחשב לכון כאלו דתון מקריבין קרבנא לכפרא עליכון. זכאין אינון

ישראל דמשתדלין באוריתא בהאי עלמא, דזכין שיתפתחון להון כמה תרעין לההוא עלמא. כמה נהירין יהון מנהרין להון. ובשעתא דינפקון מהאי עלמא, אוריתא אקדימת קדמיהון, ואזלא לכל נטורי תרעין, ומכרזת ואומרת, פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים, איתקינו כרסיין לפלניא עבדא דמלכא קדישא דאתי. דלית ליה לקודשא בריך הוא חדו אלא כמאן דאשתדל באוריתא, וכדמסתלקין מהדין עלמא מלאכיא קדישא מקדימין קמיהון ואמרין, יבא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכוחה.

ועוד גרסי' בפ' במה מדליקין ושבח אני את המתים שכבר מתו. אמ' מר, כשחטאו ישראל במדבר, עמד משה בכמה תפלות ותחנונים ולא נענה, כיון שאמ' זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך, מיד נענה. ולא יפה אמר שלמה ע"ה ושבח אני את המתים שכבר מתו. ד"א ושבח אני את המתים שכבר מתו, מנהגו של עולם, מלך בשר ודם גוזר גזירה ספק מקיימין אותה ספק אין מקיימין אותה, ואם תמצא לומר מקיימין אותה, בחייו מקיימין אותה במותו אין מקיימין אותה. ואלו משה רבינו ע"ה [גזר] כמה גזירות ותקן כמה תקנות מעצמו ומקויימות הן לעד ולעולם ולעולמי עולמים, ולא יפה אמ' שלמה ושבח אני את המתים שכבר מתו. ד"א ושבח אני את המתים שכבר מתו, כדרב יהודה, דאמ' רב יהודה אמ' רב, מאי דכתי' (תהלים פו, יז) עשה עמי אות לטובה ויראו שונאי ויבושו, אמ' דוד לפני הב"ה, רבונו של עולם, מחול לי על אותו עון. אמ' לו הב"ה, מחול לך. אמ' לו, ויראו שונאי ויבושו. אמ' לו, בחייך איני מודיע, בחיי שלמה בנך אני מודיע. בשעה שבנה שלמה בית המקדש, ובקש להכניס הארון לבית קדשי הקדשים, דבקו שערים זה בזה. אמ' שלמה עשרים וארבעה רננות ולא נענה. פתח ואמ', שאו שערים ראשיכם והנשאו פתחי עולם ויבא מלך הכבוד, ולא נענה. כיון שאמ' בעבור דוד עבדך אל תשב פני משיחך, מיד נענה. באותה שעה נהפכו פניהם של שונאי דוד כשולי קדרה וידעו כל ישראל שמחל לו הב"ה אותו עון, ולא יפה אמ' שלמה ושבח אני את המתים שכבר מתו. הרי שהב"ה נושא פנים לצדיקים אחר פטירתן יותר מבחייהם, מפני שנשמתן קרובה ממנו, ולפי' נושא להם פנים. משל למה הדבר דומה, למלך שהיו לו שרים נכבדים בביתו והם עמו בכל יום ויום, ויש לו שרים אחרים במקום אחר ואינם עמו בביתו ולא בעירו. בקשו הרחוקים רחמים מן המלך על ידי שליח, ובקשו הקרובים רחמים מן המלך פנים אל פנים. למי המלך מסביר פנים תחלה, והלא לקרובים ממנו. הה"ד יבא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכוחו, הצדיקים הנאספים, ההולכים נכחו של הב"ה בגן עדן, עליהם הוא נוטה שלום תחלה.

ועוד גרסי' במדרש יהי אור כשיקרבו ימי האדם ליפטר מן העולם הזה, מכריזין עליו שלשים יום קודם פטירתו, ואפי' עוף השמים מכריזין עליו. אם הוא צדיק מכריזין עליו שלשים יום בגן עדן עם הצדיקים. תאנא כל אותן שלשים יום נשמתו יוצאה מגופו בכל לילה, ועולה ורואה את מקומה בעולם הבא, ואינו יודע ולא מרגיש ואינו שליט בנשמתו כל אותן שלשים יום כמו שהיה קודם, דכתי' (קהלת ח, ח) אין [אדם] שליט ברוח לכלוא את הרוח. אמ' ר' יהודה, כל אותן שלשים יום יחשך צלמו של אדם, ואין צלו נראה על הארץ.

ר' יצחק היה יושב יום אחד בפתחו של ר' יהודה והיה נעצב. ואמר לו ר' יהודה, מה היום מיומים. אמ' לו ר' יצחק, באתי לבקש ממך שלשה דברים. אמ' לו, ומה הן. אמ' לו, ראשונה, כשתאמר דברי תורה מאותם דברים שהייתי אומר שתאמר אותם משמי, כדי שיזכר שמי. שנית, שתלמד ליוסף בני תורה. שלישית, שתלך לקברי כל שבעת ימי אבלי ותבקש עלי רחמים. אמ' לו ר' יהודה, ואת מנין לך שאת נפטר מן העולם. אמ' לו ר' יצחק, נשמתי מסתלקת ממני בלילה, ואיני חולם חלומות כאשר הייתי חולם קודם לכן, וכשאני עומד בתפלה ומגיע לשומע תפלה אני מביט בכותל ואיני רואה צלמי, ולפיכך אמרתי ודאי הכרוז יוצא ומכריז עלי, דכתיב אך בצלם יתהלך איש, כל זמן שצלמו של איש אינו סר ממנו יתהלך איש, [סר] צלמו ממנו הרי הוא נפטר, דכתי' במרגלים (במדבר יד, ט) סר צלם מעליהם, וכתי' (במדבר יד, לז) וימותו האנשים מוציאי דבת הארץ רעה במגפה לפני ה'. אמ' לו ר' יהודה, ועוד מהכא, כי צל ימינו על ארץ. אמר ר' שמעון לר' אלעזר בנו, שב על הפתח ולא תדבר עם שום אדם בעולם, ואם יבקש ליכנס, השבע שלא יכנס. א"ר שמעון לר' יצחק, ראית דיוקנו של אביך יום זה בחלום, דתנינא בשעתא דבר נש נסתלק מעלמא, אבוי וקריבוי משתכחין תמן קמיא, ורואה אותן ומכיר אותן, וכל אותן שהיה חלקו עמהם לעולם הבא מתקבצין ונמצאין אצלו והולכין עם נשמתו עד מקומה. אמ' לו ר' יצחק, לא ראיתים עד הנה. מיד קם ר' שמעון ואמ', רבונו של עולם, ניכר וידוע הוא ר' יצחק אצלנו, ומעיני החכמים שבכאן הוא, ואני אוחז בו. יצאתה בת קול ואמרה, רצון הב"ה הוא בין כנפיו דר' שמעון, הרי הוא ר' יצחק שלך, ועמך תביאהו בשעה שתכנס לישב על כסאך. מיד ראה ר' יצחק שהיה מסתלק מלאך המות, והיה אומר, אין לי רשות במקום שר' שמעון שרוי בו. אמ' שמעון לר' אלעזר בנו, בא לכאן ואחוז בו בר' יצחק, שאני רואה אותו שהוא מתפחד. נכנס ר' אלעזר ואחז בו. ור' שמעון החזיר את פניו וישב ועסק בתורה. נאים ר' יצחק, וראה לאביו בחלום, ואמ' לו, זכאה חולקך בעלמא דין ובעלמא דאתי, דהא בין טרפי אילנא

דחיי גנתא דעדן איתיהיב, ואילנא רבה ותקיף בשני עולמים ר' שמעון הוא, והוא אחיד לך בענפוי, זכאה חולקך, ברי. אמ' ליה, אבא, ומה אנא התם. אמ' ליה, תלת יומין הוה דחפו אידרא דמשכבך, ותקינו לך כוין פתחין לאנהרא לך מארבע סנטרין, ואנא חמינא דוכתך וחדינא ואמרנא זכאה חולקי דברי. והא השתא הוינא זמינין למיתי גבך תריסר צדיקייא חברין, ועד דהוינא נפקי איתער קלא בכולהו עלמא דאמ', זכאה חולקיה דר' שמעון, שאילתא שאיל ואיתיהיב ליה. ולא זו בלבד, אלא ששבעים מקום מענודין לו בגן עדן, ובכל מקום ומקום פתחין פתוחים לשבעים עולמים, וכל עולם ועולם נפתח לשבעים רהטים, פי' נחלים, וכל רהיטא ורהיטא נפתח לשבעים כתרים עליונים, ומשם נפתחים אורחות לאספקלריא המאירה להתעדן בזיוה ולאור ממנה, דכתי' (תהלים כז, ד) לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו. מהו ולבקר בהיכלו, שיהיה תמיד מצוי בהיכלו של מלך, כעבדו של מלך שהוא תמיד בהיכלו, כדא' בכל ביתי נאמן הוא. אמ' לו, אבי, כמה זמן נתנו לי בעולם הזה. אמ' לו, לא ניתן לנו רשות להודיע לבן אדם, אבל בהילולא רבה דר' שמעון תהא מתקן פתורי, כדא' צאנה וראינה בנות ציון במלך שלמה בעטרה שעטרה לו אמו ביום חתונתו וביום שמחת לבו. אדהכי איתער [ר'] יצחק והוה חייך ואנפויי נהירין. חמא ר' שמעון ואסתכל באנפויי. אמ' ליה, מילא חדתא שמעית. אמ' ליה, ודאי. סח ליה ואישתטח קמיה דר' שמעון.

מעשה בר' עקיבא שהיה חבוש בבית האסורים והיה יהושע הגרסי עומד ומשמשו. יום אחד, וערב יום הכפורים, היה נפטר לו מרבו והלך לתוך ביתו. בא אליהו הכהן, ועמד על פתח ביתו, ואמ' לו, יהושע, עמוד. ואמ' לו, מי אתה. אמ' לו, אליהו הכהן אני, שבאתי להגיד לך שמא מת ר' עקיבא בבית האסורים. הלכו שניהם ביחד, ומצאו פתח בית האסורים פתוח, ורב בית האסורין ישן, וכל העם היו ישנים, ור' עקיבא מונח על מטתו מת. ניטפל לו אליהו על כתפו כשיצאו. אמ' לו יהושע, לא כך אמרת לי, אני אליהו הכהן, והלא כהן אסור ליטמא למת. אמ' לו, דייך יהושע בני, חס ושלום אין טומאה לצדיקים ואף לא לתלמידים. כיון שיצאו מבית האסורים, היו מהלכין כל הלילה, עד שהגיעו למטרפולין של קסרין. ירדו שלשים ירידות, ועלו שלש, ומצאו שם מטה מוצעת וספסל ושולחן ומנורה. הניחו המת על המטה. מיד דלקה המנורה מאליה ונערך השולחן. באותה שעה אמרו, אשריכם יראי אלהים, אשריך ר' עקיבא, שנמצא לך מלון טוב בשעת מיתתך, אשריך ואשרי כל מי שעוסקין בתורה.

מעשה בתלמיד אחד, שהיה מתייחד במקום אחד, והיה למד בו מסכת חגיגה. והיה מהדר ומהפך בה כמה פעמים, עד שלמד אותה היטב והיתה שגורה בפיו, ולא היה יודע

מסכתא אחרת מן התלמוד זולתה, והיה שונה בה כל ימיו. כיון שנפטר מן העולם הזה, היה לבדו באותו בית שהיה לומד בו מסכת חגיגה, ולא היה שום אדם יודע פטירתו. מיד באה אשה אחת, ועמדה עליו, והרימה קולה בבכי ובמספד, ותרבה אנחתה וצעקתה, כאשה שהיא סופדת על בעלה, עד אשר נקבצו ההמון, ואמרה להם, ספדו לחסיד זה, וקברוהו בכבוד גדול, וכבדו את ארונו, ותזכו לחיי העולם הבא, שזה כבדני כל ימיו ולא הייתי עזובה ולא שכוחה בימיו. מיד נתקבצו כל הנשים וישבו עמה סביב למטתו ועשו עליו מספד גדול, והאנשים נתעסקו בתכריכיו ובכל צרכי קבורתו, וקברו אותו בכבוד גדול. ואותה אשה בוכה במר נפש וצועקת. אמרו לה, מה שמך. אמרה להם, חגיגה שמי. וכיון שנקבר אותו חסיד נעלמה מן העין אותה אשה. מיד ידעו שמסכת חגיגה היתה, שנראית להם בצורת אשה, ובאה בשעת פטירתו לספוד לו ולבכותו ולקברו בכבוד, מפני שהיה שונה בה ושוקד עליה ללמוד אותה. והלא דברים קל וחומר, ומה חסיד זה שלא למד אלא מסכתא אחת בלבד כך, הלמד תורה הרבה ותלמוד הרבה ומעמיד תלמידים הרבה על אחת כמה וכמה.

וחייבין כל גדולי הדור להתעסק במיתתן של צדיקים, לפי שהצדיקים במיתתן הן מסורין לגדולי הדור להתעסק בהן. כדגרסי' בפ' קמ' דמ' סוטה ירושלמי יוסף זכה בעצמות אביו, ואין באחיו גדול ממנו, שנא' (בראשית נ, ז) ויעל יוסף לקבור את אביו. תלה הענין ביוסף. מי לנו גדול מיוסף, שלא נתעסק בו אלא משה, שנא' (שמות יג, יט) ויקח משה את עצמות יוסף עמו. מי לנו גדול ממשה, שלא נתעסק בו אלא הב"ה, שנא' (דברים לד, ו) ויקבור אותו בגיא, מול בית פעור. ולא על משה בלבד, אלא אף על [כל] הצדיקים, שנא' (ישעיהו נח, ח) והלך לפניך צדקך כבוד ה' יאספך. וכל תלמיד חכם שאומרים דבר תורה על פיו בעולם הזה, אין קץ ותכלית למתן שכרו בעולם הבא. כדגרסי' במ' בכורות בפ' כל פסולי המוקדשין, אמ' דוד לפני הב"ה, רבונו של עולם, יהי רצון מלפניך שיאמרו מפי דבר שמועה בעולם הזה. ואמ' ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי, כל תלמיד חכם שאומרים דבר שמועה מפיו בעולם הזה שפתותיו דובבות בקבר. ואמ' ר' יצחק בר זעירי, ואמרי ליה ר' שמעון, מאי קראה וחכך כיין הטוב הולך לדודי למישרים דובב שפתי ישנים, ככומר של ענבים, מה כומר של ענבים כיון שאדם [נוגע בו] דובב, אף תלמיד חכם, כיון שאומר [אדם] דבר שמועה מפיו בעולם הזה, שפתותיו דובבות בקבר. דגרסי' במ' פסחים ירושלמי מאי שפתותיו דובבות בקבר, כאלו טועם טעם קופייסון. פרש"י ז"ל שהוא יין מעורב בדבש, ומבושלין ביחד, ונותנין בו תבלין.

וגרסי' במדרש תנחומא כי תשא את ראש בני ישראל לפקודיהם. פתח ר' תנחומא, מתוקה שנת העובד אם מעט ואם הרבה יאכל והשבע לעשיר איננו מניח לו לישון. בעשירי תורה מדבר. כיצד, אדם שלמד תורה הרבה, אין תלמידיו מניחין לו לישון, אלא יושבין ועוסקין בתורה ואומרין שמועות על שמו. וכן משה רבינו ע"ה לימד תורה לישראל הרבה, וקבע להם פרשה שיהוא קורין בכל שבוע ובראשי חדשים ובמועדים, ואמ' לפני הב"ה, רבונו של עולם, משאני מת איני נזכר. אמ' לו, חייך, כשם שאתה עומד עכשיו, כך תהיה [עומד] כשישראל קורין את התורה, הה"ד כי תשא את ראש בני ישראל, ר"ל כי תשא לעתיד לבא. וגרסי' במ' ברכות בפרק הרואה מקום, אמ' רב חייא בר אשי, תלמידי חכמים אין להם מנוחה מדברי תורה בעולם הזה ואין בעולם הבא, שנא' (תהלים פד, ח) ילכו מחיל אל חיל. ד"א מתוקה שנת העובד והשבע לעשיר איננו מניח לו לישון, אדם שנפטר מן העולם הזה בן עשרים שנה יכול לומר לפני הב"ה, רבונו של עולם, אילולי שסלקתני מן העולם בחצי ימי הייתי מאריך ימים ומרבה תורה ומצות, לפיכך הוא אומר אם מעט ואם הרבה יאכל, שמתן שכר של זה בחצי ימיו כמתן שכר של זה שהזקין ולמד תורה הרבה. דאמ' ר' תנחום, חס ושלום, שהרי משה רבינו ע"ה שימש את ישראל במצרים ובמדבר ארבעים שנה וחיה מאה ועשרים שנה, ושמואל הנביא ע"ה היו כל ימיו חמשים ושתים שנה וסבל טורחן של ישראל ומשאן, ושקלן הכתו' כאחד, שנא' (תהלים צט, ו) משה ואהרן בכהניו ושמואל בקוראי שמו קוראים אל ה' והוא יענם. אמ' ר' לוי, משל [למה הדבר דומה], למלך ששכר פועלין. כשהיו עושין מלאכת המלך, נטל אחד מהם וטייל עמו. לערב באו הפועלים ליטול שכרן. אותו שטייל עם המלך היה אומר, אילולי שסלקתני מן המלאכה היה שכרי מרובה. כך אותו שמת בחצי ימיו אומר לפני הב"ה, אילולי שסלקתני בחצי ימי הייתי לומד תורה הרבה. וגרסי' בבראשית רבה אמ' ר' אבון, דברי תורה נמשלו לקונדייטון, מה קונדייטון יש בו דבש, יש בו יין, יש בו פלפלין, אף דברי תורה כך. יש בהם דבש, שנא' (תהלים יט, יא) ומתוקים מדבש ונופת צופים. יש בהם יין, שנא' (שיר השירים א, ב) כי טובים דודיך מיין. יש בהם פלפלין, שנא' (תהלים קיט, קמ) צרופה אמרתך מאד.

ובעת סילוקן של צדיקים, הב"ה מסלק עמהן כל טובה שבעולם, לפי שבזכותן היתה טובה בעולם ובסילוקן תסתלק עמהן. כדגרסי' במ' שוטה בפרק עגלה ערופה, משמת יוסי בן יועזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלם בטלו האשכולות, שנא' (מיכה ז, א) אין אשכול לאכול ביכורה אותה נפשי. מאי אשכולות, איש שהכל בו. משמתו נביאים הראשונים בטלו אורים ותומים. משמתו נביאים אחרונים, חגי זכריהו ומלאכי,

נסתלקה רוח הקדש מישראל. ואעפ"כ היה משתמשין בבת קול. פעם אחת היו מסובין בעליית בית גדיא ביריחו, נתנה עליהם בת קול מן השמים ואמרה, יש אדם בכם שראוי שתשרה שכינה עליו אלא שאין דורו ראוי לכך. נתנו את עיניהם בהלל הזקן, וכשמת הספידוהו, אי חסיד, אי עניו, מתלמידיו של עזרא. ושוב פעם אחת היו מסובין בעלייה ביבנה, נתנה עליהם בת קול מן השמים ואמרה, יש בכם אדם ראוי שתשרה שכינה עליו אלא שאין דורו ראוי לכך, ונתנו עיניהם בשמואל הקטן, וכשמת הספידוהו, אי חסיד, אי עניו, מתלמידיו של הלל. וכשנכנס רבן גמליאל הזקן לעבר את השנה ביבנה, אמ' יכנסו [שבעה] זקנים. נכנס רבן גמליאל ומצא שמונה. אמ' מי שעלה שלא ברשות ירד. עמד שמואל הקטן על רגליו ואמ', אני הוא, והלכה למעשה נכנסתי לשאול. אמ' רבן גמליאל, כל ישראל יודעין, שאלו אמרתי שלא יכנסו אלא שנים, אתה הוא אחד מהם. וכשמת תלו לו פנקסו ומפתחו בארונו, מפני שלא היה לו בן, והיה רבן שמעון בן גמליאל ור' אלעזר בן עזריה מספידין ואומרים, על זה נאה לבכות, על זה נאה להתאבל, מלכים מתים מניחים כתרם לבניהם, עשירים מתים מניחים עושרם לבניהם, שמואל הקטן נטל כל חמדה שבעולם והלך לו.

ובזמן שהצדיק שרוי בעולם התורה מצויה בפיפיות הבריות, לפי שמורה אותן התורה ומאיר להם בחכמתו, וכשנפטר מן העולם, אין אדם רשאי להגות בתורה, שמא יכשל בהלכה ואין מי שיורה לו הדרך הנכונה, ונמצא מטהר הטמא ומטמא הטהור ומתיר האסור ואוסר את המותר. וגרסי' במדרש יהי אור תאנא בימיו של ר' שמעון בן יוחאי היה אדם אומר לחבירו פתח פיך ויאירו דבריך, בתר דשכיב ר' שמעון הוו אמרי אל תתן את פיך לחטיא את בשרך. משבטלו הסנהדרין בטל השיר בבית המשתאות, שנא' (ישעיהו כד, ט) בשיר לא ישתו יין. ומנא לן, דבסנהדרין כתי' אמ' רב הונא בריה דר' יהושע, אמ' קרא זקנים משער שבתו בחורים מנגינתם. משמת ר' מאיר בטלו מושלי משלים. משמת בן עזאי בטלו השקדנים. משמת ר' עקיבא בטל כבוד התורה. משמת ר' יהושע בטלה טובה מן העולם. משמת ר' חנינא בן דוסא בטלו אנשי מעשה. משמת ר' יוסף קטנטן פסקו חסידים. ולמה נקרא שמו קטנטן, שהיה קטנטן של חסידים. משמת ר' יוסי בן זמרא בטל זיו החכמה. משמת רבן גמליאל הזקן בטל כבוד התורה ומתה טהרה ופרישות ובאו גובאי ורבו הצרות. משמת [ר'] ישמעאל בן פיאבי בטל זיו הכהונה. משמת ר' אלעזר בן עזריה בטל העושר מן החכמים. משמת ר' בטלה ענוה ויראת חטא. הושיעה ה' כי גמר וכו' ע"כ.

וגרסי' במסכת כתובות בפ' הנושא את האשה, ת"ר בשעת פטירתו של ר' אמר, לבני אני צריך. נכנסו בניו אצלו. אמר להם, בני, הזהרו בכבוד אמכם, נר יהא דלוק במקומו, ושולחן יהא ערוך במקומו, מטה תהא מוצעת במקומה, יוסף חפני ושמעון אפרתי הם שמשוני בחיי הם ישמשוני במותי. הזהרו בכבוד אמכם, דאוריתא [היא], דכתי' כבוד את אביך ואת אמך, את אביך, זו אשת אביך, ואת אמך, זה בעל אמך, וגם את לרבות אחיך הגדול. הני מילי מחיים, אבל לאחר מיתה לא, וכי מזהר להו אפי' לאחר מיתה. נר יהא דלוק במקומו, שולחן יהא ערוך במקומו. מאי טעמא. כל בי שמשא הוה אתיא לביתיה. יומא חד אתאי שבביתיה וקראת אבבא. אמרה לה אמתה דר', שתיק, ר' עמנו הוא. כיון דשמע תו לא אתא. וכל כך למה, כדי שלא להוציא לעז על הצדיקים הראשונים. יוסף חפני ושמעון אפרתי, הם שמשוהו בחייו, הם ישמשוהו במותו. אינהו סבור לאעסוקי ביה בהדין עלמא הוא, כיון דחזו דקדים ערסייהו לערסיה, שמע מינה לאיעסוקי ביה בההוא עלמא. והאי דאמ' הכי, כי היכי דלא לימרו מילתא הויה בה, ועד האידנא זכותא דר' חסידא הוה דאהניא להו. אמר להם, לחכמי ישראל אני צריך. נכנסו חכמי ישראל אצלו. אמ' להם, אל תספדוני בעיירות, והושיבו ישיבה לאחר שלשים יום, שמעון בני חכם, גמליאל בני נשיא, חנניה בר חמא ישב בראש. אל תספדוני בעיירות, סבור מינה משום טרחא דעיירות הוא דקאמ', כיון דקא ספדי בכרכין וקא אתי כולי עלמא, אמרי שמע מינה משום יקרא הוא דקאמ', והאי דקאמ' הכי, משום דלא זילזלו ביה. הושיבו ישיבה לאחר שלשים יום, דלא עדיפנא ממשה רבינו ע"ה, דכתיב ביה ויבכו בני ישראל את משה בערבות מואב שלשים יום, כל תלתין יומין ספדו ביממא ובליליא, מכאן ואילך ספדו ביממא וגרסי בליליא, ספדו בליליא וגרסי ביממו, עד דספדו תריסר ירחי דהני שתא. באשכבתיה דר' נפק בת קלא ואמרה, כל דהוה באשכבתיה דר' מזומן לחיי העולם הבא. הוה ההוא כובס דכל יומא הוה אתי ההוא יומא לא אתא, כיון דשמע הכי סלק לאיגרא ונפל ומית. יצאתה בת קול ואמרה, ההוא כובס מזומן לחיי העולם הבא. חנינא בר חמא ישב בראש. אע"פ שלא קבל עליו ר' חנינא, שהיה ר' אפס גדול ממנו שתי שנים ומחצה. יתיב ר' אפס ברישא, ויתיב ר' חנינא בראי ויתיב לוי אגביה. נח נפשיה דר' אפס ויתיב ר' חנינא ברישא. אמ' להם, לבני קטן אני צריך. נכנס ר' שמעון בנו אצלו, ומסר לו מסורת חכמה. אמ' להם, לבני גדול אני צריך. נכנס רבן גמליאל אצלו, ומסר לו סדרי נשיאות, ואמ' לו, נהוג נשיאותך, בני, ברמים וזרוק מרה בתלמידים. איני והא כתיב ואת יראי ה' יכבד, ואמר מר, זה יהושפט מלך יהודה, כשהיה רואה תלמיד חכם היה עומד מכסאו ומחבקו ומנשקו וקורהו מרי ורבי. לא קשיא, הא בצנעא הא בפרהסיא.

ההוא יומא דקא ניחא נפשיה דר', גזרו תעניתא ובעו רחמי. אמרי, כל מאן דאמ' נח נפשיה דר' ידקר בחרב. סלקא אמתיה דר' לאיגרא, ואמרה, עליונים מבקשים את ר' ותחתונים מבקישם את ר', יהי רצון שיכופו תחתונים את העליונים. כיון דחזאי דקא מצטער אמרה, יהי רצון שיכופו תחתונים את העליונים. לא הוו קא שתקי רבנן מרחמי. שקלא מנא ושדיא מאיגרא לארעא, ואישתקו, ונח נפשיה. אמרו ליה רבנן לבר קפרא, זיל עיין בה. אשכחיה דנח נפשיה. קרעיה למאניה ואהדריה לקירעיה לאחורי וקאמ', אתי אראלים ומצוקים ואחזו בארון קדש, נצחו אראלים את המצוקים ונגנז ארון הקדש. אמרו נח נפשיה. אמ' להו, אנא לא קאימנא, אתון הויתון דקאמריתו. בשעת פטירתו זקף עשר אצבעותיו כלפי מעלה ואמ', רבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך שיגעתי בעשר אצבעותי ולא נהניתי אפי' מאצבע קטנה, יהי רצון מלפניך, ה' אלהי, שיהא שלום במנוחתי. יצאתה בת קול ואמרה, יבא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכוחו. על משכבותם, על משכבך מיבעי ליה. מסייע ליה לר' חייא בר גמדא, דאמ' ר' חייא בר גמדא אמ' ר' יוסי בן שאול אמ' ר', בשעה שהצדיק נפטר מן העולם, אומרים מלאכי השרת לפני הב"ה, רבונו של עולם, צדיק פלוני בא. אומר יבא שלום. אומרים לפניו, רבונו של עולם, יבאו צדיקים ויצאו לקראתו. אמ' להם, יבואו שלום ינוחו על משכבותם. א"ר אלעזר, בשעה שהצדיק נפטר מן העולם, שלש כתות של מלאכי השרת יוצאין לקראתו, אחת אומרת לו בוא בשלום, ואחת אומרת לו הולך נכוחו, ואחת אומרת לו יבא שלום ינוחו על משכבותם. וגרסי' בב"ר הצדיק שבעיר הוא זיוה, הוא שבחה, הוא הדרה, פנה משם פנה זיוה, פנה שבחה, פנה הדרה. וכל זמן שהצדיק בעולם טובה באה לעולם, ואין הצדיק נפטר מן העולם אלא בעון אנשי דורו. משל למרגלית שאבדה, בכל מקום שהיא מרגלית היא, למי אבדה, לא אבדה אלא לבעלה, כך הצדיק מת, הוא הולך לחיי העולם הבא, ואינו אבד אלא לאנשי דורו בפשעם. וגרסי' בפ' במה [מדליקין], א"ר גוריון, ואיתימא ר' יוסף בר שמעיא, בזמן שהצדיקים בדור, נתפסים על הדור, אין צדיקים בדור, תינוקות של בית רבן נתפסים על הדור. אמ' ר' יצחק בר זעירי, ואיתימ' ר' שמעון, מאי קראה אם לא תדעי לך היפה בנשים צאי לך בעקבי הצאן ורעי את גדותיך על משכנות הרועים, גדיים המתמשכנים על הרועים. וגרסי' במ' ברכות ירושלמי כשהצדיק נפטר מן העולם, אמ' הב"ה, יבא דודי לגני, שהוא העולם הבא, לערוגת הבושם, אלו ישראל, לרעות בגנים, אלו אומות העולם, וללקוט שושנים, לסלק את הצדיקים מביניהם. משל למה הדבר דומה, למלך שהיה לו בן והיה חביב עליו יותר מדאי. מה עשה המלך, נטע לו פרדס נאה ונטע בו כל אילנות נאות שבעולם. בשעה שהיה הבן עושה רצונו של אביו, היה אביו מחזר

על העולם ורואה איזו נטיעה יפה ומביאה ונוטעה בתוך פרדסו, ובשעה שהיה מכעיס אותו היה מקצץ אותן. כך בשעה שישראל עושין רצונו של הב"ה, מחזר על כל העולם [ורואה איזה צדיק באומות העולם], ומביאו ומדבקו בישראל, כגון רחב ויתרו, ובשעה שהן מכעיסין אותו, מסלק הצדיקים מביניהם.

כשנפטר רב הונא בקשו להניח ספר תורה על מטתו, כלומר קיים זה מה שכתו' בזה. אמר להם רב חסדא, דבר שהיה אוסרו בחייו נעשה לו במותו. בקשו להוציא את מטתו ולא יכלו, מפני שהיה פתח קטן. עמדו לשלשלו דרך גגות. אמ' להם רב חסדא, למדנו ממנו, חכם כבודו דרך פתחים. בקשו להחליפו ממטה גדולה למטה קטנה ממנה, אמ' להם רב חסדא, כך למדנו ממנו, חכם כבודו במטה ראשונה. שברו הדלת והוציאוהו. פתח עליו ר' אבא, ראוי היה רבינו שתשרה עליו שכינה, אלא שבבל גרמה לו. כשהעלוהו לירושלם לקוברו, אמרו להם לרב אמי ולרב אסי, הנה רב הונא בא. אמרו, כשהיינו אצלו לא היינו יכולין לישא ראש מפחדו, עכשו בא אלינו לכאן. אמרו להם, ארונו בא. אמרו, היכן נקבור אותו ואצל מי. אמרו, רב הונא רבץ תורה בישראל ור' חייא רבץ תורה בישראל, יקברוהו אצל ר' חייא. אמרו, מי יכניסהו לשם. אמ' רב חיננא, אני אכניסנו, שהרי קיימתי כל תלמודי משהייתי בן שמונה ואני יודע את מעשיו. יום אחד נהפכה עליו רצועה של תפלין ונתענה עליו ארבעים יום. הכניסו למערת ר' חייא, ומצא את ר' חייא ישן ור' יהודה בנו מימינו וחזקיה בנו משמאלו. אמ' לו ר' יהודה לחזקיה, עמוד על עמדך, שאין דרך ארץ שתישן אתה וארונו של רב הונא בא. מיד עמד חזקיה. כשעמד עלה עמוד של אש עמו. נבעת רב חיננא, העמיד את הארון, ויצא.

גרסינן במדרש השכם כשנפטר ר' פדת, פתח עליו ר' יצחק, היום קשה כיום שבא השמש בצהרים, שנא' (עמוס ח, ט) והיה ביום ההוא והבאתי את השמש בצהרים, ואמר ר' יוחנן, זה יומו של יאשיהו, ר"ל יום שנפטר יאשיהו. כשנפטרו רבה בר רב הונא ורב המנונא העלום לארץ ישראל ליקבר. כשבאו למעברות לעבור כבדו הארונות זה לזה, זה לא רצה לעבור מפני כבודו של זה, וזה לא רצה לעבור מפני כבודו של זה. בא ערבי אחד ואמר, מה זאת. אמרו לו, חכמי ישראל מכבדין זה את זה. אמ', לא אעבור עד שאראה מי יעבור תחלה. עבר ארונו של רבא בר רה הונא תחלה. ונפלו שיניו וכרסו של אותו ערבי, מפני שלא היה ראוי לראות נס כזה, לפי שהיה מצרף אותו לדברי הבאי. פתח עליהם אותו תינוק, גוע ישישים עלו מבבל ועמם ספר מלחמות, קאת וקדר הכפילו לראות שוד ושבר הבא משנער, רוכב ערבות שש ושמח בבא אליו נפש צדיק ונקי. כשנפטר ר' זירא פתח עליו אותו ספדן, ארץ שנער הרה וילדה וארץ צבי גדלה שעשועה, אוי נא לה כי

אבדה כלי מלחמתה. כשנפטר ר' אבהו הורידו קיסרי דמעות. כשנפטר ר' יוסי שפכו כל מרזיבי צפורי אש. כשנפטרו רבה ורב יוסף נשקו מעברות פרת זה לזה. כשנפטר ר' יצחק בר אלישיב נחסכו שבעים מחתראתא בטבריה. כשנפטר רב המנונא ירד ברד מן השמים. כשנפטרו אביי ורבא נשקו מעברות חדקל זו לזו. כשנפטר רבינא פתח עליו אותו ספדן, תמרים הניעו ראשן על צדיק כתמר יפרח לשום לילות כימים.

הרי שהב"ה, כשהוא מסלק את החסידים מן העולם הזה, אינו מסלקן אלא בעונם של ישראל, ויראה בעולם אותות שהוא כבד עליו סילוקן, שנא' (תהלים קטז, טו) יקר בעיני ה' המותה לחסידיו. אבל כשישראל עושין רצונו, אם יפטר צדיק מן העולם, שאי איפשר שיחיו הצדיקים בעולם הזה לעד ולעולם, שאין חייהן של צדיקים אלא בעולם הבא, שהם חיים שאין להם קץ ותכלית, מיד מקים צדיק אחר תחתיו. כדגרסינן בב"ר ויהיו חיי שרה וגו', הה"ד יודע ה' ימי תמימים ונחלתם לעולם תהיה. ד"א ויהיו חיי שרה, זש"ה וזרח השמש ובא השמש. אמ' ר' אבא בר כהנא, וכי אין אנו יודעין שזרח השמש ובא השמש, אלא קודם שהשקע הב"ה שמשו של יהושע הזריח שמשו של עתניאל בן קנז, עד שלא שקעה שמשו של עתניאל זרח שמשו של שמואל. אמ' ר' יוחנן, כהדא עגלתא תמימתא. עד שלא השקיע שמשה של שרה הזריח שמשה של רבקה, שנא' (בראשית כב, כג) ובתואל ילד את רבקה, ואח"כ מיד ויהיו חיי שרה, ויביאה יצחק [האהלה] שרה אמו. כל הימים שהיתה שרה קיימת, היה ענן קשור על אהלה, וכיון שמתה פסק, וכיון שבאה רבקה חזר. כל הימים שהיתה שרה קיימת, היתה ברכה מושלכת בעסה, וכיון שמתה פסקה, וכיון שבאה רבקה חזרה. כל הימים שהיתה שרה קיימת, היה נר דלוק מליל שבת לליל שבת, וכיון שמתה פסק, וכיון שבאה רבקה חזר. וכיון שראה אותה יצחק שהיא עושה כמעשה שרה אמו, לשה עיסתה בטהרה, וקוצה חלתה בטהרה, מיד ויביאה יצחק האהלה שרה אמו, מלמד שהיתה צדקת כאמו. הה"ד וזרח השמש ובא השמש, שאין הב"ה משקיע שמשו של צדיק עד שמזריח שמשו של צדיק אחר. יום שמת ר' עקיבא נולד ר', יום שמת ר' נולד רב אדא בר אהבה, יום שמת רב אדא בר אהבה נולד רב המנונא בנו, יום שמת רב המנונא נולד רב אבין, יום שמת רב אבין נולד רב הושעיא איש טיריאי, [יום שמת ר' הושעיא] נולד רב אושעיה בריה, וקראו עליו וזרח השמש ובא השמש. ר' חנין חתנו של ר' יהודה נשיאה היה, ולא היו לו בנים. התפלל ונולד לו בן. אותו היום שנולד מת רבינא. פתח עליו אותו ספדן, שמחה לתוגה נהפכה, ששון ויגון הודבקו, בעת שמחתו נאנח, ובעת חנינתו אבדה חנינתו. הא למדנו שכשישראל עושין רצון הב"ה, אם ימות צדיק אחד מהם, מיד מקים הב"ה צדיק אחר תחתיו, כדי שיהיה

מגין על ישראל בזכותו, ויהיה להם שלום והשקט ושלוה בימיו. הה"ד יבא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכוחו, ר"ל כשהב"ה מסלק צדיק מן העולם מוליכו בשלום לגן עדן, כדא' ואתה תבא אל אבותיך בשלום תקבר בשיבה טובה, ומקים צדיק אחר נכוחו, ר"ל במקומו, הה"ד יבא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכוחו.

לימוד התורה ביום ובלילה

לעולם ישתדל אדם ללמוד תורה ביום ולשנותה בלילה, שכל הקורא ביום ושונה בלילה הב"ה מטה אליו חסד. כדגרסי' בפרק ב' דמסכת ע"ז ובמ' חגיגה בפרק אין דורשין בעריות, אמ' ריש לקיש, כל העוסק בתורה בלילה הב"ה מושך עליו חוט של חסד, שנא' (תהלים מב, ט) יומם יצוה ה' חסדו ובלילה שירה עמי, מה טעם יצוה ה' חסדו ביום, משום דבלילה שירה עמי. איכא דאמרי, אמ' ריש לקיש שכל העוסק בתורה בעולם הזה, שדומה ללילה, הב"ה מושך עליו חוט של חסד בעולם הבא, שדומה ליום, שנא' (תהלים מב, ט) יצוה יומם ה' חסדו ובלילה שירו עמי. וגרסי במ' עירובין בפ' עושין פסין, א"ר ירמיה בן אלעזר, כל בית ששומעין בו תורה בלילה שוב אינו חרב, שנאמר (איוב לה, י) ולא אמ' איה אלוה עושי נותן זמירות בלילה.

וגרסי' במדרש יהי אור ר' יוסי ור' חייא היו מהלכין בדרך. ראו מקום אחד שהיה דשן בעשבים ונהר עובר עליו. ישבו להם שם. עד שהיו יושבים והנה עוף אחד מצפצף לפניהם. אמ' ר' חייא, נקומה מכאן, שבודאי לסטים מצויין במקום הזה. קמו והלכו. והחזירו פניהם וראו הליסטין רצין אחריהן. ונעשה להם נס, ומצאו סלע אחד ובו מערה. נכנסו למערה וישבו שם כל היום ההוא וכל הלילה. פתח ר' חייא ואמר, ואתה אל תירא עבדי יעקב ואל תחת ישראל כי הנני מושיעך מרחוק. מקרוב מיבעי ליה, אלא שהב"ה מקבץ את נדחי ישראל מארץ רחוקה, כדא' ושבו מארץ מרחק. ד"א מרחוק, שהב"ה רחוק, ויושב בשמי שמים העליונים, ומשגיח בישראל כשהם בצרה בין האומות ומושיע אותן, כדא' למה ה' תעמד ברחוק, מאותו מקום שנקרא רחוק הנני מושיעך, ושב יעקב, למקומו ולכסאו, להזדווג בשכינה בבית המקדש, ושקט ושאנן, שיהיה שקט ושאנן לעד ולעולם, ואין מחריד, בזכות יצחק אבינו ע"ה, דכתי' ביה ויחרד יצחק חרדה. ועתה אנו יושבים במערה הזאת בפחד, הב"ה יציל אותנו בזכותו של יצחק אבינו ע"ה, דכתי' ביה לולי אלהי אבי אלהי אברהם ופחד יצחק היה לי, וישיב אותנו למקומנו בהשקט ובשלוה, ואין מחריד, מכל דבר, כי כשהב"ה עושה נס בכל דבר יעשה אותו. ר' יוסי פתח, ויאמר אליה ברק אם תלכי עמי והלכתי ואם לא תלכי עמי לא אלך. מה היתה דעתו של ברק להוליך עמו לדבורה למלחמה, אלא אמ' ברק, הואיל ושרתה עליה רוח

הקדש אוליכה עמי ואנצל בזכותה. אנו שהתורה עמנו, שהיא שמו של הב"ה, על אחת כמה וכמה שיציל אותנו.

ישבו להם במערה כל אותו יום. לערב זרחה להם הלבנה במערה, והנה שני טייעים עוברים וחמוריהם טעונין מאכל ומשקה לצורך הטייעים יותר על משאם. אמרו הטייעים איש לאחיו, נלין פה הנה, יש לנו מאכל ומשקה ומספוא לחמורים, נכנס למערה זו ונלין בה. אמ' לו חבירו, טרם תפרש לי פסוק זה שאינו מתיישב לי. אמ' אמור פסקיך. אמ', כתיב אודך לעולם כי עשית ואקוה שמך כי טוב נגד חסידיך. אמ' כי עשית ולא פירש מה הטובה שעשו לו, ועוד אמ' ואקוה שמך כי טוב נגד חסידיך, נגד חסידים כי טוב, לנגד אחרים לא כי טוב. אמ' לו חבירו, אוי לה לסחורה שעזבנו להב"ה בשבילה. כששמעו ר' חייא ור' יוסי שיש בפיהם תורה שמחו. אמ' לו ר' חייא לר' יוסי, והלא אמרתי לך כשהב"ה עושה נס בכל הוא עושה אותו. יצאו מהמערה. הקדים ר' חייא ופתח, שלום שלום לרחוק ולקרוב, שני שלומים הללו אחד לרחוק ואחד לקרוב, ושניהם ענין אחד. כיצד, לרחוק שנעשה קרוב, כגון גירי הצדק, ולקרוב, לישראל, שהב"ה קרוב לו, כדא' לבני ישראל עם קרובו. אי נמי לקרוב שנעשה רחוק, שהוא ישראל ונתרחק מהב"ה בעונותיו, ולרחוק, לישראל שפשע בהב"ה ונתרחק מהב"ה, ולקרוב שנתקרב אל התורה ונתקרב מהב"ה. אמרו להן ר' חייא ור' יוסי לטייעין, בואו והתחברו אלינו ולינו במערה. נכנסו הטייעין, ונשתטחו לפני ר' חייא ור' יוסי, ופרקו המשוא מעל החמורים, והתקינו המאכל. פתח אחד מן הטייעים ואמר, אמרו לנו רבותינו בעלי התורה פסוק זה, אודך לעולם כי עשית, ולא פירש מה היא הטובה שעשה עמו, ועוד ואקוה שמך כי טוב נגד חסידיך, ולגבי אחר אינו כי טוב. אמ' ר' חייא, אודך לעולם כי עשית, על יצירת העולם הכתו' מדבר, כלומ' אודך על העולם הזה שעשית, ואקוה שמך כי טוב נגד חסידיך, ודאי נגד החסידים שמו של הב"ה טוב ולא נגד הרשעים, שמבזין מצותיו ואינן עוסקין בתורה בכל יום. אמ' טוב דברת, אבל אני שמעתי פירוש אחר בסתר, אבל אני מתייירא לגלותו. אמרו לו ר' חייא ור' יוסי, אמרו לנו, שאין התורה ירושה לאדם אחד לבדו אלא לכל ישראל כולם, דכתיב תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב. אמ' להם, יום אחד נכנסתי ללוד, ונסמכתי לכותל של בית אחד שהיה בו ר' שמעון בן יוחאי, ושמעתי מפיו פסוק זה אודך לעולם כי עשית, על עולם אחרון שברא הב"ה הכתוב מדבר, ובאותו עולם היה דוד מחזיק, ואקוה שמך כי טוב נגד חסידיך, שהעולם ההוא נקרא טוב, אימתי נקרא טוב, נגד חסידיך, כדא' חסדי דוד הנאמנים, ולאותו עולם היה מחכה דוד ע"ה. באו ר' חייא ור' יוסי ונשקו על ראשו, ואמרו, מי יכסה עיניך עפר, שמעון בן יוחאי,

שאתה יושב במקומך ואתה מרעיש ההרים והגבוהים, ואפי' עוף השמים אתה מרעיש, וכולם שמחים בדיבורך, אוי לו לעולם כשתסתלקת ממנו. תמהו ר' חייא ור' יוסי ושמחו באותם טייעים.

אחר שאכלו, פתח ר' חייא ואמר, למנצח על אילת השחר מזמור לדוד. איילת השחר זו כנסת ישראל, שנקראת איילת אהבים ויעלת חן. וכי איילת השחר היא ולא איילת היום. אלא בוא וראה, בתחלת הלילה כל השערים ננעלו, ועליונים ותחתונים שקטין, והמזיקים שטין בכל העולם, ומחזירין ועוברין על גופות בני אדם, וסובבין את מטותיהם, ורואין דמות פניהם בצלם אלהים, ומתייראים מהם. ונשמות בני אדם עולות למרום, כל אחת ואחת כפי השגתה, ובחצות הלילה הכרוז יוצא במרום ומכריז, ויפתחו השערים, ורוח צפונית מנשבת בכנורו של דוד, ומנגן מאליו. אשריהם הצדיקים המתעוררים משנתם בעת ההיא ומתעסקין בתורה. וכל העוסקין בתורה בעת ההיא נקראו חבירים להב"ה ולכנסת ישראל, ולא עוד אלא שנקראים אחים, שנא' למען אחי ורעי אדברה נא שלום בך. ובעת הנץ החמה, כרוז עומד במרום ומכריז, ושערים של צד דרום נפתחים, ושערי רחמים נפתחין, והב"ה מקבל שירות ותושבחות שישראל משבחין אותן, והמלאכים משבחין מלמעלה וישראל מלמטה, ומלאכי רחמים שנוטלין תושבחותיהן של ישראל ונותנין אותן לפני הב"ה וכותבין אותן על ספר, והב"ה מושך על ישראל חוט של חסד, ואותו חוט הוא כמו עטרה בראש, בכל אחד ואחד, ויראו מפניו עליונים ותחתונים. ואפי' בזמן שהב"ה יושב על כסא דין, הם נכנסים בשער המלך, ואין מי שימחה בהן, ולא יהיה רשות למדת הדין עליהם, לפי שהם נחתמים בטבעת המלך, והם ניכרים וידועים שהם מהיכל המלך, ושהם ברוכי ה', שנא' (ישעיהו סא, ט) כל רואיהם יכירום כי הם זרע ברך ה'. אשריהם הצדיקים העוסקים בתורה, ועליהם הכתו' אומר ויאמר אלי עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר.

פתח ר' יוסי ואמר, משא דומה אלי קורא משעיר שומר מה מלילה שומר מה מליל. מאי משא דומה. כל הגליות שעברו היה זמנן ידוע, גלות מצרים ארבע מאות שנה, גלות בבל שבעים שנה, והיו מחכין לזמן הגאולה. אבל משא דומה נאמר בשביל גלות אדום, שלא נתבאר קצו, ולפיכך נקרא דומה, כאדם היושב ודומם, ואינו מדבר, ולא מבאר ענייניו, דומם, ואין קץ גאולתו ידוע אלא להב"ה שהבטיחנו כמה הבטחות על ידי עבדיו הנביאים שיגאול אותנו ממנו, והקב"ה אומר בשביל גלות זה משא דומה אלי קורא משעיר, קולן של ישראל שמעתי משעיר, ואע"פ שהן לחוצין ביניהם ונפרצין על הארצות ושוכבין על העפר, נותנין קולן בדברי תורה באשמורות הלילה, הה"ד שומר מה מלילה שומר

מה מליל, אפי' בליל המועדים יושבין ועוסקין בתורה, כדא' ליל שמורים הוא לה'. אמר שומר אתא בוקר וגם לילה אם תבעיון בעיו שובו אתיו. שומר, זה הב"ה, כדא' הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל. אמ' הב"ה, אם תתעסקו בתורה יומם ולילה, אני אביא לכם הגואל, שנא' (ישעיהו כא, יב) שובו אתיו, תשובו לארצכם ואבנה בית מקדשי ואשכון שכינתי ביניכם. הה"ד ושב ה' אלהיך את שבותך, והשיב לא נאמר אלא ושב ה' אלהיך את שבותך, שישיב ישראל אל ארצם. ושב וקבצך, שישיב את שכינתו לירושלם.

פתח ההוא טייעא ואמר, ברן יחד כוכבי בקר ויריעו כל בני אלהים. בוא וראה, באשמורת האחרונה העליונים והתחתונים מתעוררים לשבח לפני הב"ה, וכל עצי גן עדן משבחין לפניו, כדא' אז ירננו עצי היער מלפני ה' כי בא, ואפי' עוף השמים מצפצפין לפניו שבח, והגבר מצלצל בכנפיו וקורא ומשבח לפני הב"ה, ומעיר אדם להתעסק בתורה. אשריהם הצדיקים ואשרי חלקם שמתעוררין מתנומתן וקמים ממטותיהן בעת ההיא ומתעסקין בתורה בעת ההיא. בעת בקר שערים של דרום נפתחין, ורוח של רפואה יוצאה לעולם, ורוח מזרח מנשבת, והמלך יושב על כסא רחמים, וכל הכוכבים של בוקר כולם משבחים ואומרים שירות לפני הב"ה, הה"ד ברן יחד כוכבי בקר ויריעו כל בני אלהים. אלהים מדת הדין, כדא' עד האלהים יבא דבר שניהם, ר"ל כשהבקר בא וישראל עוסקין בתורה וכוכבי בקר משבחין לפני הב"ה, אז תשבר מדת הדין ולא תעצור כח לעשות דין בישראל, הה"ד ויריעו כל בני אלהים, כדא' רוע התרועעה ארץ.

פתח הטייע השני ואמר, הבקר אור והאנשים שולחו המה וחמוריהם. מאי הבקר אור, בעת בקר טובה באה לעולם, וחסד אלהים מתעורר על הבריות, הה"ד וירא אלהים את האור כי טוב. כשהשמש זורחת הב"ה מגין על בריותיו, כדא' שמש ומגן ה' אלהים חן וכבוד יתן ה' לא ימנע טוב להולכים בתמים. מי ההולכים בתמים, המתעסקים בתורה, כדא' אשרי תמימי דרך ההולכים בתורת ה'. כ"ש בר נש דמתגבר בלילה לאשתדלא באוריתא, דהא כל צדיקיא דגנתא דעדן צייתין לקליה וקודשא בריך הוא משתבח ביה ביניהו, דכתי' (שיר השירים ח, יג) היושבת בגנים חבירים מקשיבים לקולך השמיעיני. אמ' הטייע, ועכשו הוא עת רצון, והנה השמש זרחה, והב"ה מגין על ישראל בזכותה של תורה, והתורה מלווה אותנו בדרך, כדא' בהתהלכך תנחה אותך, שלחנו לדרכנו. ברכו אותם ר' חייא ור' יוסי, ונשקו אותם על ראשם, ושלחו אותם לשלום. אמ' ר' חייא לר' יוסי, ברוך השם שתיקן לפנינו דרכנו, ודאי הטייעין אלו הב"ה שלח אותם אלינו. יצאו ר' חייא ור' יוסי והלכו לדרכם. אמ' ר' יוסי, ודאי לבי נקשר באהבת הטייעין האלו, וחכמים

הם, ובני תורה הם. אמ' לו ר' חייא, איני תמה על חכמת הטייעין האלו, לפי שבימי ר' שמעון בן יוחאי אפי' עוף השמים מצפצפין חכמות, ודבר זה ידוע בעליונים ובתחתונים. ועוד גרסי במדרש יהי אור ר' יהודה ור' יוסי היו יושבין בלילה ועוסקין בתורה. אמ' לו ר' יהודה לר' יוסי, רואה אני שצחות התורה הוא יותר בלילה מביום. אמ' לו, מפני שתורה שבעל פה בלילה היא נדרשת יותר מביום. פתח ר' יוסי ואמר, ולא אמ' איה אלוה עושי נותן זמירות בלילה. בוא וראה, בשעה שמתעוררת רוח צפונית בחצות הלילה, שבט של שלהבת יוצא ומקיש תחת כנפי הגבר, ומצלצל בכנפיו וקורא. ובזמן שהגבר קורא ורואה אותה שלהבת, מביט בה ומזדעזע, ומביט כבוד הב"ה, ועושה רצונו, וקורא לבני אדם, ומעיר לישראל לעסוק בתורה בלילה. ונתן לו הב"ה בינה לידע אימתי הוא חצות הלילה, כדא' או מי נתן לשכוי בינה. ונקרא שכוי מפני שהוא משגיח וצופה ועומד על משמרתו בלילה להעיר ישראל משנתם ולקום לעסוק בתורה, כדא' והמצפה, סכותא, ונקרא גבר מפני שהוא מתעורר בשלהבת של גבורה בחצי הלילה. ובעת ההיא היא רנתה של תורה, כדא' קומי רוני בלילה לראש אשמורות. כשהגבר קורא ובני אדם שוכבין על מטותיהן ואינן קמין לעסוק בתורה, אז מצלצל בכנפיו פעם אחרת וקורא פעם אחרת ואומר, פלוני נזוף מלפני המקום ועזוב מאלהיו, שלא העיר את רוחו להשגיח בכבוד יוצרו. כשהנץ החמה הכרוז מכריז עליו ואומר, ולא אמ' איה אלוה עושי נותן זמירות בלילה. ותורה שלמד אדם בלילה היא נחה ללמוד, ויחכם יותר הלמד בלילה. שנא' (איוב לה, י) ולא אמ' איה אלהי עושי נותן זמירות בלילה, וסמיך ליה מלפנו מבהמות ארץ ומעוף השמים יחכמנו. ד"א ולא אמ' איה אלוה עושי, עשני מיבעי ליה, מהו עושי. אלא בשעה שאדם קם בחצי הלילה ועוסק בתורה, כשיאיר הב"ה את המלאכים מתקנין מעשיו ומושכין עליו חוט של חסד וינצל מכל רע, ויאיר אורו בעליונים ובתחתונים. ר' יהודה אמר, אנא שמענא דאמ' ר' אבא פסוק זה עושי, עושה לי מיבעי ליה, מהו עושי. בשעה שאדם קם בחצי הלילה ועוסק בתורה, כשיאיר היום מתעורר אברהם אבינו ע"ה באותו החוט שלו, דכתי' בו אם מחוט ועד שרוך נעל, והב"ה וכנסת ישראל מתקנין מעשיו, וכאלו הב"ה עושה אותו בכל יום בריה חדשה, הה"ד איה אלוה עושי, כאלו הב"ה עושה אותו חדש בכל יום ויום. הב"ה עושה את ישראל בריה חדשה בכל יום בזכות התורה שעוסקין בה בלילה, שנא' (תהלים קמט, ב) ישמח ישראל בעושיו, ר"ל לעתיד. וזה טעם דכתי' (תהלים קמט, ג) יהללו שמו במחול וגו', כי רוצה ה' בעמו וגו', וכתי' (תהלים קמט, ה) ירננו על משכבותם, רוממות אל בגרונם, שהיא התורה.

[ר'] חזקיה [היה] יושב לפני ר' יצחק. קמו בחצות הלילה לעסוק בתורה. פתח ר' יצחק ואמר, שיר המעלות הנה ברכו את ה' כל עבדי ה' העומדים בבית ה' בלילות. מי הם עבדי ה', המאמינים בו ובתורתו, הקמים בחצות לילה לעסוק בתורה, ויודעין לייחד שמו של הב"ה כראוי. בוא וראה, בשעה שאדם קם בלילה לעסוק בתורה, כשרוח צפונית מנשבת, אותה איילת מתעוררת ומשבחת להב"ה. ואיילת זו היא שאמ' דוד ע"ה ברוח הקדש למנצח על איילת השחר, ר"ל כח הנשמה העליונה שהיא מתעוררת בשחר ומשתדלת להשיג קצת מגבורת הב"ה. ולפיכך כח זה נקרא איילת, כמו יש לאל ידי, וכמו כגבר אין איל. וכשאיילה זו קמה לשבח לפני הב"ה, כמה אלפים וכמה רבבות משבחין עמה לפני הב"ה. אשריהו מי שזוכה לקום בחצי הלילה לעסוק בתורה, לפי שהב"ה מאזין אליו, וכל אכלוסי מעלה שמשבחין לפני הב"ה מתחברים עם אותם שעוסקין בתורה בלילה ומקשיבים לקולם, כמו שנא' (שיר השירים ח, יג) היושבת בגנים חבירים מקשיבים לקולך השמיעיני, וכולם מכריזין עליהם ואומרים, הנה ברכו את ה' כל עבדי ה' העומדים בבית ה' בלילות, ואומרים להם, אתם ברכו את ה', אתם שבחו את ה', אתם הללו למלך מלכי המלכים הב"ה, אתם שימו עטרה בראש המלך. ד"א אילת השחר זו תורה, כדא' אילת אהבים ויעלת חן. כשאדם קם בחצי הלילה ועוסק באיילת השחר, שהיא התורה, אז מתעטרת ואומרת לפני הב"ה, ראה באיזה בנים באתי לפניך, ראה באי זה בנים נתעטרתי לפניך. ומי הם הבנים הללו שכל השבח הזה להם, והיא אומרת העומדים בבית ה' בלילות, אלה נקראים עבדי ה', אלה הם ראויים לברך את ה', וברכתם ברכה שלימה וקדושה, שנא' (תהלים קלד, ב) שאו ידיכם קדש וברכו את ה'. ואדם הזוכה לזה מה מכריזין עליו, יברכך ה' מציון עושה שמים וארץ.

וגרסינן במ' מנחות בפ' הרי עלי עשרון, שיר המעלות הנה ברכו את ה' כל עבדי ה' העומדים בבית ה' בלילות. אלו תלמידי חכמים העוסקים בתורה בלילה, מעלה עליהם הכתו' כאלו עוסקין בתורה בעבורה.

ועוד גרסי' במדרש יהי אור ר' שמעון היה מהלך בדרך והיה עמו ר' יהודה ור' יוסי ור' חזקיה. פתח ר' שמעון ואמ', טרף נתן ליראיו יזכור לעולם בריתו. טרף נתן ליראיו, אשריהם הצדיקים לפי שהם יראי ה', שכל ירא השם נקרא מאנשי ביתו של הב"ה, ועליו נאמר אשרי איש ירא את ה' במצותיו חפץ מאד. מהו טרף נתן ליראיו, כדא' ותקם בעוד לילה ותתן טרף לביתה וחוק לנערותיה. מכאן למדנו שכל אדם שעוסק בתורה בלילה וקם בחצות לילה לעסוק בתורה, בשעה שעליונים מתקנים ביתו של הב"ה בתושבחות, הוא משתתף עמהם, וכאלו הוא מאנשי בית המלך ומרואי פניו, ונותנין לו בכל יום ויום

מתכשיטי המלכות העליונה, ה"ה ותתן טרף לביתה. ר"ל המשתתף עם כנסת ישראל, ועוסק בתורה בלילה, והזוכה לטרף ההוא שהב"ה נותן ליראיו, הב"ה זוכר אותו לטובה לעולם הבא, שנא' (תהלים קיא, ה) טרף נתן ליריאיו יזכור לעולם בריתו.

וגרסי' בואלה שמות רבה ויהי שם עם ה' ארבעים יום וארבעים לילה לחם לא אכל ומים לא שתה. לחם לא אכל, אבל אכל מלחמה של תורה, ומים לא שתה, [אבל] מימיה של תורה [שתה], והיה למד תורה ביום ושונה אותה בלילה בינו לבין עצמו. ולמה היה עושה כך, אלא ללמד את ישראל שיהו עוסקין בתורה ביום ובלילה. וגרסי' בסיפרי לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה. והלא דברים קל וחומר, ומה יהושע, שנא' בו (דברים לד, ט) ויהושע מלא רוח חכמה, נאמר בו והגית בו יומם ולילה, שאר כל בני אדם עא"ו. וגרסינן בפרק תפלת השחר ובפסיקתא חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך. ר' פנחס בשם ר' אלעזר בן מנחם אומר, ומה היה דוד עושה, היה נוטל נבל וכנור ונותנן במראשותיו, ועומד בחצי הלילה ומנגן בהם, והיו חבירי [ישראל] שומעין ואומרין, ומה אם דוד המלך עוסק בתורה, אנחנו על אחת כמה וכמה. נמצאו כל חבירי ישראל עוסקין בתורה. אמ' ר' לוי, חלון היתה על גבי מטתו של דוד, פתוחה לצפון, והיה הכנור תלוי כנגדה, והיתה רוח צפונית יוצאה בחצי הלילה ומנשבת בו, והיה הכנור מנגן מאליו, הה"ד והיה כנגן המנגן, מלמד שהיה הכנור מנגן מאליו, והיו כל ישראל שומעין את קולו ואומרים, ומה אם דוד מלך ישראל עוסק בתורה, אנו על אחת כמה וכמה. נמצאו כל ישראל עוסקין בתורה. הוא שדוד המלך אומר, עורה כבודי עורה הנבל וכנור אעירה שחר, איתעיר איקרי מן קודם איקריה דברי, דלית איקרי חשיב כלום קודם איקריה דברי. אעירה שחר, אנא הוינא מעורר שחרא ולית שחרא מעוררני. והיה יצר הרע מרגיזו ואמ' לו, דוד, דרכם של מלכים להיות ישנים עד שלש שעות, ואתה אומר חצות לילה אקום להודות לך, והיה דוד אומר, על משפטי צדקך. וגרסי' בפרק קמא דמסכת חגיגה נפק ר' יוחנן לבי מדרשא ודרש, ואותי יום יום ידרשון. וכי ביום דורשין להב"ה ובלילה אין דורשין אותו. אלא לומר לך, כל העוסק בתורה יום אחד לשמה, מעלה עליו הכתוב כאלו למד כל השנה כולה.

והתורה שלומד אדם בלילה מתקיימת בידו יותר מן התורה הנלמדת ביום, שנ' קומי רני בלילה לראש אשמורות, וכתי' (משלי לא, טו) ותקם בעוד לילה. ויותר מכלן הנלמדת ביום ובלילה, שנאמר (שמות לד, כח) ויהי שם עם ה' ארבעים יום וארבעים לילה. לכך התקינו רז"ל שיהיו המשניים יושבין בבקר ובערב, לקיים קרא דכתי' (יהושע א, ח) לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה. וגרסי' במ' סנהדרין בפרק חלק, א"ר

אלעזר, כל בית שאין דברי תורה נשמעין בו בלילה אש אוכלתו, שנא' (איוב כ, כו) כל חושך טמון לצפוניו תאכלהו אש לא נופח ירע שריד באהלו, ואין שריד אלא תלמיד חכם, שנא' (יואל ג, ה) ובשרידים אשר ה' קורא. וגרסי' בתוספתא מתשעה באב עד חג שבועות דלא מוסיף יוסיף, פי' מי שאינו מוסיף בלימודו בלילה יכרת, לפי שהלילות ארוכות, ולפיכך צריך אדם להוסיף בלימוד בלילה. ויש להם סמך מפסוקים מן לילה עד לילה. פי' מט' באב, שקורין באיכה קומי רני בלילה, עד חג שבועות, שקורין בספר רות ליני הלילה. מט' באב קומי רני בלילה, לפי שהלילות ארוכות, קום משנתך והוסיף בלימודך, ובחג השבועות ליני הלילה, לפי שהלילות קצרות אין אדם יכול ללמוד בלילה כל כך, עד ט' באב, שמתחילין הלילות להאריך.

יפה תורה עם מלאכה

לעולם ילמוד אדם תורה ויכין מלאכה לעצמו, כדי שיתפרנס ממנה, ולא יטריח על הבריות בפרנסתו, ולא יהנה מכתרה של תורה בעולם הזה, שאין מתן שכרה בעולם הזה אלא בעולם הבא. דתנן רבן גמליאל בנו של ר' יהודה הנשיא אומר, יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שיגיעת שניהם משכחת עון. פירוש, יפה תורה עם מלאכה, כדי שיהיה יגע בשתיהן ולא יהיה לו פנאי לחטוא, ומתוך שהוא לומד תורה ועוסק במלאכה להתפרנס ממנה, יתקיים תלמודו בידו, ולא יחמוד, ולא יגזול ממון של אחרים, ולא יטריח על הצבור ויאמר פרנסוני שתלמיד [חכם] אני, דתניא כל הלמד תורה ואינו עושה מלאכה להתפרנס ממנה סופו מלסטס את הבריות. ועוד שנינו במ' אבות וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עון. וגרסי' באבות דר' נתן שמעיה אומר, אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות ואל תתודע לרשות. לפיכך צריך אדם לאהוב מלאכה ויתעסק בה, לפי שהמלאכה חביבה לפני הב"ה, ולו העולם ומלואו, וברא אותו בלא טורח ובלא עמל כי אם בדבור בלבד, שנא' (תהלים לג, ו) בדבר ה' שמים נעשו וברוח פיו כל צבאם, ואפי' הכי כתב במעשה בראשית מלאכה, שנא' (בראשית ב, ב) ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה. ר' אלעזר אומר, גדולה היא מלאכה, שאפי' אדם הראשון נצטוה על המלאכה, ולא טעם כלום עד שעשה מלאכה, שנא' (בראשית ב, טו) ויניחהו בגן עדן לעבדה ולשומרה. ר' אומר, גדולה מלאכה, שכל מי שעוסק במלאכה, אין בני אדם משיחין בו. משל למה הדבר דומה, לאשה שיש לה בעל, אם יצאה לשוק מקושטת אין בני אדם משיחין בה, כך מי שיש בידו מלאכה, אין בני אדם משיחין בו, מאין אוכל, מאין שותה. ר' מאיר אומר, גדולה היא המלאכה, שכל מי שאינו עוסק בה מתחייב בנפשו, כאיזה צד, היה בטל ביום הראשון וביום השני ואין לו מה יאכל, הלך וגנב,

תפשוהו ומסרוהו למלכות והטילוהו לעשות מלאכה בשבת, מי גרם לו לעשות מלאכה בשבת, על שלא עשה בחול. ר' יהודה אומר, גדולה מלאכה, שאין אדם מת אלא מתוך הבטלה, כאיזה צד, עלה לראש הגג ונפל ומת, או נפל ונכפה, הא לא מת זה אלא מתוך הבטלה. ר' אלעזר בן עזריה אומר, גדולה היא המלאכה, שכל אומן יוצא לשוק ומשתבח באומנותו, הלבלר והקולמוס על אזנו, השולחני והעט על אזנו, ומשתבח באומנותו, וכן כל האומנין בשאר מלאכות. ר' אומר, גדולה מלאכה, שאין אדם יוצא לשוק עד שיתעטף במעיל, והכתף יוצא וחביתו על כתפו, ומשתבח באומנותו. ועוד היה ר' אומר, גדולה היא המלאכה, שאפי' אין לו לאדם אלא חצר או גנה חרבים ילך ויעסוק בהם, כדי שיהא עסוק במלאכה. מעשה בר' יאשיה שהיה מפנה את כליו ערב שבת עם חשכה, מבית זו לבית זו, מזוית זה לזוית זה. אמרו, למה אתה עושה כך. אמ' להם, כדי שתכנס שבת מתוך מלאכה, שנא' (שמות לא, יז) שבת וינפש, שבת מן המלאכה וינפש מן המחשבה. חביבה מלאכה יותר מן היראה, שביראה כתיב אשרי כל ירא ה', ובמלאכה כתיב יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך, אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא. ולא שרתה שכינה על משה רבינו ע"ה [אלא מתוך המלאכה], שנא' (שמות ג, א) ומשה היה רועה וגו', וכתי' (שמות ג, ב) וירא מלאך ה' אליו וגו'.

גדולה מלאכה, שלא נקרא אדם שלם אלא מתוך המלאכה, ואיזה זה, זה אברהם אבינו ע"ה במילה, שנא' (בראשית יז, א) התהלך לפני והיה תמים, וכתיב ואתנה בריתי ביני ובינך. וכבר היה יכול לבראתו מהול, אלא שהמלאכה חביבה.

גדולה מלאכה, שעל בטלונה מפרישין הבעל מאשתו, דתנן במסכת כתובות בפרק [אף על פי], המדיר את אשתו מלעשות מלאכה יוצא ויתן כתובה, שהבטלה מביאה לידי שעמום.

גדולה מלאכה, שכמה בריות ברא הב"ה בעולמו ולא מסר מלאכה אלא לבני אדם. וכן היה ר' מאיר אומר, ראית מימיך ארי סבל, דוב קייץ, שועל חנוני, או לאחד מן החיות עושה מלאכה. ולמה לא ניתנה להם מלאכה, לא מפני שהם שפלים, אלא מפני שהמלאכה חביבה.

גדולה מלאכה, שכל הנביאים התעסקו בה. יעקב אבינו ע"ה, אשובה ארעה צאנך אשמור. משה רבינו ע"ה, ומשה היה רועה את צאן יתרו חותנו וגו'. דוד עליו השלום, ויקחהו ממכלאות צאן. עמוס, כי בקר אנכי ובולס שקמים.

גדולה מלאכה, שלא שרתה רוח הקדש על אלישע אלא מתוך המלאכה, דכתיב וילך משם וימצא את אלישע בן שפט והוא חורש וגו', ואמ' לו אליהו ע"ה שוב כי מה עשיתי לך, כדי שלא יבטל מן המלאכה.

גדולה מלאכה, שלא שרתה שכינה בישראל עד שעשו מלאכה, שנא' (שמות לט, מג) וירא משה את המלאכה והנה עשו אותה כאשר צוה ה' את משה ויברך אותם משה. ובמה בירך אותם, אמ' להם, יהי רצון שתשרה שכינה במעשה ידיכם, שנא' (שמות מ, לה) והענן מלא את המשכן.

גדולה מלאכה לפני הב"ה, שכשם שצוה לישראל על השבת כך צוה אותם על המלאכה, שנא' (שמות כ, ז) זכור את יום השבת לקדשו, ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך.

גדולה מלאכה, שהגוזל מחבירו אפי' שוה פרוטה, יוליכנה אחריו אפילו למדי, והפועל עמו אוכלא, פי' בתמרים, [אפילו אחת מהם יפה דינר, אוכל ואינו בוש].

גדולה מלאכה, שהנהנה שוה פרוטה מן ההקדש מעל, והפועלין נוטלין שכרן מתרומת הלשכה.

גדולה מלאכה, שהמצות והמעשים טובים נקראים מלאכה, שכך נקראים מלאכת שמים.

ואע"פ שהמלאכה חביבה, צריך אדם לעשות תורתו קבע ומלאכתו עראי, שהמלאכה מפרנסת אותו בעולם הזה והתורה תנחילנו חיי העולם הבא. ויתכוין במלאכתו להתפרנס ממנה, כדי שלא יטריח על הצבור, וכדי שלא יהנה מכתרה של תורה בעולם הזה. דתנן שמאי אומר, עשה תורתך קבע, אמור מעט ועשה הרבה, והוי מקבל את כל האדם בסבר פנים יפות. וגרסינן במ' ברכות בפ' כיצד מברכין, אמ' רבה בר בר חנא א"ר יוחנן משום ר' יהודה בר אלעאי, בוא וראה מה בין דורות ראשונים לדורות אחרונים. דורות הראשונים עשו תורתן קבע ומלאכתן עראי וזה וזה נתקיימו בידן, דורות האחרונים עשו מלאכתן קבע ותורתן עראי וזה וזה לא נתקיימו בידן. ואין לך מלאכה בעולם פחותה, הואיל ואדם מתפרנס ממנה ואינו מצטרך לבריות. ואם תלמיד חכם הוא, כדי שלא יקבל פרס מן הצבור ונמצא נהנה מכתרה של תורה בעולם הזה, ישתדל לעשות מלאכה להתפרנס ממנה ולא יטריח על הצבור.

וחסידים הראשונים היו משתדלים לעשות מלאכה, כדי שיתפרנסו ממנה, ולא היו חוששין למלאכה פחותה, ואע"פ שהיו מהם נשיאים וראשי ישיבות וגדולי הדור. כגון ר' יוסי, שהיתה מלאכתו שהיה נושא עצים על כתפו, והיה שמח בחלקו ומשתבח במלאכתו, ואומר גדולה מלאכה שמחממת את בעליה. ור' יהושע היה פחמי, ור' יצחק

נפחא, ור' יוחנן סנדלר. אבא חלקיה, בן אחותו של הלל, היה נשכר לחפור השדות והכרמים. אבא שאול קובר את המתים. הלל הזקן חוטב עצים, ואע"פ שהיה נשיא ישראל וגדול הדור, ובן בנו של מלך יהודה היה, ואפי' הכי היה חוטב עצים. וגרסינן במ' נדרים ר' יהודה כדאזיל לבי מדרשא שקיל גולפא אכתפיה, פי' כלי חרס גדול, והיה אומר, גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה. ר' שמעון היה שקיל צנא אכתפיה, פי' סל גדול, והיה אומר, גדולה מלאכה שמכבדת בעליה. וחסידים אלו, שהיתה מלאכתן בצער והיו מתפרנסין ממלאכות אלו, ואם הכי היו גדולי הדור, ושוקדין על תלמודן, ולמדו תורה הרבה, והעמידו תלמידים הרבה. ואלו היו רוצין לקבל פרס מאנשי דורן, היו נותנין להם ממון הרבה והיו מעשירין אותן והיו מפרנסין אותם כפי כבודם, אבל לא היו רוצים ליהנות מכתרה של תורה ולקבל שכרן בעולם הזה.

וכל מי שאינו עושה מלאכה להתפרנס ממנה, הרי זה חוטא ומחטיא את הבריות. כיצד הוא חוטא, כיון שאינו עושה מלאכה להתפרנס ממנה, סופו בא לידי עניות וגונב את הבריות. כיצד מחטיא את הבריות, מפני שמרננין אחריו וחושדין אותו, ואומרין עליו, פלוני שהוא בטל ואינו עושה מלאכה, מנין הוא אוכל, מנין הוא שותה. וכמה הפליג שלמה ע"ה בגנות מי שאינו עושה מלאכה, ואומר עצלה תפיל תרדמה ונפש רמיה תרעב, ואומר הכסיל חובק את ידיו ואוכל את בשרו. וגרסי' בחופת אליהו זוטא אמ' אליהו זכור לטוב, מעיד אני עלי שמים וארץ, שכל תלמיד חכם שקורא לשם שמים ושונה לשם שמים ונהנה משלו ומיגיעו, שעליו הכתו' אומר אשריך וטוב לך. ולא עוד אלא שאומות העולם יריאין ממנו, שנא' (דברים כח, י) וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך. לפי' אל יתכוין אדם ללמוד תורה כדי להשתמש מכתרה בעולם הזה, כי שכר תלמוד תורה גנוז הוא וצפון לצדיקים בעולם הבא.

כוונת תלמוד תורה לשמה

ואע"פ ששכר תלמידי חכמים גדול לעולם הבא, אפי' הכי לא תהיה כוונת תלמודו ותורתו אלא לשמה ולא לקבל שכרה. דתנן אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס וכו'. רבן יוחנן בן זכאי אומר, אם למדת תורה הרבה, אל תחזיק טובה לעצמך, כי לכך נוצרת. ר' צדוק אומר, אל תעשם עטרה להתגדל בהם ולא קרדום לחתוך בהם, ר"ל שלא תהיה כוונתו של אדם ללמוד תורה בעולם הזה להתגדל בה כעטרה, ולא תהיה כוונתו ללמוד תורה לעשותה ככלי אומנתו שמתפרנס ממנו, כגון קרדום ומחרישה וכיוצא בו. וכן היה הלל [אומר] ודישתמש בתגא חלף, פי' המשתמש בכתרה

של תורה בעולם הזה שלא לשמה וכוונתו להתגדל בה או להתפרנס ממנה, שהוא נכרת. וכל הנאות מדברי תורה נוטל חייו מן העולם.

מעשה באדם אחד שהיה לו כרם, והיו הליסטין גונבין את תבואתו, והיה מצטער עד מאד. יום אחד החביא עצמו בכרם כדי לראות מי גנב תבואתו. אירע שעבר ר' טרפון אותו היום על אותו הכרם לעשות דרכו, וראה שכבר בצרו אותו ולא נשאר בו כי אם גרעונים של ענבים מועטות מזמן הבצירה. ומותר לכל אדם לאוכלם, ואין זה גזל, שכבר נתיאשו מהן הבעלים. נכנס ר' טרפון לכרם והיה מלקט הגרעינין ואוכל. ראה אותו בעל הכרם ולא הכיר בו שהוא ר' טרפון, והיה סבור שהוא האיש שהיה גונב הענבים מן הכרם. מיד יצא ונטל את ר' טרפון ונתנו על כתיפו והוליכו להטביעו בנהר. כיון שראה ר' טרפון כך, אמ' אוי לו לטרפון שזה הורגו. כששמע אותו האיש שר' טרפון הוא, הניחו והלך לו. כל ימיו של אותו הצדיק היה מצטער על דבר זה ואמ', אוי שנשתמשתי מכתרה של תורה.

ויש דברים שהתירו חז"ל לתלמידי חכמים ליהנות מן התורה, כגון שיתן ממון לאחרים להתעסק לו בפרקמטיא, והמתעסק לו שכרו הרבה מאד. והוא שאז"ל המטיל מלאי לכיס תלמידי חכמים, ויקנה להם פרקמטיא תחלה ואחר כך קונין שאר בני אדם, ומוכרין סחורת תלמידי חכמים תחלה ואח"כ מוכרין שאר בני אדם, וזה חייבו להם רז"ל כמו מתנות כהונה, כדי שיתפרנסו בכבוד, ודברים אלו וכיוצא בהן אין בהן משום הנאת דברי תורה. ונהגו הסוחרין לעשותן איש לרעהו לכבודם, ואין צריך לנהוג בכבוד הסוחרים, שהם עמי הארץ, יותר מכבוד תלמידי חכמים. ואין מטילין מס על תלמידי חכמים כלל, לא בבנין החומות ולא בדבר אחר. דתניא ואין מטילין על תלמידי חכמים לפרוע לא כסף גולגלתא ולא במס אחר, אלא הכל פורעין הצבור בשבילם, שנא' (עזרא ז, כד) מנדה בלו והלך לא שליט למרמא עליהון. וגרסי' במ' נדרים בפרק קונם, תניא את ה' אלהיך תירא וגו', שלא יאמר אדם אקרא בשביל שיקראוני חכם, אלמוד בשביל שיקראוני רבי, בשביל שאשב בראש, אלא ילמוד באהבה, וסוף הכבוד לבא. ר' אליעזר בר צדוק אומר, עשה דברים לשם פעלם ודבר בהם לשם שמים, ואל תעשה עטרה להתגדל בהם ולא קרדום להיות עודר בו. קל וחמר מבלשאצר, ומה בלשאצר, שלא נשתמש אלא בכלי הקדש שנעשו חול, נעקר מן העולם, המשתמש בכתרה של תורה, על אחת כמה וכמה. ואל יאמר אדם אין לי פנאי לקבוע עתים לתורה, מפני שאני עשיר ויש לי עסקין הרבה, או מפני שהוא עני ומחייתו בדוחק, אלא ישתדל ללמוד תורה

בין מעושר בין מעוני. דתנן ר' יוחנן אומר, כל המקיים את התורה מעוני סופו לקיימה מעושר, וכל המבטל את התורה מעושר סופו לבטלה מעוני.
וחסידים הראשונים היו דוחקין שעתן ועוסקין בתורה, ואע"פ שלא היה להם כלום, כגון הלל ושמאי ור' חנינא בן דוסא, שהיתה בת קול יוצאת ואומרת, כל העולם כולו אינו ניזון אלא בשביל חנינא בני, וחנינא בני די לו בקב חרובין מערב שבת לערב שבת, וכגון יונתן בן עמרם ור' יהושע בן חנניה ור' יוסי, שלא היו חוששין לעושר אלא שמחים בחלקם ושוקדין על תורתן מתוך דוחק ומתוך צער גדול, והיו מתפרנסין מיגיען ולא היו נהנין מכתרה של תורה. כי העושר והממון כלה ואבד, שנאמר (משלי כג, ה) התעיף עיניך בו ואיננו, והעושר האמיתי, שהוא לעד ולעולם, הוא עושרה של תורה, שנא' (משלי ג, טז) אורך ימים בימינה בשמאלה עושר וכבוד. וחכמתו של אדם הוא שבחו וזיוו והודו והדרו, ולא עושרו, שנאמ' טוב ילד מסכן וחכם ממלך זקן וכסיל.
וגרסי' במ' יומא בפרק אמ' להם הממונה, ת"ר עני ועשיר ורשע באין לדין. לעני אומרים, מפני מה לא למדת תורה. אם יאמר עני הוא וטרוד במזונותיו, היו אומרים לו, כלום אתה עני יותר מהלל. אמרו עליו על הלל הזקן, שבכל יום היה משתכר בטרפעיקא, פירוש דינר, היה חציו נותן לשומר בית המדרש וחציו פרנסתו ופרנסת ביתו. פעם אחת לא מצא להשתכר ולא הניחו שומר בית המדרש ליכנס. עלה ונתלה וישב על פי ארובה, כדי שישמע דברי אלהים חיים מפי שמעיה ואבטליון. אמרו אותו היום ערב שבת היה, ותקופת טבת היתה. ירד עליו שלג מן השמים ושכרו. כיון שעלה עמוד השחר, אמ' שמעיה לאבטליון, בכל יום הבית מאיר והיום אפל, שמא מעונן הוא. הציצו עיניהם וראו דמות אדם בארובה, ועליו רום שלש אמות שלג. פרקוהו ורחצוהו והושיבוהו כנגד המדורה. אמרו, ראוי זה לחלל עליו את השבת. ואע"פ שהיה צדיק זה בדוחק גדול כזה למד תורה ברבים, והעמיד תלמידים הרבה, והיו תלמידיו חכמים גדולים קדושים גדולי הדור. כדגרסינן בבבא בתרא בפ' יש נוחלין, ת"ר שמונים תלמידים היו לו להלל הזקן, שלשים מהם ראויים שתשרה עליהם שכינה כמשה רבינו ע"ה, ושלשים מהם ראוים שתעמוד להם חמה כיהושע בן נון, עשרים בינונים, גדול שבכולן יונתן בן עוזיאל, קטון שבכולן רבן יוחנן בן זכאי, שלא הניח מקרא משנה תלמוד, הלכות והגדות, דקדוקי תורה, דקדוקי סופרים, וקלים וחמורים וגזירות שוות, ותקופות וגימטריאות, משלות כובסין משלות שועלין, ושיחת דקלים ושיחת שדים ושיחת מלאכי השרת, ודבר קטון ודבר גדול. דבר גדול, מעשה מרכבה, דבר קטון, הוייא דאביי ורבא. לקיים מה שנאמר, להנחיל אוהבי יש. וכי מאחר שקטון שבכלם כך, גדול שבכלם על אחת כמה וכמה.

אמרו עליו על יונתן בן עוזיאל, שבשעה שהיה יושב ועוסק בתורה, שכל עוף שהיה פורח עליו מיד היה נשרף. עשיר אומרין לו, מפני מה לא עסקת בתורה. אם אמ' עשיר היה וטרוד בעסקין, היה אומרים לו, כלום עשיר היה מר' אלעזר בן חרסום, שהניח לו אביו אלף עיירות ביבשה וכנגדן אלף ספינות בים, ובכל יום ויום היה נוטל משוי על כתיפו והולך מעיר לעיר וממדינה למדינה ללמוד תורה. פעם אחת פגע בעבדיו בדרך, ועשו לו אנגריא, ולא היו מכירין אותו. אמ' להם, הניחוני, אלך ואלמוד תורה. אמרו, חיי אלעזר בן חרסום, שאין אנו מניחין אותך. ומימיו לא הלך לראות אותם, אלא היה יושב ועוסק בתורה כל היום וכל הלילה. רשע אומרים לו, מפני מה לא עסקת בתורה. אם אמר נאה היה וטרוד ביצרו, היו אומרים לו, כלום היה טרוד ביצרו יותר מיוסף הצדיק. אמרו עליו על יוסף הצדיק, שבכל יום ויום היתה משדלתו אשת פוטיפר בבגדים. בגדים שהלבישתו שחרית לא הלבישתו ערבית, ערבית לא הלבישתו שחרית. אמרה לו, השמיע לי. אמ' לה, לא. אמרה לו, הריני חובשך בבית האסורים. אמ' לה, ה' מתיר אסורים. היינו דכתיב ולא שמע אליה לשכב אצלה להיות עמה. לשכב אצלה, בעולם הזה, ולהיות עמה, בעולם הבא. נמצא הלל מחייב את העניים, ור' אלעזר בן חרסום מחייב את העשירים, ויוסף הצדיק מחייב את הרשעים.

וגרסי' במ' שוטה בפרק עגלה ערופה, אמר ר' יהושע בר חייא, כל העוסק בתורה מתוך דוחק תפלתו נשמעת לפני הב"ה, שנא' (ישעיהו ל, יט) כי עם בציון ישב בירושלם בכה לא תבכה חנון יחנך לקול זעקך כשומעתו ענך, וכתי' בתריה (ישעיהו ל, כ) ונתן ה' לכם לחם צר ומים לחץ. ור' אבהו אמ', אף משביעין אותו מזיו השכינה, שנא' (ישעיהו ל, כ) והיו עיניך רואות את מוריך. ור' חנינא אומר, אין הפרגוד ננעל בפניו, שנא' (ישעיהו ל, כ) ולא יכנף עוד מוריך. והעוסק בתורה מתוך דוחק שכרו הרבה מאד, דתנן לפום צערא אגרא. ותנן כך היא דרכה של תורה, פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה, ועל הארץ תישן, וחיי צער תחיה, ובתורה אתה עמל. ואל תתאוה לשולחנם של מלכים, ששולחנך גדול משולחנם וכתרך גדול מכתרם. ואם אתה עושה כן אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא. והלא דברים קל וחומר, ומה אם עני חייב ללמוד תורה מתוך דוחק, עשיר על אחת כמה וכמה.

צריך אדם לחזר אחר התורה

לפיכך צריך אדם לחזר אחר התורה, ויעשה לו רב ללמוד ממנו, ויקנה לעצמו חבר ללמוד עמו. דתנן עשה לך רב וקנה לך חבר. ושני חבירים השונים זה עם זה, ומחדדים זה את זה בהלכה, שכרן הרבה מאד, ומעלה עליהן הכתוב כאלו הקריבו מנחה לפני הב"ה.

דתנן במ' מנחות בפרק הרי עלי עשרון, למה נאמר כי ממזרח שמש ועד מבואו גדול שמי בגויים ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי ומנחה טהורה, אמ' ר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן, אלו שני תלמידי חכמים העוסקים בתורה בכל מקום. וגרסינן בפרק קמא במ' ברכות מנין ששנים שיושבין ועוסקין בתורה שכינה שרויה עמהם, שנאמר (שמות כ, כ) בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך. וגרסי' במסכת שבת בפרק במה אשה יוצאה, א"ר יהודה אמ' ר' שמעון בן לקיש, שני תלמידים המחדדין זה את זה בהלכה הב"ה מצליח להם, שנאמר (תהלים מה, ה) והדרך צלח רכב, ר"ל והדרך, שמהדרין את ההלכה פעמים רבות, ולא עוד אלא שעולין לגדולה, שנאמר (תהלים מה, ד) רכב. יכול אפי' שלא לשמה, ת"ל על דבר אמת, יכול אפי' אם מגיס דעתו, ת"ל וענוה צדק. ואם עושין כן זוכין לתורה, שניתנה לימין, שנא' (תהלים מה, ה) ותורך נוראות ימינך. רב נחמן בר יצחק אמ', זוכין לדברים שנאמרו בימינה של תורה. דאמ' רבא בר רב שילא אמ' רב חסדא אמ' רב ששת, מאי דכתי' (משלי ג, טז) אורך ימים בימינה בשמאלה עושר וכבוד, ומה בימינה אורך ימים איכא, עושר וכבוד ליכא, אלא למימינים בה אורך ימים איכא, כ"ש עושר [וכבוד]. למשמאילים בה עושר וכבוד איכא, אורך ימים ליכא. אמ' ר' ירמיה אמ' ר' שמעון בן לקיש, שני חבירים המקשיבים זה לזה בהלכה, הב"ה שומע לקולן, שנא' (שיר השירים ח, יג) חברים מקשיבים לקולך השמיעיני. א"ר ירמיה א"ר שמעון בן לקיש, שני תלמידי חכמים הנוחין זה לזה בהלכה, הב"ה מקשיב להן, שנא' (מלאכי ג, טז) אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו ויקשב ה' וישמע. ולא עוד, אלא שנכתבין בספר, שנא' (מלאכי ג, טז) ויכתב בספר זכרון לפניו. ואם אין עושין כן, גורמין לשכינה שתסתלק מישראל, שנאמר (שיר השירים ח, יד) ברח דודי ודמה לך לצבי. אמ' ר' אבהו אמ' ריש לקיש, שני תלמידי חכמים שמדגלין זה את זה בהלכה הב"ה אוהבן, שנא' (שיר השירים ב, ד) ודגלו עלי אהבה. וגרסי' בפרק קמא דמ' תעניות אמ' רבה בר בר חנא, למה המשילו דברי תורה לאש, דכתי' (ירמיהו כג, כט) הלא כה דברי כאש נאם ה', לומר לך מה האש אינה דולקת יחידי, אף דברי תורה אין מתקיימין למי שלומדן יחידי. והיינו דאמ' ר' יוסי, מאי דכתיב חרב על הבדים ונואלו, חרב על צואריהן של שונאיהם של תלמידי חכמים שיושבין ועוסקין בתורה בד בבד. ולא עוד אלא שמטפשין, שנא' (ירמיהו נ, לו) ונואלו. ולא עוד אלא שחוטאין, שנאמר (במדבר יב, יא) אשר נואלנו ואשר חטאנו. ועוד גרסינן במ' שוטה בפרק עגלה ערופה, אמ' ר' אלעאי בר ברכיה, שני תלמידי חכמים הדרים בעיר אחת ואין נוחין זה את זה בהלכה, אחד מהם מת ואחד מהם גולה, שנא' (דברים יט, ג) לנוס שמה רוצח אשר ירצח את רעהו בבלי דעת, ואין

דעת אלא תורה, שנא' (הושע ד, ו) נדמו עמי מבלי הדעת כי אתה הדעת מאסת. אמ' ר' אלעאי אמ' ר' ברכיה, אלמלא תפלתו של חבקוק הנביא, היו שני תלמידי חכמים מתכסין בטלית אחת והיו עוסקין בתורה, שנא' (חבקוק ג, ב) ה' שמעתי שמעך יראתי ה' פעלך בקרב שנים חייהו בקרב שנים תודיע, אל תקרי בקרב שנים, אלא בקרוב שנים. לפיכך צריך אדם להתחבר לחכם, כדי שילמדנו תורה. לא מצא חכם, לתלמיד, ואפי' לתלמיד שהוא קטון ממנו בחכמה, שמתוך משא ומתן שעושין זה עם זה לומדין זה מזה. כי החכם מלמד לתלמיד, והתלמיד מלמד לחכם, אם הוא התלמיד המשכיל, ואפי' אינו כל כך משכיל מתוך שאלותיו, כהוגן ושלא כהוגן, הרב מתחדד, מפני שצריך הרב להשיב לתלמיד על שאלותיו, נמצא החכם מתחדד בשאלותיו של תלמיד. וגרסינן במ' ברכות בפרק אין עומדין להתפלל, אמ' רב נחמן בר יצחק, למה נמשלה תורה לעץ, דכתי' (משלי ג, יח) עץ חיים היא למחזיקים בה, מה עץ קטן מדליק הגדול, אף תלמידי חכמים קטנים מחדדין את הגדולים. והיינו דאמ' ר', הרבה תורה למדתי מרבותי, ומחבירי יותר מרבותי, ומתלמידי יותר מכלם. ושנינו במסכת אבות בן זומא אומר, איזהו חכם, הלומד מכל אדם, שנא' (תהלים קיט, צט) מכל מלמדי השכלתי וגו'.

לעולם ישתדל אדם ללמוד תורה ולא יהא חושש לעושרו, אלא יוציא אפי' כל ממונו כדי שילמוד תורה, וימכור הנקלה, שהוא הממון, ויקנה הנכבד, שהוא תלמוד תורה, דכתי' (משלי ג, טו) יקרה היא מפנינים וגו'. והעושה כך אשריו ואשרי חלקו, שהוא מוכר חיי שעה, שהוא הממון, וקונה חיי עולמים וקיום נצח נצחים, שהם דברי תורה. וגרסי' בפסיקתא ר' יוחנן הוה מטייל, סליק מטבריה לצפרי, והוה מסתמיך על כתפיה דר' חייא בר אבא. מטון חד בית חקל. אמ' דין בית חקלא הוה דידי וזבנתיה מפני מילעי באוריתא. מטון חד בית כרם. אמ' האי בית כרמא הוה דידי וזבנתיה מפני מילעי באוריתא. מטון חד בית זיתא. אמ' האי בית זיתא הוה דידי וזבנתיה מפני מילעי באוריתא. ר' חייא בר אבי בכי. אמ' ליה ר' יוחנן, למה את בכי. אמ' ליה, בכי אנא על דלא שבקת לסיבותך כלום. אמ' ליה, חייא ברי, ומה קלה היא בעיניך שעשיתי, ומכרתי דבר שניתן בששת ימים, וקניתי דבר שניתן בארבעים יום וארבעים לילה. הא למדנו שהיא, התורה, יקרה לו לאדם מכל כלי חמדה שבעולם. וגרסינן בבראשית רבה יקרה היא מפנינים וכל חפציך לא ישוו בה, וכתו' אחד אומר וכל חפצים לא ישוו בה. חפיצים, אלו מצות ומעשים טובים, חפציך, אלו אבנים טובות ומרגליות, אלו ואלו לא ישוו בה, חפצים וחפציך לא ישוו בה, דכתי' (ירמיהו ט, כב) אל יתהלל חכם בחכמתו, ר"ל אם חכמתו חכמה חיצונה, ואל יתהלל הגבור בגבורתו, אם אינו כובש את יצרו. דתנן איזהו

עשיר השמח בחלקו, [איזהו גבור הכובש את יצרו]. כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי, ואין ידיעת הב"ה אלא בידיעת התורה, שנא' (דברים ד, לה) אתה הראת לדעת כי ה' הוא האלהים אין עוד, וכתיב בתריה מן השמים השמיעך את קולו ליסרך וגו'. ושמעתי על פי הרב ר' יהודה זצ"ל בן הרא"ש כה אמר ה' אל יתהלל חכם בחכמתו ואל יתהלל הגבור בגבורתו ואל יתהלל עשיר בעושרו, כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי כי אני ה' עושה חסד משפט וצדקה בארץ כי באלה חפצתי נאם ה'. אמ' בפסוק זה חכם וגבור ועשיר, וכנגדן חסד משפט וצדקה. לומר לך, אם הוא חכם אל יתהלל בחכמתו, אלא א"כ עושה בה חסד וילמד תורה לרבים, ואם הוא גבור אל יתהלל בגבורתו, אלא אם כן יעשה משפט, הואיל ויש בידו יכולת, ואל יתהלל עשיר [בעשרו], אלא א"כ יעשה ממנו צדקה לעניים.

לעולם ישתדל אדם ללמוד תורה, ואם אין לו בעירו רב שילמוד ממנו ילך לעיר אחרת שרבי מצוי בה וילמוד ממנו. ולא יהיה חושש לטלטולו, שכל תלמיד שהולך מעירו לעיר אחרת ללמוד תורה שכרו הרבה. כדגרסי' במ' ברכות בפ' הרואה מקום, ת"ר כשנכנסו חכמים לכרם ביבנה היו שם ר' יהודה ור' יוסי ור' נחמיה ור' אלעזר. פתח ר' יהודה ראש המדברים בכל מקום ואמ', ומשה יקח את האהל וגו'. והלא דברים קל וחומר, ומה ישראל, שאין מרוחקין אלא שלשה פרסאות, אמרה תורה והיה כל מבקש ה' וגו', תלמידי חכמים שנושאין משוי על כתפיהן והולכין מעיר לעיר וממדינה למדינה ללמוד תורה, על אחת כמה וכמה. ואפי' חכם גדול, יותר כבוד חולקין לו בעיר אחרת ממה שחולקין לו בעירו, כדגרסי' בשנים ושלשים מדות דר' אליעזר ר' נחמיה אומר דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום [אחר, שהן צריכין להביא ראייה ממקום אחר. כך אם אין לו בעירו רב שילמוד ממנו, ילמוד מרב] בעיר אחרת. וכן הוא אומר, היתה כאניות סוחר ממרחק תביא לחמה. וגרסי' בפרק קמא דבבא בתרא אף חובב עמים כל קדושיו בידך והם תכו לרגליך ישא מדברותיך, אלו תלמידי חכמים שמכתתין רגליהם מעיר לעיר וממדינה למדינה לישא וליתן בדיבורה של תורה. אבל מי שהוא עצל, ואינו מבקש ללמוד תורה, ואפי' החכם בעירו. כדגרסי' בבראשית רבה חכם עצל בעיניו משבעה משיבי טעם. אמרו לעצל, לך ללמוד תורה לעיר אחרת. אמ' להם, מתיירא אני שמא יהי שחל בדרך, שנא' (משלי כו, יג) אמר עצל שחל בדרך. אמרו לו, והלא הוא קרוב ממך, צא ולמוד תורה ממנו. אמ' להם, בתוך רחובות ארצח. אמרו לו, הרי הוא בתוך הבית. אמ' להם, אם הולך אני אמצא את הדלת שלו נעול. אמרו לו, פתוח הוא, שנאמר (משלי כו, יד) הדלת תסוב על צירה ועצל על מטתו. לסוף שלא היה יודע להשיב להם, אמ'

להם, אם הדלת הוא פתוח שלי הוא נעול, שאני מבקש עוד מעט לישן, שנאמר (משלי ו, ט) עד מתי עצל תשכב מתי תקום משנתך. עמד משנתו ונתנו [לפניו] לאכול והוא מתעצל ליתן לתוך פיו, שנא' (משלי כו, טו) טמן עצל ידו בצלחת נלאה להשיבה אל פיו, ואחד אמר, נותן ידו לתוך קדרה ונכוית ידו, והיה מתעצל להשיבה אל פיו.

וגרסי' בסדר אליהו אמ' אליהו זכור לטוב, פעם אחת הייתי מהלך בדרך. מצאני אדם אחד והיה מתלוצץ ומלעיג כנגדי. אמרתי לו, בני מה אתה משיב לאביך יום המשפט. אמ' לי, ר' יש לי דברים להשיב. אמרתי לו, מה הן. אמ' לי, אומר אני שאין בי דעה ולא בינה, שלא נתנו לי מן השמים. אמרתי לו, בני, ומה מלאכתך. אמ' לי, צייד דגים אני. אמרתי לו, מי הודיעך ליקח הפשתן ולטוותו ולארוג ממנו מצודות כדי להשליך בים ולהעלות את הדגים, לזה נתנו לך דעה ובינה, ולדברי תורה, שכתוב בה כי קרוב אליך הדבר מאד בפיך ובלבבך לעשותו, לא נתנו לך דעה ובינה. מיד נתאנח והרים קולו ובכה. אמרתי לו, בני, אל ירע בעיניך, שכל באי עולם כיון שנמשכין מדברי תורה מעשה ידיהם מוכיחין עליהם, שנא' (ישעיהו יט, ט) ובושו עובדי פשתים שריקות ואורגים חורי.

וגרסינן במדרש תני רב ענן, רוכבי אתונות צחורות, אלו תלמידי חכמים שהולכים מעיר לעיר וממדינה למדינה ללמוד תורה. צחורות, אל תקרי צחורות אלא צהורות, מלמד שעושין אותן כצהרים. יושבי על מדין, שדנין דין אמת לאמיתו. הולכי, אלו בעלי מקרא. על דרך, אלו בעלי משנה, ואמרי לה, אלה בעלי התלמוד. שיחו, שכל שיחתן בתורה. ותלמידי חכמים אפי' כשמהלכין בדרך חייבין לעסוק בתורה, שנא' (דברים ו, ז) ודברת בם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך. וגרסי' במ' שוטה בפרק עגלה ערופה, א"ר אלעאי בן ברכיה, שני תלמידי חכמים המהלכין בדרך ואין ביניהם דברי תורה ראויין לישרף, שנא' (מלכים ב ב, יא) ויהי המה הולכים הלך ודבר והנה רכב אש וסוסי אש ויפרידו בין שניהם. טעמא דאיכא דבור, הא ליכא דבור ראויין לישרף.

משנה ותלמוד הם המשובחים בדברי תורה, לפי שבהן נכללין תורה שבכתב ותורה שבעל פה ופירושיהן. כדגרסי' בבבא מציעא בפרק המפקיד את הזהב, ת"ר העוסק במקרא מדה שאינו מדה, במשנה נותנין עליה שכר, בתלמוד אין לך מדה גדולה מזו. ולעולם הוי רץ למשנה יותר מן התלמוד. הא גופא קשיא, אמרת בתלמוד אין לך מדה גדולה מזו, והדר אמרת לעולם הוי רץ למשנה יותר מן התלמוד. אמ' רב יוחנן, בימי [רבי] נשנית משנה זו. כיון שאמ' תלמוד אין לך מדה גדולה מזו, שבקיה כולי עלמא למתניתין ואזל בתר תלמודא, הדר ודריש להו ולעולם הוי רץ למשנה יותר מן התלמוד. וכל הנושא ונותן בתלמוד פעמים הרבה, בכל פעם ופעם הוא מוצא בו דבר חדש, ויהיה חביב עליו

כפעם הראשונה. כדגרסי' במ' עירובין בפ' [כיצד] מעברין, א"ר שמואל בר נחמני אמ' ר' יונתן, מאי דכתיב אילת אהבים ויעלת חן, למה נמשלו דברי תורה לאילה, מה אילה זו רחמה צר וחביבה על בעלה בכל שעה ושעה כשעה ראשונה, כך דברי תורה היא יעלת חן על לומדיה. דדיה ירווך בכל עת, למה נמשלו דברי תורה לדד, לומר לך, מה דד זה כל זמן שהתינוק ממשמש בו מוצא בו חלב, אף דברי תורה, כל זמן שאדם הוגה בהם, מוצא בהם טעם חדש. באהבתה תשגה תמיד, כגון ר' אלעזר בן פדת. אמרו עליו על ר' אלעזר בן פדת, שהיה יושב בשוק התחתון של צפורי ועוסק בתורה וסדינו מוטל בשוק העליון. תניא אמ' ר' אלעזר, פעם אחת בא אדם אחד ליטולו ומצא שרף כרוך עליו.

לפיכך אל ידמה בנפשו תלמיד חכם שהגיע לסוף החכמה ולתכליתה, אלא אם קורא היום ישנה וישלש למחר, לפי שבכל פעם ופעם ימצא חדוש שלא היה יודע קודם לכן, דתנן הפך בה והפוך בה, וסיב ובלי בה, דכולא בה, ובה תיהוי ומינה לא תזוז, שאין לך מדה טובה הימנה. פי' הפוך בה, הוי מהפך בה בטעמי התורה, ונושא ונותן בה תמיד, ומדקדק בטעמיה, ולעולם תמצא דבר חדש וחכמה יתירה. וסיב ובלי בה, הזקין ובלה בה ימיך, ואל תאמר כבר למדתי בנערותי והפכתי על כל צדדיה, ועתה מה תועלת לי בלמוד הואיל ולמדתי כבר מנערותי, אלא אם למדת בנערותך למוד בזקנותך, כ"ש אם לא למדת בנערותך, שנא' (קהלת יא, ו) בבקר זרע זרעך ולערב אל תנח ידיך. ובה תיהוי ומינה לא תזוז, שלא תחליף דברי תורה באומנות אחרת, שנא' (יהושע א, ח) לא ימוש ספר התורה מפיך והגית בו יומם ולילה, בנערותך ובזקנותך, לפי שאתה למד בזקנותך מה שלא למדת בנערותך, וכשתלמידי חכמים מזקינים חכמתם נוספת, שנא' (תהלים צב, טו) עוד ינובון בשיבה דשנים ורעננים יהיו. וגרסי' בסוף מסכת קינים ר' שמעון בן עקשיא אומר, זקני עם הארץ כל זמן שמזקינים דעתן מטורפת עליהם, שנא' (איוב יב, כ) מסיר שפה לנאמנים וטעם זקנים יקח, אבל זקני תורה כל זמן שמזקינין דעתן מתיישבת עליהם, שנא' (איוב יב, יב) בישישים חכמה ואורך ימים תבונה. וגרסי' בב"ר ר' ישמעאל ור' עקיבא, ר' ישמעאל אומר, אם למדת תורה בילדותך למוד תורה בזקנותך, שאין אתה יודע איזו מהן מתקיימת, הזו או זו או שתיהם כאחד טובים. דכולא בה, שכל החכמות כלולות בה. ולא יהיו תלמידי חכמים עינן צרה זה בזה. דתניא שנים עשר אלף תלמידי חכמים היו לו לר' עקיבא, מגבת עד אנטיפרס, וכולן מתו בפרק אחד, על שהיתה עיניהן צרה אלו באלו, ובסוף העמיד שבעה, ואלו הן, ר' מאיר ור' יהודה ור' יוסי ור' שמעון ור' אלעזר בן שמוע ור' יוחנן הסנדלר ור' אלעזר בן יעקב, ואית דאמרי ר' יהודה ור' נחמיה ר' יוסי ור' שמעון בן יוחאי ור' חגי ור' יוחנן הסנדלר. אמ' להם, בני, הראשונים לא מתו אלא

שהיתה עיניהם צרה אלו באלו, ואתם תנו עיניכם שלא תעשו כמעשיהם. עמדו ומלאו כל הארץ תורה. לפיכך אם קורא אדם ושונה ועוסק בתורה ובגמילות חסדים, אל יאמר, איני צריך לעשות כן בזקנותי. ויסתכל בעצמו שהחמה והלבנה והמזלות משכימים ומעריבים בכל יום לעשות רצונו של הב"ה ולהשתחוות לפניו, שנא' (נחמיה ט, ו) וצבא השמים לך משתחוים, ואינן אומרים, כבר השתחויתי בבקר, מה לי להשתחוות בערב, אלא משתחוים לערב אע"פ שהשתחוו כבר בבקר. ויאמר אדם, כשם שאלו המזלות והכוכבים משכימין ומעריבין לעשות רצון קונם, אע"פ שאין צריכין פרנסה, אני, שצריך פרנסה בנערותי ובזקנותי, על אחת כמה וכמה.

לעולם יעשה לו אדם רב ללמוד תורה ממנו, שכל השומע תורה בעולם הזה מפי חכם, זוכה לשמוע תורה מהב"ה לעולם הבא. כדגרסי' בואלה שמות רבה והיה אם שמוע תשמע לקול ה' אלהיך והישר בעיניו תעשה וגו'. לקול ה' אלהיך, אלו עשרת הדברות, שנאמר (דברים ה, יח) את הדברים האלה דבר ה' אל כל קהלכם, קול גדול ולא יסף. והישר בעיניו תעשה, אלו אגדות משובחות הישרות והנשמעות באוזן כל אדם. והאזנת למצותיו, שתהא מרויח את אזניך. אמ' ישעיהו ע"ה, כל שהוא מטה את אזנו ושומע דברי תורה זוכה להיות לי, שנא' (ישעיהו נה, ג) הטו אזניכם אלי שמעו ותחי נפשכם. ושמרת כל חוקיו, אלו העריות, שנא' (ויקרא יח, ל) ושמרתם את משמרתי לבלתי עשות מחוקות התועבות וגו'. ד"א והיה אם שמע תשמע, שמע מצוה אחת משמיעין אותו מצות רבות, שנא' (דברים יא, יג) והיה אם שמע תשמע, שכח מצוה אחת משכחין אותו מצות הרבה, שנא' (דברים ח, יט) והיה אם שכח תשכח את ה' אלהיך. והאזנת למצותיו, אלו הלכות. ושמרת כל חוקיו, אלו גזירות, כמו שכתבתי. שמעון בן עזאי אומר, שמע מה ת"ל תשמע, מפני שהייתי אומר, רצה אדם לשמוע משמיעין אותו מיד, לשכוח משכחין אותו. אמר הנביא לישראל, בעולם הזה אתם שומעין דברי תורה מפי בשר ודם, אבל לעתיד לבוא, כשיופיע הב"ה במלכותו, אתם שומעין מפיו, שנא' (ישעיהו ל, כא) ואזניך תשמענה דבר מאחריך לאמר, וכת' וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך.

תורה ודרך ארץ

לעולם ילמוד אדם תורה ודרך ארץ, כדי שיהיה אהוב וחביב למעלה ולמטה. שכל תלמיד חכם שיש בו תורה ודרך ארץ הב"ה מתקדש על ידו והתורה מתעלית. כדגרסי' במ' יומא בפרק יום הכפורים, ת"ר ואהבת את ה' אלהיך, שיהא שם שמים מתאהב על ידך. שכשאדם קורא ושונה, ומשמש תלמידי חכמים, ומשאו ומתנו באמונה, ודיבורו בנחת עם הבריות, אומרים עליו הבריות, אשרי פלוני שלמד תורה, אשרי אביו שלמדו תורה,

אשרי רבו שלמדו תורה, ראיתם פלוני שלמד תורה, כמה נאים דרכיו וכמה מתוקנים מעשיו. עליו הכתו' אומר ויאמר אלי עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר. אבל בזמן שאדם קורא ושונה, ומשמש תלמידי חכמים, ואין משאו ומתנו באמונה, ואין דברו בנחת עם הבריות, מה הבריות אומרין עליו, אוי לו לפלוני שלמד תורה, אוי לו לאביו שלמדו תורה, אוי לו לרבו שלמדו תורה, אשריכם בני אדם שלא למדו תורה, ראיתם פלוני, כמה מקולקלין דרכיו וכמה מכוערין מעשיו, עליהם הכתו' אומר עם ה' אלה ומארצו יצאו. וכל תלמיד חכם המרבה סעודתו בכל מקום, מבזבזין נכסיו, וגולה מארצו ומארץ מולדתו, וימות בארץ נכריה, ומתים גוזליו, ותורתו משתכחת מפיו, שכן מצינו באלימלך בימי שפוט השופטים, שמת הוא ובניו ונכרת זרעו מן העולם. ולא עוד אלא שמחלל שם שמים ושם אביו ושם רבו, וגורם שם רע לו ולבנו ולבן בנו עד ארבעה דורות, ומרבה מחלוקות, כמו שאפרש לקמן בע"ה בפרק דרך ארץ.

לעולם ישתדל אדם לקבוע מקום לתורתו, ולא יהיה רגיל ללמוד היום במקום אחד ומחר במקום אחר. כדגרסינן במ' ברכות בפרקא קמא, א"ר יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי, כל הקובע מקום לתורתו אויביו נופלין תחתיו, שנא' (שמואל ב ז, י) ושמתי מקום לעמי ישראל ונטעתיו לשכון תחתיו ולא ירגז עוד ולא יוסיפו בני עולה לענותו. אמ' רב חסדא, מאי דכתי' (תהלים פז, ב) אוהב ה' שערי ציון מכל משכנות יעקב, אמ' הב"ה לישראל, אוהב אני שערים המצויינים בהלכה יותר מבתי כנסיות ובתי מדרשות. והיינו דאמ' ר' חייא בר אבא, מיום שחרב בית המקדש אין לו להב"ה בעולמו אלא ארבע אמות של הלכה בלבד. אמ' אביי, מריש הוה גריסנא בינו ביתאי ומצלינא בבי כנישתא, כיון דשמעי להא דאמ' ר' חייא בר אבא משמיה דעולא, לא הוה מצלינא אלא ביני עמודיא דהוה גריסנא. ר' אמי ור' אסי, אע"ג דהוה להו תריסר בי כנישתא בטבריא, לא הוו מצלי אלא ביני עמודי היכא דהוו גרסי. וגרסי' במ' מכות בפרק אלו הן הגולין, א"ר יהושע בן לוי, האי דכתי' (תהלים קכב, א) שיר המעלות לדוד שמחתי באומרים לי בית ה' נלך. אמ' דוד לפני הב"ה, רבונו של עולם, שמעת בני אדם שאומרים, מתי ימות זקן זה ויבא שלמה ויבנה בית הבחירה ונעלה לרגל ושמחתו. אמ' לו הב"ה, כי טוב יום בחציריך מאלף, טוב יום אחד שאתה יושב ועוסק בתורה לפני, מאלף עולות שעתיד שלמה בנך להקריב על גבי המזבח.

וצריך תלמדי חכם שתהיה תורתו שגורה בפיו, ויהיה שואל כענין ומשיב כהלכה, ויאמר על הן הן ועל לאו לאו, ועל מה שלא שמע אומר לא שמעתי, ועל מה שלא הבין יאמר לא הבנתי. ויזהר עד מאד שלא יטעה בהוראה, ונמצא מטהר את הטמא ומטמא את הטהור,

ומתיר האסור ואוסר את המותר. ויהיה תלמודו מסודר בפיו, כדי שישיב לשואל כהוגן. כדגרסינן במ' קידושין בפרקא קמא, ת"ר ושננתם לבניך, שיהיו דברי תורה מחודדין בפיך, שאם ישאל אותך אדם אל תגמגם ותאמר לו, אלא אמור מיד, שנא' (משלי ז, ד) אמור לחכמה אחותי את ומודע לבינה תקרא, ואומר אשרי הגבר אשר מלא את אשפתו מהם לא יבושו כי ידברו את אויבים בשער. א"ר חייא בר אבא, אפי' אב ובנו, הרב ותלמידו, מתעסקין בתורה בשעה אחת נעשו אויבים זה לזה. אמר רבא, ואין זזין משם עד שנעשו אוהבים, שנא' (במדבר כא, יד) ואת והב בסופה, אל תקרי בסופה אלא בסופה. וגרסי' בפרקא קמא דמסכת תעניות אמ' ריש לקיש, אם ראית תלמיד חכם שתלמודו קוהה עליו כברזל, בשביל משנתו שאינה סדורה בפיו, שנא' (קהלת י, י) והוא לא פנים קלקל, מאי תקנתיה, ירבה בישיבה, שנא' (קהלת י, י) וחיילים יגבר. ריש לקיש מסדר מתניתין ארבעין זמנין, כנגד ארבעים יום שניתנה בם תורה, והדר עייל קמיה דר' יוחנן. רב אחא בריה דרב אהבה מסדר מתניתין ארבעה ועשרים זמנין, כנגד ארבעה ועשרים ספרים, והדר עייל קמיה דרבא. וגרסינן במ' עירובין בפ' כיצד מערבין, ת"ר כיצד סדר משנה, משה למד מפי הגבורה, נכנס אהרן ושנה לו פרקו, נסתלק אהרן וישב לו לשמאל משה, נכנסו בניו שנה להן משה פרקן, נסתלקו בניו, אלעזר יושב לימין משה, לשמאל אהרן. ר' יהודה אומר, לעולם אהרן לימין משה הוא חוזר. נכנסו זקנים ושנה להם פרקן, נכנסו כל כהנים ושנה להם פרקן. נמצא ביד אהרן ארבעה, ביד בניו שלשה, ביד זקנים שתים, ביד כל העם אחת. נסתלק משה, שנה מהם אהרן פרקן, נסתלקו בניו, שנו להם זקנים פרקן. נמצא ביד כל אחד ארבעה. מכאן אמ' ר' אלעזר בן עזריה, חייב אדם לשנות תלמידו ארבעה, קל וחומר מאהרן, ומה אהרן שלמד ממשה ומשה מפי הגבורה ארבעה, הדיוט מפי הדיוט על אחת כמה וכמה. ר' עקיבא אומר, מנין שחייב אדם לשנות לתלמידיו עד שילמדנו, ת"ל ולמדה את בני ישראל. ומנין שילמדנו עד שתהא שגורה בפיו, ת"ל שימה בפיהם. ומנין שחייב אדם לסדר תלמודו ארבעה פעמים קודם שילמוד אותו ברבים, שנא' (איוב כח, כז) אז ראה ויספרה הכינה וגם חקרה, והדר ויאמר לאדם הן יראת ה' היא חכמה. מעשה בר' עקיבא שהיה בבית הכנסת, וקרא לו שליח צבור לעלות ולקרות בתורה, ולא קרא, מפני שלא סידרה קודם. וכל הלמד תורה ואינו חוזר לשנות בה, דומה למי שזורע ואינו קוצר.

ענין ספר תורה

וחייב כל אחד מישראל לכתוב ספר תורה לעצמו, שנא' (דברים לא, יט) ועתה כתבו לכם את השירה הזאת. פי' כתבו לכם את התורה שיש בה שירה, שאין כותבין את התורה

פרשיות פרשיות. ואע"פ שהניחו לו אבותיו ספר תורה, מצוה לכתוב הוא לעצמו. ויותר שכר הוא לכתוב אותו לעצמו, יותר ממי שקונה אותו מן השוק. כדגרסינן במ' מנחות בפרק הקומץ, א"ר יהושע בר אבא אמ' רב גידל, הלוקח ספר תורה מן השוק כאלו חוטף מצוה, כתבו מעלה עליו הכתוב כאלו קבלו מהר סיני. אמ' רב יהודה אמ' רב ששת, אם הגיה בו אפי' אות אחת, מעלה עליו הכתו' כאלו כתבו. ומצוה על המלך לכתוב ספר תורה שני לעצמו יותר על ספר תורה שהיה לו כשהיה הדיוט, שנא' (דברים יז, יח) והיה כשבתו על כסא ממלכתו וכתב לו את משנה התורה הזאת על ספר וגו'. ומגיהין אותו מספר העזרא על פי בית דין הגדול. ואסור לו לאדם למכור ספר תורה, ואפי' שאין לו מה שיאכל, ואפי' יש לו ספרים רבים, ואפי' ישן לקנות חדש. ואין מוכרין ספר תורה אלא בשביל אחד משני דברים, או שילמוד תורה בדמיו או שישא אשה בדמיו, ובלבד שאין לו דבר אחר למכור. ספר תורה שבלה או שנפסל, נותנין אותו בכלי חרש וקוברין אותו אצל תלמיד חכם, וזו היא גניזתו. מטפחות ספרים שבלו עושין מהן תכריכין למת מצוה, וזו היא גניזתן. תיק שהוכן לספר תורה והונח בו, והארון שנותנין ספר תורה בו, והמגדל שנותנין ספר תורה עליו, ואע"פ שהוא בתוך התיק, והכסא שהונח לספר תורה והונח עליו, הכל תשמישי קדושה הן, ואסור לזורקן כשיבלו, אלא גונזין אותן. תפוחי כסף וזהב וכיוצא בהן, שעושין לספר תורה לנוי, תשמישי קדושה הן, ואסור להוציאן לחול, אלא אם לוקחין בדמיהן ספר תורה או חומשים. אבל הבימות שעומדין עליהן שלוחי ציבור כשאוחז' הספר, והלוחות שכותבין בהם לתינוקות להתלמד, אין בהן קדושה. מניחין ספר תורה על גבי ספר תורה אחר, ואין צריך לומר על גבי חומשין. ומניחין חומשים על גבי נביאים ועל גבי כתובים, אבל אין מניחין כתובים על גבי נביאים ולא על גבי חומשים, ולא חומשים על גבי ספר תורה. וכל כתבי הקדש, ואפי' הלכות והגדות, אסור לזרוק אותן.

קמיעים, שכתוב בהן מכתב הקדש או שמות של טהרה, אסור ליכנס בהם לבית הכסא, אלא אם יהיו מחופות בעור. ואסור להכניס ספר תורה לבית הכסא ולא לבית המרחץ ולא לבית הקברות, אע"פ שהוא כרוך במטפחות ונתון בתוך התיק שלו. ואסור לקרות בו עד שירחיק ארבע אמות מבית הכסא או מן המת או מן הקבר. ואסור לאדם לאחוז בספר תורה כשהוא ערום, ואסור לישב על גבי מטה שספר תורה עליה.

בית שיש בו ספר תורה אסור לשמש בו מטתו, עד שיוציאנו או שיניחנו בכלי ויתן הכלי בתוך הכלי אחר שאינו מזומן לו, אבל אם היה הכלי מזומן לו, אפי' עשרה כלים מזומנים לו זה בתוך זה ככלי אחד הן, ואסור לשמש מטתו בבית עד שיעשה לו מחיצה

גבוהה עשרה טפחים. בד"א אם אין לו בית אחר, אבל אם יש לו בית אחר, אסור לשמש בו מטתו עד שיוציאנו. כל הטמאים, ואפילו נדות ואפי' גוים, מותר לאחוז ספר תורה ולקרות בו, שאין דברי תורה מקבלין טומאה, שנא' (ירמיהו כג, כט) הלא כה דברי כאש נאם ה', מה אש אינה מקבלת טומאה, אף דברי תורה אינן מקבלין טומאה. ובלבד שיהיו ידיו נקיות, ולא יהיו מטונפות ולא יהיו מלוכלכות, אלא רוחצין ידיהם ואחר כך מותרין לאחוז בספר תורה. ומצוה ליחד מקום לספר תורה, ולכבד אותו מקום, ולהדר אותו יותר מדאי. ולא ירוק אדם כנגד ספר תורה, ולא יגלה ערותו כנגדו, ולא יפשוט מנעליו כנגדו, ולא ישאנו על ראשו כמשוי, ולא יחזיר אחוריו לספר תורה, אלא אם היה גבוה ממנו עשרה טפחים.

הרואה ספר תורה חייב לעמוד מפניו, ויהיו הכל עומדין עד שיעמוד אדם שהוא מהלך אותו, או עד שיגיענו למקומו, או עד שיתכסה מעיניהם. ואז מותר להם לישב. היה מהלך וספר תורה עמו, לא יניח אותו בתוך השק ויניחנו על גבי החמור וירכב עליו. ואם היה מתפחד מן הלסטים, מותר. ואם אין שם פחד, מניחו בחיקו כנגד לבו, והוא רוכב על גבי הבהמה והולך. כל מי שישב לפני ספר תורה, צריך לישב בכובד ראש ובאימה וביראה ובפחד, לפי שהוא העד הנאמן על כל ישראל, שנא' (דברים לא, כו) והיה שם בך לעד. ויכבדנו לפי כחו, דתנן כל המחלל את התורה גופו מחולל על הבריות, וכל המכבד את התורה גופו מכובד על הבריות.

וחייב כל אחד מישראל לקרות הפרשה בכל שבת, שנים מקרא ואחד תרגום, ופסוק שאין בו תרגום, כגון ראובן שמעון לוי ויהודה, יקרא אותו שלשה פעמים. וזמן קריאתה מיום רביעי ואילך עד יום שבת קודם חצות. ואם קראה סירוגין יצא, ובלבד שישלים אותה יום שבת קודם חצות. ומנין פרשיותיה של תורה חמשים ושלש, חוץ מפרשת וזאת הברכה, שאין לה שבת מיוחד בפני עצמה כשאר פרשיותיה של תורה, והקצו אותה ליום טוב שני של שמיני חג עצרת, שהוא יום שמחת תורה, כמנין ג"ן. והוא ששלמה ע"ה אומר גן נעול אחותי כלה, וכתי' (בראשית ב, ח) ויטע ה' אלהים גן בעדן מקדם, שהתורה נבראה קודם בריאת העולם. וכל תרי"ג מצות הן כתובים בשבעה ושלשים פרשיות מן התורה, סימן לו"א הקשבת למצותי ויהי כנהר שלומך. ובשאר ששה עשר פרשיות הנשארות אין בהם צווי מצוה כלל, סימן תהום אמר לא בי הי"א.

וקריאת התורה תרגום, יסוד עזרא ע"ה ונביאים אחרונים הוא. כדגרסינן בפרק קמא דמס' מגלה א"ר ירמיה ואיתמ' ר' חייא בר אבא, תרגום של תורה אנקלוס הגר אמרו מפי ר' אליעזר ור' יהושע, ושל נביאים יונתן בן עוזיאל אמרו מפי חגי זכריהו ומלאכי.

באותה שעה נזדעזעה ארץ ישראל ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה, ויצתה בת קול ואמרה, מי הוא זה שגלה סתרי לבני אדם. עמד יונתן בן עוזיאל על רגליו ואמ', אני שגליתי סתריך, גלוי וידוע לפניך שלא לכבודי עשיתי ולא לכבוד אבא אלא לכבודך עשיתי, כדי שלא ירבו מחלוקות בישראל. בקש לגלות תרגום של כתובים. יצאתה בת קול ואמרה לו דייך. מאי טעמא, משום דאית ביה קץ המשיח. ותרגום של תורה אונקלוס הגר אמרו, והאמ' רב איקא בר אבין אמ' רב חננאל, מאי דכתי' (נחמיה ח, ח) ויקראו בספר תורת אלהים מפורש, זה תרגום, ושום שכל, אלו הפסוקים, ויבינו במקרא, אלו טעמים, ואמרי לה אלו המסורות, אלא שכחום ובא אנקלוס ויסדם. מאי שנא דאוריתא דלא איזדעזעה ארץ ישראל, ומאי שנא אנביאים דאזדעזעיה. אדאוריתא מפרשין מילה, דנביאים [איכא מילי דמיפרשן ו]איכא מילין דסתימין. כגון דכתי' (זכריה יב, יא) ביום ההוא יגדל המספד בירושלם כמספד הדדרימון בבקעת מגדון, ואמ' רב יוסף, אלמלא תרגום דהאי קרא לא הוה ידענא מאי קאמ', מאי היא, בעידנא ההיא יסגא מספדא בירושלם כמספד אחאב בר עמרי, דקטיל יתיה הדדרימון, וכמספד יאשיהו בר אמון, דקטיל יתיה פרעה חגירא בבקעת מגדו.

וגרסי' במדרש תנחומא אמ' הב"ה לישראל, בני, היו קורין את הפרשה בזמנה בכל שנה ושנה, ואני מעלה אני עליכם כאלו אתם עומדין לפני ומקבלין אותה. וכל המסיים פרשיותיו עם הצבור מובטח לו שהוא בן עולם הבא. וכל הקורא הפרשה בכל שבת, כאלו קיים תרי"ג מצות, שכן הוא מנין האותיות של עשר הדברות מאנכי עד אשר לרעך. ועל זה אמר המשורר ר' שלמה ן' גבירול ז"ל באזהרות שחיבר על תרי"ג מצות אשר התוו התוות באותות נשתוות במספר המצות ובהם נאמרים והמושיעך והמודיעך עד אשר לרעך נתנם נחקרים.

ושבעה אותיות שבאשר לרעך, כנגד שבעה קולות שבהם ניתנה התורה, שהם במזמור הבו לה' בני אלים. והן, א' קול ה' על המים. ב' קול ה' בכח. ג' קול ה' בהדר. ד' קול ה' שובר ארזים. ה' קול ה' חוצב להבת אש. ו' קול ה' יחיל מדבר. ז' קול ה' יחולל אילות. ומנין תרי"ג עם שבעה אותיות אלו עולה לשש מאות ועשרים, כמנין כת"ר, כנגד כתר העליון קדוש ומקודש. והב"ה יתעלה שמו, אחר שהכין דרכי התורה וחקרה וראה שהיא כולה ישרה ודרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום ואין בה נפתל ועקש, שנא' (משלי ח, ח) בצדק כל אמרי פי אין בהם נפתלי ועקש, וכתי' (משלי ח, ט) כולם נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת, נתנה לאדם לעסוק בה, כדי שיזכה לעולם הבא, שנא' (איוב כח, כז) אז ראה ויספרה הכינה וגם חקרה, וכתי' (איוב כח, כח) ויאמר לאדם הן יראת ה'

היא חכמה וסור מרע בינה, ואין אדם אלא ישראל, שנא' (יחזקאל לד, לא) ואתן צאני צאן מרעיתי אדם אתם.

ואסור לקרות פסוק מן התורה או מן הנביאים בבית המשתה שלא בזמנו, כדגרסי' במ' סנהדרין בפ' חלק, ת"ר הקורא פסוק בשיר השירים ועשאו כמין זמר, והקורא פסוק בבית המשתאות בלא זמנו, מביא רעה לעולם. מפני שהתורה חוגרת שק ועומדת לפני הב"ה ואומרת, רבונו של עולם, עשאוני בניך ככנור המנגנין בו גוים. אמ' לה, בתי, בשעה שיהו אוכלין ושותין במה יהיו עוסקין. אומרת לפניו, רבונו של עולם, אם בעלי מקרא יעסקו בתורה נביאים וכתובים, אם בעלי משנה יעסקו במשנה ובאגדות, אם בעלי תלמוד יעסקו בהלכות הפסח בפסח, בהלכות עצרת בעצרת, והלכות החג בחג. ר' שמעון בן אלעזר אומר, כל הקורא פסוק בזמנו מביא טובה לעולם, שנא' (משלי טו, כג) ודבר בעתו מה טוב. וגרסינן במ' מגלה בפרק בני העיר, ת"ר משה תיקן להם לישראל שיהיו שואלין ודורשין בענינו של יום, הלכות פסח בפסח, הלכות עצרת בעצרת, הלכות החג בחג, שנא' (ויקרא כג, מד) וידבר משה את מועדי ה' אל בני ישראל. וכשאדם קורא התורה בזמנה, צריך לקרותה באימה וביראה ובשמחה, שנא' (תהלים ב, יא) עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה, ואומר עבדו את ה' בשמחה בואו לפניו ברננה. ויקראנה בניגון ובנעימה, ויטעים הטעמים באר היטב, דאמ' ר' שפט א"ר יוחנן, הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמירה, עליו הכתו' אומר וגם אני נתתי לכם חוקים ומשפטים צדיקים לא טובים. אבל העוסק בתורה לשמה ובמקום הראוי לה ובזמנה, לא די לו שהוא מביא טובה לעולם, אלא שהב"ה מלמדו להועיל, ומראהו דרכי התעודה, ופוקח את עיניו לראות את מצפוניה, ונותן בלבו בינה ודעת להבין את סתריה, כדגרסינן במ' נדה בפרק תינוקת, מה יעשה אדם ויחכם, ירבה בישיבה וימעט בסחורה, רבים עשו ולא הועילו, יבקש רחמים ממי שהחכמה שלו, שנאמר (משלי ב, ו) כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה. א"ר חייא משל למלך בשר ודם שעשה סעודה לכל עבדיו ולאוהבו שגר משלפניו. כך הב"ה נתן תורה לכל ישראל והביא אותה לפניהם כשולחן ערוך, אבל למי שהוא למד תורה לשמה הוא מורה אותו מחכמתו וממה שלא גלה לכל אדם אלא ליודעיו ולחושבי שמו.

גדולה תורה וגדול שכרה משכר הצלת נפשות ומבנין בית המקדש ומכיבוד אב ואם. כדגרסינן בפרקא קמא דמסכת מגלה, אמ' ר' יוסי, גדול תלמוד תורה מהצלת נפשות, דמעיקרא קא חשיב למרדכי בתר ארבע ולבסוף קא חשיב בתר חמשה. מעיקרא, אשר באו עם זרובבל ישוע נחמיה שריה רעליה מרדכי בלשן וגו', ולבסוף כתי' (נחמיה ז, ז) הבאים עם זרובבל ישוע נחמיה עזריה רעמיה נחמני מרדכי וגו'. פי' מתחלה כשהיה

תמיד עוסק בתורה עם החרש והמסגר, שהם הסנהדרין, היתה מעלתו גדולה, והיה מזכירו הכתוב אחר ארבעה שרים, ואחר שירד לבית המלך לשמשו, אע"פ שהציל נפשות בימי אחשורוש, הואיל ולא היה עוסק בתורה כל כך כמו שהיה עושה תחלה, משום טורח בית המלך, ירד ממקצת גדולתו, והיה מזכירו הכתו' אחר חמשה שרים. אמ' רב, ואיתמא ר' יצחק בר שמואל בר מרתא, גדול תלמוד תורה מבנין בית המקדש, שכל ימים שברוך בן נריה קיים לא הניחו עזרא ועלה. גדולה תורה מכבוד אב ואם. אמר רבה בר בר חנא אמ' ר' יוחנן, שנים שהיה יעקב אבינו ע"ה בבית עבר ללמוד תורה לא נענש עליהם מפני שלא נתעסק בכבוד אביו.

ענין מתן תורה

גדולה תורה, שהופיע הב"ה ממרום קדשו ונגלה להם לישראל ביום מתן תורה. משל למלך שהיתה לו עטרה גדולה והיה רוצה ליתנה לבנו יום חתונתו. אמ' המלך, אם אשלח אותה לבני על ידי שליח, איני רואה שמחת בני שישמח בשעה שיתנוה לו, לפי' אני מוליכה בעצמי לבני וארא בשמחת בני בשעה שישמח בעטרה זו. כך אמ' הב"ה, אע"פ שאני נותן התורה לישראל על ידי משה, אני מתאוה להיות עמהם כשיקבלוה, הה"ד הופיע מהר פארן ואתא מרבבות קדש מימינו אש דת למו. וגרסי' בספרי הופיע מהר פארן ואתא מרבבות קדש. ארבעה הופעות הן. ראשונה במצרים, שנא' (תהלים פ, ב) רועה ישראל האזינה נוהג כצאן יוסף יושב הכרובים הופיעה. שניה במתן תורה, שנא' (דברים לג, ב) הופיע מהר פארן. שלישית לימות גוג ומגוג, שנא' (תהלים צד, א) אל נקמות ה' אל נקמות הופיע. רביעית לימות המשיח, שיבא במהרה בימינו, שנאמר (תהלים נ, ב) מציון מכלל יופי אלהים הופיע. ואתא מרבבות קדש, שלא כמדת בשר ודם מדת המקום ברוך הוא, מדת בשר ודם כשהוא עושה משתה לבנו, הוא שמח בחופתו ומראהו כל גנזיו וכל אשר לו, אבל מי שאמר והיה העולם אינו כן, אלא ואתא מרבבות קדש, ולא כל דברות קדש. ד"א ואתא מרבבות קדש, מלך בשר ודם יושב בפמליא שלו, יש בה בני אדם יותר נאים ממנו, יותר קווצים ממנו, יותר גבורים ממנו, אבל מי שאמר והיה העולם אינו כן, אלא ואתא מרבבות קדש, אות הוא בתוך רבבות קדש, לפיכך כשנגלה עליהם בין שרפים וחשמלים ושנאנים וחיות הקדש מיד הכירוהו, שנא' (שמות טו, ב) זה אלי ואנוהו. ואומות העולם שואלין לישראל ואומרים להם, מה דודך מדוד, מה טיבו של אלהיכם שכך אתם מומתים עליו, כך אתם נהרגים עליו, ואתם אוהבים אותו, שנאמר (שיר השירים א, ג) על כן עלמות אהבוך, אל תקרי עלמות אלא על מות, ואומר כי עליך הורגנו כל היום, כלכם נאים וגבורים, באו והתערבו אלינו. וישראל אומרים

להם, נאמר לכם מקצת שבחו ואין אתם מכירין אותו, דודי צח ואדום דגול מרבבה, ראשו כתם פז וגו', עיניו כיונים על אפיקי מים, לחייו כערוגות הבושם, ידיו גלילי זהב, שוקיו עמודי שש, חכו ממתקים. כיון ששמעו אומות העולם נאותו ושבחו של מי שאמר והיה העולם, אומרין להם לישראל, נבא עמכם בדתכם, שנא' (שיר השירים ו, א) אנה הלך דודך היפה בנשים אנה פנה דודך ונבקשנו עמך. וישראל אומרים להם, אין לכם חלק בו, שנא' (השירים ו, ג) אני לדודי ודודי לי. מימינו אש דת למו, כשהיה הקול יוצא מפי הקדש, היה יוצא דרך ימינו של קדש לשמאלו של ישראל, ותוקב את מחנה ישראל שנים עשר מיל על שנים עשר מיל, וחוזר ובא דרך ימינם של ישראל לשמאלו של קדש, והב"ה מקבלו בימינו וחוקקו בלוח, והיה קולו הולך מסוף העולם ועד סופו, שנא' (תהלים כט, ז) קול ה' חוצב להבות אש. ד"א מימינו אש דת למו, מה אש ניתנה מן השמים, אף דברי תורה ניתנה מן השמים, שנא' (שמות כ, יח) אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם, מה אש חיים לעולם, אף דברי תורה חיים לעולם, מה אש קרוב ממנה אדם נכוה, רחוק ממנה צונן, כך דברי תורה, כל זמן שאדם עמל בהן חיים הם לו, פירש מהם ממיתים אותו, מה אש משתמשין בה בעולם הזה ובעולם הבא, כך דברי תורה משתמשין בהם בעולם הזה ובעולם הבא, מה אש כל מי שישתמש בה עושה בגופו רושם, כך דברי תורה כל מי שמשתמש בהן עושין בגופו רושם, מה בני אדם שעמלין בה ניכרין בין הבריות, כך תלמידי חכמים ניכרין בין הבריות בדבורן ובהליכתן ובעטיפתן בשוק. אף חובב עמים, מלמד שלא חילק הב"ה חיבה לאומות העולם כשם שחילק לישראל. תדע לך שהוא כן, שהרי אמרו גזלו של נכרי מותר ושל ישראל אסור. וכבר שלחה המלכות שני סרדיוטות ואמרה להם, לכו ועשו עצמיכם גרים וראו תורתן של ישראל מה טיבה. הלכו אצל רבן גמליאל באושא, וקראו את המקרא, ושנו את המשנה מדרש הלכות והגדות. בשעת פטירתן אמרו להם, כל תורתכם נאה ומשובחת, חוץ מדבר זה, גזלו של גוי מותר ושל ישראל אסור, ודבר זה אין אנו מגידין למלכות. כל קדושיו בידך, אלו גדולי ישראל שמתמשכנין על ישראל. וכן הוא אומר ביחזקאל, ואתה שכב על צדך השמאלי ושמת את עון בית ישראל עליו. כל קדושיו בידך, אלו פרנסי ישראל שנותנין נפשם על ישראל. במשה רבינו הוא אומר, ועתה אם תשא חטאתם ואם אין מחני נא מספרך אשר כתבת. כשעשו ישראל אותו מעשה, חרה אף הב"ה ובקש למחות שמם של שונאיהם של ישראל, לולי משה בחירו שעמד בתפלה לפניו, ומסר נפשו על ישראל, ובקש מחילה מלפני הב"ה.

כדגרסינן בפרקי ר' אליעזר ר' יהושע בן קרחה אומ', ארבעים יום עשה משה בהר, קורא במקרא ביום ושונה במשנה בלילה, ולאחר ארבעים יום לקח הלוחות בידו וירד. ובשבעה עשר בתמוז נשתברו הלוחות, ועשה ארבעים יום במחנה, ושרף את העגל וכתתו, בעפרו השקה אותם, והרג כל אשר נשק לעגל, והכרית ע"ז מישראל, והתקין כל שבט ושבט במקומו, ובראש חדש אלול אמ' הב"ה למשה, עלה אלי ההרה. ר' אלעזר בן ערך אומר, כשירד הב"ה ליתן תורה לישראל, ירדו עמו ששים רבוא של מלאכי השרת, ובידם עטרות, ועטרו את ישראל בכתר שם המפורש. וכל אותן הימים, עד שלא עשו את העגל, היו טובים לפני הב"ה כמלאכי השרת, ולא שלט בהם מלאך המות. ר' יהודה אומר, כאדם לבוש בגדי תפארתו ויפה במראה כבודו ויקרו, כך היו ישראל כשהיו לבושים אותו השם, היו טובים לפני הב"ה כמלאכי השרת.

ועוד גרסי' בפרקי ר' אליעזר וירד ה' על הר סיני, בששה בסיון נגלה הקב"ה על ישראל בסיני, ונפתחו השמים, ונכנס ראש ההר בתוך השמים, והערפל מכסה את ההר. ר' פנחס אומר, ערב שבת עמדו בני ישראל על הר סיני ערכים ערכים, האנשים לבד והנשים לבד. אמ' הב"ה למשה, לך אמור להן לבנות ישראל אם רוצות לקבל התורה, לפי שדרכן של אנשים הולך אחר דרכן של נשים, שנא' (שמות יט, ג) כה תאמר לבית יעקב, אלו הנשים, ותגד לבני ישראל, אלו האנשים. ועוד כולן, אנשים ונשים, ואמרו כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע. ר' פנחס אומר, כל אותו הדור ששמעו קולו של הב"ה בהר סיני זכו להיות כמלאכי השרת, ולא ראו טפת קרי בחייהם, ולא משלו בהן כל מיני כנים, ובמותם לא שלטה בהם רמה ותולעה. אשריהם בעולם הזה וטוב להם לעולם הבא, ועליהם הכתו' אומר אשרי העם שככה לו אשרי העם שה' אלהיו, ואומר אשרי שאל יעקב בעזרו שברו על ה' אלהיו. אשרי העם שהקדימו נעשה לנשמע. וגרסי' בפרק בתרא דמסכת ראש השנה ירוש' ר' משרשיה בשם ר' אידי, בכל הקרבנות כתי' חטאת ובעצרת אין כתיב חטאת. אמ' להם הב"ה לישראל, מכיון שקבלתם עליכם עול תורה, מעלה אני עליכם כאלו לא חטאתם מימיכם. וגרסינן במ' שבת בפרק ר' עקיבא, דרש ר' סימאי, בשעה שהקדימו ישראל נעשה לנשמע, באו ששים רבוא של מלאכי השרת, וכל אחד ואחד מישראל קשרו לו שני כתרים בראשו, אחד כנגד נעשה ואחד כנגד נשמע, וכשחטאו ירדו מאה ועשרים רבוא של מלאכי חבלה ופירקום, שנא' (שמות לג, ו) ויתנצלו בני ישראל את עדים מהר חורב. אמ' ר' חמא בר' חנינא, בחורב טענו ובחורב פירקו, שנא' (שמות לג, ו) ויתנצלו בני ישראל את עדים מהר חורב. א"ר יוחנן, וכולן זכה משה ונטלן, שנא' (שמות לג, ו) ויתנצלו בני ישראל את עדים מהר חורב, וסמיך ליה ומשה

יקח את האהל. א"ר ר' שמעון בן לקיש, ועתיד הב"ה להחזירן לנו, דכתיב ופדויי ה' ישובון ובאו ציון ברנה ושמחת עולם על ראשם, שמחה שהיתה מעולם על ראשם. אמ' ר' אלעזר, בשעה שהקדימו ישראל נעשה לנשמע, יצאתה בת קול ואמרה, מי גלה לכם רז זה שמלאכי השרת משתמשין בו, שנא' (תהלים קג, כ) ברכו ה' מלאכיו גבורי כח עושי דברו לשמוע בקול דברו. אמ' ר' אחא בר חנינא, מאי דכתי' (שיר השירים ב, ג) כתפוח בעצי היער כן דודי בין הבנים, למה נמשלו ישראל לתפוח, לומר לך מה תפוח זה פריו קודם לעליו, אף ישראל הקדימו נעשה לנשמע. אמ' ר' אבא בר כהנא, כשעמדו ישראל על הר סיני ואמרו נעשה ונשמע, חיבבן הב"ה, ושלח לכל אחד מישראל שני מלאכים, אחד חוגר לו זיינו ואחד נותן עטרה בראשו. א"ר סימון, פורפראות הלבישן, שנא' (יחזקאל טז, י) ואלבישך רקמה. ר' יוחנן דצפרין אומר, זוניות חגר להם, שנא' (יחזקאל טז, י) ואחבשך בשש. ר' שמעון אומר, כלי זין חגר להם ושם המפורש חקוק עליו. ולפיכך נאמר כבוד חכמים ינחלו, אלו ישראל שנטלו כל השבח הזה. ר' אליעזר אומר, והם תוכו לרגליך, אע"פ שאנוסין ואע"פ שמלקין אותם אויביהם ואע"פ שבוזזין אותן, ישא מדברותיך, מקבלין עול תורתן עליהם ואומרים כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע.

ובזכות שאמרו ישראל נעשה ונשמע ניצולין מידי אויביהן, כדגרסי' במ' שבת בפרק ר' עקיבא, דרש רבא, מאי דכתי' (ישעיהו א, יח) לכו נא ונוכחה יאמר ה' אם יהיו חטאיכם כשלג ילבינו ואם יאדימו כתולע כצמר יהיו, לכו נא ונוכחה, בואו מיבעי ליה, יאמר ה', אמר ה' מיבעי ליה. אלא לעתיד לבא אומר הב"ה לישראל, לכו נא ונוכחה. אומרין לפניו, רבונו של עולם, אצל מי נלך, אצל אברהם אבינו ע"ה, שאמרת לו ידוע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם, ולא בקש עלינו רחמים, אצל יצחק, שבירך את עשו ואמ' לו כאשר תריד ופרקת עולו מעל צוארך, אצל יעקב, שאמרת לו אני ארד עמך מצרימה, ולא בקש עלינו רחמים, אצל מי נלך, יאמר ה'. אומר להם הב"ה, הואיל ותליתם עצמיכם בי, אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו. אמ' ר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן, מאי דכתיב כי אתה אבינו כי אברהם לא ידענו וישראל לא יכירנו, לעתיד לבא אומר הב"ה לאברהם, בניך חטאו, ואומר לפניו, רבונו של עולם, ימחו על קדושת שמך. ואומ' הב"ה, אברהם לא היה לו צער גדול בנים. אמ' ליה ליעקב, דהוה ליה צער גידול בנים, ואומר ליעקב, בניך חטאו. ואומר לפניו, רבונו של עולם, ימחו על קדושת שמך. אמ' לו הב"ה, לא בסבי טעמא ולא בדרדקי עיצתא. אומר ליצחק, בניך חטאו. ואומר לפניו, רבונו של עולם, בני ולא בניך, בשעה שהקדימו נעשה לנשמע קראת להם בני בכורי, עכשו שחטאו בני ולא בניך. ועוד כמה חטאו, כמה שנותיו של אדם, שבעים שנה, שנא' (תהלים צ, י)

ימי שנותינו בהם שבעים שנה, דל עשרים שנים דלא ענשת עליהן, פשו להן חמשין, דל עשרים וחמשה דליליותא, פשו להם עשרים וחמשה, דל תריסר ופלגא דמיכל ומשתי וצלויי, פשו להו תריסר ופלגא, אם אתה סובל את כולם מוטב, ואם לאו פלגא עלי ופלגא עליך. באותה שעה פותחין ישראל את פיהם ואומרים, כי אתה אבינו. נשאו ידיהם כנגד יצחק. אמ' להם, הודו כנגד הב"ה, שהוא אביכם שבשמים. מיד נושאין את ידיהם, ואומרים, אתה [ה'] אבינו גואלנו מעולם שמך, ואין צור מבלעדיך.

גדולה תורה וגדול משה רבינו ע"ה שקבלה מהב"ה בסיני וצוה בה לישראל, כדגרסי' בספרי תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב, צווי זה אינו אלא לנו, אינו אלא בעבורנו. וכן הוא אומר ויבנה שם בית לשם ה' אלהי ישראל, בית זה למה, לשום שם ארון הברית, דכתי' (דברים לג, ד) וישם שם מקום לארון. הרי צווי זה אינו אלא לנו, אינו אלא בעבורנו. ד"א תורה צוה לנו משה מורשה וגו', וכי ממשה אנו אוחזין את התורה, והלא אבותינו זכו לנו בה, שנא' (דברים לג, ד) מורשה קהלת יעקב, שומע אני ירושה לבני מלכים, ירושה לבני קטנים, אמ' להם משה לישראל, שמא אין אתם יודעים מה צער נצטערתי על התורה, וכמה עמל עמלתי בה, וכמה יגיעה יגעתי בה, כענין שנא' (שמות לד, כח) ויהי שם עם ה' ארבעים יום וארבעים לילה, לחם לא אכלתי ומים לא שתיתי וגו', נכנסתי לבין המלאכים, נכנסתי לבין השרפים, שכל אחד מהם יכול לשרוף כל העולם כלו על יושביו, נתתי נפשי עליה, הילכך נקראת התורה על שמי, דכתי' (מלאכי ג, כב) זכרו תורת משה עבדי.

ועוד גרסינן במ' שבת בפ' ר' עקיבא, א"ר יהושע בן לוי, כשעלה משה למרום, אמרו מלאכי השרת לפני הב"ה, מה לילוד אשה בינינו. אמ' להם, לקבל התורה בא. אמרו לפניו, רבונו של עולם, חמדה גנוזה שגנוזה לפניך תשע מאות ושבעים וארבעה דורות קודם שבראת העולם, ואתה משתעשע בה בכל יום, אתה נותנה לבשר ודם, מה אנוש כי תזכרנו ובן אדם כי תפקדנו, תנה הודך על השמים, שנא' (תהלים ח, י) ה' אדוננו מה אדיר שמך בכל הארץ אשר תנה הודך על השמים. אמ' לו הב"ה למשה, החזיר להם תשובה. אמ' לפניו, רבונו של עולם, מתיירא אני שישרפוני בהבל פיהם. אמ' לו, אחוז בכסא כבודי והחזיר להם תשובה, שנא' (איוב כו, ט) מאחז פני כסא פרשז עליו עננו. אמ' ר' נחום, מלמד שפירש שדי מזיו שכינתו ועננו עליו. אמ' לפניו, רבונו של עולם, תורה שאתה נותן לי מה כתי' בה. אמ' לו, אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים. אמ' להם משה למלאכי השרת, וכי למצרים [ירדתם] ונשתעבדתם, תורה מה לכם. שוב מה כתוב בה, לא יהיה לך אלהים אחרים. אמ' להם, וכי בין עמים ערלים

אתם שעובדין ע"ז. שוב מה כתי' בה, לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא, וכי משא ומתן יש ביניכם, שאתם צריכין שבועה. שוב מה כתיב בה, זכור את יום השבת לקדשו, כלום מלאכה אתם עושים, שאתם צריכין שביתה. שוב מה כתי' בה, כבד את אביך ואת אמך, כלום אב ואם יש לכם. שוב מה כתיב בה, לא תרצח, לא תנאף, לא תגנוב, לא תענה ברעך עד שקר, לא תחמוד. כלום יש ביניכם יצר הרע, כלום יש ביניכם גלוי עריות, שאתם צריכין לתורה. מיד חזרו והודו להב"ה, שנא' (תהלים ח, י) ה' אדוננו מה אדיר שמך בכל הארץ, ואלו אשר תנה הודך על השמים לא קאמ'. מיד כל אחד ואחד מסר לו דבר, שנאמר (תהלים סח, יט) עלית למרום שבית שבי לקחת מתנות באדם, בשכר שקראוך אדם לקחת מתנות. ואף מלאך המות מסר לו דבר, שנא' (במדבר יז, יב) ויתן את הקטרת ויכפר על העם, אי לאו דאמ' ליה, מי הוה ידע. א"ר שמעון בן לקיש, בשעה שירד משה מלפני הב"ה, בא שטן ועמד לפני הב"ה ואמ' לפניו, רבונו של עולם, תורה היכן היא. אמ' לו, בארץ נתתיה. [הלך אצל ארץ, אמר לה, תורה היכן היא, אמרה לו, אלהים הבין דרכה וגו']. הלך אצל תהום. אמ' לו, לא בי היא. הלך אצל ים. אמ' לו, אין עמדי, שנא' (איוב כח, יד) תהום אמ' לא בי היא וים אמר אין עמדי, אבדון ומות אמרו באזנינו שמענו שמעה. שמענו אבל לא ראינו. חזר לפני הב"ה ואמ' לו, רבונו של עולם, שטתי בכל העולם ולא מצאתיה. אמ' לו, אצל בן עמרם היא. הלך אצל משה, אמ' לו, תורה שנתן לך הב"ה היכן היא. אמ' לו, וכי מה אני שנתן לי הב"ה התורה. אמ' לו הב"ה למשה, משה, בדאי אתה. אמ' לפניו, רבונו של עולם, חמדה גנוזה שלך, שאתה משתעשע [בה] בכל יום, אני מחזיק בה טובה לעצמי ואומר שנתנה הב"ה לי. אמ' לו הב"ה, הואיל ומיעטת עצמך תקרא על שמך, שנא' (מלאכי ג, כב) זכרו תורת משה עבדי וגו'.

וגרסי' בפרקי ר' אליעזר אמרו מלאכי השרת למשה, לא ניתנה תורה אלא למעננו. חזר ואמ' להם, כתיב בתורה כבד את אביך ואת אמך, וכי יש לכם אב או אם. ועוד כתיב אדם כי ימות באהל, מה שאין ביניכם, ולא ניתנה תורה אלא בשבילנו. וחשו ולא ענו עוד. מכאן אמרו עלה בחכמתו אל העליונים והוריד עוז מבטחה של מלאכי השרת, שנא' (משלי כא, כב) עיר גבורים עלה חכם ויורד עוז מבטחה. ראו מלאכי השרת שנתן הב"ה התורה למשה, אף הם נתנו לו אגרות ופתקין של רפואות, שנא' (תהלים סח, יט) עלית למרום שבית שבי לקחת מתנות באדם, אף צוררים שכנו צחיחה.

גדולה תורה וחביבה לפני הב"ה, וכשנתנה לישראל עם סגולתו ונחלתו נזדעזע העולם. כדגרסי' במדרש ר' תנחומא וה' נתן קולו לפני חילו כי רב מאד מחנהו וכי עצום עושי

דברו, במתן תורה הכתוב מדבר. כשבא הב"ה ליתן תורה לישראל, ירדו עמו רכב רבותים אלפי שנאן ה' בם סיני בקדש. ר' אבדימי דמן חיפה אומר, עשרים ושנים מרכבות ירדו עמו לסיני לתת את התורה למשה בסיני, והראה בקולו לישראל פלאי פלאים, שנא' (איוב לז, ה) ירעם אל בקולו נפלאות. כיצד, היה הב"ה מדבר, והיה הקול יוצא ומרחיב בכל העולם, וישראל שומעין את הקול. כיצד, בא להם מן הדרום והיו רצין אל הדרום לקבל את הקול, [ומדרום נהפך להם מן הצפון, והיו רצין לצפון], ומצפון אל המזרח, וכן למערב, ומן השמים, ומן הארץ, שנא' (דברים ד, לו) מן השמים השמיעך את קולו ליסרך ועל הארץ הראך את אשו הגדולה ודבריו שמעת מתוך האש. והיו ישראל אומרים זה לזה, והחכמה מאין תבא ואי זה מקום בינה, ונעלמה מעיני כל חי ומעוף השמים נסתרה. תהום אמ' לא בי היא וים אמר אין עמדי, אבדון ומות אמרו באזנינו שמענו שמעה, אלהים הבין דרכה והוא ידע את מקומה. והיו ישראל אומרים, מהיכן בא הב"ה, מן המזרח או מן המערב, מן הצפון או מן הדרום, שנאמר (דברים לג, ב) ויאמר ה' מסיני בא וזרח משעיר למו הופיע מהר פארן ואתא מרבבות קדש מימינו אש דת למו, ואמ' אלוה מתימן יבא וקדוש מהר פארן סלה, כסה שמים הודו ותהלתו מלאה הארץ. אמ' ר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן, למה הדבר דומה, לבת מלכים שלא היה אדם מכירה, והיה למלך אהוב אחד והיה נכנס אצל המלך בכל שעה, והיתה בתו של מלך עומדת לפניו. אמ' לו המלך, ראה כמה אני מחבב אותך, שאין אדם מכיר את בתי ועומדת לפניך. כך אמר הב"ה לישראל, ראו כמה אתם חביבין עלי, שאין בפלטרין שלי מכיר את התורה ולכם נתתיה, הה"ד ונעלמה מעיני כל חי ומעוף השמים נסתרה, אבל אתם לא נפלאת היא ממך ולא רחוקה היא, כי קרוב אליך הדבר מאד בפיך ובלבבך לעשותו. אמ' להם הב"ה לישראל, בני, אם יהיו דברי תורה קרובים לכם, אף אני אקרא אתכם קרובים, שנא' (תהלים קמח, יד) לבני ישראל עם קרובו הללויה.

וגרסינן בואלה שמות רבה וכל העם רואים את הקולות ואת הלפידים ואת קול השופר ואת ההר עשן וירא העם וינועו ויעמדו מרחוק. א"ר יוחנן, היה הקול יוצא ונחלק לשבעה קולות, ומשבעה קולות נחלק לשבעים לשונות, כדי שישמעו כל האומות. וכל אומה ואומר שומעת הקול בלשון כל אומה ואומה ונפשותיהן יוצאות, אבל ישראל היו שומעין את הקול ולא היו ניזוקין. כיצד היה הקול יוצא, א"ר תנחומא דו פרצופין היה הקול יוצא, פי' דו שנים, שהיה הורג לאומות העולם שלא קבלו את התורה ונותן חיים לישראל שקבלו את התורה. הוי כי מי כל בשר אשר שמע קול אלהים חיים מדבר מתוך האש כאשר שמעת אתה ויחי, (אבל) אתה שמעת קולו וחיית ואומות העולם שמעו ומתו.

בוא וראה היאך היה הקול יוצא אצל כל ישראל. כל אחד לפי כחו, הזקנים לפי כחן, והבחורים לפי כחן, והנערים לפי כחן, ואף משה לפי כחו, שנאמר (שמות יט, יט) ויהי קול השופר הולך וחזק מאד משה ידבר והאלהים יעננו בקול, בקול שהיה משה יכול לסבול, דכתי' (תהלים כט, ד) קול ה' בכח קול ה' בהדר קול ה' שובר ארזים, בכחו של כל אחד ואחד, כפי מה שיוכל לסבול, ואף נשים מעוברות לפי כחן. הוי ירעם אל בקולו נפלאות. אמ' ר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן, מהו קול ה' בכח, וכי אפשר לומר, והלא מלאך אחד אין כל בריה יכולה לעמוד בכחו, שנאמ' וגויתו כתרשיש ופניו כמראה ברק ועיניו כלפידי אש וזרועותיו ומרגלותיו כעין נחשת קלל וקול דבריו כקול המון, וכתי' (דניאל י, ז) וראיתי אני דניאל לבדי את המראה והאנשים אשר היו עמי לא ראו את המראה אבל חרדה גדולה נפלה עליהם ויברחו בהחבא, וכתי' (דניאל י, ח) ואני נשארתי לבדי וארא את המראה הגדולה הזאת ולא נשאר בי כח והודי נהפך עלי למשחית ולא עצרתי כח, וכתי' (דניאל י, ט) ואשמע את קול דבריו וכשומעי את קול דבריו ואני הייתי נרדם על פני ופני ארצה. והב"ה, שכתוב בו והלא את השמים ואת הארץ אני מלא נאם ה', על אחת כמה וכמה והוא צריך לדבר בכח, אלא כח שהיה משה יכול לסבול.

ועוד גרסינן במ' שבת בפ' א"ר עקיבא, אמ' ר' יוחנן, מאי דכתי' (תהלים סח, יב) ה' יתן אומר המבשרות צבא רב, כל דיבור ודיבור שיצא מפי הב"ה נתחלק לשבעים לשון. תאנא דבי ר' ישמעאל, הלא כה דברי כאש נאם ה' וכפטיש יפוצץ סלע, מה פטיש זה מתחלק לכמה ניצוצות, אף כל דיבור ודיבור שיצא מפי הב"ה נתחלק לשבעים לשון. אמ' ר' יהושע בן לוי, לחיו כערוגת הבושם מגדלות מרקחים שפתותיו שושנים נוטפות מר עובר, כל דבור ודבור שיצא מפי הגבורה נתמלא כל העולם כלו בשמים. ואמ' ר' יהושע בן לוי, כל דבור ודבור שיצא מפי הב"ה יצאה נשמתן של ישראל, שנא' (שיר השירים ה, ה) קמתי אני לפתוח לדודי [וגו'], ודודי חמק עבר נפשי יצאה בדברו. וכי מאחר שמדיבור ראשון יצאה נשמתן, שני מי קבלו. אלא שהוריד הב"ה טל, שעתיד להחיות בו המתים, והחיה אותם, שנאמר (תהלים סח, י) גשם נדבות תניף אלהים נחלתך ונלאה אתה כוננת. ואמ' ר' יהושע בן לוי, כל דיבור ודיבור שיצא מפי הב"ה חזרו ישראל לאחוריהם שנים עשר מיל, והיו מלאכי השרת מדדין אותן. פי' מדדין, מנהלין אותם לאט לאט בחמלה, כמו האשה מדדה את בנה, וכמו אדדם עד בית אלהים בקול רנה ותודה. שנא' (תהלים סח, יג) מלאכי צבאות ידדון ונות בית תחלק שלל.

וגרסי' בואלה הדברים רבה את הדברים האלה דבר ה' אל כל קהלכם בהר מתוך האש הענן והערפל קול גדול ולא יסף ויכתבם על שני לוחות אבנים ויתנם אלי. מהו קול גדול

ולא יסף, שעשרת דברות כלם בקול אחד יצאו מפי הגבורה, דבר קשה עד מאד, מה שאין הדיוט יכול לדבר ומה שאין האוזן יכולה לשמוע, ולפי' נפשי יצאה בדברו. וכתי' (דברים ה, יט) ויהי כשומעכם את הקול מתוך החושך וההר בוער באש ותקרבון אלי כל ראשי שבטיכם וזקניכם, ותאמרו הן הראנו ה' אלהינו את כבודו ואת גדלו ואת קולו שמענו מתוך האש היום הזה ראינו כי ידבר אלהים את האדם וחי, ועתה למה נמות כי תאכלנו האש הגדולה הזאת אם יוספים אנחנו לשמוע את קול ה' אלהינו עוד ומתנו, כי מי כל בשר אשר שמע קול אלהים חיים מדבר מתוך האש כמונו ויחי. מלמד שמתו ואחר כך חיו. וגרסי' בפרקי ר' אליעזר ויהי כשמעכם את הקול מתוך החשך וההר בוער באש. אם בוער באש, למה מתוך החושך, ואם מתוך החושך למה בוער באש, למה השמיע הב"ה את קולו מתוך החשך ולא מתוך האור. משל למלך בשר ודם שהיה משיא לבנו אשה ותלה בחופתו פרוכות שחורות. אמרו לו עבדיו וכל בני פלטרין שלו, אדוננו המלך, אין אדם תולה בחופת בנו פרוכות שחורות אלא פרוכות לבנות, מ"ט שאתה הולך ותולה בחופת בנך פרוכות שחורות. אמ' להם, יודע אני שאין בני ממתין עם כלתו ארבעים יום, ולפיכך תליתי בחופתו פרוכות שחורות, כדי שלא יאמרו למחר, לא היה המלך יודע מה שעתיד ליארע לבנו. הוי ויהי כשמעכם את הקול מתוך החושך וגו'. המלך זה הב"ה, שנא' (תהלים צג, א) ה' מלך גאות לבש וגו', והבן אלו ישראל, שנאמר (שמות ד, כב) כה אמר ה' בני בכורי ישראל, והכלה זו התורה, שנא' (שיר השירים ז, ב) יפו פעמיך בנעלים אחותי כלה. והב"ה, שהוא צופה עתידות ויודע נסתרות, היה יודע שאין ישראל ממתינים אחר מתן תורה אלא ארבעים יום למעשה העגל, ולפי' השמיע את קולו מתוך החשך ולא מתוך האור, הוי ויהי כשמעכם את הקול מתוך החושך וגו'. אבל לעתיד לבא, כשיגלה המלך המשיח במהרה בימינו וישיב הב"ה שיבת עמו, יהפוך לנו הב"ה החושך לאור גדול, שנא' (ישעיהו ס, א) קומי אורי כי בא אורך וכבוד ה' עליך זרח, וכתיב כי הנה החושך יכסה ארץ וערפל לאומים ועליך יזרח ה' וכבודו עליך יראה, וכתי' (ישעיהו ס, יט) לא יהיה לך עוד השמש לאור יומם ולנוגה הירח לא יאיר לך והיה לך ה' לאור עולם ואלהיך לתפארתך, וכתיב העם ההולכים בחושך ראו אור גדול יושבי ארץ צלמות אור נגה עליהם.

וגרסינן בואלה שמות רבה ירד הב"ה על הר סיני ליתן תורה לישראל, והיה העולם מתמוטט, שנא' (שופטים ה, ד) ארץ רעשה גם שמים נטפו וגו', וכתי' (שופטים ה, ה) הרים נזלו מפני ה' זה סיני מפני אלהים אלהי ישראל, וכתי' (איוב כו, יא) עמודי שמים

ירופפו ויתמהו מגערתו, וישראל היו מרתיתין, שנא' (שמות יט, טז) ויחרד כל העם אשר במחנה, וההר מרתית, שנא' (שמות יט, יח) ויחרד כל ההר מאד.
ועוד גרסי' בפרקי ר' אליעזר אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים, יצא קול ראשון והשמים והארץ רעשו ממנו, וההרים ברחו, והגבעות התמוטטו, וכל האילנות כרעו, והמתים שבארץ ישראל חיו ועמדו, שנאמר (דברים כט, יד) כי את אשר ישנו פה עמנו עומד היום לפני ה' אלהינו, וכל העתידים להבראות עד סוף כל הדורות שם עמדו עמהם, שנא' (דברים כט, יד) ואת אשר איננו פה עמנו היום, וישראל שהיו חיים נפלו על פניהם ומתו. יצא הקול השני, חיו ועמדו על רגליהם, ואמרו למשה רבינו, אין אנו יכולין לשמוע קולו של הב"ה עוד, שנא' ומתנו, ר"ל נמות כשמתנו בראשונה, דכתי' (שיר השירים ה, ו) נפשי יצאה בדברו. ושמע הב"ה קולן של ישראל וערב לו, ושלח למיכאל ולגבריאל ואחזו בשתי ידיו של משה והגישוהו לערפל, שנא' (שמות כ, יז) ויעמוד העם מרחוק ומשה נגש אל הערפל אשר שם אלהים. ושאר הדברות דבר הב"ה על פי משה, כדי שלא יחרדו ישראל מקולו של הב"ה. אמ' ר' יהודה, אדם מדבר עם חבירו הוא נראה וקולו אינו נראה, וישראל שמעו את קולו של הב"ה וראו את קולו יוצא מפיו כברקים ורעמים, שנא' (שמות כ, יד) וכל העם רואים את הקולות ואת הלפידים ואת קול השופר ואת ההר עשן וירא העם וינועו ויעמדו מרחוק.
וגרסי' במדרש השכם בשעה שאמ' הב"ה אנכי ה' אלהיך, נתרעשו ההרים ונמוטו הגבעות, ובא תבור ממקומו וכרמל מאספמיא, שנא' (ירמיהו מו, יח) חי אני נאם המלך ה' צבאות שמו כי כתבור בהרים וככרמל בים יבא. זה אמר אני נקראתי וזה אמר אני נקראתי. וכששמעו אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים, עמדו כל אחד ממקומו ואמרו, לא עסק אלא עם מי שהוציא ממצרים. והיתה הארץ חלה ומזדעזעה, שנא' (שופטים ה, ה) הרים נזלו מפני ה' וגו', וכתיב ארץ יראה ושקטה. ונתמלאו בתיהם של ישראל מזיו השכינה, וירד הב"ה על הר סיני. אמ' הב"ה, השמים שמים לה' והארץ נתן לבני האדם. משל למלך שגזר על בני רומי שלא ירדו לסוריא ובני סוריא שלא יעלו לרומי, כך אמ' הב"ה, השמים שמים לה' וגו', וכשנתן התורה לישראל בטלה הגזרה ואמ' עליונים ירדו למטה, שנא' (שמות יט, כ) וירד ה' על ראש הר סיני על ראש ההר, ותחתונים יעלו למעלה, שנא' (שמות יט, ג) ומשה עלה אל האלהים. ד"א אנכי עמד בין ה' וביניכם, כאדם שנוטל כוס קידושין בידו הייתי, ושבת מקדשם, דכתי' (בראשית ב, ג) ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו. מלמד שקידש השבת להב"ה, כדא' מזמור שיר ליום השבת טוב להודות לה' ולזמר לשמך עליון, והשכינה כחתן מעוטר, וכנסת

ישראל ככלה, והתורה ככתובת שטר, ושרפים ומלאכים עומדים כעם אשר בשער בשעת החופה, והזקנים כעדים.

ועוד גרסי' בפרקי ר' אליעזר אמ' הב"ה למשה, לך וקדש את העם שני ימים, שנא' (שמות יט, י) וקדשתם היום ומחר. וכי ממה היתה קדושתן של ישראל, ערלים לא היו בהם, המן היה יורד מן השמים ונבלע באיברים, מים היו שותים מן הבור, ענני כבוד היו מקיפין עליהם, וממה היתה קדושתן, אלא מתשמיש המטה. ומשה דן דין בינו לבין עצמו ואמ', שמא ילך אדם מישראל אצל אשתו, ונמצאו מתעכבין מלקבל את התורה. מה עשה, הוסיף יום משלו, שאם ילך אדם מישראל אצל אשתו יום ראשון, נמצא שני ימים טהורים. אמ' הב"ה למשה, כמה נפשות היו באות מישראל באותה הלילה, אלא מה שעשית יפה עשית, שנא' (שמות יט, טו) והיו נכונים לשלשת ימים אל תגשו אל אשה. אמ' הב"ה, ירד משה אל המחנה ואח"כ אני אשמיע את התורה לבני, שלא יהו ישראל אומרין, משה היה מדבר עמנו מתוך הענן. אמ' לו, לך העד בעם. אמ' לו, כבר העידותי בעם, שנא' (שמות יט, כג) ויאמר משה [וגו'] לא יוכל העם לעלות אל הר סיני כי אתה העידות בנו [לאמר] הגבל את ההר וקדשתו. אמ' לו, קרא לאהרן, שנא' (שמות יט, כד) ויאמר לו ה' לך רד ועלית אתה ואהרן עמך. ירד משה לקרוא לאהרן, עד שירד, השמיע הב"ה לעמו עשרת הדברות, שנא' (שמות יג, ג) ויאמר משה אל העם, מה כתיב אחריו, וידבר אלהים את כל הדברים האלה לאמר.

ר' חנינא אומר, בחדש השלישי, היום כפול מן הלילה, והיו ישראל ישנים שתי שעות ביום, שבעצרת השינה עריבה והלילה קצרה, ויצא משה למחנה ישראל והיה מעורר אותן משנתן, ואומר להם לישראל, קומו משנתכם, שכבר בא החתן ומבקש את הכלה להכניסה לחופה. בא השושבין והוציא את הכלה, כאדם שעושה שושבינות לחבירו, שנא' (שמות יט, יז) ויוצא משה את העם לקראת האלהים מן המחנה, והחתן יוצא לקראת הכלה ליתן להם את התורה, שנא' (תהלים סח, ח) ה' בצאתך לפני עמך. אמ' ר' יהושע בן קרחה, משה היו רגליו עומדות על ההר וכולו בשמים, צופה ומביט כל מה שבשמים, והב"ה מדבר עמו כאדם שהוא מדבר עם חבירו, שנא' (שמות לג, יא) ודבר ה' אל משה פנים אל פנים כאשר ידבר איש אל רעהו. אמ' הב"ה למשה בלשון נקי, אמור להם, שובו לכם לאהליכם, ואתה פה עמוד עמדי.

א"ר נתן בשם ר' יוסי הגלילי, תשע מאות ושבעים וארבעה דורות קיפל הב"ה, כדי ליתן את התורה לדור המדבר, שנא' (תהלים קה, ח) דבר צוה לאלף דור. ולמה נתנה לדור המדבר, מפני שהיו ישרים. שכיון שיצאו ממצרים, אחר ג' חדשים נתן להם את

התורה, שנא' (שמות יט, א) ויהי בחודש השלישי, הוי יצפון לישרים תושיה. ד"א בחדש השלישי, ר' יצחק פתח סמכוני באשישות, בשתי אשות, אשו של סיני ואשו של סנה, ד"א אשו של אברהם ואשו של חנניה מישאל ועזריה. רפדוני בתפוחים, אלו דברי תורה שריחן יפה כתפוחים. כי חולת אהבה אני, אמ' ר' יצחק, בראשונה, שהיתה פרוטה מצוייה אצל אדם, היה אדם מתאוה לשמוע משנה ותלמוד, ועכשו שאין הפרוטה מצויה ועוד שאנו חולין מן המלאכות, אדם מתאוה לשמוע דברי מקרא ואגדה.

ד"א בחדש השלישי, הה"ד הלא כתבתי לך שלישים במועצות ודעת. אמ' ר' יהושע בר נחמני, זו תורה, שאותיותיה אב"ג והכל משולש, תורה נביאים וכתובים, משנה הלכות והגדות. הסרסור משולש, מרים אהרן ומשה. תפלה משולשת, ערב ובקר וצהרים. קדושה משולשת, קק"ק וכו'. ישראל משולשין, כהנים לוים וישראל. משה, אותיות משולשין. לוי, משולש באותיות ומשולש בשבטים, ראובן שמעון לוי. אבות משולשין, אברהם יצחק ויעקב. החדש השלישי משולש, ניסן אייר סיון. על הר סיני, שאותיותיו משולשין, ויחנו במדבר לשלשת ימים נתקדשו, שנא' (שמות יט, טו) והיו נכונים לשלשת ימים. א"ר יהושע בן לוי, לעולם השלישי חביב, אדם היו לו שלשה בנים, קין הבל שת. שת היה חביב, שנא' (בראשית ה, א) זה ספר תולדות אדם, וכתי' (בראשית ה, ג) ויולד בדמותו כצלמו. לנח שלשה בנים, שם חם ויפת, ואע"פ שיפת הגדול לא זכה לגדולה, אלא שם. שלשה בנים לעמרם, מרים אהרן ומשה, וכתיב לולי משה בחירו. במלכים שאול דוד ושלמה, וישב שלמה על כסא ה' למלך. והב"ה נתן את התורה על ידי משה רבינו ע"ה שהיה צפון ג' חדשים, שנא' (שמות ב, ב) ותצפנהו שלשה ירחים, ביום השלישי, דכתי' (שמות יט, יא) ביום השלישי ירד ה' על הר סיני, ובחדש השלישי, דכתיב בחדש השלישי. וכל כך למה, לקיים והחוט המשולש לא במהרה ינתק. וגרסי' במ' שבת בפרק ר' עקיבא, דרש ההוא גלילאה עליה דרב חסדא ואמ', בריך רחמנא דיהב לן אוריאן תליתאי, לעם תליתאי, על יד תליתאי, ביום תליתאי, לירח תליתאי. התורה שהיא שלשה, מקרא משנה תלמוד. לעם תליתאי, כהנים לויים וישראל. ביום תליתאי, ביום השלישי. על יד תליתאי, משה שהוא שלישי, מרים אהרן ומשה. לירח תליתאי, בחדש השלישי. ולמה לא נתנה תורה בחדש הראשון שיצאו ישראל ממצרים, לא כך אמ' להם, בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את האלהים על ההר הזה. אמ' ר' יהודה בשם ר' שלום, משל לבן מלכים שעומד מחולייו. אמ' אביו, נמתין שלשה חדשים עד שתשוב נפשו מן החולי, ואחר כך אוליכנו לבית הרב ללמוד תורה. ואף כאן, כשיצאו ישראל

ממצרים, היו בהן בעלי מומין מן השעבוד. אמ' הב"ה, אמתין עד שיתרפאו ואח"כ אתן את התורה להם.

ועוד גרסינן במדרש תנחומא כי חולת אהבה אני. א"ר לוי משל לבן מלך שעמד מחוליו. אמ' ילך לו לאסכוליו. אמ' המלך עדיין לא ילך, שחלש בני מחוליו ולא ילך לאסכוליו, אלא יתעדן בני שלשה חדשים, ואחר כך ילך. כך אמ' הב"ה, יתעדנו ישראל שלשה חדשים במן ובשלו ובבאר, ואחר כך אתן להם את התורה. בחדש השלישי, ולמה לא בחודש השני או רביעי או חמישי או ששי או שביעי. שנה לי ר' חייא הגדול, הגיורת והשבויה והמשוחררת לא יתנשאו ולא יתארסו עד שיהו להם שלשה חדשים. כך ישראל נקראו שבויים, שנא' (ישעיהו יד, ב) והיו שובים לשוביהם, נקראו משוחררים, שנא' (ויקרא כה, נה) אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים. אמ' הב"ה, אמתין להם שלשה חדשים, ואח"כ אתן להם את התורה. בשעה שיצאו ישראל ממצרים רצה הב"ה ליתן את התורה, והיו בהן סומין וחגרין וחרשים. אמ' הב"ה, התורה כלה שלימה, שנא' (תהלים יט, ח) תורת ה' תמימה וכו', והיאך אני נותן אותה לדור שיש בו בעלי מומין, ואם אמתין עד שיעמדו בניהם אני מעכב שמחתה של תורה. מה עשה יתברך שמו, ריפא אותן ואחר כך נתן להם את התורה. ומנין שריפא אותן. מי שהיה סומא נעשה רואה, שנא' (שמות כ, יד) וכל העם רואים את הקולות ואת הלפידים וגו'. ומי שהיה חרש נעשה שומע, שנאמר (שמות יט, ח) כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע. ומי שהיה חגר נעשה שלם, שנא' (שמות יט, יז) ויתיצבו בתחתית ההר. ד"א בחודש השלישי. מה כתוב למעלה מן הענין פרשת יתרו מה שהוא מלמד את משה, שנא' (שמות יח, כא) ואתה תחזה מכל העם וגו', ואח"כ וישלח משה את חותנו, ואחר כך בחדש השלישי. אמר שלמה בחכמתו, לב יודע מרת נפשו ובשמחתו לא יתערב זר. ישראל היו משועבדים בטיט ובלבנים במצרים, ויתרו היה יושב בביתו בהשקט ובבטחה, ובא לראות בשמחת התורה עם בני ישראל, לפיכך וישלח משה את חותנו, ואחר כך בחדש השלישי.

ועוד גרסי' במדרש תנחומא וישמע יתרו וגו', זה שאמ' הכתוב לץ תכה ופתי יערים והוכיח לנבון יבין דעת. לץ תכה, זה פרעה, שהכהו הב"ה עשר מכות על ששלח ידו על ישראל, ופתי יערים, אלו יושבי הארץ ואלופי אדום, שנא' (שמות טו, יד) שמעו עמים ירגזון וגו', וכתי' (שמות טו, טו) אז נבהלו אלופי אדום. והוכיח לנבון יבין דעת, זה יתרו, ששמע באותות ונפלאות שעשה הב"ה, והוא מין בעצמו, ועשה תשובה ובא ונתחבר עם ישראל, שנא' (שמות יח, א) וישמע יתרו כהן מדין. מה שמועה שמע. בא וראה, בשעה ששמעו מלכי מזרח ומערב שנקרע הים לפני ישראל, אחזה אותם רעדה וחלחלה

מפניהם. שכן מצינו בשעה ששלח יהושע את פנחס וכלב לרגל את הארץ, באו אל יריחו בית רחב, ענתה ואמרה להם, כי שמענו את אשר הוביש ה' את מי ים סוף מפניכם. ר' יהושע אומר, מלחמת עמלק שמע ובא. כיון שבא להלחם עם ישראל הכחישו הב"ה לפניהם ונתנו בידם, דכתי' (שמות יז, יג) ויחלש יהושע את עמלק ואת עמו לפי חרב, וכיון ששמע יתרו בא ונתגייר והודה לו להב"ה. ור' עקיבא אמר, מתן תורה שמע ובא. שבשעה שנתן הב"ה תורה לישראל הרעיש הב"ה את כל העולם כלו על יושביו, עד שנתקבצו כל האומות אצל בלעם. אמרו לו, שמא מחריב הב"ה את עולמו ומביא מבול לעולם. אמ' להם, כבר נשבע הב"ה שלא יבא מבול לעולם, שנא' (ישעיהו נד, ט) כי מי נח זאת לי וגו'. אמרו לו, שמא אינו מביא [מבול] של מים ומביא מבול של אש. אמ' להם, אינו מביא מבול של אש, אלא חמדה טובה יש לו בבית גנזיו והיום נותנו לעמו. וכיון ששמעו כולם כך, פתחו כולם ואמרו, ה' עוז לעמו יתן, וכתי' (תהלים כח, ח) ומעוז ישועות משיחו הוא. כיון ששמע יתרו אותות ומופתים שעשה הב"ה לישראל, עזב ע"ז שלו ובא ונתגייר, שנא' (שמות יח, א) וישמע יתרו כהן מדין חותן משה את כל אשר עשה אלהים למשה ולישראל עמו כי הוציא ה' את ישראל ממצרים. מה עשה למשה, הצילו מחרב פרעה, ולישראל עמו, שעשה להם נסים במצרים ונפלאות על הים. ור' יוחנן פתח, יצילני מאויבי עז ומשונאי כי אמצו ממני. מאויבי עז, זה פרעה, ומשונאי כי אמצו ממני, אלו המצרים. יקדמוני ביום אידי, מפרעה ומעבדיו ומעמו, ומכולם, ויהי ה' למשען לי, ויוצא למרחב אותי, שנתן לי את התורה. אנכי הגדתי, במצרים, ויגד משה לאהרן. והושעתי, בים, דכתי' (שמות יד, ל) ויושע ה' ביום ההוא, וכתי' (שמות טו, יט) ובני ישראל הלכו ביבשה. והשמעתי, בסיני, דכתי' (תהלים עו, ט) משמים השמעת דין ארץ יראה ושקטה. ואין ביניכם זר, דכתיב וישלח משה את חותנו.

ובשעת מתן תורה כל מה שעתיד נביא לחדש הכל קבל מהר סיני. כדגרסי' במדרש ר' תנחומא וידבר אלהים את כל הדברים האלה לאמר אנכי ה' אלהיך. אמ' ר' יצחק, אף מה שהנביאים עתידין להנבא הכל קבלו מהר סיני, שנא' (דברים כט, יד) כי את אשר ישנו פה עמנו [עומד] היום ואת אשר איננו פה עמנו היום. הרי משנברא כבר ישנו מי שהוא בעולם, ואף מי שהוא עתיד להבראות ואינו עומד היום. אין כתי' כאן עמנו עומד, אלא עמנו היום, [אלו] הנפשות שעתידין להבראות שלא נאמר בהן עמידה, שאף הן היו בכלל. כדא' משא דבר ה' אל ישראל ביד מלאכי, על מלאכי לא נאמר, אלא ביד מלאכי, ללמדך שכבר היתה הנבואה בידו מהר סיני. וכן ישעיה [אומר, קרבו אלי שמעו זאת לא מראש בסתר דברתי מעת היותה שם אני ועתה אדני ה' שלחני וגו'. אמר ישעיה]

משעה שניתנה תורה קבלתי הנבואה הזאת, מעת היות התורה שם אני, [אלא] שעד עתה לא ניתנה לי רשות [להתנבאות]. ולא הנביאים בלבד, אלא אף החכמים שהיו עתידין להיות, שנא' (דברים ה, יח) את הדברים האלה דבר ה' אל כל קהלכם וגו'.

ענין עם הארץ

לעולם ישתדל אדם ללמוד תורה כדי שיכיר את בוראו ויצא מכלל עמי הארץ. מפני שעם הארץ אינו חשוב למאומה ואינו מן היישוב, ועוד שהוא שונא תלמידי חכמים, ואינו עושה כמעשיהם, ואינו הולך על הדרך הנכוחה. כדגרסינן בבבא מציעא בפ' אלו מציאות, דרש ר' יהודה בר אלעאי, מאי דכתי' (ישעיהו סו, ה) שמעו דבר ה' החרידים אל דברו, אלו תלמידי חכמים, אחיכם, אלו בעלי משנה, שונאיכם, אלו בעלי מקרא, מנדיכם, אלו עמי הארץ. גדולה שנאה ששונאים עמי הארץ לתלמידי חכמים משנאה ששונאים אומות העולם לישראל, ונשותיהן יותר מהן, שנה ופירש יותר מכולן. וגרסי' בפרק במה אשה יוצאה. אמ' ר' אבהו א"ר שמעון בן לקיש, אם תלמיד חכם נחש חגרהו על מתניך, ואם עם הארץ חסיד הוא אל תדור בשכונתו. אלא לעולם ידבק אדם בטובים ובישרים ובחכמים, כדי שימוד מהן ויעשה כמעשיהן, כדשנינו במ' אבות יוסי בן יועזר אומר, יהי ביתך בית ועד לחכמים, והוי מתאבק בעפר רגליהם, והוי שותה בצמא את דבריהם, ר"ל יכנסו דברי חכמים בלבך, וקבל אותם כאשר יקבל האדם הצמא או האדמה הצמאה את המים.

וגרסי' במ' שוטה בפרק היה נוטל, ת"ר איזהו עם הארץ, ר' יונתן בר יוסף אומר, כל מי שיש לו בנים ואינו מגדלן לתלמוד תורה, ואחרים אומרים, קרא ושנה ולא שמש תלמידי חכמים הרי זה עם הארץ. ת"ר איזהו בור, קרא ולא שנה זה עם הארץ, שנה ולא קרא הרי זה בור, לא קרא ולא שנה, עליו הכתוב אומר, וזרעתי את בית ישראל זרע אדם וזרע בהמה. וגרסי' במסכת פסחים בפ' אלו עוברין בפסח, תניא ר' מאיר אומר, עם הארץ אסור לאכול בשר, שנא' (ויקרא יא, מו) זאת תורת הבהמה והעוף, וכל העוסק בתורה מותר לאכול בהמה ועוף, וכל שאינו עוסק בתורה אסור לאכול בהמה ועוף. א"ר אלעזר, עם הארץ מותר לנוחרו ביום הכפורים שחל להיות בשבת. אמרו לו תלמידיו, ר' אמור לנו לשוחטו. אמ', זה טעון ברכה וזה אינו טעון ברכה. ואמ' ר' אלעזר, עם הארץ אסור להתלוות עמו בדרך, שנא' (דברים ל, כ) כי היא חייך ואורך ימיך, ימיך, על חייו לא חס, על חיי חבירו לא כ"ש. תני ר' חייא, כל העוסק בתורה לפני עם הארץ כאלו בועל ארוסתו בפניו, שנא' (דברים לג, ד) תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב, אל תקרי מורשה אלא מאורסה. ת"ר ששה דברים נאמרו בעם הארץ, אין מוסרין להם עדות, ואין מקבלין

מהם עדות, ואין מגלין להם את הסוד, ואין ממנין אותו אפוטרופוס על היתומים, ואין ממנין אותו על קופה של צדקה, ואין מתלוין עמו בדרך, ויש אומרים אין מכריזין על אבידתו. ואפי' הכי עונשו של תלמיד חכם יותר חמור אם חטא מעונשו של עם הארץ אם חטא. כדגרסינן בבבא מציעא בפרק אלו מציאות, דרש ר' יהודה בר אלעאי, מאי והגיד לעמי פשעם, אלו תלמידי חכמים, שאפי' שגגות נעשות להם כזדונות, ולבית יעקב חטאתם, אלו עמי הארץ, שזדונות נעשות להם כשגגות, והיינו דתנן ר' יהודה אומר, הוי זהיר בתלמוד, ששגגת תלמוד עולה זדון. וגרסינן בבבא בתרא בפרקא קמא, ר' פתח אוצרות בשני בצרות ואמ', יכנסו בעלי מקרא בעלי משנה בעלי תלמוד, ועמי הארץ אל יכנסו. דחק יונתן בן עמרם ונכנס. אמ' לו, ר' פרנסני. אמר לו, קרית. אמ' לו, לא. אמ' לו, שנית. אמ' לו, לא. אמ' לו, במה אפרנסך. אמ' לו, פרנסני ככלב וכעורב. פרנסיה. בתר דנפיק, יתיב וקאמ', אוי לי שנתתי פתי לעם הארץ. אמ' לפניו ר' שמעון ב"ר שמא, יונתן בן עמרם הוא, שאינו רוצה ליהנות בכבוד תורה. בדקו אחריו ומצאו כדבריו. א"ר יכנסו כולם.

וגדול עונש הלמד תורה ואינו מקיימה מעונש עם הארץ. כדגרסי' בואלה הדברים רבה לשמור לעשות את כל מצותיו. א"ר שמעון בן חלפתא, כל מי שלומד דברי תורה ואינו מקיימן עונשו חמור מאותו שלא למד כל עיקר. למה הדבר דומה, למלך שהיה לו פרדס, והכניס לתוכו שני אריסין, אחד היה נוטע אילנות ומקצצן, ואחד לא היה נוטע ולא מקצץ. על מי המלך כועס, לא על אותו שהיה נוטע ומקצץ. כך כל מי שלמד דברי תורה ואינו מקים עונשו חמור מאותו שלא למד כל עיקר. מנין, שנא' (ישעיהו כו, י) יוחן רשע בל למד צדק, אבל אם למד ולא קיים אינו נחון. הוי לשמור ולעשות את כל מצותי. שכל הלומד ואינו עושה הרי זה מחלל את השם, שהוא מצוה לאחרים שלא להלוות ברבית והוא מלוה, שלא לעבור והוא עבר. ושנו חכמים לא המדרש הוא העיקר אלא המעשה. וגרסי' בפירקא קמא דמסכת קידושין תלמוד גדול או מעשה, וענה ר' עקיבא ואמ' תלמוד קודם למעשה, שהתלמוד מביא לידי מעשה. וגרסינן בתורת כהנים את משפטי תעשו ואת חוקותי תשמרו ללכת בהם, את משפטי אלו הדינין, ואת חוקותי אלו המדרשות, תשמרו זו המשנה, ללכת בהם זה המעשה, לא המשנה נגיד אלא המעשה נגיד. פי' נגיד מוש, כדמתרגימינן משכו נגידו, ופי' הראב"ד זצ"ל מעשים טובים שאדם עושה בעולם הזה מושכין אותו לחיי העולם הבא. וגרסי' במדרש אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו, פי' בידו, המעשה. והב"ה הזהיר לישראל עם קרובו בתורתו הקדושה ללמוד ולעשות, שנא' (דברים ה, א) ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם, ואמ' דוד ע"ה ראשית חכמה יראת

ה' וגו'. וגרסי' במדרש קהלת חכמת המסכן בזויה, וכי ר' עקיבא וחביריו עשירים היו, אלא זה הלומד והוא מסכן במעשים.

המגלה פנים בתורה שלא כהלכה, או מי שאינו מקבל אותה, ואפי' מקבל התורה כולה חוץ מדבר אחד, הרי זה אבד ברשעתו ונכרת מן העולם הבא. כדגרסינן בספרי כי דבר ה' בזה, זה המגלה פנים בתורה שלא כהלכה, ואת מצותו הפר, זה המפר ברית בשר. מכאן אמ' ר' אלעזר המודעי, המחלל את הקדשים והמבזה את המועדות והמפר בריתו של אברהם אבינו ע"ה והמגלה פנים בתורה שלא כהלכה, אע"פ שיש בידו מצות הרבה, כדאי הוא לדחותו מן העולם. אמ' כל התורה כולה אני מקבל חוץ מדבר זה, כי דבר ה' בזה ואת מצותיו הפר. וכל התורה אמורה מפי הקדש ודבר זה אמרו משה מפי עצמו, כי דבר ה' בזה. ר' מאיר אומר, זה הלמד ואינו שונה לאחרים. ר' נתן אומר, זה היכול ללמוד ואינו למד. ר' נהוראי אומר, זה שלא השגיח על דברי תורה כל עיקר. ר' ישמעאל אומר, בע"ז הכתוב מדבר, שנא' (במדבר טו, לא) כי דבר ה' בזה, שביזה על דבור הראשון שנא' למשה מפי הקדש, שנא' (שמות כ, ב) אנכי ה' אלהיך, ולא יהיה לך אלהים אחרים. הכרת תכרת הנפש ההיא, הכרת בעולם הזה, תכרת לעולם הבא.

כל מי שיודע תורה חייב ללמדה

כל מי שיודע תורה חייב ללמדה לאחרים, ואפי' לשונאו חייב אדם ללמדה. כדגרסינן בבראשית רבה אם רעב שונאך האכילהו לחם, מלחמה של תורה, שנא' (משלי ט, ה) לכו לחמו בלחמי. ואם צמא השקהו מים, מימה של תורה, שנא' (ישעיהו נה, א) הוי כל צמא לכו למים.

כל המלמד תורה לחבירו מעלה עליו הכתוב כאלו עשאו. כדגרסי' במדרש ר' תנחומא, א"ר שמעון בן לקיש, כל המעשה את חבירו לתלמוד תורה מעלה עליו הכתוב כאלו עשאו, שנא' (בראשית יב, ה) ואת הנפש אשר עשו בחרן, וכי עשו אותן, ואם היו מתקבצין כל העולם כלו לא היו יכולין לעשות אפי' יתוש אחד קטן, ומה ת"ל אשר עשו בחרן, אלא הכניסו אותן תחת כנפי השכינה והעלה עליהם הכתו' כאלו עשאום. א"ר שמואל א"ר יונתן, כל המלמד לחבירו תורה כאלו ילדו, שנא' (במדבר ג, א) אלה תולדות אהרן ומשה, וכתי' (במדבר ג, ב) ואלה [שמות] בני אהרן, ומשה הוא, אלא לומר לך אהרן ילד ומשה למד.

וגרסי' בתוספתא דהוריות מנין שכל המלמד תורה לחבירו כאלו יצרו ובראו והביאו לעולם, שנא' (ירמיהו טו, יט) ואם תוציא יקר מזולל כפי תהיה. וכל המלמד תורה לעם הארץ כאלו יצרו, שנא' (ירמיהו טו, יט) ואם תוציא יקר מזולל וגו', יקר זו תורה,

שנא' (משלי ג, טו) יקרה היא מפנינים. וכל המלמד תורה לבריות הרי זה עושה שלום בעולם, דתנן הלל אומ', הוי מתלמידיו של אהרן, אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה. וגרסי' במכלתא עשיר ורש נפגשו, מאיר עיני שניהם ה'. הא כיצד. תלמיד ששמע מן הרב והרב רוצה להשנותו, מאיר עיני שניהם ה', שזה קנה חיי עולם וזה קנה חיי עולם.

דרכי הרב ותלמידיו

וצריך הרב לבדוק את התלמידים אם הגונין הן ונאים למעשיהן, שאין מלמדין תורה אלא לתלמיד הגון ונאה במעשיו, או לתם. אבל אם הוא הולך בדרך לא טובה, מחזירין אותו למוטב, ומנהיגין אותו על הדרך הישרה, ובודקין אותו, ואחר כך מכניסין אותו לבית המדרש ומלמדין אותו. דתניא כל השונה לתלמיד שאינו הגון כאלו זרק אבן למרקוליס, שנא' (משלי כו, ח) כצרור אבן במרגמה כן נותן לכסיל כבוד, ואין כבוד אלא תורה, שנא' (משלי ג, לה) כבוד חכמים ינחלו. וכן הרב שאינו הולך בדרך טובה, אע"פ שחכם גדול הוא וכל העם צריכין לו, אין למדין ממנו עד שיחזור למוטב, שנא' (מלאכי ב, ז) כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא, אם דומה הרב למלאך ה' צבאות, יבקשו תורה מפיהו, ואם לאו, אל יבקשו תורה מפיהו.

כיצד מלמדין. הרב יושב בראש, והתלמידים לפניו מוקפין, כדי שיהיו כולן רואין את הרב ושומעין את דבריו, שנאמ' והיו עיניך רואות את מוריך. ולא ישב הרב על הכסא ותלמידיו יושבין על הארץ, אלא כולן יושבין על הארץ או על הכסאות. הרב ששונה לתלמידיו, אם לא הבינו לא יכעוס עליהם, אלא חוזר ושונה הדבר אפי' כמה פעמים, עד שירדו לעומק ההלכה. ואל יאמר התלמיד הבנתי ולא הבין, אלא חוזר ושואל אפי' כמה פעמים עד שיבין, ואם כפה עליו רבו יאמר לו, ר' תורה היא וללמוד אני צריך ודעתי קצרה. ולא יתבייש לשאול אפילו כמה פעמים, שאם יתבייש לשאול נמצא מטריח עצמו בהליכתו לבית המדרש ואינו למד כלום, דתנן לא הביישן למד ולא הקפדן מלמד. בד"א שאין הרב כועס על התלמידים, אם לא הבינו ההלכה מפני עומקה או מפני דעתן שהיא קצרה, אבל אם הרגיש הרב שהן מתרשלין בתלמודן ולפיכך לא הבינו, צריך לכעוס עליהן ולהכלימם בדברים, כדי שיתנו לבם ויכוונו דעתם ללמוד כראוי. ולפיכך צוה רבינו הקדוש ז"ל בשעת פטירתו ואמ' לרבן גמליאל בנו, זרוק מרה בתלמידים. לפי' אין ראוי לרב לנהוג קלות ראש בפני התלמידים, ולא לשחוק עמהם, ולא יאכל וישתה עמהם, כדי שתהא תמיד אימתו מוטלת עליהן וילמדו ממנו במהרה. וגרסי' במ' סנהדרין בפ' חלק, אמ' רב יהודה אמ' רב, כל המונע הלכה מפי תלמיד כאלו גוזלו מנחלת אבותיו,

שנא' (דברים לג, ד) תורה צוה לנו משה מורשה, ירושה היא לכל ישראל משׁשׁת ימי בראשית. אמ' רב חנה בר ביזנא א"ר שמעון חסידא, כל המונע הלכה מפי תלמיד אפי' עוברין שבמעי אמן מקללין אותו, שנא' (משלי יא, כו) מונע בר יקבוהו לאום, ואין לאום אלא עוברין, שנא' (בראשית כה, כג) ולאום מלאום יאמץ, ואין יקבוהו אלא קללה, שנא' (במדבר כג, ח) מה אקב לא קבה אל, ואין בר אלא תורה, שנא' (תהלים ב, יב) נשקו בר פן יאנף. ואם למדו מה שכרו, אמ' רבא אמ' רב ששת, זוכה לברכות כיוסף, שנא' (משלי יא, כו) וברכה לראש משביר, ואין משביר אלא יוסף, שנא' (בראשית מב, ו) הוא המשביר לכל עם הארץ. אמ' רב ששת, כל הלמד תורה בעולם הזה זוכה ומלמדה לעולם הבא, שנא' (משלי יא, כה) ומרוה גם הוא יורה.

אין שואלין לרב מיד כשיכנס לבית המדרש עד שתתיישב דעתו עליו, ואין התלמיד שואל מיד כשיכנס עד שישב, ואין שואלין שנים כאחד. ואין שואלין לרב מענין אחד, אלא מאותו ענין שהן עוסקין בו, כדי שלא יתבייש הרב אם לא עיין אותו דבר ששואלין לו. ויש להטעות לתלמידים, כדי לחדדם בשאלות ששואל אותן ובקושיות שהקשה להן, כדי שידע אם נזכרין להלכה שלמדם. ויש רשות לרב לשאול לתלמידים בענין אחר, כדי [לזרזן]. אין שואלין מעומד, ואין משיבין מעומד, ולא מגבוה ולא מרחוק, ולא מאחורי הזקנים.

ואין שואלין לרב אלא בענין, ואין שואלין אלא מיראה. ואין שואלין ביחד יותר משלש הלכות. שנים ששאלו אחד בענין ואחד שלא בענין נזקקין לענין, מעשה ואינו מעשה נזקקין למעשה, הלכה ומדרש נזקקין להלכה, מדרש והגדה נזקקין למדרש, הגדה וקל וחומר נזקקין לקל וחומר, קל וחומר וגזרה שוה נזקקין לגזרה שוה. היו שואלין אחד חכם ואחד תלמיד נזקקין לחכם, תלמיד ועם הארץ נזקקין לתלמיד, שניהם חכמים שניהם תלמידים שניהם עמי הארץ, שאלו שניהם בשתי הלכות בשתי שאלות, בשתי ישיבות בשתי מעשים, הרשות ביד התורגמן. ומשתדלים ללמוד בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ותלמודו מתקיים בידו, דתניא ברית כרותה שכל היגע בתלמודו בבית הכנסת לא במהרה הוא שוכח. וכל היגע בתלמודו בצנעא מחכים, שנא' (משלי יא, ב) ואת צנועים חכמה. וכל המשמיע קולו בתלמודו מתקיים בידו, וכל מי שאינו משמיע קולו בתלמודו מהרה הוא שוכח. ואין ישנים בבית המדרש, לא שנת קבע ולא שנת ארעי. וכל המתנמנם בבית המדרש חכמתו נעשית קרעים, שנא' (משלי כג, כא) וקרעים תלביש נומה. אין משיחין בבית המדרש אלא בדברי תורה בלבד. ואפי' מי שנתעטש בבית המדרש אין אומרין לו רפואה, ואין צריך לומר שאר דברים. וקדושת בית המדרש חמורה מקדושת בית הכנסת.

וחייב התלמיד להיות זהיר בכבוד רבו, ותהיה יראתו תמיד על פניו. דתנן ומורא רבך כמורא שמים. ויתכוין לשמוע מפי רבו, כדי שיבין מהרה, וכדי שלא יטריח את רבו לשנות לו פעמים רבות. ויהיה נכנע לפניו. ואמ' רב משרישיא לבניו, כד יתביתו גבי רבנן חזן לפומיה, שנא' (ישעיהו ל, כ) והיו עיניך רואות את מורך. וישמשנו תמיד, שמתוך השימוש יהי אצלו תמיד וילמד. כדגרסי' במ' מכות בפרק אלו הן הגולין, א"ר יוחנן משום ר' שמעון, גדולה שימושה יותר מלימודה, שנא' באלישע בן שפט (מלכים ב ג, יא) אשר יצק מים על ידי אליהו, למד לא נאמר אלא יצק, מלמד שגדולה שימושה מלימודה. וכשישמע הלכה ממנו אל יחלוק עליו, וכוונתו לקנטר את רבו, כי החולק על רבו כאלו חולק על השכינה, שנא' (במדבר כו, ט) אשר הצו על משה ועל אהרן בעדת קרח בהצותם על ה'. א"ר חמא בר חנינא, כל העושה מריבה עם רבו כאלו עושה עם השכינה, שנא' (במדבר כ, יג) המה מי מריבה אשר רבו בני ישראל על ה'. אמ' ר' חנינא בר פפא, כל המתרעם על רבו כאלו מתרעם על השכינה, שנא' (שמות טז, ח) לא עלינו תלונותיכם כי על ה'. אמ' ר' אבהו, כל המהרהר אחר רבו כאלו מהרהר אחר שכינה, שנאמר (במדבר כא, ה) וידבר העם באלהים ובמשה. וגרסי' בחופת אליהו לא יהא אדם קורה ושונה ומבעט ברבו, ולא יהא קורא ושונה בלא יראת שמים, שנא' (תהלים קיא, י) ראשית חכמה יראת ה', ואומר סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצותיו שמור כי זה כל האדם.

ואסור לתלמיד להורות הלכה בפני רבו, שהמורה הלכה בפני רבו חייב מיתה. כדגרסינן במ' עירובין בפרק הדר, תניא ר' אלעזר אומר, לא מתו שני בני אהרן אלא על שהורו הלכה בפני משה רבן. מאי דרוש, ונתנו בני אהרן אש על המזבח, אמרו אע"פ שהאש יורדת מן השמים מצוה להביא מן ההדיוט. ומעשה בתלמיד אחד שהיה לו לר' אליעזר שהורה הלכה בפניו. אמ' לה ר' אליעזר לאימא שלום אשתו, תמה אני אם יוצא זה שבתו. ולא הוציא שבתו. אמרה לו, נביא אתה. אמ' לה, לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי, אלא כך מקובלני, כל המורה הלכה בפני רבו חייב מיתה. תאני ר' אליעזר, אסור לתלמיד להורות לפני רבו עד שיהא רחוק ממנו שנים עשר מיל כמחנה ישראל, הה"ד ויחנו על הירדן מבית הישימות עד אבל השטים. ר' תנחום בר ירמיה הוה בחפר, והיו שואלין לו והוא מורה. אמרי ליה, לא כן אלפן ר', אסור לתלמיד להורות לפני רבו עד שיהא רחוק ממנו שנים עשר מיל כנגד מחנה ישראל, והא ר' מני רבך יתיב בצפורין. אמ' ליוון, ייתי עלי אי הוינא ידע. מן ההיא שעתא לא הורה. וגרסינן בפ' קמא דמ' תעניות אמ' רבה אמ' רב הונא אמ' רב, מאי דכתיב כי רבים חללים הפילה ועצומים כל הרוגיה, רבים

חללים הפילה, זה תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה, ועצומים כל הרוגיה, זה תלמיד חכם שהגיע להוראה ואינו מורה. ר' חנינא אמ', יפוצו מעינותיך חוצה, וכתיב יהיו לך לבדך ואין לזרים אתך, הא כיצד, תלמיד חכם שמגיע להוראה יפוצו מעינותיך חוצה, ואם לא הגיע להוראה יהיו לך לבדך ואין לזרים אתך.

לעולם יעסוק אדם בתורה לשמה וילמוד תורה על מנת ללמד לאחרים, כדגרסינן בפרק לולב וערבה אמ' ר' אלעזר, מאי דכתיב פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה, וכי יש תורה של חסד ויש תורה שאינה של חסד, אלא תורה לשמה זו היא תורה של חסד, שלא לשמה זו היא תורה שאינה של חסד. והעוסק בתורה אפי' שלא לשמה שכר יש לו, שמתוך שלא לשמה בא לשמה. וגרסי במ' הוריות בפ' כהן משיח, אמ' רב, לעולם יעסוק אדם בתורה אפי' שלא לשמה, שבשכר ארבעים ושתים קרבנות שהקריב בלק על גבי המזבח זכה ויצאה ממנו רות, דאמ' ר' יוסי בר חנינא, רות בת בנו של בלק היתה.

כבוד תלמידי חכמים ועניין נדוי

לעולם יכבד אדם תלמידי חכמים מפני כבוד התורה, ועון גדול הוא לשנאת תלמידי חכמים, ולא לבזות אותם, כדגרסי' בספרי ואם בחוקותי תמאסו, אלו מלמדי חוקותי. וכל המבזה את החכמים אין לו חלק לעולם הבא, והרי הוא בכלל כי דבר ה' בזה. דגרסינן במ' שבת בפרק כל כתבי הקדש, אמ' רב יהודה, לא חרבה ירושלם אלא בשביל שבזו תלמידי חכמים, שנא' (דברי הימים ב לו, טז) ויהיו מלעיבים במלאכי אלהים ובוזים דברו ומתעתעים בנביאיו עד עלות חמת ה' בעמו עד לאין מרפא. אמ' רב יהודה אמ' רב, כל המבזה לתלמידי חכמים אין לו רפואה למכתו. וכתב הראב"ד המבזה את תלמידי חכמים מנדין אותו, וקונסין אותו ליטרא זהב בכל מקום, ונותנין אותו לחכם. והמבזה את תלמידי חכמים ברבים, אפי' אחר מיתה, בית דין מנדין אותו, והם מתירים לו נדויו כשיחזור בתשובה. אבל אם היה החכם שנידוהו בשבילו בחיים, אין מתירין לו עד שירצה החכם שנידוהו בשבילו. והחכם עצמו מנדה לכבודו לעם הארץ, ואינו צריך לא עדים ולא התראה, ואין מתירין לו עד שירצה החכם, ואם מת החכם קודם שהתיר לו נדרו באין שלשה ומתירין לו. ואם רצה החכם למחול לו ולא נידהו, הרשות בידו. הרב שנידה לכבודו, חייבין כל תלמידיו לנהוג בו נידוי כמנודה, אבל תלמיד שנידה לכבוד עצמו אין [הרב] חייב לנהוג בו נידוי, אבל כל העם חייבין לנהוג בו נידוי. וכן מנודה לנשיא מנודה לכל ישראל, מנודה לכל ישראל אינו מנודה לנשיא. מנודה לעירו אינו מנודה לעיר אחרת, מנודה לעיר אחרת אינו מנודה לעירו. בד"א שנידוהו מפני שבזה

תלמידי חכמים, אבל אם נדוהו על שאר דברים שחייבן עליהם נדוי, אפי' נדהו קטון שבישראל, חייב הנשיא וכל ישראל לנהוג בו נדוי עד שיחזור בתשובה.
על עשרים וארבעה דברים מנידין את האדם. א' המבזה את החכם ואפי' לאחר מותו. ב' המבזה שליח בית דין. ג' הקורא לחבירו עבד. ד' המזלזל בדבר אחד מדברי סופרים, ואין צריך לומר בדברי תורה. ה' מי שלא קבל עליו את הדין מנדין אותו עד שיקבל. [ו' מי ששלחו לו ב"ד וקבעו לו זמן ולא בא.] ז' מי שיש ברשותו דבר המזיק, כגון כלב רע או סולם רעוע, מנדין אותו עד שיסיר היזקו. ח' המוכר קרקע שלו לגוי מנדין אותו עד שיקבל עליו כל אונס והיזק שיבא לחבירו בעל המצר מן הגוי. ט' המעיד על חבירו בערכאות של גוים, והוציאו ממנו ממון בעדותו שלא כדין ישראל, מנדין אותו עד שישלם. [י'] טבח כהן שאינו מפריש המתנות ונותן לכהן אחר מנדין אותו עד שיתן.
י"א המחלל יום טוב שני של גליות, אע"פ שהוא מנהג. י"ב העושה מלאכה בערב הפסח לאחר חצות. י"ג המזכיר שם שמים לבטלה או לשבועה בדברי הבאי. י"ד המביא את הרבים לידי חלול השם. ט"ו המביא את הרבים לידי אכילת קדשים בחוץ. י"ו המחשב שנים וקובע חדשים בחוצה לארץ. י"ז המכשיל את העור. י"ח המעכב את הרבים מלעשות מצוה. י"ט טבח שיצא טרפה מתחת ידו. כ' טבח שלא בדק סכינו בפני חכם. כ"א המקדש עצמו לדעת. כ"ב מי שגירש את אשתו ועושה בינו לבינה שותפות או משא ומתן המביאין אותן להזקק זה לזה, כשיבאו שניהם לבית דין מנדין אותן. כ"ג חכם ששמועתו רעה. כ"ד והמנדה מי שאינו חייב בנדוי. זקן בחכמה שסרח, וכן נשיא או אב בית דין, אין מנדין אותו בפרהסיא, אלא א"כ עשה עבירה כירבעם וחביריו, ואם חטא שאר חטאות שחייבין עליהם מלקות, מלקין אותו בצנעא, שנא' (הושע ד, ה) וכשלת היום וכשל גם נביא עמך לילה, אע"פ שכשל כסהו כלילה. כיצד מנדין אותו, אומרין פלוני בשמתא, ואם נדוהו בפניו, אומרים פלוני זה בשמתא. והחרם אומר[ין], פלוני זה בן קללה, מוחרם וארור בו נדוי, בו אלה, בו שבועה. וכיצד מתירין, אומרים לו, שרוי לך, מחול לך. ואם התירוהו שלא בפניו, אומרים, פלוני שרוי לו, מחול לו.
כיצד נוהג המנודה בעצמו וכיצד נוהגין עמו. אסור למנודה לספר ולכבס כל ימי נדויו, ואין מזמנין עליו, ואין כוללין אותו בעשרה, ולא יושבין עמו בארבע אמות. אבל שונה הוא לאחרים ושונין לו, ונשכר ושוכר. ואם מת בנדויו, בית דין שולחין ומניחין אבן על ארונו, כלומר שהן רוגמין אותו, לפי שהוא מובדל מן הצבור. ואין מספידין אותו ואין מלוין את מטתו. והמוחרם יותר חמור הוא, שאין שונה לאחרים ואין שונין לו, אבל שונה הוא לעצמו כדי שלא ישכח תלמודו. ואין נשכר ואין נשכרין לו, ואין נושאין

ונותנין עמו אלא מעט כדי פרנסתו. מי שישב בנדויו שלשים יום, ולא בקש להתיר לו, מנדין אותו שניה. ישב שלשים יום אחרים ולא בקש להתיר לו, מחרימין אותו. [בכמה] מתירין הנדוי והחרם, בשלשה, אפי' הדיוטות, ויחיד מומחה מתיר הנדוי לבדו. ויש רשות לתלמיד להתיר את הנדוי או החרם, ואפי' במקום הרב. מי שלא ידע מי נדהו, ילך אצל הנשיא, ויתיר לו נדויו. נדוי על תנאי, ואפי' מפי עצמו, צריך הפרה. תלמיד חכם שנידה עצמו, ואפי' על דעת פלוני, ואפי' על דבר שחייב עליו נדוי, הרי זה מפר לעצמו. מי שנדוהו בחלום, אפילו ידע מי נדהו, צריך עשרה בני אדם ששונין הלכה להתירו בנדויו. ואם לא מצא, טורח אחריהן עד פרסה. לא מצא, מתירין לו עשרה שונין משנה. לא מצא, מתירין לו עשרה אפי' שאינן יודעין לקרות. לא מצא במקומו, מתירין לו אפי' שלשה. מי שנדוהו בפניו, אין מתירין לו אלא בפניו, נידוהו שלא בפניו, מתירין לו בין בפניו בין שלא בפניו. ואין בין נדוי להפרה כלום, אלא מנדין אותו ומתירין לו ברגע אחד. כשיחזיר המנודה למוטב, ראו בית דין להניחו בנדויו כמה שנים, מניחין כפי רשעו. וכן אם ראו בית דין להניח זה בנדויו לכתחלה, ולהחרים מי שאוכל עמו ושותה, ומי שיעמוד עמו בארבע אמות, מחרימין, כדי לייסרו וכדי לעשות סייג לתורה, כדי שלא יתפרצו החוטאים.

ואע"פ שיש רשות לחכם לנדות לכבודו, אינו שבח לתלמיד חכם להנהיג עצמו בדבר זה, אלא מעלים אזניו מדברי עמי הארץ, כענין שאמ' שלמה ע"ה לכל הדברים אשר ידברו אל תתן לבך. וכן היה דרך חסידים הראשונים, שומעין חרפתן ואינן משיבין, ולא עוד אלא שמוחלין למחרף. וחכמים גדולים היו משתבחים במעשיהם הנאים ואומרים, שמעולם לא נידו אדם ולא החרימוהו לכבודן. בד"א כשבזוהו או חרפוהו בסתר שלא בפני שום אדם, אבל אם היה בפרהסיא, אסור לתלמיד חכם למחול על כבודו, ואם מחל הרי זה נענש, מפני שזה הוא בזיון לתורה. ולפי' אמרו חז"ל שצריך להיות תלמיד חכם נוקם ונוטר כנחש, ולא יהיה מוחל על כבודו אם בזוהו ברבים, כדי שלא [תבוא] התורה לידי בזיון בפרהסיא, אבל אם חזר בו המחרף מיד. ומבקש ממנו מחילה, מוחל לו וסולח לחטאו, כי כן דרך הב"ה להיות מוחל וסולח.

וחייב אדם להיות זהיר בתלמודו שלא ישכח מפיו, שנא' (דברים ד, ט) ר' השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך. מגיד שהשוכח עובר בשני לאוין, השמר ושמור ופן תשכח. וכשם ששוכח דברי תורה, כך דברי תורה רחוקים ממנו. משל למה הדבר דומה, לשנים שפירשו זה מזה מן הדרך, זה הלך מיל לצפון וזה הלך מיל לדרום, נמצאו רחוקים זה מזה שני מילין, אע"פ שלא הלך אחד מהן אלא מיל.

וגרסי' במדרש ר' תנחומא והיה אם שכוח תשכח, אם תתרשל בדברי תורה, ואינך חש לשכיחה מועטת, תשכח דברי, לפי' נאמר אם שכוח תשכח שני פעמים. איני, והאמ' רבא, לגרסי' אינש אע"ג דשכח. לא קשיא, הא דשכחה באה מאליה, והא דלמד ולא הדר לימודו עד שישכחנו. אמ' רבא אמ' רב הונא, מאי דכתי' (משלי יג, יא) הון מהבל ימעט, אם עושה אדם תורתו חבילות חבילות מתמעט, ואם קובץ על יד ירבה. אמ' רב טובי בשם ר' אלעזר, מאי דכתי' (משלי יב, כז) לא יחרוך רמיה צידו, לא יחיה ולא יארך ימים צייד הרמאי, רב ששת אמ', צייד הרמאי יחרוך. כי אתא רב דימי אמ', משל לציד שצד צפרים, אם משבר כנפיהם מתקיימות בידו. ר' יהושע אומר, כל מי שלומד ושוכח דומה לאשה שיולדת וקוברת. גם מתרפה במלאכתו אח הוא לבעל משחית, זה תלמיד חכם המתרשל בתורתו. ר' שמעון בן יוחאי אומר, הרי הוא אומר על שדה איש עצל עברתי ועל כרם אדם חסר לב, וכי מאחר שהוא קרוי אדם וקרוי איש. ויש לו שדה ויש לו כרם, למה נקרא שמו חסר לב, בשביל שהוא עצל, שקרא וישב לו. מנין שסופו לבקש ראש ההלכה ואינו מוצא, שנא' (משלי כד, לא) כסו פניו חרולים. ומנין שסופו לבקש ראש המסכתא ואינו מוצא, שנא' (משלי כד, לא) וגדר אבניו נהרסה. מי גורם לו, שלא חזר לשנות ולשלש בתורתו.

חמש מעלות לעוסק בתורה

חמש מעלות הן לעוסק בתורה, ובכולן יש לו שכר בעולם הזה ולעולם הבא. ואע"פ שאין אדם יכול להשיג ולדעת גורל הטובה הבאה לתלמידי חכמים העוסקין בתורה, אפי' הכי אלו החמש מעלות הן נראין מיד ומבוארים וידועים לכל אדם.

המעלה הראשונה. שכל העוסק בתורה ולמד ממנה לקים מצות הב"ה ונוחל חיי העולם הזה וחיי העולם הבא. שנא' (משלי ז, ב) שמור מצותי וחיה ותורתי כאישון עיניך, וכתי' (יהושע א, ח) לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה למען תשמור לעשות ככל הכתוב בו כי אז תצליח את דרכך ואז תשכיל, תצליח את דרכיך בעולם הזה, ותשכיל לעולם הבא, וכתי' (דברים ל, כ) כי היא חייך ואורך ימיך, חייך לעולם הזה ואורך ימיך לעולם הבא.

המעלה השנית. שיעסוק האדם בתורה ובמלאכה שיתפרנס ממנה, וכשיכניס צוארו בעול התורה ובעול המלאכה ונצל מן החטא, מפני שלא יהיה לו פנאי לחטוא. דתנן שיגיעת שניהם משכחת עון. וכתי' (תהלים קכח, א) אשרי כל ירא ה' ההולך בדרכיו, שיהיה עוסק בתורה, יגיע כפיך כי תאכל, שיעשה מלאכה להתפרנס ממנה, אשריך וטוב לך, אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא.

המעלה השלישית. כשיעסוק אדם בתורה ידע וישכיל עונש העבירות ויפרוש מהן, ואינו בא לידי מיתה בעולם הזה ביד בית דין ולא בעולם הבא בדינה של גיהנם. דתנן אין בור ירא חטא, וכתי' (תהלים קיט, צב) לולי תורתך שעשועי אז אבדתי בעניי, אבדתי בעולם הזה, וכתי' (תהלים קיט, צג) לעולם לא אשכח פקודיך כי בם חייתני, חיי העולם הבא. המעלה הרביעית. כשיעסוק אדם בתורה ישיג המעלה השלימה וידבק בבוראו. שאם יעסוק אדם בתורה יהיה שלם ונפשו זכה ותמה ונקייה מן העון וברה מן החטא, ובזה תדבק לקונה, שהוא הקיום האמיתי והטובה שאין לה ערך, שנא' (תהלים כד, ג) מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו, נקי כפים ובר לבב אשר לא נשא לשוא נפשו ולא נשבע למרמה, וכתי' (תהלים כד, ה) ישא ברכה מאת ה' וצדקה מאלהי ישעו.

המעלה הה'. כשיעסוק אדם בתורה זוכה בו ומזכה לאחרים, ונמצא יורש העולם הזה, מפני שמכבדין אותו ועושין דברו, ויורש העולם הבא. דתנן כל המזכה את הרבים וכו', משה זכה וזכה את הרבים, זכות הרבים תלוי בו.

לעולם ילמוד אדם תורה ואחר כך ישא אשה, שאם נשא אשה תחלה, אין דעתו פנויה ללמוד. ואם היה יצרו מתגבר עליו ואין לבו פנוי מן המחשבות, ישא אשה ואח"כ ילמוד תורה. אשה שלמדה תורה יש לה שכר, אבל לא כשכר האיש, מפני שאינה מצווה ללמוד תורה. וכל העושה מצוה שאינו מצווה עליה, אין שכרו כשכר המצווה ועושה, אלא פחות ממנה. ואע"פ שיש לה שכר, צוו רז"ל שלא ילמד אדם את בתו תורה, מפני שרוב הנשים אין דעתן מכוונת עליהן ללמוד, והן מוציאין דברי תורה לדברי הבאי, מפני עניות דעתן. לפי' ארז"ל כל המלמד את בתו תורה כאלו מלמדה תפלות. בד"א בתורה שבעל פה, אבל תורה שבכתב לא ילמד אותה לכתחלה, ואם למדה אינו כמלמד התפלות.

גדולה תורה

גדולה תורה שכל העוסק בה משמרתו מכל רע. כדגרסינן במדרש משלי אל תט ימין ושמאל הסר רגלך מרע. אמ' ר' יוסי הגלילי, הוי זהיר בדברי תורה שלא תטה ימין ושמאל מהן, הסר דרכך מדרכן של רשעים, מרע, שלא תלך בדרכי המינין. תאנא דבי ר' ישמעאל, אם פגע מנוול זה בך משכהו לבית המדרש, אם אבן נימוח, ואם ברזל הוא מתפוצץ, שנא' (ירמיהו כג, כט) הלא כה דברי כאש נאם ה' וכפטיש יפוצץ סלע. ולעולם הוי מקשיב לתלמוד תורה, שנא' (משלי ה, א) בני לחכמתי הקשיבה, בשעה שאתה לומדן, לתבונתי הט אזנך, בשעה שאתה שומען, שאין לך שבח בעולם הזה גדול משבחה של תורה. כדגרסי' במדרש קהלת מאי הגדלתי מעשי וגו', עשיתי לי גנות ופרדסים, עשיתי לי ברכות מים, קניתי לי עבדים, כנסתי לי גם כסף וזהב. א"ר חייא, וכי אין הכתוב

מודיענו אלא עושרו של שלמה, הא אינו מדבר אלא בדברי תורה. הגדלתי מעשי, הה"ד והלוחות מעשה אלהים המה. בניתי לי בתים, אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות. נטעתי לי כרמים, אלו שורות של תלמידי חכמים, שהן יושבין שורות שורות ככרם, כדתנן זה מדרש דרש ר' אלעזר בן עזריה בכרם ביבנה, וכי כרם היה שם, אלא תלמידי חכמים שיושבין שורות שורות ככרם. עשיתי לי גנות ופרדסים, אלו משניות גדולות, כגון משנתו של ר' חייא רבה ומשנתו של ר' אושעיא רבה ומשנתו של בר קפרא. ונטעתי בהם [עץ] כל פרי, זה התלמוד. להשקות, אלו תלמידי חכמים שהן לומדין. קניתי לי עבדים, זו נבואה, שנא' (יואל ג, ב) ועל העבדים והשפחות בימים ההם אשפוך את רוחי. ובני בית היה לי, זה רוח הקדש. גם מקנה, אלו הקרבנות. כנסתי לי גם כסף וזהב, אלו דברי תורה, הנחמדים מזהב ומפז רב. וסגולת מלכים, אלו דברי תורה, דכתיב בי מלכים ימלוכו. והמדינות, אלו תלמידי חכמים שמדיינין זה בזה בהלכה. ועוד גרסי' במדרש משלי אם חכמת חכמת לך ולצת לבדך תשא. משל לשני בני אדם, אחד עני ואחד עשיר. והיה העשיר אומר לעני בכל יום, כמה נכסים יש לי, כמה גנות ופרדסים יש לי, כמה כסף וזהב יש לי. והיה העני משיבו ואומר לו, כל מה שקנית לעצמך קנית. לכך נאמר, אם חכמת בתורה כאלו אתה משמח להב"ה שנתן לך חכמה, שנא' (משלי כג, טו) בני אם חכם לבך ישמח לבי גם אני, ולצת לבדך תשא ולא לאחרים. ואם למדת תורה אתה מתגדל בה, שנא' (במדבר כא, יח) וממדבר מתנה, אם אדם עושה עצמו כמדבר הזה שהוא רק מכל המעדנים, ניתנת לו מתנה, וכיון שניתנת לו מתנה נחליאל, פי' משפיל עצמו כנחל, וכיון שנחליאל נעשה ראש, שנא' (במדבר כא, יט) ומנחליאל במות. ואם הגיס דעתו הב"ה משפילו, שנאמר (במדבר כא, כ) ומבמות הגיא. ואם חזר בו, הב"ה מגביהו, שנא' (ישעיהו מ, ד) כל גיא ינשא.

גדולה תורה מכל כלי חמדה שבעולם. שכל כלי חמדה כל זמן שהן מתיישנין הם פוחתין, אבל דברי תורה כל זמן שהן מתיישנין הן משביחין, שנא' (איוב יב, יב) בישישים חכמה ואורך ימים תבונה. ואם אדם ישמר את התורה הוא משתמר, שנא' (שמות יט, ה) ושמרתם את בריתי, וכתי' (משלי ד,ו) אהביה ותצרך. וגרסי' במכילתא ושמרתם את בריתי, ר' אלעזר אומר זו ברית שבת, ר' עקיבא אומר זו ברית מילה. והייתם לי סגולה, שתהיו פנויים לי, ותהיו עסוקים בדברי תורה, ולא בדברים אחרים. ואם אינו יכול להתעסק בתורה כל היום כולו, די לו בשתי הלכות בשחרית ובשתי הלכות בערבית. ואל יאמר אדם, כבר עסקתי בתורה בבקר ודי לי, מה יתרון לי לעסוק בה בערב, אלא אם קרא בבקר ישנה בערב, לקיים מה שנא' (דברים ו, ז) ודברת בם בשבתך בביתך ובלכתך

בדרך ובשוכבך, שהוא הערב, ובקומך שהוא הבקר. ואם לא עשה כך, אלא אמ' די לי בקריאת הבקר, עליו הכתו' אומר מסיר אזנו משמוע תורה גם תפלתו תועבה. ר"ל אם יתפלל אדם בבקר צריך להתפלל בערב ולא יאמר די לי בתפלת הבקר, כך אם קרא בבקר ישנה בערב, שאם יאמר הואיל וקריתי בבקר למה אשנה בערב, אומרים לו, אם אתה אומ' שאינו ראוי לקרות בערב דברי תורה, גם תפלתו תועבה שהוא מתפלל בערב אחר שיתפלל בבקר. היה ר' יהושע אומר, שנה אדם שתי הלכות בשחרית ושתי הלכות בערבית, ועסק במלאכתו כל היום, מעלין עליו כאלו קיים את התורה.

גדולה תורה, שאינה מתחלפת בדבר אחר, ולא אפי' בדברי תורה. ר' שמעון אומר, משל לב' בני אדם שהיו עוסקין בפרקמטיא. אמרו, בואו ונחליף. נטל זה מה שביד זה. נמצא מה שביד זה אין ביד זה, ולא מה שביד זה ביד זה. אבל דברי תורה אינם כן. כיצד. שני תלמידי חכמים פגעו זה בזה. אחד שונה סדר מועד ואחד שונה סדר טהרות. אמרו, באו ונחליף. השנו זה את זה. נמצא ביד זה שנים וביד זה שנים.

גדולה תורה, שנקראת קדושה, שנא' (משלי ט, י) תחלת חכמה יראת ה' ודעת קדושים בינה. גדולה היא קדושתה, שאפילו מן הלחם ומן המים הוצרך משה רבינו ע"ה להתקדש ארבעים יום עד שקיבל את התורה, שנא' (שמות לד, כח) ויהי שם עם ה' ארבעים יום וארבעים לילה. והלא דברים קל וחומר, ומה אם הלחם והמים שהם טהורים נתקדש משה מהם ארבעים יום, אנו על אחת כמה וכמה שנתקדש לדברי תורה מכל טומאה, ושלא נעסוק ושלא נהגה בה במקום הטינופת.

גדולה תורה, שבזכותה ישראל נגאלין מידי אויביהם, שנא' (מלאכי ג, כב) זכרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בחורב על כל ישראל חוקים ומשפטים, וכתוב בתריה, הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא. ועל ידי שנתעסקו ישראל במצרים בתורה ארבעה ימים נגאלו. ומנין שהן ארבעה ימים. שנא' (שמות יב, ג) דבר אל עדת בני ישראל לאמר בעשור לחדש הזה ויקחו להם איש שה לבית אבות שה לבית, והן נגאלו בליל חמשה עשר. והלא דברים קל וחומר, ומה אבותינו, שלא נתעסקו במצרים בתורה אלא ארבעה ימים בלבד, זכו להגאל, העוסק בתורה כל ימיו על אחת כמה וכמה.

גדולה תורה, שהיא שלום וכל דרכיה שלום, שנא' (משלי ג, יז) דרכיה דרכי נועם כל נתיבותיה שלום. וגרסי' במדרש אתה כוננת מישרים, ישרות של עולם. יש לו לאדם דין עם חבירו, הוא נכנס עמו לדין, והן מקבלין עליהם מה שהדיין גוזר, מיד ועושה שלום עם חבירו, הוי אתה כוננת מישרים. אדם יוצא לדרך, וראה חמורו של שונאו רובץ תחת

משאו, הולך ומסייעו, והוא אומר, כך עשה לי פלוני והייתי סבור שהוא שונאי, מיד נעשו שניהם אוהבים, ומי גרם להם, על ששמרו את התורה, שכתוב בה, כי תראה חמור שונאך רובץ תחת משאו וחדלת מעזוב לו עזוב תעזוב עמו. הוי דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום. וגרסי' במסכת עירובין ירושלמי א"ר יהושע מפני מה מערבין בחצרות, מפני דרכי שלום. מעשה באשה אחת שהיתה שנואה לחבירתה. שלחה עירובה בידי בנה. נסבתיה וגפפתיה ונשקתיה. אתא [ואמר] קמיה אימיה. אמרה, כל כך הות רחימאת לי ולא ידענא. מתוך כך עשו שלום. ה"ד דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום. נמצא שהתורה היא סבת השלום. וכל העוסק בתורה, הב"ה מדריך אותו על הדרך הטובה והישרה, ופורש עליו סוכת שלומו, ומציל אותו מכל רע, ושומר את נפשו מכל חטא, ושומר כל דרכיו וכל נתיבותיו, ושומר את פעמיו שלא יכשלו, שנא' (תהלים קיט, קסה) שלום רב לאוהבי תורתך ואין למו מכשול.
סליק פירקא.

ו; פרק המצות

לימוד המצות ע"מ לעשותן וללמדן

ענין המצות

יחיש כל איש יקריב יחריש חוקי האל לבוש גאוה
שומר תורה וירא מצוה על מצחו פרק זה התוה
רצון שוחר מצות בוחר ישכון לעד בתי שלוה
אוה בימים חפץ חיים יעשה מצות משה צוה
לאור מאור אדיר נאור בהם יאור כי נר מצוה.

אם בחוקותי תלכו ואת מצותי תשמרו ועשיתם אותם ונתתי גשמיכם בעתם ונתנה הארץ יבולה ועץ השדה יתן פריו, ונתתי שלום בארץ ושכבתם ואין מחריד והשבתי חיה רעה מן הארץ וחרב לא תעבור בארצכם. גרסינן במ' ע"ז בפרק קמא, אם בחוקותי תלכו, אין אם אלא לשון תחנונים, שנאמר אם נא מצאתי חן בעיניך. אם בחקתי תלכו, יכול אלו המצות, כשהוא אומר ואת מצותי תשמרו ועשיתם אותם הרי מצות אמורות כאן, הא מה אני מקיים, להיות עמלין בתורה. וכל מי שאינו לומד המצות ועושה אותן כאלו כפר בעקר. כדגרסי' בספרי ואם לא תשמעו לי ולא תעשו, מה ת"ל ולא תעשו, יש לך אדם שאינו למד אבל עושה, ת"ל ואם לא תשמעו לי. ולא תעשו, הא כל שאינו למד אינו עושה. או יש לך אדם שאינו למד ואינו עושה, אבל אינו מואס באחרים, ת"ל ואם

בחוקותי תמאסו, הא כל שאינו למד ואינו עושה, סוף שהוא מואס באחרים. או יש לך אדם שאינו לומד ואינו עושה ומואס באחרים, אבל אינו שונא את החכמים, ת"ל ואת משפטי תגעל נפשכם, הא כל שאינו למד ואינו עושה ומואס באחרים, סוף שהוא שונא את החכמים. או יש לך אדם שאינו למד ואינו עושה ומואס באחרים ושונא את החכמים, אבל מניח אחרים לעשות, [ת"ל לבלתי עשות, הא כל שאינו למד ואינו עושה ומואס באחרים ושונא את החכמים], סוף שאינו מניח לאחרים לעשות. או יש לך אדם שאינו למד ואינו עושה ומואס באחרים ושושנא את החכמים ואינו מניח לאחרים לעשות, אבל מודה במצות שנאמרו בסיני, ת"ל את כל מצותי, הא כל שאינו למד ואינו עושה ומואס באחרים ושונא את החכמים ואינו מניח לאחרים לעשות, סוף שאינו מודה במצות. או יש לך אדם שיש בו כל המדות האלו אבל אינו כופר בעקר, ת"ל להפרכם את בריתי, הא כל שיש בו כל המדות הללו סוף שהוא כופר בעיקר.

אבל הלומד המצות על מנת לעשות, ומלמד לאחרים, ומעשה אותן לעשותן, יחיה ויאריך ימים. כדגרסי' בואלה הדברים רבה, כי המצוה הזאת וגו', הה"ד כי חיים הם למוצאיהם ולכל בשרו מרפא. א"ר חייא קילורית לעין, מלוגמא למכה, כוס עקרין לבני מעים. קילורית לעין, דכתי' (תהלים יט, ט) מצות ה' ברה מאירת עינים. מלוגמין למכה, דכתי' (משלי ג, ח) רפאות תהי לשרך. כוס עקרין לבני מעים, דכתי' (משלי ג, ח) ושקוי לעצמותיך. ד"א כי חיים הם למוצאיהם, למי [ש]ממציא אותם לאחרים, ולכל בשרו מרפא, לרמ"ח איברים שבו. וגרסינן במדרש תנחומא החזק במוסר אל תרף נצרה כי היא חייך. משל לאחד שהיה מושלך בים, והושיט הקברנט את החבל ואמ' לו, אחוז בחבל זה ואל תניחהו, שאם הנחתו אין לך חיים. כך אמ' הב"ה לישראל, כל זמן שאתם מודבקין במצות אתם חיים, שנאמר ואתם הדבקים בה' אלהיכם חיים כלכם היום. וגרסי' בואלה שמות רבה ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם. יש לאומות העולם שופטים ויש לישראל שופטים. משל לחולה שנכנס הרופא לבקרו. אמ' לבני ביתו, האכילוהו כל מה שמבקש. נכנס אצל אחר, אמ', הזהרו שלא יאכל דבר פלוני ודבר פלוני. אמרו לו, לראשון אמרת כל מה שהוא מבקש יאכל, ולזה אמרת לא יאכל. אמ' להם, הראשון לא יחיה, לפיכך אמרתי יאכל כל מה שהוא מבקש, אבל זה שיחיה אמרתי הזהרו בו. כך יש לאומות שופטים ואין עוסקין בתורה ואין עושין אותה, שנא' (יחזקאל כ, כה) וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם, אבל לישראל נתתי המצות אשר יעשה אותם האדם וחי בהם. אמ' הב"ה, לפי שהרביתי עליכם דינין אני מרבה עליכם

שכר. הזהרתי אתכם על כל מצוה, שהיא חייך, שנא' (קהלת ח, ה) שומר מצוה לא ידע דבר רע.

וגרסי' בירושלמי פרקא בתרא דמס' יבמות, ת"ר מעשה בבתו של נחוניא חופר שיחין שנפלה לבור הגדול. באו והודיעו את ר' חנינא בן דוסא. שעה ראשונה אמ' להם שלום, שניה אמ' להם שלום, שלישית עלתה. אמ' לה, בתי, מי העלך. אמרה, זכר של רחלים נזדמן לי וזקן אחד מנהגו. אמרו לו, וכי נביא אתה. אמ' להם, לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי, אלא אמרתי דבר שהצדיק נתעסק בו יכשל בו זרעו. אמ' לו ר' אחא, אעפ"כ מת בנו בצמא. אמ' להם, וסביביו נשערה מאד, מלמד שהב"ה מדקדק עם סביביו אפי' כחוט השערה. ר' חנינא אמר, מהכא אל נערץ בסוד קדושים רבה, פי' שהב"ה הוא חזק בעולם הזה עם קדושיו, ומביא עליהם הייסורין בעולם הזה, כדי שיהיו נקיים מעונותיהם לעולם הבא. ופירש"י שנחוניא היה חופר שיחין בדרכן של עולי רגלים, והיו מתכנסין בהן המים, והם ובהמתם שותין מהן. שעה ראשונה אמ' להם שלום, שעדיין יכולה לחיות, וכן בשעה שניה, אבל בשלישית, שאינה יכולה לחיות, אמ' להן עלתה, דאיפשיט ליה שאותו הדבר שהיה אביה עוסק בו לדבר מצוה שלא יכשל בו זרעו. וזכר של רחלים, אילו של יצחק אבינו ע"ה. וזקן אחד מנהגו, זה אברהם אבינו ע"ה. וגרסי' במ' פסחים בפרק ראשון, אמ' ר' אלעזר, שלוחי מצוה אינן ניזוקין לא בהליכתן ולא בחזרתן. דתנן איסי בן יהודה אומר, ולא יחמוד איש את ארצך בעלותך לראות את פני ה' אלהיך, מלמד שתהא פרתך רועה באגם ואין חיה מזיקתה, תרנגולתך רועה באשפה ואין חולדה מזיקתה. והלא דברים קל וחומר, ומה דברים שדרכן להזיק אין מזיקין, שאין דרכן להזיק על אחת כמה וכמה. אין לי אלא בהליכה, בחזרה מנין, ת"ל ופנית בבקר והלכת לאוהלך, מלמד שתמצא אוהליך בשלום.

גדולה מצוה שמנחלת לעושיה חיים בעולם הזה ובעולם הבא. בעולם הזה מנין, שנאמר שמור מצותי וחיה, וכתי' (דברים ד, מ) ושמרת את חוקיו ואת מצותיו אשר אנכי מצוך היום אשר ייטב לך ולבניך אחריך ולמען תאריך ימים על האדמה אשר ה' אלהיך נתן לך כל הימים. ובעולם הבא מנין, דתנן ר' אליעזר בן יעקב אומר, העושה מצוה אחת קנה לו פרקליט אחד, פי' מליץ טוב שיליץ בעדו להצילו מדינה של גיהנם ולהנחילו חיי העולם הבא. ותרגם יונתן בן עוזיאל מליצי רעי, פרקליטי חברוי. והעובר עבירה אחת קנה לו קטיגור אחד, פי' שטן רע שישטין עליו לפני הקב"ה. וגרסינן במדרש תלים זבחו זבחי צדק ובטחו אל ה'. תאני ר' חייא, ושמרתם את משמרתי, שמרו במשמרתי, אני ה' אלהיכם, מזומן אני לתת שכרך. אמ' הב"ה, פשטו ידיכם במצות ובטחו עלי שאני משלם

שכרכם. נתת שמחה בלבי. אמרו ישראל לפני הב"ה, רבונו של עולם, על ידי שפשטו אומות העולם ידיהם בשבע מצות השפעת להם טובה בעולם הזה במתן שכרן, אנו שנצטוינו בתרי"ג מצות על אחת כמה וכמה שתשפיע עלינו טובות לעולם הבא, לפיכך כשאנו רואין שלותן של אומות העולם אנו שמחין. הוי נתת שמחה בלבי. ר' יהושע בן לוי אומר, משל למלך שעשה סעודה, והכניס את האורחין והושיבן על פתח פלטרין שלו, והיו רואין את הכלבים שיוצאים ובפיהם פסיונין ותרנגולות וראשי עגלים. התחילו אומרים, ומה הכלבים כך, סעודה בעצמה על אחת כמה וכמה. הוי נתת שמחה בלבי. וכתיב (תהלים טז, ו) חבלים נפלו לי בנעימים אף נחלת שפרה עלי, ר' יוחנן אומר, שכרן של מצות שפרה עלי. וגרסי' בויקרא רבה ר' מני ורבנין. ר' מני אומר, כל מה שהבריות מגדלין מצות ומעשים טובים בעולם הזה, הב"ה מזריח להם את השמש, דכתי' (קהלת א, ה) וזרח השמש ובא השמש. ורבנין אמרי, כל מה שהצדיקים מגדלין מצות ומעשים טובים בעולם הזה, הב"ה מחדש להם פניהם כגלגל החמה, שנא' (שופטים ה, לא) ואוהביו כצאת השמש בגבורתו. וגרסי' בואלה שמות רבה ר' יהודה ב"ר סימון פתח, רבות בנות עשו חיל, זה אדם הראשון שנצטווה על שש מצות, שנא' (בראשית ב, טז) ויצו ה' אלהים וגו', נח שנצטווה על אבר מן החי, שנא' (בראשית ט, ד) אך בשר בנפשו דמו לא תאכלו, אברהם אבינו ע"ה נצטווה על המילה, יצחק אבינו ע"ה חינכה לשמונה ימים, [יעקב על גיד הנשה, יהודה על היבמה, אבל בסיני נצטוו על תרי"ג מצות, רמ"ח מצות עשה, כנגד רמ"ח איברים שיש באדם, וכל אבר ואבר אומר לו לאדם, בבקשה ממך, עשה המצוה הזאת עמי, ושס"ה מצות לא תעשה, כנגד ימות החמה, שהם שס"ה יום,] וכל יום ויום אומר לו לאדם, בבקשה ממך, אל תעשה בי עבירה זאת].

המצות וישראל

חביבין ישראל שמקיימין את המצות, מה שלא היה יכול לקיימן אדם הראשון, שהיה ראשית של כל הנבראים מבני אדם, והיה הב"ה מפרנסו בכבודו, והיה חכם גדול וחכמתו מגעת מסוף העולם ועד סופו, שנא' (תהלים קלט, ה) אחור וקדם צרתני וגו', ולא היה לו שום אונס מלעכבו מלקיים את המצות, ואפי' הכי לא יכול לקיים אפי' מצוה אחת. כדגרסי' בבר"ר ויאמר ה' אלהים הן האדם היה כאחד ממנו וגו', א"ר יהושע, כשבראו בראו במדת הדין ובמדת רחמים וכשטרדו טרדו במדת הדין ובמדת רחמים. הן האדם לא יכול לעמוד בצוויו שעה אחת. דרש ר' יהודה בן פדיה, מי יגלה עפר מעיניך, אדם הראשון, שלא יכולת לעמוד בצוויך שעה אחת, והרי בניך ממתינין לערלה שלש שנים, שנא' (ויקרא יט, כג) שלש שנים יהי לכם ערלים לא יאכל. אמ' הב"ה, אדם

הראשון יציר כפי, נתתי לו שבע מצות ולא היה יכול לעמוד בהן, והיאך אני נותן לו מאתים וארבעים ושמונה מצות עשה ושלוש מאות וששים וחמשה מצות לא תעשה, לאדם איני נותן אבל לבניו אני נותן, הה"ד זה ספר תולדות אדם. וגרסי' במדרש השכם א"ר שמעון בן אלעזר, מה אם בשבע מצות לא יכלו אומות העולם לעמוד, היאך יעמדו על התורה כלה. משל למלך שמינה לו שני אפטרופין, אחד על אוצר של תבן ואחד על אוצר של כסף וזהב. אותו שנתמנה על התבן נחשד, והיה מתרעם על שלא נתמנה על הכסף והזהב. אמרו לו, ריקה, על התבן לא היה לך אמנה, על כסף וזהב תהיה לך אמנה. והלא דברים קל וחומר, ומה אם בשבע מצות לא יכלו לעמוד, בתרי"ג מצות על אחת כמה וכמה.

ולפי שקבלו ישראל את המצות, קידשן הב"ה, והבדילן מן אומות העולם. כדגרסי' בספרי ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי. ר' אלעזר בן עזריה אומר, מנין שלא יאמר אדם אי איפשי ללבוש כלאים, אי איפשי לאכול בשר חזיר, אי איפשי לבא על הערוה, אלא איפשי ומה אעשה ואבי שבשמים גזר עלי כך, שנא' (ויקרא כ, כו) ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי. נמצא פורש מן העבירות ומקבל עליו עול מלכות שמים. ואל יהרהר על המצות ויאמר מה הפסד יש בשעטנז ובכלאים ובכיוצא בהן, אלא יעשה כל המצות כמאמרן וכמצות חז"ל, שהן חוקי האלהים ותורותיו, ואם בעיניו הם מצות נכריות, הוא מצד פתיותו, ולא מצד שום חסרון שיש במצות הב"ה חלילה חלילה. ועוד גרסי' בספרי את משפטי תעשו, אלו דברים הכתובים בתורה, שאלו לא נכתבו בדין היו לכותבן, כגון הגזילות והעריות וע"ז וקללת השם ושפיכות דמים, שאלו לא נכתבו בדין היה לכותבן. ואת חוקותי תשמרו, אלו דברים החקוקים בתורה שיצר הרע משיב עליהן ואומות העולם משיבין עליהם, כגון אכילת חזיר ולבישת שעטנז ולבישת כלאים וחליצת יבמה וטהרת המצורע ושעיר המשתלח, ת"ל אני ה' חקקתים, אי אתה רשאי להשיב עליהן. ללכת בהם, עשם ואל תעשם טפלה. ד"א ללכת בהם, שלא יהא משאך ומתנך אלא בהן, שלא תערב בהם דברים אחרים, שלא תאמר, למדתי חכמת ישראל אלך ואלמד חכמת האומות, ת"ל ללכת בהם, אי אתה יכול ליפטר מתוכן. וכן הוא אומר יהיו לך לבדך ואין לזרים אתך. וכתי' (משלי ו, כב) בהתהלכך תנחה אותך בשכבך תשמר עליך והקיצות היא תשיחך. בהתהלכך תנחה אותך, בעולם הזה, בשכבך תשמור עליך, בשעת המיתה, והקיצות היא תשיחך, לעולם הבא. וגרסי' במס' מנחות בפ' תכלת, ת"ר חביבין ישראל שסיבבן הב"ה במצות תפילין בראשיהן ותפילין בזרועותיהן וציצית בבגדיהן ומזוזה בפתחיהן, ועל זה אמר דוד שבע ביום הללתיך על משפטי צדקך. ובשעה שנכנס

דוד לבית המרחץ וראה עצמו ערום, אמ' אוי לי שאני ערום בלא מצוה, וכיון שנזכר למילה שבבשרו נתיישבה דעתו. לאחר שיצא אמ' למנצח על השמינית מזמור לדוד, ר"ל המילה, שניתנה ליום השמיני.

וגרסי' באלה הדברים רבה כי לוית חן הם לראשך. מהו לוית חן. אמ' ר' פנחס בר חמא, לכל מקום שתלך מצות מלוין אותך. בנית בית, מצות מלוין אותך, שנא' (דברים כב, ח) כי תבנה בית חדש ועשית מעקה לגנך. עשית לך דלת, מצות מלוין אותך, שנא' (דברים יא, כ) וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך. לבשת בגדיך, מצות מלוין אותך, שנא' (דברים כב, יא) לא תלבש שעטנז. חרשת, לא תחרוש בשור ובחמור יחדו. קצרת, כי תקצור קצירך בשדך. אמ' הב"ה, אפי' לא היית עסוק בדבר אלא מהלך בדרך, המצות מלוין אותך, שנא' (דברים כב, ו) כי יקרא קן צפור לפניך בדרך. ושנינו במ' קדושין בפרק ראשון, כל העושה מצוה אחת מטיבין לו ומאריכין את ימיו ונוחל את הארץ, וכל מי שאינו עושה מצוה אחת אין מטיבין לו ואין מאריכין ימיו ואינו נוחל את הארץ. וכל מי שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ אין זה מן היישוב, וכל המחזיק בשלשתן עליו הכתוב אומר והחוט המשולש לא במהרה ינתק. וגרסי' בספרי כל העושה מצוה אחת סמוך למיתתו דומה כאלו קיים את התורה כולה ולא היה חסר אלא אותה מצוה, וכל העושה עבירה אחת סמוך למיתתו דומה כאלו ביטל את [כל] התורה.

וגרסי' באלה הדברים רבה אז יבדיל משה, זש"ה כל אשר תמצא ידך לעשות בכחך עשה, [כל] מה שאתה [יכול] לעשות מצוה עד שכחך עליך עשה, שכשאדם בטל מן העולם בטלה מחשבתו, כל מה שאתה יכול לחטוף מצוה חטוף עד שאתה בחיים. וכן עשה משה, כיון ששמע שהיה עובר מן העולם, אמ' מה מצוה יש שאעשה אותה, ומצא מצות ערי מקלט ועשה אותה, שנא' (דברים ד, מא) אז יבדיל משה שלש ערים וגו'. וגרסי' בפרק חלק תניא ר' אליעזר אומר, בכל עיר שיש בה מזוזה אחת אינה נעשית עיר הנדחת, שנא' (דברים יג, יז) ושרפת באש את העיר ואת כל שללה, והיכא דאיכא מזוזה לא תעשון כן לה' אלהיכם. וגרסי' בפרק קמא דמ' ע"ז א"ר יונתן, כל העושה מצוה אחת בעולם הזה מקדמתו והולכת לפניו לעולם הבא, שנא' (ישעיהו נח, ח) והלך לפניך צדקך כבוד ה' יאספך, וכל העובר עבירה אחת בעולם הזה מלפפתו והולכת לפניו, שנא' (איוב ו, יח) ילפתו ארחות דרכם יעלו בתוהו ויאבדו. אמ' ר' חייא בר אבא, כל המתחיל במצוה ואינו גומרה, גורם לעצמו שיקבור אשתו ובניו. ממי אתה למד, מיהודה, שהתחיל במצוה ולא גמרה. כיצד, כשבא יוסף אצל אחיו בקשו אחיו להורגו, שנא' (בראשית לז, כ) לכו ונהרגהו, עמד יהודה ולא הניחן, שנאמר מה בצע כי נהרוג את אחינו, ושמעו לו, למה,

שהיה מלך עליהם. ואלו היה אומר, נחזירו אצל אביו, היו שומעין לו. ועל ידי שהתחיל במצוה ולא גמרה קבר את אשתו ואת בניו, שנא' (בראשית לח, יב) ותמת בת שוע אשת יהודה, וכתי' (בראשית מו, יב) וימת ער ואונן. אמ' ר' לוי בשם ר' חנינא, כל מי שמתחיל במצוה ולא גמרה נקראת על מי שגומרה. כיצד. משה רבינו ע"ה התחיל במצוה ונטל עצמותיו של יוסף, שנא' (שמות יג, יט) ויקח משה את עצמות יוסף עמו, ועל ידי שלא הכניסן לארץ נקראו על שמן של ישראל, [שנא'] ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו בשכם. אבל אם חשב אדם לעשות מצוה, ונאנס ולא עשאה, מעלה עליו הכתו' כאלו עשאה. כדגרסינן בפ' במה אשה יוצאה מאי ולחושבי שמו, אמ' רב אשי, אפי' חושב לעשות מצוה, ונאנס ולא עשאה, מעלה עליו הכתו' כאלו עשאה. אמ' ר' יהושע בן לוי, כל מצות שישראל עושין בעולם הזה באות ומעידות להם לעולם הבא, שנא' (ישעיהו מג, ט) יתנו עדיהם ויצדקו, אלו ישראל, ישמעו ויאמרו אמת, אלו אומות העולם, שיבואו ויעידו שישראל קיימו את התורה. יבא נמרוד ויעיד על אברהם אבינו ע"ה שלא נחשד על ע"ז, יבא לבן ויעיד על יעקב אבינו ע"ה שלא נחשד על הגזל, תבא אשת פוטיפר ותעיד ביוסף שלא נחשד על הערות, יבא דריוש ויעיד על דניאל שלא נחשד על התפלה, יבא נבוכדנאצר ויעיד על חנניה מישאל ועזריה שלא השתחוו לצלם, יבא אליפז התימני ובלדד השוחי וצופר הנעמתי ויעידו לישראל שקבלו את התורה.

אמר המחבר יראה שאליפז התימני וחביריו היו בימי איוב ובימי משה רבינו כשקבלו ישראל את התורה בהר סיני. והוא דארז"ל ספר איוב משה רבינו ע"ה כתבו.

ואמ' ר' יהושע בן לוי, כל מצות שישראל עושין בעולם הזה באות ומטרפות לאומות העולם על פניהם לעולם הבא, שנא' (דברים ד, ו) כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים אשר ישמעון וגו', נגד העמים לא נאמר, אלא לעיני העמים. והמצות שישראל עושים בעולם הזה היא חכמתם ובינתם ונוייהן ותכשיטיהן. כדגרסינן בפסיקתא הנך יפה רעיתי וגו', הנך יפה במצות, הנך יפה בגמילות חסדים, הנך יפה במצות הבית, בחלה ובתרומה ובמעשר, הנך יפה במצות השדה, לקט שכחה ופאה, הנך יפה בכלאים, הנך יפה בסדין בציצית, הנך יפה במילה, הנך יפה בפריעה, הנך יפה בנטע רבעי, הנך יפה בערלה, הנך יפה בקרית שמע, הנך יפה בתפלה, הנך יפה בתפילין, הנך יפה במזוזה, הנך יפה בסוכה, הנך יפה בלולב, הנך יפה בתשובה, הנך יפה במעשים טובים. הנך יפה בעולם הזה, הנך יפה בעולם הבא. ועוד גרסי' בפרק קמא דמסכת ע"ז אשרי איש ירא את ה' במצותיו חפץ מאד, א"ר אלעזר, במצותיו ולא בשכר מצותיו. והיינו דתנן אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס, אלא היו כעבדים המשמשין את הרב על

מנת שלא לקבל פרס, והשכר יבא מאליו. כי הב"ה אינו מקפח שכר כל בריה, ואפי' הכי יתכוין אדם בעשיית המצות מאהבה, וסוף הב"ה משלם שכר. כדגרסי' במה מדליקין אמ' רבא, הרגיל בנר חנוכה הויין לו בנים תלמידי חכמים, הרגיל במזוזה זוכה לדירה נאה, הרגיל בציצית זוכה לטלית נאה, הרגיל בקדוש זוכה וממלא גרבי יין. והב"ה מעיד, שעתיד לשלם שכר טוב לעושי מצותיו ולמתגברים על יצרם, ולהפרע מן העוברים על מצותיו. כדגרסי' בויקרא רבה אני ה', אני שפרעתי מאמנון ומשמשון ומזמרי, ועתיד אני להפרע ממי שעושה כמעשיהם, אני הוא שפרעתי שכר ליוסף וליעל ולפלטי בן ליש, אני הוא שעתיד לשלם שכר למי שעושה כמעשיהם. אמ' רבן שמעון בן גמליאל, יוסף משלו נתנו לו. פיו שלא נשק בעבירה, על פיך ישק כל עמי. צואר שלא הרכין לעבירה, וישם רביד הזהב על צוארו. ידיו שלא משמשו בעבירה, ויסר פרעה את טבעתו מעל ידו ויתן אותה על יד יוסף. גופו שלא נגע בעבירה, וילבש אותו בגדי שש. רגליו שלא הלכו בעבירה, וירכב אותו במרכבת המשנה. מחשבתו שלא חשבה בעבירה, ויקראו לפניו אברך.

וגרסי' במדבר סיני רבה מי הקדימני ואשלם תחת כל השמים לי הוא. אמ' ר' תנחום בר אבא, מי שאין לו נכסים ועושה צדקה וגמלות חסדים, מי שאין לו בנים ונותן שכר סופרים ומשניים, מי שאין לו בית ועושה מזוזה, מי שאין לו טלית ועושה ציצית, מי שאין לו בנים והוא מוהל ועושה ספרים ומשאילן לאחרים, אמ' הב"ה זה הקדים וקיים מצותי עד שלא נתתי לו במה לקיימן, עלי ליתן לו שכר וממון ובנים שיהו קורין בספרים. הוי מי הקדימני ואשלם, מי הקדימני לעשות מצוה ואשלם שכרו, למה, שאיני חסר דבר, שהעולם ומלואו שלי, שנא' (איוב מא, ג) תחת כל השמים לי הוא. וגרסי' בפסיקתא אמ' ר' ירמיה ב"ר אלעזר, עתידה בת קול להיות מפוצצת על ראשי ההרים, ואומרת, מה פעל אל, כל מי שפעל [עם אל] יבוא ויטול שכרו. ורוח הקדש אומרת, מי הקדימני ואשלם, מי קלס לפני עד שלא נתתי בו נשמה, מי מל לפני עד שלא נתתי לו בן זכר, מי עשה ציצית עד שלא נתתי לו טלית, מי עשה מזוזה עד שלא נתתי לו בית, מי עשה לי מעקה עד שלא נתתי לו גג, מי עשה לי סוכה עד שלא נתתי לו שכר ימים, מי הפריש לי פאה עד שלא נתתי לו שדה, מי הפריש לפני תרומות ומעשרות עד שלא נתתי לו גורן, מי הפריש לפני קרבן עד שלא נתתי לו בהמה.

וגרסי' בויקרא רבה א"ר יצחק, למדה תורה דרך ארץ, שכשאדם עושה מצוה יהא עושה אותה בלב שמח. שאלו [היה] ראובן יודע שהב"ה כותב עליו וישמע ראובן ויצילהו מידם, בכתיפו היה טוענו ומוליכו אצל אביו. אלו היה אהרן יודע שהב"ה כותב עליו וגם

הנה הוא יוצא לקראתך וראך ושמח בלבו, בתופים ובמחולות היה יוצא לקראתו. אלו היה יודע בועז שהב"ה כותב עליו ויצבט לה קלי, עגלים פטומים היה מביא ומאכילה. ר' נתן ור' יהושע דסכינין בשם ר' לוי, לשעבר אדם עושה מצוה והנביאים כותבין אותה, עכשיו, שאין נביאים, אליהו כותב ומלך המשיח והב"ה חותם על ידיהם, שנא' (מלאכי ג, טז) אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו ויקשב ה' וישמע ויכתב בספר זכרון לפניו ליראי ה' ולחושבי שמו. ועוד גרסי' בפסיקתא קחו מוסרי ואל כסף. אמ' ר' אבא בר כהנא, משכר לקיחה [זו] אתה לומד שכר המצות. כתי' (שמות יב, כב) ולקחתם לכם אגודת אזוב, בכמה טימין, בארבע מניי בחמשה מניי, היא שעמדה להם בביזת מצרים, בביזת הים, בביזת סיחון ועוג, בביזת שלשים ואחד מלכים, לולב שעומד בכמה דמים, בכמה מצות, על אחת כמה וכמה. וגרסי' בבבא בתרא בפרק המוכר את הספינה, אמ' ר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן, מאי על כן יאמרו המושלים בואו חשבון תבנה ותכונן עיר סיחון. המושלים, אלו המושלין ביצרן, בואו חשבון, בואו ונחשוב חשבונו של עולם, הפסד מצוה כנגד שכרה ושכר עבירה כנגד הפסדה, תבנה ותכונן, אם עשית כן, תבנה בעולם הזה ותכונן לעולם הבא.

לעולם לא יחשוב אדם בדעתו ויאמר, חוטא אני ועונות רבות עשיתי, ומה יועיל עשיית המצות, אלא אם הרבה עבירות, יעשה מצות כנגדן. כדגרסי' בויקרא רבה כי בתחבולות תעשה לך מלחמה, אם עשית חבילות חבילות של עבירה, עשה כנגדן חבילות חבילות של מצוה. עינים רמות, והיו לטוטפות בין עיניך. לשון שקר, ולמדתם אותם את בניכם. ידים שופכות דם נקי, וקשרתם אותם לאות על ידכם. לב חורש מחשבות און, והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך. רגלים ממהרות לרוץ לרעה, הוי רץ למילה שבין הרגלים. יפיח כזבים עד שקר, ואתם עדי נאם ה'. ומשלח מדנים בין אחים, אמור לחכמה אחותי את. וגרסי' במדרש, לעולם ישתדל אדם לעשות מצוה באותו האבר שחטא בו. כיצד. אם חטא בלשונו, ירבה בתורה ובתפלה בלשונו, היו ידיו מלוכלכות בעבירות, ינקה אותן במצות, כדי שיהיה לו פתחון פה לפני הב"ה ויאמר, אם עשיתי עבירות הרבה מצות עשיתי כנגדן. וגרסי' בפסיקתא שחורה אני ונאוה. שחורה אני במצרים ונאוה אני במצרים, שחורה אני במצרים, וימרו בי ולא אבו לשמוע אלי, וינסו אותי זה עשר פעמים ולא שמעו בקולי, ונאוה במצרים, בדם הפסח ובדם המילה, הה"ד ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמיך ואומר לך בדמיך חיי, דם פסח ודם מילה. שחורה אני בים ונאוה אני בים, שחורה אני בים, וימרו על ים בים סוף, ונאוה אני בים, זה אלי ואנוהו. שחורה אני במרה ונאוה אני במרה, שחורה אני במרה, וילן העם על משה לאמר

מה נשתה, ונאוה אני במרה, שם שם לו חוק ומשפט ושם נסהו. שחורה אני ברפידים, ויקרא שם המקום מסה ומריבה, ונאוה אני ברפידים, ויבן שם מזבח. שחורה אני במדבר ונאוה אני במדבר, שחורה אני במדבר, כמה ימרוהו במדבר, ונאוה אני במדבר, וביום הקים את המשכן. שחורה אני בחורב, ובחורב הקצפתם את ה', וכתי' (תהלים קו, יט) יעשו עגל בחורב, ונאוה אני בחורב, כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע. שחורה אני במרגלים, ונאוה אני ביהושע וכלב. שחורה אני בשטים, ונאוה אני בפנחס. שחורה אני במלכי ישראל, ונאוה במלכי יהודה. אם בשחורים שלי כך, בנאים שלי על אחת כמה וכמה. באחאב מה כתיב, ויהי כשמוע את הדברים האלה ויקרע בגדיו וישם שק על בשרו ויצם ויתכס בשק ויהלך אט. ביורם מה כתי', וירא העם והנה השק על בשרו מבית. ד"א שחורה אני ונאוה, אמ' ר' לוי, שחורה אני כל ימות השבת ונאוה אני בשבת, שחורה אני כל ימות השנה ונאוה ביום הכפורים, שחורה אני בעולם הזה ונאוה לעולם הבא. ועוד גרסי' בפסיקתא אני ישנה ולבי ער. אמרה כנסת ישראל לפני הב"ה, רבונו של עולם, אני ישנה מבית המקדש ולבי ער בבתי כנסת ובבתי מדרשות, אני ישנה מן הקרבנות ולבי ער בתפלה ובצדקה, אני ישנה מן המצות ולבי ער לעשותן, אני ישנה מן הקץ ולבי ער מן הגאולה.

לעולם לא יתכוין אדם בעשיית המצות להנאת עצמו כי אם לעשות רצון קונו. כדגרסי' במ' הוריות בפ' כהן משיח, אמ' רבה בר בר חנה, מאי דכתיב (הושע יד, י) כי ישרים דרכי ה' וצדיקים ילכו בם ופושעים יכשלו בם, משל לשני בני אדם שצלו את פסחיהן, אחד אכלו אכילת מצוה, ואחד אכלו לשם אכילה גסה. זה שאכלו מצוה, כתי' (הושע יד, י) וצדיקים ילכו בם, וזה שאכלו לשם אכילה גסה, כתי' (הושע יד, י) ופושעים יכשלו בם. ועוד משל לשני בני אדם, זה אשתו ואחותו בבית, וזה אשתו ואחותו בבית. לאחד נזדמנה לו אשתו, ולשני נזדמנה לו אחותו. זה שנזדמנה לו אשתו, וצדיקים ילכו בם, וזה שנזדמנה לו אחותו, ופושעים יכשלו בם.

מאהבת ישראל במצות מוסרין נפשם עליהן

ומאהבת ישראל הקדושים במצות מוסרין נפשם עליהם. כדגרסי' במכילתא ועושה חסד לאלפים לאוהבי ולשומרי מצותי, אלו שהן יושבין בארץ ישראל ומוסרין נפשם על המצות. מה לך יוצא ליהרג, על שמלתי את בני. מה לך יוצא ליצלב, על שאכלתי את המצות. מה לך ליהלק, על שנטלתי את הלולב. שנא' (זכריה יג, ו) ואמר אליו מה המכות האלה בין ידיך ואמר אשר הוכיתי בית מאהבי, המכות האלה גרמה לי אהבת אבי שבשמים. ואשריהם ואשרי חלק המוסרים נפשם למות על קיום מצותיו של

הב"ה. כדגרסי' במדרש חזית השבעתי אתכם בנות ירושלים בצבאות, [בדורו של גזירת המלכות] שעשיתי צביונן ועשו צביוני. ד"א בצבאות, שמסרו נפשן על מצותי, ושפכו דמיהם בם כדם הצבי וכדם האיל, על אהבתי ועל קיום מצותי.

בעשרה דברים אהבת האדם להב"ה נבחנת, ואם חפץ במצותיו, ואלו הן. ראשון, שיאהב תורת הב"ה, ושיבחר בעשיית מצותיו בלב שלם, ומתוך כך יראה בו שהוא אוהב את הב"ה שצוה לעשותן. שנית, שיהיה חפץ בעבודת הב"ה יותר מכל תענוגי עולם. שלישי, להיות מואס ברשעים ובפושעים שעוברים על מצות הב"ה, ואע"פ שלא הזיקוהו, אלא ישנא אותן מפני אהבת הב"ה ומפני שעוברין על מצותיו, שנא' (תהלים קלט, כא) הלא משנאיך ה' אשנא. ובכלל זה, שיאהוב את הצדיקים ואת החסידים שהן עובדין את הב"ה ועושין מצותיו, ואע"פ שאינן מהנין לו, שנא' (משלי ח, יז) אני אוהבי אהב. רביעי, להיות כל טובת העולם הזה כאין וכאפס נגדו נגד עבודת הב"ה ועשיית מצותיו, ויקדים תמיד עשיית המצוה על כל צרכיו. חמישי, שתערב לו כל יגיעה וכל חסרון וכל ענוי וכל ביזוי כנגד עבודת הב"ה ועשיית מצותיו. ובכלל זה, שלא יהיה בוזה המצות ומכבד עצמו, אלא שיהיה בוזה עצמו ונושא מת מצוה על כתפו, וכיוצא בזה, ומכבד מצותיו של הב"ה. ששי, שלא ישמע לקול מסיתים ומדיחים שידיחו אותו מעבודת הב"ה ומעשיית מצותיו, ושלא יהרהר על מצותיו של הב"ה. שביעי, שיראה לכל בני אדם אהבתו בהב"ה ובעשיית מצותיו ויתפאר בה. שמיני, אם יתחדשו לו מאורעות הזמן, טוב או רע, שלא יעזוב בשבילם עבודת הב"ה ועשיית מצותיו. תשיעי, שלא תכבד עליו עבודת הב"ה, לא מפני טורח, ולא מפני חסרון כיס, ולא מפני שום דבר, אלא יעשה מאהבה. עשירי, שלא תהיה כוונת עבודתו להב"ה ועשיית מצותיו על מנת לקבל פרס, אלא לעבוד את הב"ה ולעשות מצותיו בלב שלם.

המצות ועשייתן

א' בחריצות וזריזות

כל המצות ועשייתן ועניינם חלק אותם הרב ר' ישראל ז"ל על עשרה שערים, על זה הסדר.

השער הא', בחריצות והזריזות וההשתדלות בקיום המצות הקלות והחמורות.

השער הב', באזהרה מביטול מצות עשה.

השער הג', בזריזות להקדים את המצוה מיד כשיחול זמנה, ושלא ימתין לעשותה אע"פ שיש לו שהות.

השער הרביעי, להגדיל המצות, ולהזהר שלא לנהוג בהם מנהג בזיון ולכבדם.

השער הה', בהידור המצוה.
השער הו', לקיים המצוה באיברים ו[ב]הרגשות.
השער הז', בכוונת עשיית המצות.
השער הח', בעשיית המצוה מממון היתר ולא מממון אסור.
השער הט', במצות הנוהגים בנשים ובקטנים.
השער העשירי, בענין המצות שהן מדברי סופרים.
השער הראשון: בחריצות וזריזות וההשתדלות [בקיום המצות] הקלות והחמורות.
שומר מצוה לא ידע דבר רע ועת ומשפט ידע לב חכם. לפי' הפסוק הזה אומר כי החריצות לעבודת הב"ה היא על שתי דרכים, האחת שכלית, ר"ל קבועה בשכל ונטועה בדעת האדם, יצוקה עליו ביציקתו, בעיקר יצירתו יעירהו שכלו ודעתו למה שהוא מחוייב מעבודת בוראו. והדרך השנית תורנית, קנויה בדרך השמיעה, במלאכות ה' לעמו על ידי נביא. ואחר ההקדמה הזאת אומר, כי ראיתי מקדמוני המפרשים שחשבו כי כוונת החכם ע"ה בזה הפסוק, באמרו באשר [דבר] מלך שלטון ומי יאמר לו מה תעשה, ואחריו שומר מצוה לא ידע דבר רע, שרצה להזהיר על שמירת המלך האנושי, וזה ישימנו ליזהר בשמירת מצות המלך האמיתי, מקל וחומר ועל דברת שבועת אלהים, כלומר לא תמרה פי התורה אשר הושבענו עליה בסיני. ודרשו רז"ל זה הפסוק בפרק במה אשה יוצאה. א"ר חיננא בר אידי, כל העושה מצוה אחת כמאמרה אין מבשרין אותו בשורות רעות, שנא' (קהלת ח, ה) שומר מצוה לא ידע דבר רע. ר' אסי, ואיתימא ר' חנינא בר פפא, אמ' אפי' הב"ה גוזר גזירה הוא מבטלה, שנא' (קהלת ח, ד) באשר דבר מלך שלטון ומי יאמר לו מה תעשה, וסמיך ליה שומר מצוה לא ידע דבר רע. כמה הפליגו והעמיקו בעשיית מצוה כתקנה, שהיא דוחה כל פגעים רעים. ואלו פירותיה בעולם הזה, חוץ ממתן שכרה הגנוז לעולם הבא. והואיל ויש למצוה אחת זה הכח הגדול וזה היתרון המופלא בשני עולמות, רצה הב"ה לצוות את ישראל מצות הרבה, להרבות גמולם ולהכפיל שכרם, שנא' (ישעיהו מב, כא) ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר. וכתב הרמב"ם ז"ל בפ' המשניות שחיבר, כי מעיקרי האמונה, שכל העושה מצוה אחת מתרי"ג כתקנה וכמאמרה, לשמה, מאהבה, מבלי שישתף בה כונה לדבר אחר, כגון להתפאר בה ולבקש שכר עליה, זכה בשבילה לחיי העולם הבא. והראייה הברורה לזה הא דגרסי' בפ' קמא דמ' ע"ז, מעשה ונכנס ר' חנינא בן תרדיון לבקר את ר' יוסי בן קיסמא שהיה חולה. התחיל ר' יוסי להוכיחו על מה שהיה מסכן בעצמו ולמד תורה ברבים בשעת השמד. ואמ' לו, חנינא אחי, אי אתה יודע שאומה זו מן השמים המליכוה,

שהחריבה את עירו ושרפה את היכלו, ושמעתי עליך שאתה מקהיל קהלות ברבים וספר תורה מונח בחיקך. אמ' לו, מן השמים ירחמו. אמ' לו ר' יוסי, אני אומר לך דברים של טעם, ואתה אומר לי מן השמים ירחמו, תמה אני עליך אם לא ישרפו אותך וספר תורה עמך. מיד נתיירא ר' חנינא שמא ישיגנו העונש לעולם הבא. ושאל את ר' יוסי ואמ' לו, מה אני לעולם הבא. אמ' לו ר' יוסי, כלום בא מעשה לידך, ר"ל שתזכה לחיי העולם הבא. אמ' לו, גבאי של צדקה הייתי. פעם אחת הפרשתי מעות לסעודת פורים, ונתחלפו לי במעות של צדקה, וחלקתים לעניים, ולא נטלתים מכיס של צדקה. אמ' ליה ר' יוסי, אם כן, עם חלקך יהי חלקי ועם גורלך יהא גורלי. הרי נתבאר מדבר זה, כי בשביל מצוה אחת שהיה נזהר בה, בשרו בטובה השלימה לעולם הבא. וגרסי' במ' סנהדרין כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא, שנא' (ישעיהו ס, כא) ועמך כולם צדיקים לעולם יירשו ארץ. ולא תתכן זכות זו אלא למי שקובע לעצמו מצוה אחת ולא עבר עליה מימיו, ושאר מצות פעמים עושה ופעמים עובר, אבל באותה מצוה לא נתרשל כלל מעולם, כגון מי שקבל על עצמו שלא יבטל תפלה בזמנה במזיד לעולם, או שלא יבא לידו פרוטה מגזל, או שלא יבא ביאה אסורה, וכיוצא בזה. וגרסי' בפ"ק דקידושין כל העושה מצוה אחת מטיבין לו ומאריכין את ימיו ונוחל את הארץ, ומפרש בגמ' כגון שייחד לו מצוה אחת לעשותה. אבל מי שלא הניח מצוה שלא עבר עליה, [עליו] הכתו' אומר ארור אשר לא יקים את כל דברי התורה הזאת.

לפיכך חייב אדם להשתדל ולהזדרז בקיום כל המצות, קל וחומר מהאבות עליהם השלום, שלא נצטוו אלא בשבע מצות ומילה, וקיימו כל תרי"ג מצות. כדגרסי' במ' יומא אמ' רב, קיים אברהם אבינו ע"ה את כל התורה כולה, שנא' (בראשית כו, ה) עקב אשר שמע אברהם בקולי וישמור משמרתי מצותי חוקותי ותורותי. כ"ש אנו, שנצטוינו בהם, וקבלנום עלינו באלה ובשבועה, בסיני ובערבות מואב ובהר עיבל, על הקלות והחמורות. ושנו חכמים הוי זהיר במצוה קלה כמצוה חמורה, שאין אתה יודע מתן שכרן של מצות. לפיכך צריך להשתדל במצוה שסבור ששכרה מועט כמו במצוה שסבור ששכרה הרבה. ולפי' אמרו ז"ל אין מעבירין על המצות. פי' אין צריך להניח מצוה אחת שבאה לידו והוא עוסק בה, כסבור שהיא קלה, ויעסוק במצוה אחרת, כסבור שהיא חמורה, שאיפשר שאותה מצוה שבאה לידו תחלה, והיה עוסק בה, והניחה, ששכרה מרובה מן האחרת שהולך לעשותה. והוא דארז"ל העוסק במצוה פטור מן המצוה.

וגרסי' בפסיקתא אורח חיים פן תפלס נעו מעגלותיה לא תדע. [אמר רבי אבא בר כהנא, אמר הב"ה שלא תהא יושב ושוקל במצותיה של תורה, כד"א ושקל בפלס הרים. לא

תאמר הואיל ומצוה זו גדולה ושכרה מרובה אני עושה אותה, והואיל ומצוה זו קלה ושכרה מועט איני עושה אותה, ובשביל זה לא גלה הב"ה מתן שכרן של מצות, כדי שיעשו ישראל כל המצות בתום לבב, שנא' (משלי ה, ו) נעו מעגלותיה לא תדע]. משל למה הדבר דומה, למלך ששכר לו פועלים, והכניס אותם לתוך פרדסו סתם, ולא גלה להם מהו שכרו של פרדס, בשביל שלא יניחו דבר ששכרו מועט ויעשו דבר ששכרו מרובה. בערב קרא לכל אחד ואחד, ואמ', תחת איזה אילן עשית. אמ' לו, תחת זה. אמ' לו, זית הוא ושכרו חצי זהוב. קרא לאחר ואמ' לו, תחת איזה אילן עשית. אמ' לו, תחת זה. אמ' לו, פלפל הוא ושכרו זהוב. אמרו לו, למה [לא] הודעתנו איזה אילן שכרו מרובה, כדי שנעשה תחתיו. אמ' להם המלך, אלו הודעתי אתכם, לא היה כל הפרדס נעשה, שכולכם הייתם עושים תחת האילנות ששכרן מרובה ומניחין האילנות ששכרן מועט.
וגרסי' בפ' קמא דמ' קדושין ירושלמי ר' אבא בשם ר' אבא בר כהנא, כת' אורח חיים פן תפלס נעו מעגלותיה לא תדע. טלטל הב"ה זכותן של עושי מצות, כדי שיהיו עושין באמונה, ולא גילה הב"ה מתן שכרן של מצות, אלא החמורה שבחמורות והקלה שבקלות. חמורה שבחמורות כיבוד אב ואם, ומתן שכרה אריכות ימים, שנא' (שמות כ, יא) כבד את אביך ואת אמך למען יאריכון ימיך. והקלה שבקלות שילוח הקן, ומתן שכרה אריכות ימים, שנאמר שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לך למען ייטב [לך] והארכת ימים. וגרסי' במ' מנחות בפרק התכלת, אין לך מצוה קלה שבתורה שאין מתן שכרה בעולם הזה ולעולם הבא.
לפיכך ישתדל אדם בקיום המצות הקלות כבחמורות, ואל תהי המצוה הקלה בזויה בעיניו. ואמ' שלמה ע"ה בז לדבר יחבל לו וירא מצוה הוא ישולם. פי' מי שבוזה המצוה, בשביל שהוא חושב כי היא מצוה קלה, חובל בעצמו, וירא מצוה ומשתדל לקיימה [ישולם], פי' ישולם שכר טוב וינצל מכל רע ומכל פגע רע.
ואל יעלה על לב אדם שיש בכל המצות מצוה קלה מצד עצמה. ומה שאמרו ז"ל מצוה קלה, היא על אחת משלשה דרכים. הדרך הא', שהיא נוחה לעשותה, או בדמים מועטים בלי חסרון כיס, או בלי יגיעה. צא ולמד ממצות ציצית, שקורין אותה מצוה קלה, וארז"ל שהיא שקולה כנגד כל התורה כלה, אלא שקוראין אותה קלה לפי שדמיה מועטין, חוטין בלבד. וגרסי' בפרק קמא דע"ז מצוה קלה יש לי וסוכה שמה, [לכו] ועשו אותה. ואמאי קרי לה קלה, דלית בה חסרון כיס. ואמרו בשלוח הקן, ומה מצוה קלה שהיא כאיסר, אמרה תורה למען ייטב לך והארכת ימים, מצות חמורות על אחת כמה וכמה. וצריך אדם להיות זהיר, ואל יתרשל במצוה שדמיה מועטין ואין בה טורח, כי השואל ממנו

דבר קל ונמנע מלעשותו, אינו אלא מצד זלזול בשואל, שאינו חושש לכבודו, ומי ששואל ממנו דבר קשה ונמנע מלעשותו, אינו מצד זלזול, אלא מפני שקשה עליו. כדגרסי' בפ' התכלת. תניא ר' אומר, קשה עונשו של לבן מעונשו של תכלת. משל למלך שאמ' לשני עבדיו. לאחד אמ', הבא לי חותם של טיט, ולאחר אמ', הבא לי חותם של זהב. פשעו שניהם ולא הביאו. איזה עונשו מרובה. הוי אומר, זה שאמ' לו, הבא של טיט. הדרך השנית, כשתעריכנה לזולתה לפי העונש, תמצא קלה וחמורה, דתניא ואלו הן קלות עשה ולא תעשה, חמורות כריתות ומיתות ב"ד. הדרך השלישית, קורין מצוה קלה למצות לא תעשה, מפני שמתעבת אותה הנפש ואינה חומדת אותה ואינה מתאוה לה, בשביל שהיא נמאסת, ועונשה חמור. וקורין לזולתה חמורה ועונשה קל, מצד שחומדת אותה הנפש ומתגברת התאוה ויצר הרע מקטרג עליה. [וגרסי'] במ' מכות ר' שמעון בר' אומר, הרי הוא אומר רק חזק לבלתי אכול וגו', וכתי' (דברים יב, כה) לא תאכלו למען ייטב לך ולבניך אחריך, ומה הדם, שנפשו של אדם מתעבת אותו, הפורש ממנו מקבל שכר, הפורש מן הגזל ומן העריות, שהנפש מחמדתן, על אחת כמה וכמה שזוכה לו ולבניו ולבני בניו עד סוף כל הדורות. הרי אמרו על הדם קל, אע"פ שהוא בכרת, לפי שהוא נתעב, אבל הגזל, שהוא בלאו, מפני שהנפש מחמדתו, אמרו עליו חמור.

ב' באזהרה מבטול מצות עשה

השער השני: באזהרה מבטול מצות עשה. לפי שפירשה התורה עונשי מצות לא תעשה, כל אחת ואחת כפי עניינה, מהן במלקות ומהן בכרת ומהן במיתה בידי שמים ומהן במיתת ב"ד, ולא פירשה עונש מבטל מצות עשה, אלא פסח ומילה בלבד, שהן בכרת, על כן תעו מקצת בני אדם ונבערו ואת ה' לא דרשו ורפו ידיהם להחזיק במצות, כי חשבו כי המבטל מצות עשה לא יקרהו עון, רק אם עשה מצוה תכתב בספר זכיותיו, ואם יתרשל ובטלה לא הרויח ולא הפסיד, וגרם להם זה ליקל בעיניהם ביטול המצות, ומי שנזדמן לו עשיית מצוה בלא יגיעה ובלא טורח יעשנה, ואם יקשה בעיניו עשייתה, בין מצד טורח גופו בין מצד חסרון כיסו, מתעצל ונמנע מלעשותה, ואינו מחשב הפסד מצוה בגופו או בממונו כנגד שכרה. לכן ראוי ביטול סברא ולהוכיח, מן המושכל ומן הכתוב ומן הקבלה, כי הפסד שכר מצות עשה קשה מעונש העובר על לא תעשה.

מן המושכל יתבאר כי יותר ראוי להעניש מבטל מצות עשה מן העובר על לא תעשה. כי המבטל מצות עשה היא סבת התרשלותו ועצלותו בה, מצד פריקות עול וזלזולו בעבודת בוראו, אבל העובר על לא תעשה גרמה לו התגברות יצרו עליו והנאתו בעבירה, ואם ישוב מהם, והתודה לאל ויבקש ממנו מחילה [וסליחה], יסלח לו, וחוזר כאלו לא חטא.

אבל ביטול מצות עשה הוא הפסד שאין לו [חלף], וחסרון שאינו מתמלא, ואבדה שאין לה השבה לעולם. לפיכך חסידים הראשונים היו סובלין הרבה עמל וחסרון כיס, כדי שלא יגרע להם כלום מן השכר הגנוז להם לעולם הבא בזכות המצות שעושין בעולם הזה.

וגרסי' בפ' המקבל אשכחיה רבה בר אבוה לאליהו דקאי בבית הקברות של גויים. אמר ליה, ולא כהן הוא מר, אמאי קאי בבית הקברות. אמ' ליה אליהו, ולא מתני מר סדר טהרות, דתני ר' שמעון קברי גויים אין מטמאין. אמ' ליה, בארבעה לא מצינא, בשיתא מצינא. פי' בארבעה סדרים איני בקי, ואיך אהיה בקי בסדר טהרות שהוא ששי. אמ' ליה אמאי. אמ' ליה, דחיקא היא לי שעתא טובא. הנהיגו אחריו והכניסו לגן עדן. אמ' ליה, פשוט גלימך וקח מאלו העלין. לקח מהם רבה בר אבוה. כשיצא שמע קול קורא, ראיתם מי שהקדים לאכול עולמו כרבה בר אבוה. נער גלימו מהן ויצא.

ובאגדת פרקא דחסידי אמרו על ר' חנניא בן דוסא שהיה בתכלית העניות. אמרה לו אשתו, בקש רחמים שיחננו האל מן הטוב הגנוז לצדיקים לעולם הבא. בקש רחמים, וראה כאלו נתנו לו רגל של שולחן של זהב. וראה בחלום שהיו כל הצדיקים אוכלין על שולחן של שלש רגלים והוא על שולחן של שני רגלים. מיד הרגיש לחסרון חלקו לעולם הבא, בשביל שהטיבו לו בעולם הזה. סיפר המראה לאשתו. אמרה לו, כשם שהתפללת שיתנוהו, התפלל שיטלוהו. התפלל ונטלוהו.

וגרסי' במדרש השכם, מעשה בתלמיד אחד מתלמידי ר' שמעון בן יוחאי, שיצא לחוצה לארץ ובא עשיר. כשראו התלמידים שהעשיר, בקשו אף הם לצאת לחוצה לארץ. בא ר' שמעון בן יוחאי, והוציא לחוץ למדינה לבקעה אחת, והתפלל לפני הב"ה, ונתמלאת הבקעה כולה דינרי זהב. אמ' להם, כל מי שמבקש ליטול יטול, אלא הוו ידעין שכל מי שהוא נוטל משלו הוא נוטל ומחלקו שיש לו בעולם הבא, שאין מתן שכרה של תורה אלא לעתיד לבא, שנא' (משלי לא, כה) ותשחק ליום אחרון. ומעשה בר' שמעון בן חלפתא, שהיה ערב שבת, ולא היה לו מה לאכול באותה שבת. עם חשכה יצא לו חוץ לעיר להתפלל, ונתנו לו אבן טובה מן השמים. נכנס ונתנה לשולחני ופרנס את השבת. אמרה לו אשתו, מנין לך כל זה. אמ' לה, כך וכך היה המעשה. אמרה לו, איני טועמת כלום עד שתקבל עליך להחזירה, שמחר באין חביריך ונוטלים חלקם שלם ואתה תטול חסר. קבל עליו להחזירה. למוצאי שבת החזירה, ויצאה כמין פיסת יד ונטלה אותה. וגדול הנס האחרון מן הראשון. לכך נאמר ותשחק ליום אחרון.

וכן דרשו בסמיכות נביאות אל תירא אברם, כי נתירא אברהם שמא פרע לו הב"ה משכרו בעולם הזה בניצוח המלכים, על כן אמ' לו שכרך הרבה מאד, אל תדאג על שכרך, כי לא חסרת ממנו כלום, והכל הוא צפון לך.

עתה שימו לי לבבכם, היאך היו חסידים הראשונים מקפידים על שכר העולם הבא, ועיניהם חסה להוציא ממנו כלום בעולם הזה, כי שכר מצות עשה הוא נחלת עבדי ה' וצדקתם, ובו מצטיידים מן העולם הזה לעולם הבא. הרי נתבאר מן המושכל כי עונש מבטל מצות עשה קשה מהעובר על לא תעשה.

ומן הכתוב יתבאר זה מדברי שאול ודוד. בידוע כי הפרש היה ביניהם, כי שאול ביטל מצות עשה ודוד נתגבר עליו יצרו ועבר על לא תעשה. ונמחל לדוד ונענש שאול. ועוד כי העבודה אינה נודעת בעובד השם כשישב בטל ונזהר מן העבירות, אמנם העבודה נודעת בו כשרואין אותו עוסק במצות, ועל זה נאמר ושבתם וראיתם בין צדיק לרשע בין עבד אלהים לאשר לא עבדו.

ומדברי קבלה יתבאר זה הענין, והתלמוד ממנו מלא, והראיות הברורות יוכיחו. והכלל המוסכם בתלמוד אתי עשה ודחי לא תעשה. ויסוד גדול מיסודי האמונה שיאמין האדם שמוטב לו שיענש עונש חמור בגיהנם ממה שיפסיד כלום משכר העולם הבא. כדגרסינן בפ' אין דורשין אמרו על אלישע אחר, שהיה גדול בתורה, ונכנסה בו רוח רעה ונהפך לאיש אחר ויצא מן הכלל. כי נח נפשיה דאלישע אחר, שמעינהו למלאכי השרת דהוו אמרין, לא מידן נידייניה ולא לעלמא דאתי ניתיניה, לא מידן נידייניה משום דגריס באורייתא טובא, ולא לעלמא דאתי ניתיניה משום דחטא. אמ' ר' מאיר, מתי אמות ואעלה עשן מקברו. וכי יעלה על הדעת שר' מאיר היה רוצה להעניש את רבו. אלא שלא נתרצה לו במה ששמע ממלאכי השרת ובחר לו שיענש בגיהנם ויטול שכרו לעולם הבא. וגרסינן במ' כתובות אמ' ליה [ר'] כהנא לרב פפא, לדידך דאמרת פריעת בעל חוב מצוה, אי אמ' לא ניחא ליה למעבד מצוה מאי. אמ' ליה, תנינא בד"א במצות לא תעשה, אבל מצות עשה, כגון שאומרין לו עשה סוכה ואינו עושה, נטול לולב ואינו נוטל, מכין אותו עד שתצא נפשו. ויש מצות עשה שכל המתרשל בהם כמנודה לשמים. כדגרסי' בפ' ערבי פסחים שמונה הם כמנודין לשמים, מי שאין לו אשה, ומי שיש לו אשה ואין לו בנים, ומי שיש לו בנים ואינו מגדלן לתלמוד תורה, ומי שאין לו תפלין בראשו ובזרועו, ומי שאין לו ציצית בבגדו, ומי שאין לו מזוזה בפתחו, ומי שאינו מסב בחבורה של מצוה. ויש מצות שהאדם מחוייב בעשייתן, ואם פשע בהן הוא בכלל פושעי ישראל בגופן, כגון תפילין וסוכה ולולב וכיוצא בהן, והן הנקראין חובה. ויש מצות שאינו חייב

בהן אלא כשבאות לידו, והן, אם לא היה לו בית שחייב לעשות בו מזוזה, ומעקה אם אין לו גג, וברכת הנהנין, אם אכל פירות או הריח בשמים חייב לברך, ואם לאו פטור. אבל הוא משובח המשתדל שתזדמן לו המצוה, כדי להרבות זכיות כאלו ובכיוצא בהן. כדגרסי' בפ' קמא דסוטא דרש ר' שמלאי, מפני מה נתאוה משה ליכנס לארץ, וכי לאכול מפירותה הוא צריך. אלא אמ' משה, הרבה מצות נצטוו ישראל שאינן מתקיימות אלא בארץ, אכנס לשם כדי שיתקיימו על ידי. אמ' לו הב"ה, כלום אתה צריך אלא לקבל שכר, הריני מעלה עליך כאלו עשיתם, שנא' (ישעיהו נג, יב) לכן אחלק לו ברבים ואת עצומים יחלק שלל. אין שלל אלא שכר המצות, שנא' (תהלים קיט, קסב) שש אנכי על אמרתך כמוצא שלל רב.

מי חכם ויבן אלה ויתבוננו חסדי ה'. האש פועלת פעולות משונות ופועלת ההפכים, תתיך ותמיס הנקפה, כגון השעוה, ותקפיא הנמס והמהותך, כגון החלב. ויש לך סגולות פרטיות מיוחדות, שמקבלין האור ממנה כמה נרות ואין נגרע ממנה כלום. ואם האש, שהיא אחת מיצירות הבורא יתברך ויתעלה, יש לה הכחות האלו, על אחת כמה וכמה התורה, שהיא כלי [ה]חמדה שבו נברא העולם. וכמו שהאש עצם אחד ויולד ממנה נרות הרבה, כך התורה תולדותיה הן המצות, לכל אחת ואחת מהן יתרון גדול. כי היא אש דת יולד ממנה כמה מצות, שהן כמה נרות לעושיהן, שנא' (משלי ו, כג) כי נר מצוה ותורה אור, ואומר נר לרגלי דבריך ואור לנתיבתי. וכמו שהלחם מסיר הרעב, והמים ישובבו נפש עיפה, והכסות מעביר נזק הקור, וכל פעולה מאלו משונה מחבירתה, ולא יתכנו חיי האדם אלא בהם כולם, כי אם יהיה לו לחם ולא יהיה לו מים ימות בצמא, ואם מים ולא לחם ימות ברעב, ואם לחם ומים ואין כסות ימות בקור, כך כל אחת ואחת מן המצות יש צורך גדול לעשייתה, ולא תשלם טובת האדם וכשרון מעשיו אם אחת מהנה נעדרה, כי לכל אחת יש יתרון גדול וסגולה מיוחדת. וארז"ל צדקה מגינה מן הפורעניות, והתפלין מטילין פחדו על האומות, והרגיל בנר שבת הויין לו בנים זכרים, והמשכים והמעריב לבית הכנסת מאריך ימים, וכהנה רבות. פליאה דעת ממנו סגולתן וכחן, ואם יתרשל אדם באחת מהן, איפשר כי אותה יש לו בה צורך גדול ובה תלוי תקון ענייני, ויבא לו נזק גדול אם יבטל אותה. לפיכך אמרו הוי זהיר במצוה קלה כמצוה חמורה, שאין אתה יודע שכרן של מצות. וגרסי' במ' שבת בפ' כל כתבי הקדש, אמ' רב נחמן, תיתי לי, דקיימי לי שלש סעודות בשבת. פי' תבא עלי ברכה על שקיימתי מצות שלש סעודות. אמ' רב ששת, תיתי לי, דקיימי מצות תפילין. אמ' רב יהודה, תיתי לי, דקיימי

עיון תפלה. אמ' רב נחמן בר יצחק, תיתי לי, דקיימי מצות ציצית. אמ' אביי, תיתי לי, דכי חזינן צורבא מדרבנן דסיים מסכת, עבידנא יומא טבא לרבנן.

ג' בזריזות להקדים למצוה בבואה

השער השלישי: בזריזות, להקדים למצוה בתחלת בואה, מיד כשיחול זמנה. ראוי כל חרד לדברי אלהי ישראל להקדים עשיית המצוה בתחלת בוא עתה, אע"פ שיהיה נמשך זמנה ויש לה שהות ביום לעשותה, ולא יתעצל ויאמר הן עוד היום גדול. כדגרסי' במכילתא ושמרתם את המצות, אל תקרי את המצות אלא את המצות, כשם שאין מחמיצין את המצות, כך אין מחמיצין את המצות, אלא יעשה אותם מיד בשעה שיחול זמנם. וגרסי' בפ' קמא דפסחים וביום השמיני ימול בשר ערלתו, מלמד שכל היום כשר למילה, אלא שהזריזין מקדימין למצות. ושנו חכמים אלו דברים דוחין את השבת, הקטר חלבים וכו', ואע"פ שיש שהות להקטירן על מוצאי שבת, מוטב שתדחה השבת ותעשה המצוה בתחלת זמנה. וגרסי' במ' מנחות בפרק ר' ישמעאל אומר, אמ' ר' שמעון בן יוחאי, בוא וראה כמה חביבה מצוה בשעתה, שהרי הקטרת חלבים ואיברים כשרים כל הלילה ואין ממתינין להם עד שתחשך. ר' יהודה אומר, חביבה מצוה בשעתה, שהרי הדל מקריב מיד עשירית האיפה ואין ממתינין לו עד שיעשיר ויביא כשבה. וגרסי' בפרקא קמא דברכות לא יאמר אדם, אוכל קמעא ואשתה קימעא ואישן קימעא, ואחר כך אקרא ק"ש ואתפלל. ועוד גרסי' לעולם יקדים אדם לבית הכנסת וימנה מי' ראשונים. וגרסי' במסכת הוריות בנות לוט, אע"פ שעשו עבירה לשם מצוה [נתכוונו, ו]בשכר לילה אחת שקדמה בכורה לצעירה, זכתה וקדמתה ארבעה דורות, עובד וישי ודוד ושלמה. פי' עובד היה מזרע הבכירה שילדה את מואב והיה עובד בן רות המואביה, ורחבעם היה מזרע הצעירה שילדה את בני אבי עמון, שנא' (מלכים א יד, כא) ושם אמו [נעמה] העמונית. ויש מצות שיש זמן לעשייתן, ואם לא קיימן בזמנן יש להם זמן אחר לתשלומין. דתנן במ' חגיגה מי שלא חג ביום טוב הראשון של חג, חוגג את כל הרגל ויום טוב אחרון וכו', מי שלא קידש ביום שבת מקדש והולך כל היום כולו, מי שלא הבדיל במוצאי שבת מבדיל והולך עד יום רביעי. ויש מצות שאם עבר זמנן אין להן תקנה, כגון שופר וסוכה ולולב. ויש מצות שאם הקדימן קודם זמנן הרי זה משובח, כגון הכנסת שבת, דתניא יהא חלקי עם מכניסי שבת בטבריא וכו'. ויש מצות שכל זמנן שוה, משיגיע זמנן עד שיצא, כגון ציצית ותפילין, שזמן חיובן משיכיר בין תכלת ללבן עד סוף כל היום, והחסידים שמבלין ימיהן בעבודת בוראם היו משתדלין להניחן כל היום, ואם עברה שעה אחת שלא היו מניחין אותן היה בעיניהם הפסד גדול שאין לו תשלומין. כדגרסי' בפרק כל

כתבי הקדש אמ' ליה רב לרב יוסף בריה דרבא, אבוך במאי הוה זהיר טפי. אמ' לי, בציצית, יומא חד הוה סליק בדרגא, איפסיק ליה חוטא, ולא נחית מדרגא עד דרמיה. וגרסי' בפרק יום הכפורים היכי דמי חלול השם, אמ' ר' יוחנן, כגון אנא דמסגינא ארבע אמות בלא תורה ובלא תפלה. ועל זה ראוי לכל מי שנזדמנה לו מצוה שלא יעכבנה כלל, כמו שאמר דוד חשתי ולא התמהמהתי לשמור משפטי צדקך. וכ"ש אם פצו שפתיו לעשותה, הרי היא עליו כנדר וכשבועה, נדור מפי עצמו ומושבע שבועה מהר סיני, שאין לה התרה עולמית. ולפיכך אין נשבעין לבטל המצוה, ואם נשבע מקיים ולוקה. כדגרסי' בפ"ק דמסכת נדרים מנין שנשבעין לקיים את המצוה, שנא' (תהלים קיט, קו) נשבעתי ואקיימה לשמור משפטי צדקך. והלא מושבע הוא מהר סיני, אלא משמע לן לזרוזי נפשיה.

ד' להגדיל ולהאדיר את המצות

השער הרביעי: להגדיל ולהאדיר את המצות ולהזהר בהן שלא לנהוג בהן מנהג בזיון. ראוי לכל ישראל לעסוק במצות בכבוד ובמורא, ויראה עצמו כאלו הוא עומד לפני יוצרו לשרתו. וההזהרה מבזוי המצות על שבעה דרכים.

הדרך האחת. מצד איכות עשיית המצוה. כדגרסי' במ' חולין בפ' כסוי הדם, ת"ר ושפך את דמו וכסהו בעפר, במה ששפך יכסה, שלא יכסה ברגל, כדי שלא יהיו המצות בזויות עליו. ואמרו בלולב, לקיחה על ידי דבר אחר שמה לקיחה, הני מילי דרך כבוד, אבל דרך בזיון לא. שאין הכבוד למצות אלא למי שצוה בהן.

הדרך השנית. אזהרה שלא ישתמש בגוף המצוה תשמיש רשות, שלא יבזה המצוה. דתניא אמ' רב אסי, אסור להרצות מעות כנגד נר חנוכה.

הדרך השלישי. אזהרה מבזוי המצות מצד הגאוה וגסות הרוח, שלא יחוש על כבודו יותר מעל כבוד יוצרו. כדגרסי' בסוף כריתות ובפסחים בסוף פ' מקום שנהגו, ארבע צווחות צווחה העזרה, והצויחה הרביעית פתחו שערים והוציאו יששכר איש כפר ברקא שמכבד עצמו ומבזה קדשי שמים. ואיבעיא לן מאן הוה עביד. כריך שיראי על ידיה והוה עוביד עבודה. ואל יתהדר ויתנשא כשיעסוק במצוה, שנא' (משלי כה, ו) אל תתהדר לפני מלך. ומיכה הנביא אמ' והצנע לכת עם אלהיך. וכל מה שהוא אדם חשוב ונכבד, יאות לו להמעיט את עצמו ולמחול על כבודו כשהוא עוסק במצוה, ואפי' הוא מלך ישראל. וחזקיה המלך ע"ה היה מוליך התינוקות על כתיפיו לבית המדרש. וגרסי' במסכת בכורים אפי' אגריפס המלך היה נוטל הסל על כתיפו. וגרסי' במ' סוכה בפ' החליל, אמרו עליו על רבן גמליאל, שהיה שמח בשמחת בית השואבה, והיה נוטל

שמונה אבוקות בידו וזורקן כלפי מעלה, זורק אחת ומקבל אחת, ואין אחת מהן מגעת בחבירתה, ושהיה נועץ שני גודליו בארץ ונושק את הרצפה וזוקף, מה שאין בריה יכולה לעשות כן. וגרסי' במ' כתובות אמרו עליו על רב שמואל בר רב יצחק, שהיה מרקד לפני הכלות, ומבזה עצמו לכבוד המצוה, והיה מתבייש ר' זירא ואמ' קא מכסיף לן סבא, ובשעת פטירתו פסק עמוד האש בינו ובין העם כשהיו מוליכין את מטתו, והיו מקובלין שלא יארע זה אלא ליחיד בדורו, וכשראה ר' זירא אמ', אהנייה שוטיתא לסבא. וכל המכבד את המצות הוא מכבד את הב"ה שצוה לעשות אותן, והב"ה מכבדו, שנא' (שמואל א ב, ל) כי מכבדי אכבד וגו'.

הדרך הרביעית. שלא יקדים צרכיו על עשיית המצות, כגון האוכל והשותה קודם שיתפלל, ועליו הכתוב אומר ואותי השלכת אחר גוך. אל תקרי גויך אלא גאיך, אחר שאכל זה ושתה ונתגאה מקבל עליו עול מלכות שמים.

הדרך החמישית. המזלזל במצוה מצד שיקיל בעיניו עשייתה, כגון המזלזל בנטילת ידים, או מי שאינו מברך ברכת מזון, וגורם לו זה מיעוט אמונה ומיעוט יראת שמים שבו. שאפי' בדבר קל אינו משגיח, כ"ש בדבר קשה.

הדרך הששית. מי שמקל במצות מצד שהוא סבור להתחכם על קונו שצוה בהן. כגון שאמר, מה תועלת יש לי בשמיעת קול שופר או לישב בסוכה, או מה נזק יבא לי אם אוכל מבהמה שנמצאת סירכא בריאה שלה. ועל זה אמ' שלמה ע"ה אל תהי חכם בעיניך ירא את ה' וסור מרע, כלומר אל תתחכם על בוראך, אלא מסור עצמך לעשיית המצות ותחיה, ולא תהרהר ותאמר מה יתרון במצוה פלונית, ועל זה נאמר תמים תהיה עם ה' אלהיך. ודע כי לתועלתנו נצטוינו על המצות, שנא' (דברים ו, כד) ויצונו ה' לעשות את החוקים האלה ליראה את ה' אלהינו לטוב לנו כל הימים לחיותנו כהיום הזה. וסמוך על החכמים שקבלו המצות וצוונו לעשותם, כמו מי שמוסר עצמו ביד הרופא וסומך על דבריו, כשאומר לו אכול זה ולא תאכל זה, שתה זה ולא תשתה זה. ועל כן סמך לפסוק אל תהי חכם בעיניך, רפאות תהי לשרך ושקוי לעצמותיך. היש מורד בעולם כחולה שממרה פי הרופא ומראה עצמו שהוא יותר בקי ממנו, כ"ש המתחכם על הב"ה בעשיית המצות, שנא' (ישעיהו מה, ט) הוי רב את יוצרו חרש את חרשי אדמה היאמר חומר ליוצרו מה תעשה.

הדרך השביעית. המבזה גוף מצוה שיש בה קדושה. כי יש מצות שאין בגופן קדושה, כגון שופר ולולב וציצית, ויש מצות שיש בגופן קדושה, צריך שלא יבזה אותם, ואם בלו או נשברו לא יזרוק אותם, אלא יעשה להם גניזה.

ה' בהידור המצוה

השער החמישי: בהידור המצוה. חייב כל ישראל לעשות מצוה מן המובחר, ר"ל שיבחר הטוב והנאה והשלם באותו מין שנעשית ממנו המצוה, כמו שהיו בוררין העומר ושתי הלחם מהארץ השמנה והנבחרת, וחייב אדם לעשות המצוה בתכלית הנוי והשלמות, דתניא זה אלי ואנוהו, התנאה לפניו במצות, בלולב נאה, בתורה נאה, בשופר נאה, בטלית נאה, כתוב ספר תורה לשמו בקולמוס נאה, בדיו נאה, בלבלר אומן. ומצוה לאגוד הלולב, מאי טעמא, משום זה אלי ואנוהו. וגרסי' בפרק קמא דבבא קמא להידור מצוה עד שלישׁ. וגרסי' בפ"ק דמ' פיאה לקח אדם מצוה ומצא אחרת נאה הימנה, עד כמה מטריחין עליו, עד שלישׁ, כגון אם נזדמנו לו שני לולבין והאחד הדור מן השני, מוסיף שלישׁ בדמים ויקנה את ההדור. איבעיא להו, שליש מלגאו או שליש לבר. פי' אם היה לולב בסלע, יוסיף שליש מבפנים ויקנה ההדור בסלע ושלישׁ, או מוסיף שליש מבחוץ ונמצא קונהו בסלע וחצי. תיקו. במערבא אמרי משמיה דר' זירא, עד שלישי צריך להוסיף משלו, כלו' מיגיעו. ודוחק את חייו כדי להדר המצוה, כי לחם חוקו ודי חייו נקרא שלו, שהב"ה הבטיח כל בריה בלחם חוקה, שנא' (תהלים קלו, כה) נותן לחם לכל בשר, מכאן ואילך משל הב"ה, כלומר אם זימן לו הב"ה ממון יתר על צרכו, והוא משופע בנכסים, יוסיף על שלישׁ, וזהו של הב"ה, ואם אינו משופע בנכסים, חייו קודמים, ודיו בתוספת שלישׁ. ואין לו לאדם להניח מעשות המצוה בשביל יוקר דמיה, שהרי רבן גמליאל לקח לולב באלף זוז. וגרסי' במ' חולין בענין כסוי הדם, היה במקום שאין לו עפר ושחט, שוחק דינר זהב ומכסה בו. היה מהלך בספינה ואין לו עפר, שורף טליתו ומכסה בו. וצריך העושה מצוה שיראה לכל שהיא חביבה עליו ושאינו קץ בה.

ו' לקיים המצוה באיברים ובהרגשות

השער הששי: בזריזות לקיים המצוה באיברים ובהרגשות. כדגרסי' בסוף מסכת מכות דרש ר' שמלאי, תרי"ג מצות נאמרו למשה בסיני, שס"ה מצות לא תעשה כנגד ימות החמה, ורמ"ח מצות עשה כנגד איבריו של אדם. רמז בכאן שהבורא ית' ויתעלה ברא לאדם מסעדים ומשרתים לשרתו ולהשלים חפציו, והם איבריו והרגשותיו, ופקד עליו לקיים מצות ברובם, והזהירו שלא להשתמש בהם בדבר עבירה. ואם ישמור הוא ויזהר במה שנצטווה, ישמרם לו הב"ה, שנא' (תהלים לד, כא) שומר כל עצמותיו וגו'. וגרסי' במדרש אמ' הב"ה לישראל, שמרו רמ"ח מצות עשה שמסרתי לכם, ואני אשמור רמ"ח איברים שבכל אחד ואחד מכם. וגרסי' בברכות ירושלמי. א"ר סימון, שמונה עשר ברכות כנגד שמונה עשר חוליות שבשדרה. שבשעה שאדם עומד בתפלה צריך לשוח בכולן, שנא' (תהלים לה, י) כל עצמותי תאמרנה. ואם עבר אדם, ושנה רצון הבורא

יתעלה, וישתמש בהן בדבר עבירה, ישנו הם את טבעם ויבטלו את פעולתם ותמונתם. כמו שאירע לירבעם, כששלח ידו על הנביא אשר בא מיהודה בדבר ה' אל בית אל, שנאמר וישלח ירבעם את ידו מעל המזבח לאמר תפשוהו ותיבש ידו אשר שלח עליו ולא יכול להשיבה אליו. והחקים והמצות המיוחד להן אחד מאיבריו, ופורש מן העבירות הנעשות בו, נתקדש אותו אבר. כדגרסי' במנחות שילה קדשים קלים נאכלין בה בכל הרואה, מה שאין כן בירושלים. כלומר יש יתרון לשילה על ירושלם, שקדשים קלים אין נאכלין בירושלם אלא לפנים מן החומה ובשילה נאכלין בכל מקום שצופין אותה ממנה, ונתנו טעם לדבר מפני שהיתה שילה בחלקו של יוסף וזכה למעלה זו מדה כנגד מדה, לפי שלא זן עיניו מן העבירה. אמ' ר' אבהו, בן פורת יוסף בן פורת עלי עין, [עין] שלא רצתה ליזון ממה שאינו שלו תבא ותנחל מקום שאוכלין קדשים כמלוא עין. ואם חס ושלום עבר אדם עבירה באחד מאיבריו, הרי אותו אבר בעצמו לוקה. דתנן בשוטה בפרק קמא, שמשון הלך אחר עיניו, שנא' (שופטים יד, ג) אותה קח לי כי היא ישרה בעיני, לפיכך נקרו פלשתים את עיניו, אבשלום נתגאה בשערו, לפי' נתלה בשערו. וכענין סוטה, במדה שאדם מודד בה מודדין לו, היא קשטה פניה לו, לפיכך פניה מוריקות, היא כחלה לו עיניה, לפיכך עיניה בולטות, היא קבלתו על בטנה, לפי' בטנה צבה. וביום הדין איבריו של אדם מעידין בו, שנא' (ישעיהו מג, יב) ואתם עדי נאם ה' ואני אל. והמקיים המצות באיברים ובהרגשות, לבו שמח תמיד בעשייתן. כדגרסי' במדרש ואני תמיד איחל והוספתי על כל תהלתך, אמ' ר' שמעון בן יוחאי, בוא וראה שאין חביב לאדם מבניו, ורואה דם בנו שנשפך במילה ומקבל עליו בשמחה.

ז' בכוונת עשיית המצוה

השער השביעי: בכוונת עשיית המצוה, והיא על ארבע דרכים.

הדרך הראשון. שיתכוין בעשייתן לשם שמים ולהשלים רצון בוראו, כגון סוכה ולולב, שנא' (תהלים מ, ט) לעשות רצונך אלהי חפצתי ותורתך בתוך מעי.

הדרך השנית. יש מצות שצריך אדם להתכוין לצאת ידי חובה בשעת עשייתן, כגון מגלה, דתנן היה כותבה דורשה ומגיהה, אם כיון לבו יצא ואם לאו לא יצא, ובתקיעת שופר, צריך שיתכוין השומע לצאת ידי חובתו, והתוקע להוציא אחרים ידי חובתן.

הדרך הג'. יש מצות שצריכות כוונת הלב, כגון קרית שמע, תפלה, ותפלין. ומצד זה חייב אדם למשמש בתפליו בכל שעה. קל וחומר מציץ, שאין בו אלא אזכרה אחת והיה על מצחו תמיד.

הדרך הד'. יש מצוות שצריכין כוונה לשמן, כגון ספר תורה וציצית. כדגרסינן בפ' הניזקין ההוא דאתא לקמיה דר' אמי, אמ' ליה, ספר תורה שכתבתי לפלוני, אזכרות שבו לא כתבתים לשמם וכו'. וההוא דאתא לקמיה דר' אבהו, אמ' ליה, ספר תורה שכתבתי לפלוני, גוילין שבו לא עבדתין לשמן. וגרסינן בפרק התכלת חוטי ציצית בעי טויה לשמן וכו'. סוף סוף תהיה כוונתו לקיים מצות השם יתברך ויתעלה, ולצאת ידי חובתו, ולא להתגדל ולא להתנאות בהן, ולא שישבחוהו בני אדם על עשייתן, ולא להנאת גופו. כדגרסי' בפ"ק דפסחים מפני מה אין פירות גינוסר בירושלם, שלא יהו עולי רגלים אומרים, אלו לא עלינו לרגל אלא לאכול פירות בירושלם דיינו, ונמצאת עלייה שלא לשמה. כיוצא בו, מפני מה אין חמי טבריא בירושלם וכו'. כי ראוי היה להיות במקום הנבחר כל טוב וכל דבר נחמד, וחסר משם כדי שתהא עליית הרגל לשמה. ובזה תוכלו להתבונן כמה שכר עשיית מצוה לשמה. וגרסי' במס' הוריות גדולה עבירה לשם שמים ממצוה שלא לשמה. כי אין תכלית החפץ והרצון מעשיית המצוה ליהנות בה לעולם הזה. וגרסי' במ' ראש השנה בפרק ראוהו בית דין, מצות לאו ליהנות נתנו. המודר בעשיית המצוה הנאה [מ]חבירו, מותר לתקוע לו תקיעה של מצוה.

ח' בעשיית המצוה מממון היתר

השער הח': בעשיית המצוה מממון היתר ולא מממון אסור. כמה היא רצויה ומקובלת המצוה לפני הב"ה כשהיא מיגיע כפיו של אדם, וכמה היא נמאסת בעיניו כשהיא מגזל ומחמס. כדגרסינן במ' סנהדרין ר' אליעזר בן יעקב אומר, הרי שגזל חטין וטחנן ולשן ואפאן והפריש חלה, כיצד זה מברך, אין זה מברך אלא מנאץ, שנא' (תהלים י, ג) ובוצע ברך נאץ ה'. ואע"פ שיוצא בה ידי חובתו, היא מצוה הבאה בעבירה. כדגרסינן בפ' לולב הגזול בשלמא יום טוב ראשון, דכתיב (ויקרא כג, מ) ולקחתם לכם, אמר רחמנא משלכם, והאי לאו דידיה הוא, אלא יום טוב שני מאי טעמא לא, אמ' ר' יוחנן, משום דהויה מצוה הבאה בעבירה, שנא' (משלי כא, כז) זבח רשעים תועבה. וגרסי' במדרש כי ה' אוהב משפט שונא גזל בעולה. משל למה הדבר דומה, למלך בשר ודם שהיה עובר על בית המכס. אמ' לעבדיו, תנו מכס למוכסין. אמרו לו, אדונינו המלך, כל המכס שלך הוא. אמ' להם, ממני ילמדו הכל ויתנו מכס. כך אמ' הב"ה, ממני ילמדו בני ויבריחו עצמן מן הגזלה, כי אני ה' אוהב משפט וגו'.

ט' במצות הנוהגות בנשים ובקטנים

השער הט': במצות הנוהגים בנשים ובקטנים, שהן מצות שהזמן גרמה, כלומר שיש להם זמן ידוע, הנשים פטורות מהן על הרוב. ומצות עשה שלא הזמן גרמן, נשים חייבות בהן, כגון קדוש שבת, כדגרסי' זכור ושמור בדיבור אחד נאמרו, ואמרו כל דאיתה

בשמור איתה בזכור, וכגון אכילת מצה בליל הפסח, דתניא לא תאכל עליו חמץ שבעת ימים תאכל עליו מצות וגו', כל שישנו בבל תאכל ישנו באכילת מצה, וארבע כוסות, ונר חנוכה, ומקרא מגלה, שאף הן היו באותו הנס. ויש מצות עשה שלא הזמן גרמן שהנשים פטורות מהן, כגון תלמוד תורה ופריה ורביה ופדיון הבן. ובכל מצות לא תעשה נשים חייבות, חוץ מלא תקיפו וחוץ מכהנת, שלא תטמא למתים. והקטנים אינן חייבין במצות, אבל כשמגיעין לחנוך, אביו מחנכו לקטן. וגרסי' במדרש האשה חייבת בשלשה דברים "אגדה, "מגלה, "נר שבת, וסימניך ואמרה האשה אמן.

י' במצות שהן מדברי סופרים

השער העשירי: בענין המצות שהן מדברי סופרים, והן על שלשה דרכים.

הדרך האחת. המצות שלא נתפרשו דיניהם בתורה שבכתב ונתפרשו בקבלה, שהיא התורה שבעל פה. כגון פרשיות של תפלין, ומנין חוטי הציצית, ומנין דפנות הסוכה, ואיסור חמץ אחר ששה שעות מיום ארבעה עשר בניסן, ושחיטת רוב אחד בעוף ורוב שנים בבהמה. וגרסי' במסכת סנהדרין חומר בדברי סופרים מדברי תורה. האומר איני מניח תפלין, לעבור על דברי תורה פטור ממיתה, אמר חמש טוטפות, לעבור על דברי סופרים, חייב מיתה, ודינו בחנק, שנא' (דברים יז, יב) והאיש אשר יעשה בזדון.

הדרך השנית. נחלקת לארבעה חלקים, סייגות וגזירות ותקנות ומנהגות. הסייגות שעשו נביאים וחכמים שלא יגיע באיסורא דאוריתא, כגון איסור חמץ בשעה ששית מיום ארבעה עשר בניסן, וכגון שניות של עריות ונטילת ידים לחולין משום סרך תרומה. וארז"ל מאי מצוה, מצוה לשמוע דברי חכמים. ואנו חייבין לשמוע קבלתן ולקיים הגזירות שגזרו רז"ל משום מאורעות, כגון בית דינו של דוד שגזרו על ייחוד [הפנויה, ובית דין של חשמונאי על יחוד] הגויה, והתקנות על דרך תיקון המעשים. כדגרסי' בבבא קמא עשר תקנות תיקן עזרא לישראל, שיהו קורין בשני ובחמישי בתורה, ובמנחה בשבת, ושתהא אשה משכמת ואופה כדי שתהא פת מצוייה לעניים, ושתהא חופפת וטובלת, ושתהא חוגרת בסינר, ושיהו רוכלין מחזרין בעיירות, ושיהו אוכלין שום בערב שבת. וכדגרסי' במ' ראש השנה אין הכהנים רשאין לעלות בסנדליהן לדוכן, וזאת אחת מתשע תקנות שהתקין רבן יוחנן בן זכאי. ובסוף שביעית תקן הלל פרוזבול, כדי שלא לנעול דלת בפני לווין. והמנהגות, כדגרסי' בפרק לולב וערבה ערבה בשביעי שקול חביט חביט ולא בריך, קסבר מנהג נביאים הוא, ובקריאת ההלל חזנהו דקא מדלג דלוגי, אמ' מנהג אבותיהם בידיהם.

הדרך השלישי. המצות שנתחדשו על סבות ידועות בימי הנביאים והחכמים, כגון מקרא מגלה ונר חנוכה ותשעה באב. וכל העובר על אחת מהן עובר על לאו. כדגרסי' בפרק במה מדליקין אמ' רב חייא בר רב אשי אמ' רב, המדליק נר חנוכה צריך לברך, מאי מברך, בא"י אמ"ה אקב"ו להדליק נר של חנוכה, והיכן צונו, רב אויא אמ' מלא תסור, רב נחמן אמ' משאל אביך ויגדך. וההפרש בין המצות שהן מן התורה ובין המצות שהן מדבריהם הוא לענין ברכה, כי של דבריהם על ודאן מברכין [ועל ספוקן אין מברכין], דאמ' אביי, וודאי דדבריהם בעי ברכה, ספק דבריהם לא בעי ברכה. והאי י"ט שני דדבריהם הוא, משום ספיקא, ובעי ברכה התם כי היכי דלא ליזולזלי ביה. עד כאן.

חביבין המצות, שכל המודה במצות ועושה אותן בלב שלם כאלו מודה במציאות הב"ה ובאלהותו. כדגרסי' בספרי והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני. כשם שאני קדוש, כן אתם תהיו קדושים. כשם שאני פרוש, כך אתם תהיו פרושים. כי אני ה' המעלה אתכם מארץ מצרים, על תנאי העליתי אתכם מארץ מצרים, על מנת שתקבלו עול המצות, שכל המודה בעול המצות מודה ביציאת מצרים. וגרסי' בואלה הדברים רבה ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך, כשאתה אוהב אותו ומרבה במצות, לא יהי לבך חלוק עליך, אלא הוי עושה את המצוה לשמה בלבב שלם. אינו אומר בכל לבך אלא בכל לבבך, בשני יצריך, ביצר טוב וביצר רע. ולא נברא אדם בעולם הזה אלא לעשות רצון הבורא יתברך שמו וחוקותיו ומשפטיו ותורותיו. כדגרסי' בפ' במה מדליקין אמ' רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב, בקשו חכמים לגנוז ספר קהלת מפני שדבריו סותרין זה את זה, ומפני מה לא גנזוהו, מפני שתחלתו דברי תורה וסופו דברי תורה. תחלתו דברי תורה, דכתי' (קהלת א, ג) מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמול תחת השמש, וסופו דברי תורה, דכתי' (קהלת יב, יג) סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצותיו שמור כי זה כל האדם. אמ' ר' אלעזר, כל העולם כולו לא נברא אלא בשביל זה. ר' אבא בר כהנא אמ', שקול זה כנגד כל העם כולו.

והמשובח שבמצות והנאה בהודאות להב"ה ובעבודתו הן הברכות, שחייב אדם לברך שמו של הב"ה ולפארו ולהללו ולשבחו על כל בריותיו שברא, כל ברכה וברכה כפי מקומה וכתקנה, כפי מה שתקנה עזרא ובית דינו, שהן אנשי כנסת הגדולה. וכל מה שברא הב"ה לא בראו אלא לכבודו, שנא' (ישעיהו מג, ז) כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו. ולפי שישראל הם נחלת הב"ה ועם סגולתו, ומודים ומשבחים לשמו הגדול יתברך שנא' (דברי הימים א כט, יג) ועתה ה' אלהינו מודים אנחנו לך ומהללים לשם תפארתך, [ואו'] ויברכו שם כבודך ומרומם על כל ברכה

ותהלה, המשולם על כל בריותיו שנא' (תהלים ח, ז) תמשילהו במעשה ידיך כל שתה תחת רגליו, לפי' חייב אדם לברך שמו של הב"ה כשיהנה מן העולם הזה מן כל דבר שיש בו הנאה, ואפי' על הרעה. חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה, שכך דוד אומר כוס ישועות אשא ובשם ה' אקרא, הרי בשם ה' על הטובה, וכתי' (תהלים קטז, ג) צרה ויגון אמצא ובשם ה' אקרא, על הרעה. וכן איוב אומר גם את הטוב נקבל מאת האלהים, ואת הרע לא נקבל, בתמיהה.

והב"ה מסר עולמו ביד אדם שיהנה ממנו על מנת שיברך שמו ית'. משל למלך בשר ודם שנטע פרדס נאה ושתל בו כל מיני פירות שבעולם. בעת בישול הפירות היה לו למלך לילך למדינה אחרת. אמ' המלך, מה אעשה, לאכול פירות הפרדס אי איפשר, מפני שאני מסתלק, למכור אותם אי איפשר, מאי יתרון יש לי בדמיהם הואיל ואני מלך. מה עשה, הפקיר כל הפירות של פרדס ואמ', יבואו הכל ויאכלו בחנם, על מנת שיאמר כל אחד ואחד בשעה שהוא אוכל מפירות הפרדס, יחי המלך. והפקיד שומרים על הפרדס וצוה אותם שכל מי שיבא לאכול מפירות הפרדס שיניח אותם לאכול בחנם על מנת שיאמר כל אחד יחי המלך, ואם אכל ולא אמר, שילקוהו כגונב וכגוזל פירותיו של מלך. כדגרסי' במ' ברכות בפרק הרואה, כתו' אחד אומר לה' הארץ ומלואה, וכתוב אחד אומר השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם, לא קשיא, כאן קודם ברכה כאן לאחר ברכה. וגרסי' בפרק חלק כל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה כאלו גוזל להב"ה ולכנסת ישראל, שנא' (משלי כח, כד) גוזל אביו ואמו ואומר אין פשע וגו', ואין אביו אלא הב"ה, שנא' (דברים לב, ו) הלא הוא אביך קנך וגו', ואין אמו אלא כנסת ישראל, שנא' (משלי א, ח) שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך. ועוד גרסינן בפרק הרואה כל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה מעל. מאי תקנתיה. אמ' רבא, ילך אצל חכם מעיקרא וילמדנו סדר ברכות, כדי שלא יבא לידי מעילה. פי' ילמוד סדר הברכות, כדי שיהא זריז וזהיר בהן לברך על כל אחת במקומה.

סדר הברכות

א' בדבר שכולל כל הברכות

סדר הברכות

והברכות נחלקין לארבעה חלקים. החלק הא' ברכות התפלות. החלק הב' ברכות המצות. החלק הג' ברכת הנהנין. החלק הד' ברכת השבח וההודאה. וברכות התפלות וברכת המצות שיש להן זמן ידוע בשנה, כגון שופר וסוכה ולולב ונר חנוכה ומקרא

מגילה וכיוצא בהן, כבר כתבתי אותן בסדר התפלות בפרק שני. וברכת הנהנין וברכת השבח וההודאה נחלקין לעשרה שערים.
השער הא', בדבר שכולל כל הברכות.
השער הב', ברכת הלחם והזימון וברכת המזון.
השער הג', בדברים שמברכין עליהם בורא מיני מזונות.
השער הד', בדברים שמברכין עליהם שהכל נהיה בדברו.
השער הה', בדברים שמברכין עליהם בורא פרי האדמה.
השער הו', בדברים שמברכין עליהם בורא פרי [העץ וב"פ] הגפן.
השער הז', בדברים שבאים בתוך הסעודה מחמת הסעודה.
השער ח', בברכות שמברכין על כל ריח מיני בשמים.
[השער הט', בברכות שמברכין על השמועות, ועל ראיות העין, והשבח וההודאה].
השער הי', בברכות שמברכין על הדברים שאין להם זמן ידוע.
השער הראשון: בדבר שכולל כל הברכות. כל ברכה שאין בה הזכרת השם ומלכות אינה ברכה, חוץ מברכה הסמוכה לחבירתה, כגון ברכת נודה לך ה' אלהינו ונחמנו בברכת המזון. ויש ברכות מקצת סמוכות לאחרות ויש בהן הזכרת השם ומלכות, כמו שאבאר לקמן בע"ה. והזכרת השם ומלכות הוא בא"י אמ"ה. וגרסינן בשולחן של ארבע על דרך הקבלה, כל הברכות יש בהן נגלה ונסתר, כיצד, בא"י אמ"ה הרי נגלה, אקב"ו הרי נסתר. נגלה מצד פעולותיו ונסתר מצד מהותו ועצמותו. ועל כן תמצא כששאל משה רבינו ע"ה על ידיעתו מצד דרכיו ואמ' לו הודיעני נא את דרכיך, השיב לו אני אעביר כל טובי על פניך, ר"ל אעשה חפצך בזה. אך כששאל על ידיעתו מצד עצמותו, ואמ' לו הראני נא את כבודך, השיב לו ואמ' לו לא תוכל לראות את פני. ביאר לו בב' דרכים אלו כי הוא נגלה ואיפשר להשיגו מצד דרכיו ופעולותיו, והוא נסתר מצד עצמותו ואין כח באדם להשיגו. לפיכך כשאנו אומרים בא"י אמ"ה יש לכוין בו כי הוא ית' נגלה מצד פעולותיו, וכשאנו אומרים אקב"ו יש לכוין כי הוא ית' נסתר ונעלם מן ההשגה. והמשל על זה השמש, שהוא אחד משמשיו ומעשה ידיו, ואיפשר לו לאדם להשיגו מצד פעולותיו שהוא פועל בעולם השפל בחומר, במין האינושי שהוא מדבר, ובמין החיות שאינם מדברים, ובמין הצומח, וכן מצד אורו וחומו, וכן כתיב (תהלים יט, ז) ואין נסתר מחמתו, ואם בא אדם להשיגו מצד עצמותו, ויסתכל בעצם אורו, יכהה מאור עיניו. והבן זה. ועיקר הברכה הוא שיזכור סמוך לחתימתה מעין הברכה, כמו מלך עוזר ומושיע ומגן בא"י מגן אברהם, וכמו ונאמן אתה להחיות מתים בא"י מחיה המתים. דאמ' ר' שמואל כל הברכות כולן

צריך לומר מעין חתימתן סמוך לחתימתן. וחייב השומע לאחר שמברך לענות אחריו אמן. דתניא גדול העונה אמן יותר מן המברך. מפני שהעונה אמן הוא מזכיר שני שמות, שם של ארבע שהוא יהוה והשני אדני, שכך עולה בגימטריא אמ"ן תשעים ואחד, כמנין יהוה אדני, והמברך אינו מזכיר אלא שם אחד. ואחר הכל עונין אמן, חוץ מתינוקות של בית רבן, דתניא אחר הכל עונין אמן חוץ מאחר תינוקות של בית רבן, הואיל ולהתלמד הן עוסקין. והני מילי בעידנא דקא מגמרי להו, אבל בעידנא דקא מיפטרי נפשייהו, עונין. והמברך לא יענה אמן אחר ברכותיו, אלא בברכה האחרונה או אחר ברכת בונה ירושלים בברכת המזון. דתניא חדא כל העונה אמן אחר ברכותיו הרי זה משובח, ותניא אידך הרי זה בור. לא קשיא, הא בעונה אמן בבונה ירושלם, הא בעונה אמן בברכה אחרת. תניא המברך על הפירות ועל המצות ועונה אמן אחר עצמו, הרי זה דרך בורות, מפני שמפסיק בין הברכה ובין הדבר שמברך עליו. ואם העונה עצמו אמן אחר עצמו מגונה מפני שמפסיק, כ"ש המפסיק בשיחה אחרת. וכן המברך על התורה לא יפסיק בין הברכות ובין הקריאה. ואסור לאדם לברך על אחת מכל הברכות כשהוא ערום, עד שיכסה את ערותו.

המברך ברכה מן הברכות ויצא ידי חובתו, יכול לברך פעם אחרת להוציא אחרים ידי חובתן, חוץ מברכת הלחם וברכת היין, שאין מוציא לאחרים ידי חובתן. אלא אם הסכימו לאכול ביחד, אחד מברך המוציא ומוציא לאחרים ידי חובתן, וכן ביין. ואם היסבו וקדם אחד מהן ובירך לעצמו, שוב אינו מברך להוציא לאחרים ידי חובתן, הואיל ולא נתכוין מתחלה אלא להוציא את עצמו בלבד. ובברכת הנהנין, אם אין באותה הנאה מצוה, אינו מוציא לאחרים ידי חובתן, אבל אם באותה הנאה מצוה, כגון אכילת מצה בליל הפסח, יכול להוציא לאחרים ידי חובתן. כדגרסי' במ' ראש השנה בפרק [ראוהו בית דין], כל הברכות כולן אע"פ שיצא מוציא, חוץ מברכת הלחם וברכת היין, שאם לא יצא מוציא, ואם יצא אינו מוציא. אבל [ברכת] הלחם של מצה או ברכת היין של קדוש היום מהו, כיון דחובה היא, או דילמא ברכה לאו חובה היא, ת"ש אע"פ שיצא מוציא. המברך בכל לשון יצא, ובלבד שלא יגמגם, שנא' (תהלים עא, ח) ימלא פי תהלתך. ואם לא הוציא הברכה מפיו, אלא נתכוון בלבו, יצא. השומע ברכה מראש ועד סוף, ונתכוין השומע לצאת בה ידי חובתו, יצא, ואע"פ שלא ענה אמן. והשומע והמברך שוין לענין יציאת ידי חובה, ובלבד שיהא המברך חייב באותה ברכה. המברך ברכה שאינה צריכה, הרי זה מזכיר שם שמים לבטלה ועובר על לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא, ואסור לענות אחריו אמן. לפיכך המסופק בברכה, אם ספק מברכין ספק אין מברכין, לא יברך

פעם אחרת, אלא בברכת המזון או בברכה אחת מעין שלש שצריך לברך על כל אחד משבעת המינין, מפני שהברכה שלהן מן התורה, שנא' (דברים ח, י) ואכלת ושבעת.

ב' ברכת הלחם והזימון וברכת המזון

השער השני: בברכת הלחם והזימון וברכת המזון.

חמשה מינין שבפסוק ארץ חטה ושעורה וגו', שהן חטה ושעורה וכוסמין ושבולת שועל ושיפון, כל זמן שהן בשבולת נקראין תבואה, שכוסמין שבולת שועל ושיפון ממין חטין ושעורין הן, ואחר שדשין ובוררין וזורין אותן נקראין דגן, ואחר שטוחנין ומרקדין ולשין ואופין אותן נקראין פת, והאוכל מהן או מאחד מהן כשהן פת חייב ליטול ידיו תחלה, ואפי' לחולין. דאמ' ר' אלעזר סמכו חכמים נטילה לחולין מן התורה. וישתדל אדם ליזהר בנטלת ידים, שגדול עונש המזלזל בדין. כדגרסי' במ' שוטה בפרק קמא, דרש רב עוירא, זימנין אמרי ליה משמיה דרב אמי וזמנין אמרי ליה משמיה דרב אסי, כל האוכל לחם בלא נטילת ידים כאלו בא על אשה זונה, שנא' (משלי ו, כו) כי בעד אשה זונה עד ככר לחם. בעד ככר לחם עד אשה זונה מיבעי ליה, אלא אמ' רבא, כל הבא על אשה זונה לסוף מבקש ככר לחם ואינו מוצא. אמ' ר' זריקא אמ' ר' אלעזר, כל המזלזל בנטילת ידים נעקר מן העולם. אמ' ר' אמי, שלשה דברים מביאין את האדם לידי עניות, ואלו הן, המשתין מים לפני מטתו ערום, והמזלזל בנטילת ידים, ומי שאשתו מקללתו בפניו ושותק. אמ' ר' יהודה, וסימניך ע"ל נ-טילת י"דים, ראשי אותיות עני, ר"ל בשביל זלזול נטילת ידים הוא עני. [ואמר ר' יהודה] והתקדשתם, אלו מים ראשונים, והייתם קדושים, אלו מים אחרונים. והכורך ידיו במפה, אפי' לא יגע המאכל לידיו, צריך נטילה. המאכיל לאחר אינו צריך נטילת ידים. המאכיל והאוכל מחמת מאכל צריך נטילת ידים. האוכל כל דבר שטיבולו במשקה צריך נטילת ידים. האוכל פירות אין צריך נטילת ידים, דתניא הנוטל ידיו לפירות הרי זה מגסי הרוח, ובלבד שיהיו ידיו נקיות. וצריך ליטול מכלי שמחזיק רביעית או יותר, כמו שכתבתי למעלה בפרק שני. ואע"פ ששיעורן ברביעית, יוסיף מים, כדי שיטול בשפע. דאמ' רב חסדאי, אנא משאי מלא חפנאי מיא ויהבו לי מלא חפנאי טיבותא. היה יושב לאכול ובתוך הסעודה יצא להשתין מים, כשחוזר נוטל ידו אחת. ואם שח עם חבירו בתוך הסעודה יטול שתי ידיו, מפני שהידים עסקניות הן, ואיפשר בתוך השיחה שהסיח דעתו מן הסעודה שהכניס ידו לגופו למקום שצריך נטילת ידים אם הכניסו לשם, או אם הרג כנה כשהוא בתוך השיחה שלא לדעת. היה יושב לאכול לא יתן פרוסה לשמש אלא א"כ ידע בו שנטל ידיו.

וצריך אדם ליטול ידיו לארבעה דברים, לקרית שמע, ולכל דבר שטיבולו במשקה, ולאכול פת, ולתפלה. סימן שטפתני, ש-מע, ט"יבול, פ"ת, ת"פלה. אבל אין מברך על נטילת ידים אלא על נטילת ידים של בקר כשיקום ממטתו ועל נטילת ידים של אכילת פת בלבד, אבל לכל דבר שטיבולו במשקה או לתפלה או לקרית שמע נוטל את ידיו ואינו מברך. וכל היום כשעושה צרכיו, בין גדולים בין קטנים, נוטל ידיו ומברך אשר יצר, עד ומפליא לעשות. ואם רצונו לאכול מיד, יברך על נטילת ידים ואשר יצר. וכשיטול ידיו לאכול ינגבם היטב קודם שיבצע, דאמ' ר' אבהו כל האוכל בלא ניגוב ידים כאלו אכל לחם טמא, שנא' (יחזקאל ד, יג) ככה יאכלו בני ישראל את לחמם טמא בגוים. לחמם, לח מים, לחמם טמא בגימטריא בלא ניגוב ידים. ומיד אחר נטילת ידים יברך המוציא, ואל יפסיק ביניהם, כדגרסינן במ' חולין שלש תכיפות הן, תכף לגאולה תפלה, תכף לסמיכה שחיטה, תכף לנטילת ידים ברכה, פי' ברכת המוציא. וגרסינן בירושלמי התוכף ברכה לנטילת ידים אינו ניזוק בכל אותה סעודה. ואם שח בנתים בענין הסעודה, כגון שאמר [הביאו מלח,] הביאו לפתן, אין בכך הפסקה, והוא הדין אם אמר תנו מאכל לבהמה, שאין בכך הפסקה, שמענין הסעודה הוא, דכתי' (דברים יא, טו) ונתתי עשב בשדך לבהמתך ואכלת ושבעת וברכת המוציא הוא מדברי סופרים, ותקנוה מקל וחומר מן ואכלת ושבעת וברכת, והלא דברים קל וחומר, ומה כשהוא שבע מברך, כשהוא רעב לא כ"ש.

וצריך לברך המוציא על השלמה, כדגרסי' במסכת ברכות הביאו לפניו פתיתין ושלימה, ר' יוחנן אומר שלימה מצוה מן המובחר, פרוסה של חטים ושלימה של שעורים, מברך על הפרוסה של חטין ופוטר השלימה של שעורים. אמ' רב נחמן, וירא שמים מקיים שתיהן, מניח הפרוסה לתוך השלימה ובוצע. ולא יבצע עד שישלים הברכה, ואם בצע ואחר כך בירך, הרי זה רעבתן, ועליו נאמר ובוצע ברך נאץ ה', ר"ל ובוצע ואחר כך בירך. ויתן ריוח בין לחם ובין מן, כדי שלא יבליע המ"ם. ויטבול מיד בתבשיל או במלח. וצריך לבצוע בפת מן המקום היפה והמבושל כל צרכו, כי זה מצוה מן המובחר להזכיר שם שמים עליו, כמו שכתו' במנחת כהן, תפיני מנחת פתים, וגרסי' במ' זבחים תופיני, שתהא אפייתו נאה. אבל הבוצע מן המקום שאינו מבושל, הרי זה מזלזל במצות, וכאלו נאץ להב"ה, וסמך לדבר ובוצע ברך נאץ ה', ברך כתי', פי' שאינו מבושל כל צרכו. ולא יבצע בציעה קטנה פחות מכזית, ולא גדולה יותר מכביצה, שהבוצע קטנה יראה צר עין, והבוצע גדולה יותר מכביצה נקרא רעבתן. וצריך בעל הבית לבצוע, כדי שיבצע בעין יפה, ויתן הבציעה לפני המסובין, ולא יתן אותה בידם. והאורח מברך, כדי שיברך לבעל

הבית, ובברכת הטוב והמטיב אומר, הרחמן הוא יברך בעל הבית הזה, אותו ואת בניו ואת כל אשר לו. בד"א אם הן שוין בחכמה, אבל אם יש בהם מופלג בחכמה הוא מברך. שכח ולא בירך המוציא, אם נשאר מן הפת שיש לו לאכול באותה סעודה כזית מברך, ואי לא לא. ואם נסתפק אם בירך המוציא ואם לאו לא יברך, מפני שברכת המוציא היא מדרבנן, ואין מברכין על ספק דבריהם, כמו שכתבתי.

וכשמברך המוציא יאחוז הככר בשתי ידיו בעשר אצבעותיו. וברכת המוציא יש בה עשרה תיבות, כנגד עשרה מצות התלויות בפת, ואלו הן, לא תחרוש בשור ובחמור יחדו, כלאים, לקט, שכחה, ופאה, בכורים, תרומה, מעשר ראשון, מעשר שני, חלה. וכנגד עשר התיבות שיש בפסוק מצמיח חציר לבהמה ועשב לעבודת האדם להוציא לחם מן הארץ. וכנגד עשרה תיבות שיש בפסוק עיני כל אליך ישברו ואתה נותן להם את אכלם בעתו. וכנגד [עשרה תיבות שיש בפסוק] ארץ חטה ושעורה וגפן ותאנה ורמון ארץ זית שמן ודבש. וכנגד עשרה תיבות שיש בפסוק ויתן לך האלהים מטל השמים ומשמני הארץ ורוב דגן ותירוש.

ואחר המזון נוטל ידיו פעם אחרת, אם הוא איסטניס ורגיל בהן, ולא יברך עליהן כלל. ואע"פ שאמרו חכמים מים ראשונים מצוה מים אחרונים חובה, אחר משא ומתן הרבה שעשו בדבר פסקו התוספות שעיקר מים אחרונים שהיא בשביל מלח סדומית שמסמא את העינים, והאידנא אין מלח סדומית מצוי בינינו ולא צריכין ואין מקפידין עליהן. ואפי' הכי אכתוב דינן. תניא מים אחרונים הרגו את הנפש, ועוד מפני מלח סדומית שמסמא את העינים. מה בין מים ראשונים למים [אחרונים]. מים ראשונים [צריך] שיגביה ידיו למעלה, כדי שלא יחזרו ויטמאו את הידים, וסימן לדבר וינטלם וינשאם, וכן תרגימו ותשאני רוח ונטלתני רוחא, וז"ה ואשא כפי אל מצותיך אשר אהבתי, ומים אחרונים בהפך, כדי להסיר את הזוהמא. מים אחרונים אין נוטלין אלא בכלי, ומים ראשונים בין בכלי בין על גבי קרקע. מים אחרונים אין נוטלין אלא בצונן, אבל בחמין לא, מפני שהחמין מעפפין לידים ואינן מעבירין הזוהמא. והני מילי חמין שהיד סולדת בהן, אבל פושרין לית לן בה.

שכח והכניס אוכלין לתוך פיו קודם ברכה, אם הוא דבר שאם יוציא אותו מפיו אין בו מיאוס, יוציאנו מפיו ויברך, ואם הוא דבר שיש בו מיאוס אם יוציאנו מפיו, מסלקו לצד אחד ומברך. שכח והכניס משקין לתוך פיו קודם ברכה, כתב הרא"ש ז"ל שבולעין ומברך עליהן. אמ' שמואל עושה אדם צרכיו בפת, והלכתא כוותיה, והני מילי במידי דלא מאיס, אבל במידי דמאיס לא. והילכך אין מניחין בשר חי על הפת, ואין מעבירין עליו כוס

מלא, ואין סומכין בו מי מאיס בזה, ואם מי מאיס ביה שרי. ואין נוטלין הידים בו, בין חי בין מזוג, אפי' נטילה שאינה צריך אכילה. ואין זורקין את הפת משום בזיון אוכלין. וכשם שאין זורקין את הפת, כך אין זורקין את האוכלין הנמאסין על ידי זריקה. אבל מידי דלא מאיס, כגון רמונים ואגוזים שרי. וגרסי' במ' סופרים אין נוהגין בזוי באוכלין, ואין זורקין אוכלין ממקום למקום, ולא ישב אדם על קופה מלאה תאנים וגרוגרות, אבל יושב הוא על קופה מלאה קטניות או על עיגול של דבלה, מפני שנהגו כן. אין סומכין באוכלין, ואין מכסין באוכלין, ואין אוכלין באוכלין, אלא א"כ היו ראויים לאכילה אלו עם אלו, ואוכלין ביחד. ממשיכין יין בצינורות לפני חתן וכלה, והוא שיקבלנו בכלי בפי הצנור, וזורקין לפניהם קליות ואגוזים בימות החמה, שאינו נמאס, אבל לא בימות הגשמים מפני שנמאס, ולא גלוסקאות לעולם.

כלל ידוע בכל אוכלין ובכל משקין שבעולם שטעונין ברכה לפניהם ולאחריהם. דתנו רבנן קודש הילולים לה', מלמד שטעון ברכה לפניו ולאחריו. כי בתחלה הוא קדש, שהוא של הב"ה, ואין אדם יכול ליהנות ממנו עד שיברך עליו, הרי ברכה לפניו. ואחר שאכל, הילולים, ר"ל טעון ברכה והלל להב"ה שנתנו. ועל הכל צריך ברכה לפניו ולאחריו, חוץ מהאוכל פחות מכזית או שתה פחות מרביעית, שהוא טעון ברכה לפניו ואינו טעון ברכה לאחריו. מדרבנן, אבל מן התורה, אפי' אכל יותר מכזית או שתה יותר מרביעית, אינו טעון ברכה עד שישבע, שנא' (דברים ח, י) ואכלת ושבעת וברכת. ומדרבנן טעון ברכה על אכילת כזית, מפני שיש בה שביעת גרון. וגרסי' במ' ברכות בפ' מי שמתו, אמ' הב"ה למלאכי השרת, בדין אני נושא פנים לישראל, שאני אמרתי ואכלת ושבעת וברכת, והן דקדקו על עצמם עד כזית. וגרסי' במדרש השכם אמר הב"ה, כשם שישראל נושאין לי פנים, כך אני נושא להם פנים. והיאך נושאין לי פנים. אדם מישראל עני, יש לו ארבעה או חמשה בנים, והן נוטלין ככר אחד ואוכלין, ואינן שבעין, שאין דאי סיפוקם, ומברכין ואומרין ואכלת ושבעת. אף אני נושא להן פנים ומברכם ומספיק להם המעט, שנאמר יצו ה' אתך את הברכה, אתך בקרבך. ודרשו ז"ל וברכת זו ברכת המזון, את ה' אלהיך זו ברכת הזימון, על הארץ זו ברכת הארץ, הטובה זו בונה ירושלם. וכן הוא אומר ההר הטוב הזה והלבנון. אין לי אלא לאחריו, לפניו מנין, ת"ל אשר נתן לך, משעה שנתן לך חייב אתה לברכו. ועוד רמז לברכת המזון בפרשת המן, והוא שנא' (שמות טז, יב) ובבקר תשבעו לחם וידעתם כי אני ה', וידיעה זו היא שיזכירוהו בברכה על אכילת המן, כמו אלהים ידענוך ישראל, וכתי' (דברי הימים א כח, ט) דע את אלהי אביך ועובדהו.

וכשבירך ברכת המזון צריך שלא יהיה השולחן ריקן בלא פת, כדגרסינן במ' סנהדרין כל מי שאינו משייר פת על שולחנו אינו רואה סימן ברכה לעולם, שנא' (איוב כ, כא) אין שריד לאכלו על כן לא יחיל טובו. והטעם כדי שתחול הברכה על מה שנשאר, ואם לא נשאר כלום, על מה תחול הברכה. וסימן לדבר, שהשולחן שהיה במקדש, שהיה עליו לחם פנים, לא היה לן בלא לחם, והיה הלחם ההוא נאכל לכהנים, והיה מספיק להם המעט ממנו. דתניא הגיעני בחלקי מלחם הפנים כפול. ומאותו לחם שהיה במקדש היתה ברכה משתלשלת ומתפשטת במזונות העולם. ולפיכך צריך אדם כשיברך ברכת המזון שישאיר פת על השולחן, ואפי' מעט ממנו, כדי שתחול הברכה ויתפשט המעט ברבו.

וצריך אדם לסלק הסכין מעל השולחן בשעה שיברך ברכת המזון. והטעם מפני שהמזבח נקרא שולחן, דכתי' (יחזקאל מא, כב) ביחזקאל המזבח שלש אמות וגו', וכתי' (יחזקאל מא, כב) וידבר אלי זה השולחן אשר לפני ה'. והמזבח הוזהרנו שלא להניף עליו ברזל, שנא' (שמות כ, כא) ואם מזבח אבנים תעשה לי לא תבנה אתהן גזית כי חרבך הנפת עליה ותחלליה. והטעם לפי שהוא כחו של עשו הרשע שנתברך בו, שנא' (בראשית כז, מ) ועל חרבך תחיה וגו', וכתיב (מלאכי א, ג) ואת עשו שנאתי, לפיכך הוא מרוחק מן המקדש. וכן הוזהרנו לסלק החרב מעל השולחן בשעת ברכה, לפי שהוקש השולחן למזבח, ועוד שהחרב הוא מחריב והוא סבת החרבן והשולחן הוא סבת היישוב והשלום, והחרב מקצר ימיו של אדם והשולחן מאריך ימיו. דתניא כל המאריך על שולחנו מאריכין לו ימיו ושנותיו. והטעם לפי שהשולחן מכפר במקדש, ומתוך שהוא מאריך על שולחנו בא עני ויטול פרוסה ויתפרנס ממנה, והנה אריכותו על השולחן בכוונה זו סבה לצדקה, וכתי' (משלי יב, כח) באורח צדקה חיים, ולכך מאריכין לו ימיו ושנותיו. ועוד שהיה במזבח הקטורת, שהיה מכפר יותר מן הקרבנות, שמונה מיני בשמים. ארבעה בשמן המשחה ואלו הן, מור וקנמן בשם וקנה בושם וקדה, וארבעה בקטורת המפורשת בכתוב, ואלו הן, נטף ושחלת וחלבנה ולבונה זכה. כך נצטוינו לברך על השולחן שמונה ברכות ואלו הן. א' על נטילת ידים, ב' המוציא, ג' בורא פרי הגפן, ד' ברכה אחת מעין ג' על הגפן, וארבעה ברכת המזון, ג' מן התורה, וסימנם ועשית שולחן עצי שטים וצפית אותו זה"ב, ז' ברכת הזן, ה' ברכת הארץ, ב' בונה ירושלים. וכן זהב בגימטריא דוד, רמז למלכות, דכתיב (שמואל ב ט, יג) יאכל על שולחן המלך. וא"ר שמעון בן יוחאי שלשה כתרים הם, כתר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות.

האוכל כזית משבעה המינין הכתובים בפסוק ארץ חטה ושעורה, חייב לברך לפניהם מדרבנן ולאחריהם מן התורה, שדרשו חכמים ואכלת ושבעת שביעת גרון. ואם אכל ממאכלים אחרים כזית, חייב לברך לפניהם ולאחריהם מדרבנן. מי שאכל כזית מחמשת המינין הנקראים לחם, שהן חטה ושעורה וכוסמין ושבולת שועל ושיפון, חייב לברך לפניהם בא"י אמ"ה המוציא לחם מן הארץ, ואחריהם ברכת המזון. והן ארבע ברכות שהתקינו משה ויהושע ודוד ושלמה ורבנן שביבנה, כל אחד ואחד מאלו התקין ברכה אחת מהן. דתניא כיון שירד המן לישראל תיקן להם משה ברכת הזן, כיון שנכנסו לארץ תיקן להם יהושע ברכת הארץ, דוד ושלמה תקנו ברכת בונה ירושלם, ברכת הטוב והמטיב ביבנה תקנוה כשנתנו הרוגי ביתר לקבורה, הטוב שלא הסריחו, המטיב שנתנו לקבורה. וברכת הטוב והמטיב פתחת בברוך, והיא סמוכה לחבירתה, מפני שהיא מדרבנן, כדי לחברה לשלש ברכות שאמרתי.

טעה, ולא אמר בברכת הארץ ארץ חמדה טובה ורחבה, לא יצא ידי חובתו, וחוזר ומברך. דתניא ר' אלעזר אומר, כל מי שלא אמר ארץ חמדה טובה ורחבה בברכת הארץ לא יצא ידי חובתו. נחום המדי אומר, צריך שיזכיר בה ברית, שעל ידי ברית ניתנה הארץ לאברהם. ר' יוסי אומר, צריך שיזכיר בה תורה, שבזכות התורה ירשו הארץ. ולא בא ר' יוסי לחלוק אלא להוסיף. טעה ולא אמר מלכות בית דוד בבונה ירושלם, לא יצא ידי חובתו. ובשבתות מתחיל ברכת ירושלם בנחמה, ואומר נחמנו ה' אלהינו בציון עירך ושמחנו מלכנו בבית בחירתך ועל הבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו, וחותם בנחמה, ואומר בא"י מנחם ציון בבנין ירושלם. דתניא בשבת [מתחיל] בנחמה ומסיים בנחמה. ואומר קדושת היום באמצע, ר"ל רצה והחליצנו בשבת, ויעלה ויבא בימים טובים. שכח ולא אמר רצה והחליצנו בשבת או יעלה ויבא בימים טובים, אם נזכר קודם שהתחיל ברכת הטוב והמטיב, אם בשבת אומר ברוך אשר נתן שבת מנוחה לעמו ישראל לאות ולברית בא"י מקדש השבת, ואם ביום טוב, ברוך אשר נתן ימים טובים לעמו ישראל לששון ולשמחה בא"י מקדש ישראל והזמנים. ואם לא נזכר והתחיל בברכת הטוב והמטיב, חוזר לראש הברכה. ואם שכח בברכת המזון יעלה ויבא בראש חודש או בחולו של מועד, או על הנסים בחנוכה ובפורים, אינו חוזר, אבל בשבת חוזר. כדגרסי' בתוספתא דברכות שכח ולא אמ' יעלה ויבא בראש חדש או בחנוכה או בפורים או בחולו של מועד אינו חוזר, משום דלא מיחייב באכילת פת דליחייב בברכת המזון ויכיל למיכל דברים אחרים, אבל בשבת מחוייב למאכל שלש סעודות פת ודאי חוזר.

ומכל מקום כל זמן שלא פתח בהטוב והמטיב, אומר בראש חדש, ברוך שנתן ראש חדש לעמו ישראל לזכרון, בא"י מקדש ישראל וראש חדש לזכרון.
אכל מהלך אכל מעומד. גרסי' בירושלמי א"ר מונא, אכל מהלך עומד ומברך, אכל עומד יושב ומברך, אכל מיסב מתעטף ומברך. אם עשה כן הרי הוא כמלאכי השרת, ולאו הילכתא. ובגמ' דידן אומר, אוכל כשהיה מהלך עומד ומברך, אכל מעומד יושב ומברך, אכל מיושב לא יהיה מיסב ומברך, מפני שנראה כי הוא דרך גאוה, אכל ושכח לברך יברך במקום שנזכר, ואם לא בירך לכתחלה אינו רשאי לברך אלא במקום שאכל. וכתב הר' יעקב ז"ל בן הרא"ש ז"ל באורח חיים, מי שאכל ויצא ממקומו ולא בירך, לא שנא שוגג ולא שנא מזיד, צריך לחזור למקומו ולברך. ברך במקום השני, אם היה שוגג, יצא, ואם היה מזיד, לא יצא. אכל ונסתפק אם בירך ואם לאו יברך מפני שברכת המזון היא מן התורה וספק דאוריתא מברכין עליו. עד כמה מברך, עד כדי שיתעכל המזון במעיו. וכמה שיעור עיכול. אמ' ר' יוחנן כל זמן שאינו רעב מאותה אכילה.
וברכת המזון טעונה כוס של יין, אבל לא שאר משקין, ואפי' אם קבע סעודתו עליהן. ואפי' יחיד צריך כוס לברכת המזון, וצריך לחזר אחריו, ולא יאכל אלא אם יהיה לו כוס לברך עליו ברכת המזון. דוקא מצפה אותו, ואיפשר שיהיה לו וימתין, ואפי' יעבור זמן אכילה אחת. ומעשה באמימר, שלן בתענית במוצאי שבת, מפני שלא היה לו כוס להבדיל עליו. ואם אין יין מצוי באותו היום יכול לברך על שכר. וצריך שלא יהא הכוס פגום. כדגרסינן בפרק ערבי פסחים טעמו פגמו. ר' יהודה קפיד אכסא פגימא. ודוקא ששתה ממנו, אבל אם שפך ממנו בכלי אחר לא חשיב פגום. פי' הרשב"ם דוקא לכתחלה קפוד, אבל מי שאין לו אלא כוס פגום יכול לקדש עליו. ורבינו יואל כתב דאפי' בדיעבד ושאין לו אחר אין לברך עליו. והר' מאיר מרוטנבורק היה נוהג לברך עליו בשעת הדחק, וכתב עוד, שאם החזירו היין של כוס פגום לתוך הקנקן, שאין לחוש כלל מלברך על יין שבקנקן משום דקמא קמא בטיל. ויש נוהגין להוסיף על כוס פגום מעט יין ולתקנו בכך. וכן יש בירושלמי. ויש אומרים דאפי' על ידי מים מיתקן. וגרסי' בפרק שלשה שאכלו כאחד, אמ' ר' זירא, עשרה דברים נאמרו בכוס של ברכה, טעון, הדחה, ושטיפה, חי, מלא, עיטור, עיטוף, ומקבלו בשתי ידיו ונותנו לימינו, ומגביהו מן הקרקע טפח ונותן בו עיניו, ומשגרו לאנשי ביתו. תאנא הדחה מבפנים, שטיפה מבחוץ, ומפרש בתוספתא שאם קנחו יפה שפיר דאמי. חי אין פירושו חי ממש בלא מזיגה, דתניא מודים חכמים לר' אלעזר בכוס של ברכה שאין מברכין עליו עד שיתן מים לתוכו, ופי' הר' יצחק אלפאסי ז"ל שמניחו חי עד ברכת הארץ ואז מוזגו, כדי להודיע שבח הארץ שיינה תקיף וצריך

לערב בו מים. ור"ת פי' חי מזוג ולא מזוג, שמוגזו קצת, וכשיגיע לברכת הארץ מוזגו כראוי, על חד תלתא מיא. ויין שלנו אין צריך מזיגה. ורש"י פי' חי שמוזגו בכוס עצמו ולא ימזגנו בכוס אחר ויתננו בכוס של ברכה, אי נמי מוציאו מן החבית לשם ברכה ומברך בו מיד, כלומר בעודנו חי קודם שימות, ר"ל שלא ישתנה עינו וטעמו וחשוב כמת. ויש מפרשין על הכלי שיהיה שלם, כדגרסי' בבבא קמא הכלים שבירתן היא מיתתן. וטוב לצאת ידי כל המפרשים מלא כמשמעו, דאמ' ר' יוחנן כל המברך על כוס מלא נותנין לו נחלה בלא מצרים, שנא' (דברים לג, כג) ומלא ברכת ה' ים ודרום ירשה. בעיטור, רב יהודה מעטר להו בתלמידי, פי' שהיה מושיב תלמידיו סביביו בשעת ברכה. רב חסדא מעטר להו בנטלי, פי' בכוסות, שהיה מניח כוסות אחרים נאים סביביו להדרו בהם. עיטוף, רב פפא מיעטיף ויתיב, רב ששת פריש סודרא ארישיה ונוטלו בשתי ידיו, דאמ' רב חיננא בר פפא, שאו ידיכם קדש וברכו את ה'. ומגביהו מן הקרקע טפח, אם הוא אוכל על גבי קרקע, דכתיב (תהלים קטז, יג) כוס ישועות אשא וגו', ואם הוא מיסב בשולחן מגביהו מעל השולחן, כדי שיהא נראה לכל המסובין. ונותן בו עיניו, כדי שלא יסיח דעתו ממנו. אמ' ר' יוחנן אנו אין בידינו אלא ארבעה, וסימן חמש"ה, חי, מלא, שטיפה, הדחה. והרמב"ם פסק כר' יוחנן, אבל הגאונים והתוספות פסקו כרב פפא. ורב ששת דבתראי נינהו ועבדי עובדא. וחייבו כל העשרה דברים חוץ מן העיטור. אמ' רב אסי אין מסיחין על כוס של ברכה, ופי' רש"י ז"ל שלא ישיח המברך משיתנו לו הכוס לברך, וגם המסובין אין להם להשיח משהתחיל המברך. אמ' רב אסי, אין מברכין על כוס של פורענות, מאי כוס של פורענות, כוס שני. פי' אם שתה שני כוסות לא יברך על השלישי, שנא' (עמוס ד, יב) הכון לקראת אלהיך ישראל, וכיון ששתה זוגות לא קרינן ביה הכון, שאין דעתו מיושבת עליו, מפני שיירא שמא ייזוק. ויש אומרים, אדרבה, לברך על השלישי, לבטל הזוגות, לפי שכבר נסתלק מן הסעודה וזהו [כוס] בפני עצמו. מותר לברך בכל לשון. כדגרסי' במ' שוטה ואלו נאמרין בכל לשון, ברכת המזון, דכתי' (דברים ח, י) ואכלת ושבעת וברכת, בכל לשון שאתה מברך. וצריך להשמיע לאזנו מה שמוציא בשפתיו. ואם לא השמיעה לאזניו יצא, ובלבד שיוציא בשפתיו. וגרסי' בירושלמי שכור מהו שיברך. אבא בר אבין אמ', חד חסיד שאל לאליהו זכור לטוב, שכור מהו שיברך. אמ' ליה, ואכלת ושבעת וברכת, אפי' מדומדם, פי' נרדם ואינו מיושב בדעתו.

אין חייבין בזימון פחות משלשה, דתנן שלשה שאכלו כאחת חייבין לזמן. והזימון הוא שיברך אחד מהן ויאמר נברך שאכלנו משלו, והן עונין אחריו ברוך שאכלנו משלו

ובטובו חיינו, ומכוונין את לבם ויוצאין ידי חובתן. ואם היו ארבעה או חמשה אינן רשאין ליחלק, ואין אחד מהן רשאי ליחלק ולברך לעצמו, ואע"פ שישאר שיעור זימון. אבל אם היו ששה, יכולין ליעשות שתי כתות, שלשה שלשה, וכל כת מזמנת לעצמה. היו עשרה, אינו רשאי אחד מהן ליחלק, מפני שהזימון נשתנה לעילויא, ומזכירין השם ואומרים נברך אלהינו שאכלנו משלו, ואין אומרים נברך לאלהינו. ומשם ואילך אין חילוק בין מאה לאלף או רבוא. וכל המשנה מזו הנוסחא, כגון שאמ' נברך על המזון שאכלנו משלו, או שאמ' למי שאכלו משלו, או שאמר במקום ובטובו חיינו מטובו או במקום חיינו חיים, הרי זה בור. וכשהם עשרה, כיון שמזכירים השם, יכול לומר נברך אלהינו על המזון, אבל כשאין עשרה לא. ואם היו בסעודת חתנים, והיו עשרה או יותר, אומר נברך אלהינו שהשמחה במעונו שאכלנו משלו. וכל זמן שאין שלשה מצוה להם ליחלק, בד"א כשהיו שניהם יודעים לברך ברכת המזון, אבל אחד יודע ושני אינו יודע, היודע מברך והשני יוצא בשמיעה. והני מילי, כשהשני מבין לשון קדש ואינו יודע לברך, יכוין לכל מלה ומלה ויצא. אבל אם אינו מבין, אינו יוצא בשמיעה. ולכך אין הנשים יוצאות בשמיעה אם אינן מבינות. ושנים שאכלו כאחד, טוב שיחזרו אחר השלישי, כדי שיברכו בזימון. שלשה בני אדם שבאו משלש חבורות אינן רשאין ליחלק. אמ' רב ספרא, והוא שבאו משלש חבורות של שלשה בני אדם. אמ' רבא, לא אמרנן אלא דלא קדימו הנך ואזמינו עליהו, אבל קדימו הנך ואזמינו עליהו, פרח מינייהו זימונא.

שנים שאכלו דגן ואחד ירק פסק הרא"ש ז"ל שמצטרף עמהם לזימון, אבל שנים שאכלו ירק והאחד דגן אינן מצטרפין. בד"א בשנים שאכלו דגן ואחד ירק להצטרף לזימון, אבל לברך ולהוציא השנים ידי חובתן לא, עד שיאכל כזית דגן. וכן שבעה שאכלו דגן ושלשה ירק מצטרפין ומברכין ברך אלהינו, אבל שלשה דגן וארבעה ירק לא, מפני שצריך רוב ניכר. שלשה שאכלו כאחד והקדים אחד מהן ובירך לעצמו, מזמנין עליו ויוצאין השנים ידי חובת זימון, אבל הוא עצמו לא יצא, דאין זימון למפרע. אבל אם הקדימו השנים וברכו, נטל מהם הזימון, כ"ש אם בירך כל אחד ואחד מהשלשה לעצמו, שאין חוזרין ומזמנין.

שתי חבורות שאכלו, אם רואין אלו את אלו, מצטרפין לזימון, ואם לא, אלו מזמנין לעצמן ואלו מזמנין לעצמן. תאנא אם היה שמש ביניהם השמש מצרפן. קטן אם יודע שמברכין מזמנין עליו, אבל אינו מוציא אחרים ידי חובתן, מפני שאינו מחוייב בברכה מן התורה. זה הכלל, כל מי שמחוייב בדבר יכול להוציא אחרים ידי חובתן, וכל מי שאינו מחוייב בדבר אינו מוציא אחרים ידי חובתן. ויש אומרים שאין מזמנין על הקטן עד שיביא שתי

שערות. כדגרסי' בירושלמי אמ' ר' יוסי, כמה זמנין אכלית עם תחליפא ועם בנימן בר שישא חבירי, ולא זמינו עלי עד דאיתי שתי שערות. ולזה הסכים הרא"ש ז"ל. נשים ועבדים וקטנים חייבין בברכת המזון, אבל אין מוציאין אחרים ידי חובתן, שחיובן מן התורה. ואין מזמנין על הנשים אבל הם מזמנין לעצמן. שלשה שאכלו כאחד ויצא אחד מהן לחוץ, אם יכול לשמוע הברכה מפי המברך מזמנין עליו, ואחר כך חוזר ומברך לעצמו. וצריך אדם אם רואה שנים שאכלו כאחד, או תשעה, שיאכל עמהם אפי' דבר מועט, כדי שיצטרפו לשלשה או לעשרה, ואפי' שאכל והוא שבע, אם עדיין מתאוה לשום מאכל, אוכל עם אחרים ומצטרף לזימון. דתניא רב ושמואל הוו יתבי בסעודתא בעלאתה. רב שימי בר חייא הוה מסרהב למיכל. אמ' ליה רב, מאי דעתיך, אי לאיצטרופי בהדן אנן אכילנא. אמ' ליה, אלו הוו מייתי ארדדליא וגוזליא למיכל, לא אכלינן. וחייב הגדול לברך, ואע"פ שבא בסוף הסעודה. כגדרסי' במ' מגלה אמ' רבא בר בר חנה אמ' ר' יוחנן, כל תלמיד חכם שמברך לפניו אפי' כהן גדול עם הארץ אותו תלמיד חכם חייב מיתה, שנא' (משלי ח, לו) כל משנאי אהבו מות, אל תקרי משנאי אלא משניאי. אבל כהן תלמיד חכם חייב לברך, ואפי' שהיו מסובין באותה סעודה תלמידי חכמים גדולים ממנו בחכמה, שנא' (ויקרא כא, ח) וקדשתו, לכל דבר שבקדושה, לפתוח בתורה ראשון, ולברך ראשון, ר"ל ברכת המזון, וליטול מנה יפה ראשון, שנא' (ויקרא כא, ח) קדוש יהיה לך.

ג' בדברים שמברכין עליהם בורא מיני מזונות

השער השלישי: בענין דברים שמברכין עליהן בורא מיני מזונות.

כל דבר שמברכין עליו קודם אכילה בורא מיני מזונות, מברכין לאחריו ברכה אחת מעין שלש, חוץ מהאורז והדוחן, שמברכין עליהם קודם אכילה בורא מיני מזונות, ואחר אכילה בורא נפשות רבות וכו'.

פת הבאה בכסנין, כתב הר' יעקב ז"ל שהוא העשוי כמין כיסים מלאים סוכר ושקדים ואגוזים ומיני תבלין, שמברכין עליו בורא מיני מזונות ולאחריו ברכה אחת מעין שלש. ואם אכל ממנו שיעור שאחרים רגילין לקבוע עליו, אע"פ שהוא לא שבע ממנו, מברך לפניו המוציא ולאחריו שלש ברכות. ואם מתחלה היה דעתו לאכול ממנו מעט ובירך לפניו בורא מיני מזונות, ואחר כך אכל שיעור שאחרים קובעין עליו, יברך לאחריו שלש ברכות, אע"פ שלא בירך המוציא תחלה, אבל שיעור שאחרים אין קובעין עליו, אע"פ שהוא קובע עליו, אינו מברך לא המוציא ולא שלש ברכות, דבטלה דעתו, דבתר רובא אזלן. וזו היא ברכה אחת מעין ג'. בא"י אמ"ה על המחיה ועל הכלכלה, ועל תנובת

השדה, ועל ארץ חמדה טובה ורחבה שרצית והנחלת את אבותינו, לאכול מפריה ולשבוע מטובה. רחם על עמך ובנה ירושלים עירך במהרה בימינו. יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שתעלנו לה ותכניסנו לתוכה, ונאכל מפריה ונשבע מטובה, ונברכך עליה בקדושה ובטהרה, כי אל טוב ומטיב אתה, בא"י על הארץ ועל המחיה. ובתוספות כתו' שאם היה שבת או ראש חדש או יום טוב שצריך להזכירו, ויאמר אם שבת הוא, על תנובת השדה ועל יום המנוח הזה שנתת לנו ה' אלהינו לקדושה ולמנוחה ועל ארץ חמדה וכו', ואם הוא ראש חדש יאמר, ועל ראש החדש שנתת לנו ה' אלהינו לכפרה, ואם יום טוב הוא יאמר, ועל יום חג פלוני הזה שנתת לנו ה' אלהינו לששון ולשמחה. והוא הדין בברכה אחת מעין שלש שמברכין אחר היין.

על מעשה קדרה, והוא קמח של חטין או של שעורין או של כוסמין או של שיפון או של שיבולת שועל מבושל במים, או דייסא, והוא חטה כתושה ומבושלת במים, מברכין עליה בורא מיני מזונות, לאחריהן ברכה אחת מעין שלש, ואפי' עירב עמהן דבש או שאר מינין. דאמ' שמואל כל שיש בו מה' המינין מברך עליו בורא מיני מזונות ולבסוף ברכה אחת מעין ג'. אבל אם לא נתנו קמח בתבשיל אלא להקפותו ולדבקו, בטל בתבשיל, ומברכין עליו ברכה הראויה לתבשיל. חביצה, והיא פתיתין של פת מבושלין בקדרה עם המרק, אם יש בהם כזית מברך עליהן המוציא ושלש ברכות, ואם לא מברך עליהן בורא מיני מזונות, ולבסוף ברכה אחת מעין שלש. ורב שישת אמ' אע"ג דלית בהו כזית. אמ' רבא, והוא דאית בהו תוריתא דנהמא, וכן הילכתא. פירורין של פת, אפי' הן דקין ביותר, אע"פ שאין בהן פירורין כזית, אם אוכל אותן כשהוא בעין, מברך עליו המוציא ושלש ברכות, שאינו יוצא מתורת פת לעולם. לשון אורח חיים כל דבר שבלילתו עבה, אפי' בשלו במים או טגנו בשמן, לחם גמור הוא, וחייב בחלה, ומברכין עליו המוציא, ובלבד שיהא בו תואר לחם, ואם בלילתו רכה, ובשלו במים או טגנו בשמן, לאו לחם הוא לענין חלה והמוציא. טרוקנין, והוא שעושין גומא בכירה ונותן בה קמח ומים ומערבו בה ונאפתה בה, חייב בחלה ומברכין עליו המוציא. ואדם יוצא בו ידי חובתו בפסח, כיון שהוא מתקבץ בגומא ועושה כמו פת גמור. אבל טריתא, שבלילתו רכה, והוא שלוקחין קמח ומים ומערבין אותו ושופכין אותו על הכירה והוא מתפשט ונאפה, אין עליו תורת לחם, ומברכין עליו בורא מיני מזונות. ואם קובע סעודתו עליו, מברך המוציא ושלש ברכות. נהמא דהנדוקא, והוא לחם שאופין אותו בשפוד ומושחין אותו בשמן או בביצים, מברכין עליו בורא מיני מזונות. לחם העשוי לכותח, שאין אופין אותו בתנורא אלא בחמה, ואם עשאו כעין פת גלוסקא נאה, חייבת בחלה, ומברכין עליה

המוציא. על הספגונין, אם אינו קובע סעודתו עליהן, מברך בורא מיני מזונות, ואחריהן ברכה אחת מעין שלש, ואם קבע סעודתו עליהן, מברך עליהן המוציא, ואחריהן שלש ברכות, אע"פ שבלילתן רכה. אבל לחמניות, והן שקולין אותן במחבת בשמן, ממין פת גמור קודם אפיה, הואיל ובלילתן עבה, מברכין עליהן המוציא ואחריהן שלש ברכות.

ד' בדברים שמברכין עליהם שהכל נהיה בדברו

השער הרביעי: בענין דברים שמברכין עליהם שהכל. כל דבר שמברכין עליו תחלה שהכל, מברכין לאחריו בורא נפשות רבות וחסרונן. כל דבר שאין גדולו מן הארץ, כגון בשר בהמה חיה ועוף ודגים ביצים חלב וגבינה, מברכין עליהן שהכל. פת שעיפשה, [או יין] שהחמיץ ריחו, וטעמו, ותבשיל שהפסיד טעמו ונשתנה צורתו, ועל החומץ המעורב במים עד שראוי לשתותו, מברך שהכל, אבל אם אינו מעורב אין מברכין עליו, מפני שהוא מזיק. על החטין, ועל הנובלות, והן מין תמרים שאין מתבשלים, ועל הארבה, ועל המלח, ועל הזומית, והן מי המלח, ועל הכמהין, ועל הפטריות, מברך שהכל. על הפירות שלא נתבשלו כל צרכן מברך שהכל. דבש תמרים ודבש תאנים ודבש דבורים, מברכין עליהם שהכל. שכר העשוי מתמרים ומשעורים מברכין עליו שהכל. פירות אילני סרק, כגון ענבי הדס, אם מבושלים, מברך עליהם שהכל.

זה הכלל בברכת שהכל, כל מי שאוכל דבר שאין דרך אכילתו כך, מברך עליו שהכל. כגון קמח של שעורים או של חטים, או דלוע או שלקים או כרוב, או שאר מיני ירקות, שאין דרך אכילתן נא, מברך עליו שהכל. כל דבר שצומח באילנות שלא נתכוון הנוטע להן, כגון הקורא, והוא צמח בענפי הדקל, ובשנה הראשונה הוא רך וראוי לאכילה, מברך עליו שהכל, ואחר כך מתקשה כעץ, אין מברכין עליו שהכל. ולולבי גפנים, והן הזמורות הרכות בתחלת ברייתן, וכרמל השקדים, שאוכלין הקליפה עם הפרי, מברכין עליהם שהכל, ואחר שנתבשלו כל צרכן, ואין אוכלין מהן אלא הפרי, מברכין עליהם בורא פרי העץ. השומים והבצלים וכיוצא בהם, אם בשלם ושנו מראיהן, מברכין עליהם שהכל. ושותה מים לצמאו מברך שהכל. אבל אם היה אוכל, ונחנקה בית הבליעה במאכל, ושתה מים כדי לדחות בו המאכל, אינו צריך לברך. וכל האוכל אדמה, או שותה שמן שאינו מעורב בדבר אחר, אין מברך עליו.

אגוזים או שקדים מבושלים בדבש, אם הם שלימים וממשן ניכר, מברך עליהן בורא פרי העץ, שעיקרן האגוזים או השקדים. וורדים או עשבים אחרים מורבא בדבש, הן העיקר והדבש טפלה, שאין נותנין בהם הדבש לקיימן. ושמן המרוקח מברך על הדבר המרוקח בו. ולפיכך מברכין על העשבים בורא פרי האדמה, ופוטרין את הדבש שהוא טפלה.

ואם הוא ממין אחר מורבה בדבש, מברכין עליה מין ברכה הראויה לו, ופוטרין את הדבש שהוא טפלה. וכל מי שבא לידו [דבר] ואינו יודע כיצד מברך עליו, מברך שהכל, דתנן ועל הכל אם אמ' שהכל נהיה בדברו יצא. ואמר רב חננאל, כל היכא דלא איפשיט לן והיאך מברכין עליו, מברכין עליו שהכל נהיה בדברו, ויוצא ידי חובתו.

ה' בדברים שמברכין עליהם בורא פרי האדמה

[השער החמישי]: [בענין הדברים שמברכין עליהם בורא פרי האדמה].

זה הכלל בברכת פרי העץ, כל דבר שנסתפק אם מברכין עליו בורא פרי העץ או בורא פרי האדמה, מברך עליו בורא פרי האדמה ויוצא ידי חובתו. דתנן על פירות האילן, אם אמ' בורא פרי האדמה, יצא, אבל אם אמ' על דבר שמברכין עליו בורא פרי האדמה בורא פרי העץ, לא יצא. כל דבר שגידולו מן הארץ ואין לו עץ מברך עליו בורא פרי האדמה. על מיני קטנית כשהן ירוקים, אם אכלן נא, מברך עליהם שהכל. מרק הקטניות מברך עליהן כשם שמברך על הקטנית עצמה. וכן מים שבישל בהם הירקות, שלא בשלם בבשר, מברך עליהם כשם שהוא מברך על הירקות. על הקפרס ועליו ותמורותיו ונצריו והגרעינין שלו, והן הנקראים אביונות, על כולם מברך בורא פרי האדמה. הכוסס את החטין והאורז והדוחן מברך עליהן בורא [פרי] האדמה, אבל הכוסס את השעורים לא יברך כלל, מפני שהוא מאכל בהמה, ואם אכלן ביום הכפורים פטור. הצנון נא מברך עליו בורא פרי האדמה, מבושל מברך עליו שהכל. שומשמין מברך עליהן בורא פרי האדמה. על הפלפלין והזנגבילא, בזמן שהן רטובין, מברך עליהן בורא פרי האדמה, ובזמן שהן יבשין לא יברך עליהן כלל, מפני שאינן מאכל [כשהם יבשים, אלא כשהם רטובין].

ו' בדברים שמברכין עליהם בורא פרי העץ

[השער הששי]: [בענין הדברים שמברכין עליהם בורא פרי העץ].

איזהו פרי העץ. גרסינן בתוספתא כל המוציא עליו מעצו עץ הוא, ומברכין על פירותיו בורא פרי העץ. ועל כל פרי העץ מברכין קודם אכילה בורא פרי העץ ולאחריהן בורא נפשות רבות, חוץ מחמשת מיני פירות שבפסוק ארץ חטה ושעורה, והן גפן ותאנה ורמון זית דבש, ר"ל תמרים, שמברכין עליהם בורא פרי העץ, ולאחריהם ברכה אחת מעין שלש, והיא בא"י אמ"ה על העץ ועל פרי העץ ועל תנובת השדה ועל ארץ חמדה טובה ורחבה שרצית והנחלת את אבותינו לאכול מפריה ולשבוע מטובה. רחם על עמך ועל נחלתך ובנה את ירושלם עיר קדשך במהרה בימינו. יהי רצון מלפניך, ה' אלהינו, שתעלנו לה ותכניסנו לתוכה, ונאכל מפריה ונשבע מטובה, ונברך עליה בקדושה ובטהרה, כי אל טוב ומטיב אתה. בא"י על הארץ ועל העץ ועל פרי העץ.

ומזכיר השבת וראש חודש ויום טוב, כמו שכתבתי למעלה. הביאו לפניו אחד מחמשת המינין שאמרתי עם שאר פירות, מברך על שהוא מחמשת המינין ופוטר שאר פירות. בד"א אם ברכותיהן שוות, ר"ל אם טעונין שתי המינין ברכה אחת, כגון ענבים ותפוחים, אבל אם אין ברכותיהן שוות, כגון ענבים וירקות, מברך תחלה על הענבים בורא פרי העץ, ועל הירקות בורא פרי האדמה. הביאו לפניו שני מינין מחמשת המינין, מברך על המין שהוא בסמוך לארץ, או על הקרוב לארץ. כיצד, הביאו לפניו זתים ותמרים, שהן הדבש האמור בפסוק ארץ חטה, מברך על הזתים ופוטר את התמרים, מפני שהזית סמוך לארץ, דכתי' (דברים ח, ח) ארץ זית שמן ודבש. ענבים ותאנים, מברך על הענבים ופוטר את התאנים, שהגפן יותר קרוב לארץ מן התאנה, דכתי' (דברים ח, ח) וגפן ותאנה. תמרים ורמונים, מברך על התאנים ופוטר את הרמונים, מפני שהרמון חמישי לארץ, דכתי' (דברים ח, ח) ארץ חטה ושעורה וגפן ותאנה ורמון ארץ זית שמן ודבש, ותמרים הם שניים לארץ, שנא' (דברים ח, ח) ארץ זית ודבש. הביאו לפניו מינין אחרין, חוץ מחמשת המינין, אם ברכותיהן שוות, מברך תחלה על החביב בעיניו ברכה הראויה לו, ואח"כ מברך על השני ברכה הראויה לו. ואפי' היתה ברכת החביב שהכל וברכת האחר בורא פרי העץ, מברך תחלה על החביב, ואחר כך מברך על האחר בורא פרי העץ. על היין מברך תחלה בורא פרי הגפן, מפני שנשתנה לעילואה, ולאחריו ברכה אחת מעין שלש, והיא כמו ברכת על העץ ועל פרי העץ על הארץ ועל פרי הגפן, וחותם בא"י על הארץ ועל הגפן ועל פרי הגפן. שמרים שנתן בהם שלש מדות מים והוציא ארבעה, מברך עליהן בורא פרי הגפן, ולאחריהן ברכה אחת מעין שלש, יותר מכאן מברך עליהן שהכל, מפני שהן כמים. אכל כאחד שלשה מינין שטעונין אחר כל אחד ואחד ברכה אחת מעין שלש, כולל השלשה מינין בברכה אחת. כיצד, אכל מעשה קדרה ותאנים ושתה יין, מברך בא"י על המחיה ועל הכלכלה ועל תנובת השדה ועל הגפן ועל פרי הגפן ועל העץ ועל פרי העץ ועל הארץ חמדה טובה ורחבה, וחותם בא"י על הארץ ועל המחיה ועל פרי הגפן ועל הפירות.

ז' בדברים שבאים בתוך הסעודה מחמת הסעודה

השער הז': בענין דברים הבאים בתוך הסעודה מחמת הסעודה ושלא מחמת הסעודה. דברים הבאים מחמת הסעודה הם דברים הבאים ללפות בהם את הפת, כגון בשר ודגים וביצים וגבינה ופירות, שהביאו ללפות בהן את הפת וכיוצא בהן. ואחר שאכל מהן אחר שסיים את הפת, ר"ל התחיל לאכול פת במינין אלו או במקצתן או באחד מהן ואחר כך אכל מאותו מין שאכל בו הפת בלא פת באותה סעודה, אינן צריכין ברכה לא לפניהם

ולא לאחריהם, שהפת פוטרת כל מיני מאכלים שבאו בתוך הסעודה ללפות בהן את הפת. ודייסא הבאה בתוך הסעודה אינו צריך לברך לא לפניה ולא לאחריה, אע"פ שאין אוכל בה פת, שמעין הסעודה היא. ודברים הבאים בתוך הסעודה שלא מחמת הסעודה, והם דברים שלא באו ללפות בהן את הפת, טעונין ברכה לפניהם ולא לאחריהם, שברכת המזון פוטרתן. הביאו לפניו דגים או מעשה קדרה, אם ברכו כבר וסלקו השולחן, אינן טעונין ברכה לא לפניהם ולא לאחריהן. הביאו לפניו פירות ומיני מגדנות לאחר הסעודה, אם השלים סעודתו כבר וסלק השולחן, מברך לפניהם ולאחריהם, אבל אם לא השלים הסעודה, ועדין השולחן במקומו ערוך, מברכין לפניהם ואין מברכין לאחריהם, שברכת המזון פוטרתן. המים הבאים בתוך הסעודה אינן טעונין ברכה לפניהם ולא לאחריהם, מפני שהם כדברים הבאים בתוך הסעודה מחמת הסעודה לשרות בהן המאכל. וכתב הר' יעקב בן הרא"ש ז"ל באורח חיים וזה לשונו, וכל מה ששותה בתוך הסעודה די לו בברכה אחת, והני מילי בסתם, אבל אם כשבירך לא היה דעתו לשתות רק אותו הכוס ונמלך לשתות אחר, אפי' בתוך הסעודה, צריך לברך עליו, ודוקא לפני היין צריך לברך בתוך הסעודה, אבל לאחריו אין צריך [לברך], שנפטר בברכת המזון. ועל כל שאר משקין שבסעודה אין צריך לברך, דחשיבי דבאים מחמת הסעודה, לפי שאין דרך לאכל בלא שתיה. ואף יין לא היה צריך לברך לפניו, אלא משום שהוא חשוב וקובע ברכה לעצמו, ולכן צריך ברכה לפניו. ובהלכות גדולות כתב שיש לברך על המים שבסעודה. וא"א הרא"ש ז"ל כתב, יש אומרים שיש לברך על המים שבתוך הסעודה על כל פעם ופעם דנמלך הוי, שאין אדם שותה מים אלא לצמאו. ולא מסתבר לי כלל, כי יודע הוא כי אי איפשר לו לאכול בלא שתייה, ואינו מסיח דעתו מן השתייה כל זמן שהוא אוכל. והרוצה להסתלק מן הספק, ישב קודם נטילה במקום אכילתו ויברך על המים על דעת לשתות בתוך הסעודה. ע"כ.

ר"ל יין פוטר כל מיני משקין ומים ששתה אחר הסעודה קודם ברכת המזון. בירך על היין שלפני המזון פוטר את היין שלאחר המזון, דלשתות פטור לשרות. השותה יין ומברך עליו פוטר כל יין שישתה מאותו היין שבירך עליו כבר עד ברכת המזון, והוא הדין בקדוש ובהבדלה. אבל אם בא לו בתוך המזון יין אחר, מברך עליו הטוב והמטיב, ולאו דוקא הביאו לו עתה מחדש, אלא הוא הדין אם היה לו מתחלה שני מיני יין, מברך על השני הטוב והמטיב. וי"מ דוקא שידע שהשני משובח מן הראשון. והתוספות פירשו אפי' שאינו יודע אם הוא משובח ואם הוא לאו יש לו לברך, אלא א"כ יודע שהוא גרוע מן הראשון. ואין לו לברך הטוב והמטיב אלא אם יש אחר עמו, אבל אם הוא לבדו

לא. והטעם שמברכין על היין הבא בתוך המזון הטוב והמטיב הוא זכר להרוגי ביתר, הטוב שלא הסריחו והמטיב שניתנו לקבורה, כמו שכתבתי למעלה. ולמה זוכרין אותה על היין, לפי ששמו אותם האויבים גדרים לכרמים, וכההיא דתניא שבעה שנים זבלו אויביהם את כרמיהם בדמי הרוגי ביתר. ועוד טעם אחר זוכרין הרוגי ביתר על היין, כדי שלא ישמחו יותר מדאי וכדי לזכור חורבן ירושלם וביתר וערי ישראל ויתעצבו, על שם אם אשכחך ירושלם וגו', תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי. והשמחה היא ביין, שנא' (תהלים קד, טו) ויין ישמח לבב אנוש, ויין על יין מוסיפין שמחה על שמחה. ולפי' זוכרין הרוגי ביתר זכר לירושלים, כדי שלא ישמחו יותר מדאי, כמו אפר מקלה שעל גבי החתנים, וכמו סד אדם את ביתו בסיד ומשייר בו דבר מועט זכר לירושלם, כדי שלא ימלא אדם שחוק פיו בעולם הזה בגלות. אמר המחבר ועוד ענין אחר. ומנין שהיין משמח, שנא' (שופטים ט, יג) ותאמר הגפן אל העצים, החדלתי את תירושי המשמח אלהים ואנשים. במה הגפן משמח אלהים ואנשים, סימניך המשמ"ח. ה' הבדלה, מ' מזון, ותו מ' מועד, ר"ל קידוש המועד על היין, ש' שבת, ר"ל קדוש השבת על היין, מ' מילה, שמברכין על היין. ח' חתן, שמברכין על היין. אין לך דבר שמברכין על היין אלא על אלו. ואע"פ שמברכין על היין בפדיון הבן הבכור, אינו אלא תקון גאונים. ועוד, שנותנין כוס של יין למי שנגמר דינו ויוצא ליהרג, אין דינו בזמן הזה אלא בזמן הבית ובבית דין הגדול, כדאי' במ' סנהדרין בפרק נגמר הדין. אמ' הב ונבריך, בידוע שהסיח דעתו מלאכול ומלשתות. ואם אכל ושתה לאחר שאמ' הב לן ונבריך, מברך על המזון ועל היין.

ויין שבתוך המזון כל אחד מברך לעצמו, מפני שאין בית הבליעה פנוי, כדגרסינן בירושלמי אין משיחין בסעודה מפני הסכנה. לפי' אין עונין אמן בתוך הסעודה, שמא יקדים קנה לוושט ויבא לידי סכנה. וכן עטיש גו מיכלא אסור למימר אסותא משום סכנתא דנפשיה. אבל יין שלפני המזון, אחד מברך ועונין אחריו אמן, ומכוונין את לבם ויוצאין ידי חובתן, לפי שבית הבליעה פנוי ואינן באין לידי סכנה.

כיצד מברכין על היין. נוטל הכוס בידיו ואומר, סברי מרנן, והן עונין אחריו לחיי. ואומר בא"י אמ"ה בורא פרי הגפן, ועונין אמן, ושותין, המברך תחלה, ואחר כך שותין המסובין. פי' סברי מרנן, כדגרסי' במ' סנהדרין בפ' נגמר הדין, נגמר דינו מוציאין אותו ליהרג, ונותנין לו כוס של יין, ונותנין בו קורט של לבונה כדי שתטרף דעתו, והוא נוטל כוס ואומר, סברי מרנן, והם אומרים לו למיתה. וסמך לדבר תנו שכר לאובד ויין למרי נפש. והמברך על היין בסעודה נוטל הכוס ואומר סברי מרנן, ר"ל מורי, כוס זה שאני שותה

מה דעתכם עליו, לחיים או למיתה, לברכה או לקללה, או שמא חס ושלום הוא נכנס לתוך פי כמו מי שנגמר דינו ויוצא ליהרג, והן אומרים לו לחיי, ר"ל לחיים ולא למיתה, לברכה ולא לקללה. ועוד פירוש אחר, ואתא כמאן דאמ' עץ שחטא בו אדם הראשון גפן היה. נוטל הכוס ואומר סברי מרנן, ר"ל מורי, מה כוונתכם, כוס זה שאתם נותנין לי לשתות שמא חס ושלום כוונתכם לי למיתה, כאדם הראשון שחטא ואכל מעץ הגפן ונקנסה מיתה עליו ועל זרעו לדורות. והן אומרים לו לחיי, לחיים ולא למות, לברכה ולא לקללה. ועוד פירוש אחר, תניא יין שבתוך המזון כל אחד ואחד מברך לעצמו, מפני שאין בית הבליעה פנוי, כמו שאמרתי, והוא נוטל הכוס ואומר סברי מרנן, ר"ל מורי, יודעים אתם שאלו היה יין זה בתוך הסעודה שכל אחד ואחד היה מברך לעצמו מפני הסכנה, אבל עתה הואיל והוא לפני המזון, ואחד מברך להוציא את כל המסובין ידי חובתן, מה דעתכם, אתם מכוונים לצאת ידי חובתכם בברכה זו. והן אומרין לו לחיי, ולחיי בלשון התלמוד הן. ועוד ענין אחר, שהוא כמו נוטל רשות. נוטל הכוס ואומר סברי מרנן, סברי מורי שתתנו לי רשות לברך עליכם ותצאו ידי חובתכם, והן אומרין לו לחיי, ר"ל הן.

ח' בברכות שמברכין על כל ריח מיני בשמים

השער הח': בענין הברכות שמברכין על ריח הבשמים. חייב אדם לברך על ריח הטוב, שהוא מכלל הנהנין, שכשם שנהנה החך והגוף מהמאכל, כך נהנית הנשמה מריח הטוב. דאמ' מר זוטרא בר טוביה אמ' רב, מנין שמברכין על הריח הטוב, שנא' (תהלים קנ, ו) כל הנשמה תהלל יה. איזהו דבר שהנשמה נהנית ואין הגוף נהנה ממנו, הוי אומר זה ריח הטוב. כל מיני בשמים שיש להם עץ, כגון ההדס וכיוצא בו, מברך עליהן בורא עצי בשמים. וכל שהוא ממין עשב, מברך עליו בורא עשבי בשמים. ואם אינו לא מין עץ ולא מין עשב, כמו המור שהוא ממין חיה, מברך עליו בורא מיני בשמים. וברכת בורא מיני בשמים בריח הטוב היא כוללת כל הברכות שמברכין על הריח הטוב. כמו שהיא כוללת ברכת שהכל כל מיני מאכל ומשקה ויוצא בה ידי חובתו, כך אם בירך על אחת מכל מיני בשמים בורא מיני בשמים יצא. ורב עמרם גאון ז"ל כתב, היו לפניו שלש מינין, עצי בשמים ועשבי בשמים ומיני בשמים, מברך על כל אחת ברכה לפני עצמה. וגרסי' בירושלמי כל מיני בשמים שתמרתן נשארת משנה לשנה, מברך עליו בורא עצי בשמים, וכל שתמרתו מתייבשת וכלה בימות החורף, מברך עליו בורא עשבי בשמים, וכל דבר שצומחין בו עלין מתחלת ברייתן, כגון שושנים, מברך עליו בורא עשבי בשמים. חבצלת הצומחת בבתים ובפרדסות מברך עליהן בורא עצי בשמים, והצומחת בשדות

מברך עליה בורא עשבי בשמים. פי' חבצלת, נרקיס. דאמר רב משרשיא האי נרקיס דגנוניתה מברכין עליו בורא עצי בשמים, דדברא בורא עשבי בשמים. על הפירות שיש להם ריח טוב, כגון האתרוגים והתפוחים וכיוצא בהן, מברך על ריחן, ברוך שנתן ריח טוב בפירות.

כל המוגמרות, כולן מברך על כל אחת ואחת כפי הברכה הטעונה לדבר שנעשית ממנו, ואין מברכין עליו עד שתעלה תמרתו, פי' עד שיעלה עשנו. על שמן אפרסמון בורא שמן ערב, על שמן הזית המבושם בוורד, או בכיוצא בו, מברך בורא מיני בשמים. הביאו לפניו הדס ושמן להריח, אם ברכותיהן שוות, מברך על ההדס תחלה בורא עצי בשמים, ואח"כ מברך על השמן ברכה הראויה לו. היו לפניו יין ושמן, אוחז היין בימין והשמן בשמאל, ומברך על היין תחלה, ואח"כ מברך על השמן.

הנכנס לחנותו של בשם, שיש בו מיני בשמים הרבה, אע"פ שישב שם כל היום כולו, אינו מברך אלא פעם אחת. נכנס ויצא, נכנס ויצא, מברך על כל פעם ופעם. וכתב הר' מאיר מרוטנבורק ז"ל והני מילי שאין דעתו לחזור, אבל דעתו לחזור לא יברך, דהא לא אסח דעתיה. אין מברכין על הריח אלא א"כ נעשה להריח. אם כן אין מברכין על בשמים של מתים ושל בית הכסא, ולא על שמן העשוי להעביר הזוהמא, שלא נעשו אלא להעביר ריח הרע. ומוגמר שמגמרין בו את הכלים אין מברכין עליו, לפי שלא נעשה להריח אותו בעצמו אלא ליתן ריח בכלים. בשמים של ע"ז ושל ערוה אין מברכין עליהן, לפי שאסור להריח בהן, לפיכך על מסיבה של גוים אין מברכין על בשמים שלהם, דסתם מסיבתן לע"ז. היה הולך חוץ לכרך והריח ריח טוב, אם רוב העיר גוים אינו מברך, ואם רובן ישראל מברך, ואם היה יום אידיהן של גוים, שדרכן להתבשם במוגמרות ובמיני בשמים, אפי' רוב העיר ישראל, לא יברך, שתולין שאותו הריח ממוגמרי הגוים הוא דקא אתי. נתערב ריח שמברכין עליו בריח שאין מברכין עליו, כתב הר' ר' משה בר' מימון ז"ל שהולכין אחר הרוב.

ט' בברכות שמברכין על השמועות ועל ראיות העין והשבח וההודאה

השער הט': בענין הברכות שמברכין על השמועות ועל ראיות העין והשבח וההודאה.

הרואה אילנות טובות בימות ניסן שהנצו, אומר בא"י אמ"ה שלא חיסר בעולמו כלום, וברא בו אילנות טובות ובריות טובות, ליהנות בהן בני אדם. ואם לא בירך עד אשר גדלו הפירות, יכול לברך עליהן עוד.

הרואה מקום שנעשה לו נס, מברך בא"י אמ"ה שעשה לי נס במקום הזה. וכתב הרא"ש ז"ל מי שנעשו לו נסים הרבה במקומות הרבה, בהגיעו אל אחת מהמקומות שנעשה לו

נס בו, צריך להזכיר כל אחת מהמקומות עמו, ר"ל שיאמר בא"י אמ"ה שעשה לי נס במקום הזה ושעשה לי נס במקום פלוני ובמקום פלוני.
הרואה מקום שנעשו בו נסים לאבותינו, מברך בא"י אמ"ה שעשה נסים לאבותינו במקום הזה, ומסיק בגמרא דאניסא דרבים כולי עלמא בעי ברכה, אניסא דיחיד איהו לחודיה בעי ברכה. והר' יצחק אלפסי ז"ל גורס אניסא דיחיד הוא ובריה בר בריה בעי ברוכי. וכן גורס רב האיי גאון ז"ל. ויש מפרשין, לאו דווקא בן בנו אלא כל יוצאי ירכו מברכין בא"י אמ"ה שעשה נסים לאבותינו במקום הזה.
הרואה מעברות הים ומעברות הירדן ומעברות נחלי ארנון, ואבני אלגביש של בית חורון, ואבן שביקש עוג מלך הבשן לזרוק על ישראל, ואבן שישב עליה משה בשעת מלחמת עמלק, וחומות יריחו שנפלו, צריך ליתן שבח והודאה להב"ה, ויברך בא"י אמ"ה שעשה נסים לאבותינו במקום הזה. וכתב הראב"ד ז"ל שאין עליו חובה לברך אלא בפעם הראשונה שרואה המקום, ומכאן ואילך רשות, אבל הרא"ש ז"ל כתב שכל אלו הברכות אינן אלא כשרואה אותן משלשים יום לשלשים יום, ואז הם חובה כמו בפעם הראשונה.
הרואה מקום שנעשה בו נס לרבים צריך לברך עליו. כדגרסי' בירושלמי מהו שיברך אדם על נס אביו או רבו, וקאמ' אם היה אדם מסויים כיואב בן צרויה וחבריו, ואדם שנתקדש בו שם שמים, כדניאל וחביריו, צריך לברך עליו. הילכך הרואה גוב אריות וכבשן של אש, מברך בא"י אמ"ה שעשה נסים לצדיקים במקום הזה.
הרואה אשתו של לוט מברך שתים, על אשתו הוא אומר בא"י אמ"ה דיין האמת, ועל לוט הוא אומר בא"י אמ"ה זוכר הצדיקים, שנא' (בראשית יט, כט) ויהי בשחת אלהים את ערי ככר ויזכור אלהים את אברהם וישלח את לוט מתוך ההפכה בהפוך את הערים אשר ישב בהן לוט.
ארבעה חייבין לברך הגומל, היוצא מבית האסורים, ומי שהיה חולה ונתרפא, ויורדי הים כשעולין ממנו, והולכי מדברות כשיגיעו אל הישוב. וסימן לדבר וכל החיי"ם יודוך סלה, ח'ולה, י'ם, י'סורין, מ'דבר. ולכולם יש ראיה ממזמור יאמרו גאולי ה'. הולכי מדברות, דכתי' (תהלים קז, ד) תעו במדבר בישימון דרך עיר מושב לא מצאו, רעבים גם צמאים נפשם בהם תתעטף, ויצעקו אל ה' בצר להם ממצוקותיהם יצילם, וידריכם בדרך ישרה ללכת אל עיר מושב, יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם. היוצא מבית האסורים, דכתי' (תהלים קז, י) יושבי חושך וצלמות אסירי עוני וברזל, כי המרו אמרו אל ועצת עליון נאצו, ויכנע בעמל לבם כשלו ואין עוזר, ויצעקו אל ה' בצר להם ממצוקותיהם יושיעם, יוציאם מחושך וצלמות ומוסרותיהם ינתק, יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם.

ומי שהיה חולה ונתרפא, דכתי' (תהלים קז, יז) אוילים מדרך פשעם ומעונותיהם יתענו, כל אוכל תתעב נפשם ויגיעו עד שערי מות, ויצעקו אל ה' בצר להם ממצוקותיהם יצילם, ישלח דברו וירפאם וימלט משחיתותם, ויזבחו זבחי תודה ויספרו מעשיו ברנה, יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם. ויורדי הים כשעולין ממנו, דכתי' (תהלים קז, כג) יורדי הים באניות עושי מלאכה במים רבים, המה ראו מעשי ה' ונפלאותיו במצולה, ויאמר ויעמד רוח סערה ותרומם גליו, יעלו שמים ירדו תהומות נפשם ברעה תתמוגג, יחוגו וינועו כשכור וכל חכמתם תתבלע, ויצעקו אל ה' בצר להם וממצוקותיהם יצילם, יקם סערה לדממה ויחשו גליהם, וישמחו כי ישתוקו וינחם אל מחוז חפצם, יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם, וירוממוהו בקהל עם ובמושב זקנים יהללוהו. אלו הארבעה מברכין בא"י אמ"ה הגומל לחייבים טובות שגמלני כל טוב. אמ' אביי וצריך לאודויי באפי עשרה. אמר מר זוטרא וצריך שיהו תרי מינייהו רבנן, שנא' (תהלים קז, לב) ובמושב זקנים יהללוהו, ואין זקן אלא שקנה חכמה, ואין זקנים פחות משנים. ואם בירך בפחות מעשרה אין צריך לחזור ולברך. ואם בירך אחר ואמר, בא"י אמ"ה אשר גמלך כל טוב, ועונה אמן, יצא. כדגרסי' בפרק הרואה רב יהודה חלש ואיתפח. פי' חלה ונתרפא. עאל לגביה רב חנן בגדתאה. ורבנן אמרי ליה, בריך רחמנא מלכא דיהבך לן ולא יהבך לעפרא. אמ' להו, פטרתין מאודויי. והא אמר אביי, צריך לאודויי באפי עשרה. לא קשיא. עשרה הוו תמן וענו אחריו אמן. הולכי מדברות, לאו דוקא מדברות, דהוא הדין כל דרך, כדגרסי' בירושלמי כל הדרכים בחזקת סכנה. וג"כ חולה שנתרפא, כל חולה. וכתב בעל הערוך דאפי' חש בראשו או בעיניו צריך לברך.

הרואה מקום מארץ ישראל שהיה בו ע"ז ונעקרה, מברך בא"י אמ"ה שעקר ע"ז מארצנו. ובחוצה לארץ מברך, בא"י אמ"ה שעקר ע"ז מן המקום הזה.

הרואה בבל הרשעה, אומר בא"י אמ"ה שהחריב רשעה. ראה ביתו של נבוכדנאצר הרשע, אומר ברוך שהחריב ביתו של נבוכדנאצר הרשע.

הרואה מרקוליס או שאר ע"ז, אומר בא"י אמ"ה שנתן ארך אפים לעוברי רצונו. וכתב הר' יעקב ז"ל בן הרא"ש ז"ל באורח חיים והאידנא אין אנו מברכין אותה לפי שאנו ביניהם ורואין אותה ביניהם.

הרואה מקום שנוטלין ממנו עפר, אומר ברוך אומר ועושה גוזר ומקיים. פרש"י שיש מקום בבבל שכל בהמה שתעבור עליו שאינה יכולה לזוז משם אם לא שיתנו עליה מעפר המקום ההוא, והוא סימן קללה לה, דכתיב (ישעיהו יד, כג) וטאטיתיה במטאטא השמד.

הרואה אכלוסי ישראל, מברך בא"י אמ"ה חכם הרזים. אמ' רבא נקיטינן אין אכלוסא פחותה משש רבוא.
הרואה אכלוסי אומות העולם, אומר בושה אמכם מאד חפרה יולדתכם הנה אחרית גוים מדבר ציה וערבה.
הרואה חכמי ישראל, אומר בא"י אמ"ה שחלק מחכמתו ליראיו. הרואה חכמי אומות העולם, מברך בא"י אמ"ה שחלק מחכמתו לבשר ודם.
הרואה מלכי ישראל, מברך בא"י אמ"ה שחלק מכבודו ליראיו. הרואה מלכי אומות העולם, אומר בא"י אמ"ה שחלק מכבודו לבשר ודם, וכתב הר' יצחק ז"ל ומצוה להשתדל לקראת המלכים, ואפי' למלכי אומות העולם.
הרואה קברי ישראל, מברך בא"י אמ"ה אשר יצר אתכם בדין, וזן אתכם בדין, וכלכל אתכם בדין, והרוה אתכם בדין, והמית אתכם בדין, והוא עתיד להחיות אתכם בדין, בא"י מחיה המתים. ואומר יחיו מתיך נבלתי יקומון הקיצו ורננו שוכני עפר כי טל אורות טליך וארץ רפאים תפיל. הרואה קברי אומות העולם, אומר בושה אמכם מאד חפרה יולדתכם הנה אחרית גוים מדבר ציה וערבה.
הרואה את חבירו לאחר שלשים יום מברך שהחיינו, לאחר שנים עשר חודש מברך בא"י אמ"ה מחיה המתים. וכתב הר' יעקב ז"ל באורח חיים והוא שחביב עליו הרבה.
הרואה בתי כנסיות של ישראל, אומר בא"י אמ"ה מציב גבול אלמנה. בחורבנן אומר, בא"י אמ"ה דיין האמת. הרואה בתי כנסיות של אומות העולם ביישובן, אומר בית גאים יסח ה'. בחורבנן אומר, אל נקמות ה' אל נקמות הופיע.
הרואה את הכושי ואת הגיחור ואת הלוקן ואת הקפח ואת הננס ואת הברדניקוס ופתויי ראש, מברך בא"י אמ"ה משנה הבריות. כושי שחור הרבה. גיחור אדום הרבה. לוקן לבן הרבה. קפח בטנו גדול ומתוך עוביו נראיית קומתו מקופחת. ננס קצר הרבה. ברדניקוס, פרש"י פיו עקום. פתויי ראש, פי' רב שרירא גאון ז"ל ששערו דבוק זה בזה עד שנראה ראשו רחב.
הרואה את הפיל ואת הקוף אומר ברוך משנה הבריות.
הרואה את החיגר ואת הקיטע והסומא ומוכה שחין והבהקנין, אומר בא"י אמ"ה דיין האמת. ואם נולדו כך ממעי אמן, מברך בא"י אמ"ה משנה הבריות. ופי' רש"י ז"ל חיגר מרגליו, קיטע מידיו, סומא משתי עיניו. בהקנון כמו בוהק הוא שמנומר בנקודות דקות. הרואה צורות נאות ובריות נאות, אפי' גוי או בהמה או חיות או עופות, או אילנות נאות, מברך בא"י אמ"ה שככה לו בעולמו.

הרואה הרים וגבעות, מים ונהרות ומדברות, מברך בא"י אמ"ה עושה בראשית.
הרואה הים הגדול, מברך בא"י אמ"ה שעשה את הים הגדול. ולא נפסקה הלכה כר' יהודה דאמ' בזמן שרואהו לפרקים משלשים יום לשלשים יום.
הרואה את הקשת, מברך בא"י אמ"ה זוכר הברית ונאמן בבריתו וקיים במאמרו. ואסור להסתכל בו הרבה.
על הזיקים ועל הזוועות ועל הרעמים, מברך בא"י אמ"ה שכחו מלא עולם. זיקים, כוכב שנראה לפעמים ברקיע כאלו רץ ממקום למקום ומניח אחריו כמו זיקוקי אש והוא כוכב דשביט. זוועות, רעישת הארץ. רעמים הם קולות הנשמעים בארץ ביום המעונן בימות הקציר. על הברקים ועל רוחות שנשבו בזעף, מברך שכחו מלא עולם.
הרואה חמה ביום תקופת ניסן, כשתחול הלילה הרביעית של מחזור גדול של שמונת ועשרים שנה, מברך ביום רביעי שהוא יום שברא הב"ה את החמה, בא"י אמ"ה עושה בראשית.
הרואה לבנה בטהרתה וכוכבים במשמרותם ומזלות בעתם, מברך בא"י אמ"ה עושה בראשית. וזה לשון הרמב"ם ז"ל כשתחזור הלבנה בתחלת מזל טלה בתחלת החדש ולא תהיה נוטה לא לצפון ולא לדרום, וכן בכל עת שיראה מזל גדי עולה מן המזרח, על כל אחת מאלו מברך בא"י אמ"ה עושה בראשית.
הרואה פרי חדש שמתחדש משנה לשנה, מברך שהחיינו. ואינו מברך עד שעה שאוכל ממנו, ואם בירך בשעת ראייה לא הפסיד. ואם אינו מתחדש משנה לשנה, אפי' אם יש כמה ימים שלא אכל ממנו, לא יברך שהחיינו.
הבונה בית חדש או קנה כלים חדשים, מברך שהחיינו. לא שנא לא היה לו כיוצא באלו תחלה, או קנה וחזר וקנה, מברך בכל פעם שהחיינו. וגרסי' בירושלמי לאו דוקא חדשים, אלא אפי' ישנים אם הם חדשים אצלו. ונקט חדשים לאפוקי אם מכרן [וחזר וקנאן]. ופירשו התוספות שאין לברך אלא על דברים חשובים, דומיא דקנה בית חדש, אבל שאינו חשוב כל כך, כגון חלוק או מנעלים ואנפליאות, אין לברך עליו. אבל הרא"ש ז"ל כתב יראה לי הכל, לפי מה שהוא אדם, יש עני ששמח בחלוק יותר מעשיר בכלים חשובים.
חייב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה. לפי' אם שמע שמועה שהיא טובה לו ולאחרים, מברך בא"י אמ"ה הטוב והמטיב, הטוב לו בפני עצמו, מברך שהחיינו. ועל שמועה רעה מברך בא"י אמ"ה דיין האמת. נפלה לו ירושה או בא לידו שום ריוח, אם לו בפני עצמו, מברך שהחיינו, לו ולאחרים מברך הטוב והמטיב. כיצד, שמע שמת

אדם שהוא חייב ליורשו, אם בפני עצמו, מברך תחלה דיין האמת, ואחר כך מברך על הירושה שהחיינו, ואם היתה הירושה בינו ובין אחרים, מברך תחלה דיין האמת, ועל הירושה הטוב והמטיב.

היתה לו שדה וירדו גשמים בעת שהעולם צריך להם, כתב הר' יצחק אלפסי ז"ל והרמב"ם ז"ל שאם היא השדה בשותפות, מברך הטוב והמטיב, ואם היא בינו לבין עצמו, מברך שהחיינו. אבל הרא"ש ז"ל כתב, אם יש לו שדה, אפי' אין לו שותף, מברך הטוב והמטיב, אין לו שדה אומר, מודים אנחנו לך על כל טיפה וטיפה שהורדת לנו, ואלו פינו מלא שירה כים, עד כל עצמותי תאמרנה, וחותם בא"י אל ההודאות ורוב התשבחות. ומאימתי מברך, משיצא חתן לקראת כלה, פי' משירדו הגשמים על הארץ, עד שרבו על הקרקע והתקבצו במקום אחד, וכשתרד עליהם הטפה תראה בהם כמו אבעבועות.

ילדה אשתו בן זכר, מברך בא"י אמ"ה הטוב והמטיב.

ומברך על הטובה הטוב והמטיב, אע"פ שמתיירא שמגיע אליו היזק מאותו דבר, כגון אם מצא מציאה ויתיירא שמא יגיע הדבר למלך ויטול כל נכסיו. ועל הרעה מברך דיין אמת, אע"פ שתהא אליו טובה בשביל אותה רעה, כגון שעבר שטף מים על שדהו, אע"פ כשיעבור השטף היא טובה לו, שהשקה שדהו, אפי' הכי עכשיו היזק הוא לו.

הנכנס למוד את גרנו, אומר יהי רצון מלפניך, ה' אלהי, שתשלח ברכה בכרי. התחיל למוד, אומר ברוך השולח ברכה בכרי זה. מדד ואח"כ בירך, הרי זו תפלת שוא, שאין הברכה מצויה אלא בדבר הסמוי מן העין, שנאמר יצו ה' אתך את הברכה באסמיך. מאי באסמיך, שלא יהא שקול ומדוד אלא סמוי מן העין.

המתפלל על מה שעבר הרי זו תפלת שוא. כיצד. היה נכנס לעיר ושמע קול בכיה ויללה, ואומר יהי רצון שלא יהו אלו בתוך ביתי, הרי זו תפלת שוא, שאם היתה כבר בביתו מה תועיל תפלתו. היתה אשתו מעוברת ואומר, יהי רצון שתלד אשתי זכר, הרי זו תפלת שוא, שאם הוא זכר או נקבה כבר נוצר במעיה. והני מילי אחר ארבעים יום לעיבורה, שכבר נשלמה צורת הוולד אם זכר או נקבה, אבל קודם ארבעים יום מועלת תפלתו, שעדיין לא נשלמה צורת הוולד.

הנכנס לכרך, אומר יהי רצון מלפניך, ה' אלהי, שתכניסני לכרך זה בשלום. ואחר שנכנס, אומ' מודה אני לפניך, ה' אלהי, שהכנסתני לכרך זה בשלום.

היוצא לדרך, אומר יהי רצון מלפניך, ה' אלהי ואלהי אבותי, שתוליכני לשלום, ותסעידני לשלום, ותסמיכני לשלום, ותצילני מכף אורב ואויב בדרך, ותחזירני לביתי לשלום, ותנני לחן ולחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי, בא"י שומע תפלה. אימתי מצלי לה,

אמ' ר' יעקב אמ' רב חסדא, משעה שיאחז בדרך, ועד כמה, עד פרסה. שכח ולא בירך והלך כבר פרסה, שוב אינו מברך. לא היה לו לילך אלא פרסה אחת בלבד, אם מקום סכנה, מברך. וצריך לברך מעומד. וכבר כתבתי למעלה שכל הדרכים בחזקת סכנה הם.
הנכנס לבית הכסא, אומר, ברחוק ממנו ארבע אמות, התכבדו מכובדים קדושים משרתי עליון, תנו כבוד לאלהי ישראל, שמרוני שמרוני, עזרוני עזרוני, המתינו לי עד שאכנס ואעשה צרכי, שזה דרכן של בני אדם. לפי שאמרו רז"ל שני מלאכים מסורין לו לאדם לכל אחד ואחד לשומרו, שנא' (תהלים צא, יא) כי מלאכיו יצוה לך לשמרך בכל דרכיך, ואין מלאכים פחות משנים. לפיכך כשנכנס אדם לבית הכסא אומר דברים אלו, כמי שהוא מתבייש מהמלאכים, שאין דרכן בכך. ועוד ארז"ל כשנכנס אדם לבית הכסא, אומר ראה מה מעשיך, ר"ל יבוש ויכלם מחרפתו ומבושתו ומפחיתותו לפני המלאכים שאין דרכן בכך.
הנכנס לבית המרחץ, אומר יהי רצון מלפניך, ה' אלהי ואלהי אבותי, שתכניסני לשולם ותביאני לשלום ותצילני מזה ומכיוצא בו לעתיד לבוא. וביציאתו אומר, מודה אני לפניך, ה' אלהי, שהצלתני מן האור הזה.
הנכנס להקיז דם, אומר יהי רצון מלפניך, ה' אלהי, שיהיה עסק זה לי לרפואה, כי רופא חנם אתה. ואחר שמקיז אומר, ברוך רופא חולים.
הנכנס לבית המדרש, אומר יהי רצון מלפניך, ה' אלהי, שלא אכשל בדבר הלכה, ושלא אומר על טהור טמא ועל טמא טהור, ועל אסור מותר ועל מותר אסור, וישמחו בי חבירי ואשמח בהם. וביציאתו אומר, מודה אני לפניך, ה' אלהי, ששמת חלקי מיושבי בית המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות, שאני משכים והם משכימים, אני משכים לדברי תורה והם משכימים לדברים בטלים, אני עמל והם עמלים, אני עמל ומקבל שכר והם עמלים ואינן מקבלין שכר, אני רץ והם רצים, אני רץ לחיי העולם הבא והם רצים לבאר שחת.

י' ברכות שמברכין על הדברים שאין להם זמן ידוע

השער העשירי: בענין המצות שאין להם זמן ידוע, שכל המצות שיש להם זמן ידוע כבר כתבתי אותם בפרק שני, כגון ברכת הלבנה, ונר חנוכה, ומקרא מגילה, ושופר, וסוכה ולולב, וכיוצא בהן.

הלכות מילה

[הלכות מילה]

ועתה אתחיל בהלכות מילה שהיא פאר כל המצות. והב"ה נתן מצוה זו לאברהם אבינו ע"ה ולזרעו אחריו, ועליה נצטווה בהתחלת כל המצות. וניתנה בשלש עשרה בריתות, ועל כן נקראת מצוה זו ברית שלש עשרה. ואלו הן. [א'] ואתנה בריתי ביני ובינך. ב' אני הנה בריתי אתך. ג' והקימותי את בריתי ביני ובינך. ד' ובין זרעך אחריך לברית עולם. ה' ואתה את בריתי תשמור. ו' זאת בריתי אשר תשמרו ביני וביניכם ובין זרעך אחריך המול לכם כל זכר. [ז'] ונמלתם את בשר ערלתכם והיה לאות ברית. ח' המול ימול יליד ביתך ומקנת כספך והיתה בריתי בבשרכם. ט' לברית עולם. י' וערל זכר אשר לא ימול את בשר ערלתו ונכרתה הנפש ההיא מעמיה את בריתי הפר. י"א והקימותי את בריתי אתך. י"ב לברית עולם. י"ג ואת בריתי אקים את יצחק. וברית המילה כרתו הב"ה עם יצחק אבינו ע"ה קודם שנולד, שנא' (בראשית יז, כא) ואת בריתי אקי"ם את יצחק אשר תלד לך שרה בשנה האחרת. לפיכך אנו מברכין בברכת המילה אשר קדש ידיד מבטן, ראשי אותיות אקי"ם, על שם ואת בריתי אקי"ם את יצחק.

וגרסי' במדרש חזית אל גנת אגוז ירדתי לראות באבי הנחל וגו'. ומה אגוז זה יש בו שתי קליפין, אחת עבה ואחת דקה, כך המילה יש בה שתי עורות, אחד עבה ואחד דקה. ואגוז תחלתו א' וסופו ז', שמונה, כמנין ימי המילה. באבי הנחל, אבי בגימטריא י"ג, כמנין י"ג בריתות שנכרתו על המילה. ומאהבת הב"ה את אברהם אבינו ע"ה ובזרעו אחריו, דכתי' (ישעיהו מא, ח) זרע אברהם אוהבי, חתם בריתו בבשרם לאות ולברית, שנא' (בראשית יז, יג) והיתה בריתי בבשרכם לברית עולם. וגרסי' במדרש בברית המילה, שחתם הב"ה בבשרם של ישראל עם קדושו, נשלם חותמו בעמו ונחלתו. כיצד. בנחירים דמות שי"ן, בזרוע דמות דל"ת, במילה דמות יו"ד, הרי שדי, שמו של הב"ה. אבל הגוים, שהן ערלים, אין להם כי אם בנחירים שי"ן ובזרוע דל"ת, שד. והישמעאלים אינן בכלל המילה, שהמל ולא פרע כאלו לא מל. ופריעה בגימטריא שס"ה, כמנין מצות לא תעשה. נמצא שהמל ופרע כאלו קיים שס"ה מצות לא תעשה. לפי' כשנגלה הב"ה על אברהם אבינו ע"ה לכרות עמו ברית המילה, נגלה עליו באל שדי, להוציאו מכלל שד ולחתום בבשרו ובבשר זרעו חותמו ושמו הגדול יתעלה, שהוא אל שדי. ואין מצות מילה כשאר מצות, כמו תפילין וציצית, שאינם קבועים בגוף וכאשר יסירם יסיר האות, אבל המילה היא אות חתום בבשרינו.

וגרסי' במדרש יהי אור ר' אבא פתח, כל זאת באתנו ולא שכחנוך ולא שקרנו בבריתך. מאי ולא שכחנוך, ולא שכחנו תורתך, מכאן למדנו שכל השוכח דברי תורה ואינו עוסק בה כאלו שוכח להב"ה. ולא שקרנו בבריתך, זה הוא בריתו של הב"ה שנרשם בבשרינו,

שנא' (בראשית יז, יג) והיתה בריתי בבשרכם. הא לדמנו שכל המשקר בברית מילה כאלו משקר בהב"ה, לפי ששמו של הב"ה נרשם בבשרם של ישראל עם קדושו, וכל השומר ברית מילה כאלו שמר כל התורה כולה. בוא וראה, אברהם אבינו ע"ה עד שלא נימול לא נקרא תמים. עד שנימול מה כתיב ביה, התהלך לפני והיה תמים. ואחר שנימול מה כתיב ביה, עקב אשר שמע אברהם בקולי וישמור משמרתי מצותי חקותי ותורתי. הרי לאחר שנימול ושמר את המילה כראוי, העלה עליו הכתוב כאלו שמר את התורה כלה. ויצחק אבינו ע"ה כתוב בו ואת בריתי אקים את יצחק, שהוא ברית המילה, והעלה עליו הכתוב כאלו שמר את כל התורה כלה. לפי שהתורה נקראת ברית, שנא' (שמות לד, א) לוחת האבן לוחות הברית. בוא וראה, יוסף הצדיק, בשביל ששמר ברית מילה ולא טינף אותה באשת פוטיפר, זכה לכבוד גדול בעולם הזה ובעולם הבא, וחתם הב"ה שמו בשמו של יוסף, שנא' (תהלים פא, ו) עדות ביהוסף שמו. אמ' ר' יצחק, כתי' () ביוסף בכור שורו הדר לו, מאי בכור שורו הדר לו, שמנשה בכורו היתה טפה ראשונה של יוסף, ולמה נמשל לשור, לפי ששור ראשון לקרבנות, כדא' אם עולה קרבנו מן הבקר. וכך היה בכור שורו, שהוא מנשה, טיפה ראשונה של יוסף. א"ר שמעון, הדם היוצא מהתינוק במילה שמור לפני הב"ה, ובשעה שמדת הדין מקטרגת לפני הב"ה, משגיח באותו דם ומציל את העולם בשבילו, וגרסי' במדרש מאי דכתי' (תהלים נה, כא) שלח ידיו בשלומיו חלל בריתו, מלמד שהב"ה מל לנפלים של ישראל ומשים הערלות שלהם למשומדים שכפרו בעיקר, והיינו דכתי' (תהלים נה, כא) שלח ידיו בשלומיו, שהסיר הערלה מהם ושם אותה במי שחלל בריתו.

וגרסי' בפירקי ר' אליעזר ויהי אברם בן תשעים ותשע שנה וירא אליו ה' ויאמר אני אל שדי התהלך לפני והיה תמים. אמ' לו, עד עכשו לא היית תמים, מול בשר ערלה ותהיה תמים. שהערלה חרפה היא, שנא' (בראשית לד, יד) לא נוכל לתת את אחתנו לאיש אשר לו ערלה כי חרפה היא לנו, וכתי' (ישעיהו נב, א) כי לא יוסיף יבא בך עוד ערל וטמא. רבן גמליאל אומר, שלח ולקח את שם בן נח ומל את בשר ערלתו ושל ישמעאל, שנא' (בראשית יז, כו) בעצם היום הזה נימול אברהם וישמעאל בנו. אתיא עצם היום הזה מעצם הזה דיום הכפורים. כתי' להלן (ויקרא כג, כח) וכל מלאכה לא תעשו בעצם היום הזה כי יום כפורים הוא, ונאמר כאן בעצם היום הזה נמול אברהם. מה להלן יום הכפורים אף כאן יום הכפורים, הוי אומר שביום הכפורים נמול אברהם, ובכל שנה ושנה הב"ה רואה ביום הכפורים דם ברית של מילה של אברהם אבינו ע"ה ומכפר על כל עונותינו, שנא' (ויקרא טז, ל) ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל

חטאתיכם וגו'. בוא וראה כחה של מילה, שעד שלא היה נימול אברהם היה נופל על פניו ואח"כ מדבר עמו, שנא' (בראשית יז, ג) ויפול אברהם על פניו וידבר אתו אלהים, ועכשיו שנימול הוא יושב והב"ה עומד, שנא' (בראשית יז, ג) וירא אליו ה' באלני ממרא והוא יושב פתח האהל. ר' ישמעאל אומר, לא עיכב מכל מה שצווהו הב"ה, וכשנולד לו יצחק אבינו ע"ה הגישו למנחה על גבי המזבח ועשה משתה ושמחה. ומכאן ארז"ל חייב אדם לעשות משתה ויום שמחה ביום שיזכה למול את בנו כאברהם אבינו ע"ה. א"ר שמעון בן יוחאי, בוא וראה שאין חביב לאדם יותר מבנו. אמ' רב נחמן, וכדי לעשות רצון בוראו, רואה בנו שנשפך דמו במילה, ומקבל עליו בשמחה. אמ' רב הונא, ולא עוד אלא שמוציא הוצאות ועושה אותו היום יום שמחה, מה שלא נצטווה, הה"ד ואני תמיד איחל והוספתי על כל תהלתך, שמוסיף ועושה אותו היום יום שמחה, מה שלא נצטווה. והמל את בנו לשמונה ימים כאלו בנה מזבח והקריב בנו לפני הב"ה לעולה. מזב"ח, מ"ילה ז"מנה ב"יום ח"ית, שמיני. ובזכות המילה עתידין ישראל ליגאל מידי אויביהם בעולם הזה, וניצולין מדינה של גיהנם לעתיד לבוא, שנא' (ישעיהו ס, כא) ועמך כולם צדיקים לעולם ירשו ארץ נצר מטעי מ'עשה י'די ל'התפאר, ה'קטון יהיה לאלף והצעיר לגוי עצום. ראשי אותיות מילה. ונגאלין ישראל, בזכותה, שנא' (ישעיהו ס, כב) אני ה' בעתה אחישנה.

וגרסי' בואלה שמות רבה ויאמר ה' אל משה [ואהרן] זאת חוקת הפסח כל בן נכר לא יאכל בו, וכל עבד איש מקנת כסף ומלתה אותו אז יאכל בו. מיד נתנו עצמן ומלו, ונתערב דם הפסח בדם המילה, והב"ה עובר, שנא' (שמות יב, יב) ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה וגו', והיה נוטל כל אחד ואחד מישראל ונושקו ומברכו, שנא' (יחזקאל טז, ו) ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמיך ואומר לך בדמיך חיי ואומר לך בדמיך חיי, בדם המילה ובדם הפסח. מה כתי' בתריה (יחזקאל טז, ח), ואראך והנה עתך עת דודים ואפרוש כנפי עליך, הרי שנגאלו אבותינו ממצרים בזכות המילה.

וגרסי' במדרש בזכות שבת ומילה הב"ה מוחל עונותיהן של ישראל וגואל אותן מבין האומות, שנא' (ויקרא כו, מא) או אז יכנע לבבם הערל. או מניינו שבעה, רמז לשבת שהוא לשבעת הימים. אז מניינו שמונה, רמז למילה שהוא לשמיני. ואם ישראל מקיימין מצות שבת ומילה יכנע לבבם הערל, ואז ירצו את עונם מדינה של גיהנם, דכתי' (אסתר ג, ב) כל עבדי המלך אשר בשער המלך יודעים אשר כל איש ואשה אשר יבא אל המלך אל החצר הפנימית אשר לא יקרא אחת דתו להמית לבד מ"אשר י"ושיט ל"ו ה"מלך את שרביט הזהב וחיה. ראשי אותיות מילה. ר"ל כל הגויים אחת דתם לגיהנם, שהוא המות

האמיתי, לבד מישראל שהם נימולין והם עבדיו של הב"ה, שנא' (ויקרא כה, נה) כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם. הרי שהאנשים ניצולין בזכות המילה. ואף נשי ישראל בכלל ההצלה, דכתי' (אסתר ד, יא) א"ת ש"רביט ה"זהב וחיה. ראשי אותיות אשה. ולפיכך אנו אומרים בברכת המילה, על כן בשכר זאת, אל חי חלקנו צורנו, צוה להציל ידידות זרע קדש שארנו משחת, למען בריתו אשר שם בבשרינו, וכתי' (זכריה ט, יא) גם את בדם בריתך שלחתי אסיריך מבור אין מים בו, שהוא גיהנם, ומצינו במדרש שאברהם אבינו ע"ה עומד בפתחה של גיהנם ואינו מניח להכנס שם כל מי שהוא נימול.

גדולה מילה שהיא שקולה כנגד כל התורה. בתורה כתי' (דברים ל, יב) מ"י י"עלה ל"נו ה"שמימה, ראשי אותיות מילה. גדולה מילה, שבזכותה ישראל מקבלין פני שכינה, שנא' (איוב יט, כו) ומבשרי אחזה אלוה, ר"ל בזכות המילה, שהיא בבשרי, אחזה אלוה. גדולה מילה, שהיא דוחה את השבת. משל לשתי מטרונות שפוגעות זו בזו, קטנה נדחית מפני גדולה. גדולה מילה, שבזכותה ירשו אבותינו הארץ, שנא' (בראשית טו, יח) ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ וגו'. וכשבטלוה גלו מן הארץ, שנא' (ירמיהו יא, טו) ובשר קדש יעברו מעליך. וגרסי' בפירקי ר' אליעזר כשברח אליהו הנביא מפני איזבל להר האלהים חורבה, מפני שהיו עובדים ע"ז ומנעו מהן את המילה, נגלה עליו הב"ה ואמ' לו, מה לך פה אליהו. אמ' לו, קנא קנאתי לה' אלהי צבאות כי עזבו בריתך בני ישראל, ר"ל ברית מילה. אמ' לו הב"ה, אתה הוא שקנאת בשטים על גלוי עריות, שנא' (במדבר כה, יא) פנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן השיב את חמתי מעל בני ישראל בקנאו את קנאתי בתוכם, וכן את מקנא בכאן, חייך שאין עושין ברית מילה עד שאתה רואה בעיניך. מכאן התקינו רז"ל שיהיו משימין לאליהו זכור לטוב בבית שהבן נימול בו כסא כבוד, לפי שהוא מלאך הברית, שנא' (מלאכי ג, א) ומלאך הברית אשר אתם חפצים בו יבא, ולא יאחר.

ואין בכל המצות חביבה לפני הב"ה כמצות המילה. כדגרסינן במ' נדרים בפרק ארבעה נדרים התירו, תניא ר' יהושע בן קרחה אומר, גדולה מילה, שכל זכיות שעשה משה רבינו ע"ה לא עמדו לו בשעה שנתרשל מן המילה, שנא' (שמות ד, כד) ויהי בדרך במלון ויפגשהו ה' ויבקש המיתו. א"ר יוסי, חס ושלום שמשה רבינו ע"ה נתרשל מן המילה, אלא כך אמ' משה, אמול ואצא לדרך סכנה היא, דכתי' (בראשית לד, כה) ויהי ביום השלישי בהיותם כואבים, אמול ואשהה שלשה ימים, הב"ה אמ', לך שוב מצרימה. אלא מפני מה נענש, מפני שנתעסק במלון תחלה, שנא' (שמות ד, כד) ויהי בדרך במלון ויפגשהו ה' ויבקש המיתו. רבן שמעון בן גמליאל אומר, לא למשה רבינו ע"ה בקש אותו

שטן להרוג אלא לתינוק, שנא' (שמות ד, כה) כי חתן דמים אתה לי. צא וראה, מי קרוי, משה או התינוק, הוי אומר התינוק קרוי חתן. דרש ר' יהודה, בשעה שנתרשל משה רבינו ע"ה מן המילה, באו אף וחמה ובלעוהו, ולא שיירו ממנו אלא רגליו. מיד ותקח צפורה צר ותכרת את ערלת בנה ותגע לרגליו ותאמר כי חתן דמים אתה לי, וירף ממנו, אז אמרה חתן דמים למולות. באותה שעה בקש משה רבינו ע"ה להורגן, שנא' (תהלים לז, ח) הרף מאף ועזוב חמה וגו'.

גדולה מילה, ששקולה כנגד כל המצות, שנא' (שמות לד, כז) כי על פי הדברים האלה כרתי אתך ברית ואת כל ישראל.

גדולה מילה

גדולה מילה, שאלמלא מילה לא נתקיימו שמים וארץ, שנא' (ירמיהו לג, כה) אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים וארץ לא שמתי. וגרסי' בב"ר אמ' אברהם לפני הב"ה, רבונו של עולם, למה לא נתת מילה לאדם הראשון. אמ' לו הב"ה, דייך אברהם, אם לא תקבל המילה, דיו לעולמי. וגרסי' במדרש תנחומא א"ר לוי בשם ר' שמואל בר נחמני, תשע מאות ושמונים דור קיפל הב"ה כדי ליתן את המילה לאברהם אבינו ע"ה, שנא' (תהלים קה, ח) זכר לעולם בריתו דבר צוה לאלף דור, אשר כרת את אברהם ושבועתו ליצחק, ויעמידה ליעקב לחק לישראל ברית עולם, ואין ברית אלא מילה, שנא' (בראשית יז, ב) ואתנה בריתי ביני ובינך. ולא ניתנה אלא לעשרים דור, שמאדם ועד נח עשרה דורות, ומנח ועד אברהם עשרה דורות, הרי עשרים דור.

ובזכות המילה הב"ה שומע תפלתן של ישראל, וזכר לדבר מה שאנו אומרים בתפלה כי אתה שומע תפלת כל פה. וכי תפלת כל פה הוא שומע, ואפי' תפלת הערלים, אלא תפלת ישראל הוא שומע, בזכות המילה. פה בגימטריא שמונים וחמשה, כמנין מילה, כלומר, כי אתה שומע תפלת כל ישראל שהם נימולים. וגרסי' בפירקי ר' אליעזר כל מי שאינם נימולים טמאים הם, ודומין בחייהם למתים, ואין תפלתן נשמעת לפני הב"ה, שנא' (תהלים קטו, יח) ואנחנו נברך יה מעתה ועד עולם הללויה. והמפר בריתו של אברהם אבינו ע"ה, שהיא המילה, ולא נימול, או שהיה נימול ומושך את ערלתו, אפי' יש בידו תורה ומעשים טובים, אין לו חלק לעולם הבא.

מצוה על האיש למול את בנו ולא על האשה למול את בנה. ואם לא מל האב את בנו, ב"ד מלין אותו, ואם לא מלו אותו ב"ד חייב הוא למול את עצמו כשיהיה בן שלש עשרה שנה ויום אחד, מכאן ואילך אם לא מל את עצמו חייב כרת. וזמן המילה ביום השמיני ללידתו, ביום ולא בלילה, ומשיעלה עמוד השחר של יום השמיני הוא תחלת זמנה, עד

סוף היום, אלא שהזריזין מקדימין למצות ומלין מיד בבקר, בתחלת היום, בשעה שיחול זמן המילה.
הכל כשרין למול, אפי' עבד ואשה וקטן, אם אין אדם גדול ובן חורין, ואם יש גדול ובן חורין אין מלין אחד מאלו. אבל גוי אינו מל כלל, ואם מל כתב הרמב"ם ז"ל שאין צריך לחזור ולמול פעם שנייה. אבל בעל ספר המצות כתב, שאם מל גוי שצריך לחזור ולהטיף ממנו דם ברית. ובכל מלין, אפי' בצור ובזכוכית ובכל דבר שכורת, חוץ מקרומיס של קנה, לפי שקרומיס נתזין ממנו ויבא לידי כרות שפכה. ומצוה מן המובחר למול בברזל, בין בסכין בין במספרים, ונהגו בסכין.
נולד כשהוא מהול, כתב רבינו יצחק אלפאסי ז"ל ורב האיי גאון ז"ל שצריך להטיף ממנו דם ברית.
חולה אין מלין אותו עד שיתרפא מחוליו, וממתינין לו מעת שיתרפא עד שמונה ימים מעת לעת, ואז מלין אותו. ואין מלין אותו אלא ביום, אע"פ שאינה בזמנה. בד"א אם חלצתו חמה וכיוצא בזה, שהוא חולי בכל הגוף, אבל חלה באחד מאיבריו, ממתינין לו עד שיבריא, ולאחר שיבריא מלין אותו מיד.
טמטום שנקרע ונמצא זכר או משוך, פי' שהיה מהול ונמשך העור עד שנתכסית המילה, וכל מי שצריך למול פעם אחרת, אין נמולין אלא ביום.
נולד בין השמשות, ספק יום ספק לילה, מונין לו הלילה ונמול לתשעה, שהוא ספק שמיני. אבל אם הוציא ראשו חוץ לפרזדור מבעוד יום, או ששמעו אותו בוכה אפי' שלא נולד עד שהחשך, מונין לו שמונה ימים מיום שהוציא ראשו או ששמעוהו בוכה.
קטון שנמצא ירוק, סימן שלא נפל בו דם, ואין מלין אותו עד שיפול בו דמו ויחזור מראהו כמראה שאר הקטנים. נמצא אדום, סימן שלא נבלע בו דמו, אלא הדם בין העור ובין הבשר, ואין מלין אותו עד שיבלע בו דמו, שספק נפשות דוחה את כל המצות. אשה שמלה בנה ראשון ומת מחמת מילה, וכן שני, הוחזקה שבניה מתים מחמת מילה, לא שנא מבעל אחד או שנים, הרי זו לא תמול השלישי עד שיגדל ויתחזק.
המל את בנו, מברך בא"י אמ"ה אקב"ו למול את הבן. והמל את בן חבירו, מברך בא"י אמ"ה אקב"ו על המילה, ומברך אבי הבן בא"י אמ"ה אקב"ו להכניסו בבריתו של אברהם אבינו. ואין מברך שהחיינו משום צערא דינוקא. וחוזר המוהל ואומר, כשם שנכנס לברית כך יכנס לתורה ולחופה ולמעשים טובים. ומוזגין לו כוס של יין, ונוטל אותו ומברך, סברי מרנן, בא"י אמ"ה בורא פרי הגפן. בא"י אמ"ה אשר קדש ידיד מבטן, חק בשארו שם, וצאצאיו חתם באות ברית קדש. על כן בשכר זאת, אל חי חלקנו צורנו,

צוה להציל ידידות, זרע קדש שארנו משחת, למען בריתו אשר שם בבשרינו, בא"י כורת הברית. אלהינו ואלהי אבותינו, קיים את הילד הזה, כמו שנקרא שמו פלוני, לאביו ולאמו, ישמח האיש ביוצא חלציו, ותגל האשה בפרי בטנה, כאמור ישמח אביך ותגל יולדתך, ונאמר ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמיך ואומר לך בדמיך חיי ואומר לך בדמיך חיי, זכר לעולם בריתו דבר צוה לאלף דור, אשר כרת את אברהם ושבועתו ליצחק, ויעמידה ליעקב לחק לישראל ברית עולם. פלוני זה הקטן גדול יהיה, כשם שנכנס לברית, כך יכנס לתורה ולחופה ולמעשים טובים. הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו. ואין הפסקה במה שאומר מאלהינו ואלהי אבותינו ואילך, מפני שהוא מעין הברכה.

המל ביום הכפורים או בתשעה באב אינו מברך על הכוס. אבל בשאר תעניות מברך על הכוס ומטעימו לתינוק. המל שני תינוקות באחד די להם בברכה אחת.

גר שבא להתגייר, מודיעין אותו קצת מצות. כדגרסי' במ' יבמות בפרק החולץ, ת"ר גר שבא להתגייר אומרין לו, מה ראית שבאת להתגייר, אי אתה יודע שישראל בזמן הזה דחופין מסוחפין מטורפין, וייסורין באין עליהם. אם אמ' יודע אני, מקבלין אותו מיד, ומודיעין אותו מקצת מצות קלות ומקצות מצות חמורות, ומודיעין אותו עונשין של עוברי על המצות, ואומרין לו, הוי יודע שעד [ש]לא באת למדה זו, אם אכלת חלב אי אתה ענוש כרת, אם חללת שבת אי אתה ענוש סקילה. וכשם שמודיעים אותו עונשין של עבירות, כך מודיעין אותו מתן שכרן של מצות, ואומרים לו, הוי יודע שהעולם הבא אינו צפון אלא לצדיקים, וישראל בזמן הזה אינן יכולין לקבל לא רוב טובה ולא רוב פורענות, ואין מאריכין עליו ואין מדקדקין עליו. קבל, מלין אותו מיד, ומכסין את ערותו אם הוא גדול, מפני שאסור לברך בפני הערוה. ואחר שמלין אותו, נוטל המוהל כוס של יין, ומברך בא"י אמ"ה בורא פרי הגפן, בא"י אמ"ה אקב"ו למול את הגרים ולהטיף מהם דם ברית, שאלמלא דם ברית לא נתקיימו שמים וארץ, שנא' (ירמיהו לג, כה) אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים ארץ לא שמתי, בא"י כורת הברית. נשתנו בו ציצין המעכבין את המילה, חוזרין ומלין אותו שנייה. נתרפא, מטבילין אותו מיד, ושני תלמידי חכמים עומדין על גביו, ומודיעין אותו מקצת קלות ומקצת חמורות. טבל ועלה הרי הוא כישראל לכל דבריו, ואחר טבילה מברך בא"י אמ"ה אקב"ו על הטבילה. וכל המצות כולן מברך עליהן עובר לעשייתן, פי' קדם, חוץ מזו, מפני שהגוי אינו כישראל עד שיטבול, ואחר שטבל הרי קבל עליו כל המצות, לפי' מברך אחר טבילה. טבל ועלה, אומרים לו דברים טובים דברים של ניחומים, אשריך, במי נדבקת, במי שאמר והיה העולם, ברוך הוא

שברא העולם בשביל ישראל, ולא נקראו בנים למקום אלא ישראל, לא נוחלין העולם הבא אלא ישראל, וכל הדברים שאמרנו לך לא אמרנום אלא לרבות שכרך.
אשה שבאה להתגייר, מושיבין אותה במים עד צוארה, ושני תלמידי חכמים מוסרין לה מבחוץ, ומודיעין אותה מקצת קלות ומקצת חמורות.
המל את העבדים, מברך בא"י אמ"ה [אקב"ו] למול את העבדים ולהטיף מהם דם ברית, שנא' (בראשית יז, יג) המול ימול יליד ביתך ומקנת כספך והיתה בריתי בבשרכם לברית עולם, שאלמלא דם ברית לא נתקיימו שמים וארץ, שנא' (ירמיהו לג, כה) אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים וארץ לא שמתי, בא"י כורת הברית. וזהו הנקרא עבד שמל לשם עבדות, לעבוד את אדוניו.

ברכת אירוסין

נוטל המברך כוס של יין ואומר, סברי מרנן, בא"י אמ"ה בורא פרי הגפן. בא"י אמ"ה אקב"ו על העריות, ואסר לנו את הארוסות, והתיר לנו את הנשואות על ידי חופה וקדושין, בא"י מקדש ישראל על ידי חופה וקדושין. ומקדש אותה. פי' ואסר לנו את הארוסות, לפי שאסר לבעול הארוס את ארוסתו בקדושין לבד עד שיכנסה לחופה בשבע ברכות, וארוסה האמורה בכאן היא שקדשה בשעת האירוסין. ונהגו עתה שלא לקדש את האשה אלא בשעת נישואין, לפי' נהגו לברך ברכת אירוסין וברכת נישואין כאחד. וברכת האירוסין היא מדרבנן, ומברכין עליה כמו שמברכין על נר חנוכה ועל מקרא מגלה שהן מדרבנן. ואין מברכין על אחת מכל מצות לא תעשה אלא על זו בלבד, מפני שאין להם זמן ידוע. שאלו היינו מברכין על מצות לא תעשה היינו מברכין כל היום כולו, שלא לאכול בשר חזיר, שלא לאכול נבלה, שלא לאכול בשר בחלב, שלא ללבש שעטנז, וכל שאר מצות לא תעשה. בל מצוה זו, שיש לה זמן ידוע, והוא זמן שיארס אדם את אשתו, מברך על מצות לא תעשה שבה.
ברכת נישואין נוטל המברך כוס יין ואומר, סברי מרנן, בא"י אמ"ה בורא פרי הגפן. בא"י אמ"ה שהכל ברא לכבודו. בא"י אמ"ה יוצר האדם. בא"י אמ"ה אשר יצר את האדם בצלמו, בצלם דמות תבניתו, והתקין לו ממנו בנין עדי עד, בא"י יוצר האדם. שוש תשיש ותגל עקרה, בקבוץ בניה לתוכה בשמחה, בא"י משמח ציון בבניה. שמח תשמח רעים אהובים, כשמחך יצירך בגן עדן מקדם, בא"י משמח חתן וכלה. בא"י אמ"ה אשר ברא ששון ושמחה, חתן וכלה, גילה רנה דיצה, אהבה ואחוה, שלום ורעות, מהרה, ה' אלהינו, ישמע בערי יהודה ובחוצות ירושלים, קול ששון וקול שמחה, קול חתן וקול

כלה, קול מצהלות חתנים מחופתם ונערים ממשתה נגינתם, בא"י אמ"ה משמח החתן עם הכלה. הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו, הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו.
פי' שבע ברכות, גרסי' במ' כלה מאי מברך, אמ' רב יהודה, שהכל ברא לכבודו. ופי' הר' אברהם בר יצחק אב בית דין זצ"ל בשם רבותינו, ברכות אלו על שם פסוק כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו. כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו, זהו שהכל ברא לכבודו. יצרתיו, יוצר האדם יצירה ראשונה. אף עשיתיו, אשר יצר את האדם בצלמו והתקין לו ממנו בנין עדי עד. ממנו, מגופו ומצלעותיו. שוש תשיש ותגל עקרה, ירושלם, שנא' (ישעיהו נד, א) רני עקרה לא ילדה. ולמה זוכרין אותה בכאן, משום שנא' (תהלים קלז, ו) אם לא אעלה את ירושלם על ראש שמחתי. מאי על ראש שמחתי, זה אפר מקלה שעל ראשי חתנים. שמח תשמח רעים אהובים החתן והכלה כשמחך יצירך בגן עדן מקדם, זה אדם הראשון וחוה, אשר בראו ששון ושמחה לחתן ולכלה ולכל בני החופה. מהרה ה' אלהינו ישמע בערי יהודה ובחוצות ירושלים, לפי שחייבין ישראל לזכור תמיד את ירושלם בכל שמחתם, שנא' (ירמיהו נא, נ) זכרו מרחוק את ה' וירושלים תעלה על לבבכם. במועדים, זכרוננו וזכרון אבותינו וזכרון ירושלים עירך. בשבתות, ופרוש עלינו סוכת שלום, בא"י הפורש סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל ועל ירושלם. ונערים מנגינתם, ולא אמ' ובחורים מגינתם, לפי שלא יבא הפסד לעולם בשביל נגינת הנערים. ופירשו רז"ל מה טעם זקנים משער שבתו, משום ובחורים מנגינתם.
אין מברכין ברכת חתנים בפחות מעשרה, כדגרסי' בפרקא קמא דמ' כתובות אמ' רב נחמן, מנין לברכת חתנים בעשרה, שנא' (רות ד, ב) ויקח בועז עשרה אנשים מזקני העיר ויאמר שבו פה וישבו. ר' אבהו אמ' מהכא, במקהלות ברכו אלהים ה' ממקור ישראל, ר"ל ברכת המקור בעשרה, שהיא הקהלה. ומברכינן כל שבעת ימי החופה בברכת המזון שבע ברכות אלו. בד"א אם באו פנים חדשות, אבל אם לא באו פנים חדשות, שלא אכלו בסעודה ראשונה של חופה, די בברכת אשר ברא הסעודה ראשונה ואילך. ושבת חשובה כפנים חדשות, ומברך נברך אלהינו. היו המסובין בסעודה עשרה או יותר, מברך נברך אלהינו שהשמחה במעונו שאכלנו משלו ובטובו חיינו. פחות מעשרה, אומר נברך למי שהשמחה במעונו. וברכת אשר ברא פותח בברוך, אע"פ היא סמוכה לחבירתה, מפני שפעמים מברכין אותה בפני עצמה, אם לא באו פנים חדשות.
וגרסי' בפרקי ר' אליעזר שבעת ימי המשתה למדנו משמשון, שירד לארץ פלשתים ולקח אשה ועשה שבעת ימים שמחה ומשתה, שנא' (רות ד, ב) ולא יכלו להגיד החידה שבעת ימים. החתן כל שבעת ימי המשתה דומה למלך. מה המלך אינו יוצא לשוק לבדו, כך

החתן אינו יוצא לשוק כל שבעת ימי המשתה לבדו. מה המלך לובש בגדי יקר, כך החתן לובש בגדי יקר כל שבעת ימי המשתה. מה המלך מקלסין אותו, [כך החתן מקלסין אותו] כל שבעת ימי המשתה. מה המלך שמחה ומשתה בכל יום, כך החתן שמחה ומשתה כל שבעת ימי המשתה. מה המלך פניו מאירות, כך החתן פניו מאירות כל שבעת ימי המשתה, שנא' (תהלים יט, ה) לשמש שם אהל בהם, וכתיב בתריה והוא כחתן יוצא מחופתו.

הלכות פדיון הבן

מי שנולד לו בן בכור לאמו ישראלית, חייב לפדותו מן הכהן, ולא מן הכהנת, שנא' (במדבר יח, טו) אך פדה תפדה את בכור האדם וגו'. וחייב לתת לכהן פדיון בנו חמשת סלעים כסף. וזמן הפדיון לאחר שלשים יום ללידתו, שנא' (במדבר יח, טז) ופדוייו מבן חדש תפדה בערכך [כסף] חמשת שקלים בשקל הקדש עשרים גרה השקל. ופירש רש"י זצ"ל שהם שתי אוקיות וחצי, והגאונים אמרו שהוא משקל אלף ותשע מאות ועשרים שעורים כסף. היו לו שני ראשים, חייב לפדותו בעשרת סלעים. אלו [חמשה סלעים] נותן לכהן בכסף או בשוה כסף מכל דבר, חוץ מעבדים ושפחות ושטרות וקרקעות, ואם פדאו בהם אינו פדוי. נתן לו חפץ בחמש סלעים, וקבלו הכהן בכך, בנו פדוי, אע"פ שאין החפץ שוה ה' סלעים. נתנו לו סתם, אם שוה חמשה סלעים בנו פדוי, ואם לאו אין בנו פדוי. נתן חמש סלעים אפי' לעשרה כהנים, בין בבת אחת בין בזה אחר זה, בנו פדוי. וצריך ליתנם לכהן במתנה גמורה. ואם רצה הכהן להחזירם לאבי הבן הרשות בידו, אבל לא ירגיל לעשות כך, כדי שלא יפסיד לשאר כהנים מתנותיהם. מת התינוק תוך ל' יום, אין צריך לפדותו. מת לאחר שלשים יום, חייב בפדיונו. מת האב תוך שלשים יום, הרי הבן בחזקת שלא נפדה, עד שיביא ראייה שנפדה. מת האב אחר שלשים יום, הרי הבן בחזקת שנפדה, עד שיאמרו לו, אביך אמ' בשעת מיתתו שלא פדאך. מת אביו ולא פדאו, חייב הבן לפדות את עצמו. אם לא נפדה עד שהיה לו בן בכור, פודה את עצמו ואחר כך פודה את בנו. אם אין לו אלא חמש סלעים, פדיונו קודם לפדיון בנו.

פדיון הבכור תלוי במי שהוא פטר רחם. לפיכך מי שהיו לו כמה נשים, ולכולן בנים בכורים, חייב לפדות את כולן. כהנים ולויים פטורין מפדיון בכוריהם, ואפי' כהנת או [לויה] הנשואות לישראל אין בכורן צריך פדיון. היו מעוברות מן גוי, בן לויה פטור מפדיון, ובן הכהנת חייב, מפני שנעשית אמו חללה בביאת הגוי.

וצריך אבי הבן ליטול הכסף או שוה הכסף או החפץ, חוץ מן הדברים שאמרתי שאין פודין בהם, ויטול אותו בידו בשעת הפדיון, ויתן אותו לכהן, ויאמר הכהן לאבי הבן, באיזה חפץ אתה יותר, בבנך בכורך זה או בחמש סלעים כסף. ויאמר אבי הבן, בבני בכורי אני חפץ ואתן לך פדיונו חמש סלעים כסף. ומברך אבי הבן, בא"י אמ"ה אקב"ו על פדיון הבן, ומברך שהחיינו, ואומר לכהן, הא לך חמש סלעים כסף בפדיון בני זה. ונוטל הכהן הכסף ואומר לאבי הבן, כשם שזכית למצוה זו, כך תזכה לקיים כל המצות האמורות בתורה. ומוזגין לו כוס של יין, ונוטל עצי בשמים, ומברך בא"י אמ"ה בורא פרי הגפן, בא"י אמ"ה בורא עצי בשמים. ומריח אותם, ואומר בא"י אמ"ה אשר קידש עובר במעי אמו, ולארבעים יום חילק את איבריו מאתים וארבעים ושמונת איברים, ואח"כ נפח באפו נשמה, שנא' (בראשית ב, ז) ויפח באפיו נשמת חיים, עור ובשר תלבישני ובעצמות וגידים תסוככני, ומינה לו מאכל ומשתה דבש וחלב להתענג בו, וזימן לו שני מלאכי השרת לשומרו במעי אמו, שנא' (איוב י, יב) חיים וחסד עשית עמדי ופקודתך שמרה רוחי. אביו אומר זה בני בכורי, ואמו אומרת זה בני בכורי, שבו פתח הב"ה דלת בטני, חמש סלעים נתחייבנו לתת בפדיונו, שנא' (במדבר יח, טז) ופדויו מבן חדש תפדה בערכך חמשת שקלים בשקל הקדש עשרים גרה השקל, ונאמר אך פדה תפדה את בכור האדם. כשם שזכה בכור זה לפדיון, כך יזכהו האל לתורה ולחופה ולמעשים טובים, בא"י מקדש בכורי ישראל לפדיונם. ואומר הכהן, זה תחת זה, זה מחול על זה, זה יצא לכהן ונכנס הבן הזה לחיים לתורה וליראת שמים.

הלכות מזוזה

מברך בא"י אמ"ה אקב"ו לקבוע מזוזה. וצריך להניחה לימין, שנא' (דברים יא, כ) וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך, דרך ביאתך, וכי עקר איניש רגליה דימינא עקר ברישא. וכל הפתחים חייבות במזוזה, חוץ מהפתחים שאינם דרך כבוד. וחייב הדר בבית ליתן המזוזה, דאמ' רב משרשיה מזוזה חובת הדר היא, ואע"פ שאין הבית שלו אלא מושכר אצלו. וכשהוא יוצא, אל יטלנה בידו ויוצא, אלא יניחנה בבית. והני מילי אם חוזר בבית ישראל, אבל אם חוזר גוי, נוטלה ויוצא. כדגרסי' בבבא מציעא בפרק השואל, תא שמע, המשכיר בית לחבירו, על השוכר לעשות מזוזה, וכשהוא יוצא לא יטלנה בידו ויוצא, ובגוי נוטלה בידו ויוצא. ומעשה באחד שנטלה בידו ויצא, וקבר את אשתו ואת שני בניה. וגרסי' בפירקא במה מדליקין בעון מזוזה בניו ובנותיו של אדם מתים כשהם קטנים, שנא' (ירמיהו ב, לד) דם נפשות אביונים נקיים, וסמיך ליה לא במחתרת מצאתים, פי' מפני שעשו פתחיהם במחתרת בלא מזוזה, אביונים נקיים

מתים, שהם בניו ובנותיו הקטנים. ונותנין אותה על הפתח מבחוץ, שלא כמדת הב"ה מדת מלך בשר ודם. מדת מלך בשר ודם, הוא שוכב מבפנים בחדר ועבדיו שומרין אותו מבחוץ, אבל ישראל, שהם עבדי הב"ה, שנא' (ויקרא כה, נה) כי לי בני ישראל עבדים, שוכבים בפנים, והב"ה שומר אותם בחוץ, שנא' (תהלים קכא, ה) ה' שמרך ה' צלך על יד ימינך, ה' ישמור צאתך ובואך מעתה ועד עולם.

ואלו הן המקומות שחייבין במזוזה, כפי' שכתב הר' יעקב ז"ל בספר יורה דעה אחד שערי בתים ושערי חצירות, מדינות ועיירות, ורפת בקר ולולין ומתבן, ואוצרות יין ושמן, ובית האשה, ובית השותפין, ובית התבן ובית העצים ובית הבקר סתמא חייבין, אלא אם כן הנשים רוחצות בהן אז הם פטורין. בית הכנסת של כפרים סתם חייב, דמסתמא דרין בה, ושל כרכים, אם יש בה דירה, חייב, ואם לאו פטור. אבל כל מקום שיש בו בית דירה חייב, אע"פ שהוא במקום הטינופת. טוב לכסותה כדי שלא תהא נראית. בית הכסא ובית המרחץ ובית הבורסקי ובית הטבילה פטור. וכתב הר' מאיר מרוטנבורק שכשהיה ישן במדרשו שנת הצהרים, שהיתה רוח רעה מבעתתו, עד שתיקן בו מזוזה. וכתב הרא"ש ז"ל שבית שאין בו ארבע אמות על ארבע אמות שהוא פטור מן המזוזה.

הלכות אונן

מיום שמתו מוטל לפניו, ואפי' אינו מוטל לפניו ומחוייב עליו לקוברו, אלא שהוא אחד משבעה קרובים שחייב להתאבל עליהן, הוא אונן עד שיקבר את המת, ואחר קבורה נקרא אבל. אוכל בבית אחר ואין אוכל בבית שהמת בו. אין לו בית אחר, אוכל בבית חברו. אין בית לחבירו, עושה מחיצה ואוכל. אין לו דבר לעשות מחיצה, מחזיר פניו ואוכל, ואינו מיסב ואוכל. ואינו מברך ברכת המוציא ולא ברכת המזון, ואפי' אוכל עם אחרים, לא יענה אחריהם אמן. ואין מברכין עליו ואין מזמנין עליו. ופטור מכל מצות האמורות בתורה, ואפי' שאינו צריך להתעסק בצרכי המת, אלא שאחרים מתעסקין בו. ואינו רשאי להחמיר ולברך ולא לענות אמן אחר המברכין.

ואסור לאכול בשר ולשתות יין עד שיקבור את המת, אבל בשבת מותר. וחייב בכל מצות האמורות בתורה ואסור בתשמיש המטה. אין קוברין את המת ביום טוב ראשון, אלא על ידי עממין. והואיל וצריך האבל להמציא לו תכריכין וצרכי הקבורה, הרי הוא חשוב כמוטל לפניו, וחלה עליו דין אבלות, ואסור לאכול בשר ולשתות יין, ופטור מכל מצות, וכ"ש ביום טוב שני, שיכול הוא לקוברו בעצמו. וקוברין את המת ביום טוב שני על ידי ישראל, וחופרין לו את הקבר, ועושין לו ארון, ותופרין לו תכריכין, ועושין לו כל צרכיו.

ובענין מת בלבד אין הפרש בין יום טוב שני של ראש השנה לשאר יום טוב שני של שאר המועדים.

העם העוסקין בהספד, כל זמן שהמת מוטל לפניהם, נשמטין אחד אחד וקורין את שמע. אין המת מוטל לפניהם, הן יושבין וקורין והאונן יושב ודומם. הן עומדין ומתפללין, ומצדיק עליו את הדין ואומר, יהי רצון מלפניך, ה' אלהי ואלהי אבותי, שתגדור פרצותינו ופרצות עמך ישראל ברחמים. ודוקא העם הבא לשמוע ההספד, אבל החזנין המספידין פטורין מקרית שמע ומן התפלה ביום הראשון, ומשם ואילך אף החזנין חייבין. אין אומרים בפני המת אלא דברים של מת, כגון צרכי קבורתו והספד וכיוצא בזה, ושאר דברים אסור, בין בדברי בין תורה בדברי עלמא. ודוקא תוך ארבע, אבל חוץ לארבע אמות מותר.

הרוגי בית דין, אין מתעסקין עמהם לכל דבר, וקרוביהן באין ושואלין לשלום בית דין ובשלום העדים, ואומרין להם, אין בלבבינו עליכם כלום, שדין אמת דנתם. ואין מתאבלין עליהם כלום, אבל אוננין, ואין מברכין עליהם. והאונן אסור בדברים שהאבל אסור לעשותן, ויש עליו חומרא יתירא, שאין אוכל בשר ולא שותה יין, ולא מניח תפילין, ולא יושב אלא על גבי קרקע, שנא' (שמואל ב יג, לא) ויקם המלך ויקרע את בגדיו וישב ארצה. אבל לא אסרו לו נעילת הסנדל ולא חייבו אותו בעטיפת הראש, מפני שהוא טרוד בעסקי המת. המשמר את המת, אפי' שאינו מתו, פטור מקרית שמע ומן התפלה ומן התפלין ומכל מצות האמורות בתורה. היו שנים משמרים, זה משמר וזה קורא.

מי שנהרג בדרך או מי ששטפו נהר, אין על הקרובים לא דין אנינות ולא דין אבילות. בד"א, אם לא נמצאת נבלתו בדרך שהרגו אותו או שנטרף, או אם לא הוציאו אותו מן הנהר. אבל אם נמצא בדרך, או אם הוציאוהו מן הנהר, חל על הקרובים דין אנינות ודין אבילות.

הלכות אבל

מי שמת לו מת, והוא אחד משבעה קרובים שחייב להתאבל עליהם, והם אביו ואמו ואחיו ואחותו, בין מאביו בין מאמו, ובנו ובתו ואשתו, חייב לקרוע עליו, ואם לא קרע חייב מיתה בידי שמים, שנא' (ויקרא י, ו) ראשיכם אל תפרעו ובגדיכם לא תפרומו ולא תמותו, מכלל ששאר האבלים חייבין לקרוע על מתיהם, ואם לא קרעו חייבין מיתה בידי שמים. וצריך לקרוע מעומד, ואם קרע מיושב, כתב הרא"ש ז"ל שלא יצא ידי חובתו, וצריך לחזור ולקרוע מעומד. ומקום הקריעה בית הצואר מלפניו. קרע בשוליו מלמטה או מן הצדדין, פי' תחת בתי הידים, לא יצא. וצריך לקרוע לפחות טפח. ואם קרע, יכול

להוסיף טפח על מת אחר. ומת לו מת אחר, יכול להוסיף קרע שיעור טפח על הקרע הראשון ודיו. וכשם שקורע על מת שחייב להתאבל עליו, כך קורע על מת שמת לקרובו, כגון אשת אביו או אחי אביו או בן אחיו או כיוצא באלו. וכתב הרא"ש זצ"ל דקריעה אינה אלא בשעת חימום. לפיכך צריך לקרוע על מת שמת לקרובו, בין בפני קרובו בין שלא בפניו. וכשם שקורע על הקרובים, כך צריך לקרוע על הכשרים ועל החסידים, ואפי' הם רחוקים, על כל אחד ואחד כפי מה שהוא. דתניא מפני מה מתים בניו ובנותיו של אדם כשהן קטנים, מפני שלא בכה והתאבל על אדם כשר, שכל הבוכה ומתאבל על אדם כשר מוחלין לו על כל עונותיו. פי' בוכה ומתאבל, בוכה וקורע. אבל אין צריך לישב עליו באבלות אלא אם הוא רבו. וכל המוריד דמעות על אדם כשר, הב"ה סופרן וגונזן בבית גנזיו, שנא' (תהלים נו, ט) נודי ספרת אתה שימה דמעתי בנאדך הלא בספרתך. ואם מת חכם יעשה עליו הראוי, דתניא חכם שמת הכל כקרוביו, הכל חולצין עליו והכל מברין עליו ברחובה של עיר. וחייב אדם לקרוע על אדם כשר מישראל, אם היה עמו בשעת יציאת נשמה. וכל אדם מישראל הוא בכלל כשרים, חוץ מעובדי ע"ז או עובר על אחת מכל מצות האמורות בתורה להכעיס. א"ר שמעון בן אלעזר, קורעין על כל אדם כשר בשעת יציאת נשמה, מפני שדומה לספר תורה שנשרף, שהכל חייבין עליו לקרוע. ופירש רש"י ז"ל שעדיין היה זה יכול ללמוד ודומה לספר תורה.

וכשם שקורעין על איש כשר, כך קורעין על אשה כשרה בשעת יציאת נשמה, אע"פ שאינה דומה לספר תורה ואינה לומדת תורה כאיש. ותלמיד חכם ששואלין אותו בדבר הלכה בכל מקום ואומרה, קורעין עליו, ואפי' לאחר קבורה ביום שמועה, אם הוא תוך שלשים יום. ואם לא קרע בשעת שמועה, יקרע בשעה שעוסקין בהספדו. ועל רבו המלמדו תורה, אפי' לא האיר פניו אלא במשנה אחת, קורע. ואינו מאחה לעולם, כקרע שעל אביו ואמו, שנא' (מלכים ב ב, יב) והוא מצעק אבי אבי רכב ישראל ופרשיו ולא ראהו עוד ויחזק בבגדיו ויקרעם לשני קרעים. מכאן שחייב להבדיל השפה. על כל המתים הוא קורע הטפח בבגד העליון ודיו, ועל אביו ואמו קורע כל בגדיו, ואפי' הוא לובש עשרה, עד שמגלה לבו, ואם לא קרע כל בגדיו לא יצא ידי קריעה, וגוערין בו כמי שעובר על מצות עשה מדברי סופרים. וכל זמן שאותו בגד עליו, אומרין לו קרע, אפי' לאחר כמה ימים.

האיש והאשה שוין לענין קריעה, אלא שהאשה קורעת התחתון ומחזרת אותו לאחריה וחוזרת וקורעת העליון. על כל המתים קורע בין מבפנים בין מבחוץ, ועל אביו ואמו קורע מבחוץ. ופרש"י זצ"ל בפנים בחדר, בחוץ כלפי העם. והר' יצחק ן' גיאת ז"ל והרמב"ם ז"ל

כתבו, מבפנים מכניס ידו תחת חלוקו וקורע. על כל המתים, אם בא להחליף בגדיו תוך שבעה ימים, מחליף ואינו קורע, ועל אביו ואמו, אם מחליף, קורע כל הבגדים שהוא מחליף, ואינו מאחה לעולם, כמו בפעם הראשונה. על כל המתים שולל לאחר שבעה ומאחה לאחר שלשים, ועל אביו ואמו שולל לאחר שלשים ואינו מאחה לעולם, והאשה שוללת משום כבודה. על כל המתים רצה חולץ, רצה אינו חולץ, ועל אביו ואמו חולץ. פירוש חולץ, חולץ זרועו והוציא כתפיו חוץ לקרע ונמצא זרועו עם כתפו מגולין. ואם מבן אדם חשוב, ואין כבוד לילך חלוץ כתף, אינו חולץ. ונשיא חולצין עליו כמו שחולצין על אב ואם, ואינו מאחה לעולם, אבל שולל ביום השני, ונוהג עליו אבלות מקצת היום. והקורע על חכם, כיון שהחזיר פניו מן המטה, שולל מיד ומאחה ביום השני. על כל המתים, אם לא שמע תוך שלשים יום, אינו קורע, ועל אביו ואמו קורע אפי' לאחר כמה שנים. וכשם שאסור לאחות קרע שקרע על אביו ואמו, כך אסור להפוך העליון מהבגד למטה ולאחותו, ואפי' הלוקח אותו אסור לאחותו. לפי' אם ימכרנו, יודיע ללוקח ויאמר, קרע זה הוא שקרעתי על אבא, כדי שלא יאחה אותו הלוקח. ואם הקונה קנה בגד קרוע סתם, ואינו יודע קרע זה על מי נקרע, אסור לאחותו עד שידע שאינו מן הקרעים שאסור להאחות. ואסור למכור לגוי בגד שקרע על אביו או על אמו.

הקורע מתוך המלל, מתוך השלל, מתוך הסולמות, לא יצא ידי קריעה. פי' מלל, תפירת עראי שהחוטין מפוזרין ורחוקים. שלל, תפירת מי שאינו אומן. הסולמות, תפירה שאינה חזקה והחוטין שבה כעין סולם. קרע מתוך איחוי אלכסנדראי יצא. ופירש הראב"ד והרא"ש ז"ל שהיא תפירה שוה מלמעלה ובולטת מלמטה.

הקורע על מת, ומת לו מת אחר תוך שבעה, קורע קרע אחר, לאחר שבעה, מוסיף על קרע הראשון כל שהוא. ועד היכן קורע ומוסיף, עד טיבורו. הגיע לטיבורו, מרחיק ארבע אצבעות מן הקרע הראשון וקורע. נתמלא לפניו, מחזירו לאחוריו. נתמלא למעלה, מחזירו למטה. נתמלא מכאן ומכאן, נעשה כמי שאין לו חלוק, ואינו קורע. אמרו לו מת אביו וקרע, מת בנו והוסיף, תחתון מתאחה, עליון אינו מתאחה. מת בנו וקרע, מת אביו וקרע, עליון מתאחה, תחתון אינו מתאחה. מת אביו, מתה אמו, מת אחיו, מתה אחותו, על כולם קורע קרע אחד, ועל אביו ועל אמו קורע קרע אחר. קטן שמת לו מת, קורעין לו משום עגמת נפש. אין קורע אדם לכבוד אשתו אלא על חמיו וחמותו בלבד. הקורע על מתו בשבת, אע"פ שחילל את השבת, יצא. וכתב בעל ספר המצות תניא כל שבעה קרעו לפניו, ואם בא להחליף מחליף וקורע, ובשבת קרעו לאחוריו, ואם בא להחליף מחליף ואינו קורע. ומסקינן האי הויא כל שבעה אם מחליף קורע על אביו ואמו, אבל בשאר

מתים אם בא להחליף מחליף ואינו קורע ע"כ. קטן שמת תוך שלשים, ואין יודעין אם כלו לו חדשיו, אין קורעין עליו.

אין קורעין ביום טוב, אפי' ביום טוב שני של גליות, אבל בחול המועד קורעין. שמע ברגל שמת לו מת בקרוב שלשים יום שחייב לנהוג בו אבלות אחר הרגל קורע, אבל אם שמע ברגל שמת לו מת קודם שלשים יום אינו קורע לאחר הרגל. ההולך בבגד קרוע לפני המת, ומראה לכל כאלו קרע, ולא קרע, גוזל את המתים ואת החיים. הקורע בחלוק גזול, לא יצא. האומר לחבירו, השאילני חלוקך ואילך לבקר את אבא שהוא חולה, והלך ומצאו שמת, קורע ואינו מאחה אותו, ומחזיר לו חלוקו ומשלם לו דמי הקריעה. אמ' לו, השאילני חלוקך ואלך ואבקר את אחי או את בני, ומצאו שמת, קורע אותו ומאחה אותו, ומשלם לו דמי קריעה, אבל אם לא הודיע לחבירו שהולך לבקר את החולה ומצאו שמת, לא יקרענו כלל. השאיל לחבירו לילך לבית האבל, אינו רשאי ליטול אותו ממנו עד שיעברו ימי האבל, לילך לבית המשתה, עד שיעברו ימי המשתה, לרגל, עד שיעברו ימי הרגל.

וחייב אדם לקרוע על שמועות רעות. כגון שנתקבצו רוב הצבור למלחמה, והתננפו לפני אויביהן, ואפי' לא נהרגו אלא מיעוטן, ועל הנשיא ועל אב בית דין שמתו, שנא' (שמואל ב א, יא) ויחזק דוד בבגדיו ויקרעם (שני קרעים), וגם כל האנשים אשר אתו, ויספדו ויבכו ויצומו עד הערב על שאול ועל יהונתן בנו ועל עם ה' ועל בית ישראל כי נפלו בחרב. על שאול, זה נשיא, ועל יהונתן בנו, זה אב ב"ד, ועל עם ה' ועל בית ישראל כי נפלו בחרב, זו שמועה רעה. ועל השומע ברכת השם מישראל, אפי' בכנוי אפי' בזמן הזה, ואפי' השומע מהשומע, כגון ששמע מהעדים, והעדים אינן צריכין לקרוע פעם אחרת. שמע גוי שבירך השם אינו חייב לקרוע על הכנוי, אבל אם בירך את השם המיוחד חייב לקרוע.

הרואה ספר תורה שנשרף, או אפי' מגילה אחת מהנביאים או מהכתובים שנשרפו, אם נשרפו בזרוע וביד רמה קורע שני קרעים, שנא' (ישעיהו לו, כב) ויבא אליקים בן חלקיהו ושבנא הסופר אל חזקיהו קרועי בגדים, ויהי כקרוא יהודי שלש דלתות וארבעה יקרענה בתער הסופר וישליכנה באש אשר על האח עד תום כל המגלה, וכתי' (ירמיהו לו, כד) ולא פחדו ולא קרעו בגדיהם המלך וכל עבדיו, מכלל שחייבין לקרוע.

הרואה ערי ישראל בחורבנן, אומר ערי יהודה היו חרבה, וקורע על הראשונה ודיו, שנא' (ירמיהו מא, ה) ויבאו אנשים משכם ומשילה ומשומרון שמונים איש מגולחי זקן וקרועי בגדים. ראה ירושלם, אומר ציון שממה היתה, וקורע. ואם קרע על ירושלם

תחלה, אינו קורע על האחרות. ראה בית המקדש חרב, אומר בית קדשנו ותפארתנו אשר הללוך אבותינו היה לשריפת אש וכל מחמדינו לחרבה, וקורע. פגע במקדש תחלה, קורע על המקדש ומוסיף על ירושלם. בירושלם תחלה, קורע על כל אחת בפני עצמה, ולסוף כל שלשים יום קורע, אם אינו רואה אותה בנתים. וכל אלו הקרעים מולל או שולל או לוקט או עושה סולמות לאחר שבעה, ואינו מאחה אותן לעולם.

דין ההספד

מצוה גדולה להספיד על המת כראוי, וכל המתעצל בהספד אדם כשר אינו מאריך ימים וראוי לקברו בחייו. ומצות ההספד, שירים קולו, ויאמר עליו דברים של צידוק הדין ודברים של הספד, כדי להרבות בבכיה. ויזכור שבחו, ואל יפליג בשבחו יותר מדאי, אלא מזכיר מדותיו הטובות ומוסיף בהן קצת, רק לא יפליג. ואם לא היו בו מדות טובות כלל, אל יזכיר שבח שלא היה בו. וחכם וחסיד מזכירין להם חכמתן וחסידותן, ומבקשים עליהם רחמים שיהיו בני העולם הבא. ובחוליו של אדם שימות בו, יראה אם הוא מקובל לפני הב"ה ואם הוא מן העולם הבא ואם לאו. דתניא פניו מוריקות סימן רע לו, אין פניו מוריקות סימן יפה לו. פניו למעלה סמן יפה לו, פניו למטה סימן רע לו. פניו אל הקיר סימן רע לו, אין פניו אל הקיר סימן יפה לו. וגרסי' באבות דר' נתן בן עזאי אומר, מת מתוך היישוב סימן יפה לו, מתוך הטירוף סימן רע לו, מתוך הדיבור סימן יפה לו, מתוך השתיקה סימן רע לו, מתוך דברים בטלים סימן רע לו, מתוך דבר מצוה סימן יפה לו, מתוך השמחה סימן יפה לו, מתוך עצבות סימן רע לו, מתוך השחוק סימן יפה לו, מתוך הבכיה סימן רע לו, בערב שבת סימן יפה לו, במוצאי שבת סימן רע לו, בערב יום הכפורים סימן יפה לו, במוצאי יום הכפורים סימן רע לו. ע"כ. ונשים נמי מספידות אותן בין האנשים ובין החכמים, כראוי להם, דתנן אפי' עני שבישראל לא יפחות פחות משני חלילין ומקוננת להספד אשתו. תניא באבל רבתי במקום שמספידין, פי' שרגילין להשכיר מקוננות בשכר, משכיר להספיד על אשתו, ואם לא רצה בעלה בא אביה וקוברה, ומוציא בעל כרחו של בעלה. תניא קטן בן כמה שנים היה ראוי להספיד עליו. ר' מאיר אומר משום ר' ישמעאל, עניים בני שלשה, עשירים בני חמשה. ר' יהודה אומר משמו, עניים בני חמשה, עשירים בני ששה. והלכה כר' יהודה. בני עשירים כבני חכמים כבני מלכים לענין שבח מעשיהם. תינוק שיודע לישא וליתן, יוצא במעשיו. אין לו מעשים, יוצא במעשה אבותיו, אין מעשים לאבותיו, יוצא במעשה קרוביו. פי' כשמספידין אותו, מזכירין לו שבחיו או של אבותיו או של קרוביו. האשה יוצאה בין בכבוד אביה בין בכבוד בעלה, שעולה עמו ואינו יורדת עמו. קטן שעברו עליו שלשים

יום, אומרים עליו צידוק הדין וקדיש. יורשין שאין רוצין להספיד מוציאין על כרחן, דהספדא יקרא דשיכבי הוא. ואם צוה שלא יספדוהו, שומעין לו, הואיל ומחל על כבודו כבודו מחול.

אסור לתלוש על המת אפי' שערה אחת, בין מן הראש בין מן הזקן, אחד איש ואחד אשה. ואסור לשרוט בשרו, בין ביד בין בכלי. אבל על אדם גדול בתורה שמת, אם אינו מכוין אלא על תורתו ומצות שהיו בידו שבטלו, מותר.

חכם שמת, בית מדרשו בטל. פי' שמספידין אותו כל שבעה, ואחר ההספד אין מתקבצין תלמידיו בבית, אלא מתחברים שנים שנים ולומדים בבתיהם.

אב בית דין שמת, כל מדרשות שבעיר בטלין, ובני עירו נכנסין לבית הכנסת ומשנין את מקומן, היושבים בדרום יושבין בצפון, והיושבין בצפון יושבין בדרום.

נשיא שמת, כל המדרשות בטלין, ומספידין אותו בכל המקומות כל שבעה, ואחר ההספד אין נכנסין לבית המדרש, אלא מתחברין שנים שנים ולומדין בבתיהם. ובני עירו מתפללין בבית האבל כל שבעה, בין בחול בין בשבת. ואין נכנסין לבית הכנסת אלא לקריאת התורה בלבד, מה שאין בחכם. ואף שאין בית הכנסת בטל, אלא מקצת העם מתפללין בבית הכנסת ומקצת העם מתפללין בבית האבל.

גאון שמת, מוסיפין לו בענין ההספד, ומכניסין אותו לבית המדרש, ומכניסין את המטה למקום שהיה דורש, וסופדין אותו התלמידים וקהל ישראל. וכשמוציאין את המטה, סופדין אותו עד לבית הקברות. וליום שלישי ושביעי וליום שלשים עולין לבית הקברות ומבקרין אותו, ושוב אין מבקרין אותו עד תכלית שנים עשר חדש, ומשכיבין אותו ומבקרין אותו.

המאבד עצמו לדעת, אין מתעסקין עמו לכל דבר, אין קורעין ולא חולצין ולא מספידין עליו, אבל עומדין עליו בשורה ואומרין עליו ברכת אבלים, מפני שהוא כבוד לחיים. בד"א שאין מתעסקין עמו בכל דבר, ברחוקים, אבל הקרובים הראויים להתאבל עליו קורעין עליו. איזהו מאבד עצמו לדעת, כגון מי שאומר, ראו שאני עולה לאילן, ונופל ומת, אבל אם לא אמר כלום, אלא עלה ונפל ומת, איכא למימר שמא נאנס ונפל שלא לדעת, ואין מונעין ממנו כל דבר. וקטן, אפי' מאבד עצמו לדעת, חשוב כאלו שלא לדעת, הואיל ואינו בן דעת. וכן גדול המאבד עצמו לדעת והוא אנוס, כגון שאול, אין מונעין ממנו כל דבר.

מנודה שמת בנדויו, דינו כמאבד עצמו לדעת, ואין מתעסקין עמו לכל דבר, ולא עוד אלא שמבזין אותו וסולקין את ארונו. בד"א במנודה שנדוהו מפני שעבר על דברי תורה,

אבל אם נידוהו בשביל ממון, כיון שמת פטור מגזירתם, ואין סולקין את ארונו ומספידין אותו כראוי.

הפורש מן הצבור, והן הפורקים מעליהם עול המצות ואינן בכלל ישראל בעשיית המצות ובכבוד מועדות ובישיבת בתי כניסיות ובתי מדרשות, והמשומדים והמינים והמסורים, אין מתעסקין עמהן לכל דבר, אלא אחיהן וקרוביהן לובשים לבנים ומתעטפים לבנים ואוכלים ושותים ושמחים. וכתב הר' יצחק גיאת ז"ל מכאן שהאבלים של שאר מתים לובשין שחורים. הרוגי מלכות אין מונעין מהם כל דבר.

הארון העובר ממקום למקום, אם שלדו קיימת, עומדין עליו בשורה ואומרים עליו ברכת אבלים ותנחומי אבלים אם יש אבלים שמתאבלים עליו, ואם אין שלדו קיימת, אין אומרים עליו ברכת אבלים ולא תנחומי אבלים.

אשה שהיה בעלה עמה צלוב בעיר, אשתו עמו צלובה בעיר, אביו ואמו עמו צלובין בעיר, הרי אלו לא ישהו בתוכה, אלא אם כן היא גדולה כאנטוכיא, ולא ישהה בצד שהצלוב בו אלא לצד האחר. ועד מתי אסור, עד שיכלה הבשר כולו, שאין הצורה ניכרת בעצמות.

עושין כל צרכי המת מנכסיו, ומוציאים מהיורשים על כרחם, כמו שכתבתי למעלה, ועושין לו תכריכין וצרכי קבורה, וסופדין אותו כבני משפחתו, ומוציאין מהיורשים אפי' המצבה שמציינין בה את הקבר. ואין שומעין לאומרים אל תקברוהו מנכסיו, מפני שהוא גנאי לכל החיים ולא משום גנאי משפחתו בלבד. אבל אם לא הניח נכסים כדי לעשות לו מהן תכריכין וצרכי קבורה, ואם אין לו בנים או אחים, או אם יש לו בנים ואחים אבל הם עניים או אינן עמו במקום שמת, גובין לו מעות לעשות לו תכריכין וצרכי קבורה. גבו לצרכו מעות או שאר דבר והותירו, אם גבו סתם ולא ייחדו לזה המת, יעשו מהנותר צרכי שאר מתים, ואם ייחדו לזה המת, יתנו ליורשיו כל מה שהותירו, בין מעות בין שאר דברים.

מת ותכריכין אסורין בהנאה, ר"ל תכריכיו אחר שנתנו אותן עליו. אבל אם הוזמנו לו ועדיין לא נתנום עליו, אינן אסורין בהנאה. וכן אם נתנום עליו ולא הוזמנו אינם אסורים. ונויי המת המחוברין לגופו, כגון פיאה נכרית, פי' שהיו רגילין למכור השער של אדם לחבירו מחיים, אבל אם למת, שער שקנה מחבירו והיה מחובר לגופו, אסור ליהנות בו. בד"א בסתם, אבל אם צוה שיתנו נויי גופו המחוברים לו לבנו או לצורך דבר אחר, מותרין, חוץ משערו ממש, שאפי' צוה שיתנו אותו, אין נותנין אותו, מפני שהוא אסור בהנאה כגופו. אשה שנגמר דינה ויוצאה ליהרג, מותר ליהנות משערה מחיים, שאין

אוסר בהנאה הגמר דין אלא המיתה עצמה, אבל בהמה שנגמר דינה ליסקל, אסור ליהנות ממנה, ואפי' מחיים.

כל הבגדים והכלים הנשלכין על המת במרירות נפש, כדי שיהיו נקברים עמו, אם נגעו במטה הנקברת עמו, אסורין בהנאה. אבל אם מניחין המת על מצע, או שנותנין כר או כסת תחת מראשותיו, או שפרשו סדין או טלית על המטה או על הארון שמוליכין בו את המת לקוברו, אינן נאסרין. וכל המציל כלים הראויים לקבור אותם עם המת, כאלו גזל את המת. ויש שמצילין ויש שאין מצילין. עד שלא נגעו בארון מצילין, משנגעו בו אין מצילין. אבל מלמדין את האדם שלא יתן על המת יותר מדאי, דתניא כל המרבה על מת הרי זה עובר משום בל תשחת. דברי ר' מאיר. ר' אלעזר בר צדוק אומר, מנוולו. רבן שמעון בן גמליאל אומר, מרבה עליו הרמה. כל שהמת זוכה בו אסור בהנאה, חוץ מהסל והמגרפה המיוחדין לקבורה. מתירין שערן של כלות ומגלין פניהם של חתנים, ר"ל כשהם מתים, ונותנין דיו וקולמוס בצדו, ואין חוששין משום דרכי האמורי. תולין מפתחו של מת ופנקסו בארונו, משום עגמת נפש. עושין חופות לחתנים ולכלות, ותולין בהם דברים שלא הביאו לצורך נפש. תכריכי המת מותר לעשותן מכלאים. ובענין הציצית כתב הרמב"ם אין בה שום ספק שאין קוברין את המת אלא בטלית שיש בה ציצית.

ת"ר בראשונה היתה יציאת המת קשה לקרוביו ממיתתו, מפני שהיו מוציאין עליו יציאות רבות, עד שהיו מניחין אותו ובורחין, עד שבא רבן גמליאל הזקן ונהג קלות בעצמו והוציאוהו בכלי פשתן. אמ' רב פפא, והאידנא בסודרא דבר זוזא, פי' טלית ששורה זוז אחד. תניא ר' נתן אומר, כסות היורדת עם המת עולה עמו לעתיד לבא. והלא דברים קל וחומר, ומה חטה שקוברין אותה ערומה יוצאה כשהיא מלובשת, מת שנקבר בתכריכיו אינו דין שיצא והוא לבוש. וצוה ר' ינאי לבניו, אל תקברוני בכלים לבנים, שמא לא אזכה ואהיה כחתן בין האבלים, ולא בשחורים, שמא אזכה ואהיה כאבל בין החתנים, אלא בכלים צבועין קצת. והאידנא נהגו בלבנים, וכן ראוי לעשות. וכתב הרמב"ם ז"ל מנהג ישראל במתים ובקבורה מאמצין עיניו של מת, ואם נפתח פיו קושרין לחייו, ופוקקין נקביו אחר שמדיחין אותו, וסכין אותו במיני בשמים, וגוזזין שערו, ומלבישין אותו תכריכין של פשתן לבנים, ולא יהיו דמיהן יקרים. ואסור לקבור בתכריכין של משי ובגדים מרוקמים, אפי' לנשיא שבישראל, שזו השחתה וגסות רוח. ע"כ.

בראשונה היו מגלין פני עשירים ומכסין פני עניים, מפני שמשחירין בשני בצורת, והיו עניים מתביישין. התקינו שיהו מכסין פני הכל. בראשונה היו מוציאין עשירים בדרגש,

פי' מטה נאה, ועניים בכליבה, פי' שק, והיו עניים חיים מתביישין. התקינו שיהו מוציאין הכל בכליבה. לפיכך אין לשנות העניים מן העשירים.
תינוק כל ל' יום יוצא בחק, ונקבר באשה אחת ובשני אנשים, אבל לא באיש אחד ובשתי נשים, משום ייחוד, ואין אומרין עליו ברכת אבלים ולא תנחומי אבלים, ואין עומדין עליו בשורה. מבן שלשים יום ואילך, עומדין עליו בשורה ואומרין עליו ברכת אבלים ותנחומי אבלים.
עיר שבה שני מתים כאחד, מוציאין את הראשון ואח"כ מוציאין את השני, ואם היו מלינין הראשון מוציאין את השני. חכם ותלמיד חכם, מוציאין החכם קודם. תלמיד חכם ועם הארץ, מוציאין תלמיד חכם. שניהם חכמים, שניהם תלמידי חכמים, שניהם עמי הארץ, מוציאין הראשון. פי' הראשון אותו שמת תחלה. איש ואשה, מוציאין את האשה, מפני שקרובה לניוול. אחת יולדת ואחת שאר נשים.
מת בעיר, כל בני העיר אסורין במלאכה, ואם יש חבורות בעיר, וכל אחת מתעסקת במתים ביומה, כל אחת מותרת במלאכה ביום שאינו יומה. בד"א שלא בשעת הוצאה, אבל בשעת הוצאת המת, הכל בטלים. רב המנונא איקלע למתא, שמע קול שופרא דשיכבא, וחזא להנך אינשי דעבדי עבידתא. אמ' בשמתא ליהוו הנך אינשי, לאו שיכבא איכא במתא. אמרו ליה, חבורתא איכא. וכתב הרמב"ם ז"ל מכאן אני שומע, כל הרואה המת ואינו מלוהו עד שיהיה לו כל צרכו, בר נידוי הוא. וכמה כל צרכו. אמ' שמואל בר אידא משמיה דרב, תריסר אלפין גברי ושיתא אלפיה שופריה. אין שואלין שלום זה לזה והמת בעיר. בד"א, בכפר קטן, אבל בעיר גדולה שואלין.
אין מלינין את המת אלא לכבודו, להביא לו ארון ותכריכין ומקוננות, או כדי שיבואו אנשים מעיר אחרת שהן צריכין לכבודו. וכל המדחה מטתו הרי זה משובח, פי' המצוה לקרוביו לקברו מיד, והמדחה מטת אביו ואמו, וממהר להוציאן מיד, הרי זה מגונה. אבל אם היה ערב שבת או ערב יום טוב, או שגשמים מזלפין על מטתו, הרי זה משובח. מקום שנהגו נשים לצאת לפני המטה, יוצאות, לאחר המטה, יוצאות. מקום שנהגו אבלים לפני המטה, הולכין, לאחר המטה, הולכין. העבדים והשפחות, אין עומדין עליהם בשורה, ואין אומרים עליהם לא ברכת אבילים ולא תנחומי אבלים, אלא כשם שאומרים לו על שורו וחמורו שמת, המקום ימלא חסרונך, כך אומרים לו על עבדו ועל שפחתו שמתו.
א"ר יוחנן מנין לקבורה מן התורה, פי' שצריך לקברו בקרקע, ת"ל כי קבור תקברנו. לפי' הנותן מתו בארון ולא קבר את הארון בקרקע עובר, אבל אם נתנו בארון וקבר את הארון

בקרקע אינו עובר. יראה שיפה לקברו בארץ בלא ארון, ואפי' חוצה לארץ. אין קוברין שני מתים זה בצד זה, אלא א"כ היה דופן הקבר מפסיק ביניהם, ונמצא כל אחד מהם בקבר בפני עצמו. ר' יהודה אומר, האיש נקבר עם בתו הקטנה, והאשה נקברת עם בנה הקטן. זה הכלל, כל שישן עמו בחייו יקבר עמו במותו. ולא נהגו עכשו לעשות כן. אין נותנין שני ארונות זה על זה, ואם נתנו כופין את העליון לפנות, ואם יש ביניהם עפר ששה טפחים, מותר. אין קוברין רשע אצל צדיק, ואפי' רשע חמור אצל רשע קל.

ת"ר בית הקברות אין נוהגין בהן קלות ראש, ואין מרעין בהם בהמות, ואין מוליכין בהם אמת המים, ולא ילקט בה עשבים, ואם צריך ללקוט לצרכי בית הקברות שורף אותן במקומן.

תניא מנין לאבלות שבעה, דכתי' (עמוס ח, י) והפכתי חגיכם לאבל, מה חג שבעה אף אבילות שבעה. ויחול האבילות משעה שיסתם הקבר, ופרש"י משעה שיתכסה הארון בעפר. ואם שולחין את המת ממדינה למדינה אחרת להקבר שם, האבלים המוסרים אותו לנושאים יחול עליהם האבלות בשעה שמוסרין אותו וחוזרים להם. והאבלים הנושאים אותו, לא יחול עליהם האבלות עד שיסתם הגולל. נסתם הגולל, באין ועומדין עליהם בשורה ומנחמין את האבלים ופוטרין את הרבים.

חתן שהכין כל צרכי חופתו, אפה פתו וטבח טבחו ומסך יינו, ומת אביו של חתן או אמה של כלה, שאין להם מי שיטרח בשבילם פעם אחרת, וגם אם ידחה החופה יפסיד כל מה שהכין, אם היו בבית אחד המת והחופה, מכניסין את המת בחדר ואת החתן והכלה לחופה, ובועל בעילת מצוה ופורש, ונוהג שבעת ימי המשתה, ואח"כ נוהג שבעת ימי אבלות. וכל שבעת ימי המשתה נוהג בהן דברים שבצנעה, ואסור בהן בתשמיש המטה, חוץ מבעילה ראשונה שהיא בעילת מצוה. לפיכך כל שבעת ימי המשתה, חוץ מלילה הראשונה, היא ישנה בין הנשים והוא ישן בין האנשים, כדי שלא יתייחד עמה, אבל מוזגת לו הכוס, ומצעת מטתו, ורוחצת פניו ורגליו, כשאר הנשים. אבל אם אין הפסד, ויכול למכור כל מה שהכין, או שמתה אמו של חתן או אביה של כלה, או אחד משאר קרובים הראויין להתאבל עליהן, ונשאר להם שיכין להם פעם אחרת, קובר את מתו ודוחה את החופה, ונוהג שבעת ימי אבלות, וממתין שלשים יום ועושה חופתו. ואם יש לו בנים קטנים ואין לו מי ישמשם, או אין לו בנים כלל, אין ממתינין לו שלשים יום, אלא עושה חופתו מיד אחר שבעת ימי האבל.

המברה את האבל, אם לבו גס בו, פי' לב המברה גס באבל, יברהו על מטתו כפויות, ואם אין לב המברה גס באבל, המברה יושב על מטה זקופה, והאבל על מטה כפויה. ואם לב

האבל גס במברה, כתב הראב"ד ז"ל והרמב"ן זצ"ל והרא"ש זצ"ל שאף האבל יושב על מטה זקופה. וכן עמא דבר. אבל אסור לאכול משלו בסעודה ראשונה, ובשנייה מותר, אפי' ביום ראשון, שנא' ביחזקאל (יחזקאל כד, יז) ולחם אנשים לא תאכל, מכלל ששאר אבלים אוכלים. והגדול שבמנחמים בוצע לאכול. כדגרסי' במועד קטן ירושלמי ובפרק מי שמתו ירוש', בבית האביל פריס מנחם גדול די בהון, שנא' (איכה א, יז) פרשה ציון בידיה אין מנחם לה. ובשבת פריס אורחיה, שנא' (משלי י, כב) ברכת ה' היא תעשיר ולא יוסיף עצב עמה.

אשה שאירע לה אבל, אין מברין אותה אנשים אלא נשים. ואם יש לה בנים, אפי' קטנים, מותר לאנשים להברותה. היתה נשואה, אסורה לאכול סעודה ראשונה משל בעלה, מפני שהוא חייב במזונותיה ונמצאת אוכלת משלה.

סופר או שכיר, העושה עם בעל הבית ואוכל עמו בשכרו, אם ארע אבל לשכיר, אסור לאכל עם בעל הבית, מפני שהוא אוכל משלו. אבל מי שנותן מזונות לעני או ליתום, או לבנו או לבתו הגדולים, בלא תנאי, ואירע להם אבל, יכולין לאכול עמו.

ונהגו העם להברות את האבל בתבשיל של עדשים ובביצים, מפני שהעדשים והביצים אין להם פה והם עגולים. ר"ל כשם שאין להם פה ולא דיבור, כך צריך האבל להיות יושב ודומם. מנין אנו למדים, מאהרן ע"ה, דכתיב בו, יום שמתו נדב ואביהוא, וידם אהרן, וכתיב (איכה ג, כח) ישב בדד וידום כי נטל עליו, וכתיב (תהלים לז, ז) דום לה' והתחולל לו. ועגולים מאי טעמא, כשם שהגלגל עגול כך המות גלגל הוא שחוזר בעולם במאמר הב"ה ומשפטיו הישרים, שהוא ממית ומחיה, ואין אדם מת אלא בשביל העון, והב"ה גוזר עליו המיתה, שהוא ית' שמו שופט צדק ואמת. וגרסינן בפירקי ר' אליעזר, [ר' אליעזר] אומר העדשים מאכל צרה ואבל הם. תדע לך שהוא כך, כשנהרג הבל היו אבותיו אוכלין מאכל עדשים באבלו, וביום שמת אברהם אבינו ע"ה היה יעקב אבינו ע"ה מברה ליצחק אבינו ע"ה מאכל עדשים לנחמו.

אלו דברים שאבל אסור לעשותן, מלאכה, רחיצה, סיכה, נעילת הסנדל, ותשמיש המטה. ואסור לקרות בתורה, ואסור בשאילת שלום ובכביסה, וחייב בעטיפת הראש כל שבעה, ובכפיית המטה כל ז'. ואסור להניח תפילין ביום ראשון, ואסור בגיהוץ ובתספורת ובשמחה, ואסור לאחות הקרע כל שלשים, כמו שאפרש לקמן בע"ה.

מלאכה כיצד. דתניא אבל כל שלשה ימים הראשונים אסור במלאכה, אפי' עני המתפרנס מן הצדקה, מכאן ואילך, אם עני הוא ואין לו מה יאכל, עושה בצנעא בתוך ביתו. ואשה טווה בפלך בתוך ביתה אם ענייה היא ואין לה מה תאכל. ואין מתירין

לאבל אפי' לאחר שלשה אלא מלאכה של צנעה ושל עראי, ואם אינו מסתפק, עושה אומנות שלא בצנעה בתוך ביתו, ועל זה ארז"ל תבא מארה לשכניו שהצריכוהו לכך. ואסור לאבל לעשות אפי' דבר האבד שמותר לעשותו בחול המועד, בין הוא בין עבדיו ושפחותיו ובניו ובנותיו, אפי' הם גדולים, אם סמוכין על שולחנו. ואסור לאחרים לעשות מלאכתו, אבל דבר האבד מותר לאחרים לעשות לו, כדי שלא יפסד, חוץ מבניו ובנותיו ועבדיו ושפחותיו.

רחיצה כיצד. אסור לרחוץ כל גופו, בין בחמין בין בצונן, אבל פניו ידיו ורגליו בחמין אסור ובצונן מותר. אבל אם מלוכלך הוא בטיט או בצואה, ורוחץ להעבירו, מותר. חולה שרוחץ לרפואה מותר, ואפי' חולה שאין בו סכנה אלא שהרחיצה מועלת לו, מותר לרחוץ. יולדת אבלה מותרת לרחוץ, בין בחמין בין בצונן, מפני שהיא רפואה.

סיכה כיצד. אסור לסוך גופו, ואפי' כל שהוא, ואם נתכוון להתענג, אבל אם סך להעביר הזוהמא, מותר. וג"כ אם צריך לסוך, כגון מי שיש לו חטטין בראשו מותר לסוך, מפני שהיא רפואה, והוא הדין בשאר גופו.

נעילת הסנדל כיצד. אסור לנעול סנדל של עור, אבל של בגד או של שעם או של עץ או של גמי מותר, שאין מנעל אלא של עור. וחיה, אם היא אבלה, מותרת כל שלשים יום לנעול את הסנדל. ושאר אבלים, במקום סכנת עקרב וכיוצא בו ובדרך, מותר לנעול. דתניא אבל ומנודה שהיו מהלכין בדרך מותרין בנעילת הסנדל, וכשיגיעו לעיר חולצין. בד"א על אביו ועל אמו, ועל שאר מתים רצה חולץ, רצה אינו חולץ. ועל אביו ועל אמו חולץ מנעלו והולך לבית הקברות יחף וחוזר יחף. וכתב הרא"ש זצ"ל על ההליכה תמהתי, כי לא נסתם עדיין הגולל, ולא חל עליו דין אבלות עד שיסתם הגולל.

תשמיש המטה כיצד. כדגרסי' באבל רבתי אבל אסור בתשמיש המטה. מעשה באחד ששימש מטתו בימי אבל ושמטו חזירים את גויתו. ואמר ר' יוחנן אבל ששימש מטתו חייב מיתה. ומנין שהאבל אסור בתשמיש המטה, דכתי' (שמואל ב יב, כד) וינחם דוד את בת שבע [אשתו] ויבא אליה וישכב עמה, מכלל שהיה אסור מקודם. ואעפ"כ מותר להתייחד עם אשתו.

לקרות בתורה כיצד. אסור לקרות בתורה נביאים וכתובים, ואסור לשנות במשנה הלכות והגדות. ואם רבים צריכין ללמוד ממנו, מותר, אבל לא יעמיד תורגמן, אלא יאמר לאחר, והאחר אומר למתורגמן, והמתורגמן ישמיע לרבים. וגרסי' בירושלמי שמותר לשנות במקום שאינו רגיל לשנות, ר"ל ישנה את מקומו וישנה.

בשאילת שלום [כיצד]. בשלש ימים הראשונים אינו שואל בשלום כל אדם, ואם לא ידעו שהוא אבל ושואלין בשלומו משיב להם. משבעה ועד שלשים, הוא שואל בשלום אחרים ואין אחרים שואלים בשלומו, מפני שהאחרים שרויים בשלום והאבל אינו שרוי בשלום. לאחר שלשים יום הרי הוא כשאר כל אדם. בד"א בשאר קרובים, אבל על אביו ועל אמו אינו שואל בשלום אחרים כל שבעה, ואין אחרים שואלין בשלומו עד אחר שנים עשר חדש. ותניא המוצא את חבירו אבל תוך שלשים, מדבר עמו תנחומין ואין שואל בשלומו, לאחר שלשים שואל בשלומו ואין מדבר עמו תנחומין כדרכו, אבל מדבר עמו תנחומין ולא יזכיר לו שום דבר מענין המת. מתה אשתו ונשא אשה אחרת, אינו נכנס לביתו לדבר עמו תנחומין. מצאו בשוק אומר לו תנחומין בשפה רפה ובכובד ראש. ועל אביו ואמו מדבר עמו תנחומין כל שנים עשר חדש. ומנין שהאבל אסור בשאלת שלום, שכן אמר ביחזקאל האנק דום.

עטיפת הראש כיצד. חייב האבל בעטיפת הראש, פירוש שיכסה ראשו ולא יהיה ראשו מגולה. ואמ' שמואל כל עטיפה שאינה כעטיפת ישמעאלים אינה עטיפה. ועטיפה זו צריך שיעטוף בסודר על ראשו ועל שפמו. וכתב הרמב"ן זצ"ל שצריך עטיפה בכל היום, וכשבאים אחרים לנחמו מגלה ראשו לכבוד המנחמין. דתניא באבל רבתי נסתם הגולל מכסה ראשו, בא לעמוד בשורה מגלה ראשו לכבוד העם, יצא חוץ לשורה מכסה ראשו, ונכנס לביתו, באו אחרים לנחמו הרי זה מגלה ראשו ופוטרן. ומנין שהאבל חייב בעטיפת הראש, שכן כתי' ביחזקאל (יחזקאל כד, יז) ולא תעטה על שפם, מכלל ששאר אבלים עוטים. וכן תרגם אנקלוס ועל שפם יעטה, ועל שפם כאבלא יתעטף.

כפיית המטה כיצד. חייב האבל בכפיית המטה, פי' מטה של עץ הסרוגה בחבלים. צריך שיהפוך ראשה למטה ורגליה למעלה, ואפי' נתן אותה על גבי אבנים, ונתן עליה ארבע מצעות של בגדים, יצא, ובלבד שיהו רגליה זקופות למעלה. שאין טעם הכפייה להצטער, אלא מטעם ההוא דתאני בר קפרא דמות דיוקני נתתי בכם ובעונותיכם הפכתיה, יהפכו הכל מטתן עליה. לפיכך אם מצער עצמו וישן על גבי קרקע או על גבי המטה והיא זקופה לא יצא, ואם הפכה וישן על גבי קרקע, אפי' שאינו ישן עליה, יצא. בד"א בשעת שינה או בשעת אכילה, אבל כל היום כולו אינו יושב אפי' על גבי מטה כפויה אלא על הקרקע, שנא' (דברים א, כה) וישבו אתו לארץ. ואמ' רב [יהודה אמר רב, מנין לאבל שאינו רשאי לישב על גבי המטה אלא על גבי הארץ, דכתיב (דברים א, כה) וישבו אתו לארץ, ואמר ר' יהודה אמר שמואל], מנין למנחמים שאין יושבין על גבי המטה, שנא' (דברים א, כה) וישבו אתו לארץ. ולא מטתו בלבד הוא כופה אלא כל מטות שיש לו בבית, כגון מטות

אשתו ובניו המתאבלים עמו. אבל אם יש לו אכסנאין בבית אין כופין, אע"פ שהמטות שלו. היו לו עשרה מטות בעשרה מקומות, והיה רגיל לישן על כולם, פעם אחת על זו ופעם על זו, כופה את כולן, ואע"פ שעיקר שכיבתו בבית שהמת בו, אבל אם אינו משתמש אלא באחת, אינו כופה אלא אחת שמשתמש בה. היו אבלים הרבה על מת אחד, וכולן שוכבים בבתיהם, כולן כופין, אע"פ שאין אחד מהם ישן בבית שהמת בו, שאין הבית גורם הכפייה אלא האבלות. וכתב בעל ספר המצות ועכשיו באלו המלכיות לא נהגו בזה, משום דאמרי בירושלמי המתארח בפונדק פטור מכפיית המטה, דלא אמרי מכשף הוא, ועבדים גויים ושפחות מצרים בינינו, ויש לחוש שיאמרו מכשפים הם. ע"כ.

הנחת תפלין כיצד. אסור להניח תפלין ביום ראשון אחר קבורה, ובשני מותר, אפי' באו פנים חדשות. וכן כל ימי השבוע של אבלות. ומנין שאסור להניח תפלין, שנא' (יחזקאל כד, יז) פארך חבוש עליך. והלכה כר' יהושע, שאמ' אבל אסור להניח תפילין שני ימים הראשונים, משם ואילך מותר, ושני בכלל מותר. נמצא איסורו יום ראשון בלבד.

כביסה כיצד. אסור לאבל לכבס כסותו כל שבעה, אפי' במים לבד. וכשם שאסור לכבס, כך אסור ללבוש המכובסין קודם לכן, ואפי' ישנים, כ"ש אסור ללבוש חדשים, ולא בגדים בלבד, אלא אפי' הסדינין של מטה ומטפחות שמנגבין בהם הידים. ואסור לגהץ בגדיו כל שלשים. וחדשים לבנים אסורים, אם הם של פשתן והן מגוהצין, אבל ישנים אינן אסורין. ואסור בתספורת, ואסור לגלח שער ראשו, כל שלשים, אחד שער ראשו ואחד שער זקנו ואחד כל שער שבו, אפי' בית הסתרים אסור לגלח. ומנין שהאבל אסור לכבס בגדיו ולרחוץ גופו ולסוך, שנאמר וישלח יואב תקועה ויקח משם אשה חכמה ויאמר התאבלי נא ולבשי בגדי אבל ואל תסוכי שמן. ורחיצה בכלל סיכה, שהרי הרחיצה קודמת לסיכה, שנא' (רות ג, ג) ורחצת וסכת. ומנין שהאבל אסור בתספורת, שכן הוא אומר בבני אהרן, ראשיכם אל תפרעו וגו', מכלל ששאר האבלים חייבין לגדל פרע. ואסור ליטול צפרנים כל שבעה, בין ביד בין בכלי.

שמחה כיצד. אסור לאכול בסעודה של שמחה כל שלשים יום, ויתרחק מכל דבר המביאו לידי שמחה, ואפי' תינוק אסור ליקח בחיקו, שמא יבא לידי שמחה.

תניא על כל המתים נכנס לבית המשתה לאחר שלשים, ועל אביו ואמו לאחר שנים עשר חדש. ואסור ללך בשיירא גדול כל שנים עשר חדש לאביו ולאמו, ולשאר קרובים כל שלשים יום, מפני שבני אדם שמחים בדרכים כשהן רבים. א"ר [הונא], ולשמחת מרעות מותר להכנס לאלתר אחר שבעה. בד"א שצריך לפרוע יומו, שכבר אכל עם רעיו

והגיע יומו וצריך לתת להם לאכול, אבל אסור להתחיל ולעשות סעודת מרעות עד אחר שלשים יום לשאר קרוביו, ולאביו ולאמו עד שנים עשר חדש. פי' סעודת מרעים, רעים שהתפשרו לאכול בית איש יומו, מתחילין מאחד מהן ונותן להם לאכול משלו וליום אחר בבית אחר, אע"פ שאוכלין ביחד אין בזה שמחה, כמו בחופת חתנים.

תניא באבל רבתי על כל המתים אסור לילך לבית המשתה עד לאחר שלשים יום ולאביו ולאמו לאחר שנים עשר חדש. ואם היתה סעודה של מצוה, כגון קידוש החודש, מותר מיד, [בין] תוך שלשים לשאר קרובים, בין תוך שנים עשר חדש לאביו ולאמו. וכתב הראב"ד והביא דבריו הרא"ש ז"ל, וכן משיא יתום או יתומה או עני ועניה לשם שמים, שאם לא יעשה הוא יתבטל המעשה, מותר משלשים יום ואילך לאביו ולאמו, אבל תוך שלשים לאביו ולאמו אסור בכל סעודת מצוה שבעולם. ויש מחמירין שאין נכנסין לבית השמחה כלל, אפי' בשעת הברכה, ונהגו באשכנז לעמוד בחוץ ושומעין ברכת חתנים ועונין אמן, ואין נכנסין לשם כל שלשים לשאר מתים וכל שנים עשר חדש לאביו ולאמו. ואסור לאבל לישא אשה או ליארס כל שלשים, אפי' בלא סעודת אירוסין ונישואין, ולאחר שלשים יום מותר, אפי' על אביו ואמו, ואפי' לעשות סעודת אירוסין ונישואין. מתה אשתו אסור לישא אשה אחרת עד שיעברו עליו שלש רגלים. ר' יהודה אומר ראשון ושני אסור, שלישי מותר, והרמב"ם ז"ל והרא"ש ז"ל הסכימו כר' יהודה, בין היו הרגלים קרובים, כגון פסח ועצרת, או רחוקים. אבל ראש השנה ויום הכפורים אינן רגלים ואינן נחשבין לדבר זה. אשה שמת בעלה אינה מתאבלת אלא שלשים יום, אבל אסור ליארס ולהנשא עד שלשה חדשים, משום הבחנה אם נשארת מעוברת מן הראשון. בד"א באיש שמתה אשתו שצריך להמתין שלשה רגלים, במי שיש לו בנים גדולים או שיש לו מי שישמשנו, אבל אם אין לו בנים גדולים, או אם אין לו מי שישמשנו, או אם היו לו בנים קטנים ואין לו מי שישמשם, או אם אין לו בנים כלל וצריך לקיים מצות פריה ורביה, כל אחד מאלו מותר להנשא מיד, ואפי' תוך שלשים. פי' מיד אחר שבעה, אבל כל שלשה ימים הראשונים אינו יוצא לבית האבל, כ"ש למקום אחר, מכאן ואילך הולך למקום האבל, ואינו יושב במקום המנחמים, אלא במקום המתנחמים, והוא הדין ביציאתו לבית הקברות, שלשה ימים הראשונים אינו יוצא, מכאן ואילך הולך ועומד בשורה אצל האבל של אותו מת שהלכו לקברו בבית הקברות. אבל שבת ראשונה, פי' שבוע ראשון, אינו יוצא מפתח ביתו, ואפי' לדבר מצוה, כגון למילה וכיוצא בו, שניה יוצא והולך לבית הכנסת ואינו יושב במקומו, ג' יושב במקומו ואינו מדבר, רביעית הרי הוא כשאר כל אדם.

אין מצטערין יותר מדאי

אין מצטערין על המת יותר מדאי. וכל הבוכה על המת יותר מדאי, על מת אחר הוא בוכה, ר"ל מת אחר שעתיד למות לו. לפי' תקנו רז"ל שלשה ימים לבכיה, שבעה להספד ולאבל, שלשים לתספורת ולגיהוץ, על שאר מתים, ועל אביו ועל אמו שנים עשר חדש, ועל תלמיד חכם הכל לפי חכמתו, אבל אין בוכין עליו יותר משלשים יום ואין מספידין אותו יותר משנים עשר חדש. ואפי' מת חכם בעיר אחרת ובאה השמועה לאחר שנים עשר חודש, אין מספידין אותו. אמ' רב יהודה אמ' רב כל המתקשה על מתו יותר מדאי על מת אחר הוא בוכה. ההיא דהות בשיבבותיה דרב הונא, דהוו לה שבעה בני. שכיב חד מינייהו, עבדא עילויה מילתא יתירא. שלח לה רב הונא, אי לא מתייבת דעתיך ושתקת, הכיני צרכי השני. ולא שמעה ממנו עד שמתו כלם, ולא היתה מתיישבת. שלח ואמ' לה, הכיני צרכיך גם את.

ת"ר אל תבכו למת ואל תנודו לו, אל תבכו למת, יותר מדאי, ואל תנודו לו, יותר מכשיעור, מכאן ואילך אמר הב"ה אין אתם מרחמים עליו יותר ממני. בכו בכה להולך, אמ' רב יהודה אמ' רב, להולך בלא בנים. ר' יהושע בן לוי לא הוה אזיל לבי אבלה אלא למאן דשכיב בלא בני. ואע"פ שאין מתקשין על המת יותר מדאי, אפי' הכי חייב אדם לבכות על מת בכיה ממוצעת. לא שיצעק תמיד ויבכה וישתומם, ושלא יאכל בשר ושלא ישתה יין, וישכב על הקרקע, וכיוצא בזה, כדרך שעושין גסי הרוח, כשתבא עליהם תלאה יראה להם שראוי למאורות לאסוף נוגהם על צרתם, שנא' (ישעיהו יד, יב) איך נפלת משמים הילל בן שחר, ולא יקבלו תנחומין. ולא שלא יבכה כלל, ויחשוב הדבר כאלו לא היה, שזה דרך אכזריות לבב, ועל זה נאמר הכוני בל חליתי הלמוני בל ידעתי. אלו שני הקצוות אינם כלום. אלא בוכה אדם על מתו כל שלשה בכיה של רחמים, על שנפרד המת ממנו, ועל שמת מתוך קרוביו ומשפחתו, ועל ששבת מללמוד תורה ומלעשות צדקות ומצות ומעשים טובים, ויתחנן בבכיתו לפני הב"ה, ויבקש מלפניו לכפר עונות המת במיתתו, ועונותיהן של אביליו בייסורין שעברו עליהן במיתתו, ויבקש מלפני הב"ה שינחילנו העולם הבא ושיאמר לצרות אביליו די. אבל לא יעבור מתקנת חכמים. וכתב הרמב"ם ז"ל כל מי שאינו מתאבל על המת כמו שצוו חז"ל הרי זה אכזרי, אלא יפחד וידאג ויפשפש במעשיו ויחזור בתשובה, פן ימות גם הוא. ע"כ.

ואחד מבני החבורה שמת תדאג כל החבורה. דאמר ר' לוי, כל שלשה הימים יראה האבל עצמו כאלו חרב מונחת לו בין כתפיו, משלשה ועד שבעה, כאלו זקופה כנגדו בקרן זוית, משבעה ועד שלשים כאלו עוברת. וגרסי' בירושלמי, תניא כל אותה שנה הדין מתוח

כנגד אותה משפחה. א"ר יוחנן, כל שבעה היא שלופה, עד יום שלשים היא כופפת, לאחר שנים עשר חדש היא חוזרת לתערה. למה הדבר דומה, לכיפה של אבנים, כיון שנתרועעה אחד מהן נתרועעה כולה. א"ר אלכסנדראי, נולד בן זכר באותה משפחה, נתרפאת כל המשפחה.

לפי' אחר שעברו זמנים שקבעו חז"ל לבכיה ולאבל ולתספורת ולגיהוץ יתנחם האדם מיד, ואל יתחכם על קונו ויאמר איני יכול להתנחם כי נכמרו רחמי אל המת, ואל יראה עצמו רחמן על המת יותר מהב"ה, שבראו והוציאו לאויר העולם הזה וכלכל אותו כל ימי חייו וגזר עליו ית' שמו ליפטר מן העולם הזה בפרק זה מפני עונותיו, והב"ה תמים פועלו, כי כל דרכיו משפט אל אמונה ואין עול צדיק וישר הוא. ויעלה על לבו, שהוא מקבל שכר גדול אם יצדיק עליו דינו של הב"ה ומשפטיו הישרים, ויתנחם מיד, וידע שאם יקשה את לבו ויגער במנחמים, שהב"ה עתיד ליפרע ממנו, אלא יצדיק עליו את הדין ויתנחם, וכשיהיה דואג ונעצב ונאנח ומצטער על יגונו, יזכור כמה אנשים טובים וצדיקים טובים וגדולים ממנו שבאו עליהם כמה ייסורין גדולים וקשים ומסרו עצמן בבטחון בהב"ה. כדגרסי' בפ' הרואה דיו לעבד להיות כרבו.

ואם יש אדם שהשעה דוחקת אותו, וחייו חיי צער ומזונותיו רחוקין, יזכור להלל הזקן ולר' עקיבא ולר' חנינא בן דוסא ולר' אלעזר בן פדת ולר' יוסי ולר' יהושע וחבריהם. ואם יש אדם שיש לו נגעים וחלאים רעים בגופו, יזכור לנחום איש גם זו ולר' יהודה בן בתירא וחוליו של ר' אלעזר בר' שמעון ויתנחם. ואם יש אדם שקובר את בניו, יזכור את ר' עקיבא ולר' ישמעאל ור' יוחנן ושמואל ויתנחם. ואם יש אדם שבניו גדלו לתרבות רעה והוא צדיק ומצטער, יזכור את ר' אלעזר בר' שמעון ור' טרפון ויוסי בן יועזר ויתנחם. ואם יש אדם שנשבו בניו ובנותיו, יזכור את שמואל ורב נחמן ור' ישמעאל בן אלישע ולוי בן דגרא ויתנחם. ואם יש אדם שיש לו אשה רעה ומצערתו, יזכור את ר' יוסי הגלילי ור' חייא ור' יהודה ויתנחם. ואם יש אדם שהוא בסכנה מאימת המלכות, יזכור את ר' שמעון בן יוחאי ור' אלעזר בנו ור' מאיר ורבה ויתנחם. ואם יש אדם שהוא נחבש בבית האסורים, יזכור את ר' עקיבא ור' אלעזר בן פרטא ור' חנינא בן תרדיון ויתנחם. ואם יש אדם שייסוריו ייסורי ביטול תורה, יזכור את ר' עקיבא ודורו ור' חנינא בן תרדיון ויתנחם. ואם יש אדם שייסוריו ייסורי ביטול מצות, יזכור את אלישע בעל כנפים ודורו ודורו של ר' שמעון בן יוחאי ור' ראובן בן אצטרובלי ושאר דורות החסידים ויתנחם. ואם יש אדם שהוא עם הארץ ומתבייש לעסוק בתורה, יזכור את ר' אליעזר הגדול ור' עקיבא וריש לקיש שלמדו תורה כשהיו גדולים. ואם יש אדם שאין לו פרנסה ומתבייש

לעשות מלאכה כדי להתפרנס ממנה, יזכור את הלל הזקן ור' עקיבא ור' יהושע ור' יוסי ור' חנינא בן דוסא. ואם יש אדם שיצרו מתגבר עליו, יזכור את רב עמרם חסידא ורב גידל ור' יונתן וריש לקיש ושאר חביריהם הקדושים. ואם יש אדם תמה על צערן של סובלי חליים, יזכור את ר' שמעון בן יוחאי ור' יהושע בן לוי ור' חנינא בן דוסא ור' אלעזר בן פדת, מה שנגלה עליהן בחייהם ממתן שכרן לעתיד לבא. לפיכך צריך אדם שעברו עליו צרות וייסורין לזכור אחרים שנתנסו ויתנחם. וזה שאמ' ירמיהו, כשהיה דואג ונאנח על שבר ישראל, מה אעידך מה אדמה לך הבת ירושלם, מה אשוה לך ואנחמך בתולת בת ציון, כי גדול כים שברך מי ירפא לך. ר"ל אלו יש אחרים שעבר עליהם מה שעובר עליך הייתי מנחם אותך בהם, אבל שברך גדול כים ואין לך דמיון.

מעשה באחד מגדולי ישראל שלא רצה לקבל תנחומין על מתו. אמרה שפחתו של בן כלבא שבוע, אני אלך ואפייסנו, אולי יקבל תנחומין. פשטה בגדיה, ולבשה שמרטוטין, ובאת וישבה כנגדו, ובכתה. אמר לה, בתי, מפני מה את בוכה. אמרה לו, קובלת אני על גברתי, שהפשיטה את כלי והלבישה אותי שמרטוטין. אמ' לה, בתי, אין את יודעת משל שאומרים בני אדם, אמאתא ושיראתא לרבנתהא. פי' השפחה ובגדיה הכל הוא של גבירתה. אמרה לו, אני ושיראי לרבנותאי, אתה ובנך של הב"ה. אמ' אוי לי שלא רציתי לקבל תנחומין מגדולי ישראל וקבלתי מן השפחה.

מעשה באחד מגדולי ישראל שלא רצה לקבל תנחומין על מתו. באו שני אנשים תלמידים ועשו קנוניא ובאו לפניו לדין. אמ' לו אחד מהן, הפקדתי אצל זה מאתים דינרין ואינו רוצה ליתנם לי. אמ' לו, אמת הוא מה שאמר. [אמר לו, הן.] אמ' לו, ולמה אין אתה משיבם לו. אמ' לו, מפני שאני נותן ונושא בהן. אמ' להם, לא למדתם את התורה, אלא על מנת שלא תקפחו זה את זה. אמרו, אף אתה כשנתן לך הב"ה בן היית מחזיק בו ועכשיו כשנטל ממך אינך רוצה. אמ' אוי לי שלא רציתי לקבל תנחומין [מגדולי ישראל], והריני מקבל מקפדנות.

וגרסי' באבות דר' נתן כשמת בנו של ר' יוחנן נכנסו תלמידיו לנחמו. נכנס ר' אלעזר וישב לפניו ואמ' לו, ר' רצונך אומר דבר אחד לפניך. אמ' לו, אמור. אמ' לו, אדם הראשון היה לו בן וקיבל עליו תנחומין. ומנין שקבל עליו תנחומין, שנא' (בראשית ד, כה) וידע אדם עוד את אשתו. אף אתה קבל עליך תנחומין. אמ' לו, לא די לי שאני מצטער בעצמי, אלא שהזכרתני לצערו של אדם הראשון. נכנס ר' יהושע וישב לפניו. אמ' לו, ר' רצונך אומר לפניך דבר אחד. אמ' לו, אמור. ואמ' לו, איוב היה לו בנים ובנות, ומתו כולם ביום אחד, וקיבל עליהם תנחומין, שנא' (איוב א, כא) ה' נתן וה' לקח יהי שם ה' מבורך, אף

אתה קבל עליך תנחומין. אמ' לו, לא די שאני מצטער בעצמי, אלא שהזכרתני לצערו של איוב. נכנס ר' יוסי וישב לפניו. אמ' לו, ר' רצונך אומר לך דבר אחד. אמ' אמור. אמ' לו, אהרן היו לו שני בנים, ומתו שניהם ביום אחד, וקבל עליהם תנחומין, שנא' (ויקרא י, ג) וידם אהרן, אף אתה קבל עליך תנחומין. אמ' לא די לי שאני מצטער בעצמי, אלא שהזכרתני לצערו של אהרן. נכנס ר' שמעון וישב לפניו. אמ' לו, ר' רצונך אומר לפניך דבר. אמ' לו, אמור. אמ' לו, דוד היה לו בן, ומת, וקבל עליו תנחומין. שנא' (שמואל ב יב, כד) וינחם דוד את בת שבע אשתו, אף אתה קבל עליך תנחומין. אמ' לו, לא די שאני מצטער בעצמי, אלא שהזכרתני לצערו של דוד. נכנס ר' אלעזר בן ערך. כיון שראהו אמ' לשמשו, טול כלים לפני, מפני שאדם גדול הוא ואיני יכול לעמוד בו. נכנס וישב לפניו. אמ' לו, אמשול לך משל. למה הדבר דומה, לאדם שהפקיד המלך אצלו פקדון, וכל יום ויום היה בוכה וצועק ואומר, אוי לי, אימתי אצא מבין ידי פקדון זה בשלום. אף אתה ר', היה לך בן, קרא תורה נביאים וכתובים, שנה משנה הלכות והגדות, ונפטר מן העולם בלא חטא. אמ' לו, בני, נחמתני ניחמתני, כדרך שבני אדם מתנחמים.

וגרסי בבבא קמא בפרק שור שנגח ארבעה וחמשה. רב שמואל בר' יהודה שכיבא ליה ברתא. הלך עולא לנחמו. פתח ואמ' לו, ויאמר ה' אל תצר את מואב ואל תתגר בם מלחמה. וכי דעתו של משה לעשות מלחמה שלא ברשות. אלא כך אמ' משה, ומה מדינים שלא באו אלא לסייע את מואב, אמרה תורה צרור את המדינים והכיתם אותם, מואבין עצמן לא כ"ש. אמ' לו הב"ה למשה, משה, לא כשיש לך בדעתך, שתי פרידות טובות יש לי להוציא מהן, רות המואביה ונעמה העמונית. והלא דברים קל וחומר, ומה בשביל שתי פרידות הללו חס הב"ה על שתי אומות גדולות של רשעה ולא הרגן, בתו של ר', אלו הגונה היתה להוציא ממה דבר טוב, על אחת כמה וכמה.

הקובר את מתו קודם הרגל, אפי' שעה אחת, ונהג בו אבלות, הרגל מפסיק האבלות ומבטל ממנו גזירת שבעה. וימי הרגל עולין למנין שלשים, וראש השנה ויום הכפורים חשובין רגל לענין אבל. מפסיקין אותה, אבל אם שגג או הזיד ולא נהג אבילות אפי' שעה אחת קודם, הרגל מבטל האבילות, אלא נוהג דברים שבצנעא כל ימי הרגל, ואחר הרגל מתאבל שבעה ימים, כאלו מת אחר הרגל. ובאותן שבעה, מלאכת נעשית על ידי אחרים, ועבדיו ושפחותיו עושין בתוך ביתו בצנעא, הואיל ונתבטל קודם השבעה ימים ממלאכה, אע"פ שלא נתבטל אלא מחמת הרגל. והרגל עולה לו למנין שלשים. והשבת אינה מפסקת האבילות.

מי שמת ערב הרגל, ולא הספיקו לקברו בו ביום, ונקבר ביום טוב ראשון, או מת יום טוב ראשון עצמו, יתעסקו בו עממין, כמו שכתבתי, מפני שקדושתו מן התורה. אבל יום טוב שני דגליות, יתעסקו בו ישראל, מפני שקדושתו מדברי סופרים. והוא הדין ביום טוב שני של ראש השנה, אע"פ שקדושה אחת לשני הימים טובים של ראש השנה, אפי' הכי התירו ביום טוב שני להתעסק במת. והקלו ביום טוב שני של ראש השנה בענין המת בלבד, ובשאר דברים דין אחד להם. ויום טוב האחרון של מועדים עולה למנין שבעה לאבילות, חוץ מיום טוב האחרון של ראש השנה.

בראש חדש ובחנוכה ובפורים אין מספידין את המת, אלא אומרין עליו צידוק הדין. וכן בחולו של מועד וביום טוב עצמו, אומר עליו צדוק הדין, שאין בו הספד ולא דבר המעגם את הנפש, ואומר אחר קבורה קדיש דרבנן, ואומר תתכלי חרבא וכו'.

המלקט עצמות, פי' שהוציא אותן מן הקבר לקבור אותן בקבר אחר, להוליכן למדינה אחרת, אם הם עצמות אחד מהקרובים שחייב להתאבל עליהן, יתאבל עליהן כל אותו היום שלוקט אותן, עד הערב. ונוהג כל אותו היום אבילות בקריעה וכל הני אבילות, אבל אין עומדין עליהם בשורה, ואין אומרין עליהם ברכת אבלים ולא תנחומי אבלים, אבל אומרים עליהם תנחומין לעצמן. ואין מברין עליהן בחבר עיר. ואסור לשבור את העצמות ולפרק אותן, ואל יפסיק את הגידין אלא אם נפסקו ונפרקו מעצמן, דתניא באבל רבתי אין מפרקין את העצמות ואין מפסיקין את הגידין, אלא אם נפרקו העצמות מעצמן, וכל[ה] הבשר.

כל העצמות מלקט אדם, חוץ מעצמות אביו ואמו, אפי' כלה מעליהן הבשר ואין צורתן ניכרת. תניא ליקוט עצמות אין אומרין עליהם קינה, ואין אומרין עליהם ברכת אבלים וגם תנחומי אבלים, אבל אומרין עליהם דברים, ומה הן הדברים, רבנן אומרין קילוסין, פי' מקלסין את המת, ומספרין בשבחו, ומזכירין מדותיו הטובות ותורתו, ואין מפליגין אלא כפי מה שהיה. ויש אומרין, קילוסין להב"ה, שהוא אל חי וקיים לעד ולעולמי עולמים, ממית ומחיה, מוריד שאול ויעל, וגזר מיתה על אדם וקנס אותה על זרעו לדורות, והוא ית' שמו עתיד להחיות מתי ישראל לעתיד לבא, לקץ הימין, בימות המשיח, ויבנה בית המקדש בירושלים עיר קדשו ב"ב.

ברכת מזון של אבלים. פותח המברך, ואומר, נברך מנחם אבלים שאכלנו משלו. והם עונין ואומרים, ברוך מנחם אבלים שאכלנו משלו ובטובו חיינו. ומברך בסדר, עד שמגיע לרועה ישראל, ואומר, בא"י אמ"ה האל החי הטוב והמיטיב, אל אמת, דיין אמת, שופט צדק, לוקח נפשות במשפט, ושליט בעולמו לעשות בו כרצונו, כי כל

דרכיו משפט, ואנחנו עבדיו, ועל הכל אנחנו חייבין להודות לו ולברכו, על טוב ועל רע, כדכתי' (תהלים קא, א) חסד ומשפט אשירה לך ה' אזמרה. הרחמן, גודר פרצות, הוא יגדור פרצה זאת מעלינו ומעל האבל הזה, לחיים ולשלום, הוא ישתבח בנו לדור דורים, וכו'.

עירובי חצרות ותבשילין

[עירובי חצרות ותבשילין]

עירובי חצרות ותבשילין בדרך קצרה, כמו שכתב הר' יעקב בן הרא"ש ז"ל באורח חיים. ת"ר ארבעה רשויות לשבת רשות היחיד, ורשות הרבים, כרמלית, ומקום פטור. רשות היחיד הוא המוקף מחיצות גבוהות עשרה טפחים, ויש בו ארבעה טפחים על ארבעה טפחים, ואפי' יש בו כמה מילין, אם הוא מוקף לדירה ודלתותיו ננעלות בלילה הוי רשות היחיד, וכן חצר, או חריץ עמוק עשרה ורחב ארבעה, או תל גבוה עשרה ורחב ארבעה, או' אפי' כלי אם הוא גבוה עשרה ורחב ארבעה על ארבעה, כגון שידה ותיבה ומגדל, רשות היחיד הוא. ורשות הרבים הם רחובות ושווקים הרחובים שש עשרה אמה, ומפולשין משער לשער, וששים רבוא עוברים בו. וכל דבר שהוא ברשות הרבים, ואינו גבוה שלשה טפחים, חשוב כקרקע, והוא רשות הרבים. משלשה עד תשעה, ולא תשעה בכלל, והוא רחב ארבעה, הוי כרמלית. פחות מכאן הוי מקום פטור. מתשעה ועד עשרה, ורבים מכתפין עליו, הוי רשות הרבים, אפי' אינו רחב ארבעה. ומעשרה ולמעלה, ורחב ארבעה על ארבעה, הוי מקום פטור. כרמלית הוא מקום שאינו הילוך לרבים, כגון ים ובקעה, ואסטונית, ועמודים העומדים ברשות הרבים ואצטבא שלפניהם, וקרן זוית הסמוכה לרשות הרבים, כגון מבוי שיש לו שלשה מחיצות ואין להם לחי ולא קורה ברוח רביעית. ורשות הרבים שיש לו תקרה, או דבר המוקף מחיצות שאינן גבוהות עשרה, או תל שיש לו ארבעה על ארבעה ואינו גבוה עשרה, וכן חריץ שאינו עמוק עשרה, מקום פטור הוא. מקום שאין בו ארבעה וגבוה משלשה ומלעלה עד לרקיע, או חריץ שאין בו ארבעה על ארבעה ועמוק יותר משלשה, וכן מחיצות הגבוהות משלשה ולמעלה ואין ביניהם ארבעה על ארבעה, ואפי' הוא ארוך הרבה, הוי מקום פטור.

מן התורה כל מקום שיש לו שלש מחיצות היא רשות היחיד גמור, אלא שחכמים אסרו אותו עד שיעשה בו תיקון ברביעית בלחי ובקורה. וצריך שיהא שיעור הקורה ברחבה טפח ועביה כל שהוא, רק שתהא חזקה כדי לקבל חצי לבנה. ומה שהמבוי ניתר בלחי וקורה, הני מילי שאין בגובהו יותר מעשרים אמות מצומצמות, ואינו נמוך מעשרה טפחים מרווחים, ואין רחבו יותר מעשרה אמות מצומצמות, ושיהא ארכו ארבע אמות

מרווחות או יותר, אבל אם גבוה מעשרים אמות או נמוך מעשרה טפחים או רחב יותר מעשרה אמות או שאין ארוך ארבע, אין לו תקנה בלחי וקורה אלא בצורת הפתח.
מבוי אינו ניתר בלחי וקורה, עד שיהו שתי חצרות פתוחות לתוכו, ולכל חצר שני בתים, וצריך שידורו בו שני שכנים, ואם לאו אינו ניתר בלחי וקורה. ואפי' אין דרין בו אלא האב ובנו, או הרב ותלמידיו, חשיבי כרבים, וניתר בלחי וקורה. והוא הדין נמי האחד גוי והאחד ישראל, שניתר בלחי וקורה. וצריך שיהא ארכו יותר על רחבו, ואם רחבו יותר על ארכו, דינו כחצר שנפרץ במלואו, וצריך פס ארבעה טפחים מצד אחד או בשני צדדין.
מבוי המפולש בשני ראשיו צריך צורת פתח מכאן ולחי או קורה מכאן. ולא שנא בין שהוא מפולש בשני ראשיו לרשות הרבים או צד אחד לרשות הרבים וצדו השנית לכרמלית. אבל אם צדו אחת פתוחה לרשות הרבים וצדו השנית פתוחה לחצר שאינה מעורבת, אין צריך צורת פתח אלא לחי או קורה. בשני ראשיו ורשות הרבים עצמו, דהיינו רחב שש עשרה אמה ומפולש משער לשער ששים רבוא עוברים בו, אינו ניתר אלא בדלתות, והוא דנעולות בלילה.
העירוב הוא שגובין פת מכל בית ובית, ונותנין אותו באחד מבתי החצר, שעתה אנו רואים כאלו כולם דרין באותו הבית, וכאלו כל החצר מיוחד לאותו הבית, ואינו דומה לרשות הרבים.
אין מניחין את הערוב בחצר, אלא בבית שיש בו ארבע אמות על ארבע אמות שראוי לדירה, ואפי' הוא של קטן. ואם רגילין ליתנו בבית ידוע, אין להם לשנותו וליתנו בבית אחר, משום דרכי שלום. ואפי' קטן יכול לגבות העירוב. וצריך ליתנו בכלי אחד, ואם חלקוהו ונתנוהו בשני כלים, אינו עירוב, אלא א"כ נתמלא האחד. וצריך שלא יקפיד אחד מהם על עירובו אם יאכלנו חבירו, ואם מקפיד אינו עירוב. ולכן צריך ליזהר שלא לערב בדבר שתיקן לצורך השבת.
אין מערבין [אלא] בפת שלימה, ואפי' היא קטנה, אבל בפרוסה, אפי' היא גדולה הרבה, לא. מערבין בפת אורז ועדשים, אבל לא בפת דוחן. ואם רצה אחד מבני חצר ליתן פת בשביל כולם, שפיר דמי, ובלבד שיזכנו להם. וצריך לזכותו להם על ידי אחר, שיאמר לו, זכי בזה בשביל כל בני החצר. ולא יזכה להם על יד בנו ובתו הסומכים על שולחנו, ואפי' הם גדולים, מפני שידם כידו ולא יצאו עדיין מרשותו. אבל אם אינן סמוכים על שולחנו, ואפי' הם קטנים, מזכה על ידם. וכן על ידי מלמד, או סופר שאוכל בשכרו, או יתנם אוכל על שולחנו בתורת צדקה, יכול לזכות על ידן, אע"פ שסמוכין על שולחנו.

ואינו מזכה לא על ידי עבדו ולא על ידי שפחתו הכנענים, ולא על ידי אשתו שנותן לה מזונות, אפי' יש לה בית בחצר לבדה. וכשזוכין בו צריך להגביהו מן הארץ טפח.
שיעור העירוב בזמן שהן עד שמונה עשר, ושמונה עשר בכלל שיעורו כגרוגרת לכל אחד ואחד, ואם הם תשעה עשר ומתשעה עשר ולמעלה אפי' עד כמה, שיעורו כשתי סעודות שהן י"ח גרוגרות. היה בו כשיעור ונתמעט, ונשתייר בו אפי' כל שהוא, כשר.
ואחד מבני חצר ששכר ולא עירב עם האחרים, אוסר להם רשותו. מה תקנתו, יבטל להם רשותו, שיאמר רשותי מבוטלת לכם או קנויה לכם, ואין צריך קנין סודר. ויכול לבטל אף משתחשך. וצריך שיבטל רשות ביתו ורשות חצירו בפירוש לכל אחד ואחד או לכולם בכלל.
משתתפין בכל מיני מאכל, חוץ מגודגדניות שהוקשו לזרע, ולא בתבלין, ולא בפולין יבשין, ולא בעלין של בצלים שלא גדלו אורך זרת, ולא בכמהין ופטריות, ולא במים לבדן ולא במלח לבדו, אבל אם עירבן יחד משתתפין בהם. וכל דבר שרגילין ללפות בו הפת הנאכלת לשתי סעודות, וכל מה שאין מלפתין הפת שיעורו כדי לאכול ממנו מזון שתי סעודות. ובשר חי לא הוי לפתן וצריך כדי שיאכל ממנו מזון שתי סעודות, אבל צלי הוי לפתן ושיעורו ללפות בו שתי סעודות. וחומץ הוי לפתן, וכן יין מבושל, אבל יין חי [לא] הוי לפתן, ושיעורו שתי רביעיות. וכן שיעור שאר המשקין. ומשתתפין בשני ביצים, ובחמשה רמונים, ובחמשים אפרסקין, ובליטרא ירק. ומשתתפין אפי' באוכל שאינו ראוי לו, אם ראוי לשום אדם, כגון לנזיר ביין ולישראל בתרומה.
אין מערבין עירובי חצרות ושתופי מבואות ביום טוב שחל להיות בערב שבת, אלא יערב מערב י"ט, ואם שכח, יערב בי"ט על ידי תנאי, שיאמר ביום הראשון, אם היום חול ומחר קדש יהא זה עירוב, ואם היום קדש אין בדברי כלום. ולמחר יאמר על אותו הפת, אם היום קדש הרי ערבתי מאתמול, ואם היום חול הרי זה עירובי. והני מילי בשני ימים טובים של גליות, אבל בשני ימים טובים של ראש השנה, לא. אחד עירובי חצירות ושתופי מבואות מערבין אותן בין השמשות.
על עירובי חצרות ושתופי מבואות מברך בא"י אמ"ה אקב"ו על מצות עירוב. אימתי מברך, בשעה שמקבץ אותו מבני חצר או מבני המבוי, או בשעה שמזכה להן. אם אחד מזכה להן, כולם אומרים, בדין יהא שרי לן לטלטולי מבתים לחצר ומחצר לבתים ומחצר לחצר. ובשיתופי מבואות יאמר, מחצרות למבוי וממבוי לחצרות לנו ולכל הדרים בעיר הזאת.

עירובי תחומין. כל אדם יש לו אלפים אמה לכל רוח, חוץ מארבע אמותיו או חוץ ממקומו ששבת בו, כדדרשינן אל יצא איש ממקומו, אלו אלפים אמה. ואינו אלא מדרבנן וקרא אסמכתא בעלמא. וכל אדם אסור לילך חוץ מאלפים אמה בלא עירוב. אפי' הולכי מדברות, שאין צריכין לערב בחצרות, חייבין בעירובי תחומין. ואם קדש עליו היום בבקעה, ואינו יודע תחום שבת, מהלך אלפים פסיעות בינוניות, שהם תחום שבת. וכשם שאין לו אלא אלפים, כך כל כליו ובהמותיו יש להם אלפים שלו. ואם עירב הוא [לרוח אחת, אין אחר יכול להוליכם] לרוח אחרת, אפי' פסיעה אחת. וכל בהמות העיר הם כרגלי הרועה, אם אין בעיר אלא רועה אחד, אבל אם יש בעיר שני רועים, ומסרה לאחד מהם בשבת, הרי היא כרגלי הבעלים. אלפים אמה של תחום שבת מודדין אותן מחומת העיר אם היא ישרה, ואם יש בה מקומות בולטין ממנה, רואין כאלו חוט מתוח על פני כולה כנגד המקום החיצון הבולט ממנה, ומודד מן החוט ולחוץ. ואם היתה רחבה מצד אחד וצרה מצד אחר, או עגולה, מרבעין אותה לריבועו של עולם ומודדין. ואין מתחילין מהריבוע מיד, אלא מוסיפין עוד עליה שבעים אמה ושירים, ומשם ואילך מתחילין למדוד האלפים. היה בתוך שבעים אמה ושירים וסמוך לעיר בית, וכן בתוך שבעים אמה ושירים וסמוך לבית אחר, מודדין האלפים מן הבית השני, וכן עד עולם. שתי עיירות זו אצל זו, כל זמן שאין ביניהם אלא מאה וארבעים ואחת אמה, חשיבות כעיר אחת, וכשבא למדוד תחומי האחת מודד משבעים אמה ושירים חוץ לחבירתה. אבל עיר ובית, אפי' גדול הרבה, אינן חשובין כאחת, אלא א"כ הוא בתוך שבעים אמה ושירים.

מי שישב בדרך לנוח ערב שבת, וחשכה לו, ולא ידע שהוא בתחום העיר, ואח"כ מצא את עצמו בתחומה, הרי הוא כאנשי העיר, שהיא כולה לו כארבע אמות, ויש לו אלפים אמה לכל רוח. אבל אם הוא חוץ לתחום, אפי' אמה אחת, לא יכנס להיות כבני העיר, אלא עד סוף אלפים שלו. בעבור שהתחומין הן מדרבנן, היקלו בהן, והתירו למי שצריך לילך ארבעת אלפים ליתן עירוב לסוף אלפים, וילך מהלאה לעירוב אלפים. ומ"מ מפסיד כנגדן האלפים מעבר לעירו, שאין לו לאדם אלא ארבעת אלפים, וזה שנתן עירובו לסוף אלפים מן העיר אנו רואין כאלו דר שם, ומשם יש לו אלפים לכל רוח. זה הכלל במקום שמניח עירובו, הן רחוק הן קרוב, משם יש לו אלפים לכל רוח.

כיצד עושין את העירוב. אם רוצה לילך בתוך התחום ולהחשיך שם, זהו עיקר מצותו, אפי' לא אמר שבתי במקומי, אלא החשיך שם ושתק, או מי שבא בדרך וחשכה לו, קונה לו אלפים בלא אמירה. ואם אינו רוצה לטרוח ולהחשיך שם, ילך שם מבעוד יום, ויניח שם פת מזון שתי סעודות, כל אחד ואחד כפי מזונו. ולחולה ורעבתן הוי מזון

שתי סעודות בינוניות, שהם שמונה ביצים. ואם אינו מערב בפת, יכול לערב מכל דבר שכתבתי למעלה שמשתתפין בו שיתופי מבואות, ויאמר, בזה העירוב אהיה מותר לילך למחר אלפים אמה לכל רוח. ואם ירצה ישלח העירוב על ידי שליח, ויאמר, בזה העירוב יהא פלוני מותר לילך וכו', ובלבד שלא יהא קטון.

המערב לרבים אומר, הרי עירוב זה בשביל כל בני העיר, מבעוד יום, ובלבד שיהא בו מזון שתי סעודות לכל אחד. וכל מי שירצה יסמוך עליו, וצריך לזכות להם על ידי אחר, כמו שכתבתי למעלה בעירובי חצרות. וצריך להודיעם מבעוד יום, ואפי' לא גמר בלבו לסמוך עליו אלא לאחר שחשכה, הוי עירוב. ואם לא הודיעם מבעוד יום, אינו מועיל כלום. וכן מי ששמע שיש לחכם לבא, ואינו יודע לאיזה רוח, והניח שני עירובין ואמר, לאותו צד שיבא חכם יקנה לי עירוב, לרוח שבא לו החכם קנה לו. או אמר, אם לא יבא אהיה כבני עירי, או אם יבאו שנים למקום שארצה אלך, הכל לפי תנאו. אין מערבין עירובי תחומין לאחר אלא מדעתו, דשמא אינו רוצה להרויח אלפים שמצד זה כדי שלא להפסיד אלפים שכנגדו, חוץ מבנו קטון ועבדו ושפחתו הכנענים. אין מערבין עירובי תחומין אלא לדבר מצוה, כגון לילך לבית האבל או להקביל פני רבו או מפני גוים או מפני לסטים, ולאחר שעירב לדבר מצוה יכול לילך לדבר הרשות.

יום הכפורים הוא כשבת בין לענין [עירובי חצרות בין לענין] עירובי תחומין, ויום טוב נוהג בו עירובי תחומין אבל לא ערובי חצרות. ומברך בא"י אמ"ה אקב"ו על מצות עירוב. ואומר, בזה יהא מותר לפלוני ולפלוני, או לכל בני מקום פלוני וכו'. יום טוב שחל להיות בערב שבת, אם שכח ולא עירב מאתמול עירובי תחומין, אין מניחין אותו בי"ט בתנאי. עירובי תבשילין. יום טוב שחל להיות בערב שבת, לא יבשל לכתחלה בשבת בקדרה בפני עצמה, ועל ידי עירוב מבשל לכתחלה לצורך שבת. ועירובין צריך לעשות מפת וממיני תבשיל, פת לאפות עליו ותבשיל לבשל עליו, וצריך שיהא התבשיל ראוי ללפות בו הפת לאפוקי דייסא. וכל מיני תבשיל, צלי או שלוק או מבושל, ראוי לערב בו, ואפי' עדשים שנשארו בשולי הקדרה. ושמנונית שנדבק בסכין גורדו וסומך עליו, ובלבד שיהא בו כזית, שזה הוא שיעורו, בין בתחלתו בין בסופו, בין לאחד בין לאלף. דגים קטנים מלוחים, אם הם מבושלים או צלויים, מועילין לענין עירוב.

מצוה על כל אדם לערב, וגם מצוה על גדול העיר לערב על כל בני עירו. וכשמערב על אחרים צריך לכוין דעתו על אותו שרוצה לערב בשבילו, ואינו צריך לפרט, אלא שמניח בכלל על כל בני העיר ודיו, וכל מי שהוא בתחום העיר יוצא בו. אבל אותו שהניחו בשבילו, אין צריך שידע בשעת הנחה, רק שיודיעוהו למחר ביום טוב קודם שיתחיל

לבשל לצורך השבת. וצריך לזכות להם על ידי אחר, ואינו מזכה להם לא על ידי אשתו ובניו ובנותיו, בין גדולים בין קטנים, אם סומכין על שולחנו, ואם בניו ובנותיו אינן סומכין על שולחנו, ואפי' קטנים, יכול לזכות לאחרים על ידם. אבל אינו מזכה על ידי עבדו ושפחתו הכנענים.

כיצד עושין. לוקח העירוב בידו, ונותנו למי שיש לו לזכות בשביל מי שמערב על ידו, ואומר לו, זכה בעירוב זה בשביל פלוני, ונוטלו הזוכה מידו, וחוזר ונוטלו מיד הזוכה, ומברך בא"י אמ"ה אקב"ו על מצות עירוב. ואומר, בדין יהא שרי לן לאפויי ולבשולי ולאטמוני ולאדלוקי שרגא ולמעבד כל צרכנא מיומא טבא ליומא דשבתא, ולכל בני העיר הזאת, או למי שירצה ליפרט. ויכול להניח העירוב על דעת להיות סומך עליו כל זמן שהוא קיים, אפי' ליום טוב אחר. נאכל או נאבד קודם שבשל לשבת, אינו יכול לבשל עליו אפי' באותו יום טוב. נשאר ממנו כזית סומך עליו. ולאחר שהכין צרכי שבת יכול לאוכלו מיד.

אע"פ שאדם יוצא ידי חובתו בעירובו של גדול העיר, הני מילי שהוא טרוד או מי ששכח ולא עירב, אבל מי שאיפשר לו לערב ואינו מערב, אלא שרוצה לסמוך על עירובן של אחרים, נקרא פושע, ואינו יוצא בו. מי שלא הניח עירוב אסור אפי' להדליק נר שבת, וכשם שאסור לבשל לעצמו כך אסור לבשל לאחרים, וגם אחרים אסורים לבשל לו, ואין לו תקנה, אלא שיקנה קמחו ותבשילו לאחרים, והם אופין ומבשלים ונותנין לו, כי שלהם הם מבשלים ונותנין לו אחר כך. ואפי' בביתו יכולין לבשל, אחר שנתן להם הקמח והתבשיל במתנה, ומשכוהו וקנו אותו. ואם אין אחרים שיערבו שיוכל להקנות להם, התירו לו חכמים, משום כדי חייו ומשום שבת, לעשות דבר מועט אפי' הוא בעצמו, כגון לאפות ככר אחד ולבשל קדרה אחת ולהדליק נר אחד. ומותר לבשל בקדרה אחת כמה שירצה ליום טוב, ואם הותיר הותיר לשבת. עבר במזיד ובישל מותר לאכלו, אבל אם הערים ובישל שתי קדרות לצורך היום והותיר אחת לצורך מחר, אסור לאכלה. שכח ולא עירב, ונזכר ביום הראשון של י"ט, יכול להניח העירוב בתנאי ויאמר ביום הראשון, אם היום קדש איני צריך לערב לפי שמחר חול, ואם היום חול ולמחר קדש בדין יהא שרי לן וכו', ולמחר אין צריך לומר כלום, שאם קדש הוא הרי כבר עירב. ואם חול הוא אין צריך עירוב. בד"א שיכול לערב על תנאי, כגון שחל י"ט להיות בחמישי ובששי, אבל אם חל להיות יום טוב בערב שבת ובאחד בשבת, אין התנאי מועיל כלום. וג"כ בשאר שני ימים טובים של גליות, אבל בשני ימים טובים של ראש השנה, לא.

ואע"פ שהניח עירוב, כתב הרא"ש ז"ל ובעל העיטור שאינו יכול לבשל מיום הראשון לשבת. ר"ל אם חל להיות יום טוב יום חמישי ויום ששי לא יבשל מיום חמישי לשבת אלא ביום ששי, ששבות חדשה התירו ולא שבות ישנה. אבל חל להיות י"ט יום ששי ויום שבת, מבשל היום ששי לשבת לכתחלה על ידי עירוב.

הלכות חלה

הלכות חלה. חייב כל אחד ואחד מישראל להפריש חלה מעיסתו, אם היא מחמש מינין שבפסוק ארץ חטה, והן חטין ושעורין וכוסמין ושיבולת שועל ושיפון, ואם יש בעיסה ששים אוקיות ולמעלה. ואם אין בה זה השיעור אינה חייבת בחלה, וחלה שהוא דבר מועט מן העיסה. ומברך כשיפרישנה, בא"י אמ"ה אקב"ו להפריש חלה, ושורף אותה באור, והיא הנקראת חלת האור. ומפריש אותה אם יש שם כהן או כהנת משלש עשרה שנה ומעלה לאכול אותה. דתניא אין חלה בחוצה לארץ אלא למי שהטומאה יוצאה מגופו, ומותרת אפי' לזבין ולזבות ולנדות וליולדות.

ברכת מעקה

העושה מעקה מברך בא"י אמ"ה אקב"ו לעשות מעקה.

חביבין המצות שבם נשא הב"ה זרע אברהם אהובו, ומסרן להם להדרן ולפארן בהם. וישראל עם קדושו ונחלתו מפארין ומשבחין שמו יתעלה על המצות והחקים והמשפטים שמסר להם, ובשביל שקבלו ישראל מצותיו של הב"ה נקראו קדושים, שנא' (דברים כו, טז) היום הזה ה' אלהיך מצוך לעשות את החקים האלה ואת המשפטים ושמרת ועשית אותם בכל לבבך ובכל נפשך. את ה' האמרת היום להיות לך לאלהים וללכת בדרכיו ולשמור חקיו ומצותיו [ומשפטיו] ולשמוע בקולו, וה' האמירך היום להיות לו לעם סגולה כאשר דבר לך ולשמור כל מצותיו, ולתתך עליו על כל הגויים אשר עשה לתהלה ולשם ולתפארת ולהיותך עם קדוש לה' אלהיך כאשר דבר.

וגרסי' בספרי יברכך ה' וישמרך, עם הבריכה שמירה, יברכך בעושר וישמרך שתהא עושה מצות. ובזכות המצות שישראל עושין, הב"ה מציל אותן מן הפורענות ומידי אויביהן ומחיה רעה, ונותן השקט ובטחה ושבע ושלום וטל ומטר בעתו בארץ, שנא' (ויקרא כו, ג) אם בחקתי תלכו ואת מצותי תשמרו ועשיתם אותם, ונתתי גשמיכם בעתם ונתנה הארץ יבולה ועץ השדה יתן פריו, והשיג לכם דיש את בציר ובציר ישיג את זרע ואכלתם לחמכם לשובע וישבתם לבטח בארצכם, ונתתי שלום בארץ ושכבתם ואין מחריד והשבתי חיה רעה מן הארץ וחרב לא תעבר בארצכם.

[סליק פרקא]

ז; פרק גמילות חסדים

גדולת גמילות חסדים א

בענין גמילות חסדים

שמעון הצדיק היה משיירי כנסת הגדולה. הוא היה אומר על שלשה דברים העולם עומד, על התורה, ועל העבודה, ועל גמילות חסדים. וגרסי' בפרקי ר' אליעזר אמ' הב"ה למלאכי השרת, בואו ונגמול חסד לאדם ולעזרו, שעל מדת גמילות חסדים העולם קיים, שנאמר אמרתי עולם חסד יבנה. ושלשה דברים אלו שהעולם קיים עליהם, שהם תורה ועבודה וגמילות חסדים, שלשתם נאמרו בכל אחד ואחד משלש פסוקים, שהן אחד בתורה ושני בנביאים ושלישי בכתובים. בתורה, דכתי' (שמות טו, יג) נחית בחסדך עם זו גאלת נהלת בעזך אל נוה קדשך. בחסדך, זו גמילות חסדים, בעזך זו תורה, שנא' (תהלים כט, יא) ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום. אל נוה קדשך, זה בית המקדש ששם העבודה, שנא' (ישעיהו לג, כ) חזה ציון קרית מועדנו עיניך תראינה ירושלם נוה שאנן אהל בל יצען וגו'. בנביאים, דכתי' (ישעיהו נא, טז) ואשים דברי בפיך ובצל ידי כסיתיך, [זו תורה], לנטוע שמים וליסוד ארץ, זו גמילות חסדים, שעליה העולם קיים, ולאמר לציון עמי אתה, זה בית המקדש, ששם העבודה. בכתובים, דכתי' (משלי כ, כח) חסד ואמת יצרו מלך וסעד בחסד כסאו. חסד, זו גמילות חסדים, ואמת, זו תורה, דכתי' (מלאכי ב, ו) תורת אמת היתה בפיהו, כסאו, זה בית המקדש ששם העבודה, שנא' (ירמיהו יז, יב) כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו. אמ' הב"ה, חביבין לפני גמילות חסדים מזבחים ומעולות שהן מקריבין לפני על גבי המזבח, שנא' (הושע ו, ו) כי חסד חפצתי ולא זבח ודעת אלהים מעולות. וגרסינן באבות דר' נתן מנין שגמילות חסדים מלאה הארץ, שנא' (תהלים קיט, סד) חסדך ה' מלאה הארץ, ומנין שהוא מן הארץ ועד לרקיע, שנא' (תהלים נז, יא) כי גדול עד שמים חסדך, ומנין שהוא למעלה מן הרקיע, שנא' (תהלים קח, ה) כי גדול מעל שמים חסדך, ומנין שהוא מסוף העולם ועד סופו, שנא' (תהלים קג, יז) וחסד ה' מעולם עד עולם על יראיו וצדקתו לבני בנים.

גדולה גמילות חסדים יותר מן הצדקה. שהצדקה בממונו של אדם, וגמילות חסדים בגופו ובממונו. והצדקה עם החיים בלבד, וגמילות חסדים עם החיים ועם המתים, דכתי' (רות ב, כ) ברוך ה' אשר לא עזב חסדו את החיים ואת המתים, וכתיב (רות א, ח) יעש ה' עמכם חסד כאשר עשיתם עם המתים ועמדי. הצדקה עם העניים בלבד, וגמילות חסדים עם העניים ועם העשירים. א"ר יוחנן אין אנו יודעים איזה חביב, גמילות חסדים או צדקה, כשהוא אומר וחסד ה' מעולם ועד עולם על יראיו וצדקתו לבני בנים, הוי אומר

גמילות חסדים חביבה. פי' בזכות גמילות חסדים הב"ה עושה חסד עם האדם מעולם ועד עולם, אבל זכות הצדקה מגינה עד בני בנים בלבד. וגמילות חסדים שאדם עושה עם החיים, איפשר שישלמו לו אותם האנשים שגמל עמהם כמעשיו, או מהללים ומשבחים אותו, אבל גמילות חסדים שאדם עושה עם המתים, אין מתן שכרו אלא מהב"ה, מפני שהוא עושה לשם שמים, דתניא אי זו היא גמילות חסדים שהיא לשם שמים, הוי אומר זו גמילות חסדים שאדם עושה עם המתים.

ועוד גרסי' בפרקי ר' אליעזר בפרק שבע עשרה, מאין אנו למדין גמילות חסדים, מהב"ה, שהוא בעצמו גמל חסד למשה ואהרן וקברן בידו. ואלמלא הדבר כתוב, אי איפשר לאומרו, שנא' (דברים לד, ו) ויקבור אותו בגיא. רבן גמליאל בנו של ר' יהודה הנשיא אומר, לא על משה בלבד גמל הב"ה חסד, אלא אף על אהרן. כשעלו להור ההר, היו מרננין כל שבטי ישראל ואומרים, הניחו אהרן בהור ההר וירדו להם, ולא האמינו שגוע. לגמול לו חסד מה עשה הב"ה, נטל ארונו של אהרן והעבירו מעל המחנה, וראו כל ישראל ארונו של אהרן פורח באויר, והאמינו כי גוע וגמלו חסד עמו, שנא' (במדבר כ, כט) ויראו כל העדה כי גוע אהרן ויבכו את אהרן שלשים יום כל בית ישראל. ולמשה לא גמלו חסד אלא אנשים בלבד, שנא' (דברים לד, ח) ויבכו בני ישראל את משה בערבות מואב, ולאהרן גמלו חסד האנשים והנשים והטף, שנא' (במדבר כ, כט) ויבכו את אהרן שלשים יום כל בית ישראל, מפני שהיה אהרן אוהב שלום ורודף שלום ומכניס שלום בין אדם לחבירו, בין איש לאשתו. וגרסי' במ' יומא ירושלמי כתיב (דברים י, ו) ובני ישראל נסעו מבארות בני יעקן מוסרה שם מת אהרן ויקבר שם. וכי במוסרה שם מת אהרן, והלא בהור ההר מת, שנא' (במדבר לג, לח) ויעל אהרן אל הור ההר על פי ה' וימת שם וגו'. אלא כיון שמת אהרן ע"ה נסתלקו ענני כבוד, ובקשו כנענים להתגרות בישראל, שנא' (במדבר כא, א) וישמע הכנעני מלך ערד יושב הנגב כי בא ישראל דרך האתרים. מהו האתרים, מת התיר שבהם שהוא תר להם הדרך, פי' מת אהרן ע"ה, שהיו ענני כבוד תרין לישראל את הדרך בזכותו. מיד אמרו כנעניים, בואו ונתגרה להם, ובקשו ישראל חזור למצרים, וחזרו לאחוריהם שמונה מסעות, ורץ אחריהם שבטו של לוי והרג מהם שבעה עשר משפחות. אף הם הרגו ממנו ארבעה, הה"ד לעמרמי ליצהרי לחברוני לעוזיאלי. אימתי חזרו, בימי דוד, הה"ד יפרח בימיו צדיק. אמרו ישראל במוסרה, מי גרם לנו הדמים הללו. אמרו, על שלא עשינו חסד עם אהרן הצדיק שמת בהר ההר ולא עשינו לו הספד כראוי. אמרו, בואו ונספודהו במוסרה. מיד ישבו וקשרו לו הספד, וגמלו

לצדיק חסד. והעלה עליהם הכתו' כאלו מת שם ונקבר שם, ללמדך כמה הוא זכותן של גומלי חסדים וכמה הוא עונשן של מי שאינן גומלי חסדים.

ר' יוסי אומר, שבעת ימי האבל מנין אנו למדין, מיעקב אבינו ע"ה, שעשה לו יוסף בנו שבעת ימי האבל, שנא' (בראשית נ, י) ויעש לאביו אבל שבעת ימים. ועלו כל גדודי המלכות עמו, שנא' (בראשית נ, ט) ויעל עמו גם רכב גם פרשים ויהי המחנה כבד מאד. אמ' להם הב"ה, אתם גמלתם חסד עם יעקב עבדי, אף אני נותן לכם ולבניכם בעולם הזה שכר טוב. כשמתו מצרים בים, לא טבעו, אלא זכו להקבר, שנא' (שמות טו, יב) נטית ימינך תבלעמו ארץ.

גמילות חסדים מנין אנו למדין, מאיזבל. שהיה ביתה סמוך לשוק, וכל חתן שהיה עובר בשוק, היתה יוצאה מביתה ומצלצלת בכפיה ומהלכת עשר צעדות, וכל מת שהיה עובר בשוק, היתה יוצאה מביתה וממחת בכפי ידיה ומקוננת בפיה ומהלכת אחריו. וניבא עליה אליהו זכור לטוב ואמ', הכלבים יאכלו את איזבל בחלק יזרעאל, והאיברים שהיו גומלין חסד, לא שלטו בהם הכלבים, שנא' (מלכים ב ט, לה) וילכו לקוברה ולא מצאו כי אם הגולגולת והרגלים וכפות הידים.

גמילות חסדים מנין אנו למדין, מאנשי יבש גלעד ומחצי שבט המנשה. כשנהרג שאול ובניו אמרו, מי שהצילנו מחרפת בני עמון אין אנו חייבין לגמול לו חסד. עמדו כל הגבורים שבהם והלכו כל הלילה, שנא' (שמואל א לא, יב) ויקומו כל איש חיל וילכו כל הלילה ויקחו את גופת שאול ואת גופת בנו ויביאום יבשה ויקברום. לאבלים מנחמין ביין, שנא' (משלי לא, ו) תנו שכר לאבד ויין למרי נפש, ואנשי יבש גלעד היו גומלין חסד עם שאול ועם בניו בצום ובכי ומספד, שנא' (שמואל א לא, יג) ויצומו שבעת ימים. אמ' להם הב"ה, אתם גמלתם חסד עם שאול ועם בניו, אני אתן שכרכם לעתיד לבא, כשאני עתיד לקבץ את ישראל מארבע כנפות העולם, ראשון אני מקבץ את שבט מנשה, שנא' (תהלים ס, ט) לי גלעד ולי מנשה ואפרים מעוז ראשי יהודה מחוקקי.

ר' פנחס אומר, לאחר שנהרג שאול ובניו, בא רעב בימי דוד בארץ ישראל שלש שנים, שנה אחר שנה. בשנה ראשונה עלו ישראל לרגל. אמ' להם דוד, צאו וראו שמא יש בכם עובדי ע"ז, שבעון עובדי ע"ז הגשמים נעצרין, שנא' (דברים יא, טז) השמרו להם פן יפתה לבבכם וסרתם ועבדתם אלהים אחרים והשתחויתם להם, וחרה אף ה' בכם ועצר את השמים ולא יהיה מטר. יצאו ובדקו ולא מצאו. בשניה עלו לרגל. אמ' להם דוד, צאו וראו אם יש בכם מגלה עריות, שבעון גלוי עריות הגשמים נעצרין, שנא' (ירמיהו ג, ב) ותחניפי ארץ בתזונתך וגו', מה כתי' תמן, וימנעו רביבים ומלקוש לא היה ומצח אשה

זונה היה לך. בדקו ולא מצאו. בשנה השלישית עלו ישראל לרגל. אמ' להם דוד, צאו וראו אם יש בכם שופכי דמים, שבעון שופכי דמים הגשמים נעצרין, שנא' (במדבר לה, לג) ולא תחניפו את הארץ. בדקו ולא מצאו. אמ' דוד, מכאן ואילך אין הדבר תלוי אלא בי. עמד דוד והיה מתפלל לפני הב"ה. ואמ' לו, על שאול ועל יהונתן בנו, שבימיו לא נעשה ע"ז בארץ. מיד עמד דוד, ולקח כל חכמי ישראל וגדוליהם, ועברו את הירדן ובאו ליבש גלעד, ומצאו את גוית שאול ואת יהונתן בנו, שלא שלטה בהם רמה, שנא' (תהלים לד, כא) שומר כל עצמותיו אחת מהנה לא נשברה. ולקחו גופת שאול ויהונתן ונתנו אותם בארון ועברו את הירדן, שנא' (שמואל ב כא, יד) ויקברו את שאול ויהונתן בנו. וצוה המלך והיו מעבירין ארונו של שאול בכל גבול ישראל, בכל שבט ושבט. והיה הגבול שנכנס בו ארונו של שאול, היו יוצאין הם ובניהם ובנותיהם ונשיהם וגומלין לו חסד, כדי שיצאו כל ישראל ידי חובתן בגמילות חסדים, עד שבא לגבול ירושלים ולארץ בנימן, שנא' (שמואל ב כא, יד) ויקברו את עצמות שאול ויהונתן בנו. כיון שראה הב"ה שגמלו חסד כל ישראל, מיד נתמלא רחמים ונתן מטר על הארץ, שנא' (שמואל ב כא, יד) ויעתר אלהים לארץ אחרי כן.

וגרסי' במ' שוטה ירושלמי ר' נתנאל אומר, קודם שלש מאות שנה עד שלא נולד יאשיהו נקרא שמו, שנא' (מלכים א יג, ב) הנה בן נולד לבית דוד יאשיהו שמו. ובן שמונה שנים מלך. ונער בן שמונה שנים מה תהיה דעתו, ושיבר את המצבות וכתת את האשרים וגידע את הפסילים, והיתה זכותו מבהקת לפני כסא הכבוד. ובשביל הרעה שהיו עושין בסתר, נאסף הצדיק. ונאספו כל אנשי יהודה וירושלם, וירמיה הנביא גמל חסד עם יאשיהו, שנאמר (דברי הימים ב לה, כה) ויקונן ירמיהו על יאשיהו. וכן קבלו עליהם כל ישראל להיות גומלים חסדים לכל חכמי ישראל וגדוליהם, ויתנום לחוק לבני ישראל.

ראה שלמה ע"ה שמדת גמילות חסדים גדולה לפני המקום, וכשבנה בית המקדש בנה בו שלשה שערים, אחד לחתנים, ואחד לאבלים ולמנודים, ואחד שהיו כל ישראל נכנסין בו. והיו כל ישראל הולכים בשבתות ובימים טובים ויושבין בין שני שערים הללו. והנכנס בשער חתנים, היו יודעין שהוא חתן, והם אומרין לו, מי ששיכן שמו בבית הזה ישמחך בבנים. ואם היה נכנס בשער האבלים, ומכוסה שפמו, היו יודעין שהוא [אבל, והיו אומרים לו, השוכן בבית הזה הוא ישמחך וינחמך. והנכנס בשער האבלים שלא היה מכסה שפמו היו יודעין שהוא מנודה], והן אומרים לו, השוכן בבית הזה יתן בלבך לשמוע לדברי חביריך ויקריבוך, כדי שיצאו כל ישראל ידי חובתן בגמילות חסדים. משחרב בית המקדש, התקינו שיהיו חתנים ואבלים נכנסין בבתי כניסיות

ובבתי מדרשות, ואנשי המקום רואין את החתן ושמחים עמו ורואין את האבל ומנחמין אותו ויושבין עמו על הארץ, כדי שיצאו כל ישראל ידי חובתן בגמילות חסדים.
וגרסי' במ' שוטה בפרק קמא, מי לנו גדול מיוסף שלא נתעסק בו אלא משה, מי לנו גדול ממשה שלא נתעסק בו אלא הב"ה, שנא' (דברים לד, ו) ויקבור אותו בגיא. ולא על משה בלבד אמרו, אלא על כל הצדיקים, שנא והלך לפניו צדקך כבוד ה' יאספך. ת"ר בוא וראה כמה חביבות המצות על משה רבינו ע"ה, שכל זמן שישראל מתעסקין בבזת מצרים, משה מתעסק במצוה, והיה משתדל ליטול עצמותיו של יוסף להעלות אותן לארץ ישראל, כדי שיהיו ישראל נקיים מן השבועה, שנא' (בראשית נ, כה) וישבע יוסף את בני ישראל לאמר. ולפיכך היה משה משתדל ליקח עצמות יוסף, לצאת ידי חובת המצוה, שנא' (משלי י, ח) חכם לב יקח מצות. ומנין היה יודע משה היכן היה קבור יוסף. אמרו שסרח בת אשר נשתיירה מאותו הדור. הלך משה אצלה. אמ' לה, כלום את יודעת היכן יוסף קבור. אמרה לו, ארון של מתכת עשו לו מצרים, וטבעוהו בנהר נילוס, כדי שיתברכו מימיו. הלך משה ועמד על שפת הנהר, ואמר, יוסף, הגיעה שנת הגאולה שנשבע הב"ה לישראל לגאול אותם, והגיעה שעה שהשבעת את ישראל להעלות את עצמותיך מזה, ושכינה וכל ישראל מתעכבין לך, אם תתראה מוטב, ואם לאו, אנו נקיים ופטורין משבועתך. מיד צף ארונו של יוסף ועמד למעלה מן המים. ואל תתמה שצף ארונו של יוסף על גבי המים, שהרי צף הברזל לאלישע הנביא ע"ה, שנא' (מלכים ב ו, ה) ויהי האחד מפיל הקורה ואת הברזל נפל אל המים, ויאמר אהה אדוני והוא שאול, ויאמר איש האלהים אנה נפל ויראהו את המקום ויקצב עץ וישלך שמה ויצף הברזל. והלא דברים קל וחומר, ומה אלישע שהוא תלמיד אליהו, ואליהו תלמידו של משה ע"ה, צף הברזל מפניו, משה עצמו עא"ו. ר' נתן אומר, בתוך קבורנטי של מלכים היה, והלך משה ועמד על שפת קבורנטי, ואמ', יוסף, הגיעה שנת הגאולה לישראל שנשבע הב"ה, ואתה השבעת אותם, אם תתראה מוטב, ואם לאו, הרי אנו נקיים ופטורין משבועתך. מיד נזדעזע ארונו של יוסף ונטלו משה, שנא' (שמות יג, יט) ויקח משה את עצמות יוסף עמו. וכל אותן שנים שהיו ישראל הולכין במדבר, ארון של יוסף וארון של שכינה היו מהלכין זה בצד זה, והיו עוברין ושבין שואלין, מה טיבן של ארונות הללו, ואומרים להם, אחד של שכינה ואחד של מת. אמרו להם, וכי איפשר למת להלוך עם השכינה. אמרו, קיים זה מה שכתוב בזה. ומה אי לא דעסיק ביה משה, ישראל לא היו עוסקין ביה, והכתי' (יהושע כד, לב) ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו בשכם. אמרו, כבודו בגדולים יותר מבקטנים. ואי לא דעסיקי ביה ישראל, בניו לא הוו

עוסקין ביה. אמרו, כבוד במרובין יותר מבמועטין. קברו בשכם, מאי שנא בשכם. אמ' ר' חמא ב"ר חנינא, אמרו ישראל, אבותינו גנבוהו משכם, נחזיר אבדה לשכם.
אמ' ר' חמא ב"ר חנינא, מאי דכתי' (דברים יג, ה) אחרי ה' אלהיכם תלכו, וכי איפשר לו לאדם לילך אחר שכינה, והלא כבר נאמר כי ה' אלהיך אש אוכלה הוא, אלא הלך אחרי מדותיו. הב"ה מלביש ערומים, שנא' (בראשית ג, כא) ויעש ה' אלהים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבשם, אף אתה מלביש ערומים. הב"ה ביקר חולים, שנא' (בראשית יח, א) וירא אליו ה' באלוני ממרא, אף אתה בקר חולים. הב"ה מנחם אבלים, שנא' (בראשית כה, יא) ויהי אחרי מות אברהם ויברך אלהים את יצחק בנו, מלמד שבירך לו ברכת אבלים, אף אתה נחם אבלים. הב"ה קובר מתים, שנא' (דברים לד, ו) ויקבור אותו בגיא, אף אתה קבור מתים. דרש ר' שמלאי תורה תחלתה גמילות חסדים וסופה גמילות חסדים. תחלתה גמילות חסדים, שנא' (בראשית ג, כא) ויעש ה' אלהים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם, וסופה גמילות חסדים, דכתי' (דברים לד, ו) ויקבור אותו בגיא.

ביקור חולים

וביקור חולים מצוה גדולה עד מאד, ושכרה גדול עד לאין חקר. כדגרסי' במ' פאה ירושלמי תניא מכריזין על החולה ביום השני לחוליו, כדי להודיע לבני אדם ויגמלוהו חסד. ויומא קמא דחליש לא מודעו ביה, שמא אינו חולי ויפתח פיו לשטן, מכאן ואילך מכריז עליו בשוקא ומפרסמין חוליו, דכל דרחים ליה יבקש עליו רחמים, וכל דסני ליה יחדי ליה, ויש לחולה נחת רוח בזה, שנא' (משלי כד, יז) בנפול אויבך אל תשמח ובכשלו אל יגל לבך, פן יראה ה' ורע בעיניו והשיב מעליו אפו. חרון אפו לא נאמר, אלא אפו, מלמד שמוחלין לו על כל עונותיו. ואין החולה מתרפא מחוליו עד שמוחלין לו כל עונותיו, שנא' (תהלים קג, א) הסולח לכל עוניכי הרופא לכל תחלואיכי, כמו שאפרש לקמן בע"ה.
הקרובים נכנסין לבקר את החולה מיד, ואפי' ביום הראשון, והרחוקים אחר ג' ימים. ודין החבירים כדין הקרובים. ואם קפץ עליו החולי פתאום, אלו ואלו נכנסין מיד. ואפי' הגדול [חייב] לבקר את הקטן, כ"ש הקטון לגדול, ואפי' כמה פעמים ביום, וכל המוסיף הרי זה משובח, ובלבד שלא יטריח על החולה. אין מבקרין את החולה בשלש שעות הראשונות, שכל חולה יקל עליו החולי בבקר, ויראה אותו המבקר שהוא בנחת, ולא יבקש עליו רחמים כראוי. וכשמבקשין רחמים על החולה, אם לפניו, יבקש בכל לשון שירצה, בין בלשון הקדש בין בשאר לשונות, ואם שלא בפניו, אין מבקשין אלא בלשון הקדש בלבד, בכלל תפלת יחיד, ויכלול אותו עם חולי ישראל, ויאמר המקום ירחם עליו

בכלל חולי ישראל. אין מבקרין לא חולי מעים, ולא חולי העין, ולא חולי הראש. חולי מעים, משום כיסופה, פי' שהחולה ממעיו יתבייש מבני אדם, מפני שצריך לעשות צרכיו פעמים רבות, ואין בו כח לסבול ולא לעמוד על עצמו. חולי העין והראש, מפני שהדיבור קשה להם. לפי' כל חולה שמצטער בדיבור, או אם רואה בני אדם מצטער, אין מבקרין אותו בפניו, אלא נכנסין לבית החיצון ושואלין בשלומו ודורשין בו אם צריכין ליטפל בו, כגון שיביאו לו רופא, או לקנות לו סמין, או כיוצא בזה, ושומעין צערו, ומבקשין עליו רחמים. מבקרים חולי גויים, משום דרכי שלום.

וחייב הרופא לבקר את החולה ולרפאותו. ואל ימנע מלבקרו ומלרפאתו, ואל יאמר, מה לי בצער הגדול הזה, איפשר שאטעה ונמצאתי הורג נפשות בשוגג. ואל יאמר, הב"ה מוחץ ואני מרפא, אלא על כל פנים ישתדל בחולה לרפאתו. ורשות ניתנה לרופא לרפא את החולה, כדגרסי' בבבא קמא בפרק החובל, תאנא דבי ר' ישמעאל, ורפא ירפא, מכאן שניתנה רשות לרופא לרפאת. והיא מצוה גדולה, שהיא בכלל פיקוח נפש. ואפי' היה רופא אחר מרפאו, אל ימנע עצמו מלרפאתו עם האחר. ומ"מ אם הוא אומן, יזהר שלא יטעה, כמו שצריך הדיין ליזהר בדיני נפשות, והזריז הרי זה משובח. ואם מונע עצמו לרפאת, הרי זה הוא כשופך דמים, מפני שאדם זוכה להתרפאת על ידי אסיא קודם מעל ידי חבירו. וביקור חולים מצוה מן התורה. כדגרסי' במ' נדרים בפרק אין בין מודר, א"ר יהושע בן לוי, מנין לביקור חולים מן התורה, שנא' (במדבר טז, כט) אם כמות כל האדם ימותון אלה [ופקדת כל האדם יפקד עליהם לא ה' שלחני]. [מאי] משמע. אמר [רבא], אם כמות כל האדם, שהן חולין ומוטלין על מטותיהן ובני אדם מבקרין אותן, [מה הבריות אומר', לא ה' שלחני]. תאנא בקור חולים אין לו שיעור. סבר רב יוסף למימר, אין שיעור למתן שכרו. אמ' ליה אביי, וכי כל המצות יש שיעור למתן שכרן, והא תנן הוי זהיר במצוה קלה כמצוה חמורה שאין אתה יודע שכרן של מצות. אלא אמ' אביי, אפי' גדול אצל קטן, ורבא אמ', אפי' מאה פעמים ביום. א"ר אחא ב"ר חנינא, כל המבקר את החולה נוטל אחד מששים מצערו.

מעשה בתלמיד אחד מתלמידי ר' עקיבא שחלה, ולא נכנסו חכמים לבקרו. ונכנס ר' עקיבא לבקרו, ובשביל שביקרו וריבץ לפניו, חיה. אמ' לו, ר' החייתני. יצא ר' עקיבא ודרש, כל שאינו מבקר חולים כאלו שופך דמים. כי אתא רב דימי אמ' ליה, המבקר את החולה גורם לו שיחיה, שכל המבקר את החולה מבקש עליו רחמים שיחיה, ושאינו מבקר את החולה מבקש עליו שימות. שימות סלקא דעתך, אלא אימ' כל שאינו מבקר את החולה אינו מבקש לא שיחיה ולא שימות. אמ' ר' יהודה א"ר שמואל, כל המבקר

את החולה ניצול מדינה של גיהנם, שנא' (תהלים מא, ב) אשרי משכיל אל דל ביום רעה ימלטהו ה', ואין דל אלא חולה, שנא' (ישעיהו לח, יב) מדלה יבצעני, ואין רעה אלא גיהנם, שנא' (משלי טז, ד) וגם רשע ליום רעה.

ואם ביקר מה שכרו, כדאמרי' ניצל מדינה של גיהנם. אלא מה שכרו בעולם הזה, ה' ישמרהו ויחייהו יאושר בארץ ואל תתנהו בנפש אויביו. ישמרהו, מיצר הרע, ויחייהו, מן היסורין, יאושר בארץ, שיהיו הכל מתכבדים בו, ואל תתנהו בנפש אויביו, שיזדמנו לו רעים כנעמן, שרפאוהו מצרעתו, ואל יזדמנו לו רעים כרחבעם, שחלקו את מלכותו. וגרסי' במדרש תלים אשרי משכיל אל דל ביום רעה ימלטהו ה', זש"ה מלוה ה' חונן דל. א"ר אלעזר הקפר, מי שהוא מבקר את החולה מסיר ממנו אחד מששים מחוליו, ומי שאינו מבקרו מוסיף אחד מששים לחוליו. מפני שמשתדל בו ומשמשו. וגרסי' באבל רבתי תניא האיש כורך ומקשר את האיש אבל לא את האשה, והאשה כורכת ומקשרת את האיש והאשה. האיש משמש את האיש בחולי מעים אבל אינו משמש את האשה, והאשה משמשת את האיש ואת האשה בחולי מעים. ד"א אשרי משכיל אל דל, כל מי שהוא קובר מת מצוה. ר' אבא אומר, כל מי שהוא משכיל יצר הטוב על יצר הרע. ר' אחאי אומ', כל מי שהוא נותן פרוטה לעני. ורבנן אמרי, מי שהוא בורח מן המלכות. מאי טעמא דר' אלעזר הקפר דאמ' מבקר חולים, דכתיב (תהלים מא, ד) ה' יסעדנו על ערש דוי. ומאי טעמא דאמ' קובר מת מצוה, משום יאושר בארץ. ומאי טעמא דר' אבא דאמר משכיל יצר הטוב על יצר הרע, משום ביום רעה ימלטהו ה', שהוא ממליך יצר הטוב על יצר הרע. ומאי טעמא דר' אחאי דאמ' הנותן פרוטה לעני, משום ויחייהו. ומאי טעמא דרבנן דאמרי זה הבורח מן המלכות, משום דאמ' ואל תתנהו בנפש אויביו.

וכשיכנס אדם לבקר את החולה, צריך לישב במקום נמוך, ולא ישב על מקום גבוה. דתניא הנכנס לבקר את החולה, לא ישב על גבי מטה ולא על גבי כסא ולא על גבי ספסל, אלא מתעטף ויושב על הקרקע, מפני שהשכינה למעלה ממטתו של חולה, שנא' (תהלים מא, ד) ה' יסעדנו על ערש דוי. אמ' ר' אלכסנדראי אמ' ר' חייא בר אבא, אין החולה עומד מחוליו עד שמוחלין לו על כל עוונותיו, שנא' (תהלים קג, א) הסולח לכל עוניכי הרופא לכל תחלואיכי. רב המנונא אמר, ישוב לימי עלומיו, שנא' (איוב לג, כה) רטפש בשרו מנוער ישוב לימי עלומיו. א"ר אלכסנדראי א"ר חייא בר אבא, גדול נס שנעשה לחולה מנס שנעשה לחנניה מישאל ועזריה, אש של הדיוט הכל יכולין לכבותה, אבל חולה ואשו אש של שמים, ר"ל החמימות, מי יוכל לכבותה.

וגרסינן בויקרא רבה וכי ימוך אחיך, הה"ד אשרי משכיל אל דל ביום רעה ימלטהו ה'. ר' חנינא אומר, זהו המבקר את החולה. וגרסי' בבבא מציעא בפרק המפקיד, תאני רב יוסף, והודעת להם, זו בית חייהם, את הדרך, זו גמילות חסדים, ילכו, זו בקור חולים, בה, זו קבורת מתים. וגרסי' במ' שבת בפרק מפנין, אמ' ר' יהודה בר ששת אמ' ר' אסי אמ' ר' יוחנן, ששה דברים אדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לעולם הבא, ואלו הן, הכנסת אורחים, ובקור חולים, ועיון תפלה, והשכמת בית המדרש, והמגדל את בנו לתלמוד תורה, והדן את חבירו לכף זכות.

תשובת החולה

וצריך החולה לעשות תשובה מיד, שמא יכבד עליו חוליו, או שמא תטרף עליו דעתו, ולא יהיה לו פנאי לעשות תשובה, וימות בחפזה ובבהלה. וידע ויתן אל לבו שבחוליו מזכירין לו כל עונותיו, ואם יש לו מליצי טוב יתרפא, ואם אין לו מליצי טוב יטרף, ואין לך מליצי טוב יותר מתשובה ומעשים טובים. כדגרסינן בפ' במה מדליקין אמ' רב יצחק בריה דרב יהודה, לעולם יבקש אדם רחמים שלא יחלה, שאם חלה אומרים לו הבא זכות והפטר. ואם רואים שכבד עליו החולי ונטה למות, והגיעה השעה שיפטר בה מן העולם, מזכירין אותו לעשות תשובה ואומ' לו התודה. דתניא תנו רבנן, מי שחלה ונטה למות, אומרים לו התודה, שכן דרך כל המומתים מתודין. אדם יוצא לשוק דומה כמי שנמסר להדרינוס, חש בראשו דומה כמו שנתנוהו בקולר, עלה למטה דומה כמי שהעלוהו לגרדום לידון, אם יש לו פרקליטין ניצול, ואם לאו אינו ניצול. ואין לך פרקליטין כתשובה ומעשים טובים, שנא' (איוב לג, כה) אם יש עליו מלאך מליץ וגו'. ע"כ.

וגרסי' באבל רבתי תניא נטה למות אומרים לו התודה עד שלא תמות, הרבה התודו ולא מתו, הרבה שלא התודו ומתו, הרבה שמהלכין על השוק ומתודין, שבזכות שאתה מתודה אתה חי. ואם יכול להתודות בפיו יתודה, ואם לאו יתודה בלבו. אחד המתודה בפיו ובלבו, ובלבד שתהיה דעתו מיושבת עליו. וכל הדברים האלו אין אומרין אותם לא בפני עמי הארץ ולא בפני נשים ולא בפני קטנים, שמא יבכו וישברו את לבו. מת לו מת, אין מודיעין אותו, שמא תטרף דעתו עליו, ואין קורעין את חלוקו, ואין בוכין ואין מספידין עליו, ואם בכו לפניו, משתקין אותן, שמא ישברו את לבו. וגרסי' בספרי ר' נתן אומר, ואשמה הנפש ההיא ההיא והתודו, בנין אב על כל המתים שיוטענו וידוי. וגרסינן במסכת סנהדרין בפ' נגמר הדין, היה רחוק מבית הסקילה כעשר אמות אומרים לו התודה, שכן דרך כל המומתין מתודין, שכל המתודה יש לו [חלק] לעולם הבא. שכן מצינו בעכן, שאמ' לו יהושע, בני שים נא כבוד לה' אלהי ישראל ותן לו תודה, ויען

עכן את יהושע ויאמר אמנה אנכי חטאתי לה' אלהי ישראל וכזאת וכזאת עשיתי. ומנין שיכופר לו בוידוי, שנא' (יהושע ז, כה) ויאמר יהושע מה עכרתנו יעכרך ה' ביום הזה, ביום הזה אתה עכור ואין אתה עכור לעולם הבא. ואם אינו יודע להתודות, אומרים לו, אמור תהא מיתתי כפרה לכל עונותי. וכתב הרמב"ן ז"ל וסדר שכיב מרע, כך קבלנו מחסידים ואנשי מעשה, מודה אני לפניך, ה' אלהי ואלהי אבותי, שרפואתי בידך ומיתתי בידך, יהי רצון מלפניך שתרפאני רפואה שלימה, ואם אמות תהא מיתתי כפרה על כל עונותי וחטאים ופשעים שחטאתי ושעויתי ושפשעתי לפניך, ותן חלקי בגן עדן וזכני לעולם הבא צופה לצדיקים.

הספד המת

מצוה גדולה להספיד את המת, ויותר גדול הוא הספד המת מתלמוד תורה. כדגרסי' במ' כתובות בפרק האשה שנתארמלה, ת"ר מבטלין תלמוד תורה להוצאת המת ולהכנסת כלה. בד"א בשאין לו כל צרכו, אבל יש לו כל צרכו אין מבטלין. וכמה כל צרכו, א"ר שמואל בר אויא משמיה דרב, תריסר אלפי גברי ושיתא אלפי שיפורי. אין עושין שני הספדות בעיר אחת, אלא אם כן היה בה כדי הספד לזה וכדי הספד לזה. ואין עושין שני הספדות כאחד בעיר אחת, אלא אם היה בה קילוס לזה וקילוס לזה. רבן שמעון בן גמליאל אומר, אסור משום איבה, ר"ל אם ילך אדם להספד אחד יהיה לו איבה עם קרובי המת האחר. רב המנונא איקלע למתא, שמע קול שיפורא דשיכבא, וחזיא להנך אינשי דעביד עבידתא. אמ' בשמתתא ליהוו הנך אינשי, לאו שיכבא איכא במתא, כמו שכתבתי למעלה. וכתב הרמב"ן ז"ל מכאן אני שומע, כל הרואה המת ואינו מלווהו עד שיהיה לו כל צרכו, שהוא בר נידוי. וכ"ש אם תלמיד חכם הוא, כדגרסינן במ' שבת בפ' ר' אליעזר אומר, אמ' ר' שמעון בר פזי משום ר' יהושע בן לוי משום בר קפרא, כל המוריד דמעות על אדם כשר הב"ה סופרן ומניחן בבית גנזיו, שנא' (תהלים נו, ט) נודי ספרת אתה שימה דמעתי בנאך הלא בספרתך. אמ' רב יהודה אמ' רב, כל המתעצל בהספדו של אדם כשר ראוי לקוברו בחייו, שנא' (יהושע כד, ל) ויקברו אותו בגבול נחלתו בתמנת סרח בהר אפרים מצפון להר געש, מאי להר געש, שגעש עליהם ההר לקוברם. אמ' ר' חייא בר אבא אמ' ר' יוחנן, כל המתעצל בהספדו של אדם חכם אינו מאריך ימים, מדה כנגד מדה. איתיביה ר' חייא בר אבא לר' יוחנן, ויעבדו את ה' כל ימי יהושע וכל ימי הזקנים אשר האריכו ימים אחרי יהושע. אמרי ליה בבלאי, ימים האריכו, שנים לא האריכו.

גדולה גמילות חסדים ב

גדולה גמילות חסדים שכל העושה חסד [אפילו] עם מי שאינו צריך הב"ה משלם שכרו, כדגרסי' בויקרא רבה ר' סימון בשם ר' אלעזר [אומר], תרי שטי מי שהוא עושה חסד עם מי שאינו צריך חסד, כמו אברהם עם מלאכי השרת, דכתי' (בראשית יח, ח) והוא עומד עליהם תחת העץ ויאכלו. וכי היו אוכלים. א"ר יודן, היו נראין כאלו היו אוכלין, והראשון ראשון מסתלק. מה פרע לו הב"ה, המן והבאר והשלו וענני כבוד מקיפין עליהם. והלא דברים קל וחומר, ומה מי שהוא עושה חסד עם מי שאינו צריך לו, ראה מה פרע לו הב"ה שכרו, מי שעושה חסד עם מי שצריך לו על אחת כמה וכמה. ר' סימון בשם ר' אלעזר אמ' עוד שיטה אחרת. מי שלא עושה חסד עם מי שאינו צריך לו, כגון עמון ומואב עם ישראל, דכתי' (דברים כג, ה) על דבר אשר לא קדמו אתכם בלחם ובמים, וכי צריכין היו, והלא כל אותן ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר היה מן יורד והבאר עולה וענני הכבוד מקיפין עליהם, ראה מה פרע להם הב"ה, לא יבא עמוני ומואבי בקהל ה', על דבר אשר לא קדמו אתכם בלחם ובמים וגו'. והלא דברים קל וחומר, ומה מי שאינו עושה חסד עם מי שאינו צריך חסד, ראה מה פרע לו הב"ה, מי שאינו עושה חסד עם מי שצריך חסד, על אחת כמה וכמה. ר' שמעון בשם ר' אלעזר אומר שיטה אחורי. מי שעושה חסד עם מי שחייב לו, כיתרו עם משה, דכתי' (שמות ב, כ) ויאמר אל בנותיו ואיו למה זה עזבתן את האיש קראן לו ויאכל לחם. ר' אליעזר אומר, יתרו עשה עם משה, דכתי' (שמות ב, כ) [למה זה עזבתן] את האיש וגו'. אמ' ר' סימון אין כאן חסד, בשכרו נתן לו, ובשכרו האכילו, דכתי' (שמות ב, יט) גם דלה דלה לנו וישק את הצאן. מתי פרע לו הב"ה, ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי אומר, בימי שאול, דכתי' (שמואל א טו, ו) ויאמר שאול אל הקני לכו סורו רדו מתוך עמלקי פן אוסיפך עמו ואתה עשית חסד עם כל בני ישראל. וכי עם כל ישראל עשה יתרו חסד, והרי עם משה בלבד עשה, אלא ללמדך שכל מי שהוא עושה חסד עם אחד מישראל מעלה עליו הכתוב כאלו עשה חסד עם כל ישראל. והלא דברים קל וחומר, ומה מי שהוא עושה חסד עם מי שהוא חייב לו, ראה מה פרע לו הב"ה שכרו, מי שעושה חסד עם מי שאינו חייב לו, על אחת כמה וכמה. ר' אליעזר אומר בה שיטה אחרי, מי שעושה חסד עם מי שצריך חסד, כבועז עם רות, דכתי' (רות ב, יד) ויאמר לה בועז לעת האוכל גשי הלום ואכלת מן הלחם. מן הלחם, לחמן של קוצרין. וטבלת פתך בחומץ, א"ר יונתן מכאן שהחומץ יפה לשרב. ויצבט לה קלי, קליל זעיר בראשי אצבעותיו. והכתוב אומר ותאכל ותשבע ותותר. א"ר יצחק, את יליף מיניה

תרתי, או שרתה ברכה בידו של אותו צדיק או במעיה של אותה צדקת. וזכה בועז לצאת מירכו דוד ושלמה וכל מלכי בית דוד והמלך המשיח, יהי רצון שיגלה במהרה בימינו.
וצריך אדם לשמוח עם חבירו ביום שמחתו והשפעת טובו, וג"כ ביום רעתו ובעת צרתו ישתתף עמו וישתדל להצילו ממנה. כדגרסינן בפסיקתא ביום טובה היה בטוב, אמ' ר' תנחום ב"ר חייא, ביום טובתו של חבירך היה עמו בטובה, וביום רעה ראה, אם נזדווג לו יום רעה היאך תוכל לעשות עמו חסד ולהציל אותו ממנה. כך היתה אמו של ר' תנחום בר חייא [עושה], ביום שהיתה לוקחת לו ליטרא בשר היתה לוקחת לו שתים, אחת לו ואחת לעניים, וביום שהיתה לוקחת לו אגודה של ירק היתה לוקחת לו שתים, אחת לו ואחת לעניים.
גדולה גמילות חסדים יותר מתלמוד תורה. כדגרסינן בפרקא קמא דמסכת ע"ז, ת"ר כשנתפסו ר' אלעזר בן פרטא ור' חנינא בן תרדיון, אמ' לו ר' אלעזר לר' חנינא, אשריך שנתפסת על דבר אחד, אוי לי שנתפסתי על חמשה דברים. [א"ל ר' חנינא בן תרדיון, אשריך שנתפסת על ה' דברים] ואתה ניצול, אוי לי שנתפסתי על דבר אחד ואיני ניצול. אמ' לו ר' חנינא בן תרדיון, אשריך שנתפסת על שאתה עסקת בתורה ובגמילות חסדים. והוא לא עסק אלא בתורה בלבד. דאמ' רב הונא אמ' רב, כל העוסק בתורה בלבד דומה כמי שאין לו אלוה, שנא' (דברי הימים ב טו, ג) ימים רבים לישראל ללא אלהי אמת ולא כהן ולא מורה ולא תורה. מאי ולא תורה, אמ' רב הונא, כל העוסק בתורה בלבד, ובגמילות חסדים לא עסק, דומה כמי שאין לו אלוה.
גדולה גמילות חסדים, שכל העושה גמילות חסדים, עושין חסד עם זרעו אחריו. למדנו מיהונתן בן שאול, בשביל שעשה חסד עם דוד ולימד עליו זכות לפני שאול אביו, שנא' (שמואל א כ, לב) למה יומת מה עשה, גמל דוד עם מפיבושת בנו של יהונתן חסד אחרי מות אביו, שנא' (שמואל ב ט, י) ועבדת לו את האדמה, ויהי לבן אדוניך לחם ואכלו, ומפיבושת אוכל על שולחנו כאחד מבני המלך. ובעבור שסילק דוד החסד ממפיבושת, נסתלקה המלכות מרחבעם בן שלמה, ולא נשאר לו מלכות אלא על שבט יהודה לבדו. כדתניא למה תרבה עוד דבריך אמרתי אתה וציבא תחלקו השדה, בשעה שאמר דוד אתה וציבא תחלקו השדה, יצאתה בת קול ואמרה, רחבעם וירבעם יחלקו המלכות.
בוא וראה כמה גדול שכרן של גומלי חסדים, שזוכין לתורה ומעלה עליהן הכתוב כאלו הקריבו תודה לפני הב"ה, וכאלו בנו אחת מחורבות ירושלם. כדגרסי' בפרקא קמא דמ' ברכות, אמ' ר' חלבו אמ' רב הונא, כל הנהנה מסעודת חתן ואינו משמחו עובר בחמש

קולות, שנא' (ירמיהו לג, יא) קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה קול אומרים הודו את ה' צבאות. ואם משמחו מה שכרו, אמ' ר' יהושע, זוכה לתורה שניתנה בה' קולות, שנא' (שמות יט, טז) ויהי ביום השלישי בהיות הבקר ויהי קולות וברקים וענן כבד על ההר וקול שופר חזק מאד, הרי שלשה, וכתי' (שמות כ, יד) וכל העם רואים את הקולות, הרי חמשה. ר' אבהו אומר, כאלו מקריב תודה, שנא' (ירמיהו לג, יא) ומביאי תודה בית ה'. רב נחמן בר יצחק אמר, כאלו בנה אחת מחורבות ירושלם, שנא' (ירמיהו לג, יא) כי אשיב את שבות הארץ.

וגרסי' בפסיקתא ישלם ה' פעלך ותהי משכורתך שלמה מעם ה' אלהי ישראל אשר באת לחסות תחת כנפיו. א"ר אבין, כנפים לארץ, כנפים לשחר, כנפים לשמש, כנפים לחיות, כנפים לשרפים. כנפים לארץ, דכתי' (ישעיהו כד, טז) מכנף הארץ זמירות שמענו וגו'. כנפים לשחר, דכתי' (תהלים קלט, ט) אשא כנפי שחר. כנפים לשמש, דכתי' (מלאכי ג, כ) וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה. כנפים לכרובים, דכתיב (יחזקאל י, ה) וקול כנפים הכרובים. כנפים לחיות, דכתי' (יחזקאל ג, יג) וקול כנפי החיות. כנפים לשרפים, דכתי' (ישעיהו ו, ב) שרפים עומדים ממעל לו שש כנפים לאחד. אמ' ר' אבין, גדול כחן של גומלי חסדין, שאינן חסין לא בכנפי הארץ, ולא בצל כנפי הכרובים, ולא בצל כנפי החיות, ולא בצל כנפי השרפים, ובצל מי הם חסים, בצלו של הב"ה. הה"ד מה יקר חסדך אלהים ובני אדם בצל כנפיך יחסיון.

וגרסי' במדרש יהי אור תאנא כל אדם שיש בו חסידות נקרא מלאך ה' צבאות, הה"ד כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא. מפני מה זכה כהן ל[הקרא] מלאך ה' צבאות. אמ' ר' יהודה, מה מלאך ה' צבאות כהן למעלה, אף מלאך ה' צבאות כהן למטה. ומי הוא מלאך ה' צבאות של מעלה, זה מיכאל השר הגדול, ואתי מן חסד שלמעלה, והוא כהן גדול של מעלה. כביכול כהן גדול של מטה נקרא מלאך ה' צבאות. וגרסי' בפרק חלק ירושלמי ר' יודן ב"ר חנן בשם ר' ברכיה אומ', אמ' הב"ה לישראל, אם ראיתם זכות אבות שמטה וזכות אימהות שנתמוטטה, לכו והדבקו בחסד. מאי טעמא, כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה וחסדי מאתך לא ימוש וכו'. כי ההרים ימושו, זו זכות אבות, והגבעות תמוטנה, זו זכות אימהות, מכאן ואילך חסדי מאתך לא ימוש וברית שלומי לא תמוט אמר מרחמך ה'.

גדולה גמילות חסדים, שגזר דין ושבועה נקרע בה. כדגרסי' בפרק קמא דמס' ראש השנה אמ' שמואל בר נחמני, מנין לגזר דין שיש עמו שבועה שאינו נקרע, שנא' (שמואל א ג, יד) לכן נשבעתי לבית עלי אם יתכפר עון בית עלי בזבח ומנחה. בזבח ומנחה אינו

מתכפר, אבל מתכפר הוא בגמילות חסדים. רבה ואביי מבית עלי הוו. רבה דעסיק בתורה חיה ארבעין שנין, אביי דעסיק בתורה ובגמילות חסדים חיה שתין שנין. ובזכות גמילות חסדים שאדם עושה מוחלין לו כל עונותיו. כדגרסי' בפרק קמא דמס' ברכות ת"ר כל העוסק בגמילות חסדים מוחלין לו על כל עונותיו, שנא' (משלי טז, ו) בחסד ואמת יכופר עון. פעם אחת היה רבן יוחנן בן זכאי מהלך בירושלם ור' יהושע אחריו. ראה בית המקדש שהיה חרב. א"ר יהושע בן לוי, אוי לנו על חורבן הבית שהיו מתכפרין בו עונותינו. אמ' לו ר' יוחנן, בני, אל ירע לך, יש לנו כפרה אחרת במקומה כמותה, ואיזו, זו גמילות חסדים, שנא' (הושע ו, ו) כי חסד חפצתי ולא זבח. וגמילות חסדים היא אחת משלשה סימנין שזרע ישראל הקדושים ניכרים בהם. כדגרסי' במ' יבמות בפרק הערל, שלשה סימנין יש באומה זו, רחמים וביישנים וגומלי חסדים. רחמנים, דכתי' (דברים יג, יח) ונתן לך רחמים, בישנים, דכתי' (שמות כ, טז) ולמען תהיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו, גומלי חסדים, דכתי' (בראשית יח, יט) כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט. ובזכות גמילת חסדים הב"ה נותן צדקה ושלום בארץ שנאמר (תהלים פה, יא) חסד ואמת נפגשו צדק ושלום נשקו. סליק פרקא

ח; פרק כבוד שבתות וימים טובים

שמור שבת

בענין כבוד שבתות וימים טובים

זכור את יום השבת לקדשו, ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך, וביום השביעי שבת לה' אלהיך וגו'. וגרסינן במכילתא זכור את יום השבת לקדוש, וכתי' (שמות כ, יג) כנגדו על הלוחות לא תענה ברעך עד שקר. מגיד שכל מי שהוא משמר את השבת שהוא מעיד לפני מי שאמר והיה העולם, שברא את העולם בששה ימים ונח בשביעי, שנא' (ישעיהו מג, יב) ואתם עדי נאם ה' ואני אל. ועוד גרסינן במכילתא ושמרתם את השבת כי קדש היא לכם, מגיד שהשבת מוספת קדושה לישראל. מה לפלוני חנות נעולה לפי שהוא משמר את השבת, מה לפלוני בטל ממלאכתו לפי שהוא משמר את השבת, ומעיד לפני מי שאמר והיה העולם שברא את העולם בששה ימים ונח בשביעי. וכן הוא אומר ואתם עדי נאם ה' ואני אל. וגרסי' בואלה שמות רבה א"ר לוי, אם ישראל שומרין את השבת כראוי אפי' יום אחד, בן דוד בא. למה, שהיא שקולה כנגד כל המצות כולן. וכן הוא אומר ואנחנו עם מרעיתו וצאן ידו היום אם בקולו תשמעו.

וגרסי' בפ"ק דמסכת תענית ירושלמי בשובה ונחת תושעון, ומתרגמינן בשובה ונייח תתפרקון, ר"ל במנוחתה של שבת, ולפי שהשבת מנוחה ועונג לעולם הזה, מנוחה ועונג לעולם הבא, ושקולה שבת כנגד כל המצות שבתורה, שעל עשיית כל המצות הב"ה גואל את ישראל ובונה בית המקדש, שנא' (ישעיהו ל, טו) בשובה ונחת תושעון, ר"ל נחת עשיית כל המצות. וג"כ אם ישראל משמרין את השבת כהלכתה, הב"ה גואל אותם, ושולח להם את אליהו הנביא עם המלך המשיח, שיגלה במהרה בימינו, ובונה את ירושלם עיר קדשו ומקבץ נדחי ישראל לתוכה, הדא הוא דכתי' (ישעיהו ל, טו) בשובה ונחת תושעון בהשקט ובבטחה. אמ' ר' יוחנן, אמ' הב"ה, אע"פ שנתתי קצבה לקץ, בין שעושין תשובה בין שאין עושין תשובה [בעונתו הוא בא, ואם ישראל עושין תשובה] אפי' יום אחד, מביא אני אותו שלא בעונתו, הוי היום אם בקולו תשמעו. הרי מצינו שעל כל המצות בן דוד בא, ועל שמירת שבת אחד בן דוד בא, שהיא שקולה כנגד כל המצות. אמ' ר' אלעזר בר אבינא, מצינו בתורה ובנביאים ובכתובים ששקולה שבת כנגד כל המצות. מן התורה מנין, שכן אמ' להם משה, שבתון שבת קדש לה' מחר [את אשר תאפו אפו ואת אשר תבשלו בשלו וגו']. ומן העם לא עשו כדברו, שנא' (שמות טז, כז) ויהי ביום השביעי יצאו מן העם ללקוט ולא מצאו, ועל זה אמר הב"ה עד אנה מאנתם לשמור מצותי חקתי ותורותי. מן הנביאים מנין, דכתיב (ישעיהו נו, ד) כה אמר ה' לסריסים אשר ישמרו את שבתותי ובחרו באשר חפצתי ומחזיקים בבריתי. מן הכתובים מנין, דכתי' (נחמיה ט, יג) ועל הר סיני ירדת לדבר עמהם מן השמים ותתן להם משפטים ישרים ותורות אמת חוקים ומצות טובים, וכתי' (נחמיה ט, יד) ואת שבת קדשך הודעת להם ומצות וחוקים ותורה צוית להם ביד משה עבדך. אמ' להם הב"ה לישראל, אם תזכו לשמור את השבת, מעלה אני עליכם כאלו שמרתם כל מצות שבתורה, ואם חללתם אותה, מעלה אני עליכם כאלו חללתם כל המצות כולן. וכן הוא אומר כל שומר שבת מחללו שומר ידו מעשות כל רע.

וגרסי' במ' שבת בפרק כל כתבי הקדש, אמ' ר' חייא בר אשי אמ' רב, כל משמר את השבת כהלכה, אפי' עובד ע"ז כאנוש, מוחלין לו, שנאמר (ישעיהו נו, ב) אשרי אנוש יעשה זאת ובן אדם יחזיק בה שומר שבת מחללו, אל תקרי מחללו אלא מחול לו. אמ' רב יהודה אמר רב, אלמלא שמרו ישראל שבת ראשונה כהלכתה לא שלטה בהם אומה ולשון, שנא' (שמות טז, כז) ויהי ביום השביעי יצאו מן העם ללקוט ולא מצאו, וכתב בתריה, ויבא עמלק וילחם עם ישראל ברפידים. אמ' ר' יוחנן משום ר' שמעון בן פזי, אלמלא ישמרו ישראל שתי שבתות [כהלכתן, מיד נגאלין, שנא' (ישעיהו נו,

ד) כה אמר ה' לסריסים אשר ישמרו את שבתותי] וגו', וכתיב בתריה, והביאותים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפלתי עולותיהם וזבחיהם לרצון על מזבחי כי ביתי בית תפלה יקרא לכל העמים. וגרסי' במכילתא ויאמר משה אכלוהו היום. ר' יהושע אומר, אם תזכו לשמור את השבת, עתיד הב"ה ליתן לכם שלש מועדות, פסח ועצרת וסוכות, לכך נאמר אכלוהו היום. ר' אלעזר המודעי אומר, אם תשמרו את השבת, עתיד הב"ה ליתן לכם חמש מתנות טובות, ארץ ישראל, והעולם הבא, ומלכות בית דוד, וכהונה, ולויה, ולכך נאמר אכלוהו היום. ר' אליעזר אומר, אם תזכו לשמור את השבת תנצלו משלש פורעניות, מיומו של גוג [ומגוג], ומחבלו של משיח, ומיום הדין הגדול, לכך נאמר אכלוהו היום. ר' אלעזר בן פרטא אומר, מנין אתה אומר שכל מי שהוא משמר שבת אחת שמעלין עליו כאלו שומר שבתות מיום שברא הב"ה את עולמו עד שיחיו המתים, שנא' (שמות לא, טז) ושמרו בני ישראל את השבת לעשות את השבת לדורותם ברית עולם, ביני ובין בני ישראל, מגיד שאין השבת סרה מישראל לעולם.

וגרסי' במ' יום טוב בפרק יום טוב שחל להיות בשבת, א"ר יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי, כל מצות שנתן הב"ה לישראל נתנן להם בפרהסיא, חוץ משבת, שנתן להם בצנעא, שנא' (שמות לא, יז) ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם. אי הכי לא נענשו גוים עליה, אודועי אודיעינהו, מתן שכרן לא אודיעינהו. ואיבעית אימא, מתן שכרה אודיעינהו, נפש יתירה לא אודיעינהו. דאמ' ר' שמעון בן לקיש, נשמה יתרה נתונה בו באדם בערב שבת, ובמוצאי שבת ניטלה הימנו, שנא' (שמות לא, יז) שבת וינפש, כיון ששבת וי אבדה נפש.

וגרסי' בויקרא רבה מאי טעמא כתי' (ויקרא יט, ג) ואת שבתותי תשמורו, ולא כתי' שבתי, משל למלך שהיתה לו כלה נאה, והקדיש בכל שבוע ושבוע להיות עמה יום אחד. והמלך יש לו בנים נאים ואהובים. אמר להם, הואיל וכן, שמחו גם אתם ביום שמחתי והדרו אותי. הוי ביני וביניכם בני ישראל, ולא כן אומות העולם, אות היא לעולם, מגיד שאין השבת בטלה לעולם מישראל, מפני שמסרו נפשם עליה. שכל דבר שמסרו נפשם עליו נתקיים בידם, כגון שבת ומילה ותלמוד תורה וטבילה, וכל דבר שלא מסרו נפשם עליו לא נתקיים בידם, כגון בית המקדש והדינין ושמיטה ויובלות.

ברית שבת

והשבת היא אחת משלש בריתות שכרת הב"ה, אחת עם העולם ושנים עם ישראל. אחת עם העולם, והיא הקשת, שנא' (בראשית ט, טז) והיתה הקשת בענן וראיתיה לזכור ברית עולם ביני ובין הארץ. ושנים עם ישראל, והם המילה והשבת. המילה, דכתי' (בראשית

יז, י) זאת בריתי אשר תשמרו ביני וביניכם וגו'. השבת, דכתיב (שמות לא, יז) ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם. רבן שמעון בן גמליאל אומר, מה ביני וביניכם האמור בקשת הצלה מן המבול, אף ביני וביניכם האמור בשבת ובמילה הצלה מגיהנם. ד"א מה ביני וביניכם האמור בקשת, בין צדיקים בין רשעים, אין המבול שולט בהם, אבל נידונין דינין אחרים, אף ביני וביניכם האמור בשבת ובמילה, בין צדיקים בין רשעים, אין גיהנם שולטת בהם, אבל נידונין דינין אחרים. נמצא שכל ישראל יש להם חלק לעולם הבא וניצולין מדינה של גיהנם בזכות שבת ומילה. אמ' ר' שמעון בן פזי אמ' ר' יהושע, אמ' להם הב"ה לישראל, היו משמרין את השבת שהיא שקולה כנגד כל התורה כלה. בתורה כתי' שמירה, ובשבת כתי' שמירה. בתורה כתי' שמירה, שנאמר (דברים כט, ח) ושמרתם את דברי הברית הזאת וגו', ובשבת כתי' שמירה, שנא' (דברים ה, יא) שמור את יום השבת לקדשו. התורה ניתנה על ידי משה רבינו ע"ה, והשבת ניתנה על ידי משה רבינו. התורה מנין, שנא ויתן אל משה ככלתו לדבר אתו בהר סיני שני לוחות אבנים וגו'. והשבת מנין, שנא' (שמות טז, כט) ראו כי ה' נתן לכם השבת וגו'. אמ' להם הב"ה לישראל, אם שמרתם את השבת אני מקבץ גליותכם, שנא' (ישעיהו נו, ד) כה אמר ה' לסריסים אשר ישמרו את שבתותי וגו', וכתי' בתריה, נאם ה' אלהים מקבץ נדחי ישראל. וגרסי' בפרקי ר' אליעזר ושמרתם את השבת כי קדש היא לכם. מה הוא שימור של שבת, מלהבעיר בה את האש, ומלעשות בה כל מלאכה, ומלצאת ולבוא חוץ לתחום אפי' רגל אחת, ומלהביא דבר בידו ולהעבירו ארבע אמות ברשות הרבים, ומלהוציא מרשות לרשות, וזו היא שמירתה של שבת. ביני ובין בני ישראל. אמ' הב"ה, הברית הזה נתתי לישראל ביני לבינם, [בששת ימי המעשה פעלתי את העולם ובשבת נחתי], לפי' נתתי להם ששת ימים מלאכה וביום השביעי ברכה וקדוש ומנוחה לי ולהם, לפי' נאמר ביני ובין בני ישראל. בשש שעות בערב שבת נכנס אדם הראשון בגן עדן, והיו מלאכי השרת מקלסין לפניו ומכניסין אותו. בין השמשות לערב שבת גורש, והיו מלאכי השרת קורין עליו, ואדם ביקר בל ילין נמשל כבהמות נדמו. בא יום שבת, נעשה סניגור לאדם. אמ' לפני הב"ה, רבון כל העולמים, בששת ימי בראשית לא נעשה הרג בעולם, וכי נעשה, בזה אתה מתחיל, זו היא קדושתו של שבת וזו היא מנוחתו, שנא' בו (בראשית ב, ג) ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו כי בו שבת, ובזכות שבת ניצול מדינה של גיהנם. ראה אדם הראשון כחה של שבת, אמ' לא על חנם ברא הב"ה את השבת. מתחיל משורר ומזמר לאל עליון, ואומר מזמור שיר ליום השבת, ליום שכלו שבת ומנוחה לחיי העולם הבא.

וגרסינן בבראשית רבה ויקח ה' אלהים את האדם ויניחהו בגן עדן וגו'. מלמד שנתן לו הב"ה לאדם מצות שבת. כתי' הכא (בראשית ב, טו) ויניחהו בגן עדן, כתי' התם (שמות כ, י) וינח ביום השביעי. כתיב הכא לעובדה, וכתי' התם ששת ימים תעבד. כתיב הכא ולשמרה, וכתי' התם שמור את יום השבת.

וגרסי' במכילתא זכור ושמור, זכור מלפניו ושמור מאחוריו. משל למה הדבר דומה, לאריה שהיה בשדה, וכל בני אדם מתפחדין ממנו ונשמרין ממנו מלפניו ומלאחוריו. ומה אם הארי, שאינו ממית אלא בעולם הזה, בני אדם נזהרין מלפניו ומאחריו, שבת שהיא הורגת כל מחלליה בעולם הזה ובעולם הבא, על אחת כמה וכמה. ר' מאיר אומר, למה הדבר דומה, למי שהוא שומר את הפרדס, אם משמר מבפנים אינו משתמר, אם משמר מבחוץ הרי זה משתמר. אף המצות כך אנו חייבין להשמר בהם, שנאמר ושמרו את משמרתי, עשו משמרת למשמרתי, וכתי' (דברים ז, יב) ושמרתם ועשיתם אותם. כך השבת אינה מתקיימת משתחשך אלא מבעוד יום. ויש אומ', מה החרב הזו אין שמירתה אלא בנדנה, והבגדים הללו אין שמירתן אלא בקופסא, אף שבתות וימים טובים אין שמירתן אלא בחול שהוא מוסיף עליהם. ר' יצחק אומר, ומה אם הלוים, שאין חייבין עליהם כרת ולא מלקות, צריכין מגרש להם אלפים אמה חוצה להם, שנא' (במדבר לה, ה) ומדותם מחוץ לעיר וגו', ולא עוד אלא שהיו מודדן באלכסון, שנא' (במדבר לה, ה) פאת קדמה ופאת נגב, נמצאת אלפים וארבע מאות אמה, נמצאו כל תחומי העיר כעשרת אלפים אמה, ופעמים שאין בכל העיר עשרת אלפים אמה, קל וחומר לשבתות וימים טובים שצריכין מגרש מלפניהם ומלאחריהם.

ד"א זכור את יום השבת לקדשו, וכתי' (דברים ה, יא) שמור את יום השבת לקדשו. גרסינן בבראשית רבה זכור את יום השבת לקדשו, ובמשנה תורה אמר שמור את יום השבת לקדשו, זכור, זכרהו על היין וקדשו, שנא' (הושע יד, ח) זכרו כיין לבנון, שמור, שמרהו מלפניו ומלאחריו. ד"א השבת נקראת קדש, שנא' (שמות כ, ז) זכור את יום השבת לקדשו, וכתי' (דברים ה, יא) שמור את יום השבת לקדשו. זכור, עד שלא יבא, שלא תהא מונה את הימים לשכורתך ולא לחשבון תיקון מלאכתך, בדרך שאחרים מונין, אלא לשם שבת. שמור, שמרהו מלפניו ומלאחריו, ר"ל קדש את השבת בכניסתו, מבעוד יום טרם בא השמש, וביציאתו שמרהו עד צאת הכוכבים. ד"א זכור ושמור בדבור אחד נאמרו, מה שאין האוזן יכולה לשמוע, שנא' (תהלים סב, יב) אחת דבר אלהים שתים זו שמעתי, זכור ושמור. ד"א זכור ושמור, זכור בים, ושמרהו ביבשה. ד"א זכור ושמור, זכור, זכרהו תמיד, ושמור, המתן לו עד שיבא, כמו ואביו שמר את הדבר, המתין וצפה

לשבת קודם שתבוא, כמי שמצפה לראות פני אוהבו. ד"א זכור את יום השבת, ר' יוסי בן חלפתא אומ', הבא מן הדרך חייב לזכור את השבת. שכן מצינו ביעקב אבינו ע"ה, שהגיע לשכם ערב שבת עם דמדומי חמה, ולא נכנס לעיר, אלא נטה אהלו חוץ לעיר, שנא' (בראשית לג, יח) ויבא יעקב שלם עיר שכם, וכתי' (בראשית לג, יח) ויחן את פני העיר. ולמה לא נכנס לעיר, אלא מלמד שהיה ערב שבת עם דמדומי חמה. ובזכות שזכר את יום השבת ושמר אותו, זכה ונתברך שבע ברכות, כנגד שבת שהוא היום השביעי. ואלו הן. א' ויתן לך האלהים מטל השמים ומשמני הארץ ורב דגן ותירוש. ב' ואל שדי יברך אותך ויפרך וירבך והיית לקהל עמים. ג' יעבדוך עמים וישתחוו לך לאומים הוה גביר לאחיך וישתחוו לך בני אמך, ארריך ארור ומברכיך ברוך. ד' והנה ה' נצב עליו ויאמר אני ה' אלהי אברהם אביך ואלהי יצחק הארץ אשר אתה שוכב עליה לך אתננה ולזרעך. ה' ויאמר ה' אל יעקב שוב אל ארץ אבותיך ולמולדתך ואהיה עמך. ו' ולא יקרא שמך עוד יעקב כי אם ישראל יהיה שמך. ז' ויאמר אלהים לישראל במראת הלילה ויאמר יעקב יעקב ויאמר הנני, וכתי' (בראשית מו, ג) אנכי אלהי אביך אל תירא מרדה מצרימה כי לגוי גדול אשימך שם.

והב"ה בירך את השבת עצמו, ובירך את יעקב ואת בניו בזכות שהם משמרים אותו, שנא' (ישעיהו סא, ט) כל רואיהם יכירום כי הם זרע בירך ה'. בירך את השבת עצמו כיצד, ויכלו השמים והארץ וכל צבאם, ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה וישבות ביום השביעי מכל מלאכתו אשר עשה, ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו כי בו שבת מכל מלאכתו אשר ברא אלהים לעשות.

גרסי' בפרקי ר' אליעזר, בפרק י"ח, ויכלו השמים והארץ וכל צבאם. וכי כלו שמים וארץ מלהיות ומלעמוד עוד, והלא כת' את השמים ואת הארץ אני מלא, אלא שכלו ממעשה ומפועל בששת ימי בראשית. אמרו ישראל לפני המקום, רבון כל העולמים, השמים והארץ כלית ממלאכה ומפועל בששת ימי בראשית, רחמיך וחסדיך [אל תכלא, שאם תכלא רחמיך וחסדיך אין אנו יכולים לעמוד, שעל רחמיך וחסדיך העולם עומד], שנא' (ישעיהו נד, י) כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה וחסדי מאתך לא ימוש וגו'. שבע חנוכות ברא הב"ה, ששה מהן חינך ואחת עומדת לדורות. ברא יום הראשון וגמר כל מלאכתו וחינכו, שנא' (בראשית א, ה) ויהי ערב ויהי בקר יום אחד. ברא יום שני וגמר כל מלאכתו וחינכו, וכן כל ששת ימי המעשה. ברא יום שביעי לא למלאכה, ולא נאמר בו ויהי ערב ויהי בקר, שהיה שמור לדורות. משל לאחד שהיה לו כלי חמדה, ולא רצה להנחילו אלא לבנו, כך יום שבת ומנוחה לא רצה הב"ה, להנחילו אלא לישראל.

תדע לך שהוא כן, כשיצאו ישראל ממצרים, עד שלא נתן להם התורה, נתן להם את השבת. ושתי שבתות שבתו ישראל עד שלא נתן להם התורה, [שנא' (נחמיה ט, יד) ואת שבת קדשך הודעת להם וגו' ביד משה עבדך]. ולפיכך בירך אלהים את השבת, שנא' ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו.

ולפי שחבב הב"ה את השבת, שהוא יום השביעי, חיבב כל השביעים. שבעה רקיעים ברא הב"ה, ומכולם לא בחר אלא שביעי, והן ערבות, שנא' (תהלים סח, ה) סולו לרוכב בערבות ביה שמו. שבעה ארצות ברא הב"ה, ומכולם לא בחר אלא ארץ ישראל, שנא' (דברים יא, יב) ארץ אשר ה' אלהיך דורש אותה תמיד עיני ה' אלהיך בה. שבעה מדברות ברא הב"ה, ומכולם לא בחר אלא הר סיני, שנא' (תהלים סח, יז) ההר חמד אלהים לשבתו. שבעה ימים ברא הב"ה, ומכולם לא בחר אלא ים כנרת והנחילו לנפתלי, שנא' (דברים לג, כג) נפתלי שבע רצון. שבעה עולמות ברא הב"ה, ומכולם לא בחר אלא עולם שביעי, שהוא שבת מנוחה לחיי עולם. שבעה שנים ברא הב"ה, ומכלם לא בחר אלא שמיטה, שנא' (דברים טו, א) מקץ שבע שנים תעשה שמיטה. ומכל השמיטות קדש את השביעית, שהוא היובל, שנא' (ויקרא כה, י) וקדשתם את שנת החמשים שנה. שבעת ימים ברא הב"ה, ומכולם לא בחר אלא יום השביעי, שנא' (בראשית ב, ג) ויברך אלהים את יום השביעי.

וגרסינן בשאלתות דרב אחא וחייבין בית ישראל למינח ביומא דשבתא, דכד ברייה קודשא בריך לעלמיה, עבדיה בשיתא יומי ונח ביומא דשבתא, וברכיה וקדשיה. כאניש דיבנא ביתא ובתר דגמר לה לעיבידתיה עביד הלולא חד יומא, כדאמרי אינשי כליל ביתא, וכתי' (בראשית ב, ב) ויכל אלהים ביום השביעי וגו'. ואמ' לן רחמנא, נוחו ביומא דשבתא, כי היכי דנחי ביה אנא, דכתיב (שמות לא, יז) כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר בם וינח ביום השביעי.

על כן ברך ה' את יום השבת ויקדשהו. ברכו במן וקדשו במן. ברכו במן, שכל ימות השבוע היה יורד עומר אחד לגולגולת, ובערב שבת היה יורד שני עומרים. וקדשו במן, שלא היה יורד בשבת כלל, וכל מה שהיו מותירין ממנו בכל ימות השבוע ליום אחד היה מבאיש ומרים תולעים, ומה שהיו מותירין מערב שבת לערב שבת לא היה מבאיש ולא מרים תולעים. ד"א ברכו במן וקדשו במקושש. ד"א ברכו באורה, כיון ששקעה חמה בליל שבת, בקש הב"ה לגנוז את האורה, לחלק כבוד לשבת, הה"ד ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו. במה ברכו, באורה. התחילו הכל מקלסין להב"ה, הה"ד תחת כל השמים ישרהו ואורו על כנפות הארץ. ד"א ברכו, בשאינו נדחה. שמואל בר נחמני

אומר, יום טוב נדחה, יום הכפורים נדחה, שבת אינה נדחית. ד"א ברכו, בבן זוג. תניא ר' שמעון בן יוחאי אומר, אמרה שבת לפני הב"ה, רבון העולמים, לכל יש בן זוג ולי אין בן זוג. הוי אומר זכור את יום השבת. וכיון שעמדו ישראל על הר סיני, אמ' להם, היו זכורים לאותו דבר שאמרתי לשבת, כנסת ישראל תהא בן זוגך. הוי אומר זכור את יום השבת. ועוד גרסינן בפירקי ר' אליעזר כל הארבעים שנה שהיו ישראל במדבר, בששת ימי המעשה היה נותן להם את המן, ובשבת לא היה יורד, לא מפני שלא היה בו כח ליתן, אלא ששבת לפניו ושבתו גם הם, שנא' (שמות טז, ל) וישבתו העם ביום השביעי. ר' אלעזר אומר, ברכו בנר, כהדא מעשה. פעם אחת הדלקתי את הנר בליל שבת, ובאתי במוצאי שבת ומצאתיו דלוק, ולא חסר כלום. ברכו באור פניו של אדם, לא דומה פניו של אדם כל ימות השבת כמו שהוא דומה בשבת. ברכו במטעמים. רבינו הקדוש עשה סעודה לאנטונינוס בשבת. הביאו לפניו תבשילין צונן, ערב לו הרבה. עשה לו סעודה בחול. הביאו לפניו תבשילין רותחין. אמ' לו, אותם ערבו לי יותר מאלו. אמ' לו, תבל אחד הן חסרין. אמ' לו, וכי קלרין של מלך הן חסרין. אמר ליה, שבת הן חסרין, אית לך שבת.

וגרסינן במדרש ראו כי ה' נתן לכם השבת על כן הוא נותן לכם ביום הששי לחם יומים. כתיב הכא לחם יומים, וכתי' התם לחם משנה, שהוא משונה בטעם ובמראה. וכן אתה מוצא שכל התבשילין המתבשלים לשם שבת טעמם ערב יותר מהתבשילים המתבשלים בחול. הה"ד לחם משנה, משונה בטעמו. וכן לחם יומים, כפלים. אתה מוצא שכל עסקי שבת כפולות. אזהרותיה כפולות, דכתי' (שמות כ, ז) זכור את יום השבת לקדשו, שמור את יום השבת לקדשו. עונשה כפול, דכתי' (שמות לא, יד) מחלליה מות יומת. מזמורותיה כפולות, דכתי' (תהלים צב, א) מזמור שיר ליום השבת. שכרה כפול, דכתי' (שמות טז, כט) לחם יומים. והב"ה הזהיר את ישראל ואמ' להם, כל מי שמחלל את השבת כבודי הוא מחלל. ר' יוסי בר' חנינא אמ', למה הוצרך שבת לברכו, שאין צריך לברכה אלא כל דבר שהוא חסר, כדי שלא יחסר. בחמישי ברא הב"ה דגים ועופות וברך אותם, דכתיב (בראשית א, כח) ויברך אותם אלהים לאמר פרו ורבו ומלאו את המים בימים והעוף ירב בארץ, ולפי ששניהם נאכלים הוצרכו לברכה, כדי שלא יחסרו. בששי ברא הב"ה בהמות וחיות, ולפי ששניהם מתים הוצרכו לברכה, כדי שלא יחסרו, דכתי' (בראשית א, כח) ויברך אותם אלהים ויאמר להם פרו ורבו וגו'. השבת, מפני שישראל צריכין להוציא בה הוצאה, הוצרכה לברכה, כדי שלא תחסר פרוטה, דכתי' (בראשית ב, ג) ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו.

וגרסינן במ' שבת בפרק כל כתבי הקדש, אמ' ליה קיסר לר' יהושע בן חנניה, מפני מה תבשיל של שבת ריחו נודף. אמ' לו, תבל אחד יש לנו ושבת שמו, ואנו מטילין לתוכו וריחו נודף. אמ' לו, תן לי ממנו. אמר, כל המשמר את השבת מועיל לו, וכל מי שאינו משמר את השבת אינו מועיל לו.

עונג שבת

ארבעה דברים נאמרו בשבת, שנים מן התורה, והם זכור ושמור, ושנים מן הנביאים, והן כיבוד ועונג. ושניהם בפסוק אחד, שנא' (ישעיהו נח, יג) וקראת לשבת עונג לקדוש ה' מכובד וכבדתו מעשות דרכיך ממצוא חפצך ודבר דבר. זכור ושמור כבר פירשתי אותם. עונג כיצד. כדגרסי' בפרק קמא דמ' ברכות א"ר יוסי בן זמרא, כל המענג את השבת נותנין לו נחלה בלא מצרים, שנא' (ישעיהו נח, יד) אז תתענג על ה' והרכבתיך על במותי ארץ והאכלתיך נחלת יעקב אביך כי פי ה' דבר. לא כאברהם, דכתיב ביה קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה, ולא כיצחק, דכתי' ביה כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל, אלא כיעקב, דכתי' ביה ופרצת ימה וקדמה וצפונה ונגבה. רב נחמן בר יצחק אמר, ניצול משעבוד מלכיות, דכתי' הכא והרכבתיך על במותי ארץ, וכתי' התם ואתה על במותימו תדרוך. וכל המענג את השבת זוכה ויושב בישיבה של הב"ה, שנא' (ישעיהו נח, יד) אז תתענג על ה'. ולא עוד אלא שרודה בצריו, שנא' (ישעיהו נח, יד) והרכבתיך על במותי ארץ. ולא עוד אלא שיורש ארץ ישראל והעולם הבא, שנא' (ישעיהו נח, יד) והאכלתיך נחלת יעקב אביך כי פי ה' דבר. וכל המענג את השבת תפלתו נשמעת לפני הב"ה, שנא' (איוב כב, כו) כי אז על שדי תתענג ותשא אל אלוה פניך. ועונג זה הוא מה שאמרו רז"ל חייב אדם לתקן תבשילין, והן בשר שמן ויין מבושם, לעונג שבת.

וגרסינן במדרש עונג זה מה הוא הוי אומר, זו אכילה, דכתי' (ישעיהו נה, ב) שמעו שמוע אלי ואכלו טוב ותתענג בדשן נפשכם, וכתי' (ישעיהו נח, יד) אז תתענג על ה' והרכבתיך על במותי ארץ והאכלתיך נחלת יעקב אביך כי פי ה' דבר, וכתי' (נחמיה ט, כה) ויאכלו וישבעו וישמינו ויתעדנו בטובך הגדול. הרי עונג, ועמו אכילה, בשלשה פסוקים, כנגד שלש סעודות בשבת, אחת בליל שבת, שנית יום שבת קודם חצות, שלישית לאחר חצות. וכתב הרמב"ם ז"ל שחייב אדם לאכול שלש סעודות אף בימים טובים, והרא"ש ז"ל לא היה נוהג בסעודה שלישית ביום טוב, אלא בשבת בלבד.

וצריך אדם ליזהר בשלש סעודות אלו, שלא יפחות מהם כלום. ואפי' עני המתפרנס מן הצדקה חייב בשלש סעודות בשבת. אבל חולה, או מי שהוא שבע יותר מדאי, ונפשו מואסת האכילה וקצה בה ומזיקתו, פטור. ויש שמתירין סעודה שלישית לבצוע על ככר

אחת, וטעמם לפי שביום ששי היו לוקטים שני עומרין של מן לכל אחד, והיו עושין מן העומר שתי ככרות, הרי ארבעה ככרות משני עומרים, היה אוכל הככר האחת בערב שבת, [ובליל שבת] אוכל האחת, נשארו לו שתים, והיה בוצע על השתים בשחרית ואוכל האחת, נמצא שלא היה לו לסעודה שלישית זולתי ככר אחת, היה בוצע עליה ואוכל אותה. אבל מצוה מן המובחר לקבוע סעודה שלישית על שתי ככרות. וכך הורה הרא"ש ז"ל.

ויש מתירין סעודה שלישית סמוכה לשנית. כיצד, אחר שמסיים סעודה שנית מברך ברכת המזון, ואח"כ פורש המפה על השולחן, ונוטל ידיו ומברך על נטילת ידים, ומברך המוציא, ובוצע על שתי ככרות, ואוכל לפחות כזית פת, ומברך ברכת המזון. ואע"פ שבשאר ימים יבצוע כזית, ואם בצע בציעה גדולה כביצה הרי הוא רעבתן, אפי' הכי בשבת יש לו רשות לבצוע בציעה גדולה, ואפי' יותר מכביצה, וכ"ש שהיא מצוה מן המובחר, כדגרסי' בפרק כל כתבי הקדש ר' זירא מבצע ליה בשבתא אכוליה שירותיה, פי' שהיה בוצע בשבת בברכת המוציא בציעה גדולה שמספקת לו באותה סעודה. אמ' ליה רבינא לרב אשי, והא מיחזי כרעבתנותא. אמ' ליה, כיון דכל יומא לא עביד הכי, והאידנא הוא דעביד, לא מיחזי רעבתנותא. ויש שנוהגין לחתוך בסכין שבעה בציעות בפת, ולא יבדילן מן הככר, וכשמברך ברכת המוציא בשבת חותך אותן כאחד. וכוונתן בשבעה זכר לשבת, שהוא ביום השביעי. ולא התירו סעודה שלישית אלא משש שעות ומחצה למעלה. ויש מתירין סעודה ג' במיני פירות. וכל הזריז בשלש סעודות אלו שכרו הרבה מאד, כדגרסי' במ' שבת בפרק כל כתבי הקדש, א"ר שמעון בן פזי א"ר יהושע בן לוי משום בר קפרא, כל המקיים שלש סעודות בשבת ניצול משלש פורעניות, מחבלו של משיח ומדינה של גיהנם וממלחמת גוג ומגוג. מחבלו של משיח, כתי' הכא יום וכתי' התם הנה אנכי שולח את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא. מדינה של גיהנם, כתי' הכא יום וכתי' התם יום עברה היום ההוא, ועוד הנה יום ה' בא ביער כתנור, וכתי' ולהט אותם היום הבא. ממלחמת גוג ומגוג, כתי' הכא יום וכתי' התם ביום בא גוג. אמ' ר' יוסי, יהא חלקי עם אוכלי שלש סעודות בשבת.

לעולם ישתדל אדם לענג את השבתות ואת המועדים, ואם הוא עני וחסר ממזונותיו כל ימות השבוע, וישמור להוצאת שבת וישתדל לענגו כפי כחו וכפי יכולתו. ואפי' לא עשה לעונג שבת אלא דבר מועט, וכוונתו לעונג שבת, דיו, הואיל ואין ידו משגת יותר וכוונתו טובה, ושכרו הרבה כעשיר המענג את השבת יותר מדאי. ואע"פ שחייב אדם להוציא יותר מדאי לעונג שבת, הני מלי אם יש לו, אבל אם אין לו אינו חייב לדחוק

את עצמו ולשאול מאחרים, אלא יוצא כפי כחו ומעט יותר ודיו, ואל יצטרך לבריות, דתניא עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות. מי שהוא עשיר ומעונג ביותר, והרי כל ימיו כשבתות וכמועדים במאכלים טובים וערבים, צריך להוסיף כל שהוא לעונג שבת, כדי להבדילו משאר הימים. ואם אי איפשר לו להוסיף, שכל כך הוא מוציא בחול שאי איפשר להוסיף עליו בשבת, משנה זמן אכילה. כיצד, אם היה רגיל להקדים אכילתו בחול, מאחר בשבת, לאחר בחול, מקדים בשבת. כדגרסינן בפ' כל כתבי הקדש וכבדתו, רב אמ' להקדים, ושמואל אמ' לאחר. אמרו לו דבי רב פפא לרב פפא, כגון אנן, דשכיח לן בשרא וחמרא, במאי נשנייה. אמ' להו, אי רגילתו לאקדומי אחורו, ואי רגילתו לאחורי אקדימו. אבל לא יאחר אכילתו בשבת מחצות היום ואילך, מפני שנראה כמתענה בשבת, לפי שהמתענה עד חצות כאלו התענה כל היום כלו. כדגרסינן במסכת תענית התענו וירדו להם גשמים עד חצות לא ישלימו, לאחר חצות ישלימו. ואסור להתענות בשבת, אלא תענית חלום בלבד או יום הכפורים. ואסור לצעוק בשבת, מפני עונג שבת, ואפי' על צרה שהצבור חייבין להתענות ולהתריע עליהן בחול. ואין מתריעין בשבת אלא על עיר שהקיפוה גויים או נהר, או על ספינה המטרפת בים. על אלו מתריעין בשבת ומבקשים עליהם רחמים.

הנכנס לבקר את החולה בשבת, אל יאמר דברים ששוברין את הלב ומביאין לידי דאגה, ונמצא מפסיד עונג שבת. כדגרסי' בפרק קמא דמסכת שבת, ת"ר הנכנס לבקר את החולה בשבת, אומר שבת היא מלצעוק ורפואה קרובה לבא. ר' מאיר אומר, יכולה שבת שתרחם בזכותה. ר' יהודה אומר, המקום ירחם עליך ועל חולי ישראל. ר' יוסי אומר, המקום ירחם עליך בתוך חולי ישראל. שבנה איש ירושלם בכניסתו אומר שלום, וביציאתו אומר, שבת היא מלצעוק, ורפואה קרובה לבא, ורחמיו מרובין ושבתו בשלום. מעשה באשה אחת שהיו לה שני בנים, ונפלו לבור בשבת, והמתינה לבעלה עד שבא מבית הכנסת, וכשבא אכלו ושתו. כשגמרו לאכל אמרה לו, אם רצונך אומר לך דבר אחד. אמר לה, אמרי. אמרה לו, שני כתרי זהב הופקדו היום עשר שנים אצלי, ועתה מבקשים אותם ממני, אתנם או לא. אמר לה, תני. אמרה לו, שני בניך נפלו בבור ומתו, ועתה תן כבוד לקונך ולא נחלל את השבת. ולא צערו עצמן כל השבת. כיון שהחשיך, עמדו על פי הבור להוציאם ולקוברם, ובזכות שלא צערו עצמם בשבת, עלו חיים מן הבור לשלום.

וחייב אדם לבקר לאביו ולאמו ולקרוביו, וכ"ש לרבו, בשבתות ובמועדים ובחדשים, כדגרסינן בפרק כל כתבי הקדש א"ר יצחק, חייב אדם להקביל פני רבו ברגל,

שנא' (מלכים ב ד, כג) מדוע את הולכת אליו לא חדש ולא שבת, מכלל דבחדש ושבת בעי למיזל, לפי שהוא עונג לראות אדם לאוהבו. ואע"פ שחייב אדם לאכול ולשתות בשבת ולענגו, אל יאכל יותר מדאי, ואל ישתה יותר מדאי עד שישתכר. שאם ישתכר יהפך לדעה אחרת, ויהפוך לו העונג לצער, ועל אלו וכיוצא בהם אמ' הב"ה על ידי ישעיהו הנביא, חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי היו עלי לטורח, וכתי' (מלאכי ב, ג) וזריתי פרש על פניכם פרש חגיכם. וגרסינן במדרש אלו בני אדם שאוכלין ושותין יותר מדאי, עד שמשתכרין בשבתות ובמועדים, כסבורים שהן מענגין אותם בזה. ואין בכך כלום אלא בזוי. אלא צריך אדם לענג את השבתות ואת המועדים כהוגן, לא שיבא לקצה האחרון וישתה עד שישתכר ויתעה. שכל המשתכר, אפי' בחול, הוא מגונה עד מאד, ומנבל את כבודו ובוזה את עצמו. ושמעתי על פי ר' ישששכר הלוי ז"ל כל נבל ימלא יין, נבל כתי', כל מי שהוא נבל ממלא את עצמו מן יין.

כבוד שבת

כבוד כיצד. דתניא מצוה על כל אדם לרחוץ פניו ידיו ורגליו בחמין בערב שבת, מפני כבוד השבת. ומתעטף בציצית ויושב בכובד ראש, כמו שהוא ממתין לקבל פניו של מלך שבא מדרך רחוקה. וחסידים הראשונים היו מקבצים תלמידיהם בערב שבת, ומתעטפים ואומרים, בואו ונצא לקראת שבת המלכה. כדגרסינן בפרק במה מדליקין אמ' רב, כך היה מנהגו של ר' יהודה בר אלעאי, ערב שבת מביאין לו עריבה מלאה חמין, ורוחץ פניו ידיו ורגליו, ומתעטף ויושב בסדינין המצוייצין, ודומה למלאך ה' צבאות.

ועוד גרסינן במ' שבת בפרק במה מדליקין, מאי ותזנח משלום נפשי נשיתי טובה, ותזנח משלום נפשי, א"ר אבהו זו הדלקת נר שבת, נשיתי טובה, א"ר ירמיה זה בית המרחץ, א"ר יוחנן, זה רחיצת ידים ורגלים בחמין. כך היה מנהגו של הלל הזקן בערב שבת, היה אומ' לו אדם היכן אתה הולך, והיה אומר לו לעשות מצוה אני הולך, ואיזו מצוה, אומ' לו לבית המרחץ, כדי לנקות הגוף, בשביל כבוד השבת. וגרסינן בפ' כל כתבי הקדש ר' חנינא הוה מעטף וקאי אפניא דמעלי שבתא, ואומר, בואו ונצא לקראת מלכא שבתא. ר' ינאי הוה מיעטף ויתיב ואומ' בואי כלה. [ר' זירא מצתית צתותי, פי' שהיה מבעיר האור לבשל התבשילין, מפני כבוד השבת]. רב נחמן מכתף ועאיל, [מכתף ונפיק], פי' שהיה קופץ ונכנס, קופץ ונכנס, כאדם שבא לו אוהבו מדרך רחוקה, והוא משתוקק אליו, ומייחל לראותו. אמ' אלו מקלעי לי רב אמי ורב אשי, לא הוינא מיכתף קמייהו. וצריך אדם ללבוש כסות נקיה לכבוד שבת, ויחליף מלבושו בשבת. ואם אין לו מלבוש אחר להחליף, משלשל בגדיו, כדי שלא תהא עטיפתו בשבת כמו בחול. דאמ' ר' חנינא

צריך אדם שיהא לו שני עטיפין, אחת לחול ואחת לשבת. מה טעם, ורחצת וסכת ושמת שמלותיך עליך, וכי ערומה היתה, אלא שמלותיך אלו בגדי שבת. וגרסי' בפ' אלו קשרים אמ' רב הונא, יש לו להחליף מחליף, אין לו להחליף משלשל בגדיו. ועוד גרסי' בפ' אלו קשרים וכבדתו מעשות דרכיך, שלא יהא מלבושיך של שבת כמו לבושך של חול. כי הא דר' יוחנן בן נורי, דקארי ליה למאני מכבדותי. דכתי' (ישעיהו נח, יג) וכבדתו, במה מכבדו, בדגים גדולים וראשי שומים ובשלוק של תרדין. מעשות דרכיך, שלא יהא הילוכך של שבת כהילוכך של חול. ממצוא חפציך, [חפציך] אסורין, חפצי שמים מותרין. ודבר דבר, שלא יהא דבורך של שבת כדיבורך של חול. וגרסינן בשאלתות דרב אחאי ישלשל בגדיו, פירוש כלפי מטה, שיראו ארוכים, והיא מדת עשירים, שיושבים בביתם ואינן צריכין לסלק בגדיהן מן הארץ לעשות מלאכה, וכבוד שבת הוא. וישלשל לשון ירידה היא, דכתי' (יהושע ב, טו) ותורידם בחבל בעד החלון, ומתרגמי' ושלשלתנון. חפציך אסורין, כדגרסי' במ' עירובין לא יטייל אדם בתוך שדהו בשבת לידע מה היא צריכה. חפצי שמים מותרין, כגון שפוסקין צדקה לעניים בשבת. ודבר דבר, דיבור אסור, הרהור מותר. א"ר יוחנן, הולכין לבתי מדרשות ובתי כנסיות לפקח על עסקי רבים בשבת, ותנא דבי מנשה משדכין את התינוקות בשבת. וגרסי' בויקרא רבה וקראת לשבת עונג, זה שבת. ולקדוש ה' מכובד, זה יום הכפורים. וכבדתו, זה יום טוב ראשון. מעשות דרכיך, זה חולו של מועד. ממצוא חפצך, מכאן שאסור לאדם לעשות חפציו בשבת. ודבר דבר, שלא יהא דבורך של שבת כדיבורך של חול. אימיה דר' שמעון בן יוחאי כד הוה מסגתא במילי בשבתא, הוה אמ' ליה, אימא, אימא, שבתא היא, והיא שתקה. ואחת מעשר תקנות שתיקן עזרא לישראל, שיהו מכבסין בחמישי, מפני כבוד השבת.

וחייב אדם להקדים בהוצאת שבת ולהכין צרכי שבת ביום הו' מיד בבקר לכבוד שבת. דתניא אמר רב חסדא, לעולם ישכים אדם להוצאת שבת, שנא' (שמות טז, ה) והיה ביום הששי והכינו, לאלתר. לפיכך אסור לאדם להלך ערב שבת יותר משלשה פרסאות, שמא יתעכב בדרך וכשיגיע לביתו לא יהיה לו פנאי להכין תבשילין לצרכי שבת ולכבדו כראוי. כדגרסינן במ' סוכה א"ר איבו בשם ר' אלעזר ב"ר צדוק, אל יהלך אדם בערבי שבתות יותר משלשה פרסאות. אמ' רב כהנא, לא נצרכה אלא לביתו, בדידי הוה עובדא, אפי' כסא דהרסנא לא אשכחנא.

וגרסי' במ' פסחים בפרק מקום שנהגו, בני ביישן נהוג דלא אזלי מצור לצידן במעלי שבתא. אתאן בניהו קמיה דר' יוחנן ואמרי לה, אבהתין הוה איפשר להו, אנן דלא איפשר

לן, מאי. אמ' להון, כבר קבלו עליהון ואבהתכון וכתי' (משלי א, ח) שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך.

ואסור לעשות מלאכה בערבי שבתות ובערבי ימים טובים מן המנחה ולמעלה, מפני כבוד השבת, וכל העושה אינו רואה סימן ברכה לעולם. ופירשו בתוספות דוקא הנשכר לאחרים, אבל הכותב לעצמו, או כיוצא בזה, לית לן בה. וצריך אדם למעט באכילה ערב שבת, כדי שיהא תאב לאכול ערב שבת ותערב לו האכילה לכבוד השבת. דאמ' ר' חייא בר אבא שתי משפחות היו בירושלים, אחת קבעה סעודתה בערב שבת ואחת קבעה סעודתה בשבת, בשעת בית המדרש, ושתיהן נעקרו. וכל המכבד שבתות וימים טובים ומפליג בהוצאתן כפי כחו, הב"ה משלם לו שכרו ומזמין לו ממון. כדגרסי' במסכת יום טוב בפרק יום טוב שחל להיות בערב שבת, תאני [רב] תחליפא אבוה דרבינאי חוזאה, ואמרי ליה אחוה דרבינאי, כל מזונותיו של אדם קצובין לו מראש השנה ועד יום הכפורים, חוץ מהוצאת שבתות וימים טובים ותלמוד תורה, שאם פיחת פוחתין לו ואם הוסיף מוסיפין לו. ושמעתי על פי הרא"ש ז"ל שלם ישלם, שלם, ש'בת, ל'ימוד, מ'ועדים, ישלם, ר"ל המוציא יותר מדאי באלו, הב"ה ישלם לו. אמרו עליו על שמאי הזקן שכל ימיו היה אוכל בכבוד שבת. כיצד, מצא מנה יפה היה אומר זו לכבוד שבת, למחר מצא אחרת יפה ממנה, מניח את השנייה ואוכל את הראשונה. נמצא כל ימיו אוכל מנות יפות לכבוד שבת. אמ' שמואל, זכור את יום השבת לקדשו, מאחר שבא להשכיחו מאי, כדי שיברור מנה יפה לשבת ומנה יפה ליום טוב. מאי חדות ה' היא מעזכם, א"ר יוחנן משום ר' אלעזר בר שמעון, אמ' הב"ה לישראל, בני, לוו עלי וקדשו היום [והאמינו בי] ואני פורע. ועוד גרסינן בפרק כל כתבי הקדש יוסף מוקיר שבי הוה ליה ההוא גוי בשבבותיה דהוו נפישי נכסיה טובא. אמרי ליה כלדאי, כולהו נכסי דההוא גברא יוסף מוקיר שבי אכיל להו. אזל זבינהו לכולהו נכסיה, וזבין בהו מרגניתא, ואותבה בסדיניה. בהדי דקא מעבר מעברא, אפרחיה זיקא לסדיניה, ושדייה בימא למרגניתא. אתא כוורא, בלעיה. צדיוה ואסקוה אפניא דמעלי שבתא. אמרו, מאן רגיל וזבין כי השתא. אמרו ליה, זיל אמטויה ליוסף מוקיר שביה, דהוא רגיל וזבין כי השתא. אמטויה ניהליה, זבניה וקרעיה. אשכח ביה מרגניתא, זבניה בתריסר עילאתה דדינרי. פגע ביה ההוא סבא, אמ' ליה, מאן דיזיף אשבתא פרע ליה שבתא.

מעשה ברומי אחד שהיה מכבד שבתות וימים טובים. פעם אחת חל להיות יום הכפורים בשבת, והלך לבית הצייד ליקח דגים, ולא נצטייד אותו היום אלא דג אחד גדול. והיה שלוחו של אפרכוס יושב שם ומבקש גם הוא דגים לקנות. זה היה מוסיף דמים. כיון

שראה אותו חסיד כן, אמ' לצייד, אני לוקחו ממך ליטרא בדינר. לקח אותו ממנו והיה בו ליטרין הרבה בדינרין הרבה. לערב ישב אותו אפרכוס לאכול. אמ' לעבדו, לא מצאת דגים. אמר לו, לא מצאתי אלא דג אחד גדול, והיה בבית הציד, בא יהודי אחד ולקחו ממנו ליטרא בדינר. אמ' לו, הואיל והוא אוכל ליטרא של דג בדינר עשיר גדול הוא. אמ' לו, תכירהו. אמ' לו, הן. אמ' הביאהו לפני. הביא אותו לפניו. אמ' לו, מה מלאכתך. אמ' לו, חייט אני. אמ' לו, וכי חייט אוכל ליטרא של דג בדינר אחד, אינך אלא עשיר גדול. אמ' לו, אדוני, תן לי רשות ואדבר לפניך דבר אחד. אמ' לו, דבר. אמ' לו, יום אחד יש לנו בשנה ואנו חייבין לכבדו, ולכך עשיתי דבר זה. אמ' לו, מה חובתו של אותו היום. אמ' לו, כל מה שאנו חוטאין כל השנה יתכפר לנו בו ביום, ועוד שהוא יום שבת, וצונו הב"ה לכבד את שניהם. אמ' לו, הרי אתה נצול, לך לשלום. והב"ה שלם שכר טוב לאותו האיש, ומצא באותו הדג מרגלית אחת, והיה מתפרנס ממנה כל ימיו.

ועוד גרסי' בפרק כל כתבי הקדש ר' ישמעאל שלח לר', שאל, בני בבל בזכות מה הן חיין. אמ' לו, בזכות התורה. ושבארץ ישראל בזכות מה הן חיין. אמ' לו, בזכות המעשרות. ושבחוצה לארץ בזכות מה הן חיין. אמ' לו בזכות שמכבדין השבתות וימים טובים. א"ר חייא בר אבא, פעם אחת זימנני אדם אחד בלודקיא, והביאו לפני דיסקוס אחד, פי' שולחן טעון בששה עשר מוטות ובו מכל מה שנברא בששת ימי בראשית, ותינוק אחד יושב באמצעיתו ומכריז, לה' הארץ ומלואה, כדי שלא תזוח דעתו של בעל הבית עליו. אמרתי לו, מהיכן זכית לכל הכבוד הזה. אמ' לי, ר' טבח הייתי, וכל בהמה יפה שהייתי קונה כל ימות השבת, הייתי מפרישה לשבת. אמרית ליה, לא על מגן זכית.

וצריך אדם לתקן דברים בעצמו לכבוד שבת, ולסייע לאנשי ביתו לעשות צרכי שבת. ואפי' הוא אדם חשוב ביותר, ואע"פ שאין דרכו ליקח מאכל מן השוק, ולא להתעסק במלאכת בית, חייב לעשות דברים בעצמו לצורך שבת ולכבודו. וחסידים הראשונים היו מתעסקים בצרכי שבת בעצמן מפני כבוד השבת. כדגרסי' בפרק אלו קשרים, ר' אבהו הוה יתיב אתקנתא דשאגא ומשייף נורא, פי' שהיה רגיל ונוטל המחתה וחותה הגחלים. רב ענן לבש גונדא, פי' היה פושט בגדיו ולבש בגדים אחרים פחותים בערב שבת, לתקן בהם צרכי שבת, דתאנא דבי ר' ישמעאל, בגדים שבישל בהם קדרה לרבו אל ימזוג בהם כוס לרבו. רב ספרא מחריך רישא, פי' שהיה מהבהב ראש האיל ומסיר ממנו השער לתקנו לבישול. רבא מלח שיבוטא, פי' שהיה מולח הדג. רב הונא מדליק שרגא, פי' היה מדליק את הנרות. רב פפא גדיל פתילתא, פי' שהיה עושה פתילות לנר. רב חסדא פריס סילקא, פי' שהיה מחתך הירק ומתקנו לבישול. רבא ורב יוסף מצליחי ציבי, פי'

שהיו מבקעים העצים לבשל בהם צרכי שבת. ר' זירא מצתת ציתותי, פי' שהיה מבעיר האש לבשל צרכי שבת. וכל אלו החכמים שאמרתי שהיו עושין צרכי שבת בעצמן, מפני כבוד השבת היו עושין, ולא מפני שלא היו להם משרתים ועבדים ושפחות. ואע"פ שהיו גדולי הדור, ומהם היו חכמים גדולים, הן היו עושין בעצמן לכבוד שבת. ומהן שהיה יוצא לשוק וקונה בעצמו מאכל ומשקה לצורך השבת, מפני כבודו, ואע"פ שאין דרכן לקנות דבר מן השוק. [כדגרסינן במסכת שבת בפ' כל כתבי הקדש], רבה בר רב הונא איקלע לבי רבא בר רב נחמן. קריבו ליה תלת סאני טחיי, פי' בשר שמן ביותר. ר' אבא הוה זבין בתלת סרי פשיטי בשרא מתלת סרי טבחי, ומשלים לון אסינורא דדשא, ואומר אשוור האי, אשוור האי. פי' שהיה קונה בשלשה עשר פשוטים בשר משלשה עשר טבחים, והיה מביא הבשר בחפזה לביתו, והיה אומר, עשו מהרה, הכינו מהרה. והיה מתחיל לאמר עשו מהרה משהיה מגיע לפתח ביתו, והיה קונה משלשה עשר קצבים, כדי שיהיה לו משא ומתן הרבה בענין השבת, לפיכך לא היה קונה הבשר מקצב אחד. וכל המרבה בזה ובכיוצא בו לכבוד שבת הרי זה משובח. וגרסי' במדרש מי שהוא טורח בערב שבת בתיקון צרכי שבת, ומטריח את גופו בצרכי שבת עד שיזוע, אותה הזיעה שמורה לו, ומוחקין בה שטרי חובותיו ביום הדין.

וצריך אדם להסתלק מן המלאכה ערב שבת מבעוד יום ולהוסיף מחול על הקדש. כדגרסי' בפרק קמא דמ' ראש השנה ועניתם את נפשותיכם בתשעה לחדש בערב. יכול בתשעה, ת"ל בערב. אי בערב, יכול משתחשך, ת"ל בתשעה. הא כיצד, מתחיל מתענה מבעוד יום. מלמד שמוסיפין מחול על הקדש. אין לי אלא בכניסתו, ביציאתו מנין, ת"ל עד ערב. אין לי אלא יום הכפורים, שבתות מנין, ת"ל תשבתו. אין לי אלא שבתות, ימים טובים מנין, ת"ל שבתכם. הא כיצד, בכל מקום שנאמר בו שבות, מלמד שמוסיפין מחול על קדש. כדגרסינן בפרק כל כתבי הקדש, אמ' ר' יוסי, יהא חלקי עם מוציאי שבת בצפורי ועם מכניסי שבת בטבריה. פי' טבריה היתה בבקעה, ולא היתה נראית להם השמש כמו חצי שעה קודם שקיעתה, ולפיכך אנו שובתין מבעוד יום. וצפורי היתה בראש ההר, והיתה השמש נראית להם אפי' בנקודת שקיעתה, והיו מאחרין במוצאי שבת ומוסיפין מחול על קדש. לפי' התקינו רז"ל שיהיו תוקעין בשופרות בערבי שבתות ובערבי ימים טובים כמו שעה אחת קודם שקיעת החמה, כדי שישמעו העם וידעו שקדש היום, ויסתלקו ממלאכתן. כדגרסינן בפ' במה מדליקין ת"ר שש תקיעות תוקעין בערב שבת, תקיעה ראשונה, להבטיל מלאכה שבשדות, שנייה, להבטיל עיר וחנויותיה,

שלישית, להדליק את הנר. דברי ר' נתן. ר' יהודה הנשיא אומר, שלישית לחלוץ תפלין. ושוהה, כדי לצלות דג קטון או כדי להדביק פת בתנור, ותוקע, ומריע, ותוקע, ושובת.
וגרסי' בתוספתא דבי ר' ישמעאל שלש תקיעות תוקעין ערב שבת. תקיעה ראשונה, נמנעו העומדים בשדה מלהעדר ומלהדוש בשדה ומלעשות כל מלאכה, ואין הקרובים רשאין ליכנס לעיר עד שיבואו הרחוקים, ועדין חנויות פתוחות, ותריסין מונחות, פי' תריסין הטבלאות שמניחין עליהם הפירות ונועלין בהן החנויות. התחיל לתקוע תקיעה שנייה, נסתלקו התריסין ונועלין החנויות, ועדין חמין מונחין על גבי הכירה וקדרות מונחות על גבי כירה. התחיל לתקוע תקיעה שלישית, סילק המסלק והטמין המטמין והדליק המדליק. ושוהה כדי לצלות דג קטון או כדי להדביק פת בתנור, ותוקע, ומריע, ותוקע, ושובת.
ויזהר מאד בנר שבת. כדגרסי' בפ' במה מדליקין שלשה דברים צריך אדם לומר בערב שבת עם חשיכה, עשרתן, ערבתן, הדליקו את הנר. וגרסי' במדרש וידעת כי שלום אהלך, זו הדלקת נר שבת. והפליגו רז"ל בנר שבת, ואמרו קדוש ונר שבת נר שבת קודם, משום שלום ביתו. פי' אם אין ידו משגת אלא פשוט אחד לקנות בו שמן להדלקת הנר או יין לקדוש היום, יקנה בו שמן להדלקת הנר, ויקדש על הפת.
ועוד גרסי' בפרק במה מדליקין הזהיר בנר שבת, הויין לו בנים תלמידי חכמים, מדה כנגד מדה, שנא' (משלי ו, כג) כי נר מצוה ותורה אור. רב הונא הוה רגיל דהוה חליף אפתחא דאבין נגרא. חזה דהוה זהיר בשרגי. אמ' תרין גוברי רברבי נפקי מהכא. נפק מינייהו רב אידי בר אבין ור' חייא בר אבין. רב חסדא הוה רגיל דהוה חליף ותני אפיתחא דבי אבא דרב שזבי. חזא דהוו זהירי בשרגא. אמר, גובראּ רברבא נפק מהכא. נפק מיניה רב שזבי. פי' מבית אבין נגרא יצאו שני אנשים גדולי הדור, מפני שהיו מדליקין שתי נרות בליל שבת, שכך הוא אומר בשרגי, שנים. ומבית אביו של רב שזבי יצא גדול אחד, מפני שהיה מדליק נר אחד, שכך הוא אומר בשרגא, אחד.
וצריכה האשה להדליק את הנר, מפני שהיא ממצות הבית, כגון חלה והדלקת נר שבת והנדה, שאם לא יזהרו הנשים באלו המצות יענשו עליהם. דתנן על שלש עבירות נשים מתות בשעת לידתן, על שאינן זהירות בנדה ובחלה ובהדלקת הנר. וכתב הר' יונה ז"ל כשהאשה מדלקת את הנר בערב שבת, תזהר להדליק מבעוד יום, בעוד שהשמש נראית, ואם פושעה בעצמה להדליק אחר שקיעת החמה, הרי היא מחללת את השבת, ואוי לנפשה. וביום המעונן, אם יש שום ספק ששקעה החמה ואם לאו, תניח לשפחתה או לישמעאלית להדליק. ומצוה גדולה שלא תאחר להדליק, כדי שלא תצטרך הנכרית

להדליק, אלא תדליק מבעוד יום, ותדלק היא בעצמה ולא על ידי אחר[ת], ואפילו יהודית, כדי שתטול שכר המצוה, ושיהא ניכר לכל שהיא מחבבת את המצוה. ותברך בידים נקיות, ותאמר, בא"י אמ"ה אשר קדשנו במצותיו וצונו להדליק נר של שבת. ותתפלל באותה שעה על בניה שיהיו יראי שמים ומצליחין בתורה ובמצות וביראת שמים. מפני שתפלה זו נאה להתפלל בשעה שתדליק נר של מצוה, ויאיר, שנא' (משלי ו, כג) כי נר מצוה ותורה אור.

ויש נוהגין להדליק שתי נרות ליל שבת, אחד כנגד זכור ואחד כנגד שמור. ועוד גרסי' בפ' במה מדליקין מעשה בר' אליעזר ור' שמעון בריה דיתבו במערתא תריסר שני. חזו ההוא דהוה נקיט תרי מדאני דאסא. אמרי ליה, האי למה לך. אמ' להו, לכבוד שבת. ותסגי לך בחד. אמר להו, חד כנגד זכור וחד כנגד שמור. אמ' ליה ליבריה, בי חזה כמה חביבות מצות עליהן דישראל.

וצריך אדם לסדר שולחנו ערב שבת מבעוד יום, ויתקן את ביתו מפני כבוד השבת, כדי שלא יכנס השבת וביתו מנוול. ויהיה לו נר דלוק, ושולחן ערוך, ומטה מוצעת, ויפרוש המפה על השולחן, וישים הפת על המפה. ויפרוש מפה אחרת על הפת, כדי שתהיה הפת בין שתי מפות, כדי שלא תראה בשעת קדוש, כדי שלא תתבייש. כי בשאר ימות החול כשהוא סועד הוא מברך על הפת תחלה, אבל בסעודת שבת, בכל אחת משלש סעודות, מברכין על היין תחלה ואחר כך על הפת. לפיכך מכסין הפת במפה מפני כבודה, כדי שלא תתבייש, לפי שמברכין על היין תחלה. ויש אומרים שמכסין הפת בסעודת שבת במפה זכר למן, שהיה יורד הטל והיה יורד המן עליו והיה יורד טל אחר עליו מלמעלה, נמצא המן בין שני טללים, כפת המונחת בקופסא. והעושה כך, מלאך טוב מבקש עליו רחמים, ואין רשות לשטן לקטרג עליו. כדגרסינן בפרק כל כתבי הקדש, תניא ר' יוסי ב"ר יהודה אומר, שני מלאכי השרת מלוין לו לאדם בערב שבת מבית הכנסת לביתו, אחד טוב ואחד רע. כשיבא לביתו ומצא נרו דלוק ושולחנו ערוך ומטתו מוצעת, מלאך טוב אומר, יהי רצון לשבת אחרת יהי כך, ומלאך רע עונה אמן בעל כרחו. ואם לא מצא נרו דלוק ושולחנו ערוך ומטתו מוצאת, מלאך רע אומר, יהי רצון לשבת אחרת כך, ומלאך טוב עונה אמן על כרחו.

ומיד בבואו מבית הכנסת, יסוב על שולחנו, ויטול כוס של יין, ואומר, ויכלו השמים והארץ וכל צבאם, ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה, וישבות ביום השביעי מכל מלאכתו אשר עשה, ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו, כי בו שבת מכל מלאכתו אשר ברא אלהים לעשות. בא"י אמ"ה בורא פרי הגפן. בא"י אמ"ה אק"ב ורצה

בנו, ושבת קדשו באהבה וברצון הנחילנו, זכרון למעשה בראשית, תחלה למקראי קדש, זכר ליציאת מצרים, כי בנו בחרת ואותנו קדשת מכל העמים, ושבת קדשך באהבה וברצון הנחלתנו, בא"י מקדש השבת. ואחר כך נוטל ידיו ומברך על נטילת ידים, ומברך המוציא על שתי ככרות. ואם אין לו יין יקדש על הפת. כיצד, נוטל את ידיו, ואוחז שתי ככרות בידו, ואומר ויכלו, ואו' בא"י אמ"ה אק"ב ורצה בנו וכו', עד מקדש השבת. ומברך מיד המוציא ובוצע על שתי ככרות, ואוכל. ויום שבת בסעודת שחרית או ביום טוב אומ' קדושא רבה, שהוא בא"י אמ"ה בורא פרי הגפן. ואח"כ נוטל ידיו ומברך על נטילת ידים, ומברך המוציא ובוצע על שתי ככרות, ואוכל. ואם אין לו יין, נוטל ידיו ומברך על נטילת ידים, ומברך המוציא ובוצע על שתי ככרות, ואוכל.

וכל המקדש על היין בערבי שבתות שכרו גדול מאד, כדגרסי' בב"ר זכור את יום השבת לקדשו. זכור, זכרהו על היין וקדשהו, שנאמר זכרו כיין לבנון. וגרסי' בפירקי ר' אליעזר ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו. מכאן אמרו, כל המברך על היין בערבי שבתות מאריכין לו ימיו בעולם הזה ובעולם הבא, שנא' (משלי ט, יא) כי בי ירבו ימיך, [בעולם הזה], ויוסיפו לך שנות חיים, בעולם הבא. הב"ה בירך וקידש את השבת, כ"ש ישראל שהן חייבין לקדשו. והב"ה לא די שבירך את יום השבת וקדש אותו, אלא שקדש את ישראל בזכות השבת. כדגרסינן בפ' קמא דמסכת שבת, אמ' רבה בר מחסיא אמ' רב חמא אמ' רב, הנותן מתנה לחבירו צריך להודיעו, שנא' (שמות לא, יג) כי אני ה' מקדשכם. תניא נמי הכי לדעת כי אני ה' מקדשכם. אמ' הב"ה למשה, מתנה טובה יש לי בבית גנזי, ושבת שמה, ואני רוצה ליתנה לישראל, לך והודיעם.

גדולה שבת שהיא שקולה כנגד כל המצות. דתניא שבת וע"ז כל אחת משתיהן שקולה נגד כל המצות. לפיכך העובר על שאר מצות, הרי הוא בכלל פושעי ישראל, אבל מחלל שבתות בפרהסיא, או מי שהוא עובד ע"ז, שניהם כגוים לכל דבריהם. ולא חרבה ירושלם אלא מפני שחללו בה את השבת. כדגרסי' בפרק אלו קשרים אמ' אביי, לא חרבה ירושלם אלא מפני שחיללו את השבת, שנא' (ירמיהו יז, כז) ואם לא תשמעו לי לקדש את יום השבת ולבלתי שאת משא ובוא בשערי ירושלם ביום השבת והצתי אש בשעריה ואכלה ארמנות ירושלם ולא תכבה. מאי ולא תכבה, אמ' רב נחמן בר יצחק, בשעה שאין בני אדם מצוין לכבותה. ובעון חלול שבת ישראל נמסרין בידי אומות העולם ומשתעבדין בהם. כדגרסי' במכילתא ששת ימים תעשה מלאכה, וכתי' (שמות כ, ח) ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך. כיצד יתקיימו שני כתובים הללו. אלא כשישראל עושין רצונו של מקום, מלאכתן נעשית על ידי אחרים, שנא' (שמות לה, ב) ששת ימים תעשה

מלאכה, וכתי' (ישעיהו סא, ה) ובני נכר אכריכם וכורמיכם וגו', ובזמן שאין עושין רצונו, מלאכתן נעשית על ידי עצמן, שנא' (שמות כ, ח) ששת [ימים] תעבוד ועשית כל מלאכתך. ולא עוד, אלא שאויביהם משתעבדים בם, שנא' (דברים כח, מח) ועבדת את אויבך. וחילול שבתות וימים טובים בענין העונש שוה, אע"פ שהמחלל שבת חייב סקילה, מה שאין כן ביום טוב. כדגרסי' בספרי ביום הראשון שבתון וביום השביעי שבתון, ומה ענין שבת לענין מועדים, אלא ללמד שכל המחלל את המועדות כאלו חלל את השבתות, וכל המקיים את המועדות מעלין עליו כאלו קיים את השבתות.

וגרסי' בפרק ערבי פסחים אמ' רב ששת משום ר' אלעזר בן עזריה, כל המבזה את המועדות כאלו עובד ע"ז, שנא' (שמות לד, יז) אלהי מסכה לא תעשה לך, וסמיך ליה את חג המצות תשמור. ושנינו במ' אבות ר' אלעזר המודעי אומר, המחלל את הקדשים, והמבזה את המועדות, והמפר בריתו של אברהם אבינו, והמגלה פנים בתורה שלא כהלכה, והמלבין פני חבירו ברבים, אע"פ שיש בידו תשובה ומעשים טובים, אין לו חלק לעולם הבא. ופירש רש"י ז"ל המבזה את המועדות, שעושה בהם מלאכה או שנוהג בהם מנהג חול באכילה ובשתייה. וכל העושה מלאכה בשבת, ומחלל אותה, כאלו אין לו חלק באלהי ישראל, מפני שאינו למד דרכיו, שנא' (שמות כ, ח) ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך, וכתיב (שמות לא, יז) כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר בם וינח ביום השביעי. לומר לך, למוד דרכיך מהב"ה, מה הקב"ה הקדים מה שעתיד לעשות לשבת ועשה מערב שבת, גם אתה הקדים מה שאתה עתיד לעשות לשבת ועשה אותו מערב שבת.

ר' חנינא ב"ר חנינא אומר, שלש בריאות היה עושה הב"ה, בכל יום ויום משמת ימי בראשית, ובערב שבת עשה ששה, שלשה של ערב שבת ושלשה של שבת. הקדים מה שהיה לו לעשות בשבת ועשאו בערב שבת. כיצד. ביום ראשון השמים והארץ והאור, ביום שני רקיע ומלאכים וגיהנם, ביום שלישי אילנות ודשאים וגן עדן, ביום רביעי שמש וירח וכוכבים, ביום חמישי דגים ועופות ולויתן, ביום ששי בהמה וחיה ורמש, אדם וחוה ונפשות. ומנין שברא ביום ראשון שמים וארץ והאור, שנא' (בראשית א, א) בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ, וכתי' (בראשית א, ג) ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור. ומנין שברא המלאכים ביום שני, דכתיב (תהלים קד, ג) המקרה במים עליותיו השם עבים רכובו המהלך על כנפי רוח, וכתי' בתריה עושה מלאכיו רוחות משרתיו אש לוהט, להודיעך שביום שברא הב"ה הרקיע ברא המלאכים. ומנין שברא גיהנום ביום שני, שנא' (ישעיהו ל, לג) כי ערוך מאתמול תפתה. יש בו אתמול ואין בו שלשום. וראיה

לדבר, שלא נאמר ביום שני כי טוב. ומנין שברא גן עדן ביום שלישי, שנא' (בראשית א, יא) עץ פרי עושה פרי למינו, ובגן עדן נאמר כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל. וראיה לדבר, שכתוב בו כי טוב שני פעמים. ומנין שברא ביום רביעי שמש וירח וכוכבים, שנא' (בראשית א, טז) ויעש ה' את שני המאורות הגדולים את המאור הגדול לממשלת היום ואת המאור הקטון לממשלת הלילה ואת הכוכבים. ומנין שברא ביום חמישי דגים ועופות ולויתן, שנא' (בראשית א, כ) ויאמר אלהים ישרצו המים נפש חיה ועוף יעופף על הארץ וגו', וכתי' (בראשית א, כא) ויברא אלהים את התנינים הגדולים. ומנין שברא ביום ששי בהמה וחיה ורמש אדם וחוה, שנא' (בראשית א, כד) ויאמר אלהים תוצא הארץ נפש חיה למינה בהמה ורמש וחיתו ארץ למינה ויהי כן. ומנין שברא נפשות, שנא' (ישעיהו נז, טז) ונשמות אני עשיתי. והעולם קיים על היראה ועל השבת, וקדמו יראה ושבת לכל מעשה בראשית, וטרם כל הזהיר הב"ה לישראל על יראת שמים ועל שמירת שבת, כדגרסינן במדרש יהי אור בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ, בבראשית ירא, שבת. כיצד, את השמים ואת הארץ. את השמים, הרי יראת שמים. ואת הארץ. זש"ה איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמרו, הרי יראת שבת.

גדולה שבת

גדולה שבת, שאסר הב"ה לעשות בה מלאכה, ואע"פ שהמלאכה חביבה לפניו. שהרי יתברך שמו ברא עולמו במאמר, לא ביגיעה ולא בעמל, ואפי' הכי קרא למעשה בראשית מלאכה, דכתי' (בראשית ב, ב) ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו, וכתי' (בראשית ב, ב) וישבות ביום השביעי מכל מלאכתו, וכתי' (בראשית ב, ג) כי בו שבת מכל מלאכתו. אבות מלאכות שאסרו חז"ל לעשותן בשבת הן ארבעים חסר אחת, וכולן [אנו] למדין ממלאכת המשכן, שכל שנא' בהן מעשה או מלאכה או עבודה הן שלשים ותשע. ואלו הן. א' מעשה חושב. ב' מעשה רוקם. ג' מעשה רשת נחושת. ד' מעשה חושב. ה' מעשה עבות. ו' מעשה אורג. ז' מעשה רוקח בשמן המשחה. ח' מעשה רוקח אחר בקטורת. ט' בחכמה ובתבונה ובדעת ובכל מלאכה. י' לעשות בכל מלאכה. י"א למלאכת אוהל מועד. י"ב ולכל עבודתו. י"ג וי"ד לכל מלאכת עבודתו. ט"ו להביא לכל המלאכה. י"ו וימלא אותו רוח אלהים בחכמה בתבונה ובדעת ובכל מלאכה. י"ז לעשות בכל מלאכת מחשבת. י"ח כל מלאכת חרש וחושב. י"ט עושי כל מלאכה וחושבי מחשבות. כ' את כל מלאכת עבודת הקדש.

כ"א לקרבה אל המלאכה לעשות אותה. כ"ב וכ"ג למלאכת עבודת הקודש. כ"ד העושים את כל מלאכת הקודש. כ"ה איש איש ממלאכתו אשר המה עושים. כ"ו וכ"ז מרבים העם

להביא מדי העבודה למלאכה. כ"ח איש ואשה אל יעשו עוד מלאכה לתרומת הקדש. כ"ט ול' והמלאכה היתה דים לכל המלאכה. ל"א ויעשו כל חכם לב בעושי המלאכה. ל"ב אלה פקודי המשכן משכן העדות אשר פוקד על פי משה עבודת הלוים. ל"ג ול"ד כל הזהב העשוי למלאכה בכל מלאכת הקדש. ל"ה ותכל כל עבודת משכן אהל מועד. ל"ו כל כלי עבודת המשכן. ל"ז כאשר צוה ה' את משה כן עשו בני ישראל את כל העבודה. ל"ח וירא משה את כל המלאכה והנה עשו אותה כאשר צוה ה', ויברך אותם משה. ל"ט ויכל משה את כל המלאכה.

ושאר המלאכות האסורות בשבת הם תולדות של אבות מלאכות האמורות במשנה. ומהם למדים ממלאכה. כיצד. מנין למקח וממכר והלואה ופקדונות שנקראות מלאכה, דכתי' (שמות כב, ז) אם לא שלח ידו במלאכת רעהו. מנין לדינין ולטענות ולערעורים וכל מעשה בית דין שנקראו מלאכה, דכתי' (דברי הימים א כו, כט) ליצהרי כנניהו למלאכה החיצונה על ישראל לשוטרים ולשפטים. מנין לקידושין ולגירושין שנקראין מלאכה, דכתי' (עזרא י, יג) אבל העם רב והעת גשמים ואין כח לעמוד בחוץ והמלאכה רבה. מנין למוציא בין בימינו בין בשמאלו בין על כתפיו שנקראו מלאכה, דכתי' (דברי הימים ב לד, יג) ועל הסבלים ומנצחים לכל עושי המלאכה. ומנין לחשבונות שנקראו מלאכה, דכתי' (בראשית לט, יא) ויבא הביתה לעשות מלאכתו, לחשוב חשבונותיו. ומנין שאין מטיילין בשבת, ת"ל אם תשיב משבת רגלך. ומנין שאין יוצאין לשדות לידע מה הם צריכות בשבת, ת"ל עשות חפצך ביום קדשי. ומנין שמתכסין בכסות נקיה בשבת, ת"ל ולקדוש ה' מכובד. מנין שאין פוסעין פסיעה גסה בשבת, ת"ל וכבדתו מעשות דרכיך. מנין שפוסקין צדקה לעניים ומפקחים על עסקי רבים, ת"ל ממצוא חפצך, חפציך אסורין, חפצי שמים מותרין.

גדולה שבת, שנתנה הב"ה לבחון בה גירי הצדק. שהרי לא פירש מתרי"ג מצות אלא שבת בלבד, שנא' (ישעיהו נו, ו) ובני הנכר הנלוים על ה' לשרתו ולאהבה את שם ה' להיות לו לעבדים כל שומר שבת מחללו. מכאן אז"ל ישראל משומד המשמר שבתו בשוק, ר"ל בפרהסיא, הרי הוא כישראל לכל דבריו. וחילול שבת היא אחת משלש עבירות שמגלגלין על עושיהן כל עונותיו הראשונות. ואלו הן. א' המשעבד את ישראל, דכתי' (בראשית מב, כא) כי לאשמת ה' אלינו אתם אומרים להוסיף על חטאתינו וגו'. ב' הבא על הגויה, דכתי' (עזרא י, י) ויקם עזרא הכהן ויאמר אליהם אתם מעלתם ותושיבו נשים נכריות להוסיף על אשמת ישראל. ג' המחלל את השבת, דכתי' (נחמיה יג, יח) ואתם מוסיפים חרון על ישראל לחלל את השבת.

גדולה שבת, שנתנה הב"ה למנוחה לישראל, ואפי' לבהמתן, שנא' (שמות כג, יב) למען ינוח שורך וחמורך.

מעשה בחסיד אחד, שהיתה לו פרה אחת, והיה חורש בה כל ימי השבוע, וביום שבת היתה נחה. מטה ידו ומכרה לגוי אחד. כיון שלקחה הגוי, הוציא אותה לשדה, והיה חורש בה כל החול. ובשבת הוציאה לחרוש בשדה, וקשר העול על צוארה, ורבצה תחת העול. והיה הגוי מכה אותה, כדי שתעמוד ותחרוש, ולא היתה זזה ממקומה. כיון שראה הגוי כך, הלך לו אצל ישראל שמכרה לו. אמ' לו, בוא וטול פרתך, שמא צער יש לה ואינה יכולה לעמוד ולחרוש, שהרי כמה פעמים הכיתי אותה והיא אינה זזה ממקומה. אמ' לו, בוא עמי ואני מעמידה לך. הלך עמו ודבר באזנה, פרה, את יודעת שכשהיית ברשותי היית נחה בשבת, ועתה גרמו עונותי ומכרתיך אצל הגוי הזה, בבקשה ממך, קומי וחרשי. מיד עמדה והתחילה לחרוש. אמ' לו הגוי, איני רוצה אותה, כי איני [יכול] לסבב אחריך בכל שבת ושבת, או אמור מה דברת באזנה שעמדה וחרשה, שאני כמה פעמים הכיתיה ונתייגעתי בה ולא עמדה. אמ' לו, לא קסם ולא כשפים עשיתי לה, ולא לחשתי לה כלום, אלא כך וכך אמרתי לה. מיד נרתת ונבהל ונזדעזע ונחפז ונתייירא, ונכנס פחד בלבו, ואמ' ומה הפרה הזאת, שאין לה לא שיחה ולא דעה, היא מכירה את קונה ואת צוויו, אני שבראני האל ית' ויתעלה ונתן לי דעה ובינה, איני הולך ומכיר את קוני. מיד הלך ונתגייר, וזכה לתורה הרבה, ונקרא שמו בישראל ר' חנינא בן תורתא.

שאל הגמון אחד את רבן גמליאל ביום השבת ואמ' לו, מה היום מיומים. אמ' לו, ומה נשתנה [אדם] אחד משאר בני אדם. אמ' לו, כמדומה לי שלא הבנת דברי. אמ' לו, מה אמרת. [אמר לו], מה היום מיומים. אמ' לו, מה נשתנה אדם אחד משאר בני אדם. אמ' לו, המלך רצה לכבדני. אמ' לו, אף הב"ה רוצה שיכבדו ישראל את השבת. אמ' לו, ומי יודע שזה יום שבת. אמר לו, נהר סבטיון יוכיח, שכל ימות השבוע הוא נגרש ויום השבת הוא נח. אמ' לו, א"כ למה ישבו בו רוחות ויוריד גשמים ויגדל צמחים ויפקיד עקרות. אמ' לפי שהעולם שלו.

מעשה בר' עקיבא שהיה יושב בשבת לפני טורונוס רופוס הרשע. אמ' לו, מה היום מיומים. אמ' לו ר' עקיבא, מאי גברא ביני גברי. אמ' ליה, מאי אמרית לך ומאי אמרת לי. אמ' ליה, אמרת מאי שנא שבתא דהיא מלכא, ואמרית לך מאי שנא טורונוס רופוס בגבריא דהוא מלכא. אמ' ליה טורונוס רופוס, דצבי מלכיה ליקוריה. אמ' לו ר' עקיבא, ושבתא צבי הקב"ה ליקוריה. אמ' ליה, מאן יימר דהאי שבתא, דילמא ליתיה אלא חד בשבתא או תרי בשבתא, דבזה גשמים ובזה גשמים, בזה נולדים ובזה נולדים. אמ' לו ר'

עקיבא, מן שהיה יורד לישראל יוכיח, שבכל יום ויום היה יורד ובשבת לא היה יורד. אמ' לו, הנח המן שלא ירד בימינו ונילוף מדבר אחר. אמ' לו, נהר סבטיון יוכיח, שהוא רץ כל הימים ובשבת הוא עומד. אמ' לו, אף בנהר הזה איני מאמינך, שאינך יודע את מקומו. אמ' לו ר' עקיבא, לך אצל זכורים וחברים, שכל הימים הוא עולה בידם ובשבת אינו עולה בידם, הרי שהמתים יודעים שהוא שבת והחיים אינן שומרין אותה. ועוד אמ' לו, לך אצל קבר אביך, שבכל יום ויום עולה עשן מקברו ובשבת פוסק. ואמ' לו, שמא נגמר גזר דינו. אמ' לו, חזור ובדוק מראש. חזר ובדק ומצא כך. אמ' שמא נתגייר אביו ולכך פסק עשן מקברו. אמ' לו, שאל אביך ויגדך. הלך ועשה כשפים והעלהו מקברו. אמ' לו, מה שבחייך לא שמרת, במיתתך אתה משמר. אמ' לו, לא, אלא מלאך שממונה עלינו דומה שמו, והוא דן אותנו בכל יום ויום, ובערב שבת עם חשכה בת קול מכרזת ואומרת, הנח להם לרשעים וינוחו, ומניחין אותנו כל השבת כולה, ובמוצאי שבת עם חשכה צועק המלאך הממונה על הרוחות, חזרו לכם רשעים לגיהנם שכבר השלימו ישראל סדריהם. וגרסי' במדרש כשישראל אומרים סדר קדושה במוצאי שבת, המלאך מכריז ואומר למתי אומות העולם, צאו למות, שנא' (איוב י, כב) צלמות ולא סדרים. מהו צלמות, צאו למות. למי הוא אומר, למתי אומות העולם, שאין אומרין סדר קדושה, שנא' (איוב י, כב) ולא סדרים, ולא לישראל, שאומרים סדר קדושה. ולכך חייבין כל ישראל לומר סדר קדושה במוצאי שבת.

גדולה שבת, שאין התינוק נימול עד שתעבור השבת, מפני כבודה. פי' אין לך שמונה ימים של מילה שאין שבת בתוכן.

גדולה שבת, שאין כהן גדול נכנס לעבודה אחר משיחתו עד שתעבור עליו השבת, דכתי' (שמות כט, ל) שבעת ימים ילבשם הכהן המשיח וגו'.

גדולה שבת, שאין המזבח עצמו כשר לעבודה עד שתעבור עליו השבת, דכתי' (שמות כט, לז) שבעת ימים תכפר על המזבח.

גדולה שבת, שאין לך מועד שאינו מתעטר בה. חג המצות שבעה, חג הסוכות שבעה, חג השבועות אחר ספירת העומר חמשים יום, ואין לך חמשים יום שאין בהם שבעה שבתות. ויום טוב עצמו קרבנו לתשלומין כל שבעה. הא למדת ששבת גדולה מכלם.

גדולה שבת, שאין הזב והזבה והנדה והיולדת וטמא מת זוכין ליטהר עד שתעבור עליהן השבת.

גדולה שבת, שאין האבל רשאי להתנחם עד שתעבור עליו השבת.

גדולה שבת, שאין החתן מותר שתמשוך סעודתו עד שתעבור עליו השבת, שנא' (בראשית כט, כז) מלא שבוע זאת.
גדולה שבת, שכשנתדלדלו ישראל ממעשים טובים לא עמדה עליהם אלא וסתה של שבת, שנא' (מלכים א כ, כט) ויחנו אלה נכח אלה שבעת ימים, עד שתעבור עליהם השבת. ובימי אליהו היא עמדה עליהם, שנא' בשביעית, שהזכיר זכות השבת. ובימי יהורם היא עמדה להם, שנא' (מלכים ב ג, ט) וילך מלך ישראל ומלך יהודה ומלך אדום ויסבו [דרך] שבעת ימים וגו'.
גדולה שבת, שאינה נדחית אלא מפני סכנת נפשות, כגון חולה מסוכן, או תינוק שנפל לים או לנהר או לתוך הבור, וכיוצא בזה. כדגרסי' במ' יומא בפרק יום הכפורים, תנא מחמין חמין לחולה בשבת, בין להשקותו בין להברותו, ואין אומרים לו נמתין עד שיבריא, אלא מחמין לו מיד, מפני שהוא סכנת נפשות, וכל ספק נפשות דוחה את השבת. ולא ספק שבת זו בלבד אלא ספק שבת אחרת. ואין אומרין, יעשו דברים הללו על ידי גויים ולא על ידי קטנים, אלא על ידי גדולי ישראל, ולא על ידי נשים ולא על ידי כותיים, מפני שהן מצטרפין לדעת אחרת. ת"ר מפקחין פיקוח נפש בשבת והזריז הרי זה משובח. ואין צריך ליטול רשות מבית דין. כיצד. ראה תינוק שנפל לים, פורש מצודה ומעלהו, ואע"ג דקא צאיד כוורי. וכן כיוצא בזה. היה ר' ישמעאל ור' עקיבא ור' אלעזר בן עזריה ור' יוסי הגלילי מהלכין [בדרך], ולוי הסדר וישמעאל בנו של ר' אלעזר [מהלכין אחריהן. נשאלה שאלה זו בפניהם, מנין לפקוח נפש שדוחה את השבת. נענה ר' ישמעאל] ואמ', אם במחתרת ימצא הגנב והוכה ומת אין לו דמים, ומה זה בא על ספק ממון, ספק על נפשות, ושפיכות דמים מטמא[ת] את הארץ וגורמת לשכינה שתסתלק מישראל, ניתן לה להצילו, קל וחומר לפיקוח נפש שדוחה את השבת. נענה ר' אלעזר ואמ', ומה מילה שהוא אחד מאיבריו של אדם דוחה את השבת, קל וחומר לפיקוח נפש שדוחה את השבת. ר' יוסי הגלילי אומר, אך את שבתותי תשמרו, אך חלק. ר' יונתן בן יוסי אומר, כי אות היא, היא מסורה בידכם ולא אתם מסורין בידה. ר' שמעון בן מנסיא אומ', לעשות, חלל עליו שבת זו כדי שישמור שבתות הרבה. אמ' רב יהודה אמר שמואל, אי הואי התם הוה אמינא, ודידי עדיפא מדידכו, וחי בהם, ולא שימות בהם. וגרסי' בשאלתות דרב אחאי א"ר שמעון בן אלעזר, תינוק בן יומו חי מחללין עליו את השבת, שנא' (שמות לא, יד) ושמרתם את השבת. א"ר יהודה, חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה. דוד מלך ישראל מת, אין מחללין עליו את השבת. והיינו

דאמ' ר' יוחנן, מאי דכתי' (תהלים פח, ו) במתים חפשי, כיון שמת אדם נעשה חפשי מן המצות.

חגים

שבתות וימים טובים, אע"פ שחייב אדם לאכול בהם ולשתות, צריך ג"כ ללמוד תורה בהם ולשקוד על בתי כנסיות ועל בתי מדרשות, ולא ישב בטל. שאין לך עונג ולא שמחה יותר מתלמוד תורה, שנא' (תהלים יט, ח) תורת ה' תמימה משיבת נפש, עדות ה' נאמנה מחכימת פתי, פקודי ה' ישרים משמחי לב, מצות ה' ברה מאירת עינים, יראת ה' טהורה עומדת לעד, משפטי ה' אמת צדקו יחדו, הנחמדים מזהב ומפז רב ומתוקים מדבש ונופת צופים.

וגרסי' במ' יום טוב בפרק יום טוב שחל להיות בשבת, תניא ר' אלעזר אומר, אין לו לאדם ביום טוב אלא אוכל ושותה, ור' יהושע אומר אוכל ושותה יושב ושונה. דברי ר' יוחנן, ושניהם מקרא אחד דרשו. כתוב אחד אומר, עצרת תהיה לכם, וכתו' אחד אומר עצרת לה' אלהיך. הא כיצד. ר' אלעזר סובר או כלו לה' או כלו לכם, ור' יהושע סובר חלקהו, חציו לה' וחציו לכם. וגרסי' במדרש השכם יספת לגוי ה' יספת לגוי נכבדת וגו'. אומות העולם אתה נותן להם מועדים, והן אוכלין בהן ושותין, ונכנסין לבתי קרקסאות ולבתי טיאטריאות ומכעיסין אותך. אבל ישראל אתה נותן להם ימים טובים, והן אוכלין בהן ושותין, ונכנסין לבתי כניסיות ולבתי מדרשות ומרבין בתפלות ומרבין במוספין ומרבין בקרית שמע, הוי יספת לגוי ה'.

וכל השמח בימים טובים, ומשמח בני ביתו, ומשמח עניים בתוך ביתו, ומאכילן ומשקן במועד, שכרו הרבה מאד, והב"ה משמח את בניו ואת בנותיו. כדגרסי' בפסיקתא ר' לולני דרומיה בשם ר' יודה בר' סימון, אמ' הב"ה לישראל, אתה יש לך ארבעה בני בתים, בנך ובתך ועבדך ואמתך, ואני יש לי ארבעה בני בתים, הלוי והגר והיתום והאלמנה, וכולם בפסוק אחד, ושמחת בחגך אתה ובנך ובתך ועבדך ואמתך והלוי והגר והיתום והאלמנה אשר בקרבך. אמ' הב"ה, אני אמרתי לך שתהא משמח את שלי ואת שלך בימים טובים שנתתי לך, אם שמחת את שלי ושלך בימים טובים אשר נתתי לך, אף אני עתיד לשמח את שלך ואת שלי, אלו ואלו. והיכן אני עתיד לשמחך, בבית הבחירה, שנא' (ישעיהו נו, ז) והביאותים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפלתי וגו'.

ואפי' יום אחד אחר המועד, צריך אדם לכבדו באכילה ובשתייה ולשמוח בו, משום כבוד המועד, כדי שלא יראה את עצמו כאלו קץ בהוצאה שהוציא במועד. ואמ' ר' יוחנן המחוזי בשם ר' יוסי המוכסי, כל העושה איסור לחג באכילה ובשתייה, מעלה עליו

הכתו' כאלו בנה מזבח והקריב עליו קרבן, שנא' (תהלים קיח, כז) אסרו חג בעבותים עד קרנות המזבח. ר"ל שיאסר אותו ויקשרנו בעבותות אהבה, כדי שיתערב וכדי שלא ילך לו מיד. וצריך אדם ג"כ לסדר שולחנו במוצאי שבת לכבוד השבת ויאכל אפי' כל שהוא, כדגרסי' במ' שבת בפרק ואלו קשרים, א"ר חנינא, לעולם יסדר אדם שולחנו במוצאי שבת. ואפי' אינו צריך אלא לכזית, חמין במוצאי שבת מלוגמא, [פת] חמה במוצאי שבת מלוגמא, פי' האוכל תבשיל חם ופת חמה במוצאי שבת רפואה היא לו. וגרסי' במ' שבת בפ' כל כתבי הקדש, ר' אבהו הוו עבדין ליה כל אפוקי שבתא עגלא תליתאה, פי' עגל שמן, והוה אכיל מיניה כולייתא. כי גדיל אבימי בריה, אמ' ליה, [למה ליה למר] לאפסודי כולי האי לישבוק כולייתא ממעלי שבתא. שבקוה, ואתא אריה אכלה. פי' מפני שלא שחט העגל לאכול ממנו הכליות במוצאי שבת, כמו שהיה רגיל לעשות, בא אריה ואכל עגל המשובח שהיה בעדרו.

והמכבד שבתות וימים טובים הב"ה משלם לו שכרו בעולם הזה ובעולם הבא. בעולם הזה מנין, שנא' (נחמיה ח, י) ויאמר להם אכלו משמנים ושתו ממתקים ושלחו מנות לאין נכון לו כי קדוש היום לאלהינו, כי חדות ה' היא מעוזכם. בעולם הבא מנין, שנא' (ישעיהו נז, ב) יבא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכוחו, ר"ל הנח בעולם הזה בשבת ינוח בגן עדן בעולם הבא בשלום.

סליק פרקא

הוספה

בענין הגאוה (מתוך פירוש פרקי אבות, כ"י, לדון יוסף בן שושן ז"ל)

אי"ש נתתי את לבי לדרוש ולתור על הסבות הגורמות הגאוה לאדם, ואמצאם שבעה והסי' ושבע תועבת נפשו. ואלו הן, יופי, גבורה, נשיאות משפחה, רוב קרובים, עושר, ממשלה, חכמה. וראיתי לבאר את כלם ואת רפואתם אחת אחת.

היופי. ידוע כי נוי הפנים וזיו הקלסתר וזכות בשר הגוף ושמנו ורום הקומה מחרידים את הדעת ומגביהים את הלב. [יוסף] ואבשלום יוכיחו. ולכן ספר הכתו' את יופיים, לפי שביופיים נכשלו וזחה דעתם עליהם, עד שעשו מה שעשו.

רפואתו כיצד. שכשם שיסתכל ביופי מראהו החיצוני, שיתבונן בכיעורו הפנימי, דם, ומרה ירוקה ושחורה ולבנה, וכבד וריאה, והמעים שהטנופת סובבת בהן, והשתן שבכיס. ויזכור כי אלו היה רואה אותם בעת האוכל הלא היה בורח משם וכל אוכל תתעב נפשו. אז יהיה נבזה בעיניו נמאס. ועוד ישיב המשכיל אל לבו כי אותו ההוד

וההדר החיצוני לא תואר לו ולא הדר, כי אם מאשר ימוץ וישאב מאותם המיאוסים הפנימיים, והם הם המעמידים אותו. ויופי אשר סחי ומאוס סבתו, מה תהא אחריתו, הלא רמה ובאשה. אוי לה לאותה בושה.

ושמעתי מאדוני אבי ז"ל כי מלך גדול וחכם זחה דעתו עליו, וכאשר הרגיש בחליו זה, שלח לחכם שהיה בדורו לשאול את פיו מה לעשות ורפא לו. וצוהו החכם למעט בחיילות וגייסות. ולא הועיל. שלח שנית ושאל. השיבו החכם להסיר הבגדים המגוהצים מעליו. עשה ולא הועיל. וכן פעמים רבים, עד ששלח המלך ובא החכם לפניו. ובקש החכם מן המלך והלך וטייל על הגנות ועל הפרדסים ועל השדות ועל הכרמים, הוא וחיילותיו והחכם עמו. והראהו נירים נאים, וערוגות עשויות במחוגה, ומיני פירות וצמחים, ממגד תבואות שמש וממגד גרש ירחים, פרי עץ הדר, כפות תמרים, ציצים ופרחים. פרח הגפן פתח הסמדר הנצו הרמונים, כפרים עם נרדים, מור ואהלות עם כל ראשי בשמים. הלכו משם ויעברו המקומות אשר היו שופכים להם ביבותיהם של בתי המרחצאות ובתי הכסאות. עמד החכם כמשתאה ומחריש. המתין לו המלך עד שנצטער, ואמ' לחכם, מה טיבה של עמידה זו במקום כזה. השיב החכם ואמ', אדוני המלך, אני שאלתי לאלה הטנופות שאלה חזקה והם השיבוני תשובה נצחת להם. שאלתי אותם, מהלכם הצמחים ההדורים אשר ראיתי שנהפך ריחם הנערב אשר הריחותי לריח הזה הנתעב. השבוני, אתה הבאשת את ריחינו, שהעברת אותנו על מעבר גופך. וכשמוע המלך התוכחה הזאת, נתוכח, ויקח מוסר, ויחי מחליו.

ועוד יש להתבונן על אי זה דרך אנו ניזונין. שהאדם כשלועס המאכל, אלו היה מוציא אותו מפיו, כמה היה נתעב ונאלח ונמאס בעיניו להשיבו אל פיהו, ואלו היה משיבו היה מקיא כל אשר אכל מעוצם המיאוס. והנה המאכל ההוא כן היה אחרי צאתו מפיו כאשר היה בהיותו בפיו, ולא נוסף בו שום מיאוס ולא התעיב אותו כי אם ראות עיניו, שראה אותו לעוס ברוק והיה ערב לחכו ולועס אותו בנפש חפצה. וזאת תוכחת חיים למתבונן אליה. והטבע מפתה אותנו, ועושה זה בהחבא ובהעלם עין, כדי שנאכל ונחיה ולא נמות, והאדמה לא תשם. ואם הטבע יפתה את הדמיון פיתוי כזה, ויפת אליו, יש למשכיל הירא את דבר השם להזהיר את שכלו שלא יתפתה, ויתבונן וישיב אל לבו מה הוא, לבלתי רום לבבו ואל יביט אל מראהו ואל גובה קומתו.

הגבורה תפתה את האדם. בראותו את עצמו כי הוא בין חביריו ככפיר בעדרי צאן, ויבטח בעוצם כחו, אם יקומו עליו וינצח אותם, אינו מכיר חסד השם אשר הצילו מידם, ולא

יהלל וישבח, רק יאמר בכח ידי עשיתי, ומהשם יסור לבו ויכפור בעיקר, כמו שאירע לגולית הפלשתי שחירף אלהי מערכות ישראל.

רפואתו כיצד. ישיב אל לבו ויתבונן כמה גבורים נכשלו בגבורתם, וגרמה להם שעה ונפלו ביד חלשים. וכי אין גבור שיוכל להמלט מן הפגעים, כגון שתגף באבן רגלו, או יפול מן הגג, או יטבע בנהר, או יחלה, או שאר פגעים כיוצא באלו שאין לגבורה עסק בהם, ואין לאדם מושיע ומציל מהם, כי אם השם ב"ה אשר לו הישועה. וישים אל לבו שיר של פגעים, ויראה כי אין לו מחסה ולא מסתור כי אם סתר עליון, ולא מחסה אם לא יחסה בו. ומי הוא זה ואיזה הוא גבור כגולית, ולפי שסמך על גבורתו ובטח בכלי זיינו וכובע נחשת בראשו וחניתו כמנוד אורגים, ויבז את דוד, לכן נפל בידו, ודוד, שבטח בשם אשר לו הגבורה, גזל החרב מידו והתיז את ראשו, וכן אמ' לו בגשתו אליו, אתה בא אלי בחרב וגו'. כאשר יסתכל ויתבונן האדם בטעמים האלה ובפרטיהם, תתחונן דעתו עליו, ויפקיד רוחו ביד אלהי הרוחות לכל בשר הנותן לאדם כח לעשות חיל, ואז ישח גבהות לבו וישפל רום עיניו, והבוטח בשם חסד יסובבנהו.

נשיאות משפחה. כשאדם רואה שיש למשפחתו מעלה על משפחות אחרות, והכל רצין להתחתן עמו, ונותנים בנותם לבניו בממון גדול יותר מאד מהרגיל ליתן, ולוקחים בנותיו בחנם, ולפעמים בדמים, וקמים מפניו, ואומרים לו עלה הנה זקנים וחכמים ועשירים ממנו, תזוח דעתו עליו, ויבקש גדולות על רעיו הטובים ממנו בתורה ובמעשים וילך בקומה זקופה וגרון נטוי, ומדבר בגאוה ובוז. והנה הוא מחלל כבוד אבותיו, אשר קנו להם שם במעשים הגונים ובענוה וביראת חטא, ויגרום לקלל אותם ולקרותם רשעים, ועליו ראוי לומ' ואתה חלל רשע נשיא ישראל.

רפואתו כיצד. כשרואה שחולקין לו כבוד ונושאין לו פנים ומפיקין לו רצונו ואור פניו לא יפלון, ישיב אל לבו ויאמ', והלא כמה אנשים אני רואה יפים ממני, ואנשי חיל ורבי פעלים ממני, ועשירים עושר רב ממני, ועם כל זה אני חשוב מהם בפני הבריות, ונותנין לי מעלה עליהם, אין זה כי אם נחלה וירושה, לא שאני ראוי לכך מצד עצמי, ומאשר לאבותי עשו לי את כל הכבוד הזה, ועתה אלכה לי ואשאלה את פיהם במה כחם של אבותי גדול. וימצא כי אבותיו הראשונים נהגו במנהגים הגונים, והיה להם עושר ונכסים וכבוד וממשלה וגדולה, והוציאו ממונם וממשלתם בעבודת השם ובגמילות חסדים לחברים, וכל זה בצנעה וענוה, אוהבים ונאהבים, ועל כן היו הכל מספרים בשבחם, ונפטרו בשם טוב, וקמו בניהם ומלאו מקומם, וכן דור אחר דור, עד שהוחזקה משפחתם בנשיאות וגדולה. וישיב אל לבו ויאמר, הנה אני רק מכל המעלות של אבותי, אעפ"כ

אני נהנה מהם עושר ויקר ומכלי כסף וזהב, אי לא הורישוני אותו לא הייתי נהנה ממנו עד ככר לחם. זאת עדות נאמנה כי מעלת המעשים ההגונים רחבה ונסבה למעלה מזהב ורוב עניינים. אז ילבש חרדה ובושה מהגאה והגאון אשר היה לובש, וישים הבגדים הצואים מעליו, וילבש מחלצות ענוה, ויחיה מחליו, וטוב ינחיל את בניו, ויקרא בהם שמו ושם אבותיו, ויקיים בעצמו תחת אבותיך יהיו בניך.

רוב הקרובים יגרום לו לאדם להתגאות ולהפר יראה. בהראה בשער עזרתו, ואם ישנה שום אדם אחרי דברו בצדק ובמשפט, איש מעברו, ויעזרו אחריו, ויסלפו דברי צדיקים. רפואתו כיצד. ישיב אל לבו ויאמר, קרבת אלו הקרובים הרחיקוני מקרבת אלהים הקרובים אלינו, ואלו הנראים כאוהבים השניאוני בעיני האוהב אשר אמר ואוהב את יעקב ואת עשו שנאתי, לפי שעשו איש שדה ויעקב איש תם, וכן אמ' החכם תועבת ה' כל גבה לב, ורצונו תמימי דרך. ואלה הקרובים הם עושים אותי מסחר ידם, מוכרי נשמתי באגורת כסף, אין אלו כי אם שונאים, לאויבים היו לי, ועתה אעזבה אותם ואלכה מאתם ואשובה אל הגוחי מבטן מבטיחי על שדי אמי, המלמדני להועיל. והתבונן בדברי דוד ואיוב שאמרו אוהבי ורעי מנגד נגעי יעמודו וקרובי מרחוק עמדו, מוזר הייתי לאחי ונכרי לבני אמי. נתבאר מזה כי אין קרוב ואח כי אם הקרוב לכל קוראיו. ויתבונן בטעמים האלה וכיוצא בהם ויחי מחליו.

העושר. רוב העושר והנכסים מבהילין לב האדם, ומחרידין אותו, ותזוח דעתו עליו, שנ' ובקרך וצאנך ירביון וכסף וזהב ירבה לך וכל אשר לך ירבה, וכתו' אחריו ורם לבבך ושכחת את ה' אלהיך וגו', וכתי' ירכיבהו על במותי ארץ וג' חמאת בקר וחלב וצאן וגו', מה כתי' אחריו, וישמן ישורון ויבעט. והחכם אמ' רש ועושר אל תתן לי וגו', ופי' הטעם, פן אשבע וכיחשתי ואמרתי מי ה' ופן אורש וגנבתי ותפשתי שם אלהי. והתבונן כי גדול מכשול העושר ממכשול הרש, כי בעושר אמ' ואמרתי מי השם, שהוא כופר בעיקר ואמ' לא הוא, וברש אינו אומר אלא ותפשתי שם אלהי, שיגנוב וישבע שלא גנב, ואם הוא עון פלילי אין לו ערך עם מי ה'. ואומ' וכסף הרבתי לה וזהב עשו לבעל. וזה הטעם המקרא והמשנה והמדרש מלאים ממנו. ומעשים בכל יום, כי רבים מעמי הארץ, ואפי' מן התלמידים, כשהם מעשירים נהפכים לאנשים אחרים, ואינם מכירים את עצמם. והחולי הזה פושט רוב בבני אדם ואין נמלטים ממנו כי אם מתי מספר ונער יכתבם.

רפואתו [כיצד]. המשכיל על דבר ימצא לו רפואות הרבה. מהם להתבונן במעשים שנעשים בכל יום, והוא כי כמה עשירים יורשו לשעתם. וכן אמ' החכם התעיף עיניך בו ואיננו. וזהו טעם אמתי מועיל הרבה, ואפי' להמון שאין להם מבחן כי אם לנראה לעין,

והוא מצוי תמיד. וג"כ להתבונן כמה צרות מתגלגלות על העשיר כל היום, קול פחדים באזניו, מגנבים, משודדי לילה, ממשא מלך ושרים. והנה ימיו מכאובים ורודף אין, כל שכן אם באו עליו בפועל. וההתבוננות הזאת תועיל, ואפילו לבינוניים. ועל הטעם הזה אמ' החכם כופר נפש איש עשרו ורש לא שמע געָרה, פי' כי יתגוללו ויתנפלו על העשיר להמיתו, ויתן עשרו כופר נפשו, והנה הוא רש אחר שנפלו עליו אימות מות ודואג על יגיעו אשר בזזו אותו זרים, והרש מתחלתו לא ידע בכל אלו המכאובות, והוא אומרו ורש לא שמע געָרה. וגם יש התבוננות אחרת שיתבאר למתבונן אליה, כי אהבת הממון דמיון שגעוני והשמחה בו הוללות וסכלות. והיא זאת. הגע עצמך כי טמנת רוב זהב ורוב פנינים ונגנבו, ולא הרגשת שנגנבו, והנך שמח וטוב לב, כאשר לבך סמוך כי הנם בתוך אהלך, ומאומה אין בידיך. או בהפך, אמרו שנגנבו והם לא נגנבו, והנך דואג וכואב, בוכה ומתאבל על אבדך ממונך, והוא בידיך. וזה מופת חתוך כי העושר הבל ורעות רוח. וזה טעם נכבד מאד למבינים. ואמ' החכם בוטח בעושרו הוא יפול וכעלה צדיקים יפרחו. טעם הוא יפול, כי הוא יפול מאליו, ואין צריך אחר להפיל אותו, כי הוא בטח במבטח בוגד. והגאון רבי' סעדיה ז"ל, ראש המפרשי' פי' ספר משלי בלשון ערבי, כולו מחמדים, ואמ' וכעלה צדיקים יפרחו, כי כשפורחין הצדיקים בעושר אינו בעיניהם כי אם כפריחת העלה שאין בו ממש. ויש להתבונן כי היגע להעשיר ואינו מסתפק בלחם חקו כי הוא פחות מן הבהמות. כי הבהמה כשתשבע היא רופסת את אשר הותירה משבעה ומואסת. ואם תאמר הבהמה אין בה דעת לראות הנולד, כדי שתצניע לכשתרעב, והאדם שהוא בן דעת רואה את הנולד ואינו יודע מדת ימין מה היא, וזהו שאמ' החכם לך אל נמלה עצל, ועוד האדם רואה מה ילד יום מן המקרים, ויצטרך לממון להנצל מהם, או להוריש לבניו. התשובה. אני לא דברתי אלא על החדל מבינתו ויגע להעשיר ובנבהל להון איש רע עין, וזהו שאמרתי אני עליו שהוא פחות מן הבהמה, אבל הכונס ממון על הדרך אשר אמרת, בדעת הוא עושה, ואין זה אוהב כסף אבל הוא שונא אותו, כי הוא עליו לטורח, לפי שמעכב עליו לעסוק בתורה כראוי, ואינו כונס הממון כי אם כמזמן סמי רפואה לעת חליו. והמשכיל יתבונן הטעמים האלה ולא יגבה לבו ויחי מחליו.

הממשלה. כאשר תהיה לאדם ממשלה, ויעלה לגדולה, ויראה את חביריו הטובים ממנו כאלו הם עבדיו, ועשה כרצונו המלך, והגדיל, ואין מי יאמר לו מה תעשה, וחביריו מחניפים לו ומכוונים דבריהם ומעשיהם על פי חפצו ורצונו, ותזוח דעתו עליו, בראות את עצמו ככפיר בעדרי צאן, וכן אמ' החכם ארי נוהם ודוב שוקק מושל רשע על עם דל.

רפואתו, להשיב אל לבו ולזכור היאך היה נוהג עם חביריו וחביריו עמו קודם ממשלתו. ואז יכיר כי הוא עתה מעביר על חביריו את הדין, ר"ל דין החברה והרעות. ויכיר ג"כ בחביריו ובכל יודעיו לפנים, כי מה שהם עכשו רוצים לעשות רצונו ולהודות לדבריו, כי אינו כי אם חנופה ומרמה, ויפתוהו בפיהם ובלשונם יכזבו לו, ולבם לא נכון עמו ולא נאמנו בבריתו, ואין עליהם עון ואשמה, כי אנוסים הם, כי הוא להם לצר ואויב, כי הם רוב מעשיהם ודבורם עמו כעבדים עם אדונים קשים, ולא יכיר בין האויב ובין האוהב ועל שבכה יתהלך. והוא ג"כ בינו ובין עצמו חרד, ומזמותיו הומיות להלוך בגדולות ובנפלאות ממנו, כי מה שארע ליוסף הצדיק ע"ה עם אחיו בני אל חי לא היה אלא לפי שחלם להם שימשול עליהם. ובעלות המשכיל אל דעתו את כל זה, ויתן את לבו לדעת ולבור את כל זה, אז יאמר הנה מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד, אשר יחדו נמתיק סוד ולב אחד לכלנו, וגם אויביו ישלימו, וחייו ינעמו. אז תפקחנה עיניו ויראה כי השררה סוררה, והתמות שלמות, והענוה חדוה, והשפלות שררה, והצניעות חוורא. וכן אמ' חכמי האמת, כל הרודף אחר השררה, השררה בורחת ממנו, וכל הבורח מן השררה, השררה רודפת אחריו. ואז יוציא ממשלתו לשפוט יתום ודך, ולשבר מתלעות עול, ולפתת חרצובות רשע, ולדון דין עני ואביון. אז טוב לו ושב ורפא לו.

החכמה. יש רודף אחר החכמה כדי למכור אותה בדמיה ולקנות הוללות וסכלות. ואיזה, זה הקונה חכמה כדי להתגאות ולא להתנאות, ועליו אמ' החכם לא יחפוץ כסיל בתבונה כי אם בהתגלות לבו. והאיש הלזה, משאו ומתנו מריבותיו ושאלותיו מארבות כי לא ישאל כי אם למי שיודע שאין בפיו תשובות, כדי להלבין פניו. ישקוד על בתי כנסיות של עמי הארץ להתיקר עליהם. ירחק מעל החכמים שבדורו, כי ירא שלא ינצחוהו, ולא ישמע תשובה. לא יודה לגדוליו ולא יועיל לקטניו. בעיני גדוליו יתגנה ואת קטניו ישנא. ועליו אמ' החכם גאה וגאון ודרך רע ופי תהפוכות שנאתי.

רפואתו כיצד. ישיב אל לבו ויזכור מאמר החכם שאמ' החכמה תעוז לחכם מעשרה שליטים אשר יהיו בעיר. והעשרה שליטים הם אלו, שתי עינים, ושתי אזנים, והאף והפה, ושתי ידים, ושתי רגלים, הרי עשרה. ויתבונן בטעם תעוז לחכם כי אם למי שראוי לקרוא אותו חכם, והוא החכם בעצם, שהוא מכיר מעלתה, ואת יקר תפארת גדולתה, וישגה תמיד באהבתה, ומכוין מעשיו ומנהגיו על פיה ורצונה, לא יעדר דבר. ואמ' בספר משלי תכבדך כי תחבקנה. ומתוך הן אתה שומע לאו, כי אם לא תחבקנה ולא תהיה חבוק תמיד עמה, תקלה אותך ותשפילך. וטעם מעשרה שליטים, כי בהיות לב האדם נוהג בחכמה, אזניו תקשבנה לתוכחת, ועיניו יביטו נכוחות, ובאפו אורך מנוחות,

ופיו יביע תושבחות, וידיו תעשינה הצלחות, ורגליו תכוננה אורחות. ובהיות לבו אוחז בסכלות הגאוה, עיניו יראו זרות, ואזניו משמוע תורה סרות, ובאפו אפים קצרות, ופיו בוטה כמדקרות, ומשלח ידיו מארות, ורגליו לרוץ לרעה ממהרות. ואם בינה שמעה זאת, ולו חכם ישכיל זאת ויבין לאחריתו, וישוב ונחם על סכלו, ושב ורפא לו.
הנה השמעתיך שבע רפואות לשבע המחלות. והסם הכולל לשבעת סמי רפואות לחלי הנתעב, והוא חלי הגאוה, והוא הסם האמיתי, אשר חצבה עמודיה שבעה, והיא התורה, אשר כלה כלה צנועה וענוה, דרשו מעל ספר ה' וקראו.

ט; פרק כיבוד אב ואם

גדולת כיבוד אב ואם

בענין כבוד אב ואם

כתוב בתורה כבד את אביך ואת אמך למען יאריכון ימיך ולמען ייטב לך על האדמה אשר ה' אלהיך נותן לך.
גרסי' במ' קידושין ירוש' תני ר' שמעון בן יוחאי, גדול כיבוד אב ואם, שהעדיפו הב"ה יותר מכבודו, שנא' (משלי ג, ט) כבד את ה' מהונך, בלקט שכחה ופאה ותרומות ומעשרות, אם יש לך אתה חייב, ואם אין לך אינך חייב, ונאמר כבד את אביך ואת אמך, בין יש לך בין אין לך, ואפי' אתה מחזר על הפתחים. וגרסי' בפ' קמא דמסכת פאה ירוש' אמ' ר' אבא בר כהנא, השוה הכתוב מצוה קלה שבקלות, שילוח הקן, ומצות חמורה שבחמורות, כיבוד אב ואם, ובשניהם כתי' (דברים כב, ז) והארכת ימים, בכבוד אב ואם כתי' (שמות כ, יא) כבד את אביך ואת אמך למען יאריכון ימיך, ובשלוח הקן כתי' (דברים כב, ז) שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לך למען ייטב לך והארכת ימים. תני ר' שמעון בן יוחאי, כשם שמתן שכרן שוה, כך פורענותן שוה. מה טעם, עין תלעג לאב ותבוז ליקהת אם. ר"ל עין שהלעיגה על כיבוד אב ואם ובזה לא תקח האם על הבנים, יקרוה עורבי נחל, שהוא אכזר על בניו, ויאכלוה בני נשר, שהוא רחמן על בניו. ר' מונא אמ', כי לא דבר רק הוא מכם, זה תלמוד תורה, שנא' (דברים ל, יב) לא בשמים היא וגו', אלא כי קרוב אליך הדבר מאד בפיך ובלבבך לעשותו. כי הוא חייכם, זה כיבוד אב ואם, שנאמר כבד את אביך ואת אמך למען יאריכון ימיך, ובדבר הזה תאריכו ימים, זה גמילות חסדים, שנאמר רודף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה וכבוד. ד"א ובדבר הזה תאריכו ימים, זה הבאת שלום בין אדם לחבירו, שנא' (זכריה ח, טז) אלה הדברים אשר תעשו דברו שלום איש את רעהו. וכנגדן ארבעה דברים שנפרעין עליהן מן האדם בעולם

הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא. ואלו הן, ע"ז, וגלוי עריות, ושפיכות דמים, ויצר הרע כנגד כולם. ובמורא כתי' (דברים י, כ) את ה' אלהיך תירא וגו', וכתי' (ויקרא יט, ג) איש אמו ואביו תיראו. ובברכה כתי' (ויקרא כד, טז) ונוקב שם ה' מות יומת, ובאביו ואמו כתי' (שמות כא, יז) ומקלל אביו ואמו מות יומת.

ובשביל שנשתתף הב"ה עם האב והאם בבריאת הוולד, הושוה כיבוד אב ואם לכיבוד השכינה, כדגרסי' במ' נדה ת"ר שלשה שותפין יש בבריאת האדם, הב"ה ואביו ואמו. אביו מזריע חמשה, והן לובן שממנו עצמות וגידים וצפרנים ומוח שבראש ולובן שבעין. ואמו מזרעת חמשה, והן אודם שממנו בשר ודם ועור ושער ושחור שבעין. והב"ה נותן בו עשרה, והן רוח נשמה וקלסתר פנים וראיית העין ושמיעת האוזן ודבור שפתים והילוך הרגלים ודעה ובינה והשכל. ובשעת פטירתו של אדם, הב"ה נוטל חלקו, וחלק אביו ואמו מוטל לפניהם, תולעה ורמה, שנא' (קהלת יב, ז) וישוב העפר על הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה.

משל למה הדבר דומה, למלך בשר ודם שנטע כרם ונתנו לאריס להיות עמל בו. הגיעו ימי הבצירה. אמ' המלך לעבדיו, לכו בצרו את הכרם, והביאו חלקי, וחלקו של אריס הניחו במקומו. הלכו ועשו כן. לימים בא האריס וראה את הכרם. התחיל צועק ובוכה. אמ' לו המלך, למה תצעק ובוכה, שמא נטלתי כלום מחלקך. אמ' לו, אדוני המלך, כל זמן שאתה שותף עמי, חלקי היה משומר, כשנטלת את חלקך, נתנו את חלקי לבזה. כך הב"ה, כל זמן שהוא שותף עם אדם, חלקו של אדם שמור, נטל חלקו, חלקו של אביו ואמו לפניהם תולעה ורמה, שנא' (תהלים ח, ה) מה אנוש כי תזכרנו. ועל זו השותפות אמרה חוה כשילדה קין, קניתי איש את ה'. את בזה הטעם הוא כמו עם, כמו הולך את חכמים יחכם.

וכל המכבד את אביו ואמו כאלו משרה עליו השכינה. דתניא בזמן שאדם מכבד את אביו ואת אמו, הב"ה אומר, מעלה אני עליהם כאלו דרתי ביניהם וכבדוני, וכל המצער את אביו ואת אמו כאלו מסלק ממנו השכינה. ועוד גרסי' בפירקא קמא דמ' קידושין תני תנא קמיה דרב נחמן בר יצחק, בזמן שאדם מצער את אביו ואת אמו, אומר הב"ה, יפה עשיתי שלא דרתי ביניהם, שאלמלא דרתי ביניהם צערוני. וכל המצער את אביו, מיד אמו בורחת ממנו, שאומרת, ומה אם לאביו, שיראתו עליו, הוא מצער, כ"ש שיצער אותי, שאין יראתי עליו כל כך. ועליו נאמר משדד אב יבריח אם בן מביש ומחפיר. אבל המכבד את אביו ואת אמו זוכה ורואה את בניו גדולי הדור. דאמ' ר' יהודה, בשכר שכבדת את אבותיך תראה בניך, שנא' (תהלים מה, יז) תחת אבותיך יהיו בניך. יכול

הדיוטות, ת"ל תשיתמו לשרים בכל הארץ. דרש ר' עולא רבא אפיתחא דבי נשיאה, מאי דכתי' (תהלים קלח, ד) יודוך ה' כל מלכי ארץ כי שמעו אמרי פיך, מאמרי פיך לא נאמר, אלא אמרי פיך. בשעה שאמ' אנכי ולא יהיה לך, אמרו אומות העולם, לכבוד עצמו הוא דורש, כיון שאמר כבד את אביך ואת אמך, חזרו והודו במאמרות הראשונים. וכן דרשו על פסוק ראש דברך אמת, ולא סוף דברך אמת, אלא מסוף דברך ניכר שראש דברך אמת.

פרטי הכבוד

אלו דברים שחייב אדם לעשות לאביו ולאמו, והם עיקר הכבוד. ואלו הן, מאכילן, ומשקן, ומלבישן, ומוציאן, ומכניסן. כדגרסי' בפרקא קמא דקידושין מאכל ומשקה ומלביש ומוציא ומכניס. מאכיל ומשקה כיצד, מאכילן ומשקן משלו אם הם עניים. והמאכיל את אביו ואת אמו ומשקן, הן מברכין אותו בנפש חפצה, מפני שייטב להן באכילה ובשתייה, ויברכו אותו בכל טוב, שנא' (בראשית כז, כה) הגישה לי ואוכלה מציד בני בעבור תברכך נפשי. וכל ברכות שמברך האב על בנו בלב טוב מחמת אכילה ושתייה, הב"ה מסכים עמו ומברכו. כדגרסי' בבראשית רבה כל ברכות שבירך יצחק אבינו ע"ה את יעקב בנו מלמטה, ברכו הב"ה כנגדן מלמעלה. יצחק אמ' ויתן לך האלהים מטל השמים, והב"ה ברכו בטל, שנא' (מיכה ה, ו) והיה שארית יעקב בקרב עמים רבים כטל מאת ה' וכרביבים עלי עשב אשר לא יקוה לאיש ולא ייחל לבני אדם. יצחק אמר ומשמני הארץ, והב"ה ברכו בתבואה שמנה, שנא' (ישעיהו ל, כג) ונתן מטר זרעך אשר תזרע את האדמה ולחם תבואת האדמה והיה דשן ושמן. יצחק אמר לו יעבדוך עמים וישתחוו לך לאומים, והב"ה אמ' לו והיו מלכים אומניך וגו'. יצחק אמ' לו הוה גביר לאחיך, והב"ה אמ' לו ולתתך עליון על כל הגויים אשר עשה. הא למדת שכל הברכות שברכו יצחק מלמטה ברכו הב"ה מלמעלה. מלביש כיצד. חייב להלבישם כראוי להם, ומכסם מפני הצנה במטלי הראוי להם, ומשכיבם במטה הראויה להם. מוציא כיצד. חייב הבן ללוות לאביו ולאמו, ולא יחזור עד שירחקו ממנו כמלוא עיניו. מכניס כיצד. חייב לתת או לשכור להם בית דירה הראויה להם, וכשיכנס האב או האם לביתו של בן ישמח בהם, ויקבלם בסבר פנים יפות. ודרשו רז"ל ההוצאה משל אב או משל בן, משל אב. מיתיבי כבד את ה' מהונך, ונאמר כבד את אביך ואת אמך, מה להלן חסרון כיס, אף כאן חסרון כיס. ואי אמרת משל אב, מאי נפקא ליה מינה. לא קשיא, חסרון כיס בביטול מלאכה. ר"ל חסרון כיס יש לבן שיבטל ממלאכתו ויעשה צרכי אביו. אבל אם האב עני חייב הבן לזון אותו, ואם לא רצה, ב"ד כופין אותו. כדגרסי' במ' קידושין ירוש' כופין את הבן לזון את האב. וכן סתם בן או בת. בד"א, אם הבת פנויה, אבל בעולה לא.

דתניא איש בידו לעשות, אבל אשה אין בידה לעשות, מפני שרשות אחרים עליה. ואם נתאלמנה או נתגרשה, או היא בתולה, בן ובת שוים בכיבוד אביהן ואמן בענין ההוצאה. וצריך הבן שיהיה תמיד שמח בהוצאה שמוציא על אביו, ואל יקוץ בה, ויראה תמיד שרצונו להוציא על אביו יותר מדאי, ובזה שכרו הרבה. כדגרסי' בפרק קמא דמ' קדושין תאני אבימי בריה דר' אבהו, יש מאכיל לאביו פסיוני, פי' שלו, וטורדו מן העולם, ויש טוחנו בריחים ומביאו לחיי העולם הבא. כיצד, כגון שהיה האב זקן, והיה מתאוה לאכול מיד בבקר, כדרך שהזקנים מתאוים מפני חלישות כחן, והיה מבקש מן הבן להאכילו, והבן אומר לו, עדין לא זרחה השמש, כל כך השכמת לאכול. אע"פ שמאכילו במעדנים, הואיל והוא גוער בו ובוזהו, ואינו חומל על זקנותו, הרי הוא מפסיד שכרו ונטרד מן העולם. או כגון שיאמר האב, בני, כמה הוצאות בזה המלבוש או בזה המאכל שקנית בשבילי. ואומר לו הבן, מה אתה חושש, אני קניתי אותו ואני פרעתי המעות, מה לך לשאול. או שיאמר לו שקנהו ביוקר, ולא קנהו אלא בזול, כדי שיראה לו שהוציא בשבילו יותר מדאי. או כגון שיחשוב בלבו ויאמר, מתי ימות זקן זה, ואסתלק מהוצאה זו שאני מוציא בשבילו. או כגון שידבר הזקן, וילעג הבן על דבריו, וישחק, ויאמר לאחרים שאביו אומר דברים שאין בהם טעם וכבר נתבלבלה דעתו בזקנותו. וכל המתנהג עם אביו או עם אמו בדברים אלו, או כיוצא בהם, אע"פ שמאכילן ומשקן כל מעדני עולם, ומלבישן שש ומשי ורקמה, נטרד מן העולם הבא. כיצד טוחנו ברחים ומנחילו העולם הבא. כגון שהיה הבן עני, והיה נשכר לטחון או לחפור, וכיוצא בזה, ואומר לאביו, עשה במקומי ואלך לעשות חפציך, או לתקן מאכל לכבודך. וכשיראה לאביו טוחן או חופר, יכמרו עליו רחמיו ויבכה, ויאמר, אוי לי, אבי, שאני רואה אותך טורח ואין ידי משגת לעשות שום דבר לכבודך עד שאטריחך במקומי. ויאמר לו, מחול לי, אבי, השם יודע שאלו היה בידי יכולת לא הייתי מטריחך והייתי מאכילך מעדנים ומלבישך שנים. וזה, וכיוצא בו, הוא מפליג בכבוד אביו ואמו. אע"פ שהוא מטריחו, הואיל ואין בידו יכולת לעשות יותר, אנוס הוא, ורחמנא פטריה ומביאו לחיי העולם הבא. ועשו הרשע, אע"פ שהיה עושה כל עבירות שבעולם, בזכות שכיבד את אביו, והיה יוצא וצד ציד ומאכילו ומשקהו, נחל העולם הזה. כדגרסי' בב"ר היה עשו אומר, אומצא טבא לפומיה דאבא, כסא טבא לפומיה דאבא.

לעולם ישתדל אדם לכבד את אביו, ואל יעשה דבר אחד שיאמר לו אביו אל תעשהו, שנא' (משלי כג, כב) שמע לאביך זה ילדך, וכתי' (משלי א, ח) שמע בני מוסר אביך. כי לעולם ינהיג האב את הבן על הדרך הטובה והישרה באהבתו אותו, שנא' (משלי כג,

כב) שמע לאביך זה ילדך. אחר שאמר שמע לאביך, למה אמר זה ילדך, אלא ר"ל מאחר שהוא ילדך הוא אוהב אותך, א"כ קבל מצותיו, כי מלמדך להועיל. ואל תבוז כי זקנה אמך, ר"ל קבל עצתה ואל תבזנה מפני זקנותה, מפני שעברו עליה כמה דברים והיא יודעת לתת עצה נכונה. על כן אמרו רז"ל סבתא בביתא סימנא טבא בביתא. ולפעמים יועץ האב והאם לבן עצה טובה ונכונה, ונראית לו שאינה טובה ובוזה אותה, מפני שטבע הבחור ורצונו הפך מטבע הזקן ורצונו, ולפיכך תראה לבחור עצת הזקן עצה של שטות. אבל כשיבחן עצתם, ימצאנה טובה ונכונה, וימצא עצתו נגדה עצת פתיות ואין בה ממש. ומעשה רחבעם, שעזב עצת הזקנים ולקח עצת הילדים, יוכיח.

כיבוד אב ואם ולימוד המוסר

וצריך אדם לנהוג כבוד באביו ובאמו יותר על שלמדוהו מוסר מעל שהמציאוהו לעולם הזה. כי כשהמציאוהו לעולם הזה לא נתכונו אלא להנאתן. וא"ת נתכוונו להמציאו לעולם, מה בצע במציאותו אם לא ילמד דרכי השם, כדי שיזכה בהן לחיי העולם הבא, ונוח לו לאדם שלא נברא אם לא יזכה לחיי העולם הבא. אבל המדריכו על הדרך הישרה, מנחילו העולם הבא. ולפיכך אמרו [רז"ל] כבוד אביו וכבוד רבו [כבוד רבו] עדיף, שאביו הביאו לחיי העולם הזה, ורבו מנחילו חיי העולם הבא. וגרסי' במדרש ואת הנפש אשר עשו בחרן, והלא אם יתקבצו כל באי עולם לבראת יתוש אחד ולהטיל בו נשמה אינן יכולין, אלא שהיה אברהם אבינו ע"ה מגיירן ומכניסן תחת כנפי השכינה, ומשום הכי העלה עליו הכתוב כאלו בראם. הא למדנו, שאדם שלמדו אביו תורה שחייב לנהוג בו כבוד כפלי כפלים על התורה שלמדו מעל שהוציאו לעולם הזה. וכמו שחייב האב ללמד לבנו מוסר ולהדריכו על הדרך הישרה ולצוותו לעשות מצות ומעשים טובים, כך חייב הבן לשמוע לאביו ולקבל דברו ולעשות מצותו, אפי' שלא לדבר מצוה. אבל אם הוא האב חוטא, וכוונתו להטעות לבנו ולהדיחו מלעשות רצון קונו, כגון שיורה אותו לגזול או לגנוב או לרצוח, או כיוצא בזה, או לבטל אפי' מצוה אחת מן המצות, חייב הבן לעזוב מצות אביו וימרה את פיו ולא יקיים את דברו, שנאמר ולא יהיו כאבותם דור סורר ומורה.

לעולם תהיה יראת אב ואם על הבן, והיא מצות עשה מן התורה, שנא' (ויקרא יט, ג) איש אמו ואביו תיראו. לא שיירא ממנו שיזיקנו, אלא יירא מחרון אף השם ית' אם אינו מכבד את אביו ואת אמו כראוי. ואסור לישב במקומו, ולא ידבר בפניו אלא ברשותו, ולא יסתור את דבריו, ולא יתקן את דבריו בטעם. לא ישב במקומו כיצד. כגון שישב בבית הכנסת או בבית המדרש במקום הקבוע לאביו בחייו. ולא ידבר בפניו אלא ברשותו

כיצד. אסור להרבות דברים בפני אביו, אלא א"כ נתן לו רשות לדבר, וזהו מכלל כיבוד אב ואם. ואפי' בפני גדולים ממנו אינו דרך ארץ להרבות דברים. צא ולמד מאליהוא, שלא דבר בפני גדולים ממנו עד שסיימו דבריהם, שנא' (איוב לב, ד) ואליהוא חכה את איוב בדברים כי זקנים המה ממנו לימים, ואומר צעיר אני לימים ואתם ישישים על כן זחלתי ואירא מחוות דעי אתכם. ואם לפני גדולים ממנו דרך ארץ שלא לדבר, כ"ש לפני אביו. ולא יסתור דבריו כיצד, ולא יתקנם בטעם כיצד. כגון שהיה אביו מספר כך וכך אירע לפלוני, או כך וכך היה מעשה, או כיוצא בזה, אסור לבן לומר, לא היה כך אלא כך וכך, ולא יאמר לו, טעות וכך היה לך לומר. בד"א במילי דעלמא, אבל בדברי תורה, מצינו שרבינו הקדוש היה חולק על דברי רבן שמעון אביו, ור' אלעזר על דברי ר' שמעון בן יוחאי אביו. ובלבד שיהא חולק עליו לשם שמים ושלא יתכוין לקנתר על אביו. ואם הוא, אביו, עם הארץ ואינו יודע לעשות המצות כתקנן, או אם רואה את אביו עושה שום דבר שלא כהוגן, אל יאמר לו, עברת על דברי תורה, אלא אומר, אבי, כתו' בתורה כך וכך. אם נזדמנה לבן שום מצוה, ובקש ממנו אביו לעשות שום דבר לכבודו, אם איפשר לו לעשות המצוה על ידי אחרים יעשה ויתעסק בכבוד אביו, ואם לאו, יניח כבוד אביו ויעשה המצוה. ואינו חייב להניח להתעסק בתורה ולהתעסק בכבוד אביו. דאמ' רב יצחק ב"ר שמואל גדול תלמוד תורה מכיבוד אב ואם, שכל אותן הימים שהיה יעקב בבית עבר לא נענש עליהן. ואם מחל האב על כבודו, כבודו מחול. ואסור לאדם להעציב לאביו ולאמו ולצערן, כמו שמצינו בשאול, שאמ' לנערו, לכה ונשובה פן יחדל אבי מן האתונות ודאג לנו.

עד היכן כיבוד אב ואם

וגרסי' בפרק קמא דמ' סנהדרין בעו מיניה מרב שילא רבה, עד היכן כבוד אב ואם. אמ' להם, צאו וראו מה עשה גוי אחד לאביו באשקלון, ודמה בן נתינה שמו. פעם אחת בקשו ממנו פרקמטיא בששים רבוא שכר, והיה המפתח מונח תחת מראשותיו של אביו, ולא ציערו. א"ר יהודה ב"ר שמואל, שאלו את ר' אלעזר, עד היכן כיבוד אב ואם. אמ' להם, צאו וראו מה עשה גוי אחד לאביו באשקלון, ודמה בן נתינה שמו. פעם אחת בקשו ממנו אבנים לאפוד בששים רבוא שכר, ורב כהנא מתני לה בשמונים רבוא, והיה המפתח תחת מראשותיו של אביו, ולא ציערו. לשנה האחרת נתן לו המקום שכרו, ונולדה לו פרה אדומה בעדרו, ונכנסו חכמי ישראל אצלו. אמ' להם, יודע אני בכם שאם אני מבקש מכם כל ממון שבעולם אתם נותנין לי, אבל אין אני מבקש מכם אלא אותו ממון שהפסדתי בשביל אבא. וכששמעו חכמים בדבר אמרו, מי שאינו מצווה ועושה כך, מצווה ועושה

עא"ו. כי אתא רב דימי אמ', פעם אחת היה גוי לבוש סריקין של זהב ויושב בין גדולי רומי, ובאת אמו וקרעתו וטפחה לו בראשו וירקה בפניו, ולא הכלימה.
ר' טרפון הוה ליה ההיא אימא זקנה, דכל אימת דהות בעיא למיסק לפוריא, גחין וסלקא עילויה, וקא משתבח בי מדרשא. אמרי ליה, עדין לא הגעת לחצי כיבוד, כלום השליכה ארנקי בים ולא הכלמת. ובירושלמי אומר זה המעשה בענין אחר, ואמרו, מעשה שהיתה אמו של ר' וטרפון מתהלכת בחצר ביתה ונפסקה רצועה מסנדלא. בא ר' טרפון והניח שתי ידיו תחת כפות רגליה והלכה על ידיו עד שהגיעה למטתה. לאחר ימים חלה ר' טרפון. נכנסו חכמים לבקרו. אמרה להם אמו, התפללו שיחיה בני מחוליו זה, שהפליג בכבודי. אמרו לה, ומה היא ההפלגה בכבוד שעשה לך. אמרה להם המעשה, ואמרה, כך וכך עשה לי. אמרו לה, לא הגיע לחצי ממה שצוה הב"ה בכיבוד אב ואם, ואפי' היה עושה לך כפלים מזה.
אמרו על אמו של ר' ישמעאל, שנתרעמה לחכמים שלא היה עושה רצונה. תמהו חכמים ונכלמו, בשביל כבוד ר' ישמעאל. אמרו לה, מהו הדבר שהוא עושה שלא כרצונך. אמרה להם, כשיבא מבית המדרש, אבקש לרחוץ את רגליו, ולא יניחני. אמרו לו, הואיל והוא רצונה, הניח לה, ובזה תכבדנה. רב יוסף כי הוא שמע קל כרעא דאימיה, אמ' איקום מפני שכינה דאתאי. א"ר אבהו, כגון אבימי ברי קיים מצות כיבוד. חמשה בני סמיכי הוו ליה לאבימי, וכי הוה אתי אבוה קרי אבבא, רהיט ואזיל ופתח ליה, ואמ' ליה, אין אין אין, עד דמטי התם. פי' חמשה בנים גדולים היו לאבימי, וכשהיה אביו דופק על השער ליכנס, היה הוא רץ בעצמו לפתוח השער. ואע"פ שהיו לו חמשה בנים לצאת ולבא, היה הוא רץ בעצמו ופותח לכבוד אביו, והיה אומר, אין אין אין. פי' כן אדוני, הנני אדוני, עד שהיה מגיע לפתח ופותח. וגרסי' במ' קדושין ירוש' בפ' קמא, ר' אבהו בשם ר' יוחנן שאלו את ר' אליעזר, עד היכן הוא כיבוד אב ואם. אמ' להן, ולי אתם שואלים, לכו ושאלו לדמה בן נתינה. דמה בן נתינה ראש פטרובולי הוה. פי' שלטון העיר. פעם אחת היתה אמו מסטרתו לפני כל בולי שלו. פי' מסטרתו, מכה אותו וטופחת אותו על פניו. פי' בולי, גדודיו. ונפלה השבט שהיתה מכה אותו בה מידה. ושחה לקרקע ונתנו בידה, כדי שלא תצטער. א"ר חזקיה, גוי אשקלוני היה, וראש כל פטרובולי היה, אבן שישב עליה אביו לא ישב עליה מימיו, וכיון שמת אביו עשה אותה יראה שלו. פעם אחת אבדה ישפה של בנימין. פי' שמו של בנימין היה כתוב באורים ובתומים על ישפה, ונאבדה ממנו. [אמרין], מאן אית ליה אבנא טובא דכוותיה. אמרין, אית לדמה בן נתינה. אזלו לגביה ופסקו ליה עמיה במאה דינרין. סלק לה לביתיה לאיתייה לה. ואשכח לאבוה

דדמיך. ואית דאמרין, מפתחא דתיבותא היה יתיב גו אצבעה דאבוה. ואית דאמרין רגליה הוה פשיט על תיבותא. נחת לגביהון [אמר לון], לית אנא יכיל למשקל לכון. אמרין, דילמא הוא בעי פריטין טובא. אסקיניה לאלף. כיון דאיתער אבוה מן שינתיה, סלק ואיתייה להון. בען למינתן ליה אלף, כסכומא בתראה, ולא קביל עילויה. אמ' לין, לית אנא מזבן לכון יקרא דאבא בפריטין, איני נהנה מכבוד אבותי כלום. מה פרע לו הב"ה שכר. א"ר יוסי ב"ר בון, בו בלילה ילדה פרתו פרה אדומה, ושקלי ליה ישראל משקלה [זהב] ושקלוה.

ר' זעירא הוה מצטער. אמ' הלואי הוה לי אימא ואבא, היו מנחילין אותי גן עדן. כדשמע איליו תרין אולפניא, אמ' בריך רחמנא דלית לי אימא ולא אבא, לא כר' טרפון הוינא יכיל למעבד להון, ולא כר' ישמעאל הוינא מקבלא עילואי. א"ר אבן, אני פטור מכיבוד אב ואם. אמרין, כד איתעברת אימיה מית אבוה, כד ילידתיה מיתת אימיה. לעולם ישתדל אדם לכבד את אביו בחייו ובמותו. בחייו כיצד, הנשלח בדבר אביו למקום, לא יאמר שלחוני בשביל עצמי, פטרוני בשביל עצמי, אלא כולהו בשביל אבא. וכן אם היה אוכל עם אביו ובקשו ממנו לעשות שום דבר, או לילך לשום מקום, לא יאמר, המתינו לי עד שאכל, אלא יאמר, המתינו לי עד שיאכל אבי. וכן כל כיוצא בזה. במותו כיצד, היה אומר דבר שמועה מפיו, לא יאמר כך אמ' אבא, אלא כך אמ' אבא מארי, הריני כפרת משכבו. והני מילי תוך שנים עשר חדש למותו, אבל מכאן ואילך יאמר, אבא מארי זכרו לחיי העולם הבא. ואל ישנה מנהגו של אביו, ואפי' אחרי מותו. ואפי' שם שקרא אביו למקום אל ישנהו, שנא' (בראשית כו, יח) ויקרא להן שמות כשמות אשר קרא להן אביו, ונא' וישב יעקב בארץ מגורי אביו.

וחייב אדם בכבוד אביו יותר מכבוד אמו. כיצד. אם איפשר לו להתעסק בכבוד שניהם כאחד מוטב, ואם לא, יתעסק קודם בכבוד אביו. כדגרסי' במ' קדושין שאל בן אלמנה את ר' אלעזר, אבא אומר השקיני מים ואימא אומרת השקיני מים, איזה מהם קודם. אמ' לו, הנח כבוד אמך בשביל כבוד אביך, שאתה ואמך חייבין בכבוד אביך. תניא גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם, שבן מכבד את אמו יותר מאביו, שמשדלתו בדברים, לפיכך הקדים כבוד אב לכיבוד אם, שנא' (שמות כ, יא) כבד את אביך ואת אמך. וגלוי וידוע לפני מי שאמ' והיה העולם, שבן מתיירא מאביו יותר מאמו, מפני שלימדו תורה, לפיכך הקדים הכתוב מורא אם למורא אב, שנא' (ויקרא יט, ג) איש אמו ואביו תיראו. וחייב אדם לכבד את אשת אביו מפני כבוד אביו, ואת בעל אמו מפני כבוד אמו, ואת אחיו הגדולים. וכולם דרשום חז"ל מכבד את אביך ואת אמך, את אביך, לרבות אשת

אביך ואת אחיך הגדול, ואת אמך, לרבות בעל אמך. וחייב אדם לכבד את זקנו, אבי אביו או אבי אמו, אבל כיבוד אביו עדיף מכיבוד זקנו.
וכל המזלזל בכבוד אביו ואמו ימיו מתקצרין, שנא' (שמות כ, יא) כבד את אביך ואת אמך למען יאריכון ימיך, ומכלל הן אתה שומע לאו, אם תכבד יאריכון, ואם לאו יתקצרון. וכל המכבד את אביו ואת אמו זוכה לחיי העולם הזה והעולם הבא, שנא' (שמות כ, יא) כבד את אביך ואת אמך למען יאריכון ימיך, בעולם הזה, ולמען ייטב לך, בעולם הבא, שכולו טוב וכולו ארוך. וכל המכבד את אביו ואת אמו, לא די לו שמאריכין ימיו, אלא שהב"ה נוטה אליו שלום, כי באריכות ימים יהיה לו שלום, שנא' (משלי ג, ב) כי אורך ימים ושנות חיים ושלום יוסיפו לך.

י; פרק נישואי אשה

זיווגו של אדם; הכרח או בחירה

בענין נשואי אשה
מצא אשה מצא טוב ויפק רצון מה'. גרסי' במ' יבמות אמ' רבא, בוא וראה כמה טובה אשה טובה, דכתי' (משלי יח, כב) מצא אשה מצא טוב. אי בגוה קא משתעי קרא, כמה טובה אשה טובה, שהכתוב משבחה, אי בתורה קא משתעי קרא, כמה טובה אשה טובה, שהתורה נמשלת בה. וגרסי' במדרש מצא אשה, מצא טוב, ויפק רצון מה'. פירוש מצא אשה, ר"ל אשה טובה, ויפק רצון מה', שהפיק לו הב"ה בחסדו אשה טובה ורצויה. וכתי' (משלי יט, יד) בית והון נחלת אבות ומה' אשה משכלת. פירוש שכל מעשיו של אדם מסורין בידו, אם יעשה טובה יזכה לטוב, ואם ירשיע יענש, שנא' (דברים ל, טו) ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב את המות ואת הרע, ובחרת בחיים למען תחיה אתה וזרעך. הרי שכל מעשיו של אדם מסורין בידו, כדי שלא יהיה פתחון פה לומר כנגד מדת הדין, למה אענש, מוכרח הייתי ומה יש בידי לעשות. וג"כ אם יזכה יקבל שכר, ושלא תאמר מדת הדין, ולמה נוטל זה שכר, והלא היה מוכרח. לפי' אמ' הב"ה ראה נתתי לפניך. אבל זיווגו לבת זוגו אינו בידו, אלא על כל פנים ישא אשה שזימן לו הב"ה קודם יצירתו. כדגרסי' במ' סנהדרין בפרק כהן גדול, ארבעים יום קודם יצירת הוולד, בת קול יוצאת ואומרת, בת פלוני לפלוני. ואפי' מעבר לים, דכתי' (משלי יח, כב) מצא אשה מצא טוב ויפק רצון מה'. פי' מה', שהב"ה זימנה לו. וכתיב (משלי יט, יד) בית והון נחלת אבות ומה' אשה משכלת. ודבר זה כתוב בתורה ושנוי בנביאים ומשולש בכתובים. בתורה מנין, דכתי' (בראשית כד, נ) ויען לבן ובתואל [ויאמרו] מה'

יצא הדבר לא נוכל דבר אליך רע או טוב. בנביאים מנין, דכתי' (שופטים יד, ד) בשמשון אביו ואמו לא ידעו כי מה' היא. בכתובים מנין, דכתי' (משלי יט, יד) בית והון נחלת אבות ומה' אשה משכלת. ויש שהוא הולך אחר זיווגו ויש שזיווגו בא אצלו. יצחק אבינו ע"ה בא זיווגו אצלו, הה"ד ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב וישא עיניו וירא והנה גמלים באים. יעקב אבינו ע"ה הלך אחר זיווגו, הה"ד ויצא יעקב מבאר שבע וילך חרנה. וכשהוולד במעי אמו, הב"ה מזווג לו בת זוגו. מנא לן, מיצחק, דכתי' (בראשית כב, כג) ובתואל ילד את רבקה. מלמד שנתבשר יצחק על בת זוגו. [הא למדנו, שהב"ה מזמן לאדם את בת זוגו], וישא אותה על כרחו, ואין בידו רשות לישא אשה אחרת זולתה.

אם כן, לפי זה קשה, הא דגרסינן במ' פסחים לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד חכם, ועוד גרסי' בבבא בתרא הנושא אשה צריך שיבדוק באחיה, ועוד גרסי' לעולם ידבק אדם בבת טובים, שאם ימות או יגלה יהיו בניו תלמידי חכמים, ועוד גרסי' במ' מועד קטן מותר לאדם ליארס במועד, שמא יקדימנו אחר ברחמים. ואם אשה זו מזומנת לזה, היאך יזכה זה בתפלה וברחמים.

ועוד גרסי' במ' קדושין בפרק עשרה יוחסין, אמר רבה בר רב אחא, ואמרי לה רב שלא חסידא, כל הנושא אשה שאינה הוגנת לו, אליהו כופתו והב"ה רוצעו, ותאנא על כלם אליהו כותב והב"ה חותם, אוי לו למי שפוסל את זרעו ופוגם את משפחתו ונושא אשה שאינה הוגנת לו. ולמה יענש, הואיל והיא מזומנת לו ונושא אותה על כרחו.

ועוד ענין שלישי, וקשה לשני העניינים שאמרתי. הא דתנא במ' סוטה אין נותנין לאדם אשה אלא כפי מעשיו, שנא' (תהלים קכה, ג) כי לא ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים. ומצינו הפך מזה, כמה צדיקים וחסידים נתנסו בנשים רעות ומורדות, וכמה נשים צדקניות וכשרות נשואות לאנשים חוטאים ופושעים. א"כ קשה זה אפי' לענין השלישי שאמרתי. אלא על כל פנים ביצירת הוולד אומרים למעלה, בת פלוני לפלוני, [ולא שתהא לו על כל פנים, בלי שום בטול בעולם, אלא ב"פ לפלוני] אם היא ראויה לו, אבל אם אינה ראויה לו, יתבטל הדבר וישא הראויה לו. כגון שהוא חסיד והיא רעה, או הוא רשע והיא כשרה, לאלו מסלק הב"ה האשה הרעה מן החסיד והצדקת מן הרשע, ונותן הצדקת לצדיק והרשעה לרשע. ומה שמצינו כמה צדיקים שנתנסו בנשים רעות, זהו כמו הייסורין הבאים על הצדיקים בעולם למרק מהם מיעוט עונות שעשו, כדי שיזכו לעולם הבא. ומה שמצינו כמה רשעים שזכו בנשים חסידות, זהו לשלשה דרכים. האחת, נזדמנה לו כדי שתוכיחנו ותחזירנו למוטב. הב', אם אינו שומע לה לחזור בתשובה, נזדמנה לו לקבל שכרו בעולם הזה על מיעוט זכיות שבידו, ויפסיד חיי העולם

הבא. והשלישית, נזדמן לה הרשע למרק מן הצדקת מיעוט עונות שבידה, ויתכפרו לה, בהתחברה לרשע על כרחה.

וגרסי' במדרש תלים למנצח אל תשחת לדוד מכתם. זש"ה מצא אשה מצא טוב, וכתוב אחר אומר ומוצא אני מר ממות את האשה, היאך יתקיימו שני כתובים הללו. אלא אם האשה היא טובה אין סוף לטובתה, ואם רעה אין סוף לרעתה. ומעשה בחסיד אחד, שנשא חבירו אשה, והיה רוצה לשאול אותו אם היא אשה טובה או לא, אמ' לו ברמז, מצא או מוצא. ר"ל היא טובה, שכתו' בה מצא אשה מצא טוב, או היא רעה, שכתו' בה ומוצא אני מר ממות את האשה.

וגרסי' במ' שבת בפירקא קמא, אמ' רבה בר מחסיה אמ' רב חמא בר גוריא אמר רב, כל חלי ולא חולי מעים, כל כאב ולא כאב לב, כל מיחוש ולא מיחוש ראש, כל רעה ולא אשה רעה, כל חסרון ולא חסרון מות. במערבא אמרי, חסרון כיס קשה מכלם.

עד שלא נבראת האשה, כתי' (בראשית ב, יח) לא טוב היות האדם לבדו, משנבראת כתי' (בראשית א, לא) והנה טוב מאד. הוי מצא אשה מצא טוב. בכל מעשה בראשית כתיב והנה טוב, וביום הששי, שבו נברא אדם וחוה, כתיב והנה טוב מאד. הפוך מאד תמצא אדם, שנאמר ויקרא את שמם אדם ביום הבראם. וגרסי' במסכת יבמות בפרק הבא על יבמתו, אמ' רב חמא א"ר חנינא, כיון שנשא אדם אשה עונותיו מתפקקין, שנא' (משלי יח, כב) מצא אשה מצא טוב ויפק רצון מה', ופרש"י מתפקקין אסתמין, וכך אומר פקק החלון כלו, עונותיו מתכסין. ד"א מצא אשה מצא טוב, כשהאשה טובה מצא בעלה חפץ טוב, וכשהיא רעה מיצה טוב, כמו וימץ טל מן הגזה. ר"ל שהיא ממצה כל טובו וישאר נעור ורק.

כמה טובה אשה טובה

אבל מי שזימן לו הב"ה אשה טובה, לעולם לא יחסר כל. אפי' הוא עני יחשוב עצמו שהוא עשיר, הואיל וזימן לו הב"ה אשה טובה, שנא' (משלי לא, יא) בטח בה לב בעלה ושלל לא יחסר, וכתיב (משלי לא, י) אשת חיל מי ימצא ורחוק מפנינים מכרה, ר"ל קודם יוכל האדם למצוא אבנים טובות ומרגליות מאשת חיל. לפי שמציאותה יותר יקר ממציאות אבנים טובות ומרגליות. ד"א בטח בה לב בעלה ושלל לא יחסר, כשתהיה האשה אשת חיל, ומכלכלת דבריה במשפט, אזי בטח בה לב בעלה, ויאהוב אותה, ולא יחסרו כל, שהב"ה מזמין להם עושר וכבוד. והפך הדבר אם יהיו שונאים זה לזה, שנאמר חלק לבם עתה יאשמו. אשריו ואשרי חלקו מי שנזדמנה לו אשת חיל, כי בשבילה

יתכבד עם הבריות וכאלו שמה עטרה על ראשו, שנא' (משלי יב, ד) אשת חיל עטרת בעלה, היא עטרת בראש בעלה. ואם היא מבישה, הרי היא כרקב בעצמותיו.
ואשת חיל היא המכלכלת דבריו של בעלה במשפט, ושומרת ממונו, ומסייעתו בכל יכולתה, ונותנת לו עצה נכונה, ואינה לוחצת אותו להוציא יותר מדאי. ומשתדלת בצרכי ביתה ובגידול בניה, ותהיה צנועה, ובעבודת בעלה זריזה וזהירה, ומקבלתו בסבר פנים יפות, ותעשה חפצו במהירות, בלי עצלות, ותשתדל תמיד לשמחהו ולנחמהו, ותדבר על לבו להסיר עצבו. ותשכיל ותבונן תמיד דרכיו, כדי שלא יצטרך לקרוא לה פעמים. ותאהבנו ותשמרנו כבבת עינה, ותיראנו כמורא שמים, ותשמור עת כעסו וקצפו ושנאתו, ותכיר עת אהבתו. ותשמור עת שבתו וקומו, ועת יקיצתו ושינתו. ותשנא את אשר ישנא ותאהב את אשר יאהב. ושומרת סודו ואל תגלהו, ואפילו לאביה ולאמה. ומכבדת משפחתו, ואל תבזה אותם, ואל תתגדל עליו ביחסה. ותעזוב טבעה ומנהגה ותתנהג עמו כמנהגו. ואל תבזהו, אפי' הוא פחות שבפחותים. תשמור תמיד עת מאכלו ומשקיו, ותעשה לו מטעמים כאשר יאהב. ואל תקשה לשאול ממנו. ומתנתו אל תבזה, אם מעט ואם הרבה. תשמור עתו ולא עתה. ושומרת רצונו ולא רצונה. ותהיה קשבת ולא דברנית, מיושבת בביתה ולא יצאנית, בעלת שכל ודעה. ותקשט תמיד עצמה דרך צניעות, כדי שלא ימצא בה דופי. ואל תראה לו פנים זועפים, ודבריה עמו בחן ובבושת. ועושה צרכיו בעצמה ולא על ידי אחרים. ואפי' היו לה כמה עבדים וכמה שפחות, תעמוד היא ותשרתנו, ותקראנו אדוני, שנא' (בראשית יח, יב) ואדני זקן, וכתיב (תהלים מה, יב) כי הוא אדוניך והשתחוי לו. ותמעט הדברים אצלו, ואל תדבר עמו אלא לצורך גדול. ותגמלהו טוב ולא רע. ויהיו עיניה תלויין לו, כעיני שפחה אל יד גבירתה. ותשתדל שלא תכעיסנו, ותסבול עולו, כי יד האיש תקיפה על האשה, ותשוקת האשה לאיש, שנא' (בראשית ג, טז) ואל אישך תשוקתך והוא ימשול בך. ותשמור בגדיו להיות נקיים, ושלא יהיה עליהם כתם, כדי שלא יהיה בעלה מנוול ויתגנה. ואז יהיה מקושט ונאה בין הבריות. ואם תבא לו אכסניא, או אם יבאו קרוביו לאכול בביתו, תקבלם בסבר פנים יפות, ואז נאה לה להוציא יותר מדאי, כדי שיתכבד בעלה. והמתנהגת תמיד עם בעלה בדברים אלו, וכיוצא בהם, בעלה מתכבד בעיני כל האדם, וכאלו שמה עטרה בראשו. וזו היא הנקראת אשת חיל, דכתי' (משלי יב, ד) אשת חיל עטרת בעלה.
ועוד גרסינן בפרק הבא על יבמתו כתוב בספר בן סירא, אשה טובה מתנה טובה, בחיק ירא אלהים תנתן, אשה רעה צרעת לבעלה, מאי תקנתיה, יגרשנה ויתרפא מצרעתו. אשה יפה אשרי בעלה, מספר ימיו כפלים. פי' אשה יפה, אשה טובה, כמו יפה הדבר,

שאין יופי האשה בפניה אלא במעשיה, שנא' (משלי לא, ל) שקר החן והבל היופי אשה יראת ה' היא תתהלל. העלם עיניך מאשת חן, פן תלכד במצודתה. פי' רש"י אשת חן, אשה יפה שאינה אשתך. אל תט אצל בעלה למסוך עמו שכר, כי בתואר אשה יפה רבים הושחתו ועצומים כל הרוגיה. רבים הם פצעי רוכל המרגילים לדבר ערוה. פירש רש"י כשהאשה מתבשמת ומתקשטת רבים הם פצעיה, ר"ל מכותיה, כמו פצע וחבורה ומכה טריה. כניצוץ מבעיר גחלת, ככלוב מלא עוף, כן בתיהם מלאים מרמה.

מעשה באשה אחת שעשתה חופה לבתה. ובשעה שהיתה מולכת אותה לבית החתן, אומרת לה, בתי, עמדי לפני בעליך ותשרתנו באימה, ואז ישפיל הוא את עצמו עמך, ויהיה לך כעבד, ויכבדך כגבירה. ואם תתגדלי עליו, אז יתגדל גם הוא עליך, ולא יחשוב אותך למאומה, ויהיה לך לאדון, ותהיה בעיניו נקלה כאחת השפחות. תשמרי שלא יראה בך שום דופי, ולא שום מיאוס ולא כיעור, כי אם ישנא אותך מבחרותו לא תפיק רצונו, ונח לי שנהפכה שלייתי כשילדתי אותך והיינו מתים אני ואת.

מידות האשה הטובה

שאלו לחכם אחד ואמרו לו, ספר לנו המדות הטובות שצריכה האשה להתנהג בהן. אמ' להם, צריכה האשה לעשות חפץ בעלה, ולומדת מדותיו, ועוזבת מדות אביה, עד אשר יאמרו כי היא בת בעלה ולא בת אביה, ומאירת פניה לבעלה תמיד, ואפי' בשעה שיכעסנה. ומכבדת אותו בשעת חסרונו כמו בשעת עשרו, ובימי זקוניו כבימי בחרותו. ומכבדת רגליה לצאת מפתח ביתה, ומקלת רגליה בפת לעני. ושוקדת על מלאכתה, ועובדת עבודת ביתה בין שפחותיה. ומינקת את בניה, ולא תתנם למינקת אחרת, לפי שחלבה רבה לגדל בו את בניה, ובו נבראו, שחלב המינקת הוא נכרי להם ויזיק אותם. ובורחת מישיבת כל הנשים המורדות והפושעות ומחרחרות הריב. ואומרת שבעתי, ואפי' אינה שבעה. אבל אשה רעה, שאינה חוששת לתועלת בעלה ולא לצרתו, אם יעשיר אם ידל, אם יתכבד או יתגנה, ולוחצת אותו יותר מדאי, ויועצת אותו עצות רעות, הרי זו כרקב בעצמותיו. ולמה אמר כרקב בעצמותיו, ולא בבשרו ולא באיבריו. מפני שהאשה היא עצם מעצמות האיש ובשר מבשרו, ואם אינה כל כך רעה היא כרקב בבשרו, שאיפשר שתרפא ויתקן, ואם היא מבישה היא כרקב בעצמות שאין לו תקנה, כך האשה הרעה אין לה תקנה. ד"א וכרקב בעצמותיו מבישה, האשה היא עצם מעצמותיו של איש, אם תהיה רעה ונרקבת, פי' נפסדת, הרי עצמותיו של בעלה נרקבין, וגורמת לו למות בלא עתו, דכתיב (משלי יד, א) חכמות נשים בנתה ביתה ואולת בידיה תהרסנו. ד"א חכמות נשים בנתה ביתה, זו אשתו של און בן פלת, שמנעה את אישה

לחלוק על משה רבינו ע"ה ונמלט. ואולת בידיה תהרסנו, זו אשתו של קרח, שסייעתו למחלוקת ונבלע.

וגרסי' בבבא בתרא כל ימי עני רעים, זה מי שיש לו אשה רעה, וטוב לב משתה תמיד, זה מי שיש לו אשה טובה. בוא וראה, כמה רעה אשה רעה, שגיהנם נמשלת בה, שנא' (ירמיהו יא, יא) הנני מביא עליהם רעה אשר לא יוכלו לצאת ממנה. אמ' רב נחמן, זו אשה רעה וכתובתה מרובה, ואין רעה אלא גיהנם, שנא' (משלי טז, ד) וגם רשע ליום רעה. א"ר חנינא, על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא. מאי לעת מצוא, זו אשה, שנא' (משלי יח, כב) מצא אשה מצא טוב. וכמה טובה אשה טובה לבעלה, כי במציאותה אמר הכתוב מצא אשה מצא טוב, ובזמן שאינה מצויה אמ' לא טוב האדם היות לבדו.

וגרסי' במ' יבמות בפרק הבא על יבמתו, א"ר יוסי לאליהו, כתי' (בראשית ב, יח) לא טוב היות האדם לבדו אעשה לו עזר כנגדו, במה עוזרתו. אמ' לו, אדם מביא חטים, חטים כוסס, פשתן, פשתן לובש, לא נמצאת מאירה עיניו ומעמידתו על רגליו. ועוד גרסי' בפרק הבא על יבמתו מי שאין לו אשה, שרוי בלא טוב, בלא עזר, בלא שמחה, בלא כפרה, בלא ברכה, בלא שלום, בלא חיים. בלא טוב, דכתיב (בראשית ב, יח) לא טוב היות האדם לבדו. בלא עזר, דכתי' (בראשית ב, יח) אעשה לו עזר כנגדו. בלא שמחה, דכתיב (דברים יד, כו) ושמחת אתה וביתך. בלא כפרה, דכתיב (ויקרא טז, ו) וכפר בעדו ובעד ביתו. בלא ברכה, דכתי' (יחזקאל מד, ל) להניח ברכה אל ביתך. בלא שלום, דכתי' (שמואל א כה, ו) ואתה שלום וביתך שלום. בלא חיים, דכתי' (קהלת ט, ט) ראה חיים עם אשה אשר אהבת. א"ר אלעזר, כל מי שאין לו אשה אינו אדם, שנא' (בראשית ה, ב) זכר ונקבה בראם [וגו'] ויקרא את שמם אדם.

וגרסי' במ' פסחים בפרק ערבי פסחים, ת"ר שמונה הם כמנודים לשמים, מי שאין לו אשה, מי שאין לו בנים, ומי שיש לו בנים ואינן מגדלן לתלמוד תורה, ומי שאין לו תפלין בראשו, ומי שאין לו בזרועו, וציצית בבגדו, ומזוזה בפתחו, והמונע מנעלים מרגליו. ויש אומרים, מי שאינו מסב בחבורה של מצוה.

ת"ר ובנחה יאמר שובה ה' רבבות אלפי ישראל. מלמד שאין שכינה שורה על פחות משני אלפי רבבות. הרי שהיו ישראל שני אלפי רבבות חסר אחד, ואחד לא עסק בפריה ורביה, גורם לשכינה שתסתלק מישראל. אבא חנין אומר משום ר' אלעזר, חייב מיתה, שנא' (במדבר ג, ד) וימת נדב ואביהוא, ובנים לא היו להם, הא היו להם בנים לא מתו. אחרים אומרים, גורם לשכינה שתסתלק מישראל, שנא' (בראשית יז, ז) להיות

לך לאלהים ולזרעך אחריך, בזמן שזרעך אחריך שכינה שרויה, אין זרעך אחריך, על מי שורה, על העצים או על האבנים.
וגרסי' במדרש יהי אור הנה מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד. אשריהם ישראל, שהם אחוזים בהב"ה והב"ה אחוז בהם. ומאהבתו בישראל קראם עבדים, שנא' (ויקרא כה, נה) כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם. לאחר כן קראם בנים, שנא' (דברים יד, א) בנים אתם לה' אלהיכם. ולאחר כן קראם אחים ורעים, שנא' (תהלים קכב, ח) למען אחי ורעי אדברה נא שלום בך. וקרא אותם אחים מאהבתו בהם, כדי לשכן שכינתו ביניהם. הה"ד הנה מה טוב ומה נעים וגו'. א"ר שמעון, זיווג זכר ונקבה נקרא אחד, לפי שזכר בלא נקבה חצי גוף הוא, וחצי אינו אחד שלם. וכשאדם מזדווג לבת זוגו נקרא אחד, שנא' (בראשית ב, כד) על כן יעזב איש את אביו ואת אמו ודבק באשתו והיו לבשר אחד. כך כשהב"ה מזדווג לכנסת ישראל ובונה בית המקדש נקרא אחד, שנא' (זכריה יד, ט) והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד. וכשישראל מייחדים אותו בכל יום ואומרים שמע ישראל וגו', כאלו נזדווגו בשכינה, ואז שמו של הב"ה אחד. וגרסי' בספרא דאגדתא דבי רב וייצר ה' אלהים את האדם עפר מן האדמה וגו'. בראו מן העליונים ומן התחתונים, מן האדמה ומן העליונים, ויפח באפיו נשמת חיים, כדי שיהיו קשורים זה בזה. לפיכך כשידבק אדם בבת זוגו הראויה לו, בששון ובשמחה ובאהבה, וכוונתו לשם שמים, מולידין בן ובת, שהם פריה ורביה, אז הוא שלם למעלה ולמטה, ומכבד שמו של הב"ה. אבל אדם שלא רצה להיות שלם, ולא נתעסק במצות פריה ורביה עם בת זוגו הראויה לו, טוב לו שלא נברא בעולם, וכשנשמתו יוצאה מגופו אינה שבה למקומה הראשון, לפי שמיעט הצלם והדמות. לפי' ישתדל אדם לישא אשה הראויה לו, ויעסוק במצות פריה ורביה, כדי שיהיה שלם.

כבוד האשה

וצריך לכבד את אשתו כגופו, הואיל ואינו שלם כראוי אלא בהדבקו בה. וגרסינן בבבא מציעא בפרק הזהב קונה את הכסף, א"ר חלבו, לעולם יזהר אדם בכבוד אשתו, שאין ברכה מצויה לאדם אלא בשביל אשתו, שנא' (בראשית יב, טז) ולאברם הטיב בעבורה. אמ' להו רבא לבני מחוזא, אוקרו נשיכו כי היכי דתתעתרו. אמ' רב יהודה, לעולם יהא אדם זהיר בתבואה בתוך ביתו, שאין מריבה מצוייה בתוך ביתו של אדם אלא על עסקי תבואה, שנא' (תהלים קמז, יד) השם גבולך שלום חלב חטים ישביעך. אמ' רב פפא, היינו דאמרי אינשי, כמשלם שערא, דבבא נקיש, ואתי תיגרא. פי' כשתשלם הפת מן הבית, השלום יוצא, והמריבה באה. אמ' רב חיננא בר פפא, לעולם יהא אדם זהיר

בתבואה בתוך ביתו, שלא נקראו ישראל דלים אלא על עסק תבואה, שנא' (שופטים ו, ג) והיה אם זרע ישראל ועלו מדין ועמלק ובני קדם ועלו עליו, מה כתי' בתריה, וידל ישראל מאד. ועוד גרסי' בפרק הבא על יבמתו ת"ר האוהב את אשתו כגופו, ומכבדה יותר מגופו, והמדריך בניו ובנותיו בדרך ישרה, והמשיאן נשים סמוך לפרקן, עליו הכתו' אומר וידעת כי שלום אהלך ופקדת נוך ולא תחטא.

לעולם ילבש אדם פחות ממה שיכול, וילביש בניו ובנותיו כפי יכלתו, ולאשתו יותר מיכלתו. ואם יראה אותה שהיא הולכת על הדרך הנכוחה, יאהוב אותה יותר ויחמול עליה, לפי שעיניה תלויות לו ועיניו תלויות להב"ה, להטריף לו מזונותיו ופרנסתו. ועל כן נלקחה האשה מצלעי האיש, והיא בשר מבשרו, כדי שיחמול עליה בעת כעסו. ויזכור שהיא אבר מאיבריו ובשר מבשרו, ויהיו שניהם מסכימים זה עם זה בעצה הנכונה. ואם יראה אדם עצת אשתו שהיא טובה ונכוחה יקבלנה, כ"ש שהאשה צריכה לקבל עצת בעלה, אם טובה היא ואם נכוחה. בד"א שצריך אדם לקבל עצת אשתו, במילי דביתא, אבל במילי דעלמא לא. כדגרסי' בפרק הזהב קונה את הכסף אמ' רב, כל ההולך בעצת אשתו נופל בגיהנם, שנא' (מלכים א כא, כט) כי לא היה כאחאב אשר הסתה אותו איזבל אשתו. אמ' ליה רב פפא לאביי, והא אמרין אינשי, איתתך גוצא גחין ולחיש לה. פירוש אם אשתך קצרה, ואתה חולה, השחה כדי שתיגע לך ותלחוש לך. ואיך תאמר נופל בגיהנם, אמ' ליה, לא קשיא, הא במילי דעלמא והא במילי דביתא. וכשהאיש ואשתו אוהבין זה את זה ומסכימין ביחד, אז היא חברתם נאה ונעימה ולשם שמים, ורוח המקום נוחה מהם. ואם הם בהפך, אין חברתם נאה ונעימה ולשם שמים, ואין רוח המקום נוחה מהם.

משל למה הדבר דומה, לשני חותמות. באחד הציורין בולטין, ובשנית הציורין חרותין ועמוקים. כשתהיה השעוה על אחד מהם, בין על הבולט או על העמוק, כשתפגע בחבירתה מיד תקבל ממנה. אבל אם הציורין בולטין בשניהם, בין תהיה השעוה על זו או על זו, אינן מקבלין זה מזה, אלא יפגעו הציורין זה בזה ואינן מקבלין זה מזה.

וצריך אדם ליזהר שלא יכה את אשתו, ולא יקללנה, ולא יחרפנה, ולא יונה אותה, אפי' בדברים. כדגרסי' בבבא מציעא בפרק אלו מציאות, אמ' רב, לעולם יזהר אדם באונאת אשתו, שמתוך שדמעתה מצויה אונאתה קרובה. דאמ' ר' אלעזר, מיום שחרב בית המקדש ננעלו שערי תפלה, שנא' (איכה ג, ח) גם כי אזעק ואשוע שתם תפלתי, ואע"פ ששערי תפלה ננעלו שערי דמעה לא ננעלו, שנא' (תהלים לט, יג) שמעה תפלתי ה' ושועתי האזינה אל דמעתי אל תחרש.

לישא בת טובים

לעולם ישתדל אדם לישא בת טובים, ממשפחה הגונה וכשרה, שלא יצא ערעור עליה מעולם. ואל יתכוין ליופיה אלא לכשרון פעליה, שנא' (משלי לא, ל) שקר החן והבל היופי אשה יראת ה' היא תתהלל, ביראת שמים הוא מהלל [את] האשה ולא ביופיה, שאין טוב אשה יפה וסרת טעם. ואין היופי המשובח באשה בפניה אלא במעשיה הנאים והנכוחים, כדי שתהא צנועה וכשרה וצדקת ויהיו בניה כשרים וצדיקים. ואמ' החכם אל תקח אשה לא לעושר ולא ליופי, כי יופי האשה הוא צניעותה וכשרותה היא עושרה, ולפי מעשיה ירבו מהלליה, אם טובים הם, ולפי מעלליה ירבו מקלליה, אם רעים הם. ואמ' בחר בת מיוחסים ובת מעשים, ואל תקח אשה לעושרה, פן תחשוב אותך עבד לה, ואשה משכלת ענייה טובה מאשת פתייה עשירה, כי הענייה תבנה ביתה במעלליה הטובים. והאולת בידיה תהרסנו, דכתי' (משלי יד, א) חכמות נשים בנתה ביתה ואולת בידיה תהרסנו. כדגרסינן בפרק אלו עוברין בפסח, ת"ר לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד חכם, שאם מת או גולה מובטח לו שבניו תלמידי חכמים, ולא בת עמי הארץ, שאם מת או גולה בניו עמי הארץ. משל לבת תלמיד חכם ענבי הגפן בענבי הגפן, דבר נאה ומתקבל, ובת עמי הארץ כענבי הגפן בענבי הסנה, דבר כעור ואין מתקבל. ולעולם הבן דומה לזרע אמו, מפני שהאשה היא סבה למציאות הבן, והאיש הוא סבה למציאות האשה. כדגרסי' בב"ר מעשה בחסיד אחד, שהיה נשוי לחסידה אחת, ולא העמידו בנים זה מזה. אמרו, אין אנו מועילין להב"ה כלום. עמדו וגרשו זה את זה. הלך הוא ונשא לרשעה אחת ועשה אותו רשע, והיא נשאת לרשע אחד ועשתה אותו צדיק. הוי שהבן מן האשה.

וגרסי' בויקרא רבה הזכר מן הנקבה והנקבה מן הזכר. הזכר מן הנקבה מנין, דכתי' (דברי הימים א ד, יח) ואשתו היהודיה ילדה לו את חור, ואומר ופילגשו ושמה ראומה ותלד גם היא את טבח ואת גחם ואת תחש ואת מעכה, ואומר אשה כי תזריע וילדה זכר. אשה מזרעת תחלה יולדת זכר, איש מזריע תחלה יולדת נקבה. והנקבה מן האיש מנין, דכתי' (בראשית כב, כג) ובתואל ילד את רבקה, ואומר ואת דינה בתו, ואומר ושם בת אשר סרח. ולפיכך כשאדם עושה שלא כדין מקללין לאמו, מפני שהיתה סבה למציאותו, שנא' (שמואל א כ, ל) בן נעות המרדות הלא ידעתי כי בוחר אתה בבן ישי לבשתך ולבושת ערות אמך. וכל חטאות שאדם [חוטא], כולן תלויין באמו. כדגרסי' במ' כלה פעם אחת היו זקנים יושבים, ועברו עליהם שני תינוקות, אחד גלה ראשו ואחד כסה ראשו. על זה שגלה ראשו ר' יהושע אומר ממזר, ר' אליעזר אומר בר הנדה, ר' עקיבא

אומר ממזר ובר הנדה. אמרו לו לר' עקיבא, היאך מלאך לבך לחלוק על דברי חבירך. אמ' להם, אני אקיימנו. הלך אצל אמו של אותו תינוק ומצאה שהיא מוכרת קטנית בשוק. אמ' לה, בתי, אם תאמרי לי דבר שאני שואלך, אני אביאך לחיי העולם הבא. אמרה לו, השבעה לי. היה נשבע בשפתיו ומבטל בלבו. אמ' לה, בנך זה מה טבו. אמרה לו, כשנכנסתי לחופה הייתי נדה, ופירש ממני בעלי, ובעלני שושביני, והיה לי זה הבן ממנו. ונמצא אותו תינוק ממזר ובר הנדה.

וגרסי' במ' סנהדרין משא אשר יסרתו אמו. א"ר יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי, מלמד שכפפתו אמו ומאחתו על העמוד, ואמרה לו, מה ברי ומה בר בטני ומה בר נדרי. מה ברי, הכל יודעין שאביך ירא שמים היה, ועכשו יאמרו אמו גרמה. ומה בר בטני, כל נשים של בית אביך כיון שמתעברות שוב אין נזקקות לו, ואני דחקתי עצמי ונכנסתי, כדי שיהיה לי בן מלובן ומזורז. ומה בר נדרי, כל נשים של בית אביך היו נודרות ואומרות יהא לנו בן למלכות, ואני נדרתי ואמרתי, יהא לי בן מלובן ומזורז והגון לנביאות.

ת"ר ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד חכם, לא מצא בת תלמיד חכם ישא בת גדול הדור, לא מצא בת גדולי הדור, בת ראשי כנסיות, לא מצא ישא בת גבאי צדקה, לא מצא ישא בת מלמדי תינוקות, ולא בת עם הארץ, מפני שהם שקץ ונשותיהם שקץ. ושנינו במסכת תעניות אל תתן עיניך בנוי, אלא תתן עיניך במשפחה. שאם היא ממשפחה נאה וכשרה, מובטח לך שתהיה גם היא כשרה, כשאר נשי משפחתה. וכל אשה שהיא מזרע כשר לעולם תלד זרע כשר כאבותיה, שנא' (ישעיהו נא, ב) הביטו אל אברהם אביכם ואל שרה תחוללכם וגו', וכל אשה שהיא מזרע פסול לעולם תלד זרע פסול, שנא' (תהלים עח, ח) ולא יהיו כאבותם דור סורר ומורה.

וגרסינן במדבר סיני רבה אלהים מושיב יחידים ביתה, הנושא אשה ההגונה לו, הב"ה עושה אותם בתים. ואין יחיד אלא לשון גדולה, שנא' (יחזקאל לג, כד) אחד היה אברהם, ואומר ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ. והוא מוציא מהם בנים בעלי תורה, אוסרים ומכשירים. הוי מוציא אסירים בכושרות. אבל מי שנושא אשה שאינה הוגנת לו, יוצאים מהם בנים עמי הארץ, הה"ד שכנו צחיחה. ואין צחיחה אלא לשון צמא, כדא' צחה צמא, שהן צמאין לדברי תורה, דכא' לא רעב ללחם ולא צמא למים כי אם לשמוע אל דבר ה'.

וגרסי' במדרש תלים אלהים מושיב יחידים ביתה מוציא אסירים בכושרות וגו', קשה הזיווג לפני הב"ה כיציאת מצרים וכקריעת ים סוף. ד"א אלהים מושיב יחידים ביתה, יושב ודן אותם, ומביא זה ממקומו וזה ממקומו, ומושיבן בבית אחד. מוציא אסירים בכושרות, שהוא מוציאן מבתיהם אסורים על כרחם ומזוגם. בכושרות, אם אינם זוכים

בוכים, ואם זוכין משוררים. בכושרות, בכי ושירות, זה נושא אשה שאינה הגונה לו ובוכה, וזה נושא אשה שהיא הגונה לו ומשורר.

וגרסי' באבות דר' נתן ר' עקיבא אומר, כל הנושא אשה שאינה הגונה לו עובר על שני מצות עשה ועל שני מצות לא תעשה. שני מצות לא תעשה, א' לא תקום ולא תטור, ב' לא תשנא את אחיך בלבבך. ושני מצות עשה, א' ואהבת לרעך כמוך, ב' וחי אחיך עמך. פי' אם אינה הגונה, יקוץ בה וישמור לה איבה בלבו, ויושב וממתין ומצפה אימתי תמות, ויסתלק ממנה וישנא אותה, ונמצא עובר על שני מצות לא תעשה, לא תקום ולא תטור ולא תשנא, ועל שני מצות עשה, ואהבת לרעך כמוך, מאחר שהוא שונא אותה היאך יקיים בה מצות ואהבת לרעך כמוך, וחי אחיך עמך, הואיל והוא שונא אותה יגרשנה ולא יקים בה מצות וחי אחיך עמך. נמצא עובר על ארבע מצות אלו. ולא ישא לא לשם יופי ולא לשם ממון, ואם נשא סופו לגרשה. אם לשם יופי, כשתהיה תמיד אצלו, תשבע עינו ממנה ויקוץ בה ותהיה בעיניו לזרה וימאסנה. ומעשה אמנון ותמר יוכיח. ואם לשם ממון, הממון כולה ואבד וישאר המום כנגדו, ויבקש לסלקו ואינו יכול.

וגרסינן במדרש כי עזה עזובה תהיה ואשקלון לשממה אשדוד בצהרים יגרשוה ועקרון תעקר. עזה מלשון עזים, ר"ל הנושא אשה שקרובותיה עזים ואלמים, וכוונתו להתחזק בהם על הבריות, לסוף אם תסתלק מהם חזקתם יסתלק גם הוא מן האשה, שנא' (צפניה ב, ד) עזובה תהיה. ושנו חכמים, כל אהבה שהיא תלויה בדבר אין סופה להתקיים, כשיבטל הדבר בטלה האהבה. ואשקלון לשממה, מלשון שקלים. ר"ל הנושא אשה לשם ממון סופו בא לידי עניות, הוי ואשקלון לשממה. אשדוד בצהרים יגרשוה, מלשון אש דוד. ר"ל הנושא אשה לשם חשק סופו שבע ממנה ויקוץ בה ויגרשנה, הוי אשדוד בצהרים יגרשוה. ועקרון תעקר. ר"ל הנושא עקרה או זקנה, או אשה שאינה ראויה לילד, עוקר זרעו.

אמ' רבה בר רב אחא אמר רב אדא, כל הנושא אשה לשם ממון הויין לו בנים שאינם מהוגנים, שנא' (הושע ה, ז) בה' בגדו כי בנים זרים ילדו עתה יאכלם חדש את חלקיהם. שמא תאמר חלקו ולא חלקה, ת"ל את חלקיהם. ושמא תאמר לזמן מרובה, ת"ל יאכלם חדש. מאי משמע חדש, אמ' רב נחמן, חדש נכנס וחדש יוצא וממונם אבד. וגרסי' במ' קדושין בפ' עשרה יוחסין, אמ' רב אדא, כל הנושא אשה שאינה הוגנת לו, בשעה שהב"ה מעיד על השבטים אינו מעיד עליו, שנא' (תהלים קכב, ד) שמם עלו שבטים שבטי יה עדות. אמ' רבה בר בר חנה אמ' רב אדא, כל הנושא אשה שאינה הוגנת לו, מעלה עליו

הכתוב כאלו חרשו לכל העולם כלו וזרעו מלח, שנאמר ואלה העולים מתל מלח תל חרשא כרוב אדון ואמר ולא יכלו להגיד בית אבותם וזרעם.
וגרסי' במדרש תלים ואלה העולים מתל מלח וגו', אלו בני ישראל שנתערבו בגויים, ולא יכלו להגיד בית אבותם. לפיכך נקרא מקומן תל מלח תל חרשא, שהיו ראויים שתחרש ארצם עליהם. וכשישראל מתערבים בגויים הב"ה נוטש אותם, שנא' (ישעיהו ב, ו) כי נטשת עמך בית יעקב [כי מלאו מקדם] ועוננים כפלשתים ובילדי נכרים יספיקו. כרוב אדן ואמר. כרוב, אלו המלאכים, שנקראים כרובים. אמ' הב"ה, אני אמרתי שיהיו ישראל לפני כמלאכים והם המירו את קדושתן. אדן, אני אמרתי שיהיו אדונים בעולם לאומות העולם והם המירו את כבודן. כל כך, למה, לפי שנתערבו באומות העולם, [שנא'] ולא יכלו להגיד בית אבותם וזרעם, אם מישראל המה. כיצד היה המעשה. גרסי' בב"ר א"ר אסא, כשעלו ישראל מבבל בימי עזרא עלו עמהם נשיהם, ומפני החמה והצנה והיגון והדאגה נתפחמו פניהן של נשים, והניחו אותן אנשיהם והשיאו להם נשים נכריות. והיו נשיהם מקיפין את המזבח ובוכות. והוא שהנביא אומר, וזאת שנית תעשו כסות דמעה את מזבח ה' בכי ואנקה [וגו'], ואמרתם על מה על כי ה' העיד בינך ובין אשת נעוריך אשר אתה בגדת בה והיא חברתך ואשת בריתך, ומאחר שחמסת אותה ונטלת יופיה ממנה אתה משלחה. והנושא את הגויה מטנף קדושתו באומות העולם, שנא' (זכריה ג, ג) ויהושע היה לבוש בגדים צואים, אלו בניו שנשאו נשים נכריות, דכתי' (עזרא י, יח) וימצא מן הכהנים אשר הושיבו נשים נכריות מבני ישוע בן יהוצדק. ר' אליעזר אומר, כל הבא על הגויה כאלו נתחתן לע"ז, דכתיב (מלאכי ב, יא) כי חלל יהודה קדש ה' [אשר אהב] ובעל בת אל נכר. וכי יש לאל נכר בת, אלא זה הבא על גויה.
וגרסינן בפ' אלו הן הנשרפין כי חלל יהודה קדש ה' ובעל בת אל נכר, זה מי שהוא זונה, שנא' (דברים כג, יח) לא תהיה קדשה. ובעל בת נכר, זה הבא על הגויה. וכתיב (מלאכי ב, יב) יכרת ה' לאיש אשר יעשנה ער ועונה. אם ת"ח הוא לא יהיה לו ער בחכמים ולא עונה בתלמידים, ואם כהן הוא לא יהיה לו מגיש מנחה לה' צבאות. ולכל העבריינין לא נתנו רז"ל רשות להרוג אותן עד שיעידו בב"ד, אלא לבא על הגויה. דתניא הבא על הגויה קנאין פוגעין בו. אמ' רב חסדא, הבא לימלך אין מורין לו. פי' קנאי שיראה לעבריין בועל את הגויה, אם בא לב"ד לשאול אם הורג אותו ואם לאו, אין מורין לו להורגו, אבל אם הרגו מעצמו, פטור. ואפי' הכי, אין לו רשות לקנאי להרוג לבועל אלא בשעת מעשה, כפנחס לזמרי, אבל אם פורש והרגו, נהרג עליו. ולא עוד אלא שאם פורש זמרי והרגו פנחס נהרג עליו, נהפך זמרי והרגו לפנחס, לא נהרג עליו, שהרי רודף הוא. ויאמר משה

אל שופטי ישראל הרגו איש אנשיו הנצמדים לבעל פעור. הלך שבטו של שמעון אצל זמרי, ואמרו לו, הן נידונין דיני נפשות ואתה יושב ושותק. מה עשה, עמד וקבץ ארבעה ועשרים אלף מישראל והלך אצל כזבי בת נשיא מדין. אמ' לה, השמיעי לי. אמרה לו בת מלך היא, וכך צוה אביה שלא תשמע אלא לגדול שבהם. אמ' לה אף הוא נשיא שבט הוא. מיד תפשה בבלוריתה והביאה אצל משה. אמ' לו, בן עמרם, זו אסורה או מותרת, א"ת אסורה, בת יתרו מי התירה לך. נתעלמה ממנו הלכה. וגעו כלם בבכיה. והיינו דכתיב (במדבר כה, ו) והמה בוכים. מיד וירא פנחס בן אלעזר וגו'. מה ראה. ראה מעשה ונזכר הלכה. אמ' לו, אחי אבי אבא, לא כך למדתנו מהר סיני, הבועל ארמית קנאין פוגעין בו. ר' יצחק נפחא אמר, ראה שבא מלאך והשחית בעם, מיד ויקם מתוך העדה ויקח רומח בידו. א"ר יוחנן, ששה נסים נעשו לפנחס באותו מעשה. אחד, שהיה לזמרי לפרוש ולא פירש, ואחד, שהיה לו לדבר ולא דבר, ואחד, שכיוון זכרותו של איש ונקבותה של אשה, ואחד, שלא נשמטו מן הרומח, ואחד, שהגביה את המשקוף ובא וחבטן לפני המקום. אמ', רבונו של עולם, על אלה יפלו ארבעה ועשרים אלף מישראל. והיינו דכתי' (תהלים קו, ל) ויעמד פנחס ויפלל ותעצר המגפה. א"ר אלעזר, ויתפלל לא נאמר, אלא ויפלל, שעשה פלילות עם קונו. בקשו מלאכי השרת לדוחפו. אמ' להם הב"ה, הניחו לו, קנאי בן קנאי הוא, משיב חמה בן [משיב] חמה הוא. התחילו השבטים מבזין אותו, ראיתם בן פוטי זה, שפיטם אבי אמו עגלים לע"ז, והרג נשיא מישראל. מיד בא הכתו' ויחסו, דכתיב (במדבר כה, יא) פנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן וגו'. אמ' הב"ה למשה, לך והקדים לו שלום, שנא' (במדבר כה, יב) לכן אמור הנני נותן לו את בריתי שלום, וראויה כפרה זו שתהא מכפרת לעולם. אמ' רב נחמן אמר רב, מאי דכתי' (משלי ל, לא) זרזיר מתנים או תיש ומלך אלקום עמו, ארבע מאות ועשרים וארבע בעילות בעל אותו רשע, כמנין זרזיר, והמתין לו פנחס עד שתשש כחו, והוא אינו יודע שמלך אלקום עמו. במתניתא תאנא ששים, עד שנעשה כביצה מוזרת והיא היתה כערוגה מלאה מים. אמ' רב כהנא, ומושבה בית סאה. תאני רב יוסף, קבר שלה אמה. אמ' רב ששת, לא כזבי שמה, אלא שולנאי בת בלק, ולמה נקרא שמה כזבי, שכזבה כאביה. א"ר יוחנן, חמשה שמות יש לו, זמרי, בן סלוא, שאול, בן הכנענית, שלומיאל. זמרי, שנעשה כביצה מוזרת. בן סלוא, שהסליא עון משפחתו. שאול, על שהשאיל עצמו לע"ז. בן הכנענית, על שעשה מעשה כנען. ומה שמו, שלומיאל בן צורי שדי.

והבא על הגויה נופל עמה בגיהנם. כדגרסי' בב"ר ולא שמע אליה יוסף לשכב אצלה, בעולם הזה, ולהיות עמה, בעולם הבא. ומעמה אתה למד שהיא קשורה בו ככלב. ואית

דאמ' מהכא, ילפתו ארחות דרכם יעלו בתוהו ויאבדו, שמלפפתו ומוליכתו לאבדון. והבא על הגויה עובר על ארבע עבירות, נדה, שפחה, גויה, זונה. סימן נשג"ז. ויש אומרים, כל ארורי משנה תורה כולם נאמרו על הבא על הגויה. כיצד. כתי' (דברים כז, טו) ארור האיש אשר יעשה פסל ומסכה וגו'. אם תאמר שע"ז היא עצמה, אין זה עונשו שיתארר בלבד, אלא זה המוליד בן מן הגויה, שגורם לבנו לעבוד עבודה זרה. וכיוצא בו ארור מקלה אביו ואמו, זה המוליד בן הגוי, שגורם לבנו להקל את אביו. וכן משגה עור, וכן כל היוצא בהם. ולא עוד אלא שגורם גלות לישראל. כדגרסי' במ' סנהדרין בפ' כהן גדול, א"ר יצחק, בשעה שנשא שלמה את בת פרעה, בא גבריאל ונעץ קנה בים, והעלה הים שרטון. פירוש שעלה קרקע הים באותו מקום ועליו נברא כרך גדול של רומי.

ארבעה דברים טובים עשו אנשי הגולה שהושיבו נשים נכריות. א' גרשו את נשיהם וכפו את יצרם. ב' רחקו את בניהם ועשו אותן כממזרים, שנא' (עזרא י, ג) ועתה נכרות ברית לאלהינו להוציא כל הנשים הנכריות והנולד מהן. ג' והקריבו קרבן אשם על כל ביאה וביאה, שנא' (עזרא י, יט) ויתנו ידם להוציא את נשיהם ואשמים איל צאן על אשמתם. על אשמותם לא נאמר, אלא על אשמתם, על כל אחת ואחת. ד' והתודו לפני הב"ה על עונותיהם, שנאמר ויאמר לעזרא אנחנו מעלנו בה' ונושב נשים נכריות וגו'. באותה שעה נעשו מבני העולם הבא, שכן כתיב (עזרא י ב) מבני עילם. ולא עוד אלא שנשקלו כעזרא הסופר, שנא' (עזרא י, טז) ויבדלו עזרא הסופר אנשים ראשי אבות. אינו אומר ואנשים ראשי אבות, אלא עזרא הסופר אנשים ראשי אבות. מלמד, שנשקלין כעזרא.

בשלשה מקומות חשבו אומות העולם על ישראל שנתערבו באומות, והיו מבקשים להטותם, ובשלשתן סמכן הב"ה. במצרים היו אומרים, אם בהם שלטו המצרים לשעבדן, כ"ש ששלטו בנשותיהן. באותה שעה העיד עליהם הב"ה שהן בני אבותיהם. היכן. שנא' (ויקרא כד, י) ויצא בן אשה ישראלית והוא בן איש מצרי. מכיון שפירסם אותו בלבד, ידענו שלא נחשדו השאר. שנייה, בערבות מואב. לפי שכתוב וישב ישראל בשטים ויחל העם לזנות את בנות מואב. היו הגויים חושדין לישראל שנתערבו במואב, ובא הב"ה ויחס את אבותם, דסמיך לזה שאו את ראש כל עדת בני ישראל. ולא עוד אלא ששיתף שמו הב"ה בכל משפחה ומשפחה מהן, דכתי' (במדבר כו, ה) לחנוך משפחת החנוכי לפלוא משפחת הפלואי. ה"א בתחלת התיבה ויו"ד בסוף התיבה, שהוא יה. שלישית, בימי עזרא. לפי שנשאו מקצתן נשים נכריות, בא הכתוב והעיד עליהן שהוציאו את כלן ולא נשתיירה מהן אחת, שנא' (עזרא י, יז) ויכלו בכל וגו'.

וגרסי' בפרק קמא דסוטה דרש ר' עקיבא, בשכר נשים צדקניות שהיו במצרים נגאלו אבותינו משם. שבשעה שהיו יוצאות לשאוב מים, היה מזמין להם הב"ה דגים קטנים בבגדיהם ובכדיהם, ושואבות מחצה מים ומחצה דגים, ובאות ושופתות שתי קדרות, אחת של מים ואחת של דגים, ונוטלות והולכות אצל בעליהן לשדה, ומרחיצות אותם וסכות אותם ומאכילות ומשקות אותם, שנאמר אם תשכבון בין שפתים כנפי יונה נחפה בכסף ואברותיה בירקרק חרוץ. בשכר ששכבו עם בעליהן בין שפתים, זכו לבזת מצרים. וכיון שמתעברות באות לבתיהן, וכשמגיע זמנן לילד באות לשדה ויולדות, שנא' (שיר השירים ח, ה) תחת התפוח עוררתיך שמה חבלתך אמך ושמה חבלה ילדתך. והב"ה יורד משמי מרום ומשפר אותם ומנקר אותם, כאשה המשפרת לילד, שנא' (יחזקאל טז, ד) ביום הולדת אותך לא כרת שרך וגו', וכתי' (יחזקאל טז, ו) ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמיך ואומר לך בדמיך חיי, וכתי' (יחזקאל טז, ח) ואראך והנה עתך עת דודים ואפרוש כנפי עליך וגו', ומלקט להם שני עגילים, אחד של דבש ואחד של שמן, שנא' (דברים לב, יג) ויניקהו דבש מסלע ושמן מחלמיש צור. וכיון שהכירו בהם מצרים, היו באים להורגם, ונעשה להם נס ונבלעין במקומן. והיו המצריים מביאים שוורים וחורשים על גביהן, שנא' (תהלים קכט, ג) על גבי חרשו חורשים וגו'. ולאחר שהיו הולכין המצריים היו מבצבצין ועולים כעשב השדה, שנא' (יחזקאל טז, ז) רבבה כצמח השדה נתתיך וגו', וכיון שגדלים היו באין עדרים עדרים אל בתיהם, שנא' (יחזקאל טז, ז) ותרבי ותגדלי ותבואי בעדי עדיים וגו'. ובשעה שנגלה עליהם הב"ה על ישראל בים, הם הכירוהו תחלה, שנא' (שמות טו, ב) זה אלי ואנוהו.

שלשה ברחו מן העבירה, שנים מהן אנשים, ושיתף הב"ה שמו בשמן, ואשה אחת, שקלה הב"ה כשרה ורבקה ורחל ולאה. שני אנשים, והן יוסף ופלטי בן ליש. יוסף ברח מן העבירה ולא עבר עם אשת פוטיפר, שנא' (בראשית לט, י) ולא שמע אליה יוסף לשכב אצלה להיות עמה. ושיתף הב"ה שמו בשם יוסף, שנאמר עדות ביהוסף שמו, יה מעיד בו שלא עבר עבירה. פלטי, לפי שנתייחדה עמו מיכל, דכתיב (שמואל א כה, מד) ושאול נתן את [מיכל] בתו לפלטי בן ליש וגו', והעיד עליו הב"ה שלא נגע בה, שנא' (שמואל ב ג, טו) וישלח איש בושת ויקחה מעם פלטיאל בן ליש. מתחלה נקרא פלטי, ועכשו פלטיאל, אני מעיד בו שלא עבר עבירה. אשה אחת, ושקלה הכתו' כשרה ורבקה ורחל ולאה, ואיזו זו, זו יעל. ביעל כתי' (שופטים ה, כד) מנשים באוהל תבורך, ובשרה כתי' (בראשית יח, ט) איה שרה אשתך ויאמר הנה באוהל, וברבקה

כתי' (בראשית כד, סז) ויביאה יצחק האהלה שרה אמו, וברחל ובלאה כתיב (בראשית לא, לג) ויבא לבן באהל רחל ובאהל לאה.
ר' יהודה בן גמליאל אומר, שתי אומות, אחת קדמה את ישראל בחרב ואחת קדמה את ישראל בעבירה. אדום קדמו את ישראל בחרב, שנא' (במדבר כ, יח) ויאמר אדום לא תעבר בי פן בחרב אצא לקראתך, וכתיב (במדבר כ, כ) ויצא אדום לקראתו בעם כבד וביד חזקה. מה הב"ה אומר להם לישראל, לא תתעב אדומי. מואב קדמו את ישראל בעבירה, דכתיב (במדבר כה, א) וישב ישראל בשטים ויחל העם לזנות את בנות מואב. מה הב"ה אומר להם לישראל, לא יבא עמוני ומואבי בקהל ה'. נמצאת אומר קשה המחטיא את חבירו בדבר עבירה ממי שהורגו בחרב.

המזנה על אשתו כעובד ע"ז

המזנה על אשתו כאלו עובד ע"ז. דכתי' (איוב לא, ט) אם נפתה לבי על אשה ועל פתח רעי ארבתי. ואין פתוי אלא ע"ז, דכתי' (דברים יא, טז) השמרו לכם פן יפתה לבבכם וסרתם ועבדתם אלהים אחרים. וכל אשה המזנה על בעלה כאלו עובדת ע"ז, דכתיב (משלי ב, יז) העוזבת אלוף נעוריה ואת ברית אלהיה שכחה.
וגרסי' במדרש, הנואף והנואפת עוברים על עשרת הדברות. כיצד. ראשון, אנכי ה' אלהיך, לא תנאף. הרי שהנואף אשת חבירו כופר במציאות הב"ה. לא יהיה לך אלהים אחרים וגו', וכתיב בו כי אנכי ה' אלהיך אל קנא, וכתי' (במדבר ה, יד) בשוטה ועבר עליו רוח קנאה, או עבר עליו רוח קנאה. שני פעמים קנאה. ולמה שני פעמים, שהוא מקנא הב"ה ואישה. וכן הוא אומר, כי מנחת קנאות היא, אחת להב"ה ואחת לאישה. הרי שהנואפת תחת אישה כאלו כפרה בהב"ה, שהוא מקנא בה. לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא, וזה נואף ונשבע על שוא שלא עשה. זכור את יום השבת לקדשו. כהן יש לו אשה, אם ישראל נואף אותה ויולדת ממנו זכר, עומד ומשמש בבית המקדש ועורך עצים ומעלה עולות בשבת, כסבור שהוא בנו של כהן, ונמצא מחלל את השבת. כבד את אביך. שהנואף את אשת איש מתעברת ממנו, ואומרת לבעלה ממך אני מעוברת, ויולדת, והבן גדל ועומד בשוק ומחרף ומבזה את הנואף, כסבור שאינו אביו, והוא אביו. לא תרצח. שהנואף נכנס על מנת שאם יתפש או יהרוג או יהרג. לא תנאף, הרי הוא נואף. לא תגנוב, הרי הוא גונב מקור חבירו. וכן הוא אומר מים גנובים ימתקו. לא תענה ברעך עד שקר, והרי זו מעידה עדות שקר ואומרת לבעלה ממך אני מעוברת, ואינה מעוברת אלא מן הנואף. לא תחמוד אשת רעך, והרי הוא חומד אותה. הרי שהנואף והנואפת עוברים על כל עשרת הדברות. ועליה אומר שלמה ומוצא אני מר ממות את האשה אשר

היא מצודים וחרמים. צודה בעולם הזה וצודה לעולם הבא. החרם הזה הוא צד במים ואינו צד ביבשה, אבל האשה צדה במים וביבשה.

למה החמירה [התורה] בזנות כל כך. שכל העבירות שבתורה, שאין להם רושם, יש להם עונש תוספת. ר"ל רושם, שעדין הגניבה בידו נכרת בעין, ותוספת, ר"ל ישלם יותר ממה שגנב, כלומר, אם גנב אחד ישלם שנים, שנא' (שמות כב, ג) אם המצא תמצא בידו הגניבה משור עד חמור עד שה חיים שנים ישלם. ואם יש להם רושם, ר"ל טבח או מכר ואין הגניבה נכרת בעין, ישלם חמשה בקר תחת השור וארבע צאן תחת השה. והבא על אשת איש והוליד ממנה ממזר, הרי עשה רושם, כ"ש שיענש כפלים וכפלי כפלים. וכן הוא אומר מעוות לא יוכל לתקון וחסרון לא יוכל להמנות, ופירשו רז"ל זה שבא על הערוה והוליד ממנה ממזר. וגרסי' בפ' במה מדליקין בעון גלוי עריות וע"ז והשמטת שמיטין גלות בא לעולם, ומגלין אותן ממקומן, ובאין אחרים ויושבים במקומם, שנא' (ויקרא יח, כז) כי את כל התועבות האל עשו אנשי הארץ אשר לפניכם, וכתי' (ויקרא יח, כה) ותטמא הארץ ואפקוד עונה עליה ותקיא הארץ את יושביה.

וצריך אדם ליזהר מאד שלא ישא ולא יתן עם הנשים, ולא ישנא עמהם, כדי שלא יבא לידי זנות עמהם. דתנן ואל תרבה שיחה עם האשה, באשתו אמרו, קל וחומר באשת חבירו. מכאן אמרו חכמים, כל המרבה שיחה עם האשה גורם רעה לעצמו, ובוטל מדברי תורה, וסופו יורש גיהנם.

וגרסי' במ' דרך ארץ אל תרבה שיחה עם האשה, שכל שיחתה של האשה אינה אלא ניאופין ותחלת הזנות, ומתוך השיחה באין אל השחוק, ומתוך השחוק באין לידי קלות ראש, ומתוך קלות ראש באין לזנות, דתנן שחוק וקלות ראש מרגילין לערוה, וקלות ראש בנשים סופו בא לידי ניאוף. ואסור להסתכל בפני הערוה, ואפי' בפנויה, שנא' (איוב לא, א) ברית כרתי לעיני ומה אתבונן על בתולה, כ"ש על בעולה. אבל מסתכלין בפני הכלה כשהיא בחופה, כדי לחבבה על בעלה. ר' אחאי בר יאשיה אומר, כל הצופה בנשים סופו בא לידי עבירה, וכל המפנה לבו מן העבירה ולא עשאה, אפי' הוא ישראל, ראוי הוא להעלות עולה ככהן גדול על המזבח, שנא' (שמות כד, ה) וישלח את נערי בני ישראל ויעלו עולות. כל מי ששם עצמו נער מן העבירה ולא עשאה, ניזון מזיו השכינה כמלאכי השרת, שנא' (שמות כד, יא) ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו. ואסור לחבק לערוה, ואפי' לישק על ידה דרך כבוד, חוץ מהבן לאמו. ואפילו אחותו הגדולה ממנו, או אחות אביו, או אחות אמו, אסור. אמרו על ר' זירא, שכשהיה בא מבית המדרש שהיה מנשק בקצה בגדה של אחותו הגדולה, דרך כבוד, ולא היה ברצון חכמים, וכשנתברר

לו הדבר פירש ממנו. ומותר לאשה לנשק לבנה עד שיהא בן שתים עשרה שנה, ומכאן ואילך אסור. והאב מנשק לבתו עד שתהא בת תשע שנים, ומכאן ואילך אסור.

קשה הוא הזנות

קשה הוא הזנות מכל העבירות, שכל העבירות איפשר לו לאדם לעשותן לבדו, אבל הזנות אי איפשר לו לעשותו אלא עם אחר, אם איש עם אשה, ואם אשה עם איש. נמצאו שניהם חוטאין ומחטיאין. והזנות אינו בא אלא מההרהורים הרעים, ולפי' נקרא זמה, כמו ועשיתם לו כאשר זמם, ותרגם אונקלוס כמה דחשיב. והזנות ג"כ בא מרוע לב, שנא' (הושע ד, יא) זנות ויין ותירוש יקח לב. וכל העבירות יש לאחד הנאה ולשני הפסד, כגון הגונב או הרוצח, אבל בזנות שניהם נהנין, לפיכך שניהם נידונין.

קשה הוא הזנות, שבשבילו נוטל מבנות ישראל עשרים וארבעה תכשיטין, שנא' (ישעיהו ג, טז) ויאמר ה' יען כי גבהו בנות ציון ותלכנה נטויות גרון ומשקרות עינים הלוך וטפוף תלכנה וברגליהם תעכסנה. נטויות גרון, שהיו הולכות אשה קצרה בין שתי ארוכות וארוכה בין שתי קצרות, כדי להראות יופין. ומשקרות עינים, שהיו מסקרות את עיניהם בסקרא וכוחלות אותן. הלוך וטפוף תלכנה, בבתי יד שלהן. וברגליהן תעכסנה, שהיו העכסים ברגליהן והיו מהלכות בנחת, עקב בצד גודל, והיו מקשקשין ברגליהן, הימנית בשמאלית והשמאלית בימנית, והיו נשמעין העכסין שעל רגליהן, והיו מוליכות תחת בגדיהן צלוחית מלאה אפרסמון, והיה ריחן עובר והולך. מהו אומר שם, ביום ההוא יסיר ה' את תפארת העכסים והשביסים והשהרונים, הנטיפות והשרות והרעלות, הפארים והצעדות והקשורים ובתי הנפש והלחשים, הטבעות ונזמי האף, המחלצות והמעטפות והמטפחות והחריטים, הגליונים והסדינים והצניפות והרדידים, [והיה תחת בשם מק יהיה ותחת] חגורה [נקפה ותחת] מעשה מקשה [קרחה ותחת] פתיגיל [מחגרת שק]. הרי כאן עשרים וארבעה מיני תכשיטין. כשחרבה ירושלים היו הנשים החוטאות אומרות, אני יפה ושר פלוני של אויבים חושק בי. ואחרת אומרת, אפרכוס פלוני חושק בי, שאני נאה, ולוקח אותי לו לאשה. מה כתו' שם, ושפח ה' קדקד בנות ציון וה' פתהן יערה. מלמד שלקו בצרעת, שאין ספח אלא צרעת, שנא' (ויקרא יג, ב) שאת או ספחת או בהרת. יערה, שהיו פורשות נדה. כשגברו עונות, ונכנסו אויבים לירושלם, היו שריהן של אויבים רואין את הנשים והיו תמהין ביופין. כשהיה השר רואה אחת מהן, היה נוטל אותה ומחבקה ומנשקה. כשהיה קרב לה, היה רואה אותה שהיתה מצורעת ופורשת נדה. היה מואס אותה ודוקרה בחרבו.

קשה הוא הזנות, שהאריך הב"ה לנביאי השקר על הכל חוץ מעל הזנות. ומי הן, אלו אחאב בן קוליה וצדקיהו בן מעשיה נביאי השקר, שנא' (ירמיהו כט, כא) כה אמר ה' צבאות אלהי ישראל אל אחאב בן קוליה ואל צדקיהו בן מעשיה הנבאים לכם בשמי שקר הנני נותן אותם ביד נבוכדנאצר מלך בבל והכם לעיניהם, ולקח אתכם קללה לעיניכם לכל גלות יהודה אשר בבבל לאמר ישימך אלהים כצדקיהו וכאחאב אשר קלם מלך בבל באש, יען אשר עשו נבלה בישראל וינאפו את נשי ריעיהם וידברו שקר בשמי אשר לא צויתים ואנכי היודע ועד נאם ה'. מה היו עושין. אחאב היה אומר לאשה, השמעי לצדקיה ואת יולדת נביא, וצדקיה אומר לאחרת, השמעי לאחאב ואת יולדת נביא. עשו כן בבתו של נבוכדנאצר, וכיון שהרגיש בהם, אמ' אלוה של אלו שונא זמה הוא. מיד הכיר בהן שהן נביאי שקר. שלח והביאו אותן. אמ' להן, אתם אומרים שנביאים אתם. אמרו, אמת אמרנו, ונביאי אמת אנחנו. אמ' להם, אני יש לי דבר במה אבדוק את נביאי האמת, שהרי השלכתי את חנניה מישאל ועזריה באש וניצולו. אמרו לו, אותם היו שלשה ואנחנו שנים. אמ' להם, בחרו לכם אחד ותהיו שלשה. הלכו ובחרו עמם את יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול, כי אמרו, שמא נימלט בזכותו. עשה להם נבוכדנאצר טיגן גדול ונתן את שלשתן בתוכו ונתנן על האש. נשרפו צדקיהו ואחאב ונמלט יהושע, דכתיב (זכריה ג, ב) הלא זה אוד מוצל מאש.

קשה הוא הזנות, שהוא אחד משלשה דברים שפירש בהם הכתוב גיהנם. ואלו הן, הבא על אשת איש, ובעל לשון הרע, ומלכות הרשעה. הבא על אשת איש, שנא' (משלי ו, כז) היחתה איש אש בחיקו ובגדיו לא תשרפנה, אם יהלך איש על הגחלים ורגליו לא תכוונה, כן הבא אל אשת רעהו לא ינקה כל הנוגע בה. בעל לשון הרע, דכתיב (תהלים קכ, ג) מה יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמיה, חצי גבור שנונים עם גחלי רתמים. מלכות הרשעה, שנא' (ישעיהו מז, יג) נלאית ברוב עצתיך יעמדו נא ויושיעוך הוברי שמים החוזים בכוכבים מודיעים לחדשים מאשר יבאו עליך, וכתיב (ישעיהו מז, יד) הנה היו כקש אש שרפתם לא יצילו את נפשם מיד להבה אין גחלת לחמם אור לשבת נגדו. וגרסי' במ' שוטה בפרק עגלה ערופה, משרבו המנאפים פסקו המים המאררים. לפי שאין באין אלא על הספק, ועכשו, שרבו המנאפים בגלוי, פסקו. ורבן יוחנן בן זכאי הפסיקן. ת"ר ונקה האיש מעון, בזמן שהאיש מנוקה מעון המים בודקין את אשתו, אין האיש מנוקה מעון אין המים בודקין את אשתו. ונמצא מוציא לעז על המים. ואומר לא אפקוד על בנותיכם כי תזנינה ועל כלותיכם כי תנאפנה וגו'. משרבו נטויות גרון ומסקרות עינים, רבו המים המאררים, אלא שפסקו.

קשה הוא הזנות, שלא נחתם גזר דינם של ישראל לגלות לבין האומות אלא על הזנות. כדגרסי' בתוספתא דמס' סנהדרין אמ' רב יהודה, מאי דכתי' (מיכה ב, ב) ועשקו גבר וביתו איש ונחלתו, מעשה באדם אחד שנתן עיניו באשת רבו, ושליא דנגרי הוה. פי' שוליא, תלמידו של אומן. פעם אחת הוצרך רבו ללוות. אמ' לו, שגר אשתך אצלי ואלוינה. שגר אשתו אצלו ושהתה עמו שלשה ימים. בא אצלו ואמ' לו, אשתי ששדרתי לך היכן היא. אמ' לו, אני פטרתיה לאלתר ושמעתי שהתינוקות נתעללו בה בדרך. אמ' לו, מה אעשה. אמ' לו, אם אתה שומע לעצתי גרשנה. אמ' לו, כתובתה מרובה. אמ' לו, אני אלוך ותן לה כתובתה. עמד זה וגרשה. הלך זה ונשאה. כיון שהגיע זמנו לפרוע, אמ' לו, בא ועשה עמי בחובך. והיו הם אוכלים ושותים, והוא עומד ומשקה עליהם, והיו דמעות יורדות מעיניו ונופלות בכוסיהן. ועל דבר זה נחתם גזר דינם. ואמרי לה, על שתי פתילות בנר אחד.

קשה הוא הזנות, שהוא עוצר את השמים מלהוריד טל ומטר, שנא' (ירמיהו ג, ב) ותחניפי ארץ בתזנותיך וברעתך, וכתיב בתריה וימנעו רביבים ומלקוש לא היה ומצח אשה זונה היה לך מאנת הכלם. והזן את עיניו מאשת חבירו נקרא נואף, שנא' (איוב כד, טו) ועין נואף שמרה נשף לאמר לא תשורני עין וסתר פנים ישים. ר' אומר, הבא על אשת איש, אילולי שהוא מוליד ממנה, יהיו נפרצין בערוה. לפיכך הב"ה מציירו ומרקמו ונותן בו נשמה, כדי לפרסמו, דכתי' (משלי ו, לב) נואף אשה חסר לב משחית נפשו הוא יעשנה, וכתי' (משלי ו, לג) נגע וקלון ימצא וחרפתו לא תמחה. מאחר שהן יודעין כך, הם פורשים מן הערוה. וגרסי' בפ"ק דמסכת סוטה מאי יד ליד לא ינקה רע. אמ' רב, כל הבא על אשת איש, אפי' הקנהו להב"ה שמים וארץ כאברהם אבינו ע"ה, דכתיב בו הרימותי ידי אל ה' אל עליון קונה שמים וארץ, לא ינקה מדינה של גיהנם. קשיא לר' שילא, יד ליד, ידים מיבעי ליה. אלא אמרי דבי ר' שילא, אפילו קבל תורה מסיני כמשה רבינו ע"ה, דכתיב ביה מימינו אש דת למו, לא ינקה מדינה של גיהנם. א"ר יוחנן, כל המזנה על אשתו אשתו מזנה עליו, שנא' (איוב לא, ט) אם נפתה לבי על אשה ועל פתח רעי ארבתי, וסמיך ליה תטחן לאחר אשתי ועליה יכרעון אחרים, ואין טחינה אלא לשון זנות.

קשה הוא הזנות. ונמשל לגונב חומר היוצר, בא היוצר ועמד על גניבתו, עשאה כלי והניחה לפני הגנב, כדי לפרסמו. ולא גלו ישראל בראשונה אלא בענין הזנות, שנא' (ירמיהו ג, ו) ויאמר ה' אלי בימי יאשיהו המלך הראית אשר עשתה משובה ישראל הולכה [היא] על כל הר גבוה ואל תחת כל עץ רענן ותזני שם, וכתי' (ירמיהו ג, ז) ואומר

אחרי עשותה את כל אלה אלי תשוב ולא שבה ותרא בגודה אחותה יהודה, וכתי' (ירמיהו ג, ח) וארא כי על כל אודות אשר נאפה משובה ישראל שלחתיה ואתן את ספר כריתותיה אליה ולא יראה בוגדה יהודה אחותה ותלך ותיזן גם היא. וגרסי' בבראשית רבה ר' עזריאל ור' יהודה ור' סימון בשם ר' יהושע בן לוי, על הכל הוא מאריך אפו חוץ מזנות. מה טעם. ויראו בני האלהים את בנות האדם כי טבת הנה ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו. מה כתיב בתריה, ויאמר ה' אמחה את האדם אשר בראתי וגו'. קשה הוא הזנות מכל עבירות שבעולם ומשכב זכור קשה מכלם. קשה הוא משכב זכור, שהוקש לשלש עבירות קשות ולע"ז. והן ע"ז, וגילוי עריות, ושפיכות דמים. ע"ז מנין, דכתי' (מלאכי ב, יא) בגדה יהודה ותועבה נעשתה בישראל. בגדה יהודה, זה ע"ז, ותועבה נעשית בישראל, זה משכב זכור, שנא' (ויקרא יח, כב) ואת זכר לא תשכב משכבי אשה תועבה היא, וכתי' (מלכים א יד, כד) וגם קדש היה בארץ כתועבות הגויים אשר הוריש ה' מפני בני ישראל. שפיכות דמים, דכתי' (ישעיהו נז, ג) ואתם קרבו הנה בני עוננה זרע מנאף ותזנה, וכתי' (ישעיהו נז, ד) על מי תתענגו על מי תרחיבו פה תאריכו לשון הלא אתם ילדי פשע זרע שקר, הנחמים באלים תחת כל עץ רענן שוחטי הילדים בנחלים. אל תקרי שוחטי אלא סוחטי, ר"ל למשכב זכור.

אף המתחמם ביד או בכלי, הרי הוא כשופך דמים, וחייב מיתה, שנא' (ישעיהו א, טו) ידיכם דמים מלאו, וכתי' (יחזקאל כג, לז) כי נאפו ודם בידיהם. וגרסי' במ' כלה הנחמים באלים, אלו המחממין את עצמן ומוציאין שכבת זרע לבטלה. והוא חשוב כבהמה, מה בהמה אינה מקפדת ועושה, אף הוא אינו מקפיד ועושה. ד"א מה בהמה עומדת לשחיטה ואין לה חלק לעולם הבא, אף הוא אין לו חלק לעולם הבא. תאנא עובר משום בועל ונבעל, וכל כך למה, מפני שמעורר יצר הרע. תאנא יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום, שנא' (בראשית ו, ה) וכל יצר מחשבות לבו רק רע כל היום. מכאן דרשו רז"ל הרהור מביא לידי תאוה, תאוה לידי אהבה, אהבה לידי רדיפה, רדיפה לידי מעשה.

אף הדש מבפנים וזורק מבחוץ, אפי' באשתו, חייב מיתה, שנא' (בראשית לח, י) וירע בעיני ה' אשר עשה וימת גם אותו. שחשב בלבו ואמר, אם תתעבר תמר ותלד ממני, אותו הבן נקרא על שם אחי ולא על שמי. מה עשה, היה דש בפנים וזורה מבחוץ, כדי שלא תתעבר, שנא' (בראשית לח, ט) וידע אונן כי לא לו יהיה הזרע והיה אם בא אל אשת אחיו ושחת ארצה לבלתי נתן זרע לאחיו. ואפי' ער כך היה עושה, דש מבפנים וזורה מבחוץ, כדי שלא תתעבר ותפסיד יופיה. ומנין שהיו עושין כך שניהם. בשלמא אונן, דכתי' (בראשית לח, ט) והיה אם בא אל אשת אחיו ושחת ארצה. אלא ער מנא לן.

ממה דכתי' (בראשית לח, י) באונן וימת גם אותו, ואין גם אלא לרבות. מלמד שכמעשה זה כך מעשה זה. א"ר יעקב בן אלעזר, כל המוציא שכבת זרע לבטלה כאלו עובד ע"ז. ואין הבא על הקטנה, או על המעוברת, או על המינקת, או על הזקנה, בכלל המוציא שכבת זרע לבטלה, כדגרסי' במ' נדה בפ' יוצא דופן, תאני רב ביבי קמיה דרב נחמן, שלש נשים משמשות במוך, קטנה ומינקת ומעוברת, קטנה שמא תתעבר ותמות, מינקת שמא תתעבר ותגמול בנה וימות, מעוברת שמא יעשה עוברה סנדל.

וכדי שיתרחק האדם מן הזנות, ומן המחשבות הרעות המביאות לידי זנות ולידי חמום, יזהר ואל ימשמש בבשרו, ולא יאחז באמה ומשתין, שמא יבא לידי חמום ולידי הרהור עבירה. אמרו עליו על רבינו הקדוש, שמעולם לא הוריד ידו מאבנטו ולמטה, ולפיכך נקרא רבינו הקדוש. כדגרסי' בויקרא רבה פרשת עריות נסמכה לפרשת קדושים תהיו, ללמדך שכל מקום שאתה מוצא גדר מן הערוה אתה מוצא קדושה. כדאמ' ר' יהודה בן פזי, כל מי שהוא גודר עצמו מן הערוה נקרא קדוש. רב ביבי אומר, עתידין בחורי ישראל שלא טעמו טעם חטא שיהא ריחם הטוב הולך מסוף העולם ועד סופו, שנא' (הושע יד, ז) ילכו יונקותיו ויהי כזית הודו וריח לו כלבנון.

לישא אשה הגונה בימי הבחרות

לפי' ישתדל אדם לישא אשה הגונה לו, ובימי בחרותו, דתנן בן שמונה עשרה לחופה. שאם ינשא כשהוא בחור, ינצל מכמה עונות, ומכמה הרהורי עבירות, ומחלקת לשונות, הגויות והזונות והנכריות. וטוב לו להכניס צוארו בעול האשה מנעוריו, כדי שלא יהיה לו פנאי לעשות עבירות, וינצל מן ההרהורים, ואז יהיה לו זרע כשר וברוך, שנא' (משלי ה, יח) יהי מקורך ברוך ושמח מאשת נעוריך.

וגרסי' במ' קדושין בן עשרים שנה ולא נשא אשה, כל ימיו בעבירה. בעבירה סלקא דעתך, אלא כל ימיו בהרהור עבירה. א"ר אבא, וכן תאנא דבי ר' ישמעאל, עד עשרים שנה יושב הב"ה ומצפה לאדם אימתי ישא אשה, כיון שהגיע עשרים ולא לקח אשה, אומר תיפח עצמותיו. אמ' רב חסדא, האי דעדיפנא מחבראי דנסיבנא בשיתסר, ואלמלא הוה נסיבנא בארביסר, הוא אמינא לשטנא גירא בעיניה. פי' רב חסדא היה משתבח שנשא אשה והוא בן שש עשרה שנה, והיה אומר, אלו נשא אשה מן ארבעה עשרה שנה, הייתי זורק חצים בעיני השטן ומסמא אותו, כלומ' לא היה בי יצר הרע כלל. וצריך אדם לעשות חופתו מיד אחר השדוכין או אחר האירוסין. השידוכין הן, שיאמרו ישא פלוני לפלונית, לזמן פלוני, ויקיימו הדבר ביניהם. והאירוסין הם שקדש אותה.

וגרסי' בפסיקתא ר' חייא ב"ר אבא פתח, תוחלת ממושכה מחלה לב, זה המארס אשה ונוטלה אחר זמן, ועץ חיים תאוה באה. זה המארס אשה ונוטלה מיד. וגרסינן במדרש לא יחבול רחים ורכב, תרגום ירושלמי לא יסב אסירין חתנין וכלתין, ר"ל לא יאחר הנשואין מן השדוכין.

והבנים שאדם מוליד בימי בחרותו, בזמן שכחו חזק, יהיו חזקים ובריאים, שנא' (תהלים קכז, ד) כחצים ביד גבור כן בני הנעורים. ולפיכך קרא יעקב אבינו ע"ה לראובן בנו כחי וראשית אוני, מפני שנולד לו תחלה. הרי שהבחור משפיע כחו על בניו הנולדים לו בימי בחרותו. ואפי' הכי, זקן, אע"פ שכחו תשש, חייב במצות פריה ורביה, שנא' (קהלת יא, ו) בבקר זרע [את] זרעך ולערב אל תנח ידיך. וגרסי' בב"ר ר' דוסתאי בר ינאי בשם ר' ישמעאל בר נחמני אומר, אם היו לך בנים בנערותך קח אשה בזקנותך והעמד בנים. ממי אתה למד, מאברהם אבינו ע"ה, דכתיב (בראשית כה, א) ויוסף אברהם ויקח אשה ושמה קטורה.

וגרסי' במ' יבמות בפ' הבא על יבמתו. תניא ר' אלעזר אומר, כל מי שאינו עוסק בפריה ורביה כאלו שופך דמים, שנא' (בראשית ט, ו) שופך דם האדם וגו', וסמיך ליה פרו ורבו וגו'. ר' עקיבא אומר, כאלו ממעט את הדמות, שנא' (בראשית ט, ו) כי בצלם אלהים עשה את האדם, וסמיך ליה ואתם פרו ורבו וגו'. בן עזאי אומר, כאלו שופך דמים וממעיט את הדמות.

וגרסינן בפרקי ר' אליעזר עד שלא יקח אדם אשה אהבתו הולכת אחר הוריו, לקח אשה אהבתו הולכת אחר אשתו, שנא' (בראשית ב, כד) על כן יעזב איש את אביו ואת אמו ודבק באשתו והיו לבשר אחד. וכי יעזב איש את אביו ואת אמו מצוה, אלא שאהבת נפשו דובקת אחר אשתו. והאשה הטובה, שישא אדם בימי בחרותו, הוא חפץ שאין לו תמורה ומרגלית דלית ליה טימי. כדגרסי' במ' סנהדרין בפ' כהן גדול, א"ר שמואל בן נחמני, לכל יש תמורה חוץ מאשת נעורים, שנא' (ישעיהו נד, ו) ואשת נעורים כי תמאס. מתני לה רב יהודה לרב יצחק בריה, אין אדם מוצא קורת רוח אלא באשתו ראשונה, ואין אשה מתה אלא לבעלה, שנא' (בראשית מח, ז) מתה עלי רחל, ואין איש מת אלא לאשתו, שנא' (רות א, ג) וימת אלימלך איש נעמי. והמגרש את אשתו ראשונה מזבח מוריד עליו דמעות, שנא' (מלאכי ב, יג) וזאת שנית תעשו כסות דמעה את מזבח ה' בכי ואנקה, ואמרתם על מה על כי העיד ה' בינך ובין אשת נעוריך אשר אתה בגדת בה והיא חבירתך ואשת בריתך, כמו שכתבתי למעלה. וגרסי' במ' סנהדרין בפ' כהן גדול, א"ר יוחנן, כל אדם שמתה אשתו ראשונה כאלו חרב בית המקדש בימיו, שנא' (יחזקאל כד,

טז) הנני לוקח את מחמד עיניך במגפה ולא תספד ולא תבכה ולא תבא דמעתך וגו', וכתי' (יחזקאל כד, יח) ואדבר אל העם בבקר ותמת אשתי בערב, וכתי' (יחזקאל כד, כא) הנני מחלל את מקדשי גאון עוזכם מחמד עיניכם ומחמל נפשכם. א"ר יוחנן ואיתמ' ר' אלעזר, אין אשתו של אדם מתה אלא א"כ מבקשין ממנו ממון שנדר על עצמו ליתן ואין לו מה יתן, שנא' (משלי כב, כז) אם אין לך לשלם למה יקח משכבך מתחתיך. א"ר אלסכנדראי, כל אדם שמתה אשתו בחייו עולם חשך בעדו, שנא' (איוב יח, ו) אור חשך באהלו ונרו עליו ידעך. ר' יוסי בר חנינא אומר, פסיעותיו מתקצרין, שנא' (איוב יח, ז) יצרו צעדי אונו. ר' אבהו אומר, עצתו נופלת, שנא' (איוב יח, ז) ותשליכהו עצתו. ואין לאשה מנוח אלא בבעלה, שנא' (רות ג, א) בתי הלא אבקש לך מנוח אשר ייטב לך.

ועוד גרסי' בפירקי ר' אליעזר חמשה קולות יוצאין מסוף העולם ועד סופו ואין הקול נשמע. א' בשעה שכורתין את האילן שעושה פרי. ב' בשעה שהנחש מפשיט את עורו. ג' בשעה שהאשה מתגרשת מבעלה. ד' בשעה שהבתולה עם בעלה תחלת בעילה ראשונה. ה' בשעה שהוולד יוצא ממעי אמו. ויש אומ', אף בשעה שהנשמה יוצאה מן הגוף. ר' עקיבא אומר, כל הנותן עינו באשתו שתמות ויירשנה, או שתמות וישא את אחותה, או באחיו שימות ויירשנו, או שימות וישא את אשתו, סוף שקוברין אותו, שנא' (קהלת י, ח) חופר גומץ בו יפול, וגולל אבן אליו תשוב.

מידות האשה הצנועה

לעולם תשתדל לעשות מלאכה בתוך ביתה ולא תשב בטלה, כי הבטלה מביאה לידי שעמום. פי' שטות או כיוצא בו. ועוד כי הבטלה מביאה לאיש לידי הרהור עבירה, כ"ש לאשה, שדעתה קלה עליה. אלא על כל פנים תעשה מלאכה ולא תשב בטלה, שנא' (משלי לא, יג) דרשה צמר ופשתים ותעש בחפץ כפיה. וגרסי' במ' כתובות בפרק אע"פ, האשה עושה בצמר, ואפי' היו לה כמה שפחות, כדי שלא תשב בטלה. ושבח גדול הוא לאשה לקנות חפצים בתוך ביתה ולמכרם, ותתעסק בהם, כדי שיהיה לה ריוח, שנא' (משלי לא, יד) היתה כאניות סוחר ממרחק תביא לחמה. וצריכה להשכים בבוקר לעשות חפציה, ולא תהא עצלה ואוהבת לנום, שנא' (משלי לא, טו) ותקם בעוד לילה ותתן טרף לביתה וחוק לנערותיה. והעצלות מביאה לידי שינה יותר מדאי, שנא' (משלי יט, טו) עצלה תפיל תרדמה, וכתי' (משלי כו, יד) הדלת תסוב על צירה ועצל על מטתו. אלא תשתדל להשכים בבקר ומנערת עיניה מן השינה וזרועותיה מן העצלות. ואחת מעשר תקנות שתקן עזרא לישראל שתהא האשה משכמת ואופה, כדי שתהא הפת מצוייה לעניים בבקר.

[וגם כן מן התקנות שהתקין עזרא] שתהא האשה חוגרת בסינר, מפני הצניעות, שנא' (משלי לא, יז) חגרה בעוז מתניה ותאמץ זרועותיה. וצריכה להיות צנועה, ותשב תמיד בביתה, שלא תהא יצאנית, ולא תצא מפתח ביתה אלא לצורך גדול, לצורך מצוה, או לבית הכנסת או לבית הטבילה. וזהו כבודה בת מלך פנימה, וכתי' (ישעיהו מד, יג) כתפארת אדם לשבת בית, שהיא האשה. והמנהגת כך הרי זו אשה חשובה, ואשריה ואשרי בעלה, ועליה נאמר מצא אשה מצא טוב ויפק רצון מה'. ולזאת יקרא אשה שהיא שלימה יותר מהנשים וחשובה מכולן. שאין לך אשה שלימה שלא יהיה בה שום חסרון, וזאת, שהיא שלימה יותר מכולן, היא תתהלל. כדגרסי' בב"ר ויבן ה' האלהים את הצלע אשר לקח מן האדם לאשה. ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי, ויבן כתי', התבונן מהיכן לבראת. אמ', לא אברא אותה מן הראש שלא תהא מזקפת, ולא מן האוזן שלא תהא צייתנית, ולא מן הפה שלא תהא דברנית, ולא מן הלב שלא תהא קנאית, ולא מן היד שלא תהא משמשנית, ולא מן הרגל שלא תהא יצאנית, אלא ממקום צנוע שבאדם, שאפי' כשהוא ערום אותו מקום מכוסה. ועל כל אבר ואבר שהיה בורא בה, היה אומר, שאשה צנועה, אשה צנועה. ואעפ"כ ותפרעו כל עצתי ותוכחתי לא אביתם. לא בראתיה מן הראש, שלא תהא זקפנית, והרי היא מזקפת את ראשה, שנא' (ישעיהו ג, טז) ותלכנה נטויות גרון. ולא מן העין, שלא תהא סקרנית, והרי היא סקרנית, דכתיב (ישעיהו ג, טז) ומשקרות עינים. ולא מן האוזן, שלא תהא צייתנית, והרי היא צייתנית, שנא' (בראשית יח, י) ושרה שומעת. ולא מן הלב, שלא תהא קנאית, והרי היא קנאית, שנא' (בראשית ל, א) ותקנא רחל באחותה. ולא מן היד, שלא תהא משמשנית, והרי היא משמשנית, שנא' (בראשית לא, יט) ותגנוב רחל את התרפים. ולא מן הרגל, שלא תהא יצאנית, והרי היא יצאנית, שנא' (בראשית לד, א) ותצא דינה. נמצא, שהאשה שאין בה אחת מכל המדות הללו, הרי היא קיימה מצותו של הב"ה, שצוה לנשים, וצוה לחוה בשעת יצירתה, והיה אומר אשה צנועה, אשה צנועה.

ושנינו במ' כתובות בפרק המדיר את אשתו, ואלו יוצאות בלא כתובה, העוברת על דת משה ויהודית, ואיזו הוא דת משה, מאכילתו שאינו מעושר ומשמשתו נדה, ואינה קוצה לה חלה, ונודרת ולא מקיימת. ואיזו היא דת יהודית, יוצאה וראשה פרוע, וטווה בשוק, ומדברת עם כל אדם. אבא שאול אומר, אף המקללות יולדיו בפניו. ר' טרפון אומר, אף הקולונית. ואיזו היא קולונית, כל שהיא בתוך ביתה ושכיניה שומעין קולה. ומפרש בגמ', שומעין קולה בשעת תשמיש.

שאלו לחכם אחד ואמרו ליה, ספר לנו האשה אשר היא צנועה וכשרה. אמר להם, התמימה בלי דופי, הקלה בעת אקראה, השמחה לשמחתי, העציבה לצרתי, המקבלת מצותי, הלובשת בגדי הענוה. אמרו לו, כבר ספרת לנו מי שאתה אוהב מן הנשים, ספר לנו למי שאתה שונא מהן. אמ' להן, המורדת לבעלה ומתפארת במעשיה, האוכלת בסתר מאנשי ביתה, ומתנשאת ביחסה, ומתחזקת בפתיותה, ומתפארת בשכלה, ובוכה בשעת כעסה, ומורת רוח בחמותה, והמרבה עם שכינתה, והמתרחקת מבעלה בשעה שיקרבנה לו, והממהרת לענות.

חיבור האדם אל אשתו

א' ע"פ הראב"ד ומקצת דעות אחרות

חבור האדם אל אשתו

וצריך אדם לקדש את עצמו בעת תשמיש, ושלא יתכוין להנאתו אלא לאחד מן הדברים שאברר לקמן בע"ה, ושלא יקל ראשו עם אשתו בשעת תשמיש, כדי שיהיה זרעו קדוש ומזומן ומוכן לעבודת הב"ה, כדי שתהא כל כוונתו בכל צרכיו ובכל משאו וכל מתנו לעבודת השם ית', שנא' (ויקרא יא, מד) והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני ה' וגו'. ועתה אבאר הענין בע"ה.

הכוונה הנכונה בחבור האדם אל אשתו, כפי מה שחיבר הראב"ד בספר הקדושה, עם מקצת דעות אחרות. הב"ה יתברך ויתעלה ברא עולמו כרצונו, וברא את האדם הראשון, וממנו עשה לו עזר כנגדו, והטיל עליהם אהבת עולם ותאותו, כמו שאמר הכתוב גם את העולם נתן בלבם. וצוה עליהם פריה ורביה, כדי להשיב את עולמו, דכתי' (ישעיהו מה, יח) לא תוהו בראה לשבת יצרה. והזהיר על אדם שידבק באשתו ולא באשת חבירו, והזהיר כמה אזהרות וכמה עונשין על העריות. לפי' אנו צריכין לברר את המותר מתוך האסור, וקבול שכר מתוך שילום העון. הבורא יתברך ויתעלה צוה לאדם על המצוה הזאת, שנא' (בראשית א, כח) ויברך אותם אלהים ויאמר להם פרו ורבו וגו', וצוה לבני נח על מצוה זו פעם אחרת, ואמ' ואתם פרו ורבו שרצו בארץ וגו', ועוד הזהיר את ישראל ואמר שארה כסותה ועונתה לא יגרע. הרי המקיים מצות פריה מקיים שתי מצות עשה ואחת בלא תעשה. ויש שכר הרבה בדבר, והמפסיד שכרו בקלקול ובגועל מחשבתו ראוי להקרא בער, סכל, פתי. ועתה יש לנו לדעת ולהבין אי זו היא המחשבה הנכונה באותו מעשה, ואי זו המקלקלת אותו והמביאה עליו רעה תחת טובה. ונחלקו המחשבות של מעשה זה על ארבע כוונות, והן נכוחות ומעולות. ומהן מצאו השלשה מהן עיקר קיבול שכר, והרביעית מהן שכר מעט מהשלשה. והריני מפרש את הדברים על אופניהם.

הראשונה לשם פריה ורביה. והיא הנכונה שבכולם, שבה הוא מקיים שתי מצות עשה ואחת בלא תעשה, כמו שאמרתי למעלה.
השנית לתיקון הוולד. דתניא שלשה חדשים ראשונים התשמיש קשה לאשה וקשה לוולד, אמצעיים קשה לאשה ויפה לוולד, אחרונים יפה לזה ולזה, שמתוך כך הוולד מלובן ומזורז. וגם זאת הכוונה נמשכת בכוונת פריה ורביה, הואיל ויש בה תיקון קצת לאשה ולוולד.
השלישית שאין בה לא זה ולא זה, אלא שהאשה משתוקקת אליו והוא מכיר בה שהיא משדלתו ומרצה אותו בדברים ומתקשטת לפניו, כדי שיתן עיניו בה. וכן בעת צאתו לדרך, או בעת בואו מן הדרך, שבודאי היא משתוקקת אליו, גם יש קבול שכר בו, וגם הוא בכלל מצות עשה עונה האמורה בתורה, דכתי' (שמות כא, י) שארה כסותה ועונתה, שהם צרכי האשה והנאותיה. כדגרסי' במ' יבמות בפרק הבא על יבמתו, א"ר יהושע בן לוי, כל היודע באשתו שהיא יראת שמים ואינו פוקדה נקרא חוטא, שנא' (איוב ה, כד) וידעת כי שלום אהלך ופקדת נוך ולא תחטא. ואמ' ר' יהושע בן לוי, חייב אדם לפקוד את אשתו בשעה שיוצא לדרך, שנא' (איוב ה, כד) וידעת כי שלום אהלך וגו'. והא מהכא נפקא מהתם נפקא, ואל אישך תשוקתך, מלמד שהאשה משתוקקת לבעלה בשעה שיוצא לדרך.
וגרסי' במ' עירובין בפ' המוצא תפלין, א"ר שמואל בר נחמני א"ר יונתן, כל אשה שתובעת בעלה לדבר מצוה הויין לו בנים זכרים, שאפ' בדורו של משה לא היו כמותם. דאלו בדורו של משה כתיב (דברים א, יג) הבו לכם אנשים חכמים ונבונים וידועים לשבטיכם, וכתי' (דברים א, טו) ואקח את ראשי שבטיכם אנשים חכמים וידועים, ונבונים לא אשכח. וגבי לאה כתי', ויבא יעקב מן השדה בערב ותצא לאה לקראתו ותאמר אלי תבא וגו', וכתיב (בראשית ל, כג) ותהר ותלד בן, ותקרא שמו יששכר, וכתיב (דברי הימים א יב, לג) ומבני יששכר יודעי בינה לעתים. איני, והאמ' רב יצחק בר רב דימי, עשר קללות נתקללה חוה. א' הרבה ארבה עצבונך והרונך. עצבונך לשתי טפי דמים, דם נדה ודם בתולים. ד"א עצבונך זה גידול בנים, והרונך זה צער העבור, בעצב תלדי בנים, כמשמעו. ב' בעצב תלדי בנים. ג' ואל אישך תשוקתך. ד' והוא ימשל בך, מלמד שהאשה משתוקקת לבעלה בשעה שיוצא לדרך. והוא ימשל בך, מלמד שהאיש תובע בפה והאשה תובעת בלב. כי קא אמרי דמרציא ארצוי קמיה, הני שבע הויין. כי אתא רב דימי, אמ' עטופה כאבל וחבושה כמו בבית האסורים ומנודה מכל אדם. וגרסינן במ' נדה בפרק כל היד, שאלו תלמידיו את ר' דוסתאי בר ינאי, מפני מה האיש מחזר

על האשה ואין האשה מחזרת על האיש. אמ' להם, משל לאדם שאבדה לו אבדה, מי מחזר על מי, לא בעל אבדה מחזר על אבדתו. פי' האשה היא צלע מצלעות האיש, והיא האבדה, והאיש הוא בעל האבדה. שאלו תלמידיו את ר' יהושע, למה נולד האיש פניו למטה והאשה פניה למעלה. אמ' להם, האיש מביט למקום שנברא ממנו, שהוא עפר מן האדמה, והאשה פניה למעלה, לפי שנבראת מצלע האיש, וכשהן משמשין, האדם מביט אל האדמה שנברא ממנה, והאשה מבטת אל צלע האיש שנבראת ממנו, וכן הן בשעת לידתן. ולמה האשה צריכה להתבשם והאיש אינו צריך להתבשם. אמ' להם, אדם נברא מן האדמה, והאדמה אינה מסרחת לעולם, וחוה נבראת עצם מעצמות אדם ובשר מבשרו, ואם יניח אדם הבשר שלשה ימים בלא מלח יסריח. ולמה האיש [נוח] לרצות והאשה אינה נוחה להתרצות. אמ' להם, אדם נברא מן האדמה, ואם תשים העפר במים, מיד הוא נימוח ונילוש, וכן האיש. וחוה נבראת מעצם, ואם תניח העצם במים, אפי' כמה ימים, אינו נימוח, וכן האשה. ולמה האיש יוצא וראשו מגולה והאשה וראשה מכוסה. אמ' להם, משל לאדם שעשה דבר כעור ומבישתו מבני אדם, מכסה ראשו. כך האשה, הואיל וחטאה, ובשבילה חטא אדם, וגרמה מיתה על כל העולם, יוצאה וראשה מכוסה. ולמה הנשים מקדימין לבית המת יותר מן האנשים. אמ' להם, לפי שהם גרמו מיתה לעולם, הה"ד ואחריו כל אדם ימשוך. ולמה נצטוית בנדה. אמ' להם, לפי ששפכה דמו של אדם. ולמה נצטוית בחלה. אמ' להם, לפי שקלקלה לאדם הראשון, שהיה גמר חלתו של עולם. ולמה נצטוית בהדלקת נר שבת, אמ' להם, לפי שכבתה נרו של אדם הראשון, שהוא נשמתו, שנא' (משלי כ, כז) נר ה' נשמת אדם.

וגרסי' באבות דר' נתן עשר גזירות נגזר על האדם הראשון, ועשרה על חוה, ועשרה על הנחש, ועשרה על הארץ. עשרה על אדם הראשון. ואלו הן. א' שהיה לבוש כלי חמדה והפשיטן הב"ה ממנו. ב' שהוא מתפרנס בצער. ג' שהוא אוכל טוב ומוציא רע. ד' שבניו גולים ממדינה למדינה. ה' שיש בו רוח רעה. ו' שיש בו יצר הרע. ז' ששלטה בו רמה ותולעה. ח' שהוא נמסר לחיה. ט' שהוא קצר ימים. י' שהוא עתיד לעמוד בדין. ועשרה על חוה. ואלו הן. א' דם נדה, שתהיה בשבילה נזופה מבעלה. ב' שתהיה יולדת בצער לסוף ט' חדשים. ג' שתהא מניקה את הוולד עשרים וד' חדשים. ד' שבעלה שולט בה. ה' שיהא בעלה מקנא לה שלא תדבר עם כל אדם. ו' שהיא מזקנת מהרה. ז' שהיא עומדת מלילד. ח' שהיא יושבת בתוך הבית ואינה מתפרסמת כאיש. ט' שהיא יוצאה וראשה מכוסה כאבל. י' שאם היא כשרה, בעלה קוברה. אברהם אבינו ע"ה קבר את שרה, אבינו יצחק ע"ה קבר את רבקה, אבינו יעקב ע"ה קבר את רחל ואת לאה. ועשרה על

הנחש ואלו הן: א' שנסתם פיו. ב' שנקצצו ידיו ורגליו. ג' שהוא אוכל עפר. ד' שהוא מתפשט מעורו, ומצטער כיולדה, וקולו הולך מסוף העולם ועד סופו. ה' ואיבה אשית בינך ובין האשה.

ו' ר' חלפתא אומר, אפי' אוכל פטומים, ושותה כל מתוקים, הם נעשים בפיו עפר, שנא' (ישעיהו סה, כה) ונחש עפר לחמו. ז' שהוא מוליד לשבע שנים. ח' שאדם רואה בהמה ואינו מקפיד, וכיון שהוא רואה נחש מיד הוא מקפיד עליו והורגו. ט' שהכל מתברכין והוא עומד בקללתו. י' היה ר' מאיר אומר בקבלה, והשבתי חיה רעה מן הארץ, זה נחש. ועשרה על הארץ. ואלו הן. א' שתהיה שותה מאליה מכאן ואילך, ואד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה. ב' שתהא לוקה בפירותיה. ג' שתהא לוקה בשדפון ובירקון. ד' שנבראו בה טרשים. פי' ארץ קשה. ה' שיעלו בה אילני סרק. ו' שיעלו בה דרדרים וקוצים. ח' שזורעים הרבה והיא עושה מעט. ט' שהיא עתידה לעמוד ולהעיד על הרוגיה. י' שהיא עתידה לבלות כשלמה. ארבעים גזירות הללו כנגד ארבעים יום שהוולד נוצר בהם. ועוד כשנכנס אדם לדין ומתחייב ולוקה, מלקין אותו מלקות ארבעים, כנגד ארבעים מכות הללו של אדם ושל חוה ושל נחש ושל ארץ.

הרביעית שהוא מתכוין לגדור את עצמו בה, כדי שלא יתאוה לעבירה, כשהוא רואה את יצרו מתגבר עליו ומתאוה לדבר זה, ואולי יחלה אם לא ישמש. גם הכוונה הזאת יש בה שכר, אך לא כראשונות. מפני שהוא יכול לדחות את יצרו ולעמוד על תאוותו, בהזכרת עניינים קשים המתרגשים בעולם ומכחישין את התאוה. כגון שיזכור הויית האדם מן האפס וסופו עפר ורמה, וגבורת הב"ה, ומכותיו הקשים אל המורדים והפושעים. דתנן הסתכל בשלשה דברים ואין אתה בא לידי עבירה וכו'. ואמ' החכם אם ראית אשה נאה ואת חומד אותה, תראה מה בתוכה. ואמרו רז"ל האשה דומה לקופה מלאה זבל ופיה מלא דם. וסוף סוף, אם יוכל לכבוש את יצרו הרי טוב, ואם לאו, כיון שהיא לו דבר היתר, אינו צריך להלחם עם תאותו כל כך, יסתפק מההיתר, כדי שלא יתן דעתו אל האיסור, שנא' (ישעיהו כו, ג) יצר סמוך תצור שלום שלום. ואשה, אם תהא שמאל דוחה, תהא ימין מקרבת. ויש לו מקצת שכר על זה, כי הוא מתכוין לגדור את עצמו מן העריות ולהנצל מן החטא. אך יש הפרש בין הכוונה הרביעית לשלש הראשונות. כי בראשונות הוא מתכוין לעצם הדבר, כאדם שמקיים את המצות כהלכתן ולשמן, וברביעית שנתכוון ולגדור את עצמו מן העבירה, אע"פ שאין בה לא מצות פריה ורביה ולא תיקון הוולד ולא תביעת האשה, הואיל וכוונתו לגדור את עצמו מן החטא, שכר יש לו, אבל לא כראשונות. דאמ' ר' חייא לרב, דיינו שמגדלות את בנינו ומצילות אותנו מן

החטא. אבל אם לא נתכוון אלא למלא את תאוותו מהנאת העולם הזה, הוא בדרך הסתת היצר ורחוק מן השכר וקרוב מן ההפסד. כי הוא עורר את תאותו, ומשסה את יצרו, ומביא את עצמו לידי קושי ותאוה, כדי להשביע את יצרו. מן ההתר יביאנו אל האיסור. ועל זה ארז"ל המקשה עצמו לדעת יהא בנדוי. והעושה המעשה הזה דומה לאדם שהוא שבע ואוכל יותר מדאי ושותה עד שהוא משתכר, ואחר כך מקיא ומתלכלך. וכגון זה וודאי דומה לבהמה, שהיא אוכלת והולכת, עד שיאחזנה דם ותמות. וגרסי' במ' שבת בפ' במה מדליקין א"ר אושעיא, הממריק עצמו לדבר עבירה פצעים וחבורות יוצאות בו, שנא' (משלי כ, ל) חבורות פצע תמרוק ברע ומכות חדרי בטן. אמ' רב בר יצחק, סימן לעבירה הדרוקן.

ועוד יש מחשבות אחרות המקלקלות את המעשה ומפסידות אותו ומחליפות עליו רעה תחת טובה ושלום עון תחת קבול שכר, ואע"פ שיש בו אחת מהשלש דרכים הראשונים. כדשנינו במ' נדרים בפ' אלו מותרין, וברותי מכם המורדים והפושעים בי. א"ר לוי, בני תשע מדות, בני שנואה, בני אנוסה, בני נידוי, בני תמורה, בני מריבה, בני שכרות, בני גרושת הלב, בני ערבוביא, בני חצופה. פי' בני שנואה, כמשמעו. בני אנוסה, אנסה בתשמיש. כדגרסי' במ' עירובין בפ' המוצא תפלין, אמ' רב אשי, אסור לאדם לכוף את אשתו, אפי' לדבר מצוה, שנא' (משלי יט, ב) ואץ ברגלים חוטא. וא"ר יהושע בן לוי, כל הכופה את אשתו, אפי' לדבר מצוה, הויין לו בנים שאינם מהוגנים. אמ' רב איקא, מאי קראה גם בלא דעת נפש לא טוב, תניא נמי הכי גם בלא דעת נפש לא טוב, זה הכופה את אשתו אפי' לדבר מצוה, ואץ ברגלים חוטא, זה הבועל ושונה. איני, והאמ' רבא, הרוצה שיהיו לו בנים זכרים יבעל וישנה. לא קשיא, כאן לדעת [כאן שלא לדעת]. פי' אם בעל ושנה בדעת אשתו, הרי זה מותר, אבל אם בעל ושנה על כרחה, שלא בדעתה, הרי זה חוטא. ועוד פי' אחר. אם דעתו שיבעול וישנה כדי שיהיו לו בנים זכרים, מותר, אבל אם אין דעתו אלא למלאות תאותו, אסור. בני נדוי, שהיו שניהם או אחד מהם מנודים, או שהיתה האשה מנודה מבעלה. בני תמורה, שהיה משמש עם אשתו ומחשבתו באשה אחרת, דאמר ר' נתן, אל ישתה בכוס זה ויתן עינו בכוס אחר. אמ' רבינא, לא נצרכה אלא לשתי נשיו. ר"ל אפי' היו לו שתי נשים נשואות בהיתר, אסור לשמש עם האחת ויסלק מחשבתו ממנה ויתכוין לאחרת. בני מריבה, מי שיש לו מריבה עם אשתו, אל ישמש עמה עד שיהיה ביניהם אהבה ושלום. בני שכרות, שהיו שניהם שכורים או אחד מהם. בני גרושת הלב, שהיתה בלבו לגרשה. בני ערבוביא, שהיו עמו נשים רבות במטה אחת, ובא על אחת מהן, ולא נתכוון לאחת ידועה. בני חצופה, שהיא תובעת התשמיש בפה.

שאלו את אימא שלום, אשתו של ר' אליעזר, מפני מה בניך יפין ביותר. אמרה להם, אין מספר עמי לא בתחלת הלילה ולא בסוף הלילה, אלא בחצות הלילה. כשהוא מספר עמי, מגלה טפח ומכסה טפח. והיה מספר בחפזה, כמו שכפאו שד. אמרתי לו, מה טעם. אמ' לי, כדי שלא אתן את עיני באשה אחרת, ונמצאו בני באים לידי ממזרות.

ואסור לשוח בשעת תשמיש במילי דעלמא, אבל בצורך אותו תשמיש, כגון שהיה צריך לפייסנה ולפתותה. שאין אדם רשאי לבעול עד שיפייסנה. כגון זה רשאי לדבר עמה ולרצותה, ולדבר עמה בכל צרכי התשמיש, ואסור לדבר עמה בדברים אחרים. ולא תאמר דוקא משהתחילו במעשה, אלא אף מה שהוזקקו נמי אסור. והטעם כדי שלא יתערב דעת אחרת בשעת תשמיש. ואסור לנבל פיו אפי' בשעת תשמיש. ואסור להקל את ראשו עמה בשעת תשמיש, מפני שנענש עליהן. כדגרסי' במ' חגיגה ומגיד לאדם מה שיחו, אפי' שיחה קלה שבין אדם לאשתו עתיד ליתן עליה את הדין. והבנים שעושים בפריצות נענשין בעולם הזה. כדגרסינן במ' נדרים בפ' אלו מותרין, א"ר יוחנן בן דהבאי, ארבעה דברים שחו לי מלאכי השרת. חגרין מפני מה הויין, מפני שהופכים את שולחנם. אילמים מפני מה הויין, מפני שמספרין בשעת תשמיש. סומין מפני מה הויין, מפני שמסתכלין באותו מקום. חרשין מפני מה הויין, מפני שמנשקין באותו מקום. א' רבא, מדותיו של הקב"ה מדה כנגד מדה, הוא הפך שולחנו, יהפך רגלי זרעו, הוא נסתכל בדבר הנסתר מכל, לפי' יהיו הכל נסתרין מזרעו, הוא עזב הפה המדבר שבו ניתנה הנשיקה ונשק הסתום, לכך נסתם פי זרעו, הוא סיפר בעת שהיה לו לחרוש, לכך נחרש אוזן זרעו. למה נקרא שמו חרש, ההוא חורש כמו שותק, כמו והחריש יעקב עד בואם, וכמו ויהי כמחריש. אמ' רבא, וכולהו הני דאמרי הוא דנתעברה מאותה ביאה. הני מילי, בכל המדות הללו, חוץ מהפכת השולחן, שאפי' שלא תתעבר מאותה ביאה, לפי שאין טבע העולם שתתעבר האשה שלא כדרכה, אם היתה מעוברת קודם, והפך שולחנו, אותו הוולד יהיה חגר. וסוף סוף ארז"ל אין הלכה כר' יוחנן בן דהבאי. דכל מה שאדם עושה באשתו כשהיא טהורה, עושה. מה דג זה הבא מן הציד, רוצה לאוכלו צלי שלוק מבושל, אכלו, כך אשתו של אדם, כל מה שרוצה לעשות בה, עושה. בועל בכל עת שירצה, ומנשק בכל אבר שירצה. ולמה נמשלה האשה לדג. לפי שהדגים פרים ורבים, כך איש ואשה פרים ורבים, דכתיב (בראשית מח, טז) וידגו לרב בקרב הארץ. ותרגם אנקלוס וכנוני ימא יסגון בגו בני אינשא על ארעא. ומ"מ עזות פנים היא לאדם להקל פניו עם אשתו, אלא נוהג עמה בענוה, כדרך שצוה הב"ה, ולא יסור מדרך העולם. ואסור לספר ואשתו ישנה.

ולא ישמש מעומד מפני שמסכן בעצמו. דתניא המשמש מעומד אחזתו אחילו, פי' כאב האיברים, והמשמש מיושב אחזתו דלריא, פירוש שגעון. ואסור לשמש מטתו ותינוק ישן עליה. כדגרסי' בפרק ערבי פסחים ת"ר המשמש מטתו על מטה שהתינוק ישן עליה אותו תינוק נכפה. ולא אמרן אלא דלא הוי בר שתא, אבל הוי בר שתא לית לן בה. ולא אמרן אלא דנים, אבל דתיר לית לן בה. ולא אמרן אלא דגאני גבי כרעיה, אבל גבי רישיה לית לן בה. [ולא אמרן אלא דלא מנח ידיה עלויה, אבל מנח ידיה עלויה לית לן בה]. ואסור לשמש מטתו לאור הנר, דתניא כל המשמש מטתו לאור הנר הויין לו בנים בעלי מומין. ואסור לשמש מטתו ביום. מאי קראה, יאבד יום אולד בו והלילה אמר הורה גבר. לילה ניתן להריון, יום לא ניתן להריון. ויש מתירין לשמש מטתו ביום מי שאין לו בנים, ובלבד שישמש בבית אפל. ואסור לשמש מטתו [בשנ' בצורת, כדגרסינן במס' תעניות בפרק מאימתי מזכירין, א"ר שמעון בן לקיש, אסור לו לאדם לשמש מטתו] בשני רעבון, שנא' (בראשית מא, נ) וליוסף יולד שני בנים בטרם תבא שנת הרעב. וגרסי' בפ' קמא דמ' תעניות ירושלמי אמ' ר' אבין, בחסר ובכפן גלמוד, אם ראית חסרון בא לעולם, עשה אשתך גלמודה, פי' יחידה. ואסור לשמש מטתו בשעה שיוצא מבית הכסא, דתניא היוצא מבית הכסא ושימש, הויין לו בנים נכפין, מפני ששר הממונה על בית הכסא נלוה עמו. וכמה ישהה וישמש, מהלך חצי מיל. הקיז דם ושימש, [הויין לו בנים ויתקין, פירוש מצורעים. הקיזו שניהם], הויין לו בנים בעלי ראתן, פי' חטטין הצומחין בראש, ורובן צמחין לתינוקות. ובלבד ששימשו קודם אכילה, אבל אם אכלו קודם, אין בכך כלום. שמש כשהוא שכור, סופו נעקר. שניהם שכורים, סופן נעקרים. פי' עקרים להוליד.

ואסור לשמש והוא למטה והיא למעלה. כדגרסי' במ' כלה הוא למטה והיא למעלה הרי זה דרך עזות. שניהם נוטים על צדיהם, הרי זה דרך עקשות. פי' אינה שומעת לו להטריח עצמה בתשמיש, שתהא היא למטה והוא למעלה, וגם הוא אינו רוצה שתשכב למעלה והוא למטה, ונתעקשו זה עם זה, עד שנתפשרו ונטו שניהן על צדיהן. תניא מפני מה הויין לאדם בנים בעלי מומין, חגרין סומין חרשין ממעי אמן. ר' אליעזר אומר, מפני שתבעה למטה ואינה נתבעת. ר' יהושע אומר, מפני שאומרת לו בשעת תשמיש, אנוסה אני. ר' עקיבא אומר, מפני שמספרין בשנאת חנם.

ואסור לאדם לשמש מטתו ואשתו סמוכה לווסתה, שנא' (ויקרא טו, לא) והזרתם את בני ישראל מטומאתם. ואסור להקל ראשו עמה כשהיא נדה, שמא יבאו לידי עבירה, ואסור ליגע אפי' באצבע קטנה שלה. ואסור לתת שום דבר מידו לידה, ולא ליקח שום דבר מידה. אבל עושה היא כל מלאכתה כשהיא נדה, לשה ואפה ומבשלת, לפי שאין

טהרה בזמן הזה. ומצעת היא מטת בעלה שלא בפניו, כדי שלא יבא לידי הרהור. ומוזגת לו הכוס, ונותנת אותו על גבי כסא או על גבי שרפרף.

ולא תתקשט יותר מדאי כשהיא נדה, אבל מתקשטת היא מקצת קשוט, כדי שלא תתגנה על בעלה. ואסור לשכב עמה בקירוב בשר כשהיא נדה, ולא אפי' היא בבגדה, ולא בבגדו, ואפי' בימי ליבונה, עד מלאת ימי נדתה וימי ליבונה, ותטבול במקוה או בנהר או במעין, ואז היא מותרת לבעלה. כדגרסי' בפ"ק [דמסכת שבת] אל ההרים לא אכל ועיניו לא נשא אל גילולי בית ישראל ואת אשת רעהו לא טימא ואל אשה נדה לא יקרב. מקיש אשה נדה אל אשת רעהו, [מה אשת רעהו] הוא בבגדו והיא בבגדה אסור, אף אשתו נדה הוא בבגדו והיא בבגדה אסור. והאשה בימי ליבונה דינה כדין נדה, עד מלאת ימי ליבונה ותטבול, כמו שאמרתי. וקודם טבילה, אע"פ שעברו ימי נדתה וימי ליבונה, הרי היא כנדה עד שתטבול.

תאנא דבי אליהו, מעשה באדם אחד שקרא ושנה, ושימש תלמידי חכמים הרבה, ומת בחצי ימיו. והיתה אשתו נוטלת תפליו, ומחזרת על בתי כנסיות ובתי מדרשות, והיתה אומרת להם, כתוב בתורה כי היא חייך ואורך ימיך, בעלי, שקרה ושנה ושמש תלמידי חכמים הרבה, מת בחצי ימיו. ולא היה אדם שמשיבה דבר. אמ' אבא אליהו, פעם אחת נתארחתי אצלה. אמרתי לה, בתי, בימי נידותיך מהו אצליך. אמרה לי, חס ושלום, אפי' באצבע קטנה לא נגע בי. בימי לבוניך מהו אצליך. [אמרה], אכל עמי ושתה עמי, וישן עמי בקירוב בשר, ולא עלתה דעתו לדבר אחר. אמרתי לה, ברוך המקום שהרגו ולא נשא פנים לתורה, שהרי אמרה תורה ואל אשה בנדת טומאתה לא תקרב.

וגרסינן במדרש יהי אור, תאנא, מאה ועשרים וחמש מיני טומאה ירדו לעולם מצד נחש קדמוני שהטעה את חוה, עשרים וארבעה הגדולים שבהם מתחברים באשה כשהיא נדה. אוי לו למי שיקרב אליה בימי נדתה. תאנא, מאי דכתיב (בראשית ג, טו) ואיבה אשית בינך ובין האשה, ארבעה ועשרים מיני טומאה מטיל הנחש בנקבה, כמנין ואיב"ה. לפי' כשהאשה טמאה נדה, צריך שתהיה איבה בינה ובין בעלה, לפיכך קרויה נדה, כלומר מנודה ורחוקה מבעלה. ותאנא, כשהאשה מתקדשת מטומאתה סופרת לה שבעים /שבעה/ ימים, וקודם שתטבול במי מקוה או במי נהר צריכה לקוץ צפרניה מידיה ומרגליה, לפי שגדלו בימי טומאתה, וצריכה לספר השער שגדל לה בימי נדתה, והוא בארבעה איברים, שהם, מעט משער ראשה, שיעור מה שגדל לה בימי נדתה, ושני בתי שחוייה, ושער שעל ערותה, ועשרים צפרנים משני ידיה ומשני רגליה, הרי עשרים וארבעה, כמנין ואיב"ה, כלומר תסיר האיבה שבינה לבין בעלה. ותאנא בסוד הטומאות.

בזוהמת הצפרנים מתעוררת מדת הדין, והמבער אותם מן העולם מעיר מדת חסד, לפי' ארז"ל שורפן חסיד. וירחיק אדם את עצמו מהכיעור, כדי שלא יתן מקום למדת הדין. דתנן אלף וארבע מאות וחמש מיני טומאות הטיל נחש הקדמוני בעולם, שגרם מיתה על האדם, וכולן נבלעין במת ובחי בצפרנים. וכל העושה כשפים בשמות של טומאה בצפרניו של אדם עולים בידו, לפי שהטומאה נאחזת בהם. וכל הדורך עליהם ברגלו או במנעלו, איפשר שיסתכן. ומה בשיורי דשיורי דטופרי כך, אשה שמקבלת טומאת הנחש וזוהמתו כשהיא נדה, על אחת כמה וכמה שמזקת לקרב אליה. אוי לו לנזקק לאשה נדה.

ומצינו שנצטווה אדם הראשון על הנדה, שנא' (בראשית ב, יח) לא טוב היות האדם לבדו אעשה לו עזר כנגדו. פי' ימי טהרת האשה בשנה הם מאתים ושבעים ושבעה, כמנין עז"ר, וימי נדתה הם שמונים ושלשה ימים, כמנין עזר תהיה לו [כנגד"ו]. וימי טומאתה, שהם כמנין כנגד"ו, לא תהיה לו, אלא כנגדו.

ואסור לאדם להכות את אשתו על עסקי תשמיש. כדגרסי' במ' סנהדרין הנותן בתו לעם הארץ, כאלו כופתה ונותנה לפני הארי. מה ארי זה דורס ואוכל, כך עם הארץ מכה ובועל. ואסור לשמש ושניהם ערומים, שאין עליהם מכסה מלמעלה. ואסור לשמש בשדה בלא אהל. ומעשה באדם אחד, שהטיח את אשתו תחת התאנה, והלקוהו חכמים. ואסור לשמש בפני כל חי. כדגרסי' במ' נדה בפרק כל היד, א"ר שמעון בן לקיש, ארבעה הב"ה שונאן, אף אני איני אוהבן, הנכנס לביתו פתאום, כ"ש לבית חבירו, והאוחז באמה ומשתין, [והמשמש מטתו ערום], והמשמש מטתו בפני כל חי. אמ' ליה רב יהודה לשמואל, אפי' בפני עכברין. וחסידים הראשונים היו נזהרין בשעת תשמיש, והיו מוציאים הזבובים והיתושין וכיוצא בהם, משום צינעא.

ב' ע"פ הרמב"ן

ועוד בענין חבור האדם אל אשתו מה שחיבר הרמב"ן ז"ל.

דע, כי בהיות אומת ישראל מיוחדת להב"ה, והבדילה בתורתו הקדושה מכל האומות, כאשר הוא יתעלה נבדל מכל מה שזולתו, באמרו ית' ויתעלה עם זו יצרתי לי וגו'. [אמר במקום זה, עם זו], ואמ' במקום אחר, ה' אחד, לגזירה שוה. וזהו שאנו אומרים, אתה אחד ושמך אחד, ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ. ואח"כ אמ' יצרתי לי, כלומר הבדלתיו לי, להיות מיוחד לכבודי, כאמרו ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי. וכבר ידעת, כי העבדים הנהגתם כפי מה שהם רואים בהנהגת אדוניהם. והנה יתעלה, שהוא אדונינו ואנחנו עבדיו, הנה הוא קדוש שאין קדוש כמותו, וצוה לנו להיותנו קדושים, כאשר הוא

קדוש. ופירשו רז"ל בפסוק והלכת בדרכיו, מה הוא קדוש אף אתה היה קדוש, מה הוא חנון אף אתה היה חנון וכו'. ואם כן, נמצאו כל ישראל כל הנהגותיהן מיוסדות על יסוד השם הגדול יתעלה, לפי שמתדמין אליו בכל מעשיהם, והוא יתעלה אמ' והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני. ומאחר שכל מעשינו כדמיון מעשה השם ית', נמצא שכל זמן שאנו עושים הטוב והישר שאנו מקדישין שמו הגדול, כאמרו ומי גוי גדול אשר לו חקים ומשפטים צדיקים, לפי שאנו מתדמין בהם לבוראנו ית'. וכל זמן שלא נתנהג כשורה, וכל מעשינו מקולקלין, אנו מחללין בהם שם שמים, אחר שאנו מתדמין לו, והנה מעשינו מכוערים. ועל זה אמרו במ' יומא בזמן שאדם קורא ושונה ומשאו ומתנו בשוק נאה, עליו הכתוב אומר ויאמר אלי עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר, אבל בזמן שאדם קורא ושונה ואין משאו ומתנו בשוק נאה, מה בני אדם אומרים עליו, ראיתם פלוני, כמה מקולקלים דרכיו וכמה מכוערים מעשיו, עליו הכתוב אומר עם ה' אלה ומארצו יצאו, ונמצא שם שמים מתחלל. והטעם על כל זה מה שאמרנו, כי מאחר שאנו מתדמין לו במעשינו, [הנה קדושת השם וחלולו תלויין במעשינו].

ואחר שהודענוך כל זה, דע כי בהיות חומר האדם וטבעו סבת היותו רע או טוב, מצד תכונת המזג, כפי הטפה שממנה נתהווה, ונמצא חיבור האדם סבת קדושת השם או חילולו, כפי הבנים שיוליד, צוה אותנו על זה והזהירנו, ואמר כי נצטרך לקדש עצמינו בשעת תשמיש, כאשר באה בקבלה בפסוק והזרתם את בני ישראל, ומפני שזו היא הסבה להוליד אדם בנים צדיקים מקדשים שם שמים. ואחר שהדבר כן, תצטרך לדעת מה שאמרנו שצריך אדם לקדש את עצמו בשעת תשמיש. וקדושה זו נחלקת לה' חלקים. הדרך הראשון, במהות החבור. הדרך השני, בזמן החיבור. הדרך השלישי, במזון הראוי לחבור. הדרך הרביעי, בכוונת החיבור. הדרך החמישי, באיכות החבור. והנה נכנס לבאר את הדברים בענין שיספיק לפי הכוונה, כל אחד ואחד בדרך המיוחדת לו.

השער הא', במהות החבור. דע כי חבור זה הוא ענין קדוש ונקי, כשיהיה הדבר כפי מה שראוי, ובזמן הראוי, ובכוונה הנכונה. ואל יחשוב אדם כי בחבור הראוי יש גנאי וכיעור, חלילה, חלילה. שהחבור הראוי נקרא ידיעה, ולא לחנם נקרא כך, [שנא'] וידע אלקנה את חנה אשתו. והסוד, כי טפת הזרע, כשהיא נמשכת [בקדושה ובטהרה. נמשכת] ממקום הדעה והבינה, והוא המוח. ודע, שאלו לא היה בדבר קדושה גדולה, לא היו קוראין אל החבור ידיעה. והשם ית' ברא את הכל, כפי מה שגזרה חכמתו, ולא ברא דבר שיהיה בו גנאי או כיעור. שאם נאמר שהחבור הוא דבר של גנאי, הנה כלי המשגל הם כלי הגנות, והרי השי"ת בראם במאמרו, דכתיב (דברים לב, ו) הוא עשך ויכוננך. ואמרו

רז"ל במ' חולין שברא הב"ה כוננויות באדם. ובמדרש קהלת אמרו אשר כבר עשוהו, מלמד שהוא ובית דינו נתמנו על כל אבר ואבר והושיבוהו על כנו. ואם כלי המשגל הם כלי גנאי, היאך ברא השם ית' דבר שיש בו שום חסרון או גנות. חלילה, אלא פעולותיו של הב"ה תמימות, שנא' (דברים לב, ד) הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט, ואומר וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד. והשם ית' טהור עינים מראות ברע, אין לפניו ענין קלקול או גנאי. והוא ברא איש ואשה, והוא ברא כל אבר ואבר שבהם, והכינם על מתכונתם, ולא ברא בהם דבר גנאי. והעדות הברורה מה שאמר במעשה בראשית, ויהיו שניהם ערומים האדם ואשתו ולא יתבוששו. כל זה קודם שחטאו, לפי שהיו עוסקין במושכלות, וכל כוונתם לשם שמים, ולא היו כלי המשגל בעיניהם אלא כעינים או ידים, או כשאר איברי הגוף. אמנם כשנטו אחרי ההנאות הגופניות, ולא נתכוונו לשם שמים, אמר וידעו כי ערומים הם. ופירוש זה, כי כאשר הידים בעת שכותבין ספר תורה בטהרה הם מכובדות ומשובחות, וכשגונבות או עושות דבר מגונה הם מגונות, כך היו כלי המשגל לאדם ולאשתו קודם שחטאו. וכמו שיש בכל אבר מן האיברים מהלל ושבח בעשותו הטוב וכיעור בעשותו הרע, כך היה לאדם הראשון בכלי המשגל. נמצא, כי הב"ה כל דרכיו במשפט וטהרה ונקיות, ונמצא הכיעור כלו בא מצד פעולת האדם. על זה אמ' שלמה ע"ה ראה זה מצאתי אשר עשה וגו'. כלומר, אין בכל איברי האדם מצד הבריאה דבר קלקול או כיעור, כי הכל בחכמה עליונה דבר מתוקן וטוב ונאה, אבל האדם ממש, בהיותו סכל, מביא כיעור בדברים שאין בהם כיעור מתחלה. והבן זה מאד. והנה סוד הידיעה, שאני רומז לך, הוא סוד היות האדם כלול בסוד חכמה ותבונה ודעת. כי האדם הוא סוד החכמה, [והאשה סוד התבונה, והחבור הטהור הוא סוד הדעת], וזהו סוד איש ואשה בסוד דרכי הקבלה הפנימית. וא"כ הנה החיבור הוא ענין עלוי גדול, כשהוא כפי הראוי. וארז"ל בשעה שאדם מתחבר לאשתו בקדושה שכינה שרויה ביניהם, סוד איש ואשה, נתחממו, שכינה מסתלקת מביניהם, ונשאר אש אש. כדגרסי' במ' שוטה בפ' היה מביא את מנחתה, דרש ר' עקיבא, איש ואשה, זכו, שכינה ביניהם, לא זכו, אש אוכלתן. פי' כשהאדם מתחבר לאשתו בקדושה ובטהרה שכינה שרויה ביניהם, כי בשם האיש יו"ד, ובשם האשה ה"א, הרי יה, שמו של הב"ה, מצוי ביניהם, אבל אם לא נתכוונו לחיבור לקדושה, אלא למלאת תאוותן, ומתוך התאוה והחימוד נתחממו כאש, ר"ל יו"ד של שם האיש וה"א של שם האשה, שהוא יה, מסתלק מביניהם, ונשאר אש אש. ואל זה הסוד נתכוונו רז"ל באמרם שלשה שותפין יש בו באדם, ואלו הן, איש ואשה והב"ה. ואם היה בדבר גנאי, היאך היו כוללים את השם ית' בדבר שהוא

כך. והנה השם ית' אמר אל אברהם בענין מולד יצחק, וברכתי אותה וגם נתתי ממנה לך בן, ובענין רבקה, ויעתר יצחק לה' לנכח אשתו וגו', ובענין רחל ולאה ויפתח את רחמה, ובענין אלקנה, וידע אלקנה את חנה אשתו ויזכרה ה'. ואמ' בכלל הברכות לא תהיה משכלה ועקרה בארצך וגו'.

ועוד גרסי' במ' חגיגה שלשה מפתחות לא נמסרו לשליח, והאחת מהן הריון, שנא' (בראשית ל, כב) ויפתח ה' את רחמה. ואלו היה בדבר גנאי, מה לו לעשותו להב"ה בלא שליח. ובב"ר ויט אליה אל הדרך, בקש יהודה לעבור, ורמז הב"ה למלאך הממונה על התאוה. בא להודיע, כי כוונת השם וחפצו היתה בחבור זה, ולפיכך נולדו שניהם תאומים, שניהם צדיקים, שניהם טהורים, כדוגמת שמש וירח, פרץ וזרח. והבן כי בצורת סדרי העולם נולדו, ואין בחבור שלהם גנאי, כאשר אין גנאי בתקון סדרי עולם, כללם ופרטם. ובענין רות נאמר, ויתן ה' לה הריון ותלד בן. ואלו היה בדבר גנות, הרי כבר נאמר טהור עינים מראות ברע והבט אל עמל לא יוכל. אלא כשיהיה החבור לשם שמים, אין דבר קדוש ונקי למעלה ממנו. ולפיכך נאמר בחיבור הצדיקים, בטרם אצרך בבטן ידעתיך וגו'. אבל ברשע הפריץ, אותה הטפה כולה טמאה, אין לשם ית' חלק בה, ועליה נאמר, זרו רשעים מרחם. אבל בחבור האדם אל אשתו כראוי פרשו ז"ל שהוא כדמיון בריאת שמים וארץ, שנא' (ישעיהו מב, ה) כה אמר האל ה' בורא השמים ונוטיהם, ויוסד ארץ ויוצר רוח אדם בקרבו, ואומר ואגודתו על ארץ יסדה. והם אגודה אחת לברוא אדם, וזהו נעשה אדם בצלמנו וגו', כלומר גם אני שותף בבריאת האדם. והשותפות הזאת כי מן האב ומן האם נמשכין כל איברי הגוף, והשם ית' זורק בו נשמה, כאומרו ויפח באפיו נשמת חיים, ואומר וישוב העפר על הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה. ואחר שעוררנוך על סוד הדרך האחד מן החבור, נודיעך הדרך השני, והוא הפך מן הראשון. כי בזמן שאין אדם מתכוין לשם שמים, הנה אותו הזרע הנמשך היא טפה סרוחה, אין לשם ית' חלק בה, ונקרא משחית דרכו על הארץ. והנה גופו כלה לבהלה, וכאלו נוטע אשרה ומפטם עגלים לע"ז, בהיותו [מזריע] זרע מקולקל וטיפה שנזרקה בו כסלון הממאיר. ועליו נאמר זורו רשעים מרחם. והנה צוה הב"ה בתורה ואמ' והייתם לי קדושים כי קדוש אני ה' אלהיכם.

השער השני, בזמן החבור. הנה השם ית' אמר בתורה שארה כסותה ועונתה לא יגרע. ועונה האמורה בתורה מפורשת בתלמוד, כי העונות משתנות כפי סדר כל בני אדם. ועכשו נניח לדבר בעונות שאר בני אדם, ונדבר בעונת תלמידי חכמים הראויה, שהיא מלילי שבת ללילי שבת. ועל זה אמ' אשר פריו יתן בעתו, זו היא עונת תלמידי חכמים.

ודע כי זרע האדם הוא חיי הגוף ומאור זהרו, כי הוא הדם המובחר והזך אשר בגוף. שאלו לא היה כן, לא היתה צורת אדם בו. והנה הזרע הוא מחלקי הגוף, ויש בו חלק מכל אבר ואבר. כי בידוע שלא יולד עין מאוזן ולא אוזן מעין, רק כל אבר נמשך מטבע אבר אחר דומה לו. כמו שלא יצמח מזרע החטה פולין ועדשים, ולא מזרע אדם חמור או שור או שה. וכל אבר ואבר, [וכל] צורה וצורה, יש לה טבע מיוחד וכח ידוע שממנו נולד. ואין לחוש לסומא שמוליד פקח, כי כח האבר מצוי בטבע הכללי שבגוף. וא"כ שהזרע הוא חלק מכל אבר ואבר מאיברי הגוף, אין ראוי לאדם להיות מצוי אצל אשתו כתרנגול, כי אז יהיה כחו תשש ומאור עיניו מתמעט וכל חלקי איבריו הולכים ודלים. אבל בהיות החבור לעונה הידועה, שהיא מלילי שבת ללילי שבת, שהוא סוד חזרת הגלגל פנים ואחור בשבעת ימי השבת, אז יוכל להשפיע כח בזולתו, והוא לא יחסר דבר שיהיה נחלש עליו חולשא נראית, לפי שכבר קבל כח שיוכל להשפיע ממנו. ולפי' אמר אשר פריו יתן בעתו, והיינו מלילי שבת ללילי שבת, וסמוך לו ועלהו לא יבול וגו', כלומר יהיה חיבורו לשם שמים ויבא לידי גמר מעשה.

וטעם היותה [מלילי] שבת ללילי שבת, שהשבת זו יסוד עולם, והוא דוגמת עולם הנפשות, מטעם שבת לה'. וכוונו עונת תלמידי חכם בלילי שבת, להיות כונתם לנפש השכלית, להוליד צורה הראויה לעבודת הבורא ית', בעלת נשמה שכלית עליונה טהורה, כאמרו וביום השביעי שבת וינפש. והנה היתה הכוונה לזה בעונת תלמידי חכמים. והבן מאד. כי לא שמו עונתם בימי הגופניות, דהיינו ששת ימי המעשה, כי אם ביום שכלו שבת, והוא עולם הנפשות.

ואחר אשר עוררנוך על זה, נחזור למה שהיתה כוונתינו לבארו, ונאמר כי זמן החיבור נחלק לג' חלקים. החלק הראשון, זמן עונה בימים. החלק השני, זמן עונה מצד המזון. החלק השלישי, זמן עונה מצד השעות. אמנם החלק הראשון כבר ביארנוהו בפרק זה. והחלק השני מן השלשה חלקים, שהוא זמן העונה מצד המזון, תצטרך לדעת בע"ה יתברך.

דע כי המזון שאדם ניזון בו שצריך שלשה מיני מטחן, ולמדרגה הרביעית נהפך [לזרע] או לדם לבן מפרנס את הגוף. ואלו ישמש אדם מטתו סמוך לאכילה, הנה באותו זמן טבע הגוף רותח והדם מעורב ואינו זך וצלול, והנה אותה הטפה הנמשכת ממנו עכורה ומלוכלכת, סרוחה ומטונפת, אינה נקייה ולא טהורה. ונמצא הוולד מאותה טפה מיסוד עכור ומטונף, ועליו נאמ' הרה עמל וילד שקר, ואומר זורו רשעים מרחם. לפי שמטבע מזג הטפה שאינה זכה, מחייב להיות הנוצר ממנה משוקץ ומטונף. לפיכך צריך אדם

לכוין שעת החיבור בשעה שנפשו מיושבת עליו, ושקטו טבעי הגוף מרתיחת המזון שאכל, ונזדקק הדם, וירדו השמרים למקומם הטבעי, ואז יסודות גוף האדם מסודרות בסדר נכון, שהוא סמוך לחצי הלילה האחרון. ועל זה ארז"ל במ' ברכות תניא אבא בנימין אמר, על שני דברים הייתי מצטער כל ימי, [על תפלתי שתהא לפני מטתי ו]על מטתי שתהא נתונה בין צפון לדרום. ואמ' ר' יצחק, הנותן מטתו בין צפון לדרום הויין לו בנים זכרים, שנא' (תהלים יז, יד) וצפונך תמלא בטנם ישבעו בנים וגו'. רב נחמן בר יצחק אמר, אף אשתו אינה מפלת נפלים. כתי' הכא (תהלים יז, יד) תמלא בטנם, וכתי' התם (בראשית כה, כד) וימלאו ימיה ללדת.

וצריך אני לעוררך על הגדה זו. ידוע שאין פתי וסכל בעולם חושב כי מפני נתינת המטה בין צפון לדרום זוכה אדם להיות לו בנים זכרים ושלא תהא אשתו מפלת נפלים, כ"ש שיאמרו עמודי עולם, אנשים חכמים ונבונים, כאלו הדברים. אמנם הם דברו הדברים ברמזים, כמנהגם הטוב בכל מקום. והנני מבאר. ידוע כי הקור החזק הוא לפאת צפון, והחום החזק לפאת הדרום. וחכמי האמת יודעים כי הרחקת האדם אל הקצוות אינו מדין הטוב והישר, אבל המדות הבינוניות הן הנבחרות. ועל זה אמר שלמה ע"ה אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר (מדאי), אל תרשע הרבה ואל תהי סכל. ולפי שצפון ודרום הם שני הפכים לחום ולקור, הסתירו רז"ל דבריהם ורמזום, ואמרו כי המשמש מטתו בהיות מזג גופו ממוצע בין החום ובין הקור, אז יוכלו טבעיו לנוח ולא יזריע מהר, אבל יוכל לבעול במתון, ואז האשה מקדמת להזריע תחלה. ונמצא זרע האשה בדמיון חומר, וכי יבא אחר כך זרע האיש, נמצא בדמיון היוצר שמצייר צורה בחומר. וזהו סוד [אשה כי תזריע וילדה זכר, וזה הוא סוד] מה שאמרו ז"ל בשכר שמשהין הצדיקים על בטן האשה הויין להו בנים זכרים, שנא' (תהלים קכז, ג) הנה נחלת ה' בנים שכר פרי הבטן. ובהיותך מבין כל זה, תבין סוד הנותן מטתו בין צפון לדרום הויין לו בנים זכרים. נמצא, זה בחצי הלילה, שכבר שקט הגוף מרתיחת טבע המזון שאכל, ומזג הגוף צח ונקי.

ומה שאמרו בין צפון לדרום, ר"ל בין הקור לחום. ידוע כי כל איש שנולד מטפה קרה יהיה לעולם פתי וסכל, ומי שנולד מטפה חמה יהיה בעל כעס וחמה, אבל הנולד מטפה ממוצעת בין החום לקור, יהיה לעולם חכם יקר רוח איש תבונה, ויהיה בדעותיו ובמדותיו מעורב עם הבריות. ועל זה נאמר ונתת לאמתך זרע אנשים. ומה שדרשו בגמ' דברכות לא אוכם ולא חיור, לא חכם ולא טפש, לא ארוך ולא גוץ, כי כל אלו המדות הוות באדם בהיות מזגו בין קור לחום, שזהו סוד בין צפון לדרום, וזהו סוד בנים זכרים שאמרנו.

אבל מה שאמרו אין אשתו מפלת נפלים, יש בדבר זה עיקר גמור. והנני פותח לך שערי אורה בזה. כבר ידעת מה שאמרו ז"ל [במסכת יומא] בענין ההיא עוברא דאריחא וכו', לחישו לה ולחיש, שזהו בין צפון לדרום, קרא עליה בטרם אצרך בבטן ידעתיך. וההיא עוברא דלחישו לה ולא לחיש, שזה נוטה לפאת דרום, קרא עליה זורו רשעים מרחם. וידוע כי סבת המפלת נפלים היא בהתעורר הרחם לאחת הקצוות, אם לרעבון אם לתאוה מפלגת, אם לחום אם לקור. כי בהיות הרחם ממוצע לעולם לא תפיל, כאשר בהיות הפלס בעין משפט שלא יטו המאזנים לאחת הצדדין. ואם כן, נמצא דלחישו לה ולא לחיש נוטה מן הקצה האמצעי, והוא קרוב להיותו נפל אם לא יאכילוהו מדבר איסור שהריח. וא"ת הנה גם אם הצדיק הריחה, אע"פ שהריחה חזרה לפלס האמצעי.

בין והתבונן בזמן שראוי לו לאדם לשמש, ותזכה לבנים ראוים להוראה. והנה כללנו בדרך הזה שלשה זמנים לעתה, מצד הימים ומצד המזון [ומצד השעות].

השער הג', במזון הראוי לחבור. ידוע כי כפי מזון כל אדם כך יהיה הגוף הניזון. ובדרך המחקר ידוע כי החיה שהמור נמשך ממנה מאכלה אלסנבל. והנה השם ית', כל דרכיו משפט, צוה לשחוט בהמות למאכלות. ומה לו לזה, והלא טוב לחיותנו במיני פירות נזונים ומגדים, ומה לו להפקיר דם בהמות וחיות ולצערם צער גדול. דע כי אלו הם מוסדות עולם, שהשם ית' מטיב לכל בריה והוא מרחם על בריותיו, ועל זה נאמר טוב ה' לכל. הודיע בפסוק זה, כי שחיטת בעלי חיים ואכילתן על ידי בני אדם לטובת ב"ח הוא, וחמלה ורחמים עליהם. והנני מבאר.

ידוע כי כל מזון שאדם אוכל נטחן באסטומכא, ומשם יורד למעים העליונים, ומהם הכבד מוצץ הטוב והמובחר והשמן והזך והנקי שבאותו מזון, והשאר דוחה אותו למעים התחתונים, ויוצא דרך הרעי. ואותו הדבר שהכבד מוצץ חוזר ומבשלו, ומחזירו דם, ומנקה אותו ומשלחו ללב, והלב משלחו לכל האיברים, וחוזר בכל אבר ואבר ממין האבר בבישול שלישי, וחוזר בבשר בשר, ובשומן שומן, ובגידים גידים, ובעצמות עצם, כי ממנו הגוף ניזון. וא"כ נמצאת בהמה זו שנשחטה כי לטובתה נשחטה, שעלתה ממדרגת גוף בהמה למדרגת גוף אדם. וזהו דרך ארבע הרכבות עולם התחתון, שהן מקורות, וצמחים, ובעלי חיים שאין מדברים, ובעלי חיים המדברים. כי המקורות שואבים וניזונין מארבע יסודות, והצמחים ניזונין מארבע יסודות ומן המקורות, ובעלי חיים שאין מדברין ניזונין מן הצמחים ומן המקורות ומארבע יסודות, והחי המדבר משתמש מן החיים שאינן מדברין ומן הצמחים ומן המקורות ומד' יסודות. וכן כל דבר הולך מעלוי לעלוי עד שהגלגל חוזר פנים ואחור, ועל זה נאמר טוב ה' לכל. מן היסודות

עולה למדרגה [למעלה] מהן, והן המקורות. והמקורות עולות למדרגה למעלה מהן, והם הצמחים הצומחים. ומן הצמחים עולין למעלה מהן, והן בעלי חיים שאינן מדברים, שמתנועעין וצומחין, והן מורכבים מארבע יסודות. ומבעלי חיים שאינן מדברים עולין למעלה גדולה מהן, והן החיים המדברים, שיש בהם כח דיבור וכח תנועה וכח צמיחה וכח הרכבה מארבע יסודות. וא"כ נמצאו כל הדברים נעשין למזון לזולתם, כדי להעלותם לגלוי גדולה על מדרגתם.

ואחר הקדמה זאת, דע שבהיות הדם מזון הגוף ונהפך לגוף, והדם הוא כפי טבע המזון שנעשה ממנו, [ואם המזון הוא עב ועכור, יהיה הדם] עב ועכור, ואם המזון הוא נקי וזך וטהור, יהיה הדם כמותו. ולפיכך הבדילנו ית' ויתעלה בתורתו הקדושה מכמה מאכלות אסורות שאסר אותם עלינו. קצתם שמטמטמין את הלב, כחלב ודם, וקצתם שמעזין את הפנים, כחיות ועופות ובהמות הדורסין, וקצתם שסוגרין דלתי התבונה והחכמה, כארנבת ושפן וחזיר ודומיהן, וקצתן שמולידין כמה מיני חלאים קשים ורעים, כשרצי הארץ והמים. סוף דבר, על כלם אמ' אל תשקצו את נפשותיכם בבהמה ובעוף וגו'. הרי הודיע כי כל אלו הדברים נתעבים ונמאסים ועושים דם רע, מוכן לכמה פורעניות. וא"כ, כשאמ' שצריך אדם לקדש עצמו בשעת תשמיש, הנה גם המזון כלול בקדושה זו. כי ראוי לאדם לאכול מאכלים ומזונות ראויים והגונים, ממוצעים בין הקור והחום, ויהיו מן הדברים המולידים דם נקי וזך וטהור, מאחר שאותו הדם עתיד להיותו נהפך לטיפי הזרע, והוא עתיד להיות יסוד ובנין לוולד הנולד מאותו חבור. כי אלו היה המזון רע ועכור ועב, תהיה גם הטפה עבה ומטונפת ועכורה. וא"כ נמצא המזון להיות גורם הוולד, חכם או פתי, צדיק או רשע.

והנני מוסר בידך מפתח גדול. דע כי בהיות הדבר כמו שאנו אומרים, סמך השם ית' בתורתו הקדושה פרשת אשה כי תזריע למאכלות אסורות, ואמ' להבדיל בין הטמא ובין הטהור ובין החיה הנאכלת ובין החיה אשר לא תאכל, וסמך לו אשה כי תזריע, וסמך מצד אחר פרשת נגעים. ואלו השלש פרשיות [נסמכו] לסודות נפלאים. ופרשת [אשה] כי תזריע באמצע, להורות שאם יבדל אדם מן המאכלות הרעים הויין לו בנים הגונים קדושים וטהורים, ואם לאו, הרי נגעים גדולים וקשים מתחדשין עליהם, מצד טפת הזרע, שהיתה מאותן מאכלות האסורות והמשוקצות. והנה סמך מאכלות אסורות לפרשת אשה כי תזריע, להודיע כי צריך האדם לקדש עצמו גם במאכלות הגונות סמוך לתשמיש, כדי שיהיה הזרע נקי וטהור ובינוני, בין צפון לדרום, כמו שאמרנו. והנה הודענוך כי כפי המזון יהיה הדם הנולד, וכפי הדם יהיה הזרע, וכפי הזרע יהיה הוולד

הנולד ממנו. וכבר ידעת מה שאמרנו שלא יולד מן הסוס נשר ולא מן החטה עדשים. וכן נאמר כי לא יולד מן הזרע העכור והרע כי אם אדם משוקץ ונתעב, כאמרו זורו רשעים מרחם.

והנה הודענוך בדרך הזה דרך המזון הראוי. וראוי לנו לומר לך, כי מן המזון הראוי אין צריך לקחת כדי מילוי הגוף, רק דבר בינוני, שיוכל הטבע לטחון אותו וימהר להתהפך לדם נקי וטהור. כי בהיות המאכל מתרבה באצטומכא, אע"פ שיהיה מן הדברים ההגונים, הנה הרבוי יהיה גורם שלא יהיה נטחן, ויפסד באצטומכא, ויהיה חוזר רע ומטונף יותר ממה שהיה מן הדברים הגסים והרעים. ולפיכך ראוי ליזהר גם בשיעור המזון, כאשר יזהר בגוף המזון ממש. הנה שמור זה העיקר הגדול שהוא ערוך מצד המזון לצד החיבור.

השער הד', בכונת החבור. צריך אתה לדעת מה שאז"ל סוד גדול, קשה הרהור עבירה מעבירה. והנני מאיר עיניך בדברים שהם כבשונו של עולם, והם נסתרים בכמה חדרים פנימיים. דע שהשם ית', הוא אל דעות, התקין פעולותיו בחכמה תמימה, ונתן [ב]כל טבע וטבע מטבעי העולם [כח] מיוחד פועל הדבר שנתן לו במשמרת מבלי שינוי רק בדרך נס. והנה נתן כח בדמיון האדם להוליד כיוצא בדבר שהוא מדמה. ודבר זה נדעהו גם מצד הטבע. והנה בהתחבר אדם אל אשתו, אם דמיונו ומחשבתו עסוקין בדברי חכמה ובינה ומדות טובות והגונות, הנה אותו הדמיון אשר במחשבותיו יש לו כח לצייר הצורה בטיפת הזרע, כפי שיהיה מדמה בשעת החיבור, בלי ספק. וזהו סוד ויקח לו יעקב מקל לבנה וגו', ואומר ויחמו הצאן אל המקלות. ורז"ל אמרו במ' ברכות ר' יוחנן הוה אזיל ויתיב אשערי טבילא. אמ' כי סלקן ואתיאן בנות ישראל מנהרא ליסתכלן בי, כי היכי דליהוי להו זרע שפיר כוותי. התבונן במראה הזה, כי זה החסיד הודיע כי בהיות אשה מחשבת ביופיו בעלותה מן הטבילה ומתחברת לבעלה, [זאת המחשבה אשר בדמיונה] תחבר צורת הוולד כפי הדמיון שהיא מדמה. וא"כ נמצא הדמיון סבה גדולה לצורת הוולד ומדותיו, כאשר בארנו. הנה שההרהור והמחשבה גורמין להיות הוולד צדיק או רשע, כאשר המזון גורם כל זה. וצריך כל אדם לנקות מחשבותיו והרהוריו ולזכותם בשעת תשמיש, ולא יהיה מחשב בדברי עבירה וזמה, רק בדברים הקדושים והטהורים. ויהיה מחשב בצדיקים הטהורים, אנשי מדע והשכל וחכמה, כי אותן המחשבות יחולו על הזרע ויציירוהו בצורתם בשעת תשמיש. וכן מחשבת אשתו. ושיהיה משמחה ומסעדה בדברים המשמחין את הלב, כדי שתהיה גם היא מסכמת

למחשבות זכות וטהורות, ויהיו שניהם אחדים בדבר המצוה. כי אז תתקשר מחשבתם כאחד, ותהיה שכינה שרויה ביניהם, ויולידו בן כפי הצורה הטהורה שציירו.
ואל תתמה על דבר זה. כי טבע פשוט הוא בעיני חכמי המחקר, כי כפי המחשבה וההרהור שיעבור על לב האדם ואשתו בשעת חיבורם יהיה הוולד מוכן ומצוייר, אם טוב ואם רע. וכבר הביאו מההיא מטרוניתא שילדה בן שחור. והיתה היא והמלך לבנים, יפים עד מאד. וחשב המלך להורגה. עד שבא חכם אחד ואמ' שמא הרהרה בשעת תשמיש באדם שחור. ובדקו ומצאו צורות שחורות במשכיות אותו החדר ששימשה בו. ואמרה כי היתה מסתכלת באותן הצורות ומהרהרת בהן בעת החבור. וזהו כענין המקלות ממש. ואל תתמה, כי גדול מזה נודע מצד הטבע. כי אדם שנשכו כלב שוטה, ונחלה חולי ידוע לאותה הנשיכה, הנה מתוך אותו הדמיון שהוא מדמה ברעיוניו, לא יוכלו להקריב לפניו מים, כי מיד ידמה לו שיש בהן כלבים שוטים, וגם בשתן שלו יראה דמיון כלבים דקים רעים עד מאד. מפני רוב ההרהור והתמהון מצייר בשתן צורת הרהוריו ותמהונם. והבן עד מאד וראה עד היכן יגיע כח המצייר והרהור בשעת תשמיש.
סוף דבר, אדם מהרהר בדברים טובים וטהורים ונקיים, הנה אותו ההרהור הטוב חל על טפת הזרע ועתיד להיות צדיק גמור, ועליו נאמר בטרם אצרך בבטן ידעתיך וגו'. ובאמת כי קודם הצורה שלו יהיה ההרהור הטוב מוכן לציירו, ואז שכינה משתתפת עם המחשבה הטהורה, כאמרם ז"ל מחשבה טובה הב"ה מצרפה למעשה. ואם אדם מחשב בדבר עבירה וכיעור, הנה הוולד מיוסד על יסוד רשע וכיעור, ועתיד להיות רשע מטונף, ועליו הכתו' אומר זרו רשעים מרחם.
ואני צריך לעוררך על יסוד גדול שבתורה ובדברי רז"ל אלהים מושיב יחידים ביתה וגו'. וארז"ל כל הנושא אשה לשם יופי, חודש נכנס וחודש יוצא וחרב אוכלתו, שנא' (הושע ה, ז) בה' בגדו כי בנים זרים ילדו עתה יאכלם חדש את חלקיהם. והסוד הגדול הזה הוא, כי בהיותו נושא אשה לשם יופי, הרי חיבורו אינו לשם שמים, כי אמנם הוא מהרהר בצורתה בדרך הגופניות, ואינו מחשב במחשבה טהורה עליונה. והנה הבן הנולד מאותו הרהור הוא בן נכרי וזר, ועליו נאמר כי בנים זרים ילדו, ואין לשם חלק בו. נמצאו בוגדים, ושכינה מסתלקת מביניהם. והנני צריך לעוררך עיקר גדול. דע לך, כי לכך נסמכה פרשת בן סורר ומורה ופרשת תלוי לפרשת יפת תואר, להודיע כי מאשה לקוחה בשביה לא יצא אדם צדיק. מאחר שאין הכוונה רק ליופי וזמה, יצאו ממנו בנים צוררים ומורדים, ראוים לארבע מיתות בית דין. ודע כי לא לחנם אירע לדוד ענין תמר ואבשלום, כי שניהם בני

יפת תואר היו. כי כל זה גורם ההרהור, כיוצא באותה הצורה. וא"כ בין ממה שעוררנוך בפרק זה בענין כוונת החיבור והמחשבה וההרהור.

ואני רוצה לעוררך על עיקר גדול, ואמסור מתנה גדולה בסוד המחשבה, היאך היא פועלת הצורה בדבר שהיא נתקבלה ממנו. הנה רז"ל אמרו הרהורי עבירה קשים מעבירה, ובמקום אחר אמרו מחשבה רעה אין הב"ה מצרפה למעשה, חוץ מע"ז, שנאמר למען תפוש את בית ישראל בלבם. והנני מאיר עיניך בדברים באו סתומים בתלמוד. הנה אמרו רז"ל היה בן עזאי יושב ושונה והיתה האש מלהטת סביבותיו, ור' אליעזר יושב ודורש וקרנותיו יוצאות כקרנותיו של משה רבינו ע"ה. ותצטרך לדעת כי אלו הדברים כוונה אחת להם. והנני מבאר. דע כי מעיין המים, בהיותו נמשך ממקום גבוה למקום נמוך, יש כח להעלות אותם המים אל מקום גבוה אחר, כנגד גובה המקום שיוצאין ממנו. וכן ידוע לבעלי הקבלה כי מחשבת האדם היא ממקור הנפש השכלית שנמשכה מן העליונים, ויש כח במחשבה להתפשט ולעלות ולהגיע עד מקום מוצאה, ובהגיעה אל המקור, אז היא נדבקה בסוד העליון שמשם נמשכת, ונעשין היא והוא דבר אחד. וכשהמחשבה חוזרת להמשך ממעלה למטה, נעשה הכל כדמיון קו אחד, ואותו האור העליון נמשך למטה, בכח המחשבה שמושכה אותו למטה, ואז האור הבהיר נמשך ומתפשט באותו המקום שבעל המחשבה יושב שם. וכן היו החסידים הראשונים מדביקין המחשבה בעליונים, ומושכין האור העליון למטה, ומתוך כך היו הדברים מתוספין ומתברכין, כפי כח המחשבה. וזה סוד השמן של אלישע וכד הקמח וצפחת השמן של אליהו.

ואחר שהדבר כן, הוצרכו רז"ל לומר כי בהתחבר האדם לאשתו, ומחשבתו נדבקת בעליונים, הרי אותה המחשבה מושכת אור העליון למטה, והיא שורה על אותה טיפה שהוא מתכוין עליה ומהרהר בה, כענין הצפחת. ונמצאת אותה טפה נקשרת לעולם כאור הבהיר. וזהו סוד בטרם אצרך בבטן ידעתיך. מפני שכבר נקשר האור הבהיר בטפת אותו צדיק בעת החיבור, לפי שהמחשבה נקשרת בעליונים, ומשכה האור הבהיר למטה.

והבן זה עד מאד ותבין ממנו סוד גדול בענין אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב. ושם נאמר, כי בשעה שהיו עוסקין במאכל ובמשתה ובמשגל ושאר עסקי הגוף, מה תהא עליה. והיתה התשובה, כי גם בכל עסקי הגוף כל כוונתם היה לשם שמים, ולא היתה מחשבתם נפרדה מן האור העליון אפילו רגע אחד. ומתוך כך זכה יעקב להוליד שנים עשר שבטים, כולם צדיקים גמורים תמימים היו, וכלן ראויין להיות בדמיון סדרי עולם נושאי כלי ה', לפי שלא היתה מחשבתו נפרדת מן האור העליון אפילו בעת החיבור.

ולכך אמ' שלמה ע"ה בכל דרכיך דעהו. וידיעה היא חיבור הנפש השכלית ודיבוקה באור העליון. ולא נקרא שיודע דבר פלוני עד שנדבק השכל במושכל.
ואחר שהודענוך זה, התבונן בהיות הרהורי עבירה קשים מעבירה. כי בהיות האדם מחשב בדברי רשע וטינוף, מחשבתו נדבקת בטינופה בעליונים, והרי נפשו מחוייבת לשמים, שהרי היא מטמאה במגע. אבל אלו עשה עבירה למטה ולא נגע משפטה אל השמים, יקל מעליו יותר מההרהור הרע, [שהוא נדבק בעליונים] והוא קרוב לקצץ בנטיעות. ומכאן תבין סוד המהרהר בעבירה בשעת תשמיש. כי אותה מחשבה המטונפת חלה על הטפה, ומייסדה ממנו יסוד רשע ועול וטינוף, ונקראת זרה. ומכאן תבין מעשה של אותו חסיד שהיה יושב בשעת טבילה, כדי שתהיין מחשבותן והרהורן נדבקות בצורתו וצורתו נקשרת בעליונים.
ועוד נודיע לך ענין אחר בענין המחשבה, אע"פ שאינו מכוונת החיבור, עם כל זה הוא מועיל לו ולזולתו. והוא כי בהיות החסידים הקדושים מדביקין מחשבתם בעליונים, כל דבר שמחשבין עליו באותה שעה היה מתקיים, אם טוב ואם רע, והוא שאמרו, נתן עיניו בו ונעשה גל של עצמות, ובמ' תעניות בההיא ברתא תובי לעפריך, וכן היה, ומה שאמרו, כל מקום שנתנו חכמים בו עיניהם או מות או עוני. ומהענין הזה הוא סוד התפלה והקרבנות, שהוא סוד הדיבוק בעליונים. ומהענין הזה היה כח אותו הארור של בלעם הרשע, שהיו אומרים עליו את אשר תברך מבורך ואשר תאר יואר. ולפי' היה רוצה לעיין בישראל עיון שלם, כדי שיוכל להדביק מחשבתו בעליונים, וימשוך עליהם מחשבה רעה. ולפי' אמ' וישא בלעם את עיניו וירא את ישראל וגו'. ולפיכך הוצרך לדקדק, לך נא אתי אל מקום אחר אשר תראנו משם. כי הרשע היה צריך לעיין במה שכוונתו עליו, לטוב או לרע, והיה מדביק מחשבתו למעלה, והיה מושך כח עליון למה שהיה מתכוין ומעיין בו. וזהו ענין אשר מחזה שדי יחזה נופל וגלוי עינים. ולפי' נתכוין הרשע לענין המזבחות שבעה, ופר ואיל בכל אחד, כדי להכניס אליו כל הכחות ולקרבם אל מחשבתו, כדי לקיים חפצו ורצונו הרע בכל אשר יאוה. ולזה אמר עליו ויקחהו שדה צופים, שהיה הרשע צופה בהם, כדי להמשיך עליהם מחשבתו הרעה. אבל הב"ה, שהוא יודע ומבין כל המחשבות, ידע מחשבתו הרעה, ולא הניחה לרצונו של בלעם הרשע. והבן זה מאד ותדע עד היכן מגיע כח המחשבה. ואחר שהודענוך סודות אלו הסתומים, יש לנו להודיעך סוד הדרך הסמוך לזה, כפי הראוי, בע"ה.
השער הה', באיכות החיבור. [כבר הודענוך בדברים אלו דברים רבים שיש לך לכלול אותם עם מה שנאמר, ושימה כחותם על לבך. והנני מתחיל]. ידוע כי כל איש חסיד

וצנוע, כשהוא מדבר, אינו מדבר כי אם בלשון רכה ושפה רפה ובנחת רוח, ואינו מדבר גדולות, וכשהוא מהלך ילך בקומה כפופה וראשו נמוך, וכן בכל מנהגיו. והרשע בכל דרכיו בהפך מזה. ואתה יש לך לעיין, [אם יש לך עינים לראות], כי מאחר שדברים שאין להם גנות [אבר] אצל בני אדם יש להם גנות מעשה וענין רע, כ"ש בדברים שיש בהם גנות אבר אצל בני אדם, כ"ש [גנות] אבר וגנות מעשה. ועל כן, כל זמן שאתה מתחבר לאשה, אל תהי נוהג קלות ראש ודברי שוא ותעתועים, ואל תקל את ראשך כנגד האשה, ואל תרבה שיחה בטלה עמה. ולפי' יש לך להכניסה תחלה בדברים שמושכין את לבה ומיישבין את דעתה ומשמחין אותה, כדי לקשור דעתך בדעתה וכוונתך בכוונתה, ולומר לה דברים קצתן מכניסין אותה בדברי חשק ואהבה ורצון וקצתן מושכין אותה ליראת שמים וחסידות וצניעות. ומספר עמה בדברי נשים חסידות וצנועות, היאך יצאו מהן בנים הגונים כשרים וטהורים, ראויים לכתר עליון, בעלי תורה ויראה והוראה, כמעשה קמחית, שזכתה לשבעה בנים שכלם שמשו בכהונה גדולה, ושאלוה חכמים במה זכתה, ואמרה להם, אפי' קירות ביתי לא ראו שערות ראשי מימי. וכל זה הפלגה לשאר צניעותה וחסידותה ויותר מעשיה. ויספר עמה באמצע הלילה, או סמוך לשליש האחרון. דתניא במ' ברכות משמרה שלישית, תינוק יונק משדי אמו, ואשה מספרת עם בעלה. [וכשהוא בועל, לא יבעלנה בעל כרחה, ולא יאנוס אותה, מפני שאותו החבור אין השכינה שורה בו, מפני שכוונתו בהפך מכוונתה, ואין דעת אשתו מוסכמת [לדעתו]. ולא יריבנה ולא יכה אותה על עסקי תשמיש. והנה אמרו רז"ל במסכת יומא מה ארי דורס ואוכל ואין לו בושת פנים, אף עם הארץ מכה ובועל ואין לו בושת פנים. אבל הוי מושך לבה בדברי חן ופתוי ושאר דברים הגונים ומחושבים. ואל תהי בועל אותה והיא ישנה, מפני שאין שניכם אחדים, ואין מחשבתה מסכמת אל מחשבתך, אבל הוי מעורר אותה ומכניסה בדברים]. סוף דבר, כשתהיה בודק בעצמך ותראה שאתה ראוי לשמש, עשה שתהיה דעת אשתך מוסכמת לדעתך. וכשאתה מתחבר, אל תמהר לעורר בה התאוה, כדי שתתישב דעתה, [ותכנס בדרך אהבה ורצון, בענין שתזריע היא תחלה, כדי שיהיה הזרע שלה כחומר והזרע שלך כצורה, כענין שאמרנו באשה כי תזריע וילדה זכר. וכבר ידעת מה שאמרו בענין אותו חסיד, שאמרה אשתו עליו, שהיה דומה כמי שכפאו שד, כלומר, שלא היה מתכוון להנאת תשמיש לבדו, אלא שהיה [התשמיש] בעיניו כמי שמתעסק בדבר אחר שאינו ממלאכתו, והנה חוב מוטל עליו לגמרו, משום דבר עונה ומצותה האמורה בתורה. והתבונן המראה הגדול הזה ותראה האיך היה זה החסיד מתכוין כונה עליונה, והיה מעשהו כלו לשם שמים ולמצוה גמורה].

ומכל הדברים שהודענוך בדרכים הקודמין ובדרך הזה, יש לך להקיש כמה דברים שלא זכרנו מן הדברים שזכרנו, והוי מכלל כל הדברים כלם. ומדעתך תבין דרך ההנהגה שאדם ראוי להתנהג בה בשעת תשמיש, יותר מכל צניעות שאתה צנוע על כל מדותיך במאכל ובמשתה ובדרך ארץ. כי כפי הצניעות והמחשבה שאתה נוהג בשעת החיבור, כך תחול הצורה על טפת הזרע. וזהו סוד ואלה תולדות יצחק בן אברהם. כלומר, אחר שאמ' הב"ה לאברהם שרה אשתך יולדת לך בן, נתכוון אברהם בשעת החיבור כוונה יתירה על כל מדותיו הטובות, בהיותו מדביק מחשבתו בעליונים, ובהיותו מתכוין להוליד בן שיהיה ראוי למה שאמ' לו הב"ה. וזהו סוד אברהם הוליד את יצחק, נתכוין להוליד בן שיהיה צדיק גמור כמותו, וזהו אלה תולדות יצחק בן אברהם, וארז"ל צדיק בן צדיק. והגיע כח צדקו עד שהעיד הב"ה שאין בו מום, לא בפנים ולא בחוץ. וזהו סוד והעלהו שם לעולה, וכבר ידעת שלא היה ראוי שיהיה מום בדבר הקרב על גבי המזבח. הבן המראה הגדול הזה. וכבר ידעת כי העולה היא קדש קדשים, והיא באה על הרהור הלב ועל חטאות המורגשות, ולפי' צריכה הפשט וניתוח, ונקרא יצחק עולה תמימה. וכל זה גרם אותו אברהם אבינו ע"ה בשעת החיבור, שנתכוין לשם שמים ממש. וכן הדבר נוהג בשאר החסידים אנשי לב. כי בהיות כוונתם לשם מצוה ולהדביק מחשבתם בעליונים בשעת החיבור, אז יולידו בנים ראויים לטהרה ולחסידות. ולפי' הוצרכה מגלת רות באחרונה לומר אלה תולדות פרץ פרץ הוליד את חצרון, כאשר פרץ צדיק גמור, נתכוון גם הוא להוליד בן צדיק כמותו, וזהו סוד פרץ הוליד את חצרון. וכן חצרון נתכוין גם הוא להוליד בן צדיק כמותו, וזהו סוד חצרון הוליד את רם, וכן עד ישי הוליד את דוד, צדיק בן צדיק. להודיע כי לא על חנם בחר הב"ה בדוד עבדו, כי שלשלת עשרה צדיקים גמורים, זה למעלה מזה, כדמיון עשרה סדרי עולם, בסוד יו"ד, כי מפרץ ועד דוד עשר מעלות, צדיק בן צדיק. ועתה התבונן סוד מה שכללנו בדברים אלו. וכשתהיה נוהג בהם כמה שהודעתיך, אני ערב לך להוליד בן צדיק וחסיד, מקדש שם שמים.

[והאל ברחמיו יפקח עינינו במאור תורתו, יזכנו להשיג השגתו מסודות תורתו, ולהוליד בנים מוכנים ליראתו ולעבודתו]. עד כאן דברי הרמב"ן ז"ל.

וכל מי שאינו נושא אשה הגונה, ואינו מוליד בנים, חשוב כמת, וכל מי שמוליד בנים הגונים, אע"פ שמת, הרי הוא כחי. כדגרסי' בבבא בתרא בפרק יש נוחלין, דרש ר' יצחק בר חמא, מאי דכתי' (מלכים א יא, כא) כי שכב דוד עם אבותיו וכי מת יואב שר הצבא. מפני מה נאמר בדוד שכיבה וביואב מיתה. דוד שהניח בן, נאמרה בו שכיבה, יואב שלא הניח בן, נאמרה בו מיתה. ולא הניח בן יואב, והכתיב (עזרא ח, ט) ומבני יואב עובדיהו

בן יחיאל. אלא דוד, שהניח בן כמותו, נאמרה בו שכיבה, יואב, שלא הניח בן כמותו, נאמרה בו מיתה.

אשרי כל ירא ה'. שכל ההולך בדרכי השם ית', והנושא אשה לשם שמים, והמדריך את בניו בדרכי השם, והמתפרנס מיגיעו, שנא' (תהלים קכח, א) אשרי כל ירא ה' ההולך בדרכיו. אשרי כל ירא ה', זה העושה רצונו של הב"ה ועושה צדקות ומישרים. ההולך בדרכיו, זה המדריך בניו על הדרך הישרה. יגיע כפיך כי תאכל, זה המתפרנס מיגיעו. אשריך וטוב לך, אשריך בעולם הזה, וטוב לך, לעולם הבא. אשריך בעולם הזה, שאתה מתפרנס מיגיעך ולא תבא לידי גזל ולא לידי גניבה ולא לידי עבירה. וטוב לך לעולם הבא, הואיל ולא גנבת ולא גזלת ולא עשית עבירה. אשתך כגפן פוריה, למה נמשלה אשה לגפן, לומר לך, מה גפן זו פוריה לברכה, אף אשה כשרה פריה לברכה, שנא' (ישעיהו מד, ג) כי אצק מים על צמא ונוזלים על יבשה אצוק רוחי על זרעך וברכתי על צאצאיך. בירכתי ביתך, שתהיה אשתך צנועה, ולא תהיה יצאנית, אלא יושבת בירכתי ביתה, וזהו שבח האשה, שנא' (ישעיהו מד, יג) כתפארת אדם לשבת בית, שהיא האשה, וכתי' (שופטים ה, כד) מנשים באוהל תבורך. בניך כשתילי זיתים, לומר לך, מה זיתים בתחלה מרים, ומתוך כתישה וטחינה ומטורח גדול ימתקו, ויצא מהם יצהר מכבד אלהים ואנשים, כך הבנים הם מרים בתחלתן, שנא' (בראשית ח, כא) כי יצר לב האדם רע מנעוריו, ומתוך צער גדול ילמדו התורה והמצות, שהן מתוקין, שנא' (תהלים יט, יא) הנחמדים מזהב ומפז רב ומתוקים מדבש ונופת צופים. ד"א בניך כשתילי זיתים, מה עץ זית אין מקבל הרכבה ממין אחר, כך בניך לא יהיה בהם שום דופי ולא שום תערובת פסול. וגם שלא יהיה בהם שיכול, כשתילי הזיתים שאין נושרין העלין מהם. סביב לשולחנך, שלא יצטרכו לבריות, אלא יהיו סומכים על שולחנך תמיד. הנה כי כן יבורך גבר ירא ה', בשביל שהתחיל ואמ' אשרי כל ירא ה', אמ' זה שכר כל ירא ה'. יברכך ה' מציון, מהברכה שבירך ציון, דכתי' (תהלים קלג, ג) כטל חרמון שיורד על הררי ציון כי שם צוה ה' את הברכה חיים עד העולם. וראה בטוב ירושלים, שיראה בנחמה. וראה בנים לבניך, שיאריך ימים ויראה בני בנים. שלום על ישראל, שיהא לו שלום ולכל ישראל בשבילו. סליק פירקא.

יא; פרק גידול בנים

ענין מוסר הבן

בענין גידול בנים

יסר בנך ויניחך אז יכון תמיד ארחך שבט מוסר אל נא יחסר מגו חסר לב נכחך רגע אותו אל נא תעזוב גם לילה בו שים שיחך אם אל תרף יד ממנו אז בו יהיה זך לקחך לראות חפציך בו אם תחפוץ יסר בנך ויניחך.

יסר בנך ויניחך ויתן מעדנים לנפשך. גרסי' במדרש משלי יסר בנך ויניחך, אם תרצה להיות במנוחה ובהשקט ובשלוה בעולם הזה, יסר את בנך. שאם תייסר את בנך בקטנותו, ותדריכהו על הדרך הטובה והישרה, תהיה במנוחה ובהשקט ובשלוה. מפני שלא תצטער עליו שיצא לתרבות רעה ולעשות עבירות, ולא לגנוב ולא לרצוח, הואיל ויסרת אותו בקטנותו ולמדתו ללכת על דרכי השם ית'. ואז יהיה מקורך ברוך, וזרעך כשר ועושה הטוב והישר בעיני הב"ה, וימצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם.

וגרסי' במדרש שנים ושלשים מדות יסר בנך ויניחך, למד בנך תורה ויניחך מדינה של גיהנם. ויתן מעדנים לנפשך, שיכניסך בגן עדן עם הצדיקים. וכתי' (משלי יט, יח) יסר בנך כי יש תקוה ואל המיתו אל תשא נפשך, ר"ל כי יש תקוה אם תראה בנך שהוא טפש, אל תאמר מה יועיל בו המוסר, הואיל ואין לו דעת להבין אניחנו, אלא אפי' הוא טיפש עדיין יש לו תקוה בלימוד ובמוסר, ואם הוא טפש אם תלמדנו מוסר, כ"ש אם לא ילמד כלל, ואם לא הבין עד עתה איפשר שיבין מכאן ואילך. ואם לא יבין תורה הרבה מפני שהוא טפש, ילמד לפחות לקרות בתורה ולהתפלל, כדי שיצא מכלל עמי הארץ. ואל תאמר, אם אגדיל עליו המוסר ימות תחת השבט, הוי ואל המיתו אל תשא נפשך. ד"א יסר בנך כי יש תקוה וגו', יסר בנך, שמא יצא לתרבות רעה וימות בידי ב"ד או שלא בב"ד.

וטוב לו לאדם שימות או שתכהינה עיניו ולא יעמיד בן רשע. כדגרסי' בבראשית רבה ויהי כי זקן יצחק ותכהין עיניו מראות. ר' אלעזר בן עזריה אומר, כהו עיניו כדי שלא יראה ברעתו של רשע. אמר הב"ה, יהא יצחק יוצא לשוק ויהוון ברייתא אומרין, דין אבוהי דההוא רשיעא, אלא הריני מכהה את עיניו והוא יושב בתוך ביתו, הה"ד בקום רשעים יסתר אדם. מכאן אמרו, כל המעמיד בן רשע או תלמיד רשע עיניו כהות. תלמיד רשע, מאחיה השילוני, שנא' ואחיהו לא יכול לראות כי קמו עיניו משיבו. כל כך למה, מפני שהעמיד את ירבעם, שהיה תלמיד רשע. בן רשע, מיצחק, דכתיב (בראשית כז, א) ויהי כי זקן יצחק ותכהין עיניו מראות. כל כך למה, שהעמיד את עשו, שהיה בן רשע. מעשה בבנו של ר' חנינא בן תרדיון שנתחבר ללסטים, וגלה את סודן, והרגוהו ומלאו את פיו עפר וצרורות. לאחר שלשה ימים לקחוהו חכמים ונתנוהו בכליבה, ובקשו לקלס עליו מפני כבודו של אביו, ולא הניחן. אמ' להם, הניחו לי ואני אומ' על בני. פתח ואמר,

ולא שמעתי בקול מורי ולמלמדי לא הטיתי אזני, כמעט הייתי בכל רע בתוך קהל ועדה. ואמו קראה עליו, כעס לאביו בן כסיל וממר ליולדתו. אחותו קראה עלו, ערב לאיש לחם שקר ואחר ימלא פיהו חצץ.

ד"א ואל המיתו אל תשא נפשך, ר"ל לצעקתו ולבכיתו, אל תחמול עליו כשתכנו בשבט ואל תחוש לצעקתו, דכתי' (משלי כג, יד) אתה בשבט תכנו ונפשו משאול תציל, וכתי' (משלי יט, כז) חדל בני לשמוע מוסר לשגות מאמרי דעת. הה"ד בני אם יפתוך חטאים אל תבא, אם יאמרו לך ויורוך לשגות ולסור מאמרי דעת, חדל לשמוע להם ולעצתם. ד"א חדל בני לשמוע מוסר, אל תביא את עצמך לשמוע מוסר מן הדיינין, כדא' ולקחו זקני העיר ההיא [את האיש] ויסרו אותו. ר"ל אם תשגה מאמרי דעת, סופך לקבל מוסר ועונש בב"ד, שנא' אל תמנע מנער מוסר וגו'. ר"ל אם תכנו בשבט כשהוא קטן, כדי לייסרו, תצילנו ממיתה בב"ד כשיגדל. וכתי' (משלי כב, ו) חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה. פי' אם תחנך לנער על פי דרכו, מהו דרכו של נער, שלא ללמוד ושלא להתפלל, אלא ישב בטל ולרדוף אחר תאותו, אם תעזוב אותו על דרכו הרעה ועל טבע נערותו, ולא תמחה בידו להחזירו למוטב, גם כי יזקין לא יסור ממנה, מפני שנעשו לו כטבע ולא יוכל לפרוש מהן. והפך מזה, אם תייסרנו בנערותו, יהיו לו המדות הטובות כטבע ולא יוכל לפרוש מהן. ולפי זה הפירוש אין ר"ל חנוך לנער על פי דרכו מצוה, כלומר עשה כך וכך, אלא כמו שמח בחור בילדותך, ופירושו אם תשמח בחור בילדותך ותהלך בדרכי לבך, דע כי על כל אלה יביאך האלהים במשפט. וכן חנוך לנער, אם תחנך לנער על פי דרכו, כשיזקין לא יסור מאותו הדרך שהורגל בו.

ד"א חנוך לנער על פי דרכו, הוי מחנך לנער כפי שהוא יכול לסבול כפי שניו, וכשיגדל הוסיף לו בלימוד. דתנן בן חמש שנים למקרא, בן עשר שנים למשנה וכו'. וגרסי' בבבא בתרא בפרק לא יחפור, אמ' ליה רב לרב שמואל בר שילת, עד בר שית לא תקבל, מכאן ואילך קביל ואספי ליה כתורא. פי' הנער אינו למד עד שיהיה בן שש שנים אלא דבר מועט, מפני קטנותו, מכאן ואילך יקבל יותר, לפי' יוסיפו לו בלימוד מעט מעט בכל יום ויום, כמו שעושין לשור, כשיכניסוהו לחרישה אין דוחקין אותו יום ראשון, אלא מוליכין אותו על השדה שיש לו לחרוש ומטיילין בו עליה, ליום שני קושרין העול על צוארו, ליום שלישי דוחקין אותו לחרוש מעט, עד שילמוד ויחנך לחרוש. לפי' ישתדל אדם ללמד את בנו, וללמדו תורה מקטנותו, ולחנכו ללמוד מעט, כפי כח הנער וכפי שניו וכפי שיוכל לסבול. והב"ה מתעלה כשהקטנים שחין בתורה, שנא' מפי עוללים

ויונקים יסדת עוז. ואע"פ שהן מדלגין בפסוק מפני שאינם יודעים לקרות, הב"ה אוהב אותן, שנא' ודגלו עלי אהבה. אל תקרי ודגלו אלא ודלגו.
אמר המחבר, ודגל"ו על"י, בגימטריא מאה וחמשים ותשע, כמנין קט"ן. כיצד, כשהקטן מתחיל לדבר, מלמדו לומר תורה צוה לנו משה וגו', וכן פסוק ראשון של ק"ש. וכשיגדל יותר, מוסיף ללמדו מקצת פסוקים על פה. וכשיהיה בן שלש שנים, יתחיל ללמדו האותיות. וכשיגדל יותר, שוכר לו מלמד וקונה לו ספרים ומלמדו. ואם יכבד על הנער לשקוד על הלימוד תמיד, יפייסנו תמיד בדברים שהקטנים אוהבים ומתאוים להם, כגון דבש וקליות ואגוזים וכיוצא בהן, ויאמר לו, הנה לך זה, על מנת שתלך לבית הסופר ותלמוד. וכשיגדל ויבין יותר וימאס אלו הדברים שאמרתי, יאמר לו אביו, לך לבית הסופר ואקנה לך חגורה יפה ומנעלים נאים. וכשיגדל יותר, יאמר לו, אתן לך זוזים, על מנת שתלמוד ברכת מזון ותפלה, וקונה לו ציצית ותפילין, כדי לחנכו על המצות. וכשיגדל יותר, יאמר לו, למוד תורה ותקרא תלמיד הגון. וכשיבין יותר, אומר לו, למוד תורה ותקרא רב. וכשיבין יותר, אומר לו, למוד תורה ותקרא חכם ודיין ואב בית דין ותשב בראש. עד אשר ישיג אמתת התורה, ומואס בכל אלו הדברים שאמרתי, ויעסוק בתורה לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה. וילמד אדם לבנו כשהוא קטן לנשק על ידי אביו ואמו, ועל ידי רבו, ועל ידי הגדולים והחסידים. וכל מי שמנשק הקטן על ידו, צריך לשים ידו על ראשו ויברכהו. כי כשישים אדם את ידו על ראש הקטן, הקטן מתברך, שנא' וישלח ישראל את ימינו וישת על ראש אפרים וגו', וכתיב (בראשית מח, כ) ויברכם ביום ההוא לאמר [וגו']. ובהנחת היד על ראש הקטן הוא מתברך. ורמז לדבר, ביד האדם ט"ו איברים, כמנין ט"ו אותיות שבפסוק יברכך ה' וישמרך, יאר ה' פניו אליך ויחנך, ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום. כלומר, יחולו על ראשך הברכות שבשלש פסוקים אלו, שהן ט"ו, כמנין איברי היד. ולפי' משימין היד על ארון המת או על הקבר, לבקש רחמים על המת. לפי שבידו של אדם ט"ו איברים, כמנין ט"ו אותיות שבפסוק יחיו מתיך נבלתי יקומון הקיצו ורננו שוכני עפר כי טל אורות טלך וארץ רפאים תפיל.

המייסר את בנו מחכימו

לעולם ישתדל אדם לרדות את בנו בקטנותו, שאם ייסר אותו יחכם, שנא' בן חכם מוסר אב ולץ לא שמע גערה. גרסי' במדרש אם תראה בן חכם, בידוע שאביו ייסרו בקטנותו והדריכו על הדרך הטובה, שנא' בן חכם מוסר אב, ואם ראית לץ, בידוע שלא גער בו אביו, שנא' ולץ לא שמע גערה, ר"ל לא שמע מאביו גערה. ואומר, חושך שבטו שונא בנו ואוהבו שחרו מוסר, אם יחשוך אדם את שבטו מלרדות את בנו בקטנותו, הרי זה שונא

את בנו, שסופו בא לתרבות רעה, מפני שלא ייסרו אביו בקטנותו, וסופו נהרג על מעשיו הרעים, בין בבית דין בין שלא בב"ד. אבל האוהב [את בנו] שחרו מוסר, ר"ל שייסרו בקטנותו, כדי שלא יבא לתרבות רעה ולידי מיתה משונה. ופירש שחרו בקטנותו, מגזרת הילדות והשחרות הבל.

וגרסי' בואלה שמות רבה חושך שבטו שונא בנו ואוהבו שחרו מוסר. בנוהג שבעולם, אדם שאומרים לו פלוני הכה לבנך יורד עמו לחייו. ומה ת"ל (משלי יג, כד) חושך שבטו שונא בנו. ללמדך, שכל המונע בנו מלרדותו, בא לתרבות רעה ושונאהו. שכן מצינו בישמעאל, שהיה לו געגועין על אברהם, ולא רידהו, ויצא לתרבות רעה, ושנאהו אברהם והוציאו מביתו ריקם. מה עשה ישמעאל. כשהיה בן חמש עשרה שנה התחיל להביא צלם מן החוץ, והיה משחק ואין משחק אלא ע"ז, שנא' ויאכלו וישתו ויקמו לצחק. מיד, ותרא שרה את בן הגר המצרית אשר ילדה לאברהם מצחק, ותאמר [לאברהם] גרש את האמה הזאת ואת בנה, שמא ילמד בני ארחותיו. מיד, וירע הדבר מאד בעיני אברהם על אודות בנו, על אודות בנו שיצא לתרבות רעה. כיוצא בו, ויאהב יצחק את עשו כי ציד בפיו. לפי' יצא לתרבות רעה, על שלא רידהו. דתנן חמש עבירות עבר עשו באותו היום, בא על נערה מאורסה, והרג את הנפש, [וכפר בתחיית המתים], וכפר בעקר, ובזה את הבכורה. ועוד תאב מיתת אביו ובקש להרוג את אחיו, שנא' יקרבו ימי אבל אבי ואהרגה את יעקב אחי. וגרם ליעקב לברוח מאבותיו. והלך אף הוא אצל ישמעאל ללמוד ממנו תרבות רעה ולהוסיף על חטאתו פשע, שנא' וילך עשו אל ישמעאל וגו'. כיוצא בו דוד, שלא רדה לאבשלום, ויצא לתרבות רעה, ובקש להרוג את אביו, ושכב עם נשי אביו, וגרם לו לילך יחף והוא בוכה, והפיל מישראל כמה אלפים, וגרם כמה דברים קשים שאין להם סוף. [דכתי'] מזמור לדוד בברחו מפני אבשלום בנו, מה כתי' אחריו (תהלים ג, ב), ה' מה רבו צרי רבים קמים עלי. וקשה תרבות רעה ממלחמת גוג ומגוג, דאלו במלחמת גוג ומגוג כתיב (תהלים ב, א) למה רגשו גוים, ולא כתיב ה' מה רבו צרי. וכיוצא בו עשה דוד באדוניה ולא רידהו ולא גער בו, ולפיכך יצא לתרבות רעה, דכתי' (מלכים א א, ו) ולא עצבו אביו מימיו.

מוסר של אהבה

וכמה נעים המוסר של אהבה. וכל מי שהב"ה אוהבן הוא מרדן בייסורין. את מוצא שלש מתנות טובות נתן הב"ה לישראל, ולא נתנן אלא על ידי ייסורין, ואלו הן, התורה, וארץ ישראל, והעולם הבא. התורה מנין, דכתיב (תהלים צד, יב) אשרי הגבר אשר תייסרנו יה ומתורתך תלמדנו. ארץ ישראל מנין, דכתי' (דברים ח, ה) וידעת עם לבבך כי כאשר

ייסר איש את בנו ה' אלהיך מייסרך, מה כתי' בתריה (דברים ח, ז), כי ה' אלהיך מביאך אל ארץ טובה וגו'. העולם הבא מנין, דכתי' (משלי ו, כג) כי נר מצוה ותורה אור ודרך חיים תוכחות מוסר. וכל המייסר את בנו מוסיף עליו הבן אהבה, שנא' ואוהבו שחרו מוסר, ר"ל הבן הוא אוהב את אביו מפני ששחרו מוסר. את מוצא באברהם שייסר את יצחק בנו ולמדו תורה והדריכו בדרכיו, דכתיב באברהם (בראשית כו, ה) עקב אשר שמע אברהם בקולי וישמר משמרתי מצותי חוקותי ותורותי, וכתי' (בראשית כה, יט) ואלה תולדות יצחק בן אברהם אברהם הוליד את יצחק, ללמדך שהיה דומה לאביו בנוי ובחכמה ובעושר ובמעשים טובים. תדע לך שבן שלשים ושבע שנה היה בשעת עקידתו, ואברהם זקן בא בימים, וכפתו כשה ולא נמנע. ולפי' ויתן אברהם את כל אשר לו ליצחק. הוי ואוהבו שחרו מוסר. כיוצא בו, יצחק היה משחר מוסר ליעקב, שלמדו תורה וייסרו בבית תלמוד, שנא' ויעקב איש תם יושב אוהלים, ולימדו מה שלמד מאביו. ואח"כ פירש מאביו, ונטמן בבית עבר ללמוד תורה. לפיכך זכה לברכה וירש את הארץ, שנא' וישב יעקב בארץ מגורי אביו. ואף יעקב אבינו ע"ה רידה את בניו ולמדם דרכיו, שלא היה בהם פסולת, שכן כתי' (שמות א, א) ואלה שמות בני ישראל הבאים מצרימה את יעקב איש וביתו באו. השוה אותן כולן ליעקב, שכולן צדיקים. הוי ואוהבו שחרו מוסר.

לעולם ישתדל אדם ללמד את בנו תורה וחכמה ודעת, ולא יחוש לעושר. שאין לך עושר בעולם כעשרה של תורה, שנא' יקרה היא מפנינים וגו'. וילמוד תורה בקטנותו, כי לסוף מתעשר. כדגרסי' במ' סנהדרין בפ' חלק, א"ר אלעזר, כל אדם שיש בו דעה לסוף מתעשר, שנא' ובדעת חדרים ימלאו כל הון יקר ונעים. א"ר אלעזר, כל אדם שאין בו דעה אסור לרחם עליו, שנא' כי לא עם בינות הוא על כן לא ירחמנו עושהו. וא"ר אלעזר, כל הנותן פתו למי שאין לו דעה ייסורין באין עליו, שנא' וירא אפרים את חוליו ויהודה את מזורו וגו'. וא"ר אלעזר, כל אדם שאין לו דעה לסוף גולה, שנא' לכן גלה עמי מבלי דעת. וכל המשתדל ללמד את בנו תורה וחכמה ודעה נוחל העולם הזה והעולם הבא. העולם הזה מנין, שנא' יולד כסיל לתוגה לו ולא ישמח אבי נבל, ר"ל מי שיש לו בן כסיל שלא למד תורה, כל ימיו של אביו בעצב ובדאגה בעולם הזה ולא ישמח כל ימיו. אבל מי שיש לו בן חכם, הוא שמח וטוב לב בעולם הזה, שנא' בני אם חכם לבך ישמח לבי גם אני. לפי כשהולך עמו לבתי כנסיות ולבתי מדרשות, ושומע האב חכמת בנו, הוא שמח, ואמ' גם אני מלמד. שהבן שמח בחכמתו תחלה, שנא' שמחה לאיש במענה פיו, ואח"כ שמח בו אביו, הרי ישמח לבי גם אני. הרי שהאב נוחל העולם הזה. העולם הבא מנין, כדגרסינן במ' פסחים בפ' ערבי פסחים, א"ר יוחנן, שלשה מנוחלי העולם הבא,

הדר בארץ ישראל, והמגדל בנו לתלמוד תורה, והמבדיל על היין במוצאי שבת. הרי שהמלמד את בנו תורה נוחל העולם הזה והעולם הבא.

הצלת בנים לאבות

גדולה הצלת בנים לאבות מהצלת האבות לבנים. שהאבות אינן מצילין את בניהם אלא מן הייסורין שבעולם הזה בלבד, ומזכין אותן העושר, ומזכין אותן החיים, ומזכין אותם הכח, אבל ליום הדין אינן יכולין להצילן מדינה של גיהנם, שנא' ואין מידי מציל, לא אברהם מציל את ישמעאל בנו ולא יצחק מציל את עשו בנו. אבל הבנים מצילין את האבות מדינה של גיהנם, בין גדולים בין קטנים.

כיצד. גדולים מצילין אותם במעשיהם הטובים, כדגרסי' במדרש תנחומא. מעשה בר' עקיבא שהיה מהלך בבית הקברות, ופגע באדם אחד שחור כפחם, שהיה טעון עצים על כתפו ומרהיט בהן כסוס. גזר עליו ר' עקיבא והעמידו. אמ' לו, בני, מה לך בעבודה קשה כזאת, אם עבד אתה ואדניך נתן לך עול כבד, אני אפדך ממנו ואוציאך לחירות, ואם אתה עני, אני אעשירך. אמ' לו, הניחני, אדוני, שאיני יכול לעמוד. אמ' לו, מבני אדם אתה או מבני המזיקין אתה. אמ' לו, מת אותו האיש ובכל יום ויום מוסרין אותו לחטוב עצים ונותנין אותו באש. אמ' לו, מה היתה מלאכתך בחייך. אמ' לו, גבאי המס הייתי, והייתי נושא פנים לעשירים והורג את העניים, ולא עוד אלא שבעלתי נערה מאורשה ביום הכפורים. אמ' לו, בני, שמעת מאותם הממונים עליך אם יש לך תקנה. אמ' לו, אל תעכבני, שמא ירגזו עלי בעלי הפורענות, ולאותו האיש אין לו תקנה ולא כלום פדיון, אלא שמעתי מאותם הממונים שהיו אומרים, אם היה לך בן שיהיה עומד בצבור ואו' ברכו את ה' המבורך, יהיו מתירין אותך מן הפורענות. ולאותו האיש אין לו בן, אלא שהניח את אשתו מעוברת, ואין ידוע אם ילדה זכר או נקבה, ואם ילדה זכר מי ילמדנו תורה. אמ' לו, מה שמך. אמ' לו, עקיבא. ושם אשתך. אמ' לו, ששומירה. ושם עירך. אמ' לו, אלדוקה. באותה שעה נצטער עליו ר' עקיבא, והיה הולך מעיר לעיר עד שהגיע לעירו, ושאל היכן הוא ביתו. אמרו, ישחקו עצמותיו בגיהנם. שאל על אשתו. אמרו, ימחה שמה וזכרה מן העולם. שאל על בנו. אמרו, הוא ערל, אפי' במצות מילה לא עסקו. מיד תפש ר' עקיבא לבנו, ומל אותו, והושיבו לפניו ללמדו תורה. ולא היה לומד, עד שישב עליו בתענית ארבעים יום. יצאתה בת קול ואמרה, על זה אתה מתענה. אמ' הן. וקרא באלף בית, עד שהוליכו לביתו ולימדו ברכת המזון וקרית שמע ותפילה, והעמידו והתפלל בציבור, ואמ' ברכו את ה' המבורך לעולם ועד. באותה שעה התירוהו

מן הפורענות. ובא בחלום אותו האיש, ואמ' לו, עקיבא, תנוח דעתך בגן עדן, שהצלתני מדינה של גיהנם. מיד פתח ר' עקיבא ואמר, ה' שמך לעולם ה' זכרך לדור ודור.
וגרסי' במדרש השכם יספת לגוי ה' וגו'. אומות העולם, אתה נותן להם בן זכר, הוא מושך לו ערלה ומגדל לו בלורית, הגדיל מוליכו לבית ע"ז ומכעיסך. אבל ישראל, אתה נותן לו בן זכר, מל אותו לשמונה ימים, אם הוא בכור פודה אותו לשלשים יום, הגדיל מוליכו לבתי כנסיות ולבתי מדרשות, ומברך שמך בכל יום ויום, ואומ' ברכו את ה' המבורך.
קטנים כיצד. באסיפתם כשהם קטנים. גדולה הצלת קטנים לאבותם, שהצלת גדולים פעמים שהוא משתהה עד ארבעה דורות, אבל הצלת קטנים מכפרת מיד. ומנין שהצלת גדולים עד ארבעה דורות, שנא' פוקד אבות על בנים על שלשים ועל רבעים. אין את יכול לומר, שאם היה האב רשע והבנים צדיקים, שהוא פוקד את רשע האב עליהן, שאין זה מדת הדין. ואין אתה יכול לומר שהוא נתפש בחובו, שאין זה מדת רחמים. ואיזו היא מדת רחמים תולה לאב עד ד' דורות. אם נמצא אחד מהם צדיק, [הרי האב ניצול, לא נמצא אחד מהם צדיק], כל אחד נתפש על מעשיו, שלא תאמר פוקד עון אבות על בנים לשון קצף הוא. צא ולמד משלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהן, ה' ה' אל רחום וחנון [וגו']. אף כשהוא אומר פוקד עון אבות על בנים, לשון רחמים הוא, שהוא תולה לאבות עד ארבעה דורות, שאם יהיה אחד מן הדורות צדיק, הוא מצילן מדינה של גיהנם. ועוד, משה רבינו ע"ה, בשעה שבקש רחמים, מהו אומר, ועתה יגדל נא כח ה' וגו', ה' ארך אפים וגו', פוקד עון אבות וגו', ואלו היה לשון קצף, לא היה אומר זה. ושלמה ע"ה אומר יסר בנך ויניחך, ר"ל למד לבנך ויניחך מדינה של גיהנם, ויתן מעדנים לנפשך, בגן עדן עם הצדיקים.
אם תאמר, האב צדיק, כבר זכה לעצמו, ואינו צריך לבנו. והרי נדב ואביהוא מתו, מה ת"ל, ובנים לא היו להם, שאם היו להם בנים צדיקים היו ניצולין בזכותן. והלא קרח היו לו בנים צדיקים ולא ניצול בזכותן. מפני שמשה רבינו ע"ה בקש מהב"ה שלא יתנהג עם קרח במדת הרחמים, כדרך שהוא נוהג עם כל בני אדם, אלא במדת הדין. שנא' אם כמות כל האדם ימותון אלה וגו'. ומנין שהיו לקרח בנים וניצולו, שנא' ובני קרח לא מתו. ומנין שהיו צדיקים, שנא' למנצח לבני קרח על עלמות שיר, אלהים לנו מחסה ועוז עזרה בצרות נמצא מאד, על כן לא נירא בהמיר ארץ ובמוט הרים בלב ימים. מזמור זה מדבר ששמו באלהים כסלם, ושהיו מובטחים בהב"ה, שלא יהיו נבלעים עם בית אביהם. הרי שהיו צדיקים. וכן שמואל ע"ה אומר לישראל, ואם לא תשמעו בקול ה' ומריתם את פי ה'

והיתה יד ה' בכם ובאבותיכם, ר"ל הזהרו שלא תחטאו ותקבלו פורענות אתם ואבותיכם, שאין זכות לאבותיכם שמתו, אלא מעשיכם הטובים, שמתכפרים בהם עוונותיכם.
ומנין שהבנים מכפרין על אבותם, שנא' לכן בזאת יכופר עון בית ישראל וזה כל פרי הסר חטאתו. וכי פרי מסיר חטאתו. אלא בניו ובנותיו, שהן פרי בטנו. ר' יהושע אומר, וכי איזו מדה מרובה, מדת הטוב או מדת הפורענות. הוי אומר מדת הטוב מרובה. ומה אם מדת הפורענות, שהיא מעוטה, תמשכו בה הבנים אחר האבות בעון האבות, מדת הטוב, שהיא מרובה, אינו דין שימשכו בה האבות אחר הבנים לחיי העולם הבא. וכן הוא אומר ובניהם יראו וישמחו וגו', מלמד, שהב"ה מקרבן אלו אצל אלו, האבות אצל הבנים, ר"ל שאם הם האבות רשעים והבנים צדיקים, מקרב האבות לאצל הבנים, למחיצתן לגן עדן. וכן הוא אומר כי את אשר יאהב ה' יוכיח וכאב את בן ירצה, ר"ל שהבן הצדיק מרצה על אביו הרשע ומביא אותו אצלו לחיי העולם הבא. ר' חנניא אומר, הרי הוא אומר כי יקרא קן צפור לפניך וגו'. וכי מי הן גדולים, רחמי הבריות או רחמי מי שאמר והיה העולם. ומה אם הבריות, שרחמיהן מיעוטין, נצטוו שאם יקחו את הבנים שישלחו את האם חופשית, הב"ה, שרחמיו מרובין, על אחת כמה וכמה שאם נטל את הבנים שישלח את האבות חפשים מדינה של גיהנם. ר' מאיר אומר, הרי הוא אומר כבד את אביך ואת אמך, היכן מצותו של מלך ביותר, בפלטרין שלו או חוץ לפלטרין שלו, הוי אומר לפלטרין שלו. ומה אם חוץ לפלטרין צוה הב"ה כבד את אביך ואת אמך, בפלטרין של מלך, שהוא גן עדן, על אחת כמה וכמה. ואם יושבין הבנים במחיצתן של צדיקים, והאבות במחיצתן של רשעים, אין זה כבוד. הא למדת, שהן מכפרין עליהם. וכן הוא אומר בדוד, ויאמר דוד אל נתן חטאתי לה', ויאמר נתן אל דוד גם ה' העביר חטאתך לא תמות. יכול בלא דבר. תל אפס כי נאץ נאצת את אויבי ה' בדבר הזה גם הבן הילוד לך ימות. לפי' היה מתחבט כל אותן שבעת הימים, שמא יחיה הילד, ולפי' היה מתענה, וכיון שבשרוהו שמת, ידע שניצל מדינה של גיהנם. א"כ, למה הוא אומר, ויאמרו עבדיו אליו מה הדבר הזה אשר עשית, בעבור הילד החי צמת ותבך, וכאשר מת הילד קמת ותאכל. ויאמר, בעבור החי צמתי ואבכה, כי אמרתי מי יודע וחנני ה' וחי הילד. ועתה, למה זה אני צם, האוכל להשיבו עוד, אני הולך אליו והוא לא ישוב אלי.
קטני ישראל שהן מתין, מאימתי הן באין לחיי העולם הבא. ר' מאיר אומר, משידעו לענות אמן, שנא' פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים, זה שעונה אמן. ויש אומרים, משעה שימולו, שנא' עני אני וגוע מנוער נשאתי אימיך אפונה, זו אימת המילה. והלכה כיש אומרים. ר' עקיבא אומר, קטני ישראל, אע"פ שאבותיהן רשעים, באים לחיי

העולם הבא, שנא' שומר פתאים ה' דלותי ולי יהושיע, אבל קטני אומות העולם אינן באין לחיי העולם הבא.

וגרסינן בב"ר ר' אבא בר כהנא אמ', כל מי שנכפל שמו הוא בב' עולמות, בעולם הזה ובעולם הבא. כתי' (בראשית ו, ט) אלה תולדות נח נח איש צדיק וגו', וכתי' (בראשית כב, יא) ויקרא אליו ה' מן השמים לאמר אברהם אברהם וגו', וכתי' (בראשית מו, ב) וירא אליו ה' במראות הלילה ויאמר יעקב יעקב ויאמר הנני, וכתיב (שמות ג, ד) ויקרא אליו ה', ויאמר משה משה ויאמר הנני, וכתי' (רות ד, יח) ואלה תולדות פרץ פרץ הוליד את חצרון, וכתי' (שמואל א ג, ד) ויקרא לו ה' שמואל שמואל. אמרו לו, והלא כתיב (בראשית יא, כז) תרח תרח. אמ' להם, אף תרח, שנא' ואתה תבוא אל אבותיך בשלום תקבר בשיבה טובה. אמ' אברהם אבינו ע"ה לפני הב"ה, רבונו של עולם, כל מה שסגלתני מצות ומעשים טובים בעולם הזה אזכה לחיי העולם הבא, ואבי יורש גיהנם, לפי שהיה עובד ע"ז, שנא' תרח אבי אברהם ואבי נחור ויעבדו אלהים אחרים. אמ' לו הב"ה, חייך שיעשה תשובה קודם מותו, שנא' ויבואו עד חרן וישבו שם, אל תקרי וישבו שם אלא וישובו שם, ששבו בתשובה. לפיכך נכפל שמו, אלה תולדות תרח תרח, בשני עולמות, העולם הזה והעולם הבא. הרי שהבנים הצדיקים מכפרין עון אבותיהם.

בשביל שנים עשר ייסורין אין רואין דינה של גיהנם. ואלו הן.

ראשון. מי שיש לו דקדוקי עניות, הב"ה מוחל עוונתיו, כדכתי' (איוב לו, טו) יחלץ עני בעניו, ודרשו חז"ל בשביל עניו יחלצהו מדינה של גיהנם. ותניא שלשה אין רואין דינה של גיהנם, חולי מעיים ודקדוקי עניות והרשות.

שני. כל מי שהוא לקוי בחולי מעיים, כדכתי' (תהלים צד, יב) אשרי הגבר אשר תייסרנו יה ומתורתך תלמדנו, ודרשו רז"ל תלמדנו דבר זה מתוך תורתך. קל וחומר משן ועין, שהוא אחד מאיבריו של אדם, עבד יוצא בהן לחירות, ייסורין שממרקין כל גופו של אדם לא כ"ש. אמ' ריש לקיש, נאמרה ברית במלח ונאמרה ברית בייסורין, מה מלח ממתקת את הבשר, אף ייסורין ממרקין את החטא מגופו של אדם. ואמ' ר' יוסי, יהא חלקי עם המתים מחולי מעים.

שלישי. מי שיש לו אחת מארבע נגעים אינו אלא מזבח כפרה, דכתי' (תהלים פט, לג) ופקדתי בשבט פשעם ובנגעים עונם.

רביעי. מי שאנסוהו גויים ונטלו ממנו ממון, וכן בעול מסי המלכות, שנא' ושמתי פקודתך שלום ונוגשיך צדקה.

חמישי. מי שהוא יגע וטורח בעולם על בניו ועל ביתו בשביל פרנסתו, ואינו רוצה להתפרנס מצדקה, דכתי' (תהלים כה, יח) ראה עניי ועמלי ושא לכל חטאתי.
ששי. הקובר את בניו, מוחלין לו עוונותיו. כדגרסי' במ' ברכות אתיא עון עון לגזירה שוה, כתיב הכא בחסד ואמת יכופר עון, וכתי' התם (ירמיהו לב, יח) ומשלם עון אבות אל חיק בניהם אחריהם. וגרסי' במסכת שוטה כי מי בז ליום קטנות, אמ' רבא, אלו קטנים, בני רשעי ישראל, שמבזבזין דין אבותם לעתיד לבא, ואומרים לפניו, רבונו של עולם, מאחר שאתה עתיד ליפרע מהם, למה הקהית שניהם בנו.
שביעי. החושדין אותו בדבר עבירה ואינו בו. וכן מי שכינוהו בשם רע, והמתבייש בכל עת שנקרא בו. וא"ר יוסי, יהא חלקי עם מי שחושדין [אותו] בדבר ואינו בו.
שמיני. מי ששמחו לו אויביו על מפלתו, כדכתי' (משלי כד, יז) בנפול אויבך אל תשמח [וגו'], פן יראה ה' ורע בעיניו והשיב מעליו אפו. חרון אפו לא נאמר, אלא אפו. מלמד שמוחלין לו על כל עונותיו.
תשיעי. מי שהלקוהו בשביל עבירה. דתנן כל חייבי כריתות שלקו נפטרו מידי כריתתן, שנא' ונקלה אחיך לעיניך, כיון שלקה הרי הוא אחיך. וכן מי שנידוהו. דתניא מאי שמתא, שם מיתה.
עשירי. מי שיש לו אשה רעה וכתובתה מרובה, שאינו יכול לגרשה, דכתי' (קהלת ז, כו) ומוצא אני מר ממות את האשה. דתניא שלשה אין רואין פני גיהנם, חולי מעים ודקדוקי עניות והרשות. ר' מאיר אומר, אף מי שי לו אשה רעה, שנא' ומוצא אני מר ממות.
אחד עשר. מיתה מכפרת. כדכתי' (ישעיהו כב, יד) אם יכופר העון הזה לכם עד תמותון. והיא על ג' פנים. המת בעתו בתשובה, והמת בלא עתו בתשובה, או המת מיתה משונה, אפי' יש בידו חלול השם מיתתו מכפרת עונותיו. והמת על קדושת השם, אין לך תשובה גדולה מזו.
שנים עשר. מי שהפסיד ממונו, או מי שהוא אסור או חבוש, ושאר כל הייסורין, כולן מכפרים את העונות וממעטין מן החטא. כדכתי' (שמואל ב ז, יד) אני אהיה לו לאב והוא יהיה לי לבן אשר בהעותו והוכחתיו בשבט אנשים ובנגעי בני אדם, וכתיב (ירמיהו א, ט) וישלח ה' את ידו ויגע על פי [וגו', וכתי'] ויאמר הנה נגע זה על שפתיך וסר עונך וחטאתך תכופר.

דברים שאדם חייב לעשות לבנו

ארבעה דברים חייב אדם לעשות לבנו. ואלו הן. א' למולו. ב' לפדותו אם הוא בכור. ג' ללמדו תורה וללמדו אומנות שיאכל ממנה. כדי שתתקיים התורה בידו. ד' להשיאו

אשה. ויש אומרים אף להשיטו בנהר. כדגרסינן בפרק קמא דמסכת קידושין ת"ר האב חייב בבנו למולו ולפדותו וללמדו תורה ולהשיאו אשה וללמדו אומנות, ויש אומרים, אף לשוטו בנהר. ר' יהודה אומר, כל מי שאינו מלמד את בנו אומנות מלמדו ליסטות, ליסטות ס"ד, אלא כאלו מלמדו ליסטות. למולו מנא לן, שנא' וימל אברהם את יצחק בנו בן שמונת ימים כאשר צוה אותו אלהים. לפדותו מנא לן, דכתי' (שמות כב, כח) בכור בניך תתן לי. ללמוד תורה מנא לן, דכתיב (דברים יא, יט) ולמדתם אותם את בניכם. תניא ולמדתם אותם את בניכם. לבניכם ולא לבני בניכם. א"כ, מה ת"ל (דברים ד, ט) והודעתם לבניך ולבני בניך. א"ר יהושע בן לוי, כל המלמד את בנו תורה מעלה עליו הכתו' כאלו קבלה מהר סיני, שנא' והודעתם לבניך ולבני בניך, וסמיך ליה יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך בחורב וגו'. ר' חייא בר אבא לא הוה טעים אומצא עד דמטי ליה לינוקה לבי כנישתא. רבה בר רב הונא לא הוה טעים אומצא עד דמקרי לינוקיה מוספא. להשיאו אשה מנא לן. דכתי' (ירמיהו כט, ו) קחו נשים והולידו בנים ובנות וקחו לבניכם נשים ואת בנותיכם תנו לאנשים ותלדנה בנים ובנות ורבו שם ואל תמעטו. ללמדו אומנות מנא לן, דכתי' (קהלת ט, ט) ראה חיים עם אשה אשר אהבת. אם אשה ממש היא, כשם שחייב להשיאו אשה כך חייב ללמדו אומנות, ואם תורה היא, כשם שחייב ללמדו תורה כך חייב ללמדו אומנות. להשיטו בנהר, מאי [טעמא], חיותיה היא.

ועוד גרסי' במ' קדושין בפרק עשרה יוחסין, ר' מאיר אומר, לעולם לא ילמד אדם אלא אומנות נקייה וקלה, שאין לך אומנות שאין בה עניים ועשירים, שלא עניות מן האומנות ולא עשירות מן האומנות, אלא הכל לפי זכותו של אדם. ר' שמעון אומר, מימי לא ראיתי ארי סבל, צבי קייץ, שועל חנוני, זאב מוכר קדרות. והלא דברים קל וחומר, ומה אלו, שלא נבראו לשמש את קונם, מתפרנסין שלא בצער, אני, שנבראתי לשמש את קוני, אינו דין שתהא פרנסתי שלא בצער. מי גרם לי להתפרנס בצער, הוי אומר אלו חטאי, לפי שהרעותי מעשי קפחתי פרנסתי. לעולם לא ילמד אדם את בנו חמר וגמל וספן, רועה וחנוני, מפני שאומנותן אומנות ליסטין. החמרים רובן נבלים, הגמלין רובן לסטין, הספנין רובן צדיקים. דרש בר קפרא, לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקייה וקלה, מאי היא. [אמר רב יהודה], מחטא דתלמיותא. תניא ר' יהודה אומר, אין לך אומנות שעוברת מן העולם, אשרי מי שראה את הוריו באומנות נקייה, אוי מי שרואה את הוריו באומנות פגומה. אי איפשר לעולם בלא בסם ובלא בורסקי, אשרי מי שאומנותו בסם, אוי לו למי שאומנותו בורסקי. ר' מאיר אומר, לעלום ילמד [אדם] את בנו אומנות נקייה

וקלה ויבקש רחמים ממי שהעושר שלו, שנאמר (חגי ב, ח) לי הכסף ולי הזהב נאם ה' צבאות.

תניא ר' נהוראי אומר, מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה, שיהו אוכלין שכרה בעולם הזה והקרן קיימת לעולם הבא. לפי שכל האומניות שבעולם אין עומדין לאדם אלא בימי בחרותו ובזמן שכחו עליו, אבל אם נפל בידי חולי או למדה של ייסורין, או שנכנס לזקנה, אינו יכול לעמוד במלאכתו, והוא מת ברעב, אבל התורה אינו כן, אלא מגדלתו ומשמרתו מכל רע בנערותו ונותנת לו אחרית טובה בזקנותו. ולא עוד, אלא שהב"ה מחבב את הצדיקים בזקנותן יותר מבנערותן. וכן אתה מוצא בצדיקים, שעסקו בתורה עד שלא באת, [וברכן הב"ה. בנערותן מהו אומר, וקווי ה' יחליפו כח. בזקנותן מהו אומר, עוד ינובון בשיבה דשנים ורעננים יהיו. וכן אתה מוצא באברהם אבינו ע"ה ששמר את התורה עד שלא באת], שנא' עקב אשר שמע אברהם בקולי, וברכו הב"ה, בנערותו ובזקנותו. בנערותו הוא אומר, ואעשך לגוי גדול ואברכך ואגדלה שמך והיה ברכה, ובזקנותו מהו אומר, ואברהם זקן בא בימים וה' ברך את אברהם בכל.

חייב הקהל לשכור מלמדי תינוקות

לפיכך חייבין כל קהל וקהל לשכור מלמדי תינוקות, ויהיו מצויין בכל עיר ועיר, כדי שילמדו אותן תורה. דאמ' ר' שמעון בן לקיש משום ר' יהודה הנשיא, אין העולם מתקיים אלא בהבל היוצא מפיהם של תינוקות של בית רבן. אמ' ליה רב פפא, דידי ודידך מאי. אמ' ליה, אינו דומה הבל שיש בו חטא להבל שאין בו חטא. וא"ר שמעון בן לקיש משום ר' יהודה הנשיא, מקובלני מרבותי, ואמרי לה מאבותי, אין מבטלין תינוקות של בית רבן אפי' לבנין בית המקדש. ואמ' ר' שמעון בן לקיש, כל עיר שאין בה תינוקות של בית רבן מחריבין אותה. ויש אומרים, מחרימין אותה. וגרסי' במ' שבת בפרק כל כתבי הקדש, אמ' ר' המנונא, לא חרבה ירושלים אלא בשביל שכלו בה תינוקות של בית רבן, שנא' שפוך על עולל בחוץ. מה טעם שפוך על עולל, לפי שהיה בחוץ. א"ר יהודה, בוא וראה כמה חביבין תינוקות של בית רבן, גלו משמרות ולא גלתה שכינה עמהם, גלתה סנהדרין ולא גלתה שכינה עמהן, גלו תינוקות וגלתה שכינה עמהן, שנא' עוללי הלכו שבי לפני צר, וכתי' בתריה (איכה א, ו) ויצא מן בת ציון כל הדרה. וגרסינן במדרש ולשון רכה תשבר גרם, לשון התינוקות בתורה, שהיא רכה, שוברת כחן של צרות, שהן חזקות כעצם. וסימניך תשב"ר גר"ם, "תינוקות "של "בית "רבן "גזירות "רעות "מבטלין. וצריך החזן ללמד אותן כל היום ומקצת הלילה, כדי לחנכם, לקיים מה שנא' והגית בו יומם ולילה וגו'. ואין מבטלין אותן אלא בערבי שבתות ובערבי ימים טובים בלבד, בסוף

היום, ובשבתות ובמועדים ובתשעה באב. ואם הם התינוקות רבים, ישכרו מלמדים שיוכלו ללמדם בטוב, שאם הם התינוקות רבים, לא יוכל שאת אותם מלמד אחד לבדו, ולא יוכל ללמדם כראוי. ודי למלמד אחד בחמשה ועשרים תינוקות. ואם יש מלמד יותר בקי, אל יסלקו את התינוקות מזה שאינו בקי, אחר שהן רגילין אצלו, ויתנו אותם לזה הבקי. כדגרסי' בבבא בתרא בפרק לא יחפור, אמ' רבא, סך מיקרי דדרדקי דגריס עשרים וחמשה ינוקי, ואי איכא חמשין מותבין תרי, ואי איכא ארבעין מותבין ריש דוכנא ומסייעין ליה ממתא. פירוש אדם אחר שמסייע לחזן ללמד התינוקות. ואי איכא אחרינא דגריס טפי, לא מסליקינן, דילמא אייתי לאתרשולי. גריס ולא דייק, ואיכא אחרינא דגריס ודייק, לא מסליקינן להאי דגריס ולא דייק, שבשתא ממילא נפקא, דתניא קנאת סופרים תרבה חכמה. רב דימי מנהרדעא אמ', כ"ש דגריס טפי. פי' כ"ש דלא מסליקינן הראשון אם גרס טפי.

מי שאין לו אשה לא ילמד תינוקות, מפני שאמותיהן מביאות אותן, ומסתכל בהן, ויבא לידי הרהור עבירה. ואשה אין מעמידין אותה ללמד התינוקות, מפני שאבותן מביאין אותם ללמוד, ומסתכלין בה.

ישתדל אדם ללמד תורה לבנו

לעולם ישתדל אדם ללמוד את בנו תורה ולהדריכו על הדרך הנכוחה, ואל יתרשל בו מפני טורח גידול בנים, ואע"פ שהוא טורח גדול. כדגרסי' בב"ר ואל האשה אמר הרבה ארבה עצבונך והרונך וגו'. עצבונך, זה צער העבור, והרונך, זה צער העידוי, בעצב, זה צער הנפלים. תלדי, זה צער הלידה, בנים, זה צער גידול בנים. א"ר שמעון בן אלעזר, נוח לו לאדם שיגדל לגיון אחד של זיתים בגליל ואל יגדל תינוק אחד בארץ ישראל. פי' הזיתים אינן גדלין בגליל, מפני שהיא קרה, והבנים הן נוחין לגדל בארץ ישראל, מפני שפירותיה טובים, ומימיה יפין ואוירה נאה, והוא דארז"ל אוירא דארעא דישראל מחכים, ור"ל נוח לו לאדם לגדל כמה זיתים בגליל, אע"פ שהן קשין לגדל, מלגדל תינוק אחד בארץ ישראל, אע"פ שהיא נוחה לגדל בה תינוקות. וצער גדול בנים רובו הוא של אשה, וע"כ שכרה גדול כשיגדל בנה על הדרך הנכונה. כדגרסי' במ' ברכות בפרק היה קורא בתורה, ת"ר גדולה הבטחה שהבטיח הב"ה לנשים יותר מן האנשים, שנא' נשים שאננות קומנה שמענה קולי. במאן זכיין, במה דאתיין בנייהו לבי כנישתא, ובאתנויי לבי רבנן, ומאחרין לגברייהו עד דאתו מבי רבנן.

המלמד בן חבירו תורה שכרו גדול מאד. כדגרסי' בפרק חלק, א"ר שמעון בן לקיש, כל המלמד בן חבירו תורה כאלו עשהו, שנא' ואת הנפש אשר עשו בחרן. ומתרגמ' וית

נפשתא דשעבידו לאוריתא בחרן. וגרסי' בבבא מציעא בפרק השוכר את הפועלים, אמ' רב יהודה אמ' רב, ואמרי לה א"ר חייא בר אבא א"ר יוחנן, ואמרי לה אמ' ר' שמואל בר נחמני א"ר יוחנן, כל המלמד בן חבירו תורה זוכה ויושב בישיבה עליונה, שנא' אם תשוב ואשיבך לפני תעמוד. וכל המלמד בן עם הארץ תורה, אפי' הב"ה גוזר גזירה על העולם, מבטלה בשבילו, שנא' ואם תוציא יקר מזולל כפי תהיה. וגרסי' במ' סנהדרין בפ' כהן גדול, א"ר יהושע בן קרחה, כתי' (שמואל ב כא, ח) ואת חמשת בני מיכל, וכי מיכל ילדה, והלא מירב ילדה, אלא מירב ילדה ומיכל גדלה, לפי' נקראו על שמה, ללמדך שכל המגדל יתום בתוך ביתו מעלה עליו הכתו' כאלו ילדו. ר' חנינא אומר מהכא, ותקראן לו השכנות שם לאמר יולד בן לנעמי, וכי נעמי יולדתו, והלא רות ילדתו, אלא רות ילדה ונעמי גדלה, ולפי' נקרא על שמה. ור' יוחנן אמ' מהכא, ואשתו היהודיה ילדה את ירד אבי גדור ואת חבר אבי שוכו ואת יקותיאל אבי זנוח, אלה בני בתיה בת פרעה. וכי בתיה ילדה, והלא יוכבד ילדה, אלא יוכבד ילדה ובתיה גדלה, לפי' נקראו על שמה. ר' אלעזר אומר מהכא, גאלת בזרוע עמך בני יעקב ויוסף סלה. וכי יוסף ילדם, והלא יעקב ילדם, אלא יעקב ילדם ויוסף כלכלם. לפי' נקראו על שמו.

וגרסי' [במס' תעניות] בפרק סדר תעניות, ר' גזר תעניתא [ולא אתא מיטרא]. נחית קמיה אלפא, ואמרי לה ר' אלפא, אמ' משיב הרוח, אתא זיקא. [אמר] מוריד הגשם, אתא מטרא. אמ' ליה, מאי עובדך. אמ' ליה, [דיירנא בקושטא דחיקא, פרש"י כפר קטן דחוק שיש בו עניות, דלית בה חמרא בקידושא ואבדלתא, טרחנא ואייתינא חמר לקידושא ואבדלתא ומפיקנא להו ידי חובתייהו. רב איקלע להההוא אתרא. גזר תעניתא ולא אתא מיטרא. נחת קמיה שליחא דצבורא. אמר משיב הרוח, ונשב זיקא, אמר מוריד הגשם, אתא מיטרא. אמר ליה, מאי עובדך. אמ' ליה], מיקרי דדרדקי אנא, ומקרינא לבני ענייי כבני עשירי. וכל דלא אפשר ליה לא שקילנא מידי מיניה. ואית לי פרא דכוורי, וכי היכי דלא ליפשע, מחשידנא ליה בכוורי ומשדרנא ליה לגו ביתיה, [עד דאתי וקרי]. וגרסי' בספרי והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע, זה הדן דין לאמיתו וגבאי צדקה, ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד, אלו מלמדי תינוקות.

ואע"פ שחייב אדם ללמד תורה לבנו, לימוד עצמו קודם לבנו. כדגרסי' בפירקא קמא דקידושין ת"ר הוא ללמוד תורה ובנו ללמוד, הוא קודם לבנו. ר' יהודה אומר, אם בנו זריז וממולא בתלמוד יותר ממנו, ותלמודו מתקיים בידו, בנו קודמו.

ועוד גרסינן [במס' בבא בתרא] בפרק לא יחפור, אמ' רב יהודה אמ' רב, זכור אותו האיש לטוב, ויהושע בן גמלא שמו, שאלמלא הוא נשתכחה תורה מישראל. שבתחלה, מי

שהיה לו אב היה מלמדו תורה, ומי שלא היה לו אב ולא היה למד תורה. התקינו שיהו מושיבין מלמדי תינוקות בירושלם. מאי דרוש, כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלם. ועדיין מי שהיה לו אב היה מעלה אותו לירושלם ללמוד, ומי שלא היה לו אב לא היה עולה ולא למד. התקינו שיהו מלמדי תינוקות בכל פלך ופלך, ומכניסין אותו כבן שש עשרה שנה וכבן שבע עשרה שנה. ומי שהיה רבו כועס עליו, בועט בו ויוצא, עד שבא יהושע בן גמלא, שהיה מושיבן בכל פלך ופלך ובכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר, ומכניסין אותו כבן שש וכבן שבע.

וישתדל אדם ללמוד לבנו תורה בילדותו. כדגרסי' באבות דר' נתן ר' נהוראי אומר, הלמד תורה בילדותו למה הוא דומה, לפרה שכבשוה שהיא קטנה, שנא' אפרים עגלה מלומדה אוהבתי לדוש. והלמד תורה בזקנותו למה הוא דומה, לפרה שכבשוה כשהיא זקנה, שנא' כי כפרה סוררה סורר ישראל עתה ירעם ה' ככבש במרחב. ד"א הלמד תורה בילדותו למה הוא דומה, לאשה שלשה בחמין, והלמד בזקנותו למה הוא דומה, לאשה שלשה בצונן. שונה ושוכח למה הוא דומה, לאשה שיולדת וקוברת. ר' שמעון בן יוחאי אומר, הלמד תורה בילדותו למה הוא דומה, לרופא שהביאו לו מכה, יש לו אוזמיל לחותכה ויש לו סמנין לרפאתה, והלמד בזקנותו למה הוא דומה, לרופא שהביאו לו מכה, יש לו אוזמיל לחתכה, ואין לו סמנין לרפאתה. אלישע בן אבויה אומר, הלמד תורה בילדותו, דברי תורה נבלעין בדמו ויוצאין מפיו מפורשין, והלמד תורה בזקנותו, אין דברי תורה נבלעין בדמו ואין יוצאין מפיו מפורשין. הוא היה אומר, הלמד תורה בילדותו למה הוא דומה, לאוכל ענבים בשולות ושותה יין ישן, והלמד תורה בזקנותו למה הוא דומה, לאוכל ענבים קהות ושותה יין מגתו.

אהבת הבנים

וצריך אדם לאהוב את בניו כנפשו. אבל לא יראה להם האהבה, אלא מצפינה בלבו, כדי שלא יהיה להם עליו געגועין. וצריך להשוות לכל בניו לכל דבר, במאכל ובכסות ובמתנה ובירושה, ובכל דבר. ומעשה באדם אחד שסילק ירושתו מבנו לבנו אחר, ונדוהו חכמים. והני מילי אם בניו שוים בחכמה, אבל אם בנו אחד חכם, או שהוא הולך על הדרך הטובה, ובנו אחד סורר ומורה, זולל וסובא, הרי זה מסלק הירושה ממנו ונותנה לבנו האחר, שהוא הולך על הדרך הישרה. ואל ישנה אדם את בנו בין אחיו, מפני הקנאה. כדגרסינן במ' שבת בפרק קמא, אמ' רבה בר רב מחסיה אמ' רב חמא בר גוריא, לעולם אל ישנה אדם את בנו בין הבנים, שבשביל שתי סלעות מילת שהוסיף יעקב לבנו ליוסף משאר אחיו, נתקנאו בו אחיו, ונתגלגל הדבר וירדו אבותינו למצרים.

וצריך אדם ליזהר ביותר, ולשמור פיו ולשונו, שלא ידבר בפני בנו בדבר מגונה, וכ"ש לעשותו. ואע"פ שהוא מגונה אם עשאו בין בפני הבן בין שלא בפניו, מ"מ יותר מגונה הוא האב אם דבר או עשה דבר מגונה בפני בנו, שמא ילמד הבן ממנו, ואם יאמר לו האב, למה עשית כך וכך, יאמר לו הבן, והלא כך וכך עשית אתה. ועל זה אמ' הנביא התקוששו וקושו, פירוש קשוט עצמך ואחר תקשט אחרים. ואם ישמע האב דבר מגונה שעשו אחרים, יתעבנו מאד בפני הבן, ויפליג בגנותו, ויאמר תבא קללה על פלוני שעשה כך וכך ועל העושה כמעשהו, שיתגנה הדבר בעיני הבן ויתרחק ממנו וכיוצא בו. ואם ישמע דבר משובח שעשו אחרים, כגון לימוד או כתיבה נאה או כיוצא בהם, ישבחנו מאד בעיני בנו, ויאמר כמה נאה דבר זה שעשה פלוני וסופו לירש מעלה עליונה והואיל ודבר נחמד כזה יודע לעשות, ויפליג בשבחו, כדי שישמע הבן ויתאוה לעשות גם הוא דבר נאה כמותו. סוף דבר, ישתדל מאד להרחיק את בנו מן הכיעור ומן הדומה לו ויקריבנו וידביקנו במדת החסידים והישרים. כגון שיקום האב לקדם בתפלה שיוליך עמו לבנו לבית הכנסת, וכן כשילך לגמול חסדים, כגון בקור חולים והכנסת כלה והוצאת המת וכיוצא באלו, יוליך עמו לבנו, כדי שירגילנו בגמילות חסדים ובעשיית המצות וכמי שיהיה מעורב עם הבריות. וכשיעשה האב מצוה מן המצות יעשה אותה בעצמו, כגון סוכה ולולב וכיוצא בהן, יקשור הלולב בידו, ויראה לבנו, וילמדנו לעשות כך, כדי שיהיו המצות חביבין בעיניו. ונמצא האב זוכה ומזכה לבנו, לפי שילמד הבן לעשות כמעשה אביו וללכת על הדרך הנכונה כאביו. ויזכה האב לטוב וזרעו לברכה.

וגרסינן בפרק קמא דמסכת תעניות רב נחמן ורב יצחק הוו יתבי בסעודתא. אמ' ליה, לימא לן מר מילתא דאגדתא, אמ' ליה, הכי אמ' ר' יוחנן, אין מסיחין בסעודה, שמא יקדים קנה לוושט, ואתי לידי סכנה. בתר דסעיד אמ' ליה, הכי אמ' ר' יוחנן, יעקב אבינו לא מת. א"כ מאי ספדו ספדניא וחנטו חנטיא. אמ' ליה, מקרא אני דורש, ואתה אל תירא עבדי יעקב ואל תחת ישראל וגו'. מקיש הוא לזרעו, מה זרעו בחיים, אף הוא בחיים. כי הוו מפטרי מהדדי, אמ' ליה, לברכן מר. אמ' ליה, אמשול לך משל. למה הדבר דומה, לאדם שהיה מהלך במדבר והיה רעב ועיף וצמא. ומצא אילן שפירותיו מתוקין וצלו נאה ואמת המים עוברת תחתיו. אכל מפירותיו, ושתה ממימיו, וישב בצלו. וכשבקש לילך, אמ' לו, אילן, במה אברכך. אם (אילן) אומר שיהיו פירותיך מתוקים, הרי פירותיך מתוקים. שיהא צלך נאה, הרי צלך נאה. שתהא אמת המים עוברת תחתיך, הרי אמת המים עוברת תחתיך. אלא יהי רצון שכל נטיעות שנוטעין ממך יהיו כמותך. אף אתה

במה אברכך. אם בתורה הרי תורה, אם בעושר הרי עושר, ואם בבנים הרי בנים. אלא יהי רצון שיהיו צאצאי מעיך כמותך.

וכשיגדל הבן, יזהר אביו שלא לדוחקו ולייסרו יותר מדאי. אלא יהיה דבורו עמו בנחת. ולא יקללנו ולא יחרפנו. ואין צריך לומר שלא יכנו, שמא יחטא הבן על אביו, ונמצא מחטיאו וגורם לו לאבדו מן העולם. ועל זה נאמ' ולפני עור לא תתן מכשול. וג"כ ישתדל האב לפרוש מן הקנאה [ומן האיבה] ומן התחרות עם בני אדם. [שמא] יחרפוהו או יקללוהו בפני בנו, ויחרה אף הבן, ויתקוטט עמם בשביל כבוד אביו, ואפשר שיהרוג או שיהרג, ונמצא האב גורם לבנו מיתה משונה או מביאו לידי בזיון. ואם יארע לאב שום מריבה עם אדם ויחרפוהו, יסבול ויכסה הדבר, שמא ישמע בנו ויבא לידי סכנה.

מעשה בחסיד אחד שהיה מתווכח עם חבירו בשער אצל הדיינין, והיה בנו אצלו. והיה בעל דינו מחרף אותו ומגדף, והיה אומר לו, עשית כך וכך. היה מספר בגנותו והיה אומר בשבילו דברים מכוערים עד מאד. שמע בנו, וחרה אפו עד מאד לכבוד אביו, ובקש להתקוטט עם אותו האיש בעל דינו של אביו. כשהרגיש אביו, אמ' לבנו, למה חרה לך, אם אמת הם דבריו שעשיתי אני דברים מכוערים ומגונים כאלו, למה תתקוטט עמו, אני הוא שעשיתי שלא כדין, והואיל ועשיתי שלא כדין ראוי אני לשמוע חרפות וקללות מפי כל אדם על מעשי הרעים. ואם אני לא עשיתי אותם הדברים המכוערים שאמר, למה תחוש לדברים בטלים. הניח לו ויאמר, והשם, שהוא יודע הנסתרות, יודע שלא עשיתי שלא כדין ושאני נקי מאלו הדברים שהוא אומר בשבילי, ושהוא אומר שוא ודבר כזב.

לעולם ישתדל אדם ללמוד וללמד את בנו תורה. והעושה כך הרי הוא מתלמידיו של אברהם אבינו ע"ה. כדגרסי' בב"ר בן כמה שנים הכיר אברהם את בוראו. ר' אלחנן בן חגי אומר, בן שלש שנים הכיר אברהם את בוראו, שנא' עקב אשר שמע אברהם בקולי וישמור משמרתי מצותי חוקותי ותורותי. עק"ב עולה למנין מאה ושבעים [ושתים, והוא חיה מאה ושבעים] וחמש שנים, נמצאת אומר בן שלש שנים הכיר אברהם את בוראו. והיה משמר אפי' דקדוקי תורה, והיה עושה מצות עשה, שהם מאתים וארבעים ושמונה, כמנין רמ"ח, ולא היה חסר מהן אלא אחת, שהיא מצות המילה. לפי' אמ' לו הב"ה, התהלך לפני והיה תמים, ואתנה בריתי ביני ובינך. כלומר, אינך חסר אלא מצות המילה, מול עצמך ותהיה תמים. ולפיכך הוסיף הב"ה בשמו ה"א, שנא' ולא יקרא עוד [את] שמך אברם והיה שמך אברהם, ואח"כ והקמתי את בריתי. רמז לו שישלים בשמו לתשלום רמ"ח מצות שהיה מקיים, שכך עולה מנין אברהם רמ"ח, כלומר מול עצמך ותהיה שלם ויהיה שמך שלם. והיה מלמד את בנו תורה, שנא' כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו

ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט למען הביא ה' על אברהם את אשר דבר עליו. אמ' הב"ה, אתה למדת את בנך תורה בעולם הזה, חייך אני בכבודי מלמד אותן תורה לעולם הבא, שנא' וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך. סליק פירקא

יב; פרק משא ומתן

גדולת הנושא ונותן באמונה

בענין משא ומתן

יגיע כפיך תאכל בני אל גדולות ממך תקח למנה שמח במלאכתך כי בה תכובד ולא תבוש בכל רגע ועונה ראה חרוץ מלאכה תעשירו ולא ידל לעת שיבה וזקנה אהוב משא ומתן באמת גם כפך תהיה תמיד נכונה להועיל אורך אשריו ואשרי אנוש נושא ונותן באמונה.

אשרי כל ירא ה' ההולך בדרכיו, יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך.

גרסינן במ' ברכות בפרק קמא, א"ר חייא בר אמי משמיה דעולא, גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים, דאלו בירא שמים כתי' (תהלים קכח, א) אשרי כל ירא ה', ובנהנה מיגיעו כתי' (תהלים קכח, ב) יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך, אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא. וגרסי' במכילתא (והיה) אם שמע תשמע לקול ה' אלהיך וגו', והישר בעיניו תעשה, זה משא ומתן. מלמד שכל הנושא ונותן באמונה, ורוח הבריות נוחה הימנו, מעלין עליו כאלו קיים את כל התורה כולה. וגרסינן במ' נדה בפרק תינוקת, מה יעשה אדם ויתעשר, ירבה בסחורה וישא ויתן באמונה. וגרסי' במדרש משלי איש אמונות רב ברכות ואץ להעשיר לא ינקה, הנושא ונותן באמונה נכסיו מתברכין, והב"ה מזמן לו פרנסתו. מפני שבני אדם בוטחים באמונתו ויהיה ממונם מצוי אצלו תמיד. ולא די לו שיתפרנס מן האמונה, אלא שנקרא צדיק, שנא' וצדיק באמונתו יחיה.

וגרסינן במכילתא ויאמינו בה' ובמשה עבדו. גדולה אמונה לפני מי שאמ' והיה העולם, שבשכר האמונה שהאמינו ישראל זכו ששרתה עליהם רוח הקדש ואמרו שירה, שנא' ויאמינו בה' ובמשה עבדו, וכתיב בתריה (שמות טו, א) אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת לה'. וכן אתה מוצא באברהם שלא ירש העולם הזה והעולם הבא אלא בשכר אמונה, שנאמר (בראשית טו, ו) והאמין בה' ויחשבה לו צדקה, וכתיב בתריה (בראשית טו, ז) ויאמר אליו אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך את הארץ הזאת וגו'. וכן אתה מוצא שלא עלו ישראל ממצרים אלא בשכר אמונה, שנא' ויאמן העם וגו'. ואומ' אמונים נוצר ה', מזכיר אמונת אבות. ואומר ויהי ידיו אמונה. ואומר פתחו

שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים, בשער זה נכנסים בעלי אמנה. וכן הוא אומר טוב להודות לה' ולזמר לשמך עליון, להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות, כי שמחתני ה' בפעלך במעשי ידיך ארנן. מי גרם לנו לשמוח בשמחה הזאת, אמונה שהאמינו ישראל בהב"ה בעולם הזה, שכלו לילות. וכן יהושפט אומר האמינו בה' אלהיכם ותושעו. וכן אתה מוצא שאין הגליות מתכנסות אלא באמונה, שנא' אתי מלבנון כלה אתי מלבנון תבואי תשורי מראש אמנה, וכתי' (הושע ב, כב) וארשתיך לי באמונה וגו'. ואומר וצדיק באמונתו יחיה. וכתי' (ירמיהו ה, ג) ה' עיניך הלא לאמונה. וכתי' (ישעיהו כה, א) עצות מרחוק אמונה אומן.

והאמת הוא גדול לפני הב"ה, והעולם עומד על האמת. כדגרסי' במדרש גדול הוא האמת, שהוא אחד משלשה עמודים שהעולם עומד עליהם, דתנן רבן שמעון בן גמליאל אומר, על שלשה דברים העולם קיים, על הדין ועל האמת ועל השלום.

גדול הוא האמת, שכל מי שעושה מלאכתו באמת עם הבריות כאלו קיים את התורה כלה, שנא' צדקתך צדק לעולם ותורתך אמת. ולא נברא העולם אלא באמת, כמו שמצינו במעשה בראשית, שרמז הכתוב אמת בסופי תבות בו' פסוקים. ואלו הן. א' ברא" אלהים" את". ב' וירא" אלהים" את" האור. ג' ויברא" אלהים" את" האדם. ד' ויברא" אלהים" את" התנינים הגדולים. ה' וירא" אלהים" את" כל. אשר עשה. ו' ברא" אלהים" לעשות". ללמדך שכל מה שנברא בו' ימי בראשית שהוא קיים על האמת. ולכך תקנו ששה פעמים אמת באמת ויציב, כמו שכתבתי למעלה בפ' שני.

ובית המקדש לא היה קיים אלא על האמת, שנא' אתי מלבנון תבאי, ראשי תיבות אמת. והלבנון הוא בית המקדש, כדמתרגמינן ההר הטוב הזה והלבנון, טורא טבא הדין ובית מקדשא. וכשהפכו האמת הלכו בגולה, שנא' תשורי מראש אמנה, בראשי אותיות אמת הפוך. ולא עוד אלא שהב"ה נקרא אמת, שנא' וה' אלהים אמת. ובזמן שהאמת מצויה בארץ, הב"ה מוריד גשמים בעתם ומברך את תנובת השדה, שנא' אמת מארץ תצמח, ראשי אותיות אמת. מה כתיב בתריה (תהלים פה, יג), גם ה' יתן הטוב וארצנו תתן יבולה. אבל בזמן שהאמת אינה מצויה בארץ, הב"ה מביא על הארץ רעה, שנא' ותהי האמת נעדרת וסר מרע משתולל וירא ה' וירע בעיניו.

לפי' הנושא ונותן שלא באמונה, ואינו שמח בחלקו, ורודף אחר העושר, ומשתדל לקנות ממון שלא כדין, הרי זה מביא רעה על העולם, והוא מזומן להפסד גדול בממונו ובגופו, שנא' ואץ להעשיר לא ינקה. ופתע פתאום תפול מארה בנכסיו ובכל ממונו, וירד מנכסיו. ויצטרך לבריות, ועליו נאמר (ירמיהו יז, יא) קורא דגר ולא ילד עושה עושר

ולא במשפט בחצי ימיו יעזבנו ובאחריתו יהיה נבל. פירוש עוף, ששמו קורא, הוא גוזל וחומס העופות ונוטל ביציהן ומחמם עליהן, כסבור שיוצאין האפרוחים ממנו, אע"פ שלא הטיל הוא אותן הביצים, וכתי' (ירמיהו יז, יא) ולא ילד, והוא עושה חומרים מן הביצים שגזל ומחמם אותם, כדמתרגמי' חמרים חמרים דגורין דגורין, ואחר שמחמם אותן ותגמר בריאתם אחר שטרח בהם, יצאו האפרוחים ממין העופות שהטילו אותן הביצים, וכשהן גדלים יפרחו להם וילכו כל מין למינו, וישאר הקורא בדד מהן, אחר שטרח בהם וחימם הביצים וגידל האפרוחים. כך הוא מי שהוא עושה עושר שלא במשפט ושלא באמת, סופו לירד מנכסיו ויצטרך לבריות ואחריתו יהיה נבל. ומה טוב ומה נעים המעט הקנוי בדין ובמשפט יותר מן ההרבה הקנוי שלא כדין, שנאמר (משלי טו, יז) טוב ארוחת ירק ואהבה שם משור אבוס ושנאה בו, וכתי' (משלי יז, א) טוב פת חרבה ושלוה בה מבית מלא זבחי ריב. והנושא ונותן באמונה הב"ה מברך מעשה ידיו, והנושא והנותן שלא באמונה מארה ומהומה נופלת בכל נכסיו. כדגרסי' בויקרא רבה א"ר לוי, ברכות מברכות בעליהן, קללות מקללות בעליהן. ברכות מברכות בעליהן כיצד. אבן שלימה וצדק יהיה לך, אם עשית כן והיה לך מה לישא מה ליתן, מה ליקח מה למכור, שכן הוא אומר יהיה לך, הוי ברכות מברכות בעליהן. קללות מקללות בעליהן כיצד. לא יהיה לך בכיסך אבן ובן גדולה וקטנה, לא יהיה לך בביתך איפה ואיפה גדולה וקטנה. אמ' הב"ה, אני אמרתי אבן שלמה וצדק יהיה לך, אם עשית כן יהיה לך מה לישא מה ליתן שכן כתי' יהיה לך, [אני אמרתי לא יהיה בכיסך אבן ואבן, אם לא עשית כן לא יהיה לך מה ליתן מה ליקח ומה למכור], הוי קללות מקללות בעליהן.

וגרסינן בתוספתא דבבא קמא שבעה גנבים הם, ואלו הן, א' גונב לדעת הבריות, ב' המסרב בחבירו לארחו ואין בלבו לקרותו, ג' המרבה לחבירו בתקרובת ויודע בו שאינו מקבל, ד' הפותח לחבירו חביות שמכורות לחנוני, ה' המעוות במדות, ו' המשקר במשקולות, ז' המערב חומץ ביין. וכל הגונב דעת הבריות כאלו גנב דעת עליונה. וגרסי' בספרי לא תעשו עול במשפט במדה במשקל ובמשורה. מלמד שהמודד נקרא דיין, שאם שקר במדה קרוי עול, שנוי, משוקץ, תועבה, [וחרם], וגורם לחמשה דברים, א' מטמא את הארץ, ב' מחלל את השם, ג' מסלק את השכינה, ד' מפיל את שונאי ישראל בחרב, ה' מגלה אותם מארצם. מאזני צדק, צדק את המאזנים יפה. אבני צדק, צדק את המשקולות יפה. איפת צדק, צדק את האיפות יפה. הין צדק, צדק את ההינין יפה. מכאן אמרו חכמים הסיטון, פי' חנוני, מקנח את מדותיו אחד לשלשים יום ובעל הבית אחד לשנים עשר חדש. וחייב להכריע לו טפח. פי' כששוקל החנוני לבעל הבית, מוסיף על הדבר ששוקל

עד שתכריע כף המאזנים שבה הדבר השקול את הכף האחרת שהאבן בה טפח. היה שוקל עין בעין, פי' המאזנים ממוצעים, נותן לו גירומין אחד בעשרה בשביל ההכרעה, בין בלח בין ביבש.

אמ' רב ביבי בשם רב הונא, מאי מאזני מרמה תועבת ה' ואבן שלימה רצונו, אם ראית דור שמדותיו של שקר, דע שהמלכות באה ומתגרה באותו הדור, מאי טעמא, מאזני מרמה תועבת ה'. א"ר לוי, מה כתי' בתריה (משלי יא, ב), בא זדון ויבא קלון. ר' ברכיה בשם ר' אבא בר כהנא אמ', כתי' (ויקרא יט, לו) מאזני צדק אבני צדק, איפשר דור שמדותיו של שקר שהוא זכאי. א"ר לוי, אף משה רמזה לישראל מן התורה, שנא' לא יהיה לך בכיסך אבן ואבן, לא יהיה לך בביתך איפה ואיפה, אם עשית כן, דע שהמלכות באה ומתגרה באותו הדור, מאי טעמא, כי תועבת ה' אלהיך כל עושה אלה כל עושה עול, מה כתי' בתריה (דברים כה, יז), זכור את אשר עשה לך עמלק.

להתרחק מן הגזל

וישתדל ליתן יותר ממה שיש לו [ליתן], כדי להתרחק מן הגזל. לפי שבעון הגזל הגשמים נעצרין. כדגרסי' בפרק סדר תעניות א"ר אמי, אין הגשמים נעצרין אלא בעון הגזל, שנא' (הן) על כפים כסה אור, ואין כפים אלא גזל, שנא' ומן החמס אשר בכפיהם, ואין אור אלא מטר, שנא' יפיץ ענן אורו. וגרסינן במ' סנהדרין בפרק חלק, א"ר אלעזר, בוא וראה כחו של חמס, שהרי דור המבול עברו על הכל ולא נחתם גזר דינם אלא עד שפשטו ידם בגזל, שנא' כי מלאה הארץ חמס מפניהם והנני משחיתם את הארץ.

וגרסינן בבבא מציעא בפ' איזו היא נשך, ת"ר לא תעשו עול במשפט במדה במשקל ובמשורה, במדה זו מדת קרקע, שלא ימדוד לאחד בימי החמה ולאחד בימות הגשמים, במשקל שלא יטמין משקלותיו במלח, במשורה שלא ירתיח. פי' המשורה הוא כלי קטן ומודדין בו הלח, אומר שלא ירתיח השמן או הדבש בשעה שמודד אותן לבעל הבית, כדי שיתפחזו במדה וישפכו מיד על פי המדה. והלא דברים קל וחומר, ומה משורה, שהוא אחד משלשים ושלשה בלוג, הקפידה תורה עליו, קל וחומר הין וחצי הין ושלישית הין ורביעית הין, לוג וחצי לוג ורביעית לוג ושלישית לוג. אמר רבא, למה ליכתב רחמנא יציאת מצרים ברבית, יציאת מצרים בציצית, יציאת מצרים במשקולות. פי' בכל אחד מהג' הוא אומר אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים. אמ' הב"ה, אני הוא שהבחנתי במצרים בין טיפה של בכור ובין טיפה שאינה של בכור, ואני מבחין ועתיד ליפרע ממי שתולה מעותיו שהן של גוי ומלוה אותן לישראל ברבית, אני הוא שהבחנתי במצרים בין טפה של בכור ובין טפה שאינה של בכור, אני הוא מבחין ועתיד ליפרע

ממי שטומן משקלותיו במלח ושוקל בהן, ואני מבחין ועתיד ליפרע ממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא. פי' קלא, צבע שהוא כעין התכלת.
וגרסינן במדרש תנחומא הוו זהירין דלא למיגזל ודלא למחטף מידי חד מן חבריה, שאין לנו חמור בכל מעונש הגזל. דאמ' ר' אלעזר, כל עבירות שבתורה עברו דור המבול ולא נחתם גזר דינם עד שפשטו ידיהם בגזל, שנא' החמס קם למטה רשע. א"ר אלעזר, מלמד שזקף ועמד לפני הב"ה ואמ', רבונו של עולם, לא מהם ולא מהמונם. וגרסי' בפרק במה מדליקין בעון הגזל הגובאי הווה והרעב הווה ובני אדם אוכלין בשר בניהם ובנותיהם, שנא' שמעו (את) הדבר הזה פרות הבשן אשר בהר שומרון העושקות דלים הרוצצות אביונים האומרות לאדוניהם הביאה ונשתה, וכתי' (יואל א, ד) יתר הגזם אכל הארבה, וכתיב (ישעיהו ט, יט) ויגזור על ימין ורעב ויאכל על שמאל ולא שבעו איש בשר זרועו יאכלו. אל תקרי בשר זרועו אלא בשר זרעו.
וגרסי' במדרש משלי אל תגזל דל כי דל הוא ואל תדכא עני בשער. פירוש אל תגזל דל, מפני שבדלותו אינו יכול להציל נכסיו. ולאו דוקא דל, אלא אפי' עשיר, אלא אמר אל תגזל דל, מפני שגזל הדל הוא עון גדול, כדא' וגר לא תונה ולא תלחצנו. וגרסינן בבבא קמא בפרק הגוזל, כל הגוזל פרוטה לעני כאלו גוזל נשמתו ממנו. רב הונא ורב חסדא, חד אמר נפשו של נגזל, וחד אמר נפשו של גזלן. מאן דאמ' נפשו של נגזל, דכתי' (משלי א, יט) כן אורחות כל בוצע בצע את נפש בעליו יקח. ומאן דאמ' נפשו של גזלן, דכתי' (משלי כב, כב) אל תגזול דל כי דל הוא ואל תדכא עני בשער, כי ה' יריב ריבם וקבע את קובעיהם נפש. ר' אומר, שלשה אין הפרגוד נעול בפניהם, אונאה וגזל וע"ז. אונאה, דכתי' (עמוס ז, ז) הנה ה' נצב על חומת אנך ובידו אנך. גזל, דכתי' (ישעיהו ס, יח) חמס ושוד ישמע בה על פני תמיד חולי ומכה. ע"ז, דכתי' (ישעיהו סה, ג) העם המכעיסים אותי על פני תמיד.
ומאן דגזל מיהדר ליורשיו ומכפר ליה, וכי מיהדר לנגזל מיבעי ליה לאחולי ליה, כי היכי דלא לימנע מלעשות תשובה. [ד]ת"ר הגזלנין ומלוי ברבית [שהחזירו] אין מקבלין מהן, וכל המקבל מהם אין רוח חכמים נוחה הימנו. והני מילי שאין הגזילה חוזרת בעיניה, אבל חוזרת בעיניה מקבלין, דאמ' ר' יוחנן, בימי ר' נשנית משנה זו. מעשה באדם אחד שבקש לעשות תשובה. אמרה לו אשתו, ריקה, אם אתה עושה תשובה אפי' אבנט שאתה חוגר בו אינו משלך. באותה שעה נמנע מלעשות תשובה. באותה שעה אמרו, הגזלנין ומלוי ברבית שהחזירו אין מקבלין מהם, והמקבל מהם אין רוח חכמים נוחה הימנו.

שאלו תלמידיו את רבן יוחנן בן זכאי, מפני מה החמירה תורה בגנב יותר מבגזלן, שהגנב משלם תשלומי כפל, תשלומי ארבעה וחמשה, ובגזלן כתי' (ויקרא ה, כג) והיה כי יחטא ואשם והשיב את הגזילה אשר גזל. אמר להם, זה השוה כבוד עבד ל[כבוד] קונו, וזה לא השוה כבוד [עבד] ל[כבוד] קונו. שהגנב כביכול עשה עין של מעלה כאלו אינה רואה ואוזן של מעלה כאלו אינה שומעת, שנא' הוי המעמיקים מה' לסתיר עצה והיה במחשך מעשיהם ויאמרו מי רואנו ומי יודענו. ואומר אין ה' רואה אותנו עזב ה' את הארץ. אמ' ר' מאיר, משל למה הדבר דומה, לשנים שהיו בעיר אחת ועשו משתה, אחד זימן את בני העיר ולא זימן את בן המלך, ואחד לא זימן את בני העיר ולא זימן את בן המלך, [מי ראוי ליענש יותר, הוי אומר, זה שזימן את בני העיר ולא זימן את בן המלך].

להתרחק מן האונאה

[גרסינן במדרש השכם הזהיר הקב"ה את ישראל על האונאה, שכל מי שמוכר חפץ לחבירו אסור לו שיונה, לא המוכר ללוקח, ולא לוקח למוכר. שכך אמרו רז"ל, וכי תמכרו ממכר לעמיתך, אין לי אלא שנתאנה לוקח, נתאנה מוכר מנין, ת"ל (ויקרא כה, יד) או קנה מיד עמיתך. ומנין כשאתה מוכר שלא תמכור אלא לעמיתך, ת"ל וכי תמכרו ממכר לעמיתך. ומנין כשאתה קונה לא תקנה אלא מיד עמיתך, ת"ל או קנה מיד עמיתך. אין לי אלא קרקעות שדבר בהם הכתוב, ומנין לרבות כל דבר המטלטל, ת"ל מיד עמיתך. ומנין שאין אונאה בקרקעות, ת"ל או קנה מיד עמיתך, כלומ' המטלטלין יש להן אונאה והקרקעות אין להם אונאה. ומנין שאין אונאה לעבדים, ת"ל והתנחלתם אתם לבניכם אחריכם לרשת אחזה, מה אחוזה אין לה אונאה, אף עבד אין לו אונאה. ומנין שאין אונאה להקדשות, ת"ל אל תונו איש אחיו, אחיו ולא הקדש. ומנין שאין אונאה לשטרות, ת"ל ממכר, מה זה מיוחד שגופו מכור וגופו לקוח, יצאו שטרות שאין גופן מכר ואין גופן ממון. [מכאן אמרו], המוכר שטרותיו לבשם יש לו אונאה. אל תונו איש את אחיו, זו אונאת ממון. יכול זו אונאת דברים, כשהוא אומר ולא תונו איש את עמיתו, הרי אונאת דברים אמור, הא מה אני מקיים אל תונו איש את אחיו, הרי אונאת ממון. וכמה היא האונאה, ד' כסף מכ"ד לסלע, דהיינו שתות למקח. ועד אימתי מותר להחזיר, עד כדי שיראה לתגר או לקרוביו או לבקי. הורה ר' טרפון בלוד, האונאה שמונת כסף לסלע, דהיינו שליש למקח, ושמחו תגרי לוד. חזר רבי טרפון ואמר, מותר להחזיר כל היום. אמרו, יניח לנו רבי טרפון את מקומינו, וחזרו לדברי חכמים. אחד הלוקח ואחד המוכר יש להם אונאה, וכשם שאונאה להדיוט כך אונאה לתגר. ומי שהוטל עליו, ידו על העליונה, שהוא אומר לו, תן לי מעותי או תן לי מה שאוניתני. אל תונו איש את

אחיו, איש, אין לי אלא איש את איש, איש את אשה ואשה את איש או את אשה מנין, ת"ל איש את אחיו מ"מ. ר' יהודה אומר, תגר להדיוט יש לו אונאה, הדיוט לתגר אין לו אונאה.]

וגרסינן במדרש השכם ולא תונו איש את עמיתו. יכול אונאת דברים או יכול אונאת ממון, כשהוא אומר אל תונו איש את אחיו, הרי אונאת ממון. אמור מה אני מקיים ולא תונו איש את עמיתו, הרי אונאת דברים. כיצד. אם בעל תשובה הוא, לא יאמר לו זכור מה היו מעשיך הראשונים, ואם היה בן גרים, לא יאמר לו מה היו מעשי אבותיך, שנא' וגר לא תונה ולא תלחצנו. היו חולאים באים עליו, ייסורין באין עליו, קובר את בניו, לא יאמר לו כדרך שאמרו חביריו לאיוב, הלא יראתך כסלתך תקותך ותום דרכיך, זכור נא מי הוא נקי אבד ואיפה ישרים נכחדו וגו'. [וכן ראה חמרים מבקשים יין או תבואה, לא יאמר להם, לך אצל פלוני, והוא לא מכר חטא מימיו. רבי יהודה אומר, אף לא יתלה את עיניו על המקח ויאמר לו בכמה חפץ זה, והוא אינו רוצה ליקחה. ושמא תאמר עצה טובה אני מוסר לך, הרי הדבר מסור ללב, לכך נאמר (ויקרא כה, יז) ויראת מאלהיך].

וגרסי' בבבא מציעא בפרק הזהב, א"ר יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי, גדול אונאת דברים יותר מאונאת ממון, שזה נאמר בו (ויקרא כה, יז) ויראת מאלהיך, וזה לא נאמר בו (ויקרא כה, יז) ויראת מאלהיך. ר' אלעזר אומר, זה בגופו וזה בממונו. ר' שמואל בר נחמני אומר, זה ניתן להשבון וזה לא ניתן להשבון. תני תנא קמיה דרב נחמן בר יצחק, כל המלבין פני חבירו ברבים כאלו שופך דמים. אמ' ליה, שפיר קאמרת, דאזיל סומקא ואתי חיוורא.

בוא וראה כמה הב"ה מקפיד על האונאה. כדגרסי' בבבא מציעא בפרק הזהב קונה את הכסף, נתן חול בין חוליא לחוליא, ר' אליעזר מטהר וחכמים מטמאין. השיב ר' אליעזר כל תשובות שבעולם ולא קבלו ממנו. אמ' להם, אם [הלכה] כמותי חרוב זה יוכיח. נעקר חרוב ממקומו וחזר לאחוריו ארבע אמות וחזר וישב במקומו. אמרו לו, אין מביאין ראיה מן החרוב. אמ' להם, אם כמותי היא אמת המים תוכיח. חזרו המים לאחוריהם. אמרו לו, אין מביאין ראיה מן המים. אמ' להם, אם כמותי היא כותלי בית המדרש יוכיחו. נטו כותלי בית המדרש ליפול. גער בהן ר' יהושע. אמ' להם, אם תלמידי חכמים מנצחים אלו את אלו, אתם מה לכם. תאנא לא זקפו מפני כבודו של ר' אליעזר, ולא נפלו מפני כבודו של ר' יהושע, ועדין מטין ועומדין. אמ' להם, אם כמותי היא מן השמים יוכיחו. יצאת בת קול ואמרה להם, מה לכם אצל ר' אליעזר, שהלכה כמותו בכל מקום. עמד ר' יהושע על רגליו ואמ', לא בשמים היא. מאי לא בשמים היא. א"ר ירמיה, כבר נתנה לנו על הר

סיני וכתוב בה אחרי רבים להטות. אשכחיה ר' נתן לאליהו. אמ' ליה, מאי אמ' הב"ה ההיא שעתא. אמ' ליה, אחייך, ואמ' נצחוני בני, נצחוני בני. הביאו כל טהרות שטהר ר' אליעזר [ושרפום באש], ונמנו [עליו] וברכוהו. ואמרו, מי ילך ויודיעו. אמר להם ר' עקיבא, אני אלך ואודיעו, שמא ילך אדם שאינו הגון ויודיעו ויחריב את העולם כלו. הלך ולבש שחורים, ונתכסה שחורים, וחלץ מנעליו, וישב לפניו ברחוק ארבע אמות. אמ' ליה, עקיבא, מה היום מיומים. אמ' ליה, כמדומה לי שחבירך בדלין ממך. אף הוא זלגו עיניו דמעות, וחלץ מנעליו, ונשמט וישב על גבי קרקע. באותה שעה לקה העולם שליש בחטים ושליש בזיתים ושליש בשעורים, ויש אומרים אף בצק בידי אשה תפח. תאנא אף גדול היה באותו היום, שכל מקום שנתן בו עיניו ר' אליעזר נשרף. ואף רבן גמליאל היה מהלך בספינה ועמד [נחשול] שבים לטובעו. אמ', כמדומה אני שאין זה אלא בשביל [ר"א] בן הורקנוס. עמד על רגליו ואמ', רבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך שלא לכבודי ולא לכבוד בית אבא עשיתי, אלא לכבודך עשיתי, שלא ירבו מחלוקות בישראל. מיד נח ימה מעזפיה. אימא שלום, דביתהו דר' אליעזר, אחתיה דרבן גמליאל הואי. כל יומא לא שבקא ליה למיפל על אפיה בתחנונא. הוא יומא אידמי ליה דריש ירחא הואי. איחליף [לה] בין מלא לחסר. אתא עניא על פיתחא, אפיקא ליה ריפתא. עד דאתיא, אשכחתיה דנפל על אפיה. שמעה קול שיפורי מבי רבן גמליאל. אמרה ליה, קטלת אחי. אמ' לה, מנא לך הא. אמרה ליה, כך מקובלת אנא מבית אבא, כל השערים ננעלו חוץ משערי אונאה.

[גרסינן במדרש השכם אל תקח מאתו נשך ותרבית. איזו היא נשך ואיזו היא תרבית. נשך המלוה סלע בחמשה דינרין סאתים חטים בשלש, מפני שהוא נשך. ותרבית זה המרבה בפירות. כיצד. לקח ממנו חטים בדינר זהב לכור, וכן השער. עמדו חטים בשלשים דינרין. א"ל, תן לי חטים, שאני מוכרן ולוקח בהם יין. א"ל, הרי חטין עשויין עלי בשלשים דינרין והרי לך אצלי יין. ויין אין לו, אסור, אבל יש לו, חייב ליתן לו יין. וחי אחיך עמך. זו דרש בן פטורי, שנים שהיו מהלכין במדבר וביד אחד מהם קיתון של מים, אם שותהו אחד, מגיע הוא לישוב, ואם שותין אותו שנים, מתים. דרש בן פטורי, ישתו שניהם וימותו, שנאמר (ויקרא כה, לו) וחי אחיך עמך. א"ל ר' עקיבה, וחי אחיך עמך, חייך קודמין לחייו. את כספך ולא כסף אחרים, אוכלך ולא אוכל אחרים. את כספך ולא כסף מעשר, אוכלך ולא אוכל בהמה. ובמרבית לא תתן אוכלך, אני ה', מכאן אמרו, כל המקבל עליו עול רבית מקבל עליו עול מלכות שמים, וכל הפורק ממנו עול רבית פורק ממנו עול מלכות שמים. אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים, על

תנאי שתקבלו עליכם מצות רבית. שכל המודה במצות רבית מודה ביציאת מצרים, וכל הכופר במצות רבית כופר ביציאת מצרים.]

להלוות לעני בשעת דחקו

וחייב אדם להלוות לעני בשעת דחקו, שזה גם הוא בענין משא ומתן. ואם משכן לו עבוטו בחובו, ישיבנו לו כבוא השמש, דכתי' (דברים כד, יג) השב [תשיב] לו את העבוט כבוא השמש ושכב בשמלתו וברכך ולך תהיה צדקה לפני ה' אלהיך. וגרסי' בספרי כי תשה ברעך, אין לי אלא מלוה, לרבות שכר שכיר והקפת החנות מנין, ת"ל משאת מאומה. לא תבוא אל ביתו לעבוט עבוטו, יכול לא ימשכנו מבחוץ אלא ימשכנו מבפנים, ת"ל בחוץ תעמוד. כשהוא אומר והאיש, לרבות שליח ב"ד. ואם איש עני הוא, אין לי אלא עני, עשיר מנין, ת"ל (דברים כד, יב) ואם איש. א"כ למה נאמר עני, ממהר אני ליפרע על ידי עני יותר מעל ידי עשיר. לא תשכב בעבוטו, פי' לא תשכב ועבוטו עמך. השב תשיב לו את העבוט כבא השמש, מלמד שמחזיר לו כלי יום ביום וכלי לילה בלילה, קרדום בלילה ומחרישה ביום, אבל לא קרדום ביום ולא מחרישה בלילה. ושכב בשלמתו וברכך, מלמד שהוא מצווה לברכך. יכול אם ברכך את מבורך, ואם לא ברכך אי אתה מבורך, ת"ל (דברים כד, יג) ולך תהיה צדקה לפני ה' אלהיך, מלמד שהצדקה עולה לפני כסא הכבוד, וכן הוא אומר צדק לפניו יהלך. לא תעשוק שכיר עני ואביון. והלא כבר נאמר (ויקרא יט, יג) לא תגזול. מלמד שכל הכובש שכר שכיר עובר בשלשה לאוין, משום בל תעשוק, ובל תגזול, ובל תלין פעולת שכיר אתך עד בקר.

וגרסינן בבבא מציעא בפ' השוכר את האומנין, רבה בר בר חנה השכיר פועלים להוליך חביות ממקום למקום, ונשברה להם אחת מהם, ונתחייבו בה, מפני שהיו נושאי שכר. משכנן רבה בר בר חנה. הלכו עמו לדין לפני רב רבו של רבה. אמ' ליה רב לרבה, החזיר להם המשכון. אמ' ליה, היכי דינא. אמ' ליה, מן הדין הוא שישלמו לך החבית, אלא עשה עמהם לפנים משורת הדין, למען תלך בדרך טובים. חזרו ואמרו, אנחנו עניים וטרחנו כל היום ואין לנו פרוטה. אמ' ליה, תן להם שכרן. אמ' להם, היכי דינא, לא די ששברו ולא פרעו, אלא אתן להם שכר. אמ' ליה, השלים הטוב בטוב ואורחות צדיקים תשמור. וכל ירא שמים וחרד על דבר ה' יעשה מעצמו עם חביריו לפנים משורת הדין, שנא' שמור תשמרון את מצות ה' אלהיכם, וכתי' (דברים ו, יח) ועשית הטוב והישר בעיני ה' אלהיך. וגרסינן במדרש תנחומא בשביל ארבעה דברים בעלי בתים כלין, על עושקי שכר שכיר, ועל כובשי שכר שכיר, ועל פורקי עול מעל צואריהם ונותנין על גבי חבריהם, ועל גסות הרוח כנגד כולם. ועוד גרסי' בעבור ארבעה דברים ממון של בעלי בתים נמסר

למלכות, על שטרות פרועות, ועל מלוה בריבית, ועל שיש בידו למחות ואינו מוחה, ועל פוסקי צדקה ברבים ואינן נותנין.

ו[גרסי' בספרי] ביומו תתן שכרו ולא תבא עליו השמש כי עני הוא. מכלל שנא' ואליו הוא נושא את נפשו, אין לי אלא מלאכה שהוא עושה בנפשו, מלאכה שאינו עושה בנפשו [כגון גרדי וסורק] מנין, ת"ל (ויקרא יט, יג) לא תעשוק, מכל מקום. א"כ למה נאמר (דברים כד, יד) עני ואביון, ממהר אני ליפרע על ידי עני ואביון יותר מכל אדם. מאחיך, ולא מאחרים. או מגרך, זה גר צדק. ביומו תתן שכרו, מלמד ששכיר לילה גובה כל היום. ושכיר יום גובה כל הלילה מנין, ת"ל (ויקרא יט, יג) לא תלין פעולת שכיר. ואליו הוא נושא את נפשו, וכי למה עלה זה בכבש ומסר לך את נפשו, אלא שתתן [לו] שכרו [בו] ביום. א"כ למה נאמר (דברים כד, טו) ואליו הוא נושא את נפשו, אלא מלמד שכל הכובש שכר שכיר מעלה עליו הכתוב כאלו הוא נושא את נפשו. ולא יקרא עליך אל ה', יכול מצוה [שלא] לקרות, ת"ל (דברים טו, ט) וקרא עליך אל ה'. יכול אם קרא עליך והיה בך חטא, ואם אינו קורא לא יהיה בך חטא, ת"ל (דברים כד, טו) והיה בך חטא, מכל מקום. א"כ למה נאמר (דברים כד, טו) וקרא עליך אל ה', ממהר אני ליפרע על ידי קורא יותר משאינו קורא. וגרסי' בבבא מציעא בפרק המקבל, ואליו הוא נושא את נפשו, מפני מה עולה בכבש, נתלה באילן, ומסר עצמו לסכנה, אלא כדי שתתן לו שכרו. מכאן אמרו כל הכובש שכר שכיר כאלו נוטל נשמתו ממנו. והוא שאמ' הנביא הוי בונה ביתו בלא צדק ועליותיו בלא משפט ברעהו יעבד חנם ופועלו לא יתן לו.

[ועוד גרסינן בספרי לא תעשוק את רעך, יכול אפילו אמר, איש פלוני גבור, והוא אינו גבור, איש פלוני חכם, והוא אינו חכם, איש פלוני עשיר, והוא אינו עשיר. ת"ל (ויקרא יט, יג) לא תגזול, מה גזל מיוחד, שהוא של ממון, אף העושק, שהוא של ממון. ואיזה, זה הכובש שכר שכיר.]

וכשם שמצוה ליתן שכר שכיר ביומו, כך מצוה על השכיר לעשות מלאכת הבית בלא מרמה. דתניא לא יעשה שכיר יום מלאכה בלילה, כדי שלא יבא יגע ביום ולא יוכל לעשות מלאכת בעל הבית כראוי. ולא יתן שכיר מפרנסתו לבניו, מפני שצריך לעשות מלאכת בעל הבית בכל כחו, כמו שאמר יעקב אבינו ע"ה ואתנה ידעתן כי בכל כחי עבדתי את אביכן.

ד"א לא תלין פעולת שכיר אתך עד בקר, אין לי אלא שכר האדם, שכר הבהמה, שכר הכלים, שכר הקרקעות, מנין. ת"ל (ויקרא יט, יג) לא תלין פעולת כל דבר. עד בקר, אינו עובר עליו אלא עד הבקר הראשון. יכול אפי' לא בא, אפי' לא תבעו, ת"ל אתך, לא

אמרתי אלא שלא ילין אתך לרצונך. יכול אפי' המחהו אצל החנוני ואצל השולחני יהא עובר עליו, ת"ל אתך, לא אמרתי אלא שלא ילין אתך לרצונך.

לעולם ידבק אדם באומנות חשובה ונקייה

לעולם ידבק אדם באומנות חשובה ונקייה, ויתרחק מאומנות רעה, כגון בורסקי, חמר, וגמל, וספן, וכיוצא בהם. ויתרחק ג"כ מלהנות משכר אשתו, אע"פ שמעשה ידיה הוא שלו, מפני שאין בשכר אשתו ברכה. כדגרסי' בפרק מקום שנהגו ת"ר המצפה לשכר אשתו וריחים אינו רואה בהן סימן ברכה לעולם. אבל עבדא מאני ומזבני אישתבוחי קא משתבח קרא בה, דכתיב (משלי לא, כד) סדין עשתה ותמכור.

ת"ר ארבע פרוטות אינן רואות סימן ברכה לעולם, ואלו הן, שכר כותבין, ושכר מתורגמנין, ומעות הבאות ממדינת הים, ומעות יתומים. בשלמא שכר מתורגמנין משום שכר שבת, מעות יתומים נמי דלאו בני מחילה נינהו, מעות הבאות ממדינת הים דלאו כל שעתא ושעתא מתרחיש ניסא, אלא שכר כותבים מאי טעמא. א"ר יהושע בן לוי, עשרים וארבעה תעניות ישבו אנשי כנסת הגדולה על כותבי ספרים תפילין ומזוזות שלא יתעשרו, שאלמלא יתעשרו אינן כותבין. ת"ר כותבי ספרים תפילין ומזוזות, הן ותגריהן ותגרי תגריהן, וכל העוסקין במלאכת שמים, לאיתויי מוכרי תכלת, אין רואין סימן ברכה לעולם, ואם עוסקין לשמן רואין. וגרסי' בבבא מציעא בפרק המפקיד אצל חבירו, א"ר יצחק, לעולם יהא כספו של אדם מצוי בידו, שנא' וצרת הכסף בידך. וא"ר יצחק, לעולם ישלש אדם מעותיו, שליש בקרקע, שליש בפרקמטיא, שליש בידו. א"ר יצחק, אין הברכה מצויה אלא בדבר הסמוי מן העין, שנא' יצו ה' אתך את הברכה באסמיך. תאנא דבי ר' שמעון, אין הברכה מצויה אלא בדבר שאין העין שולטת בו, שנא' יצו ה' אתך את הברכה באסמיך. הא למדנו שאין הברכה מצויה על השקול ולא על המדוד, אלא על כל דבר הסמוי מן העין.

לעולם ישתדל אדם להיות זריז במשא ובמתן באמונה, שכל הנושא ונותן באמונה מעלין עליו כאלו קיים תרי"ג מצות. כדגרסי' במ' מכות בפרק ואלו הן הלוקין, דרש ר' שמלאי, שש מאות ושלש עשרה מצות נאמרו לו למשה בסיני, שלש מאות ושש וחמש מצות לא תעשה כמנין ימות החמה, ומאתים ושמונה וארבעים מצות עשה כמנין איבריו של אדם. אמר רב המנונא, מאי קראה תורה צוה לנו משה, תורה בגימטריא הכי הוו, תורה שית מאה וחד סרי הויין, אנכי ולא יהיה לך מפי הגבורה שמעום. בא דוד והעמידם על אחת עשרה, דכתי' (תהלים טו, א) מזמור לדוד ה' מי יגור באהלך ומי ישכון בהר קדשך, א' הולך תמים, ב' ופועל צדק, ג' ודובר אמת בלבבו, ד' לא רגל על לשונו, ה'

לא עשה לרעהו רעה, ו' וחרפה לא נשא על קרובו, ז' נבזה בעיניו נמאס, ח' ואת יראי ה' יכבד, ט' נשבע להרע ולא ימיר. י' כספו לא נתן בנשך, יא' ושוחד על נקי לא לקח, עושה אלה לא ימוט לעולם. הולך תמים, זה אברהם אבינו ע"ה, דכתיב ביה (בראשית יז, א) התהלך לפני והיה תמים. פועל צדק, [כגון] אבא חלקיה, כשהיה פועל בשדה, פי' בשכר, לא היה מתעסק בכל דבר ולא היה נותן שלום לאדם, כדי שלא יתעכב ממלאכת הבית, כדההוא מעשה דתעניות, כמו שכתבתי בפרק שני בענין התעניות שמתענין על הגשמים. דובר אמת בלבבו, כגון רב ספרא, שהיה לו חפץ אחד, והיה נותן לו בו אדם אחד שמונים, והיה מבקש רב ספרא מאה. לאחר זמן נצטרך רב ספרא למעות, ונתן בלבו ליטול השמונים, מאותו האיש וליתן לו החפץ. גם אותו אדם נצטרך לחפץ ונתן בלבו לקנות אותו מרב ספרא במאה. בא אותו אדם לביתו של רב ספרא, ואמ' לו, תן לי החפץ וטול מאה כדברך. אמ' לו רב ספרא, לא אטול אלא שמונים, שכבר גמרתי בלבי ליטול שמונים, ועכשו אלו הייתי נוטל מאה לא הייתי מקיים ודובר אמת בלבבו. לא רגל על לשונו, זה יעקב אבינו ע"ה, דכתיב ביה (בראשית כז, יב) אולי ימושני אבי. לא עשה לרעהו רעה, שלא ירד לאומנות חבירו. וחרפה לא נשא על קרובו, זה המקרב את קרובו. נבזה בעיניו נמאס, זה חזקיהו מלך יהודה, שגרר עצמות אביו על מטה של חבלים. ואת יראי ה' יכבד, זה יהושפט מלך יהודה, שבשעה שהיה רואה תלמיד חכם היה עומד מכסאו ומחבקו ומנשקו וקורא לו ר' ומארי. נשבע להרע ולא ימיר, כר' יוחנן, דאמ' ר' יוחנן, אהא בתענית עד שאבא לביתי. כספו לא נתן בנשך, אפי' רבית דגוי. ושוחד על נקי לא לקח, כגון ר' ישמעאל בר' יוסי. עושה אלה לא ימוט לעולם. כשהיה רבן גמליאל מגיע למקרא זה היה בוכה ואומר, מאן דעביד לכולהו הוא בלא ימוט, הא חדא מינייהו ימוט. אמ' ליה ר' עקיבא, אלא מעתה אל תיטמאו בכל אלה, בכולהו אין, בחדא לא, אלא באחת מכל אלה, הכא נמי באחת מכל אלה. בא ישעיה והעמידם על שש, שנא' הולך צדקות ודובר מישרים מואס בבצע מעשקות נוער כפיו מתמוך בשוחד אוטם אזנו משמוע דמים ועוצם עיניו מראות ברע. הולך צדקות, זה אברהם אבינו ע"ה, שנא' כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט. דובר מישרים, זה שאינו מקניט את חבירו ברבים. מואס בבצע מעשקות, כגון ר' ישמעאל בן אלישע. נוער כפיו מתמוך בשוחד, כגון ר' ישמעאל בר' יוסי. אוטם אזנו משמוע דמים, כגון ר' אלעזר בר' שמעון, דלא שמע בזילותיה דצורבא מרבנן ושתיק. עוצם עיניו מראות ברע, כר' חייא בר אבא, דאמ' ר' חייא בר אבא, זה שאינו מסתכל בנשים בשעה שעומדות על הכביסה.

וכתי' (ישעיהו לג, טז) הוא מרומים ישכון מצודות סלעים משגבו לחמו נתן מימיו נאמנים. בא מיכה והעמידם על שלש, שנא' הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלהיך. עשות משפט, זה הדין, ואהבת חסד, זו גמילות חסדים, והצנע לכת, זו הוצאת המת והכנסת כלה. והלא דברים ק"ו, ומה דברים שדרכן לעשות בפרהסיא אמרה תורה והצנע לכת, דברים שדרכן לעשות בצנעה, על אחת כמה וכמה. חזר ישעיה והעמידן על שתים, דכתי' (ישעיהו נו, א) כה אמר ה' שמרו משפט ועשו צדקה כי קרובה ישועתי לבא וצדקתי להגלות. בא עמוס והעמידן על אחת, דכתי' (עמוס ה, ד) כי כה אמר ה' לבית ישראל דרשוני וחיו. מתקיף לה רב נחמן, אימא דרשוני כל התורה כלה, אלא בא חבקוק והעמידן על אחת, שנא' וצדיק באמונתו יחיה.

הא למדנו, שהנושא ונותן באמונה כאלו קיים תרי"ג מצות. ולא חרבה ירושלם אלא בשביל שפסקו ממנה אנשי אמונה, שנא' שוטטו בחוצות ירושלם וראו נא ודעו ובקשו ברחובותיה אם תמצאו איש [אם יש] עושה משפט מבקש אמונה ואסלח לה. ועתיד אדם ליתן הדין על משאו ועל מתנו אם היה באמונה. כדגרסינן בפרק במה מדליקין רבא אמ', בשעה שמכניסין את האדם לדין, אומרים לו, כלום נשאת ונתת באמונה, קבעת עתים לתורה, עסקת בפריה ורביה, צפית לישועה, פלפלת בחכמה, הבנת דבר מתוך דבר. ואין הגשמים יורדין אלא בזכות אנשי אמונה. כדגרסינן בפרק קמא דמ' תעניות א"ר אמי, אין הגשמים יורדין אלא בשביל אנשי אמונה, שנא' אמת מארץ תצמח וצדק משמים נשקף וכתיב בתריה (תהלים פה, יג) גם ה' יתן הטוב וארצנו תתן יבולה וכתי' (תהלים פה, יא) חסד ואמת נפגשו צדק ושלום נשקו. סליק פירקא

יג; פרק הדין והדיין

מעלת הצדקה והדינין

בענין הדיין

עשה צדקה ומשפט נבחר לה' מזבח. גרסי' באלה הדברים רבה שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך אשר ה' אלהיך נותן לך לשבטיך ושפטו את העם משפט צדק. הה"ד עשה צדקה ומשפט נבחר לה' מזבח, מפני שהקרבנות לא היו נוהגין אלא בפני הבית, אבל הצדקה והדינין נוהגין בין בפני הבית בין שלא בפני הבית. [ד"א הקרבנות אין נוהגין אלא בתחתונים, והצדקה והדינין בין בתחתונים בין בעליונים]. ד"א הקרבנות אין מכפרין אלא לשוגג, והצדקה והדינין מכפרין בין לשוגג בין למזיד. ד"א הקרבנות אין נוהגין אלא

בעולם הזה, והצדקה והדינין נוהגין בין בעולם הזה בין בעולם הבא. כיצד, הב"ה משלם שכר טוב לצדיקים ונפרע מן הרשעים לעולם הבא, הרי שיש דינין לעולם הבא. צדקה, שהב"ה מרחם על בריותיו לעולם הבא ועושה עמהם צדקה, כדי שלא יאבדו ברשעתם. א"ר שמואל בר נחמני, בשעה שאמ' הב"ה לדוד רק אתה לא תבנה הבית כי אם בנך היוצא מחלציך הוא יבנה הבית לשמי, כל מי שהיה מבקש לקלל את דוד מה היה עושה, אומ' לו, טוב שיבנה הבית. תדע לך מה דוד אומר, שמחתי באומרים לי בית ה' נלך. אין כתי' כאן (תהלים קכב, א) שמחתי בית ה' נלך, אלא שמחתי באומרים לי בית ה' נלך, מקישין לי דברים לומר שאין אתה בונה הבית. אמ' לו הב"ה, חייך, שעה אחת מחייך אין אני מחסר, שנא' ימלאו ימיך ושכבת את אבותיך. אמ' ליה הב"ה, הצדקה והדין שאתה עושה חביבין עלי מבית המקדש, שנא' ויהי דוד עושה משפט וצדקה בארץ. מהו משפט וצדקה. ר' יהודה ור' נחמיה. ר' יהודה אומר, היה דן את הדין, מזכה את הזכאי ומחייב את החייב, לא היה לו לחייב ליתן, היה דוד מוציא משלו ונותן. הוי משפט וצדקה. אמ' לו ר' נחמיה, א"כ נמצא מביא את ישראל לידי רמיות. אלא מהו משפט וצדקה, שהיה מצדיק נפשו של גזלן והיה מוציא מידו הגזל. אמ' הב"ה לישראל, בני, הואיל וכך הדינין חביבין, הוו זהירין בהון. הה"ד שופטים ושוטרים.

ד"א שופטים ושוטרים. הה"ד אם שנותי ברק חרבי ותאחז במשפט ידי. מהו המקרא הזה. ר' יהודה אומר, אמ' הב"ה, אם אשנן אני את חרבי כברק אני מחריב את העולם, ומה אעשה ותאחז במשפט ידי. א"ר יצחק, שני דברים בימינו של הב"ה, צדק ותורה. צדק, דכתי' (תהלים מח, יא) צדק מלאה ימינך, תורה, דכתי' (דברים לג, ב) מימינו אש דת למו. וב' דברים בידו, ואלו הן, הנפש והדין. הנפש, דכתי' (איוב יב, י) אשר בידו נפש כל חי ורוח כל בשר איש. הדין, דכתי' (דברים לב, מא) ותאחז במשפט ידי. [אמר הב"ה], שמרו את הדין ואני משמר את נפשותיכם. הוי שופטים ושוטרים. ד"א שופטים ושוטרים. א"ר אלעזר, במקום שיש דין אין דין ובמקום שאין דין יש דין. ומהו כן. אלא א"ר אלעזר, אם נעשה הדין למטה אין נעשה הדין למעלה, ואם לא נעשה הדין למטה נעשה הדין למעלה. א"ר אלעזר, כל זמן שהתחתונים עושין דין אמת, [אין] העליונים עושין דין, וכל זמן שאין התחתונים עושין דין אמת, העליונים עושין דין. [וכל זמן שישראל עושין דין בארץ, אין הב"ה עושה דין בשמים]. אמ' הב"ה, אני כלי אומנות שלי משפט, שנא' כי ה' אוהב משפט, כשישראל נוטלין כלי אומנותי, אני מתעסק באומנות אחרת, להוריד גשמים בעונתן וליתן שלום בארץ, שנא' אם בחוקותי תלכו וגו', ונתתי גשמיכם בעתם, ונתתי שלום בארץ. והוא שדוד אומר ברוח הקודש, ידין עמך בצדק

ועניך במשפט, וכתי' בתריה (תהלים עב, ג) ישאו הרים שלום לעם וגבעות בצדקה. וכי הרים נושאים שלום הם. אלא כשישראל עושין את המשפט לאמתו, מביא הקב"ה את הגשמים על ההרים ונותנין את פרים ועושים שלום בארץ.

ד"א שופטים ושוטרים. א"ר חייא בר אבא, בוא וראה, שש מעלות היו בכסאו של שלמה, שנא' שש מעלות לכסא, ובפרשה הזאת של שופטים ושוטרים כתובים ששה פעמים לא. ואלו הן. א' לא תטה משפט, ב' לא תכיר פנים. ג' ולא תקח שוחד, ד' ולא תטע לך אשרה, ה' ולא תקים לך מצבה, ו' לא תזבח לה' אלהיך שור ושה אשר יהיה בו מום, הרי ששה. והיה הכרוז עומד לפני כסאו של שלמה. כיון שהיה עולה במעלה הראשונה, היה הכרוז אומר לא תטה משפט. מעלה שנייה, היה הכרוז אומר לא תכיר פנים. שלישית, אומר ולא תקח שוחד. רביעית, אומר לא תטע לך אשרה. חמישית, אומר לא תקים לך מצבה. ששית, אומר לא תזבח לה' אלהיך וגו'.

ד"א שופטים ושוטרים. א"ר לוי, [משל] למה הדבר דומה, למלך שהיו לו בנים, והיה אוהב את הקטן יותר מכולם. אמ' המלך, נותן אני את הפרדס הזה לבני שאני אוהבו יותר מכל בני. כך אמר הב"ה, מכל האומות איני אוהב אלא ישראל, שנא' כי נער ישראל ואוהבהו, ומכל מה שבראתי איני אוהב אלא הדין, שנא' כי ה' אוהב משפט, אמ' הב"ה, נותן אני מה שאהבתי לעם שאני אוהב. הוי שופטים ושוטרים. אמ' הב"ה לישראל, בני, בזכות שאתם משמרים את הדין אני מתגבה, שנא' ויגבה ה' צבאות במשפט, ועל ידי שאתם עושים צדקה אני מתקדש, שנא' והאל הקדוש נקדש בצדקה, ואם שמרתם את שניהם, הצדקה והדין, מיד אני גואל אתכם גאולה שלימה, שנאמר (ישעיהו נו, א) כה אמר ה' שמרו משפט ועשו צדקה כי קרובה ישועתי לבא וצדקתי להגלות.

ד"א שופטים ושוטרים. א"ר שמעון בן גמליאל, אל תהי מגלגל שתמוט אחד משלש רגלי העולם, שהוא הדין, ששנו חכמים, על שלשה דברים העולם קיים, על הדין ועל האמת ועל השלום. תן דעתך שאם הטית את הדין שאתה מזעזע את העולם, שהוא אחד מרגליו. רבא אמר, קשה הוא כחו של דין, שהוא אחד מרגלי כסא הכבוד, שנא' צדק ומשפט מכון כסאך. אמ' הב"ה, הואיל וכך קשה עונשו של דין, הוו זהירין בו. הוי שופטים ושוטרים. ועל הדין ועל הצדקה העולם עומד, ושניהם הם יסוד העולם, ובהם נברא, שנא' ושמתי משפט לקו וצדקה למשקלת. פי' כשברא הב"ה את העולם שם את המשפט לקו, ר"ל כמו קו של חוט שישים הבונה כשיבנה הכותל, כדי שלא יטה הבנין לכאן ולכאן, וצדקה למשקלת, כמו עמוד של עופרת או של ברזל ששוקל בו הבונה, כדי שיהיה על קו היושר ולא ימוט. הרי שהמשפט והצדקה נבראו קודם העולם ובהם בראו הב"ה.

וגרסינן במדרש השכם הב"ה הזהיר את ישראל למנות שופטים, שדנין דין אמת לאמתו, ועומדין בצורכי צבור, וגודרין להם את הפרצות, ויתקנו את המקולקל. שכשדנין דין [אמת ל]אמתו יהיה שלום בעולם ויתקיים. שכך שנו חכמים במשנה, על שלשה דברים העולם קיים, על הדין ועל האמת ועל השלום. ושלשתן נאמרו בפסוק אחד, שנאמ' אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם. שכיון שנעשה הדין נעשה האמת, וכיון שנעשה האמת נעשה השלום. לפיכך צריכין לדעת את מי הם דנין, ובפני מי הם דנין, והיאך הם דנים. לא ידעו ולא יבינו, בחשיכה יתהלכו, ימוטו כל מוסדי ארץ, ר"ל גורמין לעולם שיתמוטט. וכן וירעשו מוסדי תבל. ואומר רועה התרועעה ארץ פור התפוררה ארץ מוט התמוטטה ארץ. ואומר נוע תנוע ארץ. כל כך למה. לפי שאין עושין את המשפט, שנא' וירא ה' וירע בעיניו כי אין משפט. אמ' הב"ה לדיינין, אני אמרתי אלהים אתם, ר"ל דיינין, כמו עד האלהים יבא דבר שניהם, ואתם לא עשיתם כן, אכן כאדם תמותון. נתתי לכם מה שלא נתתי לאומה אחרת, שנא' מגיד דבריו ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל, לא עשה כן לכל גוי ומשפטים בל ידעום הללויה.

ראה כמה אהוב וחביב לפניו המשפט. ולפי שהדינין מדה טובה יתירה לפני הב"ה מסרן למשה קודם לתרי"ג מצות. והיכן מסרן לו, במרה קודם לדברות, שנא' שם שם לו חוק ומשפט ושם נסהו. ואמ' לו, סדרם לפני בני כשולחן ערוך, שכן כתי' (שמות כא, א) ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם, כאדם שהוא משים בפי התינוק, שנא' שימה בפיהם. ולמה אהב כל כך המשפטים, לפי שהשלום תלוי בהם. כי כשיש בין אדם לחבירו דין תחרות ומצה וקטטה, ועושים ביניהם דין, השלום נעשה ביניהם.

בוא וראה, כמה חביבין הדינין לפני הב"ה, ששקלן כנגד עשרת הדברות. כל דבר ודבר מצוה היא בפני עצמה, אבל הדינין נאמר בהם עשר מצות עשה ועשרת לאוין. ואלו הן מצות עשה. א' ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם, ב' בצדק תשפוט עמיתך, ג' שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך, ד' ושפטו את העם משפט צדק, ה' שמוע בין אחיכם ושפטתם צדק, ו' כי יהיה ריב בין אנשים ונגשו אל המשפט ושפטום, ז' והפילו השופט והכהו לפניו, ח' שום תשים עליך מלך, ט' מקרב אחיך תשים עליך מלך, י' אשר יבחר ה' אלהיך בו. ועשרה לאוין, ואלו הן. א' לא תכירו פנים במשפט, ב' לא תגורו מפני איש, ג' לא תעשו עול במשפט, ד' לא תשא פני דל, ה' לא תהדר פני גדול, ו' לא תטה משפט אביונך, ז' לא תטה משפט גר יתום, ח' לא תטה משפט, ט' לא תכיר פנים, י' ולא תקח שחד. הא למדת שהדינין חביבין לפני הב"ה כעשרת הדברות, שעשרת הדברות

כל מצוה ומצוה בפני עצמה, ועל מצות הדינין צוה עשרים מצות, עשרה מצות עשה ועשרה מצות לא תעשה.

וגרסינן במדרש תנחומא ואלה המשפטים וגו'. כתיב (משלי ח, כ) באורח צדקה אהלך בתוך נתיבות משפט. בשבח הדינין הכתוב מדבר. שלא ניתנה תורה לישראל אלא בתוך הדינין. והיכן נצטוו בדינין, עד שלא ניתנה תורה ולאחר שניתנה תורה. במרה קודם שניתנה תורה, שנא' שם שם לו חוק ומשפט ושם נסהו, ואחר שניתנה תורה, שנאמר (שמות כא, א) ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם. יכול דינים נאמרו בשעת מתן תורה, ת"ל ואלה המשפטים וגו'. אלו נאמרו בפני עצמן ואלו נאמרו בפני עצמן. ביאר להם משה את עשרת הדברות, כל דיבור ודיבור על אופניו ודקדוקיו, ואחר כך שב לפני הב"ה, ונעשית מחיצה בערפל, ולימדו את הדינין. וכי שם למד את הדינין, והלא בשלשה מקומות למד משה את הדינין, במרה שם שם לו חוק ומשפט, בסיני ואלה המשפטים, בערבות מואב והיתה לבני ישראל לחוקת משפט. ד"א ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם, לפניהם ולא לפני גוים. וכן הזהירן בהן ואמר להם, דעו שאם אתם מורין בהלכה, כאשר למדתי אתכם, אתם נמלטים מדינה של גיהנם ותקבלו שכר מלפניו, ואם לאו הדין עומד עליכם, שהדין הוא שלו, שנא' כי המשפט לאלהים הוא.

בוא וראה, שעל שלשה דברים מסר משה רבינו ע"ה עצמו, ונקראו על שמו. ואלו הן, תורה וישראל והדינין. תורה מנין, דכתי' (מלאכי ג, כב) זכרו תורת משה עבדי. וכי תורת משה היתה, והכתי' (תהלים יט, ח) תורת ה' תמימה משיבת נפש, אלא מתוך שמסר נפשו עליה נקראת על שמו. ישראל מנין, דכתי' (שמות לב, ז) לך רד כי שחת עמך. וכי עמו של משה היו, והלא עמו של הב"ה היו, דכתי' (שמות ג, י) והוצא את עמי בני ישראל וגו', אלא מתוך שמסר עצמו עליהם, דכתי' (שמות לב, לב) ועתה אם תשא חטאתם ואם אין מחני נא מספרך אשר כתבת, [נקראו על שמו]. הדינין מנין, דכתי' (דברים לג, כא) צדקת ה' עשה ומשפטיו עם ישראל. וכי משפטיו היו, והלא משפטיו של הב"ה הם, דכתיב (דברים א, יז) כי המשפט לאלהים הוא. אלא מתוך שמסר את נפשו עליהם, דכתי' (שמות יח, יג) וישב משה לשפוט את העם, נקראו על שמו.

ד"א ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם. ואלה, "וצוה "אותם "לעשות "הדין. המשפטים, "הדיין "מצוה "שיעשה "פשרה "טרם "יעשה "משפט. אשר, "אם "שניהם "רוצים. תשים, "תשמע "שניהם "יחד "מדברים. לפניהם, "לא "פני "נדיב "יהדר "הדיין "מחבירו.

חביב המשפט, וחביב הוא יתרו לפני הב"ה, שנתן לו פרשה להתייחד בה. ואיזו זו, מינוי זקנים, שנא' ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל וגו'. והלא המינוי היה דבר גדול לפני הב"ה והסכים על ידי יתרו. ולמה לא צוהו הב"ה מתחלה למשה, אלא כדי ליתן גדולה ליתרו בעיני משה וכל ישראל, לומר גדול הוא, והסכים הב"ה על דבריו, דכתי' (שמות יח, כג) אם את הדבר הזה תעשה וצוך אלהים וגו'.

גדול המשפט

גדול המשפט, שקרא הב"ה שם כסאו משפט, דכתיב (תהלים פט, טו) צדק ומשפט מכון כסאך חסד ואמת יקדמו פניך. ר' יעקב אומ', בתורה בנביאים ובכתובים מצינו שהב"ה מזכיר את המשפט וסומך לו את החסד מכאן ואת הצדקה מכאן. בתורה מנין, דכתיב (בראשית יח, יט) כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט למען הביא ה' על אברהם את אשר דבר עליו, ומה דבר עליו, זה החסד, דכתי' (מיכה ז, כ) תתן אמת ליעקב חסד לאברהם וגו'. בנביאים מנין, דכתי' (ירמיהו ט, כג) כי אני ה' עושה חסד משפט וצדקה בארץ כי באלה חפצתי נאם ה'. בכתובים מנין, דכתי' (תהלים פט, טו) צדק ומשפט מכון כסאך חסד ואמת יקדמו פניך. גדול המשפט, שהוא אחד משלשה דברים הנקראים עוז. ואלו הן, התורה, והמשפט, והמלך המשיח שיגלה במהרה בימינו. התורה מנין, דכתי' (תהלים כט, יא) ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום, ואומר גבר חכם בעוז. המשפט מנין, דכתי' (תהלים צט, ד) ועוז מלך משפט אהב, ואומר עוזה אלהים זו פעלת לנו. המלך המשיח מנין, דכתיב (מיכה ה, ג) ועמד ורעה בעוז ה' וגו', וכתיב (תהלים כא, ב) בעוזך ישמח מלך וגו'. העז בבני אדם שונא את המשפט, אבל הב"ה יש לו עוז ומשפט אהב, שנא' ועוז מלך משפט אהב וגו'.

גדול המשפט, שמחשבתו של הב"ה ומעשיו כאחד, אבל במשפט אינו מזמן ושופט כאחד, אלא בתחלה מזמן ואחר כך שופט, דכתיב (תהלים ט, ח) וה' לעולם ישב כונן למשפט כסאו, ואחר כך והוא ישפוט תבל בצדק ידין לאומים במישרים.

גדול המשפט, שהרבה מצות של זכות ברא הב"ה, כגון האמת והשלום והענוה והאמונה והברכה, ומכולן לא ייחד שמו אלא על המשפט, שנא' איה אלהי המשפט. מפני מה, מפני שכולן כלולות במשפט, שנא' כה אמר ה' [וגו'] משפט אמת שפוטו וחסד ורחמים עשו איש את אחיו וגו'.

גדול המשפט, שהשונא אותו אין רפואה למכתו, שנא' האף שונא משפט יחבוש, ואין חבישה אלא רפואה, שנא' הרופא לשבורי לב ומחבש לעצבותם.

ר' שמואל בר' יצחק אומר, גדול הוא המשפט, שבששה מקומות מצינו שהב"ה משרה שכינה בישראל, שלשה מהן בבתי דינין שהופיעה בהן רוח הקדש. ראשונה, בבית דינו של שם, [דכתיב] (בראשית לח, כו) ויכר יהודה ויאמר צדקה ממני. איפשר לומר כן, אלא רוח הקדש אמרה צדקה ויהודה אומר ממני. שנייה, בבית דינו של שמואל, דכתי' (שמואל א יב, ג) הנני ענו בי נגד ה' ונגד משיחו וגו', וכתיב (שמואל א יב, ה) עד ה' בכם ועד משיחו ויאמר עד. ויאמרו אין כתי' כאן אלא ויאמר, ואיזה זה, זה רוח הקדש. שלישית, בבית דינו של שלמה, שנא' ויען שלמה ויאמר תנו לה את הילד החי, ורוח הקודש אומרת, היא אמו. הרי שלשה פעמים בשלשת בתי דינין האלו. רביעית, שנא' אלהים נצב בעדת אל בקרב אלהים ישפוט. מכאן אמרו משרבו לוחשי לחישות בדין, נסתלקה שכינה. חמישית, שנא' ישפוט עניי עם, מה כתי' בתריה, ייראוך עם שמש. ששית, שנא' את הדבר אשר כרתי אתכם בצאתכם ממצרים ורוחי עומדת בתוככם. אי זה דבר שכרת עמנו בצאתנו ממצרים, זה המשפט, שנא' ויבא משה ויספר לעם את כל דברי ה' ואת כל המשפטים.

גדול המשפט, שלא חזר העולם לתוהו ובוהו אלא על המשפט. והיכן, בדור המבול, שנא' מבקר לערב יוכתו מבלי משים לנצח יאבדו. המשים הזה אין אנו יודעים מהו, אלא שלמדנוהו מואלה המשפטים אשר תשים לפניהם, הוי אומר המשים הזה הדין.

אמר המחבר משים בגימטריא שלש מאות ותשעים, כמנין שפט. ר"ל מבקר לערב יוכתו מבלי שפט. שאם אין משים, שהוא הדיין, בני אדם מתקוטטין ומכין איש את רעהו מן הבקר עד הערב.

וכל כך למה, שכשאין הדין נעשה, כל עבירות שבעולם נעשות, וע"ז נעבדת, שנאמ' כי יסיתך אחיך בן אמך [וגו'] או רעך אשר כנפשך בסתר לאמר [וגו']. לפי שיש [שם] בית דין [עובדין בסתר], הא אין שם ב"ד בגלוי. גלוי עריות נפרצת. שכן תמר אומרת ואני אנה אוליך את חרפתי. הא אם אין שם חרפה מב"ד אין נמנעין. הגזלנין והחמסנין [אינן] נמנעין. שכן הוא אומר מיטב שדהו ומיטב כרמו [ישלם, ובעבור שיכריח אותו ב"ד לשלם מיטב שדהו ומיטב כרמו] ימנע מלגזול, אם אין שם ב"ד אינו נמנע. ובעבור עבירות אלו פורעניות רבות ורעות באות לעולם. דבר בא לעולם על מיתות האמורות בתורה שלא נמסרו לב"ד. [חרב באה לעולם] על ענוי הדין ועל עוות הדין. חיה רעה באה לעולם על שבועות שוא ועל חלול השם. גלות בא לעולם על ע"ז ועל גלוי עריות ועל שפיכות דמים. איזהו ענוי הדין ואי זה הוא עוות הדין. ענוי הדין הוא, כשבעלי דינין באין אצל הדיין,

ואומר להם, אין לי פנאי עתה לדון, וישלח אותם בפחי נפש. עיוות הדין הוא, שמעוות את הדין, ושמסביר פנים לאחד ומזכה אותו שלא כדין ומחייב לחבירו שלא כדין.
וגרסי' באבות דר' נתן חרב בא לעולם על ענוי הדין וכו'. מעשה בר' שמעון בן גמליאל ור' ישמעאל בן אלישע, שהיו יוצאין ליהרג. והיה ר' שמעון בוכה. אמ' לו ר' ישמעאל, למה אתה בוכה, והלא מעט פציעות הן ואתה נתון בצד אבותיך. אמ' לו, ולא אבכה ואני יוצא ליהרג כעובדי ע"ז וכמגלי עריות וכשופכי דמים וכמחללי שבתות. אמ' לו ר' ישמעאל, מימיך לא באתה אשה לשאול לך על נדתה, והאיש על נדרו והיית ישן או סועד, או שמא לא היתה השעה פנויה, או שמא לא הניחה השמש ליכנס לפניך, ונמצאת מענה את הדין, וכתיב (שמות כב, כב) אם ענה תענה אותו כי אם צעק יצעק אלי שמוע אשמע צעקתו, וכתי' (שמות כב, כג) וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב. אמ' לו, בין ישן בין סועד מפוקד היה השמש שלא ימנע שום אדם מליכנס אצלי. ולא על חנם, אלא שפעם אחת הייתי יושב, ובני אדם עומדין עלי לדון, גס לבי. אמ' לו, כדאי אנו שאנו יוצאין ליהרג.
גדול הוא המשפט, שנתנו הב"ה מתנה לדוד, שנא' לשלמה אלהים משפטיך למלך תן וצדקתך לבן מלך. גדול המשפט, שבו נמחלין עונותיהן של ישראל, שנא' אם רחץ ה' את צואת בנות ציון ואת דמי ירושלם ידיח מקרבה ברוח משפט וברוח בער. גדול המשפט, שבו ירושלם מתיישבת, שנא' ואשיבה ידי עליך וגו', ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועציך כבתחלה אחרי כן יקרא לך עיר הצדק קריה נאמנה, וכתי' בתריה (ישעיהו א, כז) ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה. גדול המשפט, שבו מלכות מלך המשיח עומדת, שנא' מלך שופט באמת דלים כסאו לעד יכון.
גדול המשפט, שבעון חוסר המשפט הרבים נענשו. דאמ' ר' מיאשא, מנין לדין שאם אינו יוצא במיעוטין להוציא במרובין, שנא' ותהי צעקת העם ונשיהם גדולה [וגו'], ויש אשר אומרים בנינו ובנותינו וגו', ויש אשר אומרים שדותינו וכרמינו וגו', ויש אשר אומרים לוינו כסף וגו', ועתה כבשר אחינו וגו'. מה כתיב שם (נחמיה ה, ו), ויחר לי מאד וגו' וימלך לבי עלי ואריבה וגו' ואתן עליהם קהלה גדולה. הא למדנו, שבזמן שאין הדין נעשה, השדות מתמשכנות שלא כדין, והבנים נמכרין, והשדות נכבשות, והקצף יורד, וצועקין ואינן נענין, שנא' מרוב עשוקים יזעיקו וגו', מה כתוב שם, שם יצעקו ולא יענה.

מידות הדיין

אלו הן המדות שנאמרו בדיין. כי אמלט עני משוע ויתום ולא עוזר לו, ברכת אובד עלי תבא ולב אלמנה ארנין, צדק לבשתי וילבישני כמעיל וצניף משפטי, עינים הייתי לעור ורגלים לפסח אני, ואשברה מתלעות עול ומשניו אשליך טרף. כי אמלט עני משוע, זה

שאין עליו חוב, והן מבקשין לחייבו, וזה בא וממלטו. ויתום ואין עוזר לו, זה שיש לבעל דינו לשלם לו, והם מבקשים לפטור אותו, והוא בא ועוזרו. ויש אומרים כי אמלט עני משוע, זה המלוה מבקש ליטול ממנו רבית, שרוב שנוטלין ברבית עניים הם. ועני ואין עוזר לו, אלו הנחלות, שכל היורשים נקראו יתומים. ברכת אובד עלי תבא, אלו דיני נפשות. ולב אלמנה ארנין, אלו דיני ממונות. צדק לבשתי וילבשני, ומה ת"ל וילבשני, מכאן לדיין שצריך להיות תוכו כברו, ויהא לובש את הצדק, הצדק מבחוץ והוא מבפנים, ויהא הצדק לובשו, הצדק מבפנים והוא מבחוץ. כמעיל וצניף משפטי, מה ת"ל צניף. אלא מעיל ממלא קומתו של אדם מלמטן, צניף ממלא קומתו של אדם מלמעלן. עינים הייתי לעור, אלו דיני חבלות. ורגלים לפסח אני, אלו דיני אונסין.

ויש אומרים, מנין שטוענין ומלמדין למי שיודעין לו טענה והיא מסותרת מעיניו, ת"ל עינים הייתי לעור. מנין שאין טוענין למי שספק יש לו טענה ספק אין לו טענה, ת"ל עינים הייתי לעור, אין קורין עור אלא למי שהוא ראוי להיות פקח. [מנין] למי שהוא חבוש בבית האסורים, או שנתחרש, או שנשתטה, שב"ד מקניאין לאשתו, כשהן רואין דבר מכוער, ת"ל עינים הייתי לעור. מנין שמקבלין עדים שלא בפני בעלי דין כשהוא חולה, או אם העדים חולים, או מבקשים לילך למדינת הים, ת"ל ורגלים לפסח אני, אין קורין פסח אלא למי שהוא ראוי להיות לו רגל. מנין שמעמידין אפוטרופוס ליתומים, ת"ל אב אני לאביונים. ומנין שאין חותכין את הדין עד שחוקרין אותו יפה, ת"ל וריב לא ידעתי אחקרהו, וכן הוא אומר שמוע בין אחיכם ושפטתם צדק, צדק את הדין ואח"כ חותכהו. א"ר חנינא כתוב אחד אומר (דברים א, טז) ושפטתם צדק וכתו' אחד אומ' (דברים יג, טו) ודרשת וחקרת ושאלת היטב. הא כיצד, אם ראית הדין מרומה חוקרהו, ואם ראית הדין יוצא לאמתו צדקהו. מנין לדין שעמד שאין חוזרין ומעיינין בו, כשאין שם חידוש ראייה, ת"ל וריב לא ידעתי ואחקרהו, פרט לזה שהוא יודע. מנין שקונסין קנסות, ת"ל ואשברה מתלעות עול. מנין שמוציאין רבית קצוצה, ת"ל ומשניו אשליך טרף. ומנין כשיצא אחד מן הדיינין, שלא יאמר, אני מזכה וחבירי מחייבין, ומה אעשה ורבו עלי, ת"ל לא תלך רכיל בעמך. ומנין שאם אתה יודע לחבירך עדות שאינך רשאי לשתוק עליו, ת"ל לא תעמוד על דם רעך. ומנין שלא יהא הדיין רך לזה וקשה לזה, ת"ל לא תעמוד על דם רעך. וגרסי' בספרי מנין שממנין בית דין, ת"ל שופטים ושוטרים תתן לך. ר' יהודה אומר, מנין שממנין אחד על גבי כולן, ת"ל תתן לך. ומנין שממנין בית דין בכל עיר ועיר, ת"ל בכל שעריך. ומנין שממנין שופטים על כל שבט ושבט, ת"ל ושופטים לשבטיך. מנין שממנין שוטרים לכל שבט ושבט, ת"ל ושוטרים לשבטיך. מנין שממנים שוטרים לכל עיר ועיר,

ת"ל שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך. רבן שמעון בן גמליאל אומר, ושפטו, מצוה על כל שבט ושבט להיות דן את שבטו, ושפטו את העם, על כרחן של בעלי דינין.
וגרסי' במ' שבועות בפרק שבועת הדיינין, מנין לתלמיד היושב לפני רבו ורואה זכות לעני וחובה לעשיר שלא ישתוק, ת"ל מדבר שקר תרחק. מנין לתלמיד שרואה את רבו שטועה בדין שלא יאמר אמתין עד שיגמרנו ואחר כך אסתרנו ואבררנו, ת"ל מדבר שקר תרחק. ומנין שלא ישמע הדיין דבר בעל דין קודם שיבא בעל דינו, ת"ל מדבר שקר תרחק. ומנין כשישמע הדיין דברי בעלי דינין, והוא יודע להיכן הדין נוטה, שאינו רשאי לומר איני נזקק לכם, ת"ל לא תגורו מפני איש. מנין כשישמע הדיין דברי בעלי דינין, ויודע להיכן הדין נוטה, שאינו רשאי לבצוע ביניהם, ת"ל כי המשפט לאלהים הוא. ר' אלעזר בנו של ר' יוסי הגלילי אומר, המבצעו עליו הכתו' אומר ובוצע ברך נאץ ה'. אלא יקוב הדין את ההר. מה שכר הדיין הדן דין אמת לאמתו, דכתי' (איוב כט, יח) ואומר עם קני אגוע וכחול ארבה ימים. עם קני אגוע, שיהיו ימיהם כימי אבותם וימי בניהם כימיהם. וכן הוא אומר לא ייגעו לריק ולא ילדו וגו'. שרשי פתוח אלי מים וטל ילין בקצירי, שרשי פתוח אלי מים, אלו פירות הארץ, וטל ילין בקצירי, זה טל של תחיית המתים. כבודי חדש עמדי, זה זיו השכינה, שנא' כי מלך ה' צבאות בהר ציון ובירושלים ונגד זקניו כבוד. וקשת בידי תחליף, זה שהצדיקים גוזרין והב"ה מקיים.
גדול הוא המשפט, שכל דיין שדן את ישראל והוציא את הדין לאמתו אפי' שעה אחת, מעלין עליו כאלו דן את ישראל כל ימי חייו, דכתי' בשמואל (שמואל א ז, טו) וישפוט את כל העם כל ימי חייו. והלא כל ימיו לא היו אלא חמשים ושתים שנה, צא מהם ארבעים שנה שהיה עלי קיים, נשתייר שנים עשר שנים. אלא ללמדך, שכל דיין המוציא את הדין לאמתו כאלו דן את ישראל כל ימי חייו. וכן הוא אומר ולא הלכו בניו בדרכיו ויטו אחרי הבצע ויקחו שוחד ויטו משפט. איפשר לומר כן, בניו של אותו הצדיק היו נוטלין שוחד, אלא מתוך שלא עשו מעשה אביהם, מעלה עליהם הכתוב כאלו נטלו שוחד. ומה היה אביהם עושה, ותשובתו הרמתה כי שם ביתו ושם שפט את ישראל. א"ר יצחק, כל מקום שהיה הולך היה מוליך עמו כל דבר שהיה צריך לו, כדי שלא יטריח על ישראל, ואפי' מבאר הרבים לא היה שותה, אלא מה שהיה לוקח בדמים.
ר' סימאי אומר, המטה את המשפט נראה כאלו אוהב שלום ואין לך רחוק מן השלום כמותו, שנא' דרך שלום לא ידעו ואין משפט וגו'. ולא עוד אלא שהוא מפיל את שונאי ישראל, כדכתי' (ישעיהו נט, יד) והוסג אחור משפט וצדקה מרחוק תעמוד כי כשלה ברחוב אמת ונכוחה לא תוכל לבא. ומחלל שם שמים, דכתי' (ישעיהו נט, יד) כי כשלה

ברחוב אמת, וכן הוא אומר וה' אלהים אמת. ומסלק את השכינה, שנא' ונכוחה לא תוכל לבא, ואין נכוחה אלא שכינה, שנא' שפכי כמים לבך נוכח פני ה'. ומטיל ערבוביא בין הבריות, דכתי' (ישעיהו נט, טו) ותהי האמת נעדרת וסר מרע משתולל וירא ה' וירע בעיניו כי אין משפט. אבל העושה את הדין נראה כמטיל קנאה לפני הבריות ואינו אלא נותן שלום ביניהם, שנא' אלה הדברים אשר תעשו דברו איש את רעהו אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם. אין לי שלום אלא לנוטל ממון בדין, שהרי זכה, ומנין שאף המתחייב בדין, ונותן ממון, שהוא שלום, שנא' וגם כל העם הזה על מקומו יבא בשלום. אין לי אלא לבעלי דינין, לבית דין מנין, אף לכל ישראל, ת"ל ידין עמך בצדק ועניך במשפט, מה כתי' בתריה (תהלים עב, ג), ישאו הרים שלום לעם וגבעות בצדקה. אין לי אלא לבני אדם בלבד, מנין שהוא שלום אף לבהמות ולחיות ולכל בעלי חיים, ת"ל (ישעיהו יא, ד) ושפט בצדק דלים והוכיח במישור לענוי ארץ והכה ארץ בשבט פיו וברוח שפתיו ימית רשע, והיה צדק אזור מתניו והאמונה אזור חלציו, וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ ועגל וכפיר ומריא יחדו ונער קטון נוהג בם, ופרה ודוב תרעינה וגו', ושעשע יונק וגו', לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי וגו', למה, כי מלאה הארץ דעה את ה'. מה היא הדעה הזאת, הוי אומר זה המשפט, שכן ירמיה ע"ה אומר לשלום בן יאשיהו, התמלוך כי אתה מתחרה בארז, אביך הלא אכל ושתה ועשה משפט וצדקה אז טוב לו, דן דין עני ואביון אז טוב הלא היא הדעת אותי נאם ה'.

וכל דיין ומנהיג את ישראל, שנתנו עליו שררה מן השמים, צריך להיות דעתו נוחה עם ישראל, ויתנהג עמהם בענוה, ואל יתייהר עליהם, שכל המתייהר, אפילו תלמיד חכם הוא או נביא הוא, חכמתו ונבואתו מסתלקת ממנו. כדגרסי' בב"ר [מעשה] ברבי שהיה עובר על סימוניא. פי' שם מקום. יצאו אנשי סימוניא לקראתו. אמרו לו, תן לנו אדם אחד שיהא מקרא אותנו ומשנה אותנו ודן את דיננו. אמר להם, לוי בר סיסי. עשו לו בימה גדול והושיבו אותו למעלה ממנה. מיד נתעלמו דברי תורה מפיו. שאלו אותו שלש שאלות. גידמת במה היא חולצת, ולא השיבן. ריקקה היבמה דם מהו, ולא השיבן. הרי תרין. אמרי, דילמא ליה לית להו בר אולפן אוריתא, בר הגדה הוא, נשאל ליה קרא. אמרו ליה, מהו הרשום בכתב אמת, אם אמת למה רשום, ואם רשום למה אמת. ולא השיבן. כיון שראה שצרתו צרה השכים והלך לו אצל רבי. אמר ליה, מה עבדין בך אנשי סימוניא. אמ' ליה, הזכרתני צרותי, שלש שאלות שאלוני ולא יכולתי להשיבן. אמ' ליה, ומה אינון. [אמר ליה], גידמת במה היא חולצת. אמ' לו, אפי' בשיניה ובגופה. יבמה שריקקה דם מהו. אמ' ליה, אם יש בו צחצוחית של רוק הרי הוא כשר, ואם לאו הרי הוא

פסול. אבל אגיד לך את הרשום בכתב אמת, אם אמת למה רשום, ואם רשום למה אמת. אמ' ליה, רשום עד שלא נגזרה גזירה, משנגזרה גזירה אמת, חותמו של הב"ה אמת. אמ' לו, ולמה לא השבת להם. אמ' ליה, עשו לי בימה גדולה והושיבו אותי למעלה ממנה, טפח רוחי עלי ונתעלמו דברי.

וכן מצינו בהלל הבבלי כשעלה מבבל לארץ ישראל ומנוהו נשיא עליהם, ומפני שנתייהר, נתעלמה ממנו הלכה. דתניא פעם אחת חל ארבעה עשר בניסן להיות בשבת, ונעלמה הלכה מבני בתירא, ולא היו יודעין אם פסח דוחה את השבת. אמרו, יש כאן אדם שעלה מבבל, והלל הבבלי שמו, ששימש שני גדולי הדור, שמעיה ואבטליון, והוא יודע אם פסח דוחה את השבת ואם השבת דוחה את הפסח. שלחו וקראו לו. אמ' להם, וכי פסח אחד יש לנו שדוחה את השבת, והלא כמה פסחים יש לנו שדוחים את השבת. אמרו לו, מנין לך. אמ' להם, נאמר בפסח (במדבר ט, ב) במועדו ונאמר בתמיד (במדבר ט, ב) במועדו, מה מועדו האמור בתמיד דוחה את השבת, אף מועדו האמור בפסח דוחה את השבת. ועוד קל וחומר הוא. ומה תמיד שאין ענוש כרת דוחה את השבת, פסח הענוש כרת אינו דין שידחה את השבת. מיד הושיבוהו בראש ומינוהו נשיא עליהם. והיה יושב ודורש כל היום בהלכות הפסח. התחיל מקנטרן בדברים. אמ' להם, מי גרם לכם שאעלה מבבל ואהיה נשיא עליכם, על שלא שמשתם שני גדולי הדור, שמעיה ואבטליון, והעצלות שהיתה בכם. נזדמן לו תלמיד אחד, ואמ' לו, ר' שכח ולא הביא סכין מערב שבת, מהו. אמ' לו, הלכה זו שמעתי ושכחתי, אלא הנח להם לישראל, אע"פ שאינם נביאים הם בני נביאים. מי גרם לו שתתעלם הלכה ממנו, על ידי שנתייהר. מכאן אמרו חז"ל כל המתייהר, אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו, מנין, מהלל הבבלי, ואם נביא הוא נבואתו מסתלקת ממנו, מנין, מדבורה, שכן מצינו בדבורה שכתוב בה (שופטים ד, ד) ודבורה אשה נביאה וגו', וכיון שזחה דעתה ואמרה חדלו פרזון בישראל חדלו עד שקמתי דבורה שקמתי אם בישראל, מיד נסתלקה נבואתה ממנה, שנא' עורי עורי דבורה עורי עורי דברי שיר, מה ליך, נפסקה נבואתיך, והיא שותקת.

לעולם יראה הדיין את עצמו כאלו חרב מונחת לו בין יריכותיו וגיהנם פתוחה לו מתחתיו. שכן כתיב בשלמה (שיר השירים ג, ז), הנה מטתו שלשלמה ששים גבורים סביב לה מגבורי ישראל, כולם אחוזי חרב מלומדי מלחמה איש חרבו על ירכו מפחד בלילות, מפחדה של גיהנם, שהיא דומה ללילה. וכשממנין דיינין, אין ממנין אלא בעלי תורה ויראי חטא, שכל זמן שהדיינין והפרנס והשופט הן יראי שמים, והיה הב"ה עמם, וישכילו בכל דרכן ויצליחו בכל מעשיהן. מה כתיב ביהושע (יהושע א, ה), כאשר הייתי

עם משה אהיה עמך, וכתיב (יהושע ו, כז) ויהי ה' את יהושע ויהי שמעו בכל הארץ, ובשופטים כתיב (שופטים ב, יח) וכי הקים [ה' להם] שופטים והיה ה' עם השופט וגו', ובשמואל כתי' (שמואל א ג, יט) וה' היה עמו ולא הפיל מכל דבריו ארצה. וכן בכל דור ודור.

וגרסינן במדרש השכם חייבין ישראל למנות דיינים שיהיה בהם יראת שמים, כדי שלא יהיה בהם משוא פנים ולא מקח שוחד. שכששופטי ישראל ומנהיגיו וגדולי הדור הולכים בישרות ובתמימות ומתרחקים מן הכיעור ומן הדומה לו ומן החטא, כך הויין נמי כל ישראל, שהגוף הולך אחר הראש. וכן מצינו במלכי ישראל, כשהיה המלך ירא חטא, היו כל ישראל מדקדקין על נפשותם, והיו בהשקט ובבטחה, והיו מתגברין על שונאיהם, וכשהמלך היה פושע, היו כל ישראל בפורענות.

וגרסי' במדרש אם ראית דור שצרות רבות באות עליו, ומתפללין ואינן [נענין, דע שמנהיגי הדור רשעים הם, ואינן] נוהגים כשורה.

וגרסינן במדרש יהי אור ר' יוסי פתח, כה אמר ה' קול ברמה נשמע [נהי] בכי תמרורים וגו'. בלילה שחרב בית המקדש, והלכו ישראל בגלות לפני אויביהם, והיו טעונין משואי על כתפיהם, וידיהם כפותין לאחוריהם, כדא' בחורים טחון נשאו, וכתי' (איכה ה, ה) על צוארנו נרדפנו, ושכינה גולה מבית המקדש, והולכת אחריהם, ואומרת, אבכה על בית מנוחתי שחרב, ועל דמי חסידים שנשפך בתוכו, ועל בית קדשי הקדשים שנשרף, נשאה קולה בבכיה כנסת ישראל, ונזדעזעו עליונים ותחתונים, והגיע קולה עד כסא הכבוד. וכמעט היה הב"ה מחזיר את העולם לתוהו ובוהו. ירדו כמה אכלוסין וכמה מחנות של מלאכי השרת לנחמה, ולא קבלה תנחומין. הה"ד מאנה להנחם על בניה כי איננו. ר"ל שהב"ה עלה לשמי מרומים ולא נמצא בבית מנוחתו. ד"א מאי כי איננו, כי אינם מיבעי ליה, אלא כי איננו הב"ה בבית מנוחתו, כדא' איננו גדול בבית הזה ממני, כלומר איננו גדול הבית בביתו. אמ' לו ר' חייא לר' יוסי, מאיזה מקום התחילה שכינה להגלות. אמ' לו, מבית המקדש, וסבבה כל ארץ ישראל, לאחר כך יצאתה מארץ ישראל וישבה במדבר שלשה ימים, וזכרה בית המקדש ועיר הקדש וישראל שהן גולין בין האומות, וקראת עליהם איכה ישבה בדד העיר רבתי עם. בכו ר' חייא ור' יוסי. א"ר יוסי, לא גלו מארץ ישראל, ולא חרב בית המקדש, עד שנמצאו כל ישראל חייבים לפני הב"ה, וישראל לא נמצאו חייבים לפני הב"ה עד שחטאו מנהיגיו תחלה, הה"ד עמי מאשריך מתעים ודרך אורחותיך בלעו, שכל זמן שהמנהיגים הולכים על דרך לא טוב, כל העם

נמשכין אחריהם. ר' חייא אומר מהכא, ואם כל עדת ישראל ישגו, כיצד, ונעלם מעיני הקהל, מעיני הקהל כתי', שהם הראש, וכל הגוף נמשך אחרי הראש.
לעולם יראה הדיין עצמו כאלו הוא עומד לפני השכינה, שנא' אלהים נצב בעדת אל בקרב אלהים ישפוט. ומשה רבינו ע"ה אמר כי המשפט לאלהים הוא. וכן מצינו בהיושפט מלך יהודה, כשהעמיד שופטים על ישראל, כך הזהירם, דעו, כי לא לאדם תשפוטו כי לה'. לפיכך אמר יתרו, ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל, כלומר תחזה בנבואה, אנשי חיל, אלו עשירים ובעלי ממון, יראי אלהים, שהם יראים מן המקום ברוך הוא, אנשי אמת, אמ' הב"ה, אני אמת ונתתי לכם תורת אמת, אף אתם תהיו מעמידים דיינים אנשי אמת, שמעמידים הדין לאמתו. וגרסי' במכילתא אנשי חיל, עשירים, כדי שלא יצטרכו לבריות, להחניף ולהכיר פנים בשביל ממון. פי' חיל, מגזרת חיל כי ינוב, וכמו הבוטחים על חילם. יראי אלהים, שיהו יראים מדין שמים, שאם לא ידונו דין אמת שידונום מן השמים.

גנאי הדיין שאינו הגון

אבל כשממנים מי שאינו הגון מה כתיב שם (צפניה ג, ג) שופטיה זאבי ערב וגו'. והתורה צווחת לא תטע לך אשרה כל עץ אצל מזבח ה' אלהיך. וכי אצל המזבח אסור ליטע, הא חוץ למזבח מותר. אלא לומר לך אל תעמיד דיין שאינו הגון. ומהו אצל מזבח ה', אצל התורה, שנא' זאת התורה לעולה למנחה [וגו']. ועוד גרסי' במדרש כל המעמיד דיין שאינו הגון, כאלו נטע אשרה אצל מזבח ה' אלהיך, ולא עוד אלא שגורם שממון לעולם, שנא' ואשימם בראשיכם, כלומר אם דיין הגון הוא ואשימם לשבח, כענין שכתוב (דברים יז, טו) שום תשים עליך מלך, ואם דיין שאינו הגון ואשימם לגנאי, כענין שנא' והשמותי את מקדשיכם. א"ר תנחומא בשם ר' פנחס בר אבין, ולא ידעו לעשות נכוחה, בשופטי ירושלים הכתוב מדבר, האוצרים חמס ושוד בארמנותיהם. מה היו עושין, לא היו יכולין להעמיד את הדין מפני השוחד והחמס. וכשהיו נידונין, היה בא הדיין להוכיח אחד מהם ולהודיעו את דינו, והוא רומז לו ומזכיר לו שם השוחד ומעורו, ועליהם אמר ישעיהו הנביא ע"ה צופיו עורים כלם כלבים אלמים. וכי יש כלב אלם וכלב פקח, אלא לומר לך, מה הכלב הזה, כשאדם משליך לו פרוסה, סוגר את פיו ואינו נובח, כך דייני ישראל היו פקחים, וכשהיו נוטלים את השוחד, היו סוגרין את פיהם. למה הוא דומה השוחד, לאדם שהוא עומד על שפת הים, נטל שלשול קטן ונתן בחכה והטילו לים, בא דג גדול ובלעו ונתפס. אוי לו לדג גדול שנתפס בלא כלום. כי השוחד יעור עיני חכמים וגו', והלא כמה אנשים לקחו שוחד ולא נתעוורו, אלא שנתעוורו מדרך האמת, ואינן רואין

חובה לנותנו. ולא עוד אלא שמתעוורין לעתיד לבא. כשהצדיקים נהנין מזיו השכינה, דכתיב (ישעיהו נב, ח) כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון, הכל רואין והוא אינו רואה, והכל מתרפאין והוא אינו מתרפא. אלא כך דינו. יאמר לו הב"ה, אני פקח בראתיך, למה עוורת עיניך, למה הייתי דורש לא תטה משפט והטית, לא תכיר פנים והכרת, לא תקח שוחד ולקחת.

ר' שאל לבבלאי, מהו שכתוב (קהלת ט, טז) חכמת המסכן בזויה, וכי חכמתו של עקיבא בזויה היתה. אלא מי שהוא עצמו בוזה את דבריו, יושב ודורש לא תטה משפט ולא תקח שוחד, והוא מטה ולוקח, לא תכירו פנים במשפט, והוא מכיר, כל אלמנה ויתום לא תענון, והוא מענה. כמה נאה המוכיח שהוא מוכיח באמת, כמה ברכות הוא מקבל, שנא' ולמוכיחים ינעם ועליהם תבא ברכת טוב, ולמוכח כשמקבל ברצון.

להתרחק מן השוחד

שונאי בצע, שונאי ממון עצמן, כ"ש ממונם של ישראל. ואין מקבלין שוחד, שהשוחד קשה לפני הב"ה, שהוא דומה לערוד שהוא נושך את החבירים, כ"ש להדיוטים. וכתי' (שמות כג, ח) ושוחד לא תקח. אין צריך לומר לזכות את החייב ולחייב את הזכאי, שכבר נאמר (דברים טז, יט) לא תטה משפט, אלא אפי' לזכות את הזכאי ולחייב את החייב, כגון הנותן ידו לדיין לסומכו, והמכסה את רוקו, והמעביר את כיחו, והמביא לו דורון, ואע"פ שלא קבל אותו ממנו. ד"א כי השוחד יעור עיני חכמים, כ"ש לטפשים, ויסלף דברי צדיקים, קל וחומר דברי רשעים. ולמה נקרא שמו שוחד, שעושה שנים חד, הנותנו והמקבלו. ושמת עליהם שרי אלפים, כמה הויין, שש מאות, ושרי מאות כמה הויין, שיתא אלפי. שרי חמשים תריסר אלפי, שרי עשרות שתין אלפין, נמצאו דייני ישראל שבעים אלף ושש אלפים ושש מאות. ושפטו את העם בכל עת, מלמד שאין ממנין על הצבור אלא בני אדם בטלנים לתורה. וגרסינן בפרק קמא דשבת ר' אמי ור' אסי הוו גרסי ביני עמודי, וכל שעתא ושעתא הוו טפחי אעיברא דדשא, ואמרי, אי איכא דאית ליה דינא ליעול וליתי. ד"א כי השוחד יעור וגו', אומרים על טהור טמא ועל טמא טהור, ויסלף דברי צדיקים, אומרים על אסור מותר ועל מותר אסור. צדק צדק תרדוף, אחר בית דין שהוא יפה, אחר בית דינו של רנן יוחנן בן זכאי ואחר בית דינו של ר' אליעזר.

וגרסי' במסכת שוטה בפרק עגלה ערופה, משרבו בעלי הנאה, נתעוותו הדינין, ונתקלקלו המעשים, ואין כח בעולם. משרבו רואי פנים בדין, בטל לא תכירו פנים, ונפסק לא תגורו מפני איש, ופרקו מהם עול שמים, והמליכו עליהם עול בשר ודם.

משרבו לוחשי לחישות בדין, רב חרון האף, ונסתלקה שכינה מישראל, שנא' אלהים נצב בעדת אל בקרב אלהים ישפוט. משרבו מי שאחרי בצעם לבם הולך, רבו האומרים לרע טוב ולטוב רע, ורבה הוי הוי בעולם. משרבו מטילי מלאי על בעלי בתים, רב השוחד והטיית המשפט, ופסקה הטובה. משבו בעלי מקובלני טובתך, מוחזקני טובתך, רבו איש הישר בעיניו יעשה, גבוהים הושפלו ושפלים הוגבהו, ומלכותא אזלא ומתנוולא. משרבו מקבלי מתנות נתמעטו הימים ונתקצרו השנים, משום שנא' ושונא מתנות יחיה. וגרסינן במ' כתובות בפ' שני דייני גזילות, אמ' ר' ינאי, בוא וראה כמה סמויות עיניהם של מקבלי שוחד. אדם חש בעיניו נותן ממון לרופא, ספק נתרפא ספק אינו נתרפא, והן נוטלין שוה פרוטה ומסמין עיניהם. ד"א ויסלף דברי צדיקים, אפי' צדיק גמור ונוטל שוחד אינו נפטר מן העולם בלא טירוף דעת. וכל דיין המטה את הדין אינו נפטר מן העולם עד שיחסר מאור עיניו. אמ' רב פפא, לא לידון איניש דינא למאן דסאני ליה ולא למאן דרחים ליה, מאן דרחים ליה לא חזי ליה חובתא, למאן דסני ליה לא חזי ליה זכותא. ת"ר ושוחד לא תקח, אינו אומר אלא שוחד ממון, אלא אפי' שוחד דברים נמי אסור. היכי דמי שוחד דברים, כי היכי דשמואל דקא עבר במעברא, אתא ההוא גברא הבי ליה ידא, לסוף אמ' ליה, דינא אית לי, אמ' ליה, פסילנא לך לדינא. מר עוקבא הווה שדי רוקא קמיה, אתא ההוא גברא כסייה, לסוף אמ' ליה, דינא אית לי, אמ' פסילנא לך לדינא. אמימר הוה יתיב ודאין דינא, פרחה גדפא ויתיב ארישיה, אתא ההוא גברא שדייה מרישיה, לסוף אמ' ליה, דינא אית לי, אמ' ליה פסילנא לך לדינא. ר' ישמעאל בר יוסי הוה רגיל ארישיה דהוה מייתי ליה כנתא דפירי כל מעלי שבתא. ההוא יומא אייתי ליה בחמשה דשבתא. אמ' ליה, מאי האי. אמ' ליה, דינא אית לי, ואמינא בהדי דאתינא, ודאין לי דינא, אייתי ליה למר. אמ' ליה, לא מידן דאינא ולא משקל שקילנא ממך, אייתי ליה זוגא דרבנן וקא דאינו ליה. בהדי דקא אזיל ואתי, אמ' איבעי טעין הכי ואיבעי טעין הכי. א"ר ישמעאל בר יוסי, אוי להם למקבלי שוחד, ומה אני שלא נטלתי, ואם נטלתי שלי הייתי נוטל, מקבלי שוחד על אחת כמה וכמה.

מעשה ר' ישמעאל בן אלישע אייתי ליה ההוא גברא ראשית הגז. אמ' ליה, מאי האי, לא הוה לך כהן אחר דיהבת ליה. אמ' ליה, דינא אית לי ואמינא בהדי דאתינא אייתי ליה למר. אמ' ליה, לא דאינא לך ולא משקל שקילנא ממך. אייתי ליה זוגא דרבנן וקא דייני ליה. בהדי דקא אזיל ואתי, אמ' איבעי טעין הכי [ואיבעי טעין הכי]. א"ר ישמעאל בן אלישע, אוי להם למקבלי שוחד, ומה אני שלא נטלתי, ואם נטלתי שלי הייתי נוטל כך, מקבלי שוחד על אחת כמה וכמה. רב ענן אייתי ליה ההוא גברא סלתא דגלדני, פי'

סל מלא דגים. אמ' ליה, מאי האי. אמ' ליה, דינא אית ליה, ואמינא בהדי דקא אתינא אייתי ליה למר. אמ' ליה, לא מידן דאינא לך ולא משקל שקילנא ממך. אמ' ליה, דינא לא תדון, משקל אמאי לא תשקול, מ"ט מנע לי מר להביא בכורים, דתניא ואיש בא מבעל שלישה ויבא לאיש האלהים וגו', וכי אלישע אוכל בכורים הוה, אלא לומר לך כל המביא דורון לתלמיד חכם מעלה עליו הכתוב כאלו הקריב בכורים. אמ' ליה, משקל לא הוה בעינא למשקל, והואיל ואמרת לי, משקל שקילנא, דאין לא דאינא לך. שדריה לקמיה דרב נחמן, ואמ' ליה, אנא ענן פסילנא להההוא גברא לדינא. כי אתא הוה קאים בדינא דיתמי. אמ', הא דפסל ליה הכי קריביה הוא, האי מצות עשה והאי מצות עשה, כבוד תורה עדיף. פסקיה לדינא דיתמי ואחתיה לדינא דההוא גברא. כי חזא בעל דיניה יקרא דעביד ליה, אסתם טענתיה. רב ענן הוה שכיח אליהו לגביה והוה מתני ליה סדר אליהו. כיון דעבד הכי, אסתלק ולא אתא, עד דיתב בתעניתא ובעי רחמי, ואתה לגביה. כי אתא הוה קא מיבעית ליה בעותי, עבד תיבותא ואנחיה, ויתיב ליה עד דאסיק ליה סדריה. והיינו דאמרי' סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא. פי' רב ענן היה בא אליהו זכור לטוב אליו והיה שונה עמו סדר מן התלמוד. ואחר שאירע זה המעשה, נסתלק אליהו, ולא בא אליו עד שישב בתענית, ובא אליו והיה מבהילו ואומר לו עשה תשובה. ואחר כך שנה לו סדרו. והסדר שהיה שונה בתחלה נקרא סדר הגדול, והסדר שהיו שונין אחר זה המעשה נקרא סדר הקטן.

וגרסי' במכילתא יתום לא ישפוטו וריב אלמנה לא יבא אליהם. ר' אלעזר אומר, בראשונה היה אדם מת בירושלים והיו ממנין אפוטרופוס על היתומים, והיתה אלמנה תובעת כתובתה אצל היתומים, והם הולכים אצל הדיינין ומוצאין אותם עם האפוטרופוס. וריב אלמנה לא יבא אליהם. א"ר יוחנן, בראשונה היה אדם עולה לדון בירושלם, והיה הדיין אומ' לו, בקע לי שני בקעיות של עצים, מלא לו שתי חביות מים, והיו יציאותיו כלים, והיה יוצא בפחי נפש. והיתה האלמנה פוגעת בו בדרך, ואומרת לו, מה נעשה בדינך, והוא אומר לה כל יציאותיו לא הועילו לו כלום. והיתה אומרת, ומה אם זה, שהוא איש, לא הועילו לו כלום, אני, שאני אלמנה, על אחת כמה וכמה. חוזרת לה. הה"ד וריב אלמנה לא יבא אליהם.

ת"ר בצדק תשפוט עמיתך, הוי דן את חבירך לכף זכות. תאני רב יוסף, בצדק תשפוט עמיתך, עם מי שאתה בתורה ובמצות השתדל לדונו יפה. רב הונא בריה דרב עילואי הוה ליה דינא קמיה דרב נחמן. שלח ליה רב יוסף, הונא חבירנו עמית בתורה ובמצוה הוא. אמ' מאי שלח לי, ליחנופי ליה. הדר אמ' למשרי תגרי תחלה, פי' שידון דינו תחלה, אי

נמי לשודא דדייני. דביתהו דרב הונא הוה לה דינא קמיה דרב נחמן. אמ' היכי אעביד, איקום מקמה מסתתמן טעמיה דבעל דינא, לא איקום מקמה אשת חבר היא והרי היא כחבר. אמ' ליה לשמעיה, אפרח בר אווזא ואשדי עילואי.

לישא משאן של ישראל

ומי שהוא הגון וירא חטא אל ימנע את עצמו מלהיות בצרכיהם של ישראל ומלעמוד עליהם בכל דבריהם, וישא משאם ויסבול טורחם. והעושה כך הרי זה מקיים את העולם, שנא' מלך במשפט יעמיד ארץ. אבל המונע עצמו מלישא משאן של ישראל ומלגדור את פרצותיהן, ועושה עצמו כתרומה הפרושה מן העיסה, הרי זה הורס את העולם ומחריבו, שנא' ואיש תרומות יהרסנה.

מעשה בר' אבהו, כשבא להסתלק מן העולם, נכנסו חכמי ישראל אצלו, ומצאוהו שהוא בוכה. אמרו לו, ר' למה אתה בוכה, הלא יגיע בתורה היית כל ימיך, תלמידים הרבה העמדת, ולא עוד אלא שמדה יתירה היתה בך שלא נתעסקת בדינים. אמ' להם, על זה אני בוכה, שלא נשאתי במשאן של ישראל, וקיימתי בעצמי ואיש תרומות יהרסנה.

ומה שארז"ל מי שהוא הגון אל ימנע מלישא משאן של ישראל, הני מילי כשהכל צריכין לו ומבקשין לשמוע ממנו, [אבל מקצת הצבור צריכין לו] ומקצתן אין צריכין לו, מקצתן מקרבין אותו ומקצתן מרחקין אותו, דין הוא שידחה מהן, ואל יטיל מחלוקת בישראל. וחייב אותו דיין, או פרנס או נשיא, שימחול על כבודו, ואל יטיל מחלוקת בישראל. וכל הבורח מהשררה השררה רודפת אחריו, והרודף אחר השררה השררה בורחת ממנו. שכן מצינו בשאול, שברח מן השררה ורדפה אחריו, ואבשלום רדף אחריה וברחה ממנו. ולא יאהב אדם את השררה, כדי להטות המשפט ולשאת פני חביריו וקרוביו, וכדי לעשות נקמה באויביו שלא כדין, וכדי לחמוס ולגזול ולעשוק בני אדם העניים והאמללים שאין להם מחזיק בידם ויצעקו ואין להם מושיע. והעושה כך גורם פורענות הרבה לו ולעולם. דתניא כל המטיל אימה יתירה על הצבור, שלא לשם שמים, אין לו חלק לעולם הבא. כדגרסי' במ' ראש השנה בפרק קמא, נתנו חתיתם בארץ חיים, אמ' רב חסדא, זה המטיל אימה יתירה על הצבור שלא לשם שמים. אמ' רב יהודה אמ' רב, כל פרנס המטיל אימה יתירה על הצבור שלא לשם שמים, אינו רואה בן תלמיד חכם לעצמו, שנשא' לכן יראוה אנשים לא יראה כל חכמי לב. ואפי' מלך ישראל אין צריך להטיל אימה יתירה על הצבור, אלא יהיה משפטו בצדק, דכתיב (תהלים עב, ב) ידין עמך בצדק ועניך במשפט, וידין דין יתום ואלמנה, ולא יגבה לבו במלכותו. והמלך הנוהג כשורה וכדין, בענוה ובצניעות, יחיה ויאריך ימים, וממלכתו מתקיימת בידו וביד

בניו, שנא' לבלתי רום לבבו מאחיו ולבלתי סור מן המצוה ימין ושמאל למען יאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו בקרב ישראל.
וגרסינן בפרק חלק א"ר אלעזר, כל פרנס שמנהיג את הצבור בנחת זוכה ומנהיג אותם לעולם הבא, שנא' כי מרחמם ינהגם ועל מבועי מים ינהלם. אבל המלך המנהיג את מלכותו שלא כשורה, וגוזל וחומס והורג נקיים, ושטוף בנשים ובתענוגים, אין מלכותו מתקיימת בידו. וירד מגדולתו, ויקל בעיני שריו וגדודיו, ויחשבו אותו כמשוגע, ויקשרו כלם עליו ויורידוהו מגדולתו ומכסא מלכותו. ומעשה בלשאצר יוכיח.
ואמ' החכם ששה דברים מפסידין את המלכות, שלשה מהן מצד המלך עצמו ושלשה במקרה. שלשה מצד המלך עצמו. ואלו הן. א' השטוף בזמה ומנבל את כבודו בנשים ורודף אחריהן, הרי זה בידוע שדעתו קלה ואין לו גבורת מלך. ב' ההורג תמיד שריו ואת חייליו בלי פשע, ומחרף אותם ומקללם בחנם, ומשפיל לאחד ומקים לאחר שלא כדין, ומחר משפיל לזה ומקים לזה, הרי זה כאחד הנבלים, שאינן מקיימין את דבריהם, ומתוך כך קושרין עליו ומורידין אותו ממלכותו, וזה וכיוצא בו אין עליו הוד מלכות. ג' העושה מלחמות בארצו בעת השלום, וכשאין לו אויבים וצרים יעשה מלחמות עם גדודיו וחייליו, והורגין אלו את אלו כאויבים, והם עושים דרך שחוק, הרי זה מסלק ממנו יראת המלכים ורודף אחר הוללות וסכלות, ועל זה אמר שלמה ע"ה לשחוק אמרתי מהולל. ושלשה שהם דרך מקרה. ואלו הם. א' אם ימותו שריו ובעלי עצתו, ויפקדו ממנו חכמיו וזקניו, ויצטרך לעצת הנערים, ומעשה רחבעם יוכיח. ב' אם יבואו עליו מלחמות, ויקיפוהו אויבים וצרים, ויתקבצו מלכים רבים, להלחם בו, ולא יוכל לשאת ראש לפניהם. ג' אם יהיה בארצו רעב גדול שנים רבות, שנה אחרי שנה, או דבר, או כיוצא בהם.

לעשות דין אחד לכל

וצריך הדיין לעשות דין אחד ומשפט אחד לכל, שנא' תורה אחת ומשפט אחד יהיה לכם. ולא יבוש מן הגדולים, ולא יטה משפט הקטנים, ולא יכיר פנים במשפט לדל ולאביון, שנא' לא תשא פני דל ולא תהדר פני גדול. שמא תאמר עני הוא זה, והואיל ואני והעשיר חייבים לפרנסו אזכנו בדין ונמצא מתפרנס בנקיות, לכך נאמר (ויקרא יט, טו) לא תשא פני דל. או שלא תאמר עשיר הוא זה, היאך אביישנו ואראה בבשתו, לכך נאמר (ויקרא יט, טו) ולא תהדר פני גדול. שכל המהדר פני גדול חייב מיתה. שכן מצינו בסנהדרין שהדרו לינאי המלך ובא גבריאל והרגן.

מעשה בינאי המלך שהרג עבדו את הנפש. אמ' להם שמעון בן שטח לחכמים, תנו עיניכם לשמים ונדון אותו. שלחו לו, עבדך הרג את הנפש. שלח להם אותו העבד. שלחו לו, בוא אתה וקבל העדות, שכך כתי' (שמות כא, כט) והועד בבעליו. בא וישב בפניהם. אמ' לו שמעון בן שטח, ינאי המלך, עמוד על רגליך, ולא לפנינו אתה עומד אלא לפני הב"ה, שנא' ועמדו שני האנשים אשר להם הריב לפני ה'. אמ' לו ינאי, לא כשם שאתה אומ', אלא כשם שחביריך אומרין. פנה לימין, כבשו פניהם בקרקע, [פנה לשמאל וכבשו פניהם בקרקע.] אמ' להם, בעל פקודות יפרע מכם. בא גבריאל וחבטן בקרקע. באותה שעה גזרו, מלך לא דן ולא דנין אותו.

וגרסינן במ' יומא בפרק בראשונה, אמ' רב יהודה אמ' שמואל, למה לא נמשכה מלכות שאול, מפני שלא היה בה דופי. דא"ר יוחנן משום ר' שמעון בן יהוצדק, אין מעמידין פרנס על הצבור אלא א"כ קופה של שרצים תלויה לו מאחריו, שאם תזוח דעתו, אומרים לו, חזור לאחריך.

וגרסי' במדרש השכם שפטו דל ויתום עני ורש הצדיקו. לא שתצדיק אותם ברשע חס ושלום, אלא בין לזכות בין לחובה הצדיקו עליהם את הדין. שלא תאמר, הואיל וזה עני, אטול מזה ואתן לזה, ואמרה תורה לא תשא פני דל, שכל העולם שלי הוא, שנא' לי הכסף ולי הזהב אמר ה' צבאות. א"ר שמואל בר נחמני אמ' ר' יוחנן, כל דיין שנוטל ממון מזה ונותנו לזה שלא כדין הב"ה גובה את נפשו, שנאמר (משלי כב, כג) כי ה' יריב ריבם וקבע את קובעיהם נפש. א"ר חמא ב"ר חנינא, אמ' הב"ה, לא די לרשעים שנוטלין ממון מזה ונותנין לזה שלא כדין, אלא שמטריחין אותי להחזיר ממון לבעליו. א"ר נחמיה, כך הוא מנהגם של דיינין, בעלי דינין עומדין לפניהם, ושומעין דבריהם, ומוציאין אותם לחוץ, ונושאין ונותנין בדבר. גמרו את הדבר, היו מכניסין אותן, גדול שבדיינין אומר, איש פלוני, אתה זכאי, [איש פלוני], אתה [חייב].

וגרסי' באלה הדברים רבה א"ר חייא בר אבא, סדר הדין כך הוא, התובע טוען, והנתבע משיב, והדיין מכריע. א"ר סימון, צריך הדיין לשנות טענותיו מפיו. וממי אתה למד, משלמה ע"ה, דכתי' (מלכים א ג, כג) ויאמר המלך זאת אומרת [זה] בני החי ובנך המת וזאת אומרת [לא כי] בנך המת ובני החי. א"ר אלעאי בר אחאי, שמעתי [שאם] רוצה הדיין להושיב את האנטדיקין שמושיב, ובלבד שלא יהא אחד עומד ואחד יושב. דא"ר ישמעאל, היו שני בני אדם באים אצל הדיין לדין, אחד עני ואחד עשיר, אומ' לעשיר, או לבוש כשם שהוא לבוש או הלבישהו כמותך. כל כך, כדי שלא ישא פנים לעשיר ויטה

משפט העני. פירוש אנטדיקין, בעלי דינין. ולא יהא האחד מדבר כל צרכו, ולבעל דינו אומר, קצר דבריך.
וגרסי' באבות דר' נתן היה אחד כשר ואחד שאינו כשר, אל תאמר, זה שהוא כשר דבריו נאמנים, זה שאינו כשר אין דבריו נאמנים. היה האחד עני והאחד עשיר, אל תאמר, זה שהוא עשיר דבריו נאמנים, זה שהוא עני אין דבריו נאמנים. אלא כשם שתשמע דברי עשיר, כך תשמע דברי עני, וכשם שתשמע דברי עני, כך שמע דברי עשיר, שנא' לא תכירו פנים במשפט.
וגרסי' באלה הדברים רבה אמ' רבה בר הונא, צורבא מדרבנן ועם הארץ דאית להו דין בהדי הדדי, מותבינן ליה לצורבא מדרבנן ולעם הארץ אמרינן ליה תיב, ואי קאים לית לן בה. ואל יחזיק זכות לזה וחובה לזה, עד שישמע אמיתת הדין. דתנן וכשיהיו בעלי הדין לפניך יהיו בעיניך כרשעים. ר"ל קודם שנתברר לך דינם, יהיו בעיניך שניהם כרשעים, שכל אחד מהם מרמה את חבירו, ואחר שתחקור ותדע דבריהם, ותחתוך הדין, יהיו בעיניך כצדיקים. אל תאמר, זה בקש לזה מה שלא היה לו אצלו, או זה נשבע לשקר לזה, או זה כפר ממונו של זה, אלא יהיו בעיניך כצדיקים, שקבלו עליהם את הדין, ובאו לדיין וקבלו עליהם דין תורה.
וגרסינן במדרש השכם לא גלתה ירושלם אלא על שלא העמידו את הדין, שנאמר (איכה א, ו) היו שריה כאילים לא מצאו מרעה. מה איל זה ראשו של זה בצד זנבו של זה, כך דייני ישראל שבאותו הדור, זה כובש פניו מפני זה וזה כובש פניו מפני זה. וכך אמר להם הנביא, שריך סוררים וחברי גנבים כלו אוהב שוחד ורודף שלמונים. מהו שלמונים. שהיו אומרים זה לזה, שלם לי ואני אשלם לך, עשה עמי היום ואני אעשה עמך מחר. והנביא צווח, צדיק ילין בה ועתה מרצחים, חכיתי להם שיעמידו את השופטים ויקיימו את הדין, והם לא עשו כן, אלא עשו את שלהם עיקר ואת הדין טפלה. ולפי' ה' במשפט יבא עם זקני עמו ושריו ואתם בערתם הכרם גזילת העני בבתיכם. וכי בביתם היתה הגזילה, אלא מתוך שצווחין היתומים והאלמנות והעניים על גזילותיהן והן מעלימים עיניהם, מעלה הכתוב כאלו הגזילה בבתיהם. לפי' אמר הב"ה, אין לי חפץ בקרבנותיכם, ולא בתפלותיכם ולא בחדשיכם ולא במועדיכם, שנא' לא תוסיפו הביא מנחת שוא קטורת תועבה היא לי וגו', וכתיב (ישעיהו א, יד) חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי וגו', וכתי' (ישעיהו א, טו) ובפרשכם כפיכם אעלים עיני מכם גם כי תרבו תפלה אינני שומע. אמרו ישראל לפני הב"ה, מה נעשה וישוב חרון אפך. אמ' להם, למדו היטב דרשו משפט אשרו חמוץ שפטו יתום ריבו אלמנה. וכל דיין שמטה את

הדין גורם שממון לעולם, שנא' שמעו נא ראשי בית יעקב וקציני בית ישראל המתעבים משפט ואת כל הישרה יעקשו בונה ציון בדמים, ראשיה בשוחד ישפוטו וכהניה במחיר יורו ונביאיה בכסף יקסומו ועל ה' ישענו לאמר הלא ה' בקרבנו לא תבא עלינו רעה. לכך מביא עליהם שלש פורעניות, שנא' לכן בגללכם ציון שדה תחרש וירושלם לעיים תהיה והר הבית לבמות יער. אוי לו לדור ששופטין את שופטיהם, אוי לו לדור שצריכין השופטים [להשפט], כדורו של אבימלך, שנא' ויהי בימי שפוט השופטים, אוי לו לדור שאין שומעין לשופטיהם כשהן ישרים, שנא' וגם אל שופטיהם לא שמעו. ומי היו. רב אמ', דבורה וברק היו. ר' יהושע בן לוי אומר, שמגר ואהוד היו. רב הונא אמ', דבורה ויעל היו.

וגרסי' בפירקא קמא דמסכת חגיגה א"ר שמעון בן לקיש, כל המטה דינו של גר כאלו מטה דינו של מעלה. והשופט המטה את הדין נקרא רשע, כדגרסינן במ' שבת בפרק ר' אליעזר אומר, א"ר מילאי בשם ר' שמעון בן אלעזר, מאי דכתיב (ישעיהו יד, ה) שבר ה' מטה רשעים, אלו הדיינין שעושים בצר לחזניהם. א"ר מלאי אמ' ר' שמעון, מאי דכתי' (ישעיהו נט, ג) כי כפיכם נגאלו בדם, אלו הדיינין, ואצבעותיכם בעון, אלו סופרי הדיינין, שפתותיכם דברו שקר, אלו עורכי הדיינין, ולשונכם עולה תהגה, אלו בעלי הדינין.

וכל דיין שמחליף ואומר על טוב רע ועל רע טוב, אוי לו וחבל עליו. אמ' לו הב"ה לדיין, אין אתה יודע שכשאתה מטה את הדין שלשכינתי אתה מטה, ולפיכך אני מזהיר לא תטו משפט. ומה אני עושה, וקרבתי אליכם למשפט והיית עד ממהר במכשפים ובמנאפים ובנשבעים (בשמי) לשקר ובעושקי שכר שכיר אלמנה ויתום ומטה גר ולא יראוני אמר ה' צבאות. כמה מכוער הדיין שיאמר לבעל דין השב את הגזילה, והוא גזלן, וגזלת אחרים בין שיניו, וכשיצא לחוץ הכל מרננין אחריו, ונמצא שם שמים מתחלל. מה אומרים עליו, אוי לו, אוי למולידו, סרוחה היא חכמתו ובינתו, ראוי הוא שלא בא לעולם. אלא צריך לקשט את עצמו ואח"כ מקשט לאחרים, שנא' התקוששו וקושו.

מעשה בדיין אחד, שהיה לו אילן אחד בתוך חצירו, והיה מחשיך על ביתו של חבירו. ומן הדין היה לקצץ אותו, אלא שלא היה יודע שהוא מחשיך על בית חבירו. והיה הניזק מתרעם ואומר, פלוני הדיין מחשיך על ביתי, ולא היה אומר כלום לדיין, כסבור שלא יכרות אותו. באו לפניו שני אנשים לדין. ואמר הטוען, פלוני זה יש לו אילן בתוך ביתו והוא מחשיך על ביתי. צוה עליו לכרות אותו. אמ' הנטען, אינו מן הדין שאכרות אותו. והיה סבור שיהיה לו מסביר פנים הדיין, בשביל האילן שהיה לדיין והיה מחשיך על

בית חבירו, מיד נזכר הדיין שהאילן שלו היה מחשיך על בית חבירו. אמר, אם אגזור על זה שיכרות אילנו, מיד הוא אומר לי, ולמה אין אתה כורת את שלך, שהוא מחשיך על בית פלוני. מה עשה הדיין, אמר להם, לכו ושובו למחר עד שאברר את הדין יפה. מיד כרת הדיין את אילנו. ליום מחר באו לפניו. אמ' לבעל האילן, לך כרות את אילנך. אמ' לו, טול קורה מבין עיניך ואטול אני קיסם מבין שיני. אילני הוא מן הדין לכורתו, ושלך, שהוא מחשיך על בית פלוני, אינו דין לכורתו. אמ' לו, לך אתה כרות את שניהם, את שלי ואת שלך. מיד הלך, וראה שכרת הדיין את אילנו, וכרת גם הוא את שלו.

לעולם יהיה הדיין זהיר בדין, שבשכר הדין נתן הב"ה תורתו לישראל. כדגרסינן בואלה שמות רבה אמ' להם משה לישראל, הרי נתן לכם הב"ה את תורתו, אם אין אתם עושין את הדינין, נוטל הוא את תורתו מכם, שלא נתן לכם את התורה אלא על מנת שתעשו את הדינין, שנא' ועוז מלך משפט אהב. ואם עשיתם את הדינין, עתיד הב"ה להחזיר לכם בתי דינין שלכם ובית המקדש, שנא' ואשיבה שופטיך כבראשונה. וכל דיין שאינו דן דין אמת לאמתו, כביכול הב"ה מסלק שכינתו ועולה לשמים, והמלאכים אומרים, רבון העולמים, מהו, והוא אומר, ראיתי את הדיין שהוא נושא פנים ועמדתי משם, שנאמר (תהלים יב, ו) משוד עניים מאנקת אביונים עתה אקום יאמר ה'.

וגרסינן בספרי לא תעשו עול במשפט, בדין, מלמד שהדיין המקלקל את הדין קרוי עול, [שנוי], משוקץ, חרם, ותועבה, וגורם לחמשה דברים, מטמא את הארץ, ומחלל את השם, ומסלק את השכינה, ומפיל את שונאי ישראל בחרב, ומגלה אותם מארצם. הרי חמשה כנגד חמשה. אוי לו לדיין שגורם חמשה דברים כאלו. וגרסינן באלה הדברים רבה לא תכיר פנים. ר' אליעזר ור' שמואל בר נחמני. ר' אליעזר אומר, אם היית יודע שהדין עמו, אל תסביר לו פנים, שלא יהו אומרים מתחלה היה רוצה לזכותו. ור' שמואל בר נחמני אומר, אם תדע שאין הדין עמו, הסביר לו פנים, שלא יהו אומרים מתחלה היה רוצה לחייבו. דרש ר' יאשיה, ואיתמ' רב נחמן בר יצחק, מאי דכתיב (ירמיהו כא, יב) בית דוד כה אמר ה' דינו לבקר משפט, וכי בבקר דנין וכל היום כלו אין דנין, אלא אם ברור לך הדבר כבקר אומרהו, ואם לאו אל תאמרהו. א"ר חייא בר אבא א"ר יוחנן, מהכא, אמור לחכמה אחותי את, אם ברור לך הדבר כאחותך שאסורה לך אומרהו, ואם לאו אל תאמרהו.

וצריך הדיין להמתין בדינו ולעיינו יפה, דתנן הוו מתונין בדין, וכתיב (ישעיהו א, יז) אשרו חמוץ, ופירשו רז"ל אשרי דיין שמחמץ את דינו. ועוד גרסי' בספרי אם בא לפניך דין אחד שנים ושלשה פעמים, ויבא אחר כיוצא בו, אל תחתכהו מיד, כלומר פשוט

הוא אצלי, אלא חזר ועיין בו, שמא הוא דין זה בענין אחר. דרש בר קפרא, מנא לן הא מילתא דאמור רבנן הוו מתונין בדין, דכתיב (שמות כ, כב) ולא תעלה במעלות על מזבחי, וסמיך ליה ואלה המשפטים וגו' אשר תשים לפניהם. אשר תלמדם מיבעי ליה. א"ר חייא, ואיתמא ר' חייא בר אבא, אלו כלי הדיינין, מקל ורצועה סנדל ושופר. רב הונא כי הוה נפק לדינא, אמ' אפיקו לי מאני חנותאי, מאי ניהו, [מקל], רצועה, סנדלא, ושיפורא. [מקל, למכת מרדות עד שיחזור בו], רצועה להלקות, סנדל לחליצה, שופר לנדות. א"ר שמעון בן לקיש, צדק את הדין ואחר כך חתכהו. בין איש ובין אחיו, אמ' רב יהודה, אפי' בין בית לעלייה. ובין גרו. אפי' בין תנור לכירה. כקטן כגדול תשמעון, א"ר שמעון בן לקיש, לעולם יהא חביב עליך דין של פרוטה כדין של מאה מנה.

וצריך הדיין לחקור את העדים יפה יפה, אם עדי שקר הן. דתנן שמעון בן שטח אומר, הוי מרבה לחקור את העדים, והוי זהיר בדבריך, שמא מתוכם ילמדו לשקר.

וצריך הדיין לעשות פשרה בין בעלי דינין, כדגרסי' במדרש השכם שנים שבאו לדין לדון, קודם שישמעו דבריהם, או משישמעו דבריהם ואינן יודעין להיכן הדין נוטה, בית דין רשאין לומר להם, צאו ועשו פשרה. ולעולם יפה כח הפשרה מכח הדין. אבל משישמעו דבריהם ויודעין להיכן הדין נוטה, אין רשאין לומר להם, עשו פשרה, שנא' פוטר מים ראשית מדון ולפני התגלע הריב נטוש, קודם שיתגלע לך הדין אתה רשאי לנטשו. וב"ד מכין ועונשין שלא מן התורה, כדי לעשות סייג לתורה, שנא' הן למות הן לשרושי הן לענוש נכסין ולאסורין. וגרסי' בבבא מציעא בפרק המפקיד את הזהב, תאני ר' יוסף, והודעת להם, זו בית חייהם, את הדרך, זו גמילות חסדים, ילכו, זו בקור חולים, בה, זו קבורה, ואת המעשה, זה הדין, אשר יעשון, זו לפנים משורת הדין. א"ר יוחנן, מפני מה חרבה ירושלם, מפני שדנו בה דין תורה ולא עבדו לפנים משורת הדין.

בוא וראה כמה גדול דיין שדן דין לאמתו. כדגרסינן בפרק קמא דמסכת שבת רב חסדא ורבה בר רב הונא הוו יתבי בדינא כל יומא. הוה קא חליש ליבייהו. תנא להו רב חייא מדפתי, ויעמד העם על משה מן הבקר עד הערב. וכי תעלה על דעתך שמשה היה יושב ודן כל היום כולו, תורתו אימתי נעשית. אלא לומר לך, כל דיין שדן דין אמת לאמתו אפי' שעה אחת ביום, מעלה עליו הכתוב כאלו נעשה שותף להב"ה במעשה בראשית. כתיב הכא (שמות יח, יג) מן הבקר ועד הערב, וכתיב התם (בראשית א, ה) ויהי ערב ויהי בקר יום אחד. עד מתי יושבין בדין. אמ' רב ששת, עד זמן סעודה. אמ' רב חסדא, מאי קראה אי לך ארץ שמלכך נער וגו', אשריך ארץ שמלכך בן חורין ושריך בעת יאכלו. ד"א אי לך ארץ שמלכך נער, כל ענין וענין מפסוקי ספר קהלת הוא הפסוק הראשון הפך מן הפסוק

שלאחריו, ולפי' כשאמר אי לך ארץ שמלכך נער, היה לו לומר בפסוק שלאחריו אשריך ארץ שמלכך זקן, אלא ר"ל נער שיצר הרע שולט בו, שנא' כי יצר לב האדם רע מנעוריו, ובן חורין מיצר הרע. ושריך בעת יאכלו, ר"ל שלא יתעסקו בתענוגי העולם, אלא אוכלין בשעה ידוע ובעת הידועה שצריכין לאכול כדי לקיים גופן. בגבורה ולא בשתי, חוזר לענין בן חורין מיצר הרע, דתנן איזהו גבור, הכובש את יצרו. אבל אין המקרא יצא מידי פשוטו. אי לך ארץ שמלכך נער, נער ממש. ובזה היה ישעיהו הנביא ע"ה מוכיח את ישראל, ואומר, ונתתי נערים שריהם ותעלולים ימשלו בם, וכתי' (ישעיהו ג, יב) עמי נוגשיו מעולל ונשים משלו בו עמי מאשריך מתעים ודרך אורחותיך בלעו, מה כתיב בתריה (ישעיהו ג יג) נצב לריב ה' ועומד לדין עמים.

למנות דיינים זקנים

לפיכך חייבין ישראל למנות דיינים זקנים ישרים ותמימים. ולפיכך נקראו זקנים, מפני שצריכין להיות זקנים בשנים ובתורה ובחכמה ובשאר כל מדות טובות, ויהיו צדיקים, ואז נאה להם לעשות משפט, שנא' שמחה לצדיק עשות משפט. אבל לפועלי און המשפט מחתה, מפני ששוברים את שיניהם במשפט, שנא' ואשברה מתלעות עול ומשניו אשליך טרף, וכתי' (תהלים נח, יא) ישמח צדיק כי חזה נקם פעמיו ירחץ בדם הרשע. וגרסי' במדרש משלי בני אם ערבת לרעך, בתלמידי חכמים הכתוב מדבר. בשעה שהזקן מתמנה, אומר לו הב"ה, עד שלא נתמנית לא היית ערב על הצבור, עכשיו שנתמנית נעשית ערב, שנא' בני אם ערבת לרעך, רעך זה הב"ה, שנא' זה דודי וזה רעי, ואומר רעך ורע אביך אל תעזוב.

וגרסי' במ' ברכות בפ' הרואה, א"ר יוחנן, אין מעמידין פרנס על הצבור אלא א"כ נמלכין בצבור, שנא' ויאמר משה אל בני ישראל ראו קרא ה' בשם בצלאל. אמ' הב"ה למשה, משה, הגון עליך בצלאל. אמ' לפניו, רבונו של עולם, לפניך הגון, לפני לא כ"ש. אמ' אעפ"כ לך ואמור להם לישראל. הלך ואמר להם, עליכם הגון בצלאל. אמרו לו, משה רבינו, על הב"ה הגון ועליך הגון, עלינו לא כ"ש.

ובזכות המשפט שישראל עושין, הב"ה חונן עליהם, ומרחם עליהם, ונותן שלום ביניהם, ומביא להם הגאולה, ומנחיל אותם ארץ ישראל, ובונה בית המקדש, ומצמיח קרן לדוד, שנאמר (זכריה ז, ט) כה אמר ה' צבאות לאמר משפט אמת שפוטו וחסד ורחמים עשו איש את אחיו וגו'. וכתי' (עמוס ה, טו) שנאו רע ואהבו טוב והציגו בשער משפט אולי יחנן ה' אלהי צבאות שארית יוסף. וכתיב (יחזקאל לז, כד) ועבדי דוד מלך עליהם ורועה אחד יהיה לכולם ובמשפטי ילכו וחקותי ישמרו ועשו אותם. וכתי' (יחזקאל לז, כה)

וישבו על הארץ אשר נתתי לעבדי ליעקב אשר ישבו בה אבותיכם וישבו עליה המה ובניהם ובני בניהם עד עולם ודוד עבדי נשיא להם לעולם. וכתי' (יחזקאל לז, כו) וכרתי להם ברית שלום ברית עולם יהיה אתם ונתתים והרביתי אותם ונתתי את מקדשי בתוכם לעולם. סליק פירקא

יד; לשמוח בחלקו

בשבח השמח בחלקו

בענין לשמוח בחלקו

ישבע צדיק חכמה מוסר טוב מלחם טוב מבשר ספקו יתן אל חי נותן מרום לחם אל כל בשר רחמי צורו הם שברו כי שקר בטחון נדיב ושר אוכל צדיק שובע נפשו כי שכלו על יצרו הושר לא ירעיב אל נפש צדיק גם בטן רשע כל תחסר.

צדיק אוכל לשובע נפשו ובטן רשעים תחסר. גרסי' בפסיקתא צדיק אוכל לשובע נפשו, זה אליעזר עבד אברהם, שאמר לרבקה הגמיאיני נא מעט מים [מכדך], גמיאה אחת, ובטן רשעים תחסר, זה עשו הרשע, שאמ' [ליעקב] הלעיטני נא [וגו']. ד"א צדיק אוכל לשובע נפשו, זו רות המואביה, דכתי' בה ותאכל ותשבע ותותר. דכתי' ויצבט לה קלי, מעט בראשי אצבעותיו. [א"ר יצחק, אנן שמעינן מינה תרתי], או שרתה ברכה בידיו של אותו צדיק או במעיה של אותה צדקת. ובטן רשעים תחסר, אלו אומות העולם. א"ר מאיר, שאלני דוסתאי מן כוכבא, מהו ובטן רשעים תחסר. אמרתי לו, גוי אחד היה בארצנו, ועשה סעודה לכל זקני העיר, וזמנני עמהם.

והביאו לפניו מכל מה שנברא משמת ימי בראשית, ולא היה [שולחנו] חסר אלא אגוזי פרך בלבד. מה עשה, נטל את הטבלא מלפנינו, שהיתה יפה בששה ככרי זהב, ושיברה. אמרתי לו, מפני מה עשית כך. אמר לי, אתם אומרים שהעולם הזה שלנו והעולם הבא שלכם, ואם אין אנו אוכלים בעולם הזה, מה נעשה. קריתי עליו ובטן רשעים תחסר. ד"א צדיק אוכל לשובע נפשו, זה חזקיהו מלך יהודה. אמרו עליו, ששתי אגודות של ירק וליטרא של בשר היו מעלין על שולחנו בכל יום, והיו ישראל מליזין עליו ואו', זה מלך ורצין בן רמליהו מלך. ובטן רשעים תחסר, זה מישע מלך מואב, דכתי' ומישע מלך מואב היה נוקד והשיב למלך ישראל מאה אלף כרים ומאה אלף אילים צמר. ד"א צדיק אוכל לשובע נפשו, אלו מלכי בית דוד, ובטן רשעים תחסר, אלו מלכי מזרח ומערב. ר' יודא ור' הונא. ר' יודה אומר, מאה צאן היה עולה לכל אחד ביום, ור' הונא אומר, אלף צאן היה עולה לכל אחד בכל יום.

מעשה בשני תינוקות, שהיו משכונה אחת, והיה אחד בן עני והאחד בן עשיר. והיו הולכים לבית הסופר. בכל יום היה הולך בן העשיר ועמו חתיכות בשר וביצים לאכל, וכל מה שהיה מתאוה, ממה שהיה אביו מותיר משולחנו. ובן העני היה הולך לבית הסופר, והיה מוליך עמו שני חירובין. והיה רואה לבן העשיר ממה שהיה אוכל, והיתה נפשו מתעגגת עליו. והיה אביו רואה פניו משונות. הלך ולקח לו ליטרא אחת של בשר ובשלה. וכיון שבה הנער מבית הסופר, אמ' לו אביו, בוא ואכול ממה שאתה מתאוה. עד שהוא הולך לתת לפניו, נכנס הכלב, והושיט ראשו לתוך הקדרה. בקש להוציא ראשו ולא יכול. ויצא הכלב וברח וראשו בתוך הקדרה. אמ' לו אביו, בני, עמוד ונצא ונראה להיכן ברח הכלב, הואיל ולא נעשית תאותך, נציל הקדרה. עמד הוא ובנו ורצו אחר הכלב. וכיון שיצאו מתוך הבית, נפל הבית. אמר לבנו, בני, נודה ונשבח להב"ה, ונשמח בחלקנו, שלא יצאנו להציל את הקדרה אלא למלט את נפשותינו.

הצדיק והספוק במועט

ד"א צדיק אוכל לשובע נפשו וגו', מי שהוא צדיק וירא שמים לעולם הוא שמח בחלקו, ואפי' אין לו אלא דבר מועט, אינו אוכל ממנו אלא מעט, לקיים נפשו, ואינו רודף אחר תאות גופו, ה"ה צדיק אוכל לשובע נפשו. אבל מי שאינו שמח בחלקו, לעולם הוא חסר כל טוב. ד"א צדיק אוכל לשובע נפשו, הצדיק והמשכיל אוכל מעט, כדי לקיים נפשו לעבודת הב"ה, אבל הרשע והאויל אינו כן, אלא אוכל להנאת גופו, וממלא בטנו, ואינו חושש להוצאת ממונו, אם יעשיר ואם ידל ויצטרך לבריות. כי הוא חושב שלא נברא העולם הזה אלא לאכול בו ולשתות, ואינו חומד מן העולם הזה אלא אכילה ושתייה בלבד. ורמז לדבר פחיתות שמו, אויל, "אכול "ושתה "יאמר "לך. ולא ידע כי חסר יבואנו, ולסוף הונו כלה ואבד, ונצרך לבריות, ויתאב לאכול אפילו פרוסת לחם ולא ישיג, ושניו משתברים בחצץ אחר כל מעדנים שאכל, ועליו הכתוב אומר שני רשעים שברת.

משל למה הדבר דומה, לשני בני אדם שהיו מהלכין בדרך, אחד צדיק ושמח בחלקו ואחד רשע ורודף אחר תאותו. נכנסו לעיר, מצאו פונדק אחד, נכנסו לשם. ראה הרשע בפונדק מאכלים טובים וערבים ומיני מעדנים. אמר לצדיק, אין רצוני בכך. ישבו להם, זה לבדו, וזה לבדו. היה אומר אותו רשע לפונדקי הבא פסיוני, הבא קונדייטון. אותו צדיק אמ' לפונדקי, הבא לי קלוסקא אחת, הבא לי קערה אחת של עדשים. והיו יושבין ומלעיגין זה על זה. הרשע היה אומר על הצדיק, ראה שוטה זה, כל המעדנים האלו לפניו והוא אוכל עדשים. והיה הצדיק אומר על הרשע, ראה רשע זה, כמה הוא אוכל וכמה הוא שותה, עד ששוברין את שיניו. אמ' הצדיק לפונדקי, תן לי כוס אחד של יין. נתן לו.

נטלו וברך ברכת המזון. ונתן לפונדקי דמי אותו מעט שאכל והלך לו לשלום. אותו רשע עמד לצאת. אמ' לו הפונדקי, תן דמי מה שאכלת. אמ' לו, גלוסקא אחת אכלתי. והוא אומר לו, אלא שתים אכלת. מתוך כך התחילו להתקוטט זה עם זה. התחיל הפונדקי לשבור שיניו של רשע, לקיים מה שנא' שני רשעים שברת.

וגרסי' במ' סנהדרין בפרק סורר ומורה, א"ר חנין, לא נברא יין בעולם הזה אלא לנחם אבלים ולשלם בו שכר לרשעים, שנא' תנו שכר לאובד ויין למרי נפש. א"ר יצחק, מה דכתיב אל תרא יין כי יתאדם, אל תרא יין, שמאדים פניהם של רשעים בעולם הזה ומלבין פניהם לעולם הבא. ד"א אל תרא יין כי יתאדם, שאחריתו דם. רב הונא רמי, דכתי' תירש וקרי תירוש, זכה נעשה ראש, לא זכה נעשה רש.

אמר המחבר בוא ולמד הספוק במעט והשובע מהב"ה, שצוה לעשות המשכן וכל כליו, וצוה לעשות שולחן של זהב, ומכל עולות ושלמים, מנחות ותודות, לא צוה הב"ה לעלות על שולחנו כי אם לחם הפנים בלבד. ללמדך, שאם ירצה אדם לבזבז הונו, טוב לקנות לו כלים של כסף ושל זהב וישתמש בהם, ואל יבזבז ממונו באכילה ובשתייה יותר מדאי. שהממון שמוציא האדם באכילה ובשתייה יותר מדאי הוא כלה ואבד, ואינו שב אליו לעולם, אבל אם יבזבז ממונו בכלי כסף וזהב, אם יתדלדל ימכור אותם ויתפרנס מהם, ולא יצטרך לבריות. ואע"פ שאז"ל מי שאין לו חמשים זוז, ואינו נושא ונותן בהם, חייבין ישראל לפרנסו, ואין מניחין אותו למכור כליו, ואפי' היו לו כלי כסף וכלי זהב, אפי' הכי ימכרם הוא מעצמו, כדי שלא יטריח על הבריות. ולמה צוה הב"ה לעשות על השולחן מסגרת, ולא לכל אחד מכל כלי בית המקדש. ללמד, שלא יאמר אדם, ומה השולחן, שהוא תשמיש אכילה, הוא של זהב, אכילה עצמה אינו דין שתהיה אילים ועתודים עופות ודגים וכל מעדנים. לכך צוה הב"ה לעשות על השולחן מסגרת, כלומר אע"פ שהשולחן הוא זהב, סגור את פיך ואל תאכל יותר מדאי, ואל תאמר, ראוי הוא שתהיה האכילה מעין השולחן. שהרי הב"ה, לו כל חייתו יער בהמות בהררי אלף, לא צוה לעלות על שולחנו כי אם פת בלבד, וצוה להקריב על מזבח הנחשת כל הקרבנות, עולות מנחות חטאות ואשמות, תמידין ומוספין, שלמים ותודות, וניסוך היין, ועל מזבח הזהב לא צוה להקטיר עליו כי אם קטורת בלבד. ללמדך, שאם יפרנס אדם את עצמו בדבר מועט, סופו להשתמש בכלי זהב, כמזבח הזהב, ואם הוא אוכל מאכלים גסים, אם היה רגיל להשתמש בכלי זהב, סופו להשתמש בכלי נחושת, כמזבח הנחושת שהיו מקריבים עליו כל הקרבנות הללו. עד כאן.

וכל מי שהוא רשע, ואין בו יראת שמים, אינו שבע לעולם, אפי' יהיה לו כל העולם כולו, שנא' כי הלל רשע על תאות נפשו ובוצע ברך נאץ ה', ונמצא חסר כל טוב. הה"ד ובטן רשעים תחסר. ושנינו במ' אבות מרבה בשר מרבה רמה. פי' כל המרבה לאכול בשר, אינו מרבה לאכול אלא רמה, שסוף הבשר רמה. ויש לפרש מרבה בשר מרבה רמה, כל האוכל ושותה יותר מדאי, ומעדן גופו עד שישמן, אינו משמינו אלא לרמה, שסוף אדם רמה ותולעה, דתנן מאד מאד הוי שפל רוח, שתקות אנוש רמה. ואמר החכם מה יתרון לאדם לאכול ולשתות בעולם הזה יותר מדאי, ומעדן גופו, וסופו להיות רעי בבטן הרמה. לעולם ישתדל אדם לשמוח בחלקו, ואז יהיה נאה ומעשיו נאים, ובני אדם משבחים אותו. ועל זה אמר שלמה ע"ה ושבח אני את השמחה, פי' מי שהוא שמח בחלקו. וכתיב עטרת חכמים עושרם, פי' החכמים הם שבעים, ואפי' אין להם כלום, והמדה הטובה הזאת היא כמו עטרה לראשם, מפני שלעולם אין מתבזין מכבודם ולא יצטרכו לבריות. ושנו חכמים אי זהו עשיר, השמח בחלקו, ופירשו רז"ל איזהו עשיר ועושרו אינו כלה, השמח בחלקו. ר"ל אפי' לא יהיה לו אלא מעט מן המעט, הואיל והוא שמח בחלקו, הרי הוא כשר עשיר. ואמר החכם איזהו ממון שאינו כלה לעולם, זה השמח בחלקו. ועוד אמרו אין לך עשיר בעולם כמי שנפשו שבעה ואפי' במעט, ואין לך ממון בעולם כנדיבות, ולא מטמון כחכמה, ולא יחס כמי שאינו כועס, ולא נשיאות ולא כבוד ככבישת היצר, ולא צדקה בעולם גדולה מן התוחלת, ולא חטא כגסות הרוח. ואין לך עניות בעולם כבצע, ולא עושר בעולם כמי שאינו יגע להעשיר. ואין לך מעדנים בעולם כבריאות, ולא מחייה כאמונה. ואין לך שימור לנפשך כשתיקה, ואין לך קרוב כמות. ואמרו אין עניות אלא בדעת, לא בכסף ולא בזהב, ואין עושר אלא בדעת, לא בכסף ולא בזהב.

וגרסי' בפ' במה מדליקין ת"ר איזהו עשיר, כל מי שיש לו נחת רוח בעשרו. ואין לך נחת רוח יותר ממה שהוא שמח בחלקו ובמה שזימן לו הב"ה. וגרסינן במדרש משלי ברכת ה' היא תעשיר ולא יוסיף עצב עמה. כשישמח אדם במה שחננו הב"ה, אם מעט ואם הרבה, ינוח בדעתו, ולא יתעצב אם לא ישיג יותר, נמצא עשיר כל ימיו, דכתי' נפש ברכה תדושן. ר"ל הנפש השבעה והשמחה בחלקה וברכתה שזימן לה הב"ה, תהיה עדנה ושמנה ודשנה. נמצא, שהצדיק שהוא מתפרנס בכבוד, ולא יחס כל, הואיל והוא שמח בחלקו, אם מעט ואם הרבה, דכתי' נער הייתי גם זקנתי ולא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם.

וגרסי' במ' שבת בפרק במה בהמה יוצאה, ת"ר מעשה באדם אחד שמתה אשתו, והניחה לו בן קטן, ולא היה לו שכר מניקה ליתן, ונעשה לו נס, ונפתחו דדיו כשני דדי אשה,

והניק את בנו. אמ' ר' יוסף, בוא וראה כמה גדול אדם זה, שנעשה לו נס כזה. אמ' ליה אביי, אדרבה, כמה גרוע אדם זה, שנשתנו עליו סדרי בראשית. אמ' ר' יהודה אמ' רב, בוא וראה כמה קשין מזונותיו של אדם, שמשתנין עליהם סדרי בראשית.

וגרסי' במדרש כל ימי עני רעים וטוב לב משתה תמיד. ר"ל מי שהוא עני באמונה ויקוץ בהוצאה, ואם יקנה לנפשו פרנסה יראה לו שירד מנכסיו ויצטרך לבריות, ונמצאו כל ימיו בעצב ובדאגה. אבל מי שהוא שמח בחלקו, ומאמין בהב"ה שהוא מזמן לו פרנסתו בכל עת שיצטרך לה, הרי זה לעולם לבו טוב עליו וכאלו שולחן ערוך ומשתה לפניו תמיד. ועוד גרסינן במדרש טוב פת חרבה ושלוה בה מבית מלא זבחי ריב. טוב פת חרבה ושלוה בה, זה השמח בחלקו, ולעולם יהיה שלו ושאנן, כי הואיל והוא שמח במה שזימן לו הב"ה, לעולם לא יגנוב ולא יגזול, ונמצא שוקט ובוטח כל ימיו. מבית מלא זבחי ריב, זה שאינו שבע בחלקו, אלא רודף אחר המאכלים הגסים, ויגנוב ויגזול, כדי להשביע תאותו, ונמצא כל ימיו במריבה ובקטטה ונרדף מבני אדם. והאוכל מעט לשובע נפשו, ואינו מתכוין להנאת גופו, הרי זה מכיר את בוראו. כי כשירעב, יבין חסרון עצמו ופחיתות האדם. שבשעה שתחסר לו פרוסת לחם וקיתון מים, יחלש גופו וכל איבריו, ויחשכו עיניו, ולא יעצר כח לעמוד על רגליו. ואז יכיר שלימות הב"ה, שאינו צריך אכילה ולא שתייה, שנא' האוכל בשר אבירים וגו'. וכשירעב יתלה עיניו להב"ה לבקש פרנסתו, ויכיר שהוא יתברך שמו נותן לחם לכל בשר, ומטריף פרנסתו לכל אחד ואחד ולכל גויה וגויה די מחסורה. ואז ירחם על העניים, ויפרוש מן הגאוה. לפי שהמאכלים הגסים מביאים את האדם לידי עונות ואשמים, שנא' וישמן ישורון ויבעט, ויטוש אלוה עשהו, וכתי' ואכלת ושבעת, השמרו לכם פן יפתה לבבכם.

והמשובח באדם בענין האכילה הם שלשה. ואלו הן. האחד, שיסתפק בחלקו, ואפי' מעט, ולא יבקש יותר. ב' שיאכל בעתו מעט, קודם שירעיב הרבה ויחלשו איבריו ויבא לידי חולי, ולא יהיה בו כח לעבוד את הב"ה, כמו שנא' ושריך בעת יאכלו. ג' שלא יתכוין במאכלו להנאת גופו, כי אם לקיום נפשו, ולא ילך אחר תאותו לאכל כל מה שהחך מתאוה ממאכלים רעים, מפני שהן מזיקין את הגוף, ולא יאכל עד שימלא כריסו, ואפי' מהמאכלים שאינן מזיקין. וכתב הרמב"ם ז"ל לעולם יפחות אדם שליש מאכלו. ואמרו רבותינו ז"ל סעודה שהנאתך משוך ידך ממנה.

מעלת הביטחון בהקב"ה

לעולם ישען האדם על עושהו, ואל יבטח בבשר ודם, וישים בטחונו בהב"ה. כי הבוטח על בשר ודם, בטחונו הבל וריק, שנא' אל תבטחו בנדיבים בבן אדם שאין לו תשועה,

תצא רוחו ישוב לאדמתו ביום ההוא אבדו עשתונותיו, וכתיב ארור הגבר אשר יבטח באדם ושם בשר זרועו ומן ה' יסור לבו, וכתיב חדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפו כי במה נחשב הוא. אבל הבוטח בהב"ה יטה אליו חסדו, שנא' והבוטח בה' חסד יסובבנו, וכתי' ובוטח בה' אשריו, וכתי' ברוך הגבר אשר יבטח בה', והיה כעץ שתול על מים ועל יובל ישלח שרשיו ולא יראה כי יבא חום והיה עלהו רענן ובשנת בצורת לא ידאג ולא ימיש מעשות פרי. בוא וראה, שכל הבוטח על הב"ה, לא די לו שנעשה רצונו, אלא שהוא עומד בברכה, שנא' ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו. ומנין שכל התולה בטחונו בבשר ודם. שלא יעשה רצונו. כך למדנו מיוסף הצדיק, שנחבש י"ב שנה, עשר שנים בבית פוטיפר, ובטח בהב"ה, ונתן אותו לרחמים בעיני אדוניו, שנא' ויהי ה' את יוסף ויהי איש מצליח. וכן בתחלה בבית הסוהר, דכתי' ויהי ה' את יוסף ויט אליו חסד ויתן חנו בעיני שר בית הסהר, אין שר בית הסוהר רואה את כל מאומה בידו באשר ה' אתו ואשר הוא עושה ה' מצליח. וכיון שבטח בשר המשקים, ואמר לו, כי אם זכרתני אתך, שכחו, ונתעכב בבית הסוהר שתי שנים, עד שחלם פרעה, שנאמ' ויהי מקץ שנתים ימים ופרעה חולם.

וגרסי' בפסיקתא נוראות בצדק תעננו אלהי ישענו מבטח כל קצוי ארץ וים רחוקים. את הוא בטחון של כל [בעלי] זרועות, בשמך הם בוטחים מפרשי ימים, בשמך הם בוטחים כל הבריות שבקצוי ארץ, ושבים למזונות ופרנסה.

וגרסי' בבראשית רבה ויהי מקץ שנתים ימים, הה"ד אל תבטחו בנדיבים בבן אדם שאין לו תשועה. אל יבטח אדם במעשה אבותיו, אל יאמר ישמעאל, אברהם אבי צדיק הוא והוא מצילני ובזכותו אני נמלט, שנא' אח לא פדה יפדה איש, אם אין אדם עושה טוב בעולם הזה, אל יבטח במעשה אבותיו. הוי אל תבטחו בנדיבים. ועל מי אתה בוטח, על מעשיך, שנא' אם חכמת חכמת לך ולצת לבדך תשא, וכתיב נפש עמל עמלה לו. אין אדם אוכל לעתיד אלא ממעשה ידיו, כל אחד ואחד אוכל משלו, שנא' כל עמל האדם לפיהו. לכך נאמר אל תבטחו בנדיבים וגו'. תצא רוחו ישוב לאדמתו. למה האדם דומה, לנאד שהוא נפוח ומלא רוח ועומד בדרך, ומי שרואה אותו מרחוק מתייירא ממנו, סבור שהוא כלום. [מה עשה, הגיע אצלו וראהו שהוא נאד, ונגע בו ונפל ויצא הרוח שבו שמלאו. אמר אותו האיש, מזה הייתי מתייירא, לא היה בו כלום, אבל הרוח היא המעמדת אותו. כך אמר הב"ה, אין הבשר כלום, שנא'] כל הבשר חציר, אינו עומד אלא [על] הרוח, כנאד הזה, יצאת הרוח ונעשה עפר. הוי תצא רוחו ישוב לאדמתו. אמר הב"ה, אני בראתי את האדם הזה, והוא עומד ומתגאה. בא סנחריב ונתגאה ברוחו, יצאת

רוחו אבדו עשתונותיו. רצונכם פרקליט שהוא עומד לעולם, הבטחון בהב"ה, הה"ד בטחו בו בכל עת. שהוא יתברך שמו ברא את השמים ואת הארץ, ואמ' כשם שמתחתי את השמים ורקעתי את הארץ ושמתי גבול לים שלא יעבור, ומעולם שבראתים לא זזו ממקומם, כך כל מי שבוטח בהב"ה אין עזרו פוסק לעולם. לכך הוא אומר אשרי שאל יעקב בעזרו שברו על ה' אלהיו, מה כתיב אחריו, עושה שמים וארץ את הים ואת כל אשר בם השומר אמת לעולם וגו'. כל מי שבידיו מעשים טובים, הב"ה הוא משלם לו שכרו באמת, שנא' האל הנאמן שומר הברית והחסד לאוהביו ולשומרי מצותיו, ואומר תתן אמת ליעקב. עושה משפט לעשוקים, אלו ישראל, כדא' עשוקים בני ישראל ובני יהודה, והב"ה עושה להם משפט מאומות העולם, שנא' ונשפטתי עמם שם על עמי ונחלתי ישראל. נותן לחם לרעבים וגו', מי הם הרעבים, זה אליהו זכור לטוב, שהיה רעב והיה הב"ה מאכילו, שנא' ואת העורבים צויתי לכלכלך שם.

והב"ה מזמין מזונותיו של אדם בנחת ובלא צער. ואע"פ שמזונותיו של אדם קשין, כדגרסינן בפ' ערבי פסחים אמ' ר' יוחנן, קשין מזונותיו של אדם כקריעת ים סוף, שנא' לגוזר ים סוף לגזרים כי לעולם חסדו, נותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו. אמ' ר' יוחנן, קשין מזונותיו של אדם כיולדה. ביולדה כתיב בעצב תלדי בנים, ובמזונותיו של אדם כתיב בעצבון תאכלנה. א"ר לוי, קשין מזונותיו של אדם יותר מן הגאולה, דבגאולה כתיב המלאך הגואל אותי, מלאך דעלמא, ובמזונותיו של אדם כתיב האלהים הרועה אתי. ר' אלעזר אומ', המשיל הגאולה לפרנסה ואת הפרנסה לגאולה, מה גאולה בכל יום, אף פרנסה בכל יום, מה גאולה פלאין, אף פרנסה פלאין. א"ר שמעון בן לקיש, בשעה שאמ' הב"ה לאדם הראשון וקוץ ודרדר תצמיח לך ואכלת את עשב השדה, זלגו עיניו דמעות. אמ' לפניו, רבונו של עולם, אני וחמור נאכל באבוס אחד. כיון שאמ' לו בזעת אפיך תאכל לחם, נתקררה דעתו. אמר רב שזבי משום ר' אלעזר בן עזריה, קשין מזונותיו של אדם כקריעת ים סוף, [דכתיב נותן לחם לכל בשר, וסמיך ליה לגוזר ים סוף לגזרים. אמר ר"א בן עזריה, קשין נקביו של אדם כיום המיתה וכקריעת ים סוף], שנא' מהר צועה להפתח ולא ימות לשחת ולא יחסר לחמו, וכתיב בתריה, ואנכי ה' אלהיך רוגע הים ויהמו גליו ה' צבאות שמו. אמ' ר' חמא בר חנינא, קשין מזונותיו של אדם כיום המיתה, דכתי' ולא ימות לשחת, וכתיב בתריה, ואנכי ה' אלהיך רוגע הים. רגע כתי', וכתי' רגע ימותו. והבטחון בהב"ה עקר גדול באמונה וביראה, שכל מי שהוא מאמין בהב"ה הוא בוטח בו וירא ממנו.

בשלשה דברים יראת הב"ה נכרת באדם. ואלו הן. אחד, השם בטחונו בהב"ה בכל צרכיו ובכל ענייניו. ב' המצדיק עליו את הדין בכל תלאותיו. ג' המפשפש במעשיו ועושה מיד תשובה, ואפי' על עון קל, ואפי' בידו כמה צדקות. ואמרו ראשית יראת השם ית' התקוה, וראשית התקוה התוחלת, וראשית התוחלת צדוק הדין, וראשית צדוק הדין היחוד, שיודה האדם במציאות הב"ה ובאחדותו. ואמ' החכם העשירני בתקותך ולא בכסף ובזהב, ולא אהיה עני מתקותך ועשיר בכסף וזהב. בוא וראה, שלא כמדת הב"ה מדת בשר ודם. מדת בשר ודם, אינו אוהב אלא למי שאינו מצוי תמיד בביתו, שנא' הוקר רגלך מבית רעך פן ישבעך ושנאך, ומי שאינן צריכין לו ומי שאינן מטריחין עליו. אבל הב"ה אינו כן, אלא כל מי שישאל מצויין בביתו, הוא יתברך ויתעלה שמו משתבח ומתהלל, שנא' בואו שעריו בתודה חצרותיו בתהלה, וכל מי שצריכין לו, הוא יתברך שמו מעיד אותם לבקש ממנו רחמים, כדי שיפיקו רצונו, שנא' כה אמר ה', דרשוני וחיו, ובזמן שאין מטריחין עליו לבקש ממנו צרכם, הוא יתברך שמו כועס ומתרעם מהם, שנא' אותי עזבו מקור מים חיים.

מעשה בעני אחד, שהיה מספר לחבירו דלותו, ומתרעם ומתאונן מעניותו, ובוכה לקשי יומו. אמ' לו חבירו, אתה מתרעם מהב"ה, שהוא יכול לרחם עליך, לבשר ודם שאינו יכול לרחם עליך, וסלקת בטחונך מהב"ה והפסדת ברכה, דכתי' ברוך הגבר אשר יבטח בה' וגו', ואתה עומד בקללה, דכתיב ארור הגבר אשר יבטח באדם.

ומה טוב ומה נעים הבוטח בהב"ה במזונותיו ובכל עסקיו, ויסלק בטחונו מבשר ודם. קל וחומר מהיונה. כדגרסי' במ' עירובין בפ' עושין פסין, א"ר ירמיה ב"ר אלעאי, מאי דכתי' והנה עלה זית טרף בפיה, אמרה יונה לפני הב"ה, רבונו של עולם, יהיו מזונותי מרורות כזית ויהיו מסורים בידיך, ואל יהיו מתוקין כדבש ויהיו מסורים בידי בשר ודם. מאי משמע, דהאי טרף לישנא דמזוני הוא, שנא' הטריפני לחם חוקי. אבל מי שאינו בוטח בהב"ה, ותולה בטחונו בבשר ודם, ומצפה לשולחן חבירו, ואפי' אוכל עליו כל מעדנים שבעולם, נוח לו שלא נברא ולא יצא לאויר העולם. וטוב לו להיות נשכר לחפור או לטחון, או לעשות שום מלאכה, ויפרנס עצמו בפרוסה של שעורים, מלאכול על שולחן חבירו פסיוני. ולפי' אמ' שלמה בין תבין את אשר לפניך, ושמת סכין בלועך אם בעל נפש אתה, וכתי' פתך אכלת תקיאנה ושחת דבריך הנעימים, וכתי' אל תתאו למטעמותיו והוא לחם כזבים. שאלו לחכם אחד ואמרו לו, איזה דבר שהוא מר ממות. אמ' להם, שלשה דברים הם קשים ממות. ואלו הן. [א'] המצפה לשולחן חבירו. ב' מי שהיה יקר ונקלה כבודו. ג' מי שהיה עשיר ונתדלדל ונצטרך לבריות. אמרו לו, אי זה מר משלשתן.

אמ' להם, המצפה לשולחן חבירו. וגרסי' במ' יום טוב בפרק המביא כדי יין, אמ' רב ענן בר' אבא אמ' רב, כל המצפה לשולחן חבירו עולם חשוך כנגדו, שנא' נודד הוא ללחם איה ידע כי נכון בידו יום חושך. רב חסדא אמר, חייו אינם חיים. ת"ר שלשה אין חייהם חיים, המצפה לשולחן חבירו, ומי שאשתו מושלת עליו, ומי שייסורין מושלים בגופו. ויש אומרים, מי שאין לו אלא חלוק אחד.

והבטחון בהב"ה מדה טובה אין למעלה ממנה, מפני שמודה במציאותו ובהשגחתו ובהשפעת טובו על בריותיו. אבל המסלק בטחונו מהב"ה, ובוטח בחכמתו או בעשרו או בגבורתו או בקרוביו, מסלק הב"ה אותן הדברים שהיה בוטח בהן. שהבוטח באחר זולתו, הוא בוטח על תוהו ושוא והבל, שאין בו ממש. הבוטח בחכמתו, ומסלק בטחונו מהב"ה, הב"ה מסלק ממנו החכמה, שנא' לוכד חכמים בערמם, ולא תעשינה ידיהם תושיה, וכתי' ועצת נפתלים נמהרה, וכתי' ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבוניו תסתתר. הבוטח בעושרו הב"ה מאבד ממנו העושר, שנא' הבוטחים על חילם וברוב עשרם יתהללו, וכתי' עשיר ישכב ולא יאסף עיניו פקח ואיננו, וכתי' התעיף עיניך בו ואינו כי עשה יעשה לו כנפים וגו', וכתי' עושה עושר ולא במשפט בחצי ימיו יעזבנו ובאחריתו יהיה נבל, וכתיב ה' מוריש ומעשיר משפיל אף מרומם, או מסלק הב"ה ממנו הנאת הממון, כגון שיבואו על אותו האיש חלאים רעים ונאמנים וייסורין, ולא יכול ליהנות מנכסיו, שנא' ולא ישליטנו האלהים לאכול ממנו. הבוטח בגבורתו, הב"ה מסלק הגבורה ממנו, כי הגבורים כאין וכאפס הם לפני הב"ה, [שנא'] ולא מצאו [כל] אנשי חיל ידיהם, וכתי' ושבתי וראיתי תחת השמש כי לא לקלים המרוץ ולא לגבורים המלחמה, וכתיב כפירים רשו ורעבו ודורשי ה' לא יחסרו כל טוב. הבוטח בקרוביו, הב"ה מסלק אותם ממנו, שנא' אח לא פדה יפדה איש וגו'. ושלשה דברים מאלו הארבעה שאמרתי נאמרו בפסוק אחד, והם החכמה והגבורה והעושר, דכתי' כה אמר ה' אל יתהלל החכם בחכמתו ואל יתהלל הגבור בגבורתו ואל יתהלל עשיר בעשרו, כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי וגו'.

אבל הבוטח בהב"ה ומסלק בטחונו מאלו הדברים שאמרתי, לא די לו שיעשה הב"ה רצונו, ועומד בברכה, אלא חונן אותו אלו הארבעה דברים שאמרתי. כיצד, אם אינו חכם, הב"ה מחכים אותו, שנא' אני ה' אלהיך מלמדך להועיל מדריכך בדרך תלך. אם אינו גבור, הב"ה מחזיק בידו ומאמץ את לבבו, שנא' וגברתי את בית יהודה ואת בית יוסף אושיע, וכתיב ואני הנה נתתיך היום לעיר מבצר ולעמוד ברזל ולחומות נחושת על כל הארץ וגו', וכתיב ונלחמו אליך ולא יוכלו לך כי אתך אני נאם ה' להצילך, וכתי'

אל תירא מהם ומדבריהם אל תירא, וכתיב כשמיר חזק מצור, וכתיב כי ה' אלהיך נותן לך כח לעשות חיל וגו'. אם אינו עשיר, הב"ה מעשירו, שנא' ה' מוריש ומעשיר משפיל אף מרומם, וכתי' מקים מעפר דל מאשפות ירים אביון להושיב עם נדיבים וכסא כבוד ינחילם וגו', וכתי' שמעו שמוע אלי ואכלו טוב ותתענג בדשן נפשכם. ואם הוא בארץ אחרת, מובדל מקרוביו, הב"ה מקרב אותו, שנא' שאי סביב עיניך וראי כלם נקבצו באו לך בניך מרחוק יבאו ובנותיך על צד תאמנה.

ומי שהוא בוטח בהב"ה, אע"פ שיראה שמקיפין אותו הצרות, ונתדלדל, והעניות והדלות לוחצין אותו, יצדיק עליו את הדין, וישמח במה שנתן לו הב"ה. ויחשוב בלבו ויאמר, הב"ה בראני יש מאין, וזימן לי מזונותי בבטן אמי, שנא' עליך השלכתי מרחם מבטן אמי אלי אתה, וגזר עלי ויצאתי לאויר העולם בזמן ידוע, לא קודם לכן ולא אחר לכן, ולאחר שיצאתי לאויר העולם זימן לי חמאה וחלב לינק משדי אמי, שנא' כי אתה גוחי מבטן מבטיחי על שדי אמי, וזימן לי פרנסתי מעודי עד היום הזה, לא כפי מעשי אלא כיד אלהי הטובה עלי. ואם נתעכבו לי עתה מזונותי, ואין ידי משגת פרנסתי בפשעי, הב"ה, שבראני וכלכלני מנעורי עד היום הזה, הוא מייסר אותי באהבה, ולטובתי נתעכבו מזונותי, ואני שמח בחלקי ובמה שגזר עלי אלהי יתברך שמו, ולו לבדו אני מודה ומשבח על מה שקראני עד עתה ועל מה שעתיד לקרות אותי מכאן ואילך, ולא נתעוה דברי אלא על כובד חטאי, והב"ה אם הוא עתה כועס עלי על רוב פשעי, כרגע מתמלא רחמים ומרחם עלי. כדגרסינן במדרש מתוך כעס רצון, ומתוך אפלה אורה, ומתוך רוגז רחמים, ומתוך צרה רווחה, ומתוך ריחוק קירוב, ומתוך נפילה קימה. מתוך כעס רצון, שנא' הרף ממני ואשמידם, מה כתיב בתריה, וינחם ה' על הרעה אשר דבר לעשות לעמו. מתוך אפילה אורה, דכתיב כי אשב בחושך ה' אור לי. מתוך רוגז רחמים, דכתיב ברוגז רחם תזכור. מתוך צרה רווחה, דכתיב עת צרה היא ליעקב וממנה יושע. במקום ריחוק קירוב, שנא' והיה במקום אשר יאמר להם לא עמי אתם יאמר להם בני אל חי. מתוך נפילה קימה, דכתי' כי שבע יפול צדיק וקם.

מעשיות בחסידים ששמחו בחלקם

ומעשה ברופא, שקצף עליו המלך, וישם אותו בבית הכלא, במקום צר כקבר. ויאסרהו בנחושתים, וישם עול ברזל על צוארו, ויפשט אותו בגדיו, ולבישהו בלויי סחבות מן הצמר הקשה. וצוה לתת לו דבר יום ביומו ככר לחם שעורים ומלא כף מלח וקיתון מים, ושלא להוסיף עליהם דבר. וצוה המלך לנצבים עליו בבית הכלא לכתוב כל דבריו ולהגיד אותם למלך, כי היה חכם גדול, ולא היה מדבר שום דבר כי אם בחכמות. עשה

ימים רבים בבית האסורים, ולא שמעו מפיו אפי' אות אחת, אלא היה יושב ושותק. לאחר ימים, צוה המלך לקרוביו ולמיודעיו של אותו חכם ללכת לבית האסורים לבקרו, ולדבר עמו, ולשמוע דבריו, ולהעתיק אותם, ולספר אותם אל המלך. נכנסו אצלו, ואמרו לו, אדוננו, רואים אנחנו צרת נפשך בבית הכלא הצר הזה שאתה אסור בו, וענוי רגליך בכבלים שעליהם, ובעול הכבד שעל צוארך, ואתה רעב וצמא וערום, והקיפוך כל אלה הייסורין, ואנחנו תמהים מזיו פניך איך לא נשתנה, ומבשרך איך לא נכחש, ומכחך איך לא כשל. אמר להם, והלא רופא אני, ואיכה אני מרפא לבני אדם ולא הייתי מוצא לנפשי רפואה. לקחתי שבעה סמין וערבתי אותן ותקנתי מהן שקוי, ואני שותה ממנו מעט בכל יום ויום, וזהו שהעמידני בכחי ולא נשתנו פני. אמרו לו, ספר לנו אותן הסמין שאמרת, ואם יקרה לנו, או לאחד ממנו, ייסורין קשין כאלו, נעשה מהם שקוי ונשתה ממנו, כדי שלא נמות בצרת נפשנו. אמר להם. הסם הראשון, הבטחון בהב"ה, שהוא, ית' שמו ויתעלה הדרו, יכול להציל אותו מצרות רעות ורבות, כ"ש מאלו, ומיד המלך יכול להצילם, כי פלגי מים לב מלך ביד ה' אל כל אשר יחפוץ יטנו.

הסם הב'. התקוה והתוחלת, והם שתי מדות טובות לעשות אותן. כל מי שסבבוהו ייסורין והקיפוהו תלאות, יקוה ויוחיל התשועה בכל יום, כדי שלא יאבד בצרתו.

הסם הג'. ידעתי כי חטאי גרם צרתי, ובעוני נלכדתי בפח מוקשי, ופשעי הרחיקו הטוב ממני. והואיל ואני הייתי סבה לרעתי, למה אלון ואתרעם, והייתי חוטא לנפשי.

הסם הד'. אם לא אוחיל על צרותי, מה אעשה, היש בידי דבר לעשות. גזרת מלך היא עלי, ומה תועיל התלונה, ולמה אקוץ במוסר השם ית' ובתוכחותיו, למה אמות בלא עתי.

הסם הה'. ידעתי כי לטובתי הב"ה מייסר אותי, כדי למרק ממני עונותי בעולם הזה ואזכה לחיי העולם הבא. שכל המדוכה בייסורין בעולם הזה, הוא נוחל העולם הבא.

הסם הו'. שאני שמח בחלקי, ומודה ומשבח להב"ה. כי איפשר להיות בצרות רעות מאלו. אם אני עתה מעונה בכבלי ברזל, איפשר שהיו מענים אותי בענוי קשה מזה, [אם היו מכים אותי] בשוטים ובכיוצא בהם. אם מאכלי עתה לחם של שעורים, איפשר שלא היו נותנין לי לחם כלל, לא של חטים ולא של שעורים. אם מימי במדה, איפשר שלא היו לי נותנין מים כלל. אם מלבושי צמר, איפשר שהיו מניחין אותי ערום. ועוד שיש ייסורין הולכים וגדלים, שנא' בבקר תאמר מי יתן ערב ובערב תאמר מי יתן בקר, ר"ל ערב של אתמול ובקר של אתמול, שהיו הייסורין הולכים וגדלים והיה מתאוה למפרע, כלומר, בבקר יאמר יותר בטוב הייתי אתמול בערב, ובערב יאמר יותר בטוב הייתי בבקר מעתה, אבל ייסורי אלו לא הוסיפו על מה שהיו בראשונה, ואיכה אתרעם.

הסם הז'. ידעתי כי תשועת השם כהרף עין, ולא קצרה ידו מהושיע, והוא ית' שמו יכול להוציאני ממצוקותי.
מיד הלכו וספרו למלך דבריו, והוציאו מבית האסורים, ועשה לו כבוד גדול.
מעשה בחסיד, בכל עת שהיה יושב לאכול היה מתעטף קודם בטלית נאה, והיה מקבץ כל תלמידיו והיה מעטף אותם בטליתות נאות, והיו אומרים שירות ותושבחות להב"ה. אמרו לו, מה מקום לשירות ולתושבחות אלו שאתה עומד ואומר כל שעה שאתה רוצה לישב לאכול. אמר להם, אלו הייתי חבוש בבית האסורין, ולא היו מניחין אותי לאכול אפי' פת של שעורים ולא לשתות אפי' קיתון של מים, או אלו הייתי הולך בדרך ולא היה בידי צידה, כמה הייתי נותן בפרוסה אחת של לחם לאכול ובקיתון אחד של מים, כדי שלא אמות ברעב ובצמא, וכמה הייתי מתחנן לשר בית האסורים שיניחני לאכול, כ"ש וכ"ש כמה אלף אלפי פעמים שאני יושב בביתי שקט ושאנן, והב"ה מעלה עננים ומוריד טללים ומצמיח דשאים ומוציא לחם, בלא טורח ובלא עמל, אלא השמים יתנו טלם והארץ תתן יבולה במאמר הב"ה, ומזמן לאדם פרנסתו, לחם לאכול ובגד ללבוש. ואלו הייתי זורע וקוצר כמה הייתי טורח, כדגרסי' במסכת ברכות בפ' הרואה, בן זומא אומר, כמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא פת לאכול, שחרש וזרע וקצר ועימר ודש [וזרה] וטחן ובירר והרקיד ולש ואפה, ואח"כ אכל, ואני משכים ומוצא כל אלו מתוקן לפני. לפיכך צריך אדם להודות ולשבח להב"ה על מזונותיו, אם בנחת אם בצער.
וגרסי' במדרש תנחומא לא תעשון אתי אלהי כסף ואלהי זהב, לא תעשון אתי כדרך שהגוים עושים ביראותיהן. כשהטובה באה להם מכבדים ליראותיהן, שנא' על כן יזבח לחרמו ויקטר למכמרתו כי בהמה שמן חלקו ומאכלו בריאה. וכשהפורענות באה להן מקללין ליראותיהן, שנא' ועבר בה נקשה ורעב והיה כי ירעב והתקצף וקלל במלכו ובאלהיו ופנה למעלה. אבל אתם היו נותנין הודאה על הטובה ועל הרעה. שכן דוד אומר כוס ישועות אשא ובשם ה' אקרא, צרה ויגון אמצא, ובשם ה' אקרא. וכן מצינו באיוב, שכן אמרה לו אשתו, עודך מחזיק בתומתך ברך אלהים ומות, כמו ברך נבות אלהים ומלך. אמ' לה, כדבר אחת הנבלות תדברי גם את הטוב נקבל מאת האלהים ואת הרע לא נקבל.
מעשה בחסיד, שירד מנכסיו ונתדלדל, והיה שמח בחלקו ובעניותו. יום אחד היה מתפלל, ושמעו אותו שהיה אומר בתפלתו, רבונו של עולם, העניתני והרעבתני, והפשטת מעלי בגדי תפארתי, והגלית אותי לארץ נכריה, והרחקת ממני אוהבי ורעי, והנני עני ורעב וצמא וערום, ומובדל מקרובי בכלימה בארץ נכריה, ובכל זאת אני שמח

במתנותיך ובחלקי, אם רע ואם טוב. נשבע אני בשמך הגדול, שאם תשרוף אותי באש, שהייתי אוהב מתנותיך ושפטיך, והייתי שמח בהם, ומודה לשמך הגדול שיקרה נפשי כל כך בעיניך להביא עלי כל הייסורין האלו, לבער בהם עונותי.

לעולם ישים אדם בטחונו בהב"ה, במזונותיו ובפרנסתו ובכל עסקיו, וישמח בחלקו, אם מעט ואם הרבה, ויחלה פני הב"ה להטריפו לחם חוקו בכל יום ויום. ויעשה קל וחומר מעורב, ויאמר, מה עורב, שלא נברא לשמש קונו, הב"ה מזמין לו פרנסתו, דכתי' מי יכין לעורב ציידו, אני, שבראני הב"ה לעובדו, לא כ"ש. וגרסי' במס' סוטה בפ' עגלה ערופה, תניא ר' אליעזר אומר, כל מי שיש לו פת בסלו ואומר מה אוכל למחר, יקרי זה מקטני אמנה, שנא' כי מי בז ליום קטנות. וגרסי' בפ' הבא על יבמתו כתוב בספר בן סירא, אל תצר צרת מחר כי לא תדע מה ילד יום. מחר בא ואיננו, נמצא מצטער על עולם שאינו שלו. והיינו דא"ר אלעזר, מאי כי מי בז ליום קטנות, מי גרם להם לצדיקים שיתבזו שולחנם לעתיד לבא, קטנות שהיתה בהם, שלא האמינו בהב"ה, והב"ה מטריח מזונותיו לכל המאמין בו, ולכל המואס בעושר, שכל הרודף אחר העושר כאלו מסלק ממנו יראת שמים. צא ולמד משלמה ע"ה, שלא היה מלך עשיר כמוהו בכל העולם, והיה משתמש בכלי זהב, ולא היה כסף נחשב למאומה בידו. וכיון שראה פחיתות העושר, שבו גס לב האדם, אמר ריש ועושר אל תתן לי הטריפני לחם חוקי, עושר, פן אשבע וכחשתי ואמרתי מי ה', ריש, ופן אורש וגנבתי ותפשתי שם אלהי. תרגם יונתן ותפשתי, ואחלל שמיה דאלהי. ומה יועיל לאדם לצבור הון ולהטריח עצמו לקנות ממון יותר מדאי.

וכל הרודף אחר העושר, לעולם לא תשבע נפשו ממנו, שנא' אוהב כסף לא ישבע כסף. וכל מי שאינו שמח בחלקו, ורודף אחר הממון, לעולם לא ישבע. כיצד, יחמוד דבר וירדוף אחריו, כשישיג אותו יבקש יותר, וכשישיג יותר יבקש יותר, נמצא כל ימיו יגע להעשיר, ולא ישיג תאותו ולא תשבע עינו. משל לאדם שהיה מהלך בדרך והיה צמא. מצא באר מים מלוחים ושתה מהם, כסבור שהיו מתוקים, והוסיפו לו בצמא. וכל מה שהיה שותה מהם, כסבור שירוה צמאונו, היה צמא יותר. כך הרודף אחר הממון, כדי להשביע עינו ממנו, כשישיג אותו נפשו חומדת יותר. ואז"ל אין אדם יוצא מן העולם הזה ותאותו בידו. כיצד, יש בידו מנה, מתאוה לעשותו מאתים, השיגה ידו לעשותו מאתים, מתאוה לעשותן ארבע מאות, שנא' אוהב כסף לא ישבע כסף. וסימן, למי שהוא [שמח] בחלקו, הכבוד. ר"ל מי שהוא שמח בחלקו, אינו מצטרך לבריות, ואינו מטריח עליהם, ואינו מבקש גדולה לנפשו, לפיכך בני אדם מכבדין אותו. ואמר החכם, העבד הוא חפשי כשיסתפק וישמח בחלקו, והחפשי עבד עבדים אם יבקש מה שאינו יכול להשיג.

ועוד אמר החכם אכילת האדם ושתייתו שלא כדין יעורו עיני שכלו. ואמר אם תבקש מאכל די ספוקך מיעוטה יספיק לך, ואם תבקש יותר מספוקך כל הונך לא יספיק לך. ואמר הנדיב יתנדב בהונו לאוהביו, ואפי' הוא מעט, והכלי יצפין אותו לאויביו, ואפי' הוא הרבה.

וגרסי' בפ' קמא דמסכת שוטה ת"ר שוטה נתנה עיניה למי שאינו ראוי לה, מה שבקשה לא נתנו לה ומה שבידה נטלו ממנה. פי' אותו שחשקה בו לא ניתן לה ואישה ניטל ממנה. וכן מצינו בנחש הקדמוני, שנתן עיניו במי שאינו ראוי לו, מה שבקש לא ניתן לו ומה שהיה בידו ניטל ממנו. אמ' הב"ה, אני אמרתי יהא מלך על כל בהמה וחיה, ועכשיו ארור אתה מכל הבהמה ומכל חית השדה. אני אמרתי ילך בקומה זקופה, ועכשו על גחונך תלך. אני אמרתי יהיה מאכלו מאכל אדם, ועכשו ועפר תאכל. הוא אמר יהרג אדם וישא חוה, ועכשו אשית איבה בינך ובין האשה. וכן מצינו בקין ובקרח ובבלעם ובדואג ובאחיתופל ואבשלום ואדוניה וגחזי ועוזיה והמן, שנתנו עיניהם במה שלא היה ראוי להם, מה שבקשו לא ניתן להם ומה שבידם נטלו מהם.

כיצד. אמר המחבר. קין היה עובד אדמה, ובשביל שבקש שירצה קרבנו כקרבן הבל אחיו, מה שבקש לא ניתן לו ולא נרצה קרבנו, והאדמה שהיתה בידו ניטלה ממנו, שנא' כי תעבוד את האדמה לא תוסף תת כחה לך נע ונד תהיה בארץ. קרח בקש כהונה גדולה, שנא' ובקשתם גם כהונה, מה שבקש לא ניתן לו ומה שהיה בידו נטלו ממנו, ונבלע. בלעם הרשע בקש לקלל את ישראל ולא עלתה בידו, מה שהיה בידו ניטל ממנו, שנא' אמרתי כבד אכבדך והנה מנעך ה' מכבוד. דואג, כיון שחמד מעלת דוד, והלשין אותו לשאול, ואמ' לו ראיתי את בן ישי בא בית אחימלך וגו', מה שבקש לא ניתן לו ותורתו שהיתה בידו נשתכחה ממנו. כדגרסי' בספרי דואג, כיון שספר לשון הרע, לא עמדה לו חכמתו ולא הגינה עליו תורתו. אחיתופל, כיון שקשר על דוד למצוא חן בעיני אבשלום, מה שבקש לא נתן לו ומה שהיה בידו נטלו ממנו, ונחנק. אבשלום בקש לקחת המלכות מיד אביו, מה שבקש לא ניתן לו, ונהרג. אדוניה בקש ליטול את אבישג השונמית, ומה שבקש לא ניתן לו, ונהרג. גיחזי בקש ליטול מנעמן ככרים כסף ושני חליפות בגדים שלא מדעת אלישע רבו, מה שבקש לא ניתן לו, ונצטרע. עוזיהו, לא היה די לו שהיה מלך, אלא שנכנס בגבול הכהונה להקריב קרבנות, והמלכות שהיתה בו ניטלה ממנו, ונצטרע, שנאמר וינגע ה' את המלך ויהי מצורע עד יום מותו וישב בבית החפשית ויותם בנו שופט את עם הארץ. המן הרשע, היה כסאו גדול מעל כל השרים אשר למלך, ובקש להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים, מה שבקש לא נתן לו, ונתלה. ע"כ.

שכר השמח בחלקו

בוא וראה כמה הוא שכרו שכל מי שהוא שמח בחלקו. שבמדה הטובה הזאת ניצול מכמה עבירות, כגון הקנאה, ומן החמוד ומן הגניבה ומן הגזל. והחומד עובר על לא תעשה, שנאמר לא תחמוד אשת רעך, ואע"פ שאינו עושה כלום, אלא מהרהר בלבו וחומד מלאכת רעהו. והגונב עובר על לא תעשה, והוא לאו שיש בו מעשה. והמקנא בחבירו הוא מגונה עד מאד. וסבת הקנאה היא רוע הלב, כי ברוע לבבו יראה לו שלחבירו הרבה ושלו מעט. וג"כ סבת הקנאה היא מי שאינו שמח בחלקו, כי מי שהוא שמח בחלקו לעולם לא יקנא באחרים. ולעולם שתי המדות האלו לא יהיו באדם אחד, שאם יקנא, בידוע שאינו שמח בחלקו, ואם לא יקנא באחרים, בידוע שהוא שמח בחלקו. ואמר החכם כמה חמור עונשו של מקנא בחבירו, כי כל מה שיגדל חבירו, וכל מה שיעשר, הוא למקנא כעס וקנאה, וכל טובת חבירו היא למקנא רעה. נמצא שהוא מתקנא תמיד וכועס במעשה הב"ה ובהשפעת טובו על בריותיו. שאל חכם אחד לאביו ואמ' לו, למה אתה מתעצב. אמ' לו, אני נעצב מפני שרודפין אותי בכל יום ובכל עת שמונה הפכים, ואלו הן, א' הבורא ית' בעשיית מצותיו, ב' יצר הרע לחטוא, ג' והלב בתאוה, ד' והדת בפרישות, ה' והעין בקנאה, ו' אנשי ביתי במזונות ופרנסה, ז' המחשבה בחמוד הבלי העולם הזה, ח' מלאך המות להוציא אותי מן העולם. שוב שאל אותו פעם אחרת לאחר זמן, ואמ' לו, למה אתה כל ימיך נעצב. אמ' אני נעצב שאני אוכל מזונותי שיטריפני יוצרי ואני עושה רצון יצרי. שוב פעם אחרת שאל ואמ' לו, מדוע פניך רעים. אמר, מפני שיש לי לילך דרך רחוקה, ואין בידי צדה אפי' ליום אחד, ויש לי לעמוד לפני מלך גדול יושב על כסא דין, ואין לפניו עולה ולא משוא פנים ולא מקח שוחד.

והמקנא בחבירו אין חייו חיים, וגורם לעצמו חולאים רעים ונאמנים, שנא' ורקב עצמות קנאה. [מעשה]. רב נחמן בר יצחק היה לו תל עפר בתוך כרמו. הביא שם פועלים ליטול את התל. וחפרו בו יום אחד [עד שקפץ אדם אחד מתוך התל]. וישב על התל, והתחיל להתנודד והיה אומר, שמא הגיע זמן תחיית המתים. רצו הפועלים והגידו לרב נחמן. בא ומצאו. אמ' לו, מי אתה. אמ' לו, מת אני, שמא הגיע זמן תחיית המתים. אמ' לו רב נחמן. מה טיבך בתל זה. אמ' לו, והלא אמרתי לך מת אני. אמ' לו, ומת אינו נרקב. אמ' לו, לא הכניסוך לבית הסופר ולא הקרוך ספר משלי, ורקב עצמות קנאה, מימי לא העמדתי על מדותי, ולא תפשתי בלבי קנאת חבירי מעולם, ולא ספרתי בבית הכנסת ולא בבית המדרש, ולא נתתי לבי ואזני אלא לתלמוד תורה, לקיים מה שנאמר ושומע לי ישכן בטח. אמ' לו רב נחמן, אבנה לך קובה אחת. אמ' לו, אל תעש לי מאומה ואל

תעמידני ממקום זה, שברשותי קברוני, אלא השב את העפר שנטלת מעלי למקומו. והיה רב נחמן מתפחד ומתעצב כל היום כולו, ואומר, אוי לי, שמא הרגזתי לאותו האיש. מיד ראה אותו בחלום שהיה יושב בסוכא דאסא. מיד נתן שבח והודאה להב"ה, וקרא מקרא זה, אשרי אדם שומע לי וגו'. ישתבח שמו של הב"ה, שאין מקפח שכר כל בריה. ומה זה, שלא היתה אלא שכר שתיקה בלבד, ולא העמיד על מדותיו, כך שלם לו הב"ה את שכרו, המרגיל עצמו בתלמוד תורה, והמגדל בניו לתלמוד תורה, והולך בענוה ובשפלות רוח, על אחת כמה וכמה שמשלם לו הב"ה שכרו כפלי כפלים.

וגרסי' במדרש כשם שרואה אדם אשתו ובניו ובני ביתו, כך יהי רואה אשתו ובניו של חבירו. שכל המכניס עין רעה בממונו של חבירו, מאבד את שלו ועצמו, שנא' ורקב עצמות קנאה. וכשם שאדם רואה את ממונו, כך [יהי] רואה את ממון חבירו. וכשם שרוצה אדם שלא להוציא שם רע על ממונו, כך לא יוציא שם רע על ממון חבירו. וכל המקנא בחבירו, חבירו עולה לגדולה, והוא יורד. מנא לן. משאול, על שקנא בדוד, נהרג שאול ומלך דוד. והכשדים שקנאו בחנניה מישאל ועזריה, נשרפו הכשדים, ונמלטו חנניה מישאל ועזריה. והשרים שקנאו בדניאל והלשינוהו לדריוש המלך, השליכו אותם לגוב אריותא, ונמלט דניאל. וכמה היתה מגונה המדה הרעה הזאת בעיני משה רבינו ע"ה, ואמ' ליהושע, המקנא אתה לי. ולא די למקנא שגורמת לו הקנאה כמה רעות, אלא שימות בחצי ימיו. דתנן ר' אלעזר הקפר אומר, הקנאה והתאוה והכבוד מוציאין את האדם מן העולם.

בענין הקנאה

ופי' רבינו יונה ז"ל בענין הקנאה, ואמר שבקנאה יש ארבעה דרכים, השנים רעים עד אין תכלית והשנים לא כל כך.

הדרך הראשון מקנא בעוסקי התורה, והיא הדרך הרעה, כי יראה את חבירו עוסק בתורה ובמצות והולך בדרך טובה, ומקנא בו, מפני שחבירו אוהב את השם ית' ועושה רצונו. המדה הזאת מוציאתו מן העולם, והיא הרעה הגדולה בקנאה, ונקרא שמו שונא ה'.

הדרך השני לא ירע בעיניו מצד שהוא שונא ה', אלא אחר שהוא אינו הולך בדרך ההיא אינו חפץ שילך בה גם חבירו, ולפי רצונו לא ימצא אחר טוב ממנו, לא מטובתו אלא מרעת אחרים, גם זה יקרא שונא ה'. ויש דרך טובה בקנאה, ואין אחרת טובה ממנה, מה שאז"ל קנאת סופרים תרבה חכמה, כי על ידי שרואה את חביריו קדושים וחכמים הנה הוא חפץ להיות כמותם, ומפני הקנאה מרבה על חכמתו וטורח ומוסיף לעשות טובה וללכת בדרך ישרה. זהו שאמר שלמה ע"ה וראיתי אני את כל עמל ואת כל כשרון

המעשה כי היא קנאת איש מרעהו גם זה הבל ורעות רוח. ר"ל שגם בעושה המצות בכשרון, אם בקנאת אדם יעשה, טובה הוא עושה. ויש בה רעה, כי העושה הראוי מנדיבת לבו, הולך באמת ובלבב שלם, ויותר משובח מן העושה מקנאת אדם. וקנאת העושר היא רעה עד מאד, יותר מכלם, כי יאמר, למה יש עושר לאחרים אחר שאין לי. נמצא, שהוא שונא טובת הנבראים ואינו רוצה בתיקון העולם.

[הדרך השלישי] הענין השני המקנא בחביריו העשירים, וקשה בעיניו להיות עשירים כמותו, וחפצו להיות עשיר גדול, כי העושר בעיניו הוא הכבוד, ורוצה להיות נכבד מהם. הדרך הרביעי הוא הטוב ברעים, והוא מי שהוא אוהב כסף וחפץ שיהיה לו עושר גדול, ואם לאחרים יש מעט או הרבה לא יחוש. ושלמה ע"ה כלל כל אלו הדברים ואמ' אל יקנא לבך בחטאים כי אם ביראת ה' כל היום. כלל תחלה הקנאה הרעה, שלא יקנא ברשעים לעשות כמותם, ואח"כ פרט ואמר כי אם ביראת ה' כל היום.

והתאוה היא תחלת כל הפעולות והמעשים, וקודמת למחשבה, כי אחר שהתאוה דבר חושב עליו. ותאות האוכל והשתייה יותר מדאי היא תאוה רעה עד מאד. וגרסי' במס' פסחים אל תרגיל עצמך לאכול אווזין. וכל המקנא ומתאוה, וגוזל למלאת בטנו ולהשלים תאותו, ונותן חתיתו בארץ חיים, מה הוא עונשו, ירד לעמקי שאול, לגיהנם, ואין למפלתו תקומה, שנא' אשר נתנו חתיתם בארץ חיים, ישכב בתוך ערלים, את חללי חרב.

וצריך אדם לבקש מלאכה לעצמו, כדי שיחיה מיגיעו ולא יתדלדל ויצטרך לבריות. ויתמיד עצמו לעשות מלאכה, ויהיה רגיל תמיד ומצוי בשוקים וירויח מזונותיו ופרנסתו. לפי שהשוקים דומים לשולחן, ר"ל הם כשולחן ערוך, מה שולחן ערוך אדם מוצא עליו מזונות, כך כשאדם רגיל ומצוי בשוק ירויח מזונותיו ופרנסתו. ולא יהיה עצל, וישכב בביתו בטל, ויאמר השם ישלח לי מזונותי, שאין הב"ה ממטיר מן השמים כסף ולא זהב ולא בגדים. אלא אם ישתדל אדם למצוא מזונותיו ופרנסתו, הב"ה מזמין אותם על ידי זריזותו וחריצותו, שנא' ויד חרוצים תעשיר. ולא יבזבז אדם ממונו. ואפי' עשיר גדול יחוש לעשרו, שמא ירד מנכסיו. ותהיה הוצאתו כפי הריוח שיבא לידו, שאם יוציא יותר מן הריוח, אחריתו יתדלדל ויצטרך לבריות, ואפי' יש לו ממון הרבה לבלי חוק. ואמרו חכמי המחקר אל תבוז בפרוטה אחת היום ואחרת למחר, ואפי' מממון רב, שהררי הפוך כיחול העין מכלא אותן. ועוד אמרו שמירת הממון חשוב מקניאתו.

מעשה במלך אחד, שהיה יום אחד בגן הבירה שלו, והיתה בנויה על שפת הנהר. וראה זקן אחד שהיה יושב על שפת הנהר מתחמם לשמש. לאחר שנתחמם מעט, הוציא מכיסו פרוסת לחם שעורים יבש, והיה שורה אותה במי הנהר, ואכל, ושתה מן המים.

ואחר שאכל ושתה שכב על החול וישן. שלח המלך והביאו אותו לפניו. אמר לו המלך, ראיתיך שנתחממת לשמש, ואחר כך אכלת הפת שרויה במים, ואחר כך ישנת על החול, ותמהתי עליך. אמ' לו הזקן, למה תמהת. אמ' לו המלך, היאך אתה שמח בחלק רע כזה. אמ' לו, אני אראה אותך חלק רע יותר מזה. אמ' לו המלך, ומהו. [אמר לו], חלקו של מי שרודף אחר העושר, מפני שלעולם אין לו מנוחה ואינו נותן לעפעפיו תנומה, שנא' והשבע לעשיר איננו מניח לו לישון, ולא עוד אלא שמחליף חיי העולם הבא בחיי העולם הזה, והוא עבד התאוה, ומסור בידיה, ואין לו רשות לנטות ממנה ימין ושמאל. והתאוה היא נכבשת תחת ידי, ואני כמלך והיא כאמה, נמצא, מי שאינו שמח בחלקו שהוא עבד עבדי. והיאך איני שמח בחלק טוב כזה שחנני יוצרי, שנתן לי בחנם השמש להתחמם כנגדה ומי הנהר לשתות בלא כסף ופת שעורים בפרוטה. נמצא, שבפרוטה אחת ביום אני עשיר יותר ממך שאתה מלך, שאני שמח בחלקי ואתה אינך שמח בחלקך.

ואמר החכם שנים אינם שבעים לעולם, הרודף אחר העושר והאוכל יותר מדאי, ואינו מכלכל דבריו במשפט, שממונו כלה ואבד, וסופו מצטרך לבריות, דכתי' רב אוכל ניר ראשים ויש נספה בלא משפט. ר"ל רב אכל תחלת העניות, מגזרת נירו לכם, כמו שהניר הראשון שיעשה החורש הוא תחלת הזריעה, כך רוב אוכל תחלת הדלות. ויש נספה בלא משפט, ר"ל שניספה ממונו אם לא יכלכל דבריו במשפט. ואמרו כלכול הדברים במשפטים טוב הוא כמו הסחורה, שאם יעשה אדם סחורה וירבה ממון, אם אינו מכלכל דבריו במשפט, כלה ואבד אותו ממון, ואם יכלכל דבריו במשפט, אפי' שלא ירבה בסחורה, אין ממונו כלה ולא אבד. והוא שאמ' שלמה ע"ה אוהב יין ושמן לא יעשיר. והפליגו רז"ל במי שהוא שמח בחלקו, [עד שאמרו], לעולם יעשה אדם שבתו חול, ואל יצטרך לבריות. אע"פ שהוא חייב בעונג שבת, ישמח בחלקו ויאכל בשבת כפי מה שהוא רגיל לאכול בחול, ואל יצטרך לבריות.

וכל מי שהוא שמח בחלקו, ונותן בטחונו בהב"ה, נמצא תמיד בשמחה ובשלום ובהשקט, שנא' נתת שמחה בלבי מעת דגנם ותירושם רבו. ר"ל יותר אני שמח בחלקי ובמעט שחנן אותי הב"ה ממה ששמחים אחרים ברבות הטובה והתירוש והיצהר. מה כתי' בתריה, בשלום יחדו אשכבה ואישן כי אתה ה' לבדד לבטח תושיבני. סליק פירקא

טו; פרק הכעס והחמה

בשבח המאריך אפו ואינו כועס

בענין הכעס והחמה

יסתיר כל איש משכיל קצפו כי הסכל יראה זעפו שכלו נבחר מכל חמדת הונו גם מבחר כספו ראשית כל עון הוא האף ובטרם כל יום דין נגפו אורו ידעך יום יתקצף גם יחשכו כוכבי נשפו לכן משכיל אל יזעף כי שכל אדם האריך אפו.

שכל אדם האריך אפו ותפארתו עבור על פשע. גרסי' במ' תעניות בפ' שלישי, שאלו תלמידיו את רב אדא, במה הארכת ימים. אמ', מימי לא הקפדתי בתוך ביתי, ולא צעדתי על ראש עם הקדש, ולא הרהרתי במבואות המטונפות, ולא הלכתי ארבע אמות בלא תורה ובלא תפילין, ולא ישנתי בבית המדרש לא שנת קבע ולא שנת ארעי, ולא ששתי בתקלת חברי, ולא קראתי לחבירי בחניכתו, ואמרי לה בחנינתו. ד"א שכל אדם האריך אפו ותפארתו עבור על פשע, האדם המשכיל מאריך אפו, ואינו כועס, ומעביר על מדותיו, ואינו אומר, כאשר עשה לי כן אעשה לו. ומצינו המדה הטובה הזאת ביצחק אבינו ע"ה, אחר שטרדו אבימלך מאתו, שנאמר ויאמר לו אבימלך לך מעמנו כי עצמת ממנו מאד, וכשהלך אליו אבימלך, לא שילם לו כמעשיו, אלא קבל אותו בסבר פנים יפות, ולאנשים אשר עמו, והאכילן והשקן, שנאמר ויעש להם משתה ויאכלו וישתו. ויוסף, אע"פ שמכרוהו אחיו, העביר על מדותיו ולא שילם להם כמעשיהם, שנא' ויאמר להם, אל תיראו אנכי אכלכל אתכם ואת טפכם וינחם אותם וידבר על לבם. וחסיד אחד, היה רגיל, כשהיה ישן על מטתו בלילה, היה אומר, שרי ליה לכל מאן דצערן, כדי שלא ילין לעולם במריבה עם שום אדם, ואפי' היו עולבין אותו, לכלם היה מוחל.

וכל המעביר על מדותיו ואינו כועס, הב"ה אוהב אותו ושומע תפלתו, כדגרסי' בפ' ערבי פסחים שלשה הב"ה אוהבן, מי שאינו כועס, ומי שאינו משתכר, ומי שאינו עומד על מדותיו. וגרסי' בפ' שלי' דמסכת תעניות מעשה בר' אליעזר, שירד לפני התיבה ואמ' עשרים וארבעה רננות, ולא נענה. ירד ר' עקיבא ואמר אבינו מלכנו, ונענה. יצאתה בת קול ואמרה, לא מפני שזה גדול מזה, ולא זה גדול מזה, אלא שזה מעביר על מדותיו, וזה אינו מעביר על מדותיו.

וגרסי' במדרש אשרי מי שנתקיימו בו דברים הללו, מי שיש לו שם טוב, והמעלה על לבו יום המיתה, והכועס על עוברי עבירה וממחה בידם, והרואה את הנולד, והמאריך כעסו, והמקבל מוסר מחכמים, והחושב בלבו שהוא חייב, כדי שישפיל עצמו. והזכירן שלמה ע"ה ואמ' עליהם טוב. כיצד. מי שיש לו שם טוב, שנא' טוב שם משמן טוב. והמעלה על לבו יום המיתה, שנא' טוב לכת אל בית אבל מלכת אל בית משתה. והכועס על עוברי עבירה, שנא' טוב כעס משחוק, ואין שחוק אלא עבירה, שנאמר ויאכלו וישתו ויקומו לצחק. והרואה את הנולד, שנא' טוב אחרית דבר מראשיתו. והמאריך כעסו, שנא' טוב

ארך אפים מגבור. והמקבל מוסר חכמים, שנא' טוב לשמוע גערת חכם. והחושב בלבו שהוא חייב כדי שישפול עצמו, שנא' אל תהי צדיק הרבה, וכתיב בתריה טוב אשר תאחז בזה וגו'.

אבל מי שאינו מעביר על מדותיו, והוא בעל חמה ורב כעס, ומקפיד תמיד, יסורין באין עליו ומיני חולאים רעים שולטין בגופו. כדגרסי' במ' נדרים בפ' ארבעה נדרים, א"ר שמואל בר נחמני א"ר יונתן, כל הכועס, כל מיני פורענות של גיהנם שולטין בו, שנא' והסר כעס מלבך והעבר רעה מבשרך, ואין רעה אלא גיהנם, שנא' וגם רשע ליום רעה. ולא עוד אלא שהתחתוניות שולטות בו, שנא' והתן ה' לך שם לב רגז וכליון עינים ודאבון נפש. איזהו דבר שמכלה את העינים ומאדיב את הנפש, הוי אומר אלו התחתוניות.

וגרסי' במ' שבת בפ' הבונה, אמ' רבה בר רב הונא, כל הכועס, אפי' שכינה נגדו, אינו דורש מעשה הב"ה, שנא' רשע כגובה אפו בל ידרוש אין אלהים כל מזמותיו, וכתי' בתריה רשע יראה וכעס. ר' ירמיה מדפתי אמר, אף משכח תלמודו ומוסיף טפשות, שנא' כעס בלב כסילים ינוח, וכתי' וכסיל יפרוש אולת. רב נחמן בר יצחק אומר, בידוע שעונותיו מרובין מזכיותיו, שנא' ובעל חמה רב פשע. א"ר עקיבא, החובט פתו בארץ, והמפזר מעותיו בחמתו, אינו נפטר מן העולם עד שיצטרך לבריות. הוא היה אומר, כל הקורע בגדיו בחמתו, והמשבר כליו בחמתו, סוף שהוא עובד ע"ז, שכך הוא אומנותו של יצר הרע, היום אומר לו כך, למחר יאמר לו לך עבוד ע"ז. וארז"ל כל הכועס כאלו עובד ע"ז, שנא' לא יהיה בך אל זר. אל, כמו יש לאל ידי, ר"ל כח זר, שהוא הכעס.

וכל מי שהוא ארך אפים, ומושל ברוחו, ואינו כועס, ואינו מקפיד, מקרב את אומות העולם לישראל, ומכניסם תחת כנפי השכינה. כדגרסי' בפ' במה מדליקין ת"ר לעולם יהא אדם ענותן כהלל, ואל יהי קפדן כשמאי. מעשה בשני בני אדם שהמרו זה את זה, ואמרו, מי שילך ויקניט את הלל יטול ארבע מאות זוז. אותו היום ערב שבת היה והיה חופף את ראשו. הלך ועמד על פתח ביתו, ואמ' מי כאן הלל, מי כאן הלל. נתעטף ויצא לקראתו, ואמ' לו, בני, מה אתה מבקש. אמ' לו, שאלה גדולה יש לי לשאול. אמ' לו, שאל, בני, שאל. אמ' לו, מפני מה ראשיהן של בבליים סגלגלים. אמ' לו, שאלה גדולה שאלת, מפני שאין להם חיות פקחות. הלך והמתין שעה אחת, [וחזר] ובא. אמ' מי כאן הלל, מי כאן הלל. נתעטף ויצא לקראתו. ואמ' לו, בני, מה אתה מבקש. אמ' לו, שאלה גדולה יש לי לשאול. אמר לו, שאל, בני, שאל. אמ' לו, מפני מה עיניהן של תרמודיים טרוטות. אמ' לו, בני, שאלה גדולה שאלת, מפני שדרין בין החולות. הלך והמתין שעה אחרת וחזר ובא, ואמ' מי כאן הלל, מי כאן הלל. נתעטף ויצא לקראתו. אמ' לו, בני, מה

אתה מבקש. אמ' לו, שאלה גדולה יש לי לשאול. אמ' לו, שאל, בני, שאל. אמ' לו, מפני מה רגליהן של אפריקיים רחבות. אמ' לו, שאלה גדולה שאלת. אמ' לו, שדרין בין בצעי המים. [אמר לו, שאלות רבות יש לי לשאול ומתירא אני שמא תקפיד. נתעטף וישב לפניו. אמר לו, כל שאלות שיש לך לשאול, שאל. אמר לו, אתה הוא הלל נשיא ישראל. א"ל, כן. א"ל, אם אתה הוא, אל ירבו כמותך בישראל. א"ל, מפני מה. א"ל, מפני שאבדת ממני ארבע מאה זוז. א"ל, הוי זהיר ברוחך, כדאי הוא הלל שתאבד עליו ארבע מאות זוז וארבע מאות זוז, והלל לא יקפיד].

וגרסי' באבות דר' נתן ואל תהי נוח לכעוס. מעשה באחד שבא להכעיס את הלל הזקן. המתין לו עד שיישן. התחיל דופק ואומר, מי כאן הלל, מי כאן הלל. אמ' לו, מה לך. אמ' לו, שאלה אחת. הלך ופתח. ונתעטף וישב לו. אמ' לו, שאל שאלתך. אמ' לו, שכחתי. אמ' לו, הזהר ברוחך. אמ' לו, מפני מה זנבה של פרה ארוך ושל חמור קצר. אמ' לו, שאלה גדולה שאלת, מפני שהחמור נושא אוכף על בשרו ואין זנבו מגיע עד חצי ירכו, ובשר הפרה מגולה, לפי' זנבה ארוך. אמ' לו, יש לך שאלה אחרת. אמ' לו, לאו. עמד והלך לו. עלה וישן לו. כיון שישן, התחיל דופק. ואמ', מי כאן הלל, מי כאן הלל. אמ' לו, מה לך. אמ' לו, שאלה אחת. עמד ופתח לו. נתעטף וישב לו. אמ' לו, שאל שאלתך. אמ' לו, שכחתי. אמ' לו, הזהר ברוחך. אמ' לו, מפני מה ראשיהן של בבליים ארוכים ושל בני מדינה זו מגולגלים. אמ' לו, שאלה גדולה שאלת. אמ' לו, מפני שאין במקומן עריסות, וכל ימיו הוא גדל על חיק אמו, ושל בני מדינה זו, כיון שהאשה יולדת, היא נושאת ונותנת אותו בתוך העריסה, ראשיהן נעשין מגולגלין. אמ' לו, שאלות רבות יש לי לשאול ומתיירא אני שמא תקפיד. נתעטף וישב לפניו. ואמ' לו, כל שאלות שיש לך לשאול, שאל. אמ' לו, אתה הוא הלל נשיא ישראל. אמ' לו, הן. אמ' לו, אם אתה הוא, אל ירבו כמותך בישראל. אמ' לו, מפני מה. אמ' לו, מפני שאבדת ממני ארבע מאות זוז. אמ' לו, הוי זהיר ברוחך, כדאי הוא הלל שתאבד עליו ארבע מאות זוז וארבע מאות זוז, והלל לא יקפיד.

ת"ר מעשה בגוי אחד, שבא לפני שמאי. אמ' לו, כמה תורות יש לכם. אמ' לו, שתים, אחת בכתב ואחת על פה. אמ' לו, שבכתב אני מאמינך, שבעל פה איני מאמינך. אמ' לו, גיירני על מנת שתלמדני תורה שבכתב. גער בו והוציאו בנזיפה. בא לפני הלל, גייריה. יומא קמ' אמ' לו, א"ב ג"ד, למחר אמ' לו, ד"ג ב"א. אמ' ליה, והא אתמול לא אמרת לי הכי. אמ' ליה, ולאו על דידי קא סמכת, דבעל פה נמי סמוך עלי. ושוב מעשה בגוי אחד, שבא לפני שמאי. אמ' לו, גיירני על מנת שתלמדני כל התורה כלה כשאני עומד על רגל

אחד. דחפו באמת הבנין שבידו. בא לפני הלל, גיריה. אמ' לו, דעלך סני לחברך לא תעביד [ואידך פירושה הוא, זיל גמור]. ושוב [מעשה] בגוי אחד, שהיה עובר אחורי בית הכנסת, ושמע קול סופר שהיה מקרא לתינוק, ואלה הבגדים אשר יעשו חושן ואפוד וגו'. אמ' לו, פרשהו לי. פרשהו לו. אמ' לו, הבגדים הללו למי. אמ' לו, לכהן גדול. אמ' הגוי בעצמו, אלך ואתגייר על מנת שיעשוני כהן גדול. בא לפני שמאי ואמ' לו, גיירני על מנת שתשימני כהן גדול. דחפו באמת הבנין שבידו. בא לפני הלל, גיריה. אמ' לו, כלום מעמידין לפני המלך אלא מי שיודע טכסיסי מלכות, לך למוד טכסיסי מלכות. הלך וקרא. כיון שהגיע להזר הקרב יומת, אמ' לו, מקרא זה על מי נאמר. אמרו לו, אפי' על דוד מלך ישראל. נשא קל וחומר בעצמו, ומה ישראל, שנקראו בנים למקום, ומתוך אהבתו שאהבן קרא להן בני בכורי, כתי' בהן והזר הקרב יומת, גר הקל, שבא במקלו ובתרמילו, על אחת כמה וכמה. אמ', הלל, ינוחו ברכות על ראשך, שהקרבתני תחת כנפי השכינה. לימים נזדווגו שלשתן. אמרו, קפדנותו של שמאי בקשה לטורדנו מן העולם, וענותנותו של הלל הכניסה אותנו תחת כנפי השכינה.

כל הכועס חכמתו מסתלקת ממנו

וכל הכועס חכמתו מסתלקת ממנו. כדגרסי' בויקרא רבה א"ר הונא, בשלשה מקומות כעס משה ונתעלמה ממנו הלכה. ואלו הן, בשבת, ובאונן, ובכלי מתכות. בשבת מנין, דכתי' ויותירו אנשים ממנו עד בקר וירם תולעים ויבאש ויקצוף עליהם משה. כיון שכעס, שכח לומר הלכות שבת. מה אמר להם, אכלוהו היום כי שבת היום לה'. ובכלי מתכות מנין, דכתי' ויקצוף משה על פקודי החיל וגו', וכיון שכעס, נתעלמה הלכה ממנו, ושכח לומר הלכות כלי מתכות, וכיון שבא אלעזר הכהן, אמרה, דכתי' ויאמר אלעזר הכהן אל אנשי הצבא זה הדבר אשר צוה ה' את משה. אמ' להם, למשה צוה ולא צוה לי. באונן מנין, דכתי' ויקצף משה על אלעזר ועל איתמר. כיון שכעס, שכח לומר להם שהאונן אסור לאכול בקדשים הנותרים.

וגרסי' במדרש השכם מצינו במשה רבינו ע"ה שכתו' בו בכל ביתי נאמן הוא פה אל פה וגו', וכיון שכעס נתעלמה ממנו הלכה. אע"פ שברחמיו נהג ישראל ונתן נפשו עליהם, שנא' ואם אין מחני נא, אעפ"כ בשעה שכעס נתעלמה ממנו הלכה. והיכן פירושו של דבר. כשאמ' לו הב"ה נקום נקמת בני ישראל וגו', הוציא שנים עשר אלף חלוצי צבא, אלף למטה, ושלחן למדין, והלכו ועשו מלחמה, והרגו חמשת מלכי מדין, והרגו את בלעם בן בעור, ושבו את שבים. וכשבאו אל משה, אמ' להם, החייתם כל נקבה, הן הנה היו לבני ישראל וגו', וכתי' ויקצוף משה על פקודי החיל וגו'. אמרו לו, הכלים האלו,

של כסף ושל זהב, מה נעשה בהם. מיד נתעלמה הלכה ממנו. והיה אלעזר עומד בצדו, ויאמר אלעזר הכהן אל אנשי הצבא וגו'. והלא דברים קל וחומר, ומה משה רבינו ע"ה, אב החכמים ואב הנביאים, כשקצף שעה אחת נתעלמה ממנו הלכה, הדיוטין על אחת כמה וכמה.

וגרסי' בפ' קמא דמ' תעניות אמ' רבא, האי צורבא מרבנן דרתח אוריתיה מרתחא ליה, שנא' הלא כה דברי כאש נאם ה' וכפטיש יפוצץ סלע. אמ' רבינא, ואיבעי ליה לאניש למילף נפשיה בניחותא, שנא' והסר כעס מלבך והעבר רעה מבשרך.

ארבע מדות רעות הם באדם. א' הכזב, וכ"ש בגדולים והחשובים. ב' הכילות, וכ"ש בעשירים. ג' הזמה ונבלות הפה, וכ"ש בפרושים. ד' הכעס והחמה, כ"ש בחכמים, שבכעס אין בני אדם למדין מהן חכמה, דתנן ולא הקפדן מלמד.

וכן מצינו באלישע הנביא ע"ה, כשקצף נסתלקה ממנו נבואתו. אימתי, כשעלו יהורם מלך ישראל ויהושפט מלך יהודה ומלך אדום להלחם במואב, ואמר יהושפט, האין פה נביא לה', ויען אחד מעבדי המלך ויאמר, פה אלישע בן שפט וגו', ויאמר יהושפט, יש אתו דבר ה', וירדו אליו מלך ישראל ויהושפט מלך יהודה ומלך אדום. באותה שעה קצף אלישע על מלך ישראל ויאמר, מה לי ולך, מלך ישראל, לך אל נביאי אביך ואמך וגו', ויאמר אלישע חי ה' צבאות אשר עמדתי לפניו כי לולי פני יהושפט מלך יהודה אני נושא אם אביט אליך ואם אראך. וכיון שכעס, נפסקה נבואתו. ואמ' לו, הנלך רמות גלעד, ולא היה בידו מה להשיב. מה עשה, ועתה קחו לי מנגן, כלומר אולי תחול עלי רוח ה', והיה כנגן המנגן ותהי עליו רוח ה', מכלל שמתחלה לא היתה לו.

וגרסי' במדרש כל אדם שכועס, אפי' פסקו לו גדולה מן השמים, מורידין אותו מגדולתו. שכך מצינו באליאב בן ישי. הוא היה הבכור ולו היתה ראויה הגדולה, וכשאמ' ישי לדוד ואת אחיך תפקוד לשלום וגו', וכשבא לשם מה כתיב, ויחר אף אליאב בדוד וגו', וכשבא שמואל למשחן, היה לו למשוח הבכור, אלא בכולן כתי', גם בזה לא בחר ה', ובאליאב כתי' אל תבט אל מראהו ואל גובה קומתו כי מאסתיהו. מכאן למדנו, שכל הכועס פוסקין ממנו גדולתו ונמאס.

המרבה לכעוס עונו רב

וכל המרבה לכעוס, חטאותיו וחטאת אחרים תלויים בו, ועונו רב, ועונשו גדול עד מאד, שנא' איש אף יגרה מדון ובעל חמה רב פשע. ר"ל מי שהוא בעל אף הוא גורם המדונים, וגורם לנפשות מישראל שיהרגו, ולהורגיהם שיהרגו, ועונותיו רבים. הוי ובעל חמה רב פשע. כדגרסי' במס' ברכות בפ' תפלת השחר, אמר ליה אליהו לרב יהודה, אחוה דרב

סלא חסידא, לא תרתח דלא תחטא. פי' אל תהי כעסן ולא תחטא. והכעס הוא אחד מעשרים [וארבעה] דברים שמעכבים את התשובה. ואליהו הנביא זכור לטוב בשביל שהיה מקפיד, ואע"פ שלא היה מקפיד אלא על הרשעים, נסתלק מן העולם, ואמ' לו הב"ה, אין יכול אדם מקפיד כמותך להשיב את הרבים למוטב.

וגרסי' במדרש משלי כל רוחו יוציא כסיל וחכם באחור ישבחנה. ר"ל ישבח בפני הכסיל. ופי' ישבחנה, יישב, כמו משביח שאון ימים. ופי' באחור, באחרונה. שכל מה שיכעוס הכסיל, מיישבו החכם בדברים טובים, ובאחרונה מתיישב בעל כרחו, דכתי' וארך אפים ישקיט ריב, וכתי' טוב ארך אפים מגבור ומושל ברוחו מלוכד עיר. פי' יותר משובח הוא שמאריך אפו ואינו כועס מגבור, ואפי' מלוכד עיר, שהוא יותר מגבור, שאין כל גבור יכול ללכוד עיר. ושנינו במ' אבות איזהו גבור, הכובש את יצרו, שנא' טוב ארך אפים וגו'. פי' הכובש את יצרו, שיצר הרע מתגרה עם האדם ללכת אחר שרירות לבבו ולעזוב הדרך הטובה, ולפי' הכובש את יצרו נקרא גבור, מפני שנצח את יצרו. ועוד שהוא משובח יותר מהגבור, שהגבור אין המלחמה רודפת אחריו תמיד, ויצר הרע כל יום הוא נלחם עם האדם ומבקש להדיח אותו. ומצינו שיעקב אבינו ע"ה, שהוכיח לשמעון וללוי בניו בשביל כעסם, ואמר ארור אפם כי עז ועברתם כי קשתה, ואע"פ שהיה מברך לבניו הוכיח לשמעון וללוי. וכל מי שהוא בעל אף, אסור להתחבר אליו, שנא' אל תתחר במרעים, ונאמר אל תתרע את בעל אף ואת איש חמות לא תבוא, וכתי' פן תאלף אורחותיו ולקחת מוקש לנפשך.

מעשה בחסיד אחד, אם היה מוכיחו אביו ומחרפו בדברים מכוערים, היה אומר לו, אם כך עשיתי, [הריני] מתחרט ומתנחם עליהם, ועושה תשובה, ומבקש סליחה מלפני הב"ה, ואם לא עשיתי כך, הריני מוחל לך.

אין מרצין לאדם בשעת כעסו, מפני שאינו מתרצה מפני הכעס. כדגרסי' בפ' קמא דברכות א"ר יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי, מנין שאין מרצין לאדם בשעת כעסו, שנא' פני ילכו והניחותי לך. ומתרגמינן רוגזי יהך ואניח לך. ואם הב"ה כך, כ"ש וכ"ש כמה פעמים בשר ודם. וכל מי שאינו כועס, הב"ה מציל אותו מן הפורענות ומן הייסורין, ואויביו נופלין תחת רגליו, והב"ה נוטה לו שלום, שנא' חמה אין לי מי יתנני שמיר שית במלחמה אפשעה בה אציתנה יחד, וכתי' או יחזק במעוזי יעשה שלום לי שלום יעשה לי. סליק פירקא

טז; פרק החנופה והליצנות

בענין החנופה

בענין החנופה והליצנות

גם הוא לי ישועה כי לא לפניו חנף יבא. גרסי' בפ' חלק, אמ' רב חסדא אמ' רב ירמיה, ארבע כתות אין מקבלות פני שכינה, כת לצים, כת חנפים, כת שקרים, כת מספרי לשון הרע. כת לצים, דכתי' משך ידו את לוצצים. כת חנפים, דכתי' כי לא לפניו חנף יבא. כת שקרים, דכתי' דובר שקרים לא יכון לנגד עיני. כת מספרי לשון הרע, דכתי' כי לא אל חפץ רשע אתה לא יגורך רע.

שלשה הב"ה שונאן, המדבר אחד בפה ואחד בלב, וזו היא מדת החנפות, והיודע עדות בחבירו ואינו מעיד בו, והמעיד בחבירו יחידי אם ראה ערוה בו.

וגרסי' במס' סנהדרין בפ' ארבע מיתות נמסרו לב"ד, א"ר שמעון בן לקיש, מאי דכתי' בחנפי לעגי מעוג חרוק עלי שנימו, בשביל חנופה שחנפו לו עדתו לקרח על עסקי לגימה, חרק עליהם שר של גיהנם שיניו. א"ר אלעזר, כל אדם שיש בו חנופה נופל בגיהנם, שנא' הוי האומרים לרע טוב ולטוב רע, וכתי' בתריה לכן כאכל קש לשון אש וחשש להבה ירפה שורשם כמק יהיה ופרחם כאבק יעלה וגו'.

ואמ' ר' אלעזר, כל המחניף לחבירו לסוף נופל בידו, ואם אינו נופל בידו נופל ביד בנו, ואם אינו נופל ביד בנו נופל ביד בן בנו. מנין, מחנניה נביא שקר, שהיה מטעה את ישראל ומדיח אותן מעל אביהן שבשמים ומבטיח אותן בשקר, שנא' ויהי בשנה ההיא בראשית ממלכת צדקיהו [מלך יהודה] בשנת הרביעית בחדש החמישי אמר אלי חנניה בן עזור הנביא אשר מגבעון בבית ה' לעיני הכהנים וכל העם [לאמר], כה אמר ה' צבאות [אלהי ישראל] לאמר שברתי את עול מלך בבל, בעוד שנתים ימים אני משיב אל המקום הזה את כל כלי בית ה' אשר לקח נבוכדנאצר מלך בבל וגו', ואת יכניה בן יהויקים מלך יהודה וגו', וכתיב ויאמר ירמיה הנביא אמן כן יעשה ה' [יקם ה'] את דבריך וגו'. ובשביל שלא מיחה בידו ירמיה, אלא אמ' יקם ה' דבריך וגו', נפל ביד בן בנו, שנא' ויהי הוא בשער בנימן ושם בעל פקידות ושמו יראייה בן שלמיה בן חנניה, ויאמר לו, אל הכשדים אתה נופל, ויקצפו השרים על ירמיהו וגו'.

וכל עדה שיש בה חנופה היא מאוסה כנדה, שנא' כי עדת חנף גלמוד, ובכרכי הים קורין לנדה גלמודה. א"ר שמעון בן חלפתא, מיום שגברה אגרופה של חנופה, נתעוותו הדינין ונתקלקלו המעשים, ואין אדם רשאי לומר לחבירו מעשי גדולים [ממעשיך]. אף יהושפט היה ראוי להשפט מפני שהחניף לאחאב. והיכן החניף לו, שנא' ויאמר מלך

ישראל אל יהושפט עוד איש אחד לדרוש את ה' מאתו ואני שנאתיו כי לא יתנבא עלי טוב כי אם רע מיכיהו בן ימלה ויאמר יהושפט אל יאמר המלך כן. ובשביל שלא הטריף עליו, אלא אמר, אל יאמר המלך כן, אמ' לו הנביא הלרשע תעזור וגו'. והמדה הרעה הזאת, אם בתלמיד חכם, היא יותר מגונה משאר בני אדם, שנא' כי גם נביא גם כהן חנפו וגו'. וכל תלמיד חכם שאין תוכו כברו, אינו נקרא תלמיד חכם. אבייי אמ', נקרא תועבה, שנא' אף כי נתעב ונאלח איש שותה כמים עולה. וגרסי' במ' חגיגה כשהיה אגריפס קורא בתורה בחג הסכות בהקהל, כחוק המלכים, כשהגיע לפסוק לא תוכל לתת עליך איש נכרי אשר לא אחיך הוא, זלגו עיניו דמעות, מפני שלא היה מזרע המלוכה. כיון שראו חכמי ישראל זה, אמרו לו, כדי שלא יתבייש, אל תירא אגריפס, אחינו אתה. תאנא, באותה שעה נתחייבו שונאי ישראל כלייה, מפני שהחניפו לאגריפס, ואע"פ שהיה מלך וענו וירא שמים. כ"ש מי שמחניף לרשעים. א"ר אלעזר, כל אדם שיש לו חנופה מביא אף לעולם, שנא' וחנפי לב ישימו אף, ולא עוד אלא שתפלתו נמאסת, שנא' לא ישועו כי אסרם, וכתי' כי מה תקות חנף כי יבצע כי ישל אלוה נפשו, הצעקתו ישמע אל כי תבא עליו צרה.

ואמ' החכם המחניף לחבירו יותר מגונה הוא מעובד ע"ז, כי החנף הוא מחניף לכל בני אדם וכאלו עובד אותם, והעובד ע"ז אינו עובד אלא ע"ז אחת. [ועוד כי העובד עבודה זרה עובד לדבר שאין בו ממשות], והמחניף לבריות הוא עובד ע"ז שיש בה ממש. [ואין העבודות זרות מכעיסין להב"ה, אבל המחניף הוא עובד לבני אדם, שמכעיסין להב"ה]. ואין בני אדם יכולין להשמר ממנו, מפני שסבורים שתוכו כברו, והעובד ע"ז הכל יודעין שהוא חוטא ומשתמרין ממנו. והמחניף את הבריות הוא יותר מגונה מן הגנב, שהגנב גונב ממון והמחניף גונב דעת הבריות.

כתות החנפים

והחנפים נחלקים על שלש כתות.

הכת הראשונה הם המחניפים לבני אדם, כדי שימצאו חן בעיניהם, ואינן מוכיחין אותם על מעשיהם הרעים, אלא אומרים להם, כדין אתם עושים, ואע"פ שהם עושים מעשים רעים ושלא כדין.

הכת השנית יותר מגונה מן הראשונה, והם המחניפים לאלמים ולעשירים, ומשעבדין להם את נפשם, לאלמים, כדי שיעשו ראש על הצבור וכדי שינחלו שררה, ומשתדלין להתכבד בחנפות שבהן, ולעשירים כדי שיגזלו מהן ממונם, ובשביל שיהנו ממנו, ויסירו כסלם מהב"ה וישימו שברם ותוחלתם בבני אדם, כסבורין שממונם אינו כלה לעולם

ולא יאבד מידם. ובזה תועים מדרך השכל, כי ממונו של אדם כלה ואבד, שנא' הן לא בידם טובם. ולפי' ישעבדו נפשם לעשירים, כדי לגזול את העניים בכח העשירים. ואלו, וכיוצא בהם, הם עבדי עבדים בודאי, ומסירים בטחונם מהב"ה, ושמין אותו באדם, ועליהם הכתוב אומר ארור הגבר אשר יבטח באדם ושם בשר זרועו ומן ה' יסור לבו.

הכת השלישית יותר מגונה מן השנית, והם המחניפים בדת, ויראו עצמן שהן צדיקים, ושוקדין על בתי כנסיות ועל בתי מדרשות שלא לשמן, וכוונתם לעלות לגדולה, כדי שיתמנו פרנסים על הצבור, וכדי לסלק את נפשם מן המס, וכדי לגזול יתומים ואלמנות. ואלו, וכיוצא בהן, עושים חלקלקות בלשונם, ומרמים את הבריות, כדי שיאמינו בהם, והם כאלו פורשין מצודות ומכמורות ורשתות לצוד אנשים, שנא' הציבו משחית אנשים ילכודו. ולובשים בגדים כבגדי הפרושים, ועוטים מעילים כחסידים, כדי שיבטחו בהם בני אדם, [ויכחשו] וישקרו בהם, שנא' ולא ילבשו עוד אדרת שער למען כחש. ואלו, וכיוצא בהן, מראין לכל הענוה והיושר, כדי לפתות ההמון וכדי לגנוב את לבם, ומראים החסידות על פניהם ולבם מלא תוך ומרמה ואון וחמס, שנאמר כי נבל נבלה ידבר ולבו יעשה און לעשות חונף ולדבר אל ה' תועה להריק נפש רעב ומשקה צמא יחסיר. נבלה ידבר, זה נבלות הפה. ולבו יעשה און, זו ע"ז. לעשות חונף, זו חנופה. ולדבר על ה' תועה, זו מינות. להריק נפש רעב, אלו הבינוניים, ומשקה צמא יחסיר, אלו העניים. ומעשה החנפים נחלקת לשבעה חלקים. ואלו הן.

דרכי החנפים

הדרך הראשון יש חנף שהוא רואה ויודע שהוא עושה שלא כדין, ויחלוק לו לשון, ויאמר לו, כדין אתה עושה. ולא די לו שמונע את עצמו מן התוכחות, ועובר על מצות עשה, שנא' הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא, אלא שמוסיף על חטאתו פשע. ועליו הכתו' אומר, אומר לרשע צדיק אתה יקבהו עמים יזעמוהו לאומים, וכתי' וחזקו ידי מרעים, וכתי' הוי האומרים לרע טוב ולטוב רע. נמצא, חוטא ומחטיא, ונותן מכשול לפני החוטא להנקש בה משני ענייניים, האחד שלא יתנחם על דעתו ולא יעשה תשובה, הואיל ואינו מוחה בידו אלא שאומ' לו כדין עשית, והשני כי יתמיד על פשעיו, מפני שזה מהלל מעשיו הרעים. נמצא, מחשיך עיניו ומדריך אותו על דרך רעה, וחטאת החוטא תלויה בחנף הזה שמחניף לו. ולא עוד אלא שהוא תועבה, שנא' מצדיק רשע ומרשיע צדיק תועבת ה' גם שניהם. כ"ש, אם העול שבכך חבירו גלוי לרבים, והוא אומר לו לפני הכל, כדין עשית. הרי זה מחלל שם שמים בפרהסיא. וגרסי' במדרש כל מי שמחניף ואומר לרשע צדיק אתה, ראוי הוא לכל הקללות שחשב בלעם הרשע לקלל את ישראל,

שנא' אומר לרשע צדיק אתה יקבוהו עמים יזעמוהו לאומים, ובלעם הרשע אומר מה אקב לא קבה אל ומה אזעם לא זעם ה'.

הדרך השני המשבח לרשע ברבים, בפניו או שלא בפניו, אע"פ שלא יצדיקנו על חמסו ועל רשעתו. אפי' הכי אל יאמר שהוא ישר ונאמן, ועל זה נאמר עוזבי תורה יהללו רשע, כי שהוא עוזב את התורה אם היה מהלל לעובר עליה והמפר את מצותיה. ואפי' שלא ישבח את הרשע זולתי בדבר טוב, הרי זה מחניף, כי יחשבו השומעים כי הוא צדיק גמור, הואיל ולא ספר מעשיו הרעים.

הדרך השלישי החנף המשבח את הרשע, ואע"פ שאינו משבח אותו בפני בני אדם, הרי זה מאבדו מן העולם, שנא' בפה חנף ישחית רעהו ובדעת צדיקים יחלצו. ד"א ובדעת צדיקים יחלצו, בדעותם של צדיקים יחלצו נפשם מדינה של גיהנם. כיצד. אם עושין דבר שלא כדין, והחנפים אומרים להם כדין עשיתם, אפי' הכי הם יודעים שעשו שלא כדין ועושין תשובה, ואינן משימין את לבם לדברי החנפים שאומרים להם כדין עשיתם. וארז"ל אפי' כל העולם אומרים עליך צדיק אתה, הוי בעיניך כרשע, ואם יש לך רעים מקצתן משבחים ומקצתן מוכיחים, אהוב את המוכיחים ושנא את המשבחים, כי אלה לחיי עולם יביאוך ואלה ברעתך ישמחו. ד"א ובדעת צדיקים יחלצו, ר"ל בדעת הצדיקים יחלצו הרשעים, מפני שמוכיחין אותן ואינן מחניפין להם, ובתוכחות מחזירין אותן למוטב, ומצילין אותם מדינה של גיהנם.

מעשה בחסיד, שהיה צדיק ישר ונאמן, והיו בני אדם מהללים ומשבחים אותו, והיה מחשב בדעתו ואומר, באלו התושבחות שמשבחין אותי בני אדם אקבל שכרי בעולם הזה ואפסיד חיי העולם הבא. מה עשה, הלך לו לילה אחת, וחתר קירות ביתו של אדם אחד מגדולי העיר, וגנב כל נכסיו והביא אותם לביתו. ואותו האיש, שגנב לו כל נכסיו, היה רופא וחכם. בבקר השכים ומצא כל נכסיו גנובים. והיה הולך וצועק. אמ' אותו חסיד לבנו, שכב על מטתך והתחל, ויכנס הרופא לראותך, כי אני חפץ בזה מאד. והיתה כונתו, שיכנס הרופא ויראה בביתו נכסיו הגנובים, ויצא לחוץ ויכריז עליו מעשיו הרעים. מיד הלך וקרא לרופא, ונכנס לביתו לבקר את החולה. כשנכנס, ראה שם כל נכסיו שנגנבו לו. מיד יצא הרופא לשוק, והכריז ואמר, פלוני, שאתם מהללין אותו, וחושבין שהוא צדיק, אינו אלא גנב ושודד, וגנב כל נכסי, והנם בביתו. מיד תמהו האנשים, ונכנסו לביתו, ומצאו לשם כל הנכסים שנגנבו לרופא. מיד שמו אותו בבית האסורים, ויצא קול בעיר, פלוני גנב ושודד. והיתה כונתו בזה, לפי שהיו בני אדם משבחין אותו יותר מדאי, ואלו היה יושב ושותק, היה כמחנף לבריות.

החלק הרביעי. המחניף לבני אדם, ובטבעו הרע וברוע לבבו קשה עליו טובתם, ואם תבא להם תקלה ייטב בעיניו, ואם תבא להם טובה יירע בעיניו. ואעפ"כ כשתהא להם טובה הוא מראה להם שטוב בעיניו עד מאד, והוא מראה להם שהוא שמח בהשפעת טובם, ומתאבל בלבו. ואם תבא להם תקלה, מתאבל לעיניהם ובוכה ומשתומם עמם, ולבו שמח. והחנף הזה הוא חוטא בשלשה עניינים. האחד, שהוא מחניף לבריות, והשני, שהוא שונא את הבריות ומתאבל על טובתן ושמח לאידן, והשלישי, רוע לבבו.

החלק החמישי. אם יאמינו ההמון באיש אחד, ויסמכו על אמריו ועל גזירותיו ומשפטיו וכל תקנותיו ושאר ענייניו, ויתכוין להחניף לאחד מהם, יאמר, אני בחנתי לפלוני והוא ירא שמים וחכם. ולא די לו שהוא מחניף, אלא שהוא לאחרים לפוקה ולמכשול, כי הואיל ושבחו, וסמכו הרבים על הוראתו ועל דיניו ותקנותיו, ונמצא זה מחריב את העולם.

החלק הששי מי שהוא שונא את הבריות, ומתוך השנאה אינו מדבר עמהם כשהן בטובתן, וכשהן ברעתן יראה שהוא משתתף עמם ודואג בצרותם, ומבקר אותם תמיד, ואומר להם, עתה יבחנו האוהבים, בעת הצרה, ושואל אותם תמיד על ענייניהם ועל קורותם, כדי שיאמרו לו, כך וכך אירע לנו, כך וכך תלאות מצאונו, וחוקר ודורש על עניינם, כדי שידע אמתת צרותם ושפלותם, כדי שישמח בלבו. ולא די לו שהוא מחניף להם ושמח לאידם, אלא שהוא גונב דעתם ולבם.

החלק השביעי הרואה אנשי מקומו שהם עם קשי עורף, ואומר למה אוכיח לאלו והם לא יאמינו לי ולתוכחותי, די לי שלא אעשה כמעשיהם. ואע"פ שאינו מחניף להם, ולא אומר להם כדין אתם עושים, הואיל ולא הוכיחן נקרא חנף.

ובעון החנופה בני אדם נופלין בידי אויביהם ושוללין את שללם, שנא' הוי אשור שבט אפי ומטה הוא בידם זעמי, בגוי חנף אשלחנו ועל עם עברתי אצונו לשלול שלל ולבוז בז ולשומו מרמס כחמר חוצות. ובעון החנופה הב"ה שופך חמתו על הארץ, וידו נטויה על בחורים ועל יתומים ואלמנות, שנא' על כן על בחוריו לא ישמח ה' ואת יתומיו ואת אלמנותיו לא ירחם כי כלו חנף ומרע וכל פה דובר נבלה בכל זאת לא שב אפו ועוד ידו נטויה.

קשה החנופה

קשה החנופה, שהיא שקולה כנגד ע"ז וגלוי עריות ושפיכות דמים. ע"ז מנין, דכתי' לעשות חונף ולדבר אל ה' תועה, ואין תועה אלא ע"ז, שנא' הבל המה מעשה תעתועים. גלוי עריות מנין, שנאמר הן ישלח איש את אשתו והלכה מאתו והיתה לאיש אחר הישוב

אליה עוד הלא חנוף תחנף הארץ, וכתי' והיה מקול זנותה ותחנף כל הארץ. שפיכות דמים מנין, דכתי' ותחנף הארץ בדמים. ובעון החנופה הגשמים נעצרין, שנא' ותחניפי ארץ בזנותיך וברעתך, וכתי' בתריה וימנעו רביבים ומלקוש לא היה ומצח אשה זונה היה לך מאנת הכלם. ובעון החנופה, שאדם עושה בעולם הזה, נדון בגיהנם לעד ולעולמי עולמים, שנא' פחדו בציון חטאים אחזה רעדה חנפים מי יגור לנו אש אוכלה מי יגור לנו מוקדי עולם. וכל המחניף כאלו עובר על תורה שבכתב ועל תורה שבעל פה, שנא' והארץ חנפה תחת יושביה כי עברו תורות חלפו חק, תורה אין כתי' כאן, אלא תורות. וכל המחניף כאלו מחניף לכל העולם כולו, שנא' כי מאת נביאי ירושלם יצאה חנופה לכל הארץ.

אבל המחניף לרשעים בעולם הזה, לא יאמר להם כדין אתם עושים, אלא שמכבד אותן משום דרכי שלום, מפני יראתו מהן, מפני רשעתם. הואיל ואין בידו כח למחות בידם, מפני שהוא הדיוט והם חזקים ואלמים, ומכבד אותם שלא יזיקוהו, אין בכך כלום, דתניא מחניפין לרשעים בעולם הזה.

וגרסי' בפרקי ר' אליעזר לקח יעקב את מעשר מקנה קניינו, שהביא מפדן ארם, ונתן לעשו, ואמר לו, כה אמר עבדך יעקב וגו', וכתיב ואשלחה להגיד לאדוני וגו'. אמ' לו הב"ה, יעקב, עשית קדש חול. אמ' לפניו, אני מחניף לרשע, כדי שלא יהרגני. מכאן שמחניפין לרשעים בעולם הזה, מפני דרכי שלום. וסימנך מאהבה, "מחניפין "את "הרשעים "בעולם "הזה. פי' באהבתו בהב"ה ומצותיו, כדי שלא יהרג ומתבטל מעשיית המצות, לפי' יחניף לרשע, עד יעבר זעם. כי הרשעים בעולם הזה אינם אלא כצל עובר, שנא' ועוד מעט ואין רשע והתבוננת על מקומו ואיננו. אבל הצדיקים אינן כך, אלא הם יסוד העולם. מה היסוד לעולם אינו זז ממקומו, ואם יזוז ממקומו יפול הבנין, כך הצדיקים אינם זזין לעולם, שנא' כעבור סופה ואין רשע וצדיק יסוד עולם.

הליצנות והלצים

והליצנות מדה רעה עד מאד, והלץ גורם רעה לעצמו. כדגרסי' בפ' קמא דע"ז דרש ר' שמעון בן פזי, מאי דכתי' אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים ובדרך חטאים לא עמד ובמושב לצים לא ישב, וכי מאחר שלא הלך מהיכן עמד, ומאחר שלא עמד מהיכן ישב, ומאחר שלא ישב [מ]היכן לץ. אלא לומר לך, שאם הלך סופו לעמוד, ואם עמד סופו לישב, ואם ישב סופו ללוץ, ועליו הכתו' אומר אם חכמת חכמת לך ולצת לבדך תשא. א"ר אלעזר, כל המתלוצץ ייסורין באין עליו, שנא' ועתה אל תתלוצצו פן יחזקו מוסריכם וגו'. אמר להו רבא לרבנן, במטותא מנייכו לא תתלוצצון, דלא ליתי עלייכו ייסורין. אמ'

רב קטינא, כל המתלוצץ מזונותיו מתמעטין, שנא' משך ידו את לוצצים. א"ר שמעון, כל המתלוצץ נופל בגיהנם, שנא' זר יהיר לץ שמו עושה בעברת זדון, ואין עבירה אלא גיהנם, שנא' יום עברה היום ההוא. א"ר הושעיא, כל המתייהר נופל בגיהנם, שנא' זד יהיר לץ שמו וגו'. א"ר תנחום בן חכינאי, כל המתלוצץ מביא כלייה לעולם, שנא' ועתה אל תתלוצצו פן יחזקו מוסריכם כי כלה ונחרצה שמעתי.

וכת לצים נחלקת לה' חלקים.

החלק הא' הנותן דופי בבני אדם, כענין שנא' תשב באחיך תדבר בבן אמך תתן דופי. וזהו שנקרא לץ, שנא' זד יהיר לץ שמו וגו'. פירוש שתי המדות הרעות האלו, שהן הזדון והגאוה, נתחברו בלץ, כי מבלי תועלת לעצמו גורם נזק לבני אדם בלצנות שבו. זה תכלית הזדון. והלץ הוא יותר מגונה מן הגוזל ומן החומס, לפי שהגוזל והחומס הוא מתכוין להנאת עצמו, אבל הלץ אינו נהנה ומזיק לבני אדם. והוא היהיר, ר"ל גבה לבב וזד, כי האדם השפל והנכנע יכיר חסרון עצמו ומומו ולא יתלוצץ על בני אדם. וגרסי' במדרש מנין אנו מוזהרים שלא לקבל דבר שקר, שנאמר לא תשא שמע שוא. ומנין שאנו מוזהרין שלא יחזיק אדם את יד הרשעים, שנאמר לא תהיה אחרי רבים לרעות. ומנין שאנו מוזהרין שלא להתלוצץ, שנא' ועתה אל תתלוצצו וגו'.

החלק הב'. הלועג לבני אדם ויבז להם בלבו לקוצר השגתם למעלות החכמות או בהצלחת הזמן, בעושר ובכבוד ובשררה, ונמצא תמיד מבזה אותם בשביל עניותם, וגאות לבו הביאה אותו אל המדה הרעה הזאת, או עושרו ושלותו ותענוגיו, כענין שנא' הלעג השאננים הבוז לגאיונים. והמתנהג במדה הזאת לעולם לא ינקה, שנא' לועג לרש חרף עושהו שמח לאיד לא ינקה. פי' לועג לרש, יראה לו כי הוא השיג העושר בחכמתו והצלחתו הוא מפני שהוא משתדל יותר מחבירו, נמצא מתכבד בקלון חבירו ומשבח עצמו מפני שהוא מצליח, וכאלו כופר בעיקר, כי הב"ה נותן עושר ונכסים למי שירצה, כפי מה שגזרה חכמתו, שנא' וזכרת כי ה' אלהיך הוא הנותן לך כח לעשות חיל. ומפני שהליצנות היא סבתה הגאוה, שהיא הפך מן הענוה, אמ' שלמה אם ללצים הוא יליץ ולענוים יתן חן. פי' הלצים הלועגים על בני אדם על מיעוט השגתם בעולם הזה, הב"ה לועג ללצים המבזין הענוים, שנא' יושב בשמים ישחק ה' ילעג למו.

החלק הג'. הלועג לחכמות ומרחיק דברי חכמים ומבזה המצות, כסבור שאין בהם תועלת. ועל זה אמ' שלמה ע"ה בז לדבר יחבל לו וירא מצוה הוא ישולם. ושנו חכמים אל תהי בז לכל אדם, ואל תהי מפליג לכל דבר, שאין לך אדם שאין לו שעה, ואין לך דבר שאין לו מקום. והלץ הזה הביאה אותו למדה הרעה הזאת רוע מחשבתו, שסבור

שהוא חכם וזולת חכמתו אינה כלום. ויש אנשים שיבואו לידי מינות במחשבה הרעה הזאת, ואומרים, מה תועלת בעשיית מצוה זו, ולפיכך נוטים מן התורה, שנאמר זדים הליצוני עד מאד מתורתך לא נטיתי. והכת הרעה הזאת אינן מקבלין תוכחת ושונאין את המוכיח, שנא' אל תוכח לץ פן ישנאך וגו', וכתי' יוסר לץ לוקח לו קלון ומוכיח לרשע מומו. ואפי' מייסר אדם ללץ ומכה אותו, לא יעזוב דרכו הרעה, ויותר תקוה לפתי מן ללץ, שנא' לץ תכה ופתי יערים. ולעולם אין ללץ תקוה, מפני שהוא מתלוצץ לדעות בני אדם, שנא' ראית איש חכם בעיניו תקוה לכסיל ממנו, ר"ל יותר תקוה יש לכסיל מן ללץ.

החלק הד'. הקובע עצמו תמיד לשיחה בטלה כדרך יושבי קרנות. ושתי רעות יש בדבר הרע הזה. האחד, שכל המרבה דברים מביא חטא, ר"ל דברים בטלים, כ"ש מי שהוא קובע את עצמו תמיד לדברים בטלים. והשני, שהוא בטל מדברי תורה. ויש בדבר הזה דרכי מות, הואיל והוא בטל מדברי תורה, שהיא עץ חיים. ודרשו רז"ל מי שאפשר לו לעסוק בתורה ועוסק, עליו הכתוב אומר ובמושב לצים לא ישב, וכתי' בתריה כי אם בתורת ה' חפצו. הא למדת, שמושב לצים מביא לידי ביטול תורה.

החלק הה'. המתלוצץ ויושב תמיד עם סובאי יין וזוללי בשר, ואוכל ומשתכר עמהם, ולפי' לא ילמד הדרך הטובה, שנא' לץ היין הומה שכר וכל שוגה בו לא יחכם. וסובא היין גורם לשלשה דברים רעים. א' גורם לו להתלוצץ. ב' גורם לו להיות הומה וצועק כשוטה ונוער כחמור וגועה כשור. ג' שלא ילמד תורת הב"ה ומצותיו לזכות בהן. ולעולם לא תתקשר המדה הזאת בנפש אדם עד שהוא פורק מעליו עול שמים, ועל כן הוא נענש תמיד בשפטים רעים, שנא' נכונו ללצים שפטים ומהלומות לגו כסילים.

קשה הליצנות

קשה הליצנות, שלא נענש יהוא עד שנתלוצץ, ואע"פ שלא היה בלבו דופי, שנא' ויקבוץ יהוא את כל ישראל ויאמר אליהם אחאב עבד את הבעל מעט יהוא יעבדנו הרבה.

קשה הליצנות, שלא פירש הכתוב לגרש אחד מעוברי שאר עבירות, אלא ללץ, שנא' גרש לץ ויצא מדון וישבות דין וקלון.

קשה היא הליצנות, שהביא הב"ה עשרה מכות על פרעה ובכלן לא שינה עליו סדרו של עולם עד שנתלוצץ בישראל, שנאמר לא כן לכו נא הגברים, וכיון שנתלוצץ, הפך הב"ה את האור לחשך, ושנה עליו סדרו של עולם.

קשה היא הליצנות, שלא מהרה הפורענות לבא על דור המבול עד שנתלוצצו בנח, שנא' לפיד בוז לעשתות שאנן נכון למועדי רגל. נח היה דומה לפניהם ללפיד, והיו בוזים את דבריו, ומתלוצצים בו.

קשה היא הליצנות, שלא מהרה הפורענות לבא על סדום עד שהתלוצצו בלוט, שנא' ויהי כמצחק בעיני חתניו. אמרו, שוטה, נבלים וחלילים בעיר, ואתה אומר שהיא נהפכת.
קשה היא הליצנות, שלא מהרה הפורענות לבא על הפלשתים עד שנתלוצצו בשמשון, דכתי' ויאמרו קראו לשמשון ויצחק לנו, מה כתי' אחריו, וילפות שמשון את שני עמודי התוך, ונפל הבית ומתו פלשתים.
קשה היא הליצנות, שלא מהרה הפורענות [לבא] על בני מואב עד שנתלוצצו בישראל כשגלו, שנא' ואם לא השחוק היה לך ישראל.
קשה היא הליצנות, שעליה נהרגו ארבעים ושנים איש מישראל, שנא' ונערים קטנים יצאו מן העיר ויתקלסו בו ויאמרו לו עלה קרח עלה קרח, וכתי' ויפן אחריו ויראם ויקללם בשם ה' ותצאנה שתים דובים מן היער ותבקענה מהם ארבעים ושני ילדים.
ולא נענשו סנבלט וטוביה אלא על ידי שנתלוצצו בישראל בבנין בית המקדש, שנא' וישמע סנבלט החורוני וטוביה וגו' וילעיגו לנו. ועל הליצנות נענש שלישו של יהורם, שנא' ויען השלישי [וגו'] ויאמר הנה ה' עושה ארובות בשמים היהיה הדבר הזה, וכתי' וירמסו אותו העם בשער וימת. ועליה נענשו מקצת ישראל, שנא' לכן שמעו דבר ה' אנשי לצון וגו', כי אמרתם כרתנו ברית את מות. ומה ענשו של דבר, וכופר בריתכם את מות. וכל המתלוצץ אין למכתו רפואה, שנא' ויהיו מלעיבים במלאכי אלהים ובוזים דבריו ומתעתעים בנביאיו עד עלות חמת ה' בעמו עד לאין מרפא. ואפי' בקל שבקלים אין אדם רשאי להתלוצץ, שנא' משך ידו את לוצצים. ואפי' על לא דבר אסור להתלוצץ, כדי שלא תהא הליצנות לו הרגל, שנא' ולצים לצון חמדו להם.
וגרסי' במדרש משלי אם חכמת חכמת לך ולצת לבדך תשא. משל לשני בני אדם, אחד עני ואחד עשיר. והיה העשיר אומר לעני בכל יום, כמה נכסים יש לי, כמה גנות ופרדסים יש לי, כמה כסף וזהב יש לי. והיה העני אומר לו, מה הנאה יש לאדם ממנו, כל מה שקנית לעצמך קנית. כך הב"ה משיב לחכם ואומר לו, אע"פ שקנית חכמה לעצמך קנית. לכך נאמר אם חכמת חכמת לך. ר' אלעזר אומר, אם חכמת בתורה, כאלו את משמח להב"ה, שנתן לך חכמה, שנאמר אם חכמת חכמת לך, ולזה שנתן לך חכמה, ולצת לבדך תשא, ולא לאחרים. ד"א אם חכמת חכמת לך וגו', לעולם אין מתחברין שתי מדות הללו באדם אחד, החכמה והליצנות, אם חכם הוא אינו לץ ואם לץ הוא אינו חכם, שנא' אם חכמת חכמת לך, וכתי' ולץ לא שמע גערה, וכתי' בקש לץ חכמה ואין.
מעשה באדם אחד, שהיה מסקל מרשותו לרשות הרבים. פי' שהיה מפנה אבנים מביתו ומשליכן ברשות הרבים. מצאו חסיד אחד. אמ' לו, מפני מה אתה מסקל מרשות שאינו

שלך לרשות שלך. שחק אותו האיש, והלעיג עליו, ונתלוצץ בו. ואמר, שוטה שבעולם, ומה ביתי אתה אומר שאינו שלי ורשות הרבים הוא שלי. לא היו ימים מועטים עד שנצטרך אותו האיש, ומכר את ביתו, והיה מהלך ברשות הרבים, והיה נכשל באותן אבנים שהוציא מביתו. והיה אומר, יישר כוחו של אותו חסיד, יפה אמ' לי כי ביתי לא היה שלי, מפני שהיה לי רשות למכרו, ורשות הרבים הוא שלי, בכלל אנשי העיר, מפני שאין לי רשות למכרו. ייסרני, ולא שמעתי ממנו, ונתלוצצתי בו, וקיימתי בעצמי ולץ לא שמע גערה.

מדת הליצנות היא מדה רעה עד מאד. ואסור לאדם להתלוצץ בכל דבר שבעולם, חוץ מבע"ז ובעובדיה. מנין אנו למדין, מאליהו הנביא ז"ל, שנא' ויהי בצהרים ויהתל בהם אליהו ויאמר (אליהם) קראו בקול גדול כי אלהים הוא כי שיח וכי שיג לו וכי דרך לו אולי ישן הוא ויקץ. אמ' להם, וכי הבעל הזה, שאתם עובדים אותו, שיח לו, שמא הוא ברא את כל האילנות, כענין שנא' וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ וגו', וכי שיג לו, שמא הבטיחם את כל התחומין, כענין שנא' לא תסיג גבול רעך, וכי דרך לו, שמא קרע לכם את הים ועשה בו דרך, כענין שנא' הנותן בים דרך ובמים עזים נתיבה, אולי ישן הוא ויקץ, או שמא החיה לכם את המתים ומקיץ אותן משנתן לחיי העולם הבא. אין כל אלו המעשים אלא מעשיו של הב"ה, לו נאה לעבוד ולו נאה להשתחוות, יתברך שמו לעד ולעולמי עולמים, ותתנשא מלכותו לדורי דורים.

וכל מי שאינו מתלוצץ, ולא מחניף לרשעים בעולם הזה, ויש לו יכולת ונפרע מהן, ונוקם נקמת הב"ה מהן, ומשבר גאותן ומאבד אותן, בקנאתו להב"ה ובאהבתו אוהביו ובשנאתו שונאיו, הב"ה כורת לו ברית שלום, לו ולזרעו אחריו, עד סוף כל הדורות, שנא' פנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן השיב את חמתי מעל בני ישראל בקנאו את קנאתי בתוכם ולא כליתי את בני ישראל בקנאתי, לכן אמור הנני נותן לו את בריתי שלום, וכתי' בריתי היתה אתו החיים והשלום ואתנם לו מורא ויראני ומפני שמי נחת הוא. סליק פירקא

יז; פרק אהבת החברים

בענין אהבת חבירו

בענין אהבת החבירים

לא תשנא את אחיך בלבבך הוכיח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא, לא תקום ולא תטור את בני עמך ואהבת לרעך כמוך אני ה'. גרסינן במסכת ערכין בפ' יש בערכין, ת"ר לא תשנא את אחיך בלבבך, יכול לא יכנו ולא יסטרנו ולא יקללנו, ת"ל בלבבך,

בשנאה שבלב הכתוב מדבר. וגרסי' במ' יומא בפ' כל מי שהוא רוצה לתרום, תניא איזו היא נקימה ואיזו היא נטירה. נקימה, אמ' לו השאילני מגלך, אמ' לו לאו, למחר אמ' לו, חבירי, השאילני קרדומך, אמ' לו, איני משאילך, כדרך שלא השאלתני. איזו היא נטירה, אמ' לו השאילני קרדומך, אמ' לו, טוב, איני עושה כמותך שלא השאלתני. ומעשה בחסיד אחד שבכל לילה, כשהיה עולה לישכב על מטתו, היה מוחל לכל מי שהירע לו, והיה אומר, מחול ליה לכל מאן דצערן, כדי שלא יעבור עליו יום אחד שהוא שונא או נוקם או נוטר את חבירו.

וגרסי' במדרש יהי אור ר' אבא היה יושב בשער לוד, וראה אדם אחד בא מן הדרך, והיה יגע מן הדרך. נכנס לחרבה אחת, וישב לו בצד כותל אחד רעוע, וישן לשם. כשיהיה ישן, יצא נחש אחד גדול מן החרבה, ופיו פתוח, והיה בא לאותו האיש לנשוך אותו. ומיד יצא שועל אחד גדול וקפץ על הנחש והרגו. הקיץ אותו האיש משנתו, וראה הנחש לנגדו, מת, מוטל על הקרקע. קם ממקומו אותו האיש, ומיד נפל הכותל, ונמלט ממנו. ור' אבא רואה. אמ', אדם זה, שנעשו עמו נסים כאלו, ודאי כשר הוא. בא ואמר לו, מה מעשיך, שהרי הב"ה עשה עמך נסים גדולים, ולא לחנם נעשו לך. אמ' לו, מימי לא גמלתי רעה לאדם בעולם, ולא עשה לי אדם שום רעה אלא שמחלתי לו מיד, ולעולם לא עליתי על מטתי ליישן בלילה עד שמחלתי לכל אדם שציער אותי, ולא הייתי חושש לאותה רעה שעשה לי, ולא די לי, אלא שמאותו היום ואילך הייתי משתדל בטובתו. בכה ר' אבא, ואמ', גדולים מעשיו של זה ממעשיו של יוסף הצדיק, דאלו יוסף מחל עלבונו לאחיו, מפני שהיו אחיו, והיה ראוי למחול להם, אבל זה, שמוחל עלבונו לכל אדם, גדולים מעשיו, והוא ראוי שיעשה הב"ה עמו נסים גדולים.

ואהבת לרעך כמוך, ר' עקיבא אומר, זה כלל גדול. בן עזאי אומר, זה ספר תולדות האדם. ר' אלעזר הקפר אומר, גדול השלום ושנאת המחלוקת, שאפי' עובדין ע"ז, כביכול אין שכינה יכולה לנגוע בהם, שנא' חבור עצבים אפרים הנח לו. ואם יש מחלוקת מה נאמר בהם, חלק לבם עתה יאשמו. תניא בית שיש בו מחלוקת סופו ליחרב, וחכמים אומרים, מחלוקת בעיר שפיכות דמים בעיר. בית הכנסת שיש בה מחלוקת סופה ליחרב, ויש אומ' סופה להתפזר. שני תלמידי חכמים הדרין בעיר אחת, וכן שני בתי דינין, וביניהן מחלוקת, סופן למות. אבא שאול אומר, מחלוקת ב"ד חורבן עולם.

בשלשה מקומות ויתר הב"ה על ע"ז ולא ויתר על המחלוקת. ראשונה, בימי דור אנוש, התחילו לעבוד ע"ז, שנא' אז הוחל לקרוא בשם ה', ולא נתפרע מהם הב"ה עד דור המבול, שהיה ביניהם מחלוקת, והיו גוזלין וחומסין זה את זה, ולא ויתר להם, שנא' קץ כל בשר

בא לפני כי מלאה הארץ חמס מפניהם והנני משחיתם את הארץ. שניה, בדור המדבר, כשבאו ישראל לידי מעשה העגל מחל להם הב"ה, אבל כשהיו באין למחלוקת לא ויתר להם. שכל מקום שאתה מוצא וילונו, את מוצא לשם מכה, וגדולה מכלם מחלוקת של קרח, ולפי' נהג הב"ה עם קרח ועם עדתו לפנים משורת הדין. א"ר ברכיה, בוא וראה כמה קשה המחלוקת, שהרי ב"ד של מטה אין עונשין לאדם עד שיביא שתי שערות ויהיה בן שלש עשרה שנה ויום אחד, וב"ד של מעלה עד שיהא בן עשרים שנה, וכאן אבדו אפי' יונקי שדים. הה"ד אם כמות כל האדם ימותון אלה ופקודת כל האדם יפקד עליהם לא ה' שלחני. שלישית, כשנחלקו עשרת השבטים על שבט יהודה ובנימין, ולא היה ביניהם שלום, נעשו אלו פורענות לאלו. כשחטאו עשרת השבטים בא שבט יהודה ופרע מהם, שנאמר וירדוף אביה אחרי ירבעם וילכוד ממנו ערים את בית אל ואת בנותיה, ואומר ולא עצר כח ירבעם עוד בימי אביהו ויגפהו ה' וימת. ואע"פ שהיה ירבעם עובד ע"ז, ויתר לו הב"ה, עד שחלק על שבטי יהודה, ונענש.

ר' מאיר אומר, קשה היא המחלוקת, שאפי' מחלוקת שהיא ליישובו של עולם לא אמ' בה הכתו' טוב, ובכל מעשה בראשית מ' טוב, שנא' ויעש אלהים את הרקיע ויבדל בין המים אשר מתחת לרקיע ובין המים אשר מעל לרקיע ויהי כן, ולפי שכתוב בו הבדלה לא כתיב בו טוב. והלא דברים קל וחומר, ומה אם מחלקות שהיא ליישובו של עולם לא נאמר בה כי טוב, מחלוקת שהיא לחורבנו של עולם על אחת כמה וכמה. ר' יהודה אומר, קשה היא המחלוקת, אפי' לעשות סייג למצות. שכן מצינו בבני ראובן ובני גד, שאמרו למשה רבינו ע"ה יותן את הארץ הזאת לעבדיך לאחוזה אל תעבירנו את הירדן, ומפני מה בחרו אותה, מפני שהיה להם מקנה רב והיו מבקשין להתרחק מן הגזל, ולפי שפירשו מישראל, הם גלו תחלה. והלא דברים קל וחומר, ומה אלו, שפירשו מחבריהן להתרחק מן הגזל, נענשו כך, הפורשין מחבריהן מפני השנאה והתחרות על אחת כמה וכמה.

קשה היא המחלוקת

קשה היא המחלוקת, שהיא מביאה לידי מיתה, שנא' וכי ינצו אנשים ונגפו אשה הרה וגו', וכתי' ואם אסון יהיה ונתת נפש תחת נפש. קשה היא השנאה, שהיא מביאה לידי שפיכת דמים, שנא' וכי יהיה איש שונא לרעהו וארב לו וקם עליו והכהו נפש ומת. ר' יצחק אומר, שלשה נקראו רשעים, המגביה ידו על חבירו, והמעיז פניו, והלווה ואינו משלם. המגביה ידו על חבירו מנין, שנאמר ויאמר לרשע למה תכה רעך, למה הכית לא נאמר, אלא למה תכה, מלמד שעדין לא הכה. המעיז פניו מנין, שנא' העז איש רשע בפניו. והלווה ואינו משלם מנין, שנאמר לווה רשע ולא ישלם וצדיק חונן ונותן.

מנין שאסור להכות אדם את חבירו, שנא' ארבעים יכנו לא יוסיף וגו'. והלא דברים קל וחומר, ומה מי שנתחייב מלקות, אנו מצווין שלא להלקותו אלא מלקות קל, אדם בחבירו על אחת כמה וכמה. מנין שאסור להתגרות זה בזה, שנא' וקרבת מול בני עמון אל תצורם ואל תתגר בם. והלא דברים קל וחומר, ומה אם עמון ומואב, שאמר הכתוב לא תדרוש שלומם וטובתם כל ימיך לעולם, נאמר בהם אל תצורם, ישראל זה לזה על אחת כמה וכמה. וכן הוא אומר אל תריב עם אדם חנם אם לא גמלך רעה, יכול אם גמלו רעה יריב עמו, והלא כבר נאמר לא תקום ולא תטור, אלא אפי' גמלו רעה אסור להריב עמו. א"כ למה נאמר אם לא גמלך רעה, ללמדך, שקשה הוא העונש אם לא גמלו רעה יותר משאם גמלו רעה. וכן הוא אומר אל תחרוש על רעך רעה והוא יושב לבטח אתך. אם קשה הוא העונש כשהוא יושב לבטח יותר משאם היתה ביניהם מריבה, כ"ש שעונשו קשה של נכנס בתוך ריב של חבירו להתקוטט. דא"ר נתן, הרי הוא אומר כבוד לאיש שבת מריב, ומה אם מריבה שהוא לאדם עצמו יש לו כבוד אם כבשה, קל וחומר מריבה שאינה שלו והוא מכניס את עצמו בתוכה. וכן הוא אומר מחזיק באזני כלב עובר ומתעבר על ריב לא לו, ללמדך, המחזיק באזני הכלב אין לו תועלת, ואיפשר שיהיה לו בדבר היזק, שינשכנו הכלב, כך המתעבר על ריב לא לו, ואיפשר שיהרוג או יהרג, או יכה או יכו אותו, או יקל או יחרף, או יתקלל, למה היה בשלום והכניס עצמו בסכנה.

ד"א לא תשנא את אחיך. קשה היא השנאה, שהחריבה את ירושלם, כדגרסי' במ' גיטין בפ' הניזקין, אקמצא ובר קמצא חריב ירושלם. ההוא גברא, דרחמיה קמצא ובעל דביה בר קמצא, עבד סעודתא. אמ' ליה לשמעיה, זיל איתי לי קמצא. אזל אייתי ליה בר קמצא. אתא אשכחיה דיתיב. אמ' ליה, מכדי ההוא גברא בעל דבבי הוא, אזל. אמ' ליה, מאי איתבעי הכא. אמ' ליה, הואיל ואתאי, שבקן לי, ואנא יהיבנא דמי דאכילנא ושתינא. אמ' ליה, לא. אמ' ליה, יהיבנא לך דמי פלגא דסעודתא. אמ' ליה, לא. נקטיה בידיה ואפקיה. אמ', הואיל ויתבו רבנן הכא ולא מחו בידיה, לא לשום שמים עביד. אזל אכל קורציהון בי מלכא. אמ' ליה לקיסר, מרדו בך יהודאי. אמ' ליה, מי יימר. אמ' ליה, שדר להו קרבנא וחזי אם מקריבו ליה. שדר בידיה עגלה תילתא. בהדי דקא אתי, שדא ביה מומא. סבור רבנן לאקחא משום שלום מלכות. אמ' להו ר' זכריה בן אבקילס, יאמרו בעלי מומין קרבין על גבי המזבח. אמרו, יהרג. אמ' להו ר' זכריה בן אבקילס, יאמרו מטיל מום בקדשים יהרג. לא הקריבוהו. ונודע הדבר לקיסר ונתגלגל הדבר וחרבה ירושלם. א"ר שמעון בן אלעזר, בוא וראה כמה כחה של שנאה, שהרי סייע הקב"ה לבר קמצא, והחריב את ביתו, ושרף את היכלו.

קשה היא השנאה

ובעון שנאת חנם חרבה ירושלם בשנייה, וסמך לדבר איכה ישבה בדד העיר, ראשי אותיות איבה. וגרסינן במ' יומא בפ' יום הכפורים, תניא, מקדש שני, שהיו בקיאין ועוסקין בתורה ובגמילות חסדים, מפני מה חרב, מפני שנאת חנם שהיתה ביניהם. ללמדך ששקולה שנאת חנם כנגד שלש עבירות, ע"ז וגלוי עריות ושפיכות דמים. ואז"ל כי קצר המצע מהשתרע, מאי מהשתרע, מלהיות שני רעים כאחד. ורוב ייסורין הבאין על האדם בעון שנאת חנם הוא, כדגרסי' בפ' במה מדליקין תניא, ר' נחמיה אומר, בעון שנאת חנם מריבה באה בתוך ביתו של אדם, ואשתו מפלת נפלים, ובניו ובנותיו מתים כשהם קטנים. וגרסי' בויקרא רבה והסיר ה' ממך כל חולי, מה הוא כל חולי, אמ' רב, דין ליבא בישא. וגרסי' בספרי עבר על מצוה קלה עובר על מצוה חמורה, עבר על לא תשנא את אחיך בלבבך, סופו לבא לידי שפיכות דמים. ומי גרם לאבשלום להרוג את אמנון, הוי אומר זו שנאה, שנא' ולא דבר אבשלום עם אמנון למרע ועד טוב כי שנא אבשלום את אמנון. ושנינו במ' אבות ר' יהושע אומר, עין הרע ויצר הרע ושנאת הבריות מוציאין את האדם מן העולם. וגרסי' באבות דר' נתן ר' יהושע אומר, עין הרע ויצר הרע ושנאת הבריות טורפין את האדם מחיי העולם הזה ומחיי העולם הבא. שכל מי שהוא שונא את חבירו, הב"ה עוקרו מן העולם. שכן מצינו באנשי סדום, שלא עקרן המקום מן העולם אלא על שהיו שונאין זה את זה, שנא' ואנשי סדום רעים וחטאים וגו', רעים, זה לזה, וחטאים, בגלוי עריות, לה', בע"ז, מאד, בשפיכות דמים. וגרסי' במכילתא כי תראה חמור שונאך וגו', אם כפפת את יצרך לעשות שונאך אהובך, מבטיחך אני שאעשה שונאך אהובך, דכתי' ברצות ה' דרכי איש גם אויביו ישלים אתו. ואמר החכם שונא אחד יהיה כאלף אלפי אלפים שונאים, ואלף אלפי אוהבים יהיו בעיניך כאחד.

ואע"פ ששנאת חנם עון גדול, חייב אדם לשנוא את הרשעים, כשם שהוא חייב לאהוב את החבירים ההולכים על הדרך הישרה, שנא' הלא משנאיך ה' אשנא ובתקוממיך אתקוטט, וכתיב תכלית שנאה שנאתים, וכתיב יראת ה' שנאת רע גאה וגאון ודרך רע ופי תהפוכות שנאתי.

ד"א כי תראה חמור שונאך רובץ תחת משאו וחדלת מעזוב לו עזב תעזוב עמו, ומה אם מי שהוא שונא אותו אסרה תורה לשנאתו, קל וחומר מי שאינו שונא אותו. ודוד ע"ה קורא האויב בארבע לשונות של גנאי, חמס, חנם, שקר, ריקם. חמס, שנא' ראה אויבי כי רבו ושנאת חמס שנאוני, אלו השונאים את הדיינים, המזכים את החייב והמחייבים את הזכאי, כדי לבקש את החמס. שקר מנין, שנאמר שנאי חנם עצמו, [וכתי'] שקר תרמיתם,

אלו השונאים את הכשרים, מפני שהם אומרים אמת, והם מבקשים לומר על הרע טוב ועל טוב רע. ריקם, שנאמר גם כל קויך לא יבושו יבושו הבוגדים ריקם, אלו השונאים את תלמידי חכמים, על ידי שהן אומרים יש דין ויש דיין, כדי לומר שהעולם הוא ריקם. חנם, שנא' ודברי שנאה סבבוני וילחמוני חנם, אלו ששונאים את חביריהם על לא דבר, שנאמר בלי עון ירוצון ויכוננו עורה לקראתי וראה.

מנין שאסור לשמוח זה באד זה, שנא' שמח לאד לא ינקה. ולא נענשו אנשי צור אלא על שמחת אד, שנא' בן אדם יען אשר אמרה צור על ירושלים האח וגו', וכתי' כה אמר ה' הנני עליך צר והעליתי עליך גוים רבים וגו'. ולא נענשו בני עמון אלא על שמחת אד, שנאמר יען אמרך האח אל מקדשי כי נחל ואל אדמת ישראל כי נשמה ואל בית יהודה כי הלכו בגולה וגו', וכתי' הנני נותנך לבני קדם למורשה וגו'.

אהבת הבריות

לעולם יהיה אדם אוהב את הבריות, ומצוה זו מצות עשה מן התורה, שנא' ואהבת לרעך כמוך. ואמר לרעך, ולא אמר את רעך, מלמד, שחייבה התורה לאהוב ולחמוד לחבירו מה שהוא אוהב וחומד לנפשו. וגרסי' באבות דר' נתן ר' שמעון בן אלעזר אומר, בשבועה אמ' הב"ה דבר זה ואהבת לרעך כמוך אני ה'. אני ה' בראתיו, אם את אוהבו אני נאמן לשלם שכר, ואם לאו אני דיין ועתיד ליפרע. והאוהב את הבריות כאלו קיים כל התורה כלה, כדגרסי' בפ' במה מדליקין מעשה בגוי אחד, שבא לפני הלל. אמ' לו, גיירני על מנת שתלמדני תורה על רגל אחת. אמ' לו, ואהבת לרעך כמוך. ד"א ואהבת לרעך כמוך, לעושי מעשה רעך, ר"ל שיהיה ירא אלהים, שנא' חבר אני לכל אשר יראוך וגו'. ד"א ואהבת לרעך כמוך, חייב אדם לאהוב את חבירו ולחמול על הונו, דתנן ר' יוסי אמר, יהי ממון חבירך חביב עליך כשלך. ופירשו רז"ל כשם שרואה אדם את ממונו כך רואה את ממון חבירו, וכשם שאין מוציא שם רע על ממונו כך לא יוציא שם רע על ממון חבירו. ואם ראה את חבירו במקום סכנה חייב להצילו בכל יכלתו, ואם לא הצילו, מעלה עליו הכתוב כאלו הרגו, שנא' לא תעמוד על דם רעך. ומנין שאם ראה אדם רודף אחר חבירו להורגו, אחר הזכור או אחר הנערה המאורסה, שחייב להצילו כנפשו, ת"ל לא תעמוד על דם רעך. ואז"ל אם ראית חבירך טובע בנהר, או לסטין באין עליו, חייב אתה להצילו, שנאמר לא תעמוד על דם רעך, וכתי' הצל לקוחים למות ומטים להרג אם תחשוך. וא"ת מי רואני ומי יודיעני, למה אסכן בעצמי, שלום עליך נפשי, מה כתיב בתריה, כי תאמר הן לא ידענו זה הלא תוכן לבות הוא יבין ונוצר נפשך הוא ידע והשיב לאדם כפעלו.

וכתב הרמב"ם ז"ל הרואה את חבירו טובע בים, או לסטים באים עליו, ויכול להצילו, או שישכיר אחרים להצילו ולא הצילו, או ששמע שגויים או אנסים חושבים עליו, ולא גלה את אוזן חבירו להודיעו, או שידע בגוי או אנס שהוא קובל על חבירו, ויכול לפייסו בגלל חבירו ולהשיב מה בלבו ולא פייסו, וכל מה כיוצא בזה, עובר על לא תעמוד על דם רעך. ואם הצילו, כאלו קיים עולם מלא.

ואפי' יהיה אויבו או שונאו, חייב להציל אותו ולהציל ממונו, שנא' כי תראה חמור שונאך וגו'. והעושה כך, הב"ה רוצה במעשיו, שנא' ברצות ה' דרכי איש גם אויביו ישלים אתו. ר"ל אם חפץ שירצה דרכיו הב"ה, ישלים הוא בעצמו עם אויביו. כיצד, אם יראה שור או חמור של חבירו רובץ תחת משאו, יקים אותו עמו, מיד יסיר אויבו השנאה מלבו, ובשביל זה ירצה הב"ה דרכיו. ותניא מי שיש לו אוהבים מלמטה יש לו אוהבים מלמעלה, וכל מי שיש לו צרים מלמטה יש לו צרים מלמעלה, דתנן כל מי שרוח הבריות נוחה הימנו רוח המקום נוחה הימנו, וכל מי שאין רוח הבריות נוחה הימנו אין רוח המקום נוחה הימנו.

להתחבר לטובים ולישרים

לעולם יתחבר אדם לטובים ולישרים ויתרחק מחברת הרשעים ובני הבליעל. כמו ששנינו במ' אבות נתאי הארבלי אומר, הרחק משכן רע ואל תתחבר לרשע, ופירשו חז"ל אחד שכן שבבית, ואחד שכן שבחוץ, ואחד שכן שבשדה, שאין הנגעים באים אלא על ביתו של רשע וגורם לסתור כותלו של צדיק. כיצד. כותל שבין רשע לצדיק, ונראה נגע בביתו של רשע, סותרין ביתו של צדיק בנגעו של רשע. ר' ישמעאל בנו של ר' יוחנן בן ברוקא אומר, אוי לרשע ואוי לשכנו, עונותיו של רשע גרמו לסתור כותלו של צדיק. ד"א ואל תתחבר לרשע, שלא יתחבר אדם לאדם רע. שהרי יהושפט נתחבר לו לאחאב, ועלה עמו לרמות גלעד, ויצא עליו קצף, שנא' הלרשע תעזור ולשונאי ה' תאהב, בא עליך קצף מאת ה'. שוב נתחבר לאחזיהו ופרץ ה' את מעשיו, שנא' בהתחברך עם אחזיהו פרץ ה' את מעשיך. וכן מצינו באמנון, שנתחבר לו ליונדב, ויעץ לו עצות מות, שנא' ולאמנון רע ושמו יונדב בן שמעה אחי דוד ויונדב איש חכם מאד, חכם לפורענות. וגרסי' באבות דר' נתן רבן יוחנן בן זכאי אומר, אם יאמרו לך הילדים בנה בית המקדש, אל תשמע להם, ואם יאמרו לך הזקנים בוא ונסתור בית המקדש, שמע להם, מפני שבנין הילדים סתירה וסתירת זקנים בנין. ראיה לדבר רחבעם בן שלמה, שעזב עצת הזקנים ונטל עצת הילדים. אל תהי חבר לרשע, אפי' לדברי תורה. אלא ישתדל אדם לקנות חבר טוב ולהתרחק מחבר רע. דתנן אמר להם, צאו וראו איזו היא דרך ישרה, שידבק בה האדם. ר' אליעזר

אומר, עין טובה, ר' יהושע אומר, חבר טוב, ר' יוסי אומר, שכן טוב, ר' שמעון אומר, הרואה את הנולד, ר' אלעזר אומר, לב טוב. אמר להם, צאו וראו איזו היא דרך רעה, שיתרחק ממנה האדם. ר' אליעזר אומר, עין רעה, ר' יהושע אומר, חבר רע, ר' יוסי אומר, שכן רע, ר' שמעון אומר, הלווה ואינו משלם, ר' אלעזר אומר, לב רע.

וגרסינן בפרקי ר' אליעזר הולך את חכמים יחכם ורועה כסילים ירוע. הולך את חכמים יחכם, למה הוא דומה, למי שהוא נכנס לבית המרקחים, לא נתן ולא לקח, וריח טוב לקח, כך כל מי שהוא הולך עם צדיקים לוקח מדרכיהם וממעשיהם הטובים. ורועה כסילים ירוע, למה הוא דומה, לאדם שנכנס לבית הבורסקי, לא נתן ולא לקח, וריח רע לקח, כך מי שהוא מהלך עם הרשעים לוקח מדרכיהם וממעשיהם הרעים.

אמר המחבר, משל למה הדבר דומה, לשני בני אדם שהיו מהלכין בדרך, ופגעו בשתי חבורות של בני אדם שהיו מהלכין בדרך. החבורה האחת היו בה אנשים צדיקים ישרים ותמימים, אנשי חסד, יראי אלהים. הלך האחד ונתחבר להם והלך עמהם, וכל מי שהיה רואה אותו עמהם היה סבור שהיה אחד מהם. כיון שהגיעו קרוב למדינה, פירש מהם, ונכנס למדינה, והם הלכו להם. החבורה השנית היו בה אנשים בני בליעל, גנבים ושודדים, והיו הורגים כל מי שהיו מוצאים בדרך ובוזזים את נכסיו. הלך השני ונתחבר להם והלך עמם, וכל מי שהיה רואה אותו בדרך היה סבור שהיה אחד מהם. כיון שהגיעו למדינה, פירש מהם, ונכנס למדינה, והם הלכו לדרכם. היו שני אנשים באין לעיר והיו מאותה המדינה. האחד מהם ראה לחבורה של צדיקים, ולאותו האיש עמהם, והיה מספר לאנשי המדינה, ואומר, ראיתי בדרך חבורה של חסידים קדושים, שהיו מהלכין בדרך, ופייסתי מהם שיכנסו למדינה, כדי שיעשו להם כבוד אנשי המדינה, ולא רצו. ובעוד שהוא מדבר, והנה אותו האיש, שנתחבר להם בדרך ופירש מהם קרוב מהמדינה, עובר. אמ', זה האיש הוא מאותה חבורה של צדיקים. מיד עשו לו כבוד גדול, ומינוהו עליהם לראש ולקצין. וכל זה מפני שנתחבר לטובים. השני היה בא אל המדינה וראה אותם הגנבים והשודדים. מיד נבהל, ופחד על נפשו, ונתחבה עד שעברו. וכיון שנכנס למדינה, היה מספר לאנשי המדינה, ואומר, ראיתי בדרך כת של גנבים ושודדים, והיו הורגים כל מי שהיו מוצאים בדרך, ושוללים את ממונו. ובעוד שהוא מדבר, והנה אותו האיש, שנתחבר אליהם בדרך ופירש מהם קרוב לעיר, עובר. אמ', זה האיש הוא מאותה הכת של גנבים. מיד לקחוהו ותלו אותו. וכל זה מפני שנתחבר לרשעים. לא גנב ולא שלל עמהם, ומת מיתה משונה. ע"כ.

וכל הרוצה להתרחק מן העבירות יתרחק מחברת הרשעים. ואמרו חכמי המוסר כשתרצה לשאול על אדם, שאל למי הוא מתחבר, כי כל אדם עושה כמעשה רעהו. לפי' יתחבר אדם לטובים ויתרחק מן הרעים. ואמ' החכם חברת הטובים כבוד ויקר וחברת הנבלים קלון ובזיון. ואמ' המתחבר לטובים, אפי' עבר עבירה, אין חושדין אותו, והמתחבר לרעים, אפי' לא עבר, חושדין אותו. והמתחבר לטובים דומה למי שהוציא המור, אפי' שלא יתן ממנו לחבירו, נהנה ממנו. והמתחבר לרשעים דומה לאדם שהוא קרוב לכבשן האש, שאם לא ישרף יתהבהב. ועוד אמרו לעולם לא נתחבר אדם לרשעים ונפטר מהם בשלום. ולעולם כל מין ידבק במינו, הצדיק ידבק בצדיק והרשע ידבק ברשע, כד"א את כל עורב למינו. וגרסי' בבבא קמא מנא הא מילתא, דאמרי אינשי, דקלא בישא מטייל ואזיל בתר קנא דשרכי. פי' הדקל הרע, שאינו עושה פירות, הוא מתחבר לאילני סרק, שאין עושין פירות, וצומח ביניהם. ודבר זה כתוב בתורה, שנוי בנביאים, ומשולש בכתובים. כתוב בתורה, וילך עשו אל ישמעאל, שנוי בנביאים, ויתלקטו אל יפתח אנשים ריקים, ומשולש בכתובים, כל עוף למינו ישכון ובן אדם לדומה לו. ואינו בפסוק אלא בספר בן סירא, ואמ' בכתובים לפי שהוא כתוב. והרוצה לדעת מידות חבירו, יסתכל במה שהוא משבח. אם משבח הטובות, בידוע שהוא בעל מדות טובות, ואם בהפך, הוא בהפך. והוא שאמ' שלמה ע"ה מצרף לכסף וכור לזהב ואיש לפי מהללו. אינו מהלל אלא הדומה למדותיו, אם רעים ואם טובים.

ששה דברים אין אדם יכול לעשותן, אם עושה אלו הו' דברים אחרים. ואלו הן. א' אין לך אדם שרודף למלאת תאות יצרו, שלא יחטא. ב' אין לך אדם שמשיח תמיד עם הנשים, שלא יבא לידי ניאוף. ג' אין לך אדם שקבץ ממון הרבה, שלא גס לבו עליו. ד' אין לך אדם שהתחבר לרעים, שנפטר מהם בשלום. ה' אין לך אדם שקרוב למלכים, שלא נתהפך עליו הזמן. ו' אין לך אדם שבקש שום דבר מהנבלים, שנעשית בקשתו.

וחברת הטובים כלה תועלת, בלי היזק, אפי' אין נותנין לו שום דבר משלהם. ואפי' אינן מליצין בעד חבריהם, אפי' הכי חברתם טובה היא ומועילה, לפי שבני אדם מכבדין אותם. לפי' יתחבר אדם לטובים. ואמר החכם המתחבר לטובים תגדל מעלתו, ויתנשא הוא ומשפחתו, והמתחבר לרשעים סופו להיות כהם. ורשע המתחבר לצדיקים סופו להיות כהם, שנא' הולך את חכמים יחכם ורועה כסילים ירוע. ולעולם יהא אדם עבד לנדיבים ולטובים ולא יהיה שר ושופט לקלים ולפוחזים. דתנן והוי זנב לאריות ואל תהי ראש לשועלים. ר' אומר, כשהלך לוט עם אברהם אבי' ע"ה למד מדרכיו וממעשיו הטובים. מה עשה אברהם אבינו ע"ה, עשה בית קבול בחרן, וכל מי שהוא נכנס ויוצא

היה מאכילו ומשקהו, ואומר לו, אחד הוא אלהי אברהם ית' שמו, וכשבא לוט היה עושה כך. ועוד אמ' החכם אין ראוי למשכיל להתחבר לאדם עד שיבחין אותו, אם הוא ראוי לחבורה אם לאו.

ועוד אמרו, החבורה היא על ארבעה עניינים.

[האחת] דומה למזון, והיא חברת האדם לאשתו ולבניו, שנא' באהבתה תשגה תמיד. כשם שהמזון הוא צריך לו האדם תמיד, שבו קיום גופו, כך היא חברת האדם לאשתו ולבניו תמיד, כשם שבכל יום ויום הוא צריך לראותם, ובם יהיה שלו ושקט ושאנן, ודעתו מתיישבת עליו. ומנין שדומין אשתו של אדם ובניו למזון, שנא' אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך בניך כשתילי זיתים סביב לשולחנך. המשיל האשה והבנים לשולחן.

השנית דומה לרפואה, והיא חברת האח. כמו שאין צריך אדם לרפואה אלא בעת החולי, כך חברת האח אינה צריכה אלא בעת הדוחק והצרה, שנאמר ואח לצרה יולד.

השלישית חברת הרעים הטובים, ודומה אהבתן ורחמנותן לחמלת האב על הבן. באב כתי' כאשר יחמול איש על בנו העובד אותו, וכתי' כרחם אב על בנים רחם ה' על יראיו. וברע כתי' חנוני חנוני אתם רעי.

הרביעית דומה לסם המות, והיא חברת הרעים ובני הבליעל. שכשם שסם המות מזיק וממית, כך הרעים ובני הבליעל ממיתים.

וגרסי' במדרש המתחבר לרשע טורד עצמו מן העולם הזה ומן העולם הבא. והמסביר פנים לרשע הרי הוא ממרגיזי אל. והמרמה בדרכיו מתאבל בגופו. והמטה את חבירו מדרך הטובה לדרך הרעה מת בחצי ימיו. והמלעיג על המצות אין מרחמים עליו מן השמים. והמלעיג על עניותן של ישראל סוף שהוא יגע ואחרים אוכלים את יגיעו. וכל המרגיל להאדים פני חבירו פנקסו פתוחה ביום. אוי למי שהשעה מטעה בו, אוי למי שנעשה סניגורו קטיגורו, אוי למי שיצרו מנצחו. אוי למי שנהפך עליו הגלגל. אוי למי שמאבד את עולמו. אוי למי שתקלה באה על ידו. אוי למי שנתחלל שם שמים בידו.

מידות החבר הטוב והנאמן

ט"ו דברים צריך לעשות החבר הטוב לחבירו הנאמן, ואז תהיה חברתו נאה ושלימה בלא מרמה. ואלו הן. א' יקדים בשלומו. ב' צריך להזמין לחבירו בכל חפציו הטובים וביום שמחתו. ג' יקראהו במיטב שמותיו. ד' ישמור סודהו ולא יגלהו. ה' יהיה למושיע בעת צרתו ומשתתף עמו בכל תלאותיו. ו' יבקרהו בחוליו וישתדל לעשות צרכיו כל ימי שבתו בחוליו. ז' יתעסק בצרכי קבורתו אם מת. ח' יתקן דבריו בפניו, כ"ש שלא בפניו. ט' יעבור על פשעיו שפשע לו ויחמול לו מיד. י' יוכיח אותו אם ידע בו שעושה שלא

כדין. י"א יכבדנו תמיד. י"ב לא ירמה אותו במשא ומתן. י"ג יעשה כל מה שידור לו לעשות. י"ד לא יכזב לו. ט"ו יבקש עליו רחמים תמיד ויבקש טובתו בלבו.
וגרסי' באבות דר' נתן ועוד ג' דברים היה אומר ר' אליעזר, יהי כבוד חבירך חביב כשלך [וכו'], הוי חס על כבוד בניו ובנותיו. אם רוצה את שלא יטול אדם את שלך, אף לא תהי נוטל את של חבירך. אם רוצה את שלא יאמר אחריך דבר, אף אתה לא תאמר אחרי חבירך דבר. הלל אומר, הוי מתלמידיו של אהרן, אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה. חייב אדם לאהוב את חבירו ולחלוק לו כבוד. והלא דברים קל וחומר, ומה אם מלאכי השרת, שאין ביניהן יצר הרע, חולקין כבוד זה לזה, בשר ודם, שיש ביניהם יצר הרע, אין חולקין כבוד זה לזה. [ומנין שמלאכי השרת חולקים כבוד זה לזה], שנאמר וקרא זה אל זה ואמר וגו'. [מה ת"ל ואמר, אלא זה] האומר לחבירו את גדול ממני, אתה פותח בשבחו של מקום תחלה. וגרסי' במגילת חסידים [אם] את רוצה להדביק לך אוהב, הוי נושא ונותן בטובתו. ולא יעבור אדם על דעת חבירו ויבטל רצונו מפני רצון אחרים. כדגרסי' במ' שבת בפרק כל כתבי הקדש, א"ר יוסי, מימי לא עברתי על דעת חבירי, יודע אני שאיני כהן, ואלו אמרו לי חבירי עלה לדוכן, הייתי עולה.
שמונה חבורות הן של בני אדם, המתחבר לאחת מהן למד מדה בפני עצמה. ואלו הן. א' המתחבר למלכים למד החמס והגאוה. ב' המתחבר לעשירים למד אהבת הממון ותענוג העולם הזה. ג' המתחבר לעניים למד הענוה והשבח וההודאה. ד' המתחבר לנשים למד הזמה והחשק והשחוק ונבלות הפה וכל מחשבה רעה. ה' המתחבר לנערים למד שיחה בטלה והיתול, דתנן שיחת הילדים וישיבת בתי כנסיות של עמי הארץ מוציאין את האדם מן העולם. ו' המתחבר לרשעים למד העונות והפשעים ומסלק ממנו התשובה. ז' המתחבר ללצים למד שוא ודבר כזב. ח' המתחבר לחסידים ולצדיקים למד החסד והמדות הטובות ונוחל העולם הבא.
לעולם ישתדל אדם לקנות לו חבר, אם ימצא אותו, בחנם, ואם לאו, יקנהו בממונו. דתנן עשה לך רב, וקנה לך חבר, והוי דן את כל האדם לכף זכות. ואמר החכם תמה אני ממי שקונה את העבדים בממונו, איך לא יקנה את בני החורין באמרי פיו הטובים. שבדברים הטובים קונה האדם החבירים [יותר] מבממון. וחסידים הראשונים היו דנין את כל אדם לכף זכות, ואפי' היו רואין לאדם עושה שום דבר שהיה נראה לרבים שהיה עובר עבירה, היו מזכין אותו בלבן, ודנין אותו לכף זכות, ואומרים, איפשר שלא עבר וכוונתו היתה לדבר אחר והיו מסתלקין מן החשד, שכל החושד בכשרים לוקה בגופו. וגרסי' במ' שבת בפ' מפנין, ת"ר הדין את חבירו לכף זכות דנין אותו לכף זכות.

מעשה באדם אחד מגליל העליון, שנשכר אצל בעל הבית אחד בדרום שלש שנים. כיון שהגיע ערב יום הכיפורים, אמ' לו, תן לי שכרי ואלך ואפרנס את אשתי ואת בני. אמ' לו, אין לי מעות. אמ' לו, תן לי בהמה. אמ' לו, אין לי. אמ' לו, תן לי קרקע. אמ' לו, אין לי. אמ' לו, תן לי כרים וכסתות. אמ' לו, אין לי. הפשיל את כליו לאחוריו והלך בפחי נפש. אחר הרגל נטל בעל הבית את שכרו ומשוי שלש חמורים, אחד של מאכל ואחד של משקה ואחד של מיני מגדים, והלך לו לביתו של השכיר. לאחר שאכלו ושתו נתן לו שכרו. אמ' לו, בשעה שאמרת לי תן לי מעות, ולא נתתי לך, במה חשדתני. אמ' לו, שמא פרקמטיא בזול נזדמנה לו לקנות ולקח בהן. וכשאמרת לי תן לי בהמה, ואמרתי לך אין לי, במה חשדתני. אמ' לו, אמרתי שמא מושכרות הן ביד אחרים. וכשאמרת לי, תן לי קרקע, ואמרתי אין לי, במה חשדתני. אמ' לו, אמרתי שמא מוחכרות הן ביד אחרים. וכשאמרת לי, תן לי כרים וכסתות, ואמרתי לך, אין לי, במה חשדתני. [אמ' לו], אמרתי שמא הקדיש כל נכסיו לשמים. אמ' לו, העבודה, כך היה, שהקדשתי כל נכסי בשביל הורקנוס בני, שלא עסק בתורה, וכשבאתי אצל חבירי בדרום התירו לי את נדרי. ואתה כשם שדנתני לכף זכות, המקום ידין אותך לכף זכות.

ת"ר מעשה בחסיד אחד שפדה ריבה אחת בת ישראל, ובמלון השכיבה מרגלותיו. למחר ירד וטבל, ועלה ושנה לתלמידיו. אמ' להם, בשעה שהשכבתיה אצלי, במה חשדתוני. אמרו לו, סבר ר' שמא יש תלמיד שאינו בדוק לרבו. ובשעה שירדתי וטבלתי, במה חשדתוני. אמרו לו, שמא מטורח הדרך ראה ר' קרי. אמ' העבודה, כך היה, ואתם, כשם שדנתוני לכף זכות, [המקום ידין אתכם לכף זכות].

ת"ר פעם אחת הוצרך דבר לחכמים אצל מטרוניתא אחת, שכל גדולי רומי היו מצויין אצלה. אמרו, מי ילך לנו אצלה. אמ' להם ר' יהושע בן חנניה, אני אלך. הלך הוא ותלמידיו. כיון שהגיעו לפתח ביתה, חלק תפליו ברחוק ארבע אמות, ונכנס, ונעל הדלת בפניה. וכשיצא, ירד וטבל, ועלה ושנה לתלמידיו. אמ' להם, כשחלצתי תפלי, במה חשדתוני. אמ' לו, כסבור ר' אל יכנסו דברי קדשוה במקום טומאה. [אמר להם], כשנעלתי הדלת בפניכם, במה חשדתוני, אמרו לו, אמרנו שמא דבר מלכות בינו ובינה. [אמר להם], כשירדתי וטבלתי, במה חשדתוני. אמרו לו, שמא ניתזה צינורא מפיה על בגדי רבי. אמ' להם, העבודה, כך היה, ואתם כשם שדנתם אותי לכף זכות, המקום ידין אתכם לכף זכות.

וגרסי' באבות דר' נתן והוי דן את כל האדם לכף זכות. מעשה באחד ששלח את בנו גבי חבירו, ואמ' לו, לך אמור לו, אבא אמ' השאילני מדה אחת חטים. הלך ומצאו מודד

חטים. [אמר לו, אין לי]. בא וספר לאביו. אמ' לו, שמא של מעשר שני הם. ועוד אמר לו, לך אמור לו, אמ' אבא השאילני מנה אחת. הלך ומצאו מונה מעות. אמ' לו, אין לי. בא וספר לאביו. אמר, שמא פקדון הם אצלו. כיון שיצאו לשוק, פגעו זה בזה. אמ' לו חבירו, כשבא בנך ומצאני מודד חטים, ולא נתתי לו, במה חשדתני. אמ' לו, אמרתי שמא של מעשר שני הם. וכשבא בנך אצלי ומצאני מונה מעות, ולא נתתי לו, במה חשדתני. אמ' לו, אמרתי שמא פקדון הם אצלו. אמ' לו, העבודה, כך היה, ולא הטית ימין ושמאל, ועליך נאמר והוי דן את כל האדם לכף זכות, כשם שדנתני לכף זכות, כך ידין אותך הב"ה לכף זכות.

א"ר שמעון בן לקיש החושד בכשרים לוקה בגופו. מנא לן, ממשה ע"ה, שנא' והם לא יאמינו לי, וקמי שמא גליא מילתא דמהמני, שנא' ויאמן העם וגו'. וכיון שחשדן משה רבינו ע"ה נענש, דכתיב ויאמר ה' לו עוד הבא נא ידך בחיקך, ויוציאה מחיקו, והנה ידו מצורעת כשלג. וכי לא הוי מילתא אחרינא, אות או מופת, למיתן ליה אלא צרעותא בגופיה, אלא מכאן דאיענש על מילתא. אמ' רבא, ואיתמ' ר' יוסי בר' חנינא, מדה טובה ממהרת לבא ממדה של פורענות. דאלו התם [כתיב] ויוציאה מחיקו והנה ידו מצורעת כשלג, הנה במדת הפורענות נתעכב ואמ' והנה ידו מצורעת כשלג, ובמדת הטובה לא נתעכב, ולא אמר והנה ידו, אלא והנה שבה כבשרו. ומאן דחשדין ביה מילתא ולית ביה, צריך לאפוקי נפשיה מחשדא. דהכי אשכחן בחנה, דאמ' לה, עד מתי תשתכרי, ואמרה, לא אדוני, אשה קשת רוח אנכי ויין ושכר לא שתיתי. מיד אמ' לה, לכי לשלום. מכאן לחושד דבר בחבירו, ואין בו, שצריך לפייסו, ולא עוד אלא שצריך לבקש עליו רחמים, שנא' ויאמר לה עלי, לכי לשלום ואלהי ישראל יתן את שלתך אשר שאלת מעמו. א"ר יוסי, יהא חלקי עם מי שחושדין אותו בדבר ואין בו.

והאוהב את חבירו לעולם ידין אותו לכף זכות, ויכסה על פשעיו, ולא ימצא לו חובה, באהבתו אותו. אבל אם שונא אותו, לעולם ידין אותו לכף חובה, ואפי' לא עבר, ולא יראה לו זכות, ואפי' הוא כשר. ומתוך כך בא להתקוטט עמו, ויבקש עליו תרעומת, שנא' שנאה תעורר מדנים ועל כל פשעים תכסה אהבה. לפי שבשנאתו אותו הם דבריו נכרים אצלו, ויריב עמו על לא דבר, והפך אם הוא אוהבו. ואפי' יהיה עמו חבירו בברית ובשבועה, ישוב לאחור ויפר הברית. כי השנאה הטמונה בלבו תחפש המריבות ותעורר המדנים וכל שנאה ותחרות, ויחשוב בלבו שגם חבירו שונא אותו, כי הוא ידין לבות בני אדם שהם רעים כלבו הרע, וההרהורים רעים שבלבו יחשוב שהן כך בלבות אחרים, ומתוך המחשבה הרעה יבא לידי מעשה, וישנא את הבריות.

משל לאדם שהולך על מקום צר, אם אינו מקום גבוה מעל הארץ, ילך בחפזה ולא יכשל, כ"ש שלא יפול, ואם אותו מקום גבוה הרבה מעל הארץ, יחשוב בלבו שיפול לארץ, ומתוך פחדו ליפול בא לידי מעשה ויפול על כל פנים. כך השונא את חבירו, בשנאה ובמחשבה הרעה שבלבו יחשוב שגם חבירו הוא שונא אותו, וישנאנו גם הוא יותר.
וכל המהרהר דבר רע בלבו, יראה לו אותו דבר שהרהר בו שהוא אמת, ויתקיים בלבו, ויבא לידי מעשה. וכן רוב החלומות, אינן אלא מההרהורים שמהרהר אדם בלבו בהקיץ, יראו לו בחלום.
וגרסי' במדרש הנה חיל פרעה היוצא לכם לעזרה שב לארצו מצרים. מפני מה שב חיל פרעה למצרים ולא באו לעזור את ישראל. לפי שהיו שונאים את ישראל, ואע"פ שהיו עמם בברית. ומפני שנאתם אותם, כשהיו באין לעזור אותם, באו עד שפת הים והרהרו בלבבם שנאתם בישראל, ומתוך המחשבה הרעה, והשנאה וההרהור, נדמו להם על הים דמות נאדות נפוחים שטוחים על פני המים. מיד חזרו, כסבורים שהם אבותם שהטביע הב"ה בים על ידי משה רבינו ע"ה. ואמרו, חרפה היא לנו לעזור לאויבינו, שהטביעו את אבותינו בים, אחר שנתעללו בם בכמה מכות. הא למדנו, שהשנאה מביאה לידי איבה ולידי קטטה.
וגרסי' בספרי כי ינצו אנשים יחדו, אין שלום יוצא מתוך ניצות. וכן הוא אומר ויהי ריב בין רועי מקנה אברם ובין רועי מקנה לוט, מי גרם ללוט שפירש מן הצדיק, הוי אומר מריבה. וכן הוא אומר ועמדו שני האנשים אשר להם הריב, מי גרם לו ללקות, הוי אומר מריבה. אין לי אלא אנשים, שלום אשה עם חבירתה, אם ובת, איש ואשה, מנין, ת"ל יחדו, מכל מקום. לפי' צריך אדם למנוע נפשו מן המריבה, כי המונע נפשו מן המריבה הוא מכובד עם הבריות, שנא' כבוד לאיש שבת מריב וגו', וכתי' יתר מרעהו צדיק ודרך רשעים תתעם. פי' יתר מרעהו צדיק, יתרון יש בצדיק יותר מבאדם אחר, שהצדיק שומע חרפתו וסובל את תאותו וכובש את יצרו ושותק, כדי שלא יבא לידי מריבה ולידי בזיון, ודרך רשעים תתעם, הדרך הרעה של רשעים תתעם, כי הוא בזיון בעיניהם לשמוע חרפתם ולשתוק, והם תועים מדרך השכל, שמתוך כך הם באים לידי קטטה ורציחה.
וגרסי' במ' חולין בפ' כסוי הדם, אמ' רבא ואיתמ' ר' יוחנן, אין העולם מתקיים אלא בזכות מי שבולם פיו בשעת מריבה, שנא' תולה ארץ על בלימה. ר' אבהו [אמר], במי שמשים נפשו כמי שאינו, שנא' ומתחת זרועות עולם. ואמ' החכם לעולם לא חרפני אדם יותר מפעם אחת, כי בפעם הראשונה אסבול חרפתו, ולא יחרפני שנייה. וגרסי'

במדרש משלי איש רעים להתרועע ויש אוהב דבק מאח. מי שרוצה להיות לו רעים, יסבול ויעבור על מדותיו, ויקבל אותם בסבר פנים יפות. פי' להתרועע, מגז' רע, כלומ' יעשה עצמו רע וחבר עם כל בני אדם. ד"א איש רעים להתרועע, לעולם לא יהיו לאדם רעים, אם לא יכנע לפניהם וישבר גאותו, מגזרת תרועם בשבט ברזל, ואז תהיה חבורתו נאה ושלימה. ואמ' החכם מי שלא ישבר גאותו לפני חביריו, ויהיה תמיד עלוב מהם, ולא יהיה הוא עולב לאחד מהם, לעולם לא יהיו לו רעים. והמדות הטובות הללו גורמין שיהיו לו רעים אהובים יותר מאחיו, שנא' ויש אוהב דבק מאח. וכתי' רעך ורע אביך אל תעזוב ובית אחיך אל תבא ביום אידך, אם תשמור ולא תעזוב רעך ורע אביך, לא תצטרך לאחיך ביום אידך, כי חבירך יצילך ביום צרתך, שהוא לך יותר מאח.

וגרסי' בואלה שמות רבה טוב שכן קרוב, זה יתרו, מאח רחוק, זה עשו. ביתרו מה כתי', ואתה עשית חסד עם כל בני ישראל בעלותם ממצרים, ובעשו כתי' זכור את אשר עשה לך [עמלק] בדרך בצאתכם ממצרים. את מוצא דברים רבים מוכיחין שהם כתובים בעשו לגנאי וביתרו לשבח. בעשו כתי' נשים בציון ענו, וביתרו כתי' ויתן את צפורה בתו למשה. בעשו כתי' אוכלי עמי אכלו לחם, וביתרו כתי' קראן לו ויאכל לחם. בעשו כתי' ולא ירא אלהים, וביתרו כתי' וצוך אלהים. עשו בטל את הקרבנות, ויתרו ויקח יתרו עולה וזבחים לאלהים. עשו שמע ביציאתן ממצרים ונלחם עמהם, שנא' ויבא עמלק וילחם עם ישראל, ויתרו שמע בטובתן של ישראל ובא ונלוה אליהם, שנא' וישמע יתרו כהן מדין וגו'.

גרי הצדק וישראל שוין באהבה

וגרי הצדק וישראל שוין באהבה, והן כישראל לכל דבריהם. ומצות עשה לאהוב את הגר, שנאמר ואהבתם את הגר כי גרים הייתם בארץ מצרים. וגרסי' במכילתא וגר לא תונה ולא תלחצנו וגו', לא תונה, בדברים, ולא תלחצנו, בממון. בדברים, שלא תאמר לו, אמש היית עובד ע"ז וחזירים נוצצים מבין שניך, ועכשו אתה עומד ומדבר נגדי. ואם תונה אותו יונה אותך, שנא' כי גרים הייתם בארץ מצרים. מכאן היה ר' נתן אומר, מום שבך אל תאמר לחבירך. וגרסי' בבבא מציעא בפרק הזהב קונה את הכסף, ת"ר המאנה את הגר עובר בשלשה לאוין, והלוחצו עובר בשנים. תניא ר' אליעזר הגדול אומר, מפני מה הזהירה תורה על הגר בשלשים ושש מקומות, שכך כתי' כי גרים הייתם בארץ וגו'.

חביבין הגרים

חביבין הגרים, ששקלן הכתוב כקדושת שבת וקדושה מע"ז. שהזהיר הכתוב על השבת בעשרים ושמונה מקומות, ועל ע"ז בעשרים ושמונה מקומות, אף על הגר מוזהר עליו

בעשרים ושמונה מקומות. וישראל נקראו קדושים, שנא' כי עם קדוש אתה לה' אלהיך, על ידי שהיו מתקדשין מע"ז, שנא' והתקדשתם והייתם קדושים, קדושים מגלוי עריות, מנבלות וטרפות, משקצים ורמשים, מן הטומאות. מגלויי עריות, שנא' בסוף פרשת עריות, והתקדשתם והייתם קדושים. מנבלות וטרפות, שנא' ואנשי קדש תהיון לי ובשר בשדה טרפה לא תאכלו. משקצים ורמשים, שנא' בסוף פרשת איסורי מאכלות, כי אני ה' אלהיכם והתקדשתם וגו'. מן הטומאות, שנא' וטהרו וקדשו מטומאות בני ישראל. אף לעתיד לבא הב"ה מקדשן, דכתי' וידעו הגויים כי אני ה' מקדש את ישראל בהיות מקדשי בתוכם לעולם. וכן הוא אומר והייתם לי קדושים, בעולם הזה, ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי, לעולם הבא. ר' חנינא בן אנטיגנוס אומר, אלו אמר ואבדיל את העמים מכם לא היתה תקומה לאומות העולם, ולא היה פתח לאחד מהן להתגייר. למה הדבר דומה, לבורר רעות מתוך יפות, שוב אינו חוזר על הרעות. וכשהוא אומר ואבדיל אתכם מן העמים, הרי פותח לגויים להתגייר. למה הדבר דומה, לבורר יפות מתוך רעות, ועדין חוזר על הרעות, שמא ימצא בהן יפות.

חביבין הגרים, שבכל מקום הוא מכנן כישראל. ישראל נקראו עבדים, שנא' כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם, והגרים נקראו עבדים, שנא' ובני הנכר הנלוים על ה' לשרתו ולאהבה את ה' להיות לו לעבדים. ישראל נקראו משרתים, שנא' ואתם כהני ה' תקראו משרתי ה' יאמר לכם, והגרים נקראים משרתים, שנא' ובני הנכר הנלוים על ה' לשרתו. ישראל נקראו אוהבים, שנאמר אהבתי אתכם אמר ה', והגרים נקראו אוהבים, שנא' ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה. ר' שמעון בן יוחאי אומר, ואוהביו כצאת השמש בגבורתו, מי שהוא אוהב את המקום המקום אוהבו, שנא' ואוהב גר, ובצדיקים כתי' ואוהביו כצאת השמש בגבורתו. וכי מי הוא גדול, מי שהוא אוהב את המלך או מי שהמלך אוהבו, [הוי אומר, מי שהמלך אוהבו, שנא' ואוהב גר]. המשל אומר הכל אוהבין את מלכם, אשרי מי שמלכו אוהבו.

אנקלוס הגר שאל את ר' אליעזר. אמ' לו, הרי כל חבה שחיבב הב"ה את הגר לתת לו לחם ושמלה בלבד. אמ' לו, וכי דבר קטן הוא לפניך, דבר שנתחבט עליו אותו זקן, ואמ' ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש. בא לפני ר' יהושע, התחיל מפייסו. אמר לו, לחם זה לחמה של תורה, שנאמר לכו לחמו בלחמי, ושמלה זו תורה, שנא' שמלה לכה קצין תהיה לנו. ולא עוד אלא שבנותיהם נישאות לכהונה ויולדות כהנים והם זוכים ללחם ושמלה, לחם זה לחם הפנים, ושמלה אלו בגדי כהונה. הרי במקדש. ומנין אף בגבולין. לחם זו חלה, ושמלה זה ראשית הגז.

בישראל נאמר ברית, שנא' והיתה בריתי בבשרכם, ובגרים נאמר ברית, שנא' ומחזיקים בבריתי. בישראל נאמר רצון, שנאמר לרצון להם לפני ה', ובגרים נאמר רצון, שנאמר עולותיהם וזבחיהם לרצון על מזבחי. בישראל נאמר שמירה, [שנא'] הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל, ובגרים נאמר שמירה, שנא' ה' שומר את גרים. וכן את מוצא הגרים בארבע כתות שהן עונות ואומרות לפני מי שאמ' והיה העולם, זה יאמר לה' אני, אלו ישראל, וזה יקרא בשם יעקב, אלו גירי הצדק, וזה יכתוב ידו לה', אלו בעלי תשובה, ובשם ישראל יכנה, אלו יראי שמים.

ר' אליעזר אומר, גר שבא ונתגייר עם ישראל כאלו עשה חסד עם כל ישראל. שכן שאול אומר לבני יתרו, ואתה עשית חסד עם כל בני ישראל. וכי יש מי שיוכל לעשות חסד עם כל אותן האלפים והרבבות, אלא כיון שנתגייר ביניהן, ואמר ברוך ה' אשר הציל אתכם מיד מצרים, כאלו עשה חסד עם כולם.

חביבין הגרים, שהב"ה מוסיף על שמם. שכן את מוצא ביתרו, בתחלה לא נקרא אלא יתר, שנא' וישב אל יתר חותנו, וכיון שנתגייר נקרא יתרו. וכן כל העולה לגדולה מוסיפין על שמו, שנא' ולא יקרא עוד את שמך אברם והיה שמך אברהם, [וכן] ויקרא משה להושע בן נון יהושע. ויש שממעטין משמן, בעבור מעשיהם הרעים, שאחאב נביא השקר נקרא אחב, שנא' ישימך אלהים כצדקיה וכאחב.

גר שנתגייר נותנין לו שכר כמי שיגע בתורה כל ימיו, שנא' לך אתנו והטבנו לך כאחד ממנו, וכיון שבא אל יהושע והפריש [את דושנה של] יריחו ואת כל תבואתה לבית המקדש, אמר, אי זה שבט שבית המקדש עולה בתחומו, יהא נוטל את זה תחת בית המקדש. ומי היה אוכלו כל אותן השנים, בני יתרו, שנא' ובני קני חותן משה עלו מעיר התמרים את בני יהודה. מלמד שהיו יושבים שם כל זמן שהיה יהושע קיים, שהיו מצואין ללמוד תורה, ועמדו ופנו משם, שנא' עלו מעיר התמרים, והיו מחזרים ושואלים על מי שילמדם תורה, ומצאו את יעבץ וישבו אצלו, שנא' ומשפחות סופרים יושבי יעבץ תרעתים שמעתים שוכתים המה הקינים הבאים מחמת אבי בית רכב. תרעתים, שהיו מתריעין בבקשתן ונענים. שמעתים, שהיתה תפלתם נשמעת. סוכתים, שהיו מסככין על ישראל ומגינים עליהם.

בוא וראה מה היה צדקן של בני יתרו, שהרי יונדב בן רכב שמע מפי הנביא בבית המקדש שעתיד ליחרב, ועמד וגזר על בניו שלשה גזירות. ואלו הן, א' שלא ישתו יין, ב' שלא יבנו בתים, ג' שלא יטעו כרמים, שנא' ויאמרו לא נשתה יין כי יונדב בן רכב אבינו צוה עלינו לאמר לא תשתו יין אתם ובניכם עד עולם, וכתי' ובית לא תבנו וזרע לא תזרעו וכרם לא

תטעו. ר' יוחנן אומר, גדול הברית שכרת הב"ה לבני יתרו יותר מן הברית שכרת עם דוד, שהברית שכרת עם דוד ע"ה הוא על תנאי, שנא' אם ישמרו בניך בריתי ועדותי זו אלמדם גם בניהם עדי עד ישבו לכסא לך, ואם לאו, ופקדתי בשבט פשעם ובנגעים עונם, אבל הברית הנכרת עם יונדב בן רכב אינו על תנאי, שנאמר כה אמר ה' צבאות [וגו'] לא יכרת איש ליונדב בן רכב וגו'.

ועוד גרסי' בואלה שמות רבה וישמע יתרו כהן מדין חותן משה, הה"ד ה' עוזי ומעוזי ומנוסי ביום צרה אליך גוים יבואו מאפסי ארץ. אמרו ישראל לפני הב"ה, בשעה שעשית לנו נסים בים אמרנו עוזי וזמרת יה, שמעה רחב ובאה לידבק בך, שנא' כי שמענו את אשר הוביש ה' את מי ים סוף מפניכם, הוי ה' עוזי ומעוזי וגו', כשעשית נסים בימי שלמה, דכתי' ויתן עוז למלכו, באה מלכת שבא ושבחה אותך, שנא' ומלכת שבא שמעה את שמע שלמה, ומה אמרה, יהי ה' אלהיך ברוך, כשהוצאתנו ממצרים נתת לנו תורה, שנקראת עוז, שנא' ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום, שמע יתרו ובא ונדבק בך, הוי אליך גוים יבאו מאפסי ארץ.

וגרסי' במדבר סיני רבה ויאמר אליו לא אלך כי אם אל ארצי ואל מולדתי אלך. ולמה חזר לארצו, צדיק שכמות יתרו מסרב על דברי משה רבינו ע"ה. אלא כך היה מחשב ואומר, וכי מה הנר הזה מהנה בין חמה ללבנה, משה חמה, אהרן לבנה, מה אור יש לי ביניהם, אלא הריני הולך לארצי ומגייר את כל בני מדינתי ומכניסן תחת כנפי השכינה. לפי' הוא אומר כי אם אל ארצי ואל מולדתי. יכול שהלך ולא עשה, ת"ל ובני קני חותן משה עלו וגו'. ד"א ויאמר אליו לא אלך כי אם אל ארצי וגו', למה חזר לארצו, אלא כך היה יתרו מחשב ואומר, כל השנים הללו היו בני אדם מפקידין אצלי פקדונות, שאני הייתי הנאמן שבעיר, ואם מניחן אני והולך לי, הם אומרים, ברח לו יתרו ולקח את כל פקדונותינו ונתן אותן לחותנו, נמצאתי מוציא שם רע עלי ועליך, אלא הריני הולך ומחזיר כולן.

וגרסי' במ' קדושין ירושלמי, בפ' עשרה יוחסין, תאנא בעון ארבעה דברים הגשמים נעצרים, בעון עובדי ע"ז, [ומגלי עריות], ושופכי דמים, ופוסקין צדקה ברבים ואין נותנין. בעון עובדי ע"ז מנין, שנא' השמרו לכם פן יפתה לבבכם וגו', וכתי' וחרה אף ה' בכם ועצר את השמים ולא יהיה מטר. בעון מגלי עריות מנין, דכתי' ותחניפי ארץ בתזנותך וברעתך, וכתי' וימנעו רביבים ומלקוש לא היה. בעון שופכי דמים מנין, דכתיב כי הדם יחניף את הארץ, יחן אף על הארץ. בעון פוסקי צדקה ברבים ואין נותנין מנין, דכתי' נשיאים ורוח וגשם אין איש מתהלל במתת שקר. בדק דוד דורו ולא מצא אחד מהם. התחיל לשאול באורים ותומים, הה"ד ויבקש דוד את פני ה', באורים ותומים, ויאמר ה'

על שאול ועל בית הדמים, על שאול, שלא עשיתם עמו חסד, ועל בית הדמים, על אשר המית את הגבעונים. שלח דוד וקרא לגבעונים, ואמ' להם, מה לכם ולבית שאול. אמרין ליה, על אשר המית ממנו שבעה אנשים, שני חוטבי עצים ושני שואבי מים וחזן וסופר ושמש. אמ' לון, ומה אתון בעיין. אמרו ליה, יותן לנו שבעה אנשים מבניו והוקענום לה' בגבעת שאול בחיר ה'. אמ' להון, ומה הנייה לכון ואינון מתקטלין, סבו לכון כסף וזהב. והוו אמרין, אין לנו כסף ולא זהב עם שאול ועם ביתו. אמ', דילמא אינון בהתין פלגין מן פלגין. וסב כל חד וחד מנהון, והוה מפייס ליה בינו ובינו, והוא אומר לו, מה הנייה לך ואינון מתקטלין, סב כסף וזהב, והוא אומר לו אין לנו כסף וזהב עם שאול ועם ביתו, וכתי' ויאמר המלך אני אתן, ויקח המלך את שני בני רצפה בת איה אשר ילדה לשאול את ארמוני ואת מפיבושת ואת חמשת בני מיכל בת שאול אשר ילדה לעדריאל בן ברזלי המחולתי, וכתי' ויתנם ביד הגבעונים ויוקיעום בהר לפני ה' ויפלו שבעתם יחד, וכתי' והמה הומתו בימי קציר. אמ' רב הושעיא, גדול הוא קדוש השם מחלול השם, בחלול השם כתי' לא תלין נבלתו על העץ וגו', ובקדוש השם כתיב מתחלת קציר עד נתך מים עליהם. מלמד, שהיו תלויין מששה עשר בניסן עד שבעה עשר במרחשון, והיו עוברים ושבים אומרים, מה חטאו אלו שנשתנית עליהם מדת הדין, והם אומרים על שפשטו ידיהם בגרים. והיו גרים אחרים אומרים, ומה אלו, שלא נתגיירו לשם שמים, ראו היאך תבע הב"ה את דינם, המתגייר לשם שמים על אחת כמה וכמה, אין אלוה כאלוהיכם, אין אומה כאומתכם, ואין לנו להדבק אלא בכם. הרבה גרים נתגיירו באותה שעה.

[וגרסינן בבמדבר רבה] למה הגרים דומים בפני ישראל, לרועה שהיה רועה את עדרו, וברחה שה אחת מן השדה, ובאה ונכנסה לתוך צאנו, והיתה חביבה עליו יותר מדאי. למה, שצאנו לקחן בדמים, וזו לא לקחה בדמים, אלא היא באה מאליה ונכנסה לתוך צאנו. כך ישראל, כמה אותות ומופתים ונפלאות עשה להם הב"ה, ואח"כ קבלו את התורה, והגר הזה בא מאליו ליכנס תחת כנפי השכינה, בלא אות ומופת.

חביבין הגרים, שכל האבות והנביאים קראו עצמן גרים. אברהם אבינו ע"ה אומר גר ותושב אנכי עמכם. משה רבינו ע"ה אומר כי גר הייתי בארץ נכריה. דוד ע"ה אומר כי גר אנכי עמך תושב ככל אבותי, וכתי' גר אנכי בארץ. ואף יצחק אבינו ע"ה נקרא גר, שנאמר גור בארץ הזאת. ואף יעקב אמר לגור בארץ באנו, אבותינו קראו עצמם גרים, דכתיב כי גרים אנחנו לפניך.

חביבין הגרים, שבשבילן גלגל הב"ה עם אברהם אבינו ע"ה במילה עד שהגיע לתשעים ותשע שנים. שאלו מל אברהם בן עשר שנים, או בן עשרים שנה, היתה קצבה לדבר,

ולא היה גר יכול להתגייר אלא עד השיעור הזה. אלא גלגל הב"ה תשעים ותשע שנים עד שהשלים מאה, כדי ליתן פתחון פה לכל באי עולם להתגייר.
וגרסי' בפסיקתא א"ר חנינא, נעשה בכרכי הים מה שלא נעשה בדור המבול, הה"ד הוי יושבי חבל הים גוי כרתים, גוי שהיה חייב כרת. ובזכות מה הן ניצולין, בזכות גר אחד ירא שמים שהיו מעמידין בכל שנה ושנה.
לפיכך צריך אדם לאהוב את הגר, ולחמול עליו, ויאמר, ראוי זה, שעזב את אביו ואמו ומשפחתו וארץ מולדתו ובא ליכנס תחת כנפי השכינה, לרחם עליו. וכל המרחם מרחמין עליו, כדגרסינן במ' שבת בפרק חבית שנשברה, רבן גמליאל אומר, מאי ונתן לך רחמים ורחמך והרבך, כל המרחם על הגר מרחמין עליו מן השמים, וכל מי שאינו מרחם על הבריות אין מרחמין עליו מן השמים. ומי שהוא אכזרי, ואין בו רחמים, ושונא את הבריות, ומכה את חבירו בשוט לשונו ובאמרי פיו, חטאו גדול ועונשו כבד מאד, כ"ש המרים ידו על חבירו, כ"ש חרב או חנית. כדגרסי' במ' סנהדרין בפ' ארבע מיתות נמסרו לב"ד, א"ר חנינא, הסוטר לועו של חבירו כאלו סוטר לועו של קדש, שנא' מוקש אדם ילע קדש. אמ' זעירי, כל המגביה ידו על חבירו נקרא חוטא, שנא' ותהי חטאת הנערים [וגו']. רב הונא אמר, תקצץ ידו, שנאמר וזרוע רמה תשבר. ר' אלעאי אומר, אין לו קבורה, שנא' ואיש זרוע לו הארץ.
וגרסי' במדרש משלי אוהב טהר לב חן שפתיו רעהו מלך. ר"ל מי שהוא אוהב וטהר לב, ואין בלבו דופי, אלא אוהב החבירים בלבו, ומדבר להם רכות, ומחנן להם שפתיו, ראוי הוא להיות רע למלך. ופי' רבינו סעדיה גאון ז"ל רעהו מלך, שדבריו נשמעין יותר מדברי המלך, כי דברי המלך נשמעים מפני היראה, אבל דבריו של טהר לב נשמעים מפני חן שפתיו. ובמענה פיו ניכר האוהב, כשם שניכר השונא בשפתיו, שנא' בשפתיו ינכר שונא ובקרבו ישית מרמה. ד"א בשפתיו ינכר שונא, ר"ל לא יראה השנאה שבלבו, אלא יחנן דבריו, אבל בקרבו ישית מרמה. ופי' ינכר, יראה בפיו הפך ממה שבלבו, כמו ויתנכר אליהם, [וכמו] גם במעלליו יתנכר נער.

לכבד את חבירו

וצריך אדם לכבד את חבירו, ואפי' הוא קטן ממנו בחכמה ובשנים, דתנן ר' אליעזר אומר, יהי כבוד חבירך חביב עליך כשלך. והפליגו רז"ל בדבר, ואמרו, ר' אלעזר בן שמוע אומר, יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך, וכבוד חבירך כמורא רבך, ומורא רבך כמורא שמים. וחייב אדם להורות את חבירו, ולהדריכו על הדרך הטובה, ויאהב אותו כנפשו. ואם בקש מחבירו שום דבר ולא עשה רצונו, אל יאשים את חבירו. ואמר

החכם אם בקשתי דבר מחבירי ולא עשה בקשתי, הייתי אומר, לא נעשית בקשתי מפני עוני, והנני מוחל לחבירי שלא עשאה. ולא יתכוין בהנאת חבירו כי אם לשם שמים, ולא שיהללוהו בני אדם. ואם חטא לו חבירו, או עשה לו שום דבר שלא כדין, ואפי' הצר לו הרבה, יסיר מיד הכעס מלבו, וימחל לו מיד. ואם חטא הוא לחבירו, ירבה עליו רעים עד שיפייסנו. ואפי' אויביו שהצרו לו הרבה, ישלם להם טובה תחת רעה. והוי יודע כי רעת האדם בעולם הזה אינה אלא מצד חטאיו, ואין יכולת ביד אדם להצר לחבירו אם אין לו סיוע מלמעלה בעונו. לפי' אל יאשים את חבירו, אלא לחטאו ולפשעו, שנא' הן בעונותיכם נמכרתם וגו'.

לעולם יקרב אדם את אוהביו, ויתרחק משונאיו, וישמע ויקבל עצת אוהביו. כדגרסי' במ' יבמות בפרק הבא על יבימתו, האוהב את שכיניו, ומקרב את קרוביו, והנושא את בת אחותו, והמלוה סלע לעני בשעת דחקו, עליו הכתו' אומר אז תקרא וה' יענה תשוע ויאמר הנני. ואע"פ שמקללין אותו קרוביו, ומחרפין אותו, יהי שומע להם, שלטובתו הם מתכוונים. ואם ישבחוהו אויביו לא ישמע להם, שלרעתו הם מתכוונין. כדגרסי' בפרק חלק, אמ' ר' שמואל בר נחמני, מאי דכתי' נאמנים פצעי אוהב ונעתרות נשיקות שונא, טובה קללת אחיה השילוני, שקלל את ישראל, מברכה שברכן בלעם הרשע. אחיה קללם בקנה, שנא' והכה ה' את ישראל כאשר ינוד הקנה במים. מה קנה זה עומד במקום מים וגזעו מחליף ושרשיו מרובין, ואפי' כל רוחות שבעולם באות ונושבות בו הולך ובא עמהן, כיון שדוממות עומד במקומו, אף ישראל כן. אבל בלעם הרשע ברכם בארז. מה ארז זה אינו עומד במקום מים, ואין גזעו מחליף, וכיון שנשבה בו רוח דרומית, עוקרתו והופכתו על פניו. וזאת היתה כוונתו של בלעם הרשע אפי' בברכותיו, לעקור שונאיהם של ישראל.

ובזמן שאהבה ואחוה, [שלום וריעות], שרויין בין ישראל, הב"ה מנחם ציון ובונה ירושלים, ואז יהיה שלום ושלוה בחומותיה והשקט בארמנותיה, שנאמ' שאלו שלום ירושלם ישליו אוהביך, יהי שלום בחילך שלוה בארמנותיך, וכתי' למען אחי ורעי אדברה נא שלום בך. סליק פירקא

יח; פרק לשון הרע

מות וחיים ביד לשון

בענין לשון הרע

ימותי מחלקלקות התולות לשוני נשמרה ימים ולילות שפת נבל אלהים יכרתה חיש וכל לשון מדברת גדולות רצון יוצרה במענה הוא ואיכה תדבר היא כאחת הנבלות אני גבר נתיב צדק אהלך ואורחותי באור חיים סלולות לכו בנים ושמעו מאמרי אלמדכם ביראת אל מסלות.

לכו בנים שמעו לי יראת ה' אלמדכם, מי האיש החפץ חיים אוהב ימים לראות טוב. גרסי' במכילתא מעשה ברוכל אחד שהיה מסבב בעיירות, והיה מכריז ואומר, מי מבקש סם חיים. שמעה בתו של ר' ינאי, נכנסה לאביה והגידה לו. אמר לה, לכי קראי לו. כיון שבא, אמ' לו ר' ינאי, איזה כוס של חיים אתה מוכר. אמ' לו, כוס שאני מוכר אתה מוכרו. אמ' לו, אעפ"כ הודיעני. אמ', והלא כתי' מי האיש החפץ חיים אוהב ימים לראות טוב, נצור לשונך מרע ושפתיך מדבר מרמה, הנה שסם של חיים בפיו של כל אדם.

וגרסי' בבראשית רבה ויבא יוסף את דבתם רעה אל אביהם, הה"ד מות וחיים ביד לשון. ר' עשה סעודה לתלמידיו, הביא לפניהם לשונות רכים ולשונות קשים. התחילו בוררים את הרכים ומניחין את הקשים. אמ' להם, כך, בני, יהיה לשונכם אלו עם אלו. ד"א מות וחיים ביד לשון, הכל תלוי בלשון, אם רוצה אדם אומר לשון הרע, ואם רוצה אומר לשון טוב. ואל תאמר, הואיל וניתנה לי רשות ללשוני הריני מדבר מה שאני רוצה, כבר הזהירה תורה אותך נצור לשונך מרע וגו'. ואל תאמר שאתה מפסיד, אלא הרבה אתה משתכר, שנא' שומר פיו ולשונו שומר מצרות נפשו. אמ' ר' חמא בר' חנינא, כתיב מות וחיים ביד לשון, למה נסמכה יד ללשון, לומר לך, מה יד ממיתה אף לשון ממיתה. אי מה יד בסמוך לה אף לשון בסמוך לה, ת"ל חץ שחוט לשונם מרמה דבר. אי מה חץ ממיתה בארבעים או בחמשים אמה ותו לא, אף לשון כן, ת"ל שתו בשמים פיהם ולשונם תהלך בארץ. אי מה שתו בשמים פיהם ולשונם תהלך בארץ, מיזל אין, קטל לא קטלא, ת"ל חץ שחוט, דשחיט כחץ.

וגרסי' בפירקא קמא דמסכת פיאה ירושלמי, כל העבירות אדם חוטא בארץ, ואלו חוטאים בשמים ובארץ, מה טעם, שתו בשמים פיהם ולשונם תהלך בארץ. א"ר יצחק, בינו נא זאת שוכחי אלוה פן אטרוף ואין מציל. א"ר יהושע בן לוי, תשב באחיך תדבר בבן אמך תתן דופי, מה כתי' תמן, ולרשע אמר אלהים מה לך לספר חוקי ותשא בריתי עלי פיך. אזהרה ללשון הרע מנין, שנא' ונשמרת מכל דבר רע. אמר ר' מני, כך תני ר' ישמעאל, לא תלך רכיל בעמך, זה נבלות פה של לשון הרע. תני ר' נחמיה, שלא תהא כר[וכל] הזה, מטעים דבריו של זה לזה, ומטעים דבריו של זה לזה.

ומצינו בדואג האדומי, שבשביל לשון הרע שסיפר, נשרש מחיי העולם הזה ומחיי העולם הבא, שנא' אהבת כל דברי בלע לשון מרמה, מהו עונשו, גם אל יתצך לנצח. מלמד שנצטרע, כדא' ונתץ את הבית. יחתך, יצא מבית קדשי הקדשים וליהטה אש סביבו ונשכח תלמודו, ואין יחתך אלא אש, כד"א היחתה איש אש בחיקו וגו'. ויסחך מאהל, זה בית המדרש, כדא' ויעקב איש תם יושב אוהלים. ושרשך מארץ חיים סלה, מחיי העולם הבא. ומנין אף מהעולם הזה, שנאמר אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם. א"ר יוחנן, זה דואג ואחיתופל, שלא הגיעו לחצי ימיהם עד שמתו, ומי גרם להם, לשון הרע שאמרו. הוי מות וחיים ביד לשון. ד"א מות וחיים ביד לשון. כיצד. הכל תלוי בלשון, אם זכה זכה לחיים, ואם נתחייב נתחייב למיתה. עסק אדם בלשונו בתורה זכה לחיים, שהתורה עץ חיים, שנא' עץ חיים היא למחזיקים בה, והיא רפואתו של לשון הרע, שנא' מרפא לשון חיים, ואם עסק אדם בלשון הרע מתחייב בנפשו למות. וגרסי' בספרי כנסת ישראל בקולה אהובה ובקולה שנואה. בקולה אהובה, שנא' השמיעיני את קולך כי קולך ערב ומראך נאוה, במה הוא קולן של ישראל ערב, הוי אומר בדברי תורה. ובקולה שנואה, שנא' נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה. מאי נתנה עלי בקולה, הוי אומר בלשון הרע. הה"ד מות וחיים ביד לשון ואוהביה יאכל פריה. אוהב הלשון, לדבר בה בדברי תורה, ובעצה הנכונה, וחכמה ומוסר, והבאת שלום בין אדם לחבירו, בין איש לאשתו, ויזכה את הרבים, וישבח את הטוב, ויגנה את הרע. והעושה כך, זכיות רבות שאין להם קץ ותכלית יוכל לקנות לנפשו בלשונו, והפך מזה, עונות רבות שאין להם קץ ותכלית יוכל לקנות לנפשו בלשונו.

קשה לשון הרע

קשה לשון הרע, שהאונס והמפתה נותנין חמשים סלע, שנא' ונתן האיש השוכב עמה לאבי הנערה חמשים כסף, והמוציא שם רע נותן מאה, שנא' וענשו אותו מאה כסף, נמצא האומר בפיו ענוש יותר מן העושה מעשה. קשה לשון הרע משפיכות דמים, שכל מי שהוא הורג אינו הורג אלא נפש אחת, והמספר לשון הרע הורג שלשה, האומרו והנאמר עליו והמקבלו. שהרי דואג אמ' לשון הרע לאחימלך, ונכרת הוא ונהרג אחימלך ונהרג שאול, שנא' כי אחזני השבץ, ענין לובשי המשבצות, שהן הכהנים. וגרסי' בבראשית רבה אמ' מר, לכל יש רפואה, חוץ מלשון הרע, שהוא הורג האומרו והנאמר עליו והמקבלו. כיצד.

מעשה באדם אחד שהיו לו ג' בנות. האחת היתה גונבת ואוכלת ממון אביה, והשנית היתה עצלה מאד ולא היתה זזה ממקומה מפני עצלותה, והשלישית היתה מספרת לשון

הרע ומשקרת ומכנסת שנאת חנם בין הבריות בדבריה הרעים. ולא היה אביהן רוצה להשיאן לאנשים, מפני רוע מעשיהן. בא אדם אחד והיו לו ג' בנים. אמ' לאותו האיש, אבי הבנות, אם רצונך, תן בנותיך לבני לנשים. אמ' לו, אין רצוני להשיאן. אמ' לו, ולמה, אם אין לך נדוניות, אני עשיר גדול ובני עשירים ואין אנו חוששים לממון. אמ' לו, אפי' הכי אין אני רוצה להשיאן, מפני שהן רעות ומעשיהן כעורין, ואיני רוצה שיתפרסמו מעשיהן הרעים. אמ' לו, מה הן מעשיהן הרעים. ספר לו מעשה כל אחת ואחת. אמ' לו, אעפ"כ תנה אותן לנשים לבני. נתנן להם לנשים. מיד הודיע מעשיהן לבניו. מיד נטל הגדול, בעל הגדולה, כל מה שהיה לו ומסר ביד אשתו, ומסר לה כל המפתחות. כשראתה שמסר כל מה שיש לו בידה, מיד שבעה נפשה, ואמרה, מה תועלת יש לי לגנוב, הואיל והכל מסור בידי והכל שלי, למה אגנוב. קשטה עצמה, והטיבה דרכה, ולא גנבה עוד. הבן השני, בעל העצלה, קנה לה עבדים ושפחות, והיו משמשין אותה, ולא היה שום אדם מכיר עצלותה, הואיל שלא הצריכה לעשות שום דבר בעצמה. השלישי, בעל בעלת לשון הרע, בא אביה יום אחד לבקר אותה. אמ' לה, כבדי לבעלך ושרתנו. אמרה לו, לאיזה מבעלי אשרת, שני בעלים יש לי, בעלי שנשא אותי ואביו שהוא שוכב עמי. אמ' לה אביה, שקר תדברי. אמרה לו, אני אראה אותך אמתת דברי. החביאה אותו בחדר, ובא בעלה ושכב עמה, והלך לו לשוק. אחר כך בא חמיה, ואמ' לה, היכן הוא בעליך. אמרה לו בשוק. אמר לה, כבר אית בעליך. והיה מצוה אותה, והיה מחבקה ומנשקה מאהבתו אותה. כיון שראה אביה, יצא והתחיל להתקוטט עמו, ואמ' לו, אינך מתבייש לשכב עם כלתך. עמד עליו והרגו. כיון שראה בנו כך, הרג לחמיו, והרג לאשתו, ונהרג בשבילם. הרי שנמצא לשתים רפואה, והאחת, שהיתה בעלת לשון הרע, נהרגה, ונהרג בשבילה בעלה ואביה וחמיה.

וגרסי' במ' סנהדרין בפרק חלק, א"ר יוחנן, מה תתהלל ברעה הגבור, כאלו אין חסד אל נטוי עליך כל היום. אמ' ר' יצחק, מאי דכתי' ולרשע אמר אלהים מה לך לספר חוקי, כשאתה מגיע אל פרשת מרצחים ופרשת מספרי לשון הרע, מה אתה דורש בם, ותשא בריתי עלי פיך. אמר [ר' אמי], אין תורתו של דואג אלא משפה ולחוץ. ודואג, כיון שספר לשון הרע, לא עמדה לו חכמתו ולא הגינה עליו תורתו.

וגרסי' בואלה שמות רבה א"ר אבא, כל מי שאומר לשון הרע מסלק את השכינה מלמטה למעלה. תדע לך, מה דוד אומר, נפשי בתוך לבאים אשכבה לוהטים בני אדם שניהם חנית וחצים ולשונם חרב חדה. נפשי בתוך לבאים, אלו אבנר ועמשא, שהיו לבאים בתורה, אשכבה להוטים, אלו דואג ואחיתופל, שהיו לוהטים אחר לשון הרע, בני אדם

שניהם חנית וחצים, אלו אנשי קעילה, ולשונם חרב חדה, אלו הזיפים. מה כתי' בתריה, רומה על שמים אלהים. אמ' לו דוד, רבונו של עולם, מה שכינה עושה למטה, [סלק את השכינה לרקיע].

קשה לשון הרע משפיכות דמים ומגלוי עריות ומע"ז. משפיכות דמים, דכתי' [גדול עוני מנשא, מגילוי עריות, דכתי'] ואיך אעשה הרעה הגדולה הזאת, מע"ז, דכתי' אנא חטא העם הזה חטאה גדולה, ובמספר לשון הרע לא כתי' לא גדולה ולא גדול, אלא גדולות, שנא' יכרת ה' כל שפתי חלקות לשון מדברת גדולות. א"ר חמא בר חנינא, מאי תקנתם של בעלי לשון הרע, אם תלמיד הוא, יעסוק בתורה, שנא' מרפא לשון עץ חיים ואם עם הארץ הוא, ישפיל את דעתו, שנא' וסלף בה שבר ברוח. סיפא, אין לו תקנה ללשון הרע, דהא דוד כרתו ברוח הקודש, שנא' יכרת ה' כל שפתי חלקות לשון מדברת גדולות.

קשה לשון הרע, שבעון לשון הרע נגעים באין על האדם. כדגרסי' בבראשית רבה א"ר פדת, ברית כרותה נתן הב"ה בעולם, שכל מי שמספר לשון הרע ילקה בצרעת, שנא' זאת תהיה תורת המצורע, אל תקרי מצורע אלא מוציא שם רע. ורוח הקודש צווחת, אל תתן את פיך לחטיא את בשרך, אל תתן רשות לפיך להוציא דבר לחטיא את בשרך ולהלקות את גופך. ואל תאמר לפני המלאך הממונה עליך, בשגגה הוצאתי הדבור מפי, שכל דיבור ודיבור היוצא מפיך, בין טוב ובין רע, בספר נכתבים, שנאמר ויקשב ה' וישמע ויכתב בספר זכרון, וכתי' כי אתה צעדי תספור. למה יקצוף האלהים על קולך, על הכל שאתה מדבר בלשון הרע. וחבל את מעשה ידיך, אלו הידים והגוף, שלוקים בנגעים.

על עשרה דברים נגעים באים על האדם. א' על ע"ז, ב' על קללת השם, ג' על גילוי עריות, ד' על שפיכות דמים, ה' על מעיד עדות שקר, ו' על הדיין המקלקל את הדין, ז' על שבועת שוא, ח' על הנכנס בתחום שאינו שלו, ט' על החושב מחשבות של שקר, י' על המשלח מדנים בין אחים. ויש אומרים אף על לשון הרע. על ע"ז מנין, שנא' וירא משה את העם כי פרוע הוא, ובמצורע כתי' וראשו יהיה פרוע. ועל קללת השם מנין, מגלית הפלשתי, שקלל ואמ' להם, ברו לכם איש, ואין איש אלא הב"ה, שנא' ה' איש מלחמה ה' שמו, וכתי' היום הזה יסגרך, ואין סגירה אלא צרעת, שנא' והסגירו הכהן. על גלוי עריות, דכתי' ושפח ה' קדקד בנות ציון, ואין ספח אלא צרעת, שנאמר ולשאת ולספחת. על שפיכות דמים, דכתי' ולא יכרת מבית יואב זב ומצורע. ועל שבועת שוא, דכתי' הוצאתיה נאם ה' צבאות ובאה אל בית הגנב ואל בית הנשבע בשמי לשקר ולנה בתוך ביתו וכלתו ואת עציו ואת אבניו, ובצרעת הבית כתי' ונתץ את הבית את אבניו ואת עציו. ועל מעידי עדות שקר, על שהעידו ישראל עדות שקר, ואמרו אלה אלהיך

ישראל, לקו בצרעת, דכתי' צו את בני ישראל וישלחו מן המחנה כל צרוע וכל זב. ועל דיין המקלקל את הדין, דכתי' לכן כאכול קש לשון אש וחשש להבה ירפה שורשם כמק יהיה ופרחם כאבק יעלה כי מאסו את תורת ה' צבאות ואת אמרת קדוש ישראל נאצו, ואין מק אלא צרעת, שנא' המק בשרו וגו'. ועל הנכנס בתחום שאינו שלו, מן עוזיהו, שנכנס בתחום הכהונה, שנא' והצרעת זרחה במצחו. ועל המשלח מדנים בין אחים, מפרעה, שנא' וינגע ה' את פרעה, לפי שנטל שרה מאברהם. ועל לשון הרע, דכתיב זאת תהיה תורת המצורע, זה המוציא שם רע.

רבנן פותרין המקרא הזה במרים. אל תתן את פיך לחטיא את בשרך, דכתי' והנה מרים מצורעת כשלג. ואל תאמר לפני המלאך, זה משה, דכתי' וישלח מלאך ויוציאנו ממצרים. כי שגגה היא, שנא' אשר נואלנו ואשר חטאנו. למה יקצוף האלהים על קולך, על אותו הקול של לשון הרע, דכתיב ויחר אף ה' בם וילך. וחבל את מעשה ידיך, א"ר יוחנן, בפיה חטאה וכל איבריה לקו, שנאמר והענן סר מעל האהל והנה מרים מצורעת כשלג. הה"ד אל תתן את פיך לחטיא את בשרך וגו'. וכתי' שומר פיו ולשונו שומר מצרות נפשו. וכתי' כל עמל האדם לפיהו, כל עמל וכל הייסורין הבאים על האדם אינן אלא בשביל שספר לשון הרע בפיהו.

וגרסי' בואלה שמות רבה א"ר חגי, אין הנגעים באים אלא על לשון הרע, שהרי מרים הצדקת על ידי שדברה באחיה לשון הרע, קרבו בה הנגעים, שנא' זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים, הה"ד תשב באחיך תדבר ובבן אמך תתן דופי. וכל מי שמלאו לבו לדבר בגדול ממנו, גורם רעה לעצמו, שיקרבו בו הנגעים. ואם אין אתה מאמין, הרי מרים הצדקת סימן לכל בעלי לשון הרע. ד"א זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים, הה"ד אל תתן את פיך לחטיא וגו'. רב אמר, המקרא מדבר בבעלי לשון הרע, שהפה אומ' לשון הרע והוא גורם על הגוף ללקות. א"ר שמעון, ומה מרים הצדקת, שלא נתכוונה לומר לשון הרע, אלא דברה בשביל מצוה לטובתו, כך, אותן הרשעים, שמתכוונין לומר לשון הרע על חביריהם, לחתוך על לחייהם, על אחת כמה וכמה.

וגרסי' בספרי ובא אשר לו הבית, שלא ישלח ביד שליח. יכול אפי' זקן או חולה, ת"ל ובא והגיד לכהן. והכהן מדקדק כיצד בא הנגע לביתו, ויאמר לו דברי כבושין, בני, אין הנגעים באין אלא על לשון הרע. שכן מצינו במרים, שלא נענשה אלא על לשון הרע, שנאמר השמר בנגע הצרעת, וכתי' בתריה זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים. ומה ענין זה לזה, אלא מלמד שלא נענשה אלא על לשון הרע. והלא דברים קל וחומר, ומה מרים, כשדברה לא דברה אלא באחיה הקטון ממנה, נענשה, המדבר במי שגדול ממנו,

על אחת כמה וכמה. ד"א ומה מרים שלא דברה אלא דבר שלא שמעה אותה בריה, אלא הב"ה בלבד, כענין שנאמר וישמע ה', נענשה, המדבר בגנות חבירו ברבים, על אחת כמה וכמה.

וגרסי' במדרש השכם וכן מצינו אהרן ומרים שסיפרו לשון הרע על משה, ובאה עליהם הפורענות, שנא' ותדבר מרים ואהרן במשה. הלכה צפורה ושחה לה למרים. אמרה, כששרתה רוח הקודש על אלדד ומידד, הכל היו שמחין. אמרה לה מרים לצפורה, אשרי בניהן של אלו ואשרי נשותיהן. אמרה לה צפורה, אשרי בניהן ואוי לנשותיהן. אמרה לה, מיום שנזקק אחיך לרוח הקדש לא הייתי לו לאשה. הלכה מרים ודברה לאהרן, ודברו שניהם דברי תלונה על הצדיק. מה כתי' שם, והנה מרים מצורעת כשלג. ואף על אהרן באה הפורענות, שנאמ' ויחר אף ה' בם וילך, וכתי' ויפן אהרן אל מרים והנה מצורעת, מלמד שנפנה מצרעתו. ומה אמרו בשבילו. מרים אמרה, עלי הדבור ולא פירשתי מבעלי. אהרן אמ', עלי הדבור ולא פירשתי מאשתי, וזה זחה דעתו עליו ופירש מאשתו. ומה אלו צדיקים גמורים, שלא דברו בפניו, נענשו, המתכוין להרוג את חבירו ולביישו ולהלבין פניו ולהזיקו, על אחת כמה וכמה.

וגרסי' במ' יבמות בפ' מצות חליצה בשלשה, אתא ר' למיתבתא, אינהו דהוו קלילי יתבי בדוכתייהו. פי' התלמידים שהיו קלים לרוץ היו רוצים ויושבים במקומם. ר' ישמעאל בר' יוסי, אגב יוקריה, הא קא מפסע ואזיל. פי' שר' ישמעאל בר' יוסי היה בעל בשר, והיה כבד, והיה הולך לאט לישב במקומו, והיה נכנס ופוסע על היושבים שהיו במקומם כבר. אמ' ליה אבדן - ואבדן היה תלמידו של ר' - מי הוא זה שמפסיע על ראשי עם קדש. אמ' ליה, אני ישמעאל בר' יוסי, שבאתי ללמוד תורה מר'. אמ' לו, כלום אתה הגון ללמוד תורה מר'. אמ' לו, וכי משה הגון היה, שלמד תורה מפי הגבורה. אמ' לו, וכי משה אתה. אמ' לו, וכי רבך אלהים הוא. אדהכי והכי אתתי יבמה לימחלץ. אמ' ליה ר' לאבדן, זיל בדקה. פי' אם הביאה שתי שערות. אזל למבדקה. אמ' ליה ר' ישמעאל בר' יוסי, כך אמ' אבא, איש כתיב בפרשה, אבל אשה, בין גדולה ובין קטנה. אמ' ר' לאבדן, שוב, כבר הורה זקן. הוא אבדן קא מיפסע ואתי. אמ' ליה ר' ישמעאל בר' יוסי, מי שצריך לו עם קדש יפסע על ראשי עם קדש, מי שאין לו צריך עם קדש, היאך יפסע על ראשי עם קדש. אמ' ליה ר' לאבדן, תיב אדוכתיך. באותה שעה נצטרע אבדן וטבעו שני בניו ומיאנו שתי כלותיו. אמ' רב נחמן בר' יצחק, בריך רחמנא דכספיה לאבדן בהאי עלמא. ופירש רש"י שנצטרע בעון שסיפר לשון הרע, שבעון לשון הרע הנגעים באים.

וגרסי' במ' ערכין בפ' יש בערכין להקיל ולהחמיר, תניא א"ר אלעזר בן פרטא, בוא וראה כמה הוא גדול כחו של לשון הרע. מנין, ממרגלים. ומה המוציא שם רע על העצים ועל האבנים כך, המוציא שם רע על חבירו, על אחת כמה וכמה.

ועוד גרסי' במדרש השכם וימותו האנשים מוציאי דבת הארץ רעה במגפה לפני ה', ומה ארץ, שאין בה פה לדבר ולא פנים להתבייש, תבע הב"ה עלבונה מן המרגלים, המדבר דברים כנגד חבירו, ומביישו, על אחת כמה וכמה.

ועוד גרסי' בפ' יש בערכין א"ר יוחנן משום ר' יוסי בן זמרה, מאי דכתיב מה יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמיה, אמ' הב"ה ללשון, כל איבריו של אדם זקופין ואתה מוטל, כל איבריו של אדם מבחוץ ואתם מבפנים, ולא עוד אלא שהקפתי עליך שתי חומות, אחת של בשר ואחת של עצם, מה יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמיה. א"ר אלעזר משום ר' יוסי בן זמרה, מאתים וארבעים ושמונה איברים יש בו באדם, מהן זקופין ומהם רצוצים, ולשון זה נתון בין שני לחיים, ומכופל כמה כפולות, בוא וראה כמה שריפות שורף, אלו היה זקוף, על אחת כמה וכמה.

א"ר שמואל בר נחמני, שאלו לנחש ואמרו לו, למה אתה מצוי בין הגדרות. אמ' להם, לפי שפרצתי גדרו של עולם. אמרו לו, למה אתה הולך ולשונך על הארץ. אמ' להם, הוא גרם לי שאמרתי לשון הרע על בוראי. ומה היה לשון הרע שאמר. א"ר יהושע דסכנין בשם ר' לוי, הנחש הראשון היה מסיח בבני אדם. כיון שלא היה אדם וחוה מבקשין לאכול מאותו אילן, התחיל לומר לשון הרע על בוראו. אמ' להם, מהאילן הזה אכל הבורא וברא את עולמו וצוה אתכם שלא תאכלו ממנו ותבראו עולם אחר. מה עשה הב"ה, קצץ את רגליו וכרת את לשונו, שלא יהא מסיח. שאלו לנחש, מה אתה נהנה שאתה נושך. אמ' להם, עד שאתם שואלים אותי, למה אין אתם שואלים לבעל הלשון, דכתי' אם ישוך הנחש בלא לחש ואין יתרון לבעל הלשון, מה הוא נהנה שאומר לשון הרע. אמרו לו לנחש, למה אתה נושך באבר אחד וארס שלך מהלך בכל האיברים. אמ' להם, עד שאתם שואלין לי, למה אין אתם שואלים לבעל [הלשון, שהוא כאן והורג ברומי. ואמר ר' יוחנן משום ר' יוסי בן זמרה, כל המספר] לשון הרע כאלו כופר בעקר, שנא' אשר אמרו ללשוננו נגביר שפתינו אתנו מי אדון לנו. וא"ר יוחנן משום ר' יוסי בן זמרה, כל המספר לשון הרע נגעים באים עליו, שנא' מלשני בסתר רעהו אותו אצמית, ומתרגמי' לצמיתות, לחלוטין. ותנן אין בין מצורע מוסגר למצורע מוחלט אלא פריעה ופרימה.

וגרסי' בפ' ערבי פסחים אמ' רב ששת משום ר' אלעזר בן עזריה, כל המספר לשון הרע, וכל המקבל לשון הרע, והמעיד עדות שקר על חבירו, ראוי להשליכו לכלבים, שנא' ובשר בשדה טרפה לא תאכלו לכלב תשליכון אותו, וסמיך ליה, לא תשא שמע שוא.

[ועוד גרסינן בפ' יש בערכין]

אמ' ריש לקיש, כל המספר לשון הרע מגדיל עוונות עד לשמים, שנא' שתו בשמים פיהם ולשונם תהלך בארץ. אמ' רב חסדא, כל המספר לשון הרע ראוי לסוקלו באבנים, שנא' צמתו בבור חיי וידו אבן בי, וכתי' הכא אותו אצמית. ואמ' רב חסדא אמ' מר עוקבא, כל המספר לשון הרע, אמ' הב"ה לגיהנם, אני מלמעלה ואתה למטה לדונם, שנא' חצי גבור שנונים עם גחלי רתמים, [אין חץ אלא לשון, שנא' חץ שחוט לשונם מרמה דבר, ו]אין גבור אלא הב"ה, שנאמר ה' כגבור יצא, גחלי רתמים, היינו גיהנם. אמ' הב"ה לישראל, רצונכם להמלט מגיהנם, הרחיקו עצמיכם מלשון הרע, ואתם זוכים לעולם הזה ולעולם הבא, שנא' מי האיש החפץ חיים, בעולם הזה, אוהב ימים לראות טוב, בעולם הבא, וכתי' נצור לשונך מרע וגו'.

ולשון הרע הוא המספר מומו של חבירו, ואפי' מום שבו. שהאומר מום שאין בחבירו, אין זה מספר לשון הרע, אלא מכזב. אוי לו למי שמגלה מום שבחבירו ומכסה על מום עצמו. וכל המרבה דברים אינו ניצול מלשון הרע, שנא' ברב דברים לא יחדל פשע.

[ועוד גרסינן בפ' יש בערכין]

היכי דמי לישנא בישא, רבא אמר, [כגון] דאיכא נורא בי פלניא. אמ' ליה אביי, מאי קא עביד, גלויי מילתא בעלמא הוא, אלא כמפיק בלשון הרע, ואמ', היכא משתכחא נורא אלא בי פלניא, דאיכא בשרא וכוורי. פי' אין האש מצויה אלא בבית פלוני, שהוא עשיר, ואוכל כל היום בשר ודגים. ואמ' רבא, כל מילתא דמתאמרה באפי תלתא לית ביה משום לישנא בישא. אביי אמר, כ"ש דהוי כלישנא בישא. אמ' ליה, כר' יוסי סברא לי, דאמ' מימי לא אמרתי דבר וחזרתי לאחורי. ומ"ט דרבא, חברך חברא אית ליה וחברא דחברך חברא אית ליה. אמ' הב"ה, על ידי שהיה ביניכם לשון הרע סלקתי שכינתי מביניכם, שנא' אשר אמרו ללשוננו נגביר שפתנו אתנו מי אדון לנו, וכתי' בתריה משוד עניים מאנקת אביונים עתה אקום יאמר ה' וגו', אבל לעתיד לבא, שאני עוקר יצר הרע מביניכם, שנא' והסירותי את לב האבן מבשרכם, אני מחזיר שכינתי ביניכם, שנא' והיה אחרי כן אשפוך רוחי על כל בשר, ומתוך שאני משרה רוח הקדש ביניכם תהיו כלכם זוכין לתורה ויושבין בשלום בעולם, שנאמר וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך.

עונשו של לשון הרע

בוא וראה כמה קשה עונשו של לשון הרע וכמה מיני פורעניות גורם לו לעולם. כדגרסי' בפ' במה מדליקין ת"ר ארבעה סימנין הם, סימן לעבירה הדרוקן, סימן לשנאת חנם ירקון, סימן לגסות הרוח עניות, סימן ללשון הרע אסכרה. ת"ר אסכרה באה על המעשר, ר' אלעזר בר' יוסי אומר, על לשון הרע. אמ' רבא, ואיתמ' ר' יהושע בן לוי, מאי קראה והמלך ישמח בה' יתהלל כל הנשבע בו כי יסכר פי דוברי שקר. איבעיא להו ר' אליעזר בר' יוסי, על המעשר קאמ' או דילמא על לשון הרע קאמ'. תא שמע, כשנכנסו רבו[תינו] לכרם שביבנה, היה שם ר' יהודה ור' אלעזר ור' שמעון, ונשאלה שאלה זו בפניהם, מכה זו מפני מה מתחלת בפה וגומרת בבני מעים. ענה ר' יהודה, ראש המדברים בכל מקום, ואמ', אע"פ שהלב מבין והכליות יועצות ולשון מחתך, פה גומר. ואמאי קרו ליה לר' יהודה בר' אלעאי ראש המדברים, דיתב ר' יהודה ור' יוסי ור' שמעון בן יוחאי ויתיב יהודה בן גרים גביהו. פתח ר' יהודה ואמר, כמה נאים מעשיהם של אומה זו, תקנו גשרים, תקנו שווקים, תקנו מרחצאות. ר' יוסי שתק. וענה ר' שמעון ואמר, כל מה שתקנו לא תקנו אלא לכבוד עצמן, שווקים להושיב בהן זונות, מרחצאות לעדן בהן עצמם, גשרים ליטול בהם מכס. הלך יהודה בן גרים וספר דבריהם ונשמעו למלכות. אמ' קיסר, ר' יהודה שעילה יתעלה, לפי' היה ראש המדברים בכל מקום, יוסי ששתק יגלה לצפורי, שמעון שגינה יהרג. אזל ר' שמעון ור' אלעזר בנו ונתחבאו בבית המדרש, וכל יום ויום היתה מביאה לו אשתו לחם, והיה אוכל הוא ור' אלעזר בנו. כדתקיף גזירתא, אמ' ליה לבריה, ידענא דנשים דעתן קלה עליהן, דילמא מצערי לה ומגליא לן. הלכו ונכנסו במערתא. אתרחיש להון ניסא ואברי בה חרובא חדא ועינא דמיא, הוו יתבי עד צואריהו בחלא. כולי יומא גרסי, ובעדן צלותא לבשי ומיכסי ומצלי. יתבי תריסר שני במערתא. לבתר כן אתא אליהו, וקאי אפיתחא דמערתא, ואמ', מאן מודעי לבר יוחאי דמית קיסר ובטלה גזירתו. יצאו וראו אנשים שהיו עובדים אדמה וזורעין. אמרו, מניחין חיי עולם ומתעסקים בחיי שעה. בכל מקום שנתנו עיניהם בו נשרף. יצתה בת קול ואמרה, להחריב עולם יצאתם, חזרו למערתכם. חזרו וישבו במערה שנים עשר חדש, ואח"כ יצאתה בת קול ואמרה, צאו ממערתכם. נפקי. כל היכא דהוה מחי ר' אלעזר, הוה מסי ר' שמעון. אמר לו, בני, דיו לעולם אני ואתה. פגע ביהודה בן גרים. אמ' עדין בעל לשון הרע בעולם. נתן עיניו בו ונעשה גל של עצמות.

ולא די למספר לשון הרע שילקה בגופו, אלא שכל העולם לוקה בשבילו. כדגרסי' בפ' קמא דתעניות א"ר שמעון בן פזי, אין הגשמים נעצרין אלא בשביל מספרי לשון הרע,

שנא' רוח צפון תחולל גשם ופנים נזעמים לשון סתר. ד"א רוח צפון תחולל גשם, כמו שהרוח הצפונית משברת העבים ומפזרת אותן שלא ימטירו, כך כשאדם מספר לשון הרע לחבירו, ואם יראה לו פנים נזעמים הוא מחוללו ומדכאו, ופוסק דבריו הרעים בפיו, ולא יניחנו לספר לשון הרע.

וגרסי' באבות דר' נתן האימתנין והזדונים ועזי פנים ובעלי זרוע, עליהם הוא אומר כי זרועות רשעים תשברנה. חורשי רע ומהפכי דברים וממתיקי שפה ובעלי לשון הרע, עליהם הכתו' אומר יהי דרכם חושך וחלקלקות. המנאפים והמחניפים ומלוי ברבית ובעלי מחלוקת עתידין להיות כקרח ועדתו, שנא' בהם ותכס עליהם הארץ. מפקיעי שערים ומקטיני מדות ואוצרין הפירות לעשות מהן שכר בארץ ישראל, עליהם נאמר נשבע ה' בגאון יעקב אם אשכח לנצח (את) כל מעשיהם. ולא חרבה ירושלם אלא בעון לשון הרע, כדגרסי' במ' יומא בפרק שבעת ימים, במקדש ראשון לא היתה שנאת חנם. והכתי' מגורי [אל] חרב היו את עמי וגו'. א"ר אלעזר, אלו שאוכלין ושותין זה עם זה ודוקרין זה את זה בחרבות שבלשונם. אמ' ר' אלעזר בן פרטא, קשה לשון הרע מעשרה נסיונות שנסו אבותינו את המקום ברוך הוא, שבכולם לא נחתם גזר דינם אלא על לשון הרע. וגרסי' בספרי עשרה נסיונות נסו אבותינו, ובכלם לא נחתם גזר דינם אלא על לשון הרע, שנא' אם לא כאשר דברתם באזני כן אעשה לכם, וכתי' וישמע ה' את קול דבריכם ויקצוף וישבע לאמר, וכתי' הוגעתם ה' בדבריכם.

ואע"פ שעונש המספר לשון הרע גדול, גדול ג"כ עונש המקבלו. כדגרסי' בפרק קמא דמ' כתובות דרש בר קפרא, מאי דכתי' ויתד תהיה לך על אזניך, אל תקרי אזניך אלא אזניך, שאם ישמע אדם דבור שאינו הגון, יניח אצבעותיו באזנו כיתד. ותאנא דבי ר' ישמעאל, מפני מה אוזן כולה קשה ואליה רכה, שאם ישמע אדם דבר שאינו הגון יכוף אליה לתוכה. פי' אליה, קצת האוזן שאין בו עצם. ת"ר לעולם אל ישמיע אדם לאזנו דברים שאינם מהוגנים, מפני שהן נכוות תחלה לאיברים.

וגרסי' בבבא מציעא בפ' השוכר את הפועלים, כי הוה נח נפשיה דר' אלעזר בר' שמעון, אמ' לדביתהו, ידענא בהו ברבנן דרתיחו עלי ולא מיעסקי בי שפיר כדאיבעי, אגנייאן לי בעיליתאי ולא תדחל מנאי. א"ר שמואל בר רב נחמן, אישתעיא לי אימיה דר' נתן, דאישתעיא לי דביתהו דר' אלעזר בר' שמעון לא פחות מתמני סרי ולא יותר מעשרין ותרתי [שנין]. אגניתיה בעיליתה. כי הוה סליקנא מעיננא ליה במזייה, כי הוה משתמטא ביניתא מרישיה, הוי אתי דמא. פי' שהיתה מסרקת שער ראשו, וכל פעם שהיתה יוצאת נימא משערו, היה יוצא דם ממקומה. יומא חד חזאי ריחשא דקא נפיק מאוניה. חלש

דעתאי. איתחזי לי בחולמא. אמ', יומא חד שמעי בזילותא דצורבא מרבנן, ולא אומחאי ביה, כדאיבעי לי. וגרסי' במכילתא מדבר שקר תרחק, הרי זו אזהרה למספרי לשון הרע. לא תשא שמע שוא, הרי זו אזהרה למקבלי לשון הרע.

וגרסי' בפ' במה בהמה רב אמ', דוד קבל לשון הרע, ושמואל אמ', לא קבל. טעמיה דרב, דכתי' ויאמר המלך ואיה בן אדונך ויאמר ציבא אל המלך הנה יושב בירושלים כי אמר היום ישיבו לי בית ישראל את ממלכות אבי. ומנא לן דקביל מיניה, דכתי' הנה לך כל אשר למפיבשת. אמ' רב יהודה אמ' רב, בשעה שאמ' דוד למפיבושת, אתה וציבא תחלקו השדה, יצתה בת קול ואמרה, רחבעם וירבעם יחלקו את המלכות.

בוא וראה כמה גדול עון מספר לשון הרע, ואין לו מחילה. שהבא על אשת איש, מיתתו בחנק, ויש לו חלק לעולם הבא, אבל המלבין פני חבירו ברבים אין לו חלק לעולם הבא. ועל הכל הב"ה מאריך אפו חוץ מעל מספר לשון הרע, ואין להם חלק לא לעולם הזה ולא לעולם הבא. כדשנינו בתוספתא שלשה נפרעין מהם בעולם הזה ואין להם חלק לעולם הבא. ואלו הן, ע"ז וגלוי עריות ושפיכות דמים, ול"ה כנגד כולם. והמוציא שם רע על חבירו, עונשו קשה עד מאד, ואין לו מחילה. כדגרסינן בבבא קמא ירושלמי בפרק החובל, ר' יהודה אומר משום רבן גמליאל, הרי הוא אומר ונתן לך רחמים ורחמך והרבך, וזה הסימן יהא בידך, כל זמן שאתה רחמן יהא המקום עליך רחמן. אמ' רב, אדם שסרח על חבירו תחילה, והלך ובקש ממנו מחילה פעם ראשונה ושנייה ושלישית ולא קבלו, מה יעשה. יביא שורה של אנשים ויפייסנו לפניהם, הה"ד ישור על אנשים ויאמר חטאתי וישר העויתי ולא שוה לי. ואם עשה כן, מה כתי' תמן, פדה נפשו מעבר בשחת וחיתו באור תראה. א"ר יוסי, הדה דתימר באותו שלא הוציא עליו שם רע, אבל אותו שהוציא עליו שם רע, אין לו מחילה עולמית.

כתות מספרי לשון הרע

וכת מספרת לשון הרע נחלקת לשמונה חלקים.

החלק הראשון יש מספר לשון הרע, ומסבב וגורם נזק גדול ורעה רבה לחבירו, מבלי תועלת לעצמו. והמזיד על חבירו בלשון הרע, בין יש לו תועלת, בין אין לו תועלת, כאלו מסלק ממנו יראת שמים וכאלו אמר עזב ה' את הארץ, שנאמר אלהים זדים קמו עלי ועדת עריצים בקשו נפשי ולא שמוך לנגדם. וכמה הפליגו רז"ל בענין לשון הרע, להתרחק אדם ממנו, והיו מקפידין על רוב הדברים ומדקדקין עליהם, כדי שלא יבאו לידי לשון הרע. פעם אחת הביאו לפני ר' ספר תלים. ראה ר' שכתיבתו נאה. אמ' לו בר

קפרא, יהודה חייט כתבו. אמר לו ר', כלך מלשון הרע. ואפי' על גוי אל ירגיל אדם עצמו לספר לשון הרע, ואפי' על בהמה טמאה.

מעשה בשני חסידים, שהיו עוברים בשוק, וראו פגר חמור מוסרח עד מאד. אמר האחד, כמה סרוחה נבלה זו. אמ' לו השני, כמה לבנים שניה. פי' החסיד השני גער בראשון, ואמר, למה תספר בגנותה ואינך מספר בשבחה, למה זכרת סרחונה ולא זכרת ליבון שניה. ומה אם זה הקפיד על לשון הרע שאמר חבירו על בהמה טמאה מתה, ואע"פ שחבירו לא היה מספר אלא סרחונה, המספר על חבירו לשון הרע, על אחת כמה וכמה, שיש לכל אדם להתרחק מיצר הרע.

החלק השני יתרחק אדם מאד מלשון הרע, שכל המספר לשון הרע תשובתו קשה, ויאנו יכול לפרוש מלשון הרע אחר שהורגל בו, וכאלו לשונו ושפתותיו הן מאבדין אותו, שנא' פי כסיל מחתה לו, וכתי' שפתות כסיל תבלענו, וכתי' הוות תחשוב לשונך.

החלק השלישי המספר לשון הרע גורם לו ההרגל לדבר אל השם תועה, שנא' שתו בשמים פיהם. ואין בכל העבירות עונש גדול מעונש המטיח דברים כלפי מעלה. והתבונן כמה יגדל עון מספרי לשון הרע. המעט מהם לדבר לשון הרע על בני אדם, אלא כי מלאם לבם לדבר אל ה' תועה, וחשכו לשונם לדבר בדברי תורה, והשחיתו לשונם לדבר בלשון הרע. ואמ' דוד ע"ה גם ישבו שרים בי נדברו עבדך ישיח בחוקיך. פי' הם פורקים מעליהם עול דברי תורה, ויושבים בטלים, ולא די להם, אלא שהם נדברים בי בלשון הרע, כשאעסוק בתורה. וכן הוא אומר, אמרתי אשמרה דרכי מחטוא בלשוני אשמרה לפי מחסום בעוד רשע לנגדי. ופירש רש"י ז"ל מחסום הוא העוסק בתורה.

החלק הרביעי בעל לשון הרע נותן מום בחבירו שאינו בו. והנה זה לבו יקבץ לו מדות שתי הכתות הרעות, כת שקרים וכת מספרי לשון רע. ואמ' שלמה ע"ה מרע מקשיב על שפת און שקר מזין על לשון הוות. פי' שתי כתות מקבלות לשון הרע, האחת, איש רע ובעל זדון וחושד כשרים ואוהב למצוא פגם על חבירו כדי שיתגנה, והכת השנית, איש שקר, מאזין ומאמין על לשון הוות. ונמצאו תמיד שתי הכתות הללו מקבלות לשון הרע, וגורמין קלון לחבריהם, ומחזיקין ידי המביאים את דבתם רעה אל הבריות.

החלק החמישי בענין הרכילות. והוזהרנו על המדה הרעה הזאת מן התורה, שנא' לא תלך רכיל בעמך. וגם זה נקרא לשון הרע, והוא בכלל כת מספרת לשון הרע. וההולך רכיל מרבה שנאה בעולם, ומכשיל את בני אדם, וכאלו עוקר העולם, כי העולם אינו קיים אלא על השלום, וכאלו נותן חרב ביד רעהו להרוג את חבירו, שנא' אנשי רכיל היו בך למען שפוך דם, וכתי' כלם שרי סוררים הולכי רכיל נחושת וברזל כלם משחיתים המה.

וגרסי' בפירקי ר' אליעזר כל המלשין את רעהו בסתר אין לו רפואה, שנא' מלשני בסתר רעהו אותו אצמית, וכתוב אחד אומר ארור מכה רעהו בסתר. רבן גמליאל אומר, אף ישראל הלשינו על הב"ה, ואמרו, תאמרו שיש בו כח לזון אותנו במדבר, שנא' וידברו באלהים אמרו היוכל אל לערוך שולחן במדבר, הן הכה צור וגו', שמע הב"ה שלא חשו על כבודו, ומכבודו, שהוא אש אוכלה, שלח ואכלה אותם, שנא' ויהי העם כמתאוננים רע באזני ה' וישמע ה' ויחר אפו ותבער בם אש ה' ותאכל בקצה המחנה.

וגרסי' בבראשית רבה ר' הונא בשם בר קפרא פתח, תאלמנה שפתי שקר, יתחרשן, יתכרכן, ישתקקן. [יתרחשן], כדא' מי ישום אלם או חרש. יתכרכן, כדא' והנה אנחנו מאלמים אלומים, ומתרגמי' ירוש' והא אנחנא מכרכן כרכן. ישתקקן, כמשמעו. מה האבן הזאת היוצאת מן האדם אינו יכול להחזירה, כך הדבור היוצא מפיו אינו יכול להחזירו. ואע"פ שאסור לקבל הרכילות ולשנוא את חבירו בשביל הרכילות, אל יהי בז לדבר, אלא יחוש לדבר וישמור נפשו. ובשביל שלא ספרו אבותינו במצרים לשון הרע, ולא הלשינו זה לזה, זכו לגאולה. כדגרסי' בויקרא רבה ר' יהודה [אמר] בשם בר קפרא, בזכות ארבעה דברים ניצולו אבותינו ממצרים, על ידי שלא שנו את השם, ולא שינו את לשונם, ועל שלא אמרו לשון הרע, ועל שלא היה בם פרוץ בערוה. לא שינו את השם, ראובן [ושמעון] מסלקין, ראובן [ושמעון] מנחתין. ולא שינו את לשונם, דכתי' כי פי המדבר אליכם, בלשון הקדש. [ולא אמרו לה"ר, שנא' דבר נא באזני העם]. [וארז"ל] דורו של שאול היו בהם דילטורין, פי' מלשינים, [כמו] דואג והזיפים, ולפי' היו יורדין למלחמה ונופלין. אבל דורו של אחאב לא היה בהם דילטורין, שהרי איזבל הרגה כל נביאי ה', והחביא עובדיה מאה נביאים בשני מערות, וכלכל אותם בלחם ובמים, ולא היה אדם בעולם שהלשין אותם לאיזבל, ולפי' היה אחאב יורד למלחמה ונוצח, לפי שלא היו מלשינים בדורו, אע"פ שהיה עובד ע"ז.

מעשה באדם, שהיה מהלך בדרך, ופגע באדם אחד, ופייסו להיות אושפיזין. הלך עמו וראה בביתו עושר גדול. התחיל לדבר עמו בדברי תורה, ולא היה יודע להשיב. וישאלהו, במה זכית לממון זה. אמר לו, מעולם לא שמעתי דבה רעה על שום אדם והודעתיו, ואם אראה שני אנשים שמתקוטטים, איני זז מהם עד שאכנס ביניהם ואעשה שלום ביניהם. אמ' לו, ודאי ראוי אתה לזכות לממון הגדול הזה, בשכר מצוה זו, והקרן קיימת לעולם הבא.

החלק הששי אבק לשון הרע. תניא רוב העולם נכשלין בגזל, ומיעוט בעריות, וכולן באבק לשון הרע. כיצד יזהר אדם מאבק לשון הרע. אל ירבה לספר בשבח חבירו, שמא

ישמעו אחרים, ויאמרו לו, למה אתה משבח לפלוני והלא כך וכך עשה, נמצא מסבב שיאמרו אחרים בשבילו לשון הרע. והוא ששלמה ע"ה אומר מברך רעהו בקול גדול בבקר השכם קללה תחשב לו. וכן שנה רב דימי דמן חפה, לעולם אל ירבה אדם בטובתו של חבירו, שמתוך טובתו בא לידי גנותו. ד"א מברך רעהו וגו', כיצד, אם נתארח אצלו, וכבד אותו, והאכילו והשקהו, והשכיבהו במיטב מטותיו, אל יצא לחוץ ויאמר פלוני עשה לי כך וכך, ויפליג בשבחו, שמא ישמעו אנשים שאינם מהוגנים, ויבאו להתארח אצלו, ויטריחו עליו, ונמצא מפסיד בשביל שבח ששבחו זה. אבל חייב אדם לספר שבח אדם צדיק וכשר ועניו ומופלג בצניעות ומוחזק בעיני הכל שהוא כשר והגון, ויפליג בשבחו אפי' ברבים, שאין אדם שיודע לו חטא ואשמה, ואם יאמרו עליו אנשים בני בליעל לשון הרע, הכל יודעין שהם אומרים שוא ודבר כזב.

החלק השביעי בענין נבלות הפה, והוא בכלל לשון הרע. דתנן כל המנבל את פיו, אפי' נגזר עליו גזר דין של שבעים שנה לטובה, נהפך עליו לרעה. ואמ' ישעיהו הנביא ע"ה על כן על בחוריו לא ישמח ה' ואת יתומיו ואת אלמנותיו לא ירחם כי כלו חנף ומרע וכל פה דובר נבלה, ודרשו רז"ל הולך צדקות ודובר מישרים, שלא ינבל את פיו. והמנבל את פיו מעמיקין לו גיהנם, שנא' שוחה עמוקה פי זרות זעום ה' יפול שם. וגרסי' בפרק במה מדליקין בעון נבלות הפה צרות רבות ורעות וגזירות קשות באות, ובחורי ישראל מתים, ויתומים ואלמנות צועקין ואינן נענין, שנאמר על כן על בחוריו וגו'. והמנבל את פיו גדול עונו, ונתעב בעיני הבריות, כי עזב הבושה והצניעות, שהם המדות הידועות לישראל זרע הקדש, והסימנין שבהם ניכרין, והלך על דרך הזדים ועזי הפנים והנבלים והסכלים. ועוד שהוא משחית כלי יקר שברא הב"ה באדם, שהוא הלשון והדיבור, שבו ניכר האדם מן הבהמות ובו יתנשא מין האדם על שאר בעלי חיים. ולא ברא הב"ה הדיבור באדם כי אם לספר שבחיו ולהתפלל ולדבר בדברי תורה ובעסקיו שבהן תיקון מחייתו, והיאך יטרוף האדם לשונו ואמרי פיו בנבלות הפה ובדברים שאינם הגונים. א"ר אלעזר, אדם נאה ומשובח ומוציא דבר מגונה מפיו, למה הוא דומה, לטרקלין נאה וביב של בורסקי קבוע בתוכו, כל עובר ושב אומר, כמה נאה טרקלין זה אלא שביב של בורסקי בתוכו. וחסידים הראשונים היו עושים עצמן כמלאכים, ופיהם ככלי השרת, שאין משתמשין בהן בדבר של חול, ולא היו מוציאים מפיהם אלא דברי תורה וחכמה ועסקיהן הצריכין להתפרנס מהן.

ומעשה בחסיד אחד, שהיה מתפלל לפני הב"ה ואומר, רבונו של עולם, מי יתן ויהיה לי שתי פיות, האחד לעסוק בו בתורה ובתפלה ובספור שבחך, והשני לדבר בו בצרכי

ובתיקון מחיתי, כדי שאהיה מדבר בפה אחד בתורתך ובשבחך ולא בדבר אחר. התבונן חסיד זה שהיה חושב כל דבריו שבהן עשיית צרכיו ומחייתו, שהן ניכרין, ושאינו מן הראוי לדבר בהן ובתורה בפה אחד, כ"ש וכ"ש כמה פעמים שיחה בטלה, כ"ש לשון הרע ונבלות הפה. ומה יתרון לאדם בסיפור לשון הרע ונבלות הפה.

ואפי' בדבר ידוע לא ינבל אדם את פיו, כדגרסי' בפ' במה מדליקין אמ' רב חנן בר אבא אמ' רב, הכל יודעין כלה למה נכנסה לחופה, אלא כל המנבל את פיו ומוציא דבר נבלה מפיו, אפי' חותמין עליו גזר דין של שבעים שנה לטובה, הופכין עליו לרעה. אמ' רבה בר רב שילא, אמ' רב חסדא, כל המנבל את פיו מעמיקין לו גיהנם, שנא' שוחה עמוקה פי זרות. רב נחמן בר יצחק אומר, אף השומע ושותק, שנא' זעום ה' יפול שם. והשומע נבלות הפה יאטם אזנו ולא יאזין דברי הנבלים, והעושה כך עליו הכתו' אומר אוטם אזנו משמוע דמים וגו'. תנו רבנן לעולם אל יוצא אדם דבר מגונה מפיו, שהרי עקם הכתו' שמונה אותיות ולא הוציא דבר מגונה, שנא' מן הבהמה הטהורה ומן הבהמה אשר איננה טהורה. אמ' ר' יודן בר מנשה, וכשבא לפתוח להם בסימני בהמה טמאה לא פתח אלא בסימני בהמה טהורה, את הגמל כי לא יפריס פרסה אין כתי', אלא כי מעלה גרה הוא, את השפן כי לא מפריס פרסה אין כתי' כאן, אלא כי מעלה גרה הוא, את הארנבת כי לא מפרסת פרסה היא אין כתי', אלא כי מעלה גרה, את החזיר כי לא מעלה גרה הוא אין כתי', אלא כי מפריס פרסה הוא. סיפר בשבחן קודם, ובסימני טהרה שבהם, ואחר כך בסימני טומאה, שנא' כסף נבחר לשון צדיק.

וגרסי' במ' פסחים תאנא דבי ר' ישמעאל, לעולם יספר אדם בלשון כבוד, שהרי הזב קראו מרכב ובאשה קראו מושב, שנא' ותבחר לשון ערומים, ואומר ודעת שפתי ברור מללו. הנהו תרי תלמידי דהוו יתבי קמי דר', חד אמ', מפני מה בוצרין בטהרה ומוסקין בטומאה, וחד אמ' מפני מה בוצרין בטהרה ואין מוסקין בטהרה. אמ', מובטח אני בזה שמורה הוראות בישראל. לא היו ימים מועטים עד שהורה הוראות בישראל. ומנו, ר' יוחנן. הנהו תלתא כהני. חד אמ' הגיעני מלחם הפנים כפול, וחד אמר הגיעני כזית, וחד אמר הגיעני כזנב הלטאה. בדקו אחריו ומצאו בו שמץ פסול.

לעולם יבחר אדם בדבריו לשון כבוד, ויניח לשון שאינו של כבוד, בין בדברי תורה בין בשיחת עסקי עולם. וחסידים הראשונים היו שוקלין את דבריהן ובוררין את לשונם, כדי שלא יצא על פיהם דבר מגונה, לקיים מה שנאמר כסף נבחר לשון צדיק. ומחכמת הקדוש ברוך הוא ביצירת האדם עשה בראשו שבעה נקבים, שני אזנים, שתי עינים, שני נחירים, והשביעי הפה. והקדוש ברוך הוא בחר בשביעיות, כמו שכתבתי בפרק שמיני

בענין שבת. וידוע הוא, שלא בחר הקדוש ברוך הוא בפה לאכול בו ולשתות יותר מדאי, ולספר בו לשון הרע ונבלות הפה, אלא שיעסוק בו בתורה, ושיברך את שמו יתברך ויספר תהלתו, בענין השמים וצבאותיהם, שנאמר השמים מספרים כבוד אל, וכן כתוב בישראל, עם זו יצרתי לי תהלתי יספרו. וכל מה שברא הב"ה לא בראו אלא לכבודו, שנא' כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו וגו', וכתיב כל פעל ה' למענהו. למענהו, ר"ל לקילוסו, כמו ותען להם מרים שירו לה' וגו'. ואם הכל ברא לקילוסו, כל שכן הפה, שהוא כלי מיוחד לשבחו של הב"ה.

החלק השמיני בענין הנרגן. אמ' שלמה [ע"ה] דברי נרגן כמתלהמים והם ירדו חדרי בטן. [פי'] נרגן הוא איש שדרכו להתלונן ולהתרעם על חבירו, ויוציא תלונות מלבו, ויאמר כי פלוני שאמ' לי כך וכך לא היתה כוונתו אלא לחרף אותי ולרעתי היה מתכוון, אע"פ שהיה מתכוין לטובתו, וירבה בתלונות, ויראה עצמו שהוא עשוק ושבני אדם גוזלין אותו ומחרפין אותו ומקללין אותו חנם. ועל זה אמ' שלמה ע"ה ונרגן מפריד אלוף, ר"ל יפריד מעליו אוהב ורע. ומי שיש בו המדה הרעה הזאת, כשם שמתרעם על בני אדם, כך מטיח דברים כלפי מעלה, ויחשוב על חסדי השם ית' שכוונתו להנקם מבריותיו ולהביא פורענות לעולם, ואע"פ שיראה השפע הטובה יאמר רעה תהיה באחריתה, שנא' ותרגנו באהליכם ותאמרו בשנאת ה' אותנו הוציאנו מארץ מצרים לתת אותנו ביד האמורי להשמידנו. ואמרו רבותי' ז"ל, אל תרבה בתרעומת, שלא תבא לידי חטא. והנרגן הוא בטבעו הרע כפוי טובה, כי יחשוב הטובות שעושין עמו שהן רעות, ומשלם רעה תחת טובה, וכתיב משיב רעה תחת טובה לא תמוש רעה מביתו. והמדה הרעה הזאת היא מצד רוע הלב ונבלות הפה, כי מרוע לבבו יראה טובת האדם לרעה ומוציא המחשבה לפועל. ואין לך נבלות הפה יותר מן האומר רעה תחת טובה שעושין עמו.

מעלת השתיקה

לפי' ימעט אדם דבריו, ויקצר באמרי פיו, כדי שלא יבא לידי לשון הרע, או לידי נבלות הפה, או להיות נרגן, וירבה תמיד בשתיקה, כדי שינצל מאלו המדות הרעות. וכל המרבה בשתיקה יראה חכם, ואע"פ שהוא טפש, שנא' גם אויל מחריש חכם יחשב, וכתיב מי יתן החרש תחרישון ותהי לכם לחכמה. וכל המרבה דברים יראה טפש, אע"פ שהוא חכם, שנא' ברוב דברים לא יחדל פשע. ושנינו במ' אבות כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה. ר"ל לא מצאתי רפואה אלא בשתיקה, שכל המרבה דברים אינו ניצול מלשון הרע, וילקה בצרעת גופו, כמו שכתבתי למעלה. ועוד שנינו במ' אבות וכל המרבה דברים מביא חטא. וכתב הרמב"ם כי רוב הדברים הם

דברים בטלים וגורמין עון, וכל מי שאינו מרבה דברים סימן שהוא מזרע טהור, דתניא שתיקותא מייחסותא.

שאלו לחכם, מה לך שאתה ממעט דבריך ומרבה בשתיקה. אמ' להם, ומה תועלת בדברים בטלים, שהאדם נענש עליהם וגורם לעצמו כמה רעות בדברים בטלים, שמהן נמשכין לשון הרע ונבלות הפה והרכילות והמריבה, ואיפשר שיבא אדם לידי רציחה בשביל דברים בטלים. וראיתי הדברים שאדם מדבר, והן נחלקים לארבעה חלקים.

החלק הראשון כולו היזק, ואין בו תועלת כלל, כגון נבלות הפה, ולשון הרע, והרכילות, וקללת בני אדם שמקללין ושמחרפין איש לרעהו, והמריבה, ועצת הרשע. כל אלו הדברים, וכיוצא בהם, הם רעים עד מאד, ויש בהם היזק גדול, ואין בהם תועלת כלל.

החלק השני הם דברים שהם כולם תועלת, ואין בהם הזק כלל, כגון שידבר אדם בדברי תורה ובגמילות חסדים ובעשיית המצות, או שיוכיח את חבירו להחזירו למוטב, או יורנו לעשות צדקה, או שידבר בהבאת שלום, ובמשאו ובמתנו, ובמלאכתו שיתפרנס ממנה, מפני שחייו תלויין בה. וגרסי' בגמ' דבני מערבא כל פטטיא בישין, בר מפטטיא דאוריתא, דאינון טבין. פירוש כל הדברים רעים, חוץ מדברי תורה ומצות וגמילות חסדים ותיקון מחייתו, שהן טובים.

החלק השלישי יש בו תועלת מצד אחד והיזק מצד אחר, והוא המשבח לחבירו בשביל טובה שעשה עמו, ואיפשר שיבא לידי גנות בשביל אותו השבח, כמו שכתבתי למעלה, ומתוך שבחו בא לגנותו.

ומכלל החלק הזה הם בעלי השיר והמליצה, שדרכן לשבח מקצת בני אדם בשבח שאין בהן, ומפליגין בשבחן, עד שמתקנאין בהם בני אדם, ואומרים, ראו למי זה משבח, לפלוני שעשה כך וכך, ונמצא בשבחו שהוא משבח אותו במליצתו שהוא מזכיר גנותו. וג"כ בעלי המליצה מחרפין למקצת בני אדם במליצתם, ומפליגין בגנותן, ואין לך לשון הרע יותר מזה. ומהן שעושין מליצות וניגונים בדברי חשק ובעגבים, ומפליגין בשבח הנשים היפות והבחורים, ומתוך כך באין מקצת בני אדם למחשבות ולהרהורים רעים, ואיפשר לידי זנות או לידי גנות גלוי עריות. ואחרים שמשבחין בשירים הזוללים והסובאים, והיין עצמו, ומהללים הבטלנין ושותי היין ויושבי קרנות, ונמצאו מחזיקי ידי רשעים. כל השירות האלו, וכיוצא בהם, כולם רעים, ואין בהם תועלת, כי אם היזק גדול. אבל השיר שכולו תועלת, ואין בו אחד מכל הדברים הרעים שאמרתי, הוא כגון הקרובות שאומרים בבתי כנסיות, והתחנות והפזמונים, שבהן מתחננים לפני הב"ה ומספרין בשבחו, וגם הסליחות, שאומרים באשמורות, בלילי עשרת ימי תשובה, וביום

הכפורים. וג"כ קרובות החתנים, לפי שמשבחין אותן בהן, ואע"פ שיש בהן מקצת דברי חשק ומהלל לחתן ולכלה, אין בכך כלום, כי אינו אלא לחבב את הכלה על בעלה. והקינות וההספדות, שעושין על המתים, יש בהן גמילות חסדים עם המתים ועם החיים. ובלבד שלא יפליג בשבחן, כדי שלא יבא לידי גנותן. וג"כ הפיוטים של תעניות, שהן בענין תפלה. כל השירים האלו, וכיוצא בהן, הם כולם תועלת, ואין בהם הזק כלל, לפי שהם שבח להב"ה. ומקצתן משברין את הלב, מפני שבהן תוכחות, והשומע אותן יעשה תשובה. ועל שירים כאלו אמ' דוד ע"ה שירו לה' שיר חדש תהלתו בקהל חסידים. והשר שירים כאלו לעולם יזכר עליהם לטובה בחייו ובמותו.

החלק הרביעי הם דברים שאין בהם לא היזק ולא תועלת. והם רובם דברים בטלים, ורוב הדברים שבני אדם מדברים בהבלי העולם. כגון יושבי קרנות, שיושבין בטלים, ומספרים איש לאחיו היאך נבנית מדינה פלונית, וארץ פלונית רחבת ידים, ומשפט מדינה פלונית כך וכך, ופירותיה כך וכך, והמלך פלוני כבש מדינה פלונית, ואירע לו כך וכך. ואחרים שקוראים חידות ישרות ומעשים שלא באו לעולם, ובודים מלבם שמות מלכים ושמות מדינות, וכל אלו החידות בנויים על אדני שוא ותוהו ודברים שאין בהם ממש.

וכל מי שאינו מספר לשון הרע, ולא מנבל את פיו, ינצל מצרות רבות ורעות, שנאמר שומר פיו ולשונו שומר מצרות נפשו, ויאריך ימים בטוב ובנעימים, שנא' מי האיש החפץ חיים אוהב ימים לראות טוב, נצור לשונך מרע ושפתיך מדבר מרמה, סור מרע ועשה טוב בקש שלום ורדפהו. סליק פירקא

יט; בענין כסוי סוד חבירו

בכסוי הסוד וגלויו

בענין כסוי סוד חבירו

החלק הראשון, בכסוי הסוד וגלויו.

ריבך ריב את רעך וסוד אחר אל תגל. גרסינן במ' שבת בפרק הזורק מרשות היחיד, ת"ר המקושש זה צלפחד, וכן הוא אומר ויהיו בני ישראל במדבר וימצאו איש מקושש עצים ביום השבת, ולהלן הוא אומר אבינו מת במדבר, מה להלן צלפחד, אף כאן צלפחד. דברי ר' עקיבא. אמ' לו ר' יהודה בן בתירא, עקיבא, בין כך ובין כך אתה עתיד ליתן את הדין. אם כדבריך, התורה כסתו ואתה מגלה אותו, ואם לאו, אתה מוציא לעז על אותו צדיק. כיוצא בדבר, ויחר אף ה' בם וילך, מלמד, שאף אהרן נצטרע. דברי ר' עקיבא. אמ'

לו ר' יהודה בן בתירה, בין כך ובין כך אתה עתיד ליתן את הדין. אם כדבריך, התורה כסתו ואתה מגלהו, ואם לאו, אתה מוציא לעז על אותו צדיק.

וגרסי' במדרש משלי ריבך ריב את רעך וסוד אחר על תגל, פן יחסדך שומע ודבתך לא תשוב. כיצד. אם יהיה לך ריב על חבירך, ותלכו אצל הדינין, אל תטעון אותו אלא באותו דבר שהלכתם בשבילו אל הדיינין, ולא תשיב אותו אלא על אותה טענה בלבד, ואל תגלה סודו בדבר אחר, ואל תאמר לו כך וכך עשית, כדי להבהילו ולסתור טענתו, ולא תקפח אותו בדברים. ואם עשית כך, יחסדך שומע, פירוש יחרף אותך, ויאמר, ראה פלוני, היאך הוא מגלה סוד פלוני, ויבהיל אותו לפני הדיין, כדי ליטול ממנו ממון שלא כדין. ומתרגמינן חרפה חיסודא. ויאמר ג"כ הדיין, פלוני בא לטעון לפלוני כך וכך, ולא עלה בידו, גלה סודו בדבר אחר, ועבר על ריב לא לו. ודבתך לא תשוב, אחר שיצא מפיך חרופו, והדברים המכוערים, לא תוכל להשיב אותן.

והמגלה סוד חבירו הרי זה כשופך דמים, שנאמ' לא תלך רכיל בעמך לא תעמוד על דם רעך אני ה'. ד"א לא תעמוד על דם רעך, זה הפותח כתב ששלח חבירו לאחרים, או ששלחו לו אחרים, וקורא אותו. ואפי' שלא גלה הסוד לאחרים, הואיל וגלה סוד חבירו, ופתח כתב סתום וחתום, ועמד על סוד חבירו שלא מדעתו, מעלה עליו הכתוב כאלו הרגו. כי איפשר שהיה כתוב בו סוד גדול, שאלו נגלה לאחרים היו הורגים אותו, כי לא בחנם סתם וחתם אותו, ואלו היתה כוונת הכותב אותו שיתגלה לכל, לא היה חותם אותו.

וגרסי' במדרש בני ציון היקרים, מה היתה יקרותן של בני ציון. הוא מספר בעניינים הרבה חכמתן ויקרותן. ואחת מהן ההוא מעשה באדם אחד, שפגע בריבה אחת קטנה בשוק, ובידה כלי, והיה מכוסה בכלי אחר. אמ' לה, מה בכלי זה. אמרה לו, אלו היה בדעת אמא לגלות כלי זה, ולדעת מה שבתוכו, לא היתה מכסה אותו בכלי אחר.

ועוד גרסי' במדרש משלי הולך רכיל מגלה סוד ונאמן רוח מכסה דבר. פי' אל תפקיד סודך למי שהוא הולך רכיל, כי הואיל ואינו שומר שפתיו מן הרכילות אל תאמן בו סודך, ואע"פ שתמסור אותו לו, ותאמר, כסה סוד זה ואל תגלהו, יגלה אותו על כל פנים, מפני טבעו הרע. ד"א הולך רכיל מגלה סוד ונאמן רוח מכסה דבר. א"ת למי שהוא הולך רכיל בטבעו, כסה סודי, יגלה אותו, אבל נאמן רוח, אפי' שלא תאמר לו אלא דברים בלבד, דברים בעלמא, ואפי' שלא תאמר לו, סוד הוא, כסה אותו, הרי הוא מכסה מפני טבעו, שהוא נאמן רוח, כ"ש אם תאמר לו, סוד הוא, כסה אותו ואל תגלהו.

לפי' ירגיל אדם עצמו לכסות סוד חבירו, ואע"פ שאין בגלוי הסוד ההוא נזק לבעליו, הואיל ויכיר מחשבתו בגלויו נזק הוא לו, שנאמר הפר מחשבות באין סוד. ר"ל במקום שמגלין הסוד, אין שום אדם יכול לקיים מחשבתו, כי יחשוב בלבו ויאמר אעשה כך וכך על מנת שיהיה סוד, אם יתגלה אותו סוד קודם שתעשה המחשבה, לא תתקיים. כיצד. היה בלבו לקנות פרקמטיא שהיתה בזול, ולא היה שום אדם יודע שהיתה בזול, אלא הוא יעלה במחשבתו לקנותה, אם טרם שיקנה אותה יגלה הסוד לאחרים, אחרים קונים אותה, ונמצא מפר מחשבתו, מפני שלא שמר סודו.

לעולם הוי זהיר בסוד חבירך, ואל תגלהו, ואל תוציא מפיך דבר שתתגנה בשבילו, בגלוי סוד או בדבר אחר. כדגרסי' בפרק כל כתבי הקודש א"ר יוסי, מימי לא דברתי דבר וחזרתי פני לאחורי. ר"ל לעולם לא גליתי סוד חבירי, ולא ספרתי לשון הרע, ולא דברתי דבר אפי' ביני לבין עצמי מה שלא הייתי מדבר בתוך קהל ועדה. ההוא תלמידא דאפיק מה דאתמר דבי מדרשא דר' אמי לבתר תלתין ותרין שנין, ואפקיה ר' אמי מבי מדרשא ואכריז עליה דין גלי רזיא. שאלו לחכם אחד, ואמרו לו, היאך אתה בכסוי הסוד. אמר להם, כשיפקיד אדם סודו בידי, אחצוב לו קבר בתוך לבי, ואקבור אותו. פי' לא אגלה הסוד כל ימי, כי איך יתכן לפתוח לבי ולהוציא משם הסוד שקברתי בו, ואחיה.

מעשה באדם אחד, שהפקיד סודו אצל חכם אחד. אמ' לו, הבנת דברי. אמ' לו, כבר שכחתי מה שאמרת לי. כלומר, הוי בטוח שלא אגלה סודך, והרי הוא כאלו שכחתי אותו. כ"ש שצריך אדם לשמור סוד עצמו ולא יגלה לאדם בעולם, ואפי' לאוהבו, שכן בני אדם אומרים במשליהם, סוד שאינך מפקיד אצל אויבך אל תפקיד אותו אצל אוהבך, כי לפעמים יהפך האוהב לאויב ויגלה הסוד. ואמר החכם לא תגלה סודך לא למשכיל ולא לכסיל, כי לפעמים יכסל המשכיל, וכ"ש הכסיל. ועוד אמ' לעולם לא הפקדתי סודי אצל אדם, וגלהו, והייתי מאשים אותו, אלא הייתי מאשים [לעצמי, והייתי אומר, אני לא יכולתי לכסות סודי וגליתי אותו לאחרים, למה אני מאשים לזה שגילהו]. ועוד אמר סודו של אדם מסור בידו כעבד, ואם יגלה אותו יהיה הוא עבד לסוד, מפני שהוא מתייירא שמא יגלה. לפיכך צריך אדם ליזהר בסודו ולא יגלהו כלל, ואפי' בינו לבין עצמו לא ישיח בו, ולא ישמיעהו באזניו, כמו שארז"ל על דרך משל, אל תשיח בין הכותלים, כי אזנים לכותל, ושלמה ע"ה אמר כי עוף השמים יוליך את הקול ובעל כנפים יגד דבר.

בענין הריב

החלק השני, בענין הריב.

ואם המגלה סוד חבירו הוא כשופך דמים, כמו שאמרתי, ואע"פ שלא כזב, אלא שאומר דברים אמיתיים, כ"ש וכ"ש המכזב ואומר בפיו ובשפתיו מה שלא ראו עיניו. והמכזב שנוי ומתועב לפני הב"ה, שנא' שש הנה שנא ה' ושבע תועבות נפשו, עינים רמות לשון שקר וידים שופכות דם נקי, לב חורש מחשבות און רגלים ממהרות לרוץ לרעה, יפיח כזבים עד שקר ומשלח מדנים בין אחים. ומהשבעה דברים האלו, הם השלשה מהם בענין הכזב, לשון שקר, יפיח כזבים, עד שקר. ורבי סעדיה ז"ל תלה שבע המדות הרעות האלו בכזב, וממנו משתלשלין כולם. כיצד. עינים רמות, עיקר הגאוה הוא הכזב, מפני שאומר שהוא חכם והוא טפש, גבור והוא חלש, נשיא והוא נקלה, ומתגאה לעיני הבריות במדות הללו של כזב, כמו שאמ' אבשלום, ועלי יבוא כל איש אשר [יהיה] לו ריב ומשפט והצדקתיו, והיה גונב דעת הבריות בכזב. לשון שקר, הכזב לעצמו. וידים שופכות דם נקי, מיואב, ששלח לשון שקר על פי דוד, והשיבו את אבנר, והרגו, שנאמר וישלח יואב מלאכים, וישיבו אותו מבור הסירה ודוד לא ידע. יפיח כזבים עד שקר, הם גופי הכזב. ומשלח מדנים בין אחים, שנאמר בלע ה' פלג לשונם כי ראיתי חמס וריב בעיר, וסמיך ליה, און ועמל בקרבה, הוות בקרבה ולא ימיש מרחובה תוך ומרמה.

בוא וראה כמה כזבו ונענשו. גיחזי כזב ונצטרע הוא וזרעו, שנאמר ויאמר אליו אלישע מאין גיחזי ויאמר לו הלך עבדך אנה ואנה, ויאמר אליו לא לבי הלך כאשר הפך איש מעל מרכבתו לקראתך העת לקחת את הכסף ולקחת בגדים וגו', וצרעת נעמן תדבק בך ובזרעך לעולם ויצא מלפניו מצורע כשלג. אמנון כזב ונהרג, שנא' תבא נא תמר אחותי ותלבב לעיני שתי לביבות ואברה מידה, ושכב עמה והרגו אבשלום. וכל המחליף בדבורו כאלו עובד ע"ז, כדגרסינן בפרק חלק, א"ר אלעזר, כל המחליף בדבורו כאלו עובד ע"ז, שנא' אולי ימושני אבי והייתי בעיניו כמתעתע, וכתי' בע"ז הבל המה מעשה תעתועים. ואחת מארבע כתות שאין מקבלות פני שכינה הוא כת שקרים, שנא' דובר שקרים לא יכון לנגד עיני. א"ר אלעזר בר נחמן, הכל ברא הב"ה, חוץ מן השקר, שלא בראו, אלא בני אדם בודין אותו מלבם.

וגרסי' במדרש רוחו של נבות היזרעאלי זכתה למחיצה עליונה, מפני שהרגו אחאב דם נקי, ונטרד, מפני שהרהר לדבר כזבים, שנאמ' מי יפתה את אחאב ויעל ויפול ברמות גלעד ויאמר זה בכה וזה אומר בכה, ויצא הרוח ויעמד לפני ה' ויאמר אני אפתנו ויאמר ה' [אליו] במה, ויאמר אצא והייתי רוח שקר בפי כל נביאיו ויאמר תפתה וגם תוכל צא ועשה כן. מאי הרוח, זה רוחו של נבות, מאי צא, צא ממחיצתי. ואמר החכם אדם המכזב חשוב כמת, לפי שאיש שאין בפיהו אמת, ואין בני אדם חוששין לדבריו, מפני

שדרכו לכזב, חייו ומותו שוין. וארז"ל כך עונשו של בדאי, אפי' אומר דברים של אמת אין שומעין לו. וירמיה הנביא, כשהיה מוכיח את ישראל, לא היה מוכיחן אלא על הכזב, שנא' למדו לשונם דבר שקר העוה נלאו, וכתי' וידרכו את לשונם קשתם שקר ולא לאמונה גברו בארץ. פי' העוה נלאו, אחר שלמדו את לשונם דבר שקר, נעשה להם הכזב כטבע, ולא יכלו לסור ממנו, ונלאו להתעוות מדרך השקר לדרך האמת. אמ' רב הונא, מצינו שלא גלו ישראל מארצם אלא על שעברו על זה הפסוק, מדבר שקר תרחק. ובספר הקינות הוא רמוז בשלש מקומות. באלפא ביתא של איכה יעיב באפו ה', הקדים הפה קודם לעין, כלומר אמרו בפיהם מה שלא ראו בעיניהם, כתי' פצו עליך פיהם, ואח"כ עשה ה' אשר זמם. ובאלפא ביתא של אני הגבר, פצו עלינו פיהם, ואח"כ עיני נגרה. ובאלפא ביתא של איכה יועם זהב, פני ה' חלקם, ואח"כ עודנו תכלינה עינינו.

וגרסי' במ' יבמות בפרק הבא על יבמתו, רב הוה מצערא ליה דביתהו. כדאמ' לה עביד לי טלופחי, עבדא ליה חמצי, חמצי עבדא ליה טלופחי. כי גדל חייא בריה, אפיך לה. אמ' ליה, אעלייא לך אמך. אמ' ליה, אנא הוא דקא אפיכנא לה. אמ' ליה, היינו דאמרי אינשי, דנפיק מינך טעמא מלפך. אמ' ליה, את לא תעביד הכי, כדי שלא תרגיל לשונך לבדאות, שנא' למדו לשונם דבר שקר העוה נלאו, ואמ' שלמה ע"ה עד אמונים לא יכזב ויפיח כזבים עד שקר, פי' הרגיל לדבר שקר וכזב, ואפי' במלי דעלמא, כ"ש כשיעיד על חבירו שיעיד שקר, מפני טבעו והרגל לשונו.

כתות אנשי שקר

וכת שקרים נחלקת לז' חלקים.

החלק הראשון איש כזבים, לא די לו שמשקר, אלא שהוא משחית בשקריו, וגוזל וחומס, כמו המכחש בעמיתו או עושק שכר שכיר, ועובר על מצות עשה לא תכחשו ולא תשקרו איש בעמיתו, וכתי' לא תלין פעולת שכיר אתך עד בקר, כ"ש אם עשק אותו. וכן העונה ברעהו עד שקר, שנא' לא תענה ברעך עד שקר. ומן החלק הזה בעל התרמית והאונאות במסחרים ובשותפות, דכתי' לא תונו איש את עמיתו. והמכזב נקרא בליעל ואיש און, שנא' אדם בליעל איש און הולך עקשות פה.

החלק השני המשקר והמרמה את חבירו. ואין בשקר זה נזק מיד, אך יתכוין בו לעשות חבה להזיקו. כאדם המרמה את חבירו, כדי שיאמין בו ויבטח בו ולא ישמר ממנו, כדי להדיח עליו ההפסד, כענין שנא' בפיו שלום את רעהו ידבר ובקרבו ישים ארבו, וכתי' בתריה העל אלה לא אפקד בם. וזה עונשו על שני ענייניים, על השקר ועל הנזק וההפסד.

החלק השלישי הבא בערמה לסבב לעצמו טובת חבירו, לא לגזול ולא לחמוס את חבירו, אלא יתן עיניו בטובה העתידה לבא לחבירו ויסבב בשקריו עד אשר יקח אותה לעצמו. כיצד. כגון שראה את חבירו קונה פרקמטיא בזול, והלך למוכר ואמ' לו, אני אתן לך יותר מעות בפרקמטיא זו, ואל תחוש לפלוני, כי שותפין אנחנו. או שיסבב שיתן לו חבירו מתנות על כזביו ושקריו, כגון שיאמר לו, רצוני לקנות קרקע פלונית, שאתה רוצה לקנות, והאחר נותן לו דמים כדי שיסתלק מן הקרקע, ולא יקנה אותה. או שיאמר לו, אני הייתי לך מליץ טוב עם המלך, או עם השר, או כל כיוצא בזה.

החלק הרביעי המספר בספור דברים ששמע, ויחליף במקצתן, בלא תועלת לו ובלא הפסד לחבירו. ואע"פ שאינו מפסיד לאחרים, עונשו גדול, מפני שמעיז פניו ומשקר, בטבעו הרע. אבל התירו להחליף בדברים לקיום מצוה ולהבאת שלום, דתניא משבחים את הכלה לפני החתן, ואומרים לה, כלה נאה וחסודה, אע"פ שאינה נאה. וגרסי' בבראשית רבה מותר לשנות מפני השלום, שנא' כה תאמרו ליוסף אנא שא נא פשע אחיך וחטאתם וגו', ולא מצינו שצוה יעקב אבינו ע"ה בכך, אלא שאמרום משמו.

החלק החמישי האומר לחבירו שייטיב עמו ויתן לו מתנות, ואין בלבו לתת לו שום דבר. גם זאת רעה גדולה, ועל זה נאמר נצור לשונך מרע ושפתיך מדבר מרמה. והמתהלל במתת שקר למה הוא דומה, לעננים רבים ורוחות, ונראה שבאין גשמים, ואינן יורדים, שנא' נשיאים ורוח וגשם אין איש מתהלל במתת שקר.

החלק הששי המתהלל שעשה טובה עם חבירו והוא לא עשה. ולא די לו שהוא משקר, אלא שהוא גונב דעת הבריות, דתניא אסור לגנוב דעת הבריות, ואפי' דעת הגוי. ואין מוכרין לגוי בשר נבלה בשביל בשר שחוטה, ולא בשר מתה בשביל שחוטה, ולא מנעל של עור מתה בשביל עור של שחוטה. ואל יראה אדם לחבירו שהוא פותח חבית בשבילו, ורצונו לפתוח אותה לחנוני. ואל ירבה בתקרובת לחבירו ויודע בו שאינו מקבל. ודברים אלו, וכיוצא בהם, הם אסורים מב' עניינים, משום שהוא משקר ומשום שהוא גונב דעת הבריות.

החלק השביעי המשתבח במעלות שאינן בו. כגון שיאמר שהוא נשיא ומיוחס, ושהיו אבותיו גדולי הדור. ולא די לו שהוא מתגאה ומנשא עצמו, אלא שהוא מכזב. ועל זה אמ' שלמה לא נאוה לנבל שפת יתר, פי' אינו נאה למי שהוא נבל וממשפחה שפלה לאמר שהוא נשיא וגדול, אף כי לנדיב שפת שקר, ר"ל ואפי' הוא נשיא ונדיב במעשיו, לא ישקר בשפתיו ויתהלל שנתן מתנות לבני אדם והוא לא נתן, ואפי' נתן, גנאי הוא לאדם להתהלל במתנותיו, כ"ש לנדיב. ואם יש בני אדם שמכבדין אותו במדרגות הכבוד, כגון

שיאמרו עליו שהוא חכם, ואינו, צריך לומר, אין בי חכמה כלל. ואפי' אומרים עליו שהוא יודע שתי מסכתות, ואינו יודע אלא אחת, צריך לומר, אחת אני יודע בלבד.
ואם המגלה סוד חבירו הוא משוקץ ומתועב ועונשו גדול, כ"ש המשקר בחבירו והמכזב, כ"ש וכ"ש כמה פעמים הנשבע לשקר, שלא די לו שהוא משקר, אלא שהוא נשבע לשקר על כזביו, והב"ה הזהיר את ישראל ואמר לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא.
וגרסי' במ' שבועות בפרק שבועת הדיינין, ת"ר שבועת הדיינין אף היא בלשונה נאמרה. אומרין לו, הוי יודע שכל העולם נזדעזע בשעה שאמ' הב"ה לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא. וכל עבירות שבתורה לא נאמר בהם כי לא ינקה, וכאן נאמר כי לא ינקה ה' את אשר ישא את שמו לשוא. וכל העבירות שבתורה נפרעין ממנו, וכאן נפרעין ממנו וממשפחתו, שנא' אל תתן את פיך לחטיא את בשרך, ואין בשרו אלא קרוביו, שנא' ומבשרך לא תתעלם. וכל עבירות שבתורה נפרעין ממנו, וכאן ממנו ומכל העולם, שנא' וכשלו איש באחיו, איש בעון אחיו.
ד"א לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא כי לא ינקה ה' את אשר ישא את שמו לשוא. בפסוק זה יש י"ז אותיות, רמז לי"ז פעמים שכתוב בתורה שני לוחות, ללמדך שכל הנשבע לשוא כאלו כפר בכל התורה כלה.
וגרסי' בספרי ולא תשבעו בשמי לשקר, מה תלמוד [לומר]. כבר נאמר לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא, יכול אין חייבין אלא על השם המיוחד בלבד, ת"ל בשמי, כל שם שיש לי. וחללת את שם אלהיך אני ה', מלמד ששבועת שוא הוא חילול השם.
וגרסי' במדרש תנחומא כל המועל בשבועות כופר בהב"ה, ואין לו מחילה [לעולם], שנא' כי לא ינקה ה' את אשר ישא את שמו לשוא.
וכל עבירות שבתורה ממתינין לו שנים ושלשה דורות, וכאן נפרעין ממנו לאלתר, שנא' הוצאתיה נאם ה' צבאות ובאה אל בית הגנב ואל בית הנשבע בשמי לשקר ולנה בתוך ביתו וכלתו ואת עציו ואת אבניו. הא למדת, דברים שאין מים ואש מכלה אותן, שבועת שקר מכלה אותן.
וגרסי' [במס' שבת] בפ' במה מדליקין, ת"ר בעון שבועת שוא ושבועת שקר [וחלול השם] וחלול שבתות, חיה רעה באה, ובהמה כלה, ובני אדם מתמעטין, [והדרכים משתוממין], שנא' ואם באלה לא תוסרו לי, אל תקרי באלה אלא באלה, וכתיב והשלכתי בכם את חית השדה. בשבועת שקר כתי' ולא תשבעו בשמי לשקר וחללת [את שם אלהיך], ובחלול השם כתי' ולא תחללו את שם קדשי, ובחלול שבת כתי' מחלליה מות יומת, וילפינן חלול מחלול, משבועת שקר.

וכל מי שיודע עדות לחבירו ילך ויעיד, ואם לא העיד נקרא חוטא, שנא' נפש כי תחטא ושמעה קול אלה. ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי, ששה פעמים כתי' כאן נפש, כנגד ששת ימי בראשית. לפי שכך אמ' הב"ה לנפש, כל מה שבראתי בששת ימי בראשית בשבילך בראתי, ואת גוזלת וחומסת, הוי נפש כי תחטא ושמעה קול אלה. א"ר סימון, מפני מה משביעין את האדם ונותנין לפניו נאדות נפוחים, לומר לך, אתמול היו מלאים גידים ובשר ועצמות ועכשו הן ריקות מכולן. כלומר, ראה מה אחרית האדם, ושמור נפשך, ואל תשבע לשקר. ואפי' שבועה שהיא של אמת אסור לאדם שישבע, כגון שאמר, שבועה שהיום יום פלוני, וזו היא שבועת שוא, שנשבע על עסקי שוא לדבר שאין בו צורך.

מעשה בכפר אחד, שהיו אנשיו נשבעין ומקיימין, וכולן חרבו. כיצד. היה אומר לחבירו, שבועה שאלך למקום פלוני ואוכל ואשתה שם, והולכין ועושין כך, ומקיימין שבועתן. ומה הנשבעין באמת כך, הנשבעין לשקר על אחת כמה וכמה. וגרסי' במ' [נדרים] בפרק ואלו מותרין, לעולם לא תהא [רגיל] בנדרים, שסופך למעול בשבועות. ואל תהי רגיל לפני עם הארץ, שסופך לאכול טבלים. ואל תהא רגיל לפני כהן עם הארץ, שסופך להאכילך תרומה. ואל תרבה שיחה עם האשה, שסופך בא לידי ניאוף.

מעשה באדם אחד, שהפקיד דינר זהב אצל אלמנה אחת, והניחתו בכד של קמח, ושכחה ולשה הדינר בקמח, ונתנה הפת לעני. לימים בא בעל הדינר, אמ' לה, תן לי דינרי. אמרה לו, תהנה מסם המות אם נהניתי מדינרך כלום. אמרו, לא היו ימים רבים עד שמת אחד מבניה. וכששמעו חכמים בדבר זה, אמרו, ומה זאת, שנשבעה באמת, אירע לה כך, מי שנשבע על שקר על אחת כמה וכמה.

ועוד גרסי' במדרש ר' תנחומא ר' שמואל בר רב יצחק אומר, כל הנודר ואינו משלם גורם לאשתו שתמות, שנא' אם אין לך לשלם למה יקח משכבך מתחתיך. ולא עוד אלא כל הנודר ואינו משלם יזכרו עוניו, שנא' כי תדור נדר לה' אלהיך לא תאחר לשלמו כי דרוש ידרשנו ה' אלהיך מעמך והיה בך חטא. דרש ידרשנו שני פעמים, ללמדך שדורשו ודורש אחרים עמו. ר' אומר, בעון נדרים בניו ובנותיו של אדם מתים כשהם קטנים, שנא' אל תתן את פיך לחטיא את בשרך ואל תאמר לפני המלאך כי שגגה היא למה יקצוף האלהים על קולך וחבל את מעשה ידיך. מה הן מעשה הידים, הוי אומר בניו ובנותיו של אדם, וכתיב כי בראותו ילדיו מעשה ידיו וכו'. רב נחמן בר יצחק אמ' למאן דאמ' בעון נדרים מתים מהכא, לשוא הכיתי את בניכם, על עסקי שוא. וגרסי' בפרק קמא דמסכת ראש השנה א"ר יצחק, ואיתמ' ר' אלעזר, אין אשתו של אדם מתה אלא א"כ מבקשין ממנו נדר ואין לו, שנא' אם אין לך לשלם למה יקח משכבך מתחתיך. ת"ר מוצא

שפתיך תשמור ועשית וגו', מוצא שפתיך, זו מצות עשה, תשמור, זו מצות לא תעשה, ועשית, אזהרה לב"ד שיעשוך, כאשר נדרת, זה נדר, לה' אלהיך, אלו אשמות ותודות ועולות ושלמים, נדבה, כמשמעה, אשר דברת, אלו קדשי בדק הבית, בפיך, זו צדקה.

יזהר אדם בשבועה

לעולם יזהר אדם בשבועה, ואפי' של וודאי. ואל תהי תדירה בפיו, כדי שלא יבא לידי שבועת שקר, שכל הנשבע תמיד על כל דבר ודבר אינו ניצול משבועת שקר. והב"ה ממהר ליפרע מן הנשבע לשקר, שנא' וקרבתי אליכם למשפט והייתי עד ממהר במכשפים ובמנאפים ובנשבעים (בשמי) לשקר. וארז"ל חייב אדם לשמור שפתיו מן השבועה, שכל המרגיל לשונו לשבועה, פעמים שאין דעתו לישבע, לשונו מרגילתו. ומצינו שאנשי יבש גלעד נהרגו מפני שעברו על השבועה שנשבעו ישראל לעלות לצבא על שבט בנימין על מעשה פילגש בגבעה. וכן נשיאי העדה, כשנשבעו לגבעונים בימות יהושע בן נון, לא המרו שבועתן, אע"פ שעשו בערמה, ובשביל שהרג אותם שאול בא רעב על הארץ, שנאמר אל שאול ואל בית הדמים על אשר המית את הגבעונים, ונהרגו בניו של שאול באותו עון. מה כתי' התם ויעתר ה' לארץ אחרי כן. ושאול בקש להמית את יהונתן בנו על שהפר את השבועה וטעם מעט דבש, ואע"פ שלא שמע השבועה והיה שוגג.

וגרסי' במ' שבועות תניא כל לא תעשה שבתורה שהוא לאו שיש בו מעשה לוקין עליו, וכל לאו שאין בו מעשה אין לוקין עליו, חוץ מהנשבע וממר ומקלל את חבירו בשם. ועון גדול המקלל את חבירו בשם, מפני שמזכיר את השם על הקללה. ואחד מעשרים וארבעה דברים המעכבים את התשובה המקלל את הרבים. וכמה השתדל משה רבינו ע"ה לשמור השבועה שהשביע יוסף לאחיו שיעלו את עצמותיו עמהם ממצרים ויקברו אותם בארץ, והעלם משה רבינו ע"ה עמו.

בוא וראה כמה גדול שכרן של צדיקים ששומרין פיהם משבועה.

מעשה בר' יהושע בן לוי, שלא נשבע מימיו, והיה צדיק גמור. כיון שהגיע זמנו ליפטר מן העולם, אמ' הב"ה למלאך המות, לך ועשה לר' יהושע בן לוי כל רצונו. הלך מיד, ומצאו שהיה יושב ועוסק בתורה. אמ' לו מלאך המות, הב"ה שלחני ליטול נשמתך, וצוני לעשות לך כל רצונך. אמ' לו ר' יהושע, המתן לי שלשים יום עד שאחזור תלמודי. וכן עשה. כיון שהגיע הזמן, בא אצלו, ואמ' לו מלאך המות, בקש כל מה שתרצה ואעשה לך, כי כן צוה עלי הקב"ה. אמ' לו, רצוני שתוליכני לגן עדן. אמ' לו, כן אעשה. מיד לקחו והוליכו. כשהיה בדרך אמ' לו ר' יהושע, תן לי סכינך, כי מתיירא אני ממך. מיד

נתנה לו. ובאותה הסכין היו שלשה טיפי מרה, מטיפה ראשונה מתים בני אדם, ומטפה שנייה מסריח, ומטפה שלישית פניו מוריקות. באו לגן עדן. אמ' לו ר' יהושע, העלני מקדם לגן עדן והראני מקומי. וכן עשה. מיד הפיל עצמו לגן עדן ר' יהושע. תפשו מלאך המות בטליתו, ואמ' לו, צא, אטול נשמתך. אמ' לו ר' יהושע, לא אצא מכאן לעולם. אמ' לו, א"כ החזיר לי סכיני. אמ' לו, לא אשיבנו לך עד שתלך לפני הב"ה. מיד הלך מלאך המות לפני הב"ה, ואמ' לו, רבונו של עולם, כך וכך עשה לי ר' יהושע בן לוי. אמ' לו הב"ה, לך בכל מקום שעמד בו, ואם תמצא שנשבע ר' יהושע לשקר, או שנשאל לחכם על השבועה, לא תניחנו שם. מיד הלך מלאך המות, וסבב על המקומות שהיה שם ר' יהושע, ומצא שכל ימיו לא נשבע לשקר. מיד הניחו לשם, ועודנו חי בגן עדן. אמ' לו מלאך המות, השב לי סכיני. אמ' לו, לא אשיבנו לך עד שתשבע לי שלא תקח נשמות בני אדם בפרהסיא. מיד נשבע. יצתה בת קול ואמרה, השב לו הסכין. וכן עשה. מי גרם לר' יהושע לבא לידי כך, שלא נשבע כל ימיו לשקר.

לפי' יהיה אדם זהיר שלא לישבע לשקר ולשמור שפתיו משבועה. שכל השומר שפתיו משבועה הב"ה משלם לו שכר טוב בעולם הזה ובעולם הבא. וכל מי שאינו מוציא דבר מגונה בפיו, ואינו מגלה סוד חבירו, ואינו נשבע לשקר, הוא עושה רצון הב"ה, ושכרו גדול עד אין חקר ואין מספר, שנאמר אלה הדברים אשר תעשו דברו אמת איש את רעהו אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם, ואיש את רעת רעהו אל תחשבו בלבבכם ושבועת שקר אל תאהבו כי את כל אלה אשר שנאתי נאם ה'. סליק פירקא

כ; פרק דרך ארץ

בענין דרך ארץ

בכל דרכיך דעהו והוא יישר אורחותיך. גרסי במ' ברכות בפרק הרואה, דרש בר קפרא, איזו היא פרשה קטנה שכל גופי התורה תלויין בה, הוי אומר דרך ארץ, שנא' בכל דרכיך דעהו והוא יישר אורחותיך. וגרסי' במ' שוטה בפרק קמא, א"ר יהושע בן לוי, כל המיישר אורחותיו זוכה ורואה בישועתו של הב"ה, שנא' ושם דרך אראנו בישע אלהים. וגרסי' בויקרא רבה, מעשה בר' ינאי, שהיה מהלך בדרך. בא אדם אחד משופע ביותר, פי' עשיר. אמ' לו, [משגח רבי] לאיתקבלא גבן. אמ' ליה, מה דהני לך. הכניסו לתוך ביתו. בדקו במקרא ולא מצאו, במשנה ולא מצאו, בהגדה ולא מצאו. אמ' ליה, סב ובריך. אמ' ליה, יברך ינאי בביתיה. אמ' ליה, איתיבה מה דאמינא לך. אמ' ליה, אמור. אמ' אכיל כלבא פתיה דינאי. אמ' ליה, למה זכית דתיכול על פתורי. אמ' ליה, מימי לא

שמעתי מילא בישא וחזרתיה למריה, ולא שמעתי תרין דמתקשין דין לדין ולא הבאתי שלמא ביניהון. אמ' ליה, כל הכא דרך ארץ גבך וקריתך כלבא. קרי עליה ושם דרך אראנו בישע אלהים.

וגרסי' באבות דר' נתן ר' אליעזר אומר, יהי לך שתי ידות, אחת בתורה ואחת בדרך ארץ, שכל מי שאינו לא במקרא ולא בדרך ארץ אין זה מן היישוב. א"ר שמואל ב"ר נחמני, עשרים וששה דורות קדמה דרך ארץ את התורה, הה"ד לשמור את דרך עץ החיים, דרך, זו דרך ארץ, החיים זו התורה. וכל מי שהוא זהיר בדרך ארץ זוכה לראות בנחמה, שנא' ושם דרך אראנו בישע אלהים. וגרסינן במ' מכות בפרק אלו הן הגולין, אמ' רב הונא אמ' ר' יוחנן, מצינו מן התורה ומן הנביאים ומן הכתובים בדרך שאדם רוצה לילך בה מוליכין אותו. מן התורה מנין, [דכתיב] לא תלך עמהם, [וכתיב] קום לך אתם. מן הנביאים מנין, [דכתיב] אני ה' אלהיך מלמדך להועיל מדריכך בדרך תלך. מן הכתובים מנין, [דכתיב] אם ללצים הוא יליץ ולענוים יתן חן.

וגרסי' במ' ברכות בפרק אין עומדין, ת"ר ארבעה צריכין חיזוק, ואלו הן, תורה, ומעשים טובים, תפלה, ודרך ארץ. [תורה ומעשים טובים], דכתי' חזק ואמץ, חזק בתורה ואמץ במצות ובמעשים טובים. תפלה, דכתי' קוה אל ה' חזק ויאמץ לבך. דרך ארץ, דכתי' חזק ונתחזק בעד עמנו.

וגרסי' במ' ברכות בפרק היה קורא, מרגלא בפומיה דר' מאיר, גמור בכל לבבך ובכל נפשך לדעת דרכי ולשקוד על דלתי תורתי, נצור תורתי בלבך ונגד עיניך תהיה יראתי ושמור פיך מכל חטא, וטהר וקדש עצמך מכל אשמה ועון, ואני אהיה עמך בכל שעה. מרגלא בפומיה דאביי, לעולם יהא אדם ערום ביראת שמים, ויהיה משיב חמה, ומרבה שלום עם כל אדם, עם חביריו ועם אחיו ועם קרוביו, כדי שיהיה אהוב למעלה ונחמד למטה ומתקבל על הבריות, ואפי' גוי בשוק. מרגלא בפומיה דרבא, תכלית חכמה תשובה ומעשים טובים, שלא יהא אדם קורא ושונה ובועט באביו וברבו, או במי שהוא גדול ממנו בחכמה, שנא' ראשית חכמה יראת ה' שכל טוב לכל עושיהם. [ללומדיהם לא נאמר, אלא לעושיהם, לעושים לשמה, ולא לעושים שלא לשמה. והעושים שלא לשמה, נוח להם שלא נבראו].

לפיכך צריך אדם להיות בו יראת שמים ודרך ארץ, כדי שיהיה רצוי לכל אדם, וכדי שתהיה רוח הבריות נוחה הימנו, דתנן כל שרוח הבריות נוחה הימנו רוח המקום נוחה הימנו, וכל שאין רוח הבריות נוחה הימנו אין רוח המקום נוחה הימנו. וגרסי' במ' שקלים חייב אדם לצאת ידי הבריות כמו שהוא חייב לצאת ידי שמים. מן התורה ומן

הנביאים ומן הכתובים. מן התורה מנין, דכתי' והייתם נקיים מה' ומישראל. מן הנביאין מנין, דכתי' אל אלהים ה' הוא יודע וישראל הוא ידע. מן הכתובים מנין, דכתי' ומצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם.

וכל מי שהוא זהיר בדרך ארץ, ומעורב עם הבריות, זוכה ויאריך ימים, כדגרסי' במ' מגילה בפרק בני העיר. שאלו תלמידיו את ר' זכאי, במה הארכת ימים. אמ' להם, מימי לא השתנתי בתוך ארבע אמות של תפלה, ולא כניתי שם לחבירי, ולא בטלתי קידוש היום. אימא זקנה היתה לי. פעם אחת מכרה כיפה שעל ראשה והביאה לי יין לקדוש היום. תאנא כשמתה הניחה לו שלש מאות גרבי יין, כשמת הוא הניח לבניו שלשת אלפים גרבי יין. שאלו תלמידיו את ר' אלעזר בן שמוע, במה הארכת ימים. אמ' להם, מימי לא עשיתי מבית הכנסת קפנדריא, ולא פסעתי על ראשי עם קדש, ולא נשאתי כפי בלא ברכה. שאלו תלמידיו את ר' פרידה, במה הארכת ימים. אמ' להם, מימי לא קדמני אדם לבית המדרש, ולא אכלתי מבהמה שלא הורמו מתנותיה, ולא ברכתי לפני כהן. שאלו תלמידיו את ר' נחוניא בן הקנה, במה הארכת ימים. אמ' להם, מימי לא נתכבדתי בקלון חבירי, [ולא עלתה על מטתי קללת חבירי, וותרן בממוני הייתי]. שאל ר' עקיבא את ר' נחוניא הגדול, אמ' לו, במה הארכת ימים. אמ' לו, מימי לא קבלתי מתנות, דכתי' ושונא מתנות יחיה, [ולא עמדתי על מדותי, וותרן בממוני הייתי]. שאל ר' אמי את ר' יהושע בן קרחה, אמ' לו, במה הארכת ימים. אמ' לו, קצת בחיי. אמ' לו, תורה היא וללמוד אני צריך. אמ' לו, מימי לא נסתכלתי בצלם אדם רשע, דאמ' ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי, אסור לאדם להסתכל בדמות אדם רשע, שנא' כי לולי פני יהושפט מלך יהודה אני נושא אם אביט אליך ואם אראך. [ר' אלעזר אומר, עיניו כהות, שנא' ויהי כי זקן יצחק ותכהינה עיניו מראות, משום דאסתכל בעשו הרשע, והיא גרמה ליה.] שאלו תלמידיו את ר' [זירא], במה הארכת ימים. אמ' להם, מימי לא הקפדתי בתוך ביתי, ולא צעקתי בפני מי שהוא גדול ממני, ולא הרהרתי במבואות המטונפות, ולא הלכתי ארבע אמות בלא תורה ובלא תפלין, ולא ישנתי בבית המדרש לא שנת קבע ולא שנת ארעי, ולא ששתי בתקלת חבירי, ולא קראתי לחבירי בחנינתו, ואמרי לה בחניכתו.

והמכנה שם לחבירו יורד לגיהנם ונוחל באר שחת ונידון שם לעד ולעולמי עולמים. כדגרסי' בבבא מציעא בפרק הזהב, א"ר חנינא, הכל יורדין לגיהנם, חוץ משלשה. הכל סלקא דעתך, אלא כל היורדין לגיהנם עולין, חוץ משלשה שיורדין ולא עולים, ואלו הן, המכנה שם לחבירו, והמלבין פני חבירו ברבים, והבא על אשת איש. אמ' רבה בר בר חנה אמ' ר' יוחנן, נוח לו לאדם שיבא על אשת איש ואל ילבין פני חבירו ברבים, שהבא

על אשת איש, מיתתו בחנק, ויש לו חלק לעולם הבא, אבל המלבין פני חבירו ברבים אין לו חלק לעולם הבא. אמ' מר זוטרא בר טוביא, ואמרי לה אמ' ר' הונא בר ביזונא אמ' ר' שמעון חסידא, ואמרי לה אמ' ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי, נוח לו לאדם שיפיל עצמו לתוך כבשן האש ואל ילבין פני חבירו ברבים, מנא לן, מתמר, שנא היא מוצאת וגו'. פי' כשהיתה יוצאה לישרף במאמר יהודה, שנא' הוציאוה ותשרף, היתה יכולה לומר, מיהודה אני הרה, והיה מתבייש, וכדי שלא יתבייש מסרה עצמה לשרפה, כדי שלא תלבין פני יהודה ברבים, ולא פרסמה הדבר, אלא אמרה, לאיש אשר אלה לו אנכי הרה. ולפי' ניצלה מן השרפה, ויצאו ממנה שלשה צדיקים שניצולו מן השרפה, חנניה מישאל ועזריה.

א' דרך ארץ של תלמידי חכמים

ודרך ארץ נחלקת לארבעה שערים. השער הראשון, דרך ארץ הראויה לנהוג בה תלמידי חכמים. השער השני, דרך ארץ הראויה לנהוג בה הזקנים. השער השלישי, דרך ארץ הראויה לנהוג בה שאר אנשים. השער הרביעי, דרך ארץ הראויה לנהוג בה הנשים.

פרק דרך ארץ

השער הראשון: דרך ארץ של תלמידי חכמים

דרכן של תלמידי חכמים להיות עמלין בתורה, ולומדי תורה לשמה, ומחזרין על המצות, ושוקדין על בתי כנסיות ועל בתי מדרשות, ועליהם נאמ' אשרי אדם שומע לי לשקוד על דלתותי יום יום לשמור מזוזות פתחי, רודפי צדק, מבקשי שלום לעמם, מצטערין עם הצבור ועומדין עמהן בשעת דחקן. ואפי' עם הארץ אינו רשאי לפרוש מן הצבור בשעת דחקן, כדגרסי' במ' תעניות בפרק הראשון, תנו רבנן, בזמן שהצבור שרויין בצער, יחיד הפורש מהן, שני מלאכי השרת, המלוין לו לאדם, מניחין ידיהם על ראשו, ואומרים, פלוני זה שפירש מן הצבור אל יראה בנחמת הצבור. תניא אידך, בזמן שהצבור שרויין בצער, אל יאמר אדם, אלך לביתי ואוכל ואשתה ושלום עליך נפשי, ואם עשה כן, עליו הכתוב אומר הנה ששון ושמחה הרוג בקר ושחוט צאן [אכל בשר ושתות יין] אכול ושתה כי מחר נמות, מה כתיב בתריה, ונגלה באזני ה' צבאות אם יכפר העון הזה לכם עד תמותון.

אלא חייב אדם שיצטער עם הצבור. שכן מצינו במשה רבינו ע"ה, דכתי' וידי משה כבדים ויקחו אבן וישימו תחתיו וישב עליה. וכי לא היה לו למשה כר או כסת, אלא אמ' משה, הואיל וישראל שרויין בצער, אף אני אהיה עמהם בצער. והב"ה כביכול משתתף בצערן של ישראל. כדגרסי' בספרי כל זמן שישראל משועבדים כביכול שכינה עמהם,

שנא' בכל צרתם לו צר. אין לי אלא צרת צבור, צרת יחיד מנין, ת"ל יקראני ואענהו עמו אנכי בצרה.

וכן אתה מוצא שבכל מקום שגלו ישראל שכינה עמהם. גלו למצרים שכינה עמהם, שנא' הנגלה נגליתי אל בית אביך בהיותם במצרים לבית פרעה. גלו לבבל שכינה עמהם, שנא' למענכם שלחתי בבלה. גלו למדי שכינה עמהם, שנא' ושמתי כסאי בעילם. גלו לאדום שכינה עמהם, שנא' מי זה בא מאדום. וכשהן חוזרין שכינה [חוזרת] עמהם, שנא' ושב ה' אלהיך את שבותך, והשיב לא נאמ', אלא ושב, וכתי' אתי מלבנון כלה אתי מלבנון תבאי. וכל המשתתף עם הצבור בשעת צרתן, עליו הכתוב אומר, טוב ה' למעוז ביום צרה ויודע חוסי בו.

לעולם יהיה תלמיד חכם נאה בכניסתו וביציאתו, וממעט בעסק ועוסק בתורה, עניו ושפל רוח, זריז וזהיר, וממולא טוב, עלוב מן הכל ואינו עולב, אפי' לקל שבקלים, אהוב לכל אדם, שפל רוח לאנשי ביתו, כ"ש לאחרים, ירא חטא, מואס כל טוב העולם הזה, ואינו דבק אלא בתורה, ויאמר, כל מה שיש לי בעולם הזה אין לי חפץ בו, כי אם בתורה בלבד, לפי שאין העולם הזה שלי, יושב ושונה, ומטנף כסותו לפני רגלי תלמידי חכמים, ואין אדם רואה בו דבר מכוער. שואל כענין ומשיב כהלכה. כנאד בקוע, שנפתח להכניס את הרוח אבל לא להוציא, וכערוגה עמוקה שמחזקת את מימיה, וכקנקנה זפותה שמשמרת את יינה, וכספוג שהוא סופג את הכל. ולא יהיה כפתח גדול שמכניס את הרוח, ולא כפתח קטן שמנבל את היקרים, אלא כאסקופה התחתונה שהכל דשין בה, וכיתד הנמוכה שהכל תולין בה. אם ילקה בממונו, יזכור איוב, שלקה בממונו ובגופו, ואם ילקה בגופו, יזכור דתן ואבירם, שירדו חיים שאולה. אל יכשל במראה עיניו. אל יבוש משיניו, לתת להם לאכול יותר מדאי. אם אומרים עליו דבר רע, ואפי' דבר גדול, יהיה בעיניו קטון, כדי שימחול מיד. ואם אומרים עליו אפי' דבר קטון, יהיה בעיניו דבר גדול, כדי שיעשה תשובה מיד. ואם אמר על חבירו דבר רע, אפי' קטון, יהיה בעיניו גדול, כדי שיפייס את חבירו מיד. יהיה פרקו נאה, שזה הוא שבחה של תורה. אוהב את התורה ומכבדה, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה, אוהב שלום ורודף שלום, מעביר על מדותיו, ומעביר על רצונו מפני רצון אחרים, שכך עשתה רחל ללאה, ודוד לשאול. כל דבריו יהיו לשם שמים, חרד לכל המצות. אל יהי נבהל להשיב, משיב על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, ועל מה שלא שמע אומר לא שמעתי. אם שאלוהו אפי' דבר קטון, אל יבוש לומר לא ידעתי, אלא ילמד לשונו לומר לא ידעתי, שמא יתבדה ויאחז בדבר. ויזהר בדיבורו, ולא יוציא דברי דופי על פיו.

מעשה בר' שמעון בן אלעזר, שבא ממגדל עדר מבית רבו. והיה רוכב על החמור, ומטייל על שפת הים, ודעתו גסה עליו, שלמד תורה הרבה. מצא אדם אחד מכוער ביותר. אמ' לו, מכוער, כמה מכוערין מעשיך, כך מכוערין בניו של אברהם אבינו. ואמ' לו, מה אעשה, לך ואמור לאומן שעשאני כמה מכוער כלי זה שעשית. מיד ירד ר' שמעון בן אלעזר מן החמור, ונשתטח לפניו, ואמ' לו, נעניתי לך, מחול לי. אמ' לו, אין אני מוחל לך עד שתלך לאומן שעשאני, ותאמר לו, כמה מכוער כלי זה שעשית. הלך אחריו כחצי מיל. שמעו אנשי עירו ויצאו לקראתו. אמרו לו, שלום עליך, רבי. אמ' להם, למי אתם קוראים רבי. אמרו לו, למי, לזה שמטייל אחריך. אמ' להם, אם זה רבי, אל ירבו כמותו בישראל. אמרו לו, מה עשה לך. אמ' להם, כך וכך עשה לי. אמרו לו, אעפ"כ מחול לו. אמ' להם, מוחל אני לו, ובלבד שלא יהא רגיל בכך.

לעולם יהיה תלמיד חכם נאה במשאו ובמתנו, ובכסותו ובמנעליו, במאכלו ובשתייתו. במשאו ובמתנו כיצד. צריך שיהיה משאו ומתנו באמונה, ואל יחליף בדבורו, שלא יאמר מחר אתן, ואיננו נותן. ואם יש לו כסף אצל חבירו, לא ילחצנו. וידקדק על עצמו, ויפרע מה שיש לו ליתן, ואפי' ביותר. ואל ידקדק כל כך על בני אדם, אם יש להם ליתן לו שום דבר, מפני שנמצא כאו' שלי שלי ושלך שלך, וזו היא מדת סדום.

בכסותו כיצד. לעולם ילבש תלמיד חכם בגדים הממוצעים, לא חשובים ביותר, כדי שלא יסתכלו בו בני אדם, ולא פחותים ביותר, כדי שלא יתגנה. ואל יצא כשהוא מבושם לשוק, [כדגרסי' במ' ברכות אל יצא כשהוא מבושם לשוק], אמ' רב אדא בריה דר' חייא בר אבא, א"ר יוחנן, בזמן שחושדין על הזכור. ואמ' רב ששת, לא אמרן אלא בבגדו, אבל בגופו זיעא מעברא ליה. אמ' רב פפא, שערו כבגדו דאמי, ואמרי לה, כגופו דאמי. ואל יצא יחידי בלילה, מפני החשד. לא אמרן אלא דלא קבע ליה עידניה, אבל קבע ליה עידניה, מידע ידיע דלעידניה קא אזיל. אל יצא במנעלים מטולאים. מסייע ליה לר' חייא בר אבא, דאמ', גנאי הוא לתלמיד חכם שיצא במנעלים מטולאים. איני, והא ר' חייא בר אבא נפיק. אמ' מר זוטרא בריה דרב נחמן, בטלאי על גבי טלאי. ולא אמרן אלא בפנתא, אבל בגילדא לית לן בה, ולא אמרן אלא בימות החמה, אבל בימות הגשמים לית לן בה. ולא יספר עם אשה בשוק. אמ' רב חסדא, ואפי' היא אשתו, ואפי' היא בתו, ואפי' היא אחותו, לפי שאין הכל בקיאין בקרובותיו. ולא יסב בחבורה של עמי הארץ. מאי טעמא, דילמא אתי לאימשוכי בתריהו. ולא יכנס באחרונה לבית המדרש, דילמא חשדי ליה בפושעים. ולא יפסיע פסיעה גסה, דאמ' מר, פסיעה גסה נוטלת אחד מחמש מאות ממאור עיניו של אדם. במאי [תקנתיה], מהדר בקידושא דבי שימשי. ולא יהלך

בקומה זקופה, דכתי' מלא כל הארץ כבודו. וגרסינן במ' שבת בפרק ואלו קשרים, אמ' ר' חייא בר אבא אמ' ר' יוחנן, כל תלמיד חכם שנמצא רבב על בגדו חייב מיתה, שנא' כל משנאי אהבו מות, אל תקרי משנאי, אלא משניאי.

במאכלו ובשתייתו כיצד. לעולם אל ירבה תלמיד חכם סעודתו עם עמי הארץ, ולא בכל מקום. כדגרסי' במסכת פסחים בפרק אלו עוברין, ת"ר תלמיד חכם המרבה סעודתו בכל מקום, לסוף מחריב ביתו, ומאלמן את אשתו, ומייתם את גוזליו, ותלמודו משתכח, ומחלוקות רבות באות עליו, ודבריו אינם נשמעים, ומחלל שם שמים ושם אביו ושם רבו, וגורם שם רע לו ולבנו ולבן בנו, עד סוף כל הדורות. מאי קרו ליה, בר מיחם תנורי. פי' שכל כך הוא גרגרן ובזוי ונקלה, שמחמם את התנורין, כדי שיאכל מן הפת החמה. רבא אומר בר מרקד בי כובי. פי' רבי שלמה ז"ל כך דרך הליצנין, שוחקין ומרקדין בחנויות להשקותן בשכרן. רב פפא אמ', בר מלחך פינכי, פי' פינכי, קערות, ר"ל מלחך הקערות. רב שמעיה אמ', בר מך רבע, פי' מקפל לבושו ורובץ וישן בשוק, כדרך הלצים והמשתכרים. לשון אחר, מך, שמתוך שכרותו סופו בא לידי עניות, מלשון כי ימוך אחיך, רבע, שמתוך עניותו יאכל כסותו וירבץ בביתו, שלא יהיה לו בגד ללבוש לצאת בו לשוק.

וגרסי' בפרק ואלו עוברין בפסח, תניא ר' שמעון בן אלעזר אומר, כל סעודה שאינה של מצוה, אין תלמידי חכמים רשאי' לסעוד ממנה. א"ר יצחק, כל הנהנה מסעודת הרשות לסוף גולה, שנא' אוכלים כרים מצאן ועגלים מתוך מרבק, וכתי' בתריה לכן עתה יגלו בראש גולים. וגרסי' במ' סנהדרין בפ' אלו הן הנשרפין, דרש רב אחא בר חנינא, מאי דכתי' אל ההרים לא אכל, שלא אכל בזכות אבותיו, ועיניו לא נשא, שלא הלך בקומה זקופה, ואת אשת רעהו לא טמא, שלא ירד לאומנות חבירו, ואל אשה נדה לא יקרב, שלא נהנה מקופה של צדקה, וכתי' צדיק הוא חיה יחיה. וגרסי' במ' קידושין בפרק קמא, [א"ר יהושע בן לוי, אסור לאדם שיהלך ארבע אמות בקומה זקופה, שנא' מלא כל הארץ כבודו]. רב יהודה לא מסגי ארבע אמות בקומה זקופה, רב הונא [בריה דרב יהושע] לא מסגי ארבע אמות בגלוי הראש, דאמ' שכינה למעלה מראשי.

ויקבע תלמיד חכם סעודתו בזמנה, ולא יקדים לאכול קודם זמנה, ולא יאחר, מפני הסכנה. ואימתי זמנה. גרסי' בפ' קמא דשבת ת"ר שעה ראשונה, מאכל לודים, שנייה, מאכל יורשים, שלישית, מאכל ליסטים, רביעית, מאכל פועלים, חמישית, כל אדם, ששית, מאכל תלמידי חכמים. איני, והאמ' רב פפא, רביעית זמן סעודה לכל [אדם] היא, אלא איפוך, רביעית מאכל כל אדם, חמישית, מאכל פועלים, ששית, תלמידי חכמים,

מכאן ואילך כזורק אבן לחמת. [ר"ל] שאינו מעלה ולא מוריד, ויש מפרשין שהאכילה מכאן ואילך שהיא כאבן לחמת, שמשברתה. אמ' אביי, לא אמרן אלא דלא טעים מידי בצפרא, אבל אי טעים מידי בצפרא לית לן בה.

ואם יבא ת"ח לעיר, לא יתארח אלא אצל תלמיד חכם. כדגרסי' בבבא מציעא בפרק השוכר את הפועלים, ת"ר מאי שנא גבי אברהם, דכתי' כן תעשה כאשר דברת, ומאי שנא גבי לוט, דכתי' ויפצר בם מאד. א"ר אלעזר, מכאן שמסרבין לקטן ואין מסרבין לגדול. ואל ישנה אדם את עצמו ממנהג המדינה, דאמ' ר' תנחום בן חנילאי, לעולם לא ישנה אדם את עצמו ממנהג המדינה, שהרי משה עלה למרום ולא אכל, ומלאכי השרת ירדו למטה ואכלו ושתו, אכלו [ס"ד], אלא וודאי כמו שאכלו ושתו. והחסידים והצדיקים, כשיבא אורח להן, מקבלין אותו בסבר פנים יפות, שנא' ואקחה פת לחם, וכתי' ואל הבקר רץ אברהם. א"ר אלעזר, צדיקים אומרים מעט ועושין הרבה. מנא לן, מאברהם, מעיקרא כתי' ואקחה פת לחם, וכתי' ואל הבקר רץ אברהם, וכתי' ויקח חמאה וחלב ובן הבקר אשר עשה ויתן לפניהם. רשעים אומרים הרבה ואפי' מעט אין עושין. מנא לן, מעפרון, דמעיקרא כתי' השדה נתתי לך והמערה אשר בו לך נתתיה, וכתי' בתריה ארץ ארבע מאות שקל כסף [וגו'], ולבסוף כתי' וישמע אברהם אל עפרון וישקול אברהם לעפרון את הכסף וגו'.

וחייב תלמיד חכם, ושאר בני אדם, להרעיב את עצמו בשנת בצורת, ואפי' הוא עשיר גדול ויש לו מאכלים רבים, כדי שיצטער עם הצבור בצרתן. כדגרסי' בפ' קמא דמס' תעניות אמ' רב יהודה אמ' רב, כל המרעיב עצמו בשני רעבון ניצול ממיתה משונה, שנא' ברעב פדך ממות. פדך, יפדך מיבעי ליה, אלא מתוך שהרעיב עצמו ניצול ממיתה משונה.

וצריך תלמיד חכם למשוך סעודתו ולהאריך על שולחנו, כדגרסי' במ' ברכות בפ' הרואה מקום, אמ' רב יהודה, שלשה דברים מאריכין ימיו של אדם, ואלו הן, המאריך בתפלתו, והמאריך על שולחנו, והמאריך בבית הכסא. ולא יאכל תלמיד חכם מעומד, ולא ישתה מעומד, ולא ישתין מעומד, ולא יקנח הקערה, ולא ילקלק באצבעותיו, ולא יאכל כל התבשיל שבקערה, אלא ישאיר ממנו מועט בקערה, כדי שלא יראה גרגרן. וזהו שאז"ל מניחין פאה [באלפס] ואין מניחין פאה ממעשה קדרה.

וגרסי' במ' תעניות תניא אמר ר' יהושע בן חנינא, לעולם לא נצחני אדם, אלא אשה אחת, ותינוק, ותינוקת. אשה מאי היא. פעם אחת התארחתי אצל אכסניא אחת ועשתה לי פולין. פעם ראשונה סעדתי ולא הנחתי כלום, שנייה סעדתי ולא הנחתי כלום, שלישית הקדיחתו במלח, כיון שלעטתי משכתי ידי ממנו. אמרה לי, ר', מפני מה משכת ידך

ממנו. אמרתי לה, כבר סעדתי מבערב. אמרה לי, היה לך למשוך ידך מן הפת, כשם שמשכת ידך מן התבשיל, אלא סבורה אני שתניח פיאה, שכך אמרו, מניחין פיאה מן האלפס. תינוקת מאי היא. פעם אחת הייתי מהלך בדרך. ראיתי תינוקת אחת. אמרה לי, ר', לא שדה היא זו. אמרתי לה, בדרך כבושה אני הולך. אמרה לי, לסטים שכמותך כבשוה. תינוק מאי הוא. פעם אחת הייתי מהלך בדרך, וראיתי תינוק אחד, שהיה יושב בפרשת הדרכים. אמרתי לו, בני, באיזו דרך נלך לעיר. אמ' לי, זו ארוכה וקצרה וזו קצרה וארוכה. הלכתי בקצרה וארוכה. כיון שהגעתי לעיר, היו מקיפין לה גנות ופרדסים. חזרתי לאחורי. אמרתי לו, בני, לא כך אמרת לי, זו קצרה. אמ' לי, ולא כך אמרתי לך, זו ארוכה. נשקתיו על ראשו, ואמרתי, אשריכם ישראל, שכלכם חכמים אתם, מגדוליכם ועד קטניכם.

כללו של דבר, צריך שישמור עצמו מכל רע ומכל דופי, כדי שלא יראה בו ערות דבר, וכדי שלא תתבזה התורה, ונמצא שם שמים מתחלל על ידו. ויזהר בכל ענייניו, כדי שלא יבא לידי ניוול, ולא יתן מקום לבעלי לשון הרע לספר בגנותו. ותלמיד חכם העושה כך, לא די לו שגופו מכובד על הבריות, אלא שהתורה מתעלית ומתכבדת על ידו. כדגרסי' בואלה שמות רבה ויתן אל משה ככלותו. אמ' ריש לקיש, מה כלה זו מקושטת בארבעה ועשרים מיני תכשיטין, כך תלמיד חכם צריך להיות זריז בעשרים וארבעה ספרים. ככלותו, אמ' ריש לקיש, מה כלה זו, כל ימים שהיא בבית אביה מצנעת עצמה ואין אדם מכירה, באתה ליכנס לחופה היא מגלה פניה, כלומר כל מי שהוא יודע לי עדות יבא ויעיד עלי, כך תלמיד חכם צריך להיות צנוע, ככלה זו, ומפורסם במעשים טובים, ככלה שהיא מפרסמת עצמה בחופה. הוי ויתן אל משה ככלתו. הא למדנו, שצריך ת"ח לנהוג דרך ארץ בעצמו, כדי שלא יבא לידי בזיון.

ואין התורה מתקיימת אם אין עמה דרך ארץ, דתנן אם אין דרך ארץ אין תורה, אם אין תורה אין דרך ארץ. ויהיה ענו, ולא יגיס לבו בתלמודו, ולא יהי שמח בהוראה, ולא ינהיג עצמו ברבנות לפני גדולילם וחכמים ממנו. כדגרסי' במסכת ברכות בפרק הרואה מקום, אמ' רב, שלשה דברים מקצרין ימיו של אדם, מי שנותנין לו ספר תורה לקרות ואינו קורא בו, דכתיב כי בי ירבו ימיך וגו', ומתוך הן אתה שומע לאו, וכוס של ברכה לברך ואינו מברך, דכתי' ואברכה מברכיך, והמנהיג עצמו ברבנות, דאמ' ר' חמא [בר חנינא], מפני מה מת יוסף קודם אחיו, מפני שהנהיג עצמו ברבנות לפניהם.

וכשקורא בתורה יטול רשות, אפי' מתלמידיו. קל וחומר מהב"ה, שנטל רשות ממלאכי השרת. כדגרסי' בבראשית רבה אמ' ר' שמואל בר נחמני בשם ר' יונתן, בשעה שהיה

משה רבי' ע"ה כותב את התורה היה כותב מעשה כל יום ויום. כיון שהגיע לפסוק זה, נעשה אדם בצלמנו כדמותנו, אמ' לפניו, רבונו של עולם, למה אתה נותן פתחון פה למינים. אמ' לו, כתו' והרוצה לטעות יטעה. אמ' לו הב"ה למשה, משה, האדם הזה, שאני בורא, בכל יום ויום גדולים וקטנים יוצאים ממנו, ומכאן ילמדו דרך ארץ, שאם יבא הגדול ליטול רשות מן הקטן ממנו, ואומר, למה אני נוטל רשות מן הקטן ממני, והן אומרים לו, למוד מבוראך, שהוא ברא את העליונים ואת התחתונים, וכיון שבא לבראות את האדם נטל עצה ממלאכי השרת. וגרסי' במ' יומא בפרק ראשון, ויקרא אל משה וידבר ה' אליו מאהל מועד לאמר, הקדים קריאה לדבור. לימדה תורה דרך ארץ, שלא ידבר אדם עם חבירו אלא א"כ קורהו. וגרסי' במ' ראש השנה בפרק ראשון, אשרי הדור שהגדולים נשמעין לקטנים, קל וחומר שהקטנים נשמעים לגדולים. קל וחומר חיובא הוא, אלא מתוך שהגדולים נשמעים לקטנים, ישאו הקטנים קל וחומר בעצמם, ונשמעין לגדולים, ומכבדין אותם, ומשמשין אותם.

לפיכך צריך התלמיד לנהוג כבוד ברבו, ויעמוד לפניו כעבד, וישמשנו. כדגרסי' במ' כתובות בפ' אלמנה ניזונת, אמ' ר' יהושע בן לוי, כל מלאכות שעבד עושה לרבו תלמיד עושה לרבו, חוץ מהנעלת מנעל והתרתו. אמ' רבא, לא אמרן אלא במקום שאין מכירין אותו, אבל במקום שמכירין אותו לית לן בה. פי' אם אין מכירין אותו, נראה כעבד נכרי, ויחשבו אותו שהוא גוי. א"ר יוחנן בר אבא, כל המונע תלמידו מלשמשו מונע ממנו חסד, שנא' למס מרעהו חסד. רב נחמן בר יצחק אומ', אף פורק ממנו יראת שמים, שנא' ויראת שדי יעזוב. ולא ירחוץ תלמיד עם רבו בבית המרחץ, כדגרסינן בפרק אלו עוברין בפסח תאנא לא ירחוץ עם רבו בבית המרחץ, ואם רבו צריך לו, מותר. ולא יקרא תלמיד לרבו בשמו, אלא א"כ קורהו גברי או מורי או אדוני, וכיוצא בזה, דרך כבוד. וגרסי' בפרק חלק א"ר יוחנן, למה לקה גיחזי, מפני שקרא לרבו בשמו, שנא' ויאמר גיחזי אדוני המלך זאת האשה וזה בנה אשר החיה אלישע. ואין תלמיד נפטר מרבו עד שיטול ממנו רשות. והרב נכנס לבית תחלה, ואח"כ התלמיד. היו שניהם שקולים זה כזה, בעל הבית נכנס ואורח אחריו, וכשיוצאין, יוצא אורח תחלה ובעל הבית אחריו. והנפטר מחבירו, בין שהוא גדול ממנו, בין שהוא קטון ממנו, אומ' לו, הריני נפטר. ואפי' שאר בני אדם חייבין לשמש לתלמידי חכמים, דאמ' ר' מאיר, כל מי שיש לו תלמיד חכם בעירו, ואינו משמשו, חייב מיתה, שנא' כי דבר ה' בזה, וכתי' מה מצאו אבותיכם בי עול כי רחקו מעלי.

וצריך תלמיד חכם להיות תמיד דואג ומשתומם ובוכה, ונאנח בלבו, על עונות שעשה, ועל חורבן בית המקדש, ועל חילול השם מפני הגויים, ועל ישראל הפזורים בין האומות. ויצפון העצב והדאגה בלבו, ויראה שמחה בפניו, כדי שיקבל את כל האדם בסבר פנים יפות. ויהיה לבו רחב להשיב לכל שואל על שאלתו, ואל יקפיד על התלמידים אם לא הבינו דבריו, וישנה להם וישלש, אפי' כמה פעמים, אם לא הבינו. ולא יהיה נוטר איבה, ולא חומד, ולא מדבר במום חבירו. שונא מתנות. שונא שררה. סובל התלאות. מודה על הייסורין ואינו בועט בהן. בישן. נדיב. אם יסכים יעשה. ואם יטעה יחזור, ולא יתבייש לומר טעיתי. לא ימהר במעשיו עד שיודע לו אמתת הדבר. לא יהא מקנטר ולא מקטרג. אם יחלוק יהיה לשם שמים. לא יתקנא בחבירו, ואפי' בשררת מי שאינו חכם ממנו, כ"ש בשררת מי שהוא חכם ממנו. קיים במאמרו. אם יאמר הן יעשה, ואם יאמר לאו [לא יעשה], אל יתהפך לומר הן. כובש תאותו ויצרו, ויהיו כל מעשיו לשם שמים. לא ידבר דברים שאין בהם [תועלת], ולא יחרף לחבירו בקורות הזמן. קשה לכעוס ונוח לרצות. שמח בחלקו. מכיר את מקומו. יודע מומו. שומר עונו בלבו, ומתחרט עליו. שוקד על תלמודו. מוחל למי שהרע לו. מדבר אמת. ומה שגזר בלבו יקיים, ודובר אמת בלבבו.

מעשה ברב ספרא, שיצא יום אחד עם תלמידיו לטייל חוץ לעיר. פגע בחסיד אחד שהיה בא מן הדרך. אמ' לו לרב ספרא, ולמה טרח מר כל כך, כסבור שיצא לקראתו להקביל פניו. אמ' לו רב ספרא, לא יצאתי אלא לטייל. נתבייש אותו חסיד. אמרו לו תלמידיו לרב ספרא, ולמה אמרת לו כל כך. אמ' להם, ומה הייתי משקר. אמרו לו, היה לך לשתוק. אמ' להם, אלו הייתי שותק לא הייתי מקיים ודובר אמת בלבבו, וכמדומה לי שהייתי גונב דעתו.

ויהיה חונן לבריות, חומל לאביון, מושיע לעני, חבר לחכמים, אח לצדיקים, עמית לתמימים, רע לחסידים, רחמן לתלמידים, אב ליתום, בעל לאלמנה, מזכיר למשכיל, מלמד לפתי, שמחה לקשה יום. וכל המשמח לעגומים ונכאבים, ומנחם אבילים, ודובר על לב עניים ואומללים, מובטח לו שהוא בן עולם הבא. כדגרסי' בפרק סדר תעניות רב ברוקה חוזאה הוה קאי בשוקא. אתא אליהו זכור לטוב, איתחזי ליה. אמ' ליה, מי איכא בהאי שוקא בר נש דחזי דעלמא דאתי. אמ' ליה, אלין תרין גוברין מן בני עלמא דאתי נינהו. אזל בתריהו. אמ' להו, מאי עבידתיכו. אמ' להו, אינשי בדיחי אנן, פי' שמחים, וכי חזינן איניש דעציב מבדחינן ליה, אי נמי אי חזינן תרי דאית להו תיגרא, פי' מריבה, בהדי הדדי, טרחינן ועבדינן שלמא בהדיהו. ואם יראה מום בחבירו יכסה עליו, ואם יראה בו מדה טובה יפרסם אותה, ויהיה כל אדם בעיניו נכבד מנפשו.

וכל תלמיד חכם, שהוא נזהר בכל ענייניו, ומתנהג כדין וכשורה בכל מה שכתבתי, הרי זה נקרא תלמיד חכם צדיק והגון, ישר ונאמן, מכבד להב"ה ולתורתו הקדושה. ובזכות תלמידי חכמים מביא הב"ה שלום לעולם, דתנן אמ' ר' אלעזר אמ' ר' חנינא, תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם, שנא' וכל בניך לימודי ה' ורב שלום בניך.

ב' דרך ארץ הראויה לזקנים

השער השני: בדרך ארץ הראוי לזקנים

כשיראה אדם שזרקה בו שיבה והזקין, יפרוש מדרכי הנערים וממעשיהם, ולא ידמה להם לא במלבוש ולא בדבור [ולא באחד] מהדברים שהבחורים נוהגין. ויפשפש במעשיו ויעשה תשובה. ולא ישב בישיבה של נערים ושל עמי הארץ, ולא יסעוד בסעודה שבחורים מסובין בה. וישב תמיד עם תלמיד חכם, כדי שישמע מפיהם דברי תורה ויזכה בהם לחיי העולם הבא. וימעט בדבריו, ויזהר שמא יוציא דבר מגונה על פיו. ולא ירבה מריבה עם שום אדם בעולם, ואפי' הרעו לו הרבה, ימחול על עלבונו, כדי שלא יבא לידי מריבה כלל, וכדי שלא יצא שם רע עליו, ויאמרו בני אדם, ראיתם פלוני, אע"פ שהוא זקן כמה הוא בעל דין קשה, וכמה הוא מתקוטט עם הבריות. ולא יאכל אכילה גסה, ולא ישתה עד שישתכר, שדברים אלו גנאי הם לבחורים, כ"ש לזקנים. יסתכל תמיד בישיבתו, ולא יטנף אותה במעשים המכוערים. ולא ירבה שיחה עם הנשים, שכל המרבה שיחה עם הנשים סופו בא לידי ניאוף. וארז"ל חמשה דברים אין הדעת סובלתן, ואלו הן, דל מתגאה, וזקן מנאף, ועשיר גנב, ופרנס המתגאה על הצבור, והמגרש את אשתו שנים או שלשה פעמים ומחזירה.

ואמ' החכם יעצוני כמה יועצים, והוכיחו אותי כמה מוכיחים, ולא הועילו בי תוכחות כתוכחות ימי השיבה. האירו לי מאורי השמש והירח, ולא האירו לי כאור שכלי. ונמכרתי לעבד לעבדים, ולא כבשה אותי אלא תאותי. הריעו לי אויבים ושוטנים, ולא היה לי מריע בנפשי כסכלה. הציקוני הצרות, ולא הציקתני צרה כמדה הרעה שבי. הזיקוני מזיקים, ולא מצאתי מזיק לי כלשוני. התהלכתי על הגחלים, ונכנסתי בתוך השלהבת, ולא שרפתני אש כאש חמתי במשלה בי. רדפוני צוררים, ולא הושיגוני כי אם עונותי. בחנתי מנוחות העולם, ולא מצאתי לנפשי כמנוחתה כשתעזוב המנוחות. הלכתי דרכים, וירדתי ימים, וסכנתי בעצמי, ולא מצאתי סכנה כסכנת העומד לפני המלכים. השתוממתי במדברות, ולא ראיתי שממה כשממות העוני. אכלתי משמנים, ושתיתי ממתקים, ונתחברתי לעלמות יפיפיות, ולא נעמו לי כהשקט וההבטחה. אכלתי מרורות, ושתיתי לענה, ולא טעמתי מרה כמרור מיתת הבנים. ראיתי כמה צרות וכמה

טלטולין וכמה שעבודין וכמה חולאים וכמה מכות וכמה עניות, ועמדתי בכולן, ועול אשה רעה לא יכולתי לסבול. נשאתי כבדות הברזל והחול והעופרת, ולא ראיתי דבר כבד כיראת השם. תרתי בלבי איזה דבר שבו יקל הנכבד וישבור הגאוה וישפיל הרמים, ואמרתי זה הצורך. ירו בי החצים, ורגמו אותי באבנים, ולא הרגשתי כלשון הרע. לכדוני אויבי, ושמו עול ברזל על צואריי, וצמתו בבור חיי, ולא תשש כחי ולא נשתנית צורתי כאשר נשתנית בדאגה ובאבל. ראיתי כמה עשירים, ולא ראיתי עשיר כמי שהוא שמח בחלקו. עשיתי כמה צדקות. ולא ראיתי צדקה כמו המשיב אדם נכבד שנתדלדל למקומו הראשון. שמחתי במתנות מלכים, ולא ראיתי כשמחת הניצל מהם. בקשתי וחקרתי על טובות שבאדם, ולא מצאתי בו טובות כמדות הטובות.

לעולם יהיה אדם זהיר כשיזקין בתפלתו ובמעשיו הטובים. וידע כי עתו קצר וכי יומו ערב. ויתן אל לבו לעשות תשובה, וירבה בצדקות ובמצות ובגמילות חסדים. וידע וישכיל שכל מעשיו של אדם אינן נמנין אלא כשהן באחרונה. אם היה כל ימיו רשע גמור, ובאחרונה עשה תשובה, הרי הוא בן העולם הבא, ואם היה כל ימיו צדיק, ובאחרונה הרשיע, הרי זה רשע ונידון בגיהנם. לפיכך צריך לקשט עצמו, ולתקן דרכיו, וישוב בתשובה לפני הב"ה, ויתן הודאות ותשבחות לפני הב"ה, שהגיע לזקנה ולשיבה, ויתקן עצמו כל יום ויום, כמו שהוא מתקן עצמו לפני המלך, דתנן התקן עצמך בפרוזדור, כדי שתכנס לטרקלין. ויעלה על לבו כל עונות שעשה, ויתחרט עליהם, ויעשה תשובה. ויהיו תמיד עונותיו נגד עיניו, ויזכור אותם כל יום ויום, כדי לעזוב אותן וכדי לתקן את המעוות, כפקידו של מלך, שהלך בכל מדינות המלך לגבות הכסף והזהב שהיה להם חוק לתת למלך. ולאחר שגבה, אמ', עתה יקראני המלך לתת לו כספו וזהבו ולדעת מה עשיתי במדינות מלכותו, קודם שיקראני אעיין החשבון יפה, ואתקן אותו, ואחזר בו בכל עת ובכל שעה, ואם גביתי משום אדם שלא כדין, אחזירנו לו, כדי שלא ימצא בי שום דופי ולא שום עול. כך צריך אדם לעשות כשמזקין. יאמר, כבר זקנתי, ולא ידעתי יום מותי, אתקן כל ענייני בעולם הזה, כדי שלא ימצא בי הב"ה שום רשע. וירבה במצות ובזכיות בכל יכלתו, ואם התרשל בהם בימי בחרותו, יקיים אותם בימי זקנותו. משל לאדם שהיה לו כרם, ולא היה אוכל מהענבים כל זמן שהיו בכרם. כשהגיע זמן הבצירה, היה אומר לשלוחו כל יום ויום, הבא לי ענבים מן הכרם. אמ' לו שלוחו, כל ימות הקיץ לא היית אוכל מהם ועתה אתה אוכל מהם בכל יום. אמ' לו, כל ימי הקיץ הייתי אומר עדיין יש לי שהות לאכול מהם, ולא הייתי חושש לאוכלן, ועתה, כשהגיע זמן הבצירה, אם לא אוכל מהן כל יום ויום, יבצרו הכרם ולא אוכל לאכול מהם עוד. כך אם התרשל

אדם במצות בימי בחרותו, כלומר עדין יש לו זמן לקיימן בימי זקנותו, יקיים אותם, מפני שהזקין כבר, ואינו יודע אם ימות היום או למחר. ואע"פ שמתים בחורים כמו זקנים, אפי' הכי יותר מצוי הוא שימותו הזקנים מן הבחורים. לפיכך צריך הזקן להרבות בתפלה ובמצות ובמעשים טובים, קודם שימות ויצא מן העולם הזה נעור ורק.

וישתדל בכל יכולתו לכבד הבריות, כדי שיהא מכובד מן הבריות, דתנן איזהו מכובד, המכבד את הבריות. והמכבד את הזקנים שכרו הרבה מאד, ומקיים מצות עשה מן התורה, שנא' מפני שיבה תקום והדרת פני זקן. ואחד מארבעה דברים שצוה ר' יהודה בן בתירה את תלמידיו, להיות זריזין בזקן ששכח תלמודו מחמת אונסו, שלא לנהוג בו בזיון, ואמ' מר לוחות ושברי לוחות מונחות בארון. ומצינו שהב"ה חלק כבוד לזקנים, כדגרסי' בספרי ויאמר ה' אל משה אספה לי שבעים איש מזקני ישראל. לא במקום אחד ולא שנים המקום חולק כבוד לזקנים, אלא בכל מקום שאתה מוצא זקנים הב"ה חולק להם כבוד, דכתי' לך ואספת את זקני ישראל, וכתי' וילך משה ויאספו אליו כל זקני ישראל, וכתי' ואל משה אמר עלה אלי אתה ואהרן נדב ואביהוא ושבעים מזקני ישראל, וכתי' ויהי ביום השמיני קרא משה אל אהרן ולבניו ולזקני ישראל. ר' שמעון בן יוחאי אומר, מנין שאף לעתיד לבא המקום חולק כבוד לזקנים, שנא' וחפרה הלבנה ובושה החמה כי מלך ה' צבאות בהר ציון ובירושלם ונגד זקניו כבוד. נגד מלאכיו ונגד נביאיו לא נאמר, אלא נגד זקניו. והלא דברים קל וחומר, ומה אם מי שאמר והיה העולם חולק כבוד לזקנים, על אחת כמה וכמה בשר ודם שצריך לחלוק כבוד לזקנים.

וכשם שחייב אדם לחלוק כבוד לזקנים, כך חייב לחלוק כבוד לנשיאים. כדגרסי' במ' הוריות בפרק כהן המשיח, ת"ר כשהנשיא נכנס, כל העם עומדין מפניו, עד שיאמר להם שבו. כשאב ב"ד נכנס, אחד יושב ואחד עומד, עד שישב במקומו. בני תלמידי חכמים ותלמידי חכמים, בזמן שרבים צריכין להם, מפסיעין על ראשי עם הקדש. יצא לצורך, נכנס וישב במקומו. בני תלמידי חכמים, שממונין אבותם פרנסים על הצבור, בזמן שיש להם דעת לשמוע, נכנסין ויושבין לפני אביהם, אין בהם דעת לשמוע, [נכנסין] ויושבים אחורי אביהם ופניהם כלפי העם.

ג' דרך ארץ של אנשים

השער השלישי: דרך ארץ של אנשים

בן עזאי אומר, כל הנותן ארבעה דברים כנגד עיניו, שוב אינו חוטא. ואלו הן. מאין בא, ולאין הולך, ומי הוא דיינו, ומה הוא עתיד להיות. מאין בא, ממקום החושך. ולאין הוא הולך, לחושך ואפלה. ד"א מאין בא, ממקום הטומאה, ולאין הוא הולך, לטמא את

אחרים. ד"א מאין בא, מליחה סרוחה, וממקום שאין עין יכולה לראותו, ולאין הוא הולך, לשאול ולאבדון ולגיהנם לישרף באש. ומי הוא דיינו, אדון כל המעשים ברוך הוא. ומה עתיד להיות, רמה ותולעה שנא' אף כי אנוש רמה ובן אדם תולעה. ר' שמעון אומר, רמה בחייו ותולעה במותו. רמה בחייו, אלו הכנים, ותולעה במותו, שמבאיש במותו.

לפי' יסתכל אדם בארבעה דברים, ויכיר פחיתות עצמו, וישתדל לעשות רצון הב"ה, וילמד תורה ודרך ארץ הרבה, כדי שילמד לעשות הטוב והישר בעיני הב"ה. ויתכוין בכל צרכיו ובכל ענייניו, ובמאכלו ובמשקיו, שיהיו לשם שמים ולעבוד הבורא ית'. וינהיג עצמו בדרך ארץ, כדי שיהא נחמד וחביב בעיני אלהים ואדם.

ויתנהג בסעודתו כדת וכשורה, ולא תהיה אכילתו כשור וחמור, שאין בוחן בין טוב לרע, וכונתו למלא בטנו. אלא צריך אדם שתהא אכילתו אכילה בינונית, לא שיאכל אכילה גסה ולא שיחסר את נפשו מכל טובה, אלא יתכוין באכילתו לקיום נפשו ולהברות גופו, כדי שיהיה בריא לעבודת הב"ה. ויבקש מחיה לנפשו, כדי שלא יצטרך לבריות. וינהיג עצמו בסעודתו מנהג נאה, על הדרך שתקנו רז"ל. הנכנס לסעוד ישמח בחלקו, אם מעט ואם הרבה. ואפי' אין לו אלא מועט לאכול, יסדר שולחנו, כאלו היה לו לאכל כמה מטעמים וכמה מעדנים. ולא יפרוש המפה על המקום הרך שבשולחן, כדי ליתן הקערה על מקום קשה על השולחן, כדי שלא ישתפך המאכל על השולחן, ויבא לידי מיאוס, ויתגנה, ויאמרו בני אדם כמה מאוס זה, כ"ש אם הוא תלמיד חכם. ולא יאחוז פרוסה כביצה בידו ויאכל, ואם אחז, הרי זה רעבתן. כ"ש שלא יאחוז שלימה בידו וינשוך בשניו. ולא ישתה כוסו בבת אחת, ואם שתה, הרי זה גרגרן. ולא ישתה מן הכוס ויתן לחבירו, מפני סכנת נפשות.

מעשה בר' עקיבא, שהיה לו אכסניא אצל אדם אחד. נתן לו הכוס אחר שטעמו. אמ' לו ר' עקיבא, לך שתהו. שוב נתן לו כוס אחר שטעמו. אמ' לו, לך שתהו. אמ' לו ר' זירא, עד מתי אתה נותן כוסות מוטעמים לר' עקיבא.

שוב מעשה בר' עקיבא, שעשה סעודה לתלמידיו, והביא לפניהם שני תבשילין, האחד מבושל כל צרכו והאחד לא היה מבושל כל צרכו. הפקח שבהן אחז הקלח בידו לתלשו, לא בא אחריו, משך ידו ממנו ואכל פתו ריקן. הטפש שבהן אחז הקלח בידו אחת ונשכו בשניו. אמ' לו ר' עקיבא, לא כך, בני, אלא הנח עקבך עליו ותלשהו. ואח"כ הביא לפניהם מבושל ואכלו ושתו. לא"כ אמ' להם ר' עקיבא, בני, לא עשיתי כך אלא לבדוק אתכם, אם יש בידכם דרך ארץ או לאו.

אורח שנתארח אצל בעל הבית, כל מה שיגזור עליו בעל הבית, יעשה.

ומעשה בר' שמעון בן אנטיפרס, שהיו אורחין נכנסין אצלו, והיה גוזר עליהם שיאכלו וישתו, והם נודרין ומבדין, ובשעת פטירתן היה מלקה אותן. נשמעו הדברים אצל רבן יוחנן בן זכאי וחכמים, והיו מקנטרין אותו בדבר. אמרו, מי ילך ויודיעהו. אמ' ר' יהושע, אני אלך ואראהו מעשיו. אמרו לו, לך לשלום. הלך ר' יהושע ומצאו יושב על פתח ביתו. אמ' לו, שלום עליך ר' ומורי. אמ' לו, כלום אתה צריך. אמ' לו, לינה אני צריך. אמ' לו, שב לשלום. ישבו שניהם ועסקו בתורה עד לערב. אמ' לו, נלך לבית המרחץ. אמ' לו, כרצונך. היה ר' יהושע מתייירא שמא יטפחנו על שוקיו. לאחר שיצאו, אכלו ושתו. כיון שאכלו ושתו, אמ' לו, מי מלויני. אמ' לו, אני. והיה ר' יהושע מחשב בדעתו ואומר מה אשיב לחכמים ששיגרוני. ופנה ר' יהושע לאחוריו. ואמ' לו, למה נפנית. אמ' לו, דבר אני צריך לשאול ממך. אמ' לו, אמור. אמ' לו, מפני מה בני אדם הנכנסין אצלך אתה מלקה אותן ולי לא הלקית. אמ' לו, ר', אתה חכם ובידך דרך ארץ, ובני אדם הנכנסין אצלי גזרתי עליהם שיהו אוכלין ושותין, והן נודרין בתורה ומבדין, ולי מסורת חכמים שכל הנודר בתורה ובודה סופג את הארבעים. אמ' לו, וכך אתה עושה להן. אמ' לו, הן. אמ' לו, גוזר אני עליך שתלקה אותן ארבעים בשבילך וארבעים בשביל חכמים ששיגרוני אצלך. הלך ר' יהושע וסיפר הדברים לפני חכמים.

ולא יקפיד אדם בתוך סעודתו. מעשה בהלל הזקן, שעשה סעודה לאדם אחד. ובא עני ועמד על פתחו. ואמ' לאשתו, אשה, אני צריך להכניס היום, ואין לי פרנסה. נטלה כל אותה סעודה ונתנה לו, ואח"כ לשה עיסה אחרת ובישלה אלפס אחר והניחה לפניהם. אמ' לה, בתי, מפני מה לא הבאת קודם לכן. מיד ספרה לו כל המעשה. אמ' לה, בתי, אף אני לא דנתיך אלא לכף זכות, שכל מעשיך אינן אלא לשם שמים.

שנים שיושבין על שולחן אחד, הגדול שולח יד תחלה, ואחר כן הקטון, ואם שלח הקטון תחלה הרי זה גרגרן. בד"א בזמן שאינן בבתיהן, אבל האוכל בבית חבירו עם חבירו בעל הבית שולח יד תחלה ובוצע תחלה. וכשהאדם מיסב על שולחנו, שם יתבחן ושם יתפרסמו מדותיו, והוא שאז"ל בשלשה דברים אדם ניכר, בכיסו, בכוסו, בכעסו. אכל האורח קודם בעל בית, הרי זה מגונה.

אורח מכניס אורח, יותר מגונה ממנו. אורח נוטל מלפניו ונותן לפני בעל הבית, הרי זה מגונה. וכשיוצאין, אורח יוצא תחלה ובעל הבית יוצא אחריו, וכשנכנסים, בעל הבית נכנס תחלה ואורח אחריו. כדגרסי' במ' ברכות בפ' שלשה שאכלו כאחת, א"ר שמעון בן יוחאי, בעל הבית בוצע תחלה, כדי שיבצע בעין יפה, ואורח מברך, כדי שיברך לבעל הבית. ומה ברכה מברך לבעל הבית, יהי רצון שלא יבוש בעל הבית [בעולם] הזה ולא

יכלם לעולם הבא. ורבי מוסיף בה דברים, ולא ישלוט שטן לא במעשה ידיו ולא במעשה ידינו, ואל יזדמן לפניו ולא לפנינו שום חטא ולא שום עבירה ולא הרהור עבירה. אמ' רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב, אין המסובין רשאין לטעום כלום עד שיטעום המברך. היו שנים, ממתינין זה את זה בקערה, שלשה אין ממתינין. והבוצע הוא פושט ידיו תחלה. ואם בא לחלוק כבוד לרבו, או למי שהוא גדול ממנו, הרשות בידו.

ואורח המתארח אצל חבירו אל ירבה בשבחו, משום מברך רעהו בקול גדול בבקר השכם, כמו שכתבתי למעלה. ואל יספר בגנותו, כדגרסי' בפ' הרואה. בן זומא אומ', אורח טוב מה הוא אומר, כמה טריחות טרח בעל הבית לפני, כמה בשר הביא, כמה גלוסקאות הביא, כל מה שטרח לא טרח אלא בשבילי. אכסנאי רע מהו אומר, כל מה שטרח לא טרח אלא בשביל אשתו ובניו. ואורח הנכנס אצל בעל הבית, אינו רשאי ליתן כלום מן הסעודה לפני בנו של בעל הבית, ולא לפני עבדו, ולא לפני שמשו.

מעשה באדם אחד, שלא היה לו אלא כשלשה ביצים פת בשנת בצורת. זימן עליהם שלשה אורחים והניחם לפניהם. בא בנו של בעל הבית, עמד לפניהם. נטל האחד חלקו ונתן לו, וכן השני, וכן השלישי. כיון שבא אביו, מצאו אחת בפיו ושתים בשתי ידיו. ועמד והגביהו מלא קומתו, וחבטו לקרקע, ומת. כיון שראתה אמו, עלתה לגג ונפלה ומתה. אף אביו, כיון שראה בנו ואשתו מתים, עלה לגג ונפל ומת. אמ' ר' אלעזר בן יעקב, שלשה נפשות מתו על דבר זה.

ויהיה אדם זהיר בפת, שלא לזלזל בה, כדגרסי' בפרק שלשה שאכלו ת"ר ארבעה דברים נאמרו בפת, אין מניחין [בשר חי על הפת, ואין מעבירין] כוס מלא על גבי הפת, ואין סומכין את הקערה בפת, ואין זורקין את הפת. וגרסי' בפ' חלק א"ר אלעזר, מי שאינו משייר פת על שולחנו, אינו רואה סימן ברכה לעולם, שנא' אין שריד לאכלו על כן לא יחיל טובו. והאמ' ר' אלעזר, כל מי שמשייר פתיתים על שולחנו כאלו עובד ע"ז, שנא' העורכים לגד שולחן, לא קשיא, הא דאיכא שלימה בהדיהו, והא דליכא שלימא בהדיהו. מעשה בר' עקיבא, שהיה לו אכסניא עם אדם אחד. נטל פרוסה וסמך בה הקערה. שמטה ר' עקיבא ואכלה. אמ' לו, אין לך פרוסה שתאכל אלא זו שאני סומך בה את הקערה. אמ' לו, כמדומה הייתי שאתה נכוה בפושרין, ועכשו אין אתה נכוה אלא ברותחין.

וישתדל אדם לאכול דברים המברין את גופו, ולא יאכל דברים הרעים, כדי שיהיה בריא לעבודת השם. כדגרסי' בפ' כיצד מברכין ת"ר המקפה [אכילתו] במים אינו בא לידי חולי מעים. וכמה. אמ' רב חסדא, קיתון לפת. אמ' ר' מאיר א"ר יוחנן, הרגיל בעדשים אחד לשלשים יום מונע אסכרה מתוך ביתו, אבל כולא יומא לא, משום דקשו לריח

הפה. וא"ר מאיר א"ר יוחנן, הרגיל בחרדל אחד לשלשים יום מונע חולאים מתוך ביתו, אבל כל יומא לא, משום דקשו לחולשא דליבא. אמ' רב חייא בר רב אשי אמ' רב, הרגיל בדגים קטנים אינו בא לידי חולי מעיים, ולא עוד אלא שמפרין ומרבין ומברין את הגוף. הרגיל בקצח אינו בא לידי כאב לב.

ששה דברים מרפאין את החולה ורפואתו רפואה. ואלו הן. כרוב, ותרדין, ומי סיסין יבשים, וקיבה, [והרת], ויותרת הכבד, ויש אומ' אף דגים קטנים.

עשרה דברים מחזירין את החולה לחוליו, וחוליו קשה. ואלו הן, בשר שור, בשר שמן, ושחלים, ובשר צלי, ובשר צפורים, ותגלחת, ובית המרחץ, כבד וחלב וגבינה, ויש אומ' אף אגוזים ואף קשואים, כדתניא דבי ר' ישמעאל למה נקרא שמן קשואין, מפני שקשין לגוף כחרבות.

ששה דברים סימן יפה לחולה. [ואלו הן], עיטוש, זיעה, שלשול, קרי, שינה, חלום. עיטוש, דכתי' עטישותיו תהל אור. שלשול, דכתי' מיהר צועה להפתח ולא ימות לשחת ולא יחסר לחמו. זיעה, דכתי' בזעת אפך תאכל לחם. קרי, דכתי' יראה זרע יאריך ימים. שינה, דכתי' ישנתי אז ינוח לי. חלום, דכתי' ותחלימני והחייני.

וגרסי' במ' הוריות עשרה דברים קשים לשכחה. העובר תחת איפסר הגמל, וכ"ש תחת הגמל עצמו, והעובר בין שני גמלים, והעובר בין שתי נשים, והאשה העוברת בין שני אנשים, והעובר בין ריח של נבלה, והעובר תחת גשר שלא עבר תחתיו מים ארבעים יום, והאוכל פת שלא בישל כל צרכו, והאוכל בשר מזוהמא ליסטרון, פי' הבשר שיתחתך כשהוא מבושל הרבה וידבק לצד הקדרה, והשותה מאמת המים העוברת בבית הקברות, והמסתכל בפני המת, ויש אומ' אף הקורא כתב שעל גבי הקבר. ת"ר לא ישתה אדם מים לא מן הנהרות ולא מן האגמים בלילה, ואם שתה דמו בראשו, מפני סכנת שברירי ברירי. ומתרגמי' בסנורים בשברירא. מאי תקנתיה. אי איכא חברי בהדיה, לומר ליה, פלניא, אמרה לך אמך, איזדהר משברירי ברירי בכאסי חיורי. ואי ליכא חבריה בהדיה, לימ' הוא לנפשיה.

וגרסי' בפרק ערבי פסחים שלשה דברים צוה ר' יהודה את רב, אל תצא יחידי בלילה, ואל תעמוד לפני הנר ערום, ואל תכנס לבית המרחץ חדש, שמא תפחת. עד כמה. א"ר שמעון בן לקיש, עד שנים עשר חדש. והעומד לפני הנר ערום, נכפה. אל תצא יחידי בלילה, דתניא לא יצא אדם יחידי בלילה, לא בלילי רביעיות ולא בלילי שביעיות, מפני שאגרת בת מחלת יוצאת עם שמונה עשרה רבוא מלאכי חבלה, ויש להם רשות לחבל. מעיקרא הוה שכיחא כל יומא. זימנא חדא פגעה בר' חנינא בן דוסא. אמרה ליה, אי לא

דמכרזי ברקיעא, הזהרו בר' חנינא, סכנתיך. אמ' לה, אי חשיבנא ברקיעא, גוזרני עליך שלא תעבורי ביישוב לעולם. אמרה ליה, במטותא מנך, שבקי לי רווחא. שבק לה בלילי רביעיות ובלילי שבתות.

וגרסי' במדרש יהי אור ר' אליעזר פתח, לך עמי בא בחדריך וסגור דלתיך בעדך חבי כמעט רגע עד יעבור זעם. בוא וראה, שהב"ה אוהב לישראל מכל העמים, והזהיר אותם שישמרו את נפשם, כדי שלא יבואו לידי סכנה. לפי שיש שעות ביום שצריך אדם לשמור את נפשו בהם, לפי שבהם הדינין מתעוררין לבא בעולם, ובשעה שהדינין מתעוררין לבא בעולם, צריך אדם ליזהר שלא תפגע בו מדת הדין. ולפי' הזהיר הב"ה את ישראל, ואמ' לך עמי בוא בחדריך, לפי' כשמדת הדין מתעוררת, והדבר בא לעולם, אין רשאי אדם להלך בשוק יחידי, ולא אפי' עם בני אדם, אלא יסגר בתוך ביתו, ולא יצא לשוק עד אשר תעצר המגפה, ולפי שהיה נח איש צדיק תמים, צוהו הב"ה להסגר בתוך התיבה, כדי שלא ימות עם שאר בני דורו. וכן צוה הב"ה את אבותינו, כשנגלה הב"ה במצרים להכות את בכוריהם, שיסגרו בתוך בתיהם עד אשר יעבור המשחית, שנא' ואתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בקר. חבי כמעט רגע עד יעבור זעם, ואחר שיעבור הזעם אין לו למשחית רשות לחבל.

וגרסי' בפרק שלשה שאכלו כאחד. א"ר יהושע בן לוי, שלשה דברים שח לי מלאך המות, אל תטול חלוקך בשחרית מיד השמש ותלבש, ואל תטול ידיך ממי שלא נטל, ואל תעמוד בפני הנשים בשעה שחוזרות מאחרי המת, שאני מרקד ובא לפניהם [וחרבי בידי], ויש לי רשות לחבל. מאי תקנתיה, אי איכא נהרא יעבור, ואי איכא דרכא אחרינא ליזיל [בה], ואי איכא גודא, פי' כותל, ליקום אחוריה, ואי לא, לימא יגער ה' בך השטן. ואל יצא אדם קודם קריאת הגבר, מפני המזיקין, כדגרסי' בפ' קמא דמסכתא יומא היוצא קודם קריאת הגבר, דמו בראשו. ר' יאשיה אומ', עד שישנה וישלש.

ובאיזה תרנגול אמרו, בתרנגול בינוני. פי' לא תרנגול הממהר לקרות, ולא המאחר, אלא הממוצע. השותה משקין מזוגין ומשקין מגולין, שעבר עליהם הלילה, דמו בראשו. האוכל שום קלוף ובצל קלוף וביצה קלופה, שעברה עליהם הלילה, דמו בראשו. השותה מי הנהרות או מי הנחלים, בפיו או בידו, אחת דמו בראשו.

לעולם יכבד אדם את הבריות ויפליג בכבודם. ואפי' הכי, ישמר מהם, ולא יאמין אלא במי שהוא בדוק אצלו, דתניא לעולם יהיו בני אדם חשובין בעיניך כליסטים ומכבדן כרבן גמליאל.

מעשה בר' יהושע, שהכניס אצלו אדם אחד, ונתן לפניו אכילה ושתייה, והעלהו לגג לשכב, ונטל הסולם מתחתיו. מה עשה אותו האיש, עמד בחצי הלילה, נטל כל הכלים שבשולחן, וכרכן בטליתו. כיון שביקש לירד, נפל מן הגג, ונשברה רגלו. לשחרית בא ר' יהושע ומצאו. אמר לו, ריקה, כך עושין בני אדם שבעירך. אמ' לו, ר', לא הייתי יודע שנטלת הסולם מתחתי. אמ' לו, אין אתה יודע שמאמש היינו סבורים כך. מכאן [אמר] ר' יהושע, יהיו בני אדם בעיניך כלסטים ומכבדן כרבן גמליאל. ומכבדן בכל מקום, חוץ מבדרכים ומבגשרים ובידים מזוהמות. ומכבד אדם לחבירו בכל ענין, לישב בראש, ליטול ידיו קודם. והני מלי מים ראשונים, אבל באחרונים, לא, מפני שידיו מזוהמות, ואין מכבדין בידים מזוהמות.

רבין ואביי הוו קא אזלי באורחא. קדמיה חמריה דרבין לחמריה דאביי. אמ', מיומא דאתא האי ממערבא גס ליה דעתיה. כי מטו פתחא דבי כנישתא, אמ' ליה רבין, ליעול מר. אמ' ליה, עד השתא לאו מר אנא. אמ' ליה, הכי אמ' ר' יוחנן, אין מכבדין לא בדרכים ולא בגשרים ולא בידים מזוהמות, אלא בפתח ומזוזה. פתח ומזוזה סלקא דעתך, אלא אימ' בפתח הראוי למזוזה.

וישתדל להקדים שלום לכל אדם, דתנן ר' מתיא בן חרש אומ', הוי מקדים שלום לכל אדם וכו'. וגרסי' בפ' קמא דמ' ברכות א"ר חלבו אמ' רב הונא, כל הרגיל ליתן שלום לחבירו, ויום אחד לא נתן, עובר משום בקש שלום ורדפהו. ואם נתן ולא החזיר לו, נקרא גזלן, שנא' ואתם בערתם הכרם גזלת העני בבתיכם. אבא בנימין אומר, שנים שנכנסו להתפלל, ולא המתין אחד לחבירו ויצא, טורפין לו תפלתו בפניו, שנא' טורף נפשו באפו הלמענך תעזב ארץ ויעתק צור ממקומו. ואם המתין מה שכרו, א"ר יוסי בר חנינא, זוכה לברכות הללו, שנא' לו הקשבת למצותי ויהי כנהר שלומך וגו', ויהי כחול זרעך וגו'. וגרסי' במ' ברכות בפ' הרואה, א"ר לוי ב"ר היני, הנפטר מחבירו, לא יאמר לו לך בשלום, אלא לך לשלום, שכן מצינו שאמ' דוד לאבשלום, לך בשלום, ונהרג, ויתרו אמ' למשה רבי' ע"ה, לך לשלום, והצליח. כיצד מכבדין. לכניסה הגדול קודם, לירידת הסולם הקטון [קודם], לברכה הגדול קודם. כיצד מכבד אדם את רבו. היו שניהם הולכים בדרך, נותנו לימינו ואין נותנו לשמאלו. היו שלשה, ילך הבינוני לימין, והקטן לשמאל, והגדול באמצע.

וכל המכבד את הבריות זוכה לחיי העולם הבא, כדגרסי' במ' ברכות בשעת פטירתו של ר' אלעזר בן עזריה, נכנסו תלמידיו אצלו. אמרו לו, ר', למדנו אורח חיים. אמ' להם, הזהרו בכבוד חביריכם, ובשעה שאתם עומדים להתפלל דעו לפני מי אתם עומדים, ובשביל

זה תכנסו לחיי העולם הבא. ולא יחוש אדם לכבוד עצמו, ולא יהי רודף אחר הכבוד, ולא יתכוין לישב בראש, אלא במקום שיזדמן לו, ואפי' הוא אדם גדול, שאין המקום מכבד ליושבו, אלא היושב מכבד את מקומו. כדגרסי' במ' תעניות ר' יוסי אמ', לא מקומו של אדם מכבדו, אלא הוא מכבד את מקומו. שכן מצינו בסיני, כל זמן שהשכינה שרויה עליו, ואמ' לא תגע בו יד, נסתלקה שכינה, המה יעלו בהר.

לעולם יהיה אדם מעורב עם הבריות, ישמח עם השמחים, וידאג עם הדואגים, ויצטער עם המצטערים, ולא ישחק בין הבוכים ולא יבכה בין המשחקים, ולא יהיה ער בין הישנים ולא ישן בין הערים, ולא עומד בין היושבים ולא יושב בין העומדים. כללו של דבר, לא ישנה אדם דעתו מדעת בני אדם, אם כוונתם לטובה ולשם שמים, ויעביר על מדותיו, ויבטל רצונו מפני רצון אחרים.

הנכנס לבית המרחץ, כיצד יעשה. חולץ את מנעליו, ומסלק את קובעו, ומסלק את טליתו, ומתיר את חגורו, ופושט את חלוקו, וא"כ מתיר את אפקרסותו התחתונה. רחץ ויצא, הביאו לו את המפה, ומקנח את הראש, וא"כ מקנח את האיברים, וא"כ מניח את אפקרסותו התחתונה, ולובש את חלוקו, וחוגר את חגורו, ומתכסה בטליתו, וא"כ מניח את קובעו, ונועל מנעליו. כיצד נועל את מנעליו.

בין בבית המרחץ, [בין] בכל מקום, נועל מנעל של ימין תחלה, ואח"כ של שמאל, וקושר את של שמאל, ואח"כ של ימין. ולא ירוק בבית המרחץ, מפני הסכנה. ובכל מקום לא ירוק בקרוב מחבירו. וגרסי' במ' שבת בפרק ראשון, הנכנס לבית המרחץ, מקום שבני אדם עומדים ערומים, אין שם שאלת שלום, ואין צריך לומר מקרא ותפלה. הבא מן הדרך ונכנס לבית המרחץ, דמו בראשו. הקיז דם ונשתכר, דמו בראשו. שימש מטתו על גבי קרקע, דמו בראשו. ההורג כנה על גבי המטה, דמו בראשו. המקיז דם וישב בתענית, דמו בראשו.

גרסי' בפרק במה אשה יוצאה אמר ר' אמי, ואמרי לה במתניתא תאנא, שלשה דברים מביאים את האדם לידי עניות, ואלו הן, המשתין מים בפני מטתו ערום, והמזלזל בנטילת ידים, ויש אומ' מי שאשתו מקללתו בפניו ושותק. המשתין מים בפני מטתו ערום, אמ' רבא, לא אמרן אלא דמהדר אפיה לפוריא, אבל לבראי, לית לן בה, ואם מהדר אפיה, לא אמרן אלא אארעא, אבל אמאנא, לית לן בה. והמזלזל בנטילת ידים, לא אמרן אלא דלא משא כלל, אבל משא [ולא משא], ליתן לו בה. ושאשתו מקללתו בפניו, אמ' רבא, על עסקי תכשיטיה, והני מילי, דאית ליה ולא עביד לה. ולא יפלה אדם כליו ברשות הרבים, מפני הכבוד. כיוצא בו א"ר יהודה, ואמרי לה ר' נחמיה, אין עושין אפקטויזין ברשות

הרבים מפני הכבוד. תנו רבנן המפלה את כליו בשבת, מולל וזורק, ובלבד שלא יהרוג. אבא שאול אומר, נוטל וזורק, ובלבד שלא ימלול. אמ' רב, מולל וזורק, זהו כבודו, ואפי' בחול. וגרסי' במ' כתובות בפ' אע"פ, אל תרבה בישיבה, שהישיבה קשה לתחתוניות, ואל תרבה בעמידה, שהעמידה קשה ללב, ואל תרבה בהילוך, שההילוך קשה לעינים, אלא שליש בישיבה, שליש בעמידה, שליש בהילוך. ישיבה שאין לה סמיכה, עמידה טובה הימנה. והא אמרת, עמידה קשה ללב. הכי קאמ', ישיבה שאין לה סמיכה, עמידה שיש לה סמיכה, טובה הימנה.

לעולם אל יכנס אדם לבית חבירו פתאום, אלא א"כ קורהו קודם. וילמד דרך ארץ מהב"ה, שעמד על פתח הגן ויקרא לאדם, שנא' ויקרא אלהים אל האדם ויאמר לו איכה.

מעשה בארבעה תלמידי חכמים, שהלכו למלכות, והיה להם פילוסוף אחד חבר שם. ואלו הן, רבן גמליאל, ור' יהושע, ור' אלעזר בן עזריה, ור' עקיבא. אמ' לו ר' יהושע לרבן גמליאל, רצונך שנלך ונקביל פני פילוסוף חבירנו. אמ' לו, הן. הלכו, וטפח לו ר' יהושע על הדלת. והיה הפילוסוף מחשב בדעתו, אין זה דרך ארץ אלא של חכם. פתח את הדלת וראה את חכמי ישראל. והיה מחשב בדעתו, ואומר, היאך אתן שלום לחכמי ישראל, אם אומר אני, שלום עליך, רבן גמליאל, נמצאתי מבזה את חכמי ישראל, ואם אומר אני, שלום עליכם, חכמי ישראל, נמצאתי מבזה את רבן גמליאל. אמ' להם, שלום עליכם, חכמי ישראל, ולרבן גמליאל בראש. [ולא מרבן גמליאל למדנו, אלא מן השכינה, שנא' ראיתי את ה' יושב על כסאו וכל צבא השמים עומדים עליו מימינו ומשמאלו].

לעולם אל יפתח אדם את פיו לשטן, שמא יגרום חטאו ויתקיימו בו אמריו לרעה, שנא' גם אני אבחר בתעלוליהם ומגורותם אביא להם, וכתי' והשיב ה' בך את כל מדוי מצרים, וכתי' כי פחד פחדתי ויאתיני ואשר יגורתי יבוא לי. צא ולמד מדור הפלגה. אמרו, פן נפוץ על פני כל הארץ, וגזר עליהם ונפוצו. שנא' ומשם הפיצם על פני כל הארץ, ועליה[ם] נאמר מגורת רשע היא תבואנו. דור המדבר אמרו, לקחתנו למות במדבר, וכך נגזר עליהם, שנא' במדבר הזה יתמו ושם ימותו. צדקיהו ועדתו נאמר עליהם, חרב יראתם וחרב אביא עליהם. יוחנן בן קרח ועדתו נאמ' עליהם, והיתה החרב אשר אתם יראים ממנה שם תשיג אתכם בארץ מצרים והרעב אשר אתם דואגים ממנו שם ידבק אחריכם. ישראל אמרו, כסדום היינו לעמורה דמינו, ונאמר להם, שמעו דבר ה' קציני סדום האזינו תורת אלהינו עם עמורה.

וצריך תלמיד חכם לעלות על לבו תמיד חורבן ירושלם, ויהיה כואב ונעצב, ואל ימלא שחוק פיו, כדגרסי' בפ' אין עומדין א"ר יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי, אסור לו לאדם

למלא שחוק פיו בעולם הזה, שנא' אז ימלא שחוק פינו ולשוננו רנה, אימתי, בזמן שיאמרו הגוים, הגדיל ה' לעשות עם אלה.
וגרסי' במדרש לשחוק אמרתי מהולל. מעשה באחד מגדולי כבול, שהיה משיא את בנו, ועשה סעודה לחכמים. אמ' לבנו, עלה והבא לנו חבית של יין מן העלייה. עלה והכישו נחש ומת. המתין אביו לירד, ולא ירד. אמ' אעלה ואראה מה טבו של בני. עלה ומצא שנשכו נחש ומת, והוא מוטל בין החביות. מה עשה. המתין עד שאכלו. וא"כ אמ' להם, לא לברך ברכת חתנים לבנו של אותו האיש באתם, ברכו עליו ברכת אבילים, ולא להכניס אותו לחופה באתם, בואו והכניסוהו לקבורה.
שמע בני וקח אמרי וירבו לך שנות חיים. אל תתן עיניך בממון שאינו שלך. אל תשמיע לאזניך דברים בטלים, שהן נכוין תחלה בדין. אל יספר פיך לשון הרע, שהוא נכנס תחלה לדין. אל ימצא בידך דבר גזל, שכל איבריך מעידין עליך. אל יקדמו רגליך לדבר עבירה, שמא יקדמך מלאך המות. הוי מתיירא מבית דין של מטה, אע"פ שעדיך אוהבי ממון הם, כ"ש מבית דין של מעלה, שעדיך ברורין. עיניך, שלא נתת בממון שאינו שלך, הם יאירו באישון חשך ואפלה, שנא' וזרח בחשך אורך ואפלתך כצהרים. אזניך, שלא שמעת בהם דברים בטלים, הם יקשיבו שלום ויאזינו חיי העולם הבא, שנא' ואזניך תשמענה דבר מאחריך לאמר וגו'. פיך, שלא דבר לשון הרע, יזכה לספר בשבחו של הב"ה לתחיית המתים, שנא' ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך. פיך, שעסק בתורה, בו יתברכו בעלי ברכה, שנא' ואברכה מברכיך וגו'. ידיך, ששמרת מן הגזל, מה יעשו לך כל בני עולה. ידיך, שלא קפצת מן הצדקה, מה יעשו לך כל בני כסף וזהב. רגליך, שלא קדמוך לדבר עבירה, מה יעשה לך מלאך המות.
ר' אלעזר הקפר אומ', התרחק מן התרעומות, שמא תתרעם על אחרים ותוסיף לחטוא. אהוב את המוכיחך, כדי שתוסיף על חכמתך, ושנא את המשבחך, כדי שלא תמעט מחכמתך. פי' אם יאהב אדם למי שמוכיחו, יוסיף על חכמתו, כי המוכיחו יאמר לו תמיד, טפש אתה ולא למדת חכמה, לפיכך יוסיף על חכמתו, וישתדל תמיד ללמוד יותר. ואם יאהב למי שמשבח אותו, לעולם ימעט מחכמתו, כי המשבח אותו יאמר לו, חכם גדול אתה, ולפיכך לא ילמד יותר.
הוי אוהב את בית המדרש, כדי שיבואו בניך לתלמוד תורה. הוי אוהב את העניים, כדי שלא יבואו בניך לידי עניות. הוי אוהב את הענוה, כדי שתמלא ימיך. הוי אוהב את החסידים, כדי שתנצל ממלאך התשחורת. פי' מלאך המות, שמשחיר פני האדם במותו, ויש אומרים, שהוא המלאך המשחית, הממונה להמית את הבחורים, מגז'

הילדות והשחרות. הוי זהיר בק"ש ובתפלה, כדי שתנצל מדינה של גיהנם. יהי ביתך פתוח לרווחה, כדי שלא יחסרו מזונותיך. הוי זהיר בדלתי ביתך, שלא יהיו סגורות בשעה שאתה מיסב לאכילה, מפני שדלתי ביתך מביאין אותך לידי עניות. הוי זהיר בכבוד אשתך, כדי שלא תהא עקרה. הוי שמח בייסורין הבאין עליך, מפני שמצילים אותך מחולאים של מטה.

אם מנעת עצמך מדבר מצוה, מלאך המות קודמך. אם הטרחת עצמך במצות, עליך הכתוב אומר, ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך. אם שמרת פיך מלשון הרע, תהא כל ימיך בשלום. המעיז פניו בפני מי שגדול ממנו, סופו בא לידי בהרת. המונע עצמו מדבר מצוה, ועוסק בדברי הרשות, סוף אשתו מתה במגפה. אם רצת לכבוד חכם, הויין לך בנים ובנות מתוקנים למעלה. אם רצת לכבוד עני, הווין לך בנים עוסקין בתורה ומקיימין מצות בישראל. אם ראית חכם שמת, עמוד עליו וחזור עליו עד שיפטר ממך. אם ראית עני שמת, עמוד וחזור עליו עד שתוליכהו לקבר. [אם ת]רדוף אחרי השלום, יספרו בשלומך, כשלום פנחס בן אלעזר. אם ראית חבירך שנתדלדל, אל תחזירהו ריקם, ואם הלוית לו מאומה בשעת דחקו, יתקיים עליו אז תקרא וה' יענה. אם השפלת עצמך לפני חבירך, הב"ה מגביהך. ואם הקלו אותך אחרים, בין בישיבה בין במסיבה, עשה שלום עמהם, כדי שיבא שלום וינוח על משכבך.

דע מה שבין היום למחר, בין שלך בין שאינו שלך, את שבידך היום, למחר אינו שלך, ושאינו שלך, למה יהא שלך. והעושה את שאינו שלו [שלו], עליו הכתוב אומר הוי המרבה לא לו. הוי גומר בטובה, ומשלם טוב, ושוחר טוב, ומבקש טוב, ואפי' על רע הוי עלוב, ואוהב הכל, ושפל רוח, ולשון רכה. הוי קל לראש, פי' אל יתכבד אצל גדול ממנו, אלא יעמוד לפניו וישמשנו, ויקל את עצמו אצלו, ונוח לתשחורת, בהפך יכבד אצל הקטן, ולא יקל את עצמו אצלו. הוי נרתע מן החטא הקל, כדי שלא יביאך לחטא החמור. הוי רץ למצוה קלה, כדי שתביאך לידי חמורה. ואם רוצה אתה להתרחק מחטא, צא וחשוב ועיין בסופו. אם הטיבות הרבה לאחרים, יהיה בעיניך מעט, ואל תאמר משלי הטיבותי לו, אלא משל שמים הטיבו לו ולי. ואם הטיבוך מעט, יהיה בעיניך הרבה, ואל תאמר, בשביל מעשי הטובים הטיבו לי, אלא בשביל מעשי שאינם הגונים הטיבו לי, שנא' ומשלם לשונאיו. ואם הרעות מעט, יהיה בעיניך הרבה, ואמור, אוי לי כי חטאתי, אוי לי כי בא מכשול על ידי. ואם הרעו לך הרבה, יהיה בעיניך מעט, [ואמור] מחובי פרעתי, ויותר מזה אני ראוי.

האימתנין, והזיוהנין, ועזי פנים, ובעלי זרועות, עליהם הכתוב אומר כי זרועות רשעים תשברנה. המאוסין בעיניהם, והמבוזין בעיני נפשם, והכובשין את יצרם, והמשפילין את רוחן, עליהם הכתו' אומר כה אמר ה' גואל ישראל קדושו לבזה נפש למתעב גוי לעבד מושלים מלכים יראו וקמו שרים וישתחוו. גסי הרוח, ומספרי לשון הרע, ומדברי כזב, והחכמים בעיניהם, עליהם הכתו' אומר כי הנה היום בא בוער כתנור והיו כל זדים וכל עושי רשעה קש. היראים להזכיר שם שמים לבטלה, עליהם הכתו' אומר וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה וגו'. בעלי אמונה ומחזירי אבידה ופקדון, עליהם הכתוב אומר עיני בנאמני ארץ לשבת עמדי. [אוצרי פירות, ומלוין ברבית, ומקטיני איפות, ומגדילי השקל], ומפקיעי שערים, עליהם הכתו' אומר נשבע ה' בגאון יעקב אם אשכח לנצח כל מעשיהם. רודפי צדקות, ומבקשי שלום, והמצטערין עם הצבור, והעומדין עליהם בשעת דחקן, ועושין עמהם צדקה כשהן בצרה, עליהם הכתו' אומר טוב ה' למעוז ביום צרה ויודע חוסי בו. המינין, והאפיקורוסין, ושכפרו בתורה, ושכפרו בתחיית המתים, והמסורי[ם], ומחללי שם שמים, והחנפין, והפרנסין המטילין אימה יתירה על הצבור, שלא לשם שמים, יורדין לגיהנם, ונידונין בה לדורי הדורות, שנא' ויצאו וראו בפגרי האנשים הפשועים בי וגו'. המתגיירין בצדק, והשבין בתשובה שלימה, והמחזירין בתשובה לרבים, ומלמדין אותן שלא ישובו לקלקולן, עליהם הכתו' אומר אז יבקע כשחר אורך וגו'. חורשי רע, ומהפכי דברים, ומפטירי שפה, ומחלקי לשון, עליהם הכתוב אומר יהי דרכם חושך וחלקלקות.

הרחמנין, ומאכילי רעבים, ומשקי צמאים, ומלבישי ערומים, ומחלקי צדקות, עליהם הכתוב אומר אמרו צדיק כי טוב כי פרי מעלליהם יאכלו. המכים בסתר, והמחרפים בגלוי, ומליזי הרבים, ומטילי מחלוקת, סופן להיות כקרח ועדתו, שנא' בהם ותכס עליהם הארץ. הענוים, ושפלי רוח, ונוחי תשחורת, ובעלי הבטחה, עליהם הכתוב אומר ותגזר אומר ויקם לך ועל דרכיך נגה אור.

ד' דרך ארץ של נשים

השער הרביעי: בדרך ארץ הראוי לנהוג בו הנשים

לעולם תשתדל האשה להיות צנועה, צדקת, וכשרה, נאה במעשיה, חסידה עם בעלה ועם בניה. כדגרסי' במדרש כה תאמר לבית יעקב ותגד לבני ישראל, בשעה שנצטווה משה רבי' ע"ה לאמר תחלה לבית יעקב, והם הנשים, נצטווה לאמר להן ראשי פרקים ודברים קצרים, שהן משיגות להבין. ולמה נצטווה לדבר עם הנשים תחלה, מפני שהן שולחות בניהן לבית הסופר, ומשימות עיניהן שיעסקו בתורה, ומרחמות עליהם בבואם

מבית הסופר, ומושכות לבם בדברים טובים, ושומרות אותן שלא יתבטלו מן התורה, ומלמדות אותן יראת חטא בילדותן, ונמצאו הנשים הצדקניות סבה לתורה וליראה. וכאשר יבואו בעליהן ממלאכתם, והם יגעים ויעפים, יזכירום לקבוע עתים לתורה, ולתת צדקה.

ותהיה זהירה להיות שלום בינה ובין אישה, ותהיה לו אהובה ורצויה. ותהיה זהירה להתפלל ערב ובקר וצהרים, ובסוף התפלה תכוין לבה בתחנונים לפני הב"ה על בניה ועל בנותיה, שיהו יראי שמים ועוסקין בתורה ובמצות. כי זכותה של אשה לעולם הבא הוא שיהיו בניה עובדים את השם ית' שמו ועושים רצונו. וכשהיא בבית עולמה, ובניה עוסקין בתורה ובמצות, יחשב לה כאלו היא בחיים ועושה כל המצות, ותהיה במעלות עליונות לעולם הבא. וכשהיא נותנת צדקה, תתפלל באותה שעה בידים [נקיות] שיהיו בניה יראי שמים ומצליחים בתורה ובמצות, מפני שתפלתו של אדם [נשמעת] בשעה שהוא עושה מצוה. ולא תצא מדלתי ביתה אלא לצורך גדול, שהאשה היצאנית חוטאת ומחטיאה אחרים. כיצד חוטאת, הנשים דעתן קלה עליהן, ואיפשר שתראה אנשים בשוק, ותחמוד אותם בלבה, ותבא לידי הרהורים רעים, ואיפשר לידי מעשה. ומחטיאה לאחרים כיצד, כשם שחומדת האנשים איפשר שיחמדו אותה. וגרסי' בבר"ר ומלאו את הארץ וכבשוה, [מלמד], שהאיש כובש את אשתו שלא תצא לשוק, שכל אשה שתצא לשוק סופה ליכשל, ומעשה דינה יוכיח.

וגרסי' במדרש תנחומא ותצא דינה, ז"ש הכתוב כל כבודה בת מלך פנימה. א"ר יוסי, כשהאשה מצנעת עצמה בתוך הבית, ראויה שתנשא לכהן גדול, ותעמיד כהנים גדולים, שנא' כל כבודה בת מלך פנימה. אם תכבד עצמה בתוך הבית, ממשבצות זהב לבושה, תנשא למי שכתוב בו ושבצת הכתונת שש. א"ר פנחס בר חמא, בזמן שהיא צנועה בתוך הבית, כשם שהמזבח מכפר, כך היא מכפרת על ביתה, שנא' אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך בניך כשתילי זיתים סביב לשולחנך, תעמיד בנים משוחים בשמן המשחה סביב לשולחנך. אבל אשת כסילות הומיה פתיות ובל ידעה מה, השה אלוה חכמה ולא חלק לה בבינה, יצאנית ואינה מצנעת עצמה ואינה מתביישת, אפי' לעם הארץ אינה ראויה לינשא.

וצריכה האשה להיות נאה במאכלה ובמשקה ובמעשה ידיה. במאכלה כיצד. לא תהא גרגרנית, ולא תאכל יותר מדאי, ולא תאכל דברים הרעים לחלב. כדגרסי' במ' כתובות בפרק אע"פ, ולא תאכל עמו דברים הרעים לחלב, מאי נינהו, אמ' רב הונא, קישות וחזית ודגים קטנים ואדמה. פי' אדמה, יש נשים שאוכלות נתר ועפר. אמ' אביי, אפי' קרא,

פי' דלעת. רב פפא אמ', אפי' קורא וכופרא. פי' קורא, רך שבדקל, כופרא, תמרים שלא בשלו כל צרכן. רב אשי אמ', אפי' כסא דהרסנא, פי' כוס מים מלא ציר, והם המים המלוחים. מניהו פסקא חלבא, מניהו עכרא חלבא. דמשמשא ביני רחיא, הוו לה בני נכפה. דמשמשא על ארעא, הוו לה בני שימוטי. פי' צוארם ארוך יותר מדאי. דדרכא אדמה דחמרא, פי' דם החמור, הוו לה בני גבנאי, פי' בעלי גרב. דאכלא חרדלא, הוו לה בני זלזלני, פי' זלזלני, [רעבתנים], כמו זולל וסובא. דאכלא תחלא, הוו לה בני דולפני, פי' שמזלגין עיניהם דמעות תמיד. [דאכלא מוניני, פי' דגים קטנים, הוו לה בני מציצי עינא, פירוש שבולטין עיניהם חוץ לגלגלותם]. דאכלא גרגושתא, הוו לה בני מכוערי. פי' גרגושתא, העפר האדום. [דשתיא שכרא, הוו לה בני אוכמא. דאכלא בשרא ושתת חמרא, הוו לה בני בריי]. דאכלא ביעי, [הוו לה בני עינני, פי' עיניהם יפים. דאכלא כרפסא], הוו לה בני זיותני, פי' יפים ונאים, דאכלא כוסברתא, הוו לה בני בשראני, פי' בעלי בשר. דאכלא אתרוגא, הוו לה בני ריחני. ברתיה דשבור מלכא אכלה בה אימא אתרוגא, והוו מסקי לה לאבוה בריש ריחני.

במשקה [כיצד. לא תשת האשה משקים הרעים, המפסידים את החלב, כגון שכר, וכיוצא בו], דתניא שתת חמרא, הוו לה בני אוכמי. [ולא תשתה יין, אלא כוס אחד בלבד, בשעת אכלה, כדגרסי' במסכת כתובות] תאנא כוס אחד יפה לאשה, שנים ניוול הוא לה, שלשה תובעת בפה, ר"ל תשתכר, ותהפך לדעת אחר, ותובעת התשמיש בפה, ארבעה, אפי' חמור תובעת בשוק ואינה מקפדת. אמ' רבא, לא שאנו אלא שאין בעלה עמה, אבל בעלה עמה, לית לן בה.

במעשה ידיה כיצד. צריכה האשה לפקוח עיניה מן השינה, ולנעור כפיה מן העצלות, ותשכיל לעשות חפצי ביתה וחפצי בעלה במהירות ובזריזות, בלא עצלות. ותעשה היא בעצמה. ואפי' היו לה כמה שפחות, תעשה בעצמה צרכי בעלה ובניה, כדי שלא תשב בטלה ותבא לידי שעמום, כמו שכתבתי למעלה בפרק נשואי אשה.

וארבעה שערים אלו שאמרתי בענין דרך ארץ, צריך תלמיד חכם ליזהר בכולן. לפי שהשער האמור בתלמיד חכם בענין דרך ארץ הוא חמור מכולם, ואם הוצרך להזהר בשלו שהוא חמור, כ"ש באחרים, שהם יותר קלים. ואם הזקנים יחמירו על עצמן, ויזהרו בדרך ארץ שלהם ושל תלמידי חכמים, שהוא חמור משלהם, הרי אלו משובחים. כ"ש שצריכין ליזהר בדרך ארץ של אנשים ושל נשים, שהן קלים יותר משלהם. ואם האנשים יחמירו על עצמם, ויזהרו בדרך ארץ שלהם ושל זקנים, שהוא חמור יותר משלהם, הרי אלו משובחים. כ"ש אם יזהרו בשל תלמידי חכמים, שהוא יותר חמור משל זקנים,

ואין צריך לומר שצריכין ליזהר בדרך ארץ של נשים, שהוא יותר קל משל אנשים. ואם הנשים החמירו על עצמם, ונזהרו בשל בעלי בתים, שהוא חמור יותר משלהן, הרי אלו משובחות. כ"ש אם יזהרו בשל זקנים, כ"ש אם יזהרו בשל תלמידי חכמים. נמצא, שצריכין תלמידי חכמים ליזהר בדרך ארץ של ארבעה אלו שערים, בשלהן, ובשל זקנים, ובשל אנשים, ובשל נשים. והזקנים צריכין ליזהר בשלשה שערים, בשלהן, ובשל אנשים, ובשל נשים. והאנשים צריכין ליזהר בשני שערים, בשלהן ובשל נשים. והנשים צריכות ליזהר בשער אחד בלבד, שלהן. וכל הנזהר ועולה למדרגה של יותר חמורה ממנו הרי זה משובח.

ה' דרך ארץ בכלל ובפרט

דרך ארץ בכלל ובפרט לכל אדם

כל אחד ואחד כפי מה שצריך לנהוג בעצמו, בכל ענייניו ובכל צרכיו, כפי הראוי לו.

דרך ארץ אדם במאכלו, ובכסותו, ובנקיות גופו, ובתיקון שערו, ובעשיית צפרניו. יזהר תמיד שלא יטיפו נחיריו, ושלא יצא ריח מפיו. ואם ריח רע נודף לו מפיו, ישתדל להתרפות ממנו, כדי שלא יהיה מאוס אצל בני אדם. ויהיה כל גופו נקי. ויתקן שערו, כדי שלא יהיה מכוער אצל חבירו. וילבש בגדים נאים, ממוצעין, לא ארוכים ביותר, כבגדי גסי הרוח, ולא קצרים ביותר, כבגדי הקלים והפוחזים. ויזהר בבגדיו שיהיו נקיים, בלא כתם ובלא שמנונית. והולך בדרכו בשוק כאדם שהוא טרוד בעסקיו. ולא ירבה לישב בפתח ביתו, כיושבי קרנות, ולא ישיח עם חבירו בשבח אשתו.

דרך ארץ האיש עם אשתו צריך שיהיו דבריו עמה בנחת. ומטיל עליה מקצת אימה, ולא יותר מדאי. ומראה לה אימה בגלוי, ואוהב אותה בסתר. ומכבדה תמיד בפרנסה ובכסות יותר מיכלתו. ויהיה צנוע אצלה, ואפי' בשעת תשמיש, ולא תראה בו כל מום ולא דבר מאוס.

דרך ארץ האדם בסעודתו יטול ידיו קודם אכילה ואחר אכילה. ויאכל בימין ולא בשמאל, ומיסב על שמאל. ותהיה אכילתו בנחת. לא ימהר לאכול, כדרך החיות והבהמות, שחוטפין ואוכלין. ולא יביט בפני המסובין, שמא יראה להם שיכבד עליו מה שהם אוכלים. ולא יאכל יותר מדאי ולא ישתה יותר מדאי. ולא יאכל התבשיל עד סופו, אלא ישאיר מעט בקערה. ולא יקנח הקערה ויאכל. ולא ילקלק באצבעותיו. ולא ישתה כוסו בבת אחת. ולא יאכל דבר שמזיקו. ולא יאכל עד שימלא כריסו, וישבע אפי' במעט. וישבח להב"ה שזימן לו מזונותיו, ויבקש מהב"ה שיזדמן לו פרנסתו בכל עת שצריך לה.

דרך ארץ האדם בשינתו כשיטה לשכב, יהרהר תמיד בתורה ובמצות, עד שיישן. ואחר שייקץ משנתו, ישבח ויודה להב"ה, שהקיצו משנתו לחיים. ולא ישכב כשהוא שבע ביותר, עד שיתעכל המזון במעיו. ולא יישן מיד עם חשכה, אלא ישב לקרות עד רביע הלילה לפחות, ואז ישכב ותערב לו שנתו. ולא ירגיל עצמו לשכב ביום, אלא יעשה מלאכתו להתפרנס ממנה, כדי שיתפרנס בכבוד, וכדי שלא יבא לידי עניות ויצטרך לבריות, שנא' מעט שנות מעט תנומות מעט חיבוק ידים לשכב, ובא כמהלך רישך ומחסורך כאיש מגן.

דרך ארץ האדם ביראת שמים לעולם יהיה אדם ירא מהאל ית', ולא תהיה כוונתו בכל צרכיו ובכל ענייניו כי אם ביראת ה'. ויתן בטחונו בהב"ה בכל משאו ובכל מתנו, ובצאתו ובבואו. ולא ילמד לעשות מעשה הגוים בכישוף, ולא יהיה מעונן ולא מנחש, ולא קוסם קסמים, ולא שואל אוב וידעוני, ולא ידרוש אל המתים. ודוד ע"ה לא היה מסתכל באחת מכל המדות הללו, אלא היה משים בטחונו בהב"ה, והיה מציל אותו מכל אויביו, שנא' בידך עתותי הצילני מיד אויבי ומרודפי, וכתי' בידך אפקיד רוחי פדית אותי ה' אל אמת. והזהירה תורה ואמרה, לא ימצא בך מעביר בנו ובתו באש קוסם קסמים מעונן ומנחש ומכשף, וחובר חבר ושואל אוב וידעוני ודורש אל המתים. ר' חייא אומר, כל מי שאינו מנחש, מחיצתו לפנים ממלאכי השרת, ומלאכי השרת שואלין אותו, ואומרין לו, מה גזר הב"ה היום, מה פעל היום, שנא' כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל, כעת יאמר ליעקב ולישראל מה פעל אל. וכל המנחש, סוף אותו ניחוש שיגיענו, שנא' פי כסיל מחתה לו ושפתיו מוקש נפשו. ולא גלו ישראל אלא על ידי הנחשים, שנא' ויקסמו קסמים וינחשו ויתמכרו וגו', אף הב"ה מוכיח אותם ואומר להם, כי נטשת עמך בית יעקב כי מלאו מקדם ועוננים כפלשתים ובילדי נכרים ישפיקו.

דברים שהם מדרכי האמורי

אלו דברים שהן מדרכי האמורי, שאסר לנו הב"ה להתעסק בהם, שנא' ולא תלכו בחוקות הגוי אשר אני משלח מפניכם, וכתי' כמעשה ארץ מצרים אשר ישבתם בה לא תעשו וכמעשה ארץ כנען אשר אני מביא אתכם שמה לא תעשו ובחוקותיהם לא תלכו.

איזהו מנחש. האומר נפל מקלי מידי [וסימן רע הוא, וצריך אני לדאוג כל היום, וכן נפלה פתו, וכו'], נפלה פתי מפי, קרא חבירי, נבח הכלב, קרא שועל על ימיני, עבר נחש לשמאלי, פסק צבי את הדרך לפני, שחרית הוא, ראש חדש הוא, מוצאי שבת הוא, פי' אם יבקשו ממנו מעות בבקר, או בראש חדש, או בתחלת השנה, או במוצאי שבת, יאמר הרי זה סימן רע עליו, או כגון שיפגע באחד מן הפרקים הללו [בדבר] כעור, אדם

או בהמה או עוף, או שישמע דברי דופי, כגון קללה, או כיוצא בה, ויאמר הרי זה סימן רע עליו.

איזהו מעונן. אלו שנותנים עתים, כגון אלו האומרים היום יפה לעשות, מחר אינו יפה לעשות, מחר יפה ליקח, היום חמה נהפכה, מחר גשמים יורדים. וחכמים אומרים אוחז עינים, [פי' אוחז וסוגר עיני הבריות, ומראה להם כאלו עשה הדברים של פלא, והוא אינו עושה כלום]. המספר קומי, פי' המגלח חצי ראשו, אשר מפאת פניו, ויניח החצי האחרון. והעושה בלורית, פי' המקיף פאת ראשו, והמגררת בנה בין המתים, כדי שיחיה, והקושר מטוטלת [פי' חתיכה של בגד] על יריכו וחוט אדום על אצבעו, והמונה צרורות ומשליך לים או לנהר, מפני שהוא כעין כישוף. והמטפח [פי' מכה בידיו זו על זו] והמספק [מל' ויספק את כפיו] והמרקד לשלהבת שתבא. נפלה פתו מפיו, ואמ' החזירוה לי, שמא תאבד ברכתי, הרי זה מדרכי האמרי. נפלו ניצוצות מן הנר, ואמ' אורחים באים לנו, הרי זה מדרכי האמרי. היה מתחיל במלאכה, ואמ', יבא פלוני, שידיו קלות, ויתחיל בה. יבא פלוני, שרגליו קלות, ויעביר לפניו, הרי זה מדרכי האמורי.

האומר אל תפשיל ידיך לאחורך, שלא תאסור עלינו את המלאכה, אל תעבור עלינו, שלא תפסיק אהבתנו, אל תשבית המחרישה, שלא תגרר עלינו המלאכה, הרי אלו מדרכי האמורי. האומר שחטו תרנגול זה שקרא כעורב, תרנגולת שקראה כזכר, הרי זה מדרכי האמורי. ר' צדוק אומר הקושר על ידו חוט אדום, הרי זה מדרכי האמורי. האומר לחבירו, הפוך את חלוקך, שלא תהא חולם חלומות, הרי זה מדרכי האמורי. דבוק בארונו של מת, כדי שתראהו בלילה, ואל תדבק בארונו של מת, כדי שלא תראהו בלילה, הרי זה מדרכי האמרי. הנותנת קסמית באזני הקדרה, שתהא מרתחת ושופעת לאחוריה, הרי זה מדרכי האמרי, אבל נותנים קיסם של תות ושל זכוכית בתוך הקדרה, כדי שתתבשל מהרה. אבל אסרו ז"ל בזכוכית, מפני סכנת נפשות. המשתקת לעדשים, כשהיא נותנת אותם בקדרה, כדי שיתבשלו מהרה, והמצווחת לגריצין, והמטפחת לנר, כדי שידלוק [מהרה], הר זה מדרכי האמרי. המושבת אפרוחים, ואומרת, איני מושיבה אותן אלא בשמאל, שלא יהיו מוזרות, הרי זה מדרכי האמרי. הנותנת אפרוחין בכברה והנותנת ברזל בין האפרוחים, שלא ימותו מפני הרעמים ומפני הברק, הרי זה מדרכי האמרי. הנותנת ביצים ואפרוחים בכותל, וטחה בפניהם, ומונה שבעה ואחד, הרי זה מדרכי האמרי. השואל במקלו, ואומר, אם אלך, אם לא אלך, הרי זה מדרכי האמרי. ואע"פ שאין ראיה לדבר, זכר לדבר, שנא' עמי בעצו ישאל ומקלו יגיד לו וגו'. וכן הב"ה מגיד, שאין היגיעות האלו מושיעין את האדם, דכתי' עמדי נא בחבריך וברוב כשפיך באשר

יגעת מנעוריך אולי תוכלי הועיל אולי תערוצי, נלאית ברוב עצתיך יעמדו נא ויושיעוך הוברי שמים החוזים בכוכבים [מודיעים לחדשים] מאשר יבואו עליך.
ואלו דברים שהן מותרין לעשות אותם ואין בהם מדרכי האמרי.
היה מתחיל בעיסה, ומתפלל שתכנס בה ברכה, אין בזה מדרכי האמרי. אדם שהוא מפהק או שאחזתו עוית, פי' מפהק, נתעטש, עוית, שנתעוות, מבעתין אותו, כגון שאומרים לו, הנה האויב, או הנה הנחש נושך אותך, וכיוצא בזה, כדי שיבהלוהו וישכח העיטוש, ואין בזה משום דרכי האמורי. עמד עצם בגרונו, נותנין על ראשו מאותו המין, ולא מדרכי האמרי. אילן שמשיר פירותיו, סוקרו בסיקרא, וטוענין אותו באבנים, ולא מדרכי האמרי, שאין זה אלא כדי שיבקשו עליו רחמים כל רואיו. ממשיכין צנורות לפני חתנים ולפני כלות, ולא מדרכי האמרי. שורפין על המלכים, ולא מדרכי האמרי. וכשם ששורפין על המלכים, כך שורפים על הנשיאים, אבל לא על ההדיוטות. וכשמת רבן גמליאל שרף עליו אונקלוס הגר יותר משבעים מנה. ומה שורפין עליהם, מטתן וכל כלי תשמישן. ומנין שאינו מדרכי האמרי, שנא' בשלום תמות וכמשרפות אבותיך המלכים הראשונים אשר היו לפניך כן ישרפו לך והוי אדון יספדו לך כי דבר אני דברתי נאם ה'.

דברים בדרך ארץ

דרך ארץ כשיכנס בישיבה יתן שלום לכל היושבים, וישב בלא הסבה, ויאסוף רגליו אליו, וישב במקום הראוי לו, או פחות מכבודו, ולא ישב במקום שהוא גדול ממנו. ואם ישב אחר במקומו שהיה רגיל לשבת בו, לא יקפיד, וימעט בדבריו. ואם ישב אדם אצלו בקרוב ממנו, יכבדו, ואפי' למי שקטון ממנו. ויסביר פנים לכל בני החבורה והישיבה, ולא ישיב עד שיפצרו בו האחרים, ויתן להם שלום ביציאתו, והולך לו.
דרך ארץ השואל מחבירו חפץ או הוראה אם חפץ, יבקש ממנו בלשון רכה ובמיטב דברים. ואל ילחוץ לחבירו אם אמ' לו לאו, אלא ידין אותו לכף זכות. ולא יאריך יותר מדאי, ואם קצב על עצמו זמן להשיב החפץ לבעליו, לא ישקר. ואם שאל על הוראה, ידקדק שאלתו, וישאל על אמתת הדבר, ולא יאמר לו אלא האמת, שאם יכזב לו, יורה אותו הנשאל כפי השאלה ששאל ממנו, והוא סבור שהוא מרמה לנשאל ואינו מרמה אלא לעצמו. כמו החולה שישאל לרופא על חולייו, ויהפוך לו הענין, וישאלנו על חולי אחר, והרופא יתן לו רפואה כפי שאלתו, ואיפשר שתהיה הפך מן חליו, וימות, או יבא לידי סכנה ויאריך חלייו.
דרך ארץ אדם עם אביו ואמו יאזין וישמע לעצתו ויעשה רצונו של אביו, ויכבדנו בכל כיבוד שיוכל להיות. ויהיה דיבורו עמו בבושה ובצניעות, ולא ידבר עמו אלא בנחת

ובתחנונים. ואם נצטרך האב לבנו, יעשה לו כל צרכו בטוב לב, ולא יזכור לפני אביו הטובה שהטיב לו. ויאכילנו וישקנו כפי כחו, וילבישנו ויכסנו, וידבר על לבו תמיד, כדי ליישב דעתו. והאב והאם שוין לענין כבוד ולכל דבר.

דרך ארץ אביו עם בנו לעולם יחמול על בנו, וילמדנו תורה, וידריך אותו על הדרך הנכונה. וכשיגדול הבן, לא ילחצנו יותר מדאי, ולא יכנו, ולא יקללנו, שמא יחטא הבן על אביו. ויסייע את בנו תמיד לעשות רצונו, ולא יבקש ממנו יותר מדאי. וישיא אותו אשה בימי בחרותו. וכן יעשה לבתו, ישיא אותה לאיש מיד כשתגדל ותגיע לזמן בגרות, ולא יעכבנה בבית, אלא ישיא אותה כפי אשר תשיג ידו. ולא יאמר, ממשפחה יקרה אני, ואם אשיא אותה לפלוני, הוא גנאי לי ולמשפחתי. כי אפשר כשתראה הנערה שגדלה ולא ישיאו אותה, שתצא לתרבות רעה, ויהיה יותר גנאי לאביה ולמשפחתה. ולא יבטח בה, ויאמר, חס ושלום, לא תעשה בתי דבר כעור, כי דעתן של נשים קלה עליהן.

דרך ארץ אדם עם האכסניא אם תבא אכסניא לביתו של אדם, יכבדם כפי כחו, ויותר מיכלתו. ואל יראה עצמו להם שהוא [עני, אלא יראה עצמו להם שהוא] עשיר, ואפי' הוא עני, ויסביר להם פנים, ולא יראה להם פנים זעומים. ואפי' היה בלבו דאגה, יכסנה מהם. וישכיבם במיטב מטותיו. ויראה עצמו כאלו הוא אורח והאכסנאי בע"ה, ויאמר, אלו הייתי אני מתארח בביתו של זה, הייתי רוצה שיכבדני ושיאכילני ושישקני, אעשה לו כן גם אני. וגלגל הוא שחוזר בעולם.

דרך ארץ האשה עם בעלה צריכה האשה להיות דבריה עם בעלה בחן, ובתחנונים, ובכבוד, ובבשת, ובענוה. ותשמע דבריו, ותעשה רצונו, ותשמור ממונו, ותהיה משותקקת אליו בעת שהולך לדרך, ותהיה מצפה ומייחלת יום בואו. ובעת שהוא עמה בעיר, תראה לו שמחה תמיד, ותשמור עת אכילתו, ותעשה לו מטעמים כאשר אוהב. תבטל רצונה מפני רצונו. בעת כעסו תיישבהו, ובעת צרתו תשיחהו, ובעת רעתו תנחמהו. ואפי' יהיה לה דאגה בלבה, תסתירנה, כדי שלא יתעצב. מתקשטת תמיד לפניו בענוה ובחן ובצניעות, ויהיו בגדיה בכל עת נקיים. תכבד קרוביו ומשפחתו, ואפי' הם בזויים. ותהיה שמחה במתנתו, ותראה שהיא מרובה, ואפי' היא מעוטה.

דרך ארץ האשה בכל ענייניה צריכה האשה להיות צנועה, ויושבת בתוך ביתה, ולא תצא מדלתי ביתה [אלא לצורך גדול, ולא] תעמוד בפתח ביתה, שמא תחטיא את בני אדם, ואיפשר שיצא עליה שם רע. כי איפשר, כשתהיה עומדת בפתח ביתה, תזכור דברים שאירע לה עם בעלה או עם בניה, ותשחק, ויהיה עובר אדם בחור על פתח ביתה, ויאמרו הרואים, פלונית מזנה עם פלוני הבחור, כי היתה ממתנת אותו בפתח ביתה, וכשעבר

עליה שחקה לו. ולא תרבה בדברים עם שכנותיה, ולא תכנס לביתם אלא לצורך גדול. ולא תספר עם שום [בריה דברים שבינה] לבין בעלה. משתדלת בצרכי ביתה ובגדול בניה. תתפלל בכל יום על בעלה, שיצליח במעשה ידיו, ועל בניה, שיהיו מצליחין בתורה ובמצות. תעשה צדקה מיגיע כפיה. אם תצטרך לצאת מביתה, לא יהיה הילוכה על השווקים ועל הרחובות שהמון בני אדם מצויין שם, אלא על המבואות שאין רגילין בני אדם להלוך בהם כל כך. ולא תצא כשהיא מבושמת, מפני שריחה נודף, ויבאו בני אדם לידי חמוד ולידי הרהור עבירה. ותשתדל כשתשב בבית החופה או בבית השמחה, לישב עם הנשים הצדקניות הכשרות, ולא תהיה מרבה בדברים, ויושבת בענוה ובצניעות, ולא יראה ממנה כי אם עיניה.

דרך ארץ האדם בישיבת עמי הארץ אע"פ שהוא גנאי לאדם לישב בישיבה של עמי הארץ, אם נזדמן להם והוכרח לישב עמהן בחברותם, ימעט בדיבור עמהם. ואם ידברו הם בדברי כסילות, לא ישיב אותם ויאמר אין הדבר כך אלא כך וכך, שלעולם לא ישמעו ממנו. ועל זה אמר שלמה [המלך ע"ה] אל תען כסיל כאולתו. אלא ישמע דבריהם ויחריש, ולא ילעג על מיעוט לשונם והגיונם, ולא יספר בגנותן לאחרים.

דרך ארץ הסוחר בסחורה כשימכור סחורתו לא ישבח אותה, וכשיקנה לא יפליג בגנותה. ויהיה משאו ומתנו באמונה. וישמור דבריו לקיים אותם. ואחר שאמר לאחד, אמכור לך במנה, ונזדמן לאחר שיתן לו מאתים, ולא ישנה דבריו. והוא הדין אם אמר לחבירו, אקנה ממך במאתים, ונזדמן לו אחר שיתן לו במנה, לא יחליף דבורו. ואם אמר, אפרע לזמן פלוני, ישמור אותו זמן ויפרע מה שהחזיק על עצמו. ולא יהיה לו מריבה ולא קטטה, ולא קנאה ולא תחרות, עם שום אדם בעולם.

דרך ארץ העשיר בעשרו יהיה תמיד ענו וצנוע, ולא יתכבד בממונו. ויהיה תמיד מודה ומשבח להב"ה, שחנן אותו עושר וכבוד. וכשיראה אדם שהוא עני, יהיה לו חונן ומרחם, בממונו ובדבריו, ויתן הלל והודאה לפני הב"ה, ויאמר, ראוי הוא העני הזה להיות עשיר יותר ממני. ויהיה מקדים שלום לכל אדם, ועושה חסד עם הבריות בממונו, ויהיה מלוה לנצרך, ונותן לעני, וקרוב לקשה יום, ואהוב וחביב לכל יודעיו.

דרך ארץ הרש יהיה תמיד שמח בחלקו, ומצפה ומיחל בכל יום ישועת השם. ויסתיר דלותו, ולא יזלזל בכבודו, ולא יטול כלום מאדם בעולם. שאם יבזה עצמו, ויעמוד היום לפני המלך לבקש ממנו אפי' אלף דינרי זהב, למחר יעמוד לפני הפחות שבפחותים לבקש ממנו אפי' פרוטה אחת, הואיל ובזה עצמו [כבר, ועמד לפני המלך לבקש ממנו], ולא יכול לעמוד על עצמו ולהמנע מלבקש מבשר ודם, הואיל ונתבזה כבר.

דרך ארץ אדם בבית המרחץ יכנס לפני ולפנים מן המערה, וירחוץ שם. ויתרחק מכל אדם בשעה שהוא רוחץ, ויכסה ערותו, ויעצים עיניו מראות ערות חבירו. וימעט בדבריו בבית המרחץ, ולא ישאל בשלום חבירו כשהוא בבית המרחץ. ולא ישב לשם יותר מדאי. ולא יכנס מיד לבית הפנימי, עד שיתחיל גופו להזיע. וירחוץ רגליו בצונן, ויכסה את ראשו, ויצא.

דרך ארץ הרב ישקוד תמיד על תלמודו. ותהיה חכמתו ומעשיו כאחד. ולא יקפיד על התלמידים. ולא יהי חכם בעיניו. ותהיה חכמתו מצויה לכל שואל, ויהיה פה לכל מי שאינו יודע לדבר. ויהיה שונא מתנות, ולא יהיה אוהב מן העולם הזה כי אם חכמתו ומעשיו הטובים, ויהיה פרוש מעמי הארץ.

דרך ארץ התלמיד עם הרב יעמוד עליו וישמשנו, ויהיו עינו תלויין לו ללמוד ממנו חכמה. ולא יקראנו בשמו. ולא יסתור דבריו, וכוונתו לקנטר אותו בדברים. ולא יתבייש לומר לו, לא הבנתי, אפי' כמה פעמים. ואם לא הבין מקוצר דעתו, לא יאמר לרבו, טעית בדבר הזה.

דרך ארץ המוכיח כשיעמוד אדם [בקהל להוכיח בדברים], יכבוש עיניו בקרקע, ויאמר דבריו נכוחים, בחן ובענוה. ולא תגיס דעתו עליו. ותהיה תוכחתו לשם שמים, כדי להחזיר את הרבים למוטב.

דרך ארץ המוכח צריך להטות אוזן למוכיח, וישמע דבריו, ויקבל עליו לעשותם. ויראה בעצמו אותות שקבל התוכחות, ושהוא מתחרט על מעשיו הרעים, ותראה בו ההכנעה והתשובה, ויתן אל לבו לתקן את המעוות וליישר דרכיו ולשוב מפשעיו ולהכלם מעונותיו.

דרך ארץ האדם עם חבירו צריך החבר הטוב לאהוב את חבירו כנפשו, ויהיה לו מושיע בעת צרתו, ותהיה אהבתו זכה, בלי שום דופי. ויהיה דבורו עמו בנחת ובחן ובענוה, ויתרחק מן הדברים הבטלים עמו, כדי שתהיה אהבתו שלימה. ולא ישחוק עמו ביד ולא בדבור, ולא יאמר, חבירי הוא, אומר לו כל מה שארצה, ולא יקפיד. ואם ירבה בשחוק ובקלות ראש עמו, אהבתם תשוב לאיבה. כי אם הוא חבירו חכם, יקפיד על הדברים שהוא אומר לו דרך שחוק, כמתלהלה היורה זקים חצים ומות, ויטור האיבה בלבו, ואע"פ שאינו מראה אותה עתה. ואם הוא חבירו פתי, מיד יתקוטט עמו על אותן הדברים שאמ' לו דרך שחוק, ויאמר לו אחרים כנגדן, ויגלה מומו, אם יודע לו שום דבר מכוער. כי הכסיל אין מעצר לרוחו, מיד הוא מגלה סתריו ויאמר כל אשר בלבבו, דכתיב כל רוחו יוציא כסיל. ואע"פ שלא אמ' לו חבירו אלא על דרך שחוק, איפשר שיחשוב חבירו

שלא אמר לו אלא כדי לביישו ולהכלימו. נמצאת אהבתם נהפכת לשנאה ולתחרות, ויהיה נקל ונבזה בעיני כל חביריו ומיודעיו.
דרך ארץ האומן צריך להיות נאמן בדבורו, ואם יאמר לבעל הבית, מחר אתן לך כלי זה, לא יעכב ליום אחר. ואם יתנה עם חבירו, שלא יעשה מלאכה אחרת עד שישלים מלאכת חבירו, לא ישקר בדבריו. ולא יתנה על עצמו לעשות אלא אם כן יכול לעשות, כדי שתהיה מלאכתו נאה, וכדי שלא יהיו הבריות מתרעמין עליו. ותהיה מלאכתו מתוקנת ממיטב הדבר שהוא עוסק בו. ולא ישבע לעשות, אפי' שבלבו לעשות.
דרך ארץ האדם בעבודת המלכים אמר החכם מי שהוא המלך בעל טענתו, ימעט בדברים אצלו, שאם הוא זכאי או חייב, המלך נוצחו. ואמ' מי שהמלך רודף אחריו, יצר לו העולם כלו. ואמר המלך צל הב"ה בארץ, שהוא מגין על כל, עשיר ורש. ואמר העושה מלאכת המלך רמיה, סכן בעצמו ובקרוביו.
דרך ארץ האדם עם כל חביריו בכלל ובפרט לעולם יהיה אדם אהוב וחביב לכל, ותהיה דעת הבריות נוחה הימנו, כדי שתהיה רוח המקום נוחה הימנו. ויהיה עלוב ולא עולב, נרדף ולא רודף, ויסבול מאחרים, ולא יקניט אפי' לעבדו ולשפחתו. מכבד את חבירו, ואפי' הקטנים ממנו יהיו בעיניו גדולים ממנו. דבורו בנחת עם הכל. גומל חסד לכל, ואפי' למי שהרע [לו]. ויהיה דואג לצרת הבריות, ולא יהיה שמח לאד. שונא את הכבוד, שונא את הממון, שונא את המחלוקת. אוהב שלום, ורודף שלום, ודובר שלום, ועושה שלום בין הבריות, ומקדים שלום לכל אדם.

מקצת דברים מחופת אליהו רבה

פתיחה

מקצת דברים מחופת אליהו רבה: וראיתי לכתוב בפרק זה מקצת דברים מחופת אליהו רבה, והן מעין מעשה תורה שחבר רבי' הקדוש ז"ל, מפני שבהן דרך ארץ הרבה לכל אדם בכלל.

שער שלשה

שלשה מדות טובות ברא הב"ה בעולמו על ידי שלשה צדיקים. ואלו הן המדות, שיבה וזקנה, וחולי, [וחולי שיתרפא]. זקנה על ידי אברהם אבינו ע"ה, שנא' ואברהם זקן בא בימים, אמרו כי מיום שברא הב"ה את עולמו עד שבא אברהם לעולם, כל אותן עשרים דור שלפניו לא היתה בהם זקנה, וכשהיה גדל הבן תחת האב לא היו מכירין בני אדם איזו נולד תחלה, וכן בין רב לתלמיד לא היו יודעין למי נוהגין כבוד תחילה. וכיון שבא

אברהם אבינו ע"ה, אמר [לפניו, רבש"ע, אם סבירה לפניך, הודע בין] קטון לגדול, בין אב לבן, בין תלמיד לרב. אמ' הב"ה, מוטב שאתן מדה טובה זו לבריות על ידי צדיק זה. וחולי על ידי יעקב אבינו ע"ה, שנא' ויאמר ליוסף הנה אביך חולה. ומיום שברא הב"ה את עולמו עד שבא יעקב אבינו ע"ה, היה אדם מהלך בדרך ומת, עד שבא יעקב אבינו ע"ה, ואמ' לפניו, רבונו של עולם, אם סבירה לפניך, יחלה אדם, וישהה על מטתו, ויצוה לבניו ולבני ביתו. אמ' הב"ה, מוטב שאתן מדה זו על ידי צדיק זה, שנא' ויכל יעקב לצוות את בניו ויאסוף רגליו אל המטה ויגוע ויאסף אל עמיו. וחולה שיתרפא מחוליו, על ידי חזקיהו מלך יהודה. ומיום שברא הב"ה את העולם עד שבא חזקיהו מלך יהודה, לא היה חולי שולט באדם שיתרפא ממנו, וכיון שבא חזקיה, אמ' לפניו, רבונו של עולם, יהי רצון מלפניך שיתרפא אדם מחוליו, וירד ממטתו שעלה עליה, ויתן שבח והודאה [לפניך] כל ימי חייו. אמ' הב"ה, מוטב שאתן מדה טובה זו על ידי צדיק זה, שנא' מכתב לחזקיהו מלך יהודה בחלותו ויחי מחוליו.

שלשה דברים צריך אדם להסתכל בהם בכל יום. ואלו הן. כשיכנס לבית הכסא, אומר, ראה שדרכך דרך בהמה. ובשעה שמקיז דם, אומר, ראה שאתה בשר ודם. ובשעה שהוא עומד על המת, אומר, ראה לאן הוא סופך.

על שלשה דברים בעלי בתים יורדין מנכסיהן. מפני שאוכלין ושותין בעת שהם צריכין להתעסק בצרכי צבור, ומפני שהן מבקרים שדותיהם וכרמיהם בשבת, ומפני שמשחררין עבדיהן ואמהותיהם הכנענים.

שלשה דברים עלו במחשבה, ואם לא עלו, דין הוא שיעלו. ואלו הן. המת שיסריח, ו[ש]ישתכח מן הלב, והתבואה שתרקב. שאלמלא המת לא היה מסריח לא היה נקבר. ואלמלא שישתכח מן הלב, אין פוסקין בביתו. ואלמלא התבואה שתרקב, אין בני אדם מוכרין תבואתן לעולם.

ר' שמעון בן מנסיא אומר, על שלשה הב"ה בוכה בכל יום, על תלמיד חכם שאין לו פת בסלו, ועל תלמיד חכם שאינו עוסק בתורה באשמורת האחרונה, ועליו הכתוב אומר הדלת תסב על צירה ועצל על מטתו, ועל המתגאה חנם.

[שלשה דברים צריך אדם לבקש עליהם רחמים, על פרנס טוב, ועל שנה טובה, ועל חלום טוב].

שלשה דברים מביאין את האדם לידי עניות, המזלזל בנטילת ידים, והמשתין מים בפני מטתו כשהוא ערום, ומי שאשתו מקללתו בפניו ושותק.

שלשה דברים הם מעין העולם הבא, שבת, ושמש, ותשמיש.

שלש תכיפות הן. תכף לנטילה ברכה, תכף לגאולה תפלה, תכף לסמיכה שחיטה.
שלשה דברים נאמרו בצפרנים. קוברן צדיק, שורפן חסיד, מפזרן רשע.
שלשה דברים מביאין את האדם לידי פדגרא, פי' חולי הרגלים. מנעל דחוק, מטה קצרה, תשמיש ביותר.
שלשה חנות הן. חן אשה על בעלה, חן מקח על לוקחו, חן תורה על עושיה. ויש אומרים, אף חן מקום על יושביו.
שלשה נוחלין העולם הבא. הדר בארץ ישראל, והמגדל בניו לתלמוד תורה, והמבדיל על היין במוצאי שבתות.
שלשה דברים העושה אותן דמו בראשו. היושב בצלו של נר, והמכבה הנר בפיו, מפני שנכפה, והמשמש מטתו לפני הנר, מפני שהויין לו בנים נכפים.
שלשה פעמים הכרוז יוצא מלפני הב"ה בכל יום, ואומר, נוח לו לאדם שלא נברא, ועכשו שנברא, יפשפש במעשיו ויעשה רצון קונו.
שלשה דברים אין האדם ניצל מהם בכל יום, הרהור עבירה, ועיון תפלה, ואבק לשון הרע. ואמ' רב יהודה אמ' רב, רוב בגזל, ומיעוט בעריות, והכל באבק לשון הרע.
על שלשה דברים נאנחים גויים בכל יום, על השבת, ועל התורה, ועל המילה.
שלשה אין להם מחילה. המתרעם על מדותיו, והמדבר אחת בפה ואחת בלב, והרואה דבר ערוה בחבירו ומעיד בו יחידי.
שלשה דברים אפי' בתשובה לא יעלה להם רפואה. הבא על אשת איש, והמתכבד בקלון חבירו, והמכנה שם לחבירו. ויש אומ', אף המלבין פני חבירו ברבים, אפי' בדברי תורה. ר' יוחנן אומר, שלש עבירות נכתבו על ידי ירמיהו, ועל כל אחת ואחת כתי' בתריה, העל אלה לא אפקוד בם, והעובר עליהם אין לו מחילה, לא יום הכפורים מכפר, ולא ייסורין ממרקין, ולא יום מיתה סולח. ואלו הן. הטוי הדין, והבא על אשת איש, והמספר לשון הרע. הטוי הדין, דכתי' שמנו עשתו [וגו'] דין לא דנו דין יתום ויצליחו, וכתיב בתריה, העל אלה לא אפקד בם. והבא על אשת איש, דכתי' סוסים מזויינים משכים היו איש אל אשת רעהו יצהלו, וכתי' בתריה, העל אלה לא אפקד בם. והמספר לשון הרע, דכתי' חץ שחוט לשונם מרמה דבר, וכתיב בתריה, העל אלה לא אפקד בם. שאלו תלמידיו את רבן יוחנן בן זכאי, משלש עבירות הללו, איזה מהן קשה. אמ' להם, לשון הרע קשה מכלם.
שלשה דברים מתישין את הגוף. האוכל מעומד, והשותה מעומד, והמשמש מעומד.

ר' שמעון בן יוחאי אומר, שלשה הב"ה שונאן. האוחז באמה ומשתין, והמשמש מטתו בלא כסוי, אמרו עליו שהוא עושה מעשה בהמה, והמספר דברים שבינו לבין אשתו לשום בריה.

שלשה הב"ה אוהבן. מי שאינו כועס, ומי שאינו משתכר, ומי שאינו מעמיד על מדותיו. רב הונא בריה דרב חלש, ונמשך לאותו עולם כמה לילות וכמה ימים. כיון שחזר, אמרו לו תלמידיו, רבי', במה פטרוך. אמ' להם, בני, אשריו מי שאינו מעמיד על מדותיו. העבודה, באו כתות של מלאכי השרת ולמדו עלי זכות, ולא קבלו מהם, עד שבא מלאך אחד, ואמ' להם, על מי אתם מלמדים זכות, שמא על זה שמעולם לא עמד על מדותיו. מיד פטרוני ממיתה לחיים.

שלשה אין חייהם חיים. הרחמנים, והרתחנים, ואניני הדעת.

בשלשה דברים האדם ניכר. בכוסו, ובכעסו, ובכיסו. ויש אומרים, אף בשוחקו.

בשלשה דברים עיניו של אדם כהות. המסתכל בקשת, ובפני המת, ובכהנים בשעה שנושאין את כפיהן.

שלשה דברים מאריכין ימיו של אדם. המאריך בתפלתו, והמרחיב יד על שולחנו, והמצניע עצמו בבית הכסא. דתניא כל המעיין בתפלתו סופו מתקבל, שנא' תכין לבם תקשיב אזניך. והמרחיב יד על שולחנו סופו מתעשר, שנא' ויהי לחם שלמה ליום אחד שלשים כור סולת וששים כור קמח, מה כתיב בתריה, אין כסף נחשב בימי שלמה למאומה. והמצניע עצמו בבית הכסא, אין רוח רעה ולא מיתה שולטין בו, שכן מצינו בשאול, כשנכנס למערה בקש דוד להרגו, כיון שראהו שהצניע עצמו, לא הרגו, שנא' ואמר להרגך ותחס עליך.

שלשה דברים מקצרין ימיו של אדם. מי שנותנין לו ספר תורה לקרות בו ואינו קורא, וכוס של ברכה לברך ואינו מברך, והמנהיג גדולה לעצמו. ויש אומ', אף הרואה ספר תורה ואינו עומד בפניו.

שלשה הן קרובין למיתה ורחוקים מן החיים. ואלו הן. ישן עומד, ומקיז עומד, ומשמש עומד.

שלשה סימנין הן. סימן לעבירה הדרוקן, סימן לשנאת חנם ירקון, סימן לנבלות הפה אסכרה. ויש אומ', סימן לגסות הרוח עניות.

שלשה מזקינין בלא זמן. הדר בעלייה, והמגדל תרנגולים, ואומר דבר ואינו נשמע.

שלשה חייהם אינם חיים. המצפה לשולחן חבירו, ומי שאשתו מושלת עליו, ומי שייסורין מתגרין בו.

שלשה אינן רואין פני גיהנם. מי שיש לו חולי מעים, ודקדוקי עניות, והרשות. ר' מאיר אומר, מי שיש לו אשה רעה.
שלשה דברים צוה ר' יהושע את בנו. אל תעשה מום בעצמך, ואל תעמוד על המקח בשעה שאין לך דמים, אשתך טהורה הזקק לה לילה ראשונה.
שלשה הם קלים. הדר בבית חמיו, ואורח מכניס אורח, [וסובין].
שלשה דברים אז"ל. אכל ולא שתה, אכילתו דם, והוא תחלת חולי מעים. ולא אמרו אלא בסעודת שחרית. אכל ושתה, ולא הלך ארבע אמות, נרקבים בני מעיו, והוא תחלת רוח רעה. ולא אמרו אלא בערבית. היה צריך לנקביו ואכל, דומה לתנור שהסיקוהו על גבי אפרו, והוא תחלת ריח הפה. רחץ בחמין ולא נשתטף בצונן, דומה לברזל שהוציאוהו מן האור ולא הכניסוהו במים.
מפני שלשה דברים אין נכנסים לחורבה, מפני חשד, ומפני המפולת, ומפני המזיקין.
שלשה צועקין ואינן נענין. המלוה מעותיו בלא עדים, ומי שיש לו אשה רעה ואינו מגרשה, והדר בעיר רעה ואינו יוצא ממנה.
שלשה חלומות מתקיימין. חלום שחרית, וחלום שחלם לו חבירו, והפותר חלומו בחלום.
שלשה דברים בודקין את האדם. יין, חומץ, דרך ארץ.
שלשה צועקין ואינן נענין. הקונה אדון לעצמו, והמחלק נכסיו בחייו, והמשיא בתו קטנה.
שלשה דברים אין בהם משום כבוד. בית הכנסת, ובית הכסא, [ובית המרחץ]. ויש אומרים, אין מכבדים לא בדרכים ולא בגשרים ולא בידים מזוהמות.
שלשה דברים אל יאמר אדם לחבירו מעצמו, אלא א"כ מבקש ממנו. ואלו הן. בתו, ותלמודו, ומעותיו.
שלשה דברים מביאין את האדם לידי עניות. המשמש מטתו ביום ערום, ועומד לפני הנר ערום, והמשמש בפני כל חי, ואפי' בפני תרנגול.
שלשה דברים מביאין את האדם לידי עשירות. עיון תפלה, ונושא ונותן באמונה עם הבריות, ועלוב לאנשי ביתו. ויש אומרים, מי שיש בו דעה, שנא' ובדעת חדרים ימלאו כל הון יקר ונעים.
שלשה חבושין הם. מצורע, ושומר הסף, ואשה.
שלשה פרוטות אין בהם סימן ברכה. שכר אשה, וריחים, ושכר בהמה.
שלשה דברים הן שחזרו למקומן. תורה, וישראל, וכסף וזהב. תורה היתה מן השמים, שנא' מן השמים השמיעך את קולו ליסרך, וכיון שחטאו ישראל במעשה העגל, נשתברו

הלוחות ופרח הכתב למקומו, שנא' התעיף עינך בו ואיננו כי עשה יעשה לו כנפים וגו'.
ישראל היו מעבר הנהר, שנא' בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם וגו', ולשם חזרו, שנא' בבלה יובאו ושמה יהיו. כסף וזהב היו ממצרים, שנא' ושאלה אשה משכנתה ומגרת ביתה כלי כסף וכלי זהב וגו', ולשם חזרו, שנא' ויעל שישק מלך מצרים על ירושלם ויקח את אוצרות בית ה' ואת אוצרות בית המלך וגו'.
שלשה דברים מעבירין את האדם על דעת קונו ועל דעת עצמו. דקדוקי עניות, והרשות, [ורוח] רעה.
שלשה דברים מוציאין את האדם מן העולם. עין הרע, ויצר הרע, ושנאת הבריות.
[שלשה דברים] מוציאין את האדם מן העולם. מי שאין לו סנדל, וסודר, והלן בבית הקברות. ויש אומ', אף הקורע בגדיו בחמתו.
שלשה דברים האוכל אותם דמו בראשו. שום קלוף, ובצל קלוף, וביצה קלופה, שעברו עליהן הלילה.
שלשה דברים ארז"ל. ריבה דם, ריבה שחין. ריבה מרה, ריבה נגע. ריבה שכבת זרע, ריבה צרעת.
שלשה מעיינות יש לו לאדם שאין להם הפסק. דם, ומרה, ושכבת זרע. ויש אומ', כל זמן שמרבה מימי רגליו מרבה ירקון.
ר' עקיבא אומר, בשלשה דברים אוהב אני את המדיים. כשהן יועצין, אין יועצין אלא בשדה. וכשהן נושקין, אין נושקין אלא על פסת יד. וכשחותכין בשר, אין חותכין אלא על גבי השולחן.
רבן גמליאל אומר, בשלשה דברים אני אוהב את הפרסים. צנועין באכילתן, ובבית הכסא, ובתשמיש.
א"ר ישמעאל, שלשה דברים שח לי סוריאל, שר הפנים. אל תחזיר אספרגוס אלא למי שנתנו לך. ר"ל כשתשתה ממשקה אספרגוס, והוא משקה מבושם, אל תחזור הכוס אלא למי שנתנו לך. [ואל תטול ידיך אלא ממי שנטל ידיו, ואל תטול חלוקך מן השמש בשחרית ותלבש], מפני שרוח רעה צופה לאימתי יעשה כן וילכד.
שלשה אין להם מחילה. הסך שמן לחבירו מכלי ריקן, והמדבר אחד בפה ואחד בלב, וגדול משניהם גונב דעת הבריות.
שלשה אין להם מחילה. גר שחזר לגיותו, והמוכר תרומה לשם חולין, והבועל אשתו נדה.

שלשה אין להם מחילה. הנהנה מאידיהן של גוים, ואוכל במקום אחד ומברך במקום אחר, והמתכבד בקלון חבירו.
שלשה דברים שקולין זה בזה, וצריכין כבוד. יראת חטא, ועושר, וחכמה.
שלשה שונאין את התורה. אשה, ועם הארץ, ותינוק.
שלשה דברים מרחיבין לבו של אדם. קול ערב, וריח בשמים, ונקיות.
שלשה קולות ערבין על בני אדם. קול תורה, וקול גשמים, וקול כספים.
שלשה קולות קשין על בני אדם. קול נערים, וקול עכברים, וקול חזירים. ויש אומ', אף רעמים וקול חמורים.
בשלשה מקומות צריך אדם לבדוק בנקביו. בכניסתו לבית הכנסת, ולבית המדרש, ולבית המשתה.
שלשה אין ממצעין ואין מתמצעין. כלב, אשה, וגמל. ר"ל אין בהם אמצעות, אלא הקצה האחד לטובה או לרעה.
שלשה דברים ממעטין כחו של אדם ומשחירין פניו. ואלו הן. פחד, דרך, עון. פחד מנין, דכתיב פחד ופחת. דרך מנין, דכתי' ענה בדרך כחי קצר ימי. עון מנין, דכתי' כי הילדות והשחרות הבל, דברים שעושה האדם בילדותו, משחירין פניו בזקנותו.
שלשה קלקלו בתיבה, ונתקלקלו, ונשתנו מן הבריות. חם, כלב, עורב. חם נהפך דמותו כעורב. כלב מתקשר בשמושו. עורב מזריע בפה, ואף הנקבה אינה יולדת אלא מפיה.
שלשה דברים הרואה אותן בחלום משיג אותו שלום. ואלו הן. הר, צפור, וקדרה. הר מנין, דכתי' ישאו הרים שלום לעם. צפור מנין, דכתי' כצפרים עפות כן יגן ה' צבאות על ירושלם גנון והציל פסוח והמליט. קדרה מנין, דכתי' ה' תשפות שלום לנו.
שלשה נביאים הן, שנים מהם נאים וטובים בחלום, ואחד בספק. ואלו הן. ישעיה, מלכים, וירמיה. ישעיה, הרואה או הלומד בחלום, יצפה לנחמה. מלכים יצפה לגדולה. ירמיה ידאג מן הפורענות. ויש אומ', אף יחזקאל, יצפה לגלות וסופו לגאולה.
שלשה חסידים הם. הרואה את ר' פנחס בחלום יצפה לחכמה. ר' אלעזר בן עזריה, יצפה לחסידות. ר' ישמעאל בן אלישע, ידאג מן הפורענות.
שלשה מפתחות ברא הב"ה, שלא מסרן ביד שליח. ואלו הן. של רחם, ושל גשמים, ושל תחיית המתים. של רחם, דכתיב ויפתח את רחמה. ושל גשמים מנין, דכתי' יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים וגו'. של תחיית המתים, דכתיב בפתחי את קברותיכם ובהעלותי אתכם מקברותיכם עמי.
שלש כתות ליום הדין לעתיד לבא, צדיקים גמורים, ורשעים גמורים, ובינוניים. כת של צדיקים גמורים נכתבין לאלתר לחיי העולם הבא. וכת של רשעים נכתבים לאלתר

לגיהנם, שנא' אלה לחיי עולם ואלה לחרפות לדראון עולם. של בינוניים, אמ' הב"ה לאברהם, בניך חטאו. אמ' לפניו, רבונו של עולם, בני הם ולא בניך, שאתה קראתם בנים, שנא' בני בכורי ישראל. אמ' הב"ה ליצחק, בניך חטאו, אמ' לפניו, רבונו של עולם, ימי שנותיו של אדם שבעים שנה, שנא' ימי שנותינו בהם שבעים שנה, הוצא חמשה ושלשים שנה שהן לילות, נשתיירו שלשים וחמשה, הוצא מהן עשרים שנה שאין אדם בר עונשין, ישתיירו חמש עשרה, הוצא מהן שבע שנים ומחצה של ייסורין, ישתיירו שבע ומחצה, הוצא מהן שלש ומחצה לערבי שבתות וערבי ימים טובים, ישתיירו ארבע, השלך עליו שתי שנים בשביל שאני נקרבתי לפניך על גבי המזבח, וקבל עליך שתי שנים הנותרים, כי אתה קראת אותם באהבה בני בכורי ישראל. באותה שעה יענו ויאמרו ליצחק, כי אתה אבינו כי אברהם לא ידענו וישראל לא יכירנו. משיב ואומר להם יצחק, בעוד שאתם מסתכלין כנגדי, הסתכלו והודו לאביכם שבשמים. מיד פתחו כולם ואמרו, אתה ה' אבינו גואלנו מעולם למען שמך.

ר' יהודה אומר, שלשה פרנסים טובים עמדו לישראל ושלש מתנות גדולות ניתנו על ידיהם. באר מים בזכות מרים, ועמוד הענן בזכות אהרן, והמן בזכות משה. מתה מרים נסתלקה הבאר, מת אהרן נסתלק עמוד הענן, וחזרו שתיהן בזכות משה, וכיון שמת משה, בטלו הכל.

שלש מדות טובות נוהגות בעולם. הנותן צדקה הוא משובח בעיני המקום ובעיני הבריות, והמלוה לכל אדם גדול מזה, ונותן למחצה ולמותר, הוא למעלה מכולן. פי' נותן מעות לחבירו הנצרך להתעסק בהם וחולקין הריוח.

שלש מדות נוהגות בתלמידים. שואל ומשיב, הרי זה משובח. שואל ואינו משיב, למטה ממנו. אין שואל ואין משיב, משונה מכולן. יראה ואין חכמה, בזוי. חכמה ואין יראה, שטות. אין חכמה ואין יראה, רשע. חכמה ויראה, צדיק גמור.

שלשה דברים צריך אדם ללמוד. הלכות שחיטה, ומילה, וכתיבה.

לעולם ידבק אדם בשלשה דברים, ויתרחק משלשה דברים. ידבק בשואלי שלום, ובעוסקי להתיר חליצה, ולהפר נדרים. ויתרחק מן המיאון, ומן הפקדונות, ומן הערבות. ויש אומ', אף מן המחלוקת.

שלשה דברים העושה אותם דמו בראשו. האוכל מאגודה של ירק כשהיא קשורה, והשותה שתי כוסות כאחד, והמקנח בחרס.

שלשה דברים מאבדין את המזונות. קול, צעקה, סערה.

[שלשה דברים קשין לו לאדם משום לשון הרע. הנותן בגדיו מראשותיו], והמחליף סנדל של שמאל לימין, קשה לשכחה, והתופר בגדיו עליו כשהוא לבוש.
שלשה דברים נאמרו בפוך. מגדל שער בעפעפים, ומפסיק את הדמעה, ומעביר את בת מלך.
שלשה דברים נאמרו [בכותח. מטמטם את הלב, ומסמא את העינים, ומכחיש את הגוף].
שלשה ספרים אמ' שלמה ע"ה ברוח הקדש. ואלו הן. שיר השירים, ומשלי, וקהלת. שיר השירים בקטנותו, משלי בילדותו, וקהלת בזקנותו.

שער ארבעה

ארבעה דברים אסורים, ומעין ארבעתן מותרין. אשת איש אסורה, יפת תואר מותרת. דם אסור, כבד מותר. חזיר אסור, לשון דג מותר. בשר בחלב אסור, כחל מותר.
ארבעה דברים הם גנאי לתלמיד חכם. המהלך אחר אשה בשוק, ואפי' היא אשתו, והמשחק בשוק, והמונע עצמו מבית המדרש, והמתחבר עם עמי הארץ.
ארבעה הב"ה מעיד עליהם בעצמו. על רווק הדר בכרך ואינו חוטא, ועל הדיין הדן דין אמת לאמתו, ועל עני שמחזיר אבדה, ועל הבודל ממשפחה שיצא עליה ערעור.
ארבעה צריכין שימור בשעתן. חולה, חיה, חתן, כלה. ויש אומרים, אף אבל, ותלמיד חכם בלילה.
ארבעה מדות יפות לבני אדם. תלמוד תורה, ומלאכה, ועצת זקנים, ורוח נמוכה.
ארבע מדות רעות לבני אדם. בטלה, ועצת הילדים, ושיחתן, ורוח גבוהה.
ארבעה דברים קשין זה מזה. מכת הלב קשה ממכת הגוף, מכת המות קשה ממכת הלב, אשה רעה קשה משניהן, חסרון כיס קשה מכלן.
ר' יוסי אומר, הוי [רגיל] בארבע דברים ואין אתה בא לידי חולי מעים. הוי רגיל בטיבול, בין בימות החמה ובין בימות הגשמים. [ולהקפות] אכילתך במים. ואל תעכב עצמך מבית הכסא כשאתה צריך לו. סעודה שהנאתך, משוך ידך ממנה.
ארבעה דברים מפסידין שכר העולם הזה ומבטלין פירות של העולם הבא. הלוקח סוס מן השוק לרכוב עליו, להתנאות לפני בני אדם. והמעמיד עבדיו לפניו, כדי להראות גדולה ברבים. ומי שהשעה משחקת לו ואינו עוסק בתורה ובצדקה ובגמילות חסדים. והמקבל שררה מן המלכות, ועושה בה בזרוע.
ארבעה דברים אז"ל. הוי משתדל עם מי שהשעה משחקת לו. והוי זהיר מן היועצך לפי דרכו. ובהיות טוב אל תקרא רע. ואל תהי חוטא ללא לך.

ארבעה דברים אדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא. ואלו הן. כיבוד אב ואם, וגמילות חסדים, והבאת שלום בין אדם לחבירו, ותלמוד תורה כנגד כולם.

ארבע חיות בכסא הכבוד, אדם, ואריה, ושור, ונשר. פני אדם ופני אריה מימינם, פני שור ופני נשר משמאלם. לכל אחת ואחת מארבע חיות שבכסא. פני אדם, כצורת יעקב אבינו ע"ה, שאם יחטאו ישראל, מביט הב"ה בצורתו, ומרחם עליהם. פני אריה כנגד משיח בן דוד, שהוא משבט יהודה, שנא' בו גור אריה, ואם יחטאו ישראל, ישאג כאריה, ומיד מרחם עליהם. פני שור כנגד משיח בן אפרים, שכתו' בו בכור שורו, ואם יחטא ישראל, גועה כשור, ומיד מרחם עליהם.

פני נשר כנגד אליהו זכור לטוב, שטס את העולם כלו בארבעה טיסות, ואם יחטאו ישראל, הוא טס לפני הב"ה, ומצפצף כנשר, ומיד מרחם עליהם, ומשיב ליעקב, אל תירא עבדי יעקב, ומשיב למשיח בן אפרים, מה אעשה לך אפרים, ומשיב למשיח בן דוד, מה אעשה לך יהודה, ומשיב לישראל, הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא.

על ארבעה דברים נפרעין מן האדם בעולם הזה ובעולם הבא. ע"ז, וגלוי עריות, ושפיכות דמים, ולשון הרע כנגד כולם. ר' אומר, אף על הגזל.

בארבעה דברים ישראל מרצין את המקום ברוך הוא. בתפלין של ראש, ושל יד, וציצית, ומילה.

ארבעה חשובין כמת. עני, וסומא, ומצורע, ומי שאין לו בנים. עני מנין, דכתי' כי מתו כל האנשים המבקשים את נפשך. וכי מתים היו, והלא קיימים היו, אלא מתוך שהיו עניים ביותר, וירדו מנכסיהם, וישבו בשערי מצרים, והיו נוטלין מכל באי עולם, עוברין ושבין, פרוטה, נחשבו כמתים. סומא מנין, שנא' במחשכים הושיבני כמתי עולם. מצורע מנין, שנא' אל נא תהי כמת. ומי שאין לו בנים מנין. [שנא'] הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי.

ארבעה דברים מאריכין ימיו של אדם. המאריך בתפלתו, ובשולחנו, ובבית הכסא, והמאריך בתלמודו. בתפלתו, שמא יענה. בשולחנו, שמא [יבאו עניים ויהנו ממנו. בבית הכסא, כדי שלא] יבא לידי חולי מעים. ובתלמודו, כדי שלא ישכח, דכתי' רק השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך ופן יסורו מלבבך כל ימי חייך.

ארבעה מתו בן מאה ועשרים שנה, משה, והלל הזקן, ורבן יוחנן בן זכאי, ור' עקיבא. משה היה במצרים ארבעים שנה ובמדין ארבעים שנה ובמדבר ארבעים שנה. הלל הזקן עלה מבבל בן ארבעים שנה ושמש את שמעיה ואבטליון ארבעים שנה ופרנס את ישראל

ארבעים שנה. רבן יוחנן בן זכאי עסק בפרקמטיא ארבעים שנה ושמש תלמידי חכמים ארבעים שנה ופרנס את ישראל ארבעים שנה.
ארבעה דברים יפים לחלום. נחש יפה לחלום. הרגו, אבדה פרנסתו, ויש אומ' נכפלה פרנסתו. נשכו, יהיה לו בן זכר. טוען רוקו אחריו, אין לו סימן יפה גדול מזה.
ארבעה דברים אז"ל בפת. אין מניחין כוס מלא על הפת, ואין מעבירין כוס מלא על הפת, ואין סומכין קערה בפת, ואין זורקין הפת.
ארבעה פרוטות אין בהם סימן ברכה. שכר כותבין ושכר מתורגמנין, וריחים, ומעות יתומים, ומעות הבאות ממדינת הים. ויש אומ', אף שכר אשתו והנושא אשה לשם ממון.
ארבעה אבקות הן. אבק ריבית, אבק ע"ז, אבק לשון הרע. אבק הרשות. [אבק רבית, כגון שהלוה לו חבירו מעות] וכשפורע אותן, אומר לו, השם ישלם לך כחסד שעשית עמדי. אבק ע"ז, כגון שהיה לו משא ומתן הרבה עם הגוים, ובא לכך. אבק הרשות, נראין כאוהבין בשעת הנאתן ואין עומדין לו לאדם בשעת דחקו. אבק לשון הרע, דכתי' ויבא יוסף את דבתם רעה אל אביהם. מכאן [אמרו ז"ל] שני צדיקים לקו זה מזה, יעקב ויוסף. יוסף, שסיפר לשון הרע, גרם בית האסורים לעצמו שנים עשר שנה, ויעקב, שקבלו, נסתלקה ממנו שכינה עשרים ושתים שנה.
ארבעה קנינים נקראו בעולם, תורה, שמים וארץ, וישראל ובית המקדש. תורה מנין, שנא' ה' קנני ראשית דרכו. שמים וארץ מנין, שנא' ברוך אברם לאל עליון קונה שמים וארץ. ישראל מנין, שנא' עד יעבור עמך ה' עד יעבור עם זו קנית. בית המקדש מנין, שנא' ויביאם אל גבול קדשו הר זה קנתה ימינו. ויש אומ', אברהם קנין אחד.
ואף בעשרה יראי שמים, שמשכימין לבית הכנסת, נקראו קנין, שנא' זכור עדתך קנית קדם, ולא עוד אלא שבזכותן נגאלין ישראל, ומחזיר הב"ה שכינתו לציון, שנא' הר ציון זה שכנת בו.
ארבעה נקראו נחלה, תורה, וישראל, וירושלם, ובית המקדש. תורה מנין, שנא' וממתנה נחליאל. ישראל מנין, שנא' עמי ונחלתי ישראל. [ירושלם] מנין, שנא' אשר ה' אלהיך נותן לך נחלה. בית המקדש מנין, שנא' תביאמו ותטעמו בהר נחלתך. ויש אומ', אף יעקב אבינו ע"ה נקרא נחלה, שנא' יעקב חבל נחלתו. יכנס נחלה, בין נחלה לנחלה, ויבנה נחלה, ונקריב קרבן בנחלה, בזכות נחלה.
מפני ארבעה דברים בעלי בתין נמסרין למלכות. מפני פרוצין, ומפני מלוי בריבית, ומפני פוסקי צדקה ברבים, ומפני שיש בידן למחות ואינן מוחין.

ארבעה משלים אמרו ז"ל. אם יכבס אדם שק ויתלבן, תמצא דעת בכסילים. אם יעלה חמור בסולם, תמצא דעת בכובסים. אם ידור גדי עם נמר, תדור כלה עם חמותה. ואם תמצא עורב לבן כלו, תמצא כשרה בנשים.

שער חמשה

חמשה אין הדעת סובלתן. דל מתגאה, ועשיר מכחש, וזקן מנאף, ופרנס המתגאה על הצבור, והמגרש את אשתו שנים או שלשה פעמים ומחזירה.

חמשה דברים נאמרו בשום. משחין, משביע, מצהיל פנים, מרבה הזרע, והורג שרץ שבמעים.

חמשה דברים נאמרו בשור. הרוכב עליו בחלום עולה לגדולה, ואם השור רוכבו ימות, האוכל בשר שור בחלום יתעשר, נגחו הויין לו בנים שמנגחין בתורה, בעטו דרך רחוקה נזדמנה לו, נשכו ייסורין באין עליו. ויש אומרים, הרואה שור בריא בחלום שנת שובע יראה, שור כחוש שנת רעב.

חמשה נהרגין בשבת כמו בחול. זבוב של מצרים, וצרעה של נינוה, ועקרב של הדייב, ונחש של ארץ ישראל, וכלב שוטה בכל מקום.

חמשה דברים נאמרו בכלב שוטה. פיו פתוח, ורירו נוטף, ואזניו סרוחות, וזנבו בין יריכיו, ומהלך לצדדין. ויש אומרים, נובח ואין קולו נשמע.

חמשה דברים נאמרו שכל אחד ואחד מהן אחד ששים. ואלו הן. אש, דבש, שינה. חלום, שבת. אש, אחד ששים בגיהנם. דבש, אחד ששים במן. שינה, אחד ששים [במיתה. חלום, אחד ששים] בנבואה. ושבת, אחד ששים בעולם הבא.

חמשה דברים מעמידין את החכמה. האוכל פת שבשלה כל צרכה, וביצה מגולגלת, והשותה מים הנותרים מן העיסה, ומי שטובל אצבעותיו במלח שנים ושלשה פעמים ואוכל, והרגיל בשמן זית.

חמשה דברים העושה אותן דמו בראשו. העובר בין דקל לכותל, והעובר בין שני דקלים, ומי שעובר בין מין שמורין, והשותה מים מגולין, ושנים שיושבין ורחל ביניהם. ויש אומ', אף הישן בצל דקל ובצלה של לבנה.

חמשה דברים צוה כנען את בניו. אל תדברו אמת, ואל תתרחקו מן הגזל, ותהיו שטופין בזמה, ואהבו זה את זה, ושנאו את אדוניכם. ויש אומרים, אהבו שינה ושנאו מלאכה.

חמשה דברים נאמרו בשכר. קשה לראש, ולעינים, ולגוף, ולזרע, ולכח.

חמשה דברים נאמרו בגרגיר. מאיר עינים, מצהיל פנים, מרבה זרע, מרבה כח, ממעט כשפים.

חמשה דברים נאמרו בקרומית של קנה. אין שוחטין בהן, ואין מלין בהן, ואין מקנחין בהן, ואין חותכין בשר בהן, ואין מצחצחין בהם את השנים.
חמשה דברים הב"ה מתחרט עליהן שבראן. כשדים, ישמעאלים, ויצר הרע, וגלות, ודור המבול. כשדים מנין, דכתיב הן ארץ כשדים זה העם לא היה. ישמעאלים מנין, שנא' ישליו אהלים לשודדים וגו'. יצר הרע מנין, דכתי' ואשר הרעתי וגו'. דור המבול מנין, שנא' וינחם ה' כי עשה את האדם בארץ.
חמשה אין מורישין לבניהם, ואם מורישין לבניהם, אין מורישין לבני בניהם. ואלו הן. המשחק בקוביא, ומלוה ברבית, ומגדלי בהמה דקה, וכהנים [המלוין על] התרומות, ולוים [על] המעשרות.
חמשה [לא] מעלין ולא מורידין. הגוים, ועבדים, והלסטים, וגר שמל ולא טבל ושטבל ולא מל, וגר אוכל נבלות. אבל המינין והמסורות מורידין ולא מעלין.
חמשה אין להם מחילה, המרבה לחטוא, ו[מרבה] לשוב, והחוטא בדור זכאי, והחוטא על מנת לשוב, וכל מי שיש בידו חילול שמים.
חמשה דברים אין אדם רשאי להתהלך בהם. שנאה, נקמה, קנאה, עזות, עלילה.
חמשה אנשים נדמו לאדם הראשון ולקו. שמשון בכחו ולקה בכחו, שנא' ויט בכח. שאול בצוארו ולקה בצוארו, שנא' ויקח החרב ויפול עליה. אבשלום בשערו ולקה בשערו, שנא' ויחזק ראשו באלה. אסא ברגליו ולקה ברגליו, שנא' רק לעת זקנתו חלה את רגליו. צדקיהו בעיניו ולקה בעיניו, שנא' ואת עיני צדקיהו עור.
חמשה דברים נחסר הבית האחרון מן הראשון. ואלו הן. אש, וכרובים, ארון, ורוח הקדש, ואורים ותומים.
חמשה דברים עשה הב"ה בגמילות חסדים. [זיווג זה לזה, שנא' ויבן ה' אלהים את הצלע]. הלביש ערומים, דכתי' ויעש ה' אלהים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם. קבר מתים, דכתי' ויקבור אותו בגיא. ניחם אבלים, דכתי' ויהי אחרי מות אברהם ויברך אלהים את יצחק בנו. ביקר חולים, דכתי' וירא אליו ה' באלני ממרא.

שער ששה

ששה דברים צוה רבינו הקדוש את בניו, שלשה דברים ליראת חטא ושלשה לדרך ארץ. שלשה ליראת חטא, אל תישן על המטה עד שתקרא ק"ש, ואל תכנס לבית המדרש אחרון, ואל תאכל בשבת עד שתגמור את הפרשה. ושלשה בדרך ארץ, ואלו הן, אל תחתוך בשר על יריכך, כדי שלא תחתוך בשרך, ואל תשיח אחרי הכותל, דאז"ל אזנים

לכותל, אזנים לבית, וכשתגיע לנהר תן מנעליך על רגלך עד שתעבור, ואע"פ שיש לך עבדים ושפחות שיציעו מטתך, אל תסמוך בהן, אלא אתה בעצמך הציע מטתך.
ששה דברים אחרים צוה רבינו הקדוש את בנו. אל תדור בשכונה עם הליצנים, ואל תשב על אדרת שער, ואל תדור בעיר שראשה אלא תלמיד חכם, ואל תעמוד לפני השור בשעה שהוא עולה מן האגם, מפני שהשטן מרקד לו בין קרניו, ואל תבריח עצמך מן המכס, שמא תפסיד הכל.
ששה דברים צוה ר' עקיבא את ר' שמעון בן יוחאי, כשהיה חבוש בבית האסורים. אמ' לו, למדני תורה. אמ' לו, איני יכול. אמ' לו, אמור לי דבר אחד. אמ' לו, יותר ממה שהעגל רוצה לינק פרה רוצה להניק, וכשאתה מלמד לבניך תורה למדם מספר מוגה, ואם בקשת ליחנק התלה באילן גדול, ואל תבשל בקדרה שבשל בה חבירך, ואל תכנס לעיר ולא לביתך פתאום, וכ"ש לבית חבירך, בגרה בתך שחרר עבדך והשיאה.
ששה דברים משכחין התלמוד. האוכל פת שאכל עכבר ממנו, ופת שאכל חתול וכלב ממנו, והאוכל לב בהמה, ושותה מים הנותרים מן הרחיצה ומים הנותרים מן השתייה, והרוחץ רגליו זו על גב זו, והמזיע עצמו בבית המרחץ כשהוא עומד, וההולך לריח נבלה.
ששה דברים העושה אותן דמו בראשו. הבא מן הדרך יגע, ונכנס למרחץ, הקיז דם, ושתה ונשתכר, וישב על גבי קרקע, ושימש מטתו. אם עשאן כולן כאחד ומת דמו בראשו.
ששה דברים נאמרו בעמי הארץ. אין [מקבלין] מהם עדות, ואין מוסרין להם סוד, ואין מוסרין להם עדות, ואין מכריזין על אבדתן, ואין מתלוין עמם בדרך, ואין עושין מהן אפוטרופוס.
ששה דברים גנאי הם לתלמיד חכם. המחשיך בדרך, והיוצא לשוק כשהוא מבושם, והנכנס באחרונה לבית המדרש, והיוצא במנעלים המטולאים, והמיסב במסיבה של עמי הארץ ובחבורתן, והמפסיע פסיעה גסה, וההולך בקומה זקופה. שאלו את ר' ישמעאל, מהו לפסוע פסיעה גסה בשבת. אמ' להם, ובחול מי התירה. ומפני מה אסורה, מפני שהיה קשה לעינים וממעטת את הכח.
ששה בוחרים המות מחיים. ואלו הן. ימות האדם ואל יהרג במיתה משונה. ימות האדם ואל יגלה ממקומו. ימות האדם ואל ימותו בניו בחייו. ימות האדם ואל ישב בחושך. ימות האדם ואל יצטרך לבריות. ימות אדם ואל ישכח תלמודו. ויש אומרים, ימות אדם ואל יפול ביד אשתו ובניו.

ששה דברים נאמרו במצוקה. מכהה את העינים, ומתשת את הגוף, ומכרעת את הפנים, ומחלשת החיל, ומרבה מי רגלים, וממעטת את הזרע. ויש אומרים, אף מקלקלת את הזיעה ומחתכת את הרגלים.

ששה מלאכים ממיתין. ואלו הן. [גבריאל], קפציאל, משבית, משחית, ואף, וחמה. גבריאל על המלכים, קפציאל על הבחורים, משבית על החיות, משחית על הקטנים, אף וחמה על האדם ועל הבהמה.

ששה דברים צוה מלאך המות את ר' יהושע בן לוי. בני, אל תלך באמצע הדרך בימי הדבר, ואל תעמוד בפני הנשים כשהן חוזרות מאחרי המת, שיש לי רשות לחבל, וחרבי שלופה, ואני מרקד בפניהם, וכשתכנס אצל החולה, אל תשב למראשותיו ולא למרגלותיו ולא על הכרים ולא על הכסתות, אלא על הארץ כנגדו, מפני שהשכינה למראשותיו, ואני למרגלותיו, וחרבי שלופה בידי, ואל תסתכל בנוי אשת איש, ולא במקושטת בבגדי צבעונין, ולא בתשמיש בהמה חיה ועוף, ולא בבגדים צבועין של אשה הניכרת לך ובעלה ניכר לך. הוי זהיר בכל אלו, ואפי' יש לך עינים כמותי, אל תסתכל בהן, שאני מלא עינים. כיון שאני בא אצל החולה, שוב אין לו חיים, אני עומד למעלה ממנו, וחרבי שלופה בידי, וטיפה מרה תלויה בה, וכשהיא נופלת לתוך פיו, ממנה מת, ממנה מסריח, ממנה פניו מוריקות.

ששה דברים נאמרו בבני אדם, שלשה כבהמה ושלשה כמלאכי שרת. אוכלין ושותין כבהמה, פרין ורבין [כבהמה], ומתין כבהמה. ושלשה כמלאכי שרת. מהלכין בקומה זקופה כמלאכי השרת, ומדברים בלשון הקדש, ויש להם בינה.

ששה דברים נאמרו בשדים, שלשה כבני אדם ושלשה כמלאכי השרת. אוכלין ושותין כבני אדם, ויולדין כבני אדם, ומתין כבני אדם. ושלשה כמלאכי השרת. יש להם כנפים, ומהלכין מסוף העולם ועד סופו, ויודעין מה שהיה ומה שיהיה ומה שבשמים ובארץ. ויש אומרים, מהפכין פניהם כמלאכי השרת.

שער שבעה

שבעה דברים עתיד משיח להראות להם לישראל. ראשון, מראה להם כסא הכבוד. שני, מעלה קרח ועדתו. שלישי, מראה להם גן עדן. רביעי, עץ חיים. חמישי, גיהנם. ששי, כל הצדיקים. שביעי, מראה להם החיים והמתים.

שבעה כמנודין לשמים. מי שאין לו תפלין בראשו ובזרועו וציצית בבגדו ומזוזה בפתחו ומנעל ברגליו, ומי שאין לו אשה, ומי שיש לו אשה ואין לו בנים, ומי שיש לו בנים ואינו

מלמדם לתלמוד תורה, ומי שאינו רץ לדבר מצוה, ומי שאינו רגיל בבית הכנסת, ומי שאוכל בלא נטילת ידים.

שבעה שמות נקראו ליצר הרע. מפי הב"ה נקרא רע, שנא' כי יצר לב האדם רע מנעוריו. מפי דוד נקרא טמא, שנא' לב טהור ברא אלהים. מפי שלמה נקרא שונא, [שנא'] אם רעב שונאך האכילהו לחם. מפי יחזקאל נקרא אבן, שנא' והסירותי את לב האבן מבשרכם. מפי ישעיה נקרא מכשול, שנא' הרימו מכשול מדרך עמי. מפי יואל נקרא צפוני, שנא' ואת הצפוני ארחיק מעליכם והדחתיו אל ארץ ציה ושממה את פניו אל הים הקדמוני וסופו אל הים האחרון ועלה באשו ותעל צחנתו כי הגדיל לעשות. פי' ואת הצפוני, זה יצר הרע, שהוא צפון בלב. והדחתיו אל ארץ ציה ושממה פניו אל הים הקדמוני. פניו אל הים, בית ראשון, עד החריבו. ועלה באשו ותעל צחנתו, שהניח כל האומות ונתגרה בהם בישראל. כי הגדיל לעשות, כל שגדול מחבירו יצרו גדול.

שבעה הם שלא שלט בהם יצר הרע בעולם. ואלו הן. אברהם, יצחק, ויעקב, [חנוך], משה, ישי, ודוד.

שבעה עמודי עולם יצאו מרות המואביה, שנתברכו בשבע ברכות. ואלו הן. דוד, חזקיה, משיח, דניאל, חנניה, מישאל, ועזריה. בדוד כתיב, ויען אחד מהנערים ויאמר ראיתי בן לישי בית הלחמי יודע נגן וגבור חיל ואיש מלחמה ונבון דבר ואיש תואר וה' עמו. בן, שהוא בניינו של עולם. יודע נגן, יודע לשאול. וגבור חיל, יודע להשיב. ואיש מלחמה, יודע לפלפל. ונבון דבר, שמבין דבר מתוך דבר. ואיש תואר, שמראה פנים בהלכה. וה' עמו, הלכה כמותו בכל מקום. בחזקיה כתיב, כי ילד ילד לנו בן נתן לנו ותהי המשרה על שכמו ויקרא שמו פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום. פלא, שעשה הב"ה פלא בימיו. יועץ, שיעץ את ישראל עצה טובה והקריבן לפני אביהם שבשמים. אל גבור, שנתעסק בגבורתו של אל ונתעסק בגבורתה של תורה. אבי עד, שנעשה אב לישראל, עד שנתעסק בבנין בית המקדש, שנקרא עדי [עד]. שר, שנעשה שר על ישראל. שלום, שעקר כל ע"ז שבעולם ועשה שלום בין ישראל לאביהם שבשמים. במשיח כתי', ונחה עליו רוח ה' רוח חכמה ובינה רוח עצה וגבורה רוח דעת ויראת ה'. בדניאל וחנניה מישאל ועזריה כתי', ילדים אשר אין בהם כל מום וטובי מראה ומשכילים בכל חכמה ויודעי דעת ומביני מדע ואשר כח בהם לעמוד בהיכל המלך.

שבעה הן כרותי ברית. אברהם, יצחק, ויעקב, משה, אהרן, ופנחס, ודוד. באברהם כתיב, ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר. יצחק ויעקב, שנא' וזכרתי את [בריתי] יעקב ואף את בריתי יצחק. משה, שנא' הנה אנכי כורת ברית נגד כל עמך אעשה נפלאות,

וכתי' כי על פי הדברים האלה כרתי אתך ברית ואת ישראל. באהרן כתי', בריתי היתה אתו החיים והשלום. בפנחס כתי', והיתה לו ולזרעו אחריו ברית כהונת עולם. בדוד כתי', כרתי ברית לבחירי נשבעתי לדוד עבדי.

שבעה דברים נאמרו בגסי הרוח. תורתו משתכחת, וייסורין באין עליו, ושכינה מסתלקת ממנו, וסופו יכשל באשת איש, ובלשון הרע, ונופל ביד עוני, ונטרד מחיי העולם הבא.

שבעה אין להם חלק לעולם הבא. המזכיר את השם בכל עת, והקורע בגדיו בחמתו, והמוכר חלבנה לע"ז, והלוחש על המכה בשמו של הב"ה, והמלקה בלא עדים, ומי שמשלח מדנים בין אחים.

שבעה דברים מביאין את האדם לידי תחתוניות. האוכל עלי קנים, ועלי גפנים, [ומוריגי בהמה], ושותה שמרי יין, והאוכל שדרו של דג, והאוכל דג מלוח שלא נתבשל כל צרכו, והמקנח בצרור או באבן שקנח בו חבירו. ויש אומרים, [אף התולה עצמו] בבית הכסא ובבית המרחץ. פי' שאינו יושב על כסא כשעושה צרכו.

שבעה פתחים פטורין מן המזוזה. בית התבן, ובית העצים, ובית הבקר, ובית האוצר, ובית המרחץ, ופתח בית הכסא, ופתח שאינו גבוה עשרה טפחים.

שבעה דברים מכוסין מבני אדם. יום המיתה, ויום הלידה, [ויום הנחמה], ועומק הדין, ואין אדם יודע מה משתכר, ומה בלבו של חבירו, ומתי מלכות בית דוד גוברת ונופלת מלכות הרשעה.

שבעה דברים צוה ר' עקיבא את ר' יהושע בנו. עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות. ואל תשב לשנות בגבהה של עיר. ואל תגביה פתחך משל חבירך. ולא תתפלל באחורי בית הכנסת בשעה שהצבור מתפללין. והוי זהיר במנעל. והוי זהיר בפת שחרית, בקיץ מפני החמה, ובחורף מפני הצנה. ואל תרבה שיחה עם האשה, והוי זהיר באשתך, שלא תתיחד עם חתנה הראשון.

שבעה גנבים נבראו בעולם. ואלו הן. גונב דעת חבירו, והמסרב בחבירו ברחוב ואין בלבו לקרותו, והפותח חביות מכורות לחנוני, ומי שמעוול במדות ומשקלות, והמערב את הגירא בתלתן, פי' תלתן, ממיני התבלין וגירא עשב שדומה לו, והחומץ בשמן. וגדול שבכלן גונב דעת חבירו.

שבעה שמות נקראו לעני. עני, דל, רש, אביון, נכה רוח, מסכן, ואיש תככין.

שבעה דברים נאמרו בענוה. מי שיש בו ענוה זוכה לחיי העולם הבא, ותורתו משתמרת, ושכינה עמו, וניצל מן הפורענות, ולא יאונה לו כל און, והכל מרחמין עליו, וניצל מאשה רעה. והפך מהם במי שיש בו גסות הרוח.

שבעה מתעסקין בצרכי צבור. הפרנסין, והדיינין, והמשמשין, והסופרים, וגבאי צדקה, ומלמדי תינוקות, [והחזנים], ועליהם נאמר והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע וגו'.
שבעה דברים נצטוו בני נח. על הדינין, ועל ע"ז, ועל גלוי עריות, ועל שפיכות דמים, ועל קללת השם, ועל הגזל, ועל אבר מן החי.

שער שמונה

שמונה נקראו נאמנים. הב"ה, ותורה, ואברהם, ומשה, ושמואל, ואוריהו, וזכריהו, וחלאים. הב"ה שנא' האל הנאמן. תורה, שנא' עדות ה' נאמנה. אברהם, שנא' ומצאת את לבבו נאמן לפניך. משה, שנאמר בכל ביתי נאמן הוא. שמואל, שנאמר כי נאמן שמואל לנביא לה'. אוריהו וזכריהו, שנא' ואעידה לי עדים נאמנים את אוריה הכהן ואת זכריהו בן יברכיהו. חלאים, שנא' וחלאים רעים ונאמנים. ויש אומ', אף המצות, שנא' נאמנים כל פקודיו.
על שמונה נטילות אדם מתפחד ארבעים יום וארבעים לילה, ואינו יודע במה מתפחד. היוצא מבית הכסא ואינו רוחץ ידיו, והמקיז דם ואינו רוחץ ידיו ופיו במלח, והמשים מנעליו, והמטיל מנעליו בין לעצמו בין לחבירו, וההורג כנה או המפלא [כליון], והמגלה עצמו, ונוטל צפורניו, והמשמש מטתו. על כל אחת מאלו צריך נטילת ידים. עשה אחת מאלו ולא נטל ידיו, אורחותיו מקולקלים, ותפלתו אינה נשמעת.

שער תשעה

כל עיר, שאין בה תשעה דברים האלו, אין תלמיד חכם רשאי לדור בתוכה. ואלו הן. בית הכנסת, ובית הישיבה, ובית מדרש לתינוקות, ובית דין, ומרחץ, וקופה של רוכלים, וקופה של צדקה, ומקוה, ופירות. ר' עקיבא אומר, לפי שמיני פירות מאירין עיניו של אדם.

שער עשרה

עשרה דברים קשים נבראו בעולם, ואשה רעה קשה מכולן, ולא עוד אלא שהיא קשה ממלאך המות ומן המות עצמה, שנא' ומוצא אני מר ממות את האשה. נמשלה בדלף, שנא' דלף טורד ביום סגריר ואשת מדינים נשתוה. ונמשלת בנחש, שנא' ובא הבית וסמך ידו על הקיר ונשכו הנחש. בוא וראה כמה קשה אשה רעה ממלאך המות, מלאך המות ממית ואח"כ בא האדם לחיי העולם הבא, אבל האשה, כל באיה לא ישובון ולא ישיגו אורחות חיים, ממיתה בעולם הזה ובעולם הבא. ונחש נושך ועל ידי הנחש מתרפא אדם, שנא' והיה אם נשך הנחש את איש והביט אל נחש הנחושת וחי, אבל אשה רעה, דרכי שאול ביתה יורדות אל חדרי מות, ועליה הזהיר שלמה [ע"ה] הרחק מעליה דרכך

וגו', וכתיב כי רבים חללים הפילה ועצומים כל הרוגיה. וכן כתב בן סירא אשה רעה מתנה רעה, בחיק רשע תנתן, ואשה טובה מתנה טובה, בחיק ירא אלהים תנתן, שנא' מצא אשה מצא טוב ויפק רצון מה'. א"ר אבהו אשה רעה צרעת לבעלה, מאי תקנתיה, יגרשנה, ויתרפא מצרעתו.

עשרה שמות של גנאי נקראת ע"ז. ואלו הן. שקוצים, גלולים, פסילים, אשרים, חמנים, מצבות, מסכות, עצבים, אלילים, צלמים.

עשרה נתנו עיניהם במה שלא היה ראוי להם, ולא הגיע להם, ומה שהיה בידם ניטל מהם. ואלו הן. נחש, קין, קרח, דואג, בלעם, אחיתופל, אבשלום, גיחזי, אדוניה, עוזיהו. ויש אומ', אף המן.

עשרה דברים ממעטין כח בני אדם. ואלו הן. אימה, פת חמה, והישן על הארץ, והישן על מטה קצרה, וההורג את הנחש, והקופץ את הנהר, והאוכל קישות שלא בזמנה, והמקיז דם מלמטה כפלים, ופסיעה יתרה, והמושך עול כבד ביותר.

עשרה נתפללו ומיד נשמעו. ואלו הן. אברהם, יצחק, ויעקב, משה, אהרן, שמואל, דוד, יעבץ, אליהו, משיח.

עשרה שמות נקראת השמחה. ואלו הן. שמחה, ששון, גילה, רנה, צהלה, עליצה, פסיחה, עליסה, חדוה, דיצה.

שער אחד עשר

אחד עשר בני אדם נמשחו בשמן המשחה, ששה מלכים וחמשה כהנים. ואלו הן. המלכים, שאול דוד ושלמה, יואש, יואחז, יהוא. ואלו הן הכהנים, אהרן וארבעת בניו. ויש אומ', אף צדוק הכהן.

שער שנים עשר

שנים עשר דברים ברא הב"ה בבני אדם, המשמשין אותו. ואלו הן. פה חותך, לשון גומר, קנה מוציא קול, ושט בולע, לב מבין, כליות יועצות, ריאה שואבת כל מיני משקין, כבד רותח, מרה זורקת בו טפה של מר ומניחתו, טחול שוחק, קרקבן טוחן, קיבה ישינה, קיבה נוערת, ובזמן ששניהם ישנים, אין אדם יודע מה בעולם.

שנים עשר דברים יש לו למי שיש לו אשה. רצון, עזר, חומה, חיים, עושר, ברכה, ושלום, שמחה, כפרה, עטרה, כבוד, טובה. רצון, שנא' ויפק רצון מה'. עזר, שנא' אעשה לו עזר כנגדו. חומה, שצריכה להיות כחומה שאינה זזה ממקומה, שנא' אני חומה ושדי כמגדלות. חיים, שנאמר ראה חיים עם אשה אשר אהבת. עושר, דכתי' ולאברם הטיב בעבורה, לפיכך נאמר כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה. ברכה, שנא' להניח ברכה

אל ביתך. שלום, שנא' וידעת כי שלום אהלך. שמחה, שנא' ושמחת אתה וביתך. כפרה, שנא' וכפר בעדו ובעד ביתו. עטרה, שנאמר אשת חיל עטרת בעלה. כבוד, שנא' אשת חן תתמוך כבוד. טובה, שנא' מצא אשה מצא טוב.

שער שלשה עשר

שלשה עשר דברים נאמרו בפת שחרית. מצלת מן החמה, ומן הצנה, ומן הייסורין, ומן המזיקין, ומחכמת פתאים, וזוכה ללמוד, וללמד, ותלמודו מתקיים בידו, ושיחתו מקובלת לכל אדם, ונזקק לאשתו, ואיננו מתאוה לאשה אחרת, ואינו מעלה הבל בבשרו, והורגת שרצים בבני מעיים.

שער ארבעה עשר

ארבעה עשר וי נאמר ביין. ואלו הן. ויחל נוח, ויטע כרם, וישת מן היין, וישכר, ויתגל, וירא חם, [ויגד לשני אחיו], ויקח שם ויפת, וישימו, וילכו, ויכסו, וייקץ, וידע, ויאמר. ולא עוד אלא מתחלה קראו הב"ה צדיק ותמים ולבסוף קראו עם הארץ, שנא' ויחל נח איש האדמה. אמ' לו, מה לך אצל מטעות כרם, לא על יין קנסתי מיתה על אדם הראשון.

שער חמשה עשר

חמשה עשר דברים נאמרו בתלמיד חכם. ואלו הן. נאה בביתו, וחסיד בישיבתו, ערום ביראה, ערום בדעתו, ופקח בדרכיו, שואל, ומשיב, שומע, ומוסיף חכמה, וזוכה ללמוד, על מנת ללמד, שואל בישיבה, ומרבה להשיב, משיב על פרק דבר, ולמד על מנת לעשות.

אור עולם

פרק א

ועוד ראיתי לכתוב בספר זה כל מימרא שתחלתה לעולם שבכל התלמוד, לפי שיש בהם דרך ארץ הרבה. וחלקתים לעשרים פרקים, על סוד הספר, וקראתיו אור עולם.

לעולם לא אשכח פקודיך כי בם חייתני.

פרק ראשון, [מדבר בצדקה]

לעולם אל תמנע ידך מליתן צדקה בכל עת, שנא' בבקר זרע את זרעך ולערב אל תנח ידיך. לעולם יבקש אדם רחמים על מדת עניות, שאם הוא לא בא, בא בנו, ואם לא בא בנו, בא בן בנו, שנא' כי בגלל הדבר הזה יברכך ה' אלהיך. גלגל הוא שחוזר בעולם.

לעולם אל ימנע אדם עצמו משלישית השקל בשנה, שנא' והעמדנו עלינו מצות לתת [עלינו] שלישית השקל בשנה.

לעולם אל תמנע ידך מטיבותא.

לעולם הוי שמח במתנה שנתת לעניים מתוך ביתך, כדי שיכפה ממך מלאך המות, שנא' מתן בסתר יכפה אף, ואין אף אלא מלאך המות, שנא' כי יגורתי מפני האף והחמה אשר קצף ה' עליכם להשמיד אתכם.
לעולם אל יתן אדם מעותיו לתוך קופה של צדקה, אלא אם כן ממונה עליה תלמיד חכם כר' חנניא בן תרדיון.
לעולם הוי שמח על שולחנך בשעה שהרעבים נהנים ממנו, כדי שתאריך ימים בעולם הזה ובעולם הבא.

פרק ב

פרק שני, בענין התפלה
לעולם ישכים אדם לבית הכנסת, כדי שימנה מעשרה ראשונים. שאפי' מאה באין אחריו, הוא נוטל שכר כולם. שכר כולם סלקא דעתך, אלא נוטל שכר כנגד כולם.
לעולם יכנס אדם שיעור שני פתחים, ואח"כ יתפלל, שנא' לשמור מזוזות פתחי, פתחי, לא נאמר, אלא פתחי, שני פתחים.
לעולם ישתדל אדם להיות זהיר בתפילה, ויתפלל תמיד עם הצבור, כדי שתקובל תפלתו, שנא' ואני תפלתי לך ה' עת רצון אלהים ברוב חסדך, אימתי עת רצון, בשעה שהצבור מתפללין.
לעולם ישב אדם בבית הכנסת, ואח"כ יתפלל, שנא' אשרי יושבי ביתך עוד יהללוך סלה. ואחר התפלה ישב, שנא' אך צדיקים יודו לשמך ישבו ישרים את פניך.
לעולם יתפלל אדם במקום קבוע, שנא' וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם את פני ה', ואין עמידה אלא תפלה, שנא' ויעמד פינחס ויפלל, וכתי' ויהי דוד בא עד הראש אשר ישתחוה שם לאלהים.
לעולם ישתדל אדם להתפלל שלשה פעמים בכל יום, ערבית ושחרית ומנחה, שנא' ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי.
לעולם יסדיר אדם את תפלתו, ואח"כ יתפלל. והני מילי תפלת ראש השנה ויום הכפורים ושל מועדים ושל פרקים שהן לשלשים יום ולהלן.
לעולם יסדר אדם שבחו של הב"ה ואח"כ יתפלל לבקש צרכיו, שנא' ואתחנן אל ה' וגו', וכתי' אתה החלות וגו', הרי שבחו של הב"ה, וא"כ אעברה נא ואראה את הארץ הטובה, הרי בקשת צרכיו.
לעולם יכוין אדם את עצמו, אם יוכל לכוין את לבו, יתפלל, ואם לאו, לא יתפלל.
לעולם לא ישאל אדם צרכיו לא בשלש ראשונות ולא בשלש אחרונות, אלא באמצעיות.

לעולם לא ישאל אדם את צרכיו בלשון ארמית, שאין מלאכי השרת נזקקין לו, לפי שאין מלאכי השרת מכירין לדבר ארמית.
לעולם לא יעמד אדם במקום גבוה ויתפלל, אלא במקום נמוך, שנא' ממעמקים קראתיך ה'.
לעולם יתפלל אדם במקום שיש בו חלונות, שנא' וכוין פתיחן ליה בעליתיה נגד ירושלם.
לעולם לא יתפלל אדם לא כנגד רבו ולא אחורי רבו. תניא ר' אלעזר חסמא אומר, כל המתפלל כנגד רבו, או אחורי רבו, גורם שכינה שתסתלק מישראל.
לעולם יקדים אדם תפלה לצרה, שאלמלא הקדים אברהם אבינו ע"ה תפלה לצרה, בין בית אל ובין העי, לא נשתייר משונאיהם של ישראל שריד ופליט.
לעולם יבקש אדם שיהיו הכל מאמצין אותו מלמטה ולא יהיו לו צרים מלמעלה.
לעולם לא ימנע אדם [עצמו] מן הרחמים, ואפילו חרב פשוטה מונחת לו על צוארו, שנא' הן יקטלני לו איחל.
לעולם יביע אדם רחמים עד זבילא בתריתא, [דלהוי ליה שלמא].

פרק ג

פרק שלישי, בענין התשובה
לעולם יראה אדם עצמו כאלו הוא מחצה זכאי ומחצה חייב. עשה מצוה אחת, אשריו, שהכריע את עצמו לכף זכות, עשה עבירה אחת, אוי לו, שהכריע את עצמו לכף חובה, שנא' וחוטא אחד יאבד טובה הרבה, בשביל חטא אחד איבד זה טובה הרבה.
לעולם יראה אדם עצמו כאלו נטה למות. שאם יעשה מצוה אחת, כל עונותיו נמחלין, ואם יעבור עבירה אחת, אין כל זכיותיו חשובין למאומה.
לעולם אל ידון אדם את עצמו שהוא חוטא. שאם יחשוב בעיניו שהוא חוטא, לא יקשה בעיניו לעשות עבירה, כי יאמר, הואיל והוא חוטא, מה תוסיף עבירה זו על כל פשעיו. ושנו חכמים ואל תהי רשע בפני עצמך.
לעולם יהיה אדם מפחד וירא מחרונו של הב"ה, מפני עונותיו, ויחזור בתשובה שלימה, ויבקש סליחה וכפרה מאת הב"ה.
לעולם ירגיז אדם יצר טוב על יצר הרע, שנא' רגזו ואל תחטאו. אי אזיל, מוטב, ואם לאו, יקרא ק"ש, שנא' אמרו בלבבכם על משכבכם. אי אזיל, מוטב, ואם לאו, יזכור לו יום המיתה, שנא' ודומו סלה.
לעולם יצר, תינוק, ואשה, תהא שמאל דוחה וימין מקרבת.

לעולם אל יטיח אדם דברים כלפי מעלה, שהרי אדם גדול הטיח דברים כלפי מעלה, ואיטלע.
לעולם יראה אדם עצמו כאלו קדוש שרוי במעיו, שנא' בקרבך קדוש.
לעולם לא יביא אדם את עצמו לידי נסיון, שהרי דוד, שהביא את עצמו לידי נסיון, ונכשל.
לעולם לא יהלך אדם במקום סכנה, ויאמר אולי עושין לי נס, שמא אין עושין לו, ואם עושין לו, מנקין לו מזכיותיו.
לעולם אל יפתח אדם פיו לשטן. אמ' רב יוסף, מאי קראה, כסדום היינו לעמורה דמינו, מה כתי' בתריה, שמעו דבר ה' קציני סדום האזינו תורת אלהינו עם עמורה.
לעולם יהא אדם שמח בייסורין. א"ר יהושע בן לוי, כל השמח בייסורין בעולם הזה מביא ישועה לעולם, שנא' בהם עולם ונושע.

פרק ד

פרק רביעי, בענין הענוה
לעולם יהיה אדם מן הנרדפין ולא מן הרודפים, שאין לך נרדפין בעולם יותר מבני תורים ומבני יונה, ומכשירן הכתו' לגבי המזבח, ולא שאר העופות.
לעולם יהיה אדם ענו כהלל, ולא קפדן כשמאי.
לעולם יהיה אדם רך כקנה, ולא קשה כארז. לפי' זכה קולמוס לכתוב בו ספר תורה, תפלין, ומזוזות.
לעולם יהא אדם רגיל לומר, כל מה דעבדין מן שמיא לטב.
לעולם כשתרצה להשתתף בדרך, השתתף עם צדיק עני ולא עם רשע עשיר. ויפה תלמוד תורה עם דרך ארץ.
לעולם ישתדל אדם להיות צנוע וענו, וירגיל תמיד את עצמו ללכת בדרכי החכמים, בצניעות ובענוה.
לעולם ירגיל אדם את עצמו שיהיה דבורו בנחת ובחן עם הבריות.
לעולם לא יהלך אדם בקומה זקופה, שנא' יען כי גבהו בנות ציון ותלכנה נטויות גרון וגו'.
לעולם ילבש אדם מלבוש ענו ונקי, כתלמידי חכמים.
לעולם ילמד אדם מדת קונו, שהרי הב"ה הניח כל הרים וגבעות והשרה שכינתו על הר סיני, מפני שאינו גבוה והוא נמוך, שנא' הר אלהים הר בשן הר גבנונים הר בשן, וכתי' למה תרצדון הרים גבנונים ההר חמד אלהים לשבתו.

פרק ה

פרק חמישי, בענין תלמוד תורה

לעולם ימעט אדם בעסק ובסחורה, ויקבע עתים לתורה, לפי שבשעת פטירתו של אדם אין מלוין אותו לא כסף ולא זהב אלא תורה ומעשים טובים.
לעולם ישתדל אדם ללמוד תורה ודרך ארץ, כדי שיהיה אהוב וחביב למעלה ולמטה.
לעולם ישים אדם את עצמו כשור לעול וכחמור למשוי.
לעולם ישב אדם בעיר שישיבתה קרובה, שמתוך שישיבתה קרובה עונותיה מועטין.
אמ' רב חנן מאי קראה, אמלטה נא שמה הלא מצער היא ותחי נפשי.
לעולם ישתדל אדם ללמוד תורה, ואם אין לו בעירו רב, שילמוד ממנו, ילך לעיר אחרת, שרב מצוי בה, וילמד ממנו, ולא יחוש לטלטולו.
לעולם אל יפטר אדם מחבירו אלא מתוך הלכה, שמתוך כך זוכרו.
לעולם ישתדל אדם לעשות לו רב ללמוד תורה ממנו, דתנן עשה לך רב וקנה לך חבר.
לעולם יקבע אדם מקום לתלמודו. א"ר שמעון בן יוחאי, כל הקובע מקום לתורתו, אויביו נופלין תחתיו, שנא' ושמתי מקום לעמי [ל]ישראל ונטעתיו ושכן תחתיו ולא ירגז [עוד, וגו'].
לעולם ישתדל אדם ללמוד תורה, ולא יחוש לעושרו.
לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצות קודם שימות, שנא' זאת התורה אדם כי ימות באהל, אפי' בשעת מיתה תורה.
לעולם אל ימנע אדם את עצמו מבית המדרש, ואפי' שעה אחת.
לעולם ילמוד אדם תורה מה שחפץ, שנא' כי אם בתורת ה' חפצו.
לעולם הוי כונס דברי תורה כללים, שאם אתה כונס פרטים, מיגעין אותך. משל לאדם שהלך לקסרי, אם נוטל מעותיו פרוטות, מיגעין אותו, אלא מצרפן ועושה אותן סלעים, ופורט ומוציא בכל מקום שיהיה.
לעולם ילמד אדם לתלמידיו דרך קצרה.
לעולם ישתדל אדם ללמוד תורה ביום ולשנותה בלילה. וכל הקורא תורה ביום ושונה אותה בלילה, הב"ה מטה אליו חוט של חסד, שנא' יומם יצוה ה' חסדו ובלילה שירה עמי.
לעולם ישלש אדם שנותיו, שליש במקרא, שליש במשנה, שליש בתלמוד. א"ר יהושע בן לוי, דבר זה כתו' בתורה, שנוי בנביאים, משולש בכתובים, שכל העוסק בתורה נכסיו מצליחין. כתו' בתורה, ושמרתם את כל דברי הברית הזאת ועשיתם אותם למען תשכילו את כל אשר תעשון. שנוי בנביאים, לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה למען תשמר לעשות ככל הכתוב בו כי אז תצליח את דרכיך ואז תשכיל. משולש

בכתובים, כי אם בתורת ה' חפצו ובתורתו יהגה יומם ולילה, והיה כעץ שתול על פלגי מים אשר פריו יתן בעתו ועלהו לא יבול וכל אשר יעשה יצליח.
לעולם ישלים אדם פרשיותיו עם הצבור, שנים מקרא ואחד תרגום, ואפי' עטרות ודיבון. וכל המשלים פרשיותיו עם הצבור מאריכין לו ימיו ושנותיו.

פרק ו

פרק ששי, בענין המצות
לעולם ירוץ אדם לדבר מצוה, ואפי' בשבת, שנא' אחרי ה' ילכו כאריה ישאג.
לעולם יקדים אדם לדבר מצוה, שבשביל לילה אחת שקדמה בת לוט הבכירה לצעירה, קדמה אותה ארבעה דורות בישראל, עובד וישי ודוד ושלמה, והצעירה מרחבעם ואילך, שנאמר ושם אמו נעמה העמונית.
לעולם אל יחשב אדם בדעתו, ויאמר, חוטא אני ועונות רבות עשיתי, ומה יועילו לי עשיית המצות. אלא אם עשה עבירות הרבה, יעשה הרבה מצות, שנא' כי בתחבולות תעשה לך מלחמה, אם עשית חבילות חבילות של עבירות, עשה כנגדן חבילות חבילות של מצות.
לעולם חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה. וכן דוד הוא אומר, כוס ישועות אשא ובשם ה' אקרא, הרי על הטובה צרה ויגון אמצא ובשם ה' אקרא, הרי על הרעה.
לעולם ישתדל אדם לעשות המצות במובחר מנכסיו, שנא' זה אלי ואנוהו, התנאה לפניו בציצית נאה ובאתרוג נאה ובלולב נאה. ממה שחננך, התנאה לפניו.

פרק ז

פרק שביעי, בענין גמילות חסדים
לעולם יגמול אדם חסד, ואפי' עם מי שהרע לו, ולא יהיה נוקם ונוטר, שנא' לא תקום ולא תטור את בני עמך. וזה הוא דרכן של ישראל הקדושים. אבל הגויים אכזרים וערלי לב, נוקמים ונוטרים, ועברתם שמרה נצח. וכן הוא אומר על הגבעונים, בשביל שלא מחלו לשאול ולבניו, והגבעונים לא מבני ישראל המה.
לעולם ישתדל אדם להיות גומל חסדים, עם החיים ועם המתים, כדי שיעשה הב"ה עמו חסד, שנא' יעש ה' עמכם חסד כאשר עשיתם עם המתים ועמדי, וכתי' ברוך ה' אשר לא עזב חסדו את החיים ואת המתים. וגדולה גמילות חסדים שאדם עושה מן הצדקה, שהצדקה בממונו, וגמילות חסדים בגופו ובממונו, והצדקה עם החיים בלבד, וגמילות

חסדים עם החיים ועם המתים, והצדקה עם העניים בלבד, וגמילות חסדים עם העניים ועם העשירים.
לעולם יהא אדם ערום ביראה, ומשיב חמה, ומרבה שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם כל אדם, כדי שיהיה אהוב למעלה ונחמד למטה, ומקדים שלום על הבריות, ואפי' על גוי בשוק. אמרו עליו על ר' יוחנן בן זכאי שמעולם לא הקדימו אדם שלום, ואפי' גוי בשוק.
לעולם ירבה אדם בשלשה דברים, ואלו הן, הבאת שלום בין אדם לחבירו, ובהבאת שלום לאנשי ביתו, ובאהבה.
לעולם יתרחק אדם משלשה דברים, ואלו הן, [המיאונין], הפקדונות, והערבות.

פרק ח

פרק שמיני, בענין כבוד שבתות וימים טובים
לעולם ישתדל אדם לענג את השבתות ואת המועדים. ואם הוא עני, וחסר מזונותיו כל ימות השבוע, וישמור להוצאת שבת כפי כחו וכפי יכלתו וכפי השגת ידו.
לעולם ישכים אדם להוצאת שבת, שנא' והיה ביום הששי והכינו את אשר יביאו, לאלתר.
לעולם אל תהי שבות קלה בעיניך, שהרי סמיכה אינה אלא משום שבות, ונחלקו בה גדולי הדור.
לעולם יסדר אדם שולחנו בערב שבת, ואפי' שאינו צריך אלא לכזית.
לעולם יחליף אדם שמלותיו בשבת, שנא' ורחצת וסכת ושמת שמלתיך, וכי ערומה היתה, אלא שמלותיך, אלו בגדי שבת. וכתי' וכבדתו מעשות דרכיך, שלא יהא מלבושך של שבת כמלבושך של חול. אמ' רב הונא יש לו להחליף, מחליף, אין לו להחליף, ישלשל בגדיו.
פרק תשיעי, בענין כבוד אב ואם

פרק ט

לעולם יפליג אדם בכבוד אביו. תאני ר' שמעון בן יוחאי, גדול כיבוד אב ואם, שהעדיפו הקב"ה יותר מכבודו, שנא' כבד את ה' מהונך, בלקט שכחה ופאה תרומות ומעשות, אם יש לך אתה חייב, ואם אין לך אינך חייב, ונאמר כבד את אביך ואת אמך, בין יש לך בין אין לך, ואפי' אתה מחזר על הפתחים.
ולעולם תהיה על אדם יראת אביו ואמו, [שהשוון הב"ה למוראו]. בהב"ה כתי' את ה' אלהיך תירא, ובאב ואם כתי' איש אמו ואביו תיראו.

לעולם יקדים הבן בהוצאת אביו ואמו ובכבודן. ועיקר הכבוד הן חמשה דברים, ואלו הן, מאכילן, ומשקן, ומלבישן, ומכניסן, ומוציאן משלו, אם הם עניים.

פרק י

פרק עשירי, בענין נישואי אשה

לעולם ישתדל אדם לישא אשה בת טובים, צנועה וכשרה, ממשפחה הגונה, שלא יצא עליה ערעור מעולם. ולא יתכוין ליופיה, אלא לכשרון מעשיה, שנא' שקר החן והבל היופי אשה יראת ה' היא תתהלל. בכשרון מעשה האשה היא מהוללה, ולא ביופיה. ושנו חכמים אל תתן עיניך בנוי, אלא תן עיניך במשפחה.

לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד חכם, שאם מת או גולה, מובטח לו שיהיו בניו תלמידי חכמים.

לעולם ידבק אדם בטובים. שהרי משה רבינו ע"ה נשא בת יתרו, ויצא ממנו כהן לע"ז, ואהרן ע"ה נשא אלישבע בת עמינדב, ויצא ממנו פנחס.

לעולם לא ימנה אדם אפוטרופוס בתוך ביתו, שמתוך כך באין לידי עבירה. ומנא לן, מיוסף ע"ה.

לעולם אל יטיל אדם אימה יתירה בתוך ביתו, שהרי פילגש בגבעה הטיל עליה בעלה אימה יתירה, והפילה כמה רבבות מישראל.

ומעשה ר' שמעון יוכיח, שהטיל אימה יתירה בתוך ביתו, ובקשו להאכילו אבר מן החי. לעולם [יהא אדם זהיר באונאת אשתו, שמתוך שדמעתה מצויה] אונאתה קרובה. דאמ' ר' אלעזר, מיום שחרב בית המקדש ננעלו שערי תפלה, שנא' גם כי אזעק ואשוע שתם תפלתי, ואע"פ ששערי תפלה ננעלו, שערי דמעה לא ננעלו, שנא' שמעה תפלתי ה' ושועתי האזינה אל דמעתי אל תחרש.

לעולם יהיה אדם זהיר בכבוד אשתו, שאין ברכה מצויה על אדם אלא בשביל אשתו, שנא' ולאברם היטיב בעבורה.

לעולם יהיה אדם זהיר בתבואה בתוך ביתו, שאין מריבה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא על עסקי תבואה, שנא' השם גבולך שלום חלב חטים ישביעך. אמ' רב פפא, היינו דאמרי אינשי, כמשלם שערי מכדא, נקיט ואתא תגרא. פי' כשתכלה הפת מן הבית השלום יוצא והמריבה נכנסת.

לעולם יהא אדם זהיר בתבואה בתוך ביתו, שלא נקראו ישראל דלים אלא על עסקי תבואה, שנא' והיה אם זרע ישראל ועלה מדין ועמלק ובני קדם ועלו עליו, וכתי' וידל ישראל מאד.

לעולם יאכל אדם פחות ממה שיש לו, וילבש כפי מה שיש לו, ויכבד אשתו ובניו יותר ממה שיש לו, שהם תלויים בו, והוא תלוי במי שאמר והיה עולם.
לעולם תשתדל האשה לעשות מלאכה בתוך ביתה, ולא תשב בטלה, כי הבטלה מביאה לידי שעמום, פי' תמהון הלב. והבטלה מביאה לאיש לידי הרהור עבירה, כ"ש לאשה, שדעתה קלה. ועל כל פנים תעשה מלאכה, ואפי' יש לה כמה עבדים וכמה שפחות, שנא' דרשה צמר ופשתים ותעש בחפץ כפיה, פי' בידיה ולא על ידי אחרים.

פרק יא

פרק אחד עשר, בענין גידול בנים
לעולם ישתדל אדם לרדות את בנו בקטנותו, שמתוך כך נמצא מזורז בגדולתו.
לעולם אל ישנה אדם את בנו בין הבנים, שבשביל שני סלעים מילת שהוסיף יעקב אבינו ע"ה ליוסף משאר בניו, נתגלגל הדבר וירדו אבותינו למצרים.
לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקיה וקלה. מאי היא, מחטא דתלמיותא.
לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקיה וקלה, ויבקש רחמים ממי שהעושר שלו. שאין לך אומנות שאין בה עניים ועשירים, ואין העושר אלא ממי שאמר והיה העולם, שנא' לי הכסף ולי הזהב אמר ה' צבאות.
לעולם ילמד אדם את בנו תורה ומלאכה שיתפרנס ממנה, ואל יחוש לעושר. שאין לך עושר בעולם כעושרה של תורה, שנא' אורך ימים בימינה בשמאלה עושר וכבוד, וכתי' יקרה היא מפנינים וכל חפציך לא ישוו בה.
לעולם ישתדל אדם ללמד את בנו תורה ולהדריכו על הדרך הישרה. ואע"פ שטורח גידול בנים קשה עד מאד, אפי' הכי אל יתרשל בו. ואם עשה כך, אשריו וטוב לו, שמתן שכרו הרבה מאד.
פרק שנים עשר, בענין משא ומתן

פרק יב

לעולם ישתדל אדם בכל יכלתו להיות זהיר במשא ומתן באמונה, שכל הנושא ונותן באמונה כאלו קיים תרי"ג מצות.
לעולם ידבק אדם באומנות חשובה ונקיה, ויתרחק מאומנות פחותה ונבלה, כגון בורסקי, חמר, גמל, וספן, וכיוצא בהם.
לעולם ישכיר אדם את עצמו לעבודה שאינה שלו ואל יצטרך לבריות.
לעולם ימכור אדם קורות ביתו ויקח מנעלים לרגליו. הקיז דם ואין לו מה יאכל, ימכור מנעלים שברגליו, ויסתפק מהן לצרכי סעודה.

לעולם ימכור אדם שדה ויקח עתודים, ואל ימכור עתודים ויקח שדה.
לעולם ישלש אדם מעותיו, שליש בקרקע, שליש בפרקמטיא, שליש תחת ידו.
לעולם אל ישנה אדם ממנהג המדינה. שהרי משה רבינו ע"ה עלה למרום ולא אכל, ומלאכי השרת ירדו למטה ואכלו לחם. אכלו סלקא דעתך, אלא נראו כמי שאכלו.
לעולם אל יאמר אדם לעשות דבר אלא בגזירת המקום, שנא' רבות מחשבות בלב איש ועצת ה' היא תקום.
לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר, ומודה על האמת, ודובר אמת בלבבו.

פרק יג

פרק שלשה עשר, בענין הדיין
לעולם יהיה הדיין זהיר בדין, שבשכר הדין נתן הב"ה תורתו לישראל, שנא' ועוז מלך משפט אהב, ועוז זו תורה, שנא' ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום.
לעולם יראה הדיין עצמו כאלו חרב מונחת בין ירכותיו וגיהנם פתוחה לו תחתיו. וכן כתי' בשלמה, הנה מטתו שלשלמה ששים גבורים סביב לה מגבורי ישראל וגו', איש חרבו על ירכו מפחד בלילות, מפחדה של גיהנם, שהיא דומה ללילה.
לעולם ישתדל הדיין להיות זהיר בדין, דאמ' ר' אלעזר במקום שיש דין אין דין, ובמקום שאין דין יש דין, אם נעשה הדין למטה אין הדין נעשה למעלה. כל זמן שהתחתונים עושין דין אמת, אין העליונים עושין דין, וכל זמן שהתחתונים אין עושין דין אמת, העליונים עושין דין.
לעולם לא ידור אדם אלא בעיר שיש בה עשרה דברים. ואלו הן. רופא, אומן, ובית הכסא, ובית המרחץ, ומים מצויין, כגון נהר ומעין, ובית הכנסת, ומלמד תינוקות, ולבלר, וגבאי צדקה, ובית דין מכין וחובשין.
לעולם ישתדל אדם [לרוץ] לקראת מלכי ישראל, ולא לקראת מלך ישראל בלבד, אלא אפי' לקראת מלכי גוים, שאם יזכה, יבחן בין מלכי ישראל למלכי אומות העולם.

פרק יד

פרק ארבעה עשר, בענין השמח בחלקו
לעולם יהיה אדם שמח בחלקו, ואז יהיה נאה ומעשיו נאים, ובני אדם משבחים אותו, ועל זה אמ' שלמה בחכמתו ושבח אני את השמחה. פירוש מי שהוא שמח בחלקו.
[לעולם יסלק אדם בטחונו מבשר ודם וישים] בטחונו בהב"ה. כי כל הבוטח על בשר ודם, בטחונו הבל וריק, שנאמר אל תבטחו בנדיבים בבן אדם שאין לו תשועה, תצא רוחו ישוב לאדמתו ביום ההוא אבדו עשתונותיו, אשרי שאל יעקב בעזרו [וגו'], וכתי'

חדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפו כי במה נחשב הוא, וכתי' ארור הגבר אשר יבטח באדם ושם בשר זרועו ומן ה' יסור לבו. אבל הבוטח בהב"ה, יטה אליו חסדו, שנא' והבוטח בה' חסד יסובבנו, וכתי' ובוטח בה' אשריו, וכתי' ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו.

לעולם יבטח אדם בהב"ה במזונותיו ובפרנסתו ובכל עסקיו ובכל ענייניו, וישמח בחלקו, ואם מעט ואם הרבה, ויהיו עיניו תלויות להב"ה תמיד להטריפו לחם חקו בכל יום ויום. ויעשה קל וחומר מעורב, ויאמר, מה עורב, שלא נברא לשמש קונו, הב"ה מזמין לו פרנסתו, דכתי' מי יכין לעורב צידו וכו', אני שבראני הב"ה לעובדו, לא כ"ש. ר' אליעזר אומר, כל מי שיש לו פת בסלו ואומ' מה אני אוכל למחר, הרי זה מקטני אמנה, שנא' כי מי בז ליום [קטנות], מי גרם להם לצדיקים שיתבזה שולחנם לעתיד לבא, קטנות שהיתה בהם בעולם הזה, שלא האמינו בהב"ה.

לעולם לא תהיה ברכת הדיוט קלה בעיניך, שהרי שני גדולי הדור ברכום שני הדיוטות, ונתקיימה ברכתן. ואלו הן, ארונה ודריוש. ארונה בירך לדוד ואמ' ה' אלהיך ירצך, ונרצה לו, שנא' ויעתר ה' לארץ אחרי כן. ודריוש בירך לדניאל ואמ' אלהך די אנת פלח ליה בתדירא הוא ישזבינך, ונמלט מן האריות, שנא' אלהי שלח מלאכיה וסגר פום אריותא ולא חבלוני.

לעולם אל תהי קללת הדיוט קלה בעיניך, שהרי אבימלך קלל את שרה, ונתקיים בזרעה. לעולם אל תהי אצל כהן עם הארץ, שמא יאכילך בתרומה, ואל תרבה שיחה עם האשה, שסופך תבוא לידי ניאוף. אמ' רב אחא בר יאשיה כל הצופה בנשים סוף בא לידי עבירה.

פרק טו

פרק חמשה עשר, בענין הכעס והחמה

לעולם יהיו דבריו של אדם מועטין לפני הב"ה, שנא' אל תבהל על פיך ולבך אל ימהר להוציא דבר לפני האלהים כי האלהים בשמים ואתה על הארץ על כן יהיו דבריך מעטים. לעולם יהיה אדם קשה לכעוס ונוח לרצות. וכל מי שאינו כועס ניצל מדינה של גיהנם. דאמ' ר' שמואל בר נחמני, א"ר יונתן, כל הכועס כל מיני פורענות של גיהנם שולטין בו, שנא' והסר כעס מלבך והעבר רעה מבשרך, ואין רעה אלא גיהנם, שנא' וגם רשע ליום רעה.

לעולם ישתדל אדם לפרוש מן החמה ומן הכעס, שכל הכועס כאלו עובד ע"ז. דאמ' ר' עקיבא החובט פתו בארץ, והמפזר מעותיו בחמתו, אינו נפטר מן העולם עד שיצטרך לבריות. הוא היה אומר, כל הקורע בגדיו בחמתו, והמשבר כליו בחמתו, סוף שהוא

עובד ע"ז. שכך היא אומנותו של יצר הרע, היום אומר לו כך, ולמחר יאמר לו לך עבוד ע"ז. ואז"ל כל הכועס כאלו עובד ע"ז, שנא' לא יהיה בך אל זר, אל כמו יש לאל ידי, כח זר, שהוא הכעס.

פרק טז

פרק ששה עשר, בענין החנופה והליצנות

לעולם יהיה אדם תוכו כברו, ולא יהיה מדבר אחת בפה ואחת בלב, ויתרחק מן הליצנות, ולא יחניף לשום אדם בעולם. א"ר שמעון בן לקיש, מאי דכתיב בחנפי לעגי מעוג חרוק עלי שנימו, בשביל חנופה, שחנפו לו עדתו לקרח על עסקי לגימה, חרק עליהם שר של גיהנם שניו. א"ר אלעזר, כל אדם שיש בו חנופה נופל בגיהנם, שנא' הוי האומרים לרע טוב ולטוב רע וגו', וכתי' בתריה לכן כאכול קש לשון אש וגו'.

לעולם יפרוש אדם מן החנופה, לפי שהיא שקולה כנגד ע"ז וגלוי עריות ושפיכות דמים. ע"ז, דכתי' לעשות חנף ולדבר אל ה' תועה, ואין תועה אלא ע"ז, שנא' מעשה תעתועים. גלוי עריות, דכתי' הן ישלח איש את אשתו והלכה מאתו והיתה לאיש אחר הישוב אליה עוד הלא חנוף תחנוף הארץ, וכתי' והיה מקול זנותה ותחנף כל הארץ. שפיכות דמים, דכתי' ותחנף הארץ בדמים.

לעולם ירחיק אדם את עצמו מן הליצנות, שכל המתלוצץ עונשו גדול, שנא' ועתה אל תתלוצצו פן יחזקו מוסריכם.

לעולם יפרוש אדם מן הליצנות, שכל המתלוצץ אין לו [רפואה], שנא' ויהיו מלעיבים במלאכי האלהים ובוזים דבריו ומתעתעים בנביאיו עד עלות חמת ה' בעמו עד לאין מרפא.

פרק יז

פרק שבעה עשר, בענין אהבת החברים

לעולם יהיה אדם אוהב את הבריות, ומצוה זו מצות עשה מן התורה, שנא' ואהבת לרעך כמוך. ומה שאמ' לרעך, ולא אמ' רעך, בא ללמד, שחייבה תורה לאהוב ולחמוד לחבירו כל מה שהוא אוהב וחומד לנפשו. ר' שמעון בן אלעזר אומר, בשעה שאמ' הב"ה דבר זה, ואהבת לרעך כמוך אני ה', אני בראתיו, אם את אוהבו, אני נאמן לשלם [לך] שכר, ואם לאו, אני דיין ועתיד ליפרע.

לעולם יקרב אדם את אוהביו, שכל האוהב את שכיניו, ומקרב את קרוביו, ונושא את בת אחותו, והמלוה לעני סלע בשעת דחקו, עליו הכתו' אומר אז תקרא וה' יענה תשוע ויאמר הנני.

לעולם ישתדל אדם להתחבר לטובים ויתרחק מחברת הרשעים ובני הבליעל.
לעולם לא ירבה אדם רעים בתוך ביתו, שנא' איש רעים להתרועע.
לעולם אל יספר אדם בטובתו של חבירו, שמתוך טובתו בא לידי גנותו.
לעולם אל תכבד את הרשעים, מנא לן, מאחאב, שהחיה את בן הדד ולבסוף הרגו.
לעולם הוי מכבד את הזקנים וקח עצתן, מנא לן, מרחבעם בן שלמה, ואמ' ן' סירא סבא בביתא, טבא בביתא.
לעולם [יהיו כל בני אדם בעיניך כלסטים, והוי] מכבדן כרבן גמליאל.
לעולם תהא אימת צבור עליך, שהרי כהנים אחוריהם כלפי שכינה ופניהם כלפי העם.
לעולם אל יוציא אדם את עצמו מן הכלל.
לעולם לישתיף איניש נפשיה בהדי צבורא.
לעולם חייב אדם לצער את עצמו עם הצבור.
לעולם אל ימהר אדם את רגליו לבית חבירו.
לעולם אל יכנס אדם לבית חבירו פתאום, אלא קורהו קודם. למדנו מהב"ה, כשעמד על פתח הגן, קרא קודם לאדם, שנא' ויקרא ה' אלהים אל האדם ויאמר לו איכה.
לעולם יכנס אדם בכי טוב ויצא בכי טוב.
לעולם ידע אדם אצל מי יעמוד, ואצל מי ישב, ואצל מי ישיח, ואצל מי חותם את השטר.

פרק יח

פרק שמונה עשר, בענין לשון הרע
לעולם אל יוציא אדם דבר מגונה על פיו, שהרי עקם הכתוב שמונה אותיות, ולא הוציא דבר מגונה, שנא' ומן הבהמה אשר איננה טהורה.
לעולם יספר אדם דרך כבוד, שהרי בזב קראו מרכב ובאשה קראו מושב, דכתי' ותבחר לשון ערומים, ואומר ודעת שפתי ברור מללו.
לעולם אל יספר אדם לשון הרע, דא"ר פדת, ברית כרותה נתן הב"ה בעולם, שכל מי שמספר לשון הרע ילקה בצרעת, שנא' זאת תהיה תורת המצורע, אל תקרי מצורע, אלא מוציא שם רע.
לעולם ישמור אדם את פיו ולשונו, ואל יספר לשון הרע, שכל המספר לשון הרע גורם לעצמו פשעים ועונות לאין חקר ולאין מספר. אמ' ריש לקיש, כל המספר לשון הרע מגדיל עונות עד לשמים, שנא' שתו בשמים פיהם ולשונם תהלך בארץ. אמ' רב חסדא, כל המספר לשון הרע ראוי לסוקלו באבנים, שנא' צמתו בבור חיי וידו אבן בי, וכתי' התם מלושני בסתר רעהו אותו אצמית. אמ' רב חסדא אמ' מר עוקבא, כל המספר לשון

הרע, אמ' הב"ה לגיהנם, אני מלמעלה ואתה למטה לדונם, שנא' חצי גבור שנונים עם גחלי רתמים, גבור זה הב"ה, שנא' ה' כגבור יצא, גחלי רתמים, היינו גיהנם.

פרק יט

פרק תשעה עשר, בענין כסוי הסוד

לעולם הוי זהיר בסוד חבירך, ואל תגלהו. וחרפה גדולה היא המגלה סוד חבירו, ואפי' בשעת מריבה, שנא' ריבך ריב את רעיך וסוד אחר אל תגל, [וכתיב פן יחסדך שומע].

לעולם ישתדל אדם לכסות סוד חבירו, ואל יגלהו, שכל המגלה סוד כאלו שופך דמים, שנא' לא תלך רגיל בעמך לא תעמוד על דם רעך.

לעולם יכסה אדם על סוד חבירו, ואל יגלהו, שכל המגלה סוד חבירו נקרא רכיל, והמכסה עליו נקרא נאמן, שנא' הולך רכיל מגלה סוד ונאמן רוח מכסה דבר.

פרק כ

פרק עשרים, בענין דרך ארץ

לעולם יהיה אדם נאה במשאו ובמתנו ובכסותו ובמאכלו ובשתייתו ובכל ענייניו.

לעולם יזדהר אדם ממקק הסופרים, פי' אבק שמשימין הסופרים על כתיבתן, כדי שלא תמחק, ומתכך דשיראי, פי' הסס שעל המלח, ומפח דתאיני, פי' עפוש התאנים, ואילה דענבי, פי' עכבישׁ שעל הענבים, מפני שדברים אלו מזיקין לגוף כסם המות.

לעולם יהא אדם זהיר בתשובותיו.

לעולם לא יפתח אדם פיו לשטן, שמא יגרום חטאו ויתקיימו בו דבריו לרעה, שנא' גם אני אבחר בתעלוליהם ומגורותם אביא להם, וכתי' והשיב בך את כל מדוי מצרים אשר יגורת מפניהם, וכתי' כי פחד פחדתי ויאתיני ואשר יגורתי יבא לי.

לעולם יתרחק אדם מן הכיעור ומן הדומה לו.

לעולם ילמד אדם את עצמו להפנות שחרית וערבית, כדי שלא יתרחק.

לעולם תהי דעתו של אדם מעורבת עם הבריות.

לעולם יצפה אדם את חלומו עד שתים ועשרים שנה.

לעולם יבקש אדם רחמים שלא יחלה, שאם חלה, אומרים לו, הבא זכות והפטר.

לעולם ידור אדם במקום רבו, והוא דכייף ליה.

לעולם ידור אדם בארץ ישראל, אפי' בעיר שכלה גוים, ולא בחוצה לארץ, אפי' בעיר שכלה ישראל.

לעולם הצדיקים מספרין בכבודו של הב"ה, שנא' ספרו בגוים את כבודו.

לעולם יהיה אדם זהיר ברוחו כשיזקין, ויתקן מעשיו, וירבה בתפלה ובצדקות ובמצות ובגמילות חסדים, שכל מעשיו של אדם אינן חשובין אלא כפי שהן באחרונה, אם היה כל ימיו צדיק גמור ובאחרונה הרשיע, הרי זה רשע, ונידון בגיהנם, ואם היה רשע גמור ובאחרונה שב בתשובה, הרי זה צדיק, וזוכה לגן עדן.
לעולם תשתדל האשה להיות צנועה צדקת וכשרה, נאה במעשיה, חסידה עם בעלה ועם בניה.
לעולם לא יהלך אדם אחרי אשה בשוק, ואפי' היא אשתו, ואם נזדמנה לו על הגשר, יסלקנה לצדדין, והעובר אחרי אשה בנהר, לא ינקה מדינה של גיהנם.
לעולם נשים לפני המטה. פירוש מטתו של מת.
לעולם יהיה אדם אוהב שלום ורודף שלום. הלל אומר, הוי מתלמידיו של אהרן, אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות, ומקרבן לתורה. רבן שמעון בן גמליאל אומר, על שלשה דברים העולם קיים, על הדין ועל האמת ועל השלום.
לעולם יהיה אדם זהיר ברוחו כשיזקין, ויתקן מעשיו, וירבה בתפלה ובצדקות ובמצות ובגמילות חסדים, שכל מעשיו של אדם אינן חשובין אלא כפי שהן באחרונה, אם היה כל ימיו צדיק גמור ובאחרונה הרשיע, הרי זה רשע, ונידון בגיהנם, ואם היה רשע גמור ובאחרונה שב בתשובה, הרי זה צדיק, וזוכה לגן עדן.
לעולם תשתדל האשה להיות צנועה צדקת וכשרה, נאה במעשיה, חסידה עם בעלה ועם בניה.
לעולם לא יהלך אדם אחרי אשה בשוק, ואפי' היא אשתו, ואם נזדמנה לו על הגשר, יסלקנה לצדדין, והעובר אחרי אשה בנהר, לא ינקה מדינה של גיהנם.
לעולם נשים לפני המטה. פירוש מטתו של מת.
לעולם יהיה אדם אוהב שלום ורודף שלום. הלל אומר, הוי מתלמידיו של אהרן, אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות, ומקרבן לתורה. רבן שמעון בן גמליאל אומר, על שלשה דברים העולם קיים, על הדין ועל האמת ועל השלום.

אור גדול

פרק א

ועוד כתבתי בפרק זה כל מימרא שתחלתה גדול או גדולה שבכל התלמוד, לפי שיש בו דרך ארץ הרבה, וחלקתי אותם לעשרים פרקים, על סדר הספר, וקראתיו אור גדול.
גדולים מעשי ה' דרושים לכל חפציהם.

פרק ראשון, מדבר בצדקה
גדולה צדקה יותר מן הקרבנות, שנא' עשה צדקה ומשפט נבחר לה' מזבח.
גדול המלוה לעני בשעת דחקו יותר מן הצדקה.
גדול המעשה יותר מן העושה, שנא' והיה מעשה הצדקה שלום, אל תקרי מעשה, אלא מעשה.
גדולה הכנסת אורחים מהקבלת פני שכינה, שנאמר ויאמר אדני אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבר מעל עבדך, פי' המתין לי עד שאכניס את אורחים.
גדולה הכנסת אורחים מהשכמת בית המדרש, דתנן מפנין ארבע וחמש קופות של תבן ושל תבואה מפני האורחים ומפני ביטול בית המדרש. הקדים האורחים לביטול בית המדרש.
גדולה צדקה, שהב"ה נקדש בה, שנא' ויגבה ה' צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש בצדקה.

פרק ב

פרק שני, בענין התפלה
גדולה תפלה יותר מן המעשים טובים, שנא' ואתחנן אל ה' וגו', וכתי' ויאמר ה' אלי רב לך אל תוסף דבר אלי עוד בדבר הזה, עלה ראש הפסגה [וגו']. פי' רב לך, רוב מעשים טובים עשית, ואעפ"כ עלה ראש הפסגה והתפלל לפני ואתפייס לך.
גדולה תפלה יותר מן הקרבנות, שנא' למה לי רוב זבחיכם יאמר ה' וגו', וכתי' גם כי תרבו תפלה אינני שומע. ר"ל אע"פ שהיא יותר חשובה מן הקרבנות.
גדולה תענית יותר מן הצדקה, שזה בגופו וזה בממונו.
גדולה תפלה, שבזכותה ישראל ניצולין מידי אויביהם וממיתה משונה ומן הייסורין ומשיני החיות.
גדולה תפלה, שבזכותה הב"ה מוחל עונותיהן של ישראל, לפי שהיא במקום הקרבנות, שבהם היה הקדוש ב"ה מוחל עונותיהן של ישראל.

פרק ג

פרק שלישי, בענין התשובה
גדולה תשובה, שהיא מקרבת את הגאולה, שנא' ובא לציון גואל ולשבי פשע ביעקב נאם ה'.
גדולה תשובה, שמקרבת את הרחוקים, שנא' והיה במקום אשר יאמר להם לא עמי אתם יאמר להם בני אל חי.

גדולה תשובה, שהיא עושה לרשע זכאי. דא"ר שמעון בן לקיש גדולה תשובה שהזדונות נעשות לו כזכיות, שנא' ובשוב רשע מרשעתו ועשה משפט וצדקה עליהם הוא יחיה.
גדולה תשובה, שמביאה רפואה לעולם, שנא' שובו בנים שובבים ארפא משובותיכם.
גדולה תשובה, שבשביל יחיד שעשה תשובה מוחלין לו ולכל העולם כלו, שנא' כי שב אפי ממנו.

פרק ד

פרק רביעי, בענין הענוה

גדולה ענוה, שבה נשתבח אברהם אבינו ע"ה. מפני שהיו בני דורו, הגדולים בהם, מנשאים אותו, כגון עפרון החתי, והיו קוראים אותו אדוני, שנא' שמענו אדוני נשיא אלהים אתה בתוכנו, והוא ע"ה היה משפיל את עצמו לפניהם, והנהיג את עצמו במדת הענוה והצניעות עמהם, ואפי' לפני הפחותים שבהם, שנא' וישתחו אברהם לפני עם הארץ.
גדולה ענוה, שבה נשתבח יצחק אבינו ע"ה. שהרי אבימלך גרש אותו ממלכותו, וכשבא לו אבימלך, לא גבה לבו ולא שלם לו כמעשיו, ומרוב ענותנותו קבלו מאהבה, והאכילהו והשקהו, לו ולאנשיו, שנא' ויעש להם משתה ויאכלו וישתו, וישלחם יצחק וילכו מאתו בשלום.
גדולה ענוה, שבה נשתבח יעקב אבינו ע"ה. שמפני ענותנותו היה נוהג בו כבוד בעשו אחיו, מפני שיצא לאויר העולם רגע אחד קודם ממנו, והיה קורא אותו אדוני, שנא' כה תאמרון לאדוני לעשו כה אמר עבדך יעקב. ר' כך היה כותב לאנטונינוס, נאם עבדך יהודה. אמ', כי לא טוב אנכי מאבותי.
גדולה ענוה, שבה נשתבח משה רבי' ע"ה, שנא' והאיש משה עניו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה. ומה תלמוד מכל האדם, אלא ענו, ואינו מתגאה במדה מן המדות שבני אדם רגילין להתגאות בה, כגון המלכות והנבואה והחכמה. ואע"פ שהיו בו כל המדות הללו, ענו מאד מכל האדם.
גדולה ענוה, שבה נתגדל אהרן ע"ה. בנוהג שבבני אדם, אדם מכבד את ביתו בבגדים בלות, שמא מתעטף הוא בכל כליו ומכבד הבית, אבל אהרן ע"ה לובש שמונה בגדים ודומה לחתן בחופתו, ואעפ"כ והרים את הדשן.
גדולה ענוה, שבה נשתבח אלעזר, שנא' ונשיא נשיאי הלוי אלעזר בן אהרן הכהן, ואעפ"כ היה משפיל את עצמו לפני גדולת הב"ה, והיה נושא בעצמו קטורת הסמים ושמן המאור ומנחת התמיד ושמן המשחה.

קטורת הסמים בימינו, ושמן המאור בשמאלו, ומנחת התמיד תלויה בזרועו, ושמן המשחה, ר' אבין בשם ר' אלעזר אומר, תלויה היתה באפונדתו. ושמא תאמר קטן היה, הרי הוא אומר ונשיא נשיאי הלוי אלעזר בן אהרן הכהן, אלא שאין גדולה בפלטרין של מלך, [שנא' אל תתהדר לפני מלך].

גדולה ענוה, שבה נתגדלו הלוים. שכל ישראל היו מהלכין כאחד, והם היו זקוקין לישא את כל כלי המשכן, ולא עוד אלא שהיו טוענין בעגלה, ואפי' הכי לא נתגאו, ולא אמרו, אין אנו מקבלין עלינו, שאין גדולה בפלטרין של מלך, שנא' אל תתהדר לפני מלך.

גדולה ענוה, שבה נתגדלו בני קהת. שהיו מובחרים מכל שבט לוי, והיו טעונין בכתפיהם את הבדים, שנא' ולבני קהת לא נתן כי עבודת הקדש עליהם בכתף ישאו, ולא היו מתגאים, אלא משתעבדים לפני האדון, שאין גדולה בפלטרין של מלך.

גדולה ענוה, שבה נתגדל שמואל הנביא ע"ה. שהרי קראו המלאך שלשה פעמים, והיה סבור שעלי היה קורא אותו, והיה מזדעזע ונעור משנתו, ובא אצלו שלשה פעמים, שנא' ויוסף ה' קרא שמואל בשלישית, ולא היה מתגאה ואומר, עד מתי יהי זה קורא אותי ואני רץ ובא אצלו.

גדולה ענוה, שבה נתגדל שאול. שהרי כשאמ' שמואל, ולמי כל חמדת ישראל הלא לך ולבית אביך, והוא הקטין את עצמו, ואמ' לו, הלא בן ימיני אנכי מקטני שבטי ישראל ומשפחתי הצעירה וגו'. ובשעה שבקשו למושחו למלך, הלך והטמין את עצמו, עד שהפילו גורלות, שנא' ויאמר ה' הנה הוא נחבא אל הכלים.

גדולה ענוה, שבה נתגדל דוד המלך ע"ה, שנא' ויבא המלך דוד אל בית ה', ויאמר, ה' אלהים, מי אנכי ומי חיי כי הביאותני עד הלום, ואמר ואנכי תולעת ולא איש חרפת אדם ובזוי עם.

גדולה ענוה, שבה נשתבח מרדכי. שבתחלה, כשהיה הדיוט, היה חמישי לסנהדרין, שנא' אשר באו עם זרובבל ישוע נחמיה שריה רעליה מרדכי וגו', וכיון שנעשה משנה למלך אחשורוש, לא די לו שלא רצה להיות רביעי לסנהדרין, אלא אפי' חמישי במקומו לא רצה להיות, ואף על פי שהוסיף גדולה השפיל הוא עצמו ונעשה ששי, שנאמר אשר באו עם זרובבל ישוע נחמיה עזריה רעמיה נחמני מרדכי בלשן וכו'.

פרק ה

פרק חמישי, בענין תלמוד תורה

גדולה תורה, שבה הבדיל הב"ה את ישראל עמו ונחלתו מאומות העולם.

גדולה תורה, שבזכותה מציל הב"ה את ישראל עמו ונחלתו מאומות העולם.

גדולה תורה, שבזכותה הב"ה מציל את ישראל מן הייסורין, ולא ישלוט בהם יצר הרע, ושורה עליהם רוח הקדש.
גדולה תורה, שמאירה ללומדיה בעולם הזה ובעולם הבא, שנא' כי נר מצוה ותורה אור וגו'.
גדול תלמוד תורה יותר מן המעשה, שהתלמוד מביא לידי מעשה.
גדול תלמוד תורה מכיבוד אב ואם, שכל הימים שהיה יעקב אבינו בבית עבר ללמוד תורה, לא נענש, אע"פ שלא נתעסק בכיבוד אב ואם.
גדול תלמוד תורה מהקרבת תמידין, שנא' עתה באתי. פי' כשנראה המלאך ליהושע ביריחו, אמ' לו, אמש בטלתם תמיד של בין הערבים ועתה בטלתם תלמוד תורה. אמ' לו יהושע, על איזה מהם באת ליפרע. אמ' לו המלאך, עתה באתי, כלומר על ביטול תלמוד תורה. בד"א שגדול תלמוד תורה מהקרבת תמידין, בתלמוד דרבים, אבל תלמוד דיחיד, עבודה חמורה ממנו.
גדולה תורה מכל כלי חמדה שבעולם, שכל כלי חמדה כל זמן שהן מתיישנין הם פוחתים, אבל דברי תורה כל זמן שהן מתיישנין הם משביחין, שנא' בישישים חכמה ואורך ימים תבונה.
גדולה תורה וגדול שכרה משכר הצלת נפשות ומשכר בנין בית המקדש.
גדולה תורה, שניתנה בין שני שמות, שנא' כי אל דעות ה'.
גדולה תורה, שאינה מתחלפת בדבר אחר, ולא אפי' בדברי תורה. ר' שמעון אומ', משל לשני בני אדם, שהיו עוסקין בפרקמטיא. אמרו, בואו ונחליף. נטל זה מה שביד זה וזה מה שביד זה. נמצא מה שביד זה אין ביד זה. אבל דברי תורה אינן כן. כיצד. שני תלמידי חכמים פגעו זה בזה. אחד שונה סדר מועד ואחד שונה סדר טהרות. אמרו, בואו ונחליף. השנו זה את זה. נמצא ביד זה שנים וביד זה שנים.
גדולה תורה, שנקראת קדושה, שנא' תחלת חכמה יראת ה' ודעת קדושים בינה.
גדולה תורה, שבזכותה ישראל נגאלין מבין האומות, שנא' זכרו תורת משה עבדי וגו', וכתי' בתריה הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא וגו'.
גדולה תורה, שנותנת חיים לעושיה בעולם הזה ובעולם הבא, שנא' כי חיים הם למוצאיהם ולכל בשרו מרפא, ואומר רפאות תהי לשרך ושקוי לעצמותיך, ואומ' עץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה מאושר, ואומר דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום.

פרק ו

פרק ששי, בענין המצות

גדולה מצוה, שמנחלת לעושיה חיים בעולם הזה ובעולם הבא. בעולם הזה מנין, שנא' שמור מצותי וחיה. ובעולם הבא מנין, דתנן ר' אליעזר בן יעקב אומר, כל העושה מצוה אחת קנה לו פרקליט אחד, פי' מליץ טוב, שילין בעדו להצילו מדינה של גיהנם ולהנחילו חיי העולם הבא.

גדולה מצוה, שכל המודה במצות, ועושה אותן בלבב שלם, כאלו מודה במציאות הב"ה ובאלהותו, שנא' והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני. כשם שאני קדוש, כך אתם תהיו קדושים, כשם שאני פרוש, כך אתם תהיו פרושים. כי אני ה' המעלה אתכם מארץ מצרים, על תנאי העליתי אתכם מארץ מצרים, על מנת שתקבלו עול מצותי. שכל המודה בעול המצות מודה ביציאת מצרים, וכל הכופר בעול המצות כופר ביציאת מצרים.

פרק ז

פרק שביעי, בענין גמילות חסדים

גדולה גמילות חסדים יותר מן הצדקה, שהצדקה בממונו של אדם וגמילות חסדים בגופו ובממונו, והצדקה עם החיים בלבד וגמילות חסדים עם החיים ועם המתים, דכתי' ברוך ה' אשר לא עזב חסדו עם החיים ועם המתים, וכתי' יעש ה' עמכם חסד כאשר עשיתם עם המתים ועמדי. והצדקה עם העניים בלבד, וגמילות חסדים עם העניים ועם העשירים. א"ר יוחנן, אין אנו יודעין אי זה חביב, אם גמילות חסדים או צדקה, כשהוא אומר וחסד ה' מעולם ועד עולם על יריאיו וצדקתו לבני בנים, הוי אומ' גמילות חסדים חביבה.

גדולה גמילות חסדים, שכל העושה חסד אפי' עם מי שאינו צריך, הב"ה משלם שכרו. ר' סימון בשם ר' אלעזר אומר, מי שהוא עושה חסד עם מי שאינו צריך, אברהם עם מלאכי השרת, דכתי' והוא עומד עליהם תחת העץ ויאכלו. וכי היו אוכלין. א"ר יודן, היו נראין כאלו אוכלין. מה פרע הב"ה לבניו, המן והבאר והשלו וענני הכבוד שהיו מקיפין עליהם. והלא קל וחומר. ומה מי שהוא עושה חסד עם מי שאינו צריך, ראה מה פרע לו הב"ה, מי שעושה חסד עם מי שצריך, על אחת כמה וכמה.

גדולה גמילות חסדים יותר מתלמוד תורה, דאמ' רב הונא אמ' רב, כל העוסק בתורה בלבד דומה כמי שאין לו אלוה, שנא' ימים רבים לישראל ללא אלהי אמת ולא כהן מורה ולא תורה. מאי ולא תורה. אמ' רב הונא, כל העוסק בתורה בלבד, בלא גמילות חסדים, דומה כמי שאין לו אלוה.

גדולה גמילות חסדים, שגזר דין ושבועה נקרע בה. א"ר שמואל בר נחמני א"ר יוחנן, מנין לגזר דין ושבועה שאינו נקרע, שנא' לכן נשבעתי לבית עלי אם יתכפר עון בית עלי

בזבח ובמנחה עד עולם. אמ' רבא, בזבח ובמנחה אינו מתכפר, אבל מתכפר הוא בתורה ובגמילות חסדים.
גדולה גמילות חסדים, שכל מי שעושה חסד עושין חסד עם זרעו אחריו. למדנו מיהונתן בן שאול, שעשה חסד עם דוד ולימד עליו זכות לפני שאול אביו, שנא' למה יומת מה עשה, וגמל דוד חסד עם מפיבושת בן יהונתן אחרי מות אביו, שנא' ועבדת לו את האדמה, ויהי לבן אדונך לחם ואכלו, ומפיבושת אוכל על שולחנו וגו'.

פרק ח

פרק שמיני, בענין כבוד שבתות וימים טובים
גדולה שבת, שהיא שקולה כנגד כל המצות, שכל המחלל שבתות בפרהסיא, או עובד ע"ז, שניהם כגוים לכל דבריהם.
גדולה שבת, שאסר הב"ה לעשות בה מלאכה, ואע"פ שהמלאכה חביבה לפניו. שהרי הב"ה ברא את העולם במאמר, לא ביגיעה ולא בעמל, ואפי' הכי קרא למעשה בראשית מלאכה, מפני שהמלאכה חביבה לפניו, דכתי' ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו וגו'.
גדולה שבת, שנתנה הב"ה לבחון בה גירי הצדק. שהרי לא פירש מתרי"ג מצות אלא שבת בלבד, שנא' ובני הנכר הנלוים על ה' לשרתו ולאהבה את שם ה' להיות לו לעבדים כל שומר שבת מחללו.
גדולה שבת, שנתנה הב"ה למנוחה לישראל, ואפי' לבהמתן, שנא' למען ינוח שורך וחמורך, כמוך.
גדולה שבת, שאין התינוק נימול עד שתעבור השבת, מפני כבודה, שאין לך שמונה ימים שאין שבת בתוכה.
גדולה שבת, שאין כהן גדול נכנס לעבודה אחר משיחתו עד שתעבור עליו השבת, דכתי' שבעת ימים ילבשם הכהן המשיח וגו'.
גדולה שבת, שאין [המזבח] עצמו כשר לעבודה עד שתעבר עליו השבת, דכתי' שבעת ימים תכפר על המזבח.
גדולה שבת, שאין לך מועד שאינו מתעטר בה. חג המצות שבעה, חג הסוכות שבעה, חג השבועות אחר ספירת העומר חמשים יום, שאין לך חמשים יום שאין בהם שבעה שבתות.
גדולה שבת, שאין הזב והזבה והנדה והיולדת וטמא מת זוכין ליטהר עד שיעבר עליהם השבת.

גדולה שבת, שאין החתן מותר שתמשך סעודתו עד שתעבור עליו השבת, שנא' מלא שבוע זאת.
גדולה שבת, שכשנתדלדלו ישראל ממעשים טובים, לא עמדה להם אלא זכותה של שבת, שנא' ויחנו אלה נכח אלה שבעת ימים, עד שתעבור עליהם השבת, ובימי אליהו היא עמדה [להם, שנא' בשביעית], שהזכיר להם השבת. ובימי יהורם היא עמדה להם, שנא' ויצא מלך ישראל ומלך יהודה [ומלך אדום] ויסובו שבעה ימים.
גדולה שבת, שאינה נדחית אלא מפני סכנת נפשות, כגון חולה מסוכן או תינוק שנפל לים או לנהר או לתוך הבור, או כיוצא בזה.

פרק ט

פרק תשיעי בענין כיבוד אב ואם
גדול כיבוד אב ואם, שהעדיפו הב"ה יותר מכבודו, שנא' כבד את ה' מהונך. בלקט שכחה ופאה ותרומה ומעשרות, אם יש לך אתה חייב, ואם אין לך אינך חייב, ונאמר כבד את אביך ואת אמך, בין יש לך בין אין לך, ואפי' אתה מחזר על הפתחים.
גדול כיבוד אב ואם, שהשוה אותו הכתוב לכבודו של הב"ה, ובמורא ג"כ. בשם כת' את ה' אלהיך תירא, וכתי' איש אמו ואביו תיראו. וג"כ בברכה. בשם כת' ונוקב שם ה' מות יומת, וכתי' ומקלל אביו ואמו מות יומת.
גדול כיבוד אב ואם, שהקיש אותו הב"ה לכבודו. דרש ר' עולא רבה אפיתחא דבי נשיאה, מאי דכתי' יודוך ה' כל מלכי ארץ כי שמעו אמרי פיך. מאמרי פיך לא נאמר, אלא אמרי פיך. בשעה שאמר [הב"ה] אנכי ולא יהיה לך, אמרו אומות העולם, לכבד את עצמו הוא דורש, כיון שאמר כבד את אביך ואת אמך, חזרו למאמרות הראשונים.

פרק י

פרק עשירי, בענין נשואי אשה
גדול נושא אשה הגונה וכשרה, שכל טובות שבעולם סובבין אותו, ומי שאין לו אשה, שרוי בלא טוב, בלא עזר, בלא שמחה, בלא כפרה, בלא ברכה, בלא שלום, בלא חיים. בלא טוב, דכתי' לא טוב היות האדם לבדו. בלא עזר, דכתי' אעשה לו עזר כנגדו. בלא שמחה, דכתיב ושמחת אתה וביתך. בלא כפרה, דכתי' וכפר בעדו ובעד ביתו. בלא ברכה, דכתי' להניח ברכה אל ביתך. בלא שלום, דכתיב ואתה שלום וביתך שלום. בלא חיים, דכתי' ראה חיים עם אשה אשר אהבת.

גדולה הבטחה שהבטיח הב"ה לנשים יותר מן האנשים, שנאמר נשים שאננות קומנה שמענה קולי. אמ' ליה רב לרב חייא, נשים במה זכיין. אמ' ליה, באקרויי בנייהו בבי רב, ובאתנויי להו בבי רבנן, ומתאחרין לגבריהו עד דאתי מבי רבנן.

פרק יא

פרק אחד עשר, בענין גידול בנים

גדול גידול בנים וגדול שכר גידול בנים על הדרך הנכונה. ואע"פ שצער גידול בנים קשה, אפי' הכי אל יתרשל אדם בגידול בניו. [אמר ר' שמעון בן אלעזר, נוח לו לאדם לגדל לגיון אחד של זתים בגליל, ואל יגדל תינוק אחד בארץ ישראל].

גדולה הצלת הבנים לאבות מהצלת האבות לבנים. שהאבות אין מצילין את הבנים אלא מן הייסורין שבעולם הזה בלבד, ומזכין אותן העושר ומזכין אותן החיים ומזכין אותן הכח, אבל ליום הדין אינן יכולין להצילן מדינה של גיהנם, שנא' ואין מידי מציל, לא אברהם מציל את ישמעאל בנו, ולא יצחק מציל את עשו בנו. אבל הבנים מצילין את אבותם מדינה של גיהנם, בין גדולים בין קטנים. גדולה הצלת קטנים מהצלת גדולים, שהצלת גדולים פעמים שהיא משתהת עד ארבעה דורות, והצלת קטנים מיד.

פרק יב

פרק שנים עשר, בענין משא ומתן

גדולה אמונה לפני מי שאמר והיה העולם, שבשכר אמונה שהאמינו ישראל, זכו ששרתה עליהם רוח הקדש, ואמרו שירה לפני הב"ה, שנא' ויאמינו בה' ובמשה עבדו, וכתיב בתריה, אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת לה'.

גדול האמת, שהוא אחד משלשה עמודים שהעולם עומד עליהם, דתנן רבן שמעון בן גמליאל אומר, על שלשה דברים העולם עומד, על הדין ועל האמת ועל השלום.

גדול האמת, שכל מי שעושה מלאכתו באמת עם הבריות, כאלו קיים את התורה כלה, שנא' צדקתך צדק לעולם ותורתך אמת. ובאמת נברא העולם, כמו שמצינו [במעשה בראשית], רמז הכתוב אמת בסופי תיבות בששה פסוקים. ואלו הן. א' ברא' אלהים' את'. ב' וירא' אלהים' את' האור. ג' ויברא' אלהים' את' האדם.. ד' ויברא' אלהים' את' התנינים. ה' וירא' אלהים' את' כל אשר עשה. ו' ברא' אלהים' לעשות'. הא למדת, שכל שנברא בששת ימי בראשית, שהוא קיים על האמת.

גדולה אונאת דברים מאונאת ממון, שזה בגופו וזה בממונו.

פרק יג

פרק שלשה עשר, בעניין הדיין

גדול המשפט, שקרא הב"ה שם כסאו משפט, שנא' צדק ומשפט מכון כסאך חסד ואמת יקדמו פניך.
גדול המשפט, שהוא אחד משלשה דברים הנקראים עוז. ואלו הן. א' התורה, ב' המשפט, ג' המלך המשיח, שיגלה במהרה בימינו. התורה, מנין, דכתי' ה' עוז לעמו יתן, ואומר גבר חכם בעוז. המשפט מנין, דכתיב ועוז מלך משפט אהב, וכתי' עוזה אלהים זו פעלת לנו. המלך המשיח מנין, דכתי' ועמד ורעה בעוז ה', וכתיב ה' בעוזך ישמח מלך.
גדול המשפט, שהשונא אותו אין רפואה למכתו, שנא' האף שונא משפט יחבוש, ואין חבישה אלא רפואה, שנא' הרופא לשבורי לב ומחבש לעצבותם.
גדול המשפט, שלא חזר העולם לתוהו ובוהו אלא על המשפט. והיכן, בדור המבול, שנאמר מבקר לערב יכתו מבלי משים לנצח יאבדו. המשים הזה אין אנו יודעים מה הוא, [אלא שלמדנוהו בואלה] המשפטים אשר תשים לפניהם, הוי אומר המשים זה הדיין.
גדול המשפט, שנתנו הב"ה מתנה לדוד, שנא' לשלמה אלהים משפטיך למלך תן וצדקתך לבן מלך.
גדול המשפט, שבעון חוסר המשפט הרבים נענשו. דא"ר מיאשא, מנין לדין שאם אינו יוצא במועטין להוציא במרובים, שנא' ותהי צעקת העם ונשיהם גדולה. מה כתי' תמן, ואריבה [וגו'] ואתן עליהם קהלה גדולה.
גדול המשפט, שכל דיין שדן את ישראל והוציא את הדין לאמתו אפי' שעה אחת, מעלין עליו כאלו דן את ישראל כל ימי חייו, דכתי' בשמואל וישפט את העם כל ימי חייו. והלא כל ימיו לא היו אלא חמשים ושתים שנה, צא מהם ארבעים שנה שהיה עלי קיים, נשארו שתים עשרה שנים. ללמדך, שכל דיין המוציא את הדין לאמתו, כאלו דן את ישראל כל ימי חייו.
גדול המשפט, שבו נמחלין עונותיהן של ישראל, שנא' אם רחץ ה' את צואת בנות ציון ואת דמי ירושלם ידיח מקרבה ברוח משפט וברוח בער.
גדול המשפט שבו ירושלם מתיישבת, שנא' ואשיבה ידי עליך וגו', וכתי' ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועציך כבתחלה אחרי כן יקרא לך עיר הצדק קריה נאמנה, וכתי' בתריה ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה.
גדול המשפט, שבו מלכות מלך המשיח עומד, שנא' מלך שופט באמת דלים כסאו לעד יכון.

פרק יד

פרק ארבעה עשר, בענין השמח בחלקו

גדול הנהנה מיגיעו יותר מיראת שמים, שביראה כתי' אשרי כל ירא ה'. ובמלאכה כתי' יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך, אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא. ולא שרתה שכינה על משה רבינו ע"ה אלא מתוך מלאכה, שנא' ומשה היה רועה וגו', וכתי' וירא מלאך ה' אליו וגו'.

גדולה מלאכה, שלא נקרא אדם שלם אלא על ידי מלאכה. ואיזה, זה אברהם אבינו ע"ה, שנא' התהלך לפני והיה תמים, וכתי' ואתנה בריתי ביני ובינך וגו'. וכבר היה יכול לבראתו מהול, אלא שהמלאכה חביבה.

גדולה מלאכה, שעל בטלונה מפרישין את הבעל מאשתו. דתנן המדיר את אשתו מלעשות מלאכה, יוציא ויתן כתובה, שהבטלה מביאה לידי שעמום.

גדולה מלאכה, שכמה בריות ברא הב"ה בעולמו, ולא מסר מלאכה אלא לבני אדם בלבד. וכן היה ר' מאיר אומ', ראית מימיך ארי סבל, דוב קייץ, שועל חנוני, או אחת מן החיות עושה מלאכה. למה לא ניתנה להם מלאכה, לא מפני שהם שפלים, אלא מפני שהמלאכה חביבה.

גדולה מלאכה, שכל הנביאים התעסקו בה. יעקב אבינו ע"ה אמר, אשובה ארעה צאנך אשמור. משה רבינו ע"ה, ומשה היה רועה. דוד ע"ה, ויקחהו ממכלאות צאן. עמוס ע"ה, כי בקר אנכי ובולס שקמים.

גדולה מלאכה, שלא שרתה רוח הקדש על אלישע ע"ה אלא מתוך המלאכה, דכתי' וילך משם וימצא את אלישע בן שפט והוא חורש, ואמ' לו אליהו ע"ה, שוב כי מה עשיתי לך, כדי שלא יבטל מן המלאכה.

גדולה מלאכה, שלא שרתה שכינה בישראל עד שעשו מלאכה, שנא' וירא משה את כל המלאכה והנה עשו אותה כאשר צוה ה' את משה ויברך אותם משה, ובמה בירך אותם. אמ' להם, יהי רצון שתשרה שכינה במעשה ידיכם. וכן היה, שנא' והענן מלא את המשכן.

גדולה מלאכה לפני הב"ה, שכשם שצוה לישראל על השבת, כך צוה אותם על המלאכה, שנא' זכור את יום השבת לקדשו, ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך.

גדולה מלאכה, שהגוזל מחבירו אפי' שוה פרוטה יוליכנה אחריו אפי' למדי, והפועל עם חבירו אוכל אפי' בתמרים.

גדולה מלאכה, שהנהנה שוה פרוטה מן ההקדש מעל, והפועלים שעשו מלאכת הקדש נוטלין שכרן מתרומת הלשכה.

גדולה מלאכה, שכל המצות והמעשים טובים נקראין מלאכה, שכך אומרין להם מלאכת הקדש.
גדול השמח בחלקו והמתפרנס ממלאכתו, שבמדה הטובה הזאת ניצול מכמה עבירות, מן הקנאה ומן החימוד ומן הגניבה ומן הגזל, שנא' לא תחמוד אשת רעך, ואע"פ שאינו עושה כלום אלא מהרהר בלבו. והמקנא בחבירו הוא מגונה עד מאד. וסבת הקנאה הוא רוע הלב. וסבת הקנאה היא ג"כ מי שאינו שמח בחלקו. ולעולם שני המדות האלו לא יהיו באדם אחד, שאם יקנא בחבירו בידוע שאינו שמח בחלקו, ואם לא יקנא בחבירו בידוע שהוא שמח בחלקו.

פרק טו

פרק חמשה עשר, בענין הכעס והחמה
גדול המעביר על מדותיו ואינו כועס, שהב"ה אוהב אותו ושומע תפלתו. דתניא שלשה הב"ה אוהבן, מי שאינו כועס, ומי שאינו משתכר, ומי שאינו עומד על מדותיו.
גדול המעביר על מדותיו ואינו כועס. א"ר שמואל בר נחמני א"ר יונתן, כל הכועס כל מיני פורענות של גיהנם שולטין בו, שנא' והסר כעס מלבך והעבר רעה מבשרך, ואין רעה אלא גיהנם, שנא' וגם רשע ליום רעה.
גדול המעביר על מדותיו ואינו כועס, שכל הכועס נקרא רשע, שנא' רשע יראה וכעס. ר' ירמיה מדפתי אומר, אף משכח תלמודו ומוסיף טפשות, שנא' כי כעס בלב כסילים ינוח. רב נחמן בר יצחק אומר, בידוע כי עונותיו מרובין מזכיותיו, שנא' ובעל חמה רב פשע. ר' עקיבא אומ', החובט פתו לארץ והמפזר מעותיו בחמתו אינו נפטר מן העולם עד שיצטרך לבריות. הוא היה אומר, כל הקורע בגדיו בחמתו והמשבר כליו בחמתו סוף שהוא עובד ע"ז, שכך היא אומנותו של יצר הרע, היום אומ' לו כך, ולמחר יאמר, לך עבוד [עבודה זרה].

פרק טז

פרק ששה עשר, בענין החנופה והליצנות
גדולה עונשה של חנופה, שהיא שקולה כנגד ע"ז וגלוי עריות ושפיכות דמים. ע"ז מנין, דכתי' לעשות חונף ולדבר אל ה' תועה, ואין תועה אלא ע"ז, שנא' הבל המה מעשה תעתועים. גלוי עריות מנין, שנא' הן ישלח איש את אשתו והלכה מאתו והיתה לאיש אחר [וגו'] הלא חנוף תחנף הארץ, וכתי' והיה מקול זנותה ותחנף הארץ בדמים.
גדול עונשה של חנופה, שבשבילה הגשמים נעצרין, שנא' ותחניפי ארץ בתזנותיך וברעתך, וכתי' בתריה וימנעו רביבים ומלקוש לא היה.

גדול עונשה של חנופה, שכל המחניף לחבירו נדון בגיהנם לעד ולעומי עולמים, שנא' פחדו בציון חטאים רעדה אחזה חנפים מי יגור לנו אש אוכלה ומי יגור לנו מוקדי עולם. גדול עונשה של חנופה, שכל המחניף כאלו עבר על תורה שבכתב ותורה שבעל פה, שנא' והארץ חנפה תחת יושביה כי עברו תורות חלפו חוק, תורה אין כתי' כאן, אלא תורות.

גדול עונשה של ליצנות, דאמ' ר' אלעזר, כל המתלוצץ ייסורין באין עליו, שנא' ועתה אל תתלוצצו פן יחזקו מוסריכם וגו'. אמ' להו רבה לרבנן, במטותא מניכו, לא תתלוצצון, דלא ליתו עליכון ייסורין. אמ' רב קטינא, כל המתלוצץ מזונותיו מתמעטין, שנא' משך ידו את לוצצים. א"ר שמעון, כל המתלוצץ נופל בגיהנם, שנא' זד יהיר לץ שמו עושה בעברת זדון, ואין עברה אלא גיהנם, שנא' יום עברה היום ההוא. א"ר הושעיה, כל המתייהר נופל בגיהנם, שנא' ועתה אל תתלוצצו פן יחזקו מוסריכם וגו'.

פרק יז

פרק שבעה עשר, בענין אהבת החברים

גדול השלום ושנאת מחלוקת, שאפי' עובדין ע"ז כביכול אין שכינה יכולה לנגוע בהם, שנא' חבור עצבים אפרים הנח לו. ואם יש ביניהם מחלוקת, מה נאמר בהם, חלק לבם עתה יאשמו.

גדולה אהבת הבריות, שהיא שקולה כנגד כל התורה כולה. דתניא מעשה בגוי אחד, שבא לפני הלל לגיירו. אמ' לו, גיירני על מנת שתלמדני תורה על רגל אחד. אמ' לו, ואהבת לרעך כמוך.

גדול עונשה של שנאת חנם, שהחריבה ירושלם ובית המקדש. וסמך לדבר, "איכה ["ישבה "בדד "העיר, ר"ת איבה]. תניא מקדש [שני], שהיו בו בקיאין ועוסקין בתורה ובגמילות חסדים, מפני מה חרב, מפני שנאת חנם שהיתה ביניהם. ללמדך, ששקולה שנאת חנם כנגד שלש עבירות, עבודה זרה וגלוי עריות ושפיכות דמים.

פרק יח

פרק שמונה עשר, בענין לשון הרע

גדול עונשה של לשון הרע מעונש עובדי ע"ז ומגלי עריות ושפיכות דמים. מע"ז, דכתי' אנא חטא העם הזה חטאה גדולה. גילוי עריות, דכתי' ואיך אעשה הרעה הגדולה. משפיכות דמים, דכתי' ויאמר קין אל ה' גדול עוני מנשוא. בכולן נאמר גדולה או גדול, ובמספר לשון הרע לא נאמר גדולה ולא גדול אלא גדולות, שנא' יכרת ה' כל שפתי חלקות לשון מדברת גדולות.

גדול עונשו של מספר לשון הרע, שבשבילו נגעים באין על האדם. דא"ר פדת ברית כרותה נתן הב"ה בעולם, שכל מי שמספר לשון הרע ילקה בצרעת, שנא' זאת תהיה תורת המצורע, אל תקרי מצורע, אלא מוציא שם רע. ורוח הקדש צווחת, אל תתן את פיך לחטיא [את] בשרך.
גדול עונשם של מספרי לשון הרע, שבשבילם הגשמים נעצרין, שנא' רוח צפון תחולל גשם ופנים נזעמים לשון סתר.
גדול עונשה של נבלות הפה, דתניא כל המנבל את פיו, אפי' נגזר עליו גזר דין של שבעים שנה לטובה, נהפך עליו לרעה.

פרק יט

פרק תשעה עשר, בענין כסוי הסוד
גדול כסוי הסוד, שכל המגלה סוד חבירו כאלו שופך דמים, שנא' לא תלך רכיל בעמך לא תעמוד על דם רעך. ופרשו ז"ל לא תעמוד על דם רעך, זה הקורא כתב של חבירו.
גדול כסוי הסוד, שהזהיר עליו שלמה ע"ה, ואפי' על סוד של שונאו, שנא' ריבך ריב את רעך וסוד אחר אל תגל.
גדול כסוי הסוד, שהזהיר עליו שלמה ע"ה, וקרא למגלה סוד חבירו רכיל, שנא' הולך רכיל מגלה סוד ונאמן רוח מכסה דבר. ד"א הולך רכיל מגלה סוד, מי שהוא הולך רכיל, סופו לגלות סוד חבירו שהפקיד אצלו, אבל נאמן רוח מכסה דבר, אפי' דבר בעלמא הוא מכסה אותו ואינו מגלהו, כ"ש סוד שהפקיד חבירו אצלו.
גדול המכסה סוד חבירו, שהוא מקיים מחשבת חבירו, ואם אינו מכסה סוד חבירו הוא מפר מחשבתו, שנא' הפר מחשבות באין סוד. כשיועץ אדם עם חבירו, ויאמר לו, רצוני לעשות כך וכך, אם יגלה סודו, נמצא מפר מחשבות חבירו, ולא יתקיים הדבר, מפני שהוא מגלה אותו.

פרק כ

פרק עשרים, בענין דרך ארץ
גדולה דרך ארץ, שהיא שקולה כנגד כל התורה, כדדרשא בר קפרא, אי זו היא פרשה קטנה שכל גופי תורה תלויין בה, הוי אומר זו דרך ארץ, שנא' בכל דרכיך דעהו והוא יישר ארחותיך.
גדולה דרך ארץ, שהיא שקולה כנגד כל התורה, דתניא ר' אליעזר אומר, יהי לך שתי ידות, אחת בתורה ואחת בדרך ארץ, שכל מי שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ, אין זה מן היישוב. א"ר שמואל בר נחמני, עשרים ושתה דורות קדמה דרך ארץ את

התורה, ה"ה לשמור את דרך עץ החיים, דרך זו דרך ארץ, חיים זו התורה, דכתי' עץ חיים היא למחזיקים בה. ושנו חכמים אם אין דרך ארץ אין תורה, אם אין תורה אין דרך ארץ. גדולה דרך ארץ, שכל מי שיש בו דרך ארץ זוכה ורואה בנחמה, שנא' ושם דרך אראנו בישע אלהים.

גדולה דרך ארץ, שכל מי שיש בו דרך ארץ הוא אהוב לבריות ולהב"ה, דתנן כל מי שרוח הבריות נוחה הימנו רוח המקום נוחה הימנו, וכל שאין רוח הבריות נוחה הימנו אין רוח המקום נוחה הימנו. ויהיה עלוב ולא עולב, נרדף ולא רודף, יסבול מכל אדם ולא יקניט אפי' לעבדו ולשפחתו, מכבד את הבריות, ואפי' הם קטנים ממנו יהיו בעיניו גדולים ממנו.

גדול כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה. ויהיה גומל חסד לכל, ואפי' למי שהרע לו הרבה. יהיה דיבורו בחן ובנחת עם הבריות, יהיה דואג לצרתן ולא יהיה שמח לאידן. שונא את הכבוד, שונא את הממון, שונא את המחלוקת, אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה.

גדולה דרך ארץ, שכל מי שיש בו דרך ארץ הוא אהוב לבריות ולהב"ה, דתנן כל מי שרוח הבריות נוחה הימנו רוח המקום נוחה הימנו, וכל שאין רוח הבריות נוחה הימנו אין רוח המקום נוחה הימנו. ויהיה עלוב ולא עולב, נרדף ולא רודף, יסבול מכל אדם ולא יקניט אפי' לעבדו ולשפחתו, מכבד את הבריות, ואפי' הם קטנים ממנו יהיו בעיניו גדולים ממנו.

גדול כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה. ויהיה גומל חסד לכל, ואפי' למי שהרע לו הרבה. יהיה דיבורו בחן ובנחת עם הבריות, יהיה דואג לצרתן ולא יהיה שמח לאידן. שונא את הכבוד, שונא את הממון, שונא את המחלוקת, אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה.

גדול השלום

גדול השלום, שעליו העולם קיים, דתנן רבן שמעון בן גמליאל אומר, על שלשה דברים העולם קיים, על הדין ועל האמת ועל השלום.

גדול השלום, שכל מדות שברא הב"ה נתן להם קצבה ותכלית, חוץ משני מדות, התורה והשלום. התורה מנין, שנא' לכל תכלה ראיתי קץ רחבה מצותך מאד. השלום מנין, שנא' למרבה המשרה ולשלום אין קץ. לפי' נתן הב"ה שכר עמלי תורה שלום ושכר רודפי שלום תורה. שכר עמלי תורה שלום, שנא' ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום.

שכר רודפי שלום תורה, שנא' מרמה בלב חורשי רע וליועצי שלום שמחה, ואין שמחה אלא תורה, שנא' פקודי ה' ישרים משמחי לב. ללמדך, שאין חביב כשתיהן. ר' ישמעאל אומר, שלשה עשר חבב הב"ה ואמר בהם לי, ומכולם לא כפל אלא על השלום. ואלו הן. כהנים, לוים, וישראל, סנהדרין, והבכורות, ותרומת המשכן, והקרבנות, ושמן המשחה, ארץ ישראל, וירושלם, ובית המקדש, ומלכות בית דוד, והכסף והזהב. כהנים, דכתי' וכהנו לי. לויים, דכתי' ולקחת את הלוים לי. ישראל, דכתי' ואתם תהיו לי. סנהדרין, דכתי' אספה לי שבעים איש מזקני ישראל. הבכורות, דכתי' כי לי כל בכור. התרומות, דכתי' ויקחו לי תרומה. הקרבנות, דכתי' תשמרו להקריב לי. שמן המשחה, דכתי' שמן משחת קדש יהיה זה לי. ארץ ישראל, דכתי' העיר אשר בחרתי לי. בית המקדש, דכתי' הוא יבנה לי. מלכות בית דוד, דכתי' כי ראיתי בבניו לי מלך. הכסף והזהב, דכתי' לי הכסף ולי הזהב אמר ה'. ומכולן לא כפל אלא השלום, שנא' או יחזק במעוזי יעשה שלום לי שלום יעשה לי. ר' אומר, שלום זו תורה, שנא' ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום. והתורה כולה שלום, שנא' דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום.

גדול השלום, ששם הקדש, שנכתב בקדושה, שימחה על המים, להטיל שלום בין איש לאשתו. ר' מאיר היה יושב ודורש בליל שבת, והיתה אשה אחת שם ששומעת קולו וערבה לה, והמתינה שם עד שנשלם, והלכה לביתה, ומצאה הנר שכבה. אמ' לה בעלה, היכן היית. אמרה לו, הייתי יושבת ושומעת קולו של דרשן אחד. נשבע לה שלא תכנס לכאן עד שתרוק בפניו. טרדה מביתו, ועשתה שלשה חדשים חוצה, עד ששמע הדבר ר' מאיר. בא אליה ומצאה עם הנשים. אמ', שיש ביניכם מי שיודעת ללחוש את העין, שעיני מרדה עלי. אמרו לה שכנותיה, הרי המקום, עשה רצונך, לחשי לו, ותרוקי ותצא. אמ' לה, אמרי לבעליך, אתה אמרת פעם אחת, כבר רקקתי שבעה פעמים. אמרו לו תלמידיו, כל כך בזית את התורה. אמ' להם, דיו לעבד להיות כרבו, לא די למאיר שיהא שוה לקונו, שהרי אמ' הכתוב, שמו הגדול, שנכתב בקדושה, ימחה על המים, כדי להטיל שלום בין איש לאשתו.

גדול השלום, שלא התחיל הב"ה לבראת דבר בעולמו אלא בדבר שהוא שלום, ואי זה, זה האור, שנא' ויאמר אלהים יהי אור. ומנין שהאור שהוא שלום, שנא' יוצר אור ובורא חשך עושה שלום [וגו']. מכאן אמרו ז"ל, נר ביתו וקדוש היום, נר ביתו עדיף, משום שלום ביתו. פי' האור נקרא שלום, לפיכך מקדימין הנר, שהוא אור ושלום ליין.

ר' אלעזר אומר, גדול השלום, שלא נטעו הנביאים בפי כל הבריות אלא שלום. ר' שמעון בן חלפתא אומר, גדול השלום, שאין כלי מקבל צדקה אלא שלום, שנאמר ה' עוז לעמו

יתן ה' יברך את עמו בשלום. ר' אלעזר הקפר אומר, גדול השלום, שאין סותם כל הברכות אלא שלום, שנא' יברכך ה' וישמרך, יאר ה' פניו אליך ויחנך, ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום. ר' מני אומ', גדול השלום שכל הברכות והנחמות, שהבטיח הב"ה את ישראל, חותמיהן שלום. בקרית שמע בלילה, ופרוש עלינו סוכת שלומך. בליל שבת, מעין הברכות ורוב ההודאות לאדון השלום. ברכת כהנים, וישם לך שלום. סיום התפלה, עושה שלום במרומיו וכו'. אין לי אלא בברכות, בקרבנות מנין, שנא' זאת התורה לעולה ולמנחה ולחטאת ולאשם ולמלואים ולזבח השלמים, שהן מביאין שלום. אין לי אלא קרבנות יחיד, קרבנות צבור מנין, שנא' אלה תעשו לה' במועדיכם לבד מנדריכם ונדבותיכם, ושלמיכם, ואין לי אלא בעולם הזה, בעולם הבא מנין, ת"ל הנני נוטה אליה כנהר שלום וגו'. [וחכמים] אומרים, גדול השלום, שכשמלך המשיח בא, אינו פותח תחלה אלא בשלום, שנאמר מה נאוו על ההרים רגלי מבשר משמיע שלום מבשר טוב משמיע ישועה אומר לציון מלך אלהיך.

גדול השלום מן הברכה ומן השמירה שהוא מסיים בו. כיצד. יברכך ה', זו ברכת פרי האדמה, ולדות האדם, ולדות הבהמה, וכן הוא אומר השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך ישראל ואת האדמה אשר נתת לנו וגו'. וישמרך, מן הגייסות, וכן הוא אומר אמונים נוצר ה'. יאר ה' פניו אליך, אלו טעמי תורה ודקדוקיה, וכן הוא אומר כי נר מצוה ותורה אור. ויחנך, שימשך עליך חוט של חסד, וכן הוא אומר וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך. ישא ה' פניו אליך, שאם יהיו עונותיך כנגד זכיותיך ביום הדין, יכריע לך כף מאזנים של זכיות, וכן הוא אומר נשאת עון עמך כסית כל חטאתם סלה. ואעפ"כ השלום חביב מכולם, שהוא באחרונה, שנא' וישם לך שלום. ר' אלעזר בנו של ר' אלעזר הקפר אומ', גדול השלום, שאפי' עובדי ע"ז ושלום ביניהם כביכול אמ' המקום אין השטן נוגע להם, שנא' חבור עצבים אפרים הנח לו, משנחלקו מה נאמר בהם, חלק לבם עתה יאשמו. וגרסי' בספרי וישם לך שלום, שלום בכניסתך, שלום ביציאתך, שלום עם כל אדם. ר' חנינא סגן הכהנים אומר, וישם לך שלום, בביתך. ר' נתן אומר, שלום זה דוד, שנא' למרבה המשרה ולשלום אין קץ.

גדול השלום, שאפי' בשעת מלחמה צריכין שלום, שנאמר כי תקרב אל עיר להלחם עליה וקראת אליה לשלום.

גדול השלום, שאפי' המתים צריכין שלום, שנא' ואתה תבוא אל אבותיך בשלום תקבר בשיבה טובה, וכתי' בשלום תמות, וכתי' יבא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכוחו.

גדול השלום, שניתן לעושי תשובה, שנא' בורא ניב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב אמר ה' ורפאתיו.
גדול השלום, שניתן ללומדי תורה, שנא' וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך.
גדול השלום, שנתנו הב"ה לחסידים, שנא' אשמעה מה ידבר האל ה' כי ידבר שלום אל עמו ואל חסידיו. והיא המתנה שנתן הב"ה לענוים, שנא' וענוים יירשו ארץ והתענגו על רוב שלום. והיא המתנה שנתן הב"ה לתמימים ולישרים, ושניהם בפסוק אחד, שנא' שמר תם וראה ישר כי אחרית לאיש שלום. וכלן מפני שרדפו את השלום. חסידים, אלו שמעבירין על מדותיהן ואינן נוקמין ונוטרין, שנא' כי חסיד אני לא אטור לעולם. ענוים, אלו ששומעין חרפתן ואינן משיבין, שנא' ותדבר מרים ואהרן במשה, ובשביל ששמע ושתק נקרא עניו, שנא' והאיש משה עניו מאד. תמימים, אלו ששומעין חרפתן ואינן יודעין להשיב, שלא למדו לשונם לזה ולא ידעו מריבה, שנא' תם אני לא אדע נפשי. ישרים, אלו השומעים בעת קטטה דבר שאינו הגון ומחזירין לאומרו כהוגן, שנא' מה נמרצו אמרי יושר. ולפי שכולן רודפי שלום, נתן הב"ה בהם ארבע מדות שחותמין שלום, שנא' חסד ואמת נפגשו צדק ושלום נשקו. אין לי אלא בחייהן, במיתתן מנין, שנא' יבא שלום ינוחו על משכבותם. ואין לי אלא בעולם הזה, בעולם הבא מנין, שנא' יצר סמוך תצור שלום שלום כי בך בטוח.
גדול השלום, שניתן לעושי צדקה, שנא' והיה מעשה הצדקה שלום.
גדול השלום, ששמו של הב"ה קרוי שלום, שנא' ויקרא לו ה' שלום. מכאן אמרו ז"ל שאין שואלין שלום בבית הכסא, ולא בבית המרחץ, ולא במקום הטינופת.
ר' חנינא סגן הכהנים אומר, גדול השלום, ששקול כנגד כל מעשה בראשית, שנא' יוצר אור ובורא חשך עושה שלום ובורא רע.
חזקיה אמ' בה שנים, גדול השלום, שכל המצות כתיב בהן כי תפגע, כי תראה, כי יקרא, כי תבנה, אם באת אחת מאלו לידך אתה זקוק לעשותה, ואם אין אתה זקוק לעשותה, אבל השלום מה כתיב בו, בקש שלום ורדפהו, ר"ל בקשהו ממקומך ורודפהו ממקום אחר. ועוד אמ' חזקיה, גדול השלום, שכל אותן המסעות שהיו ישראל נוסעין, במחלוקת היו נוסעין ובמחלוקת היו חונים, שכך כתיב ויסעו ויחנו, כלומר כל אחד כנגד חבירו, אבל כשבאו להר סיני, נעשו כלם לב אחד, דהא כתי' ויחן שם ישראל, כלם בלב אחד. אמ' הב"ה, הרי באה השעה שאני נותן תורתי לישראל. בר קפרא אמ' בה שלשה. גדול השלום, ששינה הכתוב, כדי להטיל שלום בין אברהם לשרה. כתי' אחרי בלותי היתה לי עדנה ואדני זקן, וכשאמ' לאברהם, לא אמר כך, אלא אמ' האף אמנם אלד ואני זקנתי.

אמ' רבן שמעון בן גמליאל, גדול השלום ששינה הכתוב, כדי להטיל שלום בין יוסף לאחיו. שכך כתי', אביך צוה לפני מותו לאמר, כה תאמרו ליוסף אנא שא נא פשע אחיך וחטאתם וגו', ולא מצינו שצוה יעקב בכך. ועוד אמ' בר קפרא, גדול השלום ששינה הכתו' בנביאים, כדי להטיל שלום בין מנוח לאשתו. שכך אמ' לה המלאך, הנה נא את עקרה ולא ילדת והרית וילדת בן. ולמנוח אמר, מכל אשר אמרתי אל האשה תשמר, מכל מקום סימנין היא צריכה.

וגרסי' באבות דר' נתן הלל אומר, הוי מתלמידיו של אהרן, אוהב שלום ורודף שלום. מלמד שהיה אהרן ע"ה שואל בשלום בוגדי ישראל ורשעי ישראל, וכשהיה אחד מהם מבקש לעשות עבירה, היה אומר, אוי לי, מחר יבא אהרן ושואל בשלומי, היאך אני משיבו, והיה בוש ולא היה סורח. וכן איש שהיה צוהב את חבירו, היה אהרן הולך אצלו, ואומר לו, בני, למה צהבת את פני חבירך היום, עכשו בא אצלי, והיה בוכה, ומתחנן, ואומר, אוי לי שצהבתי את חבירי שהוא גדול ממני, הריני עומד בשוק, לך בחסדך ובקש ממנו מחילה. וכך אומר לחבירו. כיון שיצאו לשוק, ופגעו זה בזה, היו מגפפין זה את זה ומנשקין זה את זה. וכך היה אהרן עושה כל הימים, עד שהיה מטיל שלום בין אדם לחבירו. וכן איש שהיה צהוב עם אשתו ומשלחה מביתו, היה אהרן ע"ה הולך אצלו, ואומר לו, בני, למה צהבת עם אשתך. היה אומר לו על שסרחה עלי. היה אומר לי, הריני עורבה שאינה סורחת עליך מעתה. היה הולך אצל אשתו, ואומ' לה, בתי, למה צהבת עם בעליך. היתה אומרת, על שהכני וקללני. היה אומר לה, הריני עורבו שאינו מכה אותך ולא מקלל אותך מעתה. וכן היה אהרן ע"ה עושה כל ימיו, עד שהיה מכניסה בעלה לתוך ביתו, והיתה מתעברת ויולדת בן, ואומרת, לא ניתן לי הבן הזה אלא בזכות אהרן, והיו קורין שמו אהרן. ויש אומרים, יותר משלשת אלפים בישראל היה שמם אהרן, וכשמת חלצו יותר מעשרים וארבעה אלפים בנים ובני בנים, לכך נאמר ויבכו את אהרן שלשים יום כל בית ישראל.

ועוד אמ' בר קפרא, גדול השלום, שאפי' העליונים צריכים לו, שנא' המשל ופחד עמו עושה שלום במרומיו. כיצד. הרקיע הוא של מים, שנא' המקרה במים עליותיו, והכוכבים הן של אש, שנא' הללוהו כל כוכבי אור, והם בשלום זה עם זה, לא הם מרתיחים את הרקיע ולא הרקיע מכבה אותם, לכך נאמר עושה שלום במרומיו. ד"א המלאכים הללו, גופיהן ברואין מן המים וקפואין ועומדין כזכוכית, שנא' וגויתו כתרשיש, וראשיהן של אש, שנא' ופניהם כמראה הבזק, וכתי' ועיניו כלפידי אש, לא זה מרתיח את זה ולא זה מכבה את זה. ד"א עושה שלום במרומיו, מעולם לא ראתה

[החמה] פגימתה של לבנה ולא פגימת הקשת, אלא כשהלבנה מתחלת לחסר, מתחלה חסרה מן הצד הרחוק מן החמה, והקשת לעולם אחורי החמה, שאלו היתה לפניה, היו עובדי החמה אומרים, ראו כחו של אלהינו, שהקשת לפניו ויורה חצים, ויתחזקו עובדי ע"ז. ד"א עושה שלום במרומיו, החיות הללו של אש הן, שנא' ודמות החיות מראיהן כגחלי אש, והן טעונין רקיע של שלג, והוא הרקיע השמיני, שנא' ודמות על ראשי החיה רקיע כעין הקרח הנורא, שהוא השלג, שנא' משליך קרחו כפתים לפני קרתו מי יעמד, והן טעונין אותו לעד ולעולמי עולמים, לא זה מרתיח את זה ולא זה מכבה את זה. אבא חנן אומר, אלו היתה האש מלמעלה והשלג מלמטה, הייתי אומר, דרכה של אש לעלות ודרכו של שלג [לירד], שאינן נוגעין זה בזה, וכ"ש כשהשלג מלמעלה ואינו יורד והאש מלמטה ואינו עולה, תימה תמהין יש בכך, לכך נאמר עושה שלום במרומיו. ד"א עושה שלום במרומיו, שעשה שלום בין האור ובין החושך, שנא' ויקרא אלהים לאור יום ולחושך קרא לילה. א"ר יוחנן, קרא הב"ה לאור יום, ואמ' לו, היום יהא תחומך, וקרא לחושך, ואמ' לו, הלילה יהי תחומך. ראיה לדבר, המימיך צוית בקר ידעת השחר מקומו. ד"א עושה שלום במרומיו, הכריע בין העליונים ובין התחתונים. ביום ראשון ברא שמים וארץ, מן העליונים ומן התחתונים. בשני ברא מן העליונים, שנא' ויאמר אלהים יהי רקיע בתוך המים. בשלישי ברא מן התחתונים, שנא' תדשא הארץ. ברביעי ברא מן העליונים, שנא' יהי מאורות. בחמישי ברא מן התחתונים, שנא' תוצא הארץ נפש חיה. בששי ברא את האדם. אמ', אם אני בורא [אותו] מן העליונים, הרי זה מוסיפין על התחתונים בריה אחת, ואם בורא אני אותו מן התחתונים, הרי זה מוסיפין על העליונים בריה אחת. מה עשה הב"ה. בראו מן העליונים ומן התחתונים, שנא' וייצר ה' אלהים את האדם עפר מן האדמה, הרי מן התחתונים, ויפח באפיו נשמת חיים, משמי שמים העליונים. לכך נאמר עושה שלום במרומיו. ומה אם עליונים, שאין ביניהם לא שנאה ולא קנאה, ולא איבה ולא תחרות, צריכין שלום, שנא' עושה שלום במרומיו, תחתונים, שיש ביניהם כל המדות הללו, על אחת כמה וכמה.

גדול השלום, שלא בשר הב"ה את אברהם אבינו ע"ה אלא בשלום, שנא' ואתה תבא אל אבותיך בשלום. גדול השלום, שלא שיבח הכתו' ליצחק אבינו ע"ה אלא בשלום. כשבא לו אבימלך, אחר שטרדו ממלכותו, שנא' ויאמר אבימלך ליצחק לך מעמנו כי עצמת ממנו, ויצחק לא גמלו כמעשיו, אלא האכיל אותו ואת אנשיו והשקם, שנא' וישלחם יצחק וילכו מאתו בשלום. גדול השלום, שלא בקש יעקב אבינו ע"ה מהב"ה אלא שלום, שנא' ושבתי בשלום אל בית אבי. גדול השלום, שלא נגלה הב"ה על משה רבינו ע"ה

תחלה, לא בחיות ולא בכרובים ולא באופנים, אלא מתוך דבר שהוא שלום, שנא' וירא מלאך ה' אליו בלבת אש מתוך הסנה וירא והנה הסנה בוער באש והסנה איננו אוכל. הראהו האש בוערת על דבר שנשרף ולא נשרף, ר"ל עשה שלום בין האש ובין הסנה ולא שכבה האש את הסנה.

גדול השלום, שלא שיבח הב"ה את אהרן אלא בשלום, שנא' בריתי היתה אתו החיים והשלום. נתן לו הב"ה מה שלא נתן לאדם, ולא אפי' למקצת מלאכי השרת, ומה נתן לו, שיכנס לפני ולפנים, מה שאין אדם יכול להכנס, ואפי' אותם שכתוב בהם ודמות פניהם פני אדם, שנא' וכל אדם לא יהיה באוהל מועד בבואו לכפר בקדש עד צאתו.

גדול השלום, שבו נתבשר פנחס, שנא' הנני נותן לו את בריתי שלום. גדול השלום, שבו נתבשר דוד, שנא' ורוח לבשה את עמשי ראש השלישים לך דוד ועמך בן ישי שלום שלום לך ושלום לעזרך כי עזרך אלהיך. גדול השלום, שבו נקרא שלמה. דתניא הרבה שמות נקראו לו, ואין חביבין אלא שלשה, וכולן ענין אחד הן, שלמה, אגור, קהלת. על שם שלום שלמה, כי שלמה יהיה שלמה, למה, כי שלום ושקט אתן בימיו. קהלת ואגור לשון כנוס, שהיו כל ישראל מכונסין בימיו וביניהם שלום, שנא' וישב יהודה וישראל לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו מדן ועד באר שבע, לא זה גוזל את זה ולא חומס זה את זה. גדול השלום, שלא בקש חזקיהו המלך אלא שלום, שנאמר ויאמר טוב דבר ה' אשר דברת ויאמר אך אם שלום ואמת יהיה בימי. גדול השלום, שבו שבח הב"ה למרדכי, שנאמר דורש טוב לעמו ודובר שלום לכל זרעו. ובשעת ישיבתה של ירושלם לא נתברכה אלא בשלום, שנא' שאלו שלום ירושלם ישליו אוהביך. ולא נתחנך בית המקדש אלא בשלום, שנא' יהי שלום בחילך שלוה בארמנותיך. ולא נתבשרו ישראל אלא בשלום, שנאמר למען אחי ורעי אדברה נא שלום בך.

גדול השלום, שהוא קודם לשבחו של הב"ה. שכן מצינו כשבא יתרו אצל משה רבינו ע"ה, לא פתח תחלה לא ביציאת מצרים, ולא בקריעת ים סוף, ולא בעשרת הדברות, ולא במן, ולא בשלו, ולא בענן, אלא בשלום, שנא' וישאלו איש לרעהו לשלום, ואחר ויספר משה לחותנו, מפני שהשלום מיישב הדעת לשמוע כל אלה.

גדול השלום, שכל מצות שעושין הרשעים בעולם הב"ה נותן להם שכרן משלם בעולם הזה, כגון חיים ובנים ועושר ונכסים וכבוד, וכן שאר טובות, חוץ מן השלום, שנא' אין שלום אמר ה' לרשעים.

גדול השלום, שאפי' עשה אדם כמה מצות ולא עשה שלום, אין בידו כלום. שכן מצינו ביהוא, שעקר ע"ז מישראל, והשמיד בית אחאב, והכה לאיזבל הרשעה, ולפי שלא היה

בידו שלום, לא עשה כלום. ומנין שלא היה בידו שלום, שנא' וילך רוכב הסוס לקראתו ויאמר כה אמר המלך השלום ויאמר יהוא מה לך ולשלום סוב אל אחרי.
גדול השלום, שהוא קודם למלחמת הרשות, כדגרסי' באלה הדברים רבה כי תקרב אל עיר להלחם עליה וקראת אליה לשלום. ראה כמה כחו של שלום. [בשר ודם, אם יש לו שונא, הוא מבקש מה לעשות לו, מה הוא עושה לו, הולך ומדבר לאדם גדול ממנו, שיעשה לאותו האיש שונאו רע. אבל הב"ה אינו כן, אלא כל אומות העולם מכעיסים לפניו, והם ישנים, וכל הנפשות עולות אצלו, שנא' אשר בידו נפש כל חי ורוח כל בשר איש, ובבקר הוא מחזירן להם, שנא' נותן נשמה לעם עליה. ד"א בשר ודם, אם יעשה לו חבירו רעה, אינו זזה מלבו לעולם, אבל הב"ה אינו כן, אלא היו ישראל במצרים, והיו המצריים שמתעבדים בהם בטיט ובלבנים, אבל לאחר כל הרעות שעשו לישראל, חס עליהם הב"ה, ואמר לא תתעב מצרי, אלא רדפו אחר השלום, שנא' בקש שלום ורדפהו. [ו]כשפרע הב"ה מעמון ומואב, מנע מהם השלום, שנא' לא תדרוש שלומם וטובתם. והב"ה ברא השלום ליישב עולמו וליישר נתיבות בריותיו. א"ר אלסכנדאי, אתה כוננת מישרים, אתה כוננת ישרותו של עולם. יש לו לאדם דין עם חבירו, הולכין לדיין, והם מקבלין עליהם את הדין, ויוצאין ועושין שלום, הוי אתה כוננת מישרים. אדם יוצא לדרך, וראה חמורו של שונאו רובץ תחת משאו, והולך ומסייעו, ואומ', פלוני עשה לי כך, והייתי סבור שהיה שונאי, מיד יעשו שלום ביניהם. מי גרם להם, מפני ששמרו את התורה, שכתו' בה כי תראה חמור שונאך וגו'. הוי דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום.
וגרסי' במ' עירובין ירושלמי א"ר יהושע בן לוי, מפני מה מערבין בחצירות, מפני דרכי שלום. מעשה באשה אחת, שהיתה שנואה לחבירתה. שלחה עירובה ביד בנה. נסבתיה וגפפתיה ונשקתיה. [אתא לגבי אימיה, אישתעי לה עובדא. אמרה, הכדין רחימת לי ולא הוית ידענא]. מתוך כך עשו שלום. הה"ד דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום.
גדול השלום, שלא גלו אבותינו עד שהניחו השלום ותפשו המחלוקת, לפיכך גלו לתוך אומות העולם, שאינן יודעין שלום, שנא' ותזנח משלום נפשי. ולא עוד, אלא ששונאים אותנו לפי שאנו אוהבים שלום, שנא' רבת שכנה לה נפשי עם שונאי שלום. ולא עוד, אלא שאנו מדברים עמהם דברים של שלום ומשיאין אותנו לדברים אחרים, שנא' אני שלום וכי אדבר המה למלחמה. ולא עוד, אלא שאנו נותנין להם שלום ואין מחזירין לנו שלום, שנא' כי לא שלום ידברו. ומיום שחרב בית המקדש נתמעט השלום, שנא' ונדמו נאות השלום.

ומנין שחייבין ישראל לדרוש איש את שלום רעהו, שנא' אלה הדברים אשר תעשו דברו אמת איש אל רעהו אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם. וכן אנו חייבין לדרוש את [שלום] ירושלם בית קדשנו ותפארתנו, שנא' ודרשו את שלום העיר אשר הגליתי אתכם ממנה, כי בשלומה יהיה לכם שלום. וכשיבא המלך המשיח, שיגלה במהרה בימינו, בשלום יושיע אותנו, שנא' כי בשמחה תצאו ובשלום תובלון ההרים והגבעות יפצחו לפניכם רנה וכל עצי השדה ימחאו כף. ופקודת ירושלם בשלום, שנאמר ושמתי פקודתך שלום ונוגשיך צדקה. וברכת הארץ בשלום, שנא' כי זרע השלום הגפן תתן פריה והארץ תתן את יבולה והשמים יתנו טלם. ארץ ישראל מתרוממת בשלום, שנא' השם גבולך שלום. חיה רעה בטלה בשלום, שנא' ונתתי שלום בארץ ושכבתם ואין מחריד והשבתי חיה רעה מן הארץ וחרב לא תעבר בארצכם.

הדיינין ממונים בשלום, שנא' וגם כל העם הזה על מקומו יבא בשלום. חגיגת הרגל בשלום, שנא' הנה על ההרים רגלי מבשר משמיע שלום חגי יהודה חגיך שלמי נדריך. שבעה רועים ושמונה נסיכי אדם נגלין בשלום, שנא' והיה זה שלום אשור כי יבא בארצנו וכי ידרוך בארמנותינו והקמונו עליו שבעה רועים ושמונה נסיכי אדם. מלכות המלך המשיח נכונה בשלום, שנא' יפרח בימיו צדיק ורוב שלום עד בלי ירח. ארבע רוב שלומות הם. א' שלום רב לאוהבי תורתך ואין למו מכשול. ב' וענוים ירשו ארץ והתענגו על רוב שלום. ג' וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך. ד' יפרח בימיו צדיק ורוב שלום עד בלי ירח. ובזכות השלום, הב"ה מכין כסאו של דוד, וכסא זרעו אחריו, ובונה לו בית נאמן לעולם, שנא' לדוד ולזרעו ולביתו ולכסאו יהיה שלום עד עולם מעם ה'.

למודי ה' ורב שלום בניך. ד' יפרח בימיו צדיק ורוב שלום עד בלי ירח. ובזכות השלום, הב"ה מכין כסאו של דוד, וכסא זרעו אחריו, ובונה לו בית נאמן לעולם, שנא' לדוד ולזרעו ולביתו ולכסאו יהיה שלום עד עולם מעם ה'.

הוספות

א' תשובת הר"ר מאיר בענין הזיווגים

א. תשובת ה"ר מאיר על עניין הזיווגים אם מי"י אשה לאיש

שמע בני וקח אמרי ויוסיפו לך שנות חיים.

הנה כאשר תירצתי לך אותם השאילות אשר שאלת על עניין הזיווגים. דאמרינן, דבר זה כתו' בתורה, שנוי בנביאים, ומשולש בכתובים, מי"י אשה לאיש. ועוד אמרינן, ארבעים יום קודם יצירת הוולד בת קול יוצאת ואומרת, בת פלו' לפלו'. ועוד אמרינן בדוכתא

אחריתי, בכל יום ויום בת קול יוצאת מהר חורב ומכרזת ואומרת, בת פלו' לפלו'. ושאלת, אם כן, למה יענש אדם על שום זיווג שיעשה שלא כדין משמץ פסול או שישא אשה לשם ממון. דתנינן התם, כל הנושא אשה שאינה הוגנת לו אליהו כופתו והקב"ה רוצעו, ואמ', אוי לו למי שפוסל את זרעו (ופוסל) [ופוגם] את משפחתו. ועוד גרסינן במסכת קידושין בפרק עשרה יוחסין עלו מבבל, אמ' רבין אמ' רב אדא, כל הנושא אשה שאינה הוגנת לו, כשהקב"ה מעיד על השבטים אינו מעיד עליו, שנ' עלו שבטים שבטי יה עדות לישראל, אימתי עדות לישראל, כשהשבטים שבטי יה. ועוד אמרינן, הנושא אשה לשם ממון הוויין לו בנים שאינן מהוגנים וממונם כלה, שנ' בי"י בגדו כי בנים זרים ילדו לכן יאכלם עתה חדש את חלקיהם, חדש נכנס וחדש יוצא וממונן כלה לזמן מועט. ושמא תאמ' חלקו ולא חלקה, ת"ל את חלקיהם.

הנה כל העונשין הללו למי שנושא אשה שלא כדין. ושאלת, אם כן, שעל פי בת קול נגזרה לו, ואפי' קודם יצירת הוולד, למה ייענש על זה, והלא מן השמים נגזרה לו.

ואני תירצתי, בהיותי ברומ', כאן בזוג ראשון וכאן בזוג שיני. וכן מתרץ במסכת סוטה בפרק ראשון, אמ' רב שמואל בר רב יצחק, כי פתח ריש לקיש בסוטה, אמ' הכי, אין מזווגין לו לאדם אלא לפי מעשיו, שנ' כי לא ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים, ואמ' רבה בר בר חנא אמ' ר' יוחנן, קשה לזווגן כקריעת ים סוף, שנ' אלהים מושיב יחידים ביתה מוציא אסירים בכושרות. ואקשינן עלה מיני, והא אמ' רב יהודה אמ' רב, ארבעים יום קודם יצירת הוולד בת קול מכרזת ואומ', בת פלו' לפלו'. ומשני, לא קשיא, כאן בזיווג ראשון, כאן בזיווג שיני. שמעינן מיני דזיווג ראשון הוא דהוי על פי בת קול, וזיווג שיני על פי מעשיו של אדם.

ובזיווג ראשון נמי איפשר לו לאדם ללכת (צריך) [בדרך] שישא ברכה מאת ה' וצדקה מאלהי ישעו. וכדרך שיטול ועונשו. כי הבת קול מכרזת ואינה גוזרת, כי היא צופה מה שהצור עתיד לעשות. להבדיל, כעוף הבא ומצפצף על החלון, על אדם פנים חדשות שיבוא אל הבית. וכי העוף ההוא גוזר על האיש ההוא שיבוא. אלא שהוא צופה ומצפצף מה שהצור עתיד לעשות, על האיש ההוא שיבוא אל הבית, בחכמות שאין אנו משיגין בהן, אך המעשים אנו רואין בכל יום לעין. כל שכן בעניינים העליונים, בחכמות נפלאות ורמות, אשר ממנו נעלמות, כאשר ספרו לנו קצת מהם חכמי התעודה, רבותינו בדתות התמימות. אכן בת קול אינה גוזרת דבר, כי אם מגדת מה שהצור עתיד לעשות, בין טוב למוטב. אבל ביד הצור הוא לבחור בטוב ולמאוס ברע, כדכתי' הנה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב וגו' ובחרת בחיים למען תחייה. על כן לא יאמר אדם כי הוא מוכרח

על הרעה, כי אם רוצה ללכת בדרך טובים מן השמים יסייעהו, ואם ילך בדרך אחרת יניחוהו, כדאמ' הבא ליטהר מסייעין אותו והבא ליטמא פותחין לו, כדכתי' אם ללצים הוא יליץ ולענוים יתן חן.

ובא וראה ממה שאמ' רז"ל, דבר זה כתו' בתורה, ושנוי בנביאים, ומשולש בכתובים. בתורה מאי היא, מי"י יצא הדבר. והמחשבה הטובה ההיא מאין יצאת, הלא מאברהם אבינו, שחשב בלבבו שלא להתחתן בכנענים, זרע טמא, כי אם במשפחתו ובזרעו של שם, ומן השמים הסכימו על ידו להמציא לו כיושר לבבו, ומן השמים הגידו תחילה מה שעתיד לעשות.

וממה ששנוי בנביאים, בעניין שמשון, ואביו ואמו לא ידעו כי מי"י היא. וכי אפשר להיות. כי הוא לקה בעיניו על אשר הלך אחר ראות עיניו, כדכתי' אותה קח לי כי היא ישרה בעיני. ועוד, כשצמא למים והתפלל לי"י שלא ימות בצמא, נבקע לו מים ממכתש לחי החמור. יען כי הוא נתאוה לדבר טמא, לפיכך ריוו צמאונו מדבר טמא. ואם מי"י נגזר לו, למה ייענש בכל אלה. אם כן, מה הוא והם לא ידעו כי מי"י. שלא מנעו על ידו מן השמים, אלא בדרך שרצה ללכת בה הוליכוהו, כדכתי' אם ללצים הוא יליץ, ועוד כדאמרינן התם, בא לטמא פותחין לו. ואע"פ שכתו' תואנה הוא מבקש מפלשתים, כמה ריוח והצלה לפני י"י לתת נקמה בפלשתים, אם יעצוהו רעיוניו לבלתי לכת אחר ראות עיניו.

ומה שמשולש בכתובים, דכתי' בית והון נחלת אבות ומי"י אשה משכלת. פי' אדם יכול להנחיל לבניו בית והון, ולומ' פלו' יירש דבר פלו', ופלו' יירש דב' פלו', אך לומ' פלו' בני יקח בת פלו' לא יוכל, כי שמא היא אינה רוצה או אביה אינו רוצה לתתה לו.

ואם בהכרח לא ייעצנו צדק רוחו, כי לא יצלח במקחו. כההוא עובד[א] דההיא מטרוניתא. ואפי' בצלותא יתירתא, כההוא עובדא דמועד קטן, דשמעיה רבא להההוא גברא דהוה בעי רחמי (טובא) [ואמר], תזדמן לי פלניתא, ואמ' ליה רבא, לא תיבעי רחמי עלה דמילתא, דאי חזייא לך לא אזלא מינך, ואי לא חזייא לך לסוף כפרת בה'. וכן הוה. לסוף שמעיה דאמ', או היא תמות מקמיה, או הוא ימות מקמה. אלמא אפי' בצלותא יתירה אין לו לדחוק ולעיין בתפילתו, כי לא יצלח. אלא יבקש רחמים מלפני י"י ית', שיקרבינו לטוב ויזמננו לפניו, וירחיקנו מן הרע בכל ענייניו, והוא יבקש הצדק וירדוף אחריו, ובזה יכונן דרכיו ואשריו. ואם ירדף הצדק ונזדמן לו, בת קול הכריזה עליו טרם בא הדבר. ואם להפך עשה, גם כן הכריזה עליו. כי על מה שעתיד היצור לעשות, בין טוב בין מוטב, היא מכרזת, אך אינה גוזרת.

ובוא וראה והשכל והבן מן הלוחות הראשונות שנשתברו. כאשר דרשו רבותינו בבבא קמא פרק שור שנגח, מפני מה לא נכתב בהן ט', לפי שצפה הקב"ה (שעדיתות) [שעתידות] להשתבר, אמ', חס ושלו' תשתבר טובתן של ישראל, לפיכך לא הטיל בהן ט'. אכן באחרונות היו שני טיתין, אחת בעבורן ואחת תשלום לראשונות. וכי גזר הקב"ה שיעבדו ע"ז ותשתברנה הלוחות. אלא צפה מה שעתידין לעשות, ואעפ"כ לא נמנע מלתיתן להם.

גם בוא וראה מדוד מלך ישראל בעניין בת שבע. כי אמ' רבותינו ז"ל, ראוייה היתה בת שבע לדוד משׁשׁת ימי בראשית, שנ' ואני לצלע נכון, אלא שאכלה פגה, כאדם שאוכל הפרי כשהוא בוסר ואינו מניחו להתבשל, כן דוד אם היה ממתין עדיין היתה נופלת בגורלו, כי היה מת אוריה. כאשר היה מאביגיל, שמת נבל ולקחה לו לאשה. כי הוא רצה להיות עמה, כי היה חושב לנבל כמת, מפני שהיה מורד במלכות, והיא מלטתו בחכמתה, ואמרה לו כי לא יצא טבעו בעולם, ועל כן אמ' ולא תהיה זאת לך לפוקה, זאת מכלל דאיכא אחריתי, והוא חזר והודה לה, ואמ' לה, ברוך טעמך וכו', וסוף כל סוף היתה לו. גם כן מעניין בת שבע, אילו היה ממתין, סוף כל סוף היתה לו אחר מות אוריה, כי מקודם לכן היתה ראוייה לו. אך הוא חשב בליבו, הרי היא פנויה. כאשר אמ' רבותינו ז"ל, כל היוצא למלחמות בית דוד גט כריתות כותב לאשתו, אכן היה דעת כל אחד ואחד לשוב לאשתו. והוה ליה דוד בעניין זה כעני המהפך בחררה ובא אחר ונטלה ונקרא כאשר נקרא. ויותר חמור זה, כי העני המהפך בחררה עדיין לא היה לו מעולם, רק שמהפך אחריה ליקחנה, אכן אילו הרי היו נשותיהן מקדם ומצפין לשוב אליהן והן מצפות לשוב אליהם, ועל זה היה העונש והמשל שהמשיל עליו הנביא. ודע כי כן הוא, שלא היתה אשת איש גמורה, כי איך היה מתפלל דוד על הילד שיחיה אם היה ילד זנונים, ועוד איך היתה בת שבע לדוד ולעולם, והלא כאשר אסורה לבעל כך אסורה לבועל. אלא לא היה אלא כמו שכתבנו וכמו שדרשו רבותינו ז"ל. מכל מקום נוכל להבין שאע"פ שהיתה בת שבע ראוייה לדוד קודם לכן, הלך בה כאשר הלך. כ"ש דרכים לפני בני אדם, שאם ילך בה בדרך אחד יזכה, ואם ילך בה בדרך אחד ילקה.

ולדברים האילו פאורות וענפים רבים להם, אך בכל יכולתי קיצרתי בהם. ואמנם זה יש לנו לשאול ולדעת, איך לא נמלט דוד מזה החט כאשר נמלט מעניין אביגיל, אע"פ שזה לא היה חט גדול כמותו חס ושלו' אם עשאו, מכל מקום היה לו להיות נמלט גם מזה, כדכתי' רגלי חסידיו ישמור, יש להשיב כמו שדרשו רבותינו, לא דור המדבר ראוי לאותו

מעשה ולא דוד ראוי לאותו מעשה, אלא אם ציבור חטא אמ' להם כלך אצל ציבור, ואם יחיד חטא אומ' לו כלך אצל יחיד, ולא בא לידו אלא כדי ליתן פתח ודרך לטובים.
וי"י יושב הכרובים יזכינו ללכת בדרך טובים, ונזכה להיות מן הכת אשר הם חביבים ולחיים בירושלם נכתבים. מאיר ב"ר משה בהיכ"ל מל"ך.

ב' דברים שמנו חכמים במנין

ב. דברים שמנו חכמים במנין ונמצאו בספר מחזור וויטרי כ"י אקספרד
[ג' דברים] שלשה דברים הם שאדם חייב לבקש עליהם רחמים בכל שנה ושנה. על השנה טובה, ועל המלך טוב, ועל חלום טוב.
ג' חלומות הם שמתקיימים. חלום שחרית, וחלום שחלם לו חבירו, וחלום שפתרו לו בחלומו.
ג' דברים הן הרואה אחד מהן בחלומו סימן יפה לו. נהר, קדירות, חיטין. נהר מנין, שנ' כי כה אמר י"י הנני נוטה אליה כנהר שלום. קדירות מניין, שנ' תשפות שלום לנו. חטין מניין, השם גבולך שלום חלב חיטים ישביעך.
ג' נביאים הם הרואה אותם בחלומו. ספר מלכים יצפה לגדולה, ספר ישעיה יצפה לנחמות, ספר ירמיה ידאג לפורענות. מפני [שהוא] ספר חוליין קשה לפורענות.
ג' כתובים הם. הרואה ספר תילים יצפה לחסידות, הרואה ספר משלי יצפה לחכמה, הרואה ספר איוב דואג מן הפורענות. מפני שהוא ספר חוליין קשה לפורענות.
[ג'] שהקב"ה נותן חן. חן תורה על לומדיה, חן אשה על בעלה, חן מקח על לוקחו, ויש או' חן מקום על יושביו.
ג' נוחלים חיי העולם הבא. הדר בארץ ישר', והמגדל בניו לתלמוד תורה, והמקדיש והמבדיל במוצאי שבתות.
ג' דברים מביאים את האדם לידי עניות. המזלזל בנטילת ידים, ומי שאשתו מקללתו בפניו, והמשתין לפני מטתו ערום.
ג' דברים מביאים לידי פדגרוס. מנעל דחוק, ומיטה קצרה, ותשמיש המיטה ביותר.
ג' שהודו האמת ועברו מן העולם הזה והעולם הבא. ואילו הן, דואג האדומי, ובני רמון הבארותי, והמרגלים. ר' מאיר או', אף בן איש גר עמלקי.
ג' דברים הן שהקב"ה מכריז עליהם הוא בעצמו. על הרעב, ועל השובע, ועל זקן המתמנה פרנס על הצבור. על הרעב מנין, שנ' ואלישע דבר אל האשה אשר החיה את בנה לאמר קומי ולכי את וביתך וגורי באשר תגורי כי קרא י"י לרעב וגם בא לארץ שבע שנים.

השובע מנין, שנ' וקראתי אל הדגן והרביתי אתו. על הזקן המתמנה [מנין], שנ' ראו קרא י"י בשם בצלאל וגו'.
ג' דברים שאין אדם ניצול מהם בכל יום. עיון תפילה, והרהור עבירה, ואבק לשון הרע.
ג' דברים שהגוים נאנחים עליהם בכל יום. על התורה, ועל השבת, ועל המילה.
ג' שאין להם מחילה. המתרעם על מידותיו, והמדבר אחד בפה ואחד בלב, והרואה דבר ערוה בחבירו יחידי ומעיד בו.
ג' דברים שאפילו אדם עושה תשובה אין הקב"ה מוחל לו. ואילו הן. הבועל אשת איש, והמתכבד בקלון חברו, והמכנה שם לחבירו.
אמ' ר' שמעון בן יוחי, ג' שהקב"ה שונאם ביותר. האוחז אמתו ומשתין, והמשמש מטתו ערום, והמגלה בפרהסיא דברים שבינו לבין אשתו.
ג' דברים מתישין גוף האדם. האוכל מעומד, והשותה מעומד, והמשמש כשהוא עומד.
ג' דברים צוה ר' ישמעאל בר' יוסף את רב. אל תעש מום בעצמך, ואל תעמד על המקח בשעה שאין לך דמים, אשתך טבלה אל תזקק [לה] לילה הראשון. ואמ' רב פפא, בנידה דאוריתא הואיל והוחזק מעיין פתוח, דילמא שפעה זבה.
ג' [אין] ממצעין ואין מתמצעין. כלב, דקל, ואשה. וי' א', אף נחש וחזיר. ואי פסע, מאי תקנתיה. אמ' רבא, ליפתח באל ויסיים בא', או פותח בלא ומסיים בלא. הני תרי דקיימי ופסקתינהו אשה נדה, אם תחילת נדתה היא הורגת אחד מהם, ואם סוף נדתה מריבה עושה ביניהם. מאי תקנתיה, [פותח] באל ומסיים באל, או פותח בלא ומסיים בלא.
ג' דברים צוה ר' עקיבא את בנו. אל תעש מום וכו'.
ג' דברים נכנסים לגוף ואין הגוף נהנה מהם. גודגדניות, ופגי תמרים, וכפניות.
ג' דברים אין נכנסין לגוף והגוף נהנה מהם. רחיצה, סיכה, תשמיש.
ג' משתמשין כנגד פנים. אדם, דג, נחש.
ג' דברים מרויחים נפש אדם. דירה נאה, אשה, וכלים נאים.
ג' מתים שלא בזמנם. הרחמנים, והרתחנים, ואניני הדעת.
ג' פעמים הכרוז יוצא בכל יום מלפני הקב"ה. בת פלוני לפלוני, פלוני יירש נכסי פלוני, יאכל פלוני ממון [פלוני], ושדה פלוני יאכל פלוני.
ג' שנים רבו בית שמאי על בית הילל. אילו אומרים, אשרי אדם שלא נברא, ואילו אומרים אשרי אדם שנברא. נמנו וגמרו אשרי אדם שלא [נברא], ועכשיו שנברא יפשפש במעשיו.
ג' פעמים הכרוז יוצא בכל יום מפי הגבורה, אשרי אדם שלא נברא, ועכשיו שנברא יפשפש במעשיו.

ג' שהקב"ה בוכה עליהן בכל יום. על עני שיש לו גסות הרוח, ועל תלמיד חכם שאין לו פת בסלו, ועל הניעור במשמרה אחרונה ואין עוסק בתורה.
בג' דברים אדם ניכר. בכוסו, בכיסו, בכעסו.
ג' דברים מרבים זבלו של אדם וכופפין קומתו וממעטין מאור עיניו. פת קיבר, ושכר, וירקות.
ג' דברים ממעטין את הזבל וזוקפין את הקומה ומאירין מאור עיניו של אדם. פת נקייה, ובשר שמן, ויין ישן, ומרחץ.
ג' דברים נאמרו בתמרים. שחרית וערבית יפות, ובמנחה רעות, והצהרים אין כמותן, ומבטלות את הזרע.
ג' דברים קשין לגוף. מחשבה [רעה], וחולי מעיים, ותחתוניות.
ג' דברים מזקינים גופו של אדם שלא בזמנו. הדר בעלייה, והמגדל תרנגולין, והמדבר ואינו שומע.
ג' דברים מעבירין את האדם על כבוד קונו ועל כבוד דעתו. מלכות, ויצר הרע, ורוח רעה.
ג' דברים אמרו חכמים, יש נושא אשה לשם זנות, ויש נושא אשה לשום ממון, ויש נושא לשם שמים. הנושא אשה לשם זנות, [עליו] הכת' או' אכלו ולא ישבעו, הזנו ולא יפרוצו, סוף שיצא ממנו בן סורר ומורה. והנושא אשה לשם ממון, עליו הכת' [אומר] בי"י בגדו כי בנים זרים ילדו וגו', חדש נכנס וחדש יצא, והממון בורח ממנו, סופו שמצריכין אותו לאחרים. והנושא אשה לשם שמים, עליו הכת' או' ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך, סופו שיצאו ממנו בנים שמושיעין את ישר'.
ג' דברים שאין אומות העולם נהנים מהם בעולם. היין ששותין נוטל כוחן מהן, וכשהן משמשין אין פושטין בגדיהן ומשמשין, וכשהן אוכלין בשר אין אוכלין אלא בסכין.
רבן שמעון בן גמליאל או', בג' דברים אוהב אני את הפרסיים. צנועין באכילתן, צנועין בבית הכסא, צנועין בדבר אחר.
אמ' ר' עקיבא, בג' דברים אני אוהב את המדיים. כשחותכין בשר אין חותכין אלא על גבי שולחן, וכשהן נושקין אין נושקין אלא על פיסת יד, וכשנוטלין עיצה אין נוטלין אלא בשדה, שנ' וישלח יעקב ויקרא לרחל וללאה השדה אל צאנו.
ג' דברים מביאים את האדם לידי דאגה. גידול שער, וגידול ציפורנים, ובגדים פצועים.
ג' שאין כורתין ברית אמנה לבעליהן. אריס, וכרם, ואשה. ויש אומ', אף תורה.
ג' מפתיחות הן. מפתח של אשה, מפתח של גשמים, מפתח של תחיית המתים. מפתח של אשה מנין, שנ' ויזכור אלהים את רחל וישמע אליה אלהים ויפתח את רחמה. מפתח

של גשמים [מנין], שנ' יפתח י"י לך את אוצרו הטוב את השמים לתת מטר ארצך בעתו. מפתח של תחיית המתים מנין, שנ' וידעתם כי אני י"י בפתחי את קברותיכם וגו'.
ג' דברים העושה אותם יורש העולם הזה והעולם הבא. פרנס, צדקה, וגמילות חסדים.
ג' [מתין כשהן מספרין]. הדרוקן, וחולי מעיין, וחיה.
ג' חיים וחייהם אינן חיים. המצפה לשולחן חבירו, ומי שאשתו מושלת עליו, ומי שיסורין באין עליו ושולטין בגופו. ויש או', מי שאין לו אלא חלוק אחד.
ג' דברים במיני הדרוקן. אחד של רעב, ואחד של עבירה, ואחד של כשפים. של רעב תפוח, ושל עבירה עבה, ושל כשפים ירוק.
ג' שהקב"ה אוהבן. כל מי שאינו כועס, ומי שאינו משתכר, ומי שעומד בדיבורו.
ג' שונאים זה את זה. תלמידי חכמים שבבבל, ועניים, וכלבים. ויש או', אף תרנגולים.
ג' אוהבים זה את זה. החברים, והזונות, והעבדים. ויש אומ', אף העורבים.
מפני ג' דברים עיניו של אדם כהות. המסתכל בקשת, וכהן במשמרותם, ונשיא בשעה שהוא דן.
ג' בריות הן כל זמן שמתגדלין מוסיפין כח. החזיר, והדג, והנחש.
ג' דברים מקצרין ימיו של אדם. מי שנותנין לו ספר תורה לקרות ואינו קורא בו, כוס של ברכה לברך ואינו מברך, והנוהג גדולה בעצמו. ויש אומרים, הרואה ספר תורה זז ממקומו, ופורש ספר עזרא, ואינו עומד מפניו מיד.
ג' דברים מאריכין ימיו של אדם. המאריך בבית הכסא, והמאריך בתפילתו, והמאריך על שולחנו.
ג' עזין הן. כלב בחיות, וישראל באומות, ותרנגול בעופות. ויש אומ', אף עז בבהמות.
ג' דברים אמרו חכמים. אכל אדם כל מאכל ושתה כל משקה ולא שתה מים, אכילתו דם, זו היא תחילת חולי מעיין. אכל ושתה ולא הילך ארבע אמות, אכילתו רקב, זו היא תחילת רוח רעה. נצרך לבית הכסא ואכל, דומה לתנור שהוסק על גבי אפרו, זו היא תחילת ריח הפה.
ג' דברים העושה אותם קרוב למיתה יותר מן החיים. ישן מעומד, הקיז דם [ועמד], ושימש מיטתו ועמד.
ג' דברים אמרו חכמים, דם רבה מכוה ושחין רבות בו, מי רגלים ירקון רבה, שכבת זרע צרעת רבה.
ג' מתים כשהן משיחין. ואילו הן. הדרוקן, וחולי מעיין, וחיה.
ג' אינן נידונין בדינה של גיהנם. ואילו הן. חולי מעיין, והמדוכדך בעניות, והנהרג ברשות. ר' מאיר או', אף מי שיש לו אשה רעה, שנ' ומוצא אני מר ממות את האשה וגו'.

אמ' ר' ישמעאל, ג' דברים סח לי סמריא שר הפנים. אל תטול חלקך שחרית מן השמש ותלבוש, ואל תטול ידיך ממי שלא ידיו רחוצות במים, ואל תשתה ממי שאינו שותה. ויש או', אל תחזור הכוס למי שלא נתנו לך, מפני מה, מפני שרוח רעה, ששמה סטלגינית, תכספית, שהיא יושבת וצופה מתי יעשה אחד משלשה דברים הללו.

אמ' ר' ישמעאל, פעם אחת הייתי מעלה עולה על גבי המזבח, וראיתי הבורא שהוא יושב על כסא רם ונשא. אמרתי לפניו, כן יהי רצון מלפניך שלא תתבייש בעין. וכרע לי בראשו.

ג' מעין העולם הבא. שמש, שינה, ותשמיש.

ג' דברים ניתנו במידה. קול, קומה, ושער.

ג' דברים מאבדים את המזונות. קול, צעקה, וערוה.

ג' דברים קשין לו לאדם משום לשון הרע. ואילו הן. המחליף סנדלו של ימין לשמאל, קשה לשכחה. המחייט כליו כשהוא לבוש ונותן קיסם בתוך פיו. והנותן בגדיו מראשותיו, מתרופף בישינתן. ויש או', אף העובר בין הנבילות.

ג' דברים נאמרו בפוך לנכחול. מגדל שער שבעפעפים, ופוסק את הדמעה, ומעביר את בת המלך.

ר' ברכיה ור' חלבו בר פפי בשם ר' אליעזר, פעמים שהגשמים יורדין בזכות אדם אחד, בזכות עשב אחד, בזכות שדה אחת, ושלשתן פסוק אחד, והיה שארית יעקב בקרב עמים רבים ומטר גשם אתן לכם לאיש עשב בשדה. לאיש ולא לאנשים, לעשב ולא לעשבים, לשדה ולא לשדות.

ג' צועקין ואינן נענין, ולא נשמעין בעולם הזה. ואילו הן. המלוה כספו שלא בעדים, והמחלק נכסיו בחייו, והקונה אדון לעצמו. וי' או', אף מי שיש לו אשה רעה ואינה מגרשה, והדר בעיר רעה ואינו יוצא ממנה.

ג' דברים נאמרו בכותח. מטמטם את הלב, ומסמא העינים, ומתיש הכח.

ג' דברים נאמרו בגרגר. מבטל את הכשפים, ומאיר את העינים, ומרבה את הזרע.

ג' דברים נאמרו בצפרנים. גונזן צדיק, שורפן חסיד, זורקן רשע.

ג' דברים ביקש משה לפני הקב"ה ונתנו לו. ואילו הן. שתשרה שכינתו על ישר', ושתסתלק שכינתו מעל אומות העולם, ובקש שיודיעו את דרכיו. ומניין שביקש שתשרה שכינה על ישר', שנ' ובמה יודע איפוא. ומניין שביקש שתסתלק שכינתו מעל אומות העולם, שנ' ונפלינו אני ועמך. ומניין שביקש שיודיעו את דרכיו, שנ' ועתה אם נא מצאתי חן בעיניך וגו'.

בג' דברים זכה משה. בשכר יראה, בשכר מהביט, בשכר סתירה. בשכר יראה, שנ' כי ירא, זכה מדוע לא יראתם לדבר בעבדי במשה. בשכר מהביט, שנ' כי ירא מהביט, זכה פה אל פה אדבר בו ומראה ולא בחידות ותמונת י"י יביט. בשכר סתירה, שנ' ויסתר משה פניו, זכה וירא אהרן וכל בני ישר' את משה והנה קרן עור פניו ויראו מגשת אליו, ויכל משה מדבר אתם ויתן על פניו מסוה.

ג' באו בעלילה. קין, מנשה, וחנה.

ג' חשבו בליבם. עשו, ירובעם, והמן. עשו מניין, שנ' וישטום עשו את יעקב, ויאמר עשו בלבו, ירובעם מניין, שנ' ויאמר ירובעם בלבו עתה תשוב הממלכה לבית דוד. המן מניין, שנ' ויאמר המן בלבו למי יחפוץ המלך לעשות יקר יותר ממני.

ג' שאין הפרגוד ננעל בפניהם. גזל, וע"ז, והונייה.

ג' דברים עומדים בפיקוח נפש. ע"ז, וגילוי עריות, ושפיכות דמים. ר' מאיר או', אף הגזל. בית שמאי או', ג' כיתות הן. אלה לחיי העולם, אילו צדיקים גמורים, ואילו לחרפות לדראון עולם, אילו רשעים גמורים, והשקולין שבהן יורדין לגיהנם ונידונין שם (לעולם) ואחר כך מתרפאין, שנ' והבאתי את השלישית באש וצרפתים כצרוף את הכסף ובחנתים כבחון את הזהב הוא יקרא בשמי ואני אענה אותו אמרתי עמי הוא והוא יאמר ה' אלהי. עליהן אמרה חנה י"י ממית ומחיה וגו'. בית הילל או', מטה כלפי חסד עליהם. אמ' דוד, אהבתי כי ישמע י"י את קולי, כל הפרשה, ומסיים כל המזמור כולו.

ג' כיתות נעשו ישר' על הים. אחת אומרת נחזור למצרים, ואחת אומרת נטבע לים, ואחת אומרת נעשה מלחמה. זו שאמרה נחזור למצרים, נאמר לה כי כאשר ראיתם את מצרים, וזו שאמרה נטבע בים, נאמר לה התיצבו וראו את ישועת י"י, וזו שאמר' נעשה מלחמה, נאמר לה י"י ילחם לכם ואתם תחרישון.

ג' כתרים הם. כתר תורה, כתר כהונה, כתר מלכות. כתר כהונה זכה פנחס ונטלו חוקת עולם, כתר מלכות זכה שלמה ונטלו עדן, כתר תורה מונח. שלא ליתן פתחון פה לכל באי עולם, אילו היו כתר כהונה וכתר מלכות מונחים הייתי זוכה בהם ונוטלן. הרי כתר [תורה] תוכחת לכל באי עולם, שכל מי שהוא עסק בתורה, מעלין עליו כאילו שלשתן מונחין וזכה בכולן, וכל שאינו עוסק, כאילו שלשתן מונחין ולא זכה באחד מהן.

ג' דברים צריך אדם להסתכל. בשעה שהוא נכנס לבית הכסא, בשעה שהוא מקיז דם, ובשעה שהוא עומד לפני המת. [בשעה] שהוא נכנס לבית הכסא או' לו, ראה שדרכך כדרך בהמה. ובשעה שהוא מקיז דם, או' לו, ראה שבשר ודם אתה. ובשעה שהוא עומד לפני המת, או' לו, ראה עודך היום כאן ומחר אינך, להיכן אתה הולך שוב אין אתה חוזר,

ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון. ימיו מועטין ושנותיו הבל, ימיו כימי שכיר, מלא אשמות, וירושתו שלש אמות, ודיניו ואנחותיו רבות, ולבו דוי, וסופו לרימה ותוליעה, ותוכחותיו ארוכות, ועוד חוזר ומרבה דברים יתרין, שנ' אולת אדם תסלף דרכו ועל י"י יזעף לבו.

ג' דברים אמרו חכמים בנשים. ואילו הן. קול, טפח, שער. קול באשה ערוה, טפח באשה ערוה, שער באשה ערוה.

ג' ידות הן ושלשתן בקציצה. יד לעין תקצץ, מפני שמסמא את העינים. יד לחסודה תקצץ, מפני שמביאתו לידי שפיכות דמים. יד לאמה תקצץ, מפני שמחממתו ומוציא שכבת זרע לבטלה.

ג' פעמים הכרוז יוצא ביום מלפני הקב"ה ואו' אל תגעו במשיחי ובנביאי אל תרעו. אל תגעו במשיחי, אילו תלמידי חכמים, ובנביאי אל תרעו, אילו תינוקות של בית רבן.

בג' דברים אדם ניכר. ביינו, בשאלתו, בתשובתו.

בג' דברים תלמידים חכמים ניכרים. בסיחתן, בעטייתן, בהליכתן.

בג' דברים מאריך אדם ימיו, המאריך בבית הכסא כו'. וכל מי שהוא צנוע בבית הכסא ניצול מן שלשה דברים קשים, מן הנחשים, ומן העקרבי', ומרוחות הרעות. ויש או' אף מן המיתה, שנ' היום הזה ראו עיניך את אשר נתנך י"י וגו'.

ג' דברים אמ' בן עזאי שראיתי בר' עקיבא. ואילו הן. צירין כלפי מערב, ולא פורע בגדיו עד שישב, ולא קינח אלא בשמאל.

ג' דברים נאמרו בחתול. אסור לקיימו, ומותר להורגו, ואין בו משום גזל, ואין בו משום חסרון כיס.

אמ' ר' יוחנן, גזרו על ג' מפני ג'. על בשר מפני מתנות, ועל מרחצאות מפני הטבילה, ועל מתים מפני שנושאים ונותנין ביום אידם.

אמ' ר' יוחנן, ג' דברים יפים לשיניים. שאור שעורים, ומלח, ושמן זית.

ג' דברים צוה יוסף לאחיו. אל תפסיעו פסיע' גסה, והכניסו חמה לעיר, ואהבו זה את זה.

אמ' ר' יאשיה, ג' דברים אמ' לי זעירי משום אנשי ירושלם. סוטה אם רצה בעלה למחול לה מוחל לה, בן סורר ומורה אם רצו אביו ואמו למחול לו מוחלים לו, תלמיד חכם שסרח לרבו אם רצה למחול לו מוחל לו. וכשבאתי והרציתי את הדברים לפני ר' יהודה בן בתירה, על שנים הודה לי ועל אחד לא הודה לי, על סוטה ועל בן סורר ומורה הודה לי, על תלמיד חכם שסרח לא הודה לי. שאם מוחל לו רבו אין כבודו מחול, מפני שהוא

מעמיד מחלוקות בישר'. נשיא שמחל על כבודו כבודו מחול, מלך שמחל על כבודו אין כבודו מחול, שנ' שום תשים עליך מלך, שתהא אימתו עליך.
ג' דברים אמרו משום רבינו הקדוש. מים הראשונים חובה, אמצעיים רשות, אחרונים של אחר המזון חובה. תניא המים שלפני המזון רשות, של אחר המזון חובה, אלא שבראשונים נוטל ומפסיק ובשניים נוטל ואינו מפסיק. ר' יעקב או', נוטל ושונה. ר' שמואל בר רבי יצחק בעי נוטל ושונה ותמר רשות, אי דבעי מימר אדם ארבעת מיל ותימר רשות. אמ' ר' עקיבא בר אידי, על הראשונים נאכל חזיר, השניים יציאת אשה מביתה. ויש אומ', שנהרגו עליה שלש נפשות. ר' ירמיה בשם ר' יוחנן אמ', ראשונים היו שואלים, שמאל מהו שתסייע את הימין בכוס ברכה. ש' מ' תלת, ש' מ' צריך לתופסו בימין, וצריך שתהא ידו גבוהה מן השולחן טפח, וצריך שיהו עיניו בו.
אמ' ר' אחא, ג' דברים נאמרו בכוס של ברכה. מלא, עטור, ומודח. ושלשתן בפסוק אחד, נפתלי שבע רצון ומלא ברכ' י"י. שבע עיטור, רצון מודח, מלא כמשמעו. אמ' ר' חנינא, אם עשית כן, מה כת' בתריה ים ודרום ירשה, את זוכה לירש העולם הזה והעולם הבא. אמ' ר' אלעזר, כוס פגום אין מברכין עליו, את ש' מ' תלת. ש' מ', כוס פגום אין מברכין עליו, טעמו פגמו, וצריך שיהא בו כשיעור.
ג' דברים אסור לבר ישר' לומר לגוי. קח לי בשר משום נבילות, ומשום טרפות, ומשום אונסין.
אמ' ר' יוחנן, ג' דברים גזרו חכמי'. שלא יגדל ישר' חזירים בכל מקו', ושלא ילמד אדם את בנו יונית, ואסור לו לאדם שילמד ספר יוונית.
ג' מלכים הן. ואילו הן. שור, נשר, ארי. מלך שבבהמה שור, מלך שבעופות נשר, מלך שבחיות ארי. וי' או', ארז בעצים, ואדם על כולם, והקב"ה מתגאה על גאים.
ג' עולמות אדם רואה. אחד במעי אמו, ואחד בעולם הזה, ואחד לאחר מיתה, שהוא נקרא עולם, שנאמר גם מגבוה ייראו וחתחתים בדרך וינאץ השקד ויסתבל החגב ותפר האביונה כי הולך האדם אל בית עולמו וגו'.
ג' דברים אין אדם עומד עליהם. ואילו [הן]. חיים, ומזון, ובנים.
ג' דברים אין אדם ניצול מהם בכל יום. יסורין, ומזיקין כו'.
אמ' ר' יהושע בן לוי, ג' דברים סח לי מלאך המות. אמ' לי, היאך תכנס אצל החולה לבקרו, כיצד אתה עומד מראשותיו או למרגלותיו. אמ' לי, כשתכנס אצל החולה לבקר, לא תשב לא במרגלותיו ולא במראשותיו, מפני שאני יושב מכאן ומכאן ומעיינו, אלא התעטף ושב לפניו כתלמיד לפני רבו. וכשנשים חוזרות מאחורי מטתו של מת, אל

תעמוד לפניהם, מפני [שאני] מרקד לפניהם וסייפי שלופה ומרפרף ביניהם, ויש לי רשות לחבל. וכיצד הוא מת, שלש טיפות נוטפות מן החרב, באחת מת, באחת פניו מוריקות, באחת מסריח.

ג' שהן עומדין ברומו של עולם ובני אדם מזלזלין בהן. ואילו הן. הזכרת השם בכל עת, והזכר' השם בכל מקום, ונבלות פה.

ג' שאלו שלא כהוגן ובא להם כהוגן. ואילו הן. אליעזר עבד אברהם, כלב, ושאול. אליעזר שאל והיה הנערה אשר אומר אליה, אפילו שפחה, ונזדמנה לו רבקה, שנ' והיה הוא טרם כלה לדבר והנה רבקה יוצאת וגו'. כלב שאל ויאמר, ויאמר כלב אשר יכה קרית ספר ולכדה ונתתי לו את כעסה בתי לאשה, ונזדמן לו בן אחיו, שנ' וילכדה עתניאל בן קנז אחי כלב הקטן ממנו. שאול שאל ויאמר איש ישר' הראיתם האיש העולה הזה כי לחרף את ישר' עולה והיה האיש אשר יכנו יעשרנו המלך עושר גדול ואת בתו יתן לו, אפילו גוי, ונזדמן לו דוד, שנ' ויאמר דוד לאנשים העומדים עמו לאמר מה יעשה לאיש אשר יכה את הפלשתי הזה והסיר חרפה מעל ישר' כי מי הפלשתי הערל הזה כי חרף וגו'. ויש או' אף יפתח שאל שלא כהוגן והושב לו שלא כהוגן, שנאמר והיה היוצא אשר יצא מדלתי ביתי לקראתי בשובי בשלום, והעליתיהו עולה לי"י, אפילו דבר טמא, ונזדמנה לו בתו, שנ' ויבא יפתח המצפה אל ביתו והנה בתו יוצאת לקראתו בתופים ובמחולות ורק היא יחידה אין לו ממנו בן או בת.

ג' נאמנים על אדם. חיה, ואסופי, ופוטרת חברותיה. חיה, כל זמן שהיא עומדת עליהן גבי הבן נאמנת, פירשה אינה נאמנת. אסופי, כל זמן שהוא מוטל בשוק, יבאו אביו ואמו ויאמרו בנינו זה, נאמנים, הוגבה מן השוק, אינן נאמנים. פוטרת חברותיה, שלש נשים שהן ישינות במיטה אחת ונמצא דם תחת אחת מהן, היא טמיאה ושתים טהורות, ירדו מן המטה, כולן טמאות.

ג' דברים נאמרו באיסתמא. אין בה משום כלאים, ואין מטמאה בנגעים, ואין יוצאין בה בשבת. ר' שמעון בן אלעזר או', אין בה משום עטרה לכלות. כלל אמ' ר' שמעון בן אלעזר, כל חיפוי שהוא למטה משערה יוצאה בו בשבת, למעלה משערה אין יוצאה בו בשבת.

ג' זינו על ידי דיבור. יעל בקולה, אביגיל ביופיה, רחב בכינויה. ויש או' אף מיכל בת שאול בקומת'.

ג' גיורות נתגיירו בישר'. ואילו הן. בתיה בת פרעה, ורחב הזונה, ורות המואביה בת עגלון.

ג' חייבין מיתה. ואילו הן. תלמיד חכם שוכב על נגידו, והפוסע פסיעה כבידה בשבת, וההורג כינה בפני שלשה.
ג' ראו ולא ידעו מה ראו. אילו הן. אחיתופל, ושבע בן בכרי, ואיסתלוגי פרעה.
ג' היו יועצי פרעה. ואילו הן. בלעם, איוב, ויתרו. בלעם יעץ, איוב שתק, ויתרו פירש. בלעם שיעץ נהרג, איוב ששתק נידון בייסורין, יתרו שפירש נתעלה.
ג' נשים משתמשות במוך. ואילו הן. קטנה, מעוברת, ומניקה. קטנה שמא תתעבר ותמות, מעוברת שמא תעשה עוברה סנדל, ומניקה שמא תהרוג בנה.
ג' ארסין הן. אחד צף, ואחד שוקע, ואחד מפעפע.
ג' משקין אסורי' משום גילוי. המים, היין, והחלב. לפיכך אמרו חכמים, מים המגולים לא ישפכם לרשות הרבים, לא יגבול בהן את הטיט, ולא ישקה מהם [גוי] ובהמת אחרים, אבל משקה הוא בהמתו, והרשות בידו. מים המגולים לא ירבץ את הבית, ואין רוחץ בהן פניו, ידיו, ורגליו. אחרים אומרי', לא אמרו אלא בזמן שיש בידו סירטא.
ג' צדיקים נקראו בשמותם. ואילו הן. יצחק, שלמה, ויאשיהו. יצחק מניין, שנ' ואת בריתי אקים את יצחק אשר תלד לך שרה, ואו' וקראת שמו יצחק. שלמה מניין, שנ' הנה בן [נולד] לך הוא יהיה [איש] מנוח' והניחותי לו מכל אויביו מסביב כי שלמה יהיה שמו ושלום ושקט אתן על ארץ ישר' בימיו. יאשיהו מניין, שנ' ויקרא על המזבח בדבר י"י ויאמר מזבח מזבח כה אמר י"י הנה בן נולד לבית דוד יאשיהו שמו וזבח עליך את כהני הבמות המקטירים עליך ועצמות [אדם] ישרפו עליך. ויש או', אף ישמעאל, שנ' וקראת שמו ישמעאל.
ר' יוסף או', כל האוכל שלש סעודות בשבת ניצול משלש פורעניות. מחבלו של משיח, וממלחמת גוג ומגוג, ומדינה של גיהנם.
ג' דברים אמ' ר' קיסמא. את ארוניכם חפרו עמוק וקברו את ארוני, שלא ארון בארץ ישר' שאין סוס המדי קשור אלא אוכל בו תבן, ופתח בו בטבריא, מקום יש בדמסק ושמו יירוך, ונבנה ונופל, נבנה ונופל, ואין מספיקין לבנות שלישו עד שתבא תשועת ישר'.
בג' דברים בקשו אבות העולם רחמים. אברהם ביקש שיבה לפני המקום והודה לו ונתן לו. ויעקב ביקש שיחלה וימות מיד, והודה לו ונתן לו. אלישע ביקש שיחלה אדם ויתרפא, והודה לו ונתן לו.
ג' מתנות טובות נתן הקב"ה על ישר' ולא נתן להם אלא על ידי יסורין. ואילו הן. תורה וארץ ישר' והעולם הבא. תורה מניין, שנ' אשרי הגבר אשר תייסרנו יה ומתורתך תלמדנו. ארץ ישר' [מניין], שנ' וידעת עם לבבך כי כאשר ייסר איש את בנו י"י אלהיך מייסרך, כי

י"י אלהיך מביאך [אל] ארץ טובה. העולם הבא מניין, שנ' כי נר מצוה ותורה אור ודרך חיים תוכחות מוסר.

ג' כיתות של מלאכי השרת הביא הקב"ה בשעה שבקש לבראות את האדם הראשון, ואמ' להם, אדם אני מבקש לבראות. אמרו לפניו, רבונו של עולם, מה מעשיו. אמר, כך וכך. אמרו לו, אל תברא. מיד הושיט אצבעו קטנה ושרפם. וכן כת שנייה. הביא כת שלישית. אמרו לפניו, רבונו של עולם, העולם כולו שלך, עשה מה שתרצה. וכשחטאו, אמרו לפניו, רבונו של עולם, לא יפה אמרו לך ראשונים. אמ' להם, אני עשיתי ואני אשא אני אסבול ואמלט.

ג' שהקב"ה אוהבן. ואילו הן. מי שאינו משיח בתפילתו, והדן את חבירו לכף זכות. והעושה דבר ונמלך.

ג' שמות נקרא יצא הרע. ואילו הן. יצר הרע, שטן, ומלאך המות.

ג' מידות טובות ברא הקב"ה בעולמו. ואילו הן. יצר הרע, וקנאה, ורחמים. אם אין יצר הרע אין כל בריה מתעסק בפריה ורביה, אם אין הקנאה אין כל בריה מתעסק בנטיעה ובבניין, אם אין הרחמים אין העולם עומד. אם לא נתנה לנו תורה מהיכן אנו חיין.

ג' דברים מלמדים לאדם ענוה. ואילו הן. צניעות, יראת חטא, דרך ארץ. צניעות מחתול, יראת חטא מיונה, דרך ארץ מתרנגול.

מפני ג' דברים שינה הקב"ה בבני אדם ג' דברים אחרים. קלסתר פנים, דעת, וקול. קלסתר פנים, שלא יראה אדם דירה נאה לחבירו, אשה נאה לחברו, [ויאמר] שלי הם, דעת בעון חמסנים, קול מפני הערוה.

מג' דברים אדם נמנע שאין לו אשה, טוב, שמחה, ברכה. טוב מניין, שנ' לא טוב היות האדם לבדו, שמחה מניין, שנ' ושמחת אתה וביתך, ברכה מנין, שנ' להניח ברכה אל ביתך. ויש או', אף כפרה, שנ' וכפר בעדו ובעד ביתו. ואיכא דאמ', אף שלום, [שנ'] ואמרתם כה לחי אתה שלום וביתך שלום.

ג' דברים אמרו חכמים בקנקני גוים. כשהוא יתן לתוכו יין ממלא אותו מים ג' ימים מעת לעת, ומערן, והן מותרין.

אמ' ר' יצחק, ג' פעמים בשנה חייבין ישר' בחגיגה, (במועד בראיה בעצרת ברגל שמחה חייב כל אדם מישר' לטהר עצמו ברגל) בחג המצות ובחג השבועות ובחג הסוכות. ואינן נראין ריקנין, שנ' לא יראה פני ריקם. ואינם נראין חציים, אלא כולם, שנ' שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך.

ר' אלעזר או', שלש משמרות הוי בלילה. משמרה ראשונה חמור נוער, שנייה כלבים צווחים ונובחים, שלישית תינוק חוזר ומפטפט דדי אמו והאשה מדברת עם בעלה.
מתוך ג' דברים [אין] אדם רשאי לעמוד מהם להתפלל. ואילו הם. מתוך שיחה, מתוך שחוק, מתוך דברים בטלים. וכן לא יפטר אדם מחבירו לא מתוך קלות ראש ולא מתוך דברי גנאי ולא מתוך דברי ריקנות, אלא מתוך דברי תורה והלכה. שכן מצינו בנביאים הראשונים, שהיו חותמין ומסיימין בדברי שבח ונחמות.
מפני ג' דברים גזרו חכמים שלא ילך אדם לחורבה. מפני חשד, מפני רוח רעה, ומפני המפלת. אמ' ר' [יוסף], פעם אחת נכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים להתפלל, ובא אליהו זכור לטוב וישב לי על הפתח ושמרני עד שסיימתי תפילתי. וכשבאתי לצאת שאלני שלום עליך ר'. השבתי לו, שלום עליך, ר' מורי. אמ' לי, מפני מה נכנסת לחורבה זו. אמרתי לו, להתפלל. אמר לי, מפני מה לא התפללת בדרך. אמרתי לו, יראתי שמא יפסיקוני עוברי דרכים. אמ' לי, א"כ היה לך להתפלל תפילה קצרה. אמ' ר' יוסף, באותה [שעה] למדתי ממנו ג' דברים, למדתי שאין מתפללין בחורבה, ומתפללין בדרך, ומתפללין תפילה קצרה. אמ' לי, כלום שמעת מחורבה זו. אמרתי לו, שמעתי בת קול מפוצצת ואומרת ונוהמת כיונה, אוי לי שחרבתי את ביתי ושרפתי היכלי והגליתי בני לבין האומות. אמ' לי, חייך וחיי ראשך, כך היא צווחת בכל יום ג' פעמים.
שמעו דבר י"י החרידים אל דברו אמרו אחיכם שנאיכם מנדיכם. אחיכם אילו עמי הארץ, שנאיכם אילו בעלי מקרא, מנדיכם אילו אומות העולם.
ר' עזריה [ו]ר' יודה בר' סימון בשם ר' יהודה בר' אלעזר, על שלשה דברים נצטוו ישר' בכניסתן לארץ. לבנות להם בית הבחירה, ולהעמיד להם מלך, ולמחות את זכר עמלק, שנ' תמחה את זכר עמלק וגו'.

ד' דברים

ר' יודן בשם ר' שמואל בר נחמן ור' נחוניה בשם ר' קפרא, בזכות ד' דברים נגאלו ישר' ממצרים. שלא שינו את שמם, ולא שינו את לשונם, [ולא היה בהן לשון הרע], ולא היה בהם פרוץ ערוה. שלא שינו שמם, ראובן ושמעון מנחתין, ראובן ושמעון מסלקין. ולא שינו את לשונם, כי פי המדבר אליכם, בלשון הקודש היה מדבר. ושלא היה בהן לשון הרע, את מוצא שהיה הדבור מופקד אצלן כל שנים עשר חדש ולא נמצא אחד מהן שהלשין את חבירו. ושלא היה בהן פרוץ ערוה, תדע לך שהוא [כן], בן אחת היה במצרי' ופרסמה הכת', ושם אמו שלומית בת דברי למטה דן.

ד' צריכין להודות. יורדי הים, והולכי מדברות, והיוצא מבית האיסורין, ומי שחלה ונתרפא. יורדי הים באניות מניין, שנ' יורדי הים באניות עושי מלאכה במים רבים, המה ראו מעשי י"י ונפלאותיו במצולה, יודו לי"י חסדו ונפלאותיו לבני אדם. הולכי מדברות מניין, שנ' תעו במדבר בישימון דרך עיר מושב לא מצאו, יודו לי"י חסדו וגו'. מי שיצא מבית האיסורין מניין, [שנ' יוציאם מחשך וצלמות ומוסרותיהם ינתק, יודו לה' חסדו וגו'. ומי שחלה ונתרפא מנין, שנא'] ישלח דברו וירפאם יודו לי"י חסדו וגו'. ר' אליעזר או', הודאות הללו אינן אמורות אלא כנגד גליותיהן של ישר'. תעו במדבר בישימון דרך, זו גלות עילם וחברותיה, [שנא'] כל אוכל תתעב נפשם. ויגיעו עד שערי מות, אילו יושבי ארץ ישר', שדומין לחולין. יושבי חשך וצלמות אסירי עוני וברזל, אילו יושבי כרכים, שהן דומין לאסורים. יורדי הים באניות, אילו יושבי רומי, שהם עושים מלאכה במים רבים.

ד' דברים צוה ר' יהודה בן בתירה מנציבין. אמר להן, הזהרו בחבורה, והזהרו בורידין כר' יהודה, והזהרו בזקן ששכח תלמודו מחמת אונסו, ומנעו את [בניכם מן ההגיון], והושיבו את בניכ' בין רגלי תלמידי חכמים, וכשאתם מתפללים דעו לפני מי אתם עומדי', [והזהרו] בבני העניים, שמהם תצא תורה.

ד' דברים אמרו חכמים. אם יתכבד שק ויתלבן, תמצא דעת בנהלולים. אם יעל החמור בסולם, תמצא דעת בכובסים. ואם יגוז גדי בן אמו, תדור כלה בחמתה. ואם עורב כולו לבן, תמצא כשירה בנשי'.

ד' תלמידים היו לו לאליהו. מיכה, ויונה, עובדיה, ואלישע.

ד' דברים העושה אותן דמו בראשו. הנפנה בין דקל לכותל, ושנים שיושבין ודקל ביניהן, והשותה מים שאולים, והעובר על מים שפוכים.

ד' דברים מזכירים את העון. הפורש מדרך ארץ, ותפילה, ותענית, והיושב תחת פנה מרועעת.

ד' מידות טובות ניתנו לו לאדם. ואילו הן. חיים, תורה, צדק, וחסד.

ד' דברים נאמרו בפת. אין מניחין בשר חי על גבי הפת, ואין מניחין קערה על גבי הפת, ואין מוזגין לו כוס על גבי הפת, ואין מקנח ידיו בפת. ויש אומ', אף לא ישב על גבי הפת, מפני ביזוי אוכליה.

ד' דברים חייב אדם לומר בכל יום. ואילו הן. ברוך שלא עשאני בור, שאין בור ירא חטא, ברוך שלא עשאני עבד, שהעבדים חשובי' כבהמה, ברוך שלא עשאני אשה, שהאשה פטורה מן המצות, ברוך שלא עשאני גוי, שכל הגוים כאין נגדו מאפס ותוהו נחשבו לו.

ברכו את י"י המבור', ברוך י"י המבורך לעולם ועד. ברכי נפשי את י"י וגו'. כל עצמותי תאמרנה י"י מי כמוך. מי כמוכה באלים י"י מי כמוך נאדר בקודש. קוה אל י"י חזק ויאמץ לבך וגו'. חזקו ויאמץ לבבכם כל המייחלים אל י"י. ואתם חזקו ואל ירפו ידיכם כי יש שכר לפעולתכם.

ד' דברים הן שאם עשאן אדם בעולם הזה אוכל מפירותיהן בעול' הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא. ואילו הן. כיבוד אב ואם, וגמילות חסדים, והכנסת אורחים, והבאת שלום שבין אדם לחבירו, ותלמוד תורה כנגד כולם.

ד' תכיפות הן. תכף לסמיכה שחיטה, תכף לגאולה תפילה, תכף לנטילת ידים ברכה, תכף לתלמוד ברכה. נכנסת לו ברכה במעשה ידיו.

ד' סימנין הן. סימן לעבירה נגעים והדרוקן, סימן לשנאת חנם רקב, סימן לנבלות פה אסכרא, סימן לגסות הרוח עניות.

ד' דברים קשים לכשפים. הנכנס לבית הכסא ומקנח בחרס, והאוכל ירק מאגודה שהיא קשורה, והעולה מן הנהר כשהוא טובל ואינו שוטף רגליו במים, וההורג כינה על גבי כרעי המטה.

ד' דברים חייב אדם להתחזק בהן. תורה, ומצות, תפילה, ודרך ארץ. תורה מניין, שנ' חזק ואמץ מאד, חזק בתורה ואמץ במצות. תפילה מניין, שנ' קוה אל י"י [וגו'], תפילה למשה איש האלהים, תפילה לעני כי יעטוף ולפני י"י ישפוך שיחו. דרך ארץ מניין, שנ' חזק ונתחזק בעד עמנו וגו'.

ד' דברים גנאי לתלמיד חכם. המחשיך בכרך, והיוצא לשוק כשהוא מבוסם, והנכנס לבית המדרש באחרונה, והמסיב במסיבה שעמי הארץ מסובין בה.

ד' שהקב"ה מעיד עליהן בעצמו. על רווק הדר בכרך ולא טעם טעם חטא מימיו, על עני שמצא אבידה ומחזירה לבעליה, והדן דין אמת לאמיתו, והבודל ממשפחה שקורין עליה ערער.

ד' דברים אורחות רעות לבני אדם. הבטלה, ושיחת ילדים, ועצת ילדים, ורוח גסה.

ד' דברים אורחות יפות לבני אדם. תורה, ומלאכה, עצת זקנים, ורוח נמוך.

ד' דברים קשים זה מזה. מכת הלב קשה ממכת הגוף, חולי מעיים קשה ממכת הלב, אשה רעה קשה משניהן, וחסרון כיס קשה מכולם.

ד' דברים צריכין שימור. חתן, וכלה, וחיה, וחולה. ויש או', אף אבל. אבל תינוק ומלך וכהן גדול צריכין שימור לעולם.

ר' יוסף או', הזהיר בד' דברים אינו בא לידי חולי מעיים. הרגיל לטבול פתו במלח. וכן בסוף סעודתו, המטבל ביד ימינו במלח בקמיצה ולא באמתו, ובשיני בקמיצה ובאמה שניהם כאחת. והמקפה אכילתו במים. ואל ימנע עצמו מבית הכסא. מאכל שהוא תאב בו יחסום פיו ממנו.

ד' נתנבאו בפרק אחד. ואילו הן. ישעיה, הושע, עמוס, ומיכה.

ד' דברים מפסיקים ברכת ציצית. ואילו הן. אכילה, שינה, בית המרחץ, ובית הכסא, בטול כבוד.

ד' מידות באדם. יש בו חכמה ואין בו יראה מידתו בזויה, יראה בלא חכמה שטות, אין יראה ואין חכמה הרי זה רשע גמור, יש יראה ויש חכמה צדיק גמור. צדיק יסוד עולם.

ד' חרשים הם. משיח בן דוד, משיח בן יוסף, ואליהו, ויהוצדק.

ד' מתו בן מאה ועשרים. ואילו הן. משה, והיילל הזקן, ורבן יוחנן בן זכאי, ור' עקיבא. משה היה במצרים מ' שנה, במדין מ' שנה, ופירנס ישר' מ' שנה. הילל הזקן עלה מבבל בן מ' שנה, ושימש לחכמי' מ' שנה, ופירנס לישראל מ' שנה. רבן יוחנן בן זכאי עסק בפרגמטיא מ' שנה, שימש לחכמים מ' שנה, ופירנס לישר' מ' שנה. ר' עקיבא למד תורה בן מ', שימש לחכמים מ' שנה, ופירנס לישר' מ' שנה.

ד' דברים מבטלין פירות בעולם הזה ומפסידים קרן לעולם הבא. הלוקח סוס ורוכב עליו, והמעמיד עבדים לפניו יותר מעשרה ומשתמש בהם כדרך שהמלכות עושה ויש לו קורת רוח בהם, ועשיר שהשעה משחקת לו, והנוטל שררה מן הגוים לעשות בהם בזרוע.

ד' חשובים כמתים. סומא, ומצורע, ועירי, והנידלדל. סומא מניין, שנ' במחשכים הושיבני כמתי עולם. מצורע מניין, שנ' אל נא תהי כמת אשר בצאתו מרחם אמו ויאכל חצי בשרו. מי שאין לו בנים מניין, שנ' הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי. היורד מנכסיו מניין, שנ' כי מתו כל האנשים המבקשים את נפשך. וכי מתים היו, והלא דתן ואבירם חיו ובלעתן הארץ, אלא כיון שירדו מנכסיהן חשובים כמתים.

ד' כיתות הן שאין מקבלות פני שכינה. לצים, חניפים, רמאים, שקרנים. כת לצים מניין, שנ' ובמושב לצים לא ישב. כת חנפים מניין, שנ' גם הוא לי לישועה. כי לא לפניו חנף יבא. כת רמאים מניין, שנ' כי לא ישב בקרב ביתי [עושה] רמייה. כת שקרנים מניין, שנ' דובר שקרים לא יכון לנגד עיני.

ד' פרוטות הן שאין בהם סימן ברכה לעולם. שכר הלבלרין, שכר המתורגמנין, ומעות הבאות ממדינת הים, והנושא אשה לשם ממון.

ד' דברים אמרו חכמים. הוי משתדל למי שהשעה משחקת לו, והזהר במי שהוא יועצך, והוי טוב ולא תקרא רע, אל תהי רשע וחוטא לא לך ולא לו.
ד' הן אויבי אדם. נחש, גמל, עכביש, נמלה. ויש אומרים, אף זבוב.
ד' דברים צוה אחיתופל לבניו. אל תהיו במחלוק', ואל תמרדו במלכות בית דוד, ואם תראו יום טוב של עצרת שהוא ברור זרעו חטים לשנה הבאה, ואם ראיתם חבלו של משיח שבא שלחו לו דורון.
ד' דברים הן שאם עבר אדם עליהן נפרעין ממנו בעולם הזה ולעולם הבא. ואילו הן. ע"ז, וגילוי עריות, וקללות השם, ושפיכות דמים. ולשון הרע כנגד כולן. ר' מאיר אומר, אף הגזל.
מפני ד' דברים חמה לוקה. על אב בית דין שמת ולא נספד כהלכה, ועל נערה המאורסה שצעקה ואין מושיע לה, ועל שני אחין שנשפך דמיהן כאחת, ועל משכב זכור. ר' מאיר או', בזמן שהמאורות לוקין סימן רע לשונאיהן של ישר'. משל לסופר שנכנס לבית הספר ואמ' הביאו לי רצועה, מי דואג, שמלקין אותו בכל יום. בזמן שהחמה לוקה סימן רע לאומות העולם, לבנה לוקה סימן רע לשונאי ישר', מפני שישר' מונין ללבנה ואומות העולם מונין לחמה. [לקת במזרח סימן רע ליושבי מזרח], לקת במערב סימן רע ליושבי מערב, לקת באמצע סימן רע לכל העולם כולו. לקת [בכניסתו] פורענות שוהא לבוא, [לקת] ביציאתו, [ממהרת לבוא]. ויש או', נהפכו פניו לדם, חרב בא לעולם, לשק, חצי רעב באין לעולם, לדם ולשק חרב וחצי רעב באין לעולם. אין לך כל אומה שהיא לוקה שאין אלהיה לוקין עמה, שנ' בכל אלהי מצרים אעשה שפטים אני י"י. ובזמן שישר' עסוקין בתורה אינן מתייראין מכולן, שנ' כה אמר י"י אל דרך הגוים אל תלמודו ומאותות השמים אל תחתו כי יחתו הגוים מהמה.
בד' דברים גוים מכעיסים את האל וישראל מרצים את האל. הגוים מכעיסים לאל בבלורית של ראש, וישר' מרצין לאל בתפילין של ראש ושל יד. הגוים מכעיסין לאל בערלה, וישראל מרצין לאל במילה. הגוים מכעיסין לאל בכלאים, וישר' מרצין לאל בציצית. הגוים מכעיסין לאל בע"ז, וישר' מרצין לאל בתפילה.
ד' דברים מבטלין גזירה קשה. ואילו הן. צעקה, צדקה, שינוי השם, שינוי מעשה. ויש אומ', אף שינוי מקום. צדקה מניין, שנ' וצדקה תציל ממות. צעקה מניין, שנ' ויצעקו אל י"י בצר להם וממצוקותיהם יוציאם. שינוי השם מניין, שנ' שרי אשתך לא תקרא שמה שרי כי שרה שמה וגו'. שינוי מעשה מניין, שנ' וירא אלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה. שינוי מקום, שנ' ויאמר י"י אל אברם לך לך מארצך.

ד' דברים עלו במחשבה לפני הקב"ה. על המת שיסריח ושישתכח מן הלב, ועל התבואה שתרקב, ועל המטבע שיוצא. אילמלא שלא יסריח אין חביריו מוציאין אותו, אילמלא לא ישתכח המת אין תקנה לכל קרוביו, אילמלא שלא תרקב התבואה אין בני אדם מוכרין הפירות, אילמלא המטביע לא יוצא [אין] המעות נכנסות ויוצאות.

ד' דברים העושה אותם דמו בראשו. היושב בצלו של נר ערום, והעומד ערום לאור הנר, והמכבה הנר בפניו, והמשמש מטתו לאור הנר. והמשמש מטתו לאור הנר הווין לו בנים נכפין.

ד' נכנסו לפרדס. ואילו הן. בן עזאי, ובן זומא, ואחר, ור' עקיבא. בן עזאי הציץ ומת, עליו הכת' אומר יקר בעיני י"י המותה לחסידיו, ואומר דבש וחלב תחת לשונך. בן זומא הציץ ונפגע, עליו הכת' או' דבש מצאת אכל דייך, ואומ' אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר למה תשומם. אחר [קצץ] בנטיעות, עליו הכת' או' אל תתן את פיך לחטיא את בשרך. ר' עקיבא עלה בשלום וירד בשלום, עליו הכת' או' משכיני אחריך נרוצה הביאני המלך חדריו.

ד' נקראו יצורים. ואילו הן. אדם הראשון, ויעקב, וישעיה, וירמיה. אדם הראשון מניין, שנ' וייצר אלהים את האדם עפר מן האדמה. יעקב מניין, שנ' כה אמר י"י בוראך יעקב ויוצרך ישר' אל תירא וגו'. ישעיה מניין, שנ' כה אמר י"י יוצרי מבטן לעבד לו לשובב יעקב אליו וישר' לא יאסף. ירמיה מניין, שנ' בטרם אצרך בבטן ידעתיך וגו'.

ד' נקראו כושיים. ואילו הן. צפרה, וישר', ושאול, ועבד מלך הכושי. צפרה מניין, שנ' ותדבר מרים ואהרן במשה על אודות האשה הכושית אשר לקח וגו'. ישר' מניין, שנ' הלא כבני כושיים אתם לי בני ישר' נאם י"י. שאול מניין, שנ' שגיון לדוד אשר שר לי"י על דברי כוש בן ימיני. עבד מלך הכושי מניין, שנ' וישמע עבד מלך הכושי איש סריס יהוא בבית המלך כי נתנו את ירמיהו אל הבור. ויש או', צפניה, שנ' דבר י"י [אשר] היה אל צפניה בן כושי בן גדליה וגו'.

ה' דברים

בזכות ה' דברים זכה שאול למלוך ראשון על ישראל, שהיו בידיו מעשים טובים. ואילו הן. שהיה עניו ושפל רוח, והיה אוכל חוליו בטהרה, ושהיה מבזבז ממונו בשביל לחוס על ממונם של ישר', וששקל כבוד עבדו ככבוד עצמו.

יהודה בר נחמן בשם ר' שמעון בן לקיש, שהיה בן תורה, ותרן, תלמיד, גיבור כארי, הדור במצות, צנוע בכל מעשיו, מקושט ככלה.

ה' דברים עשה הקב"ה בגמילות חסדי'. ואילו הן, זיווג חתנים וכלות זה לזה, והלביש ערומים, וביקור חולים, וקובר מתים, ומנחם אבלים. זיווג חתנים וכלות מניין, שנ' ויבן י"י אלהים את הצלע אשר לקח מן האדם לאשה וגו', אשה לאיש. והלביש ערומים מניין, שנ' ויעש י"י אלהים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם. ביקור חולים מניין, שנ' וירא אליו י"י באלני ממרא. מנחם אבלים מניין, שנ' ויהי אחרי מות אברהם ויברך אלהים את יצחק בנו, מלמד שברכו ברכת אבלים, אף אתה נחם אבלים. הקב"ה קבר מתים, שנ' ויקבר אותו בגיא בארץ מואב מול בית פעור, אף אתה קבור מתים.

ה' דברים קשי' להקזת דם. ואילו הן. ציר ומורייס, דג מליח, וגבינה, וירק, וביצים.

ה' דברים נאמרו באש של סמים. לבנה, רבוצה כארי, יש בה ממש, ואינה מעלה עשן, ואוכלת לחים ויבישים.

ה' דברים בשושבינות. אין בה משום ריבית, וחוזרת בעונתה, ואין שביעית משמטת, ונגבת בבית דין, ואין הבכור נוטל בה פי שנים.

ה' דברים שהמבול בא בגללם. כת לצים, חמסנין, ומלשיני', והבועל אשה נדה, והבא עליה שלא כדרכה.

ה' דברים שאין הדעת סובלתן. דל גאה, זקן מנאף, עשיר ופרנס המתגאה על הציבור, והמגרש אשתו שנים ושלשה פעמים.

ה' מדות אין אדם מתהלך בהן. קנאה, נקמה, גאות, עזות, ועלילה.

ה' דברים העושה אותן דמו בראשו. הנוטל צפרניו זו בזו וזורקן לרשות הרבים, האוכל שום קלוף ובצל קלוף וביצה קלופה, והשותה מים מגולין ומשקין מזוגין שלן עליהם הלילה, והלן בבית הקברות. ויש או', אף הנכנס לבית פתאום אפילו לביתו, והמקיז דם ומשמש מיטתו.

ה' דברים העושה אותם דמו בראשו. שנים שמהלכין ודקל ביניהן, והישן בצל דקל יחידי, והנפנה בין דקל לכותל, והשופך מים ברשות הרבים ועובר עליהן, והשותה מים שאולים.

ה' דברים נאמרו בשום. משביע, משחין, מצהיל פנים, והורג שרץ שבתוך מעיים, ומרבה הזרע. ויש או', אף מכניס אהבה ומוציא תאוה.

ה' דברים נאמרו ברואה שור בחלומו. רוכב עליו ימות, האוכל מבשרו יעשיר, בעטו דרך רחוקה לפניו, נשכו יסורין באין עליו, נגחו הויין לו בנים מנגחין בהלכה.

ה' דברים נאמרו בסוס. אוכל הרבה ומוציא קימעא, אוהב זנות, אוהב מלחמה, ורוחו גסה, ומואס שינה. ויש או', אף מתכוין להרוג את בעליו במלחמה.

ה' נהרגין בשבת. זבוב של מצרים, וצרעה של נינוה, ועקרב של הדייב, ונחש שבארץ ישר', וכלב שוטה בכל מקום.
ה' דברים אמרו בכלב שוטה. פיו פתוח, רירו [נוטף], ואזניו סרוחות, זנבו בין יריכיו, והולך לצדדין. ויש או', אף נובח ואין קולו נשמע.
ה' דברים נאמרו בקרומית של קנה. אין שוחטין בה, ואין מוהלין בה, ואין חותכין בה בשר, ואין חוצצין בה את השינים, ואין מקנחין בה.
ה' דברים שיעורן טפח. שופר, שדרה, ושוליא, וקנה, וסיבכא, ואיזוב.
ה' דברים נאמרו בגחלים של הקדש. מועלין בה, והשלהבת לא נהנין ולא מועלין, גחלת של ע"ז אסורה והשלהבת מותרת, המודר הנאה מחבירו אסור בגחלתו ומותר בשלהבתו, המוצא גחלת לרשות הרבים חייב ושלהבת פטור, ומברכין על השלהבת ואין מברכין על הגחלת.
ה' דברים יש בכל אחד ואחד [אחד] משישים. אש, דבש, שבת, שינה, חלום. אש, אחד משישים בגיהנם. דבש, אחד משישים במן. שבת, אחד משישים בעולם הבא. שינה, אחד משישים במיתה. חלום, אחד משישים בנבואה.
ה' מדינות יש בכל אחת ואחת יותר מכשיעור ששים. מצרים ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה, מצרים אחד משישים בכוש. כוש מהלך שבע שנים, כוש אחד משישים בעולם. עולם אחד משישים בגן. גן אחד משישים בעדן. עדן אחד משישים בגיהנם. ויש או', עדן וגיהינם אין להם שיעור.
ה' דברים היה הבית האחרון מחוסר מן הראשון. שמן המשחה, וכרובי', ארון, ורוח הקודש, ואורים ותומי'. וכן הוא אומ' וארצה בו ואכבד, חסרה, ואכבד כת'.
ה' דברים שהקב"ה מתחרט שבראן. על מלכות כשדים, ועל מלכות ישמעאלים, ועל יצר הרע, ועל ע"ז, ועל ישר' שגלו מארצם. על מלכות כשדים, שנ' הן ארץ כשדים זה העם לא היה, כלומ' הלואי לא היה. על מלכות ישמעאלים, שנ' ישליו אהלים לשודדים ובטוחות למרגיזי אל לאשר הביא אלוה בידו. על יצר הרע, שנ' ביום ההוא נאום י"י אוספה הצולעה והנדחה אקבצה ואשר הריעותי. על ע"ז ועל ישר' שגלו מארצם מניין, שנ' ועתה מה לי פה נאם י"י כי לוקח עמי חנם מושליו יהיללו נאם י"י ותמיד כל היום שמי מנואץ.
ה' דברים צוה כנען את בניו. אמ' להם, אל תדברו אמת, ואל תתרחקו מן הגזל, ואהבו זה את זה, ו[היו] שטופים בזמה, [ושנאו את אדוניכם].

ה' שמות נקרא הגשם. אד, עב, ענן, נשיא, חזיז. אד, שהוא עולה מן הארץ, שנ' ואד יעלה מן הארץ והשקה. עב, שהוא מעבה את הרקיע. ענן, שהוא עושה את הבריות ענוים אילו לאילו. נשיא, שהוא נושא את המים. חזיז, שהוא עושה את הרקיע חזיונות.
ה' אימות הן. אימת חלש על הגיבור, אימת יתוש על הפיל, אימת סנונית על נשר, אימת סממית על עקרב, אימת מפגיע על ארי, אימת כילכית על לויתן.
ה' בני [אדם] הן שנדמו לאדם הראשון וכולן לקו. ואילו הן. שמשון, שאול, ואבשלום, אסא, צדקיה. שמשון בכחו, שאול בצווארו, אבשלום בשערו, אסא ברגליו, צדקיה בעיניו. ויש או', אף דוד באפיו, שלמה בחכמתו, יחזקאל בקולו.
ה' שמות נקרא שלמה. ידידיה, אגור, קהלת למואל.
ה' שמות נקרא ארי. שחל, כפיר, לביא, ליש.
ה' דברים מעמידין החוכמה. האוכל פת שבישלה כל צרכה, והאוכל ביצה מגולגלת, והשותה מים שבשארי העיסה, והטובל אצבעו במלח בימין בקמיצה ולא בשתים בקמיצה ובאמה ואוכלו, והרגיל בשמן זית.
ו' דברים
ששה דברים צוה רבינו הגדול את בנו בשעה שהוא נפטר לבית עולמו. אמ' לו, בני אל תדור בשכן רע, ואל תישן במיטה ארמית, ואל תשב בעיר שראשה תלמיד חכם, ואל תעמוד לפני השור בשעה שהוא עולה מן האגם, מפני שהשטן עומד ומרקד בין קרניו, ואל תברח מן המכס, ואל תצא לדרך לא בלילי רביעיות ולא בלילי שבתות, מפני שאגרת בת מחלת יוצאת בשמונה עשר אלפים רבבות של מלאכי חבלה. משום ר' עקיבא אמרו, כל אחד ואחד יש לו רשות לחבל.
ו' דברים אמר ר' שמעון בן יוחי כשהיה חבוש בבית האסורין. אמ' לו, ר' למדיני תורה. אמ', איני מלמדך. אמ' לו, אם אין אתה מלמדיני אני או' לאחי אבא ומוסרך למלכות. אמ' לו, בני, יותר משהעגל הזה רוצה לינק פרה רוצה להניק. אמ' לו, ר', ומי בסכנה. אמ' לו, אני מלמדך. אם בקשת ללמוד בנך תורה לומדהו בספר מוגה, אם בקשת להחנק התלה באילן גדול, ואל תבשל בקדירה שבישל בה חבירך, ואל תיכנס לעיר פתאום, ואל תיכנס לביתך פתאום, בתך בגרה שחרר עבדך ותן לה.
ו' דברים צוה ר' יעקב את ר' יהושע בנו. אמר לו, בני, עשה שבתך חול ואת תצטרך לבריות, ואל תשב בגובהה של עיר ותשנה, ואל תגביה פתחיך יותר מפתח של חבירך, ואל תבא ואל תצא בבית הכנסת בשעה שהציבור עסוקין בתורה, ואל תמנע מנעלים מרגליך, שמא תצטרך לבריות.

ו' דברים מאריכין ימיו של אדם והקרן קיימ' לעולם הבא. ואילו הן. השכמת בית הכנסת, ועיון תפילה, וביקור חולים, והכנסת אורחין, והדן את חברו לכף זכות שלא בפניו, ומקדש ביין בערבי שבתות.

ו' דמעות הן יורדות מן העין, שלש יפות ושלש קשות. דמעת הסם, ודמעת השחוק, ודמעת הפירות יפה משניהם. ודמעת העשן ודמעת הבכיה קשות, דמעת בית הכסא קשה משתיהן.

ו' דברים סימן יפה לחולה. עיטוש, זיעה, שינה, קרי, חלום, הילוך מעיים כדרך כל הארץ. עיטוש מניין, שנ' עטישותיו תהל אור. זיעה מניין, שנ' בזעת אפך תאכל לחם. שינה מניין, שנ' כי עתה שכבתי ואשקוט ישנתי אז ינוח לי. קרי מניין, שנ' וי"י [חפץ] דכאו החלי אם תשים אשם נפשו יראה זרע יאריך ימים. חלום מניין, שנ' ותחלימיני ותחייני. הילוך מעיין כדרך כל הארץ מניין, מהר צועה להפתח ולא ימות לשחת ולא יחסר לחמו.

ו' דברים מרפאין את החולה מחליו ורפאתו רפואה. ואילו הן. כרוב, ותרדין, וסיסין יבש', קיבה, והרת, ויותרת הכבד. ויש אומרים, אף דגים קטני'. ולא עוד אלא שדגים קטנים מפרין ומרבים כל גופו של אדם.

ו' דברים מחזירים את החולה לחוליו וחולייו קשה. ואילו הן. בשר שור, ובשר צלי, ובשר צפרים, וביצה צלוייה, וחלב, ומרחץ. ויש או', אף תגלחת, שחלים, וגרגר.

ו' דברים משכחין את החכמה. האוכל ממה שאכל הימנו עכבר וחתול, והאוכל פת שלא בשלה כל צרכה, והאוכל לב בהמה, והאוכל מזוהמא ליסטרון, והשותה מים שבשיורי הרחיצה, והרוחץ שתי רגליו זו על גב זו.

ו' דברים משכחי' את החכמה. העובר בין שתי נשים, ואשה עוברת בין שני אנשים, והמקפיד עם אשה בשוק, והעובר על גשר שלא עברו מים מתחתיו ארבעים יום, והעובר בין שני גמלים, והעובר תחת אפסר של גמל, כל שכן תחת הגמל עצמו, והאוכל מזוהמא ליסטרון של קדירה, והמסתכל בפני המת, והקורא כתב שעל גבי הקבר, והרואה זכר ונקבה בתשמיש.

ו' דברים מקיימין את החכמה. ואילו הן. האוכל פת שבישלה כל צרכה, והשותה מים שבשיורי העיסה, והאוכל ביצה מגולגלת בלי מלח, והטובל אצבעו במלח באחת ולא בשתים. דברי ר' מאיר. ר' יוסף אומר, בשתים ולא באחת, ביד הימין, והרגיל בשמן זית. שש אשות הן. יש אוכלת ושותה, אוכלת ולא שותה, [שותה] ולא אוכלת, לא אוכלת ולא שותה, אש אוכלת אש, אש יראה מפני אש. נמצאין למידין יציאה [במשה], ירידה

בשלמה, נפילה באליה. במשה הוא אומר ותצא אש מלפני י"י, בשלמה הוא אומר וכל ישר' רואים ברדת האש, באליה הוא או' ותפל אש י"י ותאכל את העולה ואת העצים [ואת האבנים] ואת העפר ואת המים אשר בתעלה לחכה.

ו' דברים נאמרו בבני אדם, שלשה כבהמה ושלשה כמלאכי השרת. שלשה כבהמה, אוכלים ושותים כבהמה, פרין ורבין כבהמ', ומוציאין טנופת כבהמה. ג' כמלאכי השרת, מהלכין בקומה זקופה, ומדברין בלשון הקודש, ויש בהן בינה.

ו' דברים נאמרו בשדים, ג' כבני אדם, ג' כמלאכי השרת. ג' כבני אדם, אוכלין ושותין ומולידין ומתים כבני אדם. ג' כמלאכי השרת, [יש להן כנפים], ומהלכין מסוף העולם ועד סופו, ויודעין מה שבשמים וארץ. ויש אומ', שמהפכין פניהם כמלאכי השרת ורואין ואינן נראין.

ו' דברים נאמרו בשכר, ג' לטובה ג' לרעה. ג' לטובה, יפה לחיך, יפה לבני מעיין, יפה לתחתוניות. ג' לרעה, רע ללב, רע לראש, רע לגוף.

ו' דברים נאמרו ביין, ג' לטובה ג' לרעה. ג' לטובה, יפה ללב, יפה לעינים, ויפה להילוך מעיים כדרך כל הארץ. ג' לרעה, רע לחכמה, רע לבני מעיים, ורע לתחתוניות.

ו' דברים נאמרו בפתילה, ג' להקל ג' להחמיר. ג' להקל, שורין אותה בשמן, וממעכין אותה ביד, וחותכה באור לשני נרות. ג' להחמיר, אין עושין [ל]כתחילה ביום [טוב], ואין מהבהבין אותה באור, ואין חותכין אותה לשנים.

ו' דברים נאמרו בבצל. שואף דם, ומקפיא אוכל, ומשביע ביותר, והורג שרץ שבתוך מעיין, ומצנן לקרביים בקיץ, ומריק למרה.

ו' דברים עשה חזקיה, על ג' הודו לו ועל [ג'] לא הודו לו. על ג' הודו לו, גנז ספר רפואות והודו לו, כיתת נחש נחושת שעשה משה במדבר והודו לו, גירר עצמות אביו על מטה של חבלים והודו לו. על ג' לא הודו לו, קצץ דלתות ההיכל ולא הודו לו, [סתם מי גיחון ולא הודו לו], עיבר ניסן בניסן ולא הודו לו.

ו' הם מלאכי המות. גבריאל, קצפיאל, משביר, משחית, אף, וחימה. גבריאל על המלכים, קצפיאל על הבחורי', משביר על החיות, משחית על הקטני', אף וחימה על האדם ועל הבהמה.

ו' דברים נאמרו בעמי הארץ. אין מקבלין מהן עדות, ואין מוסרין להן פקדון ועדות, ואין נלוין עמהן בדרך, ואין מגלין להן דברי סוד, ואין מכריזין על אבידתן, ואין עושין אפוטרופין ליתומים.

ז' דברים

ז' דברים אמ' ר' יוחנן, אילו ז' ימים וז' נהרות שמקיפין ארץ ישר'. אילו הן ד' ימים. ימה של טבריא, וימה של שחלת, וימה של חלתה, וימה של פרמייס. ואילו הן ד' נהרות ירדן, וירמון, קרמיון, ופוגה.

ז' דברים ברא הקב"ה קודם שברא העולם. ואילו הן. כסא כבוד, ובית המקדש, ותורה, וגן עדן, וגיהנם, ושמו של משיח, ותשובה. כסא כבוד מניין, שנ' כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשינו. בית המקדש מניין, שנ' נכון כסאך מאז מעולם אתה. תורה מניין, שנ' י"י קנני ראשית דרכו. גן עדן מניין, שנ' ויטע י"י אלהים [גן] בעדן מקדם. גיהנם מניין, [שנא'] כי ערוך מאתמול תפתה. שמו של משיח מניין, שנ' יהי שמו לעולם ולפני שמש ינון שמו. תשובה מניין, שנ' בטרם הרים יולדו ותחולל ארץ ותבל, מה כת' בתריה, תשב אנוש עד דכא ותאמר שובו בני אדם.

ז' כתות של צדיקים בגן עדן, זו למעלה מזו. הראשונה, אך צדיקים יודו לשמך. השנייה, אשרי יושבי ביתך וגו'. השלישית, אשרי תבחר ותקרב ותשכון חצריך. הרביעית, י"י מי יגור באהליך. החמישית, מי ישכון בהר קדשך. השישית, ומי יעלה בהר י"י. השביעית, ומי יקום במקום קדשו.

ז' מעלות בין צדיק לצדיק. אשתו תהא נאה מאשת חבירו, בניו יהיו נאים משל חברו, שנים אוכלים בקער' אחת, זה טועם טעם יפה לפי מעשיו [וזה טועם טעם רע לפי מעשיו], שנים צובעים ביורה אחת, זה העלהו כיעור וזה העלהו יפה, חכמתו, דעתו, וקומתו.

ר' שמעון. לשבע שמחות פני הצדיקים דומין לעתיד לבא. ואילו [הן]. לחמה, ללבנה, לברקים, לכוכבים, לרקיע, לשושנים, ולמנורת הקדש שהיה במקדש. לחמה מניין, שנ' ואהביו כצאת השמש בגבורתו. ללבנה, שנ' יפה כלבנה ברה כחמה. לברקים, שנ' בחוצות יתהוללו הרכב ישתוקקון ברחובות מראיהן כלפידים כברקים ירוצון. לרקיע, שנ' והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע. לשושנים, שנ' למנצח על שושנים. ולמנורת בית המקדש, שנ' ושנים זיתים עליה אחד מימין הגולה ואחד על שמאלה.

ז' רועין הן. דוד באמצע, אדם, שת, ומתושלח בימינו, אברהם, יעקב בשמאלו. יצחק להיכן הלך, ישב על פתח גיהנם להציל את בניו מדינה של גיהנם.

בז' דברים נבחר מות מחיים. ימות אדם ואל ישכח תורתו, ימות ואל ימותו לו בניו, ימות ואל יעני, ימות ואל יהרג, ימות ואל יבא תקלה על ידו, ימות ואל ילבין פני חבירו ברבים, ימות ואל ימסר ביד בשר ודם, שנ' ויאמר דוד צר לי מאד נפלה נא בידי י"י וביד אדם אל אפולה.

ז' יורדין לגיהינם ואינן עולין משם לעולם. ואילו הן. המינין, והמשומדין, והמסורות, והבועל אשת איש, והמתכבד בקלון חבירו, והמכנה שם לחברו, והמבזה תלמידי חכמים.

ז' דברים נאמרו בגסי הרוח. כל אדם שיש לו גסות הרוח בלבו כעובד ע"ז, ותורה משתכחת הימינו, ושכינה מסתלקת הימינו, ועניות באה עליו, ותקלות באות לידו, ויסורין באין עליו, ואין לו חלק לעולם הבא.

ז' אין להם חלק לעולם הבא. ואילו הן. המזכיר שם בכל עת, והמזכירו בכל מקום, והקורע כליו בחמתו, והמזכיר ע"ז בחמתו, והלוחש על המכה ומזכיר בה את השם, והמלוה בריבית, והמשלח מדנים בין אחים.

ז' רקיעים הן. וילון, רקיע, שחקים, זבול, מכון, מעון, ערבות.

ז' מיני זהבים הן. ואילו הן. זהב טהור, טוב, זהב מזוקק, זהב שחוט, מופז, סגור, פרוויים.

ז' שמות נקראת התבואה. ואילו הן. תבואה, תנובה, שבר, יבול, דגן, בר, אוכל.

ז' מיני ארבה הן. ארבה, חגב, חרגול, חסיל, גזם, ילק, סלעם.

ז' שמות נקרא העני. איש תככים, נכה רוח, אביון, מך, דל, עני, ורש.

ז' שמות נקראת מרים. אפרת, חלאה, יריעות, מרים, נערה, עזובה פועה.

ז' נביאים נתנבאו בשנת שתים לדריוש המלך. ואילו הן. ברוך בן נריה, ושריה בן מחסיה, דניאל, מרדכי, חגי, זכריה, ומלאכי.

בז' דברים אדם מתגדל בהן. במלך, בחזיר, בגדי, בצבי, בסוס, בחמור, ובכלב.

ז' דברים נצטוו בני נח. על הדינין, ועל ע"ז, ועל גילוי עריות, ועל שפיכות דמים, ועל קללת השם, ועל הגזל, ועל אבר מן החי.

ז' דברים מביאין את האדם לידי תחתוניות. האוכל מוריגי בהמה, ועלי גפנים ולולבי גפנים, והשותה שמרי יין, והאוכל שדרו של דג, והאוכל דג מליח שלא בישל כל צרכו, והמקנח בצרור שקנח בו חבירו, והתולה עצמו בבית המרחץ ובבית הכסא.

ז' פתחין פטורין מן המזוזה. ואילו הן. בית התבן, ובית הבקר, ובית העצים, ובית האוצרות, ופתח המרחץ, ופתח שאינו גבוה עשרה טפחים, ופתח שהוא גבוה יותר מדאי.

ז' דברים מכוסין מבני אדם. ואילו הן. יום המיתה, ויום נחמה, ועומק הדין, ואין אדם יודע במה משתכר, ואין אדם יודע מה בלב חבירו, ומתי תחזור מלכות בית דוד, ומלכות חייבת מתי תעקר.

ז' דברים צוה רבינו הקדוש את בנו בשעה [ש]נפטר לבית עולמו, ג' ליראת שמים וד' לדרך ארץ. אילו הן ג' של יראת שמים. בני, אל תאכל לחם כו'.

ז' יורשי גיהנם. מי שאינו עושין מלאכתן לאמיתן. ואילו הן. הלבלר, והסופר, ורופא, ודיין עירו, וחזן הכנסת, ומלמד תינוקות. ר' מאיר או', אף מי שהוא משופע ביותר ואין בידו דברי תורה. עליהן אמ' ר' יוסף בן חנן, עליהם אמ' הכתוב ויצאו וראו בפגרי האנשים.
אמ' ר' יוסף, פעם אחת הייתי מהלך בדרך ומצאתי אדם אחד משופע ביותר, לבוש אצטלא שוה ארבעים מנה. ראיתיו ונתזעזעתי ונרתעיתי ונתייראתי מפניו, ואמרתי שמא מלאך המות הוא. עמדתי ורצתי אחריו. אמרתי לו, ר' מה שמך. אמר לי, יצחק בן שוני שמי. אמרתי לו, כלום יש לך משנה, ואגדה יש בידך. אמ' לי, לאו. [אמרתי לו, מה מלאכתך. אמר לי אדם בטל הוא]. אמרתי לו, וכי ברא הקב"ה אדם בטל בעולמו. אמ' לי, מלמד תינוקות אני. מיד בקשתי עליו רחמים ונכנס יתוש בחוטמו והרגו. באותה שעה אמ' ר' יוסף בן חנן, ברוך המקום ברוך הוא, שבחר בדברי חכמים ותלמידיהם ותלמידי תלמידיהם, שהם אומרי', מלמדי תינוקות לבם כמלך ודעתם כתינוקות.
הנותן שלום למלמדי תינוקות כעובד ע"ז, מכבדם יורש גיהנם הוא לעצמו, השואל בשלומם כזורק אבן למרקוליס, והאומר עליהם בשעת מיתתן [ברוך דיין האמת], אין לו חלק לעולם הבא. ולא עוד, אלא שאין לו מחילה, שנ' לא יאבה י"י סלוח לו.
[אמרתי לו, מה מלאכתך. אמר לי אדם בטל הוא]. אמרתי לו, וכי ברא הקב"ה אדם בטל בעולמו. אמ' לי, מלמד תינוקות אני. מיד בקשתי עליו רחמים ונכנס יתוש בחוטמו והרגו. באותה שעה אמ' ר' יוסף בן חנן, ברוך המקום ברוך הוא, שבחר בדברי חכמים ותלמידיהם ותלמידי תלמידיהם, שהם אומרי', מלמדי תינוקות לבם כמלך ודעתם כתינוקות.
הנותן שלום למלמדי תינוקות כעובד ע"ז, מכבדם יורש גיהנם הוא לעצמו, השואל בשלומם כזורק אבן למרקוליס, והאומר עליהם בשעת מיתתן [ברוך דיין האמת], אין לו חלק לעולם הבא. ולא עוד, אלא שאין לו מחילה, שנ' לא יאבה י"י סלוח לו.
[אמרתי לו, מה מלאכתך. אמר לי אדם בטל הוא]. אמרתי לו, וכי ברא הקב"ה אדם בטל בעולמו. אמ' לי, מלמד תינוקות אני. מיד בקשתי עליו רחמים ונכנס יתוש בחוטמו והרגו. באותה שעה אמ' ר' יוסף בן חנן, ברוך המקום ברוך הוא, שבחר בדברי חכמים ותלמידיהם ותלמידי תלמידיהם, שהם אומרי', מלמדי תינוקות לבם כמלך ודעתם כתינוקות.
הנותן שלום למלמדי תינוקות כעובד ע"ז, מכבדם יורש גיהנם הוא לעצמו, השואל בשלומם כזורק אבן למרקוליס, והאומר עליהם בשעת מיתתן [ברוך דיין האמת], אין לו חלק לעולם הבא. ולא עוד, אלא שאין לו מחילה, שנ' לא יאבה י"י סלוח לו.

ג' מדרש לעולם

לעולם ליבעי איניש רחמי ואפי' זבילא בתריתא.
לעולם יבקש אדם רחמי' שלא יחלה, שאם חלה, אומרי' לו, הבא זכות והפטר.
לעו' יתרחק אדם מן הכיעור ומן הדומ' לו.
אמ' רב יהודה אמ' רב, לעולם אל יביא אדם עצמו לידי נסיון, שהרי דוד מלך ישראל הביא עצמו לידי נסיון ונכשל.
לעו' יהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות.
א"ר חייא בר אמי, לעולם ידור אדם למקום רבו והוא דכייף ליה.
לעולם יהו דבריו של אדם מועטין לפני הקב"ה, שנא' כי האלהי' בשמים ואתה על הארץ על כן יהיו דבריך (מועטין) [מעטים].
לעו' אל תהי ברכת הדיוט קלה בעיניך.
לעו' אל יהלך אדם אחרי אשה בדרך, אפי' היא אשתו. נזדמנה לו על הגשר יסלקנה לצדדין. וכל העובר אחרי אשה בנהר לא ינקה מדינה של גיהנם.
לעולם יהו כל בני אדם בעיניך כליסטין והוי מכבדן כרבן גמליאל.
א"ר יצחק, לעולם תהא אימת הצבור עליך, שהרי כהנים, בשעה שנושאין כפיהם, אחוריהם כלפי שמים ופניהם כלפי העם.
לעו' יהא אדם זהיר בתפלת מנחה ערבית ושחרית.
א"ר שמעון בן אלעזר, יצר, תינוק, ואשה, לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת.
אמ' רב חסדא, לעולם אל יטיל אדם אימה יתרה בתוך ביתו, שהרי פלגש בגבעה, בשביל שהטיל עליה בעלה אימה יתרה, הפילה כמה רבבות מישראל.
לעו' אל יטיח אדם דברים כלפי מעלה, שהרי אדם גדול הטיח דברים כלפי מעלה, ואיטלע.
לעו' יהא אדם ירא שמים בסתר, ומודה על האמת, ודובר אמת בלבבו.
לעו' אל יוציא אדם עצמו מן הכלל.
לעו' אל יוציא אדם דבר מגונה מפיו, שהרי עקם הכתוב שמנה אותיות ולא להוציא ד"מ מפיו, שנא' ומן הבהמה אשר איננה טהורה.
לעו' ידך מטיבותא אל תמנע.
אמ' רב יהודה אמ' שמואל, לעול' יכנס אדם בכי טוב ויצא בכי טוב.
לעו' יכנס אדם שני פתחים ואח"כ יתפלל.
לעו' ילמוד אדם מדעת קונו, שהרי הקב"ה הניח כל הרים גבוהי' והשרה שכינתו על הר סיני.

לעולם אל יעמוד אדם במקום סכנה ויאמר שעושין לו נס, שמא אין עושין לו, ואם עושין מנכין לו מזכיותיו.
לעו' ילמד אדם עצמו להפנות שחרי' וערבי', כדי שלא יתרחק.
לעו' ילמד אדם את בנו אומנות נקייה וקלה. מאי היא, מחטא דתלמיותא.
לעו' ילמד אדם תורה ואח"כ יהגה בה.
לעו' אל ימנע אדם עצמו מבית המדרש, ואפי' שעה אחת.
א"ר אלעזר, לעול' ימוד אדם עצמו, אם יכול לכוין את לבו יתפלל, ואם לא אל יתפלל.
לעו' ימכור אדם מה שיש לו וישא בת ת"ח, שאם מת או גולה, מובטח לו שיהיו בניו ת"ח.
לעו' אל ימנה אדם אפטרופו' על ביתו, שמתוך כך בא לידי הרהור עבירה. מנא לן, מיוסף.
לעו' ימכור אדם שדה ויקח עתודים, ואל ימכור עתודים ויקח שדה.
לעו' יסדיר אדם שבחו של הקב"ה ואח"כ יתפלל. מנא לן, ממשה, שנ' ואתחנן, וס"ל אעברה נא ואראה.
לעו' יספר אדם בלשון כבוד, שהרי בזב קראו מרכב ובאשה קראו מושב, ואומ' ותבחר לשון ערומי', ואו' ודעת שפתי ברור מללו.
לעולם אל יספר אדם בטובת חברו יותר מדאי, שמא מתוך שבחו יבא לגנותו. ואמרי לה, יבא לידי רעתו.
לעולם יסדיר אדם תפלתו ואח"כ יתפלל. והני מילי לפרקים.
לעו' יהא אדם ערום ביראה, מענה רך, ומסיב חימה, ומרבה שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם כל אדם, כדי שיהיה אהוב למעלה ונחמד למטה ומתקבל על הבריות, ואפי' עם גוי שבשוק. אמרו עליו על רבן יוחנן בן זכאי, שלא הקדימו אדם בשלום מעולם, ואפי' גוי בשוק.
לעו' אל יעמוד אדם במקום גבוה ויתפלל, אלא במקום נמוך.
לעו' יעסוק אדם בתורה ובמצוה ואפי' שלא לשמן, שמתוך שלא לשמן בא לשמן.
אמ' ריש לקיש, וכן תנא משום ר' יוסי, לעו' אל יפתח אדם פיו לשטן. א"ר יוסי, מאי קראה, כמעט כסדום היינו לעמורה דמינו, מה כתי' בתריה, שמעו דבר ה' קציני סדום האזינו תורת אלהינו עם עמורה.
לעולם אל יפטר אדם מחברו אלא מתוך דבר הלכה, שמתוך כך זוכרו.
לעו' אל יתפלל אדם אלא בבית שיש לו חלונות, שנ' וכוין פתיחין ליה בעליתיה נגד ירושלם.

לעו' אל יתפלל אדם לא כנגד רבו ולא אחורי רבו. ותניא ר' אלעזר חסמא אומ', המתפלל כנגד רבו, או אחורי רבו, גורם השכינה שתסתלק מישראל.
א"ר לוי, לעולם יצפה אדם חלומו עד עשרי' וב' שנה.
א"ר אלעזר, לעו' יקדים אדם תפלה לצרה.
לעו' יראה אדם עצמו כאלו חציו זכאי וחציו חייב. עשה מצוה אחת, אשריו, שהכריע עצמו לכף זכות, עבר עבירה אחת, אוי לו, שהכריע עצמו לכף חובה, שנ' וחוטא אחד יאבד טובה הרבה, בשביל חטא יחיד שחטא זה אבד ממנו טובה הרבה.
לעו' ירוץ אדם לדבר הלכה, ואפי' בשבת, שנ' אחרי י"י ילכו כאריה ישאג.
לעולם ירגיז אדם יצר טוב על היצר הרע, שנ' רגזו ואל תחטאו. אי אזיל, מוטב, ואי לא, יקרא ק"ש, שנ' אמרו בלבבכם על משכבכם. אי אזיל, מוטב, ואי לא, יזכור לו יום המיתה, שנ' ודומו סלה.
א"ר אלעזר, לעו' יראה אדם עצמו כאלו קדוש שרוי בקרבו, שנ' בקרבך קדוש.
לעו' יהיה אדם רך כקנה, ולא יהיה קשה כארז. ולפי' זכה הקנה שעושין ממנו קולמוס וכותבין בו ס"ת, ותפלין, ומזוזות.
לעו' יתרחק אדם מג' דברי'. מן המאונין, ומן הפקדונות, ומן הערבות.
לעו' ידבק אדם בג' דברי'. בחליצה, ובהבאת שלום, ובהפרת נדרים.
לעו' יהא אדם רגיל לומ', כל דעבדין משמיא לטב.
לעולם אל ירבה אדם ריעים בתוך ביתו, שנ' איש ריעים להתרועע.
לעו' ישכים אדם לבית הכנסת, כדי שיתמנה מעשרה ראשונים, שאפי' מאה באין אחריו נוטל שכר כלם. שכר כלם סלקא אדעתך, אלא אימא נוטל שכר כנגד כלם.
לעו' ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה.
א"ר שמעון בן יוחאי, לעולם ישתדל אדם לקראת מלכי ישראל, ולא לקראת מלכי ישראל בלבד אמרו, אלא אפילו לקראת מלכי אומות העולם, שאם יזכה יבחין בין מלכי ישראל למלכי אומות העולם.
לעו' ישלים אדם פרשיותיו עם הצבור, שנים מקרא ואחד תרגו', ואפי' עטרות ודיבון. וכל המשלים פרשיותיו עם הצבור, שנים מקרא ואחד תרגו', מאריכין לו ימיו ושנותיו.
לעו' ישכיר אדם עצמו לע"ז ואל יצטרך לבריו'. מאי ע"ז. עבודה שהיא זרה לו, כדא"ל רב לרב כהנא, פשוט נבלתא בשוק וטול אגרא, ולא תימא כהנא אנא, גברא רבה אנא.
לעו' ישלש אדם מעותיו. שליש בקרקע, ושליש בפרגמטיא, ושליש תחת ידו.
לעו' לישתיף איניש נפשיה בהדין צבורא.
לעו' אל ישאל אדם צרכיו בתפלתו, לא בג' ראשונו' ולא בג' אחרונו', אלא באמצעיות.

אמ' רב יהוד' אמ' רב, לעולם אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמית. ואמ' ר' יוחנן, כל השואל צרכיו בלשון ארמית אין מלאכי השרת נזקקין לו, לפי שאין מלאכי השרת מכירין לשון ארמית.

לעו' ישלש אדם שנותיו. שליש במקרא, [שליש במשנה], שליש בתלמוד. ומי ידע כמה חיי, כי קאמ' ביומי.

תנא דבי אליהו, לעו' ישים אדם עצמו על דברי תורה כשור לעול וכחמור למשא.

לעו' ידבק אדם בטובים. שהרי מרע"ה נשא בת יתרו, ויצא ממנה יהונתן כהן לפסל מיכה, ואהרן נשא בת עמינדב, ויצא ממנה פינחס.

לעו' יבקש אדם רחמים על מדת העניות, שאם הוא לא בא, בא בנו, ואם לא בא בנו, בא בן בנו, שנ' כי בגלל הדבר הזה. גלגל הוא שחוזר בעולם.

א"ר אלעזר, לעולם יסדיר אדם שולחנו ע"ש, ואפי' שאינו צריך אלא לכזית.

א"ר אסא, לעולם יהא אדם מן הנרדפין ולא מן הרודפין, שאין לך נרדפין בעולם יותר מתורים ובני יונה, והם קרבין על גבי המזבח.

א"ר יצחק, לעולם אל תהי קללת הדיוט קלה בעיניך, שהרי אבימלך קלל את שרה, ונתקיים בזרעה.

א"ר חייא בר אשי אמ' רב, לעולם ימכור אדם קורות ביתו ויקנה מנעלים לרגלו, ואם הקיז דם ואין לו מה יאכל, ימכור מנעליו ויסתפק בהם צרכי סעודה.

א"ר יוחנן, לעולם אל ימנע אדם עצמו מדברי תורה, ואפי' בשעת מיתה, שנ' זאת התורה אדם כי ימות באהל, אפילו בשעת מיתה תורה.

אמ' רב חסדא, לעולם ישכים אדם להוצאת שבת, שנ' והיה ביום הששי והכינו, לאלתר.

א"ר תנחום, לעו' אל ישנה אדם ממנהג המדינה, שהרי משה עלה למרום, ולא אכל לחם, ומלאכי השרת ירדו למטה ואכלו. אכלו סלקא דעת', אלא אימא נראו כאלו אכלו.

אמ' רבה בר מחסיא, אמ' רב חמא בר גוריא, אמ' רב, לעולם אל ישנה אדם בנו לבין הבנים, שבשביל משקל שני סלעים מילת שהוסיף יעקב אבי' ליוסף על בניו, נתקנאו בו אחיו, ונתגלגל הדבר וירדו אבותינו למצרים.

ואמ' רבה בר מחסיא, אמ' רב חמא ב"ג, אמ' רב, לעולם יחזר אדם שישב בעיר שישיבתה קרובה, שמתוך שישיבתה קרובה עונותיה מועטין. אמ' רב חנן, מאי קראה, אמלטה נא שמה הלא מצער היא. וא"ר יצחק, ישיבתה של צוער חמשי' ואחת שנה הוו, מניין נ"א. א"ל ר' זירא לר' סימון, לוכיחנהו מר להני דבי ר"ש גלותא. א"ל, לא מקבלי מנאי. א"ל,

אע"ג דלא מקבלי, לוכיחנהו מר. דא"ר אחא בר חיננא, לעולם לא יצתה מדה טובה מפי הקב"ה וחזר בה לרעה חוץ מדבר זה, ויאמר אלי עבור בתוך העיר והתוית תו וגו'.
א"ר יוחנן, לעולם אל תהא מצות העומר קלה בעיניך.
לעולם יראה אדם עצמו כאלו חרב מונחת לו על צווארו וגהינם פתוחה לפניו, שנאמ' הנה מטתו של שלמה וגו', כלם אחוזי חרב וגו', מפחד בלילות, מפחדה של גהינ', שדומ' ללילה.
לעולם אל תהי רגיל בנדרים, שסופך להיות מועל עליהם ועל השבועה. ואל תהי רגיל אצל עם הארץ, שסופו להאכילך טבל. ואל תהי רגיל אצל כהן, שסופו להאכילך תרומה. ואל תרבה שיחה עם האשה, שסוף שתכשל. וא"ר ינאי בר יאשיה, כל המסתכל בנשים סוף שהוא בא לידי עברה.
לעולם יהא אדם ממעט בשחוק ועוסק בתורה.
אמ' רב, לעו' יהא אדם זהיר באונאת אשתו, שמתוך שדמעתה מצויה, אונאתה קרוב' עליו.
א"ר חלבו, לעולם יהא אדם זהיר בכבוד אשתו, שאין ברכה מצויה לאדם אלא בשביל אשתו, שנ' ולאברם הטיב בעבורה.
א"ר יהודה אמ' רב, לעולם יהא אדם זהיר בתבואה שבתוך ביתו, שאין מריבה מצויה בביתו של אדם אלא על עסקי תבואה, שנ' השם גבולך שלום חלב חטים ישביעך. אמ' רב פפא, היינו דאמרי אינשי, חיטך לשלם.
לעולם אל ימנע אדם עצמו משלישית השקל בשנה, שנ' והעמדנו עלינו מצות לתת עלינו שלישית השקל בשנה.
לעולם אל ימהר אדם רגליו לבית חבירו.
אמ' רב חיננא בר פפא, לעולם יהא אדם זהיר בתבואה בתוך ביתו, שלא נקראו ישראל דלים אלא על עסקי תבואה, שנ' והיה אם זרע ישראל ועלה וגו', וכתי' בתריה וידל ישראל.
לעו' חייב אדם לצער עצמו עם הצבור.
לעולם יהא אדם ענותן כהלל ולא יהיה קפדן כשמאי, כי הענוה גדולה לפני הקב"ה, שנ' וענוים ירשו ארץ.
לעו' יאכל אדם וישתה פחות ממה שיש לו, וילבש ויתכסה כפי מה שיש לו, ויליביש ויכסה אשתו ובניו יתר ממה שיש לו, שהם תלוין עליו, והוא תלוי במי שאמ' והיה העולם.

לעו' יהא אדם יודע אצל מי יושב, ואצל מי עומד, ואצל מי מיסב, ואצל מי משיח, ואצל מי חותם את השטר, ואצל מי קורא.
לעו' יהא אדם זהיר בתשובותיו.
לעו' הנשים לפני המטה.
א"ר שמן בר אבא, לעולם אל תהי שבות קלה בעיניך, שהרי סמיכה אינה אלא משום שבות, ונחלקו בה גדולי הדור.
א"ר יוחנן, לעולם יבקש אדם רחמים שיהו הכל מאמצין כחו מלמטה ואל יהו לו צרים מלמעלה.
לעו' נזדהר איניש ממקק דסיפרי, מתכך דשיראי, מפח דתאיני, ואילא דעינבי.
תניא ר' אלעז' בן יעקב אומ', לעולם אל יתן אדם מעות לתוך קופה של צדקה, אלא א"כ ממונה עליה ת"ח כר' חנינה בן תרדיון.
א"ר אלעזר, לעול' הוי קבל וקיים.
ר' מאיר אומ', לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקיה וקלה, ויבקש רחמי' ממי שהעושר שלו. שאין לך מדה שאין בה עניות ועשירות, ואין עניות ועשירות מן האומנות, אלא ממי שאמ' וה"ה, שנ' לי הכסף ולי הזהב.
היה ר' מאיר אומ', לעולם הוי כונס דברי תורה כלליים, שאם אתה כונסן פרטים מייגעין אותך, ואין אתה יודע מה לעשות. משל לאדם שהלך בקיסרי וצריך מאתים זוז או עשרים סלעי' לצרכי הוצאה, אם נטלן פרוטות מייגעין אותו ואינו יודע מה לעשות, אלא מצרפן ועושה אותן סלעים ופורט ומוציא בכל מקום שירצה.
לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת ת"ח, ואם לא מצא בת ת"ח ישא בת גדולי הדור, לא מצא בת גדולי הדור, ישא בת ראשי כנסיות, לא מצא בת ראשי כנסיות, ישא בת גבאי צדקה, לא מצא בת גבאי צדקה, ישא בת מלמדי תינוקות, ואל ישא בת עמי הארץ, מפני שהם שקץ ובנותיהם שרץ, ועל בנותיהם נאמ' ארור שוכב עם כל בהמ'.
לעולם ידור אדם בארץ ישראל, ואפי' בעיר שכלה גוים, ואל ידור בחוצה לארץ, ואפי' בעיר שכלה ישראל.
א"ר חייא בר אבין א"ר יהושע בן קרחה, לעולם יקדם אדם לדבר מצוה, שבשביל לילה אחת שקדמתה בכירה לצעירה, קדמתה ארבעה דורות בישראל, עובד, וישי, ודוד, ושלמה, ואילו צעירה עד רחבעם, שנ' ושם אמו נעמה העמונית. רב יוסף אמ', ספר בר סירא כספרי מינים דמי. ואמ' רב יוסף, ומילי מעליתא דאית ביה דרשו להו עלה עינך מאשת חיל ודומיהן.

לעו' אל יתן אדם בטחונו על בשר ודם, שכל מי שנותן בטחונו על ב"ו, לא די לו שאין עושין לו רצונו, אלא שהקב"ה מקללו, שנ' ארור הגבר אשר יבטח באדם וגו'. וכל מי שנותן בטחונו בהקב"ה, לא די לו שעושין לו רצונו, אלא שהקב"ה מברכו, שנ' ברוך הגבר אשר יבטח בי"י והיה י"י מבטחו. בוא וראה מיוסף הצדיק, שעל שתלה בטחונו על בשר ודם לא עשה לו הקב"ה רצונו וענשו שתי שנים יותר בבית האסורים. והיכן נתן בטחונו על ב"ו, כשאמ' כי אם זכרתני אתך. א"ל הקב"ה, יוסף מועטין הם חסדים שעשיתי עמך, השליכוך אחיך לבור וקדמוך חסדי.

ויספר משה לחתנו. לעולם הצדיקים מספרי' בכבודו של מקום, שנ' ספרו בגוים את כבודו. והיינו דאמ' ולמען תספר באבו"ב.

גדולה אונאת דברים מאונאת ממון, שזה בגופו וזה בממונו.

גדולה הבטחה שהבטיחן הקב"ה לנשים יותר מן האנשים, שנ' נשים שאננות.

א"ל רב לר' חייא, נשים במאי זכיין. א"ל, באקרויי בנייהי בבי רב, ובאתנויי בי רבנן, ומתאחרן לגברייהו עד דאתו מבי רבנן.

גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים, דאלו בירא שמים כתיב אשרי איש ירא י"י, ובנהנה ביגיעו נאמ' יגיע כפיך כ"ת אשרי וכול'.

גדולה הכנסת ארחים מהקבלת פני שכינה, שנ' ויאמר [וגו'] אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבור מ"ע.

גדולה הכנס' ארחים מהשכמת פני שכינה. דתנן מפנין ארבע וחמש קופות של תבן ושל תבואה מפני הארחין ומפני בטול בית המדרש.

גדולה כבודן של בריות, שדוחה לא תעשה שבתורה.

גדול תלמוד תורה מכבוד אב ואם.

גדול תלמוד תורה מהקרבת תמידין, שנ' עתה באתי. והני מילי תלמוד תורה דרבים, אבל דיחיד עבודה עדיפא ממנה.

גדול תלמו' תורה מן המעשה, שהתלמוד מביא לידי מעשה.

גדול הנושא אשה כלומד תורה, שהרי מוכר ס"ת לישא אשה וללמוד תורה.

גדול המלוה לעני יותר מן הנותן לו צדקה.

גדול המעשה יותר מהעושה, שנ' והיה מעשה הצדקה שלום ועבודת הצדקה השקט ובטח עד עולם.

גדולה תענית מן הצדקה, שזה בגופו וזה בממונו.

גדולה תפלה יותר ממעשים טובים.

גדולה תפלה מן הקרבנות כלן, שנ' למה לי רב זבחיכם וגו', וכתיב בתריה ובפרישכם כפיכם וגו'.
גדולה דיעה, שנתנה בין שני שמות, שנ' כי אל דיעות י"י.
גדולה תורה, שממנה חיים לעושיה בעולם הזה ובע"ה, שנ' כי חיים הם למוצאיהם ולכל בשרו מרפא, [ואומ'] רפאות תהי לשרך ושקוי לעצמותיך. ואומ' עץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה מאושר. ואומ' דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום. ואומ' ארך ימים בימינה ובשמאלה עשר וכבוד. ואומ' כי ארך ימים ושנות חיים ושלום יוסיפו לך. ואומ' י"י עז לעמו יתן י"י יא"ע בשלום.
גדול המעשה יותר מהעושה, שנ' והיה מעשה הצדקה שלום ועבודת הצדקה השקט ובטח עד עולם.
גדולה תענית מן הצדקה, שזה בגופו וזה בממונו.
גדולה תפלה יותר ממעשים טובים.
גדולה תפלה מן הקרבנות כלן, שנ' למה לי רב זבחיכם וגו', וכתיב בתריה ובפרישכם כפיכם וגו'.
גדולה דיעה, שנתנה בין שני שמות, שנ' כי אל דיעות י"י.
גדולה תורה, שממנה חיים לעושיה בעולם הזה ובע"ה, שנ' כי חיים הם למוצאיהם ולכל בשרו מרפא, [ואומ'] רפאות תהי לשרך ושקוי לעצמותיך. ואומ' עץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה מאושר. ואומ' דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום. ואומ' ארך ימים בימינה ובשמאלה עשר וכבוד. ואומ' כי ארך ימים ושנות חיים ושלום יוסיפו לך. ואומ' י"י עז לעמו יתן י"י יא"ע בשלום.